1931-1941 YILLARI ARASINDA OKULLARDA OKUTULAN 4 CİLTLİK TARİH DERS KİTABI

Türk Tarihi Tedkik Heyeti (TTK)

Büyük devletler kuran ecdadımız, büyük ve geniş medeniyetlere de sahip olmuştur.

Bunu aramak, incelemek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için bir borçtur.

Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır.

Mustafa Kemal Atatürk

1931-1941 YILLARI ARASINDA LİSELERDE OKUTULAN TEMEL ESER

1931 yılında ilk basımı yapılan ve 1941'e kadar liseler de okutulan dört ciltlik Tarih kitapları, Atatürk'ün Avrupamerkezci Tarih tezlerine karşı ulusal-devrimci teorisini inşa etme amacıyla başlattığı Tarih çalışmalarının en önemli ürünlerinden biridir. Lise Tarih kitapları, Devrimci kuşakların ideolojisini belirleyen temel eser olmakla birlikte, Kemalist Devrim'in ideolojisini incelemek isteyenler için de, eşi bulunmayan bir kaynaktır. Tarih kitapları, evrenin ve insanın yaratılmış teorisini çürütüyor ve bu süreçleri bütünüyle bilimsel verilerle açıklıyor. Cumhuriyet'in lise öğretimi, İslamiyet'in dışından yazılmış bir İslam Tarihini içeriyor. İslam, Doğa üstü bir kuvvetin değil, fakat tarihsel-sosyolojik gelişmelerin ürünü olarak inceleniyor...

Bu kitapta, özgün metnin tarihsel havasının korunmasına dikkat edildi. Bu nedenle yalnız bugün bilinmeyen sözcükler değiştirildi. Tarih kitabı, yeni kuşaklara ilk yayımlandığı yazı karakteriyle, sayfa düzeniyle ve ciltle sunuluyor. O zamanın yoksul Türkiye'sinin devrimci eğitime verdiği önem, kitabın yalnız içeriğine değil, kâğıt, baskı ve cilt kalitesine de yansımıştı.

İÇERİKLER VE KONU BAŞLIKLARI

TARİH

I

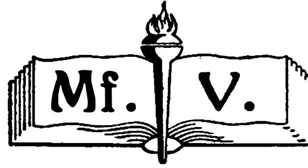
TARİH

TARİH

I

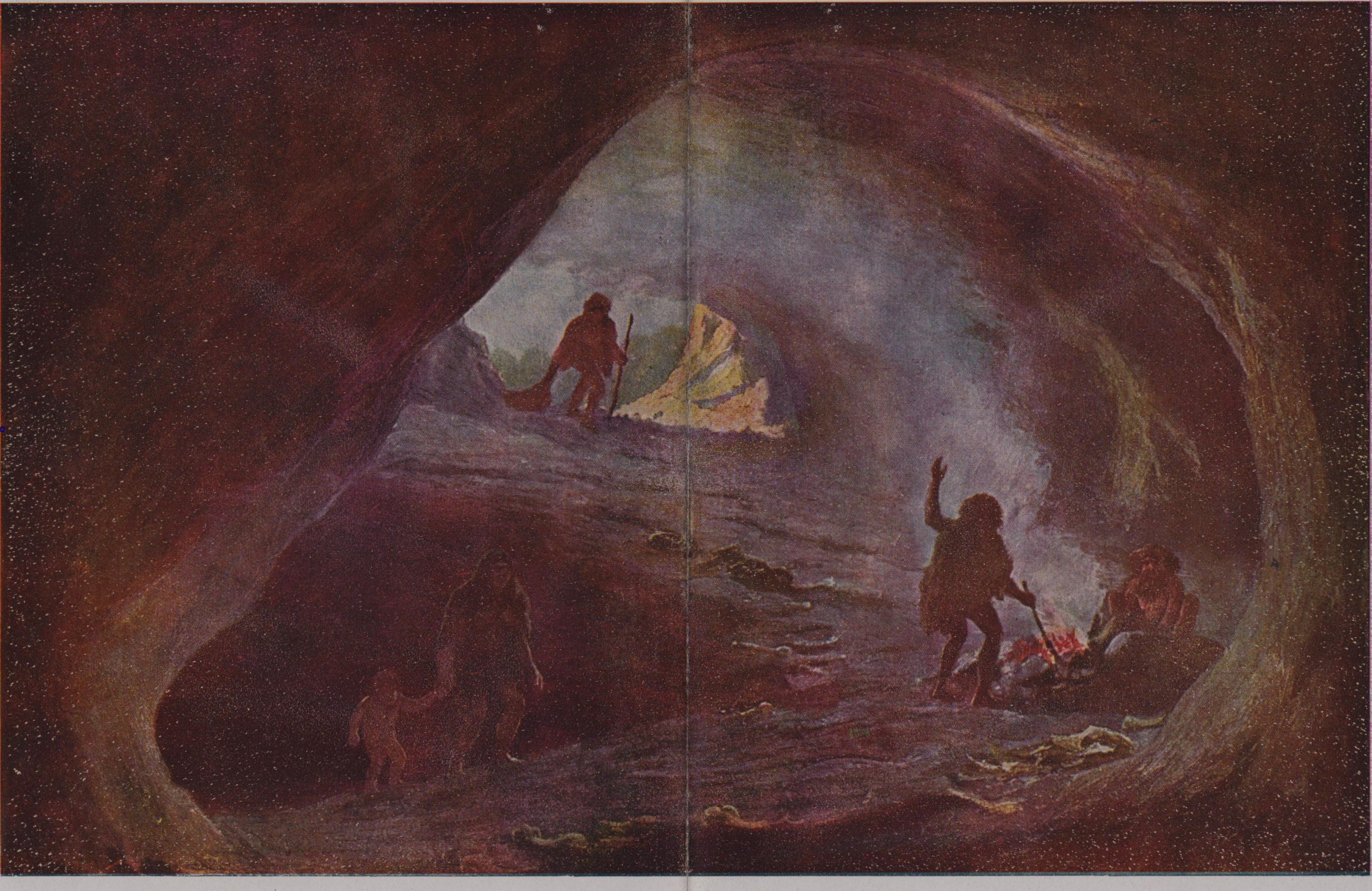
TARİHTENEVELKİ ZAMANLAR
VE
ESKİ ZAMANLAR

7 renkli tablo — 22 harita — 136 resim

1 9 3 1
İSTANBUL
DEVLET MATBAASI

Maarif Vekâleti Millî Talim ve Terbiye Dairesinin 2 / 8 / 1931 tarih ve 1869 numaralı emrile 30 000 nüsha tab'edilmiştir.

I. Cümudiye Devrinde İnsanların Mağaralarda Yaşayışları.

MUKADDİME

Son yıllara gelinceye kadar "*Türk Tarihi*„ memleketimizde en az tetkik edilmiş mevzulardan biri halinde idi.

1000 yıldan fazla süren *İslâmlık-Hıristiyanlık* davalarının doğurduğu husumet duygusile mutaassıp müverrihler bu davalarda asırlarca islamlığın piştarlığını yapan Türklerin tarihini kan ve ateş maceralarından ibaret göstermeğe savaştılar. Türk ve İslam müverrihler de Türklüğü ve Türk medeniyetini İslamlık ve İslam medeniyeti ile kaynaştırdılar; İslamlığa tekaddüm eden binlerce yıla ait devreleri unutturmayı *Ümmetçilik* siyasetinin icabı ve din gayreti vecibesi bildiler. Daha yakın zamanlarda Osmanlı İmparatorluğuna dahil bütün unsurlardan tek bir milliyet yaratmak hayalini güden *Osmanlılık* cereyanı da, Türk adının anılmaması, Millî Tarihin yalnız ihmal değil, hatta yazılmış olduğu sayfalardan kazınıp silinmesi yolunda üçüncü bir amil halinde diğerlerine eklendi.

Bütün bu menfi cereyanlar, tabiî olarak, mektep programları ve mektep kitapları üzerinde dahi tesir gösterdi ve Türklüğün, çadır, aşiret, at, silâh ve muharebe mefhumlarile müradif tutulması an'anesi mektep kitaplarımıza kadar girdi.

Türk Tarihinin, inkâr edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini, bütün hakikatlerile meydana çıkarabilmek için çalışmakta olan *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* bir kısım azasını tarih tedrisatındaki bu boşluğu doldurabilecek bir kitap hazırlamağa memur etti

En yeni eserlere ve Anadolu, Mısır, Mezopotamya, Ortaasya, Şimalî Hint, Şimalî Çin ve Cenubî Sibirde her gün daha ileri götürülmekte olan arkeolojik tetkiklere istinat etmekle beraber mevzuun genişliği, zamanın darlığı yanında, önü-

müzdeki ders yılına yetiştirilmesi zaruretinin de hâkim bulunması ilcasile, bu küçük eserin ihtiyaca tam ve mükemmel şekilde tekabül edeceği iddia olunamaz. Noksanlar, ilerde, yeni basılışlarda tamamlanacaktır. Kitabın ihtiva ettiği mevzular etrafında daha fazla malûmat edinmek isteyenler aynı heyetin pek yakında bastırılmak üzere hazırladığı *Umumî Türk Tarihinin Ana Hatları* hakkındakı esere müracaat edebilirler.

Cemiyet, dört kitap halinde hazırlamış olduğu bu küçük eseri, mekteplerde okutulmasını kabul eden Türkiye Cümhuriyeti Maarif Vekâletine hediye etmiştir.

Cemiyet, Maarif Vekâleti Neşriyat Müdürü Faik Reşit ve Devlet Matbaası Müdürü Hamdi Emin Beylere kitapların basılışındaki kıymetli yardımları için teşekkürü vecibe bilir.

KİTABIN HAZIRLANMASINDA ÇALIŞANLAR

M. Tevfik Bey

Riyaseticümhur Umumî Kâtibi ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Reisi

Samih Rifat Bey

Çanakkale Meb'usu ve T. T. T. C. Reis Vekili

Akçuraoğlu Yusuf Bey

İstanbul Meb'usu, Ankara Hukuk Mektebi Siyasî Tarih Profesörü Ve T. T. T. C. Reis Vekili

Reşit Galip Bey

Aydın Meb'usu ve T. T. T. C. Umumî Kâtibi

Hasan Cemil Bey

Bolu Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Afet Hanımefendi

Musiki Muallim Mektebi Tarih ve Medenî Bilgiler Muallimi ve T. T. T. C. Azası

Baki Bey

Erkânı Harbiye Miralayı, Büyük Erkânı Harbiye Harp Tarihi İkinci Şube Müdürü

İsmail Hakkı Bey

Balikesir Meb'usu ve T. T. T. C. Aazsı

Reşit Saffet Bey

Kocaeli Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Sadri Maksudi Bey

Şarkî Karahisar Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Şemseddin Bey

Sıvas Meb'usu ve İstanbul Darülfünunu Türk Tarihi Sabık Profesörü ve T. T. T. C. Azası

Şemsi Bey

Miralay, Harita Umum Müdürlüğü Harita Şubesi Müdürü

Yusuf Ziya Bey

Eskişehir Meb'usu, İstanbul Darülfünunu Hukuk Tarihi Sabık Profesörü ve T. T. T. C. Azası

İÇİNDEKİLER

HARİTALAR

RENKLİ TABLOLAR

RESİMLER

BEŞER TARİHİNE GİRİŞ :

ÇİN :

ANA YURTTA EN ESKİ DEVLETLER :

İSKİT:

HİNT:

KALDE, ELAM VE ASUR:

MISIR:

ANADOLU:

FENİKE:

İBRANİLER:

İRAN:

EGE HAVZASI:

ESKİ İTALYA VE ETRÜSKLER :

I

BEŞER TARİHİNE GİRİŞ

HALİN MAZİ İLE ALÂKASI

İnsan, bugünü anlamak için dünü bilmeğe; dünkü işleri kavramak için, daha evel geçmiş günlerin, nihayet uzak zamanların, vak'alarını hatırlamağa mecbur oluyor. Bu suretle, insan, içinde bulunduğu vaziyetin, işlerin, hakikî başlangıcını anlamak istedikçe geriye doğru çekildiğini duyar; Asyanın merkez yaylâlarına ve oralarda eski zamanlarda yaşamış insanlara kadar gider. Fakat bu da kâfi gelmez; daha geriye, ilk insanlara ve nihayet ilk hayata ve bunun ilk belirdiği yere kadar gider.

MAZİ HAKKINDA BİLGİLERİMİZİN HUDUDU

Fakat bu husustaki bütün bilgilerimizin hududu, nihayet son asırlarda yapılabilmiş olan keşiflerin ötesine geçemez. Ancak hergünkü yeni keşiflerle bilgilerimizin hududu genişlemektedir.

A. KÂİNAT — TABİAT

İLK İNSANLARIN İPTİDAÎ TELÂKKİLERİ VE BUGÜNKÜ HAKİKATLER

İptidaî insanlar, arzı düz bir yer, semayı da onun kubbesi gibi, gördüler. Güneş ile Ayı, bu kubbe üzerinde ve arzın altından dolaşmak suretile mütemadiyen gelip geçer sandılar.

Arzın yuvarlak olduğu anlaşıldıktan sora da onu kâinatın merkezinde sandılar. Güneşin, Ayın, bütün seyyar ve sabit yıldızların, arzın etrafında döndüğünü far-

zettiler. İnsanların dünya hakkında fikri 400 sene eveline kadar bu merkezde idi.

Ondan soradır ki, merkezde, arzın değil, Güneşin bulunması lâzımgeldiği ortaya atıldı. Bu hakikat, ancak XVII inci asırda kabul olundu.

Anlaşılıyor ki, kâinat ve onun sonsuz genişliği, yani feza, hakkındaki fikrimiz yenidir.

KÂİNAT

Bugün kâinat dediğimiz zaman, nihayetsiz genişlik ile bunun içinde dönen yıldızları, güneş âlemini ve bütün bunların hepsi birden düşünülünce zihnimizde hasıl olan mefhumu, ifade etmiş oluruz.

Kâinatın varlığı, bu payansız büyüklük, hakikî, şe'nî varlıkların birliğidir. Bu varlıkları, biribirine bağlayan, aralarındaki ahengi uyduran zarurî, daimî, umumî kanunlar vardır.

Kâinatın varlığından anlaşılan kuvvet, hareket kâinatın kanunlarına tâbidir.

TABİAT

İşte, tabiat, hem kâinatın varlıklarının birliğidir ve hem ayni zamanda, kâinatın kanunlarına tâbi hareket ve kuvvettir. O halde tabiat hem kanunların sahibidir, hem de ayni kanunların tâbiidir. Nasıl ki, millet devlettir; bu itibarla kanunların sahibidir ve onları infaz eden kuvvettir; fakat ayni zamanda kendi de bu kanunlara tâbidir.

Bütün varlıklar, tabiatte dahil ve onun kanunlarına tâbi olunca, hayat sahibi olan her nevi mahlûklar, insanlar dahi şüphesiz bundan hariç ve müstesna olmazlar.

TABİATİN BÜYÜK KANUNU

Filhakika, insan, tabiatin mahlûkudur. Hayatın büyük kaidesi de tabiate tâbi olmaktır. Tabiatte hiçbir şey yokolmaz ve hiçbir şey yoktan varolmaz. Yalnız tabiati vücude getiren varlıklar, tabiatin kanunları icabı olarak şekillerini değiştirirler. Arzın ve hayatın mütalea ve tetkikinde bu hakikat pek açık görülür.

ZEKÂ

Fakat şunu söyliyelim ki, insanların bütün bilgileri ve inanışları, insanın zekâsı eseridir. Zekâ tabiî olan dimağdan çıkar. Bundan, tabiati anlamakta zekânın, en büyük cevher ve müessir olduğu anlaşıldığı gibi tabiatin fevkinde ve haricindeki bütün mefhumların, insan dimağı için kendi tarafından uydurma şeylerden başka bir şey olmıyacağı meydana çıkar.

DÜNYA VE HAYAT

DÜNYA VE HAYAT HAKKINDA YANLIŞ FİKİRLER

Bundan 200 sene eveline kadar, dünyanın 5-6 bin sene evel yaratıldığı ve insanın Basraya iki günlük yolda, Fırat nehri üzerinde bulunan *cennet*te yaratıldığı zannolunmakta idi.

Bu kanaatler hep din kitaplarındaki hikâyelerin olduğu gibi hakikat sanılmasından doğuyordu.

Artık, hayatın 6 bin senelik değil, milyonlarca senelik olduğu anlaşılmıştır.

Bu anlayış, arzdaki kaya tabakaları ile onların arasındaki fosillerin, 100 senedenberi, usul dairesinde tetkiki sayesinde olmuştur.

Hayat dünyanın karalarında, denizlerinde ve havasındadır. Kâinatın bizim dünyamız haricindeki yerlerinde, şimdiki halde, hayatın mevcudiyetini kat'î olarak bilmiyoruz.

Dünyanın, Güneşten geldiğini, zamanla şeklini, manzarasını değiştirdiğini ve bu suretle en nihayet, bugünkü hali aldığını hatırlattıktan sora, şimdi, dünyada hayatın tetkikine geçilebilir.

HAYAT ZİNCİRİ

İLK HAYAT İZLERİ

Hayata ait, bugüne kadar, edinebildiğimiz bütün bilgilerin kitabı "*kayalar sicilli*„ dir. Bu sicille göre en eski kayalar, hiçbir hayat eseri göstermiyor. Çok soraları da kayalarda görülen ilk hayat izleri pek basit şeylerdir. Küçük hayvan kabukları, deniz otlarının sapları gibi.

İLK BALIKLAR

Daha sora *(1-2 milyon yıl süren devrede)* denizde ilk balıklar meydana geldi.

Bu devirde, karada henüz toprak dahi yoktu. Bundan soradır ki, karada, birden, pek mütenevvi, kalın bataklık nebatları görülür. Bu nebatların çoğu, büyük ağaçlar halinde yosunlar, ağaç büyüklüğünde otlar gibi şeylerdir.

HEM KARA HEM DENİZ HAYVANLARI

Asırdan asra birçok şekilde hayvanlar, denizden karaya çıkmağa başladı. Bunlar *hem kara, hem deniz hayvanları* idi. Karada bataklıkta yaşarlardı.

YERDE SÜRÜNEN HAYVANLAR, KUŞLAR, İLK MEMELİ HAYVANLAR

Bundan sora dünyanın ikliminde soğuk ve sıcak olmak üzere biribiri ardınca değişiklikler oldu. Bu devirlerde yeni bir hayvan silsilesi türedi. Bunlar, bataklıkta değil, kayalar arasında yaşarlar, yerde sürünürlerdi. Bunlardan başka çok garip büyük hayvanlar da vardı. Bunlar sık ormanların arasında koşuşurlar ve zıpladıktan sora ayaklarını açarak yavaş yavaş inerlerdi.

Bunlar kuş değildiler. Kuşlar, başka bir asıldan geldiler.

İlk memeli hayvanlar da ayni devirde geldi. Fakat bunlar, küçük mahlûklardı.

BUGÜNKÜ HAYVANLARA VE NEBATLARA BENZİYEN HAYVANLARIN VE NEBATLARIN GÖRÜLMESİ

Bu devirden sora bir yaz ve büyük bir yeni hayat devresi başladı. Dünyanın haritası, bugünkü dünya haritasına, müphem bir surette benzedi. *(İlk hayatın başlangıcından, bugüne kadar geçen zaman, 40 veya 80 milyon sene tahmin edilmektedir).*

Bu yeni devrin başlaması ile, ilk defa dünyada, mer'alar vücut buldu. Mer'alarda ot yiyen hayvanlar meydana geldi.

Bu hayvanlar arasında birtakımları vardı ki, bunlar, sürüler halinde bir arada bulunuyorlar, biribirlerine bakıyorlar, biribirlerini taklit ediyorlar, biribirlerinin hareketlerinden ve seslerinden anlıyorlardı.

İçtimaî bir hayatın başlangıcını gösteren bu hayvanlar, dünya yüzünde ilk defa görülüyordu.

Bu devir inkişaf ettikçe, nebatlarının ve hayvanlarının, bugün dünyada görülenlere benzeyişleri de arttı. Yavaş yavaş çirkin ve kaba nesiller, bugünün mütekâmil memeli hayvanlarına inkılâp etti.

Bu hayvan zümresinin başında: sıra ile maymunlar, kuyruksuz maymunlar ve nihayet insanlar bulunmaktadır.

Tesbit ettiğimiz hayat zincirinin başlangıcı ve nihayeti daha aydınlatılmak ihtiyacındadır.

HAYATIN MENŞEİ

Çizdiğimiz hayat zincirinin ilk halkasını sularda bulduk. Hayat, sıcak, güneşli, sığ bataklık suda çamur veya kum üzerinde başladı. Oradan açık sulara, denizlere yayıldı. Bu menşe, ilk teşekkül eden denizlerin sahilleri boyunca uzanan göller ve bataklıklar olabilir.

HAYAT NASIL BAŞLADI ?

Fakat hayatın, dünya üzerinde nasıl başladığını henüz kat'î surette bilmiyoruz. Hayatın ince, sulu çamur şeklinde ve *yarı hayat* halinde, tabiî şerait altında başlamış ve sora, hissolunmaz surette, yavaş yavaş tamamile hayata mahsus vasıflar almış olması muhtemeldir. Hali hazırda, dünyanın hiçbir tarafında dünyada hayatın teşekkül ettiği milyonlarca sene evel mevcut olmuş bulunan kimyevî ve fizikî şartlar kalmamıştır. Bu sebeple şüphesiz yeniden başlıyan bir hayat yoktur.

Her halde, hayatın, herhangi bir tabiat harici amilin müdahalesi olmaksızın dünya üzerinde tabiî, zarurî bir kimya ve fizik seyri neticesi olduğunu kabul etmek lâzımdır.

İNSANIN CEDDİ

Gördük ki, hayat zincirinin son halkası insandır. Bu zincire nazaran insanın sair memeli hayvanlar gibi, daha basit bir sınıfa ait cetlerden geldiği kanaatine varılır.

Filhakika umumiyetle iddia olunuyor ki, insanın ve büyük maymunların (*Res. 1,2)* müşterek bir cetleri vardır. Bu cet dahi, daha basit şekilleri haiz bir nesilden, ilk memeli hayvan cinslerinin birinden ayrılıyor. Bu memeli hayvan da bir nevi yerde sürünen hayvandan ve nihayet bu da balıklardan geliyor. Bunların hepsi de ilk hayat şekli olan *iptidaî hücre*ye dayanıyor.

İnsanın bu şeceresi, insanın teşrihile sair kemikli hayvanların teşrihi arasındaki mukayeselere müstenittir.

İnsan, doğmadan evel, vücudunun geçirdiği pek garip safhalar vardır ki, onlar bilinecek olursa, bu iddianın sıhhatini kabul etmemek mümkün olmaz. Filhakika rüşeymî hayat ile cenin hayatı devirlerinde insan, evvelâ bir balık olacakmış gibi başlar; yerde sürünen hayvanları hatırlatan birtakım şekillerden geçer; basit memeli hayvanların bünyelerini tekrarlar; hatta bir müddet için kuyruğu da vardır.

İnsan doğduktan sora dahi, şahsî inkişafında insan olarak başlamaz. İnsanlığa doğru atılmak için, adeta ilk hayvanların yaptıkları gibi, çırpınır durur.

Hulâsa insanlar, sularda kaynaşıp çırpınan bir mevcuttan, çok yavaş yürüyen bir tekâmülle, bugünkü şekle geldiler.

İnsanın bugünkü yüksek zekâ, idrak ve kudreti, milyonlarca nesilden geçerek hazırlandı. Artık o, bugün, tabiatin, nihayetsiz büyüklüğüne ve tabiat içinde, kendi nev'inin, mukadderatına, gittikçe büyüyen bir irade ve şuur ile bakıyor.

İNSANLARIN İLK CETLERİNDEN BUGÜNE KADAR GEÇEN NESİLLERİN VARLIK İZLERİ

İNSANLARIN İLK CEDDİ

İnsanların ceddi olarak tavsif olunan mahlûk kayalar arasında saklanan koşucu bir mahlûk idi. Bu mahlûk kolayca ağaçlara tırmanabiliyor, ayaklarının başparmaklarile ikinci parmakları arasında bir maddeyi tutabiliyordu.

Bu insan ceddinin dünya yüzünde yaşadığı devir; İlk Memeli Hayvan Devri pek eskidir. (*Bizden 4 - 40 milyon sene uzak*). Fakat bu mahlûk ta tabiî, bir cetten iniyordu. Bu cet daha eski bir zamanda (*bizden 14 - 140 milyon sene uzak*) yerde sürünen hayvanlar devrinde yaşamıştır. Bu hayvan, ağaçlar arasında yaşardı.

İnsanların cetleri olan bu mahlûklara ait olmak üzere bulunan ilk izler arasında en mühimleri bazı taşlar ve bilhassa çakmak taşlarıdır. Bunlar pek kaba tarzda ve elde tutulmak için yontulmuşlardır.

Bu ilk aletler arasında en eskileri milâttan 50,000 seneden daha evelki zamanlara aittir. Fakat bu ilk aletleri yapan mahlûklara ait ne kemiklere ne buna benzer sair izlere bugüne kadar tesadüf edilmemiştir. Binaenaleyh, bu mahlûklara, yalnız eser olarak bıraktıkları bu ilk aletlerin mevcudiyetile intikal ediyoruz.

İLK MÜHİM İZLER

İlk kıymetli eserler zamanımızdan 50,000 sene eveline yakın bir devre ait olmak üzere bulunmuştur. Bunlar, taştan yapılmış baltalar, kazmalar, burgular, bıçaklar, kargılar ve nihayet insana ait olduğuna şüphe olmayan kafatasları ve sair kemiklerdir. Şüphesiz bu insanlar bugünkü nesillere nazaran pek kaba yapılı idiler. Fakat kendilerinden evelki cetlerinden daha az kaba idiler.

50 BİN SENE EVELKİ İNSANLARIN HAYAT VE MAİŞETLERİ

50,000 sene evel yaşamış olan bu insanlar, devirlerinde soğuklar pek ziyade şiddet peyda edince mağaralarda yaşamağa başladılar (*Renkli Res. I*). Ateşi çok daha evel öğrenmiş görünüyorlar. Bundan soradır ki, arkalarında çok izler bıraktılar. Bu insanlar o zamana kadar açık havalarda, su membalarının yakınlarında, yaktıkları ateş etrafında toplu bulunurlardı. Bu insanlar, yeni ve şiddetli soğuklar devrinin şartlarına kendilerini uydurabilecek kadar zeki idiler. Halbuki, insana yakın ve ona benziyen mahlûklar, soğukların şiddetine mukavemet gösteremiyerek tamamile mahvoldular. Bunun için *Eskitaş Devri* aletlerinin en kaba tipleri bir müddet sora ortadan kalkmış bulunuyor.

Bu devir insanları hayvan eti ve hayvan kemiklerindeki iliklerle beslenirlerdi. Kemikleri mağaralarda saklarlar ve canları istediği zaman kırıp iliklerini içerlerdi. Bu adamlar derilere bürünüyorlardı. Bu derileri kadınlar hazırlıyorlardı. Bu insanlar bizim gibi hep sağ ellerini kullanıyorlardı.

Her halde, bunların düşünüş tarzları bizimkinden çok farklı, kaba idi; bize nazaran fikirleri pek az açılmıştı. Hisleri, melekeleri, bizimkilere benzemiyordu. İhtimal hiç konuşmuyorlar veya pek nadiren bir iki kelime kullanıyorlardı. Her halde lisan denecek bir şeyleri yoktu.

BURAYA KADAR OLAN BİLGİLERİN MAHİYETİ

Anladık ki dünya yüzünde yaşamakta olan insan cemiyetlerinin, bugünkü hallerini eyice anlayabilmek için geçmiş bütün insanların ve cemiyetlerin hallerini, biribirlerine nispetlerini bulmak lâzımdır. Bunun için insanların menşe ve mebdelerine kadar geriye gitmeye mecbur olduk.

İnsanların, tabiî mahlûk olarak dünyada zuhûr ettiklerini gördük. Fakat, insan ceddinin, sahih olduğunda şüphe edilmiyecek iskeletini bulmak çok güç ve geç oldu. Bundan evel onun hayatına, ancak bıraktığı kabasaba birtakım taş aletlerle intikal edebildik. Vakıâ bundan sora o kaba, iptidaî taş aletlerin inceldiği, tenevvü ettiği görülecektir. Daha sora, yeni yeni insan bakıyelerine, taş aletler arasında ve onlardan sora icat edilmiş biribirinden mükemmel tunçtan, demirden aletlere tesadüf edeceğiz. Fakat bütün bu eserler bugünkü beşeriyeti tatmin edemez. Zira bütün bunlar; takribî, tah-

minî hesaplarla, nihayet insan cemiyetlerinin dünya üzerindeki mevcudiyetlerinin, yaşayışlarının ancak karışık bir tablosunu yapabilir.

İNSAN CEMİYETLERİ HAKKINDA NE BİLMEK İSTERİZ, BU NASIL MÜMKÜN OLUR?

Halbuki, biz insan cemiyetlerinin nerede, ne halde, ne vakit yaşadıklarını bilmek isteriz. Onların bugünkü, hayatımız, fikirlerimiz, terakkilerimiz, hulâsa harslarımız üzerinde hâlâ müspet veya menfi olarak müessir görünen harsları derecelerini sahih olarak bilmek isteriz.

Hars dediğimiz zaman bir insan cemiyetinin, devlet hayatında, fikir hayatında, iktisat hayatında yapabilecekleri şeylerin muhassalası ı kastediyoruz, ki medeniyet te bundan başka bir şey değildir.

Bu malûmat, ancak elde vazıh vesikalar olduğu zaman hasıl olabilir. Vazıh vesika ise okuyabileceğimiz yazılı vesikalardır. Üzerinde yazı olan kâğıt, deri, taş, tuğla, ağaç, maden ve saire gibi muhtelif şekilde, kitap ve kitabelerdir ki, insan cemiyetlerinin hakikî, medenî varlıklarının kudretli şahidi, canlı eserleridir.

Bu izahlardan sora tarihin tarifine geçebiliriz.

B. TARİH

TARİH

Tarih, insan cemiyetlerinin, zaman ve mekân gösterilerek ve sahih olarak, hayatını, harsını tetkik ve nakleden bir ilimdir.

Tarihin, insanlar için nekadar mühim bir vazifeyi üzerine aldığı meydandadır.

Tarih, bu mühim vazifeyi ifa ederken, yalnız, bugünün insanlarını tenvir ve irşat etmekle kalmıyor, bundan sora gelecek insanlara da faideli bir mürebbi oluyor.

Filhakika, yarının kurucusu olan bizler, bizden evelki nesillerin devlet işlerinde, fikrî ve iktisadî sahalarda, yaptıklarını öğrendikçe, bunların mükemmel ve noksan cihetlerini, eyi ve fena taraflarını tetkik ettikçe ve bunların sebeplerini, amil ve müessirlerini, tabiî veya arızî mânilerini anladıkça, fikrimizde, filimizde küşayiş olur. Bu sayede

gelecek nesillerin nefretle yadedeceği bir insan, bir millet olarak tarihe geçmekten hazer ederiz; fertçe ve milletçe, medeniyetin ilerlemesine çalışarak, insanlığın yükselmesine hizmet eyleriz. *Gelecek nesillerin istifade edebileceği kıymetli, ölmez, ilim ve san'at eserleri bırakmış bir varlık olarak tarihte şerefli bir yer kazanmak idealimiz olacaktır. Çocuklarımıza da ayni fikir ve terbiyeyi vereceğiz.*

TARİHİN KAYNAKLARI

Tarih, insan cemiyeti hayatının geçmiş safhalarını aydınlatabilmek için hemen her ilim ve fenden istifade etmek mecburiyetindedir. Bilhassa, coğrafya ile daima yanyana yürür.

Bir insan cemiyetinin dünya yüzünde, hangi mevkii işgal ettiği, bu mevkiin vaziyeti, arızaları, iklimi, denize yakın veya uzak olması, toprağı, suları, nebat ve hayvan yetiştirme kabiliyeti ile o cemiyetin tarihi arasında sıkı bir münasebet vardır. Kezalik bir milletin, hangi milletlerle iktisadî, içtimaî, siyasî münasebetlerde bulunduğunu bilmek lâzımdır. Bütün bunları coğrafya öğretir.

TARİHTE TAKVİME MEBDE

Tarih, vak'alarını zaman sırasile tertip etmek için bir mebde kabul etmek ve vak'aları o mebdee göre sıralamak lâzımdır. Bu mebde bütün milletlerde bir değildir.

Araplar, Muhammedin, Mekkeden Medineye hicretini tarih vak'alarının zamanını tayinde mebde olarak kabul etmişlerdir. Hicret mebde olmak üzere senelerin sayılmasına *hicrî sene* denir. Vak'alar ay senesi ile hesaplanırsa *ay hicrî senesi*, güneş senesi ile hesaplanırsa *güneş hicrî senesi* ismini alır. Bugün hemen bütün dünya milletleri İsanın doğduğu günü takvim mebdei kabul etmişlerdir. Bu senelere *milâdî sene* denir ve yalnız güneş senesile hesaplanır.

Türkler bütün medenî milletler gibi Türk Cümhuriyetinin teessüsündenberi tarihe mebde olarak milâdî seneyi ve zaman ölçüsü olarak güneş senesini kabul etmişlerdir.

İNSANLARIN GEÇİRDİĞİ DEVİRLER

Tarih yazı ile başlar. İlk insanların dünya yüzünde yaşamağa başladıklarından itibaren, tarihin iptidasına kadar geçen çok uzun bir mazi vardır. Demek ki insan cemiyetlerinin hayatları bir mebdee nispetle iki zamana ayrılır:

1. Tarihtenevel zamanlar.
2. Tarih zamanları.

Tarihtenevelki zamanlarda yaşamış olan insanların hayatları hakkında bize fikir veren onların bıraktıkları eserler olduğunu biliyoruz. Bu zamanlar üç devreye ayrılır:

1. Yontmataş Devri.
2. Cilâlıtaş Devri.
3. Maden Devri: Bakır; tunç, demir san'atleri.

Bu devirlerin adları insanların hayatlarını müdafaa ve ihtiyaçlarını temin için kullandıkları maddeye ve maddeyi işleyişlerine göre verilmiştir.

Bu devirler insanların medenî hayat ve san'ate doğru terakki merhalelerini gösterir. Filhakika, devirden devre daimî terakki vukubulmuştur. Fakat zannolunmasın ki dünyanın her mıntakasında yaşamış olan bütün insan kütleleri, bu terakki merhalelerini, ayni zamanda kat'etmişler ve ayni zamanda müştereken tarihî devirleri yaşamaya başlamışlardır. Böyle olmamıştır. Bazı insan cemiyetleri ya daha müstait olduklarından veyahut muhit ve ahvalin kendilerine muvafık şerait bahşetmesinden dolayı, diğer insan cemiyetlerinden daha çabuk terakki etmişlerdir.

Medenileşmiş kavimlerin, tarihtenevelki zamanlarının nekadar devam ettiğini kat'î olarak bilmek mümkün değildir. Her halde, hepsinin vahşilik halinden çıkmak için geçirdikleri zamanlar pek uzundur.

Bütün insanlar için, *Kabataş Devri* ni takip eden *Yontmataş Devri,* en uzun sürmüş bir devirdir. Diğer devirler, daha fazla süratle biribirini takip etmiştir.

Yontmataş Devrini, Ortaasyada Türkler, milâttan 12,000 sene evel atlıyabildikleri halde Avrupalılar bu tarihten 5,000 sene soraya kadar bu devri yaşamıya devam etmişlerdir; yani Avrupada milâttan ancak 7,000 sene evel bu devirden çıkılabilmiştir.

Bakır, Tunç ve Demir Devirleri dahi Türklerin medeniyet kurdukları sahalarda diğer yerlere, meselâ Avrupaya nazaran çok evel başlamıştır.

I. Yontmataş Devri:

a) Yontmataş Devrinde insanlar, taşları taşla yontarak muhtaç oldukları her nevi aletleri yaparlardı *(Res.3).*

Bu devirde insanlar, iptidaî ve sefilâne bir hayat geçiriyorlardı.

Evvelâ açık havada yaşadılar; sora, nehirler yakınlarında ve deniz kıyılarında ağaç kovuklarına, kaya oyuklarına, mağaralara iltica ettiler. Bunun için bu devre *Mağara Devri* dedenir. Fakat, daha çok balığı olan su, daha çok avı olan orman aramak üzere sık sık yerlerini değiştiriyorlardı. Çünkü ziraat bilmiyorlardı. Avladıkları ve tedarik ettikleri nebat köklerini ve yabani yemişleri yiyorlardı. Bu insanlar elbise yapmasını bilmiyorlardı; hayvan derilerine sarınıyorlardı.

b) Bugün mevcut hayvanlar daha o devirde yaşamaya başlamışlardı. Büyük geyikler, öküzler, atlar, bozayılar, aslanlar, sırtlanlar, gergedanlar, filler, şimdi ancak kutuplarda bulunan rengeyikleri gibi hayvan cinsleri vardı. Bu devirde rengeyikleri o kadar çoğalmıştı ki, bu devre Avrupada *Ren Devri* namı verilmiştir.

Fakat o zamanın insanları bunların hiçbirini ehlileştirmemişlerdir. At, onlar için bir avdı. Bundan başka bugün nesilleri kaybolmuş, mamut *(Renkli Res.II)* gibi büyük hayvanlar da vardı.

c) İnsanlar o devirde ya öldürüp yemek için veya kendilerini muhafaza için hayvanlarla mücadele ederlerdi. İnsanlar biribirlerile de kavga ediyorlardı. Av hayvanı, balık, bir mağarada bir yer, kavgaya sebep oluyordu.

Biribirlerini öldürüp etini yiyenler olduğu gibi, keyif için diğerlerini öldürenler de vardı. Bu insanlar biribirinden, hayvanlardan, şimşekten, gökgürültüsünden, fırtınadan, gecenin karanlığından, her şeyden korkuyorlardı. Korku insanların ilk ve en kuvvetli hisleri oldu.

d) Bununla beraber bu insanlar, çok korkacak bir şey olmadığı ve çok aç olmadıkları zamanlarda hayvan dişlerinden gerdanlık yapıyorlardı.

İçlerinden bazıları epeyce artist olmuşlardı. Bu devrin metrukâtı meyanında, üzerlerinde, asıllarına pek benziyen hayvan resimleri yapılmış taşlar ve kemikler bulundu.

Bazı mağaralarda boyalı hayvan resimleri de bulundu *(Renkli Res. III)*. Bu insanlar hayvan resimlerini oldukça mahirane yaptıkları halde insan resimlerini pek kaba bir surette yapmışlardı. Anlaşılıyor ki, uzak ecdadımız tabiati müşahede ve tasvir etmesini biliyorlardı.

e) Yontmataş Devri insanları, ateş yakmayı öğrendiler; ateşte ısınıyorlar ve gıdalarını pişiriyorlardı.

Ateşin kuvvetli parlaklığı geceleri vahşi hayvanları korkutarak uzaklaştırıyordu. Ateş ayni zamanda insanları, karanlığın verdiği korkulardan da kurtardı.

II. Cilâlıtaş Devri:

a) Cilâlıtaş Devrinde insanlar, taşları cilâlıyarak her neviden ve daha çok aletler yaptılar *(Res. 4, 5)*. Bu devirde Avrupada yeni insanlar görülmiye başladı. Bunlar Avrupanın vahşi vaziyetini değiştirdiler. Bu insanlar *Ortaasyadan yayılan Türkler idi.* Türkler ziraati ve hayvanları ehlileştirmeyi çoktan biliyorlardı. Hububat ve bilhassa buğday ziraatini öğrenmişlerdi.

Keten ziraati yapıyorlardı ve onun, liflerini dokuyarak kumaş ve ondan elbise yapmasını biliyorlardı. Atı ve köpeği ehlileştiren bunlardı. Artık bu devirde koyun, öküz sürüleri yetiştiriyorlardı.

Bu devrin adamları, çiftçi ve çoban idiler. Bununla beraber cilâlanmış taşlardan ve kemiklerden muhtelif aletler, ziynet eşyası ve silâhlar yaptılar. Bunları yapmak için adeta imalâthaneler vardı. Başka san'atler de inkişaf etmişti. Meselâ kile şekil vermeyi biliyorlar ve onu pişirerek muhtelif şekillerde ve muhtelif süslerle çömlekler, kaplar yapıyorlardı. Bu muhtelif san'atler gittikçe inkişaf eden bir ticaret doğurdu. Ziraat ve her türlü yeni san'atlerdeki terakkiler ile Cilâlıtaş Devrini, ilk idrak edenler Türklerdir.

b) Bu devrin insanları abideler diktiler. Bu abideler, yere dikilmiş 4 - 5 metre irtifaında kaba taşlardan, *menhir*lerden ibaretti. Bunlar, ya bir hat üzerinde veya bir daire üzerinde yanyana dikilirdi. Menhirlerin neye delâlet ettiklerini bilmiyoruz. Bundan başka *dolmen* denilen binalar yaptılar.

Dolmenler, yere dikilmiş taşların üstünü ufkî taşlar koyarak kapatmakla yapılan bir nevi odalardı. Dolmen odalarında insan kemikleri bulunmuştur. Bunlar şüphesiz mezardı. Bir üçüncü nevi binalar da vardı. Bunlar Avrupalıların *tümülüs* dedikleri *tumba*lardır (*kurgan*lar). Tumbalar dolmen gibi, taşlardan yapılmış, fakat üstleri toprak yığınile örtülmüştür. Bunlar da tepeciklere benzer mezarlardı. Bu dolmen ve tumbalarda, tunç ve demir şeyler de bulunmuş-

tur. Fakat, en eskilerinde yalnız taştan baltalar, kaba kaplar, ve kemikten, fil dişinden, hayvan kabuklarından resimsiz olarak yapılmış ziynet eşyaları çıkmıştır. Bu tezyinatın, soradan göl evlerinde bulunmuş olanlara benzediği görülmüştür.

c) Cilâlıtaş Devrinde insanlar kısmen göçebe hayatı terkederek, şurada burada yerleştiler. Bu mühim bir hâdisedir. İnsanlar yalnız münferit aileler halinde değil, biribirine yakın ailelerden mürekkep gruplar, yani kabileler halinde sakin oldular. Sabit hayat, küçük küçük milletler demek olan bu gruplarda tesanüdü takviye etti.

Beraber yaşamak için müşterek kaideler bulmak icap etti. Biz onlara bugün kanunlar diyoruz. O eski insanların buldukları kanunların neler olduğunu bilmiyoruz; yalnız muhakkaktır ki, insanların grup halinde birleşmeleri bir terakki oldu ve insanlar arasında şiddet ve huşuneti azalttı.

d) Bu insan gruplarından bazıları göller üzerinde inşa ettikleri beldelerde ikamet etmeye başladılar.

Göl beldeleri şöyle inşa olunurdu : Bir gölün içine, fakat kıyıya yakın olmak üzere, kazıklar çakılır; üzerine ağaç kütüklerinden bir döşeme yapılırdı. Döşemenin üstünde kulübeler inşa olunurdu. Kulübelerden müteharrik ahşap köprülerle sahile çıkılır ve gelinirdi. Bu köprüler akşamları kaldırılır, sabahları tekrar konulurdu.

40,000 kazık üzerine kurulmuş beldeler bulundu. Kazıkları, ağaç kütüklerini kabataş baltalarla kesmek ve düzeltmek için nekadar uzun ve sabırlı çalışmak lâzımgeldiği düşünülsün. Bu beldelerde insanlar kendilerini emniyet içinde hissediyorlardı. Emniyetli hayat, müşterek sarfolunan gayretin mükâfatı oldu.

III. Maden Devri:

Hakikî Maden Devri tunç istimalinden sora başlar. Fakat tunç yapmak için lâzım olan kalay tabiatte nadir bulunduğundan, tunçtan silâh ve aletler imali mahdut idi. Bu sebeple daha uzun zamanlar yontma ve cilâlıtaşlardan yapılmış şeylerin istimaline devam edildi. Bulunmuş olan tunç kaplar üzerinde birtakım sahneler arzeden, karışık resimlerin mahkûk olduğu görülür.

Madenleri keşfeden insanlarca, demir madeni de malûm oldu. Demir istimali tunç istimalinden daha çok taammüm

etti. Demirden yapılan şeyler tunçtan ve taştan yapılmış şeylerin yerine kaim oldu. Gerçi demiri eritmek ve onu işlemek daha güçtü. Fakat, zamanla bu müşkül yenildi. Demir, keskin kılıç, balta ve sair silâhlar yapmak için daha müsaitti. Bununla beraber Demir Devrinde bugün dahi yapıldığı gibi bazı eşya için tunç, bakır ve kalay kullanıldı *(Renkli Res. IV)*.

Maden Devri üç safhaya ayrılır: *Bakır Devri*, *Tunç Devri*, *Demir Devri*. Demir Devrinin medeniyeti, her devirden yüksekti.

Avrupadaki insanlar henüz göl kasabaları ve dolmenler inşa ededurdukları zamanlarda, Şarkta Türkler en mühim san'atleri doğuran bir keşifte bulunmuşlardı. Ortaasya yaylâlarında, dağlarında, ormanlarında yaşıyan Türkler tabiatte sâf olarak altın ve bakır madenlerine tesadüf ettiler. Bu madenleri ateşte eriterek onlara istenilen şekli verebilmek mümkün olduğunu anladılar. Bu keşif, milâttan en az 7000 sene kadar evel vukubuldu. Bundan sora madenleri, beraber bulundukları unsurlardan ayırıp çıkarmak san'atini öğrendiler. Altın, süs eşyası imalinde kullanıldı.

Bakırdan da silâhlar yapıldı. Lâkin bakır, o kadar mukavemetli olmadığından taş silâhların kullanılmasına da devam olundu. Nihayet terakki yolunda bir adım daha atıldı; keşfolundu ki, bakır ile kalay bir arada eritilince daha kuvvetli bir maden, yani tunç oluyor.

Demir san'ati de Türkler tarafından Ortaasyada keşfedildi. Oradan dünyaya yayıldı.

MUHACERET VE TESİRLERİ

MUHACERETİN SEBEPLERİ

İnsanların, muhtelif keşif ve icatları bir memleket ahalisinin diğer taraflara muhacereti suretile veya ticaret vasıtasile dünya yüzüne yayılmıştır. Tarihtenevelki en eski zamanlardanberi dünyanın muhtelif kıt'alarında birçok insan muhaceretleri vukubulmuştur. Bunun başlıca sebeplerini şu suretle izah edebiliriz.

Yontmataş Devri insanları, yalnız balıkçı ve avcı idiler. Bunlar daha iyi avlanacak ve balık tutacak yer bulabilmek için oturdukları yerleri değiştiriyorlardı.

Daha soraları, Cilâlıtaş Devri insanları, çiftçi ve çoban olduklarından oturdukları yerlerden daha mümbit topraklar ve daha güzel mer'alar aramağa koyuldular. Fakat büyük muhaceretlerin asıl sebebi Ortaasyada vukubulan mühim coğrafî ve iklimî büyük tahavvüllerdir. Bu mıntakanın birçok büyük parçalarında bu tahavvüller yüzünden cemiyetle yaşamak imkânının kaybolması birçok insanların kütle halinde biribiri ardınca göçmelerini mucip olmuştur.

MUHACERETİN TESİRLERİ

Muhaceret sebebile, insanlar yekdiğerinin yerlerini almak istediğinden aralarında şiddetli kavgalar oldu. Tamamile imha edilen veya esaret altına alınan kavimler oldu. Birçok yerlerde galiplerle mağlûplar karışarak birtek kavim teşkil ettiler ve ayni lisanla konuşmıya başladılar. Bundan anlaşılıyor ki, tarih, muhtelif kavimlerin karışmasını mucip olan vak'aların mabadidir. Kavimlerin tarihtenevel başlıyan bu muhaceretleri, tarihî zamanlarda dahi devam etti. Akınlar, muharebeler, istilâlar neticesinde biribirlerine karışan insan kütlelerinden mütemadiyen yeni kavimler zuhûr etti. Hücum eden, istilâ eden kavimler, mevcut bazı devletleri tahrip ettiler, veya geri püskürtüldüler. Bazan aralarına girdikleri yerli ahaliyi temsil edip kendileri gibi yapıyorlar, bazan da kendileri onlar tarafından temsil olunuyorlardı. Bu suretle yeni yeni birtakım kavimler teşekkül ediyordu. Bu insan halitalarının terkiplerini lâyıkile tanımak güçtür. Bununla beraber, mütalealari kolay olmak için umumiyetle bu insan cemiyetlerini, teşrihî benzeyişleri noktai nazarından ırklara ayırırlar.

C. IRK

IRK

Muhaceret meselesinde gördüğümüz gibi, iptidaî ırklar zamanla biribirile çok karışmış, yeni, yeni birtakım muhtelit ırklar vücuda gelmiştir. Bununla beraber, bütün uzviyet âleminde olduğu gibi insan zümreleri arasındaki ihtilât ve tesalüpler nekadar kuvvetli olursa olsun ayni iklimin daima ayni evsafı meydana çıkarmaktaki tesiri bellibaşlı bazı ırkî grupların ve gruplar arasında mütevassıt bazı küçük zümrelerin seçilmesini icap ettirmiştir:

a) Baykal Gölü havalisinden başlıyarak Altaylar ve Orta-

asyadan itibaren Hazar Denizi ve Karadeniz havzalarile Ege Denizi ve Tuna boylarına kadar olan geniş sahalar binlerce ve binlerce senelerdenberi alelûmum beyaz renkli olan Türklerle meskûndur.

Şimalî Asya ve Avrupa kıt'alarında da beyaz insanlar sakindir. Fakat bu beyazlık derecesinin kutpa yaklaştıkça ve Asyanın şarkına ve cenubuna indikçe koyulaşarak esmere doğru değiştiği yerler vardır; binaenaleyh beyaz ırk ikinci derecede iki veya üç ırka daha inkısam edebilir. Sarı saçlı, mavi gözlü, uzun boylu insanlar, ekseriyetle bu ırkta görülür.

b) Şarkî Asyada başka bir grup hâkim görünmektedir. Bu grupu teşkil eden insanların ekseriya derisi sarı, saçları siyah ve sert, boyları kısadır. Bu grupa Avrupalılar Moğol ve Mongoloit ırkı diyorlar. Bugünkü Moğolistan, Çin, Çin Hindi ve onun cenubundaki adalar, Japonya sekenesi bu ırktan addolunuyor. Mongoloit ırkından insanlar Amerikaya da geçmişlerdir.

c) Afrikada siyah ırk hâkimdir. Hindin yerli (otokton) ahalisi de siyah renkli idi.

d) Amerikada kırmızı renkli insanlar vardı.

Beşeriyeti bu veçhile mahza renk esası üzerine ırklara ayırmak doğru değildir. Çünkü insanların rengi ancak hali hayatta bulundukları zaman müşahede olunur; halbuki insan ırklarının mazisini ve ırkların tahavvülât ve tekemmülâtını çıkarabilmek için, yaşıyanlardan ziyade arzın tabakaları altında bulduğumuz insan iskeletleri üzerinde tetkikat yapmak lâzımdır. İnsanın tabiî tarihinin tetkikine mevzu olan bu bakıyeler ise, bittabi deriden ve renkten mahrumdur.

Irkların dünya yüzünde her mıntakada, karmakarışık bir halde yerleşmiş oldukları görülmektedir.

Binaenaleyh ırkî hakikatler, beşer gruplarına ait iskeletler arasındaki fizikî farklarla meydana çıkar. Bu farklar şunlarda aranır:

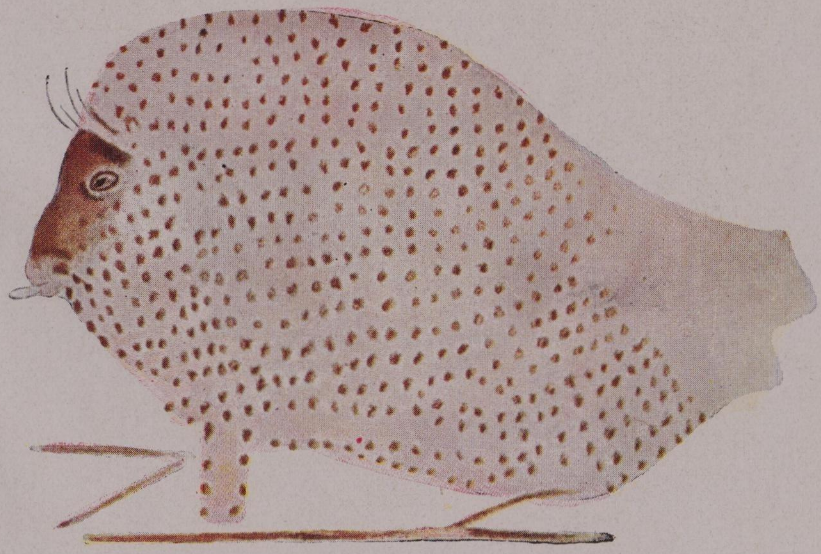
1. *Kafatasının ve çehrenin şekli.*
2. *Boy.*

Mühim olan ırkî farika kafatasının şekli, hassaten uzunluğu ile genişliği arasındaki nispettir. Ayni asıldan gelmiş olmaktan doğan bu irsî farika her türlü tesire en çok mukavemet eder ve yalnız ırkların ihtilâtı neticesinde gene irsî olarak, tadile uğrar. Bu farikadır ki dünya üzerinde biri-

III. MAĞARA DEVRİ İNSANLARI TARAFINDAN YAPILMIŞ RENKLİ DIVAR RESİMLERİ

birini takiben gelmiş ve tarihi yapmış olan insanlar arasında esaslı bir fark tesis etmiştir.

Burada bir nokta hatıra gelir: aralarında bugün esaslı farklar bulunan muhtelif ırklardan herbiri ayrı ayrı menşeden mi gelmiştir, yoksa hepsinin menşei ayni bir ırk mıdır ve bu farklar soradan mı hasıl oldu?

Gerçi bu mesele henüz hallolunmamıştır. Ancak, şunu söylemeliyiz ki, ırklar arasında bugün görülen farkların, tarih noktai nazarından ehemmiyeti pek azdır. Filhakika, kafatasının şekli ırkların tasnifi için, tamamen esaslı bir farika olduğu halde, içtimaî hiçbir manası yoktur. Bunun sebebi şudur: Kafatası değişmiyor; yahut güç ve geç değişebiliyor. Fakat, onun içindeki en asil uzuv, dimağ değişiyor.

Kafatasları başlıca iki esaslı şekil arzeder:

Genişkafalı *(brakisefal)* ve uzunkafalı *(dolikosefal) (Res. 6,7)*.

Türk ırkının kafatası şekli ekseriyetle brakisefaldir.

Kafatasının yanında yüz, burun ve çehrenin şekilleri de nazarı dikkate alınır.

Bazı insanların yüzleri uzun, bazılarının kısa olur. Bu iki tip yüz hem brakisefal ve hem de dolikosefalde bulunabilir.

İnsan yüzleri *geniş - kısa* ve *dar - uzun* olabilir.

Uzun bir yüz, geniş bir kafatasile birleşmiş olursa veyahut kısa bir yüz uzun bir kafatasile birleşirse, biçimsiz olur; ahenksizlik göze çarpar.

Çehrenin daha iki hususiyeti dikkati caliptir: burun ve çenenin şekilleri.

Burun sivri, uzun, yassı, büyük, küçük, doğru, kıvrık birtakım şekillerde olabilir.

Çenenin şekli de dişlerle beraber çehrenin cephesine nazaran düz veya ileri doğru çıkık olabilir: *düzgün çene* ve *çıkık çene*.

İnsanlar, boylarının uzunluklarına, kısalıklarına göre de ırklarına nispetlerini ifade ederler: *yüksek boylu, orta boylu* ve *kısa boylu* ırklar vardır.

İnsanlarda ve iskeletlerinde görülebilen ve ölçülebilen daha birçok vasıflar vardır ki, bunların kâffesi insanın tabiî tarihini tetkik eden âlimler tarafından nazarı dikkate alınır. Meselâ, gözlerin şekli, yüzdeki vaziyeti, muhtelif ırklar arasında mühim farika teşkil eder.

Bu esaslara göre ırkın tarifi şöyle olabilir:

Irk ayni kandan gelen ve cismen biribirine benziyen insanların gösterdiği birliktir.

LİSAN

İnsanların ilk kullandıkları lisanların çok basit olduğuna şüphe yoktur. Bilhassa fikirlerini evza ile anlatmış olmaları ve kullandıkları kelimelerin birtakım telâş, hırs, sevinç ıstırap gibi heyecan veya infialleri ifade eden gayriiradî nidalardan, yahut tabiatteki sesleri yarı şuurlu surette taklit eden kelimelerden ibaret olması ve birtakım eşyaya tekabül etmesi muhtemeldir. İnsanın aklı, uzun zamanlarda yavaş yavaş hareketleri ve hareketlerin eşya ile münasebetlerini ifadeye muktedir olabilmiştir. İptidaî lisanlar her halde çok az kelime ihtiva ediyordu. Bugün lisanlar çok zenginleşmiş bulunuyorlar.

Bazı geniş mıntakalar üzerinde dağılmış bir halde bulunan insan kütlelerinin kullandıkları lisanlarda müşabih cezirlere ve ayni fikri ifade için müşabih tarzlara malik lisan grupları vardır; fakat buna mukabil diğer mıntakalarda bu lisan gruplarından esaslı bir surette farklı başka lisan grupları da mevcuttur.

Dünya yüzünde yaşıyan kavimlerin kullanmakta oldukları lisanlar hakkında bir fikir hasıl etmek için bazı büyük lisan gruplarını sayalım :

a) *Türkçe.* Bu dil aslî (orijinale), başlıbaşına müstakil bir dildir. Türk dili bugün Tuna havzasından şarkta Lena havzasına ve Kingan (Kadırgan) dağlarına kadar ve Şimal Buz Denizinden Umman Denizine kadar geniş sahadaki insanlar tarafından konuşulan, bunlar arasında anlaşma vasıtası olarak kullanılan umumî bir dildir. Türk dilinin esaslı farikaları, doğrudan doğruya türk adını taşıyan kavimler tarafından kullanılan lehçede mütebariz ve mütekâmildir. Macar ve Finlerin kullandıkları lisanlar türk dilinin esasî unsurlarını ihtiva etmekle beraber başka tarzda istihale ve inkişaf etmişlerdir.

Bugün yanlış olarak Tatar denilen meselâ Kırım, Kazan, Azerbaycan, Türkistan Türklerile, Kırgız - Kazak, Yakut ve Başkırtlar gibi türk kabilelerinin kullandıkları lisan, az veya çok birtakım lehçe farkları ile türkçedir.

b) Hemen bütün Avrupa milletlerinin ve Asyada Rusların ve bir kısmı iran ve hint halkının konuştukları lisan

bugün *hint-avrupa* lisanları grupu olarak tanıttırılmaktadır. Bu grupta lâtin, cermen, islâv lisanları, büyük lisan ailelerini teşkil eder.

c) Asyanın cenubugarbisinde, Arabistanda Araplarla İbranilerin ve Afrikada Mısırlılarla Habeşlerin ve sair bazı kavimlerin konuşmuş oldukları lisanları *samî* ve *hamî* diye müstakil bir lisan grupu olarak gösterirler.

Mısırın, kıpti lisanile berberî lisanları ve umumî surette Şarkî Afrika lisanlarına şamil olan hamî lisanları ayrı bir zümre halinde gösterenler de vardır. Samî lisanlar zümresi iptida, hamî grup şeklinde zuhûr etmiş olabilir.

d) Asyanın şark ve şarkıcenubisinde Moğol ve Moğola benzer (Mongoloit) kavimlerin lisanları da bir lisan grupu telâkki olunabilir.

Bu saydığımız bellibaşlı lisan gruplarından başka her kıt'ada bazı mahallî münferit lisanlar da vardır.

Beşer ırklarını tasnifte renk esasına saplananlar olduğu gibi, bugün insanların kullandıkları lisanlara göre de ırk tasnifi yapmak isteyenler görülmektedir.

TÜRK IRKI VE TÜRK DİLİ

Irk mefhum ve tarifi bugüne kadar birçok münakaşalara ve biribirine zıt mütalealara mevzu olmuştur. Bazı müellifler ırkları lisanlara veyahut renklere göre tasnif etmişlerdir. Halbuki muhtelif ırkların tesalübünden hasıl olan bazı kavimlerin müşterek lisanları olduğu gibi ayni ırka mensup olan bazı kavimler de başka başka lisanlarla konuşmaktadırlar.

Renk vasfına gelince bu da zamanla ve muhit değiştikçe ehemmiyetini kaybeder.

Avrupa âlimlerinin beşeriyet ve beşer ırkları hakkında verdikleri malûmat hep kendi noktai nazarlarındandır. Bunlar, çok defa ırkları, takip ettikleri gayelere nazaran tasnif ediyorlar. Filhakika, bugünkü Avrupanın büyük millet kütleleri doğrudan doğruya bir ırka mensup olmadıkları gibi, bu cemiyetlerin ekserisinde bariz vasıflarını muhafaza etmiş hâkim bir ırk ta mevcut değildir. Bu milletler muhtelif ırkların muhtelif nispetteki tesalüplerinden husule gelmiş yeni birer heyettirler.

Umumî olarak denilebilir ki inkişaf ve itilâ ile beşeriyetin mukadderatına hâkim olan *dimağ*dır. Dimağdan murat,

onun uzvî mahiyeti değil, her nevi tecellileridir. Dimağ üzerinde coğrafî muhitin, bu coğrafî muhitteki içtimaî şartların ve irsî vasıfların hiç şüphesiz büyük ve ehemmiyetli tesirleri vardır.

Tarihin en büyük cereyanlarını yaratmış olan türk ırkı, benliğini en çok muhafaza etmiş bir ırktır. Tarihtenevel ve tarihî devirlerde bu ırk ta işgal ettiği vâsi mıntakalardaki ve yurtlarının hudutlarındaki komşu ırklarla tesalüp etmiştir. Bu tesalüplerin ekserisinde türk ırkının bariz ve uzvî vasıfları hâkim kaldığından bu karışmalar türk ırkına kendi hususiyetini kaybettirmemiştir. Ancak uzun devirlerde ve büyük ekseriyetler içinde ihtilâtlara maruz kalanları temessül edip isimlerini ve dillerini muhafaza edememişlerdir.

Dimağın en kıymetli mahsulü olan lisan bilhassa türk ırkının büyük ekseriyetinde tarihî devirlerin husule getirdiği tekâmül silsilesi içinde daima ana hatlarını muhafaza etmiştir. Tarihtenevelki zamanlarda ve tarihî devirlerde ayrı ayrı cemiyetler, medeniyetler, devletler vücude getirmiş olan bu büyük ırk mensupları, kuvvetli dimağlarının muhtelif muhitlerde yarattığı müşterek lisan ve harslarla ve irsî vasıflarile uzun veya kısa müddetler zarfında biribirinden daima müteessir olmuşlardır.

Görüyoruz ki tarihte daima göze çarpar bir birlik arzeden türk ırkı daima hâkim kalan bariz uzvî vasıflarile, dimağın en kuvvetli mahsulü olan müşterek lisanlarile ve bu lisanda nakledilmiş olan harslarile, tarihî müşterek hatıralarile, ayni zamanda bugünkü millet tarifine de en uygun büyük bir cemiyettir.

Bütün tarihte böyle büyük bir ırkı, bir millet halinde görmek bilhassa zamanımızdaki insan heyetlerinin pek çoğuna nasip olmıyan büyük bir kuvvet ve büyük bir şereftir.

D. FİKRİN DOĞUŞU

İPTİDAÎ FELSEFE

İnsan cemiyetlerinin tarih devirlerine girmeden evel, uzun yetişme devirlerinde dimağları içinde neler cereyan etmiş olabileceğinden bir nebze bahsetmek faydalı olur.

Bu uzak zamanlarda, insan kendisi ve muhiti hakkında ne düşünüyordu.

İnsan, evvelâ ancak havassına doğrudan doğruya temas eden şeylerle alâkadar oluyordu.

İptidaî insan, nereden geldiğini, niçin yaşadığını hiç düşünmek ihtiyacını hissetmiyordu.

İptidaî insan, hemen adeta her şeyden korkuyordu; şüphesiz bu korktuğu şeyleri rüyasında da görüyordu. Bunlarda birtakım kudretler tasavvur ediyor ve bu kudretleri tatmine gayret eyliyordu. Canlı ve cansız şeyler arasında sarih bir tefrik yapamıyordu. Meselâ, cansız bile olsa herhangi bir şey kendisini yaralayınca, ona ayağile vuruyordu. Bir nehir fazlalaşır veya taşarsa, kendisine hasımı olduğuna zahip oluyordu. Bu insanlar henüz Güneşe, Aya, yıldızlara veyahut ağaçlara ehemmiyet vermeye ve dikkatle bakmağa başlamamışlardı. Bu insanlarda henüz dinî fikir ve kanaatten eser yoktu. Onlar kendi rüyalarile teheyyüce geliyorlardı. Uyanık iken gördükleri hakikî şekillerle rüyalarda gördükleri şekillerin karışmasından garip bir vuzuhsuzluk husule geliyordu. Faraza, ölülerini gömmelerinden ve yanlarına erzak ve silâh bırakmalarından, bu insanların müstakbel bir hayata inandıkları neticesi çıkarılacağı gibi, ölenlerin hakikatte ölmediklerini zannettiklerine de hükmetmek mümkündür. Ölüleri rüyada görmeleri bu son fikri takviye ediyordu. Bu fikir, ölüleri bir nevi cadı haline sokuyor ve onları uzaklaştırmak, gazaplarını tahrik etmemek çarelerine tevessülü mucip oluyordu.

DİNDE ATANIN MEVKİİ VE TESİRİ

İptidaî insanların atadan korktukları anlaşılıyor. Çocuklar bu ata korkusu içinde büyüyordu. Öldükten sora bile onu hoşnut etmeğe çalışıyorlardı. Zaten atanın, yani reisin öldüğünden kat'î bir surette emin olunamıyordu.

Ata korkusu yavaş yavaş anlaşılmaz bir surette *"kabile allahı„* korkusuna intikal etti. Dimağları bu düşünceyi geçmiyen insanlar, kâinatı da aile çerçevesi içinde gördü. İnsanlarda ata korkusu tehlikeli hayvanlara karşı olan korku ile karıştı. Bu suretle Allah mefhumunun başlangıç hali olan *"ulvileştirilmiş ata„* ya, temsilî olarak, muhtelif hayvanlara ait şekiller verildi.

DİNDE KORKU VE ÜMİT

Bulaşıcı, salgın ve öldürücü hastalıklar, insanlarda bazı mahallerden ve bazı eşhastan uzaklaşmak, o mahallere ve eşyaya ve eşhasa korkunç bir mahiyet atfetmek gibi bir fikir uyandırdı. İnsanlarda lisan tekâmül etmiye başlar başlamaz, fikir bu iptidaî düşünceler üzerine teksif edildi. Onlara daimî bir kıymet izafe edilmiye çalışıldı. İnsanlar, biribirile konuşarak ta biribirinin korkularını teyit ve tekit eylediler; müşterek mukaddesat an'aneleri icat ettiler. Bu mukaddesat içinde memnu *(haram)* ve gayritahir *(mekruh)* mefhumlarına ait fikirler mühim yer tuttu; gayrisâf olmak korkusu tasfiye olunmak endişesini doğurdu. Bu tasfiye olunmak ihtiyaç ve endişesi birtakım tasfiye çareleri aranmasına ve tasfiye yolları ve merasimi teessüsüne saik oldu. Bu da bu merasimi tatbik edecek insanlar çıkmasını istilzam etti. Böylece ilk din esasları ve merasimi ile din adamları ve sihirbazlar sınıfına yol açılmış oldu.

Ekserî insanlar hemcinslerine yapmamaları icap eden şeyleri bildirmekten zevkalırlar. İşte bu suretle tarihin mebdeinde sırf indî ve keyfî olmak üzere tatbik olunan bir sürü memnuat meydana çıkmıştır.

Bir de insanlara hasım olan kuvvetlerin mevcudiyeti fikri o kuvvetlerin insan lehine çevrilebilmeleri ihtimalini doğurdu. İnsanları tehdit eden kudretlere hususî merasim ve teşrifatla kurbanlar kesmek ve bazı takdimeler vermek âdetine geçildi.

YILDIZLAR VE MEVSİMLER

Lisan tekemmül ettikçe kutsiyet an'anesi, memnuiyet ve merasim eşkâli arttı ve genişledi. İlk çobanların zuhûrile başka birçok şeyler insanlar için derin bir mana ihtiva eder göründü. İnsan, sürüsünü otlatmağa götürdüğü sahaların ötelerinde neler olduğunu bilmek merakına düştü. Gece ve gündüz, hayvanlarına nezaret ederken ve muhtelif yer değiştirmeler esnasında gündüzleri Güneşin, geceleri Ayın ve yıldızların rehberliğinden istifadeye başladılar. Birçok uzun asırlardan sora yıldızların Aydan ve Güneşten daha emin bir rehber olduğunu anlamağa muvaffak oldular. Bundan sora yıldızların tetkikine ehemmiyet verdiler. Her şeye ferdiyet ve şahsiyet izafe itiyadında olan insanlar, yıldızları gökyü-

zünden kendilerini tetkik ve himaye eden şayanı itimat birtakım yüksek yaratılışlı mahlûklar saymağa başladılar.

İlk ziraat teşebbüsleri de mevsimler hakkındaki fikri tesbit etti. Nihayet Ayın, Güneşin, yıldızların muhtelif zamanlarda, muhtelif fasılalarla görünüşünden, sayıya, ölçüye intikal ettiler. Hulâsa, tabiatin müşahede ve tetkiki insanlarda yeni yeni düşünceler ve meraklar uyandırdı.

HİKÂYE VE HURAFELER

Lisanın lûgatçesi çoğaldıkça insanın hikâye ve nakil kabiliyeti de ziyadeleşti. Kendilerine, kabilelerine, mukaddesata, dünyaya ve her şeyin sebeplerine ait birtakım hikâyeler nakletmeğe başladılar. Bu suretle bir kabile zihniyeti ve bir an'ane inkişaf etti. Bu hal, insanları istediği gibi serbest bir fikir ve düşünceye malik olabilmek imkânından mahrum ve bazı fikirleri, bazı telkinleri olduğu gibi kabul etmeğe mecbur ediyordu. Görülüyor ki, insanlar bu bahsettiğimiz tarihlerden itibaren şahsiyetlerinden bir kısmını feda etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Beşeriyet, bugün dahi hâlâ ayni yolu takip etmektedir.

DİN MENŞELERİNİN KARIŞIK MAHİYETİ

Ziraat ile beraber insanların fikrine yeni birtakım muhakeme silsileleri hâkim oldu. Hasat mevsimlerinde bir sınıf efradın kurban olarak feda edilmesi lüzumu, umumî telâkki mahiyetini aldı. Bu kurbanları kesecek diğer pak tanınmış bir sınıf meydana çıktı : ilk *rahipler* sınıfı. Bir de kurban edilen efradın etinden birer parça yemek merasimi yer tuttu. Gûya bu suretle fedakârlığın nimetlerinden hepsi hissement oluyorlardı. Bugün hâlâ bazı dinlerde mevcut olan kurban kesmek âdetlerinin menşei budur.

Bütün bu müşterek âdetler ve inanışlar insanların aralarında zihnî ve hissî birtakım bağlar kurdu ve insanlarda müşterek düşünce ve müşterek harekete saik oldu. İşte bu hâdiseye biz bugün *din* namını veriyoruz. İnsanlar bu hâdise karşısında basit ve mantıkî bir telâkki ile temasa gelmiş bulunmıyorlardı; bilâkis, birtakım ruhlara, ilhamlara, emirlere ve nehiylere taallûk eden karmakarışık düşüncelerle temasa gelmiş oluyorlardı.

İnsanların hayatına taallûk eden her şeyde olduğu gibi dinî meselelerde de bir tekâmül hâdisesi görünür. İptidaî in-

sanda Allah ve din hakkında hiçbir fikir ve kanaat yoktu. Bu kadar umumî ve şümullü telâkkilere, insanın dimağı ancak yavaş yavaş alıştırıldı. Din fikri, insanlar cemiyet hayatına sarahaten atıldığı nispette genişlemiye başlar, vahdet mefhumuna yaklaşır ve nihayet, tabiatin kudret ve azametile daha ziyade anlaşılması kabil, hakikî bir mahiyet alır. Görülüyor ki insanlar cemaat halinde yaşamıya başladıktan sora, diğer içtimaî müesseseler gibi din müessesesini de vücuda getirmişlerdir.

Ülûhiyet mefhumunu bulan, bu mefhumun sırlarını keşfeden ve bugün dahi keşfetmiye devam eden, insan zekâsıdır.

İnsanların faaliyetleri ve inkişafları üzerinde birçok amiller ve unsurların tesiri ve yardımı olmuştur. Din de bu müessirlerin başlıcalarındandır. Bu sebeple, beşerin tarihinden bahsederken, din fikirlerinin menşeinden ve insan cemiyetlerinin faaliyetleri üzerindeki teşirinden bahsetmemek bir noksan teşkil edebilir.

İnsanların, bu derunî ve müphem temayülleri haris, zeki, mahir yahut hilekâr birtakım insanların sihirbaz, rahip, hükümdar vaziyetlerini almalarına meydan açtı.

İnsanların, bugünkü medeniyet tarihine kadar hayatlarının geçtiği yol işte böyle bir yoldur. İnsanların korku ve zâf hisleri, dimağın son ve çok yeni ilmî keşiflerle nurlanması sayesinde gittikçe azaldı. Ve insanlar hakikati bundan sora daha bariz görmiye başladılar. İnsan, benliğindeki kuvveti ve ferdi olduğu cemaatin içtimaî kudretini takdire muvaffak olmıya başladı. *Artık onun için her türlü tekâmül, huzur ve emniyet membaı, cemiyettir.*

II

BÜYÜK TÜRK TARİH VE MEDENİYETİNE UMUMÎ BİR NAZAR

TÜRKLERİN ANAYURDU

Türklerin Anayurdu Asyadadır. Asya, Ege Denizinden, Japon Denizine; Hint Denizinden Şimal Buz Denizine kadar uzanan ulu bir kara parçasıdır.

Şarkta Büyükdeniz sahillerinde Kora ve onun cenubunda yarım daire şeklinde denize girmiş Çin kıt'ası vardır.

Cenupta denize doğru mühim çıkıntı, büyük Hint Yarımadasıdır. Bunun şarkında Sumatra, Cava, Borneo, Filipin adaları arasına doğru uzanan Çin Hindi Yarımadası ve Hint garbında Arap Yarımadası göze çarpar.

Garpta Karadeniz ve Akdeniz içine uzanan Anadolu vardır. Bunun şimalinde Anadolu gibi büyük Asya kıt'asına bağlı olan Avrupa bulunur.

Avrupa beş kıt'adan biri diye sayılmasına rağmen hakikatte ayrı bir kıt'a değildir. Asyanın garba doğru bir çıkıntısından ibarettir.

Şarktan garba inen yaylâlar, Asyanın belkemiğini teşkil eder. Bu yaylâların genişliği ve yüksekliği orta kısımlarda heybetli derecelere varır. Himalâya silsilesi, Hazar Denizi ve Baykal Gölü arasında bulunan yaylâlar dünyanın en yüksek ve en geniş yaylâlarıdır. Göklere baş uzatan dağlar ve korkunç kum çölleri ile yemyeşil sevimli su boyları bu sahada yanyana gelmiştir.

Büyük Kadırgan (Kingan) dağlarından Baykal havzasına, oradan Altay dağları boyunca İtil havzasına vararak, Hazar

Denizi havzası, Hindukuş, Pamir, Karakurum, Karanlık dağlar yolu ile ve Sarı Irmakla tekrar Kingan dağlarına ulaşan çizgi içinde kalan mıntaka *Türkün Anayurdu* dur.

Ortaasyanın cenubunda yükselen Himalâya dağları, Çin içlerinden başlıyarak şarktan garba uzanan ve Kafkaslardan Kırımın içine kadar varan büyük bir silsiledir. Bu silsilenin göklere 8840 metre uzanmış ehramları aşılarak şimale, Baykal istikametine ilerlendikçe, Karakurum, Altın, Üstün, Arka ve Karanlık dağların sıra gövdelerile karşılaşılır. Bunlardan sora Pamir kökünden ayrılıp Çin Türkelini ikiye bölerek Turfan ilerisinde Gobi'ye saplanan Tanrı dağlarına varılır. Daha şimalde Sibir'e doğru cephe almış Altaylar gelir. Balkaç ve Aral gölleri şimalinde ucu bucağı belirsiz otlaklar uzanır.

Ortaasyanın cenubunda Çinin, Hindin sulak ovaları ve İran yaylâları, şimalinde de Sibir vardır.

Tarih devirlerinden binlerce yıl evel Türk Anayurdunda şimdi yerlerini çöller, kumsallar, bozkırlar, bataklıklar, sığ göller tutmuş engin içdenizler vardı. İlk medeniyetlerin gür filizleri bu denizlerin kıyılarında ve bunlara dökülen derin ırmakların şirin ve feyizli vadilerinde fışkırmıştır.

UMUMÎ MUHACERETLER VE MEDENİYETLER

Dünyanın başka taraflarında, insanlar, daha kaya ve ağaç kovuklarında en koyu vahşet hayatı yaşarken *Türk*, Anayurdunda kereste, maden medeniyetleri devirlerine kadar ulaşmıştı. İnsanlıkla hayvanlığı hakikî ve bariz surette ayıran devir, hayvanları ehlileştirme devri, en evel burada açılmış; tabiati insan iradesine boyun iğdirerek işletmenin ilk merhalesi sayabileceğimiz çiftçilik, burada başlamıştır. Arpa, buğday, çavdar gibi tanelerin; koyun, keçi, at, deve gibi hayvanların menşei de burasıdır. Dağlarda bunların asılları olan yabani cinsler bugün dahi bulunmaktadır.

Kafkas dağlarından Tanrı dağlarına ve oradan Gobi çölleri boyunca şarka uzanan kadîm Türk Denizi, saydığımız ulu dağları örten buzların verdiği sularla besleniyordu. Türkler burada tabiatin elverişli şartları içinde gayet çabuk çoğalmışlardı.

*Cümudiyeler Devri*nin sona ermesi, Büyük Türk Denizi havzasındaki iklim şartlarını değiştirdi. Yavaş yavaş çekilen buzlar, Asyanın şimali ile en yüksek dağlarına munhasır

kaldı. Sular azaldı. Gitgide daralan denizlerin yerinde göller, bataklıklar kaldı. Irmaklar, çaylar cılız derelere döndü; bunlardan birçokları kurudu. Yeni kara parçaları meydana çıktı. Bol yağmurla sulanan yeşil ovalar, kurak ve çorak çöller haline girdi.

Diğer bir tabiat hâdisesi kuraklığın doğurduğu hayat güçlüklerini arttırdı. Bu hâdise şimalişarkiden esen rüzgârların çokluğu ve sertliği idi. Bu rüzgârlar Ortaasya sularının tebahhurundan husule gelen su buharlarını Ortaasya cenubundaki ülkelere götürürdü. Buna mukabil rüzgârların Ortaasyaya getirdiği şey yalnız bitmez tükenmez kumlardan ibaretti. İşte böylece Ortaasya kuruduğu nispette kum istilâsı altında kaldı ve milyonlarca insan barındıran ellerde hayat şartları kısırlaştı. Buzların çekilmesi ve geniş içdenizlerin aradan kalkmasile, Ortaasyanın garba kapıları, arkasına kadar açıldı. Ondan sora Ortaasya binlerce yıl zarfında Çine, Hinde, Önasyaya, Şimalî Afrikaya ve Avrupaya dalgalarını taşıran büyük bir insan denizi oldu *(Harita.1)*. Yük taşıyıcı yaban hayvanlarının işe alıştırılmaları da bu devirde çok büyük ölçüde arttı. Bundan yedi asır eveline kadar en az 9000 yıl, kâh önünde durulmaz yıkıcı ve yutucu seller, kâh kumlar altında gizli sular gibi yürüyen büyük *türk göçleri* ve akınları muhaceret ve temdin faaliyetine devam etmişlerdir. İklim değişikliğinin hangi sebeplerden ileri geldiği hakkındaki tetkikler bugün birçok âlimlerin hâlâ üzerinde çalışmakta oldukları bir mevzudur.

İklim tebeddülü Anayurtta kalan Türklerin tarihleri ve içtimaî hayatları üzerinde de başkaca tesirler göstermiştir. Bu tesirlerin başlıcaları şunlardır:

a) Türk ırkının bir kısmını göçebe hayatla yaşamağa mecbur etti. Göçebelik türk tarihinde iklim tahavvülü neticesi bir zaruret olmuştur.

b) Türk yurtlarının bir kısmının step haline gelmesi türk ırkının hayatî, iktisadî menfaatleri biribirinden farklı, mütezat iki zümreye bölünmesini mucip oldu.

c) Şehirler göçebe Türklerin istilâlarına maruz kaldı.

∴

ÇİN Daha iyi iklimler aramağa çıkan Türkler, ayrıldıkları sahalara nazaran en elverişli gördükleri yolları tutarak medeniyetlerinin tohumlarile birlikte dört bucağa yayıldılar; çiftçiliğe yarıyacak güzel ovalar, zengin su boyları aradılar. Karşılaştıkları iptidaî yerlilerle çarpışarak onları ya başka yerlere sürdüler, ya da içlerine girerek temdin ettiler. Yerlilere nazaran çok yüksek zekâları ve mütekâmil silâhları ile galebe çalmakta, yerleşmekte ve hükümlerini yürütmekte güçlük çekmediler. Boş buldukları sahalarda ise beğendikleri yerlere yerleşerek oraların otokton [1] ahalisi oldular.

Kuruyan Türkelinin *şark taraflarında bulunanlar kendilerine yakın olan Çine indiler.* Çin, çölleşen sahanın ve onu çeviren dağların ötesinde Sarı Irmağın suladığı zengin vadi ile başlar. Bu vadinin garba ve şimale geçit noktaları mahduttur.

Çinin ilk devirlerinden bahsolunurken hurafelerle karıştırılarak 100,000 hatta 2 milyon yıla çıkarılan soradan uydurulma menşe efsaneleri bir tarafa bırakılırsa, Türklerin şimalî Çine ilk girişlerini milâttan en az 7,000 yıl eveline götürmek lâzımdır.

Yeni bulunan san'at eserlerile fikir ifade edici çizgiler şeklinde yazılara (ideogram) bakılarak, bunların o zamana göre mütekâmil bir medeniyet sahibi oldukları, çiftçilik işini iyi bildikleri, göğe, yere, suya, Güneşe, yıldızlara taptıkları tesbit edilmiştir.

Medenî bilgileri, yüksek ve asil ahlâkları, sâf ve sade itikatları ile Çinde yerleşen Türklerin orada devirler imtidadınca ilerlettikleri medeniyet son asırlara gelinciye kadar dünyanın en ehemmiyetli medeniyetlerinden biri olmak vasfını muhafaza etmiştir.

HİNT Diğer bir göç dalgası Ortaasyadan *Hint Yarımadasına yürümüştür.* Sint, Ganj, Brahmaputra gibi büyük su damarlarile sulanan ve şimal sınırları heybetli Himalâya tabyaları ile çevrilmiş olan Hint, Türkeline şimalişarkî ve şimaligarbide iki dar geçitle açılır. Çinde olduğu gibi Hintte de asıl yerlilerin medeniyeti yoktu.

---

[1] "Otokton = autochthone„ bir mıntakanın ilk ve aslî ahalisi demektir.

Tarihtenevelki zamanlarda Hint "maymun sürülerine benziyen „ kara derili insan kabilelerile meskûndu. Saydığımız iki geçitten girerek bunları cenuba doğru süren Türklere tarihlerde *Dravit* adı veriliyor. Bazı kabilelerinin Ko'l Bil gibi birkaçı türkçe asıllarını muhafaza etmiş isimlerle anıldığı anlaşılan Dravitlerin Hintte medeniyetlerini yüksek bir dereceye çıkardıkları, *Harappa* ve *Mohencodaro* da yapılan yeni arkeoloji keşiflerile meydana çıkarılmıştır. Son zamanlara gelinciye kadar, hint medeniyetinin nispeten yeni sayılabilecek medeniyetlerden olduğu hakkında bir kanaat vardı. Yeni keşifler bu yanlış kanaati düzeltmiş ve kadîm hint medeniyetinin kadîm çin, mezopotamya ve mısır medeniyetlerile muasırlığı tahakkuk etmiştir.

GARBA MUHACERET YOLLARI

Türkün garba binlerce yıllar mütemadi dalgalar halinde devam eden muhaceretleri, başlıca iki yoldan vukubulmuştur. Bunlardan biri şimal yoludur ki Ural dağlarile Hazar Denizi arasından ve Karadeniz şimalinden geçer; bu geçide "*Kavimler Kapısı*„ adı verilmiştir. İkincisi cenup yoludur. Bu yol Himalâya şimal ve cenup etekleri boyunca garba gider. Cenup yolundan Kafkasları geçmek suretile şimal yoluna intikal eden kafileler de olmuştur (Keltler). Şimal yolu, buzların çekilmesinden sora husule gelen bataklıklar yüzünden cenup yolundan daha müşkülâtlı idi. Bu sebeple bu yolu takip edenler gidebildikleri yerlere çok geç vâsıl olmuşlardır. Cenup yolunu takip edenler Mezopotamyaya, Anadoluya ve oradan Adalara geçmişlerdir. Önasyaya gelmiş olanlardan Suriyeye sapanlar, Palestin üzerinden Mısıra gitmişlerdir. İberlerin de Hazar civarından bu yol ile Afrika şimaline ve oradan İspanyaya geçtiklerini söyliyenler vardır. Şimal yolunu takip edenlerden bir kısmı Karadeniz şimalindeki sahalarda, Tuna havzasında ve Trakyada yerleştiler. Soraları bunlardan bazı kabileler Makedonyaya, Tesalyaya ve en nihayet asıl Yunanistan denilen yarımadaya gidip yerleştiler. Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçerek Anadoluya garp yolu ile girmiş olanlar da bu Trakya ve Tuna mıntakalarında yerleşmiş türk kabilelerindendir.

ÖNASYA - SUMER ELAM - ETİ [1]

Türklerin Aşağı Mezopotamyaya inişlerinde ırmak boyları bataklık halinde idi. Cetveller ve kanallarla suların zararını gidermek, toprağın muntazam sulanmasını temin etmek için bu muhacir kafilelerin gösterdikleri kabiliyet ve meharet daha *ilk geldikleri zamanda dahi* medenî seviyelerinin yüksek olduğuna delil sayılmaktadır. Bunların bir taraftan Dicle ve Fırat, diğer taraftan Kerka ve Karun ırmakları boylarında ve ağızlarında kurdukları medeniyet gerek güzel san'atlerin ve gerek siyasî ve içtimaî hayatın inkişafı noktalarından çok feyizli olmuştur. Bu medeniyet *Sumer - Elam* medeniyeti unvanlarile anılır.

Türkün en az yedi bin yıldanberi gelip yerleşerek kendine *mukaddes yurt edindiği Anadoluda* yapılan taharriler, bugün milâttan evel 4,000 yıla çıkarılan *Anadolu-Eti* medeniyetinin kıdemini, her an birkaç asır daha maziye götürmektedir.

Anadolu medeniyetinin, mezopotamya veya mısır medeniyeti kadar eski olmadığı iddiası varit değildir. Zira söylediğimiz gibi Mezopotamya ile Anadoluyu işgal eden insanlar ayni ırktan ve ayni menşedendirler. Bu itibarla geldikleri yerlerden ayni devirlerde ayni medeniyeti getirmiş olmaları tabiîdir. Alişar höyüğü hafriyatı derin tabakalara doğru indikçe elde edilen eserler, ve Karkamış harabesinin daha altında bulunan Birinci Karkamış eserleri bu hakikati teyide hizmet edebilecek delillerdir.

Anadoludaki *eti (hata)* medeniyetinin azameti gün geçtikçe daha eyi anlaşılmaktadır. Gerek Eti Müttehidesine dahil hükûmetlere, gerek yabancı komşu devletler ülkelerine uzanan yolları, muhteşem mabetleri, heykelleri, Mısırınkilerden çok daha mükemmel sfenxleri ile *Boğazköy*ün toprak örtüleri altından bugünkü beşeriyetin mütehayyir gözleri önüne açılan eti medeniyeti canlılık ve fikir yüksekliği noktalarından harikulâde bir inkişafın şahididir.

MISIR

Mısıra giden Türkler yerleşmek için Nilin boş buldukları deltasını seçtiler. İlk mısır medeniyetini kuranların *Asyadan geldikleri*, Mısırın kadîm tarihi ile uğraşan âlimlerin çoğu tarafından kabul edilmiş bir keyfiyettir. Nil vadisinde Yontmataş Devrinden birden-

[1] Eti İmparatorluğu bahsine bakınız.

bire Maden Devrine intikal edilmiş olması, iki devrin arasında bulunması lâzımgelen mütevassıt san'atlerin Mısırda görülmeyişi, Suriyedeki bazı mağaralarda bulunmuş en eski eserler ve nihayet antropoloji tetkiklerinin ortaya koyduğu neticeler buna delildir. Âlimlerin bu hakikat içinde, açıkça söylemiyerek eksik bıraktıkları nokta, Ortaasyadan, Altaylardan gelmiş olanların türk camiası mensuplarından başkası olamıyacağıdır. Bu eksik noktayı tamamlamak vazifesi, şüphesiz, herkesten evel Türklere düşer.

Anadolu ile Mısır arasındaki *Suriye* ve *Palestin* sahalarına gelince, buralarda tarihin tanıdığı kadîm zamanlardanberi "mezopotamya ve eti medeniyetlerini kuranların müşterek vasıflarını taşıyan bir halkın, hâkim bulunmuş olduğu yine yeni tetkiklerin açığa çıkardığı hakikatlerdendir.

EGE HAVZASI

Garba giden Türklerden bir kısmı yerleşmek için elverişli zeminlerden birini de Ege havzasında buldular. Tarihin bugün milâttan 4 bin yıl kadar geriye götürebildiği akdeniz medeniyeti, *Turova, Girit, Lidya* ve *İyonya* adları verilen saha ve safhalarile birlikte beşer istidat ve kabiliyetinin en kıymetli incilerle süslü bir tacı olmuştur. İnce bir haşmetle mümtaz bu akdeniz medeniyetini kimler yaptı? *Knosos* sarayının XX inci asrın en incelmiş zevklerini yalnız tatmin değil, hayran edici güzellikteki san'at eserlerini ebediyete yadigâr eden kavim kimdir?

Kadîm zamanlarda (M. E. 3000 - 1200) Akdeniz adalarını kapladıkları teeyyüt eden brakisefal kavimler, dünyanın brakisefal insanlar kaynağı olan Ortaasyadan, Ana Türkyurdundan ayrılmağa mecbur kalmış olan Türklerdir. Giritte, Turovada bulunan en eski eserlerle *Hazar şarkındaki Türkellerinde* bulunan eserler arasında tesbit edilen benzerlik, akdeniz medeniyetinin olduğu kadar onu yapan insanların menşeini de göstermeğe yarar delillerdendir.

Anadolunun garp kıyılarında ve Yunan Yarımadasında yükselmiş medeniyetleri, Anadolunun içindeki, Mezopotamyadaki ve Ortaasyadaki kadîm medeniyetlerden ayrı mütalea etmek kabil değildir.

İnsanlar, yakın zamanlara kadar, bütün Akdeniz havzasına şamil müstakil bir yunan medeniyeti tasavvur ve kabul edecek mertebede az bilgili idiler. Bu medeniyeti Greklere

inhisar ettirmek ve onu ancak mısır medeniyeti ile temasta görmek tarih bilgisinin kat'iyet çemberile çevrilmiş bir hakikati, bir mütearifesi sayılıyordu. Medeniyetlerin doğuş ve yayılış hadiselerinin daha geniş görüşlerle mütaleasına girişildiği yıllardanberi, artık o iptidaî telâkki ortadan kalktı; onun yerine bütün ilâhları, an'aneleri, ilim ve sanayi eserlerile yunan medeniyetinin menşelerini kendisinden evelki medeniyetlerde, bilhassa *eti* medeniyetinde aramak lâzımgeleceği hakikati geçti. Son asra kadar menşei, mevhum bir grek medeniyetine bağlanan lidya ve frikya medeniyetleri gibi, Garbî Anadolu medeniyetlerinin de esasta *eti medeniyetinin devamından* ibaret olduğu artık kolay reddedilmiyecek kanaatler sırasına girmiş bulunuyor.

AVRUPA

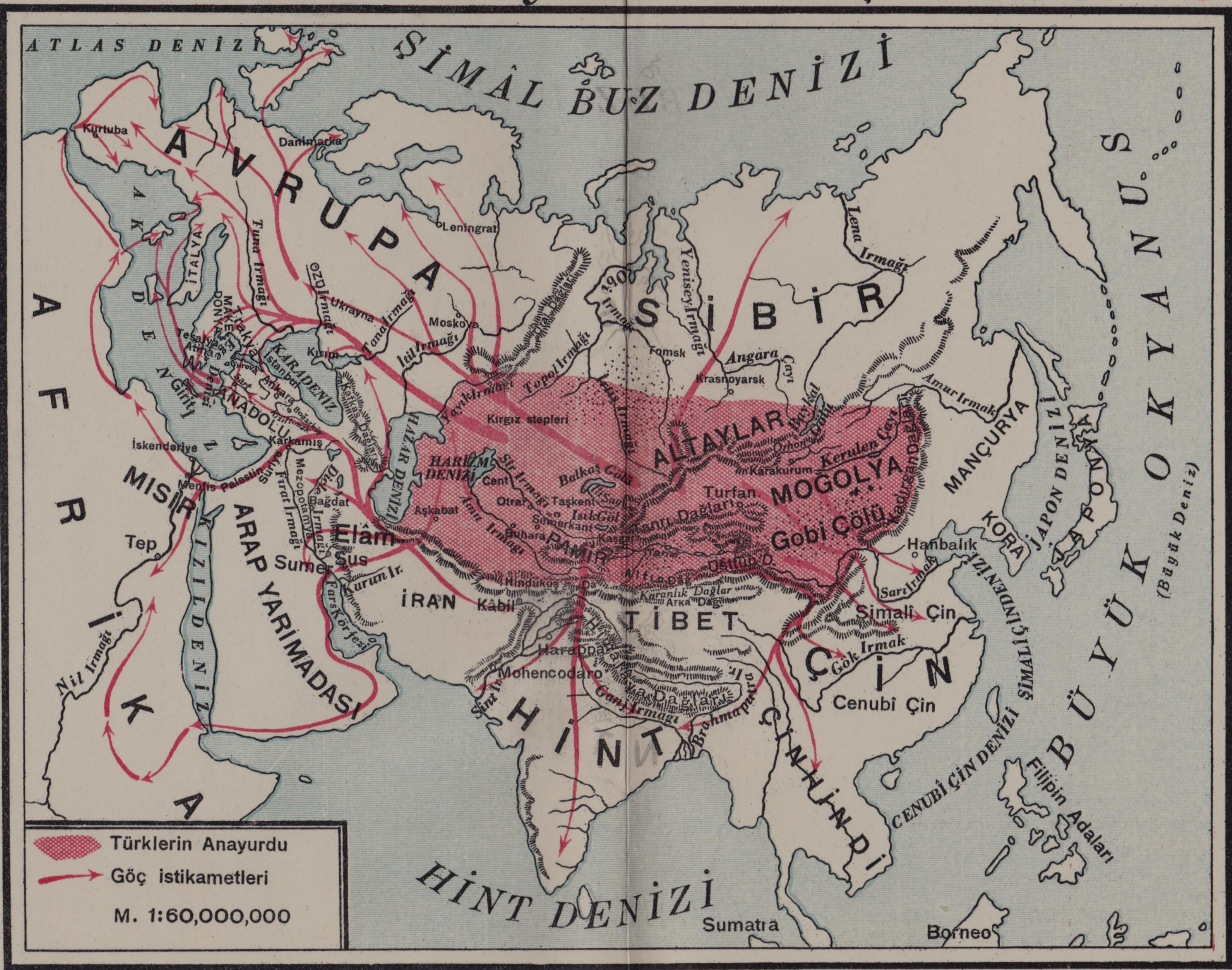
Yunan ilim, san'at ve felsefesinin bütün pınarları Garbî Anadoluda olduğu gibi, roma medeniyetinin kökü de oradadır. Bu medeniyetin temelini kuran *Etrüskler* in İtalyaya Anadoludan gitmiş oldukları muhakkaktır. Etrüsk san'atile eti ve lidya san'atleri arasında sıkı bir münasebet tesbit edilmiştir. Amerikalıların *Sart* ta yaptıkları taharriler gibi her yeni tetkik bu münasebetin derinliklerini daha ziyade aydınlatmaktadır. Etrüsklerin İtalyaya aşıladıkları medeniyetten Avrupanın soraları nekadar müstefit olmuş bulunduğu malûmdur,

Büyük muhaceretlerin Şark, Önasya ve Akdeniz havzalarında tarihe armağan ettiği medenî inkişafları süratle gözden geçirdik, şimdi yine ayni süratle asıl Avrupa sahasını görelim.

Hazar ve Karadenizin kıyıları yolu ile geçenler Avrupa içlerine dalarak Atlas Okyanusuna kadar dayandılar; en ileride bulunanlardan bir kısmı denizi geçerek Büyük Britanya adalarını ve İrlandayı işgal etti. İlk gidenlerin izi üzerinde yavaş yavaş, fakat mütemadiyen yürüyen göçler, Avrupanın o zamanlarda içinde bulunduğu derin vahşet hayatının değişmesinde amil ve müessir oldu. Muhacirler yol edindikleri sahalara ve yerleştikleri mıntakalara devir, devir cilâlıtaş, bakır, tunç ve demir, san'atlerini götürdüler. *Keltler* göçtükleri Hazar cenubu, Kafkas, Ukrayna, Tuna vadisi yolu üstünde, onların geçtikleri zamana ait olduğu tesbit edilen eserler bırakmışlardır. *Ligürler* in bunlardan çok evelki za-

Türklerin Anayurdu ve Göç Yolları

1

manlarda Avrupanın garbına kadar gittikleri ve bütün İtalyaya yayıldıkları da malûm olmuştur. Goller de Ortaasyadan gitmişlerdir. *Iskitler* camiasına dahil olan *Kimriler* ise, Keltler Avrupaya geçmezden evel Kırım ve Danimarka yarımadalarında yerleşmiş bulunuyorlardı.

Avrupada muhtelif san'at devirlerinin bu muhaceretlerle açılmış olduğuna artık itiraz eden yok gibidir. Avrupalılara ziraati, yabani hayvanları ehlileştirmeyi, çömlekçilik san'atlerini de bu yeni gidenler öğretmişlerdir. Fikir, san'at ve bilgice Avrupa yerlilerinden çok yüksek olan muhacirler, Avrupayı mağara hayatından kurtarmışlar ve fikrî inkişaf yoluna sokmuşlardır.

Arkeoloji buluşlarına nazaran milâttan 2000 yıl kadar evel Avrupada bakır aletler bile pek az bulunurken o tarihte birdenbire tunç aletlerin çoğaldığı görülüyor. Bakırı tunca çevirebilmek için mevcudiyeti elzem olan kalay madeni Avrupada yalnız Fransada birtek yerde zayıf bir damar halinde mevcut olup bunun da kadîm zamanlarda keşfedilip işlendiğine dair hiçbir emare yoktur.

Tunç san'atinin Avrupaya son asırlara kadar bütün dünyanın en mühim kalay hazinesi olan Ana Türkyurdundan gitmiş olduğu en sabit hakikatlerden sayılır. Madenin ve maden san'atlerinin kadîm medeniyet sahalarında Mezopotamya, Mısır ülkelerinde keşfedilmiş olmadığı da muhakkaktır. Maden, "an'anenin bize parmağı ile gösterdiği dağlarda keşfolunmuştur".

∴

ANAYURTLARINDAN AYRILAN TÜRKLER

Dünyaya ilk yayılışlarını yapmağa başlıyan Türkler, gittikleri yerlerde, kabile veya reislerinin, veya yeni yerleştikleri sahaların isimlerile anılmışlardır; bu isimlerden çoğunun zamanla telâffuz şekilleri değişmiş, ilk bakışta anlaşılmıyacak hale gelmiştir. Yerleştikleri sahaların kadîm veya kendileri tarafından verilmiş yeni isimlerile anılmış kabileler bulunduğu gibi, ilk adları asırlar zarfında değişerek başka adlar takınmış olanlar da vardır. Ayni sahada birçok kabileler yerleşmiş bulunduğu zamanlar bunların müştereken kurdukları devlet, meselâ Eti, Selçuk, Osmanlı Devletlerinde olduğu

gibi en kuvvetli olan ve idare başında bulunan kabile veya aile ismile anılırdı.

Yurtlarından ayrılan Türklerin gittikleri sahalarda yerlilerle karışmasından muhit, iklim şartlarına ve tesalüp nispetlerine göre yeni, yeni kabileler ve bu kabilelerin siyasî, içtimaî amiller altında kaynaşmasından yeni kavimler doğmuştur.

GÖÇLERDEN EVEL VE SORA ANA TÜRKYURDU

Ortaasyada âlimlerin mevcudiyetini söyledikleri büyük içdenizin ve ona akan ırmakları, çayları etrafında kurulmuş medeniyetin, yeryüzünün diğer parçalarına asırlar ve asırlarca nasıl taşınmış ve yayılmış olduğunu söyledik. Bütün bu müddet zarfında Ana Türkyurdunda neler olup bitti?

İklim değişikliğinin getirdiği kuraklık ve onun zarurî kıldığı bütün bu göçler şüphesiz ana medeniyetin zararına oldu. Sarı Irmak, İndüs, Ganj, Fırat, Dicle, Kızılırmak, Büyük ve Küçük Mendiresler, Nil ve saire gibi en feyizli sular kıyılarına ve Akdeniz havzaları gibi cennetten ayrılmış sanılacak kadar güzel kara parçalarına intikal eden bu medeniyet, seçerek yerleştiği bu sahalarda, tabiî tekâmülünü takip ederek yükselirken *bütün bu ayrılışların sarsıntılarından Ortaasyanın müteessir olmaması elbette mümkün değildi.* İnsan kabiliyetinin medeniyet dediğimiz hasılasını yaratan ilim ve san'at daha ziyade zengin vadileri, muhit ile temas ve muvasala kolaylıklarına mazhar sahaları sever. Yeni doğan zengin bir medeniyet merkezi, meselâ Ortaasyada olduğu gibi iklimî; veya diğer birçok sahalarda görüldüğü üzere bir payitahtın yakılması, bir devletin yıkılması gibi siyasî; yeni bir dinin müsamahasızlığı gibi içtimaî saiklerin tazyikile yerini değiştirebilir. Akdeniz medeniyeti devrinde havzanın muhtelif sahalarında yetişen âlimlerin, san'atkârların, filozofların, şairlerin her köşeden kâh Sart, kâh Atina, kâh İskenderiye şehirlerine toplanarak muhitin kendilerini çeken müsait şeraiti içinde, karargâh edindikleri yeni merkezin medenî tealisine müessir oldukları malûmdur. Türk tarihinin yakın devrelerinde bunu teyit edecek misaller pek çoktur. *Kubilây* yeni kurduğu *Hanbalık* (bugünkü Pekin) şehrinin süratle medenî inkişafa ermesi, Çinde en mümtaz bir ilim ve fikir merkezi haline gelebilmesi için bütün uygur âlimlerini, mü-

tefenninlerini, riyazıyatçılarını Çinde toplamak istedi ve birçoklarını getirtti. İlmin Hanbalık sarayında kazandığı itibar, uygur âlimlerinin oraya taşınmasında şüphesiz amil, ve bu da elbette asıl uygur vatanının ilmî zararına oldu. Türk medeniyeti Kâşgar, Semerkant, Taşkent, Buhara, Konya, İstanbul gibi şehirler arasında en yakın asırlara gelinciye kadar merkez değiştirmekte devam etmedi mi? İslâm ilim ve san'ati siyasî fırtınalar önünde asırlarca Şamdan Bağdada, Bağdattan Kurtubaya taşınıp durmadı mı?

İşte böylece Ana Türkyurdu medeniyeti de tarihin ilk zamanlarındanberi en mühimmi *artıcı kuraklık* olduğu görülen sebepler altında yerini değiştirmiştir. Bundan asıl yurtta o zamanlardanberi artık hiçbir medeniyet yaşamamış olduğu neticesini çıkarmağa kalkışmak bittabi doğru olmaz. Ana Türkelinin içinde yapılan arkeoloji taharrileri en kadîm medeniyetin *orada* aranması lâzımgeleceğini kâfi derecede ispat etmiştir. Hazar şarkında Aşkabat yakınlarında *Ano* hafriyatının reisi *Pumpelly* bu medeniyete içinde bulunduğumuz zamandan 11,000 yıl evele giden bir kıdem takdir etmiştir. Araştırılan diğer bütün kadîm medeniyetlerden hiçbirine hiçbir âlim tarafından bu kadar uzun bir kıdem verilmiş değildir. *Pumpelly* hafriyat için intihap ettiği sahada isabet göstermiyerek gayet küçük ve ehemmiyetsiz bir kasabayı örten toprakları kazmıştır. Tarih ve arkeolojide en iptidaî bilgisi olanlarca malûmdur ki toprağın, ağaçları boğan haris sarmaşıklar gibi kendi içinde gömdüğü ve asırlar zarfında izlerini belirsiz hale getirerek unutturduğu kadîm şehirlerden — hepsinin değilse bile — bir kısmının yerini isabetle tayin ederek bulmak müşküldür. Bununla beraber, kumlarının altı ana medeniyetin yekpare bir metfeni olan Türkistan, ilmin bu isabeti eksik araştırma teşebbüsünü mükâfatsız bırakmamış, *Pumpelly* nin eline en kıymetli vesikalar vermiştir. Amerikalı âlim bu vesikaları ilmin bitaraf gözüyle tetkik ettikten sora *Ana Türkyurdunun bu kısmında neolitik medeniyetin milâttan evel IX uncu, hayvanları ehlileştirmenin VIII inci binde, maden san'atlerinin VI ıncı binde, yani şimdiye kadar madencilikte en kıdemli bulunan* Sus *tan 1000 yıl evel başladığını ifade ve ilân etmiştir.*

Türklerin Anayurdu, *Morgan'ın* da söylediği gibi şimdiye kadar pek az araştırılmış sahalardan biridir. Medeniyet

menşeinin, tarihçileri yormakta ve yanıltmakta olan meçhullerini açacak anahtar oradadır. İlmin kazması orada işlemeğe başladığı, bulunan vesikalar samimî ve bitaraf ilim duygusile tetkik ve tahlil olunduğu zaman insanlığın tekâmül tarihi gür ışıklarla aydınlanacak ve yazılı bulunduğu hakikî kitabın içinde okunmuş olacaktır. *Bu kitap haritaların Türkistan dediği Ortaasya yaylâsıdır.* O sahanın üstüste yığılmış en kadîm medeniyetlerle kaplı olduğuna, orada atalardan gelen menkulât ile dağ çobanları bile vâkıftır.

Milâttan evel 9,000 yıla varan kadîm türk medeniyetinin bir zaman sora söndüğünü tasavvur ve iddia etmek *hatadır.* Bu medeniyet bir taraftan Çin, Hint, Mezopotamya ve saire gibi yeni intikal mıntakalarında inkişaf ederken diğer taraftan da asıl kendi sahasında devam ve inkişaf eylemiştir. İklimin müsaadesizleşmesi, hayat şartlarının büyük mikyasta daralması onun ancak hızını durdurmuş ve sahalarını tahdit etmiştir.

CENUBÎ SİBİRDE KURGANLAR

(Tumba = Tümülüs) Kurgan, pek eski devirlerde yaşamış Ortaasya Türklerinden kalma mezarlara verilen isimdir. Ural dağlarından Yenisey nehri havalisine kadar bütün Cenubî Sibirde ve Kırgız steplerinde binlerce kurganlara tesadüf olunur. O havalide yaşıyan Türkler ata yadigârı telâkki ettikleri bu kurganlara hiç dokunmazlar, onlara bir nevi mukaddes şeyler nazarile bakarlar.

On yedinci asırda Sibirya Ruslar eline geçtikten sora Cenubî Sibirin birçok yerlerine rus muhacirleri yerleştirildi.

Ekserisi tepecik şeklinde olan kurganlar rus muhacirlerinin dikkatini celbetti. Ruslar bu mezarları deştiler. Mezarlar tunç, altın, gümüş, bakır ve demirden yapılmış alet ve ziynet eşyalarile dolu idi. Bir kısım rus muhacirleri ziraati bırakarak bu kurganları kazıp, çıkarılan tunç ve altın eşyayı satmakla maişetlerini temine başladılar. Bu suretle birkaç sene zarfında büyük servetler edinen Ruslar görüldü. Birinci Petro, hükûmetin müsaadesi olmadan kurganların kazılmasını menederek hafriyatın ilmî heyetler murakabesi altında yapılmasına emir verdi. Bundan sora kurganlar ilmî heyetler tarafından usul dairesinde kazılmağa başladı.

Kurganları tetkikle birçok âlim uğraşmıştır. Arkeoloji âlimleri Sibir kurganlarını iki kısma taksim ediyorlar:

1. Tunç Devrine ait kurganlar.

2. Demir Devrine ait kurganlar.

Birinci nevi kurganlar bilhassa Yenisey nehri havalisi ile *Abakan* steplerinde bulunur. Demir Devri kurganlarına ise *İrtiş* ve *Tobol* nehirleri havzasında tesadüf olunur. Fakat Tunç Devri kurganları arasında Demir Devri kurganlarına da tesadüf olunmaktadır.

Tunç Devri kurganlarında bulunmuş eşya şunlardır:

Kılıç (kılıçların sapı ekseriya hayvan şeklindedir), ok ucu, süngü, bıçak, orak, makas, balta, iğne, biz, burgu...

Koşum takımına ait eşya: toka, üzengi, gem...

Ev hayatına ait eşya: kazan, tava...

Ziynet eşyasından: küpe, düğme, bilezik, ayna, hayvan şeklinde yapılmış muhtelif ziynet eşyası. Ziynet eşyasının çoğu altından mamuldür.

Demir Devri kurganlarında bulunmuş olan eşya şunlardır:

Kazma, burgu, balta, bıçak, ok ucu, kalaylama aletleri, kılıç, süngü, zırh, çakmak. Koşum takımına ait eşyadan: Gem, üzengi. Ev hayatına ait şeylerden: Çakmak. Ziraate ait şeylerden: Saban demiri, orak. Bunlardan başka muhtelif şeyler: Türlü büyüklükte tokalar, kemer tezyinatı, kopçalar, muhtelif büyüklükte çiviler. Demir Devrine ait kurganlarda bulunmuş eşyanın da birçoğu altın ve bakırdan yapılmıştır. Demir Devri kurganlarında kemikten yapılmış ziynet eşyası ve çömlekler de bulunmuştur.

Her iki devrin kurganlarında bulunmuş eşyanın yapılışındaki incelik, güzellik, san'atkârın yüksek mehareti şayanı hayrettir. Moskova, Leningrad müzelerinde saklanmakta olan kurganlardan çıkarılmış eşya nümunelerini gördüğü zaman, insan bunların milâttan evelki devirlerde yapılmış eşya olduğuna inanmak istemez; bunları bugün en medenî şehirlerden birinde yapılmış eşya zanneder. Leningrad, Moskova müzelerinden başka Sibir, Tomsk, Krasnoyarsk müzelerinde de kurganlarda bulunmuş eşya çoktur. Avrupa müzelerinden Londranın "*British Museum*„ unda da güzel bir kolleksiyon vardır.

TÜRKLERDE MADENCİLİK

Altay dağlarının pek çok yerlerinde keşfolunan maden ocakları ve izabe fırınları Türklerin madenleri kendileri çıkarıp, kendileri işlediklerini göstermektedir. Yani *Eski Türkler* madenleri topraktan çıkarmayı, izabeyi, işlenecek hale getirmeyi bildikleri gibi, onlardan her türlü eşya yapmayı da biliyorlardı; diğer tabirle, Türkler madencilik san'atinin bütün şekillerine ve bütün usullerine aşina idiler. Eski türk ülkelerinde kadîm devirlerde işletilip bırakılmış maden ocakları gayet çoktur. Ekserisi bakır madeni ocaklarıdır. Bu ocaklardan bazılarının yeraltındaki koridorları, tam asrımızda yapılmış ocaklar gibi mükemmel bir surette ağaç direklerle (sütunlarla) dayatılmıştır.

Bu ocakların çokluğu, Türklerin madenleri yalnız kendi ihtiyaçları için değil, diğer milletlere satmak için de çıkardıklarını ispat ediyor.

Kurganlarda bulunmuş eşyadan Türklerde madencilik san'atinin gayet ünlü bir san'at olduğu da anlaşılmaktadır. Leningradın "Ermitaj" müzesinde kurganlarda bulunmuş eşya arasında çekiç tutmuş bir maden işçisini temsil eden küçük bir bakır heykel bulunuyor. Bundan başka kurganlarda pek çok küçük çekiçler bulunmuştur. Anlaşılıyor ki, Türkler, bu gibi heykelleri ve küçük çekiçleri bir ziynet olarak kullanıyorlardı.

Eski Türkler bakır, tunç ve demirden başka altın dahi çıkarırlardı. Ortaasyanın birçok yerinde metruk altın madeni ocakları keşfolunmuştur. Bu maden ocaklarında bakır aletler bulunmuştur. Bugünkü türk ülkesinin birçok yerlerinde maden izabesine mahsus fırınlar da keşfedilmiştir.

Türklerde madencilik san'atinin bütün usullerinin malûm olduğunu tarihî devirlere ait vesikalar da teyit etmektedir. Meselâ *Tukyu Türkleri* nin, vergileri madenden eşya yapmak suretile ödedikleri tasrih edilmektedir.

ESKİ TÜRK ŞEHİRLERİ

Bundan yedi asır eveline kadar Garbî Türkistan ile Kırgız steplerinin cenubî kısmında da birçok şehirler mevcut olduğunu çin ve islâm müverrihlerinin eserlerinden de öğreniyoruz. Bugün bu şehirlerin yerini kum tabakaları kaplamıştır. Tarihî şehir harabelerinin yerini tayin ancak kumlara karışmış pek çok çinili tuğlalar, nefîs çömlek kırıntıları gibi medeniyet

bakıyeleri sayesinde mümkün olmaktadır. Bugün medeniyetten mahrum Kırgız - Kazakların oturdukları sahanın birçok yerleri şehir harabeleri, medeniyet enkazı ile doludur.

Bu harabelerin bir kısmı tarihen malûm şehirlerin enkazıdır. Meselâ: *Otrar*, *Cent*, *Yangı Kent*, *Sağnak* harabeleri gibi. Diğerleri, tarihin isimlerini zaptedemediği şehirlerin harabeleridir. Diğer birçok şehirler de vardır ki tarih isimlerini kaydetmiş olduğu halde, yerleri tayin edilememiştir. *Atlak*, *Atbaş*, *Almalık*, *Balasagun*, *Talas*, *Kulan*, *Barshan*, *Sus*[1] *Suyap*, *Nüzket*, *Sütken*, *İli Balık*, *Şelci* gibi türk şehirlerinin de bazılarının yerleri bulunamamıştır. Bugün *vaktile büyük birer türk medeniyeti merkezi olan bu şehirlerden birçoğunun* yerinde bugün kum ve rüzgârdan başka bir şey yoktur.

Son zamanlarda yapılan hafriyat neticesinde Çin Türkelinde kum altında elliden ziyade şehir harabesi bulunmuştur.

ORTAASYADA MEDENİYET MERKEZLERİ

Ortaasyada bugüne kadar kurumamış büyük nehirler vardır. Bu nehirlerin etrafındaki Türkler türlü isimler altında yüksek medeniyetler kurmuşlardır. İkamet hayatı mümkün olan mümbit sahalar cümlesinden Şimalî Moğolistandaki *Selenga* - *Orhon* havalisini, *Balkaş* ile *Isık Göl* arasındaki *Yedi Su* mıntakası ismini taşıyan *İli* nehri havalisini, Çin Türkelindeki *Tarım* nehri vadisini, Garbî Türkistandaki *Çu*, *İnci* (Sirderya) ve *Öküz* (Amuderya) nehirleri havalisini zikretmek lâzımdır. Bu sahaların herbirinde muayyen bir devirde Türkler yüksek medeniyetler tesis etmişlerdir. Milâttan evelki asırlarda Orhon havalisi Türkleri medeniyetçe çok yükselmişlerdi.

MİLÂTTAN EVEL XIII ÜNCÜ ASIRDAN SORA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ

Türkler, milâttan çok zaman evelki devirlerde Ortaasyadan yayılarak gittikleri muhtelif yerlerde devletler ve medeniyetler kurdukları gibi bunlardan Asyada Anayurtta

[1] Bu Sus şehri Sibirdedir. Elamın merkezi olan Sus başkadır; ayni ismi taşıyan bir diğer Sus şehri Tunusun cenubundaki sahil kısmında bulunur.

kalanlar da biribiri ardınca birçok devletler ve medeniyetler kurmuşlardır. Bunlardan tarihçe malûm olan bellibaşlıları şunlardır:

1. Ortaasyada *Türk-Hun* İmparatorluğu.
2. Volga - Tuna arasında *İskit* İmparatorluğu.
3. Ural ve Volga nehirleri arasında *Garbî Hun* Devleti.
4. Avrupa *Türk - Hun* İmparatorluğu ve Avrupada *Avar* İmparatorluğu.
5. Garbî Türkistan ve Şimalî Efganistanda *Akhunlar* Devleti.
6. Ortaasyada *Türk* İmparatorluğu *Tukyu* ve *Kutluk* Devleti.
7. Karadeniz şimalinde muhtelif isimde Türk Devletleri.
8. Asya Türk İmparatorluğundan sora, Ortaasyada muhtelif isimlerde Türk Devletleri.
9. Aral Gölü cenubunda *Samanoğulları* Devleti.
10. Aral Gölünden Hindistana kadar uzanan sahada *Gazneliler* Devleti.
11. Sir nehri şarkında *Karahanlılar* ve *Kara Hatalar* Devleti.
12. İran, Mezopotamya, Anadolu ve Suriye sahalarında *Selçuklar* Devleti.
13. Harzem kıt'asında ve bütün İranda *Harzemşahlar* (Harizm) Devleti.
14. Payitahtı Semerkant olan Büyük *Timur* İmparatorluğu.
15. Hindistanda *Babur* İmparatorluğu.
16. Asya, Avrupa ve Afrikada *Türk - Osmanlı* İmparatorluğu.
17. Türkiye Cümhuriyeti.

Bu Türk devletlerinin herbirinin siyasî tarihinden ve medeniyetlerinden sırası geldikçe bahsolunacaktır.

Türklerin şimdiye kadar en eyi tarzda teşkil ettikleri devlet, Türkiye Cümhuriyetidir.

Büyük harpten mağlûp çıkan Osmanlı İmparatorluğu inhilâl edince o İmparatorluğu kurmuş olan Türkler, *Millî Reis Mustafa Kemal* in etrafında toplandılar ve türk vatanının yarısından fazlasını işgal eden kuvvetli ve galip düşmanları *Gazi* nin kumandasında bulunan ordularile vatan toprağından kovdular.

Bu *(Millî İstiklâl Mücadelesinde)* düşmanlarla birleşen

osmanlı hanedanının son padişahı düşman memleketine kaçtı. *Osmanlı saltanatı, türk milleti tarafından kaldırıldı.* Mustafa Kemalin ve ona inanan türk milletinin fedakârlık ve bahadırlığı önünde, cihan harbinden muzaffer çıkan dünyanın en kuvvetli devletleri, türk istiklâlini, *Lozan Sulhu* (24 Temmuz 1923) ile kabule mecbur oldular.

Bu büyük zaferden sora, mücadele esnasında *(Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti)* namını taşıyan Millî Türk Devleti, hakikî ismini aldı: *(Türkiye Cümhuriyeti)* ilân olundu (29 Teşrinievel 1923) ve Millî Türk Kahramanı Gazi Mustafa Kemal Cümhuriyetin ilk Reisi intihap edildi. *Ankara*, Cümhuriyetin merkezi oldu.

Türk Cümhuriyeti; milliyetçi, halkçı ve lâik esaslar üzerine kuruldu.

TÜRKLERDE YAZI

Yazı değişmesi milletler için bir medenî ve tarihî istihale mebdeini ifade eder. Yazı tarihtenevelki devirlerde *Türkler tarafından icat edilip* dünyaya yayılmıştır.

Türklerin ilk icat ettikleri yazının bir nevi hiyeroglife benzediği anlaşılıyor. Her halde Dicle, Fırat havzasına yazıyı getiren *Sumer*ler olmuştur.

Türkler Asyada bundan sora da türlü devirlerde türlü yazı usulleri icat etmişlerdir. Türk dehası mahsulü olan yazının tarihçe en yakın zamana ait bir şekli *Orhon - Yenisey* yazıları adı ile malûmdur.

Bu yazı Yenisey ve Orhon nehirleri havalisinde bulunmuş eski türk kitabelerinin yazısıdır. Bu eski türk yazısı otuz sekiz işaretten ibarettir. Bunlardan dördü sesli harflerdir.

VII inci asırdan sora tarihî sebepler neticesinde Türkler arasında başka bir yazı usulü intişar etti: *Uygur yazısı.* Çin Türkelinde bulunmuş islâmiyetten evelki devre ait uygurca eserler ve islâmiyet devrinde yazılmış *Kudatgu Bilik* gibi kitaplar bu yazı ile yazılmıştır.

İslâmiyetin intişarile, Türkler arasında X uncu asırdan itibaren, arap harfleri yayılmağa başladı. Fakat arap harflerinin intişarı uygur harflerinin istimalini durdurmadı.

ESKİ TÜRK ORHON HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

SADALI :

= a ve e

= ı ve i

= o ve u

= ö ve ü

SADASIZ :

= k (ق)

= k (ق) ı dan evel ve sora

= k (ق) o u dan evel ve sora

= k (ك)

= k ö ve ü den evel ve sora

= g (غ)

= g (گ)

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

= t (ط)

= t (ت)

= d (Kalın)

= d (İnce)

= p

= b (Kalın)

= b = b (İnce)

= y (Kalın saitlerden evel)

= y (İnce saitlerden evel)

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

= i (Saitlerden sora)

= ng

= n (Kalın saitlerden evel ve sora)

= n (İnce saitlerden evel ve sora)

= m

= r (Kalın saitlerden evel ve sora)

= r (İnce saitlerden evel ve sora)

= L (Kalın saitlerle)

= L (İnce saitlerle)

= ç

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

𐰱 = iç

𐰽 = s (Kalın saitlerle)

𐰾 = s (İnce saitlerle)

𐱁 = ş

𐰔 = z

𐰦 = nd

𐰨 = nç

𐰡 = Ld (Lt)

: Bu iki nokta bir ses ifade etmeyip, ancak kelimeleri biribirinden ayırmak için kullanılır.

YAZI ŞEKLİ :

Sağdan sola

(Tanrı Türkü yaşatsın)

Muhtelif türk zümreleri arasında uygur harflerinin istimali XIV üncü asrın sonlarına kadar devam etti.

1928 e kadar bütün Türkler arasında kullanılan arap harfleri türk lisanına hiç uygun olmıyan bir yazı sistemi idi. Kuvvetli sadalarla dolu türk lisanı sada alâmetleri pek az olan bu arap yazı sistemi içinde esir gibi idi.

Bu arap alfabesi dünyanın en muğlâk alfabelerinden biridir.

1928 de, arap harfleri yerine, lâtin alfabesini türk diline uygun bir şekle sokmak suretile yeni bir *türk alfabesi* icat olundu.

ESKİ TÜRKLERİN HUKUKUNA UMUMÎ BİR NAZAR

Ortaasya Türkleri, tarihî devirlerin bidayetlerinde sağlam hukukî esaslara istinat eden camialar teşkil etmişlerdi.

NİKÂH VE AİLE HUKUKU

Türklerde nikâha müstenit aile sistemi tarihtenevelki devirlerde teessüs etmiştir. Nikâh, merasimle icra olunan bir mühim mukavele telâkki olunurdu. Nikâh için ana ve babanın rızası şart idi. Güveyin, gelinin velilerine bir miktar mal vermesi âdet idi. Eski Türkler bu güvey tarafından verilen mala *kalıng* diyorlardı. Kalıng ekseriya at ve koyunlardan ibaret olurdu. Kadın, ailenin hukuk sahibi bir azası sayılırdı.

Kocasının vefatı takdirinde kadının veraset ve çocuklar üzerinde velâyet hakkı vardı. (Orhon kitabelerine göre Kutluk Hanın vefatından sora oğullarının velisi anaları *Bilge Hatun* olmuştur) .

Türklerin medenî hukuk esaslarından birini ayrıca zikretmek lâzımdır. Türklerde hayatta kalan biraderlerin vefat eden biraderlerin zevcelerile evlenmesi bir içtimaî vazife telâkki olunurdu. Bu âdet zamanımıza kadar bazı türk zümreleri arasında yaşamıştır.

MÜLKİYET

Türklerde mülkiyet müessesesi tarihtenevelki devirlerde doğmuştur. Meselâ her Hun'un kendine mahsus bir arazisi vardı. Türklerin hayvanlara vurdukları damgalar mülkiyet alâmeti idi.

Türklerde mülkiyet münasebetile yapılan mukaveleler pek eskiden malûm idi. Türkler mukavele mefhumunu ifade için türlü kelimeler kullanırlardı. Mukavele, merasimle yapılan vicdanî bir taahhüt sayılırdı. Buna, *Ant* diyorlardı. Umumiyetle mukavelenin ismi *bıçgas* idi. Hükümdarlar arasındaki muahedeye *Baçıg* deniliyordu.

DEVLET TEŞKİLÂTI Türkler devlete *El*, hakimiyete *Kut* diyorlardı. Türk telâkkisinde devlet: gayesi asayiş ve adalet olan bir nafiz hakimiyete itaat eden müstakil ve müteşekkil bir camia demektir. El başında *Han* bulunur. Han eski Türklerin telâkkisinde bir hükümdar olmaktan ziyade bir yüksek memurdur. Han, eli türelere uygun bir surette idare etmekle mükelleftir. *Türe,* sarih veyahut zımnî surette, millet tarafından kabul olunmuş hayat kaidelerinden ibarettir. Türeler üç yolla vücuda gelmiş kaidelerdir: *a)* Örf şeklinde tedricen teessüs etmiş kaideler, *b)* Hanların millet tarafından kabul olunmuş buyrukları, *c)* Halk içtimalarında ittihaz olunmuş kararlar.

Eski Türkler halka *büdün* diyorlar. Türkelinde halkın devlet idaresinde rolü vardır. Her devirde türk camialarında muhtelif mahiyette halk içtimaları yapıldığını görüyoruz. Mühim meseleler bu *büdün* içtimalarında hallolunurdu. Silâh taşımağa muktedir olan herkes umumî halk içtimalarına iştirak etmek hakkını haizdi. Bu halk içtimalarına *Kurultay* ismi verilirdi. Handan başka devlet idaresinde ona yardım eden memurlar da vardır. Bunlar beylerdir. Beyler türlü sınıflara bölünmüştü.

CEZA USULLERİ Türk devletleri kuvvetli bir dissipline müstenit devletler idi.

Bu inzıbat makul ceza kanunları sayesinde temin olunurdu. Hunlar devrinde cürümler: ağır cürümler, hafif cürümler diye ikiye ayrılmıştı. Ağır suçların cezası idam idi. Hunlarda muhakeme usulü gayet seri idi. Hiçbir maznun on günden fazla mevkuf kalmazdı. Onun için hun hapishanelerinde mahpus az bulunurdu. Şarkî hun devrinde ceza hakkı devlete munhasır bir hakkolmuştu. Türklerde çoktanberi hususî intikam usulü zail olmuştu.

Cürümlerin bu şekilde ikiye ayrılmasını *Tukyu* denilen Türkler devrinde de görüyoruz. Bu devirde ağır cürümler-

den olarak vatana hıyanet, katil, başkasının zevcesile gayrimeşru münasebet gösterilmiştir. Eski Kırgızlara ait vesikalarda ağır cürümler arasında harpte gevşeklik göstermek, elçilik vazifesini ifada kusur, salâhiyeti olmaksızın hükûmet işlerine karışmak ve eşkıyalık sayılmıştır.

Bu ceza kanunlarında eski Türklerin devlet dahilinde inzıbatı temin meselesine büyük bir ehemmiyet atfettiklerini görüyoruz.

HUKUKU DÜVEL

Türklerin hukuku düvele ait telâkkileri de çok münkeşifti. Hun, Tukyu ve Uygur Hanları tarafından Çin İran ve Bizans hükümdarlarına yazılmış mektuplar sayesinde Türklerin beynelmilel münasebetleri hakkındaki telâkkilerini tesbit etmek mümkün olmuştur. Eski Türklerin telâkkisine göre milletler arasındaki münasebetler, muahedelere istinat eder. Muahedelere riayet bir ahlâkî borçtur; muahedeleri bozmak bir cezayi istilzam eden cürümdür. Komşu devletler arasında münasebette esas sulhtür. Harp daima bir muahedenin bozulmasından doğan hâdisedir. Devletler arasında fikir mübadelesi elçiler vasıtasile temin olunur. Elçilerin şahsiyeti masundur. Bu esas eski Türklerde *elçiye ölüm yok* vecizesile ifade olunmuştur.

DEVLET TEŞKİLÂTINDA ESAS

Türklerin devlet teşkilâtı kuvvetli bir merkezî hakimiyet ile halkçılık esasını telif fikrine istinat ediyor. Handan başlayıp bir nefere kadar bütün Türklerde türeye riayet duygusu hâkim idi. Türkün hanı emretmesini, halk ve asker de itaat etmesini bilirdi. Her Türk için hayatta kılavuzluk eden türe idi. Türk ırkının ruhî hasletlerinden biri türeciliktir. Bu sayededir ki Türkellerinde herzaman inzıbat, emniyet ve asayiş hâkim olmuştur.

Türk ırkını cihan tarihinde devletçi, idareci, inzıbatçı bir ırk olarak tanıtan, Türklerin yeryüzünün türlü kısımlarında pek çok devletler tesis edip türlü milletleri asayiş içinde idare edebilmelerini temin eden amil, Türklerin bu çok sağlam amme hukuku esasları olmuştur.

ESKİ TÜRKLERDE DİN

DİN HAKKINDA MÜTALEA

Din, içtimaî bir müessesedir. Her içtimaî müessese gibi din de ait olduğu kavmin fikrî ve bedenî tekâmüllerile hemahenk olarak inkişaf etmiştir. Demek ki bir kavmin geçirdiği dinî safhaları araştırmak suretile o kavmin medeniyetteki kıdemini içtimaî tekâmülünün merhalelerini az çok takdir etmek imkânı vardır. Şu halde bir kavmin, haricî tesirden azade olarak, tabiî bir cereyanla geçirdiği dinî safhaların mütekâmil şekilleri nekadar eski ise, o kavmin medeniyeti, içtimaî tekâmülü de o nispette kadîm demektir.

BU NOKTADAN TÜRKLERİN KIDEMİ

Yaşadıkları dinî devirler bu noktai nazardan tetkik edildiği zaman Türklerin en iptidaî şekillerden mütekâmil safhalara yükseldikleri ve eski milletlerin hepsinden kıdemli oldukları tebeyyün etmektedir.

I. Totemcilik: Tarihî devirlere intikal edebilen millî efsaneler, dinî ayinlerde kırıntıları görülen bazı telâkkiler, Türklerin pek eski zamanlarda bir nevi totemcilik devri yaşamış olduklarını göstermektedir. Bu devirlerde türklerin içtimaî teşekkülleri de totemcilik ile ahenkdar olan *klan* esasına müstenit bulunuyordu. En eski türk efsanelerinde klan teşkilâtile totem dininin bariz izleri pek güzel seçilmektedir.

Tukyuların kurttan inmiş oldukları hakkındaki efsane ile uygur ve oğuz efsanelerinde totem dininin pek eski devirlere ait hatıraları yaşamaktadır. Tukyu efsanesinde totem *(ungun)* kurt, uygur efsanesinde ise huşağacıdır [1]. Totem dinine merbut olan kavimler nazarında totem mubarek ve mukaddestir. Totem dininde totemi öldürmek, etini yemek memnudur.

İçtimaî ilk teşekkül olan klan bir aile mahiyetinde idi. İçtimaî tekemmül neticesinde klan yerine *boy* kaim oldu. İçtimaî tekemmül ile hemahenk olan dinî telâkki de ayni suretle değişerek totemcilikte mevkiini *animizm*e bıraktı.

II. Animizm: Animizm devri, fikrin, rüya ve ölüm gibi

[1] Huş, akçaağaç nev'inden bir ağaçtır.

insanı yakından alâkadar eden vak'alara sebep arayacak derecede inkişafile başladı. Bu sebebi araştıran iptidaî insanlar kendilerinde cesetten başka bir varlık, bir eş bulunduğunu tahayyül ettiler. Can çekişen bir adamda hayatın söndüğünü bildiren alâmetin son nefes olması, onları bu varlığın soluk nev'inden bir şey *ruh* olduğunu kabule sevketti. Rüya hâdisesi ise bu varlığın yani ruhun cesedi muvakkaten terkederek istediği yerlerde dolaşabileceği zannını verdiğinden bu eş, hayalet gibi bir şey telâkki edildi. İnsanlar bir defa kendilerinde cesetten ayrı böyle bir varlık kabul edince bunu tedricen hayvanlara, nebatlara, ağaçlara, dağlara da teşmil ederek onlara da birer ruh isnat ettiler. İşte bu kanaat yerleştikten soradır ki *atalara ibadet* dini başladı.

Her soyda biri büyük atanın, diğeri büyük ananın ruhu olmak üzere iki *man* mevcut olduğundan soy fertleri *baba - ata* ruhu ile *ana - ata* ruhunu takdis ettiler. Onlar namına yanan soy odunu söndürmemeğe çalıştılar.

Hunlar senede bir defa toplanış yaparak atalarının ruhuna, göğe ve yere kurban keserlerdi. Tukyu asılzadeleri de her sene atalarının gömüldükleri yerleri ziyaretle ruhlarına kurban keserlerdi.

III. Yer natürizmi: Türklerde, boyların ittihadile büyük kabileler teşekkül ettikten sora bidayette ecdada perestiş mahiyetinde olan animizm de tekâmül ederek mevkiini *yer natürizmi*ne bıraktı. Fakat, totemizm gibi bu da büsbütün kaybolmadı. İzleri bazı ayin ve ibadetlerde yaşamakta devam etti. Natürizm devri, ecdadın ruhları yerine bunların mukaddes makamları olan dağlar, büyük ırmaklar, büyük ormanlar ve ağaçlar ikamesile başladı. Bu suretle *yer - su* denilen yeryüzü mabutları doğdu.

Hunlar, sonbaharda atlar semizlediği zaman bunları çayırların ve hububatın hamisi olan mabutlara kurban ederlerdi. Kurbanlar hususî merasimle ormanın etrafı devredildikten sora kesilirdi.

Ayni dinî merasim Tukyularda da vardı. Bunlar da yer - sulara kurban kestikleri gibi baba - ata addettikleri *Bozkurt* namına da senede bir defa dinî merasim yaparlardı.

Orhon kitabelerinde görülen yer - sular, yer natürizmi devrinin mabutlarıdır. Yer natürizmi devrinde merkezin ve

dört cihetin yer - suları olduğu gibi muhtelif kabilelerin de kendi yurtlarına mahsus birer hususî mabutları vardı.

Türkler bu devirde *ağaç, ateş, demir* ve *su* gibi unsurlara karşı bir tazim hissi besliyor, bunlara kutsî bir mahiyet atfediyorlardı.

IV. Gök natürizmi: Türklerin kabile halinden millet şekline yükseldiği zamandan itibaren yer natürizmi yerini gök natürizmine bıraktı. Bu devirde Güneş, Ay mabut tanındı. Yer natürizmi Hun Devletinin zuhûrundan çok zaman evel başladı. Bu dinî şeklin kıdemi bize Hun Devletinin teşekkülünden asırlarca evel türk cemiyetinin Ortaasyada millî teşekküle malik bir heyet olduğunu anlatmaktadır. Gök natürizmi devri başladıktan sora mabutlar biri yere ait diğeri göğe ait olmak üzere ikiye ayrıldılar. Bu mabutlara karargâh olan *yer* ile *gök* te ayrıca kutsilik kazandı.

Gök ile yerin, Güneşle Ayın mabut telâkkisi hun devrinde resmî bir din oldu. Hun hükümdarları *Tanrıkut* unvanını taşırlardı. Büyük Metenin Çin İmparatoruna gönderdiği mektuplar "Gök ile yerin doğurduğu, Güneş ile Ayın tahta geçirdiği türk hanlarının büyük Tanrıkutu ihtiramla Çin İmparatorundan rica eder ki..." ibaresile başlardı. Bu ibare Hunların gök ile yeri mukaddes, Güneşle Ayı da mabut tanıdıklarını açıkça göstermektedir.

Ortaasyada gök natürizmi dininin bu eskiliği ve Güneşle Ayın daha o zamanlarda mabut tanındığı düşünülürse Sumerlerde, Etilerde görülen, bilâhare bunlar vasıtasile Mısıra, Fenikelilere, İbranilere geçen Güneş ve Ay mabutlarının menşei anlaşılır. Demek ki Ortaasyada gök natürizminin başladığı ilk zamanlarda garba hicret eden Sumerler, Etiler bu dini de beraber götürmüşlerdi.

Netice: Ortaasyanın henüz kuraklığa mahkûm olmadığı, yüksek dağlardaki buz kütlelerinin erimesinden hasıl olan çaylar sık sık yağan bol yağmurlar, her tarafı sulayarak yemyeşil yaptığı devirlerde tabiatin bütün kuvvetlerini takdis etmek pek tabiîdir. Bunun içindir ki Türklerin eski dinleri çok mabutlu bir natürizmdir. Bu din mümbit ülkelerden hoşlanan ziraatçi kavimlerin dinidir. Yıldızların hergünkü devri, hasat mevsiminin her yıl gelişi çiftçi kavimler için bütün zevklerin neşelerin kaynağıdır.

ŞAMANLIK VE ŞAMANLAR

Ruh ve umumiyetle tabiate tapmak akidelerinden doğan türk dinine birtakım merasim ve ayinler konuldu. Bu merasim ve ayinleri ayrılmış birtakım adamlar yaparlardı. Bunlara *şaman* derlerdi. Bu münasebetle bu dine de *şamanlık* denilmiştir.

Yer - sulara kurban kesmek, ölenlerin ruhlarını gûya semalardaki ebedî karargâhlarına götürmeğe rehberlik etmek şamanlara mahsus bir imtiyazdı. Eski Türklerin akidesine nazaran ölenlerin ruhu hemen göklere çıkmazdı. Cesetten ayrılan ruhların bir *saflaşma* devri geçirmeleri lâzımdı. Bu devirde ruhların evlerinin civarından ayrılmadıklarına, cesetlerin etrafında uçuştuklarına inanırlardı. Bunun için akrabası namlarına kurban keser, *yuğ* ayinleri yaparlardı. Ölen bir adamın cesedi bu "*saflaşma*„ devrini geçirmek için 3-6 ay sora defnedilirdi [1].

Şamanlığın zuhûru hakkındaki izahtan anlaşılacağı veçhile gök natürizmi devri başladıktan sora biri taabbüde diğeri kehanete ait olmak üzere iki sistem çıktı. Eski Türklerin din ve şeriatlerini muhtevi bir de kitapları vardı.

Türklerin kâinat hakkında muayyen kanaatleri mevcuttu. Bunlar, dünyanın birçok katlardan mürekkep olduğuna inanırlardı. Bu inanışa göre yukarda on yedi kattan mürekkep olan gökler, ışık diyarını teşkil eder. Aşağıda yedi veya dokuz kattan ibaret olan yağız yer de karanlıklar diyarını teşkil eder. Bu iki âlem arasında insanların yaşadığı yeryüzü vardır. Yeryüzü, bütün oturanlarile beraber, yukarı mavi göklerle aşağı yağız yerlerin tesirleri altındadır. Bütün iyi ruhlar, yani ilâhlar, melekler, güneş ve aydınlık ülkesinin üst katlarında yaşarlar. Bu mabutlar, insanları yaratır, korur, sora kendi ülkelerine alırlar. Güneş ve ışık insanların koruyucusu, tabiatin hayat menşeidir. Karanlık ülkenin alt katlarında uğursuz ruhlar (cinler, şeytanlar) ile insanları zararlandırmak, mahvetmek ve sora ebedî karanlıklar içerisine çekmek istiyen ilâhlar bulunur.

Gök mabutlarının en büyüğü "*Kara Han*„ dır; göğün en üst katında oturur; bütün cihanı buradan idare eder.

---

[1] Cesedin bu kadar zaman durabilmesi, ancak mumyalanması ile mümkün olabilir. Türklerin cenazeleri tahnit etmek usulüne çok eski zamanlardanberi vâkıf oldukları anlaşılıyor.

Yeraltı mabutları, korkunç ilâhlardır. Bunların büyüğü yerin dokuzuncu katında siyah bir taht üstünde oturan *"Yerlik Han"* dır. Yeraltının her katında cehennem ateşinin korkunç yalazları yayılıdır.

İnsanların en korkunç düşmanı olan Yerlik Han yeraltında kendi tâbileri ve şerir ruhlarla muhattır. Pek çok korkulduğundan gazebini teskin için kendisine daima kurbanlar kesilir. Kurbanların en makbulü koyu renkli atlardır.

HULÂSA

Altaylıların hayli uzun ve karışık olan dinleri şu suretle hulâsa edilebilir: Yukarda mavi gök katlarile aşağıdaki yağız yer katlarının, diğer bir tabir ile aydınlık ülkelerle karanlık ülkelerin Ulu Tanrısı *Tanr. Kara Han* dır. Fakat Kara Han bu ülkeyi doğrudan doğruya idare etmez. Aydınlık ülkelerinin idaresini *Bayülken* e, karanlık ülkelerin idaresini de *Yerlik Han* a vermiştir.

Bayülken, eyilikleri mükâfatlandıran eyilik ilâhı, Yerlik Han da kötülükleri cezalandıran kötülük ilâhıdır. Birincisine ümit, ikincisine de korku yüzünden ibadet edilir. Tanrı Kara Han bizzat ve doğrudan doğruya işe karışmıyan yüksek bir varlıktır.

Türklerin millet haline yükseldikleri devirlerin hatırası olan bu iki ilâhî silsile arasında kabilevî hayat devirlerinin yani natürizm zamanının da kırıntıları yaşamaktadır.

Türklerin dinî sistemleri: Çin, hint, sumer, eti, ege ve iran dinlerinin menşelerine ait izleri muhafaza etmek itibarile pek mühimdir.

TÜRKLER ARASINA HARİÇTEN GİREN DİNLER

Türkler, Ortaasyada muhtelif asırlarda budizm, hıristiyanlık, mazdeizm, maniheizm ve islâmlık gibi hariçten gelen bazı dinlerin tesiri altında kalmışlardır.

III

ÇİN

A. MEMLEKET

Çin, coğrafî, ırkî ve tarihî birlikten mahrum bir memlekettir. Asıl Çinin hudutlarını şimalde *Büyük Set*, garpta *Se-Çuan* dağları, cenup ve şarkta Çin denizleri teşkil eder. Bu hudutların ötesi *Mançurya*, *Moğolya*, *Çin Türkeli* ve *Tibet* gibi yabancı koloniler mahiyetinde ülkelerdir. Asıl çinli denilen halk buralarda ya hiç bulunmaz, yahut pek seyrek ve ehemmiyetsiz serpintiler halinde bulunur. İki büyük ırmak, sınırlarını gösterdiğimiz asıl Çini yekdiğerinden tamamen farklı, iki kısma ayırır. Bunlardan biri *Sarı Irmak* (Hoan-Ho) ile bunun kollarından *Akçay* vadilerinin teşkil ettiği Şimalî Çindir[1] *(Harita. 2)*.

Diğeri dünyanın en büyük akar sularından *Gök Irmak* (Yan-Çe-Kiyan) ile daha küçük *Sikiyan* çayı vadilerinden teşekkül eden Cenubî Çindir.

Şimalî Çin, sıcağı ve soğuğu şiddetli bir sahadır. Toprağı mümbit ve feyizlidir. Bu feyiz garptan şarka doğru gidildikçe artar.

---

[1] Şimalî Çine ve bunun şimalinde bulunan ülkelere Hata ismi verilir; Katay, Hitay, Kıtay ve Hatay da denir. Bu isim şark türk lehçelerindeki (Katağ) kelimesinden alınma olsa gerektir. Katağ, tabya, siper, istihkâm demektir.

Eski zamanlarda Hata ülkesinin zenginliği ve insanlarının güzelliği çok meşhurdu. Bu şöhretin izine osmanlı şairlerinde de tesadüf edilir.

Cenubî Çinin sıcak iklime yakın tatlı bir iklimi vardır. Hava şimaldeki gibi sert değildir. Yağmurlar şimale nispetle daha çok ve muntazam yağışlıdır. Toprak zengindir, çaydan kâfur ağacına kadar hemen her nebat yetişir. Memleketin başlıca servetlerinden biri de pirinçtir.

Cenubî Çin denizi sahilleri, hususiyetlerini muhafaza etmiş muhtelif ırk tiplerine mensup ahali ile meskûndur. Cenubî Çinin garbında medeniyete yanaşmaz ve medeniyeti yaklaştırmaz vahşi kabileler barınmaktadır. Bunların, ilk Çin yerlilerinin iptidailiklerini muhafaza etmiş esas tipleri olduklarına ihtimal verilmektedir.

MOĞOLYA Moğolyanın ortası, bir çöldür (Gobi). Fakat bu çölün şimal ve şimaligarbî sahalarında yüksek otlu çayırlıklar, ormanlar, sayısız çağlıyanlar, tespih gibi yanyana dizilmiş göller vardır. Çölün cenubu da geniş otlaklarla kuşatılmıştır.

Moğolya iklimi, gerek sıcağı gerek soğuğu itibarile serttir. Bu payansız sahaları iskân eden halkın çoğu bugün sürülerinin başında çadırlı göçebe hayatı yaşamaktadır *(Res. 9)*.

MANÇURYA Mançurya, ormanlarla kaplıdır, Birçok madenleri vardır. İklimin sertliğine rağmen eyi ve bol mahsul veren güzel vadileri vardır.

Cetleri Tunguzlar olan Mançular toprağa bağlanmış dinç ve çalışkan çiftçilerdir *(Res. 8)*.

ÇİN TÜRKELİ Çin Türkeli, Moğolya ile Tibet arasındadır. Ormanları pek seyrektir. Dağları ve vadileri çıplak ve hazindir. *Tarım*, Çin Türkelinin yegâne ırmağıdır. *Lop* gölüne dökülür. Lop gölü Asya içdenizinin bugünkü artığıdır.

Umumî manzarası hazin olan Çin Türkeli, şehirlerin kurulduğu sulak vadilerde şenlenir. Kanal açma ve sulama işlerine çok ehemmiyet veren ve bunda usta olan Türkler su boylarını en verimli topraklar derecesinde zenginleştirmişlerdir *(Res. 10)*.

«Hotan ve Yarkent ülkelerinin bütün bahçelerinde düzgün sıralı dutluklar vardır. En nefîs meyvalar veren armut, elma, şeftali, kayısı ağaçları ve asmalar dallarile kucaklaşarak yeşilliklerini biribirlerine karıştırırlar. Şehirler, köyler yeşillik içinde saklıdır. Asmaların, sarmaşıkların dolandığı çardaklarla örtülü yollarda çiçekler, yapraklar, meyvalar geçenleri gölgelendirir. Evlerin taraçaları kokulu çiçeklerle, bah-

çeler güllerle bezenmiştir. Çölün korkunç ıssızlıklarından sıyrılan yolcu buraların gölgeliklerine, güler yüzlü bahçelerine girince kendini cennete kavuşmuş sanır.»

TİBET

Tibet, dağlar arasında geniş bir yaylâdır. Cam kırıkları gibi serpilmiş birçok küçük gölleri varsa da iklimi umumiyetle kurak ve toprağı çoraktır. Ahalisinde yurt muhabbeti yüksektir.

ÇİNİN BUGÜNKÜ GENİŞLİĞİ VE NÜFUSU

Bugünkü Çin Devletinin umumî genişliği 11 milyon 80 bin kilometre murabbaıdır. Nüfusu 440 milyondur. Bu genişlik Avrupanın genişliğinden 1 milyon 80 bin kilometre fazla, bu nüfus cihan nüfusunun dörtte biri kadardır. Çine tâbi memleketlerden Çin Türkelinin genişliği 1,5 milyon kilometreye yakındır; nüfusunu Avrupa membaları 1 milyon göstermekte iseler de yerli ahali kendilerinin 3 milyondan fazla olduklarını söylemektedirler.

Moğolyanın genişliği takriben 2 milyon kilometre murabbaı, nüfusu 2 milyon kadardır. Tibetin genişliği 2 milyon kilometre murabbaı nüfusu 3 milyondur. Mançuryanın genişliği 942 bin kilometre murabbaı nüfusu 19 milyondur.

B. AHALİ VE MENŞE

Çinde ırkî birlik yoktur *(Res. 11)*. Çinin ilk sekenesi iki ayrı ırktan terekküp etmiştir; bunlardan biri yerli halk, diğeri Ortaasyadan gelerek asalet sınıfını teşkil etmiş olan medeniyetçi muharipler zümresidir. Filhakika tarihinin ilk yaprağı açıldığı günden itibaren, Çin mütemadi ve mütevali tehacüm ve istilâlara uğradı; bu istilâlar daima Türkellerinden geldi. Bilhassa şimalî Çin en eski devirlerdenberi büyük türk kütlelerinin sürekli muhaceretlerine uğramıştır. Çinin garbındaki vilâyetlerden *Kansu*'da bugün Çinli sayılan milyonlarca insan, hâlâ sâf türklük evsafını muhafaza etmektedir.

C. ÇİNİN SİYASÎ TARİHİ

BEŞ İMPARATORLAR DEVRİ

Çinin siyasî tarihi "Beş İmparatorlar" devri ile başlar. Bunların en başında I inci İmparator *Fu-Hi* gelir. Fu-Hi Çinde bütün teşkilâtile eyi bir devlet idaresinin ilk kurucusu telâkki edilir.

ÇİN

2

ASIL ÇİN
KOLONİLER
ÇİN HUDUDU
EYALETLER HUDUDU
M 1/30,000,000 M

Sayan Dağları
Baykal Gölü
Balkaş Gölü
Tarbakatay Yaylası
Büyük Altay Dağları
Orhon Çayı
Keroien Irmağı
KARAKURUM
Büyük Kingan Dağları
MANÇURYA
Amur Irmağı
Sungarya Çayı
ÇUNGARYA
Tanrı Dağları
Isıkgöl
MOGOLYA
Gobi Çölü
KÂŞGAR
ÇİN TÜRKELİ
Yarkent
Tarım Irmağı
TAKLAMAKAN
Lop Gölü
Hotan
Üstün Dağ
Altın Dağ
Karangu Dağları
Arka Dağ
Büyük Set
Mukden
KORA
PEKİN
(Hanbalık)
PEÇİLİ
ŞANTUNG
ŞANSİ
ŞENSİ
Sarı Irmak
TİBET
KANSU
Akçay
ŞİMALÎ ÇİN
ŞİMALİ ÇİN DENİZİ
Seuçuan Dağları
Gök Irmak
ÇİN
Himalaya Dağları
SEÇUAN
CENUBÎ ÇİN
Ganj Irmağı
Brahmaputra Irmağı
HİNT
YUNNAN
Si-kiyang Çayı
Kanton
CENUBİ ÇİN DENİZİ
BENGALE KÖRFEZİ

Beş İmparatorlar milâttan 3000 yıl kadar evel hüküm şürmüşlerdir.

Fu-Hi Kansu vilâyetinde doğmuştur. Türkler ise bu vilâyete milâttan en az 4000-5000 yıl evel girmiş ve yerleşmiş bulunuyorlardı.

Fu-Hi'nin kadîm bir çin ressamı tarafından yapılmış resminde yüz çizgilerinin çinli tipine ait vasıflardan pek ayrı olması da dikkate şayandır *(Res. 12)*.

ÜÇ SÜLÂLE DEVRİ (M. E. 2202-250)

Beş İmparator devrini 3 sülâle devri takip eder: *Hiyalar*, *Yinler*, *Çeular*. İmparartorlar millet uluları tarafından intihap olunurlardı. Bunlardan sora bu an'ane ortadan kalkarak sülâleler sistemi teessüs ediyor.

Üç sülâlenin kurucuları Türk idiler. Sülâlelerin doğma ve ölme tarihi hep ayni gibidir. İlk hükümdarlar daima kudretli, çalışkan, kendi kararlarile hareket edebilir insanlardı. İradelerine bütün imparatorluk baş eğer, himaye veya tabiiyet altına alınmış memleketler imparatorluk merkezine karşı vazifelerinde ve taahhütlerinde kusur göstermez olurlar; medeniyet en güzel çiçeklerini açmağa, kanun her köşede hükmünü yürütmeğe başlar. Fakat çoğu millî kahramanlar sırasına geçen bu sülâle ataları ölüp gidince tereddi derhal saray kapısından girer; hükümdarlar safa ve sefahetten başka bir şey düşünmez olurlar. İmparatorluğun idaresi haris ve hırsız vezirlerle hadımağalarına kalır. Artık bundan sora memur irtikâba dalar; vergiler çalınır, hazine boşalır; umumî hizmetler gevşer; bin çeşit gizli cemiyetler, silâhlı ihtilâl teşebbüsleri baş gösterir; nihayet ya bunların reislerinden biri veya dışardan gelen istilâcıların başı, eski sülâleyi devirir; bozulan devlet nizamını düzeltmek işini üstüne alır.

Millet te işlerin artık daima yolunda gideceği ümidile yeni geleni alkışlıyarak başına geçirir. Böylece bir sülâle yıkılmış, diğeri kurulmuş olur. İşte Çinin bütün siyasî tarihi bu sahnelerin devir devir tekerrüründen ibarettir. Üç sülâle devirlerinde Çin, bir kırala bağlı birçok beylikler tarzında idare ediliyordu. Son devirlerde bu vaziyet ***derebeylik*** şekline döndü.

İMPARATORLUK DEVRİ (TİSİN SÜLÂLESİ) M. E. 249 - 201

Üçüncü sülâlenin son hükümdarı halef bırakmadan ölünce, birçok beyler arasında hükümdarlık davası baş gösterdi. Bunların içinden *Çenk* az zaman içinde ötekilere hâkim olarak yeni bir sülâle kurdu *(Tisin sülâlesi)*[1]. İlk saltanat yıllarından itibaren derebeylik sistemine karşı açılan mücadele tam bir muvaffakıyetle hitam buldu (M. E. 221). Çin ilk defa olarak siyasî vahdeti haiz bir *İmparatorluk* şeklini aldı. Tisin ailesi binlerce yıldanberi Kansu mıntakası beyliğinde bulunan türk kabileleri mensuplarındandı.

Çeng'in en bariz vasfı inkılâpçılık idi. Hurafeler ve hurafecilerle çarpıştı. Çeng'in en büyük eserlerinden biri yazı ve harf inkılâbı idi. Bu değişiklikler mücadelesiz olmadı. Muhafazakâr ve an'aneci ülema partisi genç inkılâpçının aleyhine döndü.

Çenk mukaddes kitaplar ahkâmını irticaî muhalefetlerine alet ederek vaziyet alanlardan 460 ını ateşe attırdı. Yeniliklere karşı silâh ve bayrak gibi kullanılan bütün kitapların İmparatorluğun her köşesinde son yapraklarına kadar toplatılarak yakılması için emir verdi. 3000 kilometreden fazla uzunluğu olan meşhur Çin Seddinin *(Res. 13)* asıl banisi Çenk'tir.

Çenk öldü (M. E. 211); sülâlesi de birkaç yıl içinde yıkıldı. Bir taraftan Çinin şimalinde bulunan Hun İmparatorluğu orduları Büyük Seddi aşarak Şensi ve Şansi vilâyetlerini sıkıştırdı. Diğer taraftan da dahilde şiddetli bir isyan ateşi İmparatorluğun hemen her köşesinde birden parladı. (M. E. 209).

HAN SÜLÂLESİ (M. E. 202-M. S. 220)

İhtilâlci derebeylerden biri Han sülâlesini kurdu.

Çin hükûmetinin ötedenberi başlıca korkusu Hun İmparatorluğundan idi. Hunlar, bayrakları altına girmek istemiyen Şensi, Şansi ve Kansu vilâyetleri havalisinde sakin Yueşi Türklerini garba çekilmeğe icbar ettiler. Çin çok şiddetli tazyiklerle hırpalandı.

MİLÂDIN ÜÇÜNCÜ ASRINDAN 14 ÜNCÜ ASRINA KADAR ÇİN

Milâdın üçüncü asrından sora, Çin, muhtelif türk devletlerinin ve Cengiz oğullarının idaresi altında kaldı. (Bunları ikinci kitaptaki mahsus fasıllarında göstereceğiz).

XIV üncü asırda yerli bir reis sülâle kurdu *(Ming sülâlesi)*; Cengiz oğulları saltanatına nihayet verdi.

[1] Asıl "T'sin„ şeklinde yazılan bu ismin telâffuzunu kolaylaştırmak için kitabımızda "Tisin„ şekli tercih edilmiştir.

MİNGLER (1368-1644) VE MANÇU SÜLÂLESİ (1644-1912)

Bu devirde Çinliler birçok defalar Karakuruma kadar yürüdüler. Sora anarşi ve zâf başladı.

Mançuryada Sungarya vadilerinde oturan Mançular, bir hanlık altında toplanarak Minglerle muharebeye giriştiler. İlk hamlede Mukdeni zaptederek payitaht yaptılar. Peçili vilâyetine yaptıkları birçok akınlardan birinde Pekin kapılarına kadar dayandılar. Çin imparatoru bütün ordularını toplıyarak Mançulara gönderdi. Fakat tam bu sıralarda iç vilâyetlerde ayaklanan bazı sergerdeler boş buldukları meydanı zaptederek istiklâl ilânına giriştiler. Bunlardan biri bir aralık hiçbir mukavemet görmeden gelip Pekini işgal etti (3 Nisan 1644). Ordularile beraber gitmiyerek sarayda kalmış olan Çin imparatoru ele düşmemek için kendi kendini astı. Mançular karşısında bulunan çin orduları kumandanı intikam almak için Mançularla uyuşup muharebeye fasıla verdi. Mançular bu kumandana Pekini kurtarma ve öç alma işinde, kendisine bütün kuvvetlerile yardıma amade bulunduklarını söylediler. Çinli kumandan kabul etti. Ancak bir kere Pekinden içeri girilince Mançular Çin kumandanına:

— Yollarda çok yorgun düştük. Pekin, dinlenmek için eyi bir yerdir. Burada kalacağız, dediler ve imparatorluk tahtına oturdular. Mançular bu taht üstünde 1912 de cümhuriyetin ilânile Çinden atılıncıya kadar 268 sene dinlendiler.

D. ÇİN MEDENİYETİ

ÇİNDE TÜRK MEDENİYETİNİN KIDEMİ

Çin yerlisini Taş Devrinden çıkararak medeniyette inkişafa sevkedenler Türklerdir. En kadîm zamanlarda medeniyet, soradan Çin denilen yerlerin yalnız şimal taraflarında kuruldu ve *Sarı Irmak* havzasının küçük bir kısmına munhasırdı. Diğer taraflara buradan yayılmıştır.

Tarihi, zamanımızdan 9000 sene eveline kadar çıkarılan türk medeniyeti yalnız Çine değil, ayni zamanda Hint, Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve sair mıntakalara da geçmiştir.

Türk ana medeniyeti, garp ve cenuba nasıl ve hangi sebepler altında gitmiş ise, şimalî Çine de ayni suretle ve ayni sebepler yüzünden gelmiştir. Şimalî Çinin anayurda en yakın olması ve iklim, toprak ve saire gibi tabiat şartlarının Türklerce şüphesiz iyi bilinmesi dolayısile türk medeniyet tohumunun saçıldığı sahalardan en kıdemlisinin burası olabileceğini söylemek mümkündür.

DİN VE FELSEFE

En eski din: İptidaî çin dininin esasları gayet sade idi. Bu esaslara göre en mukaddes mevki, ailenin oturduğu evin ocağına verilmiştir. Evin iç ve dış kapıları da mukaddes sayılırdı. Bunlar en kadîm türk an'ane ve itikatlarıdır.

Eski çin, din ve medeniyeti, kadîm Türklerde olduğu gibi bilhassa toprak ve ziraat esaslarına müstenitti. Göğe ibadet telâkkisinin menşei de, mevsimler ve yağış ve kuraklık gibi hava hâdiselerile çok alâkadar olan ziraat hayatıdır. Soradan *Toprak Tanrısı, Arz Tanrısı* olmuş, *Gök Tanrısı* da bütün kâinat nizamını idare eden yüksek ülûhiyet mertebesine çıkarılmıştır. Daha sora imparatorlar *Gökoğlu* unvanını takınmağa başlamışlardır. İki büyük Tanrıdan "Gök" erkek "Yer" dişi telâkki olunur. Kâinatta her şeyin bunlardan olduğuna itikat edilirdi.

Çinde bugünkü dinler — Çinin bugünkü resmî dinleri Konfüçyüs, Tao ve Buda dinleridir. Muhammet ve İsa dinleri resmî sayılmazlar. Musa dini yok gibidir. Buda dini Hintten gelmiştir.

Konfüçyüs — Bu filozof Şantung havalisinde küçük bir kasabada doğmuştur (M. E. 501). Atalarının kadîm hükümdar sülâlelerinden Yinlere vardığını söylerler. Umumî hayata memurlukla girmiş, biraz sora vazifesinden çekilerek uzun seyahatlere çıkmıştır. O sırada Çinde anarşi her tarafı sarmıştı; umumî ahlâk bozulmuştu. Konfüçyüs eski esaslarda kendi görüşlerine göre yaptığı tadiller ve ıslahlarla yeni bir ahlâk felsefesi kurdu. İşte, ilerde milyonlarca insanın ruhunu teshir eden Konfüçyüs mesleği böyle doğmuştur *(Res. 14)*.

Konfüçyüs umumî manasile bir din vücuda getirmekten ziyade devrin ahlâk bozukluklarına galebe çalacak bir

ahlâk felsefesi kurmak gayesini güderdi. Ortaya koyduğu ahlâk esasları gayet temizdir:

Konfüçyüsün prensiplerinden başlıcaları:

"İnsan hayat ve mesleğinde iktidarile olduğu kadar faziletile de temayüz etmelidir. Anayı, babayı ve ataları hoşnut etmenin, şereflendirmenin yolu budur.. Anaya, babaya hürmet esastır; bu esas genişleyince vatana ve devlete muhabbet ve merbutiyet olur.„

"... Cemiyetin her sınıfının ayrı ayrı vazifeleri vardır. Büyükler kanuna, adalete, tevazu ve tasarrufa itina göstermek; memleketi ehliyet, iktidar ve faziletle idare etmek; halkın her ferdini kendi çocuğu gibi sevmekle mükelleftirler. Millet te onları baba gibi sevmelidir...„

Konfüçyüs demokrattı: "*Halkın sesi Tanrının sesidir*„ esasını müdafaa ederdi. Akidelerinde pek az tabiatüstünde esaslar (metafizik) vardı. "Hayatın ne olduğunu bilmeden ölümü nasıl anlıyabiliriz„ derdi.

Konfüçyüs en ziyade siyasî ahlâk terbiyesine ehemmiyet vermişti. Şu sözler onundur:

"Millet idare edenler dürüst olmak gerektir. İdare eden şahsen dürüst ise devleti, kanunlar koymadan da idare edebilir; dürüst değilse saymıyacağı kanunları tedvin etmesi neye yarar?„

"... İdare eden vakarını korumayı bilirse millet ona hürmet eder. Müşfik ve muhabbetkâr olursa millet ona açık yürekle bağlanır; eyilerin kadrini yükseltir, kötüleri ıslaha çalışırsa millet fazilet yolunda yürür...„

"... Büyüklerin fazileti rüzgâra, küçüklerin fazileti otlara benzer; üstünden rüzgâr geçen otlar iğilir... İdaresini fazilete istinat ettiren devlet adamı kutup yıldızına benzer; bütün yıldızlar onun önünden baş eğerek geçer, o daima yerinde durur...„

Konfüçyüsün mühim esaslarından biri de herkesin biribirini sevmesi, herkesin kendisi kadar başkalarını da düşünmesidir. Bu dinde rahip sınıfı yoktur. Herkes ibadetini bildiği gibi yapar.

Konfüçyüs 73 yaşında ölmüştür. Memleketine verdiği din hususî bir çin milliyetinin teşekkülünde en mühim amil olmuştur.

Tao dini— Tao dini Tan isminde biri tarafından kurulmuştur. Bu da Konfüçyüs gibi bir müddet memurluk yaptıktan sora felsefe ve din işleri ile uğraşmağa başladı. Ruhun ebediyetine kani ve vahdaniyetçi idi *(Res. 15)*.

Bunun mesleğine göre kâinat "bakmakla görülmiyen, dinlemekle işitilmiyen, aramakla bulunmıyan, varlık ve yokluk kendisinde mündemiç bir yaratıcının (Tao)nun eseridir.„

Konfüçyüs ile Taonun mukayesesi.— Konfüçyüs mezhebi insanların maddî ihtiyaçlarını, hayatın hakikî şartlarını esas tutar. Bu itibarla daha canlı, daha amelîdir. Tao dini ise hemen munhasıran ruha ve ruhun ihtiyaçlarına ehemmiyet verir; maddî hayatı düşünmez.

Çinde bütün dinler, en uzak mazilerin cahillik devirlerinden kalma görenekler ve batıl itikatlar tesiri altında değişmişlerdir. Bu tesir yalnız dinî itikatlarda değil, bütün içtimaî hayat safhalarında aşikâr olarak görülür.

DİL, YAZI, EDEBİYAT

Çin dili tek heceli bir dildir. Kelimeler şeklini değiştirmez ve tasrif edilmez. Çinliler yazılarını fırça ile yazarlar. Satırlar harflerin yukardan aşağı dizilmesile tertip olunur.

Irkî, coğrafî, tarihî ve siyasî vahdetlerden mahrum olan Çinde tam şekilde bir dil birliği de yoktur. Ayrı lehçeler konuşan Çinliler aralarında anlaşamazlar.

Çinde matbaacılık pek eskidir (M.S. VI ıncı asır).

Çin edebiyatı uzun mazilerdenberi muhafaza edilerek bugüne kadar intikal etmiş en kadîm edebiyat telâkki edilebilir. Kadîm çin kütüphanesi, mukaddes kitaplar ve 24 ü tamamen mahfuz ve maruf tarih kitaplarile felsefeye, heyete, hukuka, askerlik san'atine ve doğrudan doğruya edebiyata müteallik birçok eserlerden terekküp eder.

Çin edebiyatının en yüksek devreleri türk sülâleleri zamanlarıdır.

RESİM, MİMARLIK, HEYKELTRAŞLIK

Çinde ressamlık pek kadîm zamanlarda doğmuş ve çok itibar görmüş san'atlerdendir. Çin mimarlığı ince, zarif üslûplu, biribiri üzerine geçirilmiş çatılar tarzile hususiyet gösterir. Bu çatı tarzının göçebelik devrine ait çadır şekillerinden kalma bir hatıradan doğduğu söyleniyor. Evlerin dahilî tezyinatı çok ince, çok itinalıdır. Ev eşyalarında aranan ziynet iptilâsı başka hiçbir millette görülmemiş denilecek mertebededir.

Çinliler en ziyade küçük, ince ve zarif eserler vücuda getirmekte temayüz etmişlerdir. Maden, fildişi veya yeşim taşından minimini heykeller, tunç işleri, kumaş üzerine işlemeler yapmakta, kâğıtçılıkta ve bilhassa ipekçilikte, çinicilikte çin san'atkârları hakikaten müstesna bir olgunluk ve yükseklik mertebesine varmışlardır *(Res. 16,17)*.

PORSELENCİLİK, ÇİNİCİLİK VE İPEKÇİLİK Çinicilik ve ipekçilik Çinin başlıca şöhretini teşkil eden iki san'attir. Garp, Çini ilk defa ipeği ve ipeklileri ile tanımıştır. İlk vatanı Çin olan kâğıt, *(Res. 18)* garba Semerkanttan geçmiştir. Herzaman ileri derecede bulunmuş olan porselen san'ati ise pek parlaktır.

ZİRAAT Kadîm Çinin en başta gelen zenginlik kaynağı ziraat idi. Kullanılan vasıtaların iptidailiğine ve usullerin köhneliğine rağmen bütün çin halkını besliyen ve yaşatan ziraattir.

Çinlinin toprağa verdiği ehemmiyet, gösterdiği dikkat ve ihtimam tasavvurun fevkindedir. Toprağı ihmal edenler, tarlasını bakımsız bırakanlar için pek ağır cezalar vardı.

IV

ANAYURTTA EN ESKİ DEVLETLER

A. ASYADA TÜRK HUN İMPARATORLUĞU

Türkler milâttan çok zaman evelki devirlerde Ortaasyadan ayrılarak muhtelif kıt'alarda devletler kurdukları gibi bunlardan ana vatanda kalmış olanları da bu sahada muhtelif zamanlarda, muhtelif isimlerle devletler kurmuşlardır. Bunların tarihçe malûm olan en eskisi, Asya Türk Hun İmparatorluğudur [1].

HUDUT

Bu devlet, bidayette, Çinin şimalinde Çin Seddinden Orhon nehri ve *Tanu-Ola* dağlarına kadar olan sahaya sahipti. Daha soraları, Mançurya hududundan Aral gölüne kadar uzanan geniş kıt'alarda hükümran oldu. Nüfuzunun *İtil* (Volga) havzasına kadar uzandığı zamanlar da olmuştur *(Harita. 3)*.

KURULMA VE YIKILMA DEVİRLERİ (M.E. 1230 - M. S. 93)

Bu devlet milâttan pek çok zaman evel teessüs etmiştir; tarihi hemen Çin Devleti tarihi ile beraber başlar.

Milâttan evel XIII üncü asra ait çin vesikaları, bunu teyit etmektedir. Ancak tarihî malûmat, M.E. III üncü asırda vuzuh kespediyor. İnkırazı M.S. I inci asır içindedir.

---

[1] Çinliler, bu devlete Hyungnu derlerdi. Bu, Çinliler tarafından tahrif edilmiş bir kelimedir. Asıl telâffuzu henüz malûm olmamıştır. Bu imparatorluğu teşkil eden Türklerden, Avrupaya geçenler Hun diye şöhret buldular. Bu Türk İmparatorluğunu umumiyetle diğer türk devletlerinden ayırt etmek için, biz de imparatorluğun isminde Hun tabirini kullanıyoruz.

3

Büyük Hun İmparatorluğu (M. E. 174)

BÜYÜK HUN İMPARATORLUĞU
ŞİMALİ HUN DEVLETİ
CENUBİ HUN DEVLETİ
Gobi Çölü
VUSUNLAR
Kuşhanlar Devleti
TİBET
ÇİN
HİNT
KORA
MANÇURYA
JAPONYA
BÜYÜK OKYANUS
Ural Dağları
Obi Irmağı
Yenisey Irmağı
Lena Irmağı
İtil (Volga) Irmağı
KARADENİZ
HAZAR DENİZİ
HARİZM DENİZİ
Balkaş Gölü
İli Çayı
Isık Göl
Kaşgar
Yarkent
Hotan
Kuça
Karaşar
Turfan
Lop Gölü
Gök Göl
Çin Seddi
Kansu
Şensi
Hanbalık
Peçili
Seçuan
Gök Irmak
Tanu-Ola Dağları
Orhon Çayı
Baykal Gölü
Kingan Da.
Tunguzlar
Amur Ir.
UMMAN DENİZİ
Bengale Körfezi

Büyük Hun İmparatorluğu Hududu
Kuşhanlar Devleti Hududu

M. 1 : 60,000,000

TOPA DEVLETİ (M. S. 270: 581)

4

DEVLETİN MAHİYETİ

Bu büyük Türk Devleti, muhtelif türk hanlıklarının, sitelerinin ve kabilelerinin bir reisin idaresi altında birleşmesinden vücuda gelmiş bir imparatorluktu.

Mühim işlerde, bilhassa harp ve sulh işlerinde devlet reisinin emri kat'î olmakla beraber, imparatorluğu teşkil eden unsurlar dahilî işlerinde serbest idiler.

Devlet reisleri Tanrıkut unvanını taşırdı; "*Tanrıkut*" gök kudreti demektir [1].

METE

Bu müttehidenin en meşhur reisi *Teoman* namındaki imparatorun oğlu *Mete* dir (M. E. 209 — 174).

Tanrıkut Mete, şarkta *Siyen-pi* leri türk yurtlarından Kingan dağları şarkına çekilmeğe mecbur etti; imparatorluk bayrağı altına girmek istemiyen *Yueçiler* i de Kansudan garba doğru muhacerete icbar etti.

Mete, İli nehri boylarındaki *Vusun* Kırallığını da mağlûp ederek imparatorluğuna ilhak etti. Bundan başka Yarkent, Hotan, Kuça, Karaşar, Turfan ve Kâşgar gibi türk şehirleri de hun hakimiyetini tanıdılar.

Metenin bu şanlı zaferleri neticesinde Kingan dağlarından İtil nehrine kadar uzanan geniş sahadaki bütün Türkler bir bayrak altında toplandılar. 26 kadar kırallık imparatorluğa iltihak eyledi.

ÇİN SEFERİ

Hunlar, ilk zamanlardan itibaren Çini tehdide başlamışlardı. Bu akınlara karşı muhtelif çin imparatorları Çinin şimalî hududunun muhtelif noktalarında kaleler ve duvarlar yaparak müdafaaya çalıştılar. Meşhur Çin Seddi bu duvarların birleşmesi ve tamamlanması ile vücuda geldi.

Çinde Han sülâlesi devrinde Mete, Çine harp ilân etti. İmparatorun kumanda ettiği çin ordularını bir meydan muharebesinde mağlûp etti. Çin imparatorunu, iltica ettiği bir kalede muhasara eyledi.

---

[1] Eski türkçede Tanrı, Tengri telâffuz olunurdu. Çinliler bu unvanı kendi lisanlarına göre tahrif ederek Tanyu şekline sokmuşlardır. Bu kelime fransızca tarihlerde ve bu lisandan tercüme edilen bazı türkçe tarihlerde Tanju şekline girmiştir.

Çin imparatoru esaretten ve çin ordusu kat'î bir imhadan ancak vergi vermek şartile kurtulabildi (M. E. 199). Bu suretle Çin İmparatorluğu Hunların tabiiyetine girmiş bulunuyordu.

İMPARATORLUĞUN BÖLÜNMESİ

Büyük Hun İmparatorluğu, Çinin şimal ve şimaligarbisinde Çin için müthiş bir tehlike idi. Çinliler, bu Türk Devletini behemehal yıkmak istiyorlardı. Bunun için birçok entrikalarla müttehide içinde nifak ve niza çıkardılar. Muhtelif türk hanlıklarını, beyliklerini biribirlerile muharebe ettirerek bu Türk Devletini zayıflattılar.

Hun prensleri arasında zuhûr eden ihtiras mücadeleleri, nihayet Hun İmparatorluğunun, ikiye ayrılmasını mucip oldu.

Hun İmparatorluğu, şimalî ve cenubî Hunlar namlarile ikiye ayrıldı. Gobi çölünün şimalinde bulunanlar *Şimalî Hun Devletri*, cenubunda ve Şansi, Şensi mıntakalarında kalanlar da *Cenubî Hun Devleti* ismini aldılar (M. S. 48).

İMPARATORLUĞUN YIKILMASI VE HUNLARIN PARÇALANMASI

Çinliler, evvelâ Cenubî Hunların ve Siyenpilerin yardımile şimal devletini yıktılar (M. S. 93). Siyenpiler Şimal Hunlarının memleketlerini zaptederek orada yerleştiler. İşte Asya Türk İmparatorluğu bu suretle nihayet buldu. Bu İmparatorluk 1323 sene payidar olmuştur; Bu inhizamdan sora Şimalî Hunlardan bir kısmı, yurtlarını istilâ eden Siyen - pilerin hakimiyetini tanımaya mecbur olmuş, diğer bir kısmı Cenubî Hunlara iltihak etmiş, mütebaki büyük kısmı da garba doğru çekilerek Ural dağlarile Hazar Denizi arasındaki sahada yerleşmiş ve tekrar kuvvetlenmişlerdir.

Cenubî Hun Devleti, Şimalî Hun Devletinin inkırazından sora Çinin himayesinde olarak M. S. III üncü asır bidayetlerine kadar yaşamıştır. Bu tarihte Şimalî Çindeki türk devletlerinden **Vey**ler bunların son hükümdarını tevkif ederek bu devlete de nihayet vermişlerdir (M. S. 216).

Bu inhilâlden sora Cenubî Hunlardan bir kısmı Çinin Kansu, Şensi, Şansi ve Suçeu eyaletlerinde yerleşmişlerdir.

İşte bu Tüklerdir ki, daha sora Çinde bir devlet kurmuşlardır.

HUN MEDENİYETİ TEŞKİLÂTI Hunların Asyada medeniyeti o devir için yüksek medeniyet sayılır. Hunlar, büyük ve muntazam bir devlet tesis etmişlerdi. Bütün ülkede asayiş ve inzıbat hüküm sürüyordu. Hunların mükemmel kanunları, mahkeme ve hapishaneleri vardı. Devlet muhtelif büyüklükte idarî sahalara bölünmüştü.

Hunların türlü mahiyette umumî halk içtimaları olurdu. Hun Devleti kuvvetli bir askerî teşkilâta malikti; 300 — 400 bin kişilik ordular kullanırdı. Bütün hun halkı askerî inzıbata tâbi idi. Her Türk bir asker idi. Bir taraftan da her Türk bir arazi parçasına malikti. Hunlarda madencilik san'ati ve ticaret dahi ileri idi.

Çinliler hun medeniyetinden çok istifade etmişlerdir. Çinde ilk yapılan takvim, en eski türk takvimlerinden başka bir şey değildi. Hun Devletinde, memleket askerî teşkilâta göre *Orta*, *Sol* (Şark), *Sağ* (Garp) diye üçe ayrılırdı. Orta kısım, bizzat devlet reisi, Sol (Şark) Veliaht, Sağ (Garp) hanedana mensup bir prens tarafından idare olunurdu. Şark, Güneşin doğduğu taraf olduğundan mukaddes sayılırdı.

Tanrıkut kendini Çin imparatorlarından daha yüksek tutardı.

B. ÇİNDE HUNLARIN HAKİMİYETİ

Çinliler, Cenubî Hun Devletinin inkırazından sora Hunlardan mühim bir kısmını Çin Seddi içerisinde bilhassa Şansi eyaletinde yerleştirmişlerdi.

Çinin askerî kuvveti zayıflayınca Hunlar Şansi, Şensi, Peçili ve Honan eyaletlerinde biribiri ardınca bütün Çine nafiz devletler kurdular (304 — 431). Bütün bu devletleri, Topa Türkleri hakimiyetlerine aldılar.

C. TOPA DEVLETİ

Topa lar (Hatolar), Hun Devleti devrinde Hunların şimalinde *Angara* ve *Obi* nehirleri arasında yaşıyorlardı. *(Harita. 4)* Bunlar, Hun Devletinin inkırazından sora, cenuba doğru inerek evvelâ şarkî Moğolistanda ve soraları daha aşağı inerek

Şansi şimalinde yerleşmişlerdi (270). Topalar evvelâ bu havalide Vey ismile hakimiyet tesis ettiler. Soraları şimalî Çinde bütün Şansi eyaletini ve Peçilinin bir kısmını, Nankin, Loyang, Honan ve Şantungu ve bir müddet sora bütün Şensi ve Peçiliyi zaptettiler (336 — 496).

Topalar, bu sırada, merkezî Asyadaki Turfan, Karaşar, Kuça, Kâşgar kırallıkları üzerinde hakimiyet tesis ettiler (448).

Topalar Çinde parlak bir medeniyet devri açmışlardır *(Res. 19 - 29)*. Bu devirde büyük siyasî, iktisadî ve askerî inkişaf oldu.

Türk (Tukyu) Devleti, teşekkül ettiği zaman, Topalar Şimalî Çinde en kudretli bir devlet halinde yaşıyor, Hint ve İran hükûmetlerile siyasî münasebetlerde bulunuyorlardı.

Şarkî ve garbî namile ikiye ayrılan ve sora tekrar birleşen Topalar Çin Denizinden Pamire kadar geniş bir imparatorluk kurmuşlardır. Çinde hakimiyetleri VI ıncı asrın nihayetlerinde (M. S. 581) bitti.

V

İSKİT İMPARATORLUĞU

ASILLARI Türklerin pek eski devirlerdenberi Ortaasyadan gidip yerleştikleri sahalardan biri de Şarkî Avrupanın cenup kısmı, yani Karadeniz şimalinde *Yayık* ırmağı ile *Ural* dağlarından *Tuna* ırmağına kadar uzanan geniş mıntakadır *(Harita. 5)*.

Bugün Cenubî Rusya denilen bu mıntakaya yerleşmiş Türklere kadîm yunan müverrihleri *İskit* derlerdi. Evvelâ yalnız Tuna şarkında ve Karadeniz şimalinde yaşayanlara munhasır olan bu isim soraları Hazar Denizi ile Yayık ırmağı şarkındaki bütün Türklere de teşmil edilmiştir [1].

Esas hududu Yayıktan Tunaya kadar uzanan İskit İmpa-

---

[1] Kadîm yunan müverrihlerinden Herodot " İskit „ kelimesinin, Karadeniz şimalindeki ahali tarafından, devletlerinin müessisine nispetle kendilerine verdikleri (Skolot) veya (Oskolot) isminin yunanca şekli olduğunu söyler. İranlılar ayni asırda bunlara daha doğru bir telâffuzla Sakalar derlerdi.

Türk camiasından gayet büyük bir zümrenin o devirlerde kendilerine Saka unvanını vermiş oldukları anlaşılıyor. Bu adı bugün Sibir şimalinde yaşamakta olan Yakut Türkleri muhafaza etmektedirler; Yakutlar kendilerine bugün dahi Yakut değil, Saka derler.

Bazı eski roma müverrihleri İskitleri bütün ırkların en kıdemlisi olarak gösterirler.

Ataliyat (Attaliate) namındaki bizans müverrihi, tarihinin 156 ıncı yaprağında " İskitlerle Türkler ayni ırktandır „, demiştir.

Müverrih Hammer, Herodotun İskitlerin atası olarak gösterdiği hükümdar Targıt (Targitaos) isminin türk kelimesile münasebettar olduğunu söyler. İskitlerin konuştuğu dil ve kullandıkları ismihaslarla türkçe ve türk isimleri arasındaki benzerlik, bizans müverrihleri ve onlardan sora gelen birçok müellifler tarafından işaret edilmiştir.

ratorluğunun temerküz sahası Kırım Yarımadası ile bunun şimal kısımları idi. Hâkim iskit unsurlarından *Tor* (Taure)—lara nispetle bu yarımadaya *Torik* (Taurique) ismi verilmişti. *Strabon*, coğrafyasında İskitlerin sahillerdeki limanlara *limen* dediklerini kaydeder.

SAN'AT VE MEDENİYET

Omer (Homère) ve M. E. IX uncu asırda yaşıyan yunan ediplerinden *Eziot* (Hesiode) ile M. E. V inci asırda yaşamış olan *Eşil* (Eschyle) İskitleri " *en mdenî millet* „ olarak tavsif etmektedirler. Maruf yunan müverrihi *Herodot* (M. E. V inci asır) ayni malûmatı teyit eder; daha birçok kadîm müellifler İskitleri bütün milletlerden yüksek gösterirler ve bunların cesur ve cengâver oldukları kadar mütekâmil olduklarını söylerler; İran hükümdarlarının evlâtlarını okutmak ve yetiştirmek üzere İskitlerden muallim ve mürebbi getirttiklerini yazarlar.

Odesa, Kiyef, Harkof, Moskova ve Leningrad müzeleri iskit medeniyetinin yüksekliğini gösteren kıymetli vesikalarla doludur. Son senelerdeki yeni arkeoloji keşifleri bu medeniyetin milâda binlerce yıl takaddüm eden bir maziye dayandığını tesbit etmektedir.

İskitlerin işgal ettikleri sahanın müteakıp asırlarda büyük ve sürekli muhaceret akınlarına, kavim çarpışmalarına sahne olması yüzünden mahvolan iskit medeniyetinin şahitleri bilhassa mezarlarda bulunabilmektedir. İskitler, bütün eski Türkler gibi ölülerini, bunların sevdikleri eşyalarile beraber gömdüklerinden insan elinin erişemediği mezarlardan bugün bu medeniyetin yüksek derecesini gösteren eserler meydana çıkarılabilmektedir *(Res: 30-39)*. Bu zengin eşyalı iskit mezarları *Küçük İskitya* denilen Dobrucadan başlıyarak Ortaasyaya kadar uzanan saha içinde bulunmaktadır.

Milâttan binlerce yıl evel başlıyan iskit san'ati milâttan evel V inci ve IV üncü asırlarda yüksek inkişaf devresine varmıştır. Bu devrin en güzel iskit eserlerine Kırım ile Kafkasya şimalinde ve Rusya cenubuşarkisindeki iskit mezarlarında tesadüf edilmiştir.

Bu devirde iskit san'at tarzı yunan san'ati üzerine tesir göstermiş ve Yunanistanla İyonya şehirlerinde iskit üslûbunda eserler yapılmağa başlanmıştır. Bu tesir bilhassa halılara

ve elbiselik kumaşlara dikilen altın ziynet levhalarile altın ve tunç at takımlarında görülür.

Yeni türk kavimlerinin şarktan garba yürüyüşle yaptıkları tazyik daha evel yerleşmiş İskitleri Avrupa içerlerine sürdüğünden bu suretle iskit san'ati Avrupaya dahi girmiştir. Fakat Avrupalılar o devirlerde hem san'atçe çok geri, hem de çok fakir olduklarından İskitlerin altın ve kıymetli taşlarla yapılmış eserlerini taklit edemediler. Buralarda iskit san'at eserleri gerek maddî kıymet ve gerek san'at kıymeti itibarile düşkünlüğe uğradı.

İskitlere ait eserlerden pek çoğunun altından yapılmış olması bunların zenginliklerinin derecesine delil tutulabilir. İskit İmparatorluğunun siyasî inhitatı başlangıcında İskitler refah, san'at ve medeniyetçe en yüksek inkişaf devrinde bulunuyorlardı.

SİYASET VE ASKERLİK

İskitler san'atlerin en ince ve yükseklerinden olan siyaset ile askerlikte üstat idiler. Muhtelif devirlerde, muhtelif memleketlere gönderdikleri diplomat heyetleri ile bunların aktettikleri ittifaklardan bütün kadîm tarihlerde uzunuzadıya bahsedilmektedir. İran Hükümdarı I inci *Daryus* un büyük fütuhat plânlarındaki muvaffakıyetsizlik İskitlerin siyaseti ve askerî mehareti neticesidir.

Milâttan evelki asırların en büyük hekimi sayılan İstanköylü *Ipokrat* (Hippocrate) *Havalar, Sular ve Mevkiler* isimli eserinde İskitlerin örf ve âdetlerinden bahsederken bunların yalnız erkeklerinin değil, kadınlarının da cesur ve cengâver olduklarını, ata bindiklerini ve muharebelere girdiklerini anlatır. İskit kızları evleninceye kadar daimî surette at ve silâh sporları yaparlar, evlendikten sora ancak muharebe zamanları ata binerlerdi. Sağ kollarını kuvvetlendirmek, silâh kullanmayı kolaylaştırmak için iskit kızlarının sağ memeleri daha küçük yaşta iken dağlanır, yalnız sol memeleri bırakılırdı. Eski tarihlerde uzunuzadıya anlatılan Amazonlar işte bu iskit camiasına mensup türk kadınlarıdır.

İskitler İran, Anadolu, Suriye ve Mısıra birçok akınlar ve seferler yapmışlardır.

İÇTİMAÎ HAYAT

İskitlerin *mütemekkin-çiftçi* ve *göçebe* olmak üzere iki sınıfa ayrıldıkları söylenir. Mütemekkin halk medenî ve san'atkâr idi. Göçebe olanlar

Güneşe, yağmura ve kara karşı korunmak için keçe ile örtülmüş odalar halinde dört veya altı tekerlekli arabalarda yaşarlardı. Arabalar iki üç çift veya daha fazla öküzle çekilirdi. Göç zamanında kadınlar araba içinde, erkekler atlara binerek arabanın yanlarında giderler; arabaları, koyun, inek ve at sürülerini muhafaza ederlerdi. Bunların göçebeliği büyük muhaceretlere sebep olan Ortaasya kuraklığı hâdisesinin neticesi olup elverişli bir saha bulur bulmaz yerleşerek şehirler tesis ederlerdi.

DİN HAYATI Bütün en eski Türkler gibi İskitler de yer ve gök tanrılarına taparlardı. İskitlerin hürmet ettikleri tanrılardan biri de harp tanrısı idi. Bu tanrı için her şehir veya kabile ayrı bir mabet bina eder, bu mabetlerin tepesine harp tanrısını temsil eden bir kılıç dikilirdi. Her yıl harp tanrısı namına atlar ve diğer hayvanlar kurban edilirdi.

Eski Türklerde olduğu gibi İskitlerde de en makbul nezir attı. Kesilen kurbanlar kazanlarda pişirilerek dağıtılırdı. İskitler şarap yaparlar ve içerlerdi. Ispartalılara şarabı susuz içmeği ilk defa olarak bir İskit sefaret heyetinin öğrettiğini kadîm müverrihler naklederler.

İskit İmparatorluğu

VI

HİNT

A. MEMLEKET VE AHALİ

MEMLEKET

Hindistan Asyanın cenubunda Hint Denizine uzanan büyük bir yarımadadadır *(Harita. 6)*. Burası, başlıbaşına bir kıt'a addolunacak kadar Asyanın diğer kısımlarından ayrılmıştır. En cenubî ucunda *Seylân* adası vardır. Şimal nihayeti *Pamir* civarlarına kadar uzanır. Büyüklüğü, Türkiyenin yedi misli kadardır.

Şimalde, Yüksek Himalâya silsilesi Hindistanı Tibetten ayırır; cenup sahilleri, Hint Denizile çevrilmiştir. Bu geniş kıt'anın dahilinde biribirinin zıddı iki mıntaka vardır. Birisi şimalde *Ganj* ve *Sint* (İndüs) ırmaklarının vücuda getirdiği geniş vadileri ihtiva eden asıl Hindistandır. Buraya Şimalî Hindistan dahi denir. Ganj vadisi, dinî, siyasî ve iktisadî hadiseler itibarile Hindin en ehemmiyetli mıntakasıdır. Burası nüfus itibarile de bütün memleketin en kalabalık yeridir. Sint ırmağının yukarı kısmile bu ırmağa akan diğer dört çayın suladığı geniş sahaya *Pencap* yani Beşsu mıntakası derler. Hint kıt'asına karadan vukubulan bütün istilâların yolu Kâbil vadisidir. Pencap, bu istilâlara ilk hedef olan hudut sahasıdır.

Diğer kısım ise asıl yarımada olan cenuptaki kayalık *Dekkan* yaylâsıdır. Bu kısmın *Umman Denizi* cihetindeki garp sahili gayet diktir; şark sahili ise oldukça düzdür. Üç büyük ırmak bu yaylâyı garptan şarka doğru kat'eder: *Godavari*, *Krışna* ve *Kaveri*.

Bu iki mıntakanın arasında merkezî Hindistan yaylâsı vardır. Bu yaylâda *Narmada*, *Tapti* ırmakları şarktan garba doğru akar. *Vindhiya* ve *Çota - Nagapur* dağları Şimalî Hindistan ile Dekkanı biribirinden ayırır.

İKLİM İklim, sıcak mıntaka iklimidir. Yaz, bilhassa Ganj vadisinde pek sıcaktır. Kış, şimalde ve tepelerde soğuktur. Memleketin hayatı altı ay bir taraftan, altı ay diğer taraftan esen rüzgârların tesiri altındadır. Garbıcenubî rüzgârı, denizin kızgın sathını geçerken ağır su buharlarını yüklenerek bütün Hindistan üzerine sel halinde boşanır. Bu şiddetli yağışlar, yeraltındaki su hazinelerini ve Himalâya tepelerindeki cümudiyeleri besler ve nehirleri şişirir.

Hindistanda bol güneş ve bol suyun tesirile hayat adeta yerden fışkırır. Sık ormanlarda otların ve sarmaşıkların arasında kaplan, yılan, fil, ayı, gergedan, her türlü yırtıcı ve zehirli hayvanlar ve renk renk güzel kuşlar dolaşır.

Rüzgârlar ve yağmurlar şiddetli gökgürültüleri ve yıldırımla başlar ve öylece biter. İklimin sıcaklığı insanları gevşetir. Şiddetli yağmurlar, şimşekler ve gökgürültüleri de insan maneviyeti üzerine tesirden hâli kalmaz. Hintlilerin gevşek ve uyuşuk olmalarında iklim ve tabiatin tesiri pek çoktur.

AHALİ Hindistanda ahali heryerden ziyade karışıktır. Pencap ve onun cenubunda *Raçputana* da beyaz ırkın bütün evsafını haiz insanlar yaşar. Merkez yaylâsı ormanlarında ve cenupta *Kaveri* nehri membalarında, *Nil - Giri* ormanlarında koyu esmer ve siyah insanlar vardır. Bununla beraber zencilerde olduğu gibi dudakları kalın ve saçları kıvırcık değildir. Bu siyah ahalinin vaktile bütün Hindistanı kapladığı zannolunmaktadır. Bunlara *Munda* denir. Mundalar iptidaî hallerini muhafaza etmektedirler. Şimendifer, elektrik, telefon onlara hiçbir tesir yapmamıştır. Bugün mevcutları 5 milyon kadar kalmıştır. Himalâyanın yüksek vadilerinde ve Ganj deltası şarkında ise çekik gözlü sarı ırk sakindir. Bu kadar muhtelif ırklar binlerce seneler zarfında karışmıştır. Bu sebeple Hindistanda her renkte ve her şekilde insanlara rasgelinir.

Görülüyor ki, Hindistan, ırkî bir isim olmaktan ziyade coğrafî bir mefhum ifade eden bir tabirdir.

B. TARİH

1. TARİHTENEVELKİ ZAMANLAR

Hindistanın mazbut ve müşterek tarihi yoktur. Hindistanda coğrafî bir merkez, an'ane ile vücuda gelmiş bir payitaht dahi olmamıştır. Bu kıt'ada hiçbir vakit hakikî birlik te görülmemiştir.

Hindistanı, ilk ahalisi Mundaların elinden alanlar Altaylardan gelmiş olan *Dravit* Türkleridir. Dravitlerin Hindistanı ne vakit istilâ ettikleri henüz kat'î olarak malûm olmamıştır. Bugün Dravitler, Şimalî Hindistanda, Bülücistanda ve en çok cenupta Dekkanda bulunduklarına göre vaktile bütün Hindistana hâkim olduklarına ihtimal veriliyor.

Dravitler, Hindistanda, Bakır Devrine ait bir medeniyet inkişaf ettirmişlerdir; bunun milâttan 3 bin sene evelki izleri Sint ırmağı üzerinde *Mohenco daro* ve *Harappa* şehirlerinde bulunmuştur.

Dravit medeniyeti, bütün önasya medeniyetlerile yakınlık ve benzeyiş göstermektedir. Lisanları sumerceye benzer. Hepsi birden Ortaasya türk medeniyeti ailesindendir.

Dravitler, önce Şimalî Hindistanda yerleşmiş ve nüfuzlarını çok tevsi etmişlerdir. Soraları şimalden gelen yeni tazyiklerle cenup mıntakalarına sürülmüşlerdir.

2. TARİH DEVRİ

M. E. 1500 TARİHİNDEN SORA

Hindistan, M. E. 1500 tarihlerinde şimalden, Pencap üzerinden yeni bir istilâya uğradı. Ortaasyadan gelen bu istilâcılara Avrupa âlimleri *Hint Arileri* derlerse de bunlar hakikatte yurtlarından ayrılmış türk kabileleridir.

Yeni gelenler, Munda ve Dravitlerle yüzlerce sene süren mücadelelerde bulunarak İndüs ve Ganj vadilerinde yerleşmeğe çalıştılar. Bu istilâcılar, diğer ahaliye nazaran adet itibarile pek az idiler. Temessül tehlikesine karşı mevcudiyetlerini muhafaza için tedricen *kast* sistemini kabul ettiler. Kast (zümre), ırka ve irsî mesleğe göre husule gelmiş içtimaî

bir teşekküldür. Kastların teşekkülü, yeni gelenlerin kendi aralarında dahi ayrılığa sebep oldu. Bunlar eski hint kanunlarına göre dört sınıfa ayrılırlar: Brahmanlar, yani papazlar; askerler ve asiller (Kşatriya) ; san'atkârlar, köylüler, tacirler (Vesya) ve işçiler (Sudra). Bir de, bunlar haricinde pis sayılan işlerle uğraşanlar vardır. Bunlara *Parya* yani kast harici derler.

Brahmanlar, kendi manevî faikıyetlerini temin için kastlığı, bilhassa brahmanlığı kimsenin dahil olamıyacağı kapalı bir sınıf haline koydular. Brahmanlar ruhların tenasühü akidesini vazettiler. Yani ölenin ruhu amellerine göre diğer herhangi bir mahlûkta tecelli edeceğini kabul ettirdiler. Bu itikat, bir nevi dinî idare tesis etmek demekti. Bu, şüphesiz Brahmanların menfaatine idi.

VEDALAR

Bu dinî idare başladıktan sora birtakım dinî mukaddes kitaplar ortaya çıktı. Bu kitaplara Vedalar adı verildi. Hintliler, bu kitapların Allah sözü olduğuna inanıyorlardı. Hindistan tarihine ait mevcut ilk eserler, Vedalardır. Vedalar nesilden nesle ağızdan naklolunmuş ve ancak M. E. VI. ıncı asırdan sora yazılabilmiştir.

Vedaların verdiği müphem malûmata göre Dravitlerin üzerine gelenler evvelâ mıntaka birlikleri ve daha soraları devletler yapmışlardır. Hindistan tarihi bu suretle M. E. VI ıncı asra kadar sisler içinde geçer. Bundan soraki zamana ait malûmat ise *buda* ve *caina* dinlerinin zuhûru ile bir dereceye kadar bellidir. Bu dinler M. E. VI ıncı asrın ortalarına doğru doğmuştur. Buda, Saka Türklerindendir [1].

Bu devirde Hindistanın muhtelif mıntakalarında birçok müstakil kabileler ve kırallıklar vardı.

Bu devirden İskender istilâsına kadar geçen zaman zarfında da (M. E. 600—327) birtakım türk kabileleri daha, şimaligarbî cihetlerinden Hindistana gelmişlerdir.

PERS VE İSKENDER İSTİLÂSI

Daryus, Hindıkuşu geçerek İndüs mıntakasını işgal etti (M. E. 517 – 509). Bu hareket memleket dahilinde bir misal tesiri yaptı. Ganj vadisindeki küçük devletlerin en kuvvetlisi olan

[1] Buda kelimesi, esası türkçe olan "Put„un bir şeklidir. Attila'nın kardeşi de "Buda„ veya " Bleda„ adını taşıyordu. Macaristanın eski merkezi "Budin„ kalesi, adını bundan almıştır.

Magadha Devleti biribiri ardınca bütün küçük hükûmetleri ele geçirdi. Büyük bir devlet teşkil etti.

Makedonyalı Büyük İskender, İrandan sora Hindistanı da hükmü altına almak istedi; İndüs nehrini geçerek Pencabın şarkına kadar vardı. Fakat askerlerinin isyanı ve Sakaların mukavemeti üzerine ricat mecburiyetinde kaldı; İndüs nehri boyunca deniz kenarına kadar indikten sora garba döndü (M. E. 327—325).

MORYA İMPARATORLUĞU VE ASOKA

İskender istilâsının husule getirdiği aksülâmel Magadha Devletinin *Morya* sülâlesine geçmesini mucip oldu (M. E. 321). Bu sülâleden *Asoka*, hükmünü ve arazisini cenupta Seylân adasına kadar tevsi ederek büyük bir imparatorluk kurdu. Asoka (M.E. 274—236), buda dinini kabul ederek rahipler heyetine girdi. Asokadan sora bu kuvvetli devlet parçalandı. Ganj vadisinden başka Hindistanın diğer mıntakalarında da küçük küçük hükûmetler türedi. Bunlardan hint tarihinde bir iz bırakanlar Magadha mıntakasındaki *Gupta* Devleti (M. S. 318—535) ile *Tanesvar* ve havalisinde teessüs eden *Harşa* Devletidir (M. S. 605—740).

GREK İSTİLÂSI

Bu sıralarda Hindistan üzerine bir grek tazyikı oldu. İskenderin ölümünden sora *Baktriyan* da hükûmet kuran (M. E. 250) grek prensleri Hindistanda fütuhat aradılar. Morya İmparatorluğunun inhilâli bu istilâyı kolaylaştırdı. Bu maceracılar Kâbili [1] (M.E. 206), Pencabı işgal ettiler (M. E. 170) ve Ganj vadisine kadar ilerlediler (M. E. 155). Mukaddes bir şehir olan *Udh*'u muhasara ettiler. Fakat, bu Grekler Hindistanda eriyip gittiler. Grek prenslerinin iki asır kadar Baktriyan, Afganistan ve Pencap havalisinde hâkim oldukları anlaşılıyor (M. E. 250—58).

Bu grek hakimiyetine nihayet veren Saka Türkleri olmuştur. Brahmanlık, kast teşkilâtı dolayısile ecnebilere kapalı olduğundan Grekler millî ve içtimaî batıl itikatlara bigâne ve umumî bir din olan budistliğe girmişlerdi. Greklerle

---

[1] Kâbil nispeten yeni bir şehirdir. Bu devirde şimdiki Kâbilin civarında Kapisa veya Kapisi isminde bir şehir vardı. Kâbil vadisinin Hindistan geçidi olmasından “Kapisa„ isminin kapı ile alâkası ihtimali pek mümkündür. Hindistanı istilâ eden ilk Türkler bu geçit şehrine bu ismi vermiş olmalıdırlar.

Budistlerin imtizacı o zamanın paralarında ve heykellerinde görünür.

SAKALAR İSTİLÂSI Hun İmparatoru Mete'nin icbarı üzerine Çinin şimal vilâyetlerinde oturan Yueçi Türkleri yüz bin kişiden fazla tahmin olunan bir kütle halinde garba doğru hicret ettiler (M. E. 170). *Fergana* ile *Öküz* ırmağı havalisine geldiler; Greklerin *Soğt* kıt'asındaki hakimiyetlerine nihayet verdiler (M. E. 163). Bu havalide eskidenberi Sakalar bulunuyordu. Sakalar, Yueçilerin tazyikile kısmen daha cenuba hicrete mecbur oldular. Sakalar, Baktriyandan Grekleri kovmuşlar ise de arkalarından yetişen Yueçiler Sakaları buradan da çıkardılar (M. E. 125).

Yueçiler, zaptettikleri bu yerlerde kaldılar (M. E. 125). Bu havaliye bundan sora *Toharistan* (Toharelı) denildi. Tekrar daha Cenuba inmeye mecbur olan Sakalar, evvelâ *Kandehar* havalisinde yerleştiler. Burası *Sakaeli* (Sakastan - Sicistan) oldu. Sakalar buradan Pencaptaki grek prensliklerine taarruz ettiler (M. E. 75—58), Raçputanayı ve Gücaratı zaptettiler; fakat biraz sora Pencap kıt'asını Yueçilere terke mecbur oldular. Sakalar milâttan sora V inci asra kadar Sakastanda, Sint havalisi ile Gücaratta kaldılar ve buralara hâkim oldular. Bu suretle, milâttan evel I inci asırda Afganistan, Pencap, Raçputana ve Gücaratı ihtiva eden büyük bir Türk İskit veya Saka İmparatorluğu kurulmuştu.

YUEÇİ TÜRKLERİNİN İSTİLÂSI VE KUŞHANLAR İMPARATORLUĞU Toharistanda (Baktriyan) yerleşen Yueçilerin başına geçen *Kuşhan* sülâlesi bir imparatorluk kurdu; bütün Yueçi kabilelerini birleştirdi; Gandara ve Pencabı Sakalardan aldı (M.S. 50). Kuşhan sülâlesinden *Kanişka* zamanında bütün Ganj vadisi zaptedildi (M. S. 100).

Kuşhanlar İmparatorluğu, Hindistana hâkim olduktan sora da türklük hususiyetlerini muhafaza etti. Fakat grek ve iran din ve ayinlerinin devamına da müsaade olunuyordu.

Yueçilerin kıralları kendilerine kırallar kıralı ve semanın oğlu derlerdi. Bir müddet, imparatorlukları Merkezî Asyada Kâşgar, Yarkent ve bir kısım İranla Hindistana şamil idi. Bu imparatorluk garpta Roma ve Uzak Şarkta Çin İmparatorluklarına muadil bir derecede idi. Kanişka, budistliği himaye etti. Buda dîni bu imparatorun ismini ebedileştirdi. Buda

misyonerleri Pamir yaylâsını geçerek Çin Türkeline ve Çine girdiler. Bu andan itibaren on asır müddet, bütün hadiselere rağmen, Hint ve Çin budizmin gölgesi altında biribirile daimî münasebette kalmışlardır. Kanişka ismi beşer tarihinin en mühim devirlerinden birinin başındadır. Hanlar idaresinde bulunan Çin, ve Kuşhanlar idaresinde olan Hindistan arasında, Pamir ve Türkellerinden geçmek üzere muntazam ticaret yolları açılmıştır.

Hunların Baktriyanı istilâsı neticesinde (425) Kuşhanlar Gandaraya çekildiler. Hunlar burasını da zaptettiler. Kuşhanlar Gandaranın şarkındaki dağlık mıntakaya atıldılar. Hunların VI ıncı asır ortalarında mağlûbiyetinden sora Kuşhanlar tekrar meydana çıkarak IX uncu asra kadar yalnız Gandara mıntakasının bir kısmını muhafaza ettiler.

Kuşhan İmparatorluğunun inkırazından sora, Hindistanın her mıntakasında yerli veya türk ırkından reisler idaresinde birçok mahallî kırallıklar teşekkül etti. Bunlar bir nevi derebeyliklerdi. Bu vaziyet Hindistanın müslüman Türkler tarafından fethine kadar devam etmiştir (1019—1200).

HİNDİSTANIN DENİZDEN UZAKLARLA MÜNASEBETE GİRMESİ; İKTİSADÎ VE SİYASÎ İNKİŞAF

Hindistanla Mezopotamya arasında ötedenberi sahilden münasebet vardı. İskenderin donanması da İndüs ağzından Dicle mansıbına gitmişti. Mısır ile Hindistan arasında da deniz münasebeti vardı. Fakat milâttan sora, Hint Denizindeki daimî rüzgâr istikametleri de belli olduğundan gemicilik daha kolaylaştı. Bu suretle deniz ticareti Hindistan sahillerinden daha şarka Çin Hindine, Sumatra, Cava, Borneo adalarına kadar uzandı. Bu münasebetle hint medeniyeti ve hint san'ati de yayıldı.

Roma İmparatorluğu zamanında Hindistan, garba milyonlarla ihracat yapıyordu. Bu iktisadî tahavvüller, siyasî inkılâbatı da mucip oldu. O zamana kadar Şimalî Hindistanın bir mülhakı gibi kalmış olan Cenubî Hindistan büyük bir ehemmiyet kazandı.

Deniz ticareti ile zenginleşen sahil kırallıkları memleketin dahilini gölgede bıraktılar. Ganj vadisi her tarafa hayat dağıtan büyük damar olmak rolünü kaybetti. Sakalar tarafından idare edilen Gücarat, Sanskrit edebiyatının ve payitahtları olan *Ujayini* de brahman âleminin merkezi oldu.

Hindistanın cenup ucunda eskidenberi bir Pandiya Devleti vardı. Bu devlet garpla baharat ticaretinden çok zengin olmuştu. Hatta Pandiyada Roma İmparatoru Ogüst namına bir heykel bile yapılmıştı. Pandiya Devleti İmparator Ogüste milâttan 20 sene evel bir de sefaret heyeti göndermişti.

C. HİNTTE MEDENİYET

1. *DİNLER*

Hindistan muhtelif dinlerin vücut bulmasına müsait bir kıt'adır. Burada sema aylarca berraktır. Fakat bazan ufuk birdenbire simsiyah bulutlarla kaplanır; şimşekler ve gökgürültüleri ile şiddetli yağmurlar yağar. Hararet insanı atalete sevkedecek kadar fazladır. İklim de fazla yemek yedirmez. Bütün bu sebepler Hintlilerde esrarengiz şeylere inanmaya müsait bir haleti ruhiye yaratmıştır.

VEDA DİNİ VE BRAHMANLIK

Brahman denilen rahiplerin kazanmış oldukları ehemmiyet, hint dininin esas itibarile ayinlere müstenit olmasından ileri gelmiştir. Vedalar dinî birtakım akideleri ihtiva etmekten ziyade kurban merasimi esnasında okunan bir dua ve dinî merasim mecmuasıdır. Vedaların bahsettiği allahlar, *deva*lardır. Deva, gökte duran ve parlak olan demektir. Yani, vedaların mabudu gök tanrısı idi. Allahlara yapılan ibadet, ateş yakmak, kurban kesmek ve kurbandan evel içki içmekti.

Zamanla, brahmanların dinî kudreti Allahla birleşti. Bu suretle brahmanlık çıktı. Bundan soradır ki ruhun tenasühü akidesi de başgösterdi.

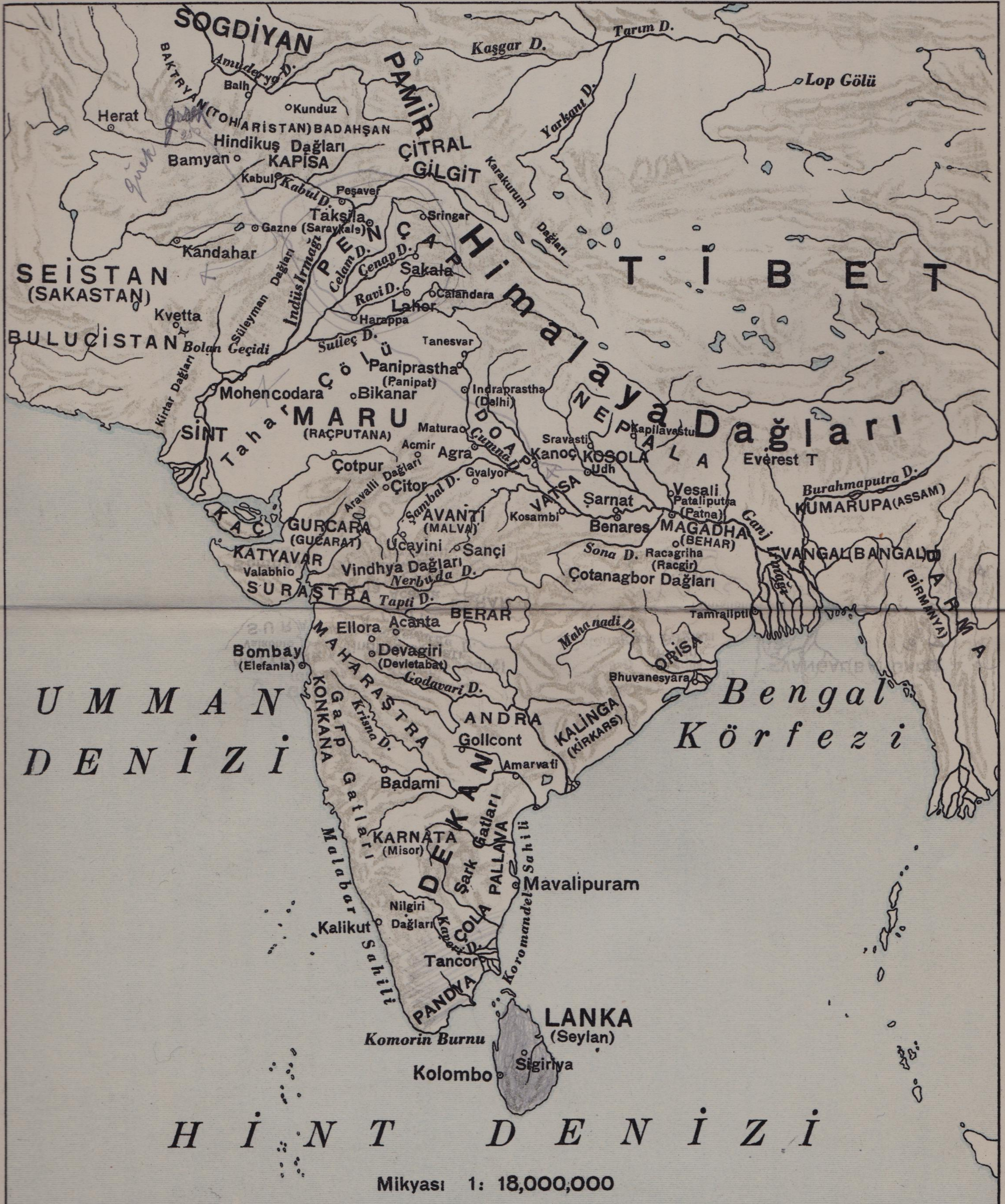
Ayni zamanda ruhun esası ile kâinatın yani ülûhiyetin esası, birdir denildi. Bu birliğe dahi Brahma ismi verildi.

Bu yeni fikrin tesirinde kalan birçok brahman rahipleri; dünya işlerini terkettiler ve ormanlara çekildiler. Bunlar, ormanlarda tefekküre dalarak tenasühün fenalıklarından kurtulmağa çalışıyorlardı.

CAİNA DİNİ

Caina dini, M. E. VI ıncı asırda ortaya çıktı. *Cainizm* her nevi ülûhiyeti inkâr eder. Bu dine göre kâinat ebedîdir ve hiçbir idare edenin yardımı olmaksızın kendi aksamının kuvvetile mevcuttur.

HİNT

SOGDİYAN
BAKTRYAN (TOHARİSTAN) BADAHŞAN
Amuderya D.
Balh
Kunduz
PAMİR
Kaşgar D.
Tarım D.
Lop Gölü
Yarkant D.
Herat
Hindikuş Dağları
Bamyan
KAPİSA
ÇİTRAL
GİLGİT
Karakurum
Kabul
Kabul D.
Peşaver
Taksila
Sringar
Gazne (Saraykale)
PENÇAP
Dağları
Kandahar
TİBET
SEİSTAN
(SAKASTAN)
Süleyman Dağları
İndüs Irmağı
Celam D.
Çenap D.
Sakala
Himalaya Dağları
Ravi D.
Calandara
Lahor
Harappa
Kvetta
BULUCİSTAN
Bolan Geçidi
Sutleç D.
Tanesvar
Çölü
Paniprastha
(Panipat)
Kirtar Dağları
Mohencodara
Bikanar
Indraprastha
(Delhi)
NEPALA
Tahar
MARU
(RAÇPUTANA)
SİNT
Matura
DOAP
Kapilavastu
Sravasti
Cumna D.
Acmir
Agra
Kanoç
KOSOLA
Udh
Everest T
Çotpur
Aravalli Dağları
Gvalyor
Çitor
VATSA
Vesali
Burahmaputra D.
Şambal D.
Şarnat
Pataliputra
(Patna)
KUMARUPA (ASSAM)
KAÇ
GURCARA
(GUCARAT)
AVANTİ
(MALVA)
Kosambi
Benares
MAGADHA
(BEHAR)
Ganj
Uçayini
Sançi
Sona D.
Racagriha
(Racgir)
EVANGA (BANGALA)
KATYAVAR
Valabhio
Vindhya Dağları
Nerbuda D.
Çotanagbor Dağları
BARMA
(BİRMANYA)
SURAŞTRA
Tapti D.
BERAR
Tamralipti
Ellora
Acanta
Mahanadi D.
Bombay
(Elefanta)
Devagiri
(Devletabat)
ORİSA
MAHARAŞTRA
Bhuvanesyara
Godavari D.
UMMAN DENİZİ
KONKANA
Garp
Kristna D.
ANDRA
Bengal Körfezi
KALİNGA
(KİRKARS)
Gollcont
Amarvati
Badami
Gatları
DEKAN
Şark Gatları
KARNATA
(Misor)
Malabar Sahili
PALLAVA
Koromandel Sahili
Mavalipuram
Nilgiri
Dağları
Kalikut
ÇOLA
Kaveri D.
Tancor
PANDYA
LANKA
(Seylan)
Komorin Burnu
Sigiriya
Kolombo
HİNT DENİZİ
Mikyası 1: 18,000,000

Ruh haricî âlemle temas edince şerre ve fena tenasühe maruz kalır. Bu akidenin bariz vasıfları her şeyden mahrumiyet, insan ve hayvan hayatına riayet ve her nevi cebir ve şiddetten içtinaptır.

Salikleri ikiye ayrılır: Bir kısmı bir kat elbise sahibi olmayı günah saymaz. Diğer kısmı çıplak gezer.

BUDA DİNİ Budaya küçük yaştanberi Sakaların akıllısı manasına *Sakyamuni* denirdi. 29 yaşında *Gotama* ismile münzevi bir hayat geçirmek ve tefekkürde bulunmak üzere Magadha havalisine çekildi, budistlerin itikadınca 6 sene sora ilhama mazhar oldu. Bu andan itibaren kendisine *Buda* yani hakikate vâsıl olmuş, mülhem dendi. Buda 80 yaşında ölmüştür.

Buda insanlığa nafi hususlardan maadasile iştigal etmedi. Tabiatin haricinde ve fevkinde bir şey tanımadı. Dünyanın ve beşer ruhunun ebediyeti hakkında fikrini soranlara Buda şu cevabı vermiştir:

"Bu meseleleri bilmek sulh ve kutsiyet yolunda bir terakki teşkil etmez.„

Budanın esas telkini, basit, açık ve zamanımızdaki fikirlerle tam bir ahenk dairesindedir. Buda, hayatı bayağılaştıran, acıklı veya korkunç bir hale getiren değersiz ve şahsî gayelerdir, bunları atmalıdır, diyor. Filhakika kendimizi kendimizden daha yüksek bir şeyin içinde terketmek, bugünün de en büyük düsturudur. O büyük şey, Türk için türk milletidir.

Budanın hayatının sonlarında ve daha soraları meydana birtakım adamlar çıktı; bunlar Budanın fikirlerini tahrif ederek, insanlara hayalî bir ahret vadettiler. İnsanlar öldükten sora, ruhları, o ahrette yaşıyacaktı.

Budalığın esas akidesi şöyle hulâsa edilebilir:

Dünya esas itibarile fenadır. İnsanı, hayatın elemlerinden yalnız şefkat, insanlara, hayvanlara ve nebatlara karşı şefkat kurtarabilir. Yalnız ferağat, ihtiras ve arzuların yenilmesi, hiddet ve gazaba iyilikle karşı koymak, yalancılığa hakikatle galebe çalmak, ölümün ebedî tekerrüründen ve ebedî yeniden doğuşlardan kurtarır, mekân ve zamansız hiçliğe, *Nirvana* ya isal eder.

Bugün buda dini Hindistanda çok gerilemiş, diğer cihetten

6

Tibet, Çin, Çin Hindistanı ve bilhassa Japonya ekseriyetle buda dinine girmiştir. Budalık brahmanlıkla birlikte beşeriye'in hemen yarısını kaplıyan cihanşümul bir dindir *(Res.40-41)*.

HİNDU DİNİ

Budalık M.S. VII inci asra kadar hint medeniyet ve san'ati üzerine pek müessir olmuştur. Fakat en parlak zamanlarında bile bütün Hindistana şamil olmamıştır. Brahmanlık akideleri de bu dinle beraber itibarda idi. VIII inci asırdan itibaren brahmanlık galebe çaldı ve budalığı tamamile yuttu. Ondan sora bugüne kadar Hindistan, brahman allahlarından başka mabut tanımamıştır. Brahmanlık asırların tesirile millî hint *(hindu)* dini olmuştur. Hint dini, halkın bütün itikatlarını, ibadetlerini birleştiren bir dindir. Bu din Üç Allah *(Brahma, Vişnu ve Siva)* esasına müstenittir. Buna hint teslisi (üçleme) derler *(Res. 42-46)*.

Brahma, yaratıcı; Vişnu, koruyucu, muhafaza edici; Siva ise yıkıcı mabut olarak tavsif olunur.

Hindu dininin 330 milyon kadar mabudu varsa da hepsinin başında yukarda sayılan 3 mabut gelir.

2. CEMİYET VE AİLE

Bir hint milleti yoktur. Hatta hint milletleri de yoktur. Hint medeniyeti vâsi Hint kıt'asında yaşayan insanları bir millet halinde birleştirmeğe kâfi gelmemiştir.

Hint içtimaî teşkilâtının esası, kasttır. Kast bugün bile Hindin en bariz vasıflarından biridir. Hintliler arasında içtimaî bir engel olan kast, hint cemiyetine hususî bir çehre verir. Kast, ayni meslekten olan, ve ayni âdet ve an'anelere tâbi bulunan gruplar mecmuasıdır. Kast, Hindistanda site, milliyet, ırk ve din yerine kaim olduğundan hususî bir ehemmiyeti haizdir. Bugün, Hindistanın harice karşı zâfını mucip olan başlıca amil Hintlilerin bu içtimaî teşkilât dolayısile aralarında birleşememeleridir. Herkes ecdadından tevarüs ettiği mesleği takip etmek mecburiyetindedir. Aşağı sayılan Kastlarla münasebette bulunmak günahtır. Evlenmek ancak ayni kast mensupları arasında olur. Daha yüksek kast mensupları aşağı kast insanlarından, sari bir hastalıktan kaçar gibi sakınırlar *(Res. 47, 48)*.

Brahmanlar; askerler, çiftçi, köylü ve san'atkârlardan baş-

kaları yani dördüncü kast mensupları (işçiler) ve paryalar adi sayılır. Bu taksimat haricinde bugün birçok kastlar daha peyda olmuştur.

En büyük hüküm ve nüfuz *raca* nın elindedir. Bir köy ağasına ve büyük bir mıntakanın reisine raca denir. İmparator Asoka Raca sıfatile iktifa etmiştir. Daha soraları büyük kıral manasına olan *mahraca* ismi çıktı.

Ailede, evlenen çocuklar, baba evini terketmezler, mal taksim edilmez: taaddüdü zevcata mesağ vardır. Bütün teşkilâtın esası yalnız âdettir, kanun ve nizam yoktur. Çok küçük yaşta, hatta çocuk iken evlenmek âdet olmuştur.

Hindular ölülerini su kenarlarında, bilhassa mukaddes sayılan Ganj *(Res.49)* kenarında yakarlar. Dul kalan kadınlar, kendilerini diri diri kocalarının cesedine bağlayarak yakarlardı. Bu fena âdeti evvelâ Gazneli Mahmut menetmiştir; fakat dul kadınların evlenmemesi âdeti el'an caridir.

Hint cemiyetinden bahsederken Hindularla (hindu dininde olanlarla) müslümanlar arasındaki münafereti de zikretmek lâzımdır. Hindularca müslümanlar hayvan, bilhassa mukaddes inek eti *(Res. 50)* yiyen canavarlardır. Diğer cihetten, müslümanların ekseriyetle eski fatih Türklerin ahfadı olması, bu hindu husumetinin sebeplerinden sayılabilir. Müslümanlar da, Hindulara, putlara tapan müşrik nazarile bakarlar.

Bugün Hintlilerin yüzde 73 ü hindu, 21 i müslüman, 6 sı budist, hıristiyan ve *sih* gibi din ve mezheplere mensuptur.

3. *DİL, YAZI, EDEBİYAT, FEN VE FELSEFE*

DİL VE YAZI Bir hint lisanı yoktur, Hindistanda konuşulan muhtelif lisanlar vardır.

Eski zamanlarda Hindistanda en makbul dil sanskritçe idi. Bu dil allahların, brahmanların, kıralların ve okumuş adamların dili idi. Bu dil gramercilerin vücuda getirdiği bir dildir.

Brahmanlık, budalık ve caina dini sanskritçeyi mukaddes dil olarak kabul etmiştir. Fakat bazı budalılar ve caina dini salikleri sanskritçe ile karışık başka lisanlar da kullanırlardı

(Prakrit, Pali, Bhaşa). Bundan başka Dravitlerin (tamul, telugu dilleri) ve eski yerlilerin kullandığı diller (munda, kolari) de vardır.

Yeni hint dilleri pek çoktur. Hemen her mıntaka başka bir dil konuşur: güceratî, bengalî, biharî, sindî, pencabî, hindî... Bunların en ziyade taammüm etmiş olanı "hindî" dir. Müslümanların diline ordu veyahut hindistanî denir; pek çok türkçe, acemce ve arapça kelimelerle karışıktır. Arap harflerile yazılır. Hinduların konuştuğu "hindî" dilinde ise sanskritçe kelimeler çoktur ve başka harflerle yazılır (devanagari).

Hindistan yazısı da karışık ve muhteliftir. Aramî yazısına pek yakın ve sağdan sola yazılan bir yazıları vardı; bu ortadan kalkmıştır. Umumî olan, soldan sağa yazılan yazıdır.

EDEBİYAT Hint edebiyatı Vedalarla başlar. Veda namı altında muhtelif mevzuda pek çok eserler toplanmıştır. Bunların en eski kısmı ilâhilerden ve dualardan mürekkeptir. Vedalar, hint düşüncesinin tükenmez bir kaynağıdır. On dukuzuncu ve yirminci asrın dinî, içtimaî ve siyasî ıslahatçıları bile bu mühim eserden ilham almaktadırlar.

Hintlilerin masal ve hayvan hikâyeleri şeklinde zengin edebiyatları vardır, bu meyanda mabut ve kahraman destanları — ve eski şarkın yegâne milleti olarak — dram da vücuda getirmişlerdir.

Hintlilerin bundan başka, lisan, hukuk ilimleri, felsefe ve ilâhiyat sahasında da zengin eserleri vardır.

Hindistan fen sahasının her şubesile uğraşmıştır. Bilhassa felsefe hususunda kendine mahsus fikirlerle maruftur. Felsefe mektepleri pek muhteliftir. Hayat meseleleri muvacehesinde fikri beşerin bütün telâkki tarzlarına tesadüf olunur.

4. *HİNT SAN'ATİ*

İmparator Asoka dinî propaganda maksadile yazılı abideler ve birçok hint san'at eserleri yaptırdı. Ahaliye buda ahlâkını telkin için memleketin her tarafında kayalar, veyahut sureti mahsusada sütunlar üzerine kitabeler yazdırdı.

İnsan ve hayvanlar için hastaneler, bahçeler, kârvansaraylar yaptırdı.

Hindistanda Dravitlerden başlıyan mimarlık, heykeltraşlık vardı. Fakat bu san'atlerde ekseriya kil, ağaç gibi dayanıksız malzeme kullanılırdı.

Asoka zamanında sütunlar ve heykeller taştan yapılmağa başlandı.

Hindistan; sumer, elam, mısır, eti ve iyon san'atlerinden de istifade etmiştir. Kuşhanlar zamanında, hariçten gelen fikirlerle yerli fikirlerin birleşmesinden, Hindistana mahsus güzel san'atler meydana çıkmıştır; bu bilhassa Kuşhanlar zamanında inkişaf etmiştir.

Hindistanda mimarî, resim, edebiyat sahasında hakikî şaheser denecek eserleri müslüman Türkler yapmıştır. Bu hususta sırası gelince ayrıca bahsolunacaktır. Şimdilik yalnız şunu söliyelim ki Hindistanda Türkler, beşer faaliyetinin her sahasına şamil olmak üzere kendine mahsus bir medeniyet vücuda getirmişlerdir.

VII

KALDE, ELAM VE ASUR

A. MEMLEKET

IRMAKLAR MINTAKASI

Kalde, asur, elam ülkeleri, şarkta, İran dağlarının garp yamaçları; şimalde, Anadolu dağlarının cenup etekleri; garp ve cenupta Arabistan çölleri, Acem körfezi sınırlarile çevrilen mıntaka içindedir *(Harita.7)*. Bu mıntaka dahilinde, Şarkî Anadolu dağlarından membalarını alan, ve cenubuşarkî istikametinde, hemen biribirine muvazi akan iki büyük ırmak vardır. Bunlardan biri *Dicle* dir. Bu ırmak, umumî surette İran dağları garp silsilesine muvazi olarak akar ve *Acem körfezi* ne dökülür.

Dicleye bellibaşlı, şarktan *Büyük* ve *Küçük Zap*, *Diyala*, *Kerka* ve *Karun* ırmakları akar.

Diclenin uzunluğu 1500 kilometre kadardır. Suyu çoktur. Çok süratli akar. Yatağı derin ve kenarları dik ve dayanıklıdır. Diclenin ilk ve asıl ismi Dikledir [1].

İkincisi *Fırat* tır. Bu ırmak Bağdat hizasında en çok, Dicleye yaklaştıktan sora tekrar garba doğru bir kavis çevirerek uzaklaşır ve nihayet Acem körfezine dökülür.

Tarihtenevelki devirlerde ve hatta İskender zamanında bu iki ırmak bugünkü gibi birleşmezlerdi; ayrı ayrı, Acem körfezine dökülürlerdi ve deniz de şimdi olduğundan 200 kilometre içerde idi. Bilâhare iki ırmağın getirdiği çamur-

---

[1] Bazı müverrihler (Ok) manasına olan (Digle) dir diyorlar. Avrupalılar Tigre, Samîler Dicle yapmışlardır. Bazı müverrihler, Akkatlıların Diklat dediklerini beyan ederler.

larla doldu. Fırat mecrasının munsap kısmının şarkındaki arazi de eski zamanlarda bataklık idi.

Fıratın uzunluğu 2000 kilometredir. Suyu, Dicleden iki defa azdır. Yatağı derin değildir. Kenarları mukavemetsizdir. Tuğyan zamanında kolaylıkla etrafa yayılır. Her sene membalarındaki dağlarda karlar eriyince—nisan ve mayısta—bu nehirler, kendi hallerine bırakıldığı takdirde, ani olarak taşar. Bütün memleketi, sıhhate ve ziraate elverişsiz bataklıklar haline getirir. Binaenaleyh, bu ırmakları istifadeli bir hale koymak için orada yaşayan insanlar, nehirlerin kenarlarında setler vücuda getirmeğe ve birçok sulama kanalları yapmağa mecburdurlar.

DAĞLIK KISIMLAR

Dicle ve Fıratın [1] suladığı saha düzdür. Bu vahanın, şarka ve şimale doğru uzanan sahaları yüksek İran ve Anadolu dağlarına kadar dalgalıdır.

İKLİM

Bahsettiğimiz mıntakanın iklimi çok mütehaliftir. Kış, bilhassa dağlık mıntakalarda serttir. Yazın da yakıcı, kurutucu sıcaklar olur. Toprağın kurumasına, nehirlerin kanallarla akıtılan suları ile mâni olunur.

Eski ahali, daha çok cenubugarbiden gelen ve çekirge getiren rüzgârlardan korkarlardı. Onlarda "*fena ruh*" hurafesini yaratan bu rüzgârdır.

Yukarda saydığımız üç ülkeden Kalde, Dicle ve Fırat ırmaklarının cenup kısımları üzerindedir. Acem körfezinden Bağdat şimaline kadar, iki ırmağın havzalarından ibaret ve bu ırmakların getirdiği rüsuptan teşekkül etmiş gayet mümbit bir mıntakadır.

Asur mıntakası, şimaldedir. Şimdiki Musul havalisidir. Elam, Kaldenin şarkındadır. Karun ırmağı havzasını ihtiva eder.

TABİÎ SERVET MEMBALARI

Bu memleketlerde, ırmaklar arasındaki vaha şayanı hayret bir derecede mümbittir. Her şeyden evel, hububat mıntakasıdır.

Meyva ağaçları ve bilhassa ırmaklar ve kanallar boyunca

[1] Dicle ve Fırat ırmaklarının — doğrudan doğruya Anadolu dağlarının cenup eteklerinden itibaren — arasında kalan uzun, dar ve düz mıntakaya, Araplar (Beynennehreyn, Elcezire, Irak), eski Yunanlılar (Mezopotamya) demişlerdir.

hurma ağaçları yetişirdi. Hurma ağaçları, mütenevvi gıdalardan başka kumaş imaline kadar ahalinin bütün ihtiyaçlarına kifayet ederdi.

Mer'alarda cesim sığır, koyun sürüleri otlar; ırmakların kenarlarında kaz ve ördek sürüleri uçardı. Irmaklar sazan balıklarile dolu idi.

Vahşi hayvanlar meyanında, yabani eşek, manda ve aslan bulunurdu.

Memlekette, inşaat için taş yoktu. Gayet ince kil vardı. Kerpiç ve tuğla yapılırdı. Toprak altında zift bulunurdu.

B. AHALİ

Tarihtenevelki zamanlarda, bu bahsettiğimiz memleketlere Ortaasyadan birtakım türk kabileleri gelip yerleştiler. Bunların tarihleri, en ihtiyatlı bir hesap ile, M. E. 5—6 bin seneden eveldir.

Bu tarih devrinin başlangıcından itibaren üç kavim — ikisi kalde ve biri elam ülkelerinde olmak üzere — biribirlerile temas halinde görülürler.

Bunlardan *Sumerler*, Kaldenin cenup kısmında, sumer mıntakasında, *Akatlar* namını alanlar Kaldenin şimal kısmında Akat denilen mıntakada yerleşmiş bulunuyorlardı. Bu kavimler Kaldeye sadece *Kalam* derlerdi.

Elamlar, Kalamın şarkında kendi isimlerini verdikleri kıt'ada yerleşmişlerdi.

M. E. 2100 de Babil etrafında görülen Samîler ile Ninova etrafında yerleşen ve milâttan 1300 sene evel kuvvet kespeden Asurluları kadîm türk kabilelerile karıştırmamalıdır. Babilliler ile Asurluların tarihleri, tarih içinde tarihtir. Türkler daha bu mıntakalara gelmeden evel esasen yüksek bir hars sahibi idiler. Bunların medenî hayat yaşadıkları, şehirlerde oturmuş oldukları şüphesizdir; madencilikte, muhtelif san'atlerde müterakki bir cemiyet idiler.

Sumerlerin medeniyetleri daha milâttan 5000 sene evel büyük saadet ve refah inkişafı halinde ortaya çıktı.

Sumerler, daha o zamanlarda, çiftçilerden, tüccarlardan,

her nevi san'atkârlardan mürekkep bir cemiyet halinde bulunuyorlardı.

Bu kavimler daha ilk geldikleri zaman ırmakların feyezanlarından mahfuz olmak için, şehirlerini bizzat yaptıkları sun'î tepeler üzerine kurdular. Tuğladan evler, mabetler ve saraylar bina ettiler. Sürülerle sığırları, beygirleri, koyunları, keçileri vardı. Ziraati, ve tarlaları sulamayı bilirlerdi. Madenleri işlerler ve madenî silâhlar ve ziynet eşyaları imal ederlerdi. Heykeltraşlıkları henüz az san'atkârane ve basit idi. Fakat, yazıları büyük bir inkişafın şahididir. Sumerler Mezopotamyaya geldikleri zaman yazı yazmasını biliyorlardı. Bu yazı soraları *"Çivi yazısı - mıhî hat„* denilen şekli almıştır. Dilleri Altay türkçesi idi. Samî lehçeleri daha soraki zamanlarda karışmıştır.

Akatlara gelince onların da Sumerlerle akraba olduğunu söyliyen âlimler vardır. Fakat büyük nispette Samîlerle karışmış oldukları anlaşılıyor.

Elamlar dahi Sumerler gibi ve belki ayni kütle içinde Ortaasyadan gelmiş Türklerdir.

Bunlar Samî âlemden mutlak surette ayrı ve uzaktır. Lisanları türkçe idi. Bir kısım yazılı abideleri bunu teyit eder.

Elamlar, Sumerler gibi, Babillilerden çok daha eski devirlerde, büyük bir medeniyet inkişaf ettirmişlerdir. Elamlar milâttan 2300 sene evelinde fütuhatlarını uzak diyarlara kadar götürmüşlerdir. Bunların merkezi olan Sus şehrinde topraklar altından çıkarılan hendesî şekilde tezyinatlı levha ve cilâlı taştan eşya ve sert taştan vazolar, silâhlar ve bakır kaplar, medeniyetlerinin yüksek derecesini göstermektedir.

Anlaşılmıştır ki, *Ur*, *Uruk*, *Nippur* ve daha birçok büyük türk şehirleri *Babîl* ve *Ninova* dan çok tarihî kıdeme maliktirler.

C. ARKEOLOJİ KEŞİFLERİ

XIX uncu asrın ortalarına kadar, bütün bu söylediğimiz hakikatler, henüz toprakların altında gizlenmiş bir halde bulunuyordu. Bu asrın ortalarındanberi, fransız, ingiliz, alaman, amerikan keşif heyetlerinin, taharri ve tetkikleri, bu kıdemli medeniyet banilerini ilim âlemine tanıtmağa başladı. Bil-

hassa bu eski dünya insanlarının yazılarını okumak mühim oldu; hakikî tarih mezardan çıkıyordu.

Okunan yazı Sumerlerin çivi yazısıdır.

D. SUMER — AKAT — ELAM DEVLETLERİ

DEVLET VE CEMİYET

Sumerlerin, Akatların, ve Elamların teşkil ettikleri devletler muhtelif tarihî şekil ve mahiyet arzederler. Bunların siyasî teşkilâtlarile Altaylarda, tarihin malûmu olan ilk türk hükûmet tarzları arasında büyük bir benzeyiş vardır. Denilebilir ki, Türklerin, ilk hükûmet sistemleri, muayyen hudutlar dahilinde müşterek ülkede, muhtariyet ve hatta istiklâl sahibi *site* ler veya kabileler halinde, toplanmış grupların konfederasyon teşkil etmeleridir. Her sitenin bir reisi olduğu gibi bunların üstünde her konfederasyonda da bir reis bulunur. Umumun riyasetine geçen reis icabında tebdil olunup diğer bir site veya kabile reisi onun yerine geçer.

Kalde ve Elamda siyasî teşkilât, dinî teşkilâtla birleşmiş gibi görünüyor. Orada birer de *site ilâh* ı bulunurdu. Site kıralı, site allahının vekâletini de haiz olurdu.

Kıralların, bilhassa heyeti umumiyesinin başına geçenlerin, mabut yerine kendini ikame etmesi, veya bütün siteler allahlarını bertaraf ederek, bütün siteleri, kendi mabudu olan allahın emrine itaate mecbur tutması, veya onun vekili sıfatile kendine mutlak bir surette inkıyat talep etmesi devirleri Samîler zamanında başlar.

Siteler, şundan ibaretti: her cemaat; kendi ilâhı için bir mabet, kıral için bir saray ve çiftçi, çoban yahut tüccar, san'atkâr ve saire halk için meskenler yapardı. Bunların heyeti umumiyesini sühuletle muhafaza altında bulundurmak için etrafa bir sur inşa olunurdu.

SİTELER — BELDE DEVLETLER

Kalde ve Elamda, daha tarihlerinin mebdelerinde birçok siteler yapılmıştır. Fakat, bunların hemen kâffesi topraklara gömülmüş bir haldedir. Ancak son zamanlardadır ki, izleri bulunup birer birer meydana çıkarılmağa başlanmıştır. Şimdiye kadar malûm olmuş bulunan ve kıral şehri dedikleri

siteler on bir tanedir. Bu şehirlerden üçü *Uruk*, *Ur* [1], *Adap* olmak üzere Sumerdedir.

Dördü, *Kiş*, *Akşak*, *Opis*, *İsin* olmak üzere Akatta.

Biri, *Mari* olmak üzere ayrıca Orta Fırat üzerinde.

Biri Diclenin membalarına yakın taraflarda *Gutyum*.

İkisi de Elamda *Sus* tan başka olarak *Avan* ve *Anan Hamazi*.

Bu şehirlerden maada Allah Enlilin mabedi olan *Nippur* ile Sumerde *Lagaş* (Tello) sayılır.

Yerleri bugün belli olan daha birtakım şehirlerle beraber, yerleri tayin edilmeksizin sayılan birtakım büyük şehirler de vardır.

Kıral şehri denilen büyük şehirler yekdiğerini müteakıp gelen müteaddit sülâlelere payitaht olmuştur. Bu kadar dar bir mıntakada payitaht olabilecek bu kadar çok şehir yapılmış olması ve muhtelif kıralların payitaht tebdil etmiş olmaları bu devletin idarî, malî ve askerî intizam ve menabie malik ve yüksek bir medeniyete sahip bulunduğuna delâlet eder.

Umumî tehlikenin henüz pek az hissolunduğu devirlerde, Elam, Sumer, Akatlar biribirine tamamen tâbi olmaktan ziyade herbiri kendi dairesi dahilinde, hemen ayrı bir siyasî mevcudiyet teşkil ediyordu. Fakat, gittikçe, daha ziyade hissolunmağa başlıyan tehlike, reislere sağlam bir ittihat lüzumunu ihtar etti. Bunun neticesinde kuvvetlerini, komşularına tanıttırmak ve iktisadî ve fikrî kabiliyetlerinin daha parlak bir surette inkişafını temin etmek maksadile müşterek bir devlet kurdular.

Bu devreye kadar Sumer, Akat, Elamlardan herbirinin kendi içlerinden çıkmış sülâleleri vardı. Bundan sora bir idareye tâbi olacaklardı.

Yeni idarenin siyasî mahiyeti böyle olmakla beraber, malûm olan on bir kırallık şehri yine ayrı ayrı istiklâllerini muhafaza etmekte addolunuyordu. İşte bu siyasî teşekkülün şu hususiyetinden dolayı, Samîlerin iktidara geçtikleri zamana kadar (M. E. 2225), kırallık şehri olan sitelerden hiçbiri daimî olarak, payitaht olmak rolünde ısrar etmedi.

Bu hususta, tefevvuk münavebe ile:

3 defa Sumerlere,

4 defa Akatlara,

[1] Ur, türkçe hendek veya hendekle çevrilmiş kale demektir.

2 defa Elamlara,
1 defa Mari sitesine,
1 defa da şimalde Gutyumlulara geçti.

Bu hal, siyasî birliğin idamesile beraber, bir sitenin kendi lehine olarak vahdeti temerküz ettirmediğini, umumî surette kuvvetler beyninde asırlarca müddet tevazünün devam ettiğini gösterir.

E. KALDEDE DAHİLÎ REKABETLER VE MÜCADELELER

Sumer şehirlerinden birinin kıralı tek başına hâkim olmak sevdasına düştü. Komşularına saldırdı (M. E. 3050). Bu adamın torunu ayni harekete devam etti. Diğerleri bunun üzerine yürüdü. Bu suretle devletin inzıbatına halel, kuvvetine zâf geldi.

SARGON VE SÜLÂLESİ

Bu vaziyetten istifade eden *Agade*'li *Sargon* namında bir zat ortaya çıkarak (M. E. 2850) tarihlerine doğru Kaldede bir imparatorluk teşkil etti. Kaldeye kâmilen hâkim olduktan sora *Amanos* ve *Toros* ve *Suriye* istikametlerinde istilâlar yaptı.

Elamlar yalnız başlarına istiklâllerini muhafaza ediyorlardı. Sargonun ahfadı, imparatorluğun kuvvetlenmesine çalıştılar. Acem körfezinde büyük donanma yaptılar. Şarktan Acemistana, şimalden Anadoluya sarktılar; garptan Akdeniz sahillerine kadar ilerlediler *(Harita. 8)*.

Eskidenberi Mısırla, mevcut olan münasebat ziyadeleşti. Bu yüzden birtakım mısır fikir ve felsefeleri Kaldeye geçti. Ezcümle Kalde hükümdarları o zamana kadar mabetlerde kapalı duran mabutların yerine, Fir'avunları takliden kendilerini ikame ettiler. İnsanları kendilerine taptırdılar.

SUMERLERİN TEKRAR HAKİMİYETİ ALMALARI

Bundan soradır ki, Sumerler isyan ettiler. Bunun neticesi olarak (M. E. 2648-2623) Sargon Hanedanı yerine geçtiler. Bu Sumerlerin dördüncü Uruk Hanedanı idi; anlaşılıyor ki, bunlardan çok daha evel üç Ur veya Uruk Hanedanı geçmiştir. İlk hükümdarlarının ismi *Urkom*dur;

Ur şehrini, bu kıral bina ettirmiş ve muhteşem abidelerle süslemiştir. Kapıları tunçtan bir mabetle yüksek bir ehram, bu nevi abideler cümlesindendir [1].

Bu dördüncü Sumer sülâlesinden sora, memlekete Hazar Denizi civarından gelen bir sülâle hâkim oldu. 120 sene Kaldede kaldı. Sumerlerin tekrar isyanile memleketten çıkarıldılar. Yeniden mevkii iktidara gelen Sumer kıralları bir taraftan Palestine hareket yaptılar, diğer taraftan eski müttefik ve ırkdaşları Elamlar üzerine hücum ederek Sus'u zaptettiler.

KALDEDE KARIŞIKLIK VE NETİCESİ

Bundan sora yeniden Kalde ülkesinde derin bir kargaşalık oldu. Kalde cenuptan ve şarktan istilâya uğradı. Evvelâ Elamlar kendilerini toplayıp mukabil taarruza geçtiler, Mezopotamyayı işgal ettiler ve Palestine kadar gittiler. Elam kırallarından *Kutur*, Palestin hükümdarı unvanını aldı. Fakat, burada da mağlûplar Elamlara karşı mukabil taarruza geçtiler. Onları ricat ettirerek Mezopotamyaya kadar takip ve mağlûp ettiler. Bu suretle, Kalde Hükümdarlığı Fırat yukarılarında *İsin* de yerleşen bir Palestinli Samî hanedana geçti (M. E. 2307-2095).

SUMER, AKAT, ELAM DEVLETLERİNİN AKIBETİ

İşte bu karışık vaziyet Babil Sülâlesinin vücut bulmasına sebep oldu (M. E. 2225-1926).

Bu suretle tarihlerinin ilk devirlerinden itibaren binlerce sene beraber yaşadıktan sora, bilâhare biribirlerinin hasut düşmanı haline gelerek birçok seneler biribirlerile vuruşan Sumer - Akat ve Elamlar arasında devam eden mücadeleler nihayet Samîlerin istilâsile nihayet buldu.

F. BABİL DEVLETİ

BABİL SÜLÂLESİ VE HAMURABİ

Kaldeye hâkim olan sülâleye Babile nispetle Babil Sülâlesi dendiği gibi Kaldeye de *Babilonya* adı verildi. Bu sülâlenin altıncı kıralı *Hamurabi* nin bulduğu hudutlar Sargon zamanındaki

[1] Şimdiye kadar hafriyatta Urkhom ahfadından kıral Gudea'nın M. E. 3600 de yapılmış sekiz heykeli bulundu.

hudutların aynidir. Hamurabi *(Res. 61)*, memlekette eski yerli ahalinin vücuda getirmiş olduğu medenî ve sınaî her şeyden azamî istifade etti. Esasen, mevcut olan eski kanunlar birleştirildi ve *Hamurabi Kanunu* adını aldı.

Hamurabi, (M. E. 2088 - 2086) şimalde *Turukku, Kakmu, Subartu* ordularile muharebe etmiştir.

Babil şehri Fırat ve Dicle ırmaklarının biribirine en çok yaklaştığı noktada inşa edildi. İran, Hint ve Arabistan, Asur aralarındaki yollar burada birleşir.

Hamurabi, Babili yeniden inşa etti. Etrafını kalın tuğla duvarla çevirdi. Hamurabi, Fırat ile Dicle arasında kendi ismini verdiği büyük bir kanal yaptırdı. Babilliler M.E. XX inci asır sonlarında Etiler tarafından mağlûp ve Babil işgal olunmuştur. Fakat Etiler burada kalmayıp memleketlerine döndüler.

Asur kıralları da Babilonyayı kendi imparatorluklarına ilhaka teşebbüs ettiler ve nihayet M. E. 1320 de buna muvaffak oldular.

G. ASUR DEVLETİ

Asurlular, muharebeler ve muhaceretler esnasında şimale çıkan bir kısım Samîlerle *Kuşlu* ların ve Hazar tarafından gelen bazı kabilelerin teşkil ettikleri bir halktır. Bunlar Dicle havzasının dağlık sahalarında ayrı ayrı birtakım şehirler bina ettiler ve oralarda milâttan 2500 sene evel küçük küçük birtakım hükûmetler kurdular. Bunlardan biri soradan çok şöhret alan *Asur* sitesi idi. Tarihteki Asurlular namı da bundan gelir. *Kala, Ninova* gibi diğer şöhret bulan siteler de yaptılar.

Asurlular, medeniyetçe, Anadolu komşuları Etilerden ve cenup komşuları Sumer-Akatlardan, çok zamanlar dun derecede kaldılar.

Komşuları, muhtelif sebeplerle zâfa duçar olduktan soradır ki, Asurlular kendilerini göstermeğe başladılar.

M. E. 1300 senelerine doğru tefevvuk, Babilden Asurlulara geçti. Kalde ile Asur memleketleri kâmilen Asur Kıralı I inci *Salmanasar* idaresinde birleşti.

Birinci *Tiglat-Palasar* (M. E. 1100) fütuhatını garben Palestine ve Akdenize kadar ilerletti.

Bundan sora bir tereddi devri geçer. Bu devrin mümessili *Sardanapal* dir. Daha sora, tekrar, 3 üncü Salmansar (M. E. 850) ve 3 üncü Tiglat-Palasar (M. E. 745) gibi kırallar Suriyeyi tekrar fetih ve Fenikelilere hakimiyetlerini teşmil ettiler. Bu tarihte idi ki, Asur yerine Kala, devletin payitahtı oldu.

SARGONLAR

Asurluların en parlak sülâlesi meşhur Sargonlardır. Bu sülâleyi teşkil eden (M.E. 722) II inci Sargon *(Res.62)*, sefih kırallardan birinin başkumandanı idi. Sargon ufaktefek kabilelerle değil büyük devletlerle fütursuz çarpıştı. Çetin bir askerdi. Babili iki defa zabıt ve Babil Kıralı *Meradaş Baladan*ı mağlûp ve firara mecbur etti. Müttehit Suriyelilerle Mısırlıları mağlûp, İbranî Kırallığını tahrip eyledi. Kıbrısı haraca bağladı. Bu fatih ayni zamanda ilim ve san'atin muhibbi oldu. Ninova kütüphanesini o yaptı.

Payitaht edindiği Ninova yanında muazzam *Khorsabat* sarayını inşa ettirdi. Asur kuvveti, *Asur-Banipal (Res. 63)* ile en yüksek kemaline erdi. Mısıra girdi, Tep cenubuna kadar gidildi. Karadenizden Nile ve Acem körfezine kadar bütün devletler Asur - Banipala tâbi oldular.

ASUR DEVLETİNİN İNKIRAZI, II İNCİ BABİL DEVLETİ

Birkaç sene sora, bu azametli devlet Metlerin Kıralı *Kiyaksar*ın darbeleri altında eridi (M. E. 612).

Asur Devleti enkazından *Met İmparatorluğu* çıktı; ve Metlerle müttefikan hareket eden Babilliler ikinci defa *Babil Kırallığı*nı kurdular. Suriyede, Mısırda büyük istilâlar yaptılar. Anadoluda, Lidyalıların kırallarını mağlûp etmek için Metlere yardım ettiler. Babil Kıralı *Nabukodonosor* veya *Nabukodorosor* Babili tamir ve ihya eyledi.

Babillilerin son hükümdarı *Baltazar* oldu. Pers Kıralı *Kurus* (Keyhusrev) (M. E. 539) onu mağlûp etti; ve ahalinin alkışları arasında Babil memleketlerine girdi. Babil Kırallarından Nabukodonosorun (M. E. 600) de Babile esir olarak getirdiği Yahudileri serbest bıraktı.

H. SUMER MEDENİYETİ

Bugüne kadar vaki olan keşfiyattan beşerin ilk medeniyetlerinden biri olduğu anlaşılan sumer medeniyetinin uzun

müddet Önasyada umumî bir medeniyet olduğu, bilhassa Akat ve Elamların tamamen bu medeniyet tesiri altında kaldıkları ve yüksek bir seviyeye erdikleri sabit olmuştur.

HAYVANCILIK VE ZİRAAT

Sumerler bazı hayvanları ehlileştirip onlardan istifade etmeyi bilirlerdi. Koyun, keçi ve domuz besliyorlardı. Bunların yünlerinden kumaşlar dokuyorlardı. Evlerinde dokuma tezgâhları olduğu gibi müteaddit tezgâhlı dokuma imalâthaneleri de vardı.

Ziraatte ilerlemişlerdi. Saban, döğen gibi bugün bile kullanılan muhtelif ziraat aletlerine maliktiler. Sun'î vasıtalarla (kanallarla) tarlaları sulayarak, hububat yetiştiriyorlardı. Vâsi arazide, bilhassa nehir kenarlarında müşterek teşebbüslerle kanallar açılır ve ilmî denecek usullerle nehir kontrol edilir, sulamalar yapılırdı. Sumerin refahı ziraat ve ticarete istinat ediyordu. Hemen kâmilen ziraat esası üzerine tanzim edilmiş olan memleketin bir kısmı hükümdara, diğer bir kısmı da fertlere ait çiftliklere ayrılmıştı.

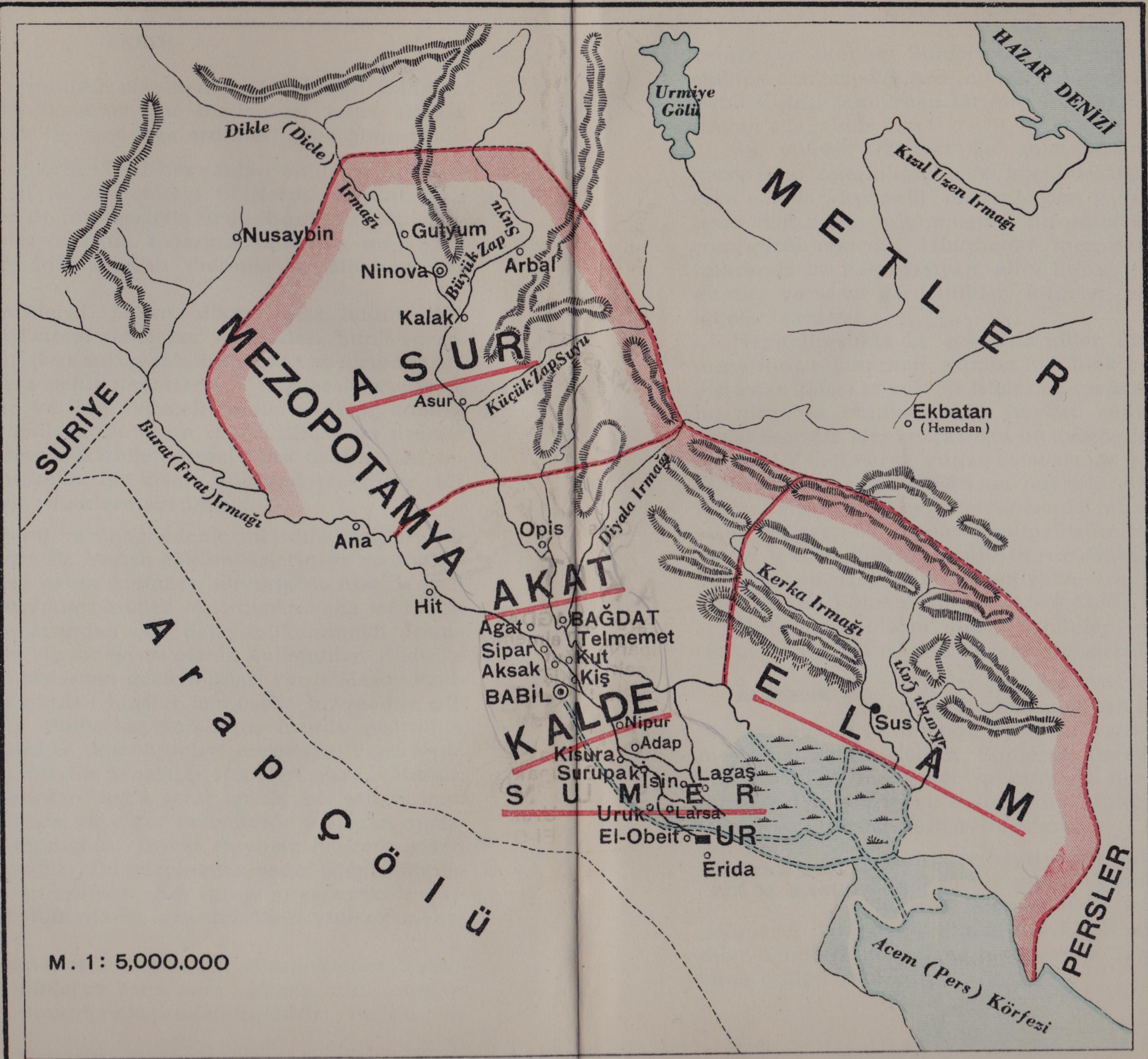
SAN'ATLER : MİMARLIK VE HEYKELTRAŞLIK

Bakır ve altın madenlerini istimal ediyorlardı *(Res.55)*. Maden dökümü işlerini ve madenlerden halita yapmayı biliyorlardı. Alelâde kullandıkları aletler Mısırlıların hatta tarihî devirlerinde kullandıklarından çok daha mükemmeldi. İptida bakırı, soraları altını ziynet eşyası olarak kullandılar. Kadınların icni ve kıymetli taşlardan gerdanlıkları vardı. Mezopotamyada taş bulunmadığından binalar için başka bir madde istimali icap ediyordu. Sumerler, yapılarını fırında pişirilmiş tuğladan veya güneşte kurutulmuş kerpiçten yaparlardı. Tuğladan yapılmış büyük binaları, abideleri vardı. Meselâ, *Kiş* te meydana çıkarılan tuğla saray geniş bir sahayı kaplamaktadır. Bu sarayda ve diğer mahallerde tuğladan muazzam sütunlar bulunmuştur. Duvar tezyinatı hayrete şayan derecede mükemmeldir. Bu tezyinattan sedef işlemeciliğine de vâkıf oldukları anlaşılıyor. Kiş sarayı o zamanki memleketin refahını ve mimarların, san'atkârların yüksek meharetini gösterir.

Bu kadar eski devirlerde Sumerler, sütun, kemer, kubbe gibi garba ancak binlerce sene sora girmiş olan mimarî şekillerini bilerek umumiyetle kullanmışlardır. Tarihte, ilk

Elâm, Sumer, Akat, Asur

(7)

kemer ve kubbe Sumerlerde görünür. Sumerlerin bina ettikleri sun'î tepeler üzerine kurulmuş mabetler —ki meşhur Babil Kulesi bunlardan biridir— mimarî eserlerin harikalarından sayılabilir.

Bu yüksek mimarî ile anlaşılan medeniyet seviyesi, mezarların zenginliğinde de görülmektedir. Altın ve gümüş eşya silâhlar, kıymetli madenlerden yapılma aletler, mezarlarda mebzulen bulunmuştur. Bu mezarlarda sedef tezyinatı çok görülmektedir. Hükümdar mezarlarında altın serpuş, hükümdarın adını taşıyan altın kupa, gümüş kemer, altın, gümüş ve sedef gerdanlıklar, küpeler, altın keykeller, altın iğneler vardır.

Heykeltraşlıkta da çok usta idiler. Bir hükümdar kadını mezarından çıkarılan gümüş bir inek başile gümüşten iki dişi aslan kafası büyük bir istidat ve meharet eserleridir. Yine bu mezarda bulunan eşek heykeli mükemmel bir realist san'at eseridir. Heykeltraşlıkta bu derece inkişaf, ancak milâttan evel V inci asırda yunan üstatlarında görülebiliyor. Sumer hükümdarlarından *Gudea* nın heykeli *(Res.51)* bugüne kadar keşfedilmiş olan heykeller arasında muayyen ve hakikî bir şahıs gösteren ilk heykel sayılmaktadır. Sumer heykeltraşlığı yalnız teknik itibarile değil, fikrin ifadesi noktai nazarından da yüksekti. Heykeller umumiyetle sarayların ve mabetlerin tezyinatında kullanılırdı *(Res. 52-59, 64, 65)*.

Sumerlerden sora gelen Babilliler ve Asurlular sumer san'at an'anesini taklide devam etmişlerdir.

ASKERLİK

Sumerler pek medenî ve zengin memleketlerine etraftan gelecek tecavüzleri men ile medeniyetlerini muhafaza için kuvvetli bir askerî teşkilât meydana getirmişlerdir. Sumerde ücretli bir ordu yoktu. Her vatandaş bir asker sayılırdı ve her an harba çağrılabileceği için hazırlıklı bulunurdu. Hükümdar şahsen harba iştirak ve ön safta muharebe ederdi.

MİLLİYETPERVERLİK VE KANUN

Sumerler haysiyet ve vakarlarını çok korur, millî gurur sahibi ve milliyetlerile müftehir idiler. Memleketleri istilâ edildiği zaman galiplerin hakimiyeti altında teşriki mesai etmeğe razı olmadılar. Sumerlerin umumî bir isyanile Sargon saltanatının hitama erdiği malûmdur.

Milâttan (1900) sene evel vazolunan Hamurabi Kanunu eski sumer kanunlarının ve âdetlerinin bir araya toplanmasından ibarettir. Zaten babil medeniyeti, her cihetçe sumer medeniyetinden çıkmıştır. Hamurabi Kanunu bu mıntakada ilk defa meydana gelen kanunlar mecmuası da değildi. Sumerlerin III üncü Ur Sülâlesinden *Dungi* zamanında tedvin edilen kanunlar mecmuası Hamurabi Kanunlarının en yakın esas ve aslını teşkil eder. Bundan evel, meselâ *Urukagina* zamanında toplanılmış kanunlar da vardı. Fakat, Samî Hamurabinin kanunları türk sumer kanunlarından ceza itibarile daha şiddetli idi. Sumerler esirlere karşı muamelelerinde daha şefkatli idiler. Bir kölenin kaçması Hamurabi Kanununa göre idamı iltizam ederdi. Halbuki Sumerler küçük bir para cezası almakla iktifa ederlerdi. Sumerlerin muntazam mahkemeleri vardı. Muntazam tapu muamelâtı yapılırdı. Müşterek mülkiyetle beraber şahsî mülkiyet te mevcuttu.

Sumerlerde aile teşkilâtı *tek zevce* (monogamie) esası üzerine müessesti. İzdivaç, dinî bir mahiyette değildi. İzdivaçtan sora kadın, aile mallarında ve mülklerinde müşterekti. Erkek, kadının rızası olmaksızın müşterek malları satamazdı; aile borçları için her ikisi mes'ul idiler. Kadın iktisadî bir istiklâle sahipti, istediği işi tutabilirdi; tezgâhlarda, mağazalarda çalışır, yüzü açık olarak gezerdi.

TALİM VE TERBİYE Sumerlerin talim ve terbiye teşkilâtı mükemmeldi. Erkek ve kız çocukları bir arada tahsil ederlerdi. Mekteplerde okuma yazma, gramer, inşa, coğrafya, riyazıye, mesaha usulleri, mikyaslar ve edebiyat öğretilirdi. Yüksek mekteplerde hekimler, mimarlar gibi meslek adamları yetiştirilirdi.

DİN VE İLİMLER Sumerlerin birçok allahlara inanan bir dini vardı. Allahlar insan şeklinde ve mahiyetinde tasavvur olunurdu. Mabetler, bu ilâhların evleri idi.

Sumerler ruhun bekasına inanmakla beraber, ahırete, cennete, cehenneme inanmazlardı.

Sumerler en büyük allahlarına *Dingir* ismini vermişlerdir. Bunun Tangrı, Tengri, Tanrı kelimesi olduğunu sumer dilile uğraşan âlimler söylemişler ve hatta Sumerlerin Türk olduğuna daha birçok kelimelerle beraber bunu delil olarak göstermişlerdir. Bundan başka Sumerlerde *Enlil, Mama, Nin - tar*

ve muahhar devirlerde Babil ve Asura Sumerlerden geçmiş olması muhtemel olan *Bel*, *Bin*, *Annon* gibi mabutlar da vardır. Bu son mabutlardan Bel, maddeye şekil veren, dünyayı nizama sokan kuvvet; Bin kâinatı yürüten zekâ, Annon ise güzel san'atleri yaratan kudrettir.

Sumerlerin fikirlerinin filî tezahürleri tetkik olunursa müspet bir felsefeye salik oldukları anlaşılır.

Sumerler, Ortaasyadaki dinlerinden kalma an'anelerle Güneş, Ay, ve yıldızlara da taparlardı; bunların hareketlerile dünya hadiseleri arasında bir münasebet görürler, onların hareketlerinden istikbalin keşfolunacağına inanırlardı. İşte bu itikatlar, Sumerlerin Güneşe, Aya ve yıldızlara ehemmiyet vermelerini ve bunların hareketlerini tarassut, tetkik ve hesap etmelerini mucip oldu. Mabetlerdeki birçok katlı kuleler, tarassuda yardım ediyordu. Bu suretle Sumerde heyet ilmi başladı. Güneş, Ay senelerini hesap ettiler. Seneyi 12 aya ayırdılar. Gün, saat taksimini yaptılar; seyyarelere isim taktılar. Takvimlerle kerrat cetvelinin esasını kurdular. Bugünkü ölçüleri tesbit ettiler. Ve bu suretle de riyazıye ilmi inkişaf yoluna girmiş oldu.

Allahların mücazat ve mükâfatları dünyada olduğundan Sumerler hastalıkları allahların verdiği ceza gibi görürlerdi; yani allahlara karşı irtikâp olunan bir günah, bir kusur yüzünden hastalığın vukua gelmiş olduğuna inanırlardı. Buna binaen, hasta, allahları memnun etmeğe mecburdu. Rahiplerin tavassutile allahların affi kazanılmaya çalışılırdı. Fakat daha müspet tedavi tarzı da vardı. Hasta umumî bir meydana yatırılarak gelen geçenden hastanın tutulduğu hastalık hakkında rey alınır ve bu reylere göre tedavi olunurdu. Muvaffakıyeti neticelendiren tedavi tarzları tesbit olunup mabetlerin duvarlarına deri levhalarla asılır veya hakolunurdu. Tedavide türlü otlar ve kökler istimal olunmuştur. Tedavi tarzlarının, tedaviye yarıyan nebatların tesir ve hassalarını tetkik yolu ile Sumerde tababetin ilk müspet esasları hazırlanmış oluyordu.

EDEBİYAT VE YAZI

Sumerlerin edebiyatı da çok zengindir. Edebiyat evvelâ dinî efsane ve destanlarla başladı. Hilkate ait efsaneler, dinî ve millî kahraman destanları ibda olundu; son devirlerde Sumerin

düşmanlar tarafından istilâsı üzerine müessir mersiyeler yazıldı. Bu eserler Sumerlerin edebî istidadına parlak delillerdir. Sumer edebiyatı diğer lisanlara ezcümle samî lisanlara tercüme olunuyordu.

Sumerde edebî eserlerden başka birçok umumî muharrerat ta bulunmuştur; bunları yazmak üzere bir kâtipler sınıfı teşekkül etmişti. Kâtipler, mektupları, kontratoları ve saireyi kil levhalar üzerine yazarlardı.

Bugünkü malûmatımıza göre tarihte ilk yazı, Sumerlerin yazısıdır. Sumerler bu yazıyı geldikleri Ortaasyadan getirmişlerdir. Ve bütün Önasyaya uzun asırlar bu yazı hâkim olmuştur. Sumerleri takip eden milletler, bu yazıyı kullanmışlardır. Sumer yazısı, yukarda söylendiği veçhile "*çivi yazısı*„ idi.

MABETLER VE KONFOR

Sumerler, mabetlerini evvelâ sun'î tepeler vücuda getirerek onların üzerlerine yaparlardı. Bunlara *ziggurat* derlerdi. Zigguratlar *(Res. 60)*, kâinatın taksimatını (yeraltı, yeryüzü, gök) tasvir ediyor ve semaya, Tanrıya giden yolu temsil ediyordu. Bunların en muhteşem yeri, muazzam kemerli methali ve büyük kubbesi idi. Kapılarında altın, gümüş tezyinat vardı; duvarları renkli resimler ve sair tezyinatla bezenirdi. Soraları Babilde yapılmış olup "*Babil Kulesi*„ namile şöhret alan tepe ve mabet te sumer üslûbunda bina edilmiş bir ziggurattır. Sumerlerin hususî hayatı da medeniyetlerinin yüksekliğini gösterir. Orta sınıftan Sumerlinin tuğladan yapılmış iki katlı, duvarları beyaz boyalı evine kemerli bir kapıdan girilir, evin üst katında aile yaşar, alt katında misafir kabulüne mahsus geniş bir oda bulunurdu. Evin yeraltında su tesisatı mevcuttu. 12-14 odası vardı. Yemek masaları, arkalı ve yastıklı sandalyeler, altın veya gümüş kakmalı karyolalar, zengin evlerde halılar evin mobilyesini teşkil eder, yemekte madenî çatal kullanılırdı.

Arkeoloji tetkikatından çıkan yukardaki muhtasar malûmat bile sumer medeniyetinin kıymetini ve umumî medeniyet tarihinde Sumerlerin ehemmiyetini kâfi derecede gösterir.

VIII

MISIR

XIX uncu asra kadar, Mısırın, sahih olarak tarihi bilinmiyordu. Mevcut malûmat, masallarla karışıktı. Mısırlıların kendileri de, 2000 yahut 3000 seneden evelini bilmiyorlardı.

Mısır tarihi, Mısırlıların yazısı okunduktan (1822) sora ve bugüne kadar, Mısır topraklarında, birçok âlimler tarafından yapılmakta olan taharriler ve bulunan eserler ile meydana çıkmıştır.

A. MISIR VE NİL

MISIR Mısır, Afrikanın şimalişarkisindedir. Asyaya, *Süveyş* Berzahı ile bitişir. Şimalde *Akdeniz* ve şarkta *Kızıldeniz* le çevrilmiştir. Garbı ve cenubu çöl ile sarılmıştır.

Mısıra hemen hiç yağmur yağmaz. Gök daima, tam açık ve mavidir; gündüzler, parlak güneşin altında yakıcıdır. Geceler çöllerde olduğu gibi, serindir. Ortasından büyük bir ırmak, Nil, geçmeseydi, Mısır, bir çölden, taşlık ve çıplak bir ovadan başka bir şey olmıyacaktı.

Mısır "bir Nil vergisi„ dir. Doğrusu, Mısır toprağını yaratan, Nil ırmağıdır.

Nil dünyanın en büyük ırmaklarından biridir. Bu ırmak, başlıca Habeşistandan gelen *Göknil* ile, hattıistiva altındaki büyük *Viktorya - Alber* gölleri mıntakasından gelen, *Aknil* in

birleşmesinden meydana gelmiştir. Cenuptan şimale akan bu ırmak, Mısır kıt'asına girmeden evel altı çağlayan yapar. Bu çağlayanların şimalde sonuncusu *Siyen* (Assuan) dadır.

MISIRIN GÖRÜNÜŞÜ

Siyenden sora Nil, Akdenize doğru gider; yatağının sağında ve solunda kayalıklı tepeler vardır.

Nilin geçtiği vadi 1000 kilometredir. Bu vadinin, orta genişliği ise 15 kilometredir.

Hiçbir yerde 20 kilometreden fazla genişliği yoktur. Bu vadi bazan, dar bir geçit olur. Şimale doğru, Kahire hizasında, Nil birtakım kollara ayrılır. (V) şeklinde bir müselles teşkil eder. Bu müselles, çok eski zamanlarda, Akdenizin bir körfezi idi. Nil, bu körfezi, binlerce sene içinde getirdiği çamurlarla doldurdu. Hâlâ da her sene bir metre kadar doldurmaktadır. Bu suretle meydana gelen ova da, nehrin kollarile sahilin resmettiği şekil, yunan alfabesinin D si olan Δ deltaya benzetildiği için Yunanlılar, bu mıntakaya *Delta* demişlerdir.

Geniş Delta ovasına, *Aşağı Mısır* adı verilir. Nilin, uzun ve dar olan cenuptaki geçitleri mıntakasına *Yukarı Mısır* denir.

Bütün Mısır Delta ile Nil vadisinden ibarettir. Bu dar, uzun mıntakanın, şarkında Arap, garbında *Libi*, cenubunda *Nubi* kum çölleri vardır.

Haziranda Nil kıyıları kurur. Irmak artık yatağını doldurmaz. Hemen tebahhur etmiş gibidir. Nebatlar, hayvanlar, insanlar güçlükle soluk alırlar. Mısır ölecek sanılır.

NİLİN TAŞMASI

Fakat, her sene hemen ayni tarihte, 20 hazirana doğru, Nil canlanır. Zira Habeşistan dağları üzerinde karlar erir ve hattıistivada şiddetli yağmurlar yağar. Bu sebeple Nil, kabarır, taşar, bütün vadiyi doldurur. Yalnız yüksek tepeler üzerinde yapılmış köyler, adacıklar halinde, meydanda kalır. Bu köyler, yüksek yollarla biribirine bağlıdırlar. Irmağı tutan bentler, 15 haziranda kaldırılır.

Nil, ilk taşmağa başladığı günlerde, güzel mavi rengini kaybeder. Yeşil ve sıhhate dokunan bir su akar. Bu, Nilin *Bahri Gazal* denilen bataklık cenup mıntakalarından getirdiği, nebatî maddelerden ileri gelir. Bu "*Yeşil Nil*" birkaç gün içinde daha kabarır ve bir defa daha rengini değiştirir. Bu defa suları, kırmızı bir çamurla doludur; kan gibi akar. Bu

da, ırmağın dağlık mıntakadaki yatakları kenarlarından koparıp getirdiği volkanlık topraklardan olur. "*Kırmızı Nil*„ in suyu, serindir ve içilebilir.

Ağustos ve eylûl aylarında ırmağın yükselmesi tam olur. Sora yavaş yavaş, ikinciteşrin sonunda, ırmak yatağına girer. Toprak üzerinde bereketli bir mil bırakır. İşte o zaman, ekme başlar. Hafifçe toprağı sürdükten sora, birincikânunda tohum atılır. Dört ay sora sıkıntısızca mükemmel bir mahsul elde edilir. İlkbaharda, memleket mahsulle doludur. Sayısız çiçeklerle süslüdür. Bulutsuz bir ışıkla aydınlanmıştır. Mısır yaşamakla bahtiyardır.

MISIRDA TABİATİN YARDIMI

Umumiyetle başka yerlerde, eski zaman insanları, yiyeceklerini, giyeceklerini ve barınacakları yeri temin için, çok zaman ve emek sarfına mecbur idiler. Mısırda toprak ve iklim, insanlara hayatı kolaylaştırıyordu. Altı ay kendilerini zahmete sokmak istemiyenler, istedikleri gibi yaşıyabilirlerdi. Nil onlar için çalışıyordu. Tabiat, Mısırlılara, Kaldeliler gibi eski medenî bir kavim olmıya yardım etti.

Sumerler, Akatlar ve Elamların yaptıkları gibi ve ayni esbap ve ihtiyaçlar karşısında teşkilâtlı bir devlet kurmakta da Mısırlılara müessir olan, memleketlerinin hususiyetidir.

TABİÎ MEMBALAR

Nilin her sene sulaması sayesinde, Mısır da Mezopotamya gibi, dünyanın en mümbit memleketidir. Orada buğday o kadar çabuk yetişir ki senede iki hatta üç mahsul alınabilir. Buğday, arpa, darı ve her türlü hububat ve sebze Mısırın eskidenberi yetiştirdiği Mahsullerdir. Bakla, nohut, mercimek, Mısırda tabiî olarak yetişirdi. Nar, kayısı ve incir ağaçları boldu.

Hurma ağaçları, ekseriya, birçok desteler halinde toplu bulunurdu.

Nil kıyılarında, havuzlar ve kanallar boyunca birçok su nebatları yetiştirdi.

Bu nebatlardan *papirüs* ve *lotüs* meşhurdur. Papirüs liflerinden bir nevi kâğıt yaparlardı, ve bu kâğıtlarla yazarlardı. Papirüs bilhassa Deltada bulunurdu. Yemişini yedikleri lotüs, hususile Yukarı Mısırda bulunurdu. Bunun çiçeklerinden süs yaparlardı.

Mısırlıların, sığır, koyun ve keçi sürüleri vardı. Eşek kul-

lanırlardı. Asyadan gelen at süs hayvanı idi. Kaz ve ördek çoktu.

Her soydan köpekleri vardı.

Nilde, timsah, suaygırı, yılanbalığı, turnabalığı, şişip karnı havada olduğu halde yüzen garip bir balık (fahaka) çoktu.

Güvercin, kumru, keklik, yabaniördek boldu.

Leyleğe benziyen ibişkuşları da vardı. Bu kuşa, Mısırın bazı taraflarında taparlardı.

Mısırlılar, her türlü avcılığa çok düşkündüler.

Memlekette her cinsten çok av vardı. İlk devirlerde, aslan, ceylân da çoktu.

MISIRIN BÜYÜKLÜĞÜ

Mısırın ziraate ve oturmaya elverişli topraklarının hepsi, 30,000 kilometre murabbaını geçmez; bu küçük mıntakada, bugün 13 milyon insan yaşıyor. Mısırın, eski devirlerindeki nüfusu bugünkünden az değildi. Bu kadar küçük bir sahada, bu kadar çok insanın müreffeh yaşıyabilmesi, Mısırın nekadar feyizli olduğunu göstermiye kâfidir.

B. MISIRIN İLK AHALİSİ

MENŞE

Büyük bir medeniyet yapmış olan mısır halkı nereden gelmiştir?

"Eski Mısırlılar, Nil sahillerinde, çok eski devirlerdenberi yerleşmişler ve orada tarihtenevelki devirlerin cereyanı esnasında medeniyetlerini, yavaş yavaş kurmuşlardır. Bu medeniyet sahipleri, bir cihetçe Şimalî Afrikada bugün dahi yaşamakta olan *Tuarekler*e mensupturlar [1].„

Son keşifler ispat etti ki, Nil vadisi ve Delta, evvelâ Taş Devrinde, bundan sora milâttan 5000 sene eveline doğru Tunç Devrinde tanındı. Tunç madeni, Kalde'den gelmiş olan kabileler vasıtasile Asyadan getirilmiş olmalıdır. Bu kabileler daha evel Nil sahilleri üzerinde yerleşmiş olan yerli ahali ile, o zamanlar karışmış olmalıdır.

---

[1] Mülâhaza: Tuarek, Targuinin cem'i olarak kullanılmaktadır. Bunlar Şimalî Afrikaya Hazar havalisinden gitme Türklerden olmalıdır.

Filhakika, bu mıntakalarda Hazar tipi taş aletler bulunmuştur. *Jacques de Morgan, L'Humanité Préhistorique.*

Mısırlılar, ihtimal Süveyş berzahile Asyadan gelmiş bir kavimdir. Fakat bunlar Mısırlıların tarihi hakkında, bir şeyler bilinmiye başladığı zaman, çoktanberi Mısırda yerleşmişlerdi.

Mısırlıların menşei mevzubahs oldukça birçok âlimler, Asya kıt'alarını mısır ahalisinin menşei olarak görmektedirler. *Morgan* ve *Amelino*, kıymetindeki âlimler için birçok nebat cinslerinin geldiği Mezopotamya, Fir'avunların pek yüksek mukadderata doğru sevkettikleri bu ırkın beşiği telâkki olunmalıdır.

Pittard, Mısırlıların ırklarından bahsederken " bir ırkın taşıdığı *Namü* isminin Asyalı„ demek olduğunu söylüyor.

Jacques de Morganın bu noktayı tenvir eden bazı fikirlerini de zikredelim: " Her halde bazı san'atlerin Dicle, Fırat ve Kerka ırmaklarından, Suriye, Palestin, Nil vadisine... geçmiş olması hakikate benziyor.

" Bu san'atler, belki, Yakın Asyanın şimalinden keçi ve koyun memleketlerinden gelmiştir. Ortaasya halkının ilk muhacereti veyahut hiç olmazsa bu insanların fikirlerinin ilk intikal ve intişarı en eski olmalıdır. Bu insanlar Mısırda henüz yontmataştan silâh ve aletler kullanan adamlar buldular. Yine bu insanlar, Afrikanın şimal sahillerinde yontmataş san'atleri yerine başka san'atler ikame eden yerlilere tesadüf etmiş olmalıdırlar.

Bu san'atlerden ihtiyaçlarına en mutabık olanı hazar san'ati idi. „

" Şurası muhakkaktır ki, maden Mısırda keşfolunmamıştır. Çünkü, Mısırın Delta kısmı, bakır devrini idrak eden insanlar tarafından iskân olunmadan evel meskûn değildi. Bundan başka, Mısırda bakır madeni de kıttır. Fakat maden, an'anenin parmağıyla bize gösterdiği Yakın Asya şimalinde keşfolunmuştur. „

" Nil vadisinin, ilk devirlerde hiç olmazsa cenup kısımları kıvırcık saçlı Afrika kabileleri ve belki bunlarla beraber bazı *Libya*lılar tarafından iskân olunmuştur. Bu insanlardan evel — ki, cilâlıtaş san'atini biliyorlardı — oralarda yontmataş insanları vardı. Nil cenubunda, Cilâlıtaş Devrine dahil olunduğu bir zamanda, Mısıra düz saçlı, Asyalı kavimler tarafından bakır ithal edildi. Bu Asyalı kavimlerin çoktan, ırmağın deltasını işgal etmekte oldukları hakikat gibi kabul olunur.

Mısırlıların en eski kıral - allahlarına *Horüs* denilirdi. Horüs, Mısırın şarkında bulunan kıt'aların bir allahı gibi tanındı. Bu husus onların menşelerinin şarkta, Asyada olduğuna delâlet eder. Bazı abideler üzerinde Horüs taraftarlarının Mısırın daha eski ahalisi aleyhine yapılmış muharebe tasvirleri görülür. Bu eserler, *Louvre* Müzesindedir. Bu resimlerdeki bazı şahsiyetlerin tasvirlerinin *Sus* şehrinde bulunan emsali muhariplere müşabehetini tesbit ederler. Bu kanaatte bulunan âlimlere göre, Horüse mensup kabileler gerek Süveyş berzahı ve gerek Kızıldeniz ve diğer yollarla Asyadan Mısıra ilk gelen insanlar değildir. Bunlardan evel ayni yollarla gelenler de vardır.

Bundan başka Mısır kıral - allahlarına verilen eski isimler *demirci* manasına olarak tercüme edilmiştir. Bunlar, hem muharip, hem maden san'atlerini yapan insanlardı.

Ortaasyadaki insanlar, hem şimal ve hem de cenup mıntakalarından garba muhaceret etmişlerdir. Şimal yolu ile hareket edenler, Avrupanın garbına kadar gittiler. Cenup mıntakasından hareket edenler başka başka yollardan yürüdüler. Bir kısmı Anadolu, Trakya, Makedonya, Adalar ve bilâhare Yunanistan denilmiş olan mıntakaya gittiler. Bir kısmı Palestin sahillerince Mısıra geçtiler.

Bu suretle Hazar Denizi garp ve cenubunda yaşamış olan İberlerin, Avrupaya ve İspanyaya geçmeden evel oralara gitmek için takibine mecbur oldukları yollar anlaşılıyor. Asya İskitleri aslından olan Kimriler bu tarihlerde çoktan Kırımda ve Danimarka Yarımadasında yerleşmiş bulunuyorlardı.

Kalde - Asur tarihi, Asya kavimlerinin muhaceretlerine dair çok müspet malûmat veriyor, ve hatta gösteriyor ki, Kalde, Avrupa ve Ortaasya kavimlerinin en eski zamanlardanberi müşterek bir lisana sahip olduklarını ispat etmek için (arî indien) lisanına müracaate hacet yoktur. Yani Ortaasyadan Avrupaya gelmiş olan kavimler ilk terbiyelerinin mahsulü olan bu lisanı beraber getirmişlerdir.„

Bugün muhakkaktır ki, ilk mısır ahalisi milâttan 5000 sene eveline doğru Asyadan gelmiş olan beyaz ırktır; bu ırk Nil vadisinde yerleşti. Kabileler halinde kümeler teşkil etti. Herbir kümenin reisi, dini ve kanunları vardı.

Bu malûmattan ve *Türk Tarihine bir nazar* bahsinde Türk-

lerin umumî muhaceretlerine dair verilen tafsilâtın ihtiva ettiği delillerden Mısır Deltasına yerleşerek *ilk mısır medeniyetini kuranların Türkler olduğu* anlaşılır.

C. MISIRIN TARİHİ

Mısır tarihinin iptidasından başlıyan metodik tarihî bir yazı yoktur. Heykellerde, ehramlarda, mabetlerde görülen zafer menkıbeleri, tercümeihaller, kıral emirnameleri, idarî muhaberat, şahsî akitler yegâne vesikalardır. Bunlar da *objektif* değildir. Hepsi mabetlerde bulunmuştur. Dinî temayüllerin tesiri altındadır. Bütün bu metrukâtın tetkikinden sora, vukuat ve hanedan saltanatlarını bir metot dahilinde tesbite imkân hasıl olmuştur.

Nil vadisinin, Delta kısmını ilk işgal edenler, Ortaasyadan muhtelif yollarla ve biribiri ardısıra gelmiş olan *türk kabileleridir.*

Bu benzeyiş Ege havzasının asıl ahalisinin de Türk olmasındandır. Bu tip yanında dolikosefal samî ve hâmiler de vardır.

Bunlarla soradan karışılmıştır. Bu sebeple Mısırda şimdiye kadar bulunan iskeletlerde ve heykellerde brakisefal ve dolikosefal tiplerinin her ikisi tesbit olunmuştur.

Türkler, Nil vadisine gelip yerleştikleri zaman muntazam ziraat ve sulama usullerini, hayvancılığı ve mütenevvi maden san'atlerini çoktan biliyorlardı. Bundan başka kuvvetli bir içtimaî teşkilâtları da vardı. Mısırda seri terakki ve medeniyetin sebeplerini bunda aramak lâzımdır.

Mısırın ilk ahalisini teşkil eden aile ve kabilelerin ayrı ayrı — bayrak makamında — birlik işaretleri vardı. Bunlar kurt, şahin gibi hayvanların ve Güneşin levhalar üzerinde çizilmiş resimleri veya bir hayvan derisi üzerine resmedilmiş çapraz oklar, v. s. gibi şeylerdi. Bu alâmetler kendilerine kutsiyet izafe olunan birtakım timsallerdi. Eski Mısır ahalisi evvelâ, bu timsaller etrafında kabileler halindeydi. Kabileler reis tarafından idare olunurdu. Bu reislere, *Saru* derlerdi. Daha soraları bu kabileler birleştiler. İşgal ettikleri araziye *Nome* denilmiştir.

Kabilelerin bazı timsalleri, mısır medeniyetinin nihaye-

tine kadar Nomlerin isimleri olarak kaldı. Timsaller zamanla Allah makamına çıkarıldı. Bu allahlar, diğer taraftan da *Saru* ların fevkinde, yegâne reisler ve kırallar tanındılar: *Allah-Kıral.*

Nomler, evvelâ müteaddit kırallıklar halinde bulundular. Sora, bütün kırallıklar, bir kıralın etrafında birleştiler. Artık Mısır içtimaî hayatı, bir devlet haline geçmiş oldu. Mısır tarihi, milâttan 5 bin sene kadar evel başlar.

Her Nomun bir merkezi vardı: "*Nut*", İktidar, merkezde yüksek duvarlı şatosunda "*Het*" oturan Allahın elindeydi. Allahların unvanı, *Nep* idi. Allahın hükûmeti, kırallar veyahut Nom valileri tarafından icra olunurdu. Her halde iradenin menşei ilâhî idi. Hükûmet icra eden kimse Allahın vekili idi.

Kalde ve Elamda da ilk tarih ve ilk medeniyet devresinde idare şekli ve mahiyeti böyle idi.

Tarih devrinin allahlarından, *Horüs*, *Hathor* gibi bir kısmı; mahallî timsallerin fevkinde umumî, millî allahlar makamındaydılar.

Horüs, Güneşi, şarkı, şark ufuklarını ifade eder ve bir doğan (şahin) ile temsil edilirdi *(Res.67)*. İşte, bu allahlar namına mısır medeniyetinin ilk kurulduğu *Delta* da hükûmet icra edilirdi. Yukarı Mısır, Allahı *Set* namına başkaları tarafından zaptedildi. Aşağı Mısır ile Yukarı Mısır bu allahlar namına birçok muharebeler ettiler. Allahlar namına, insanların biribirine düşmanlıkları, biribirlerile boğazlaşmaları medeniyet tarihinin alâkadar olacağı bir meseledir. Devlet teşkilâtının, mısır tarihinin başlangıcında olduğu gibi, dinî karakterde olması insanlar beyninde, daima husumet hislerini ve yok yere kan dökülmesini mucip olmuştur.

Tanrı Horüs namına birçok kırallar tarafından icra olunan mısır saltanatı, M. E. 3315 tarihine kadar 17 asır devam etti.

Bu tarihten sora, Yukarı Mısırda, *Tinis* kıt'asında prenslerden *Menes*, *Tanrı Horüs* ün yerine, onun timsali olarak bizzat kıral oldu; Tinis Hanedanını kurdu. *Tinis kıralları*, merasim icabı olmak üzere, aldıkları muhtelif unvanlar arasında *Horüs* ün bir unvanını da taşırdı. Bu unvanların herbirine kıralın intihap ettiği bir Nom timsali de ilâve olunabilirdi.

Horüs ün unvanı *Aa* ve *Ka* gibi unvanlardan biri idi [1]. "Ka„ mefhumu hayal fevkinde bir büyüklüğe, kudrete şamil idi. Bilâhare din uleması, kıralı medih için "*Kıral Ka*„ dır derlerdi.

Prenslere "*Atı-Aa*„ [2] denirdi.

Saray kadınlarına "*Khet Hor*„ unvanı verilirdi. Tinis kırallarının, saraylarına büyük ev manasına "*Per Aa*„ denirdi.

Bu isim, Menfis devrinde doğrudan doğruya kıralı ifade eder.

Pharaon, unvanı *Per Aa* dan çıkmıştır.

Türkler tarihten çok zaman eveldenberi Mısırda yerleşmiş ve tarihe yakın devirleri orada yaşıyarak mısır medeniyetini kurmuş ve tarih devirlerini açmıştır. Mısırda ilk medeniyet ve tarihî devlet, *Türkler* tarafından tesis edilmiştir.

O devrin zihniyeti olarak inandıkları ve kendilerinden sora da kuvvet membaı olarak inanılmakta devam edilen allahları *Horüs* namına icrayi saltanat eylemişlerdir.

Tinis prensleri saltanatı almak için yüzlerce sene uğraşmışlar, ve en nihayet muvaffak olabilmişlerdir.

Tinis sülâlesi kolları bağlı bir Asyalının başına, taptıkları bir balığın sopa ile vurulduğunu tersim etmekle iftihar etmişlerdir *(Res.68)*.

Samî Mısırlılar, milâttan 1400 sene eveline kadar kırallarına Asyalı ve Eti Türklerinin galibi unvanını vermekle onları büyütmek gayretini gütmüşlerdir.

*Samî*lerin bu haleti ruhiyeleri tetkike değer.

Mısır samîlerinin medeniyet ve saltanatlarına kondukları Türklerin Mısırda mevcudiyetlerine delâlet edebilecek bütün

---

[1] Aa—Ahâ ve Ka—Khâ Qâ şekillerinde yazılmıştır. Bu kelimeler, büyük ve han manalarına olan Ağa ve Kaan olmalıdır.

[2] Bu kelime (Hati—Â) şeklindedir. Atı, tabirinin kadîm türkçede yeğen manasına geldiği anlaşılıyor. Filhakika bunlar hükümdarların oğulları değil yeğenleri idi. Türkçe Atıa'da Ata demektir. Bu manada da münasebetlidir.

vesikaları ortadan kaldırmak için ellerinden geleni yaptıklarına şüphe etmemek lâzımdır. Fir'avunlardan evel medeniyetleri ve büyük hizmetleri muhakkak olanların medeniyet ve tarihlerini Fir'avunlar tarafından yapılan ehramlarda ayrıca ve kendilerinin olduğu gibi kaydetmemiş olmaları bu fikri teyit eder.

Fir'avunlar, yalnız, kendi icraatlarını mabetlerin duvarlarına koydukları kitabelerde mubalâğalı bir surette kaydettirmişlerdir; bundan başka kitabeler üzerinde kendi seleflerinin isimlerini kazıtarak kendi isimlerini koyarlardı. Hatta İkinci *Ramses* gibi, babasının ismi yerine kendi isimlerini koyanlar da vardır. İkinci Ramses, başkalarından çaldığı zaferlerle, kendi zaferi kadar sevinirdi.

Bu sebeple mısır medeniyetinin hakikî kurucularına, medenî beşeriyeti götürecek yol, Asyanın ilk medeniyetinin daha iyi tanınması olacaktır.

D. MISIRDA TARİH DEVİRLERİ

Mısır tarihini başlıca iki büyük devre ayırmak münasip olur.

Birinci devir, M. E. en az 5000 senesinden M. E. 3315 senesine kadar, takriba 17 asır devam eden, *Kıral - Allahlar Devri*dir.

Bu devrin, kimler tarafından, nasıl tesis olunduğunu izah ettik. Mısır medeniyetinin başlaması, inkişafı bu devirde olmuştur. Bu devrin tafsilâtlı tarihi, arkeoloji tetkikleri ilerledikçe tavazzuh edecektir.

İkinci devrin, *Fir'avunlar Devri* dir. İlk Fir'avun *Menes* tir.

Menesten sora biribiri ardınca birçok Fir'avunlar gelmiştir. Kolaylıkla hatırda kalmak için bu Fir'avunları 26 sülâleye ayırırlar.

Fir'avunlar tarihi de beş devreye ayrılabilir:

1) Eski imparatorluk. Bu devirde payitaht, evvelâ *Tinis* te idi, sora *Menfis* şehri olmuştur.

2) Birinci Tep (Thèbes) Devri, yahut orta imparatorluk. Bu devirde, *Tep* payitaht oldu.

3) İkesuslar Devri.

4) Yeni imparatorluk, yahut İkinci Tep Devri.

5) *Says* Devri. Bu devir, Fir'avunlar istiklâlinin son devridir. Bu devirde payitaht Deltada Says şehridir.

BİRİNCİ DEVİR: ESKİ İMPARATORLUK

Eski imparatorluk devri kıral *Menes* le başladı. İlk kırallar, yukarı Mısırda *Tinis* te oturdular. Bu kıt'anın ismine nispeten, *Tinis Sülâlesi* namını aldılar. Sora payitahtlarını Menfise naklettiler. Bu şehre nispetle de, Eski İmparatorluk devrindeki Fir'avunlara *Menfis Sülâlesi* dediler.

Menfis şehri, bugünkü *Kahire* civarında idi. Bu şehri yapan Fir'avun Birinci *Pepi*dir.

Menes, muktedir ve faydalı kanunlar yapmış, teşkilâtçı bir kıral hatırası bırakmıştır. Aşağı ve Yukarı Mısırı birleştirerek idare etti.

Menesten sora gelen Fir'avunların en meşhurları, *Keops, Kefren (Res.66)* ve *Mikerinos* tur.

Bu Fir'avunlar Kahirenin cenubigarbisinde *Cize* civarında, kendi adlarını taşıyan birer ehram yapmışlardır. Bu kırallardan sora, *Menfis*i yaptıran Birinci Pepi ve İkinci Pepi gibi muharip kırallar geldi. M. E. 2500 tarihine doğru bunlar mısır hakimiyetini şarkta, Sina Yarımadasına, cenupta Habeşistan dağlarına kadar genişlettiler. Kızıldenizde ticaret yaptılar.

Bundan sora, eski imparatorluk, birkaç asır süren dahilî karışıklıklar yüzünden battı.

İKİNCİ DEVİR: YENİ İMPARATORLUĞUN BAŞLANGICI

Mısır M. E. 2160 tarihine doğru karışıklıktan kurtuldu. *Tep* prensleri iktidar mevkiine geçtiler. Tep şehri payitaht oldu. Bu devir başlangıcında gelen Fir'avunlar muharip idiler. Mısırın şimal ve cenubunda, karışıklık devrinde biribirinden ayrılan eski imparatorluk mıntakalarını, yeniden idareleri altında birleştirdiler. Sina Yarımadasını tekrar Mısıra bağladılar. *Sina* berzahında müstahkem bir hat yaptılar. Mısır gemileri, Suriye kıyıları boyunca *Berut* un şimalindeki *Biblos* a kadar gittiler. Habeşistanın şimal dağları

tekrar zaptolundu. Fakat, Mısır hududu yalnız Birinci Şelâleden İkinci Şelâleye götürüldü. Orada da cenuptan gelecek istilâlara karşı müstahkem bir mevki yaptılar.

Nilin ayağını çevirmek suretile, *Möris* gölünün ve Yunanlıların *lâbirent* dedikleri meşhur *mezar - saray*ın yapılmaları Tep Sülâlesi Fir'avunlarına atfolunur.

Bu devirde Elamlar, Suriye ve Palestine hâkim bulunuyorlardı. Elam kırallarından *Kutur*, Palestin hükümdarı unvanını da taşırdı.

ÜÇÜNCÜ DEVİR: İKESUSLAR DEVRİ

Mısır milâttan takriben 1700 sene evel *İkesus*lar tarafından zaptolundu. *İkesus*lar Kalde ve Elam havalisinden Suriye ve Palestin tarikile Mısır üzerine yürüdüler. Bunlardan ilk gelen küçük kabileler, Mısıra muslihane girdiler ve eyi kabul olundular.

Büyük İkesus kütleleri, muntazam teşkilâtlı ve çok eyi müsellâh idiler. Reisleri, muktedir kumandanlar idi. Bu kuvvetler, Sina cephesindeki müstahkem hattı zorlıyarak geçtiler. Mısır ordusunu mağlûp ettiler, Mısırı hakimiyetleri altına aldılar. Bir asır kadar devam eden kuvvetli bir devlet kurdular. Hüküm ve tesirleri Yukarı Mısırdan *Kalde* ve *Girid*e kadar şamil oldu. Her tarafta kırallarının ismi kitabelere yazıldı.

Menfisi ve Deltada *Tainis* ve *Avaris* gibi şehirleri payitaht ittihaz ettiler. Merkezi sıkletleri *Avaris* te idi. Bu mıntaka, yaz mevsiminde ordularına muntazam talim ve manevra yaptırdıkları müstahkem bir ordugâh idi.

Nubideki *Kuslular*la da ittifak etmişlerdi. İkesuslarla ayni ırktan oldukları anlaşılan Kuslular, Samî Mısırlılar tarafından hakaret gören bir halktır.

Bir dereceye kadar muhtariyetle idare olunan Tep prensleri İkesuslara isyan için fırsat gözetiyorlardı. Nihayet fırsat günleri geldi. İkesus kıralları, zamanla iki büyük hataya sapmışlardı.

Birincisi, Fir'avunların idare ve siyaset ve saray merasim ve âdetlerini tatbik etmeğe başladılar, mısırlılaştılar. Mısır kıralları gibi, Fir'avun oldular. Onlar gibi Fir'avun sülâleleri teşkil ettiler.

Bundan başka, İkesus kıralları, idaresi müşkül, vâsi bir

Elâm, Sumer, Akat, Asur mıntakalarile Anadolu

mıntakada nüfuz tesisi hırslarına kapıldılar. İşte bu sebeplerle idarelerinde zâf belirdi. Tep prensleri aleyhlerine, dahilî uzun bir muharebe açtılar. Yavaş yavaş maddî ve manevî kuvvetlerini kaybettiler, nihayet *Avaris* te yerlilerin muhasarasına düştüler. Bunun neticesinde Mısır'da İkesus hakimiyeti nihayet buldu (M. E. 1580).

İKESUSLARIN MENŞEİ

Maamafih, İkesusların Mısırda hakimiyet ve saltanatları, mısır tarihinin dahilî bir safhası olmaktan fazla bir hâdisedir. Bu hâdise umum dünya tarihine tesir etmiş mühim bir vak'adır.

Babilin Etiler tarafından M. E. 1925 te zaptı, On İkinci Mısır Sülâlesi devirlerine doğrudur.

Babilde M. E. 1760 ta Kaşitler hâdisesi, On Üçüncü Sülâlenin başlangıcında (M. E. 1788) e tesadüf eder.

On Üçüncü Sülâlenin sonunda, M. E. 1680 tarihinde idi ki, Asyadan bir istilâ geldi. İkesuslar Aşağı Mısırı zaptettiler. Saydığımız büyük hadiseler arasındaki irtibat meydandadır.

Asya içlerinden gelenler *Fırat* tan *Nil* e giden geçidi, sahil boyunca kat'ederek, Deltayı zapta teşebbüs ettiler.

İttifakla kabul olunmuştur ki, *ikesus istilâsı* yavaş ve muslihane başlamıştır. *Kaşitler* de Babili böyle zaptetmişlerdir. İkesuslar kalabalıktı. Bunlar, Suriyeye geldikleri zaman, XI inci Sülâlenin başlangıcında eyi kabul olunmuşlardı.

Babilin, Etiler tarafından zaptından (1900-1925) 25 sene sora, *Beni Hasan* da bir mezarın duvarında bir levhaya hâkolunan resim, Asyadan gelen muhacirlerin, Deltadan uzak olarak Nil vadisinde yerleştiklerini teyit eder. Bu muhacirler, ok, mızrak, bumerang (bir nevi atma silâhı) ile müsellâh, muhtelif renkli yün elbiseli muharip ve 37 kişiden ibaret bir kabile idi: Nom valisinin huzuruna gidişleri şöyle tasvir olunmuştur: Eşekler üzerinde Asya mahsulü olan antimuan madeni tozu yüklü idi. Sırmalı ağır elbiseler giyinmiş olan kadınlarına, bir çalgıcı ve bir muharip refakat ediyordu. Bu küçük kabilenin reisi (*Heqa-Khast* = Cheikh de Désert) önünde hediye olarak valiye takdim ettiği keçiyi sürüyordu.

Reisin ismi *İbsha* idi. Bir kıral kâtibi, valiye bir levha takdim etti. Orada, şu yazılı idi: "Amular valiye antimuan tozu getirmek için geldiler..„ Bu Asyalıların *Beni Hasan* da yerleşmeleri, resmî bir surette idi.

8

Bunlar Mısırda, servet aramaya gelen ne tüccar ve ne de küçük san'atkâr idiler. Bunlar Fir'avundan misafirperverlik istiyen muhacir, bir küçük kabile idi. Beni Hasan Nomunda yerleştirildiler. Bu hâdisenin şimdiye kadar yalnız tek vesikası vardır. Bu kabile, Palestin halkından değildir. Onu, *Kalde* deki buhran (M. E. 1926) yüzünden Mısır yoluna atılmış bir göçebe türk ailesi olarak kabul etmek için deliller vardır.

Bundan soradır ki, Fir'avunlar, Palestin ortasında tehdit edici tehlikelerle karşılaştılar. Mısır ordusu, *Amu* ismile yadettikleri Asyalılar karşısında ricate mecbur oldu ve Asyalılara sefil dediler. Fir'avunlar, bir müddet daha vaziyete hâkim kaldılar.

On Üçüncü Sülâle zamanında (M. E. 1788 - 1660) İkesuslar, Deltaya girdiler ve Mısır kırallarını hiç değilse, Aşağı Mısırda boyundurukları altına aldılar.

Bu fatihlere, *Hiksos* ismi, bir Mısır jenerali olduğu anlaşılan *Manethon* tarafından verildiği, Yahudi *Osef* tarihinde zikredilmiştir. Bu esere göre Hiksos ismi kavimden ziyade reislere tatbik olunmuştur. İki kelimeden mürekkeptir: Kıral manasına olan *Hik* ile avam lisanında çoban manasına alınan *Sos* kelimelerinden.

Mısırlılar, umumiyetle, şeyhlere *Heqa* derler. *Shos* kıpt lisanında, çoban manasına kullanılmıştır. "Sha'sou„ Mısır kelimesi de Arabistan ve Palestinde görülen göçebelere tabir olunmuştur. Her halde kelimenin aslına nazaran, mana ve telâffuzca yanlışlık vardır. (Maamafih, türkçe *ike-sus* tan uzak değildir) [1].

Altıncı Fir'avun Sülâlesinden itibaren *Batlamyos* lar zamanına kadar, Asyalı kabilelerin reislerine bu unvan verilmiştir. On sekizinci Fir'avun Sülâlesi dahi Asyalı kabilelerin bir kısmına bu namı verdi.

Nil vadisinden evel Suriye ve Babil kıt'asının da bu Asyalı kabileler tarafından istilâ olunduğu zikrolunmaktadır.

---

[1] İke = sahip, bey demektir. Büyük Türk Lûgati. H. K. Kadri, S. 513,514. Sus Elamın payitahtıdır. İksus = İkesus = Sus sahibi, beyi demektir..

(Heqa) kelimesi Asyalılar (Settion) için dahi, Mısırda oturmuş olan bir şeyh (Heqa) manasında kullanılmıştır. İke, Heqa olmuş (A. Moret ve G. Dawy. Des Klans aux Emipires S: 266).

Bir Fir'avun demiştir ki:"Meçhul bir ırktan ınsanlar, şarktan geldiler, memleketimizi istilâya cür'et ettiler, onu kolaylıkla zaptettiler, reislerini hapseylediler, kıral oldular. *Menfis*te oturdular, en eyi yerlere garnizonlar ikame ettiler. Şark hududunu takviye ettiler. *Avaris*i de tahkim ettiler ve oraya 240,000 kişilik garnizon koydular. Yazın Avarise gelirlerdi. Askerlerine buğday tevzi ederlerdi. Ecnebilere korku vermek için askerlerini muntazam talim ettirirlerdi.„ Bu hikâye, *Yosef*in zeptettiği *Manethon*un bir hikâyesidir. Mısırın uğradığı felâketleri resmî vesikalarda yazmak âdet değildi. Fakat Mısırlılar, bu istilâlardan kurtulduklarını iftiharla söylerken, bir taraftan da hakikati itiraf etmiş oluyorlardı.

İkesuslar, Asyalı "Amu„ lar diye kaydolunmuştur. İkesus isimleri, içinde Samî ve Mısırlı olmıyan isimler vardı.

Bu insanların menşei *Anadolu* olmalıdır. İkesuslar, *Kenaneli*nden olamazdı. Çünkü Mısırlılar tarafından daimî surette mağlûp edilmiş olan Kenaneli ahalisi yalnız başlarına deltanın müstahkem maniasını zorlıyamazlardı. Bunu yapabilen insanlar ki, Avaris müstahkem ordugâhında askerî talimlerle uğraşmağa devam ettiler, bunlar kuvvetli, cesur, tunç ve demir kılıçlarla eyice müsellâh idiler. Atlar koşulu müthiş muharebe arabaları kullanıyorlardı.

Mısırlılar, İkesuslardan evel bunu bilmiyorlardı.

Mısırlılardan daha eyi müsellâh olan muharip İkesuslardır ki, fena sevk ve idare olunan Fir'avunların, zenci askerlerini ve milislerini mağlûp etti. Buna binaen İkesusları sevk ve idare edenler, *Kaşlı*lar, *Eti*ler gibi, yeni gelmiş milletlerden biri olmak lâzımdır. İkesusların Mısıra gelmek için geçtikleri Suriyede bugün çoğalmış olan taharriler, onlara ait çok izler meydana çıkaracaktır.

Yahudilere gelince, onların Kenanelinde yerleşmeleri takriben M. E. 1300 de, on dokuzuncu sülâle zamanında görülür.

İKESUS İMPARATORLUĞUNUN GENİŞLİĞİ

İkesusların Mısır vadisinde hakimiyetleri 1660 tan 1580 e kadar devam eder. Bu kısa zamanda İkesusların Mısırda büyük bir imparatorluk tesis ettiklerine şahit oluyoruz.

Mısırın tekmil mümbit ve mahsuldar kıt'aları, tek bir devlet reisinin hakimiyeti altına girdi. Mısır abidelerinden,

ikesus kırallarının isimlerini tanıyoruz. Bu kırallar on beş, on altı, on yedinci sülâleleri teşkil ettiler. Bu sülâleler, Yukarı Mısırda Tep prenslerinin teşkil ettikleri sülâlelere tekabül eder. Fakat, ikesus kıralları, diğer küçük kırallıklardan pek çok fazla kuvvetli idiler. Bu kırallardan isimleri *Apofis* (Apophis) ve *Khian* diye mazbut kalan iki tanesi tekmil Mısırın büyük bir kısmına mutlak bir hakimiyetle sahip oldu.

İkesuslar, mısır âdetine ve Fir'avunların idare ve riyaset sistemine kendilerini çabuk kaptırdılar. Fir'avunlara mahsus saray merasimini ve âdetlerini kabul ettiler. Kendi heyetlerini, resmî stile göre yaptılar. Binlerce levhalar üzerine hiyeroglif yazısile isimlerini yazdırdılar.

Mısır allahlarının mabetlerini dahi ihya ve muhafaza ettiler. Fakat, kendileri Avaris ve Taniste, Mezopotamyada ve Anadoluda tapılan *Bel* e taptılar [1]. Kıral Khian, Bele olduğu gibi Mısırlıların Allahı olan *Ra*'ya da tapıyordu. Çünkü, Asyayı ve Mısırı kendi idaresi altında birleştirmek gayesini güdüyordu.

Khian, ismini "memleketler sahibi„ diye yazdırdı. Maamafih, Asyalı reis manasına olmak üzere (Heqa - Khast) eski unvanı muhafaza etti. Bu vâsi ve şamil saltanat iddiaları, bütün medenî şarkta tasdik olunmuş gibi görünüyordu.

Khian ismi Tep ile Birinci Şelâle arasında bir granit parçası üzerinde okunduğu gibi, Delta da bir statü üzerinde de okunur. Onun ismi, Palestinde, *Cezer* harabelerinde, Bağdatta bulunan kayadan bir küçük aslan üzerinde ve Giritte *Cnossos* harabesinde, Minos sarayında *Arthur Evans* tarafından yerden çıkarılan bir mermer kapak üzerinde keşfolunmuştur.

Khianın Birinci Şelâleden, Acem körfezine kadar bütün medenî şark dünyasını hakikî olarak hakimiyeti altına almış olması, yahut bütün bu âleme Mısır ile Suriye arasında merkezî bir nokta olan Avaristen ordularile hâkim olmuş bulunması kabul olunabilir.

---

[1] Bel ilâhının Türkistanda Yeniçay havalisinde kadîm Türklerin taptıkları mabutlardan biri olduğunu Barthold söyler.

Bittabi böyle bir imparatorluk, yaşıyamazdı. Böyle bir imparatorlukta manevî, dinî ve siyasî bir birlik prensipi aramak beyhudedir.

İkesusların hakimiyeti, memleket işgalinden başka bir şey değildir. Bu sebeple kâkimiyetleri geçici oldu. Nasıl ki, *Hun*ların beşinci asırda Avrupayı tethiş eden saltanatları da böyle olmuştur.

İkesusların hakimiyeti, M. E. 1600 senelerine doğru eridi. Yukarı Mısır prenslerinin, İkesuslar aleyhinde muvaffakıyeti, ihtimal Asurluların tesirile vukubulmuştur.

DÖRDÜNCÜ DEVİR: YENİ İMPARATORLUK YAHUT İKİNCİ TEP DEVRİ

İkesuslardan sora fir'avunluk tacı yine Tep prenslerine geçti. Bu suretle İkinci Tep Devri yahut Yeni İmparatorluk başlamış oldu. Mısır bu devirde satvet ve refahın en yüksek noktasına erişti. Bu devrin Fir'avunları eskilerine nispetle daha geniş ve daha debdebeli abideler yaptırdılar. *Karnak* ve *Luksor*'da bunların muazzam harabeleri görülebilir.

FÜTUHAT

Yeni İmparatorluğun Tepli Fir'avunları, Birinci Tep Devri Fir'avunlarından daha ziyade muharip ve fatih oldular. Başladıkları fetih harplerinin müteaddit sebepleri vardı:

Evvelâ, İkesuslar, Mısırlıların Türklere karşı kinlerini, galeyana getirmişti.

Bir de uzun muharebeler yapmağa mecbur oldukları düşmanları İkesuslardan atlarla çekilir muharebe arabaları gibi, yeni muharebe silâhlarının kullanılmasını öğrenmişlerdi. Bu sebeplerle Fir'avunlar Mısırın cenubunda Nubi'de muharebelere devam etmekle beraber Asya'da büyük askerî hareketlere giriştiler.

ÜÇÜNCÜ TUTMES

M. E. 1500 senelerinde, Mısırda saltanat süren Üçüncü *Tutmes*, büyük bir fatih oldu. Suriye ve Palestini zaptetti. Anadolu, Elcezire ve Suriye yollarının birleştiği, Nehreyn mıntakasını itaat altına aldı. Yukarı Fıratta *Karkamış*ı zaptetti. Asyanın mühim kıralları kendisine kıymetli taşlar, mücevherler ve vazolar gibi hediyeler gönderdiler.

İKİNCİ RAMSES M. E. 1300 senesinde, saltanat süren, Fir'avun İkinci *Ramses* te meşhurdur. Hiçbir kıral bunun kadar çok mabet yaptırmamıştır. Fakat İkinci Ramses Mısır İmparatorluğunu Asya cihetinde büyültememiştir. Palestin ve Suriyeyi güçlükle vesayeti altında tutabilmiştir. Şimalî Suriye ise, o devirde çok satvetli olan Etiler Kırallığına ilhak edilmişti. İkinci Ramses ile Etiler arasında *Kadeş* etrafında büyük bir meydan muharebesi oldu. Hiçbir taraf kat'î netice almadı. İkinci Ramses Etilerle musalâha yapmağı tercih etti. Musalâhanamenin bir sureti Mısırda ve bir sureti de Boğazköyde bulundu. Bu musalâhanamenin yazılış tarzı, kısmen bugün, gördüğümüz beynelmilel muahedenamelere benzer. Musalâha, tedafüî ve taarruzî bir ittifak ve dostluk muahedesidi. İttifakı kuvvetlendirmek için, İkinci Ramses *Hattusil*'in kızlarından birile evlendi (M. E. 1266). Bu münasebetle, Eti kıralı Mısıra gitti, İkinci Ramsesi ziyaret etti.

E. MISIRDA İNHİTAT VE SEBEPLERİ

Kadeş meydan muharebesini yapan eti ordusu, yalnız Anadolu ahalisinden ibaret değildir. Bu orduda ayni ırktan olan birçok kütleler de vardı. Hususile, Girit ve bugön Yunanistan denilen kıt'a ahalisi de bulunuyordu. Bunlar memleketlerini boş bırakarak, Anadolu ırkdaşlarile beraber İkinci Ramses ordusuna karşı gitmişlerdi. *Kadeş* muharebesi müsait neticelenmediğinden bunlar dağıldılar. Bunu fırsat bilen, Torlar evvelâ birçok çeteler gönderdikten sora, *Epir* şimalinden kuvvetli kollarla inerek, bugün Yunanistan denilen kıt'ayı ve sora Girit te dahil olduğu halde adaları zaptettiler (M. E. 1200).

Vatanları gaspolunan bu insanlar korkunç olmuşlardı, Üçüncü *Ramses* bir vesikasında: "Adalar artık sükûnetini kaybetmiştir.„ diyor. Karalar da ayni halde idi. Adalardan ve Trakyadan, Anadoluya kuvvetli bir muhaceret cereyanı teveccüh etti.

Eti Devleti, bu büyük karışıklık neticesinde ayni ırktan olanlar tarafından münkariz edildi.

Bu sıralarda, *Pelesati* namında bir kütle de, Mısır hududunda göründü. Bunlar, kadınları, çocuklarile beraber

kağnılara veya gemilere yığılı olarak, Suriye yolu ile, karadan ve denizden gelmişlerdi. Üçüncü Ramses, Pelesatiler ismini verdikleri bu kavmi *Palestin* kıt'asında yerleşmekten menedemedi (M. E. 1193).

Bu suretle Fir'avunlar Suriyeyi kaybettiler. Bu yeni tehdit karşısında, hudutlarına çekilip, orada müdafaaya mecbur oldular.

Fir'avunlarda hasıl olan zâf, dahilde de tehlikeli karışıklıkların başgöstermesine yol açtı. Memleket, küçük küçük, birtakım prensliklere ayrıldı. Bunun neticesi olarak Mısır Habeşistanın *Papaz - Kıralı* nın idaresine düştü. Bundan sora M. E. yedinci asırda, Mısır, *Asurlular* tarafından istilâ olundu. Menfis hücumla zaptolundu, tahrip edildi; bugün harabesi dahi mevcut değildir. Tep, tahrip edildi. Takriben on sene sora, Aşağı Mısırda, Sayslı bir prens, Asurluların orada bıraktığı kuvveti çıkarmağa ve bütün Mısırda nüfuzunu tanıtmağa muvaffak oldu.

BEŞİNCİ DEVİR: SAYS SÜLÂLESİ

Says sülâlesi Fir'avunları, Deltada Says şehrinde oturdular. İstilâ yollarını yakından göz önünde bulundurmak için bu, lâzımdı. Zaten Tep, tahrip olunmuştu.

Says kıralları da, muhtelif büyük işlere heves ettiler. Meselâ İkinci *Nekao*, mısır ordularının başında olarak Suriyeden Fırata kadar ilerledi. Fakat orada Karkamış'ta Babil hükümdarı Nabukodonosor tarafından inhizama duçar edildi (M. E. 604).

MISIRDA GREKLER

Says Fir'avunları, Greklerle, şahsan dost olmuşlardı. Onlara Mısırda çok imtiyazlar verdiler. Onlardan hassa askeri yaptılar. Halbuki, bütün mısır halkı, Greklere vahşi, murdar nazarile bakıyorlardı.

Grekler Mısırlıların son felâketini hazırladılar. Gereklerin çok dostu olan bir Fir'avun kendi askerleri tarafından öldürüldü.

PERSLERİN MISIRI İSTİLÂSI (M. E. 525)

Mısırın son Fir'avunları *Amasis* ve oğlu Üçüncü *Pisametik* olmuştur. Amasis, İran Devletini kuran, *Keyhusrev* le dost olmak akıllılığını gösterdi. Fakat Keyhusrevin oğlu *Keykâvüs*, zamanında entrikaya saptı. Keykâvüs zaten Mısırı zaptetmeği kurmuştu.

Keykâvüs Mısıra yürüdü. Deltaya girilecek mıntakada *Pelüs* mevkiine geldiği zaman, Amasis ölmüş, yerine oğlu Pisametik geçmişti.

Pelüs vukubulan meydan muharebesi günü, akşama doğru, Mısırlılar ricate başladılar. Pisametik kendini kaybetti, gitti, Menfise kapandı.

Pisametik esir edildi, Sus şehrine gönderildi.

Fir'avunlar saltanatı bu suretle nihayet buldu (M. Ev. 525).

Nihayet, Mısır, (M. E. 332) senesinde *Makedonyalı Büyük Iskender* i fatih olarak karşıladı.

Artık bundan sora, Mısır daima ecnebiler tarafından; evvelâ Yunanlılar, sora Romalılar, bundan sora da sırasile, Araplar, Türkler ve İngilizler tarafından idare edildi durdu.

F. MISIR MEDENİYETİ

FİR'AVUN

Mısırı ilk türk devrinden sora, idare edenlere, *Fir'avun* adı verildiğini biliyoruz. Fir'avun, gözle görünen bir allah sayılırdı. Bu allah, ayni zamanda, kâinata hükmeden büyük Güneş Allahı *Ra*'nın oğlu tanınıyordu. Fir'avunlara taparlardı. Fir'avunun tasviri, Türklerin millî ilâhı olup Güneşi ifade eden ve *Doğankuşu* ile temsil edilen Horüs idi.

Fir'avun, sabahleyin, uyandığı zaman, onu doğan Güneş olarak selâmlarlardı. Onun namına mabetler inşa ederlerdi. Hukukan Fir'avun, bütün Mısır toprağının sahibi idi. Fir'avunun muhteşem sarayı ve bir sürü hizmetçileri vardı. Bunların bir kısmı yüzünden sinekleri kovarlar, diğerleri bir şemsiye ile onu Güneşten muhafaza ederlerdi. Diğerleri de onun okunu taşırlar, ahırını idare ederlerdi. Fir'avuna hizmet büyük bir şerefti. Hademeleri büyük rical sayılırdı.

MUHTELİF SINIFLAR

Mısırda *rahipler* çoktu ve muteber idiler. Rahipler kıralın verdiği arazinin varidatile geçinirlerdi.

Rahiplerden sora, yine adetleri çok olan *muharipler* gelirdi. Fir'avun onlara da arazi verirdi. Fakat kıralın canı muharebe yapmak isteyince itaat etmeğe mecburdular. Halbuki Samî ve Hamî Mısırlılar muharip değildiler. Askerlikten kurtulmak için kaçarlardı

Fir'avunlar ordularını, ekseriya Anadolululardan teşkil ederlerdi.

Daha sora, bizim memurlar dediğimiz, *kâtipler* gelirdi. Kâtipler, tahsildar, mühendis, mimar v. s. idiler. Bunlar kendilerini *ehemmiyetli adam* zannederler ve *fakir halkı* aşağı görürlerdi.

HALK

Halk *işçi* ve *köylü* den ibarettir. Her san'at işçileri ve tüccarlar, hükûmetin murakabe ve tazyikı altında şiddetli kaidelere tâbi heyetler halinde bulunurlardı. Kendilerini memnun ve mes'ut görmezlerdi. Çok çalışıyorlardı; fakat esir gibi. Umumiyetle ancak karınlarını doyurabiliyorlardı.

Mısırda o zamanlarda malûm olmuş san'atler vardır. Dokumacılık, boyacılık, kuyumculuk, minecilik, camcılık gibi..

Mısır vâsi ticaret te yapardı. Memlekette bulunmıyan kereste ve maden gibi şeyleri hariçten alırdı.

Köylülerin de kendi toprakları olmadığını gördük. Bunlar Fir'avunun, rahiplerin ve muhariplerin topraklarında çalışırlardı. Tahsildara muayyen bir miktar zahire vermeğe mecburdular. Aksi takdirde, sopa ile dayak yerlerdi veyahut başaşağı Nilin suyuna atılırlardı. Halk *angarya* ya dahi tâbi idi; yani bir bina, bir yol, bir kanal yapmak için, zorla çalıştırırlardı. Ve bu sırada nezaretçilerin sopası da, başlarından eksik olmazdı. *Dayak*, muntazam bir idare vasıtası idi. *Esirler* e, hayvanlar gibi muamele edilirdi. Bu esirlerin sahipleri, esirler üzerinde hayat ve memat hakkına maliktiler. İzah ettiğimiz böyle bir idareye, şüphesiz medenî ve insanî bir idare denmez.

MISIRDA DİNÎ İNANIŞLAR

Mısırlılar, yüzlerce ve yüzlerce allahlara taparlardı: *Güneşe, Aya, Nile, Hayvanlara...* Mısır ilâhları içinde, en çok tanınmışları, hayvanlar idi. Her şehrin kedi, timsah, kurbağa, veya aslan, kurt, çakal, leylek, akrep gibi bir hayvan ilâhı vardı.

Böyle hususî ilâhlardan başka umumun taptığı allahlar da vardı; meselâ *Güneş*..

Kendisine tapılan hayvanın cinsinden bütün hayvanlar o mıntakada mukaddes idi. Bunları öldürenler idama mahkûm olurlardı.

Milâttan bir asır eveline kadar, Mısırlıların zihniyeti

böyle idi. Bu sırada, İskenderiyede bir Romalı, bir kedi öldürdüğü için, ahali tarafından derhal katledildi.

Mısırlılar mabutlarının bazılarını bir insan vücudu ve hayvan başı, veyahut insan başlı hayvan vücudu şeklinde temsil ederlerdi. Hayvanlardan, bilhassa *Apis* öküzüne, taparlardı. Papazlar, bir mabedin içine, seçilmiş bir öküz korlardı. Bu öküzü beslerler ve ona hizmet ederlerdi. Halk, gelir, bu öküze tapardı. Bu hayvan ölünce onu mumyalarlardı. Ondan sora öküz mükellef bir mezara gömülürdü. Bu gülünç şeylerin sebebi şudur:

İptidaî insanlar, tabiatin kuvvetlerinden korkarlardı. Bir de, iptidaî insanlar, adeta hayvanlarla birlikte yaşarlardı. Konuşmıyan, fakat birçok şeyler anlıyan bu mahlûklar, onlarca esrarengiz ve mukaddes oldu. Taptıkları mabutlar ve hayvanlar arasında, hayırhah ve bethah olanları vardı. Hayırhahlara tapmaktan maksat, onlardan yeni nimetler istemekti. Ötekilere ise fenalıklarından korunmak için tapınırlardı.

Mısırlıların ülûhiyet hakkındaki itikatlarının menşe ve safhaları, tetkik olunursa şu neticelere varılır. Samî, Hamî Mısırlılar, Mısırda ilk medeniyet kuran türk kabilelerinin adeta bayrak gibi, kabile birliği alâmeti olan, doğan, kurt gibi hayvan timsallerini — ki şüphesiz Türklerce de mukaddes idi — hususî ilâhlar mertebesine çıkardılar.

Bir taraftan da Türklerin en büyük gördükleri kâinatın kuvvetlerine taptılar. Bilhassa *Güneş*, onların allahı oldu. Fakat, Güneş, *Osiris* battıktan sora, korkunç bir karanlık basıyor. O da Allah olmak lâzım: *Set*... Bu karanlık Allahın karanlıklarını aydınlatan *Ay*; onu da İlâh zannetmişler: İsis.

Ertesi gün, ufuktan çıkan Güneşi "*Osiris*" in oğlu kabul etmişler: Güneş (Horüs).

Karanlık Allahının, fenalığı Ayın ışığile bertaraf olunca, ortada itibara şayan, Güneş *Horüs* ve Ay İsis kalıyor. Fakat *Horus* un babası Osiris, ki kayıplardadır, onu da unutmamak lâzımdır.

İşte, hayvanlardan ve tabiatin kuvvetlerinden yüzlerce allahlara insanları taptırmanın maskaralık olduğunu anlıyan papazlar, bellibaşlı allahları, üçe indirmişlerdir: Baba (Osiris) Oğul (Horus), Ana (İsis). *Teslis* denilen itikadın esası budur. Masum ve cahil insanları, yüzlerce allaha taptırmak veya

allahları, muayyen gruplara toplamak ve en nihayet bir allah kabul etmek, siyasetin doğurduğu neticelerdir.

Hangi mabedin hükümdarı, dolayısile papazları kuvvetlenir ve diğer mabetlere hâkim olursa o mabedin papazları, kendi allahlarının büyüklüğünü tanıtmağa diğer allahları ehemmiyetten düşürmeğe çalışırlardı. Nitekim, *Tinis* Hanedanından Birinci *Pepi*nin yaptığı *Menfis* (*Menphis*), payitaht olunca burası için yeni ve en büyük bir allah lâzımdı. *Tinis Papazları* bunun çaresini buldular. *Tinis*in (Helyopolis) mahallî Allahı, insan şeklinde temsil edilen *Atom=Atoum=Ammon* idi. Fakat bu ilâh, bütün Mısırlıların gözünü doldurmazdı. Umumiyetle, Mısırda Güneşe mensup bir allaha tapınmağa alışılmıştı. Bundan evel tapılan *Osiris* yahut *Horüs*ü de almak istemiyorlardı. Bunların yerine onların üstünde olmak üzere, yine Güneşin timsali olan *Ra*yı aldılar.

Mahallî mabut ile Güneşi bir yaptılar. *Atum - Ra = Ammon-Ra* Allahını icat ettiler; ve papazlar herkese anlattılar, öğrettiler ve tedris ettiler ki *Ammon-Ra* en büyük Allahtır; diğer allahları, insanları ve her şeyi yaratan odur. *İkinci Ramses* zamanında artık mutlak kadir olan Allah, bir insan timsali ile bir Güneş mefhumunun — papazların akıl ve tedbirlerile — birleştirilmesinden olan *Ammon Ra* dır.

Mısırlılar, insan ölünce, *ruh*unun ağızdan kaçtığını ve günün birinde vücuduna tekrar gireceğini zannederlerdi. Bunun için, cesedi, sağlam muhafaza etmek lâzımdı.

Ceset mumyalanırdı; sora sargılarla sımsıkı bağlanırdı. Bu suretle ceset, bir *Mumya (Res. 73)* haline getirilir ve ölenin içtimaî mevkiine göre bir mezara konurdu *(Res.71)*. *Ehram*lar, kıralların mumyaları için, büyük mezarlardan ibarettir.

Mısırlılar zamanla, ruhun ebediyeti hakkında şu fikre saptılar: Her ölünün ruhu, Allah Osiris riyasetinde bir *Mahkeme* huzurunda, muhakeme edilir; ruh tartılır; eğer fena amellerle yüklü ise mahvedilir; mahvedilecek kadar günahları çok değilse hayatında yaptığını itirafa mecburdur. Ruh irtikâp etmediği fena işleri sayacaktı. Meselâ, evvelâ diyecekti ki "öldürmedim, mabutlara karşı vazifelerimde kusur etmedim..„ v.s. Sora da eyi işlere gelecek, "açlara ekmek verdim, susuzlara su verdım, çıplaklara elbise verdim... v.s„ diyecekti. Temiz olduğu sabit olan ruh, *ebediyet*e kabul edilir ve serin, kokulu bir havada yaşar ve Allahın sofrasında yemek yerdi.

Ahret, yahut hesap günü, mizan, sıratköprüsü, cehennem cennet telâkkilerinin Mısırda uyanması böyle olmuştu.

MISIRIN PAPAZLARI VE DİNÎ AYİNLER

Mısır papazları, şüphesiz, sâf ve cahil halktan çok bilgili, çok zengin ve politikacı idiler. Bu sebeple idi ki, Fir'avunların mesnedi oluyorlar, müşavirleri olabiliyorlardı.

Papazların bizzat hükûmeti idare ettikleri görülmüştür. Papazlar istedikleri kadar, allahlar yaparlar veya onları birkaç zümre halinde toplarlardı; eğer kuvvetli olmalarına ve menfaatlerine yardım edecekse bütün dünyayı yalnız bir Allah etrafında, kendilerine hadim kılmağa çalışırlardı.

Papazların insanlar üzerine tesiri, bilhassa mabetlerde ayinler vasıtasile olurdu.

Çok allahlara tapmak, birçok ayinleri ve birçok ta papazları icap ettiriyordu.

Mabedin ortasını işgal eden dar ve karanlık bir odada, mahallin allahı, hergün *hediye kabul* ederdi: koku, yiyecek kumaş v.s. Bayram günleri Allahın heykeli debdebeli alaylarla, şehrin içinde dolaştırılırdı. Mabetlere *kurban* lar da verilirdi. En makbulü boğa idi. Ayinler, basmakalıp dualarla yapılırdı.

SAN'ATLER

Mısırlılar, bilhassa mabutlarına mabetler, ölülerine mezarlar yapmışlardır. Bu binalar ekseriya pek büyük idi. Fakat halk evleri kerpiçten adi binalar idi. Umumiyetle mezarlar, kayalarda oyulmuş sun'î mağaralardan ibaretti. Ölüler, yere de gömülürdü. Mısırda bütün san'atler, *mimarlığa* tâbi idi. Mimarlığın ilham kaynağı da din idi.

Mabetler çok büyüktü. Bunlar hakkında bir fikir vermek için, Tep civarında, *Karnak* mabedinin *(Res.72)* bugün kalmış olan kısmına bakarak bir salonunu tasvir edelim: Salonda 24 metre yüksekliğinde iki sıralı sütunlar vardı. Sağda ve solda az yüksek, yedi sıra sütunlar görülür. Bu sütunlar ve duvarlar, mavi, sarı, kırmızı renkli resim ve yazılarla süslü idi. Her mabedin kapısında 30 metre kadar yüksekliğinde iki dikilitaş bulunurdu [1].

---

[1] İstanbul'da Atmeydanındaki dikilitaş oradan İstanbula getirilmiştir. Bu taş M. E. 14. üncü asırda Tutmesin yaptırdığı bir taştır.

Mezarlar, ehram şeklindedir. En sayılıları Menfis yanındaki üç ehramdır. Bunların en eskisi ve en yükseği Kıral *Keops* unkidir *(Res.70).* 143 metre yüksekliğinde idi. Şimdi ise 137 metredir. Hiçbir abide için şimdiye kadar bu derece taş kul lanılmamıştır. Bunu yapmak için ne emek ve ne zaman heba olmuştur; düşünülsün...

Keops ehramını yapmak için 100,000 kişinin 20 sene çalıştığını söylerler [1].

Kim bilir nekadar işçi sopa altında telef olmuştur! Her halde Fir'avun Keopsun mezarı mısır milletine ve orada çalışan esir milletlere pek pahalıya malolmuştur. İnanılmıyacak kadar büyük olan ve mezar olarak kullanılmış bulunan bu *manasız* binalar mühendislik san'atinin henüz başlangıç halinde bulunduğu bir devirde inşa edilmişlerdir.

Bu abideler, Mısır Fir'avunlarının uzun saltanat müddetlerince, Mısırın *membalarını tüketmişlerdir.* Mısırı büyük muharebeler geçirmiş kadar, harabiye sürüklemiştir.

Mısırda *heykeltraşlığa* ait, eserler ya mabutlara veya Fir'avunlara aittir. Mısır heykeltraşları, sütunlara ve sütun başlıklarına pek ehemmiyet vermişlerdir. Bunları *lotüs, papirüs* ve *hurma yaprakları* ile işlerlerdi. Sütunlar ve heykeller, kabartma resimler, mukaddes yazılarla işlenirdi. Heykeltraşlar büyük, küçük muhtelif heykeller *(Res.69)* ve birçok *Sfenx* (Sphynx)ler yapmışlardır. En eski zamanlardan itibaren insan çehresini mükemmel bir surette tasvir etmişlerdir.

Boyalı resmin de büyük ehemmiyeti vardı *(Res. 74-76).* Binaların yüzleri, iç duvarları, büyük salonların direkleri, velhasıl mimar ve heykeltraşların boş bıraktıkları yerleri süslemek ressama ait idi. Resimlerde gölge ve manzara yoktur. Mısır ressamları tabiatten istifade etmezlerdi. Biribirlerini taklit ederlerdi.

YAZI, EDEBİYAT, MUSİKİ VE İLİM

Mısırlılar, pek erkenden bir nevi yazı biliyorlardı: *Hiyeroglif.* Bu yazı ilk zamanlarda bir eşyayı tayin için onun resmini yapmaktan ibaretti. Meselâ, bir kuş demek için, bir kuş resmi yaparlardı.

Daha sora, kuş, bir harfin yerini tuttu. Fakat, yazı karı-

[1] Keops ehramındaki taşların adedi, dıl'ı 120 santimetre olmak üzere bir milyon iki yüz bini geçer.

şıktı. Çabuk yazmak için, yalnız harfler, kabul ettiler. Yavaş yavaş yazı tekemmül ve tenevvü etti. Mısırda *papirüs* denilen yüksek ve geniş saplı nebatın sapını, ince levhalar halinde kesip yanyana koydular. Bu ilk tabaka oldu. Muhtelif tabakaları zamkla yapıştırıp üstüste koydular. Bu suretle esmer bir mukavva elde ederek üstüne yontulmuş *kamış* ile ve isten yapılmış bir mürekkeple yazı yazdılar. Yazıyı sağdan sola yazarlardı. Bundan sora, kitaplar meydana çıktı. Mısırlılar, bu kitapları, "*ruhun ilâçları haznesi*„ dedikleri kütüphanelerde topladılar.

Mısırlılar çok geveze idiler. *Nesir* ve *nazım* olarak çok söylemişler ve çok yazmışlardır. Yazıları mabetlerdeki taş levhalarda ve papirüsler üzerinde okunmuştur. Okunan bu yazılara göre, mısır edebiyatı, ilk Fir'avunlar devrinde ve sureti umumiyede *dinî* bir mahiyette görülür. Fakat zaman zaman ruhları isyan eden bazılarının, cemiyet hayatının sevinçli ve kederli her türlü safhasına ait *lâik edebiyat* nümunelerine de tesadüf olunur.

Mısırda musiki hayatı ve şiir usulü hakkında esaslı malûmat yoktur. Bununla beraber *harp* ve *flüt* çalarak taganni ettikleri anlaşılıyor.

Sumer, *Akat* ve *Elam* da çoktan keşif ve tatbik olunan ilimler, Mısırda da inkişaf bulmuştur. *Hesap, hendese, kosmoğrafya* ilimleri, Mısırda arazi, bina ve din ihtiyaçları icabı olarak terakki etmişti.

Tıbba ait kitaplar da bulunmuştur. Bu kitaplar, *İkesuslar* devrinden kalmıştır.

Her türlü ilimde, ileri gidenler papazlardı. Âlim, doktor v.s. hep onlardı.

"Mısırlıların edebî ve san'atkârane işlerinde sırf muhayyilenin eserine ender tesadüf olunur.

"Mısırda san'at, ilim, edebiyat *din* ve *devlet hizmetine* hasrolunmuştu. Mısır medeniyetinin farik alâmeti budur.

"Ruhî edebiyat, mücerret tefekkür, sırf ilmî taharriyat, san'at için san'at ve müstakil hars eski Mısırda nadirdir. Mısırın büyük eserleri umumî ve müşterektir. Bu eserler, muayyen bir san'at usulüne tâbi olarak yapılmışlardır. Bu usulde dinî yahut içtimaî maksatlar esas idi. İşte Mısırın bu kayitli san'at zevkı (Esthètique) ekseriya yüksek san'atkârların ihtira sahasını tahdit etmiştir.„

IX

ANADOLU

A. ETİLER — B. FRİKLER — C. LİTLER

A. ETİLER İMPARATORLUĞU

1. *MEMLEKET, İSİM VE VASITALARI*

Asya kelimesi Etiler lehçesince Assuva kelimesinden çıkmıştır.

Yunanlılar Assuva kelimesinin, bütün Anadolunun hatta bunun bağlı olduğu büyük bir dünya parçasının adı olduğunu çok geç anlıyabilmişlerdir.

Anadolu kelimesinin manası *Şark memleketi* dir.

Etiler Anadoluya Hata adını vermişlerdir. Hata [1] Çin şimalindeki ülkelere dahi ötedenberi Türkler tarafından verilmiş olan isimdir.

Etilerin Anadoluya oralardan geldiği anlaşılıyor. Zamanımızda Anadoluya *Küçükasya* derler. Bununla Anadolu Yarımadasının Büyükasyaya bağlı olduğu işaret edilmektedir. Küçükasya, Önasyanın bir parçasıdır. Önasya, Van gölü havzasını, kısmen İranı, Mezopotamyayı, Suriyeyi ve Arabistanı dahi kavrar.

Küçükasya şimalde Karadeniz, Marmara denizi, garpta Ege Denizi, cenupta Akdeniz, Mezopotamya ve Suriye ile

---

[1] Bunun Hata yahut Kata ve belki de Ata'lar denilen bir türk kabilesi adıyla münasebeti olsa gerektir.

Pencap havalisinde yerleşmiş Türklerin de adı Hatadır.

çevrilmiş bir yarımadadır. Bu kıt'ada dikkati celbeden, biribirine zıt iki nokta vardır. Garp kıyılarına yakın kısımlarda körfez ve burunlar son derece girintili ve çıkıntılıdır. İklimi lâtif, ışığı parlaktır. Bundan sora, yarımadanın üçte ikisi geniş ve dalgalı bir sahadır. Yaylânın orta yüksekliği 1000 metre kadardır. Kıyılardan uzaklaştıkça iklim sert ve soğuk olur. Rüzgâr keskin, kışlar uzun ve çetin, yazlar ise kısa ve sıcak olur. Manzaralar değişiktir. Yaylâda tepecikler ve küçük sıra dağlar çoktur. Akıntısız tuzlu göller ve geniş stepler de vardır.

Karadeniz ve Akdeniz kıyıları Ege Denizi kıyıları gibi girintili çıkıntılı değildir.

Yeşilırmak ve bunun kolu olan *Kelkit* çayı ve *Kızılırmak* (Marasanticas) ve *Sakarya* Karadenize dökülür.

Cenupta, *Toros* dağları yükselir.

Garpta, hemen biribirine muvazi nehirler vardır. Bergamadan geçen *Bakır çay*ı (Kayik), *Sart* civarından geçen ve İzmir şimalinde denize dökülen *Gediz çay*ı, killi teressübatı ile *Efes* koyunu dolduran *Küçük Menderes* ve *Milet* körfezini tamamile kumla dolduran *Menderes* ırmakları zengin, mümbit, ziraate elverişli ve müreffeh şehirlerin kurulmasına uygun geniş ve uzun vadiler vücuda getirmişlerdir. Cenuba akan *Seyhan*, *Ceyhan*, *Fırat*, *Dicle* ırmakları da mühimdir.

Küçükasyanın başka başka iki büyük vasıf gösteren bünyesi tarihin mühim safhalarına hâkim olmuştur. Mezopotamyaya ve ayni zamanda Ege Denizi kıyılarına hâkim olan, Anadolu yaylâsı daima şarkın eski medeniyetlerini akdeniz medeniyetine bağlıyan büyük yol olmuştur. Bu sebeple mümbit sahilleri çorak topraklara bağlıyan maddî bağlar, kıyıların ve vadilerin zengin ahalisini de yaylânın çetin halkına tâbi kılmıştır.

2. AHALİ VE LİSAN

Küçükasya ahalisi, Hitit ve emsali isimlerle tanıttırılmış Hata Türkleridir. Bunlar tarihtenevel Ortaasya yaylâsından garba vukubulan muhaceretlerde buraya gelmişlerdir. Sumerlerle ve Elamlarla akrabadırlar. Nitekim Ege Denizinin ve bunun garbındaki kıt'anın ve Trakyanın dahi ilk sakinleri ayni menşe ve ırktandırlar.

Anadolu halkı birtakım muhtar veya müstakil *etilikler*,

ETİ İmparatorluğu

10

yani beylikler halinde bulunuyorlardı. Bu sebeple umumiyetle Anadolu halkına Etiler denir.

Etilerin esas dilleri de elamlıca, sumerce gibi türkçe asıldandır. Etilerin dili samî veya Hint-Avrupalı değildir.

Etiler brakisefaldir. Eski Avrupalılar ve Samiler böyle değildir. Sumerler ve Elamlar böyledirler.

Etiler, daha taş ve ilk maden devirlerinde muayyen bir medeniyet derecesine varmışlardı. Hayvan beslerler, at kullanırlar, ziraat usullerini bilirlerdi. Aletler ve kayıklar, ahşap veya kerpiçten binalar yaparlardı. Yontmataş Devri nihayetinde resim san'atinde de oldukça meharet kazanmışlardı. Fakat, milâttan evel en aşağı üçüncü binden itibaren medeniyette çok inkişaf etmişler, demircilik ve sair nevi san'atlerde ilerlemişlerdir. Lisanlarile, din şekillerile umumî inkişafa yardım etmişlerdir. Etilerin Anadoluya yerleştikleri devir Sumerlerın Mezopotamyada yerleştikleri devirden sora değildir. Bunlar, Ortaasya yaylâsından garba muhaceret eden kütlelerin önünde gidenlerden biridirler.

3. *SİYASÎ TARİH*

Etiliklerin birleşerek teşkil ettikleri Etiler İmparatorluğunun *(Harita. 10)* kökü *Kızılırmağın* kıvrımı içinde bulunuyordu. Payitahtı Hatusas (Boğazköy civarında) idi.

Bu devleti kuranın *Flâbernas* adında bir hükümdar olduğu anlaşılıyor. Bundan sora I inci *Hatusil* I inci *Murşil* isminde kırallar görülür. (M. E. 1840—1790) tarihlerine doğru Halebi ve Babilonyayı ilk zapteden I inci Murşildir. Etiler Babilonyaya yavaş yavaş girmediler. Onların dalgaları fırtına halinde oldu; tek bir darbede Babili mahvetti; zafer tamam oldu. Etiler bu zaferlerinden sora vatanlarına döndüler. Bundan sora birçok kırallar geldi. Suriye şimalinde ve Diyarbekir havalisindeki kırallıklarla ve Fırat ve Diclede bulunan hükümdarlarla çarpışıldı.

Etilerden korku umumî idi. Taarruza uğrıyan devletler biribirine yaklaştılar.

SUBBİLULİYUMA Etilerin kırallarından *Subbiluliyuma* (M. E. 1380) Anadoluda rahat durmıyan kabileleri tedip etti. Sora Yukarı Fıratı geçti; Suriye şimalindeki kü-

çük prenslikleri mağlûp etti. Aradan 20 sene geçti. Bu zaman zarfında Suriyede birtakım hazırlıklar yaptı. Ondan sora Suriyede harekete geçildi. Eti orduları, Mısırlıların hiçbir mukavemetine rasgelmeksizin Şam mıntakasına kadar ilerlediler. Bundan sora, Subbiluliyuma, bizzat geldi; Halep ve Karkamışa oğullarını yerleştirdi. Oğullarının adları *Tilibunus* ve *Bijasilis* idi. Bu devirde küçük kırallıklarla itilâflar yapıldı.

Mısır için vaziyet tehlikeli olmuştu. Tam bu sıralarda idi ki, Fir'avun IV üncü *Amenofis* öldü (M. E. 1352); memleketi derin bir karışıklıkta bıraktı. Fir'avunun oğlu yoktu. Dul karısı Etilerin kıralına müracaat etti. Koca olarak Etilerden bir prens istedi, gönderildi. Fakat bu türk prensi mısır ricali tarafından suikaste uğradı. Bunun üzerine Subbiluliyuma Mısır arazisini istilâ etmekte tereddüt etmedi. Birçok esir aldı. Mısırlılarla musalâha yapıldı.

Bundan sora, Etilerin dikkati Fırata döndü. *Mitanni* kıt'ası Asurluların eline geçmişti. Bunun üzerine kıral, Karkamıştaki oğlu Bijasilise Mitanniyi zaptettirdi.

Subbiluliyuma öldü (M. E. 1350). Eti Devleti için kuvvetli esaslar koymuştu. Onun hatırası 150 sene unutulmadı. Torunları için "*Unutulmaz Ata*„ oldu.

Fakat Etiler için felâket hazırlıyan Asur Devleti de bunun zamanında artık yavaş yavaş kuvvetlenmeye başlamıştı.

II İNCİ MURŞİL Subbiluliyumanın oğullarından II inci Murşil henüz pek genç iken tahta geçti. Yeni hükümdar umumî bir isyanla karşılaştı. Saltanatının ilk on senesini Küçükasyada fasılasız muharebe etmekle geçirdi. Bu muharebeler biribirini takip eden senelerde, *Gaşgalar* ın bulundukları yerlerde (Kızılırmak - Karadeniz arası) ve Kilikyada (*Arzaova*), Pamfilyada (Antalya) ve tekrar Gaşgaların bulundukları havalide vukubuldu. *Arzaova* nın kıralı çok uğraştı. Nihayet mağlûp oldu. Kıbrısa *(Alasya)* kaçarak Etilerin elinden kurtuldu.

Murşil, Kilikyada 66,000 kişi imha etti. Pamfilya kıralı kendine tâbi oldu.

Murşil, saltanatının dokuzuncu senesi *Ankuva* da (Ankara) görüldü. Bundan sora, Murşil, seferber ordusu ile *Azzi* (Erzurum tarafları) kıt'asında muzaffer oldu. *Malas* (Dic-

le)a kadar hududunu sürdü. Suriye şimalinde vaziyetini takviye etti. Murşilin himayesinde bulunan Suriye kıralları mısır nüfuzunda bulunan Palestine kadar yayılmışlardı.

Murşil, bizzat ordusunu *Bala* kıt'asına *(Paflagonya, Bitinya, Frikya)* sevketti. Oralarını inzıbat altına aldı. Oralarda askerî garnizonlar ikame etti. İzmir civarında *Nemfi*nin (Nif-Kemalpaşa) meşhur kabartmaları Murşilin namını muhafaza etmiştir. Cesaretli idi; enerjisi, askerî kabiliyeti çok yüksekti. Ordusunu her sene mayıs ayında toplardı. Kış mevsimlerine kadar muharebe ederdi. Murşil ve jeneralleri bu askerî mevsimden istifade etmesini bilirlerdi.

Murşil zamanında, Eti İmparatorluğu Subbiluliyumanın temin ettiği şereften hiçbir şey kaybetmedi.

MUVATALLA

II inci Murşil (M. E. 1330) öldü. İki çocuk bıraktı. Bunlardan *Muvatalla* ve III üncü Hatusil biribirini takiben saltanat sürdüler (M. E. 1320—1265). I incinin saltanatı zamanında ikincisi, Karadeniz vilâyetlerini idare etti.

Muvatalla, Mısırla yaptığı muharebelerde birçok prensleri himayesine aldı.

Mısır vesikaları, Suriye ve Anadoluyu onun emri altında gösterir. Kıbrıslılar da Muvatallanın himayesinde idiler.

II inci Ramses ile Kadeş civarında meydan muharebesi veren Muvatalladır.

KADEŞ MUHAREBESİ

Büyük *Kaan-Eti* Muvatalla, Mısırlılarla harbı evvelâ diplomasi ile hazırlamıştı; müteaddit ittifak muahedelerile Mısırlılara karşı korkunç bir müttefikler heyeti teşkil etmişti. Şimalden büyük bir tehlikenin geldiğini anlıyan Ramses, tehlikeyi karşılamak üzere Suriyenin şimaline doğru ilerledi ve Kadeşte Muvatallanın ordusile çarpıştı. Beşeriyetin, tafsilâtlı hikâyesi malûmumuz olan bu ilk büyük meydan muharebesinde Etiler pek mükemmel bir manevra ile Fir'avunun ordusunu ikiye ayırdılar.

Fir'avun askerleri hiçbir şey bilmeksizin yürüyorlardı. Muharebe etmek için sıralarını düzeltmiyorlardı. Fir'avun askerleri mağlûp oldular. Karmakarışık bir halde kaçtılar. Etilerin muharebe arabaları onları olanca süratile takip etti. Dehşet verici bir karışıklık oldu. Ramsesin ve onu mu-

hafaza eden askerlerin esir olmamaları veyahut mahvedilmemeleri bir harikadır. Eti harp arabaları Fir'avunun ordugâhına girer girmez hazır avı bıraktılar ve yağmacılığa başladılar. Bundan istifade eden Ramses tekrar muharebe yapmak için tedbir almak fırsatını buldu. Geriden gelen taze kıtaat ile vaziyetini düzeltti. Böyle olmasaydı Ramsesin, eti muharebe arabaları altında parça parça olması muhakkaktı. Bu meydan muharebesinde hiçbir taraf kat'î netice alamadı.

III ÜNCÜ HATUSİL

III üncü Hatusil, iktidara geçtiği zaman çoktan olgun bir adamdı. Kadeş meydan muharebesi neticesiz kalmıştı: harp devam ediyordu. Mısırlılarla Etiler arasında, *tampon hükûmet* olan *Amurru* Kırallığı Etilere hıyanet etti; Kilikya sadık kalmadı; daha garptaki memleketler ayrıldılar.

Nihayet milâttan evel 1270 e doğru Mısırla meşhur tedafüî ve taarruzî ittifak muahedesi yapıldı. İlk mühim diplomasi vesikalarından sayılan bu muahedenamenin bir sureti *hiyeroglif* ile Tepte, diğer sureti çivi yazısı ile Boğazköyde bulunmuştur. Bu muahedenin yazılış tarzı bugün gördüğümüz beynelmilel muahedeleri andırır. Kaan-Eti ve Fir'avun teşrifatça yekdiğerine tamamen müsavi sayılıyorlardı. Bu muahede neticesinde, Amurru Etilerin itaatinde kaldı.

Hatusil Kaldelilerle daima iyi münasebette bulundu. Kalde Kıralı *Kadaşman-Turgu* Ramsesle olan muharebede Hatusil tarafını tuttu.

Hatusil, asıl tehlikenin Asurdan geleceğini, haklı olarak, tahmin ediyordu.

Asurlular Etilerin ülkesine tecavüze başladılar. I inci Salmanasar, şimalde eti ordularına tesadüf etti. Meydan muharebesi olacağı sırada ihtiyar Hatusil öldü. Muharebeyi Salmanasar kazandı (M. E. 1270—1255).

III üncü *Dudhaliyas*, babasından sora Etiler ülkesinin hükümdarı oldu.

III ÜNCÜ DUDHALİYAS

Dudhaliyasın anası, *Kızova*lı (Samsun cenubu) *Putuşapa* adında bir prenses idi. Bu kadın, daha kocası zamanında ve kocasından sora büyük bir yer tutmuştu.

Putuşapa, oğluna da gittikçe artan bir nüfuz icra etti ve

onu Asurluların ilerlemesine karşı, Mısırla sıkı münasbete sevketti. Eti kıralı büyük kızını Fir'avunla evlendirdi (M. E. 1260 a doğru).

Dudhaliyas, himayesindeki Kilikya kıralı ile birlikte damadı II inci Ramsesi Mısırda ziyaret etti. Bu suretle Mısırla Etiler dost oldular.

Dudhaliyas, Amurru üzerinde nüfuzunu idame ediyordu. Amurru kıralı ile yapılan bir muahede ile Asurluların tüccarları sahile gelmekten ve Amurru tebaası Asurlularla münasebette bulunmaktan menedildi.

Bu vaziyet, Asurluların intikam almasına sebep oldu; Etilerden 28,000 esir aldılar.

Bilâhare Asurun Kalde ile meşguliyeti Etileri serbest bıraktı. Bundan sora Eti Devleti Torların (Dorilerin) tazyikile vukua gelen muhaceret dalgalarının altında kaldı.

III ÜNCÜ ARNUANDAS

Dudhaliyas milâttan evel 1230 da, saltanatı oğlu *Arnuandas* a bıraktı. Arnuandas Mısırla eyi münasebet sayesinde ve Asurlularla Kaldeliler arasındaki muharebelerden istifade ederek Karkamışa hâkim oldu.

Fakat, garptan gelen muhaceret dalgaları endişeyi mucip idi. Milâttan evel 1200 tarihlerinde, kat'î bir buhran başladı. Ve bunun neticesindedir ki, artık Etiler İmparatorluğu, beklenilmiyen bir tarzda ortadan kalktı.

Etiler Devletinin zevali Torların Yunanistandan sora adaları da işgal etmeleri üzerine, oradaki halkın Anadoluya girmesi neticesidir. Ayni ırktan kabileler Mısır ufuklarında da görüldü. Ve Palestinde yerleşerek oraya kendi adlarını verdiler.

Eti İmparatorluğu, Anadoludan atıldıktan sora daha bir müddet Karkamış havalisinde tutunabilmiştir.

4. *ETİ MEDENİYETİ*

HÜKÛMET VE ORDU

Etilerin imparatorluğu bütün Küçükasyaya şamildi. Bu imparatorluk, yer yer ve zaman zaman tabiiyet altına giren prensliklerden terekküp ederdi. Küçükasyayı dolduran türk kabileleri küme küme

kendi Etilerinin tahtı idaresinde ayrı ayrı kırallıklar halinde bulunuyorlardı. Bunlar, payitahtı Hatusasta olan Kaan - Etiye kendilerine has karşılıklı hukuk kaidelerile bağlı idiler. Umumî heyeti, Etiler İmparatorluğunu teşkil ediyordu.

Kızılırmak ile Karadeniz arasında seyyar *Gaşga* türk kabileleri de vardı. Bunun gibi Kafkas taraflarında da *Manda* namı altında kabileler vardı. Eti imparatorlarının diğer Etilerle müsavi şartlar altında veya himaye şartlarile yaptıkları muahede ve mukaveleler vardır. Boğazköyünde bu muahedenamelerden çok bulunmuştur.

Bu muahedeler tetkik olunursa, görülür ki, Etiler İmparatorluğu esasen bir federasyondur. Federasyonun esas şartı, askerî yardım idi. Eti ordusu esas olarak millî bir çekirdekten ibaretti. Bu çekirdek askerî hizmet şartile arazi sahibi milislerden teşkil olunmuştu. Bunlar, kırala resmen sadakat yemini ederlerdi.

Federasyona dahil olan diğer etiliklerin orduları da çekirdeğin etrafına toplanıyorlardı.

Kadeş meydan muharebesinde, eti imparatorluk ordusunun kadrosu mısır metinlerinde bulunmuştur.

Bu kadro, şu kıtaattan mürekkepti:

Eti milis ordusu, Kızova ordusu (Samsun cenubu), Masa, Kargıca, Pidassa (bunlar Toros mıntakasındadır), Lukki (Antalya garbındaki Liki mıntakası), Dardanija (Dardenizce = Çanakkale boğazı cenubu), Naharene (Diyarbekir havalisi = Mittani), Karkamış, Kodu (İskenderon sahilleri ve Halep mıntakası), Nej (Nuhassa, Halep cenubundaki mıntaka), Kadeş (Asi ırmağı üzerinde), Ugarit ve Arat (bunlar Fenikededir), Aruna ve Mesenet (bunların nerede olduğu bilinmiyor).

Bu ordunun içinde uzaklardan gelmiş ücretli askerler de vardı. Bu orduda, Çanakkale boğazı civarından askerler bulunması, üzerinde durulacak bir noktadır. Demek ki, Etiler Devleti Turovaya kadar uzanıyordu. Askerî birlikler piyadelerden ve muharebe arabalarından teşkil olunurdu. Her muharebe arabasında, biri arabacı, diğeri muharebeci, bir de bunları kalkanile muhafaza eden bir muavinden ibaret olmak üzere üç kişi bulunurdu.

Kıt'alar, 1000 piyade askerile 100 muharebe arabasından teşekkül ederdi. Fakat, bu nispetin umumî olup olmadığı malûm değildir. Etilerin bedenî kuvvetleri çok fazla, si-

lâhları mütekâmil idi. Demir kalkan, ucu demir mızrak, iki tarafı keskin balta, uzun hançer, kılıç ve muharebe serpuşu olarak tepesinde tüyü dalgalanan madenî tulga (miğfer) taşırlardı.

HUKUK VE DİN

Hukuk : Etiler ülkesinde, kıralın verdiği hükme herkim karşı koyarsa bütün evile ve ailesile mahvedilirdi. Yalnız, bu haldedir ki, ceza, fail olan ferdin ailesine kadar teşmil olunurdu; umumî adale kaidesi bu değildi. Eti kanunlarında şahıslara karşı, cinayetlere ait ahkâmdan sora, askerlerin ihaneti meselesi, araziye ait ve dinî ahkâm vardır. İzdivaçta tarefeynin müsavi şartlara malik olması ve erkeğin kadına bir hediye vermesi esas tutulduğu görünüyor.

Aile hayatına dair kanunda teferruat ve bunlara dair hükümler vardır.

Bu kanunlarda kadın hukukuna dair birçok maddelerin bulunması dikkate şayandır. Etilerde kadın hürriyeti yüksekti. Bunlar hükûmet işlerinde vazife aldıktan başka hâkimlik yaparlar ve erkekler gibi muharebelere giderlerdi. Kıralıça, kıral kadar hukuku haizdi. Mısır Hükümdarı II inci Ramses ile aktedilen meşhur muahedede Ramses ve II inci Hatusilin imzaları yanında Eti Kıralıçası *Budohiya* nın da imzası vardır.

Maraşta bulunan bir eti kadını heykelinin serpuşu bugünkü türkmen kadınlarının serpuşunun aynidir.

Bu biçim serpuş bugün hâlâ *Kartal köyü* kadınları tarafından kullanılmaktadır. Ayni serpuşun bazı etrüsk abidelerinde de bulunması dikkate lâyıktır. Etilere ait abideler arasında bir kumandan kadın heykeli bulunmuştur.

Emlâk sahibi olmak için askerlik yapmak şarttır. Hırsızlık ehemmiyetle nazarı dikkate alınır ve cezalandırılır. İdam cezası yalnız ve ancak mahdut hallerde tatbik olunur. Eti kanunlarının en şayanı dikkat ciheti sumer kanunlarına yakın olmalarıdır.

Etiler, kendi zamanlarında muhitlerine mürebbilik etmişlerdir. Bu terbiye tesiri Etiler ülkesi mıntakasında asarını bırakmıştır.

Bu tesirler, bilhassa, musevilerin eski ahkâmında görülmektedir. Eti kanunlarında esarete müteallik ahkâm da vardı.

Eti hukukunun bir hususiyeti vardır. Bununla beraber sumer, elam ve ege hukuklarına benziyen cihetler de çoktur.

Din: Eti Devletinin payitahtı olan Hatusas yakininde *Yazılıkaya* mabedi bulunmuştur. Buradaki kayalar üzerinde dinî bir ayin hakedilmiştir.

Solda nezredilmiş bir erkek, sağda nezredilmiş bir kadın, ortada bulunan büyük bir insan kalabalığına yürürler; orada, bir ilâhe ve bir ilâh ile karşılaşırlar. İlâhe bir dağda yürüyen vahşi bir hayvan üstünde; ilâh, ona karşı geliyor. Prensip olarak ilâhe, *kadın tanrı*, ana, hâkim bir şahsiyettir; koca ve mafevk kabul etmiyen velût tabiati temsil ediyor. Bu resim, Adalar mıntakasında ve Giritte dahi görülür. Bu resimlerde, vahşi hayvanlarla sarılmış dağlar üzerinde yürüyen ilâh tamamile farkolunmaktadır.

Yazılı metinlerde hâkim olan başka şekillerdi: İlâhe Güneştir, ilâh *Teşup* tur. İlâhe Güneşin mabedi şarktadır. Güneş, hükümdar sülâlesinin dininin esasıdır. Kıral cinsiyet farkına rağmen ondan bahsederken onun kadınlığını nazarı dikkate almıyor; bir kadınlık erkeklik ayrılığı gözetmiyor. İlâh *Teşup* a gelince, bu bir erkektir. Başında tulga vardır, sakallıdır, elinde çifte balta vardır, ve şimşek çaktırır. Bu, Etilerin millî allahıdır. Bunun için heryerde mabetler yaparlardı. Etilerin mabetlerinde daha birçok ilâhlar vardır *(Res. 78, 81, 82).* Bunlar da tıpkı memleket gibi federasyon halindedir. Prenslerle yaptıkları muahedelerde muahede yapanların allahlarını biribirlerinden ayırt etmek mümkün değildir.

Kıral, tehlikeli zamanlarda etrafında bulunan papazlarla istişareden gerikalmazdı.

Etilerin dinî itikat ve ayinleri garba az çok farklarla intikal etmiştir. *Etrüsk* lerde de ayni dinî telâkkilere tesadüf olunmuştur.

SAN'AT Bugüne kadar tanıyabildiğimiz eti vesikaları, san'at hakkında çok kıymetli malûmat vermektedir. *Kültepe*, *Üyük* ve bilhassa *Alişar* harabelerinde milâttan 4000 sene eveline kadar giden vesikalar bulundu. Bunlardaki eserlerde bariz alâmet elbiseye aittir. Anadolu yaylâsının sert iklimine uygun bir surette manto uzundur, başlık yüksektir, pabuçlar kıvrıktır.

Boğazköy *(Res. 77)* ile etrafında ve Alişarda resimler ve süslü kapılar ve çivi yazısı ile birçok metinler bulundu. Boğazköy

FRİKYA DEVLETİ

11

PONTUS EUXINUS
(KARA DENİZ)
TRAKLAR
EGE DENİZİ
Sinop
Samsun
PAFLAGONYA
Turova
BİTİNYA
MİSYA
Sakarya Irmağı
Ankara
Hatusas
Pterya
KİMRİLER
LİDYA
Sipil Dağı
Sart
Efes
FRİKYA
Kızıl Irmak
Mazaka
URARTU
Suasa
Tiyana
Askanyos
(Burdur)
KARYA
PISIDYA
KAPADOKYA
Komana
Van
Pamfilya
LİKYA
Toros Dağları
KİLİKYA
MEZOPOTAMYA
Dicle Irmağı
Karkamış
SURİYE
Girit
KIBRIS ADASI
YATNAN
Arvat
Fırat Irmağı
ASUR
Asur
MARE INTERNUM
(AK DENİZ)
Kadeş
Tadmür
Frikyanın büyük devri
M. 1:12.000,000
MISIR

civarındaki Hatusas şehri çok eski olmalıdır; fakat, M.E. 1200 tarihine doğru yağma edildiği için bize kalan eserler umumiyetle Eti İmparatorluğunun son asırlarına aittir. Boğazköyden uzak olmıyan Üyükte de bir eti sarayı vardır. Bu saray, dinî merasim gösteren kabartmalarla süslüdür. Oradan uzak olmıyan Yazılıkaya vardır. Ayni neviden bir sıra abideler de garba doğru, İzmire kadar yayılır. Bu abideler, bir taraftan da Toroslara ve Suriye şimaline ve Mezopotamyaya kadar gider.

Tel-Halefte bulunan "*Peçeli Ilâhe*" mühimdir. Etiler san'ati Karkamışta, Zincirlide milâttan evel VIII-IX uncu asra kadar hususiyetlerini muhafaza ediyor. Ondan sora bu son noktalarda asur san'ati ile karışıyor.

Şehirlerin tahkimatı Önasyada başka yerlerde tesadüf edilenlerden farklı değildir. Saraylar genişliğine bina edilmişlerdir. Kalde ve Giritte de böyledir; *miken* mimarlığında olduğu gibi uzunluğuna değildir. Boğazköy sarayında sütunlar yoktur. Fakat milâttan 2000 sene evel yapılmış olan *Zincirli saray*ında vardır. Başlıca tezyinat duvarlara ve sütunlara yapılan kabartmalardır. Bunlar Etilerin cidden yüksek san'at mertebelerine erdiklerine delil tutulacak eserlerdir. Boğazköyünde bir kapıyı tezyin eden bir harp ilâhı, Etilerin pek kıymetli bir heykeltraşlık nümunesidir. Küçük tunç eserler de kıymetlidir.

Etiler, çivi yazısını Mezopotamyadan aldılar. Bilâhare Mısırlılarla temasa geldikten sora onlardan birtakım şeylerle beraber hiyeroglifi de aldılar. Fakat, Etilerin asıl kendilerine mahsus bir yazının bakayası olmak üzere eti hiyeroglifleri de vardır ki bunlar henüz okunmamıştır.

Etilerin ve Giritlilerin saraylarının yapılışlarındaki benzeyiş çoktur.

Etiler, san'at noktai nazarından şüphesiz, bütün garbî Anadoluya, Suriye ve daha uzaklara tesir ettiler.

Kudüsteki aslanlı sütunlar eti mimarlığı eseridir. Asurlular, uzun müddet sumer san'at modellerinden başka bir eser görmedikleri halde sütunlu "*Hilani*" sarayının mimarî tarzını Etilerden aldıklarını kendileri söylüyorlar.

Asurluların heykeltraşlıkları eti motiflerinden mülhemdir. Hulâsa, Etileri, san'atte yaratıcı kavimler sırasında saymak pek haklı olur *(Res. 51, 52)*.

Etilerin edebiyat ve ilim ile Sumerlerin edebiyat ve ilimleri arasında umumî bir münasebet görülmektedir. Lâkin Etiler hariçten aldıkları san'atlere de şahsî bir çeşni vermişlerdir. Üyük harabelerinde bulunan muhtelif musiki aletlerinin resimlerine bakılırsa Etilerin ney, kitara ve sair musiki aletlerini kullandıkları ve binaenaleyh musiki ile de ileri derecede iştigal ettikleri anlaşılır. Tarihçiler ve musiki âlimleri Yunanistanda görülen bellibaşlı musiki aletlerinin Asyadan alındığında müttefiktirler. Yunanlılar musiki san'atinin başlıca esaslarını da Etilerden iktibas etmişlerdir.

B. FRİKYA

1. *AHALİ VE MEMLEKET*

Frikyanın en eski sekenesi Etilerle beraber gelmiş olan *türk kabileleri* dir. Bunlar Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçerek gelen ayni ırktan *Traklar* la karışmışlardır. Traklar ilk defa milâttan 3000 sene kadar evel birinci *Turova* şehrini yapmışlar ve orada bir hükûmet tesis etmişlerdi.

Frikya ismi, Anadoluya geçen trak kabileleri içinde hâkim kabilenin ismine nispetle verilmiş olmalıdır. Kıt'aya bu ismi veren kabilenin ilk geçenlerden mi, yoksa müteakıben gelenlerden mi olduğunu henüz bilmiyoruz. Malûm olan şudur ki, *Tuna* yalısı ve *Trakya* tarafından muhtelif devirlerde birçok insan kütleleri boğazlardan geçerek Anadoluya girmişlerdi. Bunlar bir taraftan Turovayı evvelâ tahrip ve sora yeniden bina ederek oraya hâkim olmuşlar, bir kısmı da Frikya mıntakasının diğer aksamında *Frikya Kırallığı* nı tesis etmişlerdir *(Harita. 11)*.

Frikyalılar bir zamanlar Turovalılarla akraba ve komşu vaziyette bulunmuşlar ve en nihayet tek bir devlet halinde görülmüşlerdir. İkinci Turova şehri harabelerinde bulunan ve milâttan 2000-2400 sene evele ait olduğu tahmin edilen saraylar ve kuyumculuk eserleri bu devletin o zamanki zenginliğini ve medeniyetini göstermektedir.

Biribiri ardınca gelip Marmara sahillerine, göller etrafına, Sakarya vadilerine yayılan ve yerleştikleri sahalara kendi

isimlerini verenlerden *Misyelileri*, *Bitinyelileri*, *Paflagonyalıları* zikretmek lâzımdır. Bütün bu gelenler Frikya grupuna mensup sayılırlar. Friklerin en kesif olarak sakin oldukları yerler Sakarya mecrasile Turova ve Lidya şarkına düşen feyizli ve mümbit yaylâ idi. M. E. XIII üncü asırda bütün garbî Anadoluyu yeni bir *Trako-Frikler* akını kapladı. Bu akınla *Tesalya* ve cenubuna inen *Dori* istilâsının yakından münasebeti vardır.

Bu mütemadi gelişlerle Anadolu içinde kesafetleri artan Frikyalılar, Eti Kıralı Hatusilin ölümünden bir asır kadar sora M. E. 1555 te Küçükasyayı Boğaziçinden Anti-Toroslara kadar işgal etmiş bulunuyorlardı *(Res. 88)*.

Frikya, kendini kâfi derecede kuvvetli görünce Eti Devletinin nüfuz ve hakimiyetinden tamamile kurtulmak cidaline girdi. Bu sıralarda eti kudretinin pek ziyade sarsılmış bir halde bulunması bunu kolaylaştırdı. Eti hakimiyeti yavaş yavaş Kızılırmak havzasından cenubî *Kapadokya*ya, *Komana* havalisine ve şimalî Suriye tarafında Karkamış ile sahil arasına itildi.

2. FRİKYANIN ŞEVKET DEVRİ

Frikyalıların en mühim şehirleri Anadolunun tam ortasında Sakarya kıyısında kurulmuş olan *Gordiyum* [1] idi. VIII inci asırda hudutlar şarka doğru genişledikçe *Komana*, *Mazaka* (Kayseri), *Tiyana* gibi şehirler de Frikya merkezleri haline gelmişlerdir.

Cenubugarbide Frikyanın genişlemesi, *Burdur* (Askaniyos) gölüne kadar varmıştı. Lidya taraflarında frikya nüfuz ve hakimiyeti, Lidya kırallarından *Ata* (Atyat) sülâlesi devrindenberi başlamıştı. Bu genişlemenin mütemadi artmasile bir aralık Frikya Devleti hudutları Anadolunun iki müntehasına, Ege Denizinden Yukarı Fırat vadisine varan yegâne devlet haline geldi. Frikyanın fütuhat gözü sahillerden ziyade içerlere müteveccihti. Zira Frikya tam manasile ve bilhassa bir köylü ve çiftçi memleketi idi. Kıralları bütün gayret ve dikkatini ziraate verirler, bir

[1] İskendere ait Kördüğüm hikâyesinin atfedildiği şehirdir.

öküz keseni veya bir saban tahrip edeni idama mahkûm ederlerdi. Frikya kırallarının hep *Midas*, *Gordiyos* isimlerile anıldıkları görülmektedir. Bu iki ismin sülâle unvanı olmasına ihtimal verilmektedir.

İlk kıral sayılan Gordiyos boyunduruğu oka bağlamak için çözülmez bir düğüm (*kördüğüm*) tarzının mucidi sayılırdı. Kördüğüm, bağlı olduğu araba ile birlikte millî bir tılsım gibi muhafaza ediliyordu.

3. *FRİKYA MEDENİYETİ*

DİN Frikyalıların çiftçiliğe verdikleri büyük ehemmiyetin dinlerinde de iz bırakması tabiî idi. Filhakika Frikya mabutlarının en başında toprak ilâhları geliyor. Kadın allahların en büyüğü ana ilâheye *Nana* [1] tesmiye ediliyordu. Buna bazı sahalarda *Mâ* veya *Kibel* adı da veriliyordu. *Nana*, tenebbüt ve neşvünema ilâhesi idi. Frikyanın üçüncü mühim ilâhı Nananın oğlu *Ati* veya *Atte* idi.

Bunlardan Kibel ve Ati ile Romalıların *Bakus* namını verdikleri neşe ve eğlence ilâhı *Diyonisos*, soradan Yunanlılara da intikal etmiş olan ilâhlardandır.

İlâhî ve mukaddes sayılan bir karataşa ibadet âdeti Frikyanın *Pesinunt* şehrinde ta Romalılar devrine kadar devam etmiştir [2].

Frikya ibadet ayinlerinin farikası kaval, davul ve dümbelek nağmelerinin tahrik ettiği vect içinde gaşyolmaktı. Şarap ve ekmekle takdis gibi hıristiyan merasiminin menşei içki ve eğlenceye müstenit ayinlerdir. Bunların da en müntehap vatanı Frikya idi.

SAN'AT Frikyalılar birçok kale, şehir ve mabet harabesi bırakmışlardır *(Res. 89)*. Frikya san'ati *Tiyana* dan (Kilise Hisar) *Sipil* dağına (Manisa dağı) kadar Anadolunun her tarafında kayalar üzerine işlenmiş güzel

[1] Türkçe ana ve büyükana demek olan nine kelimesini hatırlatır. Anadoluda nine kelimesini (nene) şeklinde telâffuz ederler.

[2] Karataşları mukaddes tutmak âdeti Fenikelilerle Yunanlılarda da vardı. Mekkede ayni tarzda kutsiyet atfedilmiş olan Haceri Esvedin menşei bunlar olmak muhtemeldir.

abideler serisi halinde görülür. M. E. IX uncu veya VIII inci asra ait meselâ *Ayaz-İn* köyündeki mezar *(Res. 86)* gibi en eskilerinde o kadar eti san'ati izleri vardır ki bunları asıl eti eserlerinden ayırabilmek güçtür. "Kayaya oyulmuş bu lâhtin cephesinde yere sinmiş iki aslan yavrusu görülmekte, bunların üzerinde ağızları açılmış, adaleleri kudretle gerilmiş, başları gür yelelerle örtülü iki müthiş aslan methali korumaktadır. Mezarın mustatil şekildeki kapısı aslanların pençeleri arasında açılmaktadır.„

Frikya şehirlerinden *Nakoleya* mezarlığında bulunan Midas ismindeki kırallardan birinin yine kayada oyulmuş muhteşem mezarı *(Res. 87)* gibi daha muahhar devirlere, M. E. VII inci asra ait diğer bazı eserlerde yunan tarzı bir cephe üzerinde, yerli halıcılık modellerindeki hendesî tezyinatı temsil eden şekiller görülüyor.

Bir yunan an'anesi Frikyalıları madenlere su vermek usulünün ve ilk maden esrarının mucidi olarak gösteriyor. Diğer bir an'ane de *tentene san'ati* nin icadını mahir Frikya dokuyucularına atfediyor. Bu itikatlara rağmen bugün Mezopotamyalıların, Etilerin, Giritlilerin ve Mısırlıların milattan evel ikinci bin nihayetlerinde dokumacılık ve madencilik san'atlerini zaten yüksek bir dereceye çıkarmış oldukları malûmdur. Frikyalıların yeni aletler ve usuller icadı suretile musikinin inkişafında mühim bir amil oldukları muhakkaktır.

Homer, Frikyalıların hayvan sürülerini, beygirlerinin süratini ve bağlarının zenginliğini metheder.

4. *FRİKYANIN İNKIRAZI*

Frikya Devletinin başlıca iki düşmanı *Asurlular* ile *Şahin Kırallar* zamanında büyük bir kudret haline gelmiş olan *Lidya* idi. Asur, Frikyadan çekiniyor, Lidya ise onu kendi tevessü ve inkişaf emellerine bir mania telâkki ediyordu. *Krezüs* tarafından garp mıntakalarının koparılıp alınmasına, VII inci asırda *Kimriler*in istilâsile bütün Karadeniz sahillerini kaybederek Sakarya garbına atılmasına rağmen, Frikya yine, hatta Asurlulara karşı koyabilecek kadar, kuvvetini muhafaza edebildi. Fakat yıldan yıla hayatiyeti eksildi, Lidyanın nüfuz ve tabiiyeti altında ehemmiyeti küçülmüş bir

kırallık haline geldi. Nihayet, M. E. VI ıncı asırda gelen pers istilâsı ile münkariz oldu.

C. LİDYA

1. *MEMLEKET VE AHALİ*

Menderes vadisi, Gediz vadisi, Lidyanın asıl merkez sahasıdır. Bu saha, *Meonyalılar*, *Trako-Frikler*, *Sartlılar*, *Turşalar*, *Etiler* ve *Litler* (Lidyalılar) gibi devirler imtidadınca üstüste gelip yerleşmiş birçok türk kabilelerinin meskeni olmuştur. Buraya Lidya isminin verilmesi M. E. VII inci asırdan soradır *(Harita. 12)*.

Meonyalılarla Litler (Lidyalılar) sahanın iç ve kara kısmında, Turşalar, Sartlılar da sahil taraflarında yerleşmişlerdi. Soraları (M. E. VIII inci ve VII inci asırlar arasında) bunlardan Turşalar İtalyaya ve Sartlılar Sardenyaya muhaceret etmişlerdir. Roma medeniyetinin ilk temelini atan Etrüskler ile bu Turşalar birdir. Lidya dili ile eti ve etrüsk dilleri akrabadır. Ziynet eşyası, tunç ve fildişi işlerindeki san'at üslûbu ile etrüsk üslûbu arasında reddi imkânsız benzerlikler vardır.

2. *HÜKÜMDAR SÜLÂLELERİ*

ATALAR

Litler (Lidyalılar) tarihlerinin ilk fecrinde Atalar [1] adını taşıyan sülâlenin idaresi altında bulunuyorlardı. Bu Atalar Trakyadan geçip soraları Frikyada yerleşmiş olan türk *trak* kabilelerinden idiler. M. E. XII inci asırdan XI inci asra kadar hüküm sürdükleri anlaşılan Atalar, Frikyalıların, Frikyalılar da büyük Etinin tabiiyeti altında idiler. Büyük Eti namı o zamanki Eti kırallarından birinci Murşile verilmiş olan unvandır.

Ataların payitahtı *Asya* şehri idi. Etice aslı *Asova* olan Asya, Sart şehrinin en eski adıdır.

[1] Yahut Atı Oğulları.

ETİ SÜLÂLESİ: HERAKLİTLER

M. E. XI inci asrın başlarına doğru Lidya doğrudan doğruya bir Eti Sülâlesinin, *Heraklit* lerin idaresi altına geçti. Heraklitler, Etilerin bir ilâhı olan *Sandon* neslinden geldiklerini iddia ederlerdi. Lidya dahilinde kalelere ve müstahkem mevkilere istinaden askerî bir derebeylik sistemi kurmuşlardı.

ŞAHİN KIRALLAR SÜLÂLESİ: MERMENATLAR

Heraklit Hükümdarı *Kandavul* un Küçük Menderes vadisinin makarrı olan *Tirha* (bugünkü Tire) prensi meşhur *Giges* tarafından iskatı suretile bir sülâle değişikliği olmuştur. Gigesin kurduğu sülâleye *Mermenat* lar yahut *Şahin* ler sülâlesi denir.

GİGESİN İKTİSADÎ SİYASETİ

Giges, Lidya hükümdarlarının en büyüklerinden biri olmuştur. Lidyanın azamet ve şevket devrinin müessisi ve Yunanlılar nazarında kazandığı harikulâde itibarın hakikî amili Gigestir.

Memleket refah ve saadetinin iktisadî inkişafa bağlı olduğunu anlıyan Giges iktisadî politikaya pek ziyade ehemmiyet vermiştir. Şarkta Asur ve garpta İyonya arasında daimî barışıklığı istihdaf eden bir politika tuttu.

Lidyanın, Asyanın şark ve garbı arasında transit merkezi olmaktan elde edeceği menfaatin büyüklüğünü daha evel Kandavul da takdir etmişti; sahille Kızılırmak ötesindeki ülkeleri biribirine bağlıyan ana transit yolu üzerinde konak yerleri, kervansaraylar teşkilâtı ve müruriye vergisi alacak mevkiler yapmıştı. Bu uzun ticaret güzergâhına *Kıralyolu* namı veriliyordu.

Giges siyasetinde muvaffak oldu. Onun zamanında Lidya devrin en mühim ticaret merkezi haline geldi. Lidya ticaretinin ana damarı garpta *Efes* ten başlıyarak ve *Sart* tan, *Pterya* dan geçerek *Ninova* ya giden yoldur. Diğer ikinci derece *yollar* Karadeniz cihetinde de başlıca ticaret mahreci olan *Sinop*a doğru uzanıyordu.

Cenupta hem zengin bir müşteri, hem de asur kudretine karşı bir muvazene kuvveti olan Mısıra doğru Gigesin çizdiği temas ve ticaret yolu *Milet* ten gidiyordu.

3. KİMRİLERİN İSTİLÂSI

Gigesin büyük emek ve itinalarla kurduğu itilâf ve muvazene siyaseti Kimrilerin ve Trakların bir kasırga gibi Anadoluyu basan istilâlarile altüst oldu. Bu müstevliler muhariplikte Amazonlarla yarışan kadınları ile birlikte milâttan evel VII inci asır başlangıcındanberi yeniden dehşetli faaliyete geçmişlerdi. Anadoluya Kırım ve Trakya havalisinden geçen bu İskit Türkleri, Sakarya ile Kızılırmak arasında Paflagonya havalisini merkez edinmişler idi.

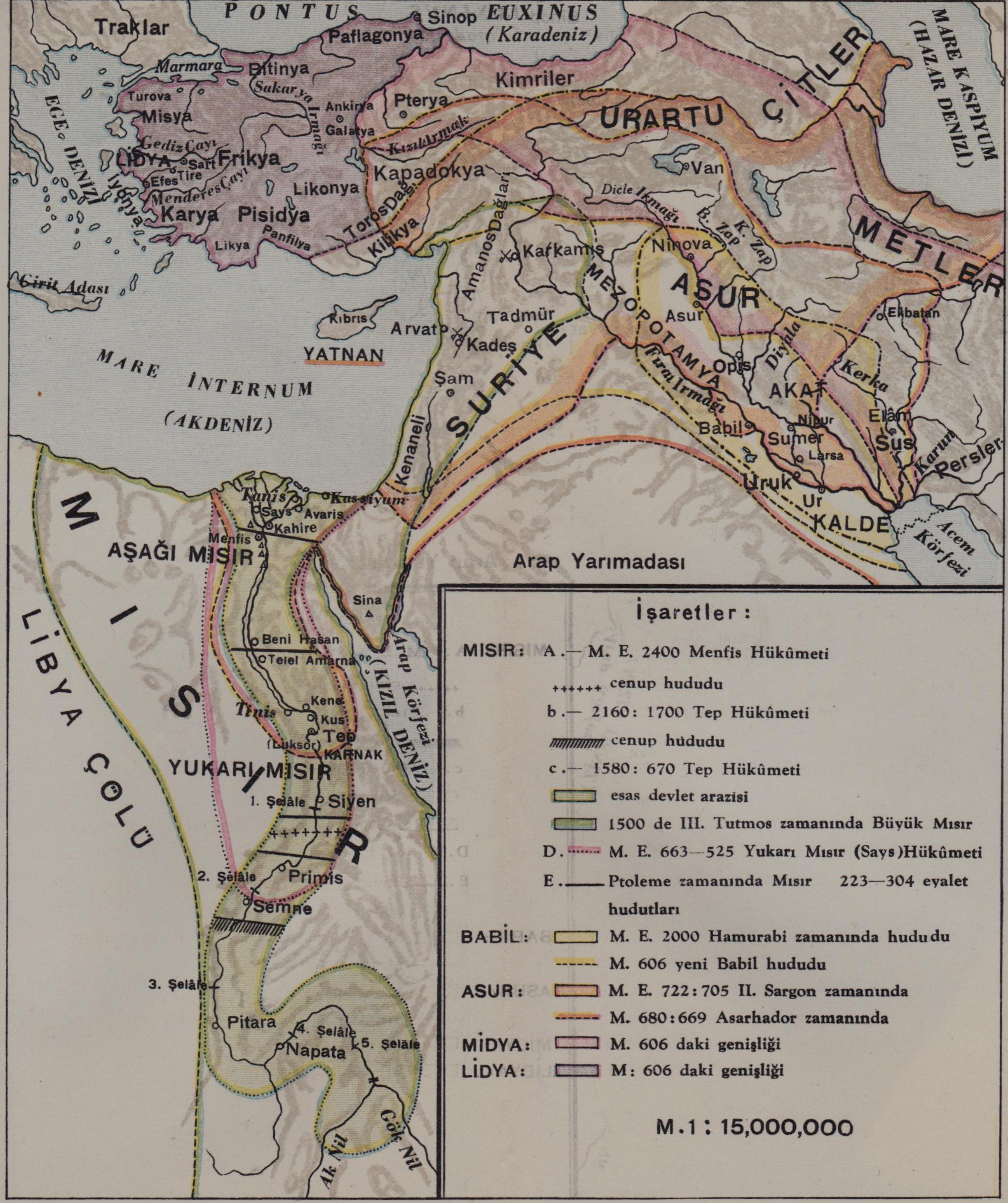
Bu hâkim mıntakadan bütün komşu devletlerin topraklarına kasıp kavurucu akınlarla saldırıyorlardı. Asurlular bunları Kapadokyada durdurabildiler. Bundan sora Kimriler kendi halinde sakin ve asude yaşıyan Frikya üzerine atıldılar. Frikyada kıral, hezimet yesi içinde intihar etti. Frikyanın başına gelenlerden telâşa düşen Giges Asurlulardan yardım istedi. Fakat, bir muzaheret temin edemedi. Nihayet yalnız kendi kuvvetine dayanarak Kimriler üzerine yürüdü (M. E. 660); Kimrileri mağlûp etti. Reislerinden ikisini zincire vurarak Ninovaya yolladı. Ayni zamanda kendisini yalnız bırakmalarına mukabele olmak üzere Asurluların rakibi olan Mısırlılar ile itilâfa girdi; bu arada İyonya şehirlerinden *Kolofon* u zaptetti; Lidyanın zaferile kazandığı huzur uzun sürmedi. Kimrilerin başına mahir ve muktedir bir kumandan olan *Toktamış* ın geçmesi işleri yeniden değiştirdi. Toktamış Lidya üzerine bir intikam hücumu yaptı. Giges muharebe meydanında öldü (M. E. 652).

Toktamış tarafından istilâya uğrayan Lidya yağma edildi ve harabezara çevrildi. Kimriler Sart şehrine de girdiler. Yalnız Sartın akropolunu zaptedemediler. Yağma ve istilâ Efes ve Menderese kadar yürüdü.

Toktamış Asur üzerine yürümek için Kilikyaya gitti. Orada muharebe hazırlığı yaparken Asurluların hücumuna uğrıyarak mağlûp oldu ve Kilikyada öldü(M. E. 650). Ondan sora artık, Kimriler süratle bozgunluğa doğru sürüklendiler. Son reisleri *Koboş* (M. E. 633), Met Kıralı *Madya* tarafından ezildi.

Lidya, tekrar sakin ve müreffeh hayatına kavuştu. Kimriler de Anadoluda barınamadılar. Cenuba çekilerek Suriye ve Mısır içlerine dağıldılar.

Mısır, Babil, Asur, Met ve Lidyalıların Hükûmet Hudutları

İşaretler:

MISIR: A.— M. E. 2400 Menfis Hükûmeti
++++++ cenup hududu
b.— 2160: 1700 Tep Hükûmeti
cenup hududu
c.— 1580: 670 Tep Hükûmeti
esas devlet arazisi
1500 de III. Tutmos zamanında Büyük Mısır
D. M. E. 663—525 Yukarı Mısır (Says) Hükûmeti
E. Ptoleme zamanında Mısır 223—304 eyalet hudutları

BABİL: M. E. 2000 Hamurabi zamanında hududu
M. 606 yeni Babil hududu

ASUR: M. E. 722: 705 II. Sargon zamanında
M. 680: 669 Asarhador zamanında

MİDYA: M. 606 daki genişliği

LİDYA: M: 606 daki genişliği

M. 1: 15,000,000

Gigesin kurduğu Şahin Kırallar Sülâlesi dört kıral yetiştirdi; sonuncusu *Krezüstür.* Bunlar cetleri Gigesin açtığı yolda gayret ve muvaffakıyetle yürüdüler. Lidya büyük bir siyasî kuvvet ve zengin bir devlet oldu. Sart şehri Küçükasyanın ilim, fikir, san'at merkezi haline geldi.

4. LİDYANIN AZAMET VE İNKIRAZI

Şahin Kırallarının sonuncusu *Krezüs* devri (M. E. 561 — 546) Lidya için hakikî bir refah ve itilâ devri idi. Lidya serveti her tarafta muhteşem mabetler, saraylar, abideler yükseltiyor *(Res. 90)*; Krezüs filozoflara, âlimlere, şairlere maaşlar bağlıyor, misafirhaneler açıyordu. *Eolya, İyonya* ve *Karya* mıntakalarındaki bütün siteler *Turova* dahi dahil olarak Lidyanın hükmü altına girmişlerdi. Uzun zaman Lidyaya *metbu* olan Frikya ona *tâbi* hale inmişti. *Misya* ve *Paflagonya* ile *Bitinya* ayni vaziyete düşmüşlerdi. *Likya* müstesna olmak üzere lidya hakimiyeti Karadenizden Toroslara, Ege Denizinden Kızılırmağa kadar genişlemişti *(Harita 12)*.

Bütün bu sahalardan gelen servet, Lidyanın kendı zenginlikleri ile birleşmiş, Sart, altının taştığı bir hazine olmuş, bir cihan bankası halini almıştı. Gigese atfolunan madenî para basmak icadı *(Res. 92)*, ticaret sahasında murakabesi gayet müşkül olan zahire mübadelesi ve maden külçelerile tediye usullerini kaldırmak suretile, büyük bir terakki merhalesi teşkil etmişti. Devletin ve milletin zenginliği tarihte emsalsiz sayılacak bir mertebeye varmıştı *(Res. 91)*.

Fakat bu şevket ve ihtişamın zayıf bir cephesi vardı. Para kuvvetile her istediğini elde edebilen Krezüs, vatan müdafaasını da yalnız para kuvvetine istinat ettirerek dört bucaktan toplanma karmakarışık ırk ve milletler mensuplarından mürekkep ücretli askerlerle ordu teşkil eylemişti. Para için toplanan, ve anayurda karşı fedakârlık ruhundan ve her türlü vatan hislerinden mahrum olan bu ordu, yalnız Krezüsün değil, 1000 yıllık Lidya Devletinin ebediyen mahvına, tarihe gömülüp gitmesine başlıca amil olmuştu.

Krezüs, Kurustan (Keyhusrev) çekiniyordu; ve ayni zamanda kaynatası *Met* Kıralı *Astiyağ* ın ölümüne sebep olan

Kurusa karşı kin ve nefret duyuyordu. Her ikisinin ruhundaki teskin ve tatmin edilemez fütuhat ve hâkimiyet ihtirası da bu hükümdarları boy ölçüşmeleri mukadder iki rakip vaziyetine koymuştu.

Nihayet Krezüs ve Kurus orduları İran faslında tafsilâtı görüleceği veçhile karşılaştılar (M.E. 546). Harbin son safhasında Kurus bütün kuvvetlerile lidya ordusu üzerine yüklendi. Krezüse muzaheret sözü vermiş olan babil hükümdarı da Kurusla uyuşmuştu. Krezüs perişan ordusu ile Lidya içlerine kadar geriledi; buradaki son mukavemet tecrübesi de lidya süvari kıt'aları atlarının Kurusun ordu ileri hatlarına dizdiği develerden ürkmesi yüzünden boşa çıktı, ve hezimet tahakkuk etti; Sart Persler tarafından muhasara ve zaptedildi. Bir odun yığını üzerinde kendini yakarak intihar etmek istiyen Krezüs esir alındı, ve dünya tarihinde Lidya Devleti faslı böylece kapanmış oldu. Krezüs, *Ekbatan*da 20 yıllık bir esaret hayatı geçirdikten sora öldü (M. E. 525).

X

FENİKELİLER

FENİKE

Fenike, Suriye nin sahil mıntakasıdır. Bu sahil, *Karmel dağı* burnundan itibaren şimale doğru uzar. Memleket, *Lübnan* silsilesine dayanmış dar bir arazi şirididir *(Harita. 13)*. Dağlar sahile doğru kayalıklı çıkıntılar vücuda getirir. Bu çıkıntılar sahili, yekdiğerinden ayrılmış ve oldukça eyi limanlar teşkil eden, birtakım küçük mıntakalara ayırır. Bir limandan diğerine denizden gitmek karadan gitmekten daha kolaydır. Bundan dolayı memleket ahalisi gemiciliği pek çabuk öğrendiler. Eski zamanlarda Lübnan dağlarını kaplıyan sedra ormanları lâzım olan ağacı mebzuliyetle hasıl ediyordu.

AHALİ

Memleketin ilk sakinlerinin kimler olduğu bilinmiyor. *Fenikeliler* ismile anılan ve ilk fenike medeniyetini kuranlar, şarktan garba olan muhaceretler neticesinde (M. E. 2800 senesine doğru) bu memlekete gelmiş Ortaasyalılardır. Fenikenin en büyük merkezlerinden *Sayda*da çıkarılan kadîm Fenikeli kıhıfları bunların türk ırkı camiasına mensubiyetlerini teyit etmiştir. Fenikeliler hiçbir zaman büyük bir devlet teşkil etmediler; lâkin sahilin teşekkülâtı dolayısile, yekdiğerine tâbi olmıyan birçok müstakil şehirlere ayrıldılar. Bu şehirler, şimalden cenuba doğru : *Arvat, Biblos, Berut, Sidon* (Sayda), *Tir* (Sur) ve *Akko* (Akâ) dur. Bunların herbiri mümbit bir vadinin nihayetinde bir burun veya bir adacık üzerinde inşa edilmişti.

FENİKE TARİHİ

Fenike tarihi eyi bilinmiyor; zira hiçbir Fenike kitabı bulunmadığı gibi ele geçen Fenike kitabeleri de pek azdır. Fenikeye ait mevcut malûmatın baş-

lıcaları *Tevrat*tan, mısır ve asur kitabelerinden, yunan ve roma muharrirlerinden alınmıştır.

Fenike şehirleri bazan kırallar, bazan da ahali tarafından intihap olunan reisler *(Süffetler)* tarafından idare ediliyordu. Tevratta *Davut* ve *Süleyman*la ittifak etmiş olan bir Sur Kıralı *İran* (Hiram) dan bahsedilmektedir. Surda ve diğer Fenike şehirlerinde zengin ailelerin teşkil ettiği aristokratlar ile gemici, asker, amele ve san'at erbabı gibi servetsiz, serbest kimselerden terekküp eden ahali sınıfları vardı; bunlar arasında kanlı mücadeleler olmuştur. Bazı haris kimseler iktidar mevkiine geçmek için ahali sınıflarına istinat ettiler. Bunun neticesinde ihtilâller çıktı. Ve bu ihtilâller mağlûp fırkanın hicretini mucip oldu. Bu suretle M. E. IX uncu asrın nihayetinde aristokrat sınıfına mensup Surlular şehirlerini terkettiler ve Şimalî Afrikaya giderek *Kartaca* şehrini tesis ettiler.

Yalnız kendi ticarî menfaatlerini düşünen fenike şehirleri umumiyetle komşularının kavgalarına iştirakten çekinmişlerdir. Ekserisi istiklâlleri için mücadele etmektense haraç vermeyi tercih ettiler. Sur şehrinin Asurlulara karşı isyan etmesi yegâne bir hâdise idi ve Surun tahrip edilmesile neticelendi. Fenikelilerin hakikî tarihi, ticaretlerinin ve müstemlekelerinin tarihidir. Bu da üç devreye ayrılır: Sayda Devri, Sur Devri, Kartaca Devri.

SAYDA DEVRİ Mısır himayesi zamanında (M. E. 1500—1200) ilk defa Sayda refah ve ikbalin yüksek bir derecesine vâsıl oldu. Fir'avunlar, Sayda tacirlerinin Deltanın muhtelif şehirlerinde, hususî mahallerde, antrepolar tesis etmelerine müsaade eylemişlerdi. Bunların en mühimmi bizzat *Menfis*te idi.

Saydalılar, gemicilik yapıyor ve bilhassa Akdenizin şark havzasında işliyorlardı. *Kıbrıs*ın karşısında bulunduklarından zengin bakır madenlerine malik olan bu adayı zaptettiler ve orada şehirler tesis eylediler. Kıbrıstan Küçükasya sahillerine gittiler ve mamur ticaretgâhlar kurdular. Sora sıra Ege Denizi adalarına geldi; bu adaların bazılarından mermer, kükürt, şap ve altın çıkarıyorlardı. *Limni* ve *Taşoz* madenlerini işlettiler. Boğazları da geçerek Karadenize girdiler: Kafkasya gibi uzak memleketlere giderek

kıymetli madenler getirdiler. Fenikeliler, bütün Yunan sahillerinde de ticaret yapıyorlardı. Yunan an'anesine nazaran *Beotya* daki *Tep* şehri Fenikeli *Kadmüs* tarafından tesis edilmiştir.

Fenikeliler, Yunanlılara şarkın silâhlarını, kumaşlarını, mücevherlerini ve ilâh heykelciliklerini getiriyorlardı. Lâkin Yunanlılar Fenikelilere rakip ve hasım olmakta gecikmediler. Diğer taraftan Saydanın zenginliği komşu kavimlerin hırs ve iştihasını celbediyordu. M. E. VI ıncı asırda Sayda Palestinliler tarafından zabıt ve tahrip edildi. Şehir tekrar kendini topladı. Harabelerini tamir etti. Lâkin, artık bundan sora rolü ikinci dereceye düştü.

SUR DEVRİ

Birçok Saydalıların da hicret suretile gelmiş oldukları Sur, Saydanın yerini tuttu. M. E. VI ıncı asırdan V inci asra kadar bütün şark ve akdeniz âleminin en büyük ticaret antreposu oldu. Lâkin Saydalılar en ziyade Şarkî Akdenize gittikleri halde Surlular bütün gayretlerini Garbî Akdenize, Şimalî Afrika ve İspanya istikametlerine tevcih ettiler. Surlular da Saydalılar gibi buralarda Yunanlıların rekabetine çarptılar.

Sicilyada yunan müstemlekeleri yanında fenike müstemlekeleri de vardı. *Palermo* bunlar meyanında idi. Sur gemicileri *Sardenya* ve *Balear* adalarında yerleştiler. *Gol* sahillerinde ticaretgâhlar tesis eylediler. Afrikada, Tunus sahilinde kuvvetli bir surette yerleştiler ve orada *Ütik* ve sora Kartaca şehirlerini tesis ettiler. Sahil boyunca giderek *Cebelitarık* boğazına vardılar. Onun şimalinde *Tarsis* namını verdikleri mümbit araziye ve zengin madenlere malik *Endülüs* kıt'asını buldular. Bu memleketten bol bol buğday, zeytinyağı, yün ve gümüş istihsal ettiler. Müstesna bir mevkide tesis olunan *Kadiks* (Gades) şehri Fenikelilerin İspanya müstemlekelerinin merkezi oldu. Surla Kadiks arasındaki muvasala Kıbrısla Fenike arasındaki kadar muntazam idi.

KARTACA DEVRİ

Zenginliğine mağrur olan Sur şehri Asurlulara karşı isyan etti.

Evvelâ Ninova ve sora babil kırallarının yaptıkları muhasaralara karşı mukavemete mecbur olması M. E. VI ıncı asırdan itibaren şehrin inhitatını mucip oldu. Akdenizde Sur şehrinin varisi Kartaca oldu. Bu şehir M. E. IX uncu asrın

sonlarında kurulmuştu. En aşağı 130.000 nüfusu vardı. Kartaca, Sicilya karşısında, Akdeniz yollarının birleştiği yerde mükemmel bir mevkie malikti. Kartaca hakimiyeti altında Afrika, Sicilya ve İspanya Fenikelilerini cemetti. Böylece hakikî bir imparatorluk teşkil eyledi. Yunanlılar ve *Etrüskler*le muzafferane bir surette rekabet eden bu imparatorluk M. E. II inci asırda şiddetli bir mukavemetten sora *Romalılar*ın darbesi altında yıkıldı. Bu safhaları roma tarihinde göreceğiz.

FENİKE GEMİCİLİĞİ

Fenikeliler gemicilik san'atini icat etmiş değillerdir. Onlardan çok evel Akdenizde Egeler meşhur gemicilerdi. Lâkin Fenikeliler onların tecrübelerinden istifade ettiler. Meşhur ve en cesur gemiciler oldular. Ekseriya ecnebi hükümdarlar bir donanma teçhiz etmek istedikleri zaman Fenikelilerle uzlaşıyorlardı. Süleyman, Kızıl Denize bir donanma indirmek istediği zaman, asur kıralları Basra körfezinde bir deniz seferine karar verdikleri vakit böyle yapmışlardı.

Fenike gemileri, güverteli, yanları kabarık ve iki uçları kalkık kayıklardı. Yelken ve kürekle hareket ediyorlardı. Harp gemilerinin baş tarafında düşman gemilerinin yanlarını delmeğe mahsus bir mahmuz vardı. Bu gemilerle açık denizlere çıkmak ihtiyatlı bir hareket değildi. Bundan dolayı tercihan gündüzleri ve sahili takip ederek gidiyorlardı. Her akşam ya bir iskelede demir atıyor veya gemiyi kuma çekerek karada konaklıyorlardı. Karayı gözden kaçırmadan bir burundan diğerini tutuyorlardı. Bütün Akdenizi işte bu suretle keşfettiler.

UZUN SEYAHATLER

Gemicilik usullerinin iptidailiğine rağmen fenike gemicileri Akdeniz hudutlarının çok ilerisinde, uzak ve korkunç denizlere, Hint ve Atlas Denizlerine kadar keşif seyahatleri icra ettiler.

Milâttan 600 sene evel Kızıl Denizden hareket eden Fenikeliler üç senede Afrikayı dolaştılar. Septe boğazından geçerek Mısıra döndüler.

Fenikeliler, ayni asırda aksi istikamette de seyahat yapmışlardır. Cebelitarık boğazını geçerek Afrikanın garp sahillerini keşfetmeğe ve oradan müstemleke tesisine gittiler. Bunların *Gine* körfezi mıntakasına kadar vardıkları zannolunuyor.

Diğer fenike gemicileri de *Şimal Deniz*ini ve *Britanya*

adalarını keşfettiler. Şimal Denizine ve *Baltık Denizine* kadar nüfuz ettiler.

FENİKE GEMİCİLİĞİNİN FARİKALARI

Fenike gemicileri, kâşif, tüccar ve korsan idiler. Gittikleri memlekette işe yarıyacak bir yükle seyahate çıkıyorlardı. Karaya çıktıkları vakit mallarını açarak teşhir ediyorlar ve yerli mamulât ve mahsullerle değiştiriyorlardı. Sora ticarî muamelelerine devam etmek için başka yerlere gidiyorlardı. Bu seyahatler ekseriya uzun sürüyor ve birçok tacirler memleketlerini ancak birkaç sene sora tekrar görebiliyorlardı. Fenikeliler ticaret kârlarına korsanlık kazançlarını da ilâve ediyorlardı. Ekseriyetle müdafaası noksan vahşileri basıp mallarını yağma ediyorlardı. Bazı defalar da gemilerine, gittikleri memleketin yerlilerini, tuvalet eşyasına meraklı kadınları çağrıyorlar ve pazarlıklar esnasında birdenbire demir alıyorlardı. Her gemi sahibinin en büyük kaygusu yolunu gizli tutmaktı. Fenikeliler hiçbir zaman ticaret yaptıkları yerleri ve takip ettikleri yolları işaa etmezlerdi. Fenikelilerde rekabet korkusu fedakârlığa kadar varıyordu. Takip ettikleri yolu göstermektense gemilerini karaya vurmağı tercih etmiş birçok fenike kaptanları görülmüştür.

FENİKE MÜSTEMLEKELERİ

Fenike gemicileri, imkân bulabildikleri heryerde müstemlekeler tesis ettiler. Lâkin müstemleke namı altında tamamen muhtelif üç türlü müesses varedır.

Fenikeliler Mısır ve diğer medenî memleketlerde kendilerine mahsus mahalleler teşkil etmekle iktifa ediyorlardı. Bu hususî mahalleler, yerlilerin şehrinden tamamen ayrı, mağazalarını ve pazarlarını serbestçe açabilecekleri bir şekilde idi. Bazı şehirlerde ve meselâ Menfiste bu mahallelerin büyük bir ehemmiyetleri vardı ve beynelmilel ticaretin merkezleri idi.

Medenî olmıyan memleketlerde de Fenikeliler ticaretgâhlar tesis ediyorlardı. Müdafaası kolay bir adacık veya bir burun intihap ediyor ve orada ambarlar, mağazalar, imalâthaneler ve bir mabet inşa eyliyorlardı. Bunlar etraflarına çevrilen bir kale ile muhafaza edilirdi. Bu ticaretgâhlarda hakikî panayırlar kuruluyor ve komşu ahali gelerek alışveriş yapıyorlardı. Fenikeliler buralarda yerleşmiyorlardı.

Ticaretgâhların ahalisi gemiciler ve tacirlerden mürekkep seyyar bir halktı.

Bazı fenike müstamereleri de bilâkis, hakikî müstemlekelerdi. Fenikeliler buralarda şehirler tesis ettiler, yerlileri itaat altına aldılar ve memleketi idare ettiler. Bu müstemlekeler arasında en mühimleri Afrikanın şimali ile İspanyanın cenubunda bulunanlardı.

FENİKE TİCARETİ Fenike ticareti eski zaman âleminin her tarafına yayılmıştı. Çünkü, bu ticaret hem denizden hem de karadan icra ediliyordu. Bütün Asya şehirlerinde Sayda ve Surdan getirilmiş mallar satan Fenikeli tacirler görülüyordu. Hazar Denizini ve Basra körfezini Akdenize rapteden bir kervan şebekesi tesis etmişlerdi. Bu suretle kara ve deniz yollarından gemiler ve develerle bütün dünya mahsulât ve mamulâtı Sayda ve Sura akıyordu.

Arabistandan zamk ve akik, Hindistandan kıymetli taşlar, baharlar, fildişi ve en nadir ağaçlar; Mısırdan at, keten ve pamuk; Afrikadan altın, abanoz, fildişi, devekuşu tüyleri; İspanyadan buğday ve gümüş; Yunan adalarından bakır, beyaz ve renkli mermer, şimal memleketlerinden kalay ve amber; Iraktan kıymetli kumaşlar, halılar, ıtriyat ve hurma; Kafkasyadan madenler ve her taraftan esirler geliyordu.

Esir ticareti Fenikeliler için en kârlı ticaretlerden biri idi. Muharebelerde galip gelen kudretli memleketlerde esir eksik değildi. Başka yerlerde bunlar pahalı satılıyor ve zamanın lüksü, birçok hizmetçiye lüzum gösteriyordu. Sur şehrinin pazar yerlerinde pek çabuk Habeşistan siyahîleri ve Yunan, İtalya, ve Kafkasyadan getirilen beyazlar toplandı. Surlular, muzafferiyetlerden sora esirlerin nerede satıldığını ve hangi yerlerde çocukların, ebeveynleri tarafından, ufaktefek süs eşyasile mübadele edildiğini eyi biliyorlardı. Fenike tacirleri bütün şark saraylarına muhtelif eşya ve esirler satıyorlardı.

FENİKE SANAYİİ Fenikeliler yalnız tacir değil, ayni zamanda büyük fabrikacılardı. Fenikelilerin bugünkü büyük sanayi sahipleri gibi, birçok amelenin çalıştığı, hakikî fabrikaları vardı. Her şeyi çok miktarda ve ucuz bir surette imal ediyorlardı. Bu eşya; vazolar, mücevherler, kumaşlar ve ilâh heykelleri gibi her cinstendi. Fenikeliler, Mısırlıların

dokuma usullerini tekemmül ettirdiler. Bütün Akdeniz memleketlerine tüller ve çok makbul işlemeli kumaşlar satıyorlardı. Yunanlılara ve Etrüsklere, sattıkları mücevherler, gerdanlıklar, kolluklar, broşlar, yüzükler, küpeler, camdan ve mineli çiniden yapılmış heykelcikler, soraları Avrupa milletlerinin ilk tecrübelerine model olmuştur. Bunlar san'at eserleri olmaktan ziyade ticaret eşyası idi. Ayni modelden birçok kopyalar yapılıyor ve yapılışa itina edilmiyordu. Fenikeliler san'atkâr olmaktan ziyade tacir idiler. Yeni ve güzel şekiller icadını düşünmüyorlardı. Modada olan eşyanın taklitlerini yaparak para kazanmakla iktifa ediyorlardı.

En mükemmel fenike sanayii şeffaf cam ve erguvani boya sanayii idi. İptidaî maddeleri kendi sahillerinden tedarik ediyorlardı. Erguvani kumaşların şöhreti Roma İmparatorluğunun son günlerine kadar devam etmiştir.

ALFABE

Ticaret muamelelerinin intizamı için kolaylıkla yazmak, okumak ve hesap etmek icap ediyordu. Fenikeliler, komşuları medenî milletlerden yazı ve hesap ilimlerini öğrendiler. Amelî zekâları da, kendilerini alfabeyi keşfe sevketti.

Sumer ve mısır yazı işaretlerinin bazılarının hecelere, diğerlerinin kelimelere ve ancak bazılarının da yalnız harflere delâlet etmek gibi büyük kusurları vardı. Hatta birçok defalar da bir sada için birçok işaretler vardı. Fenikeliler bu karışık usulü sadeleştirdiler. 22 işaret intihap ettiler. Bu işaretler hecelere veya kelimelere delâlet etmiyordu. Bunlar fenike lisanında ve diğer lisanlarda mevcut sadaların ve telâffuzların ifadesine yarıyan sadalı ve sadasız harflerdi. Bu suretle (M. E. 1200—1000) ilk amelî alfabe vücuda getirildi. Bu, sora Yunanlılar ve Lâtinler tarafından taklit edildi.

FENİKELİLERİN DİNİ

Fenikelilerin dini, esasta hemen hemen Sumerlerin dini gibi idi. Soraları başka dinler de karıştı.

Her Fenike şehrinin bir yüksek ilâhı, bir *Baal*i (Bel) vardı. Bunun her şehirde adı başka idi (Biblosta *Adonis* ve Surda *Melkar*). Baal ile beraber *Astarte* (Kaldenin Istarı) namında aşk ve ilkbahar ilâhesi olan bir mabudeye daha tapıyorlardı. Fakat bunlara *Molok* (Milit = Kıral)

dedikleri bir mabudu da ilâve etmek lâzımdır; buna çocukları kurban ederlerdi, Kurban, ilâhın heykeli önünde flüt ve boru sesleri arasında diri diri yakılıyordu. Valideler de bayram kıyafetlerile kurban merasiminde hazır bulunmıya mecburdular.

FENİKELİLERİN ROLÜ

Fenikelilerin hususî bir medeniyeti yoktu *(Res. 93-95)*; onların en büyük tarihî hizmetleri alfabeyi icat etmeleri olmuştur. Bundan başka, her şeyden evel gemici ve tacir olan bu kavim, eski kavimler arasında vasıtalık vazifesini ifa etmiştir. Sumer, eti, mısır ve ege medeniyetlerinin neşrine yardım eylemiştir. Haberleri olmadan bu medeniyetleri, eşya denklerile bütün Akdeniz âlemine yaymışlardır. Ticaretleri ve müstemlekeleri ile Avrupanın henüz barbar kavimlerinin mürebbiliğini yapmışlardır. Fenikelilerin bu rolü, şüphesiz, girit ve umumiyetle ege medeniyetinin Miletliler ve Foçalıların, neşirde yaptıkları roller ile mukayese edilemez. Hususile girit medeniyetinin yunan san'ati üzerindeki tesiri, doğrudan doğruya Egelere aittir.

XI

İBRANİLER

A. MEMLEKET VE AHALİ

PALESTİN İbranî tarihi sıkı surette *Palestin*e bağlıdır. Bu memleket, Suriye ile Mısır arasındadır. Garptan şarka doğru üç muvazi mıntakaya ayrılabilir: Akdeniz sahili, Yaylâ ve *Şeria* vadisi. Sahilde Karmel dağı, Palestinin şimal nihayetini gösterir *(Harita.13)*.

Şeria ırmağı şimalden cenuba doğru Suriye ve Palestin yaylâsının bir nevi yarığından, hakikî bir uçurumun dibine akar; *Lût gölü*ne dökülür.

Bu küçük içdeniz Akdenizin sathından 400 metre daha alçaktır. Sularında fazla miktarda tuz ve zift bulunduğundan sahilleri ıssız ve oturulmıyacak bir haldedir.

Yaylâ kısmında, eski zamanda ormanlar, dağ yamaçlarında, zeytin ve incir ağaçları ve güzel yaylâklar vardı. Sellerin vücuda getirdiği dereler ilkbaharda feyizli hububat yetiştiriyordu. Bundan dolayı İbraniler çöle nispetle bu memleketi fevkalâde mümbit buldular. Burası onlar için *mev'ut memleket* idi. Memleketin eski ismi ilk sakinlerine nispetle *Kenaneli* dir.

İBRANÎ KAVMİ İbraniler, küçük Samî bir kavimdi. Kabileleri uzun müddet, Mezopotamyadan *Palestin* ve Mısıra uzanan çöllerde göçebe halinde yaşadı. Bilhassa mümbitliği kendilerini cezbeden Palestin ve Mısır hudutlarında dolaşıyorlardı. Nihayet Palestine yerleşmiye muvaffak oldukları zaman hâlâ kabilelere ayrılmış bulunuyor-

lardı. Ancak milâttan 1000 sene evel bir kırala malik olabildiler. Bu suretle İbranî kavmi bir devlet teşkil edebilmiştir.

DİN

Bu kavim diğer kavimlerden dini ile farklı olmuştur. Diğer kavimler birçok ilâhlara ibadet ettikleri ve onları insan veya hayvan şeklinde gösterdikleri zamanlarda İbranîler *Yahveh* veya *Yahovo* namını verdikleri kadirimutlak, çok yüksek, ebedî birtek Allaha inanıyorlardı. Onu kurbanlarla tebcil ediyorlar, lâkin kendisini hiçbir maddî şekilde göstermiyorlardı. Putperestlik, yani heykellere ve resimlere tapmak günahtı. İbranî kavminin imanının zâfa uğramağa başladığı her defa da ortaya peygamberler çıkardı; ilâhî kanunlara itaati ve yabancı putperestlik âdetlerinden nefreti vaız ve tavsiye etmek suretile dinî hisleri tekrar kuvvetlendiriyorlardı. Peygamberler, İbranilere Allahın kendilerile müttefik olduğunu ve İbranilerin Allahın sevgili ve müjdelenmiş kavmi bulunduğunu söylerlerdi.

Yahudiler ölülerini mezarlıkta etleri çürüyünciye kadar bırakırlar, sora kemiklerini hususî lâhitlere koyarlardı (*Res.* 96).

TEVRAT

İbranilerin tarihi, bize, *Mukaddes Kitaplar*ın birinci kısmını teşkil eden "*Ahdi Atik*„ namı verilen, *Tevrat* tarafından hikâye edilmektedir.

Tevrat, bir tarih, bir şiir, bir kanun düsturu ve bir vahiyler ve ilâhiler mecmuasıdır. Onda eski zamanlara ait hikâyeler, Allahın emirleri, Palestinin tarihi ve çok güzel mezamir ve ilâhiler bulunmaktadır. Tevratın bütün hikâyelerinin hakikî kahramanı Allah gösterilmiştir.

Musevî dininden doğmuş olan hıristiyanlık dininde mukaddes tanınan kitaplardan biri de Tevrattır. Bundan dolayı Tevratın hikâyeleri bütün hıristiyanlık âlemince meşhurdur. Bu hikâyeler şairlere ve san'atkârlara ilham vermiş ve vermekte devam etmektedir. Bu hikâyelerin yalnız dinî noktai nazardan değil, edebiyat ve san'at itibarile de fevkalâde bir ehemmiyeti vardır. Tevrat, islâm dininde de mukaddes tanınmıştır.

PEYGAMBERLER

Eski zamanlarda İbraniler kabileler halinde ve peygamberlerin idaresi altında yaşıyorlardı. Peygamber, ailenin reisi idi. Bütün iptidaî kavimlerde olduğu gibi hem rahip, hem hâkim ve hem de kumandan o idi. Hüküm ve kudreti mutlak idi.

Tevratta ilk İbranî peygamberleri olan *Ibrahim* in, Kalde-

nin *Ur* şehrinden çıktığı ve Kıral Hamurabi zamanında (M. E. XXI) yaşamış olduğu mezkûrdur.

İbrahim, Allahın emrile Palestinde Kenan Diyarına gelerek yerleşmiş, İbrahime oğlu *İshak*, ona da *İsrail* namını alan, ikinci oğlu *Yakup* halef olmuştur. O zamandan itibaren İbraniler *Beniisrail*, yani İsrailevlâdı namını almışlardır.

MISIRDA BENİİSRAİL

Kenan Diyarında oturduktan sora, Beniisrail Mısıra giderek, orada yerleşti. Bu muhaceretin İkesusların Mısırı zaptettikleri (M. E. 1680) zaman vaki olmuş olması muhtemeldir.

Tevrat, Beniisrailin Mısıra, Yakubun oğullarından *Yusufun* sayesinde yerleşmiş olduğunu hikâye etmektedir. Yakubun 12 oğlu vardı ki, bunlar soraları Beniisrailin 12 kabilesini tesis ettiler.

Tevrata göre, Yusuf babasının en sevgilisi idi. Yusufu kıskanan kardeşleri onu, evvelâ bir kuyuya atmak suretile öldürmek istediler; fakat bunu yapmadılar, onu Mısıra giden tacirlere sattılar. Bu suretle Yusuf Fir'avunun, büyük memurlarından *Putifar*ın kölesi oldu. Rüya tabirindeki meharetile bu zatin itimadını kazandı ve onun vekilharcı oldu. Lâkin başına bir felâket geldi; Putifarın zevcesi Yusufa iftira etti ve onu hapse attırdı. Bu sıralarda Fir'avun bir rüya gördü: yedi şişman ineği yedi zayıf inek yiyordu. Bu rüyadan fevkalâde korkmuş olan, Fir'avun, Mısırın bütün kâhinlerinin fikrini aldı, lâkin hiçbirisi doğru bir tabir bulamıyordu. Nihayet, Yusufun rüya tabirindeki meharetini işitmiş olduğundan huzuruna celbetti. Yusuf kendisine kolaylıkla rüyayı tabir etti: 7 fevkalâde bereket senesinden sonra, 7 kıtlık senesi gelecekti. Felâketin önüne geçmek için bereket seneleri zarfında kâfi miktarda erzak toplamak icap ediyordu. Yusufun aklına hayran olan Fir'avun onu kendisine başvezir yaptı.

Hakikaten kıtlık geldi, her taraftan Mısıra geliyorlar ve zamanında kıralın ambarlarını doldurmuş olan tedbirli vezirden zahire satınalıyorlardı.

Yakubun oğulları da zahire almak için gelenler arasında idi. Yusuf kardeşlerini şiddetli tedbirlerle denedikten sora kendini tanıttı. Onları affetti ve hâlâ yaşamakta olan ihtiyar babası Yakup ile beraber onları Mısıra celbetti. Kendilerini

Süveyş berzahı civarında *Gessen* arazisine yerleştirdi. Yusuf şan ve şerefe müstağrak olarak 110 yaşında öldü.

BENİİSRAİLİN MISIRDAN ÇIKIŞI

Aşağı Mısırın mümbit arazisinde İsrailin oğulları refaha nail oldular ve çoğaldılar. Lâkin soraları vaziyetleri değişti. Bu değişiklik İkesusların Mısırdan tardına atfolunabilir. İkesuslar zamanında Mısıra yerleşmiş olan Asyalı kabileler, mısır kıralları tarafından şiddetli bir idareye tâbi tutuldular; kendilerine en zahmetli işler yükletildi. Nihayet zulüm ve tazyik o dereceyi buldu ki, Beniisrail, toptan Mısırdan kaçtı ve tekrar Sina çöllerinde serseriyane dolaşmaya başladı (M.E. 1400 - 1200).

İbranî kavmi tarihinin bu devrine *Mısırdan çıkış* namı verilmektedir. İbranîler Mısırdan, *Musa* Peygamberin idaresi altında çıktılar. Tevrat, Musanın tarihini ve Mısırdan çıkışı hikâye etmektedir. Fir'avun Beniisrailin bütün yeni doğan çocuklarının öldürülmesini emretmişti. Bunun üzerine Allah kendi kavmine merhamet etti ve halâskârlık yapacak olan bir çocuğu katliamdan kurtardı. Beniisrailden bir kadın, oğlunu kurtarmak için onu ziftlenmiş bir sepete koyarak Nilin sularına terketmişti. Yıkanmak için ırmağa inmiş olan Fir'avunun kızı, çocuğu gördü, onu sudan çıkarttı, çocuğun adını Musa (sulardan kurtarılmış) koydu. Fir'avunun sarayında yetiştirilen Musa, mısır rahiplerinin bütün ilimlerini öğrendi, akıllı ve kuvvetli oldu; kendisinin İbranî olduğunu da anlamıştı. Bir gün bir Mısırlının Beniisrailden birine fena muamelede bulunduğunu gördü. Mısırlıyı öldürdü. Cezadan kurtulmak için *Turisina* çölüne kaçtı ve çoban oldu. Tevrattaki efsaneye göre orada Allahı kendisine der ki:

" Mısırda bulunan kavminin ıstıraplarını gördüm ve acı feryatlarını işittim; Fir'avunun yanına git ve kavmimi, İsrailin çocuklarını Mısırdan çıkar.„ Musa Mısıra gitti, Fir'avuna müracaat etti, lâkin Fir'avun Beniisrailin gitmesine müsaade etmedi. Bunun üzerine Allah Mısıra müthiş belâlar verdi: Çekirge ve kurbağa yağmurları, suların kan gibi akması, veba, koyu sisler, bütün doğan çocukların ölmesi.... Bunlara *Mısırın 10 musibeti* namı verilmiştir. Dehşet içinde kalan Fir'avun, Beniisrailin Mısırdan çıkmasına müsaade etti. Sora pişman oldu ve onları takip için arkalarından ordu gönderdi. Lâkin Musanın emri üzerine Beniisrail kervanlarına yol vermek için çekilmiş olan Kızıl Denizin suları Mısırlıları boğdu.

MUSA KANUNLARI

İbranî kavminin ilk teşkilâtı Mısırdan çıkmasile başlar. Musa yalnız Mısırdan çıkışı idare eden bir reis değil, ayni zamanda akıllı bir kanun vazedici idi. İsraililerin Mısırdan çıktıkları vakit Yahovaya olan müşterek imanlarından başka bir rabıtaları yoktu. Bu iman esası üzerine Musa, dinî kanunlar kurdu. Lâkin bu, mücadelesiz olmadı ve bütün mukavemetleri kuvvetle kırmıya mecbur kaldı.

İbraniler senelerce Sina çöllerinde dolaştılar, bu esnada Musa, Allahın emirleri olmak üzere kavmine "*On Emirler*" i tebliğ etti. Bu emirler iki taş levhaya hakedilmişti. Bu emirlerin üçü Allaha karşı olan vazifelere, diğer yedisi yakınlarına karşı olan vazifelere aitti.

Diğer dinî ve ahlâkî kanunlar bu emirlerden çıkarıldı. Musa bu emirlerde ikamete, giyinmeye ve sıhhate müteallik en ince tafsilâta girmişti. Bazı hayvanların etini yememek, cumartesi günü istirahat etmek, Mısırdan çıkışı hatırlatan hamursuz bayramı, bu nevidendir.

İbraniler göçebe halinde iken onların mabedi bir çadırdı. Bu çadır ordugâhtan ayrı idi. Çadır bir perde ile ikiye ayrılmıştı. Bir kısmı mukaddes, diğer kısmı mukaddeslerin mukaddesi addolunuyordu.

Kanunların yazılı olduğu taş levhalar bu sonuncu kısımda idi.

İBRANİLERİN PALESTİNE GİRMELERİ

İbraniler 40 sene çöllerde kaldıktan sora Palestin hudutlarına geldiler; Musa 120 yaşında öldü. İbranileri Palestine sokanlar başka reisler olmuştur. İbraniler Palestinde kendilerinden evel yerleşmiş olan kavimlerle uzun muharebelerden sora, orada yerleşebilmişlerdir. Milâttan 1000 sene kadar evel *Kudüs* şehrini payitaht yaparak bir kırallık teşkil eden *Davut* olmuştur. Ondan evel İbraniler, hakikî bir birlik tesis edememişlerdir.

B. DAVUT VE SÜLEYMAN

KIRALLIĞIN BAŞLANGICI

İsrailiiler, düşmanlarına karşı yapmak mecburiyetinde bulundukları muharebelerde daha iyi idare edilebilmek için bir kırala sahip olmak istediler. Bu suretle başlangıcında kırallık

bir kumandanlıktan ibaretti. Davut her şeyden evel bir kumandandı. Kudret ve itibarını kazandığı muzafferiyetler sayesinde temin etti.

İktidar mevkii için ihtilâflar, ihtilâller ve dahilî harpler oldu.

KUDÜSTE DAVUT İsrail Kırallığının hakikî müessisi Davut olmuştur. Güzelliği, cesareti, dindarlığı ve musiki ve şiire olan istidatlarile şöhret kazanmıştı. Eskiden Kenanlıların *Yebus* namında bir kalesi olan Kudüs, Davudun payitahtı oldu. Şehrin vaziyeti çok müsait idi. Davut, Yebusu zaptetti ve onu kırallık şehri yaptı.

ORDU VE MUHAREBELER Kırallığın başlangıcında Davut kendisine ibranî gönüllülerile Palestinli ücretli askerlerden müteşekkil bir muhafız kıt'ası teşkil etmişti. Bu muntazam ve daimî bir ordunun çekirdeği oldu. Davut, bütün kabilelerden 24,000 muntazam asker alıyordu. Her ay 2000 asker geliyor ve kıralın idaresi altında talim görüyordu. Davut bu kuvvetle, o zamana kadar Beniisraili mağlûp etmiş olan kavimleri rametmeğe başladı. Kırallığı, Fırattan Kızıl Denize kadar uzandı. Bu neticeleri istihsal eden muharebeler, imha muharebeleri idi. Davut, katliam etmediği kavimleri çok ağır haraçlara bağladı.

Davut, 40 sene süren bir saltanattan sora öldü. Kendisine halef olarak oğlu Süleymanı göstermişti.

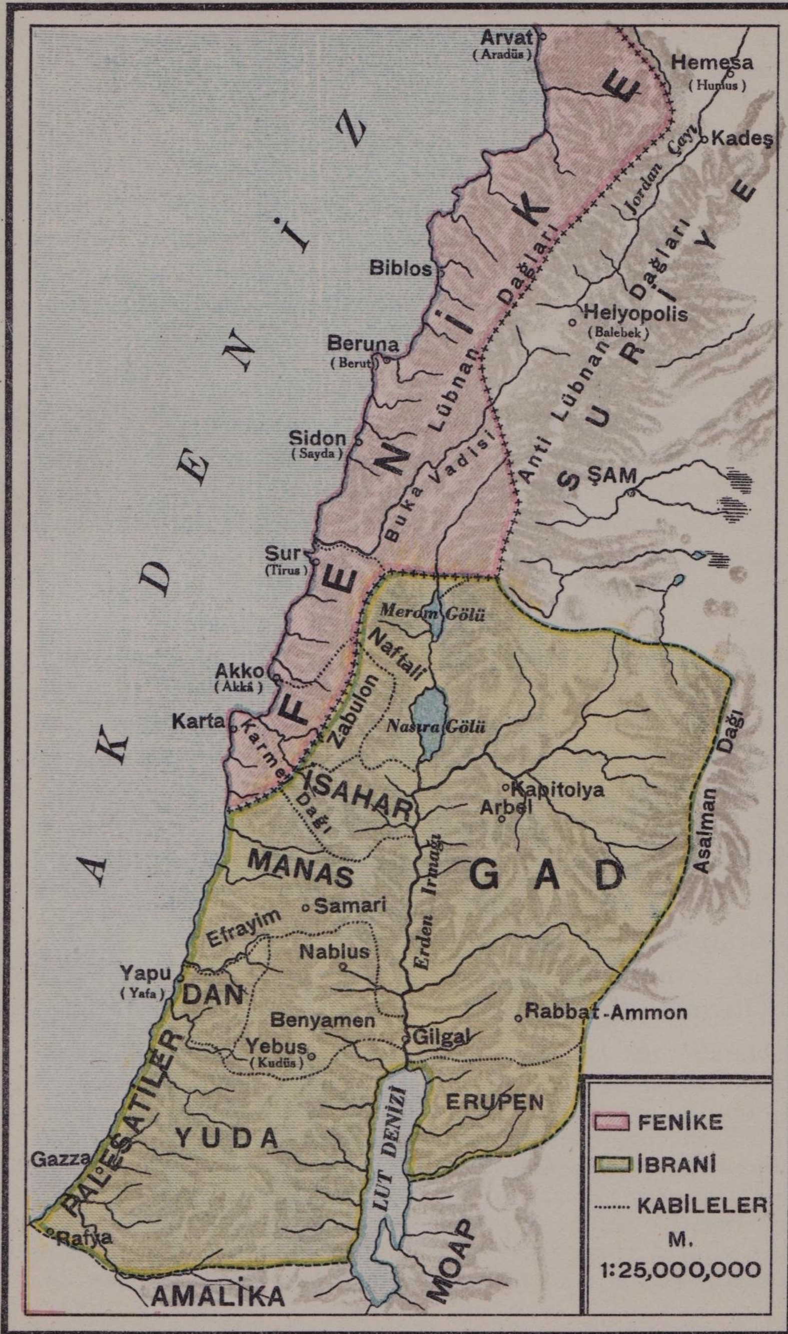
SÜLEYMAN *Süleyman*, sulhperver ve teşkilâtçı bir kıral idi. Adaleti, akıllılığı ve zenginliği ile şöhret kazandı. Ticareti inkişaf ettirdi, payitahtını güzelleştirdi ve Kudüs mabedini inşa ettirdi.

TİCARETİN İNKİŞAFI Kırallığın varidatı ve tâbi kavimlerin verdiği haraçlar, büyük bir debdebe içinde yaşamakta olan, kıralın masraflarına kâfi gelmiyordu. Süleyman, ticarette yeni varidat membaları aradı ve bu maksatla diğer hükümdarlarla dostluk münasebetlerine ve ittifaklara girişti. Bir Fir'avunun kızile evlendi; Sur kıralı ve Arabistanda *Saba* kıralıçasıyla muahedeler aktetti. Saba kıralıçası Kudüse gelerek Süleymanı ziyaret etti.

Bu münasebetler ve Süleymanın mahirane bir surette idame ettirdiği sulh sayesinde ticaret süratle inkişaf etti. Bü-

13

FENİKELİLER ve İBRANÎLER MEMLEKETİ

yük yolların birleştiği noktada bulunan Kudüsün vaziyetinden istifade ederek, Süleyman memleketinden geçen kervanlardan bir geçit vergisi almıya başladı. Bizzat kendisi de kervanlar teşkil etti. Fenikelilerin yardımile Kızıl Denizde, bugünkü *Akabe* körfezinde, *Eziyongaber* limanını inşa ettirdi. Gemileri Hindistan sahillerine kadar gitti. Ticaretten kazanılan servetler büyük nafıa işlerine yaradı.

Bu işler Fenikelilerin yardımile yapıldı, çünkü İsraililer san'atlere vâkıf değillerdi. Süleyman kendisine muhteşem bir saray yaptırdı. Kudüste ***Mescidi Aksa*** yı [1] inşa ettirdi. Kudüs İbranilerin mukaddes şehri haline geldi.

SÜLEYMANIN ADALETİ VE DEBDEBESİ

Süleyman, sarayının büyük salonunda iki altın aslanla tezyin edilmiş ve altın ve fildişinden yapılmış, tahtının üzerinde bizzat adaleti icra ediyordu. Bu merasim, köylerin kapıları önünde hükümlerini veren hâkimlere alışmış olan bir kavim üzerinde büyük bir tesir icra ediyordu. Süleymanın âlim, akıllı ve âdil bir hükümdar şöhreti vardı.

Bununla beraber Süleyman debdebeyi de seviyordu. Muhteşem sarayında kalabalık bir maiyeti vardı, bütün su kâseleri ve sofrasına konan tabakalar en sâf altından yapılmıştı. Süleymanın lüks sevdası haddinden fazla idi. Saltanatının son senelerinde kavmini vergilerle bunalttı. Hatta Beniisrail arasında yabancı mezheplerin yerleşmesine de meydan verdi. Bu yüzden tekrar ihtilâller başladı. Süleyman öldüğü vakit (M. E. 930) kırallığın refahı çok sarsılmıştı.

AYRILIŞ

Süleymanın ölümü İbranî Kırallığının dağılması neticesini doğurdu. Şimal kabileleri cenup kabilelerini (*Bünyamin* ve *Yahuda* kabilelerini) zaten

[1] Süleymanın yaptığı mabedin mahalli bugün kat'î olarak malûm değildir; ancak Kudüste müslümanların "Haremişerif„ dedikleri saha dahilinde olduğu muhakkaktır. Bu sahanın bir tarafında bulunan büyük taşlardan yapılma temel duvarı, yahudi an'anesine göre mabedin bakıyelerinden sayılır; mutekit Yahudiler, dünyanın her tarafından oraya gelip dualar okuyarak ağlaşırlar. Süleymanın mabedine Tevrat "Heykel„, Kur'an ise "Mescidülâksa„ namını vermiştir. Buna binaen metinde "Mescidi Aksa„ denilmektedir. Fakat Harem dahilinde, bizans kilisesinden tahvil edilmiş bir camiye de bugün hususî olarak "Camiülâksa„ namı verilmektedir.

çekemiyorlardı. Kanunen veliaht olan Süleymanın oğlunu tanımadılar. Kendilerine bir başkasını kıral intihap eylediler.

Bu suretle iki kırallık oldu : *Samiriye* de on şimal kabilesini ihtiva eden *Israiliye Kırallığı* ve Kudüs şehrile Yahuda ve Bünyamin kabilelerini ihtiva eden *Yahuda Kırallığı.*

İsrailiye Kırallığı takriben iki asır ve Yahuda Kırallığı üç buçuk asır devam etti. Her ikisinin de tarihi, aralarında cereyan eden mücadelelerden başka askerî ve dinî ihtilâller, Mısırlıların ve Asurluların istilâlarile doludur.

Yahudayı evvelâ Mısırlılar tehdit ve (M. E. 925) Kudüsü yağma ettiler. İsrailiye Kırallığının sukutundan sora ise, Yahuda memleketi Mısırlıların ve Asurluların muharebe meydanı oldu. Asurlular Kudüse girdiler ve kırallarını haraca bağladılar. Babil Kıralı Nabukodonosor Kudüsü (M. E. 586) zabıt ve tahrip etti. Yahudiler esir olarak Babile götürüldü. İran hükümdarı Kurus (Keyhusrev) kendilerine Kudüse gerigelmek ve Mescidi Aksayı yeniden inşa etmek müsaadesini verinciye kadar, 70 sene, Babilde kaldılar.

Yahudilerin esaretleri zamanındaki ıstırap ve şikâyetleri şu şiirde ifade edilmiştir : " Babil ırmaklarının kenarında oturduk, ve Siyonu düşünerek ağladık. Harplarımız ırmak kenarlarındaki söğüt ağaçlarına asılı idi ve bizi getirenler derlerdi ki : Bize Siyon ilâhileri söyleyiniz.. Lâkin yabancı bir toprakta ilâhiler nasıl terennüm edilebilir... Ey Kudüs ! Seni unutursam sağ elim beni unutsun. Ey Kudüs ! Eğer fikrimden çıkarsan ve bütün sevinçlerim sana ait değilse dilim damağıma yapışsın, kalsın. Ey Babilin kızı ! Felâket senin üzerine olsun ! Yaptığın fenalıkları sana yapacak ve çocuklarını alıp başlarını taşlarda kıracak olan kimseler mukaddes olsun !... „

C. YAHUDİLİK VE HIRİSTİYANLIK

Kurus tarafından serbest bırakılan İsraililer, Babil esaretinden döndükleri vakit artık siyasî bir ehemmiyeti kalmamış, başkalarına haraç veren ufacık bir kavimden başka bir şey değildi.

Lâkin Peygamberler sayesinde din muhafaza edilmişti.

Harabeleri tamir edilen Kudüs tekrar bir dinî hayatın ocağı oldu. Kudüs, bunu takip eden devirde çok mühim bir rol daha oynadı. Hıristiyanlığın doğduğu yer oldu.

Palestin, sırasile, İranlıların, İskenderin, Romalıların (M. E. 70) eline geçti.

Kudüs, Roma idaresinde iken *Isa* dünyaya geldi.

Yahudiler, Romalılara isyan ettiklerinden (M. E. 70) katliam edildiler. Ondan soradır ki, Yahudiler, dünyanın her tarafına yayıldılar.

EDEBİYAT, SAN'AT

İbranilerin siyasî büyük rolleri olmamıştır. İbranilerin hiçbir san'at ve medeniyet eserleri de yoktur.

İbranilerin dinleri mühim olmuştur. Onlar, Yahova dedikleri *tek Allaha* inanırlardı.

İbranilerin, Tevratı, yegâne edebî eserleridir. Tevrat hakikaten yüksek bir edebî eserdir.

XII

İRAN

A. UMUMÎ MALÛMAT

1. İRANIN COĞRAFÎ VAZİYETİ VE İKLİMİ

Tarihî İran muhiti Dicle ve Fırat vadilerile İndüs ırmağı arasında uzanan geniş sahadır. Bütün İran dört taraftan yüksek dağlarla çevrilmiş bir yaylâdır. Şimalde *Alan dağları* (Kafkaslar) Hazar Denizi, Öküz ırmağı ve cenupta Basra körfezi, *Umman Deniz*i vardır *(Harita. I4).*

İran hava ve iklim itibarile o kadar muhtelif mıntakaları ihtiva etmektedir ki, umumî bir tarif hiçbir şey ifade etmez. Dünyanın hemen en güzel yerlerile yaşamıya en az müsait kısımları bu kıt'ada birleşmiş denilebilir. Hazar Denizinin İran yaylâsına müteveccih dağlık sahillerinin manzarası güzel ve tatlıdır. Bu dağların *(Alburz)* şimal mailesinde iklim, gayet mutedildir. Toprak her türlü meyvalar ve çiçekler yetiştirir; etraf yeşil ormanlar ve mer'alarla örtülüdür. İranın şimalindeki bu güzellik cenuba doğru inildikçe kuraklık ve hararetin verdiği bir hastalık ve sefalet içerisinde kaybolur. Yaylânın iç tarafları bütün manasile çöldür. Şimal mıntakası için o kadar yüksek bir saadet olan Alburz dağları, kendisinden uzaklaşan yerler için serin ruzgârları tutan, yağmurları geriçeviren bir duvar haline gelir. Zaten yaylâyı kuşatan bütün dağlar bu tesiri yapmaktadır.

İranın iç taraflarına doğru çöllere yakın yerlerde, badisemum denilen zehirli ruzgârlar eser. Ağır bir ruzgâr dalgası

insanı birdenbire boğmaya müsaittir. Yağmur toprağa inmeden havada tebahhur eder. Şarka doğru imtidat eden çöllerde yazın hararet nekadar şiddetli ise kışın soğuk o derece müessirdir. Cenupta Basra körfezi ve Umman sahilleri iklimce hattıistivanın altında bulunan Afrika sahillerinden farkedilmez. Hava sıcak ve kurudur. Bu kuruluk, o havaliye alışmıyanlar için vahameti mucip olur.

2. İRAN ADININ MENŞEİ

İran ismi, *Eran* şeklinde telâffuz edilirdi. İran hudutları içindeki muhtelif kavimler ve memleketler hakkında kullanılmış olan *Arya, Aryana, Aryane* isimleri ayni asıldan çıkmıştır.

Bu isimler türkçede tevkire ait bir kıymet ifade eden *Er* (erkek, mert, hakikî insan, kahraman) kelimesinden alınmıştır.

Şarktan garba yayılmış olan muhtelif türk dalgalarının içlerine girdiği bütün Avrupa kavimlerinin tarihlerinde bir er, yahut *ar* unsuru kavim, kabile ve eşhas isimlerine karışmıştır. Anglosaksoncada âr, iskandinavya lisanında *aer*, şeref ve muzafferiyet demektir.

İrlanda lisanında er muhtelif kullanışları arasında, büyük, asil, eyi manalarına geldiği gibi tıpkı türkçedeki medlûlü ile er ve kahraman manasına da kullanılır. İrlanda ismi ayni tabirden teşekkül etmiştir.

Avrupalıların İran ve Arî kelimesi üzerindeki telâkki ve taksimleri tamamile yanlıştır.

3. İRAN IRKI VE İRANIN TARİHÎ DEVRELERİ

IRK İranlılık bariz bir halde teessüs ettiği tarihe kadar iki safha geçirmiştir. Birincisi istilâ ve muhaceretler devridir.

Ortaasya, Hint ve Kalde taraflarından gelen muhtelif kavimler İranda yerleşmişlerdir. Bu safhada iranlılık ancak coğrafî bir mana ifade eder.

İkinci devrede lisan, din ve an'anat noktai nazarlarından geçirilen istihaleler müşterek bir iranlılık vücuda getirmiştir.

M. E. VI ıncı asırda ırkî vasıflar mevzubahs olmaksızın yalnız lisan, yaşayış ve din şartları itibarile değişen bir cemiyet iranlılığı temsil etmiştir. Fakat her halde İranda, en ziyade münteşir unsur Ortaasyadan gelen ve Elamlılar zamanından kalan Türklerdi.

Müşterek vasıflara malik bir iran ırkı yoktur. Bugün bile bazı lehçe farklarile ayni lisanı konuşan umumî kütlenin ırkî hususiyetlerde inkısama uğraması tarihî bir birliğin ancak dinî ve siyasî rabıtalarda aranması lâzımgeldiğine delâlet eder.

TARİHÎ DEVİRLER Klasik iran tarihi beş devreye ayrılmıştır. Bunları yakından uzağa doğru şu tarzda sayabiliriz:

1 — Son zamanlar
2 — Sasaniler Devri
3 — Partlar Devri
4 — Akamanışlar (Kiyaniyan) Devri
5 — Metler Devri ve ona takaddüm eden zamanlar.

İran kıt'asının siyasî tarihi, milâttan evel VII inci asırda çıkan bir Met Hanedanile başlar. Bundan evel bütün İrana hâkim olan Elamlılar ve Asurlular idi. Şarkında da türk hanlıkları nüfuzu vardı.

Milâttan 25 asır evel Ortaasyadan İrana gelen yeni türk göçlerinin önde giden kafileleri Hazar Denizi sahilleri boyunca *Aras* ırmağına doğru uzandılar. Yollarının üzerinde bazı Dolmenler vücuda getiren bu insanlar bir tunç san'ati ile beraber altın eşya ve çanak çömlek gibi levazım naklettiler. Ortaasyanın ehlî hayvanlarını da bunlar getirmişlerdir.

500 sene sora (M. E. 2000) diğer bir türk istilâsı ilk dalgayı takip etti. Evel ve sora gelen bu türk kabileleri İranın merkez yaylâsına girdiler. Bunlar arazi üzerinde yerleştikten sora uzun müddet kendi ferdî ve müstakil vaziyetlerini muhafaza ettiler. Muhtelif kabilelerin siyasî bir kuvvet halinde toplanmaya başlaması Asurlular tarafından gördükleri tazyikler üzerinedir.

Milâttan evel XII inci asırda asur orduları İran yaylâsına girdi. Burada Elamlılara ve sair türk kabilelerine tesadüf ettiler.

Asurluların daimî bir mücadele halinde bulundukları garbî ve şimalî İrandaki kabileler arasında, *Parsuvalarla Metler* de vardı. İşte bu son kabilenin reisidir ki, mütecanis kabileleri kendi hakimiyeti altında toplamağa muvaffak olmuştur.

B. METLER

ASURLULARIN TECAVÜZLERİ

Tarihte Met ve Parsuva isimlerinin meydana çıkması Asur Kıralı İkinci Salmanasarın (M. E. 837) de yaptığı bir seferle alâkadardır. Parsuvaların yurtları *Zap* ve *Diyala* sularının membaları arasındaki mıntaka idi.

Burada 27 beylik vardı. Bu vaziyet Parsuvaların dağınık bir kabile hayatı yaşadıklarını gösterir.

Metler bu mıntakanın şarkında ova kısmını işgal ediyorlardı; zamanlarına göre muntazam bir cemiyet teşkilâtına maliktiler. Ahali, asker, çiftçi, amele, çoban gibi birtakım zümrelere ayrılmışlardı.

Metler umumî surette sürü ve davarlarile geçinirlerdi. Kendilerinin atları, sığırları, koyunları ve keçileri vardı. Bekçi köpekler beslerlerdi. Bir yerden bir yere göçtükleri zaman arabalara binerlerdi; arabaların tekerlekleri — şimdiki kağnılar gibi — kalın ağaç kütüklerinden yapılırdı.

Asurlular Medya üzerine ikinci defa olarak büyük bir akın yaptılar. Şiddetli bir muharebede Metleri mağlûp ettiler (M. E. 824-812). Metler, her sene haraç vermek şartile sulh yapabildiler. Fakat, bu hal onlara ağır geldi; şartı bozdular. Asurlular tekrar Medyaya girdiler. Bu defaki muvaffakıyet o kadar büyük olmadı.

Bu devirde Medya üzerine yedi defa asker sevkedildiği mazbuttur. Bu tarihî kayıt Metlerin düşmanlarına karşı son derece mukavemet ettiklerini gösterir.

Üçüncü Tiglat - Palasar asur tahtına oturduktan sora (M. E. 745) ilk işi *Medya* yı istilâ etmek olmuştu. Bu istilâ Medya için hakikî bir felâket oldu. Tiglat - Palasar Metlerin memleketlerine girince selefleri gibi karşısında birleşmiş bir kabileler, oymaklar ordusu buldu. İki taraf ta taarruz ediyordu. Neticede yine Asur payitahtına binlerce esirler ve birçok ganimetler getirildi.

Bundan sora Medya büyük bir ihtilâl neticesinde baştanbaşa yağma ve tamamile tahrip edildi. Medya bu felâketler içinde varlığını kaybetmedi. Bilâkis daha soraki bir inkişafa hazırlanıyordu.

ARBAK

Metler Asurluların tahâkkümü altında kaldıkları sırada içlerinden *Arbak* (Asker beyi, başbuğ, er beyi, yahut er bey) unvanını taşıyan bir kumandan çıktı. Bu adam, Metleri yüksek idaresi altında birleştirerek Asurlulara isyan etti; ve Asura yürüdü. Muvakkaten Ninovayı işgal etti (M. E. 788).

Yunan müelliflerinden Kinitli *Sitezya* (Ctesias) ya göre, Büyük Met İmparatorluğu (Arbak) la beraber ortaya çıkar; ve ondan sora Kurusun, yani ilk İran Devletini tesis eden Keyhusrevin zamanına kadar devam eder. Son bir asır zarfında yapılan tetkikler Sitezyanın Arbak Hanedanı diye zaptettiği isimlerin muayyen bir hükûmdar ailesini temsil etmediğini göstermiştir. Bu isimler Medya dahilinde bazı küçük ve mahallî beylikleri idare eden muhtelif reislere aittir. Medya Devleti Arbakın vefatından 56 sene sora *Dayakko* adında biri tarafından tesis edildi. Arbak, M. E. 764 senesinde ölmüştür.

DAYAKKO

Dayakko hükümdar hanedanına mensup değildi. Kendisi kabileler arasında derin bir adalet ve hakşinaslık duygusile mütehassis bir adam diye tanındı. Metler, onu hükümdarlığa intihap ettiler. *Hangmatana*-nın, (Ekbatan - Hemedan) Metlerce payitaht ittihaz edilmesi Dayakkonun intihabından soradır. Milletinin ruhuna nüfuz etmeği bilmiş olan bu adam, hükümdarlık zamanını (M. E. 708-655) met kabilelerinin müttehit bir millet halinde birleşmesini temine hasretti. Asurlular bu esnada bütün faaliyetlerile Elamı ve Babili ortadan kaldırmaya, buraları kendi memleketlerinin hududu içine almaya çalışıyorlardı. Metler aleyhinde yaptıkları yegâne hareket bir aralık *Ellipi* (Kirmanşah) tarafına tecavüz etmek oldu. Memleketin diğer tarafları yarım asır sükûnunu muhafaza etmişti. Bununla beraber Medya tam bir istiklâl kazanabilmiş değildi; Dayakko az çok kuvvetli bir devlet esası vücuda getirmesine rağmen, memleketi Asurlulara verdiği vergiden kurtarmaya muvaffak olamamıştı.

DAYAKKONUN HALEFLERİ-FRAURT

Dayakkonun halefleri, *Fraurt*, *Kiyaksar* ve *Astiyağ* dır. Fraurt, M. E. 655 te babası Dayakkonun yerine geçti. Kendisinin hükûmdarlığı yirmi iki yıl sürmüştür. Fraurt bu uzun zamanı hemen baştan nihayete kadar, Perslerle meskûn yerleri met bayrağı altında birleştirmek mücadelesile geçirdi. Maksat, millî ve coğrafî birliği temin etmekti. Bu işi muvaffakıyetle bitirdikten sora vatanını bütün bütün Asurun tahakkümünden kurtarmak istedi. Fakat bunu yapamadı. Asur hudundunda giriştiği bir muharebede maktul düştü (M. E. 633).

KİYAKSAR-NİNOVA MUHASARASI-İSKİT İSTİLÂSI

Frautun yerine geçen Kiyaksar mahdut bir zaman içersinde Asur süvarilerinden pek çok fazla ve silâhça, terbiyece onlardan kat kat üstün bir ordu yetiştirdi. Metler, ilk fırsatta silâhlarını huduttan uzattılar (M. E. 625). Asur istilâ ve Ninova muhasara edildi. Fakat talih yeni bir engel meydana çıkardı. Ninovanın açlıkla teslim olması artık bir gün meselesi halinde iken Cenubî Rusya tarafından gelen İskit türklerinin Medyaya girdikleri işitildi.

Metler vatanlarını kurtarmak için muhasarayı bozdular; ayaküstü bir musalâha yaparak kendi sınırlarına geçtiler. Metler gelinciye kadar iskit ordusu Derbentlerden Alan dağlarını aşmış, Azerbaycana girmişti. Kiyaksar, *Urmiye* gölünün şimalinde İskitlere tesadüf etti.

İskitler zaten yorgun bir haldeki Metleri bir günde mağlûp ettiler. Kiyaksar, galiplerin tekliflerini dinledi. Fakat kabul etmedi. İskitler memleketi baştanbaşa yağma etmeğe başladılar.

İskit ordusu, Medyada yerleşmişti. Akın sahaları buradan Mısır hududuna kadar imtidat ediyordu. İstilâ senelerce devam etti. Kiyaksar kendi yurdunda İskitlerin esiri gibi yaşıyordu. Bir gün aldığı bir tedbir ile İskitlerin başbuğunu öldürttü. İskitler başsız, dağınık ve meyus bir mukavemetten sora etrafa dağıldılar (M. E. 607).

NİNOVANIN SUKUTU

Artık her şey tabiî haline avdet etmişti. Kiyaksar, memleketi İskitlerin istilâsından kurtardıktan bir müddet sora Asurlulara karşı babil hükümdarı *Nabupolasar* la birleşti. İntikam ve kurtuluş dakikaları gelmişti; met, babil orduları Ninovanın etrafını çevirdiler (M. E. 606). Muhasara uzun ve şiddetli oldu. Asur

Kıralı *Sarokos* bütün ümitlerin mahvolduğunu görünce kendisini yanan bir odun yığını üzerinde alevler içine attı. O gün, Asur İmparatorluğu tarihten siliniyordu.

Yapılan muahede mucibince Babil Devleti cenupta Babilonya ve Kaldeyi ihtiva eden küçük bir kırallık halinde varlığını muhafaza etti. Diclenin membaından Kızılırmağa kadar olan saha Metlere terkedilmişti. Burada Lidyalıların hududu başlıyordu.

LİDYALILARLA HARP

Kiyaksarın büyük muvaffakıyetleri Lidyalıları kuşkulandırdı. Muhtelif vesilelerle Metleri ister istemez harbe sürüklemek mecburiyetinde bıraktılar.

Kiyaksar garba yürüdü. Kendisine mukavemet gösteren yerleri kolaylıkla zaptettikten sora Lidyalılarla karşılaştı. Lidya o zaman Mermanatlardan *Alyat* ın idaresi altında bulunuyordu. Muharebe zarurî fasılalarla altı sene devam etti. İki taraftan hiçbiri kat'î surette mağlûp olmuyordu. Tabiî bir hadisenin yaptığı tesir, musalâhanın aktine sebep oldu: Bir gün Güneş tutulmuştu!

Kızılırmak iki memleket arasında tabiî bir hudut olarak kabul edildi. Bundan bir yıl sora Kiyaksar kendi yerini Astiyağa bırakarak vefat etti (M. E. 584).

Kiyaksar, kelimenin bütün kuvvetile azmi ve iradesi yerinde, kudretli bir ıslahatçıdır. Zamanında met ordusu daha evel kendisini mağlûp eden asur ordularını bitirecek bir derecede intizam buldu; ve bu intizam ona Anadolunun yarısını kazandırdı.

ASTİYAĞ VE TEREDDİ

Maalesef halefi Astiyağ ihtişam ve debdebeden başka bir şeye aklı ermiyen zayıf bir adamdı. O, Hangmatana sarayını boyunlarından altın zincirler sarkan kırmızı elbiseli nedimler ve musahiplerle doldurdu; birtakım merasimle zaman geçirdi. Birdenbire tereddinin son derecesine düşen bu saray, ahalinin nazarında menfur bir debdebe yuvası olmuştu. İlk pers hükümdarı Kurus(Keyhusrev) askerile Medyaya girdiği zaman ahalinin yaptığı iş, kendisinin tabiiyetini kabul etmekten ibaret kaldı.

C. PERSLER

AKAMANIŞ DEVLETİ Parsuvaların Diyala ve Zap vadileri arasında yaşadıklarını gördük. Parsua ismi soradan muhtelif milletler arasında *Pers*, *Furs*, *Fars* gibi şekillere girmiştir. Persler zamanla daha cenuba inerek *Sus* ve *Pazargat* taraflarında yerleşmişlerdi. İçlerinden bir aile diğer bütün kabileler ve ahali üzerinde büyük bir nüfuz kazanmıştı. Bu ailenin reisi *Akamanış* unvanını taşıyordu. Akamanış Oğulları Asurluların yıktığı Elam Devletinin enkazı üzerinde yerleştiler. Asurbanapal Elamın payitahtını tahrip ettiği sırada Akamanışın oğlu *Teispes*, Susun şarkındaki *Anzan*, yahut *Anşan* şehrinde hükûmet sürüyordu. Birazsora bütün şarkî Elamı eline aldı; ve kırallığını ilân etti. Şark tarihlerinin *Keyaniyan* unvanile tesbit ettikleri hanedan işte bu Akamanış ailesile başlar. Teisbes'ten sora gelen iki hükûmdarın isimleri Kurus ve *Kambis* tir. Kalde mahkûkâtında *Ceyıhpik* (Tcheichpik), *Kuraş* ve *Kambujya* tarzlarında görülen bu isimler, klasik iran tarihlerinin *Keykubat* ve *Keykâvus* adları ile karşılaşmaktadır.

KURUS Anzan Kırallığı metlerin tabiiyeti altında bulunuyordu. Akamanışın torunlarından Kurus (Keyhusrev = İkinci Kurus) kıral olur olmaz Met İmparatoru Astiyağa isyan etti (M.E. 553). Met ve pers orduları birkaç defa çarpıştıktan sonra Metler Kurusa teslim oldular(M.E.550). İmparatorun kızını alan Kurus her suretle Metleri ve Persleri birleştirmiş oluyordu. Ordu evelce olduğu gibi bu aile zamanında da Metler ve Perslerdan teşekkül etti. Bütün kumandanlar ve hükûmet adamları evelkinin ayni idi. Birçok muasır milletler nazarında Metler ve Persler daima Metler namını muhafaza ettiler.

LİDYA SEFERİ Lidya Kıraıl Krezüse göre şarkta büyük bir kuvvetin teessüsü Lidyanın istikbali için pek vahim olabilirdi. Bunun için Krezüs, Kurus aleyhine Mısırda ve Babilde gizli ittifak müzakerelerine girişti; ve Yunanda kendi lehine teşebbüslerde bulundu. Şarka tecavüze hazırlandı. Tam bu sırada idi ki, Kurus, ordusile Kalde üzerinden Kapadokyaya yürüdü. Lidya hudutları boş değildi. Derhal toplanan Lidya ordusu Kurusu Kapadokyada karşıladı (M. E. 546). Kızılırmağın şarkında yapılan ilk çarpışma,

Kurusun yorgun askerini zedeledi. Bunun üzerine Kurus üç aylık bir mütareke teklif etti.

Bu teklif Krezüsün de işine geldi; müttefiklerinin yardımını temin için onun da zamana ihtiyacı vardı.

Mücadele yeniden başladığı zaman Lidyanın üç aylık mütarekeden kuvvetçe hiçbir istifade edemediği anlaşıldı. Bir gün sabahtan akşama kadar devam eden şiddetli bir muharebeden sora Krezüs ordularını Kızılırmağın garbına çekmeğe mecbur oldu.

İkinci bir muharebe Krezüsün ordusunu bütün bütün perişan bir hale koydu. Krezüs dermeçatma bir askerle payitahtı *Sart* (Sardes) kalesine kapandı. 14 günlük bir muhasara neticesinde burası da zabıt ve Krezüs esir edildi. Artık Kurus Anadolunun mühim bir kısmına hâkim olmuştu. Kurusun Lidyalılara karşı kazandığı zafer tarihte yeni bir devir açmıştır. Krezüsün üç senede hazırladığı ordunun birkaç günde mahvolması (Met-Pers) tefevvukunu bütün dünyaya tanıttı. Bilhassa şark hükümdarları kendi zâflarını anladılar. Met hanedanının sukutile Lidya payitahtının zaptı arasında dört sene geçmiştir. Kurus bu zamana kadar, büyük babaları gibi Anzan Kıralı unvanını muhafaza ediyordu. Kendisinin Pers Kıralı namını alması Lidyanın istilâsına tesadüf eden 546 senesindedir.

ŞARK SEFERİ

Kurus, kumandanlarından birini Anadoluda bırakarak İrana döndü. Fakat orada durmadı; Türkeline (Türkistan) geçti.

Kurusun bu akından maksadı her şeyden evel memleketin birliğini tamamlamaktı. Kurus, ilk defa *Baktriyana* hücum etti. Baktriyanlılar Kurusun Astiyağın damadı olduğunu işittikten sora hükümdarın kendilerine yabancı olmadığını anladılar; silâhlarını bıraktılar. Baktriyanın iltihakı *Mervi*, *Harizmi*, *Soğdiyanı* (Buhara — Semerkant) arkasından sürükledi. Kurus bütün Sir ırmağı üzerinde birçok kaleler yapmıştır. Bunlardan en meşhuru yunan müelliflerinin *Kiropolis* (Cyropolis=Kurus şehri) dedikleri "*Ura Tübe*„ kalesidir.

SAKALARLA MUHAREBE

Kurus hareketini Sicistana kadar temdit etti. Burada yaşıyan Sakalar servetleri ve kahramanlıklarile meşhurdular. Sakalar kendilerine teklif edilen kayıtsız ve şartsız tabiiyeti reddettiler.

Muharebe başladı. Sakaların hükümdarı *Amorgez* esir düştü. Kurus muvaffakıyetinin kat'î olduğunu zannediyordu. Biraz sora yanıldığını anladı. Amorgezin zevcesi topladığı 500 bin kişilik bir kuvvetle Kurus ordusuna hücum etti. Bunlardan iki yüz binini kadın muharipler teşkil ediyordu. Kadın, erkek bir arada, omuz omuza vuruşan Sakalar Kurusun ordusunu iyice hırpaladılar; ve birçok esir aldılar. Muharebe Sakaların lehine neticelendi. Amorgezin zevcesi bu esirleri kocasile mübadele etti. Daha fazla mukavemet imkânsızdı. Sicistan Beyliği her yıl muayyen bir vergi vermek şartile musalâhayı kabul etti. Bu itilâf Sakaları imparatorluğun şarktaki cephesini muhafaza eden bir kuvvet haline koymuştu. Türkelinde yapılan iş, İran ve Medyanın şark hudutlarını tam bir emniyet altına almıştı. Bütün Türkeli seferi altı sene devam etti (M. E. 545 - 539). Bundan sora Babille anlaşmak lâzımgeliyordu.

KALDE SEFERİ Perslerin ve Metlerin 10 senedir geçirdikleri büyük inkılâp hayatı karşısında Kalde, mazinin ihtişamına gömülmüş bir ölü idi. Ahali daha ziyade dinlerile meşguldüler.

Eski Kalde *Muğ* larile Beniisrail papazları biribirlerile kehanet, ayin ve malûmat yarışı yapıyorlardı. Bir kâhinenin oğlu olan Kıral *Nabonit* devletin idaresini oğluna bırakarak bir köşeye çekilmişti.

Kâhinler herkesten ziyade Nabonidin üzerinde nafizdiler. Onu elleri içinde bir oyuncak gibi kullanıyorlardı. Kurus orduları huduttan göründüğü zaman (M. E. 538), Nabonit memleketi kurtarabilmek için her taraftan kâhinleri topladı. Mabutlara kurbanlar takdim ederek milletin günahlarını çıkarttılar.

Memleketin diğer yerlerinde bulunan mabutlar büyük bir itina ile hükûmet merkezine nakelidiliyordu. Kurus dindar ahalinin mabutlarına karşı son vazifelerini yapmalarına mâni olmadı. Kendilerine birkaç haftalık zaman bıraktı. Babil, müsademesiz ve harpsız alındı. Babilin düşmesi üzerine bütün imparatorluk en ufak bir heyecan, bir sarsılma hissetmeden Kurusun idaresine intikal etmiş oluyordu. Süryaniler, Araplar, Fenikeliler memleketin geçirdiği inkılâbı ancak yıllık vergilerinin dünkü metbuları yerine ondan

daha kuvvetli bir efendiye ödenmesi yolunda tefsir ettiler. Kurus Babilin de kıralı olmuştu.

YAHUDİLERİN SERBEST BIRAKILMASI

Kurus, Babil hazinelerini açtırarak Kudüs mabedinden getirilen altın ve gümüş vazoları Sargonun Palestinden naklettiği Yahudilere verdi. Onlara bu vazolarla beraber hürriyetleri de iade edilmişti. Yahudilerden bir kısmı yıkılan mabetlerini ihya için vatanlarına döndüler. Kurusun Palestin menfilerine karşı iltizam ettiği himayede iki amil aranmıştır: Birincisi Babilin zaptında Yahudilerin gösterdikleri yardımdır. İkincisi Palestinde Mısırla Pers İmparatorluğu arasına minnettar bir unsurun girmesinden kazanılacak siyasî faydadır.

KURUSUN SON GÜNLERİ

Kurusun Babili aldıktan soraki hayatı bütün tafsilâtile tarihe geçmemiştir. Malûm olan bir şey varsa kendisinin son günlerde yeniden Türkelile uğraşmağa mecburiyet görmesidir.

Kurus, tarihin en bariz simalarından biridir. Zamanında Met - Pers İmparatorluğu Türkelinden Akdenize kadar uzanıyordu. Vefatı 528 yahut M. E 529 senesindedir.

KAMBİS (KEYKÂVUS)

Kurus, tahtını büyük oğlu *Kambise* bırakmıştı. Fakat Kambis bütün imparatorluğa tevarüs etmiyordu. Kurus, Met hükümdarı Astiyag'ın kızile evlendiği zaman, bu kadının ilk kocasından iki oğlu vardı. Kurusun da kendisinden bir erkek çocuğu oldu. Kambisin anası ayrı idi. İmparator son şark seferinde ölmek üzere iken üvey oğullarını *Barkanlar* ve Derbisler [1] üzerine *satrap* tayin etti. Baktriyan, Harizm, *Partiya* ve *Karmani (Kirman)* taraflarını, yani şarkî İranı da yurtluk olarak kendi oğlu *Semerdis*e verdi. İmparatorluğun diğer kısımları Kambis'e kalıyordu. Metler Semerdisi kendi hükümdarlarının meşru halefi tanıdılar. Bu vaziyet Met ve Pers hanedanını yeniden ikiye bölüyordu. Kambis üvey kardeşini esrarengiz bir surette öldürttü. Semerdisin ölümünden kimse haberdar değildi. Türkelinde bir kaleye konularak muhafaza edildiği halka telkin olunmuştu.

---

[1] Barkanlar hakkında malûmat yoktur. Derbislerin Pencap tarafında yaşadıkları zannediliyor. Kurustan beş asır sora yunan müelliflerinin Hırkanya civarında bulunduklarından bahsettikleri Derbiklerle bunlar arasında münasebet bulunup bulunmadığı meşkûktur.

Kambis dört sene kadar kendisine itaat etmek istemiyen vilâyetleri yatıştırmakla uğraştı. Ondan sora yine fütuhat başladı.

MISIR SEFERİ

Kambis, ordularını topladı. Mısıra doğru yürüdü. Mısır Fir'avunu Amasis eyi bir asker ve kudretli bir idare adamı idi. İlk müsademede öldü. Yerine oğlu Üçüncü Pisametik geçti. İkinci bir müsademe Mısırlıları dağıttı (M. E. 525).

Pisametik hayatını kurtarmak kaydına düştü. Menfise kaçtı. Şehir muhasara edildi. Birkaç gün sora şehir ve Pisametik teslim edildiği gibi bütün Yukarı Mısır da Perslerin eline geçmişti. Kambis, birkaç sene çöllerde neticesiz hareketler yaptıktan sora nihayet vatanına dönmek için Mısırdan hareket etti (M. E. 522). Suriyede kendisine fena bir haber verdiler. Bazı vilâyetler isyan etmişlerdi. İhtilâlin başında üvey kardeşi Semerdise benziyen biri vardı. Halk, bunu bizzat kaybolan Semerdis diye telâkki ediyordu. Kambisin aldığı haber bundan ibaret kalmadı. Memlekette kendisinin hiçbir taraftarı kalmadığını, sahte Semerdisin bütün kuvvet ve iktidarı eline aldığını söylediler. Kambis kendini öldürdü.

SAHTE SEMERDİS

İranda sahte Semerdis rolünü oynıyan adam *Gomata* (Gaumâta) isminde bir mecusi papazı idi; Gomata yalancı şahsiyeti ile mevkiinde kalabildiği yedi aydan ibaret zaman zarfında birçok mabetleri tahrip ettirdi. Sahtekârlık, pek çabuk meydana çıktı. Kendisini Medyada kapandığı bir kalede muhasara ettiler. Etrafında bulunan adamlarile beraber öldürdüler.

DARYÜS: DAHİLÎ İHTİLÂLLER

Gomatadan sora iran tahtı *Birinci Daryüs* e geçti (M. E. 521). Daryüs, Akamanış soyundandır. Fakat Kurusla müşterek bir koldan gelmemiştir. Daryüsün hükümdarlık mevkiine gelmesini takip eden birkaç yıllar muhalifleri yatıştırmak, teskin etmekle geçmişti. İlk muhalefet elam muhitinde çıktı. Babil de onu takip etti. Daryüs, elam işinin hallini jenerallerine bıraktı. Kendisi bir ordu ile Babile yürüdü. Her iki sahada yapılan hareket muvaffakıyetle neticelendi.

Ayrılık temayülleri az çok heryerde mahsustu. Medyanın yerli ordusu Kiyaksar evlâtlarından birini kırallık mevkiine

getirdi. Medya istiklâlini istiyordu. Daryüs başka yerlerdeki ihtilâli bastırdıktan sora Medyaya geldi; ve hâkim oldu.

İhtilâl ve hoşnutsuzluk Türkeli hudutlarından Lidyaya kadar türlü türlü şekillerde sekiz sene sürüklendi. Ondan sora husule gelen intizam bütün imparatorluğun manzarasını değiştirdi. Kurusun din ve millet kayıtları haricinde tesis ettiği "Met - Pers„ tefevvuku yerine memlekete müşterek bir din ve mutlak bir idare sistemi veren bir İran Devleti kaim olmuştur.

D. DARYÜSTEN MET MUHAREBELERİNE KADAR

İSKİTLERE SEFER Daryüs, etraftaki ihtilâfları bastırdıktan sora gözlerini bir taraftan Hinde, diğer taraftan da garp tarafına dikmişti. Yunan, Daryüs için, heryere tercih olunmak lâzımgelen bir istilâ sahası idi. Fakat ondan evel Avrupa İskitlerini, yani şimdi kısmen cenubî Rusyaya tesadüf eden sahada ve Karadenizin şimalindeki Türkleri itaat altına almak lâzımdı. Daryüs, Sustan Sart hududuna kadar askerî bir yol yaptırdı. Bunun boyu 2400 kilometreye varıyordu. Yol üzerinde muhtelif posta merkezleri tesis edildi. Menzillerde atlar daima hazırdı. Her merkez aldığı şeyi son süratle öteki menzile naklediyordu.

İskitler o zaman servet ve cesaretlerile meşhurdular. Dağlardaki altın madenlerini işletmek onları zengin etmişti. Daryüs İskitler üzerine hareket etmeden evel Kapadokya satrabı vasıtasile Karadenizin şimalinde bir akın yaptırdı (M. E. 515). Getirilen esirler ordunun hareketi için lâzım olacak malûmatı verdiler. Daryüs bundan iki sene sora topladığı 700,000 kişilik bir ordu ve altı yüz parça gemi ile İstanbul boğazını geçti. Trakyanın şark tarafını itaat altına aldıktan sora İyonların yaptıkları gemilerle tertip edilen bir köprü üzerinden Tunayı geçti. İskitler hiçbir yerde pers ordusile temasa meydan vermediler. İki ay *Tuna* ve *Don* ırmakları arasında dolaşan Daryüs ordusu yiyecek ve içecekten son derece muztaripti. İskitler pers ordusunun doğrulduğu istikamet üzerinde zahirelerini yaktıkları gibi kuyuları da dolduruyorlardı. Daryüs, bu fena şerait altında daha şimale çıkarak bazı

İRAN İmparatorluğu (M. E. 525)

(14)

köyleri yaktıktan ve yağma ettikten sora geldiği yol üzerinden geridöndü; ve doğru Sart şehrine gitti. Kışı orada geçirdi.

HİNT SEFERİ

Daryüsün hinde büyük bir ehemmiyet vermesinin birçok sebepleri vardı; her şeyden evel Kurusun şarkta yaptığı fütuhat Hint yolunda inkıtaa uğramıştı. Başlanılan hareketi ikmal etmek o devri yaşıyanlar için bir gaye, bir ihtiyaçtı. Daha Anzan Kırallığı zamanında memleketin hududu *Hürmüz* boğazına kadar uzanmıştı. Cenup sahillerile Hint arasında hâkim olan iktisadî irtibat ve münasebet orayı daima İranın gözü önünde bir servet ve ticaret hazinesi halinde bulunduruyordu. Bugün Hintte yalnız *Misor* (Mysore) dağlarının bir bucağından az miktarda altın istihsal edilir. Fakat Pencabın şimalindeki arazi kadîm bir altın madeni mıntakasıdır. Daryüs zamanında buradaki madenlerden ve suların sürükleyip getirdiği kumlardan altın çıkarılıyordu. Daryüs Hinde hareket etmeden evel İndüs ırmağının munsabı hakkında malûmat almak istedi. Irmağın *Gazne* yoluna çıkan bir yerinde bir filo teşkil edildi. Daryüs Pencaba gelmişti (M. E. 512). İndüsün mecrasından aşağı inen harp filosu Hintte tesis edilen satraplık hududunu, ırmağın uzanabildiği saha üzerinde tesbit etti. Artık Daryüs geridöndü. Gemiler denize çıktıktan sora garba döndüler. Arap Yarımadasını dolaşarak Süveyşe geldiler. Tamam otuz ay devam eden bu seyahat İranın mevcudiyet ve tefevvukunu her tarafta göstermiş oluyordu.

YUNANLA TEMAS

Daryüs İskit seferinden dönerken bir satrap kumandası altına verilen 80,000 kişilik bir ordu Trakyanın tabiiyetini temin etmiş ve Makedonyayı tazyika başlamıştı. Bu vaziyet, İran ile Şimalî Yunanistanı yakından karşılaştırmış oluyordu. Aradaki münasebet pek kısa bir zaman için Atinanın gösterdiği inkıyat ve teslimiyete benziyen bir şekilde devam etti. Atinalılar, dahilî siyasetlerine ait bazı vak'alarda yakındaki satrapların müdahalesini istiyecek kadar ileri gittiler. Fakat bu hal, kolayca aksine döndü. Lidya satrabının emrile *Naksos* (Naxos) adasına karşı yapılan muvaffakıyetsiz bir hareket, evvelâ *Iyon*ları, daha sora bunlara iltihak eden diğer eyaletlerle beraber *Atinalılar*ı İranın aleyhine tahrik etti. Müttefikler birdenbire Sarta tecavüz ettiler (M. E. 493). Daryüs bundan son derece müteessir oldu.

Bu husumet İranla Greklerin iki asır biribirile vuruşmalarını intaç etmiştir. M. E. 490 dan 449 a kadar devam eden İran ve Yunan muharebeleri tarihte Met *Met muharebeleri* adını almıştır. İran İmparatorluğunun inhitatını hazırlıyan amillerin birincisi bu uzun mücadeledir. Daryüsün halefleri zamanında biribirini takip eden İhtilâller, bilhassa Mısır isyanı devletin inkırazını daha ziyade kolaylaştırmış, ve nihayet memleket Büyük İskender ordularına çiğnenmiştir. Daryüsten sora İran hükümdarlığına geçenler şunlardır: *Kerkes*, (Serhas), *1 inci Ardişir* (Artaxerces — Artakhchathraı), *2 inci Ardişir*, *2 inci Daryüs*, *3 üncü Ardişir*, *3 üncü Daryüs*.

DEVLET İDARESİ, SATRAPLIKLAR

İmparatorluk satraplıklara (vilâyetlere) taksim olundu. Her satraplıkta, satraptan başka kâtip ve kumandan olmak üzre iki büyük memur vardı. Satrabın başlıca vazifesi vergi almak ve adaleti tesis etmekti. Kâtibin vazifesi işleri teftişten ibaretti. Satraplık dahilindeki kuvvetlere ve kalelere kumandan kumanda ederdi.

Her sene hükümdar tarafından ayrıca müfettişler tayin olunur ve satraplıklar teftiş ettirilirdi. Bellibaşlı şehirler arasında daimî süvari postaları bulundurulurdu.

E. METLERİN VE PERSLERİN MEDENİYETİ

YAZI

İranlılar biribiri ardınca, üç türlü yazı kullandılar:

1 — *Çivi yazısı*; bu yazı Akamanışlar tarafından kullanılmıştır.

2 — *Pehlevî yazısı*; muhaberede, paralarda ve *avesta* tefsirlerinde kullanılmıştır.

3 — *Zent yazısı*; pehlevî yazısından çıkmıştır; zent dilini yazmakta kullanılmıştır. *Avesta* da bu yazı ile yazılmıştır.

DİL

Yukarda bahsedildiği gibi Pers İmparatorluğunu tesis eden Kurusun mensup olduğu Akamanış Ailesi Anzanda yerleşmişti. Bunlar anzanca, yahut elamca denilen kadîm bir türk lehçesi kullanıyorlardı. İmparatorluktan evelki Anzan Kırallığının lisanı budur.

İmparatorluk dahilinde başlıca üç lisan konuşuluyordu; biri eski pers lisanı, ikincisi anzan dili, üçüncüsü babilcedir. Babil lisanı bin senedenberi Asyanın cenubugarbisine yayılmıştı. İranın kendine mahsus lisanları bilhassa şunlardır:

1 — Eski pers dili: bu dil Akamanışların çivi yazısı ile yazılırdı.

2 — Zent yahut avesta dili.

3 — Pehlevî dili.

4 — Pârsî — (Sasaniler zamanında kullanılan lisan).

Eski Perslerin dili sanskritçeye yakındır. Bu dil saray dili idi.

Zentçe de eski pers dilinin bir eşi gibidir.

Pehlevî dili eski pers dilini tamamile ihtiva etmez. Bu dilin esası daha çok Ortaasyada bulunmuş olan vesikalarına uygundur.

Parsî denilen lisan eski pers lisanile şimdiki farisî arasındaki intikali temin etmiştir. Bu, Pehleviceden başkadır.

Aşağıdaki kelimeler, farisinin aynen türkçeden aldığı unsurlardan küçük bir kısmını gösterir.

TÜRKÇE	FARİSÎ
Kon - Mesken, ikametgâh, (dağ kemeri)	Han, hane (Soğut farisisinde: Kanak. Türkç konağın aynidir.
Kan	Hun
Kanca (kancar) iğriliğine saplanan kıvrık demir.	Hancer (Kancar)
Tamuğ - cehennem	Tamağ (soğutçada kullanılır).
Tirek, Tırak - ağaç	Draht (eski fariside: Drah)
Kor - ziyadar bir hale gelecek kadar yanmış ateş.	Hur, har (güneş)
Akkor - beyaz ateş,	Ahker
Gû - ses	Gû (söyle)
Manış - yürüyüş tavır, hareket (Manımaktan)	Meniş
Kişi - şahıs, insan	kes
O (onlar)	o, an
Us - akıl ve temyiz	huş
Kırt-küçük	hurt, hurde
Çay-dere, ırmak	cuy
Yara - yarık	yâre

TÜRKÇE	FARİSÎ
Para, parça (barca)	pâre
Basa - sora, arkadan gelen (uygurca)	Pes
Çalangu - kahramanlık, zafer ve hükümdarlık alâmeti olarak alın üzerine takılan altın başlık.	Çelenk

DİN İran dini sabit bir şekil alıncaya kadar, şark ve garbın yani Türkelinin ve Mezopotamyanın, diğer taraftan da Hindin esirleri arasında çalkanmış, en kanlı inkılâplar geçirmiştir.

Başlangıçta, İranlıların Allahı, Türkün Gök Tanrısına verilen müşahhas bir mahiyetten ibaretti. Allahı şöyle tasavvur ediyorlardı: Allah gökün bütün çevresidir; onun libası göklerin kubbesi, vücudu, sonsuz ve mutlak hâkim olan nurdu; gözleri Ayla Güneşti.

Görülüyor ki, Metlerin ve Perslerin itikatları türk natürizmine yakındır.

Soraları *Zaratuştra* (Zerdüşt) adında bir iran mütefekkiri çıktı. Şimdiki Parisilerin Mazdisinî, (Mazdeism) dedikleri bir din icat etti. Zerdüşt (M.E. VII veyahut VI ıncı asırda) Azerbaycan ve Baktriyanda yaşamıştır.

Zerdüştün koyduğu esaslar Avesta namında bir kitapta yazılmıştır.

Bu esaslara göre, *Hürmüz* ve *Ehrimen* adlı iki mabut vardır.

Hürmüz, en büyük ve en eyi Allahtır; dünyayı o yarattı, onu, birçok meleklerin yardımile idare eden Hürmüzdür; bu meleklerin en tanınmışı *Mitra* dır (Dost).

Ehrimen, fenalık yapan, yıkıcı ve etrafında şeytanlar dolu bir mabuttur.

Hürmüz ile Ehrimen, yani eyilik ile fenalık daimî kavga halindedirler.

Persler inanıyorlardı ki sonunda Hürmüz, eyilik galip gelecek ve her şey güzel ve temiz olacaktır.

AYİN Bu dinin ayinleri çok basittir. Kilise, cami gibi yer yoktur. Yalnız tepelerin üzerlerinde ateşler yakarlar, ve onu hiç söndürmezler; mukaddes tutulan bu ateşin alevleri Hürmüzü temsil eder.

Perslerin itikadına göre, öldükten sora ruhları muhakeme olunacaktır. Ondan sora bir dar köprüden (Sırat) geçeceklerdir. Günahlı olanlar cehenneme düşecekler, orada Ehrimen tarafından azap göreceklerdir. İyilik yapmış olanlar köprüyü geçerek Hürmüzün yanına gidecekler, orada cennet hayatı yaşıyacaklardır.

AHLÂK. MUĞLAR Zerdüşt dini eski dinler içinde sade ve temiz bir din sayılır. İbadet ederken şöyle denirdi: "Bütün eyi fikirleri, bütün eyi sözleri, bütün eyi işleri takdir ederiz. Her eyi şeyi temiz olarak muhafaza edeceğiz.„

Vazife, fenalıkla mücadele etmektir. Ziraat, bir fazilet idi. Çünkü bir tarlayı açarak fena otları mahvetmek fenalıkla mücadele sayılırdı.

Ateşleri yakan ve ayinleri idare eden papazlara muğ, yahut *mağ* derlerdi. Bunların nüfuzları çoktu.

Metlerin ve Perslerin uzun zaman ahlâkları metîn kaldı. Soraları Samîlerle ihtilât yüzünden gevşediler; o kadar ki, bir avuç Makedonyalı onları mağlûp etmeğe kâfi geldi.

PERS SAN'ATİ İran medeniyet ve san'atinde sumer, kalde, ve eti medeniyetinin ve bunları takip eden asur medeniyetinin izleri aynen göze çarpmaktadır. Şekiller milâttan 3000 sene evel teessüs etmiş sayılır. Fakat, zamanla İranlılar bu komşu medeniyetlere kendilerine mahsus zarif ve ahenkli vasıflar ilâve etmişlerdir. Garbî Asyada taş sütunların taammüm etmesi bilhassa iran san'atinin eseridir.

İran mabetler inşasını menettiğinden onlar büyük saraylar yaptılar. Sarayların büyük salonları sütunlarla tezyin olunurdu. Mermer kullanırlardı. Sütun başlıkları zarif bir şekilde işlenirdi *(Res. 97)*. Sarayların kapıları heykellerle süslenirdi. Kitabelerde, kabartma resimlerde mineli tuğlalarla süsler yapılırdı *(Renkli Res. V, VI, VII)*. Daryüs zamanına ait mühim eser *Bisütun* kitabesidir. Bu kitabe Ekbatan ve Babil yolu üzerindedir. Kitabedeki yazılar Daryüsün zaferlerine aittir.

F. AKAMANIŞLARDAN SORA İRAN

BÜYÜK İSKENDER İSTİLÂSI Akamanış sülâlesinden III üncü Daryüs zamanında idi ki, Makedonyalı Büyük İskender nispeten az bir kuvvetle İranı istilâ etti; son kat'î muharebe *Erbil* de oldu. Üçüncü Daryüs ordusu burada

son bozgunluğa uğradı (M. E. 330). Daryüs, Baktriyan satrabı tarafından öldürüldü. Bu suretle Akamanış İmparatorluğu tarihe karıştı.

İskender, Pers İmparatorluğu makamında ancak 7 sene kalabildi.

İskender öldükten sora imparatorluk, İskenderin jeneralleri arasında taksim olundu. Bu meyanda Suriye ve İran *Selefküs* namında bir jeneralin idaresi altında toplandı. Tarihe *Selefküs*ler adıyla yeni bir devlet çıktı (M. E. 312). Bu hükümdarlık zamanında idi ki, *Partlar* İranı kurtarmağa teşebbüs ettiler.

PARTLAR Partların ihtilâli *Arsak* adında bir türk başbuğunun riyaseti altında çıkmıştı (M. E. 255).

Partlar, Çin Türkelinden gelmiş ve Hazar Denizi cenubuşarkisindeki mıntakada yerleşmiş Türklerdir. Bu mıntakaya *Hirkanya* denir. Arsak bir muharebede öldürüldü; yerine geçen II nci Arsak (Tiridat) Hirkanya kıralı oldu. İlk merkezleri *Zadrakarta* oldu (Estarabat).

Partlar bundan sora bütün İranla beraber Suriyeyi de kazandılar.

II inci Arsak büyük hükümdar unvanını aldı.

Partlar, eski İran İmparatorluğunu yeniden vücuda getirmiş oldu. Klasik iran tarihleri bu devre *Eşkâniyan* Devri derler.

Romalıların Medya aleyhine mücadeleleri Partlar zamanına tesadüf eder.

G. SASANİLER VE SON DEVİR

Sasaniler sülâlesini kuran küçük bir kale muhafızı bulunan Ardişir namında bir kumandandır.

Partların Sasanilere bıraktığı tarihî vazife Romalılara karşı memleketi müdafaa etmekti. Sasaniler dört asır bu vazifeyi muvaffakıyetle ifa ettiler. *Sasan* ismi Ardişirin büyükbabası Sasandan gelmiştir. İstanbul surlarına kadar ilerliyen sasanî orduları, *Kara Doğan* isminde bir kumandanın Türklerden mürekkep ordusu idi.

Sasaniler, Romalılardan aldıkları ganimetlerden bir kısmını *Horasan*ın şark hudutlarındaki türk hakanına gönderirlerdi. Sasanî sülâlesi, Halife *Ömer* tarafından gönderilen bir ordunun istilâsı üzerine ortadan kalktı (M. S. VII inci asır).

Sasanî hükümdarlarından adaleti ve ilmi himayesi ile meşhur olan *Nuşirevan* ve Araplara mağlûbiyeti neticesinde sülâlenin mahvı kendi zamanında vukubulan *Yezdicert* isimleri çok zikrolunur.

H. VII İNCİ ASIRDAN XIX UNCU ASRA KADAR İRAN

IX uncu asrın başlangıcında halifelerin kuvvetten düşmesi İrana yeniden hayat verdi. Araplar biribirini müteakıp iran vilâyetlerini kaybettiler. *Tahiri* ler, *Saffari* ler, *Saman* Oğulları, *Âli Boye* oğulları (Büveyh) *Gazneli*ler muhtelif devletler teşkil ettiler. Bu hanedanların yerine en son *Selçuk* lular kaim oldu. Bundan sora *Harizm* Devleti teşekkül etti. Fakat, *Cengiz* in zuhûru Harizm hükûmetini uzun müddet sürdürmedi (1225). Bu hükûmet te İrandan çekildi. Cengizin torunlarından *Holâgû* (1258) Bağdada girmiş ve hilâfete nihayet vermişti. 1335 ten 1381 e kadar İran yalnız bir karışıklık içinde görünür. 1389 da *Timur* İrana girer ve hükûmeti ele alır. Bundan sora İran Devleti, *Safevi* lere intikal etmiştir. Safeviler bütün İrana malik olmuşlardı. Fakat Osmanlılar garp vilâyetlerini kendilerinden almışlardı. Devleti en ziyade sağlamlaştıran *Şah Abbas* tır. Şah Abbasın vefatı İranı yeniden bir inhitata düşürdü. 1722 den sora *Afganlı* lar İranı istilâ ettiler. *Osmanlı* lar da Azerbeycana girmişlerdi. Halbuki soradan *Ruslar* Hazar vilâyetlerinde *Derbend* i, *Bakû* yu almışlardı. Muhtelif galipler İranı parçalamıştır. 1747 ye kadar devam eden *Avşar* Türklerinden *Nadirşah* ın saltanatı bu cümleden sayılabilir. Zent kabilesinden *Kerimhan* ın geçirdiği devre (1761 — 1779) İran için yeni bir inkişaf ve varlık hayatı sayılabilir. Ondan sora dahilî muharebeler başgösterir, ve bu muharebeler 1794 te *Kaçar* Hanedanının müessisi *Mehmet Ağahan* ın zuhûruna kadar devam eder. İkinci Kaçar Hükümdarı *Felih Alişah* kadîm İranın garbında yeni bir devlet vücuda getirdi. Bu zat, Fransa İmparatoru Birinci *Napeleon* la tadafüî ve tecavüzî bir muahede aktetti. Fakat 1827 de Rusya ile yapılan muharebeler devleti yeniden kuvvetten düşürmüştü.

XIII

EGE HAVZASI [1]

A. MEMLEKET

EGE HAVZASI Ege Denizini çevreleyen kara parçalarının ve bu denizin içinde bulunan adaların vücuda getirdikleri havzaya, Ege havzası denir.

---

[1] Ege havzası ve grek tarihi okunmazdan evel aşağıdaki malûmatın bilinmesi faydalıdır:

A. Jardé'nin (La formation du peuple grec) unvanlı kitabının 81 inci sahifesindeki: "Le Grec possède un grand nombre de mots qui ne s'expliquent pas par l'indo-europén et qui ont donc été empruntés à des langues d'un autre type. Comme il en est très peu que l'on puisse à coup sûr reconnaître pour semitique„ ve "... Les quelques indications que fournit l'étude des noms de lieu - pour la plupart en Grèce inexplicables par le Grec, - ne permettent pas d'aboutir à des conclusions certaines„ cümleleri dikkati calip görüldü. Grek lisanında ve Yunan coğrafyasında başka lisanlarda manası olmıyan kelimelerin türkçe olduğuna kanaat verecek emarelere tesadüf olundu. Meselâ:

"(İon), grek esatirinde, İonların (Yunanlıların) ceddidir; evvelâ Atık kıt'asına geldi, sora Peloponeze geçti, orada kıral, prens oldu; sora tekrar, Atık kıt'asına döndü, orada da Atina kıralı intıhap olundu. Bu efsane, ion ırkının muhaceretlerini tasvir eder.

(İonie), umumî bir surette Anadolunun, Adalar Denizi sahilini ihtiva eden kıt'adır. Bu isim Anadoluya Dorilerin istilâsı üzerine, şarka sürülen Akalarla beraber gelmiştir.„

Bu malûmatı, "Nouveau larousse illustrée„den alıyoruz Demek ki, "İon„ Akalardandır; kıraldır, sahiptir.

Bedros Efendi Keresteciyanın "Dictionnaire Etymologique de la langue Turque„ kitabının 33 üncü sahifesinde şu tafsilât vardır: "İyé T. orl) ‖ seingeur, maître. İyémek = Dominer. Sumerien ai = père;

Başlıca kara parçaları şunlardır:

Anadolu garp mıntakaları, Trakya ve Makedonya cenup sahilleri ve Yunan Yarımadasının şark sahilleri. Girit adası havzanın cenubunu kapar.

---

basque iau (na) = maître, seigeur; Grec ηγε (μών) = prince, siengeur et ἡγέομαι = Commander, gouverner.

En Mongol iigé (uiéké) singfie grand, ainsi que l'atteste Ebül-ghazi (Şecerei türkî, pa. 43).

Ce vocable serait-il une forme mitigée de agha ou aga (voyez ce mot) ...... ,

Hermann Vamberinin alamanca; türk — tatar lisanlarının Etimolojisine ait kitabının 27 inci sahifesinde iy kelimesi vardır. Bu kelimenin yanında eg, ey, et, it, kelimeleri de vardır. Bunlar efendi, sahip demektir.

Uygurca, ige, ite, iti, idi = efendi, sahip, Allah.

Çağatayca, eğe, eye = efendi, sahip, Allah; eyelemek = zaptetmek; azerice, yeymek, eymek = sahip, hâkim olmak. Hüseyin Kâzım Beyin Türk Lûgatinin 513 ve 514 üncü sahifelerinde iye, ike, ite kelimelerinin muhtelif türk lehçelerinde sahip, malik, Allah manalarına olduğu izah edilmiştir. Bu tetkikten sora, hükmetmekte tereddüt etmeyiz ki, mana itibarile ve tarih vak'alarına göre iyon (İon) kelimesi türkçe (iye) den başka bir şey değildir; ve bu kelimenin ayni manada olan türkçe aka, eke, eti, ata kelimeleri ailesinden olduğuna şüphe yoktur. Buna nazaran Greklerin kendi cetleri zannettikleri İyonlar türk büyükleri Akalar, Ekeler, İyeler olmak lâzımgelir. Mahal ve memleket isimlerinden alâka uyandıran bazı kelimeleri de zikredelim. Yunan kıt'ası, şimalden cenuba gözden geçirilirse Tesalya cenubunda ve Peloponez kıt'ası şimalinde (Achaie = Akai) ismini taşıyan memleketler; Aka ellerinden başka bir şey ifade etmezler.

Dar bir boğazla kıt'adan ayrılan uzun adanın ismi (Eubée) öbe = türkçe çadır, ev manasına olan Orhon yazılarındaki Obadan başka bir şey olamaz. Garpta, dağların teşkil ettiği bir yüksekliğe verilmekte olan (Acarnanie) ismi türkçe yükseklik manasına olan akarı kelimesinin bozulmuş bir şeklinden başka bir şeye benzemiyor. Atina şehrinin bulunduğu denize fırlamış kara parçasının muhafaza etmekte olduğu (Atique) kelimesi türkçe atılmış manasına olan atıktan başka ne olabilir?

Peloponez kıt'asının dağ geçitlerini ihtiva eden mıntakanın taşıdığı (Arkadie) ismi dağların geçit veren yerleri manasına olan türkçe argıt kelimesinden bozulmuş değilse nedir ?

Adalar Denizinin taşıdığı (Egée) kelimesi türkçe ege, eke, aka kelimelerile ayni manayı ifade etmiyor mu ?

Bu kısa tahlilimiz, lisan âlimlerinin dikkatini celbe ve bilhassa türk lisancılarımızın ciddî tetkik ve iştigallerine değer bir mesele karşısında bulunulduğunu gösterir ümidindeyiz.

Ege tarihinde verilmiş olan malûmattan bazıları grek tarihi notlarında da bilmünasebe tekrar edilmek lâzımgelmiştir.

Havza içinde *İsporat* ve *Kiklat* adalar silsileleri Yunan yarımadasını Anadoluya bağlar *(Harita. 15).*

ANADOLU GARP MINTAKALARI

Bu mıntakalar hakkında, umumî olarak Anadoluya dair malûmat verirken bahsolunmuştur. Burada yalnız, bazı mıntaka isimlerini hatırlatacağız:

Şimalden cenuba doğru Frikya, Misya, Lidya, Karya mıntakaları dizilir. Bunların garbında sahiller boyunca Eoliya, İyonya adını alan mıntakalar uzanır.

Bütün bu mıntakalar Eti İmparatorluğu ülkesinden iken, soraları devir devir bu saydığımız tarihî isimleri almışlardır.

YUNAN

Yunan, Avrupanın Akdenize doğru fırlattığı üç büyük yarımadanın en şarkta bulunan Balkan Yarımadasının cenup kısmına bugün verilen isimdir. Bunun ucuna dar bir berzahla, (bugün bu berzahta bir kanal açılmıştır) ağaç yaprağı veya açık bir el şeklinde, bir küçük yarımada birleşir. Bu yarımada bugün *Mora* veya *Peloponez* namını taşır. Yunan, şarkta Ege Denizi ve garpta İyon Denizi ile çevrilmiştir. Şimalde muayyen sınırları yoktur. Eski coğrafya âlimi Strabona nazaran, Yunanın şimal hududu *Ambrakya* (bugün Arta) körfezinden *Pene* ırmağı (şimdi Salambrya) munsabına çekilen bir hatla gösterilebilir.

Bu suretle tahdit edilmiş olan mıntaka (55,000 kilometre murabbaı) genişliğinde küçük bir memlekettir.

Çok arızalı olan ve zelzelelerin mütemadiyen sarstığı bu arazinin her tarafı sarp ve dik uçurumlu dağlarla kapalıdır. Dağlar alelûmum, kayalıklardan müteşekkil ve çıplaktır. En yüksek nokta şimalde 3000 metreye yaklaşan *Olimpos* silsilesi içindedir. Yunanlılar ilâhlarının Olimpos dağı üzerinde oturduğunu söylüyorlardı. Yunanda dağlar mütemadi bir silsile teşkil etmez; içlerinden geçen bazı ırmakların dar ve derin geçitlerile ayrılır. Bu dağlar eski göllerin zeminini teşkil eden, ziraate çok elverişli ovaların etrafını da ihata eder, *Tesalya* ve *Beotya* ovaları böyledir.

Korent berzahı Yunanı iki muhtelif mıntakaya ayırır: Şimalde kara Yunanı ve cenupta Peloponez. Bu mıntakaların herbiri de birçok küçük memleketlere ayrılır ki, başlıcaları şunlardır:

1 — Kara kısmında: *Tesalya, Etolya, Beotya,* ve *Atık.*

2 — Peloponezde: *Arkadya, Argolit, Lakonya, Mesenya* ve Elit.

DENİZ VE SAHİLLER

Yunan, sahilleri Anadolu garp sahilleri gibi en girintili çıkıntılı memleketlerden biridir. Ege Denizinin, cenuptan şimale doğru, birçok körfezleri vardır.

Egin körfezinde Eğin ve *Salamin* adaları ve dar bir kanalla karadan ayrılmış olan büyük ve uzun *Obe* adası sahillere bitişik gibidirler.

EGE HAVZASI İKLİM VE TABİÎ MEMBALARI

Ege havzası iklimi mutedildir. Sıcak ve kuru yazları, tatlı ve oldukça yağmurlu kışları, güneşli ilk ve sonbaharları vardır.

Servet membaları mütenevvidir. Kara parçalarında, dağlarda şüphesiz buğünkünden fazla ormanlar, meşe ve çam ağaçları vardı; ziraat ve mer'alar için pek az yer vardı. Buğday ve arpa gibi hububat, üzüm, zeytin, incir ve portakal ağacı gibi meyva ağaçları, çok sık bir halde yetişiyordu.

B. AHALİ

Ege havzası ahalisinin kimler olduğunu anlamak için, havzayı teşkil eden parçalardan herbirinin sakinlerini ayrı ayrı mütalea edelim.

ANADOLU GARP MINTAKASI, GİRİT VE ADALAR

Bu mıntaka halkının Etiler, Frikler ve Litler (Lidyalılar) namlarını taşımış olan türk ırkına mensup kavimler olduğunu biliyoruz.

Milâttan 4.000 sene evelki bir devirde dolikosefal bir ırkın brakisefal bir ırka faik olarak yaşadığı görülüyor. Fakat ondan sora Anadoludan biribiri ardınca gelen birçok istilâlar neticesinde brakisefal kavim Girit adasında tamamile hâkim olmuştur; ve Giritte medeniyet bu Anadolulu insanlarla kendini gösterir.

Diğer adalara gelince bunlar, M. E. 3000 senesine kadar meskûn değildiler. Bu tarihte ve ondan sora Anadoludan küçük küçük kümeler halinde gelen insanlar tarafından iskân ve temdin olundular.

Bu insan kümelerinin herbirinin başında bulunan reislere Ege (Eke) denirdi. Bu sebepledir ki bu adaların doldurduğu, Adalar Denizine *Ege Danizi* denilmiştir. Bu Egelerin Yunan şark sahillerine de gitmiş oldukları tabiîdir.

YUNAN YARIMADASI

Yunan Yarımadasının ilk ahalisine (Pelasg) diyorlar. Bu kavim, Küçükasya ortasındaki halk ile ve garbî Anadoludan İtalyaya giden Etrüsklerle ve Ortaasyadan Karadeniz şimal yolu ile Tuna havzasına ve Balkanlara inen insanlarla akraba idi.

Pelasglar çiftçi idiler, ve siteleri etrafında yüksek duvarlar yaparlardı. Bunlar inşaatlarını harç kullanmaksızın Etiler gibi gayet büyük taş bloklarından yaparlardı.

İlmen sabit olan şudur ki, Yunana şimalden muhtelif devirlerde, muhtelif insan akınları geldi. Bu akınları yapanlar Ortaasyadan gelerek cenubî Rusya ve Tuna havzasında M. E. IV üncü bin senesinde bir medeniyet kurmuş bulunan ırktan idiler.

Küme küme gelen bu istilâcıların başlarında bulunan reislere Aka derlerdi. Bunun içindir ki, hepsine birden tarihlerde Akalar (Achaens = Akaen) denir.

Korent körfezinin şimal ve cenubundaki mıntakalar Akalara nispetle Akaeli (Achaie = Akaiya) adlarını almışlardır.

M. E. 1200 yıllarında idi ki İllerelinden (İllyrie = İllirya) Torlar üç İl (el) [1] olarak Yunanı istilâ ettiler.

İşte Yunan Yarımadasının eski ahalisi, bu saydığımız Egeler, Akalar ve Torların karışmasından hasıl olmuş bir kütle idi. Bütün bu unsurlar, ayni ırktandı; yani menşeleri Ortaasya olan türk ırkından idiler.

Bugünkü Grek denilen kavmin, kendilerinin ceddi olarak zikrettikleri *Elenler* (Hellènes) Tor Ellerinin Akalarla karışmasından sora meydana çıkan bir isimdir, ve bu isimle alâkadar olmak üzere Makedonyadan Korent körfezine kadar uzanan mıntakaya Elat (Hellade) ismi verildi.

Bugünkü Greklerin taşıdıkları Grek ismi de Yunanistana göç edip yerleşmiş olan muhtelif türk kabilelerinden birinin adı olan *Krak*tır.

Ortaasyada çağatay lehçesinde krakçı, yağmacı ve hır-

---

[1] İl, el: Kabile, kavim demektir. (İl) in oturduğu memlekete de il yahut el denir; meselâ İçil, Türkeli, Rumeli, İllereli.

sız demektir. Grek kelimesinde de Avrupalılar bu manayı muhafaza ediyorlar.

Bugün Grek denilen kavim soraları muhtelif ırktan birçoklarının karışmasından hasıl olmuştur. Romalıların tanıdığı Grekler bu muhtelit halktır.

LİSAN VE YAZI

İyon veya Yunan dediğimiz eski Ege havzası halkının dili, bugünkü grekçe değildi. O dil, Hint-Avrupalı denilen lisanlardan olmadığı gibi Samî bir lisan da değildi. Onların kullandıkları lisan, Anadoluda ve Tuna havzasile Trakyada kullanılan az çok lehçe farklarile eski Ortaasya türkçesi idi.

Bugünkü grekçenin teşkil ettiği lisan şubesinin, Hint-Avrupalı lisan kökünden nerede ve ne vakit ayrıldığını kimse bilmiyor. Grekçenin birçok türkçe unsurları ihtiva etmekle beraber garp yollarile gelen en son muhaceretlerin bu lisanın teşekkülünde müessir olduğunu kabul etmek lâzımdır.

Eski Yunanlıların yazıları dahi bugünkü grek yazısı değildi. Birçok yerlerde bulunmuş olan bu eski yunan yazısı, henüz okunamamıştır.

ARKEOLOJİ KEŞİFLERİ

Yakın senelere kadar Greklerden evel eski Yunanlılar ve Ege havzası hakkında hiçbir fikir yoktu. Bütün bilinen şeyler birtakım masallardan çıkarılıyordu. Çok uzak bir mazinin bazı harabeleri biliniyordu, fakat izah olunamıyordu. Bütün bu söylediğimiz hakikatler ancak XIX uncu asırda ve ondan sora yapılan arkeoloji keşifleri sayesinde meydana çıktı. Yunan Yarımadasında *Torikos, Orhomen* isimli şehir harabeleri meydana çıktı. Beotyada, Foçada, Tesalyada, Giritte, Makedonyada, Turovada, v. s. yerlerde yapılan taharriler bizi *ege, miken, yunan* medeniyetlerinin hakikatine temas ettirdi ve daha eveline, Balkanlarda ilk insanların yerleşmeleri devrine götürdü.

C. EGE MEDENİYETİ

Ege havzasına medeniyet, şarktan gelmiştir, ve M. E. XXX uncu asırdan itibaren VI ıncı asra kadar biribiri ardınca dört safhada inkişaf etmiştir.

1 — Giritte, minos medeniyeti.

2 — Kiklat adasında, adalar medeniyeti.

3 — Morada, miken medeniyeti.

4 — Garbî Anadoluda, iyon (yunan) medeniyeti.

Bu medeniyetlerin teessüslerini ve aralarındaki münasebetleri tarih devirleri içinde mütalea edelim.

1. *TARİHÎ DEVİRLER*

(M. E. 6000 — 3000) ARASINDAKİ DEVİR

Ege havzasının bütün karaları içinde en eski medeniyeti tesis eden Giritti. Girit adası, dünyanın diğer binlerce mıntakaları gibi o kadar erken iskân olunmuş değildir.

Ege havzasının karaları, Ortaasya yaylâsından, Anadolu yolu ile denizden; ve Karadeniz Şimalî-Tuna vadisi, Makedonya yolu ile karadan muhtelif devirlerde ve biribirini müteakıp gelen türk ırkından kavimlerle iskân olunmuştur.

Giritte yerleşen ahali medeniyette, yavaş, fakat mütemadi bir surette ilerlemiştir.

Girit adası büyük bir medeniyet merkezi oldu. Adanın, şarkî Akdenizin ortasında ve Asya, Afrika ve Avrupa sahillerine karşı bulunması ona mühim rol oynamak taliini kazandırmıştır. Giritte hüküm süren bütün kırallara *Minos* denir. Bu sebeple girit medeniyetine minos medeniyeti denir.

Minos medeniyeti, üç büyük devreye ayrılır: Eski minos medeniyeti (E. M.), orta minos medeniyeti (O. M.), son minos medeniyeti (S. M.), bu devrelerin herbiri de üçer devreye ayrılır: I,II,III üncü.

Bu medeniyet devirlerini Giride hatta Giritte, Knos şehrinin hâkim olduğu zamanlara hasretmelidir. Bu taksim, bütün Ege Denizi havzasına tekabül etmez.

Giritten başka diğer adalarda Cilâlıtaş Devrine ait insan izlerine tesadüf olunmuyor. Adalar tarihi de Girit tarih devirleri gibi herbiri üç devirli üç büyük devreye ayrılabilir. Yunan adı verilmş olan Akaelinde, Peloponezde, Cilâlıtaş Devri medeniyeti eserleri yoktur. Tesalyada vardır. Fakat bu Giridin Bakır Devrine tekabül eder.

(M. E. 4000 - 3000) ARASINDAKİ DEVİR

Milâttan evel IV üncü bin senenin nihayetine doğru bütün Adalar Denizi havzasında, büyük bir tebeddül oldu. Daha M. E. 3500 senesinde Tuna havzasında ve cenubî Rusyada teessüs etmiş olan müşterek türk medeniyeti, Trakyaya, Makedonyaya ve Tesalyaya çoktan girmişti ve yavaş yavaş (M.E. 3000 senesine doğru) Korent körfezine kadar bütün Yunan Yarımadasına yayılmıştı.

Mıntakaların mütenevvi olmasına rağmen bu medeniyet, heryerde vahdetini tesis etti. Eserleri Makedonya Tumbalarında; Tesalyada, evlerde ve heryerde bulunur.

Fakat bu medeniyet ile girit medeniyeti arasında irtibat yoktur. Arada çöl halinde bir Peloponez ve meskûn olmıyan adalar vardır.

M.E. 3000 senesine doğru idi ki, adalar havzasında ve bütün şarkta geniş bir kavimler hareketi hasıl oldu.

Adalar ve Peloponez kâmilen iskân olundu. Bu ilk ahali, soradan Greklerin umumiyetle dedikleri gibi, ister *Pelasg*, ister *Karlı* (Cariens) namlarile yadedilsin, onlar, muhtelif dalgalar halinde Asyadan gelen brakisefal Egelerdi.

Her halde, bunlar bugünkü Grekler değillerdi.

Bunlar Tesalya yolu ile Avrupadan da gelmiyorlardı. Bunların gelişi, o zamanlarda, Önasyanın manzarasını tadil eden muhaceretle elbette münasebettardır.

Çanakkale boğazı yakininde *Hisarlık* sırtı, bu devirde ilk defa iskân ve I inci Turova (Troie) şehri inşa olundu.

Kıbrısta, Taş Devri yaşanmamıştır. Kıbrıs, Maden Devri insanlarile iskân olunmuştur.

Maden san'ati bu devirde meydana çıktı. Bakırdan bellibaşlı silâhlar sivri veya keskin aletler yapıldı. Altın ve gümüş tezyinata hasrolundu.

Taş Devri bitmişti; fakat Tunç Devri henüz başlamıyor. Araya Bakır Devri giriyor.

Ege (Adalar Denizi) medeniyetinin devirlerini gösterir cetvel:

Girit			Adalar (Kiklat)		Peloponez			Merkezi Yunan	Tesalya
Cilâlıtaş Devri (6000 — 3000)			„		„			„	
Bakır Devri		E. M. I (3000 — 2800)	Bakır	E. A. I	Bakır		E. H. I (3000—2500)	Tesalya I (Cilâlıtaş Devri I) (3500 — 2500)	
		E. M. II (2800 — 2400)		E. A. II					
TUNÇ	I. Tunç (2400—2000)	E. M. III (2400 — 2100)	Tunç	E. A. III	Tunç	Mikenden evel	E. H. II (2500—2200)	Helenlerden evel	Tesalya II (Cilâlıtaş Devri) (2500—2000)
	I. Saraylar (2600 — 1750)	O. M. I (2100 1900)		O. A. I			E. H. III (2200—2000)		
		O. M. II (1900—1750)		O. A. II			O. H. I (2000—1750)	Akalar	Tesalya III (Bakır Devri) (2000 — 1580)
	II. Saraylar (1700 — 1400)	O. M. III (1750—1580)		O. A. III		Son Miken (Girit-Miken)	O. H. II		
		S. M. I (1580—1450)		S. A. I			S. H. I		Tesalya IV (Tunç Devri) (1580=1200)
		S. M. II (1450—1400)		S. A. II			S. H. II		
		S. M. III (1400—1200)		S. A. III			S. H. III		
SON MİKENİ (MİKENİN TEVESSÜÜ) (1400 — 1200)									

Bu cetvelde M (Minos), A (Adalar), H (Héllad) işaretidir.

Giritte Bakır Devrile Tunç Devri arasında 5 - 6 asır geçti (M. E. I. ve II. devir, 3000 den 2400 e kadar).

Maden san'atleri dahilî tekemmülün neticesi olmamıştır. Girit dahi bütün dünyayı yakından veya uzaktan altüst eden şarkın daimî müstevlilerinin biribiri ardınca gelen tesirleri

Eski Yunan ve Eğe Havzası

(15)

altında tekemmül etmiştir. M.E. 3000—2400 seneleri arasında Asyanın brakisefal insanları yeniden geldiler. Giridin şimal sahillerine çıktılar, bilhassa civardaki küçük adaları işgal ettiler. Giridin şarkışimalî sahilinde *Moklos* (Mochlos) harabesinde bunların en eski bakır aletleri ve en eski mezar tipleri keşfolunmuştur.

Milâttan 3000 sene eveline ait vazolar, resimlerile, renklerile yüksek medeniyet eserleridir; fikir ifade eden mefhumlarla bezenmiş mühürler iptidaî bir kavmin zarurî ihtiyaçları için yapılmış şeylerin çok üstündedir. Taş ve fildişi üzerine mahkûkât, mücevherler ve vazolar emin bir zevkın ve ilerlemiş bir san'atin, ayni zamanda da çok bolluğun şahitleridir.

Eski minos medeniyetinin II inci bevrinde, yani M. E. 2800—2400 arasında terakki daha açık oldu; bütün maden san'atlerinde ve sairede tekemmül edildi.

Girit ve adalar ahalisi, artık Anadolunun bütün sahillerile, Suriye ve Mısırla, Akdenizin garp sahillerile muhtelif münasebetlere giriyor.

Korent körfezi cenubu, Peloponez kıt'ası adalarla hemen ayni zamanda iskân olundu ve adalarla daima sıkı münasebeti muhafaza etti.

Bu devirde Korent havalisinde *Argolit* mıntakasında meydana çıkan medeniyet, Girit medeniyetile temasta bulunuyordu. Bu medeniyet merkezi Yunanla da temassız değildi. Fakat, dahil, terakkide bati idi. Tuna yalısından gelmiş Türklerin tesis ettikleri bu medeniyete *Miken* (Mycenienne) medeniyeti demişlerdir. Çünkü merkez olarak yaptıkları şehrin adı Miken (Mycene) idi. *Mikenliler*in asıl isimleri *Aka* lar (Acheens) dır. Bunlar Yunan hıt'asına Trakyadan ilk gelenlerdir.

(M.E. 2400—2000) ARASINDA

M. E. 2500 senelerine doğru ikinci defa olmak üzere Avrupa ve Asyada kesif bir karışıklık görünür. Yeni istilâlar başlar. Trakyadan Türkler tekrar bir taraftan Tesalyaya indiler; diğer taraftan tekrar Hisarlık havalisine de geçtiler. I inci Turova harap oldu; onun harabeleri üzerinde II inci Turova şehrini bina ettiler. Tesalyayı işgal edenler cenup memleketlerile irtibatta bulunmadılar. *Otris* (Tesalyanın cenubundaki dağlar)

asırlarca geçilmez bir mania oldu. Fakat II inci Turova ile münasebette kaldılar; insanları, evleri ayni tipi gösterir. Medeniyeti durgundu, yalnız etrafı istihkâmlarla çevrilmiş yüksek şehirler dikkati celbeder. Merkezî Yunanistan ise cenupla irtibatta idi. Orta ve cenup memleketleri müşterek bir medeniyetle birleşiyordu. İkinci *Orhomen* (Orchomène) in etrafında birçok yeni şehirler yapıldı. Bu memleketlerde Tunç Devrine geçiliyordu.

(M. E. 2000—1750) ARASINDA

Yunan kıt'ası M. E. 2000 tarihlerinde bir defa daha istilâlarla karıştı. Hazar Denizi kıyılarında oturan insanlar yeniden bütün manasile her tarafa yayıldılar. İran ve Hinde girdiler. Onlardan bir kabile *Mitaniler* Diyarbekir havalisinde yerleşti. Bütün şarkta bu tazyikın tesiri hissedildi. Mısır kendisini müdafaada çok sıkıntı çekti. II inci Turova enkaz altında kaldı. Ve sora adi bir köy haline geldi. Yeni muhaceret dalgaları Avrupaya da yayıldı.

Bu devrin nihayetlerine doğru Trakya taraflarından yeni bir istilâ oldu, tekrar Tesalyaya girdiler. Eski ahali üzerine atıldılar. Merkezî mıntakaya yerleştiler. Bu yeni gelenler de medenileşmeyi biliyorlardı. Bunların kısmı küllisi *Otris* (Othrys) dağlarını geçti.

Yeni gelenler de, kuvvetli *türk ırkından* ve zeki, temsil edici idiler. Tahrip ettikten sora yeniden imara başladılar. II inci *Orhomen* üzerine III üncü Orhomen bina olundu. Korent mıntakası işgal edildi. Adalarla sıkı münasebet başladı. Girit medeniyeti adalar vasıtasile dahile girdi.

(M. E. 1900—1400) ARASINDA

Fakat, Girit tekrar Asyadan gelen bir istilâya uğradı.

Giritte yeni bir sülâle çıktı. Bu sülâle yeni bir hattî yazı getirdi; ve bunu kabul ettirerek derhal nüfuzunu tesis etti. Böylece yarım asır geçti.

M. E. 1700 de Girit daha güzel ve daha parlak oluyor, evcibalâya çıkıyor ve üç asır müddetçe o noktada kalabiliyor. Bu devirde yeni saraylar, mükemmel ve en ince her türlü san'atler, medenî hayat, adalet, refah ciddî bir surette dikkati celbeder.

Fakat Giritte henüz siyasî birlik görülmüyor.

MİKEN MEDENİYETİNİN HAKİMİYETİ (M. E. 1400—1200)

Giritliler Akalarla ticarette mesailerini birleştirmişlerdi. Nihayet Akaların Giritlilere ihtiyacı kalmadı. Yalnız başlarına Mısırla, hususile garp denizlerile ticarete girişmişlerdi.

Akalar M. E. 1400 tarihlerine doğru Giridi zaptettiler. Anadoluda Etilerle daha çok irtibata girdiler. Eti ve Mısır tarihinde görüldüğü veçhile, Etiler, M. E. 1295 te Mısırlılarla Kadeş meydan muharebesini yaptılar. Etiler ordusunda birçok müttefik kırallıkların askerleri vardı. Bu meyanda Dardanlar (Dardanien) ve Turovalılar bulunduğu gibi, Yunanın Akaları ve adaların Egeleri de vardı. Denebilir ki, Akaların, eli silâh tutanlarının çoğu memleketlerinin müdafaasını zayıf bir halde bırakıp uzaklaşmışlardı. Kadeş meydan muharebesinin neticesiz kalması yüzünden, bu ordular kısmen dağıldılar. Bu yüzden, Akalar tehlikeli bir surette zayıfladılar. İşte bu vaziyet üzerinedir ki *Torlar*ın (Dorlar) istilâsı karşısında büyük felâkete uğradılar.

TORLARIN İSTİLÂSI (M. E. 1200)

Daha M.E. 1600 tarihindenberi, Balkanlardan, *Epir* ve *Pent* dağları yolu ile birtakım kabileler, çeteler halinde, zaman zaman Yunan içerilerine kadar sokulmuşlardı. Tor namı verilen bu çetelerin sokuluşları *bati hulûl* şeklinde idi. Fakat Mikenlilerin en zayıf bulunduğu bir devirde (M. E. 1200), bu bati hulûl, şimalden yeni gelen Torlarla istilâya müncer oldu.

Belki, bu istilâ bir an defolundu. Miken kaleleri kendilerinden beklenilen vazife ve hizmeti gördü. Fakat, Torlar üç elden (kabile) mürekkep bir ordu halinde geldiler. Bir kısmı garp yollarını takip ve Epir, Etolya, *Akarnanya* ve *Elid*i işgal etti. Diğerleri de şarktan ilerliyerek *Fosit*, Korent, Argolit, Lakonya ve Mikene hâkim oldular. Peloponez kıt'asında Akalar kısmen mutavaata mecbur oldular, kısmen de *Argit* (Arkadi) yaylâlarına, *Atık* dağlarına iltica ettiler.

Kara kısmından sora adalar da taarruza uğradı.

Bu istilâcılar, yolları üstünde her şeyi tahrip ediyorlardı. Akaeli şehirleri birer birer yakıldı. Bu istilânın dehşeti Adalar Denizi halkını her taraftan kaçırdı. Bu şaşkınca bir kaçışma oldu.

Herneye malolursa olsun yeni vatan arayan mağlûplar

da korkunç oldular. Sarsıntı umumî oldu. Kuvvetli bir muhaceret cereyanı bütün Küçükasyaya teveccüh etti. Anadolunun garp sahilleri, muhacirlerle doldu. Bu muhacir kütleleri nihayet Etiler üzerine atıldılar. Payitahtlarını zaptettiler. Bir taraftan da, bu muhacirler içinden Palesatiler yahut *Keretimler* (Giritliler) ve *Zakkaralar (Tökerler)* Mısır hudutlarında göründü. Palesatiler kendilerine izafetle Palestin ismini verdikleri memlekette yerleştiler (M. E. 1193).

1200 istilâsından sora Akalar âleminin başına gelen 200 sene evel Giridin başına gelen gibi değildi.

Girit medeniyetine alışkın olan Akalar, girit medeniyetini muhafaza ettiler; halbuki İllireli dağlarından gelen Torlar medeniyet namına ne varsa tahrip ettiler. Giritte limanlar terk ve dağlara iltica olundu. Knosusun bakıyeleri yakıldı.

2. MİNOS MEDENİYETİ

Eski Girit halkının erkekleri işlemeli sade bir elbise taşırlardı. Bellerini bir kemerle sıkıyorlardı.

Kadınlarının tuvaleti bugünkü hanımlarınkine benzediği hayretle keşfedilmiştir. Modaya göre kloşlu veya uzun eteklikler, kordelelerle süslenmiş blûzlar, dekolte gömlekler ve bugünkü moda mağazalarının vitrinlerinde teşhir olunmağa lâyık şapkalar taşıyorlardı. Resmi bir duvar üzerine yapılmış olan bir Giritli hanımın tuvaleti ve tavrı o derece süslü ve asridir ki kendisine "Parisli Hanım„ namı verilmiştir *(Res. 100)*. Kadının tuvaletindeki bu hayrete şayan asrilik alâmetlerine ikametgâhlarda da tesadüf olunmaktadır. Girit şehirlerinde birçok katlı, balkonlu ve taraçalı evler vardır. Harabeleri bulunmuş olan saraylar *(Res. 99, 101)* mimarilerindeki güzellikten ziyade hakikî bir *konfor hissi*ni gösteren dahilî tertibatları itibarile dikkate şayandır. Uzun koridorlar, geniş dehlizler, müteaddit merdivenler, hususî daireleri, merasim salonlarını, ibadethaneyi, hazineyi ve kırala mahsus mağaza ve imalâthaneleri biribirine bağlamaktadır. Kıralıçanın dairesi, banyo salonunu, yatak odalarını ve mükemmel sıhhî tesisatı ihtiva etmektedir. Zira Girit mühendisleri kanal açma ve sulama san'atlerinde büyük bir meharet sahibi idiler: Knosos sarayına yeraltındaki lâğımlara açılan birçok su boruları yerleştirilmiştir.

OYUNLAR Girit medeniyetinin en ziyade dikkati celbeden farikalarından biri dans ve cimnastik talimleri gibi oyunlara büyük bir mevki ve ehemmiyet verilmiş olmasıdır. Bu noktada Greklerin Giritlilerden örnek almış oldukları muhakkaktır.

Knosos sarayında 400 seyircinin oturmasına mahsus sıraları havi hakikî bir *tiyatro* vardı. Dinî bayramlar münasebetile burada musiki ve dans müsamereleri veriliyordu. Girit baletlerinin büyük bir şöhreti vardı, çünkü bunlar uzun müddet sora, M. E. IX uncu asra doğru, Yunan Şairi Omerin zamanında hâlâ hatırlanıyordu.

Giritliler, kuvvet ve meharet talimlerini, veya koşuları, boksu ve her şeyden ziyade boğa müsabakalarını şiddetle seviyorlardı. Bu boğa döğüşleri bugün İspanyada yapılanlardan çok az kanlı idi. Çünkü boğa öldürülmüyordu. Duvar ve vazo resimlerinin gösterdiği Girit Toreadorları, boğa ile oynuyorlar, boynuzlarına asılıyorlar, hatta cesaretlerini, tehlikeli, sıçrayış yapmak için bir baş darbesile kendilerini havaya fırlatacak dereceye vardırıyorlar.

SAN'AT Vücut ve zekâ oyunlarını takdir etmesini bilen bu incelmiş kavim san'atkâr bir kavim idi. Tabiatin bütün güzelliklerini eyice duyduklarından bunları sadıkane ifade edebildiler. Bundan dolayı Girit halkı her türlü kayıt ve şarttan azade canlı ve orijinal bir san'at vücuda getirdi.

Girit san'atinin en mühim eserleri sarayların duvarlarını tezyin eden boyalı resimler ve kabartmalardır *(Res. 102 - 104).* San'atkârlar nebatlardan, deniz hayvanlarından, dinî merasimden, dans ve oyunlardan ve saray hayatından aldıkları mevzuları büyük bir meharet ve pek çok fantaziye ile süslemişlerdir. Bu eserlerde görülür ki san'atte ruh hâkimdir. Tabiate, tabiat hayatının zenginliğine ve tabiatin tezahürlerindeki inkıtasız tahavvüle karşı, san'atkârda derunî bir duygu, bir tahassüs vardır. Burada san'atin vazifesi tabiat hayatını, değişmiyen daimî şeklile göstermek değil, bilâkis lâhzanın en canlı hareketini, bunun duygularımızda bırakacağı intibaı tesbit etmek ve tabloda ebedileştirmektir.

Bunlar dâhi san'atkârlardı, dünyayı yeni bir görüşle görüyorlar ve bunu levhalarda cisimlendiriyorlardı. Tabiat en

zengin dolgunluğu ile, çayırlar, bahçeler en muhteşem bir çiçeklenme içinde, deniz hayatı, su nebatları arasında yüzüp giden balıklarla gösteriliyordu ve her şey lâhzaya göre idi. Yapraklar ve demetler rüzgârda uçuşuyor, zeytin ağaçları tabiî neşvünemalarını gösteriyor, ve bütün bu tabiat manzaraları, en canlı bir hareket içinde tabiatle bir ahenk arzediyorlardı. Aslanlar, boğalar, geyikler, yaban kedileri, atlar, koşar vaziyette, dört bacak yerden kurtulmuş, ve ifrat derecede çekilip uzanmış bir şekilde gösteriliyordu. Bu, lâhza içinde uçarak tayyı mekân eden bedenin duygularımız üzerinde bıraktığı intibaı tabloda göstermek istiyen karakteristik bir tecrübe idi. Knosos sarayında bulunan en eski ve en güzel bir tabloda, koyu mavi resmedilmiş bir oğlan parkın kayalık zemininden fışkıran çiçekleri koparıyor ve bir sepete dolduruyor. Bir levha, kabuklu deniz hayvanlarının ve mercanların üstünde ve balıkların arasında yüzen yunusbalıklarını, diğer bir resim de bir salonda konuşmak için toplanmış veya localarından bir müsamereyi seyreden zarif Knosos hanımlarını gösteriyor.

Knosos kıralının imalâthanelerinde, resimli, işlenmiş veya mineli vazolar *(Res. 98)*, çiniden veya altınla işlenmiş fildişinden heykelcikler, demirleri altın veya gümüş kakmalı, sapları kristal akik veya oniksten kılıçlar ve hançerler gibi her türlü san'at şaheserleri yapılıyordu. Ressamlar gibi dekor san'atkârları da tabiatin sadık müşahitleri idiler.

Nakış san'atinin bu kemaline karşı, heykel san'ati gerikalmıştır. Buna mukabil Glyptik [1] eserler ehemmiyetli bir zenginlik gösteriyor. Önasya ve Mısır âleminde olduğu gibi Giritte de her müstakil adam sert taştan yahut fildişinden bir mühür sahibidir. Fakirlerinki topraktandır. Tasarruf bununla gösterilir ve vesikalar bununla tevsik olunur. Bunlar evvelâ silindir ve prizma şeklinde, soraları mühür ve yüzük şeklinde yapılıyordu. Böylece burada taş kesme san'atinin tekniği çok erken inkişaf etmiştir. Bu küçük san'at eserleri, yeni Girit san'atinin en güzel, en intiba dolu ibdalarındandır. Soraları, bu mühürler altından yapılmıya başlamış, yüzük yahut bilezik şeklinde ziynet olarak taşınmıştır.

[1] İnce taş üzerine hâk san'ati.

TİCARET San'atlerin inkişafı, Giritte zengin ve incelmiş bir lüks içinde yaşamasını seven bir cemiyetin mevcut olduğunu ispat ediyor. Bu cemiyet sanayi ve deniz ticaretile zenginleşmişti. Filhakika Fenikelilerden evel Giritliler müteşebbis iş adamları, denizci, san'atkâr ve tacir kimselerdi. Baş tarafı kalkık, uzun ve dar gemilere binen Girit denizcileri, şüphesiz ilk defa olarak Akdenizi şarktan garba kat'eden kimselerdir.

3. *MİKEN MEDENİYETİ*

Mikenin ehemmiyeti mevkiinden ileri geliyordu. Korent körfezinden Argolit körfezine giden en kısa yolun geçtiği boğaza hâkim bulunuyordu. Argolit yollarından en sık geçen tacirlerden birçokları Giritli idi. Sert tabiatli cengâverler olan Miken reisleri, Akalar, Girit medeniyetine hayran oldular. Müstahkem şatolarında Knosos kırallarının saraylarında olduğu gibi güzel resimlere malik olmak istediler ve memleketlerine Giritli san'atkârlar getirttiler. Çok zaman geçmeden başlıca şehirleri olan Miken, Tirins ve Tepte her şey Girit modasına tâbi oldu; hanımların tuvaletleri, oyunlar, saray hayatı, hep bu modayı takip etti.

BİNALAR Miken şehri iki kısımdan ibaretti: takriben 1000 metre uzunluğunda ve genişliğinde bir tepe üzerinde yükselen yukarı şehir, *Akropol* ve Akropolun dibinde ovada yayılmış olan aşağı şehir. Bunların her ikisi de kocaman taşları harçsız olarak üstüste koymak suretile yapılmış olan duvarlarla çevrilmişti.

Bu taşlardan dokuz metre uzunluğunda ve altı metre kalınlığında olan bazıları takriben 120,000 kilogram yani bir büyük lokomotif ağırlığındadır.

Miken Akropoluna, üzerinde bir sütunun iki tarafında ayakta birer aslan gösteren büyük bir kabartma bulunduğundan dolayı "*Aslanlar Kapısı*„ namını taşıyan bir kapıdan çıkılıyordu Bunun yakınlarında kayaların içerisine kazılmış birçok mezarlar keşfedilmiştir.

Bunlar Miken kırallarının kabirleri idi. Cesetler, altın ziynetler, altın taşlar, mücevherler, güzel işlenmiş silâhlar, ta-

şıyorlardı. Bu cesetlerden biri de mısır mumyaları gibi tahnit edilmişti. Ve yüzünde ince bir altın safihadan yapılmış bir maske vardı. Akropolun tepesinde kıralın sarayı yükseliyordu. Saray Girit sarayları gibi güzel resimlerle süslenmişti, lâkin dahilî tertibatı Girit saraylarınınki gibi değildi. Megaron adını verdikleri başlıca salonun ortasında dört direkle çevrilmiş bir ocak ve tavanda bir delik bulunuyordu. Ve buradan duman dışarı çıkıyordu.

4. AKA ELLERİ VE MÜSTEMLEKELER

Torların istilâsı Yunanı karışıklık içinde bıraktı, M. E. XII inci asırdan VIII inci asra kadar memleket, bir nevi Ortazaman hayatı geçirdi.

Torlar tarafından zaptolunan bütün memleketlerde muhariplerin ve serbest adamların yanında bir esir sınıfının meydana çıktığı görüldü.

Bu sınıf, galip ve fatihin menfaatine toprağı sürmeye mecbur idi.

5. İYONLAR VE TORLAR

Bu devirdedir ki *Elen* (El) denilen kavmi teşkil eden başlıca iki unsur biribirile muhalefete başlarlar. Bu iki unsur, İyonlar ve Torlardır.

İYONLAR Esas itibarile denizci idiler. Yunanda tor istilâsı İyonları ancak Atık kıt'asında bıraktı. Fakat, İyonlar, Kiklat adalarına ve kütleler halinde Anadolu sahillerine dağıldılar. İyonların esas unsuru Akalar idi. Asıl deha, bariz hassalarile bilhassa İyonlarda görülür. Şiddetli bir zekâ, parlak tahayyül, teşebbüsü fikrî ve hürriyet aşkı...

TORLAR İyonların aksine olarak pek geç karalardan ayrıldılar ve ondan sora denizci ve müstemlekeci olabildiler. Peloponez, bilhassa Lakonya, Mesenya, Argolit mıntakaları Torların merkezi ve tercih ettikleri yerlerdi.

BUNLARIN YAYILMASI

Yunan kıt'ası haricine M.E. XII inci ve VIII inci asırda olmak üzere iki defa yayılma olmuştur.

XII inci asırdan X uncu asra kadar olan ilk muhaceret tor istilâsı zamanında olmuştur ve istilânın neticesidir.

I -- İlk evel Tesalyadan ve Beotyadan istilâcılar tarafından kovulan Akalar, denizden Anadoluya gittiler. Akalar, Çanakkale boğazından ve Turova mıntakasından İzmire kadar olan şimal sahiline yerleştiler. Bu ilk muhacirlere *Eoliler*, (karışık kanlı) ve yeni vatanlarına da *Eolie* dendi. Tesis ettikleri on iki şehirden başlıcaları, *Foça* şimalinde *Sime* ve *Lesbos* adasında *Midilli* dir.

II — Merkezî Yunandan (Öbe, Atık, Argolit), yeni muhacirler daha gitti. Kiklat adalarını işgal ettiler. Daha sora Eolilerin cenubunda olmak üzere Anadolu sahilinde yerleştiler. Bu muhacirler, İyonlar idi; yeni vatanlarına İyonya dendi. Dahile doğru yükselen vadilerin ağızlarında 12 şehir tesis ettiler. Başlıcaları sahilde Foça, İzmir, Efes, Mile ve adalarda da birçok limanlar yaptılar. Başlıcaları: *Sakız* ve *Sisam* idi.

Kiklat adalarından bir muhaceret te Afrikanın şimaline oldu. Oraya giden muhacirler, geldikleri adaların ismine nispetle *Kiren* müstemlekesini tesis ettiler (*Bingazi* ve havalisi).

Öbe adasından hicret edenler, Makedonyada *Halkidikya* Yarımadasına yerleştiler. Bu isim; Öbedeki *Halki* şehrine nispetledir.

Ege Denizi şark ve şimaline giden muhacirler, ilk yerleşmelerden sora VIII inci asırda kendi nam ve hesaplarına Akdenizde ve Karadenizde birçok müstemlekeler vücuda getirdiler. Trakya sahillerine yerleştiler. Boğazlara geldiler, ve orada bir mütevassıt liman olmak üzere *Abidos*, *Hellespont*, *Sizik* (Marmarada) ve *Bizans*ı tesis ettiler *(Harita. 16)*.

Karadenizin fırtınalarının ve sahillerinin pek müsait olmamasına rağmen muhacirler şimale doğru hareketlerine devam ettiler. Bu mıntakadaki müstemlekelerin tesisi bilhassa bir İyonya şehri olan Milelilerin eseridir. Karadenizin cenup sahillerinde *Sinop* ve *Trabzon* başlıca müstemlekeleri idi. Karadenizin şimal sahilinde Get ve İskit yani türk memleketlerinden gelen Tuna (İster), Buğ ve Don ırmaklarının ağzında *İstirya*, *Olbiya* ve *Tanais* şehirleri yapıldı. Bir müd-

det sora, Anadoludaki Mile sitesinin 90 müstemlekesi oldu. Karadenizdeki şehirler iskân merkezleri değil birer istismar müstemlekeleri idiler. Oralardan ağaç, maden, zahire alırlardı.

GARBÎ AKDENİZ

Karadenizdeki müstemlekeler Mileliler tarafından yapılmıştı. Akdeniz garbındaki müstemlekeler ise İyonya şehri olan Foçanın eseridir. Foçalılar bu havaliye geç geldiler. Buralarda Etrüskler ve Kartacalılar rakipleri idi. Tutunabilmek için bunlarla kanlı muharebeler yapmaya mecbur oldular.

Foçalıların tesis ettikleri müstemlekelerin başlıcası M. E. 600 senelerinde yaptıkları *Marsilya* (Massilia) dır. Bu şehrin mevkii, bütün tabiî faydaları cami idi. Tabiî bir koy, bunun önünde denize karşı limanı müdafaaya salih küçük adacıklar, kara tarafında tabiî yüksek bir tepe. Bunların hepsi, büyük ırmağın "*Ron*„ munsabı civarında kâindi. Az zamanda Marsilyanın etrafında birçok müstemlekeler peyda oldu. Şarkta *Nikaia* (Nice) *Antipolis*, garpta *Agata* (Agade).

Foçalı gemiciler, İspanya cenubunda *Tartessos* (Andalousie)a kadar gittiler. Hatta Atlas Denizine bile çıktılar. Marsilyalı *Pythéas*, *İskoçya* şimalinde sisler arasında kaybolmuş adalara kadar ilerledi. Diğer bir hemşerisi de Afrika sahilleri boyunca *Senegal*e kadar gitti.

MÜSTEMLEKELERİN VASIFLARI

Karadeniz müstemlekeleri gibi, Gol veya İspanya sahillerindeki müesseseler, emtia deposu, yerli ahali ile bir mübadele pazarı idi. Marsilya sitesinin parlak ve esaslı bir medeniyeti de olmuştur.

Görüldüğü gibi, Karadeniz müstemlekeleri muhacirlerin ana vatan ittihaz ettikleri yerlerin zenginleştirilmesi için istismar olunmuştur. Fakat, Akdeniz garbındaki müstemlekeler böyle değildi. Onlar daha çok hususî teşebbüs mahsulü idi: Ana vatanla siyasî bağları kalmamıştı. Bunun sebebi Anadoluya olan uzaklıktı.

İYON MEDENİYETİNİN DOĞDUĞU YER

Torların istilâsı karşısında kütleler halinde Anadoluya geçenlerden bir kısmının İzmir şimal ve cenup sahillerinde yerleştikleri mıntakaya *İyonya* dendi [*].

---

[*] İyon kelimesi İyedir. Türkçe sahip, efendi demektir. Bu keli-

İşte, İyonya denilmiş olan Garbî Anadolunun bir kısmında eti, minos ve miken medeniyeti varisi olan Türkler VIII inci asra doğru yeni bir medeniyet kurdular. Bu medeniyete *iyon medeniyeti* adı verildi. Bu medeniyet yavaş yavaş adalara ve Atık kıt'asına da geçti ve daha garba yayıldı.

Yunan medeniyeti dediğimiz işte bu İyon yani İyeler medeniyetidir.

Milâttan evel VIII inci asırdan V inci asra kadar medeniyeti temsil eden fakir ve gerilemiş Yunan kıt'ası değildi. Bu medeniyetin başlıca merkezi, menşei olan İyonya idi.

İyonlar, beyinlerinde ittihat ettiler. İlk 12 site, *Mikal* (Mycal) burnunda, *Posidon* mabedi etrafında toplandılar. Bu şehirler, Yunanın ilk edebî lisanı olan iyonca konuşuyorlardı. Bu lisanı ebedileştiren denebilir ki, *Omer* dir. Omerin şiirleri iyonca yazılmıştır.

Diğer cihetten, şarkla temasta olarak, san'atler ve ilimler, İyonyada inkişaf etti. Lidyalılar gibi İyonya mimarları da narin sütunlu, süslü başlıklı mabetler yaptılar *(Res. 105)*. Bu mimarlar bu suretle iyon tarzını icat ettiler. Efeste, *Artemis* ve *Sisam* da *Hera* mabetleri bu vadide en güzel eserlerdir. Yunan ilim ve san'ati de İyonyada doğmuştur.

M.E. VI ıncı asırda Mileli *Tales* (Thales) riyazıyeci, coğrafyacı ve filozof olarak alemşümul bir şöhret kazandı. Felsefî düşünme, milâttan 550 yıl evel Küçükasyadaki İyonyada Mileli üç hakimin, Thales, *Anaksimander* ve *Anaksimenes*' in, tabiat felsefesile başlamıştır. Yunanlılar sikke san'atini, milâttan 700 yıl evel sikke basmış olan Lydya'dan almışlardır. Fransa ahalisine alfabeyi ve para kullanmasını öğreten Foçalılardır. Fakir ve harap olmuş olan asıl yunan kıt'asının da medeniyette kılavuzu, garbî Anadolu olmuştur.

Daha ziyade tor nüfuzu altında kalmış olan *Sicilya* ve cenubî İtalya müstemlekeleri de büyük medenî roller oynamıştır. Sicilyanın müteaddit meşhur binaları ve cenubî İtal-

---

menin Ege (Eke), Aka kelimelerile münasebeti vardır, ve ayni manaya kullanırlar.

İyon, bugünkü lehçemizde Yunan olmuştur.

Nitekim, Konya kelimesinin aslı İkonya'dır (İconie). Bunn da aslı (İke) den geliyor. İke de İye manasındadır. Yani sahip, hükümdar şehri demektir.

yadaki *Pöstüm* mabedi Tor sitilinde sade ve kuvvetli eserlerdir. Meşhur riyazıyeci filozof *Pitagor*, *Kroton* da yaşamıştır.

Torlar, Peloponezin cenup ucuna vardıktan sonra yavaş yavaş Girit ve Rodos adalarını elde ettiler ve İyonya cenubunda, *İstanköy* adasına doğru denize uzanan küçük bir burun parçası üzerinde yanyana *Knit* (Cnide) ve *Halikarnas* ile İstanköy (Cos) adasında yerleştiler. Bu yerlere *Dorit* dendi. Dorit, dahile uzanmadı. Sahilde münferit kaldı.

Asıl Yunan Yarımadası dahilinde küçük devletlerin biribirlerile uğraşmaları ve herbiri dahilindeki ihtilâller, sebebile büyük anarşiler oldu. Mücadeleden mağlûp olanlar, uzaklarda emniyet ve toprak aramaya gidiyorlardı.

Ekseriyet itibarile Tor olan bu muhacirler, İtalya cenubunda, *Sibaris*, *Kroton* ve *Tarant* müstemlekelerini kurdular. Bunların arazisi sahilden dahile doğru uzanıyordu. Bu müstemlekelere inkişaflarından dolayı büyük Yunanistan ismi verildi.

İtalyadan sora, Sicilyadaki müstemlekeler yapıldı. Bunlar büyük Sicilya adasının cenup ve şarkında *Agriyant*, *Katon* ve *Siraküzeyi* tesis ettiler.

İki limanı olan Siraküze Akdenizin büyük ticaret merkezlerinden biri oldu. Sicilyadan sora, cenubî İtalyaya yayılarak *Kum* ve *Napoli* gibi şehirler inşa ettiler. Bu suretle İtalyada ve Sicilyada yerleştiler ve tekessür ettiler. Tarant Siraküzesinin 50,000 ilâ 80,000 nüfusu oldu. Sibaris, 300,000 nüfusa kadar yaklaştı. Tarant körfezinde yün sanayii ilerledi.

İtalyan müstemlekelerinin bu zenginliği çabucak ahlâk sukutunu intaç etti.

Bu kolonilerin Yunan Yarımadasile siyasî hiçbir bağı yoktu. Ancak din ve ayinleri birdi. Müstemlekelerin ticarî politikası yavaş yavaş din bağlarına menfaat münasebetleri de ilâve etti. Ondan sora hususî bir hal hasıl oldu. Yunan Yarımadası ve müstemlekeler mütekabilen biribirlerine ticarî menfaatler temin ettiler.

Bu din ve ticaret münasebetleri Atinayı umumî merkez haline getirdi.

GREKLERİN MİRASA KONMASI

Bundan soradır ki, Grekler Asya İyonlarının ve Sicilya Torlarının kıymetli mirasını topladı.

ATİNA MÜSTEMLEKELERİ

V inci asırda evelkilerden pek farklı bir müstemleke tipi meydana çıktı. *Atina müstemlekeleri.*

Bunlar hususî teşebbüsle değil, devlet müdahalesile yapıldı. Atina hükûmeti müstemleke topraklarını parçalara ayırarak, fakir vatandaşlara tevzi ediyordu. Bunlar da, müşterek vergilere ve kanunlara tâbi oluyurlardı. Bundan başka bu muhacirler Atinaya gelerek vatandaşlık hakkını kullanabilirlerdi. Bundan dolayı bu tarz müstemlekeler Atina toprağının bir imtidadı sayılabilirdi. Bu müstemlekeler askerî bir mevki olarak Atinalıların Ege Denizi yollarını ve şüpheli müttefiklerinin sadakatini tarassut için kullanılırdı. Hiçbir vakit bunlar ticaret ve pazar yeri olmadı. Bellibaşlı Atina müstemlekeleri Trakya sahilinde *Amphipolis* ve Karadenizde Sinop idi.

6. OMER ŞİİRLERİ

Torların istilâsı üzerine Küçükasyaya hicret etmiş olan Akalar, eski kudret ve haşmet devirlerini heyecanla hatırlıyorlardı. Şairleri eski reislerinin seferlerini tebcil etmekten zevkalıyorlardı. Turova muharebesi efsanesinin muhtelif safhaları ve sefere iştirak etmiş olan reislerin sergüzeştleri iyon edebiyatının en eski şaheseri olan Omer (Homer) şiirlerinin mevzuunu teşkil etmektedir.

Omer şiirleri, mugannilerin ziyafetlerde ve merasimde lir çalarak, okudukları uzun manzum hikâyelerdi.

Bu şiirler içinde en meşhurları ve yegâne bize kadar yetişebilmiş olanları "*İliyada*„ ve "*Odise*„ dir. Bunlara Omer şiirleri deniyor; bu manzumeleri, İzmirli veya Sakız adalı Omer isminde bir şaire atfediyorlardı. Hakikatte Omere ait hiçbir malûmat yoktur ve Omer şiirleri bir devirde ve birtek şair tarafından tanzimine imkân olmıyan birçok kısımları ihtiva etmektedir. Lâkin başlıca kısımlarının M.E. IX uncu asra doğru Küçükasyada yaşayan dâhi bir şairin eserleri olduğu kabul olunabilir. Bu eserler, M. E. VI ıncı asırdan sora bir Atinalı tarafından toplatılıp yazdırılmıştır.

İLİYADA İliyada, on sene muhasara altında kalmış olan Turova şehri önünde Miken Kıralı Agamemnon idaresinde Akaların yaptıkları büyük harpleri hikâye eder.

ODİSE Şüphesiz İliyadadan sora tanzim edilmiş olan Odise Akalar reislerinin en natuku olan *Ülis* in Turovanın zaptından sora avdetteki sergüzeştlerini hikâye eder.

OMER HİKÂYELERİ VE TARİH Omer şiirlerinin tarihle az çok bir münasebeti vardır. Omer şiirleri eski Akaların tarihini öğretmiyor; fakat onların ahlâkını ve medeniyetlerini tanıtıyor.

İliyada ve Odisedeki o kadar garip ve güzel tasvirlere nazaran M. E. IX uncu asırdaki iyon hayatı göz önüne getirilebilir zannediliyor. Hakikatte, şairin eserinde etrafında gördüğü şeylerden aldığı intibalarla uzak bir mazinin tahayyülleri o derece biribirine karışıyor ki, bunları ayırt etmek mümkün değildir. Denebilir ki; Omer şiirleri, bize İyonların IX uncu asırda nasıl yaşadıklarını değil, IX uncu asırdaki bir iyon şairinin eski Akalar hayatını nasıl tasavvur ettiğini göstermektedir.

Bu suretle İliyada ve Odisenin bazı kısımları eski zamanların hatıralarını canlandırmaktadır. Miken ve Giritte yapılan bazı yeni keşifler, Omer hikâyelerinin adeta resimlerini teşkil ediyor.

7. *YUNANLILARIN DİNİ VE ESATİR*

İLK DİN TELÂKKİSİ Yunanlıların bütün umumî ve hususî hayatlarını din tanzim ederdi. Esasında Elenlerin ibadeti sade idi, onlar tabiatin kuvvetlerine hürmet ederlerdi. Allahları teşahhus etmiş bu kuvvetler idi. Onların da insanlar gibi elemleri ve saadetleri olduğuna inanırlardı. Elenler nazarında Allahlar, ebediyete mazhar daha güzel daha kuvvetli yüksek insanlardan başka bir şey değildir. Fakat onlar da insanlar gibi hırs ve kusurlardan kendilerini kurtaramaz-

lardı. Allahların da aileleri, çocukları vardı. Elenler mabutlarını heykellerle temsil ederler, onların ikametleri için mabetler inşa ederlerdi.

ESATİR

Yunanlılar ilâh ve alihelere birçok fevkalâde maceralar ve sergüzeştler atfederlerdi. Şairler, edipler, bu maceralar hakkında birçok hikâyeler, kasideler söylerlerdi.

Yunan mabutlarının macera ve sergüzeştlerine yunan esatiri (yunan mitolojisi) denir.

OLEMP MABUTLARI

Yunanlılar her şeyden evel *Kaos* dedikleri boşluğa ve *Geo* dedikleri yere inanırlardı. *Gök (Üranüs)* ile *deniz (Pontüs)* Kaos ile Geonun birleşmesinden vücuda gelmiştir. Yunanlılarca allahlar Kaostan çıkmıştır.

İlk devirlerde her kabilenin yahut her sitenin kendine mahsus mabudu vardı. Yavaş yavaş bazı mabutlar bütün Elenler için müşterek mabut oldu. Bu mabutlara Olemp mabutları derlerdi. Çünkü efsaneye göre bunların Olemp dağında toplandıklarını kabul ediyorlardı.

BÜYÜK MABUTLAR

Büyük mabutlar Olempte *Zeüs* [1] ün riyasetinde toplanırlardı. İlâh ve aliheler gökü, yeri, suyu ve cehennemleri aralarında paylaşmışlardı.

1. Gök Allahı Zeüs bütün allahların kıralı idi. Onun timsali kartal idi. Zeüsün karısı *Hera* idi. ***Apollon*** yahut ***Febüs*** Güneş ve aydınlık mabudu idi.
2. Deniz Allahı Zeüsün kardaşlarından Poseidon idi.
3. Yer Alihesi *Demeter* idi.
4. Cehennemlere hâkim olan *Hades* ti.

Görüldüğü gibi başka başka işler gören daha birçok mabutlar vardır.

MABETLER VE OYUNLAR

Apollona mahsus *Parnas* dağının eteğinde meşhur *Delf* mabedi vardı. Apollon namına *Delos* adasında da bir mabet inşa edilmişti. Bu mabede her taraftan mukaddes alaylar tertip edilerek ziyarete gidilirdi.

---

[1] Yunan mabutlarından Zeüs, Poseidon Hera, v. s. Sıra ile lâtincede: Jüpiter, Neptün, Jünon v. s. ye tekabül eder.

Yunanlılar mabutların hoşuna gitsin diye büyük oyunlar tertip ederlerdi. Bu oyunlar, bir ibadet mahiyetinde idi. Her şehirde oranın mabudu şerefine yalnız şehir halkı tarafından yapılan oyunlardan başka dört şehirde umumî büyük oyunlar yapılırdı. En meşhuru *Olimpiyat* oyunları idi *(Res. 119)*.

Bu oyunlar her dört senede bir Zeüsün şerefine icra olunurdu. Altı gün sürerdi. Her nevi spor müsabakaları olurdu. Müsabakayı kazanan adam, ve şehir en büyük şerefe nail olurdu.

ATALARA İBADET Elenler ölülerin mezarda yaşadıklarına ve kendilerine muayyen zamanlarda yemek ikram etmenin mukaddes bir vazife olduğuna kani idiler.

En şanlı ölüler, kıral ailelerinin ecdadı, şehirlerin müessisleri, cesaretlerile şöhret kazanan cengâverler, yalnız kendi aileleri tarafından değil bütün şehirler halkı tarafından takdis olunuyordu. Bunlar, şehirlerin hami ilâhları oluyor ve kahramanlar sırasına geçiyorlardı. Her şehrin bir millî kahramanı vardı ve onun namına bir mabet yapılmıştı. Bu kahramanlara "*Yarı İlâh*" ta deniyordu. Çünkü kendilerinin bir ilâhın bir prens veya prensesle evlenmesinden doğdukları iddia olunuyordu. Kendilerine her türlü fevkalâde seferler ve kahramanlıklar atfolunuyordu.

Bütün elen kahramanları içerisinde en meşhuru lâtince "*Herkül*" namile daha fazla tanınmış olan *Herakles*tir; kendisi Torların millî kahramanı idi. Bundan başka *Teze*, *Ödip*, *Ülis* gibi efsanevî kahramanlar meşhurdur.

D. ISPARTA

1. CEMİYET VE HÜKÛMET

ISPARTA VE LAKONYA Isparta nüfuzunun beşiği olan Lakonya kıt'ası, Peloponezin mıntakalarından biridir. Lakonya, iki dağ arasında bir vadidir. Buraya güç ve ancak şimalin dar geçitlerinden girilebilir.

Lakonyanın ortasında küçük bir çay, *Örotas*, akar. Suladığı ova oldukça eyi mahsul verir. Civar yamaçlarda biraz üzüm ve zeytin ağaçları vardır. Daha yukarılarda mer'a ve

16
FENİKE ve YUNAN Müstemlekeleri
AVRUPA
ASYA
AFRİKA
AKDENİZ
(MARE İNTERNUM)
ATLAS DENİZİ
HAZAR DENİZİ
KARADENİZ
(PONTUS EUXİNUS)
Adriyatik Körfezi
Ege Denizi
KAFKASLAR
KELTELİ
İBERELİ
LİGÜRELİ
ETRÜSKELİ
BRİTANYA
Rodanus Irmağı
İberos Irmağı
İster (Tuna) Irmağı
Tiber
Dicle Irmağı
Fırat Irmağı
Nil
MEZOPOTAMYA
KAPODOKYA
LİKONYA
FRİKYA
LİDYA
KARYA
PAMFİLYA
KİLİKYA
TRAKYA
MAKEDONYA
TESALYA
EPİR
BİZANS
LİBYA
MISIR
Gimnezi A.
Ginit (Girit)
Kibris
(Korsika)
(Sardenya)
Sicilya
Tanais
Olbiya
Tiras
Harkine
Pandikap
Fanagorya
Hermenados
Teodosya
Pitiyus
Dioskurya
Fasis
Hersones
Istros
Tomoy
Kallatis
Odesso
Mezembriya
Apollonya
Salmidesos
Sinop
Kotiyora
Trapisus
Kerasus
Amisos
Kitoros
Sesamos
Tiyon
Herakle
Halkedon
Astakos
Misyakiyos
Perint
Kizik
Ankara
Gordiyum
Kumuş
Tarsus
Kelendros
Salamis
Soli
Arvat
Kadeş
Biblos
Sidon
Şam
Pafos
Kutyon
Tir (Sur)
Yafa
Askalon
Gazza
Kudüs
Pelus
Helyopolis
Menfis
Sayis
BAbİL
Sart
İzmir
Efes
Mile
Kiyos
Lesbos
Aynos
Halkidikya
Terma
Samos
Rodos
Faselis
Side
Selinus
Kidonya
Knos
Siter
Ispanta
Messen
ATİNA
Obe adası
Ambrakya
Apollonya
Ebidamne
Tragros
Brantezyon
Tarant
Kampolis
Sibaris
Petiliya
Skille
Kolonya
Lokres
Region
Naksos
Katane
Megara
Sirakuza
Kamarina
Gela
Agrigent
Minoa
Selinonte
Panormos
Lilibe
Medin
Hiponyo
Terina
Temesa
Laos
Siris
Metapontum
Posidonya
Kime
Latyum
Samniyum
Apulya
Agilla
Alaya
Kirnos
Olbiya
Sardo
Tarros
Solkoy
Karalis
Nora
Monako
Nikaya
Antipotis
Olbiya
Massalya
Rodanusya
Agat
Piren
Rehode
Emporya
Kallipolis
Zakanta
Sinanos
Hemeroskopyon
Alonay
Artenisyon
Ebusos
Pitusa
Lukerlun
Maynake
Abdara
Onoba
Gadeyr
(Kadiks)
Caine
Gades
Tingis
bogazi
Abile
Tımıyaleryon
Rusatti
Kartenna
Tipasa
Yol
Igilgili
Hippon
Itike
Kartaca
Hadrumet
Leptis
Taptus
Anolla
Usilla
Sobrata
Oka
Leptis
Ohesperi
Tohira
Barka
Apollonya
Sirene
Darnis
Paliyurus
Yunan müstemlekeleri
Fenike » »
M. 1:20,000,000

ormandan başka bir şey yoktur. Memleket munhasıran ziraat yeridir. Denize doğru veyahut Peloponez içerilerine mahreci yoktur. Örotas üzerinde bulunan *Isparta* şehri altı tepe üzerinde dağınık kasabaların birleşmesinden ibaretti. M. E. III üncü asra kadar kale duvarları bile yoktu.

AHALİ SINIFLARI ISPARTALILAR

Torlar M. E. XI inci asra doğru Lakonyanın zaptını bitirmişler ve eski ahalisi Akaları itaat altına almışlardı. Akalardan galiplerin boyunduruğunu kabul edenler, civar ahalisi oldular *(Periyek)*; mukavemette sebat eden Akalar pek sert muamele gördüler. Torlar bunları esir yaptılar. Bunlara sahilde Akaların en son mukavemet yeri olan *Helos*a nispetle *Hilotlar* dendi. Galipler memleketin en eyi topraklarını aralarında paylaştılar. Kanun onları hep Ispartada oturmağa icbar ettiğinden Ispartalı ismini aldılar. Ispartalılar iki sınıfa ayrıldı: Müsaviler ve aşağı tabaka. Müsavi addedilenler Ispartanın hakikî vatandaşları idi. Bunlardan herbirinin Lakonyada bir kısım toprağı vardı. Umumî yemekler için yardımda bulunurlardı. Aşağı tabaka mensupları noksan haklı vatandaşlardı. Bunlar fakirliklerinden veyahut şerefsizliklerinden dolayı siyasî haklarından mahrum edilenlerdendi.

Ispartanın teessüsünden mahvına kadar müsavilerin sayısı gittikçe azaldı. M. E. V inci asırda bunlar 8000, IV üncü asırda 1500 iken III üncü asırda yalnız 700 kalmışlardı. Şehirleri ecnebi kabul etmezdi. Müsaviler imtiyazlarını bilhassa ecnebilerle taksim etmeyi kabul etmezlerdi.

PERİYEKLER VE HİLOTLAR

Lakonya ahalisinin ekserisini mağlûplar teşkil ediyordu: Periyekler ve Hilotlar.

Periyekler, Ispartalılardan on defa daha çok idiler. Periyekler, aşağı Lakonya kasabalarına çekilerek ziraat ve sanayi sayesinde zenginleştiler. Galipler muhtelif vergi vermek ve askerlik yapmak şartile onlara toprak bırakmışlardı. Periyekler ve Hilotlar efendilerini hiç sevmezlerdi; onları ellerinden gelse çiğ çiğ yiyeceklerdi. Hilotların hali Periyeklerden daha fena idi.

Hilotlar, işledikleri toprağa bağlı esir olarak yaşıyorlardı. Her sene efendilerine bir miktar çavdar vermeğe mecburdular. Yalnız diğer esirlerden farklı olarak aile tesis eder ve çalışmalarile zengin olabilirlerdi. Hilotlara emniyet etmiyen

Isparta hükûmeti onlara pek fena muamele ederdi. Her sene genç Ispartalılar Hilotlara harp ilân ederler ve yolda rasgeldiklerini boğarlardı.

LİKÜRG VE KANUNLARI

Ispartalılar, kanunlarını *Likürg* denilen yarı efsanevî bir şahsiyete atfederlerdi. M. E. XI. inci asırda bir kıral ailesinden doğan müstakbel kanunşinasın bidayette Giritte, Mısırda ve Küçükasyada dolaştığı söylenir. Likürg Ispartaya avdette vatanını siyasî kavgalarla parçalanmış bulduğundan ıslaha teşebbüs etmiş imiş. Efsanenin anlattığına göre, Likürg, Delf mabedinin yardım ve nasihatile Ispartaya, ismini taşıyan kanunları verdi. Daha sora, avdetine kadar kanunlarda hiçbir tadilât yapmıyacaklarına dair vatandaşlarından söz aldıktan sora, kendi ihtiyarile bir tarafa çekildi. Likürg, daha sora vatanını tekrar görmeden açlıktan öldü. İspartalılar, onu bir millî Kahraman tanırlardı. Fakat bugün kabul olunmaktadır ki, Likürg kanunları denilen kanunlar, ne yalnız bir şahsın ve ne de yalnız bir devrin eseridir. Bu kanunlar M. E. XI inci asırdan III üncü asra kadar yavaş yavaş yapılmıştır. Isparta an'anesi, bu kanunlara riayeti temin için onları kahraman Likürgün ismine izafe etmiştir.

HÜKÛMET, KIRALLAR VE MECLİSLER

Nazarî olarak en yüksek mevki *Herakles*in sülâlesinden farzolunan iki kırala aittir. Hakikatte bu iki kıralın bazı dinî vazifeler, büyük şerefler ve orduların ismen kumandasından başka bir vazifeleri kalmamıştı. Hakikî hakimiyet Müsaviler sınıfında idi. Bunlar ayda bir defa toplanarak devlet işlerini tanzim ederlerdi. Filiyatta Müsaviler Meclisi, salâhiyetini iki kıral ve en aşağı 60 yaşında 28 azadan mürekkep *Sena*ya bırakmıştı. Âyan azası alkışlarla tayin olunurdu. Bunlardan beherinin kırallardan herbiri kadar salâhiyeti vardı. Ispartanın bütün siyasetini idare eden, kanunları yazan, harp ilân eden, muahede yapan âyan reisi idi. Müsaviler meclisinin âyan meclisini murakabesi pek hayalî idi.

MURAKIPLAR

Âyan meclisi de *efor* yani murakıp denilen beş hâkimin emri altında idi. Bunlar her sene Müsaviler Meclisi tarafından intihap olunurlardı. Eforların salâhiyeti o kadar çok idi ki, eski zamanın siyasî muharriri *Arsto*, bunu istibdat kelimesile tavsiften çekinme-

miştir. Bu suretle eforlar, Müsaviler Meclisini ve âyanı toplarlar, idare ederler ve istedikleri gibi sulh veya harbe karar verirlerdi. Seferde ordu kumandanları olan kırallar, eforların murakabesine tâbi idiler. Bunlar, kıralları mahkemeye verebilirlerdi. Vatandaşların umumî ve hususî hayatlarından hiçbir şey eforlardan gizli kalamazdı. Eforlar, her on günde bir genç vatandaşların ikametgâhını gezerek yataklarının Ispartalılara lâyık bir surette sade olup olmadığını tetkik ederlerdi.

Eforlar, vazifeye başlarken, vatandaşları bıyıklarını kesmiye ve kanunlara itaate davet ederlerdi. Bir efor, şişmanlamaya başladığı için bir vatandaşı nefiy ile tehdit etti. Bir kıral, ufarak bir kıralıça ile evlendiği için cezayinaktiye mahkûm oldu. Eforlar böyle bir Kıralıçanın kırallar değil, kıralcıklar doğurabileceğini ileri sürüyorlardı.

2. *AHLÂK - ASKERÎ KUVVET*

HAYAT VE AHLÂK

Mağlûp ettikleri milletler içinde yaşıyan Ispartalılar, sırf askerî bir teşkilât içinde kaldılar. Şehirleri, en sıkı bir inzıbata tâbi bir ordugâh veya kışladan ibaretti.

Her Ispartalı askerdi. Ziraat ve ticaret yapmaz, müsaadesiz memleketini terkedemezdi. 30 yaşına kadar kışlada yatmak mecburî idi. Kan, leke yapmasın diye, kırmızı renkte üniforma giyerlerdi.

Ispartalılar, aile içinde değil, sokakta bir çadır altında, on beşer kişilik masalar etrafında yemek yerlerdi. Bundan başka buna, beraber yemek yemek, demezler, beraber ordugâhta yaşamak derlerdi. Atinalılara karşı bir zaferden dönen Kıral *Agis* ilk döndüğü akşam, ailesile birlikte yemek yiyemedi, yemek listesi pek fakirdi ve müsavilerden herbiri bir miktar arpa unu ve incir getirirdi. Başlıca yemek, domuz eti, tuz ve sirke ile yapılan siyah çorba. Davetliler sır saklamaya mecburdular. Sofra reisi, odanın kapısını göstererek " buradan hiçbir söz çıkmamalıdır " ihtarını tekrar ederdi. Bu ahval altında aile hayatı yoktu. Kocalar ve genç adamlar, dışarda yaşardı. Aile anası ise kızlarla evde kalırdı.

TERBİYE

Isparta terbiyesi, yalnız asker yetiştirmeye mahsustu. Çocuk, aileden ziyade devletindi. Doğar doğmaz, bir nevi muayene heyeti çocuğun ne

olacağını tayin ederdi. Kuvvetli ise yaşatılır, cılızsa bir çukura atılırdı. Yedi yaşına varan genç Ispartalı, askere alışmak için ailesini terkederdi. O, mahrumiyetlere, yorgunluklara hatta acıya alıştırılır, sazdan bir yatakta yatardı. Her mevsimde başlıksız, ayakkabısız, hafif bir elbise giyerdi. Gıdası da pek hafifti. Bununla beraber genç Ispartalı, yakalanmamak şartile, gıdasını hırsızlıkla tamamlıyabilirdi. Her sene Artemis mabedinde, bir kırbaç dayağı müsabakası yapılırdı. Bayılmadan en çok kırbaç yiyen çocuk, galip ilân olunurdu. Gençler, zamanlarını cimnastikle geçirirlerdi. Silâh kullanmasını da öğrenirlerdi. Tahsilleri, musiki, dans ve Omer şiirlerini okumaktan ibaretti. Bilhassa ihtiyarlar tarafından idare edilen bir devlette, lüzumu olan ihtiyarlığa hürmet etmek ve az söylemek öğretilirdi.

ORDU

Ispartalı, 7 yaşından 17 yaşına kadar askerliğe hazırlanır ve 18 yaşından 60 yaşına kadar askerlik ederdi. Isparta ordusunun kuvveti, ağır piyadesinde idi. Muharebede piyadeler dirsek dirseğe sekiz yahut on sıra derinliğinde bulunurlardı. Bu piyadeler, bilhassa, tek insan gibi hücum ettikleri zaman, pek korkunç idiler. Piyadenin cenahlarında hafif kıt'alar ve az miktarda süvari vardı. Isparta, kuvvetli bir ittihadın başında bulunduğu için müttefikleri nezdinde kendi ordusu kadar asker bulabilirdi. Buna mukabil Isparta donanması pek zayıf idi. Salamin muharebesinde, ancak 10 gemileri vardı. Donanmanın tayfası, Peryek ve Hilotlardan mürekkepti. Bunlar orduda hizmet ederlerdi. Bu ordunun kuvveti, inzıbatında ve fedakârlık hissinde idi. Isparta askeri, yerini terkederek çekilmektense ölmeye mecburdu.

ISPARTA TEFEVVUKU

Isparta, kuvvetli ordusu sayesinde komşuları olan *Mesenya* ve *Argolit* Torları zararına büyüdü. Mesenya kıt'ası, zengin bir ova idi. Ispartalılar, çoktan buraya göz koymuşlardı. Burasını zaptetmek için, iki asır (M.E. VIII ve VII inci asırlar) sarfettiler.

Lakonya ve Mesenyayı zapteden Isparta, Peloponez ve hatta Hellat kıt'asında mütefevvik bir devlet oldu. Mesenya muharebelerinden itibaren, Isparta, Argolidin bir parçasını zaptetmişti. Isparta himayesini Arkadi şehirlerine ve Olemp-

teki Zeüs mabedine teşmil etmişti. Ayni isimdeki berzah üzerinde bulunan mühim bir ticaret şehri olan Korent, tamamen kendisine sadıktı. Isparta, Peloponezin başlıca devletlerile bir heyeti ittihadiye teşkil etmişti. Isparta, bunun başında idi ve ittihdaın ordusu, donanması ve hazinesi kendi emrinde idi. VI ıncı asır nihayetinde, Isparta, Yunanın kendi istiklâlini müdafaaya muktedir en kuvvetli hükûmeti olarak görünüyordu.

E. ATİNA

1. *SOLON DEVRİNE KADAR ATİNA*

ATIK

Atık, küçük bir yarımada parçasından ibarettir. Fakat, vaziyeti, birçok faydaları camidir. Denize doğru yayık olan Atık, istilâlara karşı, onu Beotyadan ayıran dağlarla mahfuzdur. Diğer taraftan yarımada, dağların, ovaların ve sahilin birleştiği ahenktar bir memlekettir.

Dağlar toprağın yarısını işgal eder. Küçük vadiler, dağların arasına sıkışmıştır. Yarımadanın iki tarafı, limanlı sahildir.

Sahilde, bataklıklı düzlükler olduğu gibi, Pire Yarımadasının koyu gibi küçük koylar da çoktur. Heyeti umumiyesi itibarile, Atık toprağı orta derecede mümbittir. Maamafih, orada, buğday, üzüm, bilhassa zeytin çoktur.

Yakın olan deniz de, Atığın, ahalisine balıkçılık, gemicilik ve ticaretle fazla bir refah membaı teşkil ediyordu.

ATİNA

Atina, oldukça geniş bir ova içindedir. Yüksek bir kaya şehre hâkimdir. Atina Akropolü, mabetleri, sarayları ve kale duvarlarile, bu kayanın düzlüğü üzerinde yapılmıştır.

AHALİ

Atık ahalisi, otokton olmakla iftihar ederlerdi. Filhakika Atık ahalisinin esası otokton Akalardı. Fakat son devirlerde bunlara karadan ve denizden gelen yabancı muhacirler karıştı. Bununla beraber, Atıkta Kiklatlarda hâkim olan Akalar idi. İyon (Yunan) adını alan bunlardır.

ATİNA DEVLETİNİN TEŞEKKÜLÜ

Bidayette Atık ahalisi, aileler halinde yaşarlardı. Her aile, atadan kalan yerleri işgal eder ve sürerdi. Yavaş yavaş, aileler ve arazi 12 kasaba halinde toplandılar. Bunlar da, daha sora birleşmeğe çalıştılar. Bu kasabalardan biri olan Atina, diğerlerine müstesna vaziyeti hasebile takaddüm etti. Ve Atığın merkezi oldu. Memleketin diğer kasabaları ahalisi, çiftçi, çoban ve gemici kaldılar. Bunların hususî aileleri ve reisleri olmadı. Atığın, bütün ahalisi, Atina hemşerisi oldular ve Atina sitesinin reislerine itaat ettiler. Mahallî efsaneler kahraman "*Teze*„ ye Atığın siyasî vahdetinin mucidi nazarile bakarlar.

KIRALLAR VE ÖPATRİTLER

Bütün iyon siteleri gibi, Atina da, bidayette ayni zamanda papaz, hâkim ve ordu kumandanı olan bir kıral tarafından idare olunurdu.

Fakat, ecdadı ile ve zenginliklerile iftihar eden hâkim sınıf asılzadeler (Öpatritler), yavaş yavaş Atina kıralının bellibaşlı salâhiyetlerini aldılar. M. E. VII inci asırda siyasî ve askerî nüfuz, kat'î olarak *Arhont* denilen dokuz reisin eline geçti. Adlî kuvvet te eski Arhontlardan müteşekkil *Areopaj* mahkemesine aitti. Kırala, yalnız dinî vazifeler kalmıştı. Bu vazifeler de, biraz sora Atina Arhontlarından birine geçti: *Arhont-Kıral.*

Bu zamandan itibaren, kırallık, Öpatritlerin aristokrat hükûmeti önünde tamamen silindi.

ÖPATRİTLERİN İSTİBDADI

Öpatritlerin hükûmeti köylüler için pek sert oldu. Sefalete mahkûm olan küçük çiftçiler ve amele, zenginlerden ödünç para almıya ve mallarını ve şahıslarını terhin etmiye mecbur oldular. Bu andan itibaren borçlular, alacaklıların emri altında kaldılar. Alacaklılar, bunları hapsederler, esir olarak satarlar, yahut hiç olmazsa kendi topraklarını daimî çiftçi olarak sürmeye icbar ederlerdi. Atık sahili üzerinde ticaret ve gemicilikle zenginleşen, *Paraliyen* ler mes'ut olarak yaşıyorlardı. Öpatritler tarafından bütün siyasî nüfuzlarından mahrum edilen bu müreffeh ve zeki halk, kırların sefil ahalisile birleşti.

SOLON

Bu suretle, imtiyaz ve salâhiyetleri tehdide uğrıyan Öpatritler, hasımlarile anlaşarak bir hakem intihap ettiler. Filozof Solon, müttefikan (M. E. 594)

Arhont intihap olundu. Bu zat, bu iş için icap eden bütün vasıfları haizdi. Solon, aristokrat menşei itibarile Öpatritlerin ve tacir olmasından dolayı Paraliyenlerin, şair ve vatanperver olmasından dolayı da fakir halkın hoşuna gidiyordu. Solonun cesareti de meşhurdu. Solon, vatanını parçalıyan muhtelif fırkaları birleştirmek ve kanularını ıslah etmek işlerini deruhde etti.

SOLON KANUNLARI

İçtimaî ıslahat en müstacel olanı idi. Solon, esaslı tedbirlerle borçları kaldırdı. Esirleri serbest bıraktı ve alacaklılar tarafından borçluların toprakları üzerine konan işaretleri çıkarttı ve fazla arazi gaspına mâni olmak için, her Atinalının sahip olabileceği araziyi tahdit etti. Solon, ayni zamanda memleketini ticaretle zenginleştirmeye çalışıyordu; Korentte ve Öbede kullanılan drahmiyi ve sıklet ve ölçüleri kabul ettirdi. Atina ahalisi doğuşa göre değil, servetlerine göre dört sınıfa ayrıldı: Arhontluk gibi umumî vazifeler ilk üç sınıfa tahsis olundu. Yalnız bu sınıflar, asker ve vergi verirdi. "*Tet*„ denilen dördüncü sınıf, bunlardan muaf idi. Bundan başka istisnasız, bütün vatandaşlar millet meclisine girebilirlerdi. Solon, millet meclisine arzolunacak meseleleri hazırlamak için, 400 azalı başka bir meclis yaptı.

Solon kanunları, Öpatritlerin nüfuzunu, büsbütün bozamadı. Fakat, çalışarak zenginleşebilen her Atinalının birinci sınıfa ve en yüksek mevkilere çıkması mümkün oldu. Bununla demokrasiye yol açılmış oluyordu.

2. PİZİSTİRATTAN KLİSTENE KADAR ATİNA

PİZİSTİRAT

Solon, ölmeden evel eserinin, yeni nifaklarla tehlikeye girdiğini gördü. Atinada, asılzadeler, orta sınıf tacirler, çobanlar, köylüler mevkii iktidar için münazaa ediyorlardı (M. E. 561). *Pizistirat* isminde bir asılzade, (Öpatrit) halkın müdafii sıfatını takınarak onların emniyetini kazandı. Bir gün, o, gûya kendisini yaralamışlar gibi kanlı olarak, vatandaşlar meclisi önüne çıktı. Hakikatte, Pizistirat, kendi kendini yaralamıştı. Maamafih, halk, ona bir ordu verdi. Pizistirat, bu ordu ile Atina kalesini yani Akropolu zaptetti. Solon, kanunlarına riayet etmekle beraber, Pizistirat yeni bir rejim kurdu : *İstibdat* (Tiranlık).

O vakit Yunanda, mevkii iktidarı hile ile veya kuvvet ile zaptedenlere *Tiran* denirdi. Bunlar, doğuş itibarile hükûmet eden eski kırallarla zıt idiler. Korent, Atina ve İyonya şehirleri gibi siteler milâttan evel VI ıncı asırda Tiranlar tarafından idare olundu. Soraları pek fena bir şöhret alan bu rejim, bidayette iyi neticeler verdi. Meselâ, Pizistirat Atinada fakir hemşerilere yardım etti; onlara toprak verdi. Diğer taraftan ticaret ve sanayii teşvik etti. Pizistirat zamanında, Atina, güzel binalarla süslendi ve Akropol eteğinde çömlekçiler ve demirciler için yeni bir mahalle yapıldı.

Edebiyat muhibbi olan Pizistirat, Omerin şiirlerini bugün elimizde bulunan şekilde yazdırdı. Bu Tiranın ölümü (M. E. 528) bütün milletin teessürünü mucip oldu.

PİZİSTİRATLARIN SUKUTU

Pizistiratın iki oğlu, evvelâ babalarının itidal ve hayırhahlıklarını taklit ettiler. Fakat, bir suikast neticesinde bunlardan birisi öldü. Bu andan itibaren, diğer kardeşi gaddar ve müvesvis oldu. Bu zamanda Pisiztirat ve oğulları tarafından sürülmüş olan asil bazı Atinalılar, Ispartalıların yardımile Atığı zapta muvaffak oldular. Atina Akropolunu zaptettiler. Ve Tiranı, ailesile Anadoluya çekilmeye mecbur ettiler. Pizistirat ve oğullarının idaresi yarım asır sürmüştü (561-510). Bu rejim, (Tiranlık), Öpatritlerin aristokrat hükûmetile demokrasi yani halk hükûmeti arasında intikalin yumşak olmasını temin etti.

KLİSTENİN DEMOKRATİK ISLAHATI (M. E. 508)

Atina halkı kırallık, aristokrasi, tiranlık gibi muhtelif rejimleri tecrübe ettikten sora, kendi kendini idare etmek istiyordu. M.E. VI ıncı asır bidayetinde *Klisten* adında bir asılzade, Solon kanunlarını demokratik bir tarzda tadil etmekle tavzif olundu. Klisten, evvelâ doğuş ve servet farkı olmaksızın vatandaşları, yeni bir tasnife tâbi kıldı. Her Atinalı, bir şehir mahallesinde veyahut bir köyde tahrire tâbi oldu. 100 kişilik dairelerden 10 kabile teşkil ettiler. Burada fakir, zengin, şehirli köylü bundan sora kanun önünde müsavi, oldu. Bu tarz, yeni bir idarî teşkilâtın azimet noktası olmuştur. Buna göre, jeneraller, senalar, hâkimler tayin olundu. Fazla nüfuzu olduğundan, istibdadı iade edeceğinden korkulan vatandaşlar, on sene için nefye mahkûm olurlardı.

ATİNANIN REFAHI Atinanın siyasî tekemmülü, Klisten ıslahatile tamam olmuştur. Uzun müddet ihtilâllerle sarsılmış olan şehir, en nihayet bir sulh ve refah devri gördü. Evelce ayrılmış olan vatandaşlar zenginleşmek için rekabet ediyorlardı. Diğer cihetten Atina, bilhassa Pizistirattan itibaren, edebiyat ve güzel san'atlerin merkezi olmaya çalışıyordu. Met muharebesinde Atina şerefli bir vazife gördü ve bu suretle parladı.

F. MET MUHAREBELERİ - ATİNANIN TEFEVVUKU

1. MET HARPLERİ

MET HARPLERİNİN SEBEPLERİ Yunanlılar, yarım asır (M. E. 500—449) Pers Devletine karşı mücadele mecburiyetinde kaldılar. Bu uzun düelloya *Met Harpleri* denir. Bu harplerin esası Pers İmparatorluğunun Avrupaya doğru tevessüünde aranmalıdır. Lidyaya hâkim olan Kurus, Anadolu sahillerini ve bu meyanda İyoni şehirlerini zaptetmişti. Daryüs te boğazları geçerek *Trakya* ve *Makedonya* yı yani, *Elat* kıt'asına komşu memleketleri inkıyat altına aldı.

İsyan Küçükasyada başladı. Mile sitesi, Anadolu İyonlarını, iran hakimiyetine karşı isyan ettirdi. Küçükasyalılar Atinadan da yardım istediler. Atina onlara biraz askerle yedi gemi gönderdi. Atina askerleri İyonlara, Anadoluda pers hakimiyetinin merkezi olan Sart şehrini zabıt ve yağma etmekte yardım ettiler. Bundan hiddetlenen Daryüs, Atinalılardan intikam almaya yemin etti. Ve askerî hazırlıklarına başladı. Met harplerinin sebebi budur.

Met harpleri, üç devreye ayrılır: Daryüs zamanındaki birinci devir *Maraton* muharebesile bellidir; ikincisi Serhas zamanında, *Salamin* ve *Plate* muharebeleridir; üçüncü devir ise, Atinalı jeneral *Simon* un faaliyeti zamanıdır.

İKİ TARAFIN İÇİNDE BULUNDUKLARI ŞARTLAR Bu muazzam mücadele bidayetinde, bütün faikıyet esbabı Persler tarafında görünüyordu. Perslerin medeniyeti, Greklerin medeniyeti derecesinde idi; hatta, dinleri Olemp anbutlarının dininden daha ahlâkî idi. Pers hakimiyeti, tees-

süs ettiği mahallerde, mağlûplar için mülâyim ve hayırhah olmuştu. Hatta Yunanda bile, pers istilâsı yardımcılar buldu. pers kıralının askerî kuvvetinin muazzam olduğunu ilâve etmek lâzımdır. Yunanlılar ise, en çok 10,000 muharip toplıyabilmişlerdir.

Fakat, pers kıralının ordusu muntazam bir ordu olmaktan ziyade bir insan yığını, muhtelif milletlerden toplanmış bir kütle idi. Bunların içinde yalnız, Persler harp görmüş kısmı teşkil ediyordu. Persler, intizamsızca muharebe ediyorlardı.

İLK MET HARBİ MARATON (M. E. 490) Daryüs, isyan etmiş olan İyonları itaati altına almakla işe başladı ve ibret olarak Mile şehrini tahrip etti. Fakat, pers donanması, Yunanı tehdit etmek isteyince bir fırtınada *Aynoros* burnu civarında harap oldu (M. E. 492).

Daryüs, meyus olmaksızın Ege Denizine 600 parçadan mürekkep yeni bir donanma indirdi.

Persler Maraton koyuna çıktılar (M.E.490). Atinalıların vaziyeti buhranlı idi. Ispartalılar, mehtaptan evel sefere gitmiyeceklerini ileri sürerek yardıma koşmadılar. Maratondan Atinaya giden geçitleri muhafaza eden Atinalı jeneraller, başkumandanlığı *Miltiyat* a bırakmak hususunda ittifak ettiler. Miltiyat, Trakyanın İyon şehirlerinin eski bir tiranı idi ve pers ordusunda hizmet ettiği için onun zayıf taraflarını biliyordu.

Miltiyat, merkezi, zayıf kuvvetlerle tutarak, en eyi askerlerini, iki cenaha topladı ve askerlerini, perslerin kıymetsiz kıt'alardan müteşekkil cenahlarına saldırdı. Atinalılar, hücumda düşmanın cenahlarını kırdılar ve bu suretle en eyi pers askerinin bulunduğu merkezi sardılar. Pers ordusunun merkezi denize doğru çekildi. Persler, intizamsız bir surette tekrar gemilerine bindiler. Maraton muharebesi o kadar mühim değildir. Fakat bu muharebenin manevî tesiri büyüktü. pers donanması Atinayı baskınla zaptetmekten vazgeçerek Asyaya yelken açtı.

İKİNCİ MET HARBİ (M. E. 480) Daryüs ölürken intikam vazifesini oğlu Serhasa bırakmıştı. Sefer hazırlığı yapıldı. pers donanması, mahir iyon gemicilerinin nezaretinde 1200 parça idi. Tesalyalılar ve Tepliler perslerle

teşriki mesai ettiler. Isparta ve Atinanın Korentte topladığı siteler kongresine, ancak 30 site icabet etti. Müttefik donanmanın yarısından fazlası Atinaya ait olmakla beraber, başkumandanlığı Ispartaya bıraktı. Evelce yunan donananmasının içinde rakip fırka teşekkül etmişti.

Birinin reisi metîn, fakat dar fikirli *Aristit*, ötekinin reisi haris *Temistokl* idi. Temistokl, rakibinden kurtulmak için, onu sürdürmüştü. Fakat pers istilâsı üzerine, bütün menfiler arasında onu da getirtti ve Salaminde Aristit necip bir tarzda Temistokl ile birlikte muharebe etti.

İSTİLÂ, TERMOPİLLER

M. E. 480 senesi ilkbaharında büyük pers ordusu Sarttan hareket etti. İki sal köprü ile Çanakkale boğazını aşarak Trakyaya geçti. Geçerken, Makedonya ve Tesalya kendisine itaat ettiler. pers donanması da Ege Denizi boyunca orduyu takip etti. Açıkta muharebe etmek için kuvvetleri kâfi olmıyan Elenler, Termopil dağları geçitlerine yerleştiler. Elen donanması da pers gemilerini *Öbe* şimalinde *Artemisyon* boğazında bekliyordu. Termopiller, deniz ile Lokrit dağları arasında iki arabanın yanyana geçmiyeceği kadar dar bir geçit teşkil eder. Isparta Kıralı *Leonidas* kumandasındaki 7000 kişi ile iran ordusunu durdurdu. Serhas, dağlar arasından düşman mevziini çevirdi. Ricat yolunun tehlikeye düştüğünü gören Leonidas müttefiklerinin askerlerini geri yollayarak kendisi 300 Ispartalı ile mukavemet etti. Düşman karşısında çekilmeyi meneden vatanının kanunlarına itaat için Isparta kıralı her taraftan sarıldığı halde, küçük kıt'asının başında kahramanca öldü. Pers ordusu bundan sora merkezî Yunanı istilâ etti. Atığa girdi ve Atinayı yaktı. Atina ahalisi Salamin adasına iltica etmişler ve şehri boşaltmışlardı. Atina Isparta donanması Salamin adası civarında demirledi.

SALAMİN DENİZ MUHAREBESİ

Pers donannması Salamine gelmekte gecikmedi. Temistokl donanması (378 gemi) pers donanmasına taarruz etti.

Salamin koyunun darlığı, Yunanlıların üçmisli olan pers donanmasının harekâtını sıkıyordu. Temistokl muvaffak oldu. Bunun üzerine Serhas donanmasına ricat emri vererek Çanakkale boğazı tarikile Küçükasyaya döndü. Bugünün muzafferiyeti, müttefikan Temistokle atfolundu. Isparta da

Temistoklu şerefle kabul ve ona bir zeytin dalı çelengi verdi.

KARA HARBİ PLATE (M. E. 479)

Pers ordusunun bir kısmı henüz Beotyada iken müttefik ordu, Isparta kıralının emrinde olarak perslere Platede taarruz ve mağlûp etti (479).

Bu defa, Yunan, tamamen kurtulmuştu.

MET MUHAREBELERİNİN SONU. SIMON

Yunanlılar, memleketlerini kurtardıktan sora taarruza geçtiler. Bu suretle Met harpleri daha 30 sene devam etti (M.E. 479—449). Harp tamamen bahrî bir şekil almıştı.

Maraton ve Salaminde parlak bir rol oynamış olan Atina, Isparta yerine harekâtın idaresini eline aldı. Ispartalıların kıskanç muhalefetine rağmen, evelce, Persler tarafından tahrip olunan Atina, yeniden yapıldı. Temistokl şehri kuvvetli duvarlarla çevirdi ve Pire limanını da tahkim etti. Atina donanması, Pire limnından hareket etti; Sisam civarında Mikal burnu yakininde pers filosunu tahrip suretile ilk muvaffakıyeti kazandı. Temistoklun nefyinden sora, deniz kumandanlığı, evvelâ hasmı olan Aristide, daha sora, Miltiyadın oğlu Simona verildi. Delos donanmasının ve hazinesinin yardımile, Simon, pers gemilerini, Ege ve Trakya sahillerinden Anadolu cenup sahillerine kadar takip etti. Simon, Kıbrıs seferinde öldü.

Bu tarihte Persler, Ege Denizinde donanma bulundurmaktan vazgeçmişlerdi. Pers ordusu da Küçükasya sahillerinden üç gün içerde idi. Sahildeki İyonya şehirleri tamamen hür kaldı. Met muharebeleri sonunu bulmuştu. Bir sulh muahedesi imza edilip edilmediği malûm değilse de Met muharebelerinin sonunda elde edilen sulha *Simon Sulhu* denir. Hakikatte bu sulh, daha ziyade Periklesin eseridir.

MUVAFFAKIYETİN SIRRI. ORDU

Atina-Isparta muzafferiyetlerinin başlıca sebeplerini, orduda aramak lâzımdır. Atina, bilhassa Isparta sitelerinde askerlik bir vatan vazifesi idi. Askerlik terbiye ve talimleri ve spor daha küçükken başlardı. Perslerin, süvarisi fazla idi. Dağlık olan Yunan, süvari harekâtına pek müsait değildi.

ATİNA DONANMASI Met muharebelerinin kat'î zaferini temin eden Salamin muharebesi Atina donanmasını yapan ve idare eden Temistoklun eseri idi. Temistokl, donanmayı Aristidin ve aristokrat partinin muhalefetine rağmen yaptırmıştı. Atina donanmasında 80.000 kişi vardı. Zenginler kendi hesaplarına bir gemi mürettebatını beslemiye mecburdular. Atina donanmasının merkezi Pire idi. Buradaki koylarda, donanma, fena havalarda barınabilirdi. Burada geniş bir tersane ve tezgâhlar vardı. II kilometre boyunda kuvvetli kale duvarları limanı kara ve deniz taarruzlarına karşı muhafaza ediyordu.

2. *ATİNANIN FAİKIYETİ. PERİKLES*

ATİNANIN FAİKIYETİ Met muharebelerinden evel Peloponez ittihadının başında bulunan Isparta, Yunanın birinci sitesi idi. Pers istilâları esnasında da başkumandanlığı o yaptı. Plate muharebesinden sora, Perslere karşı mücadele, denize intikal ettiğinden uzak seferleri sevmiyen Ispartalılar, askerlerini Peloponeze çektiler ve işi büsbütün Atinaya bıraktılar. Bu zamandan soradır ki, birinci defa olarak, Atina iyon âleminde siyasî bir kuvvet oldu.

DELOS İTTİHADI Ispartanın çekilmesinden istifade eden Atina evvelâ *Delos* ittihadını yaptı. Daha sora bu ittihadı, hakikî bir bahrî imparatorluk haline koydu. Delos ittihadı, Aristit tarafından hür bir fikirle teşkil olundu. Atinalı jeneral Anadolu sitelerini kendilerine ilhak için, Ege Denizindeki sitelere, daimî olarak birleşmelerini teklif etti. İttihadın umumî meclisi mukaddes Delos adasında toplandı. Müttefikler umumî maksat için para ve gemi vermeyi taahhüt ettiler. Bununla beraber birleşen siteler, aralarında serbest ve müsavi kalıyorlardı. Delos meclisinin riyaseti ve müttefik kuvvetlerin kumandanlığı Atinaya verildi.

ATİNANIN BAHRÎ İMPARATORLUĞU Bilhassa, pers kuvveti zayıfladıktan sora, İyonya şehirleri bu teslihattan bıktılar. Asker ve gemi verecek yerde yalnız para verdiler. Atina bununla donanmasını arttırdı. İttihat hazinesinin

Delosta emniyette olmadığını behane ederek bunu Atıka nakletti. Ve Akropola koydu. Bu zamandan itibaren Atinalılar, eski müttefiklerini tebaa gibi görmiye başladılar. Atinalılar, bunların hükûmetini kontrol ediyorlar ve Atina kanunlarını kabul ettiriyorlar ve onlardan ağır bir vergi alıyorlardı. Bu suretle artan ittihat hazinesi yalnız harp masraflarına sarfolunmuyordu. Atina hükûmeti bu parayı, şehrin tezyini ve ahalinin eğlencesi için de sarfetti. İttihattan çekilmek istiyen her müttefik site, bir hıyanet işlemiş gibi cezalandırılıyordu. İşte bu suretle Atina eski Delos ittihadını bir bahrî imparatorluk haline çevirdi.

ISPARTA VE ATİNANIN REKABETİ

Met muharebeleri bitmeden evel Atinanın kazandığı hususî vaziyet, Ispartalıların kıskançlığını mucip oldu. Delos ittihadının teşkili, hiddetlerini arttırdı. Ispartada çok sevilen Atinalı jeneral Simon, millî birlik için tehlikeli olan inkıtaın önüne geçmeğe çalıştı. Simon, sürgüne yollandı. Atina bahrî ittihadı kara şehirlerine de teşmil etti. Bundan sora Isparta, kendisi gibi, Atinanın büyümesini çekemiyen Korent ve Teple birleşti. Isparta ve Atina arasında iki defa muharebe patladı. İlk defasında Simon, beş senelik bir mütareke yapmağa muvaffak oldu (M.E. 449). Atinada hâkim olan *Perikles (Res. 111)* ikinci defa olarak Isparta ile 30 sene için bir sulh imza etti (M.E. 445). Bu son sulhun şartları, iki rakip site arasında bir muvazene tesis etti. Yunan âlemi, iki kısma ayrıldı. Isparta karada, Atina da denizde hâkim kaldılar. Bu sükûnet devri, Periklesin zamanına tesadüf eder.

PERİKLES. ŞAHSÎ VAZİYETİ

Perikles, Maraton muharebesinden biraz evel aristokrat bir aileden doğmuştu. Anası vasıtasile Atina demokrasisine mensup idi. Güzel bir tahsil aldı. Perikles, hürmet ve takdiri celbeden bütün hassalara malikti. Askerî kabiliyetlerinden ziyade devlet adamı hassalarına malik idi : Parlak bir zekâ, yüksek bir ahlâk ve şahsî ferağat. Bu samimî demokrat, asil ve açık bir belâgatle ve derin bir vatanperverlikle Atina halkına hâkim idi. Periklesin sözleri herkesi ikna ederdi. Hayatının sadeliği aleyhindeki bütün töhmetleri hükümden düşürüyordu. Periklesin Atinadaki nüfuzu, şahsî kabiliyetlerinden ziyade müsait ahval neticesi idi. Atina demokrasisinin reisi

olarak, siyasî hayata girdiği zaman kendine rakip olabilecek Aristit ve Simondan, birisi ölmüş ve diğeri sürülmüştü. Yerleri boştu. Tagallüp hissi uyandırmamak için Perikles fevkalâde bir salâhiyet istemedi. Meselâ hiç bir vakit Arhont olmadı. Yalnız M.E. 444 tarihinden itibaren vatandaşlarının emniyetile 15 sene için kumandan intihap olundu. Perikles, bu vazifeyi diğer 9 vatandaşla birlikte yapıyordu. Bununla beraber, Atinada demokrasi ismen vardı. Hakikatte Perikles hâkimdi.

PERİKLESİN HÜKÛMETİ

Dahilde Perikles, demokrasiyi ikmale çalıştı. Aristokrasinin son kalesi olan Areopaj mahkemesinin siyasî salâhiyetlerini kaldırdı. Perikles, beşyüzler meclislerinde, mahkemelerde, millet meclislerinde velhasıl umumî hizmetlerde bulunan vatandaşlara bir maaş tahsis etti. Atinayı süsledi. Faaliyeti sayesinde bu şehir, edebiyat ve güzel san'atlerin merkezi oldu. Daha sora bu parlak devre *Perikles Asrı* dendi.

Hariçte, bütün beynelmilel ihtilâfları teskine ve harba mâni olmağa çalıştı. Şerefli bir sulh ile Met muharebelerine nihayet verdi. Isparta ve Atina arasında bir muharebe çıkacağına kani olduğundan bu muharebeyi mümkün olduğu kadar geri atmak için 30 senelik bir mütareke aktetti. Perikles, Atina etrafında 200 siteyi birleştiren ve çok para temin eden büyük bir bahrî imparatorluk teşkilile uğraştı. Atinalılarla ona tebaa olan eski müttefikler arasındaki bağları kuvvetlendirdi. Atinanın istismar siyasetine karşı isyan eden Öbe ve Sisam adalarını şiddetle tenkil etti.

Bu andan itibaren bahrî sitelerin umumî isyanını tahmin etmek güç bir şey değildir. Peloponez muharebesi biraz sora bu isyana bir sebep oldu.

G. ATİNADA UMUMÎ HAYAT

1. *AHALİ SINIFLARI*

ATİNA DEMOKRASİSİ

M. E. V inci asrın ortasında Atina teşkilâtı, demokrat bir hükûmet mefkûresini tahakkuk ettiriyordu. Hükûmeti idare eden millet idi; umumî meydanda toplanan vatandaşlar, kanunlar

hakkında rey verirlerdi. Bu kanunların tatbikını, bir sene için intihap olunmuş reislere bırakırlardı. Fakat onların hareketlerini kontrol ederlerdi. Adalet dahi, hususî hâkimler tarafından temin olunmazdı. Jüri halinde toplanan vatandaşlar hüküm verirlerdi.

VATANDAŞLAR

Atina demokrasisi hakikatte bir aristokrasi idi. Atıkın belki yarım milyon ahalisinden, vatandaşlar 20,000 - 30,000 den fazla değildi. Bunlar, imtiyazlı sınıftı. Vatandaş olmıyan ve ekseriyeti teşkil eden sınıf ta vardı. Bunlar da metekler yani ecnebiler ve esirlerdi.

Bir Atina vatandaşı olabilmek için, Atinalı ana babadan doğmak lâzımdı. Ecnebilere site hakkı ancak nadiren verilir ve bu da halk içtimaında verilecek karar ile olurdu. Bundan başka şerefsizliği mucip bir mahkûmiyet gören Atinalı, vatandaşlık haklarını kaybedebilirdi. Umumiyetle Atinalılar, vatandaşlık haklarını küçük bir zümreye hasrederlerdi.

METEKLER

Atina, kolayca site hakkı vermemekle beraber, toprağında yerleşmek istiyen ecnebileri de kabul etmekte tereddüt etmezdi. Bunlara metek denirdi. Bunlar 100,000 kadardı. Bir metekin Atıkta oturabilmesi için vatandaşlardan bir mes'ul göstermiye mecburdu. Bundan maada bu yabancının mutat vergilerden fazla bir vergi vermesi ve ordu ve donanmada hizmet etmesi lâzımdı. Bazı günlerde metekler, dinî merasime iştirak ederlerdi. Bir nevi yarım vatandaş olan bu meteklerin Atinalıdan ziyade ticaret ve san'atle uğraşmıya vakitleri vardı. Pire ahalisi, bilhassa tüccar, gemici ve bankacı olmak üzere meteklerden mürekkepti. Bu yabancılar da Atinalılar kadar demokrasiye bağlı idiler [1].

ESİRLER

Atina ahalisinin dörtte üçü esirlerden mürekkepti (M. E. 309 tarihinde 550,000 ahaliden 400,000 nin esir olduğu anlaşılmıştır. O vakit bir esir 5-10 altına satılırdı). Bir insan ya esir doğar veyahut fakir olduğu için esirliğe düşerdi; veyahut harpta, korsanlıkta esir olurdu; veyahut bir mahkeme kararile esir addolunabilirdi. Atık kıt'asındaki esirlerin birçoğu hariçten getiriliyordu.

Nazarî olarak esir efendisine tâbi idi. Filozof Aristot di-

[1] Bir metekin Loryum madenlerinde kullandığı 1000 esiri vardı.

yor ki: esir, canlı bir mülk, ehlî hayvanata benziyen ve insan olan bir alettir. Hakikatte Atinalı esirin hayatı oldukça eyi idi. Efendisi onu öldüremez ve hatta dövemezdi. Maamafih mahkeme, esirin dövülmesine ve eziyet edilmesine hükmedebilirdi.

Esir, hürriyetini, ahalinin bir kararı veyahut efendisinin arzusile istirdat edebilirdi. Hürriyetini kazanan esir, metekler sınıfına girerdi. İşte, Atıktaki 100,000 metek ve 400,000 esir sayesindedir ki imtiyazlı vatandaşlar munhasıran politika ile uğraşabilmişlerdir.

2. *HÜKÛMET*

REİSLER

Atina halkı, hakimiyetini, birkaç reise verirdi. Bunlar ya intihap olunurlar yahut kura çekmek suretile tayin olunurlardı. Fakat, kura usulile iktidarsızların da başa geçmesi muhtemel olduğundan, meselâ, kumandanlık gibi mühim memuriyetlere tayin olunacaklar hakkında kura usulü tatbik olunmazdı; onlar, intihap olunurdu, esirlerin halkın nüfuzu altında tutulması için çok sıkı tedbirler alınırdı: Evvelâ intihap bir sene için yapılır ve kumandanlar müstesna olmak üzere ikinci bir defa intihap olunmazlardı. Vazifelerine başlarken haklarında tahkikat yapılır ve vazifeleri esnasında her vatandaş, onlar hakkında dava edebilirdi ve en nihayet memuriyet senesi geçtikten sora, müddetini bitiren rüesa, hususî bir komisyon önünde işleri hakkında hesap verirlerdi. Bunu yapmadıkça Atık kıt'asını terkedemezler ve servetlerine sahip olamazlardı.

ARHONTLAR VE STRATEJLER

Reisler iki sınıftı: *Arhont* lar ve *Stratej* ler. M.E. V inci asırdan evel 9 Arhont, eski Atina kırallığının vazifelerini görürlerdi. Bunlardan biri devlet reisi idi. Biri dinî merasime nezaret eder, diğer biri de ordulara kumanda ederdi. Diğerleri de yeni kanunlar yazarlar ve bunlara kanunların muhafızları denirdi. V inci asırdan itibaren 10 Stratejin vazifesi en mühim olmuştur. Bunlar, askerlere kumanda ederler ve Atinanın haricî siyasetini idare ederlerdi. Bundan başka, şehrin polisi, emirlerinde idi ve meclisleri de müstacelen toplıyabilirlerdi. Tekrar

15

intihapları caiz olan bu Stratejler, Atina politikasının devamlı ve imtidatlı olmasını temin ettiler. Halbuki her sene değişen diğer reisler bu işi yapamazlardı. Meselâ, Perikles 15 defa Stratej intihap olunmuştur.

SİYASÎ MECLİSLER Atinada siyasî meclisler iki idi. Hemen daimî olan *Beşyüzler Heyeti* ve zaman zaman toplanan *Halk Meclisi.*

Beşyüzler Heyeti, her kabileden elli kişi olmak üzere, kura ile, her sene intihap olunurdu. Tatbikatta bu 500 kişi birlikte toplanıp çalışmazdı. Her kabileden intihap olunan 50 kişiden mürekkep aza sıra ile bir müddet işleri idare ederdi. Bu suretle sene sonunda hepsi iş görmüş bulunurdu.

Beşyüzler Heyeti Halk Meclisine arzolunacak sualleri hazırlar, cari işleri görür ve devletin maliyesini idare ederdi. Sene nihayetinde Beşyüzler Heyeti, Halk Meclisine hesap vermeğe mecburdu.

HALK MECLİSİ Halk Meclisi, bütün umumî işlerin hâkimi idi. İntihap, kanun kabulü, muahede, harp ilânı, siyasî dava gibi hiçbir mühim iş onsuz yapılamazdı. Askerlik vazifesini bitirmiş olan bütün vatandaşlar usulen meclise iştirak ederdi. Bunlar, 20,000 kadardı. Hakikatte ise meclise vatandaşların dörtte hatta onda biri geliyordu. Gelenler Atina işçileri, Pire gemicileri, çobanlar, civar çiftçileri idi. Bunlar, kendilerine içtimalarda verilen ufak bir gündelik için geliyorlardı. Ahali ile meclis arasında hattı fâsıl olmak üzere kırmızı bir ip gerilirdi. Meclis içtimalarına dinî bir merasimle başlanır ve ondan sora Beşyüzler Meclisinde hazırlanan kanun projesi okunurdu. Bundan sora gürültülü bir surette hatipler projeyi münakaşa ederlerdi ve nihayette el kaldırmak suretile veyahut gizli reyle rey verilirdi.

MAHKEMELER Atinada başlıca iki mahkeme vardı. Kaydi hayatla tayin olunan eski Arhontlardan teşekkül eden bir mahkeme vardı ki başlıca katil ve yangın vak'alarına ve bir de umumî adap ve terbiye işlerine bakardı. Bundan başka bir de hakikî halk mahkemesi vardı. Bunun azası her sene 30 yaşından fazla vatandaşlar arasından seçilirdi. Bütün aza 6,000 idi. Bunlar, kısımlara ayrılırdı

Siyasî hayatta, halk meclisi ne ise, adlî hayatta da, bu mahkeme, o idi. Atinalılara ve müttefiklerine ait bütün mühim davaları görürdü.

ATİNA MAHKEMELERİNDE DAVA NASIL GÖRÜLÜRDÜ

Mahkemede, müddeiumumî vazifesini herhangi bir vatandaş görürdü. Mahkeme önünde herkes, davasını kendisi müdafaa ederdi Avukatlık meçhuldü. Maamafih, san'atten bir adama müracaatle bir nutuk alınır ve mahkeme önünde ezberden söylenirdi. Müdafaa için zaman muayyendi. Şahitler ve nutuklar dinlendikten sora, reis meseleyi reye kor, mahkeme azası fikirlerini bir çömleğe beyaz veya siyah çakıl atmakla bildirirlerdi. Beyaz, beraet, siyah, mahkûmiyetti. Bu mahkemeler, zamanımızdaki jürilere benzer. Adetlerinin çok olması, azasının cehaletini izale edemezdi. Kararlar, siyasî cereyanların tesiri altında kalırdı.

VERGİLER

Atina gibi demokrat bir hükûmette vatandaşların hepsi az çok bir memurdu. Bundan dolayı hepsi devletten aylık alırdı. Devlet hazinesi, şu halde 20,000 den fazla insana bakmıya mecburdu. Bu masrafları kapayabilmek için ağır vergiler koymak icap etti. Bunun için Atina, müttefiklerinden aldığı vergiyi çoğalttı. Bundan başka gümrüklerden, meteklerden ve mahkemelerin hükmettiği cezalardan da varidat alıyordu. Zengin vatandaşlar fevkalâde vergiye tâbi idi. Tiyatroların ve bazı umumî bayramların masraflarını bunlar çekerlerdi. Bundan başka gemi tayfalarını da zenginler tutarlardı.

VATAN FİKRİ, DEMAGOKLAR

V inci asırda Atinalı, bugününkünden ziyade, devlet işile uğraşırdı. Muhtelif meclisler azası, hâkim sıfatile boş vakti kalmadıktan başka çalışma zamanlarını da sitenin hizmetine sarfetmiye mecburdu.

İster istemez siyasî vasıflar kazanıyordu. Bu sayede vatan ve müttefiklerine ait işlerde dikkatli bir vatandaş oluyordu. Bununla beraber nazarî olarak hâkim olan Atina halkı filiyatta demagokların idaresinde idi. *Demagok*, halkı idare edenler demektir. Bunlar, sitenin, ya, en kabiliyetlileri veyahut en harisleri idi. Bunların başlıca vasıtaları belâgat idi. Zira meclis, nutuksuz hiçbir şeye karar veremiyordu. Komik

şair Aristofan, demagokları milletin etrafında vızıldıyan sineklere benzetmişti. Demagok, yüksek ve temiz bir adam ise, belâgati ihtiraslara galebe çalardı. Perikles öldükten sora Atina demokrasisi çirkin entrikalara kapıldı. Zenginleri tahkir ve tazyika başladı. Bu hareket, Peloponez muharebesi nihayetinde aristokratların irticaını mucip oldu.

H. VI INCI ASIRDAN İTİBAREN GREK MEDENİYETİ

1. *EDEBİYAT*

MEDENİYET MERKEZİ ATİNA

Met muharebelerini takip eden iki asır zarfında Ege havzası mıntakaları, birçok edip ve san'atkâr yetiştirdi. Fakat, Atina, bunları kendine celbetti, bu *medeniyetin* merkezi oldu. Fikir işleri için bu kadar zeki ve bu kadar meraklı hiçbir halk başka bir sitede toplanmadı. Meselâ, Periklesin evi mütefekkir ve san'atkâr bir zümrenin toplandığı yerdi. Herodot, Anadolunun garbıcenubisinden (Halikarnas)tan Atinaya gelerek, Met muharebelerine dair tarihi yazmıştır. Atina, tertip ettiği muhteşem bayramları ve edebî müsabakalarile şaheserlerin meydana gelmesini teşvik ediyordu. Müttefiklerinin parasile zenginleşen Atina, harp hazinesini, mabetler, galeriler ve resim tabloları gibi eserler için sarfediyordu. Atinada her neviden san'atkârlar, kudretlerinin eserini gösterebiliyorlardı. Kendi toprağında başkaları tarafından yapılan bu eserlere Atina, Atık eserleri unvanını verdi. Atık eserlerinin vasıfları şunlardır: zevk inceliği, lisanın temizliği ve inceliği, fikir şetareti.

Atina ege dehasını kendine maletmiştir.

ATİNADA TİYATRO HAYATI

Dram temsilleri, büyük *Diyonizi* denilen bayramlarda verilirdi. Tiyatronun ortasında bir kürsü kurulur ve şeref mevkii Diyonisosun papazına verilirdi. Temaşada, bütün halk hazır bulunurdu. Masraf, zengin vatandaşlardan alınan hususî bir vergi ile kapatılırdı. Bu temsiller dram şairleri arasında devlet tarafından tertip olunan bir müsabaka için fırsat teşkil ederdi. Şairler üç facia, biri hicviyeli dram veyahut komedi olmak üzere dört piyes takdimine mecbur idiler. Müsabakayı kazanana basit yeşil br çelenk verilirdi. Atinada

temsiller üç gün sürer ve açıkta verilirdi. Bidayette ahşaptan yapılan tiyatro, üç kısımdan mürekkepti. Aktörler için dekor teşkil eden bir duvarla kapalı dar bir sahne, merkezde mugannilere mahsus yuvarlak bir yer ve en nihayet seyirciler için yarım daire şeklinde basamaklar.

Diyonizi bayramlarında oynanan trajediler, ekseriya allahlar veya kahramanlar gibi fevkalbeşer şahsiyetler sahneye kordu. Umumiyetle üç kişiden ibaret aktörler, geniş esvap, yüksek ayakkabı ve seslerinin daha yüksek ve yüzlerinin daha büyük görünmesi için maske giyerlerdi. V inci asırda piyesin bir kısmı nazım halinde bir hitabe idi. Mütebakisi de bir heyet tarafından taganni olunurdu. Tiyatro, Grekler için kuvvetli bir terbiye vasıtası oldu.

TRAJEDİ YAZAN ŞAİRLER

M. E. V inci asırda Atina sahnesini tezyin eden üç büyük trajedi şairi vardı: *Esil*, *Sofokl* ve *Öripit.* Eşil, grek trajedisinin mucidi addolunabilir. Met muharebelerine iştirak eden Eşil, İranlılar isimli trajedisinde Maraton ve Salamin galiplerini şerefle ihata etti. Büyük san'ati, takdir ve dehşet ile tehyiç esasına müstenittir.

Sofokl, dram müsabakalarında 20 defa muvaffak olmuştur. Bilhassa Ödip efsanesini şahesrlerine mevzu ittihaz etmiştir.

Öripit ise, İfigeni gibi rikkataver kahramanlara dair mevzularda merhameti tahrik eden zâfları ve duyguları göstermiştir.

KOMEDİ

Atık komedisi, Atinalıların şarap Allahı Diyonisos için yaptıkları bir merasimden doğmuştur. Komedi menşeinden itibaren daima gülünç ve kaba maskaralık zevkini muhafaza etmiştir. V inci asırda en meşhur komedi müellifi Aristofan, politikacı, muharrir, filozof gibi zamanın ricalile merhametsizce istihza ediyordu. Hatta sahnede, şair Öripit ve filozof Sokratı bile gülünç bir hale koymuştur. Hicviyesinden allahlar bile hariç kalmamıştır.

NESİR VE TARİH

Birinci defa olarak tarihçi, hatip, filozof gibi büyük muharrirler Atinada nesir vadisinde kendilerini gösterdiler. Herodot (M. E. 480-425) büyük tarihçi tanınmıştır. Büyük bir seyyah olan Herodot 20 muhtelif millette gördüklerini hikâye etmiştir.

Tükidides, Peloponez muharebesine dair yazdığı eserde, Herodottan daha ziyade tarihçi kabiliyetini göstermiştir.

Ksenofon, bir tarihçi olmaktan ziyade, mükemmel bir hikâyeci idi. IV üncü asrın bidayetinde yunan tarihini ve meşhur *Onbinler Ricati* ni pek güzel hikâye etmiştir.

BELÂGAT Atinada siyasî ve adlî teşkilât sayesinde belâgat pek mühimdi. Halk meclisinde ve muhakemede herşeye karar verilmek için söz söylemek lâzımdı. Atina, bilhassa M. E. V inci asrın nihayetinde ve IV üncü asırda birçok hatipler yetiştirmiştir. Bugün, Periklesin irticalî nutuklarından elimizde bir şey kalmamıştır. Buna mukabil Demostenin siyasî nutukları ve müdafaaları mahfuzdur. Bunlar, Atık belâgatinin mükemmel modelleridir. Atinada talebelerine nutuk tertip etmeyi ve söylemeyi öğreten belâgat hocaları vardı.

FELSEFE Atina filozoflarında fikir derin ve lisan güzeldi. Bütün Atina filozoflarının hocası, M. E. V inci asırda fakir bir aileden *Sokrat* idi. *Delf* mabudu tarafından insanların en hakimi olarak ilân olunan Sokrat, kendisi hakkında şu kanaati tekrar ederdi: *Ben yalnız bir şey bilirim; o da, hiçbir şey bilmediğimdir.* Sokrat, talebelerini bir muallim gibi tedris etmezdi. Onlarla umumî meydanlarda teklifsizce konuşur ve meharetle sualler sorardı; o, fazileti yalnız tedrisle iktifa etmez, misal olurdu. Sokrat, muharebe meydanlarında cesareti ve siyasî meclislerde marifetile şöhret kazandı. En meşhur talebesi *Platon* (Eflatun) idi.

Platon, ormanlarda ve Atina kapılarında ders verirdi. Kendi fikirlerini ve hocası Sokratın fikirlerini meşhur Diyalog isimli eserinde serdetmiştir. Platonun talebesi Makedonyalı *Aristo* idi.

Aristo, hoca olduktan sora, Atina civarında bahçelerde gezerken ders verirdi. Aristo, yalnız bir filozof değil, ayni zamanda cihanşümul bir deha olmuştur. Tarihi tabiî kolleksiyonları toplamakla da meşhur olmuştur.

2. *GÜZEL SAN'ATLER*

ESKİ SAN'AT Grek san'atkârları, güzelliğin en yüksek derecesine birdenbire varmadılar. Bunun için birçok asırlar çalıştılar. M. E. V inci asırdan evelki bu hazırlık devresine eski devir denir. Heykeltraşlar bidayette

ağaç ve taşla şekilsiz heykeller yaptılar. Fakat, mektepte ve güreşlerde insan vücudunun muhtelif vaziyetlerini tetkik etmeyi öğrendiler. Bu suretle IV üncü asırdan itibaren şüphesiz henüz sert, fakat, şekil itibarile mükemmel heykeller meydana çıkmıştır.

Greklerin, heykelleri boyadıklarını zikretmek lâzımdır. Beyaz mermer heykeller bile kırmızı, mavi ve siyaha boyanırdı. M. E. IV üncü asırda mabetler, allahların efsanelerini temsil eden heykellerle süslenmeye başladı. Atina civarında Egin mabedinin cephe tezyinatı bu zümredendir.

KLASİK SAN'AT

M. E. V inci asırda grek san'ati tekemmül etmişti. Mimaride, heykeltraşlıkta, resimde hulâsa bütün san'atlerde büyük inkişaf olmuştu. Bu eserlere klasik eserler derler. Klasik eser demek, birçok asırlar için taklit olunamaz modeller demektir. Zaman ve ahval de san'at eserlerinin meydana gelmesine müsait idi. Met muharebelerinden sora Yunanda bilhassa Atinada yeniden ihya olunacak pek çok harabeler vardı. Bilhassa memleketi istilâdan kurtaran allahlara teşekkür için mabetler yapmak icap ediyordu. O vakit heykeltraşlar, mimarlarla birlikte yeni mabetleri ve umumî binaları süslemeye çalıştılar.

ATİNA ABİDELERİ

Atinanın, Persler tarafından iki defa yakılması, şehrin yeni baştan yapılmasını icap ettirmişti. Evelemirde, alelâcele ve intizamsız bir surette meskenler yapıldı. Daha sora, Ispartanın muhalefetine rağmen kale duvarları yapıldı. Bunun için düşman tarafından tahrip edilen abidelerin enkazı kullanıldı.

Perikles, mabetleri yeniden inşaya teşebbüs etti. Perikles, bu suretle kendi sitesini şereflendirmek ve fakir vatandaşlara iş bulmak istiyordu. Gayreti sayesinde şehir büyük bir mesai yeri manzarasını aldı. Akropol harabeleri, *(Res. 115)* hâlâ ziyaretçilerin takdir ve hayretini celbeden muazzam binalarla süslendi.

Dram temsilleri için Diyonisos ve musiki müsamereleri için Odeon tiyatroları yapıldı.

MİMARLIK

Klasik devirde, mabet, galeri, tiyatro, gimnaz velhasıl bütün grek abideleri ayni vasıfta idiler: nispetlerin doğruluğundan ve çizgilerin ahengin-

den çıkan sakin bir güzellik ve basit bir haşmet. Bununla beraber, sütun ve şekillerinin istimalinde oldukça bir değişiklik vardı.

Bundan da üç türlü mimarlık usulü çıkmıştır:

Torik usulü, İyonik usulü ve Korent usulü.

Olemp, Delf mabetlerile Partenon mabetleri gibi büyük mabetler Torik istili üzere yapılmıştır. Bu istil, sade, sert ve azametlidir. Grekler, buna erkek istili derlerdi *(Res. 110)*.

İyonik istili ise, daha ziyade kadın vasfındadır. Hakikaten, lâtif ve zarif bir surette süslüdür. Bu istilin vasfı, sütunun başlığıdır. Bu başlık, iki helezon arasına sıkıştırılmıştır. Atinadaki *Zafer* ve *Erekteon* mabetleri, bu istil üzeredir. Bu son binanın bir cephesinde sütunlar yerine, kadın heykelleri yapılmıştır. Kornişi, bunlar tutar.

Korent istili ise, Korentte bir çiçek sepetini taklit etmek istiyen bir heykeltraş tarafından icat olunmuştur. Bu istil, bilhassa, büyük zenginliğile meşhurdur. Grek binaları taştan veya mermerden sağlam bir surette yapılırdı. Bunun için ancak, insan elile yıkılabilirdi. Maamafih, Roma binalarında olduğu gibi; taş kemerli değil, sadece tahta ve kiremitle örtülürdü.

PARTENON

Grek mimarlığının şaheseri, Atinadaki *Partenon* mabedidir *(Res. 114)*. Bu mabet Perikles tarafından Atine sitesinin hamisi Atenanın şerefine yapılmıştır. Bu eseri, mimar *İktinos* ve heykeltraş *Fidyas* yaptılar. Eski Mısır ve Ortazamanın büyük binalarile mukayese edilirse Akropolun en yüksek noktasında yapılmış olan Atena mabedinin küçük eb'atta olduğu görülür. Bununla beraber torik mimarisi tarzındaki sadeliği ve iyon üslûbu üzere zengin tezyinatile göze çok hoş görünür. Partenon mabedi, M. E. V inci asırda Atinanın millî ve dinî zaferlerini hulâsa eden bir eserdir. Partenon mabedi, daha soraları hıristiyan kilisesi ve cami şekline kalbedilmiş ve 1687 de Atinanın Venedikliler tarafından muhasarası esnasında bir infilâk neticesinde harap olmuştur.

HEYKELTRAŞLIK. FİDYAS

Grek heykeltraşları, mermer, tunç, altın ve fildişi gibi en mükemmel maddeleri işlediler. Mabetlerin tezyinatında mimarlara yardım ettiler. Grek heykeltraşlarının eserleri bizce meçhul-

dür. Ancak, biz, bunları, Romalıların yaptığı kopyalarla biliriz.

M. E. V inci asırda *Miron*, yaptığı bir atlet heykelile şöhret kazandı. Bu atlet, disk atan bir sporcu idi. Bu atlet, insan vücudunun en mükemmel bir modelidir. Fakat, Akropoldaki muazzam eserinden bahsettiğimiz Fidyas, bütün bu san'atkârların fevkındedir. Fidyas, kayanın üstüne denizden görülebilecek kadar 16 metre yüksekliğinde bir silâhlı Atena heykeli yapmıştı. Fakat, Fidyasın şaheseri, Olemp mabedindeki fildişinden ve altından 14 metre yüksekliğinde Zeüs heykelidir. M. E. IV üncü asırdan itibaren grek heykeltraşları büyük eserlerden ziyade, münferit heykeller yaptılar *(Res. 107, 109, 112)*. Fakat, Rodosta ve Bergamada büyük ve gösterişli eserler tercih olundu.

RESİM Grek ressamlarının eserleri hakkında eskiden kalma tasvirler ve boyalı resimli vazolar vasıtasile bir fikir edinilebilir. Resim, evelemirde tezyinat için kullanıldı. Muktedir ressamlar görüldü. Fakat M. E. IV üncü asrın en büyük ressamı, büyük İskenderin ressamı olan *Apel* idi.

SINAAT Greklerde san'at hissi yüksekti. En bayağı şeyleri bile güzel yaparlardı. Vaktile Greklerin işlediği paralar ve kıymetli taşlar vardır, fakat, grek çömlekçilerinin yaptığı ve süslediği topraktan vazolarda daha ziyade san'at vardı. Bunlar, en mükemmel Atık vazolarıdır *(Res. 106, 108)*. Bunlar, kısmen kırmızı zemin üzerine siyah tasvirler, kısmen de siyah zemin üzerine kırmızı tasvirlerle süslüdür. Vazolar üzerindeki resimler, ya meşhur tabloların kopyası veyahut doğrudan doğruya Atina hayatının bir tasviri idi. Bunlar, eski medeniyetin tetkiki için çok mükemmeldir. Kalıp içinde pişmiş topraktan yapılan heykelleri de zikretmek lâzımdır. San'atkâr, bunlara şapka, şemsiye, yelpaze ilâve ederek süslüyordu. Bu heykelciklerin en zarifleri, Beotya kıt'asında *Tanagrada* bulunmuştur. Bu heykelcikler, zarif ve lâtif bir tarzda giyinmiş kadınları tasvir eder.

3. *ATİNADA HUSUSÎ HAYAT*

AİLE Aile efradı, aralarında yalnız kan rabıtasile değil, ayni zamanda din birliği ile de bağlı idiler. Doğum ve evlenme gibi hayatın başlıca vak'aları münasebetile, evin mabedinde dinî merasim yapılırdı.

Esasta, aile babasının nüfuzu, kat'î idi. Baba, karısının ve çocuklarının servetini yalnız başına idare eder ve bunlar babanın müsaadesi olmaksızın hiçbir şey yapamazlardı. Doğrudan doğruya varisi olmıyan kimse, başka aileden evlât edinebilirdi.

İptidalarda, aile anasının mevkii küçüktü. Kadın, harem dairesinden çıkmaz ve çocukların terbiyesi üzerine olan tesiri de azdı. Kadının umumî oyunlara, tiyatroya gitmesi âdet değildi. Kadın, evde kızlarile iplik bükmek, kumaş dokumak ve nakış işlemekle vakit geçirirdi. Fakat, Atinada ahlâk, iptidaî kanunun şiddetlerini tahfifte gecikmedi. Kadın, Atinada, diğer sitelerde olduğundan fazla hürriyet ve itibar kazandı. Kadın, evin içinde esirlerin işlerini idare eder, ziyaret kabul eder ve iade eder ve birçok dinî merasime iştirak ederdi. Atinalı erkek, kadını, umumî işlere karıştırmaz ve çarşıdan alışverişi kendisi yapardı.

ÇOCUKLARIN TERBİYESİ Çocuk, altı yedi yaşına kadar anasının veya dadısının söylediği masalları dinliyerek oynar, 7 yaşından 18 yaşına kadar tahsil çağıdır. Tahsil, kanunen mecburî idi. Atinada okuyup yazmak bilmiyen pek az idi. Çocuk mektepte, okumak, yazmak ve saymak öğrenir ve bilhassa Omerden şiir parçaları bellerdi. Daha sora, ses ve aletle musiki tahsil ederdi. Musiki, Atinada tahsilin mühim bir kısmı idi. 14 yaşına doğru genç Atinalı gramer ve musiki tahsilile beraber cimnastik te yapardı. Ona güreş, koşu, sıçrayış, ok ve disk atmak öğretilirdi. Atina terbiyesinin gayesi, mütenasip bir vücutta güzel bir zekâ elde etmekti. Çocuk 18 yaşına girince vatandaş olurdu. İki sene de askerlik yapardı.

EV VE EV EŞYASI Atinada fakirlerin evi küçük ve karanlık idi. Zenginlerin evleri Atinanın yeni mahallelerinde geniş ve havadardı. Evin ortası, etrafında sütunlu galeri

bulunan bir avlu idi. Avludan misafir odalarına ve yemek odalarına ve kadınların apartımanına geçilirdi. Kadınların apartımanında bazan bir bahçe de bulunurdu. Arka tarafta bacalı mutfak vardı. Başka odanın bacası yoktu. Zemin katının üstünde ekseriya balkonlu bir veya iki kat daha vardı. Odalar, sadece kireçle badana edilmişti. Evlerinin üstünde kiremit vardı. Tuğla veya ahşaptan yapılı olan duvarlar, hırsızlara mukavemet edecek bir halde değildi. Bunun için, Atinada hırsızlara duvar delici derlerdi.

Grek evinde eşya nisbeten azdı. Duvarlar boyunca sandıklar konurdu. Katlanır sandalyeler, sehpalar yahut ağaçtan koltuklar üzerinde oturulurdu. Kanapeye yahut şezlonga benziyen yataklar üzerinde hem yatılır, hem de kitap okunur, yazı yazılır ve yemek yenirdi. Grekler, uzanmış iken yemek yediklerinden, masaları alçak idi. M. E. V inci asır nihayetinde tenvirat için çıra yerine zeytinyağı lâmbaları kullanıldı.

KIYAFET

Erkeklerin kıyafeti, iki parçadan ibarettir. Yün veya ketenden kolsuz bir nevi kuşaklı fistan, bunun da üstüne omuz etrafında sarılan bir nevi geniş manto. Grek, ekseriya başı açık gezerdi. Seyahatte geniş kenarlı bir şapka veya fötr kullanırdı. Fakirler yalınayak gezerler veyahut bir çarık giyerlerdi. Zenginler, bağlı potin giyerler ve baston kullanırlardı. M. E. IX uncu asra kadar moda, sakalı ve saçı kısa kesmekti.

Kadınların elbisesi, erkeklerinkinden daha uzun ve daha genişti. Vücudun etrafında, birçok kıvrımlar teşkil ederdi. Bu, ev elbisesi idi. Atinalı kadın, sokağa çıkınca uzun bir peçe örterdi. Moda kadınların elbisesini çok değiştirdi. Fakat, renk umumiyetle beyaz kaldı. Zengin kadınlar, renkli deriden zarif ayakkapları giyerlerdi. Mücevherat kullanırlar ve ellerinde bir yelpaze taşırlardı.

YEMEKLER

Atinalı, pek kanaatkârane yaşardı. Erken kalkar ve şaraba batırılmış ekmek yerdi. Öğleye doğru kuvvetlice bir yemek yerdi. Güneş batarken asıl yemek yenirdi. Bayram günleri akşam yemeği bir ziyafet şeklini alırdı. Ziyafet salonuna girerken misafirler ayakkaplarını çıkarırlardı. Esirler, misafirlerin ayaklarını yıkarlar, hatta güzel kokular sürerlerdi. Misafirler, ikişer

ikişer yastık ve yorganlı yatakların üstüne uzanarak yemek yerlerdi.

Esirler, misafirlerin önüne yemekleri masa ile birlikte getirirlerdi. Çatal malûm olmadığından yemek el ile yenir ve hamurla silinirdi. Peçete malûm değildi. Yemeğin sonunda içilirdi. Grekler tuzlu çörekler yiyerek susuzluklarını arttırırlar ve bu suretle çok şarap içerlerdi. Ziyafeti şenlendirmek için, ev sahibi muzıkacılar ve dansörler getirirdi. Misafirler, yatakları üzerine uzanmış olduğu halde, içerek seyrederlerdi. Başlarına çiçekten çelenk korlardı. Yemek siyasî veyahut felsefî mevzular etrafında hararetli mükâlemelerle biterdi. Atinada aşçı kullanmak âdetti. Bazan bir ziyafet için 12 aşçı kullanılırdı. Tabiî, fakir halk, bu lüksü bilmezdi. Halk, kanaatkârane, ekmek, sebze, balık ve zeytinle geçinirdi.

BİR ATİNALININ GÜNDÜZ İŞLERİ

Yemek zamanları ve gece müstesna olmak üzere, Atinalı evinde bulunmazdı. İklim ve siyasî rejim, açık hava hayatına müsaitti. Öğleden evel işler görülürdü. Bu zamanda halk meclisi toplanır ve mahkemeler çalışırdı. Öğleyin yemek için eve gidilir ve hafif bir uyku kestirilirdi. Öğleden sora çıkılarak spor meydanlarına gidilirdi.

CENAZE MERASİMİ

Bir Atinalı ölünce, karısı, cenazeyi hazırlar ve sokaktan görülecek surette bir yatağa yatırılır. Bu suretle cenaze bir gün teşhir edilir ve akraba ve dostları gelip matem havaları okurlar. Defin sabahleyin erkenden yapılırdı. Bu işte kadının vazifesi esaslı idi. Cenaze, bazan bir arabanın üstüne konurdu. Ekseriya akrabası kolları üzerinde taşırlardı. Cenazeyi flütçüler ve kira ile tutulmuş ağlayıcılar takip ederlerdi. Defin merasiminin bütün icabatile yapılması mecburî idi. Definden sora aile toplanır ve müştereken bir cenaze yemeği yenirdi.

SANAYİ

Atinada devlet, daima çalışmağı teşvik ederdi. Atinada fakirlik ayıp değildi. Ayıp olan şey, fakirlikten kurtulmak için çalışmamaktı. Atinalı işçi, ekseriya mahir ve mucit idi. Fakat, binlerce esirin çalıştığı tezgâhlar serbest çalışan san'at erbabına rekabet ediyordu. Atık kıt'asının başlıca sanayii taş ocaklarından ve madenle-

rin işletilmesinden; silâh, vazolar, möble ve elbise imalinden ibaretti.

TİCARET M. E. V inci asrın ikinci nısfında Atina ve Pire büyük bir ticaret yeri oldu. Gemiler Pireye, Karadenizden buğday ve ağaç, Trakyadan demir, Kıbrıstan bakır, Midilli ve Sakızdan güzel şarap getirirlerdi. Sicilyada, İtalyada, Kıbrısta, Mısırda, Lidyada, Karadenizde, Peloponezde ve başka yerlerde çıkan eyi şeylerin hepsi Atinaya gelirdi. Buna mukabil Atina, Pire vasıtasile zeytinyağı, yün, kumaş, mücevherat, vazolar ihraç ederdi. Yalnız incir ve hububat ihracı memnu idi. Para ticareti bankerlere aitti. Bunlar rehin mukabilinde avans verirler ve hesabı cari açarlardı. Meselâ, İzmire giden bir tüccar, parasını beraber götürmemek için, Pirede bir bankere bırakırdı. Hâmil olduğu bir çek sayesinde İzmire gelince, diğer bir bankerden parasını alırdı. Atina parası makbuldü ve heryerde geçerdi.

İ. PELOPONEZ HARBİ

(M. E. 431-404)

HARBİN SEBEBİ Atinanın gittikçe artan kuvveti Ispartadan başka onun müttefikleri olan ve kendisi gibi Torlarla meskûn bulunan Korent ve *Megar*ı korkutuyordu. Korent ve Megarlı tacirler, heryerde Atinalıların ve müttefiklerinin rekabetine çatıyordu. Bu hal, 27 sene süren Peloponez harbine sebep oldu (M. E. 431-404). Bütün Peloponezi Isparta temsil ediyordu. İyon şehirleri de Atina ile müttefik idi.

Peloponez harbi üç devreye ayrılır:

1. BİRİNCİ DEVİR

10 SENE HARBİ (M. E. 431-421)

Harbin başlangıcı Atina için eyi geçmedi. Halk tarafından kendisine kat'î salâhiyet verilen Perikles, nazik bir sefer

plânı tasarlamıştı. Ispartalıların Atığı istilâ edeceğine kani olduğundan Atık ahalisini Atina duvarlarının içine çekti. Atina, Pireye uzun duvarlarla bağlı olduğu için, şehir, denizden erzak almakla uzun bir muhasaraya dayanabilirdi. Bu muhasara esnasında Atina donanması, Peloponez sahillerini abluka ve tahrip edebilirdi.

Atina donanması Lakonya sahillerini tahrip etti. Fakat, Ispartalılar da Atığın bütün mezruatını mahvettiler.

Mısırdan Pireye gelen bir gemi, Atina halkı arasına veba getirdi. Tedbirsizlikten, halkın dörtte biri öldü. Perikles bu esnada öldü.

Periklesin ölümünden sora, parti şefi olarak *Kleon* ve *Nikyas* vardı. Demokrat partisi şefi olan Kleon, şiddetli nutuklarile halkın hoşuna gidiyordu. Sonuna kadar harp taraftarı idi. Aristokrat partisi reisi olan Nikyas, Atinalıların en zengini idi. Vergilerin çokluğundan ezilen diğer zenginler gibi harbin bitmesini istiyordu. Fakat, mahcup, kararsız ve müvesvis olduğundan, ekseriya tasvip etmediği askerî hareketlere sürüklendi. Talih, Atinalılara biraz güler gibi olmuştu. Atina donanması *Mesenya* sahilinde *Pilos* limanını işgal ve tahkim etmişti. Orada bir Isparta garnizonunu esir aldı.

Ispartalılar, süratle intikam almak yolunu buldular. Atinanın altın ve donanmasını yapmak için kereste getirdiği Trakyadaki müstemlekelerine taarruz ettiler. Amfipolis müstemlekesini zaptettiler ve bu mıntakanın birçok sitelerini Atinadan ayırdılar. Kleon, *Amfipolis*ı istirdat için koştu. Fakat mağlûp edildi ve öldürüldü. Isparta, sulh taraftarı Nikyas ile sulh müzakeresine başladı. Her iki taraf mütekabilen aldıkları esirleri ve zaptettikleri yerleri geri vermek şartile sulh yaptılar. Buna Nikyas Sulhu denir (M.E.421). Bu harp 10 sene sürdü.

2. *İKİNCİ DEVİR*

SİCİLYA SEFERİ (M.E. 415-413)

Nikyas sulhu, bir mütareke bile olamadı. Çünkü, hiç kimse ona riayet etmiyordu. Atinanın, Sicliyaya sefer yapması, muhasamatı tekrar başlattı. Bu serseri politikaya taraftar

olan Alkibyat idi. Periklesin akrabası olan bu adam, sefahet ve zevk içinde büyümüş idi. Atina için meş'um bir adam oldu.

Halk, Alkibyadı ve mütereddit Nikyası müştereken sefer kumandanı tayin etti. Fakat, bir vak'a, hareketlerini tehir etti. Bir gece, Atina meydanlarını ve sokaklarını süsliyen heykellere tecavüz edildi. Ahali, bu hareketten Alkibyat ve arkadaşlarını mes'ul tuttu. Alkibyat, bu töhmet altında sefere gitti. Atina donanması (M. E 415) senesinde Pireden Sicilyaya hareket etti. Donanma, içinde 5000 asker bulunan 100 parça gemiden mürekkepti. Şimdiye kadar Pireden bu kadar eyi mücehhez donanma çıkmamıştı.

Sefer, birçok felâketlere maruz kaldı. Evvelâ birinci kumandan Alkibyat, heykellerin tahribi maddesinden dolayı, Atinaya geri çağrıldı.

Alkibyat, bir mahkûmiyete uğramaktansa, Ispartaya iltica etti. Atina ordusunun başında yalnız kalan Nikyas, uzun tereddütlerden sora, büyük tor sitesi *Siraküz* ü muhasara etti. Atinalılar, şehri zaptedecekleri bir zamanda Siraküzlüler beklenilmiyen bir imdat aldılar. Atinalılar, mühim miktarda takviye kıtaatı almakla beraber, Siraküzü zaptedemediler. Donanmalarını ve yaralılarını terkederek karadan çekildiler. Nihayet kâmilen esir oldular. Nikyas ve diğer jeneraller idam olundu.

3. ÜÇÜNCÜ DEVİR

DESELİ HARBİ (M. E 413 - 404)

Sicilya seferi, Atinanın son ihtiyat parasını, askerlerini ve silâhlarını bitirmişti. Isparta, eski düşmanı Atinaya karşı mücadeleye devam ediyordu. Alkibyadın tavsiyesi süzerine bir ısparta ordusu Atina civarındaki *Deseli* kalesini işgal etti. Karadan sıkıca abluka edilen şehir, deniz hakimiyetini de kaybetti.

Sicilya felâketi haberi üzerine iyon şehirleri, Sisam müstesna olmak üzere, Atinaya isyan ettiler. Eski Delos ittihadı bozuldu. Bu felâketlerden başka Atinada bir ihtilâl oldu.

Aristokrat partisi, cebren hükûmete geçti ve düşmanla müzakereye başladı.

Sisamda toplanmış olan Atina donanması, birkaç ayda yeni idareyi devirdi ve zenginlerin istibdadına nihayet verdi. Bunu müteakıp, Ispartadan Anadoluya giden Alkibyadı Atina donanmasının başına getirdi. Alkibyat, Ispartalıları mağlûp etti ve Hellespon ve Trakya şehirlerini Atina hakimiyetine bağladı. Alkibyat, Atinaya döndüğü zaman, muzaffer bir kumandan sıfatile alkışlandı. Ahali, kendisine altın çelenkler verdi. Alkibyat, aleyhindeki töhmetlerden beri ilân olundu ve Atina kuvvetlerinin başkumandanı tayin edildi.

Isparta da boş durmuyordu. Donanmasının başına meşhur jeneral *Lizandr*ı getirdi. Bu adam, ayni zamanda kurnaz bir diplomat idi. Atina donanmasını mahvettikten sora Atinayı karadan ve denizden muhasara etti. Atina, Lizandrın şartlarını kabule mecbur oldu. Bu şartlar pek ağırdı. Atina, kale duvarlarını yıkacak, 12 si müstesna olarak bütün gemilerini verecek ve Salamin müstesna olmak üzere hariçteki bütün toprakları terkedecekti. Ispartalı kumandan, donanmasile Pireye girdi. Uzun duvarları flüt çalarak yıktırdı. Galebe çalan Isparta, hakimiyetini bütün Grekler üzerinde sert bir surette hissettirmiştir.

K. ISPARTA VE TEP'İN TEFEVVUKU

I. *ISPARTANIN TEFEVVUKU*

ISPARTA İSTİBDADI

Isparta, Lizandrın tavsiyesi üzerine hakimiyetini Yunan Anadoludaki siteler üzerine teşmile çalıştı. Her sitede Ispartaya sadık 10 azadan mürekkep aristokrat bir hükûmet yaptı. Bunların emrine bir Isparta garnizonu da verildi. Bundan başka Isparta, Atinanın yaptığından fazla müttefiklerinden senelik vergi ve asker aldı.

Atina diğer sitelerden daha sert muamele gördü. Isparta Atinada, 30 arhonttan mürekkep bir aristokratik hükûmet kurdu. Akropolu işgal eden Isparta askerlerinin yardımile Otuzlar müstebitçe hareket ettiler. Halk mahkemelerini ve Halk Meclisini kaldırdılar. Atinada dehşet hükümferma idi.

MAKEDONYA (Filip devrinde M. E. 359 - 336)

Birçok vatandaşlar nefye ve ölüme mahkûm oldular. 1300 kişi idam edildi.

Bu kanlı istibdat Atinanın düşmanlarını bile ürküttü. 403 senesinde Tepliler Atinalı sürgünlere yardım ederek Atıka girmelerini ve Pireye kadar ilerlemelerini teshil ettiler. Pire civarında vukua gelen muharebede müstebitler mağlûp oldular. Atina, kapılarını menfilere açtı. Umumî af ilân olundu. Demokrasi idaresi tekrar iade olundu, ve Atinalılar umumî ve hususî felâketlerin izlerini silmeye çalıştılar.

ISPARTA VE İRAN

Ispartanın Anadoludaki politikası da eyi değildi. Bu siyaset, Kıral *Ajezilas* tarafından idare ediliyordu. Bu adam, çelimsiz, topal fakat gayet sevimli idi. Bununla beraber, zeki ve vatanperverdi. Küçükasyadaki siteler yeniden Persler tarafından tehdit olunduğundan, bunlar, Isparta kıralından yardım istediler. Ajezilas karaya çıktı ve Persleri mağlûp etti ve Anadolunun içerlerine girmeyi tasarladı. Persler, Atina, Argos, Korent ve Tepi Isparta aleyhine birleştirdiler. Ajezilas Trakya ve Makedonya tarikile müstacelen Yunana dönmek mecburiyetinde kaldı. Isparta kıralı, müttefik siteleri Beotyada mağlûp etti (M.E. 394). Fakat, muharebede yaralandığından Ispartaya avdete mecbur oldu. Ayni zamanda da Isparta donanması Atinalılar tarafından Anadolu sahillerinde mağlûp edildi.

ANTALKİDAS SULHU

Bu mağlûbiyet, Isparta hakimiyetinin Ege Denizinde düşmesi demekti. Yorgun düşen Isparta, pers kıralını Yunan mukadderatına hakem tayin etti. Isparta murahhası *Antalkidas,* Perslerle bir muahede yaptı. Bu muahede ile Persler, Anadoludaki bütün siteleri aldılar. Yunan kıt'asındaki bütün siteler de biribirinden müstakil olmak üzere serbest oldular. İran kıralı diğer bir siteyi nüfuzuna almak istiyen her siteyi harple tehdit edi yordu.

ONBİNLERİN KAÇIŞI

Bu devirde, Isparta ile İran arasında mühim bir vak'a da olmuştu. Pers kıralının kardeşi genç Kurus, iran tahtını gaspetmek istiyordu. Bu maksatla topladığı kuvvetler arasında, Ispartalıların yardımile para ile tedarik edilmiş 10,000 Yunanlı da vardı. Bunların içinde hatip Ksenefon da bulunuyordu. Babil civarında mağlûp olan genç prens, idam olundu.

16

Yunanlılar, Ksenefonun nutuklarile, canlanarak, Anadolu şark dağlarından kaçarak, pek az kısmı, dört aylık meşekkatten sora, Karadeniz kıyılarına gelebildiler. Sahili görünce sevinçlerinden "Talasa! Talasa„ deniz! deniz! diye bağrıştılar. Bu kaçış, tarihte Onbinlerin kaçışı diye şöhret almıştır.

2. TEP'İN TEFEVVUKU (M. E. 361-371)

Isparta, deniz tefevvukunu kaybettikten sora, asıl Yunanda da hakimiyetini kaybetti.

Tep, Isparta tazyikından kurtulur kurtulmaz tefevvuku eline aldı. Bu seri yükselmeyi, *Pelopidas* ve *Epaminondas* isminde iki adam temin etti.

Pelopidas, Tepli idi. Tep'i kurtaranlar arasında idi. Çok cesur olan Pelopidas müteşebbis bir asker idi. Siyasetin idaresini dostu Epaminondasa bırakmıştı. Epaminondas mükemmel bir devlet adamı idi; Isparta Beotayaya 10.000 kişilik bir ordu gönderdi. Fakat bu ordu, tamamen mağlûp edildi. Muharebede çok Ispartalı telef oldu. Merkezî Yunanda ısparta hakimiyeti nihayet buldu. Bundan sora Tep taarruza geçerek Peloponez kıt'asını ayaklandırdı. Epaminondas Peloponez kıt'asında nüfuzunu tesis etti ve Isparta duvarları önünde göründü. Fakat, Isparta Kıralı Ajezilasın şiddet ve cesareti sayesinde Isparta kurtuldu. Epaminondas, *Argitta* bir muharebede düşmanları mağlûp ettise de, kendisi de maktul düştü (M.E.362).

İki sene evel dostu Pelopidas dahi Tesalyayı kurtarmak isterken bir muharebede ölmüştü. İki büyük adamını kaybeden Tep, Yunan kıt'asındaki hakimiyetini hemen kaybetti. Bu hakimiyet, Ispartaya değil, Atinaya geçti.

3. YUNAN SİYASÎ MEVCUDİYETİNİN SONU

M. E. IV üncü asrın ilk yarısında, Atinanın nüfuzu tekrar canlandı; Isparta ve Tep arasındaki rekabetten istifade ederek, bazan birile ve bazan diğerile ittifak etti. Ayni zamanda

eski bahrî nüfuzunu da tekrar ihyaya çalıştı. Esaslı bir şey yapmaya muvaffak olamadı.

Bir asırdanberi, Atina, Isparta ve Tepten herbiri kendi menfaatine olarak Yunanı birleştirmeye çalışmışlardı. Fakat, hepsi yıpranmıştı. Artık karışıklık, iğtişaş eskisinden fazla hüküm sürmekte idi. Memleket o kadar yorulmuş ve o kadar ayrılmıştı ki, ilk çıkacak fatihin eline düşmeye hazırdı. Evvelâ Yunana hâkim olacak adamın Met muharebeleri devrinde olduğu gibi şarktan, Pers İmparatorluğundan geleceği zannolunuyordu. Hakikatte şimalden, Makedonyadan geldi.

L. MAKEDONYA TARİHİ

1. *MAKEDONYA KIT'ASI VE AHALİSİ*

Makedonya, Tesalyanın hemen şimalinden başlar. Bu memleket, manzarası, menabii ve ahalisinin ahlâkı itibarile komşusu Yunandan tamamen ayrılır. Bu kıt'a aşağı ve yukarı Makedonya diye ikiye ayrılır: Aşağı Makedonya, Ege Denizi kenarında bir ovadır (Vardar Ovası). Yalnız kayalıklı, üç burunlu Halkidikya Yarımadası Anadolu sahillerini andırır.

Yukarı Makedonya, yüksek dağlarla çevrili bir sıra kapalı havzalardan ibarettir ve bu havzalar, *Aksiyos* (Aksu yahut Vardar) ve *Strimon* (Struma) ırmaklarile biribirine bağlıdır. Makedonyanın iklimi ratıp ve değişiktir. Orada, bağlar ve çok hububat ve zengin mer'alar vardır. Beygir, Makedonyanın başlıca servet membalarından biridir.

Greklerin barbar dedikleri Makedonya ahalisinin aslî unsuru cenubî Rusya - Tuna yalısı boyunca gelmiş türk ırkıdır. Fakat Makedonya sahilinde yerleşen Öbeliler vasıtasile yunan lisanı, Makedonyada da yayıldı. Makedonya kıralları, Olemp oyunlarına iştirak ederlerdi. Ahalinin çoğu köylü idi.

Memlekette ancak iki şehir vardı: *Ege* (Eke) ve *Pella*, Makedonya asılzadeleri sert ve çetin idiler. Vakitlerini av, harp veyahut ziyafetlerle geçirirlerdi.

2. KIRALLAR

KIRAL FİLİP (M.E. 359 - 336)

Makedonya kıralları çoktanberi memleketlerini birleştirmeğe ve medenileştirmeğe çalışıyorlardı. Bu maksatla Yunanla sıkı münasebete girmişler ve en meşhur grek muharrirlerini ve artistlerini celbetmişlerdi. Bununla beraber, Makedonyayı şarkın en kuvvetli bir kırallığı yapan Filip (M.E. 359-336) olmuştur. Bu hükümdar, zamanının medenî evsafını ve türk kahramanlığını nefsinde birleştirmişti. Genç iken Tepte yaşayan Filip, Pelopidas ve Epaminondasın ahvalini tetkik etmişti. Zekâveti sayesinde o memleketlerdeki eyi şeyleri almıştı. Kıral olunca, bilgisi, belâgati ve intizamı sayesinde Grekleri cezbedebilmişti. Diğer taraftan yeni kıral kuvvetli olmasından ve ava olan merakından Makedonyalıların hoşuna gidiyordu. Filip idare etmekte ve galebe çalmakta mahir idi.

FİLİP'İN MAKSATLARI

Filip, kıral olunca, üç vazife karşısında kaldı. Evvelâ Makedonyayı tensik etmek ve kuvvetli bir ordu yapmak mecburiyetinde idi. Daha soraları barbar kabilelerin bulundukları yerleri zaptederek dağlar tarafından ve grek kolonilerini zaptetmek suretile sahil cihetinden kırallığının tabiî hudutlarını temin etmek zaruretinde idi. Filip, memleketinin başına geçtikten sora Atina ile mücadeleye mecburdu. Bu mücadele neticesinde Yunana hâkim olabilirdi. Daha sora, dördüncü bir maksat, kıralın fikrini meşgul edebilirdi: Yunan ve Makedonyanın birleşmiş kuvvetlerile İrana karşı mücadele etmek. Fakat bu muazzam projeyi tahakkuk ettirmek şerefi oğlu *İskender*e nasip oldu.

KIRALLIGIN TANZİMİ. FALANJ

Filip, memleketinde evvelâ mutlak bir idare tesis etti. Yukarı Makedonyanın derebeylerini itaate aldı. Filip daha sora millet efradından kuvvetli bir ordu yaptı. Asılzadeler süvariye rağbet ediyorlardı.

Kıral, en eyi ailelerin çocuklarından hususî bir kıt'a yaptı. Bunlardan müstakbel jeneraller çıkacaktı. Piyade, kuvvetli ve tamamen kıralın şahsına sadık Makedonyalı köylüleri arasından alındı. Bu ordunun esas unsuru, müntehap efrattan mürekkep ağır piyade idi *(Falanj)*. On bin nefer kuv-

vetinde olan Makedonya falanjı sivri demirlerle mücehhez ve her önüne geleni süpüren müthiş bir kuvvet idi. Fakat hareketi ağır olduğundan arızalı arazi bu askere pek müsait değildi. Filip ordusunu besliyebilmek için Trakyadaki altın madenlerini işletti ve Filip tesmiye ettiği paralara resmini bastırdı.

TABİÎ HUDUTLARIN ZAPTI

Filip, memleketini ve ordusunu tensikten sora tabiî hudutları elde etmek istedi *(Harita 17)*. Dağ tarafından Makedonyanın hudutları mütemadiyen İlliryalılar ve Trakyalılar tarafından taciz ediliyordu. Filip bunları kendi memleketlerine kadar takip ve Trakyada bugün bile ismini taşıyan *Filipòpoli* (Filibe) şehrini yaptı.

Makedonya bir deniz cephesi yapmağa mecburdu. Bu maksatla Makedonya sahilinde bulunan grek müstemlekelerini zaptetti. Ayni zamanda Atina tarafından teşkil olunan deniz ittihadı, Peloponez muharebelerindenberi yavaş yavaş eriyordu. Trakya ve Makedonyadan yalnız birkaç şehir muvakkaten Atinaya sadık kalmışlardı.

3. *FİLİP VE YUNAN*

YUNANIN HALİ

Filip, grek müstemlekelerine taarruz etmekle Atinanın ve müttefiklerinin can damarına basmıştı. Filip, bütün Yunanda tefevvukunu kabul ettirmeğe mecburdu. Ahval de bu politikayı teshil edecek şekilde idi. Yunan dahilî harplerle çok yorulmuştu. Kuvvetli Makedonya ordusuna karşı Atina, vatan hissinden tamamen mahrum ücretli askerlerden başka bir asker çıkaramazdı. Atinalılar her tarafta rahat yaşamaktan ve zengin olmaktan başka bir şey düşünmüyorlardı. Hatta Atinada umumî bayramlara mahsus paranın bile orduya sarfı ölüm cezasını mucip idi. Bilhassa Makedonya parası alan kuvvetli bir parti Filip ile anlaşmıya hazırdı. Makedonyanın istilâsına karşı koymak cesaretini gösteren, yalnız hatip *Demosten* olmuştur.

DEMOSTEN

Demosten, felâket mektebinde yetişmişti. Küçük yaşta yetim kalan Demostenin servetini vasileri suiistimal ettiler. Demosten, büyüyünce bunlara karşı

dava açarak şedit müdafaalarile mahkûm etti. Bu andan itibaren hitabetin büyük bir rol oynadığı siyaset, Demosteni cezbetti. Şöhretini, Filip aleyhinde irat ettiği keskin nutuklarla kazanmıştır. Filip aleyhindeki ilk nutkundan sora Makedonyaya muhalif olan partinin başına intihap olundu. Bundan sora daima Filipin ihtirasatını ilân ve Atinalıları ikazla meşgul oldu. Demosten diğerleri gibi yalnız nutuk irat etmekle iktifa etmedi, Atina diplomasisini idare, donanmayı tensik ve *Şerone* muharebesinde bir nefer olarak kahramanca muharebe etti. Demosten, Atinanın M. E. IV üncü asırdaki en büyük vatanperveri ve dehası ile eski devrin en büyük siyasî hatibidir.

İLK MUKADDES HARP, TESALYA

Din, Filipe Yunanın dahilî işlerine müdahale fırsatını verdi. *Delf* ruhanî meclisi, *Fosit* ahalisini Delf mabedine ait araziyi işgal ettikleri için, fazla miktarda cezayinaktiye mahkûm etmişti. Bundan müteessir olan Fositliler kızarak silâhlandılar ve Apollon mabedindeki hazineyi zaptettiler. Bu hareket, merkezî Yunanı on sene kan içinde bırakan mukaddes bir harbi mucip oldu. Bu harp, Tesalyaya da geçti. Tesalya asılzadeleri Filipten yardım istediler. Filip te, Apollonun intikamını almak behanesile yardıma koştu. Makedonya kıralı memleketin mühim noktalarını işgal ettikten sora Termopili işgal etmek için ilerledi. Fakat orada grek kuvvetlerine rasgeldiğinden bu defalık daha fazla ilerlemedi ve yalnız Tesalyayı işgal etmekle iktifa etti. Kendisini Delf ruhanî meclisine Fositliler yerine tayin ettirdi. Bu suretle yunan işlerine müdahale hakkını kazanmış oluyordu.

FİLİP - ATİNA REKABETİ

Filip, başka tarafta tevessü etmek istediğinden bir müddet için Yunandan elini çeker gibi oldu. Makedonyaya mücavir olan Epir kıt'asının başına kayınbiraderini yerleştirdi. Daha sora Trakya sahillerini zaptetti. Yalnız, Halkidikyayı ve Şarkî Trakyayı henüz almamıştı. Evvelâ Halkidikyanın *Olent* şehrini tehdit etti. Halkidikyalılar, Atinalılardan imdat istediler. Demosten irat ettiği üç meşhur nutkile bu talebi takviye etti ise de, Atinanın yolladığı imdat askeri geç geldiğinden Filip, şehri zabıt ve tahrip edebilmişti. Şarkî Trakya-

nın zaptı daha güç oldu. Şarkî Trakya Yarımadası Karadeniz ve Çanakkale boğazlarına hâkimdir. Atinalılar bu tarikle Karadenizden buğday alırlardı. Bu mıntakaların ehemmiyetini takdir eden Demosten, şahsan Bizansa gelerek ahaliyi gayrete getirmeye çalıştı. Bu suretle donanmasile Bizans önünde görünen Filip, Atina donanması tarafından mukavemet gördüğünden muhasarayı kaldırmıya mecbur oldu. Bu muvaffakıyet, Demostenin son bir siyasî muvaffakıyeti olmuştur.

İKİNCİ MUKADDES HARP ŞERONE (M. E. 338)

İkinci bir mukaddes harp vesilesile Filip Yunanda parlak bir muvaffakıyet kazandı. Delfe civar *Lokri* ahalisi Apollon mabedine mahsus araziyi ekmiş olduklarından, Delf ruhanî meclisi Lokrililere harp ilân etmiş ve müttefik kıtaatın kumandasını Makedonya kıralına vermişti. Filip hemen Termopil geçitlerini geçerek Beotya kıt'ası methalindeki *Elate* kalesini zaptetti. Bu cesurane hareket Atinada dehşet uyandırdı. Fakat Demosten ahalinin şevk ve ümidini yükseltti. Nefiriam tarzında asker topladı ve Teplilerle bir ittifak yaptı.

Filip, sükûnetini bozmaksızın Greklere Beotya kıt'asında Şerone civarında taarruz etti (M. E. 338). Greklerin meyusane mukavemetlerine rağmen Filip, bunları tamamen ezdi. Tepliler topraklarını bırakmaktansa mahvolmayı tercih ettiler. Mermer bir aslan bugün dahi bunların telef oldukları yeri gösterir. Yunan istiklâli artık ömrü tabiisini bitirmişti.

FİLİPİN MUZAFFERİYETİ VE VEFATI (M. E. 336)

Filip mağlûp sitelere eyi muamele etmedi. Tep sitesinin Beotya kıt'asındaki hakimiyetine nihayet verdi. Atinanın hariçteki bazı müstemlekelerini kendine bıraktı ise de, Makedonya ile bir ittifak yapmasını mecburî kıldı. Filip, grek istiklâlinin son kalesi olan Atinayı korumak ve ondan istifade etmek istiyordu. Bundan sora Yunan ayakları altına serilmiş ve Korent berzahı gibi Yunanın muhtelif yerlerine ikame edilen Makedonya kıtaatı sayesinde sadakati de temin olunmuştu. Korentte bütün grek sitelerinin aktettiği bir kongre grek ordusunun başkumandanlığını Filipe tevcih etti.

Makedonya kıralı *Pers* İmparatorluğuna karşı bir sefer

açmak üzere iken zabitlerinden biri tarafından öldürüldü (M.E. 336). Filip maksadını tahakkuk ettiremeden 47 yaşında ölmüştür. Bu projesini tahakkuk ettiren oğlu İskenderdir.

M. BÜYÜK İSKENDER (M. E. 336 - 323)

1. *İLK HAREKETLERİ*

İSKENDERİN GENÇLİĞİ

Babası öldüğü zaman İskender 20 yaşında idi. Daha genç iken büyük bir adam olduğu anlaşılıyordu. İskender Grek değildi; fakat genç bir grek allahı kadar güzeldi *(Res. 117)*. Başını ekseriya sol omuzuna doğru iğerdi ve mahir bir sporcu idi. Filip, oğluna hoca olarak Filozof Aristoyu getirmişti. Bu meşhur adamın terbiyesinde İskender, ilim ve fikir işleri zevkini kazanmıştı. Omeri çok takdir ederdi. Gayet cevval olan İskender, daima faal olmak ihtiyacında idi. Daha çocuk iken dünyayı zaptetmek hulyasını kurardı. Bir gün "Babam, dedi, heryeri zaptedecek ve bana yapacak büyük ve şerefli bir iş bırakmıyacak." 16 yaşında iken babası İskendere Makedonya Veliahtlığını tevdi etti. 18 yaşında iken cesareti sayesinde Şerone zaferinin kazanılmasına sebep oldu. İskenderin kusurlarına gelince; bu kusurlar memleketinin ve ırkının kusurları idi: Şiddetli gazep ve sarhoşluk.

İLK HAREKETLERİ

İskender, kıral olur olmaz, ahlâkındaki şiddeti göstermeye başladı. İlk anlarda Makedonya asılzadeleri gayrimemnun idiler. Şimaldeki kavimler hudutları tehdit ediyorlardı ve Yunan da Makedonya boyunduruğundan kurtulmak için harekete gelir gibi idi. İskender birçok idamlarla memlekette sükûnu iade etti. Şimaldeki kavimleri iterek Tuna kıyılarına kadar ilerledi. Yunanda isyan etmek istiyen Tep ve Atina ile uğraştı. İlk defa ordu ile Tep önünde göründü. Birinci defasında asileri affetti. Fakat ikinci defasında şehri kökünden yıkarak ahalisini esir gibi sattı. Buna mukabil af dileyen Atinaya ilişmedi. Hatta isyanın müşevviklerinden olan Demostene bile ilişmedi.

PROJELERİ VE HAZIRLIKLARI

İskender, Korentte topladığı grek kongresinde kendini bütün müttefik kuvvetlerin başkumandanı tayin ettirdi. Bütün Makedonyalıları ve Grekleri *Pers* İmparatorluğuna karşı sürüklemek için Met muharebelerinin intikamını almak istediğini ileri sürüyordu. İskender (M.E. 335-334) kışı esnasında büyük sefer hazırlıklarını bitirdi. Çanakkale boğazı civarında 40,000 kişilik bir ordu topladı. Donanması 160 parça idi. Ordusunda erzak nakliye kolları ve istihkâm kıtaatı vardı. Yanında daha sora kıral olan *Ptoleme* ve *Selefküs* gibi meşhur adamlar bulunuyordu. Makedonyadan hareket etmeden evel bütün mallarını dostları arasında taksim etti. Sana ne kalıyor diyen jenerallerinden birine: ümit! cevabını verdi.

PERS İMPARATORLUĞUNUN SUKUTU

Pers İmparatorluğunun M. E. IV üncü asırdaki hali gözden geçirilirse, İskenderin projesinin o kadar cür'etkârane olmadığı görülür. Pers İmparatorluğu İndüs ırmağından Nil ırmağına kadar uzanıyordu. Pers kıralının Persepolis ve Sustaki hazinesi o kadar çoktu ki, bu sayede büyük ordular besliyebiliyordu.

Pers ordusunda 100,000 kadar ücretli asker vardı. Bundan başka Akdenizdeki *Pers* donanması makedonya ve grek donanmasından fazla idi. Bununla beraber, *Pers* İmparatorluğunun bu kadar vâsi olması bir zâf sebebi idi. Muhtelif mıntakalarda bulunan valiler merkezi dinlemiyerek müstakil olmak istiyorlardı. İmparatorluğun Mısır gibi bazı aksamı mütemadiyen isyan halinde idi. Bütün bu sebepler İskenderin zayıf vasıtalarla nasıl büyük bir imparatorluğu zapta kalkıştığını izaha kâfidir.

İSKENDERİN ESERİ

İskender 11 sene zarfında (M. E. 334 - 323) büyük bir eser meydana koydu.

I. Üç sene zarfında (M. E. 334-331) Çanakkale boğazından Mısıra kadar Akdeniz sahilini zaptetti.

II. Müteakıp sekiz senede (M. E. 331-323) merkezî Asya hudutlarında dolaşarak Pers İmparatorluğu yerine yeni bir imparatorluk kurdu.

III. İskender öldüğü zaman daha başka yeni bir fütuhat yapmak istiyordu. 33 yaşında ölmesi (M. E. 323) bu arzularının tahakkukuna mâni oldu.

2. AKDENİZ SAHİLİNİN ZAPTI

KÜÇÜKASYA GRANİK MUHAREBESİ

İskender, mukavemete tesadüf etmeksizin ordusile Çanakkale boğazını geçti. Düşman ordusu *Granik* çayı kenarlarında onu bekliyordu. İskender şiddetle düşman üzerine atılarak pers ordusunu bozdu. Alınan ganaimin bir kısmı Atinaya gönderildi. Granik muzafferiyeti İskendere iyon şehirleri dahil olduğu halde Küçükasya sahillerini kazandırdı. Bu muzafferiyetten sora İskender, Anadolu yaylâsının içerlerine girdi. Frikyanın merkezi olan *Gordiyom* da meşhur Gordiyom düğümünü bir kılıçla kesti (Kördüğüm). Efsaneye nazaran bu düğümü çözecek insana Asya İmparatorluğunun mev'ut olduğunu allahlar söylemişlerdi. İskender yoluna devamla Toros dağlarını aşarak *Kilikya* ya girdi.

SURİYE MUHAREBESİ, İSOS

İskender, bir derede yıkanırken az kaldı ölüyordu. Kendine geldiği zaman *pers* kıralı *Kodoman Daryüs* ün 600,000 kişilik bir ordu ile ilerlediğini öğrendi.

Muharebe Mezopotamya ve Anadoludan gelen yolların birleştiği yerde, Şimalî Suriyede kâin *Isos* ta vukubuldu. Bu seferde İskender, pers ordusunun güzide kısmını teşkil eden ücretli grek askerlerinin hakkından geldi. Mağlûp olan Daryüs, ordugâhını, hazinesini hatta ailesini bırakarak şarka doğru kaçtı. İskender, Daryüsün ailesine eyi muamele etti. Bu muzafferiyetten sora, Suriyenin merkezi olan *Şam*, kayıtsız ve şartsız teslim oldu.

FENİKE VE MISIRIN ZAPTI

İskender, pers donanmasının bütün barınacağı yerleri alabilmek için Fenike sahilini elde etmeye mecburdu. Pers donanması, kumandanının vefatından sora başsız kaldı. İlk tazyik üzerine Fenike şehirleri ve Kudüs kalesi, kapılarını İskendere açtılar. Yalnız bir ada üzerinde münferit bulunan Sur kalesi mukavemet edebildi. İskender bu şehri zabıt için sahil ile şehir arasında bir set yaptırdı. Yedi aylık bir mukavemetten sora İskender şehri zaptetti ve tahrip etti. Mısırın fethi o kadar müşkül olmadı. Filhakika bu memleket, Perslerin boyunduruğundan bıkmış olduğundan Makedonyalıları, kur-

tarıcı olarak kabul etti. İskender, memleketlerin allahlarına hürmet eder gibi görünmek istediğinden Libi çölünde bir mabedi ziyarete gitti. Orada papazlar tarafından Zeüsün oğlu diye selâmlandı. O andan itibaren eski Fir'avunlar gibi İskender, kendini bir *Allah* addetti. İskender, Mısırı terketmeden evel Deltanın garbında kendisine nispetle *İskenderiye* ismini verdiği yeni bir şehir kurdu. Bu şehir bir müddet sora, medeniyet merkezlerinden birisi olmuştur.

3. ASYANIN ZAPTI

PERS İMPARATORLUĞUNUN SUKUTU. ERBİL

Akdeniz tarafından bir endişesi kalmıyan İskender, İrana döndü. Kıral Daryüs, yeni bir taarruzun önüne geçmek için İskendere kızını ve denizle Fırat arasındaki kıt'ayı teklif etti. Müşavirlerinden *Parmeniyen* "Eğer ben İskender olsaydım, dedi, kabul ederdim.„ İskender, "Ben de Parmeniyen yerinde olsaydım kabul ederdim„ cevabını verdi.

Silâha müracaat zaruretinde kalan Daryüs, son dereceye kadar muharebe etti. *Erbil* ovasında bir milyona yakın insan topladı. İskender ordusu, ancak 47,000 kişi kadardı. Persler ellerinde orak olduğu halde ve arabalarla hücum ediyorlardı. İskender mahirane manevralarla bu hücumları akim bıraktı ve Makedonyalı güzide askeri hücuma saldırarak *Pers* ordusunun merkezini bozdu. Daryüs, Met kıt'asına doğru kaçtı. Erbil muzafferiyeti (M.E. 331), İran İmparatorluğunun harap olmasını ikmal etti. Bundan sora imparatorluğun Babil, Sus Persepolis gibi merkezlerini zaptetmek bir gün meselesi idi.

İskender, buralarda muazzam hazineler buldu ve bunları jenerallerine, askerlerine dağıttı.

İRAN ŞARK HUDUTLARINDA SEFERLER

Yeni yeni fütuhat karşısında İskenderin hırsı da artıyordu. İskender, hakimiyetini Kurus ve Darayüsün imparatorluğunun en son hududuna kadar teşmil etmek istiyordu *(Harita. 18)*. *Pers* satraplarının isyanı da fırsat veriyordu. Türkeli cenubunda kâin Baktriyan satrabı *Besüs* Daryüsü öldürerek kendini kıral ilân etmişti.

İskender, Met, Part ve Baktriyan kıt'alarından geçerek yeni kırala karş yürüdü. Besüs Amu Deryanın öbür tarafında

esir edilerek öldürüldü. İskender, Siri Derya sahillerine kadar ilerledikten sora, şimdiki Afganistana döndü. Bundan sora İskenderin hayat ve ahlâkında vukua gelen bir tebeddül silâh arkadaşlarının endişesini mucip oldu. İskender, istedi ki, bütün dünya kendisine tapsın ve önünde diz çöksün. Makedonyalılar, zilletaver bu teşrifata isyan ettiler. Şiddetli bir münakaşa neticesinde çabuk kızmıya alışan İskender, en aziz arkadaşlarından *Klitüs* ü öldürdü ve kendi hakimiyetini çekemiyen diğer bir kumandanı da demir kafese koydu. Bu şiddetli muameleler umumî memnuniyetsizliği arttırmaktan başka bir şeye yaramadı.

HİNDİSTAN SEFERİ Bu vakayiden nazarı dikkati çevirmek için, İskender, Hindin zaptına girişti. Afganistandan Kâbil geçidi tarikile İndüs ırmağının yukarı taraflarına girdi.

İskender, Ganj ırmağına kadar ilerlemek isteyince askerleri itaatsizlik gösterdiler. Sekiz sene birçok zahmetli muharebe ve yürüyüşler yapan Makedonyalı askerler, memleketlerine dönmek istiyorlardı. İskender, bunları kandırmak için üç gün çalıştı. Muvaffak olamayınca dönmeğe karar verdi.

DÖNÜŞ İskender ve ordusu İrana dönmek için çok dolaştılar. Evvelâ İndüs ırmağını takiben munsabına kadar indiler. İskenderin donanması da Hint Denizi yolu ile oraya gelmişti. İskender orada donanmasından ayrıldı. Bundan sora İskender, İranın cenup kenarını teşkil eden çölü geçti. Şimdiki Bülücistan içinden yapılan bu yürüyüş, sıcaklık ve susuzluk dolayısile çok güç oldu. Ordusunun üçte ikisinden fazlası yorgunluktan ve yoksulluktan öldü. M. E. 324 tarihinde İskender İran payitahtlarına vararak işlerin idaresini tekrar eline aldı.

4. *İMPARATORLUĞUN TEŞKİLÂTI*

İDARÎ VE ASKERÎ ISLAHAT İskender Sus'a döndükten sora, zaptettiği yerleri düzeltmeğe çalıştı. Kendi yokken karışıklıklar yapan satrapları cezalandırdı ve fenalıklara çare bulmıya çalıştı. Mağlûp milletlerin dinlerine, kanunlarına ve hususî âdetlerine karışmadı. İskender

bütün vasıtalara müracaat ederek galip ve mağlûp milletleri bir millet halinde toplamıya çalıştı.

Arkadaşlarını Pers veya Asyalı kadınlarla evlenmiye teşvik ediyordu. Kendisi de Daryüsün bir kızile evlendi. On sene muharebeden sora ordunun acil ıslahata ihtiyacı vardı. İskender, yorgun düşen ihtiyar Makedonyalıları memleketlerine gönderdi. Onların yerine İranlı zabitler ve askerler koydu ve bunlara çok eyi muamele etti. Bu hal, Makedonyadan getirdiği askerlerin hoşuna gitmiyordu. İskender, Makedonyalı ve umumiyetle Ege havzası ahalisi ile Anadolu ve Asyada zaptettiği mıntakalar ahalisinin bir ırktan olduğunu tanıtmak ve bunu temin etmek için en müessir vasıtanın ordu olduğunu görüyordu.

İSKENDERİN ÖLÜMÜ

İskender, farkında olmadan hayat ve mesleğinin sonuna gelmişti. Bununla beraber en vâsi projeleri beslemekten fariğ olmuyordu. Bu cümleden olarak *Babilonya* da büyük işlere girişmiş, yeni bir donanma inşa ettirmiş ve Arabistana bir sefer hazırlığına başlamıştı. Ansızın ölüm, bütün projelerini akim bıraktı. Hakikatte İskender, yorgunluk ve zevk saikasile çok yıpranmıştı. Tercihan oturduğu Babilonya iklimi onu büsbütün bitirdi. M. E. 323 senesi yazında İskender hastalandı ve 10 gün zarfında öldü (M. E. 323 Ağustos). Öldüğü zaman ancak 33 yaşında idi.

İSKENDER FÜTUHATININ NETİCELERİ

İskenderin vefatından sora muazzam imparatorluğu, onu kurmak için sarfettiği zamandan daha az bir zamanda yıkılmıştı. Bununla beraber eserinin neticeleri kendisinden sora devam etti. Evvelâ İskender, Grekleri miskin kavgalarından kurtardı. Dünyanın yüzünü değiştiren büyük işler gördü. İskender, umumiyetle ahlâkının asaletile zamanının diğer adamlarına faik idi ve mağlûplara insanca muamele etti. İskenderin fütuhatı elen medeniyetini uzaklara yaymıştır. Edebiyat ve güzel san'atlere verdiği hamle ile İskender asrı mühim olmuştur.

5. İSKENDER İMPARATORLUĞUNUN İNKISAMI

MÜCADELELER VE PARÇALANMA. İPSOS (M. E. 301) İskenderin büyük imparatorluğu, vefatından sora devam etmedi. Az bir zaman zarfında (M. E. 321 - 301) kıral ailesinin entrikaları ve bilhassa Makedonya jenerallerinin, ihtirası, bu imparatorluğun yıkılmasını ve parçalanmasını ikmal etti.

Evelemirde bir budala olan İskenderin kardeşi *Filip*, ve o öldükten sora doğan oğlu, *Iskender Ege* (Egos) lehine olmak üzere zahiren imparatorluğun birliği muhafaza olundu. Jeneraller, imparatorluğun Mısır, Babilonya, Anadolu, Makedonya gibi başlıca vilâyetlerini bir naibi saltanat nüfuzu altında idare ediyorlardı.

Bir müddet sora, genç kıral İskender Ege katledildi. Haris bazı adamlar kıral ailesinin diğer azasını da öldürdüler (M. E. 309). Bunu müteakıp İskenderin jenerallerinden *Antigon*, kıral unvanını gaspetti. Bu ceneral, İskender İmparatorluğunun heyeti umumiyesini istiyordu. Bu iddia, ordu kumandanı ve vilâyetler valileri bulunan bütün rakiplerini kendi aleyhine tahrik etti. Antigon, Frikyada kâin İpsos civarında mağlûp edilerek öldürüldü. İpsos muharebesi, İskender İmparatorluğunun kat'î olarak taksimini intaç etmiştir.

YENİ KIRALLIKLAR M.E. 281 de İskenderin eski imparatorluğu şu suretle taksim edilmiş bulunuyordu *(Harita 19)*.

1 — Antigon ahfadına düşen *Makedonya Kırallığı*.
2 — Selösitler sahası olan *Suriye* ve *Pers Kırallığı*.
3 — Ptoleme tarafından idare olunan *Mısır Kırallığı*.

İkinci derecede mühim devlet olan *Bergama Kırallığı* ve Hazar Denizinin cenubuşarkisinde *Partlar Kırallığı* ve nazarî olarak müstakil kalan Yunan sayılabilir. Bütün bu kırallıkların askerî ve mutlak kırallıklar olduğunu zikretmek lâzımdır. Muzaffer bir asker bu memleketlerde iradesile kanun yapıyor ve vatandaşlar değil tebaa idare ediyordu.

6. MAKEDONYA VE ANTİGONİTLER

İskenderin halefleri olan jeneraller, bilhassa, Makedonya askerî kuvvetinin membaı olan Makedonya ve Trakyaya

göz dikmişlerdi. Bu kıt'alar, yarım asır zarfında elden ele geçtiler. En nihayet M. E. 276 da İpsosta mağlûp edilmiş olan Antigonun ahfadından aynı isimde birine düştü. Bu zat, *Antigonitler* Hanedanını tesis etti. Yeni kıral, dahilî harpler ve bir gol istilâsı dolayısile harap olmuş memleketi düzeltmeye çalıştı. Antigonun Makedonyada kıral olduğu M.E. 276 senesinde bazı *Galat* kabileleri Anadoluda *Galat Kırallığı*nı kurdular.

Yunanda Antigon, siteleri biribirile muhalefete koyarak onları müstebitler vasıtasile kontrol etmekten ibaret olan mahirane bir politika takip etti. Aka birliğine rağmen kendisi ve halefleri Yunanda hakem rolü oynadılar. Fakat, M.E. III üncü asırdan itibaren Roma, Makedonya kırallarının vaziyetinden endişe duymıya başlamıştı. Makedonya kıralları Romanın düşmanı olan Kartaca ile birleşiyorlar ve Romanın Adriyatikteki hakimiyetini tehdit ediyorlardı. Roma orduları, 168 tarihinde Antigonitlerin sonuncusu olan *Perse*nin hükûmet ve nüfuzunu yıktılar. 20 sene sora (M.E. 146) Makedonya bir Roma vilâyeti oldu.

7. *İSKENDERİN ÖLÜMÜNDEN SORA YUNAN YARIMADASINDA VAZİYETLER*

İSKENDERİN ÖLÜMÜNDEN SORA GREKLER

İskenderin ölümünü haber alan Grekler, istiklâllerini istirdada çalıştılar. Atinada millî fırka baş kaldırdı ve Demosten tekrar meydana çıktı ve onun daveti üzerine Grekler, Makedonyalıları kovmak üzere ayaklandılar. Fakat, bazı muvaffakıyetlerden sora grek ordusu, Tesalyada mağlûp oldu. Atina, Makedonyanın ağır şartlarını kabule mecbur oldu. Atinaya Makedonya askeri yerleştirildi. Demosten ise, galiplerin eline düşmemek için zehir içerek intihar etti (M.E. 322).

ETOLİ VE AKA BİRLİKLERİ

Eski zamanın büyük siteleri Isparta, Tep ve Atina, çaresiz bir inhitata düştüler. Fakat buna mukabil *Etoliler* ve Akalar kuvvetli birlikler halinde teşkilât yaptılar.

1 — *Etoli birliği*; Etoliler, Yunan kıt'asının garp tarafında sakindiler. Bunlar, Makedonyalılara mukavemet ede-

bilmek için M. E. IV üncü asırda teşkilât yaptılar. Delf mabedi dahil olduğu halde Orta Yunanın büyük bir kısmını ilhak ettiler.

Etolilerin askerî kuvveti, Makedonyalıların ve Romalıların hesap etmeye mecbur oldukları bir kuvvet oldu.

2 — *Aka birliği*; Akalar başlıca Peloponezin şimalinde Akaelinde sakindiler. M. E. 280 tarihine doğru birleştiler. Aka birliği kuvvetli bir teşkilât oldu. Birleşen şehirler muhtariyetlerini muhafaza ediyorlardı. İttihadın merkezi, Akaeli kıt'asında *Egyon* (Ege şehri) idi. Bu şehirde ittihadın meclisi toplanırdı.

Etoli ve Aka birlikleri birleşmediler. Bilâkis biribirine daima rakip kalmışlardır.

ROMANIN HAKİMİYETİ

Makedonyada hüküm süren Antigonitler Yunan kıt'asındaki inkısamdan istifade ederek Etoli birliğini mağlûp ve Akabirliğini vesayet altına almak için çalıştılar.

Romalıların düşmanı Makedonya kıralı V inci Filip, Kartacalılarla ittifak etmiş olduğundan Roma Senatosu kendisine harp ilân etti. Akalar, ve Etoliler Makedonya kıralına karşı Romalılarla birleştiler. Makedonyalılar, Tesalyada mağlûp edildiler (M.E. 197). Romalılar, Yunanın mühim yerlerine asker koydular. Etoli birliğini yıktılar ve Etoli rüesasını öldürdüler yahut İtalyaya sürdüler.

Roma, Makedonyalıları kat'î bir surette mağlûp ettikten sora Aka birliğini de yıktı.

Bütün Yunan daha sora (M.E. 27) Akaeli unvanile bir Roma vilâyeti haline kondu. Yunanın asıl adı olan Akaeli adının ihyası, yunan istiklâlinin son kalesi olan Aka birliğinin gösterdiği müdafaaya hürmeten galipler tarafından gösterilen son bir hürmet olsa gerektir.

YUNANIN GREKLEŞTİKTEN SORA GÖSTERDİĞİ VASIFLAR

1 — Greklerde, Romalıların kuvvetini teşkil eden şeyler kalmamıştı: ittihat, takip fikri, ahlâk ciddiyeti.

Met muharebeleri esnasında bile Grekler, müşterek ve

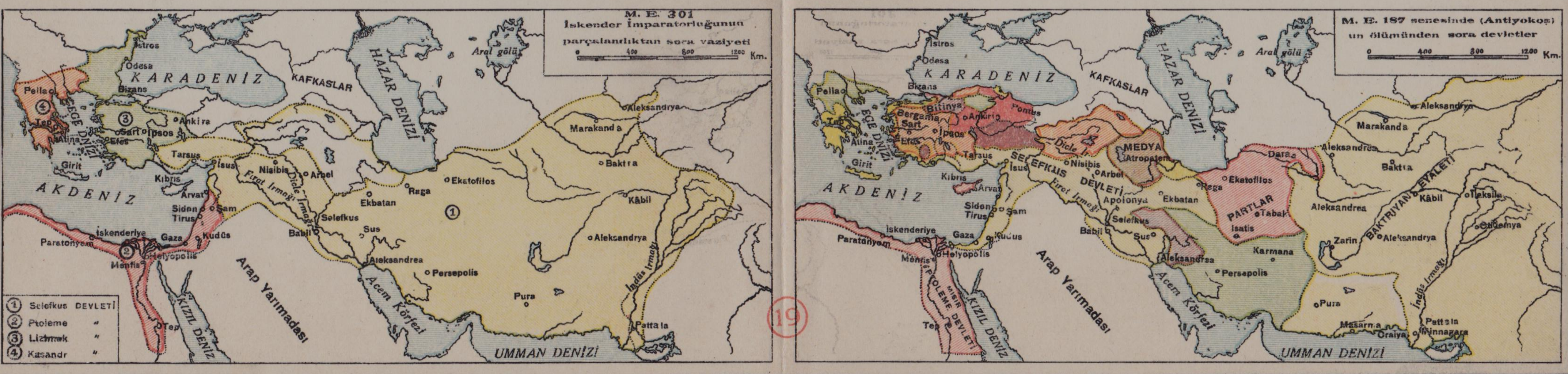
İSKENDER İmparatorluğu (M. E. 325)

İLLİRYA
MAKEDONYA
Pella
TRAKYA
EPİR
Granikos
Gordiyum
Ankara
Sart
Efes
İpsos
EGE DENİZİ
Tep
Girit
KARADENİZ
(PONTUS EUXINUS)
Kafkas Dağları
Kızıl Irmak
Tospitis Gö.
Toros Dağları
Tarsus
İsus
Faselis
Kıbrıs
AKDENİZ
(MARE INTERNUM)
Arvat
Sidon
Tir (Sur)
Hama
Şam
FENİKE
Yafa
Kudüs
Gazza
Peluz
Helyepolis
Paratonyom
İskenderiye
Menfis
Amonyum
MISIR
Nil Irmağı
Sina
Siyen
Berenis
Arap Körfezi (Kızıl Deniz)
ARAP YARIMADASI
Tapsak
Fırat Irmağı
Nusaybin
Erbil
Dicle Irmağı
Opis
Babil
Sus
MEDYA
Ekbatan (Hemedan)
Raga
HAZAR DENİZİ (MARE KASPİYUM)
Zadrakarta
Semina
PART
Susya
Pazargat
Persepolis
Acem Körfezi
Donanma
Tarun
Hormüz
KARMANYA
GEDROSYA
Pura
Musarna
UMMAN DENİZİ
Morontobara
Aral Gölü (Okiyanus Lakus)
İnci (Sir) Irmağı
Oküs (Amu) Irmağı
Margiyan (Merv)
BAKTRİYAN
Siresat
Uzkent
Semerkant
Belh
Drapaska
Masaga
Ortospana
Kabura (Kâbil)
Alexandrya Aryan (Herat)
Proftasya (Era)
Beste
Kandahar
Taksila
Sangala
İndüs Irmağı
HİNT
0 200 400 600 Km.

İŞARETLER:

- ✕ Muharebe yerleri
- İskender İmparatorluğu hududu
- İskenderin yolu

M. 1:30,000,000

tek vatan fikrine yükselmediler. Tarihlerinin büyük bir kısmı Peloponez muharebesi gibi bayağı mücadelelerle doludur. Persler, Makedonyalılar veyahut Romalılar grek sitelerinde daima para ile satınalınan hainler bulmuşlardır. Grek tarihinin sonunda eski Elenlerdeki vatanperverlik grekleşmiş kavimde tamamen sönmüş gibidir. En güzel teşebbüslerini ilerletmeye, hafiflikleri ve tatbikteki hataları mâni olmuştur. Atinada ve Korentte vatandaşlar zengin olmaktan ve hayattan istifade etmekten başka bir şey düşünmüyorlardı. Tepte, ahali mallarını çocuklarına değil, ziyafet ve eğlencelerde sarfedilmek şartile sofra arkadaşlarına bırakırlardı.

SURİYE VE SELOSİTLER

Selösitler İmparatorluğu, Avrupa ve Afrika vilâyetleri müstesna olmak üzere İskender İmparatorluğunun diğer bütün aksamına şamildi. Bu İmparatorluk Akdenizden İndüs ırmağına kadar uzanıyordu. Bu devleti kuran *Selöküs* (M.E. 306-281) kumandan ve siyaset adamı olarak vazifesinin ehli idi. İmparatorluğunu 72 vilâyete ayırdı. Devletin iki payitahtı vardı. Dicle üzerinde *Selösit* şehri ve Suriyede *Asi* ırmağı üzerinde *Antakya.* Selösit Kırallığının büyüklüğü merkezi idarenin faaliyetine mâni idi. Bu devleti kuran Selöküsün halefleri zamanında bu devletin sahası gittikçe darlaşıyordu. Bergama, Part ve Baktriyan Kırallıkları bu devletten ayrılarak teşekkül ettiler. Selösitlerin nüfuzu yalnız Suriyeye munhasır kalmıştı. M. E. II inci asırda da Romalılar burasını ellerine alarak bir vilâyet haline koydular. Selösitler hanedanı iki buçuk asır hüküm sürdükten sora, dağıldı.

MISIR VE PTOLEMLER

İskender İmparatorluğundan çıkan bütün kırallıkların en büyüğü değilse bile, en müreffehi ve devamlısı Mısır olmuştur. Bunu *Ptoleme* kurmuştu (M.E.323-285). Bu kıral mahallî kanunlara, âdetlere ve dine riayet ederek Mısırlılara kendini sevdirdi. Bütün halefleri eski Fir'avunların varisi oldular ve

onlar gibi kendilerine halkı taptırdılar. Eski Mısırın hissiyatına dokunmaksızın İskenderiyeyi kendilerine payitaht yaptılar. İskenderiye bir medeniyet merkezi oldu. Birinci Ptoleme hariçte, emniyetini tesis etmek üzere himayesini Libi kıt'asına, Ege Denizi adalarına ve Cenubî Suriyeye teşmil etti.

Müdafaayı tamamlamak için kuvvetli bir ordu ve 1500 gemiden ibaret bir donanma da yaptı. Nil vadisi, Ptolemeler zamanında şarkın ticaret merkezi oldu. Mısırın bu refahı, üç asır devam eden ayni sülâleden 12 hükümdar zamanındadır. Bütün hükümdarların ismi hep Ptoleme idi. Fakat, Roma, bu zengin memlekete göz koymuştu. Bir müddet bu kıt'a üzerinde bir nevi himaye tesis etti ve bilâhare (M.E.31) doğrudan doğruya hakimiyeti altına aldı.

İSKENDER DEVRİ MEDENİYETİ

İskender zamanında iyon medeniyeti intişara başladı. İskenderin halefleri zamanında bu intişar devam etti ve arttı. Bu zamanda Atina inhitat halinde idi. Edebiyat ve güzel san'atler İskenderiye, Antakya Bergama ve Siraküz şehirlerinde tezahür ediyordu. Buralarda zeki birtakım Makedonyalı sülâlelerden prensler, birçok maaşlar ve ihsanlarla meşhur muharrirleri ve artistleri celbetmişlerdi. Milâttan evelki üç asra İskender Devri Medeniyeti denir.

Bu devirde iyon medeniyeti, bütün dünyanın malı olmuştur. Şiir, ilim, felsefe, tarih, güzel san'atler sahasında yapılan bütün şeyler medenî beşeriyetin müşterek malı idi.

İSKENDERİYEDE

Ptolemeler tarafından İskenderiyede yapılan başlıca abideler şunlardı: Tiyatro, terbiye ve idman yurdu, *Serapis* mabedi, 700,000 cilt kitabı olan kütüphane ve müze.. Esas itibarile mabedin etrafına tedris ve ilim müesseseleri toplanmıştı: mükâleme ve müzakere salonları, lâboratuarlar, rasataneler, nebatat bahceleri v. s. ... Yüze baliğ olan profesörlere kıral maaş verirdi. Darülfunundan ve akademiden birçok meşhur âlimler yetişti. Bu suretle dünyada ilk defa olarak yüksek tahsile mahsus umumî bir teşkilât vücuda getirilmişti.

BERGAMA

Anadoluda *Misi* kıt'asında kâin küçük Bergama Kırallığı, Makedonya ordusunun bir zabiti tarafından tesis olunmuştur. Umumiyetle *Atal* (Atalar)

denilen halefleri, edebiyat ve san'atlerin hamisi oldular. Bunlar, 200,000 ciltlik bir kütüphane yaptılar ve mısır papirüsünün yerini tutmak üzere parşömen imalâtını inkişaf ettirdiler. Papirüs pek pahalı ve dayanıksızdı. Bunun yerine, koyun, keçi veya dana derisinden yazı için parşömen denilen bir madde yaptılar. Bergamanın vücuda getirdiği eserler Atinaya da teşmil olundu. Bergamalılar, Atinada da güzel eserler vücuda getirdiler.

Bergama *(Res. 116)* tepesi üzerinde kırallardan biri Zeüs ve Atena mabutları şerefine büyük bir mabet yaptı. *(Res. 118)* Bu abidenin cephesinde yapılan 120 metre uzunluğunda bir kabartma Allahların devlere karşı mücadelesini tasvir eder. Bu, M.E. III üncü asrın en dramatik eserlerinden birisidir. Bergamanın son prensi, III üncü *Ata* ölürken memleketini Romalılara vasiyet etti. Romalılar da burasını bir vilâyet yaptılar.

XIV

ESKİ İTALYA VE ETRÜSKLER

A. ESKİ İTALYA

1. İTALYANIN COĞRAFÎ TARİHİ

İtalya, *Adriyatik* ve *Tyrrhen* denizleri arasında uzanmış (1000 kilometre uzunluğunda ve 200 kilometre genişliğinde) bir yarımadadır. Cenup ve garbında *Sicilya*, *Sardinya* ve *Korsika* adaları vardır. *Geoloklar* İtalya kıt'asını evelce Afrikaya bağlı ve Akdenizi ikiye ayıran bir arazi parçası olarak telâkki ederler. *Septe* boğazının açılmasile hücum eden sular altında çökerek bugünkü hale gelmiştir. Bu yarımada, baştan aşağıya kadar *Apenin* silsilesile kesilmiştir. Şimalinde *Alp* dağlarile Avrupadan ayrılır. Yunan denizine uzanan cenup ucuyla kıt'a bir çizme şeklindedir *(Harita. 20)*.

Yarımadanın darlığı dolayısile büyük ırmakları yoktur. Tyrrhen denizine dökülen *Tiber* ırmağı ve şimalde Adriyatik denizine dökülen *Po* ırmağı en meşhurlarındandır. İklimi, şimalden cenuba doğru hissolunacak derecede değişiktir. Cenup mıntakası ve bilhassa Sicilya, Afrika iklimini hatırlatır. Yarımadanın merkezinde kış yok gibidir. Uzun devam eden kuraklıktan sora sürekli yağmurlar başlar. Bu yağmurlar birçok bataklıklar meydana getirir. Onun için sıtması çoktur. İtalya Yarımadası ormanlarla kapalıdır. Toprağı mümbit ve feyizlidir. Her türlü ziraate elverişlidir.

2. TARİHTENEVELKİ ZAMAN

İLK MEDENİYETLER İtalyanın en eski insanları Avrupanın diğer memleketlerinde olduğu gibi tarihtenevel, Taş Devrinde kendilerini tanıtırlar. Avcılık, balıkçılık ve meyvaları toplama, o zamanki insanların mühim meşgaleleri idi. Ekseriya mağaralarda otururlar, bazı iptidaî kulübeler inşasını da bilirlerdi. Taşları yontarlardı. Bunlarla silâhlarını ve aletlerini yaparlardı. Kemik, boynuz, tahta (odun) ve meşin üzerinde çalışırlardı. Elbiseleri hayvan derilerindendi. Hayvan dişlerile süsler yaparlardı *(Res. 119).* İçtimaî hayat mefhumları bir aile telâkkisini geçmiyordu. Ziraat, hayvanları ehlileştirmek bilinmiyordu.

Birçok asırlardan sora, Cilâlıtaş Devri başlar. Bu devirden birçok eserler kalmıştır. İptidaî meskenler, çakmaktaşı tezgâhları, silâhlar, balta, çekiç ve balık ağları gibi...

Bu devrin insanları, hayvanları ehlileştirirlerdi. Çömlekçilik te vardı *(Res. 120).* Cenaze defni usulünü biliyorlardı. İçtimaî hayat telâkkisi tekâmül etmişti. Küçük köylerde toplu olarak yaşıyorlardı. Bu esnada Küçükasya medeniyeti İtalyaya nüfuz ve tesire başlamıştı.

Bu devrin sonunda altın ve bakır madenleri görüldü. Bu devrin insanları bu madenleri evvelâ ziynet eşyası olarak kullandılar. Daha sora, aletler imaline ve ziraate başladılar. *(Res. 124)* Buğday ekmeyi ve un imalini de öğrenmişlerdi. Milâttan 1800 sene evel yine Küçükasya medeniyetinin tesiri altında Tunç Devri başlar. Sanayi ilerledi. Cenazeler yakılıyordu. Milâttan takriben 1000 sene evel demir meydana çıktı. Bu suretle İtalyanın tarihtenevelki devri bitmiş oldu. Bidayette demir de ziynet eşyası yapılmak için kullanıldı. Bilâhare *Etrürya* da demir madenlerinin keşfi bunların istimalini tamim ettirdi.

3. TARİH DEVRİ

Tarih devri *etrüsk* medeniyetinin İtalyaya girmesile başlar (M. E. X - IX asır). Milâttan sekiz asır evele ait mezar taşları üzerinde Etrüsk yazıları bulunmuştur. Bütün beşeriyet ve medeniyetin terakki ve tekâmülü daima üç amilin tesiri altında kalmıştır :

1 — Dahilî keşif ve tekâmüller

2 — Medenî bir kavmin istilâ ve muhacereti

3 — Yakın diğer bir medeniyetin muslihane hulûl ve tesiri.

Birinci amilin eski İtalya tarihinde hiçbir tesir yapmadığı muhakkaktır. Son yapılan tetkikler İtalya medeniyetinin amilleri olarak Etrüsklerin muhaceretini ve yunan müstamerlerinin muslihane medenî tesirlerini kabul etmek lâzımgeldiğini göstermektedir.

İstilâcı kavimler — İtalyanın ilk kavimlerini tesbit için üç membaa malikiz.

1 — İtalyanın etnologi haritası,

2 — An'aneler,

3 — Antropologi.

Romanın nüfuzu altındaki İtalya birliği arifesinde (M. E. 400) bu kıt'anın etnologi haritası karışık idi.

Şimalde Gollüler (Galliler) [1] ve Keltler, Po vadisini işgal ediyorlardı. Şimdiki Venedik kıt'ası civarında *Venetler*, Alp ve Apenin silsilelerinin birleştiği yerlerde *Ligürler*, *Toskana* kıt'asında Etrüskler, Apenin silsilesinin merkezinde ve cenubunda *Ombriler* ve *Sabinler*den mürekkep *Italyotlar* vardı. *Lâtiyom* da *Lâtinler*, *Samni* de *Samniler*, bunun şarkında *Yapıglar*, Büyük Yunan denilen mıntakalarda Aka ve Tor kolonileri bulunuyordu.

M. E. VIII inci asrın başlangıcında Akalar, Cenubî İtalya sahillerinde üç şehir yaptılar.

1 — *Sibari* - kalabalık bir şehir idi. Hayvan yetiştirmek ve şark ile Etrüskler arasında yaptıkları ticaret sayesinde zengin idi.

2 — *Metapont* - buğday ziraati yapardı.

3 — *Kroton* - Ahalisinin güzel ve kuvvetli olmasile meşhur idi. Bu şehirler ayrıca müstemlekeler yaptılar. Bir aralık beyinlerinde birleşerek kuvvetli bir konfederasyon da vücuda getirdiler. Bu konfederasyon yerlilerle eyi geçiniyordu.

Merkezî İtalyanın medenileşmesine, Kroton diğer sitelerinden daha çok hizmet etmiştir.

M. E. 510 tarihlerinde bu şehirler arasında ihtilâf ve mü-

[1] Romalılar Fransızların soradan Gol dedikleri sahaya Galya ve ahalisine Galli derlerdi. Fransızların kullandığı (Gaule = Gol) ve (Gaulois= Golva) şekilleri doğru olmamakla beraber şimdiye kadar mektep kitaplarımızda hemen umumî olarak kullanıldıkları için biz de daha sahih olan Galya ve Galliler tabirlerile birlikte Gol ve Gollüler şekillerini de kitabın bu ilk basılışında muhafaza ettik.

cadele başladı. Biribirlerini tahrip ettiler. Ondan sora Cenubî İtalyada en kuvvetli site, Torlar tarafından inşa olunan *Tarant* oldu.

4. *ESKİ KAVİMLER HAKKINDA İZAHAT*

Görüldüğü gibi Roma birliğinden evelki İtalya, muhtelif kavimlerin meskeni idi. Siyasî birlik yoktu, ırk ve lisan da büsbütün ayrı idi.

Yunan müverrihleri ve muharrirleri ve bilhassa Herodot ve Aristo ancak milâttan beş asır evel İtalya tarihile alâkadar olmıya başladılar. Bilhassa, Etrüsklerden bahsettiler. Onun için İtalyanın V inci asırdan evele ait tarih membaları yoktur.

Antropologi âlimleri muhtelif Taş Devirlerinden kalma kafatasları buldular, tetkik ettiler. Hem Brakisefal ve hem Dolikosefal kafalar bulundu. Kat'î bir hüküm veremediler.

An'aneye göre İtalyanın en eski halkı Ligürler (Ligures) dir. Bir nazariyeye göre de, İtalyanın en eski halkı Afrikadan gelmiş Dolikosefal bir kavimdir.

Arkeologi tetkikleri, iptidaî İtalyanın Etnologi tarihini Avrupanın umumî tarihine bağlı göstermektedir. Bu nazariyeye göre, milâttan 2000 sene evel Baltık Denizi sahillerinde ve İskandinavya civarında birçok kabilelerden mürekkep bir insan kütlesi vardı. Bu kabileler müşterek bir lisana malik idiler. Ziraat bilirlerdi. Bir gün bu kavimler, çoğalmaları dolayısile ve muhtelif sebeplerle cenuba doğru muhacerete başladılar. Şimdiki Almanya, İngiltere, Fransa, İspanya ve İtalyayı istilâ ettiler. Bu suretle Merkezî ve Garbî Avrupada büyük bir devlet teşekkül etti. İstilâcılar ile yerli halk karıştı. Bu devletin ırkî bir vahdeti yoktu. Binaenaleyh, Hint-Avrupalı diye bir ırk yoktu. Bu Devletin vahdeti iptidada ancak siyasî idi. Gelenler lisanlarını cebren kabul ettirmiye başladılar. Geçtikleri yerlerde birçok coğrafî isimler bıraktılar. Milâttan takriben 1500 sene evel bilhassa dahilî sebepler dolayısile bu Avrupa devleti dağıldı. Birçok değişiklikler oldu. Bundan soradır ki muhtelif lisan grupları meydana çıktı.

Bu nazariyenin tamam olması için şunu da ilâve etmek lâzımdır: Baltık sahillerinden ve İskandinavyadan cenuba

gelenlerin menşeleri Ortaasya yaylâsıdır. Bu insanlar, şimal yolu ile şarktan garba binlerce sene zarfında intikal etmişlerdir.

Tarihtenevel ve tarihten soraki umumî muhaceretler bu noktayı aydınlatır. Keltler ve İtalyotlar bu dağılmadan sora, uzun müddet beraber yaşadılar. Onun için lisanları arasında büyük bir yakınlık vardı. Bu lisan, İtalyanın iptidaî lisanlarını meydana getirmiştir. İlk İtalyanlar, Şarktan gelerek ve milâttan 1500 sene evel Şarkî Alplerden geçerek Merkezî İtalyaya girdiler. Sabinler ve Ombriler milâttan 1000 sene evel geldiler. Ombriler son gelenlerdendir. Bunların dili, Kelt diline çok benzerdi. Ombriler, tarihte büyük bir kavim hatırası bırakmıştır. Milâttan evel bininci sene iptidasında en kuvvetli İtalya Devleti, Ombrilerin Devleti idi. *Villânova* yüksek medeniyet merkezi oldu.

İtalyotların gelmesi üzerine, Ligürler dağlara çekildiler. İtalyotların İtalyaya muhacereti Torların İlliryalıları tazyika başladıkları ve Yunana indikleri tarihe tesadüf eder.

Venetler ve Yapıglar İlliryadan İtalyaya, bu tazyik üzerine hicret ettiler.

B. ETRÜSKLER

1. UMUMÎ MALÛMAT

Etrüskler, İtalyaya deniz yolu ile Lidyadan gelmişlerdir. [1] Başlarında ataları "*Atys*„ ve bunun oğlu *Türsen*

---

[1] Eski müverrihler Etrusci'leri yahut Tursci'leri Tyrrhen'ler yahut Tyrsen'lerle müsavi sayarlardı. (Mısır membalarında tesadüf edilen Turşlar Tyrrhen'lerdir). Son zamanların tetkikleri eski müverrihlerin faraziyesini teyit etmiştir.

Herodot nakleder ki, Etrüryalıların kabile babası olan Tyrsénos, efsanevî Lidya kıralı Atys'in oğludur ve Lidyadan İtalyaya gitmiştir. Herodot bununla şunu haber veriyor ki Etrüskler küçükasyadan İtalyaya gelmişlerdir. Bu efsanenin diğer bir şekline göre Tyrsénos'un oğlu Tarchon asıl kabile babası idi. Bu isimden kıral Tarquinius adı ve Tarquini mevkiinin ismi çıkmıştır.

Etilerin millî ilâhlarından olup bütün Cenubî Anadolu'da tesadüf edilen Tarku yahut Tarchu ayni isimle münasebettedir. Etrüskler buna

ESKİ İTALYA

Alp Dağları
GOL
Versella
VENETLER
Mantua
Po Irmağı
SİZALPEN
LİGURLER
Cenua
Bononya
Apenin Dağları
Raven
MARE ADRİYATİKUM
(Adriyatik Denizi)
Luna
Arno Irmağı
ETRÜRYA
Volterra
OMBRİLER
Arretium
Korton
Papulonya
Ruselle
Peruze
Kluzium
PİKENUM
İlva Adası
Vulsini
Tiber Irmağı
KORSİKA
Alerya
Tarkin
SABİNLER
Severa
(Kere)
Roma
LATİYUM
Volsklar
SAMNİLER
APULYA
Askulum
Kan
Kapu
KAMPANYA
Kum
Napoli
Vezüv
Kapri
Pompeyi
LUKANYA
Tarant
KALABRIYA
Metapont
Olbiya
SARDİNYA
MARE TYRRHENUM (Tirhen Denizi)
Sibaris
BRUTYUM
Kroton
Tampsa
Lipari adaları
İTALYA
Konsaten
(Kozenza)
Panorma
Misina
Lilibe
SİCİLYA
Henna
Etna
Megara
Siraküz
M.1:9,000,000
ETRURYA
Kures
SABİNLER
Alba
Karsiyoli
Tibur
EKE
Roma
Ostiya
HERNİKLER
LATİYUM
LATİNLER
VOLSKLER
Tarena
Latiyum Kıta'sı
M.1:1,500,000
Eski Roma
M.1:85,000
Tiber Irmağı
Lanikül Tepesi
Kirinal
Viminal
Eskilin
Kapitol
Palatin
Kelyus
yarış yeri
Avantin
M.E.VI. asır Roma
M.S.IV. asır Roma

(Tyrsenos) bulunuyordu. Etrüskler, kendilerinin Lidyalıların akrabası olduklarını biliyorlardı. Etrüsklerin içtimaî hayatları, dinî telâkkileri, musikileri, giyiniş tarzları, bilhassa denizcilikte ve ticaretteki müstesna kabiliyet ve istidatları da bu

---

Tarqu derler. Bunu onlar Anadoludan İtalya Yarımadasına götürmüşlerdir.

Tyrsenler M. E XIII. üncü asırda Italyaya gidiyorlar. Mısır membalarında bunlara Turş namı altında tesadüf ederiz.

Etrüskler yunan alfabesini almışlar ve bunu en eski âdet veçhile daima sağdan sola yazmışlardır. Bu da gösterir ki Etrüsklerin menşei Küçükasyadır. Lâtince şahıs, şehir ve ırmak isimlerinin bir kısmı Indu - Germen olan Romalılardan yahut Quirit'lerden değil bilâkis Etrüsklerden kalmadır. Bu da gösterir ki Etrüsklerin menşei Küçükasyanın cenubuşarkisidir.

Diğer birçok Romalı isimler en eski Küçükasya şahıs isimlerile birdir. Meselâ Tarquinius ismi Tarchu ismile (Elâmca Turku) birdir. Romalı Metelluş (Etrüskçe Matulna) Etilerde şahıs ismi olan Mutanlu'nun müradifidir. Daha bunlar gibi birtakım Roma isimleri Anadolu'nun Likya, Kilikya, Karya mıntakalarından alınmadır. Indu - Germen olmıyan ve asılları Etrüskçe olan bütün bu roma isimleri menşe itibarile Küçükasyanın cenup ve cenubuşarkisine mensuptur. Bu isimler Etrüsklerin Indu - Germen olmadıklarını ve İtalyaya Küçükasyadan geldiklerini ispat eder.

Roma esatirinde tesadüf edilen yabancı unsurlar dahi ispat ediyor ki Romalılar bu esatiri Etrüsklerden ve bunlar delâletile Küçükasyadan almışlardır.

Etrüsk gramerine dair malûmatımız şimdilik noksandır. Bununla beraber, lisaniyat âlimleri bugüne kadar etrüsk lisanile Indu - Germen lisanları arasında kat'iyyen bir akrabalık olmadığını tesbit etmişlerdir. Daha ziyade bu lisan Kafkas lisanları zümresindendir.

İlâhların isimleri: (Bunlara etrüsk yazılarında tesadüf ediyoruz.)

Roma ilâhları	Etrüsk ilâhları
Zeus	Tinia
Juno	Uni
Kybele	Cupra
Minerva	Menrva
Neptun	Neduni
Hermes - Merkur	Turmus
Venus	Turan
Luna	Lala
Hercules	Hercle

Bunlardan bazıları Romalılardan alınmış olabilirse de umumiyetle aksi varittir, yani Romalılar bu ilâh isimlerini Etrüsklerden almışlardır.

Lâtin kamusundaki birçok kelimelerin dahi, Etimologi noktasından

akrabalığı teyit etmektedir. Arkeologi tetkikleri de bunu gösterir. Mimarî, resim, nakış, itiraz kabul etmez bir surette şark karakterini göstermektedir.

Mısır vesikaları da, Mısırın denizden ve milâttan evel 1200 - 1300 senelerinde Türka (Turscha) lar ve Türsen (Tyrsen) ler tarafından istilâ edildiğini yazıyorlar. Limnide bulunan bir yazı da Etrüsk lisanına çok yakın bir lisan göstermektedir. Şu muhakkak ki, Etrüskler Lidyadan, Küçükasyadan gelmişlerdir. Lidyalıların, Etiler ve Friklerle karabetleri vardır. İtalyaya gidiş tarihi tamamen muayyen değildir.

Kendi kronologilerine göre, milâttan takriben 10 asır evel İtalyaya ayak basmışlardır. Eskiden kalma mezar *(Res. 125)* taşlarında bu tarih tesbit edilmektedir. Fenike alfabesini *Kum* (Cumes) dan M. E. VII inci asırda aldıklarına nazaran gelişleri bu tarihten evel olmuştur. M. E. VI ıncı asırdan kalma kitabelerde Etrüsk ve İtalya lisanlarından memzuç isimlere tesadüf ediliyor. Bu da, gösteriyor ki, bunlardan evel uzun zaman Etrüskler ve İtalyotlar beraber yaşamışlardır.

Lisanlarına gelince: bunu da açık ve kat'î olarak tayin etmek daha mümkün olmamıştır. Bu lisanın Hint - Avrupalı denilen lisan olmadığı sabit olmuştur.

Limni adasında bulunan yazı ve eski Lidya lisanında ya-

---

bakılınca, Indu - Germen olmadıklarını, bilâkis Romalıların bu kelimeleri Etrüsklerden aldıklarını kabul etmek lâzımdır.

Limni adasında bulunan M. E. VII inci asra ait olan kitabelerin tetkiki göstermiştir ki bu yazıların lehçesi grek kisvesine bürünmüş etrüsk lehçesidir. Acaba bu Limnili Etrüskler buraya Etrürya'dan mı geldiler, yoksa bunlar vaktile Küçükasyanın cenup sahillerinde ve Lidyada sakin eski Tyrsen'lerden bir ahali midir yahut acaba eskidenberi Etrüryalılar ile akraba olan Pelâsg'ların bir bakiyesi Atık'tan Limni'ye mi gelmiştir, bu cihetler henüz tesbit olunamamıştır.

Her halde bütün yeni tetkikler hem eskilerin menkulelerinde, hem de bizzat Etrüsklerin menkulelerinde tesadüf edilen haberleri teyit ediyor. Buna nazaran Etrüskler cenuptan deniz yolu ile Anadoludan gelmişler ve Tarquinii civarında karaya çıkmışlardır. Yani İtalyaya şimalden gelmemişlerdir.

Mantua, Cortona, Tarquini (Tarchonion) gibi efsanelerle meşhur Etrüsk şehirlerinin ve Etrüsk ırmaklarının isimlerine İberya'da da tesadüf ediliyor. Bunlardan ve diğer delillerden çıkan netice şudur: M. E. II inci bin yılın ortalarında Küçükasyadan büyük bir muhaceret vukubulmuştur. Bunun takip ettiği istikamet Balkanlar, Noricum, İtalya, İspanyadır.

pılan tetkikler göstermiştir ki, etrüsk lisanının Greklerden evel Küçükasyada kullanılan lisanla münasebeti vardır.

Hulâsa şudur: Etrüskler, Türsenler, Türkalar, Ege adalarında, Anadoluda kadimdenberi oturmuş olan kavimlerdir. Bunlara Akalar, Ekeler, Etiler, denildiğini biliyoruz.

Torlar istilâsından sora, bunlardan bir kısmı İtalyaya muhaceret etmiştir.

Torların istilâsı, milâttan 1200 sene eveldi. Etrüskler, ihtimal evelâ Anadoluya geçtiler ve oradan küçük gruplar halinde İtalyaya hicrete başladılar, sahillere çıktılar. Ondan sora, dahile girdiler. *Kampanya* da methal olarak *Kapu* (Capoue) şehrini yaptılar. Fakat, asıl isimlerine izafe edilen Etrüryede yerleştiler. Bu mıntaka, o esnada Ombrilerin elinde idi. Gelenlerin medenî seviyeleri daha yüksek idi. Fakat, denizden azar azar geldikleri için istilâ çabuk olmadı. Ombriler yavaş yavaş Apenin dağlarına çekildiler.

Bundan sora etrüsk şehirleri meydana gelmiye başladı.

2. *İÇTİMAÎ VE SİYASÎ REJİM*

Etrüskler 12 siteden mürekkep bir konfederasyon yaptılar. Bu 12 site arasında tam birlik yoktu. Yalnız tehlike zamanında birleşirlerdi. Hareket serbestilerini muhafaza ediyorlardı. Ayrı ayrı kırallar tarafından idare olunurlardı. Fakat, M. E. IV üncü asırda aristokrat bir cümhuriyet teessüs etti. Bu cümhuriyet *Lükümon* lar denilen sınıf tarafından idare olunuyordu.

Bellibaşlı siteler şunlardır:

Arretiyom, Kere, Klusuum, Korton, Vetulonya, Vulsi, Volterra, Volsini, Perus, Papulonya, Rusella, Tarkuini ve *Kapu.*

Tarkuini şehri, banisi büyük reislerinin ismini taşımaktadır. Bu isim, *Tarkum* (Tarchum) idi [1]

Etrüskler, medeniyetlerinin yüksekliği sayesinde eski halkı temsile başladılar.

---

[1] Kavimlerin menşelerini tesbitte Toponymi mühim rol oynar. Buna nazaran bütün bu mahal isimlerinin lisaniyat noktai nazarından tetkiki Etrüsklerin menşeini tesbit noktasından çok mühimdir. Lâtin edatı olarak sondaki (İum) lar atılarak gerikalan kelimenin en çok hangi lisan ile münasebeti olduğunu aramak lâzımdır. Kapu ve Tarkum kelimeleri barizdir.

3. ETRÜSKLERİN HAKİMİYETİ VE İSTİLÂLARI

Eski İtalyanın hemen tamamen Etrüsklere ait olduğunu eski müverrih *Katon* iddia ediyor. Yine eski müverrihlerden *Tite Live* "Romanın teessüsünden evel Etrüskler hakimiyetlerini toprak ve deniz üzerinde tesis etmişlerdi. İtalyanın eski halkı, kıt'alarını çeviren iki denizin birine Etrüsk Denizi, diğerine de Etrüsklerin bir müstemlekesi olan *Adriya*dan mülhem olarak Adriyatik Denizi diyorlardı„ diyor.

Yine eski müverrihlerden *Deni* (Denysd Halikarnasse), "Bir zaman oldu ki Lâtinlere, Ombrilere ve diğer birçok İtalya halkına Etrüsk deniyordu. Birçok müverrihler, Romanın bir Etrüsk şehri olduğunu söylüyorlardı.„ diyor. Eski müverrihlerin bu şehadetleri ilk zamanlarda Etrüsklerin hemen bütün İtalyaya hâkim olduklarını gösteriyor.

Etrüsklerin yayılması, cenuba, şimale ve garba müteveccih olmak üzere üç cihetten olmuştur. Latiyomun zaptile cenubî İtalyayı istilâya başladılar. Ondan sora, *Volsk* (Volsque) memleketlerini zaptederek çok mümbit ve feyizli bir yer olan Kampanyeyi tekrar aldılar. Yunan müstemlekesi olan Kum (Cumes) un önüne kadar geldiler. Yunanlılar ile siyasî, ticarî ve fikrî münasebetlere giriştiler.

M. E. VI ıncı asrın başlangıçlarında Yunanlılar, müstemlekelerini genişletmeye başladılar. Her taraftan Etrüskleri çevirmeye teşebbüs ettiler. Etrüskler de bunun üzerine Kartacalılarla anlaştılar. Eskidenberi Tor ve Aka müstemlekelerile Fenikeliler arasında devam eden rekabet, Fenikelilerin yokedilmesinden sora, Kartacalılara miras kaldı. Birleşmiş Etrüsk ve Kartaca donanması, Marsilyayı tesis eden Foçalıların donanmasile *Ilva* [1] (Elbe) da muharebeye tutuştu. Akdeniz muvazenesi için ilk yapılan deniz muharebesi budur.

Foçalılar, muharebeyi kazandı. Fakat, çok zarara uğradılar. Tecavüze devam etmediler. Hatta müstemlekeleri olan Korsikayı (Kirnos) tahliyeye mecbur kaldılar.

Bütün İtalya kıt'ası, Etrüsklere ve Sicilya ile İspanya, Kar-

---

[1] Yahut Aetalia (Atalı - A, Eteli - A) = Etali - a, İlva da İl - ovaya yakın görünüyor.

tacalılara ait nüfuz mıntakaları olduğu esası üzerinde her iki taraf bir anlaşma yaptı.

Etrüskler Korsika adasını işgal ettiler. Ticaret noktai nazarından işlettiler. Tyrrhen sahillerindeki yunan müstemlekelerini ortadan kaldırdılar. Ondan sora şimalî İtalyanın istilâsına koyuldular. *Bolonya* (Bolonge) ve Po ırmağı vadilerini zaptettiler. Ombrileri itaatleri altına aldılar. Etrüsk istilâsına kadar bu havalide daha kabile hayatı yaşanıyordu. Etrüskler bu halkı şehir hayatına soktular. Birçok şehirlerin banileri oldular. Lâtin kıt'asının eski şehirlerinin tipi etrüsk tipi olduğunu eski Roma tarihleri kabul ediyor.

4. ETRÜSK MEDENİYETİ: SAN'AT - ZİRAAT - ZANAT

Etrürya (Etrürie) kıt'ası ve Etrüskler milâttan sekiz asır evel merkezî İtalyada medeniyetin merkezi ve membaı olmuştu. Diğer hiçbir Avrupalı millet hars itibarile bunlara muadil değildi. Etrüskler İtalyanın en mütemeddin ve en temdinci bir milleti idi. Eyi mühendis, mimar idiler. Sistematik bir programla memleketi imar ettiler. Bataklıkları kuruttular. Ormanları işlettiler. Irmakların cereyanlarını tanzim ettiler.

Taştan mimariyi İtalyanlara öğreten Etrüsklerdi. Bunlar *Pompei* şehrinin banisi idiler. Eskiden kalma kiremitler sofra tabakları, vazolar, altından, gümüşten, fildişinden mamul ziynet eşyası, çok eski ve ince bir etrüsk medeniyetinin delilleridir.

Etrüsklerin oymacılığı, Atinada da meşhur idi. Heryerde Etrüsklerin imal ettiği işlenmiş aynalar, altından mamul kopçalar aranırdı.

Muasır kuyumculuk bile bir müddet etrüsk modasını takip etti.

Dünyanın mahir çömlekçileri *(Res. 121)* ve en eyi vazo yapanları Etrüsklerdi. San'at sahasında dünyanın muallimleri idiler. *(Res. 122-123)*

Mimarlıkta kemer ve kubbe yapmasını bilirlerdi ki o zaman Grekler bilmiyorlardı.

Küçükasya ve Mısıra etrüsk gemileri gider, ticaret yaparlardı. Golya sahillerine giderler, kalay getirirler, Baltık sahillerinden de kehlibar alırlardı.

C. KIRALLIK DEVRİ

1. LATİYOM VE ROMADA ETRÜSK KIRALLARI

Latiyom kıt'asının tarihi ancak Etrüskler devrinde masallardan kurtularak vuzuh kespediyor.

Romada etrüsk kırallarının mevcudiyeti, tarihî bir hakikattir. Bunlardan evelki roma kırallarının mevcudiyeti şüphelidir ve masala müstenittir.

Romada Etrüsklerden Tarkin Hanedanının üç kıralı meşhurdur; eski *Tarkin*, *Serviyüs Tülliyüs* ve *Muhteşem Tarkin* Romalılaşmış bu isimlerin etrüsk asılları şunlardır.

(Tarquin) Tarkin = Tarku (Tarchu)

(Servius) Serviyüs = Mastarna

Vulci de 1857 de bulunan bir resim, bu etrüsk isimlerini tesbit etmektedir.

Bu üç kıral bir aile idi. İkinci Tarku birincinin oğlu idi; Mastarna da damadı idi. Etrüsk an'aneleri Mastarnayı Tarkunun elinden cebren iktidarı alan bir şef olarak göstermektedir.

Şu muhakkak ki Roma şehri Latiyomluların elinde iken bir şehir değildi. Bataklık arazideki tepeler üzerinde yapılmış birtakım köylerin federasyonundan ibaretti. Hakikat olan şudur: Evvelâ Ligürler *Aventin* köyünü inşa ettiler. Lâtinler sora *Germal* ve daha altı köy yaptılar. Bu yedi köyden *Yedidağ* (Septimontium) federasyonu teşekkül etti. Bunların arasındaki mütemadî nifak ve mücadeleler Etrüsklerin istilâsını kolaylaştırdı. Etrüskler bu istilâdan sora Romayı tesis ettiler [1], ve ırmak şehri manasına olarak *Budon* ismini verdiler [2]. Civarındaki bütün bataklıkları kuruttular. Mastarna zamanında etrafına büyük bir sur inşa ettiler. Etrafındaki arazi ve köyleri ve bilhassa Sabinlere ait *Kirinalı* zabıt ve ilhak ettiler. Bu suretle Etrüsklerin zamanında Roma bütün Latiyom kıt'asının ticarî ve sınaî merkezi oldu. Heryerden birçok halk gelip yerleşmiye başladı. Romalı iki kısım ahali meydana geldi. Yedidağın eski halkı zadegân; bunlar

---

[1] Romanın tesisi hakkında mevcut olan kurt efsanesi soradan uydurulmuştur.

[2] Grafunder, Etimologie Etrusque de nom de Rome (Rud:..=ırmak (Çağatayca).

Patrici namını aldılar ve yeni gelen halk avam; bunlara *Plep* dediler.

Etrüskler Romada büyük eserler yaptılar. Kloaka - Maksima (Ciloaca - Maxima) namını alan büyük lâğımlar, Triyat (Triade) mabedi, Serviyüs kaleleri, Palaten sarnıçları mimarî itibarile herkesin takdirini celbediyor. Latiyomdaki etrüsk hakimiyeti bir buçuk asır kadar devam etti.

2. ROMADA ETRÜSK HAKİMİYETİNİN ZEVALİ

Etrüskler Kampanyada tamamen yerleştikten sora iyon müstemlekesi olan Kumu (Cumes) da almak istediler. Yunanlıların reisi olan *Aristodem* milâttan 530 sene evel Etrüskleri mağlûp ve tardetti. Bu hezimet, Latiyom halkının Etrüskler aleyhine kıyamına sebep oldu. Kumlular Latiyomlularla birleştiler. Yaptıkları muharebelerde, Etrüskleri tekrar mağlûp ettiler. Bu mağlûbiyet, roma halkını cesaretlendirdi ve isyana sevketti. Kıral Tarku, Roma haricinde Lâtinlerle harbederken akrabasından birisi Patricilerden *Lukres* (Lucrece) namında bir kıza tecavüz etti. Bu vak'a ahaliyi heyecana düşürdü. Patriciler bundan istifade etti ve yine kıral ailesinden *Brütüs*ün riyaseti altında ihtilâl çıkardılar. Tarkuyu hal'etti ler. Bu ihtilâle 509 ihtilâli derler. Tarku Romaya dönüşünde şehrin kapılarını kapalı buldu. *Kere* şehrine çekilmiye mecbur kaldı. Bu suretle Romada etrüsk hakimiyeti nihayet buldu.

3. ROMA VE İTALYA BİRLİĞİ

Romada etrüsk hakimiyeti zeval bulduğu devirde bütün İtalya kıt'ası İtalyot, *Ombri*, Sabin, Lâtin, Etrüsk, Yapıg, Venet gibi muhtelif kavimler elinde idi.

M. E. IV üncü asır iptidasında bu kavimler silsilesine Gollüler de iltihak ediyor. Bunların lisanları hep ayrı idi. Üç asırlık bir mücadeleden sora, Roma bunları birleştirmeye muvaffak oldu.

Dahilî karışıklık:

Bu mücadeleler safhalarına kısaca temas edelim: Etrüskler, Romadan çıktıktan sora, Romadaki idare birliği bozuldu. Yeni Etrüsk reislerinden *Porsena* Romayı tekrar bir müddet için zaptettiği zaman Serviyüs kalesini yıkmıştı; bu suretle

Roma, harice karşı da müdafaa noktai nazarından zayıf kalmıştı. Romayı teşkil eden siteler arasında yerlilik cereyanları başlamıştı. Plep ile Patrici sınıfları arasında mücadeleler hâdis oldu. Diğer taraftan 509 ihtilâlinden sora Lâtiyom kıt'ası Roma tahakkümünü kabul etmek istemedi. Aralarındaki mücadele *Regilla* harbinde Roma muvaffakıyeti ile neticelendi.

SABİN TAARRUZU M. E. V inci asır iptidalarında Sabinler oturdukları dağlardan inerken Etrüskleri ve Ombrileri mağlûp ettiler. *Apuli*yi istilâ ederek Romayı tehdide başladılar. Reisleri *Appius* bir müddet *Kapitola* hâkim oldu. Nihayet Romalılar bir muahede yaptılar.

EKELER VE VOLSKLAR TECAVÜZÜ Diğer taraftan M. E. 462 de Ekeler (Eques) [1] ile Volsklar Roma kapılarına dayandılar. Uzun bir müddet Roma bunların tehdidine maruz kaldı.

Bunlara Etrüsklerin tehdidini de ilâve etmek lâzımdır. Porsena Romadan aldığı Tiber ırmağının sağ sahillerini Etrüsk olan *Veii* sitesine vermişti. Romalılar bunu istirdat etmek istediler. İlk muharebede mağlûp oldular. Fakat, Veiilerin reisi olan *Tolunvius* bir muharebede maktul düştü. 20 sene müddetle bir muahede aktolundu. Romalılar, *Hermikler*le ittifak ederek Volskları mağlûp etmiye muvaffak oldular; ondan sora Veii şehrine taarruza başladılar.

Şimalden Gollülerin istilâsı ve cenuptan Siraküzalıların ve Yunanlıların tecavüzlerile zayıflıyan diğer Etrüsk şehirleri Veiiye yardım edemedi. Roma ordusu nihayet bu şehri zaptetti. Bütün cenup ve bilâhare Merkezî Etrürye, Romalılar tarafından istilâ edildi.

Bu suretle birçok âlimlerin roma medeniyetinin ve hatta şehrinin hakikî banisi olduklarında ittifak ettikleri Etrüsklerin büyük tarihî rolleri nihayet buluyor.

4. GOLLÜLERİN İSTİLÂSI

Po havzasında oturan, Gollüler, cenuba yürüdüler; Etrüsk şehirlerini zaptettiler. Bu şehirlerden Roma himayesinde olanlar vardı. Bu sebeple, Roma Gollülere bir sefaret heyeti gönderdi, şehirler lehine tavassut etmek istiyordu. Fakat bu heyet Gollüleri kızdıracak tedbirsizlikte bulundu. Gollüler reis-

[1] Etrüsklere mensup olan bu kavmin ismi şayanı dikkattir.

leri *Brenn* in kumandasında Roma üzerine yürüdüler (M. E. 930). Romayı zaptettiler ve yaktılar. Romalılar, sulh teklif ettiler. Zaten yalnız yağma için Romaya gelen Gollüler ayni zamanda *Venet* ler tarafından tazyika maruz kaldıkları için ağır bir tazminat mukabilinde sulh yaptılar. Sulh şartlarını hafifletmek için yalvaran Romalılara bu reisin verdiği "*veyl mağlûplara - Vœ vicitis*„ cevabı meşhurdur.

5. ROMANIN İHYASI

Gollüler geri çekildiler ve Şimalî İtalyada kaldılar. Gollülerin istilâ ve tazyikı İtalya kavimlerinde bir tesanüt meydana gelmesine sebep oldu. Romalılar, bu haleti ruhiyeden istifade ettiler. Hazırlandılar. Serviyüs kalesini yeniden inşa ettiler. Ordularını tanzim ettiler. Yeniden Etrürye kıt'asını zaptettiler. Samnilerle birleşerek Volskları mağlûp ve memleketlerini istilâ ettiler.

40 sene zarfında Roma, Gollülerin istilâsından evelki haline geldi.

6. ROMALILARIN TAARRUZ HARPLERİ

KAMPANİNİN İLHAKI

M. E. 343 senesi Samnilerin taarruzuna maruz kalan Kampani kıt'ası sakinleri Romadan muavenet istediler. Bu kıt'anın çok zengin ve mümbit olması Romalıları tahrik etti ve Samnilerle harba girişmesine sebep oldu. Roma ordusu Samnileri mağlûp etti. M. E. 341 de aktolunan muahede ile Romalılar Kampaniyi aldılar.

LÂTİYOMUN ZAPTI

Bu esnada Lâtinler Romada Senatoda müsavi rey ve bir konsüllük gibi birtakım siyasî haklar istediler. Roma bu talebi reddettiğinden lâtin şehirleri isyan ettiler. Fakat Romalılar bunları tedip ve bütün Lâtiyomu zaptettiler. Roma resmen Lâtiyomun merkezi oldu.

SAMNİYOMUN ZAPTI

Roma artık İtalyadaki bütün hakimiyetine yalnız Samnileri hail görüyordu. Romanın müttefiki olan Napolinin Samniler tarafından zaptı harp sebebi oldu. Harp uzun müddet devam etti.

Sam iler bir müddet Etrüsklerle birleştiler. Fakat mağlûp oldular. Samniyum tamamen Romalılar eline geçti.

BÜYÜK YUNANIN ZAPTI

Romalılar artık Cenubî İtalyadaki Yunanlılarla temasa geldiler.

Samnilerle muharebe zamanında, Romalılar bu yunan müstamerelerinin bitaraflıklarını siyasî anlaşmalarla temine muvaffak olmuşlardı. Bu müstemlekeler arasında çok münaferetler ve umumî bir tereddî vardı. Romalılar bundan istifade ederek bu şehirleri de istilâya başladılar.

PYRRUS'LA MUHAREBE

Bunlardan en büyüğü Tarent; komşusu olan Makedonya Kıralı *Pirus* (Pyrrus) tan yardım istedi. Pirus, büyük bir imparatorluk yapmak istiyordu; ordusu kuvvetli ve muntazam idi. Kendisi de büyük bir kumandan vasıflarını haizdi. Tarantlıların bu davetini kabul etti. 20,000 kişilik bir ordu ile geldi; Taranta çıktı, Romalılar Pirusa karşı ordu gönderdiler. Fakat çok olmalarına rağmen Heraklede mağlûp oldular. Pirus ordusunun zayiatı da mühim idi. Bütün Cenubî İtalyadaki Yunanlılar ve Samniler Pirusa iltihak etti. Pirus Merkezî İtalyaya doğru yürüdü. Maksadı orada halkı Roma aleyhine ayaklandırmaktı. Fakat muvaffak olamadı. Bu esnada Kartacalılar, Romalılara yardım etmek istediler ve hatta bir donanma gönderdiler. Fakat Romalılar İtalya işlerine Kartacalıların herne suretle olursa olsun müdahalesini hoş görmediler, ve muaveneti reddettiler. Pirus tekrar şimale doğru taarruz etti. Fakat bu defa roma ordusu tarafından mağlûp edildi. Bunun üzerine yeniden ordu getirmek behanesile Tarantı terketti. Romalılar, Taranta girdiler ve Cenubî İtalyadaki yunan müstemlekelerini de Romaya ilhak ettiler.

D. KIRALLIĞIN SUKUTUNDAN SORA ROMADAKİ REJİM. CÜMHURİYET

KONSÜLLÜK VE DİKTATÖRLÜK

509 ihtilâlinden sora, Romalılar kırallığı ilga ettiler. Cümhuriyet kurdular. İhtilâlin reisleri olan Brütüs ve *Kollat*in iktidarı *Pretor*lar (askerî reis) namile ellerine aldılar; soraları bu pretor ismi *Konsül*e çevrildi. Bunların en birinci

vazifesi askere kumanda etmekti. Bir sene müddetle Roma halkı tarafından müntehap idiler. Yekdiğerini kontrol ederlerdi. *Senato* ile istişareye mecburdular. Senato tarafından icabında izahat vermek üzere davet edilirlerdi. Tehlike ve harp zamanlarında bu iki konsül bir *diktatör* tarafından istihlâf edilirlerdi. Senatonun reyile ekseriya bu iki konsülden biri, altı ay müddetle diktatör intihap edilirdi. Diktatörün mutlak bir salâhiyeti vardı. Konsüller uzun müddet patricilerden intihap edilirlerdi. Senato, servete göre tasnif edilmiş sınıflar olan *Çentüri* lerden mürekkepti. Bunun için reylerin ekseriyeti aristokratların elinde idi.

PLEPLERİN VAZİYETİ

Pleplerin siyasî hukuku hemen yok gibi idi. İki sınıf arasında izdivaç memnu idi. Paraları yoktu. Patricilerden aldıkları borçları ödeyemeyince bizzat kendileri esir olarak çalışmıya mecburdular. Efendileri her türlü hukuka malik idiler. Hatta icabında esirlerini öldürebilirlerdi.

PLEPLERİN NÜMAYİŞLERİ

Bu vaziyet tahammülfersa idi. Plepler bu vaziyetin ıslahını istediler. Redde uğradılar Bunun üzerine Volsk lar üzerine yapılan sefere iştirakten imtina ettiler. Şehri terkettiler. Patriciler korktular. Müzakere için adam gönderdiler.

Plep tribünleri— Plepler borçların ilgası ve kendi hukuklarını müdafaa için kendilerine mahsus *Tribünler* in ihdası şartile avdete razı oldular. Bu Tribün azasının *veto* sile bir Plep hakkında verilen herhangi bir idarî ve kazaî karar refedilirdi. Bundan yalnız diktatör kararları müstesna idi. Plepler yavaş yavaş siyasî toplanmalar yapmıya başladılar. Bidayette resmî mahiyette olmıyan bu toplanmalar M.E. 499 tarihinde resmî meclis olarak kabul edildi. M. E. 257 tarihinde bu meclis Senato gibi vazıı kanun oldu.

İLK YAZILI KANUN (DEÇEMVİRLER)

Roma kanunları ilk zamanlarda tamamen dinî idi ve mektup değildi. Kaza salâhiyeti Patriciler elinde idi. M. E. 461 de plep tribünlerinden *Terentiyüs* konsüller tarafından tatbikı mecburî olacak kanunun vaz'ını istedi. Uzun mücadelelerden sora Patriciler muvafakat ettiler. Kanunu yaptılar ve bunu Forum meydanında asılan 12 levhaya yazdılar. Bu suretle bu ilk

Roma Kanunu *(On iki Levha Kanunu = Deçemvirler)* unvanını aldı. Bu kanun, halkın hakimiyetini kabul ediyordu. Plep ve patriciler arasında fark kabul etmiyordu. Aralarında izdivaca müsaade ediyordu.

1. ARAZİ-KANUNLAR-HÜKÛMET TEŞKİLÂTI

Arazi — Yeni zaptedilen arazinin en büyük kısmı devlete aitti. Diğer kısımların en çoğu Patricilere tevzi edilirdi. Devlete ait olan kısımları da Patriciler kiralardı. Soraları kira vermezler ve yavaş yavaş araziye tesahup ederlerdi. Bu vaziyeti değiştirmek için uzun mücadeleler oldu.

Kanunlar — Plep tribününden *Liçinüs* 9 senelik bir mücadeleden sora üç kanun kabul ettirdi. Birincisine nazaran iki konsülden biri daima Pleplerden olacaktı. Kanunların ikincisi borçluların vaziyetini tahfif ediyordu. Üçüncüsü de bir şahsa 125 hektar araziden fazla bir arazinin isticarını menediyordu.

Teşkilât — Plepler bu kanunların tatbikını yalnız konsüllere bırakmak istemediler. Yavaş yavaş konsüllerin salâhiyeti diğer makamlara intikale başladı. Maliye işleri Senato tarafından müntehap *Kestör* lerin eline geçti. Şehrin dahilî idaresi ile meşgul olmak üzere *sansör* ler oldu. Kaza salâhiyeti Pretorlara verildi. Bu suretle yavaş yavaş bütün icra makamları Plepler için elde edilebilir oldu.

2. ORDU

İPTİDAÎ ORDU

Roma ordusu bidayette daimî değildi. Her sene Senatonun kararile tesbit edilen orduyu teşkil için herkes kendi masrafile asker olmıya mecburdu. Bunlar silâhlı ve mücehhez olarak kapitola gelirler ve *Lejiyon* ları teşkil ederlerdi. Kırallık devrinde millî ordunun miktarı 3000 kadardı.

MASTARNANIN TENSİKİ

Romanın tevessüü üzerine daimî ve muntazam bir orduya ihtiyaç hasıl oldu. Askerlik mecburî yapıldı. Halk beş sınıfa ayrıldı. En zenginler süvari oluyordu. Fakirlerin teçhizatını hükûmet veriyordu.

MESLEK ORDUSU M. E. BEŞINCİ ASIR

Herkesin asker olması memleket genişledikten sora mahzurlu olmıya başladı. Arazi sürülmeden kalıyordu. Aileler aç kalıyordu. Bidayette hükûmetin kendilerine bir miktar para vermesi kararlaştırıldı. Bu suretle fakirlerden mürekkep bir meslek ordusu meydana geldi. Soraları yabancı milletlerden ücretle yardımcı askerler de aldılar. Lejiyonların kuvveti 6000 ne çıktı.

LEJİYON VE TEŞKİLÂTI

Bir ordu ayrıca süvarilerini de ihtiva etmek şartile dört parçadan teşekkül ediyordu. Bu parçalara *Lejiyon* denirdi. Konsül veya diktatör tarafından kumanda ediliyordu. Konsüller ya ayrı ayrı veya münavebe ile veya müştereken kumanda ederlerdi. Konsüller tarafından müntehap askerî tribün denilen diğer kumandanlar da daha küçük kıt'aları idare ederlerdi. Harekât esnasında ordu geceleri daima *Kamp* yapardı. Romalılar, bu gece tertibatına çok ehemmiyet verirlerdi.

Roma ordusu mızrak ve kılıçla harbederdi. Millî silâhları bir nevi uzun mızrak olan *Pilom* idi.

Asker zırhlarla mesturdu. Esir olmak veya kaçmak, şiddetli cezayı müstelzimdi ve çok ayıptı. *Anibal* ile muharebelerde Senato, esirleri tekrar satınalmak teklifini reddetti ve Romadaki kölelerden bir ordunun teşkilini tercih etti. Roma, kahramanlık yapan asker ve kumandanlara her türlü mükâfatı yapardı. Para, arazi, nişan ve unvan verirdi. Muzaffer kumandanlara zafer alayı yapardı. Bu büyük taltif, yalnız Senato veya halkın kararile fevkalâde zafer kazanan kumandanlara yapılırdı. Muzaffer kumandan önünde esirleri ve harp ganaimi, arkasında askeri ve bütün halk olduğu halde büyük alay ile Romaya girerek Kapitola giderdi. Bu alaylar esnasında muzaffer kumandan atın üstünde, Allahı temsil ederdi. Kapitolda birçok askerî oyunlar yapılırdı.

3. *HALKIN HAKİMİYETİ*

SENATO - HALK İÇTİMALARI - FORUM

Kırallığın sukutundanberi halk kendisini hükümdar bilirdi. Bütün hürmet ve itibar halka aitti. "*İmperium*" yani haki-

miyet ve kudreti elinde tutan halk idi. Bu halkın arasında eski Konsüller, kumandanlar ve büyük aile reisleri ve halkın ileri gelenlerinden mürekkep bir zümre Senatoyu teşkil ederdi. Bunlar evelce kırallar tarafından intihap edilirdi. Bu salâhiyet, konsüllere geçti. Senatonun filî bir salâhiyeti yok gibi idi. Fakat Senato hakikatte bütün Roma tarihinde büyük bir nüfuz sahibi olmuştu. Senato diğer halk içtimalarının kararlarını da tasdik ederdi. Yalnız M. E. 287 den itibaren tribünlerin kararı bundan istisna edildi. Diktatör ve konsülleri Senato intihap ederdi. Umumî selâmet ve menfaat için her türlü kararları vermek salâhiyetine malikti. Ecnebilere karşı milleti temsil ederdi; harp ve sulh kararını halk ile istişare ederek verirdi. Senatoya konsül veya pretor riyaset ederdi. Forum meydanına nazır "*Küria Dostilia*" da tahtadan sıraları olan bir salonda içtima olurdu. İçtima alenî idi. Riyaset eden içtima sebebini izah ederdi. Herkes ayrı ayrı oturduğu yerde rey verirdi.

Senatodan başka halk içtimaları vardı. Bunlara *Çentiyo* denirdi. Burada nutuklar söylenir, umumî meseleler münakaşa edilir, efkârı umumiye hazırlanırdı. Bunlar Forum meydanında toplanırdı. Roma tarihinde bu meydanın halk içtimaları itibarile büyük bir siyasî ehemmiyeti olmuştur.

DİN Esas itibarile şark allahlarile Roma allahları arasında büyük bir münasebet vardır. Romalıların itikadı Yunanlılarınki gibi şairane ve hayalî değildi. Romada her allahın muayyen salâhiyet ve işleri vardı. Her Romalı, allahlardan amelî vazifeler beklerdi. "*Diespater*" Romalıyı meydana getirir. "*Educa*" yemesini öğretir, "*Potina*" içmesini, "*İterduca*" yürümesini, "*Vervactor*" çifçiliği öğretirdi. Her şehrin ve her mahallenin ve hatta ailenin kendisine mahsus allahları da vardı. Yavaş yavaş bu hususî allahlar, umumî site allahlarına tebeddül etti. "*Jüpiter*" sema, yağmur ve zaman Allahı oldu. Ayni zamanda hayat ve ölüm allahı idi. "*Mars*" harp Allahı "*Satürn*" hasat ve ziraat Allahı.

Eski Romada bu allahların insan şeklinde timsalleri yoktu. Mars uzun müddet bir kılıç ile temsil edilirdi. İbadetler ve allahlara yapılan kurbanlar rahipler tarafından idare edilirdi. Bunlar Patricilerden mürekkepti. Kıral en büyük rahipti. Yanında beş rahip bulunurdu. En büyüklerine *Pontifeks Maksimus* denirdi.

E. ROMA EMPERİYALİSMİ

1. *FETİHLER*

Birleşmiş bir İtalya coğrafî ve umumî vaziyeti itibarile üç meselenin halli karşısında kalmakta idi:

1 — Tyrrhen meselesi
2 -- Adriyatik meselesi
3 — Kontinen meselesi.

Tyrrhen meselesi; İtalyanın emniyeti ve Akdenizdeki münasebetleri itibarile mühimdi. Adriyatik denizi ise Balkanlara karşı müdafaa ve emniyet noktai nazarından şayanı ehemmiyettir. Bahusus bu denizlerin İtalya sahilleri Balkan sahillerinin aksi olarak ada ve liman gibi lâzım olan müdafaa vesaitine malik değildir. İtalya federasyon'u Apenin silsilesini geçmiyordu. Tam birlik için Kontinen meselesini de halletmek lâzımdı. Bugünkü tabiî hudut telâkkilerine göre Roma her şeyden evel üçüncü meseleyi halletmek mecburiyetinde idi. Fakat Romalılar, Alplerin tabiî bir hudut olduğunun ehemmiyetini pek geç anladılar. Diğer taraftan daha iptidada Goller ile mücadeleyi Romalılar müdebbirane görmediler. Adriyatik sahillerindeki Epir ve Makedonya kıralları dahilî kargaşalıklar içinde çok zâfa uğramışlardı. Romalılar o taraftan bir tehlike görmüyorlardı. Halbuki Kartacanın gittikçe büyümesi Romalılar için Tyrrhen meselesinin hallini daha müstacel yaptı.

PÖN HARPLERİ Kartaca ile Roma arasında üç mühim harp oldu. Bu harpler *Pön harpleri* adıyla tarihe geçmiştir. Romalılar, Kartacalılara *Pöni (Poeni)* derlerdi; bu kelime Grekçe *Foinikes* (Phoinikes) yani Fenikeli kelimesinin kırılmışıdır.

Kartaca — Fenikeliler M. E. IX uncu asrın nihayetlerine doğru, Sicilyanın garp ucuna karşı olan Tunus körfezinde bir müstemleke kurmuşlardı. Bu müstemlekeye; Pön dilince *Kart hadatsch* denirdi; Lâtinler bunu *Kartago* (Carthago) yaptılar.

Kartaca, M. E. VI ıncı asırda mühim bir ticaret merkezi oldu. Kartaca gemileri, yalnız Garbî Akdeniz sahillerinde kalmıyordu. Tarık boğazından geçerek Büyük Atlas Denizinde dolaşıyordu. Bu tarihte, Kirenaikten, Büyük Atlas Denizine kadar Afrikanın bütün şimal sahilleri İspanya ve İspanyanın

altın madenleri Korsika ve Sardinya, Kartacalıların nüfuzu altına girmişti ve Kartacayı saran bütün Libililer de ayni vaziyete girmişti. Kartacanın M. E. IV üncü asırdan itibaren nüfusu 400.000 kişiden aşağı değildi.

KARTACADA SİYASÎ TEŞKİLÂT

Fenikeliler Kartacayı ilk tesis ettikleri zaman idarelerini iki hâkime bırakırlardı. Fakat, bu kuvvet yavaş yavaş ihtiyarlar meclisine geçti. Bu meclis, eski aileler arasından intihap olunan otuz azadan mürekkepti. Nihayet en zengin vatandaşları temsil etmek üzere 100 kişilik bir meclis bütün işlerin murakabesini eline aldı. Bütün Kartacalıların hayat ve malları üzerinde mutlak bir idare tesis etti. Bundan başka yine büyük ailelerden intihap olunan 300 kişilik bir meclis vardı.

Kartaca devletine zenginler tarafından idare olunan bir cümhuriyet denebilir. Devletin başında Romada olduğu gibi, bir sene müddetle halk tarafından intihap olunan iki *Magistra* bulunurdu. Bunlara *Süfet ler* derlerdi. Süfetler, Roma konsüllerine nispetle çok az iktidara sahip idiler. Hakikatte devleti idare ve herkesi murakabe eden meclisler idi.

Onlarca siyaset, her şeyden evel, para ve ticaret meselesinden başka bir şey değildi. Fakat, bu hal, onları kahramanlık aşkına kadar ileri götürdü.

KARTACA ORDU VE DONANMASI

Cümhuriyette, babadan oğula jeneral yetiştiren asker aileleri vardı. Ordu, Ege havzasından, İtalyadan, Afrikadan, yahut barbar garp memleketlerinden, her taraftan toplanmış ücretli askerlerden mürekkep idi.

Tabiatile hiçbir vatanperverliği yoktu. Yalnız kumandanları için fedakâr idiler. Donanma bilâkis vatandaşlardan tertip olunmuştu. Kartaca harp filosu gemilerinin adedi ve mürettebatının meharetile Akdenizin en kuvvetli donanması idi.

ROMA İLE KARTACA ARASINDA İLK MÜNASEBET

Kartacalıların tabiî rakip ve düşmanları Akdenizdeki İyon ve Tor müstemlekeleri ve bilhassa Marsilya ve Siraküza idi. Kartacalılar kendilerine İtalyadan müttefik aradılar. Evvelâ Etrüsklerle, sora da Lâtinlerle müttefik oldular. Kartaca ile Roma arasında uzun müddet dostane münasebetler cereyan etti.

Milâttan evel 508 den itibaren iki şehrin bir muahede yaptığı naklolunur. Milâtten evel 279 da Pirus aleyhine bir ittifak misakı yaptıkları muhakkaktır. Anlaşılıyor ki Pön harpleri ırk düşmanlığından değil, ve fakat şiddetle ve birdenbire meydana çıkan menfaat zıddiyetinden ileri gelmiştir.

2. I İNCİ PÖN HARBİ

(M. E. 274 — 241)

Kartacalılar M. E. 380 tarihinde *Eol* adalarını işgal ve Sicilya sahillerinde müstemlekelerini tevsi ettiler. Romalılar da Pirusun çekilmesinden sora Cenubî İtalyayı istilâya başladılar. *Regiyon* a kadar geldiler. Sicilyanın karşısında durdular.

Bu zamanlarda Sicilya adası, üç hükûmet arasında taksim edilmiş bulunuyordu. *Mesina*, Kampanyalı korsanlar olan *Mamertinler* in; cenubuşarkide, Siraküza *Hiyeron* adında bir kıralın idaresinde idi.

Adanın garbında Kartaca, hâkim bulunuyordu.

Romalılar, Regiyondan 3-4 kilometrelik bir boğazın ötesinde Sicilya adasını görüyorlardı. Karlı Etna tepesi, buğdayile zengin, mahsuldar topraklar eski bir medeniyet yeri Sicilya İtalyanın tabiî uzaması idi.

Romalılar, Mesina boğazını kontrola başladılar. İtalyanın Roma tarafından birleştirilmesine mâni olamıyan Kartaca, hiç olmazsa en mühim müstemlekelerinin bulunduğu Sicilyaya Romanın girmesine mâni olmak istiyordu. Fakat; Hiyeron ile Mamertinler arasında çıkan bir harp, Kartacalılara Mesinayı işgal fırsatını verdi.

SİCİLYADA HARP Hiyeron, Mamertinlere galip geldi; Mesina boğazına yerleşti .Roma kendisini resmen tanıdı. Sicilya adasının işlerine Romanın bu tarzda müdahalesini Kartacalılar hoş görmedi.

Askerlerini Mesinaya soktu. Bu suretle Mesina boğazının iki tarafında Romalılar ve Kartacalılar karşı karşıya geldiler.

Bu esnada Mamertinler Romadan imdat istediler. Boğazı geçmek istiyen roma donanmasına, kartaca donanması hücum etti ve geriye attı (M. E. 264). Bununla beraber, Roma

Amiralı *Klodyüs* adaya çıkmağa muvaffak oldu. Mülâkat behanesile Kartaca amiralı *Hannon*u gafil avladı. Mesina kalesini teslim şartile hürriyetini iade etti. Harp ilân edilmiş oldu. Roma ordusu, karaya çıktı. *Hieron*u itaate icbar etti. Kartacalıları adanın şimaligarbisine kadar sürdü.

DENİZ MUHAREBESİ Romanın ilk zamanlarda kuvvetli donanması yoktu. Bunu hazırladılar. Kartaca donanmasını mağlûp etmeye muvaffak oldular.

AFRİKADA MUHAREBE Bu muvaffakıyet Romalıları teşci etti. 40,000 kişilik bir orduyu (M. E. 256) şimalî Afrika sahillerine çıkardılar. O zamana kadar Kartacalılar harp ve sulh taraftarı olmak üzere iki partiye ayrılmışlardı. Bu yakın tehlike, onları birleştirdi. Kumandan tayin ettikleri bir Ispartalı Tunusun yakınında roma ordusunu mağlûp ve kumandanını esir etti. Roma ordusunun bakıyesi büyük müşkülâtla İtalyaya avdet edebildi. Bu zafere rağmen Kartacalılar bir iki yer müstesna olmak üzere Sicilya adasını gerialamadılar.

SİCİLYADA YENİ MUHAREBE Kartacalıların elinde, yalnız *Lilibe* ve *Drapamum* kalmıştı. Buralara yerleşen Kartaca jenerali *Hamilkar Barka* Romalıları esaslı bir surette tacize başladı. Buraya, Roma, büyük bir donanma gönderdi, ve Kartaca donanmasını mağlûp etti.

SULH MUAHEDESİ Bunun üzerine Kartacalılar sulh istedi. Hamilkarı müzakereye memur etti. Hamilkar, bütün Sicilyayı Romalılara terketti. Esirlerini iade etti. 10 senede verilmek üzere harp tazminatı vermeyi kabul etti. Bu suretle birinci Pön harbi bitti (M. E. 241).

3. I İNCİ PÖN HARBİNDEN SORA ROMA VE KARTACA

Birinci Pön harbinden sora, Kartacalılar ücretli askerlerinin yaptığı bir isyan karşısında kaldı. Bu isyana Sardenyadaki askerleri de iştirak etti. Hamilkar büyük bir şiddetle Kartacadaki isyanı bastırmağa muvaffak oldu. Bundan sora Kartaca hükûmeti Sardinyada hâkimiyetini iade etmek iste-

di. Roma, buna müsaade etmedi. Böyle bir müdahaleyi harp sebebi yapacağını bildirdi.

Kartaca Sardinya adasından vazgeçti. Romalılar, Sardinyanın sahillerini işgal ettiler. Dahili işgal için uzun ve kanlı mücadeleler oldu. Nihayet buna muvaffak olundu. Bu esnada Korsika adasını da işgale çalışıyorlardı. Uzun muharebelerden sora, yerli halk ile musalâha yapıldı. Adanın dahil kısmı yerli kabilelere bırakıldı. Sahillerini Romalılar aldılar. Bu suretle Roma, Sicilya, Sardinya ve Korsika adalarını, zaptederek, Tyrrhen meselesini halletmiş oldu.

4. ROMA VE GOLLÜLER

Romalılar, Kartacalılarla meşgul iken, şimalî İtalyalılar ve Gollüler ile gayet müdebbirane bir siyaset takip etti. Bunların husumetlerini celbetmemeye çalıştı. Fakat, Romalılara karşı tecavüz eden ve Gollülerin komşusu olan Ligürler ile yapılan bir harp muhasamaya sebep oldu.

Ligürler ilk zamanlarda Romalıları mağlûp etti. Roma tekrar bir kuvvetli ordu gönderdi. Ligürler, mutavaat etti. Roma kuvvetleri *Sisalpen* e dayandı. Tehlikeyi gören Gollüler bütün civar halkı da ayaklandırarak tecavüz ettiler. Cenubî *Etrürye* yi aldılar; fakat, büyük, bir muharebe yaptılar (M. E. 225). Müthiş bir hezimete uğradılar. Romalılar Apenin dağlarını geçtiler, bütün Sizalpen kıt'asını işgal ettiler. Nihayet, süvari kıt'aları ile *Milan* zaptolundu. Romalılar bu fetihlerini Venet'e ve İlliryaya kadar götürdüler. Bu suretle bütün Şimalî İtalya Romanın hakimiyetine girdi.

5. YENİ BİR HARBE HAZIRLIK

KARTACALILAR İSYANDA

Sardinyanın zaptı Kartacalıları çok müteessir etmişti. Bilhassa Hamilkar hemşerilerini Romalılardan intikama teşvik ediyordu. Fakat Romanın Şimalî İtalya ve Sicilya muvaffakıyetleri Kartacalıları çok korkutmuştu. Hamilkar İber Yarımadasını zaptederek o yoldan Romayı tehdide karar verdi. Kartacalılar bu yolu elde ederek ilk harpte kaybettiklerini telâfi edeceklerini ümit ediyorlardı; çünkü

İspanya zengindi. Bu teşebbüs muvaffak oldu. İber kabileleri kartaca ordusuna mutavaat ettiler. Bu muvaffakıyeti tetviç için Kartacalılar *Carthagen* (Yeni Kartaca) şehrini inşa ettiler. İspanyada hakikî bir kırallık kurulmuştu.

Hamilkar öldü. Damadı *Hasdrubal* onun eserine devam etti. Harp için kuvvetli bir ordu ve hazine hazırlanmıya başladı. Bunun ölümünden sora, ordu, kayınbiraderi ve Hamilkarın oğlu Anibalı kumandan ve reis olarak intihap etti.

ANİBAL Anibal, 27 yaşındaydı, tarihin tanıdığı en büyük kumandanlardan biri oldu. Cismen ve fikren yorulmak bilmezdi. Teşebbüslerinde cür'etkârdı. Fikirlerinde vazıh idi. Muharebeyi hazırlarken müdebbirane idi. Askerleri eyi tanır, onların hayatını yaşar, onlarla konuşmasını ve onlara inanılmaz kuvvet sarfettirmeyi bilirdi. Askerleri istirahat zamanında tamamile serbest bırakırdı. Muhtelif kıtaatı kabiliyetlerine göre kullanmakta, bir orduyu düşman memleketinde yürütmekte ve beslemekte eski zamanda benzeri yoktu, kendine yalnız bir hırs hâkimdi: Romaya karşı kin, Romayı yıkmak, Kartacanın şevketini yükseltmek ve Kartacada kendi ailesinin hakimiyetini tesis etmek istiyordu.

ANİBALIN ORDUSU Anibalın bir meslek ordusu vardı; ücretli askerlerden mürekkepti. Saf piyadeleri, Afrikadan ve İspanyadan toplanırdı. Hafif piyade bilhassa o zaman atıcılıkta meşhur "Baléares" adalılarından idi. Süvariler, Nümidyalı idi. Bu süvariler pek mükemmel ata binerlerdi. Anibalı, Romalılara uzun zamanlar faik kılan bu süvariler idi. Orduda filler de vardı. Bu ordunun askerî değeri yüksekti. Fakat, soraları, Anibal, bu orduyu biribirine benzemiyen Goller ve İtalyanlarla tamamlamıya mecbur oldu.

6. II İNCİ PÖN HARBİ

(M. E. 218 — 201)

HARP SEBEBİ Romalılar da hemen Anibal kadar harp istiyorlardı. Evvelâ, Kartacalıların İspanyadaki hakimiyetlerini *Ebr* ırmağında tahdit etmek iddiasında bulundular. Bir de, yunan müstemlekesi olan *Sagont* u himayelerine

aldılar. Anibal bu fırsattan istifade ederek şehrin yakinine geldi. Romalılar protesto ettiler. Romalıların gönderdikleri bir sefir Kartacalılara, ya harp veya sulhu derakap tercih etmelerini ağır bir lisanla ihtar etti. Anibal hemşerilerini harp kararı üzerine teşvik ediyordu. Kartacalılar, bu meydan okumadan münfail olarak ret cevabını verdiler. Bundan gayet memnun olan Anibal, tecavüze başladı. Maksadı bütün İtalyayı istilâ etmek ve Romanın tahtı itaate aldığı akvama istiklâl vererek, Romayı zâfa düşürmekti.

ANİBALIN İTALYA ÜZERİNE YÜRÜYÜŞÜ

Anibal İspanyada kardeşi Hasdrubalı bıraktı, kendisi Sagontu (M. E. 219) zaptettikten sora eyi hazırladığı ve kendisine çok merbut olan ordusuyla Pirene ve Alp dağlarını aştı. Gollülerden hiçbir ciddî mukavemet görmeden İtalyaya girdi. İlk (50,0000) kişilik ordusundan yalnız 26,000 kişi kalmıştı. Kışın şiddeti, Afrikadan gelen bu insanlara çok zayiat verdiriyordu. Maamafih, Anibal, yüksek hasletleri sayesinde bütün bu müşkülâtı iktiham ediyordu. Ordusuna üç dört hafta istirahat verdikten sora, ilerleyişine devam etti.

TESSİN VE TREBİ MUHAREBELERİ

Tessin suyu civarında *(Publiyüz Sipyon)*nun kumandasındaki roma ordusunu büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Diğer bir roma ordusu, Konsül *Sepraniyüs* ün kumandasında olarak *Trebi* suyunda Anibalı karşıladı. Fakat, tamamen dağıldı. Bu muvaffakıyetler, Golleri Anibala iltihak ettirdi. Anibal, Apenin silsilesini süratle geçti. Konsül *Flaminyüs* ün kumandasındaki üçüncü büyük roma ordusunuda *Arezzo Aretiyum* da tamamen imha etti.

Anibal, Trasimen gölü karşısında, ormanlı dağlar içinde ordusunu gizlemişti. Roma ordusu, göl ile dağlar arasından geçerken, sisli bir sabahtı. Anibal, yürüyüş kolu halinde bulunan roma ordusu üzerine atılarak onu göl ile dağlar arasında çevirdi. 15,000 esir aldı, 14,000 maktul bıraktırdı. Konsül de bunların arasında idi. Bu galibiyetler Roma ve Senatoyu dehşete düşürdü. Fakat, Anibal, Romaya girmek kararını veremedi. Bu tereddüdü, Roma kalesinin metanetine vâkıf olmasına veyahut bu zaferlerden sora bütün İtalya halkının Roma aleyhine kıyam etmesini temin için zaman kazanmak istemesine atfediyorlar. Bunun için

istikametini değiştirerek Adriyatik sahillerinden cenubî İtalyaya gitti. Kampani kıt'asını kendisine iltihaka icbar etti. Romalılar, bu esnada küçük kuvvetle ve taarruzlarla Kartaca ordusunu taciz ve yormaya çalışıyorlardı.

KAN MUHAREBESİ M. E. 216 da Konsül *Pol Emil*in kumandasında büyük bir ordu gönderdiler. Anibal, ordusunun çok az olmasına rağmen mahirane manevralarla, bilhassa mahirane süvari hareketlerile roma ordusunu *Kan*da tamamen mahvetti. Konsül esir oldu. Romalıların bu harpte zayiatı 70,000 ni geçer.

İSPANYADA MUHAREBE Roma, İspanyadaki Kartacalıları işgal ve bu suretle Anibalı avdete icbar etmek ve bilhassa oradaki Kartaca ordusunun İtalyaya takviye için gelmesine mâni olmak fikrile Pübliyüs Sipyon'u İspanyaya gönderdi. Bu ordu, İber ırmağı havzalarına kadar inmeye muvaffak oldu. Bu esnada Kartaca, Romalılar tarafından himaye ve muzaheret gören Nümidi Kıralı *Sıfaks* (Syphax) tarafından tecavüze maruz idi. İspanyadaki Hasdrubal Anibalın kardeşi ve diğer kumandanlar Kartacaya avdete mecbur kalmışlardı. Maamafih, Nümitlerin tehlikesini bertaraf ettikten sora İspanyaya avdet ve Romalıları mağlûp ve tardettiler.

7. *ROMALILARIN YENİDEN CANLANMASI*

Tessin, Trebi, Trazimen, Kan ve İspanya inhizamlarından sora, artık Romalılar için hiçbir ümit kalmamış gibi görünüyordu; halbuki onlar ümitsizliğe kapılmadılar.

Anibalın parlak zaferleri kat'î netice almamıştı. Gerçi, Kan muzafferiyeti Anibala, Cenubî İtalyayı kazandırdı. Hususile zengin Kapu ve Siraküze, hatta Makedonya Kıralı V inci Filip, Anibal ile anlaştı. Fakat, bu müttefiklere emniyet edilmezdi. Sahildeki Grek siteleri de düşman kaldılar.

Asıl mühimmi Kartacada Sena, muzaffer kumandalarına alçakça olan itimatsızlığından dolayı, Anibala hiçbir yardımda bulunmuyordu. Anibal ordusu günden güne hatta kazandığı zaferler yüzünden zayıflıyordu.

Romaya gelince, o bilâkis büyük bir gayret gösterdi. Her

tarafta muharebeye girişti. Filipi Makedonyada hareketsizliğe düşürdü. Siraküzayı meşhur riyazıyeci *Arşimet* müdafaa etmesine rağmen zaptetti. Kapuyu aldı (M. E. 221) ve ahalisini ağır surette cezalandırdı. Anibal müttefiklerini kurtarmak için Roma yakınlarına kadar ilerledi. Fakat, muhasara malzemesi yoktu ve ordusu da çok zayıflamıştı. Romayı abluka etmeyi düşünecek halde değildi. Roma (M. E. 210) da, Pübliyüs Sipyonun oğlu olan ve ayni adı taşıyan genç bir kumandanı bir ordu ile tekrar İspanyaya gönderdi. Henüz 27 yaşında olan bu Sipyon muvaffak oldu; evvelâ Kartecen şehrini aldı, ondan sora, Anibalın kardeşi Hasdrubalı mağlûp etti (M. E. 208). Lâkin, Hasdrubal şimale sıyrılarak Pirene dağlarını, Golu ve Apenin silsilelerini geçerek Ombri kıt'asına kadar geldi. Roma, Hasdrubala karşı bir ordu gönderdi. Diğer bir ordu da Anibalı tevkife memur oldu. Bu ordu Anibalın karşısında hafif bir perde hattı bırakarak onu aldattı. Ordusunun büyük kısmile Hasdrubala giden ordu ile birleşti. Hasdrubal mağlûp ve maktul düştü; Ordusu mahvoldu (M. E. 207). Bu haberi alan Anibal İtalyayı terke karar veremedi ve Kalabra dağlarına çekildi. Orada kendini hareketsizliğe ve iktidarsızlığa mahkûm etti.

8. *AFRİKADA HARP*

SİPYON Anibalın artık tehlikesi kalmamıştı. Bunun üzerine Romalılar harbı Afrikaya nakletmeyi, Kartacayı kendi memleketinde vurmayı düşündüler. Bu sefer için Sipyonun cür'et ve enerjisini kâfi buldular.

Sipyon, İspanyada kendini tanıtmıştı. Bu kumandanda büyük bir incelik, çok meharet vardı. Metot dahilinde çalışırdı. M. E. 205 te konsül olarak sefer kuvvetlerini hazırladı; M. E. 204 ilkbaharında 30,000 kişilik bir orduyu Kartacanın şimalinde Ütik sahiline çıkardı. Sipyon İspanyada bulunduğu zaman Nümit reislerinden ikisi ile tanışmıştı: ***Sıfaks*** ve ***Massinisa.*** Sıfaks, Sipyona hıyanet etti. Massinisayı soyduktan sora, Kartaca tarafına geçti. Bu hal, Sipyonun harekete geçmesini bir sene geciktirdi. Fakat, ertesi sene Sıfaksı mağlûp ve esir etmiye muvaffak oldu ve kendisine sadık kalan Massinisayı kuvvetlendirdi. Ondan sora, Kartacayı yakından sıkıştırdı.

Kartaca Anibalı çağırmakta gecikti. Sipyon Afrikada kuvvetlenmeye ve kendisine mükemmel ve kuvvetli bir süvari ordusu hazırlıyan Massinisa ile ittifakını temine vakit buldu. Neticede Sipyonu kazandıran bu süvari olmuştur. Nihayet kendisini tehlikede gören Kartaca, Anibalı imdada çağırdı. Anibal kendinde kalan bazı kıt'alarla *Zama* şarkında karaya çıktı. Orada yeni bir ordu teşkil etti. Fakat, bu ordu askerleri eski askerleri gibi değildi. Halbuki Sipyon Massinisanın kıymetli süvarilerinin yardımını görüyordu. Bu sebeple Zama civarında verilen meydan muharebesinde Sipyon II inci Pön harbine nihayet veren bir muzafferiyet kazandı (M. E. 202). Sipyona bundan dolayı *Afriken* unvanı verilmiştir.

SULH MUAHEDESİ (M. E. 201)

Kartaca, İspanyadan ve Akdenizdeki adalardan vazgeçti. İsmen istiklâli bırakıldı. Fakat, tamamen silâhtan tecrit edildi. Donanmasını teslim etti. Libi kıt'ası haricinde muharebe yapmaktan menedildi. Hatta bu kıt'a dahilinde herhangi bir harp için Romanın müsaadesini almaya mecbur tutuldu ve nihayet Massinisanın nezareti altına sokuldu. Kartacanın bu şartlar altında daha 55 senelik ömrü kalmıştı.

9. İTALYA HARİCİNDE FETİHLER

ROMA VE ŞARKÎ AKDENİZ

ROMANIN M. E. II İNCİ ASIRDA VAZİYETİ

Kartacanın inhizamından sora, artık roma nüfuz ve kudreti bütün İtalya Yarımadasında ve adalarda reddolunamaz bir surette tesessüs etti.

Gollüler, artık Romaya kafa tutacak halde değillerdi.

Ligürler de ayni vaziyete getirilmişti. Ligürler de bulundukları dağlarda, uzun mücadelelerden sora, itaat altına alındılar (M. E. 180) ve 50.000 Ligür *Samnioma* nakledildi.

Sicilya, M. E. 210 danberi kâmilen zaptedilmiş bir roma vilâyeti olmuştu.

Sardinya ve Korsika adaları daha evel zaptolunmuşlardı (M. E. 231); her ikisi bir vilâyet yapılmıştı.

ROMA İmparatorluğu M. E. 241 : M. S. 305

Bundan sora, Roma, İtalyanın emniyeti için haricî fetihlere başladı; Şarkî ve Garbî Akdenizle alâkadar oldu. Şarkî Akdeniz havzasında Makedonya ve Suriye kırallıkları vardı.

Bunlar o zaman çok zayıf olan Mısıra göz dikmişlerdi. Yunan siyasî kin yüzünden parça parça bir halde bulunuyordu. Romalıların bu kıt'a ve Makedonya ile münasebeti İlliryalılar dolayısile başlar.

MAKEDONYA KIRALI V İNCİ FİLİPE KARŞI HARP (M. E. 200-197)

Roma, meşhur korsanlar olan İlliryalıları hakimiyeti altına almıştı. Bu hal, bütün Yunanı zaptetmek hevesinde bulunan V inci Filipin gözünü açtı (M. E. 216). Kartaca ile bir ittifak yaparak Roma aleyhine döndü. O sıralarda Anibal ile meşgul olan Roma, Filipe karşı entrikadan başka bir çare bulamadı. *Valeriüs* ü gönderdi. Bu adam, Atinayı, Ispartayı, Bergamayı, Rodosu, İlliryalıları, Etolyalıları Filip aleyhine kıyam ettirmeye muvaffak oldu.

Filip Yunandaki Akaları topladı ve Etolyalılar ile İlliryalıları mağlûp etti. Fakat sora, kendisi de mağlûp oldu. Bunun üzerine bir muahede aktetti (M. E. 205). Bu muahede mucibince Roma, Anibala karşı serbest kalıyor; Filip te kendi tasavvurları için vâsi serbestî kazanıyordu. Bu tarihte Mısır Kıralı V inci Ptoleme öldü. Bir küçük çocuk varis bıraktı. Bu çocuk zamanında husule gelen Karışıklıklar hariçteki ihtirasları tahrik etti. Filip, Suriye Kıralı *Antiyoküs* ile Mısır memleketlerini taksim için anlaştı. İlk defa olarak Mısırın Ege Denizindeki yerlerini işgale başladı. Atina tehlikeyi gördü. Romalıların müdahalesini istedi. Romalılar, Yunanlıların halâskârı olarak müdahale etti. Harp ilân edilmiş oldu (M. E. 200). Roma orduları Makedonyaya girdiler. Filipi mağlûp ettiler. Filip, Yunandaki ve Asyadaki bütün memleketlerini terketti; donanmasını teslim etti. Ordusunun tahdidine muvafakat eyledi. Senatonun müsaadesi olmadan harp yapmamayı taahhüt etti, ve tazminatı harbiye verdi. Bütün Yunan bu suretle Romanın eline geçti. Fakat, uzak yerlerde zafer kazanan kumandanlar büyük bir nüfuz kazanıyor, Senatoyu ve merkezi dinlememeye başlıyorlardı. Bunun için Senato, Yunana serbestisini iade etti ve roma ordusu İtalyaya avdet etti.

SURİYE HARBİ (M. E. 192—182)

Suriye Kıralı Antiyoküs, Mısır işlerine müdahaleye başladı. Mısırlıları mağlûp etti. Bütün Palestin kıt'asını zaptetti; Anadoluya tecavüz etti; Efesi zaptetti ve Trakyaya geçmek istedi. O esnada Kartacadan kaçan Anibal bunun sarayına geldi. Antiyoküsü Roma aleyhine mütemadiyen harbe teşvik ediyordu. Antiyoküs Romanın müttefiki olan Bergama kıralına hücum etti. O esnada Yunanlılarda Roma aleyhine hareketler başladı. Antiyoküsü davet ettiler. Antiyoküs, Avrupaya küçük bir ordu ile geçti. Bütün Yunanlıların ve hatta Makedonya kıralının kendisine yardım edeceklerini ümit ediyordu. Fakat, kimse yerinden kımıldamadı. Romalılar 40,000 kişilik bir ordu gönderdiler. Bu ordu, Termopilde (M. E. 192) suriye ordusunu mağlûp etti. Ertesi sene meşhur "Sipyon„ un kardeşile beraber Asyaya geçmesine karar verildi. Roma donanması Anibalın idare ettiği suriye donanmasını mağlûp etti. Roma ordusu Asyaya geçti. Manisa civarında yapılan muharebede mağlûp olan Suriye kıralı sulha razı oldu. Torosun şimalindeki bütün arazisinden ferağate mecbur kaldı. Bütün donanmasını teslim etti. Harp tazminatı verdi. Romanın müttefiki olan Bergama ve Rodos ta bu muahededen istifade ettiler. Bu muzafferiyet neticesinde bütün Yunan Romaya intikal etti. Antiyoküs Anibalı kovdu. Anibal, evvelâ Giride gitti, ondan sora, *Bitinye* kıralına *(Prünas)* iltica etti. (M. E. 186) da Bitinye kıralı ile Romanın himaye ettiği Bergama kıralı arasında muharebe oldu Senato müdahale etti. İki muhasım arasında sulh oldu. Bu tavassutta Roma Anibalın teslimini talep etti. Kıral muvafakat etti. Bunun üzerine Anibal kendisini tevkife gelen asker tarafından muhasara edildiğini görünce kendisini zehirledi (M. E. 183).

MAKEDONYA İLE TEKRAR HARP (M. E. 171—168)

V inci Filipin ölümünden sora Makedonya kıralı olan ikinci oğlu *Perse* Romalılara çok düşman idi. Romanın bütün rakiplerini teşvike başladı. İlliryada Romalılara müşkülât ika ettirtirdi. Bitinye kıralını tekrar Bergama aleyhine tahrik etti. Antiyoküs ile ittifak yapmak istedi. Romalılar bunu anlar anlamaz harp ilân ettiler (M. E. 175).

Roma ordusu *Pidna* da Perseyi tamamen mağlûp etti. Esir aldı. Romalılar Makedonyayı dört cümhuriyete taksim

ettiler. İllirya zaptedildi, küçük federasyonlara taksim edildi. Epirde 70 köy tamamen tahrip ve yağma edildi. Binlerce Yunanlı Yunandan esir olarak Romaya getirildi.

Romalılar, Makedonya ve Yunanı Akaeli vilâyeti yaptı.

Bundan sora Romalılar Asyayı istilâya başladılar. Hatta müttefikleri olan Bergama bile bundan kurtulamadı. Şarkî Akdeniz tamamen Romanın hakimiyetine geçti.

M.E. 220 DE İSPANYADA VAZİYET

Zama muzafferiyetinden sora Kartaca bütün İspanyayı Romaya terketmişti. Fakat Romalılar bu defa karşılarında dağda yaşıyan ve çok sağlam ve muharip insanlar olan yerli kabileleri buldular. Bu kabileler Kartaca ve Roma muharebelerinde her iki tarafa vaziyetin icabına göre, muzaheret ederlerdi. İspanyanın şimalinde *İlerget* ler, merkezinde *Seltiber* ler, cenubunda *Turduli, Turdetani* gibi kabileler ve büyük Atlas Denizi sahillerinde *Lusitanyalı* lar vardı. İlk defa İlergetler isyan etti. Bunlar mağlûp edildi. Bir müddet için İspanya teskin edildi. Fakat istiklâli seven İspanyalılar Roma tahakkümüne tahammül edemiyorlardı. M. E. 197 de tekrar isyan ettiler. Bunlar da merhametsizce tedip olundular. Bu zulüm İspanyalılarda müthiş bir kin meydana getirdi. Roma bunun üzerine idaresini değiştirdi. Mülâyim bir usulü idare takip etti. İspanyalılar Senatoya bir heyet gönderdiler. Roma idaresinden kurtulmak istediklerini bildirdiler. M. E. 194 te Konsül *Galba* Lusitanyalılara arazilerini iade edeceklerini vadetti. Lusitanyalılar bu vade kanarak silâhlarını teslim ettiler. Galba hepsini öldürttü.

Bu esnada Lusitanyalılardan *Viriyat* namında kahraman bir adam çıktı. İntikam almıya karar verdi. Romalılara karşı mütemadi bir dahilî harp açtı. Birçok zayiat verdirdi. Beş roma ordusunu mağlûp etti. Romalılar bunu Lusitanya kıralı olarak kabul etmiye mecbur kaldı. Viriyat diğer İspanya kabilelerini de Roma aleyhine kıyam ettirmek, bütün İspanyanın istiklâlini temin etmek istedi. Roma bundan kuşkulandı. Romalılar görüşmek üzere Viriyatı davet ettiler; gafil olarak yakalandı ve öldürüldü. Bunun üzerine Lusitanyalılar itaat ettiler. Maamafih Seltiberler isyana devam etti. Roma Afriken Sipyon kumandasında 60,000 kişilik bir ordu

gönderdi. Bunun üzerine artık İspanyada hiçbir mukavemet kalmadı. Romanın bir vilâyeti haline kondu. Romalılar, bu vilâyete "*Valansiya*" namını verdiler.

10. KARTACANIN TEKRAR AYAKLANMASI (M. E. 195 — 150)

Bu vakayi cereyan ederken Kartaca düştüğü vaziyetten kurtulmıya çalışıyordu. Anibal, halka dayanarak demokrat bir hükûmet teşkil etti. Zenginlerden çok vergi aldı. Hazineyi doldurdu. Ayni zamanda Anibal Filip ve Antiyoküs ile münasebetler tesis etti. Roma kuşkulandı. Kartacalıları Anibalı teslim için tazyika başladı. Anibal bunun üzerine Küçükasyaya kaçtı. Oradaki maceralarını ve akıbetini daha yukarda gördük. Maamafih Kartaca artık müreffeh ve zengin olmuştu. Diğer taraftan Romalılar mütemadiyen Kartaca aleyhine harp istiyorlardı. Sipyona yardım eden Nümidi Kıralı Massinisa daima Kartacaya tecavüz ederdi. Roma buna muzaheret ediyordu. Kartacalılar Romaya sefaret göndererek bu tecavüzlere mâni olmasını istedi. Fakat Senato aldırmadı. Bunun üzerine Kartacalılar silâha sarıldılar.

11. III ÜNCÜ PÖN HARBİ VE KARTACANIN TAHRİBİ (M. E. 151—146)

Romalılar Kartacalıların en ileri gelenlerinden 300 kişiyi rehin istedi. Kartacalılar kabul etti. Buna rağmen Romalılar yine bir ordu gönderdiler. Kartaca ordusunun bütün silâhlarının teslimini talep ettiler ve bundan başka Kartacanın terkini ve başka bir yerde şehir inşası teklifini yaptılar. Bu ağır şartları Kartacalılar kabul edemedi. Şehir halkı 100,000 kişiydi; Paraları vardı.. Silâha sarıldılar. İki sene muavenet ettiler. Nihayet Senato Afriken Sipyonun oğlu *Sipyon Emiliyenin* kumandasında tekrar bir ordu gönderdi. Bunlar şehri zapttettiler (M.E.146). Bütün halk sokaklarda son nefeslerine kadar gayet kahramanca muharebeler yaptılar. Hatta bir kısım halk teslim olmamak için iltica ettikleri mabedi tutuşturarak kendilerini diri diri yaktılar. Senatonun emrile Genç Sipyon şehri tamamen tahrip etti. Bu suretle Kartacadan eser kalmadı.

GALYA NARBON VİLÂYETİ

Milâttan altı asır evel Foçalıların inşa ettikleri Marsilya daima Romanın sadık müttefiki kaldı. Ticaret noktai nazarından Kartacalılara rakip olması bu ittifakın sebebi idi. (M. E. 154) tarihinde *Kelt* kabileleri Marsilyananın müstemlekesi olan Nikaeda (Nis) ya taarruz ettiler. Marsilyalılar Romadan imdat istediler. Romalılar ordu gönderdi, *Keltleri* mağlûp etti; Cenubî Galya (Gol) kıt'asına girdiler, oradaki kabile arasında mevcut nifaktan istifade ettiler ve Cenubî Galyada yerleştiler. Narbon müstemlekesini yaptılar ve yerleştikleri yerlere de *Gol Narbon* vilâyeti adını verdiler.

F. FETİHLERİN NETİCELERİ

1. *İÇTİMAÎ HAYATTA, AHLÂKTA, ÂDETTE, FİKİRLERDE, İDAREDE DEĞİŞİKLİKLER*

İÇTİMAÎ HAYATTA DEĞİŞİKLİKLER

İspanya, Şimalî Afrika, Yunan, Makedonya ve Küçükasya sahillerinin süratle fethi Romanın bütün hayatı üzerinde derin tesirler yaptı. Roma kalkını tamamen değiştirdi. Bir lâtin müverrihi "Mağlûp Suriye bizi ifsat etti. Bergamanın serveti eski itiyatlarımızı kaybettirdi. Lüks ve sefahet içinde cümhuriyeti imha etti„ diyor.

ASALET

Romada vatandaşların adedi çok arttı. Siyasî haklara malik olanlar son zamanlarda İtalyada 4 milyonu buldu. Senatonun ekseriyeti zengin Pleplerin eline geçti. Servete müstenit bir (asalet sınıfı) meydana geldi.

ŞÖVALİYELR

Zenginlere tahsis edilen süvari sınıfı kuvvet ve servetlerine istinat ederek zinüfuz bir sınıf meydana getirdi: Şövaliye (Chevalier) ler. Bu sınıf fevkalâde tevessü eden ticareti, kuvvet ve zenginlikleri sayesinde inhisarları altına aldılar. Bir müddet sora vilâyetlerde vergileri de bunlar tahsil etmeğe başladılar. Merhametsiz bir surette alınan emlâk ve âşar vergileri halkı çok ezmeğe başladı.

PLEPLER ŞEHİRDE Asıl orduyu teşkil eden Plepler uzun muharebelerden sora avdetlerinde arazilerini metruk ve harap buluyorlardı. Maişetlerini temin için şehirlere iltica ediyorlardı.

ESİRLER Esirlerin adedi de şayanı ehemmiyet bir surette artmağa başladı. Bunlar efendilerinin arazisinde gayet sefilâne bir hayata katlanarak çalışıyorlardı. En küçük bir kabahatleri vahşiyane bir surette tecziye edilirdi. Maamafih bunların bazıları ya efendilerinin lûtfu veya arttırdıkları para ile kendilerini satınalarak esaretten kurtuluyorlardı. Gitgide zengin olan bunlardan diğer bir sınıf meydana geldi.

BÜYÜK ARAZİ SAHİPLERİ Bu gibiler şehirlere iltica eden Pleplerin bıraktıkları araziyi, ellerine geçiriyorlardı. Zaman ile İtalyada bir aileye veya bir adama ait olmak üzere büyük arazi meydana geldi. Bunlar çok çalışmağa ve ameleye mütevakkıf olan zeriyatı yavaş yavaş bırakarak hayvancılık yapmağı tercih ediyorlardı. Bu, İtalyanın zirai vaziyetini ve refahını müthiş bir surette bozuyordu.

2. *FİKİRDE DEĞİŞİKLİK*

Atina, Isparta, Bergama, Suriye ve Mısırdaki medeniyetler fikirler ve ahlâklar üzerinde de derin tesirler yaptı. Yunan lisanı bütün İtalyaya girdi. Yunan edebiyat ve san'ati hakkında aristokratlarda ve hatta halk arasında büyük bir takdir hissi meydana geldi.

FELSEFE Yunan felsefesi yavaş yavaş iş adamı olan Romalının ruhu üzerinde aksi tesirler yapmağa başladı.

DİN Yunan mabutları da Romaya nüfuza başladılar. (Apollon, Venüs) Romalıların da Allahı oldu.

Eskiden çok dindar olan Romalılar zaman ile dini alelâde bir resmiyet olarak kabule başladılar.

Dinin bütün ahlâkî tesirlerinden sıyrıldılar.

Fetihler zamanına kadar Allahın varlığı hakkında hiçbir münakaşa düşünmiyen Romalılar, Allahın varlığını kabul eden *"Stovikler„* ile, inkâr eden *"Epikürcüler„* arasındaki münakaşalarla çok alâkadar olmağa başladılar.

EDEBİYAT (M.E .250-200) tarihlerinde yunan medeniyetinin tesiri altında lâtin edebiyatı meydana çıktı. Evelce esir sora da pedagok olan *Liviyüs Andranikus* ilk trajedi ve komediyi yazdı. Odiseyi tercüme etti. *Naeviyüs* Kartaca muharebeleri üzerinde millî dramlar yazdı. Aslen Afrikalı olan *Tereüs* meşhur komediler yazdı. Aslen Cenubî İtalyalı olan *Enniyüs* Omerden mülhem olarak birçok trajediler ve millî neşideler yazdı. Felsefe ve din noktai nazarından en ileri fikirleri Romaya sokan budur.

İlk zamanlarda yunan edebiyatının ve medeniyetinin düşmanı olan meşhur *Katon* bile hayatının son zamanlarında bu medeniyetin tesirlerine tâbi oldu ve yunancayı öğrendi.

SERVET, LÜKS VE SAN'AT Askerî muzafferiyetler Roma şehrinin büyümesine sebep oldu. Artık halk eski Serviyüsün kalesi dahiline sığmıyordu. Şehir birçok heykeller, mabetler, evler ve tiyatrolarla tezyin edildi. Hususî servetler çok arttı. Bütün zaptedilen memleketler istismar ediliyordu. Herkes lükse ve sefahete koyuldu. Senato birtakım kanunlarla israfa mâni olmak istedi. Fakat muvaffak olamadı.

3. *ÂDETLERDE DEĞİŞİKLİK*

AİLE Roma halkının ahlâklarında, fikirlerinde, siyasî teşekküllerde husule gelen bu istihale âdetlerine kadar sirayet etti. Roma ailesi de karakterini değiştirdi. Eskiden bütün aile kadın ve çocuklar ve esirler babaya tâbi idi. Baba, mutlak bir salâhiyete malik idi. Hatta aile azasının hayatına bile hâkim idi. Kızlar babasına tâbi idi. Evlenir evlenmez tabiiyet kocasına intikal ederdi. Bununla beraber evli kadının ev işlerinde geniş bir salâhiyeti vardı. Hariçte itibarlı idi. Dinî bayramlara iştirak eder, oyunlara gider, evin dostlarını kabul eder, ziyaretler yapardı. Yalnız az çok kapalı ve münasip bir surette giyinmeğe mecbur idiler. Kadınların içki içmesi büyük bir ayıp idi.

İZDİVAÇ İzdivaçta talâk yok idi. Bilâhare hususî mukavelelerle birtakım izdivaçlar kabul edildi; bir sene devam eden izdivaç gibi talâkta kabul edildi. Cümhuriyetin son devirlerinde bu talâk birçok rezaletleri mucip olacak şekilde suiistimal edildi.

TAAM İlk Romalılar gayet kanaatkâr idiler. Az yemek yerlerdi. Taamları basit idi. Biraz ekmek, tuz, bal ve meyva taam listesini teşkil ediyordu. İkinci asırdan itibaren grek âdeti girdi. Müzeyyen yemek salonlarında bir masa etrafında yataklar üzerinde uzanarak yedi, sekiz türlü yemek yerlerdi. İlk devirlerde bu sofraya kadın iştirak etmezdi. Son zamanlarda kadınlar da yataklarda hep beraber yemeğe iştirak ederlerdi.

OYUNLAR Yine yunan itiyatlarının tesirile Romalılar umumî eğlenceler ve oyunlara inhimak göstermeğe başladılar. İlk zamanlarda rahipler dinî bir renk altında Şandömarsta at koşuları ve Mars Allahının şerefine araba koşuları yaptırırlardı. Bunlar umumî ve resmî idi. Son zamanlarda hususî surette tertip edilen muhtelif koşular, ve gladiyatör oyunları büyük bir rağbet görüyordu. Esirler hususî mekteplerde, biribirini öldürünceye kadar çarpışmayı öğrenirlerdi. Kılıç ve hançer kullanırlardı. Ağ da kullanırlardı. Bu oyunları yapanlara *gladiyatör* derler.

4. İÇTİMAÎ VE SİYASÎ DEĞİŞİKLİKLER

DİKTATÖRLER Bütün bu istihaleler, ahlâk bozukluğu, nihayet Roma içtimaî heyetini sarsmıştır. Birçokları bu akıbeti evelden görüyorlardı. Bilhassa Katon Romalıları intibaha davet ediyordu. Islahat istiyordu. Fakat kendisi mevkii iktidara geldiği zaman Senato azasından bir iki kişiyi listeden çıkarmaktan başka bir ıslahat yapmadı.

Görülüyordu; rüesada bunu tedavi etmek cür'et ve enerjisi kalmamıştı. M. E. 135 te Sicilyada *Henna* şehrinde esirler isyan etti. İsyan bütün Sicilyayı kapladı. Konsül Rüpilyüs bunların hepsini açlıktan öldürterek isyanı vahşiyane bir surette bastırttı. Fakat bu isyanlar sarî oldu. İtalya ve Yunandaki esirler de isyana başladılar.

ROMADA DAHİLÎ MÜCADELELER GRAKLAR

Pleplerden bir aileye mensup olan iki kardeş, *Tiberiyüs Graküs* ve *Kaiyüs Graküs*, eyi terbiye ve tahsil görmüşlerdi. M .E.137 de Tiberiyüs kestör intihap edildi. İspanyaya gitti. Yolda eski Etrüsk mamurelerinin nasıl harap olduğunu, toprakların ekilmediğini, ordudaki tefessühü gözlerile gördü.

TİBERİYÜSÜN ISLAHATI

Ziraî koloniler yapmak, Plepleri tekrar topraklarına bağlamak, vergiler üzerinde tenzilât yapmak, hakkı tasarrufu daha ciddî esaslara istinat ettirmek, hükûmete aldığı araziye mukabil tazminat vermek, fazla araziyi vatandaşlar elinde bırakmamak gibi esaslardan ibaret olan bir ıslahat projesini bir heyete hazırlattırdı ve bunu teklif etti. Kanun şiddetli hücumlara maruz kaldı. Hatta Plepler bile Romadaki sefahet hayatlarını bırakamadılar. Tekrar topraklarda çalışmak gibi bir külfeti düşünerek kendi lehlerinde olan bu kanuna muhalefet ettiler. Nihayet Senatonun teşvikile Tiberiyüs öldürüldü. Ondan sora kardeşi *Kaiyüs* çalıştı. Bu zirai ıslahat projesinden başka: (1) az bir fiyatla fakirlere buğday tevzii, (2) Askerlerin hükûmet tarafından teçhizi, (3) Mahkemelerin Senatoya olan tabiiyetlerinin ref'i, (4) Vatandaş hukukunun tevsii gibi esaslara müstenit bir ıslahat yapmak istedi. Fakat Senatonun mukavemeti, entrikaları karşısında muvaffak olamadı. Senato Konsüllerden *Abiniyüs* ü diktatör ilân etti. Kaiyüs ve taraftarlarına hücum ettiler. Sokakta da kanlı mücadeleler oldu. Kaiyüs öldürüldü. 3000 taraftarı mahkûm oldu. Bu suretle bu on iki sene devam eden mücadeleler ıslahat aleyhtarlarının galebesile neticelendi ve ıslahat yapılamadı.

NÜMİDYE

Kartacalılar ile olan muharebeler zamanında Roma Nümidye kırallığını çok takviye etmişti. Bunun Kıralı *Yugurta* Romaya babaları gibi dost ve sadık olmadı. Babası kırallığını üç evlâdına taksim etmişti. Fakat Yugurta diğer kardeşlerini ortadan kaldırarak kırallığı birleştirdi. Bu mücadelelerde kardeşleri Romadan istimdat ettiler. Roma müdahale etti. Bu Kıral Romadaki bazı rüesayı rüşvet mukabilinde satınalmıştı. Bu vaziyet Romadaki vatanperverler üzerinde elim tesirler yaptı. Yugurta muhasamata devam etti. Roma ordusunu mağlûp ve Afrikayı tahliyeye icbar etti. Bu esnada *Mariyüs* Konsül oldu. Zeki muktedir

bir kumandan olan Mariyüs evvelâ orduyu ıslah etti. Yugurtayı mağlûp ve esir etti, Romaya getirdi. Romalılar Yugurtayı açlıktan öldürdüler.

G. KIRIMLILAR VE TÖTONLAR TEHLİKESİ

Roma bu harplerle meşgul iken başka bir tehlike karşısında kaldı. Kırımlılar ve Tötonlar, şarktan gelen yeni muhaceme dalgaları üzerine, Garba ve Cenubî Avrupaya muhaceret etmişlerdi. Germenlerle karıştılar. Muharipler, kadınları, çocukları ve hayvan sürüleri, kağnı arabaları ile yavaş yavaş ilerliyorlardı. İtalyanın Şimalişarkî hududunda *Norik* (Tirol) kıt'asında görüldüler. Bir roma ordusunu mağlûp ettikten sora, Galya üzerine Narbona yürüdüler. Dört sene içinde(M. E. 109-105) dört roma ordusunu mağlûp ettiler. Sonuncusunu imha ettiler; 100,000 Romalı muharebe meydanında katlolundu. Bu hezimet Kan muharebesindenberi ilk defa oluyordu. Bütün İtalya dehşet içinde kaldı. Herkes bir halâskâr bekliyordu. Bu esnada idi ki Mariyüs Afrika harbinden muzafferiyetle avdet etmişti. Kanuna mugayir olduğu halde konsüllüğü altı sene temdit edildi.

Kırımlılar ve Tötonlar, Galya ve İspanyada yayıldılar. Bu memleketler ve yağma kendilerini gevşetti. Bu, Romalılar için şükrana şayandı. Bununla beraber Mariyüs, bunlarla çarpışabilmek için iki sene hazırlanmağa mecbur oldu. Roma, her sene, bir inhizam bekliyordu. Kırımlılar ve Tötonlar göründüler. Fakat İtalyayı istilâ etmek için iki kola ayrıldılar. Kırımlılar şarka yürüdüler. Tötonlar vilâyetleri işgal ediyorlardı. Bu korkunç insan yığınları, roma ordugâhının karşısından, Romalılara küfür ve hakaret ederek geçti ve bu geçiş altı gün devam etti. Mariyüs hatve hatve onları takip etti. Her gece ordugâhını tahkim ediyordu. Yalnız başlarına ilk taarruz edenler Tötonlar oldu (*Aix* civarında). Mariyüs galip geldi (M. E. 102).

Mariyüs bundan sora, Po vadisine geçti. Kırımlılar orasını istilâ etmişlerdi. Orada kardeşleri Tötonları bekliyorlardı ve onların galip geldiklerine emin idiler. Mariyüs esir ettiği töton reisini zincirlerle bağlı olarak onlara gösterdi. Verseil (Verceil) ovasında, çetin bir muharebe oldu. Kırımlı-

lar günün sıcağından çok yoruldular. Mukavemetleri kırıldı. Bunun üzerine Kırımlıların karıları mücadeleye atıldılar. Arabalarının teşkil ettiği ordugâh çevresine kadar boğazlaşarak döğüştüler. Hepsi öldü veya esir oldular (M. E. 101). Mariyüs bir Allah gibi herkes tarafından hürmet ve tebcile mazhar oldu.

H. YENİDEN İÇTİMAÎ İNKILÂP TEŞEBBÜSLERI

Bütün bu muharebeler bir müddet için dahilî mücadeleleri durdurmuştu. Fakat bunlar unutulunca Plepler tekrar birtakım iddialara başladılar. Bahusus o devrin kahramanı Mariyüsün Plep olması bunların cür'etini arttırıyordu.

Mariyüs Romaya dönüşünde siyasî bir rol oynamak istedi. Halbuki buna muktedir bir devlet adamı değildi.

Mariyüs Plepler ile aristokratlar arasında uzun müddet değişik vaziyetler aldı. Nihayet Plepler sokaklarda devam eden kanlı muharebelerden sora mağlûp oldular.

1. *İÇTİMAÎ HARP*

Bu karışıklıklarda İtalyotlar vatandaş hakkını yani intihap etmek ve edilmek hakkını talebe başladılar. İsyan ettiler. *İtalika* adını verdikleri bir şehir yaparak onu merkez ittihaz ettiler. Bir senato ve iki konsül intihap ettiler. Romalılar gibi askerî teşkilât yaptılar. Her tarafta Romalıları öldürmeğe başladılar. Senato bunlara Mariyüsü ve *Silla (Res. 127)* namında diğer bir kumandanı gönderdi. Fakat bunlar muvaffak olamadı. Senato İtalyotların siyasî haklarını kabul etti (M. E. 98).

Senatonun bu tedbiri asiler arasında ayrılıklar yaptı. Fakat bir kısmı hususile Samniler mücadeleye devam ettiler. Bunun üzerine Roma şiddetli bir surette askerî harekete karar verdi; üzerlerine Sillayı gönderdi. Silla Kampanyayı ezdikten sora dağlara girdi, orada asilerin en eyi jenerali olan *Silo* yu itlâf etmeğe muvaffak oldu. Gerçi isyan bir müddet daha devam etti; fakat "*Içtimaî Harp*" namını verdikleri muharebe bu suretle bitmiş oldu.

2. MARİYÜS İLE SİLLA ARASINDA REKABET VE MİTRİDAT İLE HARP (M. E. 88)

MARİYÜS VE SİLLA İtalyotlarla olan mücadeleler, Romaya karşı ayaklanan Pontus Kıralı *Mitridat (Res.126)* aleyhine bir hareket yapmağa müsait değildi. İçtimaî harp biter bitmez bu şark harbi ile meşgul olmak lâzımgeldi. Silla başkumandan intihap olundu. Fakat bu kumandanlığı Mariyüs istiyordu. Bu arzusunu yaptırmak için ahaliyi teşvik ettirdi. Silla şarka götürmek üzere hazırladığı kıt'alarile henüz Kampanyada bulunuyordu. Bu kuvvetleri topladı, Romaya girdi. Mariyüsün taraftarlarını tardetti. Mariyüs güç hal ile Afrikaya kaçabildi. Silla Romada bir müddet kaldı ve asılzadelerin hakimiyetini temin etti. Romada *Oktaviyüs* ve *Sinna* namında iki konsül bıraktı. Küçükasyaya gitti. Bu konsüllerden ikincisi Plep idi. Pleplerin davasına taraftar idi. Mariyüs ile münasebet temin etti. Onu Romaya davet etti. Mariyüs geldi. Tekrar konsül oldu. Fakat birkaç gün sora öldü. Sinna daha bir müddet cebir ve şiddetle vaziyete hâkim oldu.

MİTRİDATA KARŞI HARP Pontus Kıralı Mitridat çok zeki, muktedir bir adamdı. Yirmi iki lisan görüşürdü. Maksadı için her zulmü, her hareketi mubah görürdü. İcabında her türlü cinayetleri yapardı. Bütün Anadoluyu Romalılar aleyhine kıyam ettirdi. Anadoludaki Romalıları katliam etti. Yunana bir ordu gönderdi. Silla evvelâ Yunana çıktı. Bu orduyu mağlûp etti. Atinayı istirdat etti. Mitridat sulhe razı oldu. Bütün aldığı yerleri iade etti. Romada Sillanın rakipleri bunu çekemedi. Anadoluya başka bir ordu gönderdiler. Sillayı kumandanlıktan ıskat etmek istediler.

Silla gelen orduyu kendi tarafına kazandı ve iki ordunun başına geçti. Bir müddet daha Anadoluda kaldıktan sora İtalyaya döndü.

SİLLANIN DÖNÜŞÜ Silla, Senatoya tehdidamiz bir mektup gönderdi, intikam alacağını bildirdi. Silla, Brendiziye çıktı (M. E. 83). Yanında 40,000 kişilik, kendine çok bağlı bir ordu vardı; hiçbir mukavemete uğramadan Kam-

panyaya geldi. Oralarda muavenet gördü. Silla aleyhine gönderilen ilk roma ordusu, Silla tarafına geçti. Fakat ondan sora çetin muharebeler başladı. Halk Fırkası *Karbon* isminde cür'etli bir reis buldular. Bu adam Sillaya karşı bütün Plepleri harekete getirdi ve onun yolunu kesmiye kalkıştı. Diğer taraftan, İtalyotlar da mukavemete teşebbüs ettiler. Hususile Samniler Silla ile Roma civarında müthiş bir muharebe yaptılar. Fakat bütün bu kuvvetler Silla tarafından mahvedildi. Silla vaziyete hâkim oldu. Romada merhametsizce intikam aldı. Binlerce kişiyi öldürttü. Taraftarları ayni vahşeti yaptılar. Çocuklar babalarını, babalar çocuklarını öldürdüler. Mariyüsün cenazesi yakıldı, külleri havaya serpildi. Mariyüsün akrabası ve Sinnanın damadı olan henüz on sekiz yaşındaki *Jül Sezar* güç hal ile kurtuldu.

Silla kendini diktatör ilân etti.

3. KORNELYA KANUNLARI

SİLLANIN DİKTATÖRLÜĞÜ (M. E. 82 - 79)

Silla tam bir İmparator oldu. Çıkarttığı kanunlara *Kornelya Kanunları* dendi. Çünkü Sillaya Kornelyüs Silla denirdi. Kornelya namında bir adamın ailesine mensuptu. Bu kanunların bir kısmı Sillanın hakimiyetini temin ediyordu. *Somniyom* da ve Etrüryada eski askerlerinden 120,000 kişiye arazi dağıttı. 10,000 esiri serbest bırakarak onlara kendi ismini verdi (Korneliyenler). Diğer kanunlar halkın haklarını azalttı; oligarşi teşkilâtını kuvvetlendirmek için de:

1 — Silla Senatoya 300 şövaliye sokarak Senatoyu kuvvetlendirdi. Her türlü hak ve salâhiyeti Senatoya verdi.

2 — Senatonun muvafakati olmadıkça halk hiçbir kanun hakkında rey veremezdi. Halk hakimiyeti kalmamıştı.

3 — Artık tribünler halka kanunlar teklif edemiyecek ve hükûmetin tedbirlerine karşı duramıyacaktı.

4. SİLLANIN FERAĞATİ VE ÖLÜMÜ

Silla yaptığı teşkilâtın kendi kendini idare etmeğe muktedir olacağına kani olarak diktatörlükten feragat etti (M. E. 79). Silla bu kararını, umuma verdiği bir diskurda bildirdi.

Bu diskurunda herhangi bir kimsenin kendi aleyhinde bir şikâyeti olup olmadığını da sormak cesaretinde bulundu; Kum şehrindeki villasına çekildi, ertesi sene orada öldü.

5. İÇTİMAÎ VE DAHİLÎ KARIŞIKLIKLAR-POMPE

Sillanın plânı Roma Cümhuriyetinde askerî bir idare tesis etmek değildi. Fakat vücuda getirdiği eser, o kadar nazik idi ki, onun muhafaza ve idamesi için, daha Sillanın ölümünden evel Senato, bir askeri iş başına çağırmaya mecbur oldu. Bu asker 26 yaşında idi. Yaşı majistra olmağa mâni idi. Fakat kumandan olabilirdi. Bu askerin adı *Pompe* idi. Ayni isimde bir kumandanın oğlu idi ve çoktan imparator unvanını taşıyordu.

Silla Anadoludan İtalyaya çıktığı zaman, Pompe etrafında bulunanlardan bir kuvvet teşkil etti. Onları kendi parasile teçhiz eyledi ve besledi. Bu kuvvet bazı küçük muvaffakıyetlerden sora Pompeye *İmparator* (Büyük) unvanını verdi. Pompe bu unvanla kendini ve kuvvetlerini Sillanın emrine takdim etti. Silla yarı ciddî yarı alay bu genç taraftara ciddî bir imparator gibi muamele etti. Bir müddet sora Silla bu gençte birtakım liyakatler gördü, onu evvelâ Sicilyaya sora da Afrikaya vazife ile gönderdi. Bu vazifeler ancak eski konsüller tarafından görülebilirdi. Pompe avdetinde Sillaya damat oldu. Fakat Pompe bu yakınlığı kendi menfaatine kullanmadı, mağrurdu.

Sillayı velinimeti değil, muadili sayar ve cesaretle, Silla mazidir, ben, Pompe, istikbalim, derdi.

LEPİDÜSÜN İSYANI

Pompe az zamanda kendi istiklâlile harekete geçti. M. E. 78 inci yıl için yapılan konsül intihabında *Lepidüs* namında şüpheli bir adam da konsül oldu. Pompe, Lepidüsün konsül olmasına yardım etmişti. Fakat Lepidüs işe başladıktan sora Sillanın yaptıklarını bozacak işlere girişmek istedi. Silla henüz yaşıyordu. Senato, Silla kanunlarını bozmek istemedi. Lepidüs Etrüryaya gitti. Orada muhtelif sebeplerden gayrimemnun binlerce adama tesadüf etti ve bunların içinde birkaç lejiyonluk kuvvet bulmakta güçlük çekmedi. Bu kuvvetle Roma üzerine yürüdü. Bu vaziyet karşısında Senato

diğer konsül olan *Lütetyüse*, devletin selâmetini temin etmesini emretti. Silladanberi elde harp adamı olarak 28 yaşına girmiş olan Pompeden başka kimse bulunmadığından onu Lepidüse karşı memur ettiler. Pompe Roma civarında muvaffak oldu. Gol memleketlerine kadar ilerledi. Birtakım icraatta bulundu. Romaya dönerken kendisine ordusunu terhis etmesi emrolundu. Dinlemedi, Senato korktu. Onu uzaklaştırmak için gayrikanunî olduğu halde büyük salâhiyetle İspanyaya memur etti. Silla sağlığında, Pompeye "Büyük" unvanını vermişti.

6. SERTORYÜS (M. E. 80-72) VE ISPARTAKÜS (M.E. 73-71) ALEYHLERİNE HARPLER

A. SERTORYÜS

Silla daha hayatta iken Mariyüsün adamlarından olan Sertoryüs İspanyaya iltica etmiş bulunuyordu. *Sertoryüs* adaleti ve cesareti sayesinde yerlileri kendisine bağladı. Onları tensik ve teşkil etti. Kendi aleyhine Romadan gönderilen ordulara muzafferane karşı durdu. Silladan kaçan gayrimemnun Romalılar onun etrafına toplandı. Onlardan bir Sena yaptı. Onlara ordusunda rütbeler verdi. Kendi sadece Pretor unvanını taşıdı. Maksadı İspanyayı Roma İmparatorluğundan ayırmak değil, Sillanın Romaya zorla kabul ettirdiği aristokrat teşkilâtı yıkmak idi.

POMPE İSPANYADA

Sena Sertoryüse karşı Pompeyi göndermişti. Pompe Sillanın teşkilâtı aleyhine isyan eden Konsül Lepidüsü Roma önünde mağlûp ettiğinden teferrüt etmişti. Pompe, Sertoryüsün de çarçabuk işini bitireceğini ümit ediyordu. Fakat öyle olmadı. Harp hiçbir kat'î netice alınmadan uzayıp gidiyordu. Fakat Sertoryüs ordusunda nifak ve ayrılıklar oldu. Sertoryüsün kendisi de bir ziyafette kendi zabitleri tarafından katledildi. Onun ölümünden sora ordusu dağıldı, bu sayede Pompe lâyık olmadığı halde muzaffer olmuş oldu.

B. ISPARTAKÜSÜN İSYANI

Bu sıralarda isyan eden esirler tarafından açılan bir harp İtalyanın her tarafında patlak verdi. Bu harp yeni değildi, memleketin esirlerle meskûn her tarafında sık sık isyan oluyordu.

Fakat bu defa harp açanlar muharebeye alışkın insanlar ve Trakyalı, Gollü Gladiyatörler idi. Asiler *Ispartaküs* ün emri altında mükemmel bir ordu vücuda getirmişlerdi. Üzerlerine gönderilen roma ordularına karşı koyuyorlardı. Ispartaküs Trakyalıdır. Nadir bir cesareti ve müdebbirliği vardı. Ahlâkî ve askerî hassalar da göstermişti. Ispartaküs Kapu şehrinde ve Kampanya havalisinden başlayarak Şimalî İtalyaya doğru harekete geçti. Roma ordularına karşı bazı muvaffakıyetler kazandı. Ordusu çapulculuğu tercihe başladı. İtaatsiz oldu. Roma ordusile karşısında bulunan Konsül *Krasüs*, kendisini cenuba sürdü. İspartaküs Sicilyaya geçmeye teşebbüs etti. Muvaffak olamadı. Birkaç hezimetten sora Krasüse karşı bir muharebe verdi. Muharebeye girmeden evel atını getirtti: " Galip gelirsem başka çok at bulurum, mağlûp olursam artık ata ihtiyacım olmıyacaktır„ diyerek atını öldürttü. Mağlûp oldu. Krasüsün yanına gitmeye uğraşırken mahvedildi.

POMPENİN ISPANYADAN DÖNÜŞÜ

Bu muharebeden kurtulup şimale kaçan bazı esir çeteleri, ordusuyla İspanyadan gelen Pompe üzerine düştüler. Pempe onları mahvetti.

7. *SİLLA TEŞKİLÂTININ KALDIRILMASI*

KRASÜS İLE POMPENIN BERABER ÇALIŞMALARI

İki muzaffer jeneral, Krasüs ve Pompe, herbiri orduları başında olduğu halde karşı karşıya geldiler. Biribirile muharebe edebilirlerdi. Bunu yapmadılar. Cümhuriyete hâkim olmak için birleşmeyi tercih ettiler. Evvelâ Halk Fırkasile birleşerek her ikisi konsül intihap olundular. Fakat her ikisi ihtiyaten ordularını Roma kapılarında ordugâhlarda tuttular.

SİLLA KANUNLARININ LÂĞVİ (M.E. 70)

Pleplerin ve şövaliyelerin Silla tarafından kaldırılan eski hak ve iktidarları iade edildi. Sansör yeniden konuldu. 621 Senatör liyakatsizliklerinden dolayı Senatodan çıkarıldılar. Senatonun vazifeleri tahdit olundu.

8. *KORSANLAR HARBİ - ŞARK HARBİ (M. E. 67-62)*

Pompe konsüllükten ayrıldıktan sora hususî bir hayata girdi. Bütün fırkalar kendisini terkettiler. Pompe kendisini devletin en büyük adamı mertebesine çıkaracak büyük bir kumandanlığı hasretle bekliyordu. Korsanlar harbi ona beklediği fırsatı verdi.

a) KORSANLAR HARBİ

Bütün Sicilya ve Küçükasyanın bütün kayalıklı koylarında korsanlar yerleşmişti. Bunlar yavaş yavaş bir devlet teşkil ettiler. Limanları, tersaneleri ve bir harp filoları oldu. Şehirlere hücum ettiler. İtalya sahillerine de geldiler. Korsanlar Akdenizin kıralları oldular. Romalıları tahkir ediyorlardı. Pompe büyük salâhiyet ve kuvvetle korsanların tedibine memur edildi. Pompe altı hafta zarfında İtalya ve Sicilya denizlerini korsanlardan temizledi. İki aydan daha az bir zamanda korsanları Ege Denizinden kovdu. Onları Kilikya dahilinde takip etti ve itaat altına aldı. Teslim olanlara eyi muamele etti, onları şarkta müteaddit şehirlerde yerleştirdi.

Pompenin Romada şöhret ve nüfuzu nihayetsiz dereceyi buldu.

b) ŞARK HARBİ

Pompeye Mitridata karşı açılan harbin idaresine nezaret etmek, istediği gibi ittifak ve muahede yapmak salâhiyetleri verildi.

Mitridata karşı gönderilmiş olan *Lukullus* Mitridatı mağlûp etti. Bütün Pontus memleketlerini istilâ etti. Ordusunun itaatsizliği hakkında yanlış raporlar alan Senato kendisini geriye çağırdı. Bunun üzerine Pompe şarka gitti ve Lukullusun zaferleri semeresini topladı. Mitridatı Kırımlılar nezdine kaçmıya mecbur etti. Mitridat Cenubî Rusyada Tuna havzasında bulunan bütün Türkleri Roma aleyhine teşvik ederek İtalyaya sürüklemek tasavvurunda idi. Fakat damadı ve oğullarından biri tarafından hıyanete uğradı ve intihar etti.

Pompe Küçükasyayı Romaya tâbi vilâyetlere taksim etti. Bu harp neticesindedir ki Kudüsü ve Palestini aldı.

9. SENATO REJİMİNİN BOZULMASI (VERES) İŞİ - (KATİLİNA) İŞİ

Pompe ve Krasüs malûm olduğu veçhile kendilerini konsül intihap ettirmişlerdi (M. E. 80). Ayni sene içinde bir ihtilâs davası oldu; bu davanın rezaleti, gürültüsü asırlarca sönmedi. Meseleye "Veres„ işi denir.

Bu tarihten birkaç sene sora Pompe Asyaya gittiğinden "*Katilina*„ işi de patlak verdi (M. E. 63).

Veres dahilî harplerde bir orduda kestör iken (M. E. 83) ordu kasasını çaldı. Bunun̄la beraber o çaldığı para sayesinde ondan sora da birçok memuriyetler aldı. En nihayet kendini Sicilyaya vali tayin ettirdi. Orada birçok ihtilâslar yaptı. Dünyayı soydu. Nihayet Çiçero ile karşı karşıya geldi ve mahkûm oldu.

ÇİÇERO

Çiçero (Res.129) Lâtiyomludur. Büyük hatip oldu. Sicilyada maliye memurluğu etti. Bu münasebetle Veresin bütün rezaletlerini biliyordu. Mazlûm ve müşteki halkın vekâletini aldı. Birçok vesikalarla dolu bir dosya ile Romaya geldi. Hatta satılmış birçok hâkimlerin karşısında Veresi mağlûp ve mahkûm ettirdi.

ÇİÇERONUN KONSÜLLÜĞÜ

Çiçero bu muvaffakıyetile herkesin muhabbetini kazandı. Aristokrat Fırkasına yaklaştı. Pompenin teveccühünü kazanacak hareketlerde bulundu. Lâkin Halk Fırkasının terakkileri kendisini endişeye düşürmeğe başladı. Kendisi mutedil bir fırka teşkilini düşündü. Fakat maatteessüf karakteri zayıf ve kanuna lüzumundan fazla bağlı olduğu için etrafındaki entrikalara müessir bir surette mukavemet edecek bir halde değildi. Bununla beraber mutediller Çiçeroyu bir halâskâr telâkki ettiler ve konsül intihap olundu (M. E. 64). İntihapta bunun karşısına çıkan Katilina pek az rey noksanile muvaffak olamadı. Çiçero konsül olur olmaz aristokratlarla birleşerek demokratların teklif ettiği ziraat kanununa muhalif oldu. Bu kanun Pleplere arazi veren makul bir kanundu. Bu kanunu teklif edenlerin arkasında Krasüs ve Sezar *(Res.128)* da vardı. Bunlar kanunun tatbikatında onu tatbik edecek komisyona girerek rol yapacaklarını ümit ediyorlardı. Fakat kanun Çiçeronun belâgati sayesinde kabul olunmadı.

KATİLİNANIN KOMPLOSU

Katilina dahilî harplerde açgözlülüğü ve zulmile kendini tanıtmıştı. Sillanın diktatörlüğü zamanında muhalifleri imha etmişti. Çok fena şöhreti vardı. Buna rağmen kendini Afrika valiliğine tayin ettirmeğe muvaffak olmuştu. İhtilâsla ittiham edilerek Romaya getirilmiş ise de orada beraet kazanmıştır. Katilina, faaliyetine, cesaretine, meharetine rağmen konsül olamadı. İhtimal Sezar ve Krasüsün teşvikile, bir darbei hükûmete teşebbüs etti (M. E. 66). Muvaffak olamadı. Çiçero ile çok uğraştı. Fakat daima mağlûp oldu. Nihayet kanunî yoldan iktidarı elde etmeye muvaffak olamayacağını anlayınca bir komplo tertip edip isyan etmeğe karar verdi. Romada ve İtalyanın diğer yerlerinde o zaman eksik olmıyan ihtilâlcileri etrafına topladı. Fakat hempalarının nasihatine rağmen esirlerin ve gladiyatörlerin yardımını istemekte tereddüt etti. Katilinanın ihtilâl plânından bilinen şunlardır: Romada muhtelif mahaller yakılacak. Rüesa katledilecek. Hasıl olacak karışıklıktan istifade olunarak şehre hâkim olunacak. Bunun için herkesin vazifesi dikkatle tayin olunmuştu. Şehrin haricinde bir ordu, ondan soraki harekâtı takip etmek üzere hazır bulunacaktı ve bütün memlekette birtakım adamlar vasıtasile ahali ayaklandırılacaktı.

KOMPLONUN BASTIRILMASI

Romada hükûmet ve bizzat Çiçero hiç olmazsa kısmen bu plândan haberdar idiler. Lâkin elde maddî vesikalar yoktu. Senato endişeye düştü. Konsüllere fevkalâde salâhiyetler verdi. Bununla beraber Çiçero Katilinayı birdenbire tevkif etmedi. İhtimal vaktinden evel onu kendi aleyhinde bir mazlûm mevkiine koymaktan korkuyordu. Ona Senato ortasında maskesini attırmayı tercih etti. Bu suretle onu kaçmaya mecbur etmek ve cinayetini itiraf ettirmek istiyordu. Filhakika bir celsede Katilinanın caniyane plânlarını şiddetle yüzüne vurdu ve onun Romadan çıkmasını talep etti. Katilina ayni günde Romadan hareket etti ve hempalarının Etrüryada bulunan ordusuna iltihak etti. O ay zarfında Çiçeronun eline kat'î vesikalar düştü. Senato, derhal bellibaşlı müttehimlerin tevkif ve idamına karar verdi. Bunları tevkif ettiler ve boğdular. Katilinaya gelince, o Etrüryada üzerine gelen hükûmet kuvvetlerile ümitsizce mücadele etti ve nihayet muharebede intihar etti.

İ. SEZAR

Katilina ortadan kaldırıldı. Fakat, bununla bütün tehlikeler ortadan kaldırılmış olmadı. Mahir ve kuvvetli birtakım muhterisler, cümhuriyeti tehdit ediyordu. Bunlar, Pompe, Krasüs ve bunlardan ileri, Sezar idi.

Jül Sezar, aristokrat bir aileden olmakla beraber, Halk Fırkası reislerinden biri oldu. Hırs, kendisine Senato aleyhine vaziyet aldırdı.

Sezar, zarif, ince, eğlenceyi sever, çok beliğ bir adamdı. Şiirle de uğraşırdı. Fakat cazibeli görünüşte fevkalâde bir deha, nadir açıklık ve incelikte bir zekâ gizleniyordu. Çok alicenap idi.

Mukayese edilmez kumandan ve teşkilâtçı idi. Sezar pretor, sora da, İspanya valisi oldu; oradan Romaya döndü. Konsül olmak istiyordu. Pompe de Romaya döndü ve ordusunu terhis etti.

Sezar Krasüsle beraber Pompenin de kendisine yardım etmesi lüzumunu anladı. Onları biribirine yaklaştırdı. Bunların her ikisi de muhtelif sebeplerle Senatodan memnun değil idiler. Üçü politika işlerinde biribirine yardım etmek üzere aralarında gizli bir ittifak yaptılar. Buna I inci *Triyomvira* derler. Bu anlaşmadan ilk istifade eden Sezar oldu. Kendini konsül intihap ettirdi (M. E. 59).

SEZARIN KONSÜLLÜĞÜ

Sezar ilk iş olmak üezre bir ziraat kanunu yaptırdı. Fakir vatandaşlara, üç çocuk babalarına Kampanyada bakımsız kalan araziden verdirdi. Bu, Sezara şöhret kazandırdı. Bundan başka şövaliyelerin vergilerini azalttı. Sezar konsüllüğü esnasında, reyiâmla Gol valiliğini kendine temin etti. Dört lejyon emrine verildi. Sezar kendi şahsına bağlı orduyu Gol'de teşkil etti (M. E. 50-58).

1. SEZARDAN EVEL GALYA

MEMLEKET VE AHALİSİ

Romalılar, Atlas Denizi, Ren ırmağı, Alp silsilesi arasında bulunan bütün memleketlere Galya (Gol) derlerdi. Galya M. E. I inci asırda, hayetsiz ormanlarla örtülüydü; daha o zaman ahalisi çoktu. Muhtelif ırktan 6-10 milyon insan vardı:

1— Galyanın, ilk ahalisinin temelini, soradan Alp eteklerine sürülen Ligürler teşkil ediyordu. İspanya yolu ile gelmiş olan İberler, Ligürlerle az çok karışmış oldukları halde Pirene dağlarını işgal ediyorlardı.

2 — M. E. VI ıncı asra doğru, Foçalılar Massalya (Marsilya) yı inşa ettiler. Bu şehirde kendi namlarına, Ake, Nis gibi müstemlekeler yaptılar.

Gollülere alfabeyi, parayı, bağ ve zeytin ekmeyi öğretenler bunlardı.

3 — M. E. VI ıncı asırda şarktan Ren ırmağını geçerek biribiri ardınca kümeler halinde gelen istilâcı Keltler hemen bütün Galya kıt'asını işgal ettiler. Bunlar, soraları Ren ve Sen ırmakları arasındaki araziyi Belçikalılara terkettiler.

Belçikalılar, Keltlerle akraba idiler, onlar da Renin şarkından geliyorlardı. Romalılar Kelt ve Beljleri umumiyetle "Galli„ namı altında tanırlardı. Narbonda yerleşen Romalılar, Galyada, şimalde Belçika Galyası, merkezde Kelt Galyası, cenupta Aka (Aquitain) Galyası diye üç Galyayı biribirinden ayırt eder. Bu kıt'alarda oturan ahali Ligürler, İberler ve Keltlerle karışık idi. Bunlardan herbiri birçok müstakil devletlere veyahut sitelere ayrılıyordu.

Gollüler, çok bira ve şarap içerlerdi. Avı, muharebeyi, köpekleri ve atları çok severlerdi. Büyük ateşler etrafında toplanır, yemek yerlerdi. Ecnebileri isticvap etmeyi çok severlerdi. Irmaklarda ve Atlas Denizinde ticaret yaparlardı. Maden ocakları işletirlerdi, silâhlar ve mücevherat yaparlardı. Altın ve gümüşten para basarlardı. Gollüler aristokrat idi.

Büyükler gençleri ağızdan tedris ederlerdi. Onlara dinlerini ve ırklarının efsanevî tarihini ve kahraman bir muharibin vazifelerini öğretirlerdi. Hükûmetleri, reisleri ve senatoları vardı.

GOLLÜLER ARASINDA GEÇİMSİZLİK

Muhtelif siteler arasında münazaalar eksik değildi. Soraları siteler dahilinde de siyasî entrika ve mücadeleler başladı. Bunun neticesi olarak muhtelif fırkalar, Germenler, veya Romalılar gibi ecnebileri memleketlerine davete başladılar.

BİRLİK TEMAYÜLLERİ

Gollülerin beyinlerindeki bütün mücadeleler aralarında birlik yapmak hırsından ileri geliyordu. Çünkü muhtelif siteler hususî allahlarına tapmakla beraber bütün Gollülerin birlikte hürmet ettikleri müşterek allahları vardı.

Bir sınıf halk vardı ki *Druitler* ırklarının eski menşe birliği hatırasını ebedileştirmeye çalışıyorlardı. Fakat bu sınıf halkın gayret ve salâhiyetleri cenuptan Romalıların, şarktan Germenlerin tehdidine maruz bulunan Galyada birliğin vücut bulmasına kâfi gelmedi. Mesele, Galyanın zaptolunacağını bilmekte değil, fakat kimin tarafından zaptolunacağında idi.

Ecnebi hırslar:

Daimî geçimsizlik içinde yüzen bu koca Gol memleketi hakikaten zengin bir avdı. Ren ırmağının sağ sahilinde oturanlar bu memlekete göz dikmişlerdi. Romalılar da buraya bir nevi altın memleketi gibi bakıyorlardı.

ROMA SİYASETİ Sezardan evel Roma, Galyayı zaptetmeyi düşünmedi. Yalnız Narbon vilâyetini tesis ederek İtalya ile İspanya yolunu temin ve marsilyayı himaye etmekl eiktifa ediyordu. Bir de roma aristokratları Gollülerle samimî münasebette idiler. Onlarla muharebe istemiyorlardı.

GERMENLER Germenlerin tehdidi bilâkis Golü korkutuyordu. M.E. I inci asırda Germenler Ren sağ sahilini zaptettiler. Irmağın sol sahilinde bulunan siteleri haraca bağladılar.

Nihayet Gollüler Romadan imdat istediler.

SEZARIN İDARESİ Sezar, bu gol davetini şüphesiz tahrik ve teşvik etmişti. Çünkü bu davet kendisi için Gol kıt'asına girmeye vesile olacaktı. Gollülerle Sezar arasında kuvvetçe müsavat yoktu. Sezarın ordusu azdı. En çok 70,000 kişi idi. Fakat bu ordunun, kıymeti çoktu.

Hususile başında da askerleri tarafından taassup derecesinde sevilen Sezar vardı. Sezar, Gollülere kendini sevdirmesini bildi. Gollüler gerçi çokluk idiler, fakat silâhları dun idi. Reisleri de geçimsizlik ve hıyanetler yüzünden uyuşuk bir hale gelmişlerdi. Gollüler toplanıp hep beraber taarruz edemediler. Bazı siteler, Sezara daima sadık kaldı. Gerçi çok geç mukavemetlerini birleştirdiler, fakat artık, zaman geçmişti.

2. GOLLÜLER HARBİ

I İNCİ DEVİR Sezar, iki sene zarfında (M.E. 58-57) gol memleketlerini baştan başa hakimiyeti altına aldı. Sezar evvelâ Gollülerin müdafii gibi kendini tanıttı. Bu

sıfatla *Helvetler* i mağlûp etti. Helvetler, Alp dağları şimalindeki memleketlerini bırakarak Galya içinde yerleşmek üzere gelen 400,000 kişilik bir insan kütlesi idi. Sezar, ayni sene içinde *Süevler* i mağlûp etti.

Her taraftan Gollüler Sezara teşekkürlerini gönderdiler. Fakat, Sezar, ordusu ile Galyada kaldığı, Gollülerden vergi tarh ettiği görülünce hoşnutsuzluk başladı. Evvelâ Belçikalılar baş kaldırdı. Bunlar biribiri ardınca mağlûp ve pek zalimane cezalara çarptırıldı. Bu suretle hemen bütün Belj Galyası fetholundu. Sezar ayni zamanda başka kuvvetlerile; *Sen* ırmağı ile *Loir* ırmağı arasındaki mıntakayı elde ediyordu. Ertesi sene Galyanın diğer kısımları da itaat altına girdiler. Sezar, Fransa garbında yerleşmiş olan Venetlerin kuvvetli bir filosunu da mağlûp etti.

Sezar fetihlerini kuvvetlendirmek için Germenleri ezmek istedi. Çünkü bunlar daima Ren ırmağını geçmeğe teşebbüs ediyorlardı.

Sezar, Ren sol sahilinde yerleşmek istiyen Germen kabilelerini katliam ettikten sora birkaç günde Ren üzerinde kıtaatına yaptırdığı bir ahşap köprüden geçti. Irmağın sağ sahilinde bulunan Germenlere dehşet saldı (M. E. 55). Ondan sora Sezar Britanyaya çıktı. Çetin muharebelerden sora galip geldi. Rehinler istedi ve senevî haraç koydu. Fakat bu haraç hiçbir zaman ödenmedi.

II İNCİ DEVİR Sezarın bütün bu muvaffakıyetlerine rağmen gol memleketleri henüz istiklâllerinden geçmiş değillerdi. Yer yer ayaklanmalar başladı. Bunlarla çok uğraşıldı. Fakat, nihayet bütün Gollüler bir reis etrafında toplandılar. Sezar, ordusunu toplamakta ve onun başına geçmekte fevkalâdelikler gösterdi. Fakat Narbon vilâyetine doğru cenuba ricate mecbur oldu. Gollüler takip ettiler. Vilâyet sınırlarında devam eden müthiş bir muharebe oldu.

Sezar bizzat elinde kılıç muharebe etti ve hatta kılıcını kaybetti. Bir germen süvari kolunun Sezar lehine harbe müdahalesi Romalıları kurtardı. Gol ordusuna *Versengetoriks* namını alan genç birisi kumanda ediyordu. Versengetoriks[1]

[1] Fransızlar bu ismin (Grand Chef des braves) yahut (Géneralisme) ifade eder gibi olduğunu ve o zaman verildiğini yazarlar. Cenk ve Toriks kelimelerini ihtiva eden bu isim, türkçe noktai nazarından tetkike şayandır; Verde er olabilir; Bu takdirde (Er — Ceng — Türk) cenk eri türk demek olur.

Alezya üzerine çekilmeye mecbur oldu ve oraya kapandı. Sezar bu mevkii sardı ve imdada gelecek gol kuvvetlerine karşı da müdafaa tertibatı aldı. Hakikaten Versengetoriksin emrile 250.000 kişilik bir gol ordusu Alezya önünde göründü. Muharebe üç gün devam etti, muhasırların şiddetli huruç hareketleri püskürtüldü. İmdat ordusu parça parça taarruz ettiği için, bu taarruz da kırılıyordu. Bu vaziyet karşısında Versengetoriks şahsını feda ederek hemşerilerinin hayatını kurtaracağına hüküm verdi ve Sezara gidip teslim oldu. Romaya götürüldü, 6 sene hapiste kaldı, Sezarın zafer alayı günü idam olundu. Bundan sora Galya Romanın bir vilâyeti oldu (M. E. 51).

Gollüler, bundan sora Sezara para ve sadık asker membaı oldular.

3. *SEZARIN DİKTATÖRLÜĞÜ*

SEZAR İLE POMPENİN BOZUŞMASI

ROMADA ANARŞİ Sezar, Galyaya hareket eder etmez Romada işitilmedik derecede intizamsızlıklar başladı. *Klodyüs*, etrafına topladığı çetelerle Romada katiller, yangınlar, soygunculuklarla şehri tethiş ediyordu. Bu adam, Pompeyi hiçe sayıyor ve onun katlini de hazırlıyordu. Pompe Senatoya yanaştı ve onun hoşuna gitmek için menfada bulunan Çiçeronu da getirtti. Çiçeronun hitabeti sayesinde kendi salâhiyetini tevsi ettirdi. Fakat, Sansör Katonun torunlarından genç *Katon* son derecede fazilet nümayişlerile Senatoya hâkim oldu. Bu sebeple Senato, Pompeye istediği kadar müsaadeli davranmadı, bundan memnun olmıyan Pompe, bu defa Sezara yanaştı. Sezar, Galya fetihlerini ikmal etmek için kumandanlığını uzatmak ihtiyacında idi. Diğer taraftan Krasüs te, askerî zaferlere teşne olduğundan şark ordusunun başına geçmek istiyordu. Bu üç adamın herbiri, diğerine henüz muhtaç olduklarından bir yerde buluşarak yaptıkları konferansta ittifaklarını kuvvetlendirdiler (M. E. 56). Şu noktalar üzerinde de anlaştılar:

A— Sezarın Galyadaki kumandanlığı beş sene uzatıldı.

B — Pompe ve Krasüs konsül intihap olundu.

C — Bir reyiamla, Senatoya rağmen Pompeye, İspanya ve Afrika valiliği ve Krasüse Suriye valiliği verildi.

TRİYOMVİRANIN BOZULMASI Pompe, tayin olunduğu valiliğe gidecek yerde, onu kendi adamlarile idare ettirdi. Kendisi İtalyada kaldı. Sezarın kızı olup, Pompenin karısı bulunan *Jüli*, bu iki adam arasındaki birliğin idaresine çalışıyordu, öldü. Krasüs Suriyeye gitti, Partlar aleyhine yürüdü. Fakat, Fıratı geçtikten sora, part süvarileri tarafından sarılarak ordusunun dörtte üçü ve kendisi öldürüldü. Bu sıralarda, Sezar dahi, Gollülerin müteakıp isyanlarını bastırmakla uğraşıyordu. Nihayet, Klodyüs, yine kendi gibi birtakım çeteler reisi tarafından öldürüldü. Bunun taraftarları, Romada büyük karışıklıklar yaptılar. Senatörlere hücum ettiler. Senato, yegâne konsül kalan Pompeye fevkalâde salâhiyetler vererek ona iltica ettiler. Pompe, istediğine nail olmuştu. Artık Sezarla müttefik kalmakta faydası yoktu. Çünkü vaziyete hâkim olmuştu.

SEZARIN AZLİ Pompe, Romada hâkim olmuştu. Fakat, Sezarın da o zamana kadar görülmemiş gayet güzel ve kuvvetli bir ordusu vardı. Bundan başka, Romada da Pleplere dayanıyordu. Plepler sayesinde, kendi gaybubetinde yaptırdığı bir reyiamla Galya harbini bitirdikten sora, konsül olmak salâhiyetini kazanmıştı.

Sezarın plânı şu idi: Hiçbir halde, sade bir adam gibi Romaya dönmek istemiyordu. Çünkü, hasımlarının kendini ittiham edeceklerinden korkuyordu. Bunun için ikinci defa Konsül intihap olunacağı zamana kadar Galya valiliğini ve ordusunu muhafaza etmeyi düşünüyordu. Konsül olduktan sora da, yeniden bir vilâyet valiliğini almak ve elinde bir ordu bulundurmak istiyordu. Aleyhinde yapılacak ittihamlara ancak bu suretle mâni olabilirdi.

Pompe dahi hâkim kalmak için Sezarı mahvetmeyi düşünüyordu. Bu maksatla müstacel bir kanun çıkardı. Bu kanuna göre, konsül namzetleri, intihapta şahsan hazır bulunmaya mecbur olacaktı. Bir de, konsül olanlar, konsüllüğünden sora, beş sene geçmedikçe bir vilâyet valiliğini alamıyacaktı. Pompe, bu kanunla, Sezarı ordusuz ve zayıf bir vaziyete düşürmeyi düşünüyordu. M. E. 50 senesinde Senato, Sezarın azli hakkında müzakerelere başladı. Sezar; Pompe, ordusunu bırakmadıkça kendisi de ordusunu bırakmıyacağını bildirdi. Bir taraftan da ordusu ile Roma üzerine yürüdü. Buna karşı durmaya Pompe memur edildi.

4. *DAHİLÎ HARP*

a) SEZARIN GARPTA HAKİMİYETİ

İTALYA HARBİ

Sezar, süratle düşmanlarını hazırlıksız yakaladı. Pompe, demişti ki: Sezarı ordusundan attırmak için ayağını yere vurmak kâfidir. Fakat, etrafındakilerin anlaşamamaları yüzünden, hasta, meflûç bir hale gelen Pompe, hazineyi almıya bile vakit bulmaksızın Romadan kaçmaya, Epire kadar çekilmeye mecbur oldu.

İSPANYA HARBİ

Sezar, İtalyaya hâkim olduktan sora, İspanyaya döndü. Orada da Pompenin adamları ve askerleri bulunuyordu. Onları kâmilen esir etti. İspanyadan avdetinde Marsilyayı da zaptetti.

FARSALA MUHAREBESİ

Sezar, Romaya döndü ve konsül intihap olundu. Ondan sora ordusu ile Epire geçti ve Pompe ordusunun karşısında ordugâhını kurdu. Fakat, Adriyatik Denizini geçerken anî bir fırtınadan filosunu ve depolarını kaybetmişti. Noksanını ikmal için Tesalyaya çekilmeye mecbur oldu. Pompe takip etti. Sezarın ordusu, Pompe ordusunun (50,000 kişi) yarısı kadardı. Fakat, muharebede pişmiş ve fedakâr idi. *Farsala* da kat'î bir muharebe oldu. Pompe ordusu, tam bir inhizama uğradı. Pompe, askerlerini toplamıya bile teşebbüs etmiyerek Mısıra kaçtı. Fakat, Mısır Kıralı Ptoleme (Batlamyos) ona melce vererek, kendini işe karıştırmak istemediğinden Pompeyi öldürdü ve başını Sezara gönderdi.

b) SEZARIN ŞARKTA HAKİMİYETİ

Pompenin ölümü, Sezarı rakipsiz bıraktı. Düşmanlarının cesareti kırıldı.

SEZAR MISIRDA

M. E. 81 denberi Romanın himayesinde bulunan Mısır, medeniyet ve zenginliğile Sezarın hayalini teshir ediyordu. Sezar, Pompeyi takiben Mısıra kadar gitmişti. Orada İskenderiyede yerleşti. Kleopatrayı kıralıça yaptı.

ASYA HARBİ Pontus kıralı Mitridatın oğullarından *Farnas*, Anadoluyu istilâ etmişti. Sezar, bunun üzerine yürümek için Mısırdan ayrıldı. Açtığı harp beş günde bitti. Sezar, bu harp hakkında bir dostuna şöyle yazıyordu: "veni, vidi, vici„ *geldim, gördüm, galebe çaldım.* Bundan sora İtalyaya döndü.

c) SON MUKAVEMETLER

Sezar, şarkta bulunurken, Pompe taraftarları Tunusta kuvvetli bir ordu topladılar. Sezar, bu orduyu tamamen bütün reislerile beraber mahvetti. Bu muharebeden kurtulanlar İspanyaya kaçtılar. Orada bir ordu toplamaya muvaffak oldular. Sezar yetişti, bu orduyu da kanlı bir muharebe ile mağlûp etti.

5. SEZARIN SALÂHİYETLERİ

KAYDİ HAYAT ŞARTİLE DİKTATÖR Sezar, artık devletin reisi oldu. Halk, kendisini bütün hayatınca diktatör yaptı. Bütün intihaplara yalnız olarak riyaset hakkını aldı. Her türlü salâhiyetleri nefsinde topladı. Bundan sora, artık Senatonun toplanması bir şekilden ibaret kaldı. Sezar, Senato namına emirler dahi neşretti. Senatoyu, kendi yetiştirdiği adamlarla doldurdu. Hatta bunlar arasında İspanyalılar ve Goller de vardı.

6. SEZARIN İDARESİ

TESKİN SİYASETİ Sezar, teşkilât ve icraatında muvaffak olmak için bütün hüsnüniyet sahiplerinin yardımını istiyordu. Ağır tedbirlerden çekindi. Kendine itaat eden düşmanlarını affetti. Cümhuriyetçileri zaman zaman iş başına getirtti.

İNTİZAM Sezar tarafından alınan tedbirler fevkalâde idi. Silla zamanındanberi görülmeyen bir intizam hasıl oldu. Valilerin salâhiyetlerini tahdit etti, her tarafta şiddeti kaldırdı.

AHALİ SINIFLARI Sezar Halk Fırkası reisi idi. Dahilî harp esnasında halk lehine bazı tedbirler aldı. Sora kazandığı zaferlerde her vatandaşa ve askere buğday ve saire dağıttı. Fakat sora, devlet tarafından bakılan vatandaşların adedi azaldı. Onlara sadaka yerine iş vermeyi tercih etti. Eski askerlerine vilâyetlerde arazi verdi ve onları, işsiz kalanları kullanmaya mecbur etti. Birçok nafia işlerine, kütüphaneler inşasına teşebbüs etmek istiyordu. Hatta Narbon vilâyetinde ve İspanyada mümbit arazide 80,000 kişi yerleştirmek istiyordu. Bu suretle uzaklarda yerleştirilecek olan işçi ve askerlerin politika cereyanlarından uzak kalarak mütevassıt bir halk teşkil edeceklerini düşünüyordu.

İMPARATORLUĞUN BİRLEŞTİRİLMESİ Bu suretle müstamereler teşkili garpta Romana müesseselerini ve lisanını neşre de hizmet edecekti. Sezar, bu müstamerelere vatandaş hakkı vermeyi de düşünüyordu, ve bunu kısmen de yaptı. Umumî bir kanun yapmayı da düşünüyordu. Sezarın bu gidişi büyük bir İmparatorluk tesisi idi *(Harita. 21)*. Bu imparator lukta İtalya ile vilâyetler ve galipler ile mağlûplar arasında fark olmıyacaktı.

7. *SEZARIN KATLİ*

KIRALLIK FİKRİ Roma İmparatorluğu henüz bir sitenin, Romanın hakimiyeti altında idi. Sezar, kendine en muvafık tarzın kırallık olocağını kabul ediyordu. Romada Sezarın kıral olacağından korkulmıya başlandı. Sezar çoktan kırallığın haricî alâmetlerini takınmıştı. Paralarının üzerine resmini bastırmak hakkı vardı. Fildişinden heykeli, oyun meydanlarında allahların heykelile beraber gezdiriliyordu. Doğduğu ayın ismi, kendi ismi olan *Yüliyüs* (temmuz) kondu.

Nihayet, bir düğünde, dostlarından biri Sezara, bütün halkın önünde bir taç takdim etti. Halk sakit kaldı. Sezar bu kırallık alâmetini reddetti. O zaman, Romalılar kendisini alkışladılar. Fakat, halk, Sezarda bir tereddüt hissetmişti.

SUİKAST Pompe taraftarlarından *Kassiyüs* ve *Brütüs* taraftarlarından idare olunan gizli bir fesat cemiyeti teşekkül etti.

M. E. 44 te Sezar kendine edilen nasihatlere rağmen evinden çıkıp Senatoya gitti. Suikastçılar bir ricada bulunmak behanesile etrafını sardılar, derakap hançerle hücum ettiler. 23 yerinden yaraladılar. Kendi yetiştirdiği ve çok sevdiği Brütüsü hançerini kaldırmış olduğu halde karşısında gördüğü zaman *"sen de mi oğlum!"* diye haykırarak yüzünü örttü ve kendini hiçbir inilti çıkarmıyarak öldürülmiye bıraktı. 57 yaşında idi.

Bütün Senatörler, korkularından kaçtılar. Sezarın taraftarları bir müddet saklandı, hatta Sezara çok sadık olan Konsül *Antuvan* bir müddet evinden çıkmadı.

K. CÜMHURİYETİN SUKUTU

1. *SENATONUN İKTİDARSIZLIĞI*

ANTUVAN VE SENATO

Suikastçıların, iktidarı almak için esaslı bir hazırlık yapmadıkları anlaşıldı. Bunun üzerine kendini ilk toplıyan ve azimle hareket eden Antuvan oldu. Hazineye ve Sezarın evrakına ve parasına vazıyet etti, süvari kumandanı *Lepidüs* ile anlaştı.

Diğer taraftan da Çiçero Senatoya benliğini iade etmek ve fırka kavgalarını bertaraf etmek istediğinden katillerinin affini tasdik etmek lüzumuna karar verdirdi. Fakat, bu uzlaştırıcı siyaset Sezarın varisi olmak hırsında bulunan Antuvanın işine gelemezdi.

Sezarın cenaze alayında Antuvan, Sezarın vasiyetnamesini okuyarak, onun eyiliklerini sayarak, kanlar içindeki cesedini teşhir ederek, derece derece halkı heyecana getirdi, o kadar ki, halk, kaçmış olan suikastçıların evlerine hücum ederek yaktılar. Bundan sora, Romaya hâkim kalan Antuvan, para ve asker sayesinde Sezarın evrakından bulduğu bütün tedbirleri ve fikirleri tatbik sevdasına düştü. Halbuki, Antuvan, Sezarın istikbale ait projelerini anlayacak kadar onun yakın hususiyetinde bulunmuş değildi.

OKTAV

Bu sırada, Sezarın küçük yeğeni olan *Oktav*, Romaya geldi. 19 yaşında idi. Zayıf, ince, mahcup ve fakat haris, inatçı, müdahenede mahir bir çocuktu. Sezar, bu çocuğu evlât ve varisi yapmıştı. Epirde *Apollo-*

*ni*de tahsilini bitiriyordu. Diktatörün mirasına konmak için Antuvandan haber gelmesini beklemeksizin her şeyini satarak ve biraz da borç alarak Sezar isminin şöhreti sayesinde 10,000 asker topladı. Antuvan, Romadan kaçtı.

MODEN HARBİ (M. E. 43)

Antuvan, Narbon valisi olmuş olan Lepidüse yaklaşmak ve Roma üzerine yürümek için onunla anlaşmak istiyordu. Fakat, Antuvan evvelâ *Sizalbin* vilâyetine vazıyet etti. Oranın valisini *Moden* de muhasara etti. Senatonun kuvveti yoktu.

Bu sırada resmî bir unvanı olmıyan, fakat, belâgati ve mazisi ile devletin birinci şahsiyeti bulunan Çiçero, Oktava istinat etmekten başka çare olmadığını düşündü. Ona göre, Oktav, çok genç olduğundan henüz kendisinden korkulacak vaziyette değildi. Onu şimdilik, Antuvana karşı kullanmak, o iş bittikten sora, Oktavı da mahvetmek mümkün görünüyordu.

Nihayet, Oktavı daha evel Modene gitmiş olan Antuvan aleyhine gönderdiler. Moden civarında cereyan eden muharebelerde Antuvan, çok kuvvet kaybetti ve Alplerin ötesine çekildi. Oktav ordunun başında yegâne amil kalmıştı. Senato, bu genç harisin göz diktiği konsüllüğü reddetmek tedbirsizliğinde bulundu. Oktav, ordusu ile Romaya yanaştı ve 20 yaşında olduğu halde kendisini halka konsül intihap ettirdi.

II İNCİ TRİYOMVİRA

Fakat, Antuvan durmadı, refakatinde Lepidüs olduğu halde mühim bir kuvvetle İtalyaya girdi. Senatonun muzaheretine malik olmıyan Oktav, bunlarla anlaşmayı daha muvafık buldu. Aralarında bir Triyomvira yaptılar. Sicilya, Afrika, Sardinya Oktava, Galya kıt'ası, Antuvana ve İspanya Lepidüse bırakıldı. Bir de Sezarın katilleri aleyhine bir harp açmak hususunda birleştiler. Birçok kişiyi mahkûm ve katlettiler. Oktavın hamisi olan Çiçero bile bu akıbetten kurtulamadı. Bir zabit tarafından boğazlandı. Bu zabit, Çiçeronun kafasını ve nutuklar yazan ellerini kesti ve Romaya getirdi.

2. *BRÜTÜS VE KASSİYÜS ALEYHİNE HARP*

Triyomvirler, Romada ve garpta hâkim oldular. Fakat, bütün şark Brütüs ile Kassiyüsü tanıyordu.

FİLİP HARBİ

Büyük Pompenin oğlu *Sekstüs*, Sicilyaya yerleşmişti; çok kuvvetli bir de donanması vardı. Brütüs, Makedonyada ve Yunanda, Pompe ordularının bakıyelerini topladı. Kassiyüs Suriye valisi idi, o da para ve asker topladı.

İki tarafın karşılaşması, Makedonya şarkında Filip şehri yanında bir ovada oldu. Her iki taraf, hemen müsavi kuvvette idi (100,000 kişi kadar). Lâkin Sekstüsün donanması, Triyomvirlerin noksanlarının ikmalini güçleştiriyordu.

Yirmi gün aralıkla iki muharebe verildi (M.E. 42).

Birinci muharebede, Kassiyüs Antuvan tarafından mağlûp edildi ve intihar etti. İkinci muharebede, Brütüs te mağlûp oldu; o da intihar etti. Oktav hasta idi. Muharebelere iştirak etmedi; fakat galibiyetten sora, en merhametsiz o oldu.

LEPİDÜSÜN ARADAN ÇIKARILMASI SEKSTÜSÜN MAĞLÛBİYETİ

Oktav ve Antuvan artık birinci derecede vaziyete hâkim olmuşlardı. Yalnız iki adam Lepidüs ile Sekstüs onları rahatsız edebilirdi. Lepidüs daima Triyomvira azasından idi, fakat bu mevkii kabiliyetinden ziyade hadiselere borçlu idi. Triyomviranın yapıldığı zamanlar Lepidüse Narbon vilâyeti ve İspanya verilmişti. Fakat az zamanda arkadaşları kendisinin Sekstüs ile münasebette bulunduğundan şüphe ettiler. Filip şehri muzafferiyetinden sora, yavaş yavaş onu işten çekerek nihayet aralarından çıkardılar.

Sekstüs te Oktavın mahir kumandanlarından *Agripa* tarafından mağlûp edildi (M. E. 36). Asyaya kaçtı. Orada muharebeye devam etmeye teşebbüs etti. Fakat Antuvanın zabitlerinden biri tarafından öldürüldü.

ANTUVAN ŞARKTA, BRENDİZİ (BREND) MUHAREBESİ

Filip şehri muharebesinden sora Antuvan şarka gitti. Dahilî harplere iştirak etmiş olan askerlere para verebilmek için orada birçok servet toplamakla meşgul oldu. Orada Mısır Kıralıçası Kleopatraya tesadüf etti. Kleopatra Kassiyüse yardım ettiği için af talebine gelmişti. Antuvan bu kadına âşık oldu. Kleopatra altı lisan konuşur, münevver ve güzel bir kadındı. Antuvanı aldı. Payitahtı olan İskenderiyeye götürdü.

Antuvan orada çok memnun kaldı. İtalyaya dönmeyi düşündü. Fakat, Antuvanın Romada Konsül olan kardeşi, Oktav aleyhine bir harp açtı ve büyük bir hezimete uğradı. Bunun üzerine Antuvan İtalyaya geldi, Brendiziye çıktı, fakat askerleri Antuvanı Oktav ile anlaşmağa mecbur ettiler. Bu suretle, Brendizi muahedesi imza olundu. Bu muahede mucibince Antuvan Adriyatik Denizine kadar bütün şarkı, Oktav da garbı muhafaza edecekti.

Antuvan şarka avdet etti. Tekrar Kleopatra ile buluştu. Orada sefahete ve eğlenceye daldı. Asyanın vilâyetlerini Kleopatranın çocuklarına kırallık unvanile birlikte vermeye başladı. Zevcesi olan, Oktavın hemşiresi Oktavyayı reddetti. Oktavın tarzı hareketi ise tamamen aksi idi. Halkın teveccühünü celbetti. Sükûn ve asayişi iade etti. Hemşiresine vaki olan hakareti vesile ittihaz ederek Antuvana karşı hareket yapmaya başladı. Antuvanın bir vasiyetnamesini elde etti ve neşretti. Bu vasiyete göre şarktaki Roma vilâyetleri Mısır kıralıçasına hediye ediliyordu. Bu suretle efkârı umumiyeyi kendi lehine celbe muvaffak oldu.

AKSIYOM MUHAREBESİ

Antuvan, ordusunu Epir sahiline çıkardı ve *Ambraki* körfezinin şimalinde topladı. Oktavın ordusu körfezin cenup sahilinde *Aksiyomda* bulunuyordu. Antuvanın ordusu, 100,000 piyade, 12,000 süvari kuvvetinde idi. Oktavın ordusu bundan daha azdı. Antuvanın donanması, Kleopatranın donanmasile birleşmişti. Hepsi 500 harp gemisi idi. Agripa tarafından kumanda edilen Oktavın donanması ise 200 harp gemisinden ibaretti. Bu gemiler, Antuvanın gemilerinden daha küçüktü, fakat daha seri idi. Antuvan, haris Kleopatraya itaaten dostlarının nasihatlerine rağmen evvelâ bir deniz muharebesi vermek istedi. Deniz üzerinde muharebe başladı. Muvaffakıyet henüz belli olmadığı bir sırada 60 mısır gemisi birdenbire muharebe meydanını terkederek kıralıça ile beraber olanca süratlerile kaçtılar. Antuvan donanmasını terkederek Kleopatraya mülâki oldu. Antuvanın donanması daha birçok zaman muharebeye devam etti; fakat kumandanlarının kaçmasından cesareti kırılan donanma ve karadaki ordu muharebesiz teslim oldu.

ANTUVAN VE KLEOPATRANIN ÖLÜMÜ

Oktav, Antuvanın eski dostlarına âlicenaplıkla hareket etti. Onları affetti. Oktav, Antuvanı nerede arıyacağını bilmediği için malûmat almak üzere *Samoşta* (Sisam) durdu. Fakat bu sırada İtalyada karışıklıklar çıktığından Romaya döndü. Antuvan ise Kleopatranın refakatinde olarak İskenderiyeye dönmüştü. Ümitsizliğin ilk anları geçer geçmez yine zevk ve sefahet başladı. Antuvan, Oktavdan Atinada sade bir adam gibi yaşamak için müsaade istedi, bunu alamadı. Diğer taraftan ölünciye kadar biribirinden ayrılmamak için yemin ettikleri halde Kleopatra kendisine hıyanet etmeyi düşünüyordu.

Oktav, Nil munsabında *Pelüs* civarlarında görüldü. Antuvan mukavemete teşebbüs etti. Süvarisi ile ümitsiz muharebe etti. Fakat, herkes kendisini terkediyordu. Bu esnada Kleopatranın öldüğüne dair kendisine yanlış bir haber verilerek aldatıldı (M. E. 30).

Kıralıçaya gelince; o, Oktav ile bir mülâkatında Sezar ve Antuvana yaptığı gibi onun da affini ve muhabbetini kazanmıya yeltendi. Oktav, kendisini müphem sözlerle cesaretlendirerek zaman kazanmak istiyordu. Maksadı, Kleopatrayı zafer alayında göstermek için hayatta tutmak istiyordu. Fakat Kleopatra intihar ederek onun elinden kurtuldu. İddia olunduğuna göre kolunu bir yılana sokturmuştur.

Oktav, şükûneti tesis için kışı şarkta geçirdi. Ve Mısırı Romanın bir vilâyeti ilân etti.

L. İMPARATORLUK

1. *OGÜST VE YENİ REJİM*

OKTAV TEK BAŞINA HÂKİM

Oktavın galebesini Romalılar millî bir zafer olarak telâkki ettiler. Avdetinde kendisine büyük bir zafer alayı yapıldı. Mahir bir politikacı olan Oktav, bu haleti ruhiyeden istifade etti. Gayet mütevazı ve demokrat bir hal takındı. Halk ile temas eder, hususî davetleri kabul ederdi. Muhasımlarına karşı müsamahakâr hareket etti. Basit bir hayat yaşamıya başladı. Etrafına kıymetli adamlar topladı. Evelce muhasım olduğu halde meşhur müverrih "Tit-Liv„ i izaz etti. Agripa gibi mahir bir

kumandan, arkadaşı idi. *Mesen* gibi muktedir bir idareci ve diplomat, daima yanında idi. Halk onun vaziyetinden memnun idi. Zaten Halk mütemadi harplerden ve ihtilâllerden bıkmış usanmıştı.

500 senedenberi devam eden aristokrat cümhuriyet Oktavın elinde hiçbir çarpışma olmadan, yavaş yavaş, hemen mutlak bir hükümdarlığa döndü.

CÜMHURİYETİN ZEVAHİRİNE HÜRMET

Oktav, askerî ve sivil iktidar (imperium) ve salâhiyetleri yavaş yavaş nefsinde toplamıya başladı. Fakat, daima Senatoya dikkat ve hürmet eder, zevahiri kurtarmıya çalışırdı. Hürriyet taraftarlarını hoşnutsuzluğa sevketmek istemezdi.

Oktav, hayat kaydı şartile Konsüllüğü reddetti. Diktatörlüğü de kabul etmedi.

MUTLAK HÜKÜMDARLIĞIN HAKİKATI

Bütün bunlarla beraber Oktav, mutlak bir idare tatbikine muktedir oldu. Oktav eskidenberi taşıdığı imparator unvanile bütün askerî kuvvetlerin kumandasını elinde tutuyordu. Ayni zamanda Senato prensi idi; yani ismi Senatörler listesinin başında idi. Bu sebeple ilk reyini bildiren o idi. Onun salâhiyeti, kolaylıkla diğerlerini kendi noktai nazarına sürüklerdi.

Dinî sıfat ta almıştı. Senato, kendisine *Ogüst (Res. 130,131)* unvanını da verdi. Bu unvan o zamana kadar yalnız mabutlara verildi; ulvî, namdar demektir. Bu isim, onun Oktav ismini unutturdu. Bir nevi kutsiyet iktisap etti. Bütün bu tevcihler, Ogüstün eline hakikî olarak mutlak bir idareyi veriyordu.

İDAREDE İNTİZAM

Efkârı umumiye Ogüstle beraberdi. Ogüst, herkesin eyiliğini isterdi; bunu hissettirebilmişti. Hernevakit iktidardan çekilmek istese, Senato, rica ile kendisine iktidarı muhafaza ettiriyordu.

44 sene devam eden Ogüst devri, dahilî harplerin bıraktığı intizamsızlıkların ve fenalıkların giderilmesile geçti. Ogüst, idareyi, maliyeyi ıslah etti. Heryerde asayişi temin etti. Orduyu yeniden tesis ve tanzim etti. Her türlü suiistimallere nihayet verdi. Vilâyetlerden gelen şikâyetlerle bizzat meşgul olur ve derakap cevabını verirdi. Bu umumî asayiş, ticareti inkişaf ettirdi. Servet arttı. Birçok nafıa işleri yapıldı. Yollar açtı. Kanallar açtı, bataklıklar kuruttu. Bir harp siya-

seti takibinden içtinap etti. Hudutlarda, yalnız emniyeti temin noktai nazarından bazı küçük harpler yaptı. Ahlâksızlıkla mücadele etti. Fazla lüks yemek yemeyi meneden kanunlar yapacak kadar ileriye gitti. Sefahet ile yaşıyan aile erkânından bazılarını nefiy ve mahkûm etti. Bu umumî refah, sükûnet, bütün imparatorluğu Romaya ve şahsına bağladı.

HUDUTLAR

Umumî refahın şartlarından biri, sulh idi. Ogüst, yalnız tedafüî tedbirler aldı; şahsan harbı sevmezdi; bizzat az sefer yaptı; fakat kıymetli kumandanları vardı.

Cümhuriyet zamanında, pek çabuk żaptolunmuş geniş memleketler hudutlarında henüz tamamen itaat altına alınamamış milletler vardı. Ogüst, bunların itaat altına alınmalarını tamamladı. İskitler ve Hint ile münasebete girdi.

Ogüst, bütün hudutlarda kat'î bir sulh tesis edebileceğini umuyordu. Fakat Ren ırmağının ve Tunanın ötesinde oturan muharip ırklar daha o devirde Roma için ciddî bir tehlike teşkil ediyorlardı.

GERMENLER

Ogüst, bütün sulh arzusuna rağmen imparatorluğunun son zamanlarına doğru Germenler tarafından iz'aç edildi. Sezar, Ren ırmağı sahillerine geldiği gündenberi Germenler Romalılarla temasa başlamışlardı. Bunlarda roma memleketine taarruz arzusu hasıl oldu. Ren ve Tuna ırmaklarını geçmek teşebbüslerinde bulunmaya başladılar.

Roma orduları bunları *Elbe* ırmağına kadar kovaladı. Ogüst acele etti. Bunları bir vilâyet halinde idare etmek istedi. Germenler Roma tahakkümüne tahammül edemediler. *Arminyüs* namında bir germen kahramanı çıktı. Bütün milletini isyana teşvik etti. Bu genç reis, Romada terbiye görmüştü. Romalıları yakından tanımıştı. Kendilerine karşı müthiş bir gayz ve kin duyardı. Roma ordusunu *Tötoburg* ormanlarında pusuya düşürdü, mahvetti. Roma ordusunun kumandanı *Varüs* kılıcı üzerine kendisini atarak intihar etti. Ogüst bu haberden çok müteessir oldu. Ümitsizliğe düştü. O zaman 70 yaşında idi. Kendisinin bizzat intikam almasına yaşı müsait değildi. Ogüstün idare tarzı malûm şekillerden hiçbirine benzemiyordu. Ogüst, saltanat sürmüyordu. O bir nevi reislik yapıyordu. Ogüst, Kampanyada bir seyahat esnasında 76 yaşında öldü (M. E. 14).

2. OGÜST ASRINDA İÇTİMAÎ HAYAT VE GÜZEL SAN'ATLER

Ogüst zamanında Romalıların içtimaî hayatı yükselmişti. Dahilî muharebelerin bitmesi herkese okumak ve yetişmek için zaman bırakmıştı. Dünyanın her tarafından birçok muharrirler, filozoflar Romaya gelmeye başladılar. Kütüphaneler, umumî halk kıraat salonları açıldı. Daha Çiçero zamanında çok incelmiş olan roma lisanı müverrih Tit - Liv, *Virgil*, *Horas* ın sayesinde en mütekâmil halini almıştı. Tit - Livin 124 ciltten ibaret olan Roma Tarihi ve neşrettiği nutukları ilim ve edebiyat noktai nazarından çok kıymetli idi. Bu âlim ve edip cümhuriyetçi olan fikir ve temayüllerine rağmen imparatordan çok iltifat görmüştü.

Virgil, Ogüst tarafından muavenet ve himaye görmüştü. Ziraat hayatının eyiliklerini anlatan *Géorgiqueler* namındaki eseri meşhurdur. Virgil, bu eserile imparatorun yaptığı ihyakâr hareketlere yardım etmek istemiştir. O devirde, edebiyat âleminde hizmet ve şöhretleri olan daha birçok kimseler yetişti. Bu devirde, Romada hukuk âlimleri de yetişmişti. Evelce yalnız devletin menfaatine istinat eden Roma hukuk telâkkisine yavaş yavaş insanî ve hakkaniyet esasları da girmeye başladı. Hukuk âlimleri, kanunları bu suretle tefsire başladılar. Ogüst bazı mütehassısları bu vazife için tayin etmişti. "*Kaoiton*„ — ki Ogüstün şahsî dostu idi — bunlardan biri idi ve kuvvetli bir hukuk âlimi idi.

Diğer ilimler ve hekimlik Romada ilerliyememişti. Hekimlerin hemen cümlesi Yunanlı idi. Fizik ve riyazıye gibi ilimlerle de en çok Yunanlılar iştigal ederdi.

Heykeltraşlık ve resim de ayni vaziyette idi. Romada birçok güzel heykeller rekzedilmişti. Fakat, yapanlar, Yunanlılar idi. Güzel eserlere karşı umumî bir incizap vardı. Birçok zenginler yunan eserlerinden mürekkep kolleksiyonlar yapardı.

3. OGÜSTTEN SORAKİ DEVİR

TİBER

Ogüstün ölümünden sora *Tiber* imparator oldu. İlk zamanlarda gayet demokrat ve mütevazı idi. Senatoya fevkalâde hürmet ederdi. Fakat

ahlâkını değiştirdi, zalim oldu. Çok kan döktü. Nihayet Tiber, Romada kendisini emniyette görmedi. Napoli karşısındaki *Kapri* adasına çekildi. Orada 78 yaşında iken öldü (M. S. 37).

KALİGULA (M. S. 37-41)

Tiberin ölümünden sora, yerine geçen *Kaligula*, bidayette umumî bir teveccüh ve muhabbet celbetti. Menfileri affetti. Mahkûmların hürriyetini iade etti. Fakat sora bir hastalığa yakalandı, aklî muvazenesini kaybetti. Birçok ahlâksızlıklar ve sefahet içinde, devlet hazinesini iflâs ettirdi. Birçok cinayetler yaptı. "Ne eyi olurdu, bütün roma halkının bir başı olsaydı, bir kılıç darbesile bu başı alsaydım„ sözü, hunharlığına bir delildir. Atlarından birini konsül yapmak istedi. Hemşiresine ülûhiyet sıfatı verdirtti. Nihayet, kendi zabitlerinden *Avéréas* ın hançerile öldürüldü.

KLOT

Bunun ölümünden sora Senato, idareyi eline almak istedi. Fakat, ordu müdahale etti. Kaligulanın amcası *Klot*u imparator ilân etti. Gayet zayıf ve beceriksiz bir adamdı. Askerler bunu Kaligulanın katlinde, bir halı altında saklanmış titrek bir halde bulmuşlar ve kolundan yakalıyarak imparator olduğunu tebliğ etmişlerdir. İnsanî fikirlerle idareye başladı. Yalnız, seciyesinin ve iradesinin zayıf olması, kendisini esirlerinin elinde oyuncak yaptı. Bunlar, zenginleşmek için her türlü cinayetleri yaparlardı. Ahlâksızlığı ve sefahetile meşhur karısı *Mesalina*nın ise yapmadığı cinayet ve rezalet kalmamıştı. Nihayet imparator bu kadını öldürttü. Klot, *Jermaniküs*ün kızı *Agripina* ile evlendi. Bunun *Neron* namında bir oğlu vardı. Yeni imparatoriçanın bütün maksadı bu oğlunu, üvey babasına halef yaptırmaktı. Birçok entrikalarla buna muvaffak oldu. Klot, sora asıl evlâdı aleyhine olan bu karardan nadim oldu. Bunun üzerine Agripina imparatoru zehirledi (M.S. 54). *Sen-Piyer*, bunun zamanında Romada yerleşmiştir.

NERON

Neron, imparator olduğu zaman 17 yaşında idi. Gayet adi bir tahsil görmüştü. İlk hocası bir dansör idi. İlk zamanlarda anasının idaresi altında ve bunun kendisine yardım etmiye memur ettiği filozof *Seneka* ve zabit *Bürrüs*ün nezaretinde beş sene devam eden imparatorluğu az çok memnuniyeti mucip oldu. İlk zaman-

larda bir mahkûmiyeti imza ederken, nefret ve korku duyardı. Fakat yavaş yavaş asıl seciyesi meydana çıkmıya başladı. Evvelâ üvey kardeşini öldürttü. Anasının salâhiyetlerine nihayet verdi. Mutlak bir zulüm ve salâhiyetle idareye başladı. Yaptırdığı yeni şatosu için lâzımgelen parayı bulmak üzere binlerce aileyi imha etti. Servetlerini gaspetti. Anasını ve karısını öldürttü. Sesi gayet çirkin olduğu halde tiyatrolarda, umumî halk muvacehesinde şarkılar söyler ve kendisini zorla alkışlatırdı. Yarışlara iştirak eder ve yere yuvarlanırdı. Fakat kimse gülmeye bile cesaret edemezdi. O esnada Romada hâdis olan bir yangını, hıristiyanların uğursuzluğuna atfetti. Binlerce hıristiyanı imha etti. Hıristiyanları reçine ile yağlar, ateş verirdi. Geceleri penceresinde, bunları aydınlık yapmak üzere diri diri yanarken koşturturdu.

Bu adi vahşetler, bilhassa eyaletlerde fena tesir yapıyordu. Goldeki ordunun kumandanı *Vindeks*, isyan işaretini verdi. İspanyayı idare eden *Galba* yı imparator ilân etti. Vindeks mağlûp oldu ve intihar etti. Bununla beraber Roma şehri, bu defa yeni imparatoru alkışlamıya ve beklemiye başladı.

Neron, korktu. Şehirden kaçarken boğazına bir mızrak saplıyarak kendisini öldürdü. Son sözleri şu idi: "Benim ile ne büyük bir san'atkâr kayboluyor!„ (M. S. 68).

Bununla beraber bu devirde haricî muvaffakıyetler oldu. Şarkta Partlar mağlûp edildi. Ermeni tacının Romalılara aidiyeti kabul ettirildi. İngiltere kıt'ası zaptedildi ve Britanya, Romanın otuzuncu vilâyeti oldu.

4. ORDULAR TARAFINDAN İNTİHAP OLUNAN İMPARATORLAR

M. S. 68 DE ROMA ORDULARI

İtalyanlardan mürekkep ordunun hizmeti, daha hafif olmakla beraber, fazla para alıyorlardı. Bu hal, vilâyet ordularını kıskandırıyordu. Başlıca 3 vilâyet ordusu vardı; Ren ırmağı üzerinde bir; Tunada bir ve bir de şarkta.

Ren ordusu en kuvvetlisidi. Keltlerden teşkil olunmuştu.

Şark ordusunda, bilhassa çok Türk vardı. Tuna ordusunun da çoğu Türklerdendi.

Neronun ölümünden sora imparator intihabına ordu müessir olmıya başladı. İspanya valisi Galba, Goldeki ordunun ısrarile hemen imparator olmuştu. Fakat Neronun dostlarından *Oton* bunun aleyhine bir isyan tertip etti. Birçok askerleri kandırdı. Galbayı öldürdüler. Oton, Senatoya kendisini cebren imparator kabul ettirdi. Bu defa *Germanya* daki ordu isyan etti. Kendi kumandanları *Vitelliyüs* ü imparator ilân ettiler. Vitelliyüsün orduları Gol kıt'asını ve Alpleri geçerek Romaya yürümeye başladı. Dissiplinden mahrum olan bu ordular, yolda geçtikleri bütün yerleri yağma ediyorlardı. Oton mağlûp oldu ve kendisini öldürdü. Vitelliyüs Romaya girdi. Birçok vahşetler ikaına başladı. Birçok rezaletler yaptı. Bu defa, şark ordusu isyan etti. Kendi kumandanı *Vespasiyen* i imparator ilân etti. Tuna ordusu da buna iltihak etti ve Roma üzerine yürüdü. Vitelliyüs korkarak saklandı. Bununla beraber taraftarları Roma sokaklarında kanlı muharebeler yaptılar. Nihayet Vitelliyüs taraftarları mağlûp oldu. Kendisi yakalandı ve öldürüldü.

5. *FLAVİLER SALTANATI*

VESPASİYEN Vespasiyene, *Flaviyüs* ve *Pasiyanüs* denirdi. Teşkil ettiği hanedana da *Flaviler* denirdi. Flavi Vespasiyen Sabinli idi; eyi bir asker ve idare adamı idi. Asayişi iade etti. Seleflerinin israfile harap olan hazineyi zengin yaptı, adaleti temin etti. Basit, mütevazı ve namuslu bir hayat yaşardı. Bunun zamanında Palestin ve Yahudiler tamamen Romanın hakimiyeti altına girdi.

TİTÜS Vespasiyen öldü (M.S. 79). Oğlu *Titüs* imoldu. Kendisi için beslenilen ilk endişeleri bertaraf etti. Eyi, temiz ve namuslu bir idare takip etti. Fakat az yaşadı.

Bu devirde Romanın mühim birçok mebanisi, heykelleri yangınlarla yandı. Veba hastalığı Romalıları mahvediyordu.

DOMİSİYEN Titüsten sora imparator olan kardeşi *Domisiyen*, gayet şeni bir zalimdi. Yapmadığı vahşet kalmamıştı. Nihayet bizzat sarayının içinde adamları tarafından öldürüldü. Merkezdeki bu şenaatlere rağ-

men Romanın namuskâr orduları, hudutlarda, memleketin müdafaasına ve itilâsına çalışırlardı. Meselâ *Agrikola* bu devirde idi ki bütün Britanya kıt'asının fethini temin etmişti.

6. ANTONENLER

Domisiyenin katlinden sora, bir asır kadar, (M. S. 96-192) Roma İmparatorluğunu idare eden 6 prens, *Antonen* ler namı altında tanınmıştır. Hakikatte, bunlardan son üçü bu namı taşımışlardır. (Bunların isimleri şunlardır: *Nerva, Trajan, Hadriyen, Antonen, Mark-Orel, Kommot.* Bu devirde imparator olmakta evlâtlık kaide olmuştu.

NERVA Domisiyenin ölümünden sora, Senato, kendi azasından *Nerva* yı imparator ilân etti. Bu, âlim bir adam idi. İki defa konsül olmuştu. İdare etmesini bilirdi. Senato ile beraber birtakım fenalıkları izaleye çalıştı. Fakat seciye ve irade itibarile zayıftı. Ölümünden üç ay evel devleti daha kuvvetli bir adama teslim etmek istedi.

Ordu rüesasından "*Trajan*„ ı evlâtlığa intihap etti.

TRAJAN Trajan askerdi. Şarkta on sene bulundu. Sora, pretör ve tribün konsül olmuştu. Selim akıllı, ahlâklı ve fikirli idi. Bu sayede Romayı sulhe ve refaha kavuşturdu. İmparator olup Romaya geldiği zaman yaya olarak şehre girdi. Çok demokrat idi. Maliyeyi ıslah etti. Tasarruf ettiği paraları umuru nafıaya tahsis ediyordu. Taşradaki valileri çok kontrol eder, devletin işleri üzerinde onlarla daima görüşürdü.

HARPLER Trajan, her şeyden evel askerdi. *Daclar* ve Partlar aleyhine iki mühim harp idare etti. Tuna şimalinde, Karpat dağlarının iki tarafında, Karadenize kadar olan sahada Türkler milâdın ilk asrında büyük bir devlet kurmuş bulunuyorlardı. Başbuğlarının adı, *Decebal* idi. Kendileri Daclar ve memleketleri de *Dacya* diye tanınmıştır. Daclar Domisiyeni mağlûp etmişler ve haraca bağlamışlardı. Kendilerine bir müddettenberi vadolunan para verilmediğinden Tunanın sağ sahiline akına başladılar.

Trajan, bunlar aleyhine sefer yaptı. Tuna üzerinde köprüler kurdu; ileri yollar açtı; Dacların istihkâmlarını birer

birer almaya mecbur oldu; nihayet, Dacların payitahtları olan *Sarmizegetusa* (Transilvanyada *Varhely*) ye kadar ilerledi. İşte bu tarihtedir ki, Dacyaya Roma muhacirleri yerleştirildi; bugünkü Romanyadaki Romenlerin esasını bunlar kurdu. (M. S. 105). Bu seferin hatırası olmak üzere Trajan sütunu rekzolundu. Bundan sora Partlar aleyhine harp açtı. Büyük İskenderi taklit etmek istedi.

Ermenistan ı itaati altına aldıktan sora, Partlara kendi memleketlerinde taarruz etti. Mezopotamyadan geçerek Susa kadar girdi. Donanmasını Acem körfezine soktu; fakat Partların isyanı üzerine, ricate mecbur oldu. Çok adam kaybetti, ordusunu Suriyede, Hadriyen kumandasında bıraktıktan sora, Sicilyaya geldi, orada öldü.

HADRİYEN

Trajandan sora Hadriyen imparator oldu. Ayni usulü idareyi takip etti. Hudutların ve dahilde sükûn ve asayişin mutlak bir surette temini, siyasetinin esasları idi. Bunda muvaffak oldu. Zamanında, Roma sükûnet, refah ve servete mazhar oldu. Bu imparator Romada oturmazdı. Vilâyetleri dolaşır, halkla temas ederdi. Herkesin işlerine bakardı. Vilâyetlerde birçok nafıa işleri yaptırmıştı *(Res. 135)*. *Edirne* yi (Hadriyanopolis) yaptıran budur.

SOFU ANTONEN VE HALEFLERİ

Bundan sora imparator olan *Sofu Antonen* sakin bir adamdı. Bilhassa hıristiyanlara yapılan tecavüzleri menetmekle ve esirlere fena muamele etmek usulünü kaldırmakla umumî bir muhabbet celbetmişti. Halefi filozof Mark-Orel de adilâne bir idare takip etti. Yalnız, hıristiyanlara karşı ağır kanunların tatbikine müsaade etti. Bundan sora gelen oğlu Kommot zalim bir adamdı. Şahsî kuvvetine çok mağrur idi. Bizzat gladiyatör oyunlarına iştirak ederdi. Arkadaşları olan gladiyatörler vasıtasile birçok cinayetler yapardı. Nihayet arkadaşları tarafından boğduruldu.

Antonenler denilen bu altı imparatorun—sonuncusu müstesna—devirleri, Roma İmparatorluğunun adalet, şevket ve refah devridir. Hep vilâyet halkından olan bu imparatorlar, vâsi olan nüfuz ve salâhiyetlerini suiistimal etmediler. Adaleti tatbik ettiler. Bunun içindir ki, devirlerine *Hür İmparatorluk* unvanı verildi.

7. İMPARATORLUK DEVRİNİN REJİMİ VE MEDENİYETİ

İDARE USULÜ İmparatorlar, mutlak bir salâhiyeti haizdi. Arzularını ve emirlerini bildiren yazılar, kanun kuvvetini haizdi. Ordunun başkumandanı idi. Harp ve sulh kararını o verirdi. Hazine emrinde idi. Doğrudan doğruya emrinde vilâyetler vardı. İdaresi Senatoya tâbi olan vilâyetleri de kontrol ederdi. Dine ve ayinlere hâkimdi. İdare, mutlak hükümdarlık idi. İmparator taç taşırdı. Ölümden sora Allah diye ilân edilirdi. Senato, zâhirde bütün bu kudret ve salâhiyetlere iştirak ederdi. Fakat hakikatte imparatorun müsaadesi olmadan hiçbir karar veremezdi. Terrör senatörleri tamamen yıldırmıştı. İmparatorlar daha ziyade, yanlarında itimat ettikleri adamlarla istişare ederlerdi. Hadriyen devrinde bu müşavirlerin teşkil ettikleri heyet birtakım şubelere ayrılırdı. Bugünkü nezaretler gibi. Bütün memurlar ve idare makinesi bunlara ve dolayısile İmparatora tâbi idi. Vilâyetler merkezden emir alırdı. Şu muhakkak ki imparatorluk devrinde, bütün imparatorluğun idaresi merkezleştirilmişti. Eski fütuhat devrinde Romalılar vergi vermezlerdi. Alınan ganimetler, ecnebi memleketlerinde musadere edilen servetler, masarifi umumiyeyi temine kâfi idi. Fakat, fütuhatın arkası kesilince vergileri ziyadeleştirmek mecburiyeti hasıl oldu. Emlâk, temettü vergileri kondu. Gümrük resmi alınmaya başlandı. Bu hasılat, ya Senatonun hazinesinde veyahut imparatorun hazinesinde toplanırdı. Maamafih, bilâhare yalnız ikincisi kalmıştı. Bütün bu devlet parasının sarfı, imparatorun elinde idi. Halk imparatorun sarfiyatile ve hazineyi tarzı istimalile hiç alâkadar olmuyordu. Para basmak hak ve imtiyazı imparatorun idi.

Roma hukuku, uzun bir müddet çok sert olan " On iki levha kanunu „ ndan mülhem idi. Hadriyen tarafından sora neşredilen kanunlar biraz tadil ve tahfif edildi. Bilhassa, babanın aile üzerindeki vâsi salâhiyeti biraz tahdit edildi.

Vatandaşlar arasında müsavat fikir ve telâkkisi gittikçe ilerliyordu. Kanuna biraz daha yumşaklık vermek için büyük hukuk âlimlerinin şerh ve tefsirleri muta oluyordu. Yüksek salâhiyet, imparatorun elinde idi. İmparator bu vazifeyi, ken-

di müşavir heyeti vasıtasile ve bir tahkikat heyeti vasıtasile yapardı. Af hakkı daima imparatorun olmuştur. Diğer adliye memurları, imparator namına vazife görürlerdi. İdam, nefiy ve tağrip, boğma, emlâkin musaderesi ağır cezalar idi. Son zamanlarda, bilhassa hıristiyanlara ve esirlere tatbik edilen, madenlerde hidematı şakka ve vahşi hayvanlara parçalatmak gibi cezalar da icat edilmişti. Bir zaman oldu ki mahkûmların biribirini gladiyatör oyunlarında öldürmesi veyahut vahşi hayvanlar tarafından parçalanmaları, halkın en büyük zevk ve temaşası olmuştu. Klot, bu tarzda 19,000 mahkûm öldürtmüştü.

Vilâyetler artık doğrudan doğruya imparatorluğun eczayi asliyesinden telâkki ediliyordu. Zaptedilmiş bir memleket halinden çıkmışlardı.

Vatandaşlık umumî olmuştu. O zamana kadar daima mümtaz bir mevkide kalan Romayı bile bir vilâyet halinde idare ederlerdi. Valiler eskisi gibi sık sık değiştirilmezdi. Merkezin daimî teftişi altında idiler. Vilâyetlerde ileri gelenlerden mürekkep ve müntehap meclisler vardı. Vali bunlarla istişare ederdi.

ROMA MEDENİYETİ Roma medeniyeti, bütün vilâyetlere nüfuz etmişti. Bütün vilâyet halkı artık vatandaş olmuştu. Fakat lâtinceyi öğrenmeleri kendilerinden talep ediliyordu. Lâtince her tarafta intişar etti. Bir zamanlar Romaya karşı şiddetli mukavemetler yapan İspanya, lâtin medeniyetinin bir yeri oldu.

ORDU VE HUDUTLAR İmparatorluk orduyu eyi tensik etmişti. Dahilî ve haricî emniyeti temin için hudutlarda birçok tahkimat yapmıştı. İmparatorluk zamanında ordunun hazarî mevcudu 400,000 ni tecavüz ediyordu.

Bu tarzda teessüs eden imparatorluk, iki asır Romalılara ve bütün dünyaya sulh temin etti. Bütün dünya roma muvazenesi altında devamlı bir sulha kavuşmuştu. Herkes Romayı hayırkâr olarak görmeğe başladı. Bu sulh ve emniyet, dahilî mücadelelerin nihayet bulması, umumî refah ve büyük bir iktisadî ve ticarî faaliyet meydana getirdi.

Halk her türlü siyasî faaliyetten vazgeçmişti. Mukadderatını imparatora tevdi etmişti. Bunların en zalimlerini bile

alkışlamıştı. Neronun ölümü umumî matemleri tevlit etmişti. Hariçten birçok yabancılar, bilhassa Yahudiler ve Yunanlılar kütleler halinde Romada ve imparatorluğun muhtelif yerlerinde yerleşmişlerdi. Azat edilen esirler ayrı bir sınıf olarak çoğalmıştı. Bunların içinde büyük iktidar mevkiine geçenler bile oldu. Sezarın ve Neronun müşavir heyetleri içinde birçok esirler vardı.

Aile eski esaslara istinat ediyordu. Çocuklar, küçük iken satılabilirdi. Azası nakıs veya cılız doğanlar öldürülürdü. Talâk vardı. Bekârlar vergi vermiye mecburdu.

İmparatorluk yollara çok ehemmiyet vermiştir. Memleketin her tarafında eyi yapılmış ve muhafaza edilmiş yollar vardı. Kanallar açılmış, köprüler yapılmıştır. Denizlerdeki emniyet, dünyanın her tarafından gelen ticaret cereyanlarının inkişafını temin ediyordu. Çin, Suriye, Hint, Afrika ve bütün Avrupa arasında gayet geniş ticaret münasebetleri başladı. Roma tacirleri Çinin ipeğini ve vazolarını İspanyanın kalaylarını taşırlardı. Roma, ihracat ta yapardı. Bilhassa Germanyaya çok şarap ve kumaş gönderirdi. Roma ticaret kafileleri Nil vadisile daima Afrika çöllerine kadar gitmişlerdi. Roma imparatorları bu vâsi ticareti teshil için birçok limanlar inşa etmişlerdir.

Büyük servet Roma halkını israfa, sefahete soktu. Herkes içmeye başladı. Dansözler ve kadınlar musiki dinliyerek sabaha kadar sarhoş oluyorlardı. Romalılar gayet güzel saraylar, köşkler yapmaya başladılar. Neronun inşa ettirdiği *"Altın Ev„* in tavanları müteharrik idi. Açıldığı zaman davetliler üzerine kokular ve çiçekler dökülürdü.

Halk bilhassa tiyatrolara, sirklere çok rağbet ederdi. Sirklerde gladiyatörlerin kanlı oyunları, yahut mahkûmların vahşi hayvanlar tarafından parçalanması gibi manzaralar halkın sürur ve alkışlarını celbederdi. İmparatorlar da bu oyunlara daima gelirlerdi. İçlerinde, bazıları bizzat oyunlara iştirak ederdi. Neron ve Kommot gibi.

Bütün bu ihtişam içinde edebiyat ve şiir Ogüst zamanındaki tekâmülün derecesini bulamamıştı. Bu devrin en mühim muharrirleri *Seneka* ile meşhur müverrih *Tasitüs* idi.

Bu devirde birçok heykeltraşlar yetişmiştir. Bunların en meşhuru *Zenador*dur. Yaptığı heykellerde zarafetten ziyade büyüklük vardır. Neron için yaptığı heykelin tulü 33 met-

re idi. Romalılar mimarlıkta çok muvaffak olmuşlardır *(Res. 136)*. Bu devir esnasında Romada yapılan asarın büyük mimarî kıymeti vardır.

Romalılar müspet ilimlere heves edemediler. Bir istidat ta göstermediler. Bu noktai nazardan, bu devirde de yetişmiş kıymetli âlimleri yoktu. Meşhur riyazî *Ptoleme* ve *Dr. Galiyen* bu devrin âlimleri idi. Romada otururlardı. Fakat Yunanlı idiler.

ROMA ŞEHİRLERİ ROMA VE POMPEİ Milâttan sora iki asır müddetçe Roma, imparatorluğun hakikî merkezi oldu. Civarile beraber iki milyon ahalisi vardı. Çok katlı yüksek evleri, muhteşem abideleri azametini gösteriyordu *(Res. 134)*. Sokakları dardı, ancak piyade olarak geçilebilirdi. Ahalinin büyük kısmı kiracı idiler. Bugün eski Romadan bazı abidelerin harabelerinden başka bir şey kalmadı. Fakat Pompei şehri *Vezüv* yanardağının feveranında (M.S. 79) kül yağmurları altına gömüldü. Şehir, bütün eserlerile, olduğu gibi kaldı. Roma evlerinin ve eserlerinin debdebesi orada görülür.

M. HIRİSTİYANLIK VE ROMA

Roma dini, merasimden ibaret idi. Ruhlar ve derunî hayat üzerinde müessir olmamıştı: Fütuhattan sora, bütün diğer milletlerin din ve ayinleri Romaya verilmişti. Bunlar memnu değildi. Bilhassa roma ve yunan ilâhları çok karışmıştı. Yunandaki “Zeüs„ Romada Jüpiter, “Afrodit„ Venüs olmuştu. Şark kavimlerinin din ve mabutları Romaya nüfuz etmişti. Bilhassa şark dinlerinin Mistisismi Romalıların hoşuna giderdi. İsis ve Serapis için Romada mabetler yapılmıştı. Acemlerin mabudu *Mitra*, Suriyelilerin mabudu *Adonis* Romada da mabut olmuştu. Bütün bu muhtelif dinler ruhlarda bir anarşi yapmıştı. Stoyiklerin felsefesinin kabul ettiği vahdet esası Romalılar üzerinde tesir yapmıya başladı. Münevverler ve ileri gelenler, bu felsefeye çok taraftar idiler. İtikat noktai nazarından ruhlardaki bu boşluk ve teşevvüşten hıristiyanlık çok istifade etti ve süratle nüfuz etti.

İSA *Isa*, Oktav devrinde *Nazarette* doğdu. Umumî hayatına 26 yaşında başladı. Ve ancak üç buçuk sene devam etti. Yahudiler bunu tevkif ettiler.

Mesih unvanı altında halkı iğfal ve tehyiç ettiği töhmetile mahkemeye sevkedildi. Yahudileri tatmin için bunu haça gerilmeğe mahkûm ettiler; mahkûm eden hâkimin adı *Pons-pilat* tır.

İsa, yahudi dininin mukaddes an'anelerini muhafaza etmekle beraber haricî ibadetlerini terkediyordu. Umumî olan bir Allaha itikadı emrediyordu. İsa, dinde, ibadetten ziyade ruhları yükseltmek ve birleştirmek gayesini esas tutmuştu. Zulüm, işkence, tehdit sefalet içinde inliyen Roma halkının aşağı tabakalarında İsa dininin hususiyeti çok müessir oldu.

APOTRLAR, KUDÜS VE ROMA

İsa, hayatında müritlerinden 12 kişiyi intihap etmiş ve onlara, noktai nazarlarını daha hususî öğretmişti. Bu adamlar İsanın sözlerini "*Eyi haber-İncil*„ i yaymağa memurdular; şehirleri ve köyleri dolaşıyorlardı. Bu memurlar, Kudüste, bir cemaat teşkil etmişlerdi. Bunlar, mukavemete tesadüf ettiler ve kovuldular. Bundan sora, Antakyada bir cemaat yaptılar. *Hıristiyan* (Chretien) ismi, ilk defa burada meydana çıktı; ondan sora da Kıbrıs adasında.

Bir yahudi *Sen - Pol* ismi altında İncilin en faal propagandacısı oldu. Bu adam, her türlü tehlikelere göğüs gererek, Anadoluyu, Yunanı dolaştı. Bunun faaliyeti sayesinde, Efes, Selânik ve Korent gibi büyük merkezlerde hıristiyanlık başladı. *Sen - Piyer* namını alan, bir *Apotr* da Romada ve İtalyada ayni vazifeyi yapıyordu. Milâdın daha 40 ıncı senelerine doğru hıristiyanlık dini Romada birçok taraftarlar buldu. Bu iki Apotr, Neron tarafından yapılan hıristiyan katliamlarında öldürülmüşlerdir.

İmparatorluk devrindeki kavimlerle olan münasebetin çoğalması, lâtin ve yunan lisanlarının cihanşümul olması, bu dinin çabuk intişarına sebep olan amillerdir. Müteaddit allahlara tapma, ruhlara hiçbir şey vermediği için nüfuzunu kaybediyordu. İlk propagandacılarının gayur, fedakâr ve cesur olmaları insan ruhlarını kuvvetle hıristiyanlığa doğru çekmiye muvaffak oldu.

Bununla beraber ilk zamanlarda bu dinin saiik ve naşirleri büyük müşkülât ve tehlikelere maruz kaldılar. Romalılar, bütün dinlere karşı müsamahakâr idiler. Fakat, hıristiyan dininin diğer hiçbir dini kabul etmemesi Roma rüesasını

kızdırıyordu. Hıristiyanların gizli yaptıkları içtimaları imparatorlar emniyeti muhil hareketler gibi telâkki etmeye başladılar. Hıristiyanların mabutlarının heykellerine günlük serpmekte itinaları umumî gayzı celbediyordu. Aleyhtarlar hıristiyanların insan eti yediklerini, içtimalarında birçok sefahetler yaptıklarını iddia ve bu suretle halkı büsbütün tehyiç ederlerdi.

İLK KİLİSE TEŞKİLÂTI

İlk hıristiyanların teşkilâtlanmak için, Romalılardan istifade ettikleri zannolunur. Hıristiyanların toplanma halleri ise bazı yahudi âdetlerinin tesiri altında olmuştur. Hıristiyanlar din meselelerini konuşmak, dinî kitaplar okumak, dua etmek için toplanırlardı. İşte bu toplanmalar ve karşılıklı yardım, uzak cemaatler arasındaki münasebetler, hasım muhitlerde yaşamaya mahkûm edilmiş bulunan yahudilerin âdetlerini andırır.

Fakat, başlangıcındanberi hıristiyan kiliselerinin kuruluşu başkadır. Kilise reisleri daimî değildi, lâyık olan bu vazifeyi yapardı.

Kâfi adette hıristiyan bulunmıya başlıyan her şehirde bir cemaat teşekkül etti; bunların toplandıkları yere kilise (Eglise) dendi. Muhtelif yerlerdeki kiliseler arasında irtibatlar tesis olundu.

En mühim kilise, Roma kilisesi oldu. İlk kiliseler yeraltı mezarları idi, bunlar yeraltında kazılmış birtakım galeriler idi, bunlara *katakomp* derlerdi.

Hıristiyanlar, ilk zamanlarda, çok feci zulümlere uğradılar; katliam edildiler, yakıldılar, vahşi hayvanlara parçalattırıldılar.

Bu siyaset aksi tesir yaptı: Her tarafta, hıristiyan cemaatleri çoğaldı.

Hıristiyanlık ilk iki asırda, nispeten meçhul kaldı; üçüncü asırda çok yayıldı.

Hıristiyanlığı resmen ilk tanıyan İmparator Konstantin olmuştur. *(Res. 132)*

1. III ÜNCÜ ASIRDA ROMA İMPARATORLUĞU

Son İmparator Kommot öldürüldükten sora, Roma karıştı, vaziyete hâkim olan hassa askerleri, *Pretoriyenler* idi; artık imparatoru bunlar nasp veya azle başladılar; en çok para

vereni intihap ediyorlar, vadettiği parayı vermiyenleri azlediyorlardı. Muhtelif mıntakalarda bulunan ordular, bu suretle tayin olunan imparatorları tanımadılar. Üç büyük ordu kendi kumandanlarını imparator ilân etti; bu ordular: Britanya, Suriye ve Tuna orduları idi; bu sonuncu ordu kumandanının adı *Septim Sever (Res. 133)* idi; en kuvvetli ordu bunun ordusu idi. Septim Sever en evel Romaya geldi ve imparator oldu.

AFRİKALI İMPARATORLAR

Aslı Afrikalı olan İmparator Septim Sever vilâyetlere ehemmiyet verir, Roma ve İtalyayı tamamen ihmal ederdi. Romalı senatörleri kovdu. Mısırdan ve Afrikadan senatörler getirtti. Septim Sever öldükten sora *Karakalla* ve *Geta* namındaki iki oğlu ordu tarafından ayni zamanda imparator ilân edildiler. Romaya gelir gelmez biribirine düşman kesildiler. Karakalla, kardeşini anasının kolları arasında hançerledi. Nihayet kendisi de şarkta bir asker tarafından hançerlendi.

SURİYELİ İMPARATORLAR

Ordu Septim Severin küçük yeğeni olan genç bir Suriyeliyi imparatorluk makamına getirdi. *Heliyogabal* yahut *Elagabal* denilen bu maskara, ekseriya kadın elbisesi giyer, daima kokular sürünürdü. Saraya her türlü ahlâksızlıkları ve rezaletleri soktu. Nihayet tahammülü kalmıyan muhafız askerler, bu adamı öldürdüler ve onun yeğeni olan *Aleksandr Sever* i yerine getirdiler. Bu da Suriyeli idi. Bu yeni prens ile saraya intizam ve ahlâk tekrar girdi. Fakat artık her tarafta inhilâl başlamıştı.

İmparator Germenlere karşı Rene gitmek üzere iken *Mayans* ta katlolundu.

ASKERÎ İĞTİŞAŞLAR

235 ten 268 e kadar 33 sene devam eden askerî iğtişaşlar devri yalnız askerler tarafından çıkarılmış olanlardan ibaret değildir. Romada ve bütün vilâyetlerde dahilî ihtilâf ve mücadeleler de çoktu. Aleksandr Severin ölümünden sora ren ordusu *Maksimin* namında bir zati imparator ilân etti. Bu adam, anası cihetinden *Alan* Türklerine mensuptur. Trakyalı bir çoban iken roma ordusunda jeneral olmuştu. Tarih, bunu dev gibi bir adam olarak tavsif eder. Bir yumrukta bir hayvanın dişlerini sökermiş. Maksimin Senatodan kendisini

ROMA İmparatorluğunun dörde bölünmesi

tanımalarını istemiye lüzum görmedi. Muhalefeti kırmak için birçok senatörler öldürttü ve mallarını, paralarını askerlerine dağıttı. Bu adam, Germenleri kendi memleketlerine kadar sürmiye muvaffak oldu. Diğer taraftan Afrika vilâyeti de isyan ederek kendi Valisi *Gordiyen* namında birini imparator ilân etti.

Maksimine çok kızmış olan Senato, bu adamı, hatta oğlunu imparator tanıdı. Afrikada dahilî bir muharebe başladı; Gordiyen I. ve oğlu Gordiyen II. daha orada iken mahvoldular.

İtalyayı istilâ etmiş olan Maksimin de kendi askerleri tarafından öldürüldü.

Gordiyenin küçük oğlu Gordiyen III. Senato ve hassa askerleri tarafından imparator tanındı. Bu adam, Rende ve şarkta muhtelif muvaffakıyetler kazandı. Fakat Perslerle olan bir muharebede öldü. Bundan sora *Arap Filip* namında biri imparator oldu. O da öldürüldü. Ondan sora *Deç* namı verilen biri imparator oldu. Bu da Tuna hududunda Gotlarla muharebede öldü. Deçin ölümünden sora açılan devir, roma tarihinin en karanlık devirlerinden biridir. İmparatorluk tahtına, biribirinden sora birtakım adamlar geçiyor, hepsi bir türlü ölüyor. Meselâ bunlardan *Valeriyen*, pers kıralına esir oluyor; Pers Kıralı *Sapor*, onun sırtına basarak atına biniyor ve sora öldürüyor. Vilâyetler isyan ediyorlar, kendi reislerini hükümdar tanıyorlar. Persler Antakyaya kadar geliyorlar. Suriyede ve Galyada müstakil devletler teşekkül ediyor. Roma İmparatorluk birliğinin kırılmıya ve parçalanmıya başladığı görülüyor.

İLLİRYALI İMPARATORLAR

Menşeleri İllirya veya ona muttasıl Tuna havalisi olan imparatorlarla vaziyet eyiliğe yüz tutuyor. Artık bu imparatorlar Romalı değildiler. Bu imparatorların meşhurları şunlardır: II inci *Klot* İlliryalıdır.

Probüs, *Oreliyen*, *Diyokletiyen* ve *Maksimiyen*; bunlar da Tunalıdır.

Klot II, çok ilerlemiş olan Germenleri ezdi ve *Niş* te (Naisüs) Gotları mağlûp etti. Kendisinden sora Oreliyen, imparatorluğun birliğini iadeye çalıştı. Suriyedeki *Palmir* Kırallığına taarruz etti. Hâkimesi *Zenobi* yi esir etti. Gol

itaate girdi. Roma etrafına bir sur çevrildi. Pers üzerine yürümiye hazırlandığı sırada katlolundu.

Probüs, askerleri tarafından öldürüldü. Nihayet Diyokletiyen imparatorluğa geçti.

DİYOKLETİYEN. DÖRTLÜ İDARE

Diyokletiyen, bir azatlının oğlu idi. Zeki ve müteşebbis idi. Biribirinden çok uzak olan hudutlarda ve memleketlerde asayiş ve intizamı, bir hükümdarın temin edemiyeceği kanaatinde idi, ayni zamanda birçok harislerin de ihtiras yollarını kapamayı muvafık görüyordu. Diyokletiyen dört imparatorlardan mürekkep bir idare tesisini düşündü *(Tetrarşi)*. İmparatorluğun idaresini, emniyet ettiği dört arkadaşına kısım kısım olarak verdi. Bunlardan birincisi, hemşerisi *Maksimiyen* idi. Diğer ikisi *Galer* ile *Konstans* oldu.

Galer Diyokletiyenin, Konstans ta Maksimiyenin muavini oldular. Diyokletiyen şarkı, Galer Trakya ve Tuna vilâyetlerini, Maksimiyen İtalya ve Afrikayı, Konstans İspanya, Galya ve Britanyayı üzerlerine aldılar *(Harita. 22)*.

Diyokletiyen, imparatorluğun birliğini muhafaza eden en yüksek salâhiyeti kendisinde muhafaza etti. Bu teşkilât, muvaffak oldu. Her tarafta hakimiyet tesis olundu. İmparatorluk yeniden sarsılmaz bir kuvvet halinde göründü. Diyokletiyen Galerin teşvikile hıristiyanlığı mahvetmiye kalkıştı. Şiddetli ve devamlı bir isyan başladı. Diyokletiyenin koyduğu bir kaideye göre, kendisi ve Maksimiyen, imparatorluklarının 20 inci senesinde çekilmiye mecbur idiler ve o sene gelince çekildiler (M. S. 305).

İmparatorluk, Konstans ile Galer arasında taksim edildi.

2. IV ÜNCÜ ASIRDA ROMA İMPARATORLUĞU

I İNCİ KONSTANTİN

IV üncü asrın başlıca vak'aları, hıristiyanlığın zaferi ve Bizansın Kostantaniye olmasıdır.

Konstans ve Galer, yalnız kaldıktan sora kendilerine Maksimin *Dayya* (Daia) ve *Sever*i birleştirdiler. Konstans bir sene sora Britanyada öldü.

Ordusu, oğlu Konstantini imparator ilân etti. Fakat Romada rakipleri çıktı, kabul etmediler. Konstantin, Roma üze-

rine yürüdü. Muhasımlarını mağlûp etti (M.S.312). Bu zaferde askerlerine hıristiyan dininin işaretlerini muhtevi nişanlar verdi. Maamafih kendisini resmen hıristiyan ilân etmedi. Fakat neşrettiği irade ile, hıristiyan ayininin alenen icrasına müsaade etti.

Konstantin, Romayı sevmezdi. Burada oturmak istemedi. Diğer taraftan o zaman imparatorluğu en çok tehdit edenler Tuna ırmağı şimalinde içtima etmişlerdi. Bunlara Roma uzaktı. Bunun üzerine şimdiki İstanbul şehrinin bulunduğu *Bizans* şehrini merkez ittihaz etti. Mevkiin güzelliği ve askerlik itibarile müdafaasının kolay olması, Konstantini bu karara sevketmişti. Bu şehri, tevsi ve imar etti.

JÜLİYEN

Konstantinin ölümünden sora evlâtları, yeğenleri arasında birçok kanlı mücadeleler oldu. Nihayet Germen tecavüzlerini defetmekle askerî büyük bir şöhret kazanan, fakat esasta filozof olan *Jüliyen* imparator oldu. Bu, hıristiyanlık dini aleyhinde idi, dinsizlik taraftarı idi. Fakat cebir istimal etmedi.

JÜLİYENİN HALEFLERİ

Jüliyenin haleflerinden *Teodos*, sadık bir hıristiyan idi. Bunun zamanında hıristiyanlık dini, yine kuvvet ve nüfuz peyda etti. Selefleri zamanında, *Vizigotlar*, ta Edirneye kadar ilerlemişlerdi. İstanbulu tehdit ediyorlardı. Teodos bunları geri attı. Sora da, onları, imparatorluğun muhtelif yerlerinde yerleştirdi. Bir zaman için, imparatorluğunun en sadık müdafileri haline getirdi.

Teodos, her tarafta muvaffak oldu, sükûnet ve intizamı tesis etti. Fakat, bu kadar büyük bir imparatorluğun bir kişi tarafından idaresi, mümkün olmıyacağına kani oldu ve ölümünden evel, imparatorluğu ikiye ayırdı. *Garp* İmparatorluğu ve *Şark* İmparatorluğu.

İki oğlundan *Honoriyüs*e Garp ve *Arkadyüs*e Şark İmparatorluğunu verdi. Garp İmparatorluğu, şu memleketleri ihtiva ediyordu: İtalya, İspanya, Galya, Britanya, Afrika, Garbî İllirya.

Şark İmparatorluğu da şu memleketleri ihtiva ediyordu: Yunan, Makedonya, Şarkî İllirya, Trakya, Asya ve Mısır eyaletleri.

Teodos, sağlığında, oğullarının imparatorluklarını ilân etti. M. Ş. 395 te öldü.

3. HIRİSTİYANLIĞIN ZAFERİ

Teodosun devrinden sora, hıristiyanlık, tamamen galip ve hâkim oldu. Artık devletin resmî dini olmuştu. III üncü asırda muazzam bir kilise teşkilâtı meydana çıkmıştı. Şehirlerdeki reisi ruhanilere *evek*, vilâyetlerdekine *metropoliten* veyahut *arşevek* denilirdi.

Apotrular tarafından tesis edilen büyük kiliselerin reislerine *patriyrak* (Antakya, Kudüs, İskenderiye kiliseleri gibi), imparatorluğun merkezi olan Romadaki en büyük reise *Senpiyer*, halefine *Papa* denildi. Hıristiyanlar, yavaş yavaş aralarındaki küçük ihtilâfların hallini kiliseye tevdie başladılar. İmparatorlar, bunu teşvik etti. Bu suretle, kilise kararları, hükûmet kuvvet ve vasıtasile kabili tenfiz ve icra bir hale geldi, nüfuzu arttı. Maamafih, zamanla, bu dinin salikleri arasında da ihtilâflar ve mücadeleler çıktı.

III üncü, IV üncü asırda bilhassa teslis ve İsanın ülûhiyeti hakkında ve V inci asırda, tabiat fevkinde olduğu hakkında münakaşalar açıldı. Bu münakaşalar, tehlikeli karışıklıklara sebep oldu. Bazıları, pers esaslarını da alarak bir nevi yeni din "*Ariyanism*„ telkin ediyorlardı. Bu mezhebi ortaya çıkaran, İskenderiye rahiplerinden *Ariyüs*, İsanın Allah olmadığını iddia etti. Bu meslek, süratle birçok taraftarlar buldu. Nihayet hıristiyan rüesası, *Iznik*te (Nicée) de büyük bir içtima yaptılar (M.S. 325). Ariyüsü mahkûm ettiler. Bütün eserlerinin yakılmasını emrettiler. Konstantin, bu içtimaa muzaheret etti. İskenderiye patriği *Sen - Atanas*, bilhassa bu yeni mezhebe karşı ilmî mücadelelerile iştihar etti.

İznik içtimaında, İsanın hakikî Allah olduğu ilân edildi. İstanbulda 381 de yapılan ikinci bir içtimada "*Sain - Esprit*„ mukaddes ruhun ülûhiyeti tarif olundu.

M.S. 451 de Kadıköyde yapılan bir içtimada, İsa, (Allah ve Adam) diye ilân olundu. Bu mücadeleler ve münakaşalar birçok kıymetli ve âlim kilise reisleri "*per*„ yetiştirdi. Sen - Jan, gibi perler, ilmî kıymetlerile, ahlâk ve hasletlerile, belâgatlerile, eserlerile bu dinin süratle intişarına ve nüfuz ve ehemmiyet kespetmesine saik olmuştur.

N. ROMA VE YABANCILAR

I. III ÜNCÜ ASRIN NİHAYETİNE KADAR

HUDUTLARDA YABANCILAR

Roma İmparatorluğunun Ogüst zamanında çizilmiş olan hudutları milâdî ikinci asrın nihayetine kadar ehemmiyetli bir surette değişmedi. III üncü asır başlangıcında bu geniş imparatorluk, Galya, İspanya ve Afrika eyaletlerini ve Önasyayı ihtiva ediyordu. Bütün bu mıntakalar tehdit altında kaldı.

Afrikada, hudutlar o kadar tehdit altında değildi. Suriye ve Arabistanda ahali müstakil aşiretler halinde idi. Başlıca tehlike şimalde, Ren ve Tuna hudutlarında idi.

Romalıların, barbar âlemi dedikleri, bu hudutlardaki kavimler idi.

TUNA VE REN ÖTESİNDEKİ IRKLAR

Kırımlıların İtalyayı istilâlarındanberi (M. E. 113 - 101) Romalılar, şimal hudutlarından endişeye düşmüşlerdi. Anlaşılmıştı ki, bu hudutların gerisinde çabuk çoğalan ve daima başka topraklar aramıya hazır kavimler yaşıyordu. Bu kavimler şunlardı:

1 — Germen ırkı; bunun iki kolu vardır. Töton, Got.

2 — Islav ırkı

3 — Türk ırkı.

Tötonlar, I inci asrın nihayetinde müteaddit, müstakil kabileler halinde görülürler. Bu kabileler, biribirine karışmış veya konfederasyon halinde birleşmiş olarak, III üncü asırda yeni birtakım isimlerle tekrar görünürler. Bu asırda, Renin sağ sahilinde Franklar; Ren, Elbe ırmaklarile Şimal Denizi arasında Saksonlar ve bunların komşuları, *Angıller* bulunur. Renin yukarı kısmı boyunca bir kavim yerleşmiş görünür ki, bu kavim, muhtelif *alaman* kavimlerinin menşei olmuştur.

Alamanlarla Franklar arasında *Burguntlular* bulunur. Onlardan sora şarka doğru, *Langobartlar* (Lombard) görülür.

Baltık Denizi sahilinde, *Herüller*e tesadüf olunur. Bütün bu saydığımız isimler, Germenlerin Töton kolundan çıkıyor.

Germen ırkının ikinci kolunu teşkil eden *Gotlar*, Baltık Denizinin adalarında ve yarımadalarında görünür; bunlara Tuna ve daha şarkta garp Gotları (Vizigot), şark Gotları (Oştrogot) namile tesadüf olunur.

Ostrogotlarla Vizigotlar arasında, *Gebitlerle* meşhur *Vandallar* sıralanır.

Islav ırkı, çok az tanınmıştır. Pek ehemmiyetsiz bir rol oynar. Şarktan garba olan istilâlarla alâkasız gibidir. Fakat Don ve Dinyeper ırmakları arasında görülen *Sarmatlar* ın istilâları, daima mevzuubahstir.

Sarmatlar, atları veya arabaları üzerinde yaşıyan ve *Alan* Türklerine mensup olan kabilelerdir.

İskitler, Alanlar, Hunlar, Macar (Magyar) ve Türkler de ayni ırktandılar.

Roma İmparatorluğunun inkırazını hazırlıyan hâdiselerde saydığımız bütün kavimlerin tesiri olmuştur. Fakat asıl tesir, bütün bu kavimler üzerine müessir ve hâkim olan Türklerindir.

Romalılar Hazar Denizinden, Tuna ve Rene kadar bütün Avrupanın şimalini içine alan geniş ülkelere *Germanya* derlerdi. Bu büyük mıntaka ikiye ayrılabilir: Hazar Denizinden Şimal Denizine kadar olan kısım, gayet geniş istepler, ormanlar, bataklıklardan terekküp ediyordu. Cenubugarbide bulunan diğer kısım; Karpat dağlarından Rene kadar uzayordu. Bu mıntaka, daha çok dağlıktı.

Germanyanın Tuna ve Ren taraflarında hudutları tesbit olunmuştu; fakat şarka doğru uzayan geniş ovaları, "*Kavimler Kapısı*„ ile şarktan gelen türk göçlerine ve muhacemelerine karşı tamamile açıktı; Kavimler Kapısı, Ural dağlarının son cenup eteklerile, Hazar Denizi arasıdır.

AVRUPA İÇİNDE MUHACERETLER

Avrupa içinde, muhaceretlerin sebepleri başında sayılmak lâzımgelen, Ortaasyadan gelen insan dalgalarının biribirini tazyikıdır.

Romada, zabitler ve askerler, Orta ve Şarkî Avrupadaki insanları çok eyi tanırlardı; çünkü onlarla muharebe etmişlerdi. Bu insanlar, Romada esir yahut gladiyatör, rehine olarak veya roma ordularında asker olarak ta bulunuyorlardı. Milâdî III üncü asrın ortasına kadar Roma, şimale karşı itimatla kendini müdafaa etti; fakat, bu tarihten itibaren vaziyet değişti. Avrupa sahnesinde yeni canlı insanlar, yeni hareket ve umumî faaliyetler vücuda getirdi.

Hudutları muhafaza etmesi behanesi altında Roma, yeni gelenlere haraç vermiye çoktan başlamıştı.

İmparatorlukta hakikati takdir eden kalmamıştı. Herkesin hatta, imparatorların dikkatlerini din kavgaları boğuyordu. Her tarafta, merkezin iktidarına hürmet lüzumu hissolunmuyordu. Artık bizzat Roma dahi tehdit ediliyordu. Milâdî IV üncü asırda Romanın en eyi jeneralleri Hunlardı. Meşhur *Aetiyüs* bir Hundu. Bunlar, ekseriya kendi isimlerini taşırlardı.

Stilikon, ki Teodosun oğulları zamanında imparatorluğun son siperi olmuştur, bir Vandal idi.

IV üncü asırda artık Roma İmparatorluğunun içinde büyük Türk Hun İmparatorluğunun temelleri kurulmuştu.

2. M. V İNCİ ASIR

GARBÎ ROMA İMPARATORLUĞUNUN İNKIRAZI

M. V İNCI ASIRDA GARBİ ROMA İMPARATORLUĞU

Yukarda bahsettiğimiz gibi Teodos Roma İmparatorluğunu iki oğlu arasında taksim etmişti. 18 yaşında olan Arkadiyüs şarkı, on bir yaşında olan Honoriyüs garbı almıştı (M. S. 395).

Garp ve şark imparatorluklarını biribirine bağlıyan bağlar hakikî olmaktan ziyade zahirî idi.

Şarkî Roma İmparatorluğu, Osmanlı Türklerinin gelecekleri güne kadar (M. S. 1453) yerinde durabilecektir. Fakat, Garbî Roma İmparatorluğu Teodosun vefatından seksen sene sora yıkılacaktır (M. S. 476). Son Garp İmparatorluğu İmparatorları Honoriyüs (M. 395-423) *Valantiniyen* III. (M. S. 425-455) ve bunların karanlık halefleri, hadiselerin cereyanında hiçbir tesir yapmamış gibidirler. Birinci sırada bulunan şahsiyetler hem devlet adamı, hem de askerî reisler olan jenerallerdir. Bunların bellibaşlıları Honoriyüs zamanında *Stilikon* ve Valantiniyen III. zamanında Aetiyüstür. Fakat, bunlar da muvaffakıyetleri yüzünden hasetlerini celbettikleri efendileri tarafından kurban edildiler.

V inci asırda Romanın akıbetini çizen şahsiyetler : Vizigotlardan *Alarik*, Vandallar'dan *Genserik*, ve Türklerden bilhassa *Attilâ* dır.

ALARİK İTALYAYA GELİYOR

Tuna ırmağı boyunca yerleşmiş olan Vizigotlar, çoktanberi Roma İmparatorluğunun hizmetine girmişlerdi. Onlara, senevî bir miktar para veriliyordu, ki bu hakikî bir haraçtan başka bir şey değildi. Arkadiyüs, mükellefiyetten kurtulmak istediğinden Vizigotlar Makedonya, Tesalyaya ve Yunana kadar girdiler. Başlarında Alarik namında genç bir reis bulunuyordu. Alarik, *Balt Kıral* ailesinden idi. Baltık ismi buradan geliyor.

Alarik, Peloponez içlerine kadar bütün şehirleri yağma ve tahrip ettikten sora Stilikon tarafından durduruldu; fakat (M. S.402) de tekrar daha kuvvetli bir ordunun başında olduğu halde, Alpları geçerek İtalyaya girdi; ve İmparator *Honoriyüs* ü *Milan*ı terkederek *Raven* e gitmeğe mecbur etti. Yine Stilikon Vizigotları mağlûp ederek bir defa daha vaziyeti kurtardı.

ALARİK ROMAYI ZAPTEDİYOR

Alarik, İlliryaya dönmeye mecbur oldu. Oradan Stilikonla müzakereye girişti. Bu esnada Honoriyüsün sarayı mensupları Stilikonu, hıyanetle itham ederek mükâlemeyi bozdular. Stilikon, imparatorun emrile idam olundu (M. S. 408).

Alarik, tekrar İtalyaya girdi ve Roma üzerine yürüdü. Ōreliyen tarafından yapılmış olan surlar, Alarik ordusunu yıldırdı; bu defalık bir tazminat almakla iktifa olundu. Fakat Honoriyüs, Alarikle musalâha etmemekte inat ettiğinden Alarik, Romaya yaklaştı; şehre girdi. Vizigotlar, Roma âleminin eski payitahtlarında yığılmış olan servetlerini aldılar (M. S. 410).

Bundan sora Alarik, cenuba doğru yürüyüşüne devam etti; Afrikaya geçmek niyetinde olduğu zannolunur; fakat, birkaç ay sora da öldü.

GENESERİK

Afrika valisi Vandalları vilâyetine celbetmişti. Vandalların başında bulunan Genserik namında biri, orada hâkim oldu. Kartaca, yeni bir kırallığın payitahtı yapıldı. Genserik, oradan imparatorluk işlerine karışıyor, donanması İtalyayı tehdit ediyordu; hatta İtalyaya çıktı ve Romayı yağma etti (M.S. 455).

ATTİLÂ VE HUN TÜRKLERİ

V inci asırda birçok sergüzeştçiler, birtakım kuvvetlerin başında olarak Roma İmparatorluğunun bir başından öbür başına kadar dolaştıkları sıralarda, yeni bir istilâ, diğer bütün istilâlardan

daha müthiş bir hatıra bıraktı. IV üncü asırda Asyadan gelen Hunlar, Don ırmağı kıyılarında yerleşmişlerdi; az zamanda Gotları sürerek Tunaya kadar geldiler. Bunların imparatorlukla ilk temasları muslihane oldu. Maamafih, Roma Şark İmparatoru Teodos II. kendilerine haraç veriyordu. M. S. 437 de, Attilâ, hun imparatoru oldu. Bütün Germanya, Hun İmparatorluğunun hakimiyeti altında idi. Attilâ, babasının sağlığında Romada bulunuyordu. Romalıları içinden tanımıştı. Kendisini çok korkunç tanıtırlar, bununla beraber mutedil, akıllı, müdebbir olduğunu da tasdik ederler. Tebaası tarafından çok sevilirdi; emri altında yalnız Hunları değil *Ostrogotlar*, *Herüller*, *Gebitler* gibi bütün seferlerinde kendisini takip eden diğer bütün germen kavimlerini, etrafında toplamasını bildi. Payitahtı Macaristanda bugünkü Takai şehri yakininde bulunuyordu. Attilânın yaptığı seferler asla yağma ve tahrip hevesile değildi. Attilâda, o devre mahsus canlı bir fatih arzusu hâkimdi.

Attilâ, evvelâ şarka teveccüh etti; pers hudutlarına kadar hakimiyetini temin etti; sora Trakya ve Makedonyayı istilâ etti (M. S. 441). Ve şarkî Roma İmparatoru Teodos II. yi senevî büyük bir para vermiye mecbur etti. Attilâ, bütün Avrupaya hâkim bir vaziyet aldı; maksadı Atlas Denizine kadar olan bütün Avrupayı fethetmekti. 700,000 kişilik bir süvari ordusu ile Ren ırmağını geçti. Attilâ, *Orlean* üzerine yürüdü; *Paris* i sağında bıraktı. Orleanı zaptetti. Şehre dahil olan askerleri orada mebzulen buldukları şarapları içmeye koyularak sarhoş oldular. Bir taraftan da yağmaya daldılar Müttefiklerile birleşmiş olan Aetiyüs, bu vaziyetten istifade ederek hücum etti. Attilâ, askerlerini *Şalon* civarında toplamaktan başka bir çare bulamadı. Orada toplandı. Aetiyüs kuvvetleri de geldi. Karşı karşıya vaziyet alındı. İki üç gün devam eden meydan muharebesi esnasında Attilâ bizzat kuvvetlerinin başında olarak birçok şedit ve kanlı taarruz ve hücumlar yaptı. Aetiyüs orduları Şalon ovasına hâkim dağlar üzerinde yerleşmiş ve tahkimat ta yapmıştı. Attilâ kuvvetleri çok zayiat verdi. Taarruzu bıraktı. Düşman taarruzunu bekledi. Verdiği emir: “Düşmana mağlûp olunduğu takdirde herşey yakılacak, bire kadar ölünecek, düşman tarafından öldürülmiyen kadınlar, kendi kendilerini öldürecekler, teslim olmıyacaklar.„ Sabaha kadar tertibatla meşgul olundu. Sabah

oldu. Fakat, düşman taarruza cesaret edemiyordu. Aetiyüsün müttefik orduları, Attilânın taarruz etmemesini kâfi ve muvaffakıyet addettiler. Bu durgunluk, aralarında neticesi neye varacağı belli olmıyan birtakım hissiyat tevlit etti.

Aetiyüs, bunların vaziyetinden şüphelendi. Birer suretle kuvvetlerini alıp memleketlerine gitmelerini temin etti.

Attilâya gelince, o, bu muharebeden bir netice almak imkânı olmadığına kani oldu, ve tekrar hazırlanmak üzere çekildi (M. S. 451).

Attilâ bir sene sora tekrar müthiş bir ordu ile İtalyaya girdi. Bu defa Aetiyüs, Attilânın karşısına çıkmıya cesaret edemedi. Attilâ, Şimalî İtalyayı zaptettikten sora ordusunda hastalık çıktı.

Bu sırada idi ki Germenlerden olan tebaasının da isyanı anlaşıldı. Dehşet içinde kalmış olan Roma, Attilâya yalvarmaktan başka bir çare düşünemiyordu. Valantiniyen III. Papa *Leonu* ricacı gönderdi. Attilâ tek başına papa heyetile kısa bir mükâlemeden sora ordusuna avdet emri verdi. Bu mükâlemenin ne olduğu malûm olamamıştır. Valantiniyen III. kendi elile Aetiyüsü öldürdü (M. S. 454).

Bir sene sora da Valantiniyeni katlettiler.

Garbî Roma İmparatorluğunda Teodosun son hafidi bu oldu. Bundan sora İtalyayı, Vizigotlardan *Teodorik* in gelip yeni bir kırallık teşkil ettiği tarihe kadar germen ve hun reisleri idare etti (M. S. 476 - 493). Attilânın eski kâtiplerinden, *Orest* altı yaşındaki oğlu *Romülüs* ü imparator ilân etti. Romülüs *Ogüstül* (Küçük Ogüst) lâkabını da almıştı. Umumî anarşi içinde Vizigotlar, hakimiyetlerini Galya ve Vandal memleketlerinde genişletiyorlar; Sicilya, İtalya ve Yunana kadar akınlar yapıyorlardı. Vizigotların kendilerine kıral intihap ettikleri *Odoakır*, Romülüsü hal'etti; imparatorluk alâmetlerini Konstantiniyeye gönderdi.

KRONOLOJİ CETVELİ

BAŞLICA MÜHİM HADİSELERİN VUKUU TARİHLERİ

M. E.

40 - 80 milyon sene	İlk hayatın başlangıcı.
4 - 40 milyon sene	İlk memeli hayvanların zuhûru.
50 bin sene	İnsanların aletler yapmağa başlamaları.
20 bin sene	Anayurttan muhaceretlerin başlaması.
12 bin sene	Anayurtta Yontmataş Devrinin sonu.
9000.	Anayuratta medenî hayatın başlaması.
7000.	Avrupada Yontmataş Devrinin sonu.
7000.	**Türklerin Şimalî Çine ilk girişleri.**
5000.	**Asyadan gelen beyaz insanların Mısıra yerleşmesi.**
5000.	**Sumer medeniyetinin inkişafı.**
5000 - 3315.	Mısırda kıral - Allahlar devri.
5000 - 4000.	**Türklerin Çinde Kansu vilâyetine yerleşmeleri.**
4000.	**Anadoluda Eti medeniyetinin başlaması.**
3500.	IV. sülâle zamanında üç büyük ehramın inşası.
3000.	**Akdeniz medeniyetinin başlaması.**
3000.	Adalar havzasında ve bütün şarkta kavimler hareketi.
3000.	Trakların Turova şehrini ilk defa tesis etmeleri ve orada hükûmet kurmaları.
3000.	Çinde Beş İmparatorlar Devri.
3000.	Brakisefal kavimlerin Akdeniz adalarını kaplamaları.
2850.	Sargon'un Kalde'de imparatorluk kurması.
2800.	Fenikelilerin Ortaasyadan gelmesi.
2648 - 2623.	Sumerlerin isyanı ve Sargon hanedanının yerine geçmeleri.
2500.	Mısır İmparatorluğu hudutlarının Sina Yarımadasına ve Habeşistan dağlarına kadar genişlemesi.

M. E.

2500.	Küçük Asur hükûmetlerinin kurulması.
2500.	Türklerin Aras boyuna uzanmaları.
2300.	Elamlılar fütuhatının genişlemesi.
2202.	Çinde üç sülâle devri.
2088.	Hamurabi.
2000.	Avrupada bakır devrinin başlangıcı.
2000.	Zincirli Sarayının yapılması.
1925.	Babilin Etiler tarafından zaptı.
1900.	Hamurabi Kanunlarının tedvini.
1800.	İtalyada Küçükasya medeniyetinin tesiri altında Tunç Devrinin başlaması.
1788.	Mısırda 13 üncü sülâlenin başlaması.
1700.	Giritte medeniyetin en parlak zamanı.
1680 - 1580.	Mısırda İkesusların hakimiyeti.
1600.	Balkanlardan Epir ve Pent yolu ile birtakım kabilelerin Yunan içerilerine sokulmaları.
1550.	Frikyalıların Küçükasyayı tamamen işgalleri.
1500.	Mısırda Üçüncü Tutmes.
1500.	Şarktan Alpları geçerek gelen ilk İtalyanların İtalyada yerleşmeleri.
1500.	Hindin şimalden gelen Türkler tarafından istilâsı.
1500 - 1200.	Saydanın ikbal ve refah zamanı. Kıbrısta, Giritte, Rodosta ve diğer adalarda Fenikelilerin müstemleke kurmaları.
1400.	Giridin Akalar tarafından zaptı.
1400.	Beniisrailin Mısırdan kaçışı.
1320.	Babilonyanın Asur Kırallığına ilhakı.
1300.	Yahudilerin Kenaneline yerleşmeleri.
1300.	İkinci Ramses.
1300.	Asur Kıralı I inci Salmanasar.
	Tefevvukun Babilden Asura geçmesi ve her iki memleketin bir idare altında birleşmesi.
1295.	Etilerle Mısırlılar arasında Kadeş muharebesi.
1270.	Etilerle Mısırlılar arasında ittifak muahedesi.
1300 - 1200.	Mısırın Türka ve Türsenler tarafından istilâsı.
1300.	Tyrsenlerin İtalyaya gidişi.
1200.	Torların Yunanı, Giridi ve diğer adaları istilâsı.
1200.	Eti İmparatorluğunun ortadan kalkması ve Hatusas şehrinin yağma edilmesi.

M. E.

1200 - 1000. İlk amelî alfabenin Fenikeliler tarafından vücuda getirilmesi.

1200. Asur ordularının İranı istilâsı.

1193. Palesatilerin Palestinde yerleşmeleri.

1100. Torlar tarafından Lakonyanın zaptı ve Akaların itaat altına alınması.

1100. Lidyanın Heraklitler tarafından idaresi.

1000. İtalyada Demir Devrinin başlaması.

1000. Sabinlerin ve Ombrilerin İtalyaya gelmesi.

1000. İbranilerin Kudüsü payitaht yaparak kırallık kurmaları.

1000 - 900. Etrüsk medeniyetinin İtalyaya girmesi ve İtalyada tarihî devrin başlaması.

925. Mısırllar tarafından Yahudanın tehdit ve Kudüsün yağma edilmesi.

850. Üçüncü Salmanasar tarafından Suriyenin fethi.

837. Salmanasarın Metler üzerine seferi.

800. Kartacanın kurulması.

800. İyon medeniyetinin başlangıcı.

800. Ege Denizi şark ve şimaline giden muhacirler tarafından Akdeniz ve Karadeniz sahillerinde müstemlekelr tesisi.

800 - 700 Ispartalıların Mesanya kıt'asını almaları.

800 - 700 Turşaların İtalyaya, Sartlıların Sardenyaya muhaceretleri.

788. Arbakın Asurlulara isyanı ve Ninovayı muvakkaten işgali.

776. İlk Olimpiyat oyunları.

753. Romanın bina edilmesi (?).

745. Tiglat-Palasar III. ün Babili zaptı ve yeni Babil İmparatorluğunu kurması.

735. Yunanlıların Sicilyada ilk müstemlekeyi tesisleri.

708. Medyanın teşekkülü.

700. Lidyalılar tarafından ilk sikkenin basılması.

672. Asurlular tarafından Mısırın istilâsı.

660. Gigesin Kimrileri mağlûp etmesi.

625. Asurun Metler tarafından istilâsı ve Ninovanın muhasarası.

607. Kiyaksarın İskitlerle muharebesi.

M. E.

606. Met ve Babil ordularının Ninovayı zaptetmeleri ve Keldanî İmparatorluğunun tesisi.
604. Marsilyanın Foçalılar tarafından tesisi.
600. Kızıldenizden kalkan Fenikelilerin üç senede Afrikayı dolaşmaları.
600 - 500. Buda ve caina dinlerinin doğuşu.
586. Babil Hükümdarı Nabukodonosorun Yahudileri esir ederek Babile götürmesi.
551. Kurusun Met Kıralı olması.
551. Konfiçyüsün doğması.
546. Krezüs ve Kurus arasında muharebe. Sartın zaptı. Lidyanın Pers İmparatorluğuna ilhakı.
538. Kurusun Babili zaptı.
530. Aristoden tarafından Etrüsklerin mağlûp ve tardedilmesi.
529. Kurusun vefatı.
525. Kambis tarafından Mısırın zaptı.
517 - 509. Daryüs tarafından İndüs vadisinin zaptı.
515. Daryüsün Karadeniz şimaline İskitler üzerine akını.
509. Romada Etrüsk hakimiyetinin sonu.
508. Daryüsün Avrupayı geçerek İskitler üzerine sefer yapması ve Pers İmparatorluğunun hudutlarının en çok genişlemesi.
508. Klisten tarafından Solon Kanunlarının tadili ve demokratik bir hükûmetin kurulması.
500 - 549. Yunanlıların Daryüse karşı isyanı.
Saydanın Palestinliler tarafından zabıt ve tahribi.
Galya kıt'asının Keltler tarafından istilâsı.
499. Pleplerin toplanmalarının resmî meclis olarak kabulü.
493. Yunanlıların Sarta tecavüzleri.
490. Maraton muharebesi.
480. Termopil ve Salamin muharebeleri.
479. Plate muharebesi ve Perslerin Yunandan tardı.
466. Perikles devri.
445. Romada Patricyenlerle Plepler arasında izdivaca müsaade eden bir kanunun kabulü.
431. Peleponez harplerinin başlaması.
421. Nikyas sulhu.

M. E.

401. Onbinlerin kaçışı.
390. Gollülerin Brennin idaresinde Roma üstüne yürümeleri.
380. Kartacalıların Sicilya sahillerindeki müstemlekelerini tevsi etmeleri.
359. Filipin Makedonya kıralı olması.
338. İkinci mukaddes harp. Şerone.
336. **Büyük İskenderin kıral olması.**
335. Yunanistanın zaptı.
334. Metlerle muharebe, Anadoluda granik harbi.
333. İsos Muharebesi.
332. İskenderin Mısırı zaptı.
331. Erbil muzafferiyeti.
330. İskenderin Pers İmparatorluğunu zaptı.
327. İskenderin Hint seferi.
323. İskenderin Babilde vefatı.
323. Ptoleme tarafından Mısır Kırallığının kurulması.
321. Magadha devletinin Morya sülâlesine geçmesi.
306. Selefküs devletinin kurulması.
301. İskender İmparatorluğunun parçalanması. İpsos.
287. Tribün kararlarının senato tasdikinden istisnası.
281. Pirüsün İtalyayı istilâsı.
279. Roma ile Kartaca arasında Pirus aleyhine ittifak misakı akti.
276. Anadoluda Galat Kırallığının kurulması.
264. Birinci Pön muharebesi.
257. Plepler meclisinin Senato gibi kanun vazetmek hakkını alması.
249. Çinde imparatorluk devri (Tisin sülâlesi).
241. Birinci Pön harbinin sonu.
219. İkinci Pön harbi. Anibalin Sagontu zaptı ve Alpleri geçmesi.
216. Romalıların Konsül Pol Emilin kumandasında Anibale karşı bir ordu çıkarmaları. Kan muharebesi.
210. Sicilyanın Romalılar tarafından kâmilen zaptı.
209. Metenin imparatorluk tahtına geçmesi.
209. Hun İmparatorluğu ordularının Çin seddini aşmaları ve Çin dahilinde isyanlar çıkması.
207. Hasdrubalin mağlûp ve maktul olması, Anibalin firarı.

M. E.

204. Sipyonun ordusu ile Afrika sahiline çıkışı.
202. Çinde Han sülâlesi devrinin başlaması.
201. Kartaca ile ağır şartlarla sulh muahedesi akti. İkinci Pön harbinin sonu.
199. Çin İmparatorluğunun Hunların tabiiyetine girmesi.
192. Suriye Kıralı Antiyoküs ile Romalılar arasında harp. Termopilde Antiyoküsün mağlûp olması.
186. Anibalin Antiyaküs tarafından kovulması ve Prünasa ilticası.
183. Anibalin intiharı.
170. Grek prenslerinin Pencabı işgalleri.
170. Yueçi Türklerinin garba hicretleri.
168. Antigonitlerin ortadan kalkması.
163. Türklerin Soğttaki grek hakimiyetine nihayet vermeleri.
155. Grek prenslerinin Ganj vadisine kadar ilerlemeleri.
151. Üçüncü Pön harbi.
146. Sipyon tarafından Kartacanın zabıt ve tahribi.
146. Makedonyanın bir Roma vilâyeti haline gelmesi.
125. Yueçilerin Baktriyandan Sakaları çıkarmaları.
107. Mariyüsün konsül intihabı.
102. Mariyüs tarafından Aix civarında Tötonların mağlûp edilmesi.
101. Mariyüsün Kırımlıları mağlûp etmesi.
89. Bütün İtalyanların Roma vatandaşı hakkını almaları.
87. Maryüs ile Silla arasında dahilî muharebeler.
83. Sillanın Brendiziye çıkması.
82. Sillanın diktatörlüğü.
81. Mısırın Romalılar eline geçmesi.
80. Pompe ve Krasüsün konsül olması.
79. Sillanın diktatörlükten feragati ve vefatı.
75. Sakaların Pencaptaki grek prenslerine taarruzları.
73. İspartaküs isyanı.
70. Silla Kanunlarının lâğvi.
70. Palestinin Romalılar eline geçmesi. Yahudilerin Romalılara isyanı ve katliamı.
58. Gol memleketlerinin Sezar tarafından zaptı.
56. Sezarın Germenler üzerine seferi.
51. Versengetoriksin Sezara teslim olması.

M. E.

50. Kuşhan sülâlesinin Gandara ve Pencabı Sakalardan alması.
49. Sezar ile Pompe arasında dahilî harp.
48. Hun İmparatorluğunun Şimalî ve Cenubî Hun Devletlerine ayrılması.
44. Sezarın öldürülmesi.
31. Aksiyom muharebesi.
27. Bütün Yunanın Akaeli unvanile bir Roma vilâyeti olması. Ogüstün imparator unvanını alması.

M. S.

14. Ogüstün vefatı.
54. Neronun imparator olması. Sen Piyerin Romaya yerleşmesi.
68. Neronun ölümü.
79. Pompei şehrinin Vezüv indifaında küller altında kalması.
93. Şimalî Hun Devletinin yıkılması.
100. Yueçiler tarafından Ganj vadisinin zaptı.
105. Daçyaya Roma muhacirleri yerleştirilmesi.
216. Cenubî Hun Devletinin nihayeti.
270. Topaların Şansi şimalinde yerleşmeleri.
304. Hunların Şansi, Şensi, Peçili ve Honan eyaletlerinde hükûmet kurmaları.
305. İmparatorluğun Konstans ile Galer arasında taksimi.
306. Konstantinin imparator olması.
318. Gupta Devletinin teessüsü.
325. İznikte hıristiyan ulemasının büyük içtimaı.
326. Konstantin tarafından İstanbul (Kostantaniye) şehrinin tesisi.
336. Topaların bütün Şansi ve Peçiliyi zaptları.
337. Konstantinin hıristiyanlığı kabulü ve vefatı.
395. Roma İmparatorluğunun Arkadyüs ve Honoryüs arasında ikiye taksimi.
402. Alarikin İtalyaya gelmesi.
410. Romanın Alarik tarafından zaptı.
425. Kuşhanların Gandaraya çekilmeleri.

M. S.

437. Attilânın Hun imparatoru olması.
441. Attilânın Trakya ve Makedonyayı istilâsı.
448. Topaların Turfan, Karaşar, Kuça, Kaşgar kıralları üzerinde hakimiyet tesis etmeleri.
453. Attilânın vefatı.
455. Geneserikin İtalyaya çıkıp Vandalların Romayı yağma etmesi.
476. Garbî Roma İmparatorluğunun sonu.
581. Topaların Çindeki hakimiyetlerinin sonu.

Not:

Kitabın metninde 273 üncü sahifede Gollülerin Brenn'in kumandasında Roma üzerine yürümelerinin tarihi yanlışlıkla (M. E. 930) ve 281 inci sahifede birinci Pön harbinin başlangıç tarihi (M. E. 274) olarak basılmıştır. Talebeye, birincisinin (390) ve ikincisinin (264) olarak tashih ettirilmesi rica olunur.

İNDEKS

B

E

F

G

I

N

R

Ş

T

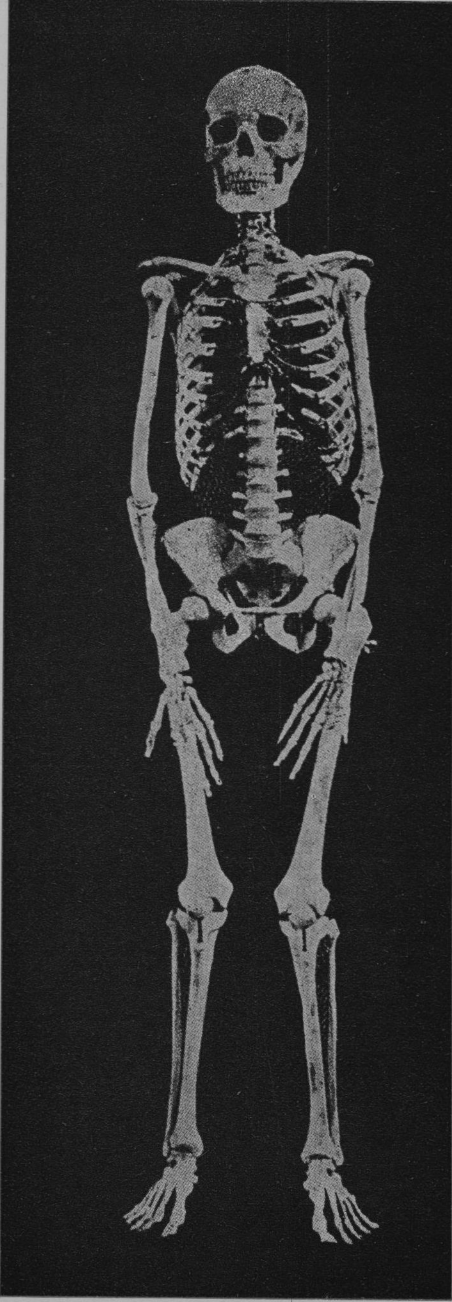
U

Ü

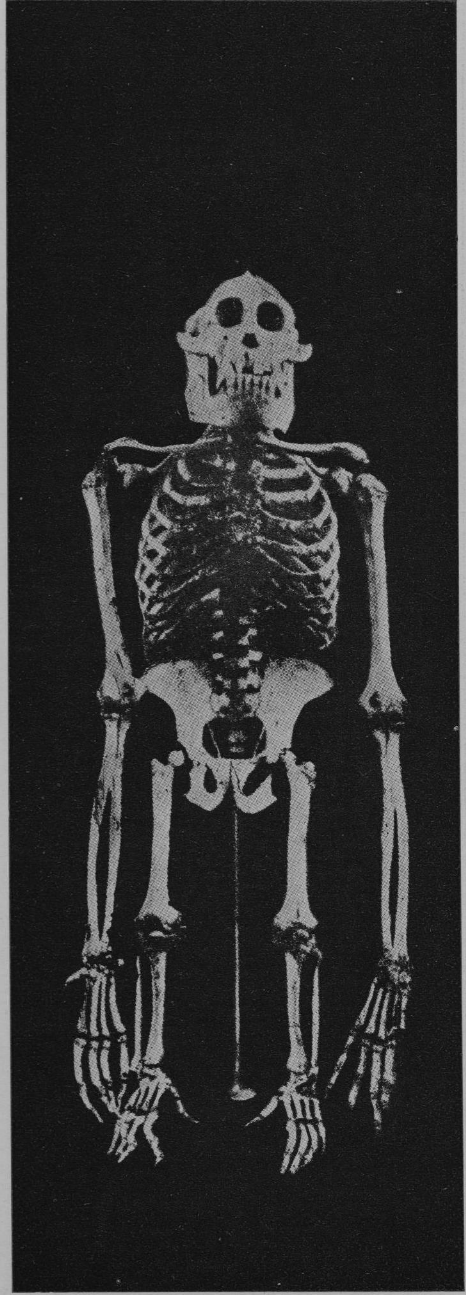
V

Y

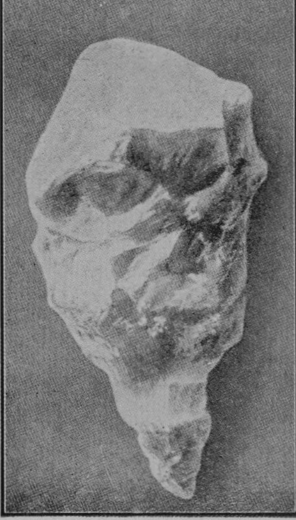
Z

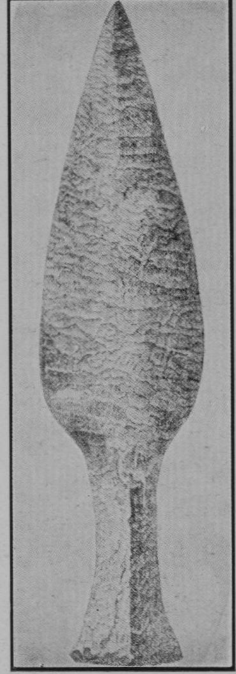
1. İnsan iskeleti.

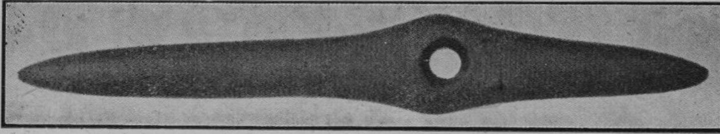
2. Goril iskeleti.

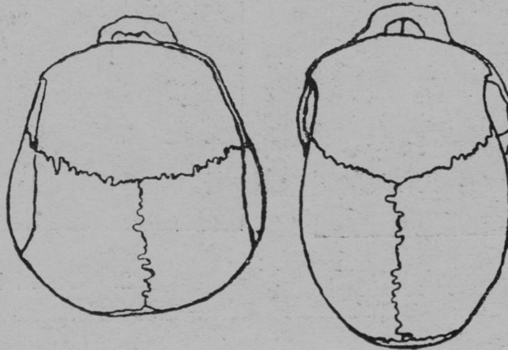
3. Yontmataş devrine ait balta.

4. Cilâlıtaş devrine ait çakmaktaşından balta.

5. Cilâlıtaş devrine ait çakmaktaşından balta.

6. Brakisefal insan başı.

7. Dolikosefal insan başı.

Millî tipler ve kıyafetler :

8. a) Mançu hükûmet adamları.
(50 yıl evel)

8. b) Bir Mançu kadını.
(50 yıl evel)

Millî tipler ve kıyafetler :

9. Bir moğol.

10. Çin Türkeli köylülerinden bir grup.
«Ortalarında yeni yakalanmış bir yabaneşeği var.»

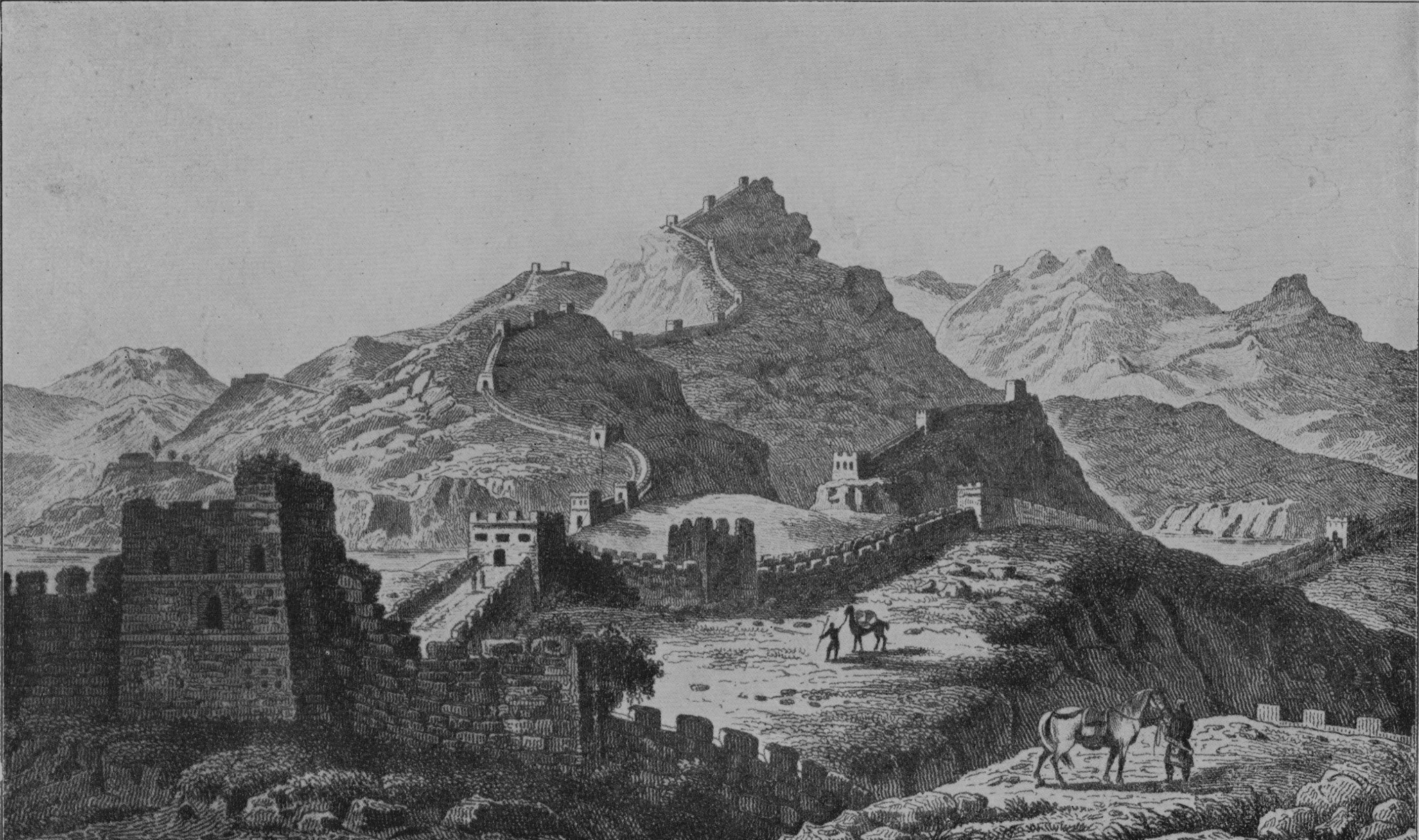

11. En eski çin kitaplarından Eulh - Yadan kopya edilmiş bir resim:

«Milâttan 1500 yıl kadar evel çin halkı tipleri: Solda ve aşağıda görülen silâhlı tip Çinin şimal taraflarında sakin o zamanki halkı temsil ediyor.»

12. MİLÂTTAN 30 ASIR KADAR EVEL YAŞADIĞI SÖYLENEN İLK İMPARATOR FU - Hİ VE İCAT ETTİĞİ MUSİKİ ALETLERİ.

13. BÜYÜK ÇİN SEDDİNDEN BİR MANZARA.

«Bu resim bundan 100 yıl kadar evel yapılmıştır.»

14. Çinin millî dinlerinden en mühimmini tesis eden Konfüçiyüs (*solda*) (*M. E. VI ıncı asır*).
ve bu dinin en büyük imamı Meng - Tseu (*sağda*) (*M. E. IV üncü asır*).

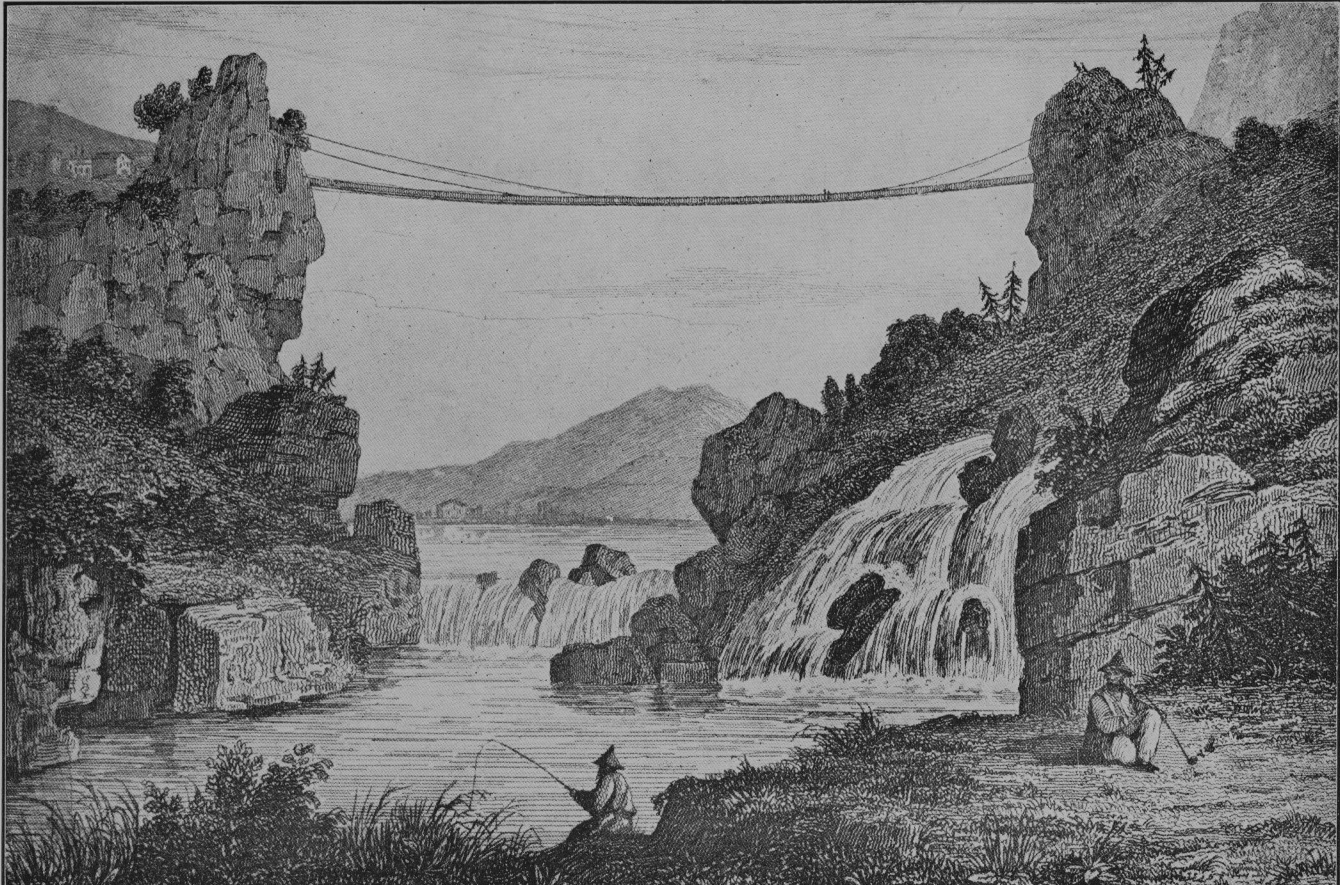
15. Çinin millî dinlerinden tao dinini tesis eden Tao - Tseu.

«En eski çin ressamları tarafından yapılmış olan bu resimde bugünkü Çinli tipini andıracak hiçbir vasıf ve işaret yoktur.»

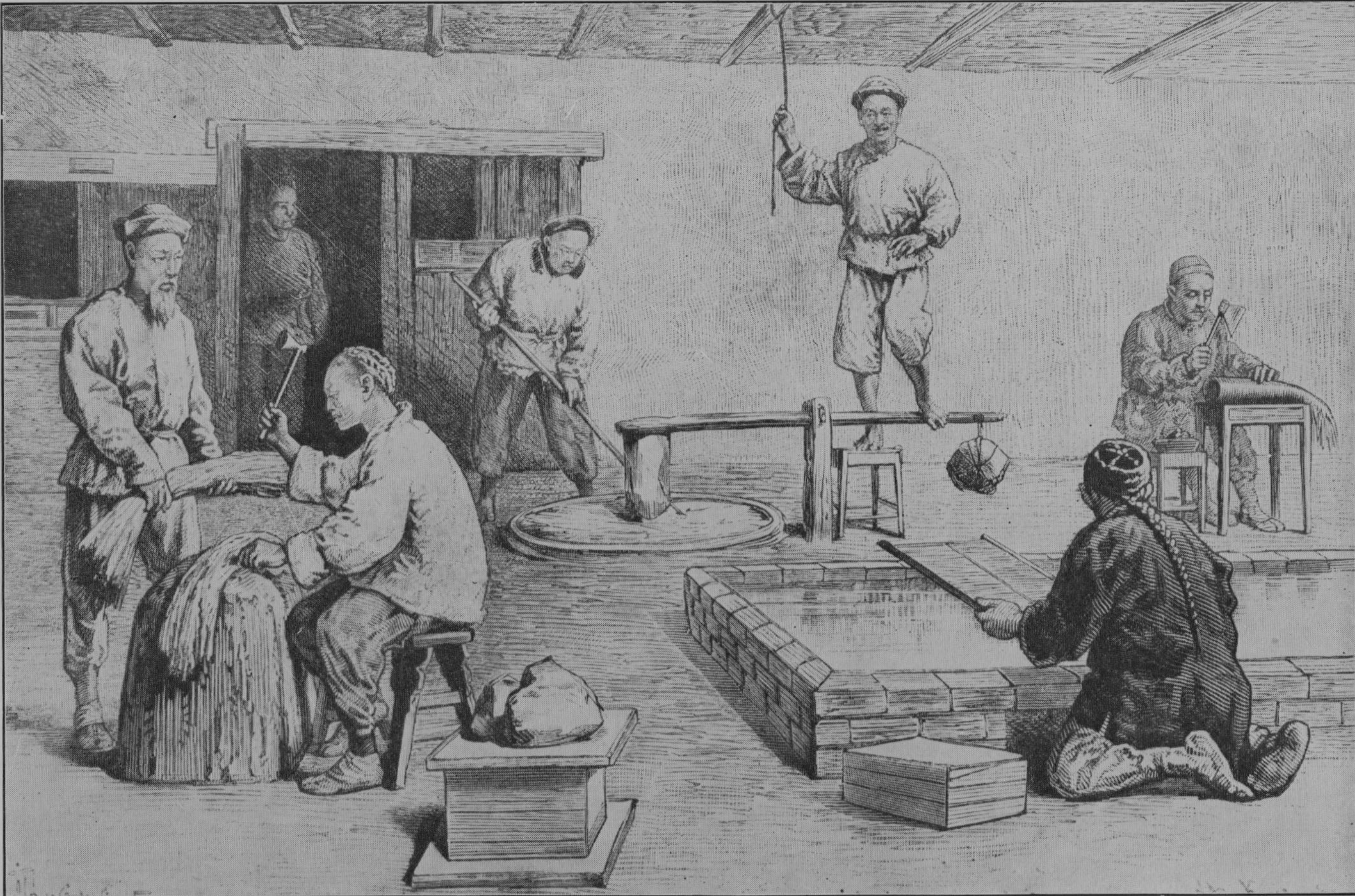

16. Çenk sülâlesi zamanına ait Çin vazoları.

(M. E. 1766 - 1121)

17. M. E. II inci asırda Han sülâlesi müessisi Liyeu - Pang'in yaptırdığı asmaköprü.

18. Çinde kâğıt imali.

«Meşhur nefîs çin kâğıtları gayet iptidaî usullerle yapılırdı.»

Topa devri:

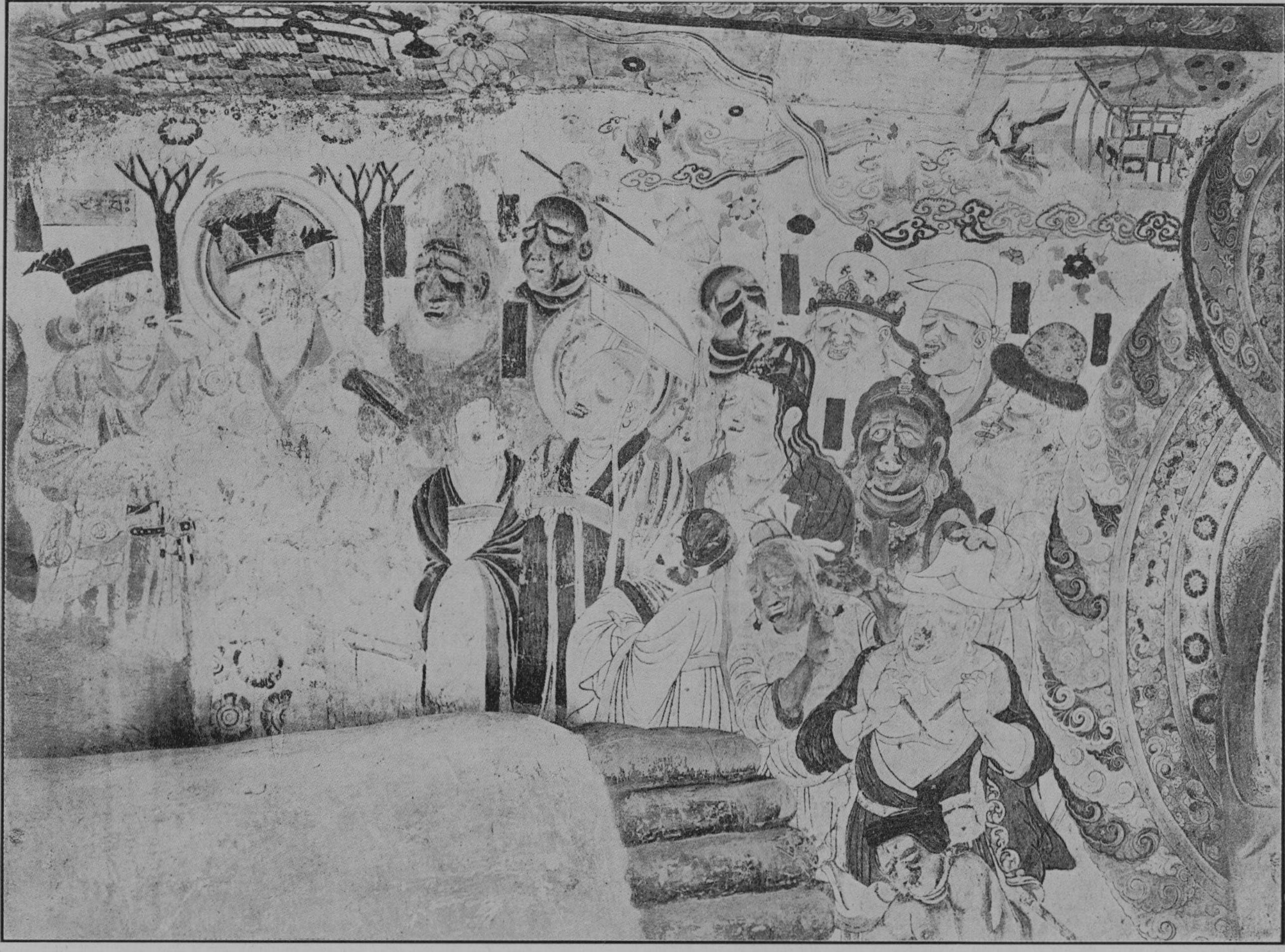
19. TUEN - HUANG'TA OYMA MABETLERİN DIŞARDAN GÖRÜNÜŞÜ.

20. Topa san'at eserlerinden.

21. Topa san'at eserlerinden.

22. Topa san'at eserlerinden.

IV. TUNÇ VE DEMİR DEVİRLERİNE AİT EŞYA.

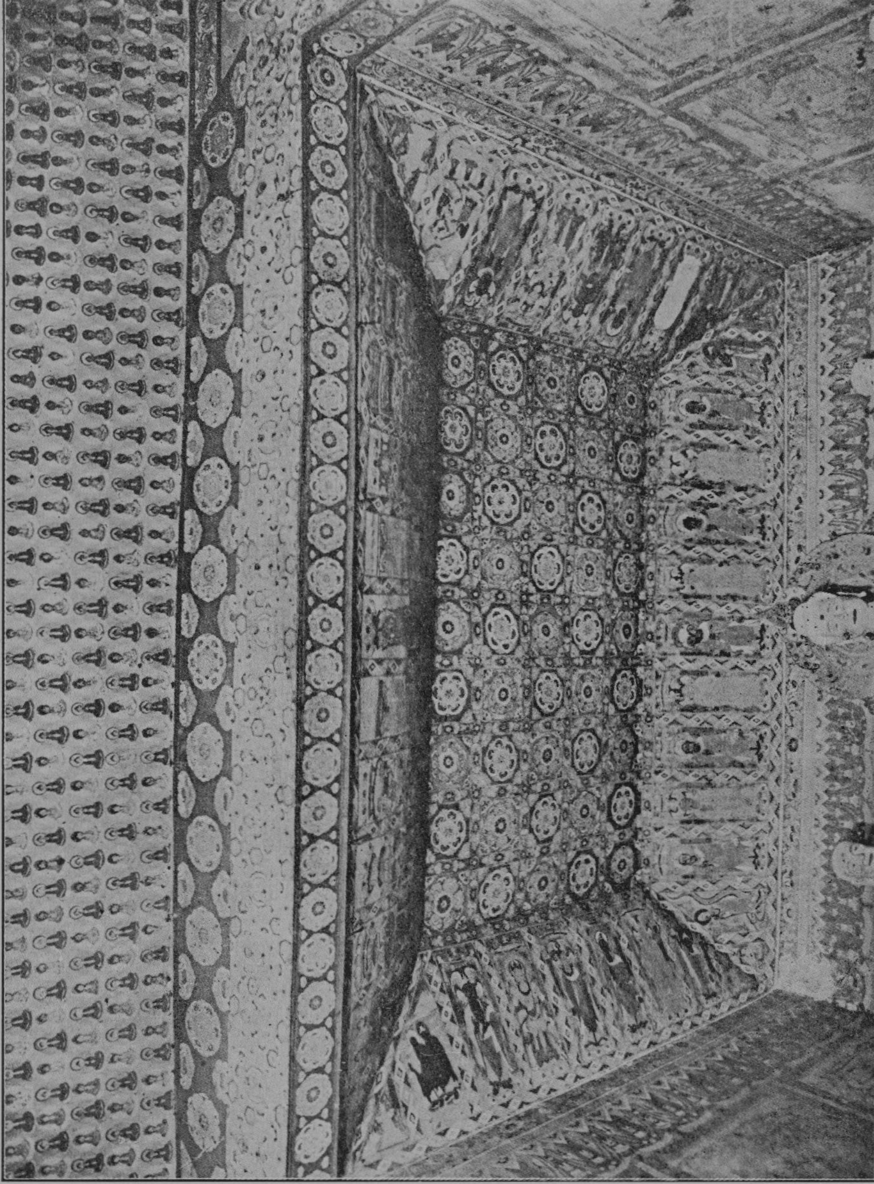
Topa san'at eserlerinden:

23. 54 ÜNCÜ OYMA MABETTE BİR HEYKEL.

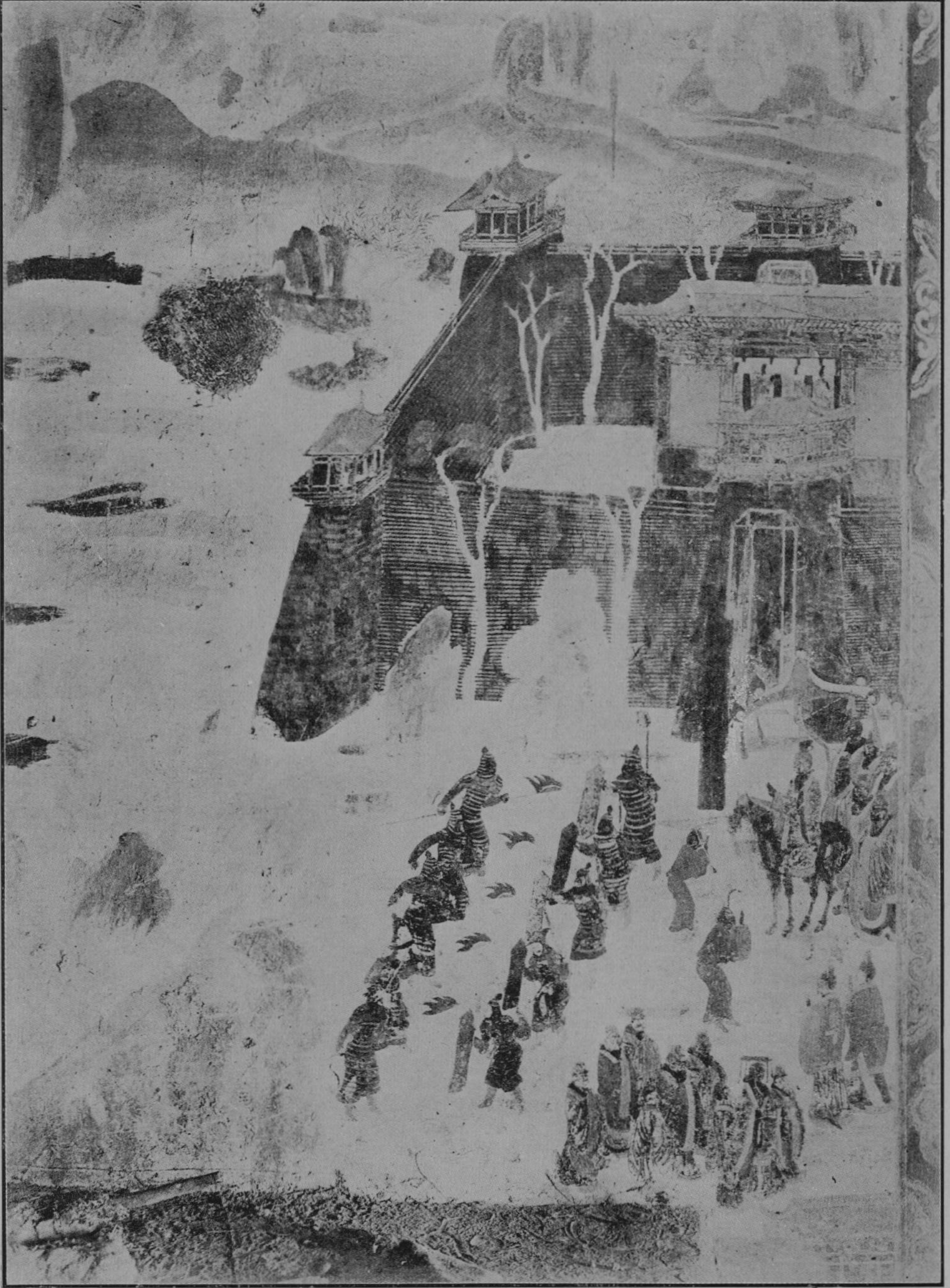

Topa san'at eserlerinden:

24. 147 İNCİ OYMA MABET METHALİNİN SOL DUVARINDA BİR ERKEK PORTRESİ.

Topa san'at eserlerinden:
25. OYMA MABETLERDE BİR TAVAN.

Topa san'at eserlerinden:
26. 70 İNCİ OYMA MABETTE BİR DUVAR LEVHASI.

27. TUEN - HUANG OYMA MABETLERİNDE ESKİ UYGUR ALFABESİLE BİR YAZI.

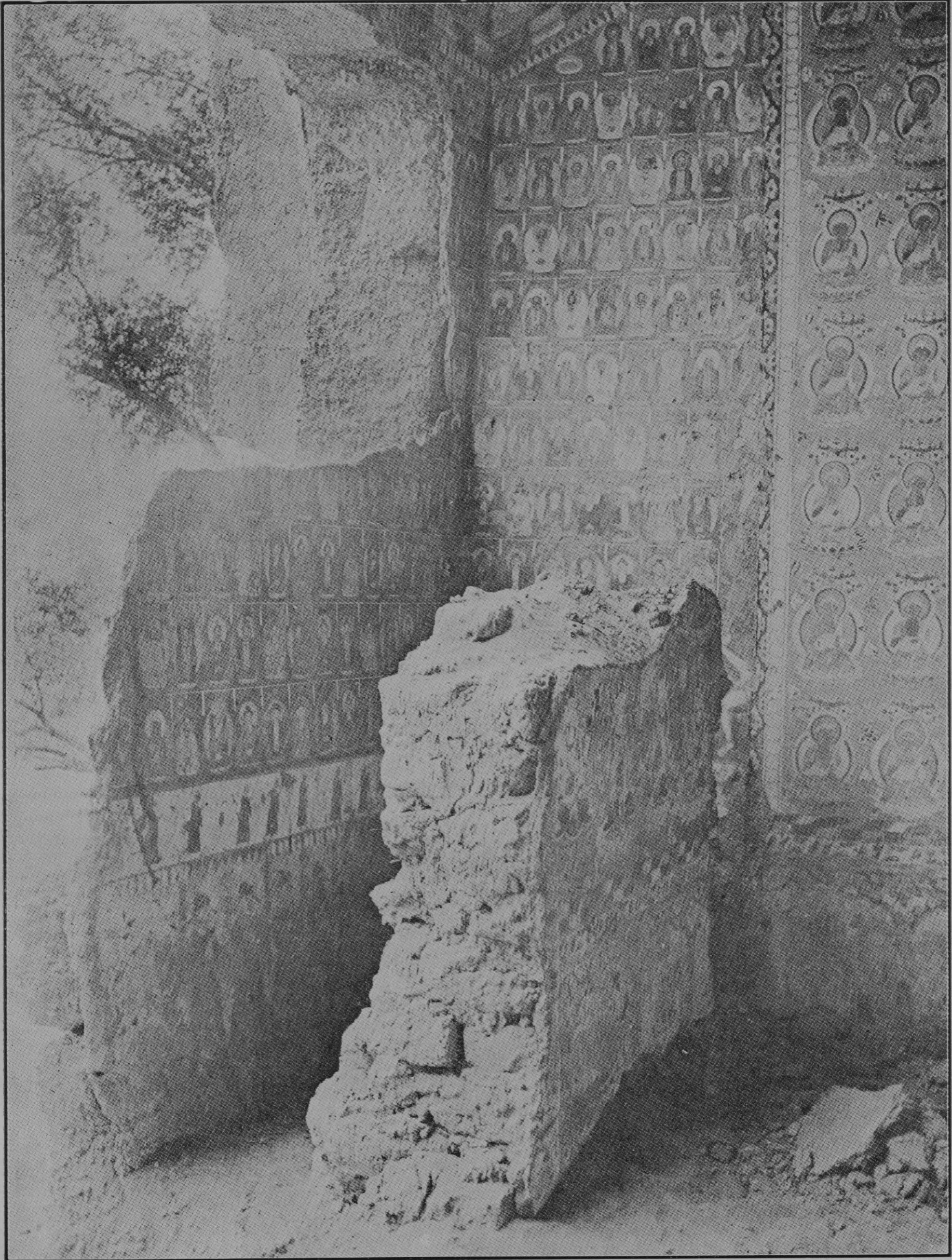

28. Oyma mabetlerde bulunan Topa san'at eserlerinden.

29. Çinin Kansu vilâyetinde Tuen - Huang'ta oyma mabetlerde yıkılmış bir bölme duvarı.

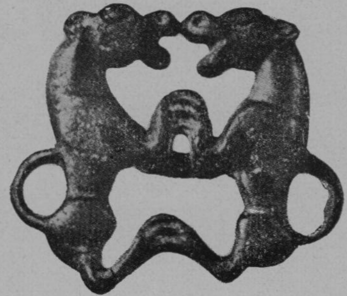
İskit san'at eserlerinden :

30. DEMİRDEN YAPILMA SAPLARI ALTIN KAPLAMALI HARP BALTASI.

31. ALTIN KAPLI BALTA SAPINDAN BİR PARÇANIN BİRAZ DAHA BÜYÜTÜLMÜŞ ŞEKLİ.

32. ZİYNET EŞYALARINDAN. *«Kırımda Temirgara mezarlığından çıkarılmıştır.»*

33. Sapı altın kaplamalı demir harp baltası.

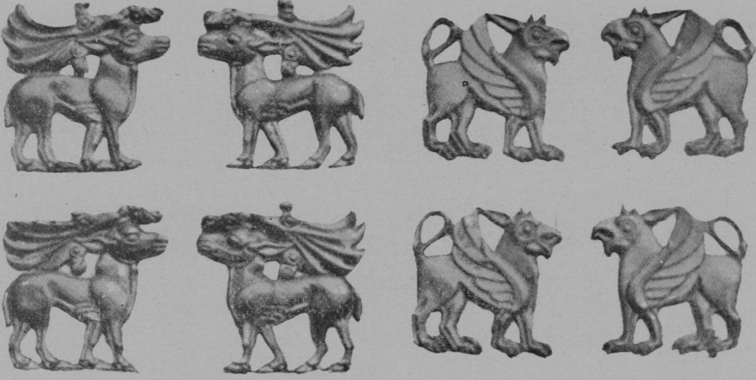
34. Eyer takımına ait tunç tezyinat.

«Uçları kartal başı şeklinde nihayetleniyor.»

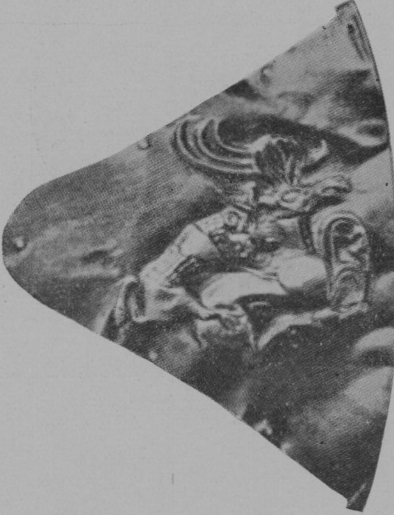

35. Ziynet eşyalarından

«Alt tarafta üç kartal gagası ve gözü temsil ediliyor.»

36. Altından yapılmış İskit san'at eserlerinden.

37. Altından yapılmış İskit san'at eserlerinden.

«Bir aslanın bir ren geyiğini parçalamasını gösteriyor.»

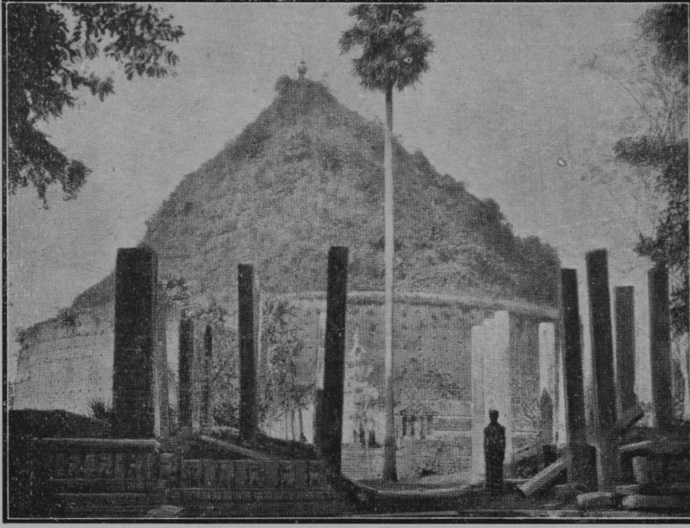
38. Altından yapılmış İskit san'at eserlerinden.

«Kurt başlı, aslan pençeli, kanatlı ve ördek başı kuyruklu muhayyel bir hayvan.»

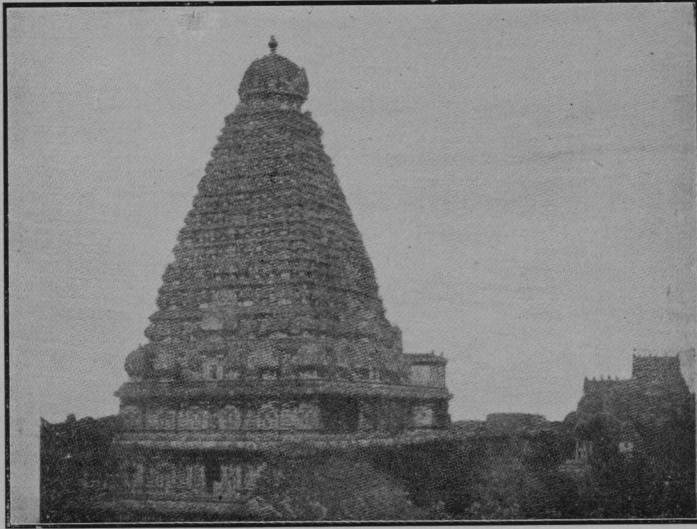
«Boynuz yahut tahta vazoların ağız taraflarına kaplanmak üzere yapılma altın levhalar.»

39. Milâttan evel V inci asra ait tunç eyer ve başlık takımı tezyinatı.

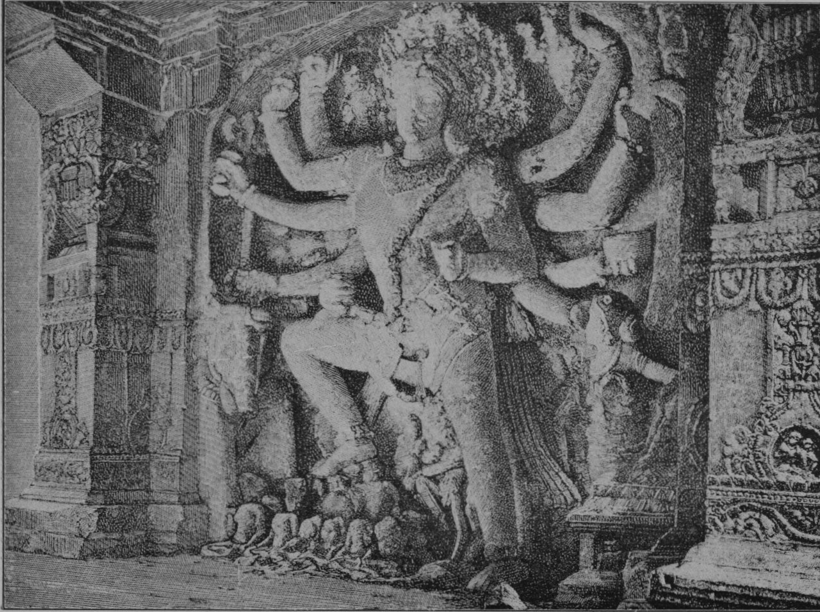
40. SEYLÂN ADASINDA BİR BUDİST STUPASI.
«Budanın şahsına ait eşyanın saklı bulunduğu tepe şeklindeki ziyaret ve ibadet yerleri»

41. TANJOR: BÜYÜK PAGOT *(IX - XII inci asır).*
«Tanjor, Hindistanın cenubugarbî ucunda sahildedir. Dravit mabedidir. Siva mabuduna mahsustur Dravit mabetleri ince taşçılığın tekemmül etmiş bir nümunesidir. Stil noktai nazarından Tanjor dravit mimarisi «Mavalipuram» daki pallava mimarisinin daha incelmişidir.»

42. Bİr buda heykelİ.

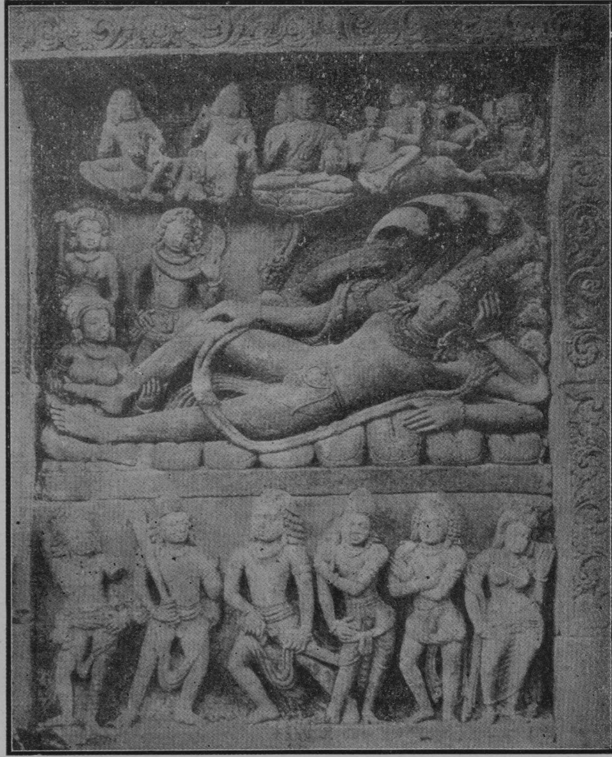

43. Sİva mabudu.
«(Ellora) da bir Brahman kabartması.»

44. Brahma heykeli. Karnat san'ati, XV inci asır.

«BRAHMA hint teslisini teşkil eden üç mabuttan biridir.»

45. Deogarh mabedinde bir kabartma:

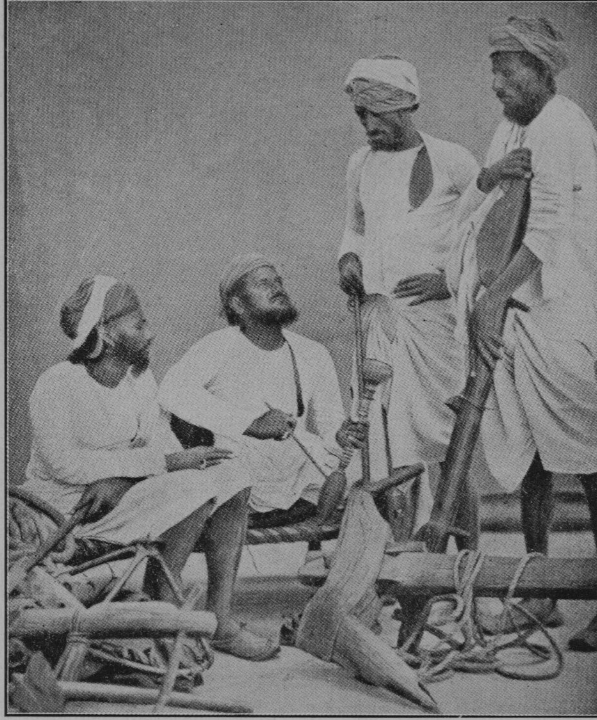
MABUT VİŞNUNUN RÜYASI.

«Hint teslisini teşkil eden üç mabuttan diğer biri.»

46. KRİŞNA.

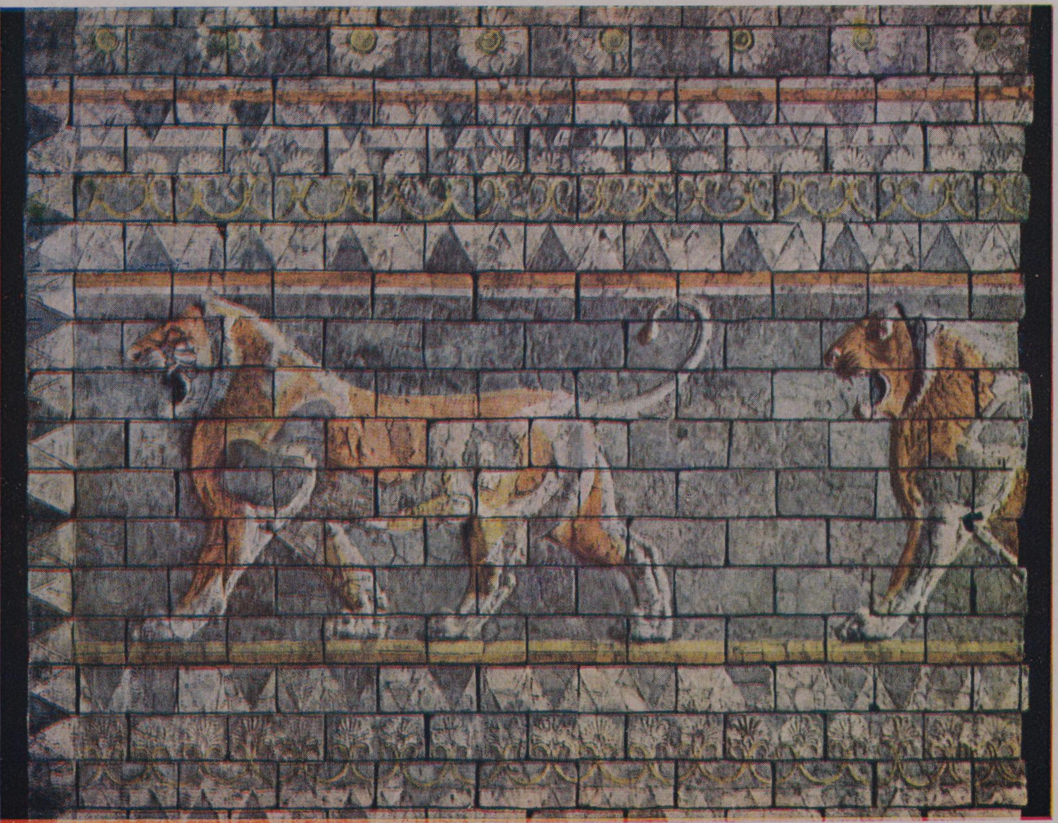
«Krişna, hint teslisinin allahlarından üçüncüsü Güneş - Allah yani «Vişnu» nun yeryüzünde timsalidir.»

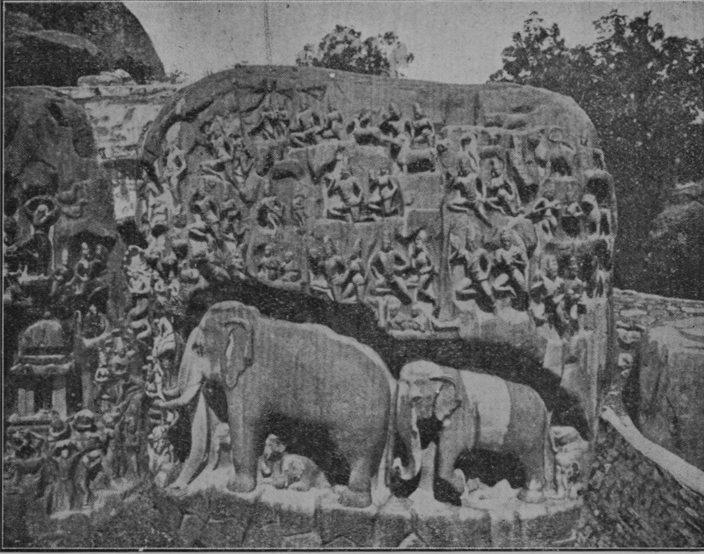
47. Hindu çiftçileri.

48. Yılan oynatan Hintliler.

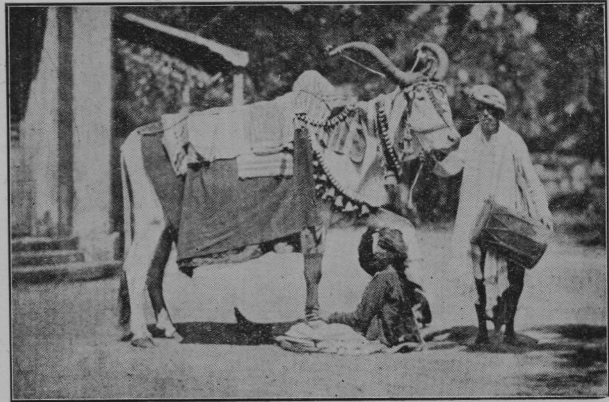
V. SUS'TA MEYDANA ÇIKARILAN SARAYDA ARTAKSERKES'İN MERASİM SALONUNDAKİ TEZYİNAT. SIRÇALI TUĞLADAN ASLANLAR.
«M. E. IV. asır.»

49. Mavalipuram: Ganj «Ganga» ın gökten inişi.

Mavalipuram, Hindin cenubugarbî sahilinde bugünkü «Madras» ın cenubundadır. Yukardaki sahne bir şelâle civarında, kayalara yapılmış bir kabartmadır. Ganga yani Ganj ırmağının gökten inişini gösteren bu kabartmada bütün mabutlar, Ganj'a tapmaktadırlar.

Hindu dinine göre Ganj Himalâyanın kızıdır ve menşei semavidir. Hintliler, bu suyun yeryüzüne inişini hususî bir surette takdis ve tes'it ederler.

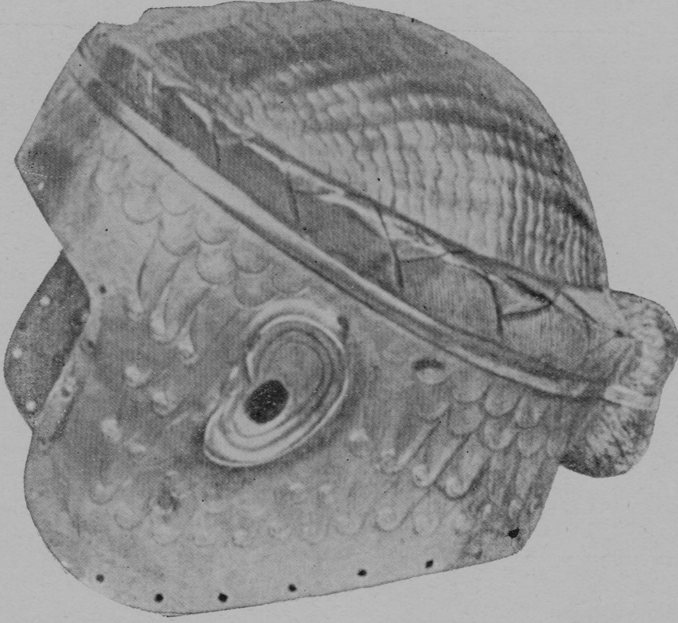
50. Benares'te Hintlilerce mukaddes addolunan bir boğa.

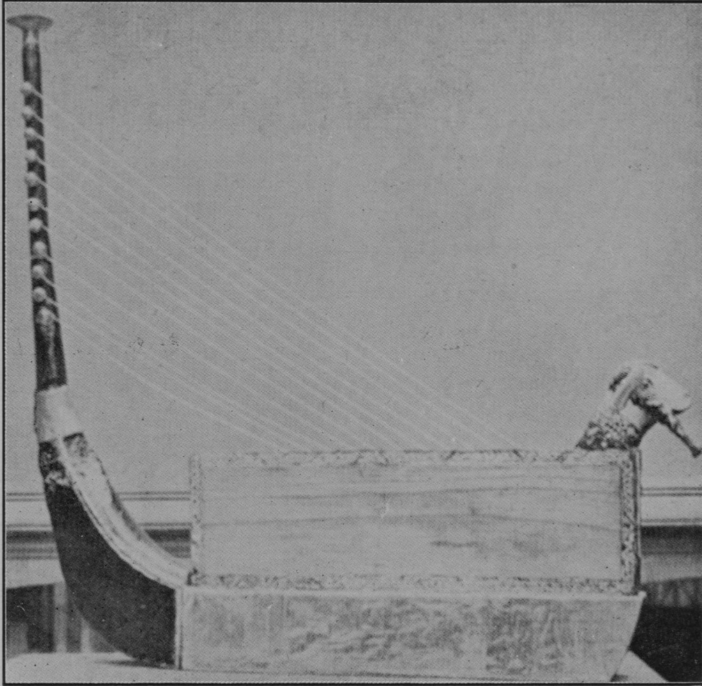
51. GUDEA'NIN BAŞI.
«M. E. III üncü bin ortalarına ait sumer eserlerinden.»

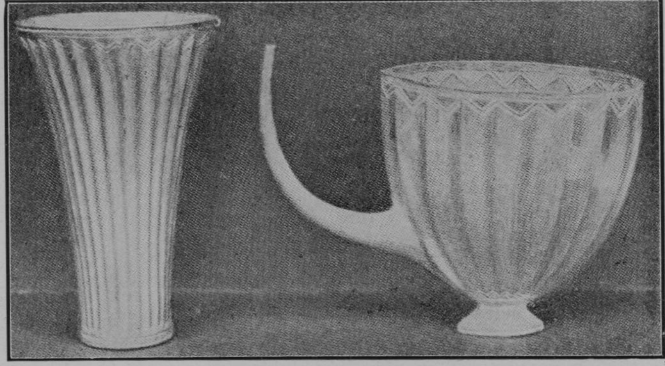
52. İNSAN KAFALI BOĞA.
«M. E. III üncü bin ortalarına ait sumer eserlerinden.»

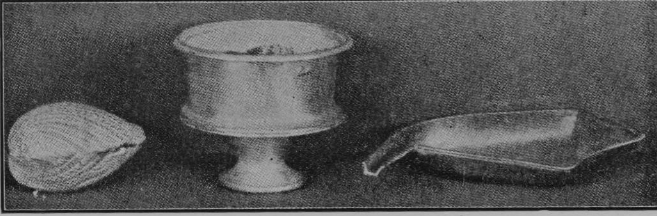

53. Bir sumer beyine ait altın miğfer.

54. Sumerlerin musiki aletleri.
Bir hükümdar kadınına ait harp.
«Sumerler bu alete Balag adı verirlerdi.»

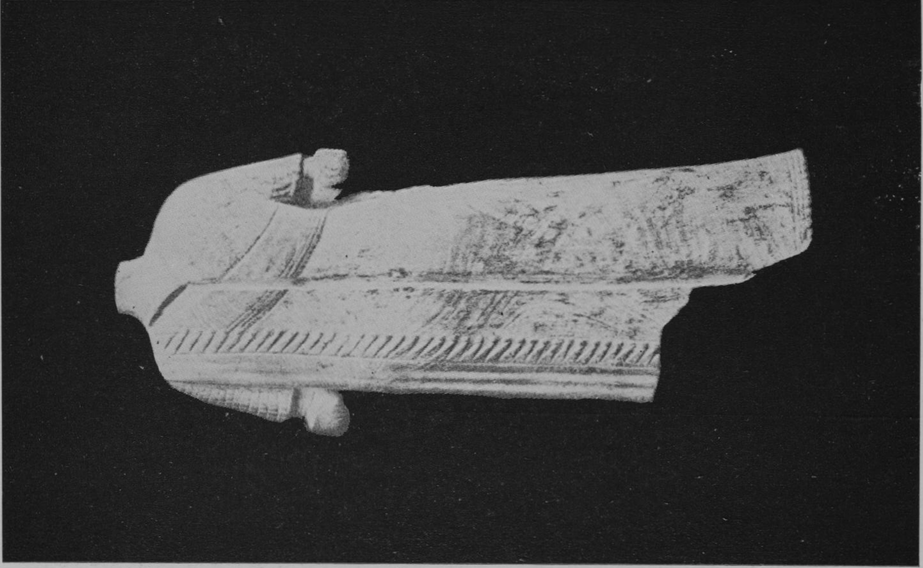

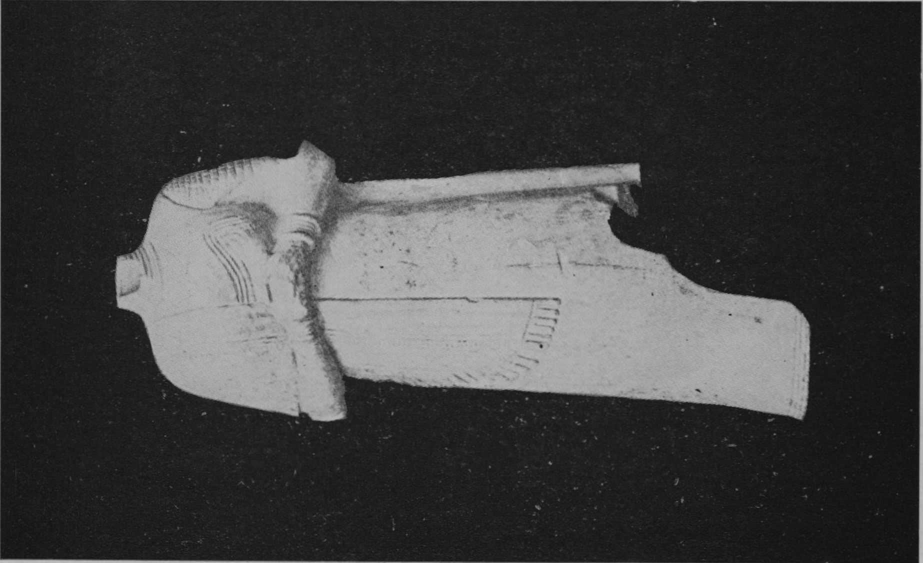

55. UR'DA KIRAL MEZARLARINDA BULUNMUŞ ALTIN VAZOLAR.

56. UR ŞEHRİNDE BULUNMUŞ BİR KABARTMA.

57. FILDIŞINDEN YAPILMA ELAM KADINI. *«M. E. 2.000 senelerine doğru yapılmıştır.»*

Sumer san'at eserlerinden :

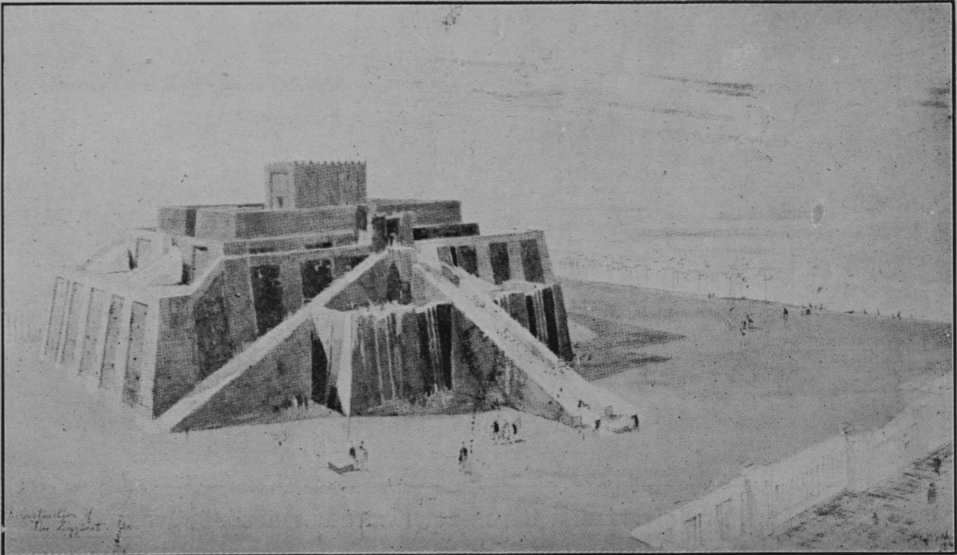

58. Gümüş bir öküz kafası.

59. Üçüncü Ur sülâlesi zamanına ait iki heykel kafası.

60. Ur ziggurati *(mabet kulesi)*.

61. Hamurabi'nin Güneş - İlâh Şamaş'tan maruf kanunlar hakkında tebligat aldığını tasvir eden taş levha. Alt tarafta çivi yazısı ile kanunların metni görülüyor. *«M. E. 2100 Sus'ta bulunmuştur.»*

62. Kiral Sargon ve veziri.
«M. E. 722 - 705 senelerine ait asur eserlerinden.»

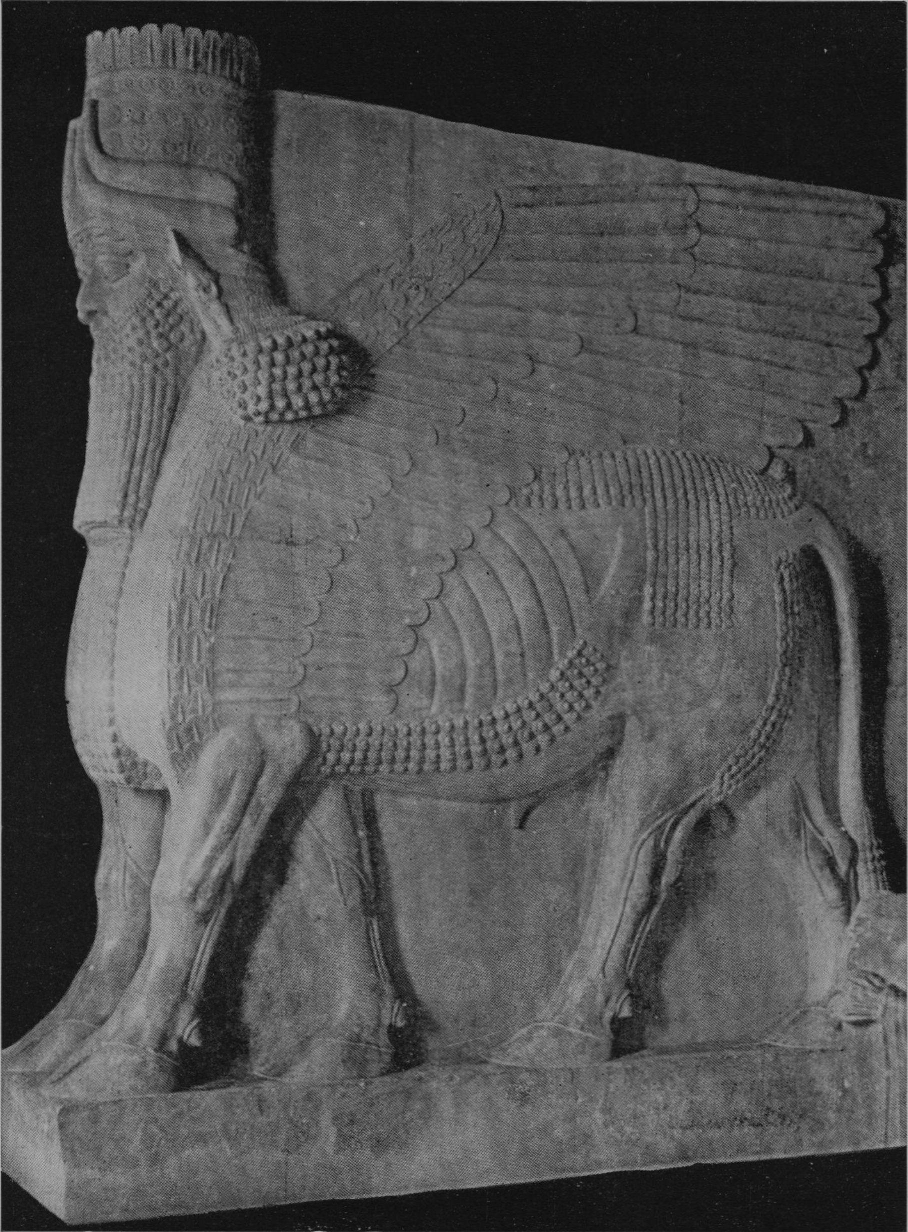

63. Asur kırallarından Asurbanipal'in harp arabası.

«M. E. 669 - 626 senelerine aittir. Ninova'da bulunmuştur.»

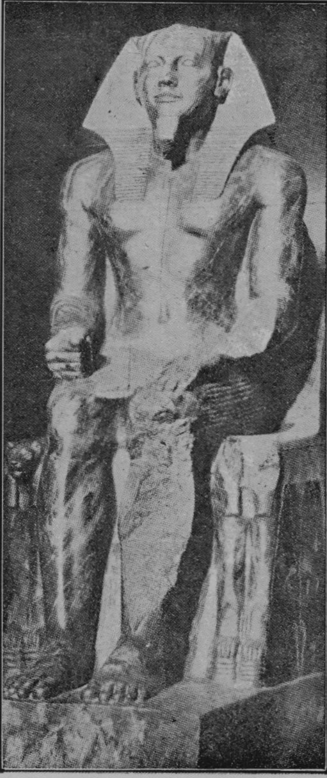

64. Efsanevî kahramanlardan Gılgamış.
«M. E. VIII inci asra ait asur eserlerinden.»

65. İNSAN BAŞLI VE KANATLI YABANÖKÜZÜ.

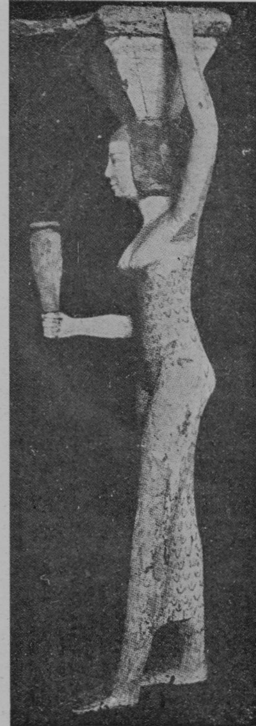
«M. E. VIII inci asra ait asur eserlerinden.»

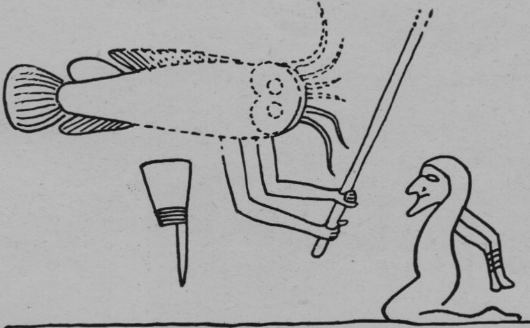
66. İLÂH - KIRAL KEFREN.

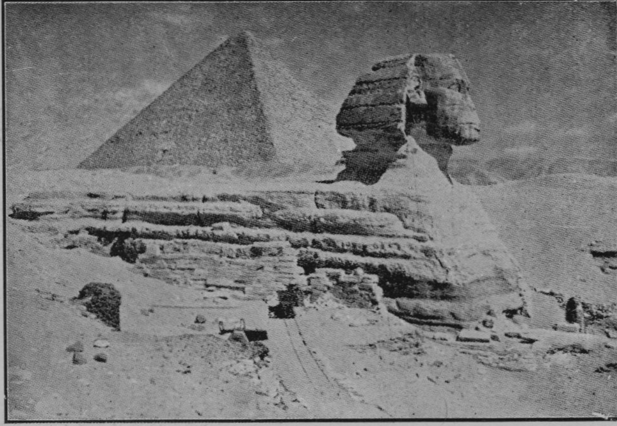
67. ŞAHİN - HORÜS. *«İlâh - kıral Kefren'i himaye ediyor.»*

69. XII İNCİ SÜLÂLE ZAMANINA AİT OLUP ADAK GÖTÜREN BİR KADINI GÖSTEREN BOYALI AHŞAP HEYKEL.

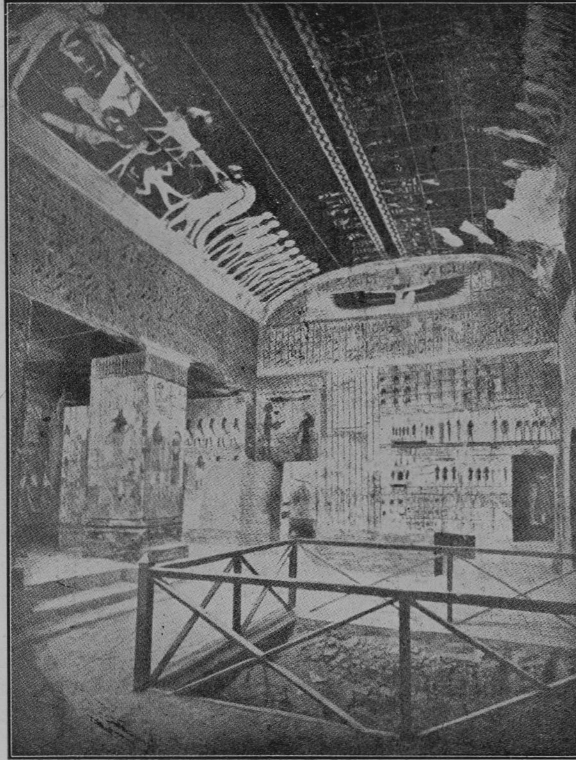

68. TİNİS SÜLÂLESİ ZAMANINA AİT BİR RESİM. *«Taptıkları balığın kolları bağlı bir Asyalının başına vurduğunu gösteriyor.»*

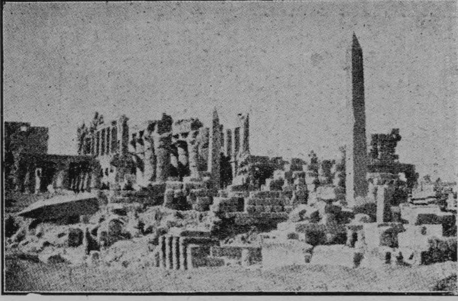

70. Sfenks ve Keops ehramı.

«İnsan başlı, aslan vücutlü olan bu Sfenks, ehramlara yakın bir yerde bulunmaktadır. Sfenksin yüzünün uzunluğu beş metre, kulağı I m. 37, ağzı 2m. 30 eb'adındadır.»

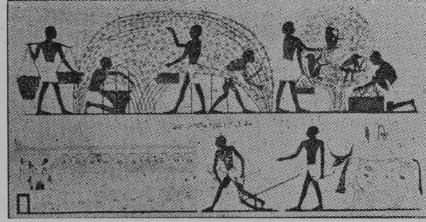
71. I inci Seti mezarının altın salonu.

72. KARNAK HARABELERİNDEN BİR PARÇA.

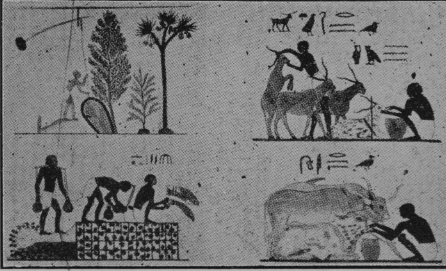

73. II İNCİ RAMSES'İN MUMYASI.

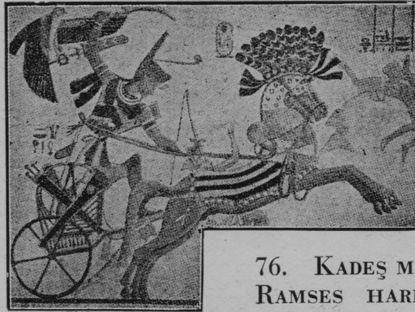
74. ESKİ MISIRDA İŞ HAYATI.

«Yukardakiler üzüm ve nar toplanmasını, aşağıdakiler zahire ambarları ile öküz ve sabanı gösteriyor.»

75. ESKİ MISIR'DA İŞ HAYATI.

«Soldakiler, su çeken ve bahçe sulayan; sağdakiler hususî besleme usullerile hayvanları semirten işçileri gösteriyor.»

76. KADEŞ MUHAREBESİNDE II İNCİ RAMSES HARP ARABASI ÜSTÜNDE DÜŞMANA HÜCUM EDERKEN.

«Bu resim eski bir mısır mabedinde bulunmuştur.»

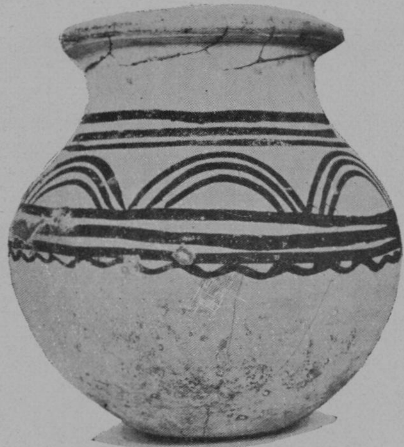
77. BOĞAZKÖY'DE KALE KAPISI.

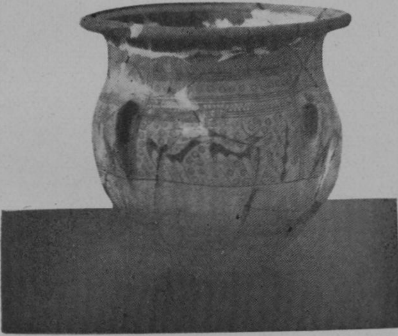
V. SUS'TA BULUNAN İNSAN BAŞLI, KANATLI ASLANLAR.
Sırçalı tuğladan yapılmıştır. «M. E. V. inci asrın başı.»

78. GÖK TANRISI
TEŞUP RESMİ.

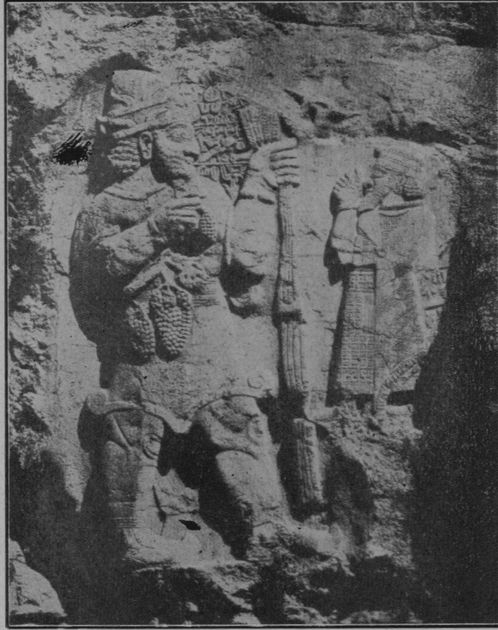
79. ETİ VAZOSU.
«Alişar höyüğü, Yozgat Vilâyeti»
«Eski Eti devrine ait. M. E. 2500-2000.»
(Ankara Müzesinden)

80. ETİ VAZOSU.
«Alişar höyüğü. M. E. 1600 - 1200.»
(Ankara Müzesinden)

81. BOĞAZKÖY'DE ETİ KABARTMASI.
«Tanrı resmi.»

82. İvriz'de Eti kabartması.
(Tanrı oğlu)

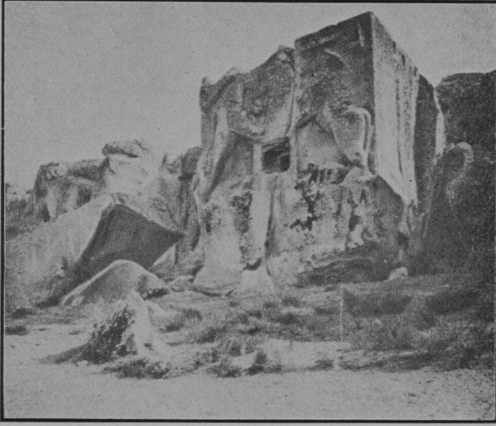
83. Ziyafet resmi. *(Karkamış)*
(Ankara Müzesinden)

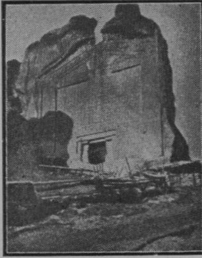
84. HARP ARABASI. *(Karkamış)*
(Ankara Müzesinden)

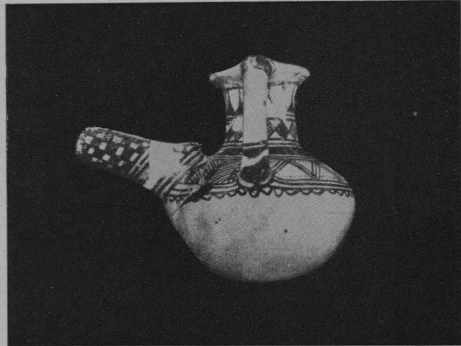
85. Eti piyadesi. *(Karkamış)*
(Ankara Müzesinden)

86. Afyon Karahisar civarında Ayaz - İn'de «aslanlar mezarı» denilen Frikya mezarı.

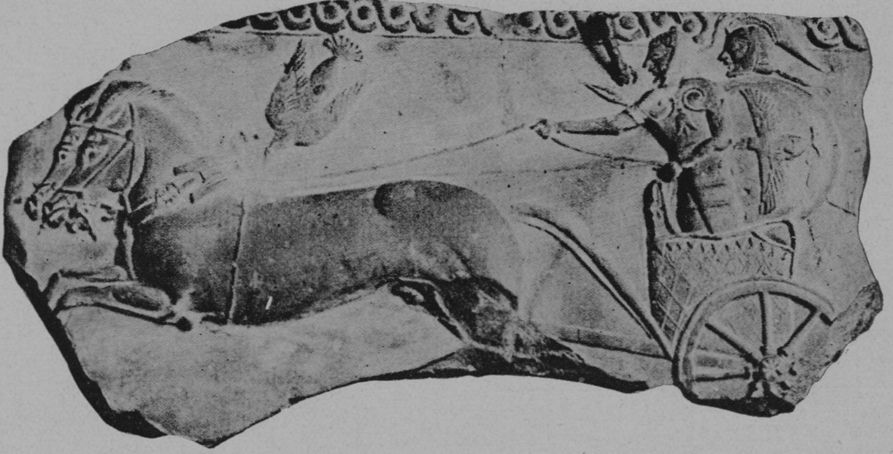
87. Midas abidesi.

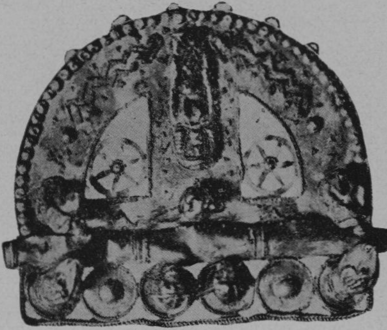
88. Bir frik vazosu. «*Alişar höyüğü. M. E. 1200 - 700*» *(Ankara Müzesinden)*

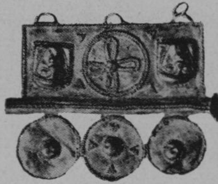

89. Afyon Karahisar civarında Ayaz - İn'de yıkılmış bir Frikya lâhti.

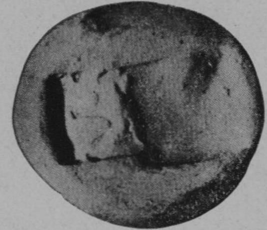
90. Bir harp arabasını gösteren kabartma.
«Lidya san'at eserlerinden.»

91. Lidya'lılara ait mücevherler.

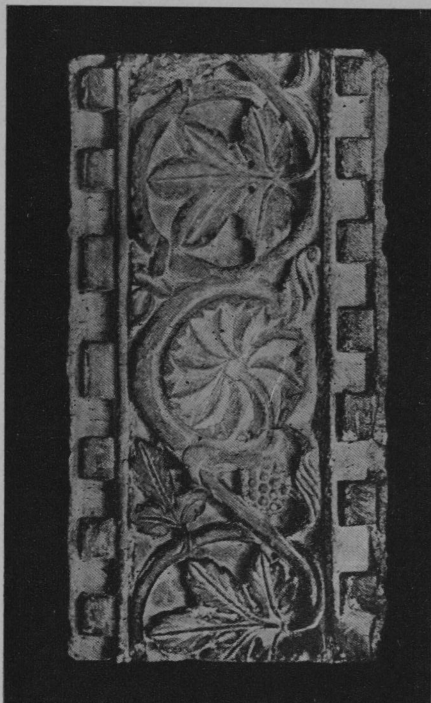

92. Krezüs tarafından bastırılan altın sikkeler.

93. KAPAĞI İNSAN BAŞLI MERMER FENİKE LÂHTİ.
«M. E. IV üncü asra aittir. Sayda'da bulunmuştur.»

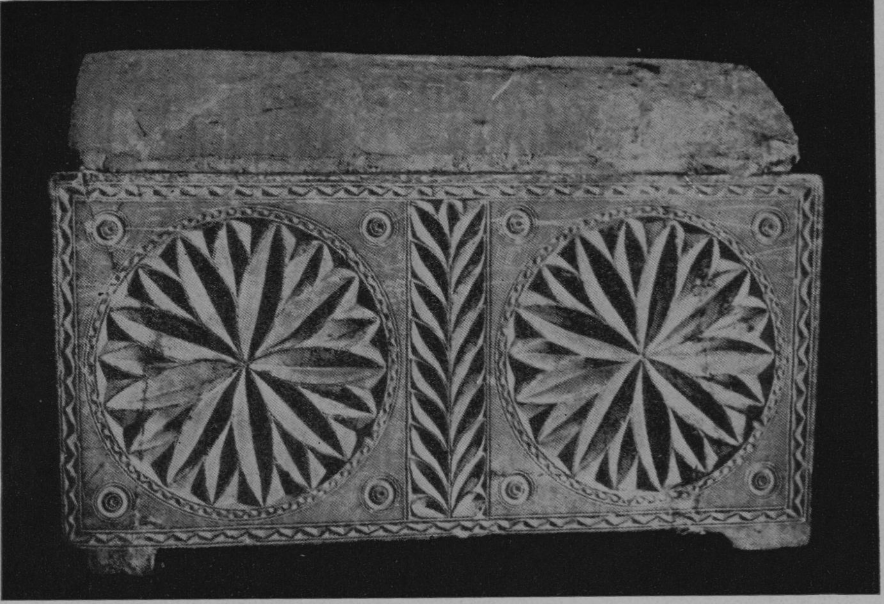

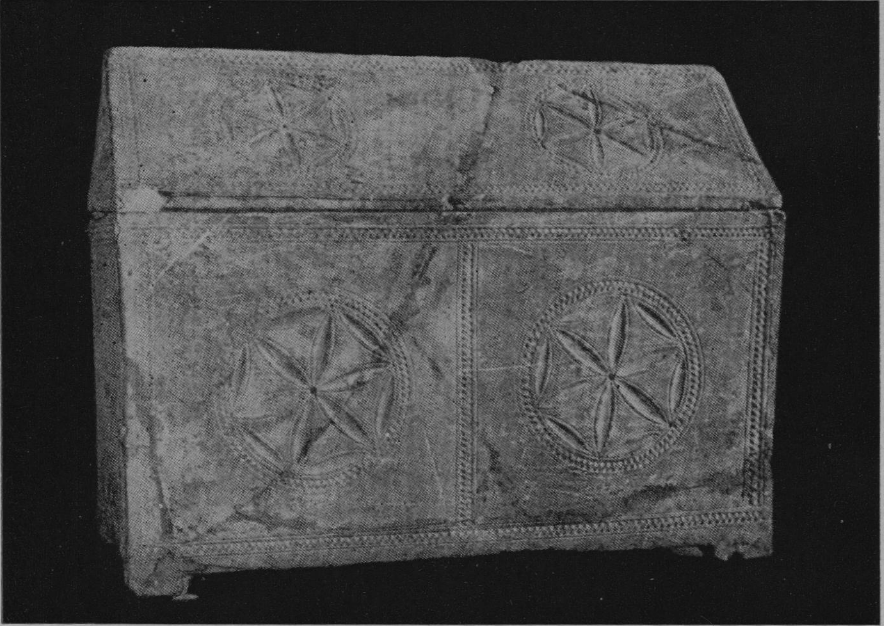
94. Yaprak tezyinat.
«Milât başlarına ait Fenike san'at eserlerindendir. Sayda'da bulunmuştur.»

95. Tunç göğüslük.

«Mısır san'atinin tesiri altında M. E. 1800 de yapılmış Fenike san'at eserlerinden.»

96. Yahudi lâhti.

«Milât başına ait bir lâhit olup Kudüs civarında bulunmuştur.»

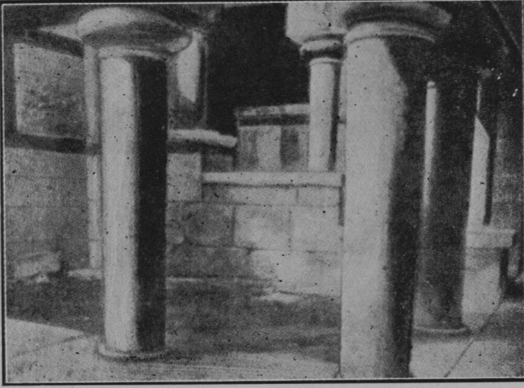

97. Boğa kafalı bir sütun başlığı.

«M. E. IV üncü asır başına ait san'at eserlerinden. Sus'ta bulunmuştur.»

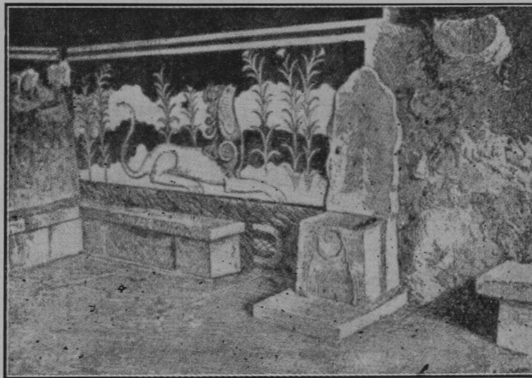
98. Knos vazoları.

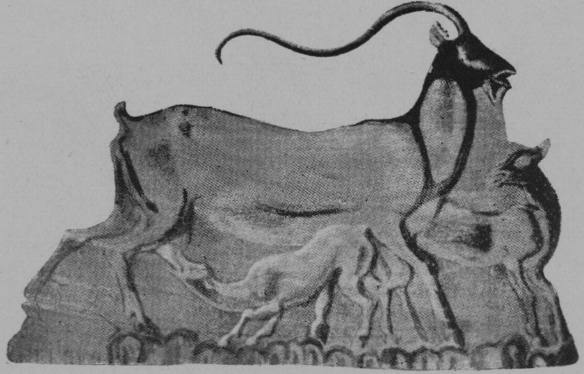
99. Knos sarayında direkli salon.

100. Parisli kadın. *«Knos duvar tezyinatından.»*

101. Knos sarayında taht salonu.

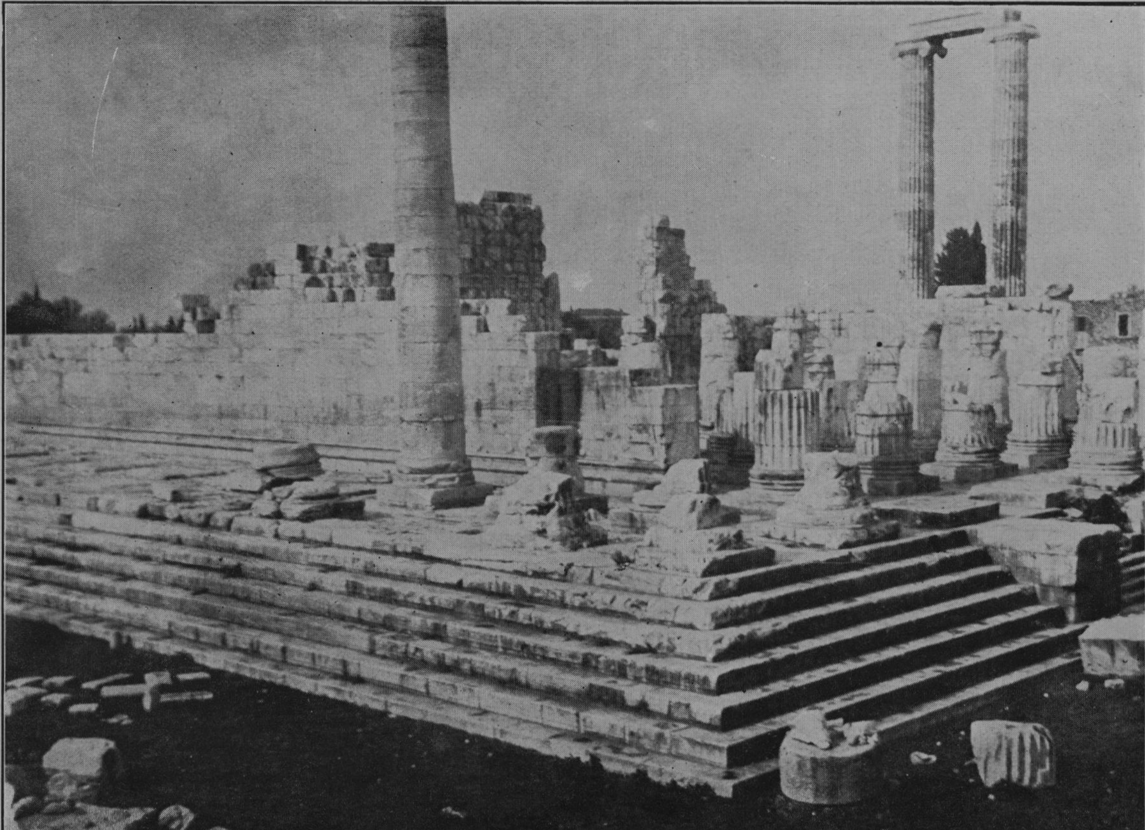
102. Yavrularini emziren yabankeçisi.
«Knos sarayında bir çini lâvha.»

103. Boğa yarişlari.
«Knos sarayı duvar tezyinatından.»

104. Ahtapot resimli vazo.
«Girit'te Gurnya'da bulunmuştur.»

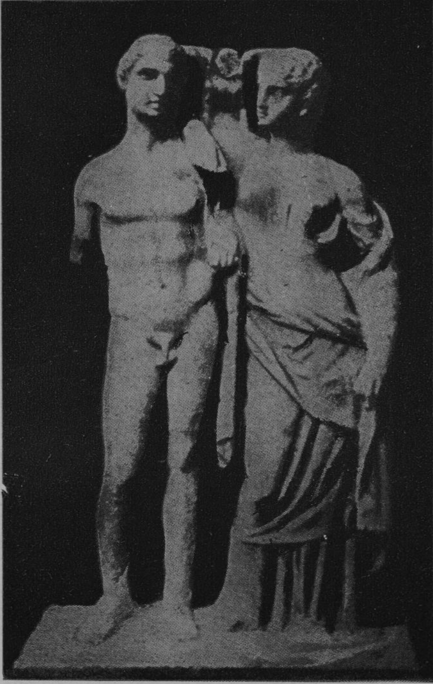

105. DİDİME'DE APOLLON MABEDİ.

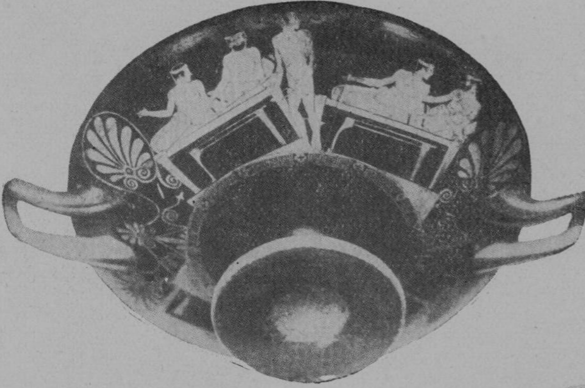
«Söke kazasının Yoran karyesinde (eski Didime kasabası) meydana çıkarılan Apollon mabedi. Grek'ler için Yunan'daki Delf mabedi ne idi ise, Mile'liler, Eolya'lılar ve İyon'lar için de bu Didime mabedi o derece mübecceldi.»

106. Resimleri siyah renkli Atık vazosu.
«VI ıncı asır»

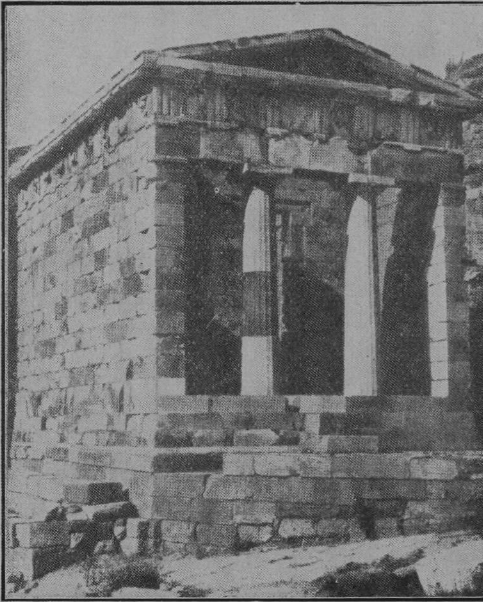
107. Afrodit ve Adonis.

108. Resimleri kırmızı renkli bir çanak.
«V inci asır, ziyafet sahnesi»

109. Bir Yunan kadın başı.
«V inci asır»

110. Delf'te Atina'lıların haznesi.
«V inci asır başlarında»

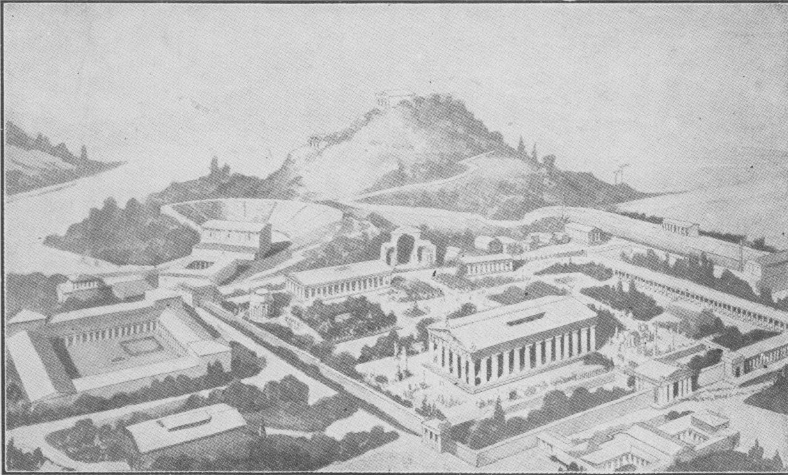
111. Perikles.

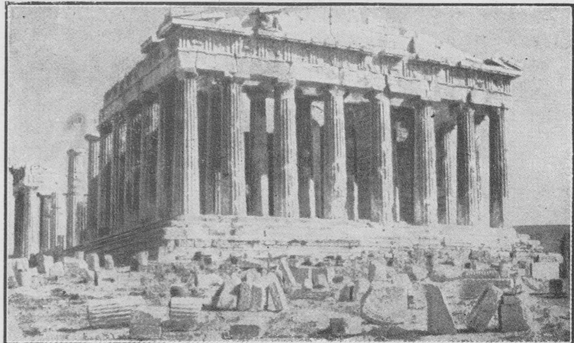
VII. SUS'TA BİRİNCİ DARYÜS'ÜN SARAYINA AİT TEZYİNAT.
KIRALIN OKÇUSU.
«M. E. V. asır.»

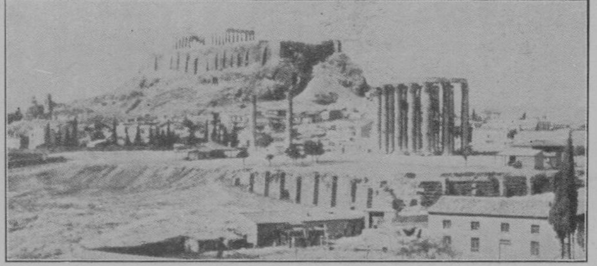
112. Hermes mabudunun başı.
«Atina'lı Heykeltraş Praksitelin eseri. Yunan güzelliğinin bir nümunesi.»

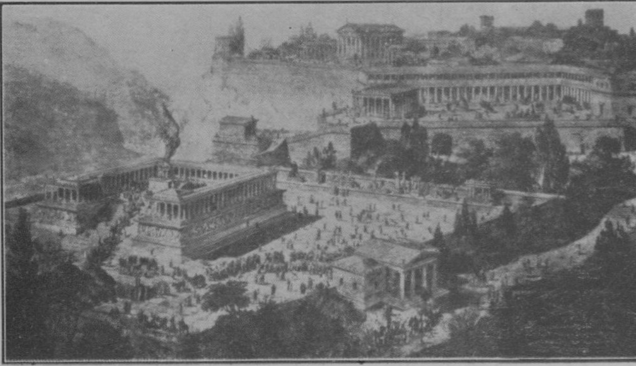
113. Olimpya'nın umumî manzarası.

114. Atina Akropolünde Partenon mabedi.

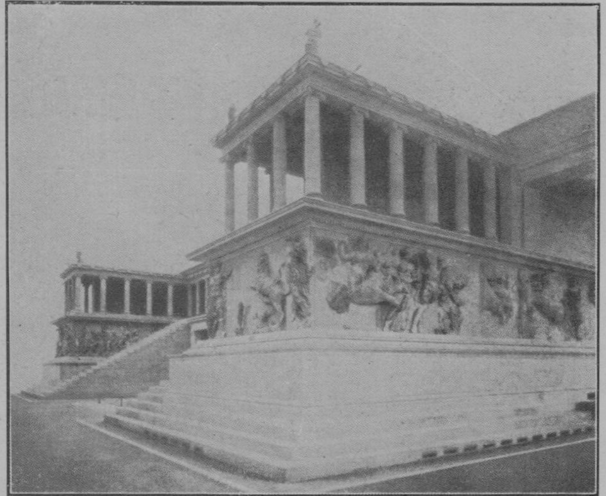
115. Atina Akropolü.
«Cenubuşarkiden görünüşü.»

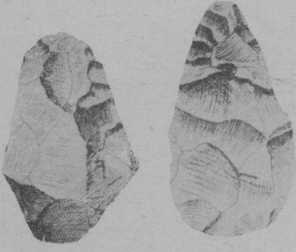
116. Bergama Akropolü.

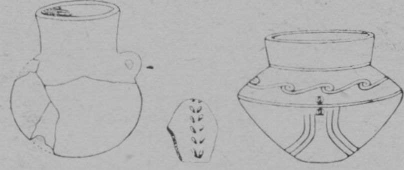
117. İskender.

118. Bergama mabedinin büyük mihrabı.

119. Yontmataş Devrinde insanların silâh ve alet olarak kullandıkları taşlar.

120. Cilâlıtaş Devrine ait çömlekler
«Keramikler.»

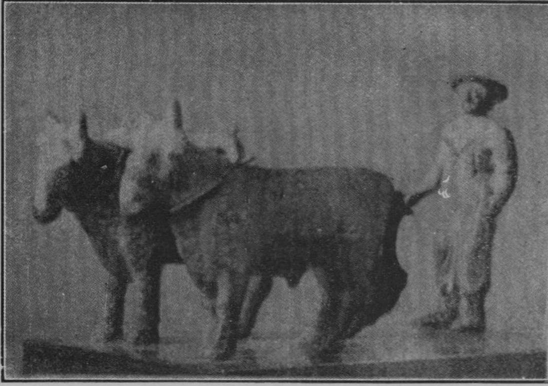
121. Kara topraktan
«M. E. V. asır.»
(Luvr Müzesi).

122. Etrüsk pehlivan güreşi.
«M. E. V. asır.»
(Tarkin'de bir mezar freskinden).

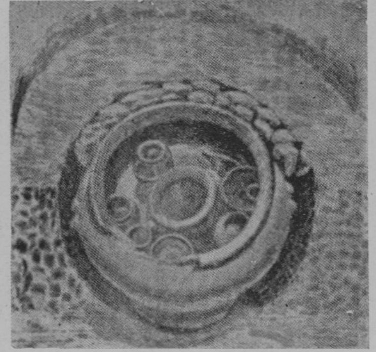

123. Etrüsk dansları.
«M. E. V. asra ait Tarkin'de bir mezar freskinden.»

124. Etrüsk çiftçisi.

«M. E. V. asır. Boyunduruğun başa değil, boyuna istinat etmesi dikkate şayandır. Bugün bile Anadolu'da cari bir usüldür. Bu da Etrüsklerin Anadolu'dan gittiklerine bir delildir.»

125. Yakılan ölülerin küllerini muhafazaya mahsus mezar.

126. Pontus kıralı Mihridat.

127. Silla
«Atina fatihi.»

128. Julius Cesar
«Yulyus Sezar.»

129. Çiçero.

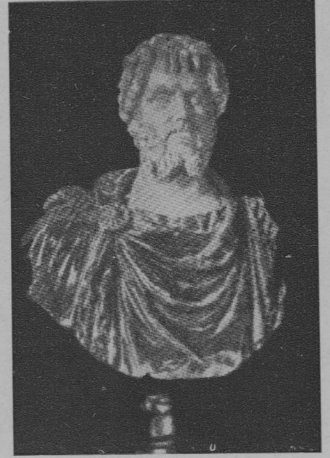
130. Ogüst (Augustus).

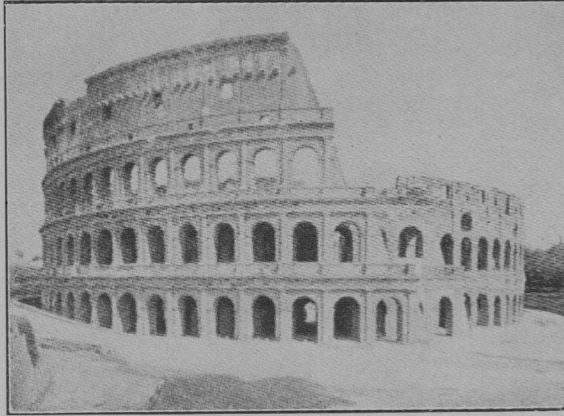
131. Ankara'da Ogüst Mabedi

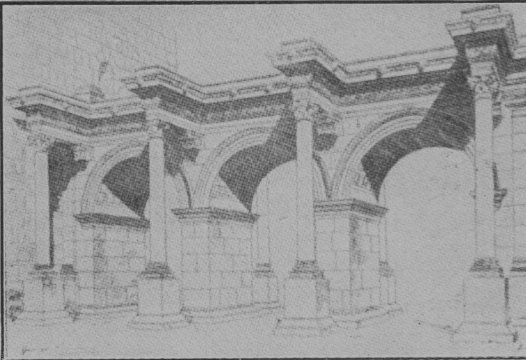
132. Konstantin.

133. Septim Sever.

134. Roma'da Koloseum.

135. Hadryanus kapisi.
(Antalya'da)

136. Küçük Mabet
(Baalbek).
«Duvar tezyinatı.»

F. 150 kuruş

TARİH

II

TARİH

II

ORTAZAMANLAR

8 renkli tablo — 46 harita — 113 resim

1 9 3 1

İSTANBUL

DEVLET MATBAASI

Maarif Vekâleti Millî Talim ve Terbiye Dairesinin 28 / 11 / 1931 tarih ve 2847 numaralı emrile 25000 nüsha tab'edilmiştir.

MUKADDİME

Son yıllara gelinceye kadar "*Türk Tarihi*" memleketimizde en az tetkik edilmiş mevzulardan biri halinde idi.

1000 yıldan fazla süren *islâmlık - hıristiyanlık* davalarının doğurduğu husumet duygusile mutaassıp müverrihler bu davalarda asırlarca islâmlığın pişdarlığını yapan Türklerin tarihini kan ve ateş maceralarından ibaret göstermeğe savaştılar. Türk ve islâm müverrihler de Türklüğü ve Türk medeniyetini islâmlık ve islâm medeniyeti ile kaynaştırdılar; islâmlığa takaddüm eden binlerce yıla ait devreleri unutturmayı *ümmetçilik* siyasetinin icabı ve din gayreti vecibesi bildiler. Daha yakın zamanlarda Osmanlı İmparatorluğuna dahil bütün unsurlardan tek bir milliyet yaratmak hayalini güden *osmalılık* cereyanı da, Türk adının anılmaması, millî tarihin yalnız ihmal değil, hatta yazılmış olduğu sayıfalardan kazınıp silinmesi yolunda üçüncü bir amil halinde diğerlerine eklendi.

Bütün bu menfi cereyanlar, tabiî olarak, mektep programları ve mektep kitapları üzerinde dahi tesir gösterdi ve Türklüğün, çadır, aşiret, at, silâh ve muharebe mefhumlarile müradif tutulması an'anesi mektep kitaplarımıza kadar girdi.

Türk Tarihinin, inkâr edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini, bütün hakikatlerile meydana çıkarabilmek için çalışmakta olan *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* bir kısım azasını tarih tedrisatındaki bu boşluğu doldurabilecek bir kitap hazırlamağa memur etti.

En yeni eserlere ve Anadolu, Mısır, Mezopotamya, Ortaasya, Şimalî Hint, Şimalî Çin ve Cenubî Sibirde hergün daha ileri götürülmekte olan arkeolojik tetkiklere istinat etmekle beraber mevzuun genişliği, zamanın darlığı yanında, önü-

müzdeki ders yılına yetiştirilmesi zaruretinin de hâkim bulunması ilcasile, bu küçük eserin ihtiyaca tam ve mükemmel şekilde tekabül edeceği iddia olunamaz. Noksanları, ilerde, yeni basılışlarda tamamlanacaktır. Kitabın ihtiva ettiği mevzular etrafında daha fazla malûmat edinmek istiyenler ayni heyetin pek yakında bastırılmak üzere hazırladığı *Umumî Türk Tarihinin Ana Hatları* hakkındaki esere müracaat edebilirler.

Cemiyet, dört kitap halinde hazırlamış olduğu bu küçük eseri, mekteplerde okutulmasını kabul eden Türkiye Cümhuriyeti Maarif Vekâletine hediye etmiştir.

Cemiyet, Maarif Vekâleti Neşriyat Müdürü Faik Reşit ve Devlet Matbaası Müdürü Hamdi Emin Beylere kitapların basılışındaki kıymetli yardımları için teşekkürü vecibe bilir.

KİTABIN HAZIRLANMASINDA ÇALIŞANLAR

M. Tevfik Bey
Riyaseticümhur Umumî Kâtibi ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Reisi

Samih Rifat Bey
Çanakkale Meb'usu ve T. T. T. C. Reis Vekili

Akçuraoğlu Yusuf Bey
İstanbul Meb'usu, Ankara Hukuk Mektebi Siyasî Tarih Profesörü ve T. T. T. C. Reis Vekili

Dr. Reşit Galip Bey
Aydın Meb'usu ve T. T. T. C. Umumî Kâtibi

Hasan Cemil Bey
Balıkesir Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Afet Hanımefendi
Musiki Muallim Mektebi Tarih ve Medenî Bilgiler Muallimi ve T. T. T. C. Azası

Baki Bey
Erkânıharbiye Miralayı, Büyük Erkânıharbiye Harp Tarihi İkinci Şube Müdürü

İsmail Hakkı Bey
Balıkesir Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Reşit Saffet Bey
Kocaeli Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Sadri Maksudi Bey
Şarkî Karahisar Meb'usu, Ankara Hukuk Mektebi Profesörlerinden ve T. T. T. C. Azası

Şemseddin Bey
Sıvas Meb'usu ve İstanbul Darülfünunu Türk Tarihi Sabık Profesörü ve T. T. T. C. Azası

Şemsi Bey
Miralay, Harita Umum Müdürlüğü Harita Şubesi Müdürü

Yusuf Ziya Bey
Eskişehir Meb'usu, İstanbul Darülfünunu Hukuk Tarihi Sabık Profesörü ve T. T. T. C. Azası

İÇİNDEKİLER

HARİTALAR

RENKLİ TABLOLAR:

RESİMLER

HUNLAR:

AVARLAR:

Sahifə

ŞARKÎ ROMA:

TUKYULAR:

UYGURLAR:

VOLGA BULGARLARI:

TUNA BULGARLARI:

Sahife

İSLÂMLAR:

HARZEM:

TÜRK — MOĞOL:

MISIR — SURİYE:

ANADOLU:

I

ESKİZAMANDAN ORTAZAMANA GİRERKEN

A. ROMA ÂLEMİ

Ortazaman tabiri çok eski değildir. Bunu ilk defa olarak 1688 de Almanyada "Halle„ Darülfünunu Tarih Profesörü *Kristof Kelner* (Christophe Kellner) kullandı. Mektep tedrisatı noktasından büyük bir tasnif kolaylığı temin etmesi itibarile o zamandanberi yerleşip kalan bu tabirin hakikatte kat'î ve sarih bir mahiyet ve delâleti yoktur. *Eskizaman* ile *Sonzaman* arasında düz çizgilerle bölünmüş bir fasıl ayırmak kabil değildir.

Tarihi terkip eden unsurlar biribirine çözülmez, kesilmez bir tarzda girgindir. Geniş bir tarih devrini, bir yerde bütün safhalarile tamamen bitirmek ve diğer bir yerden başlatmak, bir hükümdarın vefatı, bir şehrin zaptı, bir ihtilâl gibi hadiselerle tahdit edebilmek imkânsızdır. Siyasî, fikrî, iktisadî, dinî ve manevî mahiyetlerde muhtelif tarih unsurları, muayyen bir mevsimde tarlaya serpilmiş buğday taneleri gibi hep birden hasat bekliyen bir olgunluk manzarası göstermezler. Bir ihtilâl veya inkılâp bütün neticelerini ayni zaman içinde ve ayni ölçüde veremez.

Tarih unsurları içinde asıl ve hâkim olanlar hangileridir? Bazı alaman müverrihleri siyasî unsuru asıl saymak istiyorlar. Birçok noktalardan tetkik edilebilecek bu görüşe uyarak muhtelif tarih devirlerinden, meselâ Ortazamana bir başlangıç arayalım. Bu devri Roma İmparatorluğunun taksimi tarihi olan 395 ten mi, bilfarz 406 da Avrupayı yabancı

kavimlerin istilâsından mı, yoksa Ogüstün öldüğü yıldan mı başlatmalı? Bunlardan herhangi birinin ötekine tercihi için sayılabilecek iknа edici sebepler ne olabilir?

Bu Ortazaman nerede bitiyor? Şark İmparatorluğunun Türkler tarafından yıkıldığı 1453 te mi? Bazı müverrihlerin dediği gibi matbaanın icat edildiği 1440 veya Amerikanın keşfolunduğu 1492 yıllarında mı? Bazı iktisatçılar Ortazamanı X. asırda başlatarak XIII. asırda bitiriyorlar. Bunlara göre şehirlerin ve şehir hayatının inkişafı ve o sayede modern iktisadiyatın doğuşu itibarile XIII. asrın sonu Ortazamanın da sonu sayılmak lâzımgeliyor. Bunlar ve daha sayılabilecek birçok fikir ve nazariyeler büyük bir tarih devrini bir noktada bütün uçlarından bağlamanın ve diğer bir noktadan yepyeni hadiselerle başlatmanın zorluğunu gösterir. Bazı yeni müverrihler islâmlığın, papalığın ve derebeyliklerin birer kuvvet halini aldıkları VIII inci asrı Ortazamanın başlangıcı tutuyorlar. Bu esasa göre Eskizaman ile Ortazaman arasında mütevassıt bir devre kabul etmek lâzımgeliyor.

Uzun zamanlar müverrihler tarihi baştan sona bir kül halinde yazmışlar, esaslı durak noktaları bulmağa lüzum görmemişlerdir. Baş tarafta söylediğimiz gibi, Kristof Kelnerin teklifile bir Ortazaman durağı fikrinin çıkması daha ancak (241) yıllık bir meseledir. Tarihin tedris ve talimi noktasından amelî faydaları görülüp anlaşılmış olmasaydı, Eskizaman ile daha soraki asırlar arasına böyle bir Ortazaman yerleştirmek lüzumu belki de gözden büsbütün kaçacaktı.

Tarih, gerçi durmadan akan bir ırmak gibidir; ancak bu ırmağın suları herzaman ve mekânda ayni hız ve kuvvetle akmaz. Bazı asırlar vardır ki, onlarda hadiseler durgun, umumî hayat dalgasız, hususî ve bariz vasıflardan mahrumdur. Böyle asırlarda tarih, suyunun hareketi, yüzüne bakmakla görülmiyen göllere benzer. Zaman yürümemiş gibi görünür. Meselâ *Septim Sever* in hatta *Diyoklesiyen*in muasırları ile Ogüst devrinde yaşayanların zevk, dil, san'at dünya ve hayat hakkındaki telâkki ve bilgileri arasında, arada geçen 300 yıla rağmen, hemen hiçbir fark yok gibidir. Buna mukabil, bilfarz yine Diyoklesiyen devrinin adamı ile Kıral *Dagober* in muasırı arasında çok derin farklar vardır.

Bunun sebebi, dediğimiz gibi tarihin bazı devirlerde durgun denecek kadar ağır, bazı devirlerde ise şimşekler gibi çabuk, çağlayanlar gibi müthiş elektrik kuvvetlerile yüklü ve taşkın akışlarla yürümesidir. Bundan dolayıdır ki durgun tarih asırlarından birçoğunun birkaç sayıfaya sığdırılabilmesi mümkün olduğu halde nispeten çok kısa bir zamanda geçmiş bir ihtilâlin tarihini yazabilmek için, birçok müverrihlerin bütün ömürlerini tüketmeleri bile kâfi gelemiyor.

III. asırda yaşamış bir Romalının VII. asırda dirilerek muhitine ve Avrupaya baktığını tasavvur edelim. Bu adam dünyayı tanınmaz derecede değişmiş bulacaktır. Garbî Roma İmparatorluğu ortadan silinmiş; birçok yeni diller, yeni kanunlar, yeni nizamlar, âdetler, an'aneler yer tutmuş; ataların sevdiği, mukaddes saydığı, tapındığı putlar kırılmış, ilâhlar kovulmuş, hepsinin yerine yeni bir Allah gelmiş, hayat yeni yollara girmiştir. İnsanlık tarihinin bu devresi daha yakından bir bakışla görülmeğe değer.

III. ASIRDAKİ SİYASÎ BUHRAN

Roma imparatorlarının otoritesi munhasıran milletten alınmadır; bazı kıralların, sultanların, Fir'avunların uydurma olarak milletlerine kabul ettirmek istedikleri gibi, Allahtan alınma ve Allah namına değildir. Böyle olmakla beraber bu imparatorların idaresi dünyada misli görülmemiş derecede mutlaktı. Otoritenin membaı millet ise de, mesnedi ordu idi. Millet imparatora, ayni zamanda, ömrü olduğu müddetçe orduya kumanda etmek hak ve salâhiyetini vermişti. Ne imparator isminde ne de imparatora verilen mutlak kudret ve salâhiyette bir kırallık, monarşik bir idare delâleti yoktur. Şunu da söylemeli ki bu şekil hiçbir meşru teşkilâtı esasiyeye müstenit değildi.

Bütün zevahire rağmen Roma İmparatorluğunda hâkim esas, daima zorbalık olmuş; Senato çok zamanlar imparatorların istihfaf ile baktıkları manasız bir teşekkül halinde kalmıştı. Romalılar çok geçmeden imparatorun hakikatte kendileri veya Senato tarafından değil, ordu tarafından intihap edildiğinin ve Senatonun ordu karşısında bir gölgeden iba-

ret kaldığının farkına varmışlardı. Ancak siyasî kuvvet milletin elinden büsbütün çıkmış bulunduğu için bu sezişin amelî hiçbir faydası olmamış, memleket yasasız, mefkûresiz ve gittikçe nizamını kaybeden bir ordu ile, onun ileri sürdüğü imparatorların mahkûmu kalmakta devam etmişti. Bir devletin bu şerait içinde uzun müddet payidar olabilmesi mümkün değildi.

Ordu, millet ve memleket bu vaziyet içinde bulunduğu sıralarda Ren ve Tuna yalılarında yabancıların kaynaşması artmağa başlamış, şarkta tehlike büyümüş, Grekler ve Romalılar için uzun zamanlar ağır bir tehlike teşkil etmiş olan kadîm Part monarşisi yıkılarak yerine *Erdişir* tarafından yeni bir imparatorluk kurulmuştu. 260 tarihinde de Valeriyen Pers Kıralı *Sapor*a esir düşerek öldürülmüştü. Bundan sora Roma İmparatorluğunun paramparça olması neticesine varan ihtilâller başlar. Nihayet muhitte nisbî bir sükûn görünür. *Ostrogot* lar İtalyada, *Vizigot*lar İspanyada, *Frank* lar Galyada, *Vandal*lar Afrikada yerleşerek kırallıklar kurarlar. Nihayet İlliryalı imparatorların devamlı gayretleri neticesinde bunlardan *Oreliyen* zamanında imparatorluğun birliği yeniden vücut bulur (274).

IV. ASIRDA ROMA İMPARATORLUĞU

DEVLET VE KİLİSE

Hıristiyanlık Romada kolay yerleşmemiştir. Gerek eski ilâhlarından ayrılmak istemiyen mutaassıp halkın daimî eza ve cefası, gerek bilhassa *Neron* ve *Diyoklesiyen* zamanlarının yıllarca süren katliamları hıristiyanlığın kökleşmesine set çekememişti. Nihayet *Kostantin*, hıristiyanlık hakkında devamlı bir müsamaha siyaseti güden ve İsa dinine ilk giren imparator oldu (324). Bazı müverrihler Kostantinin hıristiyanlığı kabul ve himayesinde, bunu kendi idaresine muzahir kuvvet haline getirmek istiyen siyasî bir maksat görürler.

Kostantinin hıristiyanlık lehine yaptığı en parlak ve gösterişli hareket, *Istanbul* şehrini kurması olmuştur. Roma âleminin mihverini değiştirmek neticesine varan bu teşebbüs,

milâdın 267 ve 340 yılları arasında yaşamış olan Kayserili Papaz *Ösep* (Eusébe) in hikâyesine göre şöyle doğmuştur: Kostantin, *Liçiniyüs*le yaptığı muharebelerin sonuncusunda sıkışık bir vaziyete düşmüş; haç önünde diz çökerek zafer için dua etmiş; düşmanın bozuluşunu, İsa ile Allahının kendisine muzaheretlerine yormuş. Bir şükran mukabelesi olmak üzere puta tapan Romadan uzaklaşarak yepyeni bir hıristiyanlık merkezi kurmayı ve payitahtını oraya getirmeyi vecibe bilmiş...

Kostantin bir kere İstanbulu tesise karar verdikten sora, azalarının bir kısmile Romanın birçok yüksek sınıf ailelerini getirterek orada yerleşmeğe icbar etti.

Tarihin hiç beklenmiyen hadiselerinden biri imparatorların İstanbulu dinî bir merkez haline getirmek için çalıştıkları sırada Romanın puta tapıcılığın makarrı olmaktan çıkarak kendiliğinden en büyük hıristiyanlık merkezi haline gelmesi ve burada en büyük rütbedeki papazın, *İsanın vekili* sıfatını ve *Papa* unvanını takınarak imparatorluğun boş bırakılmış tahtına kurulmasıdır. Bu suretle Şarkî ve Garbî dediğimiz yeni ve eski Romalar arasında siyasî ve dinî ihtilâflar açıldı; mezhep ayrılıkları başgösterdi. Bu ayrılıklar nihayet İstanbulun, Romadan büsbütün ayrılması neticesine vardı.

Akdeniz havzasını alâkadar eden büyük siyasî hadiseler arasında Kostantinin hıristiyanlığı kabul etmesini, en ehemmiyetli vak'alardan biri saymak mümkündür. Tarihi uzun zamanlardanberi yürüdüğü bir yoldan birdenbire denecek kadar süratle çevirerek beşeriyet için kanlı ve uçurumlu sahalara sürükliyen hıristiyanlığın, Avrupada ve Akdeniz kıyılarında tutunup derin kökler salabilmesinin hakikî amili Kostantin olmuştur.

DEVLET VE KİLİSE ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

Derin bir tereddi içinde bulunan *puta tapıcılık* insanlığın gittikçe inkişaf eden ruhunu ve yükselen fikrini tatmin edebilecek manevî kuvvet kaynağı olmaktan çıkmış; put, cemiyet için toplayıcı ve yürütücü müşterek mefkûre timsali sayılmaktan kalmıştı. Hıristiyanlar imparatorlukta küçük bir ekalliyet olmakla beraber, bunların her türlü tazyikleri ve ölüm tehlikelerini cefakeş bir metanetle karşılamaları, biribir-

lerine ölümün bile sökemediği muhabbet ve tesanütle bağlanmaları, politikacıların gözünden kaçmıyordu. Puta tapıcılar, kitabı ve propagandacı papazlarile ortaya atılan hıristiyanlığın savletini evvelâ istihfaf, sora tehevvür, daha sora şaşkınlıkla karşıladılar ve V. asırdan itibaren artık ekseriyetten ekalliyete doğru gittiler; VI. asırda büsbütün tükendiler. Puta tapıcılığın ortadan çekilmesile hıristiyanlar arasındaki rabıta ve tesanüt te sarsıldı. İsanın, Allahın oğlu olup olmadığı meselesi papazların fikirlerini karıştırdı, hıristiyanlık âlemini altüst etti. Kostantinden itibaren hemen bütün imparatorlar siyasî menfaatlerine göre kâh bir tarafı kâh diğer tarafı tutarak bu meseleye müdahale mecburiyetinde kaldılar.

İsa dini, Muhammet dininin aksine olarak, idare ve siyaset işlerile alâkasızdı. Medenî hayatın nâzımı olacak fert ve amme hukukuna müteallik esaslardan mahrumdu. Bunun içindir ki hıristiyanlık, bu vadilerde Roma hukukundan istifade zaruretinde kalmıştır. Hıristiyanlığın islâmlığa nazaran diğer büyük bir eksiği de, askerlik ruh ve teşkilâtına müteallik esasların olmayışıdır. Bu askerlik soradan kilisenin hükûmet kuvvetlerine dayanarak veya onları eline alarak hıristiyanlığı fetih ve cebir suretile kabul ettirmesi şeklinde telâfi edilmiş; buna mukabil hükûmetler de irtikâp ettikleri siyasî cinayetleri kilisenin tasvip ve takdisinden geçirerek örtmek kolaylığını temin etmişlerdir.

VI. asırdan itibaren hıristiyanlığın doğrudan doğruya fertlerin vicdanına, aklına ve ruhuna hulûl suretile yayılışı durmuş; onun yerine hükümdarların, prenslerin ele alınması ve onlar vasıtasile tebaa ve maiyetlerinin, yani emir ve iradeleri altında bulunanların zorla hıristiyanlaştırılması yolu tutulmuştur. Yalnız prenslerinin tazyikı ile kütle halinde hıristiyanlığa girmiş olan kavimler, eski dinlerini epeyce uzun bir zaman unutmamışlar ve bu yeni dinde kendilerinin eski âdet ve an'anelerine de yer ayırmışlardı.

Devletle kilisenin münasebetleri şarkta ve garpta ayrı ayrı şartlar içinde teessüs ve devam etmiştir.

Şarkta *Imparator*, devlet ve memurları kiliseye hâkim vaziyette kalabildiler. Garpta ise *Papa*, mevcut olmıyan imparatorun yerini tuttu. Ancak hıristiyanlık dünyevî bir din olmadığından devlet ve hükûmet işlerine girmedi; girdiği

zamanlarda da, ezilerek çekilmek mecburiyeti karşısında bulundu. İşte hıristiyanlıkla islâmlığın en bariz farkı bu noktadadır. İslâmlıkta dinle beraber bir hukuk, bir siyaset te vardı. İncilin bu esaslardan mahrum olduğunu söylerken şunu da söylemeliyiz ki islâmlığın inhitatında, yeni hayat şartlarına uyamamasında bu esasların değişmez iman şartları sırasına sokulmuş olmasının büyük tesiri görülmüştür.

ROMA ÂLEMİNİN İKTİSADÎ İNHİTATI

Roma âleminde iktisadî buhran, III. asırdan hatta II. asır ortalarından başlar. Bu buhranın birçok siyasî ve içtimaî neticeleri olmuştur.

Jül Sezar, altın ve gümüş para bastırmıştı. Neronla Septim Sever ve Antonin paraların altın ve gümüş nispetlerini eksilttiler. Bu teşebbüsler bunların zamanlarında kıymetli madenlerin azalmış olduğuna delil tutulabilir Eksiklik nispeti III üncü asra doğru o kadar arttı ki, paralar ancak kanun ve hükûmet zorile sürülebilir oldu. Diyoklesiyen, Oreliyen ve nihayet Kostantinin gerek para ve gerek yiyecek kıymetleri üzerinde aldıkları tedbirler de kâfi gelmedi. Para gittikçe ortadan çekildi; hükûmet, vergileri ekseriya ayniyat ile tahsile mecbur kaldı. Fakat bu şekil, çok büyük yolsuzluklara ve irtikâplara yol açtı. Vergi olarak halktan toplanan mallar, devlet ambarlarına gelinciye kadar üçte iki derecesinde zarara uğruyor; bunları muayyen merkezlere getirip teslim etmek mecburiyetinde bulunan mükellefler çektikleri zahmetten başka hem mal hem vakit kaybetmiş oluyorlardı. Bir aralık Valantiniyen'in, emlâk ve arazi sahiplerinin kiracılardan para yerine ayniyat almalarını mecburî kılan bir emirnamesile bu sistem çok umumî şekle girdi. Devlet memurları, doktorlar, mimarlar, muallimler ve hatta askerler maaş ve ücret yerine mal almağa başladılar. Bazı yüksek devlet memurlarının tahsisatlarını halktan mal olarak doğrudan doğruya tahsile kalkıştıkları bile görüldü. Bu haller halkı ezdi.

Bir müddet sora devlet hazinesi memurların, mütekaitlerin aylıklarını veremiyecek derecede boşaldı. Devletin gittikçe düşen malî kudretine nispetle ücretleri çok yüksek

görülen Romalı askerlerin yerine, ucuz hizmet eden muhacir kavimlerin askerlik işlerinde kullanılmaları düşünüldü, ve bu yabancı kavimlerin reislerile mukaveleler yapıldı. Bu tedbir, sonunda, Romanın Romalıların elinden çıkarak yabancılara geçmesi neticesine kadar varmıştır.

Umumî hizmetlerin ve görülen bütün işlerin ayniyat ile ve bilhassa büyük hizmetlerin büyük arazi tevziatile tediyesi usulü derebeylik sisteminin teessüsüne yol açmıştır.

Roma ziraati, Sicilya, Mısır ve Şimalî Afrikanın diğer kısımlarının rekabeti karşısında geriliyordu. Diğer taraftan akın halinde memlekete gelen esir kafilelerinin zanaat işlerinde kullanılmaları, asıl Romalı zanaat sahiplerinin işsiz kalmalarına ve geçim darlığına uğramalarına sebep oluyordu. Esirlerin zanaat işlerindeki acemiliği, çalışmadıkları zamanlarda dahi karınlarının doyurulması mecburiyeti gibi mahzurlar sebebile soraları bu usulden vazgeçildi.

Şehirlerde ekmek ve diğer hamur işleri yenilir, et olarak domuz ve keçi etleri istihlâk olunurdu. Yiyecek ihtiyacının pek basit şekillerde tatmin edilmesi itibarile gıda maddeleri ticareti çok dardı. Giyecek ticareti de azdı. Halkın giyinişi gayet sade idi. Yalnız yüksek tabaka aileleri, dünyanın her tarafından getirilen en kıymetli ziynet eşyalarını kullanmağa düşkündü. Orta halli sınıf gayet azlık olup, umumiyet derin bir fıkaralık içinde idi. Roma doymak bilmez bir sülük gibi eyaletlerin kanını emerek yaşıyordu.

Roma İmparatorluğunda sanayi hayatı yok gibi olduğundan ihracat pek az, ithalât ise ziynet eşyası ve kıymettar kumaşlarla ıtriyata munhasır gibi idi. Bu kısım eşyaya iptilâ gittikçe arttığından imparatorluğun altınları şarka ve uzakşarka akıp gidiyordu. Büyük mikyasta ithalât ve ihracat hareketlerinin azlığı, denizciliğin inkişafına set çekiyordu. Hiçbir devirde Romanın ticarî bir siyaseti olmamıştır. Romalıların ticarete rağbetsizliği dolayısile bu iş Suriyelilerin ve Yahudilerin inhisarına geçmiştir. Gemi seferleri de Yunanlılarla İlliryalıların ve Mısırlıların elinde kalmıştır. Ziraat çok inkişaf etmiş değildi. Roma, zahiresini Şimalî Afrika ve Sicilyadan çekiyordu.

Romanın bütün servetini eriten, bilhassa murabahacılık olmuştur. Büyükler açık bir soygunculuk mahiyetinde mu-

rabahacılık yaparak halkı eziyorlardı. Birçok şekillerde banka müesseseleri bulunmakla beraber, kredinin çok ağır faizlere bağlı olması sâyi, emeği mahkûm ediyordu. Murabaha ile büyük servetler edinenlerin sefahet yolunda çılgınca israf ettikleri paralar hep Romadan dışarı akıyordu. Bütün bu haller sıra ile : piyasada paranın azalması, para halitasının altın ve gümüş nispeti zararına değiştirilmesi, umumî sefalet, siyasî teşevvüşler, dahilî harpler, yabancıların istilâsı gibi neticelere varmıştır.

III. asır sonlarına doğru Roma Devleti, serveti kâmilen battığı halde evinde hâlâ eski zenginlik zamanlarının debdebesini idame etmek istiyen emlâk sahiplerini andırıyordu. Gittikçe ilerliyen ahlâk çürüklüğü son dereceye varmış, III. asırdanberi gittikçe şiddetini arttıran istibdat, Romayı maddî ve manevî sefaletin son hadletine kadar sürüklemiş ve düşeceği uçurumun kenarına kadar getirmişti. Malî yıkım süratle siyasî yıkıma doğru gidiyordu. IV. asır Roması ne vatandaş doyurabiliyor, ne idare makinesini işletebiliyor, ne de askerini besliyebiliyordu. Yıldan yıla nüfus azalıyor, yük gittikçe artıyor, takat ve tahammül ise mütemadiyen eksiliyordu.

HÜKÛMET, MALİYE, UMUMÎ AHLÂK

Kostantin zamanında hükûmet, entrikaları, lüzumsuz tevkifleri, elhasıl bütün küçüklüklerile bir saray hükûmeti şeklinde idi. Herkes saray ve imparator nazarında şüpheli idi; her taraf casuslarla dolmuştu; rüyada görülen hadiselere istinat edilerek birçok adamların tevkif ve en ağır cezalarla tecziye edildikleri bile görülmüştü.

Vergiler ağırdı. Tahsil ve cibayetinde müthiş zulümler, işkenceler ve nihayetsiz irtikâplar yapılıyordu. Vergi zamanı gelince bütün ahaliyi matem kaplıyordu. Tahsildarın zulmünden kurtulmak için anaların çocuklarını sattıkları, babaların kızlarını fuhşa sürükledikleri görülüyordu. Bütün bu şiddetlerle toplanan paradan pek az bir kısmı hazineye giriyor, herkes muktedir olabildiği kadar çalıyordu. Dairelere iş takibine gidenlerin ellerinde hediyelerile gitmeleri kaide haline gelmişti. İhbarcılık, münafıklık müthiş bir yara halinde işliyordu; bunu san'at, meslek, maişet vasıtası edinmiş bir sınıf insan türemişti. Kostantin, bunun önüne geçmek

için 313 te hâkimlerin ihbarlara kulak vermemelerini ve iftiracı muhbirlerin "zehirli dillerinin kökünden koparılmasını" emreden bir irade çıkarmıştı. Hiçbir şiddet, bir milletin ahlâk hayatı için ağır bir leke olan, bu salgın iftira jurnalcılığı denaetini kökünden kaldıramadı. Muhbirlere, jurnalcılara ihbar ettikleri adamlardan mahkemelerin ceza olarak aldığı paranın bir kısmını vermek usul ve nizam iktızası olmuştu. Gerçi soradan bu usul kaldırıldı; fakat Romalılar büyüklere yaranmak için bedava münafıklık ve jurnalcılık yapmakta devam ettiler.

Şehirlerde fakir halk sınıfı gittikçe çoğalıyordu; hükûmetin en ehemmiyet verdiği siyaset, ruhlarında hoşnutsuzluk kaynayan bu fakir ahaliyi ölmiyecek kadar doyurmağa ve halini unutturacak kadar eğlendirmeğe çalışmaktı. Büyük masraflarla sık sık umumî eğlenceler tertip olunuyordu. Gitgide bu eğlence günleri yılın yarısını tutacak kadar arttırıldı. Cümhuriyet devrinde yılda 65 eğlence ve oyun günü vardı; bu sayı Mark Orel zamanında 135 e, daha soraları 175 e çıktı. Artık Romalının sinirleri gevşemiş ve uyuşmuştu. O kadar ki V. asırda, muhacir kavimler Romaya yürüdükleri zaman, Romalıları umumî sirkte oyun seyrine dalmış bulacaklardır.

Ahalinin siyasî hakkı alınmıştı. Aristokrat ve münevver sınıf umumî hizmetlerden kaçınarak taşraya, malikânelere çekiliyordu. Bu malikâne hayatı, daha evel de söylediğimiz gibi Ortazamana ait hususiyetin, derebeylik hayatının başlangıcı olacaktır.

GARBÎ ROMA İMPARATORLUĞUNUN İNHİDAMINDAN SORA ROMA ÂLEMİ

V. asırdaki karışıklıklar, yabancı kavimlerin imparatorluk arazisinde yerleşmeleri, imparatorluk zamanında teessüs etmiş iktisadî hayat esaslarının umumî çizgilerini değiştirmiştir. Yalnız toprağa verilen ehemmiyet artmış, toprak adeta yegâne kıymet ve servet haline gelmişti. Umumî veya hususî hizmetlerin para yerine arazi ile tediyesi teamül olmuştu.

Çiftçilikte, ziraî istihsalde tatbik edilen usuller ipmaratorluk zamanındakilerin ayni idi. Büyük arazi sahipleri arazinin bağ, bahçe, orman ve çayırlıkları ile ihtiyaçlarına yetişecek küçük bir kısmını kendilerine alıkoyarak üst tarafını ortaklara, yarıcılara verirlerdi.

İstilâcıların imparatorluk hududunda yerleşmeleri, sanayi ve ticaret hayatını sarsıntıya uğratmıştı. Akdeniz şarkla garp arasında en mühim ticaret yolu olmak vasfını muhafaza ediyordu. Yalnız *Araplar* ın VII. asır sonlarına doğru *Kartaca*yı, ve VIII. asır başlarında *İspanya* yı zaptetmeleri ticarete büyük durgunluk vermiş, garpla şarkın iktisadî münasebetini asgariye indirmiştir. Buna mukabil islâm istilâsına uğramış veya islâmlaşmış sahalar arasında ticaret çok münkeşif bir mertebeye varmıştı.

Sanayi, kuyumculuk, minecilikle silâh imalâtına munhasır gibi idi. Kırlarda her malikâne ekmeğini, şarabını kendi yapar; her malikânede doğramacılık, marangozluk, saraçlık, ve demircilik gibi san'atleri yapacak adamlar bulunurdu. Bu san'atler o malikâne içinde babadan oğula intikal ederdi. Kırlarda böylece en küçük tecemmüler içinde muhtelif san'at erbabının bulunması, şehirlerde sanayi hayatının inkişafına mâni teşkil ediyordu. Şehirlerde kurulan büyük pazar yerlerinin bellibaşlı alımsatım işleri bal, şarap, kökboya gibi maddelerden ibaret gibi idi.

Franklar ve bütün diğer Avrupa kavimleri hükümdarları, Romanın para sistemini kabul etmişlerdi. VII. asırda para işi yeniden çığrından çıktı. Memleketin muhtelif sahaları, hatta hususî fertler bile, diledikleri şekillerde para basmağa başladılar. VIII. asrın sonunda altın azalmağa, gümüş onun yerine geçmeğe yüz tuttu. Biraz daha sora gümüş te ortadan çekilir hale geldi. Bu hal iktisadî vaziyetin artık son vahamet mertebelerine erdiğinin delili idi.

PAPALIK VE DİNÎ HAYAT

İtalyanın Jüstiniyen tarafından tekrar zaptı üzerine papa eskisi gibi imparator tarafından naspedilen bir memur haline geldi. Bir müddet sora İstanbul Kilisesi, Romaya faik bir vaziyet aldı ve imparatorun nüfuz ve himayesinden istifade ederek Afrika ve Roma kiliselerini kendisine bağladı. Fakat İtalyada Şark İmparatorluğuna karşı uyanan menfi cereyandan istifade et-

mesini bilen papalar, az zamanda kendilerini bu nüfuzdan kurtardılar. O sırada Papalık bütün İtalyada o kadar kuvvet ve itibar kazandı ki, isteseydi İtalyayı daha o zaman Şark İmparatorluğundan ayırabilirdi. İslâmlığın Afrika, Suriye ve İspanyayı istilâsı da hıriştiyanların müşterek bir tehlike karşısında birlik ve tesanüt hislerini kamçılaması itibarile papalığın nüfuzunu arttırmıya yaradı.

Benoa dö Norçiya (Benoît de Norcia) adlı bir papaz en halis hıristiyanlığın inzivada fikir, ruh ve beden riyazeti ile iştigali istilzam eylediğini ileri sürerek, soradan bütün tenha dağ başlarını tutan *manastır hayatını* tesis etti. Hıristiyanlığı cemiyet hayatı dışına çıkarıcı mahiyette olan bu cereyan birçok ruhanilerin hücum ve itirazını davet eyledi ise de papalık bunda müstakbel bir kuvvet görerek hami vaziyet aldı. Filhakika bir müddet sora bütün manastırlarda yaşayan papazlar, papaların birer siyasî memurları ve politika vasıtaları oldular. Kiliseye vakıf olarak verilen akarların çoğalması, papanın maddî iktidarını artırdı. Bu maddî zenginlik ve manevî nüfuz sayesinde papalık Roma İmparatorluğunun inhidamından sora, ayakta kalan yegâne müessese oldu.

Yoksulları doyurmak, kimsesizleri koruyup barındırmak gibi içtimaî muavenet işlerinden başka yollar, köprüler yapmak, şehirlere sular getirmek, mevcut su yollarını tamir etmek gibi halkın minnet ve şükranını kazandıracak hizmetleri de üzerine aldı. Kırallar, prensler, büyük siyaset adamları, papanın nüfuzundan istifade temin edebilmek için kilise ve manastırlara zengin vakıflar bağlamak yolunu tuttular. Bu yol, bu adamlara papanın yardımını teminden ziyade, papalığın kuvvet ve itibarını bir kat daha yükseltmiye ve artırmaya yaradı.

Şu da var ki, para ve politika kilisede birer unsur haline geldiğinden itibaren, dinin safiyeti bozuldu. "*Aizze = azizler*„ adı verilen ölmüş kilise büyüklerinin şefaatlerini temin için kilise ve manastırlara hediyeler verilmesi, maddî fedakârlıklarda bulunulması âdet ve usul oldu. Azizlerin şefaati ruhların selâmeti ve her çeşit hastalıkların tedavisi için ücretle satılır bir meta haline geldi. Bir müddet sora muhtelif ruh ve beden hastalıkları azizler arasında taksim edilerek bunlar adeta bir nevi ihtısas zümreleri halinde tasnif olundu. Para ile günah

çıkarılması safsatasının icadı kiliseye yeni bir irat membaı temin etti.

Kilisenin her türlü tahmin ve tasavvur hududunu aşan zenginliği, bir kuvvet olduğu kadar, kendisi için bir tehlike de teşkil ediyordu. Kasası boşalan devletin, para sıkıntısına düşen kıralın, gözleri kilise servet ve emlâkine dikiliyordu. Nihayet, kâh rica, kâh şiddet yolile kırallar kilise mallarına el attılar. VII. asır ortalarından itibaren kıralların harplerde yararlık gösterenlere, devlete mühim hizmetlerde bulunanlara kilise mallarından muvakkaten kaydile verilmesini papalardan veya muhtelif memleketlerdeki vekillerinden rica etmeleri bir teamül halini aldı. Bu muvakkat kaydi bittabi yalnız arada teati edilen mektuplar üstünde kaldı.

CEMİYET HAYATI Eskizaman ile Ortazaman arasındaki intikal asırları esnasında cemiyetin din hayatı dışındaki yaşayış şekli hakkında bir fikir verebilecek malûmatı hemen munhasıran *Greguar dö Tur*un (Grégoire de Tours) yazılarında buluyoruz. VI. asırda yaşamış olan bu papaz müverrihin tasvirine göre, o devirlerin hayatı şu birkaç kelimede mündemiçtir: Riya, hıyanet, sefahet ve alçaklık... İlim ve fen sönüktür. Ailede babanın hakimiyeti mutlak olup bu mutlakıyet, babaların yavrularını satmalarını mubah saydıracak mertebededir. Bir erkeğin bilhassa kıralların ve yüksek sınıf mensubu adamların birkaç kadınla evlenebilmeleri, karılarını keyifleri istediği zaman boşayabilmeleri caizdi. Davalarda haktan ziyade şekle, davacıların şahsî mevkilerine ve mensup oldukları sınıflara kıymet veriliyordu. Ferdî hukuk telâkkisi yok denecek derecede iptidaî idi. Kanunlar zayıflar karşısında kuvvetlilerin zulmünü himayeye ve tahakkümünü arttırmaya yarayacak şekilde tedvin olunuyordu. En ağır cürümler, hatta adam öldürmek cürmü para cezası ile geçiştiriliyordu. Ferdî hukukun mal ve can emniyeti dediğimiz ana esasları içtimaî hayatta itibarsız mevhumeler sırasına girmişti.

∴

İşte Ortazaman dediğimiz devir açılırken Roma âlemi muhtelif safhalarını hulâsa ettiğimiz bu umumî vaziyet içinde bulunuyordu.

B. MÜSTAKİL GOL VE ROMA GOLÜ

Ren ırmağından, Pirene dağlarına kadar uzanan geniş mıntaka Gollülerden evel meskûn idi. Bu mıntakanın ilk sakinleri içinde *Ligür*ler, diğer iptidaî kavimlerin hepsinden daha mühim görünüyorlar.

Keltler yahut *Gollüler* Ortaasyadan, Hazar cenubu, Kafkaslar, Karadeniz şimali ve Tuna boyu yolunca (M. E. XIII. asır) gelmişlerdir. Bunlardan sora, *Beljler* gelmiştir. Bu kavimlerin gelişi, memleketin manzarasını, tamamen değiştirdi. Keltler bu memleketlere gelmeden evel dahi nispeten medenî idiler; bu memleketlere kendi isimlerini verdiler: *Keltik* = *Gol* = *Galya*; orada, muharip ve aristokrat bir cemiyet teşkil ettiler. Bu teşekkül bir dereceye kadar medenî ve kendilerine mahsus bir müstakil devlet idi.

Lâkin, M. E. I. asırdan itibaren, Romalıların fetihleri, gol istiklâline nihayet verdi. Dört asırdan ziyade, Gollüler, Roma İmparatorluğuna bağlı kaldılar. Gollüler, bu müddet içinde Romanın, dilini, medeniyetini ve âdetlerini aldılar; hıristiyanlığı kabul ettiler.

Gollüleri, Roma idaresinden çıkaran, III. asırda tekrar başlıyan, şark kavimlerinin istilâları olmuştur.

I. MÜSTAKİL GOL

MEMLEKET Gol = Galya, cenupta Akdeniz ve Pirene, garpta Atlas ve Manş denizleri, şimal ve şarkta Ren ırmağı ile Alp dağları arasında uzanan mıntaka idi *(Harita. 1)*.

Bu mıntakanın şimalinde otlaklar ve ziraate elverişli yerler vardı; ormanları da çoktu. Bununla beraber bu mıntaka topraklarının üçte ikisi bataklık idi. Cenup mıntakasının başlıca üç servet membaı vardı: zeytin, incir ve bilhassa üzüm... Umumiyetle Gol ormanlarında da birçok yabani hayvanlar yaşıyordu.

İLK AHALİ Keltlerin yahut Gollülerin ilk ahali olmadıklarını söylemiştik. Bunlar geldikleri zaman bu memlekette uzun asırlardanberi yaşamakta bulunan

iptidaî kabilelere tesadüf ettiler. Tarihtenevelki zamanlarda yaşamış olan bu dolikosefal insanların Afrikadan geldikleri tahmin olunmaktadır. Bu iptidaî kabilelerin en eskileri *Som*, *Sen*, *Marn* v. s. gibi ırmaklar boyunda kayalar oyuklarında yahut mağaralarda yaşarlardı. Yontulmuş taştan silâhlar ve aletler kullanırlardı. Kara ve deniz avcılığı ile geçinirlerdi.

Çok zamanlar sora Tuna vadisile şarktan gelen kavimler sayesinde taşa cilâ verildi ve taştan keskin aletler yapıldı. Artık ziraat ve hayvan terbiyesi başladı. Hububattan ekmek yapıldı. Bu devrin eserlerine her tarafta, bilhassa Fransanın cenubugarbisinde ve Bretanyada tesadüf olunur. Bu eserleri Gollülere atfederler.

Bu adamlar cidden san'atkâr idiler; mağaralarda onlara ait hayvan resimleri, kilden yahut fildişinden yapılmış küçük heykeller bulunmuştur. Bugün *Fransa* dediğimiz topraklarda ilk san'at eserleri bunlar olmuştur.

Bu devirdedir ki Fransada insanlar mağaralardan çıktılar; ahşap evlerden mürekkep köylere, bilhassa *Alp* ve *Jüra* dağlarındaki *göl beldeleri* ne yerleştiler. Ölüleri için taştan ve granitten büyük abideler yaptılar.

Bu abidelerin çoğu da Ligür devrine aittir.

LİGÜRLER VE İBERLER

Ligürler, Gollülerden evel (M. E. 2000) Gol topraklarında görülmüştür. Ligürler bugün dahi Cenova garbındaki Apenin dağlarında ve Korsika adasında yaşamakta bulunan Ligürlere benzerlerdi. Ligürler yürümek ve çalışmakta yorulmak bilmezlerdi; yerleşir yerleşmez gol memleketlerindeki bataklıkları kurutmaya, ormanları açmıya başlamışlardı. Ligür hakimiyeti, gol memleketi hudutları haricine de uzanıyordu. Birçok ırmak ve dağ isimleri, bunu ispat etmektedir.

M. E. VII. asrın sonuna doğru *İberler*, İspanyadan şimale yürüdüler, Pirene dağlarını geçtiler ve dağlarla *Garon* ırmağı arasında yerleştiler. İberler Hazar Denizi garbında Kafkaslardan kalkarak Suriye ve Afrika şimal sahili ile İspanyaya gelmişlerdir.

Bunlar Fransa garbıcenubisindeki *Akitenler* in ecdadı olmuşlardır.

İberlerin lisanları ve ırkları hâlâ *Bask* memleketlerinde devam etmektedir.

Ligür ve İber devri Golde Maden Devrine tesadüf eder. Evvelâ bronz aletler kullanıldı. Bunlar şark sanayiinin taklitleri idi. Sora M. E. 1000 tarihinde demir görüldü. Avrupada Demir Devri ligür istilâsını takip eden yeni bir istilâ ile gelmişti; kelt yahut *Gollüler istilâsı.*

GOLLÜLER İSTİLÂSI Gollüler Ligürler gibi Ortaasyadan gelerek Avrupayı istilâ etmiş kavimlerdir. Gollüler istilâsı bir hamlede olmamıştır; yavaş yavaş birçok akınlarla vukubulmuştur.

Keltler (M. E. 1000 - 500) arasında Ligür aşiretlerini cenubuşarkiye sürerek Gol kıt'asının büyük kısmını işgal ettiler. M. E. 300 tarihlerine doğru son bir kelt istilâsı ile beraber memleketin şimaline Beljler geldi, Ren ve Sen ırmakları arasına yerleştiler; ondan sora bu mıntakaya *Belçika Golü* dendi.

Şunu söylemek lâzımdır ki, M. E. IV - V. asırlarda asıl Gol dediğimiz memleketler Avrupanın büyük kısmına şamil, geniş Kelt İmparatorluğunun bir parçasından başka bir şey değildi. Bu devirlerde Macaristandan İspanyaya *(Keltiber)*, İngiltereden şimalî İtalyaya kadar *(Gol Sizalpin)* heryerde gördüğümüz Keltler Gollülerin Romayı zaptettiklerini biliriz. Şarktan garba geçerken Tuna boylarında kalmış ve oradan M. E. III. asırda cenuba Makedonyaya ve Yunan kıt'asına inmiş ve yine Tunadan ayrılarak Galatlar namı altında Anadoluya gelmiş bir kısım Keltler vardır.

Keltler yahut Gollüler tamamile Germenlere benziyorlardı. Uzun boylu, açık tenli, mavi gözlü, sarı yahut kumral saçlı idiler.

GOLLÜLERİN İÇTİMAÎ VE SİYASÎ HAYATLARI Gollüler *site*ler halinde yaşıyorlardı. Siteleri müteaddit kabilelerden mürekkep idi. Sitenin başında müşterek atadan gelmiş reisler vardı. Kabile reisleri müşterek işleri görmek için toplanırlardı. Bu toplanma sitenin senatosu idi. Senatonun reisi bir sene için kabile reisleri meyanından intihap olunurdu. Görülüyor ki, gol kavimleri aristokratlar tarafından idare olunurdu. İlk zamanlarda devlet şekli kırallık idi. Fakat yavaş

yavaş site reisleri kıralların yerine kaim oldu. M.E. II. asırda artık her site reisi kendi başına bir kıral idi.

Versengetoriks in babasını kırallığın tesisine teşebbüs ettiği için idama mahkûm etmişlerdi.

Gollülerin parası, Foçalıların parasının taklidinden başka bir şey değildi. Cenubî Golde Foçalılar tesis ettikleri *Massili* (Marsilya) kolonisi vasıtasile büyük medenî tesir yapmışlardır.

GOLLÜLERİN DİNİ

Gollüler başlıca iki türlü allahlara taparlardı: *yer* allahları ve *gök* allahları. Yer allahlarının başlıcası *Yer-ana* idi. Yer-ana hayat ve ölüm ilâhesi idi. Gollüler bu ilâheye bir *allah-baba* terfik ederlerdi. *Su allahlarının* da ehemmiyetli mevkileri vardı.

Gollüler *meşe* gibi bazı ağaçlara ve bilhassa bazı *su kaynaklarına* eyilik allahları, meyanında ülûhiyet atfederlerdi.

Bellibaşlı gök allahları gökgürültüsü Allahı *Taran* ve Güneş Allahı *Belen* ve harp Allahı *Esüs* idi.

Fakat Gollülerin asıl millî Allahı *Tötates* idi. Romanın fethinden sora *Tötates Merküre* ve diğer gol allahları da Roma Panteonundaki allahlara çevrildiler. Gollülerin din merkezleri Orleana yakın büyük bir ormanda bulunuyordu.

Gollülerin papazlarına *Druit*ler derlerdi. Druitler kuvvetli bir sınıf *(kast)* teşkil ediyorlardı. Bu sınıfın bütün Golün büyük papazı makamında bir tek reisi vardı. Druitler ayni zamanda hem papaz, hem hâkim ve hem de âlim idiler. Âlimler resmî mürebbiler idiler; gençlere verdikleri ahlâk terbiyesi şu üç emirde hulâsa edilebilir: "Allahları tazim et, hiçbir fenalık yapma, mert ol!.„

2. ROMA GALYASI [1]

GERMENLER VE ROMA

M.E. I. asra doğru iki tehlike Golü tehdit ediyordu: Germenler ve Roma.

Kimriler ve *Tötonlar* Reni geçtiler (M. E. 109-102). Bu tarihlerde Romalılar da cenubî Gole ayak basmışlardı.

Romalılar Alp ve Pirene dağları arasında sahil boyunca bir vilâyet teşkil ettiler *"Gol Transalpin„*. Bu vilâyetin merkezi *Narbon* şehri idi.

[1] Galya = Gol

Bundan sora bütün Golün Sezar tarafından sekiz sene içinde nasıl fetholunduğunu birinci kitapta gördük. Gol memleketleri Sezar tarafından birtakım vilâyetlere ayrıldı. Vilâyetlerin başında Roma tarafından tayin olunmuş birer vali bulunuyordu. Romalılar Gollülerin hürriyet ve emniyetlerini temin ediyorlardı. Buna mukabil onlardan asker ve vergi alıyorlardı. Vilâyetler birtakım sitelere ayrılıyordu. Her site mahallin aristokratları içinden intihap olunmuş bir *senato* tarafından idare olunuyordu.

Romalılar Gollülere hemen hemen müsavi muamelesi yaparlardı. Her sene bütün gol sitelerinin murahhasları *Liyon* civarında bir meclis kurarlardı; orada dinî bayramlar ve oyunlar yapılır ve memleketin umumî menfaatleri hakkında görüşülürdü. Neticesinde Roma imparatoruna maruzatta bulunulurdu. Mekteplerde tedrisat lâtince idi. Gol şehirlerinde roma abideleri taklit olunurdu.

Romanın sukut devri, Golün de rahatını bozdu. Şarktan istilâya uğradı.

GOLDE HIRİSTİYANLIK

Roma İmparatorluğunun zayıfladığı bir zamanda Roma topraklarında hıristiyan kilisesi doğuyordu. Hıristiyanlık Gole Marsilyadan girdi (I. asırda). II. asırda artık Liyonda ve Viyanada kiliselerin teşekkül ettiği görülür. Romada olduğu gibi Golde de kilise teşkilâtı yapıldı. V. asırda artık, papazlar Fransayı kurmak için çalışmaya başladılar.

C. GERMENLER

ROMALILARA GÖRE GERMANYA

Romalılar, Hazar Denizinden Tuna ve Rene kadar bütün Avrupanın şimalini içine alan geniş ülkelere *Germanya* derlerdi. Bu büyük mıntaka ikiye ayrılabilir:

a) Hazar Denizinden Karpatlara kadar olan kısım, gayet geniş istepler, ormanlar, bataklıklardan terekküp ediyordu.

b) Garpta bulunan diğer kısım, Karpat dağlarından Rene kadar uzanıyordu. Bu mıntaka, daha çok dağlıktı.

Germenler, Gollülerle bir asıldan ve onlar gibi Ortaasya-

dan gelmiş kavimlerdir[1]. Germanyanın Tuna ve Ren taraflarında hudutları tespit olunmuştu; fakat şarka doğru uzanan geniş ovaları, "*Kavimler Kapısı*" yolu ile şarktan gelen türk göçlerine ve muhacemelerine karşı tamamile açıktı; Kavimler Kapısı, Ural dağlarının son cenup eteklerile, Hazar Denizi arasıdır.

GERMENLERİN AHLÂKLARI

Germenler, şayanı hayret bir surette biribirine benziyorlardı. Uzun boylu ve mavi gözlü idiler. Saçları sarı veya kızıl idi. Tenleri beyaz, yanakları pembe idi. Sakallı ve uzun saçlı idiler. Ekserisi elbise olarak sırtlarına sadece bir hayvan postu atarlardı. Kolları ve bacakları çıplaktı. Erkeklerinin işi gücü avcılık ve muharebe idi. Misafirperver idiler; fakat çabuk kızarlardı ve şedit idiler. Çok içerlerdi. Bir nevi bira ile sarhoş olurlardı. Muzafferiyetlerini zevk ve eğlence ile bitirirlerdi. Çocuklarına avcılık ve muhariplikten başka bir şey öğretmezlerdi. Gotlar *rün* denilen işaretlerden mürekkep bir alfabe kullanırlardı (rünik). Kadınlar, çok muhteremdi. Hatta kendilerine peygamberlik hassaları atfolunurdu. Rahibelerin büyük tesirleri vardı. Esirler, efendilerinin şahsına bağlı köleler idi. İkametgâhları şekilsiz ve intizamsız köyler teşkil eden ayrı ayrı kulübelerden ibaretti.

GERMENLERİN SİYASÎ TEŞKİLÂTLARI VE DİNLERİ

Germenler iptidaî bir demokrasi hayatı yaşarlardı. Köyce, aşiretçe veya milletçe toplanırlar ve reislerini intihap ederlerdi. Temellük hakkı yalnız ev, bahçe, ve sürüye ait idi. Umumiyetle arazi, cemaat malı sayılırdı. Arazi aileler beyninde muvakkaten taksim olunurdu.

Harp zamanında teşkilâtları basit idi. Silâhlı insanların kurultayında husumet karar altına alındığı zaman, harp artık millî bir vazife olur ve herkes ona iştirak ederdi. Mükemmel süvari oldukları gibi, piyadeleri de daha çok mükemmeldi. Umumiyetle derin kütleler halinde muharebe ederlerdi. Kadınlar ve çocuklar, öküzlerle çekilen ağır arabalar üzerinde muharebelerde erkeklere refakat ederlerdi. Bu arabalarla, ordugâhlarının etrafını çevirerek bir nevi siper teşkil ederlerdi.

---

[1] Bu gün germen camiasına dahil sayılan zümreler arasında asıl Avrupanın şimal kısımları sakinlerinden olup soradan Ortaasya muhacirlerine karışmış olanlar da vardır.

Baltalar ve kargılarla harbederlerdi. Muharebe şarkısı söyliyerek hücum ederlerdi. Korkaklık çok menfur idi. Korkaklar, ekseriya intihara mecbur edilirlerdi. Dinleri, muharebe hırsını ateşliyecek mahiyette idi. Kahramanlara, mes'ut bir ebediyet mev'ut idi. Tabiatin kuvvetlerine taparlardı. Meşhur allahları şunlardı: *Odin* yahut *(Votan)* sema ve harp Allahı; *Tor* yahut *(Donar)* yıldırım Allahı; *Herta* yahut *(Erde)* yer İlâhesi.

İtikatlarına göre muharebede ölenlerin ruhu *valkırılar* (muharebe kızları) tarafından Allaha götürülürdü; Allah (Odin) bu ruhları *Valhalla* da (cennetinde) kabul eder. Valkırılar bu ruhlara öldürülen düşmanların kafataslarile bal şerbeti sunarlardı. Germenlerin din ayin ve merasimi için ibadethaneleri yoktu. Putları yoktu, yalnız mukaddes ağaçları vardı.

II

ALANLAR VE AVRUPAYI İSTİLÂLARI

Alanlar, Yayık ırmağının membalarında dağlık mıntakada yaşıyan Türklere verilmiş isimdir [1]. Alanlar Hunlardan evel Kafkas dağlarının şimalindeki ovalara kadar yayılmışlar, bir kırallık teşkil etmişlerdi *(Harita. 2).* Birisi M. E I. asırda ve diğeri M. S. II. asır başlarında olmak üzere Derbent *(Demirkapı)* boğazından geçerek iki defa Medyaya da girdiler.

Alanlara, Hintte Ganj ırmağı kaynaklarında dahi tesadüf olunur.

Alanlar Karadeniz şimalinden garba doğru da akınlar yapmışlardır. Hunlar, garba çekilmeye mecbur olduktan sora Yayık, İtil ve umumiyetle Asya Sarmatyasında tesadüf ettikleri bu Alanları mağlûp ettiler ve kırallarını öldürdüler. Bunun üzerine Hunlara tâbi olmıyanlardan bir kısım Alanlar Kafkas dağlarına sığınarak oralarda kaldılar; bir kısmı da garba muhaceret ettiler. Tuna havzasında yerleştiler. III. asırda Makedonyada roma ordularını mağlûp ettiler. Daha soraları Tunadan Germanyaya gittiler, orasını istilâ ettiler (406).

Bundan sora Belçika üzerinden Pirene eteklerine kadar bütün Gol kıt'asına yayıldılar. Birçoğu bu kıt'ada kaldılar. Bir kısmı Pirene dağlarını aşarak İspanyaya girdiler (409). Az zamanda bütün İspanya Yarımadasına hâkim oldular (411).

Alanlar, Tunadan itibaren *Süevler* ve *Vandallar*ı beraberlerinde yürütmüşler ve İspanyaya beraber girmişlerdir; yarımadanın cenup mıntakasına Vandalları, şimaligarbî kö-

[1] Alan, dağ veya tepe üzerindeki lüdüzkoedrm veanlar içinaçılmış düzlük manasına gelir.

şesine de Süevleri yerleştirmişler ve yarımadanın mütebaki bütün aksamına kendileri sahip olmuşlardır.

Alanlar, Ural dağlarından Büyük Atlas Denizi ve Akdeniz sahillerine kadar gayet geniş ülkeleri iki, üç asır zarfında çiğnediler; Fransa ve İspanyada yerleştiler.

III

AVRUPADA TÜRK - HUN İMPARATORLUĞU

GARBÎ HUN DEVLETİ

Şimalî Hun (Hiyung-nu) Devletinin inkırazından sora garba çekilen Hunlar Hazar Denizi, Yayık ve İtil ırmakları arasındaki geniş sahada bir devlet kurdular (M.S. 100-376). Buna Garbî Hun Devleti denir *(Harita. 3)*.

Hunlar, Alanları ve diğer Türk olan ve olmıyan birçok kavimleri idareleri altına alarak Avrupa hududunda kurdukları bu Türk Devletini kuvvetlendirdiler.

GARBA YÜRÜYÜŞ

Garp Hun Devleti ni teşkil eden Hunlar reisleri *Balamır*ın idaresinde milâdî IV. asrın nihayetlerine doğru (375) Don ırmağını geçerek bugün cenubî Rusyayı teşkil eden sahaya girdiler. *Özü* (Dinyeper), *Turla* (Dinyester) ve *Prut* ırmaklarını aşarak Tuna ırmağının orta kısımlarına kadar uzanan vâsi sahadaki bütün kavimleri itaat altına aldılar.

Bu istilâ ve fütuhat hareketlerinde Hunlar yalnız değillerdi; Hunlar kendilerine tâbi olan diğer türk kavimlerini ve hatta birçok Türk olmıyan kavimleri de beraber sürüklemişlerdi. Fakat hakimiyet Hunlarda idi.

Hunlar, bütün Şarkî Avrupa kavimleri ve bu meyanda Ostrogotlar (Şark Gotları) üzerinde hakimiyetlerini temin ettikten sora Yayık ırmağı ile Ural dağlarından Tunaya kadar uzanan vâsi arazide hâkim bir millet oldular.

AVRUPA KAVİMLERİNİN KARIŞMASI

Mağlûp edilen kavimlerin kaçışı diğer kavimlerin de muhaceretlerini intaç etti ve bu suretle bütün Avrupada bir umumî muhaceret cereyanı hasıl oldu. Bunun neticesinde Avrupa kavimleri biribirine karıştı *(Harita. 5)*.

Hun orduları süvarilerden mürekkepti. Avrupada hayatları at sırtında geçen cesur Hunlardan mürekkep türk süvari ordularına karşı çıkabilecek hiçbir millet yoktu. Avrupa baştan başa korku ve dehşet içinde idi. Türklerin karşısında hasım olarak Garbî Roma İmparatorluğu ve Bizans vardı.

ATTİLÂDAN EVEL İDARE

Hunlar Tuna havzasına yerleştikten sora reisleri *Muncuk* (Boncuk) un iki oğlu olmuştu: *Attilâ* ve *Bleda* (Buda). Attilâ 395 te doğmuştu. Muncuk ölünce çocukları küçük olduğu için yerine kardeşleri *Oktar*, *Rua* ve *Aybars* geçtiler.

Aybars Hun Devletinin şark kısmını idare ediyordu. Tuna havzasında Oktar ve Rua ayni zamanda hüküm sürüyorlardı.

Bleda zayıf tabiatlı idi. Attilâ ise cesur, akıllı, azimkâr ve milliyetperverdi. Küçük olmasına rağmen devlet işlerine karışmak istemesi amcalarının hoşuna gitmiyordu. Amcalarının, küçük Attilânın müdahalelerinden kurtulmak için onu Roma sarayına gönderdikleri söylenir.

BİZANS VE ROMA İLE MÜNASEBET

Hunlar Tuna havzasına yerleştikten sora da akınlarına devam ederek Şarkî Roma Devletine ait mıntakalara girmekten geridurmuyorlardı. Şarkî Roma İmparatorluğu siyaset ve para ile Hunların taarruzuna mâni olmak ve mümkün olduğu kadar bu kuvvetten düşmanlarına karşı istifade etmek yolunu tercih etti.

Oktar bir ordu ile Ren havzasında Burguntlara karşı sefere gittiği zaman Bizanslılar Tuna havzasında kalan Rua ile anlaştılar. Bu anlaşma neticesinde yardım maksadile bir Hun ordusu İstanbula, diğer bir hun ordusu da Garbî Romaya gitti. Romaya giden hun ordusu İtalyaya taarruz eden İslav ve Germenleri mağlûp ederek (405) Romayı kurtardı. Şarkî Roma İmparatoru Teodos kendisine karşı isyan eden bir jeneralini tedip için de Hunlara müracaat etmek mecburiyetinde kaldı. Bununla beraber Bizans, kendi emniyeti için Tuna havzasında Hunlara tâbi bazı kavimleri istiklâllerini istirdada teşvik ediyordu. Bu yüzden Rua ile Bizansın arası bozulmuştu.

ATTİLÂ VE BÜYÜK PLÂNI

Bu esnada Rua ölmüş ve yerine Muncukun oğulları Bleda ve Attilâ *(Res. 1,2)* geçmişti (437). Bleda ahmak ve yalnız eğlenceye düşkün olduğundan Attilâ (atacık) devleti idarede serbestti. Attilâ cesur

ve kahraman olduğu kadar Roma ve Bizans ahvaline de hakkile vâkıftı. Attilâ Türklerin başına geçtiği zaman yapacağı işleri tamamen kararlaştırmış bulunuyordu.

Attilânın plânı şu idi: **1**) Türk ordularının para mukabilinde düşmanların menfaatlerine hizmet etmelerine mâni olmak, **2**) Dağınık bütün türk kabilelerini birleştirerek kuvvetli, müttehit bir Türk Devleti kurmak, **3**) Bu kuvvetli Türk Devletine istinaden bütün İslav ve Germenleri, **4**) Bizans ve Garbî Romayı da idaresi altına alarak Avrupada büyük bir imparatorluk kurduktan sora, **5**) Çin, Hint ve İranı da istilâ etmek. Attilâ işte bu suretle *bir cihanşümul imparatorluk* meydana getirmek azminde idi. Roma ve Bizansın ve bütün Avrupanın fethi bu büyük gayenin bir safhası olacaktı.

MARGÜS MUAHEDESİ

441 senesinde Attilâ *Moesya* "Tuna ile Balkan dağları arasındaki arazi„ ve Trakyayı istilâ etmek için hareket etmiş, *Singidon* u (bugünkü Belgrat şehri) zaptettikten sora *Drava* ırmağını geçerek *Panonya* nın eski payitahtı olan *Sirmiyum* u zaptetmişti. Bundan sora Attilâ orduları cenuba inerek Kostantinin doğduğu yer olan *Nayissus* (Niş) şehrini de aldı.

Bizanslılarla Hunlar arasında *Marsiyanopol* (Varnanın garbında eski bir şehirdi) duvarları altında vukubulan muharebede Hunlar galip gelmiş, Attilâ orduları *Hellespont* (Çanakkale Boğazı„ ve İstanbul civarından Termopile kadar vâsi sahayı ciddî bir mukavemet görmeksizin zaptetmişlerdir. Bütün bu yerlerden Hunlar sayısız esir ve ganaim ile geridönmüşlerdir. Bu müthiş mağlûbiyet karşısında Bizanslılar sulh istemeğe mecbur olmuşlardı. Bizans sefaret heyeti şimdiki Belgrat cenubunda *Margüs* mevkiinde karargâh kurmuş olan Attilânın nezdine gittiler. Bizanslılar burada Attilâ ile bir muahede aktettiler. Bizans ile yapılan *Margüs muahede*si Attilânın parlak bir muvaffakıyetidir. Bu muahedeye göre Bizans, Belgrat havalisinde bir kısım araziyi Hunlara terkedecek, Bizanslılar hizmetindeki bütün hun askerlerini geriverecek ve Hunların elindeki bizans esirlerinin beheri için 12 altın fidye ödeyecek idi. Bunlardan daha ağır bir şart olarak; Bizans, Hunların düşmanlarile ittifak edemiyecek ve her sene mühim miktarda vergi verecekti. Bu muahede ile Şarkî Roma, Hunların bir *tâbii derecesine* inmişti.

ATTİLÂNIN İCRAATİ Hunların Avrupadaki muazzam istilâları Attilâ zamanında inkişaf etti. Attilâ; Şarkî Romayı tâbi menzilesine indirdikten sora Avrupadaki muhtelif milletleri itaat altına aldı. İmparatorluğun hudutları *Yayık* "Ural„ ırmağından Ren ırmağına ve Karadenizden, Tunadan İskandinavyaya kadar uzuyordu.

ORLEAN SEFERİ Hunların Tuna sahillerinde görünmesi Avrupayı altüst etmişti. Hunlar tarafından tazyik edilen Alanlar, Vandallar, Süevler dört senedenberi Gol kıt'asını istilâ ve tahrip etmekte idiler. Vizigotlar da (Garp Gotları) Hunlardan kaçarak Garbî Alplardan ötede Golün mahsuldar yerlerinde yerleşmişlerdi. Bundan evel de Roma İmparatoru Valantiniyen III. ün hemşiresi *Honorya* Attilâya bir nişan yüzüğü göndermişti. Attilâ senelerden sora Romaya elçiler göndererek Prensesin kocası olmak itibarile Roma İmparatorluğunun bir parçasını istiyordu. Attilâ ret cevabı aldı. Diğer cihetten Romalıların Afrika eyaletlerini istilâ ve tahrip etmiş olan Vandal Kıralı Genzerik te Attilâyı Galya ve İtalya istilâsına teşvik ediyordu.

Attilâ kurduğu garp istilâsı plânı için zaman ve vaziyeti müsait buldu. 700 bin kişilik bir ordu ile Ren ırmağını geçerek Gol kıt'asına girdi. *Strazburg, Meç* ve daha bir çok şehirleri zaptederek 20 günde *Orlean* önüne geldi ve bu şehri de zaptetti. O zaman bugünkü Paris şehrinin yerinde olan *Lütes* ten (Lutetia) Romaya kadar bütün Cenubî ve Garbî Avrupa dehşet içinde kaldı; o sıralarda Avrupada Attilâ ile karşılaşabilecek bir tek kumandan vardı. *Aetyüs* ismini taşıyan bu kumandan da aslen Attilâ gibi Hun Türklerindendi. Aetyüs Attilânın tam Orleanı zaptettiği sıralarda Vizigotların, Fıransızların, Gollülerin ve diğer bazı germen kavimlerinin birleşmiş ordularile Orleana gelmişti. Marn ırmağı üzerindeki *Şalon* şehri yakininde *Katalon* ovasında iki ordu kanlı bir muharebeye girişti. Bütün gün devam eden boğuşmada her iki taraf ta çok ağır zayiat verdi. Ertesi gün iki taraf biribirine taarruz etmedi; Attilâ ordusile çekildi. Aetyüs Hunları ciddî olarak takibe cesaret edemedi. Böylece Şalon muharebesi galip, maglûp belli olmaksızın nihayet buldu (451) ve bu suretle de Gol kıt'asının (bugünkü Fransanın) istilâsı akim kaldı.

ROMA ÜZERİNE HAREKET

Renin şarkına çekildikten sora Attilâ ordusunu tanzim ederek Garbî Roma üzerine yürüdü. Alpleri geçerek *İzonzo* mansabı civarındaki *Akiley* i muhasara etti. Şehir fazla mukavemet gösterdise de Hunların muhasarasına uzun müddet dayanamadı. Bu şehirden ve *Venezya* kıt'asından kaçan halkın bir kısmı cenuba, deniz kenarlarına kadar inmişler, buralardaki adalara iltica ederek bugünkü Venedik şehrini tesis etmişlerdir. Attilâ orduları bütün Po havzasını istilâ etmiş, Milân şehri cenubuna kadar inmişti. Garbî Roma İmparatorluğu dehşet ve korku içinde kalmıştı. Hıristiyanlığın merkezi olan Roma büyük bir tehlike içinde idi. Bunun üzerine *Papa Sen-Leon* un riyasetinde Romanın istilâ edilmemesini istirham için Attilâ nezdine sefaret heyeti gönderilmiş, Attilâ da Romaya girmeksizin çekilmişti (452).

Attilâ yeni fütuhata hazırlanırken bugünkü Buda şehrinin eski yerindeki payitahtında "*Etzelburgı*„ öldü (453).

ATTİLÂNIN VASIFLARI

Attilâ orta boylu, geniş göğüslü, esmer, heybetli ve cesur bir Türktü. Ecnebilere karşı müteazzım olan Attilâ kendi milletine karşı pek mütevazıydı, debdebe ve servete karşı da kayıtsızdı. Muhteşem sarayları içinde kendisi pek sade ve mütevazı bir hayat geçirirdi. Mağlûp milletler tarafından *Allahın Kamçısı* diye anılan Attilâ Alamanların millî destanları olan *Nibelungen* de *Etzel* ve İskandinav efsanelerinden manzum *Atla - Mal* ve *Atla - Kida* da *Atlı* diye yadolunan kahramandır.

ATTİLÂDAN SORA HUN DEVLETİ

Attilânın vefatından sora Hun Devleti dağıldı. Macaristandan ibaret kalan küçük bir kısmında Attilânın oğullarından *Dengiz*(Deniz)bir müddet hüküm sürdü. En nihayet dahilî mücadeleler yüzünden Hunlar kısmen Macaristanı terkederek Cenubî Rusyaya, Volga ve Ural havalisine çekildiler. Avrupada kalanları ise muhtelif milletlere karıştı.

MEDENİYET

Hunların şiddetli hücumlarının acı hatıralarını unutamıyan Avrupa müverrihleri, onları asırlarca medeniyetsiz ve barbar olarak tasvir ve tavsif etmişlerdir. Halbuki Hunların kendilerine mahsus irfan, san'at ve medeniyetleri vardı.

Hunlar ekseriyetle ahşap evlerde otururlardı. Attilânın

muazzam sarayı da ahşaptı. Bu sarayın müzeyyen sütunları Hun Devletine gelen elçi heyetlerinin dikkatini celbetmiş ve kaydedilmiştir. Ahşap binaların tercih edilmesi o civarda taşın az ve kerestenin bol olmasından ilerigeliyordu. Attilâ, sarayının yanında taşlarını başka yerden getirterek güzel bir hamam yaptırmıştı.

Hun kadınları örgü, işleme ve nakış işlerinde mahir idiler *(Res. 3)*. Bizans elçilerinden müverrih *Priskos* Attilânın zevcesi Kıralıça *Reka* nın huzuruna girdiği zaman onun etrafındaki kadınları elbiseleri süslemekte kullanılan nakışlar işlemekle meşgul görmüştü.

Hunlar, iskemlelere oturarak masa başında yemek yerler; ileri gelen aileler gümüş sofra takımları kullanırlardı. Hunlar bal şerbeti, şarap ve kımız içerlerdi.

Hunlarda edebiyat müterakki idi. Hun hükümdarları bilhassa Attilâ, her seferden dönüşte halk tarafından istikbal edilirken halkın önünde hun kızları, hun san'atkârlarının yazıp besteledikleri şiirleri terennüm ederlerdi. Harp ve zafer şarkıları pek çok ve pek güzeldi. Tiyatro edebiyatı da oldukça ileri idi. Orta oyunları tarzında temsil edilen san'at eserleri ve sahne san'atkârları vardı.

ASKERLİK SAN'ATI Hunlarda ordu teşkilâtı son derece muntazamdı. Hun süvarileri arkaya ok atmakla şöhret almışlardı *(Res. 4)*. Harp ederken ansızın geridönerek kaçar gibi hareket ederler, düşman ordusu takibe başlar, fakat bu sahte ricat uzun sürmez, birdenbire tekrar geridönerek hücum ederlerdi. Bu anî hareketlerle düşmanı şaşkın bir hale getirerek bozarlardı.

Mükemmel muhasara aletleri vardı. Muhasara kuleleri inşa ederler, duvarları aletlerle yıkarlardı. Şehirleri fennî usullerle muhasara ederlerdi.

IV
ASYADA AKHUNLAR DEVLETİ

DEVLET KURDUKLARI MINTAKA

Bu Türkler, 424 tarihinde yurtlarını terkederek evvelâ Siriderya havalisine daha sora Garbî Türkeli ve Şimalî Afganistan mıntakasına gelmiş ve buralarda yerleşmişlerdi *(Harita. 4)*.

Milâdî V. asır ortalarına doğru Akhunlar, hudutlarını tevsi ederek Çin Türkelinden İrana kadar uzanan bir Türk Devleti kurmuşlardır [1].

Akhunlar bilâhare Hindistanın Pençap kıt'asını da istilâ etmişlerdir. *Akhun Devleti,* iki kısımdan terekküp ediyordu: *Şimalî* ve *Cenubî.*

Şimalî kısmının merkezi, Şimalî Afganistanda *Kunduz* civarında idi. Cenubî kısmının merkezi de *Pençap* kıt'asında idi.

Milâdî 525 tarihine doğru şimaldeki Akhunlar Hanı *Aksungar,* cenuptakilerin hükümdarı ise *Toraman* isimlerini taşıyorlardı.

Cenup hanlarının şimal kısımlarındaki hanlara tâbi olduklan tahmin olunur.

SİYASET VE NÜFUZ

Akhun hanları, komşuları İran hükümdarlarile siyasî münasebetlerde bulunuyorlar, ve İranın dahilî siyasetine tesir ediyorlardı. Akhunlar, Hindistanda da büyük kuvvet kazanmışlardı.

INKIRAZ

Akhunların devleti, uzun müddet payidar olmadı. Sebebi VII. asır ortalarında (652) Ortaasyada siyasî hakimiyetin Tukyu Türklerinin eline geçmesi ve garp hudutlarında da İran Sasanilerinin kuvvetlenmeleri olmuştur. Bu iki devlet (Tukyular - Sasaniler) ittifak

[1] Bunlara Çin membalarında *Hua*: Yunan eserlerinde *Akhun* ve *Eftalit,* arap tarihlerinde ise *Heyatile* ismi verilmiştir.

ederek Akhun Devletini imha ve Pençap kıt'ası hariç olmak üzere, memleketlerini aralarında taksim etmişlerdir.

PENÇAPTA AKHUNLAR

Bu Akhunlar Toramana halef olan *Mihira Kula* zamanında Toramanın başlamış olduğu hint fütuhatına devam ederek parlak zaferler kazandılar.

Bu tarihte Hunlardan, bir kısmı Çinde, bir kısmı Avrupada hükümran oldukları gibi Akhunlar da Hindistanda hükûmet sürüyorlardı.

Mihira Kula hint tarihinde büyük mevki kazandı.

V

BEŞİNCİ ASIRDA AVRUPA

KAVİMLER MUHACERETİ

GARP GERMENLERİ: ALAMANLAR, FRANKLAR, SAKSONLAR

Dördüncü asrın sonuna doğru ve beşinci asırda Asyadan Avrupaya ve Avrupanın içinde yeni kavimler muhacereti, istilâlar ve muharebeler oldu *(Harita. 5)*. Bu hareketler neticesinde Roma İmparatorluğu yıkıldı ve enkazından birçok kırallıklar çıktı. Bunların çoğu görünüşte Bizans İmparatorluğuna tâbi, hakikatte hemen hemen müstakil idiler.

Bu kırallıklardan başlıcaları şunlardır: 1) Golyada *Franklar* ve *Burguntlular*, 2) Afrikada *Vandallar*; 3) Akitanyada ve İspanyada *Vizigot* (Garbî Got) lar; 4) İtalyada *Ostrogot* (Şarkî Got) lar; 5) Şimalde Belçikada *Franklar* Kırallıkları.. Bunlardan başka, Hun İmparatorluğunun yerine kaim olan müstakil *Avar Türk İmparatorluğu (Harita. 6)*.

Bu hadiselerin cereyanı şöyle oldu:

Roma İmparatorluğunun Küçükasyada Perslere karşı açtığı muharebeler milâdın III. asrındanberi devam ediyordu. Persler, Sasanilerin idaresi altında eski Serhas Devletini kurmağa uğraşıyorlardı. Uzun cidaller Roma İmparatorluğunun kuvvetini eyiden eyiye sarsmıştı.

Ayni zamanda Avrupada *Germenler* in nüfusları gittikçe artıyor ve arazi ihtiyaçları gittikçe büyüyordu. Bunlar artık Roma hududunun ötesindeki memleketlerine sığamamağa, arazi ve ganimet aramağa, ve bunun için hududu sıkıştırmağa başladılar. İnhilâle yüz tutan Roma İmparatorluğu toprağı, iklimi, ve yüksek bir medeniyetin mahsulleri ve

zevklerile bunların hırsını tahrik ediyordu. Roma İmparatoru *Mark Orel* bir aralık bunları durdurmağa muvaffak oldu.

Fakat *Garbî Germenler* durmadan garba doğru ilerlediler. Bunlardan *Alamanlar* Yukarı Ren civarını aldılar (300). Daha sora *Alsas*a ve Şarkî İsviçreye sokuldular. Aşağı Renden tazyik eden *Franklar* Şimalî Gole girdiler; Frankların başka bir kısmı *Moz* ve *Mozel* ırmakları arasındaki dağlık mıntakayı tuttu (400). Franklardan bir diğer kol daha cenupta Palatina ile Şarkî Loreni işgal etti. Ems ve Elbe arasında oturan *Saksonlar* Gol ve Britanya kıyılarına akınlar yaptılar.

ŞARK GERMENLERİ: ŞARK VE GARP GOTLARI

Garp Germenleri meskenlerini böylece garba doğru uzatırken, *Şark Germenleri* Elbenin şarkındaki yurtlarından büsbütün çıktılar ve Burguntlularla birlikte cenubu şarkiye hicret ettiler. Bunlar *Gotlar* dı ve Akdeniz memleketlerinin zahire ambarlarından biri olan Karadeniz şimal kıyılarına ve Cenubî Rusyanın geniş mümbit sahalarına yerleştiler. IV. asırda Avrupa Rusyasının en büyük kısmı Got Kıralı *Ermanarik*in hakimiyeti altında kaldı. Got İmparatorluğunun inkırazından sora Gotlar: *Ostrogotlar* (Şark Gotları) ve *Vizigotlar* (Garp Gotları) diye ikiye ayrıldılar.

Yine IV. asrın sonlarına doğru yeniden, İçasyadan ayrılan türk kavimlerinin zorlu hareketi dalgalarını Avrupaya attı.

Milâttan sora IV. asırda Çinliler tarafından geri püskürtülmüş olan Hunlar, Hazardan geçtiler ve Ermanarikin *Şarkî Got* Devletini baskına uğrattılar (375). Böylece germen kavimlerinin muhaceretinde yeni bir fasıl açıldı: Şark Germenleri büyük türk kahramanlarından Attilânın Hunları tarafından garba sürüldüler ve Roma İmparatorluğunun mirası için muharebeye giriştiler.

VİZİGOTLAR (GARP GOTLARI)

Hunların anî hücumu önünde Vizigotlar kaçtılar, Tunayı geçtiler ve Romalılara sığındılar. Roma kayseri bunları müttefik olarak Hunlara karşı kullanmak üzere Daçyaya yerleştirdi (378).

Roma memurları ittifak muahedesine riayet etmedikleri için Vizigotlar isyan ettiler. Kıralları *Alarik* kumandasında Makedonya ve Yunana yürüdüler.

Kayser *Teodosyos* Roma İmparatorluğunu Şarkî ve Garbî Roma İmparatorluğu diye ikiye ayırmıştı (395). Bu idarî taksim Roma Devletinin vahdetini parçalamıştı. Bu sebeple Şark

Devleti, Yunana yürüyen Vizigotları, Garp Devleti aleyhine çevirerek tehlikeyi kendi başından atmağa çalışmakta tereddüt göstermedi. Genç Kıral Alarik vizigot kabilelerini birleştirerek Garbî Roma İmparatorluğu üzerine yürüttü. Maksadı orada müstakil bir got hakimiyeti tesis etmekti. Roma hizmetindeki Germen kumandanlarından Vandallı *Stiliko*, İzonzoda ve *Varona*da Gotlara karşı koymak için askerî bir tedbir olarak, Ren ve Tuna hudutlarını ve Britanyayı boşaltıp geride kuvvetli bir cephe yapmak istedi. Onun bu hareketini Roma vatanına ihanet sayan rakipleri bir fesat kurdular ve Stiliko telef oldu. Bunun üzerine Alarik Roma İmparatorluğunun göbeğinde, Romadan ve Romalılıktan müstakil bir Germen Devleti kurmak gibi cür'etli bir tecrübeye girdi; İtalyayı istilâ ve Romayı zaptederek yağma ve harap etti (410). Alarik keskin görüşlü bir devlet adamı idi. Uzun yıllar süren harpler neticesinde çöle dönen ve istilâ ordusunu besliyemiyen İtalyanın zahire ambarını da ele geçirmek için, Afrikaya geçmek istiyordu. Hazırladığı donanma daha askerleri almadan fırtınaya tutularak harap oldu ve Alarik iaşesi temin edilemiyen ordusu ile İtalya şimalindeki merkezine dönerken ansızın öldü. Bu suretle Garbî Roma inkırazdan muvakkaten kurtuldu. Halefi *Atolf*, Vizigotları Gole götürdü ve Romalılarla uyuşma yolunu tuttu.

Atolfun halefi zamanında neticelenen ittifak muahedesi ile Roma Vizigotlara *Akitanya* vilâyetini verdi. *Tuluz*u merkez yaptılar. Bu, Roma imparatorluğu içinde teşekkül eden *ilk Germen Kırallığı* idi. Kıral Birinci Teodorik (419-451) Romalılarla birlikte Attilâya karşı muharebe etti. Oğulları İspanyayı fethettiler ve hakimiyetlerini genişlettiler. VI. asırda Garbî Got Kırallığı büyük Avrupa Devleti olarak Luar, ve Rondan İspanyanın cenubuna kadar yayılmıştı. Vizigotlar Arapların istilâsına kadar İspanyada kaldılar.

BRİTANYANIN ANGIL VE SAKSONLAR TARAFINDAN FETHİ

Roma ordularının Britanyadan ricatlerinden sora *Piktiler* cenuba doğru *Britler*i sıkıştırdılar. *İskoç*lar Britanya adasının şimal parçasını, İskoçyayı işgal ettiler. Britler, Piktieri ve İskoçları kovmak için *Angıller*i, *Yutlar*ı, *Saksonlar*ı Britanyaya çağırdılar. Bunlar V. asır zarfında küçük müstakil kabile devletleri halinde, orada yerleştiler.

Irlandalılar bu son kavimler muhaceretinden müteessir olmıyarak, kabile birlikleri halinde, İrlandada kaldılar.

BURGUNTLULAR VE FRANKLARIN GOLE GİRİŞLERİ

Galyada Roma valisi olan ırkan Hunlara mensup Aetyüs, Paris havzasında, Burguntlulara ve Hunlara karşı, Roma kudretini müdafaa ve muhafaza etmek gayretinde idi. V. asırda Burguntlular Oder ve Vistül ırmakları arasındaki sahadan Palatinaya inerek Franklarla Alamanlar arasına sokulmuşlardı.

Bu sıralarda Hun Kıralı Attilâ, Avrupayı baştan başa vahdetli bir idare altına almak ve ondan sora Büyük Okyanustan Atlas Denizine kadar muazzam bir Asya-Avrupa İmparatorluğu kurmak için ilk teşebbüsü yapıyordu.

Fakat Aetyüs *Şampanya* da Şalon civarında Romalılardan ve Garbî Gotlardan mürekkep bir ordu ile Attilânın Hunlardan ve Şark Gotlarından mürekkep ordusunu durmağa mecbur edince (451) Attilâ istikametini İtalyaya çevirmişti.

Alamanlar *Leh* ile *Langır yaylâsı* arasındaki, sahayı ve Paris havzasının cenup ağızlarını tuttular. Golün şimalinde yaşıyan Franklar, bilhassa Sabinler, *Son* ırmağına kadar yayıldılar. Muhtelif aşiretler halinde idiler; herbirinin bir kıralı vardı. Bu aşiretlerden, Tuna ülkesinde oturanlar *Hilderik* adında birinin kumandasında idi. Hilderik bütün kırallığı müddetince Romaya sadık kaldı (461-481).

Diğer Franklar *Kat* denilen bir grupa mensuptular.

Hilderik, *Merove* namında birinin oğlu idi; onun için bu kıralların teşkil ettikleri sülâleye *Merovenj Sülâlesi* denir. Hilderikin yerine oğlu *Klodvik* geçti.

Klodvik Frankların kıralı oldu, öbür kabile kırallarını öldürttü ve şimalden Paris havzasına ilerledi (takriben 480). *Soason* civarında Romalıları ve yukarı Mozelde Alamanları mağlûp etti. Loara kadar Gol memleketi Franklaştı. Klodvik, Ogüst gibi Parise girdi. Alsasta, Badende, ve Vürtembergte Alamanlar Frankların hakimiyeti altına geçtiler. Franklar Mayn ırmağı boyunca Şimalî ve Cenubî Alamanyanın arasına girdiler ve memleketi ayırdılar. *Poatu* [1] geçitlerinde Vizi-

[1] Poatu, eski idare taksimatında Fransanın cenubunda bir eyaletti. Merkezi Poatiye idi.

gotları mağlûp ettiler ve frank hakimiyetini Garona kadar uzattılar.

MEROVENJ SÜLÂLESİNİN SUKUTU Klodvikin halefleri sefahet ve tembelliğe dalarak bütün idareyi saray nazırlarına bıraktılar. Bu kırallara *Tembel Kırallar* adı verildi. Nazırlardan *Şarl Martel, Poatye* de arap istilâsını durdurdu (732). Onun oğlu *Kısa Pepen,* Merovenjlerin yerine yeni bir sülâle kurdu *(Karolenj).*

FRANKLARIN AHLÂKLARI Franklar, Gol şimalinde yerleştikleri zaman, hâlâ menşelerindeki ahlâklarını ve itikatlarını muhafaza ediyorlardı; kıralları kabilelerin en asil ailelerinden intihap olunurdu. Kırallar intihap olunduktan sora Ortaasyada türk âdetleri veçhile, kalkan üstünde havaya kaldırılıp ordugâhta gezdirilirdi. Kıral her şeyden evel bir kumandandı: hazar zamanında onun salâhiyeti kurultayla tahdit olunurdu. Franklar avcı idiler, dinleri Germenlerinkinin ayni idi. Frankların millî ilâhlarının başlıcaları *Votan* (yahut *Odin*), *Tor* (yahut *Donar)* idi; bunlardan birincisi güneş diğeri gök görültüsüdür.

İSPANYADA VE AFRİKADA VANDALLAR Aslen Oder vadisinde meskûn bulunan Vandallar, IV. asırda Macaristana geçtiler ve orada, Kostantin tarafından, müttefik olarak yerleştirildiler. Beşinci asrın başlarında Süevlerin, Gotların ve Alanların serpintilerile birlikte Golü yararak, İspanyaya geçtiler. Burası Roma İmparatorluğunun en zengin sahalarından biri idi. Süevler İspanyanın şimaligarbisinde, Gotlar ve Alanlar *Katalonya* da (Barselon havalisi) yerleştiler; geriden sıkıştıran Vizigotlar Vandalları sahile ve cenuba doğru *Anadolusya* ya (Vandalusya, *Endülüs*) sürdüler.

Yalnız Vandalların değil, bütün muhacir kavimlerin o devirdeki kıralları içinde zekâ ve siyasette en ince ve yükseği sayılan *Genserik,* bir zaman Alarikin düşündüğü gibi, Afrika üzerinde hakimiyet tesis ederek, Romaya hâkim olmağa teşebbüs etti. Hazırladığı bir filo ile Vandalları Afrikaya geçirdi ve Kartaca civarına yerleştirdi. Vandallar buradan Akdenize hâkim oldular, adaları aldılar ve Romaya girerek san'at hazinelerini yağma ettiler (455). Afrika iklimi Vandalları çabuk gevşetti ve kırallıkları çok sürmedi.

OSTROGOTLAR, ODOAKIR — GARBÎ ROMA İMPARATORLUĞUNUN YIKILMASI

Muhaceretten sora Dinyeperin şarkındaki ovaları işgal etmiş olan Ostrogotlar (Şark Gotları), İçasyadan gelen Türklerden Hunların istilâsına uğradılar (375). Bunların şiddetli savletile Ostrogot Devleti yıkıldı; Ostrogotlar Hunların tabiiyeti altına girdiler. Hunlarla birlikte Tunanın şimalinde kalarak Attilânın büyük seferlerine, bilhassa Gol seferine iştirak ettiler; Şalon muharebesinde Hunların safında bulundular (451). Fakat Attilânın ölümünden sora yavaş yavaş araları açıldı. Hun nazır ve kumandanlarından *Edekon* 463 tarihine doğru Ostrogotlarla yaptığı bir muharebede telef olmuş ve ordusunun başına oğlu *Odoakır* geçmişti. Hun nazırının oğlu ordusu ile, Roma İmparatorunun hizmetine girerek Romada hassa askerinin reisi oldu. Orada ücretli askerleri arazi tevziatı yapmak vadile ayaklandırdı. *Orest* mağlûp oldu; İmparatorluk tahtına geçirmiş olduğu oğlu *Romülüs Ogüstül* tahttan indirilerek Kampanyaya sürüldü. Odoakır, bu hâdise ile, Garbî Roma İmparatorluğuna hatime çekti (476). Odoakır, kendi ordusu tarafından kıral ilân edildi. Şark İmparatoru ona kıral naibi mesnedine muadil olan *Patriçiyüs* unvanını vermek suretile kırallığını tanımamak istedi ise de, yine İtalyayı hakikî bir kıral gibi idare etti ve büyük meziyetler gösterdi.

Odoakır son Roma Kayserini (Romülüs Ogüstül) düşürünce İspanyayı, Golü ve Afrikayı Vizigotlara bıraktı, devlet hududunu Tunadan Alplara çekti, fakat Adriyatike hâkim kalmak için Dalmaçyayı muhafaza etti. Böylece, *Garbî Roma Cihan İmparatorluğu* İtalya Kırallıgı halini aldı. Devlet merkezi Romadan *Ravena*ya nakledildi. Bir müddet sora, Şarkî Romanın müttefiki olarak İstiryada yerleşmiş bulunan Ostrogotlar Kıralları *Teodorik* kumandasında Odoakıra hücum ettiler. Odoakır kat'î bir mağlûbiyete uğramamakla beraber İtalyayı paylaşarak müşterek idare etmeği kabul etti. Fakat, Teodorik bir ziyafette onu öldürerek yalnız kaldı (493).

Millî Got Kıralı ve İtalyada Roma Valisi olan Teodorik kendini Roma kayserlerinin yerine geçmiş sayıyordu. Teodorik devrinde İtalya halkı ve Gotlar yanyana sulh içinde yaşamağa başladılar. Romalılar Roma hukukunu, Gotlar kendi kabile hukuklarını takip ediyorlardı. Kıralın iradeleri her ikisince muta idi. İdare memurlukları daha ziyade Romalı-

lara verilmişti. Ordu ise Gotlarda idi ve her iki idare kıralın elinde toplanıyordu.

Teodorik roma-bizans medeniyetinin hayranı idi. Bu sebeple kendi Gotlarını Romalılarla kaynaştırmak istiyordu. Sarayında roma edebiyatının mümessilleri toplanır, edebiyat ilim ve felsefe mubahaseleri tertip olunurdu.

İçerde olduğu gibi, dışarıya karşı da Teodorikin hedefi bir Roma-Germen millet camiası yapmak, bir Germen Müttehidesi esası üzerine yeni bir Garbî Roma İmparatorluğu kurmak idi. Teodorik 524 yılında istediği kaynaşmayı temine muvaffak olamaksızın öldü. Dahilî ve haricî entrikalarla otuz yıl kadar sarsıldıktan sora Romada Teodorikin kurduğu germen got hakimiyeti nihayet buldu. Bu hakimiyetin hududu Teodorik zamanında Sicilyadan Tuna kaynaklarına, Rondan Dalmaçya Alplerine kadar uzanan sahalarda bulunuyordu.

VI

AVAR İMPARATORLUĞU

AVAR İMPARATORLUĞUNUN TEESSÜSÜ

VI. asır başlarında Avrupada yeni bir kavim göründü. Bunlar Ortaasyadan gelen *Avar Türkleri* idi. Avarlar Garbî Göktürk camiasına dahil iken evvelâ garba yürüyerek Azakdenizi havzasında bir müddet kaldıktan sora *Bayan Han* idaresinde *Mesya* (Tuna ile Balkan dağları arası) ve *Daçya* dan geçerek bugünkü Macaristanda ve Panonyada yerleştiler (562) *(Harita 7)*.

İSLAVLAR VE BİZANSLILAR İLE MÜNASEBET

Bohemya kıt'ası ile civarındaki İslavlar Avarlara tâbi olmuşlardı. Diğer cihetten Avarlar Bizans İmparatoru *Morisi* de vergi vermeğe icbar ettiler; 600 senesinde Bizanslılarla Avarlar arasında yapılan bir muahede ile Avarlar Tunayı geçmemeyi taahhüt ettiler. Bizans İmparatorluğu, bunu kâfi bir emniyet görmiyerek, *Herakliyüs* zamanında Karpatlardan Sırpları ve Hırvatları getirerek Avarlarla kendi arasındaki hudutlara yerleştirmişti (630). Bu kabileler bugünkü *Sırbistan* ve *Hırvatistan* ın esasını kurmuşlardır.

Avarlar Şarkî Roma İmparatorluğu ile birçok defa muharebe ederek Bizansı vergi vermeğe mecbur etmişler ve mütemadi hücumlarla sarmışlardı. Bu muharebelerin birinde İstanbula kadar da gelmişlerdi.

AVAR DEVLETİNİN İNKIRAZI VE BUGÜNKÜ BAKIYESİ

Avarların Avrupanın ortalarında kurdukları kuvvetli devlet IX. asra kadar devam etmiştir. VIII. asırda Frank Kıralı *Büyük Karl* (Şarlman) açtığı muharebede Avarları mağlûp ederek Avar Devletinin Avrupadaki hakimiyetine nihayet verdi.

Büyük Karl Avarlardan yağma ettiği kıymetli eşyayı Avrupa pazarlarında sattığı zaman kıymetli taşların ve madenlerin fiyatı düştü. Bu mağlûbiyetten sora Hükümdar olan *Tudun Han* ile beraber bir kısım Avarlar Hıristiyan oldu. Avarların ismi ve hakimiyeti IX. asırda tarihe gömüldü.

Bundan sora Avarların bir kısmı Macaristanda kalarak Macarlarla karışmıştır. Bir kısmı da Transilvanyaya çekilerek *Sekel* (Çiğil) ismini almıştır. Bugün dahi oralarda ayni nam altında yaşamaktadırlar.

MEDENİYETLERİ Avarlar Hunlar gibi muharip bir millet olmakla beraber yüksek bir medeniyete maliktiler. Bir zamanlar Avrupada ve bilhassa Bizansta Avar tarzında elbise giymek ve saç uzatmak moda olmuştu.

Son zamanlarda Panonyada yapılan hafriyatta Avarların yüksek medeniyetlerini gösteren birçok tunç, gümüş ve altın ziynet eşyası bulunmuştur *(Res. 5-12)*. Macaristan ve diğer Avrupa müzelerinde birçok avar eserleri mevcuttur.

Avarlar hudutlarının mühim yerlerinde Çin Seddi gibi kale duvarları ve hendekler yapmakla da meşhurdurlar.

VII

VI. ASIRDA ŞARKÎ ROMA İMPARATORLUĞU

BİZANS

GARBÎ ROMA

Garbî Roma Imparatorluğu yıkıldıktan sora, Şarkî Roma İmparatorluğu devam etti. Bütün Ortazaman müddetince payidar oldu; VI. asırda nüfuzunu genişletti. İmparatorluğun payitahtı *Bizans* ta olduğu için bu İmparatorluğa *Bizans Imparatorluğu* derler. İmparatorluğun altıncı asırda meşhur hükümdarı *Jüstiniyen* oldu. Jüstiniyen bir defa daha, Garp İmparatorluğunu şarka bağladı. Fakat bu çok devam etmedi. VII. asırda İmparatorluk tekrar şarka munhasır kaldı. Jüstiniyenin halefleri müşkülât içinde şimalden ve şarktan gelen mütemadi türk akınları ve İranlılar ve Araplarla uğraşmaya mecbur kaldılar. Nihayet XV. asırda Türkler Bizans İmparatorluğunu, İstanbulu zaptederek, ortadan kaldırdılar [1].

---

[1] 395 ten 610 na kadar Şark İmparatorlarının isimleri

1 – *Teodos Sülâlesi:*	2 — *Jüstiniyen Sülâlesi:*
Arkadiyüs	Jüsten I.
Teodos	Jüstiniyen I.
Marsiyen	Jüsten II.
Leon I.	Tiber II.
Zenon	Moris
Anastas	Fokas (Gasıp)

Malûmdur ki Roma Şark İmparatorluğu, Avrupada Balkan Yarımadasının büyük kısmına; Asyada Anadolu, Suriye ve Mezopotamyanın bir kısmına; Afrikada Mısır ve Kirenayike (Bingazi havalisi) malik idi. Payitaht olan İstanbulun, mevkii itibarile, siyasî, askerî ve ticarî çok ehemmiyeti vardı. Bizans imparatorlarına "*Bazileus = Vasileüs*„ derlerdi. Oturdukları saray Mukaddes saray ismini alırdı. İmparatoriçalara *Vasilisa* yahut *Avgusta* derlerdi.

Kostantaniye şehri surlarla çevrilmişti. Şehirde abideler, kiliseler, Senato binası, mektepler, Hipodrom (Atmeydanı) yapılmıştı. Kadıköy ve Üsküdar eski iyon beldeleri idi.

V. asır, Teodosun biribiri ardınca gelen haleflerinin saltanatlarile geçer. Arkadiyüs ve Teodos II. iktidarsız adamlardı.

Birincisi idareyi karısına, ikincisi kızkardeşine bıraktı. Teodosun yakın haleflerinden sora askerler iktidarı ellerine aldılar. Büyük Leon bir milis ordusu kumandanı sıfatile hüküm sürdü. Onun haleflerinden Zenon ve Jüsten I. de evvelâ muhafız ordusu kumandanlığı yapmışlardı. Senato ve halk askerlerin idaresini tercih ediyorlardı. Çünkü bu asırlarda şarktan ve garptan gelen türk taarruzları İmparatorluğu tehlikeli vaziyet içinde bırakmıştı. Bu akınların Attilâya kadar olanlarını gördük. Bundan soraki taarruzları da sırası geldikçe söyliyeceğiz.

Bizans, kendini korumak için, mütemadiyen etrafındaki surları ziyadeleştirdi ve kuvvetlendirdi. Haliç bir zincirle kapandı. Fakat bununla da emniyet hasıl olmuyordu. Bir taraftan da bizans misyonerleri muhacimleri hıristiyan yaparak kazanmıya çalışıyorlardı.

DİN İHTİLÂFLARI

IV. asırda Mısırda doğan *Ariyüs* namında bir İskenderiye Piskoposu İsanın ülûhiyetini inkâr ediyordu. Bu adam *Ariyanizm* diye bir mezhep icat etti. *İznik*te ilk defa bir ruhanî meclis toplandı. Ariyanizmi aforoz etti. V. asırda İstanbul Patriği *Nestoriyüs* İsada, biri ilâhî, diğeri insanî olmak üzere iki şahsiyet iddia etti ve "Allahın Anası„ unvanı verilen Meryemin İsanın, insanî vücudunun validesi olduğunu ortaya attı. *Efes*te toplanan ruhanî meclis Nestoriyüsü mahkûm etti. Taraftarları İrana kaçtılar. O zaman meydana çıkıp hâlâ mevcut olan *Nestorî* (veya Nesturî) ler bunlardandır.

Bundan sora Kostantaniyenin büyük papazlarından *Ötikes*, İsada yalnız ilâhî bir vücut olduğu ve insanî vücudunun onda mündemiç bulunduğu nazariyesini ortaya koydu. Bu nazariye *Kadıköy* de (Kalkedon) toplanan 530 kişilik ruhanî bir meclis tarafından mahkûm edildi. Bu meclis İsada ilâhî ve insanî iki vücut olduğunu, bu iki vücudun biribirinden ayırt edilmesi caiz olmadığını kabul etti.

Biribiri ardınca yapılan aforozlar ve mahkûmiyetler muhtelif mezheplerin vücut bulmasına sebep oldu. Bundan da ağır siyasî neticeler çıktı: Mısırın ayrılması gibi.

JÜSTİNİYEN (527-565)

Jüstiniyen, amcasına halef oldu. Jüstiniyen Makedonyalı köylü bir ailedendir. Fakat liyakati ve çalışkanlığı sayesinde büyük İmparator oldu *(Res. 13)*. Jüstiniyen gecelerini büyük plânları ve onların en derin safhaları üzerinde düşünmekle geçirirdi. Etrafındakiler ona "*Asla Uyumaz İmparator*„ adını vermişlerdi.

Jüstiniyen, mutlak bir surette, hükümdarlık etti. Kanunlar, maliye, ordu, siyaset, her şey onun şahsına tâbi idi. Ayni zamanda ruhanî reisliği de takındı. Bütün yaptıklarını dinî bir sebebe istinat ettirir ve harplerini dinin neşri için açtığını ileri sürerdi. Devleti olduğu gibi, kiliseyi de o idare ederdi. Ruhanî memurları tayin ve azleder, ruhanî meclisleri toplar, idare eder ve bu meclislere kendi arzusunu kabul ettirirdi.

Jüstiniyen malî, adlî, dahilî ve askerî işler için yanında çok muktedir adamlar bulundururdu. *Belizer* ve *Narses* mühim kumandanlarından idi.

Jüstiniyen Roma kanunlarını toplattı, bir taraftan da istifadeli kanunlar yaptırdı. Jüstiniyenden sora büyük şahsiyet karısı *Teodora* idi. Bu kadın Hipodromda ayıları muhafaza eden birinin kızı idi. Fakat siyasî görüş ve anlayış kabiliyeti ile cür'etliliği sayesinde İmparatoriçalığa kadar çıktı.

HİPODROM

Payitaht halkının en çok hoşuna giden, Hipodromdaki koşulardı. Umumî hayat hemen orada geçerdi. Halk, koşu yapan arabacıların taşıdıkları renklere göre *Yeşiller* ve *Maviler* namile iki meşhur kısma ayrılmıştı.

Bu kısımlar siyasî, askerî, hatta dinî iki hakikî fırka idi. Reislerinin kendilerine mahsus teşkilâtları ve varidatları vardı.

Bu fırkaların ehemmiyeti 530 da aralarında çıkan bir ihtilâf münasebetile çok açık olarak görüldü: Jüstiniyen sirkte halk tarafından tahkir olundu, şehir kısmen yakıldı. Korkusundan kaçmıya kalkan İmparator, ancak karısı Teodora tarafından teşci edilerek alıkondu. Jeneral Belizer sadık kalan askerlerinin başına geçti; 30.000 kişi öldürerek isyanı bastırdı.

VI. ASIRDA BİZANS MEDENİYETİ

Jüstiniyen devrinde bizans medeniyeti çok parladı. İmparator büyük inşaattan hoşlanıyordu. Plânlarını tatbik ettirecek muktedir san'atkârlar da bulabilmişti. Bundan başka sanayi ve ticaretin ilerlemesi sayesinde bol servet te edinmişti. Jüstiniyen 28 kilise yaptırdı (*Res. 14-16*). Bunların en güzeli *Ayasofya* idi. Selânikte, Ravenada ve daha birçok yerlerde kiliseler ve manastırlar yaptırmıştı.

Jüstiniyen edebiyatı da ilerletti. VII. asra gelinciye kadar lisan, lâtince idi. Ondan sora grekçe oldu. Yaptırdığı kütüphanelerden meşhuru *Ayasofya Kütüphanesi* idi. Burada 30.000 cilt kitap vardı. Ayasofya, iki mimar tarafından yapıldı. Bunlardan biri, Miletli idi. *Esasen bizans medeniyetinin menşei daha ziyade Anadoludadır.*

JÜSTİNİYENİN PLÂNI

Jüstiniyen, Roma Garp İmparatorluğu memleketlerini, tekrar elde etmeyi ve bu suretle garba ve şarka hâkim büyük Roma İmparatorluğunu yeniden teşkil eylemeyi düşünüyordu. Bunun için bir taraftan ordularını kullanıyor, diğer taraftan da siyasî vasıtalara müracaat ediyordu. Birçok paralar vermek suretile kendine taraftar peyda ediyor ve başka milletlerden asker tedarik eyliyordu. Bizans ordularına gelince bunlardan bizans vatandaşlarından teşekkül eden kısmı o kadar mühim değildi. Asıl iş gören bizans orduları, para mukabili Türklerden tedarik ettikleri ordulardı.

Bizans filosunu vücuda getiren kuvvet, Ege Denizi adalarının cesur denizcileri idi.

GARPTA TAARRUZ

Jüstiniyenin Afrikada, İspanyada ve İtalyada muvaffakıyetleri çabuk olmuştur. Bu muvaffakıyetleri kazanmak için çok kuvvet kullanmak ta icap etmedi. Çünkü Afrikada Vandal Kırallığı zaten kendi kendine inhilâl etmişti.

İstanbuldan Afrikaya giden Jeneral Belizer dört ay içinde orasını zaptetti. İspanyada da Vizigot tacı muhtelif davacılar arasında paylaşılamıyordu. Orası da kısmen zaptolundu. İtalyada bir saray faciası devam ediyor, katiller oluyordu. Oranın da zaptına teşebbüs olundu. Fakat İtalya Ostrogotlarının *Totilâ* namındaki enerjik kumandanı Belizer ve Narsesi yirmi sene uğraştırdı. Ondan sora Totilâ öldürüldü ve İtalya, merkezi Ravenada olmak üzere bir Bizans valisile idare olundu.

Bu muvaffakıyetler neticesinde Akdeniz tekrar bir Roma gölü olmuştu.

ŞARKTA MÜDAFAA

Jüstiniyen, garptaki muvaffakıyetlerine mukabil şarkta pek feci mağlûbiyetlere uğradı. Türk-Avar İmparatorluğu, Bizans ülkelerini İstanbul surlarına kadar çiğnedi. İstanbul Bulgar-Türkleri tarafından muhasara olundu. Ancak ihtiyar Belizerin müdafaası sayesinde kurtuldu.

Bizans, Asya cihetinde Perslerin Sasanoğulları sülâlesile daha mühlik bir şekilde muharebelere girdi. İlk harpte Jüstiniyen imzaladığı bir muahede ile Perslere haraçgüzar olmayı kabul etti.

Persler sekiz sene sora tekrar taarruza geçtiler; Suriyeyi çiğnediler, Antakyayı aldılar. Kafkas eteklerinde *Kolkit* (şimdiki Gürcistan) denilen mıntakayı kısmen zaptettiler; Karadeniz sahiline vardılar. Jüstiniyen bu memleketleri ancak birçok altın mukabilinde gerialabildi. Bununla beraber şark hududunda pers tehlikesi bütün şiddetile devam etti.

Tuna cephesinden gelen türk akınlarının da ardı arası kesilmiyordu. Jüstiniyen bunlara karşı yine Türklerden teşkil olunmuş ordular kullanmak ve müstahkem askerî mıntakalar vücuda getirmek suretile İstanbulu müdafaaya çalışıyordu.

JÜSTİNİYENDEN SORA İMPARATORLUĞUN GERİLEMESİ

Jüstiniyen, yaptığı harpler ve nafıa işlerile İmparatorluğun hazinesini tüketmişti. Diğer taraftan aristokratlar ve siyasî fırkalar baş kaldırmak için Jüstiniyenin ölümünü bekliyorlardı. Bu sebeplerle Jüstiniyenden sora yarım asır mağlûbiyetlerle ve anarşi içinde geçti. İmparatorluğun hudutları mütemadiyen darlaştı. Garpta Lombartlar İtalyayı istilâ etti-

ler. Şimalde İslavlar ve Avarlar Tunayı geçtiler, tekrar İstanbulu tehdit ettiler. Şarkta Pers Kıralı Nuşirevan Palestin, Suriye ve Anadoluyu zaptetti; Kadıköyüne kadar geldi (608).

İmparatorluğu kurtaran Herakliyüs oldu (610-641). Herakliyüs cesur bir asker idi. Persleri Mezopotamyaya kadar çekilmiye mecbur etti. Fakat Herakliyüs az zamanda gevşekliğe düştü. Palestin, Suriye ve Mısır, Arapların eline geçti.

Bulgarlar kat'î olarak Balkanlarda yerleştiler (681).

Bizansın bundan soraki halini, hadiseler temas ettikçe tekrar göreceğiz.

Roma Şark İmparatorluğu on asır devam eden hayatınca muzaffer ve parlak devirler yaşamıştır. İstanbul hiçbir hususî medeniyeti olmamakla beraber en başta şark ve, ikinci derecede yine oradan mülhem olmuş bulunan yunan ve roma harslarını esaslı bir surette birleştirmiye hizmet etmiş ve hukukun, felsefenin, sanayiin işlendiği yer olmuştur.

VIII

ASYADA TÜRK (TUKYU) İMPARATORLUĞU

TUKYU DEVLETİNİN KURULUŞU

Ortaasyadaki büyük Hun (Hiyong-nu) İmparatorluğunun inkırazından sora bir kısım Türkler, Altayların kolay geçilmez vadilerine sığınmış, oralarda yerleşmişlerdi. Bunlar, türk an'anesinin *Ergenekon* dediği bu vadilerde, VI. asra kadar yaşadılar ve çoğaldılar. Bu müddet zarfında demir istihsal ve sanayiinde gösterdikleri terakki sayesinde medeniyetçe yükseldiler. V. asır iptidalarında Ortaasyada kuvvetli bir devlet kuran *Cucenler* (Juan-juan) diğer türk boyları gibi Ergenekon Türklerini de hakimiyetleri altına aldılar. VI. asır ortalarına doğru bunların başında bulunan *Tumen* (Bumin) adlı kahraman bir reis Cucenlere karşı isyan (552) ve kendilerini mağlûp etti. *Ütügen* dağı mıntakasındaki Ütügen merkez olmak üzere yeni bir devlet kurdu. Çinliler bu yeni hükûmeti *Tukyu Devleti* adıyle anıyorlardı. Bu ad, türk kelimesinin çinceleşmiş şeklinden başka bir şey değildir. Demek ki o zamana kadar tarih sahnesinde türlü türlü adlarla görünmüş olan Türkler, VI. asırda asıl kendi adlarile meydana çıkmışlardır.

DEVLETİN BÜYÜMESİ

Ilhan Bumin, az zamanda Ortaasyadaki bütün türk boylarını, kurtbaşlı sancağı altına topladı. Kardeşi *İstemi* (Şe-ti-mi)yi de *Yapgu* unvanile garp mıntakasındaki *Onboy* Türkleri üzerine Han tayin eyledi.

Oğlu ve ikinci halefi *Muhan* (553-572) Cucenleri büsbü-

tün ortadan kaldırdı (555). Koradan Hazar Denizine kadar uzayan türkellerini hakimiyeti altına aldı. Bu suretle Tukyu Devleti büyük bir İmparatorluk oldu.

Muhan, Çindeki *Goey* (Vey) ve *Çeu* İmparatorluklarını sarsarak onları kendisine vergi vermeye mecbur etti. 563-567 seneleri arasında Sasanî Hükümdarı Nuşirevanla birleşti, Eftalit (Akhunlar) Devletine nihayet verdi. Ceyhun ırmağı hudut olmak üzere Eftalitler ülkesini aralarında taksim ettiler.

Muhan, daha sora Sasanilerle Bizanslılar arasında başlıyan devamlı mücadelelerden istifade ederek garp Yabgusu İstemi idaresinde gönderdiği ordularla Sasanileri de mağlûp etti. Eftalitler ülkesinden İranlılara geçen toprakları da aldı. Bu suretle Çin Türkelinden başka, Afganistan ve Baktriyan mıntakaları yani Ceyhun ile Sint ırmakları arasındaki saha da Tukyuların idaresine geçmiş oldu. Bir aralık İtil boylarından Kırıma kadar imtidat eden saha da Tukyuların nüfuzları altına girdi.

VI. asrın son yarısında Asyanın en büyük siyasî ve askerî kuvvetini bu İmparatorluk teşkil ediyordu (Harita.9). İran Hükümdarı Nuşirevan (531-570) Garp Yabgusu İsteminin kızile evlenmeyi kendisi için en büyük bir şeref bilmişti.

ŞARK VE GARP TUKYULARI

Büyük Tukyu Devleti, ayrı ayrı reislere tâbi muhtelif türk boylarının birleşmesinden vücuda gelmiş feodal bir İmparatorluktu. Bu İmparatorluk, daha ilk zamanlardanberi şarkî (veya şimalî) ve garbî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Şark Tukyularının Hakanı, Garp Tukyuları üzerinde de hâkimdi. Fakat Garp ellerini asıl idare eden ayni hanedana mensup ve Yabgu unvanını taşıyan İstemi idi. Muhan Hanın haleflerinden *Şapolyo* zamanında (581-587) Çinlilerin entrikaları ve hanedana mensup prenslerin ihtirasları ile garp Tukyuları şarklılardan büsbütün ayrıldılar. Bu suretle büyük imparatorluk şarkî ve garbî namlarile ikiye bölündü (582). Şarkta Şapolyo, garpta da İsteminin oğlu *Tardu* (Tateu) hükûmet sürmeğe başladılar.

DEVLETİN İNKIRAZI

Şark Tukyu Devleti bu ayrılıştan yarım asır sora Çinlilerin hücumlarile münkariz oldu (630). Garp Tukyularının istiklâli de dahilî mücadeleler ve haricî hücumlarla 659 da nihayet buldu.

Şarkî ve Garbî Tukyu Devletlerinin yıkılmasında türk *tekin*lerini biribirlerine düşüren Çinlilerin entrikaları, Çinli prenseslerin türk saraylarındaki yıkıcı rolleri mühim bir amil olmuştur.

ŞARK TUKYULARI DEVLETİNİN İHYASI, (TÜRK KUTLUK DEVLETİ)

Çin boyunduruğu altına düşen şark Tukyularına bu esaret çok ağır geldi: Çinlilerden rütbeler, unvanlar, hediyeler alan aristokratlar, bu vaziyetten memnundular; fakat Çinden gelen her şeyi menfur gören, millî an'anelerine sadık olan halk, kurtulmak için fırsat bekliyordu. Nihayet *Kutluk Han* Çinlileri mağlûp ederek 681 de kendisini Türk Hanı olarak ilâna ve Şarkî Tukyu Devletini tekrar kurmağa muvaffak oldu *(Harita.10)*; dağınık kabileleri etrafına topladı, mühim zaferler kazandı. 691 de vefatından sora yerine geçen kardeşi *Moço* (691-716) Çinlilerle, garp Türklerile, Karluklarla, Türkeş Türklerile muhtelif harplerinde büyük muvaffakıyetler kazandı. Onun vefatı üzerine Kutluğun oğlu *Gültekin* kıyam etti. Moçonun çocuklarını öldürdü; kardeşi "*Bilge Kağan*„ı tahta çıkardı. 734 te ölen bu Hanın yerine oğlu iclâs edildi. Sekiz sene hükûmet başında bulundu. Dahilî ve haricî birçok karışıklıklar Devleti temelinden sarsıyordu. 745 te Uygurlar *Basmil ve Karluklarla birlikte* Şark Tukyu Devletine nihayet verdiler.

TUKYULARIN UMUMÎ TARİHTEKİ ROLÜ

Tukyu Devletinin Asyanın umumî medeniyet tarihinde mühim bir mevkii vardır. Şark Tukyuları *Orhon abidesi* diye maruf eski türk kitabelerini bırakmak suretile türk medeniyeti tarihine büyük bir hizmette bulunmuşlardır. Garp Tukyularına gelince, bunlar coğrafî mevkileri icabı olarak umumî tarihte daha büyük bir rol oynadılar. Yalnız Çinlilerle değil, Sasaniler ve Bizanslılarla da siyasî ve iktisadî münasebetlerde bulundular. İran ve Bizans saraylarına sefaret heyetleri gönderdiler; oralardan da kendilerine heyetler yollandı.

Tukyular, VI. asrın ikinci yarısında yalnız Çin İmparatorluğunu değil, İran ve Bizans İmparatorluklarını da titretecek bir kudreti haiz bulunuyorlardı. Bizans İmparatoru *Tiberiyüs* (578 - 582) ün tahta cülûsunu ihbar ve bir muahede aktetmek üzere garp Yabgusu Tardu nezdine gönderdiği *Valantinos* adlı elçi, Cenubî Rusya tarikile Tukyular

hududuna geldiği zaman kendisini karşılayan Uç Beyi *Turkantos* (Tarhan) ile olan mülâkatı Tukyuların o zamanlar nekadar kuvvetli olduklarını göstermektedir. Bizanslıların muahedeler ahkâmına riayet etmemelerinden canı sıkılan bu Uç Beyi Bizans elçisinin hulûskârane sözlerine karşı: "Siz ve sizi gönderen, bizi aldatmak istiyorsunuz. Size karşı hissiyatımı gizlemiyeceğim; çünki *yalan söylemek Türklerin âdeti değildir.* Hükümdarınızdan intikam alacağız. O, bize daima sulhten, dostluktan bahsettiği halde, kölelerimiz olan ve bize isyan eden *Avarhunitler* le bir ittifak yapmaktan çekinmedi. Fakat iyice bilmelisinizki, süvari alaylarımı üzerinize gönderir isem, yalnız kamçılarının sesi sizi tarumar etmek için kâfi gelecektir. Eğer mukavemet göstermek isterseniz, karıncalar gibi süvarilerimin ayakları altında ezilecek, mahvolacaksınız. Harbi memleketinize götürmemize mâni olmak için Kafkasyadan başka yol olmadığı hakkında beyhude yere beni kandırmak istiyorsunuz. Fakat ben, Dinyeper (Özü), İster yollarını bildiğim gibi, kölelerimiz Avarhunitlerin Roma İmparatorluğuna girmek için takip ettikleri yolu dahi pek âlâ biliyorum. Kuvvetiniz hakkında da kâfi derecede malûmat edindim. Aksayişarktan Aksayigarba kadar bütün memleketler Türklere arzı inkıyat etmişlerdir. Türklerin mağlûp olmaz ordularına hiçbir millet karşı duramaz.„

Tukyuların Uç Beyinin bu tehdidi sözden ibaret değildi. Valantinos İstanbula döndüğü zaman, *Bohan* adlı bir türk serdarının kuvvetli bir ordu ile Cenubî Rusyaya girerek *Utigurlar* Başbuğu *Angay* ile birlikte Kırımı istilâ ve *Bosforus* şehrini muhasara ettiğini öğrendi.

Bu derece kuvvetlenen Tukyular bir asır kadar, Altaydan Volgaya, *Tarbağatay* dan İndüse kadar, Şarkî Avrupa Bozkırları da dahil olmak üzere dağılmış kabileleri kuvvetli hakimiyetleri altında birleştirdiler. Oralarda nizam ve asayişi muhafaza ettiler. Bu sayede Çin, Hint, İran, Bizans arasında maddî ve manevî mübadeleler icrası kabil oldu. Sasanî medeniyeti mahsullerinin ta Japonyaya kadar gidebilmesi sırf bu sayededir. Bundan daha mühim olarak, ticaret mallarından başka, birtakım fikirler ve itikatlar da bu kervan yollarından kolayca geçip gidiyordu. Budist hacılarının Asyanın bir ucundan öbür ucuna gidebilmeleri, "*Mazdeizm*„ in "*Maniheizm*„ in ve hıristiyanlığın İran ve Ortaasyadan geçip

Çine girmesi, bilhassa *"Budizm"* in Hintten atlıyarak Çine kadar intikali ve Asyanın şark sahalarında kuvvetlenip inkişaf edebilmesi, hep bu sayede oldu. Sasanî Devletinin zayıflamasında ve islâmiyetin zuhûrunu müteakıp arap ordularının İranı süratle istilâlarında da Tukyuların rolü vardır. Eğer Tukyuların mütemadi hücumlarile o kadar sarsılmamış olsaydı, arap orduları Sasanî İmparatorluğunu kolaylıkla yıkamazlardı.

MEDENİYET: TUKYULARIN DİNİ

Tukyular devrindeki Türklerin dinî itikatları ve ayinleri daha eski devirlerdeki Türklerin dinlerinden farksız gibidir: Tukyular, *"yukardaki mavi sema"* ile *"aşağıdaki kara yer"* e kurbanlar keserler, cetleri addettikleri *Kurd* un namına senede bir defa merasim yaparlar, yılda bir Göğe ibadet ederlerdi. Orhon kitabelerinde Tanrı, millî vicdanın teşekkülüne bir alâmet olarak, millî bir ilâh şeklinde, yani Türk Tanrısı olarak kaydedilmektedir. Kitabelerde *Umay* adlı bir ilâhenin de ismi geçmektedir. Tukyularda defin ayini - ki buna türkçe *yuğ* derler - bilhassa dikkate şayandır: Bir kimse ölünce cesedi çadırın içinde yere yatırılır; bütün akrabası birer koyun veya at, yahut sığır kurban ederler. Bunlar çadırın haricinde yerlere serilir; sora hepsi atları üzerinde feryat ederek çadırın etrafını yedi defa dönerler; ve kapıya gelince yüzlerini bıçakla çizerler; kan gözyaşlarına karışır. Cesedi gömmek için uğurlu bir zaman intihabı âdettir: bir kimse ilkbaharda veya yazın ölmüşse, yapraklar dökülünceye kadar, sonbaharda veya kışın ölmüşse yapraklar yeşerinceye kadar beklenir, iptida ölünün atı yakılır ve külü - ölüye ait diğer eşya ile birlikte - cenaze ile gömülür. Asıl defin günü tekrar kurbanlar kesilir. Mezarın etrafı atlarla devrolunur; ve mezarın üstüne ölünün hayatta iken öldürdüğü düşman sayısınca taşlar veya heykeller dikilir, ki bunlara *Balbal* derler.

TUKYULARDA DEVLET TEŞKİTÂTI

Tukyu Devletinin teşkilâtı, Hiyong - nuların teşkilâtına çok benzer: bu, merkeziyetçi bir devlet değil, bir nevi feodal devlettir. Devletin başında bir hakan bulunmakla beraber, muhtelif kabilelerden mürekkep ellerin ayrı reisleri ve onlardan başka da her kabilenin ayrı reisi vardır. Bütün bu mevkiler irsîdir; devlet adeta bir konfederasyon mahiyetindedir. *Hakan,*

devletin umumî reisi olmakla beraber, büyük, ve nüfuzlu kabile reisleri hareketlerinde adeta müstakildirler; civar devletler ve aşiretlerle sulh ve harp yapabilirler. Tukyularda "Tekin, Buyuruk, Yabgu, Tarhan, Tudun, Çur, Şat, Pat (Pit)„ gibi muhtelif unvanlar mevcuttur: Hükümdar ailesine mensup olanlara *Şat, Tekin*; devletin en büyük memurlarına *Buyuruk*; esasen halktan olduğu halde kendilerine asalet unvanı verilenlere *Tarhan* derlerdi. Garp Türklerinde yazı işlerile mükellef bir de "*Tamgacı*„ vardı. Her halde Tukyularda oldukça muntazam bir idare teşkilâtı olduğu muhakkaktır.

AHLÂK VE ÂDETLERİ

Tukyularda halkın bir kısmı göçebe idi: Avcılıkla, hayvan sürüleri beslemekle geçinirler, deriden çadırlarda otururlardı. Bir kısım halk ise daha ziyade ziraatle iştigal ederler, yazın yaylâlara çıkarlardı. Maamafih Tukyuların birçok şehirleri de vardı. Şehir halkı ticaret ve sanayi ile meşgul olurlardı. Kervancılık, madencilik gibi işlerle meşgul olanlar da vardı. Çinlilerin zıddına olarak elbiselerini sola iliklerler, saçlarını kesmezlerdi. Binicilikte ve silâh kullanmakta pek mahirdiler. Boynuzlardan yayları, keskin kılıçları, ıslık gibi bir ses çıkaran okları vardı. Vücutlarını süslü zırhlarla örterlerdi. Başlıca içkileri kısrak sütünden yaptıkları *kımız*la darı şarabı idi. Araziyi sulamak için arklar açmakta mahirdiler. Tukyular çok cengâver olmakla beraber, çok ta insaniyetli idiler. Meselâ Asurilerin ve sair bazı cengâver milletlerin zafer kitabelerinde göze çarpan "Kan dökmek ve çok adam öldürmek zevkı„ türk kitabelerinde asla mevcut değildi.

SANAYİ VE TİCARET

Tukyular, ticaret ve sanayide pek ileri gitmişlerdi. Bizans, İran, Çin ve hatta Hint arasındaki ticaret, bunlar zamanında munhasıran Türklerin elinde bulunuyordu. Bilhassa Çin ipeklerinin karadan İran, Hint ve Bizansa nakli, Garp Türklerinin inhisarları altında idi. Türklerin şark ve garp medeniyetlerini yekdiğerile temas ettirmek hususundaki rolleri sayesindedir ki, bugün Japonyanın eski *Hariuyi* mabedinde İran Sasanilerine ait bazı avani bulunmaktadır.

Tukyular, daha Ergenekonda iken madenlerden demir çıkarmakta, demirden muhtelif aletler ve silâhlar yapmakta büyük meharet gösteriyorlardı. İmparatorluğu kurduktan sora

Türkler arasında maden san'atleri daha ziyade inkişaf etti. Altından, gümüşten ve başka madenlerden her türlü alet ve eşya yaparak başka milletlere satmağa başladılar. 568-569 tarihinde Bizans İmparatoru Justin II. tarafından Garp Yabgusu İstemi Hana gönderilen *Zemark* adlı bir sefir, Türkellerinde gördüğü altından yapılmış eşyanın san'at ve zarafet itibarile Roma İmparatorluğu dahilinde yapılan eşyadan aşağı olmadığını itiraf etmektedir. Bu Bizans sefiri, o zaman İstemi Hanın muhtelif otağlarında gördüğü altın eşyanın çokluğundan hayretle bahsediyor: İstemi Han, Bizans elçisini, İstanbul saraylarındaki ziynet ve ihtişamdan gerikalmıyan rengârenk ipekli mensucat ve halılarla müzeyyen otağında altın bir taht üzerinde oturduğu halde kabul etmişti. Zemark, İsteminin otağında gördüğü müzeyyen altın vazoları, üzerlerine gayet güzel ve san'atkârane resimler yapılmış ipek halıları, altın kaplı sütunları, altından mamul dört tavuskuşu üzerine oturtulmuş, muhteşem tahtı, altın avaniyi, kıymetli döşemeleri, altın ve gümüş işlemeli hayvan tasvirlerini hayretle temaşa etmişti. Zemark bir kısım Türklerin maden işlettiklerini, muhtelif madenlerden eşya ve silâh yapmakla meşgul olduklarını ayrıca zikretmektedir [1].

ORHON KİTABELERİ Tukyular devrinde türkçe, inkişaf etmiş bir edebî dil haline gelmişti. Tukyular devrinden kalan birtakım abideler üzerindeki türkçe kitabeler, bize bu hakikati göstermektedir. Bu abidelerin en mühimlerine Moğolistanda tesadüf olunmuştur. Bunlar arasında tarihî ve edebî noktadan en mühim olanlar, şimalişarkî Moğolistandaki *Orhon kitabeleri* le, *(Res. 19) Tonyukuk kitabesi* dir. Şark Tukyularına ait olan bu kitabeler, Avrupa âlimleri tarafından okunmuş, tetkik edilmiştir.

Orhon çayının eski mecrası ve *Koşoçaydam* gölü civarında biribirinden bir kilometre mesafede *Gültekin (Res. 20-23)* ve *Bilge Hakan abideleri* vardır. Bunlardan birincisi 731 de ölen kahraman Gültekin namına 732 de, ikincisi de 734 te ölen Bilge Hakan namına 735 te dikilmiştir ve üzerlerinde Orhon yazısı denilen eski türk alfabesile yazılmış türkçe kitabeler

---

[1] Tukyulardan kalma birçok güzel işlenmiş lâhitler ve mezartaşları da bulunmuştur *(Res. 17, 18)*.

mahkûktur. Bu kitabelerden birtakımının hükümdar Bilge Hakan ağzından, birtakımının da yine hükümdar ailesinden *Yuluğ Tekin* tarafından yazıldığı anlaşılıyor. Kitabelerde Şark Tukyuları Devletinin Çinliler tarafından münkariz edildikten soraki mahkûmiyet devresi, o zamanki türk aristokrasisinin halk kütlesine hıyaneti, sora devletin nasıl yeniden kurulduğu - çin tarihlerinin malûmatına da mutabık olarak - hikâye edilmektedir. Çok canlı, ahenkli, hatta şairane bir üslûpla yazılmış olan bu kitabelerin edebî kıymeti de büyüktür.

Bu kitabeleri yazmak için kullanılan alfabe, şimdiye kadar bilinen Türklere mahsus en eski yazılardan birdir. Daha ziyade taş veya tahta üzerine oymaya mahsus olan bu alfabe, sağdan sola ve yukardan aşağıya yazılır. Otuz sekiz harfi vardır. Türk dili için bu alfabenin arap alfabesinden daha uygun olduğu muhakkaktır. M. IV. asırdan başlıyarak muhtelif türk şubeleri tarafından kullanıldığı tahmin olunan bu yazı VI. asırda *Yenisey* Kırgızları tarafından da kullanılmıştır. Yeniseyde bulunmuş birçok kitabelerde bu alfabeye tesadüf olunur. VIII. asrın ilk nısfında Tukyular arasında umumiyetle kullanılan bu alfabe, Uygurlar arasında da mahdut bir dairede kullanılmış, ve sora bunun yerine uygur alfabesi kaim olmuştur.

IX

TÜRKEŞ DEVLETİ

TÜRKEŞLER VE UÇELE HANEDANI

Çinlilerin Tu-ki-şe dedikleri *Türkeş* kabilesi, Garp Tukyuları Müttehidesini teşkil eden on büyük kabileden biridir. Bunlar VII. asrın ortalarında iptida *Borotala* kenarlarında, daha sora da Isığ gölün şark taraflarında oturuyorlardı *(Harita 11)*. Çinliler Garp Tukyuları Devletine nihayet verdikten sora, bu on kabile daima anarşi içinde yaşıyorlardı; Çin Devleti bunlar üzerinde daima hâkim olamıyordu. Nihayet, Türkeşlerin reisi olup "*Bağa Tarhan*" lâkabile maruf olan *Uçele* yavaş yavaş büyük bir nüfuz kazandı; Garp Tukyuları üzerinde filî bir hakimiyet icrasına başladı. İki merkezi vardı: Biri *Nu-şe-pi* denilen beş kabileye ait sahadaki Çu vadisinde *Tokmak* ta; diğeri *Tu-lu* denilen diğer beş kabileye ait sahada yani İli şimalinde. Çin İmparatorluğu namına Garp Tukyularını idare eden *Hu-şe-lo* bu vaziyet karşısında Çin sarayına ilticaya mecbur oldu.

Türkeşler, Garp Tukyuları ülkesinde yeni bir Türk Devleti kurmaya çalışırken, Asyada büyük tebeddüller oluyordu. Bu tebeddüllerin sadmeleri yeni hükûmeti şarktan, garptan ve cenuptan sarsacak kadar kuvvetli idi.

Şarkta, Tukyu Hakanlığını ihya eden Kutluk Hanın halefi *Kapağan* (Moço) Han, Garbî Tukyular ülkesini ve Türkeşleri de hakimiyeti altına almak istiyordu. Kapağan, 699 da garp ellerini istilâ etti, ve Türkeşlerin idaresini oğluna verdi. Bu suretle Türkeşler dahilî istiklâllerini muhafaza etmekle beraber Moço Hanın yüksek hâkimiyetini tanımış oldular.

Asyada yeni bir tarih devri açan Araplar, İrandaki Sasanî İmparatorluğunu yıkmış, Maveraünnehir ve Toharistandaki küçük türk beyliklerini tehdide başlamışlardı. Cenup cihetinden de Çinliler ve Tibetliler Garp Tukyuları ülkesine hâkim olmak için rekabete girişmişlerdi. Tibetliler, 670 tarihinde *Kâşgar* taraflarına kadar ilerliyerek Çin İmparatorluğuna kuvvetli bir rakip olmuşlardı.

Türkeşler Hanı Uçele 706 da öldü. Yerine oğlu *Suoko* geçti. Fakat onunla kardeşi *Çenu* arasındaki rekabet neticesinde metbuları olan Moço, Türkeşleri mağlûp ve Uçelenin çocuklarını idam ederek bu ailenin hakimiyetine nihayet verdi (711).

SULU KAĞAN (718 - 737)

Bu hadiseden sora, garp tukyu kabileleri arasında vaziyet yine karıştı. Bu aralık Türkeşlerin başına *Sulu* adlı bir kahraman geçti. on kabilenin dağılan kuvvetlerini topladı, 716 da Moçonun vefatı üzerine istiklâlini ilân etti ve Kağan unvanını aldı.

Sulu Kağan 717 den itibaren Araplar ve Tibetlilerle müştereken Çin aleyhine hareketlerde bulundu. Sulu, Arap istilâsına karşı kendisinden yardım istiyen Maveraünnehir ve Toharistan Türklerinin imdadına koşmayı da ihmal etmedi. Birkaç defa, Maveraünnehir ve Toharistana kadar giderek Araplarla çarpıştı. Onları birkaç defa mağlûp etti; bir defasında Horasana kadar girdi.

Sulu, Çin Devleti için epey korkulu bir düşmandı. Çinliler bu vaziyet karşısında her vasıtadan istifade ederek onun dostluğunu kazanmaya çalıştılar. Fakat bu dostluğun samimî olmadığını bilen Sulu, zahirî bir dostluk perdesi altında, Çinlilere daima müşkülât çıkarmaktan geridurmuyordu. Nihayet Türkeşler arasında ihtilâflar başladı; Sulunun mensup olduğu Kara Türkeş kabilelerile Sarı Türkeş denilen diğer kabileler arasında zıddiyetler çoğaldı. Sarı Türkeşlerin Reisi olan "*Gülçur*" unvanlı Bağa Tarhan 738 de (arap membalarına göre 737) Suluyu öldürdü.

TÜRKEŞLERİN SİYASÎ HAKİMİYETLERİNİN SONU

Türkeşler bundan sora Sarı ve Kara Türkeşler diye iki muhasım zümre halinde yaşadılar. Birçok kanlı mücadelelerden sora, Çinlilerin de yardımile Kara Türkeşler mağlûp edildiler; ve Garp Tukyuları kabilelerinden birçoğu çin

hâkimiyetini kabule mecbur oldular (739). Rakiplerinden kurtulan "Bağa Tarhan„ kısa bir müddet Çinin de muzaheretile epeyce bir nüfuz kazandı ; lâkin nihayet Çinlilerle arası bozuldu ; bir çin ordusu onu mağlûp ve esir etti ve idam olundu (744). Bu sırada Şark Tukyuları Devleti de Karluk, Uygur ve Basmillerin müşterek hücumu ile yıkılmış, Uygurlar şarkta, Orhonun sol sahilindeki *Kara Balgasun* da yerleşmişlerdi. Karluklar da kendilerini garp memleketlerinin hâkimi olarak ilân etmişlerdi. Binaenaleyh garp tukyu kabileleri arasındaki anarşiden ve Kara - Sarı Türkeşler mücadelesinden istifade ederek, tedricen Garp Tukyularına ait yerleri zaptettiler ve 766 ya doğru Garp Tukyuları Yabgularının merkezi olan Tokmak ve *Talas* ta ellerine düştü.

X

KARLUK DEVLETİ

KARLUKLAR *Karluklar* Tukyu Müttehidesine mensup bir Türk zümresidir. VII. asırda Beşbalığın şimaligarbisinde ve Altayın garbında üç kabile halinde yaşarlardı *(Harita. 11)*. Şark ve garptan Tukyularla muhat oldukları için hareketlerini onların kuvvet veya zâfına göre tayin ederlerdi. 650 den sora, Tukyular arasında hüküm süren anarşi esnasında Çinin birer eyaleti hükmüne geçtiler. VIII. asırda Isığ gölün garbından geçerek cenuba doğru ilerlediler. *Uygur* ve *Basmiller*le birlikte Tukyu Devletine nihayet verdiler (745). Bir aralık Ötügen dağında sakin Karluklar, Uygurlara; Altay ve Beşbalıktakiler Çine tâbi oldular; ve Çinlilerle birlikte birtakım hareketlere iştirak ettiler. *Ziyat İbni Salih* ile Çin Jenarali *Kao-şiyen-çe* arasında *Taras* ırmağı civarında vukua gelerek Maveraünnehirden çin nüfuzunun tardını intaç eden büyük harp, sırf çin ordusundaki Karlukların isyanı sebebile islâmların kat'î galebesile neticelenmiştir. Karluklar 756-757 den sora yavaş yavaş kuvvetlendiler, ve o havaliye hâkim olmak için Uygurlarla mücadeleye başladılar; Türkeşler arasındaki mücadelelerden de istifade ederek, eski Garp Tukyuları sahasında ve Tokmak, Talas (Taraz) şehirleri mıntakasında bir devlet kurdular (766).

KARLUK DEVLETİ İşte bu suretle VIII. asrın ikinci nısfında Türkeş Devletine halef olarak yeni bir devlet kurulmuş oldu. *Yedisu* vilâyetile Seyhun şarkındaki sahalar bunlara tâbi idi. İslâmların Maveraünnehirdeki istilâ ha-

reketlerine karşı, Karluk Devleti kudreti nispetinde çalıştı; Karluklar *Harun Reşit* zamanında bir aralık *Fergana* yı istilâ ettilerse de tekrar çekilmeğe mecbur oldular (792-793). 806 da Uygurlar ve Tibetlilerle beraber Abbasiler aleyhine kıyam ettiler. Fakat Horasan Valiliğinde bulunan *Memun* Türklerle eyi geçinmek siyasetini takip ettiğinden Karluklarla uyuştu. Bu zamandan itibaren islâm dini aralarına girmeye başladı. IX. asırda Samanilerle de harplerde bulundular. Coğrafî mevkileri icabı olarak islâmlarla sıkı bir temas halinde bulunan Karluklar X. asırda müslüman oldular ve ilerde görüleceği veçhile, sair bazı türk kabilelerile birlikte, *Kara Hanlılar* Devletinin kuruluşunda mühim bir rol oynadılar.

XI

UYGUR DEVLETİ

UYGURLAR

Eski Hiyong-nu Devletine tâbi türk kabilelerinden olan *Uygurlar,* Tukyu İmparatorluğunun kuruluşundan sora ona tâbi oldular. Şimalî Moğolistanda yaşıyorlardı *(Harita.12).* Şark Tukyularının ilk inkırazından sora Çinin hâkimiyetini kabul ettiler. Daha soraları Tukyularla birçok harpler yaptıktan sora, 740 ta onların devletini yıkmağa ve birçok türk kabilelerini kendi hâkimiyetleri altına almağa muvaffak oldular. Payitahtları Orhon kenarında Karabalgasun *(Res. 24)* şehri idi.

KIRGIZLAR VE UYGURLARIN CENUBA MUHACERETLERİ

Bir asır kadar Moğolistana hâkim olan Uygurlar, Çinlilerle birçok münasebetlerde bulundular. Fakat 840 ta yine bir türk kabilesinin yani Kırgızların *(Res. 25)* hücumları karşısında mağlûp oldular ve Moğolistanı terkederek merkezî Gobiye, *Tuen-huang*, *Hami*, *Barkul*, *Turfan*, *Beşbalık*, *Karaşar*, *Kuça*, *Almalık* taraflarına çekildiler ve buralarda birtakım küçük devletler kurdular. Moğol istilâsına kadar bunlar kuvvet ve istiklâllerini az çok muhafaza etmişler ve islâmiyeti kabul etmedikleri için islâmiyeti kabul eden sair türk şubelerile birçok mücadelelerde bulunmuşlardır. Maamafih Uygurlar hiçbir zaman VIII. asırdaki siyasî ve askerî nüfuzlarını elde edemediler ve Cengiz istilâsından sora ise büyük Moğol İmparatorluğuna karıştılar.

UYGURLAR ARASINDA BUDA VE MANİ DİNLERİ

Siyasî ve askerî noktadan Uygur Devletinin ehemmiyeti hiçbir suretle Tukyularla mukayese edilemez. Fakat medeniyet tarihi itibarile Uygurların rolü, diğer türk şubelerinden daha mühimdir. Bunlar arasında VIII. asır ortala-

rına kadar Buda dini hâkimdi; hükümdar ve ileri gelenler hep o dine girmişlerdi. *Büğüg Han* isimli bir Uygur Hanı 762 de *Loyang* şehrini kısa bir müddet için zaptettiği esnada, Mani dinine mensup dört rahiple tanıştı ve onları Karabalgasuna getirdi. Kendisi onların telkini ile bu dini kabul ettiği gibi, Uygurlar arasında da bunun neşir ve tamimine muzaheret etti.

İşte, Karabalgasundaki uygur abidesi bu vakayii anlatmaktadır. Daha sora kırgız istilâsı karşısında Şarkî Türkeline çekilen Uygurlar arasında da bu din epeyce yaşadı. Fakat, bir taraftan o sahalarda pek kuvvetli olan budizmin tesiri, diğer taraftan bu küçük siyasî heyetlerin her taraftan uğradıkları mütemadi istilâlar neticesinde hâkim kavimlerin kendi devlet dinlerini öne sürmek istemeleri, maniheizmi pek çok sarsmış ve moğol istilâsından sora ise bu dinin ismi bile anılmamıştır. M. 981 de buralardan geçen bir çin seyyahı, uygur payitahtında elli budist mabedine mukabil bir tane mani mabedi görebilmişti. Türklerin büyük kısmı islâm medeniyeti dairesine girdikten sora bile bu sahalarda budizm tesiri devam etti: XIII-XIV. asırda Beşbalık şehrinde yaşayan bir Uygur tarafından çinceden türkçeye tercüme edilen uygur harflerile yazılı *Altın Yaruk* adlı bir sutra [1] tercümesi bunu gösterebilir.

ŞARKÎ TÜRKELİNDE UYGUR MEDENİYETİ

Şarkî Türkeli - veya bugünkü tabirile Çin Türkeli - nde eskidenberi birtakım türk zümreleri yaşıyorlardı. Burada sun'î sulama teşkilâtı sayesinde meydana gelen vahalarda birtakım şehirler vücuda gelmiş, ve buradaki Türklerde şehir hayatı pek eskiden inkişaf etmişti. Uygurların muhaceretinden evel burada yaşayan Türklere, Araplar "*Dokuz Oğuz*„ Çinliler de "*Şato Türkleri: Bozkır Türkleri*„ derler. Araplar, daha sora buraya yerleşen Uygurlara da yanlış olarak Dokuz Oğuz namını vermişlerdir. Daha Dokuz Oğuzlar zamanında burada inkişaf etmiş olan medenî hayat, Uygurların hakimiyeti devrinde büsbütün kuvvetlendi. Şu son yirmi beş sene zarfında muhtelif Avrupa heyetleri tarafından o havalide yapılan hafriyat neticesinde bu eski türk medeniyetinin ehemmiyet ve azametini gösteren birçok şeyler meydana çıkarılmıştır. Bunların payitahtı olan "*Hoço*„, yahut "*İdikut*„ şehri

[1] Sutra, budistlere mahsus dua kitabı.

harabelerindeki hafriyat çok mühim neticeler vermiştir: yirmi metre irtifaında muazzam surlar, birçok eski binalar, ekserisi budistlere ve maniheistlere, bir kısmı da hıristiyanlara ait mabetler, budizm ve maniheizme ait efsanevî sahnelerle hükümdarları, rahipleri gösteren muazzam duvar resimleri *(Renkli Res. 1)*, türkçe muhtelif alfabelerle yazılmış birçok yazma eserler, zarif ipekli kumaşlar, tahta oymaları, alçı tezyinatı, Uygurların ne yüksek bir medeniyet seviyesine erişmiş olduklarını göstermektedir *(Res. 26-30)*. Kısmen eski yerlerinde duran ve kısmen de Avrupa müzelerine nakledilmiş olan bu eserler hakkında bir alaman âlimi şu mütaleada bulunmakadır: "İngiltere, Fransa ve Alamanyada böyle şeyler yokken, güzel ve büyük bir medeniyet sahibi olan cetlerile Türkler hakkile iftihar edebilirler.„

UYGUR ALFABESİ VE UYGUR EDEBİYATI

Şarkî Türkeli hafriyatında meydana çıkan birçok uygurca eserler, uygur lisan ve edebiyatının yüksek bir inkişafa mazhar olduğunu göstermektedir. Henüz pek az bir kısmı tetkik edilebilen bu eserler, gayet itina ile ve muhtelif renkte mürekkeplerle yazılmış, sahife kenarlarına kitabeler çizilmiş, sahife başlarına tezyinat ve minyatürler tersim olunmuştur. Bu kitaplar kâğıt veya ince deri üzerine yazılmıştır. Uygurlar, uygur alfabesi denilen 14 şekilden mürekkep bir alfabe kullanıyorlardı. *Soğut* alfabesinden alınmış olan bu türk yazısı, Orhon alfabesinden sora bütün Türkler arasında yayılmış ve islâmiyetin Türkler arasında yerleşmesinden sora bile asırlarca kullanılmıştır. Bugünkü moğol ve mançu alfabeleri, uygur yazısından alınmıştır.

Şimdiye kadar tetkik edilebilen uygur eserleri, mabetlerin kütüphanelerinde bulunan eserler olduğu için, daha ziyade dinî mahiyettedir. Bunların en çoğu budizme aittir. Büyük hint destanı *Mahabharata* dan yapılmış bazı tercümeler de vardır. Maniheizme ait eserler de çok mühimdir. Uygur hükümdarlarından birinin civar memleketler hakkında malûmat almak maksadile gönderdiği memurlar tarafından yazılmış türkçe bir seyahatnamenin aslı değil, fakat tibet lisanına tercümesi meydana çıkmıştır. Tuen-huang mağarasında keşfolunan kütüphanede, uygurca kitaplar basmak için kullanılan müteharrik tahta harfler bulunduğundan, Çinlilerde olduğu gibi Uygurlar arasında da matbaacılık sna'atinin malûm olduğu anlaşılmıştır.

XII

GARBÎ ASYA VE ŞARKÎ AVRUPA TÜRK DEVLETLERİ

Daha Hunlardan evel türk kabilelerinin garba doğru başlamış olan hareketleri, Hunlar devrinde olduğu gibi Hunlardan sora da devam etti. Cenubî Rusya bozkırlarında daha üçüncü asırda *Spalien* adlı bir türk kavmi mevcuttu. Milâdî V-VI. asırlarda Volga kenarlarında ve Hazar Denizinin şimalinde *Ugur*, *Ogur* umumî ismini taşıyan birtakım türk kavimlerinin mevcudiyetini görüyoruz. Bunların garbında Azak Denizi yakınlarında *Onogurlar*, Don ve Tuna arasında ise *Kutrigurlar* veya *Kuturgurlar* yaşıyorlardı. *(Harita. 13)* Bunlar evelce İrtiş ırmağı civarında otururlarken, Attilânın vefatını müteakıp garba doğru ilerliyerek buralara gelmişlerdi. Bunların, uygur kabilelerinden ayrılmış olmaları muhtemeldir. Maamafih bu *Yugur-Ugur-Ogur* ismi milâdî XII. asırda bile Harizm şimalinde Kıpçak ellerindeki bazı kabilelere verilmekte idi. Aşağıda göreceğimiz veçhile Macarlar iptida Onogur kabileleri arasında, Bulgarlar da Kutrigur kabileleri arasında, yaşıyorlardı. Daha milâttan evel Cenubî Rusya bozkırlarında yaşıyan ve hatta İslavlara birtakım ehlî hayvanları öğrettikleri için medeniyet itibarile onlardan yüksek oldukları anlaşılan türk kabilelerinin garba doğru hareketleri, İlkzamanda olduğu gibi Ortazamanda da kuvvetle devam etmiştir.

A. HAZAR DEVLETI
(602 - 1016)

HUDUT, MÜHİM ŞEHİRLERİ

Hazarlar, Bulgarlar gibi hun istilâsı zamanında garba gelmişlerdi. Evvelâ Hunlara daha sora Garbî Tukyu İmparatorluğuna tâbi idiler. Hazar Denizine kendi adlarını vermiş olan bu Türkler VII. asır bidayetlerinde Cenubî Rusyada Volga ile Turla (Dinyester) arasındaki geniş sahada kuvvetli bir devlet kurdular. Sıklet merkezleri İtil boyları idi. Mühim şehirleri; *Balancar*, *Semender*, *İtil* ve *Sarkal* idi. 650 den biraz evel Don ırmağını geçerek Azak Denizi kenarlarını işgal ve oradaki Bulgarları kısmen *Kamaya*, kısmen de Tunaya doğru sürdüler. Fakat daha ileri gitmiyerek nüfuz sahalarını garba ve şimale doğru genişletmekle iktifa ettiler.

Hazar ülkesinin şimal mıntakalarında doğrudan doğruya Türk adıyle tanınmış birçok boylar bulunuyordu. Hazar ülkesinin şimalişarkisinde Bulgarlar yaşıyorlardı. Şarktan gelen *Peçenekler* de Hazarların şarkında Yayık ve İtil ırmakları arasında yerleştiler. Peçeneklerin de şarkında Oğuzlar bulunuyordu.

İRAN VE BİZANSLA MÜNASEBET

Hazarlar, İranda hüküm süren Sasanilerle birçok muharebeler yaptılar. Nuşirevan, Hazarların akınlarından kurtulmak için Derbentte demir kapılı bir set yaptırmıştı. Hazarlar, İranın eski düşmanı Bizansın teşvikile Derbent setlerini aşarak Azerbaycanı istilâ ettiler (627). İrana karşı Hazarlarla ittifak eden Şarkî Roma İmparatoru bu ittifakı akrabalık bağlarile kuvvetlendirdi [1]. Bu rabıta neticesinde Hazarlardan bir kısmı Hıristiyan olmuştu.

İSLÂMLARLA MÜNASEBET

VIII. asrın ilk nısfında cenuptan Kafkasyaya giren islâm ordularile yaptıkları harpler neticesinde Hazarlar Kafkas dağlarının cenubundaki araziyi bırakmıya ve merkezleri Balancarı İtil şehri-

[1] Bizans İmparatoru Kostantin Kopronim (741-775) Hazar Hakanının kızı İren ile evlenmişti. Bu izdivaçtan doğan ve babasına halef olan Leon IV. Hazar diye malûmdur.

ne nakle mecbur oldular. Bu Arap - Hazar mücadelesi Harun Reşit zamanına kadar devam etti. Hazarlar bu Halife zamanında Kafkasya derbendini geçerek arap ülkesine girmiş ve Musula kadar istilâ etmiş, hilâfet merkezi olan Bağdadı bile tehdit eylemişlerdi.

RUSLARLA MÜNASEBET

Hazarlar IX. asırda şimdiki Rusyanın şimal taraflarındaki İslavlarla da çarpışmıya başladılar. Hakimiyetlerini bunlara da tanıttılar. Bir kısım İslavları daha IX. asırdan evel bile vergiye bağlamışlardı. Bu zamanlarda Hazarlardan *Urus* adlı bir kabile, özü (Dinyeper) havzasındaki İslavları hakimiyetleri altında toplıyarak bir İslav Devleti kurdular; ve bu Devlete kendi adlarını verdiler. Bu İslav Devleti, bir müddet sora Hazarları sarsmağa başladı. Hazarlar, İtile karşı vukubulan bir Rus taarruzunu (913) defettilerse de Kiyef Rus Prensi *Sviatoslaf* X. asrın ortasında Hazarları mağlûp etti (968-969).

Bu Prens, Bizansı tehdit eden Bulgar - Türklerine karşı Rumlara yardım için Garbî Tuna boylarına gitti. Bu aralık Hazarlar rus tazyikından muvakkaten kurtulmuşlardı.

MEDENİYETLERİ

Hazarlar, aristokratik ve askerî bir devlet kurmuşlardı. Devletin başında kutsî mahiyeti haiz bir *Hakan* bulunurdu. Hakan, halkla hiç temas etmez, devlet işleri *Hakanbey* unvanlı birisi tarafından idare olunurdu. Devlet teşkilâtında beylerin ve Tarhanların mevkii pek mühimdi. İrsen intikal eden büyük araziye sahip olan Beyler ve Tarhanlar kendi servetlerile mütenasip bir süvari kuvvetile harbe gitmeğe mecburdular.

Hükümdarların maiyetinde ayrıca, Harizm müslümanlarından bir askerî kuvvet bulunurdu.

Hazarların dini sair Türklerin dinlerine benzerdi. Soraları muhtelif siyasî ve iktisadî münasebetler neticesinde aralarında musevilik, hıristiyanlık ve islâmlık gibi dinler de yayıldı. Hıristiyanlık ve islâmlık halk arasında yayılmıştı; Hakanla Beyler ve Tarhanlar ise museviliği kabul etmişlerdi.

Hakanın maiyetinde iki müslüman, iki hıristiyan, iki musevi ve bir putperestten mürekkep yedi kişilik bir heyet vardı. Bu heyet devletin en yüksek idarî ve adlî meclisini teşkil ederdi.

Hazarlar birçok şehirler kurmuşlardı. Bu şehirler, bilhassa *İtil* çok işlek bir ticaret merkezi idi. Etrafı surlarla çevrilmişti. Cenubuşarkî Avrupa ile Asya arasında ticaret merkezi olan bu şehirlerde muhtelif dinlere mensup yerli halktan başka ticaret için gelmiş birçok yabancılar da bulunurdu. Heryerden gelen ticaret malları burada mübadele edilir ve satılırdı. Hazar Devleti, bu mallardan onda bir nispetinde bir vergi alırdı.

SONU

Fakat bu sıralarda (IX. asır) Yayık ve İtil arasındaki Peçeneklerin taarruzu ile Hazarların hükûmetleri Kırıma munhasır gibi kalmıştı. Peçenekler Hazarları Kırımda da rahat bırakmadılar. Nihayet Rus ve Rumlar müştereken XI. asrın ortalarında *Kırım* ve *Taman* Yarımadalarındaki Hazar Devletine nihayet verdiler (1016).

Bugün, Kırımda ve Rusyanın bazı yerlerinde yaşıyan ve *Karayim* denilen Türk Musevileri Hazar Türklerinin ahfadıdır.

B. BULGAR DEVLETİ

MINTAKA, MERKEZ İSLAM ÂLEMİLE TEMAS

IV. asırdanberi İtil ve Kama havzasında yaşıyan Bulgar Türkleri Hazar hakimiyetinden kurtulduktan sora — her halde VIII. sora — bir Bulgar Devleti teşkil ettiler *(Harita. 14).* Merkezleri *Bulgar* şehri idi *(Res. 31-37).* Hanlarına *Beydoğan* denirdi. VII. asırda bir kısım Bulgarlar, diğerlerinden ayrılarak Karadeniz ve Tuna kenarlarına inmişler ve Bizanslılarla münasebete girişmişlerdir. Bulgarlar, Harzem vasıtasile müslüman âlemile sıkı ticaret münasebetinde bulunduklarından X. asrın bidayetlerinde *Elmas Han* zamanında müslüman oldular. Daha evel Şamanî idiler. XI. asırda Hazar Devletinin zayıflamasından sora Bulgar Devleti kuvvetlendi, ve Ruslarla muvaffakıyetli mücadelelerde bulundu.

NE VAKTE KADAR DEVAM ETTİ

XIII. asırda (1236) *Cengiz*in torunu *Batu* ile gelen Türkler memleketlerini istilâ edinciye kadar Bulgarlar istiklâllerini muhafaza ettiler.

MEDENİYETLERİ

Bulgar Türkleri arasında ziraat, ticaret, demircilik, kuyumculuk, dericilik, tahta işçiliği gibi türlü san'atler çok ilerlemişti. Bilhassa debagatte çok mahirdiler. Yaptıkları ayakkabı ve çizmeler İran ve Irakta

pek makbuldü. Bulgarlardan pek çok âlim yetişmiştir. Bulgarlar cenkçi olmaktan ziyade sulhperver idiler.

Bulgar Devleti yerine Cengiz Hanın torunu *Batu Han* tarafından *Altınordu* Devleti kuruldu. Bulgar Türklerine moğol istilâsından sora yanlış olarak *Tatar* denmistir. Eski bulgar şehri harap oldu. Onun 60-70 kilometre şimalinde *Kazan* şehri kuruldu. Kazan Hanlığı kurulduktan sora da ecnebiler ve Ruslar bu havali Türklerini Tatar ismile yadetmekte devam eylediler.

GARBÎ BULGAR DEVLETİ TUNA BULGARLARI

İtil boylarında yaşıyan kardeşlerinden ayrılan bir kısım Bulgarlar daha V. asırda Tunaya kadar ilerlemişlerdi. İmparator *Zenon* 482 de Gotlara karşı onları yardıma çağırmıştı. Bulgarlar 499 da da Balkanlara karşı ilk taarruzda bulundular VI. asırda Balkanlardaki hareketlere iştirak ettiler, hatta 626 da İstanbula karşı vaki olan avar taarruzunda da Avarların safında bulundular. 635-641 seneleri arasında Avarların hakimiyetinden kurtulmağa muvaffak oldular. Lâkin 670 senesi iptidalarında şarktan Hazarların yeni bir tazyikı onları cenuba çekilmeğe mecbur etti. *Asparuh* (İsperih) isminde bir Hakana tâbi olan bu Bulgarlar iptida Tuna deltasında bir müddet kaldılar; sora 679 da Tunayı geçerek Tuna ile Balkan dağları sahası arasındaki eski *Mezya* kıt'asını süratle işgal ettiler ve orada yaşıyan İslavları da hakimiyetleri altına aldılar. Fakat asıl bulgar kütlesi bugünkü *Dobruca* sahasında idi.

Bir taraftan Bizansın, diğer taraftan Avarların hücumlarile ezilen Mezya İslavları, bulgar hakimiyetini memnuniyetle karşıladılar. Esasen şimdiye kadar zannolunduğu gibi az olmıyan Bulgar-Türkleri, islav kütleleri arasında yavaş yavaş lisanlarını unutmağa ve islavlaşmağa başladılar. VIII. asırda Bulgarlar henüz türklüklerini muhafaza ettikleri halde IX. ve bilhassa X. asırda İslav ve Bulgar tabirleri müteradif gibi kullanılmağa başlandı. Bunun başlıca sebebi, son türk zümrelerile rabıtalarının kesilmiş olması ve aralarında yaşadıkları islâm kütleleri gibi ortodoksluğu kabul etmiş olmalarıdır. 827 senesinden Macarların istilâsına kadar Şarkî Macaristanın bazı sahalarını da zaptetmiş olan Bulgar Türkleri hakimiyetleri altındaki İslavlar üzerinde birtakım medenî tesirler yapmışlar, hatta diğer islav şubelerinden çok fazla türk kanile karışmış olan bugünkü islavlaşmış Bulgarlara bu ismi

bırakmışlardır. Bulgarlar 866 da Bizans tesiri altında ortodoksluğu kabul ettiler.

TUNA BULGARLARININ MEDENİYETLERİ

Tuna Bulgarları, daha kardeşleri olan Volga Bulgarlarile beraber yaşadıkları zamanlarda yani V. asırdan çok evel göçebelikten çıkarak ziraat ve ticaretle, hayvan yetiştirmekle uğraşmağa başlamışlar, şehirler kurmuşlardır. Binaenaleyh Mezyayı zaptederek birçok islav kabilelerini hakimiyetleri altına aldıkları zaman, onlarla mukayese edilmiyecek kadar yüksek, müterakki bir medeniyet sahibi idiler. Macarlar bu eski türk bulgar medeniyetinin kuvvetli tesiri altında kalmış oldukları gibi, cenup islavları da ancak bu medeniyetin nüfuzu sayesinde inkişaf edebildiler.

Macaristanda, Besarabyada, Dobrucada bugünkü Bulgaristanda yapılan hafriyat neticesinde, *(Harita. 15)* bu eski türk bulgar medeniyeti hakkında sağlam fikirler edinmek kabil olmuştur. Bilhassa eski bulgar hanlarına merkez olan *Pliska* ve *Preslav* da ve ahiren *Madara* da yapılan hafriyat, çok mühim neticeler vermiştir. Buralarda taştan yapılmış muhteşem sarayların, *(Res. 38)* mabetlerin, kalelerin *(Res. 39)* harabelerine tesadüf olundu. Bunların en mühimleri *Han Omurtag* zamanına aittir. Ayrıca birtakım heykeller, taş üzerine oyulmuş veya kabartma san'at eserleri, altın veya gümüşten yapılmış kıymetli avani yüksek bir zevke delâlet eden seramik (*Res. 40)* (çanak çömlek) bakıyeleri bulunmuştur ki, bütün bunlar da eski türk san'at eserlerine mahsus seciyeler gayet barizdir. Ve Bizans tesirine hiç tesadüf olunamaz.

Muntazam devlet teşkilâtına malik olan bu Türk-Bulgarlar, yaşadıkları sahalarda, meselâ ırmaklar ve bataklıklar gibi tabiî müdafaa hatlarına malik olmayan hudutlarını müdafaa için yüzlerce kilometre uzunluğunda hendekler, siperler, duvarlar, istihkâmlar vücuda getiriyorlardı. Hudutlar okadar iyi muhafaza ediliyordu ki, hanın haberi ve izni olmadan bulgar toprağına girmek ve çıkmak imkânsızdı. Besarabyada, Dobrucada, Macaristanda, bugünkü Bulgaristanda bu hudut müdafaa tertibatının bakıyelerine hâlâ tesadüf olunmaktadır. Ayrıca, memleket dahilinde askerî ve ticarî noktadan mühim olan mevkilerde de müstahkem ordugâh mahiyetinde şehirler vardı. Hükümdar, hükûmet memurları; askerler bu müstahkem mevkilerde yaşıyorlardı; bu mevki-

lere *avul* (Anadolu türkçesinde ağıl) ismi veriliyordu. Hudutlar çok eyi mahfuz olduğu için ahali köylerde ziraatle, çobanlıkla, sanayile, ticaretle meşgul oluyordu. Bu Türk - Bulgarların din ve âdetleri, sair Türklerinkinden farksız gibi idi. Büyük ölülerin hatırasını yaşatmak için onun heykelini ya-

Tuna Bulgarları (15)

Tuna Bulgarlarının hudut setleri
M. 1: 5,000,000

pıyorlar, kahramanların mezarları civarına — öldürdüğü düşmanlar miktarında — balballar yani başsız heykeller dikiyorlardı. Sair Türkler gibi on iki hayvan isimli eski türk takvimini kullanıyorlardı. Bulgarların orhon harflerine benziyen bir alfabeleri de vardı. Şimdiye kadar bu harflerle yazılmış birtakım küçük kitabeler bulunmuşsa da henüz bu alfabeyi lâyıkıyle okumak mümkün olmamıştır.

ESKİ BULGAR KİTABESİ: MADARA KİTABESİ

Son zamanlarda yapılan tetkikat neticesinde Türk - Bulgar Hanları zamanına ait yunan alfabesile fakat türkçe kelime ve tabirleri muhtevi bazı mühim kitabeler de meydana çıkmıştır. Bunlar arasında Şumnu civarındaki *Madara kitabeleri*

(Res.41) bilhassa mühimdir. Yukardaki kitabede 804 te tahta geçen *Kurmuş Hanın* Bizanslıların inhizamı ve Bizans İmparatoru *Nikeforos* un katlile neticelenen 811 tarihindeki zaferi ile, yine ayni Hanın 813 te Bizans İmparatoru *Ermeni Leonu* mağlûp ederek Çanakkaleye kadar ilerlemesinden ve Edirneyi zaptından bahseder. Bu kitabe Kurmuş Hanın kardeşi *Kişin* (kelime türkçe olup küçük demektir) Han tarafından yazılmıştır. Aşağıdaki ilk iki sütunda *Omurtag Han,* babası Kurmuştan bahsettiği gibi, üçüncü sütundaki yazıda da *Melemir Han*, Omurtag ailesinden bahsetmektedir. Bu suretle her hükümdar kendinden evelki hanın yazdığını tamamlamaktadır. Bu kitabelerde türkçe *Eşmedeme* yani (içme yeme) tabirine tesadüf edilmektedir ki, eski Türklerde ölen hükümdarın matem merasiminde verilmesi mutat olan umumî ziyafet manasına gelir; bu tabire Bulgar-Türklerine ait sair kitabelerde de tesadüf edilmektedir. Kezalik yine bu kitabede Kurmuşun tahta çıktığı yıl on iki hayvan isimli eski türk takvimine göre ve türkçe *Tekü Sektem* kelimelerile ifade olunmuştur. Macaristanda *"Nagi sent Mikloş"* ta çıkan eski türk san'at eserlerinden *(Res. 42-44)* bazılarının da macar istilâsı üzerine oradan çekilen Bulgar-Türklerine ait olduğu anlaşılmıştır.

C. MACARLAR

MENŞELERİ VE GARBA HAREKETLERİ

Macarlar, *Fino - Uğriyen* ve *Türk - Uğur* kabilelerinin karışmasından doğmuş bir kavimdir. Türk - Bulgarların ecdadı olan bu Türk Uğurlar, Fino - Uğriyenlerden evel daha yüksek bir medeniyet derecesine gelmiş olduklarından, eski Macarlar kültür itibarile daha ziyade Türk sayılabilirler; en eski macar kelimeleri arasında avcılığa ve balıkçılığa ait tabirler Fino - Uğriyen aslına mensup olduğu halde hayvan yetiştirmeğe ve ziraate ait tabirlerin Türk aslından olması buna en büyük delildir. IX. asırdan itibaren müttehit bir kavim manzarasını alan göçebe Macarlar asırlarca süren göçebelik devri esnasında, Cenubî Rusya otlaklarına gelmişlerdi. Bütün göçebeler gibi onlar da muhtelif

reislere malik muhtelif kabileler halinde yaşıyorlar, yalnız akınlar için kabile reisleri aralarından birini umumî reis seçiyorlardı. Don ırmağı kıyılarında yaşadıkları sıralarda kendilerinden daha kuvvetli bir türk kavminin, Peçeneklerin hücumuna uğrayan Macarlar ikiye ayrıldılar: Küçük bir parça Şarka giderek Volga boyunca ilerledi. Diğer yedi kabile Türklerden *Kabar* isimli diğer üç kabileyi de beraber sürükliyerek bugünkü *Moldavya* ve *Basarabya* sahalarında yerleştiler.

MACARİSTANDA YERLEŞMELERİ

Burada kendilerini daha eyi müdafaa edebilmek ve daha kârlı akınlarda bulunabilmek için umumî bir reis seçmeğe lüzum gördüler. Kabilelerin en kuvvetlisi olan Macarların reisi *Almos* (Almış) un oğlu *Arpad*ı reis seçtiler; ve bütün kavme Macar ismi bundan yadigâr kaldı. Peçeneklerle Bulgarların birlikte icra ettikleri anî bir taarruz neticesinde, Macarlar, bulundukları toprakları terkederek Bugünkü *Macaristan*a geldiler. İptida *Tisa* ırmağı boyunca yerleşerek garba ve cenubugarbiye doğru bazı akınlarda bulundular. Birkaç sene sora en kuvvetli kabileler, Panonyanın yaşama ve müdafaaya daha kabiliyetli olan sahalarına çekildiler. Kabileler arasında ihtilâflara meydan vermemek için, her kabilenin arazisi vâsi ormanlıklar ve bataklıklarla biribirinden ayrılmıştı. Reislere mensup olan ve kabilenin esasını teşkil eden aileler, askerî noktai nazardan ehemmiyeti olan yollara, hâkim mevkilere, ırmakların biribirine karıştığı yerlerde yerleşmişlerdi; umumî reisin mensup olduğu en kuvvetli kabile de merkezde, Orta Tunanın iki kenarında mevki almıştı. Şarktan gelebilecek tehlikelere karşı Panonya ve Transilvanyada geniş sahalar boş bırakılmıştı. Yeni vatanlarında da eskisi gibi göçebe hayatı süren macar kabileleri, şarktan gelebilecek taarruzlardan korktukları için garba ve cenuba doğru mütemadi akınlarda bulundular. Bu sırada Merkezî ve Cenubî Avrupada Macar taarruzlarına karşı koyabilecek kuvvetli siyasî teşekküller artık mevcut olmadığı için, bu akınlar suhulet ve muvaffakıyetle yapılıyordu. Fakat bu hal, Macarların siyasî vahdetini bozacak, kuvvetlerini yıpratacak bir vaziyet vücuda getirmişti. Nihayet iptida *Hanri dö Saks*, sora, oğlu *Oton* I. (Othon) 955 te Macarları müthiş bir inhizama uğrattılar. Garp yolunun kat'î surette kesildiğini gören ve içtimaî teşkilâtları

sarsılmış bulunan Macarlar için yeni vatanlarında bir devlet kurmaktan başka çare kalmamıştı. İmparator Otonun macar taarruzunu kırdıktan ve şark hududunun asayişini temin ettikten sora daha ileri gitmiyerek İslavlarla uğraşmaya başlaması, Macarlara kendilerini toplamak fırsatını verdi. Arpat kabilesinden *Geza* (972-997) kanlı mücadeleler neticesinde sair kabile reislerini ezmeğe ve hakimiyetini tesise muvaffak oldu; Katolikliği kabul etti; oğlu *Etyene*, Bavyera dükasının kızkardeşini aldı. Yerine geçen Etyen (997-1038) de babasının siyasetini takip ederek, bir taraftan putperestliği, diğer taraftan Macaristanın bazı sahalarında yayılmış olan Bizans ortodoksluğunu kan ve demirle ortadan kaldırdı. Macarları ayni siyasî teşkilâta ve ayni dine tâbi bir millet haline soktu; ve buna mükâfat olarak 1000 tarihinde Papadan kırallık tacını aldı. Macarlar bu suretle bir taraftan Katolik Avrupa camiasına giriyorlar, diğer taraftan İslavlar tarafından temsil edilmek tehlikesinden kurtuluyorlardı: Çünkü ortodoksluğu kabul ederek Bizans camiasına girmiş olsalardı, etraflarındaki kesif islav kütleleri arasında Bulgar - Türklerinin akıbetine uğrıyarak islavlaşacaklardı. Macarlar arasına o zamana kadar gelip karışan muhtelif türk kabilelerine mensup kütlelerden başka, moğol istilâsından kaçan oldukça kesif "*Kıpçak-Kuman*" Türkleri de Macarlarla karışmışlardır.

D. PEÇENEKLER

PEÇENEKLERİN GARBA HAREKETLERİ

Tukyu Müttehidesine dahil *Oğuz* Uruklarından Peçenekler, IX. asır başında Yayık (Ural) boylarında yerleşmişlerdi.

Peçenekler, Hazar Devletinin inhitatında büyük bir amil oldukları gibi, Macarları da Garba doğru muhacerete mecbur ettiler. 915 te Ruslarla başlıyan mücadeleleri X. asrın ikinci yarısından itibaren çok şiddetlendi. Oğuzlarla Hazarların müşterek tazyikı neticesinde 863-889 seneleri arasında Yayık boylarından kalkarak Cenubî Rusya bozkırlarına ve Don kenarlarına gelen Peçenekler, IX. asır sonlarında bu sahadaki en büyük askerî kuvveti teşkil ediyorlardı. O devirlerde *Tırak* namında bir reisleri vardı. Hâkim oldukları saha Don üzerindeki *Sarkal* şehrinden *Kiyef*

Prensliği arazisine, Azak Denizi kıyılarile Kırımdaki Bizans kolonilerinden Karpat eteklerine ve Tunaya kadar imtidat ediyordu.

Peçenekler, cengâverliklerile Hazarları, Macarları, Bulgarları, Rusları, hatta Bizanslıları korkutarak onlardan vergi alıyorlardı.

BALKANLARA VE BİZANSA AKINLARI

Peçenekler X. asır sonlarında Bizanslıların *Uz*, Rusların *Torki* yani Türk dedikleri Oğuzların tazyikı neticesinde Tuna boylarında toplandılar. 1018-1019 da Bulgarlar tamamen bizans hakimiyeti altına geçtikten sora Peçenekler Balkanlara muhtelif akınlarda bulundular. 1030 senelerinde başlıyan bu akınlar Bizansı çok defa müşkül vaziyete düşürdü.

Selçuk ailesine mensup reislerin idaresinde müslüman Oğuzların Anadoluyu istilâya başlamaları Peçeneklere Bizansa hücum için müsait bir vaziyet temin etti. 1087 de İmparator *Aleksi Komnen* ordusunu *Silistire* civarında büyük bir hezimete uğrattılar; fakat kendilerine yardım için çağırdıkları *Kuman* (Kıpçak) Türklerile aralarında çıkan münazaa zaferden lâyıkile istifadelerine mâni oldu.

AKIBETLERİ

Aleksi Komnen, 1091 de Peçenekleri ezmek için Kumanlarla birleşti, onları *Enez* civarında mağlûp etti. Bizanslıların, Peçeneklerden aldıkları esirleri vahşiyane katletmeleri, Kumanların Bizanslılardan ayrılarak memleketlerine dönmelerini intaç etti.

Katliamdan kurtulan Peçeneklerden bir kısmı Makedonyaya nakledilerek orada yerleştirildi. Bir kısım peçenek askeri de Anadoluda Selçuklulara karşı kullanıldı.

Tuna boylarında kalan Peçeneklere gelince evvelâ bunların 1123, 1152, 1154 ve 1161-1171 seneleri arasında Tunayı geçerek Bizans topraklarına hücum ettikleri anlaşılıyor, fakat bu asırdan sora artık Peçeneklerden bahseden hiçbir kayde tesadüf edilememektedir.

KABARLAR VE ÇERKEZLER

Peçenekler Hazarları ve Hazar ülkesinin şimalindeki türk boylarını mağlûp ettikleri zaman, bu türk boyları ikiye ayrılmışlardı. Bir kısmı Kafkas dağlarına çekildiler. Derbent civarlarında ve bugün *Gürcüstan* dediğimiz yerlerde yerleştiler. Hazar boylarından *Kabarlar* da bunlar meyanında bulunuyordu. Bugün dahi *Kabardiya* kıt'asında onlara tesadüf

olunmaktadır. Kabardiya kıt'asının başka bir adı da *Sirkasya* (Çerkezistan)dır. Kabardiya kıt'ası halkına verilen *Çerkes* ismi *Kerkes* yahut *Kerkis* adını taşıyan bir boy (kırgız) ismidir. Kerkeslerin asıl yurtları Baykal gölü civarlarıdır. Bunlar diğer Türk boyları ile birlikte garba hicret etmiş ve Hazar Türklerinden Kabarlarla birleşerek Kabardiyada yerleşmişlerdir.

E. OĞUZLAR

OĞUZLARIN GARBA HAREKETİ

XI. asırda İtil boylarından Şarkî Avrupaya giren Oğuzlar, Peçenekleri daha garba Balkanlara sürmüşler ve kendileri de peşlerinden gitmişlerdir. Kıpçak (Kuman) ların tazyikı önünde ilerliyen bu Oğuzlar, İtil, Yayık arasında Peçeneklerin eski yerlerini işgal etmişlerdi. Bir müddet sora ayni tazyik neticesinde tekrar garba doğru ilerlediler. 1064 te Tunayı geçerek Bizans topraklarına girdiler. Bizans membaları bunları 600,000 kişi tahmin eder. Bulgar ve Bizans kuvvetleri bunlara karşı hiçbir şey yapamadılar. Oğuzlar Makedonya ve hatta Yunana kadar ilerlediler; fakat soğukların erken başlaması, sari hastalıklar ve Peçeneklerin hücumları buralarda Oğuzları perişan etti. Bakıyeleri Bizanslılar tarafından muhtelif yerlerde iskân edildiler ve Bizans hizmetine girdiler. Oğuzların garptan İstanbulu tazyik ettikleri bu sıralarda Oğuzlardan diğer bir kısım, *Selçuklar* kumandası altında Anadoludan İstanbula doğru ilerliyordu.

F. KUMANLAR

KUMANLARIN (KIPÇAKLAR) GARBA HAREKETİ

Peçenekleri ve Uzları takiben Cenubî Rusya Bozkırlarına gelen Kumanlar, Kıpçak elindeki Türklerden ayrılmış bir kısımdır. Kıpçaklar, Türklerin en kesif ve kuvvetli bir şubesi olup, bilhassa Selçuklar ve Harzemşahlar zamanında Ortaasyada ve İranda mühim roller oynamışlardır. Kumanlar XI. asır sonlarında Volga ile Yayık arasında yaşıyorlardı. Uzları takiben yavaş yavaş garba doğru ilerlediler; ve 1067 de Özü (Dinyeper) kıyılarında göründüler. Irmağın sağ sahilinde henüz Peçenekler oturuyorlardı; Rus vakayinamelerinde "*Palovtzi*„ yani ova adamları adıyle zikredilen Kumanların bir kısmı Don ve *Doneç* kıyılarında diğer bir

kısmı da Özü (Dinyeper) kıyılarında yerleşmişlerdi. Azak Denizinin yukarısındaki Topraklar, bunlar için bir köprü hizmetini görüyordu.

KUMANLARIN ŞARKÎ AVRUPA MEMLEKETLERİNE AKINLARI

Kumanlar, XI-XII. asırlarda Rusyaya, Polonyaya, Moravyaya ve Balkanlara karşı birçok akınlar yaptılar; 1016 dan 1210 senesine kadar Ruslara karşı yaptıkları akınlar 56 dan fazladır. *Vladimir* bunlara karşı bazı muvaffakıyetli taarruzlarda bulundu ise de, bu Prensin ölümünden sora Kumanlar hemen daima muzaffer oldular. XII. asır ortasında Karadenize giden bütün ticaret yollarının Kumanlar elinde bulunması; Rus şehirlerinin ve bilhassa "Kiyef" in ehemmiyetini büsbütün düşürmüştü.

AKIBETLERİ

Kumanlar, Peçeneklere yardım için iptida 1708 de Balkanlara indiler; fakat Bizansın dessas siyaseti bu iki kardeş kavmi biribirine düşürdü; 1091 de Peçeneklerin imhasında kat'î bir rol oynayarak, Bizansı muhakkak bir felâketten kurtarmak basiretsizliğinde bulundular. Bundan sora XII-XIII. asırlarda Balkanlarda ve Trakyada Kumanların birçok siyasî ve askerî faaliyetleri görülüyor. Nihayet XIII. asırda moğol istilâsı karşısında Kumanlardan bir kısmı İstanbul Lâtin İmparatorluğunun hizmetine giriyorlar; diğer bir kısmı Romanyaya, Macaristana gidip yerleşiyorlar; bir kısmı da yerlerinde kalarak moğol hakimiyeti altında diğer türk unsurlarile kaynaşıyorlar.

Hıristiyanlık daha IX. asırdanberi Kumanlar arasında yayılmaya başlamıştı; bilhassa XIII. asırda hıristiyan memleketlerine hicret edip yerleşen Kumanlar hıristiyanlığı kabul ettiklerinden yerli hıristiyan halk arasında yavaş yavaş eriyip lisanlarını ve milliyetlerini kaybettiler. Macaristana hicret eden Kumanların hatırası bazı mevki isimlerinde hâlâ baki kaldığı gibi, Moldavya ve Eflâkta da birtakım izleri hâlâ mevcuttur. *Tırnova* da ve *Vidin* de Kumanlardan yetişme bazı sülâleler bir zaman hüküm sürmüşlerdir. Transilvanyadan başlıyarak Makedonyada, Bulgaristanda olanlardan kalmış birtakım mevki isimleri mevcuttur.

Sulh zamanında gayet sakin ve halim olan Kumanlar, çok cengâverdiler. Bütün Türkler gibi gayet eyi ata binerler, mahirane ok atarlardı, hayatları çok sade idi. Başları tıraşlı idi.

Dinleri ve dinî âdetleri eski Türklerden farksızdı: Mezarlarının üstüne Balballar dikerlerdi. Altın ve gümüş ziynet eşyası kullanırlardı. Hanlarının hayatı oldukça debdebeli idi. Kumanlar diğer türk kavimleri gibi zengin bir halk edebiyatına ve halk musikisine maliktirler.

***

NETİCE Muhtelif türk gruplarının cenubî Rusya tarikile garba doğru hareketlerinin başlıca neticesi dağınık rus kabilelerinin birleşmesi, Macar ve Bulgar Devletlerinin teşekkülü olmuştur.

Macarlar kadar hatta onlardan daha kuvvetli birtakım türk zümrelerinin cenubuşarkî Avrupada devamlı ve sabit bir heyet vücuda getirmiyerek, asırlarca harplerden sora eriyip gitmeleri elem ve ibretle görülüp tetkik edilecek bir hâdisedir. Bunun en büyük sebebi, bu zümrelerin daima muhtelfi reislere tâbi muhtelif kabileler halinde yaşamaları ve muayyen bir saha dahilinde kuvvetli bir teşekkül vücuda getirecekleri yerde, gelişi güzel büyük sahalara dağılmalarıdır. Bizanslılar, bu ahvalden istifade ederek dessas siyasetlerile bu zümreleri biribirlerine kırdırmışlardır.

Bizanslılar biribirlerine kırdırdıkları türk zümrelerinin enkazını ortodoks yaparak kendi hizmetlerine aldılar. Rumelinin hatta Anadolunun bazı sahalarına onları parça parça yerleştirdiler; onlardan süvari kıt'aları teşkil ettiler; Romen Diyojenin *Malazkirt* muharebesinde *Alp Aslan* a karşı kullandığı kuvvetler arasında Uz ve peçenek süvarileri de vardı. Hatta bunlardan bir kısmının Alp Aslan ordusuna iltihak ettikleri malûmdur. Bizans tarihlerinde daima zikredilen *Vardar* Türkleri, *Ohri* kenarındaki Türkler, sora, Rumelide hâlâ mevcut olan *Gagavus*, *Sorguç* gibi ana dilleri türkçe olan hıristiyan Türkler, XVII. asırda Garbî Trakyada mevcut hıristiyan türkler hep, o eski türk zümrelerinin bakıyeleridir. Selçuklar Anadoluda bunlardan bazılarına rasgeldikleri gibi, Osmanlılar da Rumeli fütuhatında hiç şüphesiz onlardan istifade etmişlerdir.

XIII

V. ASIRDAN SORA AVRUPAYA ŞARKTAN GELEN YENİ İSTİLÂLAR

İSLAVLAR, LOMBARTLAR VE ANGILO-SAKSONLAR v. s.

Frankların, Gotların, Vandalların ve şarktan gelen diğer kavimlerin Avrupada Garbî Roma İmparatorluk ülkesinde yerleşmelerile şark istilâsı sonuna ermiş olmadı. Bu saydığımız kavimlerin arkasından yeni istilâcılar daha iki asır (V. - VII. asra kadar) ayni tarzda Avrupanın garp ve cenup mıntakalarına gittiler.

Bu devirlerden sora da Avrupa içinde Türklerin fetihleri görülecektir.

LOMBARTLAR

Lombartlar, şimalî İtalyayı zaptettiler, oraya kendi isimlerini vererek yerleştiler (Lombardiya). Bunlardan bir kısmı da Toskanada yerleşti. Lombartlar kâfi derecede kalabalık olmadıklarından bütün İtalyayı zaptederek bir devlet kuramadılar. Millî birtakım dükalıklara ayrıldılar. İtalya uzun asırlar birliğini kaybetti; Papalık ve Bizans arasında cereyan eden mücadele sahası oldu.

ANGILO-SAKSONLAR BRİTANYA ADASINDA

Britanya adası İskandinavyadan ve *Germanya*dan çıkan Angılo-Saksonların hissesine düştü. Bu kavimler V. asır nihayetinde *Yutlant*ta (Danimarka) oturan *Yutlar*la birleştiler. Şimal Denizini geçerek Britanya adasına çıktılar. Adada bulunan birçok Keltler ve *Bretonlar* (Britler) adanın garbında Gol mıntakası dağlarına iltica ettiler. Bir kısmı da Manş Denizini geçerek Fransada bugün Britanya denilen mıntakaya kaçtılar. İstilâcılar ilk zamanda İngilterede müşterek bir dev-

let teşkil edemediler. Saksonlar cenupta dört ,Angıllar şimalde üç küçük kırallık halinde kaldılar. Bu yedi kırallıktan, soraları üç kırallık vücut buldu. Bu üç kırallık iki asırdan fazla devam etti.

İSLAVLAR TUNA VADİLERİNDE

Islavlar, V. asrın nihayetine kadar Tunadan Elbe ırmağına kadar Ortaavrupanın geniş ovalarını işgal ettiler. Ondan sora İslavlar Bulgarlarla karışarak Tunayı geçtiler; Balkan Yarımadasını istilâ ettiler. Diğer bir grup İslav da Tunanın orta geçitlerinden geçerek Dalmaçya sahillerine gitti; *Yugoislavlar* bunlardan çıkmıştır. Tunanın şimalinde kalan diğer bazı islav kavimleri, *Çekler* Bohemyayı istilâ ettiler. Bunların şarkında ayni kabilelerden *Morav* lar ve *Rüten* ler yerleştiler. Bunların hepsi şimal İslavlarını teşkil ettiler. *Polonezler* çoktan *Vistül* ve *Vendes* ırmaklarından Elbeye kadar olan büyük sahayı işgal etmişlerdi.

VII. asır nihayetinde şimal ve cenup İslavları Alp dağları ve *Oder* ırmağına kadar garba uzanan geniş bir İmparatorluk teşkil ettiler. Başlarında *Frank Samo* a namında biri bulunuyordu. Fakat bu İmparatorluk az zamanda biribirinden siyasî menfaatler ve dinî münakaşalarla ayrılmış birçok küçük kabileler halinde dağıldı.

PAPALIK VE İSTİLÂCILAR

VI. ve VII. asırlarda vukubulduğunu söylediğimiz istilâlar yüzünden hıristiyanlık gerilemiş bir hale geldi. Romadaki Papalar, vaziyeti ıslah için çok çalıştılar. Romadan gönderilen misyonerler İtalyada, İspanyada, İngilterede, Germanyada ve islav âleminde faaliyetlerde bulundular. Muhtelif halk tabakalarını ve onların reislerini kandırarak hıristiyan yaptılar.

Büyük Gregoar denilen Papa, bu yoldaki gayretile şöhret bulmuştur. Hatip, politikacı idi.

VII. asırda Papalık henüz Bizansa tâbi idi. Fakat hakikatte Romada ve bütün İtalyada kuvvetli olan o idi.

Papalığın varidatı, Roma Kilisesinin İtalyada, Galyada, Dalmaçyada bilhassa Sicilya ve bütün Akdeniz adalarında edindiği birçok malikânelerden geliyordu. Papaların gayretli muavinleri olan birçok keşişler vardı. Bu keşişlerin yaşadıkları manastırlar evvelâ biribirinden ayrı idiler, soraları biribirine merbut teşkilâta malik oldular. Papa *Sen Benoa*

yaptığı teşkilâtla geniş bir Kilise İmparatorluğu kurdu; Lombartlar ve Vizigotlar kilise namına kazanıldı. Nihayet İngiltereye giden misyonerler Angılo-Sakson kilisesini tesis ettiler. Ondan sora yavaş yavaş Germanyada ve Franklar içinde de Roma Kilisesi hâkim oldu. Bütün islav âlemi Kiyefe kadar ayni daireye girdiler. Polonyalılar ancak X. asırda Roma Kilisesine bağlanabildiler. Bütün bu kavimlerin başlarındaki kırallar veya prensler, misyonerler tarafından kandırılarak vaftiz edildikten sora onlara tâbi halk küme küme hıristiyan yapıldılar.

Roma Papalarının bütün Avrupa âlemini propaganda ile hıristiyan yapmak hususunda aldıkları tedbirler ve gösterdikleri meharet ve faaliyetler hayrete şayandır. Bu suretle birçok kavimlerin hıristiyanlığı kabul etmeleri suretile türk âlemi milyonlarca ırkdaşını kaybetmiş oldu.

XIV

İSLÂM TARİHİ

A. İSLÂM DİNİ ARABİSTANDA KURULDU

MEMLEKET Arabistan; garpta *Kızıldeniz*, cenupta *Aden körfezi* ve *Hint Denizi*, şarkta *Umman Denizi* ve *Acem körfezi* le kuşatılmış büyük bir yarımadadır. Şimalinde *Suriye* çölü bu yarımadayı Suriye ve Mezopotamyanın aşağı Fırat kısımlarile birleştirir.

Arabistanda üç dağ silsilesi vardır: Biri garpta Sinadan Adene kadar uzanan *Hicaz* ve *Yemen* dağlarıdır; Hicazda (2750), Yemende (3000) metre yüksekliğine kadar çıkar. Bu silsile ile Kızıldeniz arasındaki alçak kısma *Tehame* denir. Diğeri cenupta *Hadramut* kıt'asında *Mahra* dağlarıdır; bu silsile Ummana kadar uzar. Üçüncü silsile de Ummandan itibaren Fırata kadar yarımadanın şarkını kaplar.

Arabistanın bu silsileler ortasında kalan büyük bir kısmı tamamen kumlu çöldür; bu çöl başlıca şimalde *Nufut*, ortada *Yemame* ve cenupta *Dehna* çölleri adını alır *(Harita. 17)*.

Arabistan kurak ve bilhassa şark kısmı yakıcı sıcaktır. Bol su ve ırmakları yoktur. Yazın şarktan esen sam yelleri insanları boğar, ve dalgalar halinde kum yığınları sürükler.

Arazinin cenup kısmının ve bilhassa Yemen mıntakasının mümbitliği şimal kısmından çok fazladır. Yemende her türlü mahsül yetişir; kahvesi meşhurdur.

Şimalde Hicaz kısmında ise ekinlere çok az raslanır. Gerek şimal ve gerek çöl halkı göçebe olup deve, at, koyun, keçi gibi hayvanlar besliyerek geçinir. Necidin yetiştirdiği at ve develer hızda ve dayanıklılıkta çok ileridir. Deniz kıyıları halkı, balık ve inci avcılığı yaparlar; hurma fidanları yetiştirirler ve ticaretle de uğraşırlar.

ARAPLAR, AHLÂK VE ÂDETLERİ

Araplar Samî ırktandırlar. Büyük kısmı *bedevî* denilen göçebelerden ibarettir. Arabistanın haşin iklim ve tabiati bu göçebelerin hayat ve âdetlerindeki iptidailiği devam ve muhafaza ettirmiştir. Bedeviler çadırlarda yaşarlar. Süt, bulgur, bulunan yerlerde hurma, külde pişmiş arpa ekmeği ile geçinirler. Kertenkele ve çekirge de yerler.

Bütün işleri kadınlar görür. Bedevî Arapların en büyük içtimaî teşekkülü kabiledir. Kabilenin irsî bir reisi bulunur. Bu reis her türlü davalara bakar. Kabileler arasında biribirlerini imhaya kadar varan kavgalar eksik değildir. Birkaç kabilenin harp maksadile birleşerek *Kait*, *Emîr*, *Seyit* namları verilen bir reisin idaresinde yaşadıkları da vakidir; fakat yine her kabile kendi istiklâlini muahafaza eyler. Araplarda kâhinler, şairler ve irsî şerifler vardır.

İSLÂMİYETTENEVEL ARAP DEVLETLERİ

Arabistanın büyük bir kısmı eski zamanlarda(M. E. 2600-2800) *Sumer*e tâbi idi. Sumer hükümdarlarından *Gudea* Arabistanın her tarafile, deniz tarikile münasebette bulunurdu. Bu tarikle sumer medeniyeti Yemende ve Arabistanın şark ve şimalinde intişar etmiştir. Sumer Devletinin sukutundan sora da Sumer medeniyeti bir taraftan Mezopotamyadan Yemene göçen kabileler, diğer taraftan Sumere halef olan Babil vasıtasile tesirini devam ettirmiştir.

Eski zamanlarda Arabistanda teşekkül eden devletler şunlardır:

a) Arabistan cenubunda:

1 — *Yemende Mina Devleti:* Bu devlet, milâttan evel onuncu asırda Yemende kurulmuş, az zamanda bütün Kızıldenizin şark sahillerine hâkim olmuştur. Merkezleri evelce *Main,* sora da *Karna* şehri idi; Yemenden *Gazze*ye kadar olan kervan yolu ile Palestin ve daha şimaldeki memleketlerle münasebette bulunuyordu. Bu yol üzerinde ve *Akabe*nin cenubunde *Medyen* şehri vardı. Burada Minaların Musran şubesi bulunuyordu. Musa gençliğinde uzun müddet *Medyen* de bulunmuş ve buradaki telâkkilerden mülhem olarak kendi dininin esaslarını koymuştur. *Maka (Mekke)* ve *Yesrip (Medine)* gibi ehemmiyetli kervan durakları da gene bu yol üzerinde bulunuyorlardı.

2 — *Seba Devleti*: Milâttaan evel sekizinci asırda *Seba-*

da teessüs eden bu devlet Mina Devletini yıkmıştır. İsimleri geçen bu iki devletin idaresi muhtelif kabilelerin birleşmesinden teşekkül etmiş müttehide şeklinde idi; siyasî ve içtimaî teşekkülleri Sumerlilerin ayni idi. Bu devletler Hint ve Afrikadan getirdikleri malları zikredilen kervan yolu ile Akdeniz havzasına sevkederlerdi.

Bu devirde İranlılar bütün Önasyaya, Palestin ve Mısıra hâkim olmuşlar ve Sebalılar da İranlılarla temasa girmişlerdir.

3 — *Himyeriler Devleti: Himyeriler* milâttan evel 115 senesinde Sebalıları mağlûp ederek *Reydan* ve *Ma'rep* te Himyeri Devletini kurdular. Roma, cihan siyasetine hâkim olduktan sora evelce Arabistandan geçen Hint ticaret yolu Romalıların eline geçti; bundan sora ticaret deniz yolu ile yapılmağa başlandı.

Minalılar ve Sebalılar zamanında Yemende yapılan büyük setler ve kanallar sayesinde ziraat pek çok inkişaf etmişti. Ticaret ve ziraatin terakkisi sayesinde halk zengin, memleket mamur idi.

Himyeriler devrinde Yemen ziraatini temin eden Ma'rep seddini büyük bir sel yıktı. Ticaret yolunun değişmesi ve Ma'rep seddinin yıkılması yüzünden Yemenliler fakir düştü, birçok halk cenuptan şimale hicrete başladı. Bunlardan *Gassaniler* Suriyeye, *Hazreçler* ve *Uslar* Medineye, Uslardan bir kısmı da Mekkeye gidip yerleştiler. Kendilerine Araplarca *Huzaa* denildi.

Yemenliler milâdî VI. asır sonuna kadar birkaç defa Romalıların Hıristiyan yapıp Yemene saldırdıkları *habeşliler*le uğraşmağa mecbur oldular; bu istilâlar karşısında Himyeriler İranlılardan yardım istediler. İranlılar gemilerle bir miktar asker gönderdiler. Habeşliler kovuldu; bundan sora Yemen İrana ilhak olundu; bir vilâyet halinde idare edildi. Müslümanlıktan evel Yemende İran Valisi *Bazan* idi. Bazan bilâhare Yemenlilerle beraber müslüman oldu.

b) Arabistanın şimalinde:

1 — *Amalika Devleti:* Bu devlet (M. E. 2000) tarihlerine doğru Şimalî Hicazda kurulmuştur. Sahası *Sina* Yarımadasına kadar uzayordu.

2 — *Nabatlılar Devleti:* Bu devlet, Palestinin cenubunda ve Sina Yarımadasında milâdın ikinci asrı iptidasına kadar devam etmiştir, merkezi *Petra* şehri idi; *Nabatlar*dan bazı kitabeler ve eserler kalmıştır.

3 — *Suriye ve Irakta Arap Beylikleri:* Bunların başlı-

2—6

caları Iraktaki *Hirelilerle* Suriyedeki *Gassaniler* dir. Hireliler Sasanilere, Gassaniler şarkî Romalılara tâbi idiler. Hireliler VI. asrın sonlarında İranlılar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

c) Orta Arabistan ve Hicaz.

Orta Arabistanda ve Hicazda yaşıyan ahalinin hemen hepsi göçebe idi ve kabile teşkilâtı fevkinde bir müesseseleri yoktu. Ancak diğer kavimlerle temaslar neticesinde Mekke, Medine ve Taif şehirlerinin ahalisi az çok medenileşmişlerdi. Medine vahası ziraate müsait idi *(Harita. 18)*. Hurma ağaçları da vardı. Bu vahada çiftçilerle meskûn birkaç köy, mahalle ve Yesrip (Medine) şehri vardı. Medine şehrinin ahalisi on beş bin tahmin edilirdi. Diğer kavimler tarafından tazyik edilen birkaç yahudi kabilesi de Palestinden gelerek burada yerleşmişti. Yemenden hicret eden *Hazreç* ve *Us* [1] kabileleri Medine vahasında ziraatle geçinirlerdi. Arap kabileleri Yahudilere düşman oldukları gibi kendi aralarında da adavet ve muharebeler eksik olmazdı. Yahudiler Araplardan ayrı yaşarlardı. Araplaşmış olmak iddialarına rağmen Yahudiler ayrı bir lehçe ile konuşurlardı. Arapların dağınıklığı iktisadî işlerde de tesirini gösterirdi. Yahudiler okumak yazmak bilirlerdi. Şarap, zahire ve hurma ticareti ve kuyumculuk Yahudilere munhasırdı.

Yahudiler, Araplara faizle para verirler ve her cihetten arapları istismar ederlerdi. Düşmanlığa rağmen yahudi dininin bir rüknü olan vahdaniyet akidesi Medine vahasında intişar ediyordu. Bazı Araplar yahudiliği bile kabul etmişlerdi.

Mekke şehri *(Res. 45)*, ayrı bir ehemmiyeti haizdi *(Harita. 19)* Mekkede başlıca *Kureyş* kabilesi yaşardı. Kureyşliler tüccar idiler. Onlar toplu olarak Suriye ve Yemene kervanlar sevketmek suretile Suriye ve Yemen arasındaki ticareti ellerine almışlardı. Mekkede aristokrat bir şehir cümhuriyeti tarzında bir hükûmet teşekkül etmişti. Siyaset ve idare işlerinin başında Kureyşlilerin bir ailesi olan *Emeviler* bulunuyordu.

Aristokratlardan mürekkep bir ekalliyet tarafından idare edilen Mekkenin kendine Mahsus bir müşavere meclisi ve meclis binası (*Darünnedve*) vardı. Elçilik, kumandanlık, Kâbe muhafızlığı, bayraktarlık gibi vazifeler büyük aileler arasında taksim edilmişti.

---

[1] Eski devirlerde Mezopotamyadan Yemene inen halktan olan Usların ismi bilâhare Araplarca "Evs„ şekline konmuştur.

İSLÂMİYETTEN EVEL ARABİSTANIN DİNÎ VAZİYETİ

İslâmiyetten evel Arabistanda intişar eden din, türlü türlü putlara tapmaktan ibaret idi ki buna islâm dini *"müşriklik„* tabir eder. Bu putların en meşhurları *Lat*, *Menat* ve *Hübel* idi. *Ata dini* de münteşir bulunuyordu. Vaktile Sumerler vasıtasile girmiş olan natürizm yani göke, yıldızlara, yere tapmak dini de mevcudiyetini muhafaza ediyordu. Sumerlerin *İL* ve *BEL* mabutları Yemenlilerce de mabut tanılırdı. Yemenlilerin sabah yıldızı olan *Astar* ları, Sumerlerin *İştar* mabududur. Araplar, bilhassa göçebeleri, din hususunda pek kayıtsız ve alaycı idiler. Pervasızca putlarına söverler, hiddetlenince onları taşlarlardı.

Gerçi, Araplar bir *Allahütaalâ* dan bahis ve Allah ismile yemin ederler, ilâhelerine Allahın kızları namını verirlerdi; fakat birçok cinlere, putlara, ağaçlara ve taşlara ibadet eden Araplarda Allahütaalânın manası, o bir sürü ilâhların sıfatı idi; bu tabirle açık surette bütün mabutların fevkinde bir Allah kastolunmıyordu.

Dine karşı bu derece kayıtsız olan Araplar içinde, *İbrahim* dini hakkında müphem bazı fikirleri, nesilden nesile nakleden kimseler vardı; bunlar *Hanif* unvanını taşırlardı. Haniflerin İbrahim dininden nakledebildikleri Allah lâfzı, ve sünnet olmak; gusletmek, tırnak kesmek gibi bazı âdetlerle, *tavaf* gibi bazı ayinler idi.

Bizans himayesindeki Suriyede, Sina ve Mısırda, Habeşistan vasıtasile Yemende hıristiyanlık az çok intişar etmişti.

Arap Yarımadasının birçok yerlerindeki yahudi kolonileri vasıtasile Musa dini de Araplarca bilinmişti. Bir aralık yahudilik Yemende hâkim bir din olmuştu. Irak vasıtasile Araplar Zerdüşt dinini de öğrenmişlerdi.

KÂBE VE SAİR MABETLER VE KÂHİNLER

Arabistanın muhtelif yerlerinde insan heykellerinden ve nebat resim ve suretlerinden ibaret ağaçtan ve taştan putların muhafazasına mahsus yerler vardı. Muhammedin neş'et etmiş olduğu Mekkedeki *Kâbe* denilen mabet bu yerlerin en büyüklerinden idi. Her mabet kâhinler tarafından idare olunurdu. Kâhinler nezirleri, sadakaları kabul ve ayinler icra ederlerdi: Gûya kayıptan haber verirler, rüyaları tabir ederlerdi.

Kâbe, mikâp yani tavla zarı şeklinde demektir. Filhakika; kâbe zar şeklinde, insan boyunda dört duvardan ibaretti; duvarlar harçsız, adi taştan yapılmıştı. Binanın çatısı da yoktu; dört köşesinde dört taş vardı; bunların en meşhuru *Haceriesvet* denilen bir Karataştı. Kâbe çok eskidir. Ne vakit ve kimler tarafından yapıldığı bilinmiyor. Arap an'anesi kâbenin inşasını İbrahim Peygambere atfetmektedir.

Bu mukaddes karataş an'anesi aynen Friklerde de vardı. Friklerin mukaddes sayarak ihtiram ve ibadet ettikleri Karataş bugünkü Afyon Karahisar şimalinde kadîm *Pessinüs* şehrinde bulunuyordu. Bunun kutsiyeti an'anesi bu şehrin Romalılar tarafından zaptına kadar devam etmişti. Demek ki Kâbenin bir köşesindeki Karataşın kutsiyet almasından, ziyaret ve tavaf edilmesinden çok evel Friklerde karataşın mabet ve ziyaretgâh esası olması âdeti teessüs eylemiş bulunuyordu. Kâbe bidayette mahallî bir mabet iken Mekke ahalisi burasını bir millî mabet derecesine yükseltmişlerdi. Mekkeliler Arapları kendi mabetlerine celbedebilmek için Arap Yarımadasının muhtelif yerlerinde mabut tanılan 360 putu Kâbede yerleştirmişlerdi. Kâbenin kutsiyetini yahudi an'anelerine de raptetmişlerdi. Bu uydurmalara göre İbrahim, karısı *Hacer* ile oğlu *İsmaili* buraya getirmişti; *Zemzem* de onlar için fışkırmıştı; İbrahim, oğlu İsmail ile birlikte Kâbeyi bina etmişlerdi. *Cebrail* kendilerine o zaman beyaz ve mücellâ olan Haceriesvedi getirmişti; bu taş soradan günahkârların ellerini sürmelerinden dolayı kararmıştı. Bunların hepsi, bittabi, soradan uydurulmuş masallardır.

Kureyşliler Kâbenin teşkilâtına da ehemmiyet vermişlerdi; ayrı ayrı dinî vazifeler ihdas etmişlerdi; Kâbe kapıcılığı ve hacılara su temin etmek ve fakir hacılara meccanen yemek tevzi eylemek gibi Arapları celbedecek işleri görmeğe mahsus birtakım memuriyetler ihdas edilmişti. Bu itina neticesinde Kâbe bütün Arabistanın dinî ve millî bir merkezi oldu. Bundan başka Mekkede bir panayır tesis edildi. Ticaret Kureyşliler elinde olduğundan bu panayırdan çok istifade ederlerdi. Panayırda şiir ve hitabet müsabakaları açmak suretile de Mekke ve havalisinin ehemmiyeti büyütülmüştü. Ticaretlerinin inkişafı ve Kâbeyi ziyaret etmek üzere hacıların gelmesi için emniyet ve asayişin temini lâzım olduğundan Mekkenin etrafında

muharebelerin men'i maksadile birtakım kaideler konmuştu. Bunların herbirine dinî şekiller verilmişti. Kâbenin İbrahim tarafından bina edilmiş olduğu söylenerek, dört ay, etrafında muharebe etmek menolunmuştu. Bu tedbirlerin herbiri Mekke ve Kâbenin ehemmiyet ve şerefini arttırmıştı. Arabistanda az çok hıristiyanlar da bulunduğundan diğer putlar arasına elinde çocuğu İsa olduğu halde Meryemin de resmi konulmuştu. İşte bu şerait içinde Kâbe Kureyşliler için iktisadî ve ticarî menfaatler teminine yarıyan bir vasıta oldu.

LİSAN VE EDEBİYAT

Arap lisanı, Samî lisanlar grupundandır. Arap lisanı birtakım lehçelere ayrılmıştır. Bu lehçeler arasında epey farklar vardır. Arabistan, Suriye, Elcezire ve Mısır lehçeleri de biribirinden farklıdır. Hali hazırda arap lehçelerile konuşanların adedi çoktur. Lâkin arap lisanile konuşan insanlar, ırk noktai nazarından bir vahdet teşkil etmezler.

Arapların yazı lisanı bir türlü, konuşma lisanları başka türlüdür. Arap lisanı, Sami lisanların en zenginidir. Bu da müslüman şairlerin ve hatiplerin bilhassa müslüman Türklerin arap lisanını işlemelerinden ileri gelmiştir. Arap lûgatini yapan bir Türktür. Şairlerin arap hayatı içtimaiyesinde büyük bir mevkileri vardı. Bu şairler Arapların Şamanı ve kâhini idiler. Muvaffakıyet kazanan şairlerin şiirleri ağızdan ağıza nakledilir ve heryerde ezberlenirdi.

Şairler şiirlerini panayırlarda inşat ettikleri zaman en yüksek şairler hakemlik ederler, birinciliği kazanan şiirler Kâbe duvarına asılıp bütün Arabistanda takdir edilirdi. *Mualleka* denilen bu şiirler yedi, yahut dokuzdur.

Muallekalardan başka *Hamase* namını taşıyan kahramanlık şarkıları da vardı. Arap edebiyatının Kurandan evelki eserleri bunlardan ibaret idi.

B. İSLÂMİYETIN ZUHÛRU ESNASINDA KOMŞU DEVLETLERİN VAZİYETİ

İRAN

İslâmiyetin zuhûru esnasında İranda Sasaniler hâkim idi. İranlıların şark ve şimaldeki komşuları Türkler ve garptaki komşuları Şarkî Roma-

lılardı. Önasyada biribirine rakip olan İran ve Bizans Devletleri arasında temadi eden mücadeleler III. asrın ortalarında hâd bir şekle girmişti. Sasanilerin en şevketli zamanları *Nuşirevan* devridir: Nüşirevan Bizansı mağlûp etti ve yıllık 30 bin altın vergiye bağladı; Yemeni İrana ilhak etti. Nuşirevanın vefatından sora İranda sukut devri başladı. *Husrev Perviz* Mısırı ve Suriyeyi zaptetmiş ise de sonunda Kayser Herakliyüse mağlûp oldu; İrana ricat etti. Pervizden sora başlıyan taht kavgaları İranda siyasî bir buhran vücuda getirdi. Bu siyasî buhrana Husrev Pervizin müsrifliği, tebaasının emval ve emlâkini musadere etmesi gibi haller de inzımam etti. İranda içtimaî nizam bozuldu. İslâmiyetin zuhûru esnasında iran ahalisi avam ve zadegân adlarile iki sınıfa ayrılmıştı. Avam sınıfı aristokratlar tarafından istismar edilmekte idi. Şahlığın resmî dini olan Zerdüşt mezhebinin ruhanileri hükümdarlardan ziyade nüfuz sahibi idiler. Hükûmet bunların elinde idi. Vilâyetlerin bazıları, bilhassa merkezden uzak bulunanları adeta müstakil idiler. Araplar İranda tahaddüs eden bu vaziyetten haberdar bulunuyorlardı. Muhammedin zuhûrundan evel Husrev Perviz, Fırat ırmağı havalisinde hüküm süren Hire Hükûmetini kendi nüfuzu altında bulundurduğu zaman bile serhatlerde yaşıyan arap kabileleri, aşağı Fırattaki iran askerini mağlûp etmişti.

BİZANS VI. asırda Bizans şarkta İranla, Kafkasyada Hazar Türklerile, Balkanlarda ise Bulgar Türklerile komşu idi. Bizans sıhriyet ve birçok hediyeler neticesinde Hazar Türklerile ittifak aktetmemiş olsa idi, daha o zamanlar da İranlılarla Hazar ve Bulgar Türkleri ortasında ezilecek, münkariz olacaktı. Hıristiyanlığı kabulden sora Bizansta, eski zengin edebiyat yerine dinî edebiyat kaim olmuş, neticede maddî manevî sukut başlamıştı. Taht kavgaları da bu sukutu tesri etti. Bu buhranlardan istifade eden Bizansın Afrika Umumî Valisi Herakliyüs kuvvetli bir donanma ile İstanbula geldi. Ve tahta geçti. Herakliyüsün cülûsundan evel Nuşirevan da Kadıköy havalisine kadar ilerlemişti.

Herakliyüs *Muhammed*in Mekkeden Medineye hicret yılı olan 622 de kuvvetli bir ordu ile İranlıları *Ninova* civarında dehşetli bir mağlûbiyete uğrattı. Herakliyüs İranlıları yenip

istirdat ettiği Kudüse girdiği zaman "Muhammet„ ten islâm dinine davet mektubu aldı. Fakat bu mektuba hiçbir ehemmiyet atfetmedi. Halbuki Herakliyüsa meçhul olan bu Hicaz Peygamberi tarafından harekete getirilen göçebe Araplar bu tarihten on yıl sora, *Ecnadın* muharebesinde Herakliyüsü ve ordusunu mağlûp ve perişan edecekler, Herakliyüs ta ağlaya ağlaya Suriyeyi terkedecekti.

MISIR

Tarihtenevelki devirlerde Asyadan Mısıra türk kavimlerinin gelmiş olduğu malûmdur. Tarihî devirlerde İkesuslar, İranlılar, İskender ve varisleri ve Romalılar Mısırı istilâ etmişlerdi. Romalılar milâttan 30 yıl evel Mısırı müstemleke edinmişlerdi. Roma valisinin merkezi iskenderiye şehri idi. Romalıların istilâsından sora Mısırda eskisi gibi büyük binalar, mabetler vücuda getirilmedi. Mısır ilim, sınaat ve iktisadî cihetlerden sukut etti. Mısırda gittikçe içtimaî nizam bozulduğundan 172 yılından itibaren bütün Mısır ahalisi Roma idaresine karşı isyanlara başladı. Evelden Yahudilerle Romalılar arasında İskenderiye havalisinde başlıyan kargaşalıklar artık bütün Mısıra sirayet etmişti. Roma zulmü tasavvufî cereyanlara yol açtığından Romalıların şiddetli tazyiklarına rağmen hıristiyanlıkta Mısırda süratle intişar ediyordu. Romalılar buna mâni olmak için hıristiyanları kılıçtan geçirmişler, aslanlar ağzına atmışlar, canavarlara parçalatmışlar ise de hıristiyanlık intişarında devam etmişti. *Kostantin* devrinden itibaren Roma hıristiyanlığın hamisi kesildikten sora, Mısırda birçok manastırlar yapılmış, rahipler çoğalmış, kiliselere, manastırlara birçok arazi tahsis edilmiş, o nispette devletin varidatı azaldığından vergiler arttırılmıştı. Bunun neticesinde Mısırlılar fakirleşmişlerdi. Mısırda mezhep ihtilâfları ve kavgaları çoktu. Kavmî ve mezhebî bir camia altında toplanmamış ve ağır vergilerden usanmış olan Mısırlılar islâm fatihlerini halâskârlar gibi karşılayacaklardı.

MUHAMMET VE HAYATI

Muhammet, 570 tarihinde dünyaya gelmiştir. Bu devirde, İranda Husrev Nuşirevan ve Bizans İmparatorluğunda Jüstin II. (565-578) hâkin bulunuyordu. Muhammedin babası *Abdullah* Muhammet doğmadan evel ölmüştür. Muhammet 6 yaşına geldiği zaman annesi *Amine* de öldü. Muhammet bu suretle baba-

sından ve anasından yetim kaldı. Anasının ölümünden sora bu yetim çocuğu *Ebutalip* himayesine aldı.

Muhammet büyüdükten sora Kureyşlilerin medarı hayatı olan kervan ticaretine başlamıştır. *Hatice* isminde dul ve zengin bir kadının Suriyeye göndereceği bir kervanın idaresini almakla işe başlamıştı. Muhammedin idaresinden memnun kalan Hatice nihayet Muhammetle evlenmiştir (594).

Muhammedin çocukluğuna ve gençliğine ait malûmata soradan katılmış çok uydurma şeyler vardır; onun vatandaşlarını dine davete başladıktan soraki hayatı daha çok malûmdur.

MUHAMMEDİN DAVETİ

Muhammet Mekkede müşriklik muhitinde ve tesirinde büyümüş olmasına rağmen dinî meseleler ve dinî düşünceler pek derin bir surette, zihnini işgal ediyordu. Muhammet 40 yaşına geldiği zaman vatandaşlarını, kendinin bulduğu ve doğru olduğuna inandığı yeni bir dine davete başladı. Muhammedin davet ettiği bu dine o zamanın haniflerine imtisalen "*İbrahim dini*" yahut inkıyat manasını ifade eden "*islâm*" denilmiştir.

Muhammet, Mekkelileri on iki yıl mütemadiyen bu dine davet etmiş ise de, bu müddet içinde ancak 150 kadar adama islâmiyeti kabul ettirebilmiştir. Mekke ahalisi tarafından tahkir ve istihza olunduktan başka Kureyşlilerin reisleri tarafından da tazyik edildi. Kureyşlilerin islâm dinini kabul etmemelerindeki iktisadî ve malî sebepler mühimdi. Kureyşlilerin hayatı Kâbe ve Mekke etrafındaki panayırla kaim idi. Eski din terkedildiği takdirde, Mekkelilerin iktisadî menfaatleri haleldar olacaktı.

Muhammedin davetine ilk defa icabet edenler ailesi efradından bazıları ve yakın dostlarıdır. Karısı Hatice, eşraftan ve tüccardan *Ebubekir*, Ebutalibin oğlu *Ali*, ilk iman edenler meyanında idiler. Muhammedin müdafaa ettiği içtimaî umdelerden biri içtimaî ve hukukî müsavat olduğundan iman edenler arasında kölelerin, azatlıların ve fakirlerin çokça bulunması tabiî idi. Ebutalip bu dini kabul etmediği halde hayatının son günlerine kadar Muhammedi himaye etmiş ve onu birçok felâketlerden kurtarmıştır. Davetinin beşinci yılında *Ömer* in islâmiyeti kabul eylemesi islâm tarihi nok-

tai nazarından mühim bir vak'a teşkil eder. Ebubekir kuvvetli bir muhakeme sahibi idi. Ömer de pek faal ve cür'etlidi.

Muhammet Mekkelilerin hakaret ve istihzalarını sabırla karşılamış ve bütün muvaffakıyetsizliklere göğüs germiştir. Haticenin ve Ebutalibin vefatile iki büyük hamisini kaybetmiştir. Bunların vefatından sora Muhammet Mekkeyi terkederek yabancı ellere hicret etmek mecburiyetini hissetmiştir. Muhammet Mekkeye gelen arap kabilelerini ve bu meyanda Medinelileri de islâmiyete davet etmişti. Medinelilerin bir kısmı islâmiyeti kabul etti. Medineliler iktisadî cihetten Yahudi tesirinde idiler. Yahudiler ve Hanifler vasıtasile vahdaniyet dininin esaslarını biliyorlardı. Muhammet te bunları vahdaniyete davet ediyordu. Medine Arapları azlık idiler. Bundan başka aralarında bir bağlılık ta yoktu. Kendilerini bir araya toplayacak bir reise muhtaç olduklarını takdir ediyorlardı. Medinelilerle Mekkeliler arasında derin bir düşmanlık ta vardı. Medinelileri, Muhammedin davetine icabet etmiye sevkeden başlıca sebepler işte bunlardır. Şüphesiz en müessir sebep Muhammedin şahsiyetidir. Medineliler Muhammedi ve müslümanları himaye edeceklerine söz verdiler. Muhammet te Mekkeden kalkıp Medineye kaçtı (622); buna *hicret* denildi ve bu hicret islâm tarihine soradan başlangıç oldu.

KURAN VE VAHİY Muhammedin koyduğu esasların toplu olduğu kitaba *Kuran* denir. Bu esasları ihtiva eden cümlelere *Ayet*, Ayetlerden mürekkep parçalara da *Sure* derler. İslâm an'anesinde bu ayetlerin Muhammede *Cebrail* adında bir melek vasıtasile Allah tarafından *vahiy*, yani ilham edildiği kabul olunur.

Tarihî noktai nazardan da mütalea edildiği zaman görülüyor ki: Muhammet birdenbire Allahın Resulüyüm diyerek ortaya çıkmamıştır. O, Arapların ahlâk ve âdetlerinin pek fena ve pek iptidaî ve ıslaha muhtaç olduğunu anlamış, bunları ıslah için tenha yerlere çekilerek senelerce düşünmüş ve yıllarca tefekkürden sora kendisinde vahiy ve ilham fikri doğmuştur. Vahiy, ilham fikri Muhammetten evel de Araplarca meçhul değildi. Bütün iptidaî kavimler gibi, Araplar da, şairlerin, akıl erdiremedikleri kuvvetlerden ilham

aldıklarına inanırlardı. Bu kuvvetler Araplar için cinlerdi. Cinler, gûya, kâhinlere kayıptan haber vermek kudretini ilham ederlerdi. Bu nevi itikatlar Arabistanda herzaman o kadar canlı ve derin olmuştur ki Muhammet dahi cinlerin vücuduna samimî olarak inanmıştır. O, hakikaten cinlerin şairlere şiir ilham ettiğine kani idi. Araplar şairleri, bir kâhin gibi telâkki ederlerdi. Muhammedin Musa, İsa, dinlerine dair öğrendikleri de kendisinde bu itikadı kuvvetlendirmiştir. Bu Peygamberler de melekler vasıtasile ilham aldıklarını söylemişlerdi. O dinlerde de cin ve melek telâkkisi vardı. Dinler nazarında cinler, kötü ruhlar olduğundan peygamberler onlardan mülhem olamazlardı. Muhammet te diğer peygamberler gibi kendisine ilham eden kuvvetin insanları iğfal eden bir kuvvet olmayıp, onları hayır ve saadete irşat eden ilâhî bir kuvvet olduğuna samimî olarak inandı.

Muhammet başlangıçta her halde şedit bir heyecana maruz oldu. Birtakım dinî endişeler ve vicdanî mülâhazalarla samimî surette üzüldü. Muhammet namuskâr ve menfaat fikrinden ari olarak ortaya atıldı. Onun gayesi, muhitinin ahlâkını, dinini ve içtimaî hayatını ıslah etmekti.

İLK VAHİY Muhammedin Peygamberliğinin başlangıcına dair birçok rivayetler vardır. Bunlar pek çok efsanelerle karışmıştır. Hakikatte Peygamberin ilk söylediği Kuran ayetlerinin ne olduğu katî surette malûm değildir. Muhammet uzun bir devirdeki tefekkürlerin mahsulü olan ayetleri lüzum ve ihtiyaçlara göre takrir ediyordu. Bununla beraber kendisini tahrik eden kuvvetin tabiat fevkinde bir mevcudiyet olduğuna samimî surette kani idi. Muhammedi harekete getiren ilk amil bu samimî heyecanlar olmuştur. Muhammet bidayette irticalen dinî hitabette bulunan bir *vaiz* oldu. Vaizlikten *Nebi* liğe, Nebilikten nihayet *Allahın Resulü* haline geçti. Aralarında yaşadığı insanların manevî menfaati için ve büyük bir hakikat namına mücadeleye atıldı. sonunda cihanşümul bir dinin müessisi oldu. Muhammedin neşrettiği din, insanların kalbinde derin bir ihtizaz uyandırdı. O ölüp gittikten on dört asır sora bile islâmiyet, hâlâ kalplerde ihtizaz husule getir-

mektedir. Bununla beraber içtimaî hayat, Muhammedin ilk telkinlerini bati bir tekâmül ile tadil ve tevsi etmektedir.

Kuranın içindekiler başlıca üç bahiste mütalea olunabilir.

Birincisi ve en mühimmi Allahın bir olduğuna ve ondan başka Allah olmadığına ve Muhammedin onun Resulü bulunduğuna inanmak;

İkincisi, hukukî hükümler;

Üçüncüsü, tarihe ait malûmattır.

Hukukî hükümler zaman ve mekân içinde içtimaî heyetlerin uğradıkları değişikliklere göre değişegeldiğinden on dört asır evelki zaman ve mekânın ihtiyacına göre lüzumlu ve kâfi görülmüş olan esaslar yerine bugün birçok mütenevvi kanunlar ve usuller konulmak zarureti görülmüştür. Bunlar dahi ebedî olmayıp zamanla değişmeğe mahkûmdurlar.

Tarihe ait malûmata gelince: yeni fenler sayesinde meydana çıkarılan hakikatler en yakın tarih bilgilerini bile temellerinden sarsmaktadır.

İmana ait olan birinci esas, sadeliği itibarile hakikaten pek mühimdir. Bu esasın, her muhatabın kabiliyetine göre izahında güçlük çekilmez.

Muhammet sağ iken Kuranın ayetleri bazı adamlar tarafından derilere, kemiklere, çömlek parçalarına, hurma dallarına yazılmış ise de bir arada toplanmamış, ayrı ayrı parçalar halinde kalmış idi. Birinci defa Ebubekirin hilâfeti esnasında ve son defa olarak Halife *Osman* devrinde toplanmıştır. Kuranın bizim elimize vâsıl olanı Halife Osman (644 - 656) tarafından cemedilmiş nüshasıdır. Kuranın tertibinde yalnız surelerin uzunluğu ve kısalığı gözde tutularak uzun sureler baş tarafa, kısaları en nihayetine konulmuştur. Başlangıç olduğundan yalnız Fatiha Suresi bundan istisna edilmiştir. Kuran sureleri Mekkede ve Medinede söylenmiş olmak itibarile başlıca ikiye ayrılır. Birinci devreye ait ayetler az çok hissî ve edebîdir. Medinede söylenen ayetler ise muhteviyat itibarile daha ciddî olmakla beraber edebiyat noktai nazarından Mekke devri ayetlerinden dundur.

Muhammet davet ettiği dinin, kendinden evel, Musa, İsa ve sair peygamberler tarafından davet edilen İbrahim ve Tevhit dini olduğunu söylemiştir.

MUHAMMET MEDİNEDE Medine denilen yerin adı *Yesrip* tir. Muhammet oraya hicret ettikten sora onun oturduğu yer olmak itibarile Medine dendi. Muhammet, islâm teşkilâtına Medinede başladı, orada islâm cemaatinin siyasî ve askerî reisi oldu; Mekke müşriklerine karşı harp ilân etti.

Muhammet Medinede müslümanların ibadet etmeleri için bir *cami* (islâm cemaatinin toplanacağı yer) yaptı. Bu ilk cami damsız kerpiçten yapılmış dört duvardan ibaret idi. Caminin bir duvarına bitişik olmak üzere Muhammet ile karıları için kerpiçten yatacak odalar yapıldı. Soraları avlunun bir köşesinin üstü de hurma dallarile örtüldü. Caminin kıblesi *Kudüs* idi. Soraları Mekkeye döndürüldü.

Mekkeden gelen muhacirlere, *Muhacirin*, Medinelilere *Ensar* (yardımcı) denmiştir. Medinelilerden müslüman olanlar çok çabuk çoğaldı. Yalnız Us kabilesi kolaylıkla islâmiyeti kabul etmedi.

Muhammedin Yahudilerden gördüğü muhalefet daha şedit olmuştur.

Muhammet Arapları tatmin ve Yahudileri bertaraf etmek suretile adım adım muvaffak oldu. Fakat, islâmiyet ancak Arap Yarımadasının hudutlarını aştıktan ve Arap olmıyan kavimler, bilhassa Türkler tarafından kabul edildikten soradır ki, büyük bir din haline geldi.

Arap olmıyan kavimler islâmiyeti hırsla benimsediler, halbuki asıl Araplardan olan sınıflar islâmiyeti, tahakküm etmek için bir siyaset vasıtası olarak kullandılar. Nihayet nüfuz ve iktidar Arap olmıyan müslüman kavimlerin ellerine geçti. Araplar adeta çöllerine döndüler.

Muhammedi ve onun nasıl bir din müessisi ve dinî bir devlet reisi olduğunu anlıyabilmek için onun bilhassa askerî faaliyetlerini tetkik etmek lâzımdır. Aksi takdirde Muhammedi, her şeyi bir melekten alan ve aynen muhitine tebliğ eden ümmî, cahil, hissiz hareketsiz bir put derekesine indirmek hatasından kurtulmak mümkün olmaz. Halbuki Muhammet denilen şahsiyet bizatihi mütehassis, mütefekkir, müteşebbis ve muasırlarının en yükseği olduğunu yaptığı işlerle ispat etmiş bir varlıktı.

C. MUHAMMEDİN BELLİBAŞLI SEFERLERİ

BEDİR MUHAREBESİ (624)

Bedir muharebesi islâm tarihinde çok mühim vak'a sayılır. Muhammet Medinede yerleştikten ve az çok teşkilât yaptıktan sora Mekke ile Suriye arasında gelip giden tüccar kervanlarına tecavüzlere başlamıştı. Suriyeye ticaret için gitmiş bir kervan hepsi Kureyş kabilesine mensup 70 kadar süvari ile Mekkeye dönüyordu. Bunların başında *Ebusüfyan* vardı. Sahil yolu ile yürüyorlardı. Muhammet bunu haber aldı: Kervanın yanında nekadar servet olduğunu ve kuvvetlerinin azlığını da öğrenmişti.

Muhammet müslümanları topladı. Onlara vaziyeti anlattı ve bu kervanı vurmak üzere Medineden hareket olundu. Ebusüfyan Muhammedin kendi üzerine yürümekte olduğunu haber alınca Mekkeye Kureyşlilere adam saldırarak onları mallarını kurtarmağa davet etti. Bunun üzerine Mekke ahalisi silâha sarılarak bir sefer heyeti teşkil ettiler. Muhammet bundan vaktile haberdar olamadı. Ebusüfyan *Bedir* de pusuya uğramaktan korktuğu için Bedir mevkiinden uzaklaştı. Muhammet geldi. Bedir yakininde durdu *(Harita. 20)*. Yalnız ufak bir müfrezeyi Bedir kuyusuna yolladı. Bu sırada Kureyşliler tarafından bazı kimseler su almak için kuyuya geldiler. Muhammedin adamları bunlardan bir köleyi esir ederek Muhammede gönderdiler. Bu esirin Ebusüfyan kafilesine mensup olduğu zannediliyordu. Halbuki köle Mekkeden gelen sefer heyetine mensuptu. Köle Ebusüfyana dair bir şey bilmiyordu. Fakat kervanı himaye etmek için gelen Kureyşliler hakkında verdiği malûmattan sefer heyetinin 900 den fazla olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine Muhammet derhal hareket ederek Kureyşlilerden evel kuyuyu tuttu ve başka su kuyularını doldurttu. Ondan sora Kureyşliler göründüler. Yapılan müsademede Muhammet muvaffak oldu. Muhammedin kuvveti 300 kişi kadar ve 70 deve idi.

Burada Muhammede muvaffakıyet temin eden, askerine eyi tertibat aldırması ve muharebeyi bizzat eyi idare etmesi oldu. Muhammet askerlerine daima birlikte sımsıkı durmalarını, düşman hücumlarına ok atarak mukabele etmeyi emretti. Kılıçlar ancak son dakidaka kullanılacaktı. Müslü-

manlar Muhammedin verdiği talimatı dikkatle takip ettiler. Kureyşliler yalınkılıç hücum ettikleri zaman bir ok yağmuru ile karşılandılar. İslâmlar intizamı muhafaza ettiler. Son safhada Muhammedin askerlerinden kılıcı kırılan biri, Muhammedin yanına koşarak kırılmış silâhını gösterdi. Muhammet ona bir sopa vererek "bununla vuruş„ dedi.

Kureyşlilerin bozgunluğu çok seri ve hezimetleri tam oldu. Müsademe esnasında Muhammedin gösterdiği harikulâde cesaret müslümanları dehşet ve hayret içinde bıraktı; hiç kimse onun kadar cesur olmadı, ve düşmana onun kadar yaklaşamadı. Zaferden sora Muhammet yanında Ebubekir olduğu halde bütün muharebe meydanını dolaştı.

Birçok servet ve esir müslümanların eline düştü. Ebusüfyan ancak kafilesinin bir kısmile Mekkeye kaçabildi. Muhammet tarafından, okuyup yazma bilen esirlerin herbiri on Medineliye okuyup yazma gösterme vazifesile mükellef tutuldular.

Medineye dönüldüğü zaman müslümanlar arasında ganimetlerin taksimi yüzünden ihtilâf çıktı. Muhammet bu ihtilâfı teskin için Ganaim denilen ayetleri tebliğ etti.

Bu seferden sora Muhammet dinî, siyasî ve askerî mühim teşebbüslerde bulunmuş ve herbirinde muvaffak olarak mevkiini sağlamlaştırmıştır. Yahudiler aleyhinde şedit tatbikata bu zamanda başlamıştır.

UHUT MUHAREBESİ Bedir hezimeti Kureyşlileri Muhammet ve müslümanlardan esaslı intikam arzusuna sevketti. Bütün müttefikleri olan kabilelere müracaat ettiler, hazırlık için çok para tedarik eylediler. Ebusüfyanın kaçırıp Mekkeye getirdiği servet te başlıca memba oldu. Nihayet Muhammet aleyhine yürümek üzere 3000 kişi topladılar.

Muhammet bir suretle işten haberdar oldu. Kureyşliler, büyük süratle yürümediklerinden müdafaa tertibatı için vakit bulundu.

Kureyşliler Mekkeden şimaligarbî yolu ile yürüdüler. Bedir vahasını solda bıraktıktan sora Medinenin garbına döndüler. Oradan itibaren garptan Medinenin etrafını dolaşarak Medinenin şimalinde bulunan *Uhut* dağının eteklerine kadar ilerlediler *(Harita. 21)*. Bu suretle Medineye cenuptan değil, şimalden yaklaşmış oldular. Bunun sebebi, bütün suları

toplıyan büyük ve en zengin vadi orada idi. Kureyşliler bu vadide yerleşerek Medinelilerin kıymettar tarlalarını tahrip etmek suretile onları açık sahrada muharebeyi kabul etmiye mecbur eylemek istiyorlardı.

Mekke süvarileri ancak bu surette bütün kabiliyetlerini gösterebilirlerdi. Her halde Kureyşliler, Medinelilerin müstahkem evlerine kapanarak müdafaada kalmalarını kendileri için tehlikeli buluyorlardı.

Medineye cenuptan gelmelerinde bu düşündükleri faydalar temin olunamazdı.

Kureyşliler, bu bahsettiğimiz ovaya 10 gün yürüyüşten sora geldiler, orada karargâhlarını kurduktan sora bütün hayvanlarını mezru ve henüz yeşil bulunan tarlalara saldılar. Burada bekledikleri iki üç gün zarfında tahribat mühim oldu. Kureyşliler bu suretle rahat rahat tahribat yaparken, Medinede düşmanın yaklaşmış olması korku ve büyük heyecan uyandırdı. Muhammet kullandığı casuslar vasıtasile düşmanın hareketlerinden haberdar olmuştu. Fakat Kureyşlilerin yürümeleri devam ettiği müddetçe sükûnetini muhafaza ederek kemali ihtiyatla Medinede kalmıştı. Bütün Medineliler, müslüman olanlar ve olmıyanlar ve Yahudiler dahil olduğu halde şehrin evlerinde kalarak düşmanın hücumunu orada beklemek müraccah olduğunda müttefik idiler. Medinede o zaman her ev kümesi adeta küçük bir kale teşkil ediyordu. Sokakların dışarıya doğru olan ağızları da taş duvarlarla kapanmıştı. Bu suretle bütün şehir biribirine bağlı müstahkem evlerden mürekkep bir kale haline konulmuştu.

Muhammet, Medinenin ileri gelenlerini topladı. Onlarla konuştu, ve Medine içinde müdafaada kalmayı teklif etti. Bu teklif kabul olundu. Fakat bazı müfritler bilhassa Bedir muharebesinde bulunmıyan acemiler ne olursa olsun Medineden çıkarak Kureyşliler ile çarpışmak istiyorlardı. Tarlaları tahrip olunanlar da, bunlarla birleşerek yaygarayı ayyuka çıkardılar. Bunlar, camide toplandılar. Kılıçlarını havaya kaldırarak büyük nümayişe başladılar. Muhammet bu nümayişler karşısında Kureyşlilere hücum etmeye mecbur oldu.

Muhammet, tamamile silâhlanmış ve harekete hazır bir halde ortada görüldü. Bu manzara karşısında yaygaracılar,

pişman olarak her şeyi Muhammede bırakmak teklifinde bulundular. Fakat şimdi de Muhammet fikrini değiştirmedi. Hareket emrini verdi. Kendisi ata bindi. Yayını omuzuna astı, mızrağını aldı ve yürüdü. 1000 kişi kadar olan Muhammedin küçük ordusu onu takip etti. Medineden uzaklaştıktan sora Muhammet, Medine ile Uhut arasında bir yerde durdu; askerini teftiş etti. Askerden bir kısmı ayrılmış, yanında 700 kişi kalmıştı. Bunlarla ilerlemeye devam etti. Gruptan biraz evel düşmanın bulunduğu ovayı kısmen saran volkanik kayalardan mürekkep bir mahalde durup ordugâhını kurdu. 50 kişi ile gece için emniyet tertibatı aldı. Kureyşlilerin keşif için gönderdikleri süvariler Muhammedin bulunduğu kayalıklarda beygirlerinin hareket edememelerinden pek yaklaşamadılar. Ertesi sabah Muhammet, Kureyşlilerle muharebeye hazırlandı; kuvvetile beraber süratle ilerleyerek Uhut dağında münasip gördüğü noktaya kadar gitti. Kuvvetinin azlığını, yalçın Uhut dağına dayanarak telâfi etmeği düşünüyordu. Muhammet, cephesi Medineye olmak üzere arkasını Uhut dağına verdi. Sol yanını temin için, oraya, yerlerinden kıpırdamamaları emrile, okçu bir müfreze yerleştirdi. Sağ yanında böyle bir ihtiyata lüzum yoktu. Çünkü, bu yanı Uhut dağının ileriye çıkmış bir noktasına dayanıyordu. Muhammet, aldığı tertibatla düşman süvarilerini ehemmiyetsiz bir hale getiriyordu.

Kureyşliler, vadide, açıkta tertibat aldılar, arkaları Medineye çevrilmişti. Bu suretle Kureyşliler Medine şehri ile Muhammedin askerleri arasında kalmış bulunuyorlardı.

Muhammet, düşmanın ilerlemesini beklemek ve ona karşı yürümemek emrini verdi. Bu emir birçoklarının hoşuna gitmedi, itiraz olundu. Muhammet, bu itirazlara ehemmiyet vermedi, plânını takip etti. Nihayet Kureyşiler taarruza geçtiler, bunların sağ cenah kuvvetlerini idare eden *Halit bin Velit* idi (bunun büyük bir kumandan olduğu anlaşılacaktır). Sol cenahlarına *Ebucehilin* oğlu kumanda ediyordu. Muhammet, bu sırada askerinin safları arasında dolaşarak onları intizama sokuyor ve kısa emirlerle mutlak ve kat'î bir itaat, tam bir birlik istiyordu.

Kureyşliler, fasılasız ilerlediler, artık iki asker biribirine pek ziyade yaklaşmış bulunuyordu.

Kureyşlilerden biri bir miktar süvari ile daha ileri çıka-

2—7

rak müsademeden evel Medinelilere muharebeden vazgeçerek Muhammedi terketmelerini teşvik yolunda bağırdı; Müslümanlar buna kulak asmadı. Bilâkis Kureyşlilerin safları üzerine atıldılar ve merkezlerini parçaladılar. Kureyşliler cesurane muharebe etmekle beraber muharebe, Muhammede müsait surette cereyan ediyordu. Kureyşliler gerilemeğe ve kaçmağa başlamışlardı. Kadınlar, kaçanları güçlükle durdurabiliyorlardı.

Bu sırada Halit bin Velit, kumanda ettiği süvarilerle müslümanların sol yanını çevirmek üzere hücum etti. Muhammedin o yana yerleştirdiği okçular bu hücumu neticesiz bıraktı. Müslümanların galebesi tam bir hale gelmek üzere iken sol yandaki okçular artık galebenin temin edildiğine zahip olarak yağmaya iştirak etmek üzere yerlerini bıraktılar ve diğer müslümanların arkası sıra koştular.

Bu fırsatı kaçırmıyan Halit bin Velit şiddetli bir hücumla Müslümanların sol yanını çevirerek arkalarından hücum etti ve bir an içinde harp talihini değiştirdi. Arkadan hücuma uğrıyan Müslümanlar, gayet büyük bir kargaşalığa düştüler. O kadar karıştılar ki, düşman zannile biribirlerile döğüşüyorlardı. Bu bozgunluk esnasında öyle bir an oldu ki, Muhammet büyük bir tehlikeye maruz kaldı. Kendine birçok ok atılıyordu. Müslümanlar dağılmış, bir kısmı kaçmış bulunuyordu. Muhammedin etrafında 20-30 kişi kadar kalmıştı. Muhammet bunlarla beraber bizzat düşmana ok atarak muharebe etmek suretile yavaş yavaş dağa doğru çekildi. Muhammet müşkül anlar geçiriyordu. Kendisine isabet eden bir taş dişlerinden birini kırdı. Diğer bir taş zırhlı başlığının yüz kısmını parçaladı.

Muhammedin göğsüne kuvvetli bir kılıç darbesi de indirildi. Bu darbe o kadar şiddetli idi ki Muhammet bir hendeğe yuvarlandı. Tekrar ayağa kalktı; fakat kendinde rahatsızlık hissetti. Ebubekirle Ebuubeydeye dayanmaya mecbur oldu.

Muharebenin en vahim bir anında kimin olduğu bilinmiyen bir ses "Muhammet öldü!„ diye haykırdı. Bu haberin intişarı üzerine artık bütün müslümanlar her türlü galebe ümidini unutarak Uhut kayalıklarına doğru kaçmıya başladılar. Bu kayalıklar içinde Kureyşlilerin süvarileri kendilerini takip edemiyordu. Muhammedin ölmediği anlaşıldı.

Fakat, telâş ve korku içinde kendilerini kaybeden müslümanlar canlarını kurtarmaktan başka bir şey düşünmüyorlardı. Muhammet bizzat firarilere " buraya geliniz! bana geliniz „ diye bağırdı. Fakat, kendisini dinlemiyorlar, hiç durmadan dağa doğru kaçıyorlardı.

Muhammet te yanındakilerin yardımile Uhut dağı üzerindeki bir boğaza çekildi. Orada kayalara sığınarak müdafaa tertibatı alındı. Kaçan müslümanların birçoğu burada birleşmişlerdi. Fakat bazıları hiç durmaksızın Medineye kadar kaçmışlardı. Bazı Kureyşlileri müsait taraflardan dağa çıkmağa başladılar. Fakat, Muhammedin emrile oraya koşanlar bunları çekilmeğe mecbur etti.

Gece yaklaştığı sırada Kureyşliler karargâhlarında bir meclis kurdular.

Medineye hücum etmek münasip olup olmadığını müzakere ettiler, cesaret edemediler. Muhammede karşı kazanılan galebe ile iktifa ederek ertesi günün sabahı eşyalarını topladılar ve Mekke yolunu tuttular.

Muhammet, Medineye ertesi günü gruptan biraz evel döndü. Muharebeden dönenleri karşılamak için Medine haricine çıkanlar Muhammedi perişan bir halde at üzerinde gördüler. Yüzü şişmiş, alt dudağı morarmış, sarkmış ve kanamış idi. Evinin kapısının önünde yardım ile attan indi. İki kişinin omuzuna dayanarak odasına girdi. Medinede bütün müslümanların kuvvei maneviyeleri kırılmış idi. Münafıklar ve Yahudiler ise Muhammedi muaheze ve onunla alay ediyorlardı. Mütecavizane hareket edenler de vardı. Yorgun ve rahatsız olmasına rağmen Muhammet, o gece için icap eden tertip ve tedbirleri aldırdı. Bilhassa Us ve Hazreç reisleri bizzat geceyi Muhammedin kapısı önünde geçirdiler.

KUREYŞLİLERİN MUHAMMET TARAFINDAN TAKİBİ

Her şeye rağmen bir gecelik istirahat Muhammede yeni ve mühim bir karar almaya kâfi geldi: Galip Kureyşlileri takip...

Bu kararın gayesi, müslümanlara cesaret vermek ve Kureyşilerin ricatinden mahirane istifade ederek son tefevvukun müslümanlarda kaldığını göstermek idi. Muhammet, sabah olur olmaz bütün Uhut muhariplerini topladı. Mekkeye doğru yürümekte olduklarını öğrendiği Kureyşlilerin takibine çıkılmasını emretti. İlk harekete

geçen Muhammedin kendisi oldu. Yüzündeki yaralar görülüyordu, dizi sarılmıştı, omuzu kımıldamıyordu. Bunlara rağmen atına bindi ve yola çıktı. Onun bu hareketi gayet eyi bir tesir yaptı. Hiç vakit kaybetmeden harekete geçildi. Muhammedin ileri gönderdiği süvariler Kureyşlilerle temasa geldiler. Muhammet bir müddet yürüyüşten sora durdu. Orada dört gün kaldı. Geceleri birçok ateşler yaktırdı. Her tarafa Kureyşlileri takip ettiğini bildirdi. Ebusüfyan Kureyşlileri Muhammede karşı dönüp muharebe etmeğe teşvik etti. Kureyşliler bunu kabul etmedikten başka Mekkeye daha çabuk avdet için yürümekte istical gösterdiler. Muhammet aldığı bir iki esirle Medineye döndü.

UHUT MUHAREBESİNDEN SORA

Bu takibin neticesi, müslümanların vaziyet ve şereflerini oldukça düzeltti. Fakat Uhut mağlûbiyeti Muhammedi karışık dahilî müşküllerle uğraşmak mecburiyetinde bıraktı. Maamafih bütün bu müşkülâta Muhammet yine birtakım tedbirlerle galebe çalmasını bildi. Bilhassa bizzat başına geçtiği veya diğer müslüman reisler emrinde yaptığı birtakım seferlerle vaziyeti idame etti.

MEDİNE MUHASARASI, HENDEK

Muhammet Uhut muharebesinden sora birtakım Yahudileri Medineden tardetmişti. Bunlardan *Hayber*e iltica edenler Muhammede karşı intikam için bir vesile bulmaya çalışıyorlardı. Bunlar Medineye karşı büyük bir sefer açmak ve yeni doğan islâmiyeti ezmek için Kureyşlilerle Muhammet aleyhinde tecavüzî bir muahede yaptılar. 10,000 kadar asker toplandı. Medine üzerine hareket olundu. Takip ettikleri yol Uhut seferinde takip olunan yolun ayni idi. Yani Medinenin garbından ve şimalinden dolaşarak geniş bir vadiye geldiler. Fakat bu defa müsait mevsim geçmişti. Medineliler mahsüllerini toplamışlardı.

Muhammet, aleyhine hazırlanan bu seferi vaktinde haber almıştı. İleri gelen reislerle istişare etti. Medinede müdafaada kalmaya karar verdiler. Fakat bu kadar çok kuvvete karşı müdafaa kolay değildi. Vakıâ evler bildiğimiz gibi müstahkem olduğundan yolları da duvarlarla kapayarak bir grup yapmak mümkün idi. Fakat şehrin sahraya doğru olan kısmında evler biribirinden uzaktı. Orasını kapatmak güçtü. *Selmanı*

Farisî namında İranlı bir zat şehrin açık tarafını bir hendek ile çevirmeyi teklif etti. Muhammet teklifi kabul etti. Bu tedbir, Arapların bilmediği bir yenilik idi. Hendek kazıldı, müdafaa tertibatı alındı. Herkes çalışıyordu. Muhammet te herkesle beraber toprak dolu küfeleri taşıyarak çalıştı. Bazan yorulanların elinden kazmasını alarak bizzat kazıyordu. Altı gün devam eden hendek kazma esnasında Muhammet gece gündüz ameliyat yerinden ayrılmadı.

Kureyşliler, Medinenin şimalinde ve şehirden oldukça uzak bir mesafede ordugâhlarını kurmuşlardı. Süvari ve piyade muhariplerini arada sırada seyyar müfrezeler halinde hendeğin karşısına gönderiyorlar ve bazı tahripler yaptırıyorlardı. Bu müfrezeler nereye yaklaştılarsa orada müdafaaya hazır bir kuvvet karşısında bulundular. Kureyşlileri bu tanımadıkları hendek şaşırttı. Oraya hücumdan çekiniyorlardı. İki tarafın biribirine attığı oklar ve taşlar mühlik olmuyordu. Kureyşlilerin başında olan Ebusüfyan hücumun müşkülâtını görünce bir Yahudi vasıtasile Muhammedin müttefiki olan bir yahudi kabilesini Muhammetten ayırmaya muvaffak oldu. Muhammet buna rağmen kendi taraftarlarının şevk ve gayretini idameye ve müslümanlar üzerinde bütün hüküm ve nüfuzunu muhafazaya kadir oldu. Kendisinden ayrılanları da korkutucu vaziyetile rahat durmaya mecbur etti.

Muhammedin en çok ehemmiyet verdiği, düşmanların gece karanlığından istifade ederek hendeğin açık bir noktasından içeriye girmeleri ihtimali idi. Bunun için siperlerde münavebe ile gözcüler bulunduruyordu. Kendisi de bızzat gecenin büyük kısmını siper arkasında geçirerek diğerlerine nümune oluyordu.

Kureyşlilerde bir başkumandan yoktu. Mekkelilerin kumandasını her gün münavebe ile Kureyş reislerinden biri üzerine alıyordu. Bu münavebe Kureyş reisleri arasında büyük rekabetler ve şahsî münaferetler olduğunu gösteriyordu.

15, 20 gün kadar devam eden bu muhasara esnasında Kureyşlilerin en büyük taarruzları askerî bir nümayiş mahiyetini geçmemiştir. Hiçbir tehlikeye atılmamışlardır. Nihayet bir gece gayet şiddetli bir fırtına esnasında dağılmışlar ve memleketlerine dönmüşlerdir. Müslümanların tam birliğine mukabil Mekkelilerin birlikten uzak, teşkilâtsız kuvvetleri hiçbir tesir husule getirmemiştir. Bunlar ricat ederken

o kadar istical göstermişlerdir ki kumandanlarından Ebusüfyan devesinin bir dizi bağlı olduğunu farketmeden ona binmişti. Burada da ricati himaye edenlerden biri bir kısım süvari ile Halit bin Velit olmuştur.

Kureyşlilerin bu ricatile müslümanların kazandığı vaziyet Muhammedin davasını galip kılmıştır.

MEDİNE MUHASARASINDA HIYANET EDEN YAHUDİLERİ TENKİL

Mekke ordusunun çekildiği gün Muhammet elinden silâhı bırakmadan muharebe esnasında sözünü tutmayıp hıyanet eden Yahudiler üzerine yürüdü. Müslümanlara akşam üzeri Yahudilerin müstahkem ikametgâhları önünde toplanmalarını emretti.

Yahudiler müstahkem ikametgâhları önüne gelen müslümanlara türlü türlü fena sözler söylüyorlardı. Hücum eden müslümanların ilk saflarında Usların reisi bulunuyordu.

Muhammet, yakından hücum olunacak yerleri tetkik etti. İki taraf biribirine ok atmıya başladılar. Muhammet at üstünde muharebeyi takip ediyordu. Muharebe geceleyin geç vakte kadar sürdü. Müslümanlar karargâhlarına çekildiler. Ertesi sabah erkenden müslümanlar duvarların altına sokularak şiddetle ok ve taş atmıya başladılar. Akşama kadar bu hal devam etti. Yahudiler yirmi beş gün kadar müdafaada bulunduktan sora nihayet Muhammet tarafından kayıtsız, şartsız teslime mecbur edildiler ve haklarında diğer hainlere ibret teşkil edecek surette şedit ceza tatbik olundu.

YILLIK HAÇ

Muhammet, bu muvaffakıyet senesindedir ki her müslüman için Mekkede haccın bir mecburiyet olduğunu ilân eylemiştir. Bundan pek güzel anlaşılıyordu ki, Muhammet artık Mekkeyi zaptetmeye, Kureyşileri hükmü altına almıya karar vermişti. Bu bir zaman meselesi idi. Muhammet artık bir kuvvet olmuştu. Ondan korkmıyan kimse kalmamıştı. O, bütün Arap Yarımadasının hayatında pek ciddî mevzu olmuştu. Hendek hâdisesinden sora her taraftan kendisile birleşmiye koşanlar çoğaldı. Geniş mikyasta siyasî muharebeler ve münasebetler başladı. Muhammet her şeyden ziyade daima askerî hareket ve faaliyete ehemmiyet vererek islâm kudret ve nüfuzunu yaymıya ve kökleştirmeye çalıştı.

HUDEYBİYE MUSALÂHASI

Muhammet, hicretin VI. senesi Kâbeyi ziyarete, yani haç etmiye karar verdi. Kureyşlilerin düşmanlığına ehemmiyet vermiyordu. Haç aylarında herkesin riayet ettiği mukaddes mütareke sayesinde, muharebesiz, Kâbeyi ziyaret edebileceğini ümit ediyordu.

Muhammet 1500 kişilik bir kafile ile Mekkeye hareket etti. Bundan haberdar olan Mekkeliler büyük heyecana kapıldılar. Muhammedin şehre hücum edeceğine hükmettiler; şehri muhafaza için tertibat aldılar. Bütün Mekkeliler şehir haricinde ordugâha çıktılar. Halit bin Velit bir süvari kuvvetile Mekke yolunu kapadı. Kureyşlilerin bu düşmanca vaziyetleri, Muhammedi cür'etli bir hareketle Mekkeye daha ziyade yaklaşmaya sevketti. Güneş batar batmaz, gece yürüyüşü ile, Mekkeden bir gün uzakta Hudeybiye kuyusuna kadar ilerledi, orada kondu. Muhammet, bu hareketle kureyş süvarilerinin bulunduğu yeri çevirmiş ve Mekkeye yaklaşmıştı. Muhammet, daha ziyade yaklaşarak, muharebeye girişmiyerek, maksadını siyasî vasıtalarla temin etmeyi tercih etti.

Mekke süvarileri geri çekilerek, yeni bir müdafaa hattı tutmaya mecbur oldu.

Bu vaziyette iki taraf arasında, müteaddit elçilerle, günlerce devam eden bir müzakere başladı.

Kureyşliler, kâmilen silâhlanmış ve bütün müttefik kabileleri çağırmışlardı; Muhammet, şehre girmiye kalkışırsa silâhla mukabeleye karar vermişlerdi.

Muhammet, maksadının gayet sulhperverane olduğunu, Kâbeyi ziyaret esnasında iki tarafın emniyeti için hususî bir mütareke yapmıya hazır bulunduğunu bildirdi.

Mekkeliler, müslümanların arkasını çevirmek için bir süvari müfrezesi göndermişlerdi. Bunu sezen Muhammet, derhal bir pusu kurdu ve düşman süvari müfrezesini tamamen esir etti. Fakat, maksadının, nekadar sulhperverane olduğunu göstermek için, esirleri bıraktı. Tekrar müzakere çaresini aradı.

Nihayet Kureyşliler bir itilâf yapmak münasip olacağına kani oldular. *Süheyl* namında birini, Muhammetle kat'î bir muahede yapmıya memur ettiler. Uzun ve münakaşalı müzakerelerden sora bir sulh muahedesi yazıldı.

Müzakere açıkta, herkesin önünde oluyordu. Muhammet yere bağdaş kurarak oturmuştu. Mekke Sefiri Süheyl Muhammedin karşısına diz çökerek oturdu; yüksek sesle konuşuyordu.

Muhammet damadı Aliyi çağırdı, muahedeyi yazmasını ve "*besmele*„ ile başlamasını söyledi; Süheyl de bunu kabul etmedi, değiştirtti. Süheyl "Allahın Resulü Muhammet„ ibaresine de itiraz etti ve"kendi adını yazdır!„ dedi. Muhammet, bunda da ısrar etmedi. Yazılan muahede şöyle oldu:

"Bu, Abdullahın oğlu Muhammet ile Amrin oğlu Süheyl arasında aktolunan sulh muahedenamesidir: On sene müddetle biribirlerine karşı silâh kullanmamaya karar verdiler...„

"Kureyşlilerden bazıları, velilerinin izni olmaksızın Muhammet tarafına geçecek olursa, Muhammet onları geriverecektir; fakat müslümanlar, Muhammedin tarafını bırakırlarsa, Kureyşliler tarafından geriverilmiyeceklerdir.

Herkes, Muhammet ile bir ittifak muahedesi aktetmekte serbesttir. Kezalik, Kureyşliler de her istediklerile bir ittifak muahedesi yapabilirler.

Muhammet bu sene, Mekkeye girmemeyi kabul eder. Fakat,gelecek sene, Kureyşliler şehri terkedecekler ve Muhammede şehirde üç gün kalmıya müsaade edeceklerdir.

Muhammedin yanında yalnız bir kılıç bulunacak başka silâh olmıyacaktır.„

Bu muahedenamedeki ağır şartlardan müslümanlar, hiç memnun olmadılar; en yakın *sahabe* ler Muhammede itiraz ettiler ve ondan istizahta bulundular. Hakları vardı. Çünkü bu muahedenin inceliğini anlıyabilmek için, insanlar ve hadiseler hakkında yalnız uzun bir hayat tecrübesile kazanılabilecek nüfuzu nazar sahibi olmak lâzımdı. Hakikatte, islâmiyetin, o zamana kadar hiçbir zaferi; Hudeybiye Muahedesi kadar mühim olmamıştır.

Bu muahededen sora, Kureyşlilerle yakından ve samimî temas mümkün oldu; islâm telkinatı daha kolay ve daha tesirli yapılabildi. Mekke reislerinden Halit bin Velit ve *Amr İbnülas* gibi büyük kumandanlar,Muhammedin tarafına geçtiler. Yirmi iki ay içinde, yani muahede Mekkeliler tarafından bozuluncaya kadar, islâmiyete dahil olanların miktarı, Hudeybiyeden evel müslüman olanların miktarından fazla oldu.

Hudeybiyede Muhammedin yanında 1500 kişi vardı; bundan iki sene sora, Muhammet, Mekkenin fethine 10,000 kişi ile yürüdü.

HAYBER SEFERİ

Hayber, "Medine-Suriye„ yolu üzerinde, Medineden takriben 150 kilometre uzakta bir havalinin ismidir. Bu havalide yedi hisar, birçok ekilmiş tarlalar ve pek çok hurmalıklar vardı. Mahsullerinin mebzuliyetile meşhur idi. Munhasıran Yahudilerle meskûn bulunuyordu. Bunların nüfusları 5,000 den fazla tahmin olunur. Bu Yahudiler biribirlerile itilâf halinde yaşamadıkları gibi bazan da biribirlerile kanlı kavgalar yaparlardı. Hiçbir siyasî teşkilâtları yoktu. Her aile yahut kabile kendi hesabına hareket ederdi.

Muhammet, Hayber ve ahalisi hakkında kâfi malûmat edinmişti. Yalnız 1600 kişi kadar küçük bir kuvvetle Haybere hareket etti. O kadar anî surette karar vermiş ve seri yürümüştü ki Yahudilerin haber almalarına vakit kalmadan müslümanlar Hayber hisarlarının önünde göründüler.

Yahudiler, vaziyetin farkında olmaksızın hergünkü gibi tarlalarına gitmek üzere hisarlarından çıktıkları zaman, birdenbire müslüman askerlerile karşılaştılar. Derhal içeri kaçtılar, ortalığı telâşa verdiler.

Muhammet, münasip bir yerde karargâhını kurduktan sora, muntazam bir usul dairesinde işe başladı. Yahudilerin müstahkem evlerine birer birer hücum etti. Bu hücumları gündüzleri yapıyor, geceleri karargâhına dönüyordu. Civardaki tarlaları tahrip ettiriyor, içilecek suları kestiriyor, Yahudilere, hayatı gayrimümkün bir hale getiriyordu. Oraya vâsıl olduktan sora başlıyan muharebeler bir buçuk ay kadar sürmüştü. Yahudiler, Muhammedin azim ve şiddeti karşısında birleşememişler ve tamamen atalet içinde kalmışlardır. İşte bu suretle Muhammet, Hayber hisarlarını birer birer zaptetti. Ahalinin bir kısmı, kendiliğinden teslim oldu, mukavemete yeltenenler muharebe ile esir edildiler. Neticede bütün Hayber hisarları, kadınları, çocukları ve servetleri ile bütün Yahudiler müslümanların eline geçti.

Yahudiler, Hayberde sadece çiftçi gibi oturmak ve buna mukabil sureti daimede mahsullerinin yarısını vermek teklifinde bulundular.

Muhammet, Hayber arazisini *beytülmal* namına zaptetti. Yahudilerin, müstecir ve işçi sıfatını haiz olmak üzere Hayberde oturmalarına müsaade ve başlarına adamlarından bir vali tayin etti.

Bilâhare Arabistan havalisinde fethedilen yerlerde tatbik olunan malî ve siyasî idarenin bazı esaslı mefhumları bu Hayber fethinde konulan ahkâmdan çıkmıştır.

Muhammet, Hayberden Medineye avdetinden sora daha birtakım seferler icrasile meşgul olduktan başka bir sene evel Hudeybiye muahedesi mucibince kararlaştırılmış olan şerait dairesinde 2000 kişi ile, Mekkeye gidip haccetti ve döndü.

MEKKENİN ZAPTI

Mekkenin zaptı, iki kabile arasında ehemmiyetsiz bir kavga yüzünden vukua gelmiştir. Bu kabilelerin biri (Huzzalar) Muhammedin diğeri *(Beni Bekir)* Kureyşlilerin müttefiki idi. Muhammet kendi müttefikine, Kureyşlilerin müttefikinin tecavüzünü ve Kureyşlilerin onlara muavenet etmelerini, Hudeybiye muahedesinin ihlâli mahiyetinde telâkki etti. Mekkeliler Muhammedin kudret ve satveti karşısında kendilerini artık âciz görüyorlardı; kendilerinin haksız olmadıklarını ve vaziyetin nasıl cereyan ettiğini izah için Ebusüfyanı Muhammet nezdine memur ettiler. Muhammedin müttefiki olan kabilelerin reisleri ise daha evel gelerek ondan imdat istemişlerdi. Muhammet, bunlara hiçbir teminat vermek istemedi; ne karar vereceğini belli etmemek için birdenbire evine çekildi.

Ebusüfyana gelince, o, Medineye geldi, Muhammetle görüştü, fakat hiçbir şey kararlaştırmaya muvaffak olamadı. Ebusüfyan Muhammedin karısı olan kendi kızını, Ebubekiri, Ömeri, Osmanı ve Ali ile Muhammedin kızı *Fatma*yı gördü, hiçbir semere temin edemedi; Muhammedin ne düşündüğü malûm olmadan evel, kimse bir harekette bulunmaya ve bir şey söylemiye cesaret gösteremedi.

Ebusüfyan muvaffakıyetsizlikten müteessir bir halde Mekkeye döndü; Kureyşliler ise Muhammet ile Ebusüfyan arasında gizli bir itilâftan şüphelenmişlerdi.

Ebusüfyan Mekkeye döner dönmez, Muhammet, Mekke üzerine sefer hazırlığına başladı, fakat maksadını gizli tuttu. Bu sırra pek az kişi vâkıf idi.

Ömer, Medinedeki hazırlıktan Mekkeye hiçbir haber gidememesi için Mekkeye giden bütün yolları nezaret altında tutmaya memur oldu; şüpheli hiç kimsenin geçmesine müsaade etmemek emrini aldı. Bir sefere hazırlık emri verilmişti. Fakat, hiç kimse ne tarafa gidileceğini bilmiyordu. Muhammet hakikî maksadını gizliyebilmek için küçük bir müfrezeyi Suriye istikametine gönderdi. Bütün bu ihtiyatlara rağmen çok geçmeden Mekkede, Muhammedin Mekkeye taarruz etmek fikrinde olduğu kanaati yayılmaya başladı. Muhammedin maksadı, Kureyşlilere müdafaayı düşünmiye vakit bırakmıyacak kadar bir süratle, büyük bir kuvveti apansız Mekkenin önünde bulundurmaktı. Müslüman olmuş bütün kabileleri Medineye davet etti. Nihayet Muhammet 10,000 kişilik bir ordu başında olduğu halde yola çıktı. Ramazan ayı idi. Sıcaktı. Muztarip oldu. Bizzat orucunu bozdu, ve hiçbir kimsenin oruç tutmamasını emretti. Artık Muhammedin Mekke üzerine ilerlemekte olduğu anlaşıldı. Yolda kendisine her taraftan ve hatta Mekkeden bile birtakım adamlar iltihak için geliyorlardı. Muhammet, ilerden yürüttüğü öncü kuvvetini ziyadeleştirerek onu Halit bin Velidin kumandasına verdi. Muhammet, Mekkeye yaklaştığı zaman birçok membalardan ve bilhassa Mekkelilerin gönderdiği sefirlerden Kureyşilerin zâf ve tereddüdünü anlamış olduğundan derhal muharebe tertibatı aldırdı ve Mekke üzerine yürümek emrini verdi. Ayni zamanda Kureyşlilerin Sefiri Ebusüfyan ile Mekkelilere teslim şartlarını bildirdi. Mekkelilerin bir kısmı teslim oldular. Bazıları evlerine kapandı, kimisi Ebusüfyanın evine iltica etti, bazıları Kâbenin etrafına toplandılar. Âciz bir ekalliyet te, mukavemet hazırlamaya kalktı. Bunların başında Hüdeybiye Muahedesini imzalıyan Süheyl ile Ebu Cehlin oğlu *İkrime* ve *Safvan* bulunuyordu. Fakat artık hiçbir şey Muhammedin keyfine münkat bir halde kalmış olan Mekkenin mukadderatını değiştiremezdi.

Muhammet, ertesi sabah arzu ettiği kansız muzafferiyeti temin etmek üzere icap eden emirlerini verdikten sora bütün ordusile ilerlemeğe başladı. Ordu dört kola ayrılmıştı. Herbiri bir noktadan Mekkeye girecekti. Bu kolların birine bizzat Muhammet kumanda ediyordu. Hiçbir mukavemete tesadüf olunmadı, yollar boştu. Yalnız bazı müfritler bir noktada mukavemet için toplanmışlardı. Bunlara tesadüf eden

Halit bin Velit, bir kısmını öldürdükten sora hepsi perişan oldular. Nihayet silâhlarını atarak evlerine kapandılar.

Muhammet, Mekkeye bir hâkimi mutlak halinde girmiş ve orada deri çadırını kurdurmuş bulunuyordu.

Bundan sora Muhammet, baştan ayağa kadar silâhlanmış olduğu halde bir deveye bindi ve Kâbeye doğru ilerledi. Her taraf Muhammedin askerlerile dolu idi. Muhammet, Kâbenin yanına gelince devesinden inmeden elindeki uzun sopasile işaret ederek Kâbedeki bütün putları biribiri ardınca kırdırdı. Ondan sora Kâbenin anahtarlarını aldı, cebine koydu. Müteakıben de umum halka uzun bir hitabede bulundu. Bu beyanatile Mekkelileri affettiğini de bildirdi. Hitabesi bittikten sora bir kaya üzerine oturan Muhammede bütün Mekkeliler gelip hürmet ve itaatlerini arzettiler. Muhammet, Mekkede kaldığı günler zarfında şehirde ve havalisinde bazı icraat ve yeni esaslar koymakla meşgul oldu.

HUNEYN MUHAREBESİ

Muhammet, fetih senesinde Mekkede pek az kaldı. Bu esnada, Mekke şarkındaki kabileler *Huneyn* vadisinde toplanarak Muhammede karşı vaziyet aldılar. Muhammet 12000 kişilik bir ordu ile bunların üzerine yürüdü ; bu orduda Mekke müşrikleri de vardı.

Dört gün yürüyüşten sora, Muhammet ordusu ile sabahleyin dar Huneyn vadisine daldı; henüz ortalık tamam aydınlanmamıştı. Öncü kuvvetler, pusu kurmuş düşman süvarilerinin şiddetli bir hücumuna uğradı; perişan oldu; karmakarışık geriden gelen ordunun büyük kısmı üzerine düştü; bütün orduda büyük karışıklık oldu ve kaçış başladı. Kaçanları takip eden düşman Muhammet üzerinde kolay ve tam muvaffakıyet kazanmak üzere idi. Vaziyetin fenalığını gören Muhammet, derhal hayvanını telâş içinde kaçan bu insan nehrinin haricinde bir noktaya sürdü ve orada durdu; yanında amcası *Abbas* vardı; Abbasın sesi çok gürdü; Muhammet, Abbası bağırtarak kaçanları yanına çağırdı; bir aralık Muhammet te bağırmıya başladı. Evvelâ 100 kişi kadar toplandı. Bu bir avuç kahramanın durup mukavemet etmesi sayesinde bütün kaçanlar geridöndüler ve Muhammedin etrafında toplandılar. Neticede düşman mağlûp olarak perişan bir surette kaçtı, şiddetle takip olundu, zafer tam ve kat'î olmuştu.

TAİF SEFERİ VE MUHASARASI

Muhammet, Huneyn muharebesini müteakıp ordusu ile *Taif* şehri üzerine yürüdü. Muhammet hicret etmeden evel yaya olarak bu şehre gitmiş, Taiflileri kendi inandığı hakikat yoluna sevketmeği düşünmüştü. Orada bazı yakınları da vardı. Fakat Taifliler Muhammedi eyi kabul etmemişlerdi. Şu sözlerle kendisini Taiften çekilip gitmeğe mecbur etmişlerdi: "Sen iddia ettiğin gibi Allahın bir Resulü isen bizim böyle bir zatla görüşmek haddimiz değildir. Sen iddia ettiğin adam değilsen, yalancısın, seninle görüşmeğe tenezzül etmeyiz.„ Fakat Taiflilerin Muhammede muamelesi bu kadarla kalmamıştı. Bütün çoluk ve çocukla beraber nekadar köle varsa üzerine göndermiş, kendisini onlara tahkir ettirmişlerdi. Muhammet bu masumların ve bedbahtların taş hücumuna maruz kalarak zedelenmiş, yaralanmış ve bin müşkülâtla Mekkeye dönebilmişti. Muhammet Huneyn muvaffakıyetinden sora Taife yürümek için şüphesiz bu acı hatıranın da tesirinde bulunuyordu.

Taif şehri bir kale ile çevrilmişti. Taif ahalisi muhasara makinalarına, muhasara kulelerine, mancınıklara malik olduktan başka, bir sene muhasaraya dayanacak kadar erzak ta toplamışlardı. Muhammet yaklaştı, surların yakininde ordugâhını kurdu. Kaleyi muhasara etti, şiddetli muharebeler oldu; Muhammet te mancınık kullandı; fakat surun metaneti, Taiflilerin ısrarla mukavemetleri, muvaffakıyetin az zamanda mümkün olamıyacağını gösteriyordu. 15-20 gün sora muhasarayı kaldırarak oradan çekilmeyi tercih etti.

Bundan sora Muhammet, İran Devleti hududunda yaşıyan kabilelerle ve Yemenle sıkı münasebetlere girişti ve o mıntakalarda yaşıyanlardan çoğu islâmiyete dahil oldu.

Mekke zaptolunduktan ve Kâbedeki putlar parçalandıktan sora da yıllık haccın müşrikler tarafından da eski müşriklik âdetleri dairesinde yapılmasına müsaade olundu. Onun için müslümanlarla müşrikler ayni zamanda haç ve ayni şenliklere iştirak ederlerdi. Bundan anlıyoruz ki, o zaman haç, dinî maksatla yapılan bir içtimadan ziyade her yıl kurulan büyük bir panayırdı.

TEBÜK SEFERİ

IX. hicret senesinde Suriye hudutları üzerinde *Tebük* seferi yapıldı. Artık ihtiyarlamış olan Muhammedin iştirak ettiği son sefer budur. Bu

seferin sebebi şöyle izah olunuyor: Bizans İmparatoru Herakliyüs İranlıları mağlûp ettikten sora bir müddet *Humus* ta kaldı. Bu hal, tacirlerin ve serserilerin merakını tahrik ediyordu. Suriye ile Medine arasında ticaret yapan birtakım tacirler Humusta bulunan İmparator Herakliyüsün Arabistana karşı büyük bir sefer kuvveti hazırlamakta olduğuna, bir yıllık erzak toplandığına, İmparatorluğa tâbi bütün arap kabilelerinin toplanmakta olduğuna dair Medineye mubalâğalı haberler götürdüler. Gûya bütün bu kuvvetler arap çölü hududunda toplanıyorlardı. Bu haberleri duyanlar Herakliyüsün Muhammedi ezmek fikrinde olduğuna hükmediyorlardı.

Muhammet bu sözlere inandı. Herakliyüsün gelmesini beklemektense onun hazırlığını bitirmesine zaman bırakmadan herekete geçip üzerine taarruz etmeyi tercih etti.

Muhammede bu kararı verdiren başka bir sebep te vardı. O sebep şu idi: Muhammet, Mekkenin fethinden evel Suriye hudutlarına 3000 kişilik bir ordu göndermişti. Bu kuvvet *Muta* havalisinde vukubulan bir muharebede Bizansın himayesinde olan Gassanî kuvvetleri tarafından mağlûp ve perişan edilmişti.

İşte Muhammet, bu Muta felâketinin bu vesile ile intikamını almağı da düşündü. Muhammet, sefere karar verince yalnız düşman kuvveti mülâhazasile değil, mesafenin çokluğundan dolayı da büyük hazırlık görmek lüzumunu hissetti. Bu sebeple seferin gayesi ne olduğunu açıkça söyliyerek bütün müslümanları yalnız bedenen değil, malen de sefere davet etti. Bu davet, müslümanların bir kısmı tarafından büyük hoşnutsuzlukla karşılandı, Tebük seferinin şöhreti bu yüzdendir. Çünkü askerlik noktasından seferin bir tesiri ve bir ehemmiyeti olmamıştır. Muhammet, tasavvuratını tatbik için çok müşküllerle karşılaştı. Birçok kimseler bu sefere iştirak etmediler. Ali de bu meyandadır. Maamafih Muhammet, kararında ısrar etti; tedarikât bitti. 30000 den fazla bir ordu toplandı, bunun bini süvari idi. Suriye hududu istikametinde herekete geçildi. Yollarda sıcaktan, susuzluktan ve yorgunluktan usananlar, dedikoduya başladılar. Orduda birçok münafık ta vardı. Bunların muhalefeti şedit bir dereceyi buldu. Bunlar bu sefer aleyhinde durmaksızın tenkitler yapıyorlardı. Nihayet, Medineden 400 kilometre kadar uzak Tebük mevkiine varıldı, ora-

da Herakliyüsün asker topladığı rivayetinin yanlış olduğu anlaşıldı. Muhammet Tebükte 10 gün kaldı, daha ileri gitmedi, ordusu ile Medineye döndü.

Muhammedin fikrinde Suriye hudutlarına kadar gitmek tasavvuru vardı. Fakat ortada düşman ordusunun bulunmadığı anlaşılınca, Ömer daha ileri gitmenin lüzumsuzluğunu izah etti ve dönmek teklifinde bulundu.

Muhammet, ordusundan yalnız küçük bir sefer heyeti ayırarak Şimalî Arabistan meliklerile anlaşmaya memur etti.

Herakliyüse gelince Muhammede karşı harbe girişmek onun hatırına hiç gelmemişti.

Muhammet Medineye döndükten sora bazı muhalif münafıklara karşı şedit tedbirler almak mecburiyetinde kaldı.

Tebük seferinden sora Muhammet, Yemenlilerden gelen birtakım sefaret heyetlerini kabul etti.

O zamana kadar islâmlığa yaklaşmıyan yakın, uzak birtakım kabileler de islâmiyeti kabul ettiler.

HALİT BİN VELİDİN YEMENE SEFERİ

X. hicret senesinde Muhammet 400 kişi ile Halit bin Velidi Yemende bazı kabileler nezdine gönderdi. Ona verdiği talimat: evvelâ islâmiyete davet etmesi, kabul etmedikleri takdirde silâh kullanması yolunda idi. Halit aldığı talimatı muvaffakıyetle tatbik etti.

Muhammet, ayni sene içinde diğer birtakım zevatı da Cenubî Arabistanda islâmiyeti yaymak üzere Yemene gönderdi. Onlara verdiği talimatta başlıca şu noktaları zikretti: "Ahaliye karşı hasmane değil, dostane hissiyat besleyiniz; eyi yenilikler yapınız.„

Muhammet, Aliyi de bir sefer heyetile Yemene gönderdi. Muhammet, Aliye verdiği talimatta, Yemende vaziyet tehlikeli bir şekil alırsa, Halit bin Velit ile birleşmesini ve bütün müslüman askerlerinin kumandasını Halidin almasını emretti.

ARABİSTANDA İSLÂMİYET ALEYHİNDE İLK KIYAMLAR - MÜSEYLEME

Muhammet, ölmeden evel X. hicret senesi içinde Arabistanda ilk ayrılık hareketleri başlamıştır. Böyle bir harekete ilk kalkışan *Müseyleme* namında biri olmuştur. Müseyleme Yemenli bir kabilenin reisi idi. Bu adam, Muhammet gibi kendisinin de peygamber olduğunu ilân etmiş ve kabilesini arkası sıra sürüklemiştir.

Müseyleme, taraftarlarının şarap içmelerine müsaade gösterdi. Müseylemeye imtisal eden başka adamlar da olmuştur. Müseyleme, başlangıçta muvaffak olur gibi oldu. Muhammede gönderdiği bir mektupta Araplar üzerinde hük n ve nüfuzun paylaşılmasını teklif etti. Hakikatte Müseyleme de kıymetsiz sayılmıyacak ahlâkî ve dinî bir mezhep ortaya koymuştu, fakat bu mezhep islâmiyet seviyesinden pek aşağı idi. Nihayet Müseyleme ve onun gibiler birer suretle bertaraf edilmişlerdir.

VEDA HACCI VE MUHAMMEDİN ÖLÜMÜ

Muhammet, hicretin IX. senesinde muhiti tetkik ve hacca gelen kalabalığın mizaç ve ahvali hakkında müşahedatta bulunmak üzere Ebubekiri Mekkeye göndermişti.

O günden sora artık hiçbir müşrikin Kâbeyi ziyaret edemiyeceği ilân edilmişti. Bu suretle Kâbe munhasıran bir müslüman ziyaretgâhı olmuştu.

Hicretin X. senesi içinde Muhammet, Mekkede büyük haçta bizzat bulunmak istedi. Bu haber, şayi olunca o sene hacca iştirak edenlerin miktarı herzamankinden fazla olmuştur. Birçokları Muhammet ile birlikte gitmek üzere Medineye geldiler. Bütün hazırlıklar ikmal olunduktan sora Medineden hareket edildi (22 Şubat 632).

Muhammet, deve üstünde en uzak yerlerden gelmiş birçok kalabalık arasında tantanalı ve muzaffer bir surette Mekkeye girdi.

Muhammet, Mekkede üç nutuk verdi, bu nutuklarda birçok nasihatlerde bulundu ve bu seneden sora haç münasebetile "sizi bir daha görüp görmiyeceğimi bilemem„ dedi. Filhakika bu haç Muhammedin son veda haccı oldu. Muhammet, Medineye avdetinden üç ay sora 63 yaşında öldü.

MUHAMMEDİN ÖLÜMÜ (8 Haziran 632)

Muhammet, Muta felâketini bir türlü unutamıyordu. Onun hatırası kendisini daima müteessir ediyordu. Bizanslılara anî bir taarruz yapmak için bir sefer heyeti teşkilini emretti. Muhammet, bu sefer heyetinin hazırlandığı sırada hastalandı. Hastalık şiddetlendi. Karılarından *Ayşe* nin odasında yattı. Bu yüzden sefer heyetinin hazırlıkları gerikaldı. Bu heyet hazırlandıktan sora da Muhammedin ölümü üzerine hareketi tehir edildi.

Muhammet, hastalığı şiddet kespettikten sora namazda islâm cemaatine imamlık etmesi için, Ebubekire emir vermişti.

Muhammet, son nefesinde yanında bulunanlardan yazı yazmak üzere levazım istemişti; fakat talep ettiği şeyler kendisine verilmedi.

Muhammedin öldüğü haberi şehirde büyük bir hayret uyandırdı; bazıları buna inanmak istemiyorlardı. Ömer de büyük hayret ve heyecan içinde bu habere inanmak istemiyordu. Ölüm haberini işiten Ebubekir, Ayşenin odasına koştu. Muhammedin bir harmaniye ile örtülmüş olduğu halde yerde yattığını gördü; odada kimse yoktu; Ayşe Muhammedin yaşamadığını farkeder etmez öteki kadınlara haber vermeğe koşmuştu. Ebubekir naşa yaklaşarak harmaniyenin bir köşesini kaldırdı, Muhammedin yüzünü öptükten sora tekrar harmaniye ile örterek ağır ağır odadan çıktı. Ömer, teessür ve heyecan içinde halka nutuk veriyordu. Ebubekir "yavaş! Ömer! beni dinle!„ diyerek Ömerden sükûnet bulmasını rica etti. Ömer susmak ve dinlemek istemiyordu, Ebubekir hiç kendini bozmadı. O da söz söylemek istediğine dair işaret etti. Halk hürmetkâr bir halde ona döndüler, artık Ömere ehemmiyet vermediler. Bunun üzerine Ömer, nutuktan vazgeçti, sözü Ebubekire bıraktı. Ebubekir umumun sükût ve dikkati içinde nutka başladı ve dedi ki: "Ey insanlar, kim Muhammede tapıyorsa bilsin ki, Muhammet ölmüştür. Kim Allaha tapıyorsa bilsin ki, Allah daimdir.„ Ondan sora dinliyenler üzerinde matlup tesiri yapan güzel sözler söyledi.

EBUBEKİRİN İNTİHABI (8-9 Haziran 632)

Muhammet, son nefesini verince Medineli müslümanlar (Ensar) bir evin avlusunda toplandılar. Bu sırada Ali, *Talha* ve *Zübeyir* Ayşenin odasına gittiler. Mekkeli muhacir müslümanlar (Muhacirin) yukarda söylediğimiz gibi halka nutuk vermekte olan Ebubekirin yanına geldiler. Bu sırada bir adam Ebubekir ile Ömerin yanına yaklaşarak Medinelilerin *Saad ibni Ubade* etrafında toplandıklarını ve onunla birleştiklerini haber verdi ve dedi ki, eğer iktidar makamını istiyorsanız iş daha ciddiyet kespetmeden evel onların yanına gidiniz.

Muhammet, henüz defnolunmamış bir halde evinde duruyordu. Ömer ile Ebubekir *Ebu Ubeyde* yi de alarak Medinelilerin içtima ettikleri avluya doğru koştular. Bir münazaa çıkar korkusuyle, yolda kendilerini vazgeçirmeye çalışanlar oldu. Fakat onlar avluya gittiler ve orada toplanmış olanların ortasına cesurane girdiler, cemaatin ortasında bir harmaniyeye sarılmış gayet muztarip gibi görünen bir adam nazarı dikkatlerini celbetti. Bu güç anda hasta bulunan bu adam Medinelilerin namzedi Hazreçlilerden Saad ibni Ubade idi.

Ebubekir ile Ömer geldikleri zaman Medineli bir hatip söz söylüyordu. Saad hasta olduğundan ve sesi çıkmadığından hafif söylüyor ve bu Medineli hatip onun söylediklerini gür sesile tekrar ediyordu. Bu hatip çok şeyler arasında Mekke muhacirlerinin aleyhinde bulunuyor ve onları ittiham ediyordu. Daima ateşli olan Ömer hatibe cevap vermek ve ittihamatı şiddetle reddetmek istedi. Ebubekir Ömeri menetti. İhtiyatkâr ve mülâhazalı olan Ebubekir sakin ve itilâf arayan bir tarzda söze başladı. Medinelileri bol bol methetti. Galeyanda olan ruhları teskin etti. Sarih ve eyi fikirleri olan bir adam, yalnız bağıran, düşünmekten âciz, akıldan ziyade hissiyata tâbi bulunan kalabalığa ekseriya hâkim olur. Ebubekir baş intihabında yalnız Medinelileri veya muhacirini düşünmek kâfi olmadığı, bütün Arapların yalnız Kureyşilerden birinin hüküm ve nüfuzunu kabul ve teslim edebilecekleri fikri üzerinde metîn bir surette ısrar etti. Hazır olanları, o sırada yanında bulunan Ömer veya *Ebuubeyde bin Cerrah* tan birisine sadakat yemini etmeğe davet ederek nutkuna nihayet verdi.

Medinelilerden bir adam, biri Kureyşlilerden diğeri Medinelilerden olmak üzere iki reis intihap olunması teklifinde bulundu. Bunun üzerine şiddetli bir münakaşa başladı, hepsi birden bağrışıyorlardı. Ömer, gürültünün büyük bir kavgaya dönmesinden korktu, ileri atıldı; Ebubekirin elini tuttu; kendisine teklif olunan şereften vazgeçti ve Ebubekire ilk olarak sadakat ve itaat yemini etti. Onu Peygamberin halefi ilân etti. Hazır olanlardan birçoğu Ömer gibi yaptı; birçok Medineliler de başlarında Usların reisi *Üseyyit* olduğu halde onlarla birleşti. Bunun üzerine Ebubekir *halife* intihap edilmiştir diye ilân edildi.

İnsanlar gayet şedit bir heyecan halinde bulundukları

sırada evelden tahmini kabil olmıyan nagehanî bir harekete ekseriya derhal iştirak ederler. Ömerin hareketi tam böyle bir anda vukubulmuştu.

Görülüyor ki, Ebubekirin intihabı, pek fırtınalı bir surette cereyan etmiştir; bu intihap, bütün müslümanların reylerine müracaat suretile vukua gelmemiş, bilâkis hususî bir evin avlusunda tesadüfen toplanmış küçük bir ekalliyetin gürültülü ve acele bir teşebbüsü neticesinde olmuştur. Bu intihabın muntazam ve meşru sayılamıyacağı hakkında ve hiçbir vekâlet sıfatını haiz olmıyan bir avuç adamın böyle bir şey yapmıya hakları olmıyacağı tarzında iddialar serdolunmuştur.

İntihapta hazır bulunmamış Mekkeli muhacirlerden bir kısmı ve bunlar arasında birinci derecede Ali, Zübeyir ve saire gibi nüfuz ve iktidar sahibi olanlar şiddetli bir teessür duydular.

Ebubekirin muvaffakıyeti, bilhassa Uslarla Hazreçlerin arasındaki eski husumetten ileri gelmiştir. Medineliler, Hazreçlilerin reisini namzet gösterdiklerinden, Uslar, buna karşı Kureyşlileri tercih ettiler; Ebubekir ve Ömer, içtima mahalline giderken, Usların reisi onlara kendilerine güvenebileceklerini söylemiş ve onlarla birlikte hareket etmiştir. Binaenaleyh Ebubekirin intihabı, ne Kureyşlilere, ne Medinelilere mensup olmıyan Us müslümanlarının eseridir.

Ayşenin evinde Muhammedin naşı yanında kapanıp kalmış olan Ali ile Talha ve Zübeyrin hareketleri dikkate şayandı. Bunlar siyasî dirayet ve metîn seciye gösteremediler. Zıyaın büyüklüğü altında ezildiler: Halbuki Ömer ve Ebubekir evlerine çekilip kapanmadılar, bilâkis fırtınaya cesurane göğüs verdiler, ve ona galebe çaldılar.

Nekadar ibrete şayan bir vaziyettir ki, daha Muhammedin öldüğü anda bütün eski nifaklar, ihtiraslar, hırsıcahlar, zincirden boşandılar; o derecede ki hakkında korku ve hürmet beslenen Peygamberin henüz ılık cesedi, son nefesini verdiği basit odada unutulmuş ve ihmal edilmişti.

Ali ve yakın akrabaları, Muhammedi terki hayat ettiği kerpiç odada kimseye haber vermeksizin açtıkları bir mezara acele gömdüler. Peygamberin karıları bile bundan haberdar edilmedi; onlar yalnız bitişik odada kazma sesleri işiterek az çok ne yapılmakta olduğunu anlamışlardı. Bu hareket

o zamana kadar kabul olunan itiyadın hilâfında bir şeydi. Bunu Muhammet lehinde bir hürmet eseri olarak kabul etmeğe imkân yoktur. Çünkü hürmet gösterilmesi büyük Peygamberi mutat veçhile şehrin mezarlığına büyük merasimle gömmek suretile olmak lâzımdı.

Ebubekir ve Ömer de cenaze merasiminde bulunamamışlardı. Anlaşılıyor ki, o anda siyasî meşguliyetler o kadar mühim ve mücbir idi ki, kimse Arabistanın kudretli hâkim ve sahibinin cenazesile uğraşmıya ne vakit bulmuş ve ne de arzu duymuştur.

EBUBEKİRİN HİLÂFETE İNTİHABININ ERTESİ GÜNÜ

Ebubekirin hilâfete intihabının ertesi günü müslümanlar mesçitte büyük bir içtima aktettiler; Ebubekir mimbere çıktı; orada söze başlamadan evel oturdu. Ömer aşağıda cemaat arasında ayağa kalkarak cemaate bir nutuk verdi. Onları Ebubekire biate davet etti. Herkes biat etti; ondan sora Ebubekir mimberde ayağa kalkarak, o da cemaate kısa bir nutuk verdi; halkın kendisine muzaharetini istedi; mücahede etmekten vazgeçmiş olan bütün kavimlerin umumî istihkara maruz kalmış olduklarını hatırlattı. İşte bu suretle Ebubekir, işe başlamış oldu.

HALİFELİĞİN HAKİKÎ MAHİYETİ

Muhammedin tesis ettiği cemaatin birçok içtimaî, dinî ve siyasî ihtiyaçları vardı. Muhammet, hayatta olduğu müddetçe ashaptan hiçbiri Muhammedin ölümünü göz önüne alarak uzak istikbali ve onun tedbirlerini düşünmedi; bu husus, yalnız Allaha ve onun Resulüne terettüp eder bir iş telâkki olundu. Halbuki Medineye karşı siyasî bir inkıyat halinde yaşıyan kabilelerce iş böyle değildi. Çünkü bunlar dinî hislerden ziyade Muhammedin siyasî ve askerî satvetinden korktukları için ona tâbi olmuşlardı ve bu tebaiyeti esaret sayıyorlar ve bundan kurtulacakları günü bekliyorlardı. Bu sebeple Muhammedin birdenbire ve müslümanlara hiçbir şey nasihat etmeksizin ortadan kaybolması Medinede ashabın büyük şaşkınlığını mucip oldu. Bütün ruhlar derin bir surette sarsıldı; derhal niza zuhûr etti. Medinede başlıca üç fırkanın mevcudiyetini meydana çıkardı. Peygamber zamanında biribirlerile eyi geçinmiş olan bu fırkalar, şimdi yalnız kendi maddî ve manevî menfaatlerini muhafaza etmekten başka bir şey düşünmüyorlardı.

Bu fırkalardan birincisi Muhacirin Fırkası. İkincisi Ensar Fırkası. Üçüncüsü de Arabistanın her tarafından gelip Muhammedin etrafında toplanmış olanların fırkası idi.

Bu fırkaların en eyi teşkilâtlısı Ensar Fırkası idi; en süratli hareket kabiliyeti bu fırkada idi. Diğer iki fırkada böyle kuvvetli teşkilât yoktu.

Bunların yegâne istinat ettikleri kuvvet Muhammedin şahsı idi; bu sebeple kendilerini bir arada tutan zat ortadan kalkınca teşkilâtsız, başsız, fikirsiz kaldılar; biribirlerinden şüphe ederek, biribirlerini kıskanarak evlerine kapandılar.

Muhammedin ölümünden Ebubekirin ölümüne kadar geçen kısa bir müddet zarfında bunlardan hiçbiri mevcudiyetini ihsas edemedi; bunlar tamamen alıklaşmışlardı.

Muhammedin ölümile derhal başgösteren buhranın mühim ve güç dakikasında kendilerini kaybetmiyen yalnız iki zat olmuştur: Ömer ve Ebubekir.

Büyük tarihî ameliyelerin meziyetlerini fertlere atfetmekten nekadar içtinap olunursa olunsun, neticesi itibarile o zaman müslüman cemaatini, acele bir felâketten kurtaran, bu iki zatin siyasî faziletleri olmuştur.

Muhammedin eserini muhafaza etmiş olan bunlardır. Ömer ile Ebubekirin iffetleri, maksatlarındaki mutlak namuskârlık, yalnız umumun menfaatinden mülhem olarak hareketleri, ayrılık ihtiraslarına ve hasis menfaatlere galebe çalmıştır.

Ebubekir, mahza ahlâkî meziyetleri ve liyakati hasebile Medinedeki müslümanlar tarafından müslüman cemaatinin reisi ve peygamberin halefi olarak kabul edilmişti. Bu intihapla Medine müslümanları Ebubekire verdikleri nüfuz ve salâhiyetle, farkına varmaksızın, tarihte Roma İmparatorluğu ve Papalık müessesesi gibi büyük bir siyasî ve dinî müessese vücuda getirmiş oldular.

Hakikatte, müntehipler bir kabilenin efradından birine sair efrada nispetle daha yüksek bir nüfuz ve salâhiyet vermiş oldukları zehabında idiler; yani Ebubekiri basit bir kabile reisi telâkki etmişlerdi. Halbuki, Ebubekir Arabistanın mühim bir havalisinin hükümdarı makamına oturmuştu. O ayni zamanda bir *başkumandan*, hükümleri itiraz kabul etmez bir *hâkim* ve yeni bir dinin *en yüksek ruhanî reisi* olmuştu. Müntehipler bunun asla farkında değillerdi. Ebu-

bekir, vazifelerinin mahiyeti, nüfuz ve salâhiyetlerinin hududu hiçbir suretle tayin edilmeden müslümanların reisi ilân olundu. *Hilâfetin* haklarını ve vazifelerini daha eyi tanzim eden vak'alar soradan olmuştur. Maamafih halifeliğin hakları ve vaziyeti, ihdas olunduğu günden altı asır sora Hulâgû tarafından halife çuvala sokulup süvarilerin nalları altında ezildiği güne kadar ve ondan sora da hiçbir zaman ayni halde kalmamıştır.

Ebubekir, idare umurunu deruhde ederken, yalnız bir vazifeye ehemmiyet verdi; o da her şeyde Muhammedin misalini takip etmek, onun koyduğu kanunları tatbik eylemek ve nihayet onun askerî ve siyasî düşüncelerini mevkii file koymaktı.

Ebubekir, bu hususları sadıkane ve şiddetle takip etti. İlk zamanlarda bu tarzı hareket müessir ve müfit olsa da, soraları islâmiyet sisteminin tekâmülüne karşı bir mania teşkil edebilirdi. Çünkü, Muhammet hayatında hergünün icabatına göre muvafık çare ve tedbirler tatbik ederek islâm cemaatini muvaffakıyetle idare ederdi. Eğer o Arabistan haricindeki kavimlerle temasa girseydi ihtimalki birçok yenilikler ve değişiklikler yapacaktı. Çünkü o, son derecede terakkiperver bir ruha malikti; sistemini daima muhitin icaplarına göre ıslah ve tatbik etmeye amade idi.

Muhammet, gerek dinî meselelerde, gerek içtimaî hususlarda bir ıslah yapmak lâzımgeldiği zaman, kendini hiçbir şeyle bağlı görmemiştir. Daima tekâmüle doğru yürümüştür. Ölüm, bu tekâmülü birdenbire kesti. Muhammetten sora islâm âleminde görülen durgunluk ve tedenni sebebi Muhammette değil, onun haleflerinin Muhammedin mesleğinin ruhunu değil, metnini almalarında aramalıdır. Bu büyük hakikat ancak Türkiye Cümhuriyeti devrinde hakkile idrak edilmiş ve icabatı yapılmıştır.

D. HULEFAİRAŞİDİN DEVRİ

Halife unvanı ile müslümanların ilk Emîri Ebubekir oldu. Ondan sora sıra ile Ömer, Osman ve Ali hilâfet makamına geçtiler. Bunların emîrlikleri bir nevi intihapla oldu. Bunlardan hiçbiri, devleti irsen elinde tutan sülâleler teşkil etmemişlerdir. Bu dört zat, *Hulefairaşidin* unvanı ile maruftur.

EBUBEKİR (632—634)

Muhammet ölür ölmez bütün Arabistanda Araplar isyan ettiler. Yahudilik ve hıristiyanlık baş kaldırdı. Münafıklar kendilerini meydana vurdular. Mekkede ahalinin çoğu islâmiyeti ret ve inkâr etmek istedi. Hiç kimse Ebubekire vergi vermek istemedi.

Ebubekir, bütün bu isyanları ve kıyamları bastırdı. Arabistanı tekrar islâm hakimiyetine aldı. Halit bin Velit bu mücadelelerde asileri dehşetli bir surette ezerek temayüz etti. Kendine, *Allahın Kılıcı* (Seyfullah) unvanı verildi.

Ebubekir, Arap Yarımadasında hakimiyetini tesis ettikten sora Bizans ve İran Devletlerine karşı seferler açtı.

Muhammedin son günlerinde hazırlanan Suriye sefer kuvvetini *Üsame* nin kumandasında Suriye hudutlarına sevketti. Bu kuvvet 3000 kişi ile 1000 beygirden ibaretti. Üsame, Suriye hudutlarında bazı muvaffakıyetli muharebeler yaptı. Birçok ganimetle Medineye döndü.

Ebubekir, bir sene sora iki ordu teşkil etti. Bunlardan birini Halit bin Velit kumandasında Iraka, İran Devleti aleyhine; diğerini Ebuubeyde bin Cerrah kumandasında Suriyeye gönderdi. İranda Sasaniler hüküm sürüyordu. Suriyeye hâkim olan Bizans İmparatoru Herakliyüs idi. Halit, *Basra* civarında vukua gelen bir muharebede (633) Sasanileri mağlûp ettikten sora müslümanlar Irakta yerleştiler.

Halit, Irakta muvaffak olduktan sora Ebuubeyde bin Cerrah ordusuna yardım etmek üzere Suriyeye döndü.

Herakliyüs kuvvetleri *Şeria* ırmağına dökülen *Yermük* çayı civarında vukubulan muharebede (634) büyük inhizama uğratıldı.

Bu muvaffakıyetten sora Gassaniler kâmilen müslüman oldular.

Ebubekir, bu sıralarda öldü. Hilâfeti, iki seneden biraz fazla sürdü.

KURANIN İLK TOPLANMASI

Kuran ayetlerini bir cilt halinde toplıyarak Kuran denilen kitabı ilk vücuda getiren Ebubekirdir. Kullanılan yazının esası Summer Çivi yazısından alınmış hususî bir alfabe idi. Bu alfabe soraları muhtelif yerlerde yapılan şekillere göre muhtelif isimler almıştır.

ÖMER (634-644) Ömer, Ebubekirin Suriye ve Mezopotamyada başladığı istilâları devam ettirdi. Suriye Ordusu Kumandanı Ebuubeyde *Şam, Humus, Balebek, Halep* ve *Antakya* yı zaptettikten sora Kudüsü muhasara etti. Kudüs Patriki "*Sofranyüs*" bizzat Ömerin kendisile müzakere etmek şartile şehrin teslim olunacağını bildirdi. Ömer, Medineden Kudüs pişgâhına geldi. Kan dökmeden şehre girdi (638), Hıristiyanları dinlerinde serbest bıraktı. Kiliselerine tecavüz etmedi. Süleyman mabedinin yerinde kendi adını verdiği camiyi yaptırdı (*Camii Ömer: Renkli Res. 2*). Ondan sora tekrar Medineye döndü.

İRAN SEFERİ İranın Sasanî Hükümdarı *Yezdicert* Arapları Mezopotamyadan çıkarmak üzere oraya bir ordu gönderdi. Arap Ordusu kumandanı *Saad İbni Ebivakkas* İran ordusu ile *Kadisiye* (Bugünkü *Kûfenin* garbinde) civarında karşılaştı. Verilen muharebede İranlılar mağlûp oldu (635).

Araplar, Irakı kâmilen istilâ ederek İran içerilerine girmeğe başladılar. Yezdicert son mukavemetini *Nihavent* şehrinde göstermek istedi. Verilen muharebede (642) İranlıların inhizamı büyük oldu.

Yezdicert Türkler nezdine kaçtı. Ve *Mervde* onlara iltica etti. Bu suretle İranda Sasanî Devletine nihayet verilmiş ve Araplar *Türkeline* kadar şarkta ilerlemiş oldular.

Araplar, şimalde Kafkaslara doğru da ilerlediler. Fakat bu istikamette Türklerden Hazarların mukavemeti karşısında durmıya mecbur oldular.

MISIRIN ZAPTI Ömer, Amr İbnülası 4000 kişi ile *Mısır*ın zaptına memur etti. Mısır, Roma Şark İmparatorluğunun bir eyaleti idi. Hiç mukavemet görülmeden Mısıra girildi. Bizans askerlerile yerli ahali tarafından işgal olunan Menfis şehrini kuşattılar. Yerli ahaliyi dinlerinde serbest bırakmak ve yalnız vergi almak vaitleri ile kazanarak şehri aldılar. Amir, *Fustat* adlı yeni bir şehir kurdu ve hükûmet merkezi yaptı. Ondan sora sahilde *İskenderiye*yi zaptettiler. Bu suretle bütün Mısır fethedilmiş oldu (641).

Bundan sora Amr İbnülas, *Bingazi*ye kadar Afrika Şimalindeki Berberler ülkesini istilâ etti. Fakat, *Berberler*e hâkim olmak, İranın Sasanilerini Suriye ve Mısırın Rumlarını mağ-

lûp etmek kadar kolay olmadı. Çünkü, Berberler cesur ve muhariptiler. Arapları çok uğraştırdılar.

Arap kumandanları Suriye, Irak, Mısır ve İran kıt'alarında büyük zaferlerle Arap ismini ve hükmünü yerleştirirken Halife Ömer Medinede sade bir hayat yaşıyordu. Esir bir İran kumandanı Medineye getirildiği zaman Ömeri mesçidin merdivenlerinde uyurken görmüştü.

Ömerin hilâfeti on sene sürdü. Vergisinin azaltılmasını istiyen İranlı bir hıristiyan köle tarafından hançerle vuruldu. Aldığı yaradan öldü.

OSMAN (644-656) Ömer, son nefeslerinde hilâfet meselesinin hallini intihap ettiği altı kişilik bir heyete bıraktı. Bu heyet, *Emevî* ailesinden Muhammedin damadı Osmanı halife intihap etti. Emeviler, nüfusça en kuvvetli bir kabile idi. Fakat Mekkenin fethinden sora müslüman oldukları için Ebubekir bunların müslümanlığını zayıf görürdü. Onları mühim memuriyetlerden uzak bulundururdu. Emevilerden olan Osmanın Halife olması, Emevilerin iktidar mevkiine gelmesi demekti. Filhakika 80 yaşında bir ihtiyar olan halim, selim Osman bütün valilikleri ve ordu kumandanlıklarını, rütbe ve mansıpları meziyet aramaksızın hep mensuplarına verdi. Bu hal Emevilerle Kureyşlilerin diğer bir kolu olan *Haşimiler* arasında islâmiyetten evel mevcut olan derin adavetin uyanmasına sebep oldu.

Osman devrinde islâm hududu Afrika cihetinde *Trabulusgarba* kadar dayandı (647). Kafkaslar cihetinde hudut, *Aras* ırmağında idi. Şarkta da *Horasan* Türklerinin öncü kuvvetlerile karşılaşılmış ve *Ceyhun* boylarına dayanılmıştı *(Harita. 22).* Artık, arap-türk mücadelesi başlamış oluyordu. İrana gelince O, on, on beş yıl içinde tamamen islâmlaştı.

DAHİLÎ İSYANLAR Emevilerle Haşimiler arasında yeniden başgösteren eski düşmanlıktan yukarda bahsetmiştik. Bu düşmanlık dahilî bir isyanın için için kaynamasına sebep oldu. Her tarafta halk, Emevi valiler ve kumandanların zulmünden Halife Osmana şikâyetlere başladılar. Osman bu şikâyetler üzerine hiçbir tedbir almıyordu. Nihayet yapılan haksızlıklardan şikâyet etmek üzere Mısır, Kûfe ve Basra taraflarından ve daha birçok yerlerden halk namına toplanan

birtakım heyetler Medineye geldiler. Medine şehrinde büyük bir galeyan oldu. Osmanın evi sarıldı, nihayet evin içine girdiler. Osmanın üzerine atılarak, onu hançerle öldürdüler.

Ebubekirin ilk defa olarak Kuran ayetlerini topladığını biliyoruz. Kuranın bize vâsıl olan şekilde tertip ve tanzimini Osman yaptı.

ALİ (656 - 661) Alinin zamanı dahilî ihtilâflarla geçti. O sırada Emevilerden Suriye Valisi bulunan *Muaviye*, Alinin hilâfetini tanımadı. Bilâkis onu Osmanı katlettirmekle itham etti. Bundan başka, Muhammedin ilk arkadaşlarından Zübeyir Kûfelilerden ve Talha Basralılardan mürekkep birer siyasî fırka teşkil etmişlerdi. Bunlar da hilâfet davasında idiler. Peygamberin zevcelerinden Ayşe, Muhammedin sağlığında Alinin, kendi iffeti aleyhinde şüphe ettiğini öğrenmiş olduğundan onun müthiş düşmanı idi. Ayşe onu bir türlü affetmiyordu. Bu karışıklıktan istifade ederek Alinin aleyhinde çalışıyordu. Ayşe, taraftarlarını toplıyarak Talha ile birleşmek üzere Basraya gitti. Basrada, Ayşenin etrafında muhalefet kuvvetleri gittikçe büyüyordu; bunlar, Zübeyir kuvvetleri de dahil olduğu halde Kûfe civarında toplandılar. Ali, büyük bir kuvvet topladı ve düşmanları üzerine yürüdü. Aralarında vukua gelen muharebede Zübeyir ve Talha öldürüldü. Ayşe esir edildi ve bunların taraftarları mağlûp ve tamamen perişan oldu. Ayşe, deve üstünde bizzat muharebeye iştirak etmişti. Muharebenin en kanlı safhası onun devesi etrafında cereyan etti. Bu sebeple bu muharebeye *Cemel* yani Deve vak'ası adı verildi.

Ali, devlet merkezini Medinden Kûfeye getirmiştir.

SİFFIN MUHAREBESİ Alinin Kûfe civarındaki muvaffakıyetine rağmen Şam Valisi Muaviye, birçok paralar sarfederek bütün Emevileri etrafında topladı ve Ali aleyhinde şiddetli propagandaya başlıyarak hilâfet iddiasına kalkıştı. Mısır fatihi Amr İbnülası da elde etti. Nihayet iki tarafın orduları Fıratın sağ sahilinde *Raka* yakınlarında *Sıffin* ovasında karşılaştı (657). Şiddetli bir muharebe başladı ve günlerce devam etti. Ali muzaffer olmak üzere idi. Amr İbnülas, firara kalkışmış olan Muaviyeyi tuttu ve Alinin kuvvetlerine karşı bir hileye müracaat etti. Bu hile, askerlere

mızraklarının ucuna Kuran nüshaları asarak ihtilâfın halli için Kuranın hakem olmasını teklif etmek oldu.

Ali, mızrakların ucunda Kuranı görünce muharebeyi durdurdu. İki taraf ihtilâfı halletmek için birer hakem tayin ettiler. Muaviyenin hakemi Amr İbnülas oldu. Ali de gayet sâf ve ihtiyar bir adam olan *Ebumusel Eş'ari* nin kendi hakemi olmasına muvafakat etti. İki hakem arasında uzun müzakere oldu. Amr İbnülas Ebumusel Eş'ariyi şu karara ikna etti.

Hem Aliyi hem Muaviyeyi haletmek, islâmları yeniden bir halife intihap etmekte serbest bırakmak.

Bu kararlarını ordular muvacehesinde alenen söyliyeceklerdi; ve evvelâ Ebumusel Eş'ari, ondan sora Amr İbnülas söyliyecekti.

Ebumusel Eş'ari alenen Aliyi halettiğini söyledi. Fakat Amr İbnülas, bilâkis Muaviyeyi Halife intihap ettim, dedi.

Amr İbnülas, Alinin vekilini aldatmış, hilekârlık etmişti. Bu hile büyük bir velveleyi mucip oldu. Alinin taraftarları bu kararı kabul etmedi. Nihayet Muaviye Şamda halifeliğini yaparken, Ali de Kûfede Halife sıfatını taşıyordu.

HARİCİLER VE ALİNİN ÖLDÜRÜLMESİ

Sıffin muharebesinde hakeme müracaat teklifi karşısında Alinin taraftarlarından çoğu buna razı olmamıştı. Galibiyetin kendilerinde olduğunu, hakeme müracaatin lüzumsuz bulunduğunu ileri sürmüşlerdi. Hakem oyununun neticesinden müteessir olan bu zümre, Aliye gücendi. Bunlar, ne Muaviyenin ve ne de Alinin hilâfetlerini tanımadılar. Bunlara tarihte Aliden hariç kalmış olmaları itibarile "*Hariciler*" denir. Aliye sadık kalanlara da "*Şiiler*" denirdi. Bu suretle ilk din ve mezhep ihtilâfları başlamış oldu.

Ali, Haricileri yatıştırmak istedi. Muvaffak olamadı. Nihayet onlarla muharebe etmeğe mecbur oldu; ve onları mağlûp etti. Bundan sora Hariciler ayni zamanda ve ayni günde Aliyi, Muaviyeyi ve Amr İbnülası öldürmeğe karar verdiler. İçlerinden üç kişiyi memur ettiler. Şama giden haricî, Muaviyeyi ancak yaralıyabildi. Amr İbnülas hasta olduğundan evinden çıkmamış ve kurtulmuştur. Ali, Kûfede camide namaz kılarken vahim surette yaralandı ve öldü (661).

ARAPLARIN İRAN, ŞARKÎ ROMA, TÜRK MEDENİYETLERİ İLE TEMASLARININ İLK DEVRELERİ

Araplar, Hülefairaşidin devrinde türk, iran ve bizans medeniyetleri ile temas ettikleri halde bu medeniyetlerden pek az istifade etmişlerdir. Bunun sebebi şu idi: O devirde Araplar (İslâmiyet kendinden evel teessüs eden herşeyi iptal etmiştir. Kurandan başka şey okumak caiz değildir,) akidesinde idiler. İşte bu itikat saikasile İranı, Suriyeyi, Mısırı ve soradan Türkellerini istilâ ettikleri zaman dinî asar ve abidelerile birlikte türk, fars ve yunan lisanları ile yazılan eserleri yakmak ve tahrip etmekte bir beis görmemişlerdir.

SİYASÎ VE İÇTİMAÎ TEŞKİLÂT

Muhammet zamanında pek sade olan devlet teşkilâtı dört halife devrinde ihtiyaç nispetinde genişletilmiş, yeni yeni müesseseler vücuda getirmeğe zaruret duyulmuştur. Muhammedin vefatından 29 yıl sora, hilâfet Emevilere geçtiği esnalarda devlet teşkilâtı şu tarzda idi: **1** — Devlet reisi olan *halife*, Arapların ruhanî ve cismanî reisi idi. Halifelik alâmetleri Muhammedin hırkası, mühür, hutpe idi. **2** — Vilâyetleri idare eden *valiler* vardı. Bunlar ayni zamanda imamlık vazifesini de görürlerdi. **3** — Davalara bakan *kadılar:* Ömer zamanına kadar halkın davalarını halife görürdü. Fakat memleket büyüyünce buna imkân kalmadı. İlk kadıyı Ömer tayin etti **4** — Devlet *hazinesi:* Osman zamanına kadar araplarda para nadirdi. Hazine yoktu. Paranın ehemmiyetini anlıyan ve para toplıyan Emeviler olmuştur. **5** — *Ordu ve donanma:* istilâ ordularının mühim kısmı arap ırkından gayrı ırktan müslüman olan kavimlerdi. Orduda kılıç, kargı, yay, ok ve muhasaralarda mancınık, koçbaşı ve müteharrik kuleler kullanılırdı. Araplar müslümanlıktan evel denizden ürkerlerdi; ilk deniz seferi Ömer zamanında yapıldı. Osman zamanında da *Kıbrıs* adası haraca bağlandı.

Bu devirde halifeler ve onlar tarafından tayin edilen kadılar, Kurana göre hükmederlerdi. Kuranı anlamakta, bir güçlüğe uğradıkları zaman, Peygamberin sözlerini ve işlerini örnek tutarlardı. Dört halife devrinde kabile sistemine dayanan içtimaî hayat yerine, arap ittihadı şekli teessüs etmeğe başladı. Muhtelif siyasî ve mezhebî hadiselerde hizmet derecelerine göre birtakım imtiyazlı sınıflar türedi. Ömer

devrinde *defterhane* tesis edildiği zaman bu sınıflara göre müslümanlara maaşlar bağlandı. Bu devirde muharebelerde esir edilenlerden ayrı bir köle sınıfı meydana çıktı.

E. EMEVİ SALTANATI

Sıffin muharebesinden sora Şama çekilen Muaviye, filen halifeliğe başlamıştı. Fakat, Irak ahalisi, onu tanımıyarak Aliye tâbi kalmışlardı. Ali öldürüldükten sora da, Iraklılar Alinin oğullarından *Hasan*a biat ettiler. Hasan, Muaviye ile başa çıkamıyacağını anladığından, onunla bazı şartlarla anlaşarak, halifelikten vazgeçmeyi tercih etti. O şartlar, şunlardı:

Kûfe hazinesindeki paralarla İrandan alınan verginin kendisine bırakılması; Muaviyenin kendisine bir veliaht tayin etmemesi ve ondan sora halife intihabının umumun reyine konulması.

Muaviye bu şartları kabul eder göründü. Bunun üzerine Hasan hukukan halifelikten vazgeçerek Medineye çekildi. Fakat, Muaviye Hasanın peşini bırakmadı. Onu kendi karısı vasıtasile zehirleterek ortadan kaldırdı. Bununla da iktifa etmiyerek ahaliyi Ali sülâlesinden ve umumiyetle Haşimilerden nefret ettirmek için her türlü hile ve tedbire müracaat etti. Taraftarlarını çoğalttı; Emevileri kuvvetlendirdi: oğlu *Yezid*i veliaht yaptı. Bu suretle, Muaviye, mensup olduğu Emevilere nispetle kendi sülâlesine verasetle intikal eder bir saltanat kurdu. Emevî saltanatı bir asır kadar sürdü (660 - 750).

MUAVİYE ZAMANI (660 - 680)

Muaviye daha Suriyede vali iken iki defa Kıbrısa donanma göndermişti. Halifeliği zamanında da, *Rodos* ve *Girit* adaları sahillerini vurdurdu. Muaviye donanması, *Ege* Denizinden *İstanbul* üzerine yürüdü. Araplar *Bizans* kalesini denizden ve karadan kuşattılar. Fakat muvaffak olunamadı. Haliçte adına nispetle cami yapılmış olan *Eyyup (Ebueyyubülensari - Halit)* bu muhasara esnasında şehit olmuştur.

Muaviye 20 sene kadar hükûmet sürdükten sora öldü. Yerine oğlu Yezit Şamda halifeliğini ilân etti.

YEZİT ZAMANI HÜSEYİN (680 - 683)

Yezidin halifeliği, Iraklılar ve Hicazlılar tarafından tasdik olunmak istenmedi. Kûfeliler Medinede bulunan Alininin diğer oğlu *Hüseyin* i, kendisine biat etmek üzere, Kûfeye davet ettiler. Hüseyin ailesi efradı ve taraftarları ile Iraka hareket etti. Bundan haberdar olan Yezit, Kûfe valisini değiştirerek yerine emniyet ettiği yakınlarından *Ubeydullah*ı tayin etti ve onunla beraber Iraka mühim bir kuvvet gönderdi, Ubeydullah kuvvetleri Fırat sahillerinde *Kerbela* civarında Hüseyine tesadüf etti ve onu derhal kuşattılar. Hüseyin hilâfet hukukundan vazgeçtiğini bildirerek serbestçe Medineye dönmesine müsaade ricasında bulundu. Fakat Yezidin askerleri, Hüseyinin şartsız ve kayıtsız teslim olmasını istediler. Hüseyin bunu kabul etmedi; maiyetile beraber bütün bir gün mukavemet gösterdi; akşam üzeri yorgun bir halde su içmek için Fırat kenarına ilerlediği sırada üzerine hücum edilerek öldürüldü (10 Muharrem). Kerbela vak'ası islâm âleminde hâlâ devam etmekte olan büyük bir tefrikaya sebep oldu. 10 muharrem günü Alinin taraftarları için matem günü ittihaz edildi.

Hüseyin öldürüldükten sora Yezidin ve Emevi saltanatının mühim düşmanı Abdullah ibni Zübeyir oldu. Hicaz ahalisi umumiyetle bu adama biat etti. Yezit bu isyanı bastırmak için Hicaza asker gönderdi; Mekkeyi muhasara altına aldı; fakat muvaffak olamadı.

Yezit, bir taraftan da *Ukbe ibni Nafii* Afrikada fütuhata memur etmişti. Bu adam, Büyük Atlas Denizi sahillerine kadar ilerledi; fakat sora Berberler bu yerlerin çoğunu geri aldılar.

Yezit, ne Berberlere ve ne de Hicaza karşı muvaffak olamadan üç senelik saltanattan sora öldü.

Yezidin yerine oğlu Muaviye II. halife oldu. Bu zat üç ay sora kendiliğinden halifeliği terketti, yerine, Osmanın Kâtibi *Mervan* geçti.

MERVAN ZAMANI (683-685)

Bu sırada Abdullah ibni Zübeyir Hicaza tamamen hâkim bulunuyordu. Yemen, Irak ve Mısır da onun hilâfetini tanımıştı. İhtiyar Mervan iktidar mevkiine geldiği zaman Muaviye taraftarlarını da kazanmak için Yezidin küçük oğlunu veliaht ilân

etmiş, Yezidin bu oğlunun anası ile de evlenmişti. Mervan Mısırda ve Suriye hudutlarında Abdullah ibni Zübeyirin tarafını tutan kuvvetlerle muvaffakıyetli muharebeler yaptı; fakat kat'î netice alacağı sırada Yezitten olan oğlunun veliahtlıktan ıskat edilmiş olmasından müteessir olan karısı tarafından yatağında boğuldu. Yerine oğlu *Abdülmelik* geçti.

ABDÜLMELİK ZAMANI (685-705)

Abdülmelik halife olduğu zaman yalnız Mısır ve Suriye halkı tarafından tanınmıştı; Hicaz Abdullah ibni Zübeyrin, Irakta Hüseyinin kan davasını güden *Muhtarı Sakafi* nin idaresi altında bulunuyordu. Biribirine rakip olan bu iki adam Emevileri yıkmak için çalışıyorlardı. Bunlardan Abdullah, Muhtar aleyhine bir ordu göndermiş ve Kûfede Muhtarı muhasara etmişti. Muhtar, muhasarayı yarıp dışarı çıkmak istediği sırada telef oldu. Bu sayede Abdülmelikin karşısında yalnız Abdullah ibni Zübeyir kalmış bulunuyordu. Abdülmelik buna karşı bir ordu teşkil etti; bu orduya *Zalim Haccaç* diye meşhur olan bir adamı kumandan yaptı. Haccaç, Hicaza gitti; Mekkeyi muhasara etti; muhasara aylarca sürdü; Mekke ahalisi aç kaldı. Abdullah askerlerinden çoğu Haccaç tarafına kaçtı. Nihayet Haccaç Mekkeye hücum etti ve girdi. Bu esnada Kâbeye iltica eden Abdullah ibni Zübeyir kılıçla yaralandı; başı kesildi ve Abdülmelike gönderildi.

Bu muvaffakıyetten sora, artık Abdülmelik Emevi İmparatorluğuna tamamile sahip oldu. Mekke ve Medinenin siyasî hiçbir ehemmiyeti kalmadı. Bundan sora İslâm tarihinin siyasî ve medenî hayatı Arap Yarımadasının haricinde cereyan etti. Haccacın Horasan ve *Seistana* gönderdiği kumandanlar Türkellerinde birçok fütuhatta bulundular; garpta *Kilikya* mıntakasına sokulan Bizanslılar tenkil edildi. Afrikada Berberiler kıralıçası *Elkâhine* mağlûp edilerek *Kayruvan* istirdat, Kartaca tahrip edildi. Hudut Fasa kadar dayandı; Sicilya ve Sardinya adalarına akınlar yapıldı.

Abdülmelik, mühim bir sima oldu. Onun zamanına kadar zaptolunan memleketlerde resmî lisan yerli halkın lisanı idi. Bu sebepten idare de, yerli halk elinde idi. Abdülmelik, arapçayı bütün İslâm İmparatorluğunda zorla resmî dil yaptı. Gitgide muhtelif memleketlerin yerli ahalisinden bir kısmı ana

dillerini unutarak araplaştılar; bir kısmı da dillerine birçok arapça kelimeler karıştırdılar.

Abdülmelik zamanına kadar Arapların kullandıkları altın ve gümüş paralar Bizans ve İran paraları idi; bir tarafı arapça, bir tarafı rumca para da bastırmışlardı. Üzerinde sırf arapça yazılı parayı ilk defa Abdülmelik bastırdı.

Abdülmelik, siyasî hayatında gayet maddî düşünürdü: din ve ahlâk hükümlerile kendini mukayyet tutmazdı.

Abdülmelik Haccacın muavenetinden çok istifade etti. Şarkta başlıyan Türk akınlarını Haccacın zalimane ve katilâne tedbirlerile durdurmıya çalıştı. Fakat muvaffak olamadı. Nihayet 20 senelik hilâfetten sora öldü.

ABDÜLMELİĞİN HALEFLERİ

Abdülmelikten sora Emevi Saltanatının - sukutuna kadar geçen 45 yıl içinde (705-750) Emevi Sülâlesinden 9 halife geldi. Gerek bunlar, gerek bunlardan evel gelen Emevi halifelerinden hemen hiçbiri islâmlığa karşı hürmet bilmezlerdi. Bunlar islâmlığı tahtlarını muhafaza edebilmek için ellerinde bir vasıta olarak kullanmışlardır. İçlerinde cemaate namaz kıldırmak üzere Muhammedin hırkasını cariyelere giydirerek camiye gönderenler ve Kuranla alay edenler eksik değildi. Böyle olmakla beraber Abdülmeliğin ilk halefleri zamanı, kazanılan zaferlerle tarihte parlak bir devir olmuştur.

Abdülmelikten sora yerine geçen oğlu Velit I. (705-715) zekâsız, irfansız bir adamdı. Fakat babası kendisine, rakipsiz bir taht kuvvetli bir ordu, zengin bir hazine, kıymetli ve cebbar, devlet adamları bırakmış, ölürken, başta Haccaç olmak üzere, bu adamları vazifelerinden ayırmamasını ehemmiyetle vasiyet etmişti.

Velit babasının bu vasiyetini tuttu. Haccaç ve emsali *ümera* aleyhinde vukubulan şikâyet ve tezvirlere kulak asmadı. Büyük İmparatorluğu bu demir pençelerle tutabildi. Zamanında, Emevilerden hiçbirine nasip olmıyan büyük zaferler kazanıldı.

Horasan Valisi *Kuteybe bin Müslim* Türklerle giriştiği kanlı mücadelelere daha büyük bir şiddetle devam etti. Bir taraftan Seyhun boylarına, diğer taraflardan Sint kıyılarına, Efganistan içerlerine, Kâşgar hudutlarına kadar akınlar yaptı.

Fakat bütün bu kanlı maceralara rağmen Türkellerini kat'î surette arap hakimiyeti altına alamadı.

Cezair ve *Fas* kıt'alarında Emevi hakimiyeti kat'î surette yerleşti. Buradan *İberik* Yarımadasına geçen ordular, İspanyayı fethettiler.

Bizans idaresinde bulunan, *Anadolu* ya gönderilen bir ordu, *Ankara* civarına kadar yürüdü; buradan *Amasya, Trabzon* ve *Üsküdar* a kadar giden akıncı kolları, geçtikleri yerleri talan ederek döndüler; Anadoluda yerleşilemedi.

Velitten sora halife olan kardeşi *Süleyman* (715-717) devrinde Bizans üzerine karadan ve denizden kuvvetler sevkolundu ve Bizans muhasara edildi. Bu defa da muvaffak olunamadı. Bundan sora halife olan *Ömer* in (717-720) pek az süren hilâfetini takip eden Yezit II. nin (720-724) halifeliği zamanında, Hazar Devleti orduları Kafkasların cenubuna geçerek Azerbaycanı istilâ ettiler (723). Bu halife zamanında Emeviler aleyhine her tarafta gizli faaliyet başladı. Haşimiler, biri Ali taraftarları, diğeri Muhammedin amcası *Abbas* sülâlesi taraftarları olmak üzere iki koldan çalışmıya ve propagandalarını genişletmiye ve Iraka, İrana, Horasana adamlar göndererek bir ihtilâl hazırlamıya başladılar. Her tarafta anarşi emareleri görülüyordu.

Hişam (724-743) böyle bir zamanda halife oldu. Şark hudutlarında Türklerin şiddetli darbeleri Arapları mağlûbiyetten mağlûbiyete uğratıyordu. Bu hudutlardaki türk - arap mücadelesi Hişamın bütün halifeliği zamanında devam etti. Kafkaslardan Azerbaycana inen Hazar orduları da Musula kadar geldiler. Arap kuvvetlerini tarumar ettiler.

Hişam, Hazar Türkleri çekildikten sora Anadoluya bir ordu gönderdi. Bu orduya iştirak eden Antakyalı meşhur *Battalgazi* muharebelerin birinde öldü, *Seyitgazi* kasabasında gömüldü.

Hişam bu Anadolu seferini dahildeki propagandacıları durdurmak için yapıyordu. Netice aksi oldu. Hariciler şimalî Afrikaya kadar yayılarak orada büyük ihtilâl çıkardılar. Bu ihtilâl Endülüse de sirayet etti. Çok kanlar döküldü. Irakta da birçok isyanlar oldu. Hişamdan sora halife olan Velit II. (743-744) zamanında, yeni ihtilâller, isyanlar her tarafı kan ve ateş içinde bıraktı. Velit I. in oğlu Yezit III.

Velit II. yi öldürttü ve onun yerine halife oldu. Fakat kendisi de altı ay sora öldü. Bunun yerine geçen, kardeşi İbrahimi ordu kumandanlığında bulunan Mervan II. tanımadı, mağlûp etti. Şam tahtına kendi oturdu (744-750).

Şiiler, Hariciler, Emevi saltanatını yıkmıya uğraşırken, Emeviler de bu suretle biribirlerile, boğazlaşıyorlardı. Son Emevi hükümdarı olan Mervan II. ihtilâlleri bastırmak için altı sene çalıştı. Herkesi yıldırmak maksadile birçok vahşetlerde bulundu. Fakat Emevi saltanatını yıkmak için hazırlanan büyük ihtilâle mâni olamadı.

EMEVİLER DEVRİNDE ŞİMALÎ AFRİKADA MÜŞKÜLLERİN YENİLMESİ İSPANYANIN FETHİ

Halife Osman, zamanında Mısırın idaresine memur bulunan Abdullah ibini Saad Şimalî Afrikayı zaptetmek üzere mühim bir islâm kuvvetile garba hareket etmişti (647). *Berka* da bulunan Ukbe bin Nafi de bir kısım müslümanlarla bu kuvvete iltihak etti. O tarihte Şarkî Roma İmparatorluğu idaresinde bulunan Şimalî Afrikada Trabulusgarptan *Septe* boğazında *Tanca* şehrine kadar olan mıntakanın filen hâkimi *Çerçiz* namında bir berber idi. Bunun emrinde çoğu süvari olmak üzere 100,000 den fazla asker vardı.

Abdullah ibni Saadın kumandasındaki islâm ordusu Trabulus civarında Çerçiz kuvvetlerile karşılaştı; 40 gün kadar devam eden birçok müsademelerle müslüman ordusu zayıf düştü ve durmıya mecbur oldu. Ancak geriden gelen mühim imdat kuvvetleri sayesinde kat'î muharebeyi kazandılar; Çerçizi harpte öldürdüler. Merkezi hükûmeti olan *Subeytile* ile *Afrikiye* yi zaptettiler [1]. Bundan sora Afrikiyenin idaresi Ukbe bin Nafia verildi ve Abdullah bin Saad Mısırı idare etmek üzere oraya döndü.

Emevi saltanatı devrinde, Muaviye ve Yezit zamanlarında, Afrikiye valiliği gene Ukbe bin Nafia verildi. Ukbe bin nafi bu devirde *Tunus* a kadar istilâsını yürüttü ve orada Afrikiyenin hükûmet merkezi olmak üzere *Kayruvan* şehrini bina ettirdi (670). Ondan sora, Atlas dağları cenubundan garba yürüdü. *Sus* ırmağı boyunca kadîm Sus Hükûmeti memleketine girildi; ondan sora *Kanarya* adaları karşısında büyük

[1] Araplar, Bingazi ve Trabulusgarp mıntakasına Afrikiye, Tunus, Cezayir ve Fas kıt'alarına da *Mağribiaksa* diyorlardı.

Atlas Denizi sahillerine varıldı; o asra göre bu sahiller karaların sonu addolunuyordu. Bunun için Ukbe bin Nafi altında bulunan atı veya bir rivayete göre deveyi denize sürdü ve şöyle dedi: "Yarap görüyorsun ki bu büyük derya yürümiye mâni olmasaydı büyük ismini daha ileriye götürürdüm.„

Ukbe bin Nafi bu muvaffakıyetli hareketile Şarkî Romalıların elinde bulunan bütün Mağribiaksayı (Moritanya ülkesini) istilâ etmiş oldu.

Ukbe bin Nafiin bu muvaffakıyetleri, kendi tarafına celbeylediği Afrikiye ve Mağrip havalisindeki gayet cesur ve cenkçi *Berber-Hazar* kabilelerinin ve bilhassa bunlardan *Tavariklerin* yardımile olmuştu. Umumî olarak Berber denilen bu kabileler kendi ırklarını pek büyük tutarlardı. Kendi kendilerine âdemoğullarının en şereflisi gözü ile bakarlardı. Dilleri o zamanın mükemmel dili idi. Kendilerine mahsus rakamları, alfabeleri ve mütekâmil bir edebiyatları vardı. Berberler peygamberin adı Muhammedi tıpkı Türkler gibi "Mehmet„ diye telâffuz ederlerdi. Natürist olan bu kahraman kavimler, islâmiyeti kolaylıkla kabul ve hazmedemediklerinden çok geçmedi, isyan ettiler. Ukbe bin Nafii ric'ate ve müstahkem olan Kayruvan şehrine sığınmağa mecbur eylediler. Orada mukavemete çalışan Ukbe bin Nafii ve askerlerinin çoğunu öldürdüler, sağ kalanlarını da esir ederek Kayruvan şehrini zaptettiler. Ve Berkaya kadar olan havaliye yeniden hâkim oldular. Bu mücadele esnasında Berberlerin başında *Kâmramoğlu Kuseyle* adlı bir reis bulunuyordu.

Emevi halifelerinden Abdülmelik zamanında *Musa bin Nasir* Mısıra vali tayin olundu; ve bütün Afrikiyeyi Mağribin nihayetlerine kadar zaptetmek vazifesini aldı.

Musa bin Nasir, Berberleri tekrar yavaş yavaş elde ederek ve aralarına müslümanlığı sokarak yine onların yardımile ve onlardan topladığı askerlerle Ukbe bin Nafiin gitmiş olduğu sahile kadar bütün Şimalî Afrikayı yeniden elde etti ve bizzat Tanca şehrine kadar gitti. Orada iken *İspanya* yı fethe karar vererek hazırlığa başladı.

İSPANYANIN FETHİ İspanya kıt'ası, Avrupanın garbı cenubisinde büyük bir yarımadadır. Avrupadan, *Pirene* dağlarile ve Afrikadan *Septe* boğazile ayrılır; şar-

kı Akdenizle, garbı ve garbışimalisi Büyük Atlas Denizile çevrilir.

Otokton ahalisi hakkında henüz ilmî malûmat kat'î değildir. Fakat, bu kıt'a muhtelif zamanlarda Hazar Denizi sahillerinden gelen ve yarımadaya kendi isimlerini veren İberlerin; İtalyayı, Fransayı işgal etmiş olan ve bugün dahi Korsika adasında ve Jeneve garbındaki Alp dağlarında tipleri görülmekte olan Ortaasyadan gelmiş Ligürlerin; Fransaya ismini vermiş olan Ortaasya kavimlerinden Keltlerin ve Ural dağlarından gelen Alan-Türklerile onların refakatinde bulunan Süev ve Vandalların biribiri ardınca istilâlarına uğramıştır. Ayni menşeden gelmiş olan bu kavimler biribiri üzerine yığılmış ve Otokton ahali de dahil olduğu halde biribirlerile karışmışlardır.

Alan-Türkleri kendi ırkından olan Süevleri, yarımadanın şimaligarbisindeki dağlık mıntakaya yerleştirdiler. Vandallar Septe boğazı havalisinde yerleşmişlerdi. Yarımadanın hepsinde ise hâkim unsur, Alan-Türkleri olmuştu.

Finikeliler de İspanyanın Akdeniz ve Atlas Denizi cenup sahillerine gelmişler ve birtakım şehirler bina ederek oralarda yerleşmişlerdi. (M. E. 1000 tarihinden mukaddem). Bu şehirlerden *(Guvadilkıvir)* ırmağı üzerinde *İşbiliye (Seville)* ve *Kurtube (Cordaue)* şehirleri bilhassa zikrolunabilir [1].

İyonyalılardan Foçalılar da İspanya sahillerinde birtakım şehirler yapmışlardır. Kartacalıların İspanyayı zaptettikleri ve oradan İtalyaya geçtikleri malûmdur. Ondan sora İspanyaya Romalılar hâkim oldu.

Ortaasyadan yeni gelen istilâ cereyanlarile Avrupada vukua geldiğini bildiğimiz muhaceretler yüzünden Garbî Roma İmparatorluğu yıkılırken, İspanya dahi yeni gelen insan kütleleri tarafından istilâya uğradı. Bu istilâyı yapan Got (Kot) kabilesi idi.

Gotlar, İspanyada yerleşerek, bir devlet kurdular. Bu devlet, İspanyanın müslümanlar tarafından zaptına kadar üç buçuk asır (472-710) yaşamıştır. Devletin son Kıralı *Tuleytute (Tolede)* de oturan *Rodrik*ti.

---

[1] İber Yarımadasına İspanya adını verenlerin Fenikeliler olduğunu söyliyenler vardır.)

İSPANYANIN FETHİ Gotlar, zamanla cengâverlik hassalarını kaybettiler. Tenperver oldular. Ahlâkları bozuldu. Hükümdarlık makamına geçenler halka zulme başladılar; fena idareden ve zulümden usanan halk, yer yer isyan hazırlığına başladı; Rodrik, dahi bir inkılâp neticesinde iktidar makamına gelmişti; fakat o da az zamanda selefi gibi harekete başladığından İşbiliye şehrinin büyük papazı ve sair müşteki ve muhalifler birleşerek İspanyanın cenup cihetlerinde alenî bir isyan hazırlığına giriştiler. İşte Musa bin Nasir İspanyayı fethe karar verdiği zaman Gotların hali böyle idi. Bu tarih (711), Emevi halifelerinden Velidin zamanı idi.

Abdülmelikin oğlu Velit, gayet korkak, değişik mizaçlı bir adamdı. Ömründe Şamdaki sarayından çıkmamış olduğu halde müslüman olduktan sora İslâm ordularının başına geçen kumandanlar onun adını garbın ve şarkın sonlarına kadar götürdüler. İslâm İmparatorluğu bu kumandanlar sayesinde şevket ve azamet kazandı.

İşaret ettiğimiz kumandanlardan biri de İspanyada Gotları mağlûp eden *Ziyadın oğlu Tarık* tır.

Yukarda söylediğimiz gibi Musa bin Nasir, Tancada İspanyayı fethe karar verdi. Kıral Rodrikin Septe şehri muhafızı "*Kont Jülyanus*" kendi kıralından gördüğü lâyıksız muamelelerden gücenerek, Gotların içinde bulundukları vaziyeti, Musa bin Nasire bildirmekle beraber Septe şehrini de teslim edeceğini vadetti ve teslim etti [1]. Bu, Musa bin Nasirin kararını tatbikte başlıca bir teşvik oldu.

TÜRK İSPANYADA Musa Berberilerden *Tarık* adlı bir kahramanı İspanyada istikşafa memur etti. Tarık ırkdaşlarından bir müfreze alarak kayıklarla karşı yakaya geçti, vaziyeti tahkik ve ordunun çıkacağı sahayı keşfetti. Septe ve Tanca limanlarında gemiler hazırlandı. Ayni zamanda Berber - Hazar kabilelerinin en cesur ve cengâver olanlarından bir ordu teşkil edildi; bu ordunun Başkumandanı Berber - Hazarların *Tavarik* kabilesinden [2] Müslüman olmuş olan Ziyat namında bir adamın oğlu Tarık diye söh-

---

[1] Septe şehri Musa bin Nasirin hâkim olduğu Tancanın şarkı şimalî ucunda ve Afrika toprağındadır.

[2] Bugün dahi bu eski türk kabilesi Tarıkın arapça cemi olan Tevarık adını taşımaktadır.

ret alan kahraman bir Türktü. 12.000 kişi kadar olan bu Berber-Hazar ordusu içinde arap ırkından ancak ve yalnız 300 kişi vardı.

Tarık, ordusunu gemilerle Septe boğazından karşı sahile geçirdi (711). Boğazın şark methaline bakan bir koyun şarkını kapıyan bir dil üzerine çıkardı *(Harita. 23).* Bu dil üzerinde bulunan bir dağı işgal etti [1].

O havalinin got valisi topladığı faik bir kuvvetle Tarık ordusunu karadan kuşattı. Yalnız sahil serbest kalmıştı. Bu vaziyet karşısında Tarık, şu kararı verdi: Çekilmek ümidini kaldırarak behemehal muzaffer olmak, yahut ordusu ile son neferine kadar beraber ölmek. Bu kararını şöyle tatbik etti; derhal sahilde bulunan bütün gemileri yaktırdı ve ordusuna hitaben dedi ki : " Sabır ve sebat ederseniz muzaffer oluruz. *Endülüs* ü fethederiz; aksi takdirde düşman hepimizi denize döker„. Bundan sora ordusu ile düşmana saldırdı. Mağlûp ve perişan olan düşmanın ölümden kurtulanlarını takip ederek ilerledi. Şarktan garba doğru yayılarak *Kadis* civarına kadar olan yerleri zaptetti.

Got Kıralı Rodrik mümkün olan bütün vasıtalarını kullanarak 90,000 kişilik bir ordu topladı. Ve bu ordu ile Tarık üzerine yürüdü. Tarık ta etrafa yayılmış olan kuvvetlerini topladı. İki ordu Kadis cenubunda karşılaştı ve muharebe başladı.

KADİS MUHAREBESİ

Muharebe sekiz gün devam etti. Tarık ordusunda zâf ve firar emareleri göründü Bu manzara karşısında Tarık, atına atladı ve üzengileri üzerinde doğrularak yüksek sesle kaçanlara şu hitapta bulundu: "Ey Mağripli gaziler! Ey müslüman kahramanlar! Nereye gidiyorsunuz, gafilce hangi mahalle kaçmak istiyorsunuz? Düşününüz ki önünüz düşman, arkanız deryadır; sizin için çıkar yol fıtrî şecaatinize dayanarak ve güvenerek kavga meydanında durmak ve dayanmaktır. Ey süvariler! Bana bakın ve benim gibi yapın„ dedi ve atını dörtnala kaldırarak düşman ordusu içine saldırdı, süvarileri kendisini takip ettiler. Tarik, düşman ordusunun sancağının dikili ol-

[1] Bu dağa Cebelitarık dendi. Septe boğazına da buna nispetle Cebelitarık boğazı denmiştir.

duğu yere hücum ediyordu; orada başında tacı olduğu halde fil dişinden yapılmış bir araba içinde Kıral Rodriki sezdi. Ve derhal üzerine atılarak onu kılıcı ile kalbinden vurdu ve öldürdü. Kendini takip eden askerleri de düşman askerlerini parça parça doğradılar. Kıralın ölmesi, ve ordusunun tam hezimeti, Got Devletinin dünya yüzünden kalkmasına bais oldu. Tarihte, *Kadis muharebesi* diye namalmış olan meydan muharebesi bu suretle bitti.

Bu zaferden haberdar olan Musa bin Nasir topladığı 10,000 süvari ve 8,000 piyade ile İspanyaya geçmeye karar verdi ve Başkumandan Tarıka da kendisi gelinceye kadar emrini aldığı yerden ileri yürümemesini bildirdi.

Fakat Tarık, mağlûp düşman ordusunun serbest firarına müsaade ederek onların tekrar birleşmelerine meydan vermenin tehlikeli olacağını takdir ettiğinden şiddetle takibe koyulmayı elzem gördü. Ordusunu üç kola ayırdı. Bir kola bizzat kumanda etti. Diğerlerini emniyet ettiği kumandanların emrine verdi. Her kol mühim bir hedef üzerine yürüdü. Kendisinin bulunduğu kol ortada idi.

Kurtuba ve o hizaya kadar birçok şehirler zaptolunduktan sora üç kol birleşti. Önleri sıra Rodrik ordusunun kılıçtan kurtulanlarını şimale doğru kovalıyarak Got Kırallığının payitahtı olan *Taje* ırmağı üzerindeki Tuleytule karşısına varıldı. Tarık, müstahkem olan bu şehri muhasara etti. Mahsurlar mukavemetsiz şehri teslim ettiler (712). Tarık, İspanyaya ayak bastığından bir sene sora, üç buçuk asırlık bir devletin o zamana göre en eyi teçhizatlı ve kendi ordusundan on misli kuvvetli ordularını mahıv ve perişan ederek payitahtına girmiş ve Got Devletinin taç ve tahtını ortadan kaldırmış bulunuyordu.

Tarık, Tuleytulede hükümdar sarayına girdiği zaman, yanyana dizilmiş 25 got kıralının murassa taçlarının sahibi oldu.

Musa bin Nasir, yukarda söylediğimiz gibi, topladığı berber ordusu ile Guvadilkıvir (Vadülkebir) ırmağının denize döküldüğü yer civarlarında İspanya sahiline çıktı. Tarık ordusunun yürüdüğü istikametin daha garbından yürüyerek İşbiliyeye vardı. Orada esaslı surette yerleştikten sora, garbışimalî istikametinde yürüyerek *Luzitanya* (Portekiz) kıt'asını

istilâ etti. Bir aralık *Guadiyana* ırmağına doğru geridönerek bu ırmak kenarında bulunan *Merida* kalesine geldi. Bu şehir yüksek kuleli, gayet sağlam bir surla çevrilmiş müstahkem bir kale idi. Ölen Kıral Rodrikin karısı ve birçok got büyükleri bu kaleye sığınmıştı; orasını müdafaa ediyorlardı. Musa bin Nasirin teslim teklifi reddolunduğundan kale muhasara altına alındı. Muhasara uzun sürdü. Musa bin Nasir, bu kale karşısında bir türlü muvaffak olamıyordu. Afrikadan yeniden süvari ve okçu olmak üzere oğlu *Abdülâziz* kumandasında bir berber ordusu getirtti. Bunun üzerine kaledekiler bazı müsaadeli şartlarla teslim oldular.

Musa bin Nasir, rehin olarak kıralın karısını ve birkaç zadegânı beraber alıp Tuleytule şehrine hareket etti. Bu esnada Tarık, şimalde *Kastil* arazisini kâmilen zaptetmiş bulunuyordu. Musa bin Nasirin gelmekte olduğunu işitince, onu çok uzaktan karşılamak üzere gitti. Buluştuklarında, kendisinin evelce göndermiş olduğu emri ne için tatbik edemediğini, kemali tevazu ve ihtiram ile arzetti. Fakat Musa bin Nasir, Tarıkın, bunca muharebeler ve fetihlerle kazanmış olduğu nam ve şöhretin, kendi şöhretini gölgede bıraktığını düşünerek, haset hissine kapılmış olduğundan, Tarıka fena muamele etti. Tuleytuleye geldikleri zaman Tarıkın zaptettiği bir şehirden almış olduğu "*Maidei Süleymanî*„ denilen meşhur ve gayet kıymetli tablayı halifeye göndermek üzere Tarıktan istedi. Bu tabla gayet büyük zümrütten yapılmış 36 ayaklı idi; gûya Süleyman zamanından kalmış ve soraları Kudüsten İspanyaya nasılsa intikal etmişti. Tarık tablayı verdi, fakat bir ayağını icabında tablayı alanın kendisi olduğunu ispat için gizledi. Musa bin Nasir bundan sora Tarıkı, başkumandanlıktan azletti. Bu hâdise Şama aksetti. Halife tarafından gelen bir tekdirname üzerine, Musa bir Nasir, Tarıka alenen tarziye verdi ve barıştılar.

Musa bin Nasirin, Tarıka, bu yolda muamele etmesi, onun şan ve şerefini çekememiş olduğundan başka daha mühim bir sebep vardı. O da, ırk davası idi. Filhakika Musa bin Nasir Arap, Tarık *Türk* idi.

Birlikte çalışma. — Tuleytule merkez olmak üzere muhtelif istikametlerde fetihlere devam olundu. Musa bin Nasirin

oğlu Abdülâziz, şark ve şarkıcenubî cihetlerine memur oldu. Tarık şimalişarkî istikametinde yürüdü. Taje ırmağı kaynaklarına kadar, birçok geçilmesi güç dağları muvaffakıyetle aşarak İber ırmağı vadilerine vardı. O kıt'anın en büyük şehri olan Saragostayı muhasaraya başladı.

Musa bin Nasir dahi Saragosta önünde Tarıkla birleşmeyi kararlaştırdıktan sora, garbışimalî havalisinden dolaşarak istilâda bulunacaktı.

Musa bin Nasir ordusu ile Tarık orduları birleştikten sora Saragosta zaptolundu. Bundan sora tekrar iki kola ayrıldılar. Musa bin Nasir şimale yürüdü. Pirene dağlarını aşarak Fransanın Akdeniz sahiline yakın *Narbon* (Arbona) şehrine kadar ilerledikten sora tekrar Pirene dağlarından geriye döndü, Tarık ise henüz zaptolunmamış yerleri ve şehirleri zaptetmekle uğraştı

Bu hareketler neticesinde koskoca İspanya kıt'ası nüfusuna karşı, bir avuç berber kuvvetlerinin az zamanda temin ettikleri büyük muvaffakıyetler, cidden zikrolunmağa değer.

Tarıkın, islâmiyete yaptığı bu büyük hizmetlerine mukabil Musa bin Nasirin ona karşı takdir ve muhabbet hasıl etmesi lâzımgelirken, bilâkis ona daha ziyade kin ve kıskançlık peyda ediyordu.

Bu çirkin hisleri besleyen yeni sebepler de vardı.

Musa bin Nasir, hergün ziyadeleşen ihtiyarlık hırsile, muharebelerde alınan ganimetleri tamamile kendi şahsına hasrederdi.

Tarık ise bilâkis bu ganimetleri usulen halifeye gönderdiği beşte birinden maadasını kâmilen askerlere dağıtırdı. Bu sebeple bütün ordu, Tarıkın meclûbu idi. Musa bin Nasirin adeta idare ve ordu üzerinde hiçbir nüfuzu kalmamıştı.

İşte bu hal, Musa bin Nasiri çıldırtıyordu. Bu vaziyet Şamda duyuldu. Halife Velit, muhakeme etmek üzere her ikisini Şama getirtti. Fakat bu sırada Halife Velit öldü; yerine Süleyman geçti (715). Daha evel gelen Tarık, sorguya çekildi. Haklı olduğu teslim edildi. Musa bin Nasir çok sora geldi. Sebebi, Tuleytule, Kurtuba ve İşbiliyede toplamış olduğu malları beraber getiriyordu. Bu da sorguya çekildi. Musa bin Nasir yukarda bahsi geçen Maideyi kendi ele geçirmiş beyanile halifeye göndermişti. Bu mesele ortaya konuldu. Tarık Maidenin saklamış olduğu bir ayağını meydana çıkardı ve Maideyi ken-

disinin ele geçirmiş olduğunu ispat etti. Musa bin Nasirin yalancılığı meydana çıktı. Bunun üzerine tahkir olundu. Bundan meyus olan Musa bin Nasir Hicaza gitti ve orada öldü.

Tarık ve Musa bin Nasir, İspanyadan ayrıldıktan sora, orada kalan Musa bin Nasirin oğlu Abdülâziz *Mağrip* ve *Endülüs*e emîr unvanile vali tayin olundu.

Abdülâziz, idare merkezini, Tuleytuleden İşbiliyeye nakletti; orada Kıral Rodrikin dul karısile evlendi; bu evlenme fena tesir yaptı.

Abdülâzizin karısına uyarak hıristiyanlarla anlaştığını ve onlara dayanarak yeniden Got Devletini ihya ve bizzat onun müstakil hükümdarı olmak niyetinde bulunduğu söylenmiye başlandı. Bunun üzerine gizli bir cemiyet teşekkül etti. Bu cemiyet, Abdülâzizi sarayında öldürdü. Bunun ölümü üzerine Halife tarafından vali gelmediğinden, Abdülâzizin amcası *Eyup bin Habip* halifenin tasdikıne kadar, reisler ve şeyhler tarafından hükûmetin idaresine intihap olundu. Bu adam da idare merkezini İşbilyeden Kurtubeye nakletti. Bundan sora meşhur Abdürrahman bin *Abdullahül Gafiki*ye kadar tayin olunan valiler zamanında Fransa istilâsına başlandı. Pirene dağları aşıldı. *Garonna* ırmağına kadar *Tolosa* (Tulus) *Karassona*, Narbon şehirleri zaptolundu. Oradan şarkı şimalî istikametinde yürünerek Ron ırmağı havzasına girildi. *Liyon* (Lugdumm) şehri alındıktan sora daha şimale *Son* (Sagunna) vadisine çıkıldı. Bundan sora Son ırmağile Luvar ırmağı arasında Sen ırmağının kolu üzerinde *Otun* şehri zaptolundu ve bu mıntakada daha ilerlere kadar gidildi. Bu son istilâyı yapan Vali "*Anbese*„ zaptettiği memleketlerin tanzimi maksadile Otundan geridönerken bir muharebede yaralandı ve öldü.

Bundan sora birtakım valiler daha tayin olundu.

ABDÜRRAHMANÜL GAFİKİ (729)

729 tarihinde Abdürrahmanül Gafiki vali oldu. Bu zat evvelâ memleketleri bizzat dolaşarak idareyi tanzim etti. Orduyu takviye etti. Bu işlerle üç sene uğraştı. Ondan sora Pirene dağlarını geçerek Fransanın istilâsına girişti. Fransanın garbından şimale ilerledi. *Bordo* yu zaptetti. Mukavemet görmeden *Gurun* (Garona) *Dordonya*, *Şarant* ırmakların

geçti. Luvar ırmağı havzasına vardı. *Poatye* şehrini aldı. Ondan sora Luvar ırmağının asıl kolu üzerinde *Tur* şehrine vardı ve şehri zaptetti. Şehre giren askerler Abdürrahmanın bütün tedbir ve gayretlerine rağmen yağmaya daldılar. Nizam ve intizam kalmadı; bu hal hezimet sebebi oldu. Çünkü tam bu esnada frank reislerinden *Şarl Martel* faik bir ordu ile göründü. Abdürrahman ordusuna intizam vermek üzere Puvatye şimaline çekildi; orada Şarl Martel ordusu ile muharebeyi kabul etti (732). Fakat kendisi şehit olduğundan ordusu, gece muharebe meydanını terkederek Narbon umumî istikametinde çekildi. Kumandansız kalmış olan bu ordu, Narbona kadar Şarl Martel tarafından takip olundu. Fakat Narbonu islâmların elinden almaya muvaffak olamadı. Bu muharebe ve bozgunluk tarihte *Poatye muharebesi* diye meşhurdur.

Abdürrahman Poatye muharebesinde muvaffak olsa idi müslüman orduları Fransayı tıpkı İspanya gibi kâmilen zaptetmiş olacaklardı. Ondan sora da Almanyayı zaptederek İstanbul üzerine yürüyeceklerdi. Ayni tarihlerde Bizansı tazyik eden şark müslümanlarile karşılaşacaklardı. Bu suretle bütün Avrupa, müslümanların hüküm ve nüfuzu altına girmiş olacaktı. Burada şayanı ibret bir vak'ayı hatırlatalım:

Büyük Türk Başbuğu Attilâ, bu tarihten 280 sene evel (451) ordusu ile Abdürrahmanın Luvar ırmağı üzerinde vâsıl olduğu Tur şehrine 100 kilometre şarkta yine Luvar ırmağı üzerinde *Orlean*a gelmiş ve zaptetmişti. [1] Tıpkı Abdürrahmanın askerleri gibi Attilânın askerleri de Orlean şehri içinde yağmaya ve bol buldukları şarap fıçılarını boşaltmaya dalmışlar; tam bu sırada Aetiyüs, müttefik ordularının başında olarak şehir civarında görünmüştü. Attilâ ordusunu toplıyabilmek ve ona intizam verebilmek için Şalon civarında *Katalon* ovasına çekilmeye mecbur olmuş ve orada verdiği meydan muharebesinde muvaffak olamamıştı. Eğer böyle olmasaydı bütün Avrupa, Türklerin nüfuz ve hakimiyeti altına girebilirdi. 280 senelik fasıla ile Attilâ idaresindeki Hun - Türklerinin Orleanda, müslüman Berber-Hazar Türklerinin de Turdaki basit ihmalleri yüzünden büyük tarihî neticelerden

[1] Bu mesafe Eskişehirden Ankaraya doğru Sakaryaya olan mesafe kadardır. Sakarya meydan muharebesinde Türklerin Grekleri mağlûp ettiği muharebe cephesinden küçüktür.

mahrum kalınmıştır. Bunun bir aynına da yağma sebebile değil fakat tedbirde müsamaha yüzünden Viyana kapılarında Osmanlı - Tüklerinden *Kara Mustafa Paşa* ordusunun inhizamında tesadüf edeceğiz.

İSPANYADA FENA İDARE

Poatye bozgunluğundan sora Pirene şimalindeki memleketler birer birer elden çıktı. İspanya ahalisi de, Şamdan gönderilen valilerin idaresinden, memnun olmıyorlardı. Yer yer karışıklıklar çıkıyordu. Afrikiyede de sükûn ve intizam tam değildi. Muhtelif mıntakaların idaresine memur emîrler kendilerine göre keyfî birtakım idareler teşkiline sapıyorlardı. Asıl tehlikeli vaziyet, İspanyanın, bilhassa dağlık olan şimaligarbî mıntakasında, *Asturiye* ve *Gallaçya* memleketlerinde baş gösterdi. Malûmdur ki bu mıntakada Alan - Türkleri ile beraber gelen Süevler yerleşmişti. Müslümanlar gayet sarp olan ve Süevler tarafından cesurane müdafaa edilen mınatkada pek uğraşmak istemediler: adeta orasını İspanya haritasından hariç tuttular. Gotlar da bu kıt'adaki Süevleri itaat altına almamış ve serbest bırakmışlardı.İslâmların İspanyayı istilâsı zamanında, birçok yerli ahali de kaçıp bu mıntakaya iltica etmişlerdi. Süevler kendilerile birleşen bu halkla beraber müslümanlara taarruz için fırsat gözetiyorlardı. Puvatye bozgunluğu bu fırsatı hazırladı; bundan sora Süevler dağlarından çıkarak etrafa yayılmağa başladılar. Bunların başlarında ötedenberi *Belay* adında bir de reisleri vardı; daha soraları reislerine kıral unvanını verdiler. 745 te Belayın damadı *Alfons* Kıral oldu. Bir taraftan da müslüman emîrler, cenupta Kurtube havalisinde, şimalde Saragosta ve havalisinde istiklâllerini ilân ettiler. Bu vaziyetler karşısında ileri gelen memleket reisleri bir meclis topladılar ve meşhur Ukbe bin Nafiin hafitlerinden *Yusuf bin Abdürrahman* namında bir zati İspanya hâkimi intihap ettiler (747). Bu tarihe kadar İspanya valileri Şam halifeleri tarafındrn tayin olunuyordu; Gerçi halkın intihap ettiği bu hâkimi, halife tasdik etmiş ise de, artık İspanya idaresi müstakil olmuş, halifeye tâbi olmak manasız bir sözden ibaret kalmıştı. Zaten bu sıralarda, Şamda, Emevi saltanatı yıkılmış yerine Abbasî Hilâfeti kaim olmuş bulunuyordu. İspanyada Abbasiler tarafını tutanlar kuvvet toplıyarak Yusufun üzerine yürüdüler. Yusuf bunları mağlûp ederek vaziyete hâkim oldu. Bundan sora Abbasilerin katlia-

mından kurtulup kaçan Emevilerden *Abdürrahman*, İspanyaya gelecek ve orada Endülüs İslâm Devletini teşkil edecektir. Bu devletten ayrıca bahsedilecektir.

TÜRK-ARAP MÜCADELESİ

Halife Ömer zamanında (634 - 644) islâm orduları Nihavent muharebesinde (642), muvaffak olarak bütün İrana hâkim olmuşlardı. İranın son Sasanî hükümdarı Yezdicert, Merv şehrine kaçarak Türklere iltica etmişti. Araplar Yezdicerdi takiben şarkta Garbî Türk Devleti hudutlarına kadar ilerlemişler ve Türklerle temasa gelmişlerdi. Bu tarihlerde Garbî Türk Devleti, Çin entrikalarile son inkıraz günlerini yaşıyordu. Filhakika, 659 da bu Türk Devleti mahvolmuş ve türk memleketleri birtakım hanlar ve beyler elinde parçalanmış ve baştan başa anarşi içinde kalmıştı. Türk beyleri biribirlerile boğazlaşıyorlardı; garptan gelen arap istilâsına karşı birlik vücuda getirecek halden uzak bulunuyorlardı. Halbuki Araplar bütün İrana sahip olmuşlar, İranlıları 10: 15 sene zarfında müslüman yaparak kuvvetlenmişlerdi. İşte türk arap mücadelesi, bu hal ve şart içinde başlamıştır.

Araplar Halife Osman zamanında (644-656) ahalisinin büyük bir kısmı Türk olan Horasan mıntakasında kat'î surette yerleştiler ve şarka doğru ilerlemeye başladılar; *Herat* ve *Belh* şehirlerini zaptettiler, Ceyhun ırmağına dayandılar.

Muaviye zamanında Horasan, şarka yapılacak seferler için emniyetli bir hareket merkezi haline konuldu. Bu kıt'aya Basra ve Kûfeden 50,000 kadar arap muhaciri gönderilerek yerleştirildi. Türklerin üzerine atılmak için artık fırsat gözetleniyordu; bu fırsat gecikmedi; hakikaten *türk beyleri* ve hanları arasında biribirile vuruşmalar başladı. Bundan istifade eden Araplar derhal *Toharistan* ve *Maveraünnehir* gibi Türkellerine tecavüze başladılar. Bu suretle başlıyan mücadele Emevilerin inkırazına kadar devam etti. Bununla beraber Arapların türk memleketlerine olan tecavüzleri Abdülmelik devrine (685-705) - yani 30 sene - kadar adi çapulcu akınlarından ibaret kalmıştır.

ARAP TAARRUZUNA UĞRAYAN TÜRK MEDENİYETİ

Maveraünnehir ve Toharistanda bu devirde büyük bir medeniyet yaşıyordu. Çin ve Hint ile İran ve şarkî Roma arasındaki ticaret tamamile bu memleketlerdeki Türkler elinde bulunuyordu. *İnci* ırmağının altın saçan kıyı-

ları sayısız mamur köyler ve şehirlerle süslü idi. *Buhara Hanlığı* dahilinde 40 büyük şehirle, binden ziyade mamur köy vardı. Bu havalinin umranı, refahı dillerde destan olmuştu. *Taşkent Hanlığın*da da elliden fazla şehir bulunuyordu. Her tarafta büyük ve zengin çiftlikler vardı. Ekilmemiş, işlenmemiş bir karış toprak yoktu. *Semerkant*, *Buhara Baykent*, Herat ve Belh gibi büyük şehirlerde, Çin, Hint, İran ve Şarkî Roma ile ticarî muameleler yapan büyük ve zengin tacirler çoktu. Bu tacirlerle büyük çiftlik sahipleri memleketin imarı hususunda rekabet ediyorlardı. Buhara mıntakasının *(Sogdiyan)* kâğıt fabrikaları, ipekli kumaşlar imal eden tezgâhları, altın gümüş avani ve ziynet eşyası yapan müesseseleri, kıymetli taşlar, mücevherler işleyen imalâthaneleri muttasıl çalışıyorlardı. Tekinlerin, beylerin büyük tacirlerin yüksek birer san'at eseri olan kâşaneleri, kıymettar eşyalarla dolu idi. Arap istilâsından birkaç sene evel bir türk beyinin çin imparatoruna gönderdiği hediyeler arasındaki halılarla mücevherli bileziklerdeki san'at ve incelik, çin sarayını hayretler içinde bırakmıştı.

Çinli bir müverrih, VII. asırda Buhara kıt'asının umranından bahsederken Kuşaniye şehrindeki bir köşkü, en bedi eserlerden biri olarak tasvir ediyordu: bir san'at harikası olan bu iki katlı muhteşem köşkteki büyük salonun duvarlarından birinde eski türk hakanlarının, diğerlerinde de Çinde ve Hintte hüküm süren türk imparatorlarının tasvirleri bulunuyordu. Kuşaniye beyi her sabah bu salonu ziyaretle tasvirler önünde eğiliyordu.

Çinli diğer bir müverrih te *Iştihan*daki *Tusi* mabedinde bulunan altın heykellerden, altın ve gümüş ziynet eşyalarından pırlanta, zümrüt ve yakut gibi mücevherlerden üzerlerinde eski Hanların tuğraları bulunan altın avaniden hayret ve takdirle bahsetmektedir.

Ticaretle Çine, Hinde, İrana, Bizansa gidip gelen *Suğdaklar* (Maveraünnehir Türkleri) açıkgöz, cesur, gürbüz, çevik insanlardı. Askerlikteki meharetleri gibi ticaretteki kabiliyetleri de yüksekti. Kendilerine mahsus yazıları olan Suğdakların en küçük köylerinde bile bir mektep bulunuyordu. Maveraünnehir ve Toharistandaki fikrî hareket ve irfan, o asırda Asyanın her tarafından daha yüksekti.

Buralardan Hinde, Çine İç Türkellerine giden âlimler, türk irfanını oralarda neşrediyorlardı.

719 tarihinde *Saganyan* Tekini *Tiçe*, Çine gönderdiği *Tamuça* isminde bir âlimi İmparatora şöyle tavsiye etmişti: "Tamuça, nüfuzu nazar sahibi büyük bir âlimdir. Kendisine sorulacak hiçbir mesele yoktur ki hal ve izah edemesin. Tamuça ile bizzat görüşerek dinler hakkındaki mütaleasını dinlemenizi rica ederim. Bu temas neticesinde bu zatin irfan ve malûmatının nekadar geniş olduğu tezahür edecektir„.

730 tarihinde *Nanto* isminde diğer bir âlim; sefaretle Toharistandan Çine gitmiş, beraberinde çin âlim ve tabiplerinin hiç bilmedikleri birçok eczayı tıbbiye ve ispençiyariye götürmüştü. İşte Arabistan çöllerinden taşan bedevî seylâbeleri İran ovalarını geçtikten sora bu mamureleri silip süpürmeye gidiyordu.

Araplar, Türkellerindeki servet ve umranı görünce buralara sahip olmak için bütün hırslarile çalıştılar. Büyük ganimetler elde etmek ümidi onları tahrik eden kuvvetli bir amil oldu.

ABDÜLMELİK ZAMANINDA BAŞLIYAN MÜCADELE

Abdülmelik zamanında (685-705) ilk seferler akim kaldı. Küçük beyler gerçi Araplara karşı birleşmediler. Fakat memleketlerini ayrı ayrı kahramanca müdafaa ettiler. Hatta bir aralık Ceyhunu geçmiş bulunan Arapları tekrar Ceyhun garbına attılar.

Abdülmelikin cülûsundan dört sene eveldir ki Asya Türk İmparatorluğu yerinde Türk Kutluk Devleti kuruluyordu (681). Kutluk Devletinin ikinci Hakanı *Kapagan* (691-719) Türk Devletini tensik ederek Türkeşleri, Karlukları hakimiyeti altına aldığı sıralarda kardaşı *Kutluk Han*ın oğlu *Gül Tekin*i Suğdakları tanzim etmek üzere Maveraünnehire gönderdi.

Abdülmelik te Horasan valiliğini Irak valisi bulunan meşhur Haccacın uhdesinde bulunduruyordu. Türk-arap mücadelesi bütün şiddetile başlamış bulunuyordu. Haccaç, en meşhur kumandanlarını Türkler üzerine saldırdı. Fakat Türklerin cesaret ve kahramanlığı önünde bu kumandanların şahsî liyakatleri pek çabuk sönüyordu. Arap kumandanları ancak türk beyleri arasındaki rekabetten istifade etmek suretile bazı hareketlerde bulunabiliyorlardı.

Nihayet Haccaç, meşhur *Kuteybe* yi Türkellerinin fethine memur etti (705).

Kanlı bir kumandan olan Kuteybe, maveraünnehir ve Toharistanın küçük beyleri arasındaki rekabetten ve Kutluk Devleti Hanlarının uzak olmalarından istifade ederek büyük askerî harekâta başladı. Aşağı Toharistanda bazı şehirleri aldı. Buharada o zaman Asyanın en büyük ve en zengin ticaret merkezi olan *Baykent* şehri üzerine yürüdü (707). İki ay uğraştıktan sora kale duvarlarını delerek şehir halkını musalâhaya mecbur etti. Araplar sulhan Baykende girdiler. Fakat şehrin zenginliğini görünce şaşırdılar. Talan edebilmek için bir karışıklık çıkardılar. Bu güzel ve mamur şehri birkaç gün yağma ettikten sora yaktılar, yıktılar. Şehirde eli silâh tutabilecek nekadar Türk varsa vahşiyane boğazladılar. Kadınları ve çocukları da esir ederek Horasana gönderdiler.

Katliamlar yapmak suretile tecavüze başlıyan Kuteybe, hayatının son günlerine kadar bu vahşette devam etti. Baykentten sora *Talkan* mamuresi de tahrip edildi. Burada da tüyler ürperten korkunç bir katliam yapıldı; Araplar, teslim olan Türkleri kılıçla doğramaktan yorulunca zavallıları sıra sıra ağaçlara astılar. Talkana giren yolun altı kilometre uzunluğundaki kısmı iki taraflı ağaçlara asılan insan cesetlerile korkunç bir koruluk şeklini aldı.

Kuteybe, on iki sene (705 - 717) zengin ve mamur Türkellerinin yağma ve tahribile uğraştı. İşitilmedik facialar yaptı. Birçok mamur ve zengin şehirleri yaktı, yıktı. Asırlardanberi zengin ve nurlu bir medeniyet yuvası olan bu güzel mamureler yerinde yanık harabelerden başka bir şey bırakmadı. Fakat bütün bu vahşetlere rağmen Türkleri kat'î surette arap boyunduruğuna sokamadı. O kadar ki Semerkant Türkleri Kuteybeye cizye vermeyi kabul eden hanları *Tarhun* u halettiler. Yerine *Gurak Han* ı geçirdiler (709). Ve mücadeleye devam ettiler. Kuteybe Semerkanda, altı sene uğraştıktan sora ancak 711 de girebildi.

Harzem kıt'asında da ayni facialar oldu: Kuteybe zengin ve mamur Harzem şehirlerini yağma ettikten sora kardeşi *Abdürrahman* ın esir ettiği 4000 türk gencini boğazlattı.

Emevilere yaranmak için geçtiği mamurelerde yanmış harabeler ve parçalanmış türk cesetlerinden başka bir şey

bırakmıyan Kuteybenin oynadığı bu dıram, kesik başının halife Süleymanın ayakları altına atıldığı zamana kadar devam etti (717). Bu vahşiyane tecavüzlere rağmen Kuteybe, Maveraünnehir ve Toharistanın kat'î surette Araplara geçmesini ve islâm dininin buralarda yayılmasını temin edemedi.

Kuteybe katledildikten sora Maveraünnehir ve Toharistandaki beyler birleşerek Arapları yurtlarından sürüp çıkardılar. Yalnız Buhara, Semerkant gibi Arapların ve müslüman olmuş Türklerle müslüman İranlıların yerleştikleri şehirlerde Araplarla müşterek bir idare kaldı.

Emevilerin Horasan Valisi *Eşres*, hiç olmazsa Buhara ve Semerkant mıntakasında tutunabilmek için islâm dinini kabul edecek olan Türklerden cizye alınmıyacağını ilâna mecbur oldu. Bu ilân, ayni zamanda müslüman olacak Türklere Araplarla müsavi hukuk verileceğini de ihtiva ediyordu. Tahammül edilmiyecek kadar ağır olan cizyeden kurtulmak için Buhara ve Semerkant Türklerinden birçoğu islâm dinini kabul ettiklerini söylediler. Fakat halkın mühim bir kısmının müslümanlık iddiasile cizye vermemesi varidatı birdenbire durdurdu. Buhara kıt'asını Emevilerin malikânesi addeden Şam sarayı telaşa düştü. Müslüman olan Türklerden de cizye alınmakta devem edilmesi emrini verdi. Fakat bu emir, yeni isyanlara sebep oldu.

Bu tarihlerde, Seyhun ırmağı boylarında Türkeş Devleti teşekkül etmiş bulunuyordu. Maveraünnehirde müslüman olan ve olmıyan Türkler birleşerek Türkeşler Hanı *Sulu Han*dan yardım istediler. Sulu Han yardıma koşarak Arapları Maveraünnehirden sürüp çıkardı; Ceyhun boylarına kadar olan sahada arap kuvveti bırakmadı. Sulu Han, birkaç sene sora da Toharistanı temizledi. Sulu Han öldükten sora Türkeş Devletinin Kara Türkeşler ve Sarı Türkeşler diye ikiye bölündüğü malûmdur. Karalar ve sarılar mücadelesi her ikisini de zayıf düşürdü. Bundan istifade eden Araplar kovuldukları yerlere tekrar girebildiler. Bu defa da Türkler, müdafaadan ve Arapları hayli sıkıştırmaktan geridurmadılar. Gerçi Maveraünnehir ve Toharistanın küçük beylikleri müstevlilere karşı aralarında devamlı bir ittifak yapamadılar. Fakat İranlılar, Suriyeliler ve Mısırlılar gibi vatanlarını da kolayca teslim etmediler. Her beylik kendisini senelerce müdafaa etti. Sukut eden şehirler bile

fırsat buldukça Emevilerin zalim idaresine karşı silâha sarıldılar. Çapulcuları kovdular. Bir asır kadar süren türk, arap mücadelesine ve Arapların Tibetlilerle ittifak eylemiş olmasına rağmen Emevilerin sukutunda Maveraünnehir ve Toharistandaki küçük beyliklerden hemen hepsi varlığını muhafaza ediyordu.

ARAPLARIN TÜRKLER ALEYHİNDE TATBİK ETTİĞİ SİYASET

Arapların Türkler hakkında tatbik ettikleri siyaset zulüm ve tenkille hulâsa edilebilir. Arapçılık siyasetini takip eden Emeviler devrinde Araplar Türklere, islâm dinini kabul edenlerine dahi hakaret gözile bakmak istemişlerdi; halbuki Türkler kendilerini Araplardan çok yüksek görürlerdi. Araplar, Türklerin canını, malını kendileri için helâl sayarlardı. Arap halifeleri ve onların mümessilleri Türkler için hiçbir hak tanımak istemiyorlardı. Cizye ve haraç toplarken ve bütün muamelelerde her türlü eza ve cefa reva görülürdü.

Arap kumandanları, Türkellerini kan seylâbelerine boğan tecavüzlerinde çöl Araplarının yağmagerlik hislerini tatminden başka bir gaye takip etmiyorlardı. Arap halifeleri Şam saraylarının israf ve eğlencelerini temin için kumandanlarını yağmacılığa teşvik ederlerdi. Bir asra yakın devam eden bu tahripçi arap istilâsının yegâne ve meş'um neticesi şu oldu: Türkellerindeki yüksek medeniyet bütün eserlerile beraber mahvoldu. Bunca mamur ve zengin şehirler birer birer harabe haline geldi.

Arapların istilâ maksatlarını islâmlığın neşri gibi dinî bir mefkûreye atfetmek kat'iyyen doğru değildir. Bilhassa Emevi halifelerine, inanmadıkları ve çok kere tahkir ettikleri Muhammet dininin neşri gibi bir maksat atfetmek, hakikatten çok uzaklaşmaktır. Onlar yalnız zengin ve mamur ülkeleri talan etmek, gittikçe genişliyen bütçelerine yeni yeni varidat membaları bulmak gibi hasis emeller arkasında koşmuşlardır.

Asırlardanberi hâkim yaşıyan Türkler, tabiatile bu çapulcuların hükmü altına giremezlerdi. İslâm dinini kabul ederek efendilikten mevaliliğe (köleliğe) inemezlerdi. Bunun içindir ki Emeviler bir asra yakın bir müddet uğraştıkları halde Türkler arasında islâm dinini yayamamış ve küçük

türk beyliklerini bile hakimiyetleri altına alamamışlardır.

Türkler ancak kendilerini mevali yapmak istiyen Arapların efendisi olmıya karar verdikten soradır ki kütle halinde islâm dinine girmişlerdir.

EMEVİ SALTANATINI YIKAN FIRKALAR ARAP OLMIYANLARIN FIRKASI (ŞUUBİYE)

Şiilerin, Haricilerin ve Abbas sülâlesine mensup olanların Emeviler aleyhinde çalıştıklarını biliyoruz. Bunlar ayni maksat için yani Emevileri ortadan kaldırmak üzere çalışan, dinî ve siyasî fırkalar haline geldi. Bu fırkaların Emevilere düşmanlığı, en nihayet Haşimî ve Emevi sülâlelerinin eski husumetlerine irca olunabilir. Acemler de Kerbelâ vak'asını esas tutarak Ali taraftarı oldular. Bu taraftarlık Acemler için bir perde mahiyetinde idi. Hakikatte onlar sevmedikleri Araplara ve islâmlığa düşmanlık duygusile hareket ediyorlardı.

Türklere gelince, onlar Arapların bunca zulümlerini görmüş olduklarından ve bilhassa çok bağlı oldukları istiklâllerine Arapların tecavüz ettiklerinden onlara açıktan düşman olmuşlardı. Emevilerin takip ettikleri siyaset Arap olmıyan kavimlerin kendi aleyhlerindeki düşmanlıklarını şiddetlendirmiştir.

Emevilerin dahilî siyaseti istisnasız bütün Arapların başka milletlere faik olduğu iddiasına istinat ediyordu. Bu iddia Araplardan kat kat yüksek olan başka milletlere çok ağır geliyordu. Araplar Arap olmıyanların arkasında namaz kılmazlardı. Onlarla bir arada dolaşmazlardı. Arap olmıyanlara mevali (köle) nazarile bakarlardı. Arap olmıyan analardan doğan prensler tahttan mahrum edilirlerdi. Zaptolunan memleket ahalisinin bütün servetleri ellerinden alınırdı. Asırlar zarfında tesis etmiş oldukları medeniyet esasları, kitabeler, abideler, şehirler, mamur köyler imha edilirdi.

İşte Emevilerin bu siyaseti neticesi olarak Türkler ve Acemler, Emeviler aleyhinde çalışan fırkalara yardım etmiye başladılar. Bu suretle Araplardan başka milletler kendi nam ve hesaplarına millî teşekküller vücuda getirdiler. Bu millî fırkalara islâm tarihinde, *Şuubiye*, derler.

Şuubiye mensupları Arapların hiçbir suretle diğer kavimlerden yüksek olmadıklarını iddia ederler ve onların bilâkis kusur ve noksanlarını sayarlardı. Bu hususta eserler bile yazmışlardı.

Şuubiyecilerden bilhassa Türk olanlarının, Arapların manasız ve haksız gurur ve iddialarına karşı asabileşmekte çok hakları vardı.

Araplara, medeniyet sahasında ve askerlikte üstat olan Türklerdi. Araplar Semerkanda girdikten soradır ki Türklerden kâğıtçılık san'atini öğrenmişlerdi.

Araplar, askerlik san'at ve meziyetlerini de arap ordularına intisap eden Türklerden öğrenmişlerdir.

EMEVİ SALTANATININ YIKILMASI

Emevi saltanatının son devirlerinde, Şamda ve başka müslüman memleketlerinde, müslüman Türkler çoğalmıştı. Birçok Türkler arap sarayında, islâm ordularında ve devlet işlerinde zekâ ve kabiliyetleri sayesinde yüksek mevkilere çıkmışlardı. Bunlar millî hislerini galeyana getiren arap gururunu kırmak, emevi saltanatını ortadan kaldırmak teşebbüsüne girmişlerdi. Bu Türkler, siyasî maksatta, Emeviler aleyhinde teşkilât yapan Abbasiler ve Şiilerle birleştiler. Her tarafa, teşkilât yapmak ve halkı ayaklandırmak için gönderilen adamlardan, şarka Türkellerine gidenler daha talili oldu.

Horasanda *Ebumüslim* namında bir türk genci, ihtilâl teşkilâtının başına geçti. Artık senelerdenberi Arapların kendi başlarına karar veremedikleri ve yapamadıkları iş olacak, büyük netice behemehal elde edilecekti.

Horasanlı Ebumüslim, *Merv* civarında, *Sefideç* köyünde açıktan açığa isyan etti. Etrafına topladığı Türklerle, Emevilerin en çok güvendikleri kumandanlarından Horasan Valisi *Nasir bin Seyyarı* mağlûp etti. İranlıların da iltihak ettiği kuvvetli bir türk ordusu ile Horasanı ve İranı kâmilen hakimiyeti altına aldı. Bir taraftan da ileri gönderdiği ihtilâlciler vasıtasil, Kûfede bir evde gizlenerek yaşamakta olan Abbasoğullarından *"Ebulabbas Abdultah„*ı gizlendiği yerden çıkartarak, halife ilân ettirdi. Son Emevi halifesi Mervan II. bir ordu ile, ihtilâl ordusunu karşılamak üzere Musul üzerine yürüyordu. İki ordu Musulun şarkında *Büyük Zap* suyu kenarında karşılaştı. Verilen büyük meydan muharebesinde Mervan II. mağlûp ve ordusu tarumar edildi (750).

Bu ağır hezimetten sora Mervan II. bir daha kendini toplıyamadı. Yıldırım süratile yürüyen Ebumüslimin ihtilâlci kuvvetleri önünde hiçbir yerde tutunamıyarak, Mısır hudu-

duna kadar kaçtı. Fakat ihtilâlciler burada da kendisini buldular; gizlendiği bir mabette (*Busır* mabedi) yakalıyarak öldürdüler. İşte bu suretle Emevi hanedanı batırıldı (750).

Bundan sora islâm halifeliği Muhammedin amcası Abbasın sülâlesine verildi.

İhtilâlciler Emevilere mensup olanlar hakkında katliam tatbik ettiler. Onlardan hiçbir kimse bırakmıyarak, köklerini kazımak istiyorlardı. Fakat içlerinden, Halife Hişamın torunu Abdürrahman canını kurtarmıya muvavaffak oldu.

İspanyada, Endülüs İslâm Devleti, bunun hükümdarlığı ile başlıyacaktır.

F. ABBASİLER

İLK HALİFELER Abbasilerin ilk halifesi *Ebülabbas Seffah* (750 - 754) bütün Emevi hanedanını öldürmekle işe başladı. O kendi kendine Seffah (kan dökücü) lâkabını verdi. Seffah devlet merkezini Şamdan kaldırdı; Kûfenin hemen şimalindeki *Haşimiye* ye nakletti. Seffahın yerine geçen kardeşi *Mansur* (754 - 775) *Bağdat* şehrini kurdu ve merkezini oraya nakletti (762); Bağdat Abbasî Devletinin sonuna kadar payitaht kaldı. Mansurun ilk işi Abbas sülâlesine hilâfeti kazandırmış olan Ebumüslimi öldürmek oldu.

Mansurun en doğru yaptığı bir iş varsa o da Seffahın da hizmetinde bulunmuş olan Belh Türklerinden *Halit ibni Bermek*e, (Barmak) devlet idaresinde yüksek bir mevki vermek oldu. Bu sayede İslâm İmparatorluğunun idaresi tanzim ve maliye işleri ıslah edildi; vukua gelen alevî isyanları şiddetle bastırıldı.

Emevi sülâlesinden Abdürrahmanın, İspanyada müstakil Endülüs Emevi saltanatını vücuda getirmesi Mansur zamanında oldu.

Mansur öldükten sora yerine sıra ile *Mehdi* ve *Hadi* geçti.

Mehdi zamanında (775 - 785), dahilde Alevî isyanları bastırıldığı gibi, Bizans ta muhasara edildi. Mehdiye halef olan oğlu Hadiyi (785-786) bir sene içinde zehirliyerek öldürdüler, yerine *Harun Reşit* geçti.

HARUN REŞİT
789 - 809

Harun Reşit 22 yaşında halife oldu. Halit ibni Bermekin oğlu *Yahya* Harun Reşidin muallimi, mürebbisi idi ve şehzadeliğinde hamisi oldu.

Harun Reşit, Yahyayı kendine vezir yaptı; bütün devlet nüfuz ve kudretini ona verdi, Yahya ve oğulları *Cafer* ile *Fadıl*, Harun Reşidin ilk devrinde İslâm İmparatorluğunun hakikî sahipleri oldular.

Bu *Barmak ailesi* sayesinde Harun Reşit zamanı Abbasî saltanatının ikbal devri oldu. Dahilde Alevî isyanları bastırıldı. Bizanslılarla Toroslarda yapılan muharebeler neticesinde onlardan alınması mutat olan vergiler temin olundu. Ahali huzur ve rahat içinde idi. Yalnız arap halifelerini ilk andan itibaren üzen iki halk vardı. Onlardan biri Şimalî Afrikada Berber - Hazarlar, diğeri de Şarkta Türkler idi. Bu iki kardeş kavimler mütemadi bir surette arap halifelerine isyan ediyorlardı.

Harun Reşit Berberlere karşı *Ibrahim ibni Aglep* namında birini gönderdi. İbni Aglep Berberlerin isyanını bastırdı. Fakat yine Berberlere dayanarak merkezi Kayruvanda olmak üzere müstakil bir *Aglebi Devleti* teşkil etti.

Harun Reşit, devrinde Horasan Valisi *Isa* para toplamak hırsile kalka pek çok eza ettiğinden umumî bir isyan çıktı. Harunoğlu *Memun* u Horasana gönderdi, kendisi de bizzat büyük bir ordunun başında olarak şarka yürüdü. Fakat yolda öldü. Anası Türk olan Memun Türklerle anlaştı. Sükûnu temin etti.

Harun Reşit ilmi himayesi ile maruftur. Şöhreti bütün Avrupaya yayılmıştı. Frank İmparatoru *Şarlman* hıristiyan hacılarının Kudusü ziyaret etmeleri için kolaylık gösterilmesini rica etmek üzere Harun Reşide bir heyet yolladı. Nezaketle kabul olunan bu heyet vasıtasile Harun Reşidin Şarlmana gönderdiği hediyeler arasında bulunan bir çalar saat meşhurdur.

Lûtuf, merhamet ve adaletile şöhret bulmuş olan bu halifenin en büyük zulümleri yapmaktan çekindiği zannolunmasın. Harun Reşit birçok Alevileri kendi gözü önünde kollarını, bacaklarını kırdırarak boğdurmuştur. Bilhassa kendisini hilâfet makamına getirmiş olan ve ondan sora da 17 senelik mühim hizmetlerile onu bütün dünyaya tanıtmış bu-

lunan Bermek (Barınak) ailesini bir vehim yüzünden cellâtlar elinde mahvetmiş olmasını tarih affetmiyecektir.

HARUN REŞİDİN OĞULLARI: EMİN, MEMUN, MUTASIM

Harun Reşitten sora oğulları *Emin*, (809-813) *Memun* (813-833) ve *Mutasım* (833-842) sıra ile halife oldular. Bunlardan Memun âlim ve filozofları severdi. Kendisi de felsefe ile uğraşırdı. Memun, islâm dinini menkulâttan ziyade akla istinat ettirerek serbest düşünceyi terviç eden bir mezhebi *Mutezile* devletin resmî mezhebi olarak ilân etti. Bu mesleki Memunun biraderi Mutasım ve hafidi *Vasık* ta takip etti. Bu serbest düşünceli halifeler bu fikri kabul etmiyen hocaları kırbaçla dövdürürler ve hapse sokarlardı. Memun ve Mutasımın dahilî isyanları bastırmakta ve Bizanslılara karşı muvaffakıyetle harbetmekte dayandıkları ve güvendikleri yegâne millet Türklerdi.

Memun, kardeşi Emini Horasanda topladığı türk askerlerinden mürekkep bir ordu ile bertaraf ederek yerine geçmişti. Bu halifelerin serbest fikirlerine karşı gelenler de türk askerlerinin mukabelesine uğrarlardı. Memun gibi Mutasımında anası Türktü. Mutasımın hassa ordusu türk askerlerinden ibaret olduğu gibi en mühim siyasî ve idarî makamlar da Türklerin elinde bulunuyordu. Mutasım, Türkleri çok severdi. Türklere mahsus olmak üzere Bağdat yakınında *Samra* şehrini tesis etti. Şehri mahallelere taksim etti. Türkleri kabile kabile bu mahallelere yerleştirdi. Kendisi de hayatının sonuna kadar burada türk askerlerinin ortasında kaldı.

ABBSAÎ DEVLETİNİN SUKUTU

Vasıktan (842-847)sora Abbasî Devleti sukuta yüz tutmuştur. Sukut devrinde 28 halife gelmiştir. Vasıktan sora gelen *Mütevekkil*, (847-861)mutezile ve serbest düşünce aleyhinde harekete başladı. Bu hareket Abbasî Devletinin sukutunu çabuklaştırdı. Mütevekkil, maiyetindeki türk askeri tarafından ıskat edildikten sora öldürüldü. Yerine oğlu *Muntasır* (861-862) getirildi. Bundan sora Türkler tarafından 10 yıl zarfında beş halife indirilmiş ve onların yerine başkaları çıkarılmıştır. Bu devirde türk kumandan ve askerleri Bağdat halifelerini kendilerinin tâbileri derecesine indirmişlerdir. Halifeler, serbest düşünceye karşı muhafazakâr mezhep ve cereyanlara istinat etmek suretile kuvvet edinmeğe çalışmışlardır. Bu menfi gayret, fikir faaliyetlerini durdurmak neticesine varmıştır. Fikir faaliyetinin durgun-

luğu, hayatın bütün safhalarında tesirini göstermiş; bu da Abbasî Devletinin hayat kabiliyetini inhitata uğratmıştır.

ABBASÎ HALİFELERİNİN ORTADAN KALDIRILMASI

Abbasî halifeliğinin akıbetini izah için, bu halifeliğin muhtelif devirlerinde vukua gelmiş mühim hâdiseleri hatırlatmak muvafık olur.

Halife Mansur zamanında İspanya, Abbasilerin hükmünden çıkmış, orada müstakil Endülüs Devleti teşekkül etmişti. Harun Reşit zamanında da Şimalî Afrikada müstakil Aglebi Devleti kurulmuştu.

Memun devrinde, Horasan ebedî olarak arap halifelerinin hakimiyetinden kurtuldu. Orada vali bulunan Horasanlı *Hüseyinoğlu Tahir* vatanında istiklâl ilân etti (821). Bu suretle müslüman Türkellerinde ve İranda soraları meydana çıkan hükûmetlerin birincisi kurulmuş oldu. Bundan yarım asır kadar sora bakırcılıktan yetişen *Yakup bin Leys* adında bir İranlı Seistan (Secistan) da isyan etti, *Saffariye* Devletini kurdu (868 - 908).

Abbasi İmparatorluğu artık süratle inhilâle doğru sürükleniyordu. Valiler merkezin emirlerine ehemmiyet vermiyorlar ve varidat namına merkeze bir şey göndermiyorlardı. Hazinede ordunun maaşını ve tayınlarını verecek para kalmamıştı. Türklerden ve Berberlerden mürekkep olan ordular isyana başladılar. Halifeleri istedikleri gibi indiriyorlar, hapsediyorlar. İstediklerini halife yapıyorlardı.

Hariciler, isyan ederek Musul havalisinde Irakın az çok varidat temin eden mıntakalarını da işgal ettiler. Bu hal sıkıntıyı arttırdı. Ayni devirdedir ki Mısırda vali bulunan *Tolonoğlu Ahmet* istiklâl ilân etti. Türk *Tolonoğulları devleti* ni kurdu (868 - 905).

Basra mıntakasında Zenciler İsyanı denilen büyük bir haydutluk başgösterdi. Haricilerden bir İranlı o mıntıkada çok miktarda toplanmış olan *Zengibarlı* esir zencileri kandırarak başlarına geçmiş ve iki sene zarfında Basrayı zaptetmişti. Bu asi zencilerle 13 sene uğraşıldı.

Halifeliğin türk ordularına kumanda eden *Musa* nın halife yaptığı *Mutemit* devrinde (870-892) *Samanoğulları*, Maveraünnehirde kuvvetli bir Türk Devleti kurdular (874 - 999). Abbasî İmparatorluğu artık tamamen parçalanmıştı. Halife

Muktedir (908-932) ilk defa *emirülümera*lığı icat etti. Bu tarihten sora Abbasi Devletinin askerî, mülkî ve idarî bütün kuvvet ve salâhiyeti ve Abbasoğullarının bütün hükümranlık hakları filen emirülümeralara geçti. Bu sırada Afrikada *Fatimiler Devleti* kuruldu(910). Fatimilerle Tolon Devleti arasında *Akşit* unvanlı Mehmet namında bir Türk Mısırda müstakil bir devlet teşkil etmişti (935-969). Fatimiler (910-1171) neslen Alinin karısı Fatmadan geldiğini iddia ederlerdi.

Ali evlâdından olmak üzere Fatimî Devletinin başına geçenler de halife unvanını takındılar. Bu suretle biri Bağdatta, biri Endülüste, üçüncüsü de Kahirede olmak üzere üç halifelik oldu. Bundan sora bir aralık muhtelif kumandanlar arasında emirülümeralık kavgaları başladı. İranda, şiî Büveyh ailesi (934-1055) bundan istifade etti. Bağdadı zaptederek Iraka hâkim oldu (945). Abbasî Devleti üzerinde türk emirülümeralarının hakimiyetini kırdı ve orada zalimane idaresile halkı inletti. Abbasî halifeleri *Büveyhoğulları* elinde esir gibi yaşıyorlardı.

Selçuk Türkleri Bağdadı zaptedinceye kadar bu hal devam etti. Ondan sora Abbasî İmparatorluğu üzerindeki hakimiyet tekrar Türklere geçti. Bir asır kadar bir müddet (1055-1152) abbasî halifeleri selçuk sultanlarının hakimiyeti altında yaşadılar. Fakat bu halifelere cismanî hiçbir nüfuz ve kuvvet verilmedi. Bunların vazifeleri türk sultanlarının isimlerini hutpelerde okutmaktan ibaretti.

Bir aralık Bağdat Selçukoğullarının hakimiyetinden çıktı (1152). Maamafih, bu devirde halifelerin (*Mukteti* ve *Müstencit*) bütün erkân ve ümerası Türktü. Bunların içinde *Kümüş Tekin* ve *Kaymaz* gibi güzide şahsiyetler vardı.

Cengizoğulları İrana hâkim olduktan sora Bağdattaki çürük halifelik müessesesinin ortadan kaldırılması bir gün meselesi olmuştu. Son Abbasî Halifesi *Müstasım* zamanında (1242-1258) Abbasoğullarına kıyamet koptu.

İrana hâkim olan Cengizoğullarından *Hulâgû* Bağdadı zapta karar verdi. Son halife, Hulâgûnun Hemedandan gönderdiği mektuba müteazzımane cevap vermişti. Hulâgû Bağdada yürüdü. Halifenin gönderdiği kuvvetleri perişan ettikten sora Bağdat şarkında ordugâhını kurdu. Halifeye kayıtsız ve şartsız teslim teklifinde bulundu. Bu teklif Müstasım tarafından Hulâgûyu kızdıracak bir lisanla reddolundu.

50 gün devam eden sıkı bir muhasaradan sora halife teslimden başka çare olmadığını anladı. Müstasım Hulâgûya emirülümeralık unvanını tevcih ederek yine makamında kalabileceği hulyasında idi. Bu hulya ile Hulâgûnun karargâhına gitti (1258). Şan ve mevkiinin yüksekliğini ve kutsiliğini göstermek düşüncesile peygambere ait olduğu iddia edilen hırkayı giymiş asayı da eline almıştı. Başına büyük ipekli sarık sarmıştı. Oğulları ve Abbas Hanedanı erkânı, Bağdat eşraf ve, âyanı büyük memurlar, fakihler, âlimler beraberinde bulunuyorlardı.

Mutantan bir alayla Bağdattan çıkan bu halife heyeti Hulâgûya emirülümeralık hil'ati giydirmek merasiminde bulunmak üzere gidiyordu. Fakat moğol karargâhına geldikleri zaman bütün hulyalar birden yıkıldı. Halife bir çadıra tıkıldı. Diğerleri de açıkta moğol askerlerinin kordonu altına alındılar. Halife senelerdenberi toplanan hazinelerin, malların yerini göstermeğe icbar edildi. Bir müfreze muhafazasında Bağdada gönderildi. Saraydaki gizli hazinelerin yerlerini gösterdikten sora tekrar karargâha getirildi. Sarığı boynuna dolandı, bir çuvala sokuldu, çuvalın ağzı bağlandı. Bu vaziyette bir süvari kıt'asının güzergâhına atıldı. Atların ayakları altında son nefesini verdi. Arkasındaki hırka ile elindeki asa da yakıldı. Heyetle beraber gelenler de takım takım öldürüldü. Bağdat 40 gün yağma edildi. Ahaliden eli silâh tutanlar öldürüldü, çocuklarla kadınlar da esir edildi. Bu suretle 508 senedenberi devam eden Abbasî Hanedanı münkariz oldu, tarihe gömüldü.

ABBASİLER DEVRİNDE TÜRKLER VE TÜRKLERİN MÜSLÜMAN OLMALARI

Emevilerin son zamanlarda Seyhun ırmağı boylarile Kâşgar havalisi Çinlilerle Araplar arasında rekabet sahası olmuştu. Her iki taraf bu mıntakalara hâkim olmak istiyordu. Buraların hakikî sahibi olan Türkler ise her iki istilâcı kavmi de vatanlarından kovmak için kanlı ve devamlı bir mücadeleye atılmışlardı. Bu mücadele devam ederken Çin İmparatorluğunun Kâşgar Mıntakası Umumî Kumandanı *Kao-Sien-Tche* istilâ sahasını şimaligarbiye doğru tevsie kalkıştı. Seyhun havalisine kadar, ilerledi. *Şaş* (Taşkent) beyini tevkif ederek idam edilmek üzere Çine kadar gönderdi.

Kaosiençe, Garbî Türkeli ile Seyhun boylarını vahşiyane mezalimle al kanlara boyarken Horasanla Toharistan ve Ceyhun boyu Türkleri de *Ebamüslimin dai* lerile (propagandacı) birlikte Araplara karşı büyük bir ihtilâl hazırlıyorlardı. Çinde haksız yere idam edilen Şaş Beyinin oğlu, Ebamüslimin dailerine karıştı. O da Çinlilere karşı bir isyan hazırlamağa başladı. Türkler başlıca rolü oynadıkları Ebamüslim ihtilâlinde muvaffak olunca bu ihtilâlin yarattığı Abbasi Devletini benimsediler, Ebamüslimle birleştiler. Bu defa da Çinlileri vatanlarından atmak hazırlığına başladılar.

Ebamüslim tarafından tayin edilen *Ziyat ibni Salihin* kumandası altında toplandılar. Seyhun boylarına yerleşmeğe çalışan çin ordusu üzerine atıldılar. İki ordu *Talas* şehri civarında karşılaştı.

Talas suyu kenarında Türklerin müstakbel mukadderatını tayin edecek olan büyük meydan muharebesi başladı. Çin ordusunda bulunan *Karluk* Türkleri ırkdaşlarına karşı silâh kullanmak istemiyerek harp sahasından çekildiler. Beş gün devam eden meydan muharebesi çin ordusunun kat'î hezimeti ile neticelendi(751). Bu şerefli zafer, yarım asırdanberi Garbî Türkellerine tahakküm eden Çin İmparatorluğunu kat'î surette bu sahadan kovmuş oldu. *Karabalgassun* merkez olmak üzere 744 te bir hükûmet kuran Uygurlar, Talas hezimetinden sora Çinde zuhûr eden ihtilâllerden istifade ederek hudutlarını garba doğru genişlettiler. İslâm mıntakasındaki ırkdaşlarile temasa geldiler. Seyhunun şimalindeki Oğuzlarla bunların şarkına doğru ilerlemiş olan Karluklar da bu cihetten temasta bulunuyorlardı.

Türkler, Ebamüslim ihtilâlile Araplara, Talas suyu meydan muharebesile de Çinlilere galebe etmişlerdi. Tarihin ceryanı kendilerine iki yol açmıştı. Bunlardan biri asırlardanberi olduğu gibi, şimalden Çine inerek orada bir imparatorluk kurmak, diğeri de garba dönerek İslâm İmparatorluğuna hâkim olmaktı. Türkler ikinci yolu tercih ettiler. Ebamüslim ihtilâli esasen onları müslüman İran üzerinden Iraka doğru götürmüştü. İhtilâl harekâtına iştirak edenler, yüksek kabiliyetleri sayesinde yeni imparatorluğa hâkim olacaklarını anlamışlardı.

Horasanlı ve Toharistanlı Türkler, Abbas oğulları namına kurdukları devletin malî, idarî ve mülkî işlerini ellerine aldı-

lar. İhtilâl ordusunun başında bulunanlar ise daha evel askerî kuvvete hâkim bulunuyorlardı. İlk Abbasî halifelerinin en nüfuzlu müşavirleri Türklerdi. Toharistanlı Barmakoğulları, Şamdaki Emevi arap saltanatına karşı Bağdatta medenî bir devlet kurdular. Ulûm ve fünunun inkişafı esbabını hazırladılar. Nihayet *Harun Reşit* zamanında imparatorluğun müstakil hâkimi oldular. Askerî kumandanlar ise, daha ilk zamanlarda yüksek kabiliyetlerini göstermiş *Avasım* eyaleti [1] nin emaretine çıkmışlardı.

İslâm camiasına giren Türklerin Abbasî İmparatorluğunun en yüksek mevkilerini işgal etmeleri, Ceyhun ırmağı ötesinde tabiatile bu camiaya karşı bir alâka uyandırdı. Emeviler zamanında olduğu gibi müslüman olan Türkler artık mevali telâkki edilmiyor, bilâkis islâm camiasının azası oluyorlardı. Bu vaziyet karşısında, Fergana, Soğdiyan, *Üşrusana* ve Toharistandaki beyler Abbasî halifelerini metbu tanımakta artık bir zillet görmüyorlardı. Çünkü bu İmparatorlukta hâkim olanlar hakikati halde Araplar değil Türklerdi.

Bu sahaların müslüman Türklerile temasta bulunan *Yedisu* vilâyetile Seyhunun şark ve şimalindeki Karluklar, Seyhunun aşağı taraflarını işgal eden Oğuzlar, garba doğru başlıyan bu cereyana bigâne kalmadılar. Bilhassa anası Türk olan Memunun Horasan valiliği esnasında Türklere karşı takip ettiği şuurlu siyaset, bu cereyanı kuvvetlendirdi.

Abbasî halifeleri de devlet ve ordu işlerini Türklere tevdi etmeği siyasî menfaatlerine daha uygun buluyorlardı. Ebamüslime taraftar olan Türklerle İranlılar tarafından iktidar mevkiine getirilen Abbasilerin geniş imparatorluğu idare için Araplara istinat ve itimat edememeleri tabiî idi. İranlılar ise Abbasilerden ziyade Alevilere mütemayil bulunuyorlardı.

Emevilerle Haşimiler, Alevilerle Abbasiler arasındaki münazaalara arap batınları arasındaki mücadeleden başka bir mahiyet atfetmiyen Türkler, Alevilik, Abbasilik arkasından koşmuyorlardı. Onların tek bir hedefleri vardı: İslâm İmparatorluğuna hâkim olmak. Esasen fıtrî kabiliyet ve istidatları, bu hedefi kendilerine hazırlatıyordu. İlk Abbasî halifelerinin Horasanlılardan teşkil ettikleri ordudaki Türkler,

---

[1] Malatya ile Tarsus arasında Bizans İmparatorluğu ile hemhudut olan tahkim edilmiş sahada teşkil edilen eyalete (Avasım) adı veriliyordu.

gerek askerlik, gerek idare ve inzıbat itibarile diğer kavimlerden yüksek olduklarını ispat etmişlerdi. Yüksek seciyeleri, dürüst ve merdane hareketleri her hususta kendilerine istinat ve itimat edilebileceğini gösteriyordu. Bunun içindir ki daha Halife Mansur ve Mehdi zamanlarında temayüz eden Türkler Harun Reşit ve Memun devirlerinden itibaren en mühim mevkileri işgal ettiler. Bu halifeler, idarî, malî ve mülkî işleri daha ehliyetli gördükleri Türklere vermeği tercih ediyorlardı.

Bir türk ananın terbiyesile yetişen, çocukluğunu dayıları arasında geçiren *Mutasım*, riyaseti kendisine teveccüh eden büyük İmparatorluğu idare edebilecek anasırı ancak millî seciye ve kabiliyetlerini yakından tanıdığı Türklerde bulabileceğine kani idi. Halifelik makamına geçer geçmez Türklerden bir hassa ordusu teşkil etti. Türlü türlü vaitler ve iltifatlarla Fergana mıntakasından birçok türk gençlerini Bağdada topladı. Bunlardan *Tekin* (beyzade) leri divanda mühim mevkilere geçirdi. *Tarhan* ları (rütbelileri) da hassa ordusu zabitliğine tayin etti. Diğeri türk gençlerile de hassa ordusunu teşkil etti. Tekinlere, tarhanlara zengin malikâneler, geniş topraklar verdi. Hassa ordusunu teşkil eden neferlere de dolgun maaşlar tahsis etti.

Hassa ordusu efrat ve zabitanı diğer unsurlara mensup olanlara nispetle daha mümtaz, kıyafet itibarile de daha gösterişli idiler. Büyük bir kısmı Fergana ve Üşrusana Türklerinden olan hassa ordusu efradının Bağdadın bin bir türlü levsiyatile bulaşmamaları için, Mutasım Samra şehrini kurdu; türk askerlerile birlikte buraya çekildi (835).

Türkler, yeni kurulan Samra şehrinde; memleketlerinde olduğu gibi boy boy, soy soy yerleştiler. Fergana Prenslerinden *Yeltekin* gibi beyzadelere de zengin çiftlikler verildi. Halife ordularında kumanda eden türk ümera arasında *Afşin* gibi bazıları eski dinlerine merbutiyetlerini muhafaza ediyorlardı.

Abbasiler zamanında yaşıyan *Mesudi, Mutasım* devrinde teşekkül eden türk ordusundan bahsederken şu satırları yazıyor: "Bu ordu genç, dinç, güzel ve levent efrattan teşekkül etmişti, ordu efradı ipekli elbiseleri, sırmalı kumaşları, sırmalı kılıç askılarile herkesin takdir ve hürmetini celbediyordu. Bu Türkler sayesindedir ki Abbasî Devletinin nüfuzu teessüs etti, islâm şevketi yükseldi".

Türkler daha Mutasım devrinde, islâm âlemini tehdit eden iki müttefik düşmanı tenkil ettiler. Bunlardan biri, Azerbaycan ile *Erran* (Karabağ) arasındaki sahada zuhûr ve İranlılara istinat eden *Hurremiye* Fırkası, diğeri de Şarkî Roma İmparatorluğu idi.

Papak (Babek) adlı bir İranlının Azerbaycan havalisindeki *Cavidaniye* taifesi içinde tesis ettiği bu fırka, Sasaniler devrinde İranda zuhûr eden *Mezdek* mezhebinden mülhem bir nevi komünismin Hindin eski tenasuh ve hulûl akidesile karıştırılmasından husule gelen garip bir mezhebe inanıyorlardı. Hurremiyeler eski İranlılar gibi analarile, kızkardeşlerile ve kızlarile evlenebiliyorlardı. Bunların başına geçen Papak, Aras ile Gur ırmakları arasındaki Karabağ mıntakasında *Bez* denilen sarp bir kalede tahassun ederek yirmi sene kadar bir müddet ortalığı hercümerç etmiş, halifeler tarafından gönderilen orduları dağıtmıştı. Bu müddet zarfında öldürdüğü müslümanların adedi iki yüz elli bini tecavüz ediyordu. İranlılardan büyük bir kısım Papakla birleşti. Hemedana kadar olan sahayı zaptettiler. Papak Hemedanda topladığı kuvvetle Irakı tehdit etmiye başladı. Diğer taraftan da Bizans İmparatorluğu ile, müştereken Abbasiler üzerine yürümek maksadile bir ittifak aktetti.

Mutasım, Abbasî tahtına oturduğu zaman Papak tehlikesi Bağdat sarayını titretiyordu. Üşrusanalı Afşin ile Ferganalı *Büyük buğa*, Türklerden mürekkep güzide bir kuvvetle Papak üzerine gittiler. O zamana kadar yenilmez sayılan Hurremileri tarumar ettiler. Pakakın hükûmet merkezi olan müstahkem Bez kalesini aldılar. Papak, civardaki Ermeniler içine kaçtı. Afşin, Papakı saklandığı ermeni patrikinin evinde yakaladı. Kardeşi ve ordusunun kumandanı *Abdullah* ta beraberdi. Papak Samrada, Abdullah ta Bağdatta asıldılar. Afşin, Papakın hapishanesinde işkencelerle ölümlerini bekleyen on bin kadar adamı salıverdi. Senelerdenberi topladığı hesapsız hazineleri zaptetti. Bunlardan bir kısmını memleketi olan Üşrusanaya gönderdi.

Şarkî Roma İmparatorluğu, Suriye ve Palastini zaptetmek ümidile Papakla ittifak etmişti. Bu esnada Toros ve Antitoros silsilesi Abbasî Devletile Şarkî Roma İmparatorluğu arasındaki hududu ayırıyordu. Harun Reşit Malatyadan Tarsusa kadar imtidat ve bir sıra istihkâmları ihtiva eden mın-

takada Avasım namile bir serhat eyaleti teşkil etmişti. Papak mücadelesi esnasında impaŕator *Teofilos* (829 - 842) yüz bini mütecaviz bir kuvvetle tecavüze başladı. *Kapadokya* yı istilâ etti. İslâm şehirlerini talan ve tahrip eyledi. Sora Suriyeye teveccühle Mutasımın doğduğu *Zibatra* (Zapetra) şehrini zaptetti. Ele geçen müslümanların - kadın ve çocuk ayırmaksızın - gözlerini oydurdu, vücutlarını kızgın demirlerle dağladı. Hepsini vahşiyane işkenceler altında öldürdü.

Mutasım, bu müthiş seylâbeye karşı Türklerin kahramanlığına müracaat etti. *İşnas, İtah* ve Afşin gibi büyük kumandanlar idaresinde Türklerden müteşekkil bir ordu gönderdi. Bu ordu Anadoluya çekilen Teofilosu Ankara önünde müthiş bir hezimete uğrattı. *Ankara* yı zaptetti. Teofilos Haymana ovasının garbında ve Sakarya ırmağı üzerinde Şarkî Romanın en müstahkem ve mamur bir beldesi olan *Amoryuma* (Amuriye) çekildi. Celbettiği yeni kuvvetlerle burada tahassun etti. Türkler, Amoriumu muhasara altına aldılar. Hendekleri doldurmak, duvarları delmek suretile kaleyi zaptettiler. Bu felâketten sora Teofilos ta kederinden öldü. Bu hareket, Türklerin Anadoluyu istilâsı idi.

Abbasî ordusunun en meşhuar kumandanları Afşin, Karabuğa, Ferganalı Ömer, Semerkantlı Haris, İtah, Mehmet Aşnas Vasıf ve Zirek isminde Türklerdi. Azerbaycanın varidatı Afşine tahsis olunmuştu. Vasıf (863) te Anadolunun bazı kısımlarını istilâ etmişti. 872 de Asatekin Musulda emîr idi. Tarsus ve Adana bidayeti teşekküllerinden itibaren Tolonoğullarının idaresi altında idi. IX. asırda Amacur, Şam emîri idi. *Emîr Tekin* 880 de Irakı idare ediyordu. Bundan anlaşıldığına göre müslüman Türkler Abbasi Devletinin teessüsü ile Anadoluyu istilâ etmeğe ve bu devirden itibaren Romalılar elinden alınan serhatlerdeki ülkelerde yerleşmeye başlamışlardır. Türklerin Anadoluyu istilâları Selçukluların teessüsüne kadar fasılasız denilebilecek bir şekilde devam etmiştir. Oğuzlar XI. asrın başlarında reisleri *Kızıl Buğa* ve *Göktaş* idaresinde Azerbaycanı, Diyaribekir havalisini ve Musulu istilâ etmişler ve serhatlerde yerleşmişlerdi.

Türkler, yalnız harp sahasındaki şanlı zaferlerile değil medenî, ilmî sahadaki yüksek kabiliyetleri, malî ve idarî hususlardaki parlak muvaffakıyetlerile de Abbasi İmparatorluğuna hâkim olmuşlardı. Mutasım asrında Bağdatta yaşayan

meşhur bir mütefekkir arap edibi Samrada yakından tetkik ettiği Türkler hakkındaki intibaını şu cümlelerle hulâsa ediyor: "Türkler her işte basiretkâr, zekâ ve ferasetleri galip, inandıklarını müdafaa hususunda son derece fedakâr insanlardır. Tab'an halim ve sabırlıdırlar. Sözlerine sadık, vaitlerine vefakârdırlar. Yalan söylemekten şiddetle içtinap ederler. Fakat harp meydanlarında, hiddet ve gazap zamanlarında bir ateşparei celâdet kesilirler.„

O asrın diğer bir arap şairi de türk askerini şu suretle tasvir ediyor: "Türk süvarileri çalâk bir süratle düşman askerini çevirerek tarumar ve saç gibi perişan eder. Türk, muharebelerde başka hayvanlara baş vermeyen mağrur atını yanından ayırmaz. Atına bizzat kendisi bakar, silâhını kendisi yapar, hayvanını kendisi nallar, binicilikteki meharetile dünyayı hayretlere düşürür. Her Türk sanayide başkasına muhtaç olmıyacak kadar meharetlidir. Türk askeri kaçanı, uçanı tutmak için sağa sola koşar. Dağların tepesine çıkar. Vadilerin diplerini altüst eder. Türk süvarisi kendisini aslan, atını ceylan, düşmanını da av telâkki eder. Türk yılmaz, korkutur. Kendisine hücum edilmedikçe başkasına hücum etmez. Azmettiği şeyi elde etmedikçe rahat yüzü görmez. Son derece yorgun olmadıkça uykuya dalmaz. Uykusu ağır değildir. Daima kuşkulu bir halde uyur.„

Bu asır şairlerinden *Ebu İshak* Bizanslılara karşı Abbasî İmparatorluğunu koruyan Türkleri tebcil için yazdığı bir kaside de duygularını" naraları yıldırımın gürültüsünü bastıran kahraman Türkler, öyle bir kavimdir ki görüştükleri zaman melekler gibi güzel, güleştikleri vakit te ejderler kadar biaman olurlar„ sözlerile ifade etmektedir.

Mutasım, hassa ordusu üzerine titriyordu. Efradın millî seciye ve salâbetleri bozulmamak için esaslı nizamlar koydu. Bu nizamlara göre hassa ordusuna mensup neferler ancak türk kızlarile evlenebileceklerdi. Bir türk neferi evlendiği türk kızını hiçbir suretle boşayamıyacaktı. Türk askerlerile evlenecek türk kızlarına hazineden muayyen maaşlar verilecekti. Bu maaşlar evlendikten sora da kesilmiyecekti.

Abbasî İmparatorluğunda, Mutasım zamanında pek çok artan türk nüfuzu, oğlu ve ha' fi Vasık devrinde bir kat daha inkişaf etti. Abbasî Halifeliğinde vicdan ve fikir hürriyetinin en parlak devri olan bu zamanlarda Türkler, fikrî hare-

ketleri büyük bir alâka ile himaye ediyorlardı. Seyhun boylarından Iraka doğru bir türk akını başlamıştı. Türkler Mütevekkilin katlinden sora İmparatorluğun mukadderatına tamamile hâkim oldular. Halifeleri istedikleri gibi azil ve tayin ediyorlardı. İranlı Büveyhlilerin Bağdadı istilâsına kadar emirülümeralık Türklerin elinde bulunuyordu. Büveyhoğullarının istilâsından sora da bir aralık *Sevüktekin* isminde bir Türk Emirülümeralığı Büveyhi *Bahtiyar* ın elinden aldı.

Türkler Bağdatta hâkimi mutlak oldukları devirlerde, vilâyetlerin başında ki valilerin ekseriyetini de yine Türkler teşkil ediyordu. Bunlardan bazıları bilâhare müstakillen harekete başladılar. Mısırda Tolonoğulları, Maveraünnehirde Samanoğulları bu suretle birer devlet kurdular. Hilâfet merkezi olan Bağdatta bütün hükûmet kuvvetlerinin Türklerin elinde bulunması Mısırda ve Maveraünnehirde birer türk - islâm devletlerinin zuhûru türk dünyası ile islâm âlemini biribirine yaklaştırdı. Araplar bir asırdan ziyade uğraştıkları halde islâm dinine sokamadıkları Türkler, kendi arzularile, hâkim oldukları İmparatorluğun dinini kabul ettiler. Müslüman Samanoğullarile müslüman *Karahanlılar* ırkdaşlarını mensup oldukları din camiasına soktular. X. asırda müslümanlık, Seyhun ve Kâşgar maverasına kadar yayılmış, Karluklar, Oğuzlar arasında intişar etmeye başlamıştı. Bu hususta en mühim rolü Maveraünnehirli müslüman türk tacirler oynamışlardı. 1048 tarihinde Taşkent ve *Farap* mıntakalarının ötelerinde sakin olan 200,000 aile hep birden müslüman oldular.

Şarkî Türkelinde de Karahanlıların, Afgan ve şimalî Hint te Sevüktekinoğullarının birer hükûmet kurmaları muhtelif türk zümrelerinin mütemadiyen islâm memleketlerine akmalarını ve islâmlaşmalarını intaç etti. Selçuklular bütün Abbasi İmparatorluğuna varis olduktan sora Türkler islâm dinini artık benimsemişlerdi.

Emeviler zamanında Kafkas maverasındaki Hazar Türklerile vukubulan mücadele, Abbasiler devrinde şiddetini kaybetmekle beraber yine devam etti. Hazarlar Halife Harun Reşit zamanında Musula kadar indiler. Hilâfet merkezi olan Bağdadı tehdit ettiler. Araplar, islâm dinini Hazarlılara da cebren kabul ettiremediler. Hazar hanları bütün dinlere karşı müsamahalı hareket ediyorlardı. Kendileri Musa dinini kabul

ettikten sora da bu siyaseti terketmediler. Hazar hanları Bizanslılarla aktettikleri ittifak neticesinde hıristiyanlığın Hazarlar arasında yayılmasına karşı lâkayit kaldıkları gibi, Harzemde zuhûr eden bir ihtilâli müteakıp memleketlerine sığınan müslüman Harzemlilerin islâm dinini yaymalarına da göz yumdular. Bu siyaset neticesi olarak hanlığın son zamanlarına doğru Hazarlar arasında yahudilik, hıristiyanlık ve müslümanlık eski şamanilikle beraber çarpışmaksızın yaşayabiliyorlardı. Abbasiler devrinde Hazarlar arasında çok taammüm edemiyen islâm dini, onların şimalinde İtil ırmağı boylarında oturan Bulgar Türkleri arasında çok yayıldı. Harzemle İtil boyları arasındaki geniş ticaret faaliyeti bu hususta mühim amil oldu. Harzemli müslüman tacirler Bulgarlar arasında dinlerini kuvvetle neşrettiler. Bulgar Hanı *Elmassilki*, Abbasî Halifesi Muktedir ile muhabere ederek 921 tarihinde bütün tebaasile beraber müslüman oldu. Bu suretle X. asırda türk dünyasının büyük bir kısmı islâm camiasına girmiş bulunuyordu. Gerçi, Karahanlılar devrinde Kâşgarın öte taraflarındaki Uygurlar henüz Budayı takdis ediyorlardı. Daha sora Harzemşahların ordusundaki Türkler arasında eski samanlığa merbut olanlar vardı. Fakat umumiyet itibarile X. asırdan itibaren türk dünyasının geniş bir sahası islâmlaşmış bulunuyordu. Bu asırdan sora da Türklerin islâmlaşması devam etti. Timur zamanına kadar *Elmalık* havalisinde yaşayabilen *nesturilik* te yerini islâmlığa bıraktıktan sora bütün Türkellerinde hâkim din artık müslümanlık olmuştu.

Abbasî İmparatorluğu inkısama başladıktan sora Türkler Mısırda *Tolonoğulları* (868-905), *Akşitoğulları* (935-969), Maveraünnehirde *Samanoğulları* (874-999) Türkelinde *Karahanlılar* (932-1212), Afgan ve şimalî Hintte *Gazneliler* (962-1183), *Gorlular* (1148-1215) adlarile birer devlet kurmuşlardı. Bilâhare *Selçuklular* Mısır ve Hindistan hariç olmak üzere bütün Abbasî İmparatorluğunu hakimiyetleri altında birleştirdiler. Fazla olarak Anadoluyu da fethederek Büyük İmparatorluğa ilhak ettiler. Büyük Selçuk İmparatorluğu parçalandıktan sora bütün bu İmparatorluğu ihtiva eden ülkelerde yine birtakım türk hükûmetleri teşekkül etti. Bu hükûmetler İranda, Irakta, Suriyede, Anadoluda selçuk şubeleri, Atabeyler namlarını aldılar. Bu saha haricin-

de kalan Maveraünnehir ve Türkistanla Horasanda *Harzemşahlar* (1077-1231), Hindistanda ise *Delhi türk sultanları* (1206-1555) isimlerile yaşardılar.

ABBASÎ DEVRİNDE İSLÂM MEDENİYETİ VE BU MEDENİYETTE TÜRKLERİN TESİRİ

İslâmiyet devrinde ulûm ve maarifle iştigal edenlerin en çoğu arap olmıyan kavimlere mensup idi. İslâm medeniyeti kendi teessüsünü diğer milletlere, bilhassa Türklere ve İranlılara medyundur. İslâmiyetin zuhûru esnasında yüksek bir seviye ve eski bir medeniyet sahibi olan Türklerin islâmiyeti kabul ettikten sora islâmiyetin teessüs ve inkişafında pek mühim bir amil olmaları tabiî idi. Bilâistisna islâm medeniyetinin her şubesinde Türklerin büyük hizmetleri oldu. Müslümanlarca Kurandan sora en mevsuk bir *hadis* mecmuası olan "*Sahih Buharî*„ *Mehmet İsmail* isminde Buharalı bir türk âlimi tarafından telif edildi. O devrin hukuku olan *fıkıh*a dair eserlerin birçoğu türk âlimleri tarafından vücuda getirildi. Bugün bile islân dünyasının her tarafında eldenele dolaşan "*Hidaye*„ *Merginan*lı bir türk âliminin eseridir. Usul kitaplarının en mühimleri yine Türkler tarafından yazılmıştır. Türkler bilhassa felsefî ve müspet ilimler sahasında vukuf ve ihata göstermişlerdir. Türklerin meşgul olmadığı ilim sahası yoktur. Eski yunan usulünde ilk coğrafya kitabı yazan "*Belhli Ebu Zeyit*„ tir. Hint ulûm ve felsefesini islâm dünyasına ve Avrupaya tanıtan *Eburreyhanibirunî* Harzemli bir Türktür. İslâm dünyasının Aristosu *İbni Sina* Buhara yakininde *Afşine* kariyesinde doğmuş bir Türktür. İslâm dünyasının en büyük filozofu *Farabî* türkmen elinde *Farap* ta (Faryap) doğmuştur. Memun tarafından ilk defa olarak tesis edilen rasatanenin en yüksek mütehassısı Mervli Halit *İbni Abdülmelik* tir. Bağdattaki "*Darülhikme*„ nin azaları arasında en mühim sima ve en meşhur riyazıyatçı "*Harzemli Musanın oğlu Mehmet* te bir Türktür. Bu âlim hint-yunan usullerini cami olan Zayiçenin mucididir. Araplara kendi dillerinin en mükemmel lûgat kitabını hediye eden *Cevherî* Türktür.

Farabinin *Essiyasetülmedeniye* nam eseri iktisadî siyasete dairdir. İslâm medeniyetinde bu mevzua dair ilk yazılan kitap bu eser olduğundan iktisadî siyaset ilmini islâmlar

arasında tesis etmek şerefi de Türklere aittir. Abbasiler devrinde teşekkül eden müslüman türk devletlerinin merkezleri ayni zamanda birer ilim ve medeniyet merkezi olmuşlardır. Samanlılar devrinde *Buhara*, asrın en büyük ilim merkezi sayılan Bağdadı gölgede bırakmıştır. O zamanın en mühim eserleri Buharada yazılmıştır. İbni Sina gibi beynelmilel ilim âlemince tanılan âlimler ve filozoflar orada yetişmiştir. Samanilerden *Nuh*un tesis ve İbni Sinanın da istifade etmiş olduğu kütüphane islâm dünyasının en mühim bir kütüphanesi idi. Kütüphanede tabiî ilimlere dair ayrı bir kısım vardı. Samaniler Devletinin enkazı üzerinde Gazneviler Devleti teessüs edince *Gazne*, Asyanın en mühim ilim merkezlerinden biri oldu. *Mahmut Gaznevî* zamanında Gaznede o devrin en yüksek akademisi sayılabilecek bir ilim muhiti vücuda geldi. Gaznede zamanın en meşhur türk âlimleri ve mütehassısları toplandı. Eburreyhanibiruninin eserleri ve Firdevsinin bütün cihanda tanınmış Şehnamesi Gazne sarayında yazıldı. Gazne kütüphanesi en zengin kütüphanelerden biri idi. Gaznelilere, Gurlular halef olduktan sora ilim ve medeniyet merkezi değişti. Bütün diğer safhalarda olduğu gibi medreseler, kütüphaneler, hastaneler, köprüler, hanlar, hamamlar, camiler gibi umumî müesseselerce de zengin olan bu devirde irfan merkezi *Herat* oldu. Meşhur *Fahrüddini* Razî Bamyandan Herata geldiği zaman Gur hükümdarı *Giyasüddin* ona mahsus bir medrese bina ettirdi. Her taraftan gelen talebe ve âlimler burada Razinin etrafında toplandılar. Heratta pek mühim bir ilim muhiti yaratıldı.

Dokuz Oğuz Türklerinden inen ve Mısırda hâkim olan Tolonoğullarının ve Fergana Türklerinden inen ve Fergana Hükümdarlarının unvanını alan Akşit Türklerinin de Abbasî devri medeniyetine tesirleri pek büyük olmuştur.

İslâm dünyasının idaresini Abbasî halifelerinin elinden alan ve islâmlığı inhilâlden kurtaran Selçukluların islâm medeniyetine hizmetleri çok büyüktür. Ortazamanların en mühim darülfünunları bunlar devrinde açılmıştı. Bağdat, *Neysabur*, Herat, Isfahan ve daha birçok şehirlerde *Nizamiye* medreseleri namile tesis ettikleri darülfünunlarda o devrin en büyük salâhiyet sahibi türk üstatları toplanmıştır. İslâm ilim kütüphanesinin en mühim eserlerinden büyük bir kıs-

mı buralarda yazılmıştır. Tanınmış Selçuk Veziri *Nizamülmülk* ilim ve fikir hareketleri için hazineden yılda yüz binlerce altın sarfederdi. Konya Selçukları da bu ilim ve medeniyet yolunda seleflerinden gerikalmamışlardı. Bunların devrinde Anadolu baştanbaşa camiler, saraylar, kütüphaneler, medreseler, hastaneler, köprüler, hanlar, bedestenler, çeşmeler ve sair müesseselerle doldu, zenginleşti ve süslendi.

Endülüs tarihi dahi ince bir tetkikten geçirildiği takdirde orada da bütün Avrupayı irşat eden yüksek medeniyet kurucularının ve ilim saçan büyük âlimlerinin Şarktan giden türk âlimleri ve türk ırkından, müslüman olmuş, tıpkı bugünkü müslüman Türkler gibi arap isimleri takınmış Berber-Hazarlar olduğu kolaylıkla anlaşılır.

Tarih vesikalarile edinilen bilgilere istinaden kat'î olarak denilebilir ki islâmdan evel bir arap medeniyeti olmamıştır. İslâm devrinde de medeniyet yaratan araplar değil, onlardan başka ırktan olanlar ve bilhassa Türklerdir.

EMEVİ VE ABBASÎ DEVİRLERİNİN İDARE TARZI

Emevi ve Abbasî devirlerinin her ikisinde idare mutlakıyet şeklindedir. Başta halife namile mes'uliyetsiz, arzuları kanun yerine geçen bir hükümdar vardı. Valiler, ordu kumandanları, kadılar ve devletin sair büyük memurları halife tarafından tayin olunurdu. Hükümdarlık ve halifelik irsen intikal eder, hükümdar sağlığında halife olacak veliahtını tayin eylerdi. Emevilerin idare tarzı istibdat ve mutlakiyet şeklinin ve mes'uliyetsizliğin en ileri nümunelerinden biridir, Bunların zamanında hatta vezirlik makamı bile yoktu. Hükümdar ancak müşkülâta uğradığı zamanlarda yakın adamları ile istişarelerde bulunurdu. Vezaret diğer tabirle sadrazamlık Abbasiler devrinin icadıdır. Vezarete bir de "*Muhasebat Divanı*„ ve "*Muhabere Divanı*„ namile iki müessese ilâve edilmişti. Biri maliye işlerile diğeri de halifenin muhabere işleril uğraşırdı. Ordu ayrı bir daire tarafından idare olunurdu. Hazinede devletin varidatı toplanır ve devlet masrafları buradan tesviye olunurdu. Muhabereleri temin vazifesi posta ve istihbarat dairesi tarafından ifa edilirdi. Halifelik dahi bu dairenin vazifesi cümlesindendi. Nizam ve asayiş ve umumî emniyet ayrı bir polis teşkilâtı ile temin olunurdu. Davalar kadılar tarafından halledilirdi.

Ayrıca bir bahriye teşkilâtı da vardı. İlk dört halife devrinin siyaseti islâm birliği, Emevilerin siyaseti arapçılık, Abbasilerin siyaseti Arap olmıyan milletlerle itilâf esaslarına istinat ederdi.

İÇTİMAÎ HAYAT İdare ve siyaset merkezi Emevilerle Medineden Şama intikal edince Araplar medeniyet muhitlerile daha yakından temasa girmiş oldular. Daha soraları fütuhat devrinde artan bu temas arap içtimaî hayatında değişiklikler husule getirdi. Yine ayni tesirle yeni yeni sınıflar teşekkül etti. Başlıca müslümanlar ve müslüman olmıyanlar diye ikiye ayrılan halk gitgide Araplar ve Arap olmıyanlar, köleler, azatlılar, devlet memurları gibi birtakım zümrelere bölündü. Bununla beraber Emeviler Devleti bedevî hükûmeti olduğundan henüz temerküz etmiş bir içtimaî hayat şekli teessüs etmemişti. Emeviler bedevilik halinde olduklarından diğer milletlerden ancak en çok muhtaç oldukları şeyleri iktibas ederlerdi. Bu sebeple arap içtimaî hayatında esaslı bir tebeddül husule gelmemişti. Aile ve cemiyet eski teşekkülünü muhafaza ediyordu.

Abbasiler devrinde ise havas ve avam sınıfı olmak üzere teşekkül etmiş iki sınıf vardı. Havas sınıfı: 1) halife, 2) akraba ve taallûkatı, 3) hükûmet ricali, 4) eşraf ve âyan olmak üzere dörde ayrılırdı. Havas sınıfı mensuplarının evlerinde servet ve kudretlerine göre az veya çok sayıda köleler, cariyeler, hadımağaları bulunurdu.

Türkler tarafından ilim ve irfan vadisinde ve muhtelif san'at sahasında yüksek inkişaflar vücuda getirildikçe ilim ve san'at zümreleri çoğaldı. Bu sayede ihtısas ve iş erbabının kendi sahalarında çalışmaları neticesinde islâm medeniyeti, islâm san'atkârlığı inkişaf etti.

Hulâsa, islâm medeniyeti bütün islâm kavimlerin müşterek malı olan bir medeniyettir. Bu medeniyetin teessüsünde her milletten ziyade Türklerin hizmetleri olmuştur. Arap olmıyan milletler islâmlaştıktan sora her sahada bir kaynaşma husule geldi. İslâmlaşmış olan her kavim, medeniyet sahasına kendi gayret ve kabiliyetini aşıladı. İlim ve fennin her sahasında birçok eserler vücuda getirildi. Arap lisanının taammümü neticesinde, muhtelif milletler arasında bir kültür iştiraki oldu.

Ticaret, seyahat, orduların ve milletlerin hareketleri, akidelerin, âdetlerin intişarı, islâm milletlerinin yekdiğerine olan tesirini çoğalttı. Semerkant, Buhara, Herat, Gazne, Isfahan, Rey, Bağdat, Şam, Kahire, Kurtuba ve saire birer ilim ve medeniyet merkezi oldu *(Res. 46-50)*. İslâm âlimleri biribirile müsabaka ve rekabet edercesine ilim ve fennin her sahasında çalıştılar; islâm medeniyeti işte bu suretle vücut buldu.

Ziraat, sanayi, ticaret, edebiyat, fen ve felsefe inkişaf ve terakki etti. Ziraate dair eserler telif olundu. Sebze, çiçek, yetiştirmek, güzel bağlar ve bahçeler yapmak için ilmî bir surette çalışıldı. Ağaçların cinsini ve tohumları ıslah etmek için büyük gayretler sarfolundu. İcap eden heryerde fennî kanallar açıldı, su bentleri vücuda getirildi. Sanayi de zamanına nispetle çok terakki etmişti. Harp silâhları, vazolar, ibrikler *(Res.51)*, tepsiler, siniler, kandiller *(Res. 52)*, şamdanlar *(Res. 53)* lâmbalar, ve bütün eşya ve aletler yapmıya mahsus imalâthaneler pek ziyade çoğalmıştı. Servetin artması nispetinde altın, gümüş eşya imalâtında ileri gidilmişti. Heryerde kumaş dokumahaneleri, şeker fabrikaları ve saire tesis olunmuştu. Reçel, şarap, konserve ve saire de yaparlardı. Heryerde kâğıt fabrikaları tesis edilmişti. Ticaret te terakki etmişti. Her şehrin bir ticaret mahallesi, pazar yeri vardı.

Riyazıye ilimleri ve heyet ilmi inkişaf etti. İslâm seyyahları türk hükümdarlarının himayelerile coğrafyada büyük bir terakki vücuda getirdiler. Terbiye ilmi âlimleri Aristonun eserlerine birçok yeni bilgiler ilâve ettiler. Hastalıkların daha müspet tetkik ve müşahedeye müstenit olarak mütaleasını ve eczacılığı ileri götürdüler, birçok yeni ilâçlar buldular. Cerrahlığı da terakki ve inkişaf ettirdiler. Felsefede bütün cihanca tanınmış büyük filozoflar yetişti. Bu devirlerde mimarî de çok inkişaf etti. Türk mimarları bilhassa muhteşem mabetler ve saraylar binasında, yüksek san'at kudreti göstermiştir.

G. İSPANYADA ENDÜLÜS İSLÂM DEVLETİ (756—1031)

Abbasilerin birinci halifesi olan Seffahın Emevi ailesini katliam ettirdiği sırada Emevi halifelerinden Hişamın torunlarından *Abdürrahman*, adını ve kıyafetini değiştirerek arap

kabileleri içine kaçtı ve kendini kurtardı. 20 yaşında bulunan Abdürrahman Araplar içinde kendini emniyette göremedi. Birçok güçlüklerle Afrikaya kaçtı. Orada Berberlere iltica etti. Berber *Zenate* kabilesi arasında *Caferülmansur* adı ile beş altı sene kaldı. Fakat Seffah kendisini oralarda da araştırmıya başladığından Abdürrahman İspanyaya kaçmağa karar verdi. O tarihlerde İspanyada rüesa arasında iktidar mevkii kavgası memleketi karışık ve halkı rahatsız bir hale getirmişti. Bazı doğru düşünceli kimseler şöhretli bir zati başlarına geçirerek dahilî anarşiye nihayet vermek için bir gizli cemiyet kurmuşlardı. Abdürrahman bu cemiyetle irtibat ve münasebet tesis etti, ve kendini İspanyaya davet ettirdi. Abdürrahman, nezdinde bulunduğu Berber Zenate kabilesinden aldığı birkaç yüz berber süvarisi ile beraber İspanya sahiline çıktı. İşbiliye şehri ahalisi dahi 20,000 askerle Abdürrahmanı istikbal etti. Abdürrahman, bundan sora kendisini tanımıyan ve kuvvetlerle kendi üzerine yürüyen islâm reislerile birçok muharebeler yapmıya mecbur oldu. Her tarafta galebe ve muvaffakıyet kendi tarafında kaldı. Muhalif rüesadan bazıları hıristiyan kırallara iltica ettiler.

Abdürrahman, Bağdat halifelerinin Kayruvandaki valileri vasıtasile kendi aleyhine İspanyaya çıkardıkları kuvvetleri de mağlûp etti. Afrikadan gelecek tecavüzlere karşı İspanya sahillerini muhafaza etmek üzere Septe boğazı kıyılarındaki limanlarda yaptırdığı gemilerden bir donanma tesis etti.

Dahilî karışıklıktan istifade eden şimaldeki hıristiyan kırallar da tecavüze ve çapulculuğa başlamışlardı. O zaman Fransa Kıralı bulunan *Kısa Pepen* de müdafaasız bırakılmış olan Norbona ve havalisini işgal etmişti. Abdürrahman evvelâ şimal hıristiyan kırallarının tecavüzlerini bertaraf etti. Kıral Pepen ile de bir musalâha yaptı. Fakat bu kıraldan sora meşhur *Şarlman* nezdine kaçan bir arap emîrinin teşvikile İspanya üzerine yürüdü (777). Pirene dağlarını geçti, Sarakosta şehrine kadar geldi. Bu şehirde bulunan müslüman askerler eyi bir sevk ve idare altında Sarakosta valisi tarafından Şarlman, ordusuna taarruz ettirildi. Şarlman mağlûp ve Pirene dağlarından ricate mecbur edildi. Şarlman ordusunun büyük kısmı bu dağlarda bire kadar mahvedildi.

Abdürrahman dahilde ve hariçte muvaffak olduktan ve emniyet kazandıktan sora İspanyada üç asra yakın bir müd-

det süren müstakil yeni bir devlet teşkil etmiş oldu. Kendi adına hutpe okuttu ve Kurtubada adına para bastırdı. Fakat halife ve emirülmüminin unvanını almadı. Yalnız *emîr* veya *melik* unvanile kanaat etti. Halife olarak emirülmüminin unvanını takınan bundan çok sora gelen Üçüncü Abdürrahmandır. Abdürrahmanın kurduğu devlete *Endülüs Emevileri Devleti* veya Kurtuba Emevileri Devleti de denir.

ABDÜRRAHMANIN MEMLEKETİ TESKİN, İMAR VE İDARESİ

Abdürrahman Kurtubayı payitaht yaptı. Bütün memleketi Kurtubadan başka altı eyalete ayırdı *(Harita.24,25)*. Her eyaleti de dörder sancağa böldü. Eyaletleri ve sancakları emniyetli ve kıymetli adamlarla idare ettirdi. Müslüman ve hıristiyan tebaanın vergilerini tespit ve tanzim, rahatlarını temin etti. Memleket sahillerinin birçok noktalarında yeni limanlar, dahilde birçok yollar ve kanallar yaptırdı. Heryerde çeşmeler, hamamlar inşa ettirdi. Zaten çoktan İspanya müslümanlarının elinde bulunan Sardinya ve Sicilya adalarının tasarruf ve idaresini kuvvetlendirdi. Bu adalar vasıtasile İspanya Bizans arasında deniz ticaretini genişletti. Abdürrahman, müslüman ve hıristiyan halk arasında, ırk ve din mücadelelerini bertaraf ederek bütün halkı her noktai nazardan çalışmıya sevketti. Ziraate çok ehemmiyet verdi. Bu sayede memleketin çöl ve çıplak olan yerleri bile tarlalar, bağlar, bostanlar ve bahçelerle süslendi.

Abdürrahman, idare, siyaset ve askerlikte olduğu kadar ilim ve fen yolunda da mümtaz olmuştur. Heryerde mektepler, hastaneler, camiler yaptırdı. Bundan başka Ispanyanın büyük şehirlerinde büyük kütüphaneler vücuda getirdi. Kurtubadaki sarayında âlimlerden, hakimlerden, şairleden mürekkep bir bilgi meclisi kurdu. Abdürrahman, bu tarzda ömrünün sonuna kadar, memleketi imar ve halkı talim ve terbiye ile meşgul oldu. Mekteplerin çoğu meccanî idi. Abdürrahman 32 sene (756-788) saltanattan sora 60 yaşında iken öldü. Yerine, kendi hayatında iken hükümdarlığı tevcih ettiği küçük oğlu *Hişam* geçti.

HİŞAM (788-796)

Abdürrahmanın Hişamdan büyük daha iki oğlu vardı: Süleyman ve *Abdullah*. Bunlar Şamda dünyaya gelmişlerdi.

Hişam, Abdürrahmanın, Zenata kabilesi yanında iken evlendiği *Hore* adında bir berber kızından olmuştu.

Hişamın saltanata getirilmesi büyük kardeşlerinin isyanına sebep oldu.

Süleyman *Merida* da, Abdullah, Tuleytulede vali bulunuyorlardı.

Hişam, isyan eden kardeşlerinin her ikisini mağlûp ve teslime mecbur etti. Hişam bunları affetti. Yalnız daha tehlikeli gördüğü Süleymanı İspanyadan çıkardı, Tancada oturttu.

Şarlmanın ricatinden sora şimal mıntakasında sükûn takarrür etmişti. Fakat Hişamın kardeşlerile olan mücadelelerini fırsat sayan Franklar şimalden tecavüze başladılar. Şimal mıntakasındaki hıristiyanlar Franklarla birleştiler. Hişam bunlara karşı iki ordu tertip etti. Bu ordulardan birini *Asturiye* mıntakasına, diğer orduyu da Pirene dağları şimaline gönderdi. Pirene dağlarını aşan ordu Fransa cenubunda muvaffakıyetli birçok hareketlerden sora büyük ganimetle geridöndü (1). Asturiyede tedibat yapan ordu ise geriye dönerken bir pusuya uğradı ve bozuldu.

Hişam arapçayı çok tamim etti. Açtığı pek çok mekteplerde hıristiyanlar dahi arapça tahsil ediyorlardı. Lâtin lisanı ortadan kalkmış gibi idi. Tevrat ve İncil kitapları arapçaya tercüme edilmişti.

Hişam devrinde Medine imamı *Malik bin Enesin* ortaya koyduğu bir mezhep Endülüse de intikal ve orada intişara başladı. Hicaz çöllerindeki hayat şartlarına göre kurulmuş olan bu mezhep Endülüs mamurelerinde yaşayanların hayat şartlarına hiç te uygun değildi. Bu uygunsuzluk Hişamın halefleri zamanında hükûmetle hocaların arasını açmağa sebep oldu.

HAKEM I. (796-822)

Hişam öldükten sora yerine oğlu Birinci *Hakem* geçti. Hakem amcaları Süleyman ve Abdullahın isyanlarile karşılandı. Babası zamanında da isyan çıkaran bu iki kardeşten Abdullah Tuleytuleye vali yapılmıştı. Orada istiklâlini ilân etti. Tancada bulunan Süleyman da Mağripte topladığı Berberlerle *Valansiya* havalisine çıktı; orada emîrliğini ilân etti. Tuleytule valisi olan Abdullah Franklarla da anlaşmıştı. Franklar Pi-

(1) Ganimet parasının beşte biri Abdürrahmanın inşasına başlattığı caminin ikmaline kâfi geldi. Müslümanlar Endülüsten çıkarıldıktan sora kilise yapılan bu cami hâlâ bakidir.

rene dağlarını geçerek Navar ve Katalonya mıntakalarını istilâ ettiler. Hakem evvelâ Franklar üzerine yürüdü, onları mağlûp ederek şimale attı. Ondan sora Valansiya - Tuleytule hattının cenubundaki Mursiye ovasında birleşmiş olan amcaları üzerine yürüdü. *Mursiye* meydan muharebesinde amcalarını mağlûp etti. Süleyman muharebede maktul düştü, Abdullah ta Tancaya kaçtı. Hakem, Abdullahı affetti. Fakat onun iki oğlunu rehine olarak yanına aldı.

Hişam devrinde Endülüse dolan Malikî hocaları memlekette koyu bir taassup havası yaratmışlardı. Her vesile ile hükûmet işlerine karışıyor, her hareketi şeriate muhalif görüyor, camilerde Hakemin dine karşı lâübaliliğinden bahsederek halkı ihtilâle teşvik ediyorlardı. Endülüs mamurelerinde bir çöl hayatı yaşatmak istiyen bu güruhun, memleketi frank istilâsından, müslümanları katliamlardan kurtaran Hakeme isnat ettikleri lâübalilik, arasıra avlanması, bazan da musiki dinlemesi idi. Bütün bunlar, cahil halkı tahrik etmek için ileri sürülen maskaralıklardı. Hakikî sebep, Hakemin bunlara yüz vermemesi, devlet işlerine müdahale ettirmemesi, memleketin inkişafına engel olan fıkıhlarına bir kıymet atfetmemesi idi.

Hakem kazandığı son zaferlerden sora, memlekette huzur ve sükûnu temin için Asturiye ve frank kırallarile sulh müzakeresine başladı. Memleket için faydalı bir musalâha aktetti. Fakat mutaassıp hocalar nazarında bu da kendisi için affedilmez bir kabahat oldu. Bunlar müslümanların hıristiyanlarla musalâha etmesini küfür addediyorlardı. Mutaassıp hocalar, Hakemi öldürmek için bir suikast tertip ettiler. Cuma günü namaz kılarken camide öldüreceklerdi. Fakat Hakem keyfiyetten haberdar oldu. O gece suikastı tertip edenlerden 300 kişiyi tevkif ederek kafalarını kestirdi. Saçlarından caddelerdeki ağaçlara astırdı. Bu müthiş darbe hocaları sindirdi.

Bu defa gizliden gizliye başka sahada tahrikâta koyuldular. Yeniden vazedilen oktruva rüsumunu vesile edinerek halkı ihtilâle sevkettiler. Kurtubanın Kıble mahallesi halkı oktruva resmini vermediler. Tahsil memurlarını dövüp kovdular. Hakem hâdisede elebaşı olan yedi kişinin tevkif ve idam edilmelerini emretti. Bu adamlar tutuldular. Fakat halk hücum ederek kendilerini zabıta memurlarının elinden aldı-

lar. Affedilmelerini istirham için cemmigafir halinde sarayın önünde toplandılar. Bu toplanış, hocaların tahrikile bir hücum mahiyetini aldı. Kıyam bütün şehre sirayet etti. Hakem sarayı ihata edenleri kâmilen ateş altına aldı. Kaçanlardan ele geçenleri de ırmak kenarına diktirdiği kazıklara oturtmak suretile öldürttü. İsyanın başladığı Kıble mahallesini yağma ettirdi Halkını Endülüsten sürüp çıkarttı [1]. Mahalleyi de hak ile yeksan eyledi.

ABDÜRRAHMAN II. (822 - 857)

Hakemin halefi ve oğlu Abdürrrahman II. Endülüste ulûm ve fününun inkişafına çalıştı. Bermekoğullarının mesaisile Bağdatta parlıyan medeniyet ışığından istifade için, hiçbir fırsatı kaçırmadı. Bol paralar sarfederek Bağdattan birçok âlimler getirtti. Edebiyata, musikiye, güzel san'atlere ehemmiyet verdi. Meşhur musikişinaslardan *Ali bin Zeryab*ı Iraktan Kurtubaya getirtti. Kurtubayı Memunun Bağdadına rakip olacak bir hale koydu. Kurtubada şarkı andıran debdebeli bir saray hayatı başladı. Bizans İmparatoru *Mihail III.* (842 - 865) tarafından Abbasilere karşı tedafüî ve tecavüzî bir ittifak teklifine memur edilen heyeti, hüsnü suretle kabul etti. Kendisi de meşhur *Yahya bin Hakem*i sefaretle İstanbula gönderdi. Kıymetli bir devlet recülü olan Yahya, Abdürrahman devrini parlatan simalardan biri idi.

Abdürrahman II. cülûsunu müteakıp dedesi Hişamın kardeşi Abdullah doksanlık bir ihtiyar olduğu halde para ile Afrikadan toplattığı askerlere güvenerek tekrar isyan etti, hükümdarlık davasına kalkışmıştı. Abdürrahman bu ihtiyarı sıkıştırdı. Bir şeye muvaffak olamıyacağını anlıyan Abdullah teslim olınağa mecbur oldu.

Bir aralık Franklar da Pireneyi aşarak *Barsilonayı* zaptettiler. Fakat tutunamadılar. Maamafih, Franklar, Endülüste kuvvetli bir propaganda şebekesi vücuda getirmişlerdi. Endülüsün şimal mıntakası halkının ekseriyeti hıristiyandı. Abdürrahmanın âdil idaresi sayesinde müreffeh bir hayat sürmeye

---

[1] Endülüsten çıkarılan halktan 8000 kadarı Fas Hükümdarı *İdris Sağire* iltica ettiler. on beş, yirmi bin kadarı da *Ömer bin Şuayip* isminde birini kendilerine başbuğ yaparak Mısıra kadar gittiler. Bir fırsat düşürerek İskenderiyeyi zaptettiler. Abbasî Halifesi Memun bunlara birçok para ve mühimmat vererek Giride gönderdi. Ömer bin Şuayip Giridi zabıt ve maiyetile beraber orada yerleşti.

başlıyan bu hıristiyanlar arasında, papazların tahriki, Frankların telkini ile islâm idaresine karşı kuvvetli bir cereyan başlamıştı. Bu mıntakaların cahil müslümanları da Frankların sureti haktan görünen tezvirlerine kapılıyor, hükûmetleri aleyhine feveran ediyorlardı. Bu telkinler altında Merida şehri halkı vergilerin çokluğundan bahis ile isyan ettiler. Hakem zamanında burada tahsildar iken hırsızlığından dolayı azledilmiş olan *Mehmet İbnülkebir* adlı bir serseri de başlarına geçti. Asiler valiyi ve memurları kestiler. Depolara hücum ederek silâhları aldılar. Tuleytulenin hıristiyan ve yahudi sekenesi de ihtilâle iştirak etti. Abdürrahmanın itidalle hareket etmesi hıristiyanların cür'etini arttırıyor, müslümanların dinlerine, peygamberlerine alenen sövüp sayıyorlardı. Bu hal Tuleytulede islâmlarla hıristiyanların çarpışmasını intaç etti.

Abdürrahman, bu vak'ada methaldar olan hıristiyanları muhakeme ve tecziye etmek için, hıristiyanlardan mürekkep bir heyet teşkil etti. Bu heyetin teşkili hıristiyanları büsbütün şımarttı. Nihayet Abdürrahman, şiddet istimaline mecbur kaldı. İsyanları bastırdı. Bu isyan henüz bastırılmıştı ki Normanlar Portekiz sahillerine çıkarak tahribata başladılar. Abdürrahman birçok mücadeleden sora Normanları buralardan tarda muvaffak oldu. Abdürrahmanın mühim muvaffakıyetlerinden biri de muntazam bir posta teşkilâtı yapmasıdır. Bu teşkilât Fransada Abdürrahmandan 500 sene sora kurulabilmiştir.

ABDÜRRAHMAN II. NİN HALEFLERİ

Abdürrahman II. nin vefatından Abdürrahman III. ün cülûsuna kadar üç melik zamanında geçen 55 sene, Endülüsün iğtişaşlarla dolu buhranlı bir devridir. Bu iğtişaşlar başlıca iki sebepten neş'et ediyordu. Endülüs fethedildiği zaman yerli hıristiyanlar tamamile memlekette bırakılmışlardı. Bunlar arkalarında bulunan geniş hıristiyan âlemile daimî temasta bulunuyorlardı. Pirene etekleri, Asturiye mıntakası Papanın ve Frankların gönderdiği propagandacıları şevkle karşılayan hıristiyanlarla meskûndu. Din kahramanı şövaliyeler, kâfirlere (müslümanlara) karşı açılacak mukaddes cihada iştirak etmek üzere sürü sürü buralara taşınıyorlardı.

İkinci sebep te işlerin başında bulunan Arapların kabileci, tefrikacı ve isyankâr ruhundan doğuyordu. Tek bayrak

altında toplanarak millî birlik yapmak kabiliyetinden mahrum olan Arapların başına geçen ve şahsî ihtiras ve menfaatleri uğrunda her şeyi feda etmekten çekinmiyen ümeranın her fırsatta isyan bayrağını açmaları, memleketi anarşi içinde bırakıyor, hükûmet nüfuzunu temelinden sarsıyordu.

Abdürrahman II. ye halef olan Mehmet I. (857 — 886) iktidar mevkiine geçtiği zaman hıristiyanlar propagandacıların telkini neticesi olarak müthiş bir ihtilâl unsuru olmuşlardı. Hıristiyan dönmelerinden Sarakosta Valisi *Musa* ile Tuleytule Valiliğinde bulunan oğlunun azli, hıristiyanların umumî isyanına vesile hazırladı. Musa, ehemmiyetli bir kaleyi İspanyollara terkettiğinden hem kendisi, hem de oğlu azledilmişti. Musanın oğlu yerli hıristiyanların başına geçerek isyan etti. Asturiye kıralı ile birleşti. Müttefikler müslümanlara ait köylere, şehirlere hücum ettiler. Kıtal ve yağma birkaç sene devam etti.

Bu haile bertaraf edildikten sora şimalden Frankların hücumu başladı. 60 kadar gemi ile *Malaga* havalisine gelen Normanlar da bu mıntakadan ilerlediler. Asturiyeliler de bu hareketlere iştirak ettiler.

Mehmet, Franklarla, Normanları tarda muvaffak oldu. Fakat, Asturiye kıralına karşı gönderdiği ordu, perişan oldu. Birçok mühim şehirler Asturiye kıralının eline geçti. Mehmet, kaybedilen yerleri kurtarmak için bir iki sene uğraştı. *Amribni Hafs* adlı bir sergerdenin çıkardığı isyan daha acıklı bir devir açtı.

Felâketler artık tevali ediyordu. Büyük bir fırtına Akdenizde dolaşan donanmayı mahvetti. Korkunç bir kıtlık, heryeri kasıp kavurdu. Bunu takip eden veba, binlerce insanı alıp götürdü. Arkadan çıkan zelzele de mamur şehirleri harabeye çevirdi.

Azimli bir adam olan Mehmet, bütün bu felâketlere göğüs gerdi. Memleket ıstırabını azaltmak için gecegün üz çalıştı. Esaslı kanunlar koyarak inzıbatı temin etti; Navar prensile birleşerek tekrar Endülüse giren Amribni Hafsı mağlûp etti. Amirle Navar prensi harp meydanında maktul düştüler.

Mehmede halef olan oğlu *Münzer* (886 - 888) memleketi harap bir halde bulmuştu. Maktul düşen Amribni Hafsın yerine geçen oğlu *Galip*, gayrimemnunların iltihakile daha

ziyade kuvvetlenmiş, Sarakosta ve Tuleytule gibi mühim şehirleri zaptetmişti. Galip, üzerine gönderilen orduyu mahvetti. Münzer, bizzat asilere karşı çıkmak mecburiyetinde kaldı. Fakat, muharebe meydanında öldürüldü.

Münzer veliaht tayin etmemişti. Devlet erkânı kardaşı Abdullahı iktidar mevkiine çıkardılar (888-912), asi Galip Kastil ve Aragon havalisini almıştı. Memleket anarşi içinde bulunuyordu. Abdullah, Galibe karşı gitmek üzere hazırlanırken *Kasım* ve *Özbek* adlı kardeşleri de hükümdarlık iddiasına kalkıştılar. Valilerden bazıları ve kendi oğlu Memet te bunlarla birleştiler. Memleket bir kat daha karıştı. Kurtubada bile ihtilâl emareleri başgösterdi. Vaziyet Emevi saltanatının inhilâli gibi görünüyordu. Fakat Abdullah şaşırmadı. Serbestçe dahilî mücadelelerle uğraşabilmek için, mücavir hıristiyan devletlerle anlaşmak teşebbüsüne girişti. Galibin başına toplanan serserilerin Asturiye hudutlarında yağmagerliğe başlamaları Kıral Alfons III. ü (866-910) de sulha yaklaştırdı. Kıral Alfonsla Galip aleyhine tedafüî ve tecavüzî bir muahede yaptı. Fakat memlekette de kıyamet koptu. Mutaassıp hocalar, Galiple birleşerek müşriklerden intikam almak farz iken Abdullahın bilâkis hıristiyan bir hükümdarla ittifak yapması şer'i şerif ahkâmına mugayir olduğunu iddiaya başladılar; cahil halkı Abdullah aleyhine tahrike koyuldular. Hocaları bu hususta vecde getiren amil, din gayretinden ziyade Galibin gizlice gönderdiği paralardı. Bu paraların füsunkâr tesirile *fakih*ler İşbilye camilerinde dinden çıktığına hükmettikleri Abdullahın ismini hutpelerden bile çıkardılar. Umumî bir galeyan uyandırmaya sâyeden bu heriflere kat'î bir darbe indirmek zamanı gelmişti. Abdullah onları tevkif ve Afrikaya nefyetti. Sora da Galibi, bir meydan muharebesinde inhizama uğrattı. Saltanat zamanını ihtilâller, iğtişaşlar içinde geçiren Abdullaha torunu Abdürrahman III. halef oldu.

ABDÜRRAHMAN III. DEVRİ (912 - 961)

Abdürrahman III. devri, Endülüs Emevilerinin en parlak zamanıdır. Dedesi Abdullah, kendisine dahilen anarşi içinde, haricen tehlikelere maruz bir devlet bırakmıştı. Fakat, 22 yaşındaki bu genç, eyi bir tahsil görmüştü. Yüksek seciyelerle muttasıftı. Çok geçmeden başlarında istiklâl rüzgârı esen valileri itaat altına aldı. Amcası Abdürrahmanül-

muzaffer idaresinde sevkettiği ordu, Galibi *Şukar* meydan muharebesinde tarumar etti. Galibin elindeki şehirlerden birçoğu istirdat edildi. Galip, Pirene dağlarının sarp mıntakalarına çekildi. Endülüsü aralarında taksim etmek esasına göre bir sulh teklifi yaptı. Abdürrahman, bu teklifi reddetti. Mücadele devam ediyordu. Fakat bu maceralardan sora Galip çok yaşamadı, öldü. Oğlu *Cafer* Tuleytulede tahassun etmişti, o da burada tazyik edildi. Şehri bırakarak kaçmıya mecbur kaldı. Asturiyeye iltica etti. Leon Kıralı Ordonno II. (913-923) ile bir muahede aktetti.

Son karışıklık senelerinde Asturiye kıralları memleketlerini çok genişletmişlerdi; payitahtlarını *Leion*a kaldırtmış, Leon Kırallığını teşkil etmiş, Portekiz içerlerine seferler yapmışlardı. *Oviedo*yu terkederek Leonda yerleşen *Ordonno* II. büyük zaferler peşinde koşan bir adamdı.

Caferin kendisini metbu tanıyacağını ihtiva eden bu muahedenin imzasından sora Endülüse tecavüze başladı. Bütün şimalî İspanyayı istilâ etti. Fakat Abdürrahman III. ün amcası *Abdürrahmanülmuzaffer* müttefikleri dağıttı. Leon kıralını memleketine dönmiye mecbur etti.

Abdürrahman III., üzücü bir gayretle dahildeki isyancıları sındırmıştı. Son hareket ile haricî tecavüzler de durdurulmuş oldu. Memlekette nisbî bir sükûn ve inkişaf devresi açıldı.

Abdürrahman, son tecrübelerden sora tehlike zamanlarında mürai Araplara istinat edilemiyeceğini anlamıştı. Venedik ve Ceneviz korsanlarının getirdikleri çocuklardan bir hassa ordusu vücuda getirdi. Ekserisi kendisini bilecek bir yaşta gelen bu çocuklar, islâm dinine sokuluyor, müslüman terbiyesile yetiştiriliyorlardı. İçlerinden kabiliyet ve zekâları müsait olanlara devletin bütün mansıpları açık bulunuyordu. Bunlar, orduda ve idarî işlerde mevki kazandıktan sora, Endülüs fatihlerinin oğulları olmakla iftihar eden zadegânla araları açıldı; zadegân köle ve esir dedikleri bunların kumandası altına girmek istemediler. Hatta muharebelerin birinde bunlara kızarak harp sahasından çekilip gittiler.

Bu hal, ötedenberi Endülüsteki muhtelif arap kabilelerinin hem kendi aralarında ve hem de Berber-Hazarlarla olan rekabet ve münaferete yeni unsurlar soktu. Yabancı esir çocukların Endülüsün içtimaî heyeti içinde, yüksek

mevki kazanmaları ayni zamanda hükümdarların keyfî idarelerine daha ziyade bir inkişaf verecekti. Kendilerini Emevilerle ayni seviyede gören fatihlerin yani Berber - Hazarların oğulları, hükümdarların keyfî idarelerine karşı daimî surette mücadele ediyorlardı. Yeni zuhûr eden zümre ise; esirlikten yetişme olmak itibarile, yükselmek için riya ve tabasbus yoluna giriyor; bu suretle hükümdarları insanlık fevkıne çıkarıyorlardı. Ayni hal dört asır sora Şarkta Osmanlı İmparatorluğunda da görülecektir.

X. asır iptidalarında Afrikada zuhûr eden büyük hâdiseler nihayet Abdürrahman III. ü müdahaleye mecbur etti. Fatimî dailerinden *Ebu Abdullah*, *Mağripte Kettame* Berberlerine istinaden Aglebileri kaldırmış, İsmaililerden Übeydullahı halife ilân etmişti (910). Bu suretle tşekkül eden Fatimiler, Fastaki İdrisileri de tazyika başladılar. Hükümdarları *Yahya bin İdris* IV. (904 — 922) acıklı bir vaziyete düştü. Bu yüzden Fasta zuhûr eden ihtilâller, İdrisileri iktidar mevkiinden uzaklaştırdı. Emevilere Endülüs tacını kazandıran Zenata kabilesi İdrisileri iltizam ediyorlardı. Abdürrahman III. ten istimdat ettiler. Abdürrahmanın kuvvetli bir donanma himayesinde gönderdiği kuvvetler İdrisileri tekrar iktidar mevkiine getirdi. Fakat bu tebeddül, Fatımilerin müdahalesini intaç etti. Abdürrahmanın kuvvetleri Fatimilerle de muharebeye mecbur kaldı. Fatimî - Emevi mücadeleşi uzayacaktı. Dahilî tanzimatla meşgul olmak istiyen Abdurrahman, Afrikada yeni maceralar peşinde koşmayı münasip görmedi. Kuvvetlerini geriçekti. Bunun neticesi olarak Fatimiler Şimali Afrikada kuvvetle yerleştiler. Yalnız Tanca Emevilerin elinde kaldı.

Abdürrahman, dahilî asayişi temin ettikten sora memleketin imarına çalıştı. Kurtubaya üç saat mesafede, *Medînetüzzehra* namile yeni bir şehir kurdu. Burada muazzam bir saray yaptırdı. Enkazı hayret ve takdirle temaşa edilen bu saray, 4300 somaki mermer sütun üzerine kurulmuş ve 25 senede bitmiştir. Duvarları, mermer ve çinilerle kaplı idi. Tavanları altın nakışlarla süslenmişti. Üst katta, Abdürrahmanın vükelâsını kabul ettiği salon, bir san'at abidesi idi. Ortada büyük bir havuz vardı. Havuzun ortasında da başında büyük bir beyaz inci bulunan altın bir kuş bulunuyordu. Havuza akan sular, bu kuşun ağzından fıskıye halinde dökü-

2—12

lüyordu. Sarayın etrafı şirin bahçelerle muhattı. Bu bahçeler arasında mermer sütunlar üzerine yapılmış, musanna bir köşk bulunuyordu. Köşkün salonunda istiridye şeklinde cıva ile dolu bir havuz vardı. Saray civarında hassa ordusuna mahsus kışlalarla vükelâ konakları bulunuyordu. Abdürrahman, burada büyük bir cami ile zengin bir kütüphane de yaptırmıştı.

Memleketin her tarafında Medinetüzzehrayı takliden binalar yapılmıya başladı. Memleketin servet membaı ziraatle san'at olduğunu takdir eden Abdürrahman, Endülüste sürülmedik bir karış yer kalmamasına çok itina ediyordu. Kanallar açtı, ticaret donanmaları vücuda getirdi. Akdeniz ticaretini eline aldı. Endülüs sahillerinden kalkan ticaret gemileri İskenderiyeye, İtalya sahillerine, hatta İstanbula kadar Endülüs mamulâtından eşyalar taşıyorlardı.

Abdürrahmanın medeniyet ve umran faaliyeti engelsiz kalmıyordu. Kardeşinin idamından müteessir olan *Santarem* Valisi *İshak bin Ümmiye, Leon Kıralı Ramiro II.* ye (927-950) müracaatle Endülüs üzerine yürüdüğü takdirde idaresinde bulunan vilâyeti kendisine teslim edeceğini bildirdi. Ramiro, Endülüse girdi. İshak bin Ümmiyenin kuvvetlerile birleşti. Bütün şimal mıntakası yağma ve tahrip edildi, islâmlar görülmemiş bir vahşetle doğrandı. *Madrit (Mecrit)* te Ramironun eline geçti (932). Abdürrahman umumî seferberlik ilânına mecbur oldu. Çetin ve uzun muharebelerden sora istilâ edilen memleketleri kurtardı. Senelerdenberi Endülüsü, bir mareke haline sokan (Amribni Hafs) sülâlesini de ortadan kaldırdı.

Abdürrahman, oğlu Hakemi veliaht tayin etmişti. Fakat diğer oğlu Abdullah, bu tayini kabul etmiyerek babasına karşı isyan etti. Yakalanarak idam olundu. Yarım asır, hükümdarlık eden Abdürrahman III. halefine mamur, asayişi muntazam bir memleket bırakarak ebediyete çekildi. Abdürrahmana kadar Endülüs Emevileri Melik ve Emîr unvanile iktifa etmişlerdi. Abdürrahman Emirülmüminin ve Halife unvanlarını aldı.

HAKEM II. DEVRİ (961-976)

Hakem II. ihtiyar babasının son devirlerinde idareyi filen eline almış, yüksek meziyetlerile kendisini herkese sevdirmişti. Çocukluğundanberi ilmî tetebbülere düşkün olan Hakem, yük-

sek vasıflarile mümtaz bir şahsiyetti. Herhangi bir harbe meydan vermemek, zamanını tarihe bir irfan devresi olarak geçirtmek istiyordu. Fakat hadisat, kendi arzusu gibi cereyan etmedi. Memleketin şimal mıntakasını istilâ eden Leon Kıralı *Sanşe I.* (955 - 967) kendisini harbe icbar eyledi. Hakem ilmî ve medenî faaliyetleri durdurmamak için prensliğinde tesis ettiği büyük kütüphanenin idaresini kardeşi *Abdülâziz*e, ilmî heyetlerin faaliyetlerine nezaret vazifesini de diğer kardeşi *Münzer*e havale etti. Kendisi de harp işlerile uğraşarak Leon kıralını musalâha aktine mecbur etti. Bu musalâhayı diğer küçük kontluklarla olan muahedeler takip etti. Hakem, Endülüs ticaretine zarar veren Fas havalisini elde etmeyi faydalı gördü. Sevkettiği ordu Fası işgal altına aldı. Fas ve Cezayirde Emevi melikini hükümdar tanıdılar.

Hakemin, hayatını kitaplara ve ilme hasretmesi, Endülüste ilmî bir faaliyet devresi açtı. Vezirler, yüksek memurlar bütün gayretlerile ilmin himaye ve neşrine çalıştılar. Hakem, islâm dünyasının her tarafında yazılan kıymetli kitapları, birçok paralar sarfile; Kurtubaya topladı. Kurtuba medreseleri *İbnirrüşt* gibi yüksek âlimler yetiştirecek derecede inkişaf etti. Avrupanın muhtelif yerlerinden birçok gençler, fen ve felsefe tahsili için Endülüs medreselerine geliyorlardı. Bunlar arasında bilâhare papalığa kadar yükselen şahsiyetler bulunuyordu. Hakem zamanında Kurtubada küçük çocuklara mahsus 33 mektep bulunuyordu. Başta Tuleytule olmak üzere Endülüsün diğer şehirleri ilmî faaliyette Kurtuba ile rekabet ediyorlardı. Tuleytuledeki ilim heyeti Kurtubaya tefevvuk ediyordu.

Hakem, Endülüste umumî tahriri nüfus yaptırdı. Ziraat istatistikleri tanzim ettirdi. Zeriyatın nüfusu mevcudeye nispetle beş misli olması için tertipler aldı. Fazla mahsul memleket haricine gönderiliyordu. İstanbul pazarlarında bile bol bol Endülüs mahsulâtı satılıyordu. İhracattan alınan para 12 milyon altına baliğ oluyordu.

Hakem devrinde Endülüs kadınları arasında da ilmî bir faaliyet başladı. Lisan, edebiyat ve riyazıyatta tanınmış simalar yetişti. Kurtubalı *Ayşe* ile ***Lebine*** ve ***Hatice*** ismindeki hanımlar, ilm faaliyetin başında bulunuyorlardı.

HAKEM II. DEN SORA ENDÜLÜS EMEVİLERİ

Hakem devri, Endülüs Emevilerinin en parlak zamanı idi. Hakemden sora seri bir inhitat başladı. Oğlu *Hişam II.* (976-1009) iktidar mevkiine geldiği zaman henüz bir çocuktu. Devlet işlerini vesayeten anası *Sabiha* tedvire başladı. Dirayetli bir hanım olan Sabiha *Hacip Ebu Caferülmansur*u vezaret mevkiine getirdi. Bu kıymetli şahsiyet, Hakem devrinde başlıyan ilmî, medenî faaliyeti idameye muvaffak oldu. Hıristiyan hükûmetlerin müşterek hücumlarına karşı olan mücadeleyi parlak bir surette idare etti. Mansur, şimalden inen akınlara Araplarla mukavemet edemiyeceğini anlıyarak Afrikalı Berber-Hazarlardan muntazam bir ordu vücuda getirmişti. Bu ordu sayesinde Pirene dağlarını geçerek hayli zaferler kazandı. Fakat kendisinin ve Sabihanın vefatından sora umuru idare çığırından çıktı. Sefih Hişam müşkülât içinde şaşırdı kaldı. Her tarafta isyanlar, ihtilâller başgösterdi. Hişam ıskat edildi. Emevi prensleri de biribirlerile mücadeleye başladılar. İnhitat süratle ilerliyordu. Hişama halef olan Mehmet te tutunamadı. O da ıskat edildi. Hişam, Mehmet, Süleyman ikişer defa tahta çıktılar. Berberlerin isyanı, mevcut müşkülâtı büsbütün arttırdı; Emevi prensleri, ihtirasları uğrunda halkı biribirlerine boğazlatıyorlardı. Bunlar biribirlerini ezmek için hıristiyan prenslerle birleşiyor, memleketi harabeye çeviriyorlardı. Kurtuba bile birkaç defa yağmaya uğradı. Medreseler, mektepler yıkıldı. Kütüphaneler tarumar edildi. *Ezzehra* sarayının bir kısmı yandı. Meyus kalan Endülüs halkı Septe boğazına hâkim olan "*Ali bin Hammut*„u davete mecbur kaldılar.

Ali bin Hammut, isyan ve ihtilâlleri az çok teskin etti. Kendisini Endülüs hükümdarı ilân eyledi. Fakat bir müddet sora onu da hamamda boğdular (1018).

Emevilerden *Abdürrahmanülmurtaza* iktidar mevkiine geldi. Bunu da Ali bin Hammudun kardeşi *Kasım* düşürdü. (1018). Gaddar bir adam olan Kasım, ortalığı kasıp kavurdu. Birçok hanümanları söndürdü. Nihayet Kurtubalılar, Emevilerden *Abdürrahman V.* i iktidar mevkiine getirdiler (1023). Eyi bir adam olan Abdürrahman V. asayişi tanzim için çok didindi. Fakat inzıbatı bozulan ordu, asayişsizliğin membaı idi. Emevilerden *Mehmet Müstekfi* orduyu tahrik ederek Abdürrahmanı katlettirdi (1024), yerine geçti. Fakat

müşkülât karşısında bu mevkide duramadı. Payitahtı bırakarak Tuleytuleye kaçmıya mecbur oldu. *Beni Hammuttan Yahya* ikinci defa olarak Kurtuba tahtına çıktı (1025). Fakat her vilâyet artık başlıbaşına hareket ediyordu. Hiçbiri Kurtubayı dinlemiyordu. Yahya bunlarla mücadele ederken maktul düştü (1027). Valilerin itaatini temin etmek üzere Emevilerden birinin iktidar mevkiine getirilmesi düşünüldü. Münzeviyane yaşamakta olan *Hişam bin Mehmet* zorla Kurtubada hükümdar ilân olundu (1027). Fakat devam eden anarşi yüzünden şimaldeki hıristiyan hükûmetler birçok yerleri zaptetmiş, müslümanları dar bir sahaya sıkıştırmışlardı. Valiler kimseyi dinlemiyor, biribirlerile harbediyorlardı. Hişam, bir beyanname ile feci vaziyeti umuma anlattı. Fakat, hiçbir tesiri olmadı. Mukadder akıbet yaklaşıyordu. Meyus olan Hişam, bir gün halkı toplıyarak arzusu hilâfına geldiği bu mevkiden istifa etti. Ailesini alarak inzivaya çekildi (1031). Altı sene sora da eceli mev'udile öldü. Vefatile Endülüste iki asırdan fazla hüküm süren Emevi Hanedanı da münkariz oldu.

ENDÜLÜSTE TAVAİFİ MÜLÛK

Endülüste Hişam II. devrinde başlıyan inhitat, müslümanları nihayet dar bir sahaya sıkıştırmıştı. Kurtubanın nüfuzu sarsıldıkça bu sahadaki valiler müstakillen harekete başlamışlardı. Hişam III. memleketi idaresi altında toplamaya muvaffak olamıyacağını görerek Kurtuba tahtından çekilince Endülüste *Tavaifi Mülûk* devri başladı *(Harita. 26)*.

Bunlardan *Beni Hammut* (1016-1057) Malakada, *Beni Abbat*, (1023 - 1091) İşbiliyede, *Beniziri* (1012 - 1090) Gırnatada, *Beni Eftas* (1027 - 1094) Batlabusta, *Beni Sumadih* (1041 - 1091) Meriyede, *Beni Cevher* (1031 - 1068) Kurtubada, *Beni Zünnun* (1009 - 1085) Tuleytulede, *Beni Âmir* (1021 - 1085) Belensiyede, *Beni Tücip* ve *Beni Hut* (1019 - 1141) Sarakostada hüküm sürdüler. Bunlardan başka *Danya* (1017 - 1087), *Tartuşe* (1039 - 1058), *Miyorka* (1076 - 1097), *Elbunt* (1025 - 1092), *Mersiye* (1145 - 1147) mıntakalarında da birer hükûmet teşekkül etti.

Fakat Leon, Asturiye ve Navar kıralları dar bir sahaya sıkışan müslümanları buralarda da boğmak istiyorlardı. Leon Kıralı Alfonsun tecavüzlerine karşı âciz kalan Abbadiler, Afrikada kuvvetli bir hükûmet kurmuş olan Murabıtları imdada

çağırdılar. XI. asır ortasında Fas ile Cezayirin bir kısmında teşekkül eden *Murabıtin* Devletinin başında bu esnada *Yusuf bin Taşfin* bulunuyordu. Yusuf (1061 - 1107) bu davet üzerine 1086 tarihinde kuvvetli bir ordu ile Endülüse geçti. Bu devirde *Galis*, Leon ve Kastil Kıralı olan Alfons VI. (1065-1109) Şimalî İspanyayı istilâ etmiş ve Tuleytuleyi zaptederek hükûmet merkezi yapmıştı (1085). Yusuf bin Taşfin *Zelaka* meydan muharebesinde Kıral Alfonsu büyük bir hezimete uğrattı (Teşrinievel 1086). Şimalî İspanyayı kurtardı. Tekrar Afrikaya döndü. Fakat bir müddet sora hıristiyanlar İşbiliyeyi tazyika başladılar. İşbiliye hükümdarının istirhamı üzerine Yusuf bin Taşfin (1090) tarihinde tekrar Endülüse geçti. Hıristiyanları tenkil etti. Ayni zamanda Endülüsteki Tavaifi Mülûkten birçoğunu da kaldırdı, Endülüsü bir vilâyet halinde hükûmetine ilhak etti.

Ebu Abdullah Mehmet adlı biri tarafından temeli atılan *Muvahhidin* Devleti (1130-1269), Şimalî Afrikada Murabıtların yerine kaim olunca, Endülüs te bunların hakimiyeti altına girdi (1145). Muvahhitler Endülüste hıristiyanlara karşı büyük bir mücadele açtılar. Fakat 1235 te hıristiyanlara karşı Lasnavas muharebesini kaybettiler. Muvahhidin Devleti zamanında Mersiyede *beni Hut* (1228 - 1269), Gırnatada da *Beni Ahmer* denilen *Beni Nasır* Hükûmetleri teşekkül etti. Fakat Muvahhidin Devletinin inkırazından sora (1269), Endülüste islâm hükûmeti olarak yalnız 1232 tarihindenberi Gırnata ve havalisinde hüküm süren Beni Ahmer (Beni Nasır) Devleti kalmıştı.

Bunlar, iki buçuk asır kadar Gırnatada parlak bir medeniyet yaşattılar. Gırnatada hâlâ mevcut olan *Elhamra sarayı (Res.54-57)* gibi yüksek san'at eserleri vücuda getirdiler. Beni Ahmer yaşadığı müddetçe, gittikçe daralan hıristiyan çemberinden kurtulmak için çarpıştılar. Nihayet Kastil ve Aragon Kıralı Katolik *Ferdinant* ile zevcesi *İzabel*, hakimiyetleri Gırnata şehrine inhisar eden müslümanları burada şiddetli bir muhasara altına aldılar. Beni Ahmerin son hükümdarı olan Ebu *Abdullah Mehmet* (Abdullahüssağir) şehri teslim ettikten sora verilen müsaade üzerine bir müddet kendine tahsis olunan yerde kaldı ve sora Fas emirine iltica etti.

İslâmlar elinde kalan bu son şehir de hıristiyan hakimiyeti altına düştü. Koyu bir katolik taassubile hareket eden

Ferdinant - İzabel, müslümanların imhası için her şeyi yaptılar. İspanyollaşan enkazı bile 1609 tarihinde sürüp çıkardılar. 800 sene kadar İspanyada hâkim yaşayan bir medeniyetten Elhamra sarayı ile kiliseye çevrilen Kurtuba camiinin harabelerinden başka bir iz bırakılmadı.

***

HATIRDA TUTULACAK HULÂSA

İspanya Emeviler devrinde fetholundu (711). Araplar İspanyaya Endülüs derlerdi. Endülüse ilk geçen ve fethe başlıyan Berber kumandanlarından Tarıktır. Tarıkın ordusu da Berberlerden ibaretti.

Endülüs 138 sene kadar Emevi halifeleri tarafından gönderilen valiler vasıtasile idare edilmiştir.

Abbasilerin birinci Halifesi Seffah tarafından yapılan katliamlar esnasında, Emevi ailesinden canını kurtarabilenler arasında Onuncu Emevi Halifesi Hişamın torunu Abdürrahman dahi bulunuyordu. Abdürrahman birkaç seneler Mağrıpta Berberler yanında kaldıktan sora İspanyadaki karışıklıktan istifade ederek oraya geçti ve hükümdar tanındı (756). Abbasilerin gönderdikleri orduyu mağlûp ve tardetti; bu suretle Endülüs Emevi Devleti teşekkül etti.

Abdürrahmanın halefleri zamanında memleketin şimalindeki dağlık mıntakalarda itaat altına alınmıyan hıristiyanların daima tecavüzlerine maruz kaldı. Kendi tebaası arasında da birçok ihtilâflar ve isyanlar oldu; bütün bunlara rağmen Endülüs Emevileri iki buçuk asır yaşadı; payitahtları Kurtuba şehri idi.

Endülüs Emeviye Devletinin en ziyade kudret sahibi olan hükümdarı Abdürrahman III. tür. Bu zat memlekete tam istiklâlle hâkim oldu. Leon ve Kastilya ve Navar kırallarının hücumlarına ve Afrikadan gelen istilâya karşı memleketi müdafaa etti. Akdenizde hakimiyetini kuvvetli bir donanma ile temin eyledi. Adalet ve feraset ile iş gördü. İlim ve san'ate çok itibar ederdi.

Abdürrahman III. öldükten sora hiç kimse onun izini takip edemedi. Endülüs memleketleri birtakım serserilerin elinde oyuncak oldu; en nihayet Tavaifi Mülûk denilen birtakım küçük küçük devletler peyda oldu. Bunların içinde en kuvvetlisi İşbiliye melikleri Abbat ailesidir. Bütün

Tavaifi Mülûk gibi İşbiliye melikleri de hıristiyanların şiddetli taarruzlarına dayanamadılar. Mağripten Murabıtları çağırdılar. Murabıtlardan sora Muvahhidin Devleti Endülüsü istilâ etti.

Nihayet Gırnatada Beni Nasır (Beni Ahmer) Devleti teşekkül etti, bu devlet iki buçuk asırdan ziyade payidar oldu. Bu devletin de Ferdinant ve İzabel tarafından mahvedilmesi üzerine İspanyada sekiz asırdanberi mevcut olan islâm hüküm ve idaresi ortadan kaldırılmış oldu. İspanyadaki islâmların da büyük bir kısmı imha ve bir kısmı da tardolundu.

XV
İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

A. ASYADA

SAMANOGULLARI
(874 999)

SAMANOĞULLARI DEVLETİNİN KURULUŞU

Abbasî Halifesi Memun kendi hizmetinde bulunan Horasanlı "*Samanoğlu Eset*„in dört oğluna mükâfat olmak üzere Semerkant, Fergana, Taşkent, Herat Valiliklerini verdirmişti. Muahharan Horasan idaresi *Tahiriler* ailesine geçtikten sora da, Samanoğulları ailesine mensup olan bu valiler mevkilerini muhafaza ettiler. Bunlardan Fergana valisi olan *Ahmet*, kardeşi *Nuh* un vefatından sora Maveraünnehri de Tahiriler namına idare etti. *(Harita.27)* Ahmedin vefatında büyük oğlu *Nasır* yerine geçti (874) ve kardeşi *Ismail*i Buhara Valiliğine tayin etti. Bu sırada Tahirilerin kuvveti kalmamıştı;. binaenaleyh Nasır doğrudan doğruya Abbasilerden *Menşur* almıştı. Bu iki kardeş arasında vukua gelen harpler neticesinde İsmail galip geldise de, ailenin reisi olan Nasırı Semerkantta hükümdar olarak bıraktı; fakat onun 892 de vefatından sora devletin başına geçti. Saffarileri mağlûp ederek Horasanı ve İranın birçok vilâyetlerini zapta muvaffak olduysa da, ölümünü müteakıp (907) halefleri bunları yarım asır bile muhafazaya muktedir olamadılar; ve hakimiyetleri Maveraünnehir ve Horasana munhasır kaldı.

SAMANOGULLARI DEVLETİNİN İNHİTAT VE İNKIRAZI

Daha Nasır II. (913 - 943), zamanından başlıyarak Samanoğulları Devleti çabuk bir inhitata uğradı. Bunun muhtelif sebepleri vardı; hükümdarların kuvvetli bir şahsiyete malik olmamaları, saltanat kavgası, vezirlerle türk kuman-

danları arasındaki rekabetler, vilâyetlerde biribirine rakip ve yarı müstakil birtakım valilerin türemesi, mezhep mücadeleleri, muhtelif isyanlar, gayrimüslim Türklerle ve Âli Büveyh ile harpler... idare makinesi intizamını kaybediyor, malî müşkülât ahaliyi ağır vergiler altında eziyordu. En büyük kısmı Türklerden mürekkep olan ordunun türk kumandanı, devletin en nüfuzlu adamıydı; bilhassa "Nuh„ tan sora bütün kuvvet bu kumandanların elinde toplanmıştı. *Sipehsalar* unvanını alan bu kumandanın rızası olmadan vezirlerin azil ve nasbı bile kabil değildi. Nihayet Şarkî Türkelinde teessüs eden *Karahanlılar Devleti* nin Maveraünnehre hücumlara başlaması Samanoğullarını fena halde sarstı. Bu sırada Gazneliler saltanatının kuvvetlenmesi ve Mahmudun Horasanı zaptetmesi, Samanoğullarını büsbütün zayıf düşürdü; Karahanlılar Maveraünnehri ve payitaht olan Buharayı zaptederek Samanoğulları Devletine nihayet verdiler (999).

SAMAN OĞULLARINDA İDARE TEŞKİLÂTI

Samanoğulları Devleti, gayet muntazam idare teşkilâtına malikti. Devletin başında hükümdar bulunur, ve bir vezir vasıtasile bütün işleri idare ederdi. Vezir, idare makinesinin en büyük âmiri ve hükümdarın vekili idi. Payitahtta muhtelif işlere mahsus on daire vardı. Maliye, adliye, posta işleri gayet muntazamdı. Vilâyetlerdeki valilerin yanında da merkezdeki gibi muhtelif daireler bulunurdu. Resmî posta teşkilâtı, vilâyetlerdeki her şeyi hükümdara muntazaman bildirirdi. Horasan Valiliği devletin en büyük memuriyeti addolunurdu.

SAMANOĞULLARI DEVRİNDE MAHALLÎ HANEDANLAR, ŞEHİR TEŞKİLÂTI, İKTİSADÎ HAYAT

Samanoğullarının idare teşkilâtı heryerde ayni şekilde tatbik edilemiyordu. Çünkü bazı vilâyetler eski hanedanlar elinde olup doğrudan doğruya onlar tarafından idare ediliyordu. Bunlar Samanoğulları hükümdarına merbut olmakla beraber, mahallî varidatı kâmilen alırlar ve hükümdara her sene hediyeler göndermekle iktifa ederlerdi. Maveraünnehir ve Horasanda daha islâmiyetten evelki zamanlardan kalma muntazam belediye teşkilâtı mevcuttu. Her şehirde bir *şehir reisi* bulunur ve şehrin umumî hayatını tanzim ve idare ederdi. Samanoğullarının ilk zamanlarında sükûn ve asayiş temin edildiği cihetle

ticaret, ziraat, sanayi çok inkişaf etmişti. Bilhassa Maveraünnehirde sanayi faaliyeti çok büyüktü: sabun, halı, hasır, bakır fenerler, muhtelif kumaşlar, havlu, eğer takımları, türlü türlü silâhlar, şişe ve cam mamulâtı, kâğıt gibi şeyler başlıca ihracat eşyasını teşkil ediyordu. *Zerefşan* ovasındaki şehirlerde yapılan ipekli ve yünlü kumaşlar, Fergana şehirlerinin demir ve bakır işleri bütün islâm dünyasında maruftu. Semerkantlılar, paçavradan kâğıt yapmak usulünü de tatbik etmişlerdi ki, bu kâğıtlar Avrupaya kadar yayılmıştı. Maveraünnehrin, bozkırlarda yaşayan henüz islâm olmamış Türklerle yaptığı ticaret te çok mühimdi; birtakım türk kabileleri arasında islâmiyetin yayılmasında bu ticarî münasebetlerin de büyük yardımı olmuştur.

GAZNELİLER DEVLETİ (962-1183)

ALP TEKİN VE GAZNENİN ZAPTI

Samanoğulları ordusunda yetişerek zekâ ve iktidarile en yüksek memuriyetlere nail olan *Alp Tekin*, Samanoğulları hükümdarı *Abdülmelik* tarafından Horasan valiliğine tayin edildi (955). *Nuhoğlu Mansur* un cülûsu üzerine mutlaka bir haksızlığa uğrayacağını anlayan Alp Tekin, maiyetindeki 4000 kadar Türk ile beraber Gazne şehrini yerli hükümdarının elinden zaptederek orada yerleşti ve ölünceye kadar orada oturdu (962). Yerine geçen oğlu "*Ebu İshak İbrahim*" in dört sene sora vefatı üzerine türk kumandanlarından *Bilge Tekin* devletin başına geçti; ve onun bir harp esnasında şehadetini müteakıp (972) diğer bir türk kumandanı işbaşına geldise de, hiçbir şey yapamadı, ve "*Sevük Tekin*" ismindeki nüfuzlu bir türk kumandanına tahtını teslime mecbur oldu (977).

SEVÜK TEKİN VE GAZNELİLER DEVLETİNİN BÜYÜMESİ

Eyi bir hükûmet adamı ve mahir bir kumandan olan Sevük Tekin az zamanda *Toharistan* [1], *Zabülistan* [2], *Zemindaver* [3], Gor havalisini ve bugünkü Bülücistanın bazı yerlerini zaptetti. Sora Hint şimaligarbisindeki en

[1] *Belh* in şarkında, *Bedehşan* ın garbında, *Amuderya* nın cenubunda, *Hindukuş* un şimalindeki kıt'aya verilen isim.

[2] Belh ve Toharistanın cenubundaki kıt'aya verilen isim. Merkezi Gazne idi.

[3] Gor ile Seistan arasındaki sahaya verilen isim.

kuvvetli yerli hükümdar olan *Çipal* ile harbederek 979 da onu da mağlûp eyledi ki, bu, Gaznelilerin Hint istilâsına bir başlangıçtır. Sevük Tekin filen Samanoğullarından daha kuvvetli bir devletin başında bulunuyordu *(Harita. 27).* fakat zahiren onları metbu tanıyordu. Karahanlıların ilk hücumlarında Samanoğullarına yardım ettiği gibi Horasandaki bir isyanı da bastı rarak oranın valiliğini elde etti ve *Nasıreddin* unvanını aldı. Oğlu *Mahmud*a da *Nişabur* şehrini verdirdi. Artık Samanoğulları Devleti filen onun nüfuzu altında bulunuyordu.

MAHMUT: ZAFERLERİ, GAZNELİLER DEVLETİNİN YÜKSELMESİ

Sevük Tekinin vefatı üzerine (997) küçük oğlu *Ismail* yerine geçtise de, kardeşi Mahmuda karşı mevkiini muhafaza edemedi. Yine o yıl içinde tahta geçen Mahmut, Gaznelilerin en kudretli hükümdarıdır. Samanoğulları Devleti münkariz olduktan sora Horasanda kuvvetle yerleşti; Maveraünnehri Karahanlıların elinden tamamen alamamakla beraber, *Irakı Acemi*, Harzemi zaptetti; Hindistana on yedi defa sefer ederek büyük zaferler kazandı; Pençap, *Multan* ve Sindin bir kısmı doğrudan doğruya idaresine geçti; birtakım yerli hint devletleri onu metbu olarak tanıdılar. Gazneliler Devleti, Mahmudun zamanında büyük bir imparatorluk şeklini almıştı. Dinî siyasetinde sünniliği esas olarak kabul eden Mahmudun Abbasî halifelerile münasebeti de gayet dostane idi.

MAHMUTTAN SORA İMPARATORLUĞUN İNHİTAT VE İNKIRAZI

Mahmudun 1030 da vefatından sora kardeşi *Mehmed*i mağlûp ederek tahta geçen *Mesut*, cesur bir asker, fakat fena bir idare adamıydı. Yanlış hareketlerile civar devletleri ve kendi devletinin büyük adamlarını kendi aleyhine çevirdi. Daha Mahmut zamanında bazı isyan hareketleri yapmış olan selçuk reislerine karşı yanlış bir siyaset takip etti. Günden güne kuvvetlenen selçuk reisleri gazne ordularile muhtelif harpler yaptılar. Horasanın bazı şehirlerini zaptettiler. Bunun üzerine, Selçuklular gailesini kat'î surette bitirmek maksadile Sultan Mesut büyük bir ordu ile Selçuklulara karşı yürüdü; *Tuğrul* ve *Çakır* Beyler kumandasındaki selçuk kuvveti ümitsiz bir harbi kabule mecbur kaldı. Fakat Gazne ümerasından bazıları-

nın kendilerine iltihakı ve Sultan Mesudun birtakım askerî hataları neticesinde, Tuğrul Bey parlak bir zafer kazandı; ve bütün Horasanı zaptederek Selçuk Devletinin esasını kurdu (1040). İran, Harzem, Maveraünnehirde Gaznelilere tâbi sahalar kâmilen Selçukluların eline düştü.

Hakimiyetleri yalnız Afganistan ve Hinde munhasır kalan Gazneliler, buralarda epeyce bir zaman daha devletlerini devam ettirdiler. Lâkin artık eski ehemmiyetleri kalmamıştı. Selçuklular İmparatorluğunun inkişafından sora, bir zaman Sultan *Sancar*ı metbu olarak tanıdılar. 1161 de Gaznenin Gorlular tarafından zaptından sora payitahtlarını *Lahora* naklederek Hint saltanatile iktifaya mecbur oldularsa da, burada da uzun müddet kalamadılar: Gorlular hükümdarı *Muizüddin* 1183 te son Gazne sultanını esir ederek Pençaptaki hakimiyetlerine nihayet verdi. Daha ziyade askerî bir teşkilâta istinat eden bu türk saltanatı, dahilen veraset kavgalarile, hariçte iptida Selçuklular, sora Gorlular gibi kuvvetli rakiplerle uğraştığı için, uzun bir hayata malik olamamıştır. Gazneliler saltanatının umumî tarihteki en büyük rolü, Şimalî Hint fütuhatına yol açarak islâmiyete Pençapta kuvvetli bir istinat noktası vücuda getirmesi ve Türklerin daha soraki hint fütuhatına sağlam bir esas hazırlamış olmasıdır.

GAZNELİLER DEVRİNDE MEDENİYET

Gazneliler devrinde ilim ve san'at hayatı büyük bir inkişafa mazhar oldu: Fikrî terbiyeleri itibarile çok yüksek olan bu türk sultanları, devirlerinin meşhur âlimlerini, şairlerini saraylarına topluyorlar, onları himaye ediyorlardı. Saray ve ordu lisanı türkçe idi; bu devirde türkçe birtakım edebî eserler yazıldığı muhakkak ise de, bunlar zamanımıza kadar gelememiş, asırlar esnasında kaybolup gitmiştir. Devletin resmî lisanı ve ilim lisanı arapça idi; Gazne sultanları namına yazılan birçok arapça eserler hâlâ mevcuttur. Acem edebiyatı ilk kuvvetli inkişafını Gazne sarayına borçludur: *Firdevsinin Şehnamesi* başta olmak üzere, Gazne sarayında yetişmiş — çoğu neslen Türk — birçok şairler eserlerile acem edebiyatını ihya ettiler. Mahmut zamanında Gazne şehri islâm âleminin en büyük ve muhteşem medeniyet merkezlerinden biri idi.

Gazne sultanlarının ve bilhassa Mahmut ve Mesudun birçok saraylar, camiler, türbeler yaptırdıkları, muhteşem parklar tesis ettikleri malûmdur. Bu san'at eserlerinden birçoğu asırlar esnasında mahvolmuştur. Lâkin son zamanlardaki hafriyatla meydana çıkarılan birtakım eserler, Gazneliler devrindeki türk san'atinin mahiyetini ve ehemmiyetini göstermektedir.

Eski türk san'atine mahsus unsurlar Gaznede iran ve hint san'at unsurlarile karışarak bu devre has yeni bir san'at şekli meydana getirmiştir. Mahmudun iranî zihniyetine malik bir iran hükümdarı olup islâm istilâsına ve türk tahakkümüne karşı iraniliği yaşatmağa çalıştığı hakkında birtakım Avrupa tarihçileri tarafından ileri sürülen fikirler hakikatten tamamen uzak ve tarafgirane mütalealardır; Gazneliler devri, iran medeniyetinin değil, türk medeniyeti tarihinin parlak bir devrini teşkil eder.

KARAHANLILAR DEVLETİ

(932-1212)

KARAHANLILAR DEVLETİNİN KURULUŞU

Ortaasyada Tiyanşanın (Tanrı dağı) şimal ve cenubundaki sahalarda hükümran olan bu Türk Devletinin *(Harita.28)* nasıl kurulduğu ve ne zaman islâmiyeti kabul ettiği eyice malûm değildir. Bu devleti kuranın ve iptida müslümanlığı kabul edenin *Abdülkerim Satuk Bugrahan* olduğu zannolunuyor (vefatı 955). Bu devleti kuran Türklerin Karluk ve *Yağma* Türkleri olduğu kuvvetle tahmin olunabilir. Satuk Bugranın halefleri, hakimiyetlerini şarkta budist Uygurların memleketlerine kadar tevsi ettikleri gibi, Seyhun yukarsındaki türk kabilelerini de nüfuzları altına aldılar. Bunlardan *Bugrahan Harun* Samanoğullarını mağlûp ve Buharayı zaptettise de, uraları tekrar bırakarak Kâşgara dönmeğe mecbur oldu. Fakat yerine geçen *Ilikhan Nasır* bütün Maveraünnehri zaptederek Samanoğulları Devletine nihayet verdi (999). Karahanlılar Horasanı almak için Gazneli Mahmutla harplere giriştilerse de sora mağlûp ve sulha mecbur oldular.

DEVLETİN ŞARKÎ VE GARBÎ OLMAK ÜZERE İKİYE AYRILMASI

Karahanlılar Devletinin azamet devresi çok sürmedi. Eski türk idare an'anelerini muhafaza eden bu devlette; devletin başında ailenin reisi bulunuyordu; fakat hanedana mensup diğer hanlar da muhtelif yerlerde adeta bir hükümdar gibi saltanat sürüyorlar, kendi isimlerile para bastırıyorlardı; işte bu vaziyet, hanedan azası arasında birtakım ihtilâflara, ihtiraslara, mücadelelere meydan verdi. *Yusuf Kadırhan* (1014-1024) bir aralık merkeziyeti kuvvetlendirdise de, ölürken memleketi çocuklarına taksim etmesi, eski karışıklığı iade etti. Nihayet 1047 de Tiyanşanın (Tanrı dağı) şarkında ve garbında iki ayrı devlet meydana geldi. Şarktakilerin merkezi iptida Balgasun, sora Kâşgar idi; *Karahanlıların* en kuvvetli şubesi olan bu devlet, (1130) a Karahıtaylar tarafından inkıraza uğratıldı. Maveraünnehirdeki Garp Karahanlılarına gelince, merkezleri "Semerkant„ ta olan bu devlet, istiklâlini lâyikile muhafaza edemiyerek iptida Selçukluların sora Karahıtayların ve en sora da Harzemşahların nüfuzu altına düştü ve son hükümdarlarının Harzemşahlar tarafından Semerkantta idamı üzerine münkariz oldu (1212).

KARAHANLILARDA İDARE VE ORDU TEŞKİLÂTI

Karahanlıların bilhassa şark şubesinde eski türk idare an'aneleri hâkimdi. İslâm âleminin henüz islâmiyeti kabul etmemiş türk zümrelerine karşı muhafızı vaziyetinde bulunduklarından, gayet muntazam bir ordu teşkilâtına maliktiler. Akıncı tertibatı, gece düşman karakollarını yakalamağa mahsus süvari kıt'aları, orduyu baskından muhafazaya mahsus tertibat, süratle haber vermek için dağların tepesinde minare şeklinde ateş kuleleri vardı; ordunun miktarı ve erzak tevziatı hususî defterlerde tespit edilmişti. Hanın bayrağı al renkte ipek kumaştan yapılır ve dokuz tane olurdu. Başında yine ayni kumaştan bir şemsiye tutulurdu. Bunlarda mükemmel resmî posta tertibatı ve bir askerî muzıka da mevcuttu. İdare teşkilâtı da eski türk devletlerinde olduğu gibi çok muntazamdı. Garbî Karahanlıların idare teşkilâtında islâm tesiri daha fazla idi.

DEVLETİN ŞARKÎ VE GARBÎ OLMAK ÜZERE İKİYE AYRILMASI

Karahanlılar Devletinin azamet devresi çok sürmedi. Eski türk idare an'anelerini muhafaza eden bu devlette; devletin başında ailenin reisi bulunuyordu; fakat hanedana mensup diğer hanlar da muhtelif yerlerde adeta bir hükümdar gibi saltanat sürüyorlar, kendi isimlerile para bastırıyorlardı; işte bu vaziyet, hanedan azası arasında birtakım ihtilâflara, ihtiraslara, mücadelelere meydan verdi. *Yusuf Kadırhan* (1014-1024) bir aralık merkeziyeti kuvvetlendirdise de, ölürken memleketi çocuklarına taksim etmesi, eski karışıklığı iade etti. Nihayet 1047 de Tiyanşanın (Tanrı dağı) şarkında ve garbında iki ayrı devlet meydana geldi. Şarktakilerin merkezi iptida Balgasun, sora Kâşgar idi; *Karahanlıların* en kuvvetli şubesi olan bu devlet, (1130) a Karahıtaylar tarafından inkıraza uğratıldı. Maveraünnehirdeki Garp Karahanlılarına gelince, merkezleri "Semerkant„ ta olan bu devlet, istiklâlini lâyikile muhafaza edemiyerek iptida Selçukluların sora Karahıtayların ve en sora da Harzemşahların nüfuzu altına düştü ve son hükümdarlarının Harzemşahlar tarafından Semerkantta idamı üzerine münkariz oldu (1212).

KARAHANLILARDA İDARE VE ORDU TEŞKİLÂTI

Karahanlıların bilhassa şark şubesinde eski türk idare an'aneleri hâkimdi. İslâm âleminin henüz islâmiyeti kabul etmemiş türk zümrelerine karşı muhafızı vaziyetinde bulunduklarından, gayet muntazam bir ordu teşkilâtına maliktiler. Akıncı tertibatı, gece düşman karakollarını yakalamağa mahsus süvari kıt'aları, orduyu baskından muhafazaya mahsus tertibat, süratle haber vermek için dağların tepesinde minare şeklinde ateş kuleleri vardı; ordunun miktarı ve erzak tevziatı hususî defterlerde tespit edilmişti. Hanın bayrağı al renkte ipek kumaştan yapılır ve dokuz tane olurdu. Başında yine ayni kumaştan bir şemsiye tutulurdu. Bunlarda mükemmel resmî posta tertibatı ve bir askerî muzıka da mevcuttu. İdare teşkilâtı da eski türk devletlerinde olduğu gibi çok muntazamdı. Garbî Karahanlıların idare teşkilâtında islâm tesiri daha fazla idi.

KARAHANLILAR DEVRİNDE MEDENİYET

Karahanlılar Davrinde yalnız Maveraünnehirde değil, Kâşgar ve Balasagun taraflarında da büyük bir medenî inkişaf göze çarpar. Buralarda Karahanlılar tarafından vücuda getirilen medreselerden, islâm ilimlerinden mütebahhir birçok büyük âlimler yetişmiştir. Buhara ve Semerkant ise o devrin en maruf medenî merkezlerinden sayılıyordu. Bütün bu sahalarda Karahanlılar tarafından yaptırılmış türbeler, camiler, saraylar, yollar, köprüler, kârvansaraylardan bir kısmının harabeleri hâlâ mevcuttur. Semerkanttaki Karahanlı hükümdarları acem edebiyatının inkişafına da büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

KARAHANLILAR DEVRİNDE TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

Eski türk an'anelerinin daha kuvvetle hâkim olduğu Şark Karahanlılarında türkçe devlet lisanı olarak kullanılıyordu. Resmî işlerde ve halk arasında arap alfabesinden ziyade eski uygur alfabesi hâkimdi. İslâm ilimleri ve acem edebiyatı yüksek sınıflar arasında yayılmıştı. Fakat türkçe daima ehemmiyetini muhafaza ediyordu. Bu asırlarda, bu sahalarda birçok türkçe eserler yazıldığı muhakkaktır; fakat bu eserlerden yalnız bir tanesi zamanımıza kadar gelebilmiştir ki o da "Kutadgu Bilig„ yani "saadet veren bilgi„ adlı manzum büyükeserdir. *Yusuf Has Hacip* tarafından (1069-1070)te yazılarak "Tapgaç Bugra Karahan *Ebu Ali Hasan*„ a takdim edilen bu eser, 6500 beyitten fazla büyük bir manzumedir. Temiz bir türkçe ile yazılmış olan bu eserde muhtelif meseleler hakkında çok kıymetli felsefî ve içtimaî mülâhazalara tesadüf edilir. Bu devirde Kâşgardaki müslüman türk cemiyetinin medeniyet itibarile çok yükselmiş olduğunu bu eser de göstermektedir.

B. MISIRDA *TULUNLULAR DEVLETİ* *(868-905)*

TULUNLULAR DEVLETİ

Türkler, Abbasî Devletinde faaliyet ve zekâları sayesinde devletin en yüksek mevkilerine çıktıktan sora, merkezden uzak ve idaresi müşkül bazı vilâyetlerin idaresinde de muvaffakıyet gösterdiler. Bu valiler arasında bazıları da filî bir istiklâl kazanarak müstakil devletler kurdular. İşte Mısır ve Suriyede

yarım asra yakın hüküm süren *Tulunlular Devleti,* Ortazaman islâm tarihinde büyük bir ehemmiyeti olan bir Türk Devletidir.

Bu devleti kuran *Ahmet, Tulun* adlı bir Oğuz Türkünün oğludur. Abbasî idaresinde mühim bir mevki sahibi olan Ahmet 868 de Mısırın idaresini eline alarak on sene içinde Mısır ve Suriyede müstakil bir devlet kurmağa muvaffak oldu. 884 te yerine geçen oğlu *Humaraveyh* zamanında Tulunlular Devleti büsbütün inkişaf etti. 896 da Şamda katli üzerine kumandanlar onun çocuklarını tahta geçirdiler; fakat bir taraftan dahilî karışıklıklar, kumandanların ihtirasları ve rekabetleri malî işlerin bozulması, diğer taraftan devletin başında kuvvetli bir şahsiyet bulunmaması, devleti zayıf düşürdü. Abbasiler bundan istifade ederek *Tarsus*ta hazırladıkları bir donanma ile Mısıra hücum ettiler ve Tulunlular Devletini kolaylıkla ortadan kaldırdılar (905).

TULUNLULARIN MEDENÎ FAALİYETLERİ

Tulunlular Devleti, Ahmet tarafından teşkil edilen ve en büyük kısmı Türklerden mürekkep olan bir orduya istinat ediyordu. Yüz bin kişiden fazla olan bu orduda gayet sıkı bir inzıbat vardı.

Ortaasyadan mütemadi getirtilen türk kuvvetlerile ordu daima takviye ediliyordu. Suriyeye de hâkim olan Ahmet ayrıca bir de kuvvetli donanma teşkil etmiş, *Akkâ*da bahrî bir merkez vücuda getirmişti. Tulunlular Mısırda ve Suriyede muntazam bir idare teşkilâtı yapmışlar, maliye işlerini tanzim ederek halkı ağır vergilerden kurtarmışlar, ziraati, ticareti, sanayii himaye etmişlerdi. Devlet, islâm olmıyan unsurları islâmlardan ayırmıyor, bütün tebaasına karşı ayni adaletle hareket ediyordu ki, bu, doğrudan doğruya eski Türk devletçilik an'anesinin tesiri idi. Varidat, Abbasî idaresi esnasındaki varidatla mukayese edilemiyecek kadar çoğalmıştı. Humaraveyh zamanında Tulunlular sarayının ihtişamı bütün dünyada meşhurdu; Tulunlular zamanında bilhassa Mısırda birçok muazzam binalar yapılmış, merkezleri olan *Fustat* şehri yeni mahalleler ilâvesile fevkalâde büyütülmüştü. Tulunlular devrinin mimarî eserlerinde türk zevki ve türk san'ati unsurları çok barizdir. Çok münevver ve geniş fikirli olan bu türk sülâlesi zamanında, edebiyat,

musiki, ilim san'at sahalarında da büyük bir inkişaf vücuda gelmiştir. Tulunlular devri, Mısır için, Mısırlılar tarafından daima hasretle anılmış bir altın devridir.

AHŞİTLER DEVLETİ
(935 — 969)

AHŞİTLER DEVLETİ Tulunlular Devleti ortadan kalktıktan sora, Mısır ve Suriye tekrar Abbasî valileri tarafından idare edilmeğe başlandı. Fakat Fergana türk prensleri neslinden olan Şam Valisi *Ebu Bekir Mehmet,* Mısır Valiliğine tayin edildikten iki sene sora istiklâlini ilân etti (935) ve iki sene sora da Abbasî halifesi tarafından kendisine — eski Fergana türk hükümdarlarının unvanı olan — *Ahşit* lâkabı tevcih olundu (937). Bu suretle Tulunlular Devletinin yerine tekrar yeni bir Türk Devleti kurulmuş oluyordu. Mehmedin babası *Tugaç* esasen Tulunlular Devletinin en ileri gelen kumandanlarından olup, bu devletin son zamanlarında Şamda adeta yarı müstakil surette hâkim bulunuyordu. Abbasilerin hücumunda onlarla birleşmişse de, vaziyeti şüpheli görüldüğü için Bağdada getirilerek hapsolunmuştu. Oğlu Mehmet, gerek Şam Valiliğinde gerek Mısırda istiklâlini ilân ettiği esnada, babasının eski nüfuzundan istifade etmişti. 949 da Suriyeyi de Mısıra ilhak eden Mehmet, mahir bir devlet adamı, eyi bir kumandandı. Onun (946) da vefatından sora sırasile iki oğlu tahta geçtiler; fakat bütün nüfuzu kölelerinden "*Kâfur*„ un elinde toplanmış, hatta Mehmedin oğullarından sora üç sene kadar başlı başına hükûmet sürmüştür. Bu aralık şimalî Afrikada kuvvetlenen Şiî Fatimî halifeleri, Mısırı Abbasî halifelerinin manevî nüfuzundan kurtarmak ve şiiliği orada da devlet dini yapmak istiyorlardı ; Kâfur bu mücadelede Abbasî halifesine yani sünniliğe sadık kaldı. 966 da vefatından sora dahilî işler büsbütün karıştı, ve Fatimiler Mısırı kolaylıkla zaptettiler (969).

XVI

KAROLENJ İMPARATORLUĞU

VIII. asır sonlarında, Merovenj sülâlesinin yerine *Karolenj* sülâlesi kaim oldu.

Pepen I. Şarl Martel, Kısa Pepen gibi reisler bu sülâle değişikliğini hazırlamışlar ve onların halefleri *Büyük Karl* (Şarlman), Karolenj sülâlesinin en mühimmi olmuştur. Şarlmanın ölümünden sora, Avrupada, *Derebeylik* (Feodalite) devri başlar.

A. İLK KAROLENJLER

Tembel Kırallar zamanında, Gol memleketleri derin bir inhitata düşmüştü. Kırallığın dahilde hiçbir nüfuzu kalmamıştı. Asılzadelerin biribirine karşı rekabetleri memleketin harabisini tamamlıyordu. Germanya hududu üzerinde Alamanlar ve sair kabileler faaliyette bulunuyorlardı.

Merovenjlerin son zamanında Frank Kırallığı şimalişarkide Ren ve *Möz* ırmakları havzasında *Ostrazya*; cenupta *Akitanya*; bu ikisi ortasında, *Nöstriya* ve *Burgunt* gibi hükûmetlere ayrılmış bulunuyordu *(Harita. 29)*. Bunların kıralları, kendilerine birer saray nazırı intihap ederlerdi; hükûmeti, hatta kıralların kendilerini idare eden, bu nazırlardı.

VII. asırda, Ostrazyada asil bir aile saray nazırlığını ifa ediyordu. VIII. asırda Karolenj sülâlesini teşkil eden bu aile olmuştur. Bu aileyi kuran *Pepen I.* (İhtiyar Pepen) ile Meç piskoposu *Sen Arnul* dur. Birincinin kızı *Begge*, piskoposun oğlu ile evlendi, bu evlenmeden *Pepen* II. doğdu; bu da

sırası gelince saray nazırlığına geçti. Yaptığı bir muharebe neticesinde, bütün Merovenj Kırallığına hâkim oldu. Ondan sora Germanya hudutlarında *Alamanlar*a, *Bavarlar*a bir sürü seferler yaptı; onları bir taraftan da hıristiyan yapmıya çalıştı; bunda nihayet muvaffak ta oldu. Lâkin Pepen II. nin ölümünden sora bir karışıklık devri geçti. İntizamı iade eden Pepen II. nin oğlu *Şarl* (Karl) oldu; *Martel* lâkabını alan ve hükümdar sülâlesine kendi adına nispetle Karolenj dedirten, budur.

Şarl, Ostrazya, Nöstriya ve Burgunt kırallıklarını itaati altına aldı.

Germanya hududunda Reni geçti, Saksonyaya girdi. Fakat, İspanyaya hâkim olan islâmların, Pireneyi geçerek *Akitanya*yı zaptettikten sora şimale ilerlemekte olmaları, Şarlı o tarafa dönmiye mecbur etti.

Poatye muharebesinde, islâmların kumandanı *Abdürrahman* şehit düştü; kumandansız kalan islâm ordusu Pireneye çekildi.

Bu suretle Poatye muharebesinde Martel lâkabını alan, Şarl, hıristiyan Avrupayı islâm hakimiyetinden kurtarmış oldu.

Şarl, bu muvaffakıyetten sora, Akitanyayı da itaat altına aldı.

Şarl öldüğü zaman (741), Germanyada *Vezer* ırmağından cenupta Akdeniz ve garpta Büyük Atlas Denizine kadar uzanan bir İmparatorluğun hâkimi olduğu halde henüz taç sahibi bir kıral sıfatını haiz değildi.

KISA PEPEN-ŞARLMAN - PAPALARIN CİSMANÎ HÜKÛMETLERİ

Şarl Martel ölmeden evel, itaatinde bulunan devletleri, oğulları Kısa Pepen ile Şarlman arasında taksim etti; bunlar henüz Merovenj Kırallığı namına hareket ediyorlardı; fakat ortada Merovenj sülâlesinden bir kıral yoktu.

İki kardeş Merovenjlerden *Hilderik III.* ü kıral yapmaya karar verdiler; bundaki maksat Akitanya, Bavyera ve Alamanya dükalarını daha kolay itaat altına almaktı.

Karolenjler kilise ile de sıkı bir surette anlaşmışlardı. Kendileri katolik prensleri olarak, bütün mağlûp ettikleri kavimleri Roma Kilisesine bağlamaya çalışacaklardı. Buna mukabil papalar da Fransız kilisesini ıslaha çalıştılar.

VIII. asırda, papalar, bir taraftan, Şarkî Roma imparatorlarının, diğer taraftan, Lombartların tehdidi altında bulunuyorlardı.

Papalar, istiklâllerini koruyabilmek için, cismanî bir hükûmet kurmayı düşündüler. Papa *Etiyen II.* bizzat Pepenin yanına gelip *Lombartların* tecavüzünden şikâyet etti ve ricada bulundu. Kısa Pepen, bir ordu ile Lombardiyaya girdi; *Susa* civarında Lombartları mağlûp etti. Pepen bu sefe rini bir daha tekrar etti; zaptolunan şehir ve kaleler resmen Papaya verildi. İşte 1870 tarihine kadar devam eden papaların cismanî hükûmetleri bu suretle kuruldu.

KISA PEPEN. FRANKLARIN KIRALI

İki kardeşten Şarlman daha evel bir manastıra çekilmişti (747). Yalnız kalmış bulunan Pepen kıral olmaya karar verdi. *Papa Zahari* nin de muvafakatini aldıktan sora, *Soason* da topladığı bir mecliste kendini kıral ilân ettirdi.

Merovenjlerden *Hilderik III.* ü bir manastıra kapattı. Bundan sora Pepen Germanyada Saksonyayı ve Pirene dağlarına kadar Akitanyayı zaptetti. Muhtelif ırk tiplerinden birçok kabilelerle karışık olmakla beraber Germanyadaki Franklardan *Alamanlar,* Goldeki Franklardan *Fransızlar* çıkacaktır.

Pepen ölmeden evel kırallığını oğulları *Karloman* ile *Şarlman* arasında taksim etti; bu iki kardeş geçinemediler, üç sene sora Karloman öldü, Şarlman tek başına kıral kaldı.

B. BÜYÜK KARL = ŞARLMAN VE HARPLERİ (768-814)

Babası öldüğü zaman, Şarlman 26 yaşında idi; tahsili azdı; okuyabiliyordu, fakat yazması kıttı; lâtince konuşur ve biraz da grekçe anlardı. Hayatının sonuna kadar, okuyarak malûmatını ikmale çalışmaktan geridurmadı; dindar görünürdü, fakat hususî hayatında uygunsuz hareketler gizlenecek gibi değildi.

Şarlman yüksek boylu ve sağlam yapılı idi; sesi çok ince ve batıcıydı.

Şarlman 46 sene (768-814) devam eden saltanatında 53 kadar muharebe verdi. Bu muharebeler başlıca dört harp sahnesinde vukubuldu: *İtalya* da, *İspanya* da, *Germanya* da, *Şark hudutları* nda.

İTALYA SEFERİ Şarlman, Alp dağlarını geçti; Lombardiya kıralını mağlûp etti; Romaya gitti; büyük merasim yapıldı.

Karl kat'î olarak Papalık Devletini tesis etti; Lombardiyayı kendi memleketine ilhak etti ve İtalya kıralı unvanını da aldı; orasını bir oğlu vasıtasile idare etti.

İSPANYA SEFERİ Şarlman, İspanyada halife aleyhine isyan eden müslüman emîrlerin daveti üzerine Pirene dağlarını geçti; bazı şehirler zaptetti; fakat Sarakosta önünde mağlûp olarak ricate mecbur oldu; çekilirken, ordunun geri kısmı islâmlar tarafından kâmilen mahvedilerek zaptolunan şehirler gerialındı ve Fransanın cenubu istilâ olundu.

Şarlmanın oğullarından Akitanya Valisi olan *Lui,* birçok uğraştıktan sora, Ebr (lâtince ismi İberus) ırmağına kadar olan yerleri gerialabildi.

CERMANYADA SAKSONYA SEFERLERİ Şarlmanın yaptığı seferlerden en uzunu Saksonya seferidir. Saksonya arazisi dağlık ve bataklık ve geniş olduğu gibi ahalisi de henüz eski Germenlerin cesaret ve muhariplik hassalarını muhafaza ediyordu.

Saksonyalılar eski *natürist* dinlerine de sadık idiler; toprakları ve dinleri için büyük enerji ile muharebe ediyorlardı. Şarlman Saksonya dahilinde birçok seferlerle başlıca müstahkem mevkileri zabıt ve memleketi askerlerine yağma ettirirken orduya refakat eden katolik papazları da Saksonları hıristiyan yapmağa çalışıyorlardı.

Saksonya harbi Şarlman için hakikî bir *Haçlı Harbi* oldu. Çünkü Saksonlar hıristiyan yapılmadıkça onları mağlûp etmenin ve hakimiyet altına almanın imkânsız olduğu anlaşılmıştı. Alınan erkek, kadın, çocuk esirler vaftiz ediliyorlardı. Fakat, bunun bir türlü tesiri görülmüyordu. Çünkü Saksonların *Vitikint* yahut *Vidukin* adında gayet müthiş bir reisleri vardı. Bütün Saksonlar onun sözü ile hareket ediyorlardı. Vitikint bir frank ordusunu katliam etti. Buna mukabil Şarlman da bir günde 4500 Sakson öldürdü. Nihayet Vitikint, çok faik düşman kuvvetleri karşısında Saksonyadan Danimarkaya çekildi ve daha üç sene Şarlmanla uğraştı. Şarlman Vitikintle uyuşarak yanına celbetti; ona hıristiyanlığı kabul ettirdi. Maamafih bundan sora Saksonyayı zaptetmek için daha senelerce uğraştı.

ŞARK HUDUTLARINDA SEFERLER

Şarlman Saksonyayı kazandıktan sora, Bavyerayı da zaptetti. Bundan sora Danimarkadan itibaren Dalmaçyaya kadar olan saha üzerinde oturan, şimalden cenuba doğru, şu kavimlerle karşılaştı: *Dan*lar (Danimarkalılar), *İslav*lar ve *Avar-Türkler*i.

Hunlarla akraba olan *Avar*lar, Hunlardan sora sıklet merkezleri bugünkü Macaristanda olmak üzere bir kırallık halinde yaşıyorlardı. Avarlar *ring* denilen gayet geniş müstahkem ordugâhlar tesis etmişlerdi. Ringler, biribiri içinde daire şeklinde yapılmış duvarlar ve onun ortasında kumandan ikametgâhından ibaretti. Duvarlar arasında da çadırlardan, kulübelerden mürekkep asker ordugâhları bulunurdu.

Şarlman, *çok cesur ve kahraman olan Avarları* mağlûp etmek için ittifakı altına alabildiği kavimlerle beraber sekiz sene fasılasız çarpışmaya mecbur oldu. Nihayet ringleri birer birer hücumla zaptederek vaziyete hâkim olabildi.

Şarlman Avarlardan altın, gümüş ve mücevherat olmak üzere topladığı birçok serveti müttefikleri ile Papa ve muhtelif kiliseler arasında taksim etti.

Şarlman Avarlardan sora onların şimalinde bulunan *islav* kabilelerine taarruz etti. Onların da memleketini yağma etti ve kendilerini haraca bağladı.

Şarlman son seferini en şimalde bulunan *Danlar* (Danimarkalılar) üzerine yaptı (810); bu tarihte şimal sahillerini müdafaa için bir donanma yaptırmağa başladı.

BÜYÜK KARL (ŞARLMAN) IN ÖLÜMÜ

Şarlman *Büyük İmparator* unvanını kazandı. Bunun İmparatorluğuna *Garbî Roma Imparatorluğu* nun ihyası nazarile bakıldı; fakat hakikatte onun ne genişliğine, ne vahdetine, ne kuvvetine ve ne de nüfuzuna malik değildi. Devamı da onun kadar olmadı. Bu İmparatorluk onun ölümünden 30 sene sora eridi. Bununla beraber Şarlmanın namı pek büyük oldu, şöhreti uzaklara kadar yayıldı. Bağdat Halifesi, ona, birçok hediyeler getiren bir sefaret heyeti gönderdi. Hediyeler içinde o devir için çok merak uyandıran bir *çalar saat* vardı.

Şarlmanın bütün hayatınca muayyen bir payitahtı olmadı. Hayatının sonunda sıcak suları ve geniş ormanları olan *Eks - lâ - şapel* şehrinde oturdu. Orada 72 yaşında öldü (814); 46 yıl saltanat sürdü.

C. DEREBEYLİK USULÜNÜN BAŞLANGICI

Merovenjlerin son kıralları zamanında, dahilî harplerle daimî yağmalara uğrayan memleketlerde zayıflar kuvvetlilerin kendilerine mesnet olmasını istediler; fakirler zenginlerde himaye aradılar. Kuvvetliler ve zenginler de kendilerine müracaat edenlerden sadakat istediler. İşte bunun neticesi olarak *derebeyler* ve *derebeylik* meydana çıktı. Şarlman bu derebeylikleri tanzim ve tensik etti. Fakat derebeylerin oturdukları araziyi kendilerinin öz malı ve varislere intikal edebilir mülk olarak tanımadı. *Dük* ve *kont* namlarını taşıyan derebeyleri Şarlmanın memurları idiler. Fakat Şarlmandan sora dükler ve kontlar kıralların zâflarından istifade ederek oturdukları arazi parçaları üzerinde müstakil oldular. Kontluklar ve dükalıklar birer malikâneye döndü. Kıral, bu suretle teşekkül eden derebeylerin metbuu, bir nevi büyük tımar sahibi oldu. Fakat bu derebeyleri de kendi hesaplarına, kendilerinden himaye talep edenlerin, metbuu olabilirlerdi. Bazı büyük dükalıkların yanında küçük küçük *baronluk* lar ve birçok *senyörlükler* bulundu. Merkezî kuvvetin zayıflaması bütün malikâne yani tımar sahiplerinin müstakil olmalarına ve istiklâlin irsî olmasına meydan verdi.

D. KAROLENJ IMPARATORLUĞUNUN ERİMESİ

İMPARATORLUĞUN KIRALLIKLARA AYRILMASI

İmparatorluğun parçalanmasının başlıca sebepleri şunlardır:

1 — Şarlman hafitlerinin bayalığı.

2 — İmparatorluğun ihtiva ettiği birçok kavimlerin menfaatlerinin zıddiyeti.

3 — Macarlar, Normanlar ve sair kavimlerin İmparatorluğu istilâları.

Şarlmanın oğlu *Dindar Lui* (814-840) hiçbir nüfuza malik olmadı. İmparatorluğu üç oğlu arasında taksim etti: *Loter*, *Pepen* ve *Lui*. Fakat Dindarın diğer bir karısından bir çocuğu daha oldu: *Kel Şarl*. Dindar Lui bu yeni çocuğa da, bir yer ayırıp vermek istedi. Büyük oğulları babalarını hapsettiler. Bu adam, oğullarile kavgada öldü (840). Babasının yerine Loter geçti. Fakat o da diğer kardeşleri tarafından (Lui ve Kel Şarl) mağlûp edildi. Pepen daha evel ölmüştü.

VERDÖN MUAHEDESİ (843)

Nihayet üç kardeş aralarında *Verdön* muahedesini yaptılar (843). Bu muahede ile Şarlman İmparatorluğu kat'î olarak taksim edilmiş oldu *(Harita. 30)*. *Kel Şarl* Garbî Gol kıt'asile İspanyanın şimalini aldı. Bu, bugünkü *Fransa*nın esası oldu. Lui İmparatorluğun şimalişarkî vilâyetlerini aldı. Burası da *Alamanya*nın esası oldu. Bu ikisinin arasındaki vilâyetler de Lotere düştü. Bu kısım, Şimal Denizinden, İtalyada Papalık Devletine kadar şerit gibi uzanan bir mıntaka idi. Buna da *Loter Kırallığı* dendi. Bu Kırallık arazisinin vaziyeti diğer iki kardeşin aldıkları yerlere göre çok münasebetsizdi. Tabiî hudutları yoktu. *Bu mıntaka zamanımıza kadar Fransa ile Alamanya arasında, münakaşa ve münazaa mevzuu oldu.* Başlıca *Alsas* ve *Loren*i ihtiva ediyordu. Bu Kırallığın İtalya dahilinde bulunan kısmından soraları *İtalya* meydana çıktı.

Bu tarihteki (843) taksime reğmen her kısma düşen ahalinin ayrı ayrı birer millet haline gelebilmeleri için, bundan sora daha çok asırlar geçmiştir.

IX. asrın sonuna doğru, Şarlman ailesinden, Fransada *Basit Şarl*dan (Şarl III.) ve Germanyada *Şişman Şarl*dan başka kimse kalmadı.

Şişman Şarl zamanında, Şarlman Devletlerinin hepsi Germanya etrafında birleşmişti; fakat bu adam nüfuz ve cesaretten mahrum olduğu için, o devirde, Parisi muhasara eden Normanlara karşı muharebe etmiye karar veremedi; bu korkakça hareketinden dolayı tebaası kendisini tahttan indirdi (887); Şişman Şarl ertesi yıl öldü.

Bu Tarihte İmparatorluk a) Fransa, *b)* Germanya, *c)* Burgunt, *d)* İtalya, *e)* Navar gibi birtakım kırallıklara ayrıldı.

XVII

NORMANLAR

Şarlmanın ölümünden sora, Fransa, cenupta müslümanların, şarkta Macarların istilâsına uğramıştı; fakat en mühim istilâ *Normanlar* tarafından vukubuldu.

Normanlar (şimal adamları), *Iskandinavya* dan ve *Danimarka* dan geliyorlardı. Bunlar daha eyi iklim ve zengin toprak arıyorlardı. IX. asrın başlangıcında, Fransa ve İngiltere sahillerine girdiler.

Normanlar, gemici idiler; kürek ve yelkenle hareket eden uzun kayıklara binerlerdi; reislerine *Viking* yahut Deniz Kıralı derlerdi.

Normanlar, sahillerde yerleştikten sora, ırmaklar yolu ile içerlere de ilerlediler.

Normanlar, sahillerden ve ırmak boylarından karalarda bulunan heryere ve her şeye, bilhassa servetleri dolayısile kiliselere ve manastırlara taarruz ediyorlardı.

Ostrazyayı, Nöstriyayı ve sair mıntakaları vurarak yağmaladılar; Parisi on üç ay muhasara ettiler (885). Nihayet karolenj kıralları Normanlarla anlaşmıya mecbur oldular; onlara Nöstriyanın şimal kısmını bıraktılar. Bu kıt'aya ondan sora *Normandiya* dendi.

Normanların reisi olan *Rollon* un mahir ve ciddî idaresile bu mıntaka yani Normandiya, az zamanda Fransanın en mamur yeri oldu.

Rollon, emlâkini arkadaşları arasında taksim etti; kiliseleri ihya, şehirleri tamir eyledi; o kadar kuvvetli bir adalet tesis etti ki, birçok köylüler gelip Normandiyada yerleştiler.

Bundan sora Normanların mühim seferleri oldu. Bunların en mühimmi, Norman reislerinden *Fatih* unvanını alan *Giyyom* un İngiltereyi zaptıdır (1066). Giyyom, İngiltere kıralı oldu; kendisile beraber oraya giden Normanlar, orada bulunan Angıllar ve Saksonlar ve diğer bazı küçük kavim zümrelerile ihtilât ederek, bugünkü *ingiliz milleti* ni vücuda getirdiler *(Harita. 32)*.

Normanların bir kısmı şarka, *Sarmat ovalarına* yürüyerek orada *Rusya* yı vücuda getirdiler; bir kısmı da, İtalyanın cenubunu zaptettiler; Napoli ve Sicilyadan terekküp eden ***İki Sicilya Kırallığı*** nı kurdular (1130).

XVIII
KAPE SÜLALESİ

Fransada, Karolenj Hanedanının kuvveti zayıflarken ve hakimiyet mıntakaları darlaşırken, *Paris mıntakasında* zengin ve mühim bir aile yükseliyordu. Bu, kahraman bir muharip olan *Rober ailesi* idi. Rober, Normanlarla muharebe ederken öldü. Normanlara karşı Parisi müdafaa eden, onun oğlu *Öt* tür.

Roberin hafitlerinden *Hüg Kape*, son Karolenj Kıralını hapse koydu, kendisini Fransa Kıralı intihap ettirdi (987).

Bu suretle 1848 tarihine kadar Fransa kırallarını yetiştiren Kape Hanedanını kurdu.

Kape sülâlesine mensup ilk reisler, alelâde derebeylerinden başka bir şey değildiler.

XIX

ALAMAN DÜKALIKLARI VE MUKADDES ROMA-GERMEN İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

Germanyada, Şarlman ailesine mensup kırallar ortadan kalktıktan sora, derebeylikler ve kilise malikâneleri hemen muhtar birer devlet halini aldılar. Kilise malikânelerinin başlıcaları, Ren ırmağı kenarlarında idi. Büyük derebeylikler başlıca şu dükalıkları teşkil ettiler:

1) *Suap* yahut Alamanya Dükalığı.
2) *Bavyera* »
3) *Frankonya* »
4) *Saksonya* »

Bu dükalıkların herbirinin başında“*dük*„yahut “*herzog*„ dedikleri bir millî reis vardı. Her dükalığın kendine mahsus kanunları ve bir mevcudiyeti vardı. Siyasî teşkilâtları, ayni tarihte Fransada olduğu gibi birçok derebeyliklerden ibaretti.

Bu dört dükalıktan herbiri sıra ile bütün Germanyaya şamil, hükümdarlar yetiştirmiştir. Bunlardan bilhassa Saksonya Hanedanından *Hanri I.* (919-936), ki “*Müessis*„ lâkabını almıştır, memleketi ve orduyu tensik etti ve o devirde şarktan taarruz eden Macarlarla muvaffakıyetle uğraştı.

Hanri I. in oğlu *Büyük Oton I.* (936 - 973), Ortazamanın en mühim kırallarından biri oldu. Bu Germen, muhtelif alaman dükalıkları ile akrabalıklar tesis ederek, onların birleşmesini hazırladı. Macarları durdurdu. İtalyaya indi. Lombar-

diya tacını alarak *Franklar ve Lombartlar Kıralı* unvanını takındı; ondan sora Romaya gidip *İmparatorluk* tacını giydi (962).

Oton, bu suretle Şarlman İmparatorluğunu ihyaya başladı. İdaresi altına giren memleketlerin hepsi birden *Mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu* namını aldı *(Harita. 31)*.

Otonun bu muvaffakıyetleri, icraatı hıristiyan âlemi üzerindeki nüfuzunun artması kilisenin nüfuz ve hakimiyeti zararına olduğundan, zarurî bir netice halinde papalarla imparatorlar mücadelesini hazırlamış oldu.

Otonun 962 de Romada taç giymesi ile başlıyan bu İmparatorluk 1806 da Napolyon I. tarafından yıkıldığı zamana kadar sürdü:

XX

PAPALARLA İMPARATORLAR MÜCADELESİ

XI. asırdanberi, papalar cismanî kuvvet ve nüfuzu, dinî nüfuzları altına almağa temayül ettiler; bu iddia Alamanya imparatorunun mukabil iddiasını uyandırdı; bundan, iki asra yakın süren (1076-1250) papalarla imparatorlar mücadelesi doğdu.

Bu mücadele iki devreye ayrılır;

a) Tevcih mücadelesi, yani, piskoposların, imparatorların müdahalesi olmaksızın serbest intihaplarını temin için Papa tarafından açılan mücadele: bu mücadele 1122 de bitti; bilhassa Papa *Gregoar VII.* ile İmparator *Hanri IV.* arasında çok şiddetli oldu.

b) İkinci devir Lombardiya şehirleri ve İki Sicilya Kırallığı üzerinde hakimiyet hakkı sebebile Alamanyanın Suap Hanedanına mensup imparatorlarla papalar ve onlarla beraber olan İtalyanlar arasında vukua gelmiştir.

BİRİNCİ DEVİR MÜCADELE

Alamanyada, Saksonya Hanedanı yerine Frankonya Hanedanı geçmişti (1024-1125). An'aneye göre, Alamanya kıralları, intihap olunduktan sora, Romada, Sen Piyer kilisesinde, Roma imparatorlarına mahsus tacı Papanın elile, giymek üzere İtalyaya giderlerdi. Bundan memnun olmıyan Frankonya imparatorları, bu dinî müdahaleyi bertaraf etmek istediler ve bilâkis kendi istediklerini Papalık makamına getirdiler; bu suretle Alaman imparatorları, hıristiyanların da hakikî reisleri oldular. Kili-

seyi bu tâbiiyetten kurtaran *Hildebrant* namında bir rahip oldu.

Hildebrant, Toskana köylülerinden bir doğramacının oğlu idi; Gregoar VII. unvanı ile Papalık makamına geçmeden evel yirmi sene Papalık müşavirliğinde bulunmuştu. Bu adam Papalık nüfuzunun, imparatorluk nüfuzundan üstün olduğunu iddia etti. O tarihte piskoposları, dinî cihetten Papa, cismanî cihetten imparator tayin ederdi. Gregoar, bu hakkın yalnız Papaya ait olduğunu ileri sürdü. Gregoar kendini de imparatorun tesiri olmaksızın halk tarafından intihap ettirmişti.

Gregoar, kiliseyi ıslaha ve imparatorların tesirini bertaraf etmeğe muvaffak oldu. Fakat İmparator Hanri IV. ile şedit mücadelelere mecbur oldu; nihayet imparator, tacını kurtarmak için Gregoarın ayağına gitti, her türlü muhakkirane muamelelere katlandı, yalvararak Gregoarın affine mazhar oldu; fakat yedi sene sora papadan intikam almak için Romaya geldi ve oradan Papa Gregoarı kovdu.

Hanri IV. te oğulları tarafından tahttan indirildi, menfalarda öldü. Oğulları, Papalıkla anlaştılar.

Bu suretle birinci devir mücadele bitti.

İKİNCİ DEVİR MÜCADELE

İkinci devir mücadele başlıca iki safha arzeder:

Birinci safhada. Frederik Barbaros, Papa *Aleksandr III.* ile muharebe ve neticede Lombardiya şehirlerinin istiklâlini kabul eder, *Konstans sulhü* yapılır.

İkinci safhada: İmparator *Frederik II.* zamanında Papa Aleksandır IV. ün galebesile biter. İki Sicilya Kırallığı bir fransız prensine verilir.

Alamanya İmparatoru *Frederik Barbaros* altı defa İtalyaya indi, Romaya girdi, kendine imparator tacı giydirdi; ancak italyan şehirleri imparatorun boyunduruğu altına girmek istemedikleri için, Papa taraftarları ile imparator taraftarları uzun mücadelelere giriştiler. *Papa Aleksandr III.* Fransaya iltica etti, fakat giderken İtalyan şehirlerini isyana davet etti. Barbaros, Alamanyadan yeni kuvvetler getirdi, asilere hücum etti, mağlûp oldu ve İtalyadan çekildi(1176); Konstansta bir sulh imza edildi; buna nazaran Lombardiya şehirleri her noktai nazardan istiklâl haklarını temin ettiler; fakat

Papa taraftarlarile imparator taraftarları arasında mücadele devam etti.

Bu tarihlerde Papalık makamına geçen *İnosan III.* Ortazamanın en kuvvetli ve faal papalarından oldu. Avrupa işlerine müdahale etti, bütün kıral ve imparatorlara kuvvetini tanıttı. Papa İnosan işe başladığı zaman Alamanya İmparatorluğunu, siyasî ihtilâflarla parçalanmış buldu. İmparator Hanri IV. ün dört yaşında bir çocuğu kalmıştı. Bu çocuk Papanın vesayeti altında, Sicilyaya kıral olmuştu. Alaman prensleri genç *Frederik* i istemiyorlardı. Prenslerin bir kısmı *Oton* u, intihap ettiler. Diğerleri *Suap Hanedanı* ndan Hanri IV. ün biraderi *Filip* e rey verdiler. Bu yüzden Alamanyada hanedan kavgası başladı, her iki taraf Papanın yardımına müracaat etti. İnosan III. Otonta rafını tuttu. Filipi aforoz etti.

Filip katlolundu, Oton Romaya gidip imparator oldu; fakat imparator olur olmaz İtalyayı istilâ etti, kiliseye merbut hükûmetleri zabıt ve Romayı tehdit etti ve Cenubî İtalyanın fethine başladı.

Otona karşı Papa, her tarafta müttefik aradı, İtalyanları ve Fransa Kıralı *Filip Ogüst* ü onun üzerine tahrik etti; bilhassa zaten Sicilyada kıral olmuş bulunan Hanri IV. ün oğlu *Frederik* II. ye Alamanya tacını verdirdi. Oton, her muharebede Filip Ogüst tarafından mağlûp edildi, ondan sora da öldü.

Frederik II. Alamanyanın ve Cenubî İtalyanın başında kaldı. Frederik II. İtalyada Sicilya müslümanlarından topladığı askerlerle kuvvetli bir ordu yaptı ve bütün vaziyete hâkim oldu.

Enerjik bir Papa olan *Gregoar IX.* Papalık makamına geçince, Frederikin vaziyeti değişti. Papa, imparatoru, bir taraftan haçlı seferlere iştirake, diğer taraftan da Lombardiya şehirlerinin istiklâllerinin iadesine davet etti. Frederik, sefere gitti, fakat hastalığını behane ederek döndü. Papa kendisini aforoz etti. Frederik tekrar Palestine gitmiye mecbur oldu. Frederik, haçlı seferden avdetinde Lombardiyanın kendi mirası olduğunu ilân ve Lombardiya şehirlerine taarruz ile Romayı tehdit etti.

Papa İnosan III. bu esnada öldü. Onun yerine geçen *İnosan IV.* Liyona kaçarak kurtuldu, orada bir Rahipler Meclisi topladı, Frederik II. yi aforoz etti. Frederik Alpları geçe-

rek Liyona yürümiye kalkıştı; fakat Lombartlar tarafından büyük bir mağlûbiyete duçar edildi. Bundan sora Papa *Aleksandr IV.* zamanında açılan muharebe neticesinde muzafferiyet kat'î olarak, Papalıkta kaldı. Papa Alamanyada Frederik ailesinin nüfuzunu mahvetti, Alamanyayı İtalyada yerleşmekten menetti. İki Sicilya Kırallığını Fransa Kıralı *Sen Lui* nin kardeşi *Anju Prensi Şarl* a verdi.

Papalarla imparatorlar mücadelesi. Alamanyayı ve İtalyayı, asırlarca müddet devlet halinde teşekkül etmekten alıkoydu.

Frederik II. nin ölümünden sora Alamanya, büyük bir anarşiye düştü (1250-1273). Birçok şövaliyeler haydut oldular. Alamanya 400 hükûmete ayrıldı; orada, asayiş ve adaletten eser kalmadı; hak, kuvvetli olanın idi. Yumruk hakkından başka, hak tanınmıyordu.

XXI

XI-XII. ASIRLARDA HIRİSTİYAN DEREBEYLİKLERİ

(FEODALİTE)

DEREBEYLERİ - YAŞAYIŞ VE ÂDETLERİ - ŞÖVALİYELER

Normanlar, Macarlar ve islâmların istilâlarında, kırallar ahaliyi muhafaza edemediler. Büyük arazi sahipleri kendi kendilerini muhafaza ve müdafaaya mecbur oldular; iptidaî birtakım kaleler (Kastil) inşa ettiler; küçük arazi sahipleri büyük arazi sahiplerinin himayesine sığındılar; *derebeyi* ve *derebeyliği* tabirleri bundan çıkmıştır.

Kontlar ve dükalar kendi malikânelerinde müstakil ve irsî küçük hükümdarlar haline geldikten sora, askerî kuvvetlere kumanda ettiler; adalet tatbikı işini de kendi üzerlerine aldılar; vergiler koydular ve para bastırdılar. Unvanlarını malikânelerile birlikte hafitlerine intikal ettirdiler.

*Kont*lardan ve *düka*lardan daha küçük olmak üzere, kendi arazilerinde birtakım haklara sahip *senyör* ler de vardı; Fransa küçük büyük (3000 kadar) *tımar* denilebilecek birtakım *senyörlük* lere ayrılmıştı. Büyük senyörler Fransa kıralını reis olarak tanıyorlardı.

Tımar sahibi olanlar kıralın nezdine gider, sadakat yemini ederlerdi.

Derebeyine tâbi olanlar da, ona karşı ayni suretle muamele ederlerdi.

Derebeylerin, malikâneye hâkim bir tepe üzerinde müstahkem *şato* ları vardı.

Derebeylerin, umumiyetle senyörlerin, başlıca iştigalleri harp, silâh oyunu ve av idi. Asılzadeler biribirile de vuruşurlardı. Muharebe olmadığı zamanlar şövaliyeler, at üstünde silâhla karşı karşıya oyunlar tertip ederlerdi.

Bu oyunlar çok kanlı idi, biribirlerini yaralarlar ve öldürürlerdi.

Senyörler şatoları yanından, arazileri içinden geçen tüccarları, seyyahları soymaktan da geridurmazlardı.

Ortazamanda müstahkem şehirleri zaptetmek güçtü. Muharipler kılıç, kalkan gibi silâhlar kullanırlar ve baştan aşağı zırhlara bürünürlerdi.

At üstünde vuruşan muhariplere *şövaliye* derlerdi. Bunların iki atları vardı; birile seyahat ederler, diğerine binerek vuruşurlardı. Şövaliyelerin silâhlarını taşıyan, atlarına bakan bir uşakları (seyis) bulunurdu.

Şövaliye olmak için birtakım merasimden geçmek mecburî idi. Evvelâ seyislik yapılır ve ancak birkaç sene sora şövaliye mesleğine girilebilirdi. Bunların büyük bir kısmı yazmak, okumak bilmezlerdi.

ORTAZAMANDA HALK SINIFLARI

Ortazamanda halk, şu sınıflara ayrılmıştı:

a) İşgal ettiği toprağın sahibi ve çok zengin olan *asılzadeler*;

b) Bir kısım toprak sahibi olmakla beraber çok nüfuzlu olan *rahipler*;

c) Şehirlerde çalışan *burjuva* lar;

d) Kırlarda çalışan *köylüler*; bunlar toprağa sahip değildiler.

Köylüler küçük, kulübemsi yerlerde otururlardı; hayatları çok sefilâne idi; yemeleri, giymeleri, yatmaları acınacak halde idi. Başlıca iştigalleri toprağı işletmekti, fakat, ziraat vasıtaları çok fena ve hayvanları pek azdı. Açlığa mahkûm gibi idiler, bu yüzden çok zayiata uğrarlardı.

e) Bu sınıflardan başka senyörlere hizmet etmeye mecbur olan insanlar vardı: *Serfler.* Bunlar ziraat ettikleri toprağın bir kısmı addolunurdu. Toprak satıldığı zaman onlar da beraber satılırlardı. Bunların eski esirlerden farkı, ailece satılmaları idi; yani eski esaret devrinde olduğu gibi baba, ana, çocuklar ayrı ayrı satılmazlardı.

f) Bir de *vilen*ler yani derebeylerinin malikâneleri halkı vardı. Malikânelere *villâ*, bunların içinde çalışanlara ***vilen*** derlerdi. Bunlar, senyörlerine ve rahiplerine mahsullerinden vergi verirlerdi. Bu halk fazla olarak şatonun duvarlarını, malikânenin yollarını, hulâsa senyörlerinin her türlü işlerini parasız, angarya olarak yapmıya mecbur idiler.

XXII

BUYUK SELÇUK İMPARATORLUĞU

A. TARİH

CIHAN TARİHİNDE SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN EHEMMİYETİ Karahanlıların, ve Gaznelilerin rolleri yalnız hâkim oldukları sahalara munhasır kalmıştı. Halbuki çok kesif oğuz kütlelerinin cenubugarbiye muhaceretleri neticesi olarak teessüs eden *Selçuk Devleti,* kısa bir zaman zarfında Şarkî Türkelinden Marmara ve Akdeniz kıyılarına, Kafkas dağlarından büyük Hint Denizine kadar muazzam bir Müslüman Türk İmparatorluğu şeklinde inkişaf etti*(Harita.33).* Mezhep ihtilâflarile sarsılmış, Bizanslıların hücumlarina karşı duramıyacak kadar zayıflamış olan islâm dünyası, selçuk sultanlarının hakimiyeti altında taze hayat buldu. Anadolunun müslüman Türkler tarafından kat'î olarak fethi, asırlarca süren Haçlılar hücumlarının akim kalması, daha müslümanlığın zuhûrile başlıyan eski "İslâm-Hıristiyan„ mücadelesinin, uzun bir zaman için, hıristiyanlığın mağlûbiyetile neticelenmesi demekti. İşte bu suretle, büyük Selçuk İmparatorluğunun kuruluşu, Ortazaman cihan tarihinin umumî cereyanı üzerinde şiddetle müessir olmuş büyük bir tarihî hâdisedir.

OĞUZ TÜRKLERİ Selçuk Devletinin siyasî ve medenî tarihini daha eyi anlayabilmek için evvelâ Oğuz Türkleri hakkında biraz malûmata ihtiyaç vardır. Oğuzlar, Büyük Tukyu İmparatorluğunu kuran türk şubesidir. Birtakım oğuz aşiretleri daha Sasaniler devrinde Horasan hudutlarında bulundukları gibi, emevî orduları da Toharistanda ve Secistan (Seistan, Sakastan) sahalarında Oğuzlara tesadüf etmişlerdi. IX - X. asırlarda, Hazar Denizi kenarındaki *Cürcan* kıt'asından Seyhun havalisindeki *Fârâp*

mıntakasına kadar Oğuz memleketi addolunuyordu. Garp Tukyularının inkırazından ve *Çu* ve *Taraz* (Talas) havalisinin Karluklar tarafından zaptından sora, oradaki oğuz aşiretleri şimaligarbiye doğru çekilmişler, ve o sırada Aral civarında ve Seyhun etrafında oturan Peçenekleri yerlerinde kaçırarak oralara yerleşmişlerdi. Seyhun kenarındaki *Yenikent* şehri başlıca merkezleri idi. Oğuzların buralarda bazı kasabaları daha vardı. Oğuzlar, X. asırda Kıpçakların tazyikı ile kuvvetli zümreler halinde Maveraünnehir ve Horasana geçmeğe başladılar. Ve islâmiyet te bu asırdan itibaren aralarında kuvvetle yerleşmeğe başladı. İptida küçük reislerin maiyetinde Samaniler, Karahanlılar, Gaznelilerle bazı münasebetlerde bulundular. Sora aralarından çıkan selçuk ailesine mensup kudretli hükümdarların idaresi altında *Büyük Selçuk İmparatorluğu* nu kurdular.

SELÇUK AİLESİ

Selçuk ailesine bu ismi veren Selçuk (veya Selçik) Oğuzların *Üç Ok* koluna mensup *Kınık* boyundan *Dakak* isminde bir beyin oğludur. *Subaşı* yani kumandan unvanını almış olan Selçuk, bütün maiyeti, ağırlıkları, sürülerile beraber Seyhun kenarında *Cent* şehri civarına gelip yerleşti ve müslüman oldu. Maveraünnehirde hâkim olan Samanoğulları Devleti o sırada çok kudretsiz olduğu cihetle serhatlerdeki müslüman şehirleri, Bozkırlardan gelip akınlarda bulunan putperest türk kabilelerine vergi veriyorlardı. Selçuk Cent şehrine vergi almak için gelen bu kabilelerin tahsildarlarını kovdu ve putperest kabileleri mağlûp ederek bunların akınlarını durdurdu. Bu suretle o taraflarda büyük bir şöhret kazandığından sair birtakım oğuz kabileleri de ona iltihak etti.

SAMANOĞULLARI, KARAHANLILAR, GAZNELİLER VE SELÇUKLULARIN BUNLARA KARŞI VAZİYETİ

Bu sırada Maveraünnehrin siyasî vaziyeti çok karışıktı: Karahanlılarla Samanoğulları arasındaki mütemadi harpler Selçuklular için bir faaliyet sahası açtı. Karahanlılara karşı Samanoğullarına birçok yardımlarda bulunmakla beraber, her şeyden evel kendi menfaatlerini düşünüyorlardı. Bu esnada Selçuk Centte öldü; Maveraünnehir harplerinde şöhret kazanmış olan çocukları Buhara civarında bugün *Nurata* denilen mevkide bulunuyorlardı (985). Bunlar arasında İsrail (Türk ismi Aslan) ailenin reisi olup *Yabgu* lâka-

bını taşıyordu; Karahanlılara karşı Samanoğulları ailesinden *Muntasır* la birlikte mühim muvaffakıyetler kazanmakla beraber, Maveraünnehrin onların eline geçmesine mâni olamadılar. Karahanlılar ailesinden olmakla beraber isyan ederek Buharayı zapteden *Ali Tekin* de Aslanın maiyetindeki Oğuzların yardımından çok istifade etti. Ali Tekine ve Oğuzlara karşı Karahanlılarla birlikte hareket eden Gazneli Mahmut, Aslanı hile ile yanına getirterek Hindistanda bir kaleye hapsetti; ve ona tâbi Oğuzları Horasana naklettirdi. Maamafih bu Oğuzlar Gaznelilere itaat etmiyerek muhtelif reislerin idaresi altında Iraka ve Azerbaycana geldiler.

SELÇUK DEVLETİNİN KURULUŞU

Selçuk ailesine tâbi Oğuzların en kesif kütlesi *Tuğrul* ve *Çakır* Beylerle yine Selçuk ailesine mensup bazı beylerin idaresi altında Maveraünnehirde kalmıştı; bunlar yazın Nurata (Buhara civarında) da oturuyorlar, kışın Harzem Valisi *Altıntaş* ın oğlu *Harun* un müsaadesile Harzem otlaklarında yaşıyorlardı. Ali Tekin öldükten sora Selçuklularla onun çocukları arasında mühim ihtilâflar çıktı (1034). Bu sırada Harunun çocukları Gazneliler Hükümdarı *Meşud* a karşı isyan ettilerse de mağlûp oldular. Bu isyana iştirak etmiş olan selçuk reisleri, mağlûbiyetten sora, Mesudun Horasan Valisine müracaat ederek, kabilelerine yurt olmak üzere Horasanda (*Nesa* ve *Ferave* vilâyetlerinde) yer istedilerse de, ricaları is'af edilmedi. İsyana mecbur kalan selçuk reislerile Gazneliler orduları arasında muhtelif harpler oldu; Selçuklular hemen daima muvaffakıyet kazanıyorlardı. Nihayet Mesut büyük bir ordu ile bunlara karşı yürüdü; lâkin *Dandanakan* (Merv ile *Serahas* arasındadır) harbinde Oğuzların tecrübeli ve fedakâr süvari kuvveti, Mesudun adetçe daha çok fakat tecanüsten, fedakârlıktan, manevra kabiliyetinden mahrum ordusunu büyük bir mağlûbiyete uğrattı (1040). Bütün Horasanı zapteden Tuğrul en büyük ve kuvvetli düşmanından kat'î surette kurtulmuş, Selçuk Saltanatı kurulmuştu.

TUĞRULUN İRAN, HARZEM, AZERBAYCAN VE IRAK FÜTUHATI

Gaznelilere karşı manevî bir merbutiyet besliyen ve son selçukî akınlarının hatırasını unutmıyan Horasanlılar, epey zaman Selçuk Saltanatına ısınamadılar. Fakat Tuğrulun büyük bir süratle Cürcan, Taberistan, Kôhistan, Hemedan, Isfahan, Azerbaycan, Huzistan sahalarını

zaptederek merkezi *Rey* şehri olmak üzere büyük bir devlet kurması, her tarafı derin bir korku içinde bıraktı. Mahallî küçük sülâlelere ilişmiyerek "kendi metbuiyetini kabul etmek ve senevî muayyen bir miktar vergi vermek„ suretile onları yerlerinde bırakan Tuğrul, bu sayede kolayca maksadına ermişti. Lâkin bu türk saltanatını büyük bir islâm imparatorluğu haline getirmek için, Abbasî Hilâfetine de hâkim olmak lâzımdı. Tuğrul bu maksatla Bağdada geldi. Şiî mezhebindeki Büveyh ailesinin son emîrini yakalıyarak bunların Bağdattaki hakimiyetine nihayet verdiği gibi, onun adamlarından *Besasiri* lâkaplı *Aslan*ın çıkardığı bazı karışıklıkları da bastırdı; Musul havalisini zaptederek Bağdada döndü, mutantan merasimle Abbasî Halifesi *Kaim Biemrillah* ile mülâkat etti (1057). Fakat bu sırada kardeşi *İbrahim İnal*ın isyanı üzerine Tuğrulun hemen İrana dönmesi Besasiriye fırsat verdi, Besasiri, Bağdadı zabıt ve Halifeyi hapis ile Mısırdaki Şiî Fatimî Halifesi namına hutpe okutmağa başladı. Tuğrul kardeşinin isyanını bastırdıktan sora tekrar Bağdada girdi; Besasiri katlolundu; Halife tekrar makamına geçirildi. Abbasî Hilâfeti, daha doğrusu Fatimilerin nüfuzu altındaki memleketler müstesna olarak şark islâm dünyası bu suretle tamamile türk nüfuzu altına girmiş oluyordu (1059). Tuğrul öldüğü zaman (1063), Selçuk Devleti artık kuvvetli bir imparatorluk halini almıştı.

ALP ASLAN

Tuğrulun yerine üvey oğlu *Çakıroğlu Süleyman* geçtise de, Çakırın diğer oğlu *Alp Aslan* bunu kabul etmedi, ve iptida *Kazvin*de namına hutpe okutarak memleketi kolayca hükmü altına aldı. O zamana kadar birçok askerî muvaffakıyetler kazanmış olan Alp Aslan, derhal fütuhata başladı; Şirvan, Gürcistan sahalarını ve Bizansa tâbi Ermenistanı süratle zaptettiği gibi, Diyarbekir ve Halep Emîrlerine de kendini metbu olarak tanıttırdı. Fakat Alp Aslanın en büyük zaferi, Bizans İmparatoru *Romen Diyojen*e karşı kazandığı *Malazgirt Meydan Muharebesi*dir (26 Ağustos 1071). Oğuzların daha Tuğrul zamanındanberi başlıyan Anadolu taarruzu, bu zaferle kat'î neticeyi kazanmış oluyordu (Anadolu Türk Devletleri bahsine müracaat).

Nizamülmülk gibi büyük bir devlet adamını kendisine vezir tayin eden Alp Aslan, onun himmetile, muntazam bir

idare makinesi de vücuda getirmişti. Ceyhun civarında bir kaleyi zaptettiği esnada, kale muhafızının suikastine kurban oldu (1072).

MELİKŞAH VE SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELME DEVRİ

Alp Aslanın yerine oğlu *Melikşah* geçti. Nizamülmülkün mahirane siyaseti sayesinde amcası *Kavurt* un isyanı muvaffakıyetle bastırıldı. İmparatorluğun muhtelif sahalarında hanedana mensup prensler ve bazı mahallî sülâleler idare başında bulunuyorlardı; fakat, merkezî idarenin nüfuz ve kuvveti çok büyük olduğundan, fütuhat devam ediyordu; Melikşah devrinde Marmara kıyılarına kadar Anadolunun dörtte üçü zaptedildiği gibi, Suriyede de mühim muvaffakıyetler kazanıldı. 1076 da Kudüs Fatimilerden alındı; 1085 te Antakya, 1087 de Urfa Bizanslılardan zaptolundu, Halep ve Şam selçuk idaresine geçti. Melikşah devri Selçuk İmparatorluğunun yükselme devresidir: Tanrı (Tiyanşan) dağlarından Marmara ve Akdenize, Kafkas dağlarından Yemen ve Basra müntehasına, Mısır hudutlarına kadar hutpede onun ismi zikrolunuyordu. Fakat Vezir Nizamülmülkün bir batınî fedaisi tarafından katlinden biraz sora Melikşahın da Bağdatta henüz 38 yaşında olduğu halde ölüvermesi üzerine (1092) bu muazzam türk saltanatı veraset gürültüleri yüzünden birçok dahilî harpler içinde parçalandı.

SANCAR DEVRİ

Melikşahın yerine geçen oğlu *Berkyaruk*, kardeşinin ve amcasının saltanat kavgaları gibi dahilî işlerle uğraşırken, Haçlılar istilâsı başlamış, Kudüs, Antakya, Urfa da hıristiyan beylikleri kurulmuştu. Tahtını muhafazaya çalışan Berkyaruk, Haçlılara karşı hiçbir mühim harekette bulunmadı. Yerine geçen kardeşi *Mehmet* (1104), bir taraftan dahilî işleri tanzim ve merkezî idarenin nüfuzunu iadeye çalıştığı gibi, diğer taraftan da Haçlılara karşı bazı hareketlerde bulunmak istedi. İmparatorluk dahilinde büyük bir fesat ocağı olan Batınilere karşı şiddetli takibata başladı. Maamafih 1118 de vefatı üzerine, bütün bu işler yarım kaldı. Horasanda hâkim olan *Melikşah oğlu Sultan Sancar* kendisini büyük sultan olarak ilân etti; ve kendisinin metbuiyetini tanımak şartile Isfahan tahtını Mehmedin oğlu *Mahmud*a bıraktı.

Sultan Sancar, selçuk ailesinin son büyük sultanıdır. Bir müddet için Asya müslümanlarını Melikşah zamanında olduğu gibi yine selçuk ailesinin hakimiyeti altına aldı. Ailenin diğer azasına kendisini imparator olarak tanıttı. Gorlulara, Gaznelilere Şark ve Garp Karahanlılarına karşı büyük zaferler kazanarak metbuiyetini kabul ettirdi. Fakat sora *Karahatalar*a karşı Semerkant civarında Katvan çölünde mağlûp olarak Maveraünnehirdeki hakimiyetini kaybettiği gibi (1141), kendisine senede yirmi dört bin koyun vermekle mükellef olan Horasandaki göçebe Oğuzların isyanını da bastıramıyarak ellerine esir düştü (1153). Horasanın Nişabur, Merv gibi büyük medenî merkezleri ve bütün civar vilâyetler müthiş tahribata uğradı. Maveraünnehrin Karahatalar eline geçmesi üzerine Horasana gelmiş olan bu Oğuzların Sancara isyanları, sırf selçuk memurlarının zulüm ve gadirleri yüzündendi. Oğuzlar Sancara karşı büyük hürmet göstermekle beraber onu üç seneden fazla esarette bıraktılar. Nihayet kaçmağa muvaffak oldu ise de çok yaşamadı ve 1157 de öldü.

SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANMASI

Sancarın vefatı büyük Selçuk İmparatorluğunun kat'î surette parçalanmasını mucip oldu. Harzemşahlar artık tamamile müstakil olarak Horasanı elde ettiler. Irak Selçuk Sultanlığı, kumandanlar elinde dahilî mücadelelerden kurtulamadı; ve nihayet son Hükümdar *Aslanoğlu Tuğrul*un *Harzemşah Tekeş*le bir harpte maktul düşmesi üzerine münkariz oldu (1194). Çakırın oğlu Kavurt tarafından kurulan *Kerman Selçuk Sultanlığı* (1041), Oğuzlar tarafından ortadan kaldırıldı (1186).

Alp Aslanın oğlu *Tutuş* tarafından kurulan *Suriye Selçuk Sultanlığı* ise daha 1117 de nihayet bulmuştu. Bu şubelerin en devamlısı ve mühimmi olan *Anadolu Selçuk İmparatorluğu*ndan ayrıca bahsedeceğiz. Selçuk ailesine mensup hükümdarların yerine, o hükümdarların hizmetlerinde bulunan *Atabey* lâkaplı büyük türk ümerasının kurdukları devletler kaim oldu: Elcezire ve Suriyede *Artukoğulları*, *Musul*, *Halep Atabeyleri*, Farsta *Salgurlar* denilen *Fars Atabeyleri*, Azerbaycanda *Atabey Ildeniz* ve çocukları, müstakil küçük devletler kurdular. Ekseriya biribirlerile mücadelede bulunan bu küçük devletlerden bazıları, Haçlılar harplerinde

büyük hizmetler görmüşlerdir. Bilhassa Musul ve Halep Atabeyi *İmadeddin Zengi* ile oğlu *Nureddin* Artuk ailesinden *İlgazi*, Haçlılara karşı büyük zaferler kazandılar. Mısır ve Suriyede *Eyyubî Türk İmparatorluğu*nu kurmuş olan Haçlılar seferlerinin meşhur kahramanı *Salâhaddin*, Nureddinin sarayında yetişmiş bir kumandandı. Eyyubî Devletinin devamı demek olan Memlûk İmparatorluğu da Haçlılar seferinde pek mühim bir rol oynamıştır ki, bunlardan aşağıda ayrıca bahsolunacaktır. Her halde, Büyük Selçuk İmparatorluğu parçalandıktan sora da, bütün Ortazamanda islâm dünyasının başında daima Türkler bulunmuştur.

B. MEDENİYET

DEVLET VE HÜKÜMDAR

Selçuklularda memleket birçok kısımlara ayrılarak aileye mensup prenslerin idaresine veriliyordu. Ailenin büyüğü, devletin umumî reisi sayılmakla beraber, nüfuzu, kuvvetine bağlı idi. Tuğrul, Alp Aslan gibi ilk selçuk hükümdarları devleti kurarken yapınağa mecbur oldukları seferler dolayısile, basit bir hayat sürüyorlardı. Fakat *Melikşah* tan itibaren Selçuk Devleti büyüyünce hükümdarlar da birer imparator gibi yaşamağa başladılar.

DİVAN TEŞKİLÂTI

Sair müslüman türk devletlerinde olduğu gibi, Selçuk Devletinde de muntazam bir merkezî idare mevcuttu. İdare teşkilâtının başında hükümdarın vekili makamında bir vezir bulunurdu. Muhtelif işler için muhtelif divanlar mevcuttu; her divanın başında bir nazır bulunurdu; fakat vezir devletin umumî idaresine nezaret ederdi. İlk selçuk vezirleri uzun müddet büyük bir salâhiyetle idare başında bulunmuşlar, sarayı devlet işlerine usulsüz surette müdahale ettirmiyerek hükümdara karşı divanın salâhiyetini müdafaa etmişlerdir. Tuğrulun veziri *Amidülmülk*, bilhassa Alp Aslan ve Melikşahın veziri *Nizamülmülk* idare adamı sıfatile haklı şöhret kazanmışlardır. Selçuk idaresi çok muntazam bir idare idi; bunun başlıca kusuru, idare teşkilâtında eski türk an'anesine lüzumu kadar mühim bir mevki verilmemesidir; fakat buna rağmen, bu teşkilâtta eski türk devlet an'anesinin tesiri çoktur. Büyük eyaletlerde yarı müstakil surette hüküm süren selçuk şehzadelerinin

yanında da, merkezde olduğu gibi fakat daha küçük mikyasta divan teşkilâtı bulunurdu.

ASKERÎ TEŞKİLÂT Sair türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklarda da ordunun büyük bir ehemmiyeti vardı. Denilebilir ki devlet, esas itibarile, adeta askerî bir mahiyette idi. İptida selçuk beylerinin maiyetlerindeki aşiretlerle soradan onlara iltihak eden muhtelif zümreler ve fertlerden teşekkül eden askerî kuvvet, imparatorluğu kurmağa kâfi gelmişti. Selçuk İmparatorluğu kurulduktan sora, doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı bir hassa kuvveti teşkil edildi.

Selçuk İmparatorluğu, eski türk an'anesini takip ederek İmparatorluk arazisinde askerî tımarlar vücuda getirdi. Onlardan evel Samanoğulları ve Gazneliler devrinde orduyu teşkil eden efrada yalnız maaş verilir, toprak verilmezdi. Selçuk Devleti, kendisine ait olan toprak vergisini çiftçilerden doğrudan doğruya alacak yerde, araziyi muayyen parçalara böldü; ve her askere muayyen bir sahanın vergisini tahsis etti. Bu askerî tımar sahipleri, kendi tımarlarının mamur olmasına son derece gayret edeceklerdi; çünkü çiftçilerin varidatı arttıkça, vergi miktarı da o nispette artacaktı. Selçuk İmparatorluğu bu suretle devlet hazinesinden hiçbir para sarfetmeden tımar sahiplerinden mürekkep büyük bir süvari kuvvetine malik bulunuyordu. Diğer taraftan bu tedbir sayesinde arazinin mamur olduğunu, toprak kıymetinin Selçuklulardan evelki devre nispetle çok arttığını görüyoruz. Bu teşkilâta daha sora Anadolu Selçuk Devletinde ve Osmanlılarda da aynen tesadüf edeceğiz.

MELİKŞAH DEVRİNDE ORDU Selçuk ordusu, İmparatorluğun en şevketli devrinde 400.000 kişiye baliğ olmuştur. İmparatorluğun hudutları düşünülecek olursa, bu adedi mubalâğalı görmek kabil değildir. Selçuk sultanının doğrudan doğruya emri altındaki ordudan başka, muhtelif eyaletlerdeki şehzadelerin, yahut mahallî hanedanlara mensup sülâlelerin de ayrı ayrı orduları vardı. Selçuk imparatoru lüzum gördüğü zaman kendisine tâbi olan bütün bu yarı müstakil hükümdarların ordularını da kendi kumandası altına alırdı. Fakat, merkezî idarenin, nüfuzunu muhafaza edebilmesi için, doğrudan doğruya hükümdarın emri

altında büyük bir kuvvetin hazır bulunması lâzımdı. Merkezde ve eyaletlerdeki devlet adamları da mevkilerinin ehemmiyetine göre maiyetlerinde askerî bir kuvvet bulundurmağa mecburdular. Ordu teşkilâtı, askerî merasim çok muntazam ve tantanalı idi. Eski türk an'anesine göre selçuk ordularında mutlaka askerî muzika ve ordu şairleri bulunurdu. Büyük sultanın sarayında günde beş defa, sair selçuk sultanlarının saraylarında üç defa nöbet çalınırdı. Selçuk ordularında deve katarlarile nakledilen askerî hastaneler de mevcuttu.

DİNİ SİYASET

Selçuk Devleti ilk kurulduğu zaman islâm dünyasının her tarafında mezhep kavgaları şiddetlenmişti. Mısır ve Suriyedeki Şiî - Fatimî halifelerinin nüfuzu artmış, Bağdattaki Sünnî - Abbasî halifesinin maddî hiçbir kuvveti kalmamıştı.

Muhtelif sünnî mezhepleri arasında bile birçok ihtilâflar vardı. Selçuk hükümdarları Abbasî halifelerini kendi maddî hakimiyetleri altına almak ve sünniliği müdafaa etmek suretile şiiliği zayıflattılar; ve islâm dünyasının başına geçtiler. Onların dinî siyaseti, imparatorluğun umumî siyasetinin bir aleti idi. Selçuk Devleti, eski türk an'anesine riayet ederek, hükmü altındaki hıristiyanlara karşı gayet adaletli davranmış, onları ayinlerinde tamamen serbest bırakmıştır. Ermeni, süryani, gürcü müverrihleri, "kendilerini mutaassıp, zalim, kibirli Bizanslıların elinden kurtararak dinî ayinlerini serbestçe icra etmelerine vesile olan" selçuk padişahlarını çok methederler.

İLİM HAYATI: MEDRESELER VE KÜTÜPHANELER

Selçuklardan evelki türk sülâlelerin hakimiyeti zamanında Horasan ve Maveraünnehirde inkişaf etmiş olan fikir ve san'at hayatı, selçuk devrinde — İmparatorluğun maddî azametile uygun bir derecede — yükseldi. İlk Selçuk hükümdarları, ilim ve san'ati himayeden geri durmuyorlardı. Bilhassa Alp Aslan zamanında büyük İmparatorluğun idare teşkilâtını tensik ve tanzim eden Nizamülmülk, maarifin terakkisi için her tarafta birtakım medreseler açtı; müderrrislerden başka talebeye de ayrıca erzak ve maaş verilmesi için zengin vakıflar yaptı. İslâm dünyasının meşhur âlimlerini o medreselere topladı. Bu maksatla senede 600.000 dinar

sarfediliyordu ki, o zamana göre çok büyük bir para idi. Bütün selçuk hükümdarları, büyük rical, Atabeyler, bu an'aneyi devam ettirdiler; her tarafta medreseler, imaretler, mektepler, yollar, köprüler, kervansaraylar, hastaneler yaptırdılar; bunların masraflarına karşılık olmak üzere vakıflar tahsis ettiler.

Horasan ve Maveraünnehirde Selçuk İmparatorluğu zamanında birtakım zengin kütüphaneler de vücuda getirildi. Horasanda Merv kütüphanelerinden bahseden bir müellif on tane büyük umumî kütüphane olduğunu ve içindeki kitapların gerek sayısı, gerek ehemmiyeti itibarile islâm dünyasının hiçbir tarafında bu kadar zengin kütüphaneler bulunmadığını söylüyor. Halbuki bu umumî kütüphanelerden başka, medreselere, hastanelere, camilere merbut olarak ayrıca küçük kütüphaneler vardı. Saraylarda, bazı büyük ricalin ve âlimlerin evlerinde de çok zengin hususî kütüphaneler mevcuttu. İşte bu izahat, selçuk devrinin yalnız maddeten değil, ilim ve san'at itibarile de ne parlak bir inkişaf devri olduğunu gösterebilir.

SELÇUK SARAYLARINDA ACEM EDEBİYATININ İNKİŞAFI

Acem edebiyatının Gazneliler sarayındaki inkişafı, selçuk saraylarında daha kuvvetle devam etti. Başta hükümdarlar ve şehzadeler olduğu halde, bütün selçuk ümerası, şairlere, âlimlere karşı büyük teveccüh gösteriyorlar, onları himaye ediyorlardı. Bilhassa Melikşahtan sora, selçukî şehzadelerinin islâm ilimlerini ve acem edebiyatını pek eyi öğrendiklerini ve içlerinden bazılarının acemce şiirler yazdıklarını biliyoruz. Selçuk ailesine mensup prensler namına yazılmış, tarihe, coğrafyaya, siyasete, felsefeye, fıkıh ve kelâma, edebiyata ait eserler pek çoktur. Bu devirde acemce şiirlerile şöhret kazanan şairler arasında birçoğu esasen Türk oldukları halde, sırf o devrin modasına uyarak farisî şiirler yazmışlardır.

SELÇUK DEVRİNDE TÜRKÇE

Selçuk hanedanile onların yerine geçen muhtelif türk sülâlelerinin saraylarında ve ordularında konuşma dili türkçe idi. Fakat ilim ve san'at lisanı olarak arapça ve acemce hâkim olduğu için devlet işlerinde de türkçeye fazla bir ehemmiyet verilmiyordu. Ortazamanda Avrupa milletleri nasıl millî dillerini

ihmal ederek lâtinceye ehemmiyet vermişlerse, islâm medeniyeti içine giren Türkler de ayni ihmali göstermişlerdir. Fakat buna rağmen, Selçuk İmparatorluğu devrinde türkçenin bütün islâm dünyasında büyük bir ehemmiyet kazandığını görüyoruz. *Mahmut Kâşgarî* adlı Kâşgarlı bir Türkün 1074 te Bağdatta yazdığı Divanı Lûgatüttürk adlı eseri islâmlar arasında türk dilini yaymak maksadile yazılmıştır. Türk saraylarında ve medreselerinde arap ve acem lisan ve edebiyatlarının moda olduğu bu devirlerde asıl türk halkı kendi ana dillerini ve türkçe yazılmış eserleri büyük bir kıskançlıkla muhafaza ediyorlardı; bu devirlerden bize kalabilen türkçe eserler arasında *Hoca Ahmet Yesevi* nin ve muakkiplerinin şiirlerini, Mahmudun oğlu Ahmedin *Hibetül-hakayik* adlı kitabını, şair *Ali* nin *Yusuf ve Züleyha* hikâyesini, Divanı Lûgatüttürkteki zengin halk edebiyatı mahsullerini zikredebiliriz.

GÜZEL SAN'ATLER Büyük Selçuk İmparatorluğu devrinden kalan san'at eserleri ve bilhassa bu san'atin yüksek şubesi olan mimarî mahsulleri oldukça mahduttur. Fakat bu mahdut eserler vasıtasile de türk ruhunun bu sahadaki tecellisini görmek mümkün olabiliyor. Türkler, yerli san'at unsurlarından istifade etmekle beraber, bilhassa millî zevklerini san'at eserlerinde çok canlı, çok hususî bir surette göstermişlerdir. XI. asır başında *Radkân* da yapılmış olan *bir kule* şeklinde *türbe* vardır ki üstünde Kûfî yazısile yazılmış kitabelerden de Türklere ait olduğu anlaşılmaktadır. Türk aşiretleri arasında halıcılık ve dokumacılık san'atlerinin eskidenberi büyük bir inkişafa mazhar olduğu pek tabiîdir; fakat dokumacılık san'atine mahsus motiflerin böyle yüksek bir mimarî abidesi vücuda getirebilmesi için Türklerin zengin hayali, yaratıcı ruhu lâzımdır. *Tus* şehrinde harebeleri mevcut *İmam Gazalî Türbesi* de, selçuk san'atinin hususiyetlerini gösteren bir abidedir. Bunların, kendi kuvvetine güvenen, fütuhatçı bir milletin ruhundan çıktığı, bu eserlerde açıktan açığa görünür. Selçuk san'ati, selçuk saltanatlarile onları takip eden muhtelif türk devletleri sayesinde, Ortaasyadan Horasan, İran, Mezopotamya, Cenubî Kafkasya, Anadolu, Suriye Mısır sahalarına yayılmış, ve türk san'atinin çok parlak bir devrini teşkil etmiştir.

XXIII
HAÇLILAR SEFERLERİ

XI. asırda Selçuklular Anadolu ve Suriyeye hâkim olmuş bulunuyorlardı. Bu devirde Avrupa hıristiyan âleminin, Türklerin elinden, Kudüsü almak için yaptıkları harplere *Haçlı Seferleri* denir *(Harita. 34).*

Bu seferler ve harplere bu ismin verilmesi, şarka yürüyen hıristiyanların elbiselerine haç diktirmelerindendir. 1094 ten 1270 tarihine kadar başlıca sekiz Haçlılar Harbi olmuştur.

HAÇLI HARPLERİNİN SEBEPLERİ

1 — *Dinî itikat*: Garp hıristiyanları dinlerince mukaddesatı ihtiva eden *Kudüs* ü ve *Palestin* i gidip kurtarmak istiyorlardı.

2 — *O devirde Avrupanın sefaleti:* Köylüler kendilerini çok fena besliyen topraklardan memnun değildiler. Şarkın servet ve refahını büyük mubalâğalarla işittiklerinden orada daha mes'ut olacakları ümidile kendi yerlerini memnuniyetle terkediyorlardı.

3 — *Türklerden korku*: Avrupayı Selçukluların müthiş kuvvetlerine karşı muhafaza eden yegâne siper, hergün daha kuvvetsiz hale gelen Bizans İmparatorluğu idi; Kostantaniye imparatoru kendini tehdit eden *Türklere karşı, Garbî Avrupanın yardımını* rica ediyordu.

4 — *Asılzadelerin çapul ve macera hevesleri*: Avrupada dinî kanunlar yüzünden, çapulculukları tahdit edilen asılzadelerin ve şövaliyelerin çapul ve sergüzeşt arzuları.

I İNCİ HAÇLI SEFERİ

Birinci Haçlı Seferi, gidenlerin sayısı ve alınan neticeler itibarile diğerlerinin hepsinden mühim oldu. Bu sefer 1095 te Papa *Ürben II.* tarafından *Kılermon* da ve papaz *Piyer Lermit* tarafından

2—15

köylerde dolaşılmak suretile teşvik olundu. Birçok çeteler kadınları, çocukları ve ihtiyarları ile başlarında Piyer Lermit olduğu halde yola koyuldular. Yolda, yapmadıkları yağmacılık ve rezalet kalmadı. Bunlardan bir kısmı İstanbula vararak (1096) Anadoluya geçtiler. Orada Türkler tarafından kâmilen öldürüldüler. Ayni sene içinde 600,000 kişilik bir Haçlı ordu hareket etti. Bu ordu üç kola ayrılmıştı. Bu kollar İstanbulda buluştular. Kollardan en kuvvetlisi, *Godfrua dö Buyyon* kumandasında olarak Verdönden hareket etti. Tuna boyunca yürüyerek Belgrat üzerinden İstanbula geldi, orada birleştikten sora boğazdan Anadoluya geçtiler; İzniki zaptettiler; Eskişehirde Selçuk Sultanı *Kılıç Aslan I.* tarafından karşılandılar, muharebede ve yollarda çok zayiata duçar oldular, fakat yürüyüşlerine devam edebildiler.

Antakyadan hareket ettikleri zaman kuvvetleri, 50,000 kişiye düşmüştü. İki sene yürüyüşten sora Kudüse girdiler (1099). Kudüs o zaman Mısırda hükûmet süren Fatimiler elinde idi. Kudüste 70,000 islâm katliam ettiler.

Haçlılar, Kudüsü zaptettikten sora, Suriye ve Palestinde bir *Kudüs Kırallığı* kurdular. Antakya ve Şam Trabulusu gibi bazı beylikler bu kırallığa bağlandı. Dinî ve askerî birtakım teşkilât yaptılar, Kudüste tutunmaya çalıştılar.

Kudüs Kırallığı derakap her taraftan islâmların hücumuna uğradı. Türklerden Musul Atabeyi, Halebi ve Şamı istirdat ve Kudüs Kıralını esir etti. Bunun üzerine Avrupada yeniden teşekkül eden büyük bir Haçlı ordu, şarka yürüdü. Konya civarına kadar gelebildi, fakat orada, Ereğli önünde kâmilen Türkler tarafından mahvedildi.

II İNCİ HAÇLI SEFERİ

Musul Atabeyi Urfayı zaptetti (1144). Bunun üzerine şarktaki hıristiyanlar büyük heyecanlara düştüler. Avrupa hıristiyanlarından imdat istediler. *Sen-Bernar* namında mutaassıp bir rahip, Fransada ve Alamanyada, dolaşarak halkı sefere teşvik etti. Fransa Kıralı *Lui VII.* ile Alamanya İmparatoru *Konrat III.* İkinci Haçlı Seferi ordularının başına geçtiler. Kudüs yolunu tuttular. Konrat III. Fransızları beklemeden Anadoluya geçti, Konya civarında Türkler tarafından tamamen imha edildi.

Konrat kılıçtan kurtulan, pek az kişi ile İznike kaçabildi. Fransız Kıralı Lui VII. İznike gelerek Konrat ile bir-

leşti. Ondan sora da hep beraber Kudüs istikametine yürüdüler.

Türkler, ardı arası kesilmiyen baskınlarla bu orduyu da perişan ettiler. Kudüse, birkaç şövaliye kıt'asile, iki kıraldan başka kimse gidemedi. Bunlar Kudüsteki hıristiyanlarla birleşerek Şamı zaptetmek istediler. Muvaffak olamadılar. Lui ve Konrat perişan bir surette memleketlerine döndüler (1149).

III ÜNCÜ HAÇLI SEFERİ

Salâhaddin Eyyubî, Kudüsü zaptetti (1187). Hıristiyanların elinde Antakya, Şam Trabulusu ve Surdan başka bir yer kalmadı. Avrupada yeni bir Haçlı seferi kararlaştırıldı. Bu sefere başlıyan Alamanya İmparatoru *Frederik Barbaros* 100,000 kişilik bir ordu ile Anadoluya geçti.

Kılıç Aslan II. baskınlarla alaman ordusunu imha etti. Frederik Barbaros müverrihlerden bazılarına göre "*Sidnüs*= Tarsus„ çayında ve bir kısım müverrihlere göre de, Silifkede *Ermerek* çayında yıkanırken boğuldu. Türklerin elinden kurtulabilen Alamanlar Akkâya kadar gittiler ve orasını muhasara ettiler.

Fransa Kıralı *Filip Ogüst* ve İngiltere Kıralı *Aslanyürekli Rişar*, daha kısa ve daha emin olduğu için deniz yolunu tercih ettiler. Fransa Kıralı, *Cenova*dan, İngiltere Kıralı Marsilyadan gemilere bindiler. Sicilyada *Mesina*da birleştiler, oradan Akkâya gittiler. Orasını zaptettiler. Fransa Kıralı hastalığını behane ederek Fransaya döndü. Rişar kaldı, her türlü vahşet ve hunharlığı tatbik etti; fakat Kudüsü Türklerden alamadı.

Rişar, muvaffakıyetli bir neticeden ümidini keserek, Avrupaya döndü (1192). Alamanyayı, sahte isimle geçerken tanındı, tevkif olundu, bir müddet sora serbest bırakıldı.

IV ÜNCÜ HAÇLI SEFERİ

Kudüs, daima Türklerin elinde bulunuyordu. *Papa İnosan*, Dördüncü Haçlı Seferini teşvik ve Kudüsü kurtarmak üzere bütün hıristiyanları bir ordu teşkiline davet etti. Bu davete fransız, alaman, ingiliz şövaliyeleri iştirak etti. Fakat kırallar iştirak etmedi. Umum kumandanlık, *Bonifas* namında bir İtalyana verildi.

Papa İnosan, Haçlı ordulara mezar olan, Anadoludan geç-

meksizin deniz yolu ile Mısıra hücum ettirmeyi düşünüyordu. Bu yol ayni zamanda daha kısa idi. Venedikliler Haçlı orduyu büyük bir para mukabilinde Mısıra nakletmeyi deruhde ettiler. Fakat Haçlılar, bu paranın tamamını verememediklerinden ona mukabil Dalmaçya sahilinde zaptettikleri Zarayı Venediklilere verdiler.

Bundan sora Papanın plânına ve aforozuna ehemmiyet vermiyerek Bonifas, İstanbul üzerine yürüdü. Çünkü bu sırada İstanbulda bir isyan olmuş, İmparator *Aleksi III.* biraderi *Izak*ı tahttan indirerek gözlerini oydurmuş ve iktidar mevkiini gaspetmişti. Izakın oğlu genç Aleksi, *Zara*ya giderek oradaki Haçlı ordudan ve Venediklilerden imdat istemişti. Bu müracaati kabul eden Bonifas Haçlı orduyu İstanbula sevketti. İstanbul zaptolundu, yağma edildi ve kısmen yakıldı. Birçok san'at eserleri hayvanca mahvedildi. Bizans İmparatorluğunun yerine, bir *Lâtin İmparatorluğu* tesis olundu. Fakat bu İmparatorluk çok sürmedi (1204-1261).

Bir taraftan Bulgarların ve diğer taraftan İznike kaçan Bizanslıların hücumlarile yıkıldı. Bizans İmparatoru *Aleksi Paleolog* İstanbula tekrar girdi ve İmparatorluğunu ihya etti.

Bu Haçlı Seferinden en çok istifade eden, Venedikliler oldu. En güzel adaları ve limanları elde ettiler.

SON HAÇLI SEFERLERİ

Beşinci ve altıncı Haçlı Seferler hiçbir ehemmiyeti haiz değildirler. Mısır aleyhine Macar kıralı ve Kudüs kıralları tarafından sevkolunan Beşinci Seferden hiçbir netice alınmamıştır, Altıncı Sefer Alamanya İmparatoru *Frederik II.* tarafından sevkolundu. Bu adam Türklerle, Papanın aforozuna rağmen, muharebe etmedi, müzakereye girişti ve birçok menfi şartlar kabul etti. Neticede Türkler Kudüse sahip oldu.

Yedinci ve Sekizinci Haçlı Seferleri, Fransa Kıralı *Sen Lui* tarafından idare edildi. Mısırda *Dimyat*ı zaptettiler, fakat ondan sora *Mansure*de yaptığı bir muharebede ordusunun bir kısmı ile beraber *esir* edildi. Dimyatı iade etmek sayesinde serbestisini kazandı. Dört sene Palestinde kaldıktan sora Fransaya döndü.

Sonuncu olan Sekizinci Haçlı Seferi yine Sen Lui tarafından, Akdenizi taraç eden müslüman korsanları bertaraf

etmek için Tunus üzerine sevkolundu. Kendisi orada vebadan öldü, bu suretle bu sefer de neticesiz bitti (1270).

HAÇLI SEFERLERİN NETİCELERİ

1 — *Dinî neticeler:* Haçlılar, maksatlarına nail olmadıklarından inandıkları Allahın ve İsanın kendilerine yardım edecek manevî kuvvetten mahrum oldukları kanaatile imanları zayıfladı; papaların nüfuzu azaldı.

2 — *Siyasî neticeler:* Şarkta ve İstanbulda kurulan devletler çok devam edemediklerinden siyasî neticeler hiç gibidir. Yalnız Haçlı Harpleri Türklerin, Avrupaya girmelerini tehir etmiş oldu; çünkü Haçlı Seferler Türkleri bir buçuk asırdan fazla işgal etti. Ondan sora da, şarktan gelen Cengiz ordularile uğraşmak lâzımgeldi.

3 — *İçtimaî neticeler*. Avrupada derebeylik zayıfladı; çünkü birçok asılzadeler geridönmediler, onların arazileri kadınlara ve çocuklara kalmıştı. Kırallar nüfuz ve arazilerini ziyadeleştirmek için bu vaziyetten istifade ettiler.

Halk kırallardan daha kıralcı çıktı. Sınıflar arasındaki müsavatsızlık kısmen kalkarak biribirlerine yaklaştılar. Avrupa birçok serserilerden kurtulmuş oldu.

4 — *Iktisadî neticeler:* Şark ile garp arasında ticarî münasebetler teessüs etti.

Pirinç, şeker kamışı, pamuk, dut ağaçları Avrupanın cenubunda ve şeftali, incir, kayısı gibi birçok meyva ağaçları Fransada ancak Haçlı Seferlerinden sora, yetiştirilmeğe başlandı. Marsilya, Cenova, Venedik gibi Akdenizin büyük limanları çok müreffeh oldular. Bu limanların gemileri Şarktan Avrupaya türlü baharat, meşrubat, kokular, zengin mensucat taşıdılar.

Avrupada o zamana kadar bilinmiyen yeldeğirmenleri Haçlıların, şarkta bunları görmelerinden sora yapıldı. Arbalet (oluklu ok), tambur, trampete şarkta görüldükten sora Avrupada tanındı. Asılzade hanımlar kokular ve pomatlar kullanmıya başladılar. Senyörlerin o zamana kadar çıplak olan şatolarındaki oda duvarları, işlenmiş bakır levhalar ve şark kumaşlarile süslendi. O zamana kadar bilmedikleri silâhlıkları, şarkta, Türklerden görüp öğrendiler. Avrupalılar, büyük icatlardan olan pusulayı, kâğıdı ve top barutunu da şarkta Türklerden öğrendiler.

HAÇLI SEFERLERİ

Haçlı seferi	Tarih	Teşvik edenler	İdare edenler	Vakalar	Netice
1 inci	(1096-1099)	Piyer Lermit Papa Ürben II.	Godfrua dö Buyyon	İznikin zaptı Eskişehir muharebesi Urfanın zaptı Antakyanın zaptı Kudüsün zaptı	Kudüs Krallığının kurulması
2 „	(1147-1149)	Sen Bernar	Lui VII. Fransa Kıralı Konrat III. Alaman İmparatoru	Şamın neticesiz muhasarası	Hiç
3 „	(1189-1192)	Sur Piskoposu Giyyom	Filip Ogüst Aslanyürekli Rişar Frederik Barbaros	Akkânın zaptı	Mühim netice yok
4 „	(1200-1204)	Papa Inosan, Nöyi Rahibi Fulk	İtalyan Bonifas	Zaranın ve İstanbulun zaptı	İstanbulda Lâtin İmparatorluğunun kuruluşu
5 „	(1217-1222)		Kudüs Kıralı Jan dö Biriyen Macar Kıralı Andre II.	Dimyatın muvakkat zaptı	Hiç
6 „	(1228-1229)		Alamanya Imparatoru Frederik II.	Türklerle müzakere	Hiç
7 „	(1248-1254)		Sen Lui	Dimyatın zaptı Mansure muharebesi Sen Luinin esareti	Hiç
8 „	(1270)		Sen Lui	Sen Luinin Tunusta ölümü	Hiç

XXIV

KARAHATA DEVLETİ

(1130—1218)

KARAHATA DEVLETİNİN KURULUŞU Daha VIII. asırdanberi ehemmiyet kazanarak Tukyularla da birtakım mücadelelerde bulunmuş olan *Kitay* yahut *Hata* Türkleri iptida Mançuri cenubunda yaşıyorlardı. X. asır başından itibaren Hatalar kuvvetlenerek Şimalî Çini zabıt ve bir devlet kurdular (916). Çinlilerin Liao sülâlesi dedikleri bu sülâle Cenubî Çindeki *Sung* millî sülâlesine karşı mevkiini muvaffakıyetle muhafaza etti; ve nihayet *Tunguz* cinsinden *Curcen*ler (İslâm tarihlerindeki *Çurçitler*) tarafından hakimiyetlerine nihayet verildi (1125).

Daha Şimalî Çindeki hakimiyetlerini muhafaza ederken Karahanlılara karşı bazı hücumlarda bulunan Hataların bu hareketleri mühim neticeler vermemişti. Fakat Curcenlerin hakimiyeti altına girdikten sora Hataların bir kısmı garba doğru hicret etti. Bugünkü Çin Türkeline gelen bir kısım Hatalar Karahanlılardan Kâşgar Hükümdarı *Aslan Han* tarafından büyük bir mağlûbiyete uğratıldılar (1128-1133 seneleri arasında). Lâkin daha şimalde başka bir muhaceret yolunu takip eden diğer bir kısım Hatalar vardı: Kırgızlar memleketini Yeniseyi üzerinden geçtikten sora cenubugarbiye gelen bu zümre *İmil* şehrini kurarak orada yerleşti. *Balasagun*u, Karahanlılar ailesine mensup olan hükümdarının daveti üzerine ve hiçbir mukavemet görmeksizin aldılar (1130). İşte islâm tarihlerinin *Karahıtay Devleti* adını verdikleri Karahatalar Devleti Asyanın garp taraflarında bu suretle kurulmuş oldu.

KARAHATALAR DEVLETİNİN YÜKSELİŞİ VE İNHİTATI

Merkezlerini Balasaguna naklederek bu suretle Şarkî Karahanlılar Devletini zâfa düşüren Karahatalar az zamanda *Kâşgar*ı ve *Hotan*ı da zaptederek bu devleti ortadan kaldırdılar. Maveraünnehre ve Harzeme karşı da hücumlara başladılar. Selçuk İmparatoru Sancara tâbi olan Semerkanttaki garp Karahanlıları Sultanı Mahmut, 1137 de Hocentte Karahatalara karşı mağlûp olduğu gibi dört sene sora Sancar da Semerkant şimalinde *Katvan*da büyük bir mağlûbiyete uğradı (1141). Artık Karahata Devleti Kırgızlar memleketinden Belh şehrine, Harzemden Uygurlar sahasına, Beşbalığa kadar imtidat eden büyük bir imparatorluk şeklinde inkişaf etmişti; *(Harita. 28)* Semerkant Sultanları, hatta Harzem Şah *Atsız*, Karahataların metbuiyetini tanımağa ve onlara vergi vermiye mecbur olmuşlardı. İlk defa *Gurhan* yani Hanlar Hanı unvanını taşıyan Karahata Hükümdarı 1142 de öldü. Yerine geçen oğlu henüz küçük olduğu için devleti annesi idare ediyordu. 1150 den 1163 e kadar bu çocuk Gurhan lâkabile hükûmet sürdü; 1178 e kadar birinci Gurhanın kızı, 1211 e kadar da torunu hükümran oldular. *Çi-lu-ku* (veya *Tirgu*) ismindeki bu son hükümdar zamanında Karahata Devleti şarktan ve garptan muhtelif hücumlarla sarsılmıya başladı.

Karahataların metbuiyetini kabul ederek muayyen bir vergi mukabilinde yerlerinde bırakılmış olan mahallî islâm sülâlelerinden bazıları isyan ettiler; Maveraünnehirde ve bilhassa Semerkantta, Buharada bazı isyanlar oldu. Bunlardan istifade eden Harzem Şah *Mehmet*, 1207 de Maveraünnehre hücum etti ise de zaptettiği yerleri muhafaza edemedi; fakat 1210 da Talas civarında Karahataları mağlûp ederek Maveraünnehri zaptetti.

KÜÇLÜK VE KARAHATA DEVLETİNİN İNKIRAZI

Karahata Devletinin inkırazını mucip olan en son darbe garptan yani Harzemşahlardan değil, şarktan geldi. Moğol fatihi Cengize karşı mağlûp olarak Karahatalar memleketine gelip yerleşen *Naymanlar*ın reisi *Küçlük*, son Gurhanın kızını almıştı. Harzemşahların hücumu karşısında kayınpederinin zayıf düşmesinden istifade ederek onu hali ve kendisini Gurhan ilân eyledi (1211). Yalnız Maveraünnehir Harzemşahların eline düşmüştü. Vaktile Gurhanlara tâbi olan

budist Uygurların *İdikut*u daha 1209 da Moğolları metbu olarak tanıdığı gibi, müslüman *Karluklar*ın hükümdarı Aslan Han da 1211 de moğol hakimiyetini kabul ettiğinden Küçlüğün şarktaki nüfuz dairesi de küçülmüştü. Kâşgar havalisinde büyük bir ekseriyet teşkil eden müslüman Türklere karşı çok şiddetli davrandığı cihetle onların nefretini kazanan ve eski düşmanı olan Moğollara karşı da açıktan açığa husumet gösteren Küçlük 1218 de Moğollar tarafından mağlûp ve katledildi. Karahata Devletinin son devresi de bu suretle kapanmış oldu.

KARAHATA DEVLETİNİN DAHİLÎ TEŞKİLÂTI

Çinde uzun müddet kalmış olan Karahatalar resmî lisan olarak çinceyi kabul eylemişlerdi. Onların devlet teşkilâtına ait birçok kelimeler, memuriyet unvanları çinceden alınmıştı. Yalnız hükümdarlara verilen Gurhan unvanı türkçe idi. Bunların orduları doğrudan doğruya hükümdarın emri altında bulunuyordu; kumandanların emri altında 100 kişiden fazla kuvvet bulundurulmuyordu. Zaptedilen memleketlerde muayyen bir vergi vermek şartile mahallî sülâleler yerlerinde bırakılıyordu. Çinde olduğu gibi Karahata Devletinde de vergi ev başına idi. Her ev, senede bir dinar vermekle mükellefti. Bu ev başına vergi usulü Ortaasyada son zamanlara kadar devam etmiştir. Karahatalar müslüman olmadıkları cihetle hâkim oldukları sahalarda bütün dinler serbest surette inkişaf etti: bunların devrinde Kâşgarda bir hıristiyan piskoposu mevcuttu; ve Çu ırmağı civarında da hıristiyanlar yaşıyordu. Maamafih müslüman Türkler Şarkî Türkelinde en büyük ekseriyeti teşkil ettikleri gibi, medenî seviyeleri itibarile de sair dinlere mensup olanlardan daha yüksektiler. Bunun neticesi olarak islâm medeniyetinin ve dininin XIII. asırda Karahatalar ülkesinde de sair dinlere ve medeniyetlere galebe ettiğini görüyoruz. Bazı Avrupa tarihçileri Moğollar üzerinde Karahataların büyük bir medenî tesir icra ettiklerini iddia etmişlerse de doğru değildir; Moğollar üzerinde en büyük medenî tesir yapanlar budist Uygurlarla sair müslüman Türklerdir.

XXV

HARZEMŞAHLAR DEVLETİ

(1077-1231)

HARZEM VE HARZEMŞAHLAR SÜLÂLELERİ

Ceyhunun aşağı mecrasında mümbit bir deltadan ibaret olan Harzem - son zamanlardaki ismile *Hiyve* - kıt'ası, Ortaasyanın siyasî ve medenî tarihinde eskidenberi husı bir ehemmiyeti haizdir. Daha IV. asırdanberi burada hâkim olan sülâleye mensup hükümdarlara Harzemşah adı verilirdi. İslâm istilâsından sora da buradaki Harzemşahlar sülâlesi mevkiini muhafaza etti; yalnız önce Emevileri ve sora Abbasileri ve Samanileri metbu olarak tanıyorlardı; merkezleri Ceyhunun sağ sahilinde *Kât* şehri idi. İslâm istilâsından sora Harzeme ayrıca müslüman valiler de tayin olunmıya başlamıştı; VIII. asırdan sora bu valiliğin de daima ayni sülâle elinde olduğu görülüyor. *Ürgenç* te oturan bu valilerden *Me'mun* 996 da eski Harzemşahlar sülâlesine nihayet verdi ve kendisi Harzemşah unvanını aldı. Oğulları bir müddet Gazneli Mahmudu metbu olarak tanıdılar; nihayet Mahmut Harzemi zaptederek büyük kumandanlarından *Altıntaş* ı Harzemşah yaptı. Altıntaşın ölümünden sora anarşi içinde kalan Harzem, nihayet, Selçuklular tarafından zaptedildi (1043).

SON HARZEMŞAH SÜLÂLESİ

Son Harzemşah sülâlesinin müessisi *Anuştekin* Selçuk İmparatoru Melikşahın büyük emîrlerindendi; Melikşah Harzem valiliğini ona vermişti (1077). Oğlu *Kutbeddin Mehmet* te büyük memuriyetlerde bulunduktan sora Harzemşah unvanile Harzem

valiliğine tayin olundu (1098). Bunun oğlu Atsız, Sultan Sancara karşı isyan ederek Harzemşahların istiklâlini kazanmak istedi; lâkin birçok harplerden sora 1148 de tekrar Sancarı metbu olarak tanımağa mecbur oldu. Karahataların Sancara galebesi üzerine onlara vergi vermeyi kabul etti. Atsız 1156 da vefat etti; fakat Harzemşahlar Devleti artık sağlam surette kurulmuştu. Bu asrın ikinci nısfında bir taraftan Karahataların zayıflaması, diğer taraftan Selçuk İmparatorluğunun parçalanması, Harzemşahlar Devletinin kuvvetini artırdı ve hudutlarının mütemadi surette genişlemesini mucip oldu *(Harita.35)*. Sultan *Alâeddin Tekeş* Horasanı, Rey ve Isfahan taraflarını zaptetti (1193-1194). Oğlu Kutbeddin Mehmet, Gorluları mağlûp ederek Horasan ve Afganistan üzerinde hakimiyetini tesis ettiği gibi, bütün İranı zabıt ve Karahataları mağlûp ederek Maveraünnehri de ilhak eyledi. Seyhundan Dicleye kadar uzanan bu büyük Türk İmparatorluğu, eski Selçuk İmparatorluğunun azametli günlerini hatırlatıyordu *(Res. 58)*; Sultan Kutbeddin (Soraki unvanile Alâeddin) Mehmet bir taraftan şarka doğru fütuhat icrasını, diğer taraftan da Abbasî Halifeliğine nihayet vermeyi düşünüyordu.

HARZEMŞAHLAR DEVLETİNİN DAHİLÎ VAZİYETİ, MOĞOLLARLA HARP

Bu sırada Harzemşahlar Devleti, Asyanın en kuvvetli bir İmparatorluğu gibi görünmekte idi. Fakat dışardan böyle parlak ve azametli görünen bu bina, hakikatte çok çürüktü. Hükümdar ile, memleketteki türk kabileleri üzerinde büyük nüfuzu olan annesi arasındaki soğukluk, orduda hiç intizam bırakmamış, kumandanlar ve kabileler arasında derin münaferetler başgöstermişti; İmparatorluğun muhtelif unsurları arasında husumetler vardı; mezhep mücadeleleri memleketi manen parçalamıştı; Harzemşahların hakimiyetini zorla tanımış olan birçok mahallî hükümdarlar, istiklâllerini kurtarmak için fırsat bekliyorlardı.

Harzemşahlar Devletinin haricî azamet ve kuvvetine bakan ve esasen şarkta harplerle meşgul olan *Cengiz Han*, kendisile komşu olan bu İmparatorluğa hücum etmek fikrinde değildi. Fakat Kutbeddin, Karahataların mirasına konarak hudutlarına kadar ilerliyen Moğol Devletine karşı düşmanca fikirler besliyordu. *Otrar* da bir ticaret kervanının haksız ve lüzumsuz yere idamı, Cengizi garp islâm memle-

ketlerine hücuma mecbur etti (1219); ve bu hâdise yalnız Harzemşahlar Devletinin yıkılmasile kalmıyarak Asya tarihinde yeni bir devir açtı.

Cengizin Şarkî Türkeli müslüman prenslerini himaye etmesi, maiyetinde birçok müslümanların bulunması, müslüman tacirlerinin menfaatini muhafaza etmesi, Harzemşahın ona karşı yapacağı harbi, mukaddes bir cihat şeklinde göstermesine mâni idi. Ordunun ve halkın müşterek duygulardan mahrum olması, harbin gayet fena bir şekilde idare edilmesi, hükümdar da dahil olmak üzere herkesin Moğollara karşı galebe ümidini beslememesi, İmparatorluğun süratle yıkılmasını mucip oldu. Casusları sayesinde düşmanlarının ahvalini pek eyi öğrenen Cengiz, ordularının yarısı şarkta meşgul olduğu halde, mahir kumandanlar tarafından muntazam bir plâna göre idare edilen mahirane hareketlerle az zamanda maksadına erdi. Harzemşah orduları kemiyetçe moğol ordularına çok faik oldukları halde çok fena idare edildiklerinden kolaylıkla mağlûp edilmişlerdi. Kutbeddin, İmparatorluğunun sukutuna şahit olduktan sora, Hazar Denizinde bir adacıkta sefalet içinde öldü (1220).

CELÂLEDDİN; HARZEMŞAH DEVLETİNİN İNKIRAZI

Kutbuddin Mehmedin büyük oğlu *Celâleddin* babasının vefatından sora Moğolların takibatı karşısında Gazneye ve oradan da Hindistana çekilmiye mecbur oldu. Orada epey bir zaman kaldıktan sora tekrar İrana dönerek (1224) Kerman, Fars, Irakı Acem sahalarına hâkim oldu. Moğolların İrandan çekilmiş olmasından istifade ederek Azerbaycan Atabeylerile, Gürcülerle birçok harpler yaptı. Bu sırada Moğolların tekrar İrana hücumu üzerine onlarla harbe girişti; fakat kardeşi ile aralarının bozulması, kat'î bir galebe kazanmasına mâni oldu. Büyük zayiata uğrıyan Moğollar geri çekildiler. Serbest kalan Celâleddin, Eyyubilerin elinden *Ahlat*ı aldı (1229). Fakat Eyyubilerle Anadolu Selçuklarının müttehit orduları karşısında Erzincanda büyük bir mağlûbiyete uğradı (1230). Bu sırada moğol ordularının tekrar garba hareketi, bunları sulhe mecbur etti. Fakat bu mütemadi harpler Celâleddinin kuvvetini mahvetmişti; Moğollara karşı hiçbir kuvvet çıkaramıyarak birkaç sadık adamile kaçıp saklanmak istedi; ve bu sırada parasını almak istiyen bir kürt tarafından katledildi (1231). Harzemşah sülâlesinin bu

son hükümdarı eyi bir kumandan, kahraman bir askerdi; fakat çok fena bir idare adamı olduğundan askerî zaferlerinden istifade edemedi.

HARZEMŞAHLARDA İDARE TEŞKİLÂTI

Harzemşahlar Devleti, Selçuk İmparatorluğunun enkazı üzerinde kurulmuş olduğundan, devlet teşkilâtında, pek az istisna ile, hemen tamamen Selçuk an'anelerine riayet ediliyordu. Devletin reisi olan hükümdar, memleketi oğulları arasında taksim etmekle beraber, içlerinden birini veliaht intihap ediyordu; maamafih saltanat inhilâl ettiği vakit prenslerden hangisi daha kuvvetli ise ve merkezdeki emîrler yani ordu hangisini tercih ediyorsa, devlet başına o geçiyordu. İdare makinesinin başında bir vezir veya müteaddit vezirler bulunuyordu; muhtelif kısımlara ayrılan idare şubelerinin başında birer âmir bulunmakla beraber, divanın umumî nezareti vezire veya vezirlere aitti. Emirnameleri sultanın imzalaması usuldendi. Vilâyetlerde ve şehzadelerin maiyetinde de merkezdeki gibi fakat daha küçük mikyasta divan teşkilâtı vardı; oralarda hutpede sultandan başka şehzadenin ismi de zikrediliyordu. Şehzadelerin devlet merkezinde birer mümessilleri olduğu gibi merkezî idarenin de vilâyetlerde mümessilleri vardı. Bu mümessillerin nüfuzu umumiyetle çok büyüktü. Maliye işleri ile idare işleri biribirinden ayrılmıştı. Şehirlerde adliye işleri kadılara aitti; ve kadılıklar ekseriya babadan oğula kalıyordu. Şehirlerin ayrıca bir nevi belediye teşkilâtı da vardı ki bunun başında da şehir reisleri bulunuyordu. Nüfuzlu ve zengin ailelere munhasır olan şehir reisliğinin mahallî ehemmiyeti büyüktü. Bazı mühim meselelerde merkezden vilâyetlere müfettişler gönderildiği oluyordu. Harzemşahların metbuluğunu tanımış olan mahallî sülâleler her sene muayyen bir vergi veriyorlardı.

HARZEMDE İLMÎ VE EDEBÎ HAYAT; TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

Harzemşahlar devrinde Harzemde büyük bir ilmî ve edebî faaliyet vardı. Coğrafî mevkii itibarile eskidenberi iktisadî ehemmiyet kazanmış olan zengin harzem şehirlerinde muntazam medreseler, mükemmel kütüphaneler vardı. Harzemşahlar bütün türk hükümdarları gibi âlimleri daima himaye ediyorlar, saraylarında ilim meclisleri kuruyorlardı. Bunların himayesi altında Harzemde

birçoğu neslen Türk olan büyük acem şairleri yetişmiş, acem edebiyatı Gazneliler ve Selçuklular devrindeki inkişafını takip etmiştir.

Harzemşahlar Devletinde ordu ve saray lisanı olan türkçe, edebiyat lisanı olarak ta epey mühim bir mevki kazanmıştı. Medreselerde türkçe, ders lisanı olarak kullanılıyordu; islâm ilminin en tanınmış simalarından meşhur *Zemahşeri* nin *Mukaddimetüledep* adlı eserinde o zamanki harzem türkçesine ait nümunelere tesadüf olunuyor. Son Harzemşah Celâleddin namına bir türk âlimi tarafından yazılan bir lûgat kitabı da pek mühimdir. Türk lisanile Harzemde daha birtakım eserler yazıldığı tabiî ise de, moğol istilâsının müthiş tahribatı o eserleri ortadan kaldırmıştır. Harzemşahlar devrinin, türk medeniyeti tarihinde çok parlak bir devir teşkil ettiği muhakkaktır.

XXVI

TÜRK - MOĞOL İMPARATORLUĞU

TEMUÇİN VE TÜRK-MOĞOL DEVLETİNİN KURULUŞU

Moğol isminin tarih sahnesine çıkışı, XIII. asır başlarında Cengiz İmparatorluğunun kuruluşundan soradır. XII. asrın son nısfında Moğolistanın en kuvvetli kabileleri *Tatar*lar yani Moğollarla, *Kerait* ve *Nayman*lardı.

Temuçin 1155 te doğdu. Beylerden olmakla beraber babasından kendisine hiçbir şey kalmamıştı. Binaenaleyh sırf kendi şahsiyetinin kuvvetile bir mevki sahibi olmıya başladı. O aralık Çinde hâkim olan Kin sülâlesi, Moğolistandaki muhtelif kabileleri biribirine kırdırmak siyasetini takip ediyordu. Temuçin iptida Çinliler ve Keraitlerle birlikte *Buyır Nor* Tatarlarını mağlûp ederek Moğolistandaki kabileler arasında nüfuzunu çoğalttı (1194). Bunu takip eden on sene, Moğolistan için dahilî bir harp devresi idi; Temuçin bu devrede Kerait Hükümdarı *Tuğrul* Hanın müttefiki ve hadimi oldu. Temuçin, rakibi *Camuka*nın ordusunu mağlûp ederek kuvvetlendi (1201). Fakat Kerait hükümdarına iltica eden Camuka, onunla Temuçinin arasını bozmıya muvaffak oldu. Çok müşkül bir mevkie düşen Temuçin nihayet Kerait hükümdarını da mağlûp ederek öldürdükten sora, Moğolistan şarkındaki bütün kabileleri hükmü altına almış oldu (1203). Bundan üç sene sora kuvvetli Nayman kabilesini de perişan ederek Garbî Moğolistanda hâkim olan Temuçin; topladığı ilk *Kurultay*da *Cengiz* (Çıngız) unvanını aldı. Devletin esası artık kurulmuştu (1206).

CENGİZİN FÜTUHATI

Cengiz çok büyük bir devlet adamı idi *(Res.59)*. Az zamanda sağlam bir idare kurmıya ve inzibatı çok kuvvetli bir ordu vücuda getirmiye muvaffak oldu; Uygurlardan, müslüman Türklerden ve Çinlilerden her türlü harp levazımı ve muallimler getirtti. Eyice hazırlandıktan sora Çinin garp hudutlarındaki *Tangut* - Çinlilerin tabirile *Hi - ya* yahut *Si - hi - ya* - Devletile harbe girişerek galip geldi (1207). Sora o sırada dahilî işleri çok karışmış olan Şimalî Çindeki *Kin İmparatorluğu*ile şiddetli bir mücadeleye girişti (1211), ve uzun harplerden sora payitaht olan Pekini de zaptetti (1216). Şarktaki bu zaferlerden sora, sıra garba gelmişti: Bugünkü Çin Türkelindeki Uygur Hükümdarı 1209 da, *Yedisu* şimalindeki müslüman Karluk Hükümdarı Aslan Han da 1211 de Cengizi metbu olarak tanımışlardı. Karahataların son Hükümdarı Küçlük, Cengiz orduları karşısında mağlûp olarak katledildi (1218). Harzemşah Kutbeddin (Alâeddin) Mehmedin yanlış siyaseti, Cengizi garp istilâsına sevketti; Cengiz orduları yalnız Harzemşahlar İmparatorluğunu yıkmakla iktifa etmediler; istilâlarını daha çok uzak sahalara kadar ilerlettiler.

TÜRK - MOĞOL İMPARATORLUĞUNUN BÜYÜMESİ VE PARÇALANMASI

Moğolistanda oturarak şark ve garptaki istilâ hareketlerini idare eden Cengiz öldüğü sırada (1227) türk - moğol orduları her tarafta fütuhata devam ediyorlar, İmparatorluk hududunu genişletiyorlardı *(Harita. 36)*.

Cengiz hayatta iken çocuklarına muayyen sahalar ayırmıştı:Şarkî ve Garbî Türkeli ile Şarkî İran, İli ırmağı üzerinde *Elmalık* ta oturan *Çagatay* a verilmişti; bugünkü *Ukrayna* dan Aral gölüne kadar uzanan büyük *Kıpçak* sahası babasından evel ölmüş olan Cucinin çocuklarına aitti; *Tarbagatay* ve İmil sahaları *Oktay* a *(Ögödey)* aitti; diğer kardeşlerin en küçüğü olan *Tuluy*, an'ane mucibince *Karakurum* da *(Res. 60)* Cengize niyabet ediyordu. 1229 da toplanan Kurultayın *Kaan* intihap ettiği Oktay zamanında Çinde Kin İmparatorluğu ortadan kaldırıldı: Celâleddin Harzemşah gailesi izale edildi; Gürcüstan ve Kafkasya zaptolundu. *Batu* kumandasındaki kuvvetler Ural dağlarile Kırım arasındaki dağınık türk şubelerini hakimiyetleri altına aldılar; Ruslar mağlûp edildi ve Moskova ile Kiyef yakıldı. Polonyayı ve Macaristanı istilâ eden türk - moğol orduları Viyana kapılarına kadar geldilerse de, Oktayın

vefatı haberi üzerine geri döndüler. Biribirini müteakıp Büyük Kaan intihap edilen *Küyük* (1246-1248) ve *Mengü* (1251-1257) Hanlardan sora bu imparatorluk eski merkeziyetini büsbütün kaybederek, bazan biribirlerine son derece rakip dört büyük imparatorluğa ayrıldı: *Kubilây* la *(Res. 61)* başlıyan *Çin İmparatorluğu* (Yuen), *Çagatay* çocuklarının idaresindeki *Türkeli İmparatorluğu*, Cuci çocukları idaresinde *Kıpçak İmparatorluğu*, Hulâgû ailesine ait *İran İmparatorluğu.*

KUBİLAY VE ÇİNDE TÜRK-MOĞOL İMPARATORLUĞU

Mengü öldüğü zaman, en küçük kardeşi *Arık Boğa* yı kendisine halef intihap etmişti. O esnada Çindeki en kuvvetli Türk-Moğol ordusunun başında bulunan Kubilây, Moğolistan ve Peçili hududu üzerinde *Şangtu* da bir kurultay toplıyarak kendisini Büyük Kaan intihap ettirdi.

Pekin (Hanbalığ)ı payitaht yaptı. Kubilây bu harap ve eski şehri pek çok saraylar, devlet daireleri, yollar, parklar ve kanallarla büyük, o zaman için emsalsiz güzellikte muhteşem bir şehir haline getirdi. Karakurumdaki Arık Boğa an'aneye uygun olmıyan bu intihabı kabul etmedi. Çünkü Şangtu kurultayı bütün ulusların mümessillerinden değil, yalnız Kubilây ordusundaki erkân ile Çinlilerden mürekkepti. Cengiz ailesine mensup diğer hanlar da Arık Boğa ile birleştiler. Fakat Kubilây, mahirane siyasetile kendi aleyhine birleşen hanları biribirinden ayırdıktan sora Arık Boğayı mağlûp ve esir etti. Yirmi sene uğraşarak (1260-1280) Cenubî Çini zabıt ve Sung sülâlesinin hakimiyetine nihayet verdi; bütün Çinin yegâne meşru İmparatoru oldu. Kubilây sülâlesi *Yuen sülâlesi* adını alarak Çin tarihinde parlak bir devir açtı.

Japonya müstesna olarak bütün Uzakşarka hâkim olan Kubilây, Büyük Kaan sıfatile, sair Cengizoğulları imparatorluklarını da kendinin tâbii sayıyordu. Bilhassa Hulâgû ve oğulları uzun müddet Çindekilerin bu nazarî metbuluğunu kabul etmişlerdir. Kubilây Hanbalığı payitaht yapmakla yalnız Çini değil Moğolistanı da idare etmek istediğini açıkça göstermişti. Onun çocukları da diğer Cengizoğulları Devletleri üzerindeki hakimiyetlerini tanıtmak için epeyce uğraşmışlardı. Fakat soraları, Kubilây sülâlesinin yavaş yavaş Çinlileşmesi ve kuvvetten düşmesi, diğer Devletlerin birer Türk-İslâm İmparatorluğu şeklini almaları, XIV. asrın son nısfında bu eski rabıtaları büsbütün ortadan kaldırmıştır.

TÜRKİSTAN İMPARATORLUĞU: ÇAGATAY SÜLÂLESİ

Ekseriya Çagatay İmparatorluğu ismile zikredilen bu Türkistan (Türkeli) İmparatorluğunun kuruluşu Çagatayın vefatından epeyce soradır. Çünkü Cengiz tarafından Çagataya verilmiş olan saha, hiçbir zaman müstakil olarak Çagatay tarafından idare edilmedi: İli vadisine kadar bütün bu sahada eskidenberi mevcut sülâleler yerlerinde bırakılmıştı; Çagataya ait olan Maveraünnehir, Hocentte oturan *Mahmut Yalavaç* ve sora oğlu *Mesut Bey* tarafından Büyük Kaan namına idare ediliyordu.

Çagatay Ulusunun ilk Hanı *Kara Hulâgû* dur. Büyük Kaan *Küyük*, ona veliaht olarak Çagatayın oğlu *Yisu-Mengü* yi tayin etmişti. Lâkin Türk-Moğol İmparatorluğunun dahilî vahdetini bozmakla neticelenen uzun cidallerden sora, Çagatayın torunu *Algu* bütün Ortaasyayı, hatta Harzem ve Afganistan sahalarını ele geçirmeğe ve Çagatay ailesine müstakil bir Ortaasya Devleti teminine muvaffak oldu. Vefatından sora (1265-1266) hakimiyet Oktay sülâlesinden *Kaydu* ya ve vefatile oğlu *Çapar*a geçtise de 1306-1307 de yine Çagatay Prenslerinden *Duva* hakimiyeti eline aldı ve Çagatay İmparatorluğunun asıl müessisi oldu.

O sırada prensler arasındaki daimî harpler, Büyük Türk-Moğol İmparatorluğunun ilk devrindeki iktisadî inkişafı, ticarî münasebetleri bozmuştu; denize hiçbir mahreci olmıyan Çagatay Devleti bundan çok müteessir oluyordu. *Duva* buna çare olmak üzere Cengizoğulları arasında umumî bir sulh yapmak istedise de muvaffak olamadı. Oğlu, *İsenboğa* zamanında Büyük Kaanın ordusu Ortaasyayı istilâ ve tahrip etti. 1326 da tahta geçen *Tarmaşirin* İslâmiyeti kabul ederek Alâeddin lâkabını aldı. Cengiz Yasasını bozduğu için kendisine isyan eden şark taraflarındaki kabileler sebebile oraları kendi haline bıraktı. Onun islâmcılık siyaseti, Maveraünnehir ile diğer islâm memleketleri arasındaki ticarî münasebetleri tekrar kuvvetlendirdi. Fakat ölümünden sora, İmparatorluk merkezinin tekrar İli vadisine nakledildiğini ve hıristiyanlara karşı tekrar müsaadelerde bulunulduğunu görüyoruz; ancak bu aksülâmel çok devam etmedi. *Kazan Han* zamanında Buhara ülkesinde *Nesef (Karşı)* tekrar hükûmet merkezi oldu; ve islâm tesiri arttı. 1346-1347 den itibaren hanlarla türk kumandanları arasında başlıyan müte-

madi mücadeleler neticesinde, hakimiyet kâmilen kumandanlar eline geçti. Fakat bunlar an'aneye riayet maksadile Cengiz ailesine mensup bir prensi tahta geçiriyorlardı. Maveraünnehirdeki bu anarşi Timurun zuhûruna kadar devam etti.

KIPÇAK İMPARATORLUĞU: ALTINORDU

İtil Bulgarları ve Kıpçak Türklerini hakimiyeti altına alarak Kıpçak sahasında *Altınordu Devleti*ni kuran, Cengizin torunu ve Cucinin oğlu *Batu Han*dır. Cengiz öldüğü zaman İrtiş garbındaki bozkırlar, an garba doğru bütün Kıpçak sahası, Harzem ve İranın Hazar Denizi cenubundaki vilâyetleri de dahil olmak üzere kâmilen Cuci çocuklarına kalmıştı. Bunlardan Batu diğerlerine tefevvuk ve hakimiyetini tesis etti. Payitaht olmak üzere Saray *(Renkli Res. 3, Res. 62)* şehrini kuran Batudan sora oğlu *Sartak* (1255-1256), biraz sora da Cucioğullarından *Berke Han* tahta geçti (1257). İslâmiyeti kabul etmiş olan bu hükümdar ile Çagatay prensleri ve bilhassa İran Türk - Moğol İmparatorluğunun müessisi Hulâgû arasında uzun ve şiddetli harpler oldu: İlk harpte Terek ötesine kadar muvaffakıyetle ilerliyen Hulâgû (1262) orada fena bir mağlûbiyete uğrıyarak geri çekildi; ikinci harp Berkenin vefatı ve ordusunun avdeti sebebile neticesiz kaldı (1266). Bu harplerin sebebi vaktile Cuci çocuklarına ait olan *Eran* (Cenubî Kafkasya) ve Azerbaycan gibi ticaret noktasından mühim vilâyetlerin Hulâgû eline geçmesinden dolayıdır; Altınordu hükümdarları Berkeden sora da buraları zaptetmek için epeyce çalışmışlardır. İlhanlıların düşmanı olan Mısır - Türk hükümdarları, *Sultan Beybars* zamanından başlıyarak, Altınordu ile pek dost geçiniyorlardı.

Berkenin yerine geçen *Mengü Timur*un son zamanlarında Altınordu Devleti Büyük Hanla alâkasını keserek tamamile müstakil oldu; onun halefleri kendi isimlerine para bastırdılar. Altınorduda müslümanlığın tamamen yerleşmesi ancak *Özbek Han* zamanında (1312-1340) kabil oldu (*Res. 63)*. Bu devletin son büyük hükümdarı *Cani Bey Han*dır; onun 1357de vefatından sora, taht kavgaları ve muhtelif prensler arasındaki rekabetler, bu devleti zayıflattı. *Toktamış* (1376-1391) Altınordu Devletinin vahdetini yeniden tesise muvaffak oldu(1380); Rusları mağlûp ederek 1382 de Moskovayı zaptetti. Fakat Timur ile mücadelesinde müteaddit mağlûbiyetlere uğradı ve nihayet Litvanya prensine iltica ederek 1406 da orada öldü.

İRAN TÜRK-MOĞOL İMPARATORLUĞU: İLHANLILAR

Mengü Han, kardeşi Hulâgûyu 1253 te kuvvetli bir ordu ile İrana göndermişti. Büyük Kaan Mengü İranda müstahkem mevkilerde yerleşmiş olan *İsmailîleri* mahvetmek ve Abbasî Halifeliğine nihayet vermek, ondan sora da fütuhat sahasını kabil olduğu kadar genişletmek istiyordu. Hulâgû İsmaililerin bütün mühim merkezlerini mahvettiği gibi Bağdadı da alarak son Abbasî halifesini öldürttü (1258). Sora Azerbaycana dönerek orada yerleşti. Bütün İran, Mezopotamya, Cenubî Kafkasya, Anadolu bunun hakimiyeti altında idi. Karşısında müstakil İslâm Devleti olarak Mısır - Suriye Türk İmparatorluğu kalmıştı. Hulâgû ordusu 1259 da Suriyeyi istilâ ederek Halep ve Şamı zaptetti. Lâkin Beybars kumandasındaki türk - mısır ordusu *Aynıcalût* harbini kazanarak İlhanlılar ordusunu Suriyeden çıkardı; Şamı ve Halebi geri aldı (1260). Bundan sora da İlhanlılar muhtelif zamanlarda Mısır - Türk Devletine karşı hücumlarda bulundularsa da hiçbir esaslı muvaffakıyet kazanamadılar. Hulâgû ve halefleri Altınordu Devletile ve Türkeli hanlarile de bazı mücadelelerde bulunmuşlar, Mısır-Türklerini ezmek için Avrupa hıristiyan devletlerile birleşmeğe çalışmışlardı. Müslümanlığı kabul eden *Ahmet Han* zamanında (1282-1284) kısa bir müddet için İslâm dini İlhan Devleti içinde yayılıyor gibi göründü; fakat devam edemedi. Nihayet *Gazan Han* (1295 1304) Müslümanların muzaheretile tahta çıkınca, müslümanlığı kabul ederek *Mahmut* ismini aldı ve İslâmiyet süratle İlhanlılar arasında yayıldı *(Res. 64).*

İlhanlılar Devletinin azameti uzun zaman sürmedi. *Ebu Sait Bahadır Han* (1316 - 1335) zamanında büyük rical ve kumandanlar arasında kuvvetlenen ihtiras ve husumetler onun vefatından sora büsbütün meydana çıktı. Memleket başlıca iki kuvvetli ailenin eline geçmiş gibidi; *Emîr Çobanoğulları* Azerbaycanda, *Celâyirler* ailesinin müessisi *Şeyh Hasan* Bağdatta bütün nüfuzu ellerine almışlardı; bunların himayesi altında meydana çıkan muhtelif hükümdarların hiçbir ehemmiyeti yoktu. XIV. asrın ilk nısfı sonlarında İlhanlılar İmparatorluğunun bu suretle parçalanması, onların hakimiyeti altında yaşıyan birtakım mahallî sülâlelerin de istiklâllerini kazanmalarını mucip oldu.

TÜRK-MOĞOL DEVRİNİN CİHAN TARİHİNDEKİ EHEMMİYETİ

Türk-Moğol devri, cihan medeniyet tarihi için çok mühim bir devirdir: Çinden Akdenize kadar bütün Asyanın Türk-Moğol hakimiyeti altına geçmesi, garp memleketlerile Çin ve Hint arasındaki eski kara ticaret yollarını tekrar açtı. Büyük kervan yollarındaki faal hayat, büyük ticaret merkezlerinin inkişafına sebep olarak medenî seviyeyi, mamuriyeti, serveti yükseltti. Avrupa seyyahları ve tacirleri Rusya ve Altınordu tarikile Çine kadar *Saray - Saraycık - Harzem - Otrar - Almalık* yolunu takiben gidebildiler. Akdeniz ve Karadeniz limanlarile Tebriz arasında büyük bir ticarî faaliyet başladı. Şark ve garp memleketlerinin ticarî mübadelesinde büyük bir antrepo hizmetini gören Tebriz, dünyanın en büyük, en mamur, en zengin bir şehri haline geldi: Tebrizin yalnız mahallî varidatı, o devir Fransa Kırallığının varidatından fazla idi. Şarkî Avrupa ile Garbî Asya ve Uzakşark arasındaki işlek kervan yolları üzerinde bulunan Harzemde şehir hayatı kuvvetle inkişaf etti; ilk Moğol istilâsında tahrip edilmiş olan *Urgenç* şehri tekrar kuruldu; Altınordu sahasında da yeni şehirler tesis edildi. Bunun neticesi olarak bütün bu sahalarda muazzam binalar yapılmış, şehirler büyümüş, ticaret ve sanayi, Türk-Moğol devrinden evelki zamanlara nispetle çok yükselmiştir. Türk-Moğol devrinin, Avrupa medeniyetinin tekâmülü üzerinde de mühim tesirleri oldu: bilhassa matbaacılık bu sayede öğrenildi.

TÜRK-MOĞOL DEVRİNDE DİNLER VE İSLÂMİYETİN GALEBESİ

Cengizin Yasasına çok riayet eden halefleri tebaalarının vicdanî hürriyetlerine hiç karışmazlardı. Maiyetlerinde; islâm, hıristiyan budist, şamanî bütün dinlere ve mezheplere mensup insanlar bulundururlardı. Papalar bir zamanlar misyonerler göndererek bunları hıristiyan etmiye çalıştılar: bu sayede Haçlılar seferlerile elde edemedikleri bir neticeyi, kolaylıkla istihsal edebilecekler, İslâm dünyasını ezeceklerdi. Fakat, Cengizli prens ve prensesler arasında bazılarının hıristiyan olmalarına rağmen, bu teşebbüs, sonunda semeresiz kaldı. Dini devlet elinde bir vasıta gibi telâkki eden imparatorlar papaların ve rahip sınıfının elinde bir oyuncak olmayı tasavvurlarına sığdıramıyorlardı.

Çin müstesna olarak, diğer sahalarda islâmlık sair tesirlere galip geldi. Altınordu hanları, Çagatay prensleri, ve nihayet İlhanlılar müslümanlığı kabul ettiler. Bunun neticesi olarak o zamana kadar henüz müslüman olmamış birtakım türk zümreleri de islâmlık dairesine girdiler.

TÜRK - MOĞOL DEVRİNDE İLMÎ VE EDEBÎ HAYAT

Cengiz istilâsı iptida ilim ve san'at hayatına ağır bir darbe indirmişti. Fakat bu istilâ ve harp devri geçtikten sora, hükümdarlar yalnız maddî medeniyetin değil manevî medeniyetin terakkisi için de çalıştılar. Mengünün ve Hulâgûnun tabiî ve riyazî ilimlere ehemmiyet verdikleri, hatta Hulâgûnun astronomi ve kimya ile uğraştığı malûmdur. Hulâgû âlimleri saraylarında topluyordu. *Meraga* da rasatane yapılması ve birtakım âlimlerin orada çalışmak üzere memur edilmeleri, bu alâkayı göstermiye kâfidir. Bizanstan kosmoğrafya tahsili için Tebrize talebe geliyordu. Cengiz ve oğulları imparatorluklarında İslâmiyet yerleştikten sora, hükümdarlar büyük medreseler kurarak din ilimlerinin terakkisini de teşvik ettiler. İran Moğollarının sarayında, dünyada ilk defa olarak büyük, bir cihan tarihi yazıldı: *Reşidüddin* in riyaseti altında muhtelif din ve milletlere mensup âlimlerin yardımile yazılan *Camiüttevarih* adlı bu eser, cihan tarihi hakkında o zamana kadar şark ve garpta misli olnııyan yeni ve geniş bir görüş tarzının mahsulü idi. Hulâsa, Türk-Moğol hakimiyeti devrinde Uzakşark ile Yakınşarkın yani budist ve islâm medeniyetlerinin biribirile kuvvetle temas ettiğini, çince eserlerin tercüme edildiğini görüyoruz. Fakat, muhtelif sebepler, İslâm âleminin Uzakşark medeniyetile temasına tekrar mâni oldu; XIV. asrın ilk nısfında muhtelif Cengiz prensleri arasındaki mücadeleler, iktisadî faaliyetleri öldürdüğü gibi fikrî hayatın inkişafına da mâni oldu.

TÜRK - MOĞOL DEVRİNDE LİSAN VE EDEBİYAT

Bu devirdeki yeni türk muhaceretleri, Garbî Asyada, türk lisanının coğrafî sahasını genişletti. Küçük moğol zümreleri türkleşerek ana dilleri türkçe oldu. Farisî lisanı üzerinde de türkçenin tesiri arttı. Türk lisanını öğretmek için muhtelif gramerler, lûgatler yazıldı; XIII-XIV. asırlarda Ortaasyada, Harzemde, Altınorduda, Azerbaycanda türk edebiyatı kuvvetli

bir inkişaf göstermiş, muhtelif edebî eserler yazılmıştır. Bu devirde Altınorduda ve Harzem sahasında yazılan edebî eserlerden birçokları son zamanlarda meydana çıkarılmış, ve buralarda büyük bir edebî faaliyet mevcut olduğu lâyıkile anlaşılmıştır.

Bunlar arasında *Kutup* isminde kıymetli bir şairin Altınordu Hükümdarı *Tini Bey Han* ın birçok bilgilere vâkıf bir ilim ve irfan hamisi olan zevcesi namına yazdığı manzum *Husrev ve Şirin* hikâyesi (1341-1342), *Harzemî* nin *Muhabbetname* si (1353) bilhassa zikre lâyıktır. Cengiz çocukları saraylarında türkçenin bu ehemmiyetli mevkii, bazı tarihlerin yanlış olarak Moğollar Devri dediği bu devrin hakikatte bir Türk Devri olduğunu gösteren diğer kuvvetli bir delildir.

XXVII

MISIR — SURİYE TÜRK DEVLETLERİ

MISIR VE SURİYEDE TÜRKLER

Daha Abbasiler zamanında Suriye ve Mısırdaki askerî kuvvetler arasında Türkler mühim bir ekseriyet teşkil ediyorlardı. Yukarda anlatıldığı veçhile iptida Tulunlular sora Ahşitler (yahut Ihşitler) Devletlerinin kurulması, bu sahalarda türk unsurunun ehemmiyetini artırdı. Fatimiler Devleti Mısır ve Suriyeye hâkim olduktan sora da, Türklerin bu ehemmiyeti devam etti. Fatimilerin ordularında yalnız Türklerden mürekkep mühim askerî kıt'alar mevcuttu. Her halde,. daha Selçuk İmparatorluğunun kuruluşundan evel, Mısır ve Suriyedeki Türkler, Fatimî ordularında ve devlet teşkilâtında, bir nevi askerî aristokrasi teşkil etmek üzere, oldukça ehemmiyet kazanmışlardı. Selçuk İmparatorluğunun kuruluşundan sora garba gelen kuvvetli Oğuz kütleleri sayesinde Suriyede Türkler büsbütün çoğaldılar; Mısırda Fatimiler Devleti yıkılarak *Salâhaddini Eyyubî* tarafından Mısır ve Suriyeye hâkim büyük bir Türk Devleti kuruldu; gerek bu Devlet zamanında, gerek onun yerine kaim olan Memlûkler İmparatorluğu zamanında, Mısır ve Suriyede maddeten ve manen daima türk nüfuzu hâkim olmuştur.

A. EYYUBILER DEVLETİ (1174—1250)

SALÂHADDİN VE EYYUBİLER DEVLETİNİN KURULUŞU

Eyyubiler Devletini kuran Salâhaddin, iptida Selçukların sora Musul Atabeyi *Zengî*nin hizmetinde bulunan bir aileye mensuptur. Babası Eyyup ve amcası Şirkuh, Atabey Zenginin oğlu meşhur *Nureddin Mahmud*un ilerigelen emîrle-

rindendi. Nureddin, bu iki kardeşin de yardımile Şamı zaptettikten sora (1154), bu şehrin valiliğini Eyyuba, Humus (Hımıs) eyaletini de Şirkuha vermişti. Sinadan Fırata kadar islâm memleketlerini idaresi altında toplıyan, Haçlılara ve Suriyede kurulan Lâtin Devletlerine karşı büyük muvaffakıyetler kazanan Nureddin, Mısır işlerine müdahale ve nüfuzunu orada da tesis için bir fırsat bekliyordu. O sırada, Mısırdaki Fatimiler Devleti son derece zayıf bir halde bulunuyordu. Dışardan, Kudüsteki hıristiyan kıralların hücumları, içerden türlü emeller peşinde koşan emîrler arasındaki mücadeleler, bu büyük devletin artık son günlerini yaşadığını gösteriyordu. Nihayet, iktidar mevkiinden düşmüş olan Fatimî Veziri *Şaver* in talebi üzerine, Nureddin, Mısıra Şirkuhun kumandası altında bir ordu gönderdi; Şaver bu sayede rakiplerini mağlûp ederek tekrar vezir olduktan sora, Kudüs Kıralının yardımile, Şirkuhu Mısırı bırakmağa mecbur etti (1164). Salâhaddinin de iştirak etmiş olduğu bu sefer, Nureddine Mısırın nekadar kolaylıkla elde edilebileceğini anlatmıştı. 1167 de Şirkuh kumandasındaki bir ordu tekrar Mısıra taarruz etti. Salâhaddin bu sefere de iştirak etmişti. Bir taraftan Mısırlılarla diğer taraftan Kudüs Kıralı *Amori* nin kuvvetlerile uzun müddet çarpıştıktan sora, nihayet vaziyete hâkim oldular; Şirkuh, Fatimî halifesi tarafından vezir tayin edildi (1169); iki ay sora ölünce, Salâhaddin vezir oldu; yani Mısırın hakikî hâkimiyetini eline aldı. Rakiplerini mağlûp ederek mevkiini sağlamladıktan sora, ölüm halinde bulunan son Fatimî halifesini haledereк hutpeyi Bağdat Abbasî Halifesi namına okuttu (1171). Bu suretle, Fatimî devrinde Mısırın resmî mezhebi olan Şiilik yerine Sünnilik kaim oluyor, Salâhaddin Sünnî müslüman âleminde büyük bir manevî mevki kazanıyordu. Salâhaddinin maddî ve manevî bu kadar nüfuz kazanması Nureddinin canını sıktı; fakat Salâhaddinin ve bilhassa babası Eyyubun ince siyasetleri ve Salâhaddinin Nureddini daima metbu olarak tanıması, vaziyeti muhafaza ediyordu. Nureddin, Salâhaddine hücum etmek için hazırlandığı bir sırada birdenbire öldü (1174). Artık Salâhaddin için korkacak bir rakip kalmamış, Eyyubiler Devleti kurulmuştu.

EYYUBİLER DEVLETİNİN YÜKSELİŞİ

Nureddinin yerine geçen oğlu İsmail henüz on bir yaşında bir çocuktu. Salâhaddin iptida onu metbu olarak tanıdı. Fakat bunun hiçbir filî kıymeti yoktu. Suriyede biribirlerile mücadeleye giri-

şen islâm emîrlerinin daveti üzerine Salâhaddin Şama girdi (1174). Salâhaddin, İsmaile vasi olmak ve böylece Nureddinin saltanatını da filen elde etmek istiyordu. Lâkin İsmailin emîrleri ve Zengî ailesi bunu kabul etmediler. Salâhaddin istiklâlini ilân ederek onlarla mücadeleye girişmeğe mecbur oldu. Rakiplerini kat'î surette mağlûp ederek Suriyeyi zapttetti. Abbasî halifesi bir menşur ile onun Mısır, Yemen, Hicaz, Mağrip, Palestin ve Suriyedeki saltanatını tasdik etti (1175). Maamafih Halebi Nureddinin oğlu İsmaile bırakarak ancak onun ölümünden sora ilhak etti (1183); ve 1185 te Musulu da zaptederek Fırata kadar Elcezireye hâkim oldu.

O zamana kadar Suriye ve Palestindeki franklarla birtakım harpler yapmış olan Salâhaddin, onlara kat'î bir darbe indirmek için fırsat bekliyordu. Nilden Fırata kadar islâm memleketlerini büyük bir imparatorluk halinde birleştirdikten sora, artık maksadını icraya hiçbir mâni kalmamıştı. 1187 de *Taberiye* gölünün garbındaki *Hıttin* Muharebesini kazanarak Kudüs kırallığının bütün kuvvetlerini mahvettiği gibi, üç ay sora da Kudüsü aldı. Bu suretle Haçlı harplerinden garp hıristiyanlarının elde ettikleri neticeler mahvolmuş, hıristiyanların elinde yalnız Sur kalesi kalmıştı. Salâhaddinin bu büyük zaferi Üçüncü Haçlılar harbine sebep olmuşsa da, bu da vaziyette o kadar büyük ve esaslı bir değişiklik yapamamıştır. Salâhaddin bu harplerden biraz sora öldü (1193).

EYYUBİLER DEVLETİNİN PARÇALANMASI

Salâhaddin daha ölmeden evel Devletini kardeşi ve çocukları arasında taksim etmişti. Ölümünden sora bunlar arasında mücadeleler başladı. Mezopotamyaya hâkim olan kardeşi *Melikülâdil Seyfeddin* yavaş yavaş İmparatorluğun vahdetini yeniden kurarak hakimiyetini diğer aile efradına tasdik ettirdi; fakat o da Salâhaddinin hareketini taklit ederek İmparatorluğu tekrar aile arasında taksim etti; ve 1218 de ölümünden sora mücadeleler daha kuvvetle başladı. Mısırdaki en kuvvetli şubeden başka, Şamda, Hamada, Halepte, Humus (Hıms) ta, Balebekte, Mezopotamyada, Yemende muhtelif Eyyubî sülâleleri vardı. Mısır Eyyubileri arasıra diğer Eyyubî sülâlelerine hakimiyetlerini tanıtabiliyorlardı: *Melikülkâmil* (1218-1238) ve *Meliküssalih* (1240-1249) Haçlıların muhtelif hücumlarına karşı muvaffakıyetle mukabele ettiler. Fakat bu son

zamanlarda bütün nüfuz türk kumandanlarının eline geçmişti. Bu türk kumandanlar Meliküssalihin oğlunu öldürdüler; Meliküssalihin dul zevcesi *Şecerüddür* hükümdar ilân edildi (1250.) 1254 senesine kadar hutpede Eyyubî ailesinden *Meliküleşref Musa* nın ismi zikredildi. Fakat bütün nüfuz 1250 denberi sultan unvanını almış olan türk kumandanı *Aybey* in elinde idi. Aybey nihayet Eyyubilerin Mısırdaki bu şeklî hakimiyetlerine de nihayet verdi ve onunla Türk Memlûkler devri başladı.

Diğer Eyyubî şubelerine gelince, Şam, Halep, Mezopotamya Eyyubileri 1260 ta İlhanlılar istilâsında münkariz olmuşlardır. Maamafih Türk Memlûk hükümdarları, aşağıda göreceğimiz veçhile, Mısır-Suriye Türk İmparatorluğunu yeniden kurmağa muvaffak oldular.

EYYUBİLER DEVLETİNİN TARİHÎ ROLÜ

Eyyubiler Devleti, ilk bakışta, baştan başa aile mücadelelerile geçen bir tarihî vakıa gibi görünür. Fakat Ortazaman cihan tarihinde bu İmparatorluğun büyük bir rolü olmuştur: Nureddinin başında bulunduğu Türk Devleti, Haçlıları Suriye ve Palestinde müşkül bir vaziyete sokmuştu. Mısırdaki Şiî Fatimiler Devletini ortadan kaldırarak Nilden Fırata kadar islâm dünyasını türk hakimiyeti altında tekrar birleştiren Salâhaddin, Haçlılara karşı zaferlerile hıristiyan dünyasını telâşa düşürdü. Eyyubiler İmparatorluğu olmasa, Haçlılara karşı Mısır ve Suriyenin müdafaası kabil olamazdı. Eyyubî ailesi arasındaki mücadeleler, Suriye ve Palestindeki hıristiyan beyliklerinin büsbütün ortadan kalkmasına mâni oldu; fakat hiçbir zaman bu hıristiyan kuvvetleri islâm dünyasına karşı esaslı bir muvaffakıyet kazanamadılar. Eyyubiler Devletini kurmak için lâzım olan maddî ve manevî unsurlar nasıl Nureddin Devletinden intikal etmişse, Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu da Eyyubiler saltanatına varis olmak sayesinde vücuda gelmiştir.

EYYUBİLER DEVLETİNDE TEŞKİLÂT; MEDENÎ FAALİYETLER

Nureddinin Devleti büyük Selçuk İmparatorluğunun bir şubesinden başka bir şey olmadığı için, idare ve ordu teşkilâtında doğrudan doğruya Selçuk an'anelerine sadık kalınmıştı. Bu Türk İmparatorluğunun bir devamı olan Eyyubiler Devleti de, devlet teşkilâtında ayni

esasları takip etti. Türk devlet an'aneleri Eyyubilerle Mısıra girdi; ve Mısırda Fatimiler devri teşkilâtından büsbütün farklı yeni teşkilât vücuda getirildi. Askerî kuvvetleri en ziyade Oğuz Türklerinden mürekkep olan, ordularında ve saraylarında türkçe konuşulan Eyyubiler İmparatorluğunu, Salâhaddinin muasırı müverrihler ve şairler bile sadece bir *Türk Devleti* olarak telâkki etmişlerdir. Eğer Eyyubî ailesi arasındaki mütemadi harplerde, mütemadi Haçlılar seferlerinde o kadar mebzul türk kanı dökülmemiş olsaydı, Eyyubiler İmparatorluğu Mısırda ve Suriyede çok kesif bir türk kütlesine, yani çok sağlam bir millî esasa istinat etmiş olurdu. Selçuk İmparatorluğunda mevcut hükûmet teşkilâtı ve askerî tımarlar sistemi, Eyyubiler devrinde Mısırda da tatbik olundu. Bundan başka türk memlûklerinden askerî kıt'alar teşkili usulü de tatbik edilmişti. Bu sayede Eyyubiler daima muntazam ve kuvvetli bir orduya malik oldular.

Eyyubî Devletile, Mısır ve Suriyede medeniyet noktasından yeni bir devir açıldı ki, bu devre doğrudan doğruya *Türk Devresi* demek lâzımdır. Bu devirde vücuda getirilen bütün mimarî eserlerinde, san'at mahsullerinde türk ruhu gayet barizdir. Eyyubî hükümdarları memleketin terakkisi için birçok medenî faaliyetlerde bulundular; kanallar açarak, setler yaparak Mısırda ziraatin terakkisine sebep oldular. Garp devletlerile ticaret muahedeleri yaparak ticarî faaliyetleri teşvik ettiler. Sanayiin inkişafına yardımda bulundular. Her tarafta medreseler, mektepler, kütüphaneler, hanlar, kaleler yaptırdılar. Haçlılar Harbı esnasında, Avrupalılar, Eyyubiler devrindeki bu türk medeniyetinden birtakım iktibaslarda bulunmuşlardır. Eyyubiler devri, medeniyet tarihi noktasından, Selçuk devrinin parlak bir devamından başka bir şey değildir.

B. MEMLÛKLER DEVLETİ
(1250 — 1517)

MEMLÛKLER Eyyubî hükümdarları çoğu Oğuz ve Kıpçak olan gençlerden askerî kıt'alar, ve bilhassa muhafız alayları teşkil ederlerdi; Bunlar arasında şecaat

ve zekâlarile yükselenler, yavaş yavaş devletin en büyük askerî ve idarî mevkilerine geçerler, büyük nüfuz ve servet kazanırlardı. Mısırdaki son Eyyubî hükümdarları zamanında bu türk askerlerinin ve onların başında bulunan kumandanların nüfuzu pek çoğaldı; hakikî hakimiyet onların eline geçti. Bunlar arasından yetişen ve daha Meliküssalih zamanında büyük bir mevki kazanmış olan *Aybey* ismindeki Türk emîrinin Eyyubiler hakimiyetine nihayet vererek Sultan unvanını alması ve Memlûkler İmparatorluğunu kurması, işte bu sayede olmuştur [1]. Eyyubilerden sora Mısır ve Suriyenin siyasî vahdetini yeniden kuran bu Memlûk Sultanları, Memlûk emîrleri tarafından intihap olunurlardı; sultanlığın babadan oğula kalması pek nadirdi. Kuvvetine ve zekâsına güvenen her kumandan sultan olabileceği için, bu hal, emîrler arasında rekabetlere, mücadelelere meydan açıyor, memleketin dahilî sükûnunu sık sık bozuyordu. Fakat buna mukabil, birtakım yüksek şahsiyetlerin hükûmet başına geçmesine meydan bırakıyordu. Ortazamanda Mısır ve Suriyenin medeniyet ve siyaset itibarile en yüksek devri, Türk Memlûk Sultanlarının hakimiyetine tesadüf eder. Bu devletin en büyük hükümdarları Sultan *Beybars* (1260-1277), *Kalavun* (1279-1290), ve *Nasıriddin Mehmet* (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341 senelerinde üç defa tahta geçti) tir.

MEMLÛKLER DEVLETİNİN LÂTİNLERE VE İLHANLILARA KARŞI ZAFERLERİ

Akdenizin şark kıyılarında kurulmuş olan Memlûkler İmparatorluğu, hıristiyan dünyasının hücumlarına karşı durmak ve şark Lâtinlerile uğraşmak mecburiyetinde idi. Fakat bu sırada İlhanlılar tarafından gönderilen büyük istilâ orduları, Suriye ve Palestini istilâdan sora, Mısıra yürümek üzere hazırlanıyorlardı. *Beybars*ın kuvvetli kumandası altındaki muntazam türk ordusu Aynıcalût harbinde İlhanlılar ordusunu müthiş bir hezi-

[1] Eyyubi Devletinin daha merkeziyetçi bir devamı olan ve Eyyubilerin türk ordusunun türk kumandanları tarafından kurulan bu İmparatorluğa şark ve garp tarihçileri tarafından umumiyetle *Memlûkler Devleti* adı verildiğinden biz de bu ismi kullanıyoruz. Maamafih buradaki Memlûk kelimesi, bildiğimiz köle manasında kullanılmış bir kelime değildir; Memlûk tabirile, hakikatte, Mısır ve Suriyenin hâkimi olan *askerî aristokrasi kastedilmektedir.*

mete uğrattı; mütemadi zaferlerle Suriyeyi gerialdı (1260). Bu büyük zaferin verdiği kuvvetle tahta geçen Beybars, Şark Lâtinleri meselesini de temizlemek istedi; Hayfa, Yafa, Antakye şehirlerini zaptetti (1265 — 1268). İlhan *Abaka* nın Suriyeye gönderdiği elli bin kişilik bir ordu, otuz bin kişilik lâtin ordusile birlikte Suriyeye tekrar hücum etti; fakat *Sultan Kalavun* Humus (Hıms) civarında bu orduyu mahvetti (1281). Kalavun dört sene sora Trabulusşamı zaptettiği gibi, halefi *Meliküleşref* te Lâtinlerin Suriyede son sığındıkları kale olan Akkâyı elegeçirmek suretile Suriyede Haçlılar seferlerinin son bakıyelerini de ortadan kaldırdı. Maamafih İlhanlılar Suriyenin istilâsı fikrinden bir türlü vazgeçmiyorlardı; *Gazan* zamanında gönderilen bir istilâ ordusu iptida bazı muvaffakıyetler kazandı ise de, Memlûklerin *Mercüssofer*deki galebeleri Suriyeyi tekrar İlhanlılar istilâsından kurtardı (1303). Memlûkler bundan sora. Haçlılar himayesinde kurulmuş olan Küçük Ermenistan Kırallığına karşı da hüçumlara başlıyarak XIV. asrın son nısfında onu da ortadan kaldırdılar. Kıbrıs Kırallığını da müteaddit hücumlarla hırpaladılar.

MEMLÛKLER DEVLETİNİN YÜKSELMESİ; İNKIRAZI

Kuvvetli idare teşkilâtına ve çok muntazam bir orduya malik olan Memlûkler İmparatorluğu, İlhanlıların hücumlarını muvaffakıyetle bertaraf ettikten ve Şark Lâtinlerile Ermenilerin siyasî mevcudiyetlerine nihayet verdikten sora, Şarkî Akdenizde büsbütün ehemmiyet kazandı. Sur, Akkâ, Yumurtalık gibi başlıca limanlar ellerine geçtiği için, İskenderiye eski ticarî ehemmiyetini yeniden kazandı; Mısır, tekrar Hintten ve Hint Denizi vasıtasile Uzakşarktan gelen kıymetli ticaret mallarının yegâne pazarı oldu. İmparatorluğun coğrafî mevkiinin bahşettiği bu iktisadî imtiyazdan Memlûkler çok istifade ettiler. Memleketlerine giren ve çıkan mallardan malın cinsine göre bazan yüzde elliye kadar yükselen bir gümrük resmi aldıkları halde yine müşterisiz kalmıyorlardı. Akkânın sukutundan sora, Papa, Memlûklerle iktisadî münasebetlerde bulunacakları aforozla tehdit ettiği halde, iktisadî zaruretler ve ihtiyaçlar karşısında bunun hiç hükmü olmamıştı.

Memlûkler İmparatorluğunun hudutları, en ziyade genişlediği zamanlarda şöyle idi: Garpta Berkaya kadar Bingazi çölü,

cenupta *Musavva*a kadar Nubi kıt'ası; Suriye hudutları, şarkta Fırata, şimalde Toroslara, cenupta Arabistan çöllerine kadar uzanıyordu. Mekke ve Medine Memlûk Sultanının hakimiyeti altında idi *(Harita. 36 a)*.

Memlûk sultanları XIV. asır sonunda Timur istilâsına karşı da müdafaa mecburiyetinde kaldılar. Fakat bu, gelip geçen bir sel gibidi. XV. asırda diğer civar devletlerle meselâ *Karakoyunlular* ve *Akkoyunlular*la bazı mücadelelerde bulundularsa da bu da mühim birşey değildi. XV. asrın bilhassa ikinci nısfında Memlûkler Devletini işgal eden en mühim mesele, günden güne kuvvetlenen Osmanlı İmparatorluğunun kendi hudutlarına doğru genişlemesi idi. Her iki taraf, mücadeleye girişmekten çekiniyorlardı; fakat bu mücadele zarurî idi. Osmanlı Hükümdarı Bayazıt II. devrindeki Mısır - Osmanlı harpleri, Memlûklerin muvaffakıyetile neticelendi. Lâkin Yavuzun hücumlarına karşı Memlûkler mukavemet edemediler; *Mercidâbık* Meydan Muharebesini kazanan (24 Ağustos 1516) Yavuz, Suriyeyi zaptettikten sora Mısıra yürüyerek (22 Nisan 1517) de Kahireye girdi ve Memlûkler Devletine nihayet verdi.

Memlûkler Devletinin bu kadar çabuk ve kolaylıkla ortadan kalkması, muhtelif sebeplerden ileri geliyordu: mütemadi harpler, dahilî mücadeleler, emîrler arasındaki rekabetler ve ihtiraslar, bu büyük Devletin manevî vahdetini bozmuştu; Suriyedeki müstahkem mevkilerin, kumandanları tarafından Osmanlılara hemen hiç mukavemet göstermeksizin teslimi bunu gösterir. Memlûklerin maliyesi de son derece bozuktu: mütemadi harplerin idaresi için sarfedilen büyük paralardan başka, sarayın ve emîrlerin israf ve sefaheti de hazineyi boşaltmıştı. Vergi sistemi çok bozulmuştu: büyük arazi sahiplerinden vergi alınamıyor, fakir halk ağır vergiler altında eziliyordu. Eskiden Devletin hemen en büyük varidat membaı olan Hint ticareti, deniz yolunun keşfinden sora ehemmiyetini kaybetmeğe başlamıştı. Dışardan parlak ve azametli görünen bu çürük bina, işte bu sebeplerden dolayı, Osmanlılar tarafından o kadar kolaylıkla yıkılabildi.

DEVLET TEŞKİLÂTI Memlûk İmparatorluğu muntazam teşkilâta malik bir devletti. devlet işleri, Sultanın riyaseti altında en büyük Memlûk emîrlerinden mürekkep bir meclis tarafından idare olunurdu. Merkezî idarenin muhtelif

şubelerinin başında bulunan bu emîrler mutlaka Memlûklerden olurdu; diğer unsurlara mensup olanlar için bu vazifelere geçmeğe imkân yoktu. Binaenaleyh bu suretle bir nevi *Memlûkler aristokrasisi* teşekkül etmişti. Şam, Halep, Trabulusşam, Hama, Safad valileri ve Şam ile Halep kale kumandanları, vazifelerinin ehemmiyetine mebni, doğrudan doğruya Sultan tarafından intihap olunurdu. Vilâyet merkezlerindeki idare şubeleri, Kahiredeki merkezî teşkilâtın daha küçük mikyasta bir taklidi idi; ve valiler adeta küçük bir sultan hüküm ve nüfuzuna maliktiler. Zengin mukataalara malik olan bu askerî ricalden başka, sivil memurlar ve ulema sınıfı da büyük bir ehemmiyeti haizdi.

Devletin askerî kuvveti bilhassa Memlûklere istinat ediyordu. Türkmen ve bilhassa Kıpçak gençlerini hükûmet namına satınalmağa memur hususî bir teşkilât mevcuttu. Bu gençler iptida Kahire kalesindeki hususî bir mektepte terbiye gördükten sora muhtelif kıt'alara dağıtılarak mükemmel bir asker olarak yetiştirilir, sora, ya emîrlerin maiyetine yahut hükümdar maiyetindeki kıt'alara tayin olunurlardı. Ordu, hükümdarın ve emîrlerin hassa askerlerinden başka *halka askeri* namı verilen ücretli veya tımarlara sahip diğer bir sınıftan teşekkül ederdi. Bedeviler ve Suriyedeki Türkmen kabileleri de reislerinin kumandası altında orduya iştirak ederlerdi. Resmî posta teşkilâtı fevkalâde muntazamdı; hatta Suriye ile Mısır arasında güvercin postaları bile vardı. Hulâsa, Memlûkler Devleti, Ortazamanın en muntazam ve sağlam teşkilâta malik bir Türk Devleti idi. Osmanlı Devletinin birtakım müesseseleri, Memlûkler teşkilâtını taklit suretile kurulmuştur.

MEDENÎ İNKİŞAF; MEMLÛK DEVRİNİN TÜRK ABİDELERİ Memlûkler devrinde Mısır ve Suriye medeniyet itibarile çok yükseldi; ziraatin ilerlemesi için Mısırda arklar açıldı, setler yapıldı; sanayiin inkişafı için de çok çalışıldı. Ticaret ve bilhasa Hint transiti Mısıra büyük bir servet temin ediyordu. İmparatorluğun bu kadar mebzul varidat membalarına malik olması neticesinde, sair türk imparatorluklarında olduğu gibi, Memlûklerde de çok büyük bir inşa ve imar faaliyeti göze çarpar. Mısır ve Suriyede bugün hâlâ mevcut olan muazzam abidelerin en çoğu bu devre aittir: Kahire, Halep, Şam kaleleri, türk askerî mimarlığının birer

şaheseridir. Ayrıca birçok türbeler, çeşmeler, medreseler, hamamlar, camiler, hep bu devrin yadigârıdır. Memlûk sultanları ve emîrleri tarafından Mısır ve Suriyede yaptırılan abideler *(Res. 65)* arasında Sultan Kalavun Camisi *(Res. 66)* (1283), oğlu Mehmedin yaptırdığı cami, Sultan Hasan Camisi *(Res. 67)* (1362), Sultan Barkukun türbesi (1410), sora Sultan Kayıtbayın türbe ve camisi *(Res. 48, 68)* (1474-1475) Mısır-Suriye türk san'atinin muhteşem şaheserleridir. Memlûkler devrinde Mısır ve Suriyede tunç, bakır ve cam işleri, oymacılık, dokumacılık fevkalâde terakki etmişti.

MEMLÛKLER DEVRİNDE TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

Memlûkler devrinde Mısır ve Suriyede eserlerini arapça yazan birçok türk âlim ve müverrihleri yetişmişti. Fakat ordu ve saray lisanı türkçe olduğu için, bu devirde türk dili Mısır ve Suriyede büyük ehemmiyet kazanmıştı. Memlûk sultanları ve emîrler arasında arapca bilenler çok azdı. Binaenaleyh bunlar namına Türkmen veya Kıpçak lehçelerile birtakım eserler yazıldığı gibi, Anadoluda veya Altınorduda yazılmış türkçe eserler de bunların kütüphaneleri için büyük bir itina ile istinsah ettiriliyordu. Mısır ve Suriyedeki Türklerin Anadolu ve Altınordu ile yalnız siyasî ve ticarî değil, edebî ve fikrî münasebetlerde de bulunduklarını gösteren bu gibi deliller pek çoktur. XIV-XV. asırlarda Mısır ve Suriyede yazılan birçok türkçe eserler arasında Mercidâbık muharebesinde ölen Sultan *Kansu*nun türkçe şiirlerini de saymak lâzımdır. Memlûk Sultanlarının türkçeyi resmî lisan olarak ta kullandıklarını yine Kansunun Sultan Selime gönderdiği bir mektuptan öğreniyoruz. Mısır ve Suriyede Memlûkler devri, türk kültürünün sair şubeleri gibi, türk lisan ve edebiyatı için de bir inkişaf devresi olmuştur.

XXVIII

ORTAZAMANDA ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

ABBASİLER DEVRİNDE ANADOLUDA TÜRKLER

Abbasiler, Bizansla birçok mücadelelerde bulunduktan sora, bugünkü Adana, Tarsus havalisini kat'î surette zaptetmişlerdi. Abbasilerin Anadolu harplerini yapan ordularında Türkler mühim bir kuvvet teşkil ettikleri gibi, *Avasım* namı verilen bu hudut eyaletinde de mühim miktarda Türkler vardı[1]. İslâm memleketlerinin Bizansa karşı müstahkem hududunu teşkil eden bu eyaletin en mühim askerî merkezi Tarsustu; İslâm memleketlerinin her tarafından Bizanslılarla harbetmek maksadile buraya gönüllüler gelir, hatta içlerinden bir kısmı buralarda yerleşirdi. İşte bu suretle Kilikya havalisine gelip yerleşmiş olan Türkler arasından *Ebu Süleymanüttürkî* gibi birtakım maruf emîrler de yetişmiş, hatta bazıları kendi isimlerile paralar bile bastırmışlardır. Bu saha *Nicephorus Phocas* (Nikeforus Fokas) kumandasındaki bizans ordusu tarafından zabıt ve islâm ahali imha olunduktan sora bile (961-965), Kilikyanın sarp ve dağlık noktalarında türk kütlelerine tesadüf olunuyordu. Selçuk orduları Anadoluyu zaptettikleri zaman, bu müslüman Türklerden başka, Bizanslıların muhtelif maksatlarla Rumeliden Anadoluya naklederek muhtelif yerlerde yerleşmiş oldukları Oguz, Peçenek, Kıpçaklara mensup gayrimüslim Türklere de tesadüf etmişlerdi.

[1] Harun Reşit devrinde Abbasî Devletile Bizans Devleti arasındaki hududu Malatyadan geçmek üzere Tarsustan Erzincana çizilen bir hat teşkil ediyordu.

SELÇUK DEVLETİNDEN EVEL ŞARKÎ ANADOLUDA OĞUZLAR

Gazneli Mahmudun Horasana geçirmiş olduğu bir kısım oğuz aşiretleri, gerek onun zamanında gerek oğlu Mes'ut zamanında, gördükleri zulümlere dayanamıyarak garba doğru ilerlediler (1029); ve İranı geçerek Azerbaycana yürüdüler. Oradaki yerli emîrlerle birçok harplerde bulundular; nihayet bunlardan mühim bir kütle Bizans hudutlarına yerleşerek, Ermeniler, Gürcüler ve Bizanslılarla mücadelelere başladılar: 1037 de bu Oğuzlar Van Gölü kenarında büyük bir Bizans kuvvetini mağlûp ederek 24 bin süvari öldürdüler. Biraz sora Horasanda Selçuk Devletinin kuruluşu, bu Oğuzları büsbütün ümide düşürdü; 1041-1042 de Ermenilere karşı muvaffakıyetli taarruzlarda bulundular. Diyarbekir ve Musuldaki islâm emîrlerile de harplerde bulunan bu Oğuzlar, ağır zayiata oğramışlar ve yorulmuşlardı. Lâkin bu sırada, Selçuk İmparatorluğunun süratli inkişafı sayesinde, asıl büyük Oğuz kuvvetleri, Selçuk reislerinin maiyetinde garba doğru ilerlemekte idiler.

A. SELÇUKLARIN ANADOLUYU İSTİLÂSI

MALAZGİRT HARBİNE KADAR SELÇUK - BİZANS MÜCADELELERİ

Horasan ve İranda yerleşen Selçuk Devleti, Maveraünnehirden mütemadi surette gelen oğuz kabilelerini garp hudutlarına göndermek ve onları yeni zaptedilecek memleketlere yerleştirmek siyasetini takip ediyordu. Tuğrul Bey, Selçok ailesinden *Kutulmuş* ve *İbrahim İnal* kumandasında büyük oğuz kuvvetlerini *Azerbaycan ve Elcezire* ile, *Şirvan, Gürcüstan, Cenubî Kafkasya* fütuhatı için garba göndermişti. Daha evel bu taraflara gelmiş olan Oğuzlar da bu yeni kuvvetlere iltihak ettiler. 1047 - 1049 senelerinde Ermenistan Türkler tarafından çiğnendi; Türkler bizans ordularını mağlûp ederek Erzuruma kadar ilerlediler. Tuğrulun o aralık bazı dahilî işlerle ve isyanlarla meşgul olması, Bizansa karşı olan bu hücumları bir müddet gevşetti. Maamafih 1052 de *Kars*ın tahrip edildiğini, 1053 - 1054 te Van Gölü civarının ve Ermeniler ile Gürcülerin tekrar türk hücumlarına maruz kaldığını görüyoruz. Bu hücumlardan telâşa düşen Bizans, Rumelideki ordularını da Anadoluya geçire-

rek Türklere mukavemete çalıştı. Fakat türk akınlarını menetmek imkânsızdı: 1056-1057 de Ermenistan yeni bir akına maruz kaldığı gibi, Malatya da tahrip edildi. Dahilî karışıklıkları tamamen temizliyen Tuğrul Bey, artık Bizansa karşı daha serbest hareket edebilirdi; 1059 da Sıvas hücuma uğradığı gibi, Garbî Anadoluya doğru da türk akınları başladı.

*Alp Aslan*ın cülûsundan sora, Bizansla mücadele daha ziyade hararetlendi: Türk kuvvetleri 1064 te Aras şimalinde *Ani* şehrini tahrip ettikleri gibi, 1065 - 1067 de Urfadan Antakyaya kadar olan sahalara da hücuma başladılar; 1067 de *Kayseri*, 1068 de *Niksar* ve *Amorium*, 1069 da *Konya*, 1070 te *Honas* Türklerin şiddetli hücumuna uğradı. Bu akınlar, daimî surette tekerrür etmekle beraber, henüz kat'î bir istilâ, bir yerleşme mahiyetinde değildi. Fakat Bizans İmparatorluğu büyük bir telâşa düşmüştü. 1067 de imparator olan meşhur kumandan Romanus Diyogenis, bütün gayretlerine rağmen, Anadoluya olan bu türk akınlarını durdurmaktan âciz kalmıştı.

MALAZGİRT ZAFERİ VE NETİCELERİ

Anadoluyu tehdit eden bu türk tehlikesinden kurtulmak için İmparator Bizansın bütün kuvvetlerini topladı; iki yüz bin kişiye yakın büyük ordusile Selçuk İmparatorluğuna kat'î bir darbe indirmek istiyordu. Frikya, Kapadokya kolaylıkla türk kuvvetlerinden kurtarıldı; ordusunu toplamaya vakit bulamıyan Alp Aslan, sulh teklifinde bulundu ise de mağrur İmparator bunu kabul etmedi. Alp Aslan maiyetinde bulunan 20-30 bin kişilik küçük ordusile harbi kabule mecbur oldu. 26 Ağustos 1071 de *Malazgirt*te vukua gelen büyük harp, Alp Aslanın kat'î galebesile neticelendi; İmparator esir düştü. Alp Aslan İmparatora karşı çok alicenaplık gösterdi; onu serbest bıraktığı gibi, rakiplerine galebe ederek tekrar İmparatorluk tahtına geçebilmesi için yanına askerî bir kuvvet te verdi. Fakat Bizanslılar arasında müthiş bir tefrika başlamış, dahilî harp bütün şiddetile baş göstermişti. Bizansın son bir gayretle çıkardığı büyük ordu mahvolmuş, bütün Anadolu Türkler karşısında adeta müdafaasız kalmıştı. Bu zaferden birkaç ay sora türk süvarileri Üsküdara kadar geldiler. Alp Aslan Kızılırmağa kadar olan memleketleri maiyetindeki Türkmen emîrlerine taksim etti; onlar da Anadolunun o zamanki vaziyetinden istifade ederek birtakım beylikler kurdular ki, bunların en mühimleri Saltuklar, Mengüçler, Danişmentlilerdir.

B. İLK SELÇUK FEODALİTESİ

SALTUKLAR (1071—1201)

Alp Aslan, emîrlerinden *Ebülkasım*ı Erzurum taraflarının zaptına memur etmişti. Vazifesini muvaffakıyetle yapan Ebülkasım, Erzurum merkez olmak üzere küçük bir devlet kurdu. Selçuk İmparatorluğunun yüksek hakimiyetini tanıyan bu Devlet, Ebülkasımın Torunu Saltuka nispetle *Saltuklar* veya *Saltukoğulları* ismini almıştır. Gürcülerle birçok muvaffakıyetli harpler yapan Saltukoğulları, Anadolu selçuk hükümdarlarile sıkı münasebetlerde bulundular; onların yüksek hakimiyetini tanıdılar. Nihayet Anadolu Selçuk Sultanı Rükneddin Süleymanşah 1201 de Erzurumu zaptederek bu Devlete nihayet verdi.

MENGÜÇLER (1071-1252)

Alp Aslanın maiyetindeki türkmen emîrlerinden *Mengüç Gazi*, Malazgirt zaferinden sora, merkezi Erzincan olmak üzere Mengüçler Devletini kurdu. Kemah, Şarkî Karahisar, Divriği şehirlerini zaptederek nüfuzunu genişletti. Soraları bu devlet iki şubeye ayrıldı: Erzincan ve Kemah Şubesi, Divriği Şubesi. Anadolu selçuk hükümdarlarile daimî münasebetlerde bulunan Mengüç ailesinin hakimiyeti, Anadolu Selçuk Hükümdarı Birinci Alâeddin Keykubat tarafından ortadan kaldırıldı (1228). Bunların Divriği Şubesi bir müddet daha yaşayabildise de 1252 den sora buraları da Anadolu Selçukları tarafından zaptedildi. Divriği de Mengüç ailesi tarafından yaptırılmış olan birtakım mimarî şaheserleri, bunların medenî seviyelerinin yüksekliğine şehadet etmektedir*(Res. [illegible])*.

DANİŞMENTLİLER (1071-1177)

Danişmentliler Devletini kuran, Alp Aslan maiyetindeki türkmen beylerinden *Melik Danişment Ahmet Gazi*dir. Büyük bir kahraman olan Danişment Gazi Bizanslılara karşı birçok muvaffakıyetler kazanarak, merkezi Sıvas olmak üzere kuvvetli bir devlet kurdu. Amasya, Çankırı, Çorum, Niksar şehirlerini ve havalisini kâmilen zaptetti. Elbistan ve Malatya havalisi de ona tâbi bulunuyordu. 1084 te ölen bu büyük hükümdarın yerine oğlu *Melik Gazi Gümüş Tekin* geçti. Bizanslılara karşı birçok muvaffakıyetler kazanan Gümüş Tekin zamanında Danişmentliler Devleti büyük bir nüfuz ve kuvvet sahibi oldu. Gümüş Tekin Selçuk Hükümdarı Birinci

Kılıç Aslanla birlikte Godfrua dö Buyyon kumandasında Anadoludan geçen Haçlılara karşı da zaferler kazandı (1097); ve 1100 de Antakya Prensi Boemondu Malatyada mağlûp ve esir etti. Sora Bizanslılara harp açarak Kastamonuyu aldı. 1126 de Gümüş Tekinin yerine geçen oğlu *Mehmet* te Bizanslılarla birçok harpler yaptı; bunların Kilikyaya yerleştirdikleri Ermenilerden birçok yerleri aldı. Kayseri şehri de ona tâbidi. Vefatında 1142 - 1143 Danişmentliler Devleti parçalandı: Kardeşi *Yagı Basan* Amasya ve Ankara şehirlerile havalisine hâkimdi; Kayseriye ve Sıvas Mehmedin oğlu *Zünnun* un elinde idi. Malatya da bu aileden *Aynüddevle* nin elinde bulunuyordu. Zünnun Selçuk Sultanı Kılıç Aslan II.ye istinat ettiğinden, Yağı Basan da Bizans İmparatoru Manuelle birleşerek 1158 de Kılıç Aslana karşı harp açtı. Bu suretle selçuk nüfuzunu kırarak Anadoluda büyük bir kuvvet sahibi oldu. Yağı Basan bir aralık Selçuklarla Bizanslılar aleyhine birleştise de, bu ittifak uzun süremedi. 1166 - 1167 de vefatından sora, Danişmentliler Devleti tekrar zâfa uğradı; Zünnun bir aralık kaynatası Nureddin Zenginin himayesinde mevkiini muhafaza edebildi; fakat onun ölümünden sora Selçuk Devleti birer birer bütün Danişmentliler şubelerinin hakimiyetine nihayet verdi (1174-1177).

Danişmentliler Devleti ilk zamanlarda Bizanslılara ve Haçlılara karşı mühim muvaffakıyetler kazanarak Anadoluda türklüğün hâkim olmasına büyük hizmetler etmişti. Fakat soradan aile kavgaları ve bilhassa Anadolu Selçuklarına karşı Bizansla birlikte hareket etmeleri, Selçukların *Anadoluda türk vahdetini* kurabilmelerini epey bir zaman geciktirmiştir. Danişmentliler, hâkim oldukları yerlerde birçok medenî tesisat vücuda getirmişler, camiler, medreseler, köprüler yaptırmışlardır. Onlardan kalan birhayli mimarî eserleri, Anadolu türk san'atinin birer şaheseri olarak hâlâ yaşamaktadır.

C. ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUĞU (1077—1308)

ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

Selçuk torunlarından *Kutulmuş*, Tuğrul Bey zamanında Anadolu fütuhatına iştirak ettikten sora, Selçuk tahtına geçmek için Alp Aslana karşı açtığı harpte ölmüştü. Oğlu *Süleyman*, babasına tâbi olup Birecik ile Urfa arasında yaşayan

türkmen kabilelerinin başına geçti. Melikşah tahta geçince, Süleymanı Bizanslılarla harbe memur etti ve Anadoludaki bütün türkmen kuvvetlerinin kumandasını ona verdi. Bu sırada Anadoluda Bizans kumandanları arasında dahilî harpler şiddetlenmişti; ahali büyük arazi sahiplerinin elinde adeta köle vaziyetine düşmüş, bundan kurtulmak için bir çare arıyordu. Süleyman, idaresi altına geçen memleketlerde, hafif bir vergi vermek şartile herkesin hürriyetini temin ettiği için, Bizans idaresindeki memleketler halkı da onun hakimiyeti altına girmek arzusunu besliyorlardı. Bizansın resmî dini olan Ortodoks kilisesi tarafından şiddetli takibata uğratılan sair mezheplere mensup ahali de, din ve mezhep serbestisini tamamen temin eden türk idaresini tercih ediyorlardı.

İşte bu vaziyet, Anadoluda türk fütuhatını kolaylaştırdı. *İsaac Komnenus* (İsak Komnenus) kumandasındaki bizans ordusu Kayseri civarında mağlûp ve kumandanı esir edildi (1073). Bu sırada Romanus Diyogenis maiytindeki ücretli Norman askerlerinin kumandanı *Rusl dö Bayyöl* Kapadokya, Frikya, Bitinya sahalarında bir lâtin devleti kurmak istedi: Fakat Bizans İmparatoru Mihal VII. 1074 te Süleymanla birleşerek bu isyanı bastırdı; ve Süleymanın zaptettiği yerleri ona bıraktı. Türk kuvvetleri asilerin reisi *Dukas*ı İzmit civarında mağlûp ve esir ettiler. 1079 da İmparatorluk tahtını ele geçirmek istiyen *Nicephorus Melissenis* (Nikeforus Melisenis) Süleymanla ittifak ederek türk kuvvetlerinin zaptedeceği yerleri ona bırakmağa razı oldu. İşte bu fırsatlardan istifade eden Süleyman, yalnız Orta Anadoluyu değil Garbî Anadolunun mühim bir kısmını da ele geçirdi; Alaşehir, İzmir, Ayasluk, Edincik ve İznık gibi mühim merkezler artık Türklerin elinde idi (1081). İstanbulu almak maksadını besliyen Süleyman, İznık şehrini merkez yapmıştı. *Aleksis Komnenus*, Bizans tahtına geçtikten sora (1081), Bizansın dağınık kuvvetlerini toplamağa ve anarşiyi kaldırmağa muvaffak oldu. Süleyman bunun üzerine şarka dönerek Antakyayı zaptetti (1085). Fakat bu hâdise, onunla Halebe hâkim olan *Ukayl oğlu*nun arasını açtı; Antakya civarındaki bir harpte düşmanını mağlûp eden Süleyman Halep üzerine yürüdü; Fakat Suriye Selçuk Hükümdarı Tutuşla yaptığı bir harpte mağlûp oldu ve öldü. (1086).

ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUGUNUN KUVVETLENMESİ; HAÇLILARA VE BİZANSLILARA KARŞI ZAFERLER

Süleymanın ölümünden sora Büyük Selçuk İmparatoru Melikşah Antakyaya kadar gelerek Anadolu ve Suriye işlerini tekrar tanzim etti ve Süleymanın henüz küçük olan oğlu *Kılıç Aslan I.*i beraber alarak Iraka götürdü. Süleymanın Antakyaya giderken İznıkta bıraktığı *Ebülkasım*, sora onun yerine geçen *Ebülgazi*, Bizansa karşı türk fütuhatını muvaffakıyetle muhafaza ediyorlar, hatta yeni muvaffakıyetler kazanıyorlardı. Maamafih merkezî idare kuvvetli olmadığından Anadolunun muhtelif yerlerinde az çok müstakil birtakım türk emîrleri türemişti. Danişmentliler bunların en kuvvetlisi idi.

Melikşahın 1092 de vefatından sora yerine geçen Berkyaruk, Kılıç Aslan I.i Anadoluya yolladı.Kılıç Aslan İzmir ve civarında kuvvetli bir beylik kurarak muntazam bir donanma teşkil eden Türk Emîri *Çaha Bey*in kızını aldı; ve onun da yardımile yine İznık merkez olmak üzere babasının devletini tekrar kuvvetlendirdi. Kılıç Aslan zamanında Haçlıların seferleri başladı: Anadoludan geçen büyük hıristiyan kütlelerine ve o fırsattan istifade ederek kaybettiği memleketleri gerialmağa çalışan Bizanslılara karşı, Kılıç Aslan mütemadi harplere mecbur oldu. Payitahtı olan İznık Bizanslıların eline düştü; Selçuk toprakları müteaddit istilâlar gördü; fakat bu kahraman hükümdar, bilhassa Danişmentlilerle beraber, Haçlı sürülerini Anadoluda büyük mağlûbiyetlere, müthiş zayiata uğrattı (HaçlılarHarbi bahsine müracaat).

Haçlılar tehlikesi geçtikten sora Selçuklularla Danişmentliler arasındaki eski rekabet yeniden uyandı; Kılıç Aslan Danişmentlileri mağlûp ederek Anadoluda tekrar büyük bir nüfuz kazandı. Berkyaruk öldükten sora yerine geçen Sultan Mehmedi metbu tanımadı; ve Şarkî Anadolunun bazı mühim merkezlerini ona tâbi beylerin elinden alarak 1107 de Musulda hutpeyi yalnız kendi namına okuttu. Nihayet İran ve Suriye Selçuk ordularına karşı mağlûp olarak Habur çayında boğuldu (1107). Danişmentliler, Bizanslılar bundan istifade ederek Selçuk memleketlerinden bir kısmını zaptettiler.

Lâkin oğlu *Mes'ut* (1116—1156) bunlarla birçok harplerden sora Selçuk Devletinin nüfuzunu tekrar iadeye muvaffak oldu; saltanatının son zamanlarında Anadolu tekrar Haçlı ordularının hücumuna uğradı; Sultan Mes'ut Haçlıların başında bulunan

Alaman İmparatoru *Konrad*ın ordusunu Tarsus geçitlerinde mağlûp ettiği gibi, Fransa Kıralı Lui VII. kumandasındaki orduyu da İçel dağlarında perişan etti.

Kılıç Aslan II. zamanında (1156 — 1192) Selçuk Devleti Danişmentlilerle birçok harplerden sora nihayet Anadolu Türklerini kendi hakimiyeti altında topladı. Fakat Bizans İmparatoru *Manüel Komnenus* bundan hiç hoşlanmıyarak Kılıç Aslan üzerine yürüdü; Çardak civarında *Muriokefalon*-daki harp Bizanslıların müthiş bir hezimetile neticelendi (1176); Niksar üzerine yürüyen diğer bir *Bizans Ordusu* da perişan edildi. Artık bundan sora Anadulu Selçuk İmparatorluğu için Bizans tehlikesi kalmamıştı. Lâkin şimdi de dahilî mücadeleler başlıyordu: ihtiyarlığında memleketini on bir oğlu arasında taksim eden Kılıç Aslan II., daha ölmeden, bu hatasının neticelerini gördü. Birçok kanlı mücadelelerden sora Sultan *Rükneddin Süleyman* kardeşlerini mağlûp ederek Anadolunun vahdetini tekrar iadeye muvaffak oldu (1196—1204).

ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞ DEVRESİ

Kardeşi Rükneddinin henüz küçük yaşındaki oğlunu ıskat ederek Konya tahtına geçen *Gıyaseddin Keyhusrev I.* kudretli bir hükümdardı. Cenubî Anadolunun çok mühim bir limanı olan Antalyayı zaptederek (1206) Venediklilerle ticarî münasebetlere girişti. Halep hükümdarile birlikte Kilikya Ermenilerine hücum ve *Pertus* kalesini zaptetti (1208). Lâkin *Teodor Laskaris*le *Honas*ta icra ettiği harpte maktul düştü (1210). Yerine geçen *İzzeddin Keykâvus I.* kardeşi Keykubatla amcası Erzurum Meliki *Tuğrulşah*a karşı saltanatını muhafaza için Bizanslılarla sulh etti. Ermeniler de bu fırsattan istifade ederek hücuma kalkıştılar. Fakat İzzeddin bütün bu gaileleri muvaffakıyetle atlattı; kardeşini esir ve hapsetti. Trabzon Rum İmparatorluğundan Karadenizde mühim bir ticaret merkezi olan Sinopu aldığı gibi, İmparatorluğu senelik bir vergi vermeye de mecbur etti (1214). O aralık hıristiyan şövaliyelerinin de yardımile Türk kale muhafızlarını öldüren Antalya ahalisi tedip edilerek şehir tekrar zaptolundu. Kilikyaya hücum eden İzzeddin, Ermenileri de müthiş bir mağlûbiyete uğrattı; Kilikya geçitlerindeki birtakım mühim kaleleri Türklere bırakmak ve senelik bir vergi vermek şartile Ermenilerin sulh talebini

kabul etti (1216). İzzeddin, İmparatorluğunun şark ve cenubuşarkî hudutlarını da genişletmek istedise de, yaptığı harplerde muvaffak olamadı ve 1219 da öldü.

Yerine geçen kardeşi *Alâeddin Keykubat I.* zamanında Anadolu Selçuk İmparatorluğu en haşmetli devrine vâsıl oldu: eyi bir idare adamı, tedbirli bir kumandan, mahir diplomat olan Alâeddin, İmparatorluğu büyültmek ve yükseltmek için hiçbir fırsatı kaçırmadı: Ermenilerle Antakya prensliği arasındaki ihtilâftan istifade ederek Akdeniz kıyılarında Ermenilerin elindeki mühim müstahkem mevkileri aldı; bunlardan bilhassa *Kandelor* u tahkim ederek ve yeni binalarla süsleyerek ismini *Alâiye* ye çevirdi; ve kendisine kışlık merkez yaptı. Ermeniler onu metbu olarak tanımağa ve senelik vergiden başka türk ordusuna yardımcı asker de vermeğe mecbur oldular (1220 — 1221).

Yeni Diyarbekir ve *Hısnıkeyfa* Beyinin Eyyubilerle birleşerek hutpeden kendi ismini kaldırmak istemesi üzerine *Kâhta* ve *Çemişgezeği* zaptetti (1222). Yardıma gelen Eyyubî ordusunu mağlûp ettise de, Eyyubilerle hoş geçinmek siyasetini takip edeceği için esirlere karşı büyük bir nezaket gösterdi. Ve biraz sora Eyyubî ailesinden bir kızla evlendi. 1225 te Erzurum ve Erzincan emîrlerinin vefatı üzerine, buraları da Selçuk İmparatorluğuna ilhak için birtakım harplere girişti; Eyyubilerle müttefik olarak, Celâleddin Harzemşaha karşı Erzincanda büyük bir zafer kazandı (10 Ağustos 1230). Ve bunun neticesinde Erzurumu da zaptetti.

Bu sırada Cengiz orduları tekrar şark hudutlarında görünmüş, Celâleddinin ölümünden sora başsız kalan muhtelif kumandanlar maiyetinde Harzemli Türklerden mürekkep kütleler de her tarafa dağılmıştı. Alâeddin bu fırsatı da kaçırmak istemedi: Eyyubiler tarafından zaptedilmiş olmakla beraber o aralık müdafaasız kalan *Ahlat* ı ve civarını zaptetti; ve Harzemlıleri kendi hizmetine alarak buraların müdafaasına da onları memur etti. Ahlâtın zaptı üzerine Eyyubî ailesine mensup muhtelif hükümdarlar Alâeddine karşı birleştiler; fakat aralarındaki rekabetle bu ittifakın uzun zaman sürmesine ve müspet bir netice elde edilmesine mâni oldu; Alâeddin bundan istifade ederek *Harput* u da zaptetti (1234). Bundan sora Eyyubilere ait birtakım şehirleri daha almak teşebbüsünde bulundu ise de, devamlı bir netice elde edemedi ve 1237 de yeni bir harbe

hazırlandığı sırada birdenbire öldü. Alâeddin, Eyyubî ailesine mensup zevcesinden olan küçük oğlunu veliaht yapmıştı. Bundan müteessir olan büyük oğlu Gıyaseddin Keyhusrevin babasını zehirlediği rivayet olunmaktadır. Alâeddinin vasiyeti hilâfına olarak yerine *Gıyaseddin Keyhusrev II.* geçti.

Keyhusrev, Keykâvus ve bilhassa Alâeddin Keykubat devirleri, Anadolu Selçuk Devletinin kemal devresidir. Antalya ve Sinobun fethi, Anadoluyu cihan ticaretine açmış, hudutların emniyeti ve yolların asayişi Anadoluya asırlardanberi görmediği bir refah temin etmişti. İstanbulu Lâtinlerin zaptı üzerine merkezi İznık olmak üzere teşekkül eden İznık ve Trabzon rum devletleri, Kilikya Ermenileri, Selçuklara her yıl vergi veriyorlar, yardımcı asker gönderiyorlardı. İmparatorluğun cenubuşarkî hudutlarındaki şehirlerde hüküm süren Eyyubî ve Artuk ailesine mensup hükümdarlar, Selçuk imparatorlarını metbu olarak tanıyorlar, hutpede ve sikkeleri üzerinde onların ismini zikrediyorlardı. Keykubat I. Cengiz ordularının hücumu ihtimaline karşı Anadolunun büyük merkezlerini tahkim etmekle beraber, mahirane bir politika takip ederek, bu orduların Selçuk topraklarına taarruzuna meydan vermemişti. Yalnız siyasî ve iktisadî noktalardan değil, medeniyet tarihi noktasından da bu devir Anadolu Türklerinin en parlak devirlerindendir.

ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN ZAYIFLAMASI; DAHİLÎ İSYANLAR

Gıyaseddin Keyhusrev II. Selçuk ordusundaki beylerin bir kısmı ve hıristiyan kıt'alarının yardımile tahta geçtikten sora, babasının tecrübeli kumandanlarına ve büyük ricaline karşı emniyetsizlik göstermeğe başladı. *Sadeddin Köpek* isminde hilekâr bir emîrin de teşvikile kardeşlerini ve üvey anasını öldürttü. Alâeddin Keykubadın muvaffakıyetlerine büyük yardımlarda bulunmuş olan Harzemli emîrler, Keyhusrevin ve Sadeddin Köpeğin kendilerine fenalık edeceklerini anlamışlardı. Binaenaleyh maiyetlerindeki Harzemlilerle birlikte Selçuk topraklarından çıktılar ve civarda Eyyubilere tâbi sahaları yağmaya başladılar. Sora Eyyubilerin hizmetine girerek 1244 senesine kadar Elcezirede, Suriye ve Palestinde birçok hareketlere iştirak ettiler. Keyhusrev, cenubuşarkideki küçük islâm devletlerine, hatta Halep hükümdarlarına kendisini metbu olarak tanıttı. Fakat, imparatorluğun bu azametli manzarasına rağmen, inhitat başlamıştı;

1241 de *Baba İshak* isminde bir türkmen şeyhi, kendisini peygamber tanıyan kuvvetli türkmen aşiretlerine kıyam emrini verdi: *Şumayşat* (Şamşat), Malatya havalisinde başlıyan bu göçebe isyanı birdenbire korkunç bir hal aldı; büyük şehirler ahalisi ve onlarla beraber selçuk orduları mütemadi mağlûbiyetlere uğrayorlardı. Keyhusrev büyük bir telâş içinde Konyayı bırakarak *Kubadabat* kalesine kapandı; Selçuk ordusu Baba İshakı yakalayıp idam etmekle beraber, Türkmenlere karşı tekrar mağlûp oldu. Nihayet Erzurumda hudut muhafazasında bulunan ve büyük bir kısmı hıristiyanlardan mürekkep olan selçuk ordusu, bu isyanı kanlı surette bastırdı.

ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUĞU-NUN CENGİZ ÇOCUKLARININ NÜFUZU ALTINA GİRMESİ

Bu sırada Selçuk İmparatorluğu şarkta yeni ve büyük bir tehlike karşısında kaldı: *Bayçu* kumandasında bir moğol ordusu, selçuk kuvvetlerini mağlûp ederek Erzurumu aldı (1241). Keyhusrev, selçuk ordusunu kendisine tâbi devletlerin gönderdiği yardımcı kuvvetlerle de takviye ederek ilerledi; fakat bu karışık, intizamsız ordu Sıvasın 60 kilometre kadar şarkındaki *Kösedağ* harbinde Bayçu ordusuna karşı fena bir hezimete uğradı (26 Haziran 1243). Sıvas müdafaasız teslim oldu; fakat Kayseri hücumla zaptedildiği için tahrip edildi ve halk kılıçtan geçirildi.

Keyhusrev bu mağlûbiyetler karşısında mukavemetin imkânsızlığını anladı; ve her yıl vergi vermek şartile Bayçu ile sulha mecbur oldu. Bu hadiseler esnasında Ermenilerin hıyanetini görmüş olan Keyhusrev bir ordu göndererek Kilikyayı çiğnedi; Ermenilerin eline geçen yerleri gerialdığı gibi onları tekrar vergi vermeye mecbur etti (1245). Fakat biraz sora öldü.

Yerine geçen oğlu *Keykâvus II.* zamanında bütün nüfuz Vezir *Sahip Şemseddin* in elinde idi; bu sırada Keyhusrevin diğer oğlu *Rükneddin Kılıç Aslan*, Cengizoğullarından *Küyük* ü Büyük Han intihap edecek kurultaya iştirak etti(1246). Küyük, Kılıç Aslanı Selçuk tahtına tayin ettiği gibi, Sahip Şemseddinin idamını da emretti; ve evelce Keyhusrevle Bayçu arasında kararlaştırılmış olan sulh şartlarını da şu şekle koydu: Büyük Hana her sene 1,200,000 altın, 500 parça altın sırma ile işlenmiş ipek kumaş, 500 at, 500 deve, 5000 koyun ve bundan başka hemen bu kıymette münasip hediyeler verilecekti. Kösedağı mağlûbiyeti, Anadolu Selçuk İmpa-

ratorluğunu, hükümdarları bile Büyük Han tarafından intihap edilen ehemmiyetsiz bir devlet şekline sokmuştu!

Kılıç Aslan IV. Anadoluya gelince sultan olarak tanındı ve Sahip Şemseddini idam etti (1249). Fakat bu sırada Büyük Hakanın ölümü haberi geldiğinden, Selçuk emîrleri, kardeşler arasındaki mücadeleye nihayet vermek için, İzzeddin Keykâvus, Rükneddin Kılıç Aslan ve Alâeddinin müştereken saltanat sürmelerini kararlaştırdılar; ve Celâleddin Karatay idareyi eline aldı. Fakat bir müddet sora, memuren Büyük Han nezdine giden Alâeddin Erzincanda öldü. Hükûmet Rükneddin ile İzzeddinin elinde kaldı. Bu müşterek idareden doğan karışık vaziyet, 1254 e kadar devam etti. Nihayet İzzeddin Keykâvus, Rükneddini hapsederek yalnız başına saltanat sürmeğe başladı. Fakat Bayçu ordusu ile yaptığı harpte mağlûp olunca, İznık İmparatorluğuna kaçtı (1256). Bunun üzerine Rükneddin hapisten çıkarılarak tahta geçirildi. Fakat Bayçu kuvvetleri, Halâgû ordusuna iltihak için geridönünce İzzeddin tekrar geldi. Nihayet birçok müzakerelerden sora Hulâgûnun da tensibi ile Anadolu ikiye ayrıldı: Kızılırmağın şarkındaki memleketler Rükneddine, garbindekiler İzzeddine ait olacaktı. İki kardeş, ordularile birlikte Hulâgûnun Suriye seferine iştirak ettikten sonra, Anadoluya döndüler. Lâkin Rükneddinin Veziri Muinüddin Süleyman Pervane, İzzeddinin Memlûk Sultanlarile gizli münasebetlerde bulunduğunu Hulâgûya bildirdi ve tedibine emir aldı. Bunun üzerine İzzeddin Antalya tarikile İstanbula kaçmağa mecbur oldu (1261). Selçuk tahtı artık Rükneddine kalmıştı; fakat hakikatte bütün nüfuz, Hulâgûnun naibi makamında bulunan Pervanenin elinde toplanmış, Anadolu, İlhanlıların bir vilâyeti hükmüne girmişti. Rükneddinin kendisine karşı eyi hisler beslemediğini öğrenen Pervane, Mısır Sultanı Beybars ile münasebeti olduğunu behane ederek onu öldürttü (1264). Yerine henüz altı yaşındaki oğlu *Gıyaseddin Keyhusrev III.* tahta çıkarıldı.

İLHANLILARIN HAKİMİYETİNE KARŞI ANADOLUDA İSYANLAR; SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN İNKIRAZI

Muinüddin Pervanenin tahakkümü ve İlhanlılar kumandanlarının birtakım hareketleri Anadolu Türkleri arasında hoşnutsuzluğu artırıyordu. Sulçuk Emîrlerinden bazıları, İlhanlılarla Mısır Sultanları arasındaki düşmanlıktan ve müslüman Anadolu Türklerinin putperest İlhanlılara karşı besledikleri dinî nefretten

istifade etmek istediler. Bu beylerden *Hatiroğlu Şerefeddin Mes'ut* ve kardeşleri Memlûk Sultanı Beybarsın muzahereti ve Karamanoğullarının yardımile, İlhanlılar hakimiyetine karşı bir kıyam hareketine taşebbüs ettilerse de mağlûp oldular. Fakat Karamanlıların tamamile itaat altına alınması kabil olamadı. Beybars Anadoludaki bu cereyanlardan istifade etmek maksadile İlhanlılara harp açtı; ve Elbistanda İlhanlılar ordusunu müthiş bir mağlûbiyete oğrattıktan sora, Kayseriye geldi. *Muinüddin Pervane*, Sultan Keyhusrevi de alarak Tokata çekildi. Beybars Selçuk Devletini putperest tahakkümünden kurtarmak için geldiğini söyliyerek Sultanı ve Pervaneyi Kayseriye davet ettise de, icabet etmediler. Bunun üzerine Beybars Kayseride büyük merasimle Selçuk tahtına cülûs etti (1277). Fakat ordusu çok yıpranmış ve Anadoluda umduğu yardımı görmemişti. Binaenaleyh Kayseride on günlük bir ikametten sora süratle geridöndü.

Elbistan harbinde selçuk beylerinin hiç mukavemet göstermeden firar etmeleri ve kendi ordusunun büyük zayiata uğraması *İlhan Abaka* yı çok hiddetlendirdi. Suriyey'e hücuma cesaret edememekle beraber, Anadoluda iki yüz binden fazla adam kestirdi; ve Sultan Gıyaseddinle Pervaneyi beraber alarak Tebrize döndü; orada, Beybarsla gizli münasebetlerde bulunduğunu ileri sürerek Muinüddin Pervaneyi de idam ettirdi (1277). Anadoluda büyük bir nüfuza malik olan Pervanenin idamı, mevcut karışıklıkları bir kat daha artırdı. Selçuk Hükümdarı ve Pervane Tebrize gittikleri esnada, Karamanoğlu *Mehmet Bey* Anadoluyu ayaklandırmak için yeni bir fırsat buldu: İzzeddin Keykâvusu II. nin çocuklarından olduğunu iddia eden ve selçuk tarihlerinde tezyif için *Cimri* diye zikredilen birini sultan olarak tanıdı; Konya üzerine yürüyerek zaptetti ve Cimriyi Selçuk tahtına oturttu (1277). Süratle Anadoluya dönen *Gıyaseddin Keyhusrev*, İlhanlıların yardımile Konyayı gerialdıktan ve Karamanlıları tedip ettikten sora, Develi Karahisar civarındaki harpte Cimriyi katil ve ordusunu perişan etti. Fakat Anadolu Türkmenlerinin bu mütemadi kıyamları, sırf İlhanlıların *Kongurtay* kumandasındaki askerî kuvvetleri sayesinde bastırılmış olduğundan, Selçuk sultanlarının artık hiçbir nüfuzu kalmamış, Anadolunun muhtelif yerlerindeki türkmen kabileleri beyleri arasında istiklâl hareketleri belirmeğe başlamıştı.

Gıyaseddin Keyhusrev (1283) te İlhanın emrile idam olunduktan sora, yerine *Gıyaseddin Mes'ut II.* tayin edildi. Anadolu müthiş bir anarşi içinde yuvarlanıyor, kıyamlar, tenkiller biribirini takip ediyordu. İlhan *Gayhatu* Anadolu işlerini tanzim için kuvvetli bir ordu ile gelerek Kastamonu taraflarındaki kıyam hareketlerini kanlı surette bastırdı (1292). Bazan İlhanlılar tarafından gönderilen kumandanlar da kendi metbularına karşı isyandan çekinmiyorlardı. *İlhan Gazan*, İlhanlıların umumî Anadolu valisi olan *Baltu* nun isyan hareketini epey zorlukla bastırdığı gibi, Gıyaseddin Mes'udu da ona taraftarlığından dolayı azlederek, *Alâeddin Keykubat III.* ü Selçuk tahtına oturttu (1298). Bu sırada İlhanlıların Anadoludaki orduları kumandanı *Sülemiş*, Mısırlıların ve Karamanlıların yardımile isyan ettise de muvaffak olamadı. Keykubat, Gazanın emrile Isfahana götürülerek idam edildi (1301); bir müddet sora *Gıyaseddin Mes'ut II.* hapisten çıkarılarak Kayseride Selçuk tahtına oturtuldu (1303) ise de, Selçuk Hükümdarlığının maddî ve manevî hiçbir nüfuz ve ehemmiyeti kalmamıştı. Mes'ut II. nin 1308 de Kayseride vefatile Selçuk Sultanlığı ismen de nihayet buldu.

Anadolu epey zamandanberi İlhanlıların askerî kumandanları tarafından idare edilmekte olduğundan, Selçuk Sultanlığının inkırazı hiç hissedilmedi. Bilhassa 1303 tenberi İlhanlılar Anadoluyu doğrudan doğruya kendilerine tâbi bir vilâyet gibi bir valii umumî ile idare ediyorlardı. Maamafih İlhanlıların nüfuzu daha ziyade Orta ve Şarkî Anadoluda kuvvetlidi. Garp ve garbıcenubî hudutlarında, Karaman havalisinde mahallî türkmen beylikleri kurulmuştu. Anadolu valilerinden yalnız *Emîr Çobanoğlu Demirtaş Bey* uçlara kadar hakimiyetini tevsi edebilmişti. Emîr Çoban ailesinin imhası ve Demirtaşın Mısıra firara mecbur olması üzerine (1327), Anadoluda İlhanlıların nüfuzu çok zayıfladı ve yalnız Orta Anadoluya munhasır gibi kaldı. *İlhan Ebusaidin* vefatından sora ise (1335) Anadoludaki türkmen beylikleri artık kendi başlarına kaldılar; ve Osmanoğulları tarafından Anadolu türklüğünün siyasî birliği yeniden kuruluncıya kadar, bu küçük beylikler arasında mücadeleler eksik olmadı.

D. ANADOLU BEYLİKLERİ
(İKİNCİ SELÇUK FEODALİTESİ)

ANADOLU BEYLİKLERİ Selçuk Devletinin son zamanlarında uç ümerasından olan Karaman, Germiyan, Eşref, Hamitoğulları yarı müstakil bir halde bulunuyorlar ve hatta bunlardan ilk üçü metbularile mücadeleler bile yapıyorlardı. Bunlardan sora Menteşe ve Candaroğulları ile, on dördüncü asrın ilk nısfında Sıvas ve havalisine yerleşen *Ertena Alâeddin* in Beyliği de ilk zamanlarında İlhanlılara metbut olarak tarih sahnesinde görülmektedir.

KARAMAN BEYLİĞİ Oğuz boylarından olan Karamanlılar Selçuklular tarafından Uç Beyi olarak Ermenak havalisine yerleştirilmişlerdi. Bunlar *Kerimüddin Karaman* zamanında Ermenilerin zararına olarak arazilerini tevsi eylemişler ve hatta metbuları Selçuk ordularını bile mağlûp eylemişlerdi.

Karamanoğulları bundan sora bütün siyasî hadiselerden istifade etmişler ve Karamanoğlu Mehmet Bey meşhur *Cimri* isyanında Konyayı zabıt ile *Cimri* nin Selçuk hükümdarı evlâdından olduğunu iddia eylemiş ve hükümdarlığa geçirmiştir (1277).

Selçukluların inkırazından sora doğrudan doğruya İlhanlılarla karşılaşan Karaman beyleri bunlarla yaptıkları mücadelelerde kâh galip ve kâh mağlûp olmuşlar, ve nihayet azimlerinin mükâfatını görerek hükûmetlerini esaslı surette kurmuşlardır (1327).

Karamanoğulları komşuları olan Eşref ve Hamitoğulları arazisinden de istifade ile epeyce büyümüşlerse de karşılarına çıkan Osmanlılara karşı duramamışlardır. Karamanoğulları Osmanlıların tehlikeli zamanlarında fırsatı kaçırmamışlar, ve hükûmetlerini bir müddet için muhafaza eylemişler ve hatta bir aralık Bursa havalisine kadar akın yapmak suretile Germiyan ve Osmanlı arazisini çiğnemişlerdi.

Nihayet Karamanoğlu İbrahim Beyin vefatından sora oğulları arasındaki saltanat mücadeleleri ve Osmanlı ve Akkoyunlu hükûmetlerinin müdahaleleri neticesinde hükûmetleri tamamen sönmüş ve nihayet 1487 de münkariz olmuştur.

GERMİYAN BEYLİĞİ Anadolu Beyliklerinin kudretlilerinden olan Germiyan Türkleri ve Germiyan emîrleri evelce Malatya taraflarında bulunurlarken, soradan Ankara ve Kütahya taraflarına yerleştirilmişlerdi. Bunlardan iptidà hükümdar olarak gördüğümüz zat *Alişiroğlu Yakup* Beydir. Yakup Bey ümerasından olan Aydın, Saruhan, ve Karasi Beyler kumandasile Garbî Anadoluya sevkettiği ordular Ege Denizi sahillerine kadar gelmişler ve bilâhare Aydın, Saruhan, Karasi Hükûmetlerini kurmuşlardı.

Bizanslılarla epey zaman uğraşan Yakup Beye oğlu Mehmet Bey halef olmuş ve bu zat ta bazı muvaffakıyetler kazanmıştır. Mehmet Beyden sora Karaman ve Osmanlı Beylikleri arasında sıkışan bu hükûmet Osmanlılara kız vermek suretile inkırazını geri bırakmış ve daha sora Osmanlıların himayesine girmişti.

Ankara harbinden sora istiklâlini tekrar kazanan Germiyan Beyliği yine Osmanlıların himayesi sayesinde mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Bu devletin son hükümdarı İkinci Yakup Bey Hükûmetini hemşiresinin torunu Osmanlı Hühümdarı İkinci Sultan Murada vasiyet etmiş ve vefatında arazisi Osmanlı mülküne ilâve edilmiştir (1428). Germiyan Hükûmeti on dördüncü asrın ilk nısfında Anadolu Beyliklerinin en kuvvetlisidi.

EŞREFOĞULLARI BEYLİĞİ Selçuk varislerinden Eşrefoğulları Hükûmeti Beyşehir ve havalisinde teşekkül etmiştir. İlk zamanlarında inkişafa kabiliyet gösteren bu devlet 1324 tarihinde İlhanlıların Anadolu Valisi Çobanoğlu Demirtaşın darbesile yıkılmıştır.

HAMİTOĞULLARI BEYLİĞİ Yine bu zümreden olarak Isparta, İğridir ve Antalya havalisinde meydana çıkan Hamitoğulları Hükûmeti iptidaları Demirtaşın darbesile sarsılmışsa da, ondan sora kendini toplamış, İğridir ve Antalya merkez olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Bunlardan birincisinin arazisi 1390 da ve ikincisi 1426da Osmanlılara intikal eylemiştir. Tarihlerin yanlış olarak Tekeoğulları dedikleri Beylik, Hamitoğullarının Antalya şubesidir.

MENTEŞEOĞULLARI İlk emîrlerinden *Menteşe Bey* in ismine izafetle Menteşeoğulları dediğimiz Beylik te Selçuk varislerindendir. Bunlar soraları, Ege Denizi sahillerine kadar dayanmışlar ve hatta 1300

2—18

senesinde Rumlardan Rodosu bile almışlardı; sora burayı Sen Jan şövaliyeleri zaptetmişlerdi. Menteşe Beyliği dahilinde de Rumlardan Aydını fetih ile şimale doğru kol atmışlardı. Bunların merkezi *Milâs*, *Beçin* kasabaları idi.

Menteşe Beyliği 1375 ten az evel İbrahim Beyin vefatile oğulları arasında parçalanmıştır. Bunlardan birinin merkezi *Balat* diğerinin merkezi Milâs yanındaki Beçin idi. Bunlardan Balat Emîrliği 1410 dan sora Osmanlıların himayesine girmiş ve Beçin Emîrliği ise Hükümdarı Emîr Ahmet Gazinin vefatına yani 1391 senesine kadar mevcudiyetini muhafaza edebilmiştir. Osmanlı Padişahı Bayazıt I. bu Beyliğin istiklâline de nihayet vermişse de, Timur istilâsında yeniden kurulmuş, fakat uzun zaman yaşayamıyarak tekrar Osmanlıların eline düşmüştür.

CANDAR-OĞULLARI

Şimalî Anadoluda ehemmiyetli bir hükûmet kuran Candaroğullarına gelince, bunlar Selçukluların son zamanlarında İlhanlıların Anadoluda kudretlerini eyice gösterdikleri sırada onların muzaheretile Kastamonu ve havalisinde beylik kurmuşlar ve zamanını bulunca istiklâllerini ilân eylemişlerdi. Candaroğullarından Süleyman Paşa I. Sinop, Zafranbolu, Çankırı ve havalisini istilâ ve halefleri Samsun, Bafra taraflarını ilhak eylemişlerse de, Kötürüm Bayazıt Bey ismindeki Candarlı Hükümdarının oğulları arasındaki münaferet dolayısile bu devlet Sinop ve Kastamonu ve daha sora da Çankırı şubelerine ayrılmıştır. Bunlardan Kastamonu ve Çankırı şubeleri Osmanlı himayesinde idiler.

Candaroğlu İsfendiyar Bey bir aralık Osmanlıların eline geçen Kastamonu ve Çankırıyı, Timurun Ankara harbinden sora Osmanlılardan istirdada muvaffak olmuş ise de, bilâhare Çankırıyı terke mecbur kalmıştır. Candaroğlu İsmail Bey zamanında Candaroğulları Hükûmeti Osmanlılara geçmiştir (1459).

AYDINOĞULLARI

Bu Hükûmeti tesis eden *Aydınoğlu Mehmet Bey*, Germiyan ümerasından idi. 1307 ve 1308 senelerinde *Birgi*, Ayasluk ve müteakıben Tire taraflarını elde eden Mehmet Bey Germiyanlıların hakimiyetini tanımak suretile bir Beylik kurmuş ve İzmir taraflarını da Cenevizlilerden almak suretile beyliğini tevsi eylemiştir (1326).

Ailenin ittifakile Mehmet Beye halef olan ikinci oğlu *Umur Bey*, babası zamanından başlıyarak, kuvvetli donanması sayesinde Ege ve Yunan denizlerine hâkim olmuş, civardaki adalara, Rumeli sahillerine, Agriboz adasile Moraya ve hatta Eflâk taraflarına kadar deniz akınları yapmış, ve bundan başka Bizans İmpraratorluğu işlerine de müdahale ederek dostu Kantakuzenin imparatorluğu elde etmesine yardım etmişti.

Umur Beyin akınlarından ürken Papa, Venedik, Kıbrıs, Rodos donanmaları müttefikan İzmiri zabıt ile Umur Beyin donanmasını yakmışlardır. Bu felâket üzerine içerdeki Eski İzmire çekilen Umur Bey Sahil İzmiri istirdat için frenklerle muharebe ederken şehit düşmüştür (1347).

Umur Beyden sora Aydınoğulları hükûmetinin riyasetini Mehmet Beyin büyük oğlu Hızır Bey işgal ettise de, frenklere karşı ağır bir muahede imzalamağa mecbur olan bu zatın vefatında, ehemmiyetini kaybeden Aydınoğlu Hükûmeti küçük kardeşi İsa Beye intikal eylemişti.

İsa Bey zamanında Osmanlı istilâsı Aydınellerine kadar dayanmış ve İsa Bey mecburen Osmanlıların Tire Beyliğini kabul etmişti. Ankara muharebeden sora İsa Beyin halefleri meydana çıktılarsa da, Osmanlı istilâsının önüne duramadıklarından hükûmetleri nihayet buldu (1403).

SARUHANOĞULLARI Saruhan Hükûmetinin müessisi olan *Saruhan Bey* de Germiyan Beylerindendi. 1305 te Germiyandan garba doğru sevkedilen Saruhan Bey, Bizanslılardan mühim kasabalar almış ve 1313 te Manisayı da zaptederek kendisine merkez yapmıştı. Saruhan Bey Manisa, Menemen, Foça taraflarını da elde ettikten sora mühim bir donanma ile deniz seferlerine girişmiş ve bazı seferleri Aydınoğullarile beraber yapmışlar ve yine Aydınoğullarile birlikte Bizanslılara yardım etmişlerdi.

1345 te vefat eden Saruhan Beye oğlu İlyas Bey ve ona da İshak Bey halef olmuşlar ve fakat zamanlarında ehemmiyetli bir hareket olmamıştır. 1388 de ölen İshak Beyin yerine büyük oğlu Hızırşah Bey geçti ise de 1390 da Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayazıt bu Hükûmete nihayet vermiştir. Ankara muharebesinden sora memleketini tekrar elde eden Hızırşah Bey, Çelebi Mehmet tarafından öldürülmüş ve memleketi Osmanlılara geçmiştir (1410).

KARASİ BEYLİĞİ Hükûmetine ismini veren *Karasi Bey* de Germiyan ordusu kumandanlarından olup kendisi Danişmentliler Devletini kuran Melik Danişment Gazi torunlarındandı. Karasi Bey, Anadolu fütuhatını ikmal için garbışimaliye doğru yürümüş Balıkesir, İdincik, Turova, Edremit ve Candarlı, Bergama taraflarını elde etmişti. Çanakkale sahillerile Candarlı limanında bir donanma vücuda getirerek kendisine merkez olarak şimdiki Balıkesir kasabasını tesis eden Karasi Beyin vefatından sora Demirhan ismindeki oğlu Balıkesirde ve Yahşi Bey ismindeki oğlu da Bergama ve Gölmarmarası taraflarında Beylik etmişlerdi. Bunlardan Yahşi Beyin deniz seferleri Umur Beyin seferleri gibi gerek Bizanslıları ve gerek Frenkleri pek ziyade yıldırmıştı. Osmanlılarla hudutları birleşen Karasi Beyliğinin Balıkesir, Bergama kısımları 1341 de ve Turova taraflarındaki küçük parçası da 1345 ten sora Osmanlıların eline geçmiştir.

DİĞER BEYLİKLER Bu saydığımız Anadolu Beyliklerinden başka, Sinopta *Pervaneoğulları* ve Afyon Karahisarında *Sahipoğulları* ve Denizlide *İnançoğulları* Beylikleri varsa da, ehemmiyetleri üçüncü derecedei di.

İlhanlıların Anadolu Valisi olan Demirtaşın 1328 de Mısıra firarından sora Sıvas ve havalisine İlhanî ümerasından *Ertena* Bey sahip olmuş ve bu zat İlhanlıların son zamanlarında ve Ebu Saidin vefatından soraki mücadelelerde gayet mahirane bir siyasetle ve bazan Mısırlıların himayesine girmek suretile mevcudiyetini muhafaza edebilmiştir.

Ertenanın 1352 de vefatile yerine geçen oğulları zamanında Hükûmetleri ümera elinde kalmış ve nihayet Sıvas ve havalisi sultanlığı *Kadı Bürhaneddin Ahmed*in eline geçmiştir ki, onun devletine de Yıldırım Bayazıt tarafından nihayet verilmiş (1398) ve memleketi Osmanlıların eline düşmüştür.

E. MEDENİYET

DEVLET VE HÜKÜMDAR Ortazaman Anadolu Türk Devletleri, gerek kuruluşları gerek mahiyetleri itibarile biribirine çok benzer. Bunların en mühimleri olan Anadolu Selçuk Devleti ve Danişmentliler, büyük Selçuk İmparatorluğunun birer şubesi demektir; XIV. asırda içle-

rinden bazıları büyük ehemmiyet kazanan Anadolu Beyliklerine gelince, bunlar da Anadolu Selçuk İmparatorluğunun şubelerinden başka bir şey sayılamaz. Bu itibar ile, Anadolu Türk Devletlerinin siyasî teşkilâtını ve bunlar zamanındaki medenî faaliyetleri umumî surette tetkik etmek daha doğrudur. Anadolu Türk Devletleri, merkeziyetçi olmaktan ziyade feodal bir mahiyette idiler. Devletin başında *sultan* unvanını taışyan bir hükümdar bulunmakla beraber, hükümdar ailesine mensup ve *melik* unvanını haiz muhtelif prensler idare ettikleri vilâyetlerde yarı müstakil bir halde yaşıyorlar, kendi şahıslarına bağlı bir ordu besliyorlardı. Ailenin reisi demek olan asıl büyük hükümdar kuvvetli oldukça, devletin vahdeti muhafaza edilebiliyor, meliklerin tayin ve azli onun emrile oluyordu. Saltanat veraseti usulünün muayyen olmaması da, her hükümdarın ölümünden sora büyük karışıklıklara sebep oluyor, haricî düşmanlar bundan istifade ediyorlardı. Fakat bütün bunlara rağmen, bir taraftan iktisadî zaruretler, diğer taraftan Anadolu Türklüğünün manevî birliği, Selçuklar devrinde Anadolu Türklerinin siyasetçe de birleşmelerini intaç etmişti. Bu siyasî birlik, İlhanlıların tahakkümü neticesinde bozulmuş ve XIV. asırda Anadolu muhtelif türk beylikleri arasında parçalanmışsa da, bu hal çok sürmemiş, ve yukarda saydığımız amiller tesirile, Osmanlı İmparatorluğu tarafından tekrar tesis edilmiştir.

İDARE TEŞKİLÂTI Anadolu Selçuk Devletinin idare teşkilâtı, tamamile büyük Selçuk İmparatorluğundan alınmıştır. Merkezde divan teşkilâtı, devletin idarî, malî, askerî bütün işlerini idare eden muhtelif şubelerden terekküp eder. Divana vezir riyasat eder; hükümdarın vekili mutlakı ve bütün işlerin nâzımı odur. Divana dahil olan diğer büyük memurlar, *naip, pervane, çaşnigir, beylerbeyi, emiri meclis, emiri ahur, emiri şikâr, müstevfi, emiri dat, münşii has, emiri ârız, tuğracı* gibi devletin büyük ricalidir. Bu unvanlardan bir kısmı saray hizmetlerinden alınmıştır ki, diğer Ortazaman türk devletlerinde de böyledir. *Naip, pervane, çaşnigir, beylerbeyi,* daha ziyade askerî memurlardır; müstevfi maliye işlerine bakar. *Emiri ârız* ordunun idarî işlerine bakar; devletin resmî muhaberelerini *münşii has* idare eder; hükümdarın tuğralı emi amelerini tanzim etmek *tuğracı* ya aittir. *Naip* ve *çaşnigir* ekseriya ordu kumandanlığı vazi-

fesini görürler. Bu unvanlar yalnız muayyen bir memuriyet ismi ifade etmiyerek, taltif için bir rütbe gibi de verilir. Adliye işleri *kadı*lara aittir; merkezde ve şehirlerdeki kadılardan başka ordularda da *ordu kadısı* bulunur. Vilâyetlerin idaresi mülkî ve askerî salâhiyeti haiz olan *subaşı*lara aittir; ayrıca her şehrin muhafazasına memur *şahne* veya *dizdar* unvanlı memurlar da bulunur. Bahriye işleri için biri Akdenizde Antalyada, diğeri Karadenizde Sinopta iki büyük emîr bulunur ki bunlara *emîrüssevahil* derler; bunların maiyetindeki ilerigelen bahriye memurlarına *reis* unvanı verilir.

Vilâyetlerdeki selçuk şehzadelerinin maiyetinde tıpkı merkezde olduğu gibi fakat ondan daha küçük mikyasta divan ve saray teşkilâtı mevcuttur. Selçuk Devletinin kuvvetli zamanlarında çok muntazam işleyen bu idare makinesi, XIII. asrın son yarısında İlhanlıların tahakkümü altında bozuldu; İlhanlıların yeniden yapmak istedikleri teşkilât, Selçuk teşkilâtının yerini tutamadı; ve yalnız Orta Anadoluda muntazam bir şekilde işleyebildi. XIV. asırda Anadolu beyliklerinin idare teşkilâtı, Selçuk teşkilâtının küçük bir mikyasta taklidinden ibaret olup, buna biraz İlhanlıların ve Memlûkler Devletinin idarî an'anelerinden bazı şeyler de karışmıştır.

ORDU TEŞKİLÂTI Anadolu Selçuk Devleti askerî teşkilâta daima büyük bir ehemmiyet vermiştir. Selçuk ordusu başlıca şu kısımlardan terekküp ederdi:

a) Doğrudan doğruya sultanın şahsına merbut olan ve daima merkezde bulunan kuvvet. Bu hassa kuvveti 3-5 bin süvari ile bir miktar piyadeden mürekkepti.

b) Kayseri başta olmak üzere Sıvas, Şarkî Karahisar, Harput, Niksar, Malatya, Erzincan, Niğde, Lâdik, Honas gibi mühim askerî merkezlerde daimî surette bulunan muhafaza kuvveti. Bu merkezlere tâbi olan civar mıntakalardaki tımar erbabı, ve sair bütün askerî kuvvetler o mıntakanın *subaşı* unvanını taşıyan kumandanına tâbi bulunurdu.

c) Büyük tımarlara malik devlet ricalinin maiyetlerinde kendi şahıslarına merbut bulunan ve teçhiz ve iaşesi onlara ait olan efrattan ve ücretli askerlerden mürekkep kuvvet. Bu ricalin bir kısmı merkezde bir kısmı da kendi tımarlarında yaşarlar, ve harp halinde, merkezden aldıkları emir üzerine ordunun toplanma yerine gelirlerdi.

d) Uçlarda yani hudutlarda uç beylerinin yani hudut muhafızlarının maiyetinde bulunan kuvvet. Ekseriyetle uçlara yerleştirilmiş türkmen kabilelerine mensup efrattan teşekkül eden bu kuvvetler, fırsat buldukça düşman memleketlerine akın yapmaktan hali kalmazlardı.

e) Harp zamanında ihtiyaç görüldüğü vakit ekseriyetle türk kabilelerinden ve kısmen imparatorluk dahilinde ve haricindeki muhtelif dinlere mensup ahaliden ücretle tutulan efrat.

f) Selçuk sultanını metbu olarak tanıyan veya herhangi bir muahede mucibince harp vukuunda muayyen bir imdat kuvveti göndermeği taahhüt etmiş bulunan müslüman ve hıristiyan komşu devletlerin gönderdikleri yardımcı kuvvetler. XIII. asırda İznık ve Trabzon imparatorlarile, ermeni ve gürcü kıralları, Suriye ve Elceziredeki bazı islâm hükümdarları selçuk ordusuna muavin kuvvetler gönderiyorlardı.

İşte bu suretle teşekkül eden selçuk ordusu, kemiyetçe de büyük bir ordu idi. Kösedağ harbinde selçuk ordusu, 80 bin süvariden fazla idi. Ordunun büyük kısmını süvari kuvveti teşkil etmekle beraber, ayrıca piyade kıt'aları ve lâğımcı, mancınıkçı kıt'aları da vardı; muhasara harplerinde bunlardan istifade edilirdi. Selçuk ordusu yalnız şark islâm devletlerinde ve Bizansta kullanılan harp aletlerine değil, garpta kullanılan harp aletlerine de malikti.

Evelce Büyük Selçuk İmparatorluğunda ve daha sora Osmanlı İmparatorluğunda gördüğümüz askerî tımarlar ve muayyen kıymette tımarlara malik olanların o kıymetle mütenasip olarak asker tedarik etmeleri usulü, Anadolu Selçuk Devletinde ve bütün Anadolu beyliklerinde mevcut idi.

MALİYE: DEVLETİN VARİDAT MEMBALARI, VERGİLER

Selçuk İmparatorluğunun büyük ordusunu beslemek, harpleri idare etmek, tantanalı bir hayat geçiren sultanların ve büyük emîrlerin masraflarını tedarik eylemek, Anadoludaki inşa ve imar faaliyetinin icap ettirdiği büyük paraları temin etmek için kuvvetli bir maliyeye ihtiyaç vardı. Selçuk Devleti, Kösedağ mağlûbiyetine kadar, daima zengin, muntazam bir devlet hazinesine malikti. Bilhassa XIII. asrın ilk yarısında, memleket iktisaden çok yükselmiş olduğu için, varidat fevkalâde artmıştı. Varidat membaları muhtelifti:

a) Ziraî mahsulâttan alınan öşür, gayrimüslimlerden alınan cizye ve haraç, hayvan sürülerinden alınan rüsum.

b) Hudutlarda giren ve çıkan eşyadan alınan gümrük resmi. Antalya ve Sinopun fethinden sora Anadolunun Akdeniz ve Karadeniz memleketlerile sıkı ticarî münasebetlere girişmesi bu varidatı çok ziyade artırmıştı.

c) Pazar yerlerinde alımsatımdan alınan resim.

d) Madenlerin, memlehaların işletilmesinden elde edilen varidat.

e) Civar devletlerden (İznık ve Trabzon rum imparatorlarından, ermeni kırallarından) alınan yıllık maktu vergiler.

f) Harplerde alınan ganimetlerin beşte birinden hasıl olan varidat; musaderelerden, cezayinaktilerden elde edilen paralar; sultanlara verilen cülûs hediyeleri; sultan bir şehire gittiği zaman şehir halkının vermeğe mecbur olduğu vergi; Ve daha bu gibi, mahallî veya umumî ihtiyaçlara göre tarhedilen fevkalâde vergiler.

Kösedağ mağlûbiyetinden ve bilhassa İlhanlıların tahakkümünden sora, Anadolu varidatının mühim bir kısmı Tebriz sarayına, İlhanlıların Anadoludaki işgal kuvvetlerine sarfolunduğu cihetle, maliye işleri fenalaştı; mütemadi isyanlar, ihtilâller, dahilî harpler, iktisadî vaziyet gibi malî vaziyeti de günden güne daha müşkül bir hale getirdi; son selçuk sultanları zamanında malî işler doğrudan doğruya İlhanlıların memurları tarafından idare ediliyordu. XIV. asırda Anadolu beyliklerinin varidat membaları (*e* maddesi istisna edilecek olursa) Selçuklar devrinden hemen hemen farksız gibidi. Maamafih bazı kuvvetli beylikler, meselâ Germiyanoğulları, daha sora Osmanoğulları, Bizanslılardan yıllık maktu vergi alıyorlardı.

İÇTİMAÎ HAYAT: ŞEHİRLER, KÖYLER, GÖÇEBELER

Bizanslıların Emeviler ve Abbasilerle, daha sora Selçuklularla mütemadi harpleri, Anadoluyu harap etmişti. Anadoluda Selçuk Devleti kurulduğu zaman, şehirler harap, ahaliden mahrum, tarlalar bakımsız ve metruk bir halde idi. Şarktan mütemadi gelen türk kütleleri. Anadoludaki nüfus kesafetini yeniden çoğalttı; birçoğu eski türk kabile isimlerini taşıyan yeni yeni köyler kuruldu; şehirler yeniden canlanmağa başladı. Anadoludan geçen Haçlı ordularının ve haricî dahilî mütemadi harplerin tahribatı bile bu büyük inkişafı

durduramadı. XII. asrın son nısfında kuvvetlenen bu inkişaf, XIII. asırda büyük Alâeddin Keykubat I. zamanında Anadoluyu o devrin en zengin ve mes'ut memleketi haline getirdi: Konya, Kayseri, Sıvas, Niğde, Erzincan gibi büyük merkezlerde şehir hayatı yükseldi; Cengiz ordularından kaçan birçok kabileler anadoluya geldikleri gibi, Maveraünnehir, Harzem, Horasan, İran şehirlerinde yaşamaktan korkan birçok şehir halkı da menkul servetlerile Anadolu şehirlerine gelip yerleştiler.

Kuvvetli surlarla çevrilmiş olan büyük Anadolu şehirlerindeki halk, muhtelif içtimaî sınıflara ayrılıyordu: din âlimleri, devlet memurları ve askerler, tacirler ve san'atkârlar. Sanayi ve ticaretle uğraşanlar, her şehirde ayrı ayrı loncalar halinde teşkilâta maliktiler; her loncaya mensup olanlar arasında sıkı bir meslek tesanüdü ve maddî ve manevî bir murakabe vardı. Şehrin çarşısında yani ticaret merkezinde her meslek erbabının yerleri ayrılmıştı; kendi kendilerini sıkı bir murakabeye tâbi tutan bu meslek teşekkülleri üzerinde devletin fazla bir murakabesine ihtiyaç kalmadığından yavaş yavaş birtakım hukukî imtiyazlar da kazanmışlardı. Büyük şehirlerde küçük ticaret ve sanayile geçinen bu sınıftan başka, büyük sermayeye sahip ve muhtelif memleketler arasında ticaret kervanları işleten tacirler de vardı. Karışık zamanlarda şehirlerdeki bu kuvvetli teşekküller anarşiye oldukça mâni olabiliyorlardı.

Köyler ziraatle ve hayvan sürüleri yetiştirmekle geçiniyorlardı. Şehirlere yakın olan köyler, daha müsait bir vaziyette idiler. Köylerde öküzle çift sürülüyordu. Köylüler mahsullerini civardaki şehirlere getirerek pazarlarda satıyorlardı. Basit ve mahdut ihtiyaçlarını kendi evlerinde kendi vasıtalarile temin eden köylüler, alelâde zamanlarda, rahat yaşıyorlardı. Mültezime veya tımar sahibine verdikleri öşürden (yani onda bir vergisinden) başka bir vergi ile mükellef değillerdi. Ancak, harpler, dahilî iğtişaşlar, istilâlar, bazı kıtlık seneleri, köylüler için çok felâketli oluyordu.

Selçuk sultanları, Anadoluya gelen türk kabilelerini küçük parçalara bölerek ayrı ayrı yerlerde yerleştirmek suretile onları hem toprağa bağlamış oluyorlar, hem de bu suretle eski kabile asabiyetini yavaş yavaş ortadan kaldırıyorlardı.

Hayvan sürüleri yetiştirmekle ve halıcılıkla geçinen bu

göçebeler, mevsime göre yaylâlarda ve kışlaklarda yaşıyorlardı.

DİNÎ HAYAT: DİN VE MEZHEPLER, TARİKATLER

Selçuklarla beraber Anadoluya gelen türk kütleleri hemen umumiyetle müslüman idiler; binaenaleyh müslümanlık Anadoluda hâkim din oldu; büyük Selçuk İmparatorluğunun takip ettiği sünnilik siyaseti ve Abbasî halifelerile dostane münasebetler, Anadolu sultanları tarafından da takip edildi. Diğer dinlere mensup ekalliyetler, ayinlerini serbest surette yapabildikleri için selçuk idaresinden çok memnun idiler. Büyük şehirlerde kurulan medreseler, sünnilik propagandası için din âlimleri yetiştirmekle uğraşıyordu. XIII. asırda Anadolu şehirlerinde tarikat propagandası da kuvvetlendi: Kadirî, İshakî, Kalenderî, Hayderî, Rufaî gibi türlü tarikatlere mahsus tekkeler açılmağa başladı; hatta mevlevilik te iptida Anadoluda kuruldu.

Şehirlerde dinî hayatın sünnilik şeklinde inkişaf etmesine mukabil, köylerde ve bilhassa türkmen kabileleri arasında dinî hayat büsbütün başka bir şekil almıştı: kendilerini samimî müslüman addetmekle beraber en ziyade eski Şamanî an'anelerine tâbi olan bu türkmenler, müslümanlığı, şehirlerdekinden başka bir şekilde anlıyorlardı. Eski türk hayatında mühim mevkii olan kadının umumî hayat haricine çıkarılmak istenmesi, eskidenberi kabile an'anesinde mevcut olan ve *şölen* adı verilen sazlı ve şaraplı umumî ziyafetlerin şeriat tarafından menedilmesi, oruç, namaz, haç gibi türkmen an'anesine uymayan sıkı birtakım hükümler, türkmenlerin hayatına uymuyordu. İşte bu sırada birtakım türk sofuları, türkmenler arasında onların anlayabileceği şekilde basit bir tasavvuf propagandası yaptılar; daha doğrusu Şamanî an'anelerine uygun bir islâmlık şekli yarattılar. Sünnilikten ziyade müfrit şiî akidelerine yakın olan bu şekil, Anadolu türk kabileleri arasında türlü türlü isimler altında asırlarca yaşadı: XIII. asırdan son zamanlara kadar Babailer, Bektaşiler, Kızılbaşlar, Tahtacılar, Çepniler gibi isimler taşıyan muhtelif dinî zümrelerin esası budur.

Anadoludaki müslüman Türkler arasında böyle türlü mezheplerin ve tarikatlerin yayılmış olması, Anadolunun manevî vahdetini bozmak suretile asırlarca büyük fenalıklara sebep

olmuş, ve yalnız Selçuk Devleti değil daha sora Osmanlı Devleti de bu yüzden büyük gailelere uğramıştır.

İKTİSADÎ HAYAT: ZİRAAT, SANAYİ, TİCARET

Alâeddin Keykubat I. zamanında Anadolu, iktisaden çok yükselmiş ve dünyanın en zengin bir memleketi olarak tanınmıştı. Akdenizde Antalya, Alâiye *(Res. 70-72)* ve Karadenizde Sinop gibi mühim ticaret merkezlerine malik olan Selçuk Devleti, İtalyan tacir ve gemicileri vasıtasile Akdeniz ve Karadeniz memleketlerile ticarî münasebetlere girişmişti. Anadoluda sulh ve asayişi temin eden Selçuk idaresi sayesinde ziraî istihsal çoğalmış, mahallî senayi inkişaf etmiş, madenler ve memlehalar muntazam surette işletilmeğe başlanmıştı. Keykubat I. haricî ticarete büyük ehemmiyet verdiği için, dahilî yolların emniyetini temine çok çalıştı; kervanların muhafazası için kale kadar metîn büyük kervansaraylar yaptırdı *(Res. 73-77)*; tacirlere birçok imtiyazlar verdi; hatta malları yollarda zayi olacak tacirlerin zararlarını tazmin etmeyi taahhüt etti. Anadoludan şap, tuz, hububat, kereste, tiftik, v. s. gibi mebzul ham maddelerden başka kumaş ve halı da ihraç olunuyordu. Türkmen aşiretlerindeki halıcılık an'anesi Anadolu halılarına haricî ticarette büyük bir ehemmiyet vermişti. Anadolu kumaşları Mısırda pek makbuldü.

Kösedağ mağlûbiyetinden sora Anadoluda sükûn ve asayişin bozulması, istihsal faaliyetini kısmen azalttı. Fakat, İlhanlıların hakimiyeti altına geçen Anadolu, Akdeniz memleketlerile İlhanlılar arasındaki büyük iktisadî münasebetler sebebile, mühim bir transit sahası oldu. Konya ve Sıvas iktisadî ehemmiyetlerini hiç kaybetmediler; bilhassa Sıvas, bir aralık Küçük Ermenistan denilen mıntakanın en mühim limanı olan Yumurtalık limanile şarkın en mühim ticaret merkezi olan Tebriz arasındaki kervan yolunda en mühim merhale olduğundan, büsbütün ehemmiyet kazandı. Böylece mühim bir ticaret merkezi haline gelen Sıvasta şark memleketlerile büyük muameleler yapan tacirler, ticarethaneler, depolar (hanlar) vardı. İlhanlılar, bilhassa Cenevizlilerle dostça münasebetlerde bulunduklarından Sıvasa bazı Cenevizli tacirler de gelmiş, hatta XIII. asır sonunda bir de Ceneviz konsolosu gönderilmişti. Anadolu tacirleri Mısır ve Suriye ile, Kırım limanlarile de büyük işler yapıyorlardı. Emîr Çobanoğlu Demirta-

şın Anadolu Valiliği esnasında Anadoluda sükûn ve asayiş temin edildiğinden, ziraat hayatının da tekrar inkişafa başladığı anlaşılıyor.

XIV. asırda Anadolunun garp tarafındaki beylikler, Ege kıyılarındaki ticaret şehirlerini ele geçirdikten sora Avrupalılarla iktisadî münasebetlerde bulundular. İzmir ve Ayasluk gibi mühim ticaret merkezlerine malik olan Aydınoğulları, kuvvetli donanmalarile Ege Denizine hâkim oldular; Menteşeoğulları Palatya = Balat, Saruhanoğulları Foça gibi ticaret merkezlerine hâkim oldukları için kuvvetli birer donanma yaparak ticaretlerini himaye ettiler. Adalarla ve İtalyan ticaret şehirlerile bu beylikler iktisadî münasebetler kurarak ticaret faikıyetini artırdılar, ve zenginleştiler.

Candaroğulları da Sinopu ve Samsunu zaptettikten sora Karadeniz ticaretinden istifade etmek suretile kuvvetlendiler. Antalya ve Alâiyenin Mısır ve Suriye ile tiçareti XIV. asırda kuvvetle devam etti. Bu iskelelerde alınan gümrük resmi, muhtelif devletlerle yapılan mukavelelere göre değişiyordu; Saruhan, Aydın, Menteşeoğulları, ticarî münasebetlerde bulundukları İtalyan şehirlerinde dahi tedavül eden sikkeler bastırdılar.

FİKİR VE SAN'AT HAYATI

XII. asrın son yarısından başlıyarak Anadoluda fikir ve san'at hayatı kuvvetli bir inkişaf gösterdi; her tarafta medreseler açıldı; Bu devirdeki selçuk sultanları ilmî ve edebî yüksek tahsil görmüş insanlardı; bundan dolayı Anadoludaki fikir ve san'at hareketlerini himaye ve teşvik ettiler; XIII. asırda Anadolunun siyasî ve iktisadî inkişafı, büyük şehirlerde ilim ve san'at hayatını büsbütün kuvvetlendirdi. Cengiz ordularından kaçan birçok türk âlimleri, şairleri, mutasavvifleri Anadoluya gelerek yerleştiler; birçok mühim eserler yazıldı; İslâm tasavvufunun ve acem edebiyatının en maruf simalarından Muhiddini Arabi, Konyalı Sadreddin, Kermanlı Evhadi, Ferganalı Sadeddin, ve bilhassa Mevlâna Celâleddini Rumi, bu devirde Anadoluda büyük şöhret kazanmışlardı. *Mesnevi* si ve sair eserlerile bütün islâm dünyasında haklı bir şöhret kazanan Mevlâna Celâleddin, halis bir Türk olmakla beraber, eserlerini o zamanın modasına göre farisî yazıyordu; onun türkçe şiirleri pek azdır. Devlet işlerinde bile arapça ve acemcenin resmî dil olarak kullanıldığı selçuk dev-

rinde, Anadolu Selçuklarına ait tarihî eserler de acemce yazılıyordu. XIII. asırda Anadolu Türklerinin vücuda getirdikleri fikir ve san'at mahsullerinin arap ve acem dillerile yazılmış olduğuna bakarak bu devrin fikrî faaliyeti hakkında yanlış hükümler vermemelidir, Bu devirde Anadoluda yetişen türk âlim ve filosofları serbest ve geniş düşüncelerile temeyyüz etmişlerdir. Anadolunun büyük merkezlerindeki bu fikir ve san'at cereyanları, XIV. asırda da kuvvetle devam etmiş, ve Anadolunun yerli beylikleri tarafından daima himaye görmüştür.

TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

İlk selçuk istilâsından itibaren Anadolu Türkleri arasında zengin bir halk edebiyatının mevcut olduğu tabiîdir. Anadolu fütuhatı ve Danişment Gazinin kahramanlıkları, Türkler arasında *Battal Gazi* ve Danişment Gazi hikâyelerinin yayılmasına sebep oldu. *Ozan* denilen oğuz halk şairleri ellerinde kobuzlarile bu kahramanlık destanlarını halk içtimalarında, ordularda terennüm ediyorlardı. Türk halkı arasında tasavvuf cereyanı kuvvetlendikten sora, birtakım derviş şairler, sair halk şiirleri tarzında ilâhiler, dinî ve sofiyane şiirler yazmağa başladılar. İslâm an'anelerinin tesiri altında Hamza, Ali, Ebumüslim gibi kahramanlara ve Peygamberin hayatına ve menkıbelerine dair manzum ve mensur destanlar, hikâyeler de yazılmağa başlandı. Bu türlü eserler heryerde zevkle okunuyordu. Harzem ve Maveraünnehir Türkleri arasında millî kahraman olarak hatırası asırlarca yaşayan Ebumüslimin menkıbeleri, öyle görünüyor ki Anadoluya gelen Oğuzlar arasında da ehemmiyetini kaybetmemişti. Fakat bu halk hikâyeleri arasında en çok sevilenler Türk - Bizans mücadelelerini canlandıran Battal Gazi ve Danişment Gazi destanlaridi. Bunlar Selçuk Saraylarında da zevkle okunmakta idi.

XIV. asırda, saraylarında acem kültürüne fazla mevki veren Selçuk Devleti yerine Anadolunun muhtelif yerlerinde müstakil beyliklerin kurulması, türk diline büyük bir ehemmiyet verdirdi. Yine Türklerin arap ve acem dillerinde yazmış oldukları eserlerden yüzlercesi türkçeye tercüme olundu. Anadoluda birçok kıymetli türk şairleri yetişti. Münevver sınıflar arasında da acem edebiyatı yerine türk edebiyatı moda olmağa başladı. XIII - XIV. asırlarda yetişen bu şairler arasında, son Selçuk Hükümdarının kasidecisi *Hoca Dehhani*, Kırşehirli *Şeyh Gülşehri, Âşık Paşa, Hoca Mes'ut, Şeyh-*

oğlu Nesimi, Ahmedi büyük şöhret kazanmışlardır. Yunus Emre de halk şiirlerinden farksız ilâhilerile Anadolu halkının hatırasında asırlarca yaşamıştır. Bunlar ve daha bu gibi san'atkârlar, muharrirler sayesinde türkçe XIV. asır sonunda Anadoluda yabancı dillerin hakimliğine nihayet vermiştir.

GÜZEL SAN'ATLER Anadolu Türk Devletleri, hâkim oldukları büyük merkezlerde camiler, medreseler, türbeler, hanlar, hamamlar, kaleler yaptırarak memleketi muazzam san'at abidelerile süslediler. Konya, Kayseri, Sıvas, Divriği, Niğde, Erzurum gibi büyük merkezlerde ve sair küçük Anadolu şehirlerinde muhtelif Anadolu Türk Devletlerine mensup hükümdarlar ve rical tarafından yaptırılan bu abideler, asırların tahribatına rağmen hâlâ haşmetle göze çarpar *(Res. 78-86)*. Anadolu türk san'atinin XII. asırda başlayan bu inkişafı XIII. asırda Anadolunun siyasî ve medenî terakkisile mütenasip olarak en yüksek san'at eserlerini meydana getirdi. Bu inkişaf İlhanlıların hakimiyeti zamanında devam ettiği gibi, XIV. asırda Anadolu beyliklerinden bazıları da muazzam abideler vücuda getirdiler; ve selçuk devri türk san'atini devam ettirdiler: Selçuk Saltanatının varisleri arasında en kuvvetlisi olan Karamanoğulları, sora Aydınoğulları, Menteşeoğulları muazzam mimarî abideleri bırakmışlardır. Bütün bu Anadolu türk abideleri, Ortaasyada, Horasanda, İranda, Mezopotamyada mevcut türk mimarî eserlerindeki umumî vasıfları gösterir; tezyinî motifler arasında hendesî ve nebatî şekillerden başka canlı şekiller (hayvan ve insan şekilleri) de mevcuttur *(Res. 87,88,94)*. Anadolu Selçukları zamanında, islâm taassubunun menetmiş olmasına rağmen, böyle canlı şekillere, hatta kabartma ve oyma olarak insan resimlerine ve ayrıca bazı heykellere tesadüf olunması, Anadolu Türklerinin taassup hislerinden ve dar düşüncelerden nekadar uzak olduğunu gösterir. Bu devirlere ait birçok mezartaşları, lâhitler, tahta oymaları, *(Res. 89-91)* demir ve bakır işleri, çiniler, halılar, kumaşlar, işlemeler *(Res. 92,93,95)*, Anadolu Türklerinde bediî hissin, san'at duygusunun nekadar yüksek olduğunu anlatmaktadır. Anadolu Türkleri, hayatın en basit ihtiyaçlarını temin edecek basit eşyayı bile yüksek bir san'at eseri haline getirecek kadar yüksek bir medeniyete sahiptiler. Her halde, Ortazaman Anadolu san'ati, türk san'ati tarihinin çok parlak devirlerinden birini teşkil etmektedir.

XXIX

ORTAZAMANDA HİNT ALEMİ

SAKA-HİNT VE KUŞHANLAR İMPARATORLUKLARININ PARÇALANMASI

Milâttan evel I. asırda Sakaların Afganistan, *Pencap*, *Raçputana* ve *Gurcara* yı ihtiva etmek üzere kurdukları imparatorluk bir asır devam etmişti. Kuşhanlar idaresinde Yueçilerin Hindistanı istilâ ve *Gandara* ve Pencabı zaptetmeleri (M. S. 50) Saka İmparatorluğunu parçaladı. Kuşhanlar, Fergana, Soğut, Baktriyan, Afganistan ve Pencap kıt'asını ihtiva etmek üzere büyük bir Türk İmparatorluğu kurdular.

Saka (İskit) İmparatorluğunun parçalanmasından sora, Sakaların Hindistandaki hakimiyeti nihayet bulmuş değildi. *Suraştra* ve *Maharaştra* mıntakalarındaki Sakalar, İmparatorluklarının zevalinden sora da, iki kırallık halinde hakimiyetlerini daha uzun müddet devam ettirdiler.

Suraştra ve *Malva* Sakalarının kırallarına *(Res. 96)* büyük Satrap manasına *Kşatrapa* denirdi. Merkezleri *Ucayini* idi. Bu Türk sülâleden *Rudraman* kayalar üzerine kitabeler yazdırmıştır. Daha cenupta Maharaştra kıt'asında yine Sakalardan *Kşaharata* sülâlesi hâkimdi. Bu Saka Kırallıklarının her ikisi de *Kuşhanlar* dan *Kanişka* ya tâbidi.

Yueçiler, milâdî V. asra kadar, Baktriyan, Afganistan, Gandara ve Pencapın bazı kısımlarında hâkimdiler. V. asrın başında Kuşhanlar İmparatorluğu cenuptan ve şimalden vukubulan taarruzlarla sarsıldı ve parçalandı. Cenupta Hindistanda *Morya* İmparatorluğunu ihya ederek gittikçe kuvvetleşen Hintli *Gupta* imparatorlarından *Çandragupta* II. (380-415) Kuşhanlara tâbi yukarda ismi geçen Saka Krallıklarını (Kşatrapa ve Kşaharata) zabıt ve ilhak etti. Baktriyanda

hükûmet süren Kuşhanlardan *Kidara* (425) dahi Akhunların taarruzile ülkesini kaybederek Gandaraya çekildi. Hunlar, burasını da alınca Kuşhanlar, dağlık *Gilgit* havalisine sığındılar.

Akhunların VI. asır ortalarında mağlûbiyetinden ve Hindistandan çekilmelerinden sora iltica ettikleri yerlerden çıkan Kuşhanlar, Gandara mıntakasının bir kısmını tekrar elde ettiler Ve IX. asra kadar burada hâkim oldular.

GUPTA İMPARATORLUĞU

Morya İmparatorluğundan sora *Magadha* kıt'ası milâttan sora ilk üç asır zarfında ehemmiyetli bir rol oynamadı. Fakat, 318-535 tarihlerinde bu mıntakada hüküm süren Gupta sülâlesi, Morya İmparatorluğunu ihya etti.

Bu yeni Hint İmparatorluğu, ilk hükümdar zamanında bütün Ganj vadisine hâkim olmuş ve IV. asır nihayetlerine doğru da ikinci Hükümdar, Dekkan kavimlerini vergiye bağlamıştır. Bununla beraber Gupta Devleti, İndus havzasına hâkim olamamıştır.

Gupta İmparatorluğu aşağıda görüleceği üzere Akhunların istilâsile yıkılmıştır.

Morya İmparatorluğunu ihya eden Guptalar zamanı, Hint medeniyetinin en parlak devridir. Edebiyat, mimarî, resim, ilim ve san'atte pek kıymetli eserler meydana geldi. Brahmanlığın, en meşhur dua kitabı *(Brahmasutra)* ve dram ve komedi sahasında ölmez eserler bu devirde yazılmıştır. Arap rakamları denilen bugün kullandığımız rakamlar da bu devirde Hindistanda icat olundu. Ve Türkler vasıtasile *Harzemli Musa* nın lâtinceye tercüme edilen bir eseri ile garba yayıldı. Bilhassa şehirlerde hindu cemaati çok inceldi. Fakat ahlâk ta düştü; Gupta devrinin sonlarında hint hayatı Romanın İmparatorluk ve Venediğin XVIII. asırdaki sefahet ve ahlâksızlıklarile mukayese olunabilir.

HİNDİSTANDA AKHUNLAR HAKİMİYETİ

Akhunlar, garba doğru muhaceretlerinde evvelâ Soğut (385-420) ve daha sora Baktriyanı (425) işgal ve buralarda yerleştiler. İrana yaptıkları taarruz Sasanilerden Behramgurun mukavemetile akim kaldı (428). Bir müddet sora Pençap üzerine vukubulan tazyikleri de Guptalardan *Skan Dagupta* nın müdafaasile bir semere vermedi (455). Akhun-

lar, bu muvaffakıyetsizlikler üzerine Baktriyanda kalmağa mecbur oldular. Merkezleri *Bamiyan (Badgis)* idi. Baktriyana vukubulan bu Akhun taarruzunda, orada hüküm süren son Kuşhanlar da evvelâ Gandaraya, daha sora Gilgit mıntakasına iltica ettiler.

Akhunların ikinci bir taarruzu (484) ile Sasanilerden *Firuz*, Belh şarkında mağlûp edildi. İran mukavemeti bu suretle kırıldıktan sora hint istilâsına bir mâni kalmamıştı.

Akhun Kıralı *Toraman* (502 de vefat etmiştir), daha sora oğlu *Mihirakula* (502-542) Kişmir dahil olmak üzere bütün bütün İndüs havzasını zaptettiler. Merkezleri bidayette Pencapta *Sakala* da idi. Akhunlar, Pencapta yerleştikten sora istilâlarını daha cenuba, Malvaya kadar uzattılar (500). Bu taarruzlar Gupta Devletini yıktı. Bundan sora da Guptalar hükûmet sürmekte devam ettiler, fakat menşeleri olan Magadada gittikçe ehemmiyetleri azalan vilâyet beyleri derekesine kadar düştüler. Akhunların bu istilâlarından budist mabetleri ziyade müteessir oldu. Mihirakula zamanında cenuba yaptıkları diğer bir seferde (528) *Multan* civarında Ucayini Racası *Yaşadharman* ile vukubulan muharebede Akhunlar mağlûp oldular. Bu muvaffakıyetsizlik üzerine Pençapı ve daha cenuplarını kaybeden Akhunlar rubu asır kadar daha *Kişmir* de hakimiyetlerini muhafaza ettiler. Diğer cihetten Soğut kıt'asını da Tukyuların ve Sasanilerin taarruzile terke mecbur oldular (566).

RAÇPUTLAR Hunlarla birlikte hint istilâsına yine türk ırkından *Gurcara* kabilesi de iştirak etmişti. Bunlar, hun hakimiyetinin Hindistanda zevalinden sora Hindu cemaatine, asılzadeler sınıfı olan *Kşatriya* olarak girdiler. Bu asılzadelere *Raçputlar* yani Beyoğulları ve yaşadıkları mıntakaya *Raçputana* ismi verildi. Gurcaralar kısmen daha cenupta *Katiyavar* Yarımadasına da yer eştiler. Burası, kendilerine nispetle Gucarat ismini aldı.

İlerde görüleceği üzere ilk müslüman türk istilâsına en ziyade karşı koyan Raçputlardı. Babürle başlıyan büyük Hint-Türk İmparatorluğu (1526 1857) devrinde ise Türk imparatorları Raçputlarla eyi geçinmek yolunu tercih etmişlerdir.

GUPTA İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANMASI; RAÇPUTLAR FEODALİTESİ (HARİTA 37) Gupta hükümdarları, İmparatorluğun teşekkülünden sora zabıt ve ilhak ettikleri memleketlerin küçük prens ailelerini tâbi olarak hakimiyetleri altında bırakmışlardı. İmparatorluk, hun istilâsı tesirile parçalandıktan sora (530) bu küçük devletler, prenslikler tekrar meydana çıktı. Bunlardan hun istilâsına karşı en çok mukavemet gösterenler, diğerleri arasında temayüz etti. Bunlar Ucayini Racalığı, Gucaratta *Valaphiler* (570-760) ve bugünkü Delhinin şimalinde küçük *Tanesvar* Racalığı idi.

606 da tahta geçen Tanesvar Racası *Harşavardhana* Bengale kadar bütün Ganj vadisini zaptetti, ve payitahtını *Kanoç* a nakletti (613). Fakat *Harşalar* ın, Gupta kudret ve azametini iade gayretleri akim kaldı. Tâbi prenslikler, merbutiyetlerini gittikçe gevşettiler. 647 de Harşanın vefatile zahirî vahdet te kalmadı. Hindistanda karışıklık ve parçalanma ile ifade olunabilen bir devir başladı. İrtibatsız birçok küçük devletler, prenslikler meydana çıktı. Bunlar mütemadiyen biribirlerile mücadele ediyor ve hepsi de diğerleri üzerinde tefevvuk (Hegemonya) elde etmeğe çalışıyorlardı. Valaphilerin yerini 770 te Raçputlardan *Çalukya* lar aldı.

Harşadan sora Bengalede hakimiyet, Budist *Palalar* a (750-1060) ve bunlardan da Brahman *Senalar* a (1060-1202) geçti. Müslüman Türkler Bingaleyi Senalar zamanında zaptettiler (1202).

Şimalî Hindistan, Harşa hakimiyetinden sora Raçput denilen Türk beylerinin hakimiyetine geçti. Bu hakimiyet müslüman Türklerin istilâ ve yerleşmelerine kadar devam etti. O vakit şimalî Hindistana hâkim olan bellibaşlı Raçput Beylikleri şunlardır:

Pariharalar	*Kanoç* ta
Tomaralar	*Delhi* de
Çohanlar	*Acmir* de
Paramaralar	*Malva* da
Çandelalar	*Kalincar* da

Çohanlar, Delhiyi de alarak bir Delhi-Acmir Devleti yaptılar (XI. asır). Gazne Türklerinin istilâsı bunların zamanında vukubulmuştur. Türk istilâsı esnasında Acmir ve Kanoç Raçputları da biribirlerile muharebeden geridurmuyorlardı.

ORTAZAMANLARDA DEKKAN

VI. asırda Raçputlardan Çalukyalar Mahrat kabilelerini birleştirerek merkezi Badamide olmak üzere bütün Dekkan kıt'asını muhtevi kuvvetli bir kırallık kurdular. Maharaştra mıntakası halkına Mahrat yahut Marat denir, bunların esası Dravittir. Sakalarla ve Hunlarla beraber gelen türk kabilelerile karışmışlardır.

Çalukya ülkesinde VIII. asra kadar buda dini pek ziyade münteşir idi. Acantada meşhur yeraltı mabedinin freskleri (duvar resimleri) bunların devrine aittir *(Res. 97)*. Çalukyaların Dekkandaki hakimiyeti iki asır kadar Mahrat bir sülâle olan Raştrakutaların eline geçmişti. *Çalukyalar* hakimiyetlerini, bu fasıladan sora istirdat etmişler ve XII. asır nihayetine kadar iktidar mevkiinde kalmışlardır. Bu asır nihayetinde yerlerini tâbi prenslerden *Yadava* lar aldılar.

Daha cenupta, *Tanjor* etrafında *Çola* ve *Madura* mıntakasında *Pandya* namında iki *Tamul* (Dravit şubelerindendir) Devleti vardı. Çolaların şimalinde sahil mıntakasına sahip olan, İskit ırkından *Pallavalar* VI. asırda komşularını tabiiyetlerine aldılar. Çolalar da X. ve XI. asırlarda *Komorin* burnundan Ganj mansıplarına kadar hâkim oldular.

Dekkan kıt'asında Dravit kavimleri hâkimdi.

Bugünkü Haydarabat mıntakası Dravitlerin *Telugu* ve daha cenupları Tamul ve *Kanara* şubelerine mensuptur.

Müslüman türk istilâsı bütün bu devletleri XIII. ve XIV. asırlarda biribirini müteakıp ortadan kaldırdı. Fakat bu devletlerin yerini tutan *Vicayanagar* ismindeki Dravit Devleti iki asır müslüman türk taarruzlarına mukavemet etti. Vicayanagara kalesi ancak XVI. asrın ortalarında Türkler tarafından zaptedilebildi.

XXX

MÜSLÜMAN TÜRKLER İDARESİNDE HİNT

MÜSLÜMAN TÜRKLER DEVRİ 1001 - 1857

Harşanın vefatından sora, sayısız zayıf devletler elinde kalan, vahdetsiz fakat zengin Hint memleketi, evvelâ Arapların ve Afganistanda, İnci ve Öküz ırmakları havzalarında kurulup gittikçe kuvvetleşen müslüman Türk devletlerinin dikkatini çekmekten hâli kalamazdı.

Halife Velit zamanında, *Mehmet bin Kasım*, Hindistana bir sefer (712) yaptı. Fakat bu arap istilâsı İndüste mevziî muvaffakıyetler elde etmekten başka bir netice vermedi. Müslümanlık bu arap istilâsile Hindistanda yayılamadı.

Tarihtenevelki devirlerde ve tarih zamanlarında Ortaasyada ve Afganistanda kuvvetli reisler idaresinde fütuhat arıyan muhtelif Türk kavimleri kolaylıkla *Kâbil* vadisi yolu ile Hindistana girmişler ve asırlarca süren devletler kurmuşlardı. Bilhassa İran yaylâsının şark taraflarında kurulan müslüman Türk devletlerinin de Hindistanı istilâları kadar tabiî bir şey olamazdı. Müslüman türk istilâsı, Gaznelilerden Sevük Tekin ile başlar. Pencap kıt'asından başlıyarak tedricen bütün Hindistanı kaplıyan türk hakimiyeti, bu memleketin hayat ve mukadderatı üzerinde birinci derecede müessir olmuştur.

Hintte müslüman türk hakimiyeti, 1001 den 1857 ye kadar yani hemen sekiz buçuk asır kadar sürer. Bu devri, mahiyeti itibarile üçe ayırmak muvafık olur:

1 — İstilâ, teessüs ve mücadele devri.
1001 — 1526
2 – İstikrar ve şevket devri.
1526 — 1707
3 — İnhitat, Hindu aksülâmeli ve Avrupalıların, bilhassa İngilizlerin istilâsı devri.
1707 — 1857

İSTİLÂ, TEESSÜS VE MÜCADELE DEVRİ: 1001 – 1256 Bu devir, istilâ muharebeleri, Müslüman Hindu mücadelesi ile doludur. Muhtelif sülâleler hükûmet ve idarede biribirini takip etmiştir.

Bu devirde Hindistanda kurulan Türk Devletinde biribirini takip eden sülâleler şunlardır *(Harita. 38)*:

Gazneliler	1001 - 1186
Gorlular	1186 - 1206
Kölemenler denilen Türk ümera sülâlesi	1206 - 1290
Kılciler	1290 - 1320
Tuğluklar	1320 - 1398
Timurlengin istilâsından	(1398 - 1399) sora ikinci defa
Tuğluklar	1399 - 1413
Seyyitler	1414 - 1451
Lodiler	1451 - 1526

GAZNELİLER DEVRİ Hindistanda müslüman türk hakimiyetini kuranlar, Gazne Türkleridir. Bu sülâleden olan Sevük Tekin, İndüse kadar Kâbil vadisini zaptederek Hint yolunu açtı. Putyıkan şöhretini alan Gazneli Mahmut (998-1030) ise Afganistandan Hindistana on yedi sefer yaptı. Şimalî Hindistana hâkim olan Raçputların ordusu hareket ve manevra kabiliyetinden mahrumdu. Gazneli Mahmudun ordusu ise en çok süvariden mürekkep olduğu için Raçput orduları toplanamadan ayrı ayrı mağlûp oluyorlardı.

Mahmut, bu seferlerde biribirini müteakıp muhtelif racaları mağlûp ederek Ganj vadisinin orta kısmında *Kalincar* ve Gucarat Yarımadası sahillerinde *Somnat* mevkiine kadar ilerledi.

İndüs havzası ve Pençap (merkezî Lâhor) Gaznelilerin Devletine ilhak olundu (1025).

Gaznelilerin Hindistandaki istilâlarının neticeleri büyük-

tü. Bu istilâ hareketile Şimalî Hindistandaki racalar zayıflamış ve birçok ganaim alınmış ve müstakbel fütuhat için zemin hazırlanmıştı. Bu ganaimle, Gazne şehri mühim bir müslüman Türk merkezi oldu. Mahmudun sarayında çalışan âlim ve şairler arasında Harzemli *Elbiruni* isimli bir Türkün o vakit Hindistan hakkında yaptığı tetkikler ve yazdığı kitaplar garp âlimlerince muhtelif lisanlara tercüme olunmuş ve ancak bu vasıta ile o vakitki Hint ahvali öğrenilebilmiştir. Elbiruni, bütün garbın ilk hakikî âlimi sayılmaktadır. Hint felsefe ve tefekkürünü ve Hint dünyasını hakikî çehresile bütün dünyaya tanıtan Elbiruni olmuştur.

Elbiruni, Hintlileri, dünyanın diğer milletlerile temas etmedikleri ve haricî âlemi bilmedikleri, barbar addettikleri diğer insanlarla münasebette bulunmadıkları için şiddetle muaheze eder.

Elbiruni X. asırda Hindistan ahvalini şu suretle tasvir etmektedir:

"Memleket birçok devletlere ayrılmıştı. Bunlar ekseriya biribirlerile muharebe ederlerdi. Başlıca devletler, Kişmir, Sint, Malva ve Kanoç idi. Kastlar ve Kastlar arasında farklar vardı. Ebeveyn, küçük yaşta çocuklarını evlendirirler; yalnız koca tarafı, karısına bir hediye verirdi. Kocası ölen kadın ebedî olarak dul kalmağa mahkûmdu. Halk, birçok ilâhlara tapardı...

Hintlilerin örf ve âdetleri fazilet ve eyiliğe müstenit idi. Herkes kanun nazarında müsavi değildi. Brahmanlar (din rüesası) idam cezasına çarpılamazdı. Bir cürüm işliyen brahman oruç tutmak, ibadet etmek ve hayır işlemekle cezasını çekerdi. Hırsızlık, çalınan malın kıymetine göre cezalandırılırdı; bazan hırsızın bir uzvu kesilirdi. Kıral, ziraat hasılatının altıda birini alırdı. San'atkârlar, tüccarlar, varidatlarına göre vergi verirlerdi. Brahmanlar her türlü vergiden muaf idiler. Heryerde tasvirlere tapılırdı, memlekette sayısız mabet vardı. Dul kadınların tekrar evlenmesi memnudu. Kadınların, kendilerini ölen kocalarile birlikte yakmaları âdetti...„

GORLULAR DEVRİ Gaznelilere halef olan Gorlular [1] sülâlesi zamanında Gorlu *Muizzüddin* Delhi şimalinde Panipat ovasında Acmir-Kanoç Racasına karşı kazandığı

[1] Gor, Herat ile Gazne arasındaki dağlık mıntakadır. Buralarda yaşıyan Türklere, mıntakalarına nispetle Gorlular denir. Gorlular, XI. asrın bidayetine kadar islâmiyeti kabul etmemişlerdi.

zafer (1191) Türklere Delhiyi (1193) ve bütün şimalî Hindistanı kazandırdı. Gorlu Muizzüddin Delhinin zaptından sora payitahtı olan Gazneye dönmüş ve seferin devam ettirilmesini ordu kumandanlarına bırakmıştı.

Bahtiyaroğlu Mehmet kumandasındaki ordu *Assam* ve Tibete kadar bütün Ganj vadisini ve Bingaleyi zaptetti. Diğer bir ordu da *Ay Bey* kumandasında Ganj cenubunu aldı. Kutbeddin Ay Bey on üç sene Hindistan Ummî Valiliğini yaptı.

İLK HİNT MÜSLÜMAN TÜRK İMPARATORLUĞU

Sultan Muizzüddinin evlâdı yoktu; 1206 da ölünce Ay Bey zaten idare etmekte olduğu Hindistanda istiklâlini ilân etti. Bu suretle merkezi Delhi olmak üzere ilk müslüman Türk-Hint İmparatorluğu kurulmuş oldu. Gazneliler ve Gorlular zamanında Hindistanda fetholunan ülkeler Afganistandaki merkezî devlete tâbi bir vilâyet halinde idare olunurdu. İlk Delhi Türk Sultanı Ay Bey, oğlunu veliaht yapmadı; saltanat, ordunun en muktedir kumandanına geçecekti. Bunun için Ay Beyle başlıyan ve bir asır kadar süren bu Türk ümera hakimiyetine *Memlûkler Sülâlesi* derler.

Türk Ümera Sülâlesi devrinde devletin ülkesi *Vindhiya* dağlarına dayanmıştı. Bu sülâlenin en mühim hükümdarı *İltutmuş* tur. Bu sülâle arasında İltutmuşun kızı Raziye de üç buçuk sene muvaffakıyetle tahtı işgal etmiştir.

Son Memlûk Hükümdarı *Balaban* Başvekil ve Kıral olarak yirmi sene demir elle idareyi tanzim, ziraati ıslah ve sulh ve asayişi ve refahı temin etti.

Türk Devletini, hariç ve dahile karşı koruyan Balaban büyük bir Türk kumandanı, büyük bir devlet adamı ve büyük bir hükümdardır. Balabanın eyi idaresi sayesindedir ki, Türk Devleti kendisinden sora gelen sülâle zamanında bütün Hindistanı zaptedebilmiştir.

KILCİLER DEVRİ

Ümera sülâlesini istihlâf eden Kılcilerden [1] *Alâeddin* (1311) Komorin burnuna kadar bütün Cenubî Hindistanı zaptetti. Cenuptaki *Çola* ve *Pandya*, *Tamul* devletleri tâbi oldular ve vergiye bağlandılar.

---

[1] "Halaç = Kalaç„lar Oğuzlarla karabetleri olan eski bir Türk şubesidir; Mahmut Kâşgarî 24 Oğuz boyundan ikisinin Kalaçlar olduğunu, Kalaçlar ve bunların sair Oğuz boylarından ayrıldıklarını söylüyor. Daha X. asır-

Kılciler zamanında, Türk Devleti azamî vüs'atini bulmuştu. Müslüman Türkleri ve Hindu müslümanlar arasında ordu yahut Hindistanî dilinin (türkçe, acemce, arapça ve duap lehçesinin birleşmesinden meydana gelmiştir) vücuda gelmesi bu sıralardadır. Bununla beraber Raçputlar tamamen itaate alınmamıştır. Hintliler de sık sık isyan ediyorlardı. Devlet çok zengin olmuştu. Ahlâksızlık ve fuhuş hâkim zümreyi, hatta sarayı istilâ etti. Taht için biribrini öldürmek yüzünden de devlet zayıf düşüyordu. Bu yüzden devlet bazı vilâyetleri kaybetti. Bu karışıklıklar arasında son Kılci padişahı öldürüldü ve Tuğluklar iktidar mevkiine geçti (1321).

TUĞLUKLAR DEVRİ İlk Hükümdar *Gıyaseddin*i öldürüp tahta geçen oğlu *Mehmet Tuğluk* (1320-51), ilim ve san'at seven bir hükümdar idi. Fakat devletin kudreti fevkındeki mantıksız harekâtı yüzünden Delhi *(Dehli)* Türk Devleti, onun zamanında yıkıldı: gazabını celbeden Delhi ahalisini *Devletabat* ismini alan *Davagiri*ye tehcir etti. Devletin vüs'atine göre merkezi Delhiden daha cenuba Davagiriye nakli doğru idi. Fakat Delhi halkının cebren birkaç gün içinde tehciri memlekette isyanları tevlit etmekten hâli kalmadı. Delhiyi yeniden iskân için civardan ahali getirmeğe teşebbüs etti, fakat bu kolay bir iş değildi. Memlûkler ve Tuğluklar zamanındaki Delhiden bugün hemen bir şey kalmamıştır. Enkazı bugünkü Delhinin cenubundadır. Bugünkü Delhi Timurlulardan *Şahcihan* tarafından XVII. asırda yapılmıştır.

Maddî kıymetinden ziyade devletin teminatına istinat eden bir para çıkarması da halkı memnun etmiyen diğer bir ha-

---

danberi bunların diğer Türklerden daha cenupta oturdukları —bugünkü Afganistanın cenubunda, Sistan ve Hint arasında — malûmdur. Bunların çok eski zamanlarda buraya gelmiş olduklarını arap coğrafyacıları söylerler. Emevî ve bilhassa Abbasilerin Türklerden teşkil ettikleri ordularda Kalaçlar mühim bir kemiyet teşkil ederlerdi. Sora Gaznelilerin, Selçukluların, Harzemşahların ordularında da bunları görüyoruz. Bugünkü İran sahasında Farsta ve Kaşkailer arasında "Kalaç„ ların bakıyesi mevcut olduğu gibi, Cenubî Kafkasyada (bugünkü Azerbaycan Sovyet Cümhuriyeti) da bu ismi taşıyan bazı mevki isimlerine rasgelinir.

Kalaçlar en ziyade, Gazneliler zamanından başlıyarak, Hindistandaki Türk devletlerinde çok mühim bir rol oynamışlar ve nihayet Kalaç ümerası arasından yetişen *Celâleddin Firuz Şah* (Halci) veya (Hilci) diye maruf devleti kurmuştur.

reketti. Tedavülden topladığı altın paralar yerine bakır para bastırdı. Fakat bu bakır paralar kolaylıkla taklit edildiği için büyük bir buhran çıktı ve emir gerialındı.

Bunlardan başka İran ve Çini zabıt için Tibete sefer yaptı(1337). Her iki sefer de muvaffakıyetsizlikle neticelendi. Felâket felâketi takip etti. İsyanlar tevali etti. Memleket fakirleşti, ordunun maneviyeti bozuldu.

O devirde Hindistana giden meşhur seyyah Berberistanlı *İbni Batuta* mubalâğalı olmakla beraber Tuğlukların saray hayatını ve Hint içtimaî hayatını parlak bir surette tasvir etmiştir.

Mehmet Tuğluk Şahın vefatından sora devlet parçalandı. Bengale, Sint ve Dekkanda müstakil kırallıklar teşekkül etti.

Bu sırada da Timurlenk, Hindistana akın ederek Delhiyi zaptetti (18 kânunuevel 1398) . Timur, 1399 senesi bidayetlerinde birçok ganaimle Semerkande döndü.

Mahmut Şah II. nin (şubat 1412) vefatından sora Tuğluklar sülâlesi de söndü.

SEYYİTLER VE LODİLER

Tuğluklardan sora Delhide iktidar mevkiine geçen Multan valisi Şiî *Devlet Han* ın kurduğu Seyyitler (1413-51) ve Pencap valisi *Behlûl Lodi* nin Lodiler sülâlesi (1451 - 1526) zamanında devletin nüfuz ve iradesi Delhinin duvarlarını aşmıyordu.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK HAKİMİYETİNİN NETİCELERİ

Beş asırdan fazla süren bu ilk müslüman Hint-Türk Devletinde muhtelif sülâleler biribirini yıkarak takip etmiş olmakla beraber bu zaman zarfında yine takdirlere lâyık yüksek eserler vücuda getirmişlerdir.

Müslümanlık, fatih Türkler vasıtasile bu devrin başlarında Hindistana girmiş ve yine Türklerin kılıcile bu kıt'ada yayılmıştır. Bugün Hindistanda yetmiş milyon müslüman bulunması sırf Türkler sayesindedir. Müslüman Türklerin bir ekalliyet olarak, Hindistan gibi muarız din ve cemaatler arasında asırlarca süren devlet ve medeniyet kurmaları türk ırkının idare ve temdin kabiliyetinin en parlak misalidir.

Bugün bile eserleri mehaz ve kıymet sayılan şair, tarihçi, âlim ve filozoflar *(Firdevsi, Elbiruni, İbnisina...)* bu devrin Türk padişahlarının saraylarında yetişmişlerdir. Bunlar eserlerini ekseriya, âdet olduğu üzere, acemce ve arapça yazarlardı. Nitekim bu zamanlarda Avrupada da lâtince kullanılırdı.

Gorlular ve Delhi sultanları (Ümera sülâlesi) sarayında yaşamış olan tarihçi *Fahreddin Mubarekşah* eserinde "türkçeden daha eyi ve daha heybetli hiçbir dil yoktur. Elyevm bu lisana rağbet eski zamanlardakinden daha fazladır. Çünkü ümeranın ve sipehsalarların çoğu Türktür, herkesin muhtaç ve talip olduğu devlet ve servet ve nimet anlardadır. Asiller ve büyükler ve onların evlâtları Türklerin hizmetindedirler ve onların devleti sayesinde mes'ut ve muhteremdirler„ demekle o devirde Hindistanda türk dilinin mevki ve ehemmiyetini vazıh olarak göstermektedir.

Mimarî sahasında da bu devrin Türkleri yerli hint üslûbile iran türk mimarisini mezcederek yeni bir hint türk mimarî tarzı vücuda getirdiler. Balaban, Türk ümera sülâlesinden Kutbeddin Ay Bey, İltutmuş memleketin refahını temin edecek pek mühim eserler (sulama kanalı, yol, hastane ve saire) vücuda getirmişlerdir. Eski Delhide *Kutupminar* denilen muhteşem cami ve zarif minare bu devir mimarisinin güzel nümunelerindendir *(Res. 98-100)*. İltutmuşHindistanda muntazam bir idarenin sağlam esaslarını kurdu. İltutmuş ve Balabanın sarayları faal bir san'at ve ilim ocağı idi. Eski Delhide enkazı bugün bile görülen harabeler o zamanın serveti hakkında olduğu kadar Türk hükümdarlarının ve müslüman Türklerin san'at sevgisini ve zevkini gösterir *(Res.101)*. Kılcilerden *Alâeddin Mehmet Şah 1.* Hint Devlet idaresinde ilk evel lâik bir siyaset takip etmiş ve Hinduları türk idaresine ısındırmağa çalışmıştır.

XXXI

TİMUR

Bundan 570 sene evel, bir adam dünyanın hâkimi olmak istedi. O, neye teşebbüs ettise muvaffak oldu. O adama *Timur Gürgânî* derlerdi.

Timur zamanlarında, Avrupa ile Asya hududu, takriben Venedikten geçerdi. Avrupa, Asyanın bir baronlar ve esirler vilâyetinden başka bir şey değildi. Orada şehirler, köylerden ve hayat, sefaletten ibaretti.

Timur, Avrupa eşiğinde göründüğü zaman, Avrupa kıralları, Türklerin Hakanı Büyük Timura mektuplar ve sefirlerle hürmetlerini takdim ettiler.

∴

TİMURUN GENÇLİĞİ

Timur Semerkant cenubunda *Yeşilşehir* de *(Keş)*, (Cengizden 110 yıl sora) dünyaya geldi (11 Mart 1336). Babası, Türk *Barlas* kabilesi Reisi *Turgay* idi; Anasının adı *Tekin Hatun*dur. Aile adı *Gürgân*dır. Bunun için kendisi Timur Gürgânî diye maruftur. Bir kavgada sakatlandıktan sora kendisine *Aksak Timur* yahut *Timurlenk* denmiştir.

Gürgân ailesi, çok asil bir Türk ailesi idi; fakat Timurun babası fakir düşmüştü. O, mutaassıp hocaları, uyuşturucu dervişleri dinleye dinleye dünyadan elini çekti; bir medreseye çekildi, Barlas kabilesinin başında, Timurun amcası *Hacı Barlas* kaldı.

17 yaşlarında bulunan Timur, babasını ziyaret ettikçe birtakım hocalar, seyitler ve dervişlerle tanışıyordu.

Çagataydan sora halefleri, devletin idaresinde gevşekliğe vurdular, av ve eğlence ile vakit geçirmek üzere şimale çekilip orada oturdular. Yalnız zaman zaman, bir isyan bastırmak behanesile, halkın elinde ne var ne yok soymak için cenuba inerlerdi.

Barlas kabilesinden *Kazgan* namında bir Türk Beyi Çagatay Hanlarından birinin emîri idi; Semerkantte otururdu. Hanın fena idaresine ve fena gidişine dayanamadı, isyan etti. Hanın ölümü ile biten uzun mücadeleden sora Kazgan, Semerkant ve havalisine yalnız başına hakikî sahip oldu (1346); fakat, zâhiri kollamak için, bir kurultay toplıyarak Cengiz sülâlesinden, kendine tâbi olabilecek birini görünüşte Han yaptırdı. Onun namına Maveraünnehirde Kazgan hüküm sürüyordu. Barlas kabilesinin ileri gelenleri Emîr Kazganın hizmetine giriyorlardı. Timur da babasının nasihati üzerine ayni suretle hareket etti.

Kazgan, Cengiz kanından olmayıp Timur gibi Barlaslara mensup bir Türk ailesinden idi.

Moğollara hürmeti yoktu; onların sadakatine emniyet edemiyordu. Yalnız Türk olan Timuru kendine yardım edebilecek bir adam görüyordu.

Çünkü o, Timurun bütün tanınmış kahramanlar arasında yüksek tutulduğunu farketmişti. Timur, gayet zeki ve vakur idi, fazla neşeli değildi. Timurun asıl dikkati celbeden hali bir tehlike zamanında sakin ve mülâhazalı kalışı idi. Bu, büyük iş yapabilmek kabiliyetinde olan adamlarda görülebilir.

Timurun, cismanî enerjisi de çok fazla idi. Bu sayede gecelerce uykusuzluğa ve at sırtında kalmıya dayanabiliyordu. Eyi ata biner ve eyi silâh kullanırdı.

Timurda bir şef vasıfları vardı. Ve o, kumanda etmesini seviyordu; kendine çok emniyeti vardı.

Timur, Kazgandan, kendisini dağılmış bir halde olan Barlas kabilesinin başına geçirmesini istedi.

Kazgan, Timurun henüz genç olduğunu düşünerek "bu bir gün elbette olacaktır. Biraz beklemek lâzımdır„ dedi.

Kazganın yanında, birçok beyler vardı; fakat, Timurla kimse meşgul değildi. O, kendi kendini yetiştiriyordu. Fırsat düştükçe kıymetini, cesaretini gösteriyordu. Bu suretle Kazganın muhabbet ve iltifatını kazanıyordu. Kazgan, Timura: "Sen, büyük Gürgân ailesindensin; fakat Cengizoğullarından

değilsin. Senin ecdadın Cengizlerle bir mukavele yapmıştır, buna göre Cengiz ailesi han yetiştirecek, Gürgân çocukları da ordunun kumandanları olacaklar.„

Kazgan Timuru, annesi Celayir kabilesinden olan torunu *Olcay Türkân* ile evlendirdi.

Timur, *Olcay Hatun Ağa* ile Yeşilşehirde yerleştiler.

Emîr Kazgan Timuru ordusunda Binbaşı yaptı.

KAZGANIN ÖLDÜRÜLMESİ

Kazgan, Timurun yardımile, garp ve cenup hudutlarında yeni muvaffakıyetler kazandı. Herat Emîri Hüseyin, Emîr Kazgana mağlûp olarak Herata kapanmış ve sora Kazgana dehalet etmiş ve Semerkanda getirilmişti. Bu münasebetle Kazganın ümerası arasında bir münakaşa çıktı. Bunlar eski düşmanları olan Hüseynin öldürülerek emîr servetinin onlar arasında taksimini istediler; halbuki Kazgan, Hüseyne hayatı için söz vermişti. Emîrlerin ısrar ettiğini gören Kazgan, Hüseyni gizlice Timurun himayesinde Herata gönderdi; bundan münfeil olan emîrlerden ikisi Kazganı öldürdüler. Bunu haber alan Timur, tam vaktinde yetişip katillerin takibine koyuldu ve onları bularak her ikisine de lâyık oldukları cezayı verdi (1358).

KARIŞIKLIK VE TUĞLUK HANIN GELİŞİ

Kazganın yerine oğlu geçmiş ise de zalim olduğundan işler karıştı. Timur, Yeşilşehre döndü ve yeni bir vaziyet karşısında kaldı. Türklerde âdet olduğu veçhile bir reis öldüğü zaman onun oğlu muktedir değilse yerine geçemezdi. Kurultay toplanır, yeni bir emîr intihap ederdi. Aksi takdirde iktidar mevkiine geçmek için umumî karışıklık olur ve en kuvvetli olan idareyi eline alırdı. Türklerin ata sözü şu idi. “Yalnız kılıç tutabilen el, hükümdar asasını tutabilir.„

Kazganın oğlu olan genç hükümdar, ümeradan *Salduz* ve Timurun amcası Barlas tarafından öldürüldü; bunun üzerine Hacı Barlas ve Celayirlerin emîri Semerkanda geldiler. Ve Türklerin hükümdarlığını istedier. Diğer emîrler kendi yerlerine çekilerek taraftarlarını toplamıya başlamışlardı. Tam bu sırada Timurun babası Turgay da ölmüştü. Barlas kabilesinin hemen hepsi Hacı Barlası takip etmişlerdi. Timur ancak birkaç yüz kişi ile Yeşilşehirde terkolunmuştu.

Hadiseleri dikkatle takip eden Çagataylardan *Büyük Han* yani *Tuğluk Timur*, şimalden göründü. Ölmüş bir beygire saldıran kartal gibi kuvvetli bir ordu ile geldi (1359).

TİMUR DİPLOMAT

TİMUR, HANIN YANINDA

Hanın gelmesi üzerine emîrler müşterek tehlike önünde çekildiler ve vaziyet aldılar. Yalnız Celayirlerin emîri, Hanın istikbaline koştu ve ona hediyeler takdim ile inkıyadını arzetti. Çünkü bunun merkezi Hoçent idi ve arazisi şimalden gelenlerin yolu üzerinde bulunuyordu.

Hacı Barlas hiçbir karar veremiyordu; muharebe edecek yerde kabilesi ve sürüleri ile Yeşilşehirden Herata doğru cenuba çekileceğini Timura bildirdi; fakat, Timur şimalden gelen istilâcılar önünde Yeşilşehri sahipsiz bırakmak istemiyordu. Amcasına "istediğin yere git, ben Hanın huzuruna gideceğim„ dedi. Timur birkaç yüz kişi ile kuvvetli moğol ordusuna karşı mukavemet etmenin affolunmaz bir akılsızlık olacağını takdir ediyordu. Maamafih, birtakım hazırlıklara koyuldu. Ötedenberi tanıdığı hoca ve dervişlerle gizli müzakereler yaptı. Bu sırada Hanın süvarileri Yeşilşehre geldiler; Timur onlarla anlaşarak bol bol ikramlarda bulundu ve hediyeler de verdi; onlara Hanın yanına gitmek istediğini söyledi, ve bir kısım süvariler ile hareket etti. Semerkant önünde Hanın ordusuna vâsıl oldu. Tuğluk Hana kendini takdim etti ve eyi kabul olundu. Tuğluk, Timuru malûmatlı bir adam gördüğünden sureti hareketi hakkında onunla istişare etti; çünkü *Almalık* taraflarında da karışıklık başlamıştı. Timur, ona avdet etmesini tavsiye etti ve dedi ki; "orada yalnız bir düşman bulacaksın, burada ise iki; biri önünde, biri arkanda.„

Han arkasındaki asileri, cezalandırmak için geriye döndü.

TİMUR TÜMEN BEYİ

Han dönmeden evel Timuru Tümen Beyi (10,000 kişinin başı) yaptı. Ferman ve mühür verdi. Bu suretle Timur, Hanın tasdikile kabilesinin başına geçti.

TİMURA SUİKAST TEŞEBBÜSÜ VE ANARŞİ

Tehlike geçince emîrler tekrar mücadeleye başladılar. Bu hal, üç sene devam etti. Hacı Barlas ve Celayir reisi yeniden anlaştılar; ve Timuru katlederek ortadan kaldırmaya karar verdiler. Timuru, çadırlarına davet ettiler; fakat Timur vaziyeti sezdi, bir suretle oradan sıyrılıp kaçtı.

Bundan sora amcası Hacı Barlasla muharebe etti ve onu mağlûben kaçırdı; fakat ertesi gün tekmil adamları kendisini terkettiğinden yalnız kaldı.

TİMURUN HÜSEYNİN YANINA GİTMESİ

Timur karısı Olcay Türkân Ağanın kardeşi yani kayınbiraderi *Emîr Hüseyin*in yanına gitti. Emîr Hüseyin kabilelerile Kâbil mıntakasında bulunuyordu. Aralarında ittifak yaptılar. Tuğluğa isyan eden kabileler arasında Tuğluk tekrar görününceye kadar dahilî muharebe devam etti.

TUĞLUK HANIN İCRAATI

Asi beyler üzerine tekrar gelen Tuğluk bu defa daha ciddî oldu; Celayirlerin Emîri Bayazıdı derhal idam ettirdi. Hacı Barlas cenuba kaçarken soyguncular tarafından öldürüldü. Han askerlerine karşı durmıya kalkışan Emîr Hüseyin hayatını kurtarmak için kaçmıya mecbur oldu; Timur, Yeşilşehirde metinane kaldı. Tuğluk Han, bu muzafferiyetlerden sora oğlu *İlyas*ı memleketin idaresine memur etti. Mağlûpların itaatini temin için yanında Jeneral *Bikiük*ü [Beycik = Küçük Bey] bıraktı. Tuğlük, Timurun ilk fırsatta istiklâle kalkacağından şüphelenerek onu, bu iki Moğol Beyinin idaresi altında olarak Semerkant emîri nasbetti. Buna kızan Timur, bu emîrliği kabul etmedi, kumandanlık ile iktifa etti; fakat Yeşilşehirde teşkilâtını daha eyi yapmıya koyuldu.

TİMURUN İSYANI

Moğol jenerali Semerkandı soymıya başladı; vali İlyas ta yağmadan hoşlanıyordu. Bu fena hareketleri ihbar için Timur, Hana adam gönderdi, netice çıkmadı.

Timur Semerkandın kız çocuklarını Moğolların esir olarak sattıklarını işittiğinden, adamlarını topladı, şimale yürüdü, müteaddit esirleri zorla kurtardı.

Hana Timurun bu hareketini isyan mahiyetinde bildirdiler. Tuğluk, onun idamını emretti; Timur haberdar oldu. Memleketinin harap edilmesinden kalbi kan ağlıyan Timur, daha fazla politikaya tahammül edemedi ve maksadı kazanmak için atını mahmuzladı.

Bu, mes'ut bir karar oldu; açıktan açığa hareket, onu hoca ve dervişlerle yaptığı gizli tertibattan daha eyi muvaffak etti.

TİMURUN İSYAN HAYATI

İLK MÜŞKÜLLER

Timur isyan etmiye mecbur olduktan sora karısı Olcay ve 25 atlı ile karısının kardeşi Emîr Hüseyni bulmak üzere hareket etti. O da, hali firarda bulunuyordu. Buluştuktan sora hep birlikte Hiveye gittiler; kuvvetleri 60 süvari oldu. Hive valisi onları soymak ve Moğollara satmak hevesine düştü. Timur, bunu hissetti ve derhal cenuptaki çöle, Türkmenler içine kaçtılar. Hive valisi bizzat süvarileri ile takibe koyuldu. Timur ve Hüseyin kuvvetlerinin nispetsiz derece azlığına rağmen takip edenlerle bir tepenin üzerinde vuruşmıya mecbur oldular; çok zayiat verdiler, nihayet gece karanlığından istifade ederek kaçtılar. Bundan sora tanınmamak için Timur ve Hüseyin tekrar birleşmek üzere biribirlerinden ayrılmıya karar verdiler.

Timurun yanında karısı ve bir adamla yalnız bir binek beygiri kalmıştı. Ona karısını bindirdi, kendisi ve arkadaşı yaya olarak yürüdüler; bir türkmen aşiretine tesadüf ettiler; orada eyi olarak kabul olundular. Oradan tedarik ettikleri yiyecek ve hayvanlarla Horasan istikametinde yola çıktılar; Emîr Hüseyinle birleştiler; yolda birtakım aşiret efradı tarafından yakalandılar; *Mahan*da 62 gün bir ahırda hapsedildikten sora kurtulabildiler. *Ali Bey* ismindeki bu aşiret beyi kendisine yalnız bir deve ve bir de beygir vermiş ve mütebaki eşyalarını zaptetmişti. Bundan sora Timur tekrar birleşmek üzere Hüseyinden ayrıldı.

TİMURUN SEMERKANT ŞEHRİNE GİZLİ GİRİŞİ

Timurun Hüseyin ile birleşeceği yer *Kandehar* civarında idi. Timur onunla birleşmeden evel bir defa Semerkant civarına uğramak istedi ve o tarafa döndü. Amu ırmağına geldiğinde *Keş*te dostlarından bir reisin oturduğu yerde 15 adam ve o kadar beygir buldu. Ondan sora Semerkande doğru yürüdü. Karısını civarda bir yerde bıraktıktan sora bir gece adamlarile beraber gizlice şehre girdi. Orada hemşiresinin yanında kırk sekiz gün kaldı. Geceleri dostlarının evlerinde gizli toplanmalar yaparak, onları kıyama teşvik etti; henüz bir şey yapmaya imkân olmadığını anladı; çünkü, Moğollar memleketi kuvvetle ellerinde tutuyorlardı.

TİMUR KANDEHARDA

Timurun Semerkant şehrinde olduğunu Moğollar anladılar. Bunu haber alan Timur derhal geceleyin kaçtı. Timurun bu defa yanında serseri ve soyguncu Türkmenlerden mürekkep bir küçük kuvvet vardı. Bunlarla beraber Yeşilşehir civarında bir yere geldi ve orada kondu. Barlas kabilesinin bazı reislerile görüştü, onları isyana teşvik etti. Ondan sora Hüseyni bulmak üzere cenuba, Afganistana yürüdü. Hindukuş dağlarını geçti, Kâbil civarından dolaşarak Kandehara gitti. Orada kendisini bekliyen Hüseyni buldu. Onun da orada, etrafında Timurunkinden fazla kuvvet toplanmıştı. Bir kış beraber orada kaldılar.

TİMURUN TOPAL OLUŞU

Kandeharın garbında (Seistan = Secistan) kıt'asında bir isyan olmuş ve orasının emîri birçok kalelerini kaybetmişti. Timur ve Hüseyne müracaat ederek mükâfat mukabilinde muavenet istedi, kabul ettiler. Timur ve Hüseyin asilerden kalelerin çoğunu aldılar. Fakat Hüseyin, köyleri soyarak oralara kendi adamlarını oturttuğundan işi bozdu. Bu defa Seistanlılar bir gece Timur ve Hüseynin ordugâhını bastılar. Timur onları hernekadar mağlûp ettise de kendisinin de bir kolu, bir bacağı sakatlandı. Bundan sora Hüseyin tekrar buluşmak üzere ayrıldı; Timur yaralarının tedavisi için oralarda çadırda kalmıya mecbur oldu. Timur ondan sora topal kaldı.

İLK MUVAFFAKIYET

TAŞKÖPRÜ HARBİ

Timurla tekrar birleşen Hüseyin, onun nasihatini dinlemiyerek Moğolların en yakın bir ordusile muharebeye tutuştu, fena halde mağlûp oldu ve askerleri dağıldı. Bunun üzerine Timur Hüseynin askerlerini toplamak ve yeni taraftarlar bulmak üzere faaliyete geçmiye mecbur oldu. Amu (Ceyhun) ırmağı kenarlarına geldi. Orada kondu. Birçok günler kaldı, sabırsızlıktan uyuyamıyordu. Bir gece sabaha karşı Belh istikametinden gelen birtakım süvarilerin kendisini bulmak üzere yaklaştıklarını gördü; bunlar beraberlerinde birer süvari kıt'ası getiren Barlas reislerinden üç kişi idi. Bunlarla birleşildikten sora haber alındı ki 20,000 kişilik bir moğol ordusu Yeşilşehir civarın-

2—20

dan bulundukları yere yaklaşıyor. Moğollar her tarafı yağma ediyorlardı. Bunun için Timur, ırmağın şimalindeki türk kabilelerinin, kendisinin Moğollara karşı faaliyetinden haberdar olunca kendisile birleşeceklerini kuvvetle ümit ediyordu. Çünkü henüz kuvveti, Moğol Jenerali Bikicük ordusunun dörtte biri kadar bile değildi.

Bikicük, ordusunu Amu ırmağı şimalinde bütün geçitleri kapayacak surette yerleştirdi. Böyle kuvvetli bir ordu karşısında cepheden zorlıyarak geçitleri geçmek neticesiz bir hareket olabilirdi; fakat Timur ırmağı geçmeksizin hasmını bir ay meşgul etti. Bikicüğü Amu ırmağının dar ve az derin olan yukarı taraflarına çekti; buna muvaffak olduktan sora bir Taşköprü karşısında kuvvetlerini durdurdu *(Harita. 42)*.

Moğollar faaliyetlerinden emin olarak köprüyü geçmiye lüzum görmediler. Timur bunların karşısında nümayişkârane birtakım tertibat aldı. O günün gecesi emniyet ettiği zabitlerinden biri ve Hüseynin muavinlerinden *Emîr Musa* kumandalarında olmak üzere 500 kişilik bir kuvveti köprüyü ve ordugâhı muhafaza etmek üzere bıraktı ve kendisi kuvvetlerinin küllî kısmile oradan uzaklaştı ve Moğolların ordugâhı yakininde ırmağı geçerek durmaksızın moğol ordusu gerisinde bulunan tepeleri tuttu. Bu tepeler, merkezi ırmakta olan yarım daire teşkil ediyordu. Ertesi gün Bikicük kuvvetli bir hasım müfrezesinin ırmağı geçtiğini anladı. Fakat ayni zamanda Timurun ordugâhında kuvvetler azalmamış gibi görünüyordu.

Bikicük köprüye taarruz ettiği takdirde Timurun zabitile Emîr Musa köprüyü şiddetle müdafaa edecekler, Timur da arkadan Moğollara hücum eyliyecekti. Halbuki tehlikeyi anlayan Bikicük o gün yerinden kıpırdamadı. Gece olunca Timur, askerini birçok kısımlara ayırarak mümkün olduğu kadar Moğol ordugâhının üç tarafında çok ateşler yakmak suretile tertibat aldı. Bu ateşleri gören Moğollar sabah olmadan mevkilerini acele terkettiler. Askerlerini tekrar toplıyan Timur bunların üzerine hücum etti. İntizamını kaybeden Moğollar Timurun takibi altında kaçmıya başladılar. Henüz muharebeye karışmamış olan Emîr Hüseyin kuvvetli bir kıt'a ile Timura yetişti; mağlûp bir orduyu takip etmek fena bir tabiyedir diyerek nasihat eder bir vaziyet almak istedi; fakat Timur daha mağlûp olmadılar diyerek takibe devam etti.

Moğolların ricat ettiği yerlerde birçok türk kabileleri Timurla birleştiler. Timur, geceleri uyumıyarak askerlerini tanzim ediyor ve ölenlerin ailelerine ve yaralılara mükâfatlar dağıtıyordu; aynı zamanda mütemadiyen at üzerinde kalarak süvarilerinin harekâtını idare ediyor ve mukavemet görülen noktalara bizzat yetişiyordu. İşte Timurun bu şedit takibatı neticesinde Moğollar Amu ve Sir (Seyhun) ırmakları arasındaki bütün memleketi tahliye etmek mecburiyetinde kaldılar. Ancak Sir ırmağı şimalinde ordusunu toplıyabilen *İlyas Hoca* babası Tuğluğun öldüğü haberini aldı. Bunun üzerine büyük merkezleri olan Almalık şehrine gitti. Bikicük ile diğer iki Moğol jenerali, bir musademede bizzat Timur elile esir edildiler. Timur bu eski zabitlere kendi çadırında bir ziyafet hazırlattı, onları Hana sadakatlerinden dolayı takdir etti ve kendinden ne istediklerini sordu; karar senindir dediler. Timur onlara hediyelerle beraber hürriyetlerini verdi. Ondan sora Timur doğduğu Yeşilşehre dahil oldu; müttefiki Hüseyin, Timuru, para ve birtakım imtiyazlar vermiye mecbur etmiye kalkıştı. Hüseynin tahakküm tavrı takınmasından müteessir olan Timur, samimiyetinden şüphe ettiği Hüseyne dostluklarına sadık kalacağına dair yemin ettirmiye mecbur oldu. Hüseyin yemin etti; fakat kendini tahkir olunmuş addetti.

YAĞMUR ALTINDA BİR MEYDAN MUHAREBESİ

Bundan sora Timur, Hüseyin ile yanyana moğol ordusuna karşı Sir şimalinde muharebe etti. Hüseynin hasedi yüzünden muvaffak olunamadı.

İlyas Han, tekrar Sir ırmağı şimalindeki ovalarda muntazam ve eyi teçhiz olunmuş bir ordu ile göründü. Timur, bu orduyu Sir ırmağı şimalinde karşıladı. Bu ordu, Timurun türk ordusundan fazla değildi; fakat Timur onun muharebe kıymetini biliyordu. Bütün türk kuvvetleri muharebe meydanında toplanmışlardı: Barlaslar, Celayirler ve Hüseyinle beraber Gorlar ve Afgan gönüllüleri hep gelmişlerdi. Timur, ordusunu sağ cenah merkez ve sol cenah olmak üzere tertip etti. *(Harita 40)* Bu kısımların herbiri de muharebe kıt'ası ve ihtiyat olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Sağ cenah takviye edilmiş olduğu halde Hüseynin kumandasında idi. Düşmana en çok maruz bulunan ve en zayıf olan sol cenahı Timur bizzat kumandasında bulunduruyordu.

Timur ve bütün Türkler muzaffer olacaklarından asla şüphe etmiyorlardı; fakat, bu sırada müthiş bir yağmur yağmıya başladı; şimşekler ve gökgürültülerile büyük bir fırtınanın içinde kalındı. Yerler bataklık haline geldi. Buna rağmen Moğollar, Türk ordugâhına ilerlediler; bunlara karşı Timur yürüdü; Timur ordusunun sol cenahı Moğolların sağ cenahına hücum etti, Türkler derhal bozuldular ve geriye atıldılar. Moğollar kesif kıt'alarla onların takibine koyuldular; Timurun ihtiyat süvarileri de sarsıldı.

Timur bütün orduya hücum emri verdi. Ve kendisi de Barlaslarla birlikte ileri atıldı. Çamur denizi üzerinde bütün alaylar biribirinden ayrıldı. Ve intizamsızlığa düştü. Oklar rütubetten kullanılamaz oldu; yalnız kılıç kullanılıyordu.

Atların kişnemesi ve türk muhariplerinin "Dagar, Dagar! [1]„ avazeleri muharebe meydanını bir çılgınlar ovasına döndürüyordu.

Timur, Moğol sağ cenahının bayrağına doğru atıldı, Moğol jeneraline yaklaşmak istiyordu. Moğollar ricate başladılar. Bu çamur deryasında ricat muntazam olmuyor ve moğol süvarileri kaçıyorlar, dağılıyorlardı. Timur atını dörtnala sürerek bir tepenin üzerine çıktı ve diğer taraflardaki vaziyeti gözden geçirdi. Gördü ki Emîr Hüseyin fena vaziyette ve iki ordunun merkezleri biribirine karışmış haldedir. Bunun üzerine ordusuna toplanmaları için işaret verdi; fakat bu hareket yavaşlıkla yapılıyordu, Kendisi en yakın süvari bölüklerini alarak Hüseyne taarruz eden Moğolların sağ cenahına hücum etti. Bu esnada İlyas Han ricate hazırlanıyordu; bu büyük bir fırsat idi.

Timur yakın adamlarından birini çabuk toplanıp hemen ilerlemesini söylemek üzere Hüseyne gönderdi. Hüseyin, "ben bir alçak mıyım, beni askerlerimin önünde tahkir ettiriyor„ diye bağırdı. Timurun gönderdiği adamın suratına vurdu ve hiçbir cevap vermedi; zaman geçiyordu. Timur hiddetine galebe çalarak Emîr Hüseynin akrabasından iki zabiti ona vaziyeti izah etmek için gönderdi; Hüseyin onlara hakaretle, "kaçtım mı? neden ilerlemek için beni tazyik ediyor? askerlerimi toplamak için bana zamanı bırakın„ dedi.

[1] Dagar=kavga demektir.

Hüseyin, gerek kıskançlık ve gerek ileri gidememek yüzünden yerinden kımıldamadı; Timur gece olmadan evel çekilmiye mecbur oldu. Muharebe meydanında ordugâhını kurdu; teessüründen çatlıyordu; Hüseyni görmek ve gönderdiği adamları kabul etmek istemedi; bir daha Hüseyinle yanyana muharebe etmemiye yemin etti.

Ertesi günü hâlâ yağmur yağıyordu. Timur acı içinde İlyasa yalnız olarak taarruz etti. Moğol ordusu tarafından sarıldı ve çekilmiye mecbur oldu. Hüseyin Hindistana giderek uzaklaşmak teklifile Timura zabitler gönderdi. Timurun verdiği cevap şu oldu: "Hindistana, isterseniz cehenneme kadar gidiniz!„

Timur Semerkande çekildi. Oranın bir müddet kendini müdafaa edebilmesi için tertibat aldıktan sora yeni bir ordu toplamak üzere Yeşilşehir civarına gitti; Yeşilşehirde karısı Olcayın ölmüş ve evinin bahçesine gömülmüş olduğunu gördü.

HÜSEYNİN FIRSATTAN İSTİFADE İLE MEVKİ KAPMASI

Olcayın ölümü, Timur ile Hüseyin arasındaki bağı çözdü; Timur, Olcaydan olan oğlu *Cihangiri* alarak kendi kabilesi adamlarile beraber Amu ırmağı sahilinde bir yere çekildi. Diğer taraftan Semerkande gelen Moğollar gördükleri mukavemetten, bilhassa ordularında hasıl olan vebadan çekilip gitmiye mecbur olmuşlardı. Hüseyin bundan istifade ederek Semerkande girdi. Çok sevinç içinde bulunan halk, kendisini büyük nümayişlerle karşıladılar.

Artık Hüseyn ve Timur filen Hindistandan Aral gölüne kadar bütün memleketlerin hâkimi, olmuşlardı. Timurun manen Hüseyne muadil bir hakkı vardı; çünkü ordunun hakikî Reisi olmuştu ve ikisinin kuvvetleri biribirlerine muadil idi. Hanlığın mutlak surette Cengiz ailesinden olmasını an'ane olarak kabul eden halkın arzusunu nazarı dikkate alan Hüseyin, Cengiz sülâlesinden zahiren bir Han intihap ettirdi ve onu merasimle kendi sarayına yerleştirdi; onun namına kendisi icrayi hükûmete başladı. Timur, vaziyetin zarurî kıldığı hale binaen Hüseynin madunu olmuştu.

TİMUR ORDU KUMANDANI

Hüseyin, akrabasından Musayı "Keş„ şehrine bir kuvvetle yerleştirmişti; şehrin etrafı surla çevrilidi. Bu hale tahammül edemiyen Timur bir müddet sora aldığı tertibat sayesinde küçük bir

kuvvetle bir gece Keşe girdi ve oradaki kuvvetleri mağlûp ederek hâkim oldu.

Birçok seneler devam eden dahilî mücadele neticesinde Hüseyin, hisseti ve halktan ağır vergiler istemesi yüzünden nefreti celbederken Timur, çok şöhret ve muhabbet kazandı. Herkes onun kahramanlığından ve adaletinden başka bir şey konuşmuyordu.

Hüseynin askerleri, beyleri kaçıp Timurla birleşiyorlardı. Büyük türk kabileleri onun tarafını tuttular; Timur, altı sene içinde bir ordu sahibi oldu.

TİMURUN EMÎR OLMASI

Timur gibi metîn bir kumandan tarafından idare olunan böyle bir ordunun karşısında, Hüseynin iktidarı kar gibi eridi. Amu (Ceyhun) ırmağının cenubuna püskürtüldü; Belhte sarıldı; şehir derhal düştü. Gizlenen Hüseynin arzusu üzerine Hicaza gitmesine müsaade edilmiş ise de Hüseyin bir hasmı tarafından öldürüldü.

Timur, Belhte resmen ve türk âdeti üzere ak keçe üzerine oturtularak hükümdar ilân olundu(1369); 34 yaşında idi.

Moğol an'anesine göre Hanın Cengiz sülâlesinden olması lâzımdı, buna riayet ile bu sayede Moğolları elinde tutan Timur, vefatından az evele kadar da ismen Han yapmak suretile bu an'aneye sadık kaldı. Timurun askerden ve hocalardan olan taraftarları onu emîr intihap etmek istiyorlardı. Semerkantte büyük bir kurultay oldu; her taraftan büyük küçük her kabilenin murahhasları iştirak ettiler. Timur, oğlu ile beraber hariç kaldılar. Kurultayda gürültülü münakaşalar oldu ; Timurun intihabına muarız olanlar bulundu. Nihayet Timur taraftarları kazandı. Timur bütün Türklerin emîri intihap olundu *(Res. 102).* Timur, ertesi günü, hükûmetini tesis etti. Valiler ve kumandanlar tayin eyledi. Her nasihati dinliyerek ve fakat kimseye tâbi olmıyarak devletin idaresine başladı.

HUDUTLARIN GENİŞLETİLMESİ

Timur, Sir ırmağının ötesindeki Moğol idaresine karşı daimî taarruzu, en münasip tedbir olarak tatbik etti. Nihayet hududa yakın olan Moğollar, uzaklaşmıya mecbur oldular. Ondan

sora Timur, bir vesile ile Buharaya sahip oldu. Herata yürüdü, orasını da zaptetti; Herat, büyük bir payitaht idi ; 250,000 nüfusu, yüzlerce mektebi. hamamı ve 10,000 kadar dükkânı, (Bu tarihte Londra ve Parisin herbirinin 60,000 den fazla ahalisi yoktu. Tarih, onlarda hamam olduğundan ise bahsetmez) birçok yeldeğirmenleri vardı.

Bu hareketler küçük olmakla beraber, Timurun eşsiz bir reis ve kendini tehdit edenleri derhal parçalamıya hazır bir kumandan olduğunu tanıtmıya yaradı.

BU SIRADA TİMUR DEVLETİNİN ETRAFINDAKİ VAZİYET

Bu tarihte garpta İlhanlılar Devleti çökmüş, memleketi anarşi içinde; Çinde Kubilây sülâlesi kovulmuş, Moğollar şimale, eski vatanlarına çekilmiş. Çinde, çin milliyetçiliği uyanmış ve Çagatayoğulları, Timur tarafından Almalık civarındaki dağlara atılmış bulunuyordu (1375).

1370-1380 tarihleri arasında eski Moğol İmparatorluğunun dörtte üçü haritadan silinmiş ve fakat, dörtte biri ve en korkuncu ayakta olup bu da Timur ülkesinin şimalindeki Altınordu Devleti idi. Bu devlette yalnız hükümdar ailesi Moğoldu. Üst tarafı Kıpçak, Kanıklı, Kazak, Kırgız, Bulgar, Alan hulâsa Avrupalıların *Sit* umumî namı altında yadettikleri Türklerdi.

Bu Türkler Timurun mensup olduğu Türklerle akraba idiler. Bunlar para kesiyorlar ve kâğıt yapıyorlardı. Ruslar bunların emirleri altında haraca bağlı idiler.

Avrupanın siyasî muvazenesini tutan bu Altınordu Türkleri idi.

Altınordu, yegâne muvaffakıyetsizliğe Moskova Prensi Dimitri tarafından duçar edilmiş ve Dimitri, 150,000 kişilik bir ordu toplayarak Don ırmağı üzerinde Altınorduya galebe çalmıştı.

TOKTAMIŞIN İLTİCASI VE TİMURUN YARDIMİLE ALTINORDU HANI OLUŞU

Bu tarihte Kırım Hanı bulunan Toktamış adında bir Moğol Prensi Altınordu Hanı *Urus* un oğlunu öldürerek Timura iltica etti. Urus, Toktamışı teslim etmediği takdirde harbedeceğini, bir sefir göndererek Timura bildirdi. Timur sefire şu cevabı verdi: "Toktamış, benim himayeme girdi, onu size karşı müdafaa edece-

ğim, Urus Hanın yanına dön ve söyle, sözlerini işittim ve hazırım.„

Timur, Toktamışa şimal hududu üzerinde iki kale ve yardım etmek üzere zabitler, kuvvet ve her türlü teçhizat verdi. Bununla beraber Toktamış, Altınordu tarafından güzelce bir dayak yedi.

Timur, tekrar Toktamışı teçhiz ve takviye etti. O, yeniden tekrar mağlûp oldu. Yalnız olarak Timurun yanına kaçtı. Bundan sora Toktamışın talii değişti. Urus Han öldü; Toktamış, Timurun verdiği kuvvetlerle Altınordunun payitahtı olan *Saray* şehrine hâkim oldu; hükümdarlığını kabul ettirdi. Moskovayı zaptederek tekrar Rusları idaresi altına aldı.

TOKTAMIŞIN NANKÖRLÜĞÜ VE ALTINORDU DEVLETİNİN AKIBETİ

SEMERKANDE İLK TECAVÜZ

Toktamış, artık eski mülteci Toktamış değildi; Timura karşı minnettarlığını unuttu. Kumandanları ona, "Timura karşı minnettarlığı unuttunuzsa bile taliin yine bir aksiliği karşısında tekrar ona müracaat ihtimalini düşününüz„ dedilerse de dinlemedi. Azerbaycanı tahrip ederek habersizce Timurun aleyhine döndü. Timurun meşgul bulunduğu Hazar Denizi taraflarına bazı müfrezeler gönderdi. Bu sırada Semerkantten gelen haberde Toktamışın asıl ordusile Sir ırmağını geçtiği ve Semerkant yakınlarına kadar ilerlediği bildiriliyordu.

Timurun Horasan yolu üzerinden dönmesi o kadar çabuk oldu ki, Toktamış Semerkande gelmeden evel Timur muharebe meydanında göründü.

Bu esnada vaziyet şu idi:

Timurun oğullarından *Ömer Şeyh*, Toktamış ordusu üzerine atılmış kanlı bir muharebe vererek büyük kahramanlıklar göstermiş fakat mağlûp olmuş ve askerleri dağlara dağılmış ve Toktamışın fırkaları da henüz muvaffakıyeti tamamlamamış dağınık bir halde..

Timurun geldiği anlaşılması üzerine Toktamış, Sir ırmağının gerisine çekildi. Fakat memleketin bu kısmı tahrip edilmişti.

Toktamış, istepler içinde kayboldu. Yeni darbeyi nereden yapacağı bilinemiyordu.

TOKTAMIŞIN İKİNCİ TECAVÜZÜ

Toktamış, yeniden müthiş bir ordu ile Sir ırmağı üzerinde göründü. Mevsim şiddetli kış idi. Timurun ümerası cenuba çekilerek ordunun diğer kuvvetlerinin tamamen toplanmasını beklemek fikrinde bulundular.

Timur bağırdı: "Beklemek! neyi beklemek! yarını beklemek zamanı mıdır?„

Timur, bizzat kuvvetlerinin başında olarak Sir ırmağına doğru yürüyüşe geçti. Toktamış ordusunun ileri karakollarına taarruz etti. Düşman fırkalarının aralarından sıyrılarak gerilerine düştü. Toktamış hemen ricat etti. Timur, bir kısım kuvvetle teması kollamak üzere takip ettirdi.

İlkbaharda Timur evvelâ garba yürüdü. Urgenç şehrini hücumla zaptetti ve yaktı, ahalisini Semerkande getirdi.

Durmaksızın şarkta Almalık Moğolları üzerine yürüdü. Onları ezerek senelerce hududu tehdit edemiyecek kadar uzaklaştırdı.

Timur, bu suretle şark ve garp cenahlarını temin ettikten sora, ordusunu topladı ve Altınordu üzerine yürüdü.

ALTINORDU YOLUNDA

Timur, ordusile şimale yürüdü; Sarısu, Tobol ırmaklarından sora Ural ırmağına geldi. Toktamış ordusu bunun gerisinde idi. Timur beklenmiyen bir yerden, iki günde ordusunu karşıya geçirdi. Toktamış Timuru daha güç vaziyete sokmak için, evvelâ garba ve sora şimale çekilmiye başladı. Nihayet Timur, Toktamışı Volga garbında muharebeyi kabule mecbur edecek veçhile yakaladı *(Harita 41).*

İKİ ORDU ARASINDA MEYDAN MUHAREBESİ

Toktamış durdu, ordusuna muharebe tertibatı aldırdı. Timur da onun karşısında ordusunu durdurdu. Fakat muharebe nizamı aldırmadı, çadır kurdurdu ve nekadar yiyecek kalmışsa onlarla askerlerin ve hayvanların karınlarının doyurulmasını ve istirahat ettirilmesini emretti. Ordu yorgundu. On sekiz haftadanberi yüzlerce kilometre yol yürümüştü.

Gece oldu. Ordu dikkatli bir emniyet hattı içinde istirahat ederken Timur çadırında sönük bir ışık altında yarınki muharebenin plânın yapıyordu.

Timur sabahı beklemedi; ordusuna geceden bütün tertibatı aldırdı.

Muharebe iki tarafın biribirine hücumu ile başladı.

Herkes kanının son damlasına kadar vuruşuyordu. İki ordu karıştı.

Timur ordusunun sol cenahı, adetçe düşmandan dun idi. Bütün gayretlere rağmen bu cenah bozuldu, geriye atıldı. Toktamış bu noktaya atıldı, Timur ordusunun merkezinin gerisine kadar girdi. Merkezin harekâtını takip eden Timur, Toktamışın sancağını farketti; hayvanını o tarafa çevirdi, bütün ihtiyatlarile üzerine atıldı; Toktamışın yanını parçaladı.

Toktamış, bir şiddetli çarpışma ile beraber, Timurun muhafız süvarilerinin yaklaşmakta olduğunu görünce, facianın yakın olduğunu hissetti. Yanındaki beylerle beraber arkasına bakmaksızın, henüz muharebe eden ordusunu düşünmeksizin garba doğru kaçtı. Onun firarile, Altınordu Devletinin büyük sancağı yere düştü.

ALTINORDUYA İKİNCİ SEFER

Toktamışın garba firarından sora, ordusu mağlûp ve perişan oldu; 100.000 kişi öldürüldü. Timur, ordusile Volga aşağısına indi. Altınordu şehirlerinde ordusunu yerleştirdi. Bütün memleket çiğnendi. Rusya içerlerine akınlar yapıldı.

Sekiz ay sora Timur, orduyu, başında bir kumandanla orada bırakarak kendisi Semerkande döndü.

Timurun avdetinden üç sene sora, Toktamış memleketinin garp vilâyetlerinde kendisini toplıyarak Volgaya dönmüş ve tekrar vaziyete hâkim olmuştu. Toktamış Hazar Denizi şimaline kadar ilerletilmiş olan Timurun hudutları üzerinde tehdidatta bulunuyordu.

Timur, Toktamış üzerine ikinci bir sefer yapmaya mecbur oldu. Bu defa Altınordu Devletine nihayet verdi. Toktamış şimal ormanlarına kaçtı. Tebaası parçalandı ve kütleler halinde bir kısmı Kırıma, diğer kısımları Edirneye hatta Macaristana kadar hicret ettiler; birçoğu Timura iltihak etti. Saray şehrinin akıbeti feci oldu. Astrahan (Ejderhan) hücumla zaptolundu.

Timur, Don ırmağına indi. Moskova ahalisi heyecan içinde kaldı; fakat Timur daha ileri gitmedi.

Bundan sora Cengiz sülâlesinin Gobi çöllerinden başka her tarafta hakimiyetleri mahvolmuş oldu.

KAFKASLAR ÜZERİNDEN AVDET

Timur, Altınordu ülkesinden Kafkaslar yolile döndü; bu istikamette birçok kaleleri ciddî muharebelerle zaptedip İranın dağlık mıntakalarına hâkim oldu ve Horasan üzerinden Semerkande döndü.

Bu çetin seferde Timur, evlâtlarından bazılarını ve birçok kıymetli kumandanlarını kaybetti.

İRANIN ZAPTI

İlhanlıların inkırazından sora İranda muhtelif sülâleler hüküm sürüyordu. Bunların en mühimmi *Muzaffer sülâlesi* idi. *Şah Muzaffer* Timurla bir muahede yaparak onun himayesini kabul etmişti; Fakat, Muzafferin ölmesi üzerine oğulları Isfahan ve sair mühim şehirlerde birer hükümdar kesildiler ve halka zulüm etmeye başladılar.

Bu sırada (1386) idi ki Timur bir ordu ile Isfahana girdi; Muzafferin çocukları Timurun sefirini sebepsiz hapsetmişlerdi; bunlar birkaç senedenberi biribirlerile ihtilâf halinde bulunuyorlardı.

Timur, Isfahanlılardan tazminat istedi. Tazminat miktarı üzerinde anlaştılar ve paraları toplamak üzere Timurun memurlarını istediler. Birkaç gün sora birtakım İranlılar halkı Timur ordusu aleyhine teşvik ettiler; birdenbire bir kıyam oldu, Timurun adamlarını kılıçtan geçirdiler ve 3000 kişi öldürdüler. Bunlar arasında en değerli Türk beyleri de bulunuyordu.

Bunun üzerine Timur, isyana iştirak etmiyen mahalleleri muhafaza altına aldıktan sora diğer ahalinin katliam edilmesini emretti. Her nefer bir acem başı getirecekti. Katliam bir gün devam etti. 70,000 İranlı katlolundu.

Isfahanın akıbeti de böyle oldu; Şiraz ve diğer yerler sükûnetle icap eden tazminatı verdiler, Timurun hükümdarlığı tanındı. Hutpelerde ismi okundu. Muzafferoğulları vergi vermek şartile Timurun valileri olarak yerlerinde bırakıldılar. Timur bundan sora Semerkande döndü.

Daha sora yapılan seferle bu Muzafferoğulları tamamen ortadan kaldırılmıştır.

BAĞDADIN ZAPTI

Suriye, Mısır ve Arabistan XIV. asırda yani Timur devrinde memlûklerin idaresinde idi. Bunlar hükümdar Beybars zamanındanberi (1261) Abbasî halifelerini elde bulundurmak suretile onların yerine kaim olmuşlardı. Bağdat ta İlhanlılar bakıyesinden Türk Celayir ailesi elinde idi.

Timurun garba karşı yaptığı akınlardan ürken Bağdat Sultanı *Ahmet* ile Suriyeye de sahip olan Mısır sultanı, Timur aleyhine ittifak ettiler. Timur tarafından garba tardedilen ve merkezi sıkletleri Van Gölü cenup havzası olan Karakoyunlular Hükümdarı *Kara Yusuf* ta bunlarla birleşti.

Timur, İran garbında göründü; Bağdat Sultanı Ahmet, ona hediyelerle beraber bir elçi gönderdi. Bir taraftan da müttefiklerini haberdar etti. Timur Bağdatta hakimiyetinin tanınmasını istedi.

Sultan Ahmet her ihtimale karşı kaçmak için tedarikli bulunuyor ve hudutlarında Timurun yaklaştığını haber verecek süvariler bulunduruyordu. Timur, casusları vasıtasile Sultan Ahmedin bütün tertiplerini haber almıştı.

Herne olursa olsun Bağdadı almaya karar verdi.

Evvelâ, Kara Yusuf kuvvetlerini işgal etmek maksadile onun üzerine bir kuvvet ayırdı.

Kendisi de bu kuvvetle birleşecekmiş gibi yürüdü; Fakat garba giden yoldan ayrıldı. Bir kısım seçme süvari ile cenuba döndü ve cebrî yürüyüşle Bağdat üzerine yürüdü. Ordusunun küllî kısmı kendisini takip ediyordu.

Sultan Ahmedin hudut köylerinde bulundurulan gözcüleri Timur askerlerinin tozlarını görünce, güvercinler uçurarak Timurun yaklaştığını Bağdada bildirdiler.

Tımur bu köye geldiği zaman köylüleri isticvap etti ve yaptıklarını söyletti.

Timur, onlara başka güvercinler üçurtarak görülen kuvvetin, Timur ordusundan uzaklaşan Kara Yusufun Türkmenleri olduğunu bildirmeye mecbur etti.

Timur bu köyde birkaç saat istirahat ettikten sora, yanına aldığı birkaç yüz süvari ile 160 kilometre mesafeyi durmaksızın alarak Bağdat kıyısına geldi.

Sultan Ahmet aldığı ilk haber üzerine kaçmaya hazırlan-

mış, ikinci haber ise onu çok aldatmıştı; Fakat, Timurun yaklaşmakta olduğundan emin oluncıya kadar da şehirde gecikti. Bundan emin olur olmaz Dicleyi geçti. Irmak üzerindeki köprüleri yıktırdı.

Timurun süvarileri Dicle ve Fırat ırmaklarını geçerek Suriye çöllerinde Sultan Ahmedin takibine koyuldular. Onun eşyalarını, hazinelerini, karılarını ve çocuklarını Timura getirdiler; Fakat Ahmet sağ olarak kurtuldu; Bağdat bu suretle zaptolundu (1393).

Timur oraya bir vali tayin ettikten sora Semerkande döndü.

Kahireye kaçan Ahmet, Mısır sultanı tarafından misafir edildi.

Timur Kahireye elçiler gönderdi; Kendi devletile Mısır arasında tüccarların serbestçe gelip gitmelerini temin etmek istediğini bildirdi. Bu elçiler orada idam olundular. Mısır sultanı bir taraftan da ordusunu seferber etti, Osmanlı İmparatoru Yıldırım Bayazıtla da filî bir ittifak yaptı. Kendisine tâbi olması için Timurun gönderdiği elçilerin bazısını katil ve ikisini Mısır ve Osmanlı hükümdarlarına gönderen Sıvas Hükümdarı *Kadı Bürhaneddin Ahmet* te bu ittifaka dahildi.

Bir Timur ordusu Anadolu işlerine karıştığı için sultan Bayazıt, Timura fena halde hiddetlenmişti.

BAĞDADIN İSTİRDADI

Mısır sultanı, yanında Sultan Ahmet olduğu halde şarka yürüdü. Sağ cenahında Araplar, sol cenahında Kara Yusuf Türkmenleri vardı. Hazar Denizine kadar hiçbir maniaya uğramaksızın ilerledikten sora Bağdat üzerine inerek oraya girdiler ve Sultan Ahmedi Mısırın bir valisi gibi eski sarayına yerleştirdiler; Ondan sora geldikleri yere döndüler.

Bu sıralarda Timür, Hint seferile meşgul oluyordu. Sultan Ahmet, Timurun uzakta olduğunu bilmesine rağmen korku içinde yaşıyordu. Bu hal ile bir sene geçti. Ahmet kendisini emniyette zannetmeğe başladığı bir sırada idi ki, Timur yeniden göründü.

HİNT SEFERİ

Timur, garpta ciddî hareket yapmağa mecbur olacağını takdir ediyordu; Bunun için çok masraf olacaktı. Lâzımgelen serveti tedarik için Hindistana sefer etmeyi münasip

gördü. Ümerası, hatta çocukları birçok behanelerle bu seferi istemiyorlardı. Nihayet 92,000 kişilik bir ordu ile Hindistana yürüdü. İndüs ırmağı üzerine köprü kurularak Şimalî Hindistana girildi (1398).

Hint orduları şiddetli muharebelerle mağlûp edilerek 100,000 kişi öldürüldü; Kişmir ve Delhi zaptolundu. Hint racaları dağlara sürüldü. Şimalî Hindin bütün hazineleri Timurun eline geçti.

Timur, beş ay 17 gün Hindistanda kaldıktan sora büyük servetle Semerkande avdet etti (1399).

Timur, Semerkande avdetinden evel Küçükasya hudutlarında bulunan kumandanlarının ve kendisinin himayesinde bulunanların kovulmuş, Bağdadın gerialınmış olduğunu öğrenmişti; Zahiren harbetmeyi düşünmez göründü; Hakikatte malûmat toplamakla meşgul oldu. Timur, bu tarihte 64 yaşında idi; Fakat vücuden ve fikren hiç zindeliğini kaybetmemişti. Timur bundan sora üç sene için payitahtından uzaklaşacaktı.

ÜÇ SENE HARBİ

GARPTA VAZİYET Timur aleyhtarlarının cephesi, Kafkas dağlarından Bağdada kadar uzanıyordu. Bu cephe üzerinde Gürcüler, Fırat membalarına gönderilmiş bir osmanlı kuvveti ve Kara Yusuf kuvvetleri; bundan başka kuvvetli bir Mısır ordusu, Bağdat ve Suriyeyi tutarak Timuru bekliyorlardı.

Timur, Bağdat üzerine yürüdüğü takdirde şimalden Osmanlı Türkleri onun gerilerine taarruz edebilirler ve Anadolu içine yürüdüğü takdirde ise Mısır ordusu arkasına düşebilirdi. Bu sebeple Timur için vaziyet nazikti.

TİMURUN GARBA HAREKETİ, BAYAZITLA MUHABERE Timur, büyük Horasan yolile garba teveccüh etmişti. İlk zamanlarda kısa yürüyüşlerle ilerliyordu. İleriye gönderdiği zabitlerile Tebrizi bir üssülhareke ve Karabağı da beygir deposu haline koydurdu. Timur bizzat muharebelerle meşgul oluyordu. Hazar şimalindeki bir Türk hanına gönderdiği mektuba müsait cevap almamıştı.

Yıldırım Bayazıda da mektup yazdı ve mülteci Kara Yusuf ile Sultan Ahmede yardım etmemesini nazikâne bildirdi. Timur o zamana kadar Bayazıtla şahsan muharebe etmemişti.

Osmanlı Türklerinin askerî iktidarlarına hürmet ediyordu. Avrupada küffarla herbettiklerinden dolayı onları takdir ediyor ve harbetmek istemiyordu.

Bayazıdın cevabı itilâfkârane olmadı; Bu cevap şu tarzda idi: "Ey Timur denilen kudurmuş köpek, bil ki Türklerin kendine iltica eden bir dostu reddetmek, düşmanlarile muharebe etmekten çekinmek yahut entrikalı yalanlara sapmak âdeti değildir.„

Timurun verdiği cevap ta: "Menşeinizi tanırım, nasihatlerimizi dinlemezseniz nadim olursunuz. Düşününüz. Ondan sora size nasıl eyi gelirse öyle kareket ediniz„.

Bayazıt, "Çok zamandır sizinle boyölçüşmeyi istedik. Allahın lûtfu ile o zaman şimdi geldi; Eğer siz bizim üzerimize gelmezseniz biz sizi payitahtınıza kadar takip edeceğiz, O zaman kimin zaferle büyüyeceğini ve kimin mağlûbiyetle yerlere serileceğini göreceğiz„ tarzında cevap verdi.

Timur derhal cevap vermez göründü. Bilâhare kısaca şunu yazdı. "Bayazıt, Kara Yusuf ve Sultan Ahmedi derhal terketmek suretile muharebeden içtinap edebilir„.

Yıldırım hemen şiddetli ve çok hakaretli bir cevap verdi. Bu mektup ihtiyar Timuru kızdırdı. Bu mektuplaşma olurken Timur atıl durmuyordu.

GÜRCÜSTANIN ZAPTI

Ordusunun küllî kısmını Karabağa yerleştirdi. Ayırdığı 7 fırkayı şimalde, sağ cenahı üzerinde bulunan Gürcüler aleyhine gönderdi. Gürcülerin orduları dağıldı ve memleketleri tahrip olundu.

SIVASIN ZAPTI

Timurun başlıca kuvvetleri Erzurum vadisile Anadolu içine yürüdü. 1400 senesi yazının ortasında Sıvasa kadar bütün şehirler zaptolundu. Sıvas Anadolunun anahtarı idi.

Osmanlı Türklerinin setir ordusu çarçabuk ricat ettirildi. Timur ordusu Sıvası zaptederek yakaladığı 4000 ermeni süvarisini Sıvas etrafındaki hendeklere gömdü.

SURİYENİN ZAPTI VE MISIR ORDUSUNUN İMHASI

Bundan sora Timur Anadoluda daha fazla ileri gitmedi. Ordusuna Suriyeye kareket için hazırlık emri verdi. Timurun ümerası oradaki Mısır ordusunun adetçe çok ve şehirlerinin de müstahkem olduğunu söyliyerek onu bu seferdne vazgeçirmek istediler.

Timur "adedin ehemmiyeti yoktur„ dedi. Ordu cenup istikametinde ilerledi. Ayıntap hücumla zaptolundu. Mısır sultanının ordusu Halepte bekliyordu. Üzerine yüründü ve Timur bu orduyu bozdu, Halebi zaptetti. Şam üzerine yürüyüşe devam etti (1401).

Şam, Timur aleyhine ikinci bir ordunun muvasalatına kadar zaman kazanmak fikrile bir teslim müzakeresine girişti; Filhakika yeni düşman kuvvetleri Tımur ordusunun gerilerine taarruz etti; Evvelâ karışıklık oldu; Fakat Timur, kuvvetlerini topladı ve hücumu defetti. Ondan sora tekrar Şama döndü. Şehri yaktı. Yangın günlerce devam etti. Mısır ordusundan sağ kalanlar Palestine doğru kaçtılar.

BAĞDADIN TEKRAR ZAPTI

Timur, bir kısım kuvvet ayırarak cenuba gönderdi ve Akkâya kadar Mısır ordusu bakıyelerini takip ettirdi. Ordusunun kısmı küllisini de Bağdada gönderdi, Kendisi Halebe gitti. Orada üssülharekesile daha yakından irtibatta bulundu. Semerkantten raporlar aldı ve Sıvastan taze haberler geldi. Osmanlı Hükümdarı, Timurun avdetini müteakıp Sıvasa gelmiş ve orayı tamir ile Timura tâbi olan Erzincan Hâkiminin elinden Erzincanı almış ve Timuru bulamayınca avdet etmişti. Timur buna çok ehemmiyet veriyordu. Sultan Ahmet, Bağdattan Bayazıdın yanına kaçmıştı; Fakat Bağdattaki ümerasına, Bayazıt ordusu, Timur aleyhine yürüyünciye kadar Bağdadı müdafaa etmelerini emretmişti. Bağdat, kendini müdafaa ediyordu. Timur derhal Bağdattaki ordusuna mülâki oldu; Uzun muhasaraya mecburiyet hasıl olmuştu. Timur, Tebriz civarında bulunan ordusundan bir kısmını Bağdada celbetti. Bir kuvvet te Bayazıdı tarassut etmek üzere Anadolu içine saldırdı ve Semerkantte bıraktığı bir ordunun garba ilerlemesi için emir gönderdi. Nihayet Bağdat zaptolundu ve tahrip edildi. Bağdadın sukutu her tarafa ve Bayazıda bildirildi.

TİMUR TEBRİZDE

Timur Bağdat etrafındaki ordusunu kısa yürüyüşlerle kendisine mülâki olmak üzere bırakarak Tebrize gitti. Semerkant ordusunun Nişabura geldiği haberini aldı.

Timur 14 ayda iki büyük meydan muharebesi verdi. Birçok muharebeler yaptı, Birçok müstahkem şehirler zaptetti. Bayazıt sahneye girmeden evel onun bütün müttefiklerini harp meydanından sildi.

AVRUPAYA BİR NAZAR

Bundan sora vukua gelecek hadiseleri anlamak için Avrupaya bir nazar atfetmek lâzımdır.

Bizans imparatorlarının kuvvet ve nüfuzları, Balkanların ve Karadeniz sahillerinin sahibi olan Osmanlı Türklerine geçmişti. Kosova Meydan Muharebesini kazanmış olan Osmanlı Türkleri, Sırpları ve müttefiklerini ezdikten sora Macaristana akınlar yapıyorlardı. Osmanlı Türkleri muntazam ve dayanıklı muharipler idiler. Osmanlı süvarileri Avrupadaki emsalinden eyi olup, piyadeleri ise fevkalâde idi. Yıldırım Bayazıt, kahraman bir kumandandı; fakat mağrurdu. Devletin bir kısım hududu İstanbul surlarına dayanıyordu. Bizans İmparatoru Manüel, İstanbulda kalabilmek için ona vergi verirdi. Venedik ve Cenova Cümhuriyetleri ona müstakbel efendileri gibi muamele ediyorlardı. Türkler için İstanbul mev'ut bir şehir idi. Bayazıt İstanbulu zaptetmek üzere iken Avrupadan Türkler aleyhine bir Haçlı ordu sevkolunmuştu. Bu orduda Fransızlar, İngilizler, Alamanlar ve bütün Avrupa kuvvetleri vardı. Bu Avrupa ordusu Tunaya indi. Türklerin hudut karakolları ellerine geçti. Avrupa ordusu bununla beraber birçok memleket halkını katliam etti. Niyboluyu muhasara etmek için vaziyet aldılar. Tam bu sırada idi, Yıldırım Bayazıt müthiş bir ordu ile yaklaştı; Haçlılar evvelâ buna inanmak istemediler. Ondan sora muharebe vaziyeti aldılar. Türk ve Sırp esirlerini katliam ettikten sora Bayazıt ordusunun üzerine atıldılar. Zayıf ileri hatlarını püskürttüler, fakat, 60,000 kişilik Türk ordusu kısmı küllisile karşılaştıktan sora mahirane bir manevra ile bozuldular. Avrupa ordusunun kurtulamıyan aksamı öldürüldü ve yalnız kaçanları kurtulabildi. Bayazıt ordusu tarafından birçok esirler alındı. Bu meyanda asılzadeler, kıralzadeler de vardı. Fransa Kıralının torunu fidyei necatla salıverildi. Avrupanın bu Haçlı ordusunun da akıbeti böyle oldu (1396).

Bundan epey müddet sora Bayazıt tekrar İstanbulu, muhasara etti. İstanbul, Bayazıtla teslim şartlarını görüşmiye başladı; can çekişen İstanbul ikinci defa olarak kendisine bir mühlet verildiğini gördü:

Çünkü Avrupa hükümdarlarile beraber imparatorun da Osmanlılar aleyhine teşvik ettiği Timur, evelce söylenen sebeplere binaen Bayazıt üzerine yürümüştü.

Bayazıt ona karşı gitmek üzere muhasarayı kaldırdı.

Avrupada bırakılmış olan son nefere varıncıya kadar bütün kuvvetler kâmilen Anadoluya naklolundu. Kostantaniye senyörleri Osmanlı hükümdarile bir muahede yaptılar. Buna göre, Bayazıt, Timura galip geldiği takdirde şehir Türklere teslim edilecekti.

TİMUR, YILDIRIMIN KARŞISINDA

1402 senesi ilkbaharında Şarkî Avrupa Fatihi Asya Fatihine karşı kuvvetlerini topladı. Kosova ve Niybolunun gün görmüş alayları Bursada seferber edildiler. Bu alaylara, Sırp kıralı kumandasında 20,000 süvari iltihak etti. Osmanlı ordusu 120,000 kişiden mürekkepti. Sipahiler ve yeniçeriler zaten daima silâh altında bulunuyorlardı. Ordunun inzıbatı ve fedakârlığı fevkalâde olup Timurun kuvveti ise Osmanlılardan daha fazla idi.

Sultan Bayazıda gelince, onun nefsine itimadı sonsuzdu.

Timur, Sıvastan garba doğru yürüyüş halinde idi.

Bayazıt, Ankaraya yürüdü. Orada ordugâhını kurup orasını kendine üssülhareke yaptı ve ordusile şarka yürüyüşüne devam etti. Kızılırmak ırmağını geçti. Dağlık ve ormanlık bir mıntakaya dahil oldu. İleriden aldığı haberler Timur ordusunun Sıvasta olduğuna dairdi. Sıvasın 150 kilometre kadar garbında durdu. Ordusunu müsait araziye yerleştirerek bir hafta bekledi. Biribirine zıt haberler alıyordu. Nihayet, Sıvasta Timurun mutat garnizonundan başka kuvvet olmadığını anladı.

Timur, Bayazıdın Tokat taraflarında olduğunu haber alınca Kayseri tarikile onun üssülharekesi olan Ankara üzerine yürüdü. Düşmanına ehemmiyet vermiyen mağrur Bayazıt ise bir hafta sora Timurun plânına vâkıf olarak hasmının izi üzerinde kendi üssülharekesine doğru yürüdü *(Harita. 43)*.

Timurun manevrası şayanı hayret bir surette basit idi. O, Sıvasın garbındaki dağlık araziyi mütalea ederek onu sü-

varisi için elverişli bulmadı. Cenuba dönerek Kızılırmak vadisini takip etti. Bu suretle ırmağı kendisile Bayazıt arasında bulundurdu. Bayazıt, Kızılırmak kavsinin merkezinde dururken o, bu ırmağın cenup sahilini takiben ilerliyordu. Sağ cenahından çıkardığı bir kuvvetle Bayazıt ordusile teması tesis etmişti.

Yolda kumandanlarına sevkulceyş üzerine bir konferans verdi. Dedi ki: "İki şey yapabiliriz. Burada hayvanlarımızı istirahat ettirerek Bayazıdın hücumunu bekliyebiliriz; yahut ileri garba atılarak onun memleketine girer ve onu bizi takibe mecbur ederiz. Onun ordusu bilhassa piyadeden mürekkep olduğu için yürüyüş onu yoracaktır.„ Sora ilâve etti: "Bu sonuncuyu yapacağız.„

Bu karardan sora Timur yürüyüş emrini tadil etti. Arkasında kuvvetli bir müfreze bıraktı. İleriye bir piyade müfrezesile bir süvari kıt'ası sürdü. Bunlar konak mahallerini de hazırlıyacaklardı. Timur, Bayazıdın esaslı ordugâhının, yolu üzerindeki Ankara civarında olduğunu haber aldı. Bunun üzerine ordusunun yürüyüşünü tacil etti; üç günde Ankaraya geldi. Bizzat Ankaranın etrafını dolaşarak tetkik etti.

Ankara muhafızları müdafaaya hazırlandılar. Timur Ankaraya hücum emrini verdi.

Timur ordusu Bayazıt ordusunun çadırlarında yerleşti.

Timur, Ankara ırmağını mevzilerinin arkasında bıraktı. Bayazıt ordusunun istifade edebileceği sulara da zehir attırdı.

Ankaraya karşı ciddî hücum yapılacağı bir sırada Bayazıt ordusunun yaklaştığını haber aldı; Timur derhal Ankaraya hücumdan sarfınazar etti. Geceden tertibatını aldı. Bayazıt ordusu ertesi gün sabahtan evel görünmedi. Bir haftadanberi yürüyüş halinde idi; aç, susuz ve yorgundu. En fenası dinlenmeden evel su tedarik edebilmek için Timur ordusuna taarruzdan başka çare yoktu. Bayazıdın süvarisi Timurun süvarisinden dun idi.

Sabahın saat onunda Bayazıt ordusu yakıcı bir güneş altında cesurane ilerledi. Cephe 30 kilometreden fazla idi. Timurun bir cenahı ırmağa istinat ediyordu. Mesafenin uzaklığından görünmiyen diğer cenahı tahkim olunmuş bir tepeye dayanıyordu.

Bayazıdın askerleri trampete seslerile gürültülü bir surette ilerliyorlar ve Timurun askerleri tam bir sükûnet içinde bekliyorlardı.

Timur, son an yaklaşmadan evel atına binmedi. Muharebenin idaresi jenerallerinin elinde idi. Kendisi bir tepe üzerinde bulunuyordu. Yanında 40 kişilik bir süvari takımı vardı. Piyadesi de süvarisinin gerisinde idi.

Ordunun merkezinde filler de vardı; bunları bir tabiye mülâhazası üzerine değil, sırf kuvvei maneviye üzerine tesir yapmak için bulunduruyordu. Timur ordusunun sağ cenah nihayetine Bayazıdın oğlu Süleyman bir süvari hücumu yaptı ve fena halde bozuldu. Timurun bu cenahı mukabil taarruza geçti. Bunun karşısında Bayazıdın bazı fırkaları çekildiler. Bundan sora Timurun sol cenah süvarileri üç dalga halinde ilerledi. Tesadüf ettikleri Bayazıt kuvvetlerini süpürdüler ve o kadar ileriye gittiler ki Timur kendilerini göremiyordu. Timur, bu ileri giden sol cenahı takviye ettirdi. Timur kuvvetleri Sırplar üzerine atıldı. Sırp Kıralı mağlûben kaçtı. Bayazıdın sağ ve sol cenahları tehdit altına girdi. Elinde piyadesinin kısmı küllisinden başka bir şey kalmadı.

İşte bu vaziyette idi ki Timur, ordularının merkezinin başına geçti ve ilerledi. Bazı Bayazıt alayları buldukları ricat yollarından kaçmağa başladılar. Bayazıdın askerleri takatsiz düştüler; kaçanların birçoğu dahi yorgunluktan öldüler. Bayazıt 10,000 kadar yeniçeri ile bir tepeden, kendisine hücum eden Timur süvarilerini püskürttü ve orada öğleden sora büyük bir meharetle muharebe etti. Artık naümit olmuştu. Atına bindi ve maiyetinde bulunan birkaç süvari ile Timur süvarileri ortasından kurtulmağa teşebbüs etti. Takip olundu. Arkadaşları okla düşürüldü ve altındaki hayvan öldürüldü, o zaman esir edildi. Bayazıt, kolları bağlı olduğu halde Timurun çadırına götürüldü. Bu esnada Timur yatmak üzere idi (20 Temmuz 1402). Timur, Bayazıdın ellerinin derhal çözülerek serbest olarak yanına getirilmesini emretti ve Bayazıdı görünce ayağa kalktı, çadırın kapısına doğru ilerledi. Yüzü mütebessim idi.

Bayazıt: "Allahın bedbaht ettiği birile istihza etmek fenadır, fena„ diye bağırdı.

Timur: "Allahın bu dünyayı benim gibi bir Topalla senin gibi bir köre bıraktığına gülüyordum„ dedi ve ciddî bir su-

rette ilâve etti: "Eğer sen bizi mağlûp etseydin benim ve askerlerimin akıbetlerinin ne olacağı malûm idi.„ Buna Bayazıt cevap vermedi. Timur onu kendi çadırında kendi yanına oturttu. Ona nazikâne muamele etti. Esir, oğu larının aranmasını istedi; onlardan Musa bulundu. Getirilip babasının yanına oturtuldu. Diğeri Mustafa çok sora bulunabildi; öteki oğulları kaçmışlardı.

Timur ordusu Bayazıt ordusundan kaçanları deniz kıyılarına kadar takip ettiler ve bu meyanda Bursayı zaptettiler. Bayazıt birkaç ·ay sora Akşehirde teessüründen intihar etti.

TİMUR AVRUPA KAPILARINDA

Bayazıt ordusu tamamen münhezim olmuş ve artık ikinci bir muharebeye lüzum kalmamıştı. Ankara teslim oldu; Bursa, İznık, Timurun takip kuvvetleri tarafından zaptolundu. Prensler, paşalar ve zabitler başta olmak üzere küme küme firariler, balıkçı kayıklarile ve sair gemilerle Rumeliye ve adalara kaçtılar. Bir ay içinde artık Anadoluda hiçbir osmanlı askeri kalmadı. Timurun süvarileri İstanbulu görünciye kadar sahillere yanaştılar.

İzmirin Bayazıda altı ay mukavemet etmiş olduğunu işitmiş olan Timur; burasını yakından görmek istedi. Hıristiyan şövaliyeler tarafından müdafaa olunan İzmir iki hafta zarfında zaptolundu.

Bayazıdın himaye ettiği Bağdat Hükümdarı Sultan Ahmet, Mısıra kaçmıştı. Mısır Sultanı onu zincire vurarak hapse attı ve Timura vergi vererek ve onun himayesine girmek şartile Mısırı istilâdan kurtardı. Kara Yusuf Arabistan çöllerine kaçıp izini kaybetti.

Avrupa hükümdarları hayret ve korkuya düştüler; ona mektuplar, hediyeler ve sefirler gönderdiler. Bizans İmparatoru derhal vergi vererek Timura tâbi oldu. Beyoğluna Timurun bayrağı çekildi.

Timur, Avrupaya girmek için hiçbir kuvvet sarfetmedi. Bunun başlıca sebebi askerlerinin Semerkande avdet etmek istemeleri idi. Timur zaptettiği yerleri, Bayazıdın memleket-

lerini ellerinden aldığı Germiyan, Karaman, Menteşe, Saruhan ve sair beylere — kendine tâbi olmak şartile — tekrar verdi ve vergiler tarhederek memleketine döndü. Ankara Muharebesinde yaralanan oğlu Mehmedin ölmesi de avdetini tacil etmişti.

ÇİN SEFERİ

Timur, Semerkantte üç ay istirahatten sora Çine sefer etmeye karar verdi. Ecdadının doğdukları yerlerden geçmek, hatta memleketlerinden Çin Seddini aşmak istiyordu. 200,000 kişilik bir ordu yürüyüşe koyuldu. Mevsim kıştı. Fakat, Timur ilkbaharı bekliyemiyecek kadar sabırsızdı. Kış şedit idi; soğuktan insanlar ve hayvanlar ölüyordu; fakat Timur atının başını geri çevirmiyordu. Sir ırmağı buz tutmuştu. Üzerinden yürüyerek geçildi. Otrar istikametinde yürünüyordu. Hataya giden büyük şimal yoluna oradan girilirdi. Güçlükle Otrara gidildi. Timur, burada istirahat edecek ve kış geçirilecekti. Timurun emri üzerine ordu, 1405 senesi Martında tekrar yürüyüşe geçti. Fakat Timur Otrarda hastalanmıştı. Timur emri yerine gelsin diye yürüyüşe geçen ordusunun başında bulunmuyordu. Timur öleceğini anladı. Vasiyet etti: "Ben öldüğüm zaman deliler gibi telâş etmeyin. Bu, karışıklığa sebep olur. *Cihangirin oğlu Pir Mehmedi* yerime tayin ediyorum. Semerkantte devleti idare edecektir. Ordunun mutlak idaresini elinde tutacaktır. Ona yardım etmenizi ve ona hayatınızı feda eylemenizi size emrediyorum. O, bu suretle Semerkandi olduğu gibi en uzak eyaletleri de idare eder, eğer siz ona mutlak surette itaat etmezseniz ihtilâflar olacaktır.„

Emîrler ve ileri gelenler arzusunu yerine getireceklerine yemin ettiler.

Timurun son sözü şu oldu: "Bu son mülâkatımızdır, Allah böyle istiyor (Şubat 1405).„

Timurun cesedi Semerkande götürüldü.

Pir Mehmet Hindistanda idi. Kendisine adam gönderildi ve ordunun hareketi de derhal durduruldu.

BÜYÜK BİR TEŞEBBÜSÜN SONU

Timurun elinden düşen dizginleri hiç kimse tutmaya muktedir olamadı; ordu, parçalandı. Bir kısmı Timurun torunlarından *Halil* e sadık kalmıya yemin etti ve onu Semerkantte tahta çıkardı; bir kumandan da askerlerine izin verdi ve Semerkande koştu.

Şehir halkı Timurun son emirlerini işitmediklerinden şaşkın bir halde kaldılar ve Halili İmparator tanıdılar. Hindistandan Pir Mehmet geldi, Halil ordusu tarafından mağlûp edildi. Bazı büyük kumandanlar sadık kalan ordu kısmile Semerkande yürüdüler, Halili mağlûp ettiler. Horasanda bulunan *Şahruh* geldi Semerkandi zaptetti, onu, oğlu *Uluğ Bey* e verdi. İşte bu iki adam sayesinde Timur İmparatorluğu kısmen kurtuldu. Semerkant, Asyanın Roması oldu; fakat bir ucu Semerkande bağlı olan Avrupa ve Asya ticaret yolları Timurun vefatını müteakıp meydana çıkan mücadeleler neticesinde kapandı ve ancak XIX. asırda bir rus ordusu oraya inebildi.

Şahruh ve Uluğ Beyin hafitleri Semerkantten Hindistana giderek orada bir saltanat kurmakla kendilerine mahsus yeni bir zafer yarattılar.

Timurun garba hareketi Avrupanın siyasî vaziyetini değiştirmiş ve onun taliini tayin etmişti; Asya ile Avrupa arasında 100 senedenberi kapanmış olan yolları tekrar açmıştı. Timur, Tebrizi Bağdat yerine ondan daha yakın olmak üzere Avrupa için bir ticaret merkezi yapmıştı. Ölümünden soraki karışıklık Asya ile büyük ticareti mahvetti. *Kristof Kolomp* ve *Vasko dö Gama* nın yeni yol keşfine kalkışmalarının sebeplerinden biri de bu oldu.

Timur, gerçi Osmanlı Türklerini ezdi ve parçaladı; fakat, Avrupalılar Osmanlı Türklerinin boyunduruğundan çıkmaktan o kadar âciz idiler ki, osmanlılar Anadolu ve Rumelideki vaziyetlerini kurtardıktan başka İstanbulu da alarak (1453) devletlerini yeniden kuvvetlendirdiler.

Timur, zaptettiği yerlerde *(Harita.39)* hakimiyet ve onun başladığı intizam ve medeniyetperverliği idame edecek haleflere malik olsaydı bugün türk âleminin hayat ve vaziyeti ve dünya-

nın şekli şüphesiz büsbütün başka olacaktı. Kumandanlık hususunda ise Timura dünyanın son kumandanı dense asla hata edilmiş olmaz.

Halbuki bu büyük adam, dünyaca ne çabuk unutulmuştur. Bugün, onun türbedarına, bu türbede *(Res.104,105)* yatan Timur kim idi? diye sorsanız vereceği cevap ihtimal şu olacaktır: "Bilmiyorum, ben dünyaya gelmeden evel ve babam dünyaya gelmeden evel o varmış, çok zaman geçmiş fakat, her halde o (büyük adam) mış.„

TİMUR VE TİMURLULAR DEVRİNDE TÜRK MEDENİYETİ

FİKİR HAYATI Vukuatla dolu geçen Timur devri edebiyat, fen ve san'at noktai nazarından da pek parlak bir devirdi. Timur, sarayına edipleri, şairleri, san'atkârları toplar ve bunları teşvik ederdi. Timur, âlimleri ve edipleri severdi. Zaptettiği bütün memleketlerin en eyi san'atkârlarını Semerkande göndererek payitahtını muhteşem abidelerle süslemişti.

O vakit şairlerin farisî ve nasirlerin arapça yazmaları âdetti. Bu devrin en meşhur şairi Hafızdır.

Timur, hususile tarihî eserlerden çok hoşlanırdı. Âlimlerle gayet hususî ve arkadaşça münakaşa ederdi.

Timurun oğullarına nasihatlerini muhtevi Tüzükkât isimli eseri muvaffakıyet ve azametini temin eden birçok nizam ve hikmetleri camidir.

Ortaasyada ilme, medeniyete hizmet eden Timur bilhassa imara çok meraklı idi. Maveraünnehirde payitahtı Semerkandi ve Türkistanın diğer şehirlerini imar etmiş, buralarda güzel bahçeler, camiler, hanlar, saraylar *(Res.103)*, medreseler, hamamlar yaptırmıştır. Ziraate de ehemmiyet vermiş ve Maveraünnehirde birçok kanallar açtırmıştır. Semerkantte birçok yerlerden getirilmiş yüz elli bin san'atkâr vardı. Seyyahlar bu şehrin mamuriyetinden, ticaretinin ehemmiyetinden mufassalan bahsetmişlerdir.

Kıpçak ve Osmanlı Devleti gibi Türk Devletlerini ezmekte Timur muztar kalmış ve bu müessif hadiselere o devletle-

rin hükümdarları sebebiyet vermişlerdi. Timur zannolunduğu gibi mutaassıp değildir.

Timur ve hafitleri âlimleri yalnız teşvikle iktifa etmezlerdi; kendileri de eserlerile, sâylerile fikir hayatına iştirak ederlerdi. Bu bapta Şahruh, Uluğ Bey, *Hüseyin Baykara (Res. 106)* ve Babür *(Renkli Res. IV)* ismini zikretmek kâfidir. Bu padişahların hepsi edip ve şair idiler. Uluğ Beyin Semerkantte yaptırdığı rasatane dünyanın en güzel eserlerinden biri idi. Uluğ Beyin, rasat ilmine, riyazıyeye hizmeti büyüktür. Eserleri Avrupada tercüme ve tetkik edilmiştir. Farisinin tesirinden kurtulamamakla beraber bu devirde türk edebiyatı da güzel eserler vücuda getirmiştir.

Timurun çocukları zamanında yaşayan, bütün türklüğün en büyük şairlerinden biri olan *Ali Şir Nevai* (vefatı 1550) Timurluların edebî ve ilmî meclislerinde türkçenin hakkını muvaffakıyetle müdafaa etmiş ve *Muhakemetüllûgateyn* adlı eserile türkçenin farisiye üstünlüğünü ispat etmiştir.

Timurlular devri, resim ve güzel yazı noktai nazarından da en parlak bir devirdir. Maveraünnehir şehirlerinde birçok resim meslekleri meydana çıkmıştır.

TİMUR ORDUSU Timur ordusu bütün dünyada o zamanın en mükemmel ve muntazam ordusu idi.

Timurun ordusu, yaya ve atlıdan mürekkepti. Yaya askerine uzak step seferlerinde at verilirdi. Atlı asker, icabında yaya harbi yapacak surette talim ve terbiye görmüş bulunuyordu. Atlı, bilhassa çok ve dikkatli ok atmak lüzumu hasıl olunca atından inerdi.

Atlı asker, iki kısma ayrılırdı. Seçme atlılar, daha eyi mücehhez ağır süvari kıt'alarını, diğerleri hafif süvari alaylarını teşkil ederlerdi. Bunlardan başka Timurun muhafız süvarisi vardı ki teçhizatı çok mükemmel ve elbiseleri çok müzeyyendi.

Bu temelli askerî sınıflarından başka, muavin sınıflar da mevcut idi ki şunlardır: 1) Köprücü kıtaatı, bunlar gemi ve kayık yapmakta, köprü kurmakta istihdam olunurdu; 2) Yunan ateşi denilen bir ateşi atmakta kullanılan kıt'alar; 3) Muhasara aletlerini ve ateş atan makineleri imal ve istimal ile uğraşan sanayi kıt'aları; 4) Dağlarda hareket için dağlık memleketler ahalisinden toplanıp talim görmüş hususî piyade askerleri.

Timurun ordusu 10 ve emsali miktarında efrada münkasimdi; yani kıt'alar 10, 100, 1,000, 10,000 kişiden mürekkepti; 10,000 kişilik kıt'aya ki, bazan 12,000 e de iblâğ olunurdu, bunlara "tümen„ denilmekte idi. Bu kıt'aların başında bugün Türk Cümhuriyeti ordusunda dahi kullandığımız unvanları haiz kumandanlar, yani onbaşı, yüzbaşı ve binbaşılar bulunuyordu; tümene kumanda eden zatın unvanı arapçadan alınmıştı: Emîr.

Hafif süvariler, ok, yay, kılıç kullanırlardı. Her 18 kişinin bir de keçeden mamul çadırı vardı. Seçme süvariler başlarına tolga *(Res. 113)* (zırhlı külâh), sırtlarına zırh giyerlerdi; bunların çadırları beş kişilik idi. Timurun muhafız kıt'aları ise bütün bu teçhizata ilâve olarak gürz (harp topuzu) ve harp baltası da taşırlardı. Muhafız süvarilerin atlarının üstü kaplan postu ile örtülü idi.

Binbaşılar ve emîrler, kıt'alarında ihtiyat olarak külliyetli teçhizat ve levazımat bulundururlardı. Bunlar mekkâre, beygir ve develer ile naklolunurdu.

Piyadelerin kılıçları, yayları ve bir miktar okları vardı. Her muharebeden önce süvari ve piyadenin yanlarında nekadar ok bulunacağı emirlerle bildirilirdi. Yaya kıt'alar, munhasıran hafif piyadelerden ibaretti.

Sefere çıkmadan ve muharebeye başlamadan önce askerin yoklama edilerek sıhhati, teçhizatı, levazımatı gözden geçirilirdi.

Kıt'a âmirlerinin otoritesi, cezalandırmak ve mükâfat vermekle temin olunmuştu. Her âmir kıt'ası efradını tardetmek hakkını haizdi; fakat idam edemezdi. Timur bedenî cezalardan hoşlanmazdı ve ordusunda bu nevi cezaları menetmişti. Derdi ki: "Şahsî nüfuz ve hükmünü, kamçı ve deyneksiz icra edemiyen bir âmir, âmirlik sıfatına lâyık değildir.„

XXXII

HİNDİSTANDA BABÜR İMPARATORLUĞU

(BÜYÜK HİNT-TÜRK İMPARATORLUĞU)
(İSTİKRAR VE ŞEVKET DEVRİ, 1516-1707)

BABÜR

Büyük Timurun ahfadından *Zahireddin Mehmet Babür*, Fergana Hükümdarı *Ömer Şeyh Mirza* nın oğludur; 14 şubat 1483 te Ferganının *Andican* kasabasında doğmuştur. Timurun, ahfadından Ebu Sait [1] (1455-1469) Maveraünnehre munhasır kalan Timur Devletinin hudutlarını genişletecek ve itibarını arttıracak kadar istidat ve liyakat göstermişti. Fakat, *Ebu Sait* ten sora Timurlular Devleti parçalandı; Semerkant ve Buhara; *Badahşan*, Fergana ve Kâbil havalisinin herbirinde Ebu Saidin dört oğlundan beheri ayrı ayrı hüküm sürmeğe başladılar.

Timurun, diğer bir hafidinin oğlu olan Hüseyin Baykara da Horasan ve civarını aldı (merkezi Herat).

Babürün babası Ömer Şeyh Mirza, işte bu taksimde Fergana hükümdarı olmuştu.

Bu parçalanmadan sora Timur hanedanına mensup muhtelif mıntaka beyleri diğerinin ülkesini almak için biribirlerile muharebe ediyorlardı. Ortaasyada karışıklıklar başgösterdi. Babürün babası Ömer Şeyh Mirza, komşu beyliklerden iki hanın müşterek taarruzuna uğradığı bir zamanda vefat etti(1494).

[1] Ebu Sait, Timurun torunu, Mehmedin oğludur.

On bir yaşında babasının yerine geçen Babür, askerinin sadakati sayesinde bu tehlikeden [1] kurtuldu.

Babürün çocukluk hayatı, bundan sora da tehlikelerle ve heyecanlı maceralarla dolu olarak geçti. Küçük Fergananın zeki, cesur ve müteşebbis olan Küçük Hanı Babür, Maveraünnehirde ardı arkası kesilmiyen arazi ve nüfuz kavgalarına faal olarak iştirak ediyordu. Her vak'a Babürün tecrübesini ve azmini arttırıyordu. Babür, Maveraünnehirdeki muhtelif beylikler arasında çıkan muharebeler neticesinde Semerkandi, büyük ceddi Timurun muhteşem payitahtını, iki defa (1497 ve 1500) zaptetmiş ve en nihayet Özbeklerin Hanı *Şeybani* ye terke mecbur olmuştu.

Semerkandi ve Ferganayı kaybeden, bozkırlarda ve Pamir dağlarında tahtsız, ordusuz kalan Babürün azmi ve ümidi asla kırılmamıştı. O, vaktini *Sadi* nin şiirlerini okumak ve şiir yazmakla geçirmekle beraber hadisatı da dikkatle takip ediyordu.

Şeybani idaresinde Özbeklerin nüfuzu gittikçe artıyordu. Şeybaninin mağlûp ettiği Maveraünnehir beylerinin dağılan askerleri Babürün etrafında toplandılar.

BABÜRÜN AFGANİSTANA YERLEŞMESİ

Babür, emrine giren 20,000 kişilik bir ordu ile Hindikuşu geçerek, Timuroğullarının kaybetmiş olduğu Kâbili aldı (1504) ve Afganistanda yerleşti.

Babür, Afganistanda yerleşmekle ülkesini ve taliini şimal bozkırlarına bakan bir mıntakadan Hint Denizine müteveccih bir kıt'aya nakletmişti.

Kâbil ve Gazne haddizatında çok feyizli bir mıntaka değildir, fakat Hindistanın kapısını teşkil etmesi ehemmiyetini arttırıyordu: Sakalar, Yueçiler, Akhunlar, Gazneli Mahmut, Aksak Timur hep buradan geçerek Hindistana girmişlerdi.

Coğrafî vaziyet ve tarih, Babüre Hindistan yolunu gösteriyordu.

Hint kapısı ve yolu elinde idi; ceddi Timurun meşru hakkına sahip idi; ve en nihayet kendine kadar yirmi asırdanberi Hindistanda hâkim bir unsur olan büyük türk ırkının şerefli an'anelerini müdrikti.

---

[1] Taarruz edenler, Babürün amcası Semerkant Hanı Sultan Ahmet ve dayısı Taşkent Hanı Mahmut idiler.

TİMUR İMPARATORLUĞUNUN BÜSBÜTÜN İNKIRAZI

Bununla beraber Babürün meyli yine Ferganada, Semerkantte ve Heratta idi. Fakat Şeybaninin Hive ve Belh (1505) ten sora Heratı (1507) da alması Babürün şimale doğru genişlemek için beslediği ümidi zayıflatmıştı.

Hüseyin Baykara ölmüştü; oğullarından *Bediüzzeman* Özbeklerin elinden kurtularak İstanbula kaçtı.

Diğer oğulları da Özbekler tarafından öldürüldüler. Bu hadiselerle Timur İmparatorluğunun son bakıyesi de ortadan kalkmış, Timur oğullarından yalnız *Babür* kalmıştı.

BABÜR İMPARATORLUĞU

Babür 1507 kışında Şeybaninin Kandehara yaptığı bir akını bertaraf ettikten sora Kâbilde Padişah ilân olundu. XVI. asır bidayetinde, İranı tekrar birleştiren Türk Safavî hanedanının müessisi İsmail, şarkta Şeybani Devletile komşu olmuştu. İranın şark hudutlarını temin için Şeybani tehlikesini bertaraf etmeğe mecbur idi. İsmailin, Özbeklerle Merv civarında yaptığı bir muharebede (1510) Şeybani mağlûp oldu ve öldürüldü.

Babür, hasmı Şeybaninin mağlûbiyetini ve ölümünü haber alınca Şah İsmail ile ittifak etti ve Özbekler aleyhine Semerkanda yürüdü. Babür, üçüncü defa olarak Semerkandi aldı (1511). Şah İsmailin Osmanlılar aleyhine garba gitmesi Babürü Özbeklere karşı yalnız bırakmıştı. Babür, Özbeklerin mukabil taarruzile Semerkandı terk ve Kâbile döndü. Bu vak'adan sora, Babür artık şimal hareketlerini terkederek senelerdenberi düşündüğü Hint seferine hazırlanmağa başladı.

Lodilerin, Pencap Valisi *Devlet Han* da, *Sultan İbrahim* le bozuştuğundan Babürü Hint istilâsına teşvik ediyordu. Babür, Pencabın, ceddi Timurdan kendine miras kaldığını ileri sürerek Hint seferine başladı; bir seferde (1523-24) Lahoru ve müteakıp seferde de, Delhi Sultanı İbrahimi Panipat civarında mağlûp ederek (1526) Delhi ve Agrayı aldı *(Harita. 44 a).*

Babür, Panipat Meydan Muharebesinde on iki bin kişilik bir ordu ile İbrahimin yüz bin nefer ve bin filden mürekkep büyük bir ordusunu perişan etmişti. Babürün ordusunda Osmanlı Türklerinin idaresinde topçu bataryaları vardı. Babürün zaferini temin eden mühim sebeplerden biri de hasmında olmıyan bu topçu teşkilâtı idi.

Panipat Meydan Muharebesi neticesinde merkezi Agra

olmak üzere Afganistan ve şimalî Hindistanın mühim bir kısmını muhtevi bir imparatorluk, *Babür İmparatorluğu* kurulmuştu.

Babürün Hindistanda yerleştiğini görünce harekete gelen Raçputlar, Çitor ve Acmir Racası *Ranasanka* nın idaresinde birleşerek Agra üzerine yürüdüler. Raçputlar, 150 bin kişilik bir ordu toplamışlardı. Babür, Agra civarında Fetihpurda ordusunu müdafaaya hazırladı, toplarını yerleştirdi. İlk Raçput hücumundan sora mukabil taarruza geçerek Raçputları mağlûp etti (16 Mart 1527).

Artık Hindistanda Babüre karşı çıkacak bir kuvvet kalmamıştır.

Babür, üç senede, *Bengale* dahil olmak üzere bütün Şimalî Hindistana hâkim olmuştu. Babür, Hindin fethini bitirdikten sora oğullarından *Kâmıran* ı Kâbile, Humayunu da Ferganaya göndererek bu memleketlerin idaresine memur etti. Mütemadi muharebelerle sıhhati bozulan Babür, dünyanın, o vakit, en büyük ve en muhteşem imparatorluğunu kurduktan sora 48 yaşında Agrada öldü (28 Kânunuevel 1530). Kâbil civarında defnedildi. Hindistanda İlk müslüman türk hakimiyeti devrinde (1001-1526) sülâleler biribirini takip ettiğinden memleket ihtilâl içinde idi. Babür ve sülâlesi bu anarşiyi kaldırdı; devlet istikrar kespetti, taht kavgaları eksildi.

BABÜRÜN ŞAHSİYETİ

48 yaşında ölen Babür *(Res. 107)*, ömrünün hemen kırk senesini muharebe meydanlarında geçirmiş bir kahramandır. Talii, anî tahavvüller içinde felâketin son derekesinden şan ve şerefin en yüksek derecesine çıktı. Yalnız muhteşem bir isimden başka bir şeyi olmadığı bir zamanda, cesaret ve teşebbüsü ve kahramanlığile dünyanın en geniş ve en sağlam imparatorluklarından birini kurdu.

Babür, harp ve politika işlerinde olduğu kadar eğlencede de yorulmazdı. Beden ve fikir faaliyeti de fevkalâde idi. Hayatı, çocukluğundanberi muharebe, seyahat, avcılık, yaşamak için dağlarda dolaşmak ve fethettiği memleketlerde camiler, saraylar, hanlar, su yolları, havuzlar, bahçeler yapmak ve bir âlem fetih ve idare etmekle geçti. Babürün muvaffakıyeti sırrını en çok, yorulmak bilmez faaliyetinde ve muvaffa-

kıyetsizlik ve felâket anlarında asla meyus olmamasında görmek lâzımdır.

Bütün hareketlerinde ve hayatında her şeyin en son haddine giden Babür ince ve vâsi bir harsa sahipti.

Babür edebiyat ve güzel san'atleri çok severdi, kendisi de çok ince edip ve şairdi. Türkçe ve acemce şiirleri ve türkçe hatıratı *(Babürname)* ve daha bazı türkçe eserler (*Mübin* adlı büyük bir manzum eseri, türkçe pek mühim bir aruz kitabı) bu fevkalâde adamın fikir kuvvetini gösterebilir.

Mecmuai eş'arı Babür Padişah adlı türkçe şiir mecmuası çagatay türk edebiyatının klasik eserlerinden olduğu gibi Babürname de çagatay nesrinin en temiz, en yüksek bir nümunesidir.

Babür, hatıratında, Hindistanı, bilhassa bu memleketin tabiî ahvalini büyük bir kudretle tavsif ettiği gibi bütün icraatını, şahsî hayatının en gizli noktalarına kadar büyük bir sadelik ve sadakatle anlatmaktadır.

Velhasıl, Babür, Türk ve hatta cihan tarihinin hakikaten büyük ve mümtaz adamlarındandır.

HUMAYUN, EKBER, CİHANGİR, ŞAHCİHAN, EVRENKZİP

Babür, vefatından evel Humayunu, veliaht ve Kâmıranı Afganistan umumî valisi tayin etmişti. Humayun (1530-1556) Gucarat ve Bengalede türk hakimiyetine karşı isyanlarla karşılaştı. Afgan *Suri* ailesinden, *Ferit Han (Şir Şah)* bütün türk aleyhtarlarını toplayarak Humayuna karşı taarruza geçti. Humayun, Kanoç civarında iki meydan muharebesinde (1539-1540) mağlûp oldu ve memleketini bırakarak Lahorda bulunan biraderi Kâmırana sığındı.

Şir Şah Delhide yerleşti ve nüfuzunu ve ülkesini tevsi gayretine bile düştü. Şir Şahın vefatından sora Humayun, 15 senelik felâketli bir fasıladan sora, 1555 te tekrar Delhiye imparator olarak döndü, fakat ertesi sene öldü.

Bütün Hindistan hükümdarlarının en büyüğü ve tarihin en büyük ıslahatçılarından biri olan *Ekber* (1556-1605), uzunca süren hükümdarlık zamanında yaptığı muharebelerle Raçputların mukavemetini kırdı; Gücerat, Bingale ve Kişmir müslüman devletlerile *Orisa* yı ve Dekkanın bir kısmını *Berar* ve *Kandeş* i idaresine aldı.

Ekber, her şeyden evel, mağlûp ettiği ülkeler ahalisini Türk Devletine ısındırmağa çalışıyordu. Türk Devletinin, müslüman

ve Hindu, bütün tebaasına ayni hakkı verdi. Müslüman olmıyanlardan alınan kafa vergisini (cizye) kaldırdı. Raçputları ve Hinduları Türk Devletine ve hanedanına ısındırdı, bağladı. Kendisi ve oğlu Raçput prenseslerile evlendiler.

Ekber, büyük bir harp kahramanı idi. Fakat onun bu cephesi insan ve hükümdar olarak malik olduğu faziletler ve büyüklükler karşısında gölgede kalır: Ekber, devletin idaresini ıslah ve tanzim etti. Müslüman olsun, Hindu olsun, en temiz, çalışkan ve malûmatlı insanları iş başına getirdi. Türk *Ebülfadıl* ve Hindu *Todar Mal* Ekbere yardım edenler arasında sayılmağa lâyıktırlar. Ekber, müslüman, hindu, bütün Hintlilerin refah ve saadetini ve memleketin iktisaden yükselmesini temin edecek tedbirlere tevessül etti.

Ekberin, Hindistan halkını biribirlerile anlaştırmak hususundaki gayreti, en çok, vücuda getirdiği ve *dini ilâhî* ismini verdiği yeni bir din etrafında toplamak teşebbüsünde görülebilir. Bu yeni din, mabutluğun bir timsalini teşkil eden ve hayat veren güneşe tapıyordu. Bizzat Ekber, bu dinin müessisi olarak kendini Allahın ilhamına mazhar olmuş zannetti. Hintliler, kendi düşünüşlerine göre, Ekberi, bir mabut timsali kabul ediyorlardı. Ekber, bu yeni dine girmek için kimseyi zorlamadı. Yeni dini reddedenler de, Ekber nazarında, müsavi idiler.

Ekberin oğlu *Cihangir* (1605-1627) ve torunu *Şahcihan* (1627-1658) zamanlarında devlet, Ekber zamanındaki kuvvet ve şevketini muhafaza etti. Delhi, dünyanın en muhteşem şehirlerinden biri olmuştu. Sarayların içi de çok güzeldi.

Şahcihan zamanında, devletin hudutları Dekkanda *Ahmet Nagar* ve *Golkonda* kırallıklarının zaptile genişlemişti.

Kardeşlerini bertaraf ederek tahta Âlemgir I. unvanile çıkan *Evrenkzip* (1658 - 1707) mutaassıp, gaddar ve yüksek kabiliyetlerden mahrum bir hükümdardı. Hindulara karşı olan adaveti yüzünden, Evrenkzip, Hindu mabetlerini yıkmakla, Hindu prenslerini öldürmekle Ekberin eserini yıktı ve Raçputları ve Hinduları mukavemete ve isyana sevketti. Bu devirde Türklere ve Türk Devletine karşı Hindu mücadelesini *Mahratlar* temsil ve idare ettiler. Mahratların reisi Sivaci, bu mücadeleyi muvaffakıyetle idare ve istiklâlini ilân etti. Evrenkzip - *Sivaci* (Mahrat) mücadelesi çok kanlı oldu. Evrenkzip, bu muharebelerde, Dekkanı baştanbaşa

çiğnedi. Dekkanda son müstakil müslüman hükûmeti olan *Bicapur* u ve *Tanjor* a kadar bütün Dekkanı ilhak etti. Fakat bu muharebeler yüzünden memleket yıkılmış ve halk devlete düşman olmuştu.

BÜYÜK HİNT-TÜRK İMPARATORLUĞUNUN İNHİTATI, AVRUPALILARIN BİLHASSA İNGİLİZLERİN HİNDİSTANI İSTİLÂLARI (1707 1858)

BÜYÜK HİNT-TÜRK İMPARATORLUGUNUN İNHİTATI

Evrenkzipin halefleri [1] zamanında, Hint-Türk İmparatorluğu süratle inhitata başladı. Bütün Hindistan Delhiye adavet besliyordu. Harpler memleketin maliyesini bozmuştu, birçok isyanlar memleketi çöle çevirmiş ve halkı sefalete mahkûm etmişti. Memur sınıfında rüşvet, devletin varidatını azaltacak kadar çoğalmıştı. Felâketin asıl büyüğü Babür neslinin bozulması idi. Padişahlar birer gölge mesabesine düşmüşlerdi. Kuvvetli ordu kumandanları, valiler kuvvet kazanarak vilâyetlerin istiklâllerini ilân ediyorlardı. Bilhassa Mahratlar, kuvvet ve nüfuzlarını ve sahalarını Gucarat, Malva ve Delhiye doğru tevsi ettiler ve istiklâllerini tanıttılar.

Mehmet Şah (1719-1748) zamanında başlıyan umumî isyan neticesinde Dekkan, 1723 te Haydarabat nizamının idaresi altında istiklâl kazandı. Hemen ayni zamanda Udh, Bengale ve *Ruhilhant* vilâyetleri de müstakil oldular.

Hindistanın bu halinde, İran hükümdarı aslen Türk olan Nadir Şahın Hindistanın kalbine yaptığı taarruz (1739), Afganistan hükümdarı *Ahmet Şah Dürrani* nin Pencap ve Delhiye akını (1756) Türk İmparatorluğunu temelinden sarstı. Nadir Şah Delhi hazinelerini soydu ve 30,000 adam öldürdü. Afganlılar da bir bayram esnasında *Matura* yı basarak birçok Hintli öldürdüler ve Hindu mabetlerini yıktılar.

[1] Evrenkzipten sora gelen inhitat devrinin hükümdarları şunlardır: Bahadır Şah, Şah Âlem I. (1707-1712); Cihandar Şah (1712-1713); Refiudderecat (1713-1719); Muhammet Şah (1719-1748); Ahmet Şah (1748-1754); Âlemgir II. (1754-1759); Şah Âlem II. (1759-1806); Ekber Şah II. (1806-1837); Bahadır Şah II. (1837-1858).

Şah Âlem (1759-1806) bir tazminat mukabilinde Bengale, *Bihar* ve *Orisa* nın malî idaresini İngiliz Hint Ticaret Şirketine bıraktı *(Harita. 44 b)*. İngiliz Ticaret Şirketinin ordu ve donanması vardı. Şirket, Hindistanın muhtelif yerlerinde arazi edinmeğe ve yerleşmeğe başladı. İngiliz Ticaret Şirketi muhtelif muharebelerle Hindistanda kendilerinden evel veya kendilerile beraber gelen Portekiz, Holanda Fransız şirketlerini muharebe ile çıkararak hemen müstakillen Hint ticaretini inhisarına aldı. On dokuzuncu asrın birinci nısfında, Delhi Türk padişahları İngiliz Ticaret Şirketinin nüfuzu altına girmişlerdi. İngiliz idaresine karşı (1857) de vukubulan ve Sipahi isyanı namile meşhur olan isyan bir netice vermedi. İngilizler Delhiyi zaptettiler. Son Türk Padişahı Bahadır Şah ta Hindi Çinide *Rangun* a nefyolundu. Müstakil diğer müslüman devletleri ingilizleri kovmak için yapılan bu isyana iştirak etmediler.

1858 de Hindistanın idaresi İngiliz Ticaret Şirketinden İngiliz tacına intikal ettiği sırada sadakat gösteren diğer Hint müslüman devletlerin arazisi genişletildi. Bunlar ayrıca sadakatlerinden dolayı taltif te olundular. Bu suretle 1858 de, Hindistanın müstakil tarihi kapandı, Hindistan, İngiltere İmparatorluğunun bir parçası oldu.

BÜYÜK HİNT-TÜRK İMPARATORLUĞU ZAMANINDA HİNDİSTANDA TÜRK MEDENİYETİ

Medeniyet noktai nazarından Büyük Hint Türk imparatorlarının herbiri ayrı bir hususiyeti ve ehemmiyeti haizdir. Sülâlenin müessisi Babür, şöhreti halk destanlarına geçmiş bir kahramandır. Asyanın bütün faziletlerine tevarüs eden Babür, hiçbir felâketle sarsılmıyacak bir azim ve irade sahibi idi, türkçe hatıratile ve şiirlerile, ilme ve güzel san'atlere olan vukuf ve muhabbetile Babür, Hindistanda her sahada Türk Rönesansının mümtaz ve asil bir simasıdır.

Hint Türk imparatorlarının en büyüğü şüphesiz Ekberdir. Pek büyük bir kahraman ve idareci olan Ekber, Hint İmparatorluğunun hakikî müessisi sayılır. Ekber devrinde Türk Devleti, her sahada hürriyetperver idi.

O vakit, devletin resmî dini islâm dini idi. Ekber, dini devletten ayırarak bütün dinleri müsavi surette himaye ve vicdan hürriyetini temin etti ; bütün Hint milletlerini daha

ziyade ısındırmak maksadile hiçbir rahip sınıfı kabul etmiyen ve temiz ve sade bir hayattan başka hiçbir şey istemiyen hususî bir din bile vücuda getirmişti.

Vedaları ve *Mahabharata* [1] ve *Ramayana* [2] gibi hindu edebiyatının şaheserlerini sanskritçeden farisiye ve ordu lisanına tercüme ettirmekle ilme pek büyük hizmet etmiştir.

Şahcihanın oğullarından *Dara Şükûh* ta *Upanişat* ları farisiye tercüme ettirdi.

Ekberin idarî ve içtimaî sahalarda yaptığı ıslahat ta pek mühimdir. Yaptığı kanunlarla yakın akrabalar arasında teehhülü, bilhassa çocukların evlendirilmesini menetti. Zamanında yapılan vergi esasları bugün bile caridir. Devlet varidatının esasını teşkil eden arazi vergisi mükemmel bir şekle kondu: verginin miktarı toprağın zenginliğine ve verimine ve tahsis olunduğu ziraatin nev'ine göre kondu.

Cihangir ve Şahcihan zamanları, Hindistanda maddî cihetlerden türk medeniyetinin en yüksek devridir. Zamanlarında mimarî ve türk minyatür ve resim san'atleri de çok terakki etmiştir *(Renkli Res. IV. VIII)*.

Şah Cihanın, 1631 de vefat eden zevcesi *Mümtaz Mahal* için yaptırdığı *Taç Mahal* türbesi dünyanın en güzel mimarî eserlerinden biridir *(Res. 108, 109)*.

Evrenkzip ile her sahada inhitat başlar, Ekber zamanındanberi, müslüman türk ve hindu anasırın anlaşmasına dayanan siyaset bırakıldı; taassup siyaseti takip edildi. Bu ise görüldüğü üzere Raçputların ve Mahratların isyanını ve devletin parçalanmasını intaç etti.

Mimarî eserlerinde, Hindu ve İran Türk tesirlerinden başka osmanlı mimarisinin tesirleri de kayde şayandır. Babür ve halefleri zamanında İstanbuldan getirilen osmanlı türk mimarları Hindistanda birçok cami, saray ve türbeler yapmışlardır. Hindistana giden osmanlı türk mimarları arasında Mimar Sinanın şakirtlerinden *Yusuf* ve *İsa* Efendilerin ismi malûmdur.

---

[1] Mahabharata destanı, Delhi civarında ayni ailenin iki kolu arasında vukua gelen bir aşiret muharebesinin hikâyesidir. Bunda harp ve idare san'atinden başlayarak coğrafya malûmatına kadar bir prensin bilmesi icap eden malûmat iki yüz bin beyit halinde tespit olunmuştur.

[2] Ramayana destanı Ramanın kahramanlıklarını terennüm eder ve başına gelen felâketleri anlatır.

Hint Türk mimarisinin bariz hususiyetlerinden biri, çini yerine mermer kullanılmasındadır. Bu itibarla İran camileri harap olduğu halde meselâ Taç Mahal türbesi türk zevkinin en güzel ve ebedî bir nümunesi olarak parlamaktadır.

Delhi civarındaki Humayunun türbesi Kanunî Süleyman devrinin bazı İstanbul camilerini andırır; bu itibarla Mimar Sinanın ismi bizce meçhul bir talebesi tarafından yapılmış olması muhtemeldir *(Res. 111)*

Ekber devri, Hint-Türk mimarisinde yerli Hint tesirlerinin çoğaldığı zamandır. Bu imtizaç, Ekber tarafından 1570-74 te yapılan Fetihpurda ve bilhassa bu şehirde *Türki Sultana* denilen beş katlı sarayda ve bu sarayın kabul salonlarında görünür *(Res. 110, 112)*.

Şahcihan zamanı Hint-Türk mimarisinin en parlak devridir. Bu devrin en güzel eserleri, Delhide büyük cami ve Türk imparatorlarının saraylarıdır. Şahcihan tarafından, 1646-53 te yaptırılan ve *İnci camii* yahut Moti mesçidi denilen cami pek temiz ve nefîs bir eserdir. Bununla beraber Şahcihanın en güzel eseri Agradaki Taç Mahaldir.

Hint-Türk resim san'ati tamamen Hindistanda vücut bulmuş nefis bir san'attir. Avrupa müzelerinde mevcut Hint-Türk resim kolleksiyonları o devrin san'at ve inceliğini ve saray muhitini gösteren hakikî birer şaheserdir.

Hasılı şerefli ve kahraman Timur ailesi mensupları, hatta inhitat devrinin hükümdarları ve o zamanın türk san'atkâr ve âlimleri bilâistisna şahsî kıymetleri, medenî kabiliyetleri ve ilmî kudretleri ve bilhassa insanî duyguları itibarile hint âleminde kendilerine hükümdar olarak hürmet ettirmeği bilmişlerdir.

KRONOLOJİ CETVELİ

BU KİTAPTA ZİKROLUNAN

BAŞLICA HADİSELERİN VUKUU TARİHLERİ

50. Yueçilerin Kuşhanlar idaresinde Hindistanı istilâları ve Pencapı zaptetmeleri.

102 - 109. Romalıların Cenubî Gole girmeleri.

260. Valeryenin Pers Kıralı Sapora esir düşmesi.

274. İmparator Orelyen zamanında İmparatorluğun birliğinin yeniden vücut bulması.

300. Alamanların yukarı Ren civarına yerleşmeleri.

318. Gupta sülâlesinin Morya İmparatorluğunu ihya etmesi.

324. Kostantinin hırıstiyanlığı kabul edişi.

375. Hunların Şarkî Got devletine hücumları. — Cenubî Rusyaya girmeleri. — Ostrogot Devletinin yıkılışı.

378. Vizigotların Roma Kayseri tarafından Daçyaya yerleştirilmesi.

380 - 415. Çandragupta II. nin Kuşhanlara tâbi Saka kırallıklarını zabıt ve ilhak etmeleri.

385. Akhunların garba muhaceretleri.

395. Roma İmparatorluğunun Kayser Teodosyos tarafından ikiye taksimi.

400. Frankların Möz ve Mozel ırmakları arasında yerleşmeleri.

404. Garp İmparatoru Honoryusun makarrı saltanatı Milandan Ravenna şehrine nakli.

405. Hun ordusunun İtalyaya taarruz eden İslav ve Germenleri mağlûp ederek Romayı kurtarması.

406. Germanyanın Alanlar tarafından istilâsı. — Avrupayı yabancı kavimlerin istilâsı.

409. Bir kısım Alanların İspanyaya girmeleri.

410. Romanın Alarik tarafından zaptı.
411. Alanların İspanya yarımadasına hakim oluşları.
424. Akhunların Anayurttan çıkışları.
425. Kuşhanlardan Kidaranın ülkesinin Akhunlar tarafından zaptı. — Akhunların Baktriyanı işgalleri.
428. Akhunların İrana yaptıkları taarruzun Sasanilerden Behramgurun mukavemetile akim kalması. — Roma Şark İmparatorluğunda Aryos ve Nastoriyos mezhepleri münazaasının başgöstermesi.
437. Attilânın hükümdar olması (Vefatı 453).
451. Şalon Muharebesi.
452. Attilânın Romaya gitmekten vazgeçerek geri çekilmesi.
455. Vandalların Romayı istilâsı. — Akhunların Pencap üzerine yaptıkları tazyikın Guptalardan Skan Dagupta'nın müdafaasile neticesiz kalması.
463. Odoakır'ın hun ordusunun başına geçmesi.
476. Garbî Roma İmparatorluğunun nihayet bulması.
480. Klodvik'in Paris havzasında Romalılara galebe edişi.
482. İmparator Zenon'un Tuna Bulgarlarını yardıma çağırması.
484. Akhunların Sasanilerden Firuzu Belh şarkında mağlûp etmesi.
493. Odoakırın katli.
499. Bulgarların Balkanlara ilk taarruzları. — Fransa Kıralı Klovinin hıristiyanlığı kabulü.
500. Akhunların Malvaya kadar istilâ sahalarını genişletmeleri.
527. Jüstinyenin imparator oluşu (Vefatı 565).
528. Akhunların Multan civarında Ucayini Racasına mağlûp olmaları.
530. Hun istilâsile Gupta İmparatorluğunun parçalanması. — Bizansta Nika isyanı.
552. Tumen'in isyanı ve hükûmet kurması.
555. Muhanın Cücenleri büsbütün ortadan kaldırması.
562. Avarların Macaristanda ve Panonyada yerleşmeleri.
563 - 567. Muhanın Sasanî hükümdarı Nuşirevanla birleşmesi.
566. Akhunların Soğut kıt'asını terke mecbur kalmaları.
568 - 569. Bizans İmparatoru Justin II. tarafından Garp Yab-

gusu İstemi Han nezdine Zemark'ın sefir olarak gönderilmesi.

569. Garbî Tukyu Devletinin sona ermesi.

570. Muhammedin dünyaya gelmesi. — Gucarata Valaphiler Racalığının teessüsü.

582. Tukyu İmparatorluğunun Şarkî ve Garbî olmak üzere ikiye bölünmesi.

594. Muhammedin Hatice ile izdivacı.

600. Bizanslılar ile Avarlar arasında muahede akti.

602. Hazarların Volga ile Turla ırmakları arasında Devlet kurmaları.

606. Tanesvar Racası Harşavardhananın tahta geçmesi.

608. Pers Kıralı Nuşirevanın Anadoluyu zaptı.

613. Harşavardhananın Bengale kadaı Ganj vadisini zaptederek payitahtını Konaça nakletmesi.

622. Muhammedin Mekkeden Medineye hicreti. İmparator Herakliyüsün Ninova civarında İranlıları mağlûp etmesi.

624. Bedir Muharebesi.

625. Uhut Muharebesi.

626. Bulgarların Avarlarla birlikte İstanbula taarruzları.

627. Hazarların Azerbaycanı istilâları.

628. Hudeybiye musalâhası.

630. Şarkî Tukyu devletinin inkırazı. — İmparator Herakliyüsün Karpatlardan Sırpları ve Hırvatları getirerek Avarlarla kendi arasındaki hudutlara yerleştirmesi. — Mekkenin Muhammet tarafından zaptı.

631. Tebük seferi.

632. Halit bin Velidin Yemen seferi. — Muhammedin Veda haccı. — Muhammedin Vefatı (8 Haziran) — Ebubekirin Hilâfete intihabı (8/9 Haziran).

633 Şamın ıslâmlar tarafından zaptı.

633 Basra civarında Sasanilerin İslâmlara mağlûp oluşu ve Arapların Irakta yerleşmeleri.

634. Ebubekirin vefatı. Ömerin halife intihabı — Herakliyüsün Yermük civarında İslâmlara mağlûbiyeti.

635. Kadisiye Muharebesi. — Kudüs ve Antakyanın İslâmlar tarafından zaptı.

635 - 641. Tuna Bulgarlarının Avarların hakimiyetinden kurtulmaları.
641. Mısırın Araplar tarafından fethi.
642. İranlıların Nihavent'te inhizamları ve Sasanî Devletinin sonu.
644. Halife Ömerin vefatı ve Osmanın halife intihabı.
647. Şimali Afrikanın Araplar tarafından zaptı.
650. Hazarların Azak Denizi kenarlarına yerleşmeleri. — Karluklar memleketinin bir çin eyaleti haline düşmesi.
652. Akhunlar Devletinin inkırazı.
656. Halife Osmanın öldürülmesi ve Alinin halife intihabı.
657. Sıffin Muharebesi.
659. Garbî Türk (Tukyu) Devletinin inkırazı.
660. Kendini halife ilân etmiş olan Muaviyenin Emevî devletini kurması (Vefatı 680).
661. Halife Alinin öldürülmesi.
670. Tibetlilerin Kâşgar taraflarına kadar memleketlerini genişletmeleri. — Ukbe bin Nafi tarafından Kayruvan şehrinin tesisi. — Tuna Bulgarlarının Hazarların tazyikı ile cenuba çekilmeleri.
671. İstanbulun Araplar tarafından ilk muhasarası.
679. Garp Bulgarlarının Tuna ile Balkan dağları arasındaki sahaya yerleşmeleri.
680 - 683. Emevilerden Halife Yezit zamanı. İntihap usulünün terki ve arap saltanatının cümhuriyetten hükümdarlığa tahvili.
680. Kerbelâ vak'ası.
681. Kutluk Hanın Şarkî Tukyu Devletini yeniden kurması (Vefatı 691). — Tuna Bulgarlarının kat'î olarak Balkanlarda yerleşmeleri.
683 - 685. Emevilerden Halife Mervan zamanı.
685 - 705. Emevilerden Halife Abdülmelik zamanı.
699. Şarkî Tukyu hakanı Kapağan Hanın garp Tukyu memleketlerini istilâsı.
705. Kuteybenin Haccaç tarafından türkellerinin fethine memur edilmesi ve Kuteybenin bu zengin ve mamur Türk memleketlerini yağma ve tahribe başlaması.

706. Türkeşler Hanı Üçele'nin vefatı.

707. Kuteybenin Baykende girmesi, şehri yağma ettikten sonra yakmaları.

709. Gurak Hanın Semerkant Türkleri tarafından hanlığa geçirilmesi.

711. **Tarık'ın ordusu ile İspanyaya geçmesi.**—Türkeş Devletinin sonu. — Kuteybenin altı sene uğraştıktan sonra Semerkande girmesi.

712. Halife Velit zamanında Mehmet bin Kasımın Hindistana sefer etmesi. — Tuleytule'nin zaptı.

716. Halife Süleyman zamanında Bizansın Araplar tarafından tekrar muhasarası. — Sulu Kagan'ın istiklâlini ilân etmesi.

717. Kuteybenin idamı. — Sulu Kagan'ın Araplar ve Tibetlilerle müştereken Çin aleyhine hareketlere başlaması.

719. Saganyan Tekini Tiçe tarafından Tamuça adlı bir türk âliminin Çin İmparatoru nezdine gönderilmesi.

723. Hazarların Azerbaycanı istilâsı.

729. Abdürrahmanül Gafiki'nin İspanya valisi olması.

730. Nanto adlı türk âliminin sefaretle Toharistandan Çine gitmesi.

732. Poatye'de Abdürrahmanül Gafiki ordusunun Franklara mağlûbiyeti. — Gültekin Abidesinin dikilmesi.

735. Bilge Hakan Abidesinin dikilmesi.

738. Sulu Kagan'ın Bağa Tarhan tarafından öldürülmesi.

739. Garp Tukyularının çin hakimiyetini kabule mecbur oluşları.

740. Uygurların Tukyu Devletini yıkmaları.

744. Bağa Tarhanın Çinliler tarafından idamı. — Uygurların Karabalagassunda hükûmet kurmaları.

745. Alfonsun Süev kıralı olması. — Şark Tukyu Devletine Uygurlar, Basmil ve Karlukların nihayet vermeleri.

747. Şarlmanın gençliğinde bir manastıra çekilmesi.—Yusuf bin Abdürrahmanın Endülüs hâkimi intihabı.

750. Bengalede hakimiyetin Budist Palalara geçmesi. — Abbasilerin Büyük Zap suyu kenarında Mervan idaresindeki emevî ordusunu mağlûp etmeleri.

751. Emevî saltanatının sonu ve Abbasî saltanatının başlaması. — Çin ordusunun Talas şehri civarında Türklere mağlûp oluşu.

756. Abdürrahmanın Endülüs Emevî saltanatını kurması.

756 - 757. Karlukların Uygurlarla mücadeleye başlamaları.

762. Mani dininin Uygurlar arasında intişara başlaması. — Abbasilerden Halife Mansur tarafından Bağdadın kurulması ve hükûmet merkezinin bu şehre nakli.

766. Karlukların Garp Tukyularına ait yerleri zaptetmeleri. — Tokmak ve Talas şehirleri mıntakasında Karlukların devlet kurmaları.

768. Şarlmanın hükümdar olması (Vefatı 814).

770. Valaphilerin yerini Raçputlardan Çalukyaların alması.

771. Sicilya adasında Beni Medar emaretinin teessüsü.

777. Şarlmanın İspanya üzerine yürümesi.

786. Harunürreşidin halife olması (Vefatı 809).

792 - 793. Karlukların Ferganadan çekilmeğe mecbur olmaları. — Tunusta Kayruvanda Beni Aglep Hükûmetinin teessüsü.

804. Tuna Bulgarları Hanı Kurmuş Hanın tahta geçmesi.

810. Şarlmanın Danimarka seferi.

811. Bizans İmparatoru Nikeforos'un katli ve Tuna Bulgarlarının Bizanslılar üzerine zaferleri.

813. Tuna Bulgarlarının Edirneyi zaptetmeleri ve Çanakkaleye kadar ilerlemeleri.

821. Horasan valisi Hüseyin oğlu Tahirin memleketinde istiklâl ilân etmesi.

827 Tuna Bulgarlarının Şarkî Macaristanı istilâları altına almaları.

835 Mutasım tarafından Samra şehrinin tesisi.

840 Uygurların Kırgızlara mağlûp olmaları.

843. Verdön Muahedesi ve taksimi.

863. Abbasî türk kumandanlarından Vasıf tarafından Anadolunun bazı yerlerinin zaptı.

863 - 889. Oğuzlarla Hazarların müşterek tazyikleri neticesinde Peçeneklerin Cenubî Rusya bozkırlarına ve Don boylarına yerleşmeleri.

865. Rorikin Novogorotta hükûmet kurması.

868. Ahmedin Tulunlular devletini kurması. — Yakup bin Leys'in Seistanda Saffariye Devletini kurması.

869. Roma ve Bizans kiliselerinin ayrılması (ortodoksluk ve katolikliğin zuhuru).

874. Abbasî türk kumandanlarından Asatekinin Musulda emîr olması. — Samanoğulları Devletinin kuruluşu.

877. Sicilya adasının tamamile Arapların hakimiyetine geçmesi.

880. Emîr Tekinin Irak idaresini ele alması

884. Hamaraveyh'in Tulunlular hükümdarı olması. (Şamda katli 896).

885. Normanların Parisi muhasarası.

892. Samanoğlu Nasırın vefatı ve kardeşi İsmailin hükûmeti ele alması (Vefatı 907).

904. Rusların denizden Bizansa hücumları.

905. Abbasilerin Tulunlular Devletini ortadan kaldırmaları.

910. Aglebiler devletinin ortadan kaldırılması. — Afrikada Fatimiler Devletinin kuruluşu.

913. Rusların Hazalara taarruzu.

915. Peçeneklerle Ruslar arasında mücadele başlaması.

916. Hataların Şimalî Çini zaptederek devlet kurmaları.

919. Saksonya hanedanından müessis Hanri I. in tahta geçmesi.

921. Bulgar Hanı Elmassilkinin bütün tebeasile birlikte müslüman oluşu.

932. Karahanlılar Devletinin müessisi hükümdar Abdülkerim Saltuk Bugrahanın vefatı.

932. Leon kıralı Ramironun Madrit şehrini zaptı. — Karahanlıların devlet kurmaları.

934. İranda Büveyh ailesinin devlet kurması.

935. Ebubekir Mehmedin Mısırda istiklâlini ilân etmesi ve Ahşitler Devletinin kuruluşu.

937. Abbasî halifelerinin Ebubekir Mehmede Ahşit unvanını vermeleri.

945 Büveyh ailesinin Bağdadı zaptetmesi.
946. Suriyenin Mısır Ahşit Devletine ilâvesi.
955. Alp Tekinin Samanoğulları hükümdarı Abdülmelik tarafından Horasan valiliğine tayini. — Oton I. tarafından Macarların inhizama uğratılması.
961 - 965. Kilikya havalisinin Bizans İmparatoru Nikeforus Fokas tarafından oraya yerleşmiş olan Türklerden geri alınması ve o havalideki Türklerin imhası.
962. Büyük Oton I. in imparatorluk tacını giymesi. — Alp Tekinin Gazne şehrini zaptederek orada yerleşmesi ve Gazneliler Devletini kurması.
968 - 969. Kiyef Rus Prensi Sviatoslaf tarafından Hazarların mağlûp edilmesi.
969. Fatimilerin Mısırı zaptetmeleri ve Ahşitler Devletinin ortadan kaldırılması.
972. Gaznelilerden Bilge Tekinin öldürülmesi.
977. Sevük Tekinin Gazne tahtını ele geçirmesi.
979. Sevük Tekinin Hint hükümdarlarından Çipali mağlûp etmesi.
981. Uygurlarda Budizmin Mani dininin yerini tutması.
985. Selçukun Centte vefatı.
987. Hüg Kapenin kendisini kıral intihap ettirerek Karolenj sülâlesine nihayet vermesi ve Kape sülâlesinin kurulması.
996 Ürgençte oturan abbasî valilerinden Me'munun eski Harzemşahlar sülâlesine nihayet vermesi.
997. Sevük Tekinin vefatı ve Gazneli Mahmudun tahta geçmesi.
999 Karahanlılar tarafından Buharanın zaptı ve Samanoğulları devletine nihayet verilmesi.
1000. Etyenin Macarları hıristiyan dinine sokması ve Papa tarafından kırallık tacının kendisine verilmesi.
1001. Hintte müslüman türk hakimiyetinin başlaması. (Gazneliler devri).
1016. Kumanların Ruslara karşı akınlarına başlamaları. — Hazar Devletinin nihayet bulması.
1018. Endülüs hükümdarı Ali bin Hammutun öldürülmesi.
1018 - 1019. Bulgarların Bizans hakimiyeti altına geçmeleri.
1023. Endülüste Emevilerden Abdürrahman V. in Kurtubalılar tarafından iktidar mevkiine getirilmesi.

1024. Alamanyada Frankonya hanedanının Saksonya hanedanı yerine geçmesi. — Endülüste Emevilerden Mehmet Müstekfinin orduyu tahrik ederek Abdürrahmanı öldürtmesi ve yerine geçmesi .

1025. İndüs havzası ile Pencap havalisinin Gazneliler Devletine ilhakı. — Beni Hammuttan Yahyanın ikinci defa olarak Kurtuba tahtına geçmesi.

1027. Hişam bin Mehmedin zorla Kurtubada hükümdar ilân edilmesi. — Beni Hammuttan Yahyanın hakimiyetini tarsine çalışırken maktul düşmesi.

1029. Oğuz kabilelerinin Horasandan garba ilerlemeleri.

1030. Gazneli Mahmudun vefatı. — Peçeneklerin Balkanlara akınlar icrasına başlamaları.

1031. Hişamın hükümdarlıktan istifa ederek inzivaya çekilmesi ve Endülüste Tavaifi mülûk devrinin başlaması.

1034. Ali Tekin ile Selçuklular arasında ihtilâflar çıkması.

1037. Horasandan garba ilerliyen Oğuzların Van gölü kenarında Bizans ordusunu mağlûp etmeleri.

1040. Tuğrul Beyin bütün Horasanı zaptederek Selçuk Devletinin esasını kurması. — Selçukluların Gazne hükümdarı Mesudu Dandenakan civarında mağlûp etmeleri.

1041. Kerman Selçuk devletinin kuruluşu.

1041 - 1042 Anadolunun şarkına gelen Oğuzların Ermenilere karşı muvaffakıyetli hareketleri.

1043 Harzemin Selçuklular tarafından zaptı.

1047 Karahanlılar Devletinin ikiye bölünmesi.

1047 - 1049 Ermenistanın Türkler tarafından zaptı.

1048. Taşkent ve Farap mıntakasının ötelerinde sakin 200,000 ailenin hep birden müslüman olmaları.

1052. Türkler tarafından Karsın zaptı.

1053 - 1054 Van gölü civarında Ermeniler ve Gürcüler ile Türkler arasında muharebe.

1055. Bağdatta Abbasî halifelerinin Selçuk sultanlarının hakimiyetleri altına girmeleri.

1056 - 1057 Türkler tarafından Ermenistana yeni bir akın yapılması ve Malatyanın tahribi.

1057. Tuğrul Beyin Bağdadı zaptı.

1059. **Tuğrulun Bağdadı ikinci defa zaptederek şark islâm dünyasını nüfuzu altına alması.** — Sıvasın Türkler tarafından zaptı.

1060. Bengalede hakimiyetin Brahman Senalara geçmesi.

1063. Tuğrul Beyin vefatı.

1064. Ani şehrinin Türk orduları tarafından zabıt ve tahribi. — Hazarın şimalinden gelen Oğuzların Tunayı geçerek Bizans arazisine girmeleri.

1065 - 1067. Urfadan Antakyaya kadar olan sahanın Türkler tarafından zaptı.

1066. Fatih Giyyom'un İngiltereyi zaptetmesi.

1067. Romanus Diyogenis'in Bizans İmparatoru olması. — Kumanların Özü kıyılarında yerleşmeleri. — Kayserinin Türkler tarafından zaptı.

1068. Niksar ve Amoriumun Türkler tarafından zaptı.

1069. Konyanın Türkler tarafından zaptı.

1069 - 1070. Kutadgu Biliğ'in Yusuf Has Hacip tarafından yazılması.

1071. **Malazgirt meydan muharebesi (26 Ağustos).** — Erzurumda Saltukoğulları Türk Devletinin kuruluşu. — Erzincanda Mengüçler devletinin kuruluşu. — Sıvasta Danişmentliler Türk Devletinin kuruluşu.

1072. Alp Aslanın vefatı.

1073. Bizans ordusunun Kayseri civarında Selçuk ordusu tarafından esir edilmesi.

1074. Mahmut Kâşgarinin Divanı Lûgatüttürkü yazması.— Rusel dö Bayyöl idaresindeki Normanların Anadoluda kurmak teşebbüsünde bulundukları Lâtin Devletine imparator Mihal ile Süleymanın mâni olmaları.

1076. Papalarla imparatorlar mücadelesinin başlaması. — Melikşahın Kudüsü Fatimilerden zaptı.

1077. Selçuk İmparatoru Melikşahın Anuştekini Harzem valiliğine tayin etmesi. — Harzemşahlar devletinin kuruluşu.

1078. Kumanların Peçeneklere yardım için Balkanlara inmeleri.

1081. İznık şehrinin Türkler tarafından zaptı.

1084. Melik Gazi Gümüş Tekinin Danişmentliler hükümdarı olması.

1085. Antakyanın Melikşah tarafından Bizanslılardan zaptı. Leon ve Kastil kıralı Alfons VI. ının şimalî İspanyayı istilâ ederek Tuleytuleyi zaptetmesi ve hükûmet merkezi yapması.

1086. Murabıtin hükümdarlarından Yusufun kuvvetli bir ordu ile Endülüse geçmesi. — Süleymanın Suriye Selçuk hükümdarı Tutuşla harbederek mağlûp olması. — Yusuf bin Taşfin tarafından Alfons VI. ının hezimete uğratılması ve şimalî İspanyanın istirdadı.

1087. Urfanın Melikşah tarafından Bizanslılardan zaptı.— Peçeneklerin Aleksi Komnen idaresindeki Bizans ordusunu Silistre civarında mağlûp etmeleri.

1090. Hasan bin Sabbahın İsmailiye mezhebini İranda Almut kalesinde tesisi — Yusuf bin Taşfinin tekrar Endülüse geçerek Endülüsü bir vilâyet halinde memleketine ilhakı.

1091. Aleksi Komnenin Peçenekleri ezmek için Kumanlarla birleşmesi ve Peçenekleri imhası.

1092. Melikşahın vefatı ve Selçuk hükümdarlığına Berkukun geçmesi.

1095. Birinci Haçlı seferinin ilânı.

1096. Birinci Haçlı ordusunun İstanbula vürudu.

1097. Gümüş Tekinin Selçuk hükümdarı Kılıç Aslanla birlikte Anadoludan geçen Haçlılarla harbederek muzaffer olması.

1098. Anuştekinin oğlu Kutbeddin Mehmedin Harzemşah unvanile Harzem valiliğine tayin olunması.

1099. Birinci Haçlı ordusunun Kudüsü zaptı.

1107. Kılıç Aslan I. in Anadoluyu nüfuzu altına alması ve Musulda kendi adına hutbe okutması.

1117. Suriye Selçuk sultanlığının nihayet bulması.

1118. Sultan Sancarın kendisini Selçuk hükümdarı ilân etmesi

1120. Fasta Muvahhidin Devletinin kurulması.

1122. Alamanya İmparatoru Hanri V. ve Papa Kalikst II. arasında, iki tarafın salâhiyetini tanzim eden Wörms Muahedesinin akdi.

1123. Peçeneklerin Tunayı geçerek Bizans arazisine hücumları.

1125. Çinde Liao sülâlesi namı altında bulunan Hatalar devletinin Curcenler tarafından ortadan kaldırılması.

1128 - 1133. Hataların Çin Türkelinde Karahanlılar hükümdarı Aslan Han tarafından mağlûp edilmeleri.

1130 Bir kısım Hataların Karahanlılardan Balasagunu almaları. — Karahıtaylılar tarafından Şarkî Karahanlılar Devletinin inkıraza uğratılması. — Bir kısım Normanların iki Sicilya Kırallığını kurmaları. — Muvahhidin devletinin Şimalî Afrikada Murabıtin devleti yerine kaim olması.

1137 Garp Karahanlıları Sultanı Mahmudun Hocentte Karahatalara karşı mağlûp olması.

1141. Sultan Sancarın Karahatalara Katvanda mağlûp olarak Maveraünnehirdeki hakimiyetini kaybetmesi.

1142 - 1143. Danişmentliler devletinin parçalanması.

1144. Musul Atabeyleri tarafından Urfanın hıristiyanlardan zaptı.

1145. Endülüsün Muvahhidinin tabiiyeti altına girmesi.

1147. İkinci Haçlı seferi.

1148. Harzemşah Kutbeddin Mehmedin oğlu Atsızın Sultan Sancarı tekrar metbu tanıması. — Gorluların devlet kurmaları.

1149 İkinci Haçlı seferi neticesinde muvaffak olamıyan Fransa kıralı Lui ve Alamanya imparatoru Konradın memleketlerine dönmeleri.

1152. Peçeneklerin Tunayı geçerek Bizans arazisine hücumları. — Abbasî halifelerinin Selçuklular hakimiyetinden çıkmaları.

1153. Sultan Sancarın Oğuzların eline esir düşmesi (Vefatı 1157).

1154. Peçeneklerin Tunayı geçerek Bizans arazisine hücumları. — Musul Atabeylerinden Nureddin Zengi tarafından Şamın zaptı.

1155. Temuçinin dünyaya gelmesi.

1158. Ankara ve Amasya havalisi hükümdarı Danişmentli Yağıbasanın Bizans İmparatoru Manüele birle-

şerek Selçuk Sultanı Kılıç Aslan II. ile harpetmesi ve Anadoluda büyük nüfuz sahibi olması.

1161. Peçeneklerin Tunayı geçerek Bizans arazisine hücumları.

1161. Gaznenin Gorlular tarafından zaptı.

1164 Fatimî veziri Şaverin Kudüs kıralının yardımı ile Şirkûhu Mısırı tahliyeye mecbur etmesi.

1167. Şirkûh kumandasındaki bir ordu tarafından Mısırın Fatımilerden zaptı.

1169. Fatimî halifesi tarafından Şirkûhu vezir tayini.

1171 Peçeneklerin Tunayı geçerek Bizans arazisine hücumları. — Şirhûkun yerine vezir olan Salâhaddinin Fatimî halifesini haledereк. Abbasî halifesi namına Mısırda hutbe okutması.

1174. Nureddinin vefatı ve Salâhaddinin Suriyede biribirile mücadeleye girişen islâm emîrlerinin daveti üzerine Şama girmesi.

1174 - 1177. Selçuklular tarafından Anadoluda mevcut Danişmentliler Devleti şubelerine birer birer nihayet verilmesi.

1175. Salâhaddinin Suriyeyi kat'î olarak zaptetmesi ve Abbasî halifesinin onun Mısır, Yemen, Hicaz, Mağrıp, Palestin ve Suriye üzerindeki hakimiyetini tanıması.

1176. Fredrik Barbarosun İtalyadan çekilmesi. — Bizans İmparatoru Manüel Komnenüs ile Kılıç Aslan II. arasında Miriokefalon harbi ve Bizanslıların hezimeti.

1183. Son Gazne hükümdarı esir edilerek Gazneliler Devletinin Gorlular tarafından ortadan kaldırılması.

1183. Salâhaddinin Nureddinin oğlu İsmailin elinde bıraktığı Halebi onun vefatından sonra zaptetmesi.

1185. Musulun Salâhaddini Eyyubî tarafından zaptı.

1186. Hintte Gazneliler hakimiyetinin nihayet bulması ve Gorlular hakimiyetinin başlaması. — Kerman Selçuk Devletinin Oğuzlar tarafından ortadan kaldırılması.

1187. **Kudüsün Salâhaddini Eyyubî tarafından hıristiyanlardan zaptı.**

1192. Aslan Yürekli Rişarın muvaffakıyet ümidini keserek İngiltereye dönmesi.

1193. Gorlu Muizzüdinin Delhiyi zaptı.

1193. Salâhaddini Eyyubinin vefatı.

1193 - 1194. Sultan Alâeddin Tekeş'in Horasanı, Rey ve İsfahan taraflarını zaptetmesi.

1194. Büyük Selçuk İmparatorluğunun inkırazı. — Temuçinin Moğolistandaki kabileler arasında nüfuzunu çoğaltması.

1196 -1204. Sultan Rükneddin Süleymanın kardeşlerini mağlûp ederek Anadoluda vahdeti tekrar temin etmesi.

1200. Dördüncü Haçlı seferi.

1201. Temuçinin rakibi Camukanın ordusunu mağlûp ederek kuvvetlenmesi. — Anadolu Selçuk Sultanı Rükneddin Süleymanşah tarafından Erzurumun zaptı ve Saltukoğulları devletine nihayet verilmesi.

1202. Müslüman Türklerin Bengaleyi Senalardan zaptetmeleri.

1203. Temuçinin Kerait hükümdarını mağlûp ederek Moğolistanın şarkındaki bütün kabileleri hükmü altına alması.

1204. İstanbulda Lâtin İmparatorluğunun dördüncü Haçlı ordusu tarafından tesisi.

1206. **Temuçinin Garbî Moğolistanı da ele geçirerek Cengiz unvanını alması** (Vefatı 1227). — Aybeyin Hindistanda istiklâlini ilân etmesi. — Hintte Gorlular devrinin sonu ve Kölemenler denilen Türk ümera sülâlesi devrinin başlaması. — Antalyanın Gıyaseddin Keyhusrev I. tarafından zaptı.

1207. Harzemşah Mehmedin Maveraünnehre hücumu. — Cengizin Çinin garp hudutlarındaki Tangut devletile muharebe ederek galip gelmesi.

1208. Gıyaseddin Keyhüsrev I. tarafından Kilikya Ermenilerine hücum edilerek Pertus kalesinin zaptı.

1209. Uygur İdikutunun Cengizi metbu tanıması.

1210. Harzemşah Mehmedin Karahataları mağlûp ederek Maveraünnehri zaptetmesi. — Gıyaseddin Keyhusrevin Teodor Laskarisle yaptığı harpte maktul düşmesi.

1211. Cengizin Çindeki Kin İmparatorluğu ile mücadeleye başlaması. — Küçlük Hanın kendisini Gurhan ilân etmesi. — Karluk hükümdarı Aslan Hanın Cengizi metbu tanıması.

1212. Garbî Karahanlılar Devletinin Semerkantte son hükümdarlarının Harzemşahlar tarafından idamı üzerine münkariz olması.

1214. Selçuk hükümdarı İzzeddinin Trabzon Rum İmparatorluğundan Sinobu zaptetmesi ve bu devleti vergiye bağlaması.

1215. Gaznede Gorlular Hükûmetinin inkırazı.

1216. Cengizin Pekini zaptetmesi. — İzzeddin Keykâvusun Ermeni Devletini Kilikyadaki geçitleri ve bazı mühim kaleleri Selçuklara bırakmak ve senelik bir vergi vermek şartile sulha mecbur etmesi.

1217. Beşinci Haçlı seferi.

1218. Karahataların son hükümdarı Küçlük Hanın Cengiz orduları karşısında mağlûp olarak katledilmesi. — Eyyubî İmparatoru Melikülâdil Seyfeddinin vefatı ve İmparatorluğun vahdetinin bozulması.

1219. Cengizin Harzem memleketlerine hücumu. — İzzeddin Keykâvusun vefatı.

1220. Kutbeddin Mehmedin Hazar Denizinde bir adacıkta sefalet içinde vefatı.

1220 - 1221. Alâeddin Keykubat I. in Ermenileri kendisini metbu tanımağa ve senelik vergiden başka Türk ordusuna asker vermeğe mecbur etmesi.

1222. Alâeddin Keykubat I. in Kâhta ve Çemişgezeği zaptetmesi.

1224. Celâleddin Harzemşahın tekrar İrana dönmesi. — İmparator Frederik tarafından Sicilyadan Arapların ihracı.

1228. Altıncı Haçlı seferi. — Erzincanın Anadolu Selçuk hükümdarı Alâeddin Keykubat I. tarafından zaptı ve Mengüçler Devletinin ortadan kaldırılması.

1229. Celâleddin Harzemşahın Eyyubilerden Ahlâtı alması. — Oktay Hanın Kurultay tarafından Kaan intihabı.

1230. Celâleddin Harzemşahın Eyyubilerle Anadolu Selçuklarının müşterek ordusuna Erzincanda mağlûp olması (10 Ağustos).

1231. Celâleddin Harzemşahın öldürülmesi.

1232. Endülüste Beni Ahmer Devletinin kurulması.

1234. Harputun Alâeddin Keykubat I. tarafından zaptı.

1235. Muvahhitlerin hıristiyanlara karşı Las Navas muharebesini kaybetmeleri.

1236. Batu Han tarafından Volga Bulgar Devletine nihayet verilmesi.

1237. Alâeddin Keykubat I. in vefatı.

1241. Baba İshak tarafından Malatya havalisindeki Türkmen aşiretlerinin isyan ettirilmesi. — Bayçu idaresindeki bir moğol ordusu tarafından Erzurumun zaptı.

1243. Keyhusrev ordusunun Bayçu idaresindeki moğol ordusuna Sıvas civarında mağlûp olması (26 Haziran).

1245. Keyhusrevin Ermenilerin Kilikyada ele geçirmiş oldukları yerleri istirdat ederek Ermenileri tekrar vergi vermeğe mecbur etmesi.

1246. Oktay Hanın vefatı üzerine Küyük Hanın Kaan intihabı. — Keyhusrev II. in oğlu Rükneddin Kılıç Aslanın Cengizoğullarından Küyük'ü Büyük Han intihap edecek olan Kurultaya iştiraki.

1248. Yedinci Haçlı seferi.

1249. Kılıç Aslan IV. ün Anadoluda Sultan olarak tanınması ve Sahip Şemseddini idam etmesi.

1250. Meliküssalihin zevcesi Şeceretüddür Hanımın Eyyubî Hükümdarı ilânı ve hakimiyetin sultan unvanını almış olan Türk kumandanı Aybeyin eline geçmesi.

1251. Mengü Hanın Kaan intihabı.

1252. Mengüçler Devletinin Divriği şubesinin Selçuklular tarafından ortadan kaldırılması.

1253. Mengü Hanın Hulâgûyu kuvvetli bir ordu ile İrana göndermesi.

1254. İzzeddin Keykâvusun Rükneddini hapsederek tek başına Selçuk hükümdarı olması.

1255. Altınordu Hanlığını kuran Batu Hanın vefatı ve yerine Sartak Hanın geçmesi.

1256. Bayçu ordusu ile yaptığı harpte mağlûp olan Rükneddinin İznık İmparatorluğuna kaçması.

1257. Berke Hanın Altınordu tahtına geçmesi.

1258. Hulâgûnun Bağdadı zaptederek Abbasî halifesini öldürmesi ve Bağdatta Abbasî Hilâfetinin nihayet bulması.

1259. Hulâgû ordusunun Halep ve Şamı zaptederek Suriyeyi ele geçirmesi.

1260. Şam, Halep, Mezopotamya Eyyubî şubelerinin İlhanlıların istilâsı üzerine ortadan kalkması. — Sultan Beybarsın Mısır hükümdarı olması. — Mısır Türk hükümdarı Sultan Beybarsın İlhanlılar ordusunu Aynicalutta mağlûp ederek Suriyeyi geri alması.

1260 - 1280. Kubilây Hanın Cenubî Çini de zaptederek Sung sülâlesinin hakimiyetine nihayet vermesi.

1261. Cinevizlerin Bizanslılardan Galatayı zaptetmeleri. — İzzeddinin Antalya tarikile İstanbula kaçması, Selçuk Saltanatının Rükneddine kalması ve hakimiyetin Hulâgûnun naibi bulunan Pervanenin eline geçmesi. — Bizans İmparatoru Mihal Paleoloğun İstanbulu Lâtinlerden zaptederek Bizans İmparatorluğunu tekrar kurması.

1262. Hulâgûnun Altınordu üzerine yürüyerek mağlûp olması.

1264. Rükneddinin Pervane tarafından öldürülmesi.

1265 - 1266. Olgu Hanın bütün Ortaasyayı, Harzem ve Afganistanı ele geçirerek Çağatay ailesi idaresinde müstakil bir Ortaasya Devleti kurduktan sonra vefatı.

1265 - 1268. Sultan Beybarsın Hayfa, Yafa ve Antakya şehirlerini Lâtinlerden zaptetmesi.

1266. Hulâgû ordusu ile Altınordu arasındaki ikinci harbin Berkenin vefatı ve ordusunun geri dönmesi üzerine neticesiz kalması.

1269. Muvahhidin devletinin inkırazı.

1270. Sekizinci Haçlı seferinde Fransa kıralı Sen Luinin Tunusta vebadan vefatı ve seferlerin neticesiz nihayetlenmesi.

1271. Venedikli Markopolonun seyahata çıkması (Avdeti 1295).

1273. Habsburg hanedanının banisi Rodolfun İmparatorluğu.

1277. Mısır Türk Sultanı Beybarsın Kayseride büyük merasimle Selçuk tahtına cülûsu. — İlhan Abakanın Sultan Gıyaseddin ile Muinüddin Pervaneyi Tebrize götürmesi ve Muinüddini öldürtmesi. — Konyada Cimri isyanı.

1279. Sultan Kalavunun Mısır hükümdarı olması.

1281. Sultan Kalavunun Lâtinlerle beraber Suriyeyi geri almak teşebbüsünde bulunan İlhan Abakanın ordusunu mağlûp etmesi.

1282. İlhan hükümdarlarından Ahmet Hanın müslümanlığı kabulü.

1283. Gıyaseddin Keyhusrev II. inin İlhanın emrile idamı.

1290. Hintte Memlûkler devrinin sonu ve Kılciler hakimiyetinin başlaması.

1292. İlhan Gayhatu'nun Anadolu işlerini tanzim için kuvvetli bir ordu ile gelerek Kastamonu civarındaki hareketleri kanlı bir surette bastırması.

1298. İlhan Gazanın Selçuk hükümdarı Gıyaseddin Mesudu azlederek yerine Alâeddin Keykubat III. ü tahta geçirmesi.

1295. Gazan Hanın müslümanların yardımı ile İlhanlılar tahtına geçmesi ve müslümanlığı İlhanlılar arasında süratle yayılması.

1300. Menteşeoğulları tarafından Rodosun zaptı.

1301. Keykubat III. ün Gazanın emrile İsfahana götürülerek idamı.

1303. İlhanlıların Anadoluyu bir valii umumî ile idareye başlamaları. — Gıyaseddin Mesudun tekrar Selçuk tahtına oturtulması. — Gaazın tarafından Suriyenin zaptına gönderilen İlhanlılar ordusunun Memlûkler tarafından Mercüssoferde mağlûp edilerek Suriyenin istilâdan kurtarılması.

1306 - 1307. Çağatay ailesinden Duvanın Ortaasyada hakimiyeti ele alması.

1307 - 1308. Aydın ve havalisinde Germiyan Beyliğini metbu tanıyan Aydınoğulları Beyliğinin teessüsü.

1308. Gıyasseddin Mesut II. inin Kayseride vefatı ve Selçuk Sultanlığının nihayet bulması.

1310. Kudüste kurulmuş olan Hospitaliye şövalyelerinin Rodosu zaptetmeleri ve Rodos şövalyeliğinin teessüsü.

1311. Kılcilerden Alâeddinin Komorin burnuna kadar bütün Cenubî Hindistanı zaptetmesi.

1312. Özbek Hanın Altınordu tahtına geçmesi ve müslümanlığın bu havalide yerleşmesi.

1313. Saruhan Beyliğinin kurulması.

1320. Hintte Kılciler devrinin sonu ve Tuğluklar saltanatının başlaması.

1321. Son Kılci padişahının öldürülmesi ve Tuğlukların iktidar mevkiine geçmesi.

1324. Eşrefoğulları Beyliğinin İlhanlıların Anadolu valisi Çobanoğlu Demirtaş tarafından ortadan kaldırılması.

1326. İzmir civarının Aydınoğulları tarafından zaptı. — Çağatay hükümdarlarından Tarmaşirin islâmlığı kabul etmesi.

1327. Emîr Çobanın katli ve Demirtaşın Mısıra kaçması. — Karamanoğullarının esaslı surette devlet kurmaları. — İvanın Rusyada muhtelif prenslikleri tevhit ederek Moskovayı payitaht ittihaz etmesi.

1335. İlhan Ebusaidin vefatı ve Anadoluda Moğol nüfuzunun nihayet bulması. — İlhan hükümdarı Ebusait Bahadır Hanın vefatı üzerine memleketin Azerbeycanda Emîr Çobanoğulları Bağdatta Celâyirler nüfuzu altında ikiye ayrılması.

1336. Timurun doğması (11 Mart).

1337. Fransa ve İngiltere arasında Yüz Sene muharebesinin başlaması. — Mehmet Tuğluk Şahın Tibete sefer yapması.

41 - 1342. Kutup ismindeki Türk şairi tarafından Altınorduda manzum Husrev ve Şirin hikâyesinin yazılması.

1346. Kazganın Semerkant ve havalisine yalnız başına hâkim olması.

16 - 1347. Çağatay Hanları ile Türk kumandanlar arasında mücadelelerin başlaması ve hakimiyetin kâmilen kumandanlara geçmesi.

1347. İzmirin Papa, Venedik, Kıbrıs ve Rodos donanmaları tarafından zaptı.

1352. Ertenanın vefatı.

1353. Harzeminin Muhabbetnameyi yazması.

1358. Kazganın öldürülmesi.

1359. Çağataylardan Büyük Han Tuğluk Timurun şimalden inmesi.

1369. Timurun Belhte hükümdar ilân edilmesi .

1375. Çağatayoğullarının Timur tarafından Almalık civarındaki dağlara sürülmeleri. — Menteşe Beyliğinin vefat eden İbrahim Beyin oğulları arasında parçalanması. — Kilikyada, Kozanda son Ermeni hükûmetinin inkırazı.

1380. Toktamişın Altınordu Devletinin vahdetini yeniden tesise muvaffak olması.

1382. Toktamışın Rusları mağlûp ederek Moskovayı zaptetmesi.

1386. Timurun İsfahana girmesi.

1390. Hamitoğulları Beyliğine ait İgridir havalisinin Osmanlılara geçmesi.

1390. Yıldırım Bayazıdın Saruhanoğulları Devletine nihayet vermesi .

1391. Beçin Emîrliğinin inkırazı.

1393. Bağdadın Timur ordusu tarafından zaptı.

1398 Timurlengin Delhiyi zaptetmesi (18 Kânunuevvel). — Yıldırım Bayazıt tarafından Sıvastaki Kadı Bürhaneddin devletine nihayet verilmesi.

1398 - 1399. Hindin Timurlular tarafından istilâsı.

1399. Hintte ikinci defa Tuğluklar devrinin başlaması.

1400. Sıvasın Timur tarafından zaptı.

1401. Halebin ve Şamın Timur tarafından zaptı.

1402. Timur ile Yıldırım Bayazıt arasında Ankara muharebesi ve Yıldırımın esir düşmesi (20 Temmuz).

1403. Aydınoğulları Beyliğinin inkırazı.

1405. Timurun vefatı (Şub...).

1406. Timurdan kaçan Toktamışın Litvanyada ölmesi.

1410. Balat Emîrliğinin Osmanlıların himayesine girmesi. Çelebi Mehmet tarafından Ankara muharebesinden sora tekrar teessüs eden Saruhan Beyliğinin ortadan kaldırılması.

1414. Hintte Tuğluklar devrinin sonu ve Seyyitler devrinin başlaması.
1426. Kırım Hanlığının teessüsü.
1426. Hamitoğulları Beyliğinin Antalya havalisinin Osmanlılara geçmesi.
1428 Germiyan Beyliği arazisinin Osmanlılara intikali.
1429. Fransada Jan Darkın muzafferiyeti.
1440. Avrupada matbaanın icadı.
1442. Belgradın Osmanlılar tarafından zaptı.
1444. Osmanlıların Varna muzafferiyeti
1450. Götenberg matbaacılığının başlaması.
1451. Hintte Seyyitler devrinin sonu ve Lodiler devrinin başlaması.
1453. İstanbulun Türkler tarafından zaptı ve Şarkî Roma İmparatorluğunun inkırazı.
1459. Candaroğulları hükûmetinin Osmanlılara geçmesi.
1204 - 1461. Trabzon Rum İmparatorluğunun inkırazı.
1468 - 1514. Akkoyunlu Hükûmetinin teessüsü.
1480. Cem meselesinin zuhûru.
1483. Babürün dünyaya gelmesi (14 Şubat).
1487. Karamanoğulları Devletinin inkırazı.
1492. Amerikanın Kristof Kolomb tarafından keşfi.
1494. Babürün babası Ömer Şeyh Mirzanın vefatı.
1497. Babürün Semerkandi zaptetmesi.
1498. Portekizli Vasko dö Gamanın Ümit burnunu geçerek Hindistan vasıl olması.
1500. Babürün Semerkandi ikinci defa zaptı.
1504. Babürün Kâbili zaptı.
1505. Şeybaninin Hive ve Belhi geri alması.
1507. Şeybaninin Heratı alması ve Kandehara akın yapması.
1510. Şah İsmailin Şeybaniyi mağlûp etmesi.
1511. Babürün üçüncü defa Semerkandi alması.
1516. Yavuz Selim tarafından Mercidabık meydan muharebesinin kazanılması (24 Ağustos).
1517. Yavuz Selimin Mısırı zaptederek Kahireye girmesi (22 Nisan).
1523 - 1524. Babürün Lahoru zaptı.

1526. Hintte Lodiler devrinin sonu. — Babürün Delhiyi ve Agrayı zaptı. — **Büyük Hint-Türk İmparatorluğunun başlaması.**

1527. Babürün Raçputları mağlûp etmesi (16 Mart).

1530. Babürün Ağrada vefatı (28 Kânunuevvel). — Humayunun Hint-Türk İmparatorluğuna geçmesi.

1539 - 1540. Humayunun Kanoç civarında mağlûp olması.

1555. Humayunun Şir Şahın vefatından sonra tekrar Delhiye İmparator olarak dönmesi.

1556. Ekberin Hint-Türk İmparatoru olması.

1605. Cihangirin Hint-Türk İmparatorluğuna geçmesi.

1609. İspanyolların son Endülüslüleri İspanyadan çıkarılmaları.

1627. Şahcihanın Hint-Türk İmparatoru olması.

1631. Şah Cihanın zevcesi Mümtaz Mahalin vefatı.

1658. Evrenkzip'in Hint-Türk İmparatoru olması.

1723. Dekkanın Haydar-Abat nizamının idaresinde istiklâl kazanması.

1739. Nadirşahın Hindistana hücumu.

1756. Afganistan hükümdarı Ahmet Şah Dürraninin Pençap ve Delhiye akını.

1857. Hindistanda Sipahi isyanının vukuu Delhinin İngilizler tarafından zaptı ve Hint-Türk İmparatorluğuna nihayet verilmesi.

1858. Hindistan idaresinin İngiliz ticaret şirketinden İngiliz hükûmetine geçmesi.

İNDEKS

A

C

F

G

I

J

L

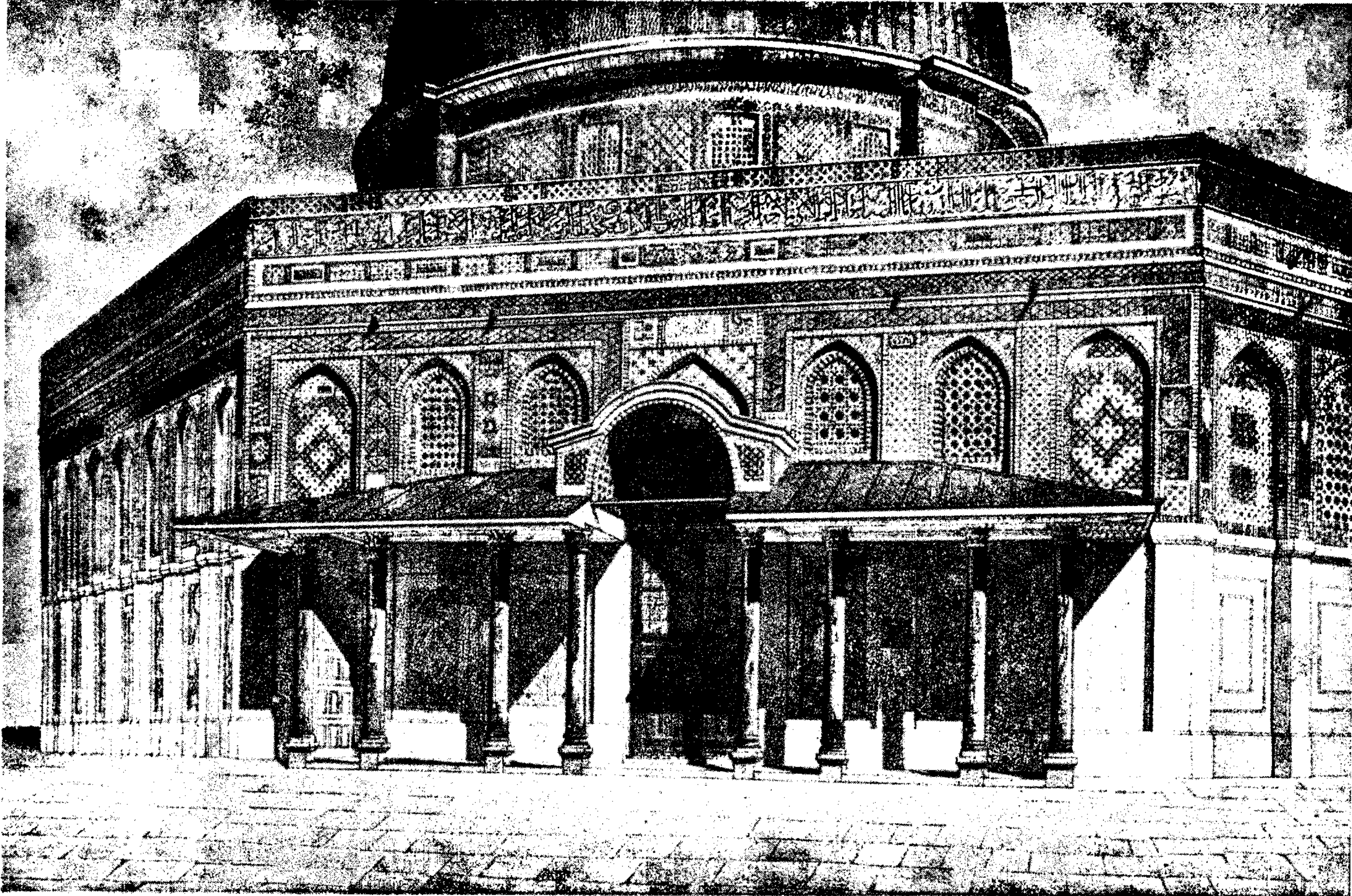
N

U

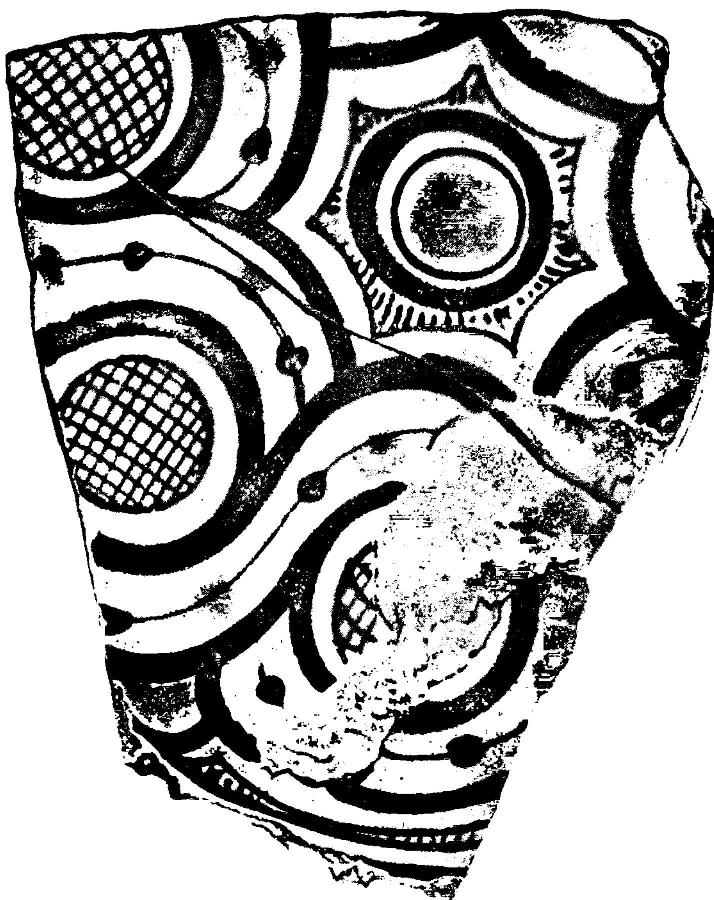

Uygur medeniyeti eserlerinden:

I. TURFAN CİVARINDA BEZEKLİK MANASTIRI DUVAR RESİMLRİNDEN BİR PARÇA.

II. KUDÜSTE KUBBETÜSSAHRA.
(Ömer Camii).

III. ALTINORDU TÜRK IMPARATORLUĞUNUN MERKEZİ SARAY ŞEHRİNDE BULUNMUŞ TÜRK ÇİNİLERİ. «*XIV. asır.*»

IV. İMPARATOR BABÜRÜN GENÇLİĞİ.
«XVI. asır Türk minyatürlerinden.»

V. İMPARATOR CİHANGİR
POLO OYNARKEN.

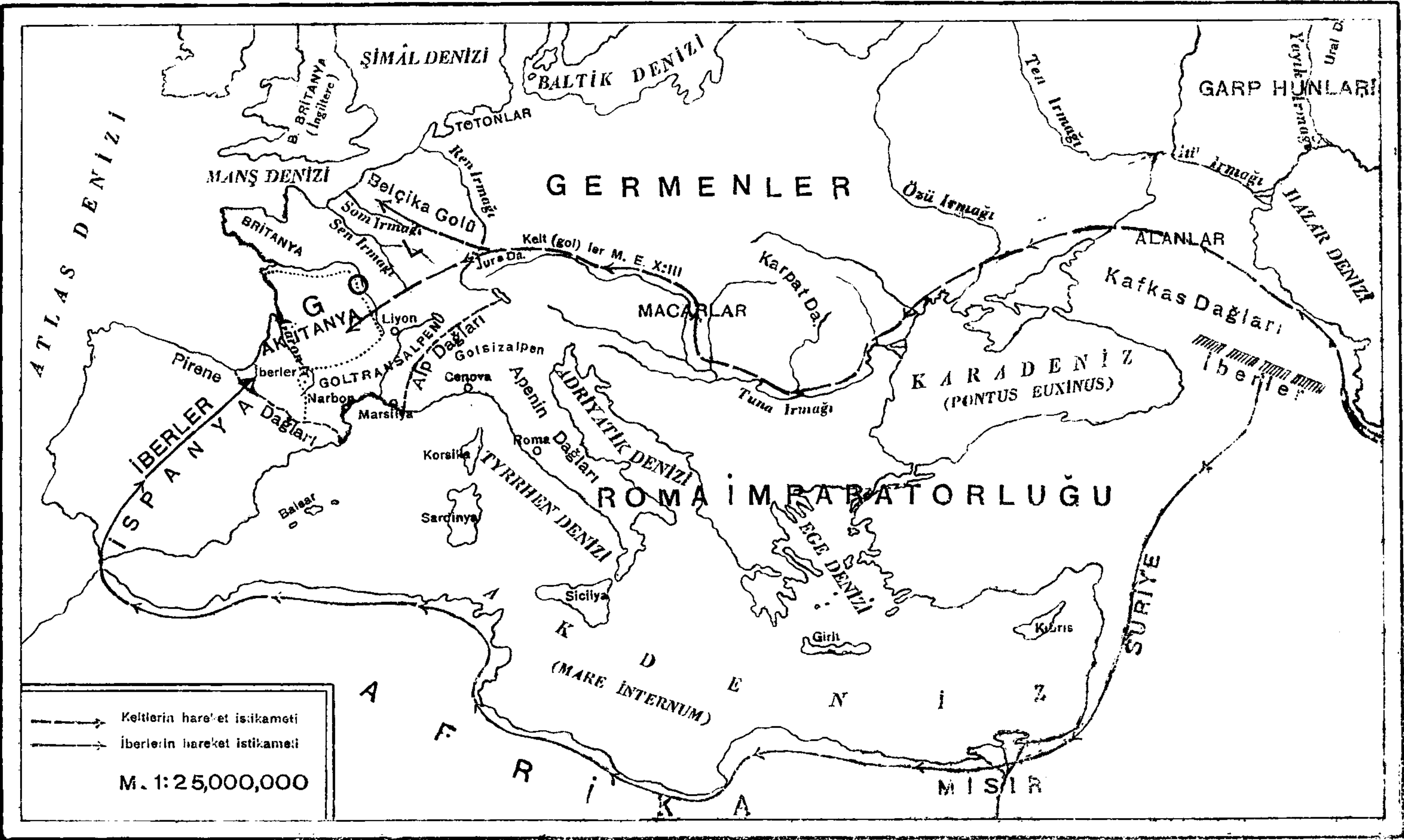
VI. OKUYAN BİR GENÇ.

«XVII. asır Türk minyatürlerinden.»

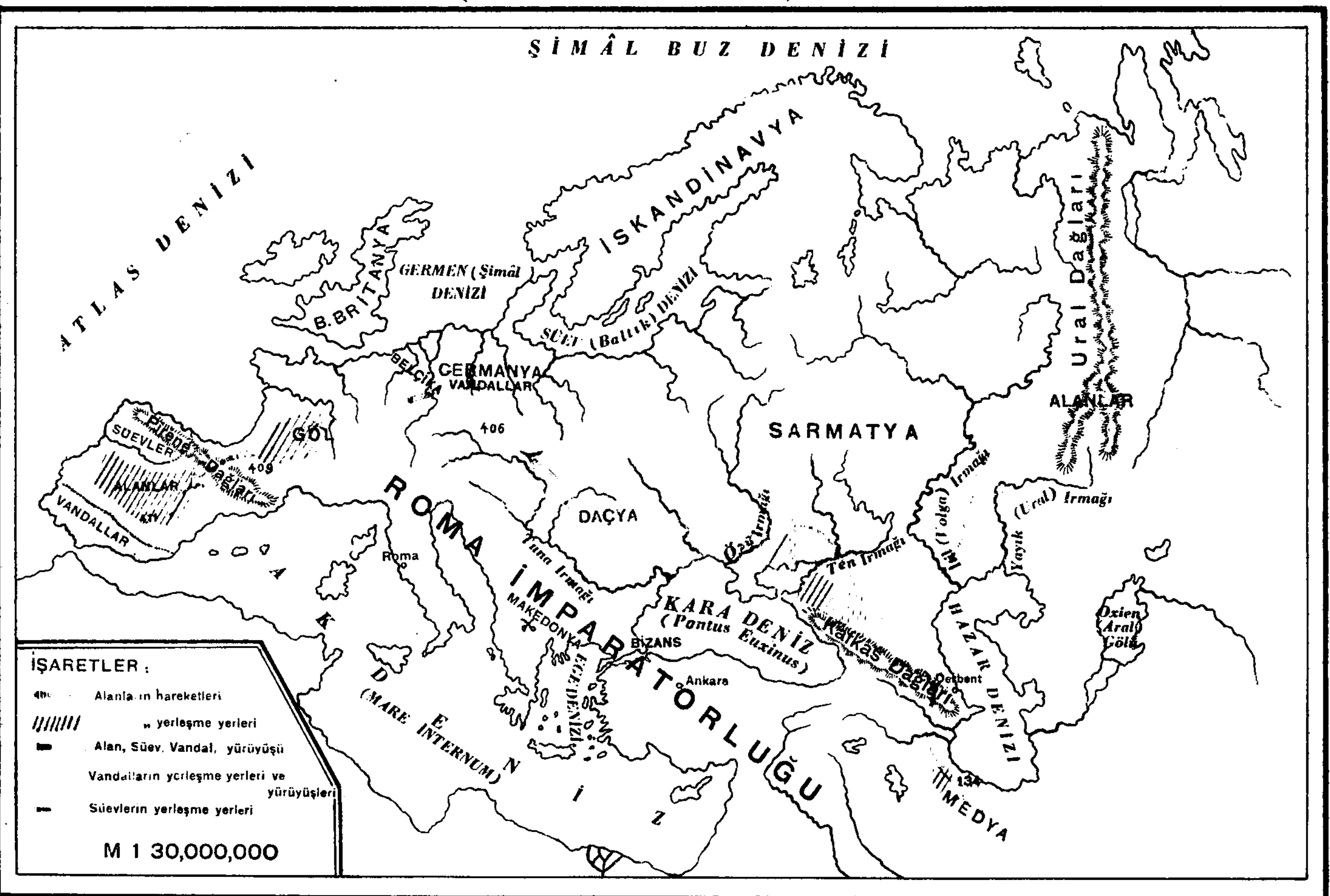
VII. Timur ailesinden Sultan Mehmet ve Miranşah.
«XVI. asır Türk minyatürlerinden.»

VIII. Hintte bir donanma eğlencesi ve hanımlar.
«XVIII. asır Türk minyatürlerinden.»

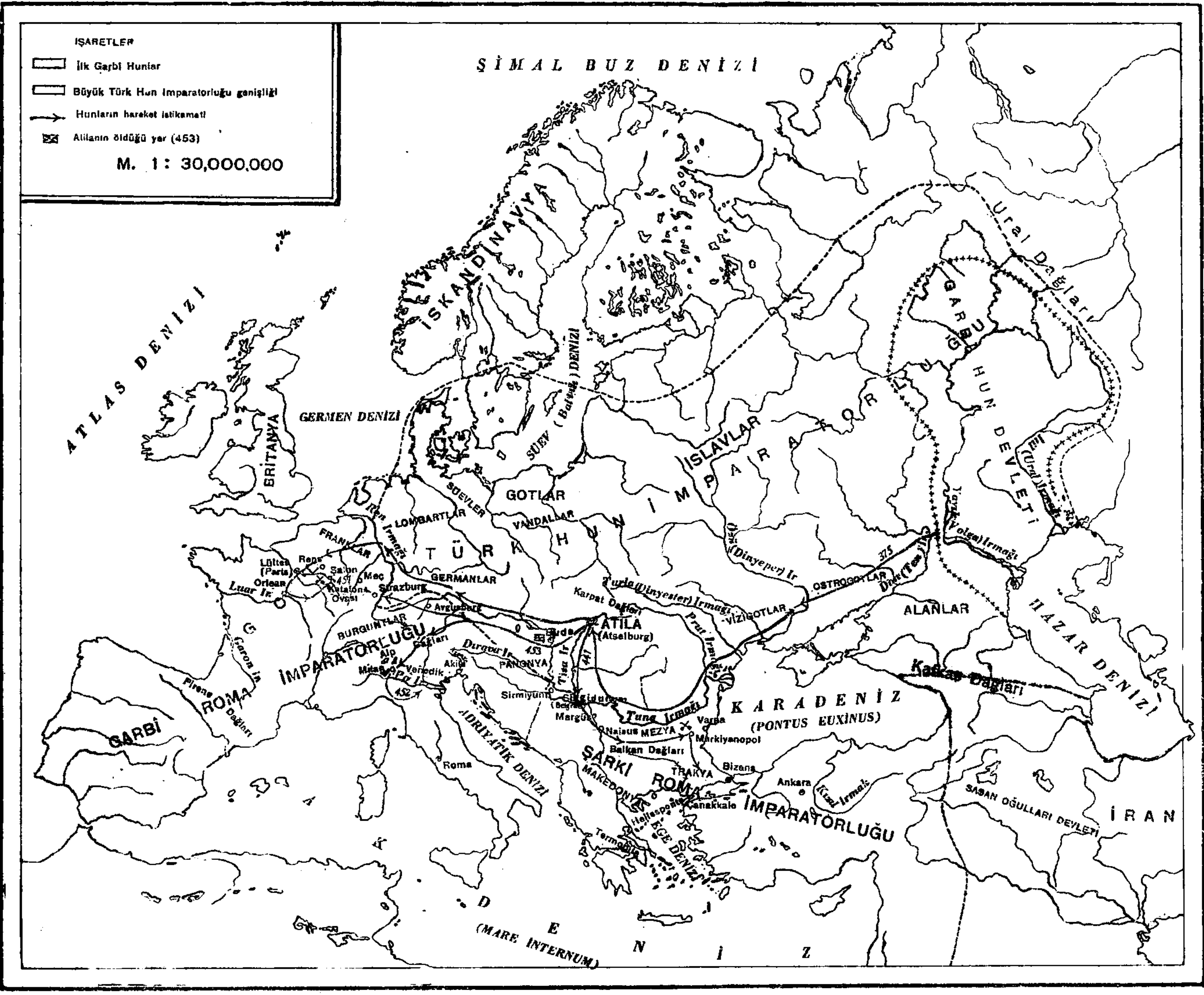
Orta zamana girerken (GOL ler, CERMEN ler, GARP HUN ları) ve hareket istikametleri

V. asırda (ALANLAR) ve hareketleri

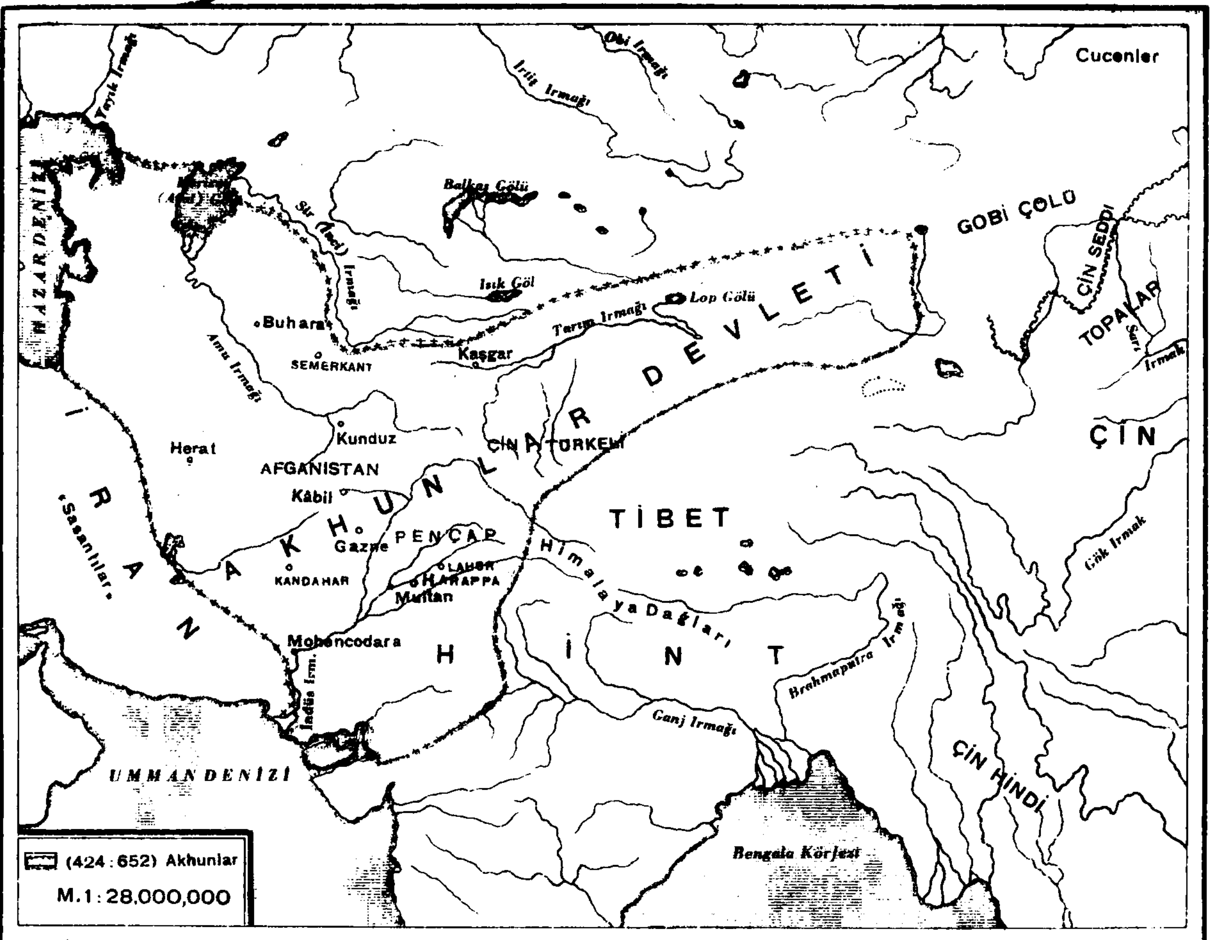

AVRUPADA TÜRK HUN İMPARATORLUĞU (375—453)

④

ASYAPA(AKHUNLAR) DEVLETİ (M. 424-652)

⑤

476 senesinde (AVRUPA) vaziyeti

AVRUPADA GÖÇLE
Ostrogotlar
Vizigotlar
Vandallar
Normanlar
Anglo saksonlar Yutlar
Lombartlar
Süevler
Burguntlar
Franklar
Alanlar
Hunlar
Macarlar
Araplar
Gotların yolu
Vizigotların yolu
Vandalların yolu
Atilanın Yolu
Bizans - İskandinavya ticaret yolu
M. 1:23,000,000
ATLAS DENİZİ
İSKANDİNAVYA
NORMANLAR
PİKTLER
NORMANLAR 820
CERMEN DENİZİ
BRİTANYA
SÜEVLER
TURİNKLER 406
VANDALLAR
Paris
Orlean
İstrazburg
ALAMANLAR
ALSAS
İSVİÇRE
BRİTANYA
Puvatya
AKİTANYA
VANDALLAR 334
OSTROGOTLAR 454
Cenova
Milan
İSTİRYA
ADRİYATİK DENİZİ
Ravena
SÜEVLER 411
Pirene
Dağları
VANDALLAR 411
ARAPLAR 711
Korsika
Balear
Sardinya
Kartaca
Sicilya
NORMANLAR 1061
VANDALLAR 429
ARAPLAR 699
AFRİKA
890

Ural Dağlari
A
P
U
NORMANLAR
862
İtil (Volga) Irmağı
Yayık (Ural) Irmağı
[redacted]
PEÇENEKLER
860
İtil
Dinyeper Irmağı
[redacted]
[redacted]
Don Irmağı
[redacted]
ÖSTROGOTLAR
750 965
800
ALANLAR
HAZAR DENİZİ
Semender
Kafkas Dağlari
Karpat Dağları
Dinyester Ir.
378
VİZİGOTLAR
866
KARADENİZ
Pontus Euxinus
Tuna Irmağı
VİZİGOTLAR
382
Edirne
TRAKYA
Bizans
Ankara
Kızıl Irmak
ROMA İMPARATORLUĞU
ANADOLU
EGE DENİZİ
Dicle Irmağı
[redacted]
636-640
Fırat Irmağı
SURİYE
634-638
Girit
Kıbrıs
N İ Z
[redacted]
[redacted]
643
[redacted]
640

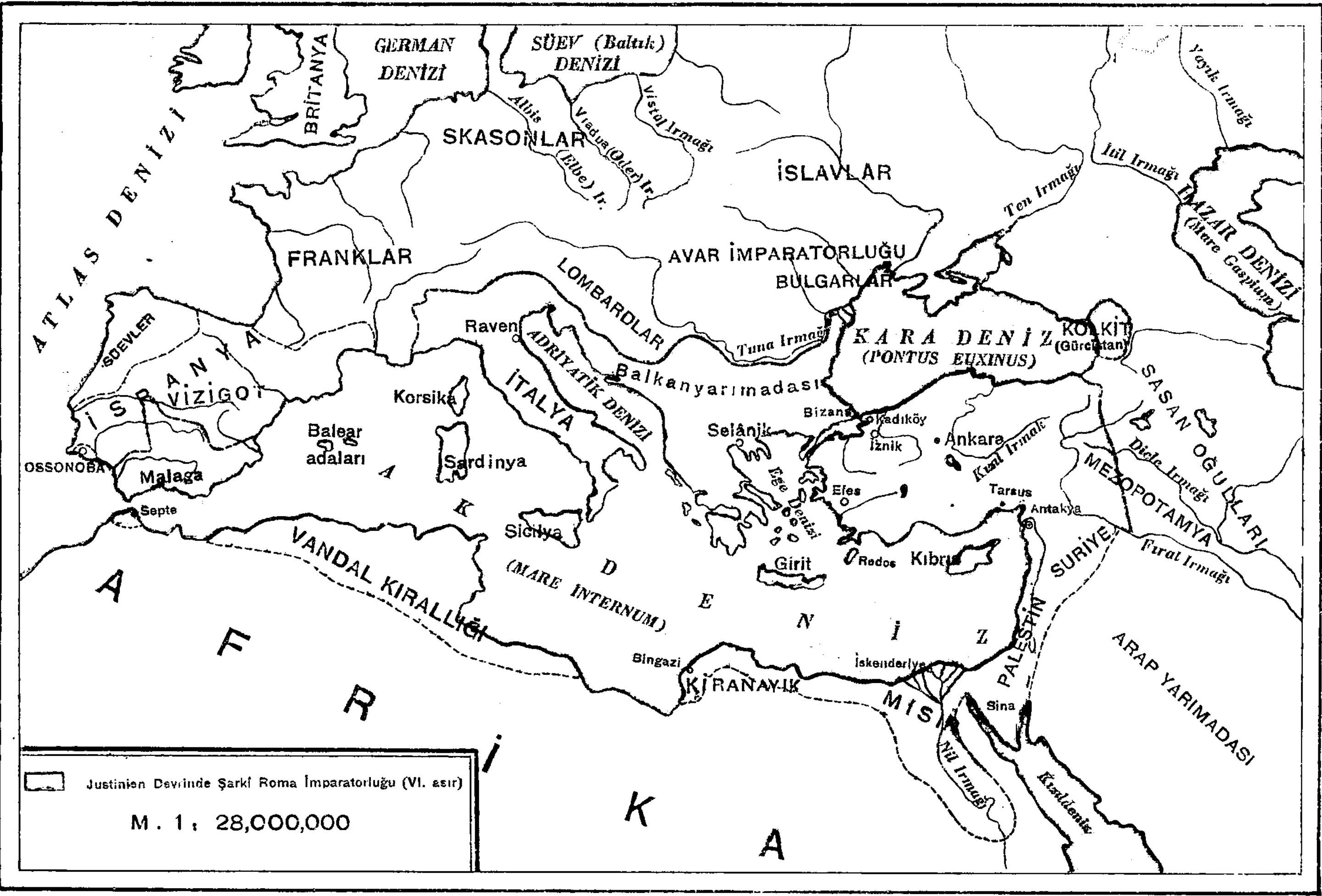
7

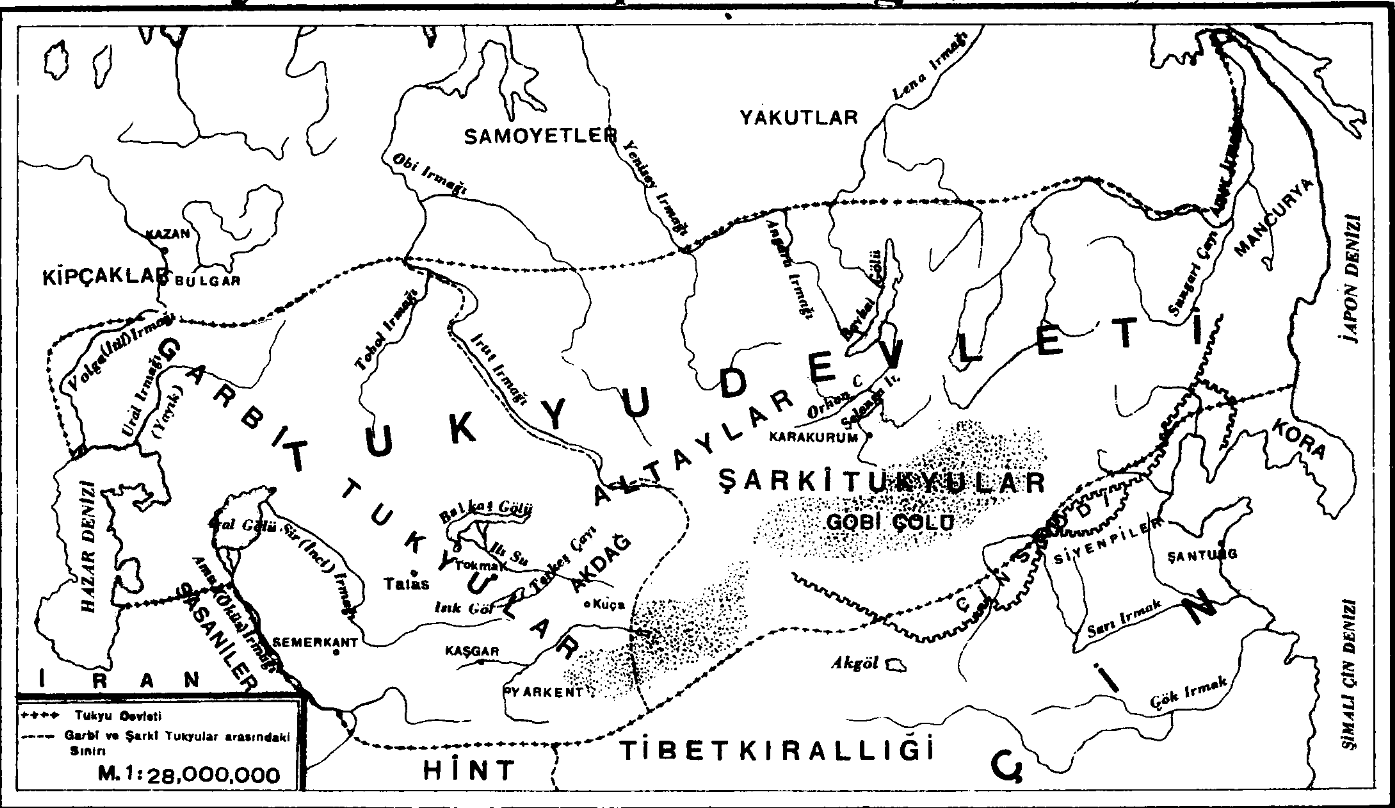
VI.asırda (AVAR) İmparatorluğu

ATLAS DENİZİ
ŞİMAL DENİZİ
ANGLOSAKSONLAR
DANİMARKA
BALTIK DENİZİ
SAKSONLAR
BRİTANYA
Orlean
Paris
FRANK KIRALLIĞI
TURİKLER
BOHEMYA
BAVYERA
ISLAV KAVİMLER
Karpat Dağları
MORAVYA
DAÇYA
AVAR İMPARATORLUĞU
TRANSİLVANYA
Sirmium
Singidunum
BULGARLAR
TÜRK KAVİMLER
Ten Irmağı
İtil Irmağı
Yayık Irmağı
HAZAR DENİZİ
Azak Denizi
Kafkas Dağları
Kolkit
KARADENİZ
(PONTUS EUXİNUS)
Tuna Irmağı
MEZİ
Naisus
BALKANLAR
Bizans
ROMA ŞARK İMPARATORLUĞU
ANKARA
Tarsus
Dicle Irmağı
Fırat Irmağı
Arap Yarımadası
Kıbrıs
Girit
SUEVLER
VİZİGOT KIRALLIĞI
Malaga
Tanca
Septe
Balear
Korsika
Sardinya
Genova
Ravena
Roma
LOMBARTDEVLETİ
Sicilya
AKDENİZ
(MARE INTERNUM)
VANDALLAR
ŞİMALİ AFRİKA
MISIR

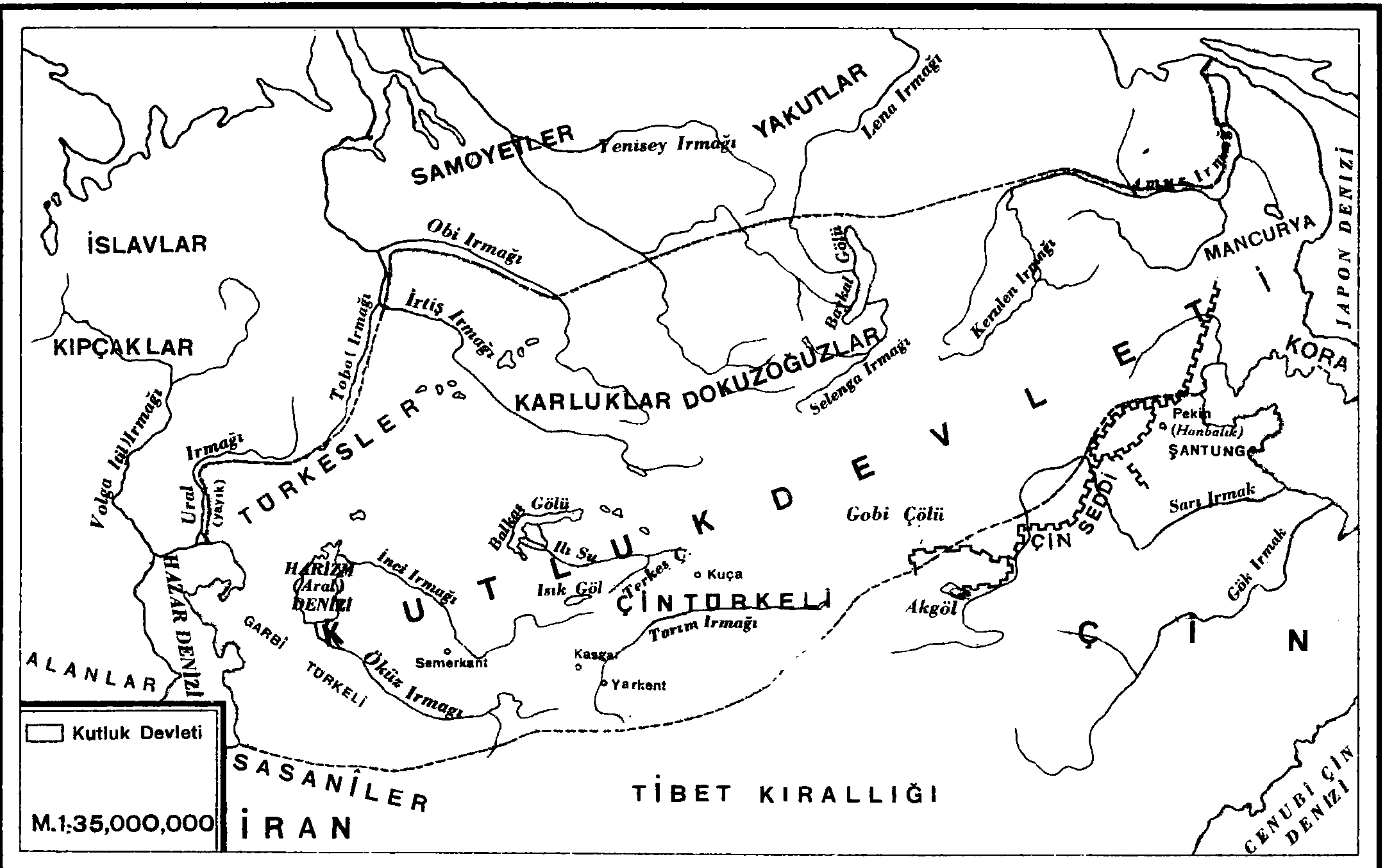
Avar imparatorluğu sınırı M.565
---- Diğer devletler sınırı
M. 1:25,000,000

VI.cı asırda şarki Roma imparatorluğu Jüstinien devri (527-565)
GERMAN DENİZİ
SÜEV (Baltık) DENİZİ
BRİTANYA
ATLAS DENİZİ
SKASONLAR
Albis
Viadua (Oder) Ir.
(Elbe) Ir.
Vistol Irmağı
İSLAVLAR
FRANKLAR
AVAR İMPARATORLUĞU
BULGARLAR
LOMBARDLAR
Ten Irmağı
İtil Irmağı
Yayık Irmağı
HAZAR DENİZİ (Mare Gaspium)
KOLKİT (Gürcistan)
KARA DENİZ (PONTUS EUXINUS)
Tuna Irmağı
Balkanyarımadası
Raven
ADRİYATİK DENİZİ
İTALYA
İSPANYA
SOEVLER
VİZİGOT
OSSONOBA
Malaga
Septe
Korsika
Balear adaları
Sardinya
Sicilya
AK DENİZ (MARE INTERNUM)
Selânik
Ege Denizi
Bizans
Kadıköy
İznik
Ankara
Kızıl Irmak
Efes
Tarsus
Antakya
Girit
Rodos
Kıbrıs
SASAN OĞULLARI
Dicle Irmağı
MEZOPOTAMYA
Fırat Irmağı
SURİYE
PALESTİN
ARAP YARIMADASI
VANDAL KIRALLIĞI
Bingazi
KİRANAYIK
İskenderiye
MISIR
Sina
Nil Irmağı
Kızıldeniz
AFRİKA
Justinien Devrinde Şarki Roma İmparatorluğu (VI. asır)
M. 1: 28,000,000

Asyada Türk İmparatorluğu (M. 545-658)
YAKUTLAR
SAMOYETLER
Lena Irmağı
Yenisey Irmağı
Obi Irmağı
Angara Irmağı
Baykal Gölü
KAZAN
BULGAR
KİPÇAKLAR
Volga(İtil) Irmağı
Ural Irmağı
(Yayık)
Tobol Irmağı
İrut Irmağı
TUKYU DEVLETİ
ALTAYLAR
GARBİ TUKYULAR
ŞARKİ TUKYULAR
Orhon
Selenga Ir.
KARAKURUM
GOBİ ÇÖLÜ
Balkaş Gölü
Ili Su
Tekeş Çayı
AKDAĞ
Tokmak
Talas
Isık Göl
Küça
KAŞGAR
YARKENT
Aral Gölü
Sir (İnci) Irmağı
Amu (Öküz) Irmağı
SEMERKANT
SASANİLER
HAZAR DENİZİ
İRAN
HİNT
TİBET KIRALLIĞI
Akgöl
ÇİN
SİYENPİLER
ŞANTUNG
Sarı Irmak
Çök Irmak
KORA
MANÇURYA
Sungari Çayı
Amur Irmağı
JAPON DENİZİ
ŞİMALİ ÇİN DENİZİ
++++ Tukyu Devleti
---- Garbî ve Şarkî Tukyular arasındaki Sınırı
M. 1:28,000,000

KUTLUK Devleti (681-745)

(11)

Asyada Türkeş, karluk devletleri

12

Asyada uygur devleti

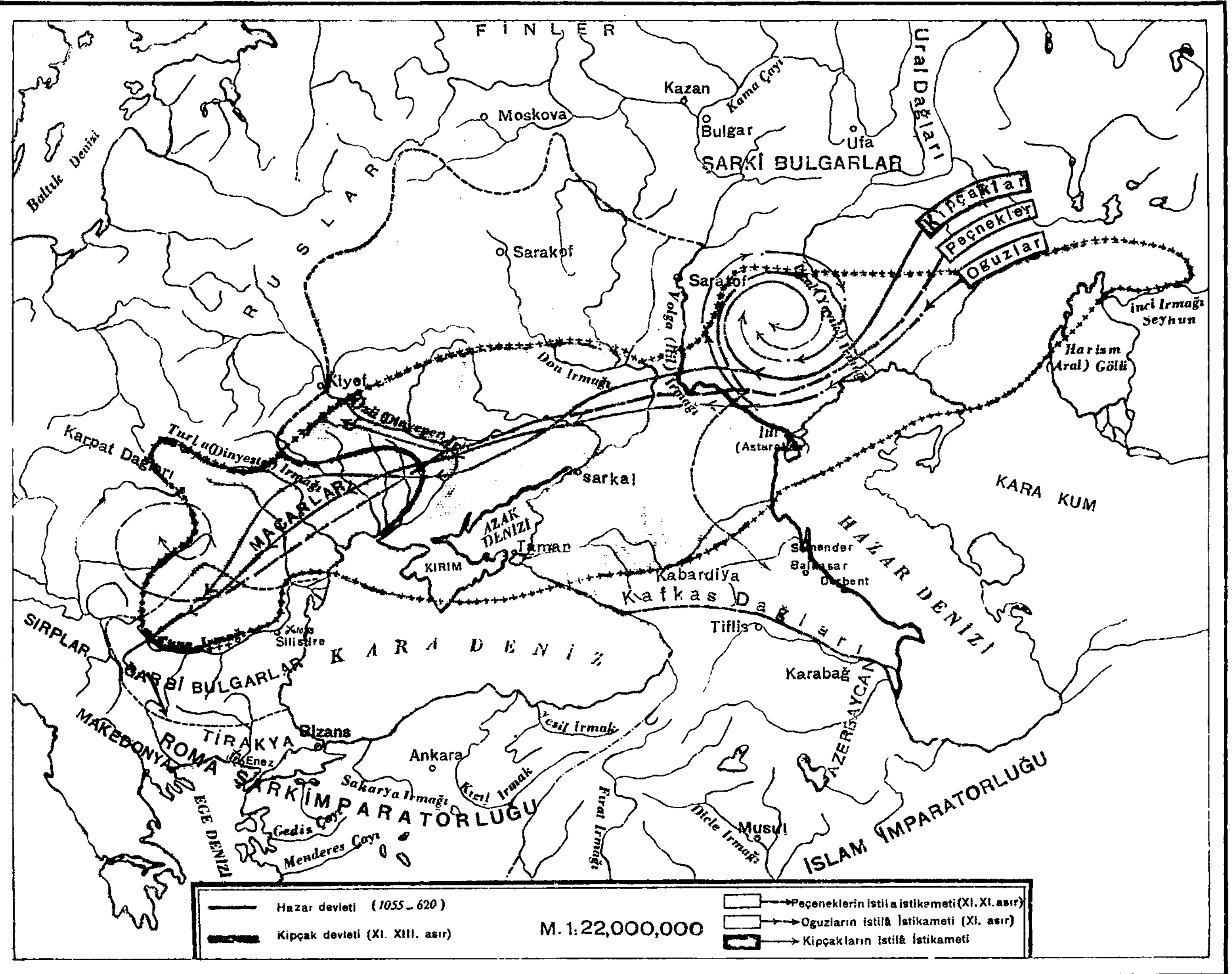
ŞİMAL DENİZİ
Baltık Denizi
Oder Irmağı
Tuna Irmağı
Özü Irmağı
Ten Irmağı
İtil Irmağı
Yayık Irmağı
Tobol Irmağı
Obi Irmağı
İrtiş Çayı
Yenisey Irmağı
Lena Irmağı
Amur Irmağı
Selenga Çayı
Tula Irmağı
KARA DENİZ
Kızıl Irmak
AK DENİZ
Nil Irmağı
KIZIL DENİZ
Dicle Irmağı
Fırat Irmağı
Acem Körfezi
Hazar Denizi
Harizm Gölü
İnci Irmağı
Öküz Irmağı
MAVERAÜNNEHİR
Talas
Balkaş Gölü
Tokmak
Isık Göl
Kaşgar
Yarkent
ÇİN TÜRKELİ
Ayan Gölü
Karaırtiş
Karakurum
Ordubalık
Ham
Almalık
Karaşar
Kuça
Beşbalık
Turfan
Tarım Irmağı
Lop Gölü
Gök Göl
GOBİ ÇÖLÜ
MOGOLYA
İRAN
AFGAN
TİBET
ŞANTUNG
Sarı Irmak
ŞİMALİ ÇİN
ÇİN
Gök Irmak
CENUBİ ÇİN
KORA
JAPON DENİZİ
ŞİMALİ ÇİN DENİZİ
CENUBİ ÇİN DENİZİ

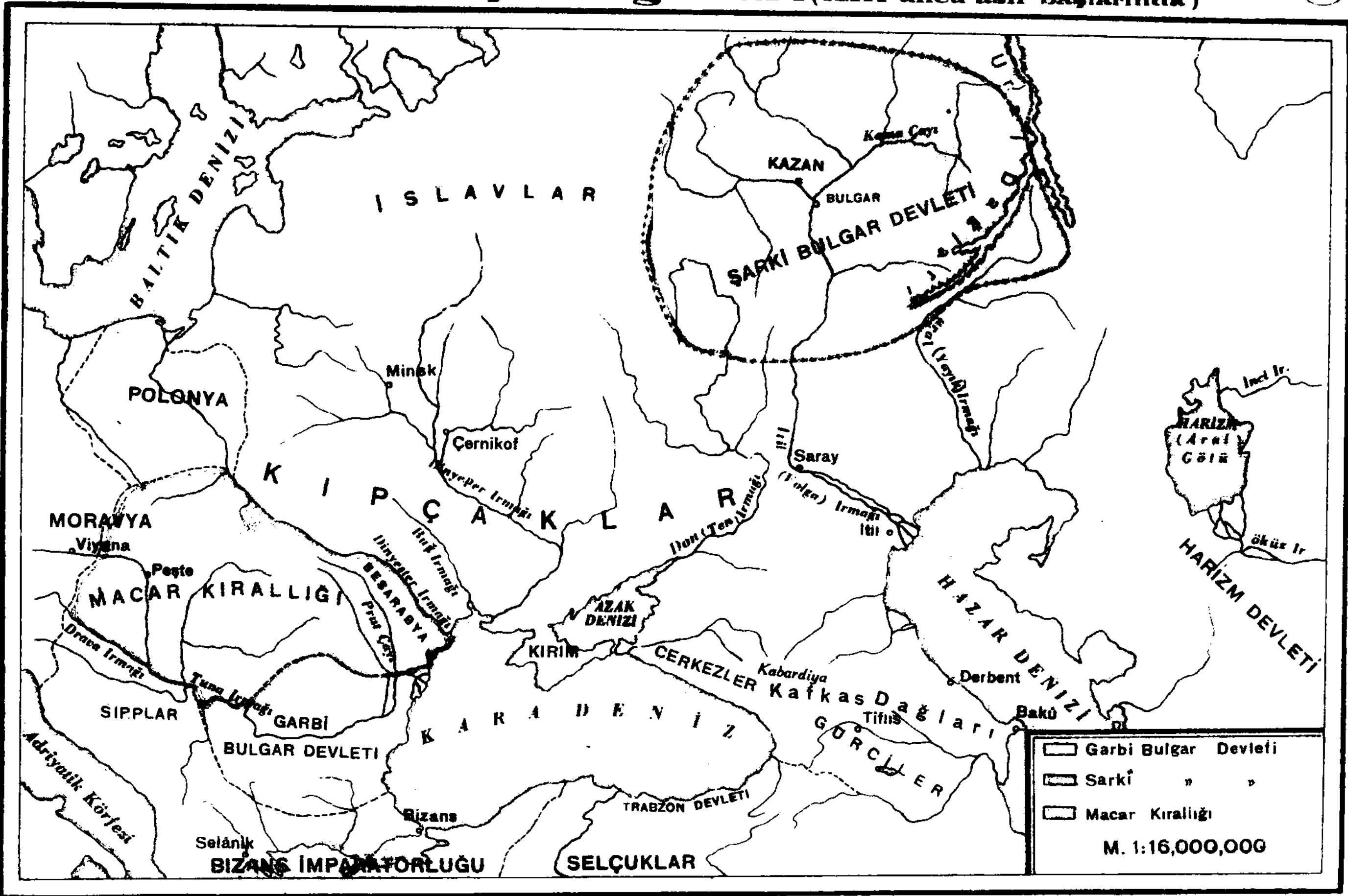
UYGURLARIN İLK KONMA YERLERİ
UYGUR DEVLETİ

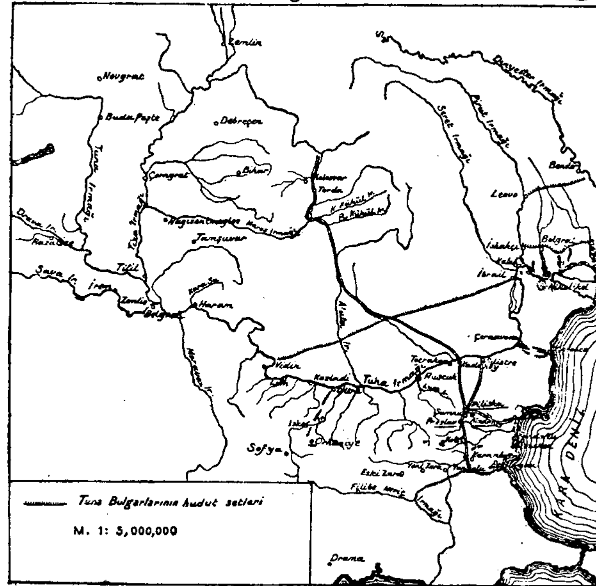
M. 1 :48,000,000

Garbî Asya ve Şarkî Avrupada Türk devletleri (Hazarlar, Peçenekler, Oğuzlar, kıpçaklar)

14
Şark ve Garp Bulgarları (XIII üncü asır başlarında)
ISLAVLAR
BALTIK DENİZİ
KAZAN
BULGAR
ŞARKİ BULGAR DEVLETİ
Minsk
POLONYA
Çernikof
KIPÇAKLAR
MORAVYA
Viyana
Peşte
MACAR KIRALLIĞI
Drava Irmağı
Tuna Irmağı
SIPPLAR
GARBİ
BULGAR DEVLETİ
Adriyatik Körfezi
Selânik
Bizans
BİZANS İMPARATORLUĞU
SELÇUKLAR
TRABZON DEVLETİ
KARADENİZ
KIRIM
AZAK DENİZİ
Don (Ten) Irmağı
Buğ Irmağı
Dinyester Irmağı
BESARABYA
Prut Çayı
Saray
(Volga) Irmağı
İtil
ÇERKEZLER
Kabardiya
Kafkas Dağları
Tiflis
GÜRCÜLER
Derbent
Bakû
HAZAR DENİZİ
HARİZM DEVLETİ
Öküz Ir.
İnci Ir.
(Aral Gölü)
Garbi Bulgar Devleti
Sarki » »
Macar Kıralliği
M. 1:16,000,000

Tuna Bulgarları
15
Zemlin
Nevgrat
Buda Peşte
Debreçen
Tuna Irmağı
Çongrat
Bihar
Kolosvar
Torda
Tisa Irmağı
Tamışvar
Drava Ir.
Sava Ir.
Tifil
Zemlin
Belgrat
Haran
Vidin
Kozlodi
Tuna Irmağı
Rusçuk
Tutrakan
Silistre
Sofya
Eski Zara
Yeni Zara
Filibe
Drana
Leovo
Bender
İsmail
İbrail
Çernavoda
Serat Irmağı
Prut Irmağı
Dinyester Irmağı
Alutu Ir.
Tuna Bulgarlarının hudut setleri
M. 1: 5,000,000

16

İslâvlar, Lombartlar, Anglosaksonlar (M.565)

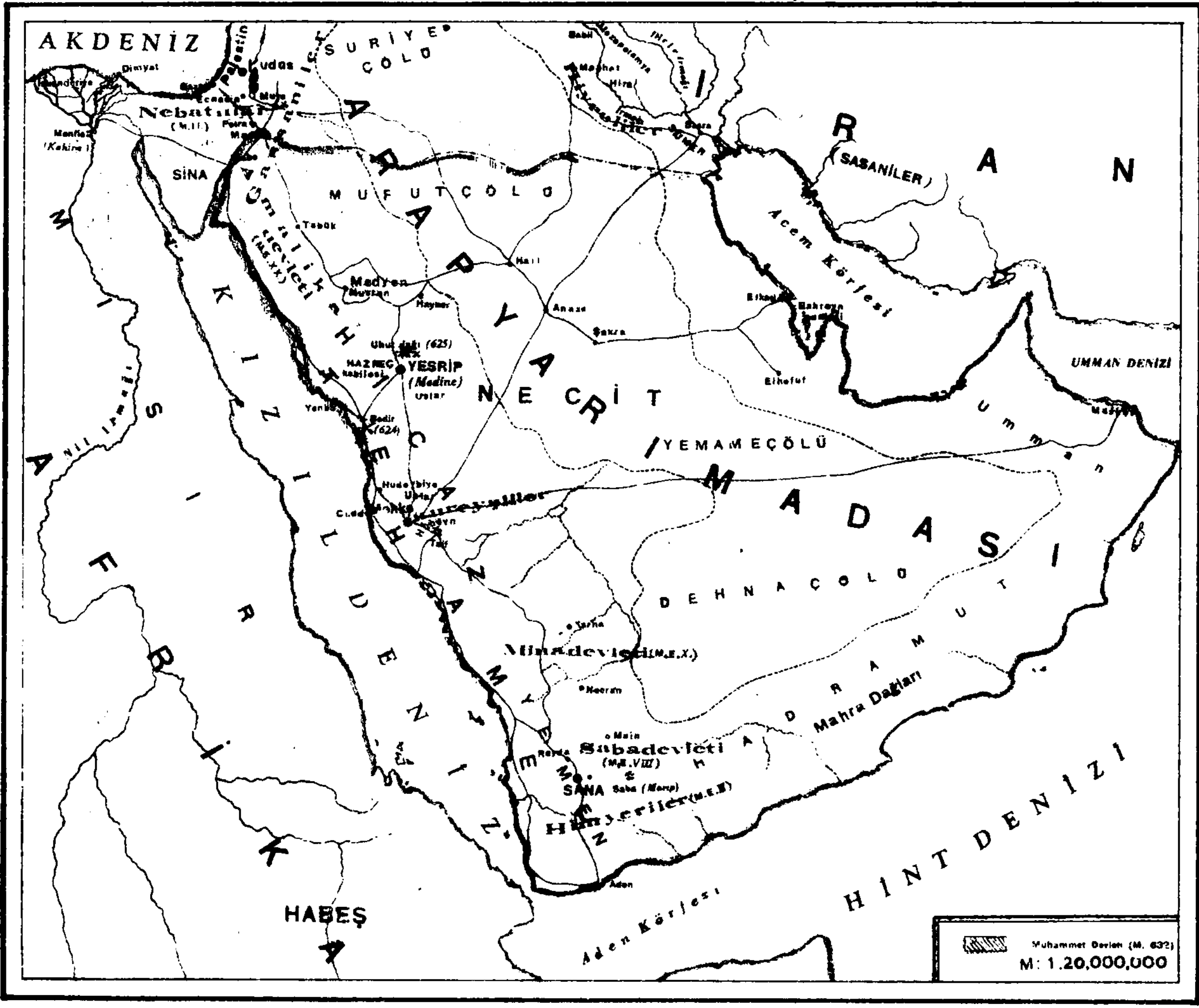
Renkler ayrı devletleri gösterir

İSKANDİNAVYA
PİKT
İskoçlar
BRİTANYA
ANGLO SAKSONLAR
GERMAN DENİZİ
JOTLANT
DANİMARKA
BALTIK DENİZİ
GERMANLAR
SAKSONLAR
Elbe Ir.
Oder Ir.
Vistül Ir.
BOHEMYA
İSLAVLAR
MANŞ DENİZİ
BRİTANYA
Sen Ir.
FRANKLAR
TURİNGLER
ÇEKLER
Bavyera
AVARLAR
BULGARLAR
Kiyef
Özü Irmağı
Ten Irmağı
TÜRK KAVİMLARI
AVRUPA
KARADENİZ
(PONTUS EUXİNUS)
Tuna Irmağı
Naisus
Adriyanopolis
Bizans
ROMA ŞARK İMPARATORLUĞU
Selanik
Ankara
ANADOLU
Fırat Irmağı
SUEVLER
Pirene Dağları
GARBİ GOTLAR
(Vizigotlar)
Malaga
Septe
Balear
Korsika
Sardinya
Cenova
LOMBARTLAR
TOSKANA
Roma
Ravenna
ADRİYATİK DENİZİ
DALMAÇYA
Sicilya
Kartaca
VANDALLAR
EGE DENİZİ
Girit
Kıbrıs
AKDENİZ
(MARE İNTERNUM)
İskenderiye
MISIR
AFRİKA
ATLAS DENİZİ

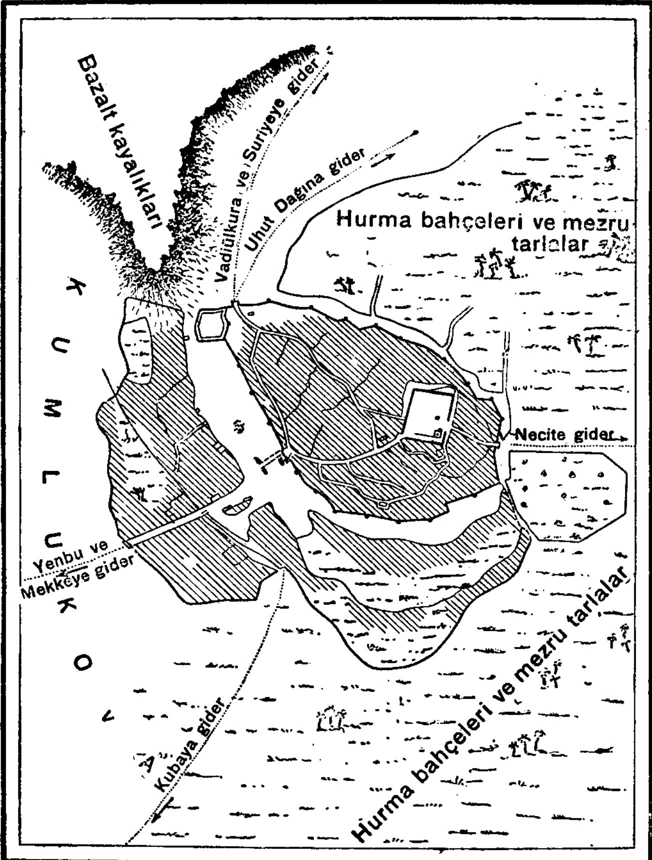
M. 1/27,000,000

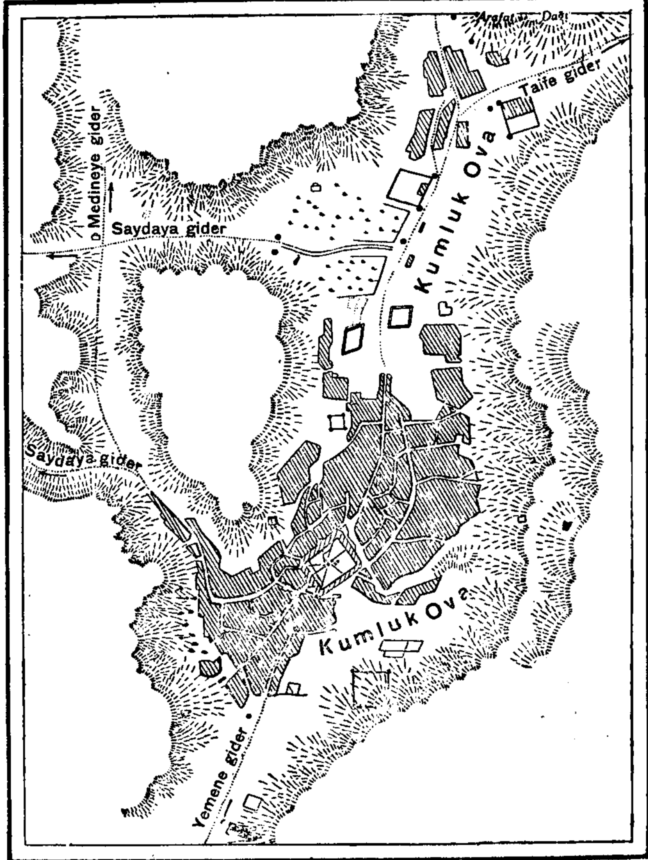
ARAP YARIMADASI (M. 632)YE KADAR

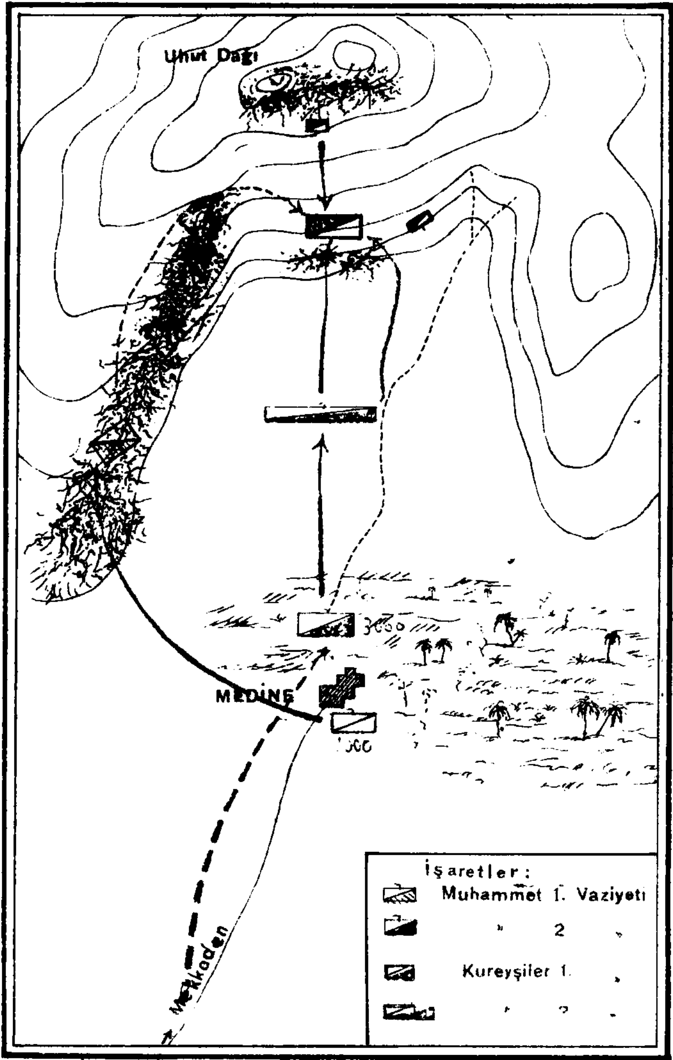
Medine plânı (18)

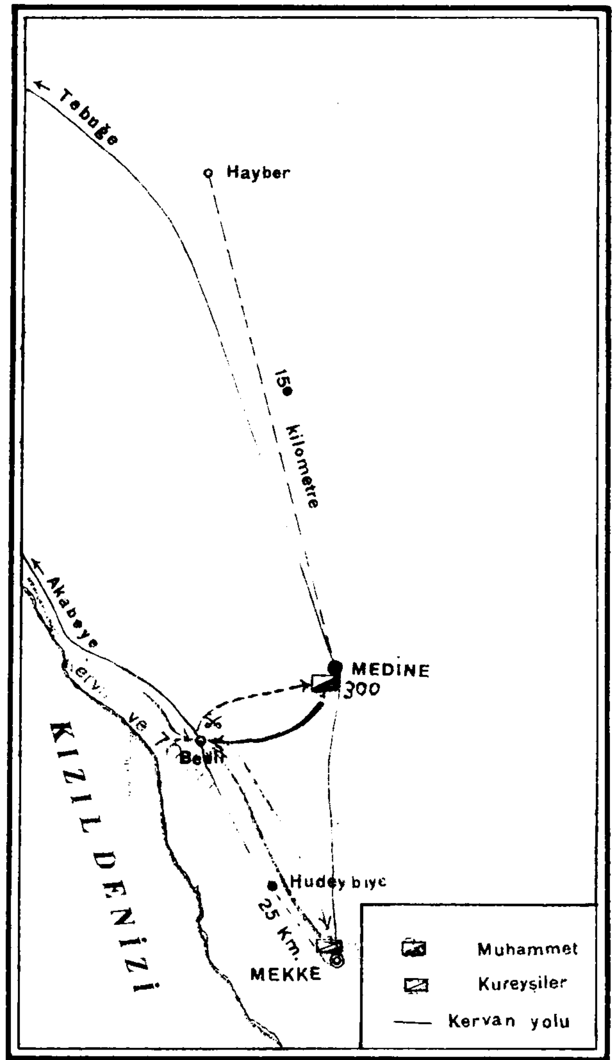
Mekke plânı (19)

(21) Uhut muharebesi (M. 625)

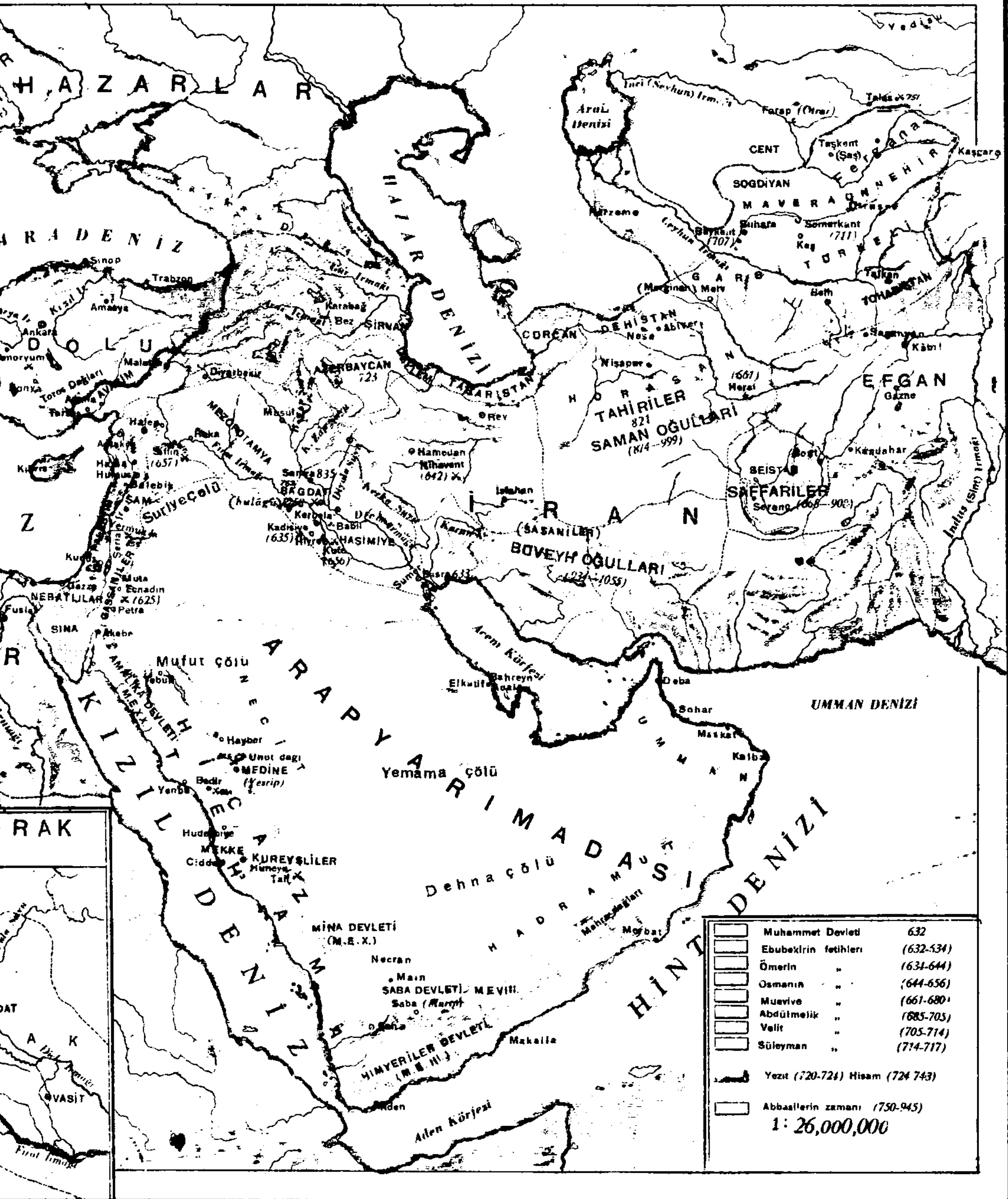
(20) Bedir muharebesi (m.624)

İslâm imparator luğun

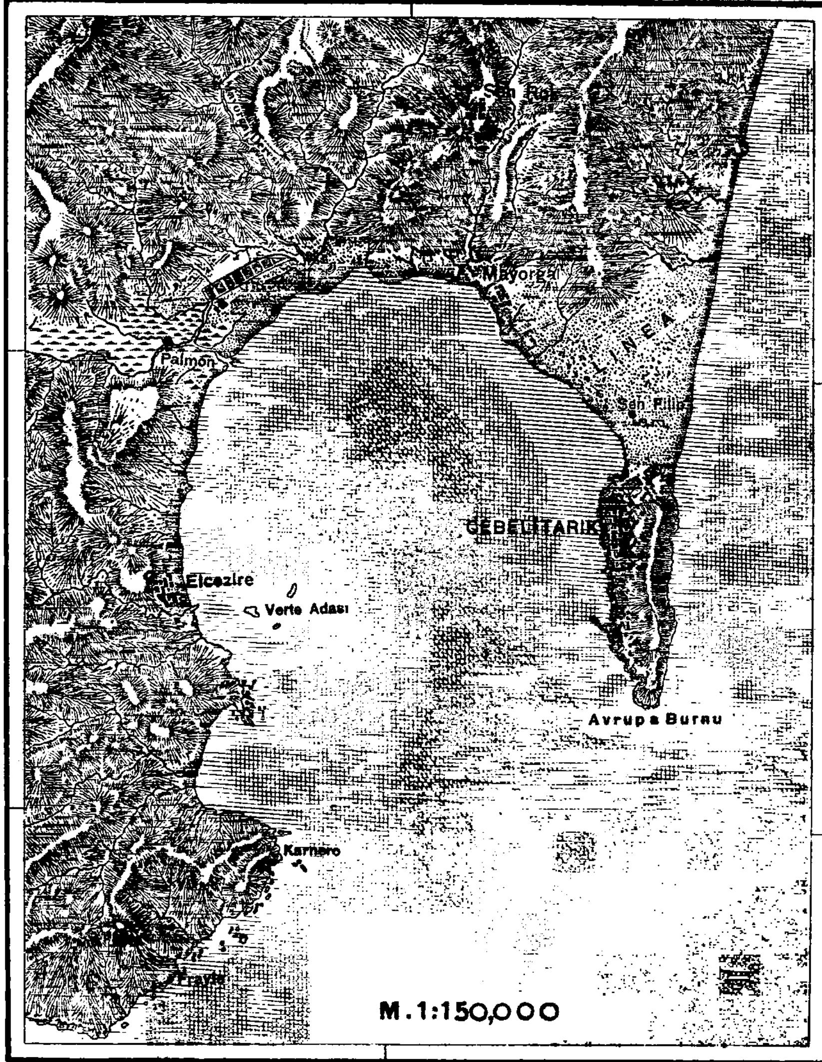

gunun umumi haritası

CEBELİTARIK

(23)

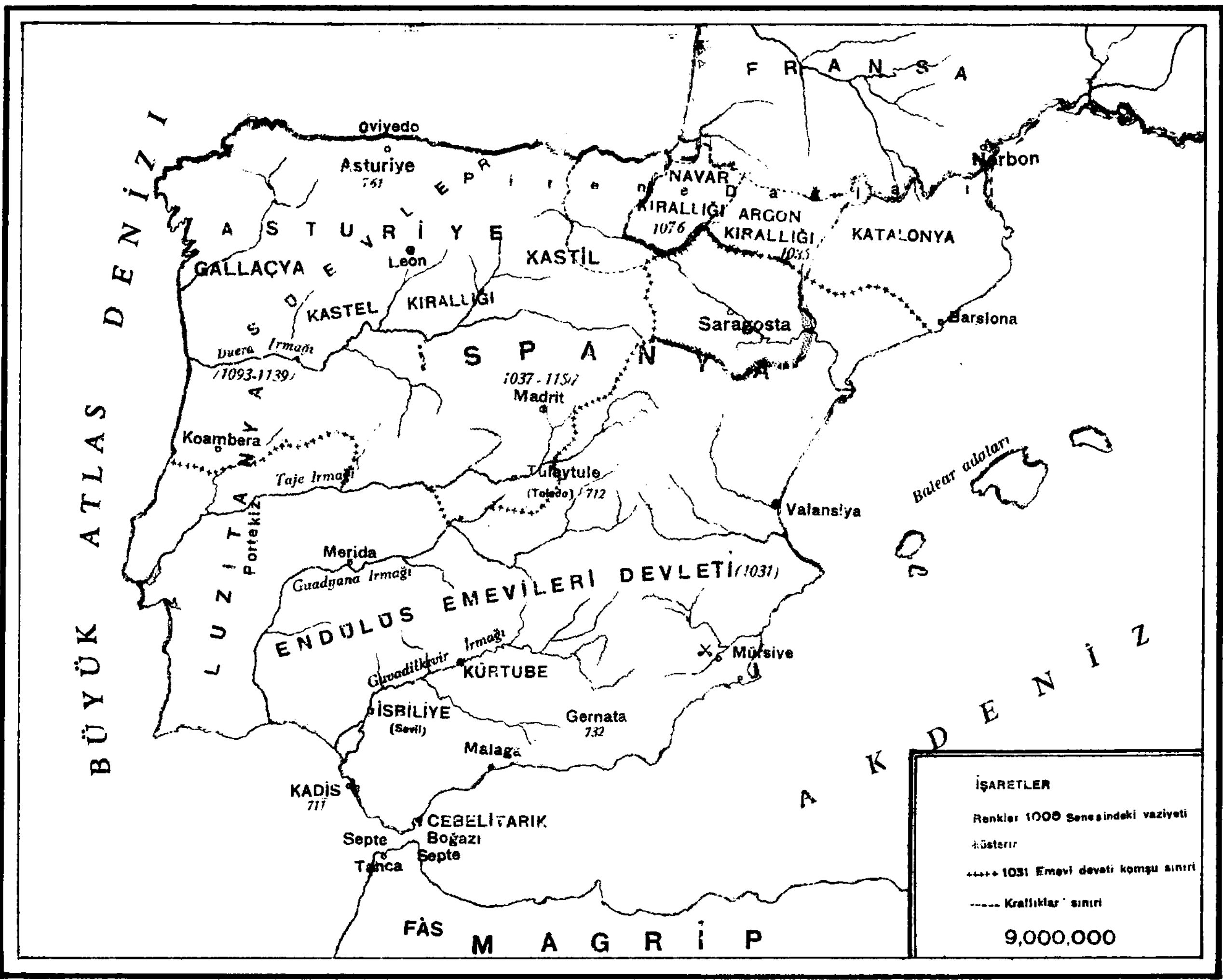
0:10 M. derinlik — 100:500 M. derinlik

10:100 M. derinlik — 500 M. fazla derinlik

İspanyada (İslâm İstilâsı)

İspanyada (Endülüs Emevileri) devleti

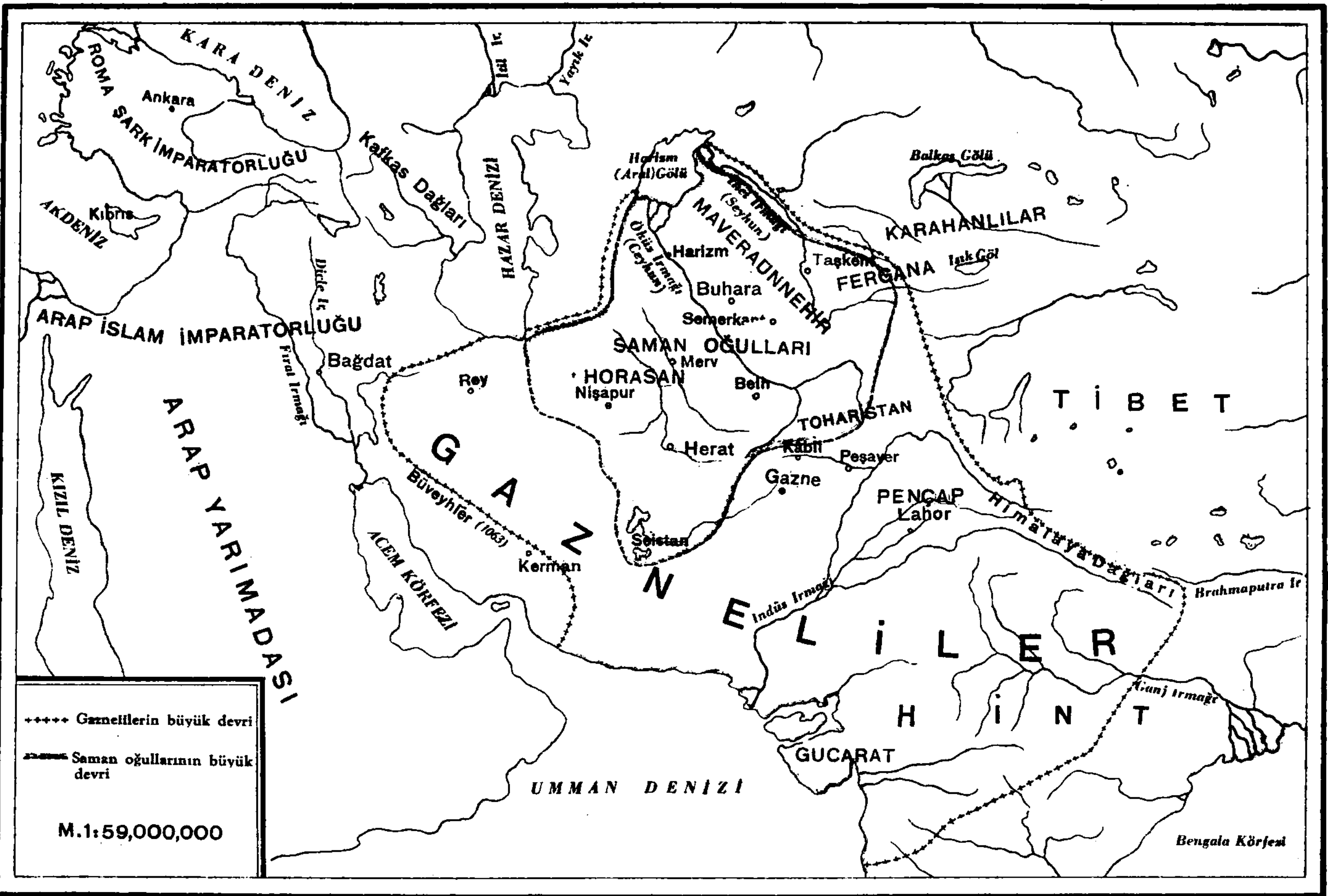

İspanyada Tavaifi mülük

FRANSA
Garonne Irmağı
Ron Ir.
Narbon
Pirene Dağları
ASTURİYE
NAVAR KIRALLIĞI
İber Irmağı
Bergos
Beni Hut
1019 — 1141
Saragosta
LEON KIRALLIĞI
Duvira Irmağı
Barsilona
1039 — 1058
Beni Tücip
1019 — 1141
Tartuse
İSPANYA
Koambra
Tuleytule
Beni Âmir
1021 — 1085
Mayorka
1076 — 1097
Minorka
BALEAR ADALARI
Taje Irmağı
Beni Zünnun
1009 — 1085
Valansiya
(Belensiye)
Merida
Badcoz
Lisbon
(Lişbun)
Guadyana Irmağı
BATALABUS
Beni Eftas
1027 — 1094
1017 — 1087
Dania
10:7 — 1087
1146 — 1147
Beni Hut 1228 — 1269
Beni Cehver
1031 — 1068
Kurtuba
Guadilkivir Irmağı
1023 — 1091
Beni Abbat
İşbiliye
Beni Ziri
1012 — 1090
Mürsiye
Gernata
Beni Sumadih
1041 — 1091
Meriye
Beni Hammut
1016 — 1057
Malaga
Kadis
Cebelitarık
Septe Boğazı
Septe
Tanca
BÜYÜK ATLAS DENİZİ
AKDENİZ
MAĞRİP AKSA

MURABİTİN DEVLETİ 1060 — 1130
MUVAHHİDİN DEVLETİ 1130 — 1269
9,000,000

SAMAN OĞULLARI (874—999) GAZNELİLER (962—1183)

28

Karahanlılar (932-1212) Karahatalar (1125-1218) Harzem(1172-1231) devletleri

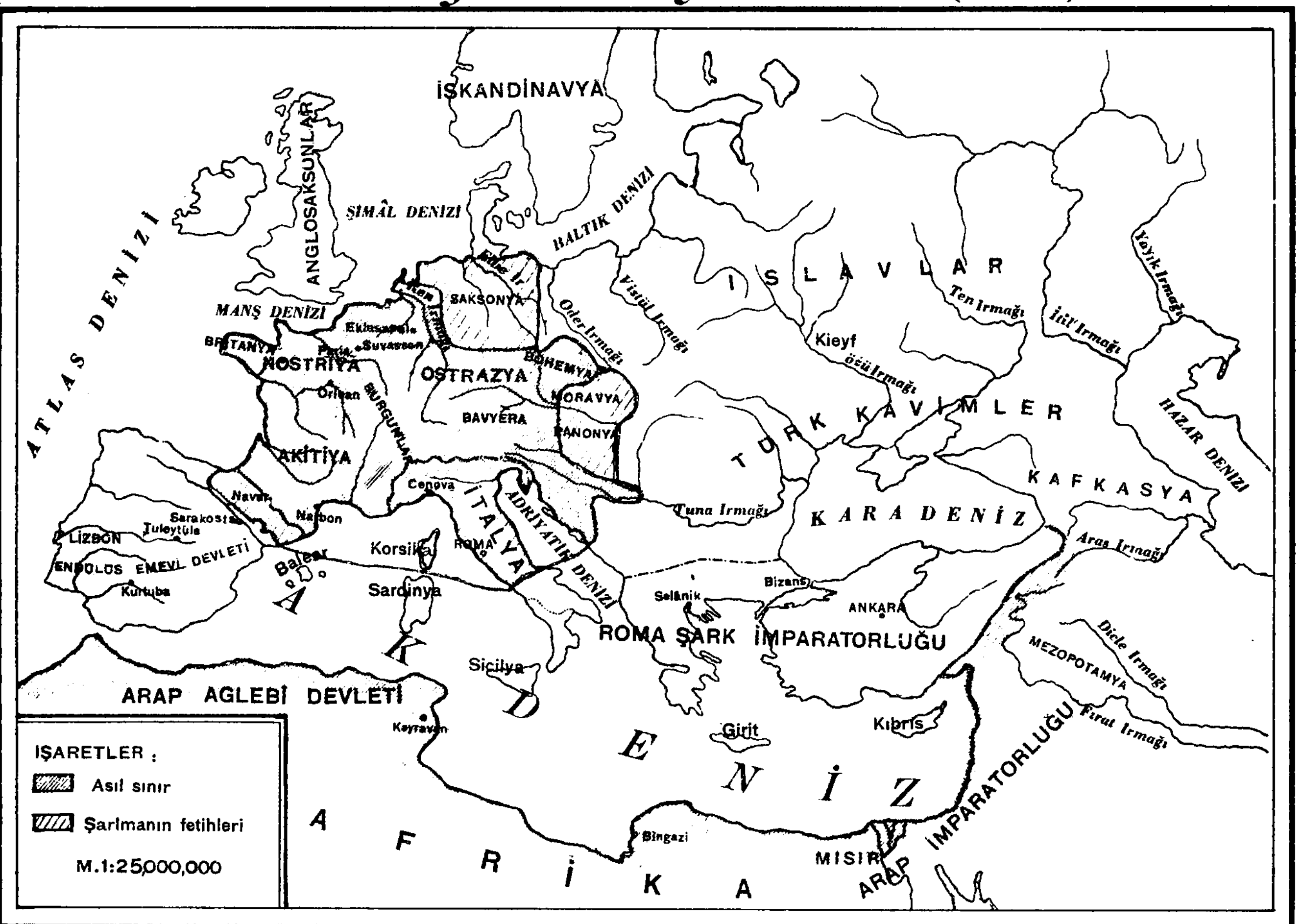
BAŞKIR
KANIKLI
KIRGIZLAR
MANÇURYA
KORA
MOĞOLYA
KARAKURUM
KARA BALGASUN
Baykal Gölü
Amur Irmağı
Kerulen Irmağı
Angora Çayı
Obi Irmağı
Irtiş Irmağı
Tobol Irmağı
Yayık (Ural) Irmağı
İtil (Volga) Irmağı
HAZAR DENİZİ
KARAHATALAR
KARAHANLILAR
ALMALIK
TARBA
Talas
TOKMAK
Balkaş Gölü
Işık Göl
Taklamakan çölü
Kaşgar
Yarkent
Semerkant
MAVERAÜNNEHİR
İnci Irmağı
Öküz Irmağı
HARZEM
HORASAN
Nişapur
KAZVİN
Hemedan
Isfahan
Kirman
SEİSTAN
AFGAN
Kâbil
PEŞAVER
KANDAHAR
LAHOR
(İndus) Irmağı
Sint
HİNT
UMMAN DENİZİ
ACEM KÖRFEZİ
TİBET
KANSU
Gök Göl
SEÇUAN
SONG İMPARATORLUĞU
Gök Irmak
Sarı Irmak
ŞENSİ
ŞANSİ
PEÇİLİ
Pekin
ÇÖL
ŞİMALİ ÇİN DENİZİ
CENUBİ ÇİN DENİZİ

Kara Hataların ilk mıntakaları
Kara Hataların istilâ istikametleri
Kara Hataların en büyük devri
Kara Hanlıların en büyük devri
Harzemlilerin en büyük devri

M.1: 38,000,000

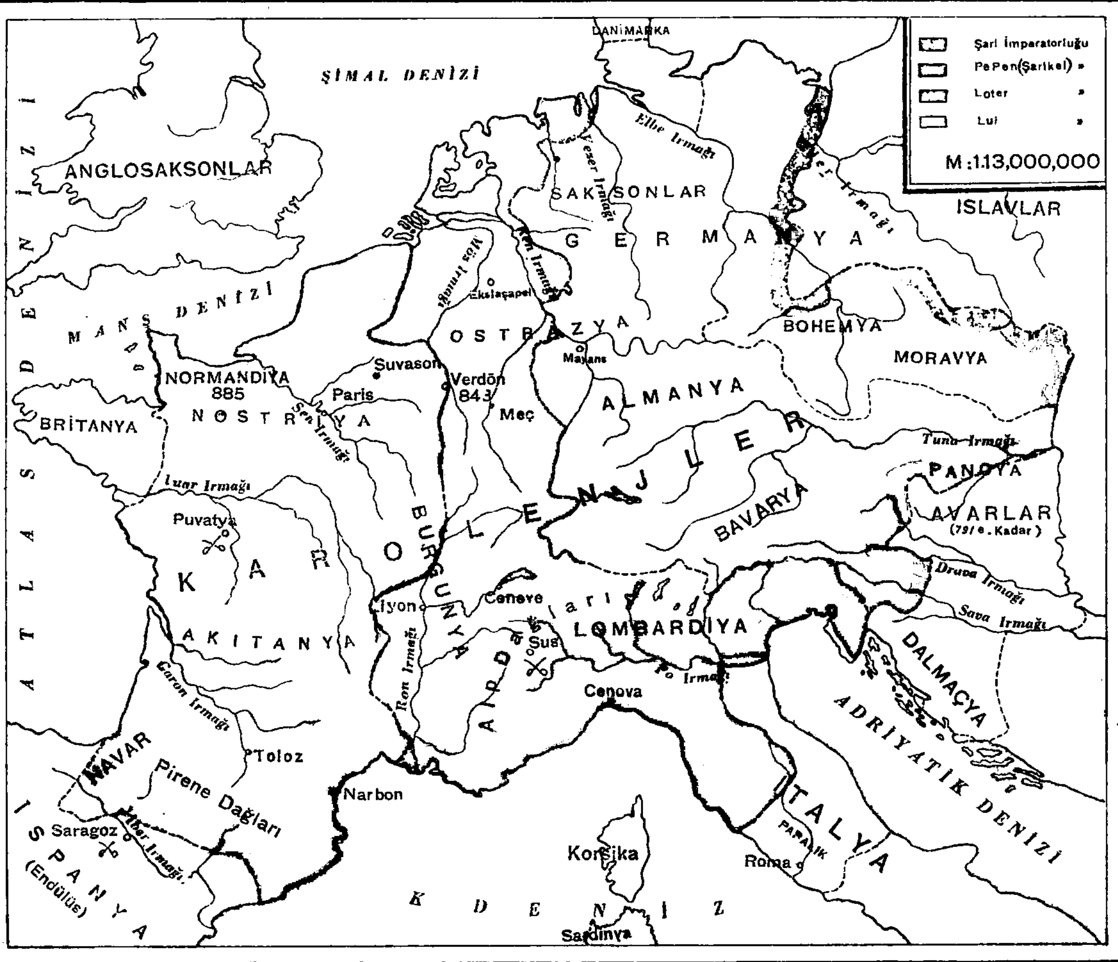
(29)

Karolenjlerin büyük devri (M. 814)

30

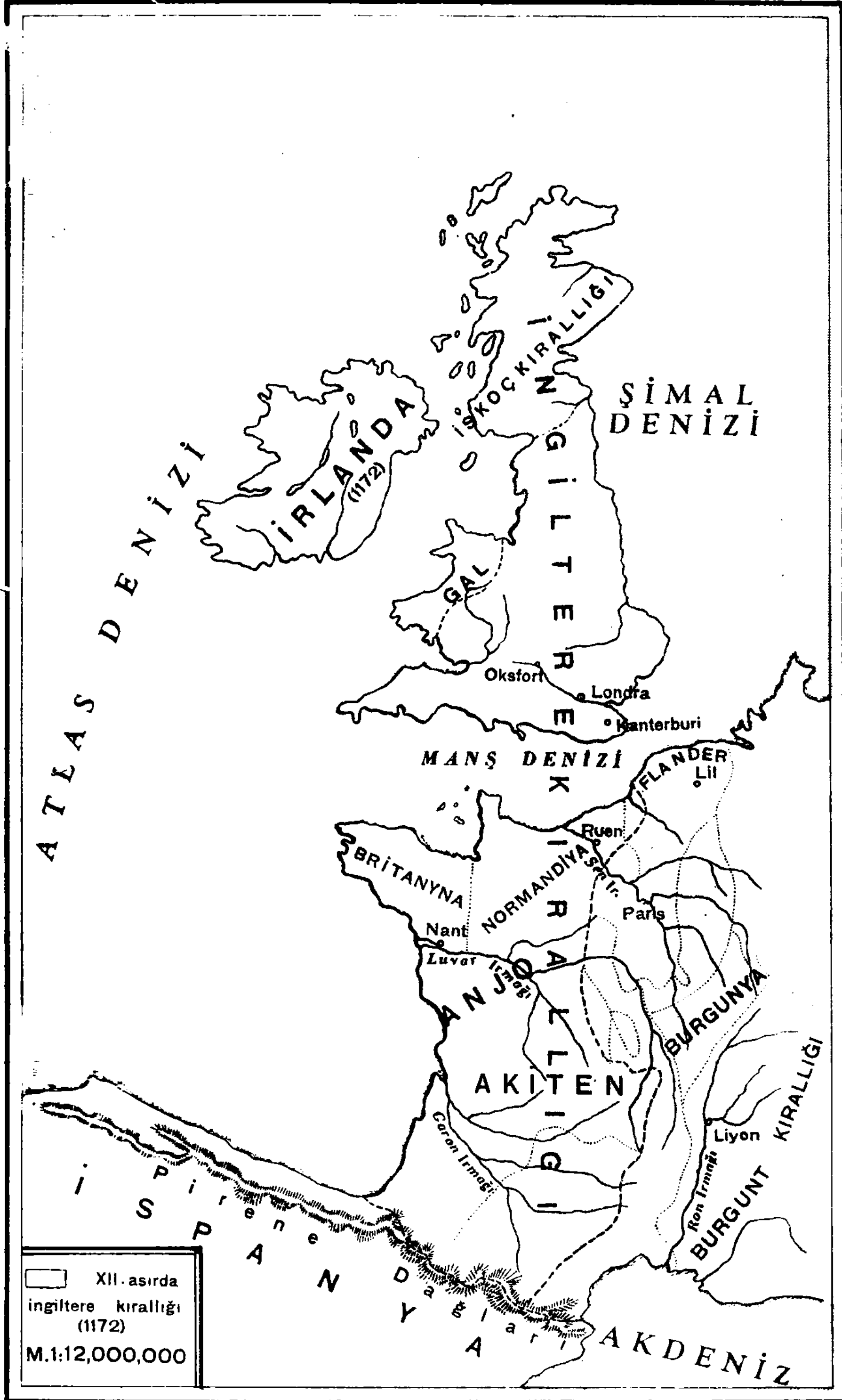
Şarlman İmparatorluğu (768-814) ve Verdön taksimi (843)

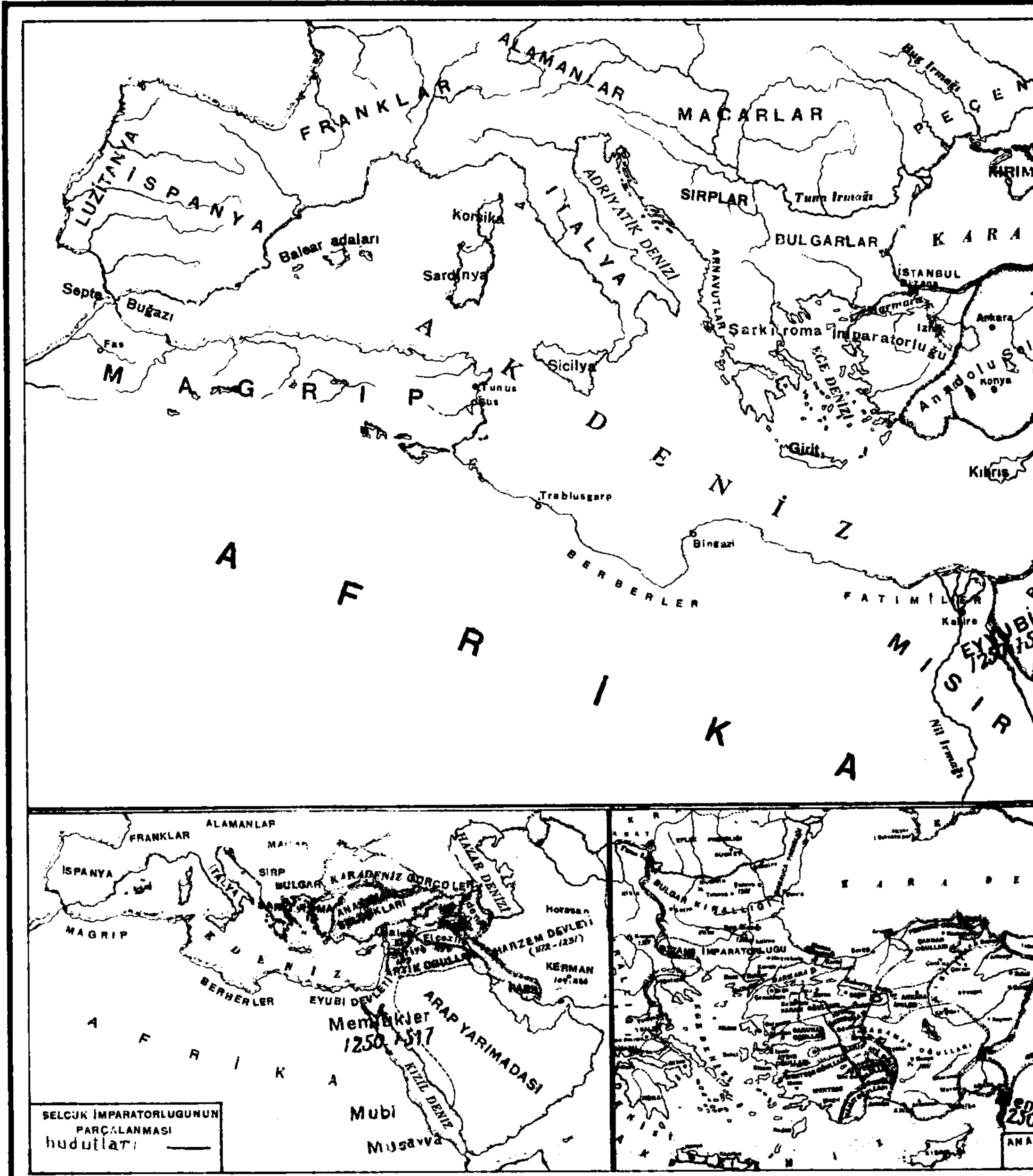
X : XIII asırlarda (Mukaddes Roma- Germen İmparatorluğu)

XII VE XIII. ASIRDA İNGİLTERE

Büyük Selçuk imp

imparatorluğu (1040-1157)

33

Büyük Selçuk İmparatoluğu arazisi

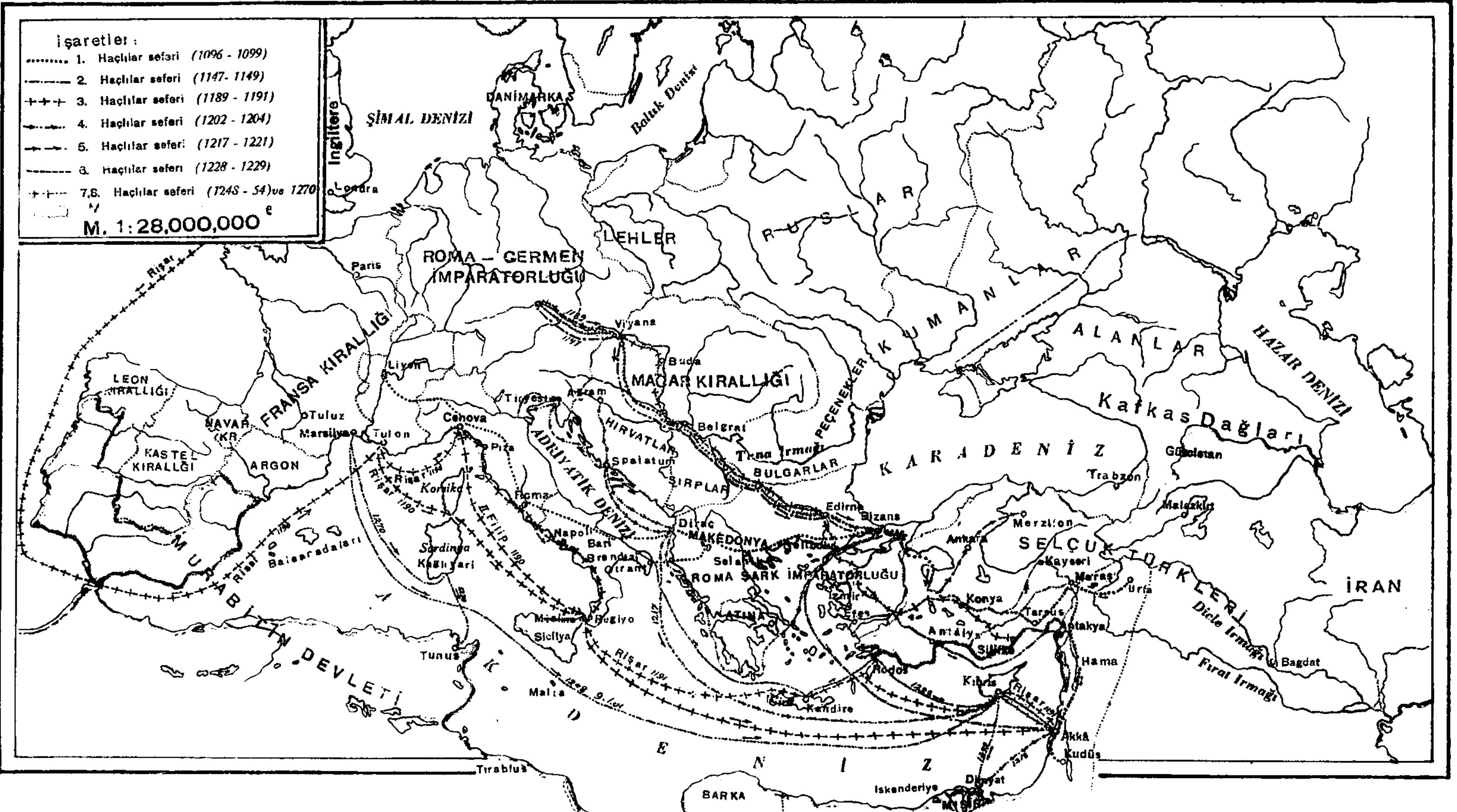
Anadolu Selçukları arazisi

Tarihler istilâ yıllarını gösterir

27,500,000

Haçlı ordular seferleri ve yürüyüş yollari

35

Harzem Devleti (M 1172-1231)

BAŞKIR
Tobol Irmağı
Obi Irmağı
Yenisey Irmağı
İrtiş Irmağı
KANIKLI
İtil (Volga) Irmağı
Yayık (Ural) Irmağı
HAZAR DENİZİ
Harzem (Aral) Gölü
Balkaş Gölü
TARBAGATAY
İMİL
K A R A H A T A L A R
MAVERAÜNNEHİR
TALAS
Isık Göl
ALMALIK
K A R A H A N L I L A R
HARZEM Urgenç
Urmiye Gölü
KARAŞAR
Lop Gölü
BUHARA
SEMERKANT
KAŞGAR
YARKENT
HOTAN
KAZVİN
HEMEDAN
NİŞAPUR
H O R A S A N
A F G A N
KÂBİL
İSFAHAN
PEŞAVER
KIRMAN
KANDAHAR
LAHOR
Acem Körfezi
Sind Irmağı
H İ N T
UMMAN DENİZİ

Harzem Devletinin en geniş sınırı

1 : 44,000,000

Cengiz İmparatorluğu (1227) ve Parçalanması (1330)

GERMAN İMPARATORLUĞU
POLONYA
Linyiç
NOVOGOROT
Novogorot
LİTVANYA
SAMOYETLER
Lena Irmağı
Buda
Peşte
MACARLAR
RUS PRENSLİKLERİ
KİYEF
SIRPLAR
Bulgar
BİZANS İMPARATORLUĞU
Bizans
KARADENİZ
KIPÇAKLAR
Azak
ALTINORDU
İtil Irmağı
Bulgar
BULGARLAR
Saray
Tobol Irmağı
Obi Irmağı
Sibir
İrtiş Irmağı
Yenisey Irmağı
TUNGUZLAR
Baykal Gölü
Amur Irmağı
Kerulen Irmağı
AKDENİZ
Ankara
RUM
GÜRCÜLER
Hasar Denizi
Aral Denizi
MOĞOLYA
Karakurum
Balkaş Gölü
UYGURLAR
Almalık
KARAHATALAR
Isık Göl
Otrar
Ceyhun Irmağı
Seyhun Irmağı
Semerkant
Kaşgar
Hotan
PAMİR
Kâbil
MISIR
Nil Irmağı
SURİYE
Musul
Dicle
Azerbaycan
Bağdat
Basra
Rey
Isfahan
HARZEM
Ürgenç
Nesa
HORASAN
Merv
Nişapur
Herat
Yezd
PERS
KERMAN
Kandahar
Acem Körfezi
ARAP YARIMADASI
Mekke
KIZIL DENİZ
Aden
MEKRAN
UMMAN DENİZİ
Sind Irmağı
Lahor
Delhi
Ganj Irmağı
Brahmaputra Irmağı
TİBET
HİNT
Bengala Körfezi
Pekin
KORA
JAPONYA
Nankin
ÇİN
SONG İMPARATORLUĞU
SİYAM
ANNAM
FİLİPİN
BORNEO
BÜYÜK OKYANUS
HİT DENİZİ

	İmparatorluğun parçalanması	
	Cengiz İmparatorluğu	
	Kubilay	„
	Çağatay	„
	Altınordu	„
	İlhan	„
	Turan (Sibir)	„

M.1: 67,000,000

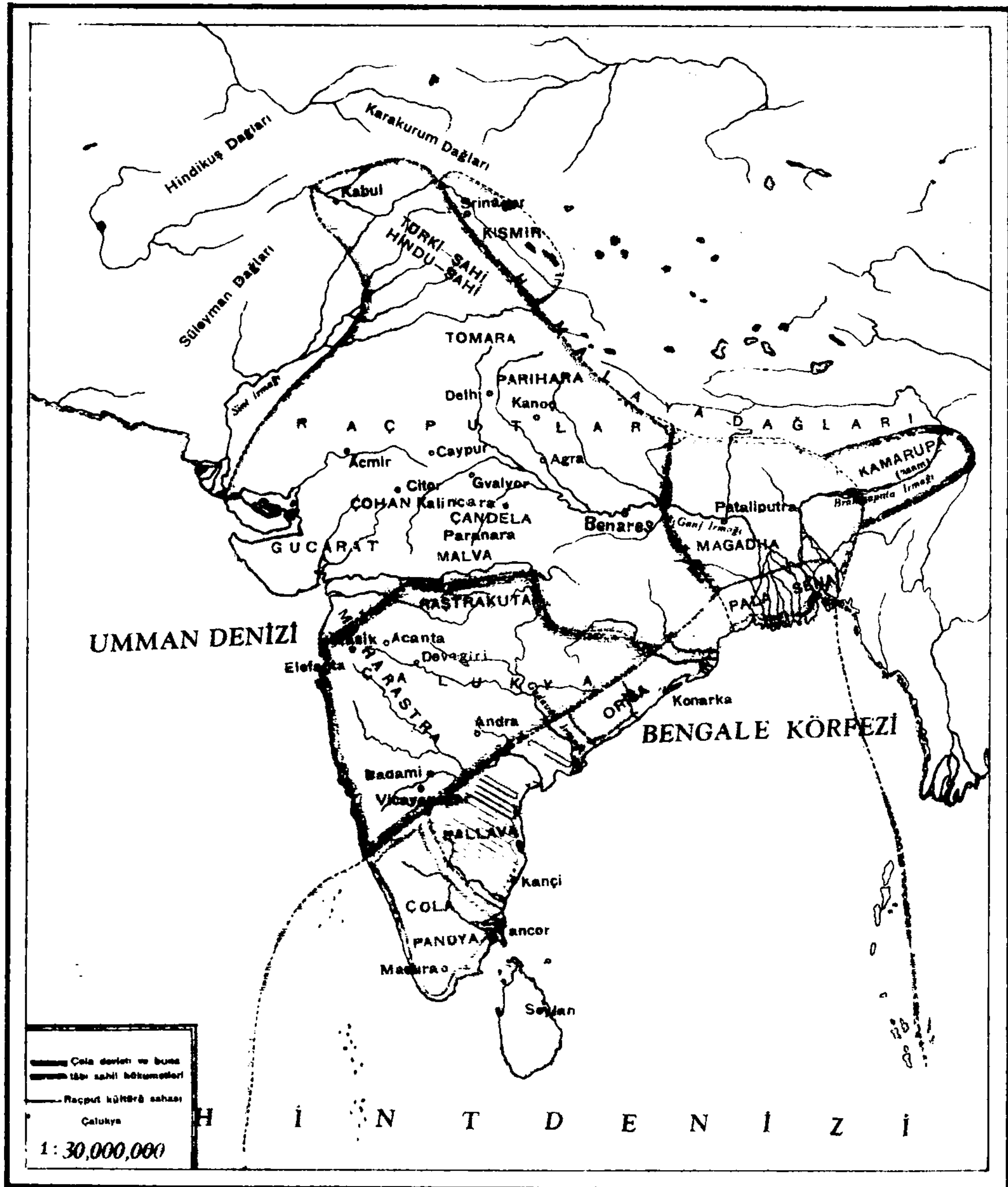
Eyyubi imparatorluğu (1174-1250), Memlukler İmparatorluğu (1250-1517)

ANADOLU
AKDNIZ
Toros Dağları
Maraş
Ermeniler
Yumurtalık
Kıbrıs
Antakya
dabık 1516
Halep 1183
Hama 1281
Hımıs
Tarabulus Şam
Mercisofer 1302
Balebek
Şam 1154
Sur
Akka
Hayfa
Yafa
Aynicalut 1260
Taberiye Gölü
1178
Kudus
PALESTİN
SURİYE
İskenderiye
Kahire
nil Irmağı
Sina
HİCAZ
Medine
Arap yarımadası
MEZOPOTAMYA
ELCEZİRE
IRGK
Musul
Bağdat
Dicle Irmağı
Van Gölü
Urmiye Gölü
İLHANİLER
Acem Körfezi

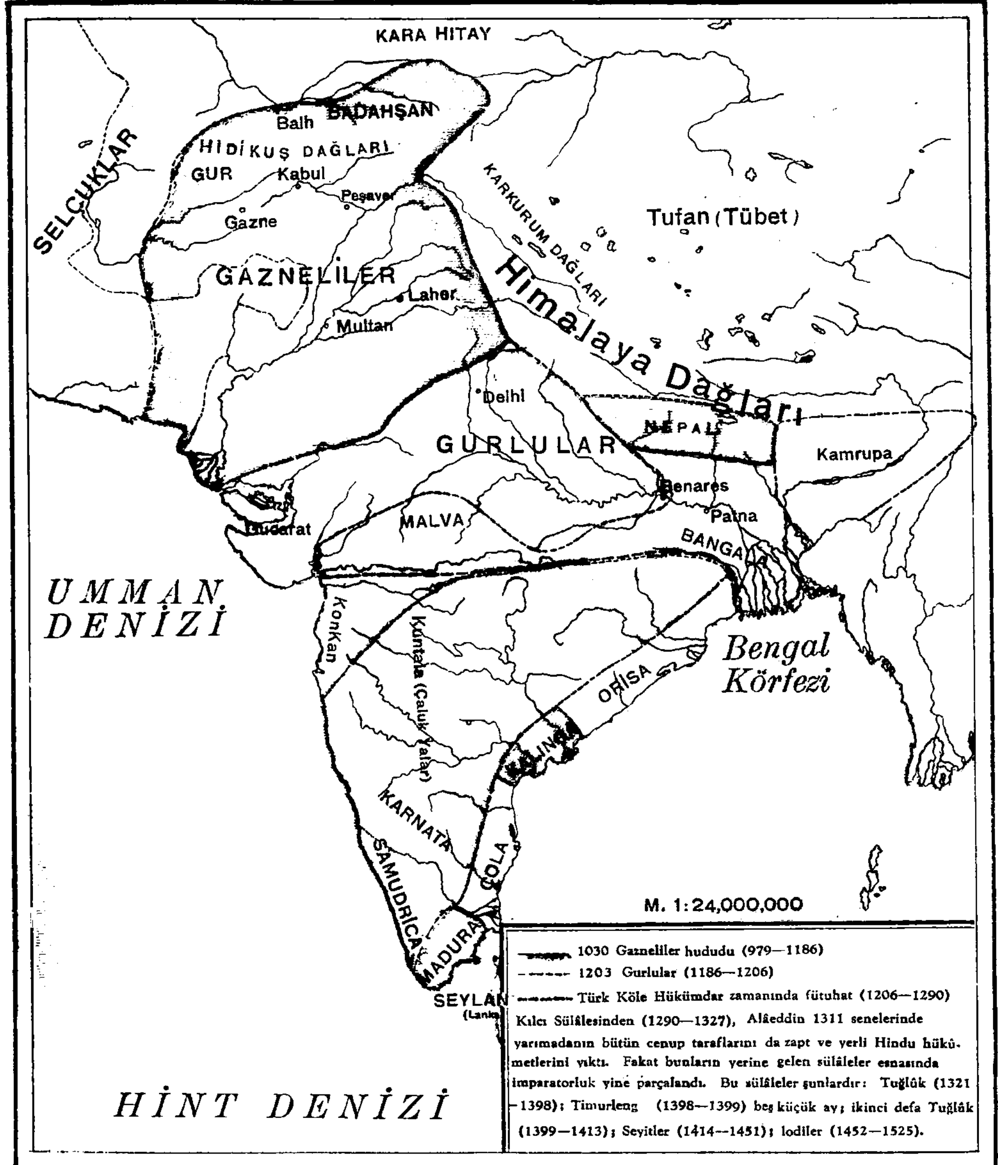
Eyyubi imparatorluğunu en büyük devri
Memluklar imparatorluğunun sınırları
Latin Kırallığı
M 1 12.000 000

Müslüman Türklerin İstilâsından Evvel HINT X. asır

(Hint) te 1.inci müslüman türkler devri (M. 1001-1525)

Timur İmparatorluğu ve sefer istikametlerini gösteren haritadır

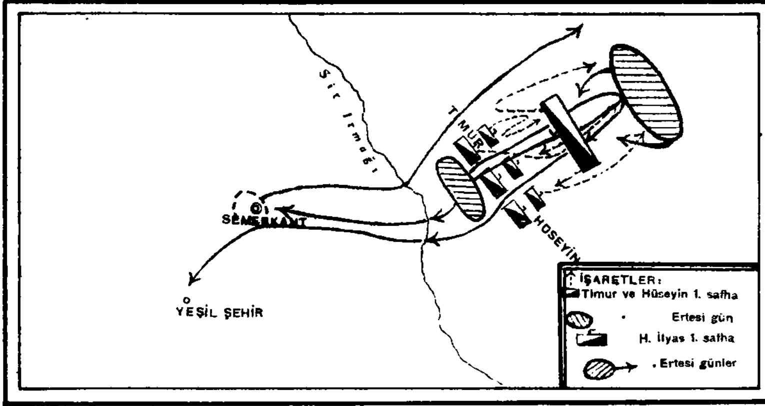
ALTIN ORDU
TİMUR İMPARATORLUĞU
OSMANLI İMPARATORLUĞU
MISIR DEVLETİ
HİNDİSTAN

Kazan
Saray
Astragan
Kafkas Dağları
Trabzon
Erzurum
Karabağ
Tebriz
HAZAR DENİZİ
KARADENİZ
AKDENİZ
ARAP YARIMADASI
Niğbolu
EFLAK
MOLDAVA
Tuna Irmağı
Dinyeper Ir.
Ten (Don) Irmağı
İtil (Volga) Irmağı
Yayık (Ural) Ir.
Ural Dağları
Tobol Irmağı
İrtiş Irmağı
Obi Irmağı
Yenisey Irmağı
Edirne
Bizans (İstanbul)
İznik
İzmir
Ankara
Sivas
Konya
Kayseri
Ayıntap
Halep
Akkâ
Şam
Fırat Irmağı
Dicle Irmağı
Bağdat
İLHANLAR
HORASAN
Isfahan
Şiraz
Fars (Acem) Körfezi
Nişapur
Tus
Merv
Herat
Hive
Urganç
Harizm Denizi
Amu Irmağı
Sir Irmağı
Sarı Su
Buhara
SEMERKANT
Keş (Yeşil Şehir)
Otrar
Belh
Kâbil
AFGAN
gor
Kandıhar
SEİSTAN
HİNDİKUŞ Da.
PAMİR
Kasgar
Yarkent
Hotan
Taklamakan Çölü
Tarım Ir.
Balkaş Gölü
Ili Su
Isık Göl
Almalık
Kaşmir
Lahur
Sind (İndüs) Irmağı
Himalaya Dağları
Delhi
Ağra
Ajmir
Ganj Irmağı

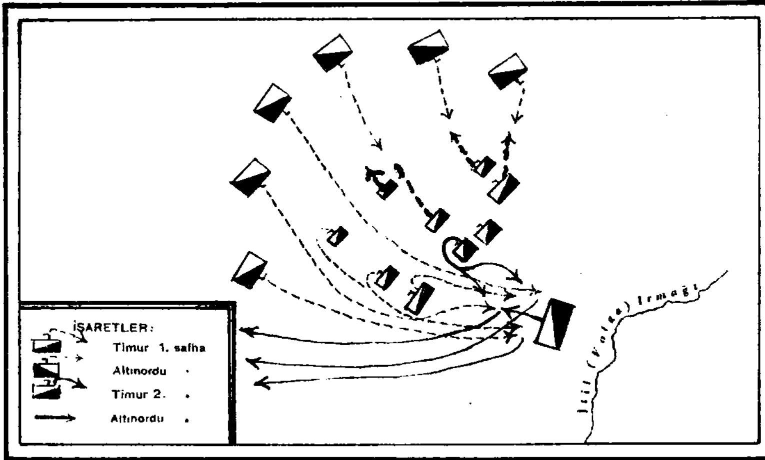
İlk Almalık seferi
İran (1. Bağdat) seferi 1393
Altınordu seferi 1395
Hint seferi 1398
3 sene harbi 1400-1403
Çine hareket 1450
başlıca meydan muharebe yerleri
Timurun doğduğu yer
Timurun öldüğü yer
Timurun gömüldüğü yer
Osmanlı arazisi
Timur İmparatorluğu arazisi

M. 1:28,000,000

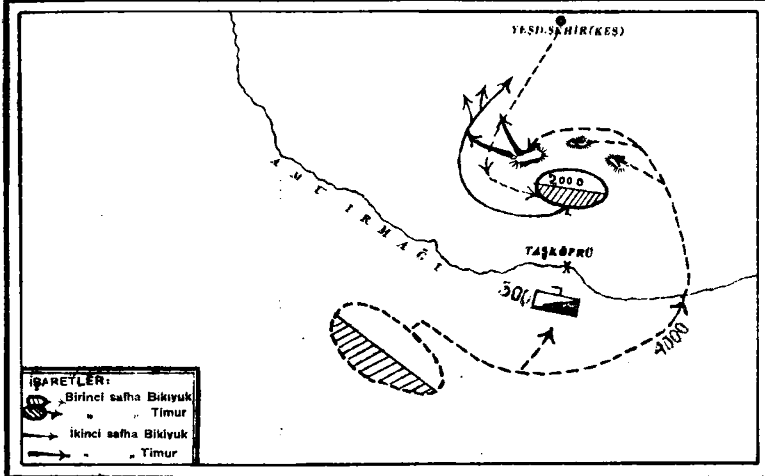
Timur ve Hüseyinin yağmur altında muharebeleri (40)

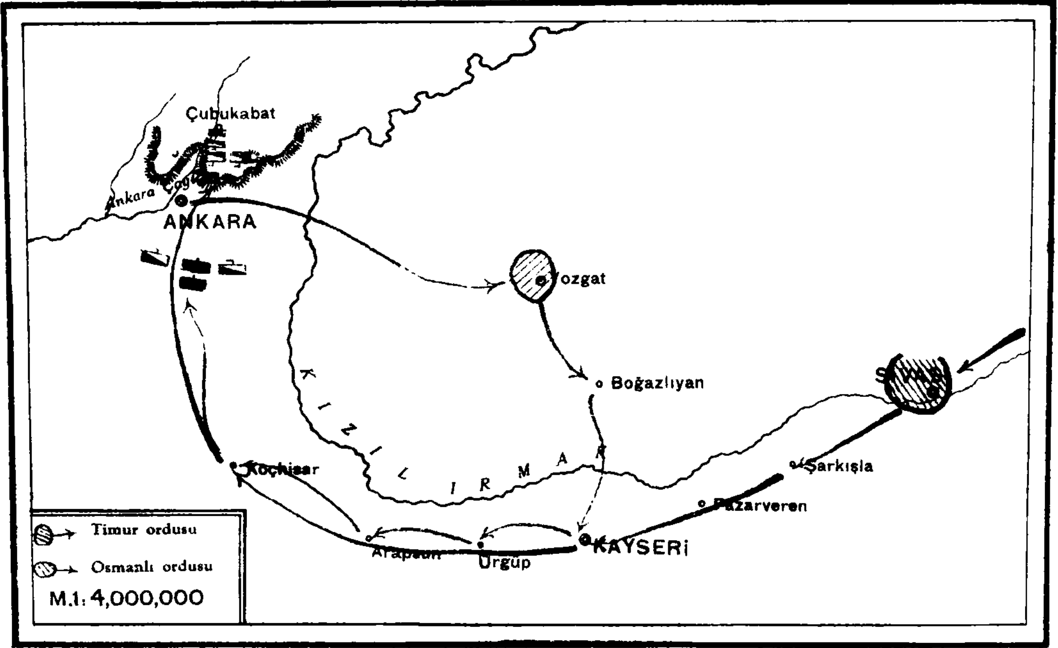
Timurun Altınordu ile muharebesi (41)

Timurun Taşköprü muharebesini gösterir (42)

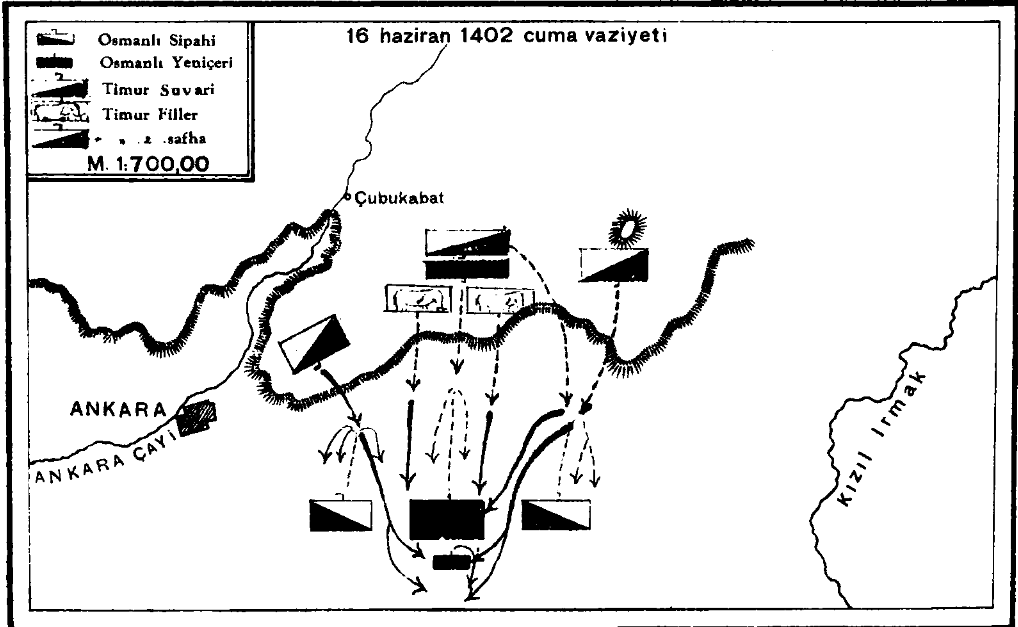

Yıldırım ve Timurun Karşılıklı İlk Hareketlerini Gösterir

(43)

Timur ve Yıldırım Ordularının Ankara Muharebesini Gösterir

II. inci Müslüman Türkler Devri
Büyük Hint Türk İmparatorluğu
1526 – 1857

44 A

1 : 31.500,000

İŞARETLER

1530 da Babur
1605 de Ekber
1707 de Evrenzip
devrinde Türk İmparatorluğu

1800 de II. inci Şah Âlem zamanında Türk İmparatorluğunun elinde kalan ülke

Kabul
Peşaver
Gazne
Atok
Kaşmir
SIH
PENCAP
Lahor
Multan
Panipat
Delhi
Sind Irmağı
Karaçi
Çetpur
Caypur
Agra
Udeypur
GUCARAT
Dyu
Surat
İndor
Allahabat
Benares
Patna
Mürşitabat
Kalküta
ORİSA
Nagpur
Evrengabat
Ahmetnagar
Bombay
Bicapur
Haydarabat
Pancım
Yanaon
Madras
Pendişeri
Karikal
Madura
Koşin
Seylan
HİMALAYA DAĞLARI
ASAM
BİRMA
Brahmaputra Irmağı
Gang Irmağı

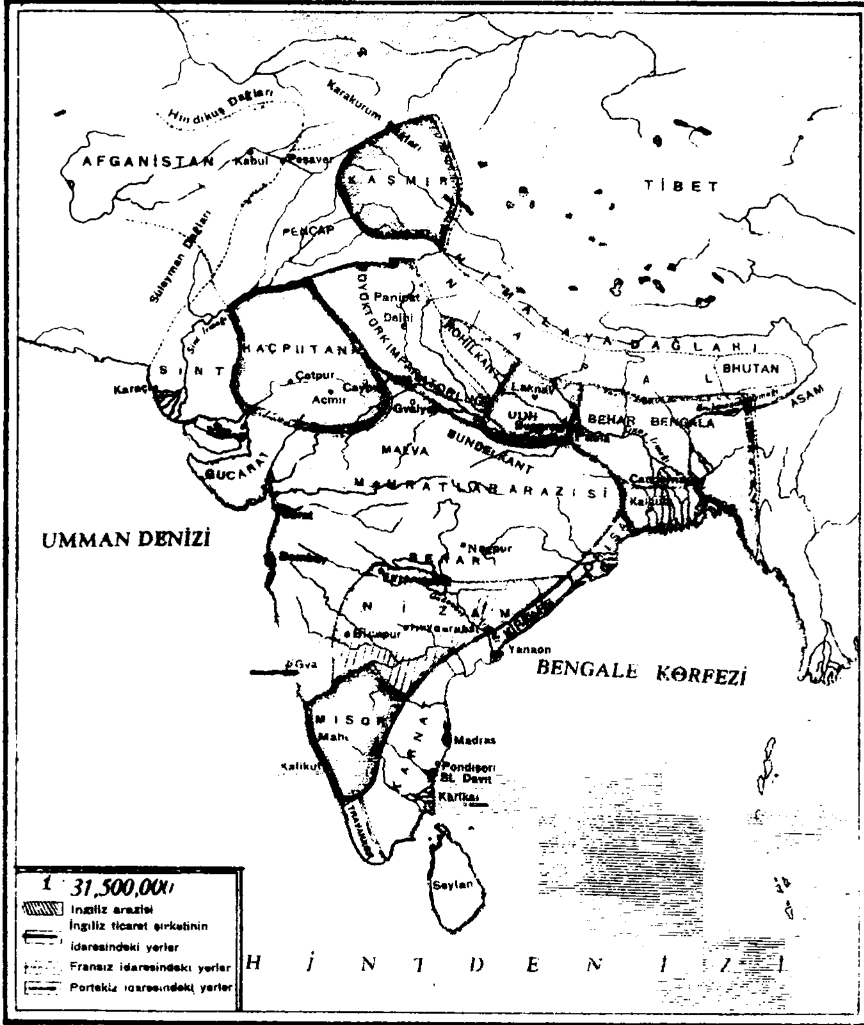
UMMAN DENİZİ

BENGALE KORFEZİ

H İ N T   D E N İ Z İ

(44) B

1765 de Hint

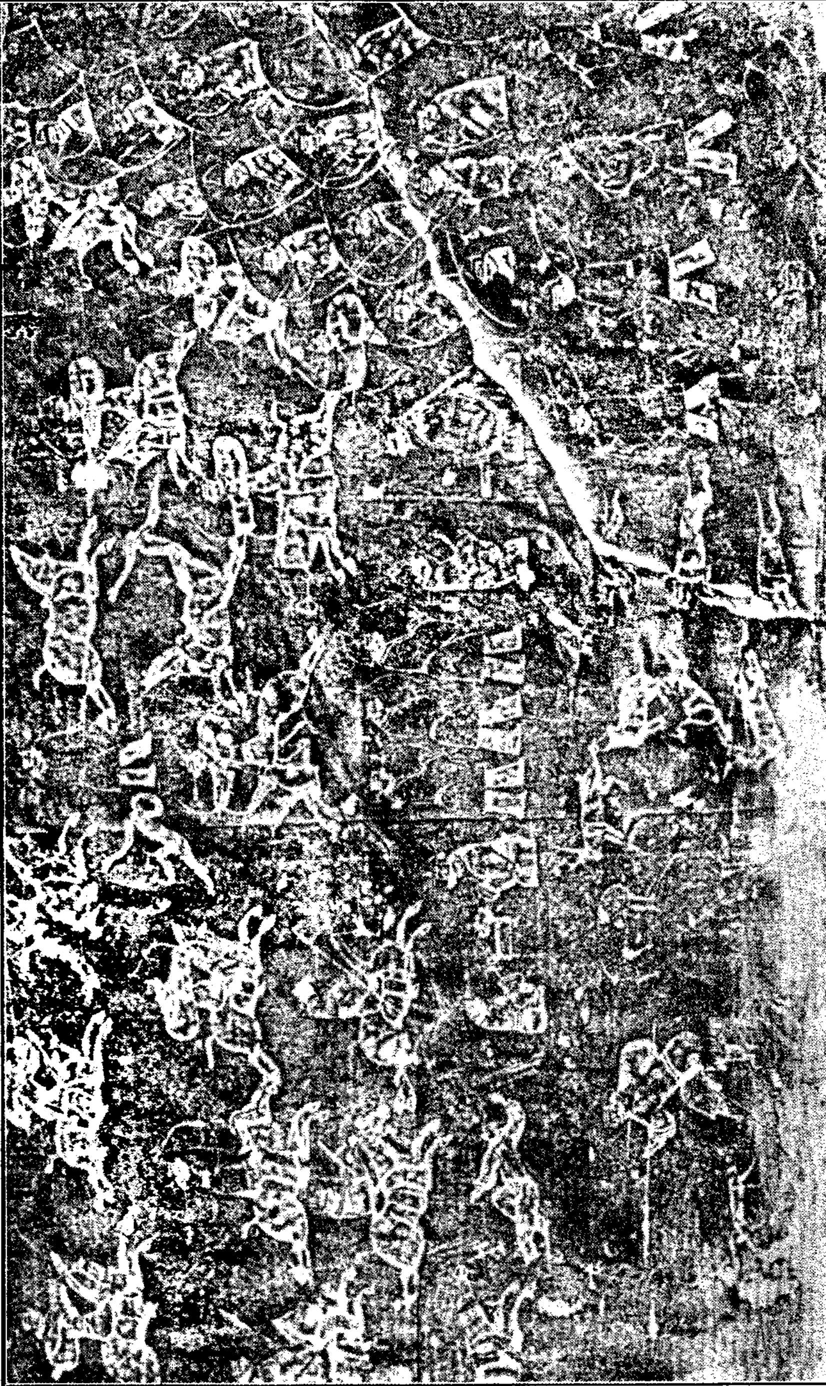

1. Büyük Hun İmparatoru Attilâ.

2. ATTİLÂNIN BİR AV ESNASINDA KARDEŞİ BUDAYI KURTARIŞI.

3. HUN SÜVARİLERİ. *«Han sülâlesi zamanında taş üzerine yapılmıştır.»*

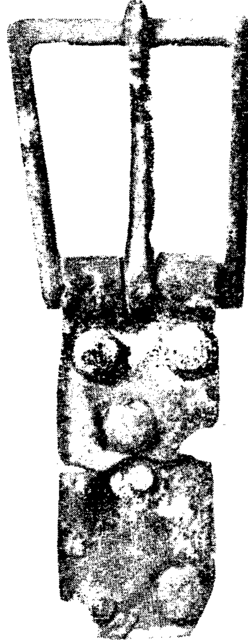

4. HUNLARA AİT TEZYİNATLI BİR KEÇE.

Avar san'at eserlerinden:

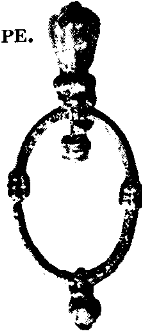
5. Demir kiliç.

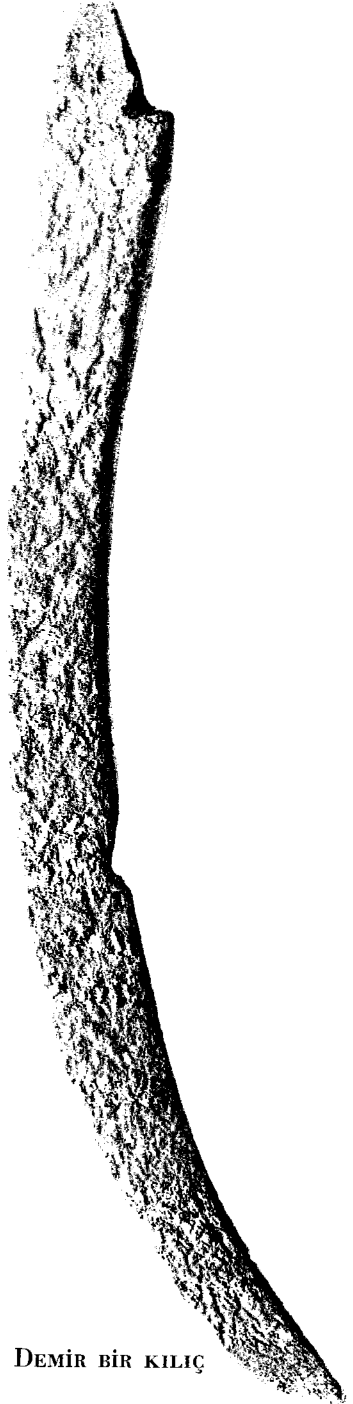

6. Kemer tokasi.

7. Tunç küpe.

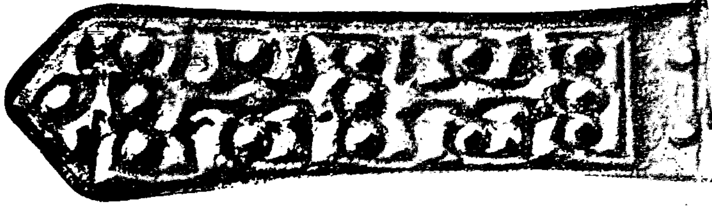

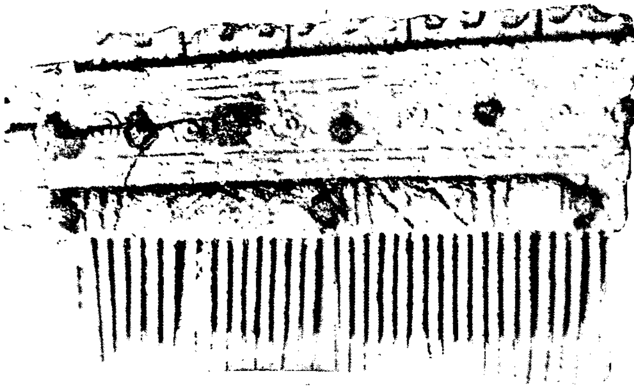
8. Demir bir kiliç

9. Bel kemeri tezyinatından.

10. Bel kemeri tezyinatından.

11. Kemik tarak.

Bu eserler son zamanlarda Panonyada Veszprem civarında "Yutas ve Öskü,, de Avarlara ait mezarlarda yapılan ilmî tetkikatta bulunmuştur.

12. MACARİSTANDA NAG SENT MİKLOŞ'TA BULUNAN ALTIN KAPLAR ÜZERİNDE GÖRÜLEN AVAR YAZISI.

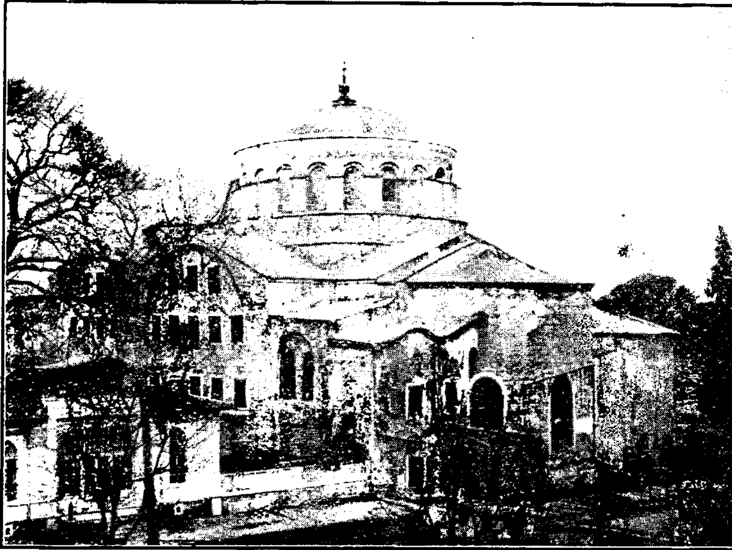
13. İMPARATOR JÜSTİNİYEN VE SARAYI ERKÂNI.
«Ravena'da San Vitale kilisesinin mozayiklerinden.»

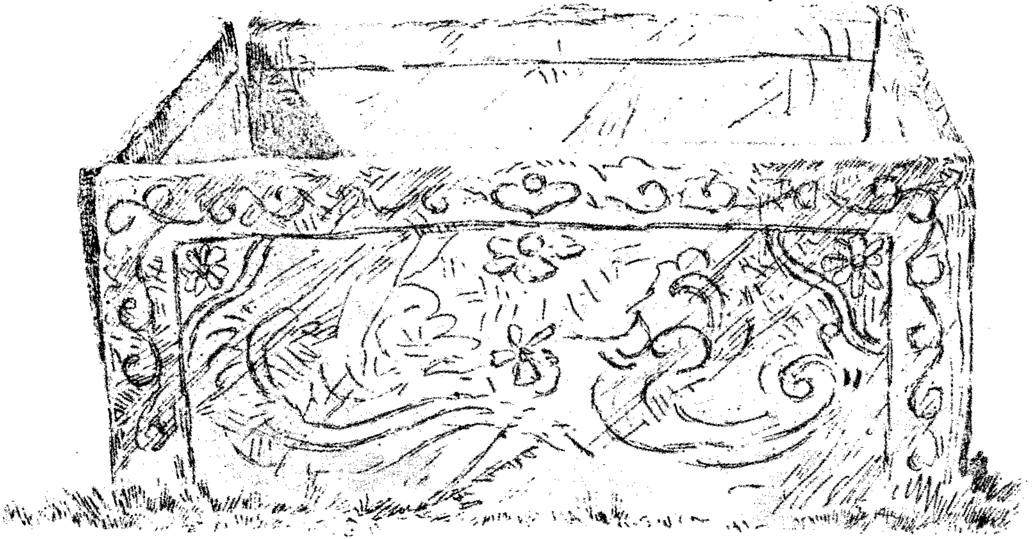
14. İSTANBULDA AYASOFYA CAMİİNİN İÇİ.

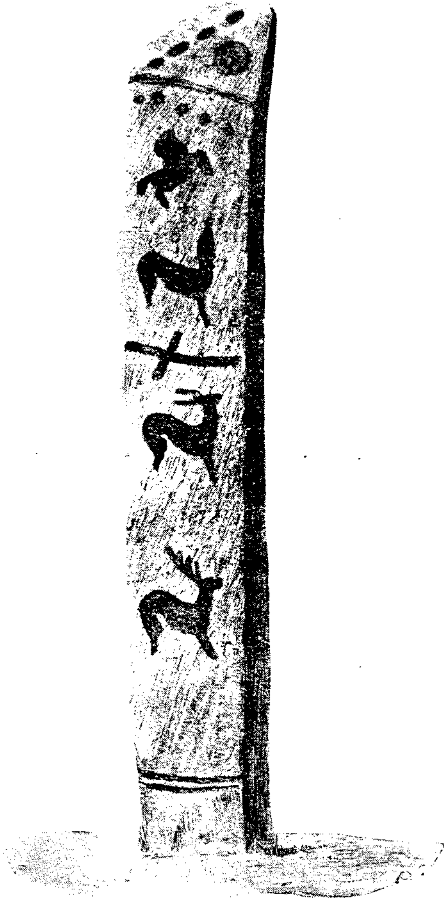
15. İSTANBULDA AYASOFYA CAMİİ.

16. İSTANBULDA SENT İREN Kilisesi.
«Bugün Askerî Müzedir.»

17. TUKYU DEVRİNDE TÜRKLER TARAFINDAN YAPILMIŞ BİR LÂHİT.

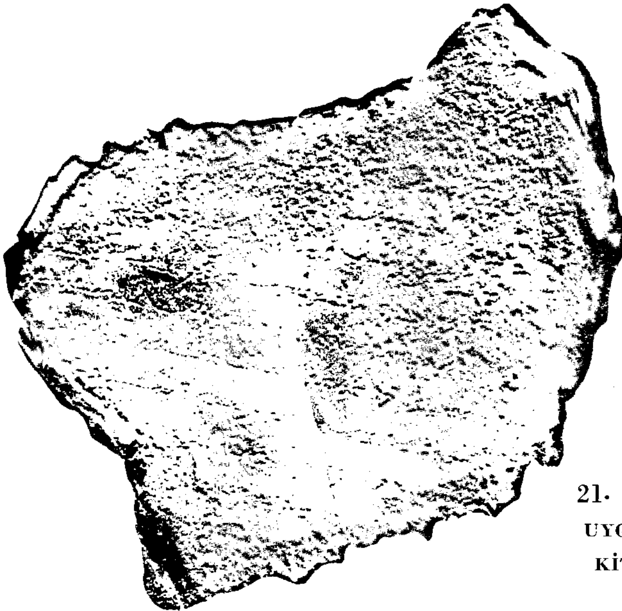
18. TUKYU DEVRİ TÜRKLERİNE AİT BİR MEZAR TAŞI.

19. Orhon Abidesinin Helsingfor Millî Müzesindeki bir parçası.

20. GÜLTEKİN ABİDESİ. «*Bugünkü hali.*»

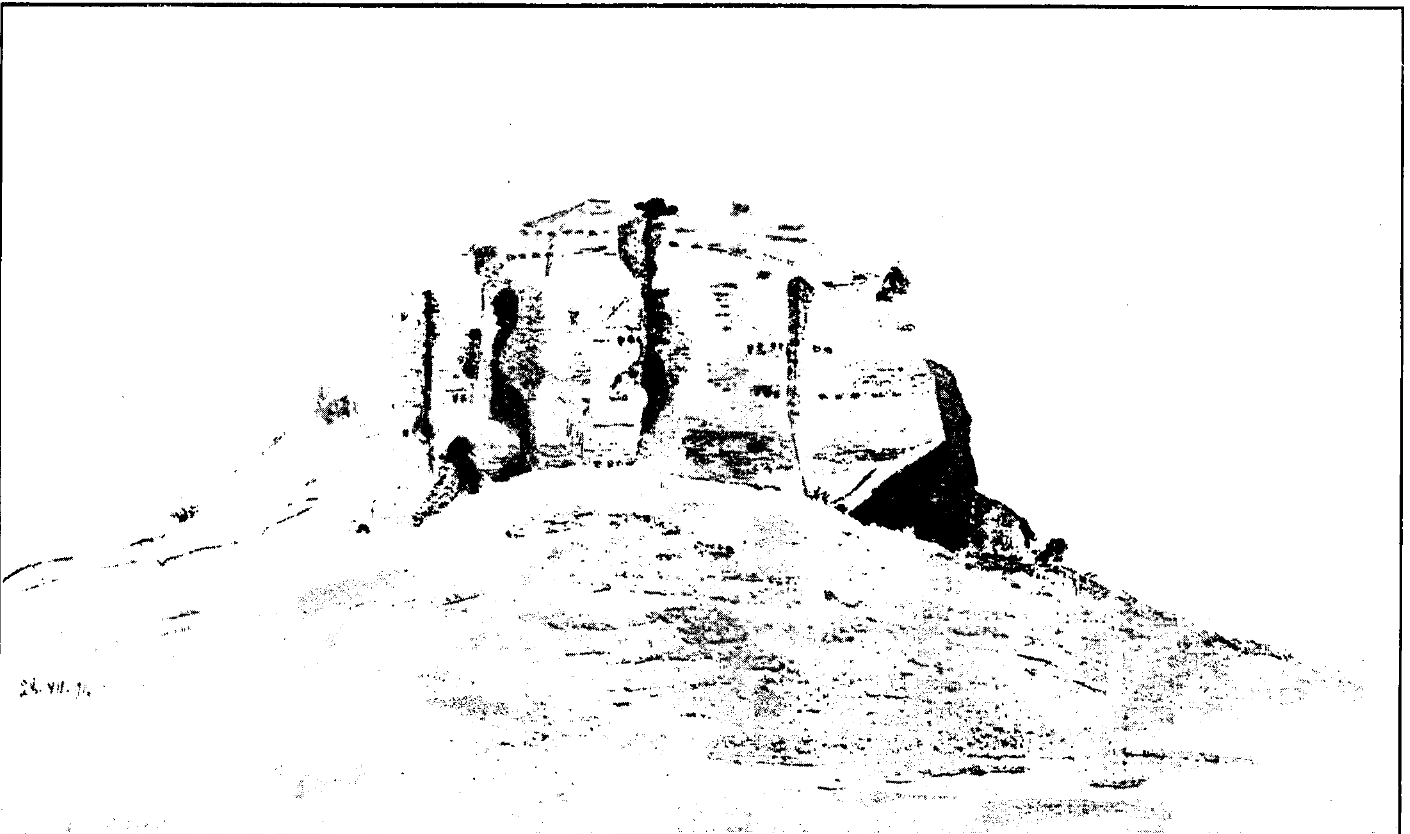
21. GÜLTEKİN ABİDESİNİN UYGUR YAZISI İLE YAZILMIŞ KİTABESİNDEN BİR PARÇA.

22. Gültekin Abidesi etrafındaki heykellerden biri.

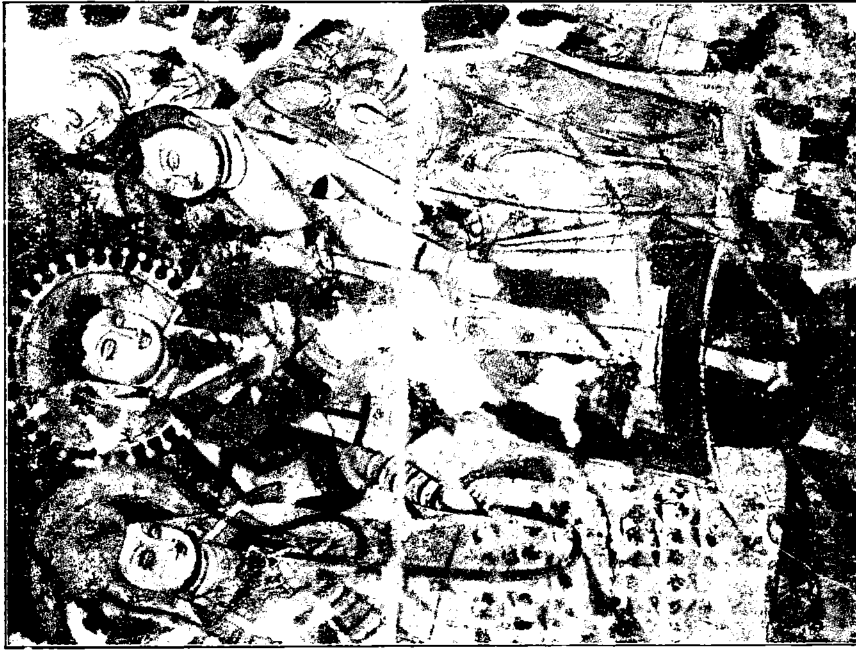
23. Gültekin Abidesinin eski Türk yazısı ile yazılmış kitabesinden bir parça.

24. KARABALGASUN'DA BİR KALE HARABESİ.

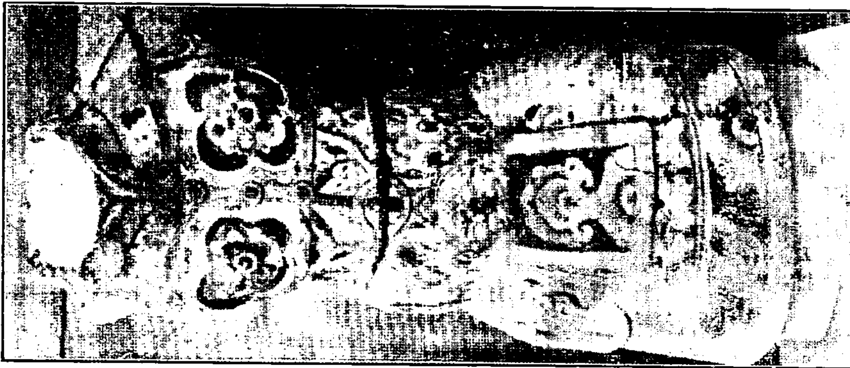

25. Bir kirgiz atlisi.

27. KUÇA KIRAL VE KIRALIÇASI.

«8 inci asra ait. Berlin Etnoğrafya Müzesindedir.»

26. KUÇA CIVARINDA KUMARIKTA BULUNAN BIR ZIRH (7-8 inci asır).

28. Turfan civarında Murtuk'ta bir duvar resmi.

29. Karaşar civarında bir Uygur Budist mabedinde bulunan bir resim.

30. Hoça civarında Murtuk'ta Budanın hayatına ait bir duvar resmi.

«IX.asır.»

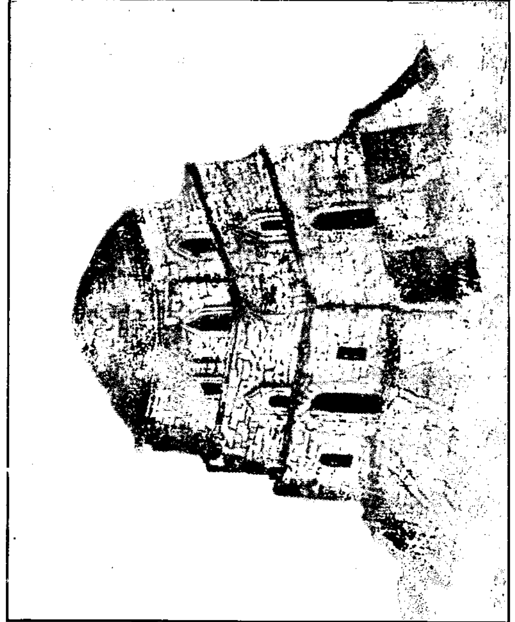

31. Büyük Bulgar Şehri harabeleri.

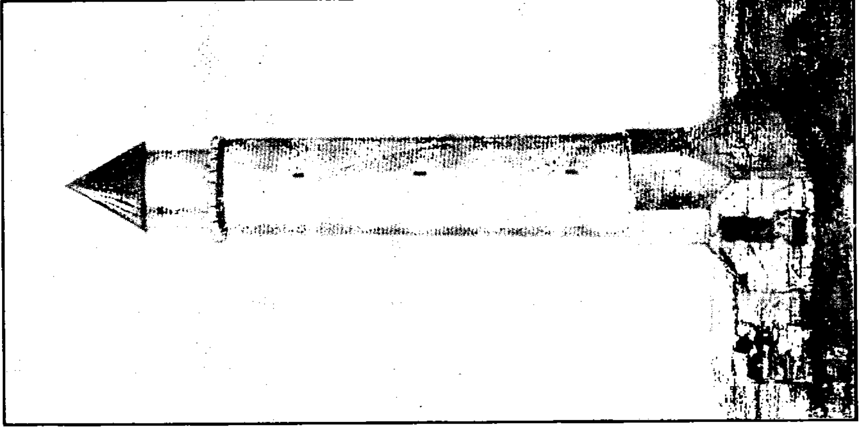
Bulgar şehri harabelerinden:

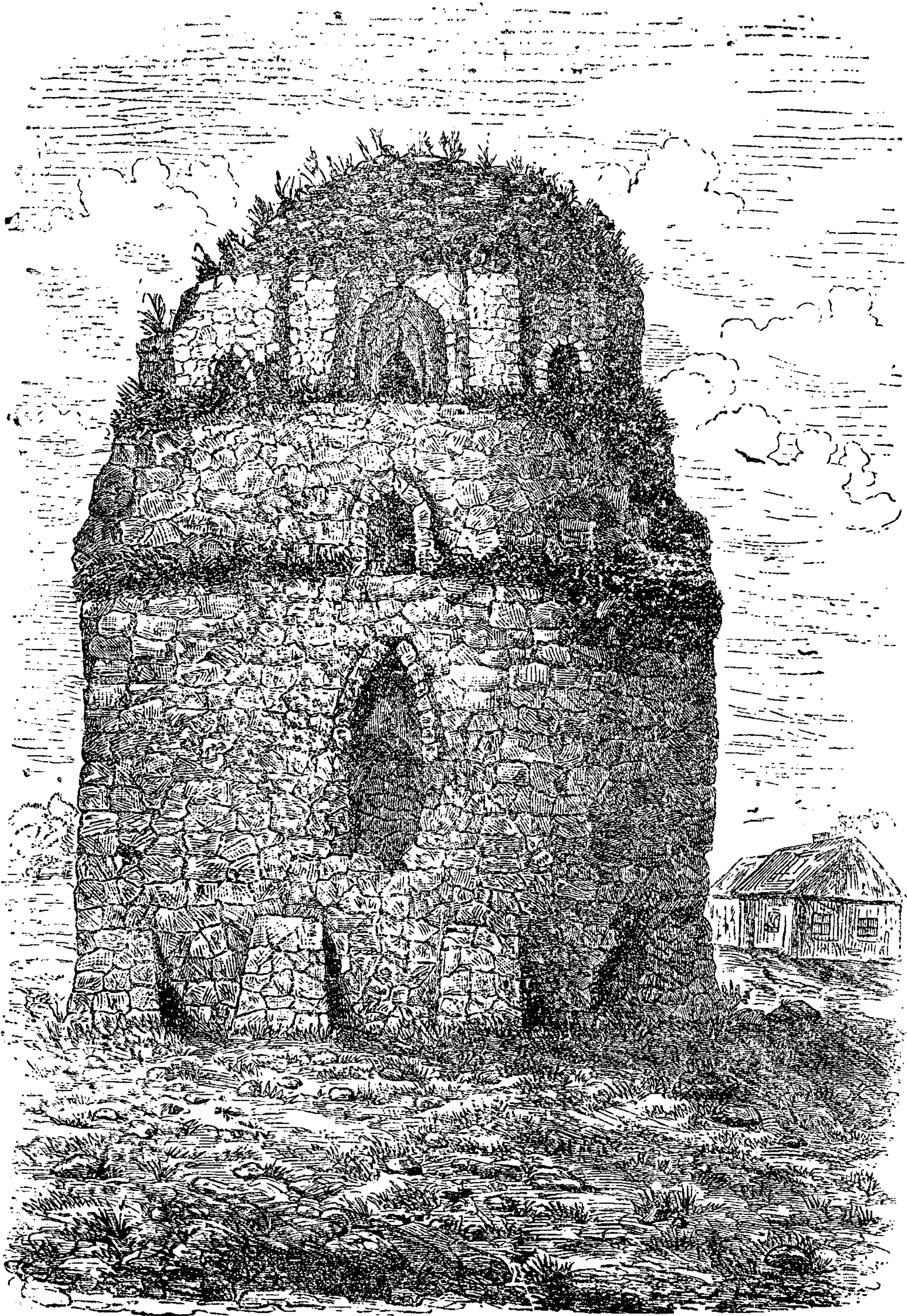
32. Aksaray

33. Karasaray yahut adliye dairesi.

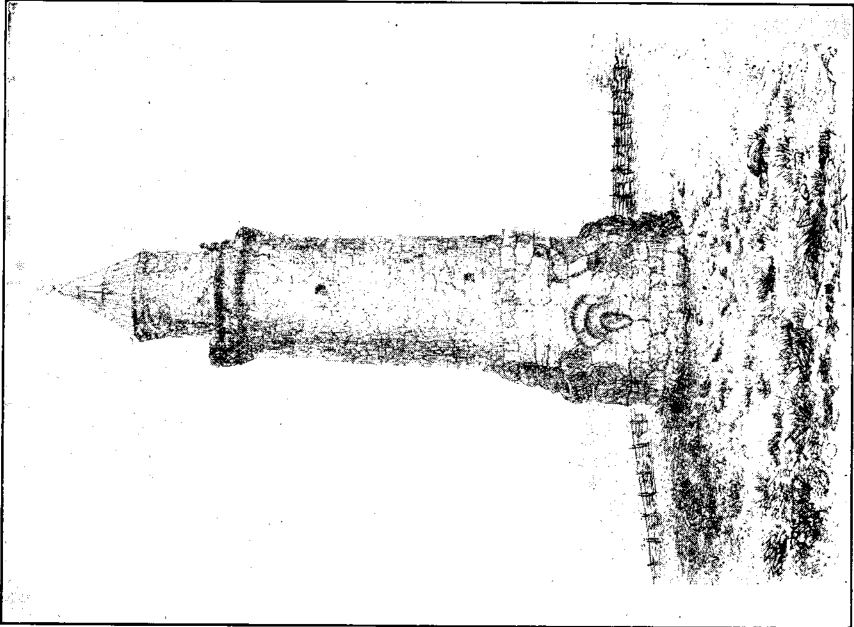
34. Ulu Minare.

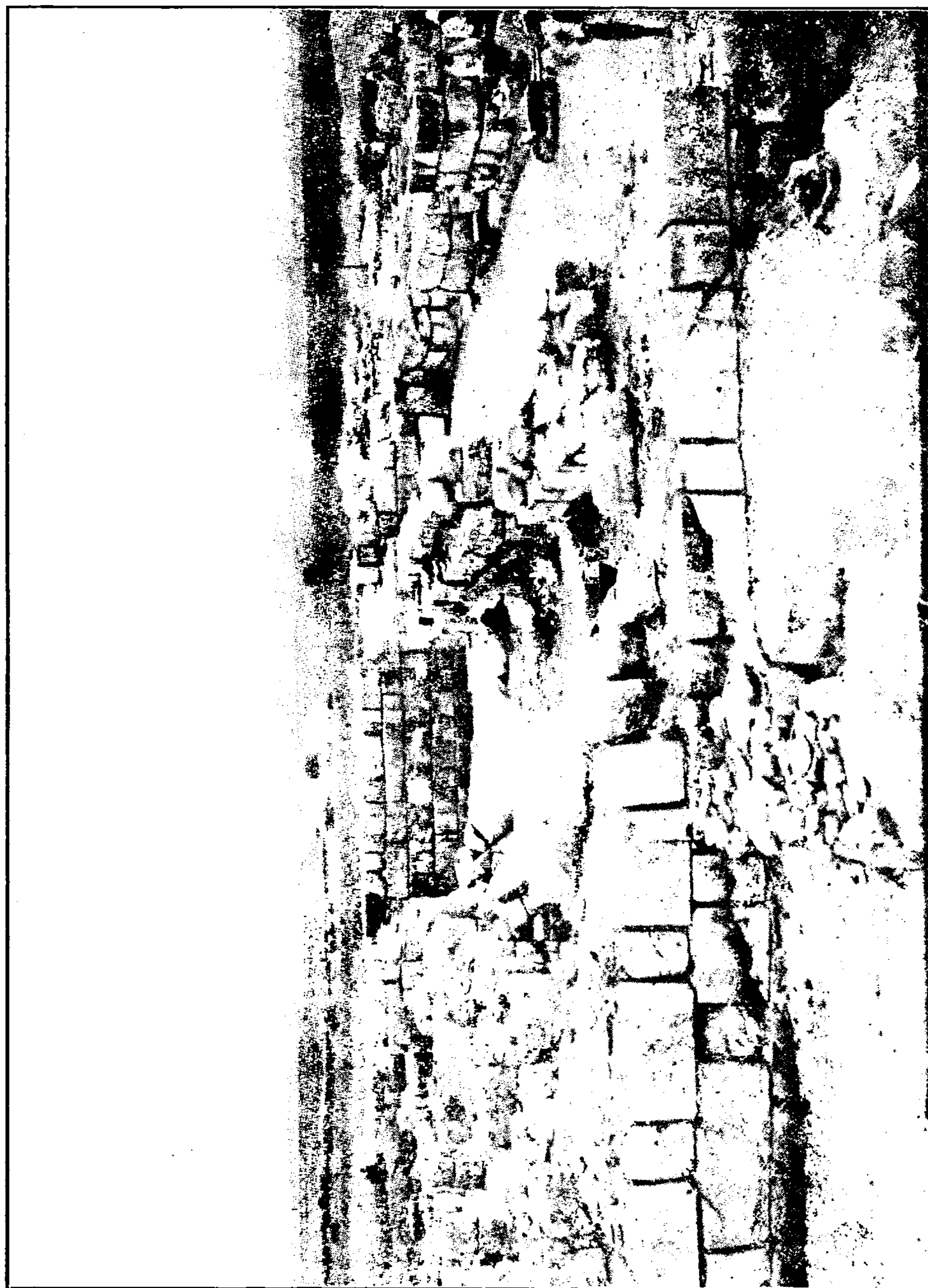
35. Bulgar şehrinde «Plata - Krargâh» harabesi.

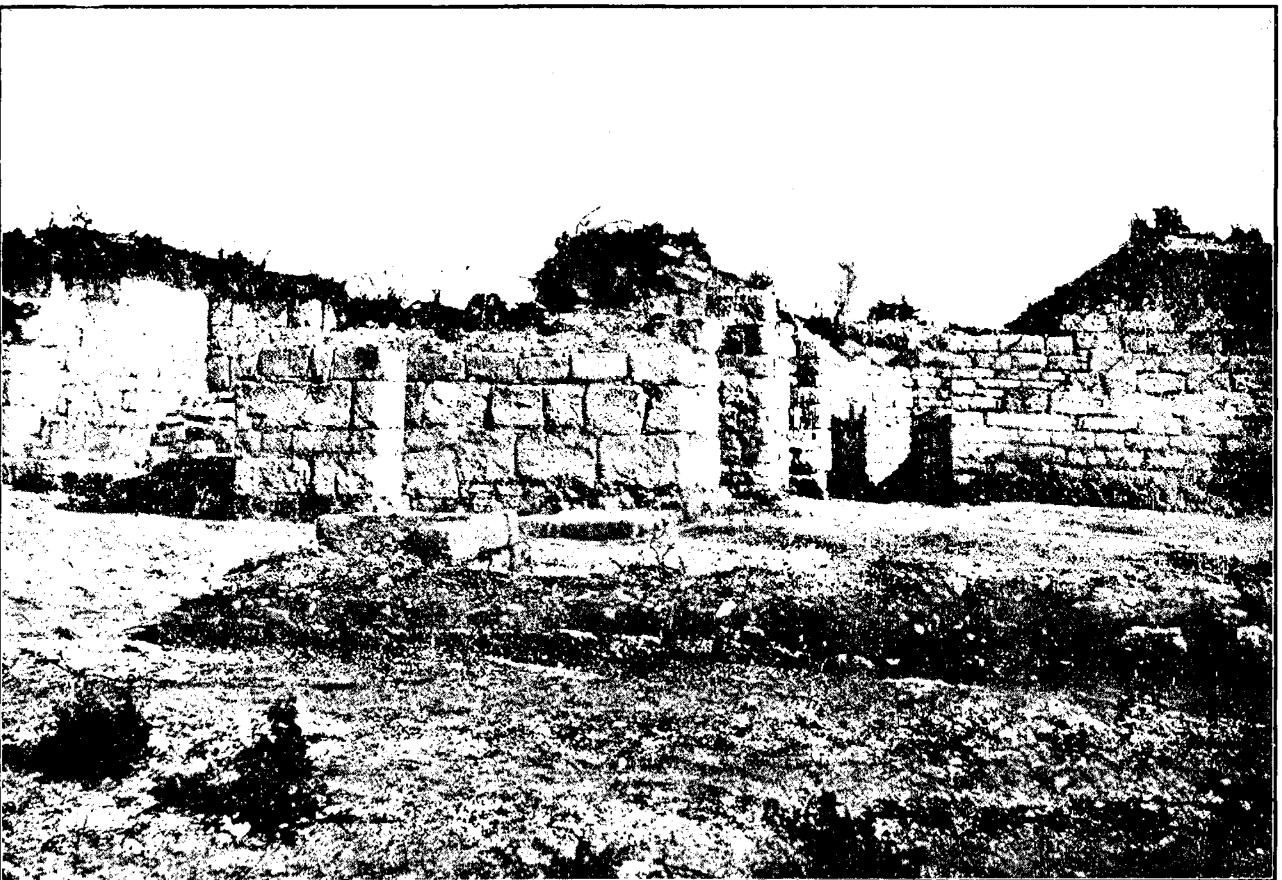
36. Bulgar şehri harabesindeki camide bulunmuş bir mozaik yazı.

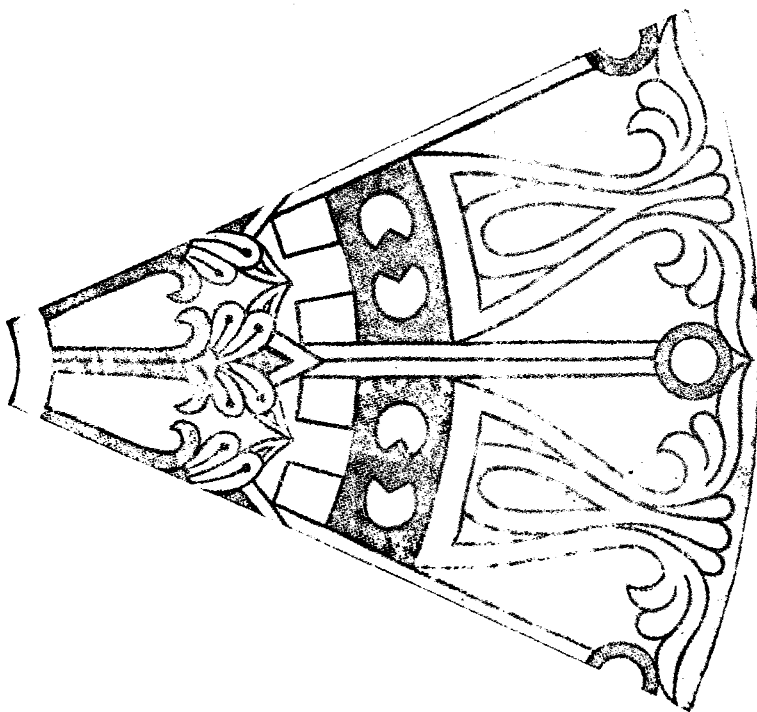
37. Bulgar şehri harabelerinden: Küçük Minare.

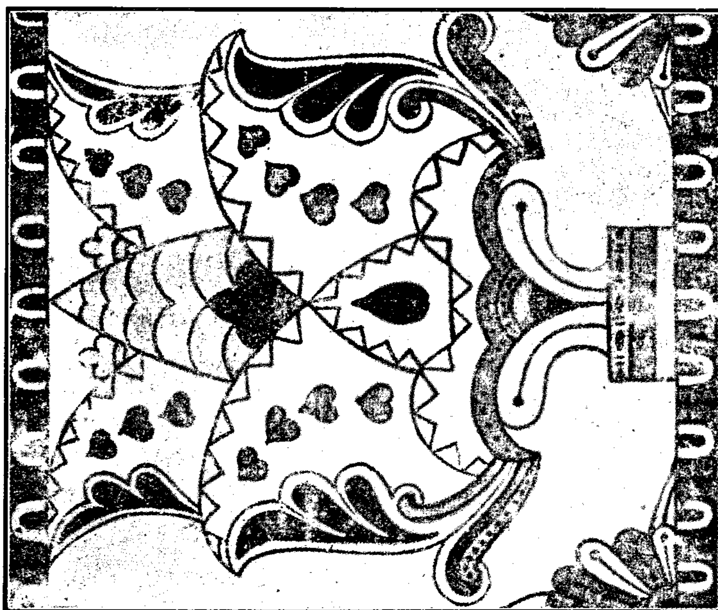

38. ŞUMNU CİVARINDA PLİSKA'DA SARAY HARABELERİ.

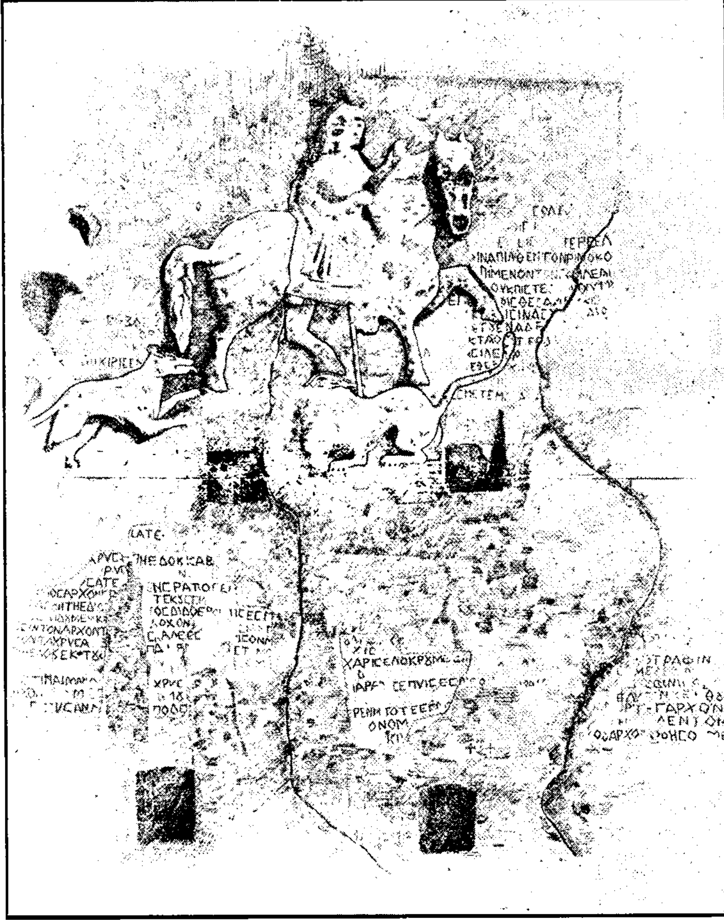

39. Şumnu civarında Madara'da kale harabeleri.

40. TUNA BULGARLARINA AİT KERAMİKLER.

41. MADARA ABİDESİ.

Bugünkü Bulgaristanda Şumnu civarında (Madara) da kayalar üzerine yapılan kabartma atlı ve kitabe. (IX. asır bidayetlerine ait).

Atlı bir Türk hükümdarını temsil etmektedir. Atlının sol elinde bir kâse vardır. Türk kavimlerinde kâse hükümdarlığa mahsus kuvvet ve nüfuz alâmetidir. Türklerde ölenlerin hatırasına, elinde bir kâse tutan heykeller dikmek âdetti. Atın yanındaki aslana saplanan kargının ucunda at kuyruğundan bir tuğ (Bayrak) vardır. At kuyruğu, tuğ Türklerde umumîdir.

Rum harflerile yazılmış olan kitabe Tuna Türk Bulgar hükümdarlarının Bizansa karşı zaferlerinden ve ilk Türk Bulgar hanlarının ahval ve harekâtından bahsetmektedir.

Kitabe biribirini müteakıp gelen üç han (Kisin, Omurtağ ve Melemir) tarafından yapılmıştır.

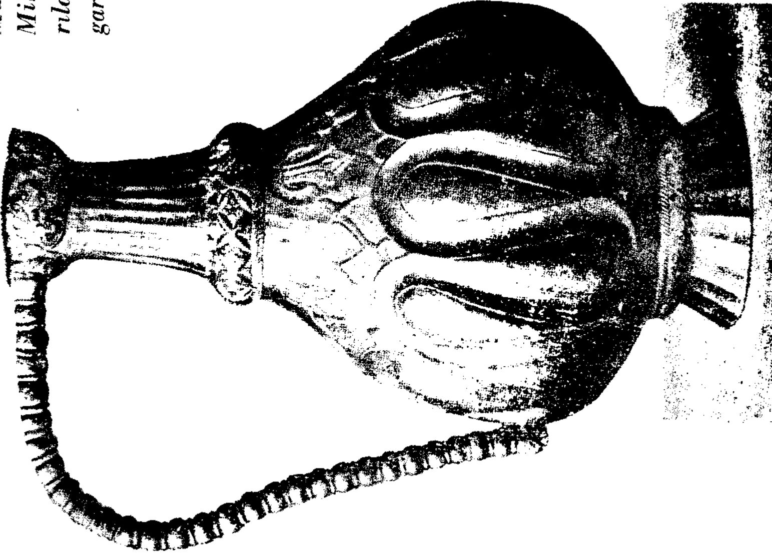

42. *Macaristanda Nag Sent Mikloş'ta bulunan IX. asır Türk Bulgarlarına ait eserlerden:*

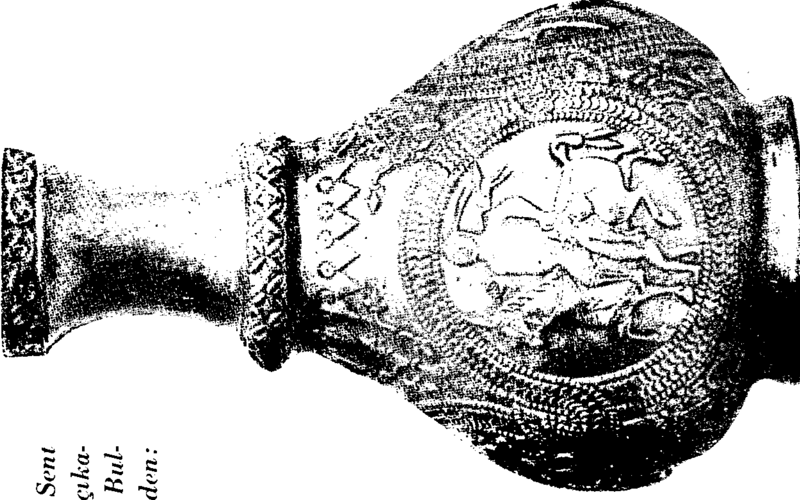
ALTIN TEPSİ.

Tepsinin üst tarafındaki (sağda) yazıda grek harfleri ile türkçe olarak «Çoban Buyla, Çoban Butanl» kelimeleri okunmaktadır.

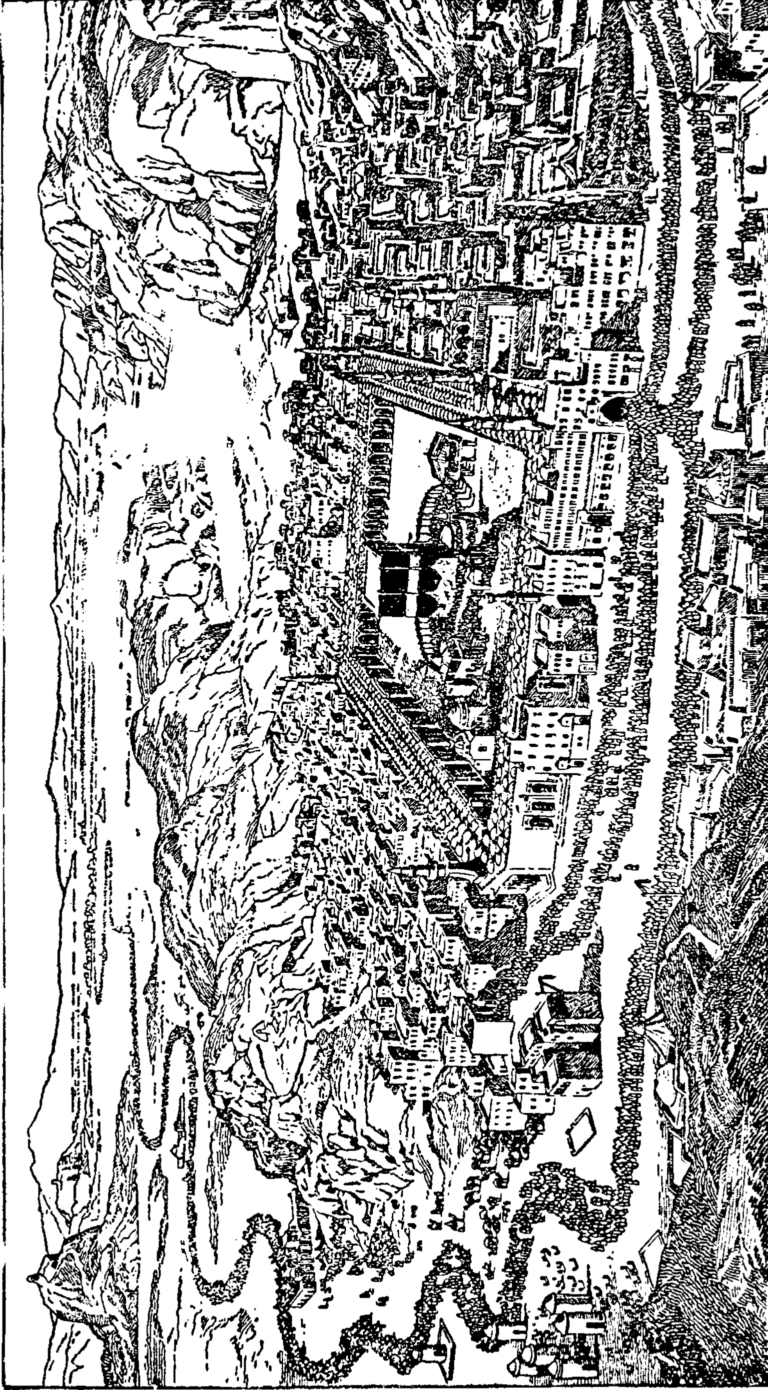
Macaristanda Nag Sent Mikloş'ta meydana çıkarılan IX. asır Türk Bulgarlarına ait eserlerden:

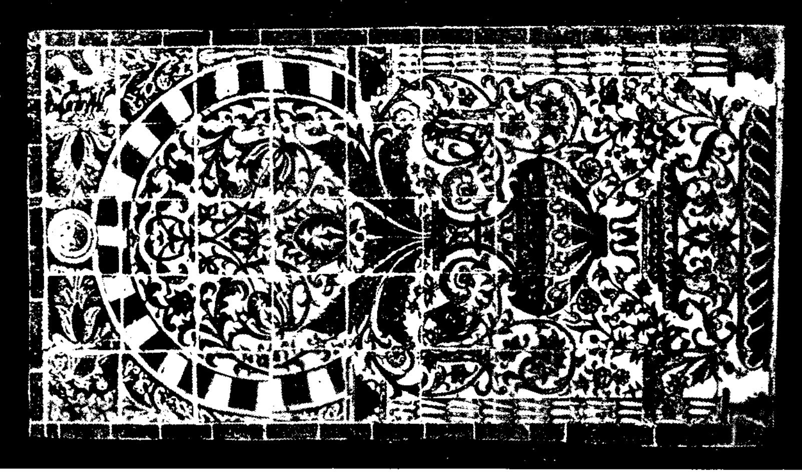
43. ALTIN İBRİK.

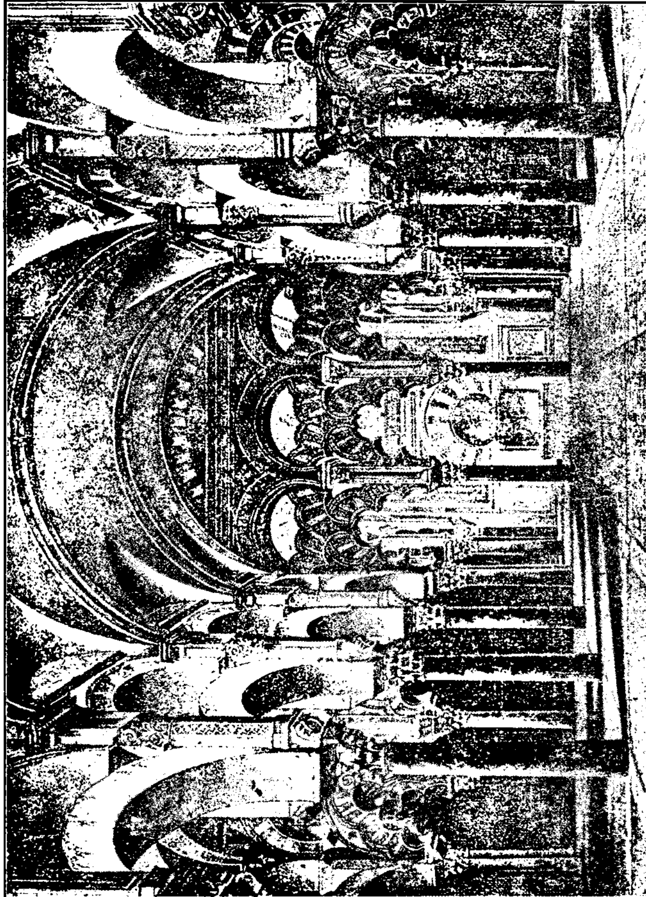
44. ALTIN DESTİ.

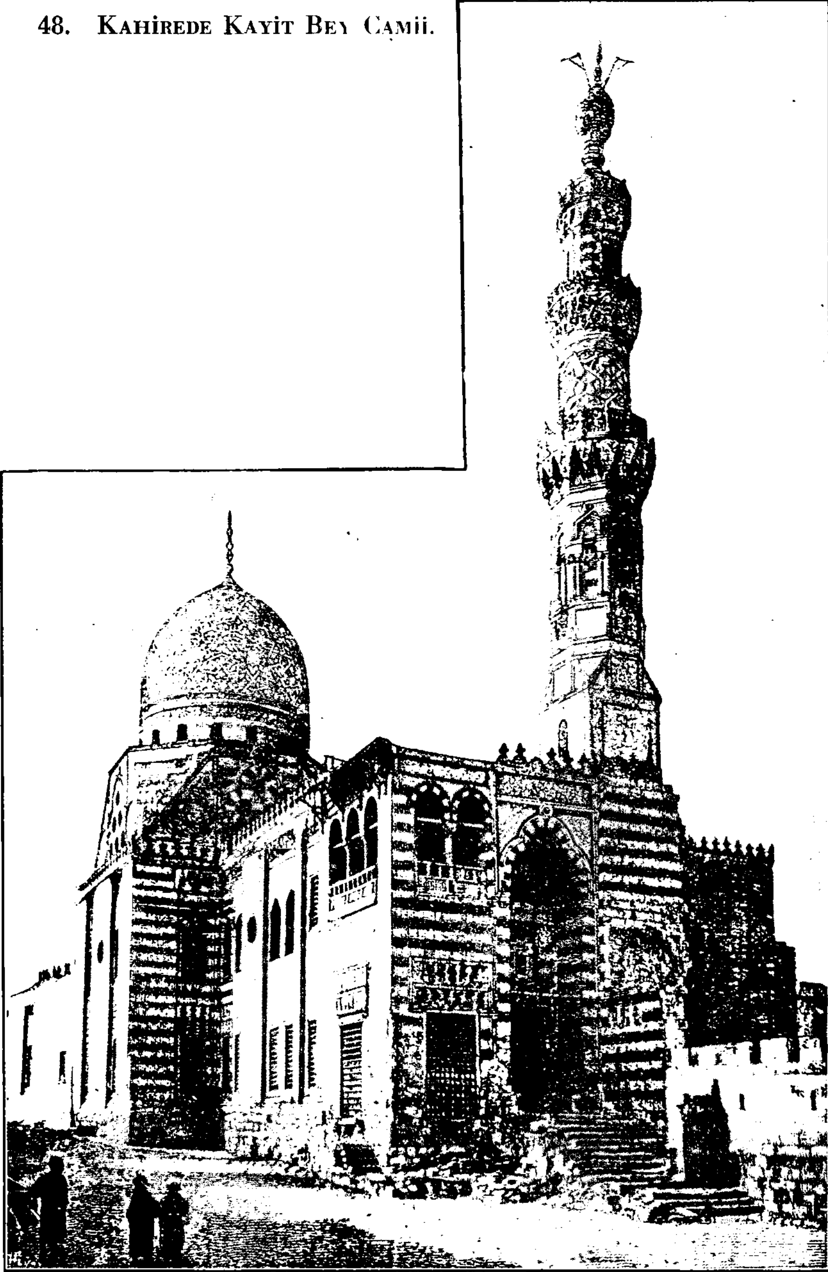
45. Mekkenin umumî görünüşü.

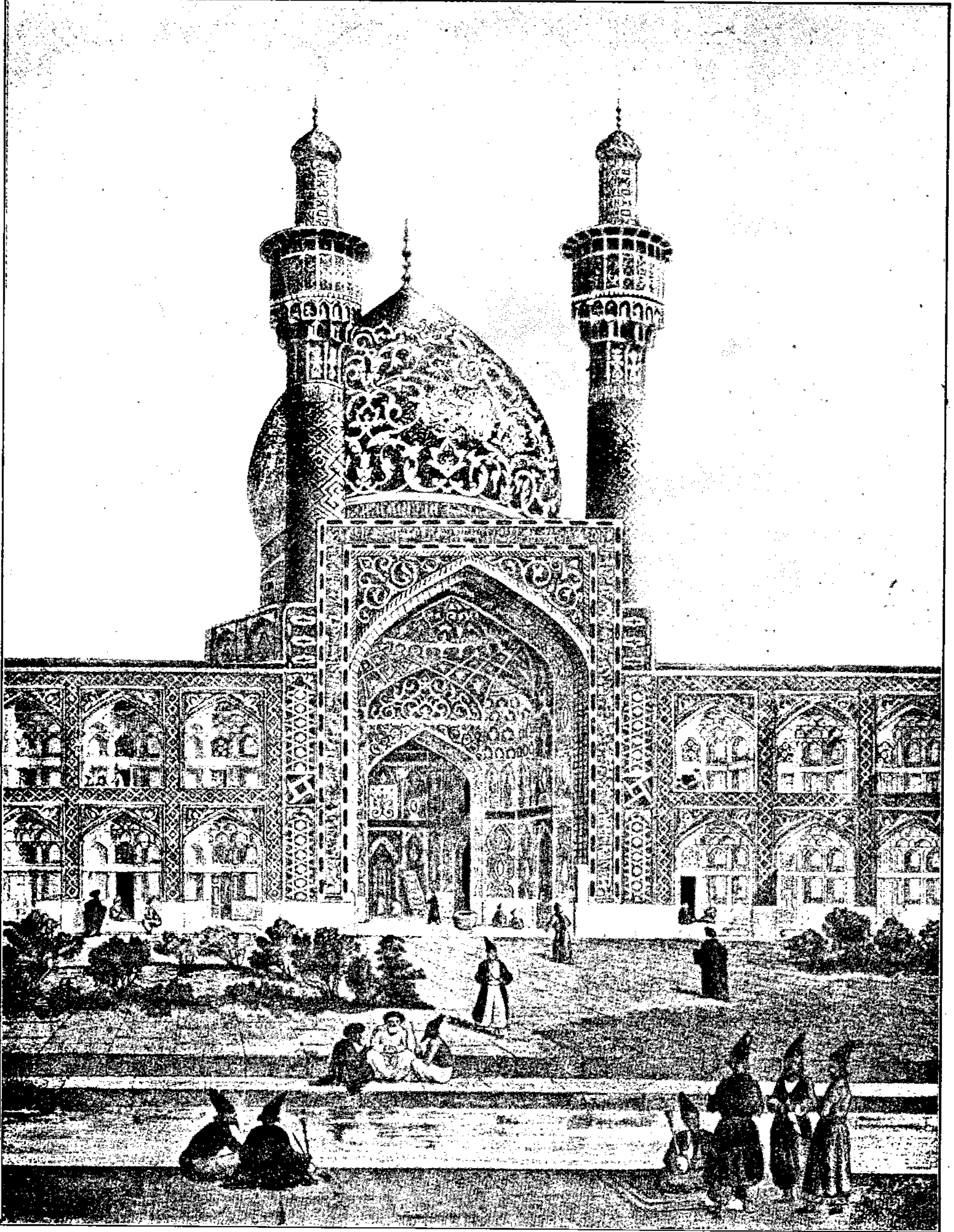
47. Tunusta Kayruvan Camii-nin sırçalı tezyinatından.

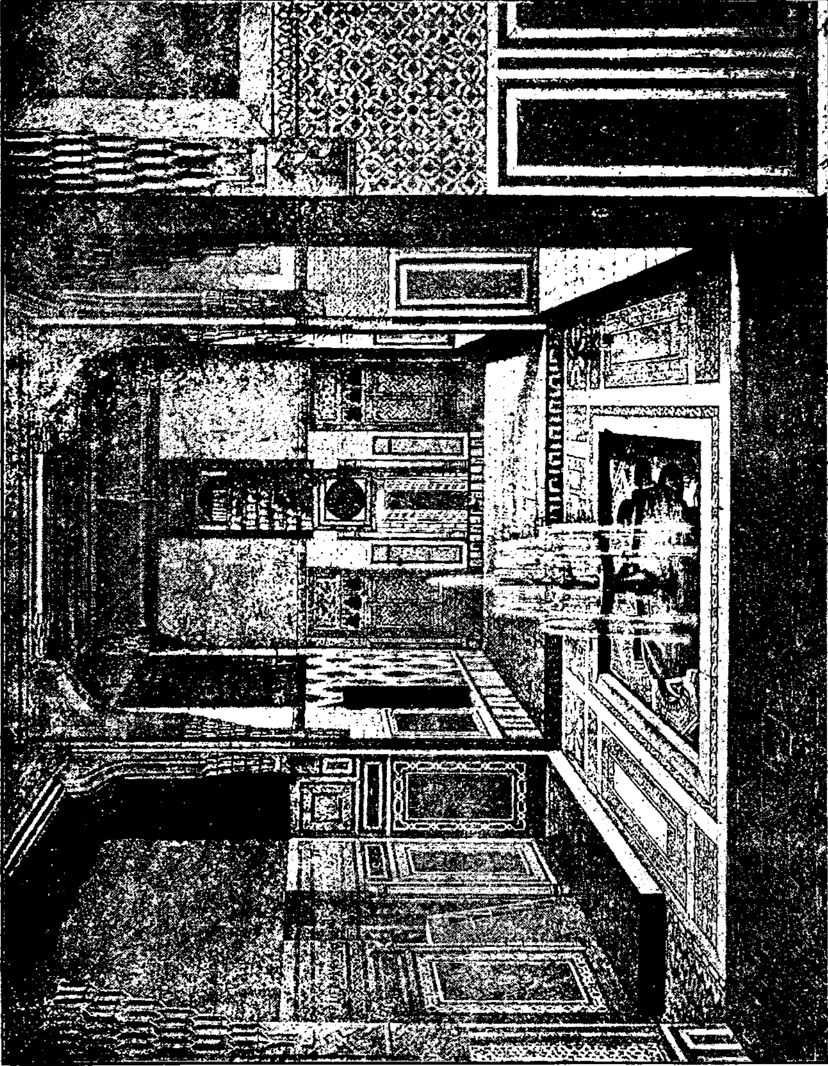
46. Kurtuba Camiinin içi.

48. Kahirede Kayit Bey Camii.

49. Isfahanda bir cami.

50. KAHİREDE BİR KABUL SALONU.

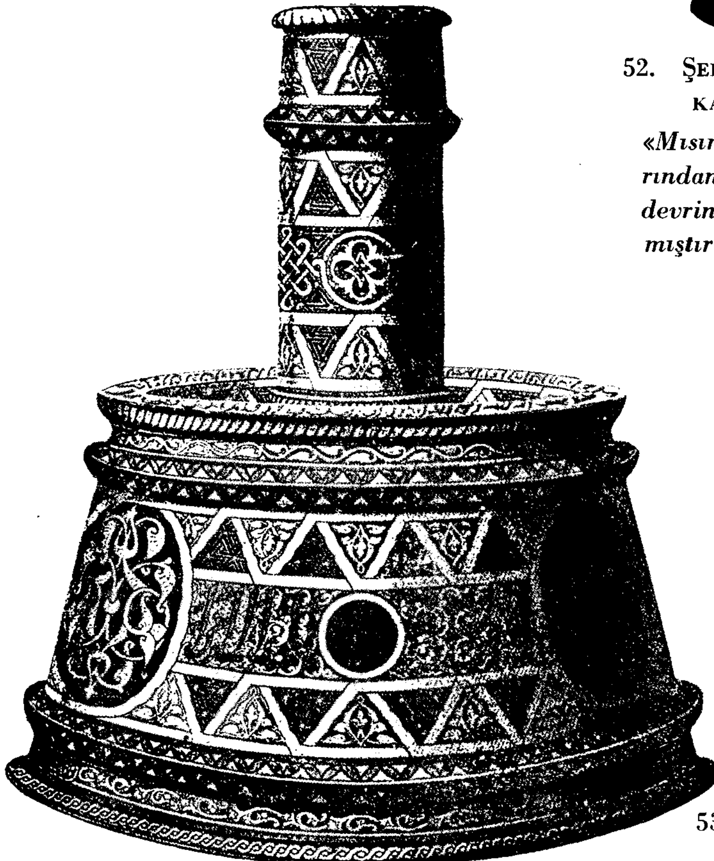

51. ARAP ÜSLUBUNDA İBRİK VE KUPA.

52. ŞEFFAF VE RENKLİ NAKIŞLI KANDİL. «*XIV. asır.*»

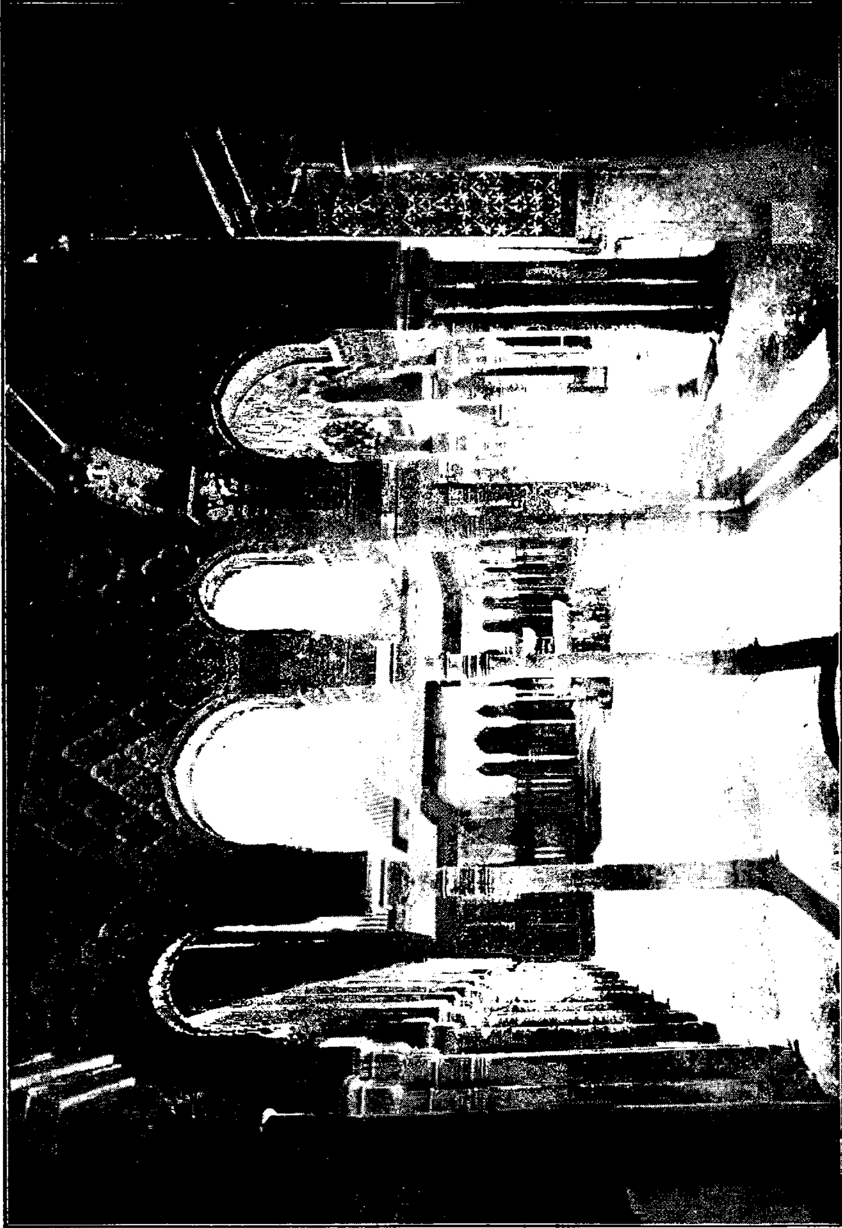
«Mısır memlûk hükûmdarlarından Melik Nasır Hasan devrine aittir. Mısırda yapılmıştır Konya müzesindedir.»

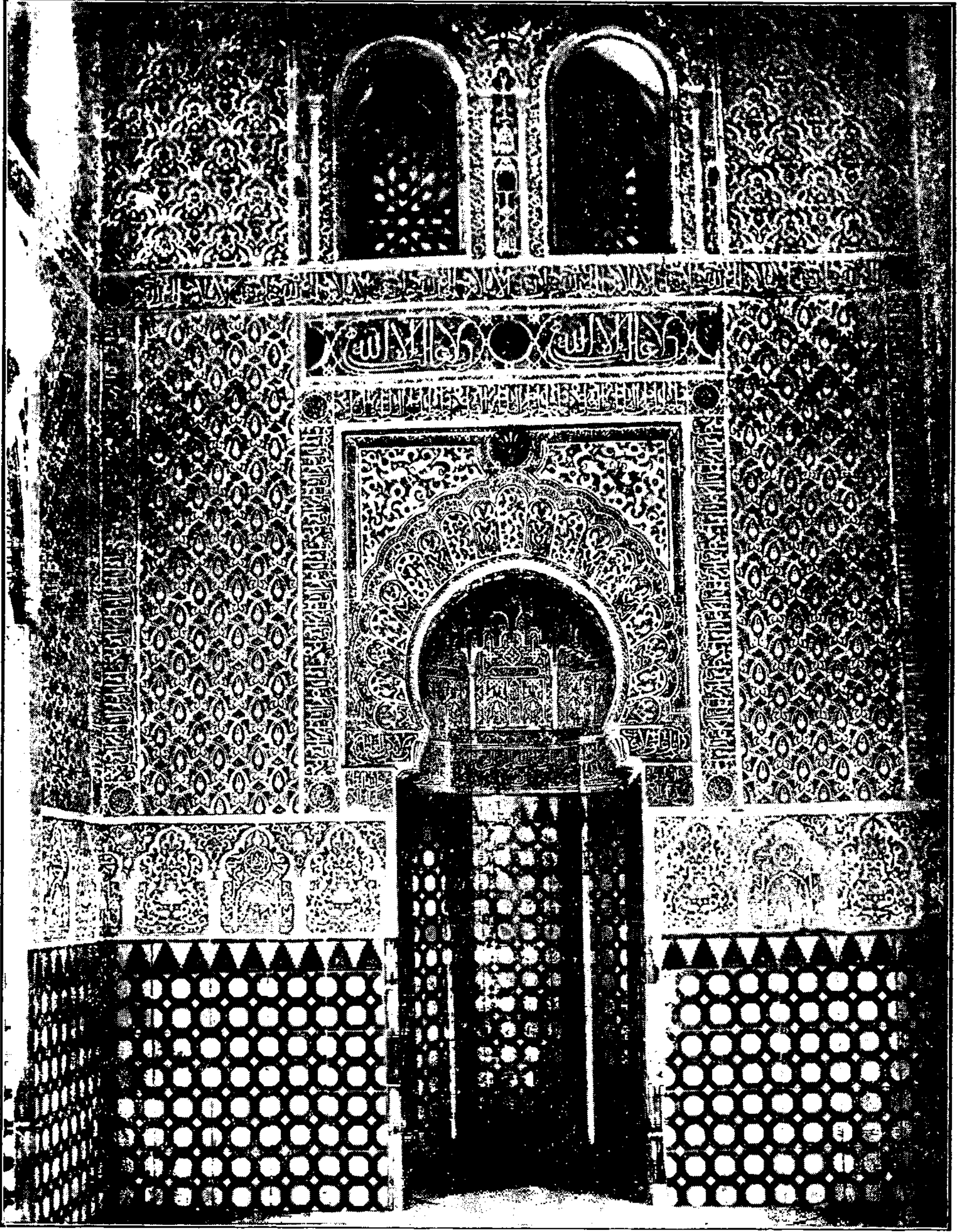
53. SULTAN KALAVUNUN ŞAMDANI.

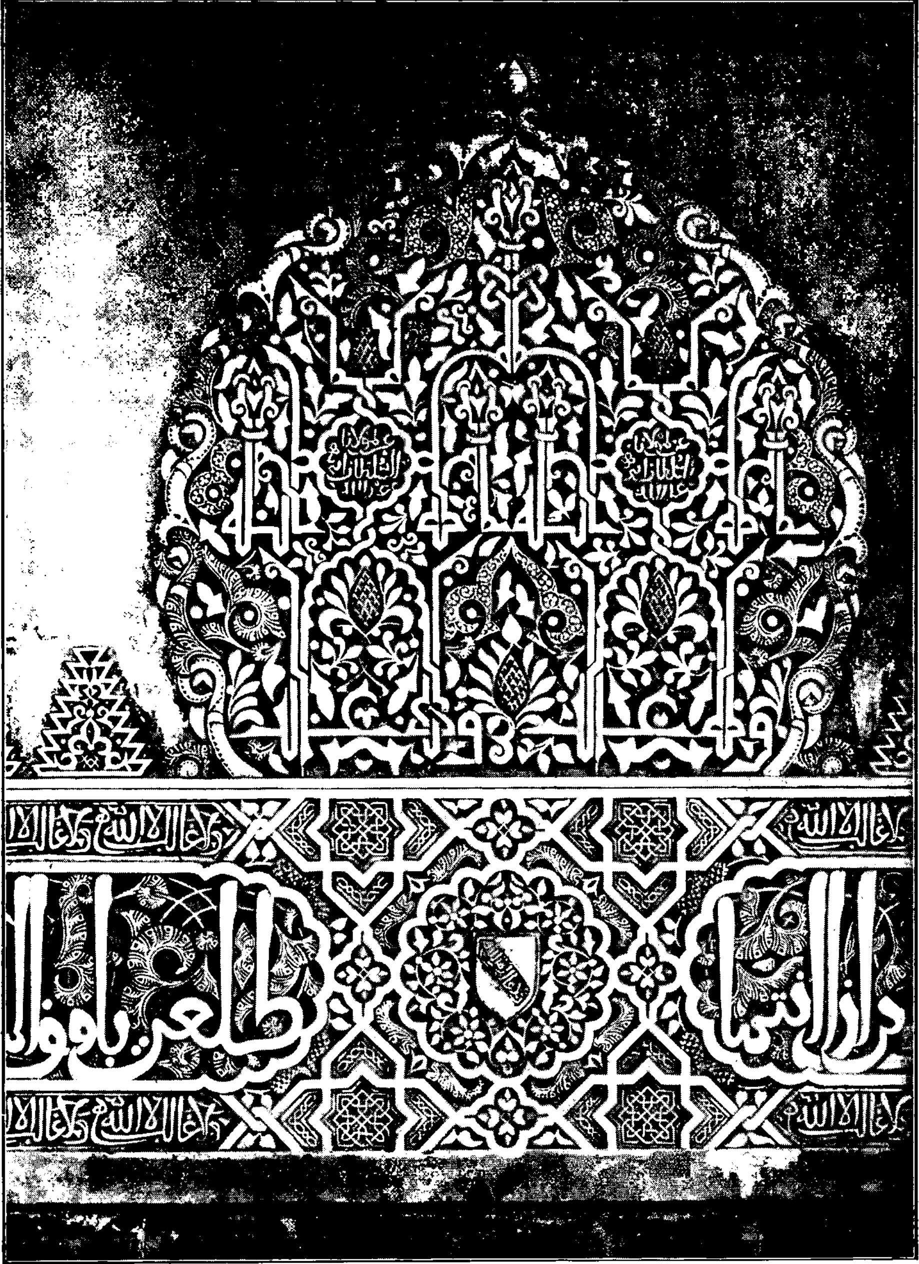
54. Elhamra Sarayının uzaktan görünüşü. «*XIII - XV. asır.*»

55. Elhamrada Aslanlar Salonu.

56. Elhamrada bir mihrap.

57. ELHAMRANIN DAHİLÎ TEZYİNATINDAN.

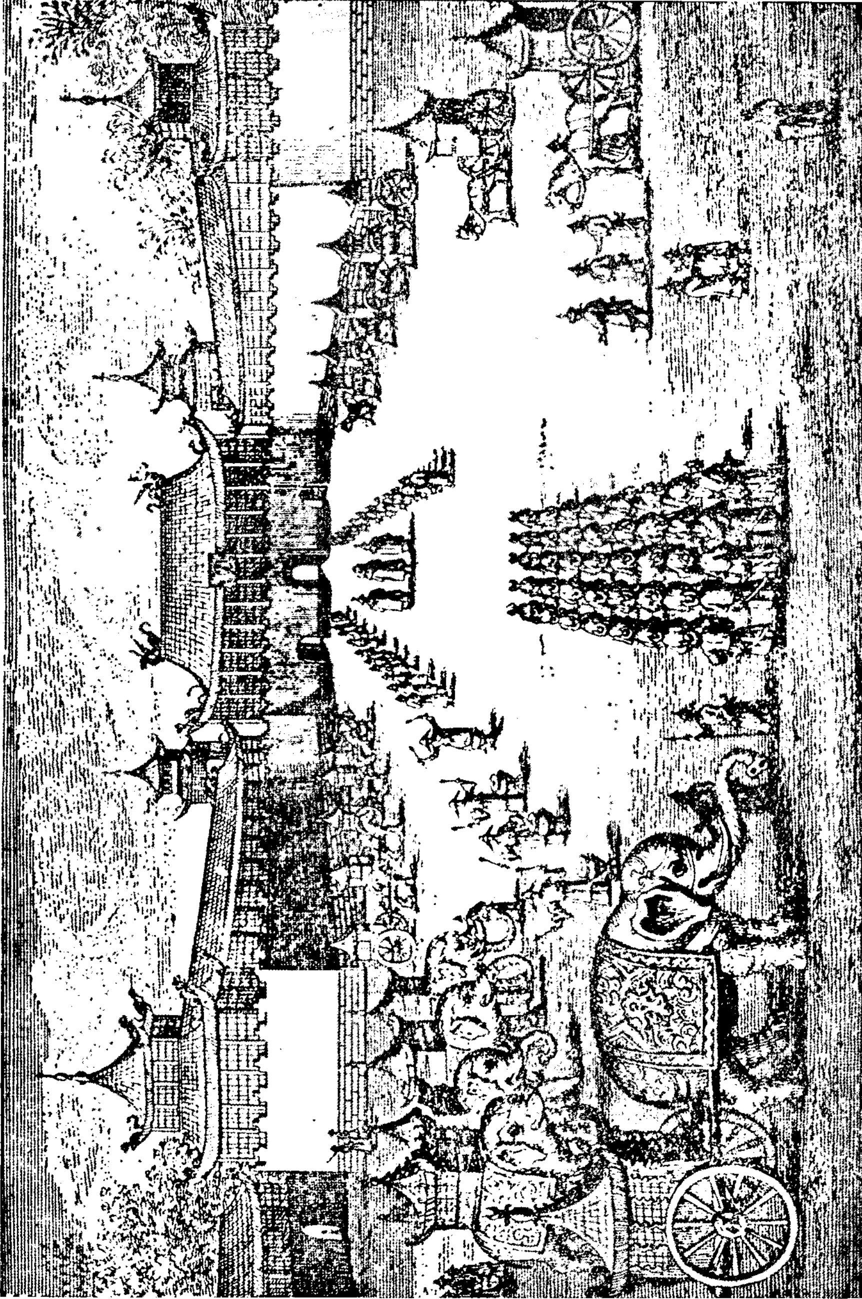

58. Harzemde bir sürgün avı.

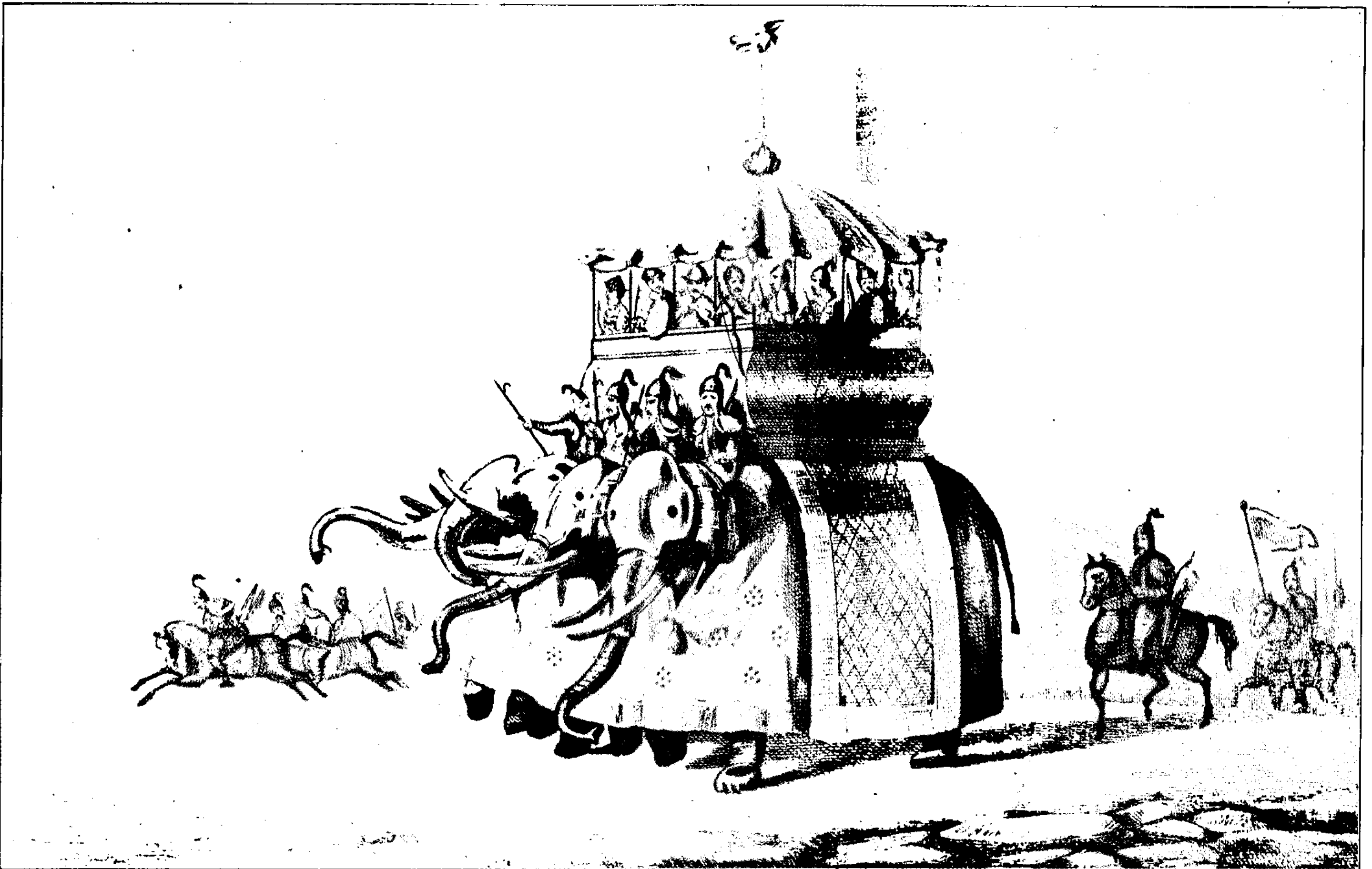

59. CENGİZ HAN.

«1155 de doğmuş, 1206 da imparator olmuş, 1227 de ölmüştür. Bu resim Pekin sarayındaki imparatorlar albomundan alınmıştır.»

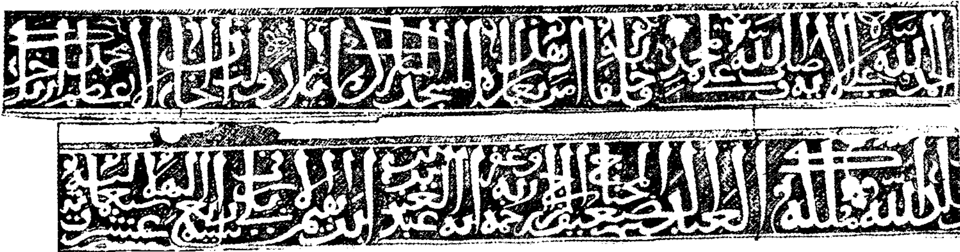
60. Karakurumda bir kabul resmi.

61. KUBİLÂY HARP KULESİNDE.

Ocak
Oda No 3
Oda No 2
Oda No 1
Oda No 4
Koridor
Oda No 5
Oda No 6

62. Altınordu Hanlığının İdare merkezi olan Eski Saray şehrinde kullanılan teshin tarzı. *«XIV. asır.»*

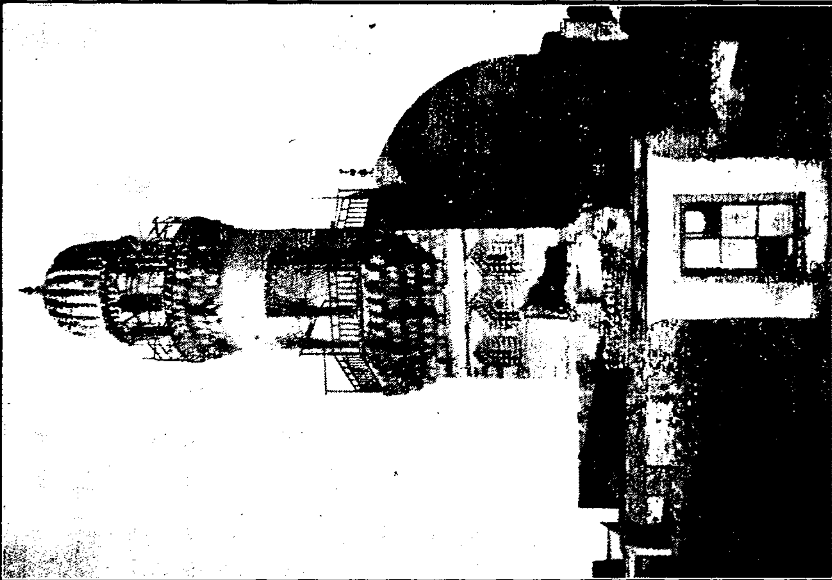

63. Eski Kırım şehrinde kâin bir camiin kitabesi.
«1314 (=717) tarihli bu kitabenin yazısında Selçuk tesiri pek bariz görülmektedir, 85 inci resimle mukayese ediniz.»

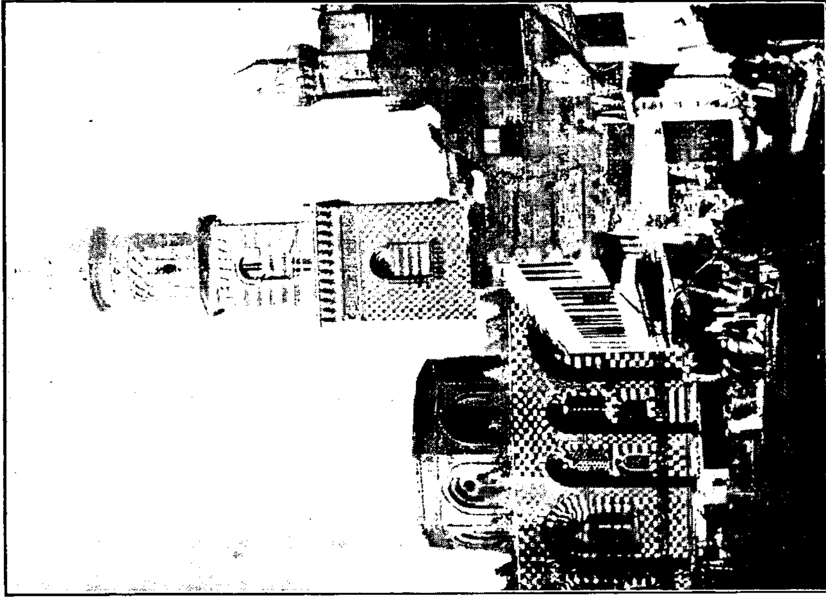

64. İLHAN - GAZAN ZEVCESİLE BİRLİKTE TAHTINDA.

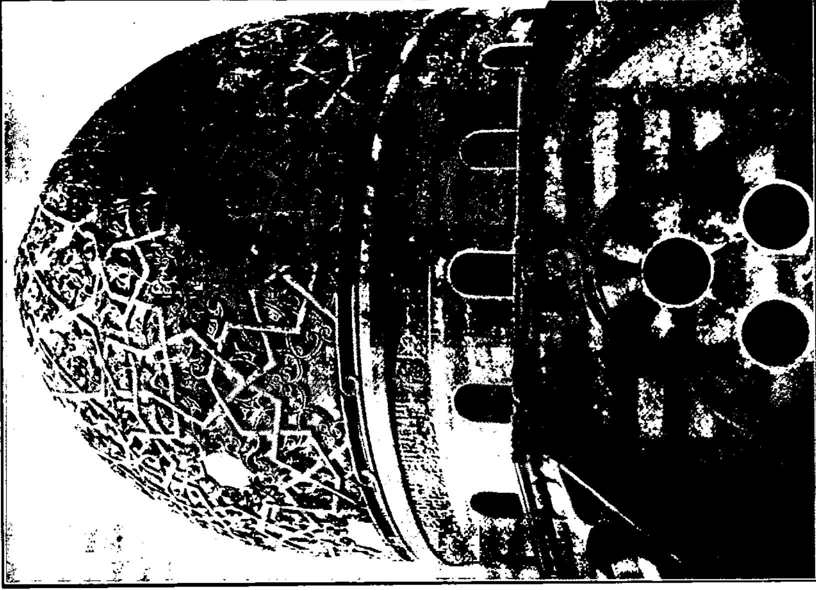
«Tahtın sol tarafında dört genç saray kadını, tahtın sağ tarafında dört Türk Prensi, masanın yanında üç Türk cengâveri, sol tarafta da şairler ve musikiciler duruyor.»

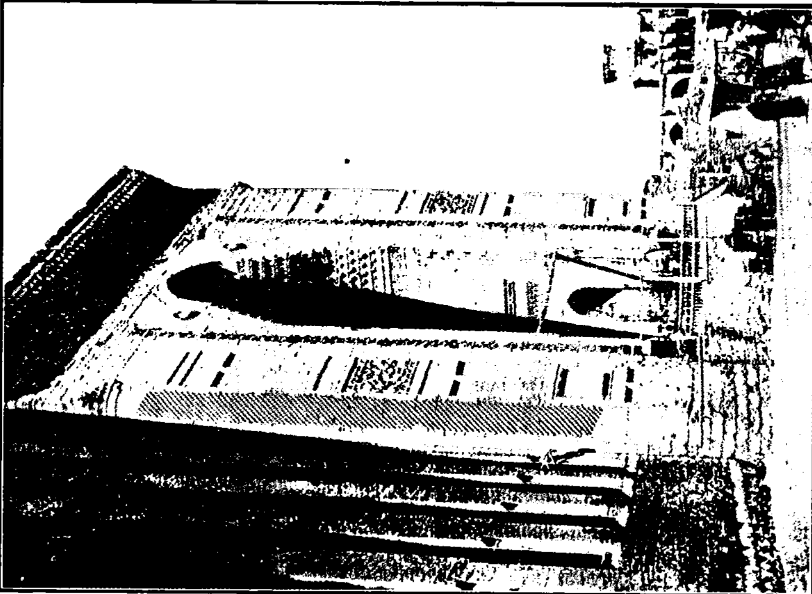
65. Kahirede Sultan Beybars Camii Minaresi *(1306 - 1309)*.

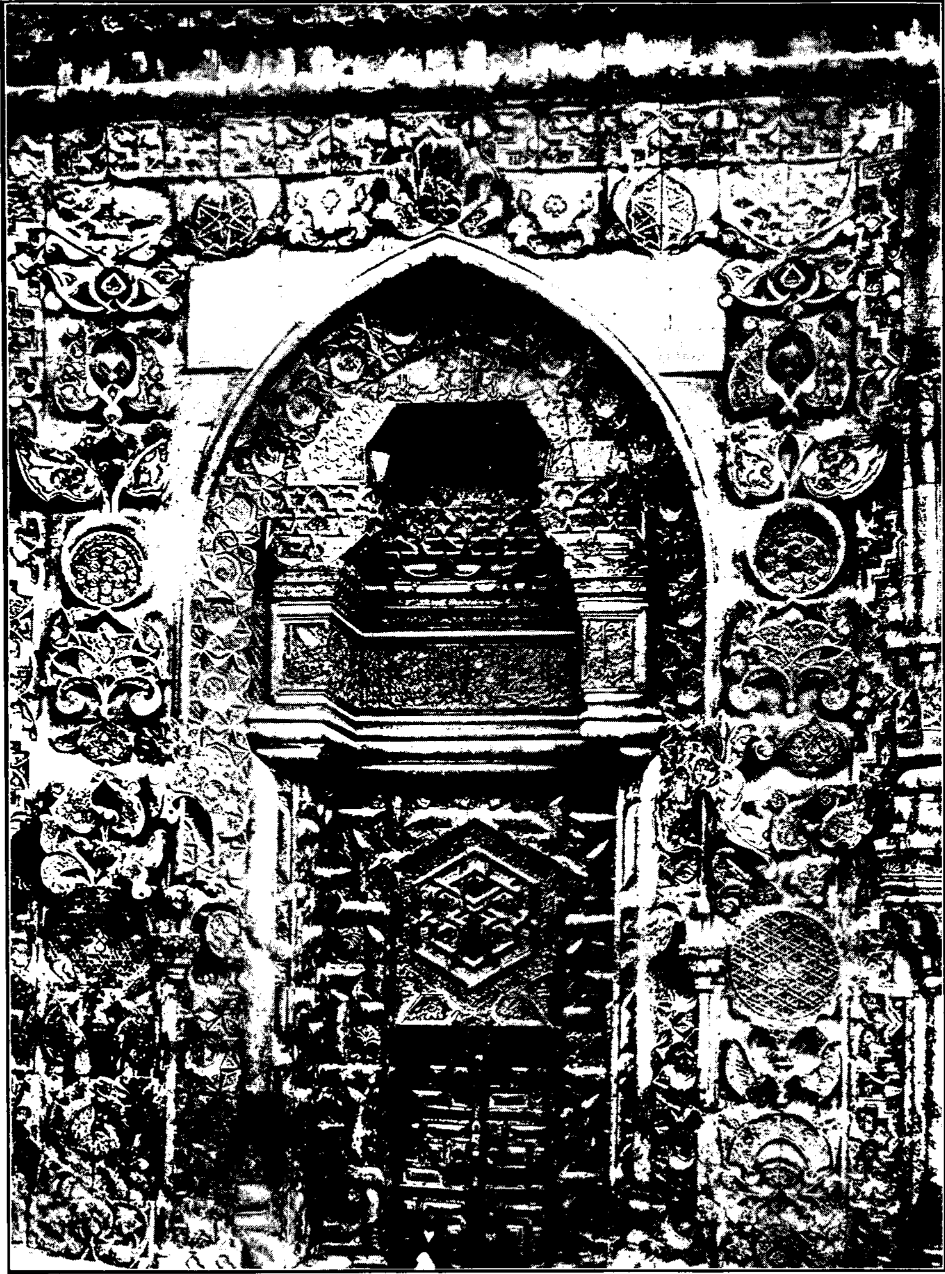
66. Kahirede Sultan Kalavun Camii *(1283)*.

68. Kahirede Sultan Kayit Bey Türbesi.
(1474-1475)

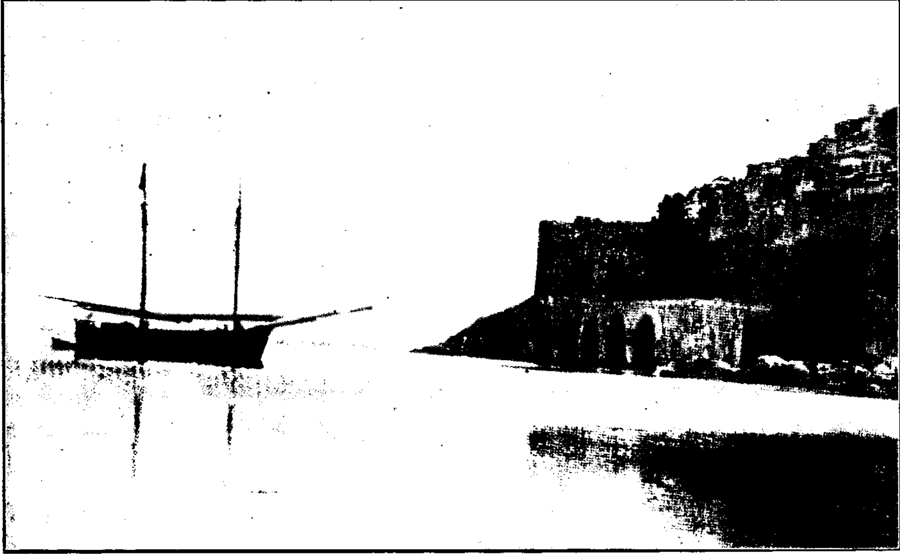
67. Kahirede Sultan Hasan Camiinin
büyük kapısı *(1362)*.

69. Divriği Camiinin cephe kapısı *(1229)*.

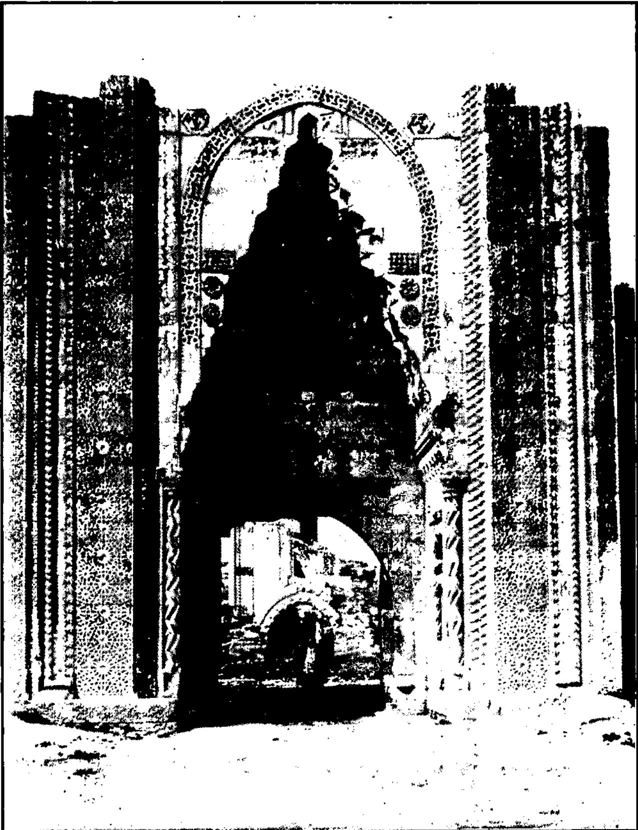
70. Selçuklular devrinde Akdenizin mühim merkezlerinden Alaiye Kalesi.

71. ALAİYEDE SELÇUKLULARIN TERSANESİ *(1229 - 1236)*.

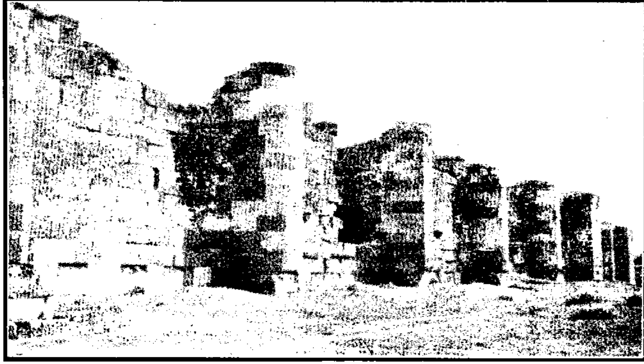
72. ALAİYE TERSANESİNİN İÇİ.

73. Konya - Aksaray yolunda Sultan Hanı dış kapısı «*XIII. asır.*»

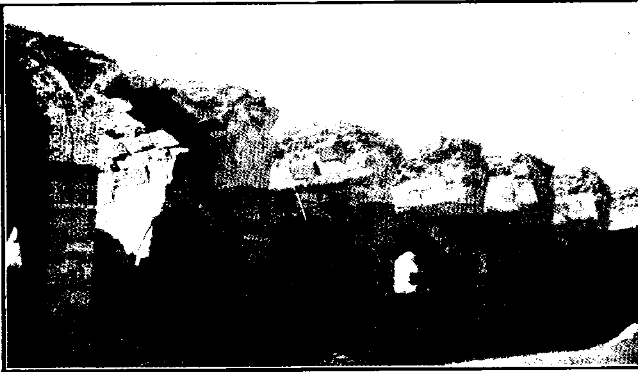
74. Sultan Hanında büyük kapı yanındaki hücrelerden biri.

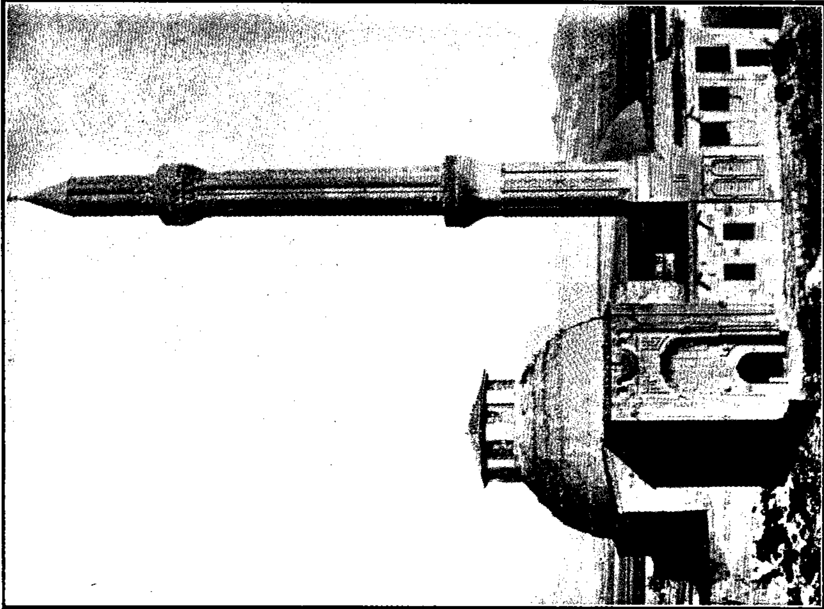
75. SULTAN HANININ HARİCÎ DUVARI.

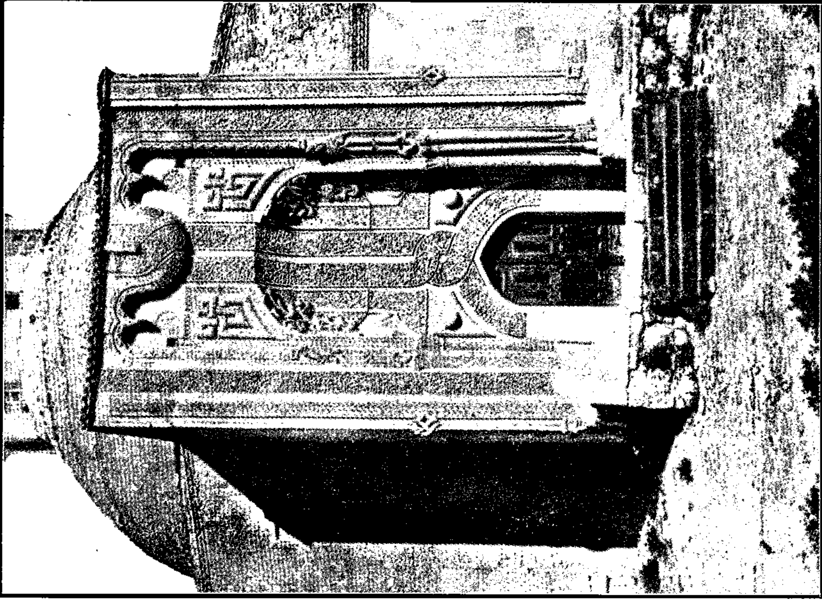
76. SULTAN HANININ BÜYÜK KAPISININ UZAKTAN GÖRÜNÜŞÜ.

77. SULTAN HANINDA DAHİLÎ BÖLMELER.

78. Konyada İnce Minare.
(Yıkılmadan evel)

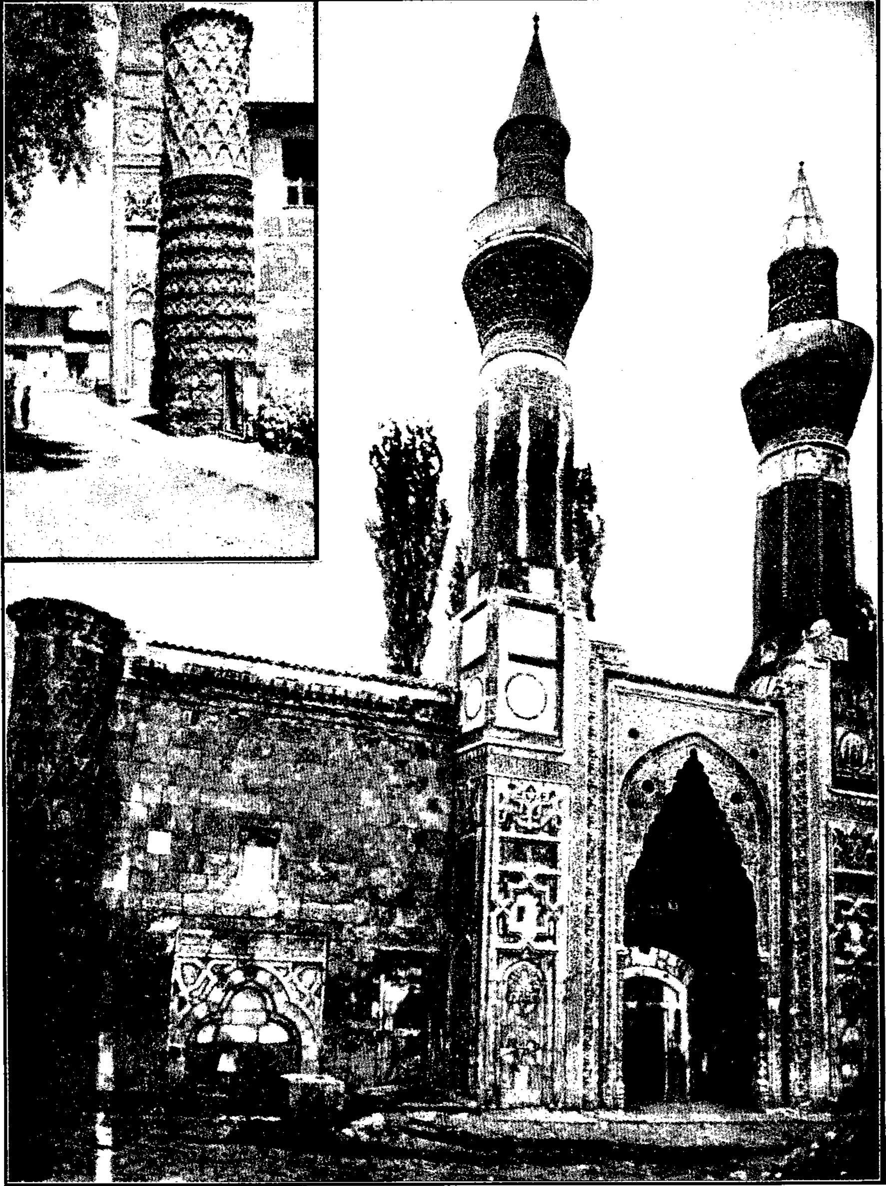
79. Konyada İnce Minare Medresesinin
Ön yüzü *(1251)*.

80. Konyada Alâeddin Sarayı *«XIII. asır.»*
(Yıkılmadan evelki hali)

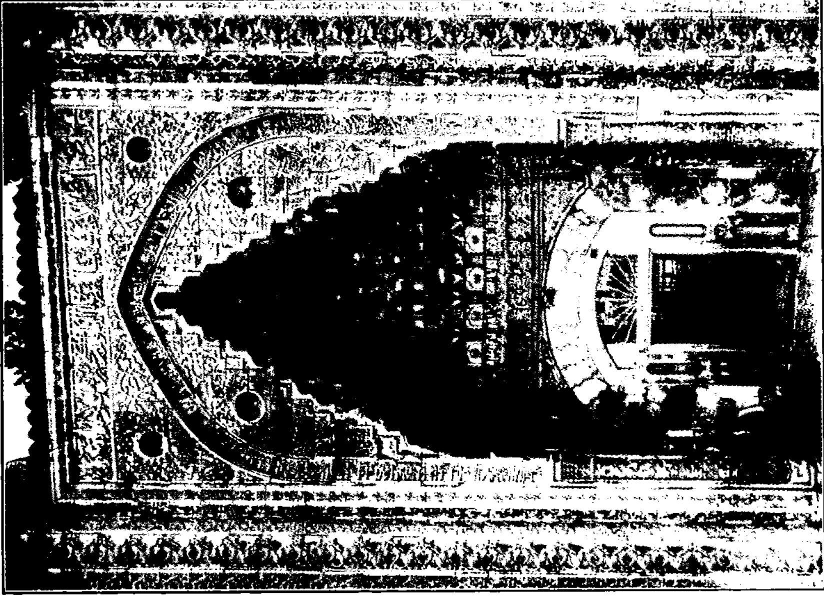

81. Konyada Karatay Medresesi kapısı *(1251 - 52).*

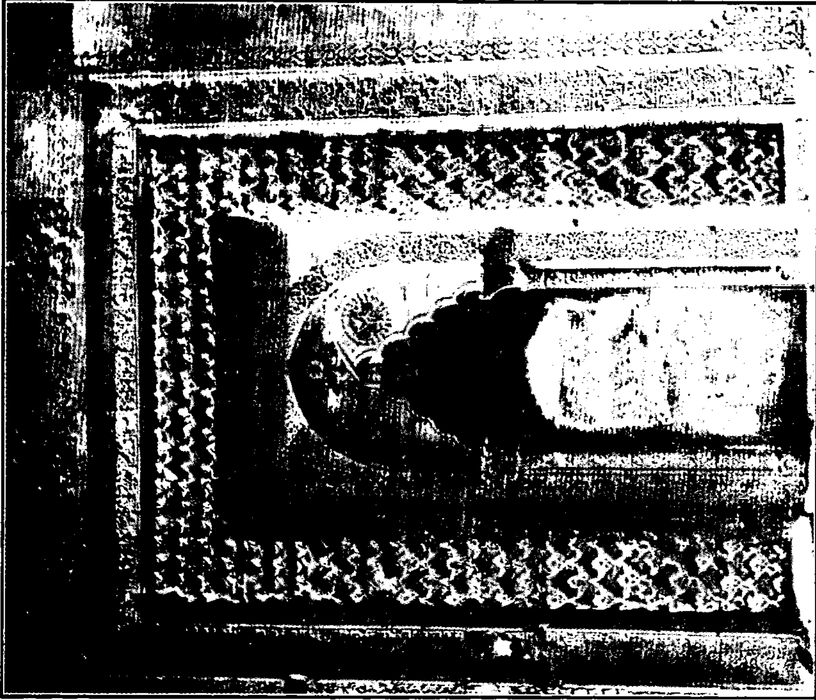

82. SIVASTA GÖKMEDRESE.

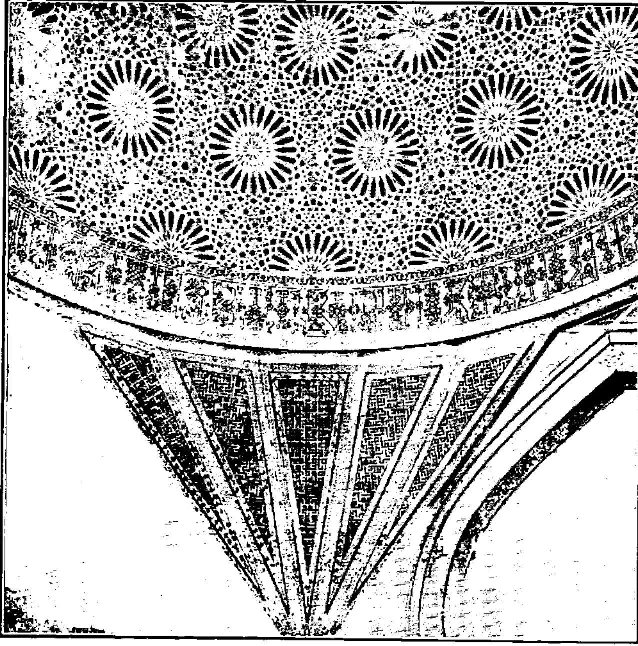
«Gıyaseddin Keyhusrev III. zamanında Başvezir Fahrüddevle Veddin Ali tarafından 1271 de yaptırılmıştır.»

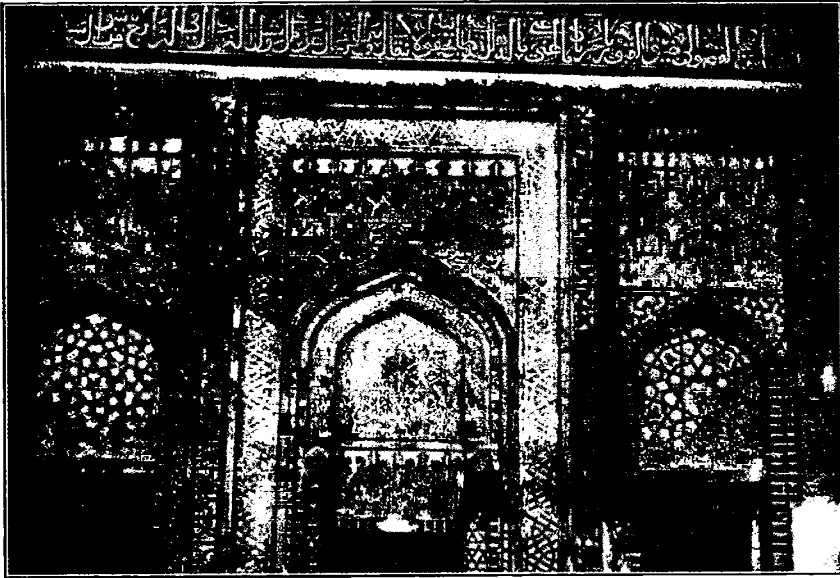
84. SIVASTA GÖKMEDRESENİN BÜYÜK KAPISI.

83. SIVASTA ÇİFTE MİNARENİN (DARÜLHADİS) CEPHE TEZYİNATINDAN *(1271-72)*.

85. Konyada Karatay Medresesi kubbesi.

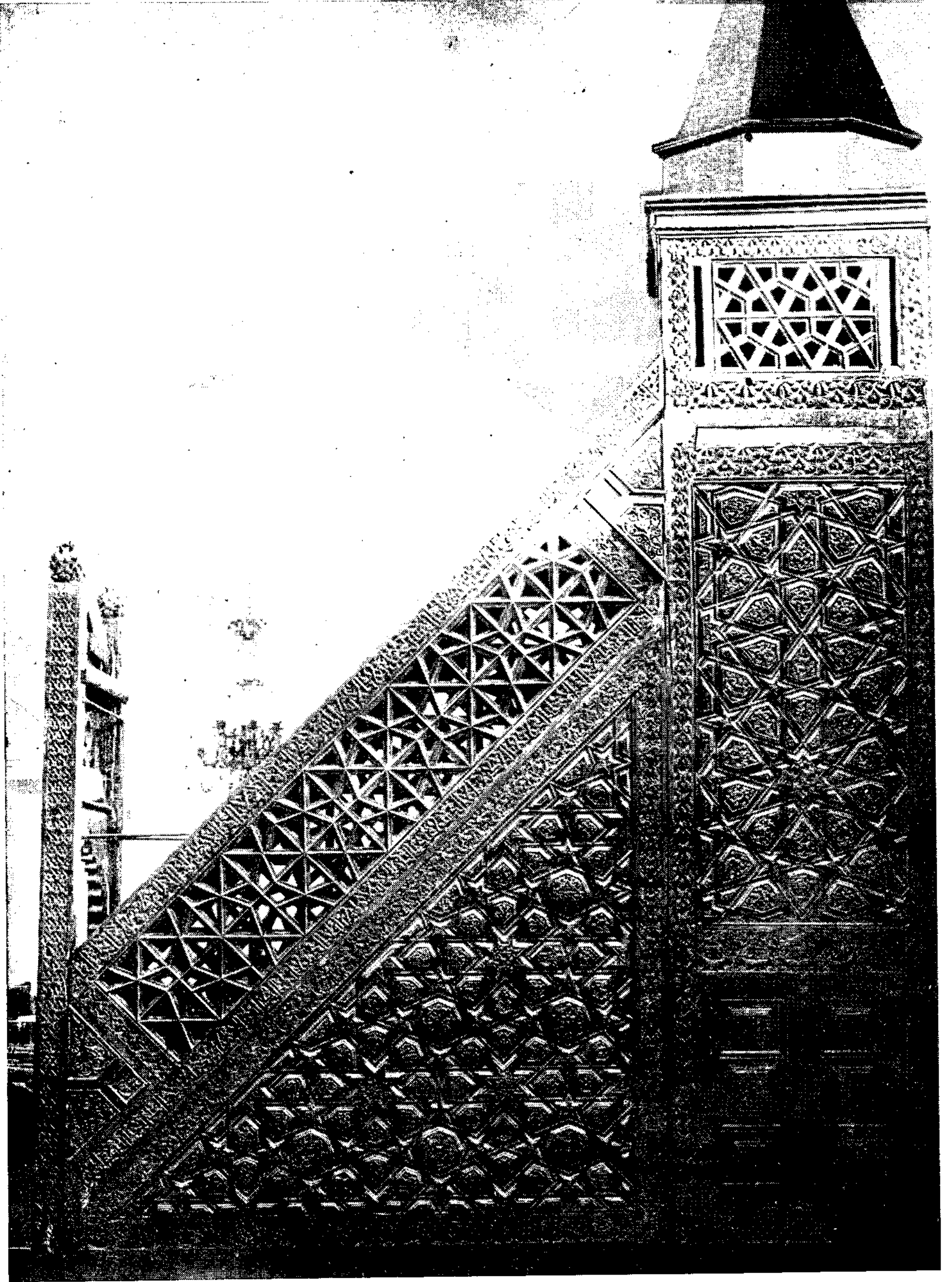
86. Sivasta Şifaiye Medresesi içinde İzeddin Keykâvus türbesinin cephe kısmı *(1217)*.

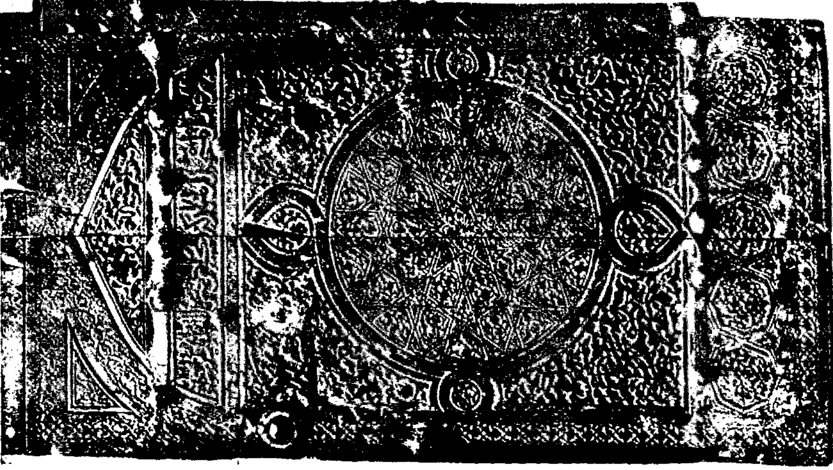
87. Selçuk eserlerinde kanatli insan resimlerile tezyinat *(Melekler).*
«Konya Müzesindedir.»

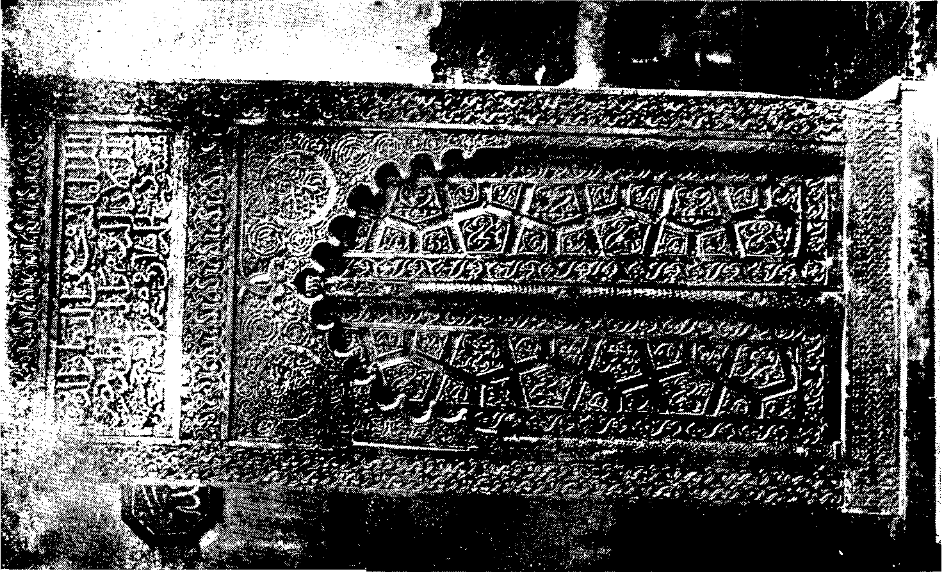
88. Selçuk eserlerinde kanatli hayvan resimlerile tezyinat.
«İstanbul Arkeoloji Müzesindedir.»

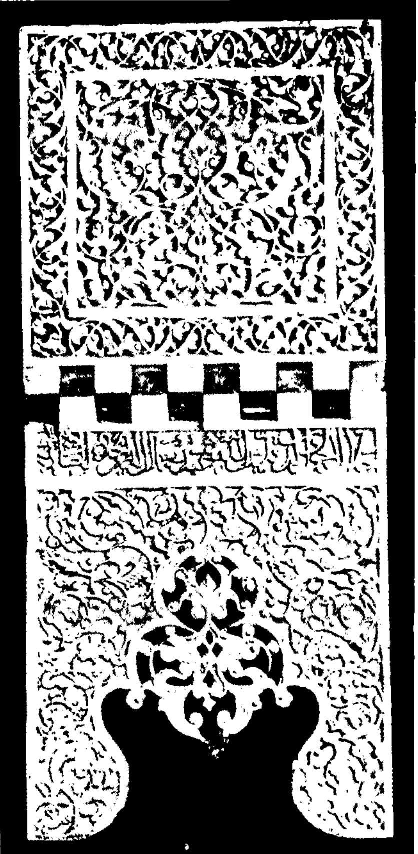
89. Konyada Alâeddin Camii oyma mimberi *(1155)*.

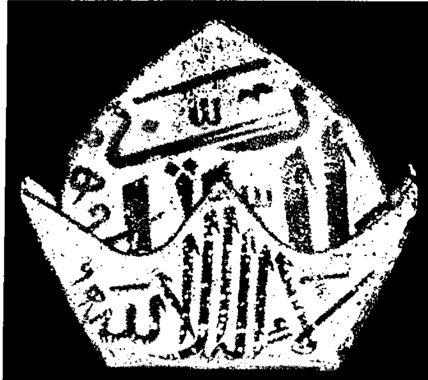
91. ANKARADA BİR CAMİİN OYMA İŞLEMELİ PENCERE KAPAĞI. *«İstanbul Arkeoloji Müzesindedir.»*

90. ANKARADA ALÂEDDİN CAMİİ MİMBERİNİN KAPISI *(1197)*.

92. *Selçuk ağaç oyma işlerinden:* Ceviz ağacından bir rahle. *«Konya Müzesindedir.»*

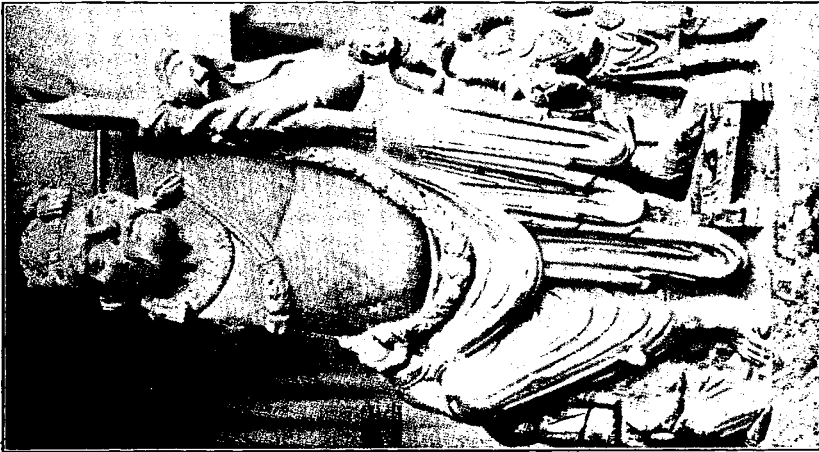
93. Mevlevi tarikatinin müessisi Celâleddini Ruminin mürşidi Tebrizli Şemseddinin serpuşu. *«Konya Müzesindedir.»*

94. Selçuk Arması.

95. Konya Selçuklarına ait bir incili kese. *«Konya Müzesindedir.»*

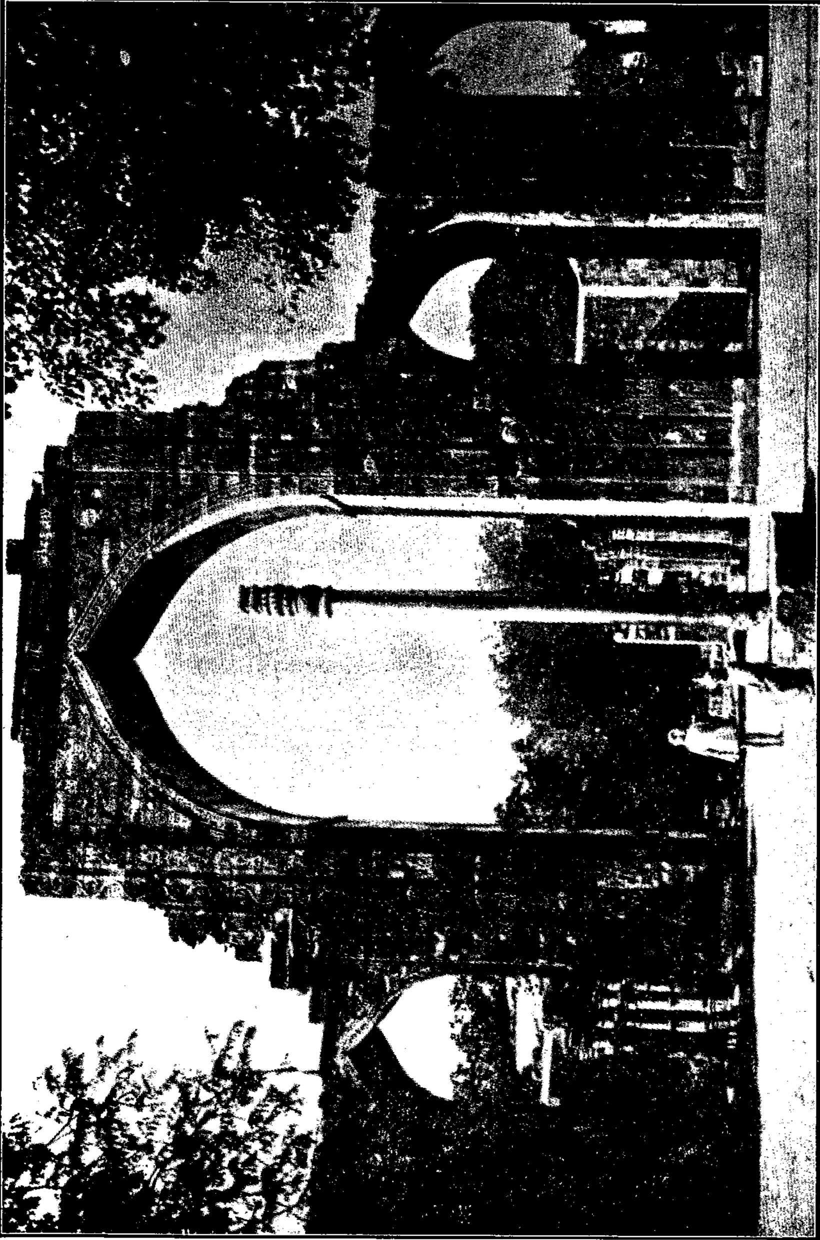
96. HİNT - SAKA KIRALLARINDAN BİRİNE AİT BİR HEYKEL.

«Lahor Müzesindedir.»

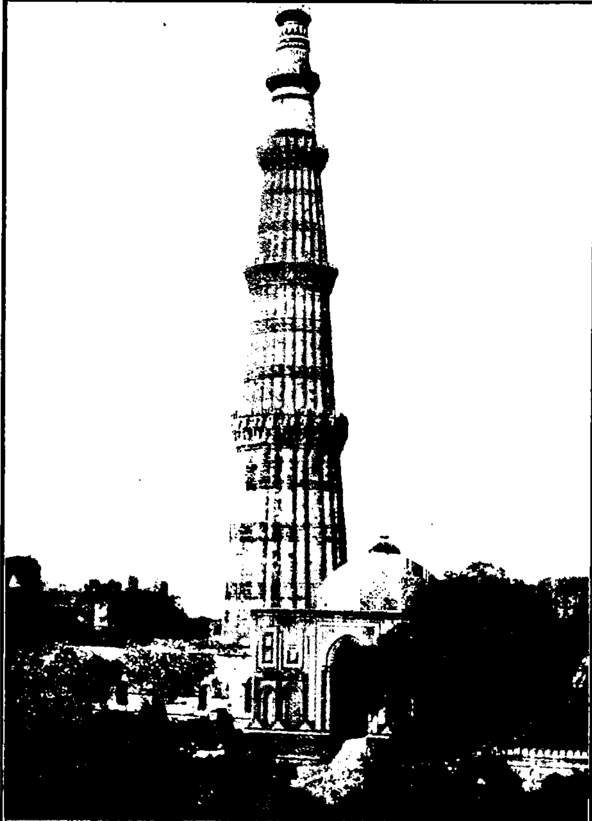

97. ACANTA YERALTI MABEDİ FRESKLERİ

«VII. asır. Budanın hayatına ait sahneleri temsil eden bu resimler cihan san'ati için de Avrupanın en güzel eserleri kadar mükemmeldir.»

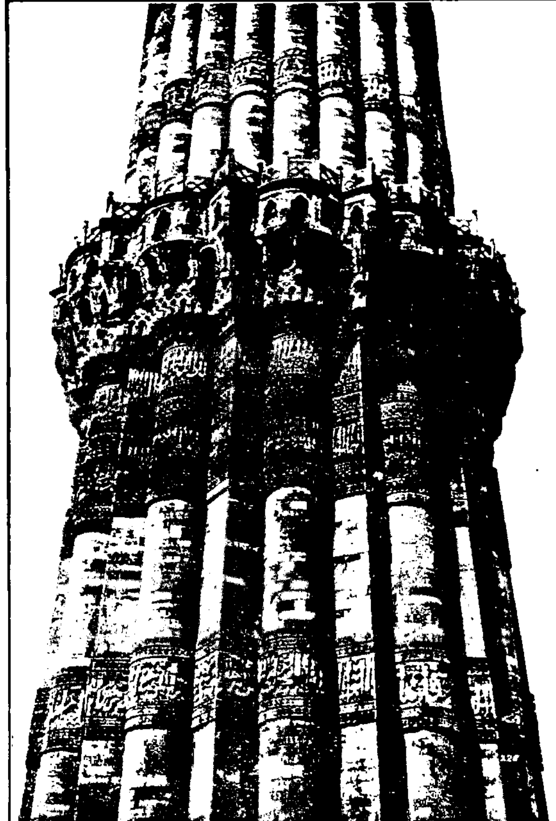

98. Eski Delhide Kutupminar Camii harabesinin umumî manzarası *(1193)*.

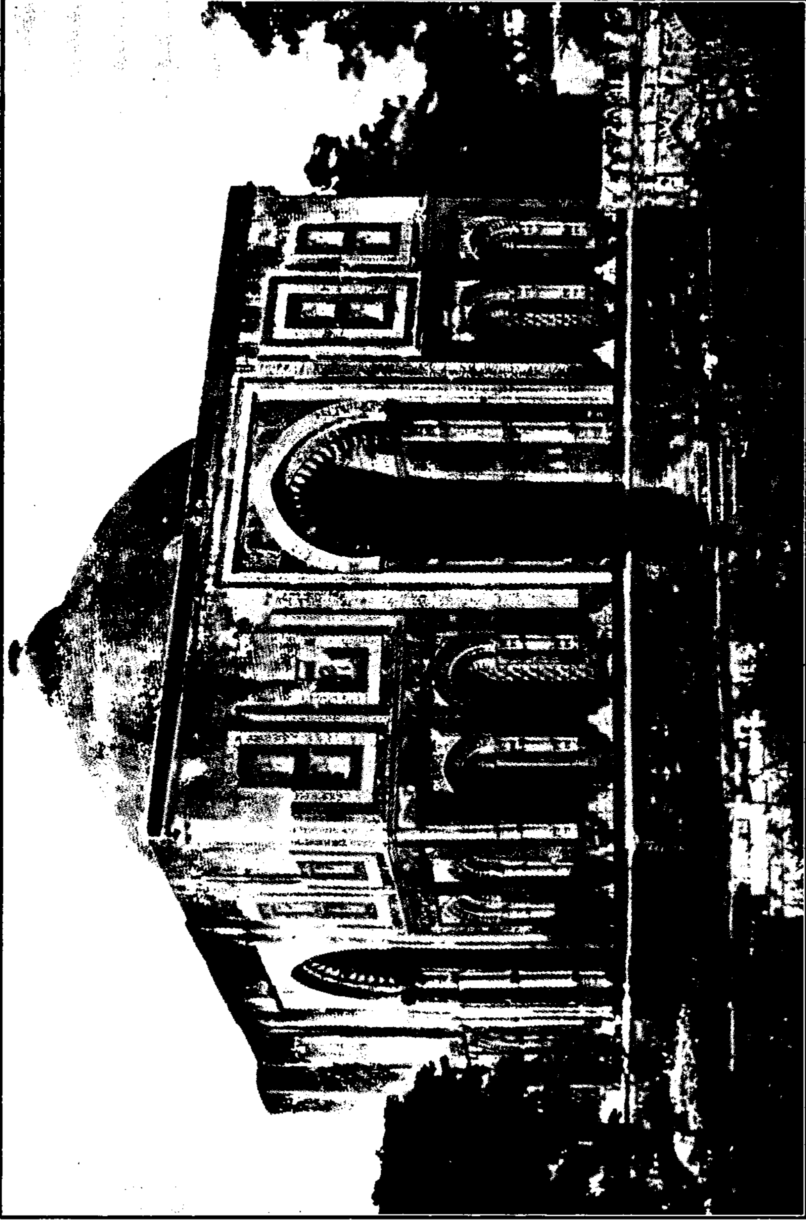

99. ESKİ DELHİDE KUTUPMİNAR CAMİİNİN MİNARESİ.

«Cami 98 inci resimde de gösterildiği veçhile yıkılmıştır. Önde görülen Kılcilerden Alâeddinin türbesidir. XIV. asır.»

100. KUTUPMİNAR MİNARESİNİN TEZYİNATINI GÖSTERİR BİR PARÇASI.

101. Eski Delhide Alâeddin Türbesi *(1310)*.

102. İMPARATOR TİMUR.
(1336 — 1405)

2 — 5

103. SEMERKANTTA TİMURUN SARAYI.

104. SEMERKANTTA TİMURUN TÜRBESİNİN UZAKTAN GÖRÜNÜŞÜ *(1405)*.

105. TİMURUN TÜRBESİNİN İÇİ.

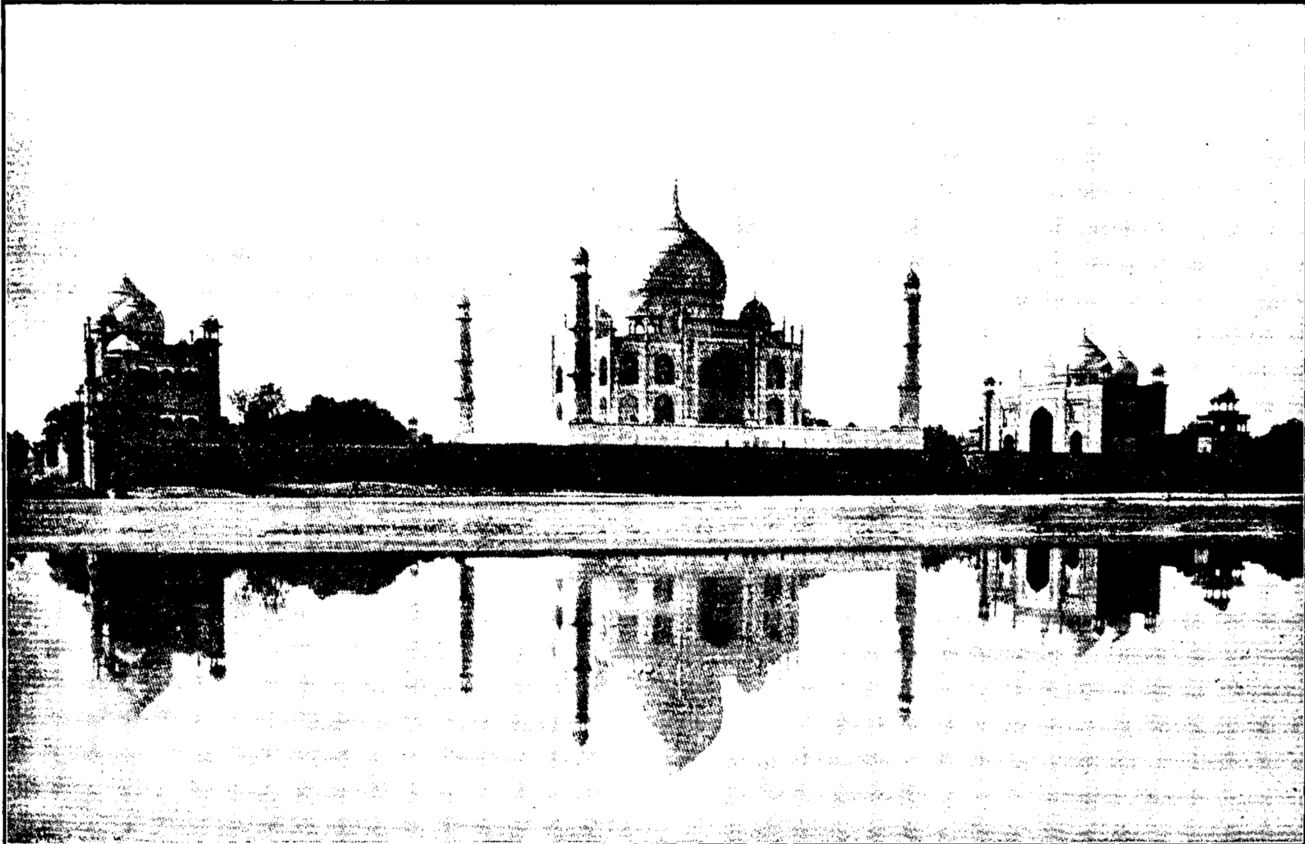
«Rus resamlarından biri tarafından yapılmış olan bu tablonun aslı Ankara Halk Evindedir.»

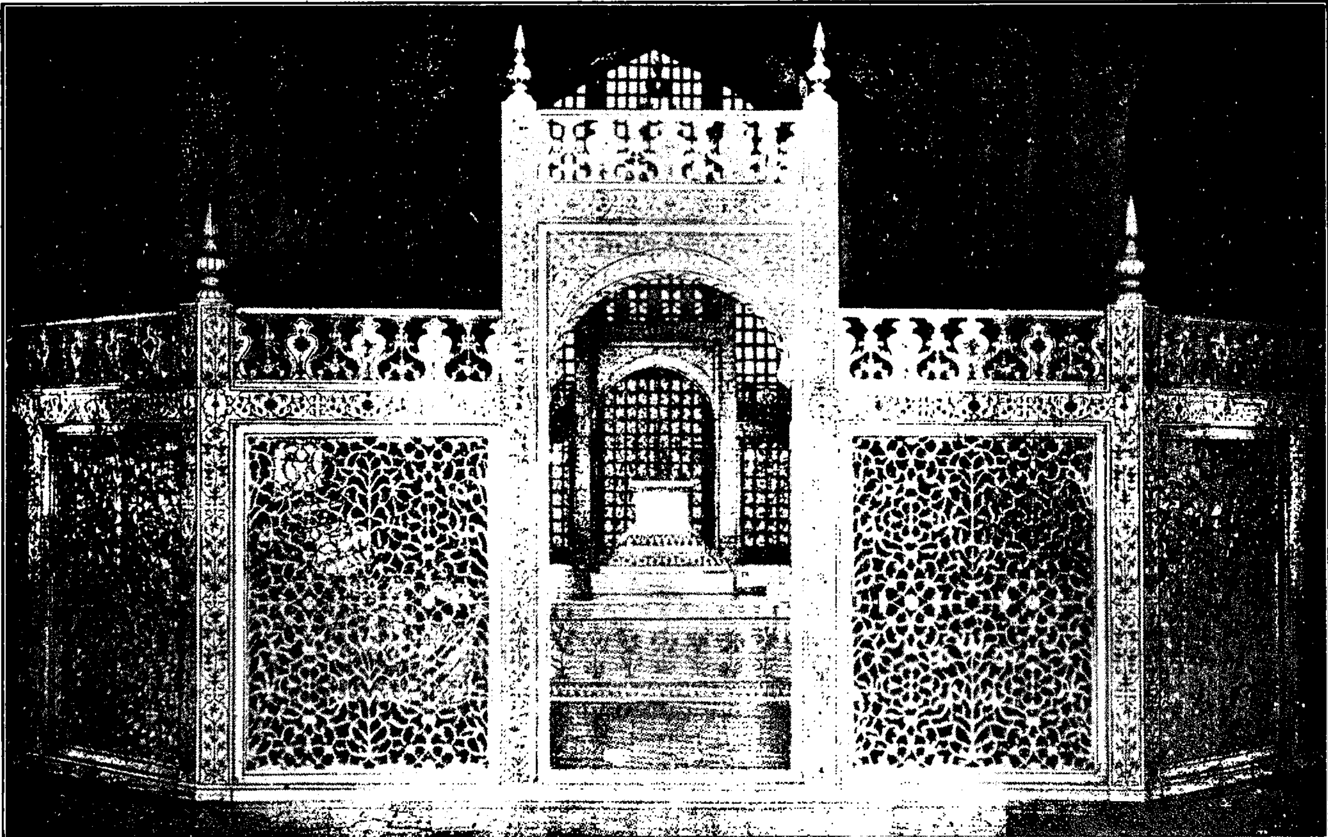
106. Hüseyin Baykaraya ait bir minyatür.

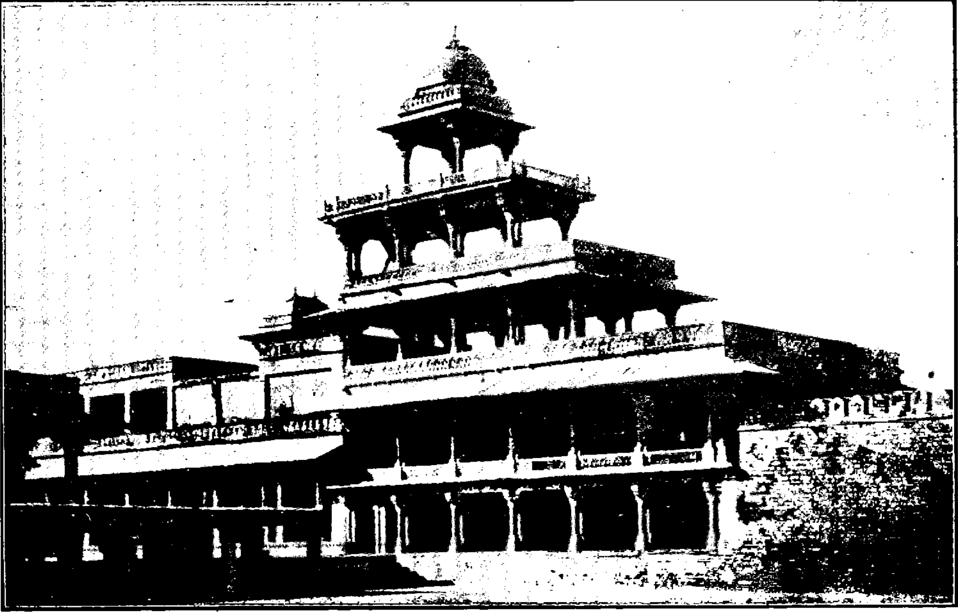
107. Babür ordusunun başında.

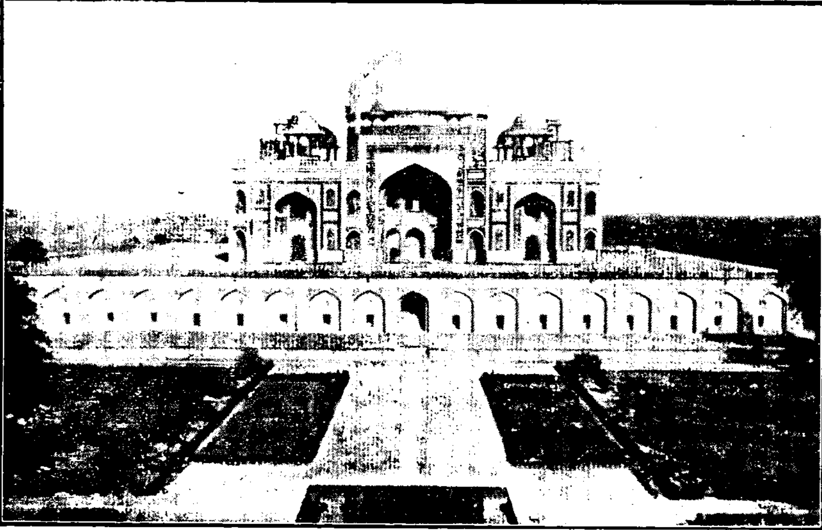
108. Ağra'da Taç Mahal Türbesinin uzaktan görünüşü *(1630 - 1647)*.

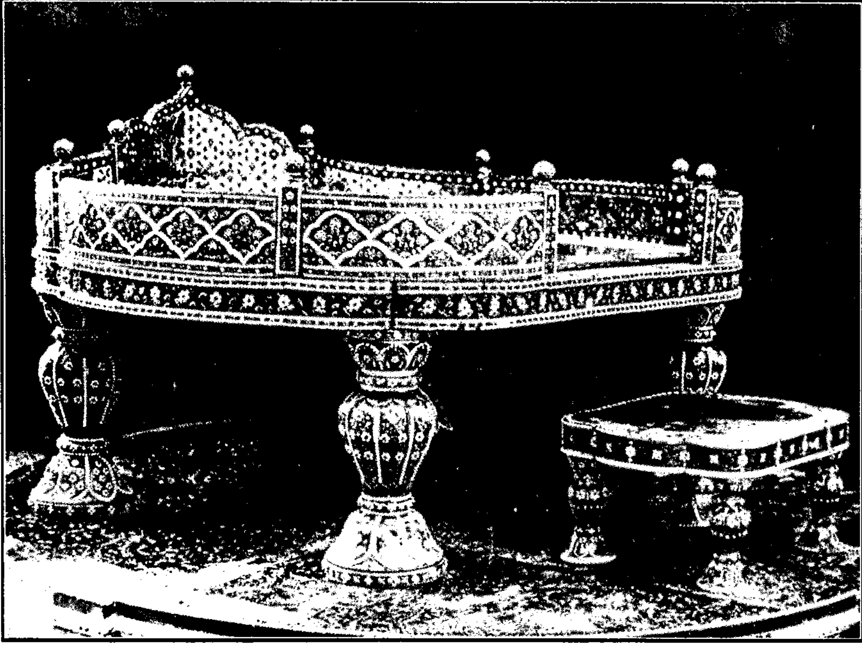
109. Taç Mahal Türbesinin içi.
«Türk mermer işçiliğinin güzel eserlerinden.»

110. Fetihpurda Hint - Türk imparatorlarinin sarayi *(1580)*.

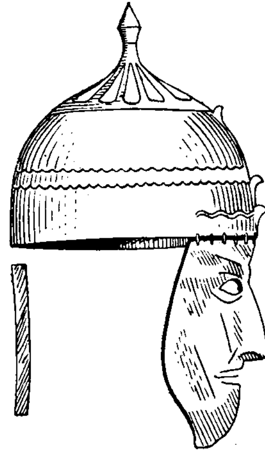
111. Delhide İmparator Humayun'un Türbesi *(1572)*.

112. HİNT - TÜRK İMPARATORLARINA AİT BİR TAHT.

«İstanbul Topkapı Sarayı Müzesindedir.»

«Nadirşah tarafından Hint seferinde Delhide Türk imparatorlarının saraylarından alınmış ve sora Osmanlı padişahlarına hediye edilmiştir. Yanlış olarak Şah İsmaile izafe edilir.»

113. BİR TÜRK TOLGASI.

F. 175 kuruş

TARİH

III

TARİH

III

YENİ VE YAKIN ZAMANLARDA OSMANLI—TÜRK TARİHİ

6 renkli tablo — 10 harita — 136 resim

1 9 3 1

İSTANBUL

DEVLET MATBAASI

Maarif Vekâleti Millî Talim ve Terbiye Dairesinin 28/11/1931 tarih ve 2847 numaralı emrile 25 000 nüsha tab' edilmiştir.

MUKADDİME

Son yıllara gelinceye kadar "*Türk Tarihi*" memleketimizde en az tetkik edilmiş mevzulardan biri halinde idi.

1000 yıldan fazla süren *islâmlık - hıristiyanlık* davalarının doğurduğu husumet duygusile mutaassıp müverrihler bu davalarda asırlarca islâmlığın pişdarlığını yapan Türklerin tarihini kan ve ateş maceralarından ibaret göstermeğe savaştılar. Türk ve islâm müverrihler de türklüğü ve türk medeniyetini islâmlık ve islâm medeniyeti ile kaynaştırdılar; islâmlığa takaddüm eden binlerce yıla ait devreleri unutturmayı *Ümmetçilik* siyasetinin icabı ve din gayreti vecibesi bildiler. Daha yakın zamanlarda Osmanlı İmparatorluğuna dahil bütün unsurlardan tek bir milliyet yaratmak hayalini güden *osmanlılık* cereyanı da, türk adının anılmaması, millî tarihin yalnız ihmal değil, hatta yazılmış olduğu sayfalardan kazınıp silinmesi yolunda üçüncü bir amil halinde diğerlerine eklendi.

Bütün bu menfi cereyanlar, tabiî olarak, mektep programları ve mektep kitapları üzerinde dahi tesir gösterdi ve türklüğün, çadır, aşiret, at, silâh ve muharebe mefhumlarile müradif tutulması an'anesi mektep kitaplarımıza kadar girdi.

Türk Tarihinin, inkâr edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini, bütün hakikatlerile meydana çıkarabilmek için çalışmakta olan *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* bir kısım azasını tarih tedrisatındaki bu boşluğu doldurabilecek bir kitap hazırlamağa memur etti.

En yeni eserlere ve Anadolu, Mısır, Mezopotamya, Ortaasya, Şimalî Hint, Şimalî Çin ve Cenubî Sibirde hergün daha ileri götürülmekte olan arkeolojik tetkiklere istinat etmekle beraber mevzuun genişliği, zamanın darlığı yanında, önü-

müzdeki ders yılına yetiştirilmesi zaruretinin de hâkim bulunması ilcasile, bu küçük eserin ihtiyaca tam ve mükemmel şekilde tekabül edeceği iddia olunamaz. Noksanlar, ilerde, yeni basılışlarda tamamlanacaktır. Kitabın ihtiva ettiği mevzular etrafında daha fazla malûmat edinmek isteyenler aynı heyetin pek yakında bastırılmak üzere hazırladığı *Umumî Türk Tarihinin Ana Hatları* hakkındakı esere müracaat edebilirler.

Cemiyet, dört kitap halinde hazırlamış olduğu bu küçük eseri, mekteplerde okutulmasını kabul eden Türkiye Cümhuriyeti Maarif Vekâletine hediye etmiştir.

Cemiyet, Maarif Vekâleti Neşriyat Müdürü Faik Reşit ve Devlet Matbaası Müdürü Hamdi Emin Beylere kitapların basılışındaki kıymetli yardımları için teşekkürü vecibe bilir.

KİTABIN HAZIRLANMASINDA ÇALIŞANLAR

M. Tevfik Bey

Riyasetićümhur Umumî Kâtibi ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Reisi

Samih Rifat Bey

Çanakkale Meb'usu ve T. T. T. C. Reis Vekili

Akçuraoğlu Yusuf Bey

İstanbul Meb'usu, Ankara Hukuk Mektebi Siyasî Tarih Profesörü ve T. T. T. C. Reis Vekili

Dr. Reşit Galip Bey

Aydın Meb'usu ve T. T. T. C. Umumî Kâtibi

Hasan Cemil Bey

Bolu Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Afet Hanımefendi

Musiki Muallim Mektebi Tarih ve Medenî Bilgiler Muallimi ve T. T. T. C. Azası

Baki Bey

Erkâniharbiye Miralayı, Büyük Erkânı Harbiye Harp Tarihi İkinci Şube Müdürü

İsmail Hakkı Bey

Balikesir Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Reşit Saffet Bey

Kocaeli Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Sadri Maksudi Bey

Şarkî Karahisar Meb'usu, Ankara Hukuk Mektebi Profesörlerinden ve T. T. T. C. Azası

Şemseddin Bey

Sıvas Meb'usu ve İstanbul Darülfünunu Türk Tarihi Sabık Profesörü ve T. T. T. C. Azası

Şemsi Bey

Miralay, Harita Umum Müdürlüğü Harita Şubesi Müdürü

Yusuf Ziya Bey

Eskişehir Meb'usu, İstanbul Darülfünunu Hukuk Tarihi Sabık Profesörü ve T. T. T. C. Azası

İÇİNDEKİLER

HARİTALAR

Sahife

RENKLİ TABLOLAR

RESİMLER

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞU:

OSMANLI İMPARATORLUĞU:

İMPARATORLUĞUN İNHİTATI:

I

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞU

OSMANLI TÜRKLERİNİN MENŞEİ

Osmanlı Devletini tesis eden ve soradan Osmanlı namını alan Türklerin nereden ve ne zaman Anadoluya geldikleri henüz ilmî bir surette tesbit edilmiş değildir. Bu türk aşiretinin de, bütün Türkler gibi Ortaasyadan İran yolile garba ilerliyerek, aşiret reisi *Ertuğrul* Beyin emri altında Anadoluya gelip yerleşmiş olduğu rivayet edilmektedir. Osmanlı hükümdarlarının, *Oğuz Han*a kadar giden bir silsilenameleri varsa da bu soradan uydurulmuş bir şeceredir.

OSMANLILARIN ZUHÛRUNDA ANADOLUNUN AHVALİ; ANADOLU SELÇUKLARI VE SELÇUK FEODALİTESİ.

Osmanlılar, tarih sahnesine çıktıkları zaman Anadolunun büyük bir kısmında, büyük Selçuk İmparatorluğunun parçalanmasından doğmuş Anadolu Selçuklarının (başka tabirlerle, Konya veya Rum Selçukları nın) XII inci Hükümdarı olan *Alâeddin* I. *Keykubat* Konya tahtında oturuyordu (1219-1236).

Cengiz İmparatorluğu aksamından *İlhanlılar* Devleti ise, Anadolunun şarkına hâkim olduğu gibi, Konya Salçukları üzerinde de metbuluk iddiasında idi.

Anadolunun garbışimalisinde bir kısım arazi henüz Bizans İmparatorluğuna ait bulunuyordu *(Harita 1).*

Anadolu selçuk saltanatı, bütün Ortazaman devletleri gibi feodal bir teşkilâta malikti: Selçuk Sultanını metbu tanıyan ve kendi mıntakalarında kendi tebaalarını hemen

müstakil idare eden birtakım beyler (ümera) vardı. Ahali kısmen şehirlerde ve köylerde oturarak, san'at, ticaret, ve ziraatle meşgul oluyor; kısmen de hayvancılıkla geçinerek yarım göçebe veya göçebe bir hayat sürüyordu. Bizans İmparatorluğu da, o devrede, feodal bir devlet şeklini almıştı; Osmanlı müverrihlerinin *"Tekfur„* dedikleri adamlar, imparatoru metbu tanıyan bir nevi feodal beylerdi. Tekfurların idareleri altında bulunan halka muameleleri, ekseriyetle fena ve adaletsizdi. İmparator, bunların taaddi ve zulmünden halkı kurtaracak kadar kuvvete malik değildi.

Anadoludaki selçuk ve bizans feodalitesinin garp feodalitesinden bazı farkları vardır; meselâ garp feodalitesinin arazi kanunu ve meratip silsilesi burada aynen mevcut değildir; ve nazarî olarak sultan ve imparatorun hak ve nüfuzu daha fazladır; hele selçuk saltanatı, bir islâm devlti olduğundan, şer'î bazı esaslar, müslüman feodal beylerinin hukukunu tahdit ve arazi mülkiyetini halka tahsis ediyordu, feodal beylerin tebaası, *serf* (esir) değildi; ancak sultanın zayıflığı feodal beylerin kuvvetini ve müstakil hareketlerini arttırıyor ve bazan bunları tam istiklâle kadar sevkediyordu.

OSMAN BEY

Ertuğrul Bey Anadoluya gelince, Konya Selçukları Sultanı Alâeddin Keykubattan, kendisine ve aşiretine münasip bir yer verilmesini istedi; Sultan da onlara *Ankara* ya yakın *Karacadağ* havalisini verdi; bu suretle Ertuğrul, Konya sultanına tâbi *(vassal)* bir bey olmuştu. Ertuğrul Bey Konya sultanının muharebelerinde metbuuna *(suzerain)* yardım ettiği gibi, Bizans İmparatorluğuna ait *Sultanönü* mıntakasile *Söğüt* kasabasını da zapta muvaffak olmuştu. Kılıcının hakkı olan bu yerler sultan tarafından kendisine, resmen de verildi; bu suretle Ertuğrul Bey, Anadolu Selçuk Devletinin Bizans hududunda bir *uçbeyi* oldu.

Alâeddin I. Keykubadın oğlu *Keyhusrev II.* 1243 senesinde Anadoluyu istilâ eden İlhanlıların himayesini kabule mecbur oldu. Bundan sora Anadolu Selçuk Devleti belini doğrultamadı. İşte, Anadolu Selçuklarının bu düşkün ve karışık devrinde Ertuğrul Bey öldü ve yerine aşiret reisliğine 23 yaşındaki en küçük oğlu *Osman* Bey geçti (1281).

Osman Beyden itibaren, bu aşiret *Osmanlı* namını aldı ve

tesisi Osman Beye isnat olunan devlet te *"Osmanlı Devleti,,* diye yadolundu. Osmanlı Devletinin teessüs senesi kat'î surette malûm değildir; müverrihlerin çoğu 1299 senesini kabul ederler. O sıralarda *Alâeddin III. Keykubat*, Konya tahtında bir gölge gibi kuvvetsiz ve ehemmiyetsiz oturuyordu. Eğer osmanlı müverrihlerinin bahsettikleri tabıl ve alem hikâyesi doğru ise, işte bu Alâeddin III. tarafından Osman Beye gönderilmiş olması lâzımgelir [1].

Osman Bey, civarındaki Tekfurlarla bazan cenkleşerek, bazan onları biribirine düşürerek, idaresi altında bulunan memleketi epey genişletti. Ezcümle *Eskişehir* civarındaki *Karacahisar* la *İnegöl*, *Bilecik* ve *Yarhisar* ı zaptetti *(Harita 2)*.

Osman Beyin nispeten az bir zamanda küçük memleketinin hududunu Bizans İmparatorluğu zararına genişletebilmesi, Türklere has cengâverlik ve kahramanlıktan maada, Bizans Devletinin o zamanlar tereddiye uğrayarak, artık vilâyetlerinde hâkim olan Tekfurların (feodal beylerin) merkezle sıkı irtibatları ve kendi aralarında tesanüt olmamasile ve idareleri altında bulunan halkın emniyet ve refahını temin edememelerile izah olunabilir. Filvaki Anadolu vilâyetlerindeki Tekfurların adaletsiz idareleri, kanunsuz cezaları, keyfî ve ağır vergileri kasabalar halkını bizar ederek ve Tekfurlar arasında temadi eden kavgalar ticarî mübadeleyi ihlâl eyleyerek halkın iktisadî hayatını çok sıkıntıya uğratmıştı. Osmanlı idaresi, yollarda emniyetsizliği, kasaba ve pazarlarda kanuna mugayir keyfî vergileri kaldırıyor; herkese kanun dairesinde can, ırz ve mal emniyeti temin ediyordu. En eski osmanlı müverrihlerinden *Âşık Paşazade* bu hususa dair karakteristik bir vak'a nakleder: *Germiyan* dan gelen bir adam, Karacahisar pazarının bacını (vergi) iltizama almak ister. Osman Bey bunu kanuna ve akla mugayir görerek reddeder ve Germiyanlıyı azarlıyarak kovar. Osmanlı Beyliğinin bu

[1] Mütedavil osmanlı müverrihlerinin bahsettikleri tabıl ve alem hikâyesi şudur: Sultan Alâeddin, Osman Beye türkçe bir istiklâl menşuru ile istiklâl alâmeti olmak üzere bir tabıl (davul) ve bir alem (sancak) göndermiştir; yani Osman Bey gûya kendiliğinden değil, metbuunun menşurile istiklâl kazanmıştır. Bu istiklâl menşurunun bir sureti *Feridun Bey Münşeatında* yazılı ise de, mevsukluğu sabit değildir. Osman Gazinin böyle bir menşura muhtaç olmıyarak kendini müstakil addettiğine dair, Âşık Paşazade Tarihinde şayanı dikkat bir hikâye de vardır (Âşık Paşazade Tarihi, İstanbul, 1913, sayıfa : 18).

tarzda idaresi her taraftan osmanlı memleketine adam gelmesine ve üzerlerine yürünen kasabaların kolaylıkla teslim olmalarına yaradı.

İLK DEVLET TEŞKİLÂTI, PARA, İLK MUNTAZAM ORDUNUN ESASI, İÇTİMAÎ TEŞKİLÂT, ARAZİ TAKSİMATI, ŞEHİRLERİN İDARESİ

Osman Beyin vefatı sıralarında (1326) oğlu *Orhan* Bey, Bizansın Anadoluda en mühim şehirlerinden olan *Bursa*yı zaptetti. Orayı payitaht yaptı. Merkezi bu büyük şehir olan Osmanlı Beyliğinin muntazam bir devlet halinde tensikına ihtiyaç duyuldu. Orhan Bey, kardeşi *Alâeddin*i kendisine *vezir* tayin etti; *Alâeddin Paşa*, zamanının en malûmatlı filozof âlimlerinden *Candarlı Kara Halil*le müzakere ederek devleti tanzim vazifesini üzerine yüklendi. Orhan Bey, kendisi harple, askere kumanda etmekle meşgul oldu.

Alâeddin, Orhan Bey namına *ilk osmanlı parasını* bastırdı (1328) *(Res. 1)*. İslâm âleminde bir hükümdarın istiklâli, *hutpe* de ismini zikrettirmek ve kendi namına para bastırmakla taayyün ederdi; Osman Beyin ismi hutpede okunmuş ise de, onun namına para bastırılmamıştı. Orhan zamanında bu eksiklik tamamlandı; fakat hakikî istiklâl, askerî kuvvet ve idarî intizamla hasıl olabilirdi. Alâeddin, devletin ilk muntazam ordusunun esasını kurdu.

Bu zamana kadar Osmanlı Beyliğinin gayrimuntazam *atlı kuvveti* vardı.

Orhan zamanında teşkil olunan muntazam asker ise sırf Türklerden mürekkep piyadeden ibarettir. Bunlara *yaya* denildi.

Böylece ilk muntazam askerî teşkilât yapıldığı gibi, mülkî idare de az çok tanzim olundu. Beylere, memurlara, askere hususî elbiseler tayin edildi. Osman Bey zamanında *patriyarkal* [1], bir aşiret halinden pek ileri gitmiyen osmanlı içtimaî heyeti, Bizans İmparatorluğunun payitahtına yakın ve oldukça zengin kıt'alarını ele geçirdikten sora, muhtelif içtimaî sınıfların ihtiyaçlarını temin edecek bir idare sistemi kurmak zaruretinde idi. O zamanların en mühim servet membaı toprak olduğundan araziye temellük meselesi halledilmek lâzımdı; Bizans Tekfurları, şahsî menfaatlerini temin

[1] Patriyarkal hayat, *Tevrat* ın tavsif ettiği şekilde, bir reis idaresi altında geçirilen sade kabile hayatıdır.

için eski kanun ve âdetleri bozarak keyfî hareket ediyorlardı. Halbuki Osmanlı Beyliği, *arazi rejimini* muntazam bir usule bağladı. Arazi, *has* ve *tımar* namile iki sınıfa ayrıldı. Bundan başka arazi rejiminde *vakıf topraklar*la *yurtluk* ve *ocaklık* denilen topraklar da vardı. Haslar, hükümdarın hususî hazinesine, hükümdar çocuklarına ve ümeraya, yani askere kumanda eden beylere tahsis edildi. Tımar ise, harplerde yararlık gösterenlere veriliyordu. Has ve tımar usulü selçuk devrinde ve daha eski türk devletlerinde de mevcut idi.

Türk arazi rejiminde toprak bizzat onu ekip biçenin mülkiyetinden alınmamıştır; has ve tımarda yaşıyan halk hürdü, has ve tımar erbabının esiri (serf) değildi. Hasılı has ve tımar, mülk ve çiftlik demek değildi; her has ve tımarın havi olduğu arazi halkın mutasarrıf olduğu tarlalardı, sahipleri orada ziraat ederler ve mahsullerini kendilerine alırlardı; ancak mahsulâtın *öşrünü* (onda birini) ve arazinin alınıp satılmasında muayyen olan harcını has ve tımara mutasarrıf olanlara verirlerdi. Bunlar bu menfaate mukabil hasılata göre bir, veya iki, veya daha ziyade talimli ve silâhlı süvari beslemekle mükelleftiler. Bir harp olunca has ve tımar sahipleri, maiyetindeki atlılarla beraber toplanıp, osmanlı beyinin kumandası altında sefere giderlerdi. Bu sınıf askere *tımarlı sipahisi* denilirdi. Osmanlı ordusunun atlı vilâyet askerini teşkil eden bu kuvvet, devletin büyümesi nispetinde artmış ve çok işe yaramıştır [1].

Tımarlılar, bu suretle bir askerî kuvvet teşkil ettikleri gibi, gelirinden istifade ettikleri mıntakaları idareye de memurdular; kendi idareleri altında bulunan halkın refahı, menfaatlerine uygun geldiğinden, devletin inhitat devrine kadar halkı eyi idare etmiş oldukları görülüyor. Asıl arazi sahibi olan köylüler, dahilî köy teşkilâtlarile kendilerini idare edip gidiyorlardı. Bu köylülerin müslim veya gayrimüslim olması, ilk devirlerde hukuk ve menfaatlerinin artıp eksilmesine, pek te tesir etmiyordu.

Şehirlerin idaresine gelince, Osman Bey ilk zaptettiği Karacahisara bir *kadı* tayin etti; yani halkın ihtilâflarını halledecek tek hâkimli bir mahkeme tesis etti; ayni zamanda şehrin intizam ve inzıbatını temin için bir *subaşı* memur etti.

---

[1] Arazi teşkilâtı tekemmül ettiği sırada hasla tımar arasında *zeamet* namile bir kademe daha teşekkül etmişti. Bunun hakkında biraz tafsilât *Kanunî Süleyman* bahsinde görülecektir.

Hükümdarın tayin ettiği bu memur, bugünkü vali, şehremini ve polis müdürünün vazifelerini kendinde toplamıştı. Osmanlı Devletinin ilk devirlerinde şehir işleri de böyle pek az memurla idare olunuyordu.

Alâeddin Paşa ve Kara Halil, Devletin tanzim ve tensikile uğraşırlarken bizzat Orhan Bey, babası zamanından kalma cengâver türk beylerile birlikte memleketinin hudutlarını İstanbula doğru genişletmeğe çalışıyordu. *Aydos, İzmit* ve *Hereke* kalelerini, *Gemlik* kasabasını ve o zamanlar mühim bir sanayi merkezi olan *İznik* şehrini, hasılı *Marmara* kıyılarını, İstanbula pek yakın olan *Kartal*a kadar zabıt ve istilâ etti. O sırada Türk *Karesi* Beyliğini de ilhak eyledi ki bu suretle ileride görülecek *Anadolu türk beylerinin birleştirilmesi* de başlamış oluyordu.

OSMANLILARIN ZUHÛRUNDA AVRUPANIN AHVALİ

Osmanlılar Bursayı ve Marmara kıyılarını zaptederek ve Kartala kadar ilerliyerek, İstanbulu şark ve cenuptan kuşatmıya başladıkları zaman Avrupanın ahvali nasıldı? *(Harita 3).* Avrupanın şarkıcenubisinde, bir ayağını Balkan Yarımadasına basmış, diğer ayağını Anadolu Yarımadasının şimaligarbisindeki küçük bir parçasına iliştirmiş, sallanarak duran *bin yıllık* köhne Bizans İmparatorluğu vardı. Bu imparatorluk birkaç yüz senedenberi Anadolu tarafından Türklerin ve müslümanların, Balkanlar cihetinden de Türklerin ve Islavların darbelerile çok zedelenmişti. VII. asırda Araplar (müslümanlar) İstanbulu muhasara etmiş ve bundan sora da Anadolu içlerine birçok akınlar yapmışlardı; fakat Bizans İmparatorluğu Araplara karşı İstanbulu ve Anadoluyu muvaffakıyetle müdafaa edebilmişti, hatta X. asırda mukabil taarruza geçerek, Şimalî Suriye ve Şarkî Anadoluya kadar eski memleketlerini istirdada bile muvaffak olmuştu. Bundan sora asıl Türklerin taarruzları başladı ve Büyük Selçuklar bahsinde görüldüğü veçhile *Alp Aslan*ın kumandası altında selçuk ordusu, Şarkî Roma İmparatoru *Romanus Diyogenis*i *Malazgirt* meydan muharebesinde (26 Ağustos 1071) esir ederek bütün Anadoluyu istilâ etti. Fakat Büyük Selçuk İmparatorluğunun inkısamı ve aksamından Anadolu Selçuk Sultanlığının gitgide zayıflaması üzerine Bizans Rumları yine geniş bir nefes alabildiler. Anadolu selçuk saltanatı münkariz olacağı sıralar-

da Garbî Anadolunun İstanbula en yakın bir mıntakasında Osmanlı Beyliğinin zuhûru ve Bizans idaresindeki şehir ve kaleleri zaptederek payitahtlarının yanı başına kadar ilerlemesi, Şarkî Romanın hayat ve mevcudiyetine yeni, ve eskilerinden daha korkunç bir tehlike teşkil etti. Bu taze tazyika karşı, Bizansın mukavemet edebilmesi meşkûk görünüyordu. Bahusus, Bizans sarayının bitmez tükenmez taç ve taht kavgaları, Bizans halkının darbımesel hükmüne geçmiş ahlâkî fesatları, Bizans memurlarının irtikâp, irtişa ve suiidareleri, vilâyetlerde Tekfurlar anarşisi, ahlâkî manasını tamamen kaybederek kuru eşkâl ve merasimden ve ahmakça hurafelerden ibaret kalan ortodoks mezhebi, nihayet bütün bu kargaşalıklar arasında iktisadî faaliyetin imkânsızlığı ve binnetice halkın çok sıkıntılı bir vaziyete düşmesi, bu köhne vücudun artık ölümü yakınlaştığına şüphe bırakmıyordu. Bu devletin dayandığı yegâne kuvvet, uzun mazisi ile İstanbulun emsalsiz *surlarından* ibaret gibi idi.

Balkan Yarımadasında Bizans İmparatorluğundan başka bu imparatorluğun kırıntılarından birkaç parça ile *Bulgar* ve *Sırp* Kırallıkları vardı; Bizans tahtında oturan *Paleologos* hanedanına mensup prenslerin idare ettikleri eski Yunanın askerî bir kıymet ve ehemmiyeti yoktu; Bizansı ıskat eden kuvvet, buraları da kolaylıkla zaptedebilecekti.

Balkan Yarımadasının en kadîm sekenesi arasında *Traklar* gibi Türkler mühim bir mevki işgal etmişler ve soradan da *Hazar, Avar, Bulgar* ve saire gibi türk kabileleri buralara gelerek yerleşmişlerdi. O zamanlar Balkanlarda asıl hâkim olanlar Sırplar ve Bulgarlardı. Bunlar Bizanstan hıristiyanlığın ortodoks mezhebini almış bulunuyorlardı.

Bulgar Devleti, *Orta İtil* havzasından gelen Bulgar Türklerinin yerli Türk ve Islavlarla karışarak VII. asırda teşkil ettikleri bir devlettir; Balkan Yarımadasının bilhassa şark kısmına hâkim olmuştu. İlk teşkilâtı tamamen türk usulünde bulunan bu devletin hükümdarları *Han* unvanını taşıyorlardı. Bizans misyonerlerinin tesirile hıristiyanlığı kabul ettikten (IX. asır) sora, Bizansın siyasî ve idarî teşkilâtını taklide kalkışmışlardı; lisanları da, bazı türkçe kelimeler ve türk lisanı kavaidi mahfuz kalmak üzere, ıslavlaşmış ve nihayet bugün malûmumuz olan bulgar lisanı hasıl olmuştu. Birkaç defa Bizansa taarruz ederek, *vasileuslar*ı (impara

torları) ürküten Bulgar Devleti X. asırda çok genişliyerek Balkanların büyük bir kısmını idaresi altına alabilmişti.

Bulgarların garbında, ıslavca konuşan Sırplar sakindi; ortodoks mezhebini ve bizans medeniyetini İstanbuldan alan Sırplar, bir aralık (XIII. asırda) komşuları zararına tevessü ederek *büyük bir Sırp Devleti* tesis edebilmişlerdi.

Tunanın şimalinde eski bir Roma müstemlekesi olan bugünkü *Romanya* ile birtakım ıslav kavimlerini de hüküm ve itaati altına almış bulunan *Macar* Türklerinin tesis ettikleri *Engürus* Kırallığı vardı. Romanyanın bazı aksamı, yerli beyler idaresinde bulunuyordu; bazı aksamı ise macar kırallarına tâbi idi.

Engürus veya Macar Kırallığı, eskiden Hunların Avrupada vatanı olan *Tuna* ve *Tisa* ovalarında, *Arpatlar* idaresi altında teessüs etmiş ve IX. asırda, o havalideki ıslav kabilelerini de hüküm ve idaresi altına alarak bunların bir kısmını Macarlaştırmıştır. Macarlar, millî dinlerini kaybederek Garbî Romadan katolik mezhebini almışlardı. Bu suretle Balkan hıristiyanlarından mezhepçe ayrılıyorlardı. Macarlar, aslında, Türk olmakla beraber muhtelif kavimlerle devamlı temasları neticesinde lisanları karışık bir lehçe haline gelmişti. Asıl *Hun-Ugurlar*, *Hungarlar*, büyük araziye ve hükûmete sahip bir aristokrasi teşkil ediyorlardı; raiyelerinin bir kısmı ıslavlıklarını muhafaza ettikten başka, bazıları da ortodoks mezhebinde bulunuyorlardı.

Macar beylerinin, ta XIII. asırdan kalma bir nevi parlâmentosu vardı ve asıl hakimiyet bu parlâmentonun yani macar asılzadelerinin elinde idi. Millî bir kıral hanedanı olan *Arpat* sülâlesi (X-XIV. asır) kesildikten sora macar beyleri kırallarını adeta intihap ederlerdi.

Macaristanın şarkışimalisinde Islav cinsinden ve katolik mezhebinden olan *Leh Kırallığı* vardı.

Lehistanın şark ve şarkışimalisi, yani bugün Sosiyalist Sovyetler Cümhuriyeti Birliği denilen siyasî manzumenin idare ettiği eski *Rusya* memleketi, XII - XIV. asırlarda Türk *Altınordu* hanlarına tâbi idi. Rus beyleri, hanın tâbilerinden başka bir şey değildiler. Rusyanın Avrupa kısmında bile ahalinin ekseriyeti Türk cinsindendi; hâkim zümre Türklerdi. Rusyada sakin ıslav kabileleri başsız idi. IX. asırda peyda olan Rus beyleri *(knyazları)* Hazar Türklerinin

rus kabilesindendir. Bunlardır ki *ilk Rus Devletini* kurmuşlar ve isimlerini bu devlete unvan bırakmışlardır.

Avrupanın merkez ve garbına gelince, buralarda bir imparatorlukla *(Germen Imparatorluğu)*, bir *Papalık* vardı. Bunlar Merkezî ve Garbî Avrupaya, yani katolik hıristiyan âlemine umumî surette, maddî ve manevî hüküm ve nüfuz iddiasında idiler. XIV. asırda artık *Ingiltere*, *Fransa* ve *İspanya* Kırallıkları teessüs etmişti. *Italya*nın beylikleri ve şehir cümhuriyetleri hemen hemen müstakildi. *Alamanya*daki beyler ve şehirler de İtalyada olduğu gibi istiklâllerini imparatora karşı, kıskançlıkla müdafaa ediyorlardı; Avrupanın araziye temellük dolayısile kuvvetli, ve muayyen hukukî bir müessesesi olmak itibarile muntazam olan feodalitesi, islâm - türk feodalitesine nazaran daha çok nüfuzlu idi. Feodal beylikler ve soradan teşekkül eden millî kırallıklar imparatorun ve Papanın nüfuzunu çok tahdit etmiş bulunuyorlardı; hele gerek imparatorun, gerek Papanın müntehap oluşu, bir aileye inhisar etmeyişi, intihabın bazı beyler ve kilise uluları tarafından yapılışı, imparator ve Papayı bunlara mümaşat mecburiyetinde bırakıyordu. Maamafih mühim vak'alar önünde, bütün hıristiyan âlemini korkutan hâdiseler karşısında Papanın nasihatleri, *kayser*in (imparatorun) emirleri kırallar, beyler ve ahali tarafından dinlenir ve müşterek hıristiyan orduları teşkil edilip, din düşmanlarına karşı, sevkolunurdu.

Hıristiyan âleminde imparatorluk *Büyük Karl (Şarlman)* tarafından tesis edilmişti (IX. asır başı). Germenlerin Frank kabilesinden gelen bu hükümdar öldükten sora, hâkim olduğu geniş ülkesi ayrılmıştı. Ancak X. asır ortalarında *Otto*, İmparatorluğu tekrar tevhit ve tevsie muvaffak olmuş ve Romaya gidip Büyük Karl gibi imparatorluk tacını Papanın elile başına geçirmişti. Ottodan itibaren imparatorluğun resmî ismi "*Mukaddes Roma - Germen İmparatorluğu*" dur. İslâm âleminde halifenin sultanlık beratı vermesine muadil olan bu fiil, imparatorluğun ruhanî kuvvet tarafından Allah namına verilmesi demek oluyor; kutsiyet buradan çıkıyor. Büyük Karl eski Garbî Roma İmparatorluğunu ihya etmek iddiasında idi; halefi Otto da o iddia ile devletine Roma İmparatorluğu namını veriyordu. İmparatorların hemen cümlesi, Germenlerden gelmiştir.

OSMANLILARIN AVRUPAYA GEÇİŞİ

Umumî ahvali yukarda beyan olunan Avrupa devletlerinin çoğunda resmî din katolik mezhebi idi; Katolikler Bizans Rumlarının salik oldukları ortodoks mezhebine hasım idiler. *Haçlılar* Kudüse sefer ederken bir aralık, İstanbulu zaptederek orada *Katolik - Lâtin İmparatorluğunu* da tesis etmişlerdi *(4 üncü Haçlılar seferi: XIII. asır)*. Bizans İmparatorluğunun muhakkak gibi görülen inkırazı, kendilerine bir tehlike teşkil etmedikçe, garp katolik devletlerinin, bilhassa imparator ve Papanın, hoşnutsuzluğunu celbetmiyecekti.

Bizans *Vasileus* u (imparatoru) *Kantakuzinus*, Osmanlı Türklerinin Orhan Bey kumandasında payitahtlarına pek yaklaştığını görünce, Osmanlı Beyi ile sulh aktedip siyasî manevralarla tehlikeyi atlatmaktan başka çare kalmadığını açık gördü. Osmanlılarla Bizanslılar arasında 1333 te sulh aktolundu ve hatta sulhü kuvvetlendirmek için İmparator, kızı *Teodara* yı Orhana verip, Türk Beyini damat edindi. Fakat bununla da tehlike tamamen savulmuş olmuyordu. Bu sefer İmparator Bizansın eski bir diplomasi tedbirine müracaat etti: Eskidenberi vasileuslar, bir kavim, devletlerini fazla tehdit edince onun üzerine diğer bir kavmi saldırırlar ve onların boğuşmasından bilistifade devletin hayatını bir müddet daha temdide muvaffak olurlardı. Osmanlı Türkleri, şarktan ve cenuptan İstanbulu tehdit ettikleri sırada, garp ve şimalden bulgar tehlikesi henüz zail olmamış, sırp tehlikesi artmağa başlamıştı. İmparator, Osmanlı Türklerinin *Rumeliye* geçip Bulgarlar ve Sırplar üzerine yürümesi halinde, bir müddet daha İstanbulun tehlikeyi atlatacağını zannediyordu. Çünkü Osmanlılar Sırp ve Bulgarlarla çarpışırlarsa, bundan Sırp ve Bulgarlar zâfa uğrayıp, Balkanlardan gelen tehlike azalacaktı; ayni zamanda Osmanlı Türklerinin savleti başka bir mecraya sevkedilerek, İstanbulu Anadoludan sıkıştıran tazyik te eksilmiş olacaktı. Bundan başka Rumelinin çetin arazisinde sağlam ve cengâver kavimlerle çarpışan Osmanlılar da yorulup Bizansı bir müddet kendi halinde bırakmıya mecbur olacaklardı. İşte bütün bu hesaplarla, İmparator Kantakuzinus, damadı Orhan Beyi Rumeliye geçmek için teşvik etti. Osmanlı Türkleri de esasen Rumeliye geçmek ve göz dikdikleri İstanbulu garp tarafından da kuşatmak siyasetini güt-

mekte olduklarından, İmparatorun teklifini müsaraatle kabul ettiler. Osmanlılar denizi geçerken, Rumların bazı teshilât göstermiş ve bazı yardımlarda bulunmuş olmaları muhtemeldir. Nihayet Orhan, oğlu *Süleyman Paşa* yı, bir miktar askerle Rumeliye sevketti. Bunlar *Çanakkale* boğazını geçerek *Gelibolu* yu zaptettiler; *bu suretle Osmanlı Türkleri Çanakkale yolile Avrupaya geçmiş oldular (1357).* Bu geçiş ilk defa değildi. Süleyman Paşa bundan evel de Kantakuzinusun taht rakipleri ile nizaında, üvey büyük babasına yardım için Çanakkale boğazını geçerek Balkanlara kadar bir cevelân yapmış, ve birçok ganimet toplıyarak dönmüştü; fakat *bu sefer dönmemek üzere* geçti. Gelibolu, Osmanlıların Balkanlarda yaptıkları seri fütuhatın ve harekâtın üssübahrisi oldu.

Bizans Rumlarının Osmanlıları Rumeliye geçmek teşviklerinden ümit ettikleri neticenin ise tam makûsu husule geldi: Osmanlı Türkleri, ilerde göreceğimiz veçhile, Balkan Yarımadasının mühim bir kısmını pek çabuk zapta muvaffak olarak, İstanbulu şarktan ve cenuptan olduğu gibi garptan da tehdide başladılar.

BALKANLARDA BİZANS VE ISLAV HAKİMİYETİNİN ZEVALİ VE İSTANBULUN OSMANLILAR TARAFINDAN TEHDİDİ

Geliboluya eyice yerleşen ve Anadoludan bir hayli yardımcı asker alarak kuvvetlenen, osmanlı müfrezesi, pek çabuk Gelibolu yarımadasile civarındaki şehirleri zaptetti. Fakat daha ilerleyip yayılmaya muvaffak olmadan bu kuvvetin kumandanı Süleyman Paşa öldü (1350). Babası da oğlundan sora ancak iki ay kadar yaşadı. Asıl Balkan fütuhatı Orhan Beyin küçük oğlu *Murat Bey*e kaldı.

Osmanlı müverrihlerinin *Hüdavendigâr* lâkabını verdikleri *(Res. 2) Murat I.* Rumeliyi zabıt için *Candarlı Kara Halil, Lala Şahin Paşa, Hacı İl Bey, Timurtaş Paşa* ve *Evrenos Bey* gibi başlıca kumandanlarile beraber Geliboluya geçti. Trakyanın mühimce kasabaları zaptolunduktan sora Bizansın Avrupada ikinci şehri sayılan *Edirne* ile *Filibe* de fethedildi. Bu suretle Balkan Yarımadasının şarkında osmanlı hududu, bir taraftan İstanbula doğru ilerlediği gibi, şimalden de Balkan silsilelerine dayandı. Osmanlılar Edirneyi, Rumelide payitaht yaptılar.

Türklerin Avrupaya geçerek az zamanda bu kadar tevessü etmeleri, *Avrupa hıristiyan devletlerini korkuttu.* Sırplar, Ulahlar ve Macarlar, kendi hudutlarına yakınlaşmış Türkleri bir mukabil taarruzla Anadoluya atmak için hazırlandılar. Türk tehlikesi önünde mezhep münazaasını bir müddet unutmak lüzumunu duyan Papa da bütün hıristiyan devletlerini, müslüman Türkler aleyhine bir *Haçlı seferi* yapmağa teşvik etti. Fakat başka kavimlerin imdadı gelmeden Sırplar, Ulahlar ve Macarlar 60,000 kişilik bir ordu ile osmanlı hududuna doğru yürüdüler. Osmanlı ordusunun öncüsü olarak ilerliyen Hacı İl Bey kumandası altındaki 10,000 kişilik bir kuvvet, Edirne civarında ordugâh kurmuş olan bu müttefiklere geceleyin bir baskın yaparak, hemen hepsini kılıçtan geçirdi (1363). Bu muharebenin vukua geldiği yere "*Sırp Sındığı*„ namı verildi [1].

Bu muvaffakıyeti müteakıp *Trakya*nın alınmamış kısımlarile *Sofya* ve *Niş* zaptolundu. *Sırp kıralı Osmanlı Beyinin metbuluğunu kabul etmek* ve vergi vermek şartile ancak musalâha aktedebildi.

Daha evel de söylendiği üzere Osmanlı Türkleri Balkanlara geçmeden önce, Balkan Yarımadası, milâttan evel Trak ve milâttan sora Hun, Avar ve Bulgar istilâ ve muhaceretlerine sahne olmuştur; X. asırdan itibaren de Şarkî ve Cenubî Rusyadan gelen muhtelif unvanlı Türkler de burasını işgal etmişti. Osmanlı Türklerinin Rumeliyi nispeten kolay zabıt ve uzun müddet idare edebilmelerinde bunun da tesiri olmuştur.

Sırp ve Bulgar Kırallıklarında feodal beylerin ahaliyi çok tazyik etmesi, oralarda *bogomil* mezhebi denilen ve içtimaî müsavat isteyen bir yeni mezhebin zuhûr ve intişarına sebep olmuştu. Beylerin kendi aralarında bitmez tükenmez kavgaları, Bizansın mütemadi entrikaları, ortodoks kilisesinin fakir halkı soyması, Balkanlar ahalisinde umumî hoşnutsuzluk tevlit etmişti. Bu iktisadî vaziyetten dolayı, Anadoluda eyi idarelerile şöhret kazanan Osmanlı Türklerinin istilâsına karşı halkın eski hükûmetlerini çok heves ve gayretle müdafaa etmemiş olduğu tahmin edilebilir.

Rumelide bu ilk muvaffakıyetleri müteakıp, Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa, Orhan zamanında yapılan teşkilâtı tevsi ve yeni zaptolunan memleketleri tımar, zeamet ve has

[1] Meriç ovasında, Edirne civarındadır.

olarak taksime uğraşırken, Osmanlı Devletine karşı Rumelideki sırp kıralı ile Anadoludaki *Karaman Beyi* arasında hafi bir ittifak aktolunmuştu. Evvelâ Karaman Beyi ilânı harbetmiştir. (Karaman harplerinden ilerde bahsolunacaktır). Sora sırp kıralı harekâtı harbiyeye başlıyarak, Timurtaş Paşayı baskına uğratıp 15-20 bin kişilik türk ordusunu bozdu (*Ploşnik* vak'ası, 1387). Sırpların bu muvaffakıyetleri üzerine, bulgar, macar ve ulahı kavimleri Osmanlılar aleyhinde Sırplarla bir ittifak aktettiler.

Balkan Yarımadaaının şarkında Bulgar Kıralı *Şişman* kumandası altında toplanan müttefikler ordusile Garpta Sırp Kıralı *Lâzar* kumandası altında toplanan müttefikler ordusu birleşmeden evel aralarına girerek evvelâ daha zayıf olan Şişman ordusunu ezmek için Sadrazam *Ali Paşa* süratle Bulgaristan üzerine yürüdü. Bulgar ve müttefiklerini yenerek payitahtları olan *Tırnova* ile *Şumnu* yu zaptetti (1388). Kıral Şişman *Niybolu* civarında bir daha taliini tecrübeye kalkıştı ise de mağlûp ve esir oldu. Türk hükümdarı bu esir kırala hüsnü muamele etti ve şerefile mütenasip bir maaş tahsis eyledi.

İlk hamlede Timurtaş Paşaya galebe eden Kıral Lâzar, müttefiki Kıral Şişmanın yenilip esir olması üzerine, artık Bulgarlarla birleşmek imkânı kalmadığını görerek üzerine yürüyen ve bizzat Murat Beyin kumandası altında bulunan osmanlı kısmı küllisi önünde ricate ve arnavut beylerinin askerlerile birleşmiye çalışıyordu; osmanlı ordusu Sırp ve müttefikleri ordusunu *Kosova* ovasında harbı kabule mecbur etti. *Kosova meydan muharebesinde* müttefikler mağlûp ve perişan oldular, Kıral Lâzar yaralı olarak esir düştü; ordusunun türk kılıcından kurtulan efradı karmakarışık kaçtı (1389). Bu büyük zaferi kazanan Murat I. *Miloş* adlı yaralı bir Sırp tarafından muharebenin ferdası günü muharebe meydanında şehit edildi. *Kosova muharebesile Sırbistanın hayatına artık hatime çekilmişti.*

Yirmi beş otuz sene kadar devam eden bu Rumeli seferleri esnasında, Bizans hududu, Balkan Yarımadası tarafından adeta İstanbul surlarına kadar itilmiş, Bulgar ve Sırp Kırallıkları ise istiklâllerini kaybetmişlerdi; yani *Balkanlarda Bizans ve ıslav hakimiyeti zeval bularak, bu kıt'a Osmanlı Türklerinin hükmü altına geçmişti.* İstanbulun zaptı da artık bir gün meselesi haline gelmişti.

YENİÇERİ PİYADE ORDUSUNUN TEŞKİLİ

Orhan Bey zamanında yaya namile Türklerden muntazam bir piyade askeri yapılmış olduğu yukarda söylenmişti. Rumeliye geçildikten sora, büyük istilâlara hazırlanan Osmanlı Devleti, daha geniş askerî teşkilât yapmak lüzumunu duydu. Yine Candarlı Kara Halilin delâletile, *Murat Bey* zamanında, yeniçeriliğe mukaddeme olmak üzere "*devşirme*„ ve bunu müteakıp "*yeniçeri ocağı*„ [1] denilen daimî ve muntazam bir piyade ordusu teşkil edildi. Yeniçeriler, iptidada harp esirlerinden ve bir müddet sora hıristiyan tebaa çocuklarından toplandı. Her sene hıristiyan tebaadan muayyen miktar çocuk alınıp Anadoludaki türk ailelerinin yanında islâm dini üzere talim ve terbiye ediliyor, sora *devşirme ocağı* na alınarak askerî terbiyeye tâbi tutuluyor ve ihtiyaç nispetinde oradan yevmiye bir miktar maaş verilerek yeniçeri ocağına yazılıyordu. Yeniçeriler, kışlalarında otururlar ve askerlikten başka bir şeyle meşgul olmazlardı. İlk defa Geliboluda ancak 1000 çocuk devşirilmişti; yıldan yıla miktarları arttı. Yeniçerilik için çocuk vermek yalnız hıristiyanlara tahsis edilmişti. Hemen bütün ahalisi türk veya gayri türk hıristiyanlardan terekküp eden Rumelide miktarca az olan müslüman türk fatihlerinin böyle bir tedbire müracaatleri pek tabiîdir. Nitekim bugünün fatih milletleri olan İngilizler, Fransızlar da buna benzer bir usul takip ederek yerli Hintlilerden, Cezayir ve Tunuslulardan, Zencilerden asker devşiriyorlar ve hakimiyetlerinin muhafazasında bundan istifade ediyorlar. Lâkin Osmanlı Devletinde yeniçeri teşkilâtı bugünün müstemleke ordularından bir cihetle çok farklı idi. Yeniçeriliğe giren, devşirmelikten saraya alınan hıristiyan çocuklar, gitgide en büyük makamlara kadar yükselebildiklerinden ve bunların vaziyeti yakınlarının ahvaline çok eyi tesirler yaptığından, hıristiyan ahali çocuklarını kendi rıza ve ricalarile devşirme ocağına vermeğe başlamıştı.

Yeniçeri ordusu, Osmanlı Devletinin daimî ve muntazam bir ordu teşkilâtıdır; bu ordu, iki asırdan ziyade bir müddet dünyanın *en mükemmel* ve *en kuvvetli* bir piyade ordusu sayılmıştır. Romanın *lejiyonlarını* andıran yeniçeri ocağına

[1] Çeri, Türkçe asker demektir. Evelce tanzim olunan yaya askerine nispetle yeni bir askerdi.

müşabih bir askerî teşkilât, o zamanlar Avrupanın hiçbir tarafında mevcut değildi. Osmanlıların askerî teşkilâtça diğer devletlere bu tefevvuku, Balkanlarda ve Ortaavrupa seferlerinde, galebenin Osmanlılar tarafında kalmasına çok tesir etmiştir.

ANADOLU TÜRK BEYLİKLERİNİN BİRLEŞTİRİLMESİ

Osmanlı Beyliği teşekkül ettiği sıralarda Anadolu Selçuk Sultanlığı artık can çekişme devresine girmiş bulunuyordu; Osman Beyin istiklâl ilânından dokuz, on sene sora (1308), Büyük Selçuk İmparatorluğunun bu son parçası da kargaşalık ve başsızlık içinde tarih sahnesinden kayboldu. Feodal bir saltanat olan Anadolu Selçuk Devletinin yerine Anadolunun merkez ve garbında evelce ona az çok tâbi bulunan müteaddit beylikler, (şark tarihlerinin tabirile) "*Tevaifimülûk*„ kaim oldu.

Selçukların varisi olan bu beyliklerin başlıcaları şunlardı:

Konyada *Karamanoğulları* [1], Kütahyada *Germiyanoğulları*, Söğütte *Osmanoğulları*, Sinopta *Pervaneoğulları*, Karahisarı Sahipte *Sahip Ataoğulları*, Balıkesirde *Karasioğulları*, Manisada *Saruhanoğulları*, İzmirde *Aydınoğulları*, Milâsta *Menteşeoğulları*, Beyşehirde *Eşrefoğulları*, İğridir ve Antalyada *Hamitoğulları*, Kastamonuda *Candaroğulları*. Selçuk feodalitesi dediğimiz bu birçok devletçiklerden birisi olan Osmanoğulları Beyliği başta öbürlerinden daha kuvvetli değildi. Anadolu Selçuk Sultanlığının varisleri arasında en kuvvetlileri, Karaman ve Germiyan Beylikleri idi. Fakat Osmanlı Beyliğinin coğrafî vaziyeti, inkişaf ve tevessüüne daha müsait idi. Önünde yıkılması kolay eski ve küçük Bizans İmparatorluğu, yanı başında geçilmesi kolay Marmara Denizi ve boğazları, daha ileride zengin hıristiyan memleketleri, fetholunmağa ve ganimet toplamağa elverişli sahalar vardı. Osmanlı beyleri, şimdiye kadar söylenildiği üzere, evvelâ garbışimalî ve garbı, yani Bizans vilâyetlerile Balkan memleketlerini zabıt ve istilâ ederek beyliklerinin hududunu genişlettiler; tebaalarını arttır-

---

[1] Bu beylikler zamanında selçuk medeniyetinin bazı taraflarda, bilhassa Karaman Beyliğinde devam ve inkişafı görülmektedir *(Res. 3-10)*.

dılar; fütuhat, ganimet ve eyi idare sayesinde hem tebaayı zenginleştirdiler, hem hazinelerini doldurdular; hasılı her cihetle kuvvetlerini arttırdılar. Murat I. zamanında, Selçuk Sultanlığı varisleri arasında, Osmanlı Beyliği, diğer mirasçılarile nispet kabul etmiyecek derecede büyümüş ve kuvvetlenmiş bulunuyordu.

Osmanlı Beyliğinin kuvvetlenmesi, öbür Anadolu beylerinin elbette hoşuna gitmezdi. Osmanlı tarihleri, diğer Anadolu türk beylerinin kıskançlıklarından, fesatçılıklarından bahsederler; hakikatte ise, Osmanlı Beyliği, Bizans ve Balkan Devletleri zararına kuvvetleniyordu; bu kuvvetin bir taraftan, öbür beylerin aleyhlerine çevrilerek imhalarına sebep olabileceği hakkında emareler de görünmeğe başlamıştı. Daha Orhan Bey zamanında Karesi Beyliği Osmanlı Beyliğine ilhak edilmiş olduğu gibi, Murat Bey Rumeli fütuhatına başlamadan önce Ankara kalesini *Ahi* [1] lerden alarak, beyliğinin arkasını, iç Anadoludan gelebilecek taarruzlara karşı temin eylemişti. Rumelide ilk muvaffakıyetleri müteakıp, Murat Bey büyük oğlu *Bayazıd*a Germiyan Beyinin kızını alıvermekle çeyiz olarak, *Kütahya* ve bazı *Germiyan* şehir ve köyleri Osmanlı Hükûmetine geçmişti. Yine o sıralarda, Karamanoğullarına karşı ihtiyatî bir tedbir olmak üzere *Hamiteli*nin mühim bir kısmı, Hamitoğlundan zorla satınalınmıştı; Anadoluda bu tevessüün nerelere kadar gideceğini pekâlâ anlıyan, kendini Anadolu selçuk saltanatının asıl varisi sayan ve bu sıfatla başka Anadolu beyliklerini hüküm ve nüfuzu altına almıya çalışan Karamanoğlu *Ali Bey (Sultan Alâeddin)* Osmanoğlu Murat Beyin Rumelide bulunmasından istifade ederek

[1] Anadoluda Ahiler denilen ve iktisadî esaslara istinat eden bir nevi esnaf teşkilâtı vardı. İlhanlı ve selçuk feodal beylerin zulüm ve tazyiklerine karşı, Anadolu şehirlerinde sanayi ve ticaret erbabının kendi menfaatlerini korumak için yaptıkları bu tesanüt teşkilâtı, hükümdara ihtiyaç kalmaksızın kendi kendini idare edip gidiyordu. Bu noktai nazardan cümhurî bir şekli haizdi. Ahiler teşkilâtının bazı kırıntı an'aneleri Anadolu şehirlerinin esnafı arasında bugüne kadar devam edip gelmektedir. Ahilerin müstakillen idare ettikleri şehirlerin en mühimmi Ankara kalesi idi. Karamanlıların teşvikile Ankara Ahileri Osmanlılar aleyhine bazı harekâta teşebbüs etmişlerse de, osmanlı ordusuna mukavemet edemiyeceklerini anlıyarak, Ankarayı Murat Beye teslim eylemişlerdir. Ankara kalesinin sevkülceyşî ehemmiyetine binaen burası ilk zamanlarda Osmanlılar tarafından Anadolu Beylerbeyinin makarrı ittihaz edilmiştir.

Osmanlılar aleyhine harp açtı (1387). Muradın oğlu Bayazıt Beyle Timurtaş Paşa, Karamanoğlunun askerini Konya muharebesinde bozdular. Ali Bey, Murat Beyin kızı olan hareminin şefaatile ancak canını kurtarabildi.

Osmanlıların Anadolu Selçuk feodal beylerile başlıyan harpleri, nihayet bütün bu beyliklerin yavaş yavaş Osmanlı Beyliğine iltihakile hitam bulacaktır.

Muradın yerine büyük oğlu Bayazıt Bey osmanlı hükümdarı olunca (1389), Karamanoğlunun teşvikile toplanan Aydın, Saruhan, Menteşe ve Germiyan beylerinin hasmane ittifakları ile karşılaştı. Osmanlılar, bu müttefik beyleri yenerek, memleketlerini zabıt ve kendi beyliklerine ilhak ettiler. Anadolu beylerinin bu ittifakıyle alâkadar olarak *Eflaklılar* da Rumelide osmanlı memleketlerine sarkıntılık etmiye başladıklarından, osmanlı beyi Rumeliye geçmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunu fırsat bilen Karamanoğlu Alâeddin Bey, Ankaraya taarruz etti ve Osmanlı Kumandanı Timurtaş Paşayı esir aldı. *Yıldırım* unvanı verilen Bayazıt Bey, süratle Rumeliden Anadoluya geçerek, Karamanoğlu Alâeddin Beyi *Akçay* muharebesinde esir etti; ve sora öldürttü; Karaman Beyliğinin mühim bir kısmını, Konya da dahil olmak üzere Osmanlı Beyliğine ilhak etti.

Garbî ve Merkezî Anadolu Türk beylikleri, Osmanlı Devleti idaresi altında birleştirilmiş demekti. Bunu müteakıp, Osmanlıların Şarkî Anadoluya yayılmaları başlar; Selçuk feodalitesinden sayılmıyan *Kadı Burhaneddin* in ölümünden sora *Tokat*, *Sıvas* ve *Kayseri* alındı; sora Candaroğullarından *Kastamonu* zaptedildi. Anadoluda birleşmemiş türk beylikleri artık az kalmıştı.

Osmanlı ülkesinin Avrupa hudutlarında, bazı tehlikeler baş göstermese ve şarktan *Aksak Timur* istilâsı vukua gelmese idi, Bayazıt zamanında Anadolu türklüğünün tamamen birleştirilmiş bulunacağı çok muhtemeldi.

BİZANSI TAZYİK, HAÇLI TAARRUZLARI

Osmanlılar, Bizans İmparatorluğunun *Bosfor* etrafına sıkışmış ufak parçasını, şark, cenup ve garptan ihata ettikten sora, Şarkî Roma imparatorları, osmanlı türk beylerinin elinde adeta *bir oyuncak* olmuşlardı: Murat Bey, İmparator *Yuvanis Paleologos*u istediği gibi kullanıyordu. Murat ölünce,

Yuvanisoğlu *Andronikos* Yıldırım Bayazıda müracaatle, babasının tahtına kendisini oturtursa, otuz bin altın vergi vereceğini vadetti. Osmanlı Beyi, Andronikosu İmparator ilân ettirdi; biraz sora Yuvanis, Bayazıda müracaat ederek, kendisini tekrar tahta geçirirse, otuz bin altın vergiden başka, osmanlı ordularında hizmet etmek üzere, on bin asker de göndereceğini arzetti. Bu sefer Osmanlı Beyi, Andronikosu indirip Yuvanisi tekrar tahta çıkarttı; Osmanlılara teslim olmak istemiyen *Alaşehir* tekfurunu, Yuvanisin rum askerlerile mağlûp ettirerek şehri aldı.

Bu vakıalar, Osmanlıların artık Bizans Hükûmetine filen hâkim olduklarını göstermektedir.

Yuvanis öldükten sora, oğlu *Manuel*, Osmanlı Beyinin müsaadesini almaksızın tahta oturmak gibi bir cür'et gösterdiğinden, Yıldırımın bir ordusu İstanbulu muhasara, bir müfrezesi de *Makedonya*ya yürüyerek *Selânik* ve *Yenişehir* taraflarını, osmanlı ülkesine ilâve etti. O sıralarda *Bulgaristan da tamamen ilhak edildi* (1393).

Osmanlı - Türklerinin az zamanda Balkan Yarımadasını hemen kâmilen zaptettikten başka, *Eflak* memleketini tabiiyetleri altına almaları ve İstanbulu şiddetle tazyika kalkışmaları, Merkezî ve Garbî Avrupa devletlerini endişeye düşürmüştü. Eflâkta bir hak iddia eden ve memleketinin şark ve cenubundan tehlikeye maruz kaldığını gören Macar Kıralı *Zigismunt*, Papaya ve merkezî ve garbî hıristiyan devletlerine müracaat etti. Papa müslüman Türkler aleyhine bir *Haçlılar seferi* hazırladı. Nihayet Kıral Zigismunt kumandası altında Macarlardan, fransız şövaliyelerinden, Alamanlardan, Lehlerden ve daha başka hıristiyan kavimlerden mürekkep 60-70 bin kişilik büyük bir müttefikler ordusu Tunayı geçip Niyboluyu muhasara ettiği sırada, Yıldırım Bayazıt, osmanlı ordusile gelip yetişti. Osmanlı ordusunda Türklerden maada yeni osmanlı tabiiyetine geçen Sırplar, Bulgarlar ve Romenler de vardı. *Niybolu meydan muharebesinde* (1395) Haçlı müttefikler tamamen mağlûp ve münhezim oldular. Bu Muharebe de osmanlı ordusundaki *hıristiyan askerlerin sadakatle harbetmeleri*, az zamanda osmanlı idaresine nekadar ısınmış ve osmanlı ordusunda hizmeti nekadar benimsemiş olduklarına delildir. Macar kıralı muharebe meydanından müşkülâtla firar edebildi. Fransız şövaliyelerinden bir kısmı esir düştü,

aralarında Fransa kırâlının biraderi *Kont dö Növer* ile en yüksek zadegândan birtakım dükler ve kontlar vardı. Yıldırım bunlara alaylı nasihatler verip, bir hayli fidyei necat aldıktan sora hepsini salıverdi.

Haçlıların taarruzu böyle büyük bir zaferle defedildikten sora, İstanbulun muhasarası şiddetlendirildi. *Anadoluhisarı (Res. 11)* yapılıp boğazın muvasalası güçleştirildi. İmparator, İstanbulda bir osmanlı mahkemesinin açılmasına ve bir de cami inşa edilip Bayazıt namına hupte okunmasına razı olmak ve senevî muayyen haracını vermek şartile güç belâ payitahtını muhasaradan kurtarıp sulh aktedebildi[1].

Bayazıt Bey Niybolu zaferi üzerine, âdet veçhile her tarafa zafernameler göndermişti.

AKSAK TİMURUN ANADOLUYU İSTİLÂSI

Yıldırım Bayazıdın, İstanbul muhasarasını kaldırıp Bizans hükümdarile sulhe razı olmasının bir sebebi de, o sırada *Aksak Timur Beyin* Anadolu işlerine karışmaya başlamış olmasıdır.

Timur Bey, *Türkeli* (Türkistan), *Iran, Irak, Hint* ve *Suriye* yi zaptettikten sora, *Anadolu* da memleketleri ellerinden alınan türk beylerini yanına toplıyarak, Bayazıt aleyhine yürüdü. Ankara yakinine geldi ve orada Bayazıt ordusile büyük bir muharebe verdi (20 Temmuz 1402). Bir gün sabahtan akşama kadar süren bu muharebede osmanlı ordusu yenildi. Yıldırım, oğlu *Musa* ve *Mustafa* ile beraber, Timura esir düştü; osmanlı ordusundaki sırp askerleri de fedakârlıkla harbettiler; Timur ordusu Yıldırımınkinden daha kuvvetli idi.

Timur Bey, Garbî Anadoluyu da istilâ etti; Osmanlıların Anadoluda payitahtı olan Bursayı aldı. *Izmiri, Rodos* şövaliyelerinden kurtardı. Murat ve Bayazıt Beyler zamanında memleketleri Osmanlı Beyliğine ilâve olunan Anadolu beylerinin çoğunu eski hükûmetleri başına yeniden yerleştirdi. Bizansın Osmanlılara verdiği haracı kendisine istedi ve aldı.

*Ankara meydan muharebesi*nden kaçıp kurtulan dört osmanlı şehzadesi, *Süleyman, İsa, Musa, Mehmet,* biribirlerile uyuşamıyarak taht kavgasına giriştiler. Bayazıdın büyük oğlu

[1] Bu esnada osmanlı-türk medeniyetinin yükseliş derecesini gösteren en mükemmel abide, Bursada yapılmış olan *Ulu Camidir (Res. 12, 13)*.

Süleyman Çelebi, Rumeliye geçip fırsattan istifade ile osmanlı memleketine taarruza kalkan Macar Kıralı Zigismundu yendikten sora, İstanbulu muhasaraya bile kalkışmıştı. Lâkin daha diplomat olan küçük kardeşi *Mehmet Çelebi*, Timur Beyi metbu tanıdı *(Res. 14)*. Bursaya gelerek babasının yerine geçti. Devletinin eski kuvvetini iade edinceye kadar Bizans İmparatorluğu ile de eyi geçinmeyi tercih etti.

OSMANLI DEVLETİNİN TEKRAR KENDİSİNİ TOPLAMASI, ÇELEBİ MEHMET

Ankara mağlûbiyetinden sora, Osmanlı Devleti parçalanmış ve dağılmıştı: Karaman, Germiyan, Menteşe, Candaroğulları kendni beyliklerini ihya ettikleri gibi, osmanlı şehzadeleri de biribirlerile boğazlaşıyorlardı. Bu dahilî harpler ve karışıklıklar *on iki yıl* kadar sürdü, buna osmanlı müverrihleri *"Fetret Devri,,* derler. Nihayet Çelebi Mehmet, rakibi olan kardeşlerini birer birer ortadan kaldırarak, *hakimiyette vahdeti* tesise muvaffak oldu (1413) ve bu kavgalar esnasında Çelebi, Anadolu beylerinden bazılarını tekrar osmanlı saltanatına itaat ettirmişti.

Çelebi Mehmet, tek başına hükümdar olduktan sora, beyliklerine tekrar kavuşmuş olan Karamanoğlu *Mehmet* Beyin ve İzmir hâkimi *Cüneyt* Beyin müttefik kuvvetlerile uğraşarak Konyayı zaptettise de, Karaman Beyliğinin bazı kısımlarını osmanlı memleketine ilhak ile Konyayı yine Karamanlılara bıraktı. *Çankırı, Tosya, Samsun*u aldı. *Eflâk* işlerine karışan Macar Kırallığına akıncılar gönderdi. Osmanlılar ilk defa Çelebi Mehmet zamanında *Venedikliler*le Gelibolu önünde bir *deniz muharebesi* yaptılarsa da muvaffak olamadılar (1416).

Çelebi Mehmet, Anadolu ve Rumelide büyük bir mesele çıkaran *Samavnalı Şeyh Bedrettin* ve müritlerile hayli uğraştıktan sora, şeyhi yakalatıp *Serez*de astırdı (1417).

Çelebi Mehmet ölünce yerine geçen *Murat II.nin* ilk hükümdarlık zamanı, osmanlı tarihlerinin *Düzmece Mustafa* dedikleri adamın ortaya çıkardığı karışıklıklarla geçti. Ankara muharebesinde Bayazıdın oğullarından Mustafa Çelebi babasile beraber esir düşmüş ve *Semerkand*a götürülmüştü. Bu Mustafa Çelebi, Sultan Mehmet zamanında memlekete dönerek saltanat iddiasında bulundu. Takip edilince Selânikte Rumlara iltica etti.

Murat II. Rumların yardımile kendi aleyhine yürüyen amcasına karşı mücadele mecburiyetinde kaldı. Bir hayli muharebelerden sora nihayet Mustafa Çelebi esir edilip öldürüldü. Bu vak'a, Ankara mağlûbiyetinden mütevellit sarsıntının son dalgası olmuştur [1].

HAÇLI TAARRUZLARINA KARŞI MUVAFFAKIYETLE MUKABELE: MURAT II.

Bizans İmparatorluğu, Bayazıt zamanındaki musalâha ve dostluğa rağmen, Osmanlıların sıkıntılı vaziyetlerinden daima, her suretle istifadeye çalışmış ve nihayet Mustafa Çelebiyi de yeğeni Murat II. aleyhine sevkederek, hayli muharebelere ve karışıklıklara sebep olmuştu. Bayazıt zamanında yarı kalan İstanbulun zaptı işini artık bitirmek lâzımdı. Murat II. kuvvetlice bir ordu ile *İstanbulu muhasara* etti (1423).

İmparator Manuel bu sefer de Çelebi Mehmedin küçük oğlu Mustafa Çelebiyi büyük kardeşi Murat aleyhine kaldırdı. Karaman ve Germiyanoğulları da Mustafa Çelebiye yardım ediyorlardı. Bunun üzerine Sultan Murat, İstanbulun muhasarasını kaldırdı. Asi biraderi ve onun müttefikleri aleyhine yürüdü. Osmanlı - Türkleri tarafından İstanbulun *dördüncü* muhasarası da muvaffakıyetle bitmemiş oldu.

Mustafa Çelebi isyanı, harple bastırıldıktan sora, Timur istilâsını müteakıp Anadoluyu tekrar parçalıyan türk beyleri üzerine yürünerek Karamanoğullarından başkası osmanlı hakimiyeti altına alındı; Karaman Beyi de osmanlı sultanının metbuluğunu kabul etti. Bu suretle Anadoluda *türk siyasî vahdeti yine temin olunarak* Anadolu, Ankara muharebesinden evelki simasını tekrar aldı.

Rumelide dahi Ankara muharebesinden evelki vaziyeti iade için, Sırbistan üzerine yürümek ve Macar Kırallığı ile harbedilmek icap etmişti. İptida Sırbistanın kat'î itaati temin edildi; Macaristan istilâ olundu. O sıralarda diğer bir osmanlı ordusu Selânik ve *Yanya* yı zaptetmişti. Soraları osmanlı ordusu Macarlar elinde bulunan *Belgrad*ı fethedemediği gibi *Erdel* Voyvodası *Hunyadi Yanuş* tarafından birkaç muharebede mağlûp edilmiş olduğundan, Sultan Murat ile Macar Kırallığı arasında *Segedin muahedesi* aktolundu (1444). Mu-

[1] Bursadaki *Yeşil Cami*, Çelebi zamanında türk mimarlığının bir enmuzecidir *(Res. 15, 16)*.

salâhanın on sene devam edeceğine dair iki hükümdar Kuran ve İncil üzerine andiçtiler; bu muahedeye göre Sırbistan ile Eflâk, Macaristanın metbuluğu altına girmiş oluyorlardı.

Bu hadiselerle hayattan yorulmuş ve hükümdarlıktan bıkmış olan Sultan Murat, on dört yaşındaki oğlu *Mehmet* lehine saltanatı terkederek *Manisa* ya çekildi.

Fakat hıristiyan âlemi derhal fırsattan istifadeye kalkıştı. Papanın elçisi *Kardinal Çezarini*, hıristiyan olmıyanlara verilen yeminin bozulması caiz olduğunu, katolik kilisesi namına söyliyerek, Macar Kıralı *Lâdislas* ı yeminini bozmıya, kazanılan muvaffakıyetleri takip etmiye teşvik etti. Türklere karşı müteaddit zaferlerile şöhret kazanarak "*Eflâkın Ak Şövaliyesi*„ namını alan Erdel Voyvodası Hunyadi Yanuş ile Macar kıralı, Papa elçisi ve Eflâk hâkimi kumandaları altında Macarlardan, Ulahlardan ve diğer bazı muavin kuvvetlerden mürekkep büyücek bir haçlılar ordusu, *Tuna* ırmağını geçti, Bulgaristana girip *Varna* yı muhasara etti. Bu tehlikeli vaziyet önünde osmanlı devlet adamları ve kumandanları Murada müracaat ederek ordusunun başına geçmesini rica eylediler. Çünkü oğlu Mehmet, henüz on dört yaşında bir çocuk olduğundan, orduda emrini yürütebilecek bir çağda değildi. Murat II, osmanlı ordusunun kumandasını eline aldı; *Varna civarında yapılan muharebede* müttefikler mağlûp oldular. Muahedeyi bozduran Kardinal ile bozan Macar Kıralı maktul düştüler. Ak Şövaliye de güçlükle canını kurtarabildi (1444).

Bu zaferi müteakıp Murat II. *Mora* yı zabıt ile osmanlı hududunu *Balkan Yarımadasının cenubu nihayetine* kadar ilerletti. Ve bu sırada osmanlı sarayından kaçıp Arnavutların başına geçen *Iskender Bey* (Yorgi Kastriyotis), osmanlı ordularını uğraştırmağa başladı. Sultan Muradın, İskender Bey aleyhine sevkettiği askerler, ciddî bir netice alamadılar.

Osmanlılar, bu arnavut sergerdesile dağlık ve kayalık arazide uğraşıp dururken, Hunyadi Yanuş, Varnanın intikamını almak istedi; ve yeni bir haçlılar ordusile Tunayı geçip Sırbistanda ilerledi. Osmanlı ve hıristiyan orduları, yine Kosova ovasında biribirine çatıştılar; meydan muharebesi üç gün sürdü; çok muannidane vuruşuldu; nihayet türk ordusu yine galip gelerek, *İkinci Kosova zaferi* ni de kazandı (17 Birinciteşrin 1449).

Sultan Murat II. zamanında, Timur vak'ası sarsıntısından yeni çıkmış Osmanlı Devletini zedelemek için, hıristiyan devletleri, Türklere bir daha saldırmak tecrübesinde bulundularsa da, bütün teşebbüsleri husranla hitam buldu. Murat II. haçlı hücumlarına muvaffakıyetle mukabele edebildi. İkinci Kosova muharebesi, Osmanlı-Türklerinin Balkanlarda birkaç asır sağlam olarak yerleşmelerini temin etti; *XVIII inci asra kadar. Tunayı geçip Osmanlılara taarruz edecek bir hıristiyan kuvveti artık çıkmadı.*

II

OSMANLI İMPARATORLUĞU

FATİH SULTAN MEHMET: İSTANBULUN FETHİ VE OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

Murat II. Edirne civarında öldükten sora Mehmet II. tekrar tahta geldiği vakit rüşte vâsıl olmuştu (1451). Her şeyden evel İstanbulu almak istiyordu. Osmanlı ülkesi Anadoluda ve Rumelide genişlemiş olduğundan, İstanbul, devletin tabiî payitahtı gibi idi. Istanbulun fethine *Attilâ* zamanında Türkler teşebbüs ettikleri gibi bundan sora Araplar da uğraşmışlar, ve Mehmet II. den evel gelen osmanlı hükümdarları da birkaç tecrübede bulunmuşlardı. Mehmet, Boğazı kapamak için vaktile Yıldırım Bayazıt tarafından yapılmış olan Anadoluhisarı karşısında *Rumelihisarı (Res. 17)* nı yaptırdı; o vakte kadar görülmemiş toplar döktürdü *(Res. 18)*. 1453 senesi nisanında muazzam bir ordu ile İstanbulu muhasara etti *(Res. 19)*.

İstanbul ile Galata arasında gerilmiş olan kuvvetli bir zincir ile Halicin kapatılmış olması, Osmanlıların taarruzunu güçleştiriyordu. Sultan Mehmet, bu mânii çevirmek için bugün Dolmabahçe denilen mevkiden karaya çektirdiği yetmiş gemiyi karadan aşırarak Halice indirdi *(Renkli Res. 1)*. Elli gün muhasaradan sora, *Topkapı* tarafında bir gedik açılmış olduğundan, umumî hücum yapıldı. Kara tarafındaki İstanbul surlarını Cenevizler, Venediklilerle diğer frenkler ve Rumlar müdafaa ediyorlardı.

Hücum esnasında bir kısım türk askeri, kale dehlizlerinin birinden içeri girmiş ve düşmana arkadan taarruz ederek hücumun muvaffak olmasına yardım etmiştir. Bu suretle cepheden ve içerden yapılan hücum sayesinde müdafiler

kat'î olarak mağlûp edilmiş ve İstanbul zaptolunmuştu (29 Mayıs 1453). *Türklerin İstanbulu zaptetmeleri, 1000 sene kadar sürmüş olan Şarkî Roma İmparatorluğunu ortadan kaldırmıştı.* İstanbulun o vakitler Türkler tarafından zaptı, cihanşümulbir hâdise oldu. *Bu hâdise Ortazamanların nihayeti olarak kabul edilmiş* ve medeniyet ve insaniyet için yeni bir devrin başlamasında müessir olmuştur.

İstanbulun zaptı ile Rumeli ve Anadoludaki türk ülkeleri birleşmiş ve bu suretle Osmanlı Devleti kuvvetlenerek Avrupada ilerlemek kolaylaşmıştı.

İstanbulun Türkler tarafından fethi, ayni zamanda bütün hıristiyan âleminin Osmanlılara karşı mağlûbiyeti demekti.

Mehmet II. İstanbulu aldıktan sora Belgrat müstesna olmak üzere bütün *Sırbistan* ı, *Mora* yı, *Eflâk* ve *Buğdan*, *Bosna* ve *Hersek*, *Arnavutluk* ülkelerini kat'î bir surette ilhak etti. Eflâk ve Buğdan doğrudan doğruya merkeze ilhak edilmeyip hıristiyan beylere idare ettirilmiştir. Sultan Mehmet Anadolu cihetinde Karaman Devletini, Candar (İsfendiyar Beyliğini)[1], ve *Trabzon Rum Imparatorluğu* nu zaptetti. *Tercan* civarında *Otlukbeli* muharebesinde, *Akkoyunlu* ordusu mağlûp edildi. Akkoyunlular hükümdarı *Uzun Hasan* Bey, payitahtı *Tebriz* e çekilmiye mecbur oldu. Bu suretle Mehmet II. zamanında Tunaya kadar Rumelide yabancı bir idare kalmamış idi. Anadoluda ise, *Fırat* ırmağı ve *Toroslar* hudut teşkil ediyordu.

Avrupada *Tuna* ve *Sava* ırmaklarına, Asyada Fırat ve Toroslara kadar yayılan memleketleri zaptedip çok genişliyen ve iki kıt'anın birleştiği yerde Şarkî Roma imparatorlarının payitahtını fethederek, bu iki parçayı biribirine birleştiren Osmanlı Devleti, artık hakikaten *bir imparatorluk olmuştu*. Bu devletin tebaası arasında birçok kavimler yaşıyordu. Eskiden müstakil olan Anadolu Selçuklarının,Bizansın, Bulgar, Sırp Kırallıklarının ülkeleri kâmilen bu imparatorluğun içine girmişti. Şarkî Roma İmparatorluğu orta ve son devirlerinde bu kadar geniş bir ülkeye sahip olamamıştı. İstanbulu aldığından dolayı kendisine *Fatih* unvanı verilen

---

[1] Candaroğullarının Beyliği, bu sırada hükümdarının namına nisbetle *İsfendiyar Beyliği* adını almış bulunuyordu.

Mehmet II. zamanında, Osmanlı İmparatorluğu tamamen kurulmuştur.

İMPARATORLUĞUN DAHİLÎ TEŞKİLÂTI: "FATİH MEHMET KANUNU", GAYRİMÜSLİM TEBAAYA MÜSAADELER

Osmanlı Beyliği, ilk devrinde nihayet göçebe bir aşiret teşkilâtına malik, iptidaî bir heyeti içtimaiye idi. Orhan Bey zamanında Bursa gibi büyük bir şehir ile birkaç kasaba zaptolunduğundan, daha mükemmel bir devlet teşkilâtı yapmak ihtiyacı hasıl olmuştu. Orhan Beyden, Sultan Mehmet II. ye kadar Osmanlı Devleti büyüye büyüye nihayet kudretli bir imparatorluk haline geldi; Anadolu ve Rumelide birçok memleket ve şehirler osmanlı idaresi altına geçti, bunlar arasında *Konya* ve *Ankara* gibi *Edirne* ve *Selânik* gibi pek eski zamanlardanberi medeniyet merkezi olan şehirlerden başka, Ortadevrin en medenî ve müterakki iki büyük beldesinden birisi, ve bin yıllık Şarkî Romanın payitahtı olan *Istanbul* (Konstantin şehri - Konstantinopolis) de vardı. Devlet büyüyüp, devlet idaresinde eski sade teşkilâtın ihtiyacı karşılıyamadığı görüldükçe, Osmanlı Hükûmeti, memleketin içtimaî ve idarî teşkilâtını mükemmelleştirmeğe mecbur oluyordu. Önce Orhan Bey zamanında, esası askerlik olmak üzere, bir hayli tensikat yapıldı; fakat o da kifayet etmedi; Rumelinin istilâsından sora Murat I. devrinde yeniden yeniye nizam ve tertipler yapıldı ve bu arada tımarların hizmete muktedir evlâda irsen intikali, kanunu da ittihaz edildi. Bütün bu tensikatta, arazi rejimi, tımar ve zeamet meselesi, en mühim mevkii işgal ediyordu. Zaten devletin askerî kuvveti *yeniçeri ocağile*, tımar ve zeamet ashabının vücuda getirdikleri *sipahilerden* terekküp etmekte bulunduğundan, arazi rejiminin de askerlikle pek yakından alâkası vardı. Görülüyor ki, İstanbulun zaptına kadar devam eden devirde, Osmanlı Devletinin en çok ehemmiyet verdiği mesele, mükemmel bir orduya malik bulunmak idi. Yine Murat I. zamanında, Timurtaş Paşanın himmetile devşirme çocuklarından olmak üzere "*sipahi oğlanları bölükleri*" namile muntazam bir süvari askeri de tanzim olunmuştu.

Anadolu ve Rumeli de çok genişlemiş osmanlı memleketi, esas itibarile zeamet ve tımar erbabı olan beyler tarafından idare olunuyordu. Bu beylerin başında *Rumeli Bey-*

lerbeyi ve Anadolu Beylerbeyi unvanını haiz bir nevi askerî kumandan ve valii umumiler vardı. Anadolunun bazı kısımları *şehzadelerin* idaresi altında idi. Kazaî işlere bakmak üzere *kadı*lar, şehirlerde emniyet ve asayişi, nizam ve intizamı temin için de *subaşı*lar vardı. Kadıların en büyüğü, başta asker ve memurlar arasındaki davalara bakmak üzere tayin olunan *Kazasker* di. Soradan Rumeli ve Anadoluya ayrı ayrı birer kazasker tayin edilerek Rumeli ve Anadolu kazaskerleri meydana çıktı. Padişaha müşavir ve muavin olan *vezir* lerin sayısı da devletin büyümesi nisbetinde arttı. Eskiden tek olan vezirin makamında bulunanlar, *Veziriazam* unvanını aldılar.

Bunlarla beraber, Mehmet II. devrine kadar Osmanlı Devletinin *esas teşkilâtı* daima muharip bir ordunun kuvvetini ve muvaffakıyetini temine matuf nizam ve kanunlardan terekküp ediyordu denilebilir. İstanbulun fethinden sora, Fatih, Osmanlı İmparatorluğunu, kendine muasır devletler gibi tanzime kalkıştı; eski türk an'anesi ve islâm şeriatile hakikî ihtiyaçları, ve zaptolunan memleketlerin kadîm teşkilâtlarını göz önünde tutarak, zamanın ulema ve hukukşinaslarile de istişare ederek devlet idaresinin mühim şubelerini tanzim ve tertip ettirdi.

Frenk müverrihleri, Bizans müverrihlerinden naklen, Sultan Mehmedin bir kanunname tedvin ettiğini beyan ederler. Osmanlı müverrihlerinden yanlız *Âli* Efendi böyle bir kanunun varlığını yazmış diğerleri Sultan Mehmedin kanunundan hiç bahsetmemişlerdir. Son zamanlarda Viyana Kütüphanesinde bir sureti bulunup neşrolunan "Kanunu Padişahı Sultan Mehmet ibni Murat han„ adlı vesika, Bizanslı rum müverrihlerinin bahsettikleri kanuna nazaran çok basit ve kısadır.

Bu *Kanunnamei Padişahi* de, Bizans kanunlarında olduğu gibi, merasim ve teşrifat meselesinin, fazla yer işgal ettiği görülür.

Sultan Mehmet Kanununun siyasî ve ahlâkî noktai nazarlarından çok şayanı dikkat olan maddesi şudur:

" Ve herkimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşlarını nizamı âlem için *katletmek* münasiptir; ekser ulema dahi tecviz etmiştir. Anınla amil olalar„.

Vakıâ şark ve garp devletlerinde hükümdarların kardeş veya oğullarının, taç ve taht davasile kıyamları az olma-

mıştır. Osmanlı Devletinin henüz bir buçuk asırlık hayatında bile **bu** nevi vak'alar olup geçmişti; hatta Yıldırım Bayazıdın tahta çıkacağı sıralarda kardeşi *Yakup Çelebi* öldürülmüştü; fakat böyle şedit ve gaddar hükmü havi bir kanun maddesi tedvin olunmamıştı. Fatihin kendisi ve kendisinden sora bazı osmanlı hükümdarları, kanunun bu maddesini tatbik etmişlerdir

Sultan Mehmet, İstanbulu zaptından sora, şehrin hıristiyan ahalisine *yumşaklıkla muamele* etti. Her tarafa dağılan İstanbul Rumlarının şehre toplanmalarını irade etti; din ve mezheplerinde tamamen hür olduklarını, mal ve mülklerine ilişilmiyeceğini ilân eyledi. Hele bütün şark hıristiyanlarının ulusu sayılan *İstanbul patriği* ne çok riayet gösterdi. Ortodoks kilisesinin teşkilâtına asla dokunmadı. Bir derecede ki, Türke düşman hıristiyan müverrihlerinin de umumiyetle itiraf ettikleri veçhile İstanbul Patrikliğinin adeta devlet içinde müstakil bir cemaat halinde bulunmasına müsaade etti. Bu cemaatin, resmî tabir ile *rum milleti* nin başında bulunan *Patrik Efendi,* osmanlı vezirlerile ayni derecede sayılıyordu. Kendisine yeniçerilerden bir muhafız müfrezesi verilmişti. Patrik, rum milletinin yalnız dinî meselelerinde değil, hukukî ve cezaî işlerinde de merci olarak bırakılmıştı. Patriğin riyaseti altında bir millet meclisi vardı. Patrikten gayrı osmanlı vilâyetlerinde onun kaymakamı gibi bulunan *piskopos* lar da ayni hukuku haizdi. Bütün bu kilise adamları her nevi vergiden muaf idiler. Bizans asılzadelerinin büyük çiftlikleri, devlet namına istimlâk olundu ise de, *köylülerin toprakları kendilerine bırakılmıştı.*

Bu suretle Türkler, arazi işinde halkı siyanet eden bir usul takip ediyorlar demekti. Balkanlardaki hıristiyan köylüler, türk idaresi altında, vasileus ve kırallar zamanından *çok daha mes'ut ve müreffeh* bir hayata kavuştular. Asla mutaassıp olmıyan ve çok eyi idare etmeyi bilen Türkler, köylülerin arazisine dokunmadılar, belki bu araziyi arttırdılar. Hıristiyan tebaalarının köy teşkilâtını bozmadılar. Umumiyetle içtimaî ve dinî müesseseleri olduğu gibi muhafaza ettiler.

İlerde görülecektir ki, Osmanlı Devleti zâfa uğrayıp idare bozulduktan sora, kuvvetli devirler için çok faideli olmuş olan bu teşkilât, Osmanlı Devletinin bekasına fena tesirler yapacaktır. Osmanlı Devletinden ayrılıp istiklâl kazanmak

istiyen *hıristiyan milletleri,* bu teşkilâtta evelden hazırlanmış devlet kadroları bulacaklardır.

DENİZAŞIRI GENİŞLEME: ADRİYATİK VE EGE DENİZİNDE HARPLER; KIRIM HANLARININ OSMANLI SULTANLARINI METBU TANIMASI

Osmanlı Devletinin Balkan Yarımadasının Bosna ve Arnavutluk taraflarında ve Boğazlarda sağlam yerleşmesi, yani Adriyatik Denizine çıkması ve Karadeniz yollarına hâkim olması *Venediklileri korkuttu.* Bir behane ile Venedikliler Osmanlılara harp ilân ettiler (1462). Ve Osmanlılar aleyhine İskender Bey, *Napoli* Kırallığı, Papa, Uzun Hasan ve Karamanoğlu ile bir ittifak ta akteylediler. Osmanlıların Venediklilerle bu harbi karada ve denizde *on altı yıl sürdü.* Bu harp esnasında genç osmanlı donanması, Adriyatik, Karadeniz ve Ege Denizinde birkaç defa düşmanlarile cesurane boy ölçüştü. Artık Osmanlılar denizaşırı harplere de alışıyorlar demekti [1].

Bu devirde *Kırım* Yarımadası, *Kıpçak* Türklerinden *Kırım hanlarının* idaresi altında bulunuyordu; Kırım hanları, Kırım Yarımadasından başka, Karadenizin şimal sahillerinde bir taraftan *Kuban* ve *Çerkezistana,* diğer taraftan *Dobruca* ve *Tunaya* kadar hüküm ve nüfuzlarını işletiyorlardı. Kırım Hanlığı da o zamanın ekserî devletleri gibi feodal teşkilâtlı bir devletti. Hanın yanında, *Mansur* ve *Şirin* ailelerine mensup *mirza* (bey) lar gibi, çok nüfuzlu beyler vardı; han bunların reyini almaksızın hemen hiçbir iş göremezdi. Kırım ahalisinin bir kısmı toprağa yerleşmiş çiftçilik ve bahçecilikle uğraşan ziraatçiler idi; bir kısmı da göçebe hayat geçiren, eyi at ve hayvan yetiştiren aşiretlerdi. Kırım Yarımadası, Avrupanın en zengin ve güzel memleketlerinden biridir. Deniz yalıları, İstanbulun adaları gibidir. Her nevi mahsulü bol, hele meyvaları çok nefîstir. Anadoluya doğru uzanan ve Karadenizle Bosfora hâkim bulunan *sevkulceyşî vaziyeti,* derin, mahfuz ve büyük *Akyar* (Sıvastopol) limanile bir kat daha ehemmiyet kespetmiştir. O devrin en kuvvetli deniz ve müstemleke milletlerinden olan *Cenevizliler,* Kırımın ehemmiyetini derhal farkederek sahillerine yanaşmışlar ve evvelâ Kırım hanı ile eyi geçinerek bazı sahil noktalarında yerleşmişlerdi. Bir defa karada sağlam tutunduktan sora, XIX. asırda

[1] Bundan sora fasılalarla devam edecek olan Osmanlı - Venedik harpleri, Osmanlı - Fransız dostluğuna bir amil olmuştur.

İngilizlerin Hintte yaptıkları gibi, içerlere ilerlemiye, Hanlığın idaresine karışmıya, han ve hanzadeleri biribirine düşürmeye başlıyarak, bütün Yarımadada hüküm ve nüfuz sahibi olmuşlardı. XIV. asır ortalarında, yani Fatihin İstanbulu aldığı sıralarda Kırımın vaziyeti işte böyle idi.

İstanbulu fetheden Sultan Mehmet, Bizans hükümdarının tâbii olan Cenevizlilerin *Galata* sını ve Karadeniz sahilindeki *Amasra* sını zapteylemişti; Fatih, tebaası Cenevizlilerin, payitahta yakın bulunmak ve Karadenizde hâkim bir mevki olmak itibarile çok ehemmiyeti haiz olan Kırımın sahibi bulunmalarına, elbette müsaade edemezdi. Kırım halkı müslüman Türklerdi; ve Kırımın osmanlı nüfuzu altına girmesi, arasıra tâbilik vazifesini eyi ifa etmemiye meyyal Eflâk ve Buğdanın şarktan kuşatılması demek olacaktı. Sultan Mehmet Cenevizlileri Kırımdan tart ile Kırım Hanlığını Osmanlı Devletine bağlamak için 1474 te Veziriazam *Gedik Ahmet paşa* yı üç yüz kadar gemi ile Karadenize çıkardı. Bu osmanlı filosu Kırım sahilindeki Ceneviz kalelerinin hepsini zaptederek, İtalyalı müstevlilerin cümlesini kovdu. Kırımın büyükleri ve âlimleri Osmanlı Sultanına mahzar göndererek, memleketleri işinin ıslahını istida ettiler. Fatih Mehmet, Ceneviz gemilerinin birinde esir iken kurtarılan hanzadelerden *Minğli - Gerey* i, Osmanlı Sultanının tâbii sıfatile Kırım Hanlığına tayin etti; bu suretle *Kırım Hanlığı da, Osmanlı İmparatorluğunun aksamından oldu.*

Bu bahrî muvaffakıyetten sora, osmanlı donanması bir taraftan Cenubî İtalyaya, diğer taraftan Adalar Denizinin kilidi mesabesinde olan *Rodos* un fethine gönderildi. Fakat bu teşebbüslerden müspet bir netice alınamadı.

İTALYA İLE HARSÎ MÜNASEBETLER

Mehmet II. İtalyada *Yenidendoğuş* (Rönesans) hareketinin başladığı esnada osmanlı tahtına geçmiş prenslerdendir; rivayete göre yunanca ve lâtince de biliyordu. Bizzat sultan ve paşalarından bazıları, İtalya güzel san'atlerile alâkadar olmuşlardır. İtalyan Rönesans şairlerinden birkaçının türk sultanına lâtince kasideler takdim ettikleri, Mehmet II. nin, Venedik Cümhuriyetinden kendi resmini yaptırmak ve sarayını süslemek üzere bir ressam istediği ve *Centile Bellini* nin saraya gelip bir müddet kaldığı ve istenilen resimleri yaptığı malûmdur.

Fatihin bu ressam tarafından yapılmış meşhur tasviri *(Res.20)* ile italyan heykeltraşları tarafından imal edilmiş at üzerinde ve büst halinde kabartma tasvirlerini muhtevi madalyalar *(Res.21)* bugüne kadar muhafaza olunmuştur. Zaten Mehmet II. zamanında osmanlı hükümdarlarının sarayları resimlerle yeni ve eski heykellerle bezenmişti. İtalyan Rönesansı artistleri bu türk prensini, Rönesans Avrupa hükümdarlarından birisi gibi sayarlardı. İstanbul ve *Pontus* un (Trabzon İmparatorluğu memleketleri) rum şairleri de; osmanlı hükümdarına ayni nazarla bakarak, rumca şairane methiyeler yazmışlardır.

MEHMET II. ROMA İMPARATORU

Fatih İstanbulu zaptettiği sıralarda Bizans Rumları, katolik Roma ile birleşip birleşmemek meselesi üzerine şiddetli bir ihtilâf ve niza içinde idiler. İstanbulun fethini kolaylaştıran bu dahilî ve dinî nifak ve kavgalar arasında, Roma ile birleşmek aleyhtarları "*şehir üzerine lâtin tiyarının* [1] *hâkim olacağına, türk sarığı hâkim olsun!*„ diye bağrışıyorlardı; nihayet türk sarığı hâkim olunca, katolik düşmanı Rumlar türk sultanını, Şarkî Romanın, yanlız filî değil, hukukî hükümdarı ve imparatoru olarak kabul ettiler. Bizans müverrihlerinden *Kritovalos*, Fatih Mehmedi, *Şarkî Roma İmparatorlarının meşru halefi olarak tanıyor* ve ona rumca Vasileus (imparator) unvanını veriyordu. Zaten Şarkî Roma tahtına muhtelif lisanlarla konuşan muhtelif ırktan hükümdarlar geçmişti. Bu zamandan itibaren *Türk İmparatorlar*, Şarkî Romayı idare edecekler demekti. Hatta bir kısım rum vatanperverleri, çok zayıflayıp, pek aşağı derekelere düşen Şarkî Roma İmparatorluğunun, taze ve kuvvetli türk hakimiyeti altında, eski şan ve şerefini tekrar kazanacağına ümit besliyorlardı. Osmanlı sultanı kendisi de *rumca yazılan fermanlarında* Roma vilâyetlerinin ve Anadolunun *meliki azamı* diye imza atıyordu ki eski vasileusların kullandıkları unvanın ayni idi.

Bizanslılar, türk hakimiyetini bu suretle temsile çalışırken, ortodoks mezhebinin düşmanı olan katolik kilisesinin reisi, yani Papa da, Fatih Mehmedi kendine celbetmek hayalini besliyordu. Osmanlılar aleyhine Haçlı seferleri hazırlıyan Papa *Piyus II.* Fatihe gönderilmek üzere uzun bir mektup yazmıştı. İsanın vekili, bu mektubunda, küçük bir

---

[1] Tiyar: Papanın şerpuşu.

şeyin yapılması şartile, osmanlı sultanını "Rumların ve bütün Şarkın kayser ve imparatoru„ olarak tanıyacağını bildiriyordu. Yapılacak küçük şey, sultanın katolik vaftizini kabul etmesi idi. Papa öldüğü cihetle mektup Fatihe gönderilemedi. Gönderilseydi, zaten kılıcının hakkı olarak kazandığı bu mevki ve unvanı şartsız bile olsa, papadan almağa ihtiyacı olmadığından, bu mektubun yırtılıp atılacağı şüphesizdi.

İstanbulun fethi üzerine, Türklerin şöhreti Avrupanın her tarafına yayıldı. Türklerin ellerine geçen memleketleri çok adalet ve merhametle idare ettikleri, fıkarayı zenginlerin gadir ve tazyikından kurtardıkları şayi olmuştu; türk tebaası olan kavimlerin refah ve saadete erdikleri söyleniyordu. Bazı Alamanlar, Türklerin Alamanyaya gelip memleketlerinde cari *haksızlık ve adaletsizliğe mâni olacakları* ümidine bile düşmüşlerdi [1].

Hatta Fatihin hemen muasırı olan, meşhur siyaset nazariyatçısı *Makyavelli* bile, türk idaresinin o zamanlarda mevcut idarelerin hepsinden daha eyi olduğunu yazıyordu.

FATİH DEVRİNE KADAR VE FATİH DEVRİNDE OSMANLI - TÜRK HARSI

Osmanlı Beyliğinin teessüsü sıralarında, Anadolunun Konya, Kayseri, Sıvas, Amasya gibi mühim şehirlerinde türk harsı her cihetle inkişaf etmiş bir halde idi *(Res. 3-10)*. Anadolunun garbında ise Bursa, İznik gibi Bizans şehirleri de, Şarkî Romanın bir derece tereddiye uğramış kadîm harsını muhafaza ediyorlardı; hasılı, Osmanlı Beyliği, harsan hayli yüksek bir muhitte teşekkül etti; bu muhtelif hars membalarından gelen unsurlara Balkan Yarımadasının zaptından sora başka hars unsurları da munzam oldu. İstanbulun zaptile Türkler, o zaman şarkî Avrupanın en müterakki bir hars membaı olan bir şehrin içine girip yerleşmiş oldular. Fatih devrinde, biraz evel söylediğimiz veçhile İtalya Rönesansı da türk harsına tesirden hali kalmadı. İşte bu mütenevvi kaynaklardan çıkmış harsî unsurların terekkübile bir *osmanlı - türk harsı* vücuda geldi.

Osmanlı - türk harsının, muhtelif sahalardaki tecellilerinden bazılarını, bugüne kadar mahfuz kalan abide ve

---

[1] Nürenberg'li *Hans Rosenblut* namında bir muharrir "Türkler hakkında„ unvanile yazdığı bir tiyatro kitabında Türklerin adaletini, aristokratları tecziye ile halka refah verdiklerini gösteriyordu.

vesikalarda görmek kabildir: Bursa, Edirne ve İstanbulda Osmanlıların inşa ettikleri, dinî ve lâik binalar, ezcümle Bursanın Yıldırım Bayazıt ve Çelebi Mehmet zamanında yapılan camilerile, *(Res. 12, 13, 15, 16)* Edirnede Sultan Murat Camii, İstanbulda *Çinili Köşk (Res. 23, 24),* osmanlı mimarlığının bu devirden kalan ve osmanlı-türk harsının mühendislik, mimarlık, çinicilik gibi sanayi şubelerinde nekadar ilerlemiş olduğunu gösteren delillerdir. Rumelinin istilâsı, İstanbulun fethi, muhtelif Avrupa akvamından mürekkep büyük orduların mağlûp edilmesi gibi vak'alar, askerlik teşkilâtında, sevkulçeyş ve tabiye san'atlerinde, ve muharebe teçhizat ve levazımatının ihzar ve imalinde Osmanlı - Türklerinin nekadar müterakki olduklarını gösterir. Harp aletlerinin *(Res. 22)* hemen hepsini, — o zamanlar yeni icat edilmiş olan top dahi dahil olmak üzere — osmanlı - türk san'atkârları yapıyorlardı.

Murat I. zamanından itibaren, büyük fütuhat ile zenginleşmiş osmanlı içtimaî heyetinin yüksek tabakaları, bilhassa hükümdar ile paşa ve beyler, artık ziynetli ve debdebeli bir hayat geçirmeye başlamışlardı. Bu lüks hayatın levazımı da, yine osmanlı san'atkârlarının elinden ve tezgâhlarından çıkıyordu; keza umumiyetle halkın, hususiyetile askerin —yeniçeri ve sipahilerin— elbiseleri tamamen osmanlı şehirlerinin mamulâtı idi. Tarihçe sabit olan bu vakıalar, Osmanlı - Türklerinin sanayi, yani *maddî hars sahasında yüksek bir seviyede bulunduklarını ifade eder.*

Manevî hars, yani edebiyat ve fikriyat sahasında dahi Osmanlı - Türklerinin bu devirde müterakki oldukları, elimizde bulunan vesikalarla ve tarihin naklettiği bazı vak'alarla sabittir. *Osmanlı - türk edebiyatının,* o zamanlar halk şair ve edipleri tarafından ibda olan bir nev'i ile Anadolu Selçuklarındanberi devam edip gelen ve havas edebiyatı denilen diğer bir nev'i vardı. *Halk edebiyatı* hazinesinin *destan, koşma, varsağı* ve *türkü* gibi manzum ve *tarih, masal, darbımesel* ve *bilmece* gibi mensur ibdaları bugüne kadar lisanımızda yaşar; bunlardan *Yunus Emre* (1308) divanı, *bektaşi edebiyatı* gibi bazıları toplanıp yazılmıştır. Halk edebiyatında, mertlik, kahramanlık muhabbeti ile tabiate ve güzelliğe karşı derin bir aşk ve sevda nağmesi ve ayni zamanda *vahdeti vücuda* giden bir felsefe ve tasavvuf düşüncesi göze çarpar. Osmanlı - Türklerinin *havas edebiyatı,* Türk-

3 — 3

lerin de büyük tesiri malûm olan iran edebiyatından, hususile iran edebiyatını Anadolu türk ruhile mezcederek terennüm eden *Molla Hünkâroğlu* nun (Celâleddini Rumî) (1207-1278) büyük ve derin kitabından, "*Mesnevî*„ sinden, ilham almıştır. Molla Hünkâroğlu, kendisi Türk olduğu halde, ne yazıktır ki, Mesnevî gibi bir fikir abidesini ana dilile yazmamıştır. Halk edebiyatı, türk lisanının saflığını muhafazaya çalışmış ve yabancı kelimelerden, yabancı şiir usullerinden hayli sakınabilmiştir; *havas edebiyatı* denilen ve saraylarla ulema ve ümera mahfillerinde itibar bulan *osmanlı edebiyatı* ise, arapçanın ve daha ziyade acemcenin mağlûbu olmuştur.

Anadolu selçuk sultanlarının Konya saraylarında resmî lisan farisî idi; Selçuk sultanları kendilerine efsanevî acem şahlarının, Keyhusrev ve Keykubatların isimlerini takarlardı. *Türk lisanı muhafaza ve inkişaf ettirmeye müsait olmıyan bu an'ane* Osmanlı-Türk Devletinde de, bir dereceye kadar devam etmiştir. Vakıâ selçuk saltanatının parçalanmasında Konyaya varis olan *Kakamauoğulları*, selçuk sarayının fena an'anesini kırarak, *kendi saraylarında ve resmî ferman ve emirlerinde türk dilini kullanmıya başlamışlar* ise de, havas edebiyatının cereyan tarzını değiştirememişlerdir. *Celâleddini Rumî* ve oğlu *Sultan Velet*, Selçuk Devletinin son günlerinde ve dağılmak zamanlarında yaşıyorlardı. Muhitin başsız ve karışık ahvali, bunların bir nevi târiki dünyalık olan *dervişlik* fikirlerine müessir olmuş olsa gerektir. Zaten bir türlü anarşiden kurtulmıyan İranın edebiyat ve fikriyatı da bu nümuneleri vermekte idi. Osmanlı Beyliğinin teessüsü esnasında yaşıyan Sultan Velet (1226-1312), havas edebiyatında osmanlı türkçesile *ilk manzumeler* yazan zattir. Ondan sora *Âşık Paşa* (1271-1332) nın türkçe "*Garipname*„ si gelir. Âşık Paşadan bir müddet sora Anadolunun şarkında Sıvas Beyliğinin hükümdarı olarak yaşıyan *Kadı Burhanettin* (1344-1397), türkçe manzum eserler yazmıştır. Nihayet Yıldırımın büyük oğlu Süleyman Çelebinin imamı olan Bursalı *Süleyman Çelebi* de bugüne kadar edebî ve dinî kıymetini muhafaza eden meşhur "*Mevlût*„ manzumesini telif etmiştir.

Murat II. zamanında, Gelibolulu *Yazıcızade Mehmet Efendi* namında bir şair "*Muhammediye*„ unvanlı manzum, uzun bir eser yazmıştır. Yazıcızadenin dili halk edebiya-

tile havas edebiyatı arasında mutavassıt bir şekil gösterir. Musikisinin ve mefhumlarının, halk an'ane ve idrakine munis olması, bu kitabın yalnız Osmanlı türkleri arasında değil, bütün Türkler içinde, çok yayılmasını intaç etmiştir; bugüne kadar, Anadoluda olduğu gibi Şark ve Şimal türkleri arasında dahi Muhammediye kitabı şevk ve heyecanla okunmuştur.

Anadolunun Osmanlı - Türk devrinde meydana çıkan halk ve havas edebiyatının mümtaz sıfatları, *kahramanlık, mertlik, aşk* ve *tasavvuf* tur denilebilir; edebiyatta tasavvuf, aşk ve sevda olarak terennüm olunur: Tasavvuf, dünyayı bırakıp, memba ve gaye olan Allaha nihayetsiz bir aşk gibi gösterilir. Faal hayata uygun olmıyan, tasavvuf fikriyatı, bereket versin, Osmanlı Devletinin kurulup yayılma devrinde ne halka ne de halkı idare edenlere ciddî tesirler yapmamıştır. Fikrî harsın hukuk sahasında, Osmanlı, Türkleri yalnız islâm şeriatile iktifa etmemişler, şeriate uygun olsun iddiasile, uygun olsun olmasın bir hayli nizam ve kanunlar vazetmişlerdir. Devletin esas teşkilâtına ve arazi rejimine müteallik bu nizamlarla, Fatih Sultan Mehmede isnat olunan kanunnameden yukarda bahsolunmuştu. Dikkate şayandır ki Fatihin Kanunnamesi, çok açık ve temiz bir türkçe ile gayet sade yazılmıştır.

CEM VAK'ASI VE MUVAFFAKIYETSİZ HARPLER

Fatihten sora, büyük oğlu Bayazıt II. tahta geçince, Fatihin Kanunnamesi mucibince öldürüleceğinden korkan kardeşi *Cem*, hem kendi hayatını, hem de zâf ve liyakatsizliği malûm olan Bayazıdın elinden, osmanlı tahtını kurtarmak için mücadeleye girişti. Mağlûp olunca evvelâ Mısıra, sora Rodos şövaliyeleri yanına kaçtı ve buradan Papanın eline düştü. Papa Sultan Bayazıttan aldığı külliyetli paralar mukabilinde Cemi zehirledi ve Şehzade bu zehir tesirile Fransada öldü (1495). Hastalıktan öldüğünü söyliyenler de vardır.

Cem vak'ası yatıştıktan sora, Bayazıt II. *Buğdan* Beyi, Mısır Meliki, Leh Kıralı ile muharebeler ettise de, selefleri zamanında olduğu gibi parlak muvaffakıyetler kazanamadı.

OSMANLI DEVLETİNDE İLK İRTİCA: İKİNCİ BAYAZIT

Fatih devrinde Osmanlı Devletinin gözü garba bakıyordu. Fatih son zamanlarında İtalya ve Rodosu zapta teşebbüs etmişti. Osmanlı saray ve konaklarında taassuptan uzak, serbest, san'at seven ve debdebeli bir hayat başlamıştı.

Bayazıt zamanında siyaset ve hayatta bir aksülâmel, bir irtica görülmektedir. Osmanlı ordusunun, Mısır harplerinde uğradığı muvaffakıyetsizlikler, Bayazıdın hasta ve zayıf ruhuna tesir yaparak, bu irticaı takviye etmiş olsa gerektir. O sıralarda Şeyhülislâmlığa tayin olunan Halepli bir hoca, "*Molla Arap*" ile *Hatipzade* bu afyona müptelâ hükümdarı, zaten meyyal olduğu zahitlik, dervişlik ve dinî taassup yoluna sevketmişlerdir. Bayazıt II. zamanında *Tokatlı Lütfi* gibi serbest düşünen yüksek bir âlim, küfür isnadile idam edildi. Sarayda bulunan yerli ve Avrupalı san'atkârlara yol verildi; levhalar, tasvirler, heykeller saraydan çıkarılıp, çarşı pazarda sattırıldı; Fatih zamanında ilişilmiyen hıristiyan mabetlerinin çoğu camiye tahvil edildi; manastırların çoğu tekkeye çevrildi, Şarktan gelme âlim ve şeyhlerin sarayda itibarı arttı. Onlar da Sultanı mütemadiyen sofuluğa teşvik ettiler; ve kendisine *Veli* unvanını taktırdılar. O zamanlar ekser memleketlerde olduğu gibi, Osmanlı memleketinde de heyeti içtimaiyeye öncü olan saraydı; devletin büyükleri de, Sultanı taklit ile, hiç olmazsa zahiren, sofu görünmeğe çalıştılar. Hasılı Bayazıt II. zamanında, Osmanlı Devletinin hars ve siyasetinde bir irtica meşhuttur.

YAVUZ SELİM: ASYADA VE AFRİKADA OSMANLI FÜTUHATI

O sıralarda bazı vak'alar, siyaset sahasında şarka ehemmiyet vermeyi icap ettirmişti: Fatihin mağlûp ettiği Uzun Hasanın memleketi Osmanlılarla İranlılar arasında taksim edildiğinden, Osmanlı Devletile İran memleketi, komşu olmuştu. Osmanlı Devletinin çok kuvvetlenip Şarkî Akdenizde adeta hâkim olması, Mısır sultanlarını ürküttüğünden bu büyük müslüman devletlerile çarpışmak zarureti hasıl olmuştu.

Bu sırada *İran Azerbaycanı*nda türemiş bir türk şeyhinin oğlu *İsmaili Safevî*, İran tahtına oturup kendini İran Şahı tanıtmış ve *şiî* mezhebini devletinin resmî mezhebi olarak kabul etmişti. O zamanlar mezhep meseleleri mühimdi. Şah İsmail, Anadolu Türkleri arasına da misyonerler göndererek şiiliği yaymıya ve o suretle Osmanlı - Türk Devletinin birliğini parçalamaya çalışıyordu. Bayazıt II. nin zayıf idaresi, İsmailin teşebbüslerini kolaylaştırmıştı. Bayazıdın oğlu *Selim I.* Osmanlı Hükümdarı olunca, Şah İsmail ile harbetti.

Çaldıran da vukubulan büyük bir muharebede (1514) İranlılar mağlûp oldu; Şarkî Anadolunun Fırattan Urmiye gölüne kadar olan kısmı zaptedildi.

Son *Eyyubî* hükümdarının zürriyetzis vefatı üzerine, Mısırda *Aybey* isminde bir Türk kölemen vezir, Hükümdar ilân edilmişti (1250). Bir müddet sora saltanata Türk kölemenlerin kullandığı kölelerden yetişme *Berkuk* isminde bir kumandan geçti (1382).

Mısır zengin bir memlekettir. O vakit Mısır kıt'asından başka Palestin ve Suriye de Mısıra tâbi idi. Cenubî Afrika yolu henüz keşfedilmediği için Mısır en mühim bir transit merkezi idi.

Osmanlı - Mısır harplerinin hakikî saikı, Hicaz su yollarının tamiri için Fatih tarafından Mısır Sultanına yapılan teklifin reddi ve osmanlı mahmisi *Dulkadır Beyliği* (Maraş) [1] işlerine Mısırın karışması değildi. Bunlar ancak zahirî birer sebepti. Bunu, bilhassa Yavuz Selimin Çaldıran zaferinden sora, bütün müslüman memleketlerini Osmanlılar idaresi altına almak arzusunda ve cihangirlik siyasetinde aramak lâzımdır.

Bayazıt II. zamanında muvaffakıyetsizlikle başlıyan Mısır seferi, Yavuz Selim zamanında Suriye, Palestin ve Mısırın zaptı ve son Halife *Mütevekkil Alâllah* tan, Hilâfetin Yavuza geçmesile nihayet bulmuştur (1517).

Yavuz, Mısırdan sora *Safavileri* ortadan kaldırmak ve Ortaasyayı ve bütün Akdeniz havzasını idaresine alarak imparatorluğu daha ziyade genişletmek niyetinde idi. Hindistanı zaptetmeği de düşündüğü rivayet olunmuştur.

İSLÂM HİLÂFETİ Yavuz Selimin, Suriyenin, Mısırın ve Hicazın, Osmanlı memleketlerine ilhakı esnasında kendine teslim ettirdiği *İslâm Halifeliği*, büyük Selçukların Bağ-

[1] Dulkadır Beyliğinin müessisi *Karacabey* dir. Maraş, Elbüstan, Malatya taraflarında teşekkül ve 1339 dan 1515 e kadar devam etmiştir. Son hükümdarları *Alâüddevle* yi, Yavuz Selim öldürerek Mısırın himayesinde bulunan bu hükûmet arazisine sahip olmuştur.

Bu sıralarda o havalide, yani Adana ve etrafında *Ramazanoğulları* tarafından teşkil olunmuş bir beylik vardı. Selçukluların Uç muhafazasına bırakmış oldukları Yüreğirli bir türkmen aşiretine mensup Ramazanoğulları ailesi, bu beyliği teşkil etmişti. Bunlar evvelâ Mısır Devletine tâbi olarak 1381 den itibaren beylik sürmüşler ve 1510 da osmanlı tâbiliğini kabul eylemişlerdi. Ramazanoğulları bu tarihten sora da Osmanlıların imtiyazlı valileri sıfatile 1608 senesine kadar bu havaliyi idarede devam etmişlerdir.

dada hâkim oldukları zamandanberi, (XI. asır) yani beş asırdır islâm âleminde ciddî bir kıymet ve ehemmiyeti haiz değildi. Hele kendisinin *Abbasiler* neslinden olduğunu iddia ile Mısıra iltica eden bir arabın, Mısır kölemen Sultanları tarafından *Halife* ilân edilip, ellerinde bir alet gibi kullanılmıya başlanmasından sora kıymet ve ehemmiyeti daha ziyade düşmüştü. *Timur* ve oğlu *Şahruh* bütün Önasyaya hâkim ve Mısıra metbu oldukları zaman, bazı islâm âlimleri, onlara da kendilerini islâm halifesi ilân etmelerini tavsiye etmişler idi; fakat onlar bunu kabule lüzum görmemişlerdi. İşte bu paslanmış silâhı, bazusunun kuvveti sayesinde işe yarayacak bir hale getirmek ümidile Yavuz Selim eline almıştı. İslâm âlemini istilâ ile birleştirmekte, onu da kullanmak istiyordu; fakat ilerde görülecektir ki osmanlı sultanları, hilâfet sıfatlarından ciddî bir faide görememişlerdir. Bilâkis Osmanlı Hükümdarlarının haiz olduğu bu sıfat, Osmanlı Devletinin zamana göre tekâmül ve terakkisine mâni muhafazakârlığa ve hatta irticaa badi bir sebep olmuştur. Osmanlı Devletinin zayıfladığı XVIII ve XIX. asırlarda ise bazı Avrupa devletleri, osmanlı sultanlarının halifelik sıfatından kendi hesaplarına istifade etmiye çalışmışlardır.

KANUNÎ SÜLEYMANIN AVRUPA SEFERLERİ: BİRİNCİ VİYANA MUHASARASI, MACARİSTANDA TÜRK HAKİMİYETİ

Kanunî Süleyman, tahta geçer geçmez, Evvelâ Rodosu ve Belgradı zaptetti (1521). Belgrat, Sırbistanın muhafazası için lâzımdı. Rodosa da Şarkî Akdenizin emniyeti için ihtiyaç vardı.

XVI. asrın ilk nısfında Roma-Germen İmparatoru *Şarlken* (Charles Quint-Beşini Karlos), Avrupada en kuvvetli bir hükümdardı. Umum Alamanyanın İmparatoru intihap edilen bu prens, İspanya ve İtalyanın bir kısmına, Fransanın şimal ve şarkında bazı araziye ve Avusturyanın da tamamına sahipti. Fransa ve Avusturya hanedanları mücadelesinde, beşinci Karlosa karşı zayıf kalan Fransa Kıralı *Fransuva I.* Türkleri Macaristan aleyhine harbe teşvik etti. Macar Kıralı *Layoş II.* (Louis), Şarlkenin hemşiresile evlenmiş ve kendi kızını da onun kardeşi *Ferdinand*a vermişti. Macar Kıralı Layoşun erkek evlâdı olmadığından, Ferdinant kendini macar tahtına da varis addediyordu.

Layoş, Beşinci Karlos ve damadı Ferdinandın yardımlarına güvenerek Türklerle düşmanlık ediyordu. İşte, Fransuva Türkleri Macarlara saldırtmakla, Alaman İmparatoruna karşı kendine bir müttefik bulmuştu. Fransuva ve Şarlken arasındaki muharebeler, Türklerin yardımı sayesinde Fransanın galebesile neticelendi. Kanunî Süleylman, Macaristanda *Mohaç*ta (1526) büyük bir Macar ordusunu mahvettikten sora *(Renkli Resim II.)* payitaht olan *Budin*i de zaptetti. Macar Kırallığını kendisine sadık olan Erdel Kıralı *Zapolya Yanoş*a verdi. Bir müddet sora Ferdinant Budini zaptetmiş olduğundan bir daha sefer edilerek, Macar payitahtı istirdat ve *Viyana* muhasara edildi (1529) *(Resim 25)*. Fakat hazırlık kâfi olmadığından muhasara kaldırıldı. Ordu İstanbula döndükten sora, Ferdinant tekrar Macaristana tecavüz eyledi. Bu sefer, Fransa Hükûmetinin teşvikile doğrudan doğruya *Şarlken*e harp ilân olundu (1532). Avusturyanın bazı eyaletleri dolaşılarak İstanbula avdet edildi (Alaman seferi).

Macaristan bundan sora bir buçuk asırdan fazla osmanlı idaresinde kaldı (Res.26) (1526 - 1699) [1].

BAĞDADIN ZAPTI, ŞİMALÎ AFRİKANIN OSMANLI İDARESİ ALTINA GEÇMESİ: BARBAROS HAYRETTİN.

Türk ordularının Avusturyada meşgul olmasından istifade eden Acemler, *Tebriz*i almışlar ve taarruza geçmişlerdi (1533). İranlılar mağlûp edildiği gibi Bağdat ta alındı (1535).

*Eceoval*ı Yakup adlı bir Türkün oğlu olan ve korsanlıkla Akdenizde büyük bir şöhret kazanan *Hızır Reis* (Barbaros Hayrettin) [2] Alaman İmparatorunun Akdenizdeki donanmasile yaptığı muharebeler neticesinde, *Tunus* ve *Cezayir* de birçok kaleler zaptetmişti. Kanunî Süleyman, Hayrettini, *(Res. 31) Kaptan Paşa* (Büyük Amiral) tayin ederek osmanlı donanmasını da emrine verdi (1533).

Hayrettin, Afrika şimalini fethederek, Osmanlı İmparatorluğuna ilhak etti. *Preveze* kalesini muhasara eden Venedikli *Andrea Dorya* nın donanması mağlûp edildikten sora *(Renkli*

---

[1] Osmanlıların Macaristanda inşa ettikleri, cami, han, hamam gibi medeniyet eserlerinin bakıyeleri, birçok tahribata rağmen, bugüne kadar kalmıştır *(Res. 27-30)*.

[2] Avrupalıların bu zata verdikleri *Barbarosa* lâkabı, büyük kardeşi *Baba Oruc*un, Hızır Reise intikal eden unvanının tahrif edilmiş şeklidir.

Res. III) bütün Akdeniz bir türk gölü olmuştu. Osmanlı İmparatorluğunun en parlak devri olan bu zamanda *Hindistan*a da birkaç defa donanma gönderilmiş ise de müspet bir netice alınmamıştır.

OSMANLI - FRANSIZ MÜNASEBETLERİ KAPİTÜLASYONLARIN MEBDEİ

Süleyman zamanında Fransa Kıralı bulunan Fransuva I. mukaddes Roma-Germen yani Alaman İmparatoru intihap olunmak istiyordu. Hatta imparator intihap olunursa büyük bir Haçlılar ordusu başında Türkler aleyhine yürüyeceğini de ilân edip duruyordu. Fransuva intihabatta kazanamadı; üstesine rakibi Beşinci Karlosun eline esir düştü (1525). Bunun üzerine Fransa Kıralile Osmanlı İmparatoru, *Habsburglar* aleyhine uyuştular; bundan Fransızların *"an'anevî siyaset„* dedikleri, Türklerle dostluk siyaseti ortaya çıktı. Bu dostluk, XIX. asrın sonlarına kadar bazı fasılalarla hemen dört asır devam etmiştir; fakat Fransızlar, türk dostluğu siyasetinde iki yüzlülükten ayrılmadılar.

Fransuvanın esareti üzerine validesi, Sultan Süleymana müracaatle, muavenet rica etmişti. Bu ricanın ertesi sene (1526), Osmanlılar, Mohaç zaferile başlıyan büyük *Nemçe seferi*ne çıkmışlardı. Fakat ayni senede Fransa Kıralı, İmparatorla *Madrit* sulhünü aktetti. Sulh muahedesinin bir maddesinde Kıralın İmparatorla; müttefikan protestanlar ve Türkler aleyhine yürüyeceği yazılı idi! Vakıâ Fransuva bu muahedesine sadık kalmadı ise de, Osmanlılar Viyanayı muhasara ederlerken (1529), İmparatorla *Kambre* Sulhünü aktederek, İmparator ordularını, serbest bıraktı; kuvveti artan İmparatorluk orduları kalenin Osmanlılar tarafından fethine mâni olabildiler. Bununla beraber, 1535 senesinde, Osmanlı Sultanlığile Fransa Kırallığı arasında resmen bir ittifak aktolunmuştur.

Bu ittifaktan, Osmanlılar çok faidelenemediler; fakat Fransızlar, müttefikleri Sultan Süleymandan kendilerinin *1535 Kapitülasyon*u dedikleri bir fermanı almıya muvaffak oldular. Bu ferman sayesinde Fransızlar, osmanlı memleketlerinin bütün limanlarında ticaret etmek imtiyazını kazanıyorlardı; başka devletlerin gemileri, osmanlı deniz ve limanlarında *ancak fransız bayrağı altında* ticaret edebileceklerdi.

Fransız tebaası katoliklere, mezheplerince *ibadet hürriyeti* temin edildikten başka, *Kudüs* ve *Beytullahım* (*İsa*nın

doğduğu farzolunan yer) kiliselerinin muhafazası hakkı da fransız tebaasına veriliyordu. Bu müsaadeler, soradan çok geniş tefsir olunarak Fransanın şark ticaretini adeta inhisara alması ve osmanlı tebaasından olan hıristiyanları da adeta himayesi altında bulundurması gibi bir şekle getirildi. Fransaya verilen müsaadeler, Osmanlı Devleti zayıfladıkça, başka hıristiyan devletleri tarafından da talep edildi ve istihsal olundu; böylece Osmanlı Devletinin haricî ticareti ve tebaası üzerindeki *kaza hakkı takyit* edildi; bu ise istiklâlinin bir kısmını kaybetmek demekti.

MOSKOF ÇARLIĞININ AVRUPADAKİ TÜRK HANLIKLARINI İMHA ETMESİ, VE OSMANLI DEVLETİ ALEYHİNDEKİ EMELLERİ

Sultan Süleyman zamanı Osmanlı Saltanatının en kuvvetli ve en parlak bir devri sayılır. Buna rağmen Fransızlara, şimdi söylendiği veçhile, çok zararlı müsaadelerde bulunulmuştur. Yine bu devirde, soradan Osmanlı Devletinin inkırazına da en büyük amil alan *Moskof Devletinin kuvvetlenmesine mümanaat olunmadı.*

Moskof beyleri ve başka rus prensleri XV. asrın ortalarına kadar, Cengiz Han evlâdından *Altınordu* hanlarına tâbi idiler. Moskova beyi *İvan III.* (1462 - 1505) tâbilikten çıktı. O sıralarda İstanbul Türkler tarafından fetholunmuştu. Yeniden yeniye kuvvet kazanan Moskofları, şark işlerine yakından alâkadar etmek ve moskof hükümdarını katolikliğe celbeylemek için Papa tavassut ederek İvan III. ile son Bizans imparatoru Kostantinin biraderzadesi *Sofya Paleologos* u evlendirdi. İvan bu rum izdivacı münasebetile Şarkî Roma Ortodoks İmparatorluğuna, gûya bir veraset hakkı kazanmış oluyordu. İvan III. ün hafidi *Korkunç İvan IV.* bu davayı daha ileri götürerek taç giyme merasiminde kendisine *Çar* [1] unvanını verdirdi. Moskovanın hukukçu ruhanileri de bu nokta üzerine birçok yazılar yazarak Çar İvanı, Şarkî Romanın Kayseri ilân ediyorlardı; işte bu Çar, büyük babasının yolunda yürüyerek, evelce tâbiliğinden kurtulduğu Altınordu Hanlığının aksamından bulunan *Kazan* ve *Hacıtarhan* (Astrahan) Hanlıklarını istilâ etti (1552 - 1554); bu tarik ile Moskova Çarlığı, zengin ve mütemeddin İtil (Volga) havzasına sahip olarak genişledi ve kuvvetlendi. Mos-

[1] *Çar*, Roma imparatorlarına verilen *Çezar*, *Kayser* unvanının bozulmuş bir şeklidir.

kofların Volga Türk Hanlıklarını istilâsı Sultan Süleyman devrine tesadüf ediyordu. İstanbuldaki Osmanlı İmparatorundan, bu Türk ve Müslüman ülkeleri Kırım Hanlığı vasıtasile yardım istediler ise de müspet bir netice çıkmadı. Halbuki Şimal Türk hanlıklarını imha ile kuvveti artan Moskof Çarlığı, daha o zamanlar, Bizansın öcünü almayı ve İtil havzasından kovduğu gibi, Bosfor havalisinden de türk ve müslüman hâkimiyetini kaldırmayı düşünüyordu. O zamandan kalan vesikalar, moskof çarlarının bu emellerini göstermektedir.

SÜLEYMAN DEVRİNDE OSMANLI ÜLKESİNİN GENİŞLİĞİ, NÜFUSU VE SERVETİ, SİYASÎ, İDARÎ, VE İÇTİMAÎ TEŞKİLÂTI; SULTAN SÜLEYMAN KANUNNAMESİ

Osmanlı İmparatorluğu, Sultan Süleyman zamanında, en çok genişlemiş, en ziyade nüfuz, servet ve kuvvet sahibi olmuş, eski devrin siyasî, idarî ve içtimaî teşkilâtınca en mükemmel bir dereceye gelmiştir. O zamanlar Osmanlı Devletinin hududu, şimalde bugünkü *Ukrayna* nın arzanî olarak ortalarından geçer, bugünkü Romanyanın ve Macaristanın şimalinden dolanarak Adriyatik Denizinin şimalişarkisine vâsıl olurdu. İmparatorluğun garp hududu, Adriyatik Denizi ve Akdenizden geçerek Şimalî Afrikada bugünkü Cezayirle Fas arasındaki sınıra gelirdi. Cenup hududu, Cezayir, Tunus, Trabulusgarp, Mısır ve Nubya, imparatorluk dahilinde kalmak şartile, Afrika içlerinden geçer, Kızıldeniz, Yemen, Hicaz, Suriye ve İrakı ihtiva etmek üzere İran hududuna vâsıl olurdu. Şark hududu Basra körfezinden başlıyarak bugünkü İran Azerbaycanının bir kısmını Osmanlılara bırakır, sora bir fasıla ile Karadenizin Şimaline çıkardı *(Harita 4)*. Bu devirde Osmanlı İmparatorluğu dünyanın en büyük devletlerinden birisi ve *Avrupanın en büyük devleti idi.* İmparatorluğun mesahai sathiyesi 6 milyon kilometreden fazla idi. Bu geniş ülkede 60 milyondan ziyade insan yaşıyordu; fakat İmparatorluk ahalisi ayni cins ve dinden değildi: Türk, Arap ve saire gibi müslümanlardan başka Islav, Rum, Ulah, Macar, Ermeni, Yahudi gibi gayri müslimler de pek çoktu.

60 milyon ahalinin 20 milyonu, gayrî müslim ve 40 milyonu müslüman olarak tahmin edilebilir. Türklerin kalabalık bulundukları kıt'a, İmparatorluğun beşiği olan Anadolu idi.

Roma İmparatorluğunda İtalya Yarımadası ne ise, Osmanlı İmparatorluğunda da Anadolu Yarımadası o idi.

Süleyman I. zamanında, Osmanlı Devleti servet ve refahça da yüksek bir seviyeye ermişti. Yukarda söylendiği veçhile, İmparatorluğun tebaası, o zamanın *her nevi sanayiine (Res. 32-37)* vâkıf idi; memleket her türlü hayvan ve mahsulü bol bol yetiştirir, ihtiyaçlar, memleket içinden temin olunurdu.

Karadenizin Kızıldenizin ve Akdenizin şark ve cenup kısımları osmanlı tüccar ve denizcilerinin nüfuzları altında idi. Osmanlı İmparatorluğu, dünya büyük ticaret yollarının üzerinde kurulmuştu. Gerek deniz ve gerek kara ticareti Osmanlılara çok fayda temin ediyordu. Bunlardan başka daima zaferle biten harpler, büyük bir servet membaı olmuştu. Sefere gidenler, para, insan ve saireden mürekkep birçok ganimet malı yüklenerek geliyorlardı. Bu servet te memlekete dağılarak, ziraatı, sanayii ve ticareti inkişaf ve terakki ettiriyordu. Bu devirlerde Osmanlı Devletinin ticaret blânçosu henüz hesap edilmemiş ise de ihracatın ithalâttan fazla olduğuna şüphe edilemez; çünkü umumiyetle ecnebilerle ticaret azdı ve hariçten pek az eşya (kürk, çuha ve kadife gibi birkaç çeşit lüks eşya) alınıyor ve deniz ticaretinin büyük kısmı Osmanlı bayrağı taşıyan gemilerle yapılıyordu. *Zaten XVI. asırda şarkın sanayi ve ziraati garptan üstündü.*

Memleketin iktisadî hali böyle olunca, malî vaziyet te tabiatile eyi idi. Devletin o zamanlardaki umumî irat ve masrafını gösteren bütçesini tespit pek güç ise de, vilâyetlerin bütün masrafları çıktıktan sora devlet hazinesine giren varidatın miktarı 200,000,000 akça kadar tahmin olunmaktadır [1].

Süleymanın son günlerine kadar umumî bir surette bütçe açığı yoktu; ancak Sultan Süleyman, *Zigetvar* seferine giderken bütçe açığı görülmüş ve buna saraydaki altın ve gümüş kap kaçak eritilip para haline getirilmek suretile çare bulunmuştur. Süleymandan sora umumiyetle malî vaziyetin bozuldğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, biribirine bitişik, fakat tamamen mütecanis olmayan memleketlerden terekküp ediyordu.

[1] Bir *akça*, Osmanlı İmparatorluğunun son zamanlarındaki bir gümüş kuruş kadar gümüşü ihtiva ediyordu.

Bunun içindir ki Osmanlı memleketi denilmez, "*Memaliki Osmaniye*„ yani Osmanlı memleketleri denilir. Bu memleketlerin idaresi de yeknesak değildi: bunlardan Rumeli ve Anadoludaki ekser mahaller eyaletlere ve sancaklara taksim olunarak eyaletler "*Beylerbeyi*„ yahut "*Mirimiran*„, sancaklar ise "*Sancakbeyi*„ veya "*Miriliva*„ denilen ve merkezden gönderilen memurlar tarafından idare olunurdu. Macaristan, "*Budin* ve *Tımışvar*„ eyaletlerine münkasemdi. Akdeniz adalarile bazı sahil sancakları, *Kaptan Eyaleti* namile, ayrıca bir eyalet teşkil ediyor ve Kaptan Paşa, yani Büyük Amiral tarafından idare olunuyordu. Vaktile birer hükûmet merkezi olan Bağdat, Mısır ve Budin (bugünkü Budapeşte) eyaletleri Mirimiranlarının hukuku, diğerlerinden fazla idi. *Garp ocakları* tesmiye olunan Cezayir, Tunus ve Trablusgarbın Beylerbeyleri de bazı imtiyazları haizdi.

Mekkede oturan ve Peygamberin neslinden gelen Hicaz şerifleri *emîr*, yani (bey, prens) unvanını taşırlardı. Bunların da bazı imtiyazları vardı; fakat osmanlı sultanı, Şerif ailesinden istediğine, emaret menşuru göndererek onu Hicaz emîrliğine tayin etmek hakkını haizdi.

Kırım Hanlığı, osmanlı sultanına tâbi ve dahilî işlerinde müstakil bir devletti; Han namına para kesilir ve hutpelerde sultandan sora hanın da ismi zikrolunurdu. Bununla beraber İstanbul, bu hanların azil ve nasbı hakkına malikti. Erdel Kırallığı da, Kırım Hanlığı gibi yarı müstakil bir devletti; hâkiminin resmî lâkabı Osmanlılarca kıraldı; kırallar yerli prenslerden ahalinin intihabile tayin olunur ve taç giyerdi; fakat Erdel kıralı da Osmanlı İmparatorunu metbu tanır; ve imparator emrettikçe askerile osmanlı ordusuna iltihak etmek mecburiyetinde bulunurdu. Eflâk ve Buğdan beyliklerinin idaresi de Erdel Kırallığına benzerdi. Yerli beylerden birisi bu memleketin hâkimliğine intihap olunurdu[1].

Hasılı Osmanlıların o zamanlardaki memleket idaresi, her kıt'anın hususiyetine muvafık bir şekilde tanzim olunmuştu; bugünkü büyük Britanya İmparatorluğunun idare tarzını andırırdı.

---

[1] Süleymanın vefatından *bir asır kadar sora* bu beyliklere İstanbuldaki *Fenerli rum beylerinden* devlete eyi hizmet etmiş adamlar tayin olunmıya başlandı. Bu beyler maiyetine ve Tuna kalelerine yeniçeri askeri gönderilerek, bu beyliklerin devlete rabıtası takviye kılındı.

Muhtelif tarzda idare olunan bu memleketler, Osmanlı İmparatorluğunu teşkil ediyordu. İmparatorluğun başında bulunan Osmanlı sultanına muhtelif unvanlar veriliyordu, bunlardan en çok kullanılanları, *sultan*, *han*, *hakan*, *padişah* ve *hünkârdır*; fakat *halife* unvanı Süleyman ve halefleri tarafından pek az istimal olunmuştur. İmparatorluğun idare merkezi İstanbul sarayında Kubbealtında kurulan ve *Divanı Hümayun* denilen ve veziri âzamla vezirler, kazaskerler, İstanbul kadısı, yeniçeri ağası, nişancı ve defterdardan mürekkep bir nevi nazırlar meclisi idi.

Devletin memurları, tariki *mülkiye* (idare memurları), tarikı *ilmiye* (adliye ve maarif adamları), tarikı *kalemiye* (bürö adamları), tarikı *seyfiye* (askerler) denilen dört sınıfa bölünmüştü. Büro adamlarının en yüksek rütbeleri *nişancılık* ve *defterdarlık* tı; nişancı, Divanı Hümayun emirlerinin yazılmasına nezaret eder ve zaptolunan memleketlerin istatistiklerini yaptırırdı. Defterdar ise devletin irat ve masrafını kaydederdi ki bugünün maliye vekili makamında demekti.

Bir de divanın azasından olmıyarak, divana gelen evrakı okuyan bir nevi divan başkâtibi vardı ki buna, *reisülküttap* denilirdi. Reisülküttaplar XVIII. asırdan itibaren hariciye nazırı vazifesini ifaya başlamışlardır. Eskiden devletin haricî işlerine, veziriazam bakar ve maiyetinde *"Divanı Hümayun tercümanı,,* denilen Fenerli rum beylerinden bir tercüman bulunurdu.

Evelce bahsedilen piyade ve süvari askerlerine *tersane ocağı* ve *bostancı ocağı* (saray ve bahçelerin muhafızı) ile *yerli kul ocakları* (Bağdat, Mısır, Budin gibi mühim eyalet merkezlerindeki yeniçeri ve sair askerî sınıfları) ilâve olunarak askerî teşkilât tenevvü etmişti. Bu muntazam ve daimî askere *kapıkulu* deniliyordu. Kapıkulu askerine hassa ordusu diyebiliriz. Süleyman zamanında kapıkulunun miktarı 80,000 e ve devletin bütün askerî kuvvetleri de 300,000 e baliğ oluyordu [1].

---

[1] Birinci defa Viyanayı muhasara eden osmanlı ordusunun 1529 daki kuvveti şu suretle tespit edilmiştir:

80,000 Kapıkulu (bunların 40,000 i yeniçeri idi), 30,000 akıncılar, 100,000 tımar ve zeamet sipahileri olmak üzere cem'an 210,000 kişi ve 300 top.

İçtimaî teşkilâta gelince, yukarda beyan olunan osmanlı feodalitesi inkişaf ederek devam ediyordu. Has, zeaamet ve tımar, arazi rejiminde ve mülkî idarede esastı; harplerde osmanlı ordusunun en büyük kısmı bu teşkilâtın verdiği süvarilerden terekküp ederdi.

Has, zeamet ve tımardan başka, arazinin bir kısmı *vakıf* idi; yani muayyen varidatı, cami, mektep, köprü, hastane tımarhane, imaret ve saire gibi din, ilim ve hayır işlerine tahsis edilen arazi idi. Bu cihetle maarif, diyanet, sıhhat ve içtimaî muavenet işlerine, devlet bütçesinden para ayırmak ihtiyacı yoktu.

Hizmet mukabili olarak verilen, maaş veya arazi, yani has, zeamet ve tımara umumiyetle *dirlik* deniliyordu [1].

Vakıf arazi Allahın mülkü sayılır ve gelirinden bir miktarı vakfolunduğu mahalle mütevellileri tarafından tahsis edilirdi. Fakat vakıf arazide oturan mutasarrıflar, muayyen vergiyi vermek şartile o arazinin filen sahibi idiler.

---

[1] Kanunî Süleyman zamanında tekemmül etmiş olan arazi taksimatı daha sarahatle tarif olunabilir.

Tımar, öşür hasılatı yani senevî vergisi 3 bin akçadan 20 bin akçaya kadar olan dirliğe denirdi. 20 binden 100 bine kadar olan zeamet ve 100 binden yukarıya da has ismi verilmişti.

Tımar sahibi, ilk zamanlardaki teşkilâtta, tımarının ilk 1000 akçası kendisine ait olmak üzere mütebaki her 1000 akçası için harbe bir *cebeli,* yani silâhları mükemmel ve kendisi harbe kadir bir süvari, getirmeğe mecbur idi; soradan 3000 akçada dir cebeli götürülmesi takarrür etmişti.

Tımar ile has arasında bulunan zeamet sahibi ise, hasılatının her 5000 akçası için harbe bir mücehhez süvari götürmeğe mecburdu. Zeamet, eyaletlerdeki hükûmet erkânına, kale dizdarlarına, kapıcı başılara Divanı Hümayun hocalarına, defterdarlık ve defter eminliği kalem âmirlerine verilirdi.

Dirliğin en yükseği padişah, şehzade, vezir, beylerbeyi ve sancakbeylerine has ismi tahsis edilmişti. Has sahipleri her 5000 akçada bir cebeliyi harbe götürürlerdi. Padişah ve vezir hasları mutemet *kethuda*lar vasıtasile idare olunurdu.

Tımar erbabı ve bütün cebeliler, tımarlarının bulunduğu sancaktaki Alaybeylerinin, onlar da sancakbeylerinin ve sancakbeyleri ise Beylerbeylerin kumandaları altında sefere giderlerdi. Bazı eyaletler tımar teşkilâtına tâbi tutulmıyarak arazisi mülkiyet üzere mahallî Beylere verilmişti. Bunlar harp vukuunda maiyetlerile sefere gitmeye mecbur idiler.

Bu teşkilât sayesinde harpteki zayiat nekadar fazla olursa olsun, onların yerlerini doldurmak için elde kâfi efrat bulunabilirdi. Tımarlı sipahiler memleketin hakikî sahipleri olduklarından hükûmetin emrine itaat ile hizmetten çekinmezlerdi.

Tımar ve zeametin hususî bir şekli olan *yurtluk - ocaklık* ise, hudut muhafızlarile kale askerlerine verilirdi.

Esnaf denilen sanayi ve ticaret erbabı, loncalar halinde teşekkül etmişlerdi. Sanayi ve ticarete müteallik mesail loncalarda halledilirdi. Loncalar esnafın iktisadî hususatına değil, hatta ailevî sıkıntılarına da yardım ederdi. Muayyen loncaya dahil esnafın dul ailesine, yetim çocuklarına himaye ve muavenet, loncanın vazifelerindendi. Anadolu şehirlerinin bazılarında loncalar, eski Ahiler teşkilâtile tedahül etmişti.

*Köylüler*in idaresi, köylüler tarafından seçilmiş *muhtar* ve *kocabaşı*larının (hıristiyan köylerinin muhtarları) ve ihtiyar heyetlerinin elinde idi; hükûmetin ve dirlik sahiplerinin köy idaresine müdahalesi pek az idi.

Sultan Süleyman, osmanlı tarihinde *Kanunî* diye meşhurdur; çünkü Mehmet II. zamanında yapılan Kanunnameyi tevsi ve ikmal ettirerek tedvin eylemiştir. *Sultan Süleyman Kanunnamesi* esas teşkilâttan bahsetmez. Bu kanunname vergilere, cezalara, tımarların ve diğer bazı askerî sınıfların teşkilâtına, verasete, hıristiyan tebaasının bazı mükellefiyetlerine ve nihayet saraya odun taşımak usulüne ait nizamların bir araya getirilmesinden ibarettir.

Umumiyetle cezalar pek ağır değildir: "eğer bir kişi hamr içse kadı tazir (tekdir) edip iki ağaç başına bir akça cerime alına.„ "Kız ve avrat çekip güçle nikâh ettirene cebirle boşatıp nikâh edenin sakalın keseler ve muhkem let (darp) edeler.„

KANUNÎ DEVRİNDE OSMANLI HARSI

Hemen yarım asır kadar (1520-1566) devam eden Kanunî Süleyman zamanı, Osmanlı Türklerinin hars itibarile de en mütekâmil bir devridir. Osmanlı harsı, mimarî, hukuk (fıkıh), ilâhiyat (kelâm), tababet, riyazıye, nakkaşlık ve edebiyatın en yüksek mümessillerini bu asırda yetiştirmiştir.

Kayserli *Mimar Sinan* ın *(Res. 38)* yaptığı *Süleymaniye (Res. 39)* ve *Sultan Selim* (Edirne) *(Res. 40)* camileri, osmanlı mimarisinin büyüklük, intizam ve ihtişam cihetile şaheserleri sayılmaktadır. Zaten Selâtin camileri; osmanlı tarihinin seyrini gösteren abideler gibidir; Bursanın Murat I. camiinden itibaren gittikçe büyüyen ve mimarî noktai nazarından gittikçe mükemmelleşen camiler, İmparatorluğun kuvvet ve vüs'atinin mikyası addolunabilir *(Res. 41)*; Süleymaniye ve Sultan Selim camileri

bunlar arasında evç noktasını gösterir; bundan itibaren osmanlı mimarisi sadelik, salâbet azamet ve ihtişam cihetile düşmeye başlar.

Süleymaniye camiinin etrafı, o zamanki ilimlerin en yüksek derecelerini öğreten *medreseler* le çevrilmiştir. Burada islâm âleminin dinî, hukukî ve edebî ilimlerile beraber riyazıye, hikmet (felsefe), heyet (kosmoğrafya) ve tıp tedris olunurdu. Bu medreselerin mecmuu bugünün hukuk, edebiyat, felsefe, fen ve tıp fakültelerini ihtiva eden bir *darülfünun* demekti

Süleyman asrının muktedir müderrisleri arasında temeyyüz eden âlimlerin en çok şöhret kazananları *Kemal Paşazade* (İbni Kemal) ile *Ebüssuut Efendi (Res. 42)* dir. Her ikisi şeyhülislâmlık mertebesine yükselmişlerdir. Kemal Paşazade ulûmu diniyeden başka felsefe ve tarihe dair eserler yazmış ve türkçe, farisice şiirler de söylemiştir. Züht ve takvasile meşhur Ebüssuut Efendinin, taassupsuz ve her hususta müsamahalı hali olduğunu frenk müverrihleri yazarlar. Bazı mutaassıplar, müskirat kullananlara çok şiddetli cezalar tayinini talep etmişlerken, şeyhülislâm Ebüssuut, cezada şiddetin makul olmadığını söyliyerek mümanaat etmişti. Bu devirde riyazıyeye ait eser yazan *Mirim Çelebi, Matrakçı Nasuh, Muvakkit Mustafa* ve tıbba dair eser yazan *Ahi Ahmet Çelebi* gibi ilim adamları da yetişmişti.

Kanunî devri minyatürcülüğü hakkında bir fikir hasıl etmek için, Süleymanın ölümünden on bir sene sora (1577) yazılmış, nakış ve tezhip olunmuş "*Hünername*„ gösterilebilir. "Hünername„ den bu kitaba alınan minyatürler, *(Renkli Res. 11 ve Res. 25,48)* kanunî devrinin bazı vak'alarını tasvir itibarile de kıymetlidir.

Osmanlı - türk edebiyatı, evelce gördüğümüz iki yol üzerinde yürümüş ve halk edebiyatı çoğalmakla beraber, terakki ve tekemmül emareleri göstermemiştir. Saray ve münevverlerin edebiyatı sayılan yazılı edebiyat ise, mütemadiyen ilerlemiş ve mükemmelleşmiştir. Bilâhare "*Enderun Edebiyatı*„ namı verilecek olan bu şiir ve nesirde bir taraftan arapça ve farisice kelimeler, bilhassa iran fikri, iran an'ane ve efsaneleri artmış, fakat nazım ve nesir, kavait ve inşa noktai nazarından pürüzsüz bir hale gelmiştir. Süleyman asrının en büyük resmî şairi *Baki (Res. 42)* sayılmaktadır. Bakinin azemetli ve ihtişamlı şiirleri, Kanunî Süleymanın muhteşem seferlerini hatırlatır ve Süleymaniye Camiini andırır.

Padişahın vefatı üzerine yazdığı *mersiye*, Osmanlı Enderun Edebiyatının hakikaten bir şaheseridir.

Süleyman asrına yetişen, nev'i şahsına munhasır, padişah ve vüzera saraylarında bulunmaktan ziyade, aşk ve sevdasının arkasında dolaşan ve eserleri halk edebiyatile aristokrat edebiyat arasında adeta bir hattı vâsıl teşkil eden çok büyük bir türkşairi daha vardır: *Fuzuli (Res. 43)*. Kalbi yanık bu şair, daima samimîdir; ve kalbinden gelen feryat ve şekvaları, tasannua lüzum görmeden, olduğu gibi ifade ediyor; bundan bütün türk âlemine yayılan ve hassas ruhlar tarafından derin bir zevkle okunup terennüm olunan nefîs eserler vücuda geliyordu. Fuzuli, yalnız Osmanlı - Türklerinin değil, Osmanlı, Azerî, hatta şimal Türklerinin bugüne kadar en çok okuduğu bir şairdir. Türk lirikleri arasında birinci mevkii tutar. Hatta osmanlı şairleri hakkında kıymetli bir kitap yazan ingiliz müsteşriki Mister Gip, Fuzuliyi, bütün dünyanın *en büyük lirik şairlerinden* saymaktadır.

Şayanı dikkattir ki Süleyman asrında edip ve şairler çok mustalah ve musanna bir surette türkçeyi arapça ve acemceye feda ederek yazı yazmağa heves ettikleri halde kanun lisanı sade ve daha türkçe idi. Süleymanın Kanunu buna en bariz bir şahittir. Yukarda bir iki hükmü nakledilmiş olan bu Kanunnamenin lisan nümunesi olarak ta bir iki fıkrası aşağıya yazılmıştır:

"Adam öldüren kimesneyi öldürdüğü kimesnenin yerine öldüreler. Köy içinde veya mahalle içinde adam ölse veya kârban basılıp hasaret veya bir köy, iki köy veya üç dört pare köy arasında uğruluk ve haramilik olsa, elbette edeni buldurup çıkaralar; şöyle ki bulmak imkân olmaya, cerimesini çekeler [1]„.

SARAY HAYATINDA İHTİŞAM; İSRAF VE ENTRİKALAR; OSMANLI İÇTİMAÎ TABAKALARININ HAYATI; İNHİTAT VE İNKIRAZ TOHUMLARI

İpmaratorluğun genişliği ve kuvveti artıp, padişahın ve büyük kumandanların ellerinde azîm servet toplanınca, saray ve ümera konaklarında ihtişam, sefahet ve israf ta bittabi çoğaldı. Kanunî Süleyman asrı, Osmanlı saltanatının en debdebeli ve ihtişamlı devridir. Frenk müverrihleri Kanunî Süleymana, *Muhteşem* (Magnifique) unvanını verir-

[1] "Kanunnamei Âli Osman„ sahife: 7- «*Tarih Fncümeni mecmuası*», cüz: 15.

ler. İstanbul sarayı, Bizans imparatorlarının, acem şahlarının, Abbasî halifelerinin meşhur olan teşrifat, tezyinat ve tantanasını cemetmiş gibi idi. Artık ilk osmanlı beylerinin sade hayatı büsbütün unutulmuştu. Sarayda yüzlerce cariyeler, köleler, içoğlanları, ak ve kara hadımağaları toplanmıştı. Padişah altın ve gümüş sahan ve tabaklarda yemek yer; mücevheratla müzeyyen çini kaplardan şarap, şurup ve kahve içerdi *(Res. 44)*. Padişahın Bizans vasileusları gibi çatmadan elbisesi, altın ve mücevherli hançer, kılıç ve topuzları, çok kıymetli derilerden kürkleri vardı *(Res. 45)*. Ahırında en mükemmel arap atları beslenirdi. Muhtelif cinsten av köpekleri, doğan ve şahinleri pek çoktu. Bütün bu hayvanlara bakan bir sürü hizmetçilerden başka, doğan yetiştirmekle mükellef köyler bile vardı. Sarayların, köşklerin bahçeleri nadide gül ve çiçeklerle bezenmişti. Padişahın kayıkları, Venedik *Doça*larının kayıklarına müşabih, altın gibi yaldızlanmış çok kıymetli san'at eserleri idi. Bahçe muhafızlarile kayıkçılar, *bostancı ocağı* namile adeta bir ordu teşkil ederlerdi.

Bu lüks, bu ihtişam, bu israf, elbette birçok fuzuli masrafı icap ettiriyordu. Dünyanın her tarafından esir edilerek, ya harp ganimeti suretile, yahut esir tüccarlarından satınalınmak yolile saraya toplanan en güzel çerkez, gürcü, rus, macar, rum, italyan, alaman ve fransız kızları, padişahın *haremi hümayun*unu teşkil ederlerdi. Padişaha yaranmak, padişahtan bir çocuk peyda ederek, *haseki*ler sırasına yükselmek, sora çocuklarını, ortaklarının çocuklarına tercih ettirip *valide sultan* olabilmek için, bu karışık nesilden gelme ve ekseriya işsiz vakit geçiren kadınlar arasında, hesaba sığmaz *entrikalar* yapılır ve bunların bazıları korkunç *facialarla* biterdi.

Osmanlı heyetinin yüksek tabakasını teşkil eden vezirler, beyler, büyük rütbeli ulema ve memurlarla zengin tüccarlar, konaklarında hayat tarzlarını, *saray*ın usulüne uydurmağa yeltenirlerdi. Bu *konak*lar, adeta küçük saraylardı. Bunlarda da birçok cariyeler, hadımağaları, muhafızlar ve uşaklar vardı. Küçük memurların ve esnafın bile cariyeleri ve köleleri bulunuyordu. İstanbul ve başka şehirlerin konak ve evleri, bahçeler içinde yapılmış büyük veya küçük ahşap köşklerdi. Bahçelere ve evin iç tezyinatına çok ehemmi-

yet verilir; giyime, at eyerlerine, silâhlara çok para sarfolunurdu.

Dirliklerinde yaşıyan tımar ve zeamet erbabının hayatında harbe yarıyan *silâhşorluk, binicilik,* av ve saire gibi idmanlar, mühim bir mevki tutmakla beraber, servet ve refah arttıkça onlar da süse, israfa, sefahete alışıyorlardı.

Hasılı, *Kanunî Süleyman devrinde* zirvesine eren osmanlı saltanatında, muvaffakıyet, servet ve refahtan doğan *inhitat ve inkıraz emareleri* de görülmeye başlamıştı: Harem entrikaları, haremle alâkalı bazı sadrazamların da müdahalesi, büyük şehzade Mustafanın ve en küçük şehzade Bayazıdın öldürülmesini intaç etmişti. Süleyman ihtiyarladıkça saray kadınlarının nüfuzuna kapılır olmuştu. Ezcümle rus esirlerinden güzelliği ve zekâsı ile Süleymanı teshir eden ve şehzade Bayazıt ve Selimin annesi olan *Hurrem Sultan* (Roksolan) *(Res. 46),* padişah üzerinde en ziyade nüfuzlu olanlardandı. Türk padişahının pek sevgilisi olan bu *rus kadını,* oğlu Bayazıdı tahta geçirebilmek için, büyük şehzade Mustafayı öldürtmüştü.

Cariyelerin devlet işlerine karışması, idarenin intizamını bozuyor; gittikçe artan israf ve sefahet masraflarını karşılayabilmek için, büyük ve küçük memurların *irtikâp* ve *irtişaya* koyulmaları da, hakkı, adaleti, idarede intizamı daha ziyade çığırından çıkarıyordu. Bayazıt I. devrinde tebarüz eden irtikâp ve irtişalar, Süleyman zamanında artmıştı. Sadrazamlar muayyen bir rüşvet mukabilinde memuriyet bahşediyorlardı. Dairelerde rüşvetsiz iş çıkarmak, zorlaşmaya başlamıştı. *Fuzuli* nin Kanunî Süleyman asrında yazılmış meşhur "*Şikâyetnamesi,,* nde, devrin rüşvete inhimaki ve muamelâtın bozukluğu, ebedî olarak damgalanmıştır: Fuzuli evkaftan 9 akçelik bir vazife (maaş) tayin ettirmek için, bir *beratı hümayun* alır, evkafa gider; evkaf mütevellisi tarafından kabul olunmaz; mütevellinin divanına ancak girebilir. Divandakilerle mülâkatını şöyle anlatıyor: "Selâm verdim; rüşvet değildir diye almadılar! Hüküm gösterdim; faydasız diye mültefit olmadılar!... (Beratına ehemmiyet verilmediğini görünce, Fuzuli mubahaseye girişiyor:) Hesaba alsalar bu sülûkünüzün (bu tarzı hareketinizin) fesadı bulunur.,, Dediler: "Bu hesap kıyamette sorulur.,, dedim: "Dünyada dahi hesap

sorulur.„ Dediler. "Yalnız haberin işitmişiz; andan dahi bâkımız (korkumuz) yoktur; kâtipleri razı eylemişizdir.„

Görülüyor ki rüşvet taammüm etmiştir, kontrol ise yok gibidir.

Hurrem Sultanın cinayetlerine ortak olan damadı Sadrazam *Hırvat Rüstem Paşa*, beylerbeyliklerini maktu fiatla satıyor ve padişahlara has olan arazinin âşarını Yahudilere ve fena şöhretli bazı kimselere külliyetli meblâğ mukabilinde iltizama veriyordu. Bunlar da çok para kazanmak için o arazide yaşıyan *köylüyü eziyorlardı.* Bu alışverişler sayesinde Rüstem Paşa kendisi de çok para toplamaya muvaffak olmuştu.

Osmanlı Devletinin teşekkülü zamanındanberi, osmanlı bey ve sultanları, ordularının kumandanları idi; Yeniçeri nizamına göre hassa askeri, ancak hükümdarın bizzat bulunduğu harplere iştirakle mükellefti. Kanunî Süleyman zamanında bu usul değiştirildi ve binnetice *padişahların seferlere gitmek mecburiyeti kalktı*; Osmanlı hükümdarları, sarayın hareminde kapalı, atıl, şehvanî ve yumşatıcı bir hayat geçirir oldular; artık, orduları başında nadiren göründüler; eski sağlam, çevik ve cengâver sultanlar yerine, miskin, tembel, enerjisiz ve akılsız birtakım korkuluklar kaim oldu.

Kanunî Süleyman devrinde, işte böyle *inhitat ve inkıraz tohumları* memleketin idaresine ve içtimaî hayatı sahasına atılmış olmakla beraber, Süleymanın ne kendi gününde ve ne de ilk halefleri zamanında bu tohumlar yeşerip, kötü ve dikenli fidanlarını henüz meydana çıkarmamışlardı. Hâlâ Avrupa memleketleri halkının çoğu, osmanlı idaresinin, dünya yüzünde en eyi idare olduğuna kaildi. Meselâ, Kanunî Süleymanın muasırı olan, hıristiyan âleminde *protestanlık* mezhebini çıkaran Alaman rahibi *Luter* gibi beşeriyetin salâh ve necatı için fedakârane çalışmış pek büyük bir adam bile "Türkler gelip te Alamanyada adilâne idarelerini acaba tesis etmezler mi?„ ümidini besliyordu: O zamanların Alamanları, İstanbulun fethi arefesinde Rumlar gibi, alaman imparatorunun ve alaman feodal beylerinin zalimane idareleri altında bulunmaktan ise, Türklerin hükmü altına geçmek evlâdır, diye düşünüyorlardı.

SOKOLLU MEHMET PAŞA İDARESİ: HARİCÎ SİYASETTE VE DAHILÎ İDAREDE VAZİYETİ MUHAFAZA EDEBİLMESİ; SOKOLLUNUN TÜRK ÂLEMİLE ALÂKADARLIĞI

İhtiyarlamış Sultan Süleymanın bazı hastalıklarla vücudu yıpranmış, saray vukuatı ve şehzadeler kavgasile keyfi kaçmıştı. On iki, on üç yıldanberi sefere çıkmamış, devlet işlerile uğraşmaktan da bir derece çekilmiş idi. Osmanlı devleti ahvalini pek yakından takip eden İmparator *Maksimilyen*, vaziyeti müsait görerek, mevcut muahedenin bazı ahkâmını yapmamaya, ezcümle muayyen vergiyi vermemeye ve Erdel şehirlerine sarkıntılık eylemeye başlamıştı.

İşte bu sırada sadarete Osmanlı İmparatorluğunun vezirleri arasında en büyük şöhret kazanmış olanlardan *Sokollu Mehmet Paşa (Res. 47)* geçmiştir. Mehmet Paşa akıllı, iktidarlı, sözünü tutturur bir adamdı. Evelce Rumeli Beylerbeyliğinde ve *kubbe vezirliği* nde bulunmuş olduğundan, Osmanlı Avrupası ahvalini ve Avrupa siyasetini eyi biliyordu; Padişahı *Nemçe* (Avusturya) ile tekrar sefer açmaya ve bizzat sefere gitmeye teşvik etti. Harp açıldı; bu sefer, Kanunî Süleymanın bizzat idare ettiği harplerin *on üçüncüsü idi.* Osmanlı ordusu *Zigetvar* ı zaptettiği hengâmda, *kırk altı yıldır hükümdarlık* eden Süleyman, 74 yaşında olduğu halde öldü (1566) *(Res. 48).*

Osmanlı müverrihlerinin *Tavil Mehmet Paşa* dedikleri Sokollu, Kanuninin son yıllarından itibaren 15 yıl sadaret makamında kalarak, Süleymanın oğlu *Selim II.* ve onun oğlu *Murat III.* — ki zayıf ve liyakatsiz adamlardı — zamanlarında, Kanunî devrinin düzenini dahilî idarede ve haricî siyasette muhafazaya muvaffak oldu.

Sokollu idaresi devrinin *umum türk tarihi noktai nazarından en mühim vakıası*, bu akıllı ve malûmatlı vezirin, adeta istikbali keşfederek, türk âleminin, Osmanlı Devleti için nekadar büyük bir ehemmiyeti haiz olduğunu anlaması ve Moskof Çarlığının türkellerinde ilerlemesine mâni olmak ve türk âlemile Osmanlı İmparatorluğunu bağlamak üzere ciddî bir tedbire tevessül etmesidir; filvaki, Selim II. zamanında *Ten* (Don) *İtil* (Volga) ırmaklarının biribirine çok yaklaşmış dirsekleri arasında bir kanal açmak ve bu kanal yolile osmanlı asker ve donanmasını Karadenizden kolayca Hazar Denizine sevk ve bu suretle Ortaasyaya doğru nüfuz etmek ve ayni zamanda İtil üzerinde vaki *Kazan* ve *Hacı-*

tarhan (Astrahan) Hanlıklarını zapteden Moskof Çarlığını, o havaliden sıkıştırarak uzaklaştırmak emelinde idi. Bu projesini tatbik ettirmek üzere o tarafa mühendisler, ameleler, külünk, kazma, kürek gibi birçok alet ve edevat gönderdi; ve her hale karşı 3000 yeniçeri ile 20000 kadar sipahi de sevketti. İşe başlandı ve hatta üç ay kadar çalışılarak kanalın üçte biri kazıldı, fakat itmamına muvaffak olunamadı. Rivayetlere göre, Kırım Hanlığı, Osmanlıların bu teşebbüsü ikmal olunursa, arkası kuşatılmış olacağından ürkerek, teşebbüsün aleyhinde bulunmuştur.

Osmanlıların en kuvvetli ve satvetli devirlerinde, İmparatorluk haricinde kalmış Türklerin mukadderatile ciddî bir surette meşgul olduklarını gösteren, tek bir vak'a, işte şu Sokollu Mehmet Paşanın Don-Volga kanalı hafrına teşebbüsünden ibarettir. Bilâhare Osmanlı Türklerinin, mütefekkir muharrirleri, bu ihmali tenkit etmişlerdir. Ezcümle Cevdet Paşa, "*Tarihi Cevdet*„ te şu mütalealarıı beyan eder: "Macaristan ve Hırvatistan fütuhatile uğraşmaktan ise Kazan ve Ejderhan eyaletlerinin zabıt ve muhafazası Devleti Aliyece enfa'dı; çünkü Kafkas, Ejderhan (Astrahan) ve Kazan ahalisi ele alındığı takdirde kurp ve *mücaneset* ve ekserinde ittihadı diyanet ve mezhep hasebile havzai hükûmete dahil ve Osmanlıya mültehik olurlardı. O halde, refte refte Kırım dahi sair eyalâtı devlet şekline girerdi; ve Ejderhan ve Kazan vasıtasile *Tataristanı kebir* (o zamanın yanlış tabirlerindendir, Ortaasya ve Türkeli yerinde kullanılmıştır) taraflarında dahi Devleti Osmaniyenin nüfuzu cari olurdu [1].„ — Buna ilâve olunabilir ki o takdirde Devleti Osmaniye nüfusunun ekseriyeti de türk unsurundan terekküp etmiş olurdu.

DAHİLÎ İGTİŞAŞLAR, HARPLERDE BAZI MUVAFFAKIYETSİZLİKLER, VE JİTVATOROK MUAHEDESİ

Sokollunun bir deli tarafından hançerle vurulup öldürülmesinden (1579) sora, Osmanlı Devletinin zâfı, malî, idarî ve askerî inhitatı, ahlâkî bozukluğu artık göze çarpmaya başladı.

Sokollu ölünce, yerine geçen paşalar arasında çekememezlikler çoğaldı. Sokollu zamanında başlıyan *İran seferi* uzayıp gittiğinden, devletin maliyesi bozuldu; çoğalmış askere *(Res. 49, 50)* maaş verebilmek

[1] «*Tertibi Cedit Tarihi Cevdet*», Cilt 1, Sayıfa: 241 - 242.

güçleşti. Çare olmak üzere, meskûkâtın halitasında gümüş miktarı eksiltilip ucuz maden kısmı arttırılarak, paranın resmî kıymeti muhafaza ve fakat hakikî kıymeti tenzil olundu. Bu yüzden *maaşlılarla esnaf ve tüccar arasında kavgalar* başladı. Ocaklılar (yani muhtelif asker ocaklarına mensup olanlar), bu sıkıntılı vaziyetten ve kendilerini eyi idare edebilecek sağlam bir el bulunmamasından dolayı ikide birde baş kaldırıp, patırdı çıkarmayı âdet edindiler: askerî dissiplini bozan bu hareketleri, ekseriya cezasız kaldı. Hasılı *aşkerin itaati, idarenin intizamı devletin düzeni bozuldu.*

Bu sırada yeniden yeniye seferler açıp, karışıklığı daha ziyade arttırmaktan ise, sulh ve sükûn içinde intizamı temine çalışmak lâzımgelirken, Selim II. zamanında, *Yemen* i zaptederek "*Fatihi Yemen*„unvanını kazanmış olan *Koca Sinan Paşa* nın ısrarile divan erkânından ekserisinin muhalefetine rağmen, Avusturyaya harp ilân olundu; *on beş yıl* kadar süren *uzun bir harbe* girildi (1591). Bu harp esnasında Erdel Beyi (Prensi) ile Eflâk ve Buğdan Voyvodaları da metbuları padişaha karşı isyan ederek, Avusturyalılar tarafına geçtiler. Bu suretle harbin sahası çok genişledi. Osmanlı ordusunun duçar olduğu bazı muvaffakıyetsizlikler esnasında *Murat III.* ün yerine gelen *Mehmet III.* (1596) bizzat askerin başına geçmeye icbar edilerek, *Eğri* (Erlau) kalesini zaptetmiş ve *Haçova* (Keres tez) *meydan muharebesi* ni kazanmış ise de, kumandanlarının ısrarlarına rağmen payitahta dönmekte acele ettiğinden bu muvaffakıyetin neticelerini tamamen elde edememiştir. *Tiryaki Hasan Paşa (Res. 51)* nın meşhur *Kanije* müdafaası da ehemmiyetli bir netice vermedi. Bu uzun Nemçe seferi, eski devirlerde olduğu gibi seri ve büyük muvaffakıyetler elde edilmeksizin uzayıp dururken, Anadoluda ihtilâl çıktı ve İran Şahlığı da, Osmanlıların Macaristanda meşgul bulunmalarından istifade maksadile, beş sene evel kendi zararına aktettiği muahedeyi bozup, Osmanlı Devletine harp açtı (1603). Bu suretle osmanlı orduları, biribirinden çok uzak şark ve garp cephelerinde harbetmek mecburiyetinde kaldılar. Bu sıkışık vaziyete rağmen, Kırım Hanlığı süvarilerinin Buğdan ve Eflâki tamamen tahrip ve Erdel memleketini de çok tazyik etmeleri üzerine o sırada Erdel Prensliğine intihap edilen *Boçkay*, Nemçeliler tarafını terkedip Osmanlılarla uyuştu; İmparatorun orduları, bu üç muavin kuvveti kaybe-

dince İmparatorluk ta sulhe yanaşmak mecburiyetinde kaldı. Nihayet Budin ile Viyana arasında ve Tuna üzerinde vaki *Jitvatorok* nam mahalde, Osmanlı Padişahının ve Osmanlılar tabirince "Nemçe Kıralının„ elçileri birleşip, müzakere ederek on beş yıl sürmüş olan bu uzun harbe nihayet veren *Jitvatorok. Muahedesi* ni aktettiler (1606).

Osmanlılar bu uzun seferlerde hayli müşkülâta ve bazı mağlûbiyetlere uğramakla beraber, başta düşmanın zaptettiği yerleri istirdada ve eski hudutlarını muhafazadan başka Eğri, Kanija gibi bazı kaleleri ve onlara merbut mıntakaları zapta da muvaffak olmuşlardı; bununla beraber, bu muahedeye, İmparatorla Padişahın münasebatında, eski musalâhalara nispeten İmparatorluk lehine bazı ahkâm dercolunmak lâzımgelmiştir. Nemçelilerin senevî vermekte oldukları 30000 altın vergi, işbu muahede ile gayrimuayyen münasip hediyeler verilme tarzına konulmuştur. İmparator Padişaha tazminat olarak, 200,000 kuruş veriyordu. Fakat bundan sora osmanlı teşrifatında İmparatora *Nemçe Kıralı* denilmeyip, kendisinin Avrupada taşıdığı resmî unvan, *Roma Çasarı* unvanı kullanılacaktı [1].

Artık Avrupa tarafında, Osmanlıların pek yayılamıyacaklarını gösteren bu muahededen soraki devir, muahhar osmanlı müverrihleri tarafından "*Tevakkuf Devri*„ namile yadolunur. Fakat tevakkuf inhitatın başlangıcı demek olduğundan, bu devrin başından itibaren "*İmparatorluğun inhitatı*„ tabirini kullanmak doğrudur. XIV. asır iptidasında zuhûr ile mütemadi genişliyen Osmanlı Devleti, XVI. asır sonlarına kadar ilerlemekte devam etmiş, *XVII. asır başlarında tevakkutla inhitata doğru temayül eylemiştir.*

XVI. ASIRDA TÜRK DEVLETLERİNİN UMUMÎ AHVALİ

Osmanlı İmparatorluğu inkişafının son noktasında bulunduğu zaman, bütün türklüğün de en azametli devresi idi. Filvaki osmanlı ordularının garpta Viyanaya kadar

---

[1] Osmanlı padişahları, *Habsburg* imparatorlarını padişah, yani imparator tanımıyorlardı. Fransa Kıralı Fransuva imparatorluk tacını giymemiş olmakla beraber, dostu Sultan Süleyman tarafından ona «*Françalular Padişahı*», yani imparatoru diye hitap ediliyordu. Resmen Roma - Germen kayseri (imperator) unvanını taşıyan Beşinci Karlos (Şarlken) in biraderi Ferdinandın sefirlerine ise, bizzat Kanunî Süleyman "kendisinden başka *Kayserirum* tanımadığını„ sarahatle ifade etmişti. Bu muahede ile Osmanlı padişahı, kendisinden başka bir Roma imparatoru, Roma Çasarı tanımış oluyordu. Osmanlı tarihleri, Roma Çasarından ziyade *Nemçe Çasarı* tabirini kullanırlar.

ilerlemesinden bir müddet sora, *Timurlular Saltanatı* da Hindin büyük bir kısmını zaptetmişti.

Mohaç (1526) muharebesile Ortaavrupaya giren Osmanlı Türkleri, bütün Orta Tuna havalisini elde ettikleri gibi, *Panipat* (1526) muharebesile Hinde giren *Babur*un ordusu da İndus ve Ganj havzalarına ve bütün Orta Hinde sahip olmuştu.

Şimalde ise o zamanlar *Altınordu hanları*, bütün Rusyanın metbuu idi. Bu vakayie ve ahvale istinaden Fransız müverrihi *Driyo (Drieault)* diyor ki : "*XVI. asır, Türklerin büyük asrıdır.* Adriyatik denizinden Ganja ve Bengale körfezine, rus steplerinden ve Türkelinden Arabistana ve Afrikada sahra kumluklarına kadar türk kavmi kendisine Arap İmparatorluğundan, Makedonya İmparatorluğundan da geniş bir İmparatorluk kurdu.„

Vakıâ islâm tarihinde türk devresinin gerek siyasî haşmet ve askerî azamet, gerekse servet ve medenî parlaklık itibarile en yüksek devresi XVI. asırdır.

O vakit osmanlı tahtında *Kanunî Süleyman,* hint tahtında *Ekber Şah* bulunuyordu. Lâkin bu asırdan sora Türklerin tevessüü ve medeniyeti sekte ve tevakkufa uğramış ve XVII. asırdan itibaren ricat ve inhitat başlamıştır.

Türklerde, tevessü hareketi durur durmaz, hıristiyan Avrupalılar *mukabil taarruza geçtiler*; Türkleri amansız takibe koyuldular. Türk âleminin ilk ricati Osmanlıların çok ilerlemiş cephesinde başlamadı. Halbuki daha şimalde ve daha cenupta bulunan türk cepheleri tazyika dayanamadılar. Şimalde Altınordu Devleti, daha sora cenupta Timurlular saltanatı sarsıldı. *İlk büyük ricat* ve inhilâl bugünkü Rusyada sakin Türkler arasında vukua geldi. Hâkim olan Altınordu hanları, mahkûm mevkiine, mahkûm olan rus beyleri, hâkim mevkiine geçtiler. Moskof Çarlığı teessüs etti. Bu çarlar eski tabirile kaanlar, kendilerini Altınordu çarlarının [1] varisi addettiler.

İkinci mühim ricat, Hint tarafında, yani Timurlular saltanatı cephesinde vukua geldi. Hıristiyan Avrupa, dünyası, *türk-islâm âlemi*ni arkadan kuşatmak için Hinde taarruz fikrini ta XV. asırda tasarlamıştı.

1495 te Amerikayı keşfeden ve insaniyete, medeniyete hiz-

[1] Ruslar Altınordu hanlarına *çar* ve kendi çarlarına da bazan *kaan* derlerdi.

met kastile hareket ettiğini zanneylediğimiz *Kristof Kolomp*, Garptan giderek Hinde vâsıl olmak ve bu suretle türk-islâm âlemini *arkadan vurmak* istiyordu.

Hıristiyan Avrupanın, türk âleminin şimal ve cenup cephelerinde, muvaffakıyetli bir surette ilerlediği zamanlarda bile merkezi teşkil eden Osmanlı - Türkleri *bir asır kadar mukavemet* edebilmişler (XVII. asır); fakat sora, daha ilerde göreceğimiz veçhile, onlar da ricate icbar edilmişlerdir.

III

İMPARATORLUĞUN İNHİTATI

A. TEVAKKUF DEVRİ (1579-1684) [1]

TEVAKKUF DEVRİ Kanunî Süleyman zamanında, Osmanlı İmparatorluğu, her cihetle tevessü ve inkişafının en yüksek derecesine ermişti; fakat yine o zamanda devletin içtimaî ve siyasî teşkilâtında, idarî usullerinde ve umumiyetle osmanlı hayatında tevakkuf ve inhitatı hazırlıyan amiller de görünmeğe başlamıştı. Sokollu Mehmet Paşa, nüfuz ve itibarile, akıl ve dirayetile, bu amillerin ziyade müessir olmasına bir dereceye kadar mümanaat edebilmişti; fakat Tavil Mehmet Paşa öldürüldükten sora bu amillerin tesiri arttı. Sokollunun vefatından (1579), Viyananın ikinci muhasarasına (1683) kadar geçen devir, Osmanlı Devletinin bazı fütuhat yapmış olmasına rağmen, osmanlı tarihinde *Tevakkuf Devri* sayılır. Görülüyor ki bu devir, *XVII. asrın son senelerine kadar sürmüştür.*

TEVAKKUF DEVRİNİN BAŞLICA AMİLLERİ Osmanlı İmparatorluğunun inhitat başlangıcı demek olan bu Tevakkuf Devrine girmesinin birçok *sebepleri* vardır. Bunlardan başlıcaları şunlardır:

1 — Osmanlı Devleti Avrupada, Karadeniz ve Akdeniz sahillerine yayılmakla daha kuvvetli düşmanlar karşısında kaldı. Bundan maada, Avrupa XVI. asırdan itibaren büsbütün değişmeye başlamıştı. Ortazamanlar derebeylikleri nihayet bulmuş ve heryerde kuvvetli *merkezî hükûmetler*

[1] Bu devrin hükümdarları şunlardır: Murat III., Mehmet III., Ahmet I., Mustafa I., Osman II., tekrar Mustafa I., Murat IV., İbrahim I., Mehmet IV.

kurulmuştu. Diğer taraftan Avrupa *Rönesans* ve *dinî-ıslahat* (Reformasyon) sayesinde pek derin fikrî ve ruhî inkılâplara girmişti. Vukubulan *ihtiralar ve keşifler* de Avrupa âlemini maddeten ve iktisaden yükseltiyordu. Osmanlı âlemi ise, bütün bu terakki amili hareketlere yabancı kalmıştı, bunun için karşısına çıkan ve terakki etmekte olan hasımlara nihayete kadar galebe çalmak mümkün olamazdı. Ortazamanlarda *Akdenizden geçen ticaret yolu, Amerikanın ve Ümitburnu yolunun keşfile garba ve dış denizlere intikal etmiş ve Osmanlı Devleti bu yolun haricinde kalmıştı.*

2 — Osmanlı İmparatorluğu çok genişti, ahalisi mütecanis değildi. Osmanlı içtimaî heyetini teşkil eden başka başka unsurlar arasında birliği tutan bazı sebepler, bilhassa maddî ve iktisadî amiller bulunsa bile *müşterek ve esaslı manevî bir bağ* yoktu.

3 — Devleti yükselten hanedan, hükûmet ricali, yeniçeriler, tımar ve zeamet erbabı Kanunî Süleyman devrinden itibaren *bozulmıya* başlamıştı.

Mutlakıyetle idare edilen Osmanlı Devletinde, hükümdarlar devlet muamelâtının nâzımı ve ordunun kumandanı idiler. Selim II. den itibaren padişahlar - bir ikisi müstesna - heves ve gayretle *sefere çıkmamışlardır*. Bundan sora padişahlar ve şehzadeler tamamen saraya kapanmışlar ve ömürlerini *kadınlar ve haremağaları* arasında geçirmişlerdir. İdare başına getirilen rical ise iktidar ve liyakatile bu mevkie gelmiş adamlar olmaktan ziyade, saray mensubini idiler. *Kapıkulu askerleri de tamamen bozulmuşlar ve siyasete karışmışlardı.*

4 — Eskisi gibi harp ganaimi olmadığından devlet, *malî sıkıntıya duçar olmuş* ve *irtikâp* ve *irtişalar* artarak, *halk soyulmaya* başlamıştır.

TEVAKKUF DEVRİNİN BAŞLICA SİYASÎ VAKIALARI

Tevakkuf devri, dahilî ihtilâller, İran harpleri, Avusturya ve Lehistan seferleri, Girit muharebeleri, saray kadınlarının entrikaları ve devlet işine müdahaleleri *(Kadınlar Saltanatı)* gibi vukuatla geçmişti.

A) *Dahilî ihtilâller:* Yeniçeri ocağı bozulmıya, tımar ve zeametler sarayın tesirile ehliyetsiz kimselere verilmiye başladıktan sora, Anadoluda asayiş ve inzıbat eksildi. Yer yer halk kıyamları oluyordu. *Celâlî* isyanı denilen ve saray aley-

hinde yapılan bu kıyamlar, önceleri zahiren kolaylıkla bertaraf edilebilmişti. Fakat, tevakkuf devrinde dahilî ihtilâllar korkunç bir şekil almıştı. Bu ihtilâllerin belli başlıları *Karayazıcı, Canbulatoğlu, Kalenderoğlu, Abaza Mehmet Paşa, Vardar Ali Paşa* isyanlarıdır.

Bu dahilî isyanları tenkil ederken *Kuyucu Murat Paşa*nın 100,000 kişi kadar öldürdüğü rivayet olunuyor.

B) *İran harpleri:* 1576 da, elli dört sene saltanattan sora zevcesi tarafından zehirlenerek öldürülen *Şah Tahmasp* ı müteakıp, İran altüst olmuş ve zayıflamıştı. Sokollu harp taraftarlığının önüne geçemedi; muharebeye karar verildi (1577). İran mağlûp oldu: *Azerbaycan* ve *Dağıstan* zaptolundu. *İstanbul Musalâhasın* da (1590), Tebriz havalisi, *Şirvan, Luristan* ve *Gürcistan* Osmanlıda kaldı. Bu suretle Osmanlı hududu şarkta Hazar denizine kadar dayanmıştı.

Bundan sora, İran tahtına çıkan *Şah Abbas* ın gayreti ve Avusturya seferinde Osmanlıların bazı muvaffakıyetsizlikleri dolayısile, İrana karşı elde edilen bu galebenin semeresi muhafaza olunamadı. Şah Abbas, iki defada, İranın bütü kaybettiklerini gerialdı(1611-1618)ve dört sene sora da *Bağdadı zaptetti.* Bu tecavüzün sebep olduğu harp *onyedi* sene sürdü(1622-1639).

Şah Abbasın vefatında, yerine geçen *Şah Safi* liyakatsizdi. *Murat IV.* ün bizzat idare ettiği seferlerle, kaybedilen yerlerin mühim kısmı gerialındı (1639).

Kasrı Şirin Muahedesi le (1639) Erivan, Azerbaycan İrana, Bağdat ve havalisi Osmanlılara kaldı. *Bugün İranla aramızda mer'î olan hudut, Kasrı Şirin Muahedesinin çizdiği huduttur.* Yalnız şu farkla ki İranlılara bırakılan Erivan ve Azerbaycanın bir kısmı Ruslara geçmiş bulunmaktadır.

C) *Avusturya seferleri:* Jitvatorok (1606) Muahedesinden sora *Avusturyanın* serbestlik kazanmış olan Erdele müdahalesi yüzünden, tekrar bir harp çıktı (1663). Avusturyalıların çok güvendikleri *Uyvar* (Neuhäusel) kalesi zaptedildi. Avusturya idaresindeki Macaristanda da ihtilâl çıktığından, Avusturyalılar musalâhayı kabul ettiler *(Vasvar Muahedesi,* 1664).

Bu musalâhalar hakikatte *birer mütareke* idi.

Avusturya idaresindeki Macarların ihtilâl etmeleri ve Osmanlı Hükûmetinden yardım istemeleri, Avusturya ile tekrar muharebeyi mucip oldu (1682). *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa* nın ısrarile yapılan bu harp, meş'um neticelerle nihayet

bulmuştur. Osmanlı Devletinin Avrupadaki komşularına karşı tefevvukunun sonuna erdiğini vazıhan gösteren *bu sefer, Avrupadan ricatimizin başlangıcıdır.*

Kara Mustafa Paşa, 200,000 kişilik bir ordu ile *Viyanayı muhasara etti* (1683). Eflâk ve Buğdan Voyvodaları, Kırım Hanı, Erdel Beyi ordularile birlikte metbuları olan Osmanlı İmparatorluğunun ordusunda bulunuyorlardı. Osmanlıların bu ikinci Viyana Muhasarası altmış gün sürdü.

Roma - Germen İmparatorunun, Alamanyanın her tarafından topladığı askerler ve bunlarla birleşen Leh Kıralı *Jan Sobyeski* nin kumanda ettiği *Leh ordusu,* Viyanayı kurtarmak için koştular.

Viyana garbındaki Tuna köprülerinin teminine memur edilen Kırım suvarilerinin vazifelerini eyi yapmamaları yüzünden, Jan Sobyeski kuvvetleri tarafından Osmanlı ordusu anî bir *baskına uğradı* ve çekilmeğe mecbur oldu (1683). Bu mağlûbiyetten sora Jan Sobyeskinin teşvikile Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir *ittifakı mukaddes* teşekkül etti. Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rus Devletleri bu ittifaka dahil oldular. *Bu hareket, Avruplıların türk istilâsına karşı mukabil taarruzu idi.*

D) *Lehistan Seferleri:* Buğdan ve Kırımın osmanlı himayesine geçmesi üzerine Lehistan ile komşu olmuştuk. *Özü*(Dinyester) ırmağı arada hudut idi. Lehistanın Buğdan işlerine karışması Lehistanla muharebeye sebep oldu. Lehliler *Yaş* şehri civarında mağlûp oldular, *Hotin* kalesi zaptolunmadığı için Leh kıralının teklif ettiği sulh kabul edildi (1620). Daha sora, Lehistanın Ukraynadaki *Sarıkamış kazaklarına* tecavüzü Lehistanla ikinci defa harbı mucip oldu (1672).

Podolya vilâyeti ve Galiçyadaki *Lemberg* ve *Lobrin* zaptedildi. Podolya Türkiyede kalmak ve Ukrayna da türk himayesinde kazaklara bırakılmak şartile musaleha yapıldı *(Bucaş Muahedesi, 1672).* Yeni Leh Kıralı Sobyeski muahedede mevcut vergiyi vermek istemediğinden harp dört sene daha devam etti ve nihayet vergiden vazgeçilmek şartile sulh yapıldı (1676).

E) *Girit seferi*: Hacca giden *Kızlarağası Sümbül Ağa* nın Malta korsanları tarafından esir ve eşyasının Giritte satılması, 1645 senesinde, Girit adasına bir ordu sevkine vesile oldu. Asıl sebep *Şarkî Akdenizde osmanlı hakimiyetinin tamam-*

laştırılması meselesidir. Harp *yirmi beş sene* sürdü. Girit adası *Venediklerin* elinde idi. Devletin dahilî işleri bozulduğundan, ada az zamanda zaptolunamadı. Venedikliler Girit haricinde taarruza geçerek *Çanakkale boğazı yakınındaki adaları zaptettiler.* Fransızlar, Papa, Malta şövaliyeleri, İspanya, Venediklilere yardım için Giride asker göndermişlerdi. Buna rağmen *Köprülü Fazıl Ahmet Paşa* zamanında bütün ada zaptedildi (1669).

F) *Kadınlar saltanatı:* Kanunî Süleymandan sora padişahların şahsen kabiliyetsiz ve ahlâksız olmaları, saray entrikalarına ve saray kadınlarının tahakkümüne yol açmıştır. Padişahların çocuk veya deli olmasından istifade eden *valide veya zevceleri, saltanat sürmüşlerdir.* Nüfuz kazanan saray kadınları, bütün nasp ve tayinlere müessir olmuşlar ve israfata yol açmışlardı.

Bu suretle nüfuz kazanmış ve saltanat sürmüş olan saray kadınlarının başlıcaları Kanunî Süleymanın yukarda ismi geçen gözdesi *Rus Hurrem Sultan* ile Murat III. ün zevcesi *Venedikli Safiye* (Bafo) ve bilhassa Ahmet I. in hasekisi *Rum Kösem Sultan* idi. Altı padişah devrini idrak eden Kösem, hakimiyetini idame için oğlunu hali ve idamdan, torununu, zehirletmiye teşebbüsten bile çekinmemiştir.

VAZİYETİ ISLAH ETMEK İSTİYENLER: MURAT IV. VE KÖPRÜLÜLER

XVII. asrın ilk dörtte birinde osmanlı sultanlarının tahtı, Ahmet I. ve Osman II. gibi henüz çocukluktan çıkmamış gençlerle Mustafa I. gibi bir deli tarafından işgal edilmişti. Bunlar zamanında, dahilî iğtişaşlar çok arttı. Muvaffakıyetli harpler sırasında kendi kıymet ve ehemmiyetini anlamış ve Süleyman I. devrinde inzıbatı bozulmıya başlamış olan *yeniçeri ve sipahi ocakları devletin hakikî hâkimi kesildiler.* İstedikleri adamları sadaret mevkiine getirmek, harplerin sevk ve idaresine hâkim olmak, istemedikleri padişahı indirip, istediklerini çıkarmak gibi hareketlerile devlet idaresinde bir başsızlık, *bir anarşi* hasıl ettiler; hatta Osman II. yi indirmekle de kalmayıp, öldürdüler. Yeniçerilerin bu ihtilâlî hareketlerinin leh veya aleyhine saray kadınlarının, haremağalarının, şeyhülislâm ve ulemanın, bazı vezirlerin tesirleri oluyordu. Devlet merkezi

olan İstanbulda böyle bir başsızlık hüküm sürerken, vilâyetlerde de, taraf taraf kıyamlar (ezcümle *Anadoluda Celâlî kıyamları*) vukua gelmişti. Deli Mustafanın ikinci defa tahta oturduğu zaman, Osmanlı Devletinin dahilî ahvali artık büsbütün karışmıştı. Bu karışıklıklar esnasında, Mustafa halolunup yerine Osman II. nin kardeşi *Murat IV.* geçirildi.

Murat, padişah olduğu zaman (1623), henüz 12-13 yaşında idi. Muradın çocukluğunda, İstanbulun *(Res. 52)* ve bütün Osmanlı memleketlerinin anarşisi hiç eksilmedi; hatta yeniçeriler saraya girip Muradı da büyük kardeşi Osman gibi hali ve katledecek oldular; fakat başsızlıktan ve onun tevlit ettiği iktisadî sıkıntılardan ahali bıkıp usanmış, devlet adamlarının ekserisi bu ahvalin önüne geçmek için, padişahın etrafına toplanmış idi. 21 yaşına girmiş olan Murat (1632), bu vaziyetten bilistifade seleflerinden Yavuz Selimi andıran bir *azim* ve *şiddet* gösterdi. Yeniçeri ve sipahileri yekdiğerine musallat etti ve bazı vezirlerle, bazı sipahi ve yeniçeri ağa ve zabitlerini öldürttü. Sora Anadoluyu baştanbaşa kat'ederek, anarşi devrinde, İranlılar eline geçen Kafkasya ve şark vilâyetlerinin ve Irakın istirdadına, büyük *bir ordu başında bizzat yürüdü.*

Bu sefer esnasında, ordunun inzıbatını temin için son derece şiddet gösterdiği gibi, Anadoludaki ihtilâllerin sergerdelerini de yakalatıp öldürttü; nihayet Kafkasyadaki *Revan* (bugünkü Erivan) mıntakasile, *İran Azerbaycanını* İranlılardan istirdada muvaffak oldu; ikinci bir seferinde ise *Bağdadı istirdat eyledi.* Bunun üzerinedir ki Osmanlılarla İranlılar arasında, yukarda zikri geçen *Kasrı Şirin Muahedesi* (1639) aktolunmuştur. Murat IV. Selim I. gibi çok şedit ve hunriz ve ayni zamanda Selim II. gibi de şaraba, kadına ve her nevi zevk ve safaya çok düşkün bir adamdı; 30 yaşında öldü (1640). Sultan Muradın ve etrafındakilerin şiddeti, sipahi ve yeniçerilerin dissiplinini iadeye, memleketteki dahilî harpleri izaleye, her nevi suiistimalleri eksiltmeğe; dahilî sulh ve asayişi temin ile iktisadî vaziyeti düzeltmeğe ve bu suretle devlet varidatını arttırmağa hayliden hayliye muvaffak olmuştu; bunun neticesi olarak, Osmanlı Devleti, adeta *Süleyman devrindeki parlaklığı tekrar kazanır gibi oldu (Res. 53).*

Osmanlı şairlerinin hiciv ve kaside söylemekte birincisi sayılan *Nef'i(Res.54)* ile Osmanlı Devletinin tevakkuf ve inhitatını araştırarak Murat IV. e kıymettar bir rapor takdim eden siyasetnüvis *Koçi Bey, (Res. 55)* Murat IV. zamanının münevverlerindendi.

Sultan Muradın şeyhülislâmlarından *Yahya Efendi*, âlim, reybice bir feylesof ve şairdi. Zamanının hemen bütün ilimlerine aşina sayılan *Kâtip Çelebi* (Hacı Halife) *(Res. 56)* de bu devrin âlimlerindendir. Kâtip Çelebi, aşina olduğu ilimlerden bazılarını *Hollandalı bir mühtediden* öğrenmiş idi; yani *artık bu devirde şarkın garp ulûmundan istifadesi zarureti hasıl olmuştu.* Umumiyetle osmanlı harsının değişmesinde Murat IV. devri bir merhale teşkil eder. Osmanlı harsı hususiyetini henüz zayi etmemiştir; Süleyman devrindeki azamet ve ihtişam muhafaza edilmemekle beraber daha ibda kuvvetini kaybetmemiştir. Nef'ide Bakinin ciddiyet ve ihtişamı yoksa da, cesur ve hicivci zekâsı bu eksikliği doldurmaktadır.

İkinci bir Sinan çıkıp, ikinci bir Selimiyeyi ibda edememiş ise de, *"Bağdat Köşkü" (Res. 57-59)* gibi, osmanlı mimarisinin gayridinî abideleri arasıdan en nefîslerinden olan bir bediayı yaratacak sanatkârlar henüz vardı. Bağdat köşkü, klasik osmanlı - türk mimarisinin, osmanlı-türk çinicilik ve ağaç işçiliğinin *asalet, sadelik ve hususiyetini* asla kaybetmemiş bir abidesi sayılabilir [1].

Murat IV. ölünce yerine geçen sefih, mecnun ve hunrız *İbrahim* in saltanat devrile (1640-1648), o boğdurulduktan sora yedi yaşında bir çocuk iken tahta çıkan *Mehmet IV.* ün ilk zamanları, Murat IV. e takaddüm etmiş olan devreye çok benziyordu: başsızlık, hükûmetsizlik, kargaşalık payitaht ve eyaletlerde yine meydan almıştı. Hususile Mehmet IV. in çocukluk zamanında *devletin malî işleri, askere ve memurlara maaş verilemiyecek derecede bozulmuştu.* Bu sıralarda *Tarhoncu Ahmet Paşa* namında bir sadrazam 1652 de, Osmanlı Devletinin, muntazam ve mufassal bir bütçesini tanzime kalkıştı. Bu bütçeye göre, o zamanda yani XVII. asrın tam ortasında devletin *24 bin yük akçe* iradı ve *25 bin 200 yük akçe* de masrafı görünüyor. 100 bin akçeye bir yük denildiğine ve o zamanlar bir akçe, İmparatorluğun son devirlerindeki bir gümüş kuruşa, yani

[1] Bu devirde Bağdat Köşkünde görülen nefîs eserlerden maada osmanlı - türk güzel san'atlerindeki hususî zevk ve mehareti gösteren başka eserlerde kalmıştır *(Renkli Res. IV. Res. 60-64).*

Altın liranın % 1 ine aşağı yukarı tekabul eylediğine nazaran, *Osmanlı bütçesinin varidatı 24 milyon altın lira, masarifi 25 buçuk milyon altın liraya* baliğ olmuş, ve *bütçe açığı 1,5 milyona* kadar çıkmış demekti ki, Kanunî Süleyman devrinde tahmin olunan bütçenin takriben *12 misli idi.* Bu artma, Süleyman zamanında mahallerinde kalan vergi varidatının merkeze alınması, bazı vergilerin artması, tımar ve zeamet arazisinin satılması ve bazı memuriyetlerin de para mukabili verilmekte olmasile husule gelmişti [1]. Az fasılalarla biribirini takip eden birçok sadrazamlar dahilî iğtişaşları bitirmeğe ve Girit harbini hüsnü suretle hitama erdirmeğe bir türlü muvaffak olamıyorlardı. Nihayet *Venedikliler, Akdeniz boğazını kapatarak,* osmanlı payitahtını adeta yarım bir abluka altına aldıkları ve dahilî buhranlar pek hâd bir devreye girdiği sıralarda *Köprülü Mehmet Paşa (Res. 65)* namında 75 yaşında ihtiyar bir vezir, 1656 da sadaret makamına getirildi. Bu seneden itibaren osmanlı tarihinde "*Köprülüler Devri*„ denilen bir devir açıldı.

Bu devirde sadarete geçen Köprülü ailesine mensup paşalardan *Mehmet Paşa* ve oğlu *Fazıl Ahmet Paşa (Res. 66)* ile damadı *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (Res. 67)* ve *Fazıl Mustafa Paşa (Res. 68)* en ziyade şöhret kazanmışlardır.

Köprülü Mehmet Paşa, *devletin en sağlam mesnedi olan orduyu, çok şiddetli icraat ile dissiplin altına aldı*; karşı gelmek isteyenlerden dört bin kişiyi öldürterek naşlarını denize attırdı. Hükûmet idaresini karıştırmak, irtikâpta bulunmak, rüşvet almak gibi fenalıkları görülen adamların en yüksek derecede bulunanlarını da hatır ve gönüle bakmaksızın merhametsizce cezalandırdı. İhtiyar vezirin *doğruluğa müstenit şiddeti,* az zamanda devletin dizginlerini tamamen ve müstakillen ele alabilmesini temin etti ve ayni zamanda israfları ve fazla masrafları eksilterek devlet hazinesini müzayakadan kurtardı. Artık gemiler ve asker hazırlayıp Çanakkale boğa-

[1] *Tarhoncunun Bütçe Lâyihası,* zamanımıza kadar gelip yetişmiştir. Bu lâyihayı tanzim eden Tarhoncu Ahmet Paşa, devlet idaresinin ıslahını her şeye takdim eden, mümaşat ve müdara bilmez doğru özlü, doğru sözlü bir adam olduğundan, ötekinin berikinin şahsî menfaatlerine dokunacak gibi ıslahata ve tensikata kalkışmış ve bundan dolayı zamanının büyükleri arasında birçok düşman kazanmıştı. İşte bu düşmanları nihayet galip gelerek sadakat ve istikametinin mükâfatı olmak üzere, kendisini sadaretten azil ve *katlettirmişlerdir.*

zını tehdit eden Venediklilere karşı yürünebilirdi, yürüdü; boğaz önündeki *Bozcaada* ve *Limni* yi gerialarak, boğazı tehditten ve İstanbulu ablukadan kurtardı.

Köprülü Mehmet, bu suretle yakın tehlikeyi defettikten sora, Erdel, Eflâk, Buğdan taraflarında bazı muvaffakıyetler kazandı. Anadoluda baş kaldıran *Abaza Hasan Pasa* kıyamını fevkalâde bir şiddetle bastırdı. Sekiz sene içinde haricî tazyikı kaldırmaya ve dahilî iğtişaşları yoketmeye muvaffak olarak, 83 yaşında öldü. Osmanlı devletçiliği noktai nazarından, Köprülü Mehmet Paşa, büyük iş görmüş bir adam sayılır; osmanlı müverrihleri Köprülüye adaşı Sokollu kadar kıymet ve ehemmiyet verirler; lâkin son derece hunriz olduğunu da itiraî ederler. İstanbulda ve taşrada 30 bin kadar memleket evlâdı idam ettirmişti ki sadaretinin her ayına 500 nüfus isabet etmektedir. Bu öldürülenler arasında Anadolu halkından hiç günahsız adamlar da az değildi.

Mehmet Paşa ölünce, yerine kendi tavsiyesile oğlu *Fazıl Ahmet Paşa* getirildi (1662). Köprülü Ahmet Paşa, babası gibi yalnız tecrübe mektebinde malûmat edinmiş ihtiyar bir adam olmayıp, zamanına göre âlim denilecek derecede ilim sahibi ve ancak 27 yaşında bir gençti. Fazıl Ahmet Paşa babası gibi şedit ve hunriz değildi; fakat siyasette iktidarı, idarede intizamperverliği ve harpte meharetile babasını aratmamıştır; hele medenî işlerle alâkası babasından çok fazla idi. Yukarda Avusturya ve Leh harplerinden bahsolunurken zikredilen Vaşvar ve Bucaş Muahedeleri, Ahmet Paşa zamanında aktolundu. Vaşvarın ahkâmı Jitvatoroktan farklı değildi. Görülüyor ki *Köprülüler devrinde dahi Merkezî Avrupada osmanlı hududu muhafaza edilebilmiştir.* Giridin zaptı da onun zamanında Kandiyenin fethi ile tamamlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, dahilen çok iğtişaş ve tezepzüplere uğramakla beraber, XVII. asrın ikinci yarısı başlarında bile hudutlarını muhafaza ve hatta az da olsa tevsi edebilecek bir kudret ve hayatiyet gösterebilmekte idi.

Köprülüoğlu 15,5 sene sadrazamlık etti. Ona gelinceye değin, bu kadar uzun müddet sadrazamlıkta kalabilen hiçbir vezir olmamıştır. *Avcı* lâkabile meşhur Sultan *MehmetIV.* köprülülere tamamen itimat etmiş ve devlet işlerini onlara bırakarak kendisini büsbütün avcılığa vermişti. Köprülü Ahmet Paşa, 40 yaşında öldü (1676). Böyle genç yaşında

ölmesinin sebebini, müverrihler, fazla müskirat istimal etmiş olmasına atfederler.

Köprülü Ahmet Paşanın yerine, Köprülü Mehmet Paşanın damadı *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa* geçti*(Res. 69).* Kara Mustafa da Fazıl Ahmet gibi birinci Köprülünün dairesinde yetişmişti. Fakat kaynatasının ve kayınbiraderinin iktidar ve dirayetine tamamen malik olmadığını, İkinci Viyana Muhasarasında mağlûp olmakla göstermiştir.

Osmanlılar, İkinci Viyana Mahasarasında (1683) muvaffak olamıyarak geri çekildikten sora, *artık Merkezî Avrupaya bir daha taarruz edememişler*; *mütemadiyen gerilemek, ricat etmek mecburiyetinde kalmışlardır.* Fazıl Ahmet Paşanın vefatına kadar, İmparatorluğun inhitatı bir *tevakkuf* gösterir. Kanunî Süleyman devrindeki vaziyet şöyle böyle, hiç olmazsa harice karşı, muhafaza olunur. Fakat 1683 ten sora inhitat devrinin *ricat faslı* başlar: Bu tarihten itibaren Osmanlılar, bilhassa Avrupada tarihî bir ricat yaparlar ve bu ricatin başlamasile *hıristiyan Avrupalıların müslüman Türkleri, Asyaya atmak emeli* nin ifadesi demek olan *"Şark Meselesi"* henüz ismi verilmeksizin mevzuubahs olur.

B. RİCAT DEVRİ (1683-1792) [1]

BÜYÜK RİCAT VE KARLOFÇA MUAHEDESİ (1683-1699)

İkinci Viyana Muhasarasını (1683) muvaffakıyetsizliğe uğratan en mühim darbe, Osmanlılara, Avusturyalılar tarafından değil, İslav Lehliler tarafından vurulmuştu: *Sobyeski* ordusile Viyanayı kuşatanları arkadan baskına uğratmış olmasaydı, Kara Mustafa Paşanın kazanması, Roma Çasarlığının payitahtlarından biri olan ve Kanunî Süleyman ordularını ricate mecbur eden bu büyük şehri, Viyanayı, zaptetmesi pek muhtemeldi. Sobyeski, Lehliler için neticeleri pek te hayırlı olmıyan bu hareketi yaparken, Lehistanın şarkında vaki Moskova Çarlığı, Çarlık tahtına geçirilen (1613) *Romanof Hanedanının* gayretile hayli kuvvetlenmiş ve ehemmiyet kespetmiş

[1] Bu devrin padişahları şunlardır: Mehmet IV., Süleyman II., Ahmet II., Mustafa II., Ahmet III., Mahmut I., Osman III., Mustafa II., Abdülhamit I.

bulunuyordu. Romanof Hanedanından gelen Çarlar, artık Avrupa devletlerile siyasî münasebetlere de girişiyorlardı. Osmanlılar Viyana önünden ricat ederken de, Moskova Çarları tahtına henüz bir çocuk olan *Petro I.* geçmiş bulunuyordu [1].

Viyana bozgunluğunu müteakıp, Osmanlı Devleti aleyhine Avusturya, Venedik, Lehistan ve Moskof Devletleri "*Mukaddes İttifak*" namını verdikleri bir ittifak aktetmişlerdi; Osmanlı İmparatorluğu mütemadi ricat etmek üzere bu müttefiklerle *on beş sene* uğraştı. Her müttefik devlet, bir taraftan Osmanlı İmparatorluğuna hücum ettiğinden, türk ordusu ayni zamanda bunlara mukabele için parçalanmaya mecbur oluyordu.

Avusturyalılar Macaristanda, Venedikliler karaya asker çıkararak Morada ve Bosnada ilerlemekte idiler. Moskoflar Kırıma, Lehliler Podolyaya taarruz ettiler. Avusturyalılar, az zamanda Budini ve bütün Macaristanı ve Transilvanyayı zaptederek *Tunanın cenubuna kadar ilerlediler* (1689). Venedikliler de bütün Morayı, Atinayı, hatta Dalmaçya ve Bosnada bazı yerleri işgal ettiler. Avusturyalılar bütün Sırbistanı aldıktan başka Sofyayı ve dolayısile bütün Balkanları tehdit ediyorlardı. Bu mağlûbiyetler tesirile haledilen Avcı Mehmedin halefi *Süleyman II.* riyasetinde, Edirnede toplanan divan, Köprülü Mehmet Paşanın oğlu *Fazıl Mustafa Paşa* nın sadarete getirilmesini tavsiyeden başka bir şey yapamadı.

Sadarete geçen Fazıl Mustafa Paşanın (1689) ilk işi, memlekette adlî, malî ve umumî ıslahata girişmek oldu. Bu suretle halkın kalbini kazandıktan sora orduyu tensik etti ve müttefiklere karşı taarruza geçti.

Köprülüoğlu, bütün Sırbistanı kurtardı (1690). Morada Venediklilere, Kırımda Ruslara karşı da bazı muvaffakıyetler elde edildi. Fakat, Köprülünün muharebede şehit olması, bütün zayiatın istirdadı ümidini kırdı. Avusturya ile harp halinde bulunan Fransanın beraberce harbe devam teklifi reddolunarak *Karlofça Muahedesi* imza olundu (1699) *(Harita.5)*.

Bu muahedeye göre, yirmi beş senelik bir mütareke aktolunuyor ve *Tımışvar vilâyeti* müstesna olmak üzre *Erdel* ve *Macaristan* Avusturyaya; *Mora* ve *Dalmaçya*, Venediğe, *Podolya* Lehistana ve *Azak kalesi* Rusyaya terkolundu. Bu muahede,

[1] Petro, 1672 de doğmuş ve 1682 de, hemşiresinin vesayeti altında olarak, Çar ilân edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunu ilk defa taksim emelile aktedilen beynelmilen bir ittifakın neticesi olmak itibarile pek mühimdir.

Karlofça Muahedesinden sora, bir müddet devam eden istirdat teşebbüsleri, aşağıda görüleceği veçhile, umumî bir surette muvaffak olmamış ve bilâkis her harp, kaybedilenleri kazandıracak yerde, yeni zaiyatı mucip olmuştur.

RUSYA İMPARATORU PETRO I. İN OSMANLILAR ALEYHİNDE HAREKETLERİ VE PROJELERİ

Karlofça Muahedesi aktolunduğu zaman, Moskof Çarı Petro I. hemşiresinin, anasının ve Moskof asılzadelerinin vesayet ve müdahalelerinden kurtulup, hükûmetin idaresini eline almış bulunuyordu. Muahedenin aktinden dört sene evel Mukaddes İttifaka dahil olarak, Osmanlı İmparatorluğunun Azak kalesini muhasara etmiş, fakat zapta muvaffak olamıyarak dönmüştü (1695); 1696 da, yeni hazırlıklarla tekrar muhasaraya başlamış ve bu sefer kaleyi zapteylemiştir; müttefiklerin galebesini tespit eden Karlofça Muahedesi Azak kalesini Moskof Çarlığına veriyordu.

Petro, Romanof Hanedanından gelen Moskof Çarlarının en meşhurudur: Petroya kadar, Altınordu Türk Hanlarının ve Bizans İmparatorlarının teşkilât ve teşrifatile idare olunan Moskof Devletini, bu Çar, Avrupa usulünde tanzim ve idare etmek istemiş, ve Yeniçerilere benziyen *Strelits* askerini büyük bir şiddetle imha edip, yerine Avrupa usulünde alaylar tesis ve bunları Avrupa harp san'atine uygun bir tarzda talim ve terbiye ve teçhiz ettirmiştir; Petro ilk defa olarak *rus donanmasını tesis* eylemiştir. Bunlardan maada, eski moskof âdetlerini, eski moskof kisve ve kıyafetlerini de zorla değiştirerek yalnız devlet idaresini değil, *halkın maişet usullerini de tebdile çalışmıştır;* Petro, ahalinin dinî müesseselerinde, tedris usullerinde (ilk lâik mektepler o zaman açılmıştır) ve içtimaî teşkilâtında dahi hayli değişiklikler yapmağa muvaffak olmuştur. Petro, Osmanlıların Azak kalesini zaptetmekle, o zamana kadar Osmanlıların pek te ehemmiyet vermedikleri Moskoflar, İmparatorluğun bir kalesini aldıktan başka, *Karadenize de el uzatmış oluyorlardı.* Petro, Karadenize çıktıktan sora, Baltık Denizine de çıkmak için Leh Kıralile ittifakını yenileştirerek, XVIII. asrın ilk senesinden itibaren, İsveçlilerle hayli uzun süren harplere başlamıştır.

O zamanlar İsveç Kıralı, Osmanlıların "*Demirbaş*„ dedik-

leri *Karl XII.* idi. Harbin ilk devresinde İsveçliler galip vaziyette bulunmuşlarsa da, *Deli Petro* nun delice şiddeti ve çok akıllıca takip fikri sayesinde, nihayet galebe Moskoflar tarafına geçmiş ve 1703 senesi Petro, yeni aldığı arazide ve Baltık Denizinin *Fin körfezi* sahilinde *Petersburg* şehrini inşaya başlamıştır. Bu şehir tamamen garp usulünde bina olunuyordu; şehrin ismi bile alamanca idi.

Petrodan itibaren Moskof Devletinin Petersburg devresi başlar ve artık Moskof veya Rus Çarları, *"Rusya İmparatoru„* unvanını taşırlar. Birinci İmparator, Petro I. dir. Petro, İmparatorluğu ilân olunduğu zaman basılan madalyaya *"Petro, Grek İmparatoru„* diye yazdırarak, kendisinin eski Şarkî Roma, yani Bizans İmparatorlarına halef olduğunu ima etmek istemiştir. Zaten Moskof Çarlarının, İvan III. tenberi böyle bir iddiada bulundukları evelce görülmüştü. Bu iddianın ne derecelerde Osmanlı İmparatorluğu aleyhine müteveccih olduğu meydandadır. Bazı tarih kitaplarında, Petronun bir vasiyetnamesinden bahsolunur; bunun uydurmalığı muhakkak olmakla beraber, muhtevası Petro ve haleflerinin amallerine ve hareketlerine uygundur. Bu vasiyetnamede Rusyanın müstakbel siyasetinin ne olması lâzımgeleceğinden bahsolunarak, Karadenizin, Boğazların, Şarkî Anadolunun ve İranın zaptile Akdenize ve Hint Okyanusuna çıkılması, Osmanlı memleketlerile Hindin zaptı ve Rumelinin istilâsında Avusturyalıların kuvvetinden de istifade olunması, tavsiye edilmiştir.

AVUSTURYA VE RUSYANIN XVIII. ASIRDA OSMANLI DEVLETİNİ SIKIŞTIRMALARI; DEVLETLER REKABETİNİN OSMANLI DEVLETİNİN VARLIĞINI MUHAFAZADA TESİRLERİ

Petronun vasiyetnamesi uydurma olmakla beraber, XVIII. asırda Avusturyanın, Ruslarla birlikte Osmanlı Devletini tazyik etmiş olduğu muhakkaktır. Asırlardanberi Osmanlı İmparatorluğu ile çarpışıp gelen Nemçe Çasarlığı, Karlofça Muahedesinden sora, Tunayı da geçerek Balkanları hüküm ve idaresi altına almayı emel edinmişti. Fakat Rusya İmparatoru Petro ve halefleri de Karadenize çıkıp, Buğdan ve Eflâk taraflarından geçerek İstanbula ilerlemeği kurmuşlardı. Nemçe Çasarlarile Rusya Çarları, bu havalide *yekdiğerine rakip* demekti. Bu rakipler bazan münferit hareket ettiler, bazan da kazandıklarını aralarında paylaşmak üzere uyuştular ve her iki takdirde Osmanlı Devletini iki taraftan tazyik

eylediler. Lâkin bu sırada Fransa - Avusturya ve İsveç - Rusya mücadeleleri, ve Prusya ile İngilterenin Avusturya ve Rusyaya zıt olan menfaatleri, Habsburg ve Romanofların, Osmanlı İmparatorluğundan pek büyük parçalar kopararak, "Şark Meselesi„ni sırf kendi menfaatlerine uygun bir tarzda halletmelerine mâni oldu; amma, Osmanlı Devletinin tedricen ve mütemadiyen mühim zayiata uğrıyarak gerilemesinin önünü alamadı. Anlaşılıyor ki *XVIII. asırdan itibaren Osmanlı İmparatorluğunun varlığını muhafaza edebilmesi, yalnız kendi dahilî kuvveti sayesinde değil, büyük Avrupa devletlerinin yekdiğerlerine zıt menfaatlerinin çarpışması,* yani *maruf tabirle "Rekabeti Düveliye„ nin tesirile mümkün olabilmiştir.* Karlofça Muahedesini takip eden senelerde Osmanlı Devleti bir müddet haricî tazyiklerden masun kalabildi; çünkü Avusturya ve Rusyanın başka meşguliyetleri vardı.

Bu sıralarda İspanya tahtı veraseti meselesinden (1701-1713) dolayı Garbî Avrupa ve bilhassa Avusturya garpta meşguldü. Rusya da, Baltık eyaletlerinin zaptı için İsveçle harp halinde idi. Rusyanın gittikçe kuvvetlenerek Osmanlı İmparatorluğu için büyük tehlike teşkil etmekte olduğu Osmanlılarca dikkate alınmadı; yapmakta olduğu ıslahatın kıymet ve ehemmiyeti gözden kaçırıldı. Bu zamanlarda Türkiyenin tabiî müttefiki olan İsveçin yalnız kalarak, ezilmesine müsaade olunduğu gibi, en müşkülâtlı zamanında Avusturyaya da ilişilmedi. Halbuki bir müddet sora serbest kalan Rusya ve Avusturya, Osmanlı İmparatorluğuna tekrar taarruzda bir an gecikmediler.

Rusların hudutlara taarruzu ve Türkiyeye iltica eden İsveç Kıralı Demirbaş Karlın ısrarları üzerine Rusyaya harp ilân edildi (1711). Faik kuvvetlerle büyük Petro *Prut* bataklıklarında tamamen sarıldı. Petronun karısı *Katerina* nın entrikaları sayesinde Ruslar büyük bir felâketten kurtuldular. Petro en ağır şartlarla sulhe razı iken osmanlı ordusu kumandanı *Baltacı Mehmet Paşa*; hafif şartlarla sulh yaptı *(Prut Muahedesi, 1711)*. Rus ordusu kurtulmuştu.

Avusturya ise, İspanya veraseti muharebesinden sora Avrupanın en kuvvetli devleti olmuştu. Prut muvaffakıyetinden sora, göze kestirilen Venediğe harp ilân edilmiş ve bütün Mora kıt'ası istirdat olunmuştu. Avusturya, buna seyirci kalmak istemediğinden o da harbe girdi (1716). Harp Osman-

lıların mağlûbiyeti ile neticelendi. 1718 de imzalanan *Pasarofça Musalâhanamesi* le *Banat* kıt'ası, Eflâkın garp, Sırbistanın ve Bosnanın şimal kısımları Avusturyalılara verildi. Mora bize kaldı. Bu suretle *Avusturyanın, Tunanın cenubuna geçmesi* müstakbel istilâları kolaylaştıracaktı.

Pasarofça Muahedesinden sora sadarete *Nevşehirli Damat İbrahim Pasa* geçmişti (1718). On iki sene süren sadaretinde memleketi imara ve iktisaden yükseltmeğe çalıştı. İbrahim Paşa, Rusya ve Avusturya ile harpten kaçınıyordu. Bununla beraber İbrahim Paşa memleketi ciddî surette terakki yoluna sokamamış ve devletin servetini imar namına köşklere, saraylara ve bahçelerde lâle eğlencelerine sarfetmiştir. *İbrahim Paşa devri* osmanlı tarihinde bu sebeple " *Lâle Devri*„ diye yadolunur (1720 - 1730).

Maamafih bu devirde, Avrupadan *üç asır* sora, *İbrahim Müteferrika* tarafından *ilk matbaa* açılmış ve *Yalova* da bir *kâğıt fabrikası* kurulmuştur (1729). Bu sıralarda faideli bazı kitaplar da tercüme ettirilmiştir.

İbrahim Paşa haricî bir muvaffakıyetle mevkiini takviye için İrana taarruz ederek(1722), İranın garp kısmını almışsa da Safevî Hanedanının yerine geçen *Nadir Şah* tekrar buralarını almıştır. Hususî hayatı ve israfı dolayısile İbrahim Paşanın itibarı halk nazarında pek düşüktü. Bu Paşa bütün akrabalarını ve mensuplarını yüksek mevkilere yerleştirmişti; birtakım ehliyetsiz kimselerin sırf Sadrazama intisap dolayısile lâyık olmadıkları mevkilere geçmiş bulunmaları da halkı kızdırıyordu. *Patrona Halil* in başına topladığı mutaassıp halk isyan etti. Damat İbrahim Paşa idam edildi (1730). Muvakkat bir müddet için devlet idaresine hâkim olan Patrona Halil ve arkadaşları da soradan idam olundular.

Bundan sora şark politikasında Rusya, Avusturya ile tamamen müttefik olarak hareket etmiştir. 1736, 1768 ve 1787 seferlerinden birincisinde ve üçüncüsünde Avusturya Ruslarla beraber harbetti. İkinci seferde Rusya yalnız idi. Birinci harbi müteakıp *Belgratta yapılan muahedelerle (1739)* Şimalî Sırbistan, Belgrat ve Şimalî Bosna istirdat olundu. Azak kalesi Ruslarda kalmakla beraber, Rusların Karadenizde ticarî ve askerî donanmaları olmıyacaktı. Bu musalâhanın müddeti yirmi yedi sene idi. Filhakika, bu müddet zarfında sulh devam etti. Avrupa bu sıralarda kanlı muhare-

belerle meşgul olduğu halde, Osmanlı Devleti sıkı bir bitaraflık muhafaza etmişti.

BAZI TÜRK MEMLEKETLERİNİN OSMANLI VE RUSYA DEVLETİ ARASINDA TAKSİMİ

Damat İbrahim Paşanın İran seferini açmasına bir sebep, Rusya İmparatoru Petro I. in Hazar Denizi civarındaki *Türk memleketlerini* ve müslüman kabileleri ile meskûn *Dağıstan* kıt'asını zaptederek İrana doğru ilerlemesi idi. O zamanlar, İran anarşi içinde bulunuyordu. Ruslar, İranı istilâ ile Osmanlı Devletinin şark hududunu kuşatırlarsa, Asyadaki osmanlı memleketlerini de zapteylemeleri kolaylaşırdı. Kırımdan gelen haberler, bu hususlar hakkında Sadrazamın nazarı dikkatini celbediyordu. İlk devirde Kafkas dağlarının cenubuna doğru ilerleyerek İrana tâbi Gürcüstana giren osmanlı ordusu, osmanlı tabiiyetini kabul eden Dağıstanlılardan birisini *Şirvan Hanı* nasbetmişti. Bu sırada Ruslar da *Derbent* ve *Bakû*yu almış bulunuyorlardı. Osmanlı ve rus orduları biribirine yakınlaşmış olduklarından, arada müsademe ve muharebe ihtimali pek karipti. Çarın talebile Fransanın İstanbul elçisi tavassut ederek Osmanlı ve Rusya İmparatorlukları arasında, İrana tâbi Cenubuşarkî Kafkasyanın taksimi kararlaştırıldı: Derbent ve Bakû kalelerile Dağıstanın birtakım yerleri Ruslara kalacak, Şirvan Hanlığı, osmanlı padişahının tâbii bulunacaktı. Bu uzlaşma o zamanlar bile Osmanlılar arasında memnuniyetsizliği mucip olmuştu; "Sünnî müslümanlar Moskoflara terkolundu." diye epey dedikodular çıkmıştı. Nevşehirli İbrahim Paşanın, Petro ile bu uyuşması, *Kafkasyada sakin bir kısım Azerî Türklerinin ve türk kalelerinin Rusyaya terki* ve Derbent, Bakû dağ geçitinin, yani *Anadolu yolunun Ruslara açılması demekti (1724).*

XVIII. ASIRDA FRANSA ŞARK SİYASETİ: BELGRAT MUAHEDESİ VE KAPİTÜLASYONLAR

Karlofça Muahedesi ile biten büyük harpte, bütün hıristiyan âlemi Papanın da istimdat ve teşvikile İmparator etrafında Türkler aleyhine toplanmıştı. Bu müttefikler heyetine yukarda söylendiği veçhile "İttifakı Mukaddes" namı verilmişti; Türkler aleyhine yürüyen ordu, tam bir *Haçlılar ordusu* idi. Habsburgların rakibi olan Fransızlar bile imparatora muavin asker göndermişlerdi. O esnada Fransa tahtında, kendilerinin "*Büyük Kıral*" dedikleri *Lui XIV.* bulunuyordu.

Osmanlıların Merkezî Avrupadan çıkarılmasına harben

muavenet etmiş olan Fransa, Avusturyanın Pasarofça Muahedesile Tunayı aşıp Balkanlarda ilerlemek ve Rusyanın da Karadenize çıkmak yoluna girdiğini görünce, an'anevî şark siyasetine, yani Osmanlılarla dostluk siyasetine dönmek zaruretini hissetti; çünkü bir taraftan Avusturyanın, diğer taraftan Rusyanın Osmanlı Devletine galebe ile şarka hâkim olmaları, Fransanın XVI. asırdan, Kanunî Süleyman devrindenberi, *şarkta iktisaden haiz olduğu mümtaz vaziyetini bozacaktı.* Bunun içindir ki *Belgrat muahedenameleri* aktolunurken Fransa, Osmanlı Devletine siyasî yardımda bulundu.

Bu devirde, Fransanın şarkla ticareti çok tevessü etmişti. Fransanın bu tarzı hareketi iktisadî menfaatlerini müdafaa içindi. Fransa bu tavassutunun mükâfatı olarak, evvelce aldığı *kapitülasyonları tecdit ve ahkâmını genişleterek ebedileştirdi (1740).* Diğer hükûmetler de, Fransızlara verilen bu müsaadeleri aldıklarından *kapitülasyonlar daha soraları devletin iktisadî ve malî hayatında hakikî bir engel teşkil etti.* Türk milleti, siyasî esaretten olduğu gibi bu iktisadî ve malî esaretten de ancak *Lozanda kurtuldu.*

OSMANLI HARSINA AVRUPA MEDENİYETİNİN TESİRLERİ: İLK MATBAA, KUMAŞ İMALÂTANELERİ, LALE DEVRİ, ROKOKO ÜSLÛBUNUN GİRMESİ, EDEBİYATTA ÇAPKINLIK, REYBİLİK, VE BEDBİNLİK

XVIII. asırda, yani İmparatorluğun inhitatı devresinin ricat kısmında, Osmanlı - Türklerinin kendilerine has (Original) harsının da zayıflıyarak, artık *Avrupa medeniyeti tesiri altına* girmeğe başladığı görülür. Bu tesirler, ibda kuvvetinin eksildiğini göstermek itibarile, zâfı ifade eder. Lâkin XVII. asrın başlarından itibaren umumiyetle şark medeniyetini hayli geride bırakarak ilerlemiş olan garbın medeniyetinden velev taklit suretile olsun, istifadeye şitap etmemek, Osmanlı Devletinin daha ziyade kuvvetten düşmesini intaç edecekti. İmparatorluğun şimal komşusu olan Moskova Çarlığı, XVIII. asır başında şark medeniyetinden sıyrılarak garp medeniyet havzasına girmek için çok uğraşmış ve bundan da müstefit olmuştu; kuvvetli bir Rusya İmparatorluğu teşekkül etmişti.

Ahmet III. (Res. 70) ün damadı ve sevgili sadrazamı *(Res. 71)* Nevşehirli İbrahim Paşa Nemçe Çasarı ve Fransa Kıralı saraylarına gidip gelen elçilerin hikâyeleri ile garp medeniyetinin, hassatan zevk, ziynet ve alâyişe müteallik kısımlarına

meftun olmuş, ve ayni zamanda o medeniyetin ciddî cihetlerine de kıymet verebilmiş, zeki ve zevkperest bir adamdı. Osmanlılar arasında Avrupa ilimlerinin, Avrupa sanayiinin, Avrupa usulü eğlencelerin intişarına çalışmıştır.

Avrupada XV. asır ortalarında *tabaat* sa'nati icat ve tatbik edilerek, kitapların kolaylıkla arttırılmasına ve bu suretle ilimlerin ve marifetlerin çok dağıtılmasına imkân hasıl olmuştu. İbrahim Paşanın himaye ettiği Macarlı bir Türk, İbrahim Müteferrika Ağa, 1729 da kendi evinde bir matbaa tesis etmek müsaadesini aldı. Ulema ve bahusus ellerinden medarı maişetleri eksilecek olan *hattat ve müstensihler*, matbaa aleyhinde bazı itirazlarda bulundularsa da, çıkarılan bir *fetva* ile bir *hattı humayun* meseleyi az çok halletti. *"Darüttabaatülâmire„* adlı bir matbaa açılarak bir hayli kitaplar basıldı ki ilk tab'olunan kitap bir Türk tarafından yazılan Arap lûgat kitabının türkçeye tercümesidir. *"Vankulu„* adlı bu kitaptan 1000 nüsha basılmıştır. Basılan kitapların çoğu tarih ve coğrafyaya ait idi; bunlardan birisi *"Tarihî Timur Kürgân„* dır. Bu kitapların çok itina ile, mürettip hatası bırakılmaksızın, nefîs bir surette tab'edilmiş oldukları, bugüne kadar ele geçirilebilen nüshalarından anlaşılmaktadır *(Res. 72-75)*. İbrahim Paşa, matbaa açtırdıktan başka şurada burada tezgâhlar ve kumaş imalâthaneleri yaptırtarak mahvolmak üzere bulunan *dahilî sanayiin ihyasına* da hayli çalıştı. İstanbulda yeniçerilerden seçme bir itfaiye bölüğü teşkil ettirdi. Lâkin müspet hizmetleri bunlara munhasır gibi kaldı. Harpten içtinapla ve idarei dahiliyede bazı tedbirlerle tasarruf ederek biriktirdiği paranın çuğunu debdebe ve darata, zevk ve sefaya sarfetmiştir. Elçilikle Fransaya gönderilmiş olan *Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi* ve oğlu *Sait Mehmet Efendi, Versay* saray ve köşklerinin, bahçe ve havuzlarının ziynet ve ihtişamını, orada geçirilen hayatın şaşaa ve ezvakını söyleyip bitiremiyorlardı. İbrahim Paşa ve onun telkini altında kaynatası Ahmet III, Boğaziçinin bazı kısımlarile Kâğıtane deresi civarını, Versaya benzetmek üzere imara kalkıştılar; o zamanın devlet ricali ve zenginleri de onlara uydular. *Sadâbât (Res. 76), Nevbünyat* ve *Bağuferah* gibi acemce isimler takılan köşk ve yalılarda, Sadrazam kendisi, paşalar ve dalkavukları, kışın *helva sohbetleri* ve baharda *lâle eğlenceleri* tertip ederek vakit geçirirlerdi. *Şair Nedim (Res. 77)* gibi şairler de efendilerine methiyeler, teşrifiye-

ler, yeni kasır, köşkler ve çeşmeler *(Res. 78)* hakkında tarih ve kasideler yazıp bu eğlencelere edebî bir çeşni de katarlardı. İbrahim Paşanın açtığı bu sefalı zamanlara, osmanlı tarihinde *“Lâle Devri„* namı verilmiştir. Çünkü lâle soğanı dikmek ve aralarına geceleyin *çırağlar* (mumlar) yakıp bir nevi donanma yapmak çok moda olmuş ve lâle soğanının fiatı da son derece yükselmiştir.

Lâle Devri, zevk ve sefasının garptan mülhem olduğu tarihlerde mukayyet olmakla beraber bu eğlencelerin renk ve edası şarkça idi: Lâle tam bir şark çiçeği olduktan başka, eğlencede esas, lâle tarhları arasına serilmiş şark halıları üstüne kurulan içki meclisinde, güzel sakiler rakı ve şarap dağıtırken, musiki fasılları dinlemek ve bazı kadınların yaşmakları arasına uzaktan küçük fındık altınları fırlatmaktan ibaret gibi idi. Şüphesiz çengi ve köçek te oynatıyorlardı *(Res. 79)*. Fakat Versayın koruları arasındaki çifte çifte gezintiler ve çok edalı *mönüe* dansları yoktu.

Osmanlı mimarisi artık asaletini kaybetmeğe başlamıştı. Süleymaniye, Sultanahmet *(Res. 80)* ve Yenicamii *(Res. 81)* yapan büyük türk san'atkârları *(Sinan*, *Mehmet* ve *Kasım* Ağalar) yerine geçmiş Rum *Simon* ve *Komyanos* kalfalar, garbın zevksiz *rokoko üslûbu* nu, türk üslûbuna karıştırarak *Nuruosmaniye (Res.82)* camii gibi (Mahmut I. zamanında başlanmış ve Osman III. zamanında 1755 te yapılıp bitmiştir) Osmanlı mimarisinin inhitatını gösteren eserler vücuda getirmişlerdir. XVIII. asrın ortalarından itibaren, rokoko üslûbu, camilere *(Res. 83)*, köşklere *(Res. 84)*, çeşmelere *(Res. 85)*, hasılı her tarafa girmiş ve Mahmut II. zamanına kadar devam ederek, yerini Fransanın *imparatorluk üslûbu*na terketmiştir [1].

Osmanlı İmparatorluğunun zafer ve hakikî ihtişam devrinde, Osmanlı resmî edebiyatının, Enderun edebiyatının mümessili Şair *Baki* idi. İlk inhitat emarelerinin tetkik ve tenkidi ile ahvalin ıslahı çareleri aranırken, *Koçi Bey* meşhur risalesini yazdığı sıralarda, eski kudret ve intizama mütehassir *Nef'i* de zehirli oklarile yukarıyı ve aşağıyı yaralayıp duruyordu. İnhitat, bütün Osmanlıların yüreğini yakıp yü-

[1] XVIII. asırda İstanbula gelen frenk ressamları, Osmanlı içtimaî hayatını, İstanbul tiplerini ve bazı merasimi gösteren resimler yapmışlardır. Bugüne kadar mevcut olan bu resimler, o zamanı canlandırmağa hizmet eder *(Res. 86 — 93)*.

zünü kızartacak bir ricat ve inhizamla Ahmet III. devrine müntehi olduğu zaman, sefer ve harpten yorulmuş osmanlı yüksek sınıfı, inhizam ve hacaletini işinuş, zevku safa içinde unutmak maksadile Nevşehirli İbrahim Paşa gibi bir üstadın idaresi altında Lâle Devri sefahet hayatına dalmıştı. Bu zamanın haleti ruhiyesini, en mükemmel olarak *Nedim* terennüm etti. Onun şuh ve çapkın şiirleri, Lâle Devrinin bugüne kadar gelen sadaları gibidir.

İbrahim Paşanın parçalanıp, Sadâbâd'ın tahrip edildiği sıralarda, Şair Nedim de ihtilâlcilerin elinden kaçıp kurtulmak için damdan dama atlarken düşüp ölmüştür.

Nedimden sora Osmanlı Devletinin inhitatı daha mühlik bir şekil alınca, Osmanlı içtimaî heyetinin en şuurlu sınıfında, böyle zevk ve sefa ile kendini unutmak imkânları da kalmamış ve osmanlı edebiyatı, *Koca Ragıp Paşa* devrinden itibaren (XVIII. asrın ikinci yarısı başları) *reybilik* ve *bedbinlik* yolunda tefelsüfe dalmıştır. Koca Ragıp Paşa ve muakkiplerinin hikemiyata meyilli edebiyatından sora XVIII. asrın ta nihayetlerinde *Şeyh Galip* (1757 - 1798) ile osmanlı şiiri, Selçuk Devletinin son günlerinde olduğu gibi, *tasavvufa* fazla gömüldü. Osmanlı içtimaî heyetinin gittikçe aşağılamasından elem duyan güzide ruhlar, çapkınlık ve bedbinlikle de kendilerini artık avutamadıklarından, nihayet *tasavvufun dipsis derinliklerinde boğulmak* istemiş olacaklardır. Zaten Anadolu Selçuk İmparatorluğunun inhilâli zamanında yetişen büyük mütefekkir ve şair Mevlâna Celâleddinin Mesnevisi, Şeyh Galibin fikir ve ilham kaynağı idi: Galip Dede bir Mevlevî şeyhidir. Maamafih osmanlı harsının en çok inkişaf eden mimarî ve edebiyatından, edebiyatıdır ki asalet ve hususiyetini uzun müddet, ta inhilâl devrine kadar muhafaza edebilmiştir.

OSMANLILARDA TARİHÇİLİK

Osmanlı Türkleri arasında bir hayli *müverrih* yetişmiştir. Bunların çoğu vakıaları, doğru veya yanlış nakleden *vakıa yazıcılardır.* Bunlardan en eskileri, vakıaları sadelik ve saffetle naklederler. Hatta idealize etmek istedikleri zaman bile, saffetlerinden dolayı, hakikî vakıaları, müverrihlerin mubalâğa veya yalanlarından ayırmak o kadar zor olmaz; *Âşık Paşazade* bunlardandır.

Osmanlılar, harsça ilerledikten sora müverrihler, mustalah ve muğlâk yazmıya heves etmişlerdir; hele okuyanların

öğrenmemesi matlup olan vakıaları, daha çok ıstılahlara boğarak, hakikaten anlaşılmaz bir hale getirmişlerdir. *Hoca Sadeddin Efendi* nin "*Tacüttevarih*„ adlı eseri — ki Osmanlı Devletinin kuruluşundan Selim I. in ölümüne kadar olan vakıaları yazar — mustalah ve muntazam osmanlı tarihlerinin en meşhurlarından sayılır. Mehmet III. ün hocası ve Şeyhülislâmı olan bu adam, osmanlı tarihinin ilk devirlerine dair yakın zamanlara kadar *muteber sayılan şemayı kurmustur.* Tarih tenkidine dair zamanımızda vazolunan usuller, bu şemanın bazı yanlış veya yalan noktalarını bir dereceye kadar gösterdi.

Tacüttevarihten sora muntazam bir sıra ile hayli mufassal yazılmış tarihî eserlerden bütün osmanlı tarihini, XIX. asır ortalarına kadar takip etmek mümkündür. Osmanlı hükümdarları, vakıaları kaydetmek için *vak'anüvislik* namile bir hususî memurluk ta ihdas etmişlerdi. Bu müselsel tarihlerin muharrirlerinden çoğu resmî vakıanüvislerdendir.

Osmanlı müverrihleri arasında en ziyade şayanı dikkat sima müverrih *Mustafa Naima Efendi (Res. 94)* dir. Halep Türklerinden olan bu zat, XVII. asrın ikinci yarısında doğmuş ve 1715 te ölmüştür. Naima Efendi, XVI. asrın son senelerinden başlıyarak, XVII. asrın ortalarına kadar olup geçen vakıaları nakleder. Kitabının ibareleri sadedir; vakıaları iyi anlamıştır ve iyi anlatır; onları canlandırmak kudretini gösterir. Vakıaların teselsülünü izaha çalışır; dikkate lâyık noktalar üzerine bazan umumî mütalealar beyan eder; bu münasebetle vakıaların hudusunda amil olan hususları bir derece tenkit dahi etmiş olur. Hasılı "*Naima Tarihi*„, zamanımızda kullanılan tarih yazmak usullerine epey yakınlaşmıştır. Bugüne kadar *istifade ile* okunan eserlerdendir.

İÇTİMAÎ VE ASKERÎ TEŞKİLATTA, İKTİSADÎ HAYATTA, VE İDAREDE BOZUKLUKLAR; İĞTİŞAŞLAR VE MİLLÎ HAREKETLER; MALÎ MUZAYEKA VE BUNA KARŞI ALINAN TEDBİRLER

En mükemmel şekli, kanunî devrinde görülen osmanlı içtimaî teşkilâtının o devirden itibaren gittikçe bozulduğu, evelce söylenmişti. Arazinin hükümdar hanedanına, büyük kumandan ve devlet adamlarına, nihayet bilfiil askerlikte yararlık gösterenlere tevzii esasına müstenit bir nevi *osmanlı feodalitesi* demek olan tımar ve zeamet usulü, iki asır zarfında, usul ve kanuna riayetsizlik, para hırsından mütevellit suiistimallerle tamamen bozulup karmakarışık bir hale gelmişti.

Eyalet askerlerini yetiştiren ve onları hüsnü suretle idare eden bu *arazi rejiminin bozulması, devletin temelini sarsmıştır.*

Osmanlı Devletinin dayandığı ikinci kuvvetli müessese de muntazam ordusu,yani yeniçeri*(Res.95-96)*ve sipahi ocaklarıydı.

Yeniçerilerin ve kapukulu sipahilerinin nizamları da Kanunî devrinden sora bozulmağa başladı: Devşirme çocuklarından başka birtakım serseriler de yeniçeriliğe girmeğe yol buldular. Yeniçerilerin evlenmelerine, sulh zamanında birer san'atle meşgul olmalarına müsaade edildi. Bu evli barklı ve san'at sahibi adamlar, artık kışlalarda mütemadiyen talim görüp harbe hazırlanan muntazam ordunun efradı değillerdi; bunlar kendi evlerinde iş ve güçlerile uğraşan şehir ahalisi oldular; ancak harp zamanında eyi kötü toplanarak sefere sevkolunabiliyorlardı; yani *bir nevi halk askeri (Milis) halini almışlardı.* Askerin intizamına böyle bir gedik açılması, Osmanlı Devletinin *en sağlam kalesi olan askerî kuvvetini zayıflatmıştı.*

XVII ve XVIII. asırlarda harpten ziyade siyasetle meşgul olan bu askerî müesseselerde artık *dissiplinden eser bile kalmamıştı.* Saray kadınlarının, vezirlerin, ulema sınıfının mebzul para vererek şahsî veya zümrevî menfaatlerine alet ettikleri sipahi ve yeniçeriler, şiddet ve cür'etlerini ve an'anevî cesaretlerini düşmana karşı yapılan harplerde değil, *dahilî ve siyasî cidallerde sarfediyorlardı.* Bir aralık sipahi ve yeniçeri ocakları arasına giren rekabet ve nifak, daimî osmanlı ordusunun bu iki büyük kısmını da biribirine çarpıştırmıştı. Evvelâ başkalarına alet olan bu askerler, bilâhare *sırf kendi menfaat ve hesaplarına* da hareket eder olmuşlardı. Osmanlı ordusunun Kanunî devrindeki teçhizatı, dünyanın en mükemmeli sayılırdı. Fakat harp sanayii Avrupada gittikçe ilerlemiş iken, osmanlı memleketlerinde yerinde sayarak eski halinde kalmıştı: Süleyman zamanında atılan mermer gülleler, XVIII. asır sonlarında bile kullanılıyordu; top dökmek, tüfek ve kılıç yapmak gibi harp sanayii de terakki etmek şöyle dursun, inhitata uğramıştı. Sevkulceyş ve tabiye usulleri, harplerdeki tecrübelerle Avrupada adeta *bir ilim halinde tedvin olunmuştu*; Osmanlılar arasında ise hep eski usuller devam ediyordu. Avrupada ilim ve tecrübe sahibi jeneral ve kumandarlar muayyen tahsil ile yetiştirilirken, osmanlı orduları, tesadüfen

vezir olan kimselerin kumandası altına verilirdi. Bir vezir, hem siyaset ve idarede reis, yani *sadrazam* olabildiği gibi harpte de *başkumandan* oluveriyordu. Hele *bahriyece* Avrupa donanmalarile osmanlı donanmasının arasındaki fark, Osmanlılar zararına pek büyümüştü. Bir zamanlar, bütün Akdenize hâkim olan osmanlı donanması, XVIII. asır sonlarına doğru, Karadeniz ve Adalar Denizinde limanları müdafaadan âciz bir derekeye inmişti. Avrupada yapılan yüksek bordalı büyük gemiler, osmanlı tersanelerinde yapılamıyordu; bunların plânlarını ilim dairesinde çizecek *mütehassıslar* bile yoktu. Donanmaları idare edecek, ilim ve tecrübe sahibi *kaptanlar* kalmamıştı. XVIII. asır sonlarına doğru osmanlı kaptanlarının, en basit coğrafî malûmattan bile habersiz oldukları, bazı şahitlerin rivayetlerile tesbit olunmuştur.

Bu noksanlar, askerî mağlûbiyetlerin temadisi ile tezahür etmiş olduğundan, asrın sonlarına doğru, kara ve deniz kuvvetlerinin ıslahı, mütehassıs topçu kıt'aları teşkili, harp levazımının usulü dairesinde imali ve yeni usulde gemiler inşası gibi bazı teşebbüslerde bulunulmuş ve bunların hazırlanması *Avrupadan gelme bazı serserilere* verilmişti. Bu teşebbüslerden ciddî bir netice alınamadı.

Bütün bu vakıalar, Osmanlı içtimaî heyetinin artık kendiliğinden, yabancılara muhtaç olmaksızın, kendi askerî ihtiyaçlarını temin edebilecek ihtiralarda bulunamamış olduğunu, yani kendi dahilî kuvvetile bu sahada ve bunları hazırlıyan ulûm ve sanayi sahasında inkişaf edememiş bulunduğunu göstermektedir: Yani Avrupanın medenî terakkisi, bu hususta Osmanlıları geride bırakıp, *kendine muhtaç bir hale getirmiş demektir.*

Osmanlı içtimaî heyetinin *iktisadî sahada dahi ilerliyememiş olduğunu*, XVI. asırda ve XVII. asır iptidalarında görülen sınaî inkişaf derecesinin yükselmeyip bilâkis aşağılanmasile anlaşılabilir: Damat İbrahim Paşa indiras halinde bulunan bazı sanayii, meselâ çiniciliği ihyaya çalışmak zaruretini duymuştu; kâğıt fabrikası gibi bazı imalâthaneler de yaptırmıştı. Ekserisi eyi neticelenmiyen müteaddit ve mütemadi harpler, bittabi *ticarette emniyeti kaldırmıştı.* Harplerden başka, eyalet idarelerindeki intizamsızlık, ziraat erbabının devamlı ve emniyetli çalışmalarına mâni olarak Rumeli ve Ana-

dolu *çiftçilerinin eski refahını eksiltmişti.* Anadolunun bitid tükenmek bilmiyen kıyamları, idarede intizamsızlık ve adaletsizlikle beraber, çiftçinin iktisadî sıkıntısına delâlet eder.

Gerek saltanat merkezinde, gerek eyaletlerde *idarî intizam ve idarî ahlâk pek bozulmuştu.* Para ve hançer. her şeyi almıya, her şeyi yaptırmıya, her iddiada bulunmıya kâfi geliyordu; *hukukî müesseselerin kıymeti hemen hiç kalmamıştı.* Parası çok olan, veya bir kısım yeniçeri ve sipahinin hançer ve . kılıçlarına dayanan adamlar, hediye ve rüşvet vererek veya korkutarak en yüksek mansıplara, hatta sadaret ve meşihat mevkilerine geçebiliyorlardı. Eyalet hâkimlikleri para ile alınırdı. Parasına veya kuvvetine güvenen eyalet hâkimi, kendisini saltanat merkezine hiç bağlı saymıyarak *müstakillen harekete* cür'et ederdi. Kafasını kesip yerine daha mutiini geçirmek için İstanbuldan gönderilen hafi memurlar daha yerlerine varmadan, haklarında idam hükmü verilen kimseler tarafından haber alınarak, yolda öldürülürdü. Bu suretle uzak eyaletlerin, meselâ Bağdat, Yemen ve Mısırın hâkimleri, adeta müstakil birer hükümdar gibi hareket ederlerdi.

Padişahlar hediye alırdı. Padişahlar yanındakilerin irtikâp ve irtişalarına mâni olabilecek bir kudret göstermezlerdi. Böyle bir heyet içinde *Tarhoncu Ahmet Paşa* gibi doğrulukla iş görmek istiyenler ezilip mahvedilirdi.

Siyasî cezalar son derece şiddetli idi. Doğru veya yanlış bir siyasî cürüm isnat olunan adam, velev sadrazam olsa, padişahın emrile derhal katlolunurdu. Devletin mühim memuriyetlerini kapmak için, devlet ricali sayılan adamlar arasında müthiş rekabetler, entrikalar vardı; bunlar yekdiğeri aleyhine yalanlardan, iftiralardan asla çekinmezlerdi. Yani *siyasî ahlâk çok bozuktu.* Üç ay evel makamı sadarete büyük bir debdebe ve ihtişamla geçen adamın, üç ay sora kesik başı sarayın avlusunda teşhir edilmek alelâde ahvaldendi. Buna rağmen sadrazamlar, vezirler ve diğer büyük memurlar, haklı olarak cezalandırılmalarını mucip hareketlerden bile çekinmezlerdi. *Yarını emin görmiyen bu adamlar, bugünkü vaziyetlerinden azamî istifadeye uğraşırlar* ve bazan kendilerine rakip olabilecek kimselerin hepsini ifnaya kadar giderlerdi. Meselâ Köprülü Mehmet Paşa, bellibaşlı paşaların cümlesini idam ettirmiştir.

Böyle bir idarenin ahaliyi gayrimemnun bırakmaması ve binnetice birçok karışıklıkları, iğtişaşları tevlit etmemesi gayrikabildir. Bu iğtişaşlar, kısmen eyaletlerde, kısmen payitahtta olmuştur ve payitaht iğtişaşları ekseriya yeniçeri ve sipahilerin, hükûmetin idaresini beğenmiyerek, sadrazam ve diğer vezirlerin öldürülmesi talebi tarzında vaki olmuştur. Bazan iş vezirlerle de kalmaz, bizzat padişahın *hal'i*ni ve nadiren de *katlini (Osman II., İbrahim I.* gibi) intaç ederdi. Bu *askerî kıyamlarda* İstanbul halkının ekseriyetle karışmayıp bitaraf kaldığı görülür. Bazılarında İstanbul ahalisinin *fakir kısmı*, yeniçerilerin harekâtına iştirak eder. Bunun en bariz misali, *Patrona Halil kıyamı*dır.

Patrona Halil kıyamı, İstanbul *fukarasının*, Lâle Devri sefihlerine karşı bir ihtilâli gibi görünmektedir. Bir hamam hademesi olan Patrona Halil ve etrafına toplananlar, yeniçeri ve sipahilerin ağa ve zabitleri değil, fakir esnaftan olan *neferleridir*. Osmanlı tarihlerinin yazdığına göre İstanbulun bütün "haşaratı„ yani işsiz, güçsüz, serseri ve *aç, çıplak* kısımları bunlara iltihak etti. Cemaatleri büyüyüp kevvetlenince, yine üst tabakadan sayılmıyan bazı kimseleri başlarına geçirdiler; meselâ *Saraç Mehmet* namında birini yeniçeri ağası ve müderrislerden *Deli İbrahim* namında diğer birini de İstanbul kadısı nasbettiler. İhtilâlin husumet hedefi, Damat İbrahim Paşa ile ona uyan şeyhülislâm ve bazı büyük devlet adamları idi. Bunları iran bozgunluklarına sebep olmakla ve padişahın sefere gitmesine mâni olup İstanbulda zevk ve safa hayatı geçirmekle ve *fakir ahaliyi soymakla* itham ediyorlardı. İhtilâlciler muvaffak olunca, yani sadrazam ve arkadaşları öldürülüp, padişah haledilince, yeni Padişah *Sultan Mahmut I.* huzuruna giren Patrona Halilden, ne istediğini sordu. Halil ise, halka çok ağır gelen ve *Kâğıthane köşklerinin yapılması* için İstanbul halkından alınan *malikâne* vergisinin kaldırılmasını istemekle iktifa etti. İstanbul fakir halkının Kâğıthane köşklerine husumeti çok şiddetli idi. İstanbul Kadısı Deli İbrahim, bu köşklerin yakılması için fetva çıkardı.

Padişah ancak yıkılmasına müsaade etti. İstanbulda nekadar "haşarat„ varsa oraya üşüştüler; altı yedi senedenberi inşa olunup etrafı güzel bağ ve bahçelerle müzeyyen, yüz yirmiyi mütecaviz ricali devlet köşklerini üç günde yıktılar!

Bu suretle sefih İbrahim Paşadan bir daha hınçlarını aldılar! Bu barbarca hareketler, *içtimaî isyanların bütün hususiyetlerini* irae etmektedir.

Osmanlı Devletinin inhitat devresinde içtimaî ihtilâller eksik olmadığı gibi *millî ihtilâllerin* de başlangıcı görünmektedir: Meselâ Petro I. Osmanlı Devletile harbederken, Rumelinin muhtelif taraflarına muharrikler göndererek, *hıristiyan tebaayı metbu devletleri aleyhine ve din namına kıyama davet etmiştir.* Petronun halefleri, bu siyasî tabiyeyi tekrar ederek osmanlı tebaası hıristiyanları evvelâ din ve *bilâhare milliyet namına* tahrikten hâli kalmıyacaklar ve bundan Osmanlı Hükûmeti aleyhine birçok semereler toplıyacaklardır.

Osmanlı Devletinin *malî sıkıntısı,* XVIII. asır sonlarına doğru daha ziyade artmıştı. Çünkü artık muzaffer seferlerin ganimeti, ecnebi devletlerin vergileri ve zengin bazı eyalet ve beyliklerin varidatı gelmez olmuş ve bunca harplerle ve fena idarelerle iktisadî refahı bozulan diğer tebaanın da *vergi vermek iktidarı eksilmişti.* Bunun üzerine masrafın kısılmasına çalışılıyor, halkta *tasarrufu* istihdaf eden bazı fermanlar çıkarılıyor ve ayni zamanda masrafı karşılamak üzere *musadere* ve *tağşişi sikke* (paradaki kıymettar madenin eksiltilmesi) gibi ötedenberi mer'i olan tedbirler yapılıyor fakat yine masraf açığı kapatılamıyordu. Sikkenin tağşişinde o kadar ileri gidilmişti ki, o zamanlar osmanlı hizmetinde bulunan ecnebilerden *Baron de Tott* hatıratında belki mubalâğalı olarak şöyle yazar: "Osmanlı memleketinde kalpazanlar bile halk faidesine hizmet ediyorlar; nasıl bir halita kullanırlarsa kullansınlar, yaptıkları para mutlaka Darphanei Âmire meskûkâtından daha kıymetlidir.„

RUS HARPLERİ, AVUSTURYANIN RUSA YARDIMI, KAYNARCA VE YAŞ MUAHEDELERİ

Lehistan işlerinden dolayı Rusya ile 1768 de başlıyan harp karada, *İsmail* kalesi civarında türk ordusunun inhizamı ve *Çeşme* civarında türk donanmasının imhasile neticelendi. 1774 te imza olunan *Küçük Kaynarca Muahedesi ile Kırım müstakil oldu (Harita.6). Özü* (Dinyeper) ile *Aksu* (Buğ) ırmakları arasındaki arazi Ruslara verildi. Araziye müteallik bu ahkâmdan daha ağır olmak üzere Ruslar *Karadenizde donanma bulundurmak* hakkını aldılar ve do-

lambaçlı ifadelerle *Türkiyedeki bütün ortodoksların hamisi* vaziyetine geçtiler. Rusların bir kısım hıristiyan tebaayı himayeye teşebbüsleri, Fransızların 1740 kapitülasyonlarından mülhemdir. Harbe iştirak etmemesine mükâfat olarak *Bukovina* da Avusturyaya verildi. Rusya, Lehistanı taksimden sora *Kırımı da işgal ve ilhak etmişti.* Katerinanın Kırımda ve Cenubî Rusyada yaptığı nümayişler üzerine Rusyaya tekrar harp açıldı (1787). Muahedeleri iktızasınca, Avusturyada Rusya ile beraber hareket etti. Ruslar, Karadeniz sahillerinde bazı kaleleri ve Avusturyalılar da Belgradı zaptettiler. İsveçin, Türkiyenin müttefiki sıfatile Ruslara taarruzu ve Lehlilerin de ihtilâl ederek harekete geçmeleri Rusların ve Avusturyalıların istilâlarını durdurdu. *Fransız İhtilâli*nin başlaması da nazarı dikkati garba celbettiğinden bu harp, Osmanlı İmparatorluğu için hemen zayiatsız denecek bir tarzda *Yaş Muahedesi*le bitti (1792).

KATERİNA II. NİN OSMANLI DEVLETİNİ İMHA PLÂNLARI; HIRİSTİYAN TEBAAYI TAHRİK

XVIII. asır başında Petro I. Rusya İmparatoru idi; asrın sonlarına doğru Katerina II. asıl İmparator olan kocasını öldürtüp, çarlar tahtına geçti (1763 - 1796). Petronun izince giderek dahilî idarede bir hayli ıslahat yapan ve Lehistanla Osmanlı Devleti aleyhindeki harplerinde azîm muvaffakıyetler kazanan bu alaman karısına da Ruslar Petroya verdikleri *büyük* unvanını takmışlardır. Katerina Lehistanı Prusya ve Avusturya ile uyuşup taksim ettirdi; bu suretle *Leh Kırallığı, bir müddet için ortadan kalktı.* Ayni ameliyeyi, Osmanlı Devleti üzerine de tatbik etmek, Osmanlı İmparatorluğunun hayatına hatime vermek Katerinanın emeli idi. Bu suretle, Rusya Akdenize ve Hint denizlerine çıkabilecekti. Osmanlılarla yaptığı birinci harpte (1768 - 1774), Karadenize çıktıktan sora, ikinci harbe (1787 - 1791) başlamadan önce, Nemçe Çasarı *İozef II.* ile 1781 de meşhur *Grek Projesini* hazırladı. Bu projeye göre osmanlı memleketinin Avrupada bulunan bir parçası Rusya ve Avusturya arasında bölünüyor, diğer bir parçası da, Rusyanın himayesi altında, eski Bizans İmparatorluğunun ihyası suretile yine Rusya eline geçiyordu.

Bizans papazları, Petro I. zamanındanberi Rusyanın bütün hıristiyan tebaayı Osmanlı saltanatı tabiiyetinden

kurtaracağı fikirlerini, ortodoks reaya arasında neşretmekte idiler; Rusya çarlarını, *ortodoksluğun müncisi* gibi göstererek osmanlı ülkesinde sakin bütün ortodoksları rus çarlarına fikren, hissen raptediyorlardı. Katerina II. nin türk harpleri zamanında, bu propaganda daha büyük mikyasta yapıldı. Mora, Adalar ve Rumelinin bazı cihetlerinde *reayanın kıyamları* da görüldü. Petro I. zamanında ekilen fesat tohumları artık filizlenmeğe başlamıştı. Kaynarca Muahedesi, Rusyayı hıristiyan tebaanın hamisi gibi tanıyor suretinde Ruslar tarafından tefsir olununca, çarların reaya üzerinde tesir ve nüfuzları daha ziyade arttı; Ruslara güvenerek reayanın metbu hükûmetleri aleyhine hareketleri de o nispette ziyadeleşti.

KIRIM İSTİLÂSININ EHEMMİYETİ; HİLÂFET FİKRİNDEN FRANSIZLARIN İSTİFADE ETMEK İSTEMELERİ

İki Rus harbi arasında Kaynarca Muahedesinin müstakil devlet olarak tanıdığı *Kırım Hanlığı Rusya tarafından istilâ* edilmiş ve bu haksız hareketi Osmanlı Devleti de tasdik ve kabule mecbur olmuştu (1783). Osmanlı İmparatorluğuna dahil, tâbi devletlerden bir türk hanlığının, Rusya tesirlerile evvelâ müstakil tanılması, birkaç sene sora da Rusyanın bir vilâyeti haline geçmesi, Osmanlılara ağır geldi. O zamana kadar bu ehemmiyette müslüman ve türk bir kıt'a, İmparatorluktan koparılmış değildi. Bundan başka Kırımın Ruslar tarafından istilâsı, Azak Denizinin tamamen Rusya eline geçmesi, Karadeniz şimal ve şark kıyılarının kısmen Rusyaya tâbi olması, Anadoluyu, boğazları ve payitahtı yakından tehdit edebilecek olan Kırım Yarımadasının mükemmel limanlarile korkunç bir düşmanın elinde tehlikeli bir silâh olarak kalması demekti.

İstanbul efkârı, Kırımın terki üzerine çok bulanmıştı. Devleti idare edenler bu zıyaın ehemmiyetini takdir ediyorlardı, halk ta heyecanda idi; bu tesirler altında İkinci Rus Harbi başlamıştı (1787). Bu harpte büyük zayiata uğranılmadı; fakat Kırım da geri alınamadı.

Rusyanın Karadenize çıkması ve birinci harp esnasında Avrupayı dolanarak gelen bir rus donanmasının Adalar Denizinde osmanlı donanmasını yakması *(Çesme muharebesi)*, yakın şarkın artık her taraftan rus kuvvetlerinin tehdidi

altında bulunduğunu göstererek, Fransa ve İngiltere gibi şarkta iktisadî ve siyasî menafii bulunan *Garbî Avrupa devletlerini hayli telâşa düşürdü.* İngilizler, iptidada Ruslara mütemayil iken onlar da nihayet tehlikenin ehemmiyetini anladılar ve Osmanlı tarafına temayül eder oldular. Kaynarca Muahedesini müteakıp, Fransızlar, Kırımın osmanlı sultanlarına olan rabıtası büsbütün kesilmemek için, Selim II. zamanında osmanlı padişahlarına intikal eden islâm hilâfeti kuvvetinden istifade olunmasına çalıştılar.

Yavuz Selimden sora, osmanlı padişahları *islâm halifesi* olduklarını adeta unutmuşlardı. Kılıçlarının eyi bilenmiş, barutlarının kuru, toplarının düşman toplarına faik, askerlerinin düşman askerlerinden daha eyi talimli ve dissiplinli olduğu zamanlar, bu gibi aletlere zaten ihtiyaç yoktu. Kanunî Süleyman ve halefleri, islâm halifesi olmaktan ziyade Roma İmparatoru olmak iddiasında idiler. Mütemadi mağlûbiyet ve zayiatla ricat eden Osmanlı Devleti bir türk ve müslüman memleketini elinden kaçırdıktan soradır ki ecnebilerin, bilhassa *Fransızların teşvikile halifelik sıfatından bir faide çıkarmak ümidine düştü.* Osmanlılar, Katerina II. ile ilk harplerini kaybettikleri sırada, İstanbuldaki İsveç sefaretinin tercümanı olan *Hassonoğlu Muratcan* adlı bir Ermeni (Muradja d' Hosson), esaslarını eski arap kitaplarından alarak ve bunları garp usulile tanzim ederek bir *hilâfet nazariyesi* ortaya çıkarmıştır. Kaynarca Muahedesini müteakıp, bu nazariyeye istinaden, *Aynalı Kavak Muahedesi* le (1779) Kırımın bazı şer'î umurunun İstanbula merbutiyeti takarrür etmiş idi; lâkin şe'nî kuvvet önünde bu gibi nazariyelerin ciddî bir ehemmiyeti olamıyacağından, dört sene sora Osmanlı Devleti *1783 muahedesi* le Kırımın Rusyaya ilhakını kabul etti ve hilâfet nazariyesinden mütevellit bütün haklarından da sarfı nazar eylemek mecburiyetinde kaldı.

IV

İMPARATORLUĞUN İNHİLALİ VE İNKIRAZI

(1792-1919) [1]

A. ISLAHAT DEVRİ

SELİM III. ÜN AVRUPA TARZINDA ASKER TENSİKİ TEŞEBBÜSLERİ

İmparatorluğun inhitatı izah edilirken, buna illet olarak, bütün devlet teşkilâtının ve alelhusus devletin muntazam askeri olan, hudutlarını müdafaa ve dahilde inzıbatı muhafaza etmesi lâzımgelen sipahi ve yeniçeri ocaklarının ne derecelerde bozulmuş ve osmanlı bahriyesinin nekadar aşağı bir derekeye düşmüş olduğu söylenmişti. Son devirlerde umumiyetle memleket idaresindeki fenalıkların, Osmanlılarca ilim, sanayi ve iktisat sahalarında keşif ve ibda kudreti gösterilemiyerek, Osmanlıların Avrupa kavimlerinden her cihetle gerikalmış olmalarının osmanlı kara ve deniz kuvvetlerinin zayıflamasına büyük tesiri olduğu da kaydedilmişti. Şarkın müslüman kavimleri, XVI. asırda medeniyetçe garba mütefevvik bulunduklarından, XVII. asırdan itibaren medeniyette tefevvukun garba geçtiğini kabul ve itiraf etmiyorlardı. Maamafih, XVII. asrın mütemadi mağlûbiyet ve ricatleri, osmanlı zimamdarlarını nihayet garbın, hiç olmazsa, askerî umurda kendilerinden ileri gitmiş olduğunu itirafa mecbur etti. Bunun üzerine XVIII.

[1] Bu devrin padişahları: Selim III., Mustafa IV., Mahmut II., Abdülmecit., Abdülâziz., Murat V., Abdülhamit II., Mehmet V. (Reşat), Mehmet VI. (Vahdeddin).

asrın ortalarından itibaren Osmanlı Devletinin dostu sayılan Fransızlardan askerlik san'ati öğrenmeğe bazı temayüller hâsıl oldu. Ta Mahmut I. ve Mustafa III. zamanlarında Avrupa usulile *topçu müfrezeleri tanzim etmek ve bahriye mektebi açmak* gibi bazı yenilik teşebbüslerinde bulunuldu. Fakat ortaya giren rus harpleri, bu teşebbüslerin çok semere vermesine mâni olmuştu. Bu rus harplerinden de mağlûbiyetlere uğrayıp memleket zayi etmekten başka neticeler çıkmadı. Avrupa medeniyeti havzasına, ancak bir asır evel giren Moskoflar bile, bir zamanlar en medenî sayılan garp kavimlerini yenip Avrupanın ta merkezine kadar ilerlemeğe muvaffak olan osmanlı ordularını mağlûp ve perişan edebilmişlerdi. Bütün bu filî deliller, *osmanlı ordusunun Avrupa usulile tanzimi zaruretini*, osmanlı hükümdarlarile memleketinin hayrını samimî istiyen aklı başında devlet adamlarına kabul ettirdi. *Selim III.* (1789-1808) zamanında ordu ve donanmanın ciddî bir surette, Avrupa askerî sanayi ve teşkilâtına göre, tanzimine tevessül olundu; İsveç ve Fransadan mühendisler getirtildi. Evelce tesis edilmiş olan *bahriye ve hendesehane* (topçu ve istihkâm) mektepleri *(Res. 97)* canlandırılarak, *fransız zabitlerinin idareleri altına* konuldu. Riyazıyeye ve harp san'atine müteallik fransızca bir hayli kitap türkçeye tercüme edilip bastırıldı. Bu mekteplerde *fransızca okutulmıya başlandı*. 400 cildi mütecaviz seçme fransız eserleri — ki aralarında XVIII. asrın ana kitaplarından sayılan "Ansiklopedi„ de vardı — getirtilip bu mekteplerin kütüphanelerinde muallim ve talebenin istifadesine vazedildi.

Nazarî malûmatı askeriye ve medeniyenin tevsii maksadile bu gibi teşebbüslerde bulunulduktan başka, fransız bahriye mühendisleri tarafından, Fransanın Tulon Tersanesinde muteber usule göre İstanbul Tersanesinde gemiler inşa edildi *(Res. 98)*; Tophanei Âmirede fransız ordusunca kabul edilen Griboval sisteminde toplar döküldü; rus modeline göre de havanlar imal olundu. Baron de Tott'un *kumparacıları*, 600 den 3000 ne çıkarıldı.

O aralık, *fransız ihtilâli*, kırallığı devirip cümhuriyet ilân etmiş olduğundan, Fransız Cümhuriyetinin osmanlı padişahı nezdine gönderdiği sefir — ki bir jeneral idi — İstanbula birçok mühendisler, muallim zabitler ve topçu ustalarile geldi; beraberinde toplar da getirdi. Bu fransız muallimlerin nezareti

altında 800 kişilik bir topçu müfrezesile bir süvari kıt'ası ve bir piyade taburu teşkil edildi. Bunlar tamamen Avrupa usulünde tanzim, teçhiz ve talim olunuyorlardı; bunlara "*Nizamı Cedit askeri*„ namı verilmişti (1796).

XX. asır iptidalarında, büyük harp arefesinde, İstanbula gönderilen alaman askerî heyetini (*Liman von Sanders* heyeti) andıran bu Fransız Sefareti gösteriyor ki, o zamanlar Fransa Hükûmeti, Rusyanın şarkta tevessüündan pek korkmuştu. Evelce diplomasi vasıtalarile ettiği bazı yardımları, bu sefer böyle filî muavenetlerle daha ciddileştirmek istiyordu. Fakat fransız ihtilâl hükûmetlerinin şark siyasetlerinde ahenk ve intizam görülmez: Bir taraftan Osmanlı Devletinin askerî kuvvetini takviyeye çalışan Fransa Cümhuriyeti, diğer taraftan da bir jeneralini, *Mısırın işgaline* memur etmiştir.

JENERAL BONAPARTIN MISIR SEFERİ

Mısır, 1517 denberi hukukan Osmanlı Devletinin bir eyaleti idise de, filen orada eski *memlûkler* bakıyesinin nüfuzu devam ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu zâfa uğrayınca, ekser uzak eyaletler gibi burası da hemen müstakil surette kendi kendini idareye başlamıştı. Vaktile bir nevi *askerî aristokrasi* teşkil eden memlûklerin bakıyeleri kalmıştı; bunlara mensup bazı beyler, hüküm ve idareyi ellerine almışlardı. Osmanlı İmparatorluğu bazan bunların tedibile uğraşır, bazan da bunları muntazam vergi göndermek şartile o eyaletin hâkimi tanırdı. İşte böyle bir vaziyette bulunan Mısıra, gûya eyaletin Türk Saltanatına merbutiyetini takviye etmek iddiasile, günün birinde Fransız Cümhuriyetinin meşhur jenerallerinden *Napolyon Bonapart* askerle çıktı (1798). Bu hareketin bir garabeti de, Fransız Cümhuriyetine karşı Avrupa devletlerinin ekserisi husumet ilân ettikleri halde, Osmanlı İmparatorluğu kadîm fransız dostluğunu idame etmiş ve cümhuriyeti hemen tasdik ve hatta cümhuriyetle bir de ittifak akteylemişti. Osmanlı Devletinin müttefiki olan Fransa ise, bir osmanlı eyaletini askerle ve harple işgale kalkışmış demekti !

Fransız Cümhuriyetinin beyneddüvel hukukla telifi kabil görülmiyen bu hareketine sebep, bazı Fransız devlet adamlarının, kumandanlarının ve bilhassa Jeneral Bonapartın

artık Osmanlı Devletinin bekası kabil olmadığına kanaat getirerek, pek yakın bir atide vukuu muhakkak *taksiminde, kendilerine evelden bir hisse almak* ve ayni zamanda 6-7 yıldanberi Fransızların Avrupada başa çıkamadıkları İngilizlerle Hindistanda döğüşmek için Hint yolunu ele geçirmek emeli idi.

Bonapartın Mısırı istilâsı üzerine, Osmanlı-Fransız ittifakı bozuldu ve Osmanlı İmparatorluğu Fransızlarla harp halinde bulunan İngiliz ve Ruslarla ittifak ederek, Fransa aleyhine harbe başladı. Bonapart Mısırı zaptettikten sora Palestine geçmişti. Maksadı doğrudan doğruya Türkleri tamamen mağlûp etmek ve Suriye üzerinden Hindistan yolunu açmaktı. Fakat Türkler Bonapartı *Akkâ* da ricate mecbur ettiler; bundan sora Bonapart Fransaya kaçtı.

MALİ MUZAYEKAYA KARŞI TEDBİRLER ARAŞTIRILMASI

Yukarda bir iki defa zıkri geçen malî sıkıntı Selim III. devrinde eksilmiş değildi; Rus harpleri bu muzayekayı artırmıştı. Selim III. devrinin ricali, bozuk bir maliye ile eyi bir idare ve muntazam bir ordu yapılamıyacağını anlıyorlardı. Bunun içindir ki Selim III. tahta çıkınca, tebaasından devletin ıslahı hakkında fikir ve mütalea sordu. Ulemadan, devlet adamlarından ve kumandanlardan bazıları birer *lâyiha* takdim ettiler. Ekser lâyihalarda askerî kuvvetin yeniden tanzimi hususuna en ziyade ehemmiyet verilmiş olmakla beraber malî, idarî, içtimaî ve iktisadî meselelerden de biraz bahsolunmuştur. Bu lâyihalardan bazıları gayrimatbu olarak bugün de mevcuttur; bazılarının muhteviyatını osmanlı tarihlerinden anlamak mümkündür [1].

O zaman âlimlerinin *ticaret muvazenesine*, ihracattan fazla ithalatın zararlı olduğuna, memlekette mevcut madenlerin işletilmesine, hele ihtiyaçtan sayılmıyan *ziynet* (lüks) *eşya ithalatının men'ine*, meskûkâtın tağşişinden hazineye bile faide değil zarar geldiğine ve halkın israftan çekinmesi lüzu-

---

[1] Böyle halktan lâyiha talep etmek, halkın fikir ve emellerini öğrenmek demekti. Padişah, ihtimalki fransız ihtilâlinin iptidalarındaki *Cahiers* lerden mülhem olmuştu. Bu lâyihaların tahlillerini *Cevdet Paşa*, tarihinde nakıs olarak nakleder. («Tertibi Cedit Tarihi Cevdet» Cilt: VI. Sayıfa: 4-44).

muna [1] dair mütalealarl dikkate şayandır. Bir memlekette ticaret muvazenesi memleket zararına bozulursa, maliyenin düzelmesi imkânsız olduğunu ve maliye düzelmedikçe de ordu ve idarenin tanzimi kabil olamıyacağını lâyiha sahiplerinin çoğu tamamile müdrik görünüyorlar. Bu lâyihalar tetkik edilmiş ve ıslahat teşebbüsünde bulunulurken bazı mütalealar, nazara alınmıştır. Bu lâyihaların iktisadî ve malî meseleler hakkındaki mütalealarından hiçbirisi hayata geçmemiş olsa gerektir. Osmanlı Hükûmeti malî muzayekasını gidermek için *evvelâ Felemenkten, sora İspanyadan istıkraz* yapmak istemiş, muvaffak olamayınca yine klasik tedbirlerine müracaat etmiştir, yani altın, gümüş avaniyi saraydan ve konaklardan çıkartıp para kestirmiş ve meskûkâtın tağşişinde devam etmiştir.

ULEMA VE YENİÇERİ İRTİCAI: SELİM III. ÜN KATLİ

Selim III. ün yeniçeri ve sair asker ocaklarını ciddî bir surette tanzime teşebbüsü, *(Renkli Res. V. Res. 99)* hem o ocak zabitan ve efradının, hem de *İstanbul halkından yüksek ve orta tabakaların menfaatlerine dokunuyordu.* İntizam ve kontroldan azade, halkı istedikleri gibi rencide etmeğe müsait zorba hayatı geçirip dururken, sıkı bir intizam altında, yalnız kendi vazifelerile meşgul olmaya icbar edilecek olan ocaklı nefer ve zabitlerin girecekleri bu yeni hayat elbette hoşlarına gitmiyordu. Fakat zarar yalnız ocaklılara munhasır kalmıyacaktı: maddeten mutazarrır olanlar arasında devlet ricali denilen yüksek memurlar ve bilhassa ulema da vardı; çünkü yeniçerilerin ve sair ocaklıların maaş defterlerinde mukayyet mevhum miktarları, hakikî mevcutlarına nispetle çok fazla olduğundan *ulûfe (maaş) senetleri* adeta bir şirketin hisse senetleri gibi *piyasada alınıp satılan kıymetli evraktan* sayılırdı: devlet ricali, ulema ve İstanbul halkının bir kısmı bunları satınalarak kendilerine muayyen bir varidat temin

[1] Halkın israftan çekinmesine, altın, gümüş eşya ve mücevherat kullanmamasına dair, Osmanlı Devletinin inhitat devrinde muhtelif fermanlar çıkmış ise de, hiçbirisi uzun müddet tatbik ettirilememiştir. Selim III. e lâyiha verenlerden *Tatarcık Abdullah Efendi*, hemen munhasıran Rusyadan gelen *zikıymet kürklerin*, tamamen lüzumsuz oldukları halde, pek çok istimal edilerek, külliyetli miktarda altının memleketten çıkmasına ve bu suretle ticarî muvazenenin bozulduğuna dair muhik mütalealar beyan etmiştir.

ederlerdi; yeniçeri ağa ve zabitleri, hatta neferlerile ölmüş yeniçerilerin vereseleri bile bunlardan bir miktarına sahipti. Eğer asker ocakları tanzim olunursa, bu gibi suiistimallerin önü alınacağından *ulûfeleri mekel edinen iratçıların cümlesi* zarara uğrayacaklardı. "Nizamı Cedit" namını alan askerin levazım ve teçhizatı kısmen hariçten celbedildiği cihetle eski askere levazım ve teçhizat ihzar eden *esnafın* — ki bir kısmı yine yeniçerilerdi — da kârları eksilecekti. Nihayet İstanbul içtimaî heyetinin malî işlerinde büyük rol oynayan *Fenerli Rumlarla Yahudiler*, ulûfe alışverişi gibi suiistimalden neş'et eden bütün malî spekülâsyonların eksilmesine aleyhtardılar. İktisadî olan bu esaslardan gayrı, yeniçeri ve diğer ocakların, son zamanlardaki sukut ve inhilâline rağmen, maziden kalma şeref haleleri, halk nazarında büsbütün sönmüş değildi. Bir zamanlar dünyanın en kuvvetli askerî milleti sayılan Osmanlı Türklerinin, evelce mağlûp ettikleri gayrimüslim garp kavimlerinden askerî usul ve nizamlar öğrenmek, askerlerini frenk muallimleri tarafından talim ve terbiye ettirmek, *gururlarına dokunuyordu.*

Nihayet şeriatin o zamanki anlaşılışına göre, gayrimüslimlerin elbise ve usullerini taklit, gayrimüslimlere benzemeye çalışmak, dinde mutaassıp olanların infialini mucip oluyordu. İşte *esası iktisadî olan amiller*, fikrî ve manevî sebeplerle örtülerek, askerî ıslahat aleyhine propaganda başladı. Frenk ihtirai olan Nizamı Cedit taraftarları tekfir olunuyordu. Dedikodu çoğalınca, hükûmet tarafından ıslahatın lüzumunu şer'î delillerle ispat eden bir risale yazdırılıp dağıtıldı ise de tesiri çok olmadı.

Evelce de görüldüğü üzere İmparatorluğun eyaletlerinde merkezî hükûmetin tesir ve nüfuzu azalmış ve her tarafta "*Ayan*" denilen birtakım hükûmet memurluğundan azma veya yerinde türeme bir nevi *feodal beyler* meydana çıkmıştı. Osmanlı ordusu intizam altına alınıp *merkezî hükûmet* kuvvet kazanırsa, eyaletlerde de ıslahat yapılıp bu türedi *beylerin keyfî ve zalimane hareketlerinin önüne geçileceği* muhakkaktı. Buna binaen, "Ayan" lar da mütemadiyen serkeşliklerini arttırıyorlardı.

Bu karışık vaziyet kâfi gelmiyormuş gibi, o sırada Osmanlı İmparatorluğu, Rusya Çarlığı ile harp halinde bulunuyordu. Rusya İmparatoru *Aleksandr I.* (1801-1825), Fransa ih-

tilâlinin birçok istihalelerden sora doğurduğu *Napolyon I. İmparatorluğu* ile 1805 te harbe girmişti. Jeneral Napolyon Bonapartın Mısıra taarruzu ile bozulmuş Osmanlı-Fransız ittifakı, Bonapartın Fransızlar İmparatoru ilân edilmesini (1804) müteakıp, bu kurnaz jeneralin, mahirane siyasetile tekrar tecdit edilmişti. Fransa ile harp halinde bulunan Rusya, Osmanlı Devletinin müttefiki Fransızlara yardım için harbe girmesi ihtimalinin önünü almak üzere, Osmanlı ülkesinden sayılan Hotin *(Res. 100)* ve Bender kalelerini zaptetmişti. Bunun üzerine Osmanlı Hükûmeti de Ruslara ilânı harp eylemişti (1807).

İngilizler, Rusların müttefiki olduklarından, bir donanmaları ayni senede (1807), Çanakkale Boğazını geçerek İstanbul önlerine geldi. Zorla Osmanlı Saltanatını İngiliz-Rus itifakı tarafına imale etmek istedi. O zaman Napolyonun İstanbulda sefiri bulunan Jeneral *Sebastiyani* nin tesirine kapılan padişah ve rical, fransız ittifakından ayrılmadı. İstanbul etrafına fransız mühendislerinin de yardımile hendekler kazdırılıp toplar konuldu; ingiliz donanması bir netice elde etmeksizin çekilip gitti.

Yine bu senelerde (1805), bilâhare Osmanlı Devletinin başına büyük bir dert açacak olan *Kavalalı Mehmet Ali Ağa*, Mısır valilerini muhtelif behanelerle kaçırarak iktidarı eline aldığından, padişah kendisine Mısır Valiliği beratını göndermişti.

Rusya harbinden dolayı, osmanlı ordusu Tuna boyuna gitmiş bulunuyordu. Islahat taraftarı olan sadrazam usul mucibince ordu başında bulunduğundan, İstanbulda iş başında, Sadrazam Kaymakamı *Köse Musa Paşa* ile Şeyhülislâm *Topal Ataullah Efendi* kalmıştı. Bunların her ikisi, zahiren askerî ıslahatın taraftarı görünmekle beraber, hakikatte aleyhtarı idiler.

Bunların teşvikile Karadeniz Boğazı kalelerinin *yamakları* (topçuları), içlerinden *Kabakçıoğlu* namında birisinin kumandası altında, ıslahat aleyhine *kıyam ettiler*; kıyam bütün asker ocaklarına sirayet etti. Yukarda izah edilen sebeplerden dolayı İstanbul halkının mühim bir kısmı da ihtilâlcilere iltihak eyledi. Nihayet ihtilâlciler muvaffak oldular: Selim III. haledilip yerine amcazadesi *Mustafa IV.* geçirildi. "Nizamı Cedit„ lâğvolundu; "Nizamı Cedit„ kıyafetinde görülen bazı zavallılar öldürüldü; ıslahat taraftarları öteye beriye kaçtılar (1808).

Bu kaçan ıslahatçıların bazıları, kendisi yeniçeri yamaklığından ilerlemiş olmakla beraber, askerî ıslahatın taraftarlığını eden Rusçuk Âyanı *Alemdar Mustafa Paşa* nın yanında toplandılar. Alemdar ümmî idise de aklı selim sahibi ve çok cesur bir adamdı; Rusya ile harpte hayli yararlığı görülmüştü. Yanına toplanan ıslahat taraftarları, Alemdarı 10.000 kadar Rumeli askeri ile *Rusçuktan İstanbul üzerine yürüttüler.* XX. asır iptidalarında Selânikten gelen *Hareket Ordusu* nun hareketine benzer bu teşebbüs başta muvaffak oldu: İrtica taraftarları ezildi; Köse Mustafa Paşa ve arkadaşları öldürüldü; Topal Ataullah Efendi ile hempaları olan kazaskerler sürüldü; Alemdar Mustafa Paşa *sadrazam oldu.*

Alemdar saraya taarruz ettiği sırada Mustafa IV. Selim III.ü öldürtmüştü. *Rusçuk Yaranı* denilen ıslahatçılar iş başına geçtiler; Mustafa IV.ü haledip, henüz 24 yaşında bulunan *Mahmut II.* yi tahta çıkardılar (1808). Alemdar ve Rusçuk Yaranı iş başında pek az tutunabildiler: Bir yeniçeri isyanı çıktı; Alemdar ve taraftarlarından bir kısmı öldürüldü; *yeniçeri taraftarları tekrar galebe* çalmışlar demekti. Bir müddet sora Mahmut II. "*Sekbanı Cedit*„ namile "Nizamı Cedit„ i ihya etmek istedi ve bu teşebbüs üzerine yeniçeriler bir daha kıyam ettiler. Vaziyetini tehlikeli gören Mahmut, kardeşi Mustafa IV.ü öldürttü (1808).

Kabakçıoğlunun kıyamında, halkı en çok teşvik eden *ulema sınıfı* idi; kıyamı, şeyhülislâm ile sadrazam kaymakamı idare ettiler. Teceddüt aleyhindeki bu hareket, Patrona Halil ihtilâli gibi bir halk kıyamı addolunamaz; *bu hareket, eski teşkilâtın bozulmasından mutazarrır olacak ocakların bir kısım devlet adamlarının ve ulûfe yiyenlerin dini siyasete alet ittihaz ederek vücude getirdikleri bir ulema ve yeniçeri irticaı mahiyetindedir.*

Avrupada, Rönesans Devrinden (XV. asır) beri, taassup bir dereceye kadar yıkıldığından, içtimaî ve siyasî hayatı, müspet ilimler üzerine kurmaya çalışılıyordu; Avrupa yıldan yıla ilim ve san'at sahalarında ilerliyordu. Halbuki osmanlı ülkesinde XIX. asrın başlarınde bile cehil ve taassup her türlü yeniliğe ve ilerlemeğe böyle kanlı manialar ihdas ediyordu. Bu hal, tabiatile müslüman osmanlı içtimaî ve siyasî hayatının *gerilemesine* sebep oluyordu,

GAYRİMÜSLİM TEBAANIN HOŞNUTSUZLUKLARI

Osmanlılar Anadolu ve Rumelideki Bizans İmparatorluğunun, Bulgar ve Sırp Kırallıklarının memleketlerini zabıt ve istilâ ettikten sora, oralarda sakin köy ve kasaba halkının müstevli Türklere umumiyetle sadaket gösterdikleri evelce söylenmişti. Çünkü osmanlı idaresi, bu imparatorluk ve kırallıklardaki feodal rejimlerden daha çok adalet ve refah temin ediyordu. Hatta alaman feodal beylerinin idarelerinden çok ıstırap çeken merkezî Avrupa kavimlerinin bile tahliskâr Türklerin gelmesine intizar ettikleri de kaydolunmuştu. Osmanlıların fütuhat devirlerinde *gayrimüslim tebaa müreffeh idi.* Bizansın zayıf ve gaddar idaresi yerine, tımar ve zeamet erbabının muntazam ve hayırhah hâkimlikleri kaim olmuştu. İstanbulun kadîm ortodoks kilisesi bile, türk adaletinden korkarak, *Bizans devrindeki zalim soygunculuğuna* devam edemiyordu. Muzaffer seferlerden toplanan ganimet, umum tebaanın iktisadî faaliyetini körüklüyor ve ganaime müstağrak türk beyleri vergi hususunda raiyelerini tazyike ihtiyaç duymuyorlardı. Harpler Macaristan şimal hudutlarının ötesinde, Avusturya ve Lehistan arazisinde vukua gelmekte olduğundan, Tunanın cenubunda kalan arazi ve ahali harp musibetlerinden tamamen masun bulunuyordu. Kara ve deniz zaferlerinden kazanılan servet İstanbulda toplandığından, merkezî hükûmet dahi *raiyeden çok vergi almaya lüzum görmüyordu*; bilâkis payitahtın başka vasıtalarla kazanılan bu serveti raiyenin sanayi ve ticaretçe inkişafına hizmet ediyordu.

Lâkin bu vaziyet, nihayet büyük ricatin sonlarına, XVII. asrın nihayetlerine kadar devam edebildi. Muvaffakıyetsiz harpler, varidatın eksilmesi nispetinde masarifi arttırmıştı. Tımar ve zeamet ve has sahipleri, harpten kazanamadıklarını *raiyeden çıkarmak* zaruretinde kaldılar. İnhizamları takip eden payitaht ihtilâlleri, merkezî hükûmetin kuvvetini eksiltti; padişahın gayri müslim tebaa nazarında artık eski şeref ve itibarı kalmadı. Tuna boylarına kadar gelen harp mıntakası, Balkan Yarımadasında harp sıkıntılarını gittikçe artar bir surette hissettirdi. Hele eyalet paşalarını kendi aralarındaki mücadele ve muharebeleri, tarlaların çiğnenip, mahsullerin yağma edilmesi, kasabaların basılıp evlerin tahrip olunması raiyenin büsbütün harap ve perişan olmasını intaç eylemişti.

Rum patrikhanesi, Osmanlı Hükûmetinin zâfı arttıkça, hıristiyan tebaa üzerinde *nüfuz ve cebrini* tezyit etti. Bulgar ve Sırplarla meskûn memleketlere, Eflâk ve Buğdan Beyliklerine gönderilen rum papazları, Bulgar, Sırp ve Ulahların milliyetlerini, lisanlarını sıkmağa, servetlerini imhaya başladılar. Hele XVII. asır ortalarından itibaren, Eflâk ve Buğdan *Voyvodalıklarına* (Beyliklerine) Fenerli rum beylerinin tayin edilmesi bu iki memleket ahalisinin zulüm ve cebre uğramalarına sebep oldu. Artık osmanlı raiyesi, osmanlı idaresinden hoşnutsuzluk göstermeye başlamışlardı. Tam bu sırada, bilhassa Rusyanın, Osmanlı Hükûmeti aleyhine *tahrikâta girişen memurları* da Rumelinin her tarafına yayıldılar. Ve Rusya Çarını hıristiyanlığın, alelhusus müslümanlar idaresi altında bulunan ortodoksluğun müncisi gibi göstermeye çalıştılar. Osmanlı Hükûmetine dayanarak irtikâp, irtişa ve zulümde hükûmet memurlarına taş çıkaran *rum papazları,* gayrimüslim tebaayı hem Osmanlı Hükûmetinden soğutuyorlar; hem de Rus Çarlığının propagandacılığını yapıyorlardı. Hele *Fenerli rum beyleri,* Osmanlı Devletinin başına en büyük belâ kesilmişlerdi. Fener Patrikhanesi etrafına toplanan bu bizans döküntüleri, patrikhanenin servetinden istifade ederek gayrimeşru yollarla çok para toplamış ırk ve nesilleri karmakarışık bir güruhtu. Zekâ ve malûmatları sayesinde divanı humayun tercümanlığı, donanma tercümanlığı ve nihayet Eflâk, Buğdan beylikleri gibi çok mühim mevkileri elde ettikten başka, *devlet ricalinin sarraflıklarını* da bazı Yahudilerle birlikte adeta inhisara almışlardı. Divanı hümayun tercümanlığı, *devletin diplomasi münasebatını* hemen hemen bunların eline bıraktığından, muhtelif devletlerden rüşvet alıp iş görmelerine eyi bir vesile teşkil etmişti; donanma tercümanlığı, Kaptan Paşa idaresi altında bulunan ve Rumlarla meskûn olan Cezayiri Bahrisefit eyaleti memurluklarının *satılmasında* tercüman beylere mühim bir varidat membaı olmuştu. Nihayet sadrazam ve diğer paşalarla yüksek dereceli ulemanın sarraflıkları da, dahilî memurluklara ve kadılıklara gönderilecek adamların bunlardan borç alıp, büyüklere rüşvet vermelerinde vasıtalıklarını mübrem bir hale getirmişti ; bu da eyi bir temettü vasıtası olduktan başka, *osmanlı memurlarına ve kadılarına, yani*

mahkemelerine istediklerini yaptırmak kudretini de onlara vermişti. Biraz mubalâğa ile denilebilir ki XVIII. asırda Rum patrikhanesi ile Fenerli beyler, bütün osmanlı idaresini *kontrol etmek* ve bu idarede *sözlerini geçirmek* iktidarını elde etmişlerdi. Yeniçeri ulûfelerinin alınıp satılmasında, maaşların kırdırılmasında, Fenerli sarrafların rolleri mühimdi; bu cihetle yeniçeri ocaklarının ıslahına dair vukua gelen teşebbüslerin muvaffak olmaması için yapılan gürültü ve ihtilâllerde Fenerlilerin müfsitlikleri az değildi. Hasılı osmanlı içtimaî heyetinde ve Osmanlı Hükûmetinde gayrimeşru bilcümle malî muamelelerin *bankacılığını*, Patrikhane sermayesini de işleten, işte bu Fenerliler yapıyorlar ve binaenaleyh bu muamelelerin devam ve inkişafına müsait ahvalin bekasına bittabi taraftar bulunuyorlar ve idarenin düzelmesine ellerinden geldiği kadar mümanaat ediyorlardı. Osmanlı idaresinin kanunsuz ve intizamsız, bozuk ve karışık devamı müddetince, iktisadî ve malî menfaatleri müşterek olan Patrikhane ve Fenerliler, Osmanlı Devletinin muhafaza ve bekasına taraftar idiler. Fakat idare intizama girecek veya Osmanlı Devletinin bekası artık imkân haricine çıkacak olursa, İmparatorluğun *bir an evel batmasına çalışacak* ta yine onlar olacaktı. Hakikatte pek aşağı ve bayağı maddî menfaatlerin temini maksadile yapılan bütün bu muameleleri, ihtimal ki Bizans İmparatorluğunu imha eden Osmanlı Saltanatından intikam almak, Şarkî Roma İmparatorluğunu ihya eylemek gibi mefkûrevî bir riyakârlıkla da süslüyorlardı.

Elhasıl, XVIII. asır sonlarında Patrikhane papazlarile Fenerli beylerden başka, gayrimüslim tebaanın çoğu Osmanlı Hükûmet ve idaresinden nahoşnut bir vaziyete gelmişlerdi. Maddî menfaatten gayrı mabudu olmıyan Patrikhane ile Fenerli beyler güruhu ise, pek çabuk cephe değiştirerek, devlete hıyanet edebilecek bir tıynette idiler.

SIRP VE YUNAN İHTİLÂLİ

Şimdi izah edildiği veçhile, vaziyetinden memnun olmıyan gayrimüslim tebaa arasında, rus propagandasından başka, XIX. asır iptidalarında *millî hürriyet, millî istiklâl, millî vahdet, millî adavet hisleri de uyandı;* osmanlı idaresi altında ferih ve fahur yaşarken, manasına o kadar dikkat etmiye-

rek söyledikleri millî destanlar, millî şarkılar, millî hikâyeler, ıstırap günlerinde *maziyi tahassürle hatırlamaya*, eski istiklâl günlerini, olduklarından başka türlü renklerle bezeyerek, serbest ve mes'ut telâkki etmeye yol açtı. Avrupada, Rusyada dolaşan bazı tüccarlar, tesadüfen oralara gidip tahsil eden bazı gençler, mazinin tahassürünü arttırmaya çalışıyorlardı. Hele 1789 fıransız ihtilâlinin ortaya attığı, *hürriyet ve müsavat, milliyet ve istiklâl idealleri* de, şehirlerde yaşıyan ve Avrupa ile ticarî münasebette bulunan hıristiyan tebaanın kulağına geldi; ve onlar tarafından yavaş yavaş başka hıristiyan reayaya da neşrolundu. Müslüman Osmanlılar, Fransa ihtilâline dair hiçbir sarih fikir edinmedikleri zamanlarda bile, Galatanın, Fenerin, Bükreşin ve Adalar Denizinin Avrupa ile münasebette bulunan Rumları, bu vakıanın mahiyetini az çok öğrenmiş bulunuyorlardı. Bununla beraber, hıristiyan reayanın ilk ihtilâli Rumlar arasında çıkmadı; metbuları aleyhine ilk kıyam eden *Sırplar* olmuştur.

Sırplardan bazıları, memleketlerinde duramadıkça Avusturya idaresine geçmiş olan Macaristana firar ederlerdi; ve bunların içinden Avusturya ordularında *küçük zabitlik* ederek, az çok harp usullerini öğrenenler de vardı. Avusturyalıların Rusya ile müttefikan Osmanlılarla harbettikleri sırada (1787), Avusturya ordusunda bulunmuş *Kara Yorgi* namında bir adam, 1803 senesinde, etrafına topladığı bazı köylülerle beraber osmanlı idaresi aleyhine *kıyam etti.* Ve bir hayli paşaları bir müddet uğraştırdı. Sıkışınca Osmanlılar ile hali harpte bulunan Rusya İmparatoru Aleksandra iltica etti; Aleksandr ona jenerallik rütbesi verdi. Fakat Osmanlı ve Rus İmparatorlukları arasında 1807 de başlıyan Rus harbine, 1812 Bükreş Muahedesile hitam verildiği zaman, Rusya çarı muahedenin bir maddesine sırp ihtilâlcilerini padişahın şefkat ve merhametine terkettiğini yazdırmaktan başka bir yardımda bulunamadı. Rus harbi bitip te osmanlı askeri serbest kalınca *bu ilk sırp ihtilâli şiddetle bastırıldı.* Sırpların elinde bulunan silâhlar kâmilen toplandı. Maamafih bu ilk millî kıyam semeresiz kalmıyacak ve bu tedibattan 13 sene sora, Kara Yorginin rakibi *Miloş*, Osmanlılar aleyhine isyan bayrağı kaldıracaktır (1825).

Kolaylıkla bertaraf edilen ilk sırp kıyamından sora osmanlı tarihlerinin "*Mora İsyanı*„ dedikleri *yunan ihtilâli* başlamıştır.

XVIII. asrın sonlarına doğru Yunanistanın Osmanlı İmparatorluğundan ayrılıp müstakil ve hür olması için çalışan bazı Rumlar vardı. Ezcümle *Tesalyalı Rigaz* namında bir şair, İstanbul ve Balkanlarda sakin bütün ortodoksları, Rum telâkki ederek, elbirliğile eski *Bizansın ihyası*, müslüman Türklerin Asyaya koğulması için, şiirlerile ve bazı sefaretlere verdiği lâyihalarile, uğraşıp duruyordu. "*Ne vakte kadar, ey yiğitler!*„ diye başlıyan bir şiiri bütün hıristiyan tebaayı kıyama teşvik eden heyecanlı bir eserdir ki ihtilâlciler bunu adeta Fransızların *Marseyyezi* gibi ezberleyip çağırırlardı.

XIX. asrın iptidalarında bazı rum gençleri *Etniki Heterya* adlı hafi bir cemiyet tesis ettiler. Buna girenler, cemiyetin riyasetinde *Arhe* (Baş) diye yadettikleri Rusya Çarı *Aleksandr I.* in bulunduğunu zannediyorlardı. Osmanlı ülkesinin her tarafında bu cemiyetin adamları dolaşıp, şubeler tesis ve hıristiyanları isyana teşvik ediyorlardı. Heteryanın İstanbulda bir merkez komitesi vardı ve yalnız İstanbulda 17,000 i mütecaviz efradı olduğu söyleniliyordu (1818).

Sabık Eflâk Voyvodası Fenerli *İpsilanti Beyin oğlu Aleksandr* namında bir genç — ki Heteryanın rüesasından ve Rusya Çarı Aleksandrın yaverlerindendi — osmanlı ordusunun *Tepedelenli Ali Paşa* isyanını teskin ile meşgul olmasından bilistifade, yunan istiklâlinin ilânı dakikasının hulûl ettiğini zan ile Besarabyadan Buğdana girdi ve şatafatlı bir beyanname neşrile bütün *Rumları kıyama davet etti (1821)*. Fakat Fenerlilerden çok canı yanmış olan Ulahlar kımıldanmadılar; osmanlı askeri, ekserisi zengin rum ailelerine mensup olup Rusyada okuyan gençlerden müteşekkil İpsilanti müfrezesini pek çabuk ezdi ve Heteryanın reisi Avusturyaya kaçtı; orada Avusturya Hükûmeti tarafından tıkıldığı hapishanede öldü.

Maamafih bu hareket, büsbütün tesirsiz kalmadı. Bir müddet sora *Moranın dağlık arazisinde* zaten hükûmete muti olmıyan ve kısmen haydutlukla yaşayan dağlılarla *Yunan adaları*nın deniz korsanlığına alışkın gemicileri de isyan bayrağını kaldırdılar; adaların zengin rum tüccarları külliyetli teberrularda bulundular. Bu tüccarlardan 500,000 franga kadar iane verenler oldu. Başlarına bazı papazlar ve piskoposlar da geçti (1821). Bu kıyam, İpsilantinin hareketine nispeten çok ciddî ve ehemmiyetli idi. Derhal o havaliye kuv-

vetler sevkolundu. Fakat isyan ateşi çabuk söndürülemedi. *Harp karada ve denizde 5-6 sene sürdü.* Tepedelenli mağlûp edilip tahassun ettiği *Yanya* kalesi zaptolunduktan sora, boş kalan asker Moraya sevkedilmekle beraber, ihtilâlcilerin tenkili mümkün olamıyordu. Nihayet, hükûmet, iktidarını muvaffakıyetlerile ispat eden Mısır valisi Mehmet Ali Paşanın yardımını istedi; o da oğlu *İbrahim Paşa* yı kuvvetli bir donanma ve müfreze ile gönderdi.

İngiltere, Fransa, Alamanya gibi Avrupa memleketlerinin orta ve yüksek mekteplerinde ötedenberi eski yunan lisan ve edebiyatı tedris olunurdu. Kadîm Yunanın hayatı süslenip bezenerek, olduğundan daha medenî ve parlak gösterilirdi. Kadîm yunan filozofları, şairleri, hatipleri, müverrihleri okutulup tefsir edilir ve eski yunan harplerinin mubalâğalı hikâyeleri hakikat gibi öğretilirdi. *Hasılı okur yazar garplıların çoğu kadîm Yunanın muhip ve hürmetkârı idi.* XIX. asır başında kendilerini Yunanlı veya Rum diyenlerin Yunan ve Romaya nispeti, ayni memleketlerde yaşamaktan ibaret iken, Türklere ve müslümanlara husumetle meşbu hıristiyan garplılar, bu ihtilâlci Rumları *Eflatun* ve *Aristo*ların, *Homer* ve *Demosten*lerin ahfadı, Osmanlıları ise barbarların bakayası gibi gösterdiler ve bütün garbî ve merkezî Avrupada ihtilâlciler lehine heyecanlı bir teveccüh ve muhabbet cereyanı hasıl oldu; Her tarafta *Helinosları sevenler* (philhelènes) cemiyetleri teessüs etti; papazlardan, şairlerden, politikacılardan, askerlerden, mutaassıp veya ukalâ kadınlardan, serserilerden birçok adam, bu cemiyetlere dahil oldu; bir hayli de iane toplandı. Hatta İngilizlerin büyük şairi *Bayrın* (Byron) kendi memleketinde oturamıyacak kadar münasebetsizliklerde bulunduktan sora Yunanlıları kurtarmak için Yunanistana gidip ihtilâlciler arasına girdi. Fransızların meşhur şairi *Viktor Hügo,* Yunanlıları medih ve sena, Türklere iftira ederek bir küme şiirler yazdı. Bazı serseri ingiliz ve fransız zabitleri de ihtilâlcilere karıştılar. Hasılı bütün Avrupanın bazı içtimaî tabakalarını, bir yunan muhipliğidir sardı. Bu fikir cereyanının Avrupa devlet adamlarına da az çok tesiri oldu.

Etniki Heteryanın maksadı, İstanbul başta olmak üzere bütün osmanlı hıristiyanlarını kıyam ettirmek olduğundan, İstanbulun yakılması, sarayın kuşadılması, devlet adamlarının öldürülmesi gibi dehşetli hadiselerin ikaı için hazırlık-

larda bulunulmuştu ve bu hareketlerin icrasına bizzat rum *patriği* efendi ile *metropolitleri* de iştirak edecekti. Fakat yine Fenerli rum beylerinden birisi, bütün bu hazırlıkları Osmanlı Hükûmetine haber verdi. Tabiidir ki hükûmet te şiddetle hareket ederek patriği ve suikastte methali olan metropolitleri yakalatıp resmî elbiselerile Patrikhane kilisesi kapısına *astırdı.* Bu vak'a, hıristiyan âlemindeki heyecanı bir derece daha arttırdı. İşte bu suretle dallanıp budaklanan yunan ihtilâlinin asıl merkezi olan Mora ve Adalarda, osmanlı ve mısır askeri birçok uğraştıktan sora, nihayet *Misolongi* ve *Atina* yı zaptederek ihtilâl yangınını söndürür gibi oldu (1826). Lâkin bir müddet sora, işe Fransa, İngiltere ve Rusya Devletleri *müdahale ettiler:* Osmanlı ve mısır donanmalarını *Navarinde yaktılar (1827) (Res. 101).* Osmanlı ve mısır askerlerini Moradan çekilmeye icbar ettiler. Ve bir fransız ordusu Morayı işgal altına aldı.

O aralık, Bükreş Muahedesindenberi, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya Çarlığı arasında ihtilâfı mucip olan bazı meseleler, *Rusyanın ilânı harbini* intaç etti. Ruslar, Anadolu ve Rumelide ilerlediler. Mağlûben aktolunan *Edirne Muahedesi (1829)* le Osmanlı Devleti Kafkasyada Çerkezistan havalisini, Rusyaya terke ve *Yunanistanın istiklâlini tanımaya* mecbur edildi; yine bu muahede ile Eflâk ve Buğdan Beyliklerinde muhtariyetin tevessüüne ve tekrar ihtilâl çıkaran *Sırbistanın muhtariyeti haiz bir beylik halinde teşekkülüne* devlet razı oldu *(Harita. 6).*

Yunan ihtilâlinin başlarında, Rusya, Fransa ve İngiltere Devletleri ihtilâlcilere mütemayil değilken, soradan ihtilâlciler lehine adeta biribirlerile müsabakaya girişmişlerdir. Bunun sebebi şu idi: İngiltere ve Fransa Osmanlı Devletinin gittikçe zayıfladığını, Rusların yakın şarkı istilâ ile Akdenize çıkmaları ihtimalinin arttığını görüyor ve bunun için Ruslara karşı Akdenizde kendilerine merbut ve minnettar bir Yunan Devletinin teessüsünü istiyorlardı. Ruslar ise Yunanistanın rus muavenetile istiklâl kazanarak, Rusyaya minnettar kalmasına ve Rusyanın Akdenizde bir mesnedi olmasına çalışıyorlardı.

Eflâk ve Buğdan, muhtariyetlerinin artması Sırbistanın muhtariyet ve Yunanistanın istiklâl kazanması gösteriyordu ki artık Osmanlı Devletinin Avusturya ve Rusya Devletleri

tarafından taksimi yerine, hıristiyan osmanlı tebaasının istiklâllerini elde ederek *Osmanlı İmparatorluğunu inhilâle uğratmaları devri başlamıştır.* Filhakika XIX. asrın birinci rub'undan itibaren Osmanlı Devleti komşularına yer terketmekten ziyade, kendi tebaasının ayrılıp çıkması suretile inhilâl edecektir.

YENİÇERİLERİN KALDIRILMASI, FEODAL BEYLERİN İMHASI, ULEMA NÜFUZUNUN KIRILMASI, SULTAN İSTİBDADININ ARTMASI

1828 - 1829 Rusya harbi, osmanlı ordusunun en zayıf bir zamanına tesadüf etmişti: O sıralarda yeniçeri ocağı kaldırılmış, yeni askerî teşkilât henüz eyice tesis edilememişti.

Selim III. zamanında başlanan askerî ıslahat, müteşebbislerinin tam bir muvaffakıyetsizliklerile hitam bulmuştu; fakat eski askerî teşkilât ve eski idarî usullerle Osmanlı İmparatorluğunun yaşayamıyacağına, devleti idare edenlerin hemen hepsi kanaat getirmişlerdi, yeniçerilerin kaldırılıp, Avrupa usulünde bir ordu teşkili, eyaletlerde eski ve bozulmuş feodal rejim yerine merkezden idare olunabilecek bir usulün konulması, eyaletlerdeki paşaların kuvvet ve nüfuzları kırılıp keyfî hareketlerinin önü alınması ve bunun için de *merkezî hükûmetin kuvvetlendirilmesi* lâzımgeliyordu. Merkezî hükûmetin kuvvetlenebilmesi için, padişaha tamamen *muti bir kuvvei askeriyenin vücudu* ve padişahın arzu ve iradelerine manevî silâhile karşı gelebilen ve hatta isterse padişahı devirmeğe bile muktedir olan *ulema nüfuzunun kırılması* icap ediyordu. İşte *Mahmut II. (Res. 102)* bazı müşavirlerinin ve ağlebi ihtimal bazı Avrupalıların da tavsiyesile böyle azîm bir teşebbüse girişti.

Kanlı bir sokak kavgasını müteakıp Etmeydanındaki yeniçeri kışlasının *(Res.103)* topla tahribi ve birçok yeneçerilerin katil ve idamı neticesinde *beş asırlık bu asker ocağı ortadan kaldırıldı* [1].

---

[1] Osmanlı müverrihleri, yeniçerilerin imhası vak'asına « *Vak'ai Hayriye* » diye bir isim takmışlardır. İstanbulda gerek çarpışılarak, gerekse soradan yakalanıp asılarak öldürülen yeniçerilerin miktarını da bu müverrihler nihayet 800 kişiden ibaret olmak üzere kaydederler. Ecnebi müverrihleri ise, maktulleri 10,000 hatta 20,000 ne kadar çıkarırlar. İstanbuldan kaçan bellibaşlı yeniçeriler taşralarda öldürülmüş ve taşralardaki yeniçeri ocakları da söndürülmüştür.

Yeniçeri ocağı, Osmanlı İmparatorluğunun teessüsünde en mühim bir amil olmuştu; mevzu kanunlara riayetsizlik ve *tedricen ıslahına himmetsizlik* yüzünden bozularak İmparatorluğun inhitat ve inkırazında da, teessüsünde olduğu kadar aksi bir tesir icra etmişti. Yeniçeri ocağı ilga olununca, "*Asakiri Mansurei Muhammediye*„ (*Renkli Res. VI)* namile yeniden asker cem'ine başlandı. Bu yeni askerin cemi ve tanzimi henüz tamam olmamışken, 1828-1829 Rus harbi de başlamıştı.

Yeniçeri ocağının bektaşilikle bir alâkası vardı; ocak ilga olununca, bektaşi tekkeleri de kapatılıp, İstanbuldaki *bektaşiler* taşralara sürüldü.

Yeniçerilerin imhası, İstanbulda merkezî hükûmetin müstakil ve serbest hareketine mâni bir kuvvetin ortadan kalkması demekti. Merkezî hükûmetin emir ve nehiyleri taşralarda dahi muta olabilmek için kendi havasında yürüyen eyalet paşalarının da tedibi lâzımdı. Vakıâ İmparatorluğun eyalet idareleri, Kanunî Süleyman devrindenberi birçok istihaleler geçirerek, nihayet XIX. asır başlarında, merkezle hemen rabıtasız, bir sürü, adeta *müstakil paşalıklar vücut bulmuştu.* Bu paşalıkların başında bulunan kimselerin bazıları merkezden gönderilme memurlar, bazıları ise mahallinde türeme adamlardı. Memur olanları bile yerlerine eyi yerleşip nüfuzlarını arttırınca merkezi unuturlardı. Mahallinden yetişmeler ise, kuvvet ve meharetlerile hükümdardan bulundukları kıt'anın idaresini kendilerine tevdi ettirdikten sora, yine kendi arzularına göre müstakillen hareket ederlerdi. Bunların en meşhurları, Pazvantoğlu, Tepedelenli Ali Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Bağdat kölemen paşaları ve garp ocakları (Trabulus, Tunus, Cezayir) bey ve dayılarıdır.

Selim III. zamanında türeyen *Pazvantoğlu,* esasen Vidin kalesinde bir topçu neferi iken, etrafına adam toplayıp Vidin valisini tardetmiş ve aleyhine gönderilen hükûmet askerlerini yenmişti. Bunun üzerine merkezî hükûmet kendisine vezirlik ve Vidin valiliğini verdi; Pazvantoğlu *Osman Paşa* oldu; ve idaresi altına giren memleketi genişleterek bir kısım Bulgaristanla Sırbistanı ihtiva eden adeta müstakil bir hükûmet teşkil etti.

Tepedelenli Ali Paşa, hükûmet tarafından mansup Yanya valisi idi. Gittikçe hüküm ve idaresi altındaki kıt'ayı geniş-

letti, Yanya, Manastır, Selânik ve Yenişehir havalisinde birçok çiftliklere sahip olarak çok zenginleşti. Oğullarına, hatta torununa paşalık verdirdi. Merkezî hükûmetin emirlerinden istediklerini icra eder, istemediklerine hiç kulak asmazdı. Bu da bir kısım Makedonya ve Yunanistanla bütün Epirin hemen müstakil bir hükümdarı idi.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa (Res. 104, 105) ya gelince, bu adam, Bonapartın Mısırı istilâsı üzerine sevkolunan askerler arasında bulunmuş küçük bir müfreze kumandanı idi. Mehmet Ali Ağa, zekâ ve iktidarı sayesinde, az zaman sora Mısırdaki başıbozuk askerinin başı oldu. Yukarda söylendiği veçhile Mısır valisi *Hüsrev* ve *Hurşit* Paşaları Mısırdan çıkarttı ve kendisine *vezirlikle Mısır Valiliğini tevcih ettirdi.* Henüz Mısırda bakıyeleri kalan kölemenlerin nüfuz ve iktidarlarını kırdı. Fakat kendisi de merkeze karşı pek serbest hareket etmeğe başladı. Bundan kuşkulanan İstanbul, Mehmet Ali Paşayı Selânik ve Kavala Sancaklarına memur etmek istedi ise de muvaffak olamadı. Mehmet Ali, umumiyetle padişaha muti görünüyor ve Mısır vilâyetini cidden eyi idare ediyordu; lâkin Mehmet Ali idaresinde Mısır vilâyeti de hemem hemen müstakil olmuştu.

İşte bunların ve bunlara mümasil Bağdatta kölemen valisile Trabulus, Tunus ve Cezayir *bey ve dayılarının* ve diğer birtakım bey ve paşaların itaat altına alınıp Osmanlı İmparatorluğunda mevcut feodal rejimin büsbütün kaldırılması, eyaletlerin merkezî hükûmete sıkı sıkı bağlanması ve bu suretle osmanlı ülkesinin *dağılmasının önüne geçilmesi* için de hayli uğraşıldı. Pazvantoğlu kendiliğinden öldü, gitti. Tepedelenli üzerine asker sevkolundu. İhtiyar paşa bir buçuk sene kadar mukavemetten sora teslim oldu; başını kestiler. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ise, devletin başına pek büyük bir mesele açtı ki biraz sora zikrolunacaktır. Cezayiri merkeze raptetmek mümkün olamadan *Fransızlar zabıt ve istilâ ettiler (1830), Tunus Beyliği* şöyle böyle itaat altına alındı; *Trabulusgarp* kıt'asile *Irak* mıntakası ise birer vilâyet halinde merkeze sıkıca bağlandı. Bunlara nazaran ikinci derecede olup Rumeli ve Anadoluda serkeşlik eden bazı bey ve paşaların da kimi katledildi; kimi de itaat altına alındı. *Hasılı vilâyetlerin merkeze olan merbutiyetleri hayli sağlamlaştırıldı.*

Din ulemasının ekserisi, umumî ahvali âlemden habersiz idiler; asrın ihtiyaçlarını eyice anlıyamıyorlardı. İçlerinde bazı geniş malûmatlı ve geniş nazarlı adamlar bulunmakla beraber, *çoğu mahdut fikirli ve mutaassıptı.* Askerin Avrupa usulünde tanzimine, Avrupada icat edilmiş nafi bazı vasıta ve müesseselerin kabulüne itiraz ederlerdi. Meselâ matbaanın ve karantinanın osmanlı memleketinde tesis ve tatbikı için hayli uğraşmak ve ayrıca fetvalar çıkartmak zarureti hasıl olmuştu. İçlerinden en büyüğü sayılan *Müftii enam* yani *Şeyhülislâm* fetva verdiği halde bile itirazları yine eksilmez ve bazan bu itirazlar söz halinden çıkıp ihtilâlî hareketler haline geçerdi. Selim III. ün askerî ıslahatı aleyhindeki kıyamı en ziyade bir şeyhülislâm ihzar ve idare etmişti. Ulema heyetinin elinde *dehşetli bir silâh* vardı: *Fetva.* Fetva ile her şeye mâni olabilirlerdi; vezirleri, sadrazamları, hatta padişahları azil, hali ve katlettirebilirlerdi. Din uleması, merkezî hükûmetin müstakil ve serbest idaresinde kuvvetli bir *mania* idi. Mahmut II, ulema ile de uğraşmış ve nüfuzlarını kesre hayli çalışmış ise de tamamen muvaffak olamamıştır.

İnhitat devrinin osmanlı padişahları bazan pek keyfî ve delice hareket etmekle beraber hakikatte *mutlak ve müstebit bir hükümdar değildiler.* Hükümdarın istiklâl hareketini tahdit eden, ulema, yeniçeri ve eyalet paşaları vardı. Osmanlı devlet teşkilâtı, XVIII. asır Avrupasında teessüs eden merkezî, bürokratik ve mutlak hükûmetler teşkilâtına benzemiyordu. Osmanlı hükümdarının her emrini kemali itaatla infaz edecek dissiplinli bir ordusu, arzu ve emeli dairesinde hareket eyliyecek muntazam memurları, merkezin emirlerinden hariç bir file teşebbüs edemiyen vilâyet valileri yoktu. Hükümdar, her hususta *kanunun mastarı değildi;* her emri kanun mahiyetinde telâkki olunmuyordu; emir ve fermanlarının, ef'al ve harekâtının şer'e mutabık olması lâzımdı ve bunu kontrol etmek salâhiyetini de *ulema heyeti haizdi.* Ulema heyeti, padişahın evamir ve icraatını şer'e mugayir görünce, hali fetvasını derhal verebilirdi; ve bu fetvanın icabını icra ettirmek için de *kuvvei askeriyeyi kullanabilirdi.* Bundan başka hükümdarın emir ve nehiyleri, *İstanbul surlarından pek te uzağa gidemiyordu;* çünki taşraları idare eden paşaların herbiri aşağı yukarı birer küçük hükümdar gibi idi. Vakıâ İmparatorluğun teşekkül

devrinde, saltanat süren padişahların şahsî kudret ve itibarları, söz ve işlerine karşı, ne ulemanın, ne yeniçerilerin, ne de vilâyet beylerinin muhalefet ve itirazlarına, ekseriya imkân bırakmamıştı; fakat inhitat devrinde hükümdarların hareketlerinde istiklâl eksilmiş ve ancak Köprülüler gibi bazı muktedir vezirler, merkezin otoritesini muhafaza edebilmişlerdir.

İşte bu vakıalara istinaden, Osmanlı İmparatorluğunun inhitat devrinde, muntazam bir mutlakıyetle idare olunmadığı, *keyfî, karışık ve anarşik bir şekilde bulunduğu* neticesine varılır.

Mahmut II. muntazam ve muti bir asker tanzim ederek, eyalet paşalarını merkezin emrine itaat ettirerek, ulemanın nüfuzunu kırarak, ve Avrupakârî bir idare tesisine başlıyarak, Osmanlı Devletini *merkezî, bürokratik ve mutlak* bir devlet şekline getirmiye çalışmıştır. Mahmut ile Osmanlı Saltanatında az çok muntazam bir mutlakıyet rejimi başlamıştır. Mutlakıyetle istibdadın hattı fasılını bulmak müşkül olduğundan, Mahmut II.nin ıslahatı, hükümdarın *istibdadını arttırmıştır* denebilir.

MISIRDA MEHMET ALİ İSYANI

Bir başıbozuk müfrezesi kumandanlığile Mısıra gidip, nihayet Mısır valiliğine kadar yükselen *Kavaklı Mehmet Ali Paşa* bir iki yıl içinde eyaletin idaresini yoluna koyup, kölemen bakayasını imha ederek, rakipsiz ve hemen müstakil bir surette Mısıra hâkim olmuştu. Selim III. zamanında *Necit* taraflarında zuhûr eden yeni bir islâm mezhebinin reisi *Mehmet ibni Abdülvehhap* namında bir adam, kuvvet kazanarak Mekke ve Medineyi ve bütün Hicaz mıntakasını zabıt ve istilâ ile o tarafların da merkezî hükûmetle rabıtasını kesmişti. Bu karışıklığa, mezhep reisinin babasına nispetle *Vehabî hareketi* denildi. Her tarafta meşgul olan osmanlı orduları Arabistan iğtişaşile uğraşmağa imkân bulamadıklarından, iş uzayıp gitmişti. Mehmet Ali Paşa, Mısırda kuvvetlenince, Vehabî hareketinin bastırılması ve Hicazın Vehabilerden kurtarılıp merkeze bağlanması vazifesi padişah tarafından ona tevdi edildi. Mehmet Ali vazifesini muvaffakıyetle ifa edince, gerek Mısırda, gerek İstanbulda daha çok nüfuz kazanmış oldu. Mehmet Ali, Mısırın ziraat

ve san'atçe terakkisine çalışarak refah ve umranını tezyit etmiş, şeker ve kumaş fabrikaları tesis eylemiş olduğu gibi, Avrupadan bilhassa Fransadan getirttiği muallim ve mühendislerin yardımile *mükemmel bir ordu ve kuvvetli bir donanma* teşkil ve inşasına da muvaffak olmuştu. Osmanlı Devletinin İstanbulda başladığı ıslahatı askeriye işini, Mehmet Ali Mısırda daha ziyade sürat ve sühuletle ilerletiyordu. Mehmet Alinin eyi idaresi Mısırın varidatını çok arttırmıştı [1]. Vehabî vak'asını izale eden Mısır paşasına, Mora isyanının teskininde muavenet vazifesi de tahmil edildi. Mehmet Alinin oğlu ve ordusunun müstait ve muktedir kumandanı olan *İbrahim Paşa*, Morada da çok muvaffakıyetle harbetti. Bu ana kadar metbu padişah ile tâbi paşanın arası eyidi; fakat Rusya harbine iştiraki için emir verildiği halde asker göndermeyip yalnız para takdim etmesi ve daha evelce İbrahim Paşanın Moradan müsaadesiz askerini çekmesi, arayı bozdu; İstanbuldaki paşalardan bazıları da Mehmet Aliyi çekemiyorlar ve mütemadiyen padişaha çekiştiriyorlardı. Mehmet Ali de 30,000 kadar muntazam askere ve 15-20 büyük harp gemisine malik olduğundan kuvvetine güvenerek, Hicazla Morada ettiği hizmetlere mükâfat olmak üzere padişahtan *Suriye eyaletlerinin kendi idaresine verilmesini istiyordu.* Bu arzusunu kuvveden file çıkarmak üzere 1831 de İbrahim Paşayı ordu ve donanma ile Suriyeye gönderip Akkâyı zaptetti. İstanbuldan gelen emirleri dinlemiyerek istediği gibi harekete başladı. Bunun üzerine "*Fermanlı*„ oldu; yani idamına padişahın hüküm ve iradesi çıktı. Hemen müstakil ve çok kuvvetli olan bir valinin kolaylıkla tutulup cezalandırılması mümkün olmadığından üzerine bir ordu gönderildi; *bu suretle metbu padişah ile tâbi pasa arasında harp başladı.* Mısır ordusu, osmanlı ordusunu Halep, Konya (1831) muharebelerinde mağlûp edip dağıtarak, Kütahyaya kadar geldi. Mısır ordusunun pişdar süvarileri Kocaeli yarımadasına bile girmişlerdi. *Osmanlı İmparatorluğunun payitahtı tehlikede demekti.*

Başta, yalnız Suriyenin kendi idaresine verilmesini taleple işe başlıyan Mehmet Alinin, bu muvaffakıyetler üzerine

[1] Mehmet Alinin Mısır valisi olduğu zaman Mısırın varidatı ancak 3,000 keseden ibaret iken Mehmet Alinin son günlerinde 400,000 keseye baliğ olmuştur (bir kese 500 kuruştur).

hırs ve emeli artıp genişlemişti. Zaten zayıflıyan ve yeni teşkilâttan dolayı bir kısım ahalisinin muhabbetini kaybeden Osmanlı hanedanı yerine, kendi ailesini ikame ederek, bütün *Osmanlı ülkesine sahip ve hâkim olmayı* tasarlamaya başlamıştı.

Anadolu tarafından gelen bu büyük tehlike önünde Mahmut II. hanedanını ve imparatorluğunu, bir valisinin taarruzundan kurtarmak maksadile, daha tehlikeli bir tedbire tevessül etti: *Rusya Çarı Nikola I. tarafından teklif olunan yardımı kabul eyledi.* Rusyanın bir donanması, İstanbul boğazına girip, Anadolu sahilinde vaki *Hünkâr iskelesi* limanına 15,000 kişilik bir kuvvet çıkardı. Sultan Mahmut, bu tedbirin nekadar mühlik olduğunu müdrikti; "Denize düşen yılana sarılır„ dediği rivayet olunur. Rusyayı bu muavenete sevkeden amillerden birisi, Osmanlı Devletinin şu çok sıkışık zamanından bilistifade, İstanbul ve boğazlara hâkim olmak maksadı, diğer birisi de Fransızlara istinaden Osmanlı İmparatorluğunu ele geçirip kuvvetlendirmek istiyen Mehmet Ali Paşanın Rusya menafiine mugayir bu emeline mâni olmak arzusu idi.

Rus donanma ve askerinin İstanbul boğazında bulunduğunu gören Avrupa devletleri, bilhassa *Avusturya, İngiltere ve Fransa çok telâşa düştüler;* Türkiye hakkında fikir ve emelleri Petro I. ve Katerina II. nin ayni olan Nikola I. in bir defa boğazda ve İstanbulda yerleştikten sora, artık orayı terketmeyip, Akdeniz yolunu Rusya ihtiraslarına açacağından korktular; Sultan Mahmut ile Mehmet Ali Paşa arasında çıkan kavgaya *müdahale ettiler.*

MAHMUDUN RUSYA HİMAYESİ ALTINA GİRMESİ VE AVRUPA DEVLETLERİNİN OSMANLI İMPARATORLUĞUNU MÜŞTEREK HİMAYELERİ ALTINA ALMALARI

Avrupa devletlerinin İbrahim Paşa ordusunu tevkif ve Rusyayı münferit müdahaleden içtinaba davet etmeleri üzerine, Rusya askeri ve donanması İstanbul civarından çekilip gitti. Fakat giderayak, Rus kumandanı, sultanla bir muahede aktetti. *Hünkâr İskelesi Muahedesi (1833)* denilen bu vesika ile Osmanlı İmparatorluğu, bir dereceye kadar Rusya Devletinin *himayesi altına girmiş oluyordu;* Osmanlı Hükûmeti Rusyanın arzusuna göre boğazları açıp kapamayı taahhüt ediyordu. Bu vaziyet, Rusyanın şarkta nüfuz ve tahakkümünün çok ziyadeleşmesi ve Avusturya ile garbî Avrupa dev-

letleri menafi ve nüfuzunun kırılması demekti. Buna mâni olmak için Avusturya, İngiltere ve Fransa diplomatları çok uğraştılar. Fakat İngiltere ile Fransanın Mısır Mes'elesinde menfaatleri uygun olmadığından iş uzadı.

Vakıâ, Avrupa devletlerinin siyasî müdahaleleri üzerine İbrahim Paşa Garbî ve Orta Anadoluyu tahliye ederek Toros silsilesinin cenubuna çekilmiş, fakat orada askerini arttırarak, *Gölek boğazı*nı tahkim etmişti. Çerkez Hafız Paşa namında hurafata mutekit, cahil bir kumandan idaresi altında bulunan osmanlı ordusu, Prusyalı mülâzim *Moltke* [1] gibi harp san'ati mütehassıslarının fikir ve reylerinden ziyade müneccimlerin saçmalarına istinaden hareket ettiğinden, Halep civarında *Nizip meydan muharebesini* kaybetti (1839). Askerlik noktai nazarından İstanbul yolu Mısır ordusuna yine açılmış demekti. Nizip muharebesi sırasında Mahmut II. ölmüş ve yerine oğlu *Abdülmecit* geçmişti. Osmanlı Devletinin kendi kuvvetile Mehmet Aliye karşı duramıyacağını gören ve Rusyanın Osmanlı Saltanatı üzerinde hâkim bir vaziyet almak ihtimalinden ürken Avusturya, İngiltere, Fransa Devletleri nihayet Rusyayı da irza ederek Osmanlı Hükûmetine *müşterek bir nota verdiler (1839). Bu notada* Osmanlı Devleti menafiinin kendileri tarafından müdafaa edileceğini beyan ve *Babıaliyi hodbehot hareket etmekten içtinaba davet ettiler.* Avusturya başvekili Prens *Meternih*in kaleminden çıkmış olan bu nota, Abdülmecit tarafından kabul edildi. Osmanlı Devleti menafiinin müdafaası Avrupanın eline bırakıldı. Bu mühim notanın kabulü ile Osmanlı Devleti Hünkâr İskelesi Muahedesinden ve Rusyanın münferit himayesinden kurtuluyor; fakat *bütün Avrupa devletlerinin müşterek himayesi altına düşmüş oluyordu...*

1839 dan itibaren başlıyan bu müşterek himaye, hamiler arasında bazı mücadele ve muharebeler çıkmasına, bazı fasılalara ve bir hayli istihalelere uğramasına rağmen, Osmanlı Devleti zararına olmak üzere (1877) harbinin arefesine kadar devam etmiştir.

[1] O zamanlar osmanlı ordusunda muallim sıfatile bulunan mülâzim Moltke ile birlikte osmanlı ordusunda daha birçok Prusyalı zabit muallimler mevcuttu. Bunlardan birisi tarafından o devirde yapılan ve Ankaranın 90 sene evelki vaziyetini gösteren bir kroki mevcuttur *(Res. 106)*. Moltke, bilâhare Prusyanın Danimarka, Avusturya ve Fransa üzerine kazandığı büyük zaferlerde, erkânı harbiye reisliği, yani filen başkumandanlık eden meşhur Feltmarşal Graf fon Moltke'dir.

B. HİMAYE DEVRİ

ŞARK MESELESİ Merkezî ve Garbî Avrupa Devletlerinin Sultan Mahmut - Mehmet Ali kavgasına müdahale ve tavassutları, Avrupa devletleri arasında uzunuzadıya diplomasi müzakerelerini istilzam etti; bu sırada Yakınşarkla alâkadar siyasî işlere "*Şark Meselesi*„ denmek âdet oldu. Şark Meselesi, müverrihler ve siyasî muharrirler tarafından muhtelif tarzlarda tarif olunmuştur. Bunun en basit tarifi şudur: XVIII. asırdanberi Avusturya ve Rusya Devletleri osmanlı İmparatorluğunu istilâ etmeğe ve hıristiyan tebaayı ayaklandırmağa çalışıyorlardı; o esnada Fransa Kırallığı ise osmanlı ülkesinin iktisadî istismarını kendine hasr için uğraşıyordu; Rusya ve Avusturyanın bu tazyik, ve Fransanın bu istismar faaliyeti, Fransa ihtilâli devrinde, zarurî olarak gevşemişti. XIX. asır başında Osmanlı Devleti, siyasî ve iktisadî istiklâlini ve memleketinin büyük bir kısmını henüz muhafaza ediyordu; fakat kendine çekidüzen verip askerlik, idare ve maliye hususlarında bir türlü kuvvetlenemiyordu; çok tevessü edip kuvvetini arttıran Rusya ise bundan istifade ederek İmparatorluğun istiklâl ve tamamiyetini tehdit eyliyordu. Rusyanın bu tehdidi altında, Osmanlı Devletinin, Lehistan gibi ortadan kalkmak ihtimalleri vardı; bütün Avrupa devletleri nazarında bu mühim bir mesele idi; "Şark Meselesi„ denilen mesele, işte budur.

Mehmet Ali Paşanın kıyam edip osmanlı ordularını yenerek, İmparatorluğun payitahtını bile tehdit etmesi, Rusyaya eyi bir fırsat vermişti; Rusya, Osmanlı Devletini adeta himayesi altına almıştı. Rusya, bu yolda muvaffakıyetle ilerliyecek olursa, Yakınşark, Rusya nüfuz ve tahakkümü altına gireceğinden, diğer Avrupa devletlerinin osmanlı ülkesinde *iktisadî ve siyasî menfaat ve nüfuzlarına halel gelecekti;* yani Şark Meselesi yalnız Rusya lehine halledilmiş olacaktı. İşte buna mâni olmak içindir ki iktisat ve siyasetçe şarkla alâkadar Avusturya, Fransa ve İngiltere ile XVIII. asır sonlarındanberi kuvvetlenip, şark işlerine ehemmiyet veren Prusya, bu hal tarzının aleyhinde bulundular. Nihayet Rus-

yayı da münferit hareketten sarfı nazar etmeğe ve kendilerile beraber yürümeğe mecbur kıldılar; yani Şark Meselesini hepsinin menfaatlerine uygun bir surette beraberce halle Rusyayı irza ettiler ve bu itilâftan yukarda bahsi geçen 1839 notası meydana çıktı : Osmanlı Devleti beş büyük Avrupa devletinin müşterek himaye ve müdahaleleri altına düşmüş oldu.

MISIRIN OSMANLI İMPARATORLUĞUNDAN AYRILMASI

Beş büyük devlet, *Babıaliye* [1] 1839 notasını müştereken vermekte uyuşmuş idilerse de, Mısır meselesinin hallinde noktai nazarları ayni değildi ; içlerinden birisi, *Fransa*, Mehmet Alinin çok kazanmasını istiyordu; diğerleri ve bilhassa *İngiltere ve Rusya*, Mehmet Alinin Mısır Valiliğinden bile düşürülmesine taraftardı. Hatta bu mesele, Avrupada Fransa ile diğer devletler arasında *bir harp* vukuu ihtimalini bile doğurmuştu. Avrupa devletlerinin bazıları; bilhassa Fransa ile Fransaya karşı İngiltere ve Prusya harbe hazırlanırken, osmanlı kara kuvvetlerile ingiliz donanması müttefikan Mehmet Ali aleyhine harekette bulunarak, asi Mısır valisini mağlûp etmişlerdi. Mehmet Ali Paşa İskenderiyeyi bombardıman eden İngiliz amiralile bir *muahede aktine* mecbur oldu (1840). Bu muahede ile yalnız Mısır eyaleti valiliğinde kalmayı kabul etti. Babıali daha ileri gidip Mehmet Aliyi azlederek yerine bir başkasını vali tayin etmek istedise de müttefik daha doğrusu *hami devletler*, buna müsaade etmediler. Nihayet Sultan Abdülmecit müttefiklerin arzusu dairesinde bir ferman çıkardı (1841); bu ferman ile Mısır Valiliğini, *irsî olarak* ve senevî maktuan devlet hazinesine 80,000 kese akçe vergi vermek şartile Mehmet Ali Paşaya tevcih etti. Evelce Mehmet Aliye ve oğlu İbrahime tevcih olunan eyalet ve sancaklar (Girit, Adana, Suriye ve Cidde) istirdat olundu. Bu suretle Mısır meselesi, Mısırın filen Osmanlı Devletinden *ayrılmasile* hitam buldu. Üstesine Avrupa devletlerinin, meyanede muslihlik behanesile Osmanlı İmparatorluğunu müşterek himayeleri altına almalarına ve *dahilî işlerine müdahale* etmelerine yol açıldı. Mehmet Ali isyanı yü-

[I] Mahmut II. nin son zamanlarında Avrupa usulile bazı nezaretler ihdas edilmiş ve nazırların mecmuuna, ve oturdukları daireye "*Babıali*„ namı verilmişti. "Babıali„ gitgide Heyeti Vekile, Kabine, Hükûmet ve hatta Osmanlı Devleti manalarında kullanılan bir tabir olmuştur.

zünden çıkan bu uzun buhranın Osmanlı Devletine az çok faideli bir ciheti varsa, o da Rusyanın şarkta çok ilerlemesinden korkan büyük devletlerin emelleri dairesinde *Boğazlar Mukavelenamesinin* Londrada aktolunmasıdır (1841). Bu mukavele ahkâmile İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının bütün devletler *harp sefinelerine kapalı olması* takarrür etmiştir. Rusyanın da imzaladığı bu mukavelename ile Hünkâr İskelesi Muahedesi (1838) iptal edilmiş oluyordu. Artık Osmanlı Devleti Rusyanın iradesine göre Boğazları açıp kapamak mecburiyetinden kurtulmuştu. Kara veya Akdenizden Boğazların zorlanması, bütün devletleri alâkadar eden bir mesele halini alacak demekti.

Mısır meselesinin bu son safhasında *en çok kazanan İngilizler* olmuştur. İstanbul ve Boğazları Rusyaya, Mısır ve Suriyeyi Fransaya kapayarak, Hindistanla Acem körfezi yollarını kendilerine açık bıraktırmağa muvaffak oldular. Bu tarihten itibaren İngilizlerin Yakınşarkta, alelhusus İstanbulda nüfuzları pek arttı. Osmanlı Devletini himayeleri altına alan devletlerin *başında İngiltere* bulunuyor demekti.

GÜLHANE HATTI HUMAYUNU, HIRİSTİYAN TEBAA HUKUKUNUN TEVSİİ

Rusyanın XVIII. asır sonlarındanberi Osmanlı aleyhine kullandığı silâhlardan birisi, hıristiyan tebaanın mağduriyet ve mazlûmiyetlerini diline dolamak idi. Filhakika Rumelide bulunan ortodoks tebaa yukarda izah edildiği veçhile, hem bozuk osmanlı idaresinden, hem de Fener Patrikhanesi ve papazlarının insafsızca soyguncuIuklarından sıkıntı çekiyordu. Bu müsait zemin üzerinde Rusyanın halâskârlık propagandasının ve garptan gelen hürriyet, müsavat, milliyet ve istiklâl ideallerinin ektiği tohumlar çabuk yetişiyordu. Sırp ve Yunan ihtilâllerile *Bulgarlar* arasında başgösteren hareketler bunun delilidir. Osmanlı Devletinin Rusya hükmü altına geçmemesi veya dağılıp parçalanmaması menfaatleri iktizasından olan devletler, yani İngiltere, Avusturya ve Fransa, *Osmanlı hıristiyan tebaasının daha adilâne idaresini* temin suretile, Rusyanın tesiratından kurtarılmasına Osmanlı Devlet adamlarını imale ve teşvik edip duruyorlardı. Mısır meselesi esnasında bu teşvikler daha ziyade arttı. Artık Osmanlı İmparatorluğunun bir nevi hamisi haline gelen bu devletler, tavsiyelerinde daha çok

ısrara hak kazanmışlardı. Birkaç sene İngiltere ve Fransada sefaretle bulunup İstanbula dönen *Mustafa Reşit Paşa (R.107)*, Osmanlı Devletinin bekasını, an'anelere ve şeriate müstenit, ve örf ve âdet halinde mer'i olan ve fakat zamanla ve birçok suiistimallerle berbat bir hale gelen Osmanlı Teşkilâtı Esasiyesinin temelinden değiştirilmesinde görerek "*Gülhane Hattı Humayunu*„ denilen bir beratı, 1839 senesinde büyük merasim ve debdebe ile okudu. Sultan Abdülmecit namına bizzat Reşit Paşanın kaleme aldığı bu hat, yeni teşkilâtı esasiyenin prensiplerini ihtiva ediyordu; başlıcaları şunlardı: 1) Müslim veya gayrimüslim bütün tebaanın kanun nazarında *müsaviliği*; 2) Müslim veya gayrimüslim bütün tebaanın *can, ırz ve namus ve malının* masun olması; 3) Muhakemelerin aleniliği, *muhakemesiz idamın men'i*, idamla cezalandırılanların mallarının musadere olunmaması; 4) *Vergilerin muntazam* bir şekilde ve mükelleflerin malî iktidarlarına göre tayini; 5) Bütün *memurların maaşlı olması* ve rüşvetin şiddetli kanunlarla men'i.

Gülhane Hattı ile ilân olunan bu esaslar üzerine lüzumlu *kanunların* ihzarı da o hattın emirleri cümlesindendi. Bizzat padişah, vazolunacak kanunlara muhalif hareket etmiyeceğine yemin edecekti; nazırlara, ulemaya ve bütün memurlara da yemin ettirilecekti. Bu hattın muhteviyatı bütün ahaliye ilân olunacaktı. İstanbulda bulunan *elçilere* de "ilelebet bekasına şahit„ olmaları için resmen bildirilecekti.

Gülhane Hattının en mühim maddesi müslim ve gayrimüslim tebaanın kanun nazarında müsavi telâkki olunmasıdır ki Osmanlı Devleti teşkilâtının kadîm esaslarına tamamen muhalifti; osmanlı kanunlarına ve örf ve âdetine göre *müslim tebaanın gayrimüslimlere rüçhan ve tefevvuku vardı.* Gülhane Hattında vadolunan müsavatın temini çok müşkülâtı davet edecektir; bu mühim esasın ciddî tatbik olunamaması, Avrupa devletlerinin mütemadi şikâyet ve *müdahalelerini* intaç eyliyecektir. Hattın ecnebi sefirlerine resmen bildirilmesi de bu müdahalelere adeta bir hak verdirecektir.

Avrupa devletlerinin, Mısır meselesinden dolayı Osmanlı siyaseti hariciyesine müdahalelerile alâkadar "Gülhane Hattı Humayunu„, Osmanlı İmparatorluğunda hıristiyan tebaa hukukunun tezyit ve tevsiine doğru atılan ilk mühim adımdır.

RUSYA İSTİLÂ SİYASETİLE AVRUPA İSTİSMAR SİYASETİNİN OSMANLI MEMLEKETİ ÜZERİNDE ÇARPIŞMASI

XVIII. asırda osmanlı ülkesini istilâ tehdidi altında bulunduran Rusya ve Avusturya Devletleri idi. İktisaden en çok istismar eden ise Fransa Devleti idi. Belgrat Muahedeleri (1740) aktolunduğu zaman Fransa kendisine eyi bir ticaret mahreci olan Osmanlı İmparatorluğunu siyasî yollarla müdafaaya çalışmış ve bu hizmetine mükâfat olarak ta iktisadî istismarını tezyit ve takviyeye hadim maddeler ilâvesile Kapitülasyonları tevsi ve tahkim ettirmişti. XVIII. asrın sonlarına doğru, Ruslar, Osmanlı Devletini tazyik yolunda, Avusturyalıları hayli geride bırakmışlardı. Fransa Devleti, Osmanlı Sultanlığını bilhassa Rusyaya karşı takviyeye çalıştı; İsveçliler de, Rusya tehlikesine maruz bulunduklarından, Fransaya yardım etmişlerdi. Lehistanın taksimile Rusyaya komşu olan Prusya Devleti dahi, komşusunun çok kuvvetlenmesinden korkarak, Osmanlı Devletine biraz muavenette bulunmuştu. İngiltereye gelince, ötedenberi Rusya ile eyi alış veriş yapan bu memleket, Çarlar Hükûmetile eyi münasebetlerini idameye çok ehemmiyet veriyordu; fakat XVIII. asırda Rusların Yakınşarkı ve Yakınşark vasıtasile Hindistan yollarını ve asıl Hindistanı tehdit edebilecek korkunç bir kuvvet teşkil ettiğini görerek, eski siyasetini değiştirdi; o da Osmanlı Devletinin Rusyaya karşı muhafazasını, haricî siyasetinde bir *prensip* olarak kabul etti. Evelce Rusya ile müttefikan osmanlı ülkesini parçalamıya çalışan Avusturya Devleti dahi, Rusyanın kendinden çok fazla muvaffakıyetleri üzerine (Katerina ve Aleksandr harpleri) Osmanlı Devleti tarafına temayül etti.

XVIII. asırda Fransanın Liyon kumaş tezgâhlarında dokunan *kadife* ile yine Fransanın şimalinde yapılan eyi *çuhalar*, ve başka bazı ziynet eşyası, osmanlı ülkelerinde ve hususile İstanbulda eyi bir mahreç buluyordu. Osmanlı ülkesinin *ham eşyası* Fransız bayrağı taşıyan gemilerle Fransaya ve bütün Avrupaya naklolunuyordu. Marsilya limanı ve şehri, en ziyade *şark ticaretile* zenginleşmiş ve büyümüştü. Fransız dostluğunun, temel taşı ve Fransanın Osmanlı memleketlerini istilâlardan korumak istemesinin asıl sebebi işte, bu *ticarî mübadele* idi.

XVIII. asır sonlarına doğru buharın keşfile sanayie tatbikı, İngiltere ve Fransa gibi sanayice en ziyade ilerlemiş

memleketlerde *buharlı fabrika sanayiini* ihdas ederek masnuatın çabuk, bol ve ucuz imaline yol açmıştı. Bu mamulâta muktazi ham eşyanın tedariki için geniş sahalara ve mamulâtın satılıp fabrikaların para kazanabilmeleri için de büyük mahreçlere ihtiyaç hasıl olmuştu. Bu cihetle buhardan istifadeyi bilmiyen ve sanayice geride kalan geniş Osmanlı İmparatorluğu, bu sanayi devletlerinin hayat ve inkişafları için muhtaç oldukları bir kıt'a haline gelmişti. Bunun içindir ki Fransa ve İngiltere ve bunları müteakıp sanayileşen Avusturya ve Prusya osmanlı memleketlerinin, *Osmanlı Hükûmeti idaresi altında kalarak, kendilerine ham eşya hazırlıyan ve kendilerinin mamulâtını satınalan bir ticaret sahası, bir istismar mıntakası halinde yaşamasını menfaatlerine muvafık buluyorlardı.* Fransa, Osmanlı Hükûmetinin bekası imkânından nevmit olunca, ayni sahayı mahmisi olan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşanın idaresi altına geçirterek, istismarını teyit etmek ve rakiplerini bu sahadan uzaklaştırmak istemişti; fakat görüldüğü veçhile muvaffak olamamıştı.

Avrupa devletlerinin bu iktisadî istismar siyasetlerine en tehlikeli darbeyi vurabilecek devlet, osmanlı memleketlerini istilâ ile bu kıt'ayı Avrupa devletlerinin iktisadî istismarlarına kapamak iktidarında bulunan *Rusya* İmparatorluğu idi. Onun içindir ki Hünkâr İskelesi Muahedesi, bütün Avrupa devletlerini çok ürkütmüştü. Fransa da yalnız Mehmet Aliye dayanarak bütün Avrupa devletlerine karşı çıkamıyacağını anladığından, Rusyanın istilâsına mâni olmak üzere, o devletlerle uyuşmuş idi.

Avrupa devletleri tarafından Osmanlı Devletinin müşterek himaye altına alınmasından ve osmanlı idaresinde bazı ıslahat yapılmasının Babıaliye tavsiye edilmesinden maksat şu idi: *Rusya istilâsına mâni olmak ve ticarî muamelâtta kendilerine en eyi muavin olabilecek gayrimüslim tebaanın hukukunu arttırmak*; bu yolla o devletler osmanlı ülkesinde iktisadî istismarlarını idameye ve hatta takviyeye muvaffak olacaklardı.

Bütün bu vakıa ve mütalealardan anlaşılır ki XIX. asrın ilk dörtte birinden itibaren Rusya *istilâ siyasetile* Avrupa *istismar siyaseti*, osmanlı ülkesi üzerinde çarpışmıya başlamıştır. Buharlı sanayiin ve buharlı nakil vasıtalarının inkişafı, nihayet büyük sermayenin Avrupa merkezlerinde birikmesi, bu çarpışmayı seneler geçtikçe şiddetlendirmiştir.

AVRUPA SAN'AT VE SERMAYESİNİN YERLİ SAN'AT VE SERMAYEYİ YUTMIYA BAŞLAMASI

XVIII. asırda, osmanlı memleketlerinde *küçük san'at*, küçük ve hatta büyük *deniz ticareti* henüz vardı. Vakıâ XVII. asırdanberi sanayi ve ticaret hemen hemen terakki etmemiş ve deniz ticareti de bir dereceye kadar *Rum tebaanın* eline geçmişti. Buharın şarkta değil, garpta icat edilip imal ve münakale sanayiine tatbikı, şarkın el sanayiile yelkenli münakale vasıtalarına tehlikeli bir darbe oldu. Çabuk, çok, kolay ve ucuz imal edilen buharlı imalâthanelerin masnuatı, osmanlı memleketinin insan elile ağır ağır ve az miktarda ve binnisbe güç ve bahalı yapılan masnuatına muzafferane rekabet ederek Osmanlı çarşı ve pazarlarında *yerli eşya yerine kaim olmıya* başladı; Avrupa ile münakalâtta buharlı gemiler, soraları demiryolları, osmanlı yelken gemilerinin ve deve kervanlarının işlerini eksiltti. Osmanlı Devletinin gümrüklerini istediği gibi tanzim ederek *yerli sanayii himaye* etmesine ve bu yolla inkişaf ettirmesine, *kapitülasyonların ahkâmı mâni oluyordu.* Yani kapitülasyonlarla devletin eli ayağı bağlanmış ve halkın iktisadî faaliyetlerine engeller konmuştu. Ferdî ve millî sermayenin membaı, ziraatle beraber sanayi ve ticaret olduğundan, Osmanlıların ferdî sermayeleri ve devletin millî sermayesi bu yüzden de eksilmiye yüz tuttu. Hasılı Avrupa san'at ve sermayesi, yerli san'at ve sermayeyi *yutmağa* başladı. Zaten Avrupa devletlerinin himaye ve müdahalelerinden en mühim gaye de bu idi; yani osmanlı ülkesini kolaylıkla istismar edebilmekti.

OSMANLI-AVRUPA TİCARET MUVAZENESİNİN OSMANLI ZARARINA DÖNMESİ: AVRUPADAN İLK İSTIKRAZ TEŞEBBÜSLERİ

XIX. asır iptidalarında Avrupa sanayi ve sermayesinin osmanlı sanayi ve sermayesini kemirmiye başlamasından itibaren Osmanlı-Avrupa *ticaret muvazenesi de Osmanlı zararına bozuldu.* XVI. ve XVII. asırlarda osmanlı memleketlerinin Avrupa ile ticaretleri azdı; XVIII. asırda bile Avrupadan ancak yünlü ve ipekli kıymetli kumaşlarla Rusyadan kürk ithal olunuyordu.

Halkın ve hükûmetin, bilhassa ordunun muhtaç olduğu her şey memleketin dahilinde ihzar ve imal edilmekte idi. Bu cihetle ticaret muvazenesinde açık yoktu. Hatta *XIX. as-*

nın ortalarına kadar Osmanlı memleketlerinden çıkarılan emtianın miktarı, yaptığı ithalâttan fazla idi. Muvazenedeki açıklık bundan soradır.

Yukarda gösterilen muhtelif sebeplerden dolayı, devletin maliyesi XVI. asırdan sora gittikçe bozulmuş olmakla beraber, muvafık veya gayrimuvafık bazı tedbirlerle (tağşişi sikke, musadere, gümüş ve altın avaninin eritilip sikke darbı ve hatta dahilî küçük istıkrazlar), şöyle böyle idare olunup gidiyordu. XIX. asrın arifesinde Felemenk ve İspanyadan *istıkraz* teşebbüslerinde bulunulmuş idi ise de, bir semere hasıl olmamıştı. Buna rağmen devletin idaresi yine mümkün olabilmişti. Fakat XIX. asrın ortalarından sora ticaret muvazenesinde kendini gösterip, gittikçe büyüyen açık, halkı ve devleti günden güne fakirleştirdi. Artık yalnız vergilerle ve klasik olan malî kombinezonlarla devletin malî idaresi, imkân haricine çıktı.

Devlet hazinesinin fakirleşmesinde, asırlardır devam eden fena idarenin büyük dahli var idise de, XIX. asır ortalarına doğru büsbütün sıkıntılı bir hale gelmesinin mühim bir sebebi *Avrupa tarzında ordu teşkil etmek ihtiyacı olmuştur.* Avrupa tarzında büyük bir ordu çok masrafı mucipti ve *asker teçhizatına müteallik eşyanın bir kısmı Avrupadan getirtilmek zarureti* vardı; çünkü yerli askerî sanayi, diğer san'atlerden ileri olmakla beraber Avrupa sanayiine nispetle yine gerikalmıştı. Aşağıda bahsolunacak Kırım seferinin arifesinde (1850), Avrupadan büyük bir istıkraz akti teşebbüsünde bulunuldu ise de, bir müddet sora vazgeçildi. Fakat ordunun tamamen teçhizi ve harbin yapılması için kâfi para yoktu. İngiltere ve Fransa ikrazatta bulunmıya amade idiler. *1854 te ilk haricî istıkraz aktolundu.*

Avrupa *sermayedarlarının* Devleti Osmaniyeye yüksekçe bir faizle ödünç para vermeleri de *menfaatleri iktızasından* idi; çünkü biriken sermayenin ölü kalmaması, işletilmesi, yani muayyen bir işe sarfedilip veya ikraz olunup temettü veya faiz getirmesi lâzımdır. Osmanlı Devletinin Avrupa bankerlerinden alacağı ödünç para, dayinlere muayyen bir faiz temin ettikten başka, o paranın bir kısmı teçhizatı askeriye fabrikalarına verilmiş siparişlerin tediyesine tahsis olunarak, yine Avrupaya ve ayni bankerlerin hissedar oldukları fabrikalara döneceğinden, temettü yolu ile de dayinlerin sermayesini arttıracaktı.

Vaki şudur ki XIX. asır ortalarında, Osmanlı-Avrupa ticaret muvazenesi tamamen bozuldu; yine XIX. asır ortalarında, Osmanlı Hükûmeti, Avrupa bankerlerinden ilk istıkrazı akteti. Bu istıkrazların Osmanlı İmparatorluğu başına *ne büyük bir belâ* olduğu, ileride görülecektir.

KIRIM SEFERİ, PARİS MUAHEDESİ VE "TANZİMAT FERMANI"

Mısır meselesinin malûm surette hallile İstanbul ve Boğazların kendisine kapanmış ve Yakınşarkın istilâsına mümanaat edilmiş olmasından hiddetli bulunan Rusya İmparatoru *Nikola I.* Osmanlı Devletinin bir dereceye kadar kendine çekidüzen vererek eski anarşik vaziyeti ıslaha çalışmasından da hoşnut değildi. Avrupa devletlerinin, iktisat sahasında osmanlı memleketlerini istedikleri gibi istismara kalkışmaları ve hele İngilterenin Mısır vak'asında gösterdiği filî yardımlar dolayısile Osmanlı Hükûmeti nezdinde bir dediği iki olmaz derecesinde nafiz ve hâkim olması, Rusyanın menafiine uygun gelmiyordu. Çar Nikola, muvaffakıyetli bir darbe ile Boğazlara ve İstanbula sahip olmak ve bazı Avrupa devletlerine de hisse çıkararak, Osmanlı İmparatorluğu *hayatına hitam vermek* emelinde idi. Çar, XIX. asır ikinci yarısının ilk senelerini bu emelinin tahakkukuna müsait buluyordu; çünkü 1848 ihtilâlile çalkanmış olan Avrupada kendi devletini en kuvvetli buluyordu. Akrabası olan Prusya kıralile pek dosttu; 1849 da Macaristanı ezerek Avusturya İmparatorluğunun varlığını ve birliğini kurtardığı cihetle, Avusturya İmparatorunu kendisine minnettar ve muhip zannediyordu; bir hayli keşmekeşten sora nihayet *Napolyon III.* ün idaresi altına geçmiş olan Fransaya o kadar ehemmiyet vermiyordu; İngiltere ile de, ona bazı menafi temini suretile, uzlaşmak ümidinde idi. Siyasî vaziyeti kendine müsait bulan Çar, *Karadağda* başgösteren bir hareketi ve Kudüsün hıristiyanlarca mukaddes sayılan bazı kiliselerinin bazı hizmetlerini paylaşamamaktan mütevellit *katolik ve ortodoks papazları kavgasını* behane tutarak, Babıaliden bazı metalibatta bulunmağa kalkıştı; 1853 senesi iptidalarında *Prens Menşikof* namında bir nazırını fevkalâde salâhiyetlerle istediklerini almak için İstanbula gönderdi. Çok gürültü ve debdebe ile gelen bu elçi, Babıaliyi ürküterek, Çarı bütün ortodoks Osmanlı tebaasının *hamisi*

tanıtmak ve bu suretle Rusya için, muhip veya hami devletler arasında istisnaî bir vaziyet ihdas ettirmek istedi. İngiltere ve Fransaya dayanan Babıali, Menşikofun tekliflerini reddetti.

Elçisi İstanbulda bu müzakeratla meşgul iken, Çar Nikola kendisi Petersburgda "*Hasta Adam*" dediği Osmanlı Devletinin *taksimi* için İngiliz elçisile konuşuyordu. İstanbulda Menşikofa ret cevabı verdiren İngiltere, Petersburgda da Çarın arzusuna mümaşat etmedi. Bunun üzerine Ruslar, Prut hududunu tecavüzle filen hasmane harekete başlayınca, Osmanlı Devleti de Rusyaya *harp ilân* eyledi (1853). Tuna havalisinde genç osmanlı ordusu hayli muvaffakıyetle harp edip dururken, Ruslar Sinoba gelip osmanlı donanmasını yaktılar. Rusya, osmanlı ordu ve donanmasını mağlûp edecek olursa, şarkta vaziyet ve nüfuzları, iktisadî menfaatleri zayi olacağından korkan İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti ile tecavüzî ve tedafüî bir *ittifak muahedesi* aktederek (1854) ordu ve donanmalarını İstanbula gönderdiler ve Rusyaya harp ilân ettiler. Müttefiklerin donanması *Sıvastopolu* topa tuttuğu gibi, mühim bir kuvveti de *Kırıma* çıktı. Sıvastopol etrafında temerküz eden bu harbe *Kırım Harbi* namı verilmiştir. Birçok kanlı muharebelerden sora Sıvastopol düştü (1859). Sıvastopolun sukutundan evel *Sardinya* (Piyemonte) Kırallığı da ittifaka girmişti. Avusturya İmparatorluğu ittifaka dahil olmamakla beraber, Rusyaya karşı dostane bir vaziyet almamıştı. Sıvastopolun sukutundan sora, Rusya sulhe yanaştı [1].

Avrupa usulile tanzim ve terbiye olunan türk askerleri, Tuna yalılarında, Kırımda ve Kafkasta çok eyi harbetmişlerdi. Türklerin *Silistre ve Kars müdafaaları* iftihara lâyık askerî hareketlerdendir.

Kırım harbinin hitamı üzerine Osmanlı, İngiltere, Fransa, Avusturya, Sardinya, Rusya ve Prusya Devletlerinin murahhasları Pariste toplandılar. *Paris Muahedesi* denilen sulhname, 1856 da imzalandı *(Res. 110)*.

Paris Muahedesinin en mühim maddeleri şunlardır:

1) Osmanlı Devletinin *tamamiyeti mülkiyesi ve istiklâli* vazıülimza devletlerin müşterek kefaletleri altına alınıyor ve Osmanlı Devleti Avrupa *hukuku umumiyesinden* hissedar edilerek Avrupa devletleri siyasî heyetine kabul olunuyordu;

[1] Harp esnasında Nikola ölmüş, yerine oğlu *Aleksandr II.* geçmişti.

2) Osmanlı Devleti ile vaziülimza devletler arasında bir ihtilâf çıkarsa, kuvvei cebriye istimalinden evel başka devletlerin *tavassutuna* müracaat olunması kararlaştırılıyordu; 3) Bu müsaadata mukabil Osmanlı Devletinin ıslahata devamı ve *hıristiyan tebaa hukukunu daha eyi muhafaza* edeceği vadi de, dolambaçlı tabirlerle muahedeye girmişti; 4) Boğazlar mukavelesi tekit edildikten başka Osmanlı Devletinin ve Rusyanın Karadenizde *tersane inşa etmeleri ve Donanma bulundurmaları menolunuyordu.*

1877-78 Osmanlı - Rus harbine kadar az çok zedelenmekle beraber mer'i olan bu muahede ile de Rusyanın istilâsı önüne geçilmiş, İngiltere ve Fransanın Osmanlı İmparatorluğunda mümtaz vaziyetleri ve binaenaleyh iktisadî istismarları temin olunmuştu. Zaten Karadenizde Osmanlı Devletinin tersane ve bahriyesi olmadığından, muahedenin Karadeniz maddesi, Rusların Sıvastopol ve sair tersanelerini yeniden inşa etmelerine ve Karadenizde donanma bulundurmalarına ve binaenaleyh İstanbul ve Boğazlarla umum osmanlı memleketlerini tazyik eylemelerine mâni olmak içindi. Hıristiyan tebaanın hukuku meselesine, hem Rusyaya osmanlı ülkesi dahilinde bir istinat noktası bırakmamak, hem de kendi iktisadî faaliyetlerinin teshiline yarıyan unsurları kuvvetlendirmek için ehemmiyet verilmişti.

Paris Muahedesinin imzalanmasından birkaç gün evel "*Tanzimat Fermanı*„ denilen *1856 Islahat Hattı Humayunu* dahi neşrolundu. Gûya Padişahın kendiliğinden neşrettiği bu hat, hakikatte İngiltere, Fransa ve Avusturya tarafından ilân ettirilmişti. Paris Muahedesinin bir maddesinde Hattı Humayundan *bahsolundu* ve Osmanlı Devleti bununla da vadedilen ıslahatın tatbikı mecburiyetinde bırakılmak istenildi.

Gülhane Hattı Humayununun *tevsi ve tekidi* mahiyetinde olan bu Fermanı Humayun ile de padişah birçok şeyler vadediyordu: Bu vesikada ezcümle *bütün din ve mezheplerin hürriyeti* (meselâ bir müslüman hıristiyanlığa geçerse, kimse bir şey diyemiyecekti), müslim, gayrimüslim cümle tebaanın müsavatı (müslümanlar gibi hıristiyan ve yahudiler de mülkî ve askerî her mektebe girebilecekler, her mansıba çıkabileceklerdi); gayrimüslimlerin resmî evrakta veya halk arasında *dinlerinden dolayı tahkir* olunmaması (eskiden resmî evrakta bile gayrimüslimlerden

bahsolunurken onları hakaretli sıfatlarla tavsif etmek âdeti vardı) gibi hıristiyan ve yahudilerin lehine birtakım hükümlerle beraber *vergilerin daha adilâne tarh ve tevziine*, idare, maliye ve maarif işlerinin ıslahına dair birçok emirler vardı.

TANZİMAT DEVRİ Osmanlı İmparatorluğunda, Gülhane Hattile başlayıp Islahat Fermanile devam ve inkişaf eden devreye "*Tanzimat Devri*„ denilmiştir. Mahmut II. nin yeniçerileri kaldırıp askerî ve mülkî idareyi yeni bir kalıba sokmak için uğraşması, Tanzimat Devrinin açılmasına imkân vermişti. Osmanlı Saltanatını, başta Mehmet Ali Paşanın, sora Çar Nikolanın taarruzlarından bir dereceye kadar sıyanet eden Avrupa büyük devletleri, osmanlı zimamdarlarını umumiyetle devletin idaresini ıslah etmeğe, bilhassa *hıristiyan tebaa hukukunu arttırmağa* icbar etmişlerdi. Zaten Osmanlı Hükûmeti başında bulunanlar da, İmparatorluğun tamamiyeti muhafaza olunarak yaşayabilmesi için, hıristiyanlara da müslümanlar derecesinde hukuk vermek suretile, onları osmanlı camiasına bağlamaktan başka çare göremiyorlardı. Hukukça müslümanlara müsavi olan hıristiyanların, artık Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmak emeline kapılmıyacaklarını zan ve ümit ediyorlardı. Tanzimat Devri, dinleri ne olursa olsun, hukuk ve menfaatleri ayni olan sultan tebaasından *bir millet, (osmanlı milleti) teşkil etmek emel ve hayalinde idi.*

Tanzimat Devri, ilk osmanlı meşrutiyetinin ilânına (1877) kadar devam etmiştir ve bu devrede, bilhassa *Mustafa Reşit, Âli (Res. 108) ve Fuat (Res. 109)* Paşaların faaliyeti çok olmuştur.

Tanzimat Devrinde, Osmanlı Devletinin idare şekli, Avrupa devletlerinin idare tarzlarına hayli benzetildi. *Dahiliye, hariciye, adliye, maarif* ve sair nazırlıklar ihdas olundu; başlarında merkezden mansup ve *merkeze tâbi valiler* bulunan eyaletler teşkil edildi. Avrupa payitahtlarına daimî elçiler gönderilerek devletlerle fasılasız diplomasi münasebatına girişildi. Asker, Avrupa usulile tanzim ve talim olundu; Avrupa modeline göre *mahkemeler* yapıldı. Mülkî, askerî ve adlî birçok *kanunlar* konuldu; medreseler teşkilâtı ipka olunmakla beraber *yeni usulde mektepler* açılmağa başladı, ilâ... Lâkin hıristiyanların ve yahudilerin müslümanlarla hakikaten müsavi hukuku haiz olarak, müsavi muamele görmesinin temini *kabil olamadı:* Umumiyetle halkın fikir ve nazarını çabuk

değiştirmek kolay değildir; üstesine hıristiyanların XIX. asır başlarındanberi, Osmanlı Devletine karşı tevali eden kıyam ve isyanlarından mütehassıl iğbirar ve emniyetsizlik, müslümanların onları samimî bir vatandaş olarak kabul etmesine mâni oluyordu; yunan ihtilâli olalı henüz çok zaman geçmiş değildi. Sora Tanzimatın asıl Avrupa hıristiyan devletleri ibramile yapılmakta olduğunu da müslümanlar anlıyor ve hissediyorlardı. Ötedenberi hasım saydıkları hıristiyan devletlerinin ısrar ve hatta tazyikleri ile yapılan işlere, bittabi *eyi nazarla bakmıyorlardı.*

Hükûmet memurları da, nihayet müslüman-Osmanlılardı. Bunların da hıristiyanlara nazarı, halkın nazarından çok farklı değildi; hattı humayunlara, fermanı padişahilere, yeni vazolunan kanunlara rağmen, Tanzimat esaslarının samimiyetle tatbikına pek çalışmıyorlardı. Dinî ve millî hisleri gittikçe artan hıristiyan kavimlere gelince, onlar da, hele Rumelide bulunan Sırplar, Bulgarlar, müslüman-Osmanlılarla kaynaşıp bir *osmanlı milleti yaratmıya hiç mütemayil değildiler;* en kuvvetli hıristiyan ve islav devleti olan Rusyanın yardımile Yunan Devleti, Sırp Beyliği gibi *müstakil olmak* sevdasında idiler.

Hasılı bunların ve bunlara benzer diğer birtakım saiklerin tesiri altında "*Tanzimat*„ *muvaffakıyetsizliğe uğradı.* Devletin şekli haricisi hayli Avrupalılaşmakla beraber, halkın ruh ve nazarları pek değişmedi.

İNGİLTERENİN HİLÂFET FİKRİNDEN İSTİFADE ETMESİ

Kırım Muharebesinde ve Paris Muahedesinde Osmanlı Devletine yardım eden ve Sultanın has muhibbi ve müttefiki olan devletlerin başında İngiltere geliyordu. İngiltere bu vaziyetten, yalnız osmanlı memleketlerindeki değil, bütün dünya üzerindeki menfaatlerinin temini için istifadede tabiî kusur etmiyordu. İngilterenin idaresi altında bulunan memleketlerde, ezcümle Hindistanda pek çok müslüman vardı. Bu müslümanlar üzerine tahakkümünü takviye için, en büyük müslüman devletinin muhip ve hamisi sıfatını takınmakta menfaati zâhirdi.

Hindistanda Timur oğullarından *Babür*ün tesis ettiği *Timurlular İmparatorluğu* zayıflıya zayıflıya nihayet bir İngiliz ticaret kumpanyasının tabiî derekesine düşmüştü; Timurluların son Padişahı Bahadır Şah, İngiliz Hint kumpanyasının bir

eciri olmuştu. Lâkin 1857 senesinde İngiliz kumpanyasının yerlilerden topladığı bir nevi süvari askeri olan *sipahiler isyan ettiler*; kumpanyanın insafsızca istismarından çok sıkılan ahalinin bir kısmı da asi süvarilere iltihak etti. Asiler Timurluların payitahtı olan *Delhiyi* zabıt ve *Bahadır Şahı* evinden çıkarıp iktidar makamına getirmek istediler. Bu sırada İngilterenin vaziyeti hayli sıkışıktı ; *Kıralıça Viktorya* dostu Sultan Abdülmecidin hilâfet sıfatından istifadeye kalkıştı; Abdülmecit halife sıfatile hint müslümanlarına bir beyanname gönderdi; İngiliz Devletine itaat ve hürmet, ona karşı her türlü hareketlerden mücanebet tavsiyesinde bulundu (1857).

Hilâfetten XVIII. asır sonlarında, Fransızlar istifade etmek istemişlerdi; XIX. asır ortalarında İngilizler, Osmanlı sultanının bu sıfatını bir Türk Devletinin büsbütün mahvını ve *hint müslümanlarının mahkûmiyette devamını* temin yolunda kullandılar.

AVRUPA MEDENİYETİNİN MÜSLÜMAN OSMANLILARA TESİRİ

Avrupa medeniyetinin şark medeniyetine tefevvukundan dolayı, Osmanlı Devletinin askerî, ve mülkî idaresinde mühim değişikler yapmak mecburiyetinde kaldığına ve gayrimüslim Osmanlı tebaasının hürriyet, milliyet ve istiklâl fikir ve hareketlerinde de Avrupa medeniyetinin tesiri olduğuna dair malûmat verilmişti. Avrupa medeniyetinin müslüman Osmanlılar içtimaî heyetine de, bilhassa on dokuzuncu asır birinci rub'undan itibaren mühim tesirleri muhakkaktır. Bu tesirler, başta Osmanlı müslüman içtimaî heyetinin İstanbulda bulunan üst tabakalarına, saraya, paşalara, zengin adamlara dokundu: *tefekkür tarzı, maişet tarzı bir hayli değişti.* Bu tebeddül bilhassa Kırım seferinden sora fazlalaştı. Garp lisanlarında, alelhusus *fransızca* yazılan kitaplar okunmıya ve tercüme olunmıya başladı; osmanlı münevverlerinin ilim ve marifet membaları türkçe, arapça ve acemce kitaplara munhasır kalmaktan kurtuldu. Elbiseler, ev eşyası, yemek içmek maddeleri ve usulleri, zevk ve eğlence vasıtaları da bir derece tebeddüle uğradı.

Osmanlı müslüman cemiyetindeki bu değişiklikler, *maddî ve manevî sahada müspet ve menfi neticeler* doğurdu; maddî sahadaki müspet neticeler, demiryollarının ve buharlı gemilerin (vapurların) işletilmiye başlaması, buharlı matbaacılık, evlerde daha sıhhî yaşayış tarzları, alafranga döşemecilik

gibi şeylerdi; menfi neticeler daha çoktu: ecnebi memleketlerin fabrika masnuatından olan mataları, daha ziyade revaç bularak *millet servetinin daha fazla harice çıkmasına* bais oldu. Mesken inşa ve tefrişinde, giyinmekte, yemekte, ve hususile içmekte alafrangalık, ecnebi malzemesinin, ecnebi mobilyelerin, ecnebi kumaşlarının, ecnebi şarap ve şampanyalarının külliyetle ithaline; alafranga zevk ve safa ise, Frenkler tarafından Beyoğlu ve Galata gibi hıristiyan ve ecnebilerin çok bulunduğu semtlerde, lokanta, otel, baloz, kafeşantan misillû eğlence mahallerinin açılmasına ve buralarda paraların israfına yol açtı. Saray ve konakların zevk ve safasında alafranga çeşnisi arttı; bu da zaten müsrif olan Osmanlı padişah, paşa ve beylerinin daha ziyade israflarına sebebiyet verdi. Eğlence mahallerinin sahip ve oyuncuları da ekseriyetle yabancılar olduğundan millî servetin harice akmasına bir yol daha açılmış oldu.

Abdülmecit devrinde sarayın israf ve sefaheti son dereceyi bulmuştu. Ecnebilerden kolaylıkla alınan borçların bir kısmı, devletin ciddî ihtiyaçlarına değil, padişahın saraylar ve köşkler inşasına, düğün ve eğlenceler yapmasına sarfolunuyordu. Bu borçların faizlerini ödemek lâzımgeldiğinden, devletin malî vaziyeti gittikçe sıkışıyordu. Osmanlı cemiyetinde yüksek tabakaların israfları, büyük memurların yalnız meşru maaşları ile geçinmelerini imkânsız kılıyordu; bu cihetle hat ve fermanlarda şiddetle menolunması emredilen rüşvet ve irtikâp izale edilmek şöyle dursun, tenkis bile olunamıyordu: *idarede, adliyede irtikâp, irtişa ve başka suiistimaller, Tanzimatın bütün vaitlerine rağmen, eskisi gibi devam edip gidiyordu.*

Avrupa tesirinin manevî sahadaki neticeleri, umumiyetle daha faydalı olmuştur. Avrupanın müspet ilimleri (riyazıye, tabiiyat, kosmoğrafya gibi), *siyasî ve içtimaî fikirleri, dinî ve felsefî telâkkileri,* yavaş yavaş müslüman Osmanlılar arasına da dağılmiya başladı. Bununla dinî taassup bir derece yumşamağa yüz tuttu. Siyasî ve içtimaî bozukluklar hakkında düşünenler yetişti. Müspet ilimler sahasında âlim denilebilecek adamlar bile zuhûr etti. Fakat osmanlı harsı, bu yeni tesirler altında kaldığı zaman, kendinin *asalet ve şahsiyetini hakkile muhafaza edemedi.* Yüksek tabakaların harsî tecellilerinde en mühim yer tutan mimarlık ve edebiyat Av-

rupa modellerini esircesine taklide kapıldı. ***Mimarlık*** Süleyman I. ve Murat IV. devrinin asıl nümunelerini unuttu; Fransız Empire*(Res. 111)*, İtalyan Rönesnas, Klasik Yunan tarzının eyi olmıyan taklitlerini yaptı, bazan da bunlara bir şark çeşnisi karıştırmak arzusile daha kötü halitalar vücuda getirdi *(Res. 112)*. Osmanlı padişahlarının ötedenberi ikamet ettikleri Topkapı Sarayına *(Res.113)* asırların verdiği emsalsiz tarihî simanın bile kıymeti takdir olunamıyarak, o mecmuanın ahengini bozan "Mecidiye Kasrı„ gibi zevksiz binalar yapıldı. ***Edebiyata*** gelince her kavmin edebiyat hazinesi olan halk ibdalarına ötedenberi kıymet vermeği bilmiyen osmanlı edebiyatı, *acem mukallitliğinden Avrupa mukallitliğine geçti.* Vakıâ bu istihalede osmanlı türk edebiyat lisanı bir derece sadeleştirilmiş ise de gayritabiilikten bir türlü kurtulamamıştır [1].

Mahlût bir şark musikisi olan *osmanlı musikisi* garptan binnisbe az müteessir olmuştur. Fakat onun yanında İstanbul, Selânik, İzmir gibi sahil şehirlerinde, baloz ve kafeşantanlar vasıtasile, garbın, bilhassa Fransa ve İtalyanın *hafif ve adi musikisi* de bir yer almağa başladı...

Umumiyetle garbın san'at eserleri, menşelerinin araştırılması yolu ile ciddî bir surette tetkik edilmediğinden, Osmanlıların ibdaları ekseriya mevcut nümunelerin *basit bir taklidinden* ibaret kalıyordu.

MÜSLÜMAN OSMANLILAR ARASINDA MUHALEFET TEŞKİLÂTI

Islahat vaitlerine rağmen, Abdülmecit zamanında fena idarenin, suiistimallerin önü alınmaması, saray israf ve sefahetinin artması, orta ve aşağı sınıf İstanbul halkının iktisadî hayatında hasıl olan darlık, *halk arasında hoşnutsuzluğu* mucip oluyordu. Garbın bazı içtimaî ve siyasî fikirlerine aşina olan birkaç münevver asker ve sivil memurla yeniliklerden hoşlanmıyan bazı şeyh ve hocalar birleşip bir *muhalefet teşkilâtı* yaptılar; bir an evel mevkii iktidara geçmek hevesinde bulunan veliaht *Abdülâziz* Efendi de bunlara

[1] Türkçe gazetecilik Mahmut II. zamanında resmî "Takvimi Vekayi„ ile başlamıştı *(Res. 114)*. Tanzimat devrinde resmî ve gayriresmî gazeteler, resimli ve resimsiz mecmualar da intişar etti. İlerde ismi geçecek olan Şinasi Efendi, ilk defa eyi bir gayriresmî gazete çıkardı. "Tasviri Efkâr„ adlı bu gazete, gittikçe terakki ve inkişaf ederek, İstanbul Türkleri arasında muayyen bir fikir cereyanı husule getirmeğe muvaffak olmuştur *(Res. 115)*.

bilvasıta yardımda bulundu (1860). Gayeleri, Abdülmecidi indirip, Abdülâzizi tahta çıkarmaktı. Gaye itibarile eski yeniçeri kıyamlarını andıran bu hareket, bir netice istihsal edemeden, başta yürüyenlerinin yakalanmasile kapatıldı. Tutulanlar Kuleli kışlasında muhakeme edildiğinden, bu harekete "*Kuleli Vak'ası*" namı verilmiştir. Tutulanların bazıları idama mahkûm edilmiş ise de, idam olunmamışlardır. Harekete iştirak eden münevverlerin, Osmanlı İmparatorluğunda *meşrutî bir idare* teessüsünü istedikleri de zannolunuyor. Buna göre, müslüman Osmanlılar arasında *meşrutî idare talebi*, bu vak'a ile *başlamış* oluyor.

KARA VE DENİZ KUVVETLERİNİN ARTTIRILMASI, MALÎ VE İKTİSADÎ MUZAYEKANIN ÇOĞALMASI

Kuleli Vak'asından birkaç ay sora Abdülmecit ölmüş ve yerine kardeşi *Abdülâziz* padişah olmuştu (1861). Abdülâziz saltanatının ilk zamanlarında, kara ve deniz kuvvetlerinin arttırılmasına çok çalışıldı; filhakika yeni osmanlı ordusu, her devlet için ehemmiyetle nazara alınacak bir kuvvet oldu; harp halinde *200-300 bin kadar muntazam asker* çıkarabilecekti. İngilterede imal ettirilen yeni usul zırhlı gemilerle, Osmanlı Devleti o zamanın *en kuvvetli bahriye devletlerinden birisi* haline getirildi.

Bu, şüphesiz müspet bir işti; fakat ordunun teçhizatı ve hatta kısmen levazımatı Avrupadan satınalınıyor, harp gemileri ecnebi tersanelerinde inşa ettiriliyordu. Ve bunların iştira ve imalinde padişahın yakınlarile nazırları irtikâptan da geri durmuyorlardı. Halbuki bu büyük masrafları karşılıyacak kadar varidat mevcut olmadığından Avrupa bankalarından ve hatta yerli sarraflardan mütemadi *istıkraz* yapılıyordu. İstıkraz muamelelerinden, istıkrazı aktedenler, bir hayli para kazanıyorlardı.

Abdülâziz, veliaht iken büyük kardeşi Abdülmecidin israf ve sefahetini tenkit eder, dururdu. Kendisi hükümdar olunca, saray ve paşaların israf ve sefahetleri daha ziyadeleşti; Avrupadan alınan borç paraların mühim bir kısmı, *lüzumsuz inşaat ve sefahet yolunda israf* olundu. Devletin malî muvazenesi büsbütün bozuldu; iş bir dereceye geldi ki, artık Osmanlı Hükûmeti, borçlarının faizlerini bile ödemekte müşkülâta uğruyordu.

Bu devrin büyük istıkrazları, harp gemilerile askerî

teçhizat (top, tüfek ve saire) siparişleri ve umumiyetle Avrupa fabrika mamulâtının yerli sanayii çok zedelemesi, Osmanlı İmparatorluğunun *ticaret muvazenesini, artık düzeltilemiyecek bir derecede bozdu.*

DAHİLÎ İDAREDE BOZUKLUKLARIN DEVAMI, HIRİSTİYAN TEBAA İLE MESKÛN VİLÂYETLERDE KIYAMLAR, AVRUPA MÜDAHALESİNİN ŞİDDETLENMESİ

Ferman üstüne ferman, kanun üstüne kanun çıkarılıp dururken, İstanbulda, ve hususile vilâyetlerde idare bir türlü düzelemiyor; suiidare ve suiistimaller asla eksilmiyordu. Aralarında milliyet fikirleri gün geçtikçe daha ziyade intişar eden ve hıristiyan devletlerinin kendilerine ne derecelerde hami olduklarını görüp bilen ve o devletlerin, bilhassa Rusyanın mütemadi propagandasile tahrik olunan hıristiyan tebaanın fena idareyi, tazyik ve zulmü behane tutarak şikâyet, kıyam gibi hareketleri temadi edip gidiyordu. *Giritte, Sırbistanda, Karadağda, Hersekte, Bosnada, nihayet Bulgaristada kıyamlar vukua geldi.* Her kıyamla beraber, kıyam edenlere taraftar olan Avrupa devletleri de Babıaliyi *tazyika* kıyam ederlerdi. Sırbistanın muhtariyeti *genişlendirildi.* Sırbistan kalelerinde kalan osmanlı askeri çekildi; Giride bir nevi *muhtariyet* verildi; Karadağda birçok kanlı muharebeler yapıldı; fakat sükûn temin edilemedi. Hersek Bosna kıyamı genişleyip Bulgarların da ihtilâl ettikleri sırada, *İstanbulda karışıklıklar* oldu.

YENİ OSMANLILAR HAREKETİ VE TÜRKLERDE MİLLİYET CEREYANININ BAŞLANGICI

Avrupa medeniyeti fikirlerinin müslüman osmanlı münevverleri arasında az çok yayılması üzerine osmanlı yüksek memurlarının fransızca kitap okumıya heves eden bazı müstait ve yetişmiş çocukları, devlet idaresinin İngiltere ve Fransada olduğu gibi *meşrutî bir şekle* konulması halinde, İmparatorluğun suiidareden, malî muzayekadan, gayrimüslim tebaa isyanlarından, hasılı malûl olduğu bütün hastalıklardan kurtulacağına *safiyetle* inanıyorlardı. Hürriyet ve müsavat esasları kabul olunur ve bir meclisi meb'usan teşkil edilirse, Rum rumluğunu, Bulgar bulgarlığını, Sırp sırplığını unutup *Osmanlı olacak* zannediyorlardı. Hürriyet ve meşrutiyetin tesirile suiistimaller, dinî ve millî münaferet ve mücadeleler, hepsi ortadan kalkıp mükemmel idare olunan mes'ut ve müreffeh bir "*osmanlı milleti*" teşek-

kül eder ümidinde bulunuyorlardı. Bu gençlerin çoğu idealist ve bir kısmı şair "*Ziya (Res. 116)* ve *Namık Kemal (Res. 117)* Beyler gibi„ idi; fakat iktisadî, malî ve idarî meseleler hakkında ciddî malûmatları yoktu. Hele *milliyet esaslarını asla anlıyamamışlardı.* Bunların safiyane arzu ve emellerinden bazı haris ve entrikacı rical istifadeye kalkıştılar. İptida edebiyat sahasında başlıyan bu hürriyetçilik ve meşrutiyetçilik cereyanı, siyasî ve hatta amelî sahaya geçerek *hafi* bir teşkilât vücuda getirdi (1865). Avrupanın o zamanki gizli teşekküllerini taklit eden bu cemiyet, bir darbe ile Sadrazam *Âli* Paşayı devirip Abdülâzizi meşrutiyete yemin ettirmek hazırlığında bulundu ise de, bir şey yapamadı. İçlerinden birkaçı (başlıcaları Ziya ve Namık Kemal Beylerdir) Avrupaya kaçıp, " *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*„ namile hürriyetçi ve meşrutiyetçi gazeteler çıkardılar. Bu, müslüman Osmanlıların ilk defa Avrupada bir muhalefet grupu yapmaları idi (1867).

Yeni Osmanlıların faaliyetinden derhal bir semere hasıl olmamış ise de, *hürriyet ve meşrutiyet fikri,* bilhassa şiir ve edebiyat, biraz da siyasî neşriyat vasıtasile, İstanbul, İzmir ve Selânik gibi münevver muhitlerde, okur yazar Osmanlıların arasına hayli dağıldı.

Bu sıralarda yeni osmanlı fikriyatına muvazi olarak, fakat ona nispetle çok zayıf ve cılız bir halde, bir de *türk milliyetçiliği fikri,* ilim ve edebiyat sahasında kendini göstermeğe başladı. Yeni Osmanlıların en müstait ve faal uzvu olan Namık Kemalin üstat telâkki ettiği *İbrahim Şinasi* Efendi *(Res. 118),* evelce Fransada uzunca müddet kalmış olduğundan, Avrupanın fikrî ve siyasî esaslarını daha eyi anlıyabilmiş bir adamdı. Şinasi, *osmanlı lisanının sadeleştirilmesi* için çalışırken, Türkün halk lisan hazinesinden istifade lüzumunu da idrak etmişti. Bu suretle dil sahasında başlıyan *türkçülük, Ahmet Vefik* Efendi *(Res. 119)* gibi âlim sayılan kimselerin kavmî ve tarihî tetkiklerile emeklemeğe başladı. Bu lisanî ve ilmî türkçülüğün inkişafı, tabiatile türk milliyetçiliğini doğuracaktı.

İSTANBUL KARIŞIKLIKLARI

Bosna-Hersek ihtilâline eklenen *Bulgar kıyamı,* Bulgaristanın İstanbula yakınlığından ve "Bulgarlar İstanbulu yakacaklarmış„ gibi havadisin şuyuundan dolayı payitahtta çok endişe ve telâşı mucip olmuştu. O zamanın sadrazamı olan *Mahmut Nedim*

Paşa, Rusyaya fazla mümaşatile halkın nefretini celbetmiş bir adamdı. Hasım ve rakibi Mahmut Nedim Paşayı düşürüp sadrazam olmak istiyen *Mithat Paşa, (Res. 120)* yeni Osmanlıların fikir ve programlarını kabul etmişti; Veliaht *Murat Efendi* de amcasını indirip biran evel tahta çıkmak emelinde idi. Mahmut Nedim zamanında *Rusya nüfuzu*, sarayda ve Babıalide çok artmış olduğundan *İngiliz siyaseti* de, liberal yeni Osmanlıları ve bunların adeta riyasetlerine geçen Mithat Paşayı tutuyordu. Bu muhtelif amillerin tesirile İstanbul medreselerindeki *softalar* Mahmut Nedim ve Şeyhülislâm aleyhine kıyam ettiler; bir kısım halk softalara iltihak etti. Bu hareket te yeniçeri kıyamlarını andırır; fakat "*Softalar kıyamı*" denilen bu vak'a esnasında kan dökülmedi. Mahmut Nedim ve arkasından Abdülâziz yuvarlandılar: Tahta *Murat V.* sadarete Mithat Paşa geçti (1876).

İLK OSMANLI MEŞRUTİYETİ: 1876 KANUNU ESASİSİ

Mithat Paşa hem sadrazam olmak, hem de yeni Osmanlıların programı mucibince Devleti Osmaniyeye *meşrutî bir idare* bahşetmek emelinde idi. Fakat kabine arkadaşları meşrutiyetin o kadar hararetli taraftarı değildiler. Zaten zayıf iradetli ve pek asabî olan *Murat V.* gayritabiî ahval içinde tahta çıkarken, aklını büsbütün oynatmıştı. Mithat Paşa, Muradı da halettirerek, meşrutiyet ilân edeceğine söz veren *Abdülhamit II.* yi tahta çıkardı (1876).

Abdülhamit, başta sözünü tutarak, Mithat Paşanın hazırladığı *Kanunu Esasiyi*, hükümdarın kuvvetini arttıracak surette, tadil ettirdikten sora, 23 Kânunuevel 1876 da, merasimle ilân ettirip ilk Osmanlı *Meb'usan Meclisini* toplattı *(Res. 121)*.

BALKANLARDA İSLAVLIK HAREKETİ, RUSYA İLE HARP

Kırım harbinden mağlûbiyetle çıkan Rusya İmparatorluğu, Paris Muahedesinin Karadeniz ve Boğazlara dair hükümlerile cenuba doğru yürümekten, yani Osmanlı memleketlerini istilâdan menedilmişti. Lâkin Kırım harbinden sora, *Alamanya - Fransa harbi* çıkmış (1870 - 1871) Fransa yenilmiş ve Paris Muahedesinin zamini olan devletlerden Osmanlı İmparatorluğunun tamamiyeti mülkiyesine, iktisadî menfaatlerinden dolayı en çok taraftar olan bu devletin iktidar ve nüfuzu kırılmıştı; yani her muahede gibi Paris Mua-

hedesinin de mer'i kalabilmesi için aslî şart olan kuvvetler muvazenesi, Osmanlı Devleti aleyhine bozulmuştu. Rusya, bu fırsattan derhal istifade ederek, Paris Muahedesinin Karadenizde harp gemisi ve askerî tersane bulundurulmamasını natık maddelerini resmen *iptal* ettirdi (1871). Artık serbest kalan Rusya, tevakkufa uğrıyan Osmanlılar aleyhindeki hareketine yeniden başlıyabilmek için, Karadenizde kuvvetli bir donanma hazırlamağa başladı. Ayni zamanda, eski hıristiyanlık propagandasına yeni *ırkî kardaşlık, islavlık*, propagandasını da ilâve ederek, Balkanlarda ekseriyet teşkil eden Sırp, Karadağlı gibi hakikî İslavları ve *esasen Türk* olmalarına rağmen Rusların telkini ile kendilerini İslav sayan Boşnak ve Bulgarları, Osmanlı Hükûmeti aleyhine tahrike koyuldu. Bunların menfaatlerini temin yolunda Rusyanın İstanbul Elçisi Jeneral *İgnatiyef*, Babıaliyi mütemadi iğfal ve tazyika girişti. Hatta, Bulgarların Fener Patrikliğinden ayrı müstakil bir başpapazlık teşkil etmelerine de Babıalinin müsaadesini aldı.

Zaten millî hisleri artmış, millî fikirleri hayli inkişaf etmiş olan Balkan İslavları, Rusyadaki *İslav Birliği* komitelerinin tahrikleri, fikrî ve malî yardımlarile bir umumî ihtilâle hazırlanırken, Rusyanın çok kurnaz elçisi de İstanbulda padişahı ve hükûmet adamlarını, kandırmak ve uyutmakla meşguldü. İgnatiyef, İstanbuldaki elçilerin en nüfuzlusu olmuştu. Fransada *Napolyon III.* İmparatorluğu sukut edelidenberi, Fransanın nüfuzu pek eksilmişti; İngiltere ise şark işlerinde tek başına Rusyaya karşı çıkabilecek bir iktidarı haiz değildi. Alamanyanın başına geçen Prusya ile Alamanyadan atılan Avusturya, Rusyanın müttefiki olmuşlardı. Hasılı şark meydanında *Rusya yine tek kalmıştı.*

Siyasî vaziyetin böyle kendi lehine dönmesinden istifade eden Rusya Hükûmeti, evvelâ Hersek ve Bosnalıları, sora Bulgarları kıyam ettirip, Osmanlı Devletini bir hayli uğraştırdıktan sora, *Sırp ve Karadağ beyliklerini de Osmanlılar üzerine saldırttı.* Abdülâziz devrinde eyi hazırlanmış olan ordu Sırbistanı birkaç hafta içinde tamamen ezdi; Karadağlıları da hayli zedeledi; Hersek-Bosna kıyamını bastırdı; bulgar ihtilâlcilerini lüzumundan fazla bir şiddetle tedip etti. Bunun üzerine Rusya kendisi harekete geçti; harp ilânına bile lüzum görmeksizin *hududu tecavüz* ederek (1877 ilkbaharı) Tuna ya-

lılarında osmanlı ordusuna çattı[1]. Aylardanberi devam eden kavgalarla yorulmuş olmakla beraber, türk cevherini taşıyan ve miktarı takriben 230 bine baliğ olan Osmanlı Ordusu [2], Rusyanın asla ümit etmediği şiddetli bir mukavemet gösterdi. Rus ordusu miktarca osmanlı ordusuna mütefevvik olduktan [3] başka *Memleketeyn* (Eflak-Buğdan) Beyi de metbuu aleyhine Çarla ittifak ederek 20,000 lik ordusunu Ruslara ilâve eylemişti. Adetçe tefevvuklarına rağmen Rusyanın büyük kuvvetleri *Pilevne* nin çarçabuk kazılan toprak siperleri önünde, 5 ay kadar tevakkuf mecburiyetinde kaldılar. *Pilevne müdafaasile (Res.127)* harp san'atinde bir inkılâp yapan *Osman Paşa*, Rusyanın meşhur kumandanlarını püskürttü; ve Hassa kolordusu da dahil olmak üzere, hesapsız güzide askerlerini Pilevne önünde toprağa gömdü. Kafkasya taraflarında da osmanlı ordusu hayli muvaffakıyetli muharebeler verdi (Zivin ve Erzurum). Fakat nihayet, harbin son devresinde, Saray ve Babıali, kâfi bir metanet göstermediklerinden Ruslarla *Ayastefanos Musalâhası* sora bütün Avrupa büyük Devletlerile *Berlin Muahedesi* aktolundu (13 Temmuz 1878).

BERLİN MUAHEDESİ: OSMANLI DEVLETİNİN PARÇALANMASI

(1877 - 1878) *Osmanlı - Rus harbi* esnasında, Avrupa devletleri umumiyetle bitaraf kalmışlarsa da İngiltere ile Macaristan Osmanlıya, Alamanya İmparatorluğu ise Rusyaya muhabbet ve temayül göstermişlerdir. Harp nihayetinde iki muharip devlet arasında aktolunan Ayastefanos Muahedesile Rusya, Sırp ve Karadağ Devletlerini büyüttükten başka, Balkanlarda çok geniş bir Bulgaristan Beyliği de teşkil ettirerek Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kıt'asındaki arazisini pek küçültmüş idi *(Harita. 8)*. Bütün bu islav devletleri hakikatte Rusyanın Balkanlara konmuş birer *ileri karakolları* mesabesinde olacağından Ayastefanos Mua-

---

[1] Tuna ağzında ve yalılarında o vaktin icaplarına göre müstahkem sayılabilecek Silistre, Rusçuk, Niyebolu gibi birçok osmanlı askerî mevkileri vardı *(Res. 122 - 126)*.

[2] Osmanlı Hükûmeti 500,000 kişiyi seferber etti ise de bunun bir kısmı Sırp, Karadağ, Bosna-Hersek ve Yunan hudutlarına terkedildiğinden rus ordusu karşısında ancak 226,000 insan ve 360 top bulundurabilmişti.

[3] Ruslar 564,000 kişi seferber etti; bunun 454 binini ve 1020 topu cepheye sevketti.

hedesile Çarlar İmparatorluğu Akdenize doğru muzafferane büyük bir adım atmış ve İstanbul ve Boğazları garptan kuşatmış oluyor; Anadolu tarafından da *Batum, Kars ve Bayazıt* mıntakalarını ilhak ederek *İskenderon* ve *Basra* ya doğru ilerliyordu.

İngiltere bu vaziyetten çok kuşkulandı; Avusturya-Macaristan da, Balkanlarda rakibi olan Rusyanın bu kadar ilerlemesini çekemiyordu. Nihayet Alamanyanın tavassutu ile Berlinde bir *kongre* aktolunup *(Res. 128)*, sulh şartlarının tekrar müzakeresine Rusyayı razı ettiler ve bu kongrede Berlin Muahedenamesi denilen vesika bütün Avrupa büyük devletleri tarafından imza edildi. *Berlin Muahedesi, Paris Muahedesinin yerine* kaim oluyordu.

Bu muahede ile Osmanlı Devleti, yine *parçalanıyordu: Sırbistan ve Karadağ* büyüyerek *müstakil birer devlet* oldular; ikiye münkasem olmakla beraber hayli geniş bir *Bulgaristan ihdas edildi.* (Bulgaristan prensi, Padişahın tâbii olacak ve Bulgaristanın *Rumelii Şarkî* denilen bir kısmı mümtaz bir eyalet teşkil edecekti). Basarabya ile Batum, Kars ve Ardahanı Rusya kendisine ilhak eyledi. Osmanlı Devletine *60 milyon altın lira kadar da harp tazminatı* yükletildi. Ancak Avrupa devletleri, para meselesinde işlerini pek sağlam tutmağı sevdiklerinden Osmanlının Rusyaya karşı taahhüt ettiği bu borcun, başka osmanlı borçlarına nazaran hususî bir takaddüm ve rüçhanı haiz olmıyacağına dair bir kayit ilâvesini de asla ihmal etmediler. Avusturya-Macaristan Devleti, harpten evel Rusya ile aktettiği bir itilâfa istinat ederek, Alamanyanın da siyasî yardımile Berlin Muahedesi mucibince *Bosna-Hersek eyaletini askerî işgali altına aldı.* İngiltere Devleti ise, Rusların Anadoluda ilerlemeleri takdirinde Osmanlı ülkesini müdafaa edeceğine dair, Osmanlı Devletile bir muahede aktetti ve gûya o havalide bir noktai istinat olmak üzere *Kıbrısı işgal eyledi.* Hasılı, Berlin Muahedesile Osmanlı İmparatorluğu büyük bir mikyasta parçalanmış oluyordu. Fransa da bu yağmadan hissesiz kalmamak için, İngiltere ve Alamanya ile uyuşarak *Tunusu zaptetti (1881).* İngilizler, Kıbrısla iktifa etmediler; *Mısırı da* askerî işgalleri altına aldılar (1882) *(Harita. 8).*

Berlin Muahedesinde, *hıristiyan tebaanın* sıyanet olunacağına, *Makedonyada* ve bir miktar hıristiyan ahalisi bulunan *Şarkî*

Anadolu vilâyetlerinde ıslahat icra edileceğine dair birkaç madde vardı. Bu maddeler, sefirlerin yine mütemadi müdahale ve iz'açlarını, ve bu maddelerden istifade emelinde bulunan Makedonyalı Sırp, Bulgar ve Rumlarla Ermenilerin mütevali kıyam ve hareketlerini intaç etti.

C. MEŞRUTİYET, İRTİCA VE İNHİLÂL DEVRİ

SULTAN HAMİT İDARESİ

İptida Meşrutiyetle ve Meclisi Meb'usanla başlıyan *Sultan Hamit idaresi,* pek çabuk *irticaî* bir mahiyet aldı: Meclisi dağıttı, Kanunu Esasiyi unutturdu. Hatta Kanunu Esasinin ilânında gayret ve inat gösteren Mithat Paşayı, adilâne olduğu çok şüpheli, fevkalâde bir mahkeme ile Abdülâzizin katlinde zimethal [1] addettirerek *Taif zindanına* attırdı.

Abdülhamidin irticaına, rus harbi eyi bir vesile teşkil etti. Harp kargaşalığı, mağlûbiyet ıstırapları arasında, Kanunu Esasiyi [2] ve Meclisi Meb'usanı düşünecek çok adam yoktu. İlk Osmanlı Meclisi Meb'usanı; önce vazifesini fena ifa etmemişti; Meb'uslar işi pek ciddî tuttular. Uzun ve tetkikli nutuklarla nazırları hayli hırpalıyorlardı. Nazırlar bu sıkı kontroldan tabiî pek memnun kalmıyorlarsa da vazifelerine itina mecburiyetini duyuyorlardı. Soraları iş karıştı: Bazı meb'uslar sarayla münasebete giriştiler; bazıları nazırlarla, umumî menfaatten ziyade şahsî menfaatlerini temin eder yolda uzlaşmalar yaptılar. Bu hal meclisin normal çalışmasına mâni oldu. *Gayrimüslim meb'uslar, İmparatorluğun umumî menafiine, kavmî menfaatlerini feda edemiyordu.* Harbin ilânı sıralarında meclis, siyasî ve hususile malî vaziyeti, gerey gibi nazara almadan heyecanlı bir hamiyet izharına kalkıştı; harbin vukuunu bu suretle *tacil* eylemişti.

---

[1] Abdülâziz hal'inden birkaç gün sora koldamarları kesilmek suretile ölmüştü. Buna bazıları intihar, bazıları katil dediler; mesele bugüne kadar tamamen tavazzuh etmiş değildir. Abdülhamit, Mithat Paşayı ve daha bazı kimseleri bu katilde zimethal diye Yıldızda mün'akit bir mahkemede mahkûm ettirmiştir.

[2] İlk Osmanlı Kanunu Esasisi, Fransa ve Belçika Kanunu Esasilerinden istifade tarikile birkaç kişi tarafından vücuda getirilmişti; bu kanun Meclisi Meb'usanın müzakeresine arzolunmamış, milletin tasvibine iktiran eylememişti. Osmanlı Devletinin hususiyetleri nazara alınmaksızın bütün kanunu esasilerde bulunan hükümleri ihtiva ediyordu.

Abdülhamit II. Kanunu Esasiyi resmen ilga etmedi; fakat ahkâmını da asla tatbik eylemedi. Tanzimat devrinin ve Avrupa devletleri resmî kefaletinin Osmanlı tamamiyetini muhafaza edemediği, son harple sabit olmuştu. Gayrimüslimlere vadedilen müsavat, ne filiyatta hakkile tatbik olunabilmiş, ne de ümit edildiği gibi gayrimüslimleri Osmanlı vahdetine girmeğe meylettirebilmişti. Tanzimatın en yüksek merhalesi olan Kanunu Esasî ve Meşrutiyetin ilânı, o sırada Bosna - Hersek ve Bulgaristan hıristiyanlarının hukukunu tevsi maksadile İstanbulda in'ikat eden *konferans (1876)* azasına hiçbir ciddî tesir yapmadı. Zaten hıristiyanların bir kısmı artık Osmanlı idaresinden ayrılmışlardı.

Yapılan teşebbüslerin muvaffak olmaması iş başında bulunanları, Tanzimat ve Meşrutiyet aleyhine temayül ettiriyordu; bu bir irtica demekti. Fakat Abdülhamit irticaının asıl sebebi, gerek kendisinin, gerekse iş başında bulunan ricalin, beylerin ve efendilerin, mutlak idareye karşı an'anevî merbutiyetleri ve *kontroldan hazzetmiyen tabiatleri* olmuştur. Dünyanın her tarafında ve herzaman hakimiyeti elde tutan zümreler, mutlak idareyi elden kaçırmak istemezler; ancak halk arasında tekevvün eden mukabil kuvvetlerdir ki onları uzlaşmağa icbar eder. Harpten yorgun ve bitkin çıkan osmanlı cemiyeti içinde Padişahın mutlakıyet idaresine karşı koyabilecek teşekkül etmiş bir kuvvet yoktu. Siyasî terbiyeleri daha ileri gitmiş olan hıristiyan tebaa ise, umumî bir ıslahattan ziyade, kendi kavimlerile meskûn mıntakalarda, *hususî ıslahat* yaptırarak biran evel İmparatorluktan *ayrılmağa* çalışıyorlardı. Avrupa devletleri de onlara yardım ediyordu.

Abdülhamit devrinin dahilî siyaseti, geniş ve muntazam bir *hafiye teşkilâtile* tebaanın her hareketini tecessüs ederek siyasî vak'alara imkân vermemek esasına müstenit idi. Hıristiyan tebaa Avrupa devletlerinden himaye ve yardım gördükleri cihetle müslüman tebaadan daha az bir tazyika maruzdu; buna karşı müslümanların en tabiî hürriyetleri bile tahdide uğratılmıştı. Evlenme ve sünnet cemiyetleri gibi en masum içtimalara dahi hafiyeler girerlerdi. Nazırlar bile kendi aralarında hususî görüşüp konuşmazlardı. Hafiyeler *jurnal* vermedikçe *maaş ve ihsana* hak kazanamıyacaklarından bir sürü yalan ve iftiralar uydururlar, *Yıldıza* arze-

derlerdi. Bu jurnalların verdiği malûmatla haklarında şüpheye düşülen eşhas, açık muhakeme edilmek şöyle dursun, eyice tetkikat dahi yapılmaksızın, uzak vilâyetlere, meselâ *Yemene, Fizana, Trabulusa sürülürdü.* Bu hafiye idaresi, büyücek şehirler halkını *daimî korku* içinde bulunduruyordu.

Söz ve yazı hürriyeti hiç kalmamıştı. Bazan en tabiî bir söze akla gelmedik manalar verilir, söyliyenin başı belâya uğratılırdı. Müspet ve mücerret ilimlere dair eserlerle aşk ve muhabbet, şiir ve hikâyelerinden başka bir şey yazılamazdı. Resmî ve gayriresmî bir hayli gazeteler vardı. Lâkin gazetelerin hepsi Padişahın ihsanile yaşar ve mevcut idareyi medih ve sena etmekten gayrı, siyasetle alâkalı yazılar dercedemezlerdi. Matbuat sıkı bir *sansür* altında idi. Bazan sansörün hazzetmediği bir makale, bir fıkra, hatta bir kelimeden bin mana çıkarılarak, muharririn, gazete sahibinin ve hatta sansörün ceza gördüğü olurdu. Sansör kendisi de ekseriyetle hafiye idi; yalnız resmî vazifesini ifa ile kalmaz, muharrirlerin fikrî temayüllerini jurnal etmeği bir "*vazifei ubudiyet*„ bilirdi.

Abdülhamit, selefi Abdülâzizin başına gelenlerden ibret alarak, İstanbulun fikrî hareketlerini çok dikkatle takibe koyulmuştu. Şahsî masuniyetini muhafaza için Beşiktaş Sarayını bırakıp *Yıldız Köşküne* çekilmiş ve etrafına bir fırka asker muhafız tayin etmişti.

Bu devrin haricî siyasetinde esas, Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesindeki *iktisadî menfaatlerini azamî temin* ederek statükoyu muhafazaya çalışmaktı. Onun için ecnebilerin maden işletmek, demiryolu inşa etmek, rıhtım bina etmek, havagazile tenvirat yapmak ve saire gibi iktisadî teşebbüslere dair istedikleri *imtiyazlar* kolaylıkla verilirdi. Bu cihetle en mühim iktisadî işler, *ecnebi sermayedarların* ellerine geçiyordu. Bu imtiyaz meselelerinde saray ve devlet adamları, bunların akrabaları, mensupları ve ecnebi elçi, tercüman ve kâtipleri *rüşvet, kumüsyon ve temettü* hissesi almak suretile bir hayli para kazanıyorlardı.

XIX. asır başlarındanberi mütemadiyen sukut eden millî sanayi, Abdülhamit zamanında mahvolmak derecesine geldi; *mamul eşyanın hemen hepsi* osmanlı müstehliklerine artık Avrupa fabrikalarından geliyordu. Ticarette müslüman Osmanlıların hissesi pek az kalmıştı. Ziraî istihsallere bile

ecnebilerin el attıkları görülüyordu; *tütün işi* tamamen ecnebilerin kontrolü altına geçmişti.

Yıldız sarayı, Abdülmecit ve Abdülâziz zamanlarına nispetle daha *az müsrif* ve daha az *Sefih* idi. O devirlerde olduğu kadar istikrazlar aktolunmadı, aktolunanları da o derece çarçur edilmedi. Fakat çok fakir düşen halkın, 1877 harbinden sora malî kudreti büsbütün kırılmış vergi vermek iktidarı pek ziyade eksilmişti. Bu cihetle malî muvazenenin temini, muntazam bir bütçe yapılması ve hele böyle bir bütçenin tatbik edilmesi müşküldü. Bütçe açığı, maaş sahiplerinin, maaşları "tedahülde bırakılmak„ ve Devletin müslim tebaadan olan dayinlerine borçları verilmemek veya geciktirilmekle, kapatılmak usulü tutuluyordu. Bu *idarei maslahata* bin entrika karışıyordu. *İltimaslılar,* yahut kâfi rüşvet verebilenler haklarını alabiliyorlar, hakkına ve Devletin adaletine güvenenler eli boş kalıyorlardı. İstanbulda ve vilâyetlerde Yıldıza *mensup* olanlar hem maaşlarını oldukça muntazam alırlar, hem de çabuk terfii rütbe ederlerdi. Hele saray muhafızı olan fırka zabitan ve efradı muntazam maaş aldıktan başka, mütemadi "İhsanı şahane„ lerle de "taltif„ edilirlerdi. Halbuki diğer memurların, asker ve zabitlerin senede dört, beş aylıkları "tedahülde„ kalırdı.

ERMENİ, GİRİT VE MAKEDONYA MESELELERİ

Osmalı Devleti, Berlin Muahedesinde Ermenilerle meskûn vilâyetlerde *ıslahat* yapmayı deruhde etmişti. Ermenilerden bazıları oralarda yapılan ıslahatı kâfi görmediler. Müstakil bir hükûmet tesisi emeline kapıldılar, ve 1888 den itibaren *ihtilâlci komiteler* teşkil ederek, *Muş* havalisinde ihtilâl çıkardılar (1945). Hatta İstanbulda bile *bombalarla* bazı dairelere taarruz ettiler (1896). Abdülhamit Hükûmeti bu hareketleri şiddetle bastırdı ve Avrupa devletlerinin müdahalelerini de zararsızca bertaraf edebildi. Çünkü Ermenilerin millî hareketlerini kendi menfaatine de mugayir gören *Rusya,* bu meselede Babıaliye siyasî yardımda bulunmuştu [1].

Müslim ve gayrimüslim ahalisinin hemen hepsi rumca konuşan *Girit Adasının hıristiyan unsuru,* 1866 da Osmanlı

[1] Rusyanın idaresi altında bir hayli Ermeni vardı. Onların bazıları rus ihtilâl cemiyetlerine girerek Çarlık rejimi aleyhine hareket ediyorlardı; bazıları da o vasıta ile Rusyada muhtar veya müstakil bir Ermeni Devleti teşkiline çalışıyorlardı. Osmanlı ülkesine girip ihtilâl çıkaran Ermenilerin bir kısmı Rusyadan gelmişti.

idaresi aleyhine isyan çıkardı; bu isyan uzun ve çetin askerî hareketleri icap ettirmişti. Nihayet o zamanın sadrazamı Âli Paşa bizzat adaya gitti; Girit Rumlarına bir nevi *imtiyazlı idare* vererek isyanı yatıştırmıştı. Fakat adanın müslüman ve hıristiyan unsurları arasındaki münaferet ve mukatele de devam edip duruyordu. 1890 a doğru karışıklıklar arttı. 1897 de Yunanistandan bir müfreze gelip, *Giridin Yunanistana iltihakını* ilân etti [1]. Buna karşı Osmanlı İmparatorluğu da 18 Nisan 1897 de *Yunanistana ilânı harp* etti.

Bir ay kadar süren bu küçük harpte, *Ethem Paşa* nın kumanda ettiği osmanlı ordusu *Dömeke meydan muharebesinde* yunan ordusunu ezerek, Atinaya doğru ilerlemeğe başlayınca, Avrupa devletleri müdahale ettiler. Kazanılan zafer bu *müdahaleden* dolayı Osmanlılara pek az bir menfaat temin etti; harbin bütün kazancı ehemmiyetsiz bir hudut tashihi ile, 4 milyon lira kadar harp tazminatından ibaretti. Mağlûp Yunanlılar ise *Giridin muhtariyetini* ve Giride umumî vali olarak kıral hanedanına mensup bir prensin tayinini kazandılar.

Babıali, Berlin Muahedesinin bir maddesile, Osmanlı İmparatorluğunda kalan *Rumeli vilâyetlerinde*, Girit adası teşkilâtına benzer bazı tanzimat yapacağını taahhüt etmişti. Bulgarlar, Sırplar ve Rumlar, ırkdaşlarile meskûn Rumelide, hususile *Makedonya* vilâyetlerinde, *çeteler* teşkil ederek, oraların asayişini bozup, Berlin Muahedesinin bu maddesine istinaden ecnebi devletlerin müdahalelerini celbetmiye, ve binnetice buraları kendi memleketlerine *ilhak* eylemiye çalışıyorlardı. 1895 ten itibaren Makedonyada çete faaliyetleri artmıştı; Avrupa devletleri arasında birçok müzakereler oldu. Babıali valilerin fevkinde bir salâhiyetle *Hüseyin Hilmi* Paşayı umumî müfettiş gönderdi; ve ecnebi zabitlerin idaresi altında müslim ve gayrimüslimden mürekkep bir jandarma teşkilâtı yaptı. Bu ıslahatı kâfi görmiyen Avrupa devletleri, tehdit ile Babıaliye *kendileri tarafından tayin edilen* mülkî memurları ve malî müfettişleri de kabul ettirdiler (1905). Fakat çetelerin boğuşmaları devam ediyordu. Nihayet 1908 de Rusya İmparatoru ile İngiliz Kıralının *Reval mülâkatı*

[1] Bu sırada Osmanlı - Yunan harbine mâni olmak için İngiltere Fransa, Rusya ve İtalya, Giride donanma sevketmişlerse de bu müdahaleden bir netice çıkmamıştır.

üzerine Babıaliye bildirilen program; *Makedonyadan Osmanlı idaresinin tamamen kalkması*, mahiyetinde idi.

ABDÜLHAMİT DEVRİNİN SİYASÎ FİKRİYATI VE YENİ OSMANLILARIN İKİNCİ FAALİYETLERİ

Osmanlı Devlet adamları ve münevverleri nazarında tanzimat devrinin esas fikri, müslim ve gayrimüslim tebaaya hukukî müsavat ve refah temin ederek, bütün osmanlı tebaasını bir millet efradı gibi yekdiğerile *imtizaç* ettirmekti; bu takdirde tebaa ecnebi devletlerin himayesini istemekten müstağni olarak, İmparatorluktan ayrılıp muhtar veya müstakil devletler halinde teşekkül emelinden vazgeçecekti. Vakıalar, bu emeli tahakkuk ettiremedi; yani Tanzimat muvaffak olamadı. *Yeni Osmanlılar* bu muvaffakıyetsizliği, hükûmetin halk tarafından kontrolsuz idaresine hamlederek hürriyet ve meşrutiyet talebinde bulunmuşlardı, fakat ilân olunan Kanunu Esasî ve toplanan Meclisi Meb'usan da inhilâle mâni olamadı; Rus harbi esnasında hıristiyan tebaa osmanlılık idealine bağlılığını pek az gösterdi. İlk meşrutiyet devrindedir ki osmanlı memleketleri *en büyük bir taksime* uğradı. Hürriyet ve meşrutiyet fikrinin en hararetli taraftarları bile bu vak'alardan sora imanlarında sarsılarak, *tereddüde* uğramışlardı. İlk Yeni Osmanlıların gayelerinde bazı vuzuhsuzluklar vardı. İçlerinden bazıları islâm dinine, müslüman tebaaya, hatta bütün dünya müslümanlarına çok ehemmiyet vererek, Osmanlılık fikrine muarız mütalealarda bulunuyorlardı. *Osmanlılık idealinin* meşrutiyet rejimile de tahakkukuna imkân bulunmadığı vak'alarla tezahur edince, islâmlık ve *müslümanlar birliği fikrine* daha ziyade sarılındı. Ziya Paşa ve Namık Kemal, İstanbula döndükten, bahusus meşrutiyet tecrübesi muvaffakıyetsizliğe uğradıktan sora, müslim ve gayrimüslim tebaanın müsavatına müstenit bir meşrutiyet ile İmparatorluğu muhafazadan ziyade islâm halifeliğini haiz osmanlı padişahlığının, bütün dünya müslümanları kuvvetine dayanarak memleketi korumak *hayaline* saptılar. Bu fikir, Abdülhamit ve müşavirleri tarafından işlendi. Ve hatta tatbik olunmak istendi. Abdülhamit, dahilde ve hariçte müslümanlığa fazla ehemmiyet verir göründü.

Lâkin çok dağınık, maddî ve manevî medeniyet itibarile hıristiyan Avrupa kavimlerinden gerikalmış ve hemen hepsi o kavimlere mahkûm olmuş müslümanların, Osmanlı İmparatorluğunun bekasını teminde *ciddî bir muavenetleri olamazdı.*

Başta Fransızların, sora İngilizlerin istismara çalıştıkları *Hilâfet fikri*, Abdülhamit tarafından Osmanlı Devleti nef'ine kullanılmak istenildi ise de, Avrupa devletlerinin husumetini, dahilde gayrimüslim tebaanın ayrılmak arzularını teşditten başka bir şeye yaramadı.

Abdülhamit devrinin keyfî, muvaffakıyetsiz, şerefsiz ve sıkıcı idaresi osmanlı müslümanlarının bir kısım genç münevverlerini, *muhalefete* sevketmiştir. Bunlar da Yeni Osmanlılar — ikinci bir tabirle *Genç Türkler* — namını aldılar. Hafiye ve polislerin tecessüs ve takiplerine rağmen dahilde biraz teşkilât yapmağa ve ecnebi memleketlerinde serbest ve tenkitkâr gazeteler çıkarmağa muvaffak oldular; 1897 ye doğru, bu hareket, hayli ciddiyet kespetti. Osmanlı Hükûmeti, bunlarla epey uğraştı; bazan mülâyemet, bazan şiddetle bunların ortadan kalkmasına çok çalıştı; fakat tamamile muvaffak olamadı. Ermeni vak'aları, Girit ve Makedonya isyanları maliyenin bozukluğu, bilhassa *maaşların muntazam çıkmaması*, idarî bozukluklar, suiistimaller, iltimaslar ve saire Abdülhamit idaresine karşı, Genç Türklerin eline çok keskin tenkit ve taarruz silâhları veriyordu. Bir aralık Pariste bulunan Genç Türklerin bir kısmı ermeni ihtilâl komitelerile *uyuşarak*, garp devletlerinin müdahalesini talebe kadar vardılarsa da, diğer bir kısım Ermenilerle itilâfı ve müdahale talebini *reddetmişti*; bundan dolayı Avrupadaki Genç Türkler ikiye ayrılmışlardı (1900).

Avrupada bulunan ve propagandadan başka bir şey yapmak ellerinden gelmiyen Genç Türklerin programı *Mithat Paşa Kanunu Esasisini ihya* etmekte hulâsa olunabilirdi. Son zaman Avrupa tarihini tetkik etmeyen Genç Türkler, bu kanunun tatbikından ciddî bir faide çıkmamış olmasını, Padişahın istibdadı iade fikrine hamlediyorlardı ve muhtelif unsurlar halitası olan Osmanlı tebaasının XX. asır başlarında bile imtizaç edip bir millet teşkil etmesi hayaline hâlâ kapılıyorlardı. Yeni Osmanlıların Ermenilerle itilâfa ve ecnebi devletlerinin müdahalesini talebe muhalif olan kısmı, "*Terakki ve İttihat Cemiyeti*„ namını almıştı.

Pariste bulunan ve üç beş kişiden ibaret olan bu "Terakki ve İttihat Cemiyeti„ nin memleket dahilinde ciddî hiçbir tesiri yoktu.

12 Kânunusani 1905 te tahsilini ikmal eden Erkânı Harbiye Yüzbaşısı *Mustafa Kemal Bey (Res. 129)*, mevcut idareyi, daha mektepte iken tenkit ederek, Abdülhamidin dikkat ve husu-

metini celbetmişti. Mektepten çıktığı gün tevkif olunup günlerce Yıldızda ve Abdülhamidin işitebileceği bir vaziyette istiçvaptan ve aylarca mevkufiyetten sora *Suriye ordusuna* sürülmüştü. Orada fikrine uygun arkadaşlar buldu ve Teşrinievel 1906 da, Şamda idarenin değişmesini istihdaf eden hafi bir cemiyet kurdu; bu cemiyete "*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*„ namını verdi. Cemiyetin faaliyetini Rumeliye de teşmil için, Mısır ve Yunanistan tarikile gizlice *Selâniğe* gitti; orada cemiyetin bir şubesini açtı. Bu şube Selânikte "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti„ namile tanıldı. Mustafa Kemal Beyin Selânikten tekrar Suriyeye avdete mecbur edilmesinden sora, tanınmış olduğu zannolunan bir unvandan istifade maksadile, Paristen gelen birinin teşviki üzerine bu isim yerine "Terakki ve İttihat„ unvanının istimali Selânikte tercih edildi. Bu cemiyetin Suriyenin bazı yerlerinde, *Berut* ve bilhassa *Yafa* ve *Kudüs* gibi şehirlerde daha çok *askerler arasında* şekillenmesi temin olunduktan sora Mustafa Kemal Bey, Kolağası olarak tekrar Makedonyaya gelmiş ve merkezi Selânikte bulunan Üçüncü ordu Müşiriyeti Erkânı Harbiyesine dahil olarak cemiyet içinde faaliyet göstermek fırsatını bulmuştur. *Bu faaliyet Meşrutiyetin ilânına kadar ve ondan sora da bir müddet devam etmiştir.* Mektepli münevver zabitler, erkânı harbiye zabitleri bu cemiyete giriyorlardı. Hususî vaziyeti yukarda zikrolunan Makedonyada tahşit edilmiş ordunun, genç ve münevver zabitleri arasında Cemiyete dahil olanlar çoktu. Daha soraları Cemiyetin isminde takdim, tehir yapılarak meşrutiyetin ilânı sıralarında "*İttihat ve Terakki Komitesi*„ unvanı şayi oldu. İttihat ve Terakki Komitesinin vücut bulmasında İmparatorluğun umumî vaziyeti ve Makedonyanın hususî vaziyeti mühim birer amil olmuştur. Makedonyanın Yıldız casuslarından bir dereceye kadar masun idaresi de bu teşkilâtın binnisbe serbest inkişaf ve faaliyetine müsait bir muhitti.

MAKEDONYADA BULUNAN III. ÜNCÜ ORDUNUN MEŞRUTİYET TALEBİ; İKİNCİ MEŞRUTİYET, ABDÜLHAMİDİN HAL'İ

Osmanlı idaresinin Makedonyadan ihracı, Reval mülâkatında Rusya ve İngiltere hükümdarları arasında takarrür edince, Makedonyada İttihat ve Terakki Komitesi açıktan açığa *isyan ederek* merkez ve şubeleri, Yıldıza ve Babıaliye telgraflar yağdırdılar ve 1876 Kanunu Esasisinin mer'iyetini, yani *meşrutî idarenin tatbikını talep ettiler.* Bu harekete mu-

kavemet edemiyeceğini anlıyan Sultan Hamit, iğfalkâr bir zihniyet ve maksatla, resmen mülga olmıyan Kanunu Esasinin tatbik olunacağını vait ve ilân etmek mecburiyetinde kaldı (24 Temmuz 1908); Meclisi Meb'usan toplandı, bu suretle Osmanlı imparatorluğunda *ikinci Meşrutiyet devresi* başladı.

İlk defa Vatan ve Hürriyet Cemiyetini tesis eden ve yukarda söylediğimiz gibi Selâniğe geldikten sora bilfiil Terakki ve İttihat içinde çalışan *Mustafa Kemal Bey, memlekette büyük ve radikal bir tebeddülün lüzumuna kaildi.* O varmak istediği hedefi daha o zaman tayin etmişti. Bunun için her şeyden evel meşrutiyet inkılâbını yapmış olan *ordunun aslî vazifesine avdet ederek* yakın tehlikelere maruz bulunan vatanın müdafaasına hazırlanması ve başka, bilhassa siyasî, hiçbir şeyle iştigal etmemesi fikrini ortaya koydu ve bunun müdafii oldu. Fakat kendisinin fikir ve kanaatleri İttihat ve Terakki Cemiyetinin başka reislerinin fikir ve kanaatlerile tevafuk etmedi. Mustafa Kemal Beye muhalif ve muarız olanlar, diyorlardı ki İttihat ve Terakkinin esas temeli ordudur; Mustafa Kemal Bey Cemiyeti bu temelden mahrum ederek yıkmak istiyor. Mustafa Kemal de diyordu ki, inkılâbı yapan teşekkülün esası ordudur; fakat bundan sora devleti idare etmekte ve vatanı muhafaza eylemekte temel olması lâzımgelen, doğrudan doğruya devleti muayyen siyaset dairesinde idareye muktedir unsurlardır. Bu unsurlar ordu mensupları ve bahusus ordunun bütün kademeleri arasında münakaşa kabul eder bir sıfat ve mahiyet alamaz ve almamalıdır. Yoksa *idarede intizam, orduda dissiplin, memlekette, sükûn temin etmenin imkânı bulunmaz.* Mustafa Kemalin bu noktai nazarda ısrarını icap ettiren diğer bir cihet te vardı ve o da şudur: Hakikaten herhangi bir kahramanlık eseri göstermiş olan herhangi bir zabit devlet idaresinde vasıfları ne olursa olsun, herhangi bir devlet adamını kendinden küçük görüyordu. Bunun, *memlekette ve orduda anarşi* ifade ettiğinde esasen şüphe etmemek tabiî idi. Halbuki Reval mülâkatı neticesini bertaraf edecek olan tedbir, elbette bu anarşinin bir komite menfaati namına devlet otoritesini kıracak surette idamesi olamazdı.

Bu yolda birçok mücadelelerden sora Mustafa Kemal artık manasız bir mahiyet alan, ve neticesi gelmiyen ve gel-

miyecek olan günlük politika cereyanlarından çekilerek asıl felâketlere karşı her türlü çare ve tedbirin esası olan türk ordusu içinde *asker olarak kalmayı* tercih etti.

Askerin siyasetten ayrılması hakikî lüzumuna muarız olanlar, bunda isabetsizliklerini görmek için çok beklemediler. Filhakika, İstanbulda meşrutiyet muhafızı diye, meşrutiyet timsali Meclisi Meb'usan etrafında bırakılan, hatta Rumelili, kıt'alar, *Halifenin taassup aleti olmakta* gecikmediler. Derhal din namına, hürriyetperverleri İstanbulda boğazlamağa başladılar (13 Nisan 1909). İstanbulda kanlı bir facia oldu. "*31 Mart hâdisesi*„ denilen bu kanlı hâdise üzerine Selânikte bazı zabitler arasında bir hassasiyet başladı. O tarihte Makedonya Ordusu Kumandanı Bağdatlı Mahmut Şevket Paşa idi. Gerek *Mahmut Şevket Paşa* ve gerek diğer kumandanlarda hiçbir teşebbüs fikri görülmüyordu. Selânikte Redif Fırkası Erkânı Harbi bulunan *Mustafa Kemal Bey*, bu fırkanın kumandanı *Hüsnü Paşa* namında bir zatı, Mahmut Şevket Paşa nezdine gidip onu faaliyete getirmeğe teşvik etti. Ayni zamanda kendisi de ordu Erkânı Harbiyesine gitti ve oradaki rüesayı İstanbula bir kuvvet sevkederek *isyanı bastırmak* lüzumuna ikna etti; kendisi gidecek olan kuvvetin *Erkânı Harp Reisliğini* deruhde etti. Gidecek olan kuvvetlerin kadrosunu tespit eyledi ve onun hazırlığına başlandı. Bu kuvvete Hüsnü Paşanın kumanda etmesini rica etti. Bizzat Mahmut Şevket Paşa ile de görüşerek noktai nazarlarını kabul ettirdi. Edirneden bir fırka kadar kuvvetin Makedonya kuvvetile birleşmek üzere tahriki için *Edirne kumandanlarile* de muhabere edilerek o da temin edildi. Bu suretle "*Hareket Ordusu*„ namını alan kuvvet Hüsnü Paşanın kumandası altında İstanbul surlarına dayandı. Bundan soradır ki Mahmut Şevket Paşa İstanbul üzerine hareketin muvaffakıyetle vukubulduğunu görerek, kendisi de Selânikten kalkıp Hareket Ordusuna iltihak etti.

Hareket Ordusu meşrutiyete karşı kıyam edenleri mağlûp ederek, *İstanbulu mürtecilerden temizledi*; bu hâdisede alâkası tespit olunan *Abdülhamit II. yi de haledip yerine Mehmet V.i geçirtti.*

BULGAR, GİRİT VE BOSNA - HERSEK MESELELERİ; TRABULUSGARBIN İTALYA TARAFINDAN İLHAKI VE BALKAN HARBİ

Osmanlı Devletinde meşrutî idarenin takarrürü ile beraber, Giritliler Yunanistana *iltihak* etmek istediler. Bulgaristan Şarkî Rumeliyi kendisine rapt ve *müstakil kırallığını* ilân etti. Avusturya - Macaristan İmparatorluğu hukukan yalnız işgali askeresi altında bulunup, filen bir vilâyeti hükmüne geçen Bosna ve Herseği resmen *ilhak* etti (1908).

Berlin Muahedesi aktolunurken Osmanlı İmparatorluğundan bir şey koparmamış olan *İtalya,* ötedenberi Trabulusgarbı istilâ emelinde idi. Abdülhamit zamanında birkaç defa buraya asker çıkaracağından korkulmuştu. Osmanlı Devletinin buhranını o da fırsat ittihaz ederek, *Trabulusgarba* bir donanma ile bir ordu sevk ve orasını işgale teşebbüs etti (1911). Trabulusgarptaki osmanlı askerî fırkası zayıf idise de, İstanbuldan muktedir bir hayli genç erkânı harp zabitleri giderek Trabulus, Bingazi ve Dernede müdafaayı tanzim ve idare ettiler. *Binbaşı Mustafa Kemal Bey(Res. 130) de* mütenekkiren (Gazete muhabiri Şerif Bey vesikasile) Mısır üzerinden Afrikaya girdi ve *Derne kuvvetleri kumandanlığını* deruhde etti. İtalya, Trabulusun sahil şehirlerini, donanma topları himayesinde zaptederek muhafazaya muktedir olabiliyor idise de içerlere doğru ilerliyemiyordu.

Osmanlı Meşrutiyet Hükûmeti Trabulusgarp meselesile meşgul iken, İmparatorluk aleyhine *Balkan İttifakı* aktolundu. Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunan Devletleri Osmanlı aleyhine uyuşmuşlardı; maksatları osmanlı hakimiyetini Avrupadan atarak, balkanlardaki osmanlı vilâyetlerini aralarında paylaşmaktı. Bu yeni vaziyetin tahaddüsü üzerine Osmanlı Hükûmeti İtalya ile *Uşi Muahedesini* (Teşrinievel 1912) aktedip *Trabulusu terketmekten* başka çare bulamadı.

Balkanlı müttefiklerle Osmanlı Devleti arasında açılan harp, başta osmanlı ordularının mağlûbiyeti ile hitam buldu; Bulgarlar Çatalca hattına kadar ilerlemişlerdi (Teşrinisani 1912) [1].

Bingazide bulunan *Binbaşı Mustafa Kemal Bey,* vatanın

---

[1] Balkan harbinde Osmanlı Devletinin seferber ordusu 598,000 ve müttefik Balkanlıların seferber orduları mecmuu 568,000 idi. Osmanlı ordusu *fena idare edilmek yüzünden* adetçe ve kuvvei maneviyece tefevvukuna rağmen mağlûp olmuştur.

uğradığı bu felâketlerin ancak bir kısmını haber alabildi ve derhal Avrupa tarikile Romanya üzerinden İstanbula geldi. Zaten Afrikada yapılacak bir şey kalmamıştı. Vaziyeti işittiğinden daha fena buldu; bununla beraber muharip orduda hizmet istedi. Akdeniz Boğazı Mürettep Kuvvetinin Harekât Şubesi Müdürlüğüne tayin ettiler.

Osmanlıdan kalan Rumeli vilâyetlerinin taksiminde müttefikler uyuşamadılar, Bulgarlarla Sırplar ve Yunanlılar arasında bir harp açıldı. Bundan istifade eden osmanlı ordusu, ilerleyip *Edirneyi istirdat* etti.

Edirne üzerine ileri harekette, Bulayır Kolordusunu, Erkânıharbiye Reisi sıfatile tanzim ve idare eden Binbaşı Mustafa Kemal Beydi. Edirneye ilk giren kıt'a, bu kolordunun süvari livası idi. Mustafa Kemal Bey, Mürettep Kuvvetin Erkânıharbiye Reisi iken, *Çanakkale Boğazının müdafaası şartlarını tetkike* de fırsat bulmuştu. Cihan Harbinde büyük muvaffakıyetler elde ettiği zaman bu tetkiklerin faydası olacaktır. Nihayet *Şarkî Trakya Osmanlı Devletinde kalmak ve başka Rumeli vilâyetleri Balkanlılara terkolunmak üzere sulh aktedildi* (1913 ve 1914 İstanbul ve Atina Muahedeleri).

İKİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİNDE BAŞLICA DAHİLÎ VAK'ALAR

Kanunu Esasî ilân olunup meşrutî idare takarrür edince, bu kadar haricî gailelere rağmen meşrutiyet hükûmeti bazı ıslahat yapmak teşebbüsünde bulundu. Kanunu Esasiyi, padişahın hukukunu tenkis ve ahalinin hukukunu tezyit edecek surette tadil etti. Maarif işlerine ehemmiyet verdi; Avrupaya çokça talebe gönderdi; medreselerin tanzimine çalıştı. Malî ve adlî ıslahat için *Avrupalı mütehassıslar* aldı. Fakat ciddî bir iş yapamadı. Hele malî siyasetinde, bir müddettir içtinaba çalışılan *istıkrazla geçinmek* usulünü ele alarak, zaten tahammül olunmaz bir dereceye gelen faiz yükünü daha ziyade ağırlaştırıyordu.

Meşrutiyet devrinin dahilî siyasetinde en çok göze çarpan vak'alar Meb'usan Meclisinde ve içtimaî muhitte pek hâd bir şekil almış olan *fırka kavgalarıdır.* Esası Türk-Osmanlılardan müteşekkel *İttihat ve Terakki* Fırkası, gayritürk müslümanlarla, gayrimüslimleri fazla ihtiva eden *İtilâf ve Hürriyet* Fırkasile ve Rum, Ermeni, Arap, Arnavut *millî fır-*

kalarile mütemadiyen çarpıştı. Bu mücadelelere ordu dahi müdahale ettiriliyordu. Bu suretle *ordunun siyasete karışması* gibi çok zararlı bir çığır açılmıştı. Kavimler arasındaki nizalar, meclis duvarlarından harice çıkarak, *Arnavut, Ermeni, Arap ve hatta Kürt meseleleri* tahaddüs etti. İttihat ve Terakki Hükûmeti Arnavutlar ve Ermenilere karşı asker sevkine lüzum gördü; Ermeni kıyamlarını, çok şiddetle teskin etti. Arapların istiklâl ve müdahale talep eden reisleri de cezalandırıldı. Fakat bu meseleler de tamamen hallolunamadı.

Görülüyor ki İmparatorlukta ikinci defa meşrutiyetin ilânile bütün tebaaya siyasî hukuk verilmiş olmasına rağmen, muhtelif kavimlerin uyuşup imtizaç ederek bir Osmanlı milleti teşkiline çalışmaları şöyle dursun, aradaki niza ve münaferetler artmış ve meşrutiyet devrine kadar millî iddiaları az olan müslüman gayritürkler dahi *milliyete müstenit istiklâl davasına* girişmişler ve hatta filî hareketlere bile geçmişlerdi (1912).

TÜRK MİLLİYET FİKRİ VE İTTİHAT VE TERAKKİ

İkinci Meşrutiyetin ilânında amil olan İttihat ve Terakki Komitesi, bütün bu vak'alardan ve alelhusus Balkan Harbinden sora osmanlı tebaası olan müslim ve gayrimüslim kavimlerin osmanlılık camiası içinde uyuşup yaşaması *imkânsızlığını*, nihayet idrak edebildi.

Vakıâ Abdülhamit saltanatının son zamanlarına doğru, bu imkânsızlığı görüp gösteren ve Osmanlı Devletinin esasî unsuru olan *türklüğe ehemmiyet verilmesi* lâzımgeldiğini söyliyen bazı kimseler yok değildi. Fakat Mithat Paşa Kanunu Esasisinin her hastalığı tedavi eder bir devayi kül olduğuna iman getirilen o zamanlarda, bu cılız seslere hiç te aldıran yoktu. Abdülhamit, islâmları birleştirmek hulyasına dalmış olduğundan siyasî değil edebî ve ilmî sahalarda bile türklükten ve türkçülükten bahsedenlere buğzederdi; türk tarihine, türk lisaniyatına ait bahislerin bile yazılıp neşrolunmasını *menetmişti.*

Balkan bozgunluğundan, ve bir aralık müttefikleri olan ermeni komitelerinin fazla taleplerde bulunup silâha dahi müracaat etmelerinden, nihayet Arnavut, Arap ve Kürt gibi müslüman kavimlerin bile millî davalar peşine düşmelerinden sora, İttihat ve Terakki Cemiyeti, *türkçülük fikrine* de ku-

lak asmıya başladı. Hatta kendi içinden bazı kimseleri bu nazariyenin işlenmesine memur etti. Fakat türkçülük idealini ciddî ve alenî bir surette *benimsemekten ürktü.* Hâlâ Türk olmıyan müslümanlarla uyuşmak ümit ve hayalinde idi. Osmanlılık idealinin tahakkuk edemediğini, birçok zayiatla, gördükten sora, Sultan Hamidin islâm siyasetine başvurdu. Meselâ Halife dediği *Mehmet V.* i, Arnavutlar arasına götürüp bazı *dinî merasimle* Arnavutları avlamak istedi, fakat bir şey elde edemedi. İslâm siyasetine doğru böyle yalpalar yaparken, osmanlılık siyasetini de büsbütün inkâr etmiyordu; İttihat ve Terakki Cemiyetini idare eden merkez meclislerinde İmparatorluğun sukutuna kadar Araplar, Rumlar, Ermeniler, Ulahlar azalıkta bulundular. Hasılı İttihat ve Terakki esassız bir oportünism *(idarei maslahat)* siyasetine kapılarak veçhesini kat'î bir surette tayin edemedi.

Kavimleri idarede böyle bocalıyan İttihat ve Terakki hükûmetleri *din siyasetine* de vuzuh ve sarahat vermek kudretini gösteremedi; bir taraftan *lâik* denilebilecek bazı teşebbüslerde bulunurken, diğer taraftan bazı halk tabakalarının *dinî taassubunu okşayan* icraattan da geridurmuyordu. Arasıra kadınların tuvaletlerine, şehir kisvelerine dair emirler ısdar eder dururdu. Şeyhülislâmın nazırlar arasında sadrazamı takip eden pek yüksek bir mevkii vardı; medreselerin bazı ıslahatla takviyesi tasavvur olunmuştu. Teşri salâhiyeti Meb'usan Meclisinde olmakla beraber, hâlâ *fetvalara bir kıymet* verilmekte idi. Hasılı bu meselede dahi "idarei maslahat„ esastı.

Malûmat ve tecrübenin fıkdanından, osmanlı memleketlerile Avrupanın ahvaline ve dünyanın tekâmül cereyanlarına vukufsuzluktan neş'et eden bu tezebzüp, İttihat ve Terakkinin ciddî bir iş görmesine mânidi. Hele *iktisadî ve malî* meselelerde, *sırf ampirik* (ilme müstenit olmıyan amelî) sureti haller aranarak, iktisadî ve malî vaziyet, Abdülhamit zamanından daha fena bir hale getirilmişti. İşte bu ve buna mümasil sebeplerledir ki İmparatorluğun İkinci Meşrutiyet devri de, ciddî bir semere bırakmadan, tarihe karışıp gidecektir.

CİHAN HARBİ Meşrutiyetin ilânını müteakıp, Osmanlı Devletinin beyneddüvel sahadaki vaziyeti birdenbire değişmişti. Abdülhamidin son zamanlarda çok temayül gösterdiği *alaman siyasetinin* İstanbulda tesir ve nüfuzu

eksilmiş, Genç Türkler, İngiltere ve Fransaya heyecanlı muhabbet izharına başlamış olduklarından, İngilizler de İttihat ve Terakkiye iptida biraz güleryüz gösterdiler; ve hatta *Reval programının tatbikını tehir ettiler.* Fakat vaziyet pek çabuk değişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Alamanlarla dostlaştı. Balkan Harbinde Balkanlıları İtilâf Devletleri, yani İngiltere, Fransa ve Rusya tutuyordu; Osmanlılara ise İttifakı Müsellesin temeli olan Alamanya ile Avusturya muhabbet ve teveccüh gösteriyordu. Balkan Harbi (1912), iki sene sora patlıyacak *Cihan Harbinin adeta öncü müsademesi* gibi bir şey oldu.

Çok geçmeden, *İttifakı Müsellesle* (Alamanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya) *İtilâfı Müselles* (Fransa, Rusya, İngiltere) *arasında harp açıldı (1914).* Harbin ilânı sırasında İtalya bitaraflığını bildirerek Müttefiklerden ayrıldığı gibi, bir müddet sora da İtilâfı Müsellesle ittifak aktetti. Alamanyaya askerî mukavele ile bağlı bulunan Romanya Kırallığı da İtalyayı taklit eyledi. *Osmanlı İmparatorluğu, Alamanya ile bir ittifakname imzalıyarak, harbe dahil oldu (T. Sani 1914).*

Büyük Harbe başlanacağı sirada osmanlı ordusu henüz Balkan Harbinin yorgunluklarından dinlenmemiş ve getirilen Alaman Islahat Heyetile (Liman von Sanders Heyeti) birlikte çizilen geniş ıslahat programını tamamen tatbika vakit bulamamıştı. Ancak kumandanlar gençleştirilmiş ve askerî bilgi müesseseleri alaman muallimlerle kuvvetlendirilmişti.

Büyük Harbin iptidasında, Osmanlı Hükûmeti, bütün Avrupaya sirayet edecek olan bu harbe coğrafî ve siyasî vaziyetinden dolayı seyirci kalamıyacağını düşünerek *Ağustos 1914 te, seferberlik ilân etmişti.* Dört ordu halinde seferber edilen osmanlı kuvvetlerinden I. inci ve II. inci Orduların payitaht ile Trakya ve Boğazlar mıntakasına III. üncü Ordunun Kafkas ve İran hudutlarına IV. üncü Ordunun Mısır hududuna karşı toplanması kararlaştırılmıştı.

Osmanlı ordularının insan membaları kâfi idi ise de hayvan ve malzemece noksanları vardı. Seferberlik iptidasında 640,000 kadar insanla 228,000 kadar hayvan toplanmıştı, ordunun 1247 seyyar topu ve 520 kale topu vardı.

Donanmaya gelince, osmanlı donanması çok zayıftı. İngiltere ve Fransaya yeni ısmarlanan büyük ve küçük gemiler, harp çıkınca o devletler tarafından *zaptolunmuştu.* Harp

iptidalarında Çanakkale Boğazından geçip Marmaraya sığınan Alamanların "*Göben*„ ve "*Breslau*„ zırhlıları devletçe satınalındı ise de, yine Karadenizde bile bahrî osmanlı hakimiyeti temin olunamamıştı.

Bu vaziyete göre, harbe girmekte *acele etmek doğru değildi;* o esnalarda Sofyada Ataşemiliter bulunan Kaymakam *Mustafa Kemal Bey,* harbin seyrini büyük bir alâka ile takip ediyor ve icap edenlere *teenni tavsiyesinde bulunuyordu.* Fakat 1914 senesi Teşrinieveli nihayetlerinde Müttefiklerin şark ve garp cephelerindeki vaziyetleri fenalaşmıştı. Alamanlar herne olursa olsun, osmanlı ordusunu harbe sokarak, bozuk vaziyetlerini düzeltmek istiyorlardı. "Göben„ kumandanı olup osmanlı hizmetine giren alaman amiralı, Alaman Islah Heyeti ve kendisini bunların nüfuzuna kaptırmış olan Osmanlı Harbiye Nazırı *Enver Paşa,* bir an evel harbe girmek taraftarı idiler. *Ruslar* da Büyük Harpten istifade ile müsait bir zamanda İstanbul civarına asker çıkararak, *Boğazları elde etmek,* bu suretle tarihî gayelerine ermek emelinde bulunuyorlardı.

Karadenizde rus ve osmanlı donanmaları arasında çıkan bir hâdise *(29 Teşrinievel 1914),* osmanlı rus ordularını filen harbe sokmuş oldu.

Osmanlı menfaati noktai nazarından, *harp muvafık bir zamanda başlamış değildi.* Mustafa Kemal Bey, raporlarile bu mühim tarihî noktayı tespit etmiştir.

İtilâfın Müttehit Amerika Devletlerile daha birtakım büyük, küçük devletleri ittifakına almasından dolayı *cihanın hemen her tarafında, karada, denizde ve havada* birçok muharebe ve musademeleri intaç eden bu büyük harp dört sene kadar sürdü; ve *Cihan Harbi* namını aldı.

Cihan Harbinde, İtilâfı Müsellese dahil Rusya, Romanya ve Sırbistan orduları mağlûp düşerek saftan hariç kaldılarsa da, nihayet İttifakı Müselles mağlûp oldu. Alamanyanın müttefiki bulunan Osmanlı Devleti, *Çanakkale Boğazını,* cihanı hayrete düşüren bir fedakârlıkla müdafaa ederek dünyanın en büyük donanmaları olan ingiliz ve fransız filolarını Boğazdan *sokmadığı* gibi, karadan hücum eden İngiliz, Avustralya, Yeni Zelânt ve Fransa ordularını da *münhezim* ederek denize attı (1915).

Harbin ta başlangıcında Sofya Ataşemiliteri Kaymakam Mustafa Kemal Bey, Başkumandanlıktan faal bir vazife istemişti.

O zamanlar muvafakat cevabi verilmemişti. Nihayet Tekirdağında teşekkül edecek mevhum bir fırkaya kumandan tayin ettiler; Mustafa Kemal, orada bir ay içinde güzide bir fırka hazırladı: *19 uncu Fırka.* Bir müddet sora bu fırkaya daha bir kısım kuvvetler ilâve ederek Seddülbahir, Arıburnu, Anafartalar ve Ece limanını ihtiva eden Maydos mıntakasının müdafaasını ona verdiler; sora biraz geriye çektiler. Lâkin İtilâf Devletleri Gelibolu Yarımadasına kuvvetler çıkardıkları zaman (13 Nisan 1915) *Mustafa Kemal, kendi insiyatifile derhal Arıburnu mıntakasına yetişerek taarruz ve düşmanı sahilde tespit etti.* Yarımadanın tahliyesine kadar düşmanın ilerlemek için yaptığı müteaddit taarruzlar, şiddetli hücumlar hep akamete mahkûm kaldı; düşman kuvvetleri, yapışıp kaldıkları Arıburnunun yalçın yamaçlarından ileriye bir adım bile atamadılar. Türk cephesini yandan, Anafartalardan çevirmek için çıkan *yüz bin kişilik Kiçner ordusu da karşısında Mustafa Kemali buldu.* Anafartalar Kumandanı *Miralay Mustafa Kemal Bey*, 26, 27, 28 Ağustos günleri *Suvla* limanı istikametinde, *Conkbayırında ve Kocatepede yaptığı şanlı taarruzlarla Kiçner ordusunu da mağlûp etti (Res. 131-134)* ve ordumuzun vaziyetini bir kere daha tehlikeden kurtardı. Conkbayırı muharebesinde bir mermi parçası ta kalbinin üzerine gelmiş iken, cebindeki saati parçalanmasile hayatı kurtulmuştu; Türkün talii onu muhafaza etmişti.

Türk ordusunun Gelibolu Yarımadasında dünyanın en muntazam ve mükemmel ordularına karşı gösterdiği kahramanca mukavemet ve onları ricate mecbur ederek kazandığı *büyük zafer*, türk neferinin ve türk milletinin fıtrî fedakârlığını ve yüksek hasletlerini en eyi anlıyan ve ondan istifade etmesini bilen Mustafa Kemalin *eşsiz dehası* sayesinde olmuştur.

Mustafa Kemal Çanakkale müdafaasile İmparatorluğun payitahtını istilâdan kurtardı. Rusyanın inhizam ve ihtilâline hakikî amil oldu: Boğazlar yolile müttefiklerine iltisak peyda edemiyen Rusya, bundan sora askerinin kesretine rağmen teçhizatsızlıktan ricate başlamış ve nihayet tamamen münhezim olmuştu. Bu iki inhizamdır ki, *Rusyada komünist ihtilâlini tevlit etti.*

Çanakkale Boğazını kurtaran Mustafa Kemal, *Şark cephesinde* Rusların zaptetmiş olduğu Bitlisi ve Muşu, Rusları mağ-

lûp ederek *gerialdı* ve onların bu istikametlerden Anadolu içlerine yürümelerini menetti ve Mirlivalığa terfi olundu. Erzurum cephesinde bulunan ordu, bizzat Enver Paşanın kumandasında tedbirsizce sevk ve idare yüzünden mağlûp ve perişan olmuştu. Kezalik *Süveyş* Kanalını geçerek Mısıra dahil olmak hulyasile hareket eden *Cemal Paşa* ordusu da büyük hezimete duçar oldu. Bu iki kumandanın (Enver ve Cemal Paşalar) mucip olduğu felâketler nihayatine kadar *telâfi olunamadı.*

Bununla beraber osmanlı orduları, bu orduların temelini teşkil eden türk milleti *dört sene süren Cihan Harbinin* muhtelif cephelerinde muktedir kumandanlar idaresi altında bulundukça, dünyaya hayret veren bir mukavemet ve kudret gösterdiler. Yalnız ana vatanda değil, *Galiçya, Romanya* gibi uzak cephelerde de Müttefiklerinin imdadına koştular. Ve oralarda kanlarını akıtarak mertliklerinin icabını yaptılar. Osmanlı Karargâhı Umumisi Alamanların emri altında gibi idi: Osmanlı ordusunun mühim kuvvetleri hariçte ve uzak cephelerde kurban edildi; Alamanlar yalnız kendi maksat ve emellerinin husulüne baktılar ve ana vatanımızın müdafaasını zâfa uğrattılar. Kanal ve Sarıkamış faciaları da alaman maksadına hadim büyük hatalardandır. Bu hatalara rağmen, osmanlı ordusu bütün cephelerde kahramanca çarpışmıştır. Çanakkale Boğazı harikalarından başka, Irakın kızgın çöllerinde, her türlü harp vasıtalarının yoksulluğu içinde uğraşan 3000 kadar silâhlı Türk, 12000 kişilik bir *ingiliz kuvvetini Kûtülemarede esir aldı.*

Cihan Harbinde Osmanlı Devleti, *4 milyona karip* askeri seferber ederek bunun hemen bir buçuk milyonunu cephelerde bulundurabilmişti. *Yani türk tarihinin en büyük ve muntazam bir ordusunu çıkarmıştı.* Harp esnasında Osmanlıların zayiatı *bir buçuk milyonu* bulmuştur [1]. Osmanlı tarihinin şimdiye kadar bahsolunan vakayii eyice teemmül olunursa, bu muvaffakıyetin fevkalâdeliği anlaşılır ve türk milletinin nekadar hayrete şayan bir *hayatiyeti haiz* olduğu iftiharla görülür. *Bu hayatiyetin kaynağı, türk milletinin 120 asırlık tarihî varlığıdır.*

[1] Osmanlı ordusuna karşı Ruslar 350,000, İngilizler 750,000, Fransızlar 150,000 kişi yani bütün İtilâf Devletleri 1,250,000 kişi sevketmişlerdir.

ALAMANYANIN CİHAN HARBİ ESNASINDA HİLÂFET FİKRİNDEN İSTİFADE ETMEK ARZUSU

Alamanya Devleti Büyük Harp esnasında, müttefiki Sultanın, Halifelik sıfatından istifade etmek arzusunda bulundu: Halife namına birtakım *fetva ve beyannameler* yazdırıp, muhtelif müslüman lisanlarına tercüme ettirerek, bütün dünya müslümanlarına dağıttırdı. Müslümanların çoğu, İtilâf Devletlerinin tebaası olduğundan, bu manevî silâhla onları metbu devletlerinin aleyhine çevirmek, harbe iştirakten menetmek ve hatta kıyam ve ihtilâllere teşvik eylemek istiyordu. Fetva ve beyannamelere *pek kulak asan bulunmadı*. İngiliz ve Fransıza tâbi Hint, Cezayir, Tunus ve sair müslüman memleketlerinin ulema denilen adamları hâkimlerinin emrile, derhal bu fetva ve beyannameleri iptal edecek ayni kıratta bir sürü fetva, beyanname ve risaleler de kendileri yazıp neşrettiler. *Hindin, Cezayirin ve Tunusun müslüman askerleri* hiçbir dinî ıstırap duymadan, Halifenin memleketlerine taarruz ve ordularına hücum ettiler. Hatta Osmanlıya doğrudan doğruya tâbi olan müslümanlar, bilhassa Araplar, Hilâfete ihanetle düşmanlarının tarafına geçip Osmanlılar aleyhine harbe iştirak ettiler. Bunların başında Peygamber sülâlesinden geldiğini iddia eden *Mekke Şerifi* ve oğulları da vardı.

Bu vakıa, pek açık ve kat'î olarak gösterdi ki, hilâfet fikrinin bütün müslümanlar hayatında artık *bir kıymet ve ehemmiyeti kalmamıştır*; ötedenberi Osmanlı Devletinin ciddî bir işine yaramıyan bu silâh, artık terkedilmesi lâzımgelen beyhude ve zararlı bir ağırlıktan ibarettir.

SEVR MUAHEDESİ VE OSMANLI DEVLETİNİN SON PARÇALANMASI

Büyük Harbe hitam veren muahedeler Paris civarında aktolundu. İtilâf Devletlerile Osmanlı Sultanının murahhasları arasındaki muahedename, Parise pek yakın *Sevr kasabasında* müzakere olunup imzalandı (10 Ağustos 1920).

Sevr Muahedesine, *Mondros Mütarekesi* takaddüm etmişti (30 Teşrinievel 1918); bu mütareke ile İtilâf Devletlerinin İstanbulu işgal etmelerine *(Res. 135)* ve osmanlı ülkesinin mühim askerî noktalarını tutmalarına, Sultan Hükûmeti müsaade eylemişti. Bu mütareke ahkâmını derhal tatbik ederek osmanlı memleketlerini, askerlerinin emri altında bulundurduklarını zanneden

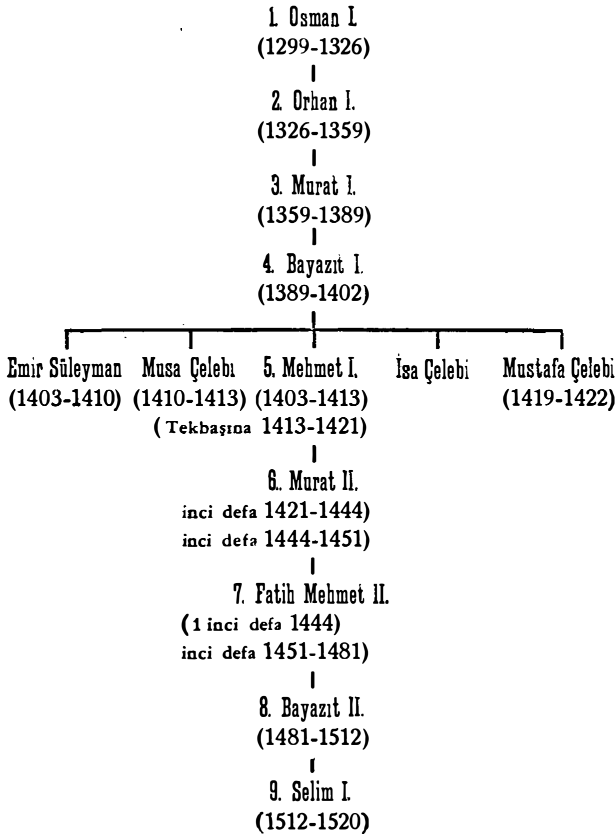
İtilâf Devletleri *Sevr Muahedenamesini* osmanlı murahhaslarına istedikleri gibi dikte ettiler *(Res. 136).* Bu muahede mucibince Osmanlı Devleti, İstanbul ve civarındaki köylere, bir kısım Anadoluya inhisar ediyordu *(Harita. 9)*; Boğazlar açılmış ve bir Avrupa komisyonunun kontrolu altına konmuştu; İzmir şehri ve mıntakası Yunanlılara verilmiş, "*Kürdistan*„ namı verilen birkaç türk vilâyetine muhtariyet verilmişti. Şarkî Trakya ve bütün adalar da Yunanlılara bırakılmıştı; serbest ve müstakil bir "Ermenistan„ tesis edilmişti; Irak, Hicaz, Mısır ve Kıbrısı İngilizler, Suriye ve Tunusu Fransızlar, Trabulusgarp, 12 ada denilen Rodos ve sair adaları İtalyanlar tamamen benimsemişlerdi. Bu suretle *taksim* olunan *(Harita. 10)* memleketlerinden Osmanlı Devletine kalan küçük parça da tamamen *müstakil değildi:* silâhtan tecrit edilmiş ve devletlerin malî kontrolu altına alınmıştı. Hasılı bu muahedeyi imzalıyan Sultan *Mehmet VI.* (Vahdettin), Osmanlı Devletinin müstakil bir Devlet olarak artık ortadan kalktığını, kabul etmiş oluyordu. Bu muahede ile Osmanlı İmparatorluğu resmen değil ise de *hakikatte münkariz olmuştu.*

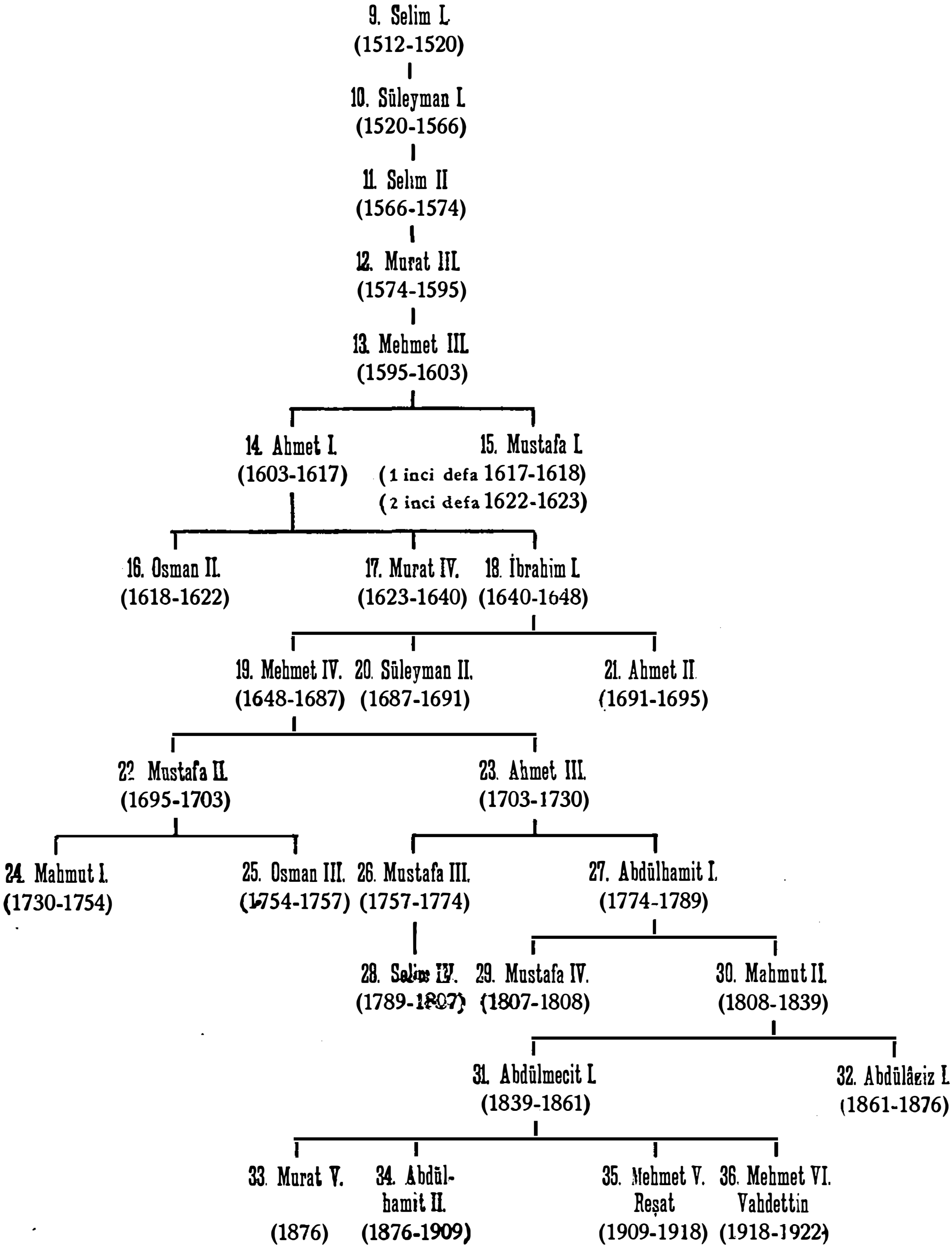
Bereket versin ki Osmanlı Sultanının imzasına, bu memleketin hâkimi ve esas unsuru olan türk milleti hiçbir kıymet vermiyordu; Sevre murahhaslar gönderen *Sultanın "Türkiye„ üzerinde hiçbir hüküm ve nüfuzu yoktu.* Bunun, içindir ki, "Osmanlı İmparatorluğu„ münkariz olduğu halde türk milleti ve "*Türkiye Devleti*„ yaşamıştır ve onu yaşatan, vaktile İmparatorluğu istilâlardan kurtarmağa çalışmış olan **Gazi Mustafa Kemaldir.**

Bunun nasıl olduğu da *Türkiye Cümhuriyeti tarihinde* görülecektir.

OSMANOĞULLARI HÜKÜMDARLARININ SALTANAT MÜDDETLERİNİ DE GÖSTEREN

NESEP CETVELİ

9. Selim I.
(1512-1520)
10. Süleyman I.
(1520-1566)
11. Selim II
(1566-1574)
12. Murat III.
(1574-1595)
13. Mehmet III.
(1595-1603)
14. Ahmet I.
(1603-1617)
15. Mustafa I.
(1 inci defa 1617-1618)
(2 inci defa 1622-1623)
16. Osman II.
(1618-1622)
17. Murat IV.
(1623-1640)
18. İbrahim I.
(1640-1648)
19. Mehmet IV.
(1648-1687)
20. Süleyman II.
(1687-1691)
21. Ahmet II.
(1691-1695)
22. Mustafa II.
(1695-1703)
23. Ahmet III.
(1703-1730)
24. Mahmut I.
(1730-1754)
25. Osman III.
(1754-1757)
26. Mustafa III.
(1757-1774)
27. Abdülhamit I.
(1774-1789)
28. Selim III.
(1789-1807)
29. Mustafa IV.
(1807-1808)
30. Mahmut II.
(1808-1839)
31. Abdülmecit I.
(1839-1861)
32. Abdülâziz I.
(1861-1876)
33. Murat V.
(1876)
34. Abdül-
hamit II.
(1876-1909)
35. Mehmet V.
Reşat
(1909-1918)
36. Mehmet VI.
Vahdettin
(1918-1922)

OSMANLI DEVLETİ TARİHİNDE ZİKROLUNAN BAŞLICA HADİSELERİN VUKUU TARİHLERİ

1071. Malazgirt Meydan Muharebesi. (26 Ağustos)
1243. İlhanlıların Anadoluyu istilâsı.
1250. Mısırda Kölemen idaresinin başlaması
1281. Osman Beyin aşiret reisi olması.
1299. Müstakil Osmanlı Devletinin teessüsü.
1308. Selçuk İmparatorluğunun tarih sahnesinde kayboluşu.
1312. Türk şairi Sultan Veledin ölümü.
1326. Osman Beyin vefatı.
1328. Orhan Bey namına ilk osmanlı parasının basılması. — Yunus Emrenin yaşadığı devir.
1332. Aşık Paşanın ölümü.
1333. Osmanlılarla Bizanslılar arasında ilk defa sulh akti.
1357. Osmanlı Türklerinin Çanakkale yolu ile Avrupaya geçişi.
1359. Süleyman Paşanın vefatı.
1360. Yeniçeri ocağının kurulması.
1363. Hacı İl Bey kumandasındaki osmanlı kuvvetinin «Sırp Sındığı» namı verilen mahalde muharebe ve galebesi.
1387. Sırp kıralının Timurtaş Paşayı baskına uğratması (Ploşnik vak'ası). — Karamanoğlu Ali Bey (Sultan Alâeddin) in Osmanlılar aleyhine harp açması.
1388. Sadrazam Ali Paşanın Bulgar ve müttefiklerini yenerek Tırnova ve Şumnuyu zaptetmesi.
1389. Kosova meydan muharebesinde müttefiklerin mağlûbiyeti ve Murat I. in Miloş adlı bir Sırp tarafından şehit edilmesi. — Bayazıt Beyin Osmanlı Hükümdarı olması.

1393. **Bulgaristanın tamamen ilhakı.**
1395. Niyebolu Meydan Muharebesi.
1402. Ankara yakininde Timur ve Bayazıt Muharebsi. (20 Temmuz)
1413. Çelebi Mehmedin hakimiyette vahdeti tesise muvaffak olması.
1416. Çelebi Mehmet zamanında Gelibolu önünde Venediklilerle deniz muharebesi.
1417. Samavnalı Şeyh Bedrettinin asılması.
1423. Murat II. nin İstanbulu muhasarası.
1444. Sultan Murat ile Macar Kırallığı arasında Segedin Muahedesi. — Macarların muahedeyi bozması ve Varna civarında muharebe.
1449. İkinci Kosova Meydan Muharebesi. (17 Birinciteşrin)
1451. Mehmet II. nin ikinci defa tahta cülûsu.
1453. Mehmet II. nin Rumelihisarını yaptırması ve toplar döktürmesi.
1453. İstanbulun fethi. (20 Mayıs)
1459. Sırbistanın Osmanlı Devletine ilhakı.
1461. Moranın ve Trabzonun zaptı.
1462. Eflâk ve Buğdanın himaye altına alınması.
1463. Bosnanın zaptı.
1467. Konyanın zaptı, Karaman Devletinin inkırazı. — Anadolu Türklüğünün tamamen birleşmesi.
1473. Otlukbeli muharebesi.
1474. Kırımın himaye altına alınması.
1485. İlk Osmanlı-Mısır harbi.
1501. Şah İsmailin Safevî Devletini tesisi.
1512. Selim I. in cülûsu.
1514. Çaldıran Meydan Muharebesi.
1517. Mısırın fethi, Hicazın iltihakı.
1519. Karlosun Alamanyada imparatorluğa intihabı.
1520. Kanunî Süleymanın cülûsu.
1521. Belgradın zaptı.
1522. Rodosun zaptı.
1525. Fransuva I. in İtalyada Pavi muharebesinde Karlos V. e esir düşmesi.
1526. Mohaç Meydan Muharebesi ve Macar Kıralı Layoşun vefatı.
1529. Birinci Viyana muhasarası.

1532. Kanuninin Alaman seferi.
1534. Bağdadın fethi, Basranın iltihakı.
1535. Kanuninin Fransaya ilk kapitülasyon fermanını vermesi.
1538. Barbarosun Preveze muharebesi.
1541. Macaristanın kat'î ilhakı.
1552. Moskof Çarı Korkunç İvanın Kazan Türk Hanlığını zaptı.
1554. Korkunç İvanın Hacıtarhan Hanlığını zaptı.
1556. Şarlkenin hükümdarlıktan çekilmesi, Avusturyada İmparator Ferdinandın ve İspanyada İkinci Filipin cülûsları.
1564. İmparator Ferdinandın ölümü ve Maksimilyan II. nin cülûsu.
1565. Sokollu Mehmet Paşanın sadarete geçmesi.
1566. Kanuninin ölmesi ve İkinci Selimin cülûsu.
1569. Don ve Volga nehirleri arasında kanal açılması teşebbüsü.
1571. Kıbrısın zaptı ve İnebahtı muharebesi.
1575. Tunusun fethi. — Selim II. nin ölmesi. — Murat III. ün cülûsu.
1577. İranla uzun bir muharebenin iptidası.
1579. Sokollunun vefatı.
1591. Avusturya ile yeni bir harbin başlaması.
1596. Mehmet III. ün cülûsu, Haçova Meydan Muharebesi.
1606. Avusturya ile Jidvatorok Muahedesi.
1620. Lehistanla harp ve Hotin Muahedesi.
1622. Bağdadın İranlılar tarafından zaptı.
1623. Dördüncü Muradın cülûsu.
1639. İranla Kasrı Şirin Muahedesi.
1645. Venediklilerle Girit harbinin başlaması.
1648. Mehmet IV. ün (Avcı) cülûsu.
1651. Kösem Sultanın ölümü.
1652. Tarhoncu Ahmet Paşanın sadrazamlığı.
1656. Köprülü Mehmet Paşanın sadarete geçmesi.
1661. Köprülü Mehmet Paşanın ölümü ve sadarete oğlu Fazıl Ahmet Paşanın geçmesi.
1663. Fazıl Ahmet Paşanın Avusturya seferi.
1664. Avusturya ile Vasvar Muahedesi.

1669. Kandiyanın zaptı, Venediklilerle Girit harbinin nihayeti.
1672. Lehistan ile ikinci harp ve Bucaş Muahedesi.
1676. Fazıl Ahmet Paşanın ölümü, sadarete Merzifonlu Mustafa Paşanın geçmesi.
1682. Uzun Nemçe seferinin başlaması.
1683. İkinci Viyana Muhasarası.
1689. Köprülü Fazıl Mustafa Paşanın sadarete geçmesi. — Petro I. in Rusyada çar olması.
1691. Ahmet II. nin cülûsu, Fazıl Mustafa Paşanın şehadeti.
1699. Karlofça Muahedesi.
1703. Ahmet III. ün cülûsu.
1709. Petro I. ile Demirbaş Karlın Poltava muharebesi.
1711. Ruslarla Prut Muharebe ve Muahedesi.
1715. Osmanlı Venedik harbi. — Tarihçi Naimanın ölümü.
1716. Avusturyanın Osmanlı - Venedik harbine müdahalesi.
1718. Pasarofça Muahedesi. — Damat İbrahim Paşanın sadarete geçmesi.
1722. İbrahim Paşanın İrana harp açtırması.
1724. İbrahim Paşanın bazı Türk memleketlerini Ruslarla paylaşması.
1728. İlk matbaa açılması.
1730. İstanbulda isyan zuhûru, İbrahim Paşanın katli, Ahmet III. ün hal'i ve Mahmut I. in cülûsu.
1736. İran ile sulh. — Osmanlı Devleti ile Rusya ve Avusturya arasında harbin başlaması.
1739. Belgrat Muahedeleri.
1740. Kapitülasyonların ebedileştirilmesi.
1755. Koca Ragıp Paşanın sadarete geçmesi.
1763. Katerina II. nin Rusyada çariçe ilânı.
1768. Rusya ile harp başlaması.
1770. Çeşme Deniz Muharebesi.
1774. Küçük Kaynarca Muahedesi.
1787. Osmanlı Devleti ile Rusya ve Avusturya arasında harp başlaması.
1789. Selim III. ün cülûsu. — Fransada Büyük İhtilâlin zuhûru.
1791. Ziştov Muahedesi.
1792. Yaş Muahedesi.
1793. Fransada birinci cümhuriyet.

1795. Fransada direktuvar.
1798. Fransızların Mısırı işgali.
1803. Sırpların isyanı. — Napolyonun Fransada imparator ilân edilmesi.
1806. Osmanlı ile Rusya arasında harp başlaması.
1808. Mahmut II. nin cülûsu, Alemdarın sadareti.
1812. Bükreş Muahedesi.
1821. Mora isyanı.
1826. Yeniçeri ocağının ilgası.
1827. Navarin muharebesi.
1828. Rusya ile harbin başlaması.
1829. Edirne Muahedesi ve yunan istiklâli.
1830. Cezayirin Fransızlar tarafından işgali.
1832. Mehmet Ali Paşanın isyanı.
1833. Hünkâr İskelesi Muahadesi.
1839. Nezip muharebesi, Abdülmecidin cülûsu, **Avrupa Büyük devletlerinin Osmanlı İmparatorluğunu müşterek himayelerine almaları, Gülhane hattı.**
1840. Mısır hakkında Londra Mukavelenamesinin akti.
1841. Boğazlar Muahedesi.
1848. Avrupada millî ve demokratik ihtilâller.
1852. Napolyon III. ün imparatorluğu.
1853. Kırım muharebesinin başlaması.
1854. İlk haricî istikraz akti.
1855. Sivastopolun sukutu.
1856. Paris Muahedesi, Islahat fermanının ilânı.
1857. Hindistanda sipahi isyanı. — İngilterenin Hint İstiklâli aleyhine Hilafetten istifadeye kalkışması.
1858. Reşit Paşanın vefatı.
1860. Müslüman Osmanlılar arasında ilk muhalefet teşkilâtı.
1861. Eflak ve Buğdan'ın birleşmesi.
1869. Fuat Paşanın vefatı.
1870. Napolyon III. ün sukutu.
1871. Âli Paşanın vefatı. — Alamanya İmparatorluğunun ilânı.
1875. Hersek ve Bosnada isyan.
1876. Bulgaristanda isyan, Abdülâzizin hal'i, Murat V. in saltanatı, Abdülhamit II. nin cülûsu.
1876. İlk Osmanlı Kanunu Esasisinin ilânı

1877. Rusya ile harp.

1878. **Ayastafanos ve Berlin Muahedeleri.**

1880. Mithat Pş. nın zındana atılması.

1881. Tunusun Fransızlar tarafından işgali.

1882. Mısırın İngilizler tarafından işgali.

1885. Şarkî Rumelinin Bulgaristana iltihakı.

1896. Ermeni ihtilâlleri.

1897. Yunan muharebesi. — Giridin Osmanlı Devletinden ayrılması.

1905. **Mustafa Kemal Beyin "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" ni kurması. (Birinci teşrin).** — Makedonya ihtilâllerinin çok şiddetlenmesi.

1908. İkinci meşrutiyetin ilânı.

1991. 31 mart vak'ası, Abdülhamit II. nin hal'i. — İtalya ile harp.

1912. Gayri Türk müslümanların millî istiklâl davaları. — Türklerde milliyet fikrinin kuvvetlenmesi.

1912. Uşi Muahedesi, Balkan muharebesi.

1913 ve 1914. İstanbul ve Atina Muahedeleri, Balkanların Osmanlı Devletinden ayrılması.

1914. Umumî harbin zuhûru.

1914. Osmanlı Devletinin Büyük harbe girmesi (29 birinci teşrin).

1915. **Mustafa Kemal Beyin Çanakkale boğazında muzaffer muharebeleri (Ariburunu, nisan; Suvla, Ağustos).**

1917. Rusyada siyasî ve içtimaî ihtilâllerin başlaması.

1918. Brest-Litovsk Muahedesi, **Mondros Mütarekesi** (30 teşrinievel).

1920. İstanbulun müttefikler tarafından işgal olunması (16 mart), Sevr Muahedesi (10 ağustos). **Osmanlı İmparatorluğunun inkırazı.**

İNDEKS

A

B

E

I

J

K

Ö

S

Ş

T

[1] *«Turla» metinde yanlışlıkla «Özü» yazılmıştır.*

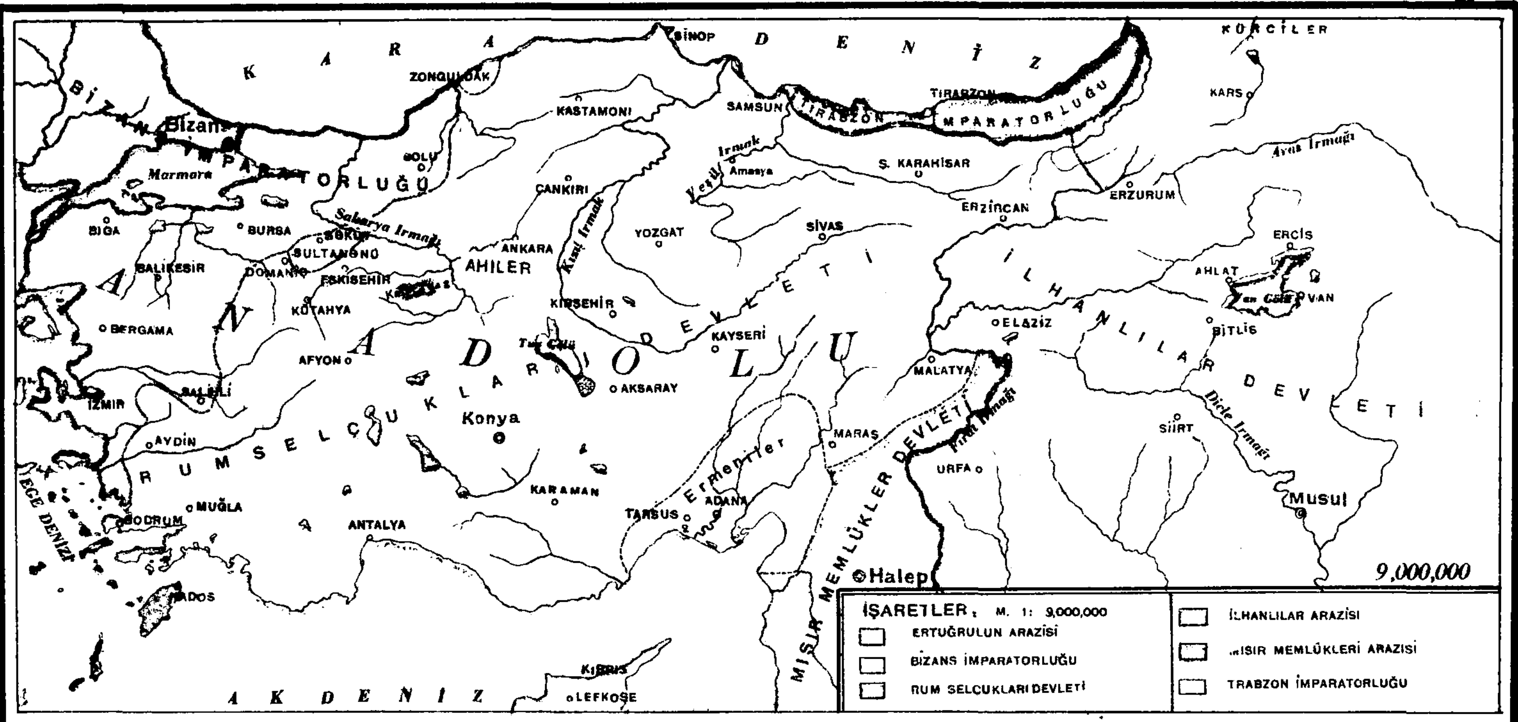
U

V

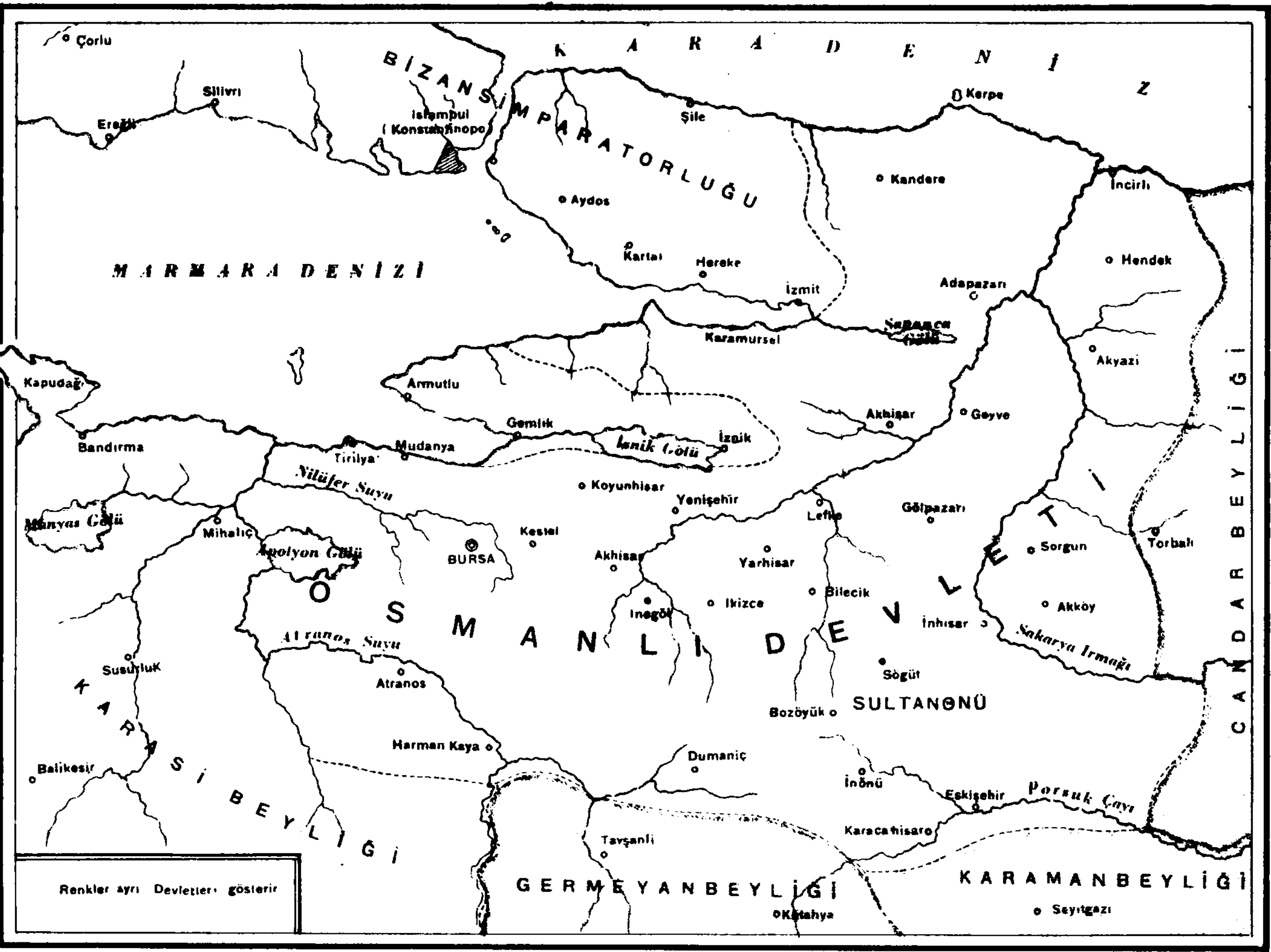
Y

Z

(XIII. asır) Ortasında Anadolu

I. Osmanın ölümünde Osmanlı devletleri (1326)

Orhan Devrinde Anadolu ve Balkanlar (1354)

Karlofça (1699) Muahedesinden Sora Avrupada Osmanlı İmparatorluğu

6

(1699-1877) Avrupada Osmanlı İmparatorluğu

Berlin Muahedesine Göre Avrupada Osmanlı İmparatorluğu

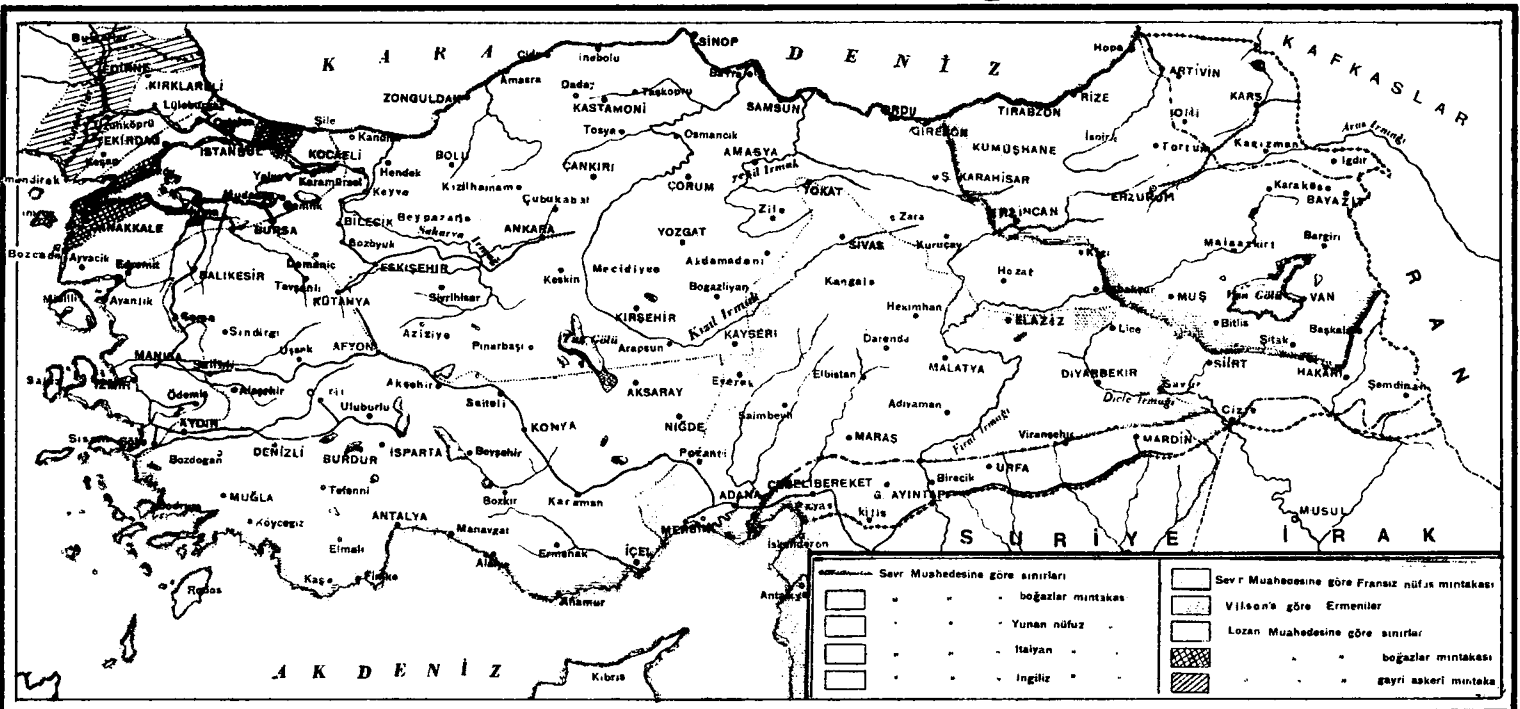

1878–1919 Balkan Devletleri ve Son Vaziyet

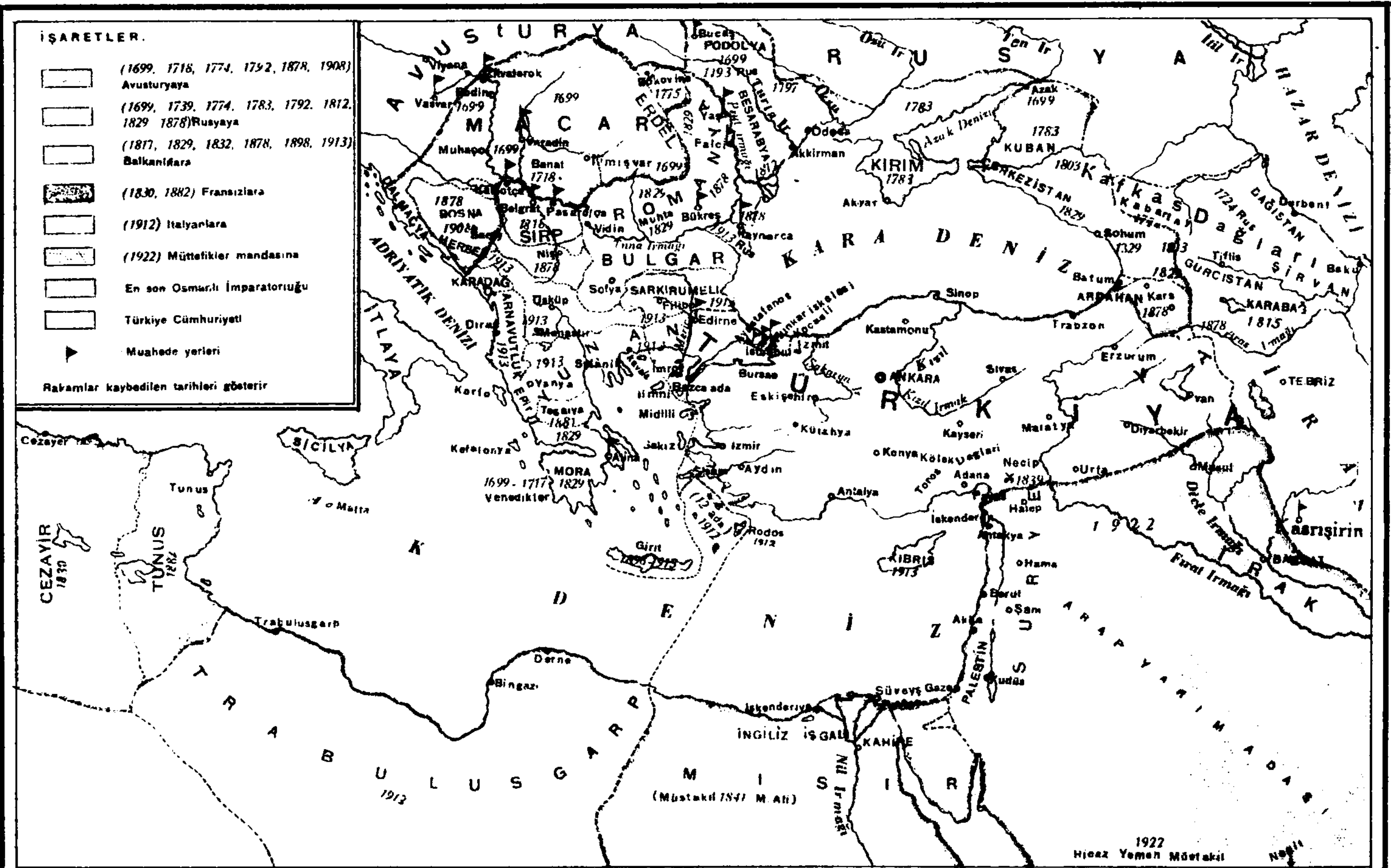

9

Sevr Muahedesine göre Osmanlı İmparatorluğunun taksimi

Osmanlı İmparatorluğunun Küçülmesi ve Ortadan Kalkmasını (1699 - 1922) Gösterir Umumi Harita

MUAHEDELER: Zitvatorok (1606). Kasrı Şirin (1639). Vasvar (1664). Bucaş (1672). Karlofça (1699). Prut (1711). Pasarofça (1718). Belgrat (1739). K. Kaynarca (1774). Ziştov (1791). Yaş (1792). Bükreş (1812). Edirne (1829). Hünkar İskelesi (1833). Boğazlar (1841). Paris (1856). Ayastefanos ve Berlin (1878). Üşi (1912). İstanbul ve Atina (1913 - 1914). Sevr 1920)

Türk çinisi. «XVI. asır.»

I. Fatih Mehmedin İstanbul muhasara-

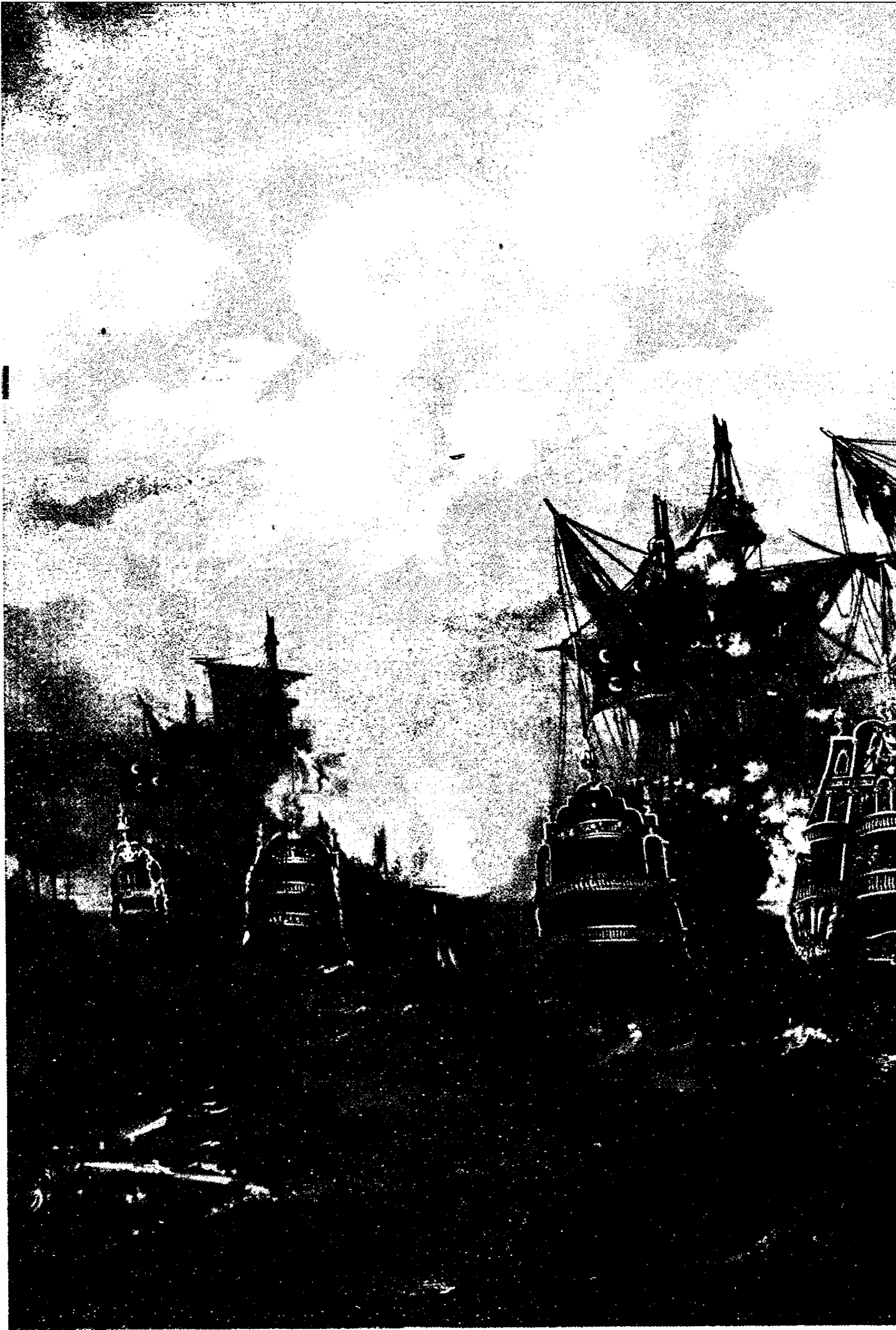
INDA DONANMAYI KARADAN HALİCE İNDİRMESİ.

Dolmabahçe Sarayı resim galerisinden:
Ressam Zonaro'nun tablosu.

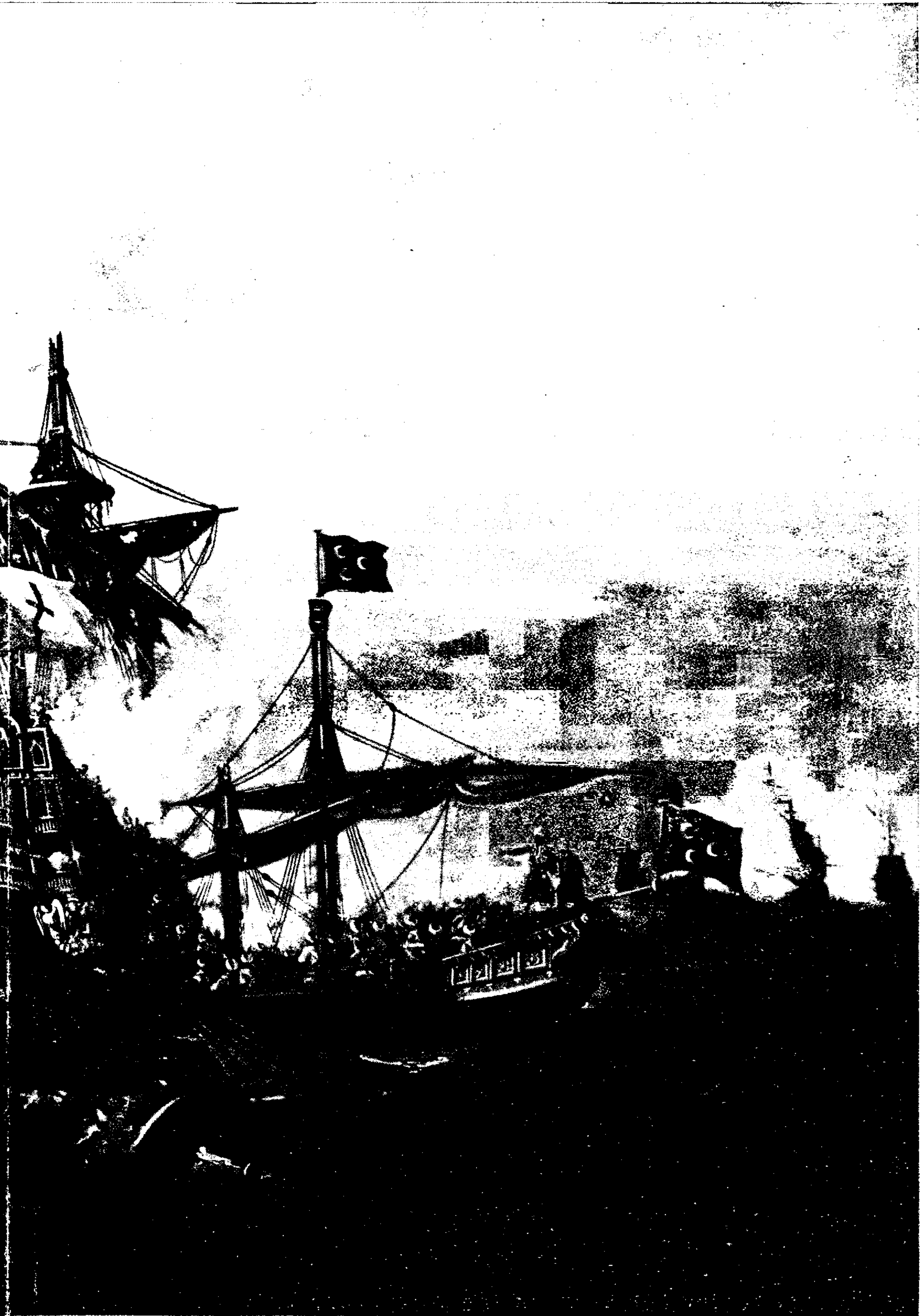

II. KANUNÎ SÜLEYMANIN MOHAÇ MUZAFFERİYETİ.

«Hünernameden alınmış bir türk minyatürü.»

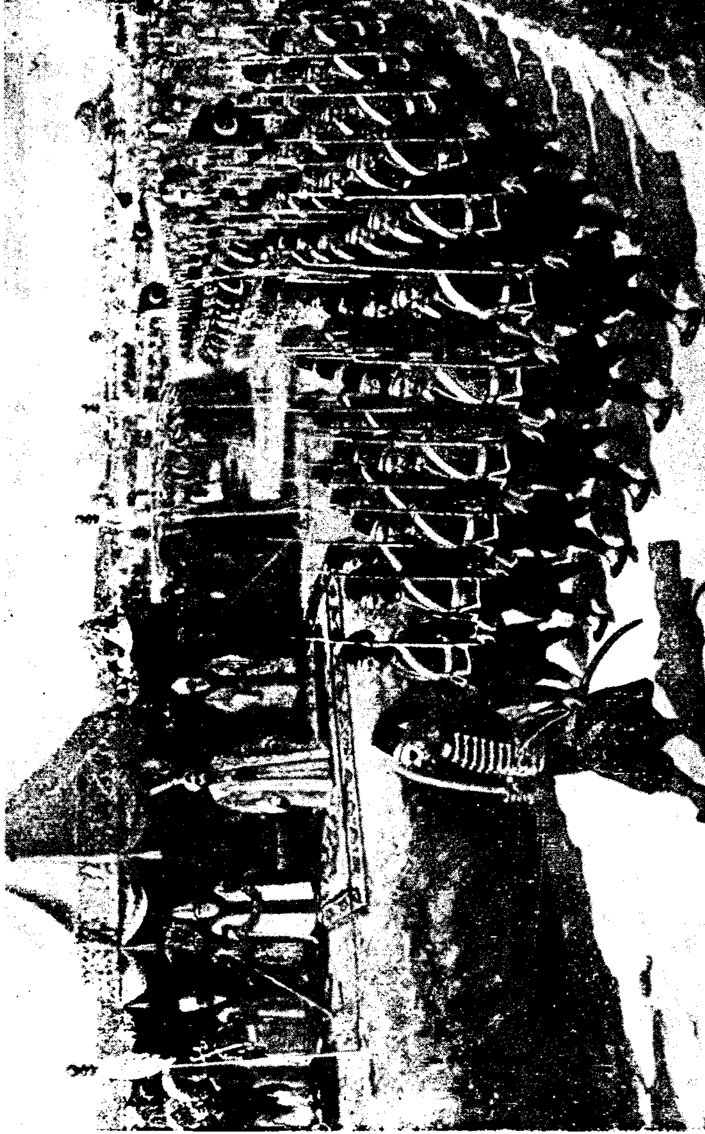

III. Barbaros Hayrettin Paşa[...]

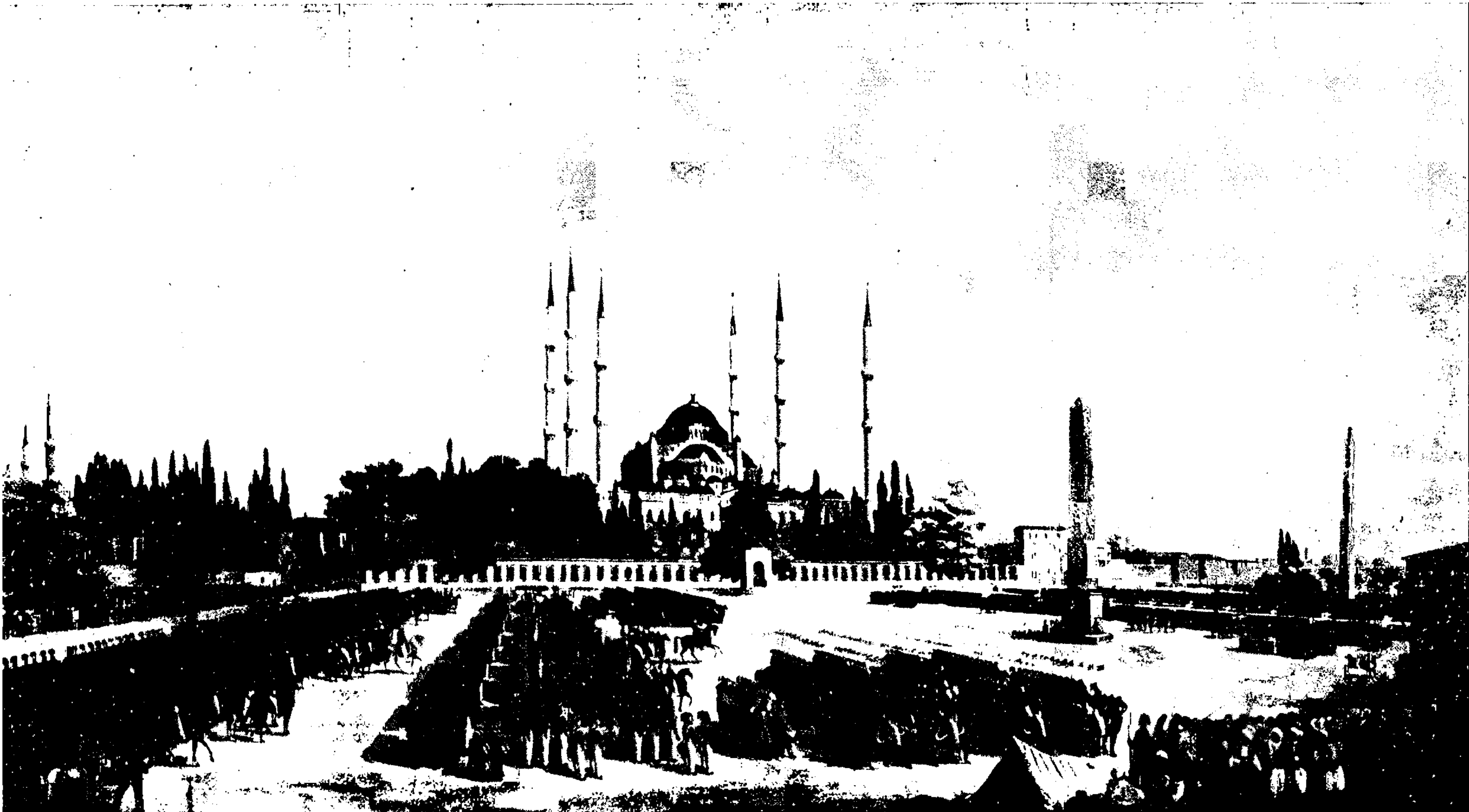

Dolmabahçe Sarayı resim galerisinden.

PREVEZE DENİZ MUHAREBESİ.

V. Nizamıcedit askerlerinin Selim III. ün önünde yaptıkları İlk geçit resmi.

Dolmabahçe Sarayı resim galerisinden.

VI. ASAKİRİ MANSURE KIT'ALARININ SULTANAHMET MEYDANINDA MAHMUT II. TARAFINDAN TEFTİŞİ.

Yazısı:
Orhan.
Halledallahü.
Milkehu.

Yazısı:
Orhan.
Halledallahü.
Milkehu.

Üstünde tarihi ve basıldığı yer işaret edilmemiş bulunan beş akçelik gümüş sikke. Ağırlığı 1 dirhem 13 ³/₄ kırat. Kutru 22 milimetre.

1. 1328 DE ORHAN BEYİN BASTIRDIĞI İLK OSMANLI PARASI.
«İstanbul Arkeoloji Müzesi kolleksiyonlarından.»

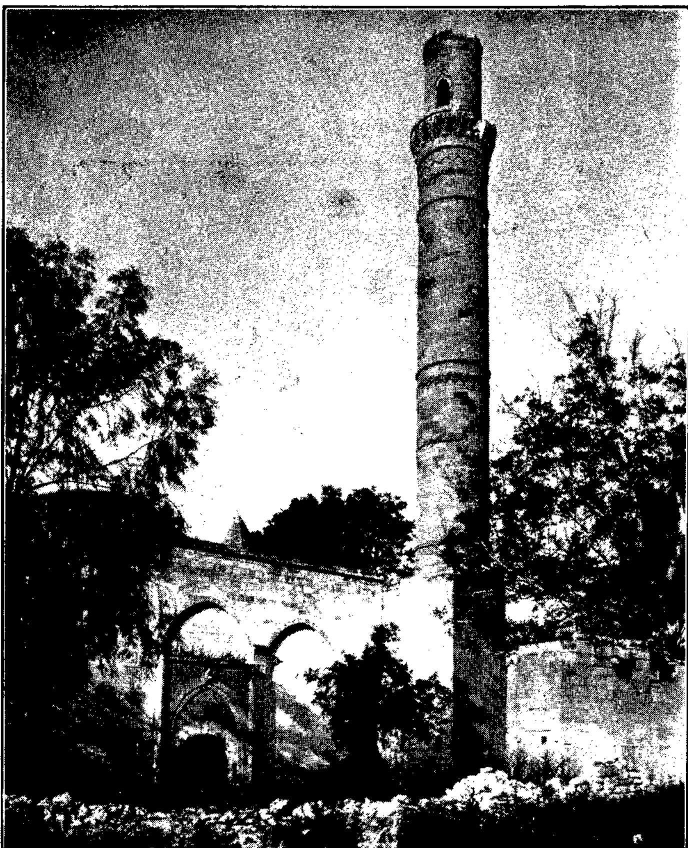
2. MURAT I. TARAFINDAN BURSADA ÇEKİRGEDE YAPTIRILMIŞ OLAN HÜDAVENDİGÂR CAMİİ.

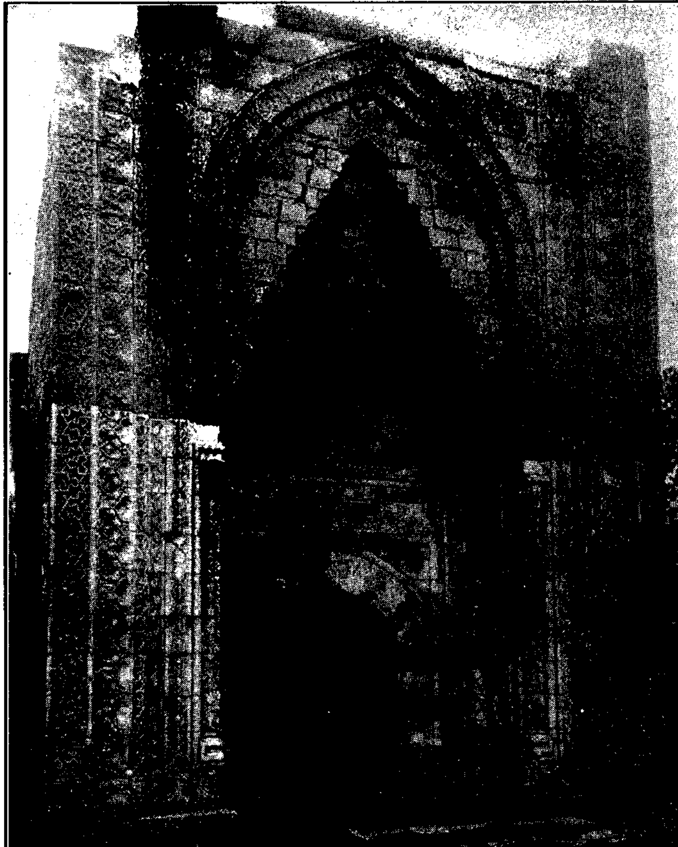
3. KARAMAN KALESİ.

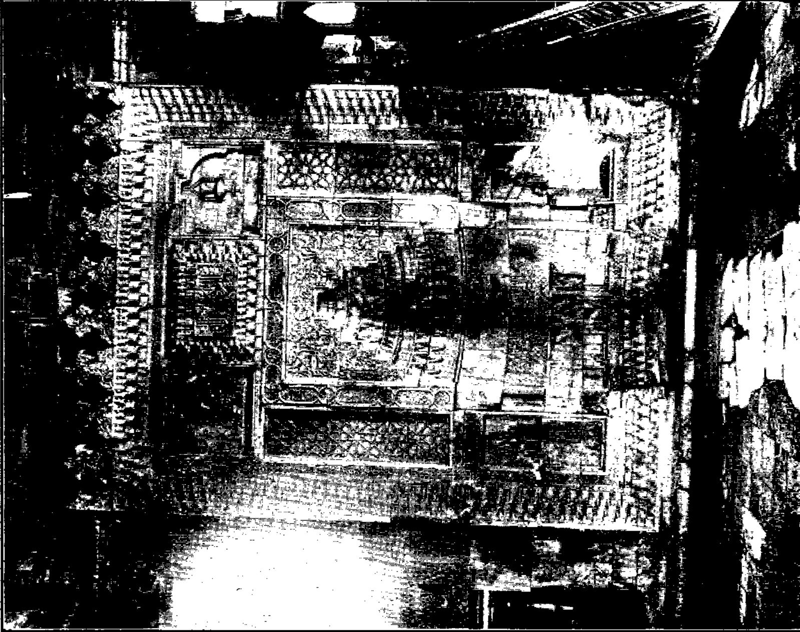
4. BEYŞEHİRDE EŞREFOĞLU SÜLEYMAN BEY TÜRBESİ VE KÜTÜPHANESİ.

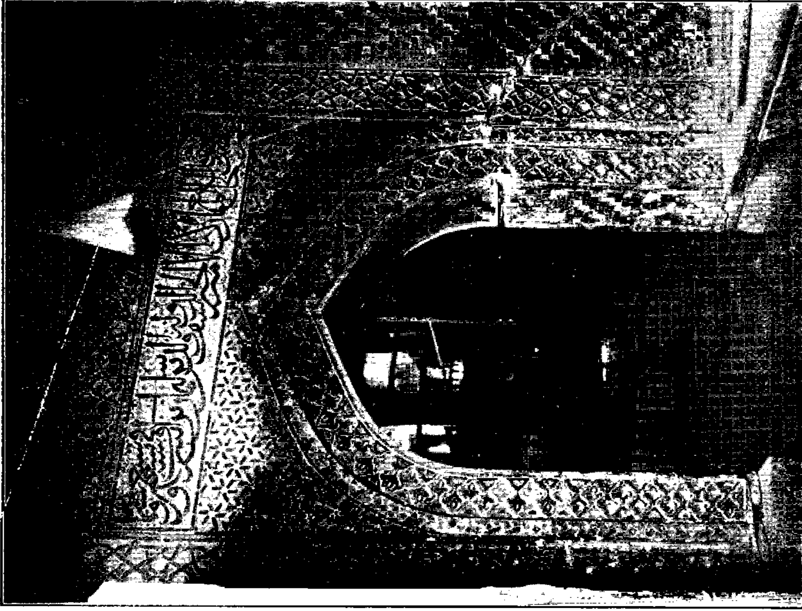
5. Karamanda İbrahim Bey imareti.

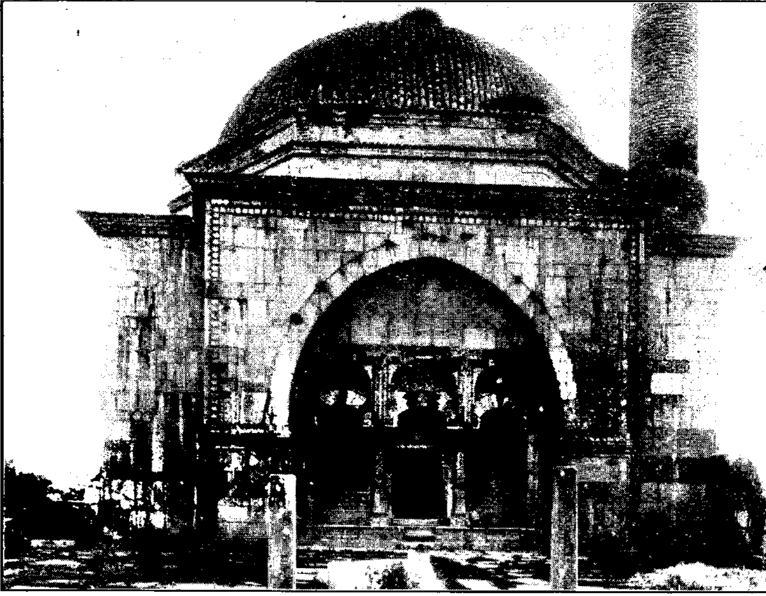
6. Karamanda Nefise Sultan Hatuniye medresesi kapısı.

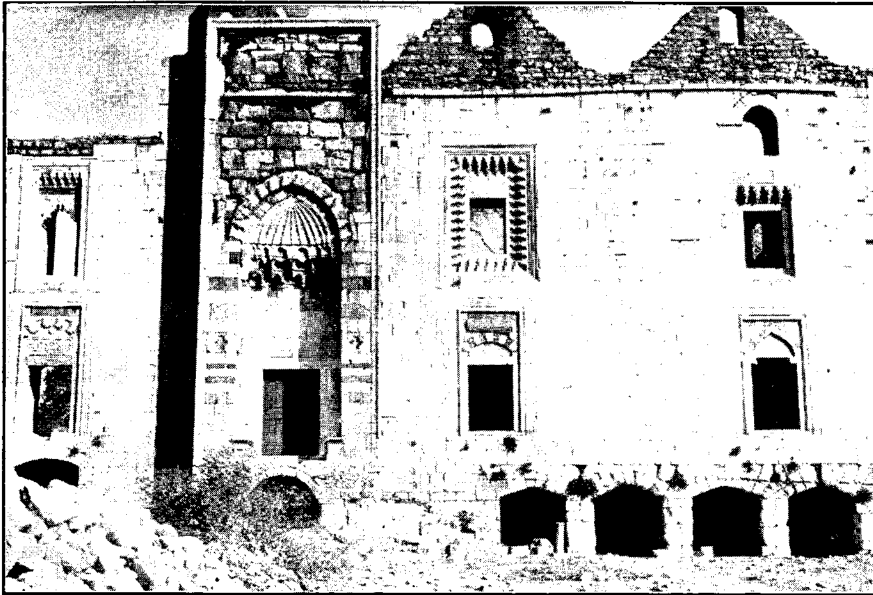
7. SÖKE KAZASININ BALAT KÖYÜNDE MENTEŞEOĞULLARINDAN İLYAS BEY TARAFINDAN YAPTIRILAN CAMİİN MUSANNA MİHRABI.

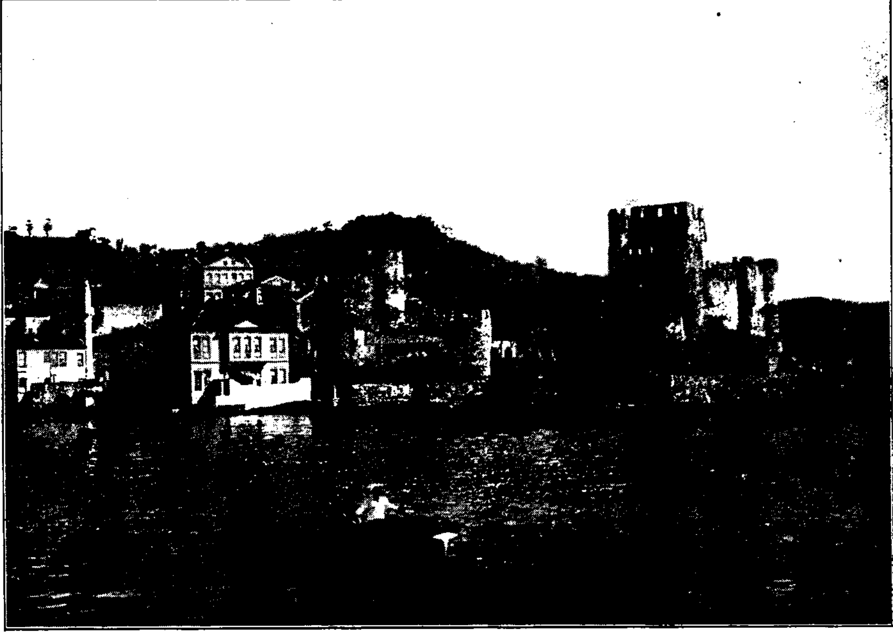
8. BEYŞEHİRDE EŞREFOĞLU CAMİİNİN İÇİNE BİR BAKIŞ.

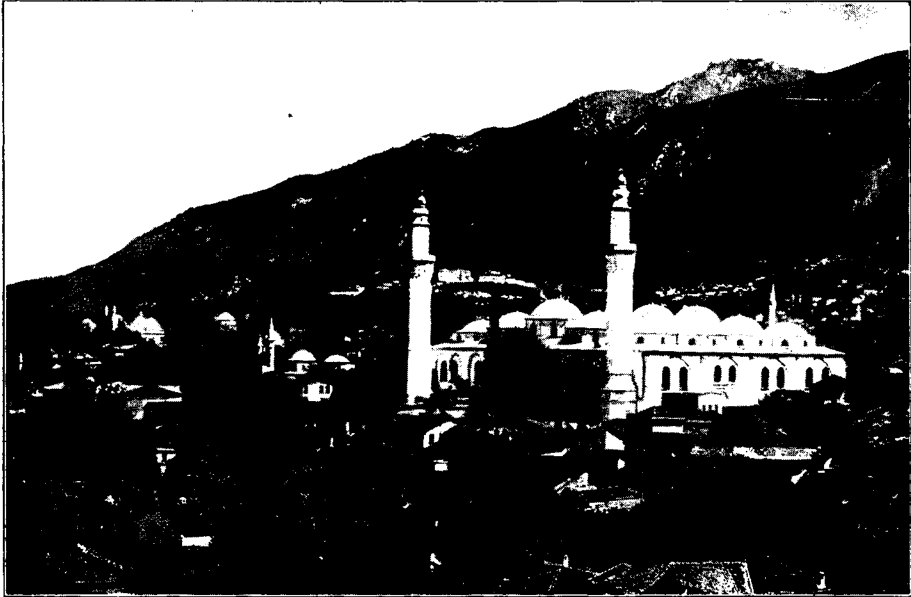
9. Söke kazasının Balat köyünde Menteşeoğullarından İlyas Bey Camii.

10. Kuşadası kazasının Selçuk nahiyesinde: Aydınoğullarından İlyas Bey Camiinin musanna pencerelerini gösterir bir yüzü.

11. İSTANBUL BOĞAZI ÜZERİNDE ANADOLUHİSARI.

12. BURSADA YILDIRIM BAYAZIT TARAFINDAN YAPTIRILAN ULU CAMİ.

13. BURSADA ULU CAMİİN İÇİ.

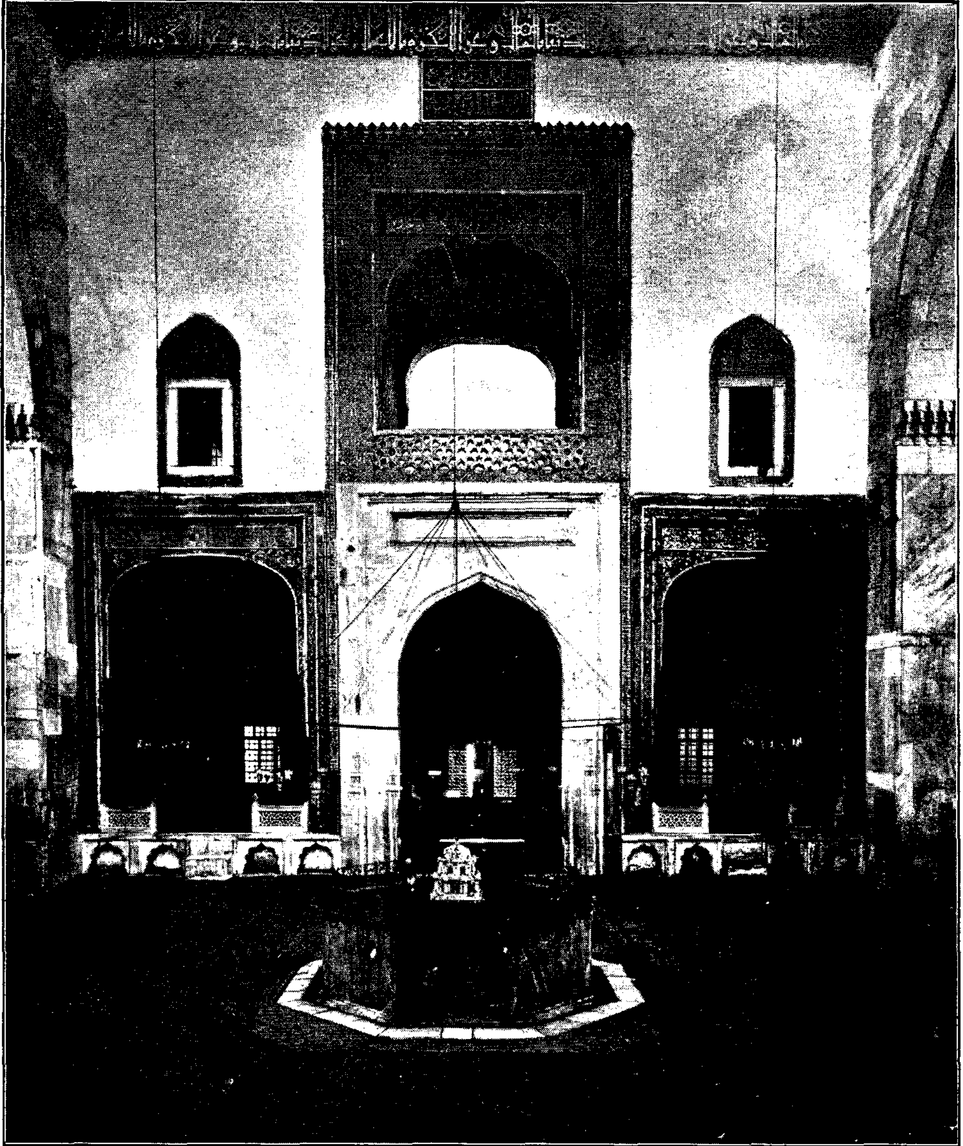

Yazısı:
1. Lâilâhe illallah
2. Muhammedün Resulüllah
3. Duribe Bürsa
806 (1403)

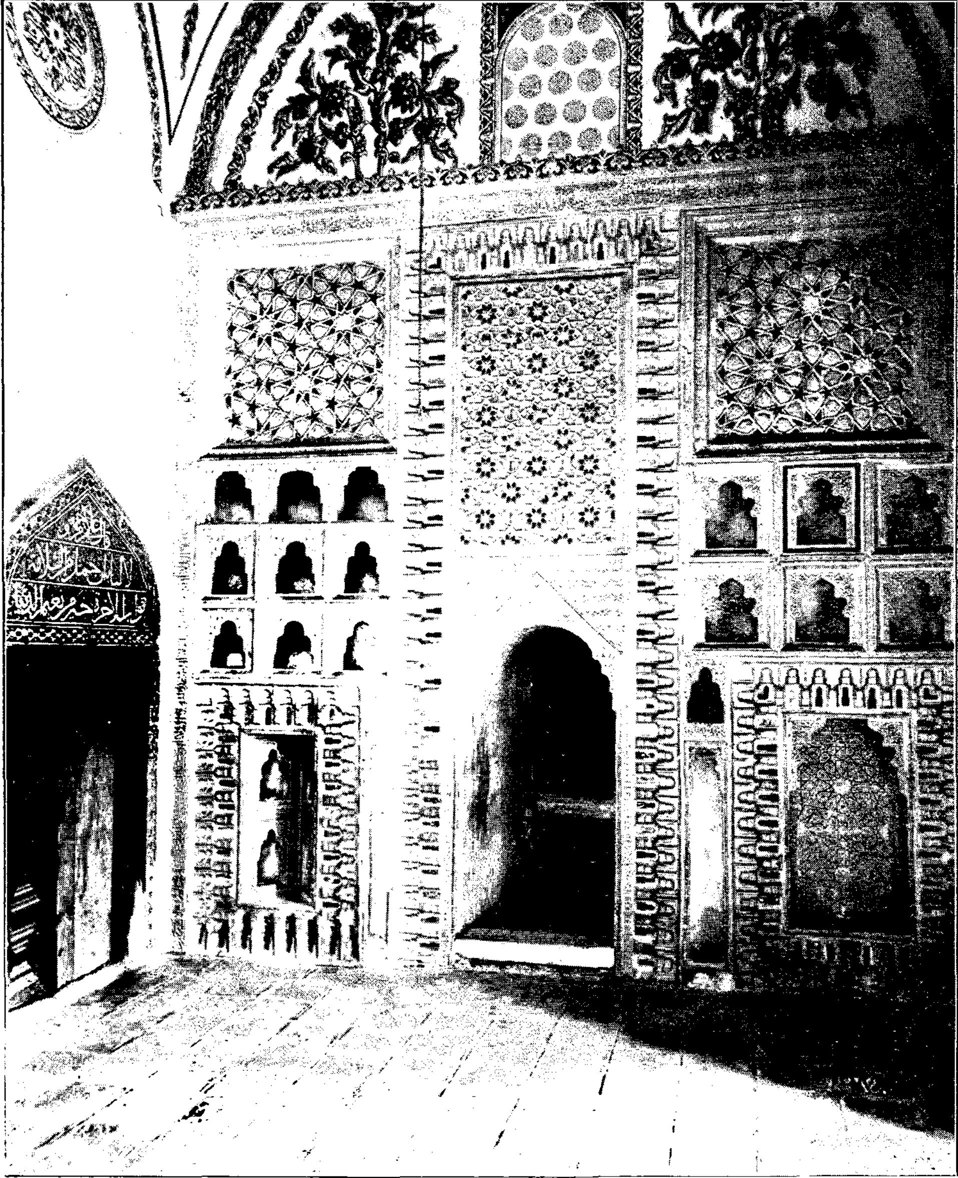
Yazısı:
1. Demirhan Gürgân.
2. Mehmet bin Bayezit Han
3. Hallede Mülkehu

Gümüştür. Ağırlığı 5 $^1/_2$ *kırat, kutru 15 milimetre.*

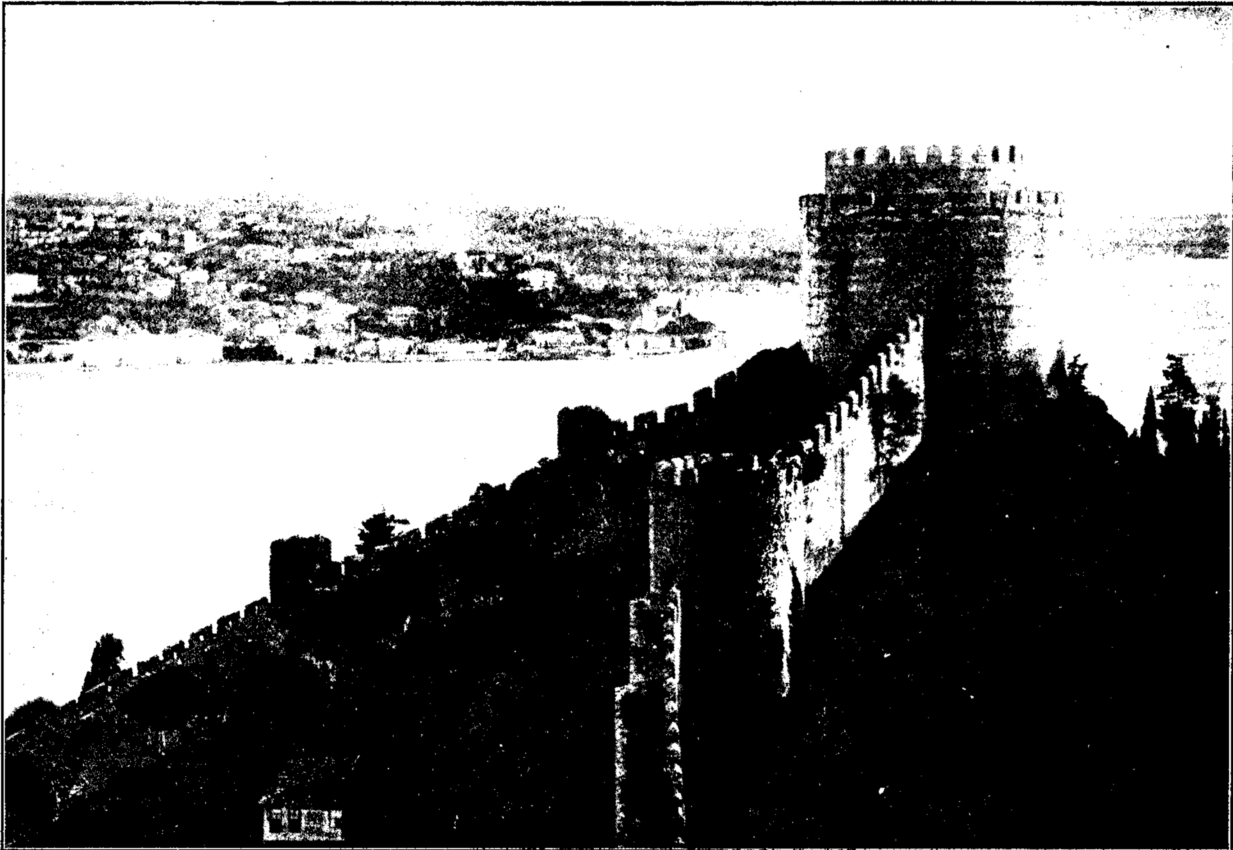
14. MEHMET ÇELEBİNİN TİMURU METBU TANIDIĞI DEVİRDE BURSADA İKİ HÜKÜMDARIN NAMINA BASILAN SİKKE.

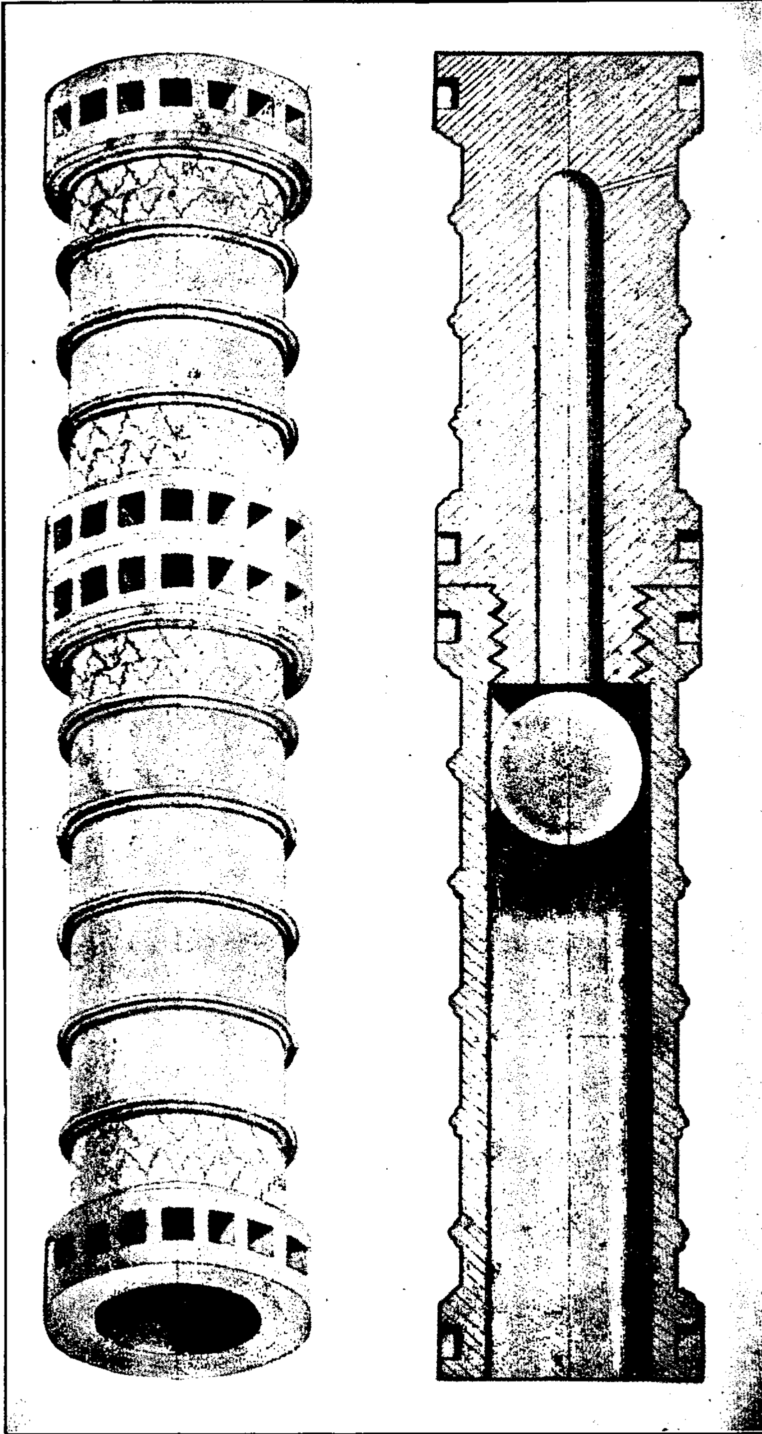
15. Çelebi Mehmet tarafından Bursada inşa ettirilen Yeşil Camiin içi.

16. Bursada Yeşil Cami içindeki hücrelerden biri.

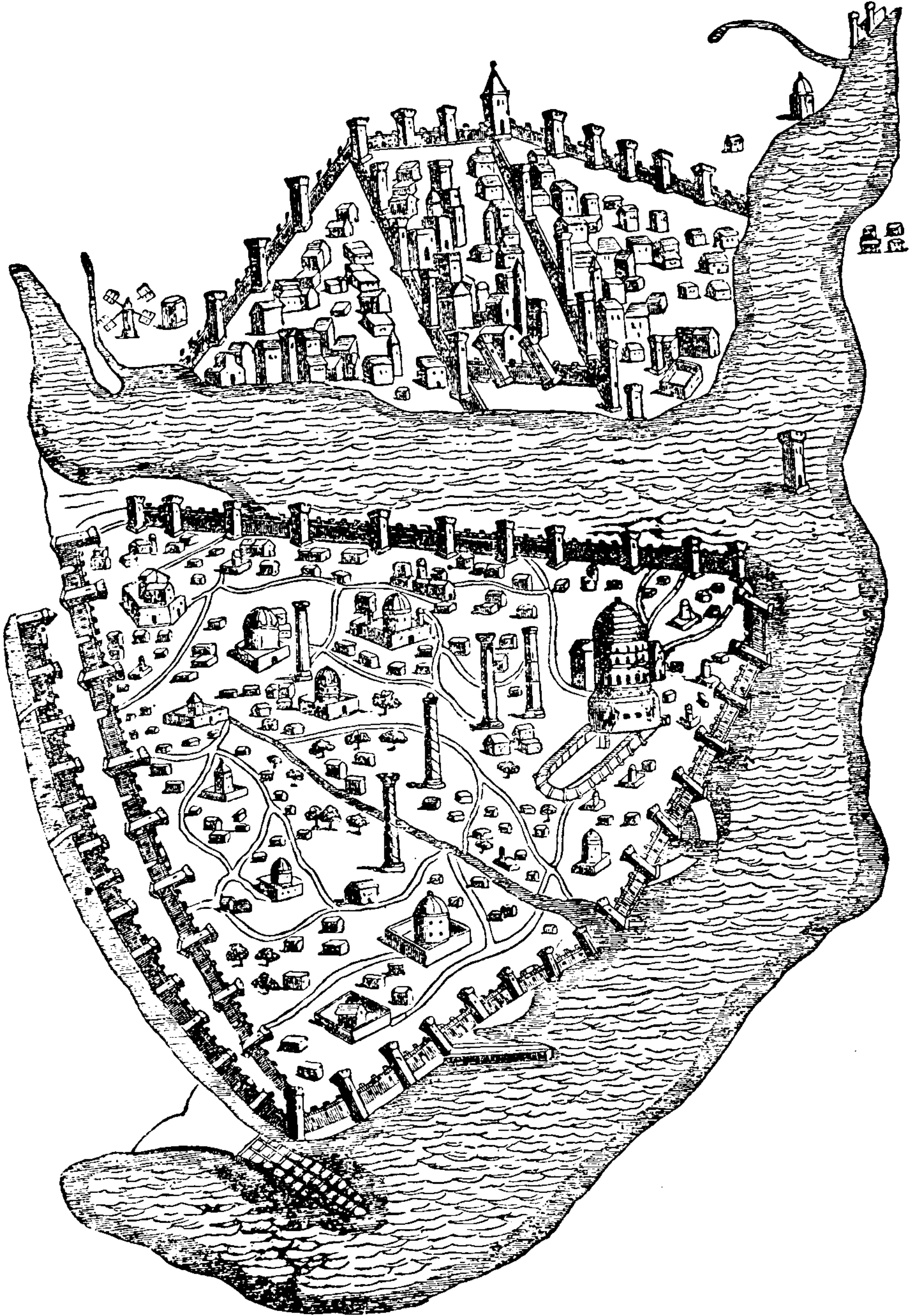

17. Fatih'in İstanbul Boğazı üzerinde inşa ettirdiği Rumelihisarı.

18. Fatih Mehmet tarafından döktürülen tunç toplardan biri.

«Londra topçu müzesindedir.»

19. İSTANBULUN BİZANS DEVRİNDEKİ VAZİYETİNİ GÖSTERİR BİR PLÂN.

20. FATİH MEHMET II.

«Ressam Bellini'nin tablosundan.»

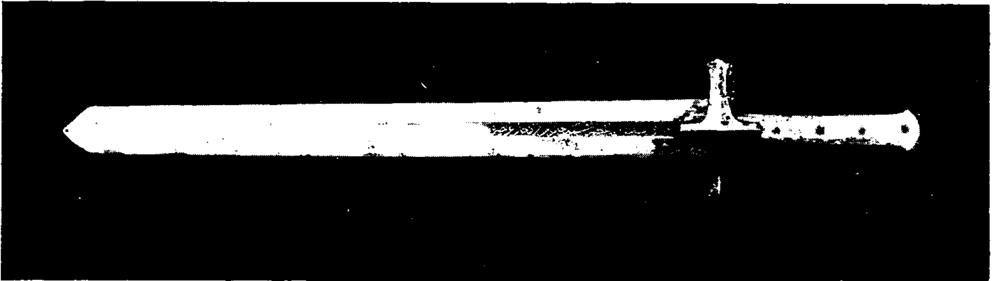

Yüzü:

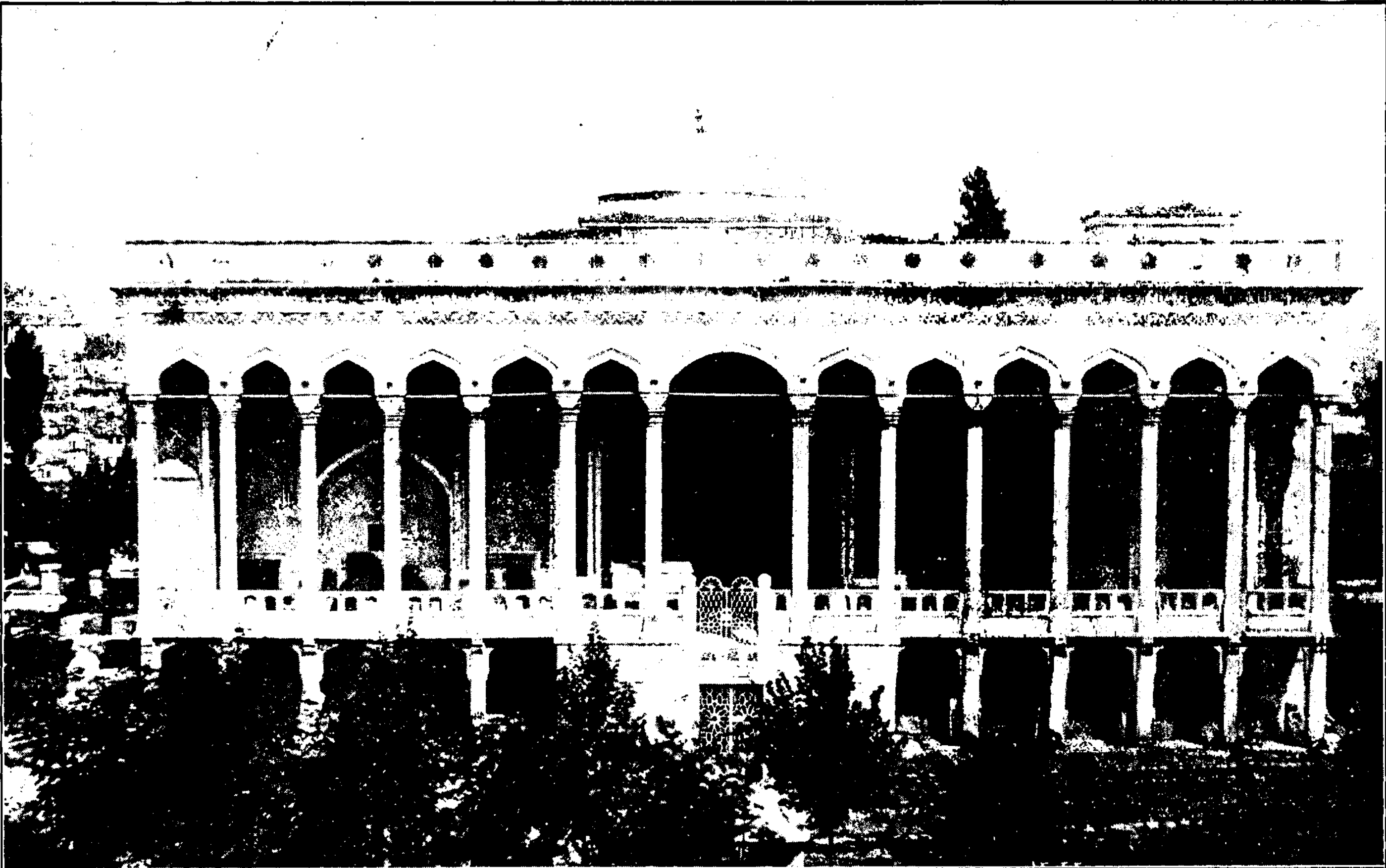
Tersi:

21. HEYKELTRAŞ BERTOLD CİVANNİ TARAFINDAN MEHMET II. NAMINA HAKEDİLMİŞ TUNÇ MADALYA.

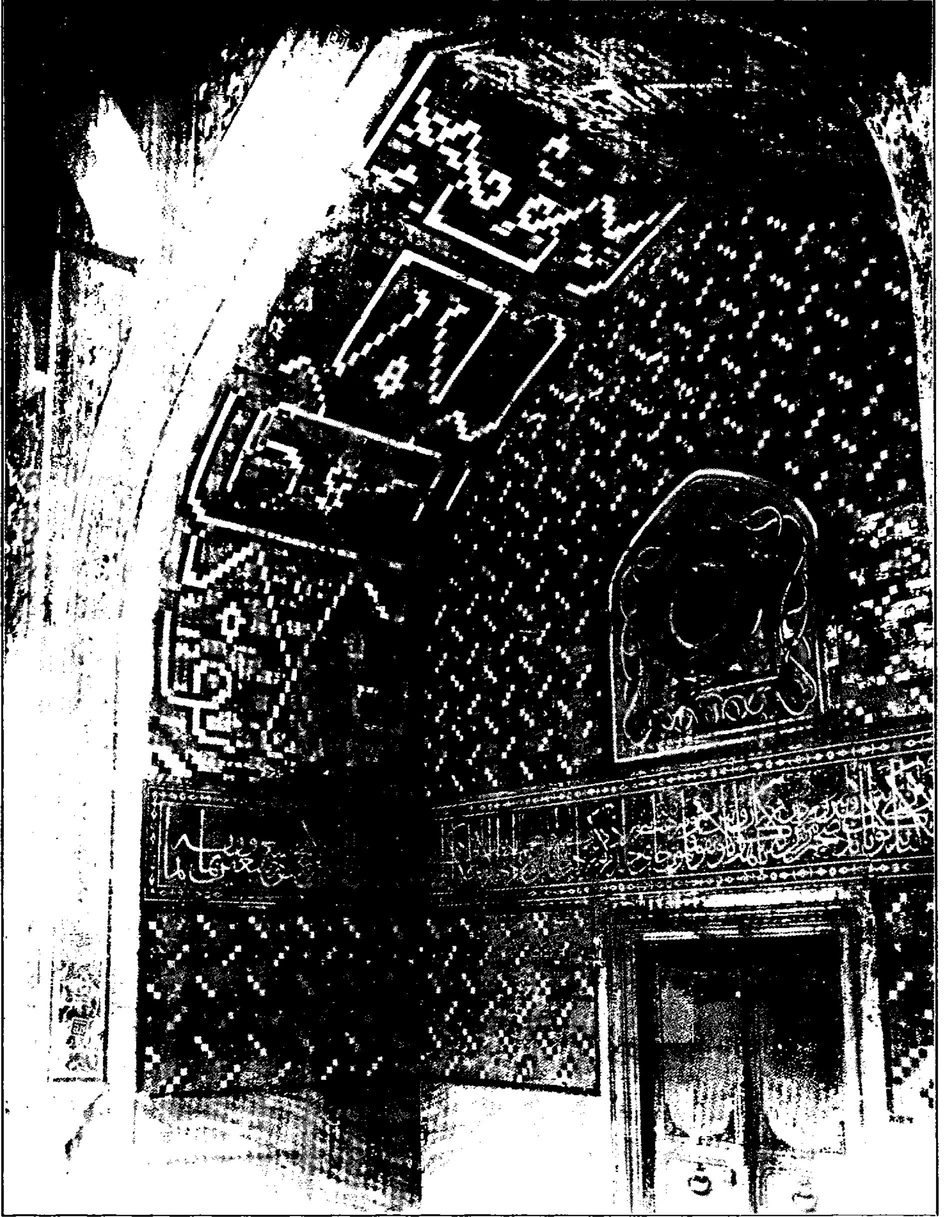
22. FATİH MEHMEDİN KILICI.

«Topkapı Sarayı Müzesi silâh kolleksiyonundan.»

23. İSTANBULDA FATIH DEVRİNDE İNŞA EDİLEN ÇİNİLİ KÖŞK. *(1472).*

«Bugün İstanbul Arkeoloji Müzesinin türk ve islâm eserleri kısmıdır.»

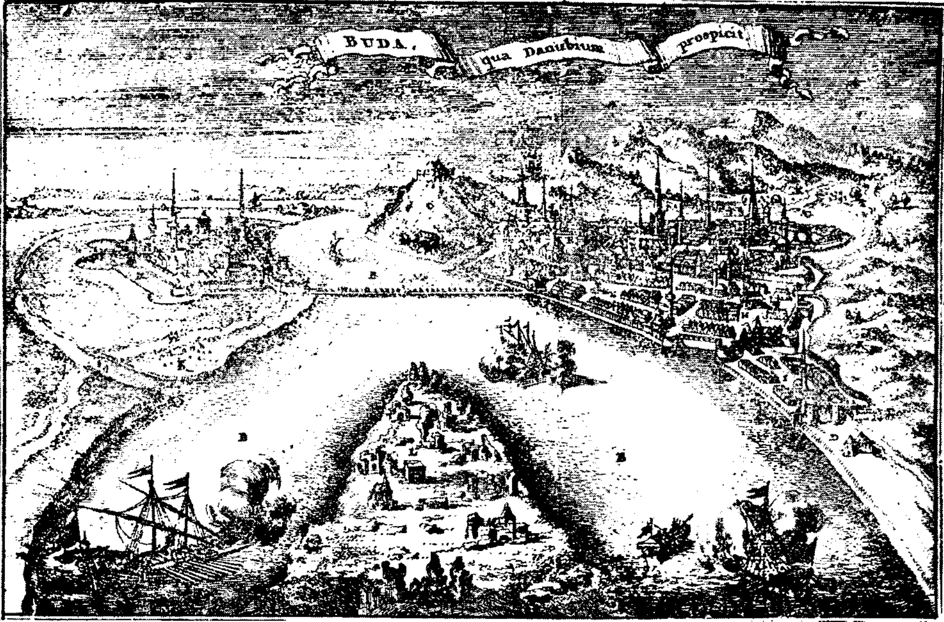

24. ÇİNİLİ KÖŞKÜN METHALİ.
«Mozaik usulünde yapılmıştır.»

25. VİYANANIN TÜRKLER TARAFINDAN İLK MUHASARASINI GÖSTERİR BİR MİNYATÜR.

«Topkapı Sarayı Müzesi dahilinde Ahmet III. Kütüphanesinde mevcut Murat III. zamanında yazılmış ve resimleri kâmilen renkli yapılmış Hünername adlı eserden.»

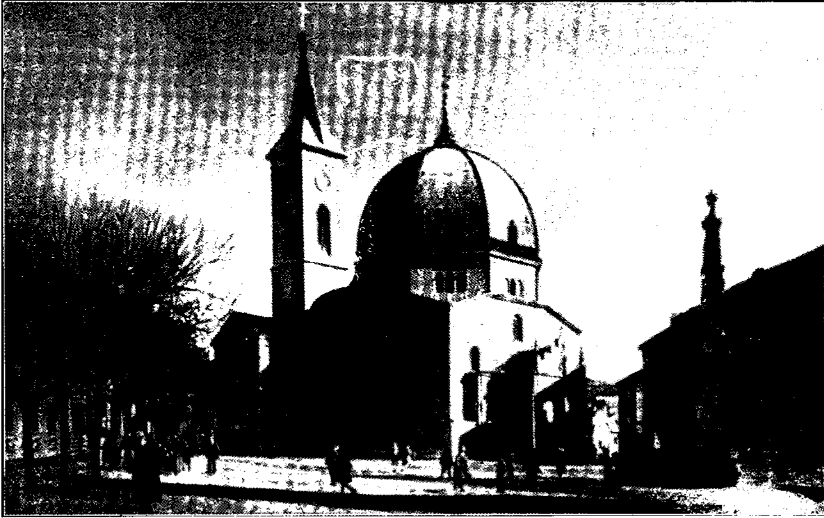
26. Budin ve Peşte şehirlerinin Osmanlı hakimiyeti altında bulundukları zamana ait bir resim.

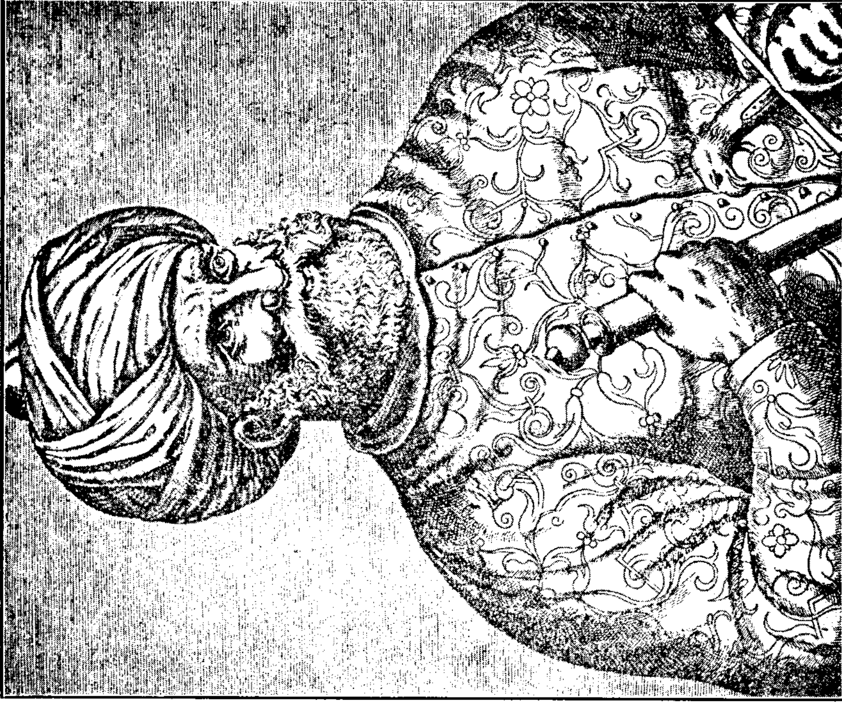
27. Sokollu Mehmet Paşanın zamanında (1566—79) Peştede Türkler tarafından inşa edilmiş bir kaplıca.

28. BUDAPEŞTEDE GÜLBABA TÜRBESİ (1543—48).

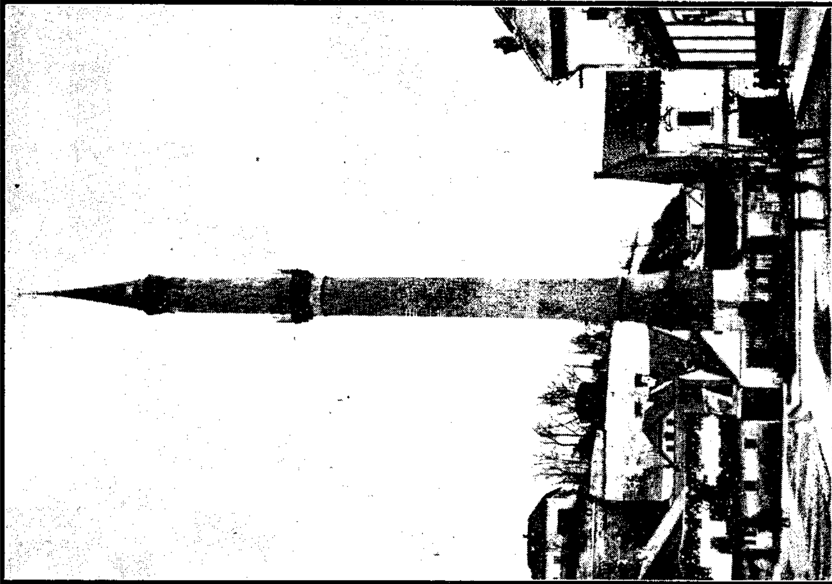

29. PEÇ (PÉCS) DE 1625 TARİHİNDE TÜRKLER TARAFINDAN YAPILAN VE BUGÜN KİLİSE OLARAK KULLANILAN CAMİ.

31. BARBAROS HAYRETTİN PAŞA.

(1476 — 1545).

30. EĞRİ ŞEHRİNDE TÜRKLER ZAMANINDAN KALMA BİR MİNARE.

«XVII. asır başları.»

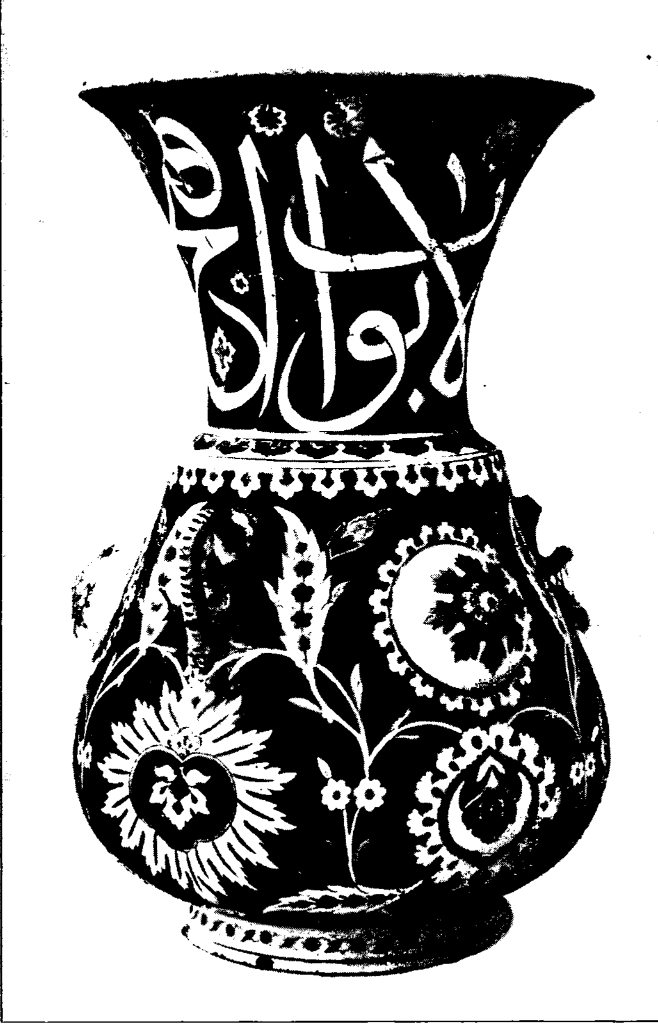

32. BURSADA DOKUNMUŞ BİR KUMAŞ PARÇASI. XVI. ASIR.

«Topkapı Sarayı Müzesi hazne dairesi.»

33. Kanunî Süleymanın zevcesi Rokselanın türbesinden alınmış işleme çevre. XVI. asır.
«İstanbul Evkaf Müzesi.»

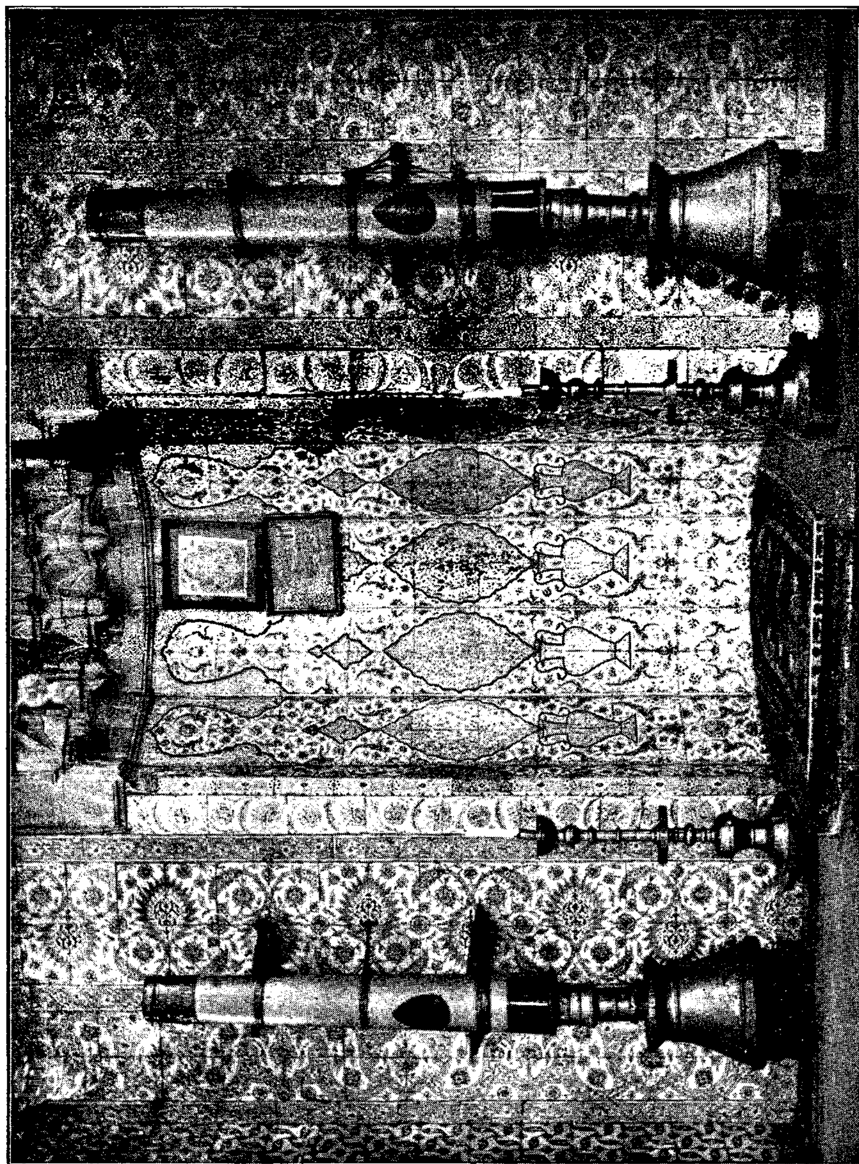
34. Anadoluda yapılmış çini büyük cami kandili. XVI. asır.
«İstanbul Arkeoloji Müzesi.»

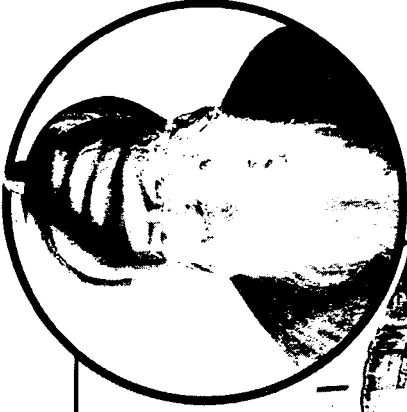
35. Kanunî Süleymanın kılıcı. XVI. asır.
«Topkapı Sarayı Müzesi Silâh kolleksiyonundan.»

36. İSTANBULDA TOPKAPI SARAYINDA MURAT III. ÜN YATAK ODASI. XVI. ASIR.

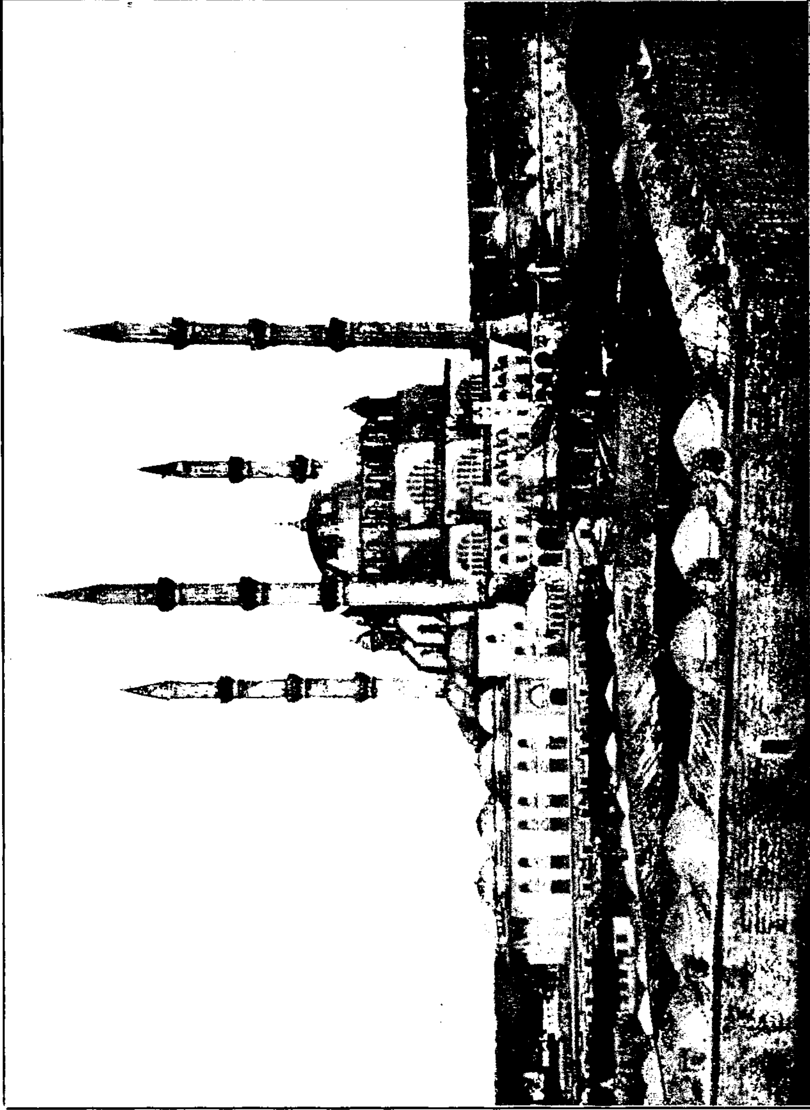

37. Rüstem Paşa Camii mihrabı. XVI. asır.
«Mimar Sinanın eserlerinden.»

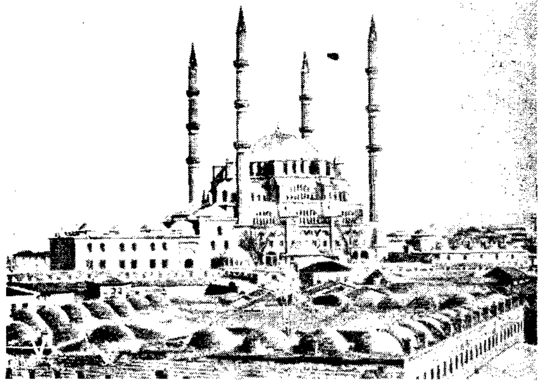

38. Büyük Türk Mimarı Sinan. *(1490 — 1579)*

39. Mimar Sinanın eserlerinden İstanbulda Süleymaniye Camii.

40. MİMAR SİNANIN ESERLERİNDEN EDİRNEDE SULTANSELİM CAMİİ.

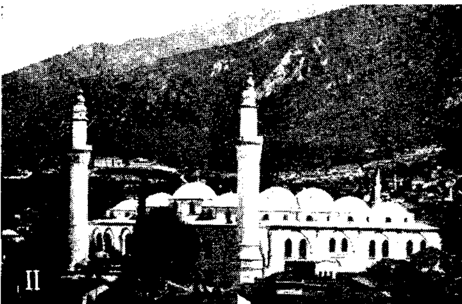

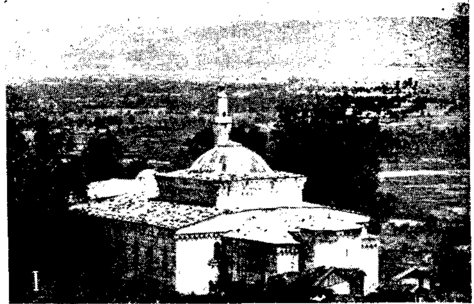

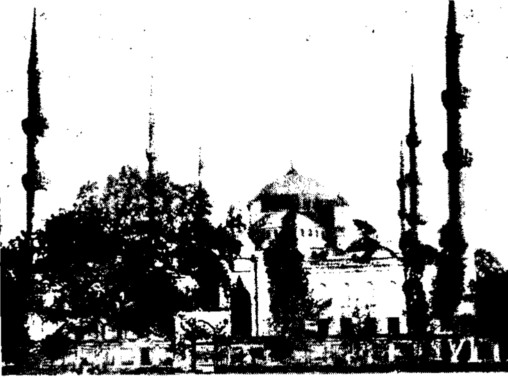
41. OSMANLI İMPA
TÜRK MİMARİSİNİN TERAK

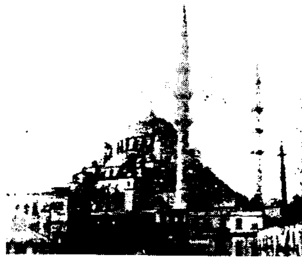
I. Bursada Hüdavendigâr *(1360)*,
II. Bursada Ulu Cami *(1394)*,
III. İstanbulda Bayazıt *(1506)*,
IV. İstanbulda Süleymaniye *(1557)*,
V. Edirnede Selimiye *(1574)*.

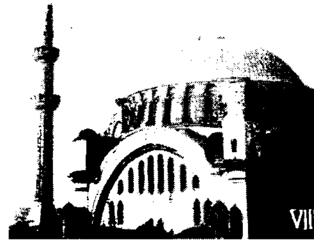

RATORLUĞU DEVRİNDE
Kİ VE TEDENNİ SAFHALARI

VI. İstanbulda Sultanahmet *(1617)*,
VII. İstanbulda Yenicami *(1664)*,
VIII. İstanbulda Nuruosmaniye *(1756)*,
IX. İstanbulda Lâleli *(1764)*,
X. İstanbulda Aksaray Valide Camii *(1871)*.

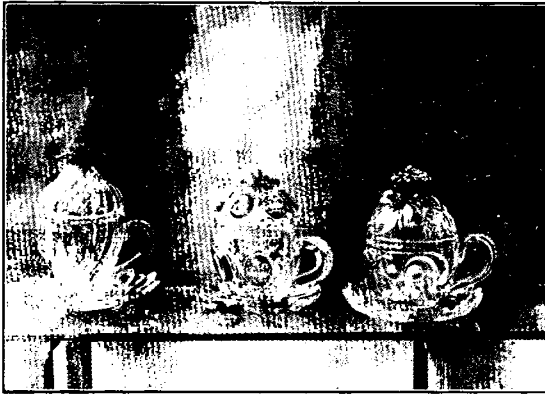

42. Şair Baki, Nev'i ve Şeyhülislâm Ebüssuut Efendiler.

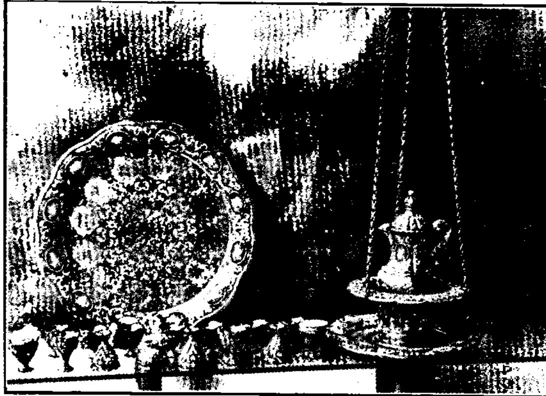

43. ŞAİR FUZULİ.

«Bu iki resim İstanbulda Fatihte Millet Kütüphanesinde mevcut Selim II. zamanında yazılmış ve resimleri kâmilen renkli yapılmış Âşık Çelebi tezkeresinden alınmış minyatürlerdir.»

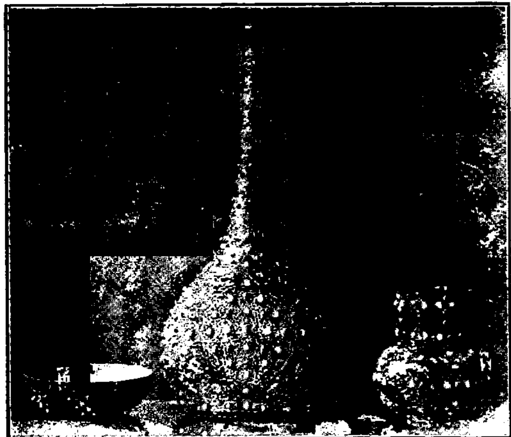
a) Kesme billûrdan mücevherli şerbet fincanları.

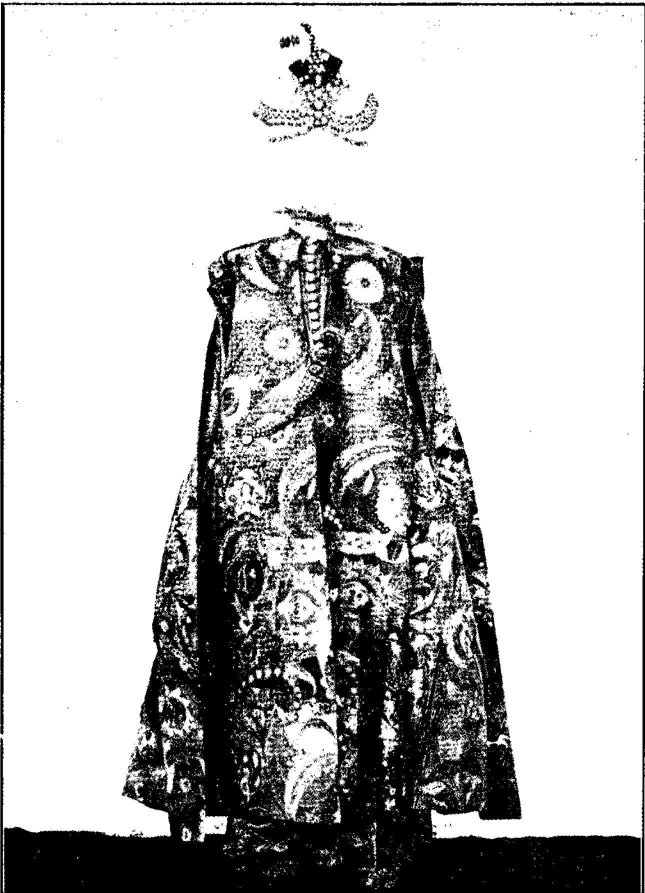
b) Mücevherli kahve takımı.

c) Elmaslı ve zümrütlü altın şarap takımı.

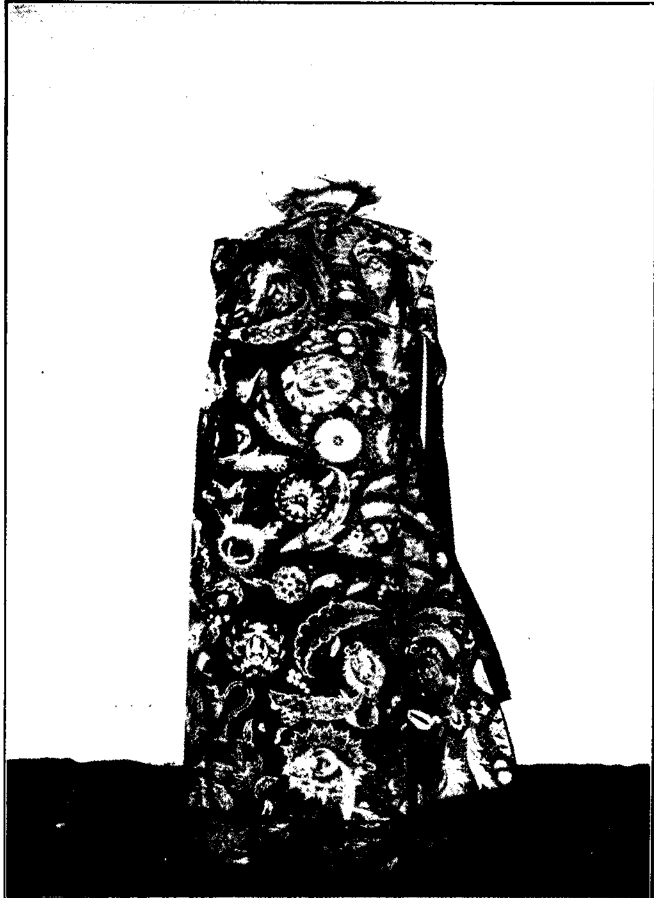
«Şah İsmaile ait bu takım Çaldıran Harbi ganimetlerindendir.»

44. Osmanlı Padişahlarına ait süslü ve mücevherli eşyalar.

Önden görünüş:

Arkadan görünüş:

45. BAYAZIT II. NİN MÜZEYYEN ELBİSESİ VE ELMASLI HANÇERİ.

«Topkapı Sarayı Müzesi.»

46. KANUNÎ SÜLEYMANIN ZEVCESİ ROKSOLAN (HURREM SULTAN) (1502 — 1577).

47. SOKOLLU MEHMET PAŞA. (1506 — 1579)

48. Kanunî Süleyman Zigetuvar Seferine giderken.

«Hünernameden.»

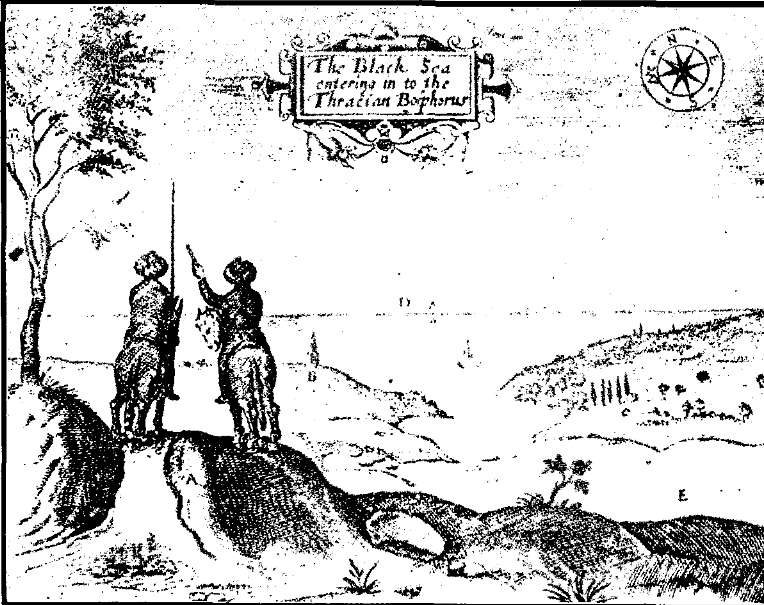
49. Bir yeniçeri zabiti *(1577)*.

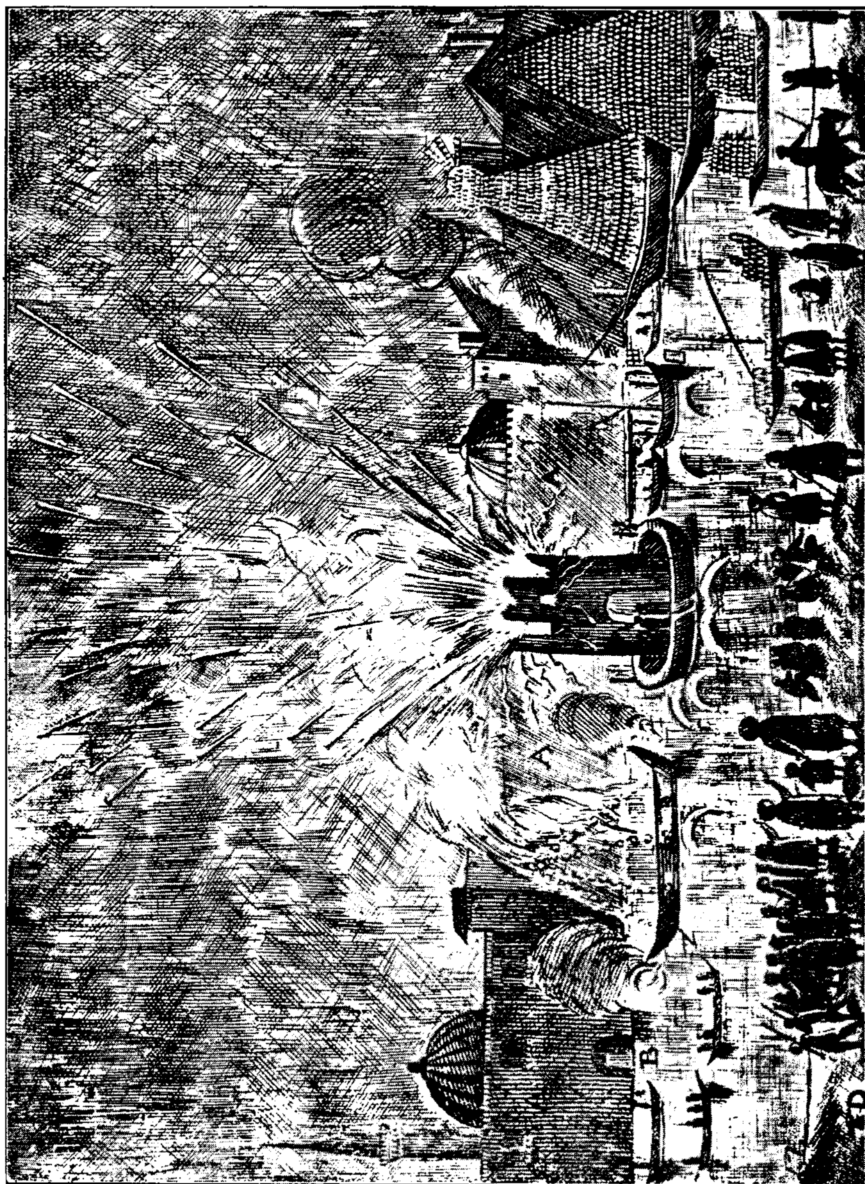
50. Bir yeniçeri *(1577)*.

51. Tiryaki Hasan Paşa.

52. İstanbul Boğazı *(1632).*

53. İSTANBULDA BİR DONANMA EĞLENCESİ *(1632).*
«George Sandys' Travels» adlı eserden.

XVII. asırın güzide üç şahsiyeti:

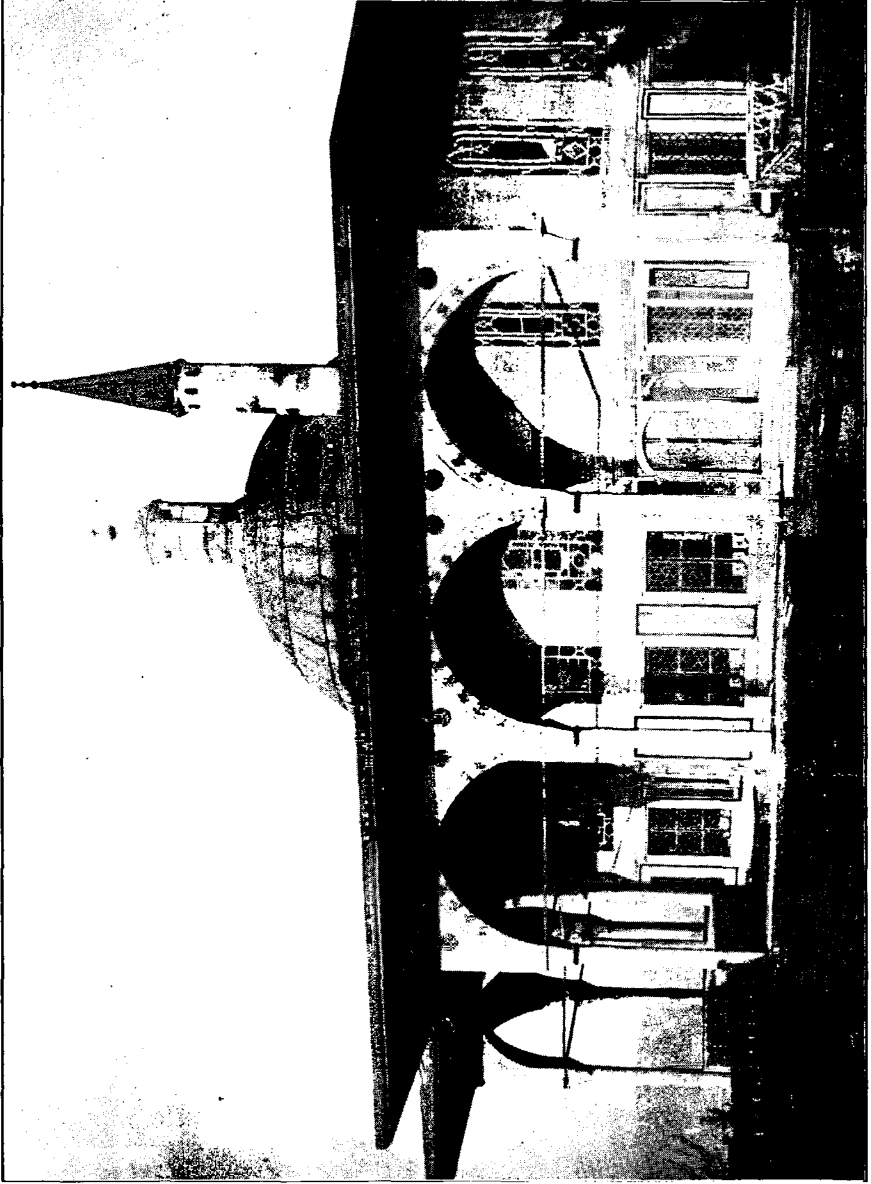
54. Şair Nefî.

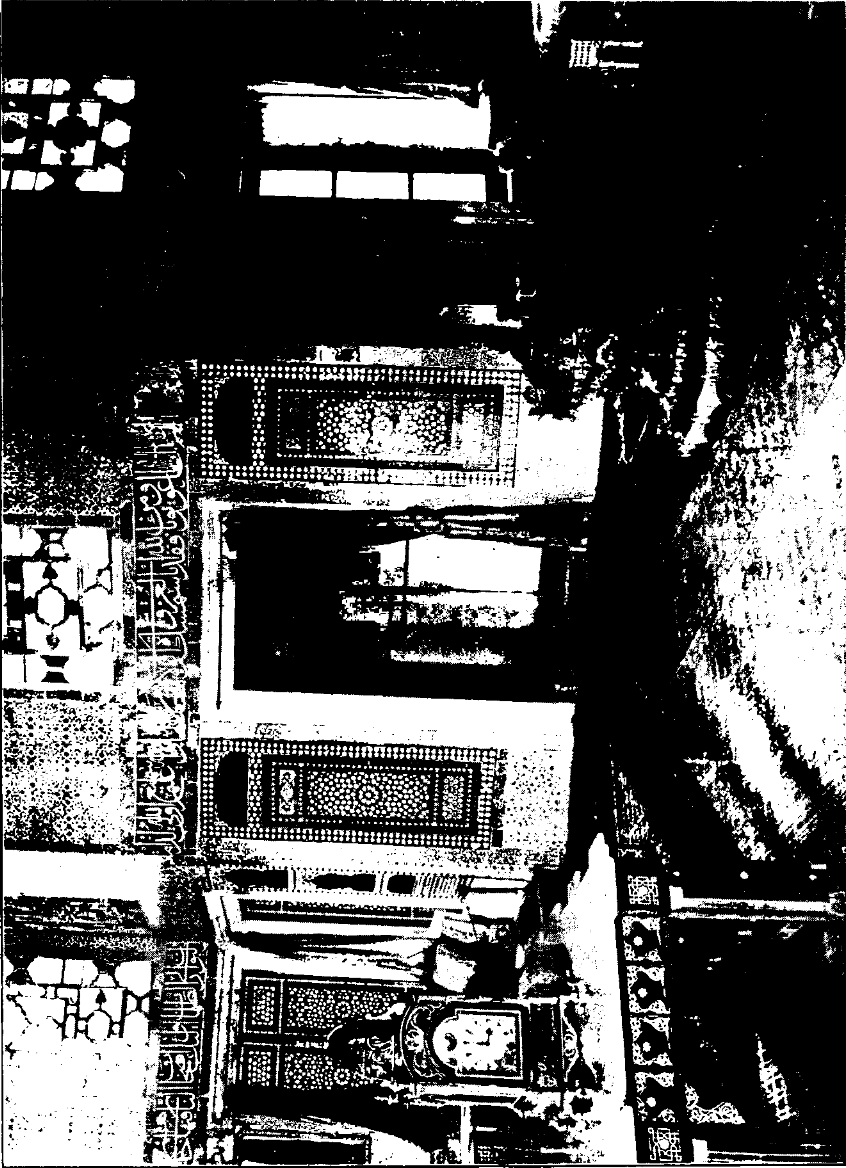
55. Koçi Bey.

56. Kâtip Çelebi.

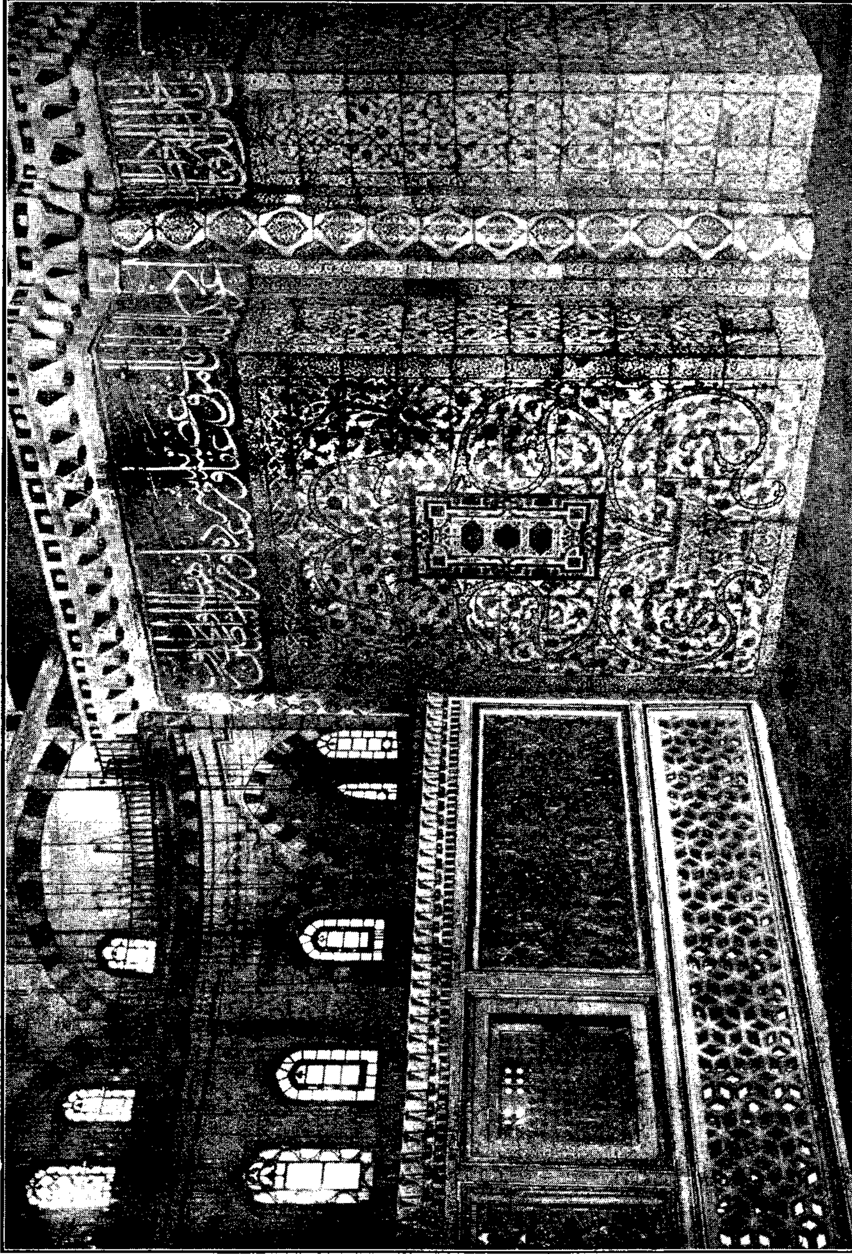

57. İstanbulda Topkapı Sarayında Bağdat Köşkü *(1638)*.

58. Bağdat Köşkünün içinden bir kısım.

59. Bağdat Köşkünde çinilerle süslü bir duvar.

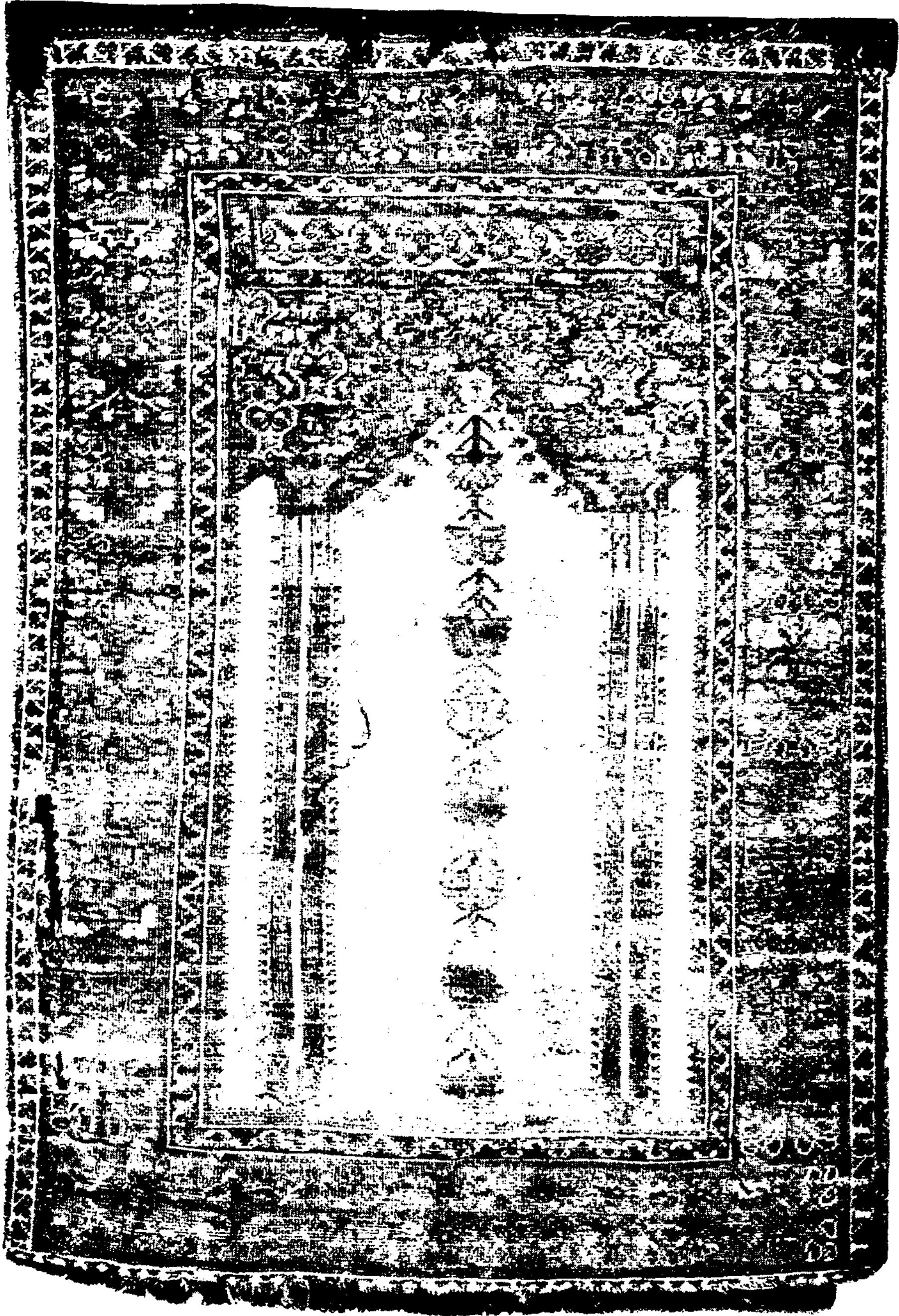
60. YENİCAMİDE TÜRK ÇİNİ VE MERMER İŞÇİLİĞİNİN GÜZELLİKLERİNİ TOPLAYAN BİR KÖŞE.

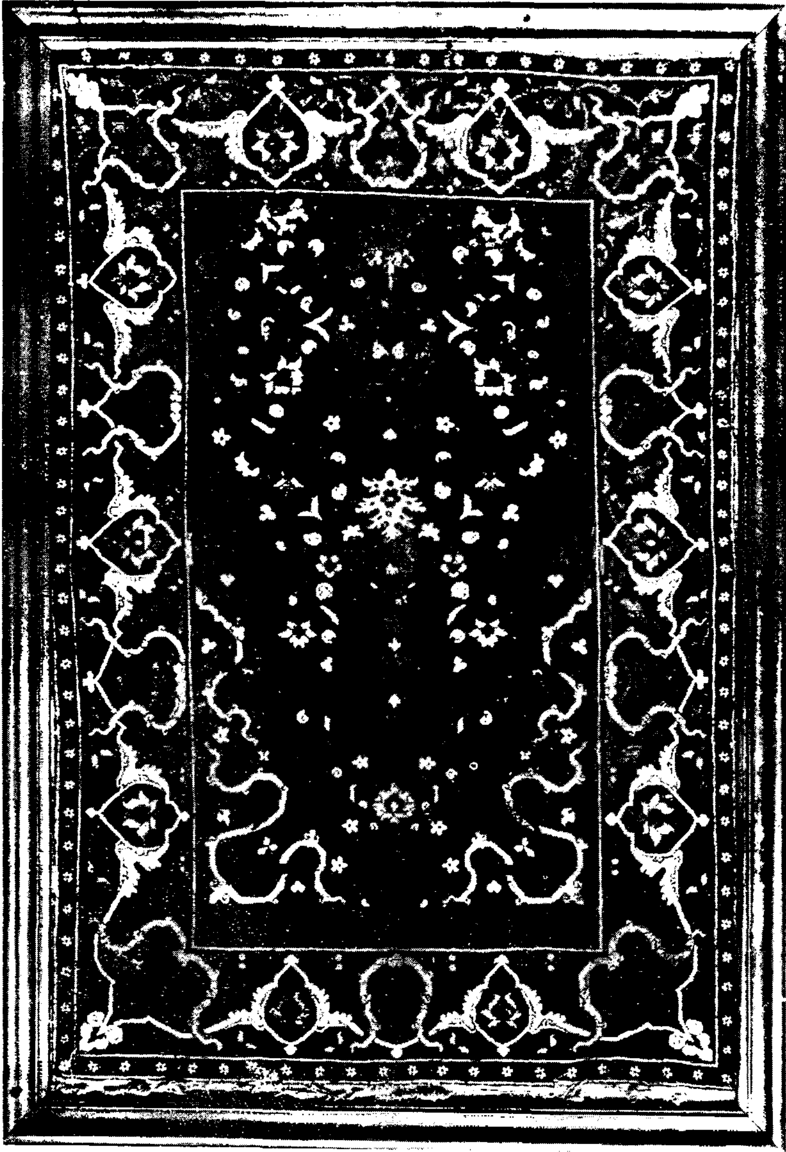
61. Rodos tabağı. XVII. asır Anadolu mamulâtından.
«İstanbul Arkeoloji Müzesi.»

62. İSTANBUL MAMULÂTINDAN SEDEFLE İŞLENMİŞ SANDUKÇE *(1616)*.
«İstanbul Arkeoloji Müzesi.»

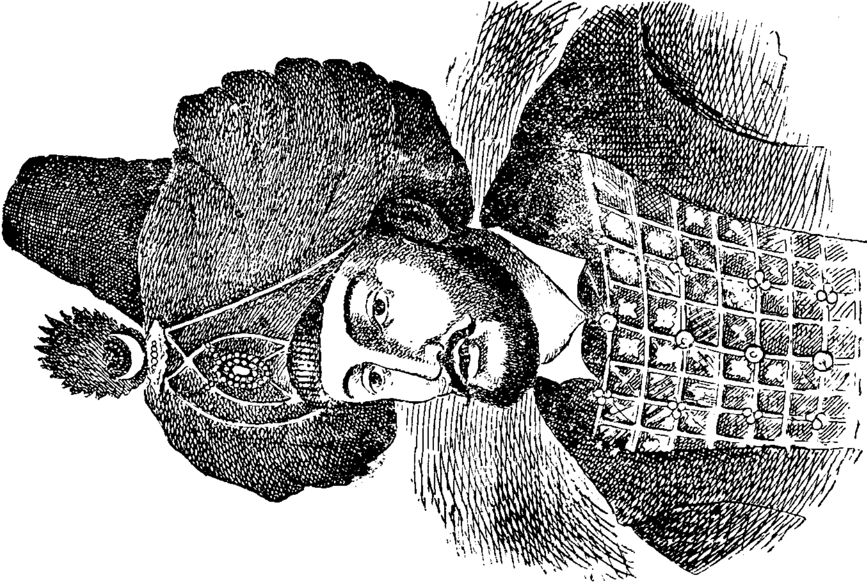

63. Gördüs mamulâtından bir seccade. XVII. asır.
«İstanbul Evkaf Müzesi.»

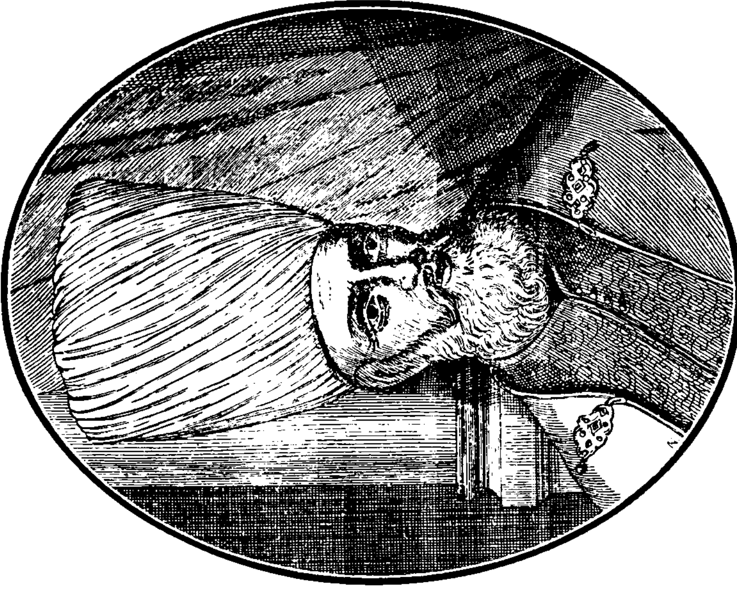

64. ANADOLU MAMULÂTINDAN HALI SECCADE. XVII. ASIR.

«İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi.»

66. Köprülü Fazıl Ahmet Paşa.
(1635 — 1676)

65. Köprülü Mehmet Paşa.
(1578 — 1661)

68. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa.
(1637 — 1690)

67. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa.
(1634 — 1683)

69. On yedinci asırda İstanbul (1680).

71. Sadrazam İbrahim Paşa.

70. Ahmet III.

72. İBRAHİM MÜTEFERRİKANIN İLK BASTIĞI ESERLERDEN KÂTİP ÇELEBİNİN «TUHFETÜLKİBAR» ADLI KİTABINDAKİ AKDENİZ HARİTASI.

بر خدمته مظهر اولمش اولوردق تم قول نعیما

عون وعنایت خدای متعال برله دولت علیهٔ ابد استمرار عثمانیه ده فن طبع وتمثیل کتب
ظهوره ایدوب فن مرقوم ایله تکثیر وتوفیر کتب مبدأ شروع اولان بیك یوز قرق سنه سندن
اشبو نعیمانك صنعت مرقومه ایله طبع وتوفیرینك تاریخ خاتمه سی اولان بیك یوز قرق یدی
جمازی الاولی اواسطنه کلنجه کتب ورسائلدن جمعی صغیر وکبیر
دار الطباعهٔ عامره ده حصول پذیر اولان نسخ مرغوبه
بونلردرکه دفتر وتعداد اولندی

ترجمهٔ صحاح الجوهری لمحمد بن مصطفی الوانی لغت وانقولی دیمکله معروفدر جلد ١٠٠٠
تحفة الکبار فی اسفار البحار لکاتب چلبی جلد ١٠٠٠ ترجمهٔ تاریخ سیاح لطابع الکتاب جلد
١٢٠٠ تاریخ هند غربی المسمی بحدیث نو جلد ٥٠٠ تاریخ تیمور کورکان لنظمی زاده بغدادی
جلد ٥٠٠ تاریخ مصر قدیم ومصر جدید المسمی بدرة الیتیمه لسهیل جلد ٥٠٠ کلشن خلفا
لنظمی زاده بغدادی جلد ٥٠٠ اصول الحکم فی نظام الامم لطابع الکتاب جلد ٥٠٠
فیوضات مقناطیسیه لطابع الکتاب جلد ٥٠٠ جهان نما لکاتب چلبی جلد ٥٠٠
تقویم التواریخ لکاتب چلبی جلد ٥٠٠ جلد اول من تاریخ نعیما جلد ٥٠٠
جلد ثانی من تاریخ نعیما جلد ٥٠٠ یکون کتب مطبوعه جمعا جلد
٨٢٠٠ یالکز سکز بیك ایکی یوز جلد کتابدر

73. NAİMA TARİHİNİN SON SAHİFESİ.

74. «TARİHİ HİNDİ GARBÎ» ADLI AMERİKA HAKKINDA BASILAN ESERDEKİ RESİMLERDEN.

SEPTIE'ME PARTIE

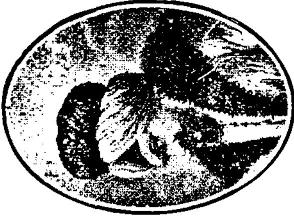
DES DIALOGVES

EVELKI MVKIALEM'E	اولكي مكالمه	I.er DIALOGVE
Sabah waktindé ziaret itmek itchun,	صباح وقتنده زيارت ايتمك ايچون	Pour faire une visite le matin.
Aghan neredé dur?	اغاڭ نره‌ده‌در	Ou eſt ton maitre?
Bounda dur, soultanum.	بونده‌در سلطانم	Il eſt icy, monsieur.
Daqhi ouïourmi?	دخي اويورمي	Dort'il encore?
Qhaïr, tchelebum, oïanik dur.	خير چلبم اوياتقدر	Non, monsieur, il eſt eveillé.
Kalkmichemi?	قالقمش مي	Eſt'il levé.
Iok, soultanum, daqhi deuchekdedur.	يوق سلطانم دخي دوشكده در	Non, monsieur, il eſt encore au lit.
Sabahynuz qhaïr ola, soultanum.	صباحكز خير اولا سلطانم	Je vous souhaite le bon jour, monsieur.
Qhoche gueldun tchelebum.	خوش كلدڭ چلبم	Soyés le bien venu, monsieur.
Daqhi deuchekdesynuz?	دخي دوشكده سكز	Vous êtes encore au lit?
Dun guedgé guitche iatdum.	دون كيجه كيچ ياتدم	Hier au soir je me suis couché tard.

Aqhcham mandgiasinden sonra né ichelledunuz?	اخشام مانجه سندن صكره نه ايشلدكز	Que fites vous aprés soupé?
Sen guitdighin guibi oïnamagha bachelladuk.	سن كيتدكڭ كبي اوينمغه باشلدك	Auſſitôt que vous en allâtes, nous commençames a jouer.
Né asyl oïoun oïnadunuz?	نه اصل اويون اوينادكز	A quel jeu?
Kimisi satrendge, kimisi kiaghid, ol birlerida ma oïnadylar.	كيميسي شطرنج كيميسي كاغد اول برلري داما اويناديلر	Les uns jouêrent aux echets, les autres aux cartes, & d'autres aux dames.
Kim aldy oïouni, kim ghaib itdi?	كيم الدي اويني كيم غايب ايتدي	Qui a gagné, qui a perdu?
Bir oïoundé on ghrouche aldum.	بر اويونده اون غروش الدم	Du premier coup, j'ai gagné dix ecus.
Nekadar zeman oïnadunuz?	نقدر زمان اويندكز	Combien de tems jouâtes vous?
Butun guidgé oïnaduk.	بتون كيجه اويندق	Nous jouâmes pendant toute la nuit.
Bou kadar guetche kalkdighiné teadgiub itmem,	بو قدر كيچ قالقديكڭه تعجب ايتمم	Je ne m'etonne pas si vous vous levés si tard.
Saat katchedé dur?	ساعت قاچده‌در	Quelle heure eſt'il?
Gunche doghmouche dur.	كونش طوغمشدر	Le soleil eſt levé,

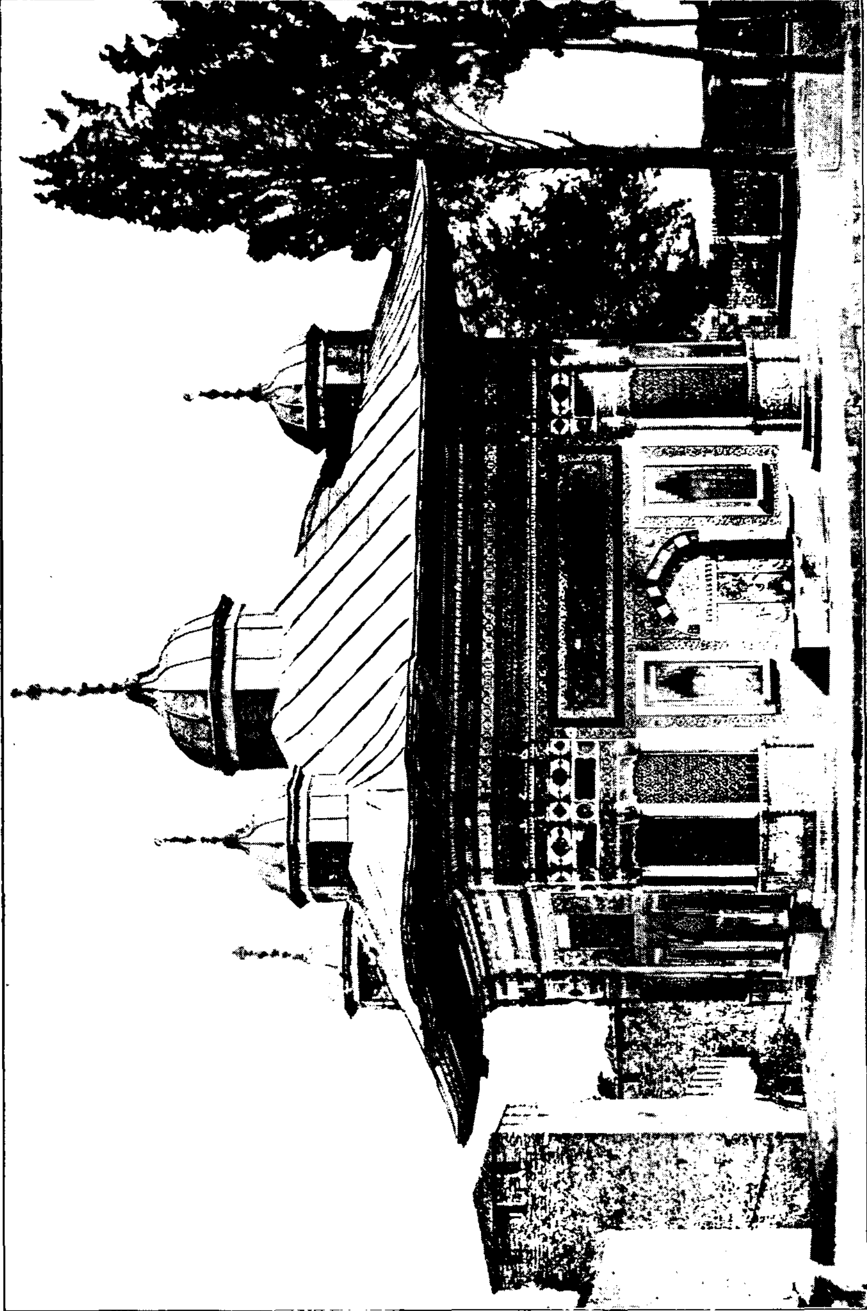
guéé

75. İBRAHİM MÜTEFERRİKANIN BASTIĞI TÜRKÇE-FRANSIZCA MÜKÂLEME KİTABINDAN İKİ SAHİFE.

77. Şair Nedim.
(1681 — 1730)

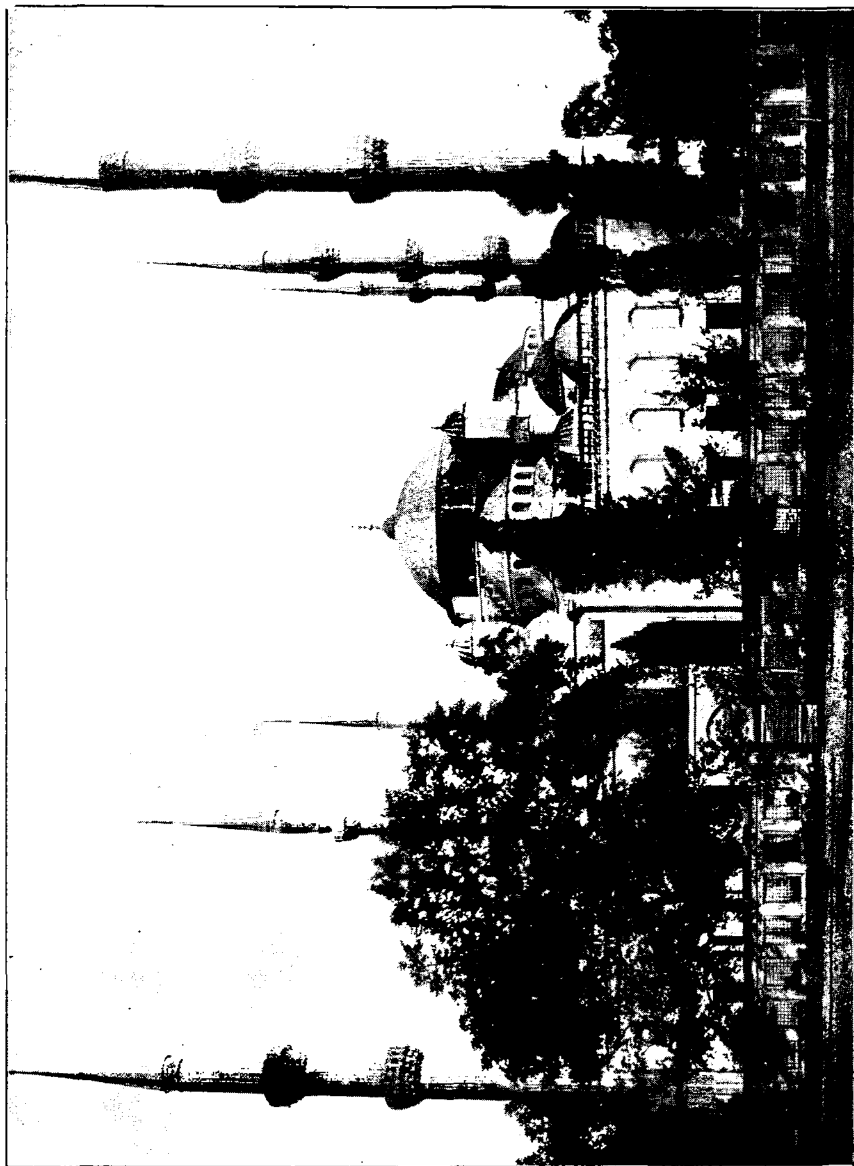
76. On sekizinci asırda Sâdabattan bir manzara.
«T. Allom'un Eski ve Yeni İstanbul adlı eserdeki resimlerinden.»

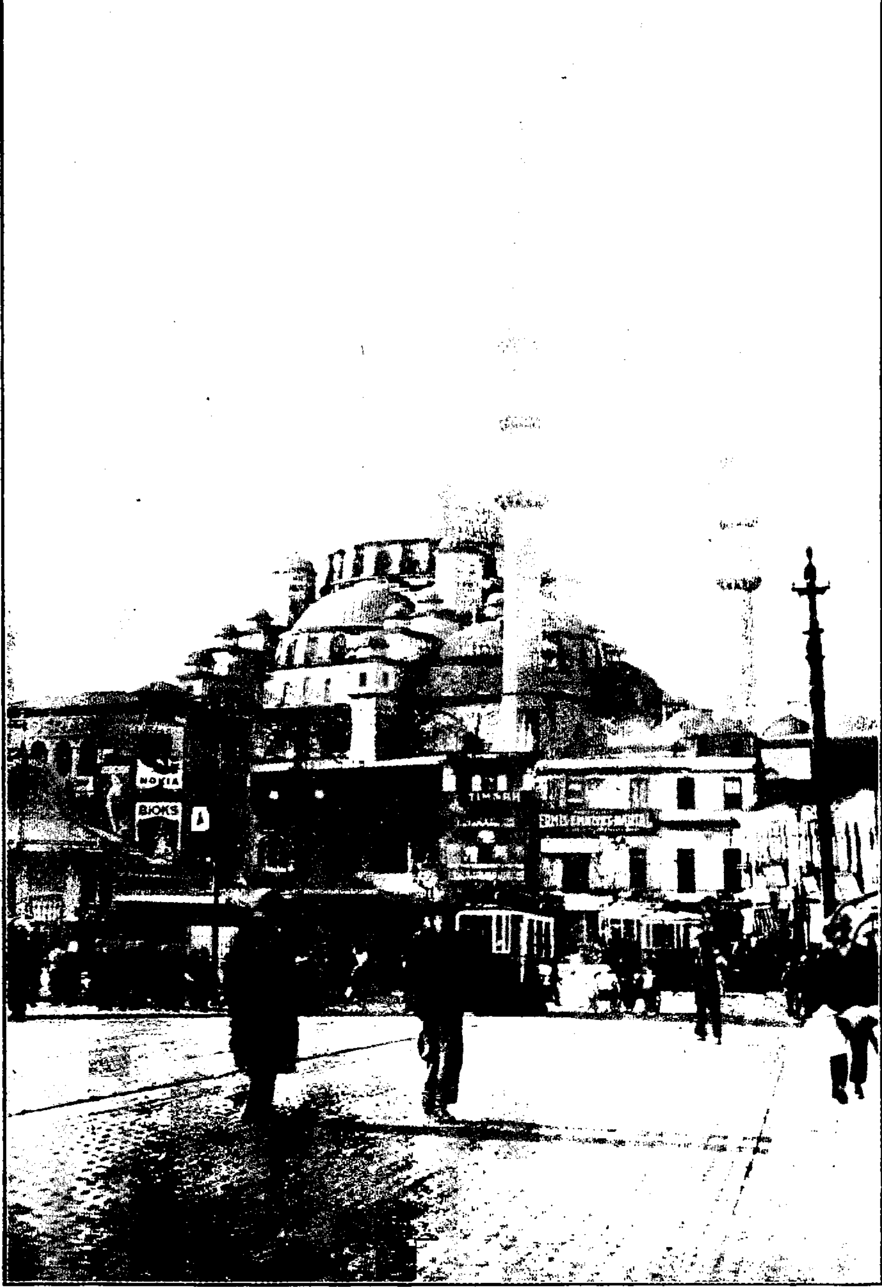
78. İSTANBULDA AHMET III. ÇEŞMESİ.

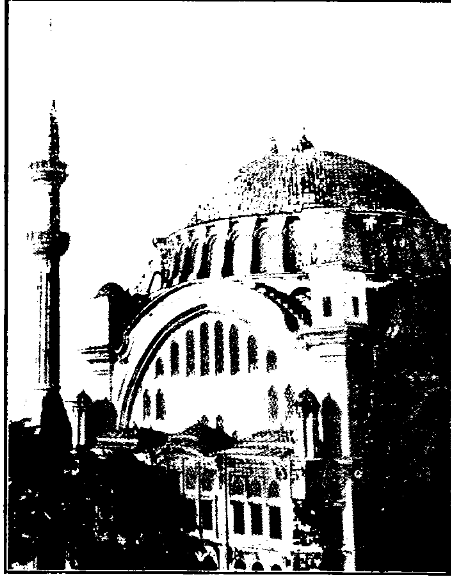
79. KÖÇEKLERİN OYUNUNU SEYREDEN HÜKÜMDAR. XVIII. ASIR BAŞLARI. *«Topkapı Sarayı Müzesi dahilinde Ahmet III. Kütüphanesinde bulunan ve Ahmet III. zamanında yazılmış ve resimleri kâmilen renkli yapılmış Surnamei Vehbi adlı eserdeki minyatürlerden.»*

80. İSTANBULDA SULTANAHMET CAMİİ.

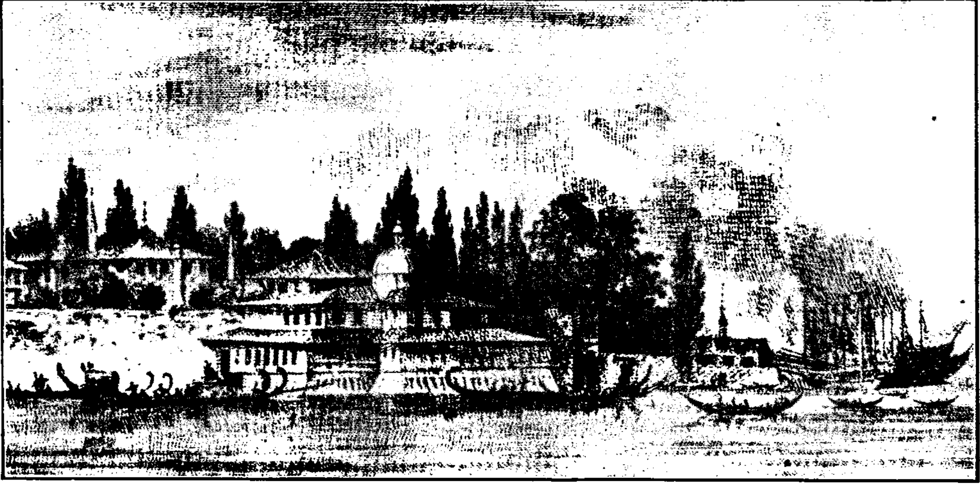
81. İSTANBULDA YENİCAMİ.

82. İSTANBULDA NURUOSMANİYE CAMİİ.

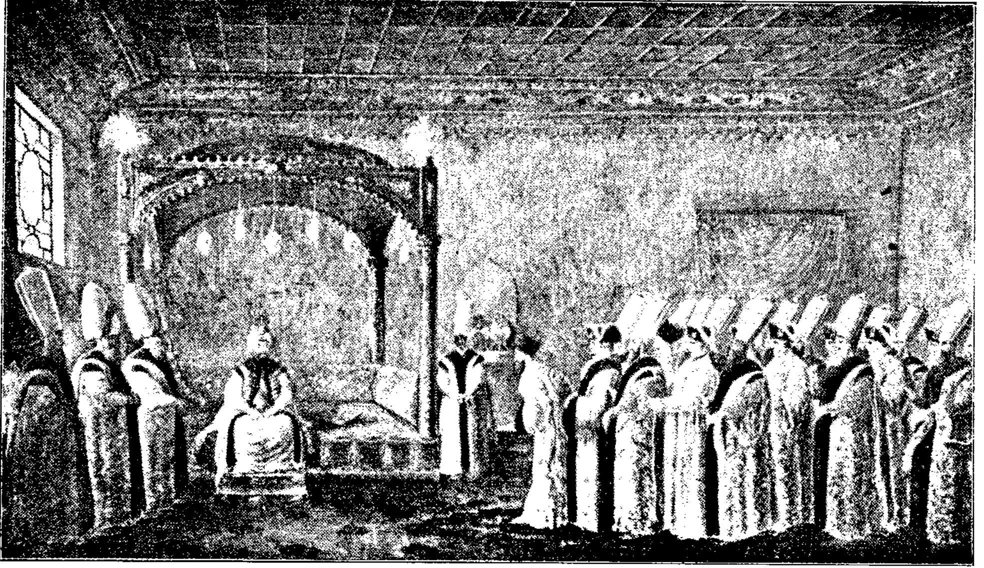
83. İSTANBULDA LÂLELİ CAMİİ.

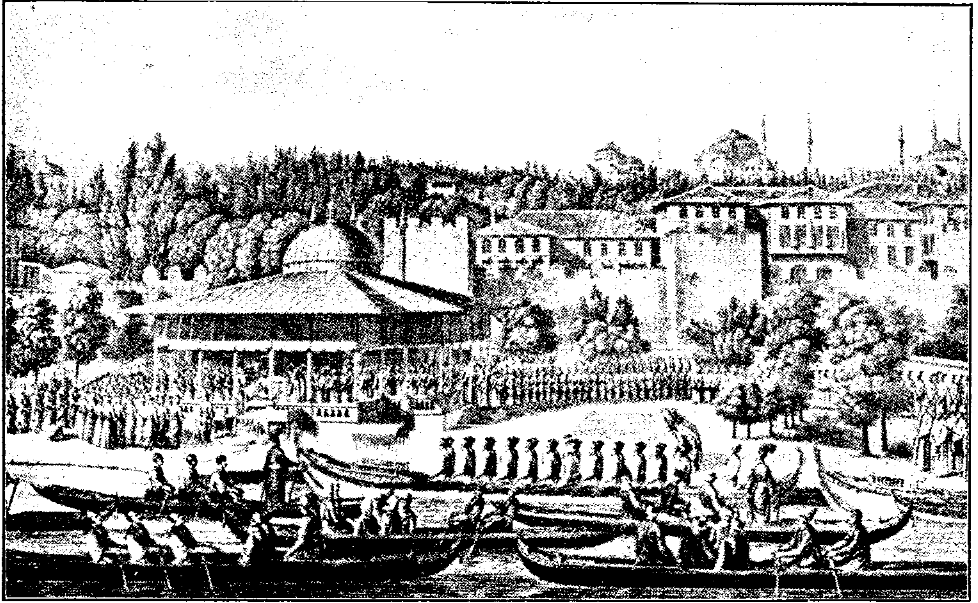
84. Aynali Kavak.
«Choiseul Gouffier'nin eserinden.»

85. İstanbulda Alemdar caddesinde Abdülhamit I. Çeşmesi *(1777).*

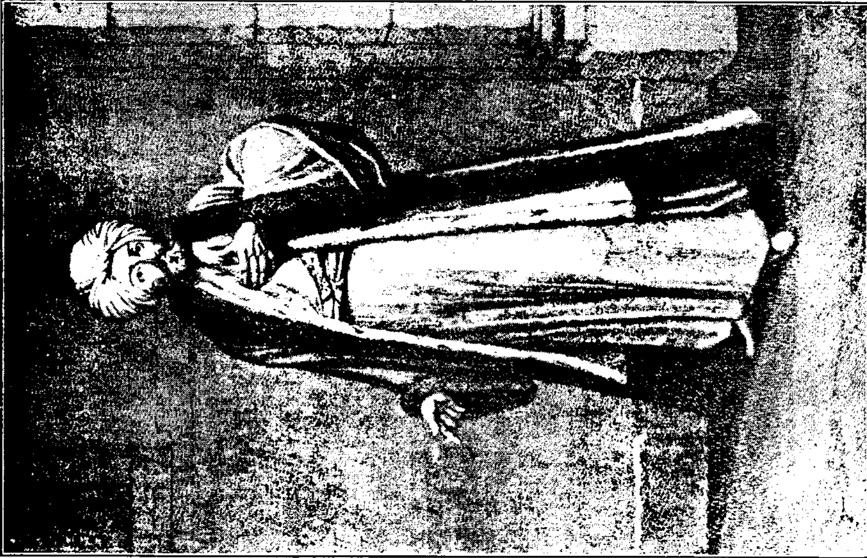
86. Bir ecnebi elçinin arz odasında kabulü.
«Bern Müzesinden.»

87. Topkapı Sarayı sahilinde Yalı Köşkü.
«Donanmalar sefere çıktığı vakit Kaptan Paşa burada padişah tarafından kabul olunurdu.»

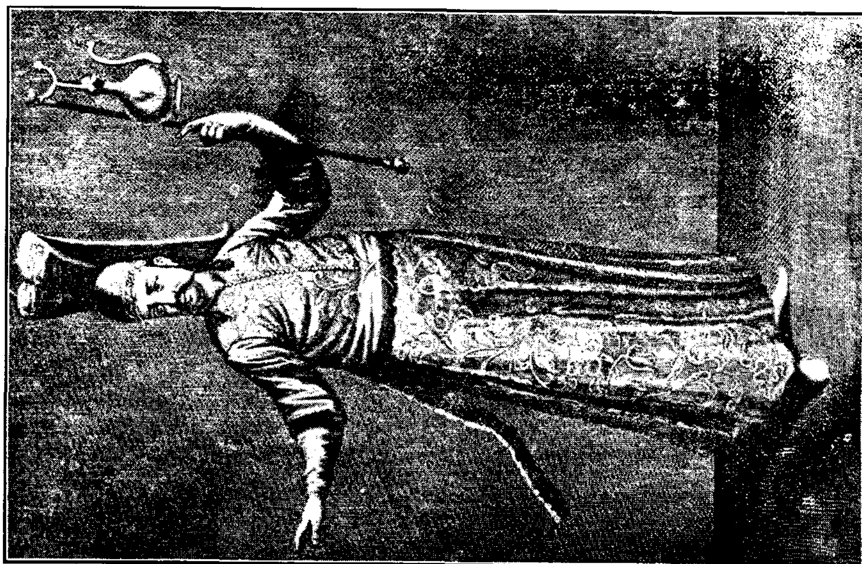
89. Zengin bir Türk genci. XVIII. asır.

88. Bir Türk asılzadesi. XVIII. asır.

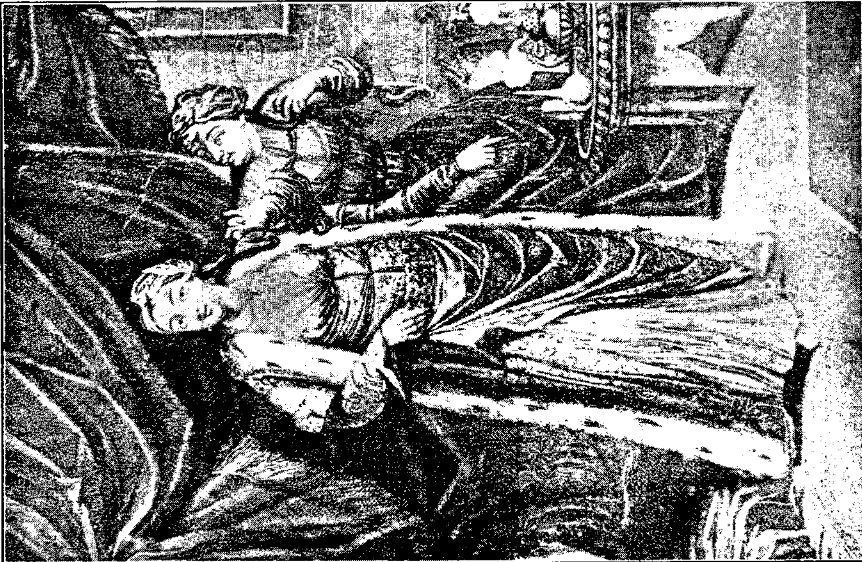
91. Kızlar Ağası. XVIII. asır.

90. İbriktar Ağası. XVIII. asır.

93. Türk kızları. XVIII. asır.

92. Bir sultan. XVIII. asır.

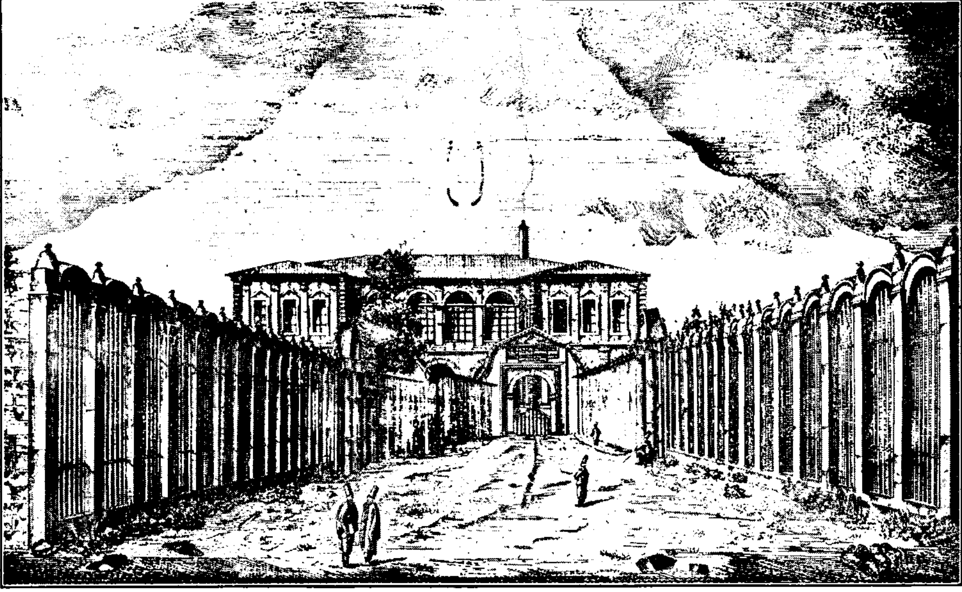
94. Müverrih Naima Efendi.
(1652 — 1715)

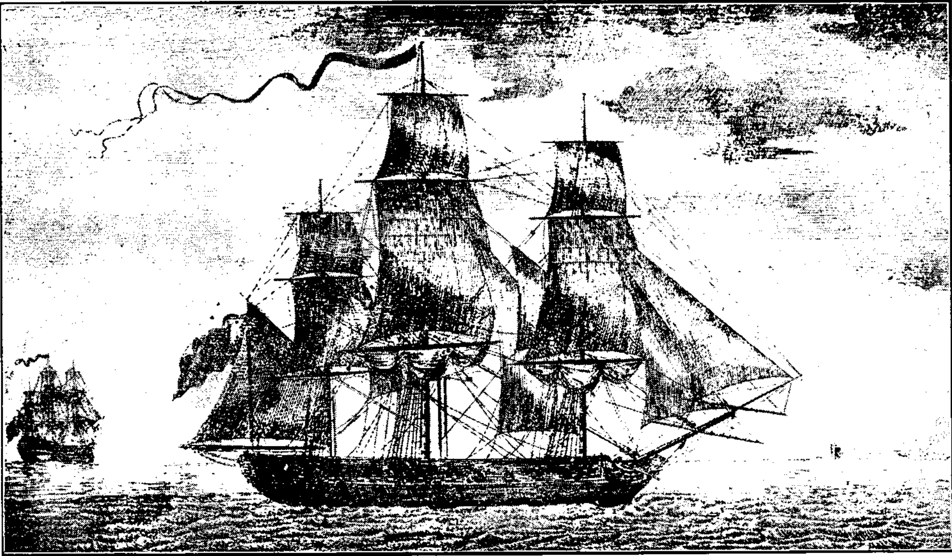
95. Yeniçeri ağası. ιXVIII. asır.

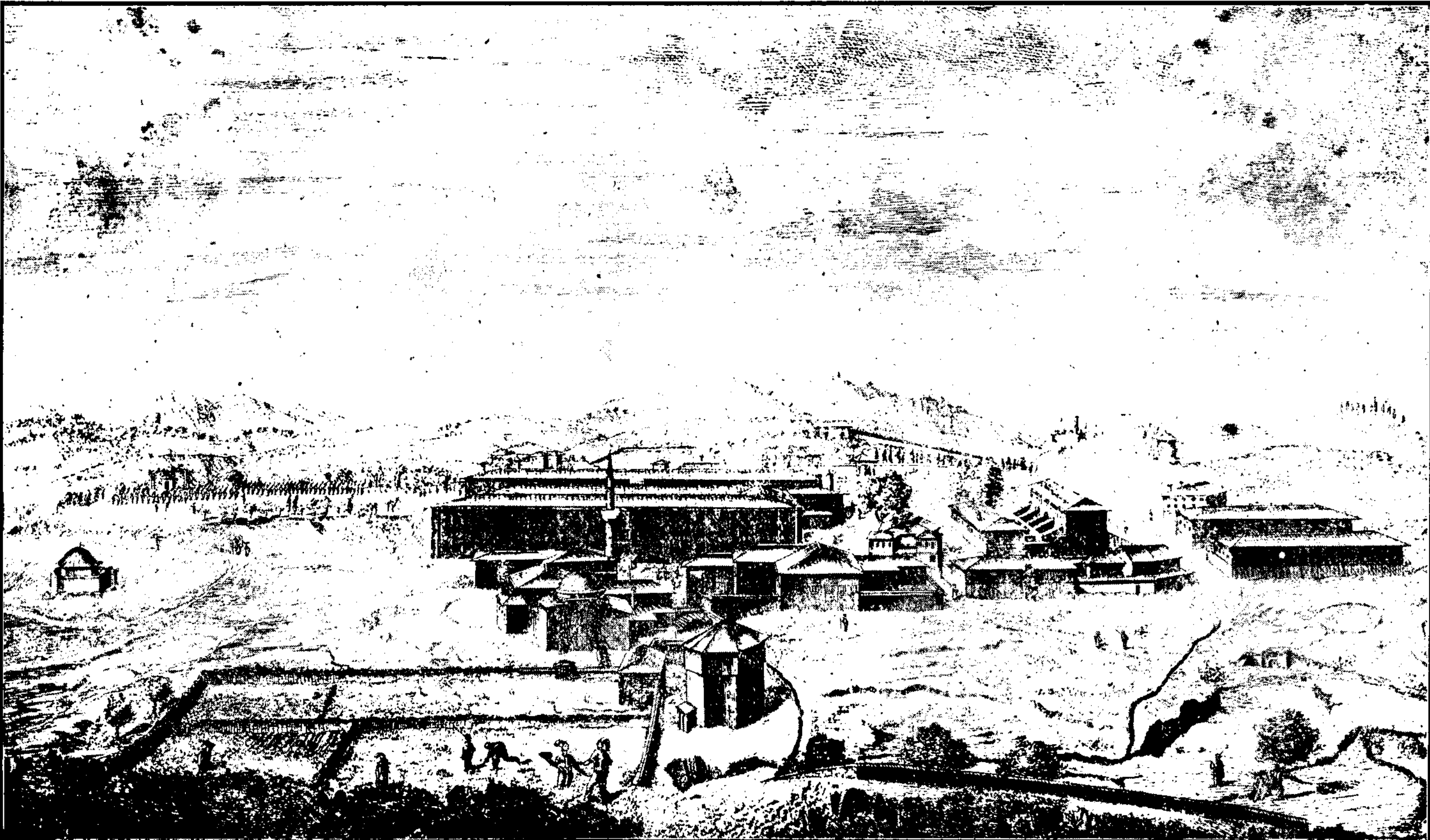
96 Yeniçeri. XVIII. asır.

97. İSTANBULDA HALICIOĞLUNDA HENDESEHANE.

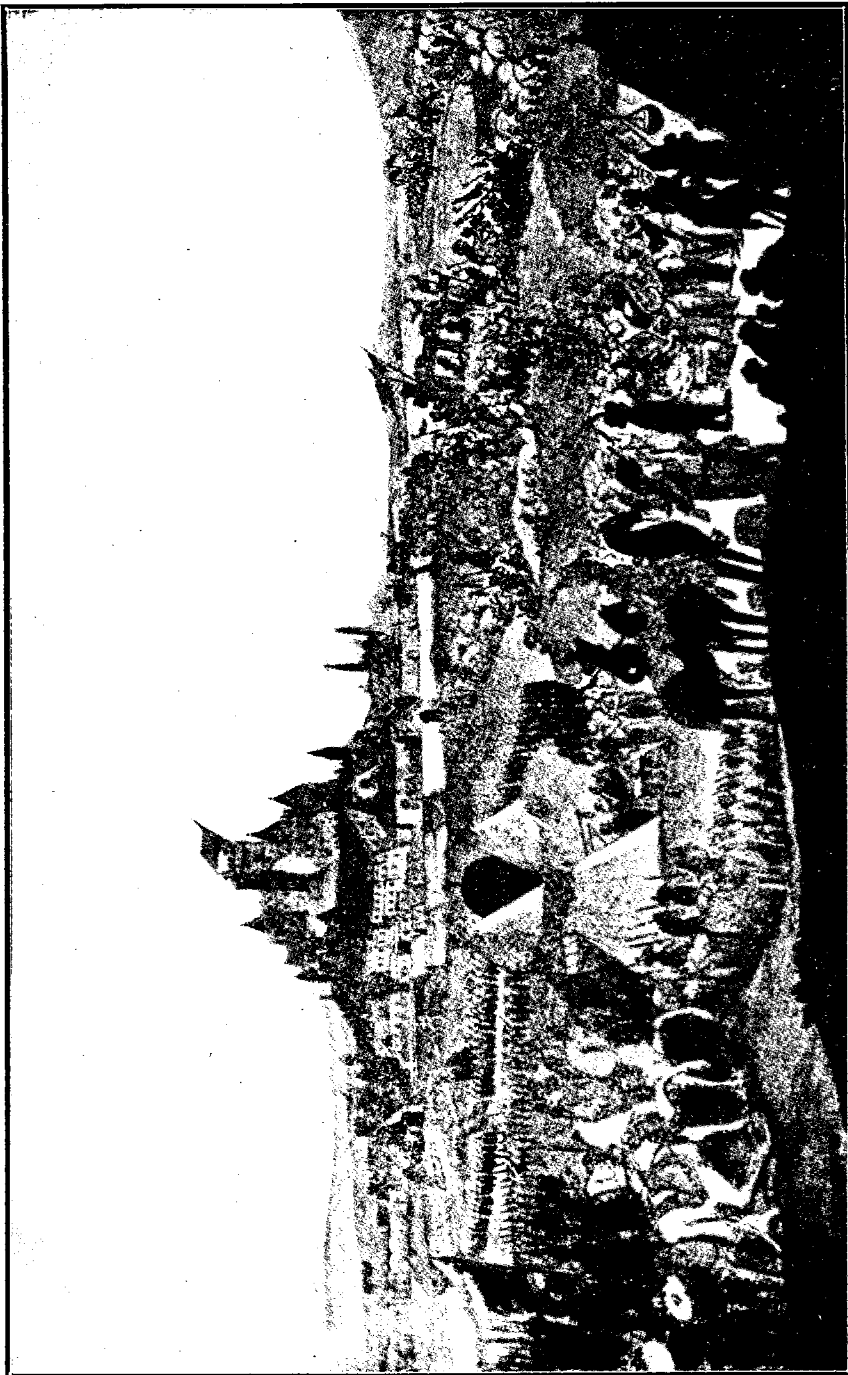

98. SELİM III. DEVRİNDE OSMANLI DONANMASINDAN BİR GEMİ.
«Çavuşoğlu Mustafa Reis tarafından Sinopta inşa olunmuştur.»

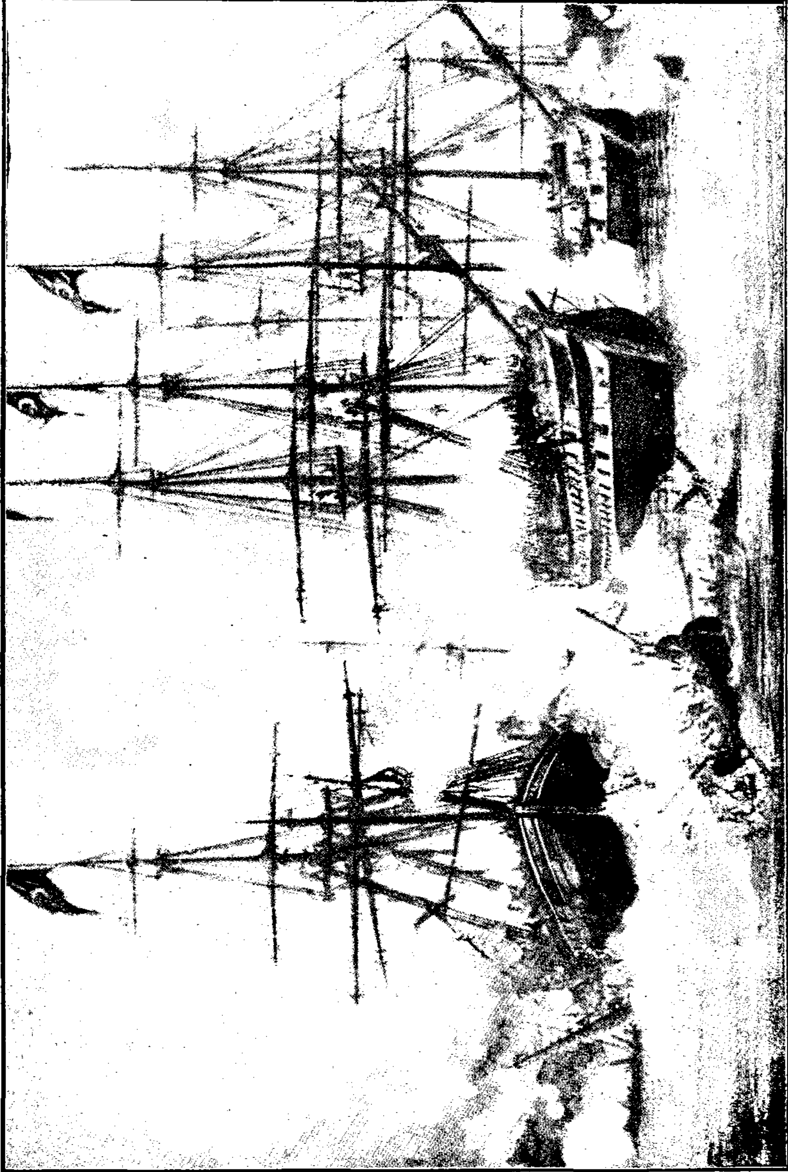

99. Nizamıcedit askerinin İstanbulda Levent Çiftliği civarındaki kışla ve talim meydanları.

«97, 98 ve 99 numaralı resimler Raif Mahmut Efendinin 1798 de Nizamıcedit hakkında tabettirdiği Tableau des Nouveaux Réglemens de L'Empire Ottoman adlı fransızca eserinden alınmıştır.»

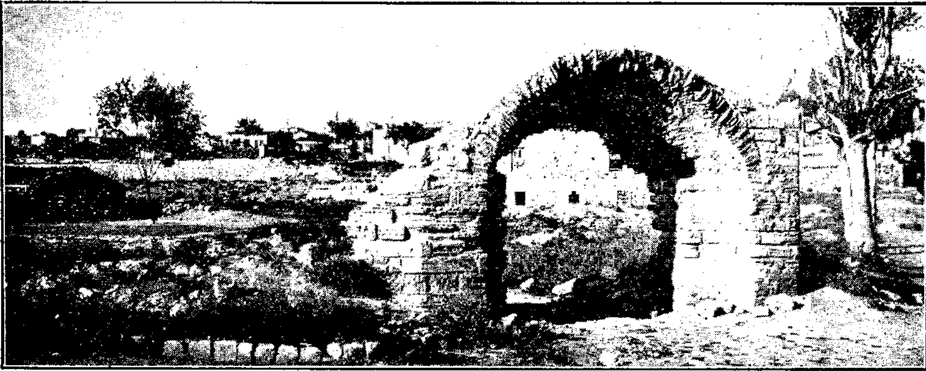
100. HOTİN KALESİ.

101. Navarinde Osmanlı donanması.

102. Mahmut II.
(1784 — 1839)

103. İstanbulda Etmeydanında Mahmut II. tarafından tahrip ettirilen yeniçeri kışlasının kapısı.

104. Mehmet Ali Paşa. *(1769 — 1849)*

105. Kahirede Mehmet Ali Paşa Camii.

106. Ankaranın 90 sene evelki vaziyetini gösterir bir plân.

107. Mustafa Reşit Paşa.
(1802 — 1858)

108. Âli Paşa.
(1815 — 1871)

109. Fuat Paşa.
(1814 — 1869)

110. PARİS KONGRESİ *(1856)*.

Soldan sıra ile:

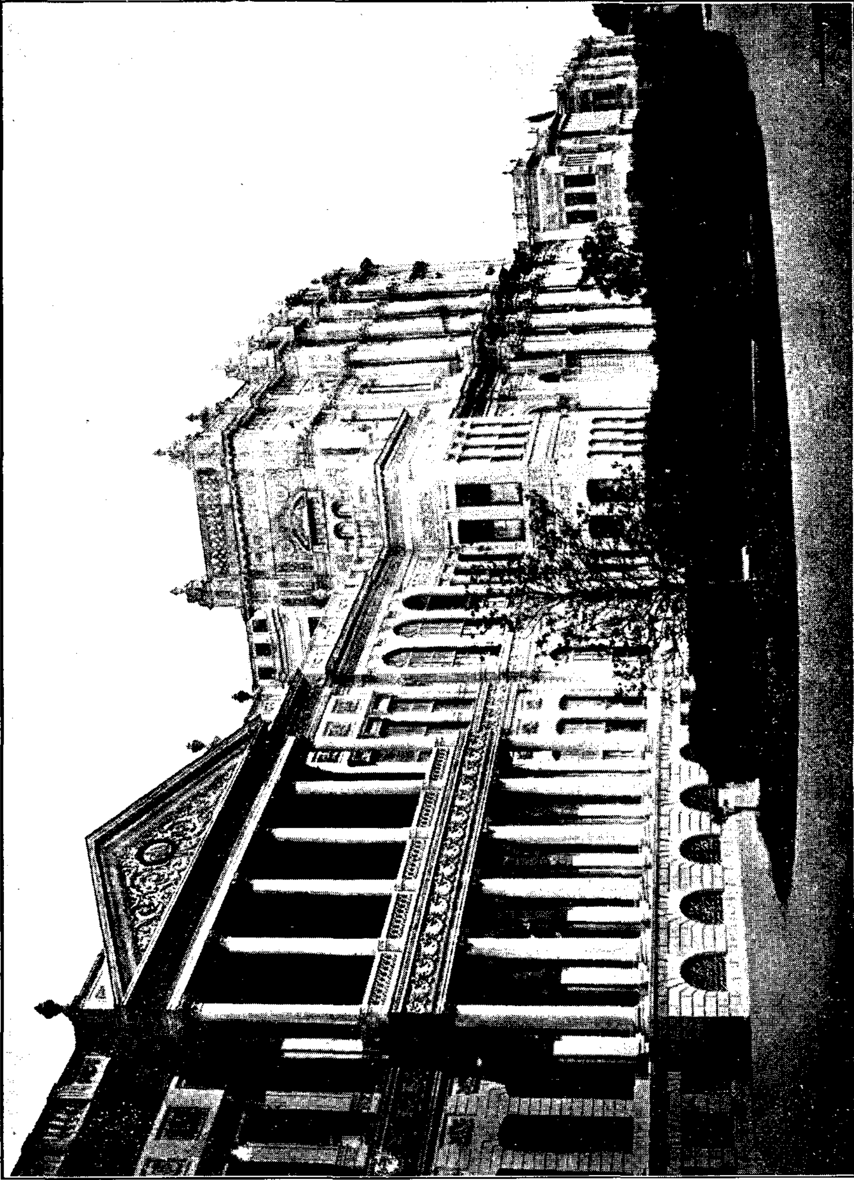
1. Kont Kavur *(Sardinya)*
2. Lort Kavley *(İngiltere)*
3. Kont Buol *(Avusturya)*
4. Prens Orlof *(Rusya)*
5. Baron dö Burkney *(Fransa)*
6. Baron Mantöfel *(Rusya)*
7. Baron Hübner *(Avusturya)*
8. Kont Valefski *(Fransa)*
9. Cemil Bey *(Türkiye)*
10. Kont dö Benedetti *(Fransa)*
11. Lort Klarendon *(İngiltere)*
12. Baron dö Brunof *(Rusya)*
13. Âli Paşa *(Türkiye)*
14. Kont dö Hatzfelt *(Prusya)*
15. Margi dö Villamarina *(Sardinya)*

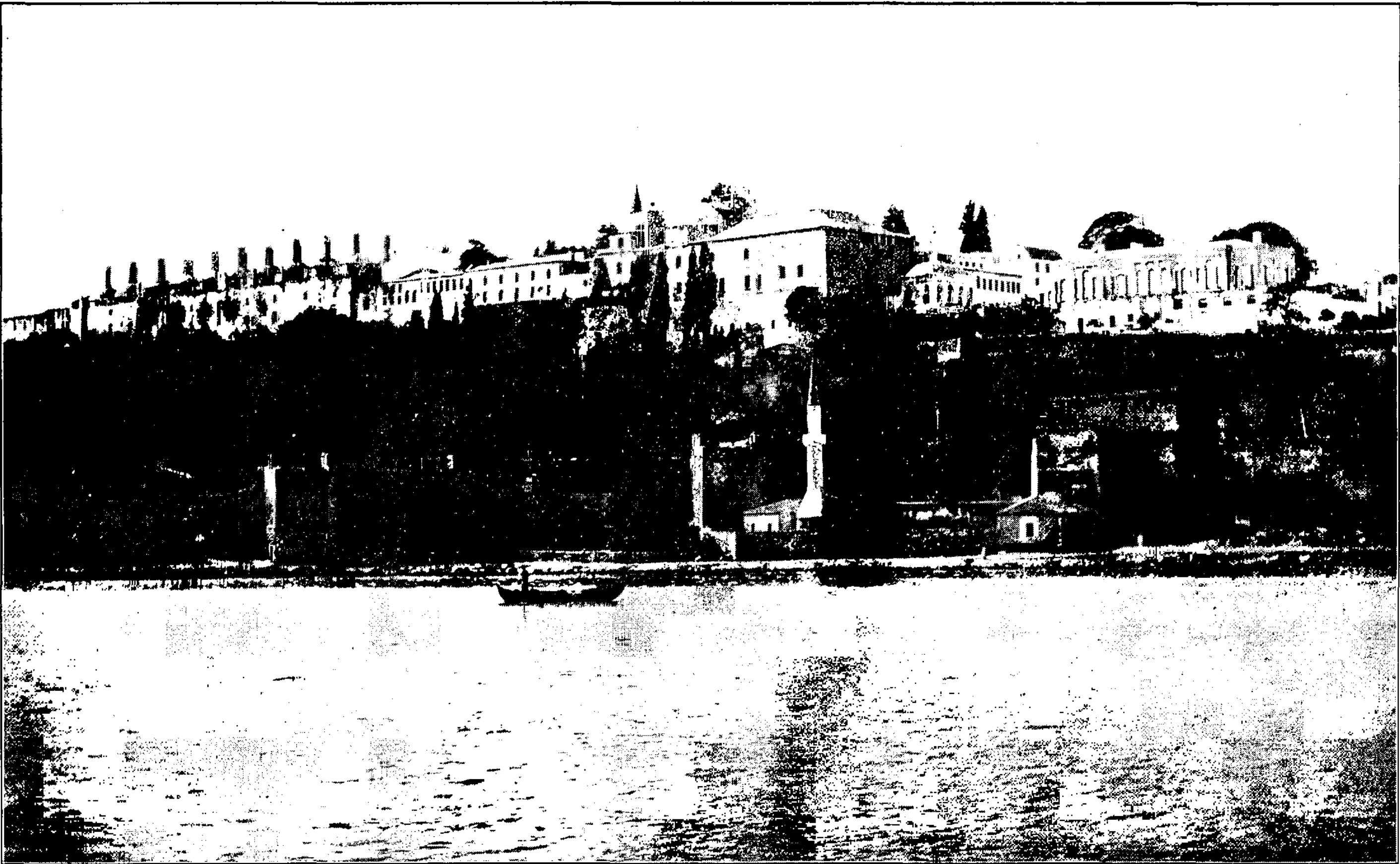
110 a. PARİS KONGRESİ MURAHHASLARI GRUP HALİNDE.

111. İSTANBULDA EMPİRE MİMARÎ ÜSLÛBUNDA YAPILMIŞ MAHMUT II. TÜRBESİ.

112. İstanbulda Dolmabahçe Sarayı.

113. İSTANBULDA MAHMUT II. ZAMANINA KADAR OSMANLI PADİŞAHLARININ İKAMET ETTİKLERİ TOPKAPI SARAYI.
«Bugün müze olarak kullanılmaktadır.»

114. Osmanlı İmparatorluğunun İlk Resmî Gazetesi Olan Takvimi Vekayi'in Birinci Nüshası (1 Teşrinisani 1831) İle Gazetenin Neşrinden Evel Mukaddime Namı İle Çıkarılan Bülten.

72, 73, 74, 114 ve 115 numaralı resimler Türk Matbaacılığı ve Türk Gazeteciliği eserlerinin müellifi muallim Selim Nüzhet Beyin kolleksiyonlarından alınmıştır.

تصویر افکار

١٢٧٨

ذی الحجه سلخ	حزیران ١٥	(حوادث ومعارفه دائر عثمانلی غزته سی)	سنه ١٢٧٨	نومرو ١

هفته ده ایکی دفعه استانبولده طبع ونشر اولنور. غزته خانه سی جدید باغچه ده کائندر. معارف وامور خیریه اعلاناتی مجانا باصیلور. آلتی آیلغی ٨٠ واوچ آیلغی ٤٠ وبر نسخه سی ١ غروشه در. ایالات ایله ممالک اجنبیه ایچون پوسته اجرتی علاوه قلنور.

﴿ مقدمه ﴾

هر بر دولت اداره سنه متوکل اولدیغی بر هیئت مجموعه ٔ ملتک بقاسیله پایدار وخیروصنا دهنه موافق صورتده تدبیر مهامه ایلکله قوی الاقتدار اولمق قضیه سی مانند بدیهی ٔ اولی برهاندن مستغنیدر. برحال مدنیتده بولنان خلق ایسه کندی منافعنک حصولی حقنده نه صورتله صرف ذهن ایلدیکی ترجمان افکاری اولان غزته لری لسانندن معلوم اولنور.

بو مطالعه یه مبنی هر برمملکت متمدنه ایچون لازم اولان [illegible]

مقدماتی ساعی وموفق اولدیغم مثللو تکثیر عدادی ایله بو دفعه دخی بارخصت سنیه حوادث ومعارفه دائر اشبو * تصویر افکار * غزته سنک تأسیسنه تشبث ایلدم. ماادامکه دولت وملته امید بخش فوز وفلاح اولان عصر همایون جناب پادشاهیده میدانه چیقمش اولسندن ناشی وظیفه ٔ شکرانیمی بو یولده عمومه خدمت ایتمکله اداایتمش اوله جغمسک بیاننه ابتدار اولنور.

(شناسی)

حوادث داخلیه

﴿ پای تخت ﴾

دولت علیه نک امور داخلیه سنجه دور سابقدن قالمه برقاچ مشکلاتی اولوب بونلرک الده جهی مابینه نک احوالیدرکه صورت اصلاحی درجه ٔ وجوبه واصل اولمشدر. چونکه برخیلی زماندنبرو بعض عارضه دن

طولایی خزینه ٔ جلیله یه طاری اولان مضایقه نک دفع وازاله سی چاره سر یعنک حصولی حیز امکانده اولدیغی حالده براز اسباب مانعه حیلولتیله قوه ده قالدیغنه خلقجه تأسف اولنمقده ایدی. مؤخرا اتخاذ بیوریلان تدابیر لازمه سنک حسن مقدمه سی رونمای ظهور اولمش اولدیغی مثللو حسن نتیجه ٔ کامله سنک دخی آینه ٔ تیسرده جلوه گر اولسی عموما آرزو اولنمقده در.

﴿ ایالات ﴾

١٨ ذی الحجه تاریخیله حما طرفندن آلنان برقطعه تحریرات مخصوصه نک مآلنه گوره [illegible] اولنوالیده قرعه ٔ عسکریه اصولی فوق المأمول سهولتله اجرا اولنمقده بولنمشدر.

بدوی قطاع طریقنک شقی اولوب خیلی وقتدنبرو اله گوریله مامش اولان ابن حیطان نام شقی یی عساکر موظفه سرکرده سی کرد رسول اغا شام ایالتی داخلنده کائن حوران بر دسیسه ٔ شجاعتکارانه ایله کیجه ابن علی الفتله باصه رق اعدام ایلمش اولمقدن ناشی شقی ٔ مرقومک قومیه سی اخذ انتقام ایتمک ایچون اغای موی الیهی بر محلده تضییق ومحاصره ایلدکلری کبی ایالتدن خبر السدرق دیمان تخلیصیچون مقدار کافی قوه ٔ عسکریه سوق اولندیغی اول حوالیدن النان حوادثدندر.

بو سنه اورفه نک بعض نواحیسنده چکرکه تسلط ایدرک محصولات ارضیه سنک بر بعنی تلف ایلدیکی مثللو حلبک نواحی ٔ شرقیه سنده دخی دود اغاجلرینک یاپراقلری خراب ایتمکله ایپک محصولاتنک ایکی ثلثنه ایصال خسار ایلدیکی مرویدر.

گچن هفته کرید اطه سنده بش دفعه حرکت ارض وقوع بولهرق خانیه ده بعض خانه لر زده لنمش ورسموده ایکی مناره ایله برقاچ خانه منهدم اولمشدر.

115. Türkiyede neşrolunan hususî ilk Türkçe gazetenin birinci nüshası. *(28 Haziran 1861).*

116. Ziya Paşa.
(1829 — 1880)

117. Namık Kemal Bey.
(1840 — 1888)

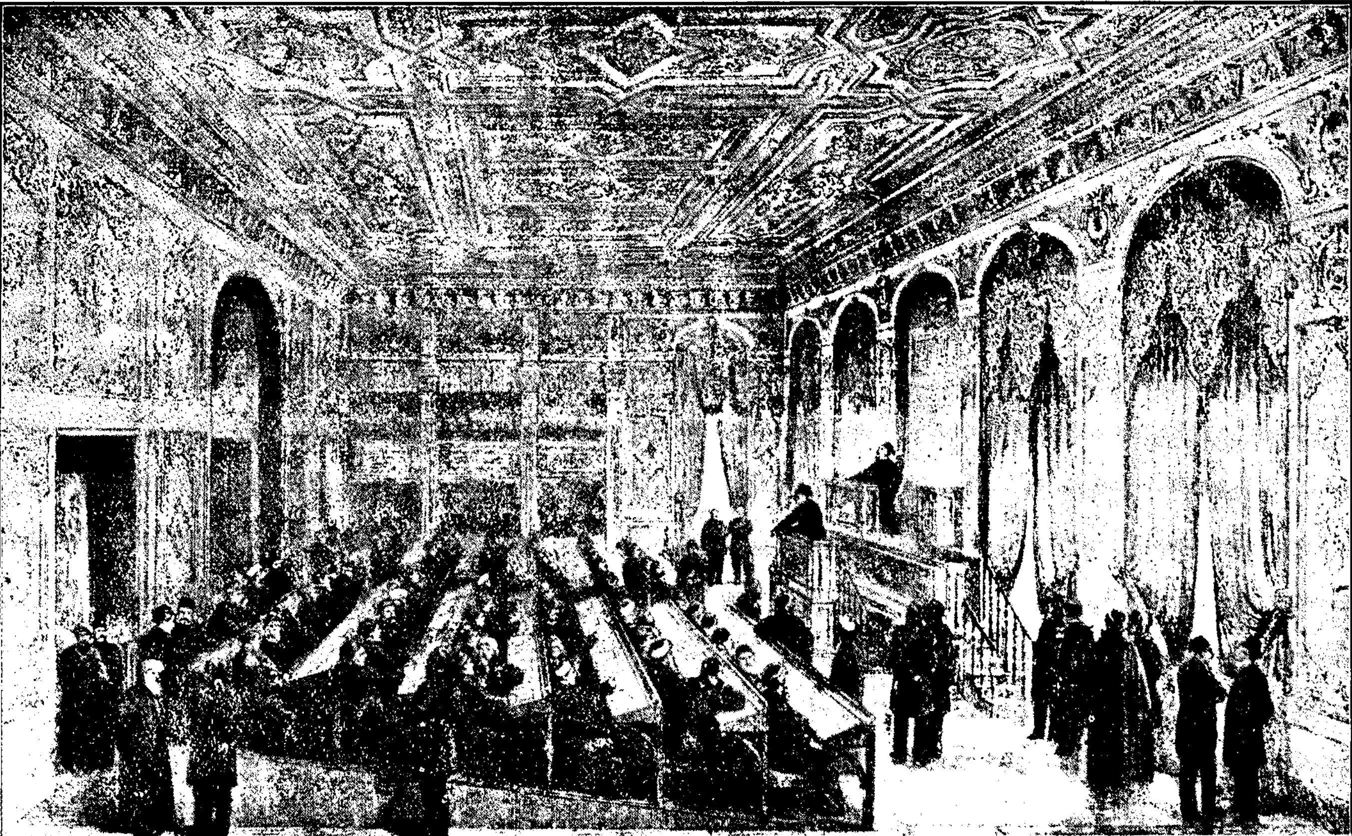
118. Şinasi Efendi.
(1826 — 1871)

119. Ahmet Vefik Paşa.
(1824 — 1890)

120. Mithat Paşa.
(1822 — 1883)

121. İLK OSMANLI MEB'USAN MECLİSİ *(1876).*

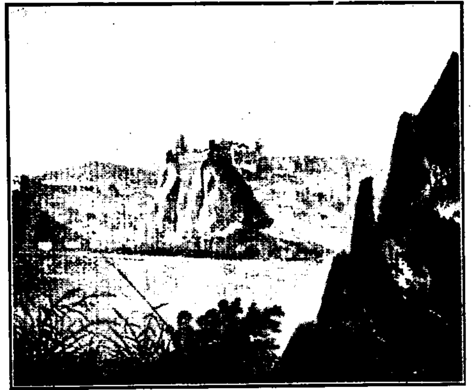
«Bu meclisin toplandığı bina bugün İstanbul Adliye Dairesidir.»

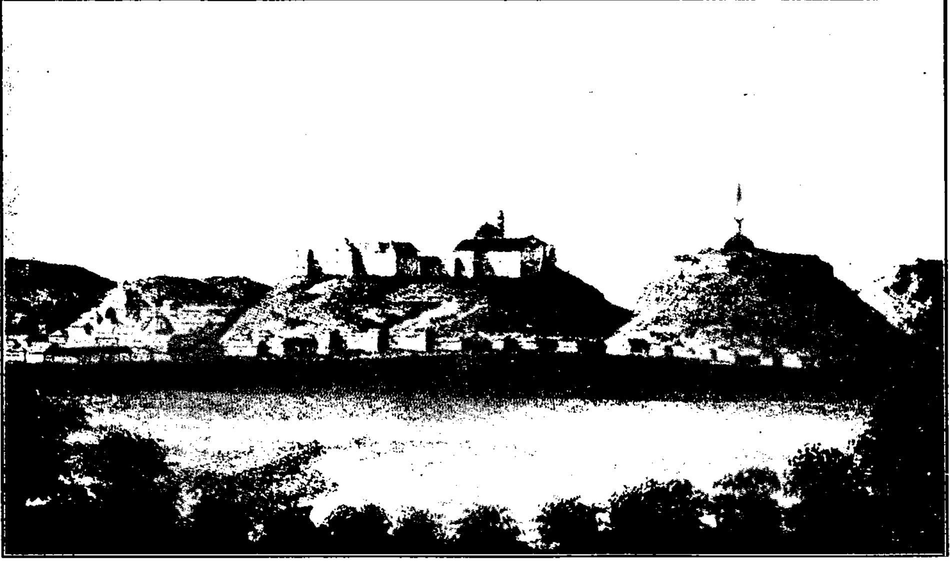
122. Osmanlılar devrinde Tuna ağzında Kilye Kalesi.

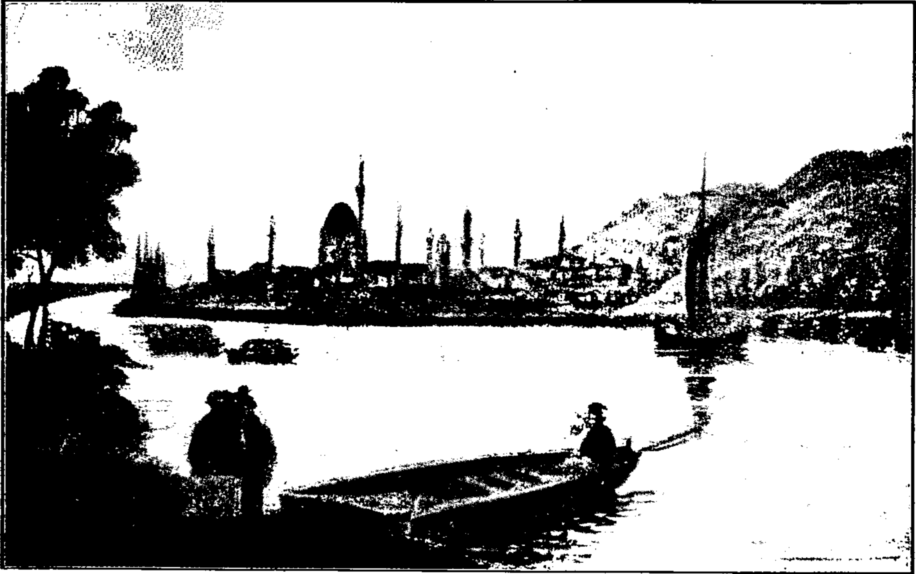
123. Rusçuk kalesi.

124. Arsova kalesi.

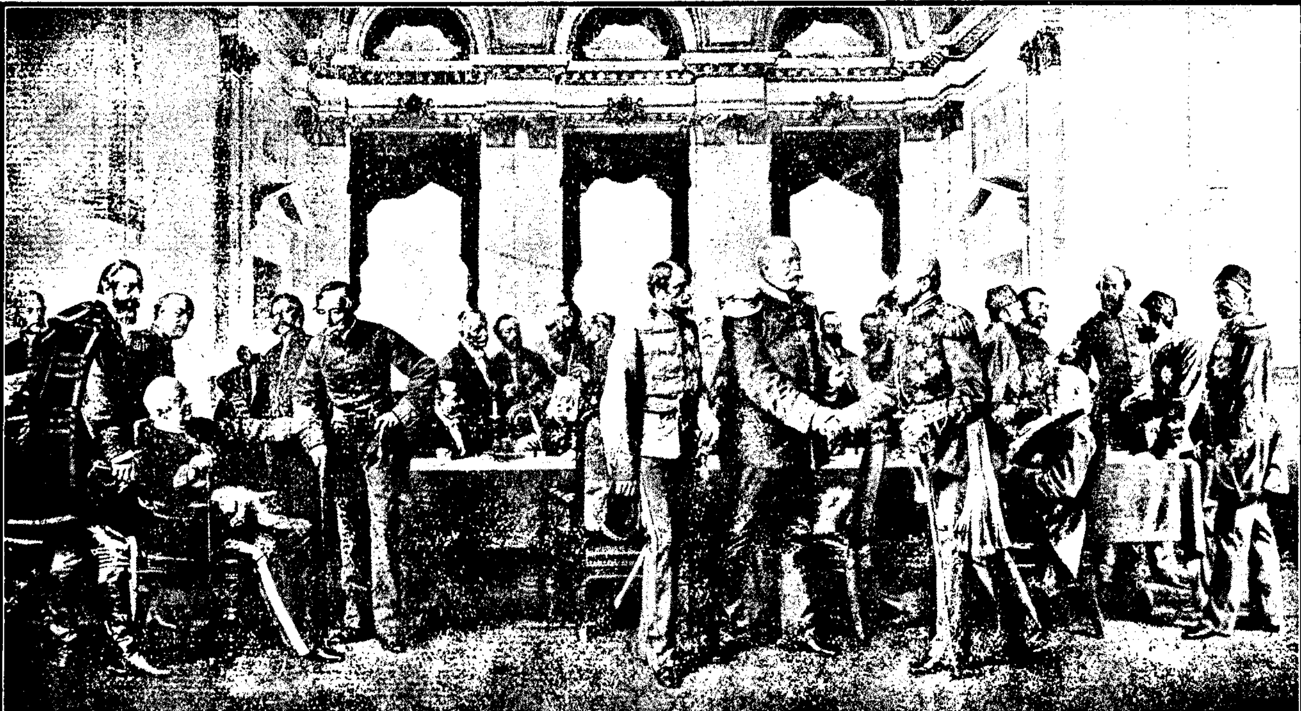
125. Niybolu kalesi.

126. Silistre kalesi.

127. PİLEVNE MÜDAFAASINDAN BİR SAHNE.

128. Berlin Kongresi (1878).

Soldan sıra ile öndekiler:

1. Haymerle (*Avusturya*)
2. Karoli (*Avusturya*)
3. Loney (*İtalya*)
4. Gorçakof (*Rusya*)
5. Vedinkton (*Fransa*)
6. Bikonsfilt (*İngiltere*)
7. Andraşi (*Avusturya*)
8. Bismark (*Alamanya*)
9. Şuvalof (*Rusya*)
10. Bülov (*Alamanya*)
11. Sadullah Bey (*Türkiye*)
12. Odorusel (*İngiltere*)
13. Salisburi (*İngiltere*)
14. Karatodori Paşa (*Türkiye*)
15. Mehmet Ali Paşa (*Türkiye*)

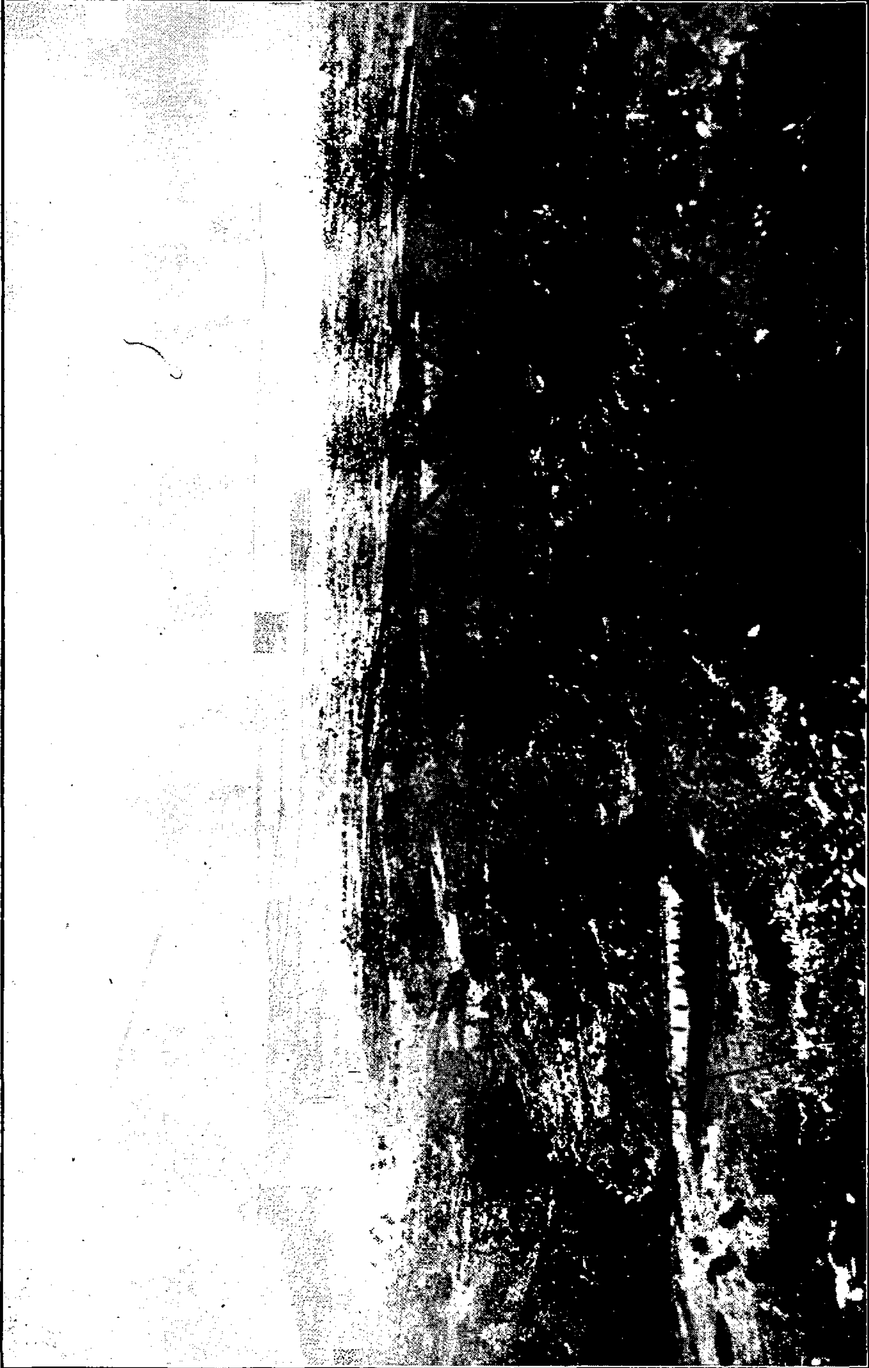
129. Erkânıharp yüzbaşısı Mustafa Kemal Bey.

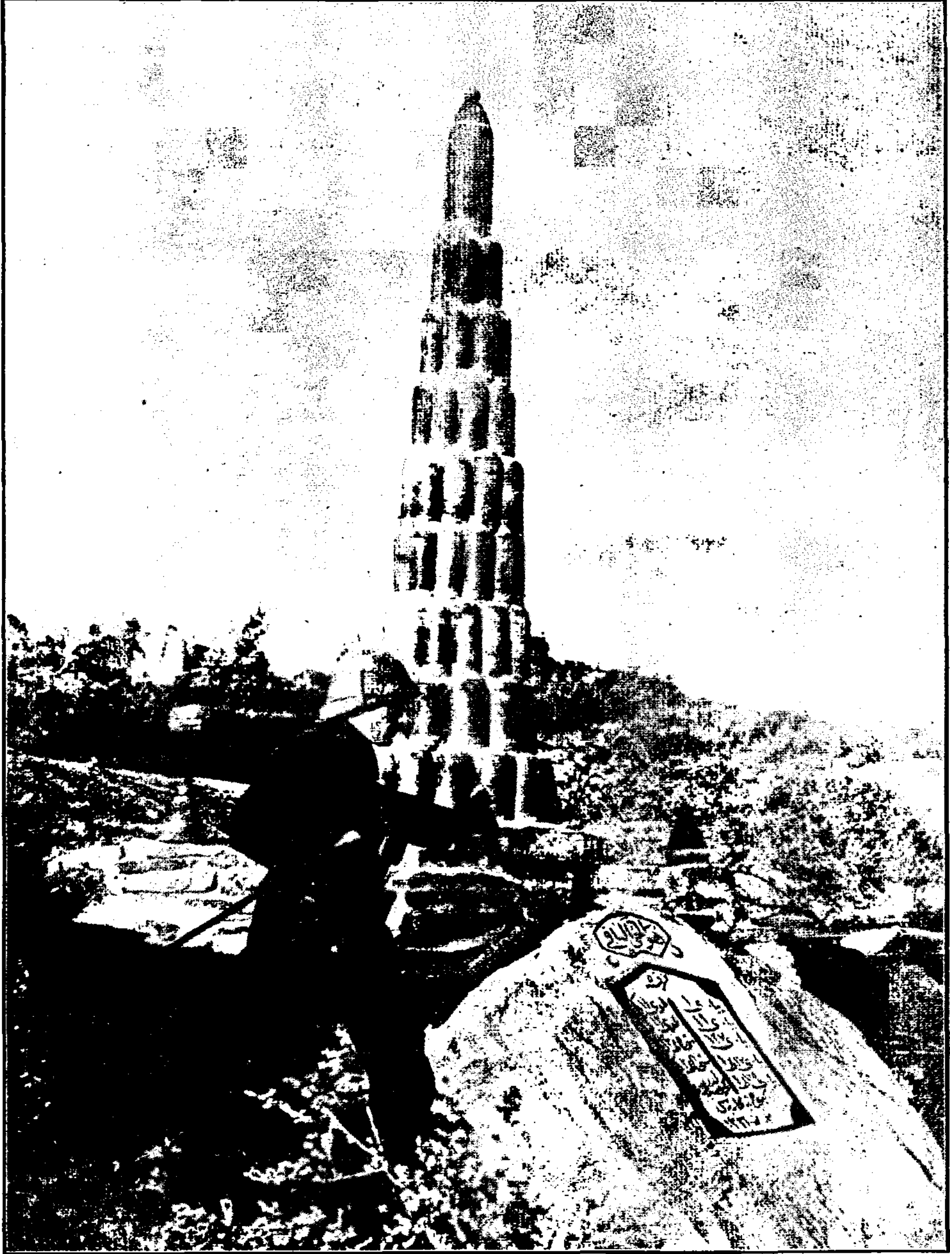
130. BİNBAŞI MUSTAFA KEMAL BEY DERNE HARP CEPHESİNDE.

131. Miralay Mustafa Kemal Bey Çanakkale siperlerinde.

132. ANAFARTALAR HARP SAHASININ UZAKTAN GÖRÜNÜŞÜ.

133. Anafartalar grupu kumandanı Miralay Mustafa Kemal Bey Kireçtepede şehitler abidesi önünde.

134. ANAFARTALAR GRUPU KUMANDANI MİRALAY MUSTAFA KEMAL BEY, ERKÂNIHARBİYESİ VE MAİYETİ.

135. İtilâf devletlerinin işgali altında İstanbul:
Osmanlı Meb'usan Meclisi önünde İtilâf devletleri donanması.

136. Sevr Muahedesinin Osmanlı Başmurahhası tarafından imzası.

F. 150 kuruş

TARİH

IV

TARİH

IV

TÜRKİYE CÜMHURİYETİ

5 renkli resim — 8 harita — 162 resim

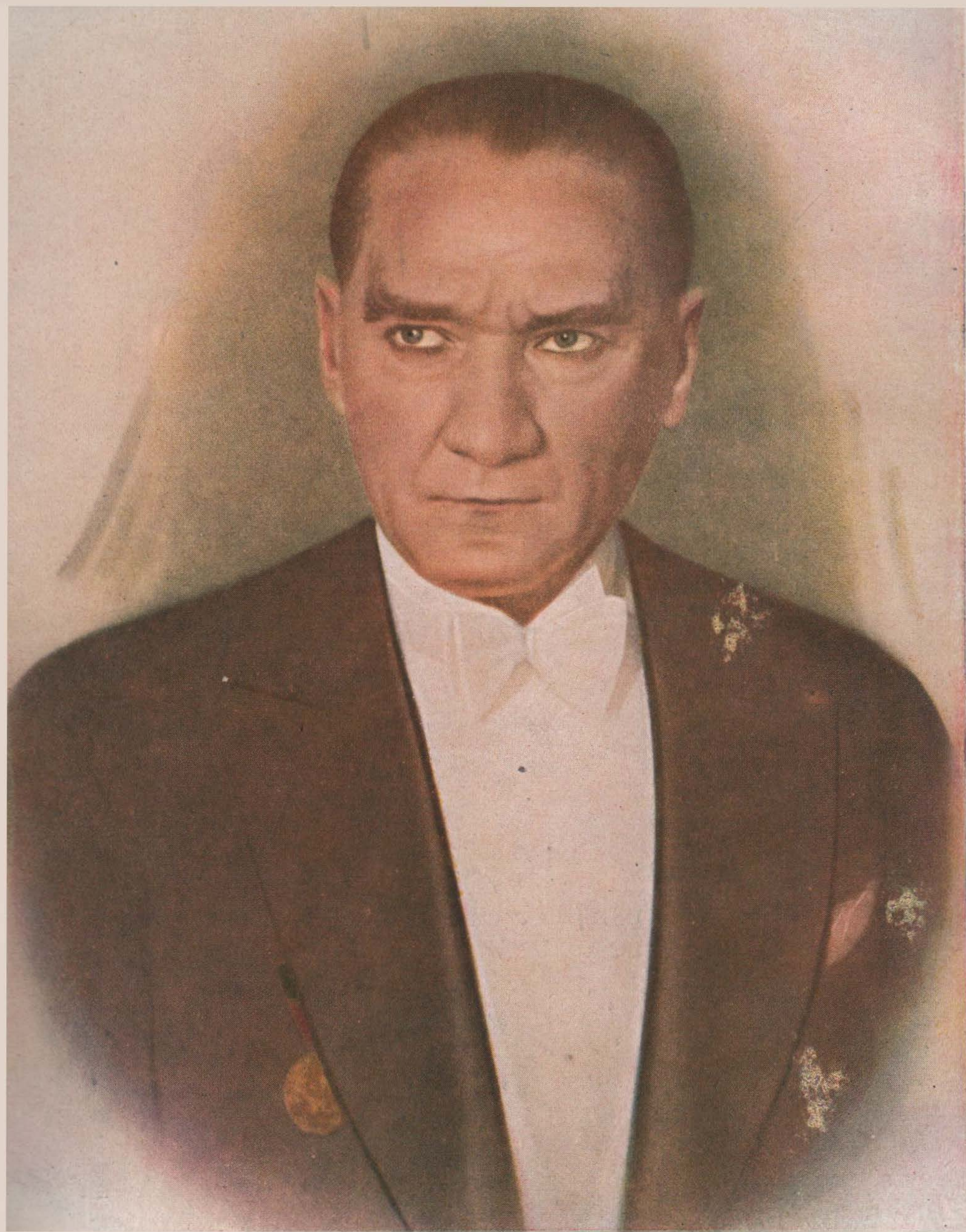

1 9 3 1

İSTANBUL

DEVLET MATBAASI

Maarif Vekâleti Millî Talim ve Terbiye Dairesinin 28/11/1931 tarih ve 2847 numaralı emrile 25 000 nüsha tab'edilmiştir.

Reisicümhur Gazi Mustafa Kemal.

MUKADDİME

Son yıllara gelinceye kadar *"Türk Tarihi"* memleketimizde en az tetkik edilmiş mevzulardan biri halinde idi.

1000 yıldan fazla süren *"islâmlık - hıristiyanlık"* davalarının doğurduğu husumet duygusile mutaassıp müverrihler bu davalarda asırlarca islâmlığın pişdarlığını yapan Türklerin tarihini kan ve ateş maceralarından ibaret göstermeğe savaştılar. Türk ve islâm müverrihler de Türklüğü ve Türk medeniyetini islâmlık ve islâm medeniyeti ile kaynaştırdılar; islâmlığa takaddüm eden binlerce yıla ait devreleri unutturmayı *ümmetçilik* siyasetinin icabı ve din gayreti vecibesi bildiler. Daha yakın zamanlarda Osmanlı İmparatorluğuna dahil bütün unsurlardan tek bir milliyet yaratmak hayalini güden *osmanlılık* cereyanı da, Türk adının anılmaması, millî tarihin yalnız ihmal değil, hatta yazılmış olduğu sayfalardan kazınıp silinmesi yolunda üçüncü bir amil halinde diğerlerine eklendi.

Bütün bu menfi cereyanlar, tabiî olarak, mektep programları ve mektep kitapları üzerinde dahi tesir gösterdi ve Türklüğün, çadır, aşiret, at, silâh ve muharebe mefhumlarile müradif tutulması an'anesi mektep kitaplarımıza kadar girdi.

Türk Tarihinin, inkâr edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini, bütün hakikatlerile meydana çıkarabilmek için çalışmakta olan *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* bir kısım azasını tarih tedrisatındaki bu boşluğu doldurabilecek bir kitap hazırlamağa memur etti.

En yeni eserlere ve Anadolu, Mısır, Mezopotamya, Ortaasya, Şimalî Hint, Şimalî Çin ve Cenubî Sibirde hergün daha ileri götürülmekte olan arkeolojik tetkiklere istinat etmekle beraber mevzuun genişliği, zamanın darlığı yanında, önü-

müzdeki ders yılına yetiştirilmesi zaruretinin de hâkim bulunması ilcasile, bu küçük eserin ihtiyaca tam ve mükemmel şekilde tekabül edeceği iddia olunamaz. Noksanları, ilerde, yeni basılışlarda tamamlanacaktır. Kitabın ihtiva ettiği mevzular etrafında daha fazla malûmat edinmek istiyenler ayni heyetin pek yakında bastırılmak üzere hazırladığı *Umumî Türk Tarihinin Ana Hatları* hakkındaki esere müracaat edebilirler.

Cemiyet, dört kitap halinde hazırlamış olduğu bu küçük eseri, mekteplerde okutulmasını kabul eden Türkiye Cümhuriyeti Maarif Vekâletine hediye etmiştir.

Cemiyet, Maarif Vekâleti Neşriyat Müdürü Faik Reşit ve Devlet Matbaası Müdürü Hamdi Emin Beylere kitapların basılışındaki kıymetli yardımları için teşekkürü vecibe bilir.

BU KİTAP TÜRK TARİHİ TETKİK CEMİYETİ TARAFINDAN YAZILMIŞTIR.

İÇİNDEKİLER

I. KISIM

TÜRKİYE CÜMHURİYETİNİN KURULUŞU

II. KISIM

İSTİKLÂL HARBİNDEN SORA İNKILÂP VE ISLAHAT SAFHALARI

HARİTALAR

RENKLİ RESİMLER

RESİMLER

LOZANDAN SORA:

MAARİF VE TERBİYEDE İNKILÂP:

METİN ARASINA İLÂVE EDİLEN RESİMLER:

GRAFİKLER

TÜRKİYE CÜMHURİYETİNİN KURULUŞU

I

TÜRK MİLLETİNİN YENİ BİR DEVLET DAHA KURMASI

A. YENİ BİR TÜRK DEVLETİ

Beşer tarihinde, Türkler kadar çok ve büyük devletler kuran bir ırk gelmemiştir. Tarihçe malûm ilk medenî devlettenberi (Sumer Devleti, M. E. 4000 yıl) Asyada ve Avrupada tesis edilen beyliklerin (prensliklerin), hanlıkların (kırallıkların), hakanlıkların (imparatorlukların) çoğunu Türkler kurdu. Bir türk devleti tarihe karıştı mı, derhal başka bir veya birkaç türk devleti hayat sahnesine çıkar.

Büyük Harp sonunda (1918), Osmanlı İmparatorluğu yıkılıp parçalanırken, türk kudreti yeni bir devlet daha meydana getirdi. Bu yeni devlet, tam muasır bir tarzda kurulan "*Türkiye Cümhuriyeti*" dir.

B. BÜYÜK HARBİN SONUNDA AVRUPA DEVLETLERİNİN VAZİYETİ

BÜYÜK HARBİN SAHASI VE BUNA İŞTİRAK EDEN DEVLETLER

Büyük harp (1914-1918), hemen bütün Avrupa devletlerile, onların müstemlekelerini, Amerika ve Asya devletlerinden de birçoğunu boğaz boğaza getirmişti. Eski dünyanın *3 parçasında* ve bunları ihata eden küçük ve büyük *denizlerde*, hatta *havada* çarpışan milyonlarla insan kütleleri iki kısma ayrılmışlardı: *1) İttifak Devletleri*, *2) İtilâf Devletleri* ve müşarikleri. İttifak Devletleri, *Alamanya*,

4—1

Avusturya-Macaristan, ve *Osmanlı* İmparatorluklarile *Bulgar Çarlığı*ndan ibaretti: İtilâf Devletleri ise başta İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Sırbistan, Karadağ ve Belçikadan terekküp ederken, sora bunlara, Portekiz, Romanya, Yunanistan, Japonya, Amerika Müttehit Devletleri ile Cenubî Amerikanın Brezilya Devleti de iltihak etmişti. İngilterenin Kanada, Kap, Avustralya ve Yeni Zelânt gibi büyük, zengin ve hemen hemen müstakil dominyonları da metropolle birlikte hareket ediyorlardı.

Bellibaşlı bütün dünya devletlerile savaşan *Müttefikler*, harbin ilk üç buçuk senesinde muvaffak gibi görünmüşler; Fransanın şimalişarkisile, Sırbistan ve Romanyanın her tarafını istilâ ettikten başka, Rusyayı da saftan hariç bırakabilmişlerdi (1917 nihayetleri ve 1918 iptidaları). Lâkin Rusyanın inhizamından birkaç ay evel (1917 iptidaları) Amerika Müttehit Devletleri de İtilâf tarafında harbe girmiş olduğundan Rusyanın çekilmesinden dolayı İtilâf cephesinde hasıl olabilecek zâfın önü alınmış bulunuyordu.

VİLSONUN "14 MADDE„ Sİ

O esnada Amerika Müttehit Devletlerinin Cümhurreisi bulunan *Vilson* (Wilson), Müttehit Devletlerin harbe iştirakinden önce, sulhe esas olmak üzere, ***milliyet prensiplerine*** müstenit bazı mütalealar ileri sürmüştü.

İngiltere ve Fransa, kendi ülkelerinde tatbik olunmamak şartile bu mütalealara pek taraftar görünmüşlerdi. Rusya mağlûp olduktan sora, Vilson, meşhur "*14 Madde*„ sini ilân etti (Kânunusani 1918). Bu maddelerde mühim olarak ***her milletin kendi mukadderatını kendisi tayin etmek hakkını***, silâhları eksiltilmiş bütün milletlerin bir *cemiyet* halinde derlenmesi ile sulhün kuvvetlendirilmesi fikrini ve mağlûp devletlerden harp tazminatı alınmamak esasını tespit ediyordu. Hukuku düvel profesörlüğünden Cümhurreisliğine getirilmiş olan Vilsonun, belki hukukî esasları hayata geçirmek için samimiyetle ortaya attığı bu nazariyeler, çok yorulmuş ve sulhe susamış olan *İttifakçıların* ahalisi ve ordusu içinde müthiş bir propaganda silâhı mahiyetini aldı. *İtilâfçılar*, Vilsonun 14 maddesini sulhe esas olmak üzere derhal kabul etmişlerdi; ancak Fransa harp tazminatından vazgeçtiğini ifade ile beraber istilâ olunan vilâyetlerindeki tahribatın, Alamanlar hesabına tamir ettirilmesinde ısrar etmişti.

İTTİFAK DEVLETLERİNİN YENİLMESİ

Manevî müdafaa kuvvetleri Vilson beyannamesi yüzünden sarsılmış olan İttifakçıların maddî vaziyetleri de gittikçe fenalaşıyordu. Balkanlarda Bulgarlar, Suriyede Osmanlılar ricat ediyorlardı. Nihayet Bulgaristanda *Ferdinant,* hükümdarlıktan ferağat etti ve oğlu 29 Eylûl 1918 de düşmanlarile mütareke yaptı. Bulgar cephesi bozulunca, Osmanlıların Avrupada mukavemeti imkânsız bir hale gelmişti. Osmanlı Devleti de 30 Teşrinievelde *Mondros Mütarekesi*ni aktetti. Avusturya-Macaristanın da artık mukavemet kudreti kırılmış ve İmparator *Karl* İsviçreye kaçmıştı. 1918 sonlarında ve İtilâfçıların taarruzu sırasında, alaman bahriyelileri, *rus bolşeviklerinin* tesirile ihtilâl ettiler; ihtilâl cepheye de bulaştı.

Alaman İmparatoru *Vilhelm II.* Felemenge kaçtı. Başka alaman kıral ve prensleri de tahtlarından indiler. Alamanyada *cümhuriyet* ilân olundu. Bu karışıklıkla harbin devamı mümkün olmadığından Alamanlar, İtilâfçıların ağır şartlarını kabul ederek *mütareke* imzaladılar (11 Teşrinisani 1918).

PARİS KONFERANSI VE SULH MUAHEDELERİ

İşte bu suretle sona eren Cihan Harbini tasfiye için Pariste bir konferans toplandı. Uzun uzun müzakerelerden sora, nihayet muhtelif tarihlerde Alamanlarla *Versay* (28 Haziran 1919), Avusturyalılarla *Sen-Jermen* (10 Eylûl 1919), Bulgarlarla *Noyyi* (27 Teşrinisani 1919), Macarlarla *Triyanon* (4 Haziran 1920) ve Osmanlılarla *Sevr* (10 Ağustos 1920) muahedeleri aktolundu.

Bu muahedelerin tarihlerinden de görülüyor ki Osmanlı Devleti ile İtilâfçılar arasında aktolunan Sevr Muahedesi en *geçkalmış* ve ileride görüleceği üzere *hiçbir şeye de yaramamıştır*; çünkü, gene ileride görüleceği üzere, teessüse başlıyan yeni *Türk Devleti,* Osmanlı Devletile İtilâfçıların arasında sulh muahedesi aktinin gecikmesine sebep olmuş ve yeni Türk Devleti tamamen kurulunca da düşmanları yeni bir muahede *(Lozan Muahedesi)* aktine ve Sevr şeraitinin tamamen değiştirilmesine mecbur etmiştir.

"MİLLETLER CEMİYETİ„

Muahedelerin aktinden önce Vilsonun teşebbüsü ile bir *"Milletler Cemiyeti Misakı„* hazırlanmış ve başlıca devletler tarafından kabul olunmuştu. Bu suretle *"Milletler Cemiyeti„* kuruldu. Misakın

bir sureti bir mukaddeme gibi muahedelerin başına kondu. Bütün dünyanın başlıca milletlerinden çoğu Milletler Cemiyetine iltihak ettiler.

AVRUPANIN YENİ SİMASI Bu muahedelerden ve Milletler Cemiyetinden çıkan yeni Avrupanın şekli şöyle hulâsa olunabilir:

Milliyet prensipine dayanılarak eski *Lehistan ihya* edildi ve ayni prensip icabatından sayılarak Alamanyanın leh dili konuşan şark vilâyetleri Lehistana, bir iki asır fransız idaresi altında bulunmuş olan *Alsas* ve *Loren kıt'aları Fransaya* verildi. Birçok milletlerin *Habsburglar* hükmü altında bir araya toplanmasından hasıl olan Avusturya - Macaristan İmparatorluğu da milliyet prensipi mucibince *parçalandı.* Lehçe konuşan mıntakalar Lehistana, romence konuşanlar Romanyaya, sırpça konuşanlar Sırbistana, italyanca konuşanlar İtalyaya eklendi; Habsburglar İmparatorluğunun, bunlar çıktıktan sora kalan kısımları *müstakil bir Macaristan* ve bir Avusturya Devletlerini teşkil ettiler. Lisanlarile tefrik olunan bu muhtelif milletler asırlarca beraber yaşıyarak, biri diğeri arazisine girmiş olduklarından millî hudutları ayırmak çok güç oldu. Her millet toprağında, diğer milletlerden birtakım *ekalliyetler* kaldı. Bunlar için "*ekalliyet hukuku*„ diye bir hak tanındı. Bulgaristanın cenubundan bir parça Yunanistana ve Sırbistana verildi. *Makedonya* ahalisi çok karışık olduğu halde şimal tarafları Sırbistanda, cenup tarafları da Yunanistanda bırakıldı. *Arnavutluk* olduğu gibi kaldı.

SEVR MUAHEDESİ *Sevr Muahedesi* de gûya milliyet esasına göre tanzim olunarak Osmanlı İmparatorluğunun Türklerle meskûn olmadığı iddia edilen kıt'aları, İmparatorluktan koparılmış ve bu arada Türklerin ekseriyet teşkil ettikleri bazı yerlerde (Kilikya ve Musul gibi) İtilâfçıların *siyasî* ve *iktisadî menfaatleri* dolayısile Türk olmıyan sahalar arasına karıştırılmıştı. Vilsonun sulhe esas olan 14 maddesinde her milletin kendi mukadderatını kendisi tayin etmek hakkı ilân olunmuş iken Osmanlı İmparatorluğunun taksiminde bu esas tamamen unutulmuştu. Osmanlı İmparatorluğundaki Türklerin ve Türk olmıyan unsurların memleket hudutları tayin edildiği zaman, milliyet ve lisan meseleleri, ciddî bir surette

göz önünde bulundurulmadı. Ahalisinin çoğu Türk olan *İstanbul* ile sırf Türklerle meskûn vilâyetlerin bile *mukadderatı galip devletler tarafından* tayin olunmak istenildi.

MİLLİYET PRENSİPİNİN TATBİK DERECESİ

Zaten Profesör Vilsonun hukuk nazariyatına uygun umdeleri, ingiliz ve fransız politikacılarının elinde pek çabuk galip devletlerin siyasî menfaatlerine uyacak bir şekle dökülmüştü. *Milliyet prensipi yalnız mağlûp devletlerin kuvvetten düşmesi için tatbik edilerek, İngiltere, Fransa gibi müteaddit milletlere hâkim olan galip imparatorluklara asla teşmil edilmemiştir.* Bundan başka mağlûp devletlere tatbikında dahi esasa sadık kalınmıyarak büyük devletlerin o andaki menfaatleri gözetilmişti. Vilsonun umdelerinde harp tazminatı alınmıyacağı açık olarak yazılı iken, Fransanın ısrarı üzerine tamirat namile mağlûplara yükletilen tazminat, en ağır harp tazminatlarından ileri olmak şöyle dursun, akla sığmıyacak miktarlara çıkarılmıştı. Hele müstemlekeler ahalisinin arzu ve iradeleri asla nazara alınmamıştı. Müstemleke halkı, adeta *hayvan sürüleri imiş gibi* evelki sahiplerinden başka sahiplere verilivermişlerdi.

Hasılı XIX. asrın ortalarındanberi milliyet nazariyatçılarının tahakkuk ettirmek istedikleri *millî devletler* ve Avrupada *millî devletler birliği* gayesine müteveccih Vilson umdeleri, büyük devletlerin menfaatlerine göre bozulmak istenilince, Amerika Müttehit Devletleri Hükûmeti, Avrupa işlerinden tekrar elini çekti; "Milletler Cemiyeti Misakını„ ve harbe hitam veren muahedeleri tasdik etmedi; bu suretle Milletler Cemiyetine girmemiş oldu. *Bolşevik ihtilâlile* yeni bir devlet şekli kurmağa çalışan ve Avrupa devletlerinin hepsine düşmanlık gösteren eski *Rusya Devleti* de Milletler Cemiyetine girmedi.

MERKEZÎ AVRUPA

Rusyadan garp vilâyetlerinin ayrılması ve Avusturya - Macaristan İmparatorluğunun parçalanmasile, Merkezî Avrupada küçük küçük *birtakım devletler* peyda oldu. Bu devletlerin hemen hepsi cümhuriyet rejimini kabul ettiler. Bununla milletler içerden ve dışardan istiklâl kazanmış oldularsa da hepsinin *iktisadî hayatları* bozuldu; Avusturya-Macaristan ve Rusya camiaları altında kuvvetli birer iktisadî birlik teşkil etmiş olan bu milletlerin müs-

takil hayatlarında, eski iktisadî inkişafa ermeleri zorlaştı; bilhassa Macaristan ve Avusturya Devletleri çok sıkıldı. Yeni kurulan devletler arasındaki gümrük setleri, beynelmilel ticareti güçleştirdi.

HARP SONU İHTİLÂLLERİ, RUSYADA "BOLŞEVİKLİK„

Harbin sonunda, mağlûp memleketlerin çoğunda kargaşalıklar ve ihtilâller oldu; ve bunların neticesi olarak eski ferdî hakimiyet, yani kırallık ve imparatorluk idareleri yerine cümhuriyet rejimi geldi.

Rusya ihtilâli, siyasî sahadan pek çabuk *içtimaî sahaya* geçti. Ruslaşmış bir türk ailesinden gelen *Lenin* (asıl ismi Vilâdimir İlyiç Ulyanof) adlı bir adamın azim ve iradesile, o ana kadar yalnız nazariyatta kalan *komünism*in hayatta tamamile tatbikına girişildi. Eski Rusya İmparatorluğu, zahiren millî ekseriyetler nazara alınarak, *birçok devletlere* bölündü. Nihayet, Rusya ismi de resmen kaldırıldı: Eski Rusya İmparatorluğu nihayet "*Sovyetli Sosiyalist Cümhuriyetleri İttihadı*„ namını aldı. Yeni idare tarzı, ferdî mülkiyetin ve gayrimüstahsil zümrelerin kaldırılması, müşterek bir mülk üzerinde müşterek mesai ile fazla istihsal yapılması, istihsal ve istihlâkin makul bir plân dairesinde tanzimi esaslarına istinat ediyordu. Komünismin Rusya hududundan dışarıya intişarı, büsbütün başka esaslar üzerine kurulmuş Avrupa içtimaî heyetlerini altüst edebileceğinden, *bütün Avrupa devletleri Rusya aleyhine* bir cephe aldılar.

Bununla beraber, komünism fikirleri, harp sonunda, diğer memleketlere de sirayet ettiğinden, Bavyera ve Macaristanda komünist ihtilâlleri oldu; buralarda pek az süren komünist hükûmetler bile teşekkül etti. Berlinde komünistlik dolayısile ciddî kargaşalıklar olup geçti.

İTALYADA "FAŞİSTLİK„, İSPANYADA İNKILÂP

İtalyada komünist teşkilâtı hayli ilerlemişti; orada dahi bir komünist inkılâbı olacağından korkulurken büyük ve küçük mülk ve mal sahiplerinin gençlerinden bir milis kuvveti teşkil eden *Musolini* namında sabık bir sosiyalist, bu kuvvete istinaden azim ve şiddetle hareket ederek, komünist teşkilâtını yenmeğe ve "*Faşist*„ namını verdiği yeni bir idare tarzı kurmağa muvaffak oldu. Gittikçe işlenip tekemmül eden faşistlik nazariyesi, sermayeliler ve sermayesizler (kapitalistler

ve proleterler) mücadelesini ortadan kaldırmak iddiasındadır. Bu maksada vusul için, sermaye sahiplerile işçilerin uzlaşmasına hizmet edecek birtakım müesseseler, kapitalist ve proleterlerden mürekkep sendikalar vücuda getirildi; ayni zamanda devletin iktisadî ve içtimaî işlere müdahalesini arttırdı.

Evelleri İtalya Sosiyalist Fırkasının Reislerinden sayılan Musolini, yeni idareyi tanzim edebilmek için, parlmanlı idare usulünü kaldırdı, yerine komünistlerde olduğu gibi tek bir fırkanın diktatörlüğünü ikame etti; kendisi de, tıpkı Lenin gibi bir *diktatör* oldu.

Büyük harbe girmediği için çok zenginleşmiş olan *İspanyada* bazı mıntakaların ayrılmak istemesi ve amelenin patronlarından memnun olmaması yüzünden çıkan iğtişaşlar, parlmanlı rejim aleyhinde fikirler uyandırmıştı; bunun üzerine, İtalyayı takliden orada da, bir *diktatörlük* çıktı. Fakat İspanya diktatörü *Primo dö Rivera*, Lenin ve Musolini kıratında bir adam olmadığından, idare tarzı uzun zaman devam edemedi.

İKTİSADÎ BUHRAN

Komünism ve faşism gibi mühim inkılâplara uğramayan Avrupa memleketlerinde de, harpten sora, içtimaî muvazene tamamen temin edilebilmiş değildir. Rusyanın beyneddüvel ticarî mübadeleden hariç kalıp, mağlûp devletlerin ağır tamirat vergisile fakirleşmesinden ve Avrupa müstemlekelerine Vilsonun milliyet prensipi ile Leninin komünism akidelerinin az çok yayılmasından dolayı, oralarda (bilhassa Hindistanda) müstemlekeci devletlere karşı başgösteren *boykot* ve *kıyam* hareketleri, Avrupa sanayi ve sermayesini hayli zararlara uğrattı. Bu yüzden İngiltere, Alamanya gibi sanayi memleketlerinde *işsizler çoğaldı.* İşsizler muhiti sosiyalist ve komünist fikirlerinin yayılışına elverişli bir zemin hazırladığından, İngiltere Devleti işsizleri devlet hazinesinden geçindirmek zaruretinde kaldı; ve bundan bütçesinin masraf kısmına bir hayli ağırlık yüklendi. Hasılı çeşit çeşit sebeplerden muhtelif şekillerde zuhûr eden *iktisadî buhran*ın bugüne kadar bir türlü önü alınamadı.

C. CİHAN HARBİNİN SONUNDA OSMANLI DEVLETİNİN VAZİYETİ

UMUMÎ LEVHA

Cihan Harbi sonunda Osmanlı Devletinin vaziyetini, *Gazi Mustafa Kemal Hazretleri,* büyük nutuklarında çok mükemmel olarak, şöyle tasvir buyurmaktadırlar:

1919 senesi Mayısının 19 uncu günü, vaziyet ve umumî manzara:

"Osmanlı Devletinin dahil bulunduğu grup, Umumî Harpte mağlûp olmuş, osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şartları ağır, bir mütarekename imzalanmış... Büyük Harbin uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir bir hale düşmüş... Millet ve memleketi Umumî Harbe sevkedenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten firar etmişler... Saltanat ve hilâfet mevkiini işgal eden Vahdettin, mütereddi şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği deni tedbirler araştırmakta... Damat Ferit Paşanın riyasetindeki kabine, âciz, haysiyetsiz, cebin, yalnız padişahın iradesine tâbi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek herhangi bir vaziyete razı...

"Ordunun elinden silâh ve cepanesi alınmış ve alınmakta...

"İtilâf Devletleri, mütareke ahkâmına riayete lüzum görmüyorlar [1]. Birer vesile ile itilâf donanmaları ve askerleri İstanbulda... Adana vilâyeti, Fransızlar; Urfa, Maraş, Ayıntap İngilizler tarafından işgal edilmiş... Antalya ve Konyada, italyan askerleri; Merzifon ve Samsunda ingiliz askerleri bulunuyor... Her tarafta ecnebi zabit ve memurları ve hususî adamları faaliyette... Nihayet, söz başı olarak aldığımız tarihten dört gün evel, 15 Mayıs 1919 da, İtilâf Devletlerinin muvafakatile yunan ordusu İzmire çıkarılıyor...

HIRİSTİYAN UNSURLARIN FAALİYETİ

" Bundan başka, memleketin her tarafında hıristiyan unsurlar gizli, açık, hususî emel ve maksatlarını elde edebilmek için devletin bir an evel çökmesine çalışıyorlar...

"Bilâhare elde edilen malûmat ve vesikalar ile teeyyüt etti ki, İstanbul Rum Patrikhanesinde teşekkül eden "Mavri Mira,,

[1] 30 Teşrinievel 1918 tarihli Mondros Mütarekesi.

Heyeti, vilâyetler dahilinde çeteler teşkil ve idare etmek, mitingler ve propagandalar yaptırmakla meşgul... Yunan Salibiahmeri, resmî muhacir komisyonu "Mavri Mira" Heyetinin işine yardım etmekte... "Mavri Mira„ Heyeti tarafından idare olunan rum mekteplerinin izci teşkilâtları 20 yaşını mütecaviz gençler de dahil olmak üzere heryerde ikmal olunuyor...

"Ermeni patriği Zaven Efendi de, "Mavri Mira„ Heyetile hemfikir olarak çalışıyor. Ermeni hazırlığı da tamamen rum hazırlığı gibi ilerliyor...

"Trabzon, Samsun ve bütün Karadeniz sahillerinde teşekkül etmiş ve İstanbuldaki merkeze merbut "Pontus Cemiyeti„ kolaylıkla ve muvaffakıyetle çalışıyor...

TÜRKLERİN MÜDAFAA TEŞEKKÜLLERİ

"Vaziyetin dehşet ve vahameti karşısında, heryerde, her mıntakada birtakım zevat tarafından mukabil kurtuluş çareleri düşünülmiye başlanmış idi. Bu düşünce ile alınan teşebbüsler birtakım teşekküller doğurdu. Meselâ, Edirne ve havalisinde "Trakya-Paşaeli" unvanile bir cemiyet vardı. Şarkta, Erzurumda ve Elâzizde umumî merkezi İstanbulda olmak üzere "Vilâyatı Şarkıye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti" teşekkül etmişti. Trabzonda "Muhafazai Hukuk" namında bir cemiyet mevcut olduğu gibi, İstanbulda da "Trabzon ve Havalisi Ademi Merkeziyet Cemiyeti" vardı. Bu cemiyet merkezinin gönderdiği murahhaslarla, Of kazasile Lâzistan livası dahilinde şubeler açılmıştı.

"İzmirin işgal olunacağına dair Mayısın 13 ündenberi filî emareler gören İzmirde bazı büyük vatanperverler, ayın 14/15 inci gecesi, bu elîm vaziyet hakkında müdavelei efkâr eylemişler; emri vaki haline geldiğine şüphe kalmıyan yunan işgalinin ilhakla neticelenmesine mâni olmak esasında müttefik kalmışlar ve "Reddi İlhak" prensipini ortaya atmışlardır. Ayni gecede bu maksadın teşmilini temin için İzmirde Yahudi Maşatlığına toplanabilen halk tarafından bir miting yapılmışsa da ertesi gün yunan askerlerinin rıhtımda görülmesile, bu teşebbüs maksadı ümit edilen derecede temin edilememiştir.

"Trakya-Paşaeli Cemiyeti„ nin reislerinden bazıları ile daha İstanbulda iken görüşmüş idim. Osmanlı Devletinin izmihlâlini çok kuvvetli bir ihtimal dahilinde görüyorlardı. Osmanlı va-

tanının inkısama uğrıyacağı tehlikesi karşısında Trakyayı, mümkün olursa Garbî Trakyayı da rapt ile bir kül olarak, islâm ve türk camiası halinde kurtarmayı düşünüyorlardı. Fakat bu maksadın temini için o zaman varidi hatırları olan yegâne çare, İngilterenin, bu mümkün olmazsa Fransanın muavenetini temin etmek idi. Bu maksatla bazı ecnebi ricalle temas ve mülâkatlar da aramışlardı. Hedeflerinin bir "Trakya Cümhuriyeti" teşkili olduğu anlaşılıyordu.

"Vilâyatı Şarkıye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti" nin teşekkül maksadı da (nizamnamelerinin ikinci maddesi) şark vilâyetlerinde mütemekkin bilcümle unsurların dinî ve siyasî haklarının serbest inkişafını temin edecek meşru çarelere teşebbüs etmek; mezkûr vilâyetler islâm ahalisinin tarihî ve millî haklarını indelhace medeniyet âlemi huzurunda müdafaa eylemek; şark vilâyetlerinde vaki olan mezalim ve cinayatın sebepleri ve amilleri ve fail ve müsebbipleri hakkında bitarafane tahkikat icrasile mücrimlerin müsaraaten tecziyelerini talep etmek; unsurlar beynindeki suitefehhümün izalesile kemafissabık revabıtı hasenenin teyidine gayret etmek; hali harbin şark vilâyetlerinde tevlit ettiği harabî ve sefalete, hükûmet nezdinde teşebbüsatta bulunmak suretile mümkün mertebe çaresaz olmaktan ibaret idi.

"İstanbuldaki merkezlerinden verilmiş olan bu direktif dahilinde, Erzurum şubesi, şark vilâyetlerinde Türkün hukukunu muhafaza ile beraber tehcir esnasında yapılan fena muamelelerde milletin kat'iyyen methali bulunmadığını ve ermeni mallarının rus istilâsına kadar muhafaza edildiğini, buna mukabil müslümanların pek gaddar hareketlere maruz kaldığını ve hatta emir hilâfında tehcirden alıkonulan bazı Ermenilerin hamilerine karşı reva gördükleri muameleyi deliller ve vesikalarla medeniyet âlemine arz ve iblâğ ve şark vilâyetlerine karşı güdülen istilâ maksatlarını hükümsüz bırakmak için çalışmıya karar veriyor...

"Vilâyatı Şarkıye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti" nin ilk Erzurum şubesini teşkil eden zevat, şark vilâyetlerinde yapılan propagandalar ve bunların hedeflerini, türklük - kürtlük - ermenilik meselelerini, ilmî, fennî ve tarihî noktai nazarlardan tetkik ve tetebbü ettikten sora müstakbel mesailerini şu üç noktada tespit ediyorlar:

1) Kat'iyyen muhaceret etmemek;

2) Derhal ilmî, iktisadî, dinî teşkilât yapmak;

3) Şark vilâyetlerinin tecavüze maruz kalacak herhangi bir bucağını müdafaada birleşmek.

"Vilâyatı Şarkıye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti,, nin İstanbuldaki idare merkezinin medenî ve ilmî vasıtalarla maksada varabileceği hakkında fazla nikbin olduğu anlaşılıyor. Filhakika bu yolda mesai sarfından geridurmuyor. Şark vilâyetlerinde müslüman unsurların haklarını müdafaa için "Le Pays,, namında fransızca bir gazete çıkarıyor; "Hadisat,, gazetesinin imtiyazını üzerine alıyor. Bir taraftan İstanbuldaki İtilâf Devletleri mümessillerine ve İtilâf Devletleri Başvekillerine muhtıra veriyor; Avrupaya bir heyet göndermeğe teşebbüs ediyor.

"Bu izahattan kolaylıkla anlaşılacağını zannederim ki "Vilâyatı Şarkıye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti,, ni vücuda getiren mühim sebep ve endişe, şark vilâyetlerinin Ermenistana verilmesi ihtimali oluyor. Bu ihtimalin tasavvurunda: Şark vilâyetleri nüfusunda Ermenilerin ekseriyette gösterilmesine, ve tarihî noktadan bu vilâyetlerde fazla hakları olduğunun kabul ettirilmesine çalışanların, ilmî ve tarihî vesikalarla cihan efkârı umumiyesini iğfale muvaffakıyeti, ve bir de müslüman ahalinin Ermenileri katliam eder vahşiler olduğu iftirasının hakikat şeklinde yürütülebilmesile tahakkuk edeceği faraziyesi, hâkim oluyor. Binaenaleyh cemiyet, ayni mahiyette deliller ve vesikalarla mücehhez olarak millî ve tarihî hakları müdafaaya çalışıyor.

"Karadenize sahil olan mıntakalarda da, bir "Rum Pontus Hükûmeti" vücuda getirileceği korkusu vardı. İslâm ahaliyi Rumların boyunduruğu altında bırakmamak ve mevcudiyetlerini korumak gayesile, Trabzonda da bazı zevat ayrıca bir cemiyet teşkil eylemişlerdi.

"Merkezi İstanbulda olan "Trabzon ve Havalisi Ademi Merkeziyet Cemiyeti,, nin siyasî maksat ve hedefi, isminden anlaşılmaktadır. Her halde merkezden ayrılmak gayesini takip ediyor.

BİRLİĞE VE MÜDAFAAYA ZARARLI TEŞEKKÜLLER

"Vücuda gelmiye başlıyan bu teşekküllerden başka memleket içinde daha birtakım teşebbüsler ve teşekküller de meydan alınıştı. Diyarbekir, Bitlis, Elâziz vilâyetlerinde İstanbuldan idare olunan "Kürt Teali Cemiyeti,, bunlardandı. Bu cemi-

yetin maksadı, ecnebi tahtı himayesinde, bir Kürt Hükûmeti vücuda getirmekti. Konya ve havalisinde, İstanbuldan idare olunan "Tealii İslâm Cemiyeti" teşkiline çalışılıyordu. Memleketin hemen her tarafında "İtilâf ve Hürriyet", "Sulh ve Selâmet" cemiyetleri de vardı.

"İstanbulda, muhtelif maksatlarla gizli veya açık birtakım fırka veya cemiyet unvanı altında teşekküller vardı.

"İstanbulda mühim sayılacak teşebbüslerden biri "İngiliz Muhipler Cemiyeti" idi. Bu isimden İngilizlere muhip olanların teşkil ettiği bir cemiyet anlaşılmasın! Bence bu cemiyeti teşkil edenler, kendi şahıslarını ve şahsî menfaatlerini sevenler ve şahıslarile menfaatlerinin masuniyeti çaresini *Loyit Corç* (Lloyd George) Hükûmeti marifetile ingiliz himayesini teminde arayanlardır. Bu bedbahtların, İngiltere Devletinin kül halinde, bir Osmanlı Devleti muhafaza ve himaye etmek emelinde olup olmıyacağını, bir defa düşünüp düşünmedikleri araştırılmağa değer...

"Bu cemiyete intisap edenlerin başında Osmanlı Padişahı ve "Halifei Ruyizemin" unvanını taşıyan Vahdettin, Damat Ferit Paşa, Dahiliye Nezaretini İşgal eden Ali Kemal, Âdil ve Mehmet Ali Beyler ve Sait Molla bulunuyordu. Cemiyette ingiliz milletine mensup bazı sergüzeştçiler de vardı. Meselâ Rahip Fru (Frow) gibi. Muamelât ve icraatından anlaşıldığına göre cemiyetin reisi Rahip Fru idi.

"Bu cemiyetin iki cephe ve mahiyeti vardı: Biri açık cephesi, medenî teşebbüsatla ingiliz himayesini talep ve temine matuf mahiyeti idi. Diğeri, gizli ciheti idi. Asıl faaliyet bu cihette idi. Memleket içinde teşkilât yaparak isyan ve ihtilâl çıkarmak, millî şuuru felce uğratmak, ecnebi müdahalesini teshil etmek gibi haince teşebbüsler, cemiyetin bu gizli kolu tarafından idare edilmekte idi. Sait Mollanın cemiyetin açık teşebbüslerinde olduğu gibi, gizli cihetinde de, ondan daha ziyade, rolü olduğu görülecektir.

"İstanbulda bir kısım rical ve nisvan da, hakikî kurtuluşun Amerika mandasını istemekte ve temin etmekte olduğu kanaatinde bulunuyorlardı. Bu kanaatte bulunanlar fikirlerinde çok ısrar ettiler. Mutlak isabetin kendi görüşlerinin tervicinde olduğunu ispata pek çalıştılar [1]."

[1] "Nutuk" — S. 3-6.

PADİŞAH VE HÜKÛMETİNİN OSMANLI DEVLETİNİN VAZİYETİNE BAKIŞI

Mondros Mütarekesile (30 Teşrinievel 1918) [1] düşmanların bütün arzularına boyun eğen Osmanlı Padişahı, o mütarekeden doğan vaziyet karşısında nefsinin ve hanedanının hususî menfaatlerini düşünmekten başka bir şey yapmıyordu. Osmanlı hükûmet adamlarının içinde bazı namus ve hamiyet sahipleri yok değildi; fakat bu elemli vaziyeti tadile çalışabilecek ihata, azim, şecaat ve kudret sahipleri yoktu. Türk milletine itimat etmiyen ve millete nispetleri şüpheli bazı kimseler, idealini taşımadıkları halde yine vatan ve milletin mukadderatına hâkim yüksek mevkilerinde kalarak şerefsiz hayatlarını biraz daha sürükliyebilmeyi, memleket düşmanlarının lûtuf ve merhametlerinden dileniyorlardı. Bunun için düşmanın her dediğini · yaparak ona *yaranmak* istiyorlardı. İtilâf Devletlerinin üçüncü, dördüncü derecedeki istihbarat ve propaganda

[1] Mondros Mütarekesinin en mühim maddeleri şunlardır: 1) Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının açılması, Karadenize serbest geçmek, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının Müttefikler (İtilâfçılar) askerile işgali: 2) Hudut muhafazasına ve dahilî asayişe muktazi kıt'alar hariç olarak tekmil osmanlı ordusunun derhal terhisi; terhis edilmiyen kıt'aların mevcudu ve inkısam sureti, soradan Türk Hükûmetinin fikri alınarak Müttefikler tarafından tespit edileceği; 3) Türk sularında veya Türkler tarafından işgal edilmiş sularda bulunan tekmil harp sefineleri teslim edileceği ve bunların gösterilecek sular ve limanlarda mevkuf bulundurulacağı; 4) Müttefiklerin kendi emniyet ve selâmetlerini tehdit altında görünce sevkulceyş noktalarını işgale hakları olduğu; 5) Türklerin işgalinde bulunan tekmil demiryollarından Müttefiklerin serbestçe istifade edecekleri ve Müttefiklerin düşmanlarının bunlardan istifadesi menolunacağı, Müttefiklerin Türk tüccar sefinelerinden de ayni surette istifade hakkını haiz olacakları; 6) Toros tünellerinin Müttefikler tarafından işgal olunacağı; 7) Telsiz telgraflarla kabloların Müttefikler murakabesi altında bulunacağı; 8) Kafkasya, Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Iraktaki Osmanlı askerî kıt'alarının, Trabulus ve Bingazide bulunan osmanlı zabitlerinin ve Osmanlılar tarafından işgal edilen limanların Müttefiklere teslim olunacağı; 9) Teçhizat, silâh ve cepane ve askerî nakliye vasıtalarının Müttefiklere istedikleri anda teslim olunacağı ve bunların mevcuduna halel getirilmemek için bahrî ve berrî malzemei askeriye ile ticarî eşyanın tahrip edilemiyeceği; 10) Müttefiklerin bütün esirleri ve ermeni esirleri Müttefiklere teslim olunduğu halde, türk esirlerinin Müttefiklerin emri altında kalacağı; 11) "Bir Ermenistan vilâyetinde„ (!) karışıklık çıkarsa, Müttefiklerin oranın işgaline salâhiyettar olacakları.

(Yukardaki maddeler, mütarekenameden hulâsa edilerek toplanmıştır: rakamlar, mütarekenamenin madde rakamlarını göstermez).

memurları, Osmanlı Padişahını da Osmanlı Hükûmetini de istedikleri gibi sevk ve idare ediyorlardı. Böyle hamiyet ve gayretten mahrum bir padişah ile kâh haysiyetsiz ve alçak, kâh âciz ve korkak adamlarla idare edilen bir hükûmetin, memleket ahvaline *müspet ve faydalı bir bakışı* bittabi olamazdı.

TÜRK MİLLETİNİN VAZİYETE BAKIŞI

Osmanlı Padişahı ve Osmanlı Hükûmeti, İmparatorluğun yıkılmasına, memleketin düşmanlar tarafından mütemadiyen istilâsına ve parçalanmasına karşı bir şey yapmıyarak ve bir şey yapmak istemiyerek *sırf nefislerini düşünmekle* meşgul iken, asıl memleketin sahip ve hâkimi olan *Türk milleti*, vaziyeti ıslah ile *Anayurdunu* kurtarmak için derhal harekete geçmişti.

Mondros Mütarekesile Osmanlı Devletine öldürücü bir darbe vuran düşmanlar, ayni darbe ile Türkü de öldürdük sanmışlardı; ve bunda çok yanılmışlardı. *Çok kudretli ve yaratıcı Türk milleti, yaralı, yorgun, fakat canlı ve ümitli ayakta duruyordu.* Anadoluda Selçuk Saltanatı yıkılıp dağılınca, ondan daha kuvvetli Osmanlı Saltanatını kuran millet, Osmanlı Saltanatı tarihe karışırken de, ondan daha kuvvetli başka bir devlet, kendi adını taşıyan millî ve muasır bir devlet kurmıya azmetmişti. Tereddi etmiş Osmanlı Saltanatı Padişahını ve iş başında bulunanlarını kolaylıkla emir altına almak kabil idise de, binlerce yıllar hür ve müstakil yaşamış, bunca devletler ve medeniyetler kurmuş bir milleti mahkûm etmek imkânsızdı. Osmanlı Saltanatının müttefiki olan başka milletler galiplerinin hükümlerine pek çabuk baş iğmişlerdi; fakat Türk milletini o milletlerle mukayese etmek doğru değildi. Zorluklar arttıkça onları istihkar ile başını yükselten bu mağrur ve fedakâr millet, düşmanlarının önüne çıkıp dikildi ve onları Anayurdundan atıncıya kadar oturmadı.

Türk milletinin mayasında saklı harikulâde kudret, pek kadîm bir mazidenberi tarihin seyrini değiştiren, dinleri, medeniyetleri ellerinde oynatan kahramanlar halinde tecelli etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu yokolacağı sıralarda türk kudreti, yine böyle bir mümessilini yarattı: *Mustafa Kemal.*

MUSTAFA KEMALİN VAZİYETE BAKIŞI

Mustafa Kemalin vaziyeti görüşü, umumî bir surette Türk milletinin hale bakışını ifade eder:

"Muhasım devletler, Osmanlı Devlet ve memleketlerine mad-

deten ve manen tecavüz halinde bulunuyorlar; onu *imha* ve taksime karar vermişlerdir; Padişah ve Halife sayılan adam, hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor; onun hükûmeti de ayni halde... Ordu dağılmış; kumandan ve zabitler, Umumî Harbin mihnet ve meşekkatlerile yorgun, yürekleri vatanın parçalanmakta olduğunu görmekten ezgin, gözleri önünde derinleşen karanlık felâket uçurumu kenarında dimağları kurtuluş çareleri aramakla meşgul..."

Bu sıralarda kurtulmak için, çare olarak, halka üç veçhe (direktif) gösteriliyordu: 1. İngilterenin himayesini istemek; 2. Amerika mandasını istemek (bu iki veçheyi gösterenler Osmanlı Devletinin bir kül halinde muhafazasını düşünenlerdi); 3. üncü veçhe, Osmanlı İmparatorluğunun tamamlığını muhafaza kabil olamıyacağına göre, muayyen mıntakaların istiklâl ve hürriyetlerini temin veya muayyen mıntakaları osmanlı vahdetinden ayırmak suretile onun uğrıyacağı akıbetten kurtarmıya matuftu.

Mustafa Kemal, bu fikirlerin hiçbirinde isabet görmüyordu. Çünkü artık Osmanlı Devletinin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada Türkün barındığı öz yurdu *Anadolu* kalmıştı. Osmanlı Devleti, onun istiklâli, padişah, halife, hükûmet, bunlar hepsi medlûlü kalmamış birtakım *manasız lâfızlardan* ibaretti. Düşmanlar, Türklerin öz yurtlarını da paylaşmağa girişmişlerdi.

"Bu vaziyet karşısında, bir tek karar vardı; o da millî hakimiyete müstenit, bilâkaydü şart müstakil yeni bir Türk Devleti kurmak!,,

Türk milletini temsil eden Mustafa Kemal, bu kararını şu muhakemeye istinat ettiriyordu:

"Esas, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas, tam istiklâle malikiyetle ancak temin olunabilir. Nekadar zengin ve müreffeh olursa olsun istiklâlden mahrum bir millet, mütemeddin beşeriyet muvacehesinde uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye liyakat kazanamaz. Ecnebi bir devletin himaye ve sahabetini kabul etmek, insanlık evsafından mahrumiyeti, aciz ve meskeneti itiraftan başka bir şey değildir. Filhakika bu derekeye düşmemiş olanların istiyerek başlarına bir ecnebi efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.

Halbuki Türkün haysiyet ve izzetinefsi ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet, esir yaşamaktansa mahvolsun, evlâdır! Binaenaleyh ya istiklâl, ya ölüm!"

"İşte hakikî halâs istiyenlerin parolası bu olacaktı! [1]"

Bu direktife göre kurtuluş, osmanlı sarayının ve Babıalinin yaptığı gibi, miskince notalar yazıp, hasımlardan *"merhamet dilenmekle„* veya bazı cemiyetlerin yaptığı gibi himaye ve mandaya sığınmakla, yahut mazi ve hale ait ilmî tetkiklere bakmakla kabil olmazdı.

Celâdet ve şecaatle derhal faaliyete geçmek, milleti ve orduyu tanzim ile düşmanlara karşı müttehit ve kuvvetli bir harp cephesi açmakla, ancak mümkündü.

Mustafa Kemal Paşa, müfettişlikle Anadoluya giderken Babıalinin merdiveni başında kendini teşyi eden ve endişeli bir eda ile ahval hakkında mütalea ve reyini soran ihtiyar vezirlere şu kısa cevabı vermişti:

" Celâdet gösteriniz! „

Fakat vücutları kadar ruhları ve dimağları da yıpranmış bu zatlar, celâdet gösteremezlerdi! Babıalinin Avrupa devletlerine müdara ve itaatten ibaret bir asırlık korkak siyasetini bu köhne ve harap adamlar, değiştiremezlerdi.

Bu şecaati ancak Türk milleti ve millî kudretin timsali olan, o *milleti kendine tecessüt ettiren Mustafa Kemal gösterebilirdi.* Bu Türk Reisinin en esaslı fikirlerinden birisi, *milletler hayatının, ancak kuvvetle, mukavemetle, fedakârlıkla muhafaza edilebileceğidir.*

D. MUSTAFA KEMAL

MUSTAFA KEMALİN GENÇLİĞİ

Son müstakil Türk Devletinin yani Osmanlı İmparatorluğunun, yıkılması gibi türk tarihinin pek buhranlı bir devrinde Türk milletinin kudret ve hayatiyetini temsil eden *Mustafa Kemal,* 1880 senesinde *Selânikte* doğmuştur *(Res.1).* Babası rüsumat memurluğundan çekilip kereste ticaretile iştigal eden *Ali Rıza Efendi* idi. Mustafa Kemal daha küçük iken babası vefat ettiğinden, bu yetim çocuğu, pek büyük bir türk kadını olan, anası, *Zübeyde Hanım* yetiştirmiştir.

[1] "Nutuk„ tan hulâsa edilmiştir. — "Nutuk„, S. 8-9.

Mustafa Kemal, Selânikte Şemsiefendi mektebinde[1] ilk tahsilini bitirdikten sora Selânik Mülkiye Rüştiyesine kaydolundu. Bu mektepte bir hocanın kendisine haksız olarak bir değnek vurması üzerine derhal mektebi bıraktı ve kendiliğinden *Askerî Rüştiyesine* girdi. Burada, ateşli zekâsı, fevkalâde kabiliyeti, hele riyazıyede emsalsiz iktidarile temeyyüz ederek muallimlerinin dikkat nazarlarını kendine celbetti. Ve *her cihetle pek çabuk inkişaf* ettiğinden hocaları ona bir talebe değil, yetişmiş bir adam ve bir arkadaş muamelesi yapmak lüzumunu duydular.

Mustafa Kemalin ismi evelleri yalnız Mustafa idi. Mektebin riyazıye muallimi Yüzbaşı Mustafa Efendi, talebesi Mustafada gördüğü fevkalâde istidadı takdir ederek, kendisile talebesi arasındaki farkı tebarüz ettirmek kadirşinas maksadile, resmî künyesinde Mustafaya "Kemal„ ismini de ilâve ettirdi.. Mustafa Kemal, muallimi Mustafa Efendi bulunmadığı zamanlar onun yerine sınıflarda ders verirdi.

Rüştiyeyi bitirdikten sora, Mustafa Kemal, *Manastır Askerî İdadisine*, oradan *Harbiye Mektebine* gitti *(Res.2)*; *Erkânıharbiye* sınıflarına ayrıldı. Harbiye Mektebinde ve Erkânıharbiye sınıflarında hocalarının daha ziyade dikkatini celbetti. Mustafa Kemalin riyazıyeye, edebiyata ve güzel söz söylemeğe büyük bir istidadı ve çok merakı vardı; askerlik san'atine gelince, Mustafa Kemal *büyük bir asker olarak yaratılmıştı.* Hocaları ve arkadaşları, Mustafa Kemalin müstesna bir şahsiyet olduğunu anlıyorlardı. Mustafa Kemalin kavrayışlı zekâ ve ihatalı merakı, idadî mektebinden itibaren, mektep ve ders muhiti ile mahdut kalamazdı; memleketin haline, *siyasî vaziyetine* alâka göstermeğe başlamıştı. Arkadaşlarile vatan ve millet işleri üzerine konuşurdu; her düşündüğünü pervasız söyler ve Sultan Hamit idaresini *şiddetle tenkit* ederdi. Bununla beraber, samimiyeti ve yüksek dirayetile kendisini arkadaşlarına sevdirmiş ve onlar üzerinde manevî bir nüfuz tesis etmiş olan Mustafa Kemali mektep idaresine karşı ele veren kimse çıkmamıştır. Lâkin mekteplerde umumî seviyeden yüksek ve tenkitçi seciyeleri takip ve tecessüsten hâli kalmıyan müstebit ve müvesvis idare, Mustafa Kemali de gözden uzak tutmamış ve onu Erkânıharbiye Yüz-

[1] Bu mektep yeni usul tedrisatta bulunmak üzere Selânikte açılmış ilk mekteptir.

başılığı rütbe ve diplomasını aldığı gün, (29 Kânunuevel 1904) *tevkif ettirerek* Yıldız Sarayına getirmişti. Günlerce Yıldızda ve Abdülhamidin işitebileceği bir vaziyette isticvap edilip, aylarca mevkuf bırakıldıktan sora *Şama nefyolundu.*

SİYASÎ FAALİYETE BAŞLAMASI

Yüzbaşı Mustafa Kemal Bey *(Res. 3)*, Suriyenin her tarafını vazife ile dolaştı. Mülkî idarenin sakatlığını, ordunun talim ve terbiyedeki eksiklerini, halkın fena idareden çektiği ıstırapları gördü, anladı. Resmî vazifelerinden arttırdığı zamanları da boş geçirmedi. Muhitine, *adalet ve hürriyete muhabbet, haksızlığa, istibdada, fena idareye karşı nefret ve muhalefet* fikri dağıttı ve 1906 senesi Teşrinievelinde bazı arkadaşlarile Şamda "*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*„ namile gizli ve ihtilâlci bir cemiyet te teşkil etti. Yafada cemiyetin bir şubesini açtı. "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti „ nin faaliyetini Rumeliye de teşmil etmek maksadile Mısır ve Yunanistandan geçerek gizlice Selâniğe geldi ve cemiyetin *Selânikte bir şubesini* teşkil etti. Meşrutiyetin ilânı sıralarında bu cemiyet "*İttihat ve Terakki*„ namını aldı.

Mustafa Kemal Beyin Selâniğe gelmesinden dört ay sora İstanbul Hükûmeti onu Yafada araştırmakla beraber, tutulup tevkif edilmesi için Selâniğe emir vermişti. O zaman Selânik Merkez Kumandan muavini olan *Cemil Beyin* (sabık Dahiliye Vekili) dostluğu ile meseleden haberdar olan Mustafa Kemal, yine gizlice ve pek çabuk Yafaya döndü; izini kaybettirdi. 1907 senesi Eylûlünde *Kolağası* Mustafa Kemal Bey kendisini Makedonyada Üçüncü Orduya naklettirmek çaresini buldu, Manastıra gönderilmesi mukarrer iken, bir nümune alayının teftişi sırasında zekâ ve iktidarını takdir edebilen Üçüncü Ordu Kumandanı, Mustafa Kemal Beyi Müşürlük Erkânıharbiyesinde alıkoydu. Burada resmî vazifesini ifa ederken evelce kendisinin tesis ettiği *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti* nin yerine kaim olan *İttihat ve Terakki* Cemiyetinde de çalışıyordu.

Pek az zaman sora meşrutiyet ilân edildi (23 Temmuz 1908). İlân olunan meşrutiyet, Mustafa Kemali tatmin etmiyordu. O, memlekette *büyük ve radikal* bir tebeddülün lüzumuna kaildi. Varmak istediği gayeyi, daha o zaman tayin etmişti; fakat Mustafa Kemalin fikir ve kanaatleri, Cemiyetin başka reislerinin fikir ve kanaatlerine uymuyordu. Hele meşrutiyet ilânından sora, ordunun İttihat ve Terakki siyasi cemiyetile ve umumî olarak politika ile alâkalı olmasından

doğacak mahzurları, nafiz nazarile derhal görmüş ve bunun önüne geçmek için, bir İttihat ve Terakki kongresinde pek çetin mücadelelerde bulunmuştur; fakat kongrede hâkim olan zihniyet, bu görüşün isabetini anlıyamadı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Bey, politikadan alâkaşını keserek kendini askerliğe, *askerin talim ve terbiyesine* verdi.

Ordunun siyasetle uğraşmaması hakkında Mustafa Kemal tarafından ileri sürülen mütalealarıın nekadar haklı olduğunu ispat eden *31 Mart irtica hareketi* le (13 Nisan 1909), yalnız İttihat ve Terakki Fırkası değil, bütün meşrutiyet rejimi tehlikeye girmişti. Bunu gören Mustafa Kemalin *teşebbüsü* ile Rumelide teşekkül eden *Hareket Ordusunun* Erkânıharbiye Reisliğini kendisi deruhde etti. Bu küçük ordunun harekâtını sevk ve tanzimde müstesna bir muvaffakıyet gösterdi.

HAZARÎ ORDUDA HİZMETLERİ

İstanbulda yeni idare sağlamlaştıktan sora, meşrutiyetin ve memleketin yakın tehlikeden kurtulduğunu gören Kolağası Mustafa Kemal Bey, memleketin hakikî mesnedi olan orduyu takviye için yine *munhasıran askerî vazifesile* iştigale başladı. Selânikte Üçüncü Ordu Zabitan Talimgâhı Kumandanlığında ve bu ordunun Erkânıharbiyesinde gösterdiği yüksek muvaffakıyet, askerlikte gösterdiği kudret, herkesin takdirini celbediyordu. Erkânıharbiye seyahatlerinde, harp oyunlarında, manevralarda birçok, daha yüksek rütbeli zabitlerin ve hatta paşaların iştirakine rağmen daima *filen* hareket müdürlüğü vazifesini Kolağası Mustafa Kemal Bey ifa ederdi. Tenkitlerine dayanamıyan bazı âmirler, kıt'ada muvaffak olamıyarak şevk ve hevesi kırılsın diye, Mustafa Kemali, Kolağası olduğu halde *Alay Kumandanlığına* tayin ettiler. Lâkin Mustafa Kemal, Alay Kumandanlığında daha büyük bir muvaffakıyet gösterdi. Zabitleri ve bütün kıt'ası kendisine son derece bağlandı. Selâniğin bütün garnizon kıt'aları ve zabitleri adeta onun etrafında toplanmışlardı. *İnsanları sevk ve idare için yaratılmış* bir adam olduğu, artık pek bariz görünüyordu. Bu vaziyetten hoşlanmıyan Üçüncü Ordu Müfettişliği, orduyu isyana hazırlıyor diye onun aleyhine iftiralı raporlar yazdı. Harbiye Nezareti de bu korkunç Kolağasını Selânikten kaldırarak, İstanbul Erkânıharbiyei Umumiye Dairesine memur etti.

Görülüyor ki Mustafa Kemal, her bulunduğu yerde yaşı-

nın ve rütbesinin küçüklüğüne rağmen zekâsının şiddeti, talâkatinin kuvveti, umumiyetle yaradılışının fevkalâdeliği yüzünden daima müstesna ve yüksek bir mevki kazanıyordu.

Mustafa Kemal fıtraten *demokrattı*: Ekseriya küçük rütbeli zabitlerle yaşar, kibir ve azamet göstermez, onların dertlerini samimiyetle dinler ve onlarla bütün meseleler üzerinde ciddî bir surette hasbıhal ederdi. O vakitki büyük kumandanların, âciz ve meziyetsiz paşaların hatalarını asla affetmez, her yolsuz emre, her nizamsız harekete karşı mütecellit bir vaziyet alırdı. Daha o zamanlar, orduda herkes tarafından sevilir, sözü dinlenir, hürmet edilir bir arkadaş, bir âmir, bir *lider* olmuştu.

TRABULUSGARP HARBİNDE HİZMETLERİ

Orduda böyle bir muhabbet ve eyi şöhret kazanmış olan Kolağası Mustafa Kemal Bey, *Trabulusgarba* İtalyanlar taarruz edince, derhal birkaç arkadaşile beraber 1911 senesinde Mısır tarikile gizlice *Bingaziye* geçti. Hududu geçince ilk tesadüf ettiği büyücek kumanda mıntakası Halepli Ethem Paşanın kumanda ettiği *Tobruk* mevkii idi. Orada arkadaşlarile birlikte bizzat italyan mevziini ve kuvvetini keşfederek Tobruk kuvvetlerini derhal taarruz lüzumuna ikna etti. İtalyanlara taarruz olundu. 9 Kânunusani 1912 de yapılan *Tobruk Muharebesi*, o havalide ilk muharebe ve ilk *muvaffakıyet* oldu. Mustafa Kemal *Binbaşılığa* terfii haberini de burada aldı.

Derne ye muvasalatında, Derne kuvvetlerinin kumandanlığını deruhde etti *(Res. 4, 5)* ve bir sene kadar orada kaldı.

BALKAN HARBİNDE HİZMETLERİ

Mustafa Kemal henüz Trabulusgarpta iken, *Balkan Harbi* başlamıştı. Harbi haber alınca zaten artık yapılacak bir iş kalmıyan Trabulusgarbı terkederek asıl Anavatanın müdafaasına koştu. Komanova mağlûbiyetini, Selâniğin sukutunu, bulgar ordusunun Çatalcaya kadar gelmiş olmasını, Mısırda öğrendi. İşittiklerinden çok müteessir ve müteellim olmakla beraber, bu felâketlerin bu kadar süratle vukubulmuş olmasına inanmak istemiyordu. Pek eyi bildiği Balkanlardaki siyasî ve askerî vaziyet bu neticeyi doğurmuş olamazdı. Bunun sebebini Osmanlı Hükûmetinin ve osmanlı ordusunu sevk ve idare edenlerin *azimsizliklerinde, liyakatsizliklerinde ve fahiş hatalarında* aramak lâzımgeliyordu.

Binbaşı Mustafa Kemal Bey, Avrupa tarikile Romanya üzerinden İstanbula geldiği zaman vaziyeti işittiğinden daha fena buldu. Vaziyeti az çok tadile muvaffak olmak için, orduda filî bir hizmet aldı; Akdeniz Boğazı Mürettep Kuvvetleri Harekât Şubesi Müdürü oldu. Edirnenin istirdadı için hareket olunurken, Bulayır Kolordusu harekâtını, Kolordu Erkânıharbiye Reisi sıfatile *tanzim ve idare* etti. Edirneye en evel giren kıt'a, bu kolordunun süvari livası idi.

Mustafa Kemal, bu hizmeti esnasında Çanakkale Boğazının *müdafaa şartlarını tetkike* de fırsat bulmuştu.

Balkan Harbinden sora Sofyaya Ataşemiliter tayin olundu. Umumî Harbe kadar ve Umumî Harp başladıktan sora 1914 Kânunueveli sonuna kadar bu vazifede bırakıldı, ve o sırada *Kaymakamlığa* terfi edildi.

Yalnız kendisine verilen vazifeleri ifa etmekle kani olmıyarak vatanına ait büyük meselelerin cümlesine derin bir alâka gösteren Mustafa Kemal, Umumî Harp başlangıcında muhariplerin siyasî ve askerî vaziyetlerini tetkik etmiş ve Osmanlı İmparatorluğunun harbe girişinde *acele edildiği* kanaatine varmış ve bu kanaatini zamanında icap edenlere bildirmişti. Harbin bidayetinde harbin akıbetini görüyordu. Alaman ordularının Paris üzerine muvaffakıyetle yürüdüğü sıralarda bile *neticenin İttifakçılar için vahim olacağını* ifadeden çekinmiyordu.

CİHAN HARBİNDE MUSTAFA KEMAL

Memleketi böyle bir korkunç kavgaya girmiş iken, Mustafa Kemal gibi bir askerin Sofya Ataşemiliterliğinde harbe adeta seyirci kalmağa razı olmıyacağı pek tabiîdir.

Osmanlı Orduları Başkumandanlığından faal bir hizmet istedi. Onun askerlikteki fevkalâde istidat ve iktidarını, ordudaki emsalsiz ihtiram ve muhabbet mevkiini pek eyi bilen Başkumandanlık, bu talebe muvafakat cevabı *vermedi!* Daima doğru gören, *daima doğruyu söyliyen*, hatalı fikir ve hareketleri gözünden kaçırmıyan ve bunları açmaktan, ortaya atmaktan asla çekinmiyen ve o ana kadar her işte muvaffakıyetle temeyyüz eden bu adamdan Başkumandan Vekili, yani *Enver Paşa, çekiniyordu...*

Çanakkale Boğazında — Kaymakam Mustafa Kemal Beyin faal hizmet istemekte ısrarı üzerine nihayet onu Tekir-

dağında teşekkül edecek *mevhum* bir fırkanın kumandanı tayin ettiler. O bunu da memnuniyetle kabul etti; artık harekât halinde bulunan ordunun faal bir uzvu olmuştu. O mevhum fırkayı bir ay zarfında muharebeye muktedir *güzide* bir fırka haline getirdi; Büyük Harpte büyük bir şöhret kazanan *19 uncu Fırkayı* hazırladı. 19 uncu Fırka bir müddet sora Tekirdağından Maydosa naklolundu. Bu fırka ile beraber bir kısım kuvvetler daha Kaymakam Mustafa Kemal Beyin emrine verilerek, onu *Arıburnu, Anafartalar* ve *Ece* limanını muhtevi Maydos mıntakasının kumandanı yaptılarsa da pek az zaman sora miralay rütbesinde diğer bir fırka kumandanını fırkasile beraber bu mıntakaya gönderdiler ve Kaymakam Mustafa Kemal Beyi Mıntaka Kumandanlığından ayırarak fırkasile beraber Bigalı köyüne çektiler. İtilâf Devletlerinin Gelibolu Yarımadasına büyük kuvvetler çıkardıkları 25 Nisan 1915 tarihine kadar, orada kaldı. Fakat Arıburnuna ihraç harekâtı başlar başlamaz bu Büyük Asker derhal *kendi teşebbüsile,* inisyativi ile, Arıburnu mıntakasına yetişerek taarruza geçti, ve düşmanı sahilde tespit etti; Yarımadanın tahliyesine kadar düşmanın ilerlemek için yaptığı taarruzları, şiddetli hücumları akamete mahkûm etti; Avustralyalılar ve Yeni Zelântlılardan mürekkep Büyük Britanya askerleri, yapışıp kaldıkları Arıburnunun yalçın yamaçlarından *bir adım bile* ileriye atamadılar. Gelibolu Yarımadasına yapılan taarruz İstanbulu tehdit ediyordu. Mustafa Kemalin muvaffakıyetleri İstanbulda derin ve samimî bir *hürmet* ve *şükran* hisleri uyandırdı. Bu kudretli ve muvaffakıyetli Fırka Kumandanının rütbesi 19 Mayıs 1915 te *Miralaylığa* yükseldi. Görülüyor ki Mustafa Kemal Bey, rütbelerini muharebe meydanlarında ağır ağır ve *bihakkın* kazanıyordu. 6,7 Ağustos 1915 te Osmanlı cephesini yandan Anafartalardan çevirmek üzere çıkan 100 bin kişilik *Kiçner ordusu* da karşısında yine Mustafa Kemali buldu. Miralay Mustafa Kemal Bey, 8,9 Ağustos günleri *Suvla* limanı istikametinde *Conkbayırında* ve *Kocatepede* yaptığı şanlı taarruzlarla Kiçner ordusunu da mağlûp ederek Osmanlı ordusunun vaziyetini bir daha *kurtardı (Res. 6,7).*

Conkbayırı muharebesinde bir mermi parçası bu Türk Kahramanının tam kalbinin üzerine gelmişti; fakat cebindeki saate çarptığından saat parçalanmış, Türkün müstakbel hayat tarihi için büyük vazifeleri hâmil olan *Büyük Adam* kurtul-

muştu... Anafartalarda uğradıkları mağlûbiyetten sora, İtilâf Devletleri Gelibolu Yarımadasını *tahliyeye* mecbur oldular. Türk ordusunun Gelibolu Yarımadasına çıkan düşmanlara karşı kahramanca mukavemet göstererek *büyük bir zafer* kazanması nihayet dünyanın en muntazam ordularile en mükemmel donanmalarını ricate icbar etmesi, Türk neferinin ve Türk milletinin fıtrî fedakârlığını, yüksek hasletlerini en eyi anlıyan ve ondan istifade etmesini en eyi bilen Mustafa Kemalin ulvî *dehası* sayesinde olmuştur.

Düşmanlar Çanakkale Boğazından husranla çekilip gidince, artık İstanbul zabıt ve istilâ tehlikesinden kurtulmuş demekti. Bütün memleket ahalisinin ve hususile İstanbulluların Mustafa Kemale hürmet ve minnettarlıkları son dereceyi buldu; harp başlamadan önce veya harbin başlangıcında Mustafa Kemal iktidar mevkiinde bulunmuş olsaydı, uğranılan *felâketlerden masun kalınmış* olacağı itikadı hasıl olmuştu.

Düşmanlar da bu dâhi kumandan idaresi altında bulunan Türk askerinin harekâtına hürmet ve takdirlerini ifadeden geridurmamışlardır; Mustafa Kemal grupunun taarruzlarını hayran hayran temaşa eden İngiliz Ordusu Başkumandanı Jeneral *Hamilton*, resmî raporunda: "Türkler, biri diğeri ardınca mükemmel taarruzlarda bulundular..." diyor. Çanakkale harekâtına taraftarlık eden ve taarruzu hazırlıyan İngiltere Bahriye Nazırı *Vinston Çörçil* de hatıratında muharebelerden bahsederken Mustafa Kemalin emsalsiz bir kumandan ve Türklüğün mukadderatına hâkim bir deha olduğunun o zamanlar anlaşıldığını telmih ediyor [1].

Kafkas cephesinde. — Düşman Çanakkaleden çekildikten sora, Miralay Mustafa Kemal Bey *Kafkas cephesine* gönderildi ve Diyarbekirde iken *Mirlivalığa* terfi edildi. Bu cephede bulunan bir rus ordusunu evvelâ ricat manevrası ve sora tasavvur ettiği noktadan mukabil taarruzla mağlûp etti. Bu mühim askerî hareket *Bitlis ve Muşun istirdadile* neticelendi (7,8 Ağustos 1916). Bu muvaffakıyeti müteakıp Kafkas cephesinde II inci Ordu Kumandanlığı Vekâletine tayin ve bir müddet sora Hicaz Kuvvei Seferiyesi Kumandanlığına nakledildi (1917).

Şama geldiği zaman, Hicaz ve Suriyenin umumî vaziyetini

[1] W. S. Churchill (Çörçil). — *La crise mondiale*, T. II. p. 254 : 256; — 361: 371.

tetkik ve mütalea ederek, yalnız mahallî vaziyetin değil, umumî ahvalin çok tehlikeli olduğunu müşahede etmiştir. Bu mühim müşahedelerini ve buna karşı alınacak tedbirlere ait noktai nazarını, Şamda IV üncü Ordu Kumandanına ve o aralık Şama gelen Başkumandan Vekiline sarahat ve kat'iyetle ifade eylemiştir. Tavsiye ettiği aslî tedbir şu idi: Derhal Hicazın tahliyesi ve toplanabilecek kuvvetlerle Suriye cephesinin takviyesi. Bu bakıma göre kendisine tevdi edilmiş bulunan yeni vazifenin de bittabi hükmü kalmamış idi. *Mustafa Kemal Paşanın* görüşü ve düşünüşü orada kabul edilmiş iken, soradan askerliğe yabancı ve hakikatten uzak birtakım hisler galip gelerek tatbikına geçilmemiş ve bunun neticesi olarak Hicaz ve Suriye felâketi vukua gelmiştir.

Şam mülâkatından sora Mustafa Kemal Paşa, Kafkasya cephesinde bulunan *II inci Ordu Kumandanlığına* tayin edildi *(Res. 8)*.

Suriye cephesinde. — Bu sıralarda Bağdadın istirdadı maksadile bir Irak seferi ihzar ve tertip olunuyordu. "*Yıldırım Ordular Grupu*" namı verilen bu kuvvetin kumandanlığına maruf Alaman Jenerallerinden *Falkenhayn* tayin olunmuştu. Mustafa Kemal Paşa da Falkenhayn orduları grupunu teşkil eden ordulardan VII inci Orduya verildi. Bu devir, Alamanların osmanlı işlerine en çok müdahale ve tahakküme başladıkları, her şeye karışmak istedikleri zamandır. Mustafa Kemal Paşa, Falkenhaynin tasavvurlarını ve yaptıklarını, bilhassa aşiretlerle münasebetlerini hiç *beğenmiyordu*. Askerlik sahasından hariç, sırf dahilî siyaset ve idareye taallûk eden işlere Alamanların karışmasını istemiyor ve mütemadiyen onların bu zihniyetlerile *mücadele* ediyordu. Ayni zamanda o andaki askerî vaziyete göre, Irakta yapılacak hareketlerden hiçbir netice çıkmıyacağına da kani bulunuyordu. Mustafa Kemal bu kanaatlerini, müteaddit lâyihalarla Sadrazama, Başkumandan ve Harbiye Nazırına ve daha başka icap eden makamlara bildirdi. Tarihî bir kıymeti haiz olan bu lâyihalarında, bu seferi ihtiyar etmek, yeni bir kanal felâketine maruz kalmak olacağını anlattı. Fakat sözünü dinletemeyince, protesto mahiyetinde olarak *istifa etti*. O esnada ordusu Halep etrafında bulunuyordu.

Mustafa Kemal Paşanın görüşü tamamen *doğru çıktı*;

Irak seferi yapılamadı; Falkenhayn kuvvetleri Palestin cephesine gönderildi; ve orada mağlûbiyete uğradılar.

Mustafa Kemal Paşa, VII inci Ordu Kumandanlığından istifa edince, tekrar II inci Ordu Kumandanlığına tayin edildi ise de, Paşanın umumî karargâh ile ihtilâfı yalnız bir ordunun idaresine munhasır olmayıp, umumî ve bütün ordulara şamil bulunduğundan bu vazifeyi de *kabul etmedi.*

Bu sırada, o zaman Veliaht bulunan Vahdettin Efendi ile birlikte Alaman Umumî Karargâhına gitti ve alaman cephelerini gözden geçirdi. İmparator *Vilhelm*, Mareşal *Hindenburg* ve Jeneral *Ludendorf* la görüştü. Bu suretle müstakbel Osmanlı Padişahile Cihan Harbini idare eden alaman şeflerinin seciyelerini, kıymet derecelerini nafiz zekâsile ölçmiye ve alaman cephesinin hakikî vaziyetini tayine muvaffak oldu. Bu müşahedelerile harp hakkında zaten nikbinane olmıyan fikirleri kuvvetlendi; harbi idare eden Alamanlara da harbin muhtemel akıbetleri hakkındaki görüşlerini söylemekten çekinmedi.

Mustafa Kemal Paşa memlekete döndükten sora, Jeneral Falkenhayn Alamanyaya çağrıldı ve yerine "Yıldırım Ordular Grupu„ Kumandanlığına Müşür *Liman von Sanders* tayin olundu. O sırada Padişah olan Vahdettinin ısrarı üzerine Mustafa Kemal Paşa, Palestin cephesinde bulunan VII inci Ordu Kumandanlığını ikinci defa olarak aldı (1918 Ağustos). Fakat vaziyet iptidada yapılan hatalardan ve bilhassa Enver Paşanın Sarıkamış taarruzile Cemal Paşanın Kanal hareketinden ve Alamanların müdahalesinden dolayı, Osmanlılar aleyhine pek çok değişmiş, *osmanlı ordusunun mukadderatı artık taayyün etmiş bulunuyordu.* Bu mukadderatı değiştirmek artık hiç kimsenin elinde değildi. Alaman cephesinde ihtilâl başlarken, Palestin cephesinde de osmanlı ordusu kendisine kat kat faik düşman kuvvetlerinin taarruzuna uğradı. Ordusunun başına henüz geçen Mustafa Kemal Paşa sağ ve solundaki orduların dağılmış olmasına rağmen, meharet ve dirayeti sayesinde, kendi ordusunu *inhilâlden kurtardı.* At üstünde ve düşmanla temas halinde, en gerikalan askerlerinin yanında ve içinde olarak, intizamla ordusunu *Halebe* çekti. Bu kadar aykırı şartlar altında, bu derece muvaffakıyetle yapılabilmiş ricat hareketleri, harp tarihlerinde pek seyrektir. Halep cenubunda ingiliz süvari fırkasını ve

bunu takviye eden düşman kuvvetlerini mağlûp ederek, ordusunun manevî kuvvetini yükseltti.

31 Teşrinievel 1918 de Yıldırım Orduları Grupu Kumandanlığına geçti *(Res. 9)*. Artık osmanlı ordusunun ve Türk milletinin ümit bağlayıp kurtuluş yolunun açılmasını kendisinden beklediği *tek bir adam* vardı: *Mustafa Kemal.* Harbin muhtelif safhalarında, Mustafa Kemal Paşanın mütalea ve tavsiyeleri dinlenmiş olsa, işin bu dereceye kadar gelmemiş olacağını herkes anlamıştı. Bu vahim vaziyetin dahi, bir derece ıslahı kabil olduğuna Mustafa Kemal Paşa kanidi. Fakat İstanbuldaki Hükûmet, ürkmüş, şaşırmış ve *Mondros Mütarekesini* (30 Teşrinievel 1918) imzalıyarak adeta *düşmana teslim* olmuştu. Mustafa Kemal Paşa, bu mütarekenin aktinden önce, düşmana böyle kayıtsız şartsız teslim olmanın tehlikelerini anlatarak lâzımgelen makamlara tavsiyelerde bulunmuş idi; aldıran olmadı. Artık Suriye şimalinde yapılacak ciddî bir iş kalmadığından, Mustafa Kemal Paşa, İstanbula geldi.

TÜRKLERİ KURTARMAK VE YENİ TÜRK DEVLETİNİ KURMAK TEŞEBBÜSÜ

İstanbul ahvali, Osmanlı Devletinin düşman darbelerile yıkılıp dağılmakta olduğunu gösteriyordu. Düşman gemileri İstanbul limanına girmeye başlamışlardı; memlekette siyasetle meşgul içtimaî tabakalarda herkes inkisara uğramış, *ümitsizliğe düşmüştü.* Memleket için artık kurtuluş ümidi kalmadığını sanan ve idare başında bulunan kimseler, yalnız hayatlarını ve şahsî menfaatlerini korumak kaygusunda idiler. Fırka ve politika kavgaları artmıştı. Düşmanların alenî ve gizli *memurları*, propaganda ve saire ile herkesi ümitsizliğe düşürüp, bir tarafa çekilmeye veya biribirlerile uğraşmaya teşvik ediyorlardı. Mustafa Kemal Paşa İstanbulda bir müddet kalarak vaziyeti eyice tetkik etti. Bu tetkikatı neticesinde *İstanbulda bir şey yapılmıyacağına* kanaat getirdi. Bu felâketler karşısında büyük türk kütlesinin, asıl millet ekseriyetinin nekadar teessür ve elem duymakta olduğunu biliyordu; Türk milletinin içinde ve onunla birlikte çalışarak vaziyeti ıslah etmiye karar verdi. İzmirin Yunanlılar tarafından işgal edildiği *15 Mayıs 1919 da* III üncü Ordu Müfettişliği vazifesini alarak, İstanbuldan *Anadoluya hareket etti*; ve Samsun iskelesine çıktı (19 Mayıs). İşte bu tarihten itibaren Mustafa Kemalin hayatında yeni Türk Devletini kurmak safhası başlamaktadır.

Mustafa Kemal, büyük millî mücadeleye giriştiği zaman henüz *39 yaşında* idi.

E. MİLLÎ MÜDAFAA

İZMİRİN YUNANLILAR TARAFINDAN İŞGALİ

Mondros Mütarekesinin 7 inci maddesinde İtilâf Devletlerinin "emniyet ve selâmetlerini tehdit eden bir vaziyet karşısında herhangi bir sevkulceyş noktasını *işgal hakkına* malik„ oldukları Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmişti. Düşmanlar, bu maddeyi, galip mevkiinde bulunmalarına dayanarak ve sırf kendi menfaatlerini gözeterek *işlerine geldiği gibi tefsir* ettiler; ve buna istinaden *Yunanlıları İzmire çıkarttılar.* Halbuki bu ihracın asıl sebebi, aşağıdaki vakıaların teselsülünden anlaşılmaktadır:

Cihan Harbi başlangıcı sıralarında Yunanistanın başında Kıral *Kostantin*le Başvekil Giritli *Venizelos* bulunuyordu. Giridin osmanlı idaresi altında bulunduğu zaman doğan ve bu suretle evelce osmanlı tebaası bulunan Venizelos, Osmanlıya karşı vukubulan *Girit ihtilâllerinde* mühim roller oynamıştı. Giridin Yunana iltihakından sora Yunan Hariciye Nazırı ve Başvekili intihap edilmişti. Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde *Balkan İttifakının* teşekkülünde de Venizelosun büyük tesiri olmuştu. Balkanlıların galebesile Yunanistan çok genişleyince, Venizelosun Yunanistanda nüfuz ve ehemmiyeti artmıştı. Kıraldan ziyade Yunanlıların muhabbet ve hürmetini kazanan Venizelos, Cihan Harbinde *İtilâfçılara iltihak* taraftarıydı. Alamanya İmparatorluk ailesile akrabalığı olan ve tahsilini Alamanyada görmüş bulunan Kıral Kostantin ise bitaraf kalmağa karar vermişti. Yunan Hükûmeti, 1913 muahedesine göre Sırbistana taarruz vukuunda ona yardım etmekle mükellef olmasına rağmen, Avusturyanın Sırbistana taarruzunda bitaraflığını bildirmişti. Fakat Başvekil Venizelos, Yunanistanın menfaati, Yunanistanın istiklâlini zamin olan üç devletin, yani İngiltere, Fransa ve Rusyanın yanıbaşında bulunmak olduğunu ilân eylemişti. Bu üç devlet, harpte muvaffak olurlarsa, Yunanistanın hizmetlerine mükâfat olarak, *Anadoludan bir kısım arazi vermeyi* de vadediyorlardı. Maamafih Kıral, Yunanistanın bitaraflığını muhafaza edebildi.

Hatta Venizelosu iki defa istifaya bile icbar eyledi. İtilâfçılar Selâniği işgal ettikleri zaman (12 Teşrinievel 1915) Venizelos Atinadan kaçıp Selâniğe geldi. ve orada bir askerî kıyam sayesinde Atina Hükûmetine muarız *bir hükûmet* tesis etti; buna Girit, Adalar ve Balkan Harbinden sora Yunanistana ilhak olunan memleketler itaat eylediler. İtilâfçı Devletler, *Venizelos Hükûmetine* istinat ile, asıl Yunanistanı abluka ederek karaya bir miktar asker çıkardılarsa da Kostantin bunları silâhla defetti. Nihayet İtilâfçılar bir sene sora Yunanistana daha çok asker göndererek *Kostantini ıskat* ettirdiler (Haziran 1917). Kostantinin sukutu üzerine kırallık makamına oğlu *Aleksandr* ve Başvekâlete Venizelos geçti. Venizelos, *İtilâfçılarla birleşti* ve Selânikte Fransız ve İngilizlere muavin olarak 200,000 kişilik bir yunan ordusu tanzim olundu. Bu yunan kuvveti Makedonya muharebelerinde İtilâfçılar lehinde harbe iştirak etti. Venizelos maksadına ermiş, Yunanı, İtilâfçıların yanıbaşında, nihayet, harbe sokarak, söz verilen *tazminata hak kazanmıştı.* İşte gûya Mondros Mütarekesinin 7 inci maddesine istinaden İzmire çıkarılan yunan kuvveti, ancak o sözü yerine getirmek için İtilâfçıların Venizelosa verdikleri müsaadeden başka bir şey değildi. Çünkü İzmir ve havalisinde "İtilâfçıların emniyet ve selâmetini tehdit eden hiçbir vaziyet„ *yoktu.*

İngiliz, Fransız, İtalyan ve Japon Devletlerinin başvekillerinden mürekkep " *Âli Meclis* „ dedikleri heyet, 14 Mayıs 1919 da Yunanlıların İzmire asker çıkarmalarına müsaade etti. O gün ingiliz, fransız, amerikan ve yunan donanmaları İzmir limanına gelerek orada bulunan 17 inci Osmanlı Kolordusu kumandanına bir nota verdiler. Notada "Mütarekenamenin 7 inci maddesi mucibince İzmir istihkâmlarile civarının ve bütün müdafaa tertip ve vasıtalarını haiz arazinin devletler namına Yunanlılar tarafından işgal edileceği cihetle mukavemet olunmaması„ tebliğ ediliyordu.

Kolordu kumandanının İstanbula müracaati üzerine, tam bir aciz içinde bulunan Osmanlı Harbiye Nazırı, "Amiral Kaltropun bu teklifi, *mütareke şartları icabından olduğundan (!)* muvafakat edilmesi tabiî olduğu„ cevabını vermişti.

15 Mayıs sabahı saat yedi buçukta yunan kuvvetleri İzmir rıhtımına çıkarıldı; rıhtımda Rumlar, yabancılar ve gayrimüslimler tarafından alkış ve nümayişlerle istikbal

olundu. Efzon taburları, İzmir kışlasının yanına yaklaşırken, Yunanlılar tarafından atılan silâhları behane ittihaz ederek *kışlayı ateşe tuttular.* Halbuki osmanlı kumandanı, İstanbuldan aldığı talimat üzerine mukavemet olunmaması emrini vermişti. Ateş esnasında kumandanlarının emrine itaat etmiş olan türk askerinden birkaç kişi *şehit oldu.* Kışlaya ve hükûmet konağına saldıran yunan alayı, silâhsız zabit ve neferlerle vali ve hükûmet memurlarını yerlerinden alıp bir kafile halinde süngü ve dipçiklerle tahkir ede ede rıhtımdan geçirerek yunan vapurlarından birisine tıktı. Fakat yolda bu kafileye yunan torpitoları tarafından hiçbir sebep olmaksızın *ateş edildi*; askerden *otuz kişi* şehit oldu ve kırk kişi yaralandı. Yunanlılar, kışladan ve hükûmet konağından çıkardıkları askerlere, memurlara, zabitlere süngü ve dipçik tehditleri altında baş açtırıp " Yaşasın Venizelos ! „ diye bağırtmak istiyorlardı. 17 inci Kolordu Ahzi Aasker Heyeti Reisi Erkânıharbiye Miralayı *Süleyman Fethi Bey,* bu tehdide karşı başını kaldırdı ; göğsünü kabarttı, çıkartılmak istenilen serpuşunu eli ile başında tutarak "*bağırmam!*„ dedi. Derhal birkaç dipçik ve süngü darbesile *şehit edildi.*

Kışla ve hükûmet konağı yağmasını bitiren Yunanlılar türk mahallelerine ve dükkânlarına yayılıp soygunculuğa ve birçok silâhsız masumların öldürülmesine koyuldular.

İtilâf Devletleri donanmasının himayesi altında bu vahşi zulümleri yaptıktan sora, mütareke ahkâmile eli ayağı bağlanmış ve topraklarını müdafaa hakkı kendisinden alınmış olan osmanlı ordusunun bu vaziyetinden istifade ederek, yedi sekiz gün içinde *İzmirin dahilî mıntakasını da istilâ* eylediler. Bilâhare, Beyneddüvel Tahkikat Komisyonunun da tespit ettiği üzere Yunanlıların Türk memleketini işgali adeta "bir fetih ve bir haçlı hareketi manzarasını„ gösteriyordu.

İşte bu vak'alar olup geçerkendir ki, *Mustafa Kemal Paşa* da Samsunda Anadolu topraklarına çıkıyordu.

OSMANLI MEMLEKETLERİNİN TAKSİMİ

Yunanlıların İzmiri işgallerinden bir müddet sora, *İngiltere Hükûmeti,* Mezopotamya, Palestin ile Musul petrol havzasının İngilizlere kalması hakkında Fransanın muvafakatini istihsal ettiği gibi (22 Mayıs 1919), Sultanın murahhaslarile de gizli bir muahede aktine muvaffak oldu. 12 Eylûl 1919 tarihli bu muahede mucibince Osmanlı Saltanatı, Büyük

Britanya *mandası* altına geçmeği kabul ediyor ve "Hilâfetin ruhanî ve manevî kudretini„ ingiliz menfaatlerine hadim kılacağını taahhüt eyliyordu.

İzmirin işgalinden daha evel *Fransızlar* Kilikyayı, İngilizler İstanbul ve Çanakkale havalisile Musul mıntakasını ve Anadolu hattı güzergâhını işgal etmişlerdi; *İtalyaya* gelince; İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasında aktolunan 26 Nisan 1915 tarihli Londra Muahedesile "Osmanlı Devletinin maglûbiyeti halinde Akdeniz havzasında muahedeye dahil *diğer devletlerin hissesine muadil bir hissenin*„ İtalyaya da temin edileceği taahhüt edilmişti. Ayni muahedenin 9 uncu maddesinde İtalya hissesinin *Antalya* ve havalisi olacağı söyleniyordu. Bu maddeye dayanarak, Mondros Mütarekesini müteakıp İtalya da Antalyaya asker çıkarıp Orta Anadolunun cenubunu işgal ile merkezine doğru ilerlemeğe başlamıştı *(Harita. 1)* [1].

Düşmanların "Ermenistan ve Kürdistan„ namını verdikleri Anadolu şark vilâyetlerinin *Çarlar İmparatorluğuna* verileceği de 16 Şubat 1916 İngiliz - Fransız - Rus Mukavelesile kararlaşmıştı. Rusyada ihtilâl çıkıp rus cephesi bozulduktan sora bile, bolşeviklerin iktidar mevkiine geçmelerinden evel Rusyayı idare eden Kerenski Hükûmeti "ilhaksız ve tazmi-

---

[1] Mondros Mütarekesini müteakıp (Kânunuevel 1918) İngiltere, Fransa ve İtalyanın Osmanlı İmparatorluğu içinde işgal ettikleri mevkilerle işgal kuvvetlerinin miktarı şöyle idi:

İngilizler :	İstanbul mıntakasında	30.000
	Çanakkale mıntakasında	3.000
	Anadolu demiryolu güzergâhında	5.500
	Musul mıntakasında	3.000
		41.500
Fransızlar :	İstanbul ve Çatalca mıntakasında	24.000
	Çanakkale mıntakasında	4.000
	Rumeli demiryolu güzergâhında	1.000
	Kilikyada (Adana, Tarsus, Mersin, Urfa, Maraş ve Ayıntap civarı)	20.000
		49.000
İtalyanlar :	İstanbul mıntakasında	3.900
	Antalya, Isparta, Muğla, Söke, Meğri ve Finikede	12.000
	Afyon Karahisarı, Akşehir ve Konyada	1.500
		17.400

natsız bir sulh„ istemekle beraber [1] "Avrupa türk hakimiyetinin tasfiye olunmasını„ ve "Rusyanın Boğazlara hâkimliğini„ talep etmişti. Ancak Rusyada komünist ihtilâli ile *Lenin* ve yoldaşları iktidar mevkiine geçtikten soradır ki, Rus-Bolşevik Hükûmeti, *Brestlitofsk Muahedesile* (3 Mart 1918) bütün bu iddialardan vazgeçmişti.

İşte İtilâf Devletlerile Yunan Kırallığı ve Osmanlı Saltanatı, türk vatanı üzerinde böyle istedikleri gibi taksimler ve tertipler yapıp dururken, ***bu vatanın hakikî sahibi olan Türklerin*** varlığını ve kuvvetini hiç hesaba katmıyorlardı. Halbuki bu kuvvet, çok geçmeden kendini göstermeğe başlıyacaktı.

TÜRKLERİN MUKABELESİ; GARP CEPHELERİ

Memleketlerinin her taraftan taarruz ve istilâya uğradığını gören Türkler, yukarda söylendiği üzere Rumelinde "Trakya Paşaeli„; şark vilâyetlerinde "Vilâyatı Şarkıye Müdafaai Hukuk Cemiyeti„; Trabzonda "Muhafazai Hukuk„; İzmir ve havalisinde "Reddi İlhak„ namları altında birtakım millî müdafaa cemiyetleri teşkil etmişlerdir. Lâkin bu cemiyetlerin ekserisinin faaliyetleri, yine yukarda izah edildiği üzere amelî olmaktan uzaktı.

Yalnız İzmirin işgalinden soradır ki, Samsunda bulunan ***Mustafa Kemal Paşanın verdiği direktifler üzerine filî hareketlere geçen bazı teşekküller vücut bulmuştur.*** Yunanlılar İzmiri zaptedip içeriye doğru ilerlemeğe başlayınca, İzmirin şark, şimal ve cenubunda, ordu âmir ve zabitlerile silâh kullanmağa ve insan sevk ve idare etmeğe alışkın bazı kimselerin kumandaları altında ***üç askerî cephe*** teşekkül etti ***(Harita. 2).***

Bu cephelerden en mühimmi, İzmirin şimalinde teşekkül eden cephedir. Bu cepheye, 61 inci Fırka Kumandanı Miralay *Kâzım Bey*le (Meclis Reisi Kâzım Paşa) Kaymakam *Ali Bey* (Afyon Meb'usu) kumanda ediyorlardı. Ayvalık tarafında 600 kişilik bir kuvvet başında bulunan Ali Bey, Ayvalığı işgale gelen ***yunan alayını ateşle karşıladı***; artık düşmana, saltanat ordusu tarafından değil, ***türk halkının millî teşekkülleri tarafından filî mukabele başlamıştı.*** Bu andan itibaren Yunanlılara karşı, Anayurdunun Türk milleti tarafından silâhla müdafaası başlamış demektir ***(28 Mayıs 1919).***

İzmir mıntakasında teşekkül eden bu cephelerden başka

[1] Rusya Hükûmetinin 9 Nisan 1917 beyannamesi.

Bursa ve havalisinde de 1000 kişilik millî bir kuvvet toplanmıştı.

Garptaki bu cepheler düşmanın faik kuvvetleri önünde bir müddet mukavemet ettikten sora, sarsıldı (Haziran nihayetleri ve Temmuz iptidaları 1919); kısmen dağıldı. Görülüyordu ki müteaddit âmirlere tâbi, dissiplinleri az, müteferrik kuvvetler, hamiyet, gayret, ve fedakârlıklarına rağmen, muntazam bir orduya uzun müddet mukabele etmekten âcizdirler. Millî hamiyetin, vatanperverliğin, fedakârlığın askerî dissiplin altına alınarak, bir elden muntazaman idare olunması lâzımdır. Bunun içindir ki, *Mustafa Kemal*, bir müddet sora bu müteferrik cepheleri birleştirip *askerî dissiplin altına almış* ve girmek istemiyenlerin zararını izale etmiştir.

CENUP CEPHELERİ Cenup hudutlarında Mondros Mütarekesinden sora İngilizler, bu mütarekenin yedinci maddesine dayanarak 1919 senesi kânunusanisinden itibaren Urfa, Ayıntap, Maraş, Adana ve havalisini işgal etmişler, yedi ay sora da bütün bu mıntakaları Suriye ile birlikte *Fransızlara devreylemişlerdi.* Bu işgallerden ve bilhassa Fransızların teşkil edip ileri sürdükleri *ermeni millî alayile* birlikte yaptıkları zulüm ve katillerden coşan halk Fransızlara karşı millî teşekküller ve mukavemetler vücuda getirmeğe başladı.

Bu millî heyecanın teşkilâtlı bir hale sokulması için *Mustafa Kemal Paşa* kıymetli bazı zabitleri Adana, Kozan, Elbistan, Maraş, Ayıntap ve Urfa mıntakalarına göndermişti. 21 Kânunusani 1919 dan itibaren Mersin, Tarsus, Osmaniye civarlarında 3300 kişi ile *Adana cephesi* vücut buldu, 20 Teşrinievel 1921 tarihine kadar Toros ve Amanos geçitleri elde tutuldu. *Tufan* (Yüzbaşı Osman Nuri) ve *Doğan* (Topçu Binbaşı Kemal) ve bilâhare *Yürük Selim* (Yüzbaşı Salim) Beylerin Kozan ve Osmaniyeye karşı topladıkları kuvvetler ise müsellâh üç misli Ermenilere karşı Kozanı 14 Teşrinisani 1920 deki kat'î hücumları ile zaptedip bu havaliyi Ermenilerin tecavüzlerinden temizlediler. Islahiye, Maraş, Pazarcık mıntakalarında *Maraş cephesi*nin teşekkülünde bu mıntakaya memur edilen *Kılıç Ali* (Yüzbaşı Asaf) Beyin gayreti çoktur. *Aslan* (sabık Maraş Meb'usu) Beyin de bu cephede hizmeti vardır. Maraş halkının Fransızlara karşı isyanı ile kuvvet bulan bu cephe nihayet Fransızları 1920 Şubatında Maraşı tahliye ile Islahiye ve Ayıntaba çekilmeğe mecbur etti.

Bundan sora Ayıntabın kurtarılmasına çalışıldı ve 2500 kişiye baliğ olan *Kılıç Ali* ve *şehit Şahin* ve bilâhare binbaşı *Recep* ve *Özdemir* Beylerin idaresinde bulunan millî kuvvetler Ayıntapta dışarda ve içerde mücadeleye girişmişlerdi. Bu mücadele 1920 Nisanından 8 Şubat 1921 tarihine kadar sürdü. 10 aylık Fransız kuşatmasında daimî mücadeleden yılmıyan Ayıntap nihayet açlık ve cepanesizlik yüzünden düştü (8 Şubat 1921). Bu kahramanlığa mukabil Ayıntaba, Büyük Millet Meclisi "*Gazi Ayıntap*„ unvanını verdi.

Ali Saip ve *Nuri* Beyler kumandasında Urfada toplanan millî kuvvetler ise, 9 Şubat 1920 tarihinden itibaren üç ay devamlı taarruzlarla buradaki faik Fransızları çekilmeğe ve nihayet Urfayı teslime mecbur etmişlerdi. Bundan sora Sürüç, Birecik, Cerablus mıntakalarında da Ağustosa kadar muvaffakıyetli muharebeler vermişlerdir.

MUSTAFA KEMALİN TÜRK MİLLETİNİ VE ORDUSUNU TOPLAMAYA BAŞLAMASI

Milliyetperver ve hamiyetli Türk kumandan ve zabitlerinin *teşkilâtçılık istidatları* sayesinde, millî müdafaa teşkilâtı yapıldığı sırada osmanlı ordusunun dağıtılmamış kuvvetleri pek azdı, Cihan Harbi esnasında milyonlara varmış olan osmanlı ordusu, Mustafa Kemal Paşanın Samsuna çıktıkları sırada *50,000 kişiye inmişti.*

Üç orduya bölünen bu kuvvetlerden [1] Üçüncü Ordu Müfettişliğinin merkezi Erzurumdu. *Mustafa Kemal Paşa* işte bu Üçüncü Ordu Müfettişliğine tayin olunarak Anadoluya gönderilmişti. Üçüncü Orduya 3 üncü Kolordu (merkzi Sıvas, kumandanı *Refet Bey*) ile 15 inci Kolordu (merkezi Erzurum, Kumandanı *Kâzım Kara Bekir Paşa*) merbut idi.

Mustafa Kemal Paşa, Samsuna gelir gelmez (19 Mayıs 1919) ilk iş olarak, yalnız kendi müfettişliğine bağlı kolordularla değil, başka ordular dahilindeki kolordu kumandanları ve vilâyet valilerile *muhabereye başladı*: hepsini millî

[1] Birinci Ordunun merkezi İstanbul olup 4 kolordudan mürekkepti: 17. Ko. (Merkezi İzmir, Kumandanı Ali Nadir Paşa), 14. Ko. (Bandırma, Yusuf İzzet Paşa); 25. Ko, (İstanbul, Sait Paşa) 1. Ko. (Edirne, Cafer Tayyar Bey); İkinci Ordu Müfettişliği (Konya, Mersinli Cemal Paşa) iki kolordudan teşekkül ediyordu: 12. Ko. (Konya, Fahreddin Bey); 20. Ko. (Ankara, Ali Fuat Paşa); bunlardan başka, doğrudan doğruya İstanbula merbut müstakil bir 13 üncü Kolordu daha vardı ki merkezi Diyarbekir, Kumandanı Cevdet Beydi; cenup hududundaki Siirt ve Mardin fırkaları bu müstakil kolorduya bağlı idi.

hakların müdafaası, millî istiklâlin elde edilmesi için *mücadeleye davet etti* [1]. Türk milletinin ruhunda doğan millî müdafaa emeli, Mustafa Kemal gibi bir dehanın sevk ve idaresi altında *vahdet ve intizam* ile tahakkuka başlıyordu.

Mustafa Kemalin bu ilk faaliyet devresinde, Osmanlı Devletini İtilâfçıların emri altında idare eden *Ferit Paşa* ile İstanbuldaki *İngiliz Muhipler Cemiyetinin* ve Anadoluya dağılmış ingiliz ve fransız zabitlerinin zararı az çok hissedilmiştir. Fakat, Türk milletinin *Tabiî Lideri,* bütün bu tesirleri yenmiye muvaffak olmuştur.

Mustafa Kemal, teşebbüslerini ve icraatını şahsî mahiyetten çıkarmak, millî müdafaa teşkilâtını *hukukî bir esasa* istinat ettirerek, bütün milletçe kabul ve itaat edilecek bir hale getirmek için, *Türk milletinin mümessillerinden* mürekkep bir meclis toplıyarak o meclisin mukarreratını esas tutmak istiyordu. 18 Haziran 1919 da Birinci Kolordu (Edirne) kumandanına verdiği direktifte, Trakya ve Anadolu millî teşkilâtlarını birleştirmek ve millî hakkı gür sesle cihana duyurmak için emin bir yer olan *Sıvas*ta müşterek ve kuvvetli bir heyet teşkil edileceğini bildiriyordu. 22 Haziranda Amasyadan gönderdiği bir tamimde fikirlerini daha sarih olarak yazmıştı; Türk milletinin milletçe ilk organizasionuna başlangıç olmak itibarile çok ehemmiyeti haiz bu tamimin esas noktaları şunlardı:

"1 — Vatanın tamamiyeti, milletin istiklâli tehlikededir.

2 — Merkezî hükûmet, üstüne aldığı mes'uliyetin icabatını ifa edememektedir. Bu hal milletimizin hiçe sayılması neticesine varıyor.

3 — Milletin istiklâlini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.

4 — Vaziyete çare bulmak, milletin hak istiyen sesini cihana işittirmek için her türlü tesir ve murakabeden azade bir millî heyetin vücudu elzemdir.

5 — Anadolunun her suretle en emin yeri olan Sıvasta millî bir kongrenin toplanması takarrür etmiştir.

6 — Bunun için tekmil vilâyetlerin her livasından milletin itimadına mazhar üç murahhasın mümkün olan süratle yetişmek üzere hemen yola çıkarılması icap eder.

[1] Bu muhabereler Gazi Hazretlerinin Büyük "Nutuk„ larında vardır (Lâhika I).

7 — Her ihtimale karşı keyfiyetin millî bir sır halinde tutulması ve murahhasların lüzum görülen mahallerde seyahatlerinin mütenekkiren icrası lâzımdır.

8 — Şark vilâyetleri namına 10 Temmuzda Erzurumda bir kongre in'ikat edecektir. Bu tarihe kadar diğer vilâyetler murahhasları da Sıvasa vâsıl olabilirlerse Erzurum Kongresinin azası da Sıvas umumî içtimaına dahil olmak üzere hareket eder [1].''

Milletin bu davete icabeti, artık İstanbul Hükûmetinden ümidi kesilip, başının çaresine kendisinin bakması, yani resmî Osmanlı Devletinin vazifesini eyi ifa edememesinden dolayı yeni bir devlet kurmıya başlaması demek olacaktı. Türk milletinin fikir ve emellerine tercüman olan Mustafa Kemalin bu davetine her taraftan icabet olundu; *yani Türk milleti yeni bir devlet kurmak kararını vermişti.*

Sıvas Kongresine daveti mutazammın bu tamim, bütün askerî ve mülkî makamlara ve İstanbulda bazı zatlara gönderilmişti. Bunlara bu tamimden başka ayrıca bir de mektup yazılmıştı ki bu mektubun bir maddesi çok mühimdir; **''Artık İstanbul Anadoluya hâkim değil, tâbi olmak mecburiyetindedir.''** Bu cümle Anadoluda yeni ve millî bir Türk Hükûmetinin tesis kararının kat'iliğini tasrih ediyordu.

ERZURUM VE SIVAS KONGRELERİ

Mustafa Kemal Paşanın bu pek mühim tamimi üzerine İstanbul Hükûmeti, onun resmî vazifesine hitam verip nüfuzunu eksiltmek, aldatarak İstanbula celbetmek, hatta Sıvasta tutturup getirtmek gibi birtakım teşebbüslere kalkıştı ise de, bunların hiçbirinde muvaffak olamadı. Mustafa Kemal Paşa, Amasyadan Sıvasa geldi; halk, asker ve memurlar tarafından heyecanlı bir muhabbet ve derin bir hürmetle istikbal olundu (27 Haziran 1919). Erzuruma gitti ve orada da ayni hararet, ayni muhabbet ve hürmetle karşılandı (3 Temmuz). Yolda her tarafla telgraf muhaberesi ediyordu. İstanbulda, Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinde yekdiğerine halef ve selef olan *Cevat* (şimdi Askerî Şûra Azasından, Birinci Ferik) ve *Fevzi* (Bugün Cümhuriyetin Büyük Erkânıharbiye Reisi,

[1] «Nutuk», sahife: 19, *(Lüks tabı, S. 24).*

Müşür) Paşalarla ve İstihzaratı Sulhiye Komisyonu Azasından Miralay *İsmet* (bugün Başvekil) Beyle temasta idi; kendi hakkında İstanbulun fikir ve emellerine tamamile vâkıf bulunuyordu.

Erzuruma gelince *Erzurum Kongresini* hazırlamıya başladı. "Vilâyatı Şarkıye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti„nin Erzurum Şubesi tarafından Erzurumda aktine teşebbüs olunan "*Vilâyatı Şarkıye Kongresi*„ Mustafa Kemal Paşanın otorite ve itibarı sayesinde nihayet *23 Temmuz 1919* da in'ikat etti.

Mustafa Kemal Paşa, kongre hazırlığile meşgul iken resmî memuriyetine hitam verileceğini anladığından, 8/9 Temmuz gecesi, **"Padişaha, vazifei memuresile beraber silki askeriden istifasını bildiren bir telgraf verdi."**

Bu mühim vakıa, kendi tarafından ordulara ve millete derhal iblâğ edildi. Bu münasebetle Mustafa Kemal Büyük Nutkunda diyor ki: **"Bu tarihten sora resmî sıfat ve salâhiyetten mücerret olarak, yalnız Milletin şefkat ve civanmertliğine güvenerek ve onun bitmez tükenmez feyiz ve kudret membaından ilham ve kuvvet alarak, vicdanî vazifemize devam ettik [1]..."**

Mustafa Kemal Türk milletinin şefkat ve civanmertliğine güvenmekte asla hata etmiyordu. Bütün o iğreti rütbe ve unvanları terkettikten sora, Türk milleti, Mustafa Kemale, itimat ve emniyetini, hürmet ve muhabbetini daha ziyade arttırdı. Bütün Erzurum halkı ve "Vilâyatı Şarkıye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti„ nin Erzurum Şubesi, millî reisine derin bir samimiyet ve itimatla sarıldı; Vilâyatı Şarkıye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti„ Mustafa Kemalden *faal heyet reisliğini* kabul etmesini rica etti.

"Vilâyatı Şarkıye Kongresi„, 23 Temmuzda in'ikat edince, Kongre reisliğine de Mustafa Kemal Paşa intihap olundu ve ilk nutkunda mesaiye hedef olarak, **"millî iradeye müstenit bir şûra tesisini ve kuvvetini millî iradeden alacak bir hükûmetin teşkilini gösterdi."** 14 gün devam eden Erzurum Kongresi bir nizamname tanzim ettiği gibi bir beyanname de neşreyledi. Bu nizamname ve beyannamede esaslı ve şümullü birtakım *prensipler* tespit edildi. En mühimleri şunlardır:

"1 — Millî hudut dahilinde vatan bir küldür; onun muhtelif kısımları biribirinden ayrılamaz.

[1] "Nutuk„, sahife: 28, *(Lüks tabı, S. 35).*

2 — Her türlü ecnebi işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı Hükûmetinin inhilâli halinde, Millet müttehiden müdafaa ve mukavemet edecektir.

3 — Vatanın ve istiklâlin muhafaza ve teminine merkezî hükûmet muktedir olamadığı takdirde, maksadın temini için, muvakkat bir hükûmet teşekkül edecektir. Bu hükûmet heyeti, Millî Kongrece intihap olunacaktır. Kongre münakit değilse, bu intihabı "Heyeti Temsiliye" yapacaktır.

4 — Kuvayı milliyeyi amil ve millî iradeyi hâkim kılmak esastır.

5 — Hıristiyan unsurlara siyasî hakimiyetimizi ve içtimaî muvazenemizi ihlâl edici imtiyazlar verilemez.

6 — Manda ve himaye kabul olunamaz.

7 — Millî Meclisin derhal içtimaını ve hükûmet icraatının, meclisin murakabesine konulmasını temin için çalışılacaktır."

Görülüyor ki Mustafa Kemalin daha İstanbulda iken zihninde takarrür etmiş olan maksat ve gaye, muhtelif şekillerle ve aslî mahiyetini asla değiştirmeksizin, milletin kabulile *takviye* olunarak, takip edilmektedir.

Bir taraftan "Erzurum Kongresinde„ çalışılırken diğer taraftan da İstanbulda *Meclisi Meb'usanın* içtimaa daveti İstanbul Hükûmetinden talep olundu.

"Erzurum Kongresi„, Kongrede "Şarkî Anadolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti„ namını alan cemiyetin nizamnamesi mucibince bir "*Temsil Heyeti*„ intihap ve teşkil ederek dağıldı (6 Ağustos 1919). Kongrenin beyannamesi memleketin her tarafına neşredildiği gibi, ecnebi mümessillerine de gönderildi.

Mustafa Kemal, Erzurumdan Sıvasa döndü (2 Eylûl); Sıvaslıların çok uzaklardan başlıyan *büyük tezahürlerile* karşılandı. Sıvasta yalnız şark vilâyetlerinin değil, bütün osmanlı vilâyetlerinin murahhaslarını bir araya toplıyacak olan "*Sıvas Kongresi*„ nin hazırlıklarile uğraştı. Bu aralık yine birkaç cihetten maruz kaldığı müşküllerin cümlesine galebe çaldı.

"Sıvas Kongresi„, *4 Eylûl 1919* da açıldı *(Res. 10-12)*, riyasetine Mustafa Kemal intihap olundu. Kongrenin mühim müzakere mevzuu, Erzurum Kongresinde şark vilâyetleri namına kabul olunan nizamnameyi bütün memlekete teşmil etmekti. Bazı maddeler tadil olunup, nizamname kabul edildi: "Şarkî Ana-

dolu Müdafaai Hukuk Cemiyeti„; "*Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti*„ oldu; bütün maddeler buna göre tadil edildi. İşgal ve müdahale aleyhinde olan madde, İtilâf Devletlerine karşı daha sarih olarak bir husumet ifade eden şekle çevrildi. Bu Kongrede, İstanbuldan gelen bazı mektuplarla, kongreye gelen bazı kimselerin sözleri üzerine, bir *Amerika mandası* meselesi konuşuldu. Anadolu murahhaslarının çoğu mandanın şiddetle aleyhinde idi. Zaten Erzurum Kongresi sarahatle manda aleyhinde karar vermişti. "Sıvas Kongresi„nin büyük ekseriyeti de mandanın kabulü *aleyhine* rey verdi; Türk Milleti tam bir istiklâl istiyordu ve kendi işlerini *millî kuvvetile başarabileceğine kani* idi.

Yedi gün devam eden "Sıvas Kongresi„, 11 Eylûlde hitam buldu. Kongre hayli heyecanlı geçmişti; düşman devletler ve İstanbul Hükûmeti müştereken bu millî hareketlerin muvaffak olmaması için cinayetkâr bazı tertibat almakta idiler; Kongre riyasetine her taraftan "sinirlere gerginlik verecek mahiyette haberler„ geliyordu. Fakat *Kongre Reisi Mustafa Kemal*, "Sıvas Kongresi„nin muayyen kararlarla muntazam bir surette hitama ermesini, pek lüzumlu gördüğünden, bu haberlerin aynen Kongreye arzını mahzurlu buluyordu. Reis Mustafa Kemalin basireti sayesinde, Kongre ruznamesini ikmal edebildi. Bütün memlekete şamil millî teşkilât nizamnamesi ve Kongre beyannamesi basılıp neşrolundu.

ANADOLU VE RUMELİ MÜDAFAAİ HUKUK CEMİYETİ

Sıvas Kongresinin münakit olduğu hafta, yeni Türk Devletinin teşekkülü tarihinde çok mühimdi. Kongreyi idare eden ve ayni zamanda bu Kongre vasıtasile bütün memleketin *kuvvetlerini bir merkeze toplıyarak*, muayyen hedefe doğru muntazam bir surette yürümeğe çalışan Mustafa Kemalin vazifesi çok ağırdı. Her taraftan, haricî ve dahilî millet düşmanlarının çıkarmak istedikleri müşkülât pek ziyade idi. Mustafa Kemal, işte bu pek buhranlı anda, siyaset, askerlik ve idare işlerinde yüksek *dehasını* gösterdi. Mustafa Kemal, Kongreyi harikulâde bir meharetle idare ederek, Erzurumda tespit edilmiş umdelere müstenit ve bütün memlekete şamil bir cemiyet teşkil ve o cemiyetin nizamnamesini tanzim ettirdi. Bu nizamname ile teşekkül eden cemiyete "*Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti*„

namı verildi. Cemiyetin nazarî olarak en mühim uzvu "Kongresi„ idi; fakat Kongre münakit bulunmadıkça Kongrenin intihap ettiği *"Heyeti Temsiliye„* cemiyeti temsil edip, cemiyet namına hareket edebilecekti. Bu heyeti temsiliyenin *ruhu* da Mustafa Kemal idi. Kongre bir daha toplanamadığından, onun adeta icra kuvveti, hükûmeti demek olan "Heyeti Temsiliye„ Mustafa Kemalin idaresi altında Türk vatanını istiklâl ve hürriyete eriştirinceye kadar kemali muvaffakıyetle çalıştı.

Kongre müzakereleri devam ederken, Emsalsiz Reis, bütün vilâyetlerle muhaberelerde bulunarak, Anadolu ve Rumeli vilâyetlerinin hepsini, "Müdafaai Hukuk Cemiyeti„ ne bağlıyarak "Heyeti Temsiliye„ tarafından verilecek emirlerin, talimatın icra olunmasını *temin* eyledi. Bu suretle millî hareketin iptidalarında, bazı mahallerde başgösteren ve Türk vatanının parçalanmasına sebep olabilecek mahiyette bulunan cereyanlara bütün milletin irade ve kararile hitam verilmiş oldu.

Nihayet İstanbulla bazan mülâyim, bazan çok şiddetli muhaberelerde bulundu ve hatta Kongrenin nihayet bulduğu günün ertesi günü (12 Eylûl 1919), *İstanbulla münasebeti kesti.* Heyeti Temsiliyenin umum Kongre heyeti namına verdiği talimat üzerine bütün vilâyetlerin mülkî memurları ve askerî kumandanları İstanbulla muhabere etmez oldular; yani İstanbul memleketsiz bir hükûmet merkezi haline getirildi.

F. MİLLÎ MÜDAFAA VE İSTANBUL HÜKÛMETI

MİLLÎ HAREKETE KARŞI İSTANBUL HÜKÛMETİNİN ALDIĞI VAZİYET VE BUNUN NETİCELERİ

Mustafa Kemal Paşanın III üncü Ordu Müfettişliği ile Erzuruma gittiği zaman, İstanbul Hükûmetinin başında hâlâ Sadrazam unvanını taşıyan Damat Ferit Paşa bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşanın yalnız III üncü Ordu askerî işlerile iktifa etmeyip bütün memleketin mukadderatına alâkadar olmağa başlaması üzerine, onu azletmek istiyen hükûmet te yine Ferit Paşa Hükûmeti idi. Mustafa Kemal Paşa padişah ordusundan istifa ederek Türk *milletinin bir ferdi sıfatile milletin başına geçtiği* sıralar-

da, Ferit Paşa ve etrafındakiler, Sultan Vahdettin ile beraber, Mustafa Kemalin bu millî hareketi *aleyhine* birtakım teşebbüslerde bulundular. Millete Mustafa Kemalin bir devlet memuru olmayıp devletin emrine muhalif hareket eden bir *asi* olduğunu telkine çalıştılar. Vilâyetlerdeki askerî ve mülkî memurların Mustafa Kemale itaat etmemesi için emirler verdiler. Fakat Türk milleti ve onun öz evlâdı olan askerî ve mülkî âmir ve memurları, kimin millî menfaate hizmet edip, kimin hıyanet etmekte olduğunu pek eyi seçebildiklerinden, aralarından İstanbulun emirlerine, talimatlarına kulak asan hemen hiç kimse çıkmadı. Ferit Paşa Hükûmeti bu suretle de bir netice elde edemeyince ecnebi dostlarının tavsiyesile Türk milletinin millî istiklâl ve hürriyet hareketini arkadan ve *içten vurmak* yoluna girdi. Şahsî menfaat ihtirası uğrunda Milletin hal ve istikbaldeki hayat ve saadetine ihanet edebilecek tıynette bulunan *Ali Galip* namında bir şahsı, Harput valisi tayin ederek, Anadolunun şark vilâyetlerinde hakikî menfaatlerini anlamaktan âciz bazı bedevî kabilelerden toplanacak askerlerle, meydana gelmekte olan türk kuvvetine bir *baskın* yaptırmak istedi. Bazı *ecnebi zabitlerile* feodalite devrinde o havalide tahakküm etmiş olan bazı *derebeyi çocukları* da bu kabilelere *ecnebi altını* dağıtarak Ali Galibin işini kolaylaştırmağa, *ecnebilerin emrile* Ferit Paşa Hükûmeti tarafından memur edilmişlerdi. Anadolu şark vilâyetlerinin ayrılmasını, merkez ve garp vilâyetlerinin anarşi içinde kalmasını intaç edebilecek bu hareketi Osmanlı Padişahı ile Sadrazamı idare ediyorlardı!.. Ali Galip ve hempaları Malatya civarında toplanarak Sıvasa hareketle in'ikat halinde bulunan *Millî Kongreyi basıp dağıtmak* istiyorlardı. Fakat Mustafa Kemal derhal mukabil tedbirler almış ve bu muzır hareketi, inkişafına vakit bırakmıyarak dağıtmıştı. Bunun üzerine Ali Galiple ecnebi zabitleri ve derebeyizadeler savuşmaktan başka kurtuluş çaresi bulamamışlardır.

Vahdettin ve Damat Feridin Türk milletine hainlikleri bu suretle de tebeyyün edince, Mustafa Kemal evvelâ Ferit Paşa kabinesi aleyhine *şiddetli hücumlara* başladı. Hatta 11 Eylûlde telgraf başında Dahiliye Nazırı Âdil Beye aynen şu sözleri söyledi:

"Alçaklar, caniler! Düşmanlarla Millet aleyhine tertibatı

hainanede bulunuyorsunuz. Milletin kudret ve iradesini takdirden âciz bulunduğunuza şüphe etmiyorum; fakat Vatana ve Millete karşı hainane ve mezbuhane harekette bulunacağınıza inanmak istemiyorum. Aklınızı başınıza toplayın! Galip Bey ve hempaları gibi bülehanın ahmakça olan mevhum vaitlerine kapılarak ve Mister Novil gibi Milletimiz ve Vatanımız için muzır ecnebilere vicdanınızı satarak irtikâp ettiğiniz denaetlerin milletçe tatbik olunacak mes'uliyetini nazarı dikkatte tutunuz. Güvendiğiniz eşhas ve kuvvetin akıbetini öğrendiğiniz zaman kendi akıbetinizle mukayeseyi unutmayınız!"

Hain kabine aleyhine, milletin mümessili olan "Sıvas Kongresi„ namına başlıyan bu hücum nihayet yukarda, söylendiği veçhile vilâyetlerin İstanbulla muhaberesinin kesilmesine müncer oldu (12 Eylûl 1919).

İstanbulla muhabere kesilir kesilmez "Heyeti Temsiliye„ *Ferit Paşanın ıskatı* ve "Meclisi Meb'usan„ın içtimaı için teşebbüslere girişmişti. *Millet Mümessili olan Mustafa Kemal* bu teşebbüslerin her ikisinde ecnebilere ve bilhassa İngilizlere dayanan İstanbul Hükûmetine *galip gelmiştir*: 2 Teşrinievel 1919 da Ferit Paşa kabinesi sukut etti; yerine âyandan Birinci Ferik Rıza Paşa geçti: ve Rıza Paşa kabinesi tarafından Meclisi Meb'usanın toplanması için hazırlıklara başlandı.

ALİ RIZA PAŞA KABİNESİ

Ali Rıza Paşa kabinesi millî harekete karşı Ferit Paşa gibi açıktan bir husumet cephesi almamakla beraber, *ürkek ve mütereddit* hareket ediyordu. Türk milletinin mümessili olan "Sıvas Kongresi„nin esaslarını sarahatle kabule yanaşmıyordu. Mustafa Kemal ile yeni kabine arasında itilâf noktaları bulmak üzere birçok muhabere cereyan etti. Bu uzun muhaberelerden anlaşılıyor ki iki tarafın noktai nazarları telif olunamıyacak derecede biribirinden farklı idi. Türk milletine istinat eden Mustafa Kemal milletin iradesini hâkim kılmak, *milletin hakimiyetini* temin etmek istiyordu. Rıza Paşa kabinesi ise hâlâ Padişaha ve yabancılara tâbi olarak bir nevi kararsızlık içinde bulunuyordu. Tahrirî konuşmadan bir netice çıkmayınca, İstanbul Hükûmeti, Bahriye Nazırı *Salih Paşayı*, Millet Reisi Mustafa Kemalle konuşmak üzere, Amasyaya gönderdi.

Amasya mülâkatı üç gün sürdü (20-22 Teşrinievel 1919). İs-

tanbul Hükûmetinin bir nazırını gönderip, "Heyeti Temsiliye„ ile müzakereye girişmesi bu millî teşekkülün *resmen tanınması* demekti. Mustafa Kemalle Salih Paşa arasında tarafeynin imzasile resmen aktolunan *protokollar*, bu tanımak keyfiyetini daha ziyade teyit ve takviye etti. Bu mülâkat esnasında Salih Paşa İstanbul Hükûmeti tarafından tasvip edilmek şartile, Mustafa Kemalin "Sıvas Kongresi„nce tespit edilen esaslara müstenit tekliflerini şahsan kabul etti. Kabul olunan hususların en mühimleri şunlardı: **1)** Türkleri esakin vilâyetlerin düşmana şu veya bu suretle terkolunmaması ve hiçbir himaye veya mandanın kabul edilmemesi, yani *Türk vatanının tamamiyet ve istiklâlinin muhafazası*; **2)** Gayrimüslim unsurlara Türk memleketinin siyasî hakimiyet ve içtimaî muvazenesini ihlâl edecek mahiyette *imtiyazlar verilmemesi*; **3)** "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti„ nin hukukî bir teşekkül olmak üzere İstanbul Hükûmetince *tanınması*; **4)** İtilâfçılarla Osmanlı Devleti arasında sulhü takrir için aktolunacak konferansa "Heyeti Temsiliye„ tarafından da *tasvip* edilen kimselerin gönderilmesi; **5)** İçtima etmek üzere bulunan "Osmanlı Meclisi Meb'usanı„ nın İstanbulda toplanması *caiz olmadığı*.

Salih Paşa, kabul ettiği bu esaslara kabine erkânını da iştirak ettirmeğe çalışacağını, muvaffak olamadığı takdirde kabineden çekileceğini vadetmiş ise de vadini tutmamıştır. Bundan başka İstanbul Hükûmeti ötede beride bazı kimselerin millî hareket aleyhine bazı teşviklerde ve hareketlerde bulunmalarının önüne de geçmemiştir. Ekserisi zayıf ve beceriksiz adamlardan mürekkep Rıza Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırlığı eden *Damat Şerif Paşa*, millî harekete karşı *düşmanlığını* birtakım hamiyetsiz adamları vali tayin etmek ve İstanbul civarında millî harekete muhalif olmak üzere gayri Türklerden toplanan çetelere yardım eylemek suretile gösteriyordu. Lâkin haricî ve dahilî düşmanların ve onların müttefiki ve kölesi olan Padişahın elbirliğile Ali Rıza Paşa kabinesini devirerek açıktan açığa millî harekete düşman olan Ferit Paşayı tekrar iktidar mevkiine getirmek istediklerini de Mustafa Kemal pekâlâ biliyordu. Çünkü Türk milletinin düşmanları, Ali Rıza Paşa kabinesini ancak Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin tazyikı ile ve *milleti avutup oyalamak için* hükûmet başına getirmişlerdi. Bunun içindir ki Mustafa Kemal, ötekine

nispeten daha az fena saydığı bu kabinenin bir müddet daha kalmasına taraftardı. Vaitlerini tamamen ifa etmemesine rağmen onu Meclisi Meb'usan toplanıp teşriî vazifesini ifaya başlayıncaya kadar *muhafaza etmek* istiyordu.

"MECLİSİ MEB'USAN„ MESELESİ

Bu esnada gerek Heyeti Temsiliye gerek İstanbul Hükûmeti Meclisi Meb'usanın toplanması meselesile çok meşgul oldular. Mustafa Kemal düşman işgali altına alınmış ve daima düşman gemilerinin toplarile tehdit olunabilecek bir şehirde, bir *Millet Meclisi* nin toplanıp serbest ve müstakil müzakerede bulunabilmesi *mümkün olmadığını* söylüyor, yazıyor ve Millet Meclisinin *dahilî vilâyetlerden birisinde* toplanması lüzumunu reddolunamıyacak kadar kuvvetli delillerle ileri sürüyordu. Fakat evelce murahhasının iştirak ettiği bu noktai nazara İstanbul Hükûmeti yanaşmak istemiyordu; hatta Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin İstanbuldaki azalarından bazıları bile Meb'usan Meclisinin İstanbulda toplanması fikrini müdafaa ediyorlardı.

Aşağıda sırası geldikçe anlatılacak vakıalar, Mustafa Kemalin bütün meselelerde olduğu gibi, bunda da atiyi nekadar vazıh, sarih gördüğünü ispat edecektir. Fakat İstanbul Hükûmeti başında bulunan ve millî harekete muzaheret, hatta istinat ediyor gibi görünen nazırlar şöyle dursun, Mustafa Kemalin bazı arkadaşları bile vaziyeti kavrıyamamışlardı; buna binaen Heyeti Temsiliye, Meclisi Meb'usanın İstanbulda içtimaına kat'î muhalefet etmemiş; ancak Meclise gelecek azalardan "vatanın tamamisini, devlet ve milletin istiklâlini temininden ibaret olan gayeyi muhafaza ve müdafaa için müttefik ve azimkâr *bir grup* vücuda getirmeği„ istihdaf ederek bunu temine çalışmıştır. Bu maksadı istihsal için Mustafa Kemal ve arkadaşları İstanbula daha yakın bir yere gelip işi yakından takip etmek istediler ve Sıvastan, *Ankaraya geldiler* (27 Kânunuevel 1919)*(Res. 13,14)*. İşte bu andan itibaren Heyeti Temsiliye merkezi Ankara oldu. Mustafa Kemal İstanbula gidecek Anadolu meb'uslarını iptida *Ankarada toplayıp* müzakere ederek onların hattı hareketlerini kararlaştırmak ve bu suretle hem Müdafaai Hukukun meclisteki grupunu tanzim hem de meb'usların emniyetlerine müteallik tedabiri ittihaz etmek istiyordu. Fakat büyük meselelere, böyle mühim ve nazik zamanlarda devlet işlerine aklı ermiyen birtakım dar ve kısa

düşünceli adamlar, başlarında İstanbul Hükûmeti olmak üzere buna da *muhalefete* kalkıştılar. Umumiyetle görülmektedir ki, ötedenberi İstanbulda siyasetle meşgul kimseler, hükûmet adamları, bir türlü *siyasetin ancak hakikî bir kuvvete istinat ederek kıymet kazanabileceğini anlıyamamışlardır.* Sırf nazari hukuk, mantıkî söz, veya düşmana yaranmak ve yalvarmak gibi boş şeylerin bir kıymeti olacağına inanabilmişlerdir. Vaziyetlerin hakikî mana ve mahiyetlerini olduğu gibi görebilen *dâhinin* nasihatlerini olsun, dinliyecek kadar bir feraset gösterememişlerdir.

İstanbul ricali ve taraftarları, Türk vatanının tamamiyetini, türk istiklâlinin muhafazasını hâlâ ecnebi kumandanlarının emirlerine itaatle ve filî kuvvet gösterip düşmanları hürmete icbar etmeksizin mümkün olacağını zannediyorlardı!... Bu yanlış düşünceler hakkında Mustafa Kemal, bütün Türklerin daima hatırlarından çıkmaması lâzımgelen şu vecizeleri Büyük Nutkunda irat etmiştir:

"Nısfet ve merhamet niyaz etmekle millet işleri, devlet işleri görülemez; millet ve devlet şeref ve istiklâli temin edilemez. Nısfet ve merhamet dilenmek gibi bir prensip yoktur. Türk milleti, Türkiyenin müstakbel çocukları, bunu bir an hatırdan çıkarmamalıdır [1] ..."

İstanbul ricali bu hakikatten gafil olmakla beraber, Anadolu halkı, onu, adeta insiyakî olarak mükemmelen anlıyordu.

Hür ve müstakil müzakereye müsait olmıyan bir muhitte Türk vatanının, Türk milletinin hakikî menfaatini istemiyen veya göremiyen kimselerin idaresi altında açılacak bir meb'usan meclisinden, *müspet neticeler çıkamıyacağını* Mustafa Kemal pekâlâ biliyordu. Bunun için, artık Meclisi Meb'usana ciddî bir kıymet atfetmeksizin, şimdiye kadar olduğu gibi, doğrudan doğruya Milletle temasta bulunarak ve Millet kuvvetine dayanarak işinde, devam etti; Ankarada, Ankara halkına ve Ankaraya gelen meb'uslara *irşadatta* bulundu. Bu irşadat ile neticeleri ileride görülecektir.

SON "OSMANLI MECLİSİ MEB'USANI„

Mustafa Kemal bu faaliyetlerde iken, İstanbulda da *"Meclisi Meb'usan„* açıldı (12 Kânunusani 1919).

İstanbulda düşman kuvvetlerinin tehditleri altında ve yaki-

[1] " Nutuk„ , sahife 221, *(Lüks tabı, S. 263).*

ninde kendini müdafaa edebilecek ciddî bir kuvvet bulunamıyan bu son Osmanlı Meclisi Meb'usanı *(Res. 15)* kendi zâf ve aczini arttırmak hareketlerinden de çekinmedi: Mecliste Müdafaai Hukuk Cemiyetinin bir grupunu teşkil etmekten korkan gafil ve hakikatten bihaber adamlar, "Felâhı Vatan Grupu„ namında bir teşkilât vücuda getirmeğe kalkıştılar.

Bununla millî kuvveti kendinde toplıyan "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetine„ bağlı olmadıklarını izhar ederek *zâflarını gösterdiler* ve düşmanın cesaretini arttırdılar. Halbuki siyasî vaziyeti olduğu gibi görenler için bu esnada yapılabilecek yegâne doğru iş Mecliste, Müdafaai Hukukun *bir grupunu* tesis ile bu grupun ve Meclisin Riyasetine *Mustafa Kemali intihap* etmekten ibaretti.

Memleketin asıl mümessili olan bu fırkanın Meclisi Meb'usandaki nafiz vaziyeti, ve Anadolu dahilinde filî bir kuvvet başında duran ve bütün vaziyete hâkim bulunan Mustafa Kemalin *tehditkâr* mevkii, haricî ve dahilî düşmanları endişeye düşürerek meclisi *kuvvetlendirecek* ve müzakere ve icraatlarına bir dereceye kadar *hürriyet ve istiklâl* verecekti.

Bu doğru ve müspet tabiye, meclis azasına tavsiye dahi olunduğu halde onlar tarafından tatbik edilmedi. Bunun tatbik edilmemesi üzerine artık meclisin ciddî işler göremiyeceğine ve pek çabuk *dağılmıya mahkûm* bulunduğuna şüphe olunamazdı. Mustafa Kemal bu akıbeti derhal görmüştü. Onun için Meclisi Meb'usanın tecavüze uğrıyacağına ve dağıtılacağına intizaren evelden tevessül olunacak tedbirleri hazırlamakla meşgul bulunuyordu.

Ankaraya gelen meb'uslar için, Mustafa Kemal, milletin emel ve maksatlarını kısaca ifade edecek *bir programın ilk müsveddelerini* de kaleme almıştı. İstanbul Meclisinde bu programa muvafık olarak "*Misakı Millî*„ denilen vesika tanzim edildi; ve Meclis tarafından kabul olundu (28 Kânunusani 1920). Erzurum ve Sıvas Kongreleri esasatının Meclis kararı olmak üzere "Misakı Millî„ suretinde ilânı bu son Osmanlı Meclisinin yegâne müspet bir işi olarak telâkki edilebilir [1].

[1] Misakı Millinin metni şudur:

"Zirde vaziülimza Osmanlı Meclisi Meb'usan azaları istiklâli devlet ve istikbali milletin, haklı ve devamlı bir sulhe nailiyet için ihtiyar edebileceği fedakârlığın haddi azamisini mutazammın olan esasatı ati-

Meclisi Meb'usanın *mesnetsiz,* kuvvetsiz, ve ciddî teşkilâttan mahrum olduğunu gören düşmanlar, bu meclisi toplıyan ve ona istinat etmek istiyen Osmanlı Hükûmetinin kıymetsizliğini anlıyarak, derhal onu tehdide başladılar: Meclisin açılmasından birkaç gün sora İngiltere, İtalya ve Fransa mümessilleri, Osmanlı Hükûmetine ültimatomlu bir nota vererek, millî harekete taraftar sandıkları Harbiye Nazırı ile Erkânıharbiye Reisinin *kabineden çekilmesini* talep ettiler. Bunlar da çekilmekten gayrı çare ve tedbir bulmadılar.

---

yeye tamamii riayetle mümkünüttemin olduğunu ve esasatı mezkûre haricinde payidar bir Osmanlı saltanat ve cemiyetinin devamı vücudu, gayrimümkün bulunduğunu kabul ve tasdik eylemişlerdir.

Madde 1 — Devleti Osmaniyenin munhasıran Arap ekseriyetile meskûn olup 30 Teşrinievel 1918 tarihli mütarekenin hini aktinde muhasım orduların işgali altında kalan aksamının mukadderatı, ahalinin serbestçe beyan edecekleri âraya tevfikan tayin edilmek lâzımgeleceğinden, mezkûr hattı mütareke dahilinde dinen, ırkan ve aslen müttehit, yekdiğerine karşı hürmeti mütekabile ve fedakârlık hissiyatile meşhun ve hukuku ırkıye ve içtimaiyelerile muhitiyelerine tamamile riayetkâr Osmanlı-islâm ekseriyetile meskûn bulunan aksamın heyeti mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür.

Madde 2 — Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda ârayı ammelerile Anavatana iltihak etmiş olan Elviyei Selâse için ledelicap tekrar serbestçe ârayı ammeye müracaat edilmesini kabul ederiz.

Madde 3 — Türkiye sulhüne talik edilen Garbî Trakya vaziyeti hukukiyesinin tespiti de sekenesinin kemali hürriyetle beyan edecekleri âraya tebaan vaki olmalıdır.

Madde 4 — Makarrı Hilâfeti İslâmiye ve Payitahtı Saltanatı Seniye ve Merkezi Hükûmeti Osmaniye olan İstanbul şehrile Marmara Denizinin emniyeti her türlü halelden masun olmalıdır. Bu esas mahfuz kalmak şartile Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticaret ve münakalâtı âleme küşadı hakkında bizimle sair bilûmum alâkadar devletlerin müttefikan verecekleri karar muteberdir.

Madde 5 – Düveli İtilâfiye ile muhasımları ve bazı müşarikleri arasında takarrür eden esasatı ahtiye dairesinde ekalliyetlerin hukuku, memaliki mütecaviredeki müslüman ahalinin de ayni hukuktan istifadeleri ümniyesile tarafımızdan teyit ve temin edilecektir.

Madde 6 — Millî ve iktisadî inkişafımız dairei imkâna girmek ve daha asrî bir idarei muntazama şeklinde tedviri umura muvaffak olabilmek için her devlet gibi bizim de temini esbabı inkişafatımızda istiklâl ve serbestii tamma mazhar olmamız üssülesası hayat ve bekamızdır. Bu sebeple siyasî, adlî, malî inkişafımıza mâni kuyuda muhalifiz. Tahakkuk edecek düyunatımızın şeraiti tesviyesi de bu esasata mugayir olmıyacaktır. 28 Kânunusani, 1336 (1920).„

Devletin istiklâlini muhil bu tehdide baş eğmemeleri için Harbiye Nazırına, Sadrazama, Mustafa Kemal tarafından tavsiyelerde bulunuldu. Lâkin İstanbulda bulunan Müdafaai Hukuk mensupları bile, ecnebi mümessillerinin tarafı haktan görünen propagandalarına inanacak kadar *safdillik* gösteriyorlardı. Bu safdillik ve bütün muhitin *ürkekliği* bu tavsiyelerden istifadeye mâni teşkil etmişti.

Harbiye Nazırının ve Erkânıharbiye Reisinin fuzulî bir müdahale ile ıskat olunmasından sora Meclis Reisi ecnebiler tarafından *tevkif* edildi; ve mecliste serbest müzakerenin imkânsızlığı pek çabuk meydana çıktı. Bazı meb'usların yine ecnebiler tarafından tevkif edileceği de şayi oldu. Buna rağmen hâlâ hükûmet kendi kuvvetine dayanarak değil *düşmanlara yaranmakla* bir şey kazanabileceği zehabını gafil gafil taşıyıp duruyordu; Mustafa Kemalin mektup ve telgrafnamelerindeki irşatkâr tavsiyelerini dinlemiyordu.

Şubat (1920) sonlarına doğru, Yunanlılar, İzmire yeni asker yollıyarak cepheyi kuvvetlendirdiler, ve ayni zamanda İtilâf Devletleri İstanbul Hükûmetine bir nota vererek Yunanlılar karşısında bulunan *"Kuvayi Milliye" cephesinin* 3 kilometre geri alınmasını talep ettiler.

İtilâf Devletlerinin siyaseti, gittikçe tavazzuh ediyordu. İstanbulda Meclisi Meb'usanı toplayıp Padişah Hükûmetini, o Meclise istinat ettirerek, bütün memlekete hâkim ve nafiz bir hale getirmek; Müdafaai Hukuk Cemiyetinin nüfuz ve otoritesini kırmak ve bu suretle *her istediklerini bu kanaldan külfetsizce yaptırmak.*

Fakat İtilâfçılar bu plânlarında Mustafa Kemalin deha ve kudretini eyice hesap edememişlerdi... Mustafa Kemalin hakikî vaziyeti görerek bu oyuna gelmemesi üzerine, İtilâfçılar, yine *maddî kuvvete müracaat* ettiler; takviye ettikleri Yunanlıları İzmir havalisinde daha içerilere saldırttılar.

Ali Rıza Paşa kabinesi, millet mümessili Mustafa Kemale samimî bir surette yanaşmamış ve ecnebi düşmanlara yaranabilmek siyasetinden yalnız muzır semereler toplamış olduğundan mesnetlerini tamamen kaybetmişti: *İstifa edip çekildi* (3 Mart 1920). Yerine gelen Salih Paşa kabinesi, Ferit Paşaya yol açmak üzere bir *köprü* hizmetini gördü.

İSTANBULUN MÜTTEFİKLER TARAFINDAN İŞGALİ

Artık yabancı düşmanlarla onlara sadık ve muti Padişah, el birliğile, Türk Milleti aleyhine şiddetli tedbirler almıya karar vermişlerdi. İngilizler, 9 Martta İstanbulun *Türk Ocağı* merkezini bastılar; 16 Martta İstanbul limanına büyük zırhlılarını sokup bir miktar asker daha çıkararak *hükûmet dairelerini işgal* ettiler *(Res. 16-18)*. Müttefikler namına yapılan bu işgal esnasında Şehzadebaşı karakolunu ansızın basarak içindeki türk neferlerini *şehit ettiler*... Bütün bu vakıaları *Manastırlı Hamdi* Efendi namında hamiyetli ve cesur bir Türk telgrafçısı doğrudan doğruya Mustafa Kemale bildirdi.. Bu kahraman telgrafçının haberleri adeta batmakta olan bir gemiden son dakikada alınan haberler gibi birdenbire kesildi. Onun telgraf çektiği İstanbul merkezi de işgal edilmiş demekti [1].

Hasılı, 16 Mart 1920 de, Müttefikler namına, çoğu İngiliz olmak üzere, Müttefiklerin ve hatta Yunanlıların, bahrî ve berrî kuvvetleri tarafından *İstanbul resmen işgal edildi.* Vakıâ bu resmî işgalden önce, Mondros Mütarekesini (30 Teşrinievel 1918) müteakıp; İstanbul filen İtilâf Devletlerinin askerî işgali altına girmişti. Fakat 16 Martta, İtilâf Devletleri namına ilân olunan resmî işgal, beyneddüvel hukukî *yeni bir vaziyet* ihdas ediyordu. İtilâf Devletleri namına İşgal Ordusu Kumandanı İngiliz Ferik Jenerallerinden *Vilson* (Wilson) un, 16 Mart tarihile neşrettiği iki adet beyanname ile İstanbulda *idarei örfiye* ilân olunduğu ve Vilsonun "evamirine muhalif veya asayişi umumiyenin ihlâlini intaç edecek veya düşmanlarına muavenet edebilir bir harekette veya hareket teşebbüsünde... bulunursa divanı harp tarafından muhakeme ve idam veya diğer dir ceza ile hükmedilecektir„ [2] deniliyordu.

Bu yeni vaziyete göre, işgal ordusunun *divanı harbi* gerek İstanbulda, gerekse *İstanbula merbut ve muti olmayı kabul eden heryerde, herkesi siyasî sebeplerden dolayı muhakeme etmek hakkını* kendine almış oluyordu; bu suretle Anadolu ve Rumeli vilâyetlerinden İstanbula itaati kabul etmiş olanlarında, millî müdafaa hareketine iştirak eden kimselerin, "İngilizlerin emirlerine muhalif hareket ettikleri, asayişi umumiyeyi ihlâl

---

[1] Bu heyecanlı muhabereyi, taiebe mutlaka Büyük Nutuktan okumalıdır: sahife 259-260, *(Lüks tabı, S. 306-308)* (Lâhika II).

[2] Beyannamenin metni aynen alınmış olduğundan, cümle düşüklükleri tashih edilmemiştir.

eyledikleri„ esbabı mucibesile, İstanbulda kurulan İngiliz Divanı Harbi Örfisine celp ve muhakeme edilerek cezalandırılmalarına imkân hasıl oluyordu.

Bundan başka, İtilâf Devletleri işgal beyannamesinde, "işgal muvakkattir„ denilmekle beraber, *işgal müddeti tahdit ve tayin edilmiş değildi.* Versay Muahedesinde, İtilâf Devletlerinin Alamanyayı işgal altında bulundurabilecekleri zaman, tayin ve tahdit edilmiş olmasına rağmen, Alamanya arazisinden çekilmeleri için birçok müzakere ve münakaşalar lâzımgelmişti. İşgal müddetinin gayrimuayyen olması, şu veya bu vesile ile, işgalin temdidine hukukî imkân verebilecekti. İngilizlerin Mısırdaki muvakkat işgal meselesi, bu imkâna çok mukni *bir misal* teşkil ediyordu. Bu cihetle 16 Mart işgal beyannameleri, Mondros Mütarekesi ahkâmını *teşdit* eder bir mahiyette idi.

MECLİSİ MEB'USANIN DAĞITILMASI

İstanbulun işgali günü Meclisi Meb'usana giren bir ingiliz müfrezesi bazı *meb'usları tevkif* ederken [1] tevkif edilmiyenler de o şerait içinde bir iş görmek mümkün olamıyacağını nihayet anlıyabilerek *dağılmışlar* ve bunlardan bir kısmı İstanbuldan kaçarak Ankara yolunu tutmuşlardı.

İşte Osmanlı İmparatorluğunun son Meb'usan Meclisi bu suretle dağılmıştır (16 Mart 1920).

G. YENI TÜRK DEVLETİNİN ANKARADA TEMELI EŞMESİ

"TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ„

Mustafa Kemal, daha Anadoluya gitmeden önce vaziyetini pek doğru, pek eyi takdir ve tayin ederek "*hakimiyeti milliyeye*„ müstenit, bilâkaydü şart müstakil *yeni bir Türk Devleti* tesis etmekten gayrı Türkler için kurtulmak çaresi olmadığına karar vermiş bulunuyordu ve bunun da sözle, hak iddia etmekle, merhamet dilenmekle, siyaset diye düşmanlara müdara ve mümaşat eylemekle elde edilmeyip filî bir kuvvete dayanarak "celâdet göstermekle„, fedakârca mukavemette bulunmakla kabil ola-

[1] İngilizler tarafından tevkif olunan meb'usların çoğu Maltaya nefyedilmişlerdir. Bunlardan bazılarına, ezcümle Rauf Beye, Mustafa Kemal tarafından, işin vukuundan evel haber verilerek Ankaraya gelmeleri tavsiye edilmiş ise de bu tavsiyeden istifade etmemişlerdir.

cağına da kat'î kanaati vardı. Siyasî geçinenler arasında bu realist noktai nazarı kendiliğinden idrak edenler bulunmak şöyle dursun, Mustafa Kemalin tavsiye ve irşatlarından sora dahi bu noktai nazarı benimseyebilenler pek azdı.

Mustafa Kemal, bu *esas kanaatini* tahakkuk sahasına çıkarmak için, Anavatanın taarruza uğramış kısımlarında müdafaa tertibatını bir merkeze bağlıyarak tanzime çalıştığı gibi, memleketin bellibaşlı kumandanlarını ve idare memurlarını da yine bir merkeze bağlıyarak *Müstakil Türk Devletini* kurmağa uğraşıyordu. Bu iki cepheli faaliyetinde maksadını pek eyi anlıyan ecnebi düşmanlarla, onlara uyan padişah mensupları tarafından birçok müşküllere ve manialara uğruyordu. Hatta Mustafa Kemalin millî ve vatanî mücadelesine iştirak eden arkadaşlarından bile *Reisin* fikir ve gayelerini hakkile kavrıyamamak yüzünden, ayrıca müşkülât çıkaranlar da oluyordu.

Mustafa Kemal Osmanlı Meclisi Meb'usanının toplanmasını, gayeye ermekte bir merhale olabileceği ümidile, teşvik etmişti. Yukarda izah edildiği üzere Mustafa Kemal, Meclisin İç Anadolu şehirlerinden birinde; yani düşmanın kolay tehdit edemiyeceği, tehdidi halinde dahi milletçe korunması kabil olacak bir mevkide toplanmasını istiyordu. Bu suretle Meclis Milletin fikir ve emellerini istiklâl ve hürriyetle temsil edebilir, müzakere ve münakaşalarında serbest bulunabilirdi. Mustafa Kemalin bu çok esaslı fikrine rağmen, Meclisin İstanbulda içtimaı takarrür edince artık bu Meclisten bir iş beklenilemiyeceğine ve Meclisin pek az devam edebilip zorla dağıtılacağına, hatta bazı meb'usların tevkif dahi edileceğine kanaat getirmişti. Hele Meclisi idareye kalkışan bazı *az malûmatlı, hafif akıllı, zayıf düşünceli* kimseler tarafından, ecnebilerle saray tesiri altında, irtikâp olunan hatalar tevali ettikçe bu kanaat daha ziyade teeyyüt ediyordu. Meb'usların pek kısa bir zamanda tazyik ve tehdide maruz kalacağını, bu suretle *evelden kestiren* Mustafa Kemal, vukuunu muhakkak gördüğü bu hale çare olmak üzere *tedbirler almağa* başlamıştı. Bunların esası, Orta Anadoluda maddî ve manevî kuvveti teksif ve temerküz ettirmek, düşmanın Anadoludaki kuvvetlerini eksiltmek ve taarruzunu işkâl için bazı yollarda manialar vücuda getirmek [1] ve tevkif edilecek millet mümessil-

[1] Eskişehir ve Afyon Karahisarındaki ecnebi kıt'aları silâhtan tecrit edilmiş, Geyve, Ulukışla civarlarında demiryol hatları tahrip ettirilmişti.

lerine mukabil rehine olmak üzere Anadoludaki *bazı ecnebi zabitlerini tevkif* ettirmekti. Orta Anadoluda maddî ve manevî kuvvetleri teksif için, Mustafa Kemalin verdiği en mühim karar Ankarada salâhiyeti fevkalâdeyi haiz *bir millet meclisi* toplayıp millî hakimiyeti, o müstakil ve hür mecliste tecelli ettirmekti. Hal ve istikbal için son derece ehemmiyetli olan bu kararını, Mustafa Kemal *19 Mart 1920 de* yani İstanbul işgal edilip son Osmanlı Meclisinin dağıtılmasından üç gün sora bütün vilâyetlere ve kolordu kumandanlıklarına tebliğ etti [1].

Bu emirde, *fevkalâde salâhiyeti haiz bir meclisin* Ankarada içtimaı ve dağılmış *Meclisi Meb'usan* dan Ankaraya gelebileceklerin de bu meclise iştirak etmesi zaruretinden bahsedilerek *yeni intihabata başlanması* bildiriliyordu.

İntihabatın icrası için lâzım talimat ta bu emirde yazılı idi; meb'usların 15 gün zarfında Ankarada içtima edebilmelerinin temini bu talimat ile isteniyordu.

Talimat mucibince memleketin her tarafında, sürat ve ciddiyetle intihap yapıldı ve memleketin tekmil intihap dairelerinden seçilen meb'uslar Ankaraya geldiler. Bu suretle teşekkül eden meclis, bütün milletin, bütün memleketin hakikî mümessili oldu ve buna "*Türkiye Büyük Millet Meclisi*" adı verildi.

Büyük Millet Meclisi, *1920 Nisanının 23 üncü günü* Ankarada açıldı *(Res. 19-21)*.

Mustafa Kemalin Mecliste ilk irat ettiği program nutukta memleket ve milletin vaziyeti gayet nafiz bir nazarla tahlil edilmiş ve takip edilecek yol da vuzuhla, kat'iyetle çizilmişti.

Mustafa Kemal, sözlerinin başında şu büyük hakikati ifade ediyordu: **"Hayat demek mücadele, musademe demektir. Hayatta muvaffakıyet mutlaka mücadelede muvaffakıyetle mümkündür. Bu da manen ve maddeten kuvvete, kudrete istinat eder bir keyfiyettir"**; sora eski türk ve islâm devletlerinin tarih ve

[1] Mustafa Kemal bu meclisin bir *meclisi müessisan*, yani rejimi değiştirmeğe salâhiyettar bir meclis olması lüzumunu daha o zaman zihninde takarrür ettirmiş ve yazdığı umumun ilk müsveddesinde bu tabiri de kullanmıştı. Fakat umumun kat'î tahririnde halkın ünsiyet etmediği bir tabir olduğu cihetle, "Salâhiyeti fevkalâdeye malik bir meclis" denilmesi tercih edilmiştir. (Hatta o zaman gönderilecek meb'usların intihabında nazarı dikkate alınmak üzere bu meclisin mahiyet ve salâhiyetlerinin ne olacağını telgrafla soran bazı zevata Mustafa Kemal verdiği cevaplarda bunun bir meclisi müessisan olacağını fakat bu tabiri şimdiden istimal etmek caiz görülmediğini yazmıştır.)

siyasetlerini üstadane tahlil ve tenkit ederek "bizim vuzuh ve tatbik kabiliyeti gördüğümüz siyasî meslek *millî siyasettir*" diyordu. Millî siyaseti de şöyle tarif ediyordu: "*Millî hudutlarımız içinde her şeyden evel kendi kuvvetimize dayanmakla mevcudiyetimizi muhafaza* ederek, millet ve memleketin hakikî saadet ve umranına çalışmak... Alelıtlak tulü emeller peşinde milleti işgal ve ızrar etmemek. Medenî cihandan medenî ve insanî muameleye ve mütekabil dostluğa intizar etmek."

"TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÛMETİ"

Büyük Millet Meclisinin ilk işi *hükûmet teşkili* meselesi oldu: bu mesele son derece nazik idi. Bir Osmanlı Saltanatı, bir İslâm Hilâfeti, velev hayal ve hulya olsa bile, henüz vardı. Hatta bir kısım münevver sayılan kimseler arasında bile Padişahın mazur mevkide bulunduğuna zahip olanlar yok değildi. Bu cihetle hükûmet teşkili teklifini çok ihtiyatla yürütmek icap ediyordu. Bununla beraber Mustafa Kemalin *iktidar ve itibarı* bu meselenin de müspet bir surette halline yetti. Mustafa Kemalin bir takriri üzerine kısa bir münakaşadan sora Türkiye Büyük Millet Meclisi şu esasları kabul etti:

1) ***Hükûmet teşkili zaruridir;***

2) **Muvakkat kaydile bir hükûmet reisi tanımak veya padişah kaymakamı ihdas etmek caiz değildir;**

3) **Mecliste mütekâsif millî iradeyi bilfiil vatan mukadderatına hâkim tanımak esas umdedir. *Türkiye Büyük Millet Meclisinin fevkinde bir kuvvet mevcut değildir;***

4) **Türkiye Büyük Millet Meclisi teşriî ve icraî salâhiyetleri kendinde toplamıştır. Meclisten ayrılacak bir heyet Meclise vekil olarak hükûmet işlerini görür. Meclis reisi bu heyetin de reisidir.**

Hatıra: Padişah ve halife, altında bulunduğu tazyikten kurtulduğu zaman, *Meclisin tanzim edeceği kanunî esaslar* dairesinde vaziyetini alır.

Bu esasları ifade eden takrir hukukî ve siyasî noktalardan dahiyane bir eserdir; hele en sonuna ilâve olunan o küçük muhtıra fevkalâde mühimdir; bu muhtıra hâlâ padişahın ve padişahlığın mahiyetini anlıyamayanları bir taraftan tatmin eder gibi görünmekle beraber hakikatte *padişahın ve padişahlığın tamamen Millet Meclisi irade ve emrine tâbi olacağını* kat'iyetle ifade ediyordu; bu takriri kabul etmekle "*Meclisi Müessisan*" olduğunu tespit ve ilân etmiş demek olan Büyük Millet

Meclisi, bu muhtıra ile Osmanlı Devleti teşkilâtının en esaslı umdelerini de değiştirmek hak ve salâhiyetlerini dahi haiz bir Meclisi Müessisan olduğunu daha açık söylemiş oluyordu.

Bu takririn kabulü üzerine artık *yeni Türk Devleti*, millet mümessili olan Meclis tarafından *tasvip ve kabul edilmiş* demekti. Takrirde münderiç esaslara göre kurulan devlet mutlak olarak hakimiyeti milliye esasına müstenit bir devlet yani "*cümhuriyet*„ demekti. Bu kelime telâffuz olunmamakla beraber, *hukukan ve filen* cümhuriyet tesis edilmiş oluyordu. Takririn muhtevasına nazaran bu yeni Türk Devleti "*vahdeti kuva*„ (teşri, icra ve kaza kuvvetlerinin ayrılığı faraziyesini doğru görmeyip, bütün devlet kuvvetlerinin esasta birliğini kabul) nazariyesine göre teşkil olunuyordu. Bütün hakimiyet ve iktidar Türkiye Büyük Millet Meclisinde temerküz ve tecelli ediyordu. Bu Meclis *icra vazifesini* ifa için kendisine karşı mes'ul olacak birkaç *vekil* ayıracaktı. Meclisin ve Vekiller Heyetinin riyasetinde *ayni zat* bulunacaktı.

Yeni Türkiye Devletinin teşekkülünü intaç eden bu mühim mesele halledilir edilmez *Mustafa Kemal, Meclis ve Hükûmet riyasetine intihap edildi (24/25 Nisan 1920) (Res. 22).*

Bu intihap ile Mustafa Kemal yalnız Meclis ve Hükûmetin değil devletin yani *cümhuriyetin de riyasetine* intihap edilmiş oluyordu. 2 Mayısta çıkan bir kanunla Erkânıharbiyei Umumiye işleri de dahil olmak üzere 11 vekilden mürekkep "*İcra Vekilleri Heyeti*„ teşekkül ederek faaliyete başladı. Millî Müdafaa Vekâletine *Fevzi Paşa (Res. 23)* [1], Erkânıhar-

[1] **Fevzi Paşa** — Yeni Türk Devletinin ilk iki müşüründen birisi olan ve yunan taarruzuna karşı vukua gelen muharebelerin cümlesinde Türk Ordusunun Erkânıharbiye Reisliğini büyük bir iktidar ve salâhiyetle ifa eden ve bugün de *Büyük Erkânıharbiye Reisi* bulunan Fevzi Paşa, 1876 da İstanbulda doğmuştur. Babası Topçu Miralayı Çakmakoğullarından Ali Beydir. İlk tahsilini Rumelikavağı mahalle mektebinde tamamladıktan sora Soğukçeşme Rüştiyesini, sora Kuleli İdadisini ve Pangaltı Harbiye Mektebini bitirerek 1895 te mülâzim oldu; Harbiye Mektebinde muvaffakıyetinden dolayı Erkânıharbiye sınıflarına ayrıldı; 1898 de Erkânıharbiye sınıflarını da ikmal ederek, Erkânıharbiye Yüzbaşılığile mektepten çıktı.

İstanbulda "Erkânıharbiyei Umumiye„ 4 üncü Şubesinde başlıyan askerî hizmetlerini, başta Osmanlı Avrupasının garp kısmında, Sırplar ve Arnavutlarla meskûn mıntakalarda pek parlak ifa ettiğinden, 9 senede Miralaylığa terfi olunmuştu. Miralay *Kavaklı Fevzi Bey*, 1908 senesinde Sırp, Avusturya ve Karadağ hudutları arasındaki Yenipazar sancağında

biye Riyasetine *İsmet Bey (Res. 24)* intihap olunmuştur. Artık Türk Milletinin kurmıya giriştiği yeni devletin temelleri

---

Taşlıca Mutasarrıf ve Kumandanlığile beraber, Nizamiye 35 inci Fırkaya kumanda ediyordu; o sıralarda bu mevki *siyasî ve askerî* büyük bir ehemmiyeti haizdi.

1908 inkılâbını müteakıp, Fevzi Bey, yine o havalide askerî ve mülkî vazifelerini ifada devam etti; Taşlıca Mutasarrıflığı uhdesinde kalmak üzere Mürettep Kosova Kolordusu karargâhında ve bir müddet sora bu kolordunun Erkânıharbiye Reisliğinde bulundu (1910). İtalyanların Trabulusa taarruzu üzerine Adriyatik Denizi tarafından Rumeliye asker ihraç etmeleri ihtimaline karşı teşkil olunan Garp Kolordusu Erkânıharbiye Riyasetine tayin olundu.

Balkan Harbi seferberliği başlangıcında (Eylûl 1912) Vardar Ordusu Erkânıharbiyesi Harekât Şubesi Müdürlüğünde bulunarak, Balkan Harbi bittikten sora, Anadoluya, Ankara Fırkası Kumandanlığına memur edildi; üç ay sora merkezi yine Ankarada bulunan 5 inci Kolordu Kumandanlığına geçirildi. Beşinci Kolordu Kumandanı iken rütbesi de Mirlivalığa terfi olundu (Mart 1914)

Büyük Harp başladıktan sora, *Mirliva Fevzi Paşa,* kolordusile Çanakkale müdafaasına iştirak etmiş ve Anafartalar muharebelerinin nihayetinde, tahliyeden biraz evel bir ay kadar Anafartalar Grupu Kumandanlığı vekâletinde bulunmuştur (Kânunuevel 1915). Oradan yine 5 inci Kolordu Kumandanlığına geçmiş ve 1916 senesi eylûlünde, Kafkas cephesinde bulunan 2 inci Kafkas Kolordusu Kumandanlığına, bir sene sora da ayni cephede harbeden II inci Ordu Kumandanlığına tayin edilmiştir (Temmuz 1917).

O sıralarda Suriyenin vaziyeti ehemmiyet kespediyordu. Galiçyadan dönen askerlerden, Suriyede VII inci ordu teşkil olunmuştu; Mirliva Fevzi Paşa, II inci ordudan alınıp bu VII inci ordunun başına geçirildi, ve Suriyedeki hizmetlerine mükâfat olarak *Ferikliğe* terfi edildi (28 Temmuz 1918).

Mütarekeden sora, bir müddet Erkânıharbiye Reisliği (1918 sonları ve 1919 başları), ve bir müddet te Harbiye Nazırlığı (1920 iptidaları) etti. Bu makamlarda bulunduğu sırada, Anadoluya levazım ve teçhizat sevki ile ve sair suretlerle *millî müdafaaya mühim hizmetler* etti. Türk millî hareketi aleyhine şiddetli bir vaziyet almak için tekrar mevkii iktidara getirilen Ferit Paşa kabinesinin teşekkülünden evel Harbiye Nezaretinden çekildi ve artık millî vazifenin ancak Anadoluda yapılabileceği kanaatile *8 Nisan 1920 de Anadoluya geçti.*

Millet Mümessili Mustafa Kemal ve Büyük Millet Meclisi, Ferik Fevzi Paşanın askerî iktidarını, millî hizmetlerini, tamamile takdir etmekte olduklarından, Müşarünileyh Ankaraya gelince, Büyük Millet Meclisi tarafından *Millî Müdafaa Vekilliğine* ve *Vekiller Heyeti Reisliğine* intihap olundu (3 Mayıs 1920). İkinci İnönü zaferi üzerine Ferik Fevzi Paşaya Büyük Millet Meclisi *Birinci Ferik* rütbesini tevcih etti (3 Nisan 1921).

Sakarya Muharebesinden bir müddet evel Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi tarafından Başkumandan intihap edilmesini müteakıp, smet Paşa Garp Cephesi Kumandanlığına tayin olunmuş ve Erkânı-

çok sağlam olarak atılmıştı. Bu yeni devlet iptidada "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti*" namını aldı.

---

harbiye Reis Vekilliğine Fevzi Paşa getirilmişti (5 Ağustos 1921); 21 Temmuz 1922 ye kadar, Erkânıharbiye Vekilliğinde ve Vekiller Heyeti Reisliğinde kaldı. Sakarya zaferi üzerine, Büyük Millet Meclisi, Erkânıharbiye Vekili Fevzi Paşaya *bir takdirname* verdi (29 Eylûl 1921); ve büyük zaferi müteakıp ta, bu zaferin ihzarındaki hizmetleri takdiren, kendisine *Müşürlük* rütbesini tevcih etti.

İçtimaî ve askerî ilimlerde derin bir vukuf sahibi olduğu gibi fazilet ve çalışkanlığile de bir imtisal nümunesi olan Müşür Fevzi Paşa, o zamandanberi, fasılasız olarak Türk Ordusunun Erkânıharbiye Reisliğinde bulunmakta ve Türk Ordusuna, Türk Milletine büyük hizmetler etmektedir.

II

İSTİKLÂL HARBİ

İSTİKLÂL HARBİNİN MAHİYETİ

İstiklâl Harbini, yalnız askerî ve siyasî bir mücahede saymamalıdır: Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmakta olduğunu gören Türk Milleti, her cihetle müstakil bir devlet ve bir içtimaî heyet kurmağa çalıştı. Mustafa Kemalin idaresi altında, *birçok cephelerden* taarruz ve müdafaayı icap ettiren işte bu ceht ve gayretin mecmuu *İstiklâl Harbi*ni teşkil eder.

İstiklâl Harbinin gayelerinden birkaçı bugün tahakkuk etmiş bulunduğundan kolaylıkla tespit edilebilir:

1) Osmanlı Saltanatı yıkılırken ve yerine Türk milleti yeni ve müstakil bir devlet kurarken, Türk vatanını *ecnebi müstevlilerden kurtarmak*; **2)** Osmanlı Saltanatının zayıfladığı zaman büsbütün tebarüz etmiş olan *iktisadî ve adlî istiklâlsizliğini*, yeni Türk Devletine sirayet ettirmemek; **3)** Osmanlı Saltanatını inkıraza sürüklemiş olan *ferdî idare* usulünü (müstebit veya meşrutî hükümdarlık) ilga etmek; **4)** Zamanımız devlet ve cemaat idaresinde muvaffakıyetsizliği vakıalarla sabit olmuş olan *dinî esas ve kanunları*, yalnız fertle mabut arasındaki münasebetlere hasrederek, medenî, içtimaî ve siyasî kanunları ve müesseseleri, Türk milletinin ihtiyaçlarına ve zamanımız hukuk ve siyaset nazariyelerine göre yenileştirmek ve bu suretle yeni Türk Devlet ve cemaatini *lâik* prensiplere istinat ettirmek; **5)** Lâik bir devlet ve cemaatte yeri kalmıyan ve esasen amelî bir faidesi olmak şöyle dursun, zararları dokunmuş olan *Hilâfet Müessesesi*ni ortadan kaldırmak; **6)** XVI. ve XVII. asırlarda terakki ve inkişafı durgunlaşarak, Ortazamanın feodal ve el sanayii me-

denî seviyesinde kalmış olan şark medeniyetinden, vuzuh ve sarahatle *garp medeniyetine* geçmek; **7)** Ortazaman medeniyetinde mühim bir yer tutan *hurafî*, an'ane ve müesseseleri yıkmak... İşte bu mühim hedeflere varılabilirse Türk milleti;

a) Umumî Harpteki tefevvuk ve galebelerinden istifade ile kendisini mahvetmek istiyen haricî düşmanlarına ve onların yamaklarına karşı *mülkî tamamiyetini, millî istiklâl ve hürriyetini* temin edecek;

b) Asırlarca kendini fena idare ve istismar ederek inkırazını hazırlıyan *saltanat* ve *hilâfet* sistemine nihayet verecek;

c) İktisadî hayatını birçok bağlarla bağlayarak, refah ve saadetini kemiren *kapitülasyonlardan* ve bunlara dayanan *malî müesseselerden* kurtulacak;

d) Şarkın vustaî ve *maveraî cihan telâkkisi* ile *feodal içtimaî teşkilâtını* bertaraf ederek hürriyet ve istiklâlini kazanmış olacaktı.

Hasılı İstiklâl Harbi, şarkın dinî, içtimaî ve siyasî istibdadile garp devletlerinin siyasî ve iktisadî tagallübünden masun yeni ve tam müstakil bir Türk Devleti kurmak için girişilen çok cepheli millî mücahedenin, ikinci bir tabir ile "kurtuluş hareketinin„ mecmuudur.

Lâkin millî mücadelenin ilk vazifesi, tabiî olarak, Anavatanı çiğneyen yabancı düşmanları, kahredip millî hudut haricine atmak ve milletin müdafaa arzu ve iradesini baltalayarak vatana hıyanet eden Padişah ve Hükûmetini tedip etmek suretile millî birliği korumak olacaktı. Bu cihetle haricî ve dahilî düşmanlarla *beş sene* kadar süren uzun bir harp, kurtuluş hareketinin ilk safhasını teşkil eder. *Hususî manasile "İstiklâl Harbi„ namı işte bu harbe verilmiştir.*

İSTİKLÂL HARBİNİN ASKERÎ VE SİYASÎ CEPHELERİ

İstiklâl Harbinin askerî ve siyasî cepheleri vardır: Türkiye Büyük Millet Meclisinin toplanmasından önce ve toplanıp hükûmet kurmasından sora, Millet Mümessili olan *Mustafa Kemal*, bir taraftan memleketi her cihetten işgal etmiş olan düşmanlara karşı *müdafaayı* hazırlarken diğer taraftan da yeni Türk Devletinin muhtelif devletlerle *siyasî münasebetlerini* tanzime çalışmıştır.

İstiklâl Harbinin *askerî cepheleri*, garpta *Yunanlılara*, cenupta *Fransızlara*, şarkta *Ermenilere* karşı teşekkül etmiştir.

Bunlardan başka Padişah Hükûmeti, iğfal ettiği bazı vatandaşlardan devşirdiği çetelerle, memleketin muhtelif yerlerinde ve düşmanlara karşı alınan cephelerin arkasında millî müdafaayı tehlikeye koymuştu; bunlarla da vuruşulmak lâzımgeldi. Bu muhtelif askerî cephelerden en mühimmi, İtilâf Devletlerine dayanarak *İzmir* ve havalisine müstevli olan Yunanlılara karşı tutulan cephe olmuştur.

Bu askerî cephelerde, harbi, muvaffakıyetle idare ederek kat'î galebe ile hitama erdirmek için, Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükûmetinin Reisi olan Mustafa Kemal, İstiklâl Harbinin siyasî, daha sarih bir ifade ile *diplomatik cephesine* de çok ehemmiyet vermiştir.

Müttefiklerin, şarkın ve bilhassa Osmanlı Devletinin taksimi hakkındaki noktai nazarları ayni değildi.

Bazı devletler, Yunanistanın İzmir ve havalisini almasını, İngilterenin Osmanlı Devleti üzerinde diğerlerinden fazla nüfuz kazanarak Osmanlı Devleti parçalarından en mühimlerini eline geçirmesini çekemiyorlardı.

Fakat İtilâf Devletleri arasındaki bu noktai nazar ihtilâfları, daima Avrupa ve Alaman meselelerile birleşerek birtakım pazarlık zeminleri olmuştur.

Bu cihetle Müttefikler, Osmanlı Devleti ve Ankaradaki Millî Hükûmetle münasebetlerinde ve konferanslarda resmen ve daima müttehit bir cephe halinde hareket etmişlerdir.

İttifakları devam eden İngiliz, Fransız ve İtalyanlardan başka, türk işlerile alâkadar iki devlet daha vardı: Rus Sovyetli Federatif Sosiyalist Cümhuriyeti, Şimalî Amerika Müttehit Devletleri. Bu iki devletin, yeni Türk Devletine karşı aldıkları siyasî cepheler, ötekilerden büsbütün farklı idi.

Yeni Türk Devletinin şimal komşusu olan *Rus Sovyetli Federatif Sosiyalist Cümhuriyeti* ile, Umumî Harpte Çarlığın müttefikleri olan devletler arasında bolşevik ihtilâli üzerine derhal düşmanlık hasıl olmuştu.

İtilâf Devletleri, Alamanya ve müttefiklerine heryerde galip ve hâkim olduktan sora Sovyet Rusya aleyhine dahilî ve haricî her istikametten taarruza geçtiler. *Polonya ve Baltık Devletlerile Romanya cephesi filî muhasama açmıştı.* İstanbul ve Kafkasyanın işgali, İranda ve Afganda İngiliz siyasî hakimiyeti ile karadan ve denizden Rusya tamamen ihata edil-

miş ve Avrupada teçhiz olunan büyük mikyasta beyaz rus orduları müteakıben Sibiryadan, Şimal Denizi sahillerinden, Kafkasyadan ve Kırımdan Bolşevik Rusya aleyhine taarruza geçmişlerdi. Hatta İtilâf kuvvetleri bile bazı aksam ile gerek şimalden ve gerek Karadenizden taarruza iştirak ettiler.

Bolşevik Rusya bu büyük hayat memat mücadelesinde doğrudan doğruya kendisini müdafaaya çalışırken diğer taraftan İtilâf Devletlerinin bütün müstemlekelerinde istiklâl hareketlerini teşvik ediyor, Avrupa içinde ihtilâl çıkarmağa çalışıyor ve Türkiye ve İranda düşünülen yeni inkısam plânlarına muhalefetini ilân ediyordu.

Anadoluda zuhûr eden müsellâh millî kıyam hareketi siyasî vaziyet ve hedeflerde Sovyet Rusya ile tam müşabehet arzediyordu.

Düşmanlar ayni idi. Her iki memleketin mücadele mevzuunda müşterek noktalar vardı; her iki memleket, coğrafî vaziyetlerinden dolayı biri ötekinin düşmanları tarafından ihatasına mâni oluyordu.

Büyük menfaatlerdeki bu iştirak ve yekdiğere olan ihtiyaç, *dostça bir politika* vücuda getirmiştir. Bu dostça politika tarafeynin muvaffakıyetleri arttıkça ve kendini hissettirdikçe inkişaf etmiştir.

İki memleketin yekdiğerine münasebatında nazik ve mühim bir nokta şu idi:

Millî Türkiye bolşevik ihtilâlinin kendi memleketine sirayetine müsaade edemezdi. Bolşevik Rusya dahi *millî cereyanın* Rusyaya sirayetine müsait olamazdı. Tarafeynin, bu hassas meselelerde dürüst hareket etmek karar ve siyaseti, aralarında ihtilâfa mâni olmuştur.

Şimalî Amerika Müttehit Devletlerine gelince, harp esnasında bu devletin başında bulunan Vilson, şark işlerinde de nazarî milliyet esasına istinaden, Anadolu ve Kafkasyada bir *Ermenistan Devleti* ihdas etmek emelinde idi. Şarka gönderilen bir Amerika heyeti, bu emelin şeniyet sahasında tahakkuku hemen imkânsız olduğunu bildirdikten, ve Amerika Müttehit Devletleri, esasen Avrupa işlerinden ellerini çekip, tekrar *Monroe kaidesi* ne sığındıktan sora, Ermenilere olan teveccüh te amelî sahadan çıktı. Bu suretle Amerikanın Yakın Şarktaki emelleri, *ticarî ve harsî* sahaya inhisar ettiğinden

Müttehit Devletler, Türklerle sureti umumiyede eyi geçinmek siyasetini tercih ettiler.

Demek oluyor ki yeni Türk Devletinin ayrıca gözde tutacağı bir Rus, bir de Amerika siyasî cepheleri vardı.

Haricî siyasete, yani diplomasi sahasına ait bu cephelerden maada, yeni Türk Devletini uğraştıran bir *dahilî siyaset* cephesi de vardı: Padişah Hükûmeti birtakım *çetelerle* millî müdafaanın kuvvet ve intizamını bozmaya çalışmakla beraber, Türk milletinin, fikrî ve vicdanî birliğini bozmak için de, türlü türlü *propaganda* yapmaktan hâli kalmıyordu. Bu hıyanet cephesine karşı da, siyasî tedbirler zarurî idi.

Dâhi bir asker olduğu kadar, büyük bir siyaset adamı ve diplomat olan Mustafa Kemal, bu muhtelif siyasî vaziyetlerin hususiyetlerini tamamen müdrik olarak icap eden tedbirleri almıştır.

Bütün haricî siyaset meselelerinin millî menfaatlerimize muvafık bir tarzda halli için tek bir çare vardı: Filî muhasamada bulunmaksızın memleketin bazı yerlerini işgal eden ecnebi işgal ordularını ve bilhassa memleketin en mamur ve büyük bir kısmını muharebe ile zaptetmiş olan Yunanlıları ve Fransızları *silâhla çıkarmak.* Bu neticeyi elde etmeden haricî meselelerde herhangi bir taahhüde girmemek ve yarı anlaşma şekillerile iktifa etmemek haricî siyasetimizin *esas* noktası idi.

A. YENİ TÜRK DEVLETİNİN BEYNEDDÜVEL İLK MÜNASEBETLERİ

FRANSA CÜMHURİYETİ İLE MÜNASEBET

Cenuptaki fransız askerî cephesine karşı vaziyet alan millî müfrezeler muvaffakıyetle muharebe ediyorlardı. Bozantıda Fransızları muhasara ile ricate mecbur ettiler. Maraşta, Urfada vaki olan ciddî çarpışmalar neticesinde, Fransızlar buralardan da çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı. Nihayet 1920 senesi mayısında, yani Büyük Millet Meclisinin açılmasından az bir zaman sora, Fransızlar, yeni Türk Devletile *temas ve müzakereye* lüzum gördüler: Mayıs nihayetlerinde Suriye Fevkalâde Komiseri Muavininin riyaseti altında Ankaraya gelen bir Fransız Heyeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti arasında, 20 günlük bir *mütareke* yapıldı.

Fransa, Büyük Millet Meclisi Hükûmetile, bu yolda müzakereye girişmekle, *Ren havzasında*, Alamanlara temayül gösteren İngilizleri, fransız menfaatlerine daha uygun bir vaziyet almaya davet etmek istiyordu.

Yeni Türk Devleti ile Fransa Cümhuriyeti arasında aktolunan bu mütarekenin siyasî ve hukukî noktalardan ehemmiyeti vardır: Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti, henüz İtilâf Devletleri tarafından tasdik edilmiş değildi. Bu devletler Türk milletinin ve Türk memleketinin mukadderatına müteallik meselelerde İstanbulda bulunan Padişah Hükûmetile münasebette bulunuyorlardı. Fransızların İstanbul Hükûmetini bir tarafa bırakıp, Ankarada Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile müzakere etmeleri ve herhangi bir meselede o Hükûmetle muayyen bir itilâfa varmaları, yeni Türk Devletini *zımnen tanımaları* demekti. Mustafa Kemal bu mütarekenin müzakeresi esnasında, Fransızların Türk vatanında işgal ettikleri kısımlardan *çıkmalarını* istemişti; murahhaslar bu hususta salâhiyetleri olmadığını behane ederek memleketlerine döndüler; Fransa ile harp Adana cephesinde yine devam etti. Fransa ile itilâf, ancak yeni türk ordusu Ermenilerin haddini bildirdikten, iki İnönü ve Sakarya zaferlerile Yunanlıları mağlûp ederek kuvvet ve ehemmiyetini eyice gösterdikten sora, aktolunabildi (20 Teşrinievel 1921).

RUS SOVYETLİ FEDERATİF SOSİYALİST CÜMHURİYETİLE MÜNASEBET

Fakat o sıralarda, yeni Türk Devletile Rus Sovyetli Federatif Sosiyalist Cümhuriyeti arasında daha ehemmiyetli neticeler veren münasebetler başlamıştı.

Biraz evel anlatıldığı üzere Sovyetler Cümhuriyetinin türk kurtuluş ve istiklâl hareketine mütemayil, hatta muzahir olması, onun umumî siyaseti ve menfaatleri iktızasındandı. Bunun içindir ki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin haricî meseleler hakkında ilk verdiği karar, *Moskovaya bir heyet gönderilmesi* olmuştur. Heyetin esas vazifesi, Rusya ile irtibat tesis etmekti. Bu heyetle, Rus Sovyet Hükûmeti arasında, bilâhare aktolunacak bir muahedenin bazı esasları tespit edildi (24 Ağustos 1920).

Fransa ve Sovyet Cümhuriyetlerile münasebete girişmiş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetine karşı, *İtalya* Devleti de *düşmanca görünmiyen* bir vaziyet almıştı.

B. SEVR MUAHEDESİ

OSMANLI DEVLETİLE İTİLÂF DEVLETLERİ ARASINDA SULH MÜZAKERESİ

İstanbul İngilizler tarafından işgal edilip (16 Mart 1920), son Osmanlı Meclisi Meb'usanı dağılmadan önce, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa kabineleri zamanında *İngilizler* ve ingiliz nüfuzuna tâbi Sultan, Anadoluda vücut bulan türk millî müdafaa teşkilâtını ve bilhassa başındaki Millet Mümessili Mustafa Kemali iğfal ile İstanbul Hükûmetine bağlamak ve Osmanlı Meclisi Meb'usanını da kendi emelleri dairesinde idare etmek istemişlerdi. İtilâf Devletleri ve hususile İngiltere, millî teşekkülün İstanbula bağlanmasından sora, Sultanla muahede aktederek bu muahedeyi Meclisi Meb'usana tasdik ettirmek ve o muahede ahkâmının icrasına millî teşkilâtı icbar eylemek niyetinde idi. Bunun içindir ki Mustafa Kemal ile mülâkat için Ali Rıza Paşa kabinesi tarafından Amasyaya gönderilen murahhas Salih Paşa, *sulh konferansına* yollanacak adamlar hakkında dahi Millet Mümessili ile müzakerelerde bulundu. İstanbulla münasebeti büsbütün kesmenin henüz zamanı gelmediğine kani bulunan Mustafa Kemal, bu müzakereler esnasında, millî teşkilâtça muvafık görülmiyen adamların sulh konferansına murahhas olarak gönderilmemesini teklif etmişti. Bu teklif Salih Paşa tarafından kabul edilerek, iki tarafın muvafık bulduğu murahhasların bir listesi dahi tanzim olunmuştu.

Lâkin İstanbulda son Osmanlı Meclisi Meb'usanının türk düşmanları oyununa tamamen alet olmasına, *Mustafa Kemalin siyaseti mümanaat edince*, bütün bu tasavvurlar suya düşmüş oldu. Bunun üzerine İngilizler İstanbulu işgal ile tekrar tazyik siyasetine rücu etmişler ve Salih Paşa kabinesi yerine kendilerine ve köleleri olan Padişaha tamamen muti Damat Ferit Paşayı sadaret makamına geçirmişlerdi (5 Nisan). Ferit Paşa, İngilizlerin tazyik siyasetine alet olmuştu. İşte bu *tazyik devresinde*dir ki İtilâf Devletleri Osmanlı Sultanını Pariste toplanacak *sulh konferansına davet* ettiler (22 Nisan 1920) [1]. Sultan tarafından esbak Sadrazam Tevfik Paşa riyasetinde bir murahhaslar heyeti seçildi (26 Nisan). İtilâf Devletlerinin

[1] Bu davet tarihinin ertesi günü (23 Nisan) Ankarada Büyük Millet Meclisi açılmıştır.

Osmanlı Sultanını, sulh konferansına davetlerinden 8 gün sora da Mustafa Kemal tarafından, Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin, yani *yeni Türk Devletinin teessüs ettiği* bir tamimle bütün Avrupa devletleri hariciye nezaretlerine bildirildi (30 Nisan).

Tam zamanında yapılan bu tamim, hakimiyeti İstanbul surlarından uzağa gitmiyen Osmanlı Saltanatı ile yapılacak bir sulhün, Türk milleti tarafından kurulan *bu yeni ve müstakil devlete* bir tesiri olmıyacağını pek âlâ gösteriyordu. Fakat Avrupa devletleri, en başta İngiltere, yeni Türk Devletini Sultana ve İstanbul Hükûmetine boyun iğmiye zorlayabileceklerini ummakta idiler. Bu ümitle Anadolu Hükûmetinin kuruluşu hakkındaki tamime kulak asmıyarak Osmanlı Saltanatı ile sulh yapmakta ısrar ediyorlardı: *İtilâf Devletlerinin şeraiti Parise giden Tevfik Paşa Heyetine,* 11 Mayısta bildirildi [1]. Fakat evelce de söylenildiği gibi İtilâfçıların Pariste müttehit gibi görünen siyasî cephelerinin pek sağlam olmadığı, Ankaraya gelen Fransız murahhaslarının 30 Mayısta yeni Türk Devletile Kilikya askerî cephesinde bir mütareke aktetmiş olmalarından da anlaşılıyordu. Bu vaziyeti bir dereceye kadar gören ihtiyar Tevfik Paşa. "*Sulh şeraiti müstakil bir devlet mefhumile kabili telif değildir*„ diyerek müzakereye yanaşmayınca, Damat Ferit kendisini murahhaslar heyeti riyasetine tayin ettirerek, İtilâfçı Devletlerin sulh şartlarına mukabil, Osmanlı Saltanatının şartlarını teklif suretile müzakereye girişti (25 Haziran). Ayni günde İngilizler Mudanya ve Bandırmaya asker çıkardıkları gibi, birkaç gün evel Venizelosun "Anadoluda intizamın temini„ için teklif ettiği askerî plânı da İtilâf Devletleri kabul ederek Yunanlıların Anadolu içlerine *taarruzları için müsaade* eylemişlerdi. İlerde görüleceği üzere bu taarruz 22 Haziranda başladı. Demek oluyor ki İtilâfçılarca bir taraftan Osmanlı Saltanatına sulh şartlarını kabul ettirmek için müzakere kapısı açılmış, ve diğer taraftan da bu şartların kabulüne Türkleri zorlamak için *türk topraklarının bir kısmı ücret gösterilerek,* Yunanlılar harekete geçirilmişti.

[1] Ayni günde, Ferit Paşa Kabinesi, millî teşkilâtı tehdit etmek hulyasile İstanbulda bir divanı harp tarafından Mustafa Kemalin *idamına* hüküm verdirmişti. Ve o sıralarda Harbiye Nezaretini de üzerine alan Damat Ferit Paşa, Anzavur çetelerini ve diğer buna mümasil çeteleri arttırarak "*Hilâfet Orduları*„ namını verdiği bir kuvveti tanzime çalışıyordu.

Ferit Paşaya teklif olunan sulh şartları yalnız Osmanlı Devletini değil, Türk vatanını ve Türk milletini de parçalamak mahiyetinde idi. Türkiye Büyük Millet Meclisi, buna derhal mukabele etti ve 18 Haziran celsesinde “*Misakı Millî*„ ye yemin ederek türk topraklarının parçalanmasına müsaade etmiyeceğini cihana ilân eyledi. Fakat İstanbula dönmüş olan Ferit Paşa, Hadi Paşa namında Bağdatlı bir osmanlı feriki ile, mağşuş kafalı Rıza Tevfik Beyi Parise göndererek Osmanlı Hükûmeti için ebedî bir şin olan, İtilâf Devletlerine de hiçbir faide temin etmiyen “*Sevr Muahedesi*„ adlı diplomasi vesikasını imzalattı (10 Ağustos 1920) *(Res. 25)*.

Sevr Muahedesinin imza olunmasından evel, İstanbulda bizzat Sultanın riyaseti altında Padişahlığın büyük memurlarından mürekkep fevkalâde bir meclis toplanarak, muahede şartlarını müzakere etmişti; *Topçu Feriki Rıza Paşadan* gayrı bu meclisin bütün azası, muahedenin imzalanmasını kabul eylemişlerdi. Bu vakıa, İstanbuldaki tecrübeli sanılan büyük memurların, şe'ni vaziyetten nekadar gafil olduklarını ve Padişaha karşı nasıl bir *köle ruhu* taşıdıklarını, gösterir.

SEVR MUAHEDESİ Tatbik olunmıyarak tarihe karışan Sevr Muahedesinin başlıca kısımları şunlardır:

1) Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve civarı ile Anadolunun küçük bir kısmından ibaret kalıyordu;

2) İstanbul ve Çanakkale Boğazları harp zamanında bile bütün devletlerin gemilerine açık bulunacak ve Boğazlar bir Avrupa komisyonu tarafından kontrol edilecekti;

3) Şarkî Anadolu vilâyetlerinin bir kısmı muhtariyetli bir *Kürdistan* teşkil ederek, ve İzmir mıntakası yunan idaresi altına geçerek İmparatorluktan ayrılıyordu;

4) Şarkî Trakya, Karadenizde Midyenin hayli şarkından başlayıp Marmara Denizinde Büyük Çekmece gölüne müntehi olan bir hududa kadar Yunanistana veriliyordu;

5) Şarkî Anadolu vilâyetlerinin diğer bir kısmında “müstakil ve hür bir *Ermenistan Devleti* vücuda getiriyordu;

6) Irak, Arabistan ve Suriye İmparatorluğun haricinde kalacaktı;

7) Osmanlı Devleti, İngiliz, Fransız ve İtalyanların evelce işgal ettikleri memleketler üzerindeki her türlü hukukundan vazgeçecekti;

8) Türk olmıyan unsurların (*ekalliyetlerin*) medenî ve siyasî hukukta Türklere müsavi olması ve bunların Meb'usan Meclisinde nisbî temsil hakları kabul ediliyordu ;

9) Osmanlı Devleti *silâhtan tecrit* edilecek, devletin bütün servet membaları her şeyden evel İtilâf Devletlerinin işgal masarifini ve harp tazminatını tediyeye sarfolunacak ve devletin maliyesi, İtilâf Devletlerinin tayin edeceği bir komisyon elinde bulunacaktı;

10) Umumî Harp sıralarında kaldırılmış olan *kapitülasyonlar* ve harpten evel verilen *imtiyazlar* kâmilen iade edilecekti.

Biraz tafsil ile yazılan şu maddeler bir iki kelime ile hulâsa edilirse, Osmanlı İmparatorluğunun *parçalanması* ve Sultan idaresi altında bırakılan küçük kıt'anın da *istiklâlini tamamen kaybetmesi* emrivaki olmuş idi, demek lâzımgelir.

Türklerin idam kararnamesi mahiyetinde olan bu muahedenameyi Osmanlıların Padişahı ve bütün islâmların Halifesi Sultan Mehmet Vahdettin ile onun veziriâzamı Damat Ferit Paşa kabul ettiler, ve bir araya topladıkları İstanbulun "ricali devletine„ de kolaylıkla tasdik ettirdiler; mahvolmamak istiyen, Anavatanını her türlü fedakârlığa katlanıp müdafaaya karar veren Türk Milletine de bu esaret ve hacalet zincirini takmak için, yeni Türk Devletine karşı, büyük devletler ve Yunanlılarla birlikte silâh kullandılar, tezvirat yaptılar, fetvalar yazdılar, isyanlar çıkarttılar.

Bütün bu hareketlerile Padişah ve Padişah Hükûmeti, Türk Milletine düşman ve hain olduklarını pek açık gösterdiler. Bütün bu haince teşebbüslerinin en şenii, Anavatana saldıran, Anadoluyu tahrip ve Türk Milletini bunca zayiata duçar eden *Yunanlıların hareketlerine iştirak* etmeleridir.

YUNANLILARIN İLERİ HAREKETLERİ; TÜRK DEVLETİNİN MİLLÎ ORDU TEŞKİLİNE BAŞLAMASI

Yunanlılar, 22 Haziran 1920 de taarruza geçtiler. Altı fırkaya varan kuvvetlerini şimale ve şarka doğru ilerleterek, şimalde *Bursayı* işgal ettiler, şarkta *Dumlupınar* sırtlarının önüne kadar geldiler. Türk kuvvetleri Eskişehir ve Dumlupınara çekildi. Yunanlıların süratle Anadolu içlerine ilerlemeleri ve millî kuvvetlerin geri çekilmek zaruretinde kalmaları, Türkiye Büyük Millet Meclisinde, pek şiddetli ve heyecanlı münakaşaları mucip oldu (13 Temmuz 1920).

Fakat Mustafa Kemalin verdiği çok mantıkî, inandırıcı ve susturucu izahat, ve nihaî muvaffakıyete kâmil imanını ifade eden beyanat, fırtınalı bir deniz halinde köpüren Millet Meclisine sükûnet verdi.

Mustafa Kemal, Millet Meclisinin heyecan ve endişesini yatıştırmak ve gidermekle beraber, yalnız millî ve gönüllü askerlerle, Avrupa tarafından çok eyi teçhiz edilmiş, bol top ve cepane ve sair harp vasıtalarına malik, muntazam yunan fırkalarına mukabele müşküllüğü tebeyyün ettiğinden, *muntazam bir Türk Ordusu* teşkiline ve bunun için millet evlâdından muayyen yıllar doğumlularını silâh altına almağa lüzum gördü *(Res. 26, 27)*. Millet Meclisi de buna karar verdi. İşte bundan soradır ki, yeni Türk Devletinin muntazam ordusu teşekkül etmeğe başladı.

C. YENİ TÜRK DEVLETİNİN İLK MUVAFFAKIYETLERİ: ERMENİLERİN EZİLMESİ VE YUNANLILARIN MAĞLÛBİYETİ

PADİŞAH VE MENSUPLARININ TEZVİRATI

Salih Paşa Kabinesi düşünce, yerine geçen Ferit Paşa Kabinesi (5 Nisan 1920), bir taraftan düşmanlarla sulh yapmağa çalışırken, diğer taraftan düşmanların tavsiyesine uyarak millî hareket aleyhine *sarih bir husumet* vaziyeti almıştı. Bu Kabine İstanbuldaki bütün menfi cereyanların başına geçtiği gibi, Anadoluda bulunan Türk ve Türklük aleyhdarlarının hareketlerini teşvik ve takviyeye girişmişti. Millî hareketin müttehit cephesini bozmak için de Türkler arasında türlü türlü tezvirat yapıyordu. Millî hareket düşmanlarının çok ehemmiyet verdikleri bir taarruz silâhı, millî müdafaa hareketini, hakikatte gayrimevcut bir devlete, Osmanlı Devleti heyulâsına karşı isyan olarak gösteren bir *fetva* idi; bu fetvayı Halifenin Şeyhülislâmı Dürrizade Abdullah vermiştir (11 Nisan 1920). Fetva sureti *düşman tayyarelerile* memleketin her tarafına yağdırıldı.

Bu fetva ile, "asi„ sayılan Mustafa Kemal ve taraftarları, yani Türk Milletinin Mümessilile hemen bütün Türk Milleti aleyhine tedip hareketi başlıyor demekti. Balıkesir ve Bursa vilâyetlerinde millî müdafaa aleyhine hareket eden *Anzavur*

adlı bir gayri Türke paşalık unvanı verilerek, çetesi takviye olundu. Bolu ve Düzce cihetlerinde, Padişaha taraftar bir kuvvet teşkil edilerek, millî müdafaa zayıflatılmak istenildi (13 Nisan 1920). Bütün bu dermeçatma kuvvetlere *"Hilâfet Ordusu"* diye şatafatlı bir unvan da takılmıştı. Teşekkül etmekte olan meşru ve millî Türk Devleti aleyhine vaki olan bu hareketlerdir ki, asıl *kıyam ve isyan mahiyetinde idi.* Bu kıyamlar, Padişahın ve Ferit Paşa Kabinesinin tezvirat ve teşvikatile öteye beriye bulaştı ise de, bütün bu iz'açlar, yukarda görüldüğü üzere, Büyük Millet Meclisinin toplanmasına ve açılmasına mâni teşkil edemedi; çünkü Mustafa Kemal bütün bu hıyanet tertiplerine karşı lâzımgelen tedbirleri derhal alıyordu. Bununla beraber Padişah Hükûmetinin çeteleri, asıl haricî düşmanlara karşı teksif edilmek lâzımgelen millî kuvvetin dağılmasını ve yalnız haricî düşmanlarla değil bunlarla da uğraşmasını intaç ediyordu. Bu cihetle Mustafa Kemal, düşman cephelerinden başka *bu dahilî hıyanet cephesile* de meşgul olmak zaruretinde kalıyordu.

Meclis açılır açılmaz, bu isyanları teskin için *Hıyaneti Vataniye Kanunu* çıkarıldı (29 Nisan). Ondan soraki aylarda bu Kanunu tatbik edecek *"İstiklâl Mahkemeleri"* tesis edildi. Ayni günlerde Anadolu uleması tarafından, İstanbul fetvasına mukabil, Ferit Paşa Hükûmetini Vatana ve Millete hıyanet etmekle itham eden bir *fetva* verildi ve neşrolundu (5 Mayıs).

O sıralarda millî kuvvetler, Bandırma, Adapazarı, Bolu ve Düzce tarafında asilerin tedibile meşgul bulunuyorlardı.

İşte bu suretle dahilî hıyanet cephesi, Büyük Millet Meclisi Hükûmetini işgal etmekte olduğundan, millî müdafaa teşkilâtının zayıfladığına hükmeden düşmanlar, yukarda görüldüğü üzere Sevr Muahedesini, cebren Türk Milletine kabul ettirebilmek ümidile İzmir ve havalisinde kuvvetlerini çoğaltmış ve tanzim etmiş olan Yunanlıları az evel söylendiği üzere taarruza geçirmişlerdir (22 Haziran 1920).

"YEŞİLORDU" VE ÇERKEZ ETEM

Büyük Millet Meclisi açıldıktan sora, Ankarada siyasî fırka mahiyetinde birkaç teşekkül vücuda geldi. Bunların teşekkülüne Rusya vakıalarının ve Rusyada intişar eden komünist fikirlerinin az çok tesirleri dokunmuştur. Bu fırkalar içinde bir hayli ehemmiyet kazanarak Büyük Millet Meclisi Hükûmetini ve ordusunu işgal eden *"Yeşilordu"* unvanlı teşekkül ol-

muştur. Komünistlikten sirayet etmiş karışık fikirlerle evvelâ bir siyasî cemiyet halinde ortaya çıkan "Yeşilordu„ nun asıl mahiyeti *askerî* idi : Henüz yeni Türk Devletinin muntazam askeri teessüs etmemiş ve umumî harp bakıyesi olan ordu aksamı işe, senelerle harbederek yorulmuş bulunuyordu. Asi çeteler, üzerlerine gönderilen askere, Halifenin fetvasından, Padişahın askerliği affettiğinden, Ankara Hükûmetinin meşru olmadığından bahsederek onlara tesir edebildikleri, birkaç defalar görülmüştü. Bu vaziyet önünde, yeni Türk Ordusu, yeni zihniyete göre yetiştirilinceye kadar, şuurlu kimselerden mürekkep ve millî hareket için güvenilebilir askerî kuvvetler vücuda getirmek istenilmişti; işte bu askerî kuvvetlerden birisi soradan "Yeşilordu„ namını alacaktı. "Yeşilordu„ nun tesisine teşebbüs eden kimseler, bu teşebbüslerinden Millet Reisi Mustafa Kemali de haberdar etmişlerdir. Fakat cephelerle ve isyanlarla çok meşgul bulunan Mustafa Kemal, bu mesele ile yakından alâkadar olmağa vakit bulamamıştı. "Yeşilordu„ nun başında bulunanlar ise Mustafa Kemal namına teşkilâtı genişletip kuvvetlendirmekte idiler.

"Yeşilordu„ teşkilâtının müessisleri arasına, Meb'us Çerkez Reşit Beyle, kardeşleri *Çerkez Etem* ve Tevfik Beyler de girmişlerdi. Çerkez Etem, o zamanlar ehemmiyetlice bir millî müfrezenin kumandanı idi; Çerkez Anzavurun takibinde ve Düzce isyanında muvaffakıyetli bazı hizmetler ifa etmiş ve hizmetleri bittabi takdir olunmuştu. Bu takdirlerden mağrur olan Etem ve kardeşleri bazı hayallere kapılarak mafevk kumandanların emirlerini dinlememeye ve onlara kafa tutmaya ve ağır muamelelerde bulunmaya; valilere ve herkese emir vermeğe ve emirleri icra olunmazsa idamla tehdide başladılar. Çerkez Etem kuvveti, millî müdafaa hareketine faideli olmaktan çıkmiş, artık bir *anarşi unsuru* haline gelmeğe yüz tutmuştu. Ayni zamanda "Yeşilordu„ nun *siyasî teşkilâtı* da tevessü edip duruyordu. Muvaffakıyet şartlarını tamamen hazırlamadan hiçbir teşebbüse girmemek esasını takip eden Mustafa Kemal, "Yeşilordu„ nun menfi bir vaziyet almakta olduğunu görmekle beraber, derhal aleyhine tedabir ittihaz etmedi. Evvelâ Etem ve kardeşlerini garba, yunan cephesine sevketti; sora "Yeşilordu„ siyasî teşkilâtının lâğvını tavsiye etti. Fakat Yeşilorducular taallül göster-

diler, ve hatta Çerkez Etem kuvvetlerinin himayesine güvendikleri Eskişehirde "*Yeni Dünya*„ adlı ve zahiren komünistliğe mütemayil bir de gazete çıkardılar (Ağustos 1920).

Yeşilordunun ve "*Kuvayı Seyyare*„ namını alan Çerkez Etem müfrezesinin lehine yapılmakta olan propaganda, her tarafta, hatta Büyük Millet Meclisi içinde gittikçe arttı; bu müfrezeyi muntazam askerî kuvvetlere tercih ile orduyu tenkit edenle bile çıktığından Etem ve kardeşleri her tarafta bir nevi rüfuz ve hakimiyet tesisine başlamışlardı. Garp Cephesi Kumandanı bulunan *Ali Fuat Paşa* belki de Etem ve Tevfikin tesirile, yunan ordusunun Gediz civarında bulunan münferit bir fırkasına taarruz etti (24 Teşrinievel 1920). Vaziyet bu taarruza müsait olmadığından, Erkânıharbiye Riyaseti *(İsmet Bey)*, bu taarruza muvafakat etmemişti. Gediz taarruzu muvaffakıyetsizlikle bitti.

Etemin tasavvur ve tertibile Garp Cephesinde başlıyan hareket, bir ricatle hitam bulmadan önce "Yeşilordu„ teşkilâtında hizmet eden Nâzım Bey namında bir eski vali *Halk İştirakiyun (komünist)* Fırkası diye sırf menfaat toplamak maksadile ve hatta bazı yabancıların da muavenetile, millî olmadığı gibi ciddî de olmıyan bir fırka teşkiline teşebbüs etmişti. İşte bu Nâzım Bey Eylûl iptidalarında Meclis tarafından, zayıf bir ekseriyetle Dahiliye Vekilliğine intihap olunmuştu. Görülüyordu ki bir taraftan İtilâf Devletleri ve onlara tâbi Yunanlılar ve İstanbul Hükûmetile, diğer taraftan bu düşmanların memlekette çıkardıkları isyanlarla uğraşıp duran yeni ve millî Türk Devleti aleyhine, Çerkez Etem müfrezeleri ve "Yeşilordu„, "İştirakiyun Fırkası„ gibi namlar altında büyük mikyasta bir *ihtilâl ve isyan cephesi* de teşekkül etmektedir...

Bu çok müşkül vaziyet önünde Türk Milletinin emsalsiz *Reisi* derhal sürat ve şiddetle hareket etti. Evvelâ Dahiliye Vekilini istifaya mecbur ederek, vekiller intihabı usulünü daha makul bir şekle çevirdi; sora zâf göstermiş olan Fuat Paşayı cepheden çekip, *İsmet Beyi* [1] *Garp Cephesi Kumandanlığına*

[1] **İsmet Bey** (Başvekil *İsmet Paşa*) — Büyük Gazinin yüksek idaresi altında, umumiyetle yeni Türk Devletinin kuruluşunda, hususiyetle İstiklâl Mücadelesinde büyük millî vazifeler ifa etmiş olan zatlardan birisidir. Millî Türk Ordusunun ilk Erkânıharbiye Reisliği, yunan istilâ ordularına karşı açılan ***Garp Cephesi***

tayin eyledi; cephenin cenup kısmını, Konya havalisinde asayişi temin vazifesile beraber, *Refet Beye* havale etti, ve her iki kumandana "süratle muntazam ordu ve büyük süvari kütlesi vücuda getirmek„ ve "*nizamsız teşkilât fikrini ve siyasetini yıkmak*„ direktifini verdi; Fuat Paşayı da Moskova Sefaretine memur etti (8 Teşrinisani 1920).

İsmet Bey Garp Cephesine varınca, mevcut kuvvetleri teftişe başlamıştı. Etem Bey kendi kuvvetlerinin teftişine razı olmıyarak, itaatsiz bir vaziyet aldı; ve bu vaziyetini idame etti; gitgide Cephe Kumandanlığını *tanımıyarak* doğrudan doğruya Meclis Riyasetile muhabereye kalkıştı. Etem ve biraderlerinin, Büyük Millet Meclisi Hükûmetine karşı isyana karar verdikleri anlaşılıyordu.

Bir müddet sora Etem ve kardeşleri, bütün millî müfrezeleri kendi emir ve idareleri altında toplamağa ve cephe

---

Kumandanlığı ve Yunanlılar üzerinde kazanılan büyük zaferi müteakıp *Mudanya ve Lozan Konferansları Başmurahhaslığı* gibi mühim ve müşkül askerî ve siyasî vazifeleri büyük bir liyakat ve muvaffakıyetle ifa ettikten sora cümhuriyetin ilânında (29 Teşrinievel 1923) *İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine* seçilmiş ve o günden bugüne kadar — yalnız üç aylık bir fasıla ile (22 Teşrinisani 1924-3 Mart 1925) — Türkiye Cümhuriyeti Hükûmetinin Başvekilliğini ifa etmekte bulunan İsmet Paşa 25 Eylûl 1884 te İzmirde doğmuştur. Babası, müteaddit mahkeme azalıklarında bulunduktan sora Harbiye Nezareti Muhakemat Dairesi Mümeyyizliğinde vefat eden Reşit Beydir. İlk ve orta tahsillerini İzmir iptidaî mektebinde ve Sıvas Askerî Rüştiyesile Mülkiye İdadisinde ve lise tahsilini Halıcıoğlu Topçu İdadisinde bitirerek 1900 de Topçu Harbiye Mektebine girmiş ve bu mektepteki muvaffakıyetinden dolayı Erkânıharbiye sınıflarına ayrılmış ve 1906 da Topçu Erkânıharbiye Yüzbaşılığile mektepten çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda *meşrutiyetin ilânından* bir müddet sora (1910) Yemendeki vaziyetin ıslahı için gönderilen mürettep kuvvetin Erkânıharbiyesine memur edilmişti; orada Binbaşılığa terfi etti (1912). Yemenden döndükten sora Balkan Harbini takip eden sulh müzakereleri esnasında, Bulgar murahhaslarile müzakereye memur heyetin Askerî Müşavirliğinde bulundu. *Büyük Harp* seferberliği sırasında, Kaymakam İsmet Bey evvelâ I inci Ordu Erkânıharbiyesine, Osmanlı Devletinin harbe iştirakini müteakıp ta Karargâhı Umumî Birinci Şube Müdürlüğüne tayin edildi. Bu tayinden bir sene kadar sora Miralaylığa terfi etti (11 Kânunuevel 1915). Cihan Harbi esnasında 4 üncü, 20 inci ve 3 üncü Kolordu Kumandanlığında bulundu. Mütareke devrinde Harbiye Nezareti Müsteşarlığile Sulh Hazırlık Komisyonu Reisliğinde resmî ve millî vazifelerini hakkile ifa etti.

20 Mart 1920 de Ankaraya geldi. Miralay İsmet Bey Birinci Büyük

kumandanını düşürüp kendileri *o mevkii tutmaya* teşebbüs ettiler; ve devlet memurlarını, kanun haricinde idamla tehdide kalkıştılar.

Lâkin bu isyan hazırlıklarile meşgul oldukları zaman bile Mustafa Kemale itaatlerini hiç olmazsa zahiren ifade ile ona karşı hürmetkâr görünmeği siyaset icabı sayıyorlardı. *Millet Reisi*, henüz ordu teşkilâtı tamam olmamış ve Meclis içinde muhtelif cereyanlar başgöstermiş olduğundan, Yunanlıların gittikçe tehlikeli vaziyet aldıkları bir zamanda, bir dahilî harbe mahal vermeksizin bir müddet vaziyeti idare etmek fikrinde idi. Fakat Çerkez Etem ve kardeşlerinin, teşekkül eden Türk Devletine karşı, "hayasız, hadnaşinas ve küstah„ hareketleri, tediplerinden başka çare kalmadığını göstermiş ve Büyük Millet Meclisinin kararile aleyhlerine sevkolunan muntazam kuvvetler, ilerde görüleceği üzere, bu

---

Millet Meclisine Edirne Meb'usu olarak girmişti; Büyük Millet Meclisi de onu Erkânıharbiye Reisliğine intihap etti. Birinci İnönü Muharebesinde mütearrız düşmanları püskürten vc Kütahyada Çerkez Etemin hıyanetkâr hareketlerini ezip mahveden İsmet Beyi, Türkiye Büyük Millet Meclisi *Mirlivalığa* yükseltti (10 Kânunusani 1921).

İkinci İnönü Muharebesinde dahi Yunanlıları ricate icbar eden İsmet Paşaya bütün Garp Cephesi Kumandanlığı verildi (10 Teşrinisani 1921); bu sıfatla Sakarya Meydan Muharebesinde Kumandan, İsmet Paşa idi. Sakarya Meydan Muharebesindeki mühim hizmetlerinden dolayı, İsmet Paşaya, Büyük Millet Meclisi tarafından *bir takdirname* verildi. Büyük zaferden sora ise, İsmet Paşa, *Ferikliğe* terfi olundu (31 Ağustos 1922).

Yunanlılar denize dökülüp, Anavatan silâhla istilâdan kurtarılınca hasıl olan vaziyeti siyaseten tespit için kurulacak konferansta, Türk Milletinin menfaatlerini hakkile müdafaa edebilecek zatın da *İsmet Paşa* olacağına, Millet Reisi ve Büyük Millet Meclisi kanaat getirdiğinden Müşarünileyh 31 Teşrinievel 1922 de *Hariciye Vekilliğine* intihap edildi ve 6 Mart 1924 e kadar bu vazifede kaldı. Lozan Konferansında Başmurahhas olarak bulunması (21 Teşrinisani 1922 - 24 Temmuz 1923) bu devreye tesadüf eder. Cümhuriyetin ilânının ertesi günü (30 Teşrinievel 1923) te Hariciye Vekilliği uhdesinde kalmak üzere, *İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine* intihap olundu. Bir sene kadar sora (22 Teşrinisani 1924) İsmet Paşa Kabinesi çekilip, yerine Fethi Bey Kabinesi gelmiş ise de, bu Kabine ancak 4 ay kadar mevkiini muhafaza edebilmiş ve yerini tekrar İsmet Paşanın teşkil ettiği kabineye bırakmıştır (3 Haziran 1925).

İsmet Paşa, Başvekil bulunduğu sırada, *Birinci Ferikliğe* terfi edildi (30 Ağustos 1926); bir sene sora da kendi talep ve istidası üzerine *tekaüde* sevkolundu (30 Haziran 1927).

asileri mağlûp ve münhezim ederek kaçmağa mecbur eylemiştir.

ŞARKIŞİMALÎ CEPHESİNDE ERMENİLER ÜZERİNE KAZANILAN GALEBE VE NETİCELERİ

Anadolunun şarkışimalisinde teşekkül eden cephede, yeni Türk Devleti, *Ermenilere* karşı muvaffakıyetli bir harp yaparak; ilk beyneddüvel *muahedeyi* aktetmiştir. Ermeniler, Mondros Mütarekesindenberi, gerek Ermenistan dahilinde [1], gerek hududa mücavir mahallerde Türkleri kütle halinde öldürmekten fariğ olmuyorlardı.

1920 senesi ilkbaharında, Ermenilerin Türklere ettikleri *zulümler* tahammül olunamıyacak bir hale geldi. Bunun üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Ermenistan seferine karar verdi. 9 Haziran 1920 de şark vilâyetlerinde muvakkat seferberlik ilân olundu. Millet Reisi Mustafa Kemal, XV. Kolordu Kumandanı *Kâzım Kara Bekir* Paşayı Şark Cephesi Kumandanlığına tayin etti. Yine Haziran ayında Ermeniler, Oltuda teşekkül eden mahallî Türk idaresine karşı hareketle o havaliyi istilâ ettiler. Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin Hariciye Vekâleti tarafından Ermenilerin bu yolda taarruzları menedilmek üzere, Ermeni Taşnak Hükûmetine bir *ültimatom* verildi (7 Temmuz 1920). Fakat Ermeniler taarruz ve istilâ hareketlerine devam ettiler. Hatta 24 Eylûlde hudut mıntakasında toplanan kuvvetlerimize *taarruz* ederek harbe girişmek cür'etini gösterdiler.

Ermenilerin bu taarruzu defolunduktan sora, Türk Ordusu, 28 Eylûl sabahı ileri harekete geçti. Bazı mevkileri zaptetti ve bir müddet *Sarıkamış* hattında kaldı. 30 Teşrinievelde *Kars* ve 7 Teşrinisanide *Gümrü* (Aleksandropol) yü zaptetti.

Karsı mukavemet edemeksizin terkeden Ermeniler, 6 Teşrinievelde muhasamayı kesip sulh için müracaat mecburiyetinde kaldılar. Türk Ordusu tarafından zaptolunan Gümrü şehrinde, 26 Teşrinisanide başlıyan sulh müzakeresinin neticesi olarak *Gümrü Muahedesi* imzalandı (3 Kânunuevel 1920).

[1] Rusyanın inhilâl devrinde Cenubî Kafkasyanın Erivan, Gümrü, Kars şehirlerile o havalide çokça Ermeni bulunan mıntakaları ihtiva etmek üzere bir Ermenistan teşekkül etmişti. *"Ermeni Devleti,,* denilen bu teşekkülün başına, türk düşmanı ve ifratla ermeni milliyetçisi olan *Taşnak Fırkası* geçmişti. İtilâfçı devletlerin mahmisi olan Taşnak Hükûmeti, elinden geldiği kadar Türklere zarar dokundurmağa çalışıyordu.

Gümrü Muahedesi, yeni Türk Devletinin aktettiği *ilk* muahededir. Bu muahede yeni Türk Ordusunun muvaffakıyetinin semeresidir. Osmanlı Devletine galebe etmiş Müttefikler, Ermenilere Trabzon, Erzurum, Gümüşane, Erzincan, Bitlis, Van vilâyetlerini, hasılı ta Harşıt vadisine kadar *çok geniş türk ülkelerini* kâğıt üzerinde vadetmişlerdi; Ermeniler de bu mev'ut memleketleri istilâ hayalini besliyorlardı. Türk Ordusu önünde inhizam ve firarla bu hayal uykusundan uyanıp hakikati gördüler ve *Osmanlı Devletinin 1878 harbile kaybettiği* Kars ve havalisini Gümrü Muahedesile Türklere terketmek mecburiyetinde kaldılar. Bu mağlûbiyet ile Ermeni Devleti, artık Türk Devletine zarar eriştiremiyecek bir hale getirilmiş oldu. Bilâhare, Ermenistan Devleti Rus Sovyetli Sosiyalist Cümhuriyetine dahil olunca, Gümrü Muahedesi yerine de, ilerde görüleceği üzere, Türkiye ile Sovyetler Cümhuriyeti arasında aktolunan Moskova (16 Mart 1921) ve Kars (13 Teşrinievel 1921) Muahedeleri geçti.

Türk Ordusu, Ermenistan ordusunu mağlûp ederek Cenubî Kafkasyaya girince, *Gürcüstanla* temasa gelmiş oldu. Bu senenin Temmuzunda, İngilizler işgalleri altında bulunan *Batumu* tahliye etmişlerdi. Bunun üzerine Batuma hak iddia eden Gürcüler, derhal Batuma asker sokarak, orayı idareye başlamışlardı. Bu keyfiyet, Osmanlı Devleti ile Sovyetler Cümhuriyeti arasında, Büyük Harp bitmeden aktedilmiş olan *Brestlitovsk Muahedesine* ve yine Osmanlı Devleti ile Gürcüler arasındaki *Trabzon Muahedesine* mugayir olduğundan, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Gürcü Hükûmetine bir *protesto* vererek, o havaliden Gürcülerin çekilmesini talep etti. Nihayet Gürcülerin Ankaraya gönderdikleri bir sefir ile edilen müzakereler neticesinde, Gürcü Hükûmeti, Ardahan, Artvin ve Batumun Türk Hükûmeti idaresi altına geçmesine razı olmak mecburiyetinde kaldı. *Türkiyeye iltihakını sabırsızlıkla bekliyen* bu havalinin hamiyetli ahalisi, Türk Ordusunu heyecan ve alkışlarla istikbal ettiler (Mart 1921). Vakıâ Gürcüstanın Sovyetler Cümhuriyetine girişinden sora aktolunan Moskova Muahedesi ile Batum Gürcüstanda kalmışsa da Artvin ve Ardahan Türkiyeye iltihak etmiştir.

Hasılı yeni Türk Devletinin bu ilk zaferi, Osmanlı İmparatorluğunun XIX. asır sonlarında, Türklerle meskûn Anadoludan Moskoflara bıraktığı hemen bütün mıntakaların Ana-

vatana *tekrar ilhakı* gibi büyük bir muvaffakıyeti temin etmiş demektir. Şark ve şimal hudutlarını bu suretle tashih ve takviye eden Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, artık bütün dikkatini diğer cephelere tevcih edebilirdi.

BİRİNCİ İNÖNÜ MUHAREBESİ

Etem ve kardeşlerinin isyanı üzerine yunan cephesindeki kuvvetlerimizin mühim bir kısmı mevkilerinden alınarak Kütahyadan Gediz istikametinde asileri takip ve tenkile koyulmuştu. Etem ve kardeşleri bu kuvvetlere karşı koyamıyacaklarını anlayınca çekilmiş, *Yunanlılara iltica etmiş* ve düşman hizmetine girmişlerdir. Etemi takip dolayısile cephelerin boşaldığını asilerden haber alan Yunanlılar, Bursa ve Uşak cephelerinden Eskişehir ve Afyon istikametlerinde yürümiye başladılar (6 Kânunusani 1921).

Görülüyor ki cephedeki türk kuvvetlerinden mühim bir kuvvet isyan etmişti. Fazla olarak bu asi kuvvet Yunanlılarla müştereken Türklere hücum etmeği de kabul eylemişti. Bu vaziyete göre Yunanlılar, şu gayeyi güttüler: Türk cephesinde hasıl olan zâftan ve türk kuvvetlerinin Etemi takip için mevkilerinden uzaklaşmış olmalarından istifade ederek türk kuvvetlerini basıp mağlûp etmek ve bu suretle millî müdafaayı ve millî hükûmeti *teessüs zamanında yıkmak.*

Yunan taarruzu belirince asi Etemin kuvvetlerine karşı Kütahya civarında bir piyade fırkası (Kaymakam *İzzettin* Bey kumandasında 61 inci Fırka) ve bir süvari grupu bırakılarak mütebaki kuvvetler cebrî yürüyüşle, Yunanlıları karşılamak üzere, *İnönü* ve *Dumlupınar* mevzilerine hareket ettirildi.

Bursa mıntakasındaki 3 fırkadan 2 sile taarruza geçen Yunanlılar, *9 Kânunusanide İnönü mevziimize gelip çarptılar.* Kütahya mıntakasından İnönü cephesine gönderilen kıt'alar, müşkülâtla sevkolunuyordu.

10 Kânunusani 1921 sabahı, *İsmet Bey* asilerin takibini bırakarak İnönü muharebe meydanına geldi *(Harita. 3).*

9 akşamı başlıyarak 10 Kânunusanide düşmanın İnönü cephemize yaptığı müteaddit taarruzlar, birçok tehlikeli temevvüçlere rağmen *püskürtüldü.* Yunan baskını akim kalmıştı [1].

[1] Birinci İnönü Muharebesinde karşılaşan kuvvetlerin miktarı şöyledir: Yunanlılar 20.000 tüfek, 150 ağır makineli tüfek, 50 top, 200 kılıç; Türkler ise 6000 tüfek, 50 makineli tüfek, 28 top, 300 kılıç.

Yunanlılar 10/11 Kânunusani gecesi Bursa istikametinde *ricat* ettiler.

Yunanlılar, şimalden İnönü mevziimize taarruz ederken, cenupta Afyon Karahisar garbındaki Dumlupınar mevziimize ciddî bir teşebbüste bulunmamışlardır.

Yunanlılar, şimalde İnönü mevziimize taarruz ederken hain Etem ve kardeşleri vatan müdafaası için emirlerine verilen Türk kuvvetlerini cebir ve tehditle Kütahya garbındaki mevzilerimize taarruz ettirdiler. İzzettin Bey kumandasındaki Millet Meclisi kuvvetleri *asileri de püskürttü.* İnönünde Yunanlıların mağlûbiyetinden sora şimalde ve Afyon cephesinde serbest kalan kuvvetlerden bir kısmı ayrılarak Kütahya garbındaki asi Etem kuvvetlerine taarruz edildi. Etem ve kardeşleri bilâfasıla Gediz istikametinde takip ve idaresindeki kuvvetler sergerdelerin elinden *kurtarıldı.* Etem ve kardeşleri de Yunanlılara iltica ettiler.

Birinci İnönü Muharebesi ve asi Etemin ve kardeşlerinin tenkili İstiklâl tarihimizde *bir dönüm noktasıdır.* Bu zaferlerle Millî Ordunun ve Millî Hükûmetin dahil ve hariçte *itibarı artmış* ve Garp Cephesinde düşman ordusunun istilâsını durdurabilecek muntazam bir ordu teşkili imkânı hasıl olmuştur *(Res. 28, 29).*

ÇERKEZ ETEM İSYANININ MAHİYETİ

Çerkez Etemin isyanı ve mağlûp olarak çekilişi ile biten hareket, yeni Türk Devletinin kuruluşu sırasında başgösteren buhranların en ehemmiyetlilerinden biri, belki de birincisidir. *Bu hareket, merkezî ve muntazam bir devlet fikrile, sırf maddî kuvvetlerine dayanarak şurada burada, keyif, hırs ve menfaatlerinin teminini istihdaf eden sergerdelerin adeta mahallî feodal devletçikler ihdas etmek arzularının musademesidir.*

Yeni Türk Devleti, başta yeni Devletin kurulmasına hizmet eden kimselerden olmak üzere, bütün Türkiye halkından şu esaslara itaat etmelerini istemiştir: **1)** *Asker,* ancak *Büyük Millet Meclisi namına,* ve onun kabul ettiği kanunlar dairesinde muayyen memurlar tarafından toplanabilir; **2)** *Vergi* de ayni şerait ve usulle, munhasıran Büyük Millet Meclisi namına alınarak, yeni Türk Devletinin *hazinesine* yatırılır; **3)** Ahaliyi muhakeme edip cezalandırma hak ve salâhiyeti, ancak Büyük Millet Meclisi tarafından kendilerine bu hak ve salâhiyet verilmiş olan *hâkimlerde* vardır; ve bu hâkimler mevcut kanunlara göre adalet dağıtırlar.

Muntazam bir devletin temeli olan bu prensiplere herkesin itaat etmesi lâzımdı; akşi takdirde muntazam bir devlet yok demek olurdu.

Türk memleketlerinin düşman istilâsından, dahilî isyanlardan kurtarılmasında hizmetleri geçen bazı müfreze kumandanları, kumanda ettikleri kuvvetlere istinaden, hareketlerini işte bu esaslara tatbik etmemek cür'etini göstermişlerdi; fakat Çerkez Etemden gayrısı, pek çabuk bu yanlış yoldan dönüp, Büyük Millet Meclisinin kanun ve emirlerine itaat etmişlerdi. Çerkez Etem, maiyetindeki *mühimce kuvvete*, gördüğü hizmetlere ve Büyük Millet Meclisinde lehine hasıl olan bazı cereyanlara güvenerek, serkeşlikte devam etti; yukarda sayılan esaslara muhalif olarak, asker ve para toplamağa, idama kadar giden cezalar vermiye kalkıştı. Bu vaziyetin devamı, yeni Türkiye Devleti içinde, ikinci bir devletin tekevvünü, yahut Çerkez Etemin, maiyetindeki kuvvetlerile, Büyük Millet Meclisindeki taraftarlarına istinaden, Büyük Millet Meclisine, yani yeni Türk Devletine *tahakkümü* demek olacaktı.

Henüz kuruluş devresinde bulunan devletler için bu nevi buhranlar çok tehlikelidir. İşte bu tehlikeli vaziyetten, Devleti, Mustafa Kemalin iradet ve dehasile muavinlerinin (bilhassa İsmet Beyin) metanet ve dirayetleri kurtarmıştır; çünkü Çerkez Etemin ve ona müteveccih olan başka müfreze kumandanlarının maddî kuvvetleri, henüz teşekküle başlıyan muntazam Türk Ordusile *boy ölçüşecek derecede* ehemmiyetli idi.

Çerkez Etem buhranı ortadan kalkınca, artık Büyük Millet Meclisi Hükûmetine karşı bu nevi hareketlerin vukuu, ehemmiyetini tamamen kaybetmiştir.

DÜŞMANLARIN İSTANBULLA ANKARAYI İTİLÂF ETTİRMEK VE İSTANBULLA ANKARAYA MÜŞTEREK BİR MUAHEDE İMZALATTIRMAK TEŞEBBÜSÜ

Yeni Türk Devleti aleyhine, Anadoluda kargaşalıklar ve isyanlar çıkarılmıştı. Hilâfet orduları namile birtakım kıt'alar millî kuvvetler aleyhine saldırılmıştı. Yunanlılar taarruza geçerek ilerlemişlerdi. Hatta Sevr Muahedesi aktolunmuştu. Fakat "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" bütün bu taarruzlara muvaffakıyetle mukabele etmiş, Yunanlıları fazla ileriye bırakmamış, isyanları, söndürmüş, Fransızlarla siyasî münasebata girişmiş, İtalyan-

ların askerî bitaraflıklarını temin etmiş, Ruslarla elçiler teati eylemiş, Ermenistan Devletininmevcut askerî kuvvetlerini ezmek ve Gürcüstan Devleti ile anlaşmak suretile Ermenileri mühim mıntakalar terkile sulhe icbar etmiş, ve Gürcülerden de muharebesizce daha 1878 de elimizden çıkmış olan geniş Türk topraklarını gerialmağa muvaffak olmuştu. "Sevr Muahedesi„ ne gelince Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, milletin hiç rızası olmaksızın aktolunan bu vesikayı, *hiç yokmuş ve hiç yapılmamış* sayıyordu. Böyle bir hakikî kuvvete karşı, Padişah Hükûmeti heyulâsının cebir ve şiddetle bir iş görebilmesi bittabi imkânsızdı; Damat Ferit Paşa Hükûmetinin her nevi düşmanlarla birlik olarak *silâh ile netice almak plânı*, tatbikatta muvaffak olamamıştı. Bunu değiştirmek, yeniden, zahiren itilâf politikasına geçmek suretile yeni Türk Devletini, *içinden inhilâl ettirmek* daha faideli olacağına düşmanlar hükmettiler. Şiddetten evel bir kere daha tecrübe olunan bu siyasete tekrar başvurdular.

Ferit Paşa Kabinesi yerine, Tevfik Paşa Kabinesi geldi. Müşür Ahmet İzzet Paşa bu Kabinede Dahiliye Nazırı idi. Yeni Kabine, Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin Reisi ile temas ve münasebet aradı. Mustafa Kemal, bu münasebetten *ciddî bir netice çıkmıyacağına kani* olmakla beraber, herkesin efkârını tatmin maksadile İstanbul Hükûmetinin bu teşebbüsüne muhalefet etmedi. *Ahmet İzzet Paşa* ve birkaç arkadaşı, Anadoluya geçerek, Bilecikte Mustafa Kemal ve arkadaşları ile buluştular (5 Kânunuevel 1920); sora Ankaraya gidip uzunca bir müddet orada kaldılar. İzzet Paşa Heyetinin Ankarada bulundukları zaman, Millî Hükûmetin çok meşgul ve çok faal olduğu bir devreye tesadüf eder; Birinci İnönü Harbi, o sırada kazanıldı.

İzzet Paşa Heyeti, Ankarada misafir olarak alıkonulduğu esnada İtilâf Devletleri de nihayet Sevr Muahedesinin *ölü doğmuş olduğunu* itirafa mecburiyet gördüler. 25 Kânunusani 1921 de Pariste toplanan *Müttefikler Meclisi*, 21 Şubatta Londrada Müttefik Devletler murahhaslarile Osmanlı ve Yunan murahhaslarından mürekkep bir konferansı davet ederek, mevcut muahedede (yani Sever Muahedesinde) hadiseler dolayısile (yani Türk Milletinin mukavemeti dolayısile) zarurî görülen tadilâtı yapmaya karar verdi. Osmanlı murahhasları arasında, *Mustafa Kemal Paşanın*, bizzat veyahut ondan sa-

lâhiyet almış kimselerin bulunması da isteniliyordu. Paris Meclisinin bu kararlarını, İtilâf Devletlerinin mümessilleri İstanbulda osmanlı sadrazamına resmen bildirdiler (26 Kânunusani 1921). Şimdiye kadar türk millî kuvvetlerine "eşkıya çeteleri„ ve Türk Milletinin Mümessili Mustafa Kemale "Asi Jeneral„ diyen İtilâf Devletleri "eşkıya çetelerinin„ Türk Vatanını müdafaada gösterdikleri fedakârca mukavemet sayesinde, bir idam mahkûmu "Asi Jeneral„ in teşkil ettiği "gayrimeşru„ hükûmetin murahhaslarını davet ve konferans masası başında onlarla konuşmak, yani zımnen *yeni Türk Devletini tanımak* mecburiyetinde kalmışlar, demekti. Fransa Hariciye Nazırı *Milran* birkaç ay evel bir notasında "Müttefik Devletler Sevr Muahedesinde hiçbir tadilâta müsaade etmez„ demiş iken, şimdi zarurî görülecek tadilâttan bahsediyorlardı. Bu büyük netice, ancak, Mustafa Kemalin vaziyetleri olduğu gibi görerek, siyasette *hakkın*, lüzumunda *millî kuvvete istinat etmesi* düsturundan neş'et etmişti..

Bu hakikate tâbi olan İtilâf Devletleri de bir taraftan Konferansa davet ederken, diğer taraftan yeni Türk Devletini, Paris Meclisinin bu kararına temayül ettirmek için *İzmire bir yunan kolordusunu daha yollattılar.*

Sadrazam Tevfik Paşa, Müttefiklerin teklifini Mustafa Kemale bildirmekle beraber, murahhasların tayin edilmesini de temenni ediyordu.

Tevfik Paşanın bu teklifi, saltanat devrinde akıllı ve tecrübeli tanılan bu ihtiyar vezirin de şeniyeti hakkile idrak *edemediğini* tebarüz ettiren bir vakıadır. Artık İstanbulda hakikî bir hükûmet kalmamıştı. Sevr Muahedesinin tatbik olunamamasına ve Müttefiklerin bunu tadil zaruretini duymalarına *tek sebep*, yeni ve kuvvetli bir Türk Devletinin Ankarada kurulmuş olması idi. Bu cihetle Padişah Hükûmetinin Ankara mümessillerini de arkasına takarak, Londraya gitmek istemesi, hem akılsızca, hem küstahça bir arzu idi. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal, buna icabı veçhile bir cevap verdi; evvelâ şu *esasları* koydu:

Millî iradeye dayanarak Türkiyenin mukadderatını ele alan *yegâne meşru ve müstakil hâkim kuvvet* Ankarada müstemirren münakit Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Türkiyeye müteallik bilcümle mesailin halline memur ve her türlü haricî münasebetlerde muhatap, ancak işte bu Meclisin hükû-

metidir. İstanbulda herhangi bir heyetin hiçbir suretle *meşru ve hukukî vaziyeti yoktur.*

Bu esaslara binaen İstanbul Hükûmetinin ortadan çekilmesini ve Müttefik Devletlerin davetlerini doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisi Hükûmetine yapmaları lüzumunu, Tevfik Paşaya bildirdi.

Millet Mümessilinin bu sarih ve kat'î ve tamamen hukukî olan teklifine karşı Babıalide yetişmiş ihtiyar Paşa, kemkümlerle dolu, gûya diplomatça cevaplar vermiye kalkışmış ve söz arasında ancak millî teşkilât sayesinde hasıl olan tahavvülde başka amillerin bulunduğunu da imaya cür'et etmişti.

Buna cevaben Mustafa Kemal, yeni Türk Devletinin *Teşkilâtı Esasiye Kanununu* göndererek, Türk Vatanında yegâne devlet, "Türkiye Devleti„ olduğunu ve İstanbuldaki heyulânın Türk Milleti nazarında artık hiçbir mevkii kalmadığını anlattı.

Muhabere birkaç gün sürdü. İstanbul hâlâ Osmanlı Saltanatından ve Osmanlı Kanunu Esasisinden dem vuruyordu. Uyuşmak kabil değildi. Nihayet mesele Büyük Millet Meclisinde müzakere edilerek, *Londra Konferansına* ayrıca davet vaki olursa gitmek üzere, Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin yani *hakikî Türk Devletinin mümessili olacak* bir murahhas heyeti seçildi. Hariciye Vekili *Bekir Sami Beyin* riyaseti altında bulunan bu heyet, Loit Corç tarafından İtalya vasıtasile davet geldikten sora, Londraya gidip konferansa *iştirak* etti.

Londra Konferansı, 13 gün (27 Şubat - 12 Mart 1921) devam etti. Londra Konferansını anlatan bir muharrir diyor ki : Osmanlı murahhasları titrek ve zayıf ihtiyar adamlardı. Murahhaslarının reisi olan beyaz sakallı bir zat üşümemek için bacakları üstüne bir yün battaniye örtmüştü. Anadolu murahhasları sağlam, dinç, top ağzından çıkan mermiler gibi hızla ve şiddetle salona girdiler ; Padişahın murahhasları klasik "*Hasta Adam*„ ın ; millî murahhaslar Anadolu yaylâsının sâf ve sağlam havasında büyümüş *genç ve gürbüz Türk Devletinin* hakikaten mümessilleri idiler.

Osmanlı Başmurahhası Tevfik Paşa söz sırası gelince, "Ben sözü Türk Milletinin *hakikî mümessili* olan Büyük Millet Meclisi Başmurahhasına bırakıyorum„ ; Bekir Sami Bey söz söylerken Osmanlı murahhaslarından Mustafa Reşit Paşa da : "Bekir Sami Beyefendi, *bütün Türkiye namına* söz söylüyor„ demişlerdi.

Londra Konferansında müzakere edilen maddelerden müspet bir netice çıkmadı. İtilâf Devletleri ilk metin üzerinde yapılan pek zarurî tadilât ile "Sevr Muahedesi„ ni Büyük Millet Meclisi Hükûmetine de *tasdik ettirmek* istemişlerdi. Yeni Türk Devleti, elbette buna razı olamazdı. Bu neticeyi evelden sezen Müttefikler, son tekliflerine daha cevap almadan, hemen Yunanlıları tekrar *taarruz* ettirdiler (23 Mart 1921).

Lâkin yeni Türk Devleti murahhaslarını konferansa davet ederek onlarla müzakereyi kabul vakıası, haddi zatinde mühim ve müspet bir netice idi. Müttefikler, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin, Türkiyede asıl hâkim kuvvet ve Devlet olduğunu *teslim ve tasdik* etmişler demekti.

İKİNCİ İNÖNÜ MUHAREBESİ

Birinci İnönü Muharebesinden sora yunan ordusu Bursa ve şarkındaki kuvvetlerini arttırmıştı. *Uşak* ve şarkında da mühim bir grup toplanmıştı. Bundan başka Yunanlıların *İzmitte* bir fırkaları ve ona mukabil bizim *Kocaeli Grupu* denilen kuvvetlerimiz vardı. Yunanlıların Mendires havalisindeki kuvvetlerine karşı da bazı kıt'alarımız bulunuyordu.

Yunanlılar, Millî Ordunun daha ziyade kuvvetlenmesine meydan vermeden ve Millî Hükûmeti Londra Konferansı mukarreratını kabule icbar için, 23 Mart 1921 de tekrar ileri harekete geçtiler. Birinci İnönü muzafferiyetinden ikinci yunan taarruzuna kadar geçen iki buçuk ay kadar az bir müddet zarfında ordumuzun takviyesine mümkün olduğu kadar çalışılmıştı *(Res. 30, 31)*.

Yunanlılar, Bursa ve Uşak garbından *faik kuvvetlerle* [1] Eskişehir ve Afyon istikametlerinde ileri harekete geçtiler *(Harita. 3)*.

Bursa, Bilecik ve Pazarköy üzerlerinden ilerliyen Yunanlılar, 27 Martta evelce hazırlanmış olan *İnönü mevziinde* İsmet Paşa kumandasındaki Garp Cephesi kıtaatına taarruza başladılar. Yunanlılar bidayette sağ cenahımıza ve takviye kıtaatı aldıktan sora bütün İnönü mevzii cephesine şiddetle

---

[1] Bursadan ve Uşaktan taarruz eden Yunanlıların kuvveti 40.000 tüfek ve 3700 den fazla ağır ve hafif makineli tüfek ve 144 top, 1200 kılıç; buna karşı bizim tarafta Eskişehir ve İnönü civarında İsmet Paşa kumandasında 15.000 tüfek, 150 hafif ve ağır makineli tüfek, 900 kılıç (süvari) ve 56 topumuz vardı. Afyon ve garbında Refet Paşa kumandasında da 9000 tüfek, 64 makineli tüfek 4.000 e yakın kılıç ve 51 top mevcuttu.

hücum ettiler. Merkez ve sol cenahta bazı gerilemelere rağmen, Türk kumandan ve askerlerinin cidden fedakârca çarpışmalarile mevzi müdafaa edilebilmiş ve düşman taarruzu tardedilmişti. Yunanlılar 30 Martta aldıkları takviye kıt'alarile taarruzları tekrar ettiler.

Türk sağ cenahı mukabil taarruzlarla bu düşman taarruzunu da püskürttü. O aralık Ankaradan gelen yeni kuvvetlerle—bunlar arasında *Meclis Muhafız Taburu* da vardır—, sarsılmış olan sol cenahımız takviye edilmiş ve Yunanlılara bu cihetten de mukabil taarruza geçilmiştir.

Artık Yunanlıların taarruz kuvveti tamamen kırılmıştı. Düşman 31 mart / 1 nisan gecesi, muharebe meydanında *zaferi kahraman ordumuza terkederek çekilmişti.* Bursa şarkındaki mevziine kadar şiddetle takip olundu.

Bu muzafferiyet üzerine Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ile Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal arasında teati edilen telgrafnameler, millî heyecan ve süruru, çok samimî ve gayet güzel bir üslûp ile ifade eden *mümtaz nümuneler* olduğundan aynen aşağıya dercolunmuştur.

Metrestepeden
1-4-1337(1921)

Saat 6,30 sorada *Metrestepeden* gördüğüm vaziyet: *Gündüzbey* şimalinde, sabahtanberi sebat eden ve dümdar olması muhtemel bulunan bir düşman müfrezesi, sağ cenah grupunun taarruzile gayrimuntazam çekiliyor. Yakından takip ediliyor. *Hamidiye* istikametinde temas ve faaliyet yok, *Bozöyük* yanıyor. Düşman, binlerce maktüllerile doldurduğu muharebe meydanını *silâhlarımıza* terketmiştir.

Garp Cephesi Kumandanı
İsmet

Ankara
1-4-1337

İnönü Muharebe Meydanında Metrestepede Garp Cephesi Kumandanı ve Erkânıharbiyei Umumiye Reisi *İsmet Paşaya*

Bütün tarihi âlemde, sizin İnönü Meydan Muharebelerinde deruhde ettiğiniz vazife kadar ağır bir vazife deruhde etmiş

4—6

kumandanlar enderdir. Milletimizin istiklâl ve hayatı, dâhiyane idareniz altında şerefle vazifelerini gören kumandan ve silâh arkadaşlarınızın kalp ve hamiyetine büyük emniyetle istinat ediyordu. *Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz.* İstilâ altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün müntehalarına kadar zaferinizi tes'it ediyor. Düşmanın hırsı istilâsı, azim ve hamiyetinizin yalçın kayalarına başını çarparak hurdehaş oldu. Namınızı tarihin kitabei mefahirine kaydeden ve bütün milleti hakkınızda ebedî minnet ve şükrana sevkeden büyük gaza ve zaferinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölülerile dolu bir meydanı şeref seyrettirdiği kadar milletimiz ve kendiniz için *şaşaai itilâ ile dolu bir ufku istikbale de nazır ve hâkim* olduğunu söylemek isterim.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa
Hazretlerine

Zulüm ve istibdat dünyasının en zalimane hücumlarına karşı, yalnız ve şaşkın kalan milletimizin maddî ve manevî bütün kabiliyet ve kuvvetlerini *ruhundaki ateşle toplayan ve harekete getiren* Büyük Millet Meclisinin Reisi Mustafa Kemal Paşa !

Kahraman zabitlerimiz ve askerlerimizle avcı hatlarında omuz omuza vuruşan fırka ve kolordu kumandanları namına takdirat ve tebrikâtınıza kemali fahir ile arzı şükran ederim.

Garp Cephesi Kumandanı
İsmet

Uşak mıntakasından Afyon istikametine yürüyen Yunanlılar, 24 Martta *Dumlupınar mevziini* zaptetmişler ve 27 Martta Balmahmut mevziini zorlamıya başlamışlardı. Yunanlıların bu cephedeki hareketleri, iptidada muvaffakıyetli oldu. 28 Martta Afyon Karahisarını düşürdüler ve Konya istikametinde yürümeğe başladılar. Fakat İnönünden düşmanı kaçmağa icbar edip serbest kalan Türk kıt'aları, düşmanın yan kollarını tehdit edince, yunan kuvvetleri Afyonu boşaltarak Uşak istikametinde *geri çekilmeye* başladı

lar. 8 Nisandan 11 Nisana kadar Türkler, Yunanlılara taarruza devam ettilerse de, Uşaktan takviye kıt'aları alan Yunanlıları Dumlupınardan atmak mümkün olamadı.

D. YENİ TÜRK DEVLETİNİN İLK TEŞKİLÂTI ESASİYESİ

TEŞKİLÂTI ESASİYE KANUNUNUN ESAS MADDELERİ

Büyük Millet Meclisi teşekkül eder etmez, bir hükûmetin faaliyeti için elzem olan esasları ihtiva eden Mustafa Kemalin bir takriri kabul edilmiş, Meclis ve onun İcra Vekilleri Heyeti, o esasları tatbik suretile iş görmeye başlamıştı. Bir taraftan da Meclisin teşkil ettiği "*Hukuku Esasiye Encümeni*„, kabul olunan esaslara göre yeni Türk Devletinin *Teşkilâtı Esasiye Kanunu lâyihasını*, hazırlamaya çalışıyordu. Dört ay kadar çalıştıktan sora bu encümen "Büyük Millet Meclisinin Şekil ve Mahiyetine dair Mevaddı Kanuniye„ serlâvhalı, 8 maddelik bir kanun lâyihası hazırlayıp Meclisin umumî heyetine takdim etti.

Bu lâyihanın müzakeresi münasebetile, Mecliste *iki cereyan* tebarüz etti.

Encümen de dahil olmak üzere Meclisin bir kısmı bilfiil teşekkül ederek icraatta bulunmakta olan Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin ancak "*muvakkat bir hükûmet*„ olmasını istiyordu: Onların fikrince bu muvakkat hükûmet, Osmanlı Devletinin ve İslâm Hilâfetinin istiklâli ve hudutları muayyen Anavatanın tamamiyeti temin edilinceye değin devam etmelidi. Bunun içindir ki kanunun 2 inci maddesinde "gayenin husulüne değin„ kaydile Millet Meclisinin salâhiyeti, zamanla tahdit edilmişti. Buna muhalif olan cereyan Saltanat ve Hilâfetin ilgasile *hakimiyetin kayıtsız ve şartsız millete geçmesini* ve milletin emellerine ve iradesine göre filen teşekkül etmiş bulunan yeni Devletin, hukukî esaslarının da bu hakikî vaziyete göre tespit edilmesini istiyordu; fakat bu cereyanda bulunanlar, fikirlerinin vuzuh ve sarahatle ifadesi zamanı henüz gelmemiş olduğuna kanidiler; bu cihetle fikirlerini açıktan açığa söyliyemiyorlardı... Bu iki cereyan mümessilleri arasında müzakere ve münakaşalar aylarca sürdü; birinci muhafazakâr cereyanın *sağ cenahını hocalar*

teşkil ediyordu. Bunlar "gayenin husulüne değin„ tabirini de müphem bularak Teşkilâtı Esasiye Kanununa "Hilâfet ve Saltanatın ve istiklâli vatan ve milletin istihlâsına kadar...„ ibaresini koydurmak istiyorlardı.

Bu münakaşanın böyle uzayıp gittiği sıralarda Meclisin hafi bir celsesinde Mustafa Kemal bizzat meseleye müdahale ederek, *siyasî basirete bir nümune olan* mühim nutuklarından birisini irat etti (25 Eylûl 1920). Bu nutukta ezcümle şu mütalealarıı serdeyliyordu:

"Türk milletinin ve onun yegâne mümessili bulunan Meclisi Âlinin, vatan ve milletin istiklâlini, hayatını temin için çalışırken; Hilâfet ve Saltanatla, halife ve sultanla bu kadar çok meşgul olması *mahzurludur*. Şimdilik, bunlardan hiç bahsetmemek menafii âliye iktızasındandır. Eğer maksat, bugünkü Halife ve Padişaha muhafazai merbutiyet ve sadakat edildiğini ifade ve teyit etmekse, bu zat *haindir*. Düşmanların, vatan ve millet aleyhinde vasıtasıdır. Buna halife ve padişah deyince millet, onun emirlerine mutavaat ederek düşman amalini yerine getirmek mecburiyetinde kalır. Hain veyahut makamının kudret ve salâhiyetini kullanmaktan memnu olan zat, zaten padişah ve halife olamaz. "O halde onu haledip yerine derhal diğerini intihap ederiz" demek istiyorsanız, buna da, bugünün *vaziyet ve şeraiti müsait değildir*. Çünkü hal'i lâzımgelen zat, milletin nezdinde değil, düşmanların elindedir. Onun vücudunu keenlemyekün addederek diğer birine biat edilmek tasavvur olunuyorsa, bugünkü halife ve sultan hukukundan feragat etmiyerek İstanbuldaki kabinesile, bugün olduğu gibi muhafazai makamı ve idamei faaliyete devam edebileceğine nazaran, millet ve Meclisi Âli, asıl maksadını unutup *halifeler davasile mı uğraşacak?* Ali ile Muaviye, devrini mi yaşayacağız? Hulâsa, bu mesele vâsi, nazik ve mühimdir. Halli bugünün işlerinden değildir.

"Meseleyi esasından halle girişecek olursak, bugün içinden çıkamayız. Bunun da zamanı gelecektir. Bugün vazedeceğimiz kanunî esaslar mevcudiyet ve istiklâlimizi kurtaracak olan *Millet Meclisini ve Millî Hükûmeti takviyeye matuf* mana ve salâhiyeti zamin ve natık olmalıdır!..."

Bu mukni beyanattan sora da mesele derhal hallolunmadı. Maamafih Mustafa Kemal tarafından 13 Eylûl 1920 de

verilmiş program dairesinde, Meclis, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin„ yani yeni Türk Devletinin, *Teşkilâtı Esasiye Kanununun esas maddelerini* tespit ve kabul etti (20 Kânunusani 1921). Bu esas maddeler şunlardır:

1 — Hakimiyet bilâkaydü şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

2 — İcra kudreti ve teşri salâhiyeti, milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

3 — Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Ve Hükûmeti "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" unvanını taşır.

4 — Büyük Millet Meclisi vilâyetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir.

5 — Büyük Millet Meclisinin intihabı, iki senede bir kere icra olunur. İntihap olunan azanın azalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihap olunmak caizdir. Sabık heyet, lâhik heyetin içtimaına kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülmediği takdirde, içtima devresinin yalnız bir sene temdidi caizdir. Büyük Millet Meclisi azasının herbiri, kendini intihap eden vilâyetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir.

6 — Büyük Millet Meclisinin heyeti umumiyesi, teşrinisani iptidasında davetsiz içtima eder.

7 — Ahkâmı şer'iyenin tenfizi, umum kavaninin vaz'ı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akti ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisine aittir. Kavanin ve nizamat tanziminde muamelâtı nassa ve ihtiyacı zamana evfak ahkâmı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelât esas ittihaz kılınır. — Heyeti vekilenin vazife ve mes'uliyeti kanunu mahsusla tayin edilir.

8 — Büyük Millet Meclisi, hükûmetin inkısam eylediği devairi, kanunu mahsus mucibince intihapgerdesi olan vekiller vasıtasile idare eder. Meclis, icraî hususat için vekillere veçhe tayin ve ledelhace bunları tebdil eder.

9 — Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından intihap olunan reis, bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Mec-

lisi reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vaz'ına ve Heyeti Vekile mukarreratını tasdika salâhiyettardır. İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihap ederler. Ancak Büyük Millet Meclisi Reisi Vekiller Heyetinin de reisi tabiisidir.

10 — Kanunu Esasinin işbu mevaddı esasiye ile tearuz etmiyen ahkâmı kemakân mer'iyülicradir.

Heyeti içtimaiyede mevcut kuvvetlerin hakikî muvazenesini asla gözden kaçırmıyan Mustafa Kemal, bu "mevaddı esasiye„ de Osmanlı Kanunu Esasisinin tamamen mülga olduğunu ve Osmanlı Saltanatının ve Hilâfetinin artık hikmeti vücudu kalmadığını *ilân ettirmiyordu*; "ahkâmı şer'iyenin tenfizinden ve ahkâmı fıkhiyeden„ de bahse lüzum görülmüştü. Meclis *sağ cenahının* (muhafazakâr cereyanın) fikir ve endişelerini tatmin için şekle ait böyle bir tedbir alınmakla beraber, "*mevaddı esasiye*„ nin bütün maddeleri, Büyük Millet Meclisinin *bir meclisi müessisan* olduğunu tavzih ve teyit ile milletin mutlak hakimiyetini tespit ve ilân etmekte idi. Böylece İstanbul Hükûmetinin artık Türk teşkilâtı siyasiyesinde *zait bir uzuvdan ibaret* kaldığı ifade edilmiş oluyordu. Bu esas maddeler, yeni Türk Devletinin Osmanlı İmparatorluğundan *tamamen ayrı, Türk Milletinin iradesile müteşekkil, müstakil bir siyasî mevcudiyet* olduğunu hukuk dilile söyliyen bir kanundur. Osmanlı Kanunu Esasî maddelerinden bazılarının mer'iyetine cevaz vermesi, yukarda söylenildiği gibi, sırf siyasî bir düşünceden ve bir de Avusturya İmparatorluğunun inhilâlinden meydana çıkan devletlerin bir müddet Avusturya kanun ve meskûkâtını kullanmaları gibi *amelî ihtiyaçtan* ileri gelmişti.

MECLİSTE TEŞEKKÜL EDEN GRUPLAR

Bu esas maddelerin müzakeresinde, Mecliste muhtelif cereyanlar bulunduğu görülür; filhakika Meclis toplandıktan bir müddet sora, *Meclis azası birtakım gruplara* ayrılmıştır. Halbuki Büyük Millet Meclisi intihabatında müessir olan bir teşkilât vardı : "*Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti*„. Bu cemiyet, Erzurum ve Sıvas Kongrelerile teşekkül ederek program maddelerini tespit etmişti. Bunların başlıcaları, "Misakı Millî„ maddeleri idi. Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin programına göre intihap edilmiş Büyük Millet Meclisinin azası, bu cemiyetin, yani siyasî fırkanın

bir grupu mahiyetinde olmak lâzımgelirdi. Fakat "Misakı Millî„ maddelerinde tamamen müttehit olan Meclis azası, vaziyet ve ahvalin meydana çıkardığı diğer birçok meselelerde ayni fikir üzerinde *birleşmiyordu.* Bundan dolayı Meclise gelen meseleler uzun münakaşaları ve *reylerin çok dağılmasını* intaç ediyordu. Mustafa Kemal, Müdafaai Hukuk esaslarına müsteniden, "*Halkçılık Programı„* unvanlı bir fırka programı tanzim ve ilân etmişti (13 Eylûl 1920).

Biraz evel bahsolunan "Mevaddı Esasiye„ ye de menşe teşkil eden bu programdan mülhem olmak üzere Mecliste birtakım gruplar teşekkül etti. " Tesanüt Grupu „ , " İstiklâl Grupu„ , "Müdafaai Hukuk Zümresi „ , "Halk Zümresi„ ve "Islahat Grupu„ gibi birtakım unvanlar alan bu zümrelerin, *Meclisin haricinde teşkilâtları yoktu.* Bu grupların peyda olması iptidada, Meclis müzakeresinin dağılıp uzamaması gibi bir faide temin eder, zannolunmuştu. Bu zan tahakkuk etmedi. Bu grupların hemen hepsi, ayni programdan mülhem oldukları cihetle, biribirlerinden farklı ve cidden işlenmiş esaslı fikirler ortaya koyamıyorlardı. Müzakerelerde hatiplerin yekdiğerlerile belâgat müsabakasına girişmeleri, sözlerini uzattırıyor ve bu cihetle müzakereler uzun sürmekte devam ediyordu. Meclis müzakerelerini daha amelî bir hale ifrağ için, Mustafa Kemal "*Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grupu„* namile bir grup teşkil etti. Muhit haricinde faaliyet gösteren "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti„ nin Meclisteki grupu demek olan bu teşekkülün programına esas olarak şu iki madde dercolundu :

1 — Grup "*Misakı Millî„* esasatı dairesinde memleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin edecek sulh ve müsalemeti istihsal için, *milletin bütün maddî ve manevî kuvvetlerini icap eden hedeflere tevcih ve istimal edecek* ve memleketin resmî ve hususî bilûmum teşkilât ve tesisatını bu esas maksada hadim kılmaya çalışacaktır;

2 — Grup, *devlet ve millet teşkilâtını,* Teşkilâtı Esasiye Kanunu dairesinde şimdiden peyderpey *tespit ve ihzara* çalışacaktır.

Mecliste bulunan bütün gruplarla Meclisin gruplara dahil olmıyan azasının çoğu, bu iki esas üzerinde birleşip, *kuvvetli bir grup teşekkül etti* (15 Mayıs 1921). Bu grupun heyeti umumiye Riyasetini *bizzat Mustafa Kemal* deruhde eyledi.

Meclis azasının muhtelif gruplara bölünüşü zahirî ve şeklî bir taksimdi; Meclis azası, hakikatte *üç, dört cereyana* ayrılmıştı; en sağ cenahta ekserisi hocalardan mürekkep olmak üzere *islâmcı muhafazakârlar*, sağ cenahta, daha *mutedil muhafazakârlar*; sol cenahta ise çok miktarda *demokratlar*, yani Mustafa Kemalin fikirlerini bütün netayicile kabul ederek, İstanbul müesseselerini kaldırıp, halkın hakimiyetine müstenit yeni bir Türk Devletinin pürüzsüz teşekkülüne taraftar olanlar, ve nihayet bunların daha solunda *komünist tesirlerine* az çok kapılanlar vardı. Ekser meb'usan meclislerinde olduğu üzere, bazan sağ cenahla en sol cenahın uyuştukları da görülüyordu. Fakat umumiyetle bu muhtelif cereyanlara tâbi olanların çoğu *maksatlarını ve gayelerini eyice anlayıp* muhakeme ederek, şuurla hareket etmek kudretini haiz değildiler; Çünkü siyasî malûmat ve hazırlıkları noksandı. Fikriyatı işlenmiş ve sarahat kespetmiş ancak iki cereyan vardı: Birisi *Mustafa Kemalin* inkılâpkâr *halkçılığı*; diğeri *hocaların* mutaassıp *dinciliği.*

Bu muhtelif cereyanlardan komünisme temayül eder gibi görünüp, fikirden ziyade şahsî menafi ve ihtiras takip eden cereyan, nihayet "Yeşilordu„ sergüzeştcu hareketine tereddi ederek Çerkez Etemin hıyanetine kadar ilerleyip mahvolmuştu. Vak'alar inkişaf edip, Mustafa Kemalin programı galebe eyledikçe, *mutedil muhafazakârların çoğu halkçılara iltihak ettiler.* En sağ cenahı teşkil eden hocalar grupu Birinci Millet Meclisinde, hükûmetin ileri hareketini biraz ağırlaştırmağa müessir olabildise de, İkinci Millet Meclisi toplanınca gerek Mecliste, gerekse muhit haricinde *ehemmiyet ve kıymetini kaybetti.* (İkinci Millet Meclisinde tezahür eden siyasî cereyanlardan ilerde bahsolunacaktır).

Birinci Büyük Millet Meclisi böyle maksat ve cereyanlara kapılmış ve muhtelif grup ve zümrelere ayrılmış bulunduğu zaman bile esaslı *bir noktada* — hesaba katılamıyacak kadar az kimseler istisna olunursa — yekpare bir kütle halinde bulunuyordu; *(Res. 32, 33)* o esaslı nokta, malûm olan millî hudut dahilinde Türk Vatanının tamamiyeti ve Türk Devletinin tam istiklâli.. umdesi idi.

E. YENİ TÜRK DEVLETİ, İTİLÂF DEVLETLERİ VE PADİŞAH HÜKÛMETİ

YENİ TÜRK DEVLETİNİN İTİLÂF DEVLETLERİLE BAZI MÜNASEBETLERİ

Millî Hükûmet tarafından Londraya gönderilen murahhaslar Heyetinin Reisi, Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, neticesiz kalan Londra Konferansından sora, İngiltere, Fransa ve İtalya siyaset adamlarile *kendiliğinden* temas ve mükâlemelerde bulunarak birtakım mukaveleler imzalamıştı (Mart 1921). Bu mukaveleler muhteviyatının, Sevr Muahedesini müteakıp, İngiltere, Fransa ve İtalya arasında, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nüfuz mıntakaları tefrik ve tayin etmek maksadile aktolunan *Üçlü itilâfname* (L'accord tripartite) yi başka namlar altında, Millî Hükûmete kabul ettirmek mahiyetinde olduğu aşikârdı. Londra Konferansından bir netice alamayan İtilâf Devletleri, yeni Türk Devletinin Hariciye Vekilile hususî konuşarak, maksatlarını istihsal etmek istemişlerdi. Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükûmetinin esasî umdesi, "memleketin tamamiyetini ve milletin tam istiklâlini„ temin etmek olduğuna göre, bu umdeye uygun olmıyan mukaveleler Büyük Millet Meclisince bittabi kabul ve tasdik edilemezdi. *Bekir Sami Bey mukavelelerinin cümlesi reddolundu*; ancak *üsera mübadelesine* dair İngilizlerle imzalanan mukavele, İstanbulda Millî Hükûmet Mümessilile İngiliz Komiseri arasında tekrar müzakere edilip tadil ve ıslah edildikten sora kabul olundu. Bu mukavelenin icabatından olarak, Maltada mevkuf bulunan Türk vatandaşları Vatana iade olunuyorlardı. Daima İngilizlerin emirlerine göre hareket ederek, onlara boyun eğmekten bir an geridurmıyan Osmanlı Hükûmetlerinin idare ettikleri İstanbulda İngilizlerin her türlü hak ve nezakete mugayir olarak tevkif ve Maltaya nefyettikleri Türkler, İngilizlere karşı kudret ve satvetini gösteren Millî Türk Hükûmeti tarafından *kurtarılmış* oldu..

Bekir Sami Bey mukaveleleri, Büyük Millet Meclisince tasdik edilmemiş olmakla beraber, bunlara imza atmakla İtilâf Devletleri, bir defa daha yeni Türk Devletinin hiç olmazsa filen varlığını kabul eylemiş oluyordu.

İKİ ZİHNİYET VE İKİ SECİYE

Mustafa Kemal, Anadoluda Millî Türk Devletinin tesisine teşebbüs ettiği zaman, İstanbulda şöyle böyle bir hükûmet olduğu halde, *Anadoluda henüz ciddî bir teşkilât yoktu.* O sıralarda bazı kimselerin vaziyeti Lâyıkile idrak edemiyerek tereddüde uğramaları bir dereceye kadar anlaşılabilir. Fakat İtilâfçıların, Ankarayı Londra Konferansına davet edip Sevr Muahedesini tadil zaruretini duymalarından, Yunanlıların İkinci İnönü darbesini yiyip ricate mecbur kalmalarından ve Padişah Hükûmetinin, değil Anadoluda, hatta İstanbul surları içinde bile hiçbir kıymet ve ehemmiyeti kalmadığı tebarüz ettikten sora, devlet adamları sayılan Osmanlı vezir ve müşürlerinin hâlâ manasız bir an'ane ve unvandan ibaret Osmanlı Saltanatı ve İslâm Hilâfeti gibi heyulâlara kıymet verip, Osmanlı Devletini muhafazaya imkân görmeleri ve bu muhafazada umumî bir menfaat tasavvur etmeleri *hiç anlaşılamaz.* Halbuki böyle bir *zihniyeti,* Osmanlı Devletinin son devirlerinde hayli şöhret kazanmış ricali de taşımakta devam ediyorlardı; yeni teşekkül eden Türk Devletini, hayalden ibaret kalan Osmanlı Padişahlığına tâbi kılmayı memleket ve millete faideli bir siyaset sanıyorlardı. Bu köhne ve şeniyetten uzak zihniyete mukabil Türklerin genç ruhlu münevverleri bilhassa zabitleri memleketin ve milletin kurtarılması, ancak Mustafa Kemalin gösterdiği yolda fedakârane yürüyüp, düşmanlarla *bilfiil çarpışarak,* onu Vatanın mubarek topraklarından atmakla kabil olacağını tamamen idark etmişlerdi.

İhtiyar "osmanlı ricali devleti„ ile genç ruhlu Türk zabitleri *bu eski ve yeni zihniyetlerin* mümessilleri oldular. Ankaraya gelip orada aylarca oturan İzzet Paşa ile Salih Paşa, Gazinin güzel bir tabirile "*bir türlü Ankaraya ısınamadılar.*„ Millî Türk Devletinin hizmetine girmekten sakındılar. İstanbula bir an evel iadelerini mütemadiyen rica edip durdular. Ve nihayet tutmıyacakları bir vaitte bulunmaktan bile çekinmiyerek, İstanbula döndüler; vaitleri hilâfında, artık hiçbir maddî ve manevî kuvvet ve kıymeti kalmıyan Saltanat makamını takviye emelile Padişahın hizmetini tekrar kabul ettiler ; **"nan ve nimetile yetiştikleri Türk Milletinin içinde kalarak ona en acı ve kara günlerinde hizmet etmeği, Vahdettinin hadimi olmağa *tercih edemediler.*"** **[1]** Hal-

[1] "Nutuk„ Sahife. 376, *(Lüks tabı, S. 440)*

buki İstanbulun genç ruhlu zabitleri, düşmanlarla filen çarpışan Türk Ordusuna, genç ruhlu memurları da yeni Devletin az maaşlı, az konforlu, çok işli memuriyetlerine, hasılı Anavatanın göbeğine doğru akın akın gidiyorlar; yoldaki maniaları, tehlikeleri hiçe sayarak mütemadiyen gidiyorlardı.. İstanbulda kalan genç zabitlerle küçük memurlar ve İstanbulun esnaf, işçi, hamal gibi demokrasisini teşkil eden *öz Türkler* de, yine mehaliki, asılıp kesilmeyi bile göze aldırarak, Millî Türk Ordusunun, teçhizat noksanını ikmale çalışıyorlar ve halk arasında *teşkilât yaparak*, müspet propagandalarda bulunarak, Türk maneviyatının muhafazasına ve hatta yükseltilmesine uğraşıyorlardı. Bu fedakârane mesai arasında bir hayli zabit yakalanıp İtilâfçıların hapishanelerine sokuldu, ve Maltaya nefyolundu; birçok *hamal ve mavunacı* tutulup hidematı şakkaye gönderildi; hatta bazıları asıldı.. Fakat bütün bu tehlikelere rağmen vatanî hizmetlerine sekte gelmedi. Buna mukabil, Türk Milletinin büyük fedakârlıklara katlanarak büyük mevkilere çıkardığı “ricali devlet„ten ve büyük memurlardan ekserisi, “siyasî tebdirlerle daha eyi iş görülür„ maskesi altında, rahatlarını bozmamaya, sefil ve esir hayatlarını mümkün olduğu kadar konforlu geçirmeğe uğraştılar... Hatta bununla da iktifa etmeksizin, hamiyetli sayılanları bile yeni Türk Devleti düşmanlarının iktidarını tezyit ve millî müdafaanın manevî kuvvetini tenkis edebilecek işlerden, sözlerden ve hatta Millî Devleti idare edenlere nasihat vermek gibi cür'etkârlıklardan bile çekinmediler!

Bu iki zihniyet ve seciyenin hangisi Türk Milletine ve Türk Vatanına faydalı olduğunu vak'alar pek açık gösterdi.

Hareket ve fedakârlığa istidatsız atıl ve zayıf tabiatli olmalarına rağmen akıl ve fikirlerine mağrur osmanlı ricalini Türk Milletinin haklı muahezelerine hedef etti.

F. SAKARYA ZAFERİ VE SEMERELERİ

KÜTAHYA VE ESKİŞEHİR MUHAREBELERİ

Londra Konferansı, bir netice elde edemeden dağılmıştı (12 Mart 1921). Müttefik Devletlerin, bu konferanstaki tekliflerini kabul ettirmek için Yunanlılara yaptırdıkları taarruz da İnönünde (İkinci İnönü Muharebesi), kat'î bir

mağlûbiyetle neticelenmişti (31 Mart 1921). İtilâf Devletlerinin ayrı ayrı Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili ile yapmak istedikleri zararlı mukaveleler de Meclis tarafından reddedilmişti (Mayıs 1921). İtilâf Devletlerinin ve Yunanlıların askerî ve siyasî sahalardaki bu muvaffakıyetsizliklerinden sora da, İngiltere Hükûmetinin başında bulunan *Loit Corc*, Fransa ve İtalyanın bir derece isteksizliklerine rağmen, İngiliz yardımile yunan ordusunun tekmil kuvvetini bir defa daha yeni Türk Devletine saldırmak kararını verdi.

İkinci İnönü mağlûbiyetlerinden sora Anadoludaki Yunan Kuvvetleri Başkumandanı *Jeneral Papulas* hükûmetine takdim ettiği raporda, "teşekkül halinde bulunan Türk Ordusu henüz kuvvetlenmeden ve Anadoludan takviye kıt'aları gelmeden taarruza mecburuz„ diyor; raporunun nihayetinde "Anadoludaki kuvvete ilâveten 85,000 neferlik bir takviye„ istiyordu.

Yunanistanda Birinci İnönü (10 Kânunusani 1921) Muharebesinden evel mühim bir tebeddül vukua gelmişti: İtilâfçı Devletlerin *Kıral Kostantini* ıskatından (12 Haziran 1917) sora yerine geçirdikleri Kıral Aleksandr, bir kuduz maymun ısırması yüzünden ölmüştü (25 Teşrinievel 1920). Aleksandr zamanında hakikî hâkim *Venizelos* tu. Aleksandr ölünce, Kostantin taraftarlarının propagandasile 1920 senesi nihayetlerinde yapılan yunan intihabatında Venizelos taraftarları ekalliyette kaldılar. Venizelos hükûmetten çekilerek (16 Teşrinisani) memleketi terketti. 6 Kânunuevelde ahalinin doğrudan doğruya reyile *(Plebisit)* Kostantin tekrar Kırallık makamına getirildi (15 Kânunuevel).

Reyi âm yapılırken en ziyade ileri sürülen nokta, Venizelosun yunan kanını korumamış olması iddiası idi. Buna rağmen iktidara geçen Kostantin ve Başvekili *Gunaris*, Venizelos tarafından tahakkukuna çalışılan, Bizansın azametli devrini Yunan Kırallığı idaresinde ihya etmek hayalini bir tarafa atıp sulha yanaşmak cesaret ve kudretini gösteremediler. Bilâkis bu büyük fikir *(Megalo idea)* nın tahakkuku şerefini kendilerine maletmek istediler. *Kostantin XIII* [1], 300.000 asker toplattı; Garbî Anadolu vilâyetlerile Boğazları

[1] Yunan Kıralı Kostantin, son Bizans İmparatoru Kostantin XII. nin halefi olmak iddia ve hayalile, Bizans imparatorları sırasını takip ederek kendisine Kostantin XIII. unvanını verdirmişti.

ve İstanbulu hükmü altına almak fikirlerini besledi. Bunun üzerine, evelce izah edilen ahval ve şerait altında, Yunanlıların Anadoluda taarruzları vukubuldu. Fakat görüldüğü üzere, yaptıkları her iki taarruz da, yeni teşekkül etmek üzere olan Millî Türk Ordusunun fedakârlığı, bilhassa kumandanlarının sevk ve idaredeki meharetleri sayesinde tamamen Yunanlılar için mağlûbiyetle neticelendi.

Yunanlılar, İnönü mağlûbiyetlerinin hıncını, Garbî Anadoluda ve Karadeniz mıntakasında "*Pontus Cümhuriyeti*„ ismini verdikleri rumlarla karışık mıntakada köylerimizi yakmak, müdafaasız insanları öldürmek [1] ve açık *İnebolu* şehrini topa tutmakla almak istediler.

Kostantin Hükûmeti, İngilizlerin teşviki ve Başkumandan

---

[1] Yunan istiklâl harbinin serpintisi olarak, XIX. asır ortalarındanberi bir tohum halinde mevcut olan *Pontus* mes'elesi, mütareke devrinde Türklere bir tehlike teşkil edebilecek hale gelmişti. Vakıâ büyük harp esnasında, hariçten gönderilip tevzi olunan silâh, cepane, bomba ve makineli tüfeklerle, Karadeniz sahilinde *Samsun*, Çarşamba, Bafra ve Erbaa rum köyleri adeta bir silâh deposu haline getirilmişti. Hele mütarekeden sora yunan cemiyetleri propagandacılarının ve Merzifon *Amerikan Kolleji* tarafından yetiştirilen elebaşılarının faaliyetleri tesiri altında bulunan bu havalinin rum ahalisi, "müstakil bir pontus cümhuriyeti„ teşkil etmek emeline düştü. Bu maksatla umumî bir kıyam hazırlandı. Teşekkül eden çeteler, dağlara çekildiler. O havalinin rum metropolidi hareketin başına geçti. Birtakım çeteciler de hariçten geldi. İtilâf kuvvetleri, ve Yunan Devleti bunlara her suretle yardım ediyorlardı. "Trabzonda *bir rum cümhuriyeti* tesisine çalışmak maksadile„ intişar ettiğini açıktan ilân eden "Pontus„ adlı bir gazete İstanbulda intişara başladı (4 Mart 1919). Pontus jandarmasını tensik için, İstanbuldaki yunan işgal kuvvetinden bir *zabitan heyeti* oraya gönderildi. Batumda "Pontus Rum Hükûmeti„ ismile bir teşekkül bile vücuda geldi (1920). Anadoluda toplanan "Pontus„ çetelerinin kuvveti gitgide 25000 e baliğ oldu, bunlar Türk köylerini yakıp, Türk ahaliye karşı akla ve hayale sığmaz *işkence ve cinayetler* irtikâp ediyorlardı.

Mustafa Kemal, Samsuna çıktıktan sora (18 Mayıs 1919) bu hareketlere karşı, derhal tedabir almağa başlamıştı. Merkezi Sıvasta bulunan 3 üncü Kolordu, bütün mesaisini, muhtelif mıntakalarda bulunan Pontus çetelerinin takip ve tenkiline hasretmişti. Bu takibata Erzurumda bulunan 15 inci Kolordu da iştirak ediyordu. Fakat denizle muvasalası olan bu çetelerin tamamen imhası kabil olamıyordu. Nihayet 1920 senesi sonlarında, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından bir Merkez Ordusu teşkil edilip, diğer vazifelerle beraber Pontus asilerinin tedibi vazifesi de o orduya havale olunmuştu. Sakarya Meydan Muharebesinden sora, Pontus çetelerinden nam ve nişan kalmamıştı.

Papulasın gösterdiği lüzum üzerine, Anadoludaki yunan ordusunu *tekrar taarruza geçirdi.* Bu ileri hareketten evel Anadoludaki yunan ordusu hemen bir misli takviye olunmuştu [1].

Yunanlılara karşı bulunan Türk Ordusu ise, Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri esnasında Garp (İsmet Paşa) ve Cenup (Refet Paşa) cepheleri diye ikiye ayrılmıştı. Bu muharebeler, bütün cephenin bir kumandada bulunmasının daha faydalı olacağını göstermişti. Bu sebeple, *bütün Garp Cephesi İsmet Paşanın kumandasına verildi.* Refet Paşa başka vazifelerde kullanılmak üzere Ankaraya alındı. Bu suretle birleştirilen ve Geyveden Afyon Karahisara kadar uzanan cephemizde vaziyet icabına göre yeni tedbirler alınmıştı. Mehmaemken takviye edilmeğe çalışılan Garp Cephesi kıtaatile, Eskişehirin şimaligarbisinde İnönü mevziinde, Kütahya garbında ve cenubunda *müdafaa tertibatı* alındı [2].

Yunanlılar, 1921 senesi yazında tekrar ileri harekete geçtiler. İkinci İnönünden bu zamana kadar geçen iki üç ay gibi kısa bir zamanda, menabiin azlığından, Garp Ordumuz bilhassa silâh, cepane ve nakliye vasıtaları itibarile lüzumu kadar takviye ve teçhiz olunamamıştı. Binaenaleyh hazırlanan mevzilerde *müdafaa zarureti* hasıl olmuştu.

Yunanlılar, faik kuvvetlerle ordumuzun merkez ve bilhassa sol cenahına taarruz ettiler. İnönü mevzii önünde ise ancak zayıf teşebbüsleri görüldü. Merkez sol cenahında (14 Temmuz - 21 Temmuz 1921) şiddetli muharebeler oldu. Asker ve zabitlerimiz büyük kahramanlıklar gösterdiler.

---

[1] Evelce mevcut yedi fırkaya beş fırka ilâve olunarak mecmu kuvvet 12 fırkaya çıkarılmıştı. Bu on iki fırkada 96,000 tüfek, 1,300 kılıç, 5,600 kadar ağır ve hafif makineli tüfek ve 345 top vardı. Buna mukabil, bizim bütün Garp Cephesinde kuvvetimiz 51,265 tüfek, 440 kadar makineli tüfek, 4,727 kılıç ve 162 toptan ibaretti.

[2] Garp cephesindeki bu fırkalarımız, dört grup halinde toplandı: Birinci grup (Miralay İzzettin Bey) İnönü mıntakasında; üçüncü grup (Miralay Arif Bey) Kütahya ve civarında; dördüncü grup (Miralay Kemalettin Sami Bey) Kütahya cenubunda Çekürler mıntakasında; on ikinci grup (Miralay Halit Bey) Afyon ve civarında toplanmıştı. Bunlardan başka Miralay Kâzım Bey (Büyük Millet Meclisi Reisi Kâzım Paşa) kumandasında Geyve ve civarında bir de Kocaeli grupu vardı. Muharebe esnasında süvari fırkalarımız, beşinci grup namile Miralay Fahrettin Bey kumandasında cemolundu.

Buna rağmen faik düşman taarruzları karşısında merkez ve sol cenah gerilediğinden artık geniş mevziimizin muhafazasına imkân kalmamıştı. Ordumuz, lüzumsuz yere daha fazla ezdirilmemek ve daha müsait şerait tahtında muharebe etmek maksadile, emirle *Sakarya şarkına kadar gerialındı.* Fakat Sakaryaya çekilmeden evel Eskişehir şarkında toplanan kıt'alarımız 21Temmuzda, Yunanlılara bir *mukabil taarruz* yaptılar; bu suretle vukua gelen muharebeye *Eskişehir Muharebesi* denir *(Harita. 4).* Bu taarruz üstün düşman kuvvetlerine çatmış ve *Seyitgazi — Kırgızdağı* mıntakasından ilerleyen yunan kuşatması karşısında kalmıştı. Bunun üzerine cephe Sakarya gerisine çekildi.

Eskişehir, Kütahya, Afyon gibi şehirlerimizin ve geniş bir mıntakanın düşmana terki pek elimdi. Bilhassa düşmanın müdafaasız halka karşı yaptığı fecayi malûmdu *(Res. 34).* Bununla beraber müessir müdafaa ve taarruz için daha fazla kuvvetlenmek ve bunun için *vakit kazanmak* lâzımdı. Binaenaleyh, bu ahval tahtında geriçekilmek zarureti hasıl olmuştu.

18 Temmuzda garp cephesinin karargâhı olan *Karacahisar*a gelen Devlet Reisi Mustafa Kemal, cephe kumandanına şu direktifi vermişt: "Orduyu Eskişehir şimal ve cenubunda topladıktan sora düşman ordusile *araya büyük bir mesafe koymak lâzımdır* ki ordunun tensik ve takviyesi mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya şarkına kadar çekilmek caizdir.„

İşte, bu emri alan Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, İnönü - Kütahya - Afyon umumî hattında bir hafta kadar düşmanı mümkün olduğu kadar alıkoyduktan ve düşmanın bu taarruzunu karşıladıktan sora, ordusunu kat kat faik düşman kuvvetleri karşısında dağılmasına meydan vermeden, Sakarya şarkına çekti.

Bu karardaki *isabet* daha sora Sakarya Meydan Muharebesinin kazanılmasile ve ordumuzun lüzumu kadar takviye edilerek, taarruza geçmesile, düşmanı tamamen mağlûp etmesile *fiilen sabit* olmuştur.

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ

Bu geriçekilmenin, Mecliste ve memlekette memnuniyetsizlik ve fikir sarsıntılarına bais olabileceğini kestiren Mustafa Kemal, yukarda bahsolunan direktifinde şu mütaleada bulunuyordu:

"...Fakat az zamanda istihsal edebileceğimiz muvaffakıyetli neticelerle bu mahzurlar kendiliğinden zail olacaktır. ***Askerliğin icabatını bilâtereddüt tatbik edelim. Diğer nevi mahzurlara mukavemet ederiz..."***

Mustafa Kemalin tahmin ettiği mahzurlar, derakap görüldü. İlk teessürler Mecliste de tezahür etti; heyecanlı münakaşalar oldu. Meclis ve millet, bu vaziyeti ancak Mustafa Kemalin bizzat ordu başına geçerek ıslah edebileceğine kani idi. *Herkesin ümidi Mustafa Kemalde idi.*

5 Ağustos 1921 de Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi tarafından *bütün Türk Ordularının Başkumandanı intihap* olundu. Bu vazifenin hakkile ifası için Meclis, haiz olduğu *bütün salâhiyetleri* de Mustafa Kemale verdi. Fakat Mustafa Kemal, Meclise takdim ettiği bir takrirle "**hakimiyeti milliyenin en sadık bir hadimi olduğunu millet nazarında bir defa daha teyit için bu salâhiyetin** ***üç ay*** **gibi kısa bir müddetle takyit edilmesini**" istedi; talebi kabul olundu. Mustafa Kemalin bu müddet zarfında *verdiği emirler, kanun olacaktı.*

Bu suretle, bütün kuvvetler nefsinde toplanan Mustafa Kemal, *muvakkat diktatörlük* demek olan bu vaziyetten, düşman istilâsına karşı durmak için lâzımgelen tedbirleri almaktan *gayrı hiçbir hususta*, istifade etmedi. Bu hareketile, dahil ve hariçte, bazan Türkiye ahvalini anlamamak yüzünden ve bazan husumet eseri olarak ortaya atılan *diktatörlük emel ve arzusundan münezzeh olduğunu filen gösterdi.*

Bu sırada, Başkumandan Mustafa Kemalin teklifile Büyük Millet Meclisi *Fevzi Paşanın* vazifelerini sırf Erkânıharbiye Riyasetine hasrederek, ayni zamanda yapmakta olduğu Millî Müdafaa Vekâletini *Refet Paşaya* verdi.

Mustafa Kemal, Başkumandanlığa intihap olunduğu gün irat ettiği nutukta başlıca şunları söylemişti:

"Efendiler, zavallı milletimizi esir etmek istiyen düşmanları ***behemehal mağlûp edeceğimize*** **dair olan emniyet ve itimadım bir dakika olsun sarsılmamıştır. Bu dakikada bu tam itminanımı heyeti celilenize karşı, bütün millete karşı ve bütün âleme karşı ilân ederim."**

Başkumandan, Ağustos bidayetlerinde, Büyük Erkânıharbiye Reisi ve Millî Müdafaa Vekili ile Ankarada çalışarak ordunun en az bir zamanda mümkün olduğu kadar insan

ve levazımca takviyesi için fevkalâde tedbirler aldı. 7,8 Ağustos 1921 de verdiği emirlerle Başkumandan, orduyu neferle takviye ettiği gibi her kazada teşkil olunan "*millî tekâlif komisyonları*„ ile de, orduya lüzumu olan elbise, çamaşır, yiyecek, nakliye vesaiti ve her şey toplattırıldı. Bedelini sora almak üzere Anadolu ahalisi bu millî fedakârlığa *memnuniyetle* katlandı. Eli silâh tutanlar büyük bir heyecanla muharebe meydanına koştular.

Bu emirleri veren Başkumandan, Büyük Erkânıharbiye Reisi Fevzi Paşa ile birlikte Garp Cephesi karargâhının *(Res. 35, 36)* bulunduğu *Polatlıya* gitti.

Türk Ordusu Başkumandanı, Kütahya ve Eskişehir muharebelerinden sora bir müddet durmuş olan Yunanlıların ileri harekette devam edeceklerine kanidi. Filhakika, yunan ordularının başkumandanlığını deruhde ederek İzmire gelmiş olan *Kıral Kostantin*, Kütahyaya kadar ilerlemiş ve orada kendi riyaseti altında kurulan askerî ve siyasî şûra, yunan ordusunun Ankara istikametinde hareketle Türk Ordusunu *mahvetmek ve Ankarayı zaptetmek kararını vermişti.* Bu maksadı istihsal için, Yunanlılar geceligündüzlü çalışarak ordularının noksanlarını tamamlıyorlardı.

Bu sıralarda İngiltere Başvekili *Loit Corç*, Yunanlıları teşvik ve Türkleri tehdit maksadile İngiliz Parlâmentosunda şu sözleri söylemişti: "Yunanistan, kazandığı zaferden dolayı artık Sevr Muahedesile *iktifa edemez*; daha geniş mikyasta tatmin edilmelidir.„

Bizzat kıralın kumandası altında bulunan yunan ordusu (üç kolordu ve bir müstakil süvari livası), 13 Ağustos 1921 de Eskişehir - Seyitgazi hattından ileri yürüyüşe başladı. Kıral Kostantin ordusuna verdiği emirle taarruz hedefi olarak "*Ankaraya!..*„ diyordu (15 Ağustos). Türk Ordusu Başkumandanlığı, düşman ordusunun cephemize [1] temas ederek sol

---

[1] Türk Ordusu, Kütahya ve Eskişehir muharebelerinde görüldüğü veçhile birtakım gruplara münkasimdi. Ayni kumandanlar idaresi altında bulunan bu gruplardan 1 inci grup Sakaryanın ilerisinde Mihalıççık havalisinde, 3 üncü grup Sakarya ırmağının şarkında ve demiryolunun şimalinde, 12 inci grup yine Sakaryanın şarkında ve demiryolunun cenubunda, 4 üncü grup Polatlı ve Mallıköy civarında bulunuyordu; Kocaeli grupu ise Sakaryaya doğru yürüyüş halinde idi. Bunlara ilâve olarak Sincanköyünde, Yusuf İzzet Paşa kumandası altında bir ihtiyat grupu da teşkil edilmişti. Biraz ilerde görüleceği veçhile

cenahımızdan ihataya kalkışacağına hüküm vermiş ve ona göre tertibat almıştı *(Harita. 4)*.

Tüfek ve top hesabile, Yunanlılar Türklerin *iki misli* idi; Yunanlıların makineli tüfekleri ve tayyareleri ise, Türklerinkinden *on defa fazla* idi; ancak Türk süvarileri (2745 kılıç), yunan süvarilerine (1300 kılıç) adetçe tefevvuk ediyordu.

Yunan ordusu *23 Ağustos 1921* de ciddî olarak Türk cephesine temas ile taarruza girişti: tarihte "*Sakarya Meydan Muharebesi*„ namını alan büyük muharebe başlamış demekti.

Bu muharebede de yunan ordusu, Türk Ordusuna asker sayısı, silâh, teçhizat ve levazım miktarı itibarile faikti: Yunanlılar 88,000 tüfek, 7,000 kadar makineli, 300 top, 1300 kılıç, 15 - 20 kadar tayyare, cepheye sürdüler; Türklerin ise ancak 40,000 tüfek, 700 kadar makineli, 177 top, 2 tayyareleri vardı.

Gerisi serbest yollara, denizlere ve Büyük Britanyanın hazinelerine, teçhizat ve levazımatına dayanan Yunanlıların silâh, mühimmat, nakliyat vesaiti ve levazımı *pek boldu*. Arkalarında biribirlerine Eskişehir - Afyon hattile merbut iki demiryolu ve İngiltereden gelme hesapsız kamyon ve otomobilleri mevcuttu. Buna mukabil Türk Ordusunun membaları, Harbi Umumiden tükenerek ve bunca tahribata uğrayarak çıkmış Orta ve Garbî Anadolunun fakir, sanayisiz halkı ile şuradan buradan bin müşkülâtla satınalabildiği levazım ve teçhizattan ibaretti. Kamyonlar, otomobiller yerinde, köylülerin *kağnı (Res. 37)* ve arabaları, merkep ve develeri, erkekleri neferlikle cepheye koşan *Türk kadınlarının sırtları (Res. 38)* cepane ve yiyecek taşıyorlardı... Hasılı maddî cihetten bakılınca Sakarya Meydan Muharebesinin Türkler lehine neticelenmek ihtimali yok gibi idi. Fakat Yunanlılarda bulunmıyan çok mühim amiller, Türkler tarafında idi. Mustafa Kemal gibi bir *askerlik dehası*, Mustafa Kemal gibi *çelik bir irade*, Fevzi ve İsmet Paşalar gibi muharebe meydanlarında büyük kıtaatın sevk ve idaresinde yetişmiş *büyük kumandanlar* ve Kâzım, Şükrü Naili, Kemaleddin Sami, Fahreddin, İzzeddin, Derviş ve emsali gibi *kumandanlar*, ölümü hiçe sayan *fedakâr zabitler* ve nihayet

---

Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin Fransa ile anlaşması neticesinde serbest kalan 2 inci Kolordu (Salâhaddin Âdil Bey) Akşehirden Haymana istikametinde ilerlemekte idi. Fahreddin Paşa kumandasında bulunan 5 inci Süvari Grupu Aziziye mıntakasında yani Türk aslî hattının sol cenahı ilerisinde bulunuyordu.

ordunun esaslı kütlesini teşkil eden Türk Milleti gibi bir *cevher*, o tarafta yoktu... Türk milleti, ihtiyarile, gencile, kadınile, çocuğile, nesi var nesi yok hepsini feda ederek, vatanın müdafaasına kalkmıştı. Sencorç sipahileri (ingiliz altınları), İngiltere tezgâhlarının çıkardıkları en mükemmel nakil ve tahrip aletleri, bu manevî kuvvetlere karşı gelemezdi.

İşte bu maddî ve manevî kuvvetler, Sakarya kıyılarında ve ırmağın şark tarafındaki dağ, tepe ve bayırlarda 100 kilometrelik uzun bir cephe üzerinde, *22 gün ve 22 gece* fasılasız çarpıştı; birçok kanlı ve buhranlı safhalar oldu. Düşman ordusunun faik grupları, müdafaa hattımızın birçok parçalarını kırdılar. Fakat her ilerliyen düşman kısımları önüne Türk kuvvetleri yetiştirildi. Bir zaman oldu ki Türk sol cenahı, yeni devletin hükûmet merkezi olan Ankaranın 50 kilometre cenubuna kadar yaklaştı. Düşmanların mütemadiyen sol cenahımızı sarmak istemeleri yüzünden, ordumuzun cephesi garba iken cenuba döndü; arkası Ankaraya iken şimale verildi. *Cephe değiştirildi.* Umumiyetle harplerde böyle bir ters cephe tehlikeli olmakla beraber, Türk Başkumandanlığı bunda hiçbir beis görmedi. Hatta müdafaamız, kısım kısım kırılıyordu; fakat kırılan her kısım, en yakın bir mesafede, yeniden tesis ettiriliyordu. Bu sırada Türk Başkumandanı Mustafa Kemalin dehası, harp fennine yeni ve ulvî bir tabiye kaidesi ilâve etti: “ ***Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır.*** **O satıh, bütün vatandır!... Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanile ıslanmadıkça terkolunamaz. Onun için küçük, büyük her cüzütam, bulunduğu mevziden atılabilir; fakat küçük, büyük her cüzütam, ilk durabildiği noktada, tekrar düşmana karşı cephe teşkil ederek muharebeye devam eder; yanındaki cüzütamın çekilmeğe mecbur olduğunu gören cüzütamlar, ona tâbi olmaz. Bulunduğu mevzide** ***nihayete kadar*** **sebat ve mukavemete mecburdur [1].”**

İşte Türk Ordusunun her ferdi, Büyük Kumandanının *(Res. 39)* ibda ettiği bu sistem dahilinde, her adımda azamî fedakârlık göstermek suretile, düşmanın faik kuvvetlerini imha ederek, yıpratarak, nihayet onu, taarruza devam kabiliyetinden ve kudretinden *mahrum* bir hale getirdi.

Muharebe vaziyetinin bu safhası hasıl olur olmaz Başkumandan, Türk Ordusunun sağ cenahını *mukabil taarruza*

[1] «Nutuk», Sahife: 382 *(Lüks tabı, S. 449)*.

geçirdi; cephenin merkez ve sol cenahından mühim kuvvetleri, gece yürüyüşleri de yaptırarak süratle sağ cenaha topladı; bu suretle sağ cenahtan başlıyan taarruzu takviye ve tevsi ederek düşmanı tehlikeli bir vaziyete düşürdü. O sırada bütün Türk cephesi mukabil taarruzda bulundu. Yunan ordusu mağlûbiyetini anlamıştı; bütün cephede *ricat* başladı. 13 Eylûl 1921 de Sakaryanın şarkında artık düşmandan eser kalmamıştı.

22 gün ve gece fasılasız devam eden (23 Ağustos - 13 Eylûl 1921) "Sakarya Meydan Muharebesi„, yeni Türk Devleti tarihine, *cihan tarihinde emsali ender* büyük bir meydan muharebesi kaydetti.

Bu muharebeyi idare eden Yunan Erkânıharbiyesinin İkinci Reisi Jeneral *Ksenofon Stratikos*, hatıratında Sakaryadan bahsederken, şu satırları yazmıştır:

"Gazi Kemal, etrafındaki zabitlerle Türkiyenin son kalesini müdafaa etti; önüne geçilmez azim ve irade ile onu kurtarmak istedi. Yunan faaliyetinin pek gerilmiş sinirleri, Ankara önündeki siperler karşısında tamamile gevşedi... Yunan azim ve iradesi, *Kemalin azim ve iradesini daha kuvvetli görerek önünde baş iğdi...* ve nihaî maksat, elde edilemedi.„

Türk Milletinin Mümessili ve Türk Ordusunun Başkumandanı, Sakarya Muharebesinden bahsederken millete şu irşatlarda bulunuyor:

"Harp ve muharebe demek, iki milletin, yalnız iki ordunun değil, *iki milletin bütün mevcudiyetlerile karşı karşıya gelmesi ve biribirile vuruşması demektir*. Binaenaleyh bütün Türk Milletini, cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve filen alâkadar etmelidim. Millet efradı, yalnız düşman karşısında bulunanlar değil, köyde, evinde, tarlasında bulunan herkes, silâhla vuruşan muharip gibi, kendini *vazifedar* hissederek, bütün mevcudiyetini mücadeleye hasredecekti. Bütün maddî ve manevî varlığını, vatan müdafaasına hasretmekte teenni ve müsamaha gösterenler, harp ve muharebeyi cidden göze almış ve başarabileceklerine kani olmuş sayılamazlar. Biz, bu maksadın teminine çalıştık [1]."

Çalıştılar ve temin ettiler; bu sayede bu çetin ve korkunç muharebe kazanıldı [2].

[1] «Nutuk», Sahife: 383 *(Lüks tabı, S. 449-450).*

[2] Mustafa Kemal, muvaffakıyet şartı olarak Başkumandanın muharebe saflarında bizzat muharebeye temas ve mücadeleyi idare etmesi

Yunan Erkânıharbiye İkinci Reisinin dediği gibi, "Kemalin ve Türk Milletinin azim ve iradesine baş iğen yunan azim ve iradesi„, Sakaryadan sora, bir daha Türklere taarruz cür'etinde *bulunamıyacaktır;* artık taarruza, daha doğrusu mukabil taarruza kalkıp, Yunanlıları vatandan kovmak sırası Türklere gelmişti. Sakarya Meydan Muharebesi, düşman istilâ ve taarruz kuvvetini tamamen kırmış ve yunan ordusunda bir daha taarruz cesareti bırakmamıştı. Bununla, pek mühim olan teşebbüs (initiative) kudreti Türklere geçmişti. Bundan sora Yunanlılar Türk Ordusunun harekâtına tâbi olmak zaruretine düşmüşlerdi. Bu zaruret ise bilhassa bir istilâ ordusu için mağlûbiyet ve felâketin başlangıcıdır.

MİLLETİN, KENDİNİ KURTARANA GAZİ VE MÜŞÜR UNVAN VE RÜTBELERİNİ TEVCİHİ

Türkiye Büyük Millet Meclisinin, kendisini Türk Ordularına Başkumandan intihap ettiği gün, Mustafa Kemal, düşmanları mağlûp edeceğine itminanı tammı olduğunu, Türk Milletine ve bütün âleme ilân etmişti. Atiyi nekadar açık gördüğünü, Sakarya Zaferi ispat etti. Türk Milleti, kendinin bütün büyük hasletlerini nefsinde tecelli ettiren bu *Büyük Evlâdına*, lâyık olduğu mükâfatı vermekte asla gecikmedi: Büyük Millet Meclisi, Sakarya Muzafferine "*Gazi*„ unvanile, yeni Türk Devletinin "*Müşür*„ rütbesini tevcih etti (19 Eylûl 1921).

Padişah Hükûmeti, evelce görüldüğü veçhile "Gazi„ yi askerlikten tardetmiş ve utanmadan "Mustafa Kemal Efendi„ dediği bu *beşeriyet harikasına* idam cezasını vermişti (11 Mayıs 1920); o zamandanberi Mustafa Kemal, resmen hiçbir rütbeyi haiz değildi. Türk Milleti, ona Türk askerî rütbelerinin en yükseğini ve şark âleminde muzafferlere verilen unvanların en mübeccelini verdi *(Res. 40).*

TÜRKİYE İLE R. S. F. S. C. ARASINDA MOSKOVA MUAHEDESİ

R. S. F. S. C. (Rusya Sovyetli Federatif Sosyalist Cümhuriyeti) nin umumî siyasetini nazarı itibara alan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Moskovaya bir heyet göndermişti; bu heyet Sovyetler Cümhuriyetile yeni Türkiye Devleti ara-

---

lüzumuna kani idi. Muharebenin ilk günlerinde bir kaza neticesi olarak *sol kaburga kemiklerinden birisi kırılmış* olmasına rağmen, bu kanaatine göre hareket etti; kırık kemiklerile muharebe saflarında bulundu ve muharebeyi geceligündüzlü bizzat idare etti ve 22 gün zarfında ***hiçbir gece muntazam uyumadı.***

sında bir muahede aktine esas olacak bazı noktaları tespit eylemiş ve bu suretle iki devlet arasında münasebat tessüs etmişti (20 Ağustos 1920). Bu münasebat esasları icabı, Rus Sovyetler Cümhuriyetinden Türkiyeye bir sefaret heyeti geldiği gibi, Fuat Paşa da Moskovaya Türk Sefiri olarak gönderilmiş idi (8 Teşrinisani 1920). Bu sıralarda Cenubî Kafkasyaya ilerliyen Türk Ordusu, Ermenileri mağlûp ederek onlara *Gümrü Muahedesini* imzalatmıştı (3 Kânunuevel 1920). Bundan bir müddet sora yeni Türk Devletinin genç orduları, Birinci İnönü zaferini kazanmışlardı (10 Kânunusani 1921). Bu vaziyetlerin tesirile İtilâf Devletleri, yeni Türk Devletinin mümessillerini de Londrada bir konferansa davet mecburiyetinde kalmışlardı (25 Kânunusani 1921). Bütün bu vakıalar, bazı esasları tespit edilip te henüz ikmal ve iki tarafça tasdik olunmıyan muahedenamenin aktine Rusları *temayül ettirdi*; nihayet 16 Mart 1921 de *Moskova Muahedesi* aktolundu. Bu muahedenin iptidasında, adeta Paris Muahedelerinin başına, Vilsonun Milletler Cemiyeti Misakını hatırlatacak bir umde konmuştu; her iki devlet, "milletlerin kardeşliği esasını ve *kavimlerin kendi mukadderatını serbestçe tayin etmek hakkını tanımakta müttehit olduklarını*„ ilân ediyorlardı. Bu büyük esasta müttehit olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetile Rusya Sovyetli Federatif Sosiyalist Cümhuriyeti Hükûmeti, tevessü ve istilâ siyasetine (emperyalism) [1] karşı mücadelelerinde *tesanütlerini* ve iki milletten birine vaki olan müşkülâtın diğerinin vaziyetini de vahim kılacağını görerek, her iki milletin mütekabil menfaatlerine müstenit *devamlı dostluk* arzusile "Muhadenet ve Uhuvvet Ahitnamesi„ namını verdikleri bu muahedeyi aktediyorlardı.

Muahedenin en esaslı noktaları şunlardı: **1)** Tarafeynden biri, diğerinin tanımadığı hiçbir *beyneddüvel senedi* tanımıyacaktır; yani R. S. F. S. C. Hükûmeti, Sevr Muahedesini tanımıyacaktır. **2)** R. S. F. S. C. Hükûmeti, Misakı Millinin Türkiye diye ilân ettiği memleketi, Türkiye olarak kabul ediyor; bu memleketin şimalişarkî hududu olarak ta Gümrü Muahedesi ile çizilen hududu cüz'î tadilâtla *tasdik*

[1] "Emperyalism„ tabiri, bir devletin kendi milletile meskûn kıt'a haricinde, başka milletlerin vatanlarını istilâ ve kendilerini tabiiyet altına alarak, servetlerini istismar gayesile takip ettiği siyaset hakkında istimal olunur.

eyliyordu. **3)** Cenubî Kafkas Cümhuriyetlerine ait olarak bu muahedede mezkûr bulunan maddelerin, Türkiye ile Kafkas Cümhuriyetleri arasında aktolunacak muahedelerde kabul olunması için o cümhuriyetler nezdinde lâzımgelen teşebbüslerde bulunmayı, R. S. F. S. C. Hükûmeti taahhüt ediyordu [2]. **4)** Osmanlı Sultanlığı ile Rusya Çarlığı arasında aktolunan muahedelerin iki tarafın menfaatlerine tetabuk etmediğinden *feshi* ve hükümsüz sayılması hususunda, her iki yeni devlet ittihat ediyorlardı. **5)** R. S. F. S. C. Hükûmeti kapitülasyonların kaldırılmış olmasını *kabul* ediyordu. **6)** Her iki hükûmet, kendi memleketleri dahilinde diğerinin zararına çalışacak teşkilât ve tecemmüatın teşekkül ve ikametini *menedeceklerdi.* **7)** İki taraf, Türkiye ve Sovyet Rusya arasında rabıta ve münasebetlerin takviyesine hizmet edecek iktisadî, malî ve sair meseleleri tanzim eden itilâflar akti lüzumunda birleşiyorlar.

T. B. M. M. (Türkiye Büyük Millet Meclisi) Hükûmetile R. S. F. S. C. Hükûmeti arasında aktolunan bu Moskova Muahedesi, her iki devletin eyi münasebatını, dostluğunu tesis eden ilk muahede olmuş ve bunu müteakıp, *daha birtakım mukaveleler* aktolunmuştu.

Bu muahedenin aktinden (16 Mart 1921) yedi ay sora, R. S. F. S. C. Hükûmetinin taahhüdü mucibinde tavassutu ile, Türkiye Hükûmeti ve Cenubî Kafkas Cümhuriyetleri arasında *Kars Muahedesi* aktolundu (13 Teşrinievel 1921). Cenubî Kafkas Cümhuriyetleri denilen devletler, Azerbaycan Ermenistan ve Gürcüstan sosiyalist cümhuriyetleri idi. Kars Muahedesinin başına da, Moskova Muahedesinin başındaki umde yazılmıştı. Kars Muahedesi, esas itibarile Moskova Muahedesinin tekrarından ibaretti.

Tarihlerin karşılaştırılmasından anlaşılıyor ki, Moskova Muahedesi İkinci İnönü galebesinden iki hafta kadar evel aktolunmuş ise de, Kars Muahedesi ancak *Sakarya Zaferinden bir ay sora imzalanabilmişti.* Moskova Hükûmeti, Moskova Muahedesinin esasları kararlaştıktan sora Türkiyeye filen dostluk göstermeğe başlamış olmakla beraber, her hale

---

[2] Gümrü Muahedesinin aktinden sora Cenubî Kafkasya Cümhuriyetleri, sovyetli cümhuriyet şekline geçmiş ve Rusya Sovyetli Cümhuriyetleri arasına alınmıştı.

karşı, Kars Muahedesile Türkiyeye terkolunan Türk topraklarının mukadderatı hakkında son ahitnameyi kat'î olarak kabulden önce, bir müddet beklemeyi tercih etmiş ve nihayet Sakarya Zaferi ile Türklerin nihaî galebeleri hakkında artık *tereddüde mahal kalmayınca* onu da imzalattırmıştır [1].

TÜRKİYE İLE FRANSA ARASINDA ANKARA İTİLÂFNAMESİ

Esas menfaatleri şark işlerinde İngiliz, Yunan ve İtalyanlarla *tam itilâf halinde bulunmıyan* Fransızlar, Sevr Muahedesinin aktinden üç ay evel (Mayıs 1920) Kilikya cephesinde muvakkat bir mütareke aktederek Türk Millî Hükûmetile münasebata girişmiş ve zımnen yeni Türkiye Devletini bir siyasî mevcudiyet olarak kabul etmiş idiseler de, Millî Hükûmetin Fransızlarla münasebatı daha ileri götürmesi, *mümkün olamamıştı.* Ancak iki İnönü zaferleri kazanıldıktan ve Türk Ordusu Eskişehir ve Kütahya muharebelerinde kıymetini gösterdikten ve Sovyet Rusya ile Moskova Muahedesi aktolunduktan soradır ki, Fransa Cümhuriyeti Hükûmeti, Sabık Nazırlarından Mösyö *Franklen Buyyon* u *gayriresmî* olarak Ankaraya gönderdi. 9 Haziran 1921 de Ankaraya vâsıl olan Fransız Murahhası ile Türk Mümessili Mustafa Kemal, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Erkânıharbiye Reisi Fevzi Paşa huzurlarile iki hafta kadar müzakerede bulundu.

Mustafa Kemal, Franklen Buyyonla müzakerede esas olarak "Misakı Millî„ muhteviyatını alıyor ve "Eski Osmanlı Devleti yerine *yeni bir Türkiye Devleti vücuda gelmiştir,*

---

[1] Moskova Muahedesinin aktolunmasından 15 gün evel (1 Mart 1921), Türkiye ve *Afgan* Devletleri arasında da bir muahede aktolunmuştu. Bu muahedenin mukaddemesi olarak, maddî ve manevî menfaatleri tamamen müşterek olan iki kardeş devlet ve milletin ötedenberi mevcut manevî ittihat ve tabiî ittifaklarını resmî bir ittifak haline kalbetmeğe karar verdiklerini beyan ediyorlardı. Sora, Türkiye Afganistanın tam istiklâlini tanıyor, Afganistan ise Türkiyeyi *mukteda* sayıyordu. Tarafeynden birine vaki olacak tecavüzü, diğer taraf bizzat kendine vaki olmuş gibi telâkki ederek defeylemeyi kabul ediyordu. Türkiye, Afganistana harsî yardım maksadile muallimler ve zabitler göndermeyi deruhde ediyordu. İngiltere tesirile Afganistanda vukua gelen inkılâpların, tamamen tatbikına mümanaat ettiği bu muahedenin aktinden sora, Türkiye ve Afganistan arasında zaten mevcut olan dostluk daha ziyade *kuvvetlenmiş* ve iki taraf mütekabilen tayin ettikleri sefirlerle bu dostluk münasebatını daimleştirmişlerdir.

Afgan Muahedesi 1928 tarihinde Ankarada yenilenmiş ve yeni muahedede ittifak ahkâmının taahhüdatı *tadil* olunmuştur.

bunu tanımak lâzımdır... Sevr Muahedesini dimağından çıkarmıyan devletlerle, itimat esasına müstenit muamelâta girişemeyiz. Bütün Türk Milleti, Misakı Milliyi kabul etmiştir. Ona aleyhtar görünen zat (Padişah) ve tevabii mahdut ve milletçe malûmdur„ diyordu. "Malûmdur„ , tabiri "merduttur„ mefhumunun bir ecnebiye karşı nazikâne ifadesinden başka bir şey değildi. Bu müzakerelerde sabık fransız nazırının en çok tevakkuf ettiği nokta *kapitülasyonların lâğvı* ile Türkiyenin *istiklâli tammı* meseleleri idi. Mustafa Kemal, ona: "İstiklâli tam, bizim bugün deruhde ettiğimiz vazifenin ruhu aslisidir. Bunda muvaffak olabileceğimize kanaat ve imanımız vardır. Biz yaşamak istiyen, haysiyet ve şerefile yaşamak istiyen bir milletiz... Âlim, cahil bilâistisna tekmil millet fertleri, bugün yalnız bir nokta etrafında toplanmış, ve sonuna kadar kanını akıtmaya karar vermiştir, o nokta *tam istiklâlimizin temini ve idamesidir...„* diye gözü önünde geçen mücadele ile sabit bir hakikati söylüyordu. Mösyö Franklen Buyyon Türk Milletinin emellerini anladı, fedakârlık derecesini gözü ile gördü. Bununla beraber Fransa Hükûmeti, Türklerle, Türklerin razı olabilecekleri gibi bir itilâfname aktinde, henüz mütereddit idi; daha bir şey anlamak istiyordu; Türk kuvvetinin, yunan ileri yürüyüşünü durduracak derecede olup olmadığını!.. Nihayet Sakarya Meydan Muharebesi, Fransızların bu *tereddüdünü izale etti.* Sakarya zaferinden 37 gün sora Türkiye ile Fransa arasında "*Ankara İtilâfnamesi„* denilen vesika imzalandı (20 Teşrinievel 1921). Bu İtilâfnameye, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti namına Hariciye Vekili *Yusuf Kemal Bey* Fransa Cümhuriyeti Hükûmeti namına da Mösyö *Franklen Buyyon* imza atmışlardı.

Ankara İtilâfnamesi, o güne kadar, yeni Türk Devleti aleyhine tek bir cephe teşkil etmiş görünen İtilâf Devletlerinin bu cephesini açıktan açığa *bozmuştu.* İtilâf Devletlerinin en mühimlerinden olan Fransa, yeni Türk Devletile bir itilâfname aktederek onun mevcudiyetini tanımış oluyordu.

İtilâfnamenin ilk maddesile Türkiye ve Fransa arasında *hali harbin nihayet bulduğu* bildiriliyordu. Diğer maddelerile Kilikyanın Fransız askerleri tarafından *tahliyesi* ve Fransızlarda kalan İskenderon mıntakasında *hususî bir idare* tesis olunacağı, ve bu mıntakanın Türk ırkından olan sekenesi *harsla-*

rının inkişafına mümanaat edilmiyeceği ve o mıntakada *Türk lisanının mahiyeti resmiyeyi haiz olacağı* taahhüt olunuyordu.

Fransa ile harbin hitamı ve Kilikyanın tahliyesi, Türk vatanının kıymetli parçalarını düşman işgalinden kurtardığı gibi cenubuşarkî cephesinde bulunan Türk askerî kuvvetlerinin garp cephesine alınmasını mümkün kılıyordu; ve bu suretle Fransızların da dahil olduğu müttefikler tarafından Anadoluya saldırılan ve o sırada bilhassa İngiltere iradesile hareket eden Yunanlılara karşı Türk cephesinin *kuvvetlenmesine hizmet* edilmiş oluyordu...

Nihayet bu İtilâfname ile, Türk millî emellerinin haklılığı *ilk defa olarak* garp devletlerinden birisi tarafından da resmen tasdik ve teslim olunmuş demekti. İtilâfnamenin aktini müteakıp Türkiye ve Fransa, mütekabil mümessiller göndererek *daimî, siyasî münasebata* da girmiş oldular.

Ankara İtilâfnamesi ile Türkiye, Fransa arasında filen askerî harekât hitam bulmuş fakat Lozan müzakeresinde görüldüğü üzere ***Fransa bu itilâfla Umumî Harbin Müttefikleri safından ayrılmamıştır.***

İTİLÂF DEVLETLERİNİN SULH TAARRUZU

Sakarya Türk muzafferiyeti üzerine, Müttefik Devletlerin Yunanlılara itimatları azalmıştı; bu devletler Sevr Muahedesile kendilerine temin olunan menafii, tekrar bir silâh tecrübesine bırakmaksızın *diplomasi yolu ile,* muhafaza etmek emeline düşmüşlerdi. Bir taraftan Türk - Yunan harbi devam ederken, diğer taraftan da yeni Türkiye Devleti, İstanbul Hükûmeti ve İtilâf Devletleri arasında muhtelif yollarla vaki olan temas münkati değildi.

Sakarya zaferinden (13 Eylûl 1921) altı ay kadar bir zaman geçtikten sora, Müttefik Devletler hariciye nazırlarının konferansı, iki muharip devlete, yani Türkiye ve Yunan Devletlerine *mütareke* teklifinde bulundu (22 Mart 1922). Bu mütareke teklifinin esaslı noktaları şunlardı: İki taraf kıt'aları arasında askersiz bir saha bırakılacak; iki taraf kuvvetlerini insan ve mühimmatça takviye etmiyecek; iki tarafın ordusu ve askerî vaziyeti İtilâf Devletleri *askerî komisyonlarının murakabe ve teftişleri altında bulunacak*; muhasama üç ay müddetle tatil edilecek ve musalâha zemini bulununcıya kadar mütareke yenilenebilecek.

Görülüyor ki İtilâf Devletleri millî mücadelenin bidayetinden itibaren bizzat askerî kuvvetlerile işgaller, temaslar, muharebeler yapmışlarken, şimdi Türk kuvvetlerile askerî teması keserek mücadeleyi Türk-Yunan harbi şeklinde görmek ve kendileri *hakem mevkiinde* bulunmak tavrını takınmışlardı.

Yunan Devleti, bu teklifi derhal kabul etti; çünkü yunan ordusu, Sakaryada maddeten ve manen mağlûp olmuştu. Bu ordunun yeniden vâsi mikyasta hareket ve taarruz yaparak tali tecrübesine bir daha kalkışması, müşküldü. Bu cihetle İtilâfçıların bu teklifi *onları bu çıkmazdan kurtaracak* yegâne bir yoldu. Fakat Türkler için vaziyet bunun tamamen aksine idi: mütarekenin kabulü, Sakaryadanberi ihzarile uğraşılan Türk Ordusunu atalete sevketmek, millî hükûmeti ümitlerle intizar içinde bırakmak, ve bu suretle geçecek zaman zarfında *Millî Hükûmeti ve ordusunu gevşetmek,* demek olacaktı. Zaten İtilâf Devletleri bunu istihdaf ediyorlardı. Bu sayede "*Şark Meselesi*„ni kendi menfaatleri dairesinde halle muvaffak olacaklardı.

Gazi Mustafa Kemalin keskin zekâsı, nafiz nazarı, kan akıtmağa mahal kalmadan "Anadoluyu tahliye ve Şark Meselesini halletmek„ perdesi altında gizlenen *tertibi* derhal görmüş ve buna karşı alınacak *tedbiri* o anda kararlaştırmıştır. Mütareke teklifine karşı muhalif vaziyet alarak sulha meyil ve teklife itimat gösterilmiyor hissini vermemek; mukabil şartlar koymak; menfi netice çıkacaksa, onun *mes'uliyetini karşı tarafa* bırakmak.

Bu tabiyeye göre verilecek cevapların esasları da cephede bulunan Gazi tarafından *(Res. 41, 42)* Hariciye Vekâletine bildirildi:

"Mütareke teklifini *esas itibarile kabul* ediyoruz. Ancak ordunun ikmal ve ihzarından bir an geri kalınmıyacaktır. Ordumuzun içine *ecnebi kontrol heyetleri sokmıyacağız.* Mütarekeyi *tahliyenin icrası için* kabul etmek esasları dairesinde icra ve tatbikı kabil şartlar dermeyan edeceğiz. Mütareke ile beraber tahliyenin başlaması *en mühim şartı* teşkil edecektir.„

Gazi ile Garp Cephesi Kumandanı ve Vekiller Heyeti *Sivrihisar*da birleşip, bu esaslar dairesinde hazırladıkları cevabî notayı göndermeğe vakit kalmadan, Pariste münakit Hariciye Nazırları Konferansının 26 Mart 1922 tarihli *ikinci notası* alındı. Bu notada, Müttefiklerin *sulh esasları* hakkındaki teklifleri bildiriliyordu.

1) Türkiye ve Yunanistanda *ekalliyetler hukukunun müdafaası* ve bu hususta konulacak kaidelerin tatbikına Milletler Cemiyetinin iştirak ettirilmesi; 2) Şarkta bir "*Ermeni Yurdu*„ nun teşkili, ve bu işe de Milletler Cemiyetinin iştirak ettirilmesi; 3) Boğazların serbestisini temin için Gelibolu Yarımadasında ve Boğazlar havalisinde gayriaskerî bir mıntaka teşkili; 4) Trakya hududunun Tekirdağını Türklere, *Kırkkilise, Babaeski ve Edirne Yunanlılara* kalacak surette tespiti; 5) Türkiyede kalacak İzmirin Rumlarına ve Yunanlılarda kalacak Edirnenin Türklerine, bu şehirlerin idaresine adilâne bir surette iştirak edebilmek imkânını verecek bir usulün kararlaştırılması; 6) Sulhü müteakıp İstanbulun Müttefikler tarafından tahliyesi; 7) Sevr Muahedesile 55 bin kişiye indirilen Türk müsellâh kuvvetlerinin 85 bine iblâğı, fakat Sevr Muahedesinde olduğu veçhile Türk Ordusunun *ücretli askerlerden* terekküp etmesi; 8) Sevr Muahedesindeki malî komisyonun ilgasile beraber, İtilâf Devletlerinin iktisadî menfaatlerinin muhafazasını, *düyunu umumiyenin* ve Türklere tahmil olunacak *tazminatı harbiyenin* tesviyesini temin etmek için, Türk hakimiyetile telifi kabil *bir usulün* tayini; nihayet 9) Adlî ve iktisadî kapitülasyonlarda *tadilât* icrası zımnında birer komisyon teşkili.

Mütareke teklifini ve musalâha şartlarını bildiren bu iki nota karşılaştırılıp tetkik edilirse, Müttefiklerin Türk haklarını tanıyarak mutedil ve ciddî bir sulha vâsıl olmaktan ziyade, yukarda söylendiği veçhile, Türk Milletini, Büyük Millet Meclisi Hükûmetini ve ordusunu gevşetmek; hasılı büyük harp esnasında çıkan bir tabir ile bir "*sulh taarruzu yapmak*„ istedikleri daha eyi anlaşılır.

Bu şartlar dairesinde yapılacak bir muahede, filiyatta Sevr Muahedesinin hemen hemen *ikinci bir tab'ı* olacak demekti: Trakya doğrudan doğruya yine Yunanlıların kalıyor, İzmire de Yunanlılar ayak atmış oluyorlardı; bu yetmezmiş gibi şark vilâyetlerimizde bir "Ermeni Yurdu„ teşkil olunuyordu. "Ekalliyetler hukukunun müdafaası„ vesilesile Türkiye Devleti *Milletler Cemiyetinin kontrolu* altında kalacaktı. Hasılı Sevrin Türk memleketlerini *taksimi* ve taksim haricinde kalan parçanın da *istiklâlini kaybetmiş* bir vaziyette bulunması esası, bu yeni sulh şartlarında mündemiçti. Kapitülasyonların da muhafaza edileceği anlaşılıyordu.

Müttefiklerin mütareke şartları, musalâhanın istedikleri gibi aktolunmasını temin edecek surette tertip edilmişti; filvaki, Türk Ordusunun insan ve mühimmat itibarile takviye edilmemesi, sevkulceyşî vaziyette tebeddülât olmaması, İtilâf Devletlerinin askerî komisyonları tarafından murakabe ve teftişe tâbi olması, *yani düşman devletlerin bütün askerî vaziyetimizden haber alması,* nihayet düşman devletlerin teşkil ettikleri bu komisyonların Türk ve yunan kuvvetleri arasında, yani *kendilerine müşarik bir devletle hasım bir devlet arasında hakemliği!...* Bütün bu şartlar evvelâ Türk Ordusunun hareket kabiliyetini imha edecek, sora müzakere esnasında Sevr Muahedesi başka ifadelerle yeniden tahmil olunacaktı.

Bu vaziyeti herkesten eyi anlıyan Mustafa Kemal, bu münasebetle Büyük Nutkunda şöyle diyor: **"Notaların ihtiva ettiği şerait görüldükten sora, İtilâf Devletlerinin İstanbul Hükûmeti de beraber olduğu halde aleyhimizde *imhakâr* teşebbüs ve mesai ile yeni bir safha açtıklarına hükmetmek tabiî idi. Buna karşı vaziyeti gayet ciddî telâkki eylemek ve esaslı, *büyük bir mücadeleye hazırlanmak* lâzımgeliyordu [1]."**

İtilâf Devletlerinin notalarına, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından 5 Nisan 1921 de *cevap* verildi. Türk menfaatlerinin ciddî müdafaası gözetilerek yazılan bu notalara, İtilâf Devletlerinin cevabî notaları 15 Nisanda geldi. Bittabi *menfi* idi. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, hayatî menfaatleri mahfuz kalmak şartile sulhperverliğini sonuna kadar ispat etmek için, bu menfi cevaba rağmen müzakerenin devamını istedi; mütareke meselesinde mutabakat hasıl olmasa bile, sulh müzakerelerini tehir muvafık olmıyacağını dermeyan ederek *İzmitte bir konferans* toplanmasını teklif etti. Bu muhabere de neticesiz kaldı. Düşmanların maksatları tamamen *meydana çıkarılmış* ve *akim bıraktırılmıştı.* Müttefik Devletler, Yunanlıların harp taarruzlarile bir şey kazanamadıkları gibi, kendilerinin sulh taarruzlarile de bir neticeye erememişlerdi.

Türklerin haklı davasını, ancak Türklerin *nihaî zaferleri*nden sora kabul edecekleri, bir daha tezahür eylemişti.

---

[1] "Nutuk", sahife: 401 *(Lüks tabı, S. 470)*

G. NİHAÎ ZAFER

SAKARYA MUHAREBESİNDEN SORA ASKERÎ VAZİYET, TAARRUZA HAZIRLIKLAR

Sakarya Meydan Muharebesinde mağlûp edilen düşman, bütün cephe boyunca ileri müfrezelerle takip edildiği gibi, bilhassa cenuptan, sol cenahımızdan ilerletilen ve piyade ile takviye olunan süvari kuvvetlerimiz tarafından da Sivrihisar ve Afyon Karahisar istikametlerinde şiddetle takip olundu. Bu takip esnasında, yan ve gerilerine yaptığımız taarruzlarla düşmana mühim zayiat verdirilmiştir. Düşman, ileri kıtaatımızın ve süvarilerimizin tazyikı altında evelce hazırladığı *Eskişehir, Kütahya ve Afyon şarkındaki bir hatta çekildi;* cenahları sarp dağlara dayalı olan bu hattı takviyeye ve müdafaa tedabiri almaya başladı.

Gayemiz, bütün ordu ile taarruza geçerek düşmanı evelce hazırladığı müstahkem mevzilerinden çıkarmak idi. Fakat vaziyet, meydan muharebesinden sora, bilâfasıla taarruza geçmeye müsait değildi. Muharebe esnasında hemen hemen tükenen piyade ve bilhassa topçu cepanesini ikmal etmek ve orduyu takviye eylemek icap ediyordu. Vatanın mukadderatını tayin edecek olan bu *kat'î neticeli taarruz* için memleketin bütün membalarından istifade etmek ve hiçbir vasıtayı ihmal etmemek lâzımdı. Erzurum ve Kars mıntakalarında. Elcezire ve Adanada asgarî kuvvet bırakılarak, istifade olunabilecek kuvvetler ve bilhassa şark cephesinden topçu kıt'aları ve topçu cepanesi garp cephesine tahrik olundu *(Res. 43).*

Konya ve Ankaradan şarka, memleketin iç taraflarına şimendifer yoktu. Kıt'aların memleketin şarkındaki en uzak yerlerden *yaya* olarak ve cepanenin *hayvan sırtında ve kağnılarla (Res. 44,45)* Ankara-Konya demiryol hattına getirilmesi ve buradanda cepheye nakli *dört beş ay* bir zamana muhtaçtı. Yolların bozukluğu ve mevsimin kış olması bu zamanı uzatabilirdi. İstanbul ambarlarındaki Umumî Harpten kalma birçok top, ve tüfek bilhassa top cepanesi İtilâf Devletlerinin *kontrolu altında* idi. Halbuki bunlardan istifade zarurî idi. Binlerce sandık cepanenin, topların ecnebi işgali altında bulunan İstanbuldan Anadolu sahillerine nakli kolay değildi. Hadsiz

hesapsız müşkülât içinde, Millî Hükûmetin İstanbuldaki memurları ve bilhassa nakliyatla alâkalı *hamiyetli deniz işçilerimizin fedakârlığı* ile bu müşkül iş te, tabiî, muayyen bir zaman zarfında muvaffakıyetle başarıldı.

Bu sırada Millî Müdafaa Vekili bulunan *Kâzım Paşa (Res. 46)* [1] nın büyük bir gayretle çalıştığı bu pek mühim ikmal işlerinden başka, garp cephesi kıt'alarının taarruz için *yetiştirilmesi* hususunda da çalışıldı *(Res. 47 - 51).* Sakarya muharebesinde ve soraki takipte çok kıymetli hizmetleri görülen *süvari teşkilâtımız* takviye ve tevsi olundu *(Res. 52)*. Geçen zamandan Yunanlılar da tabiî istifade ediyorlardı.

Marmara ile Mendres arasındaki sahayı işgal eden düşman, Türk Ordusuna nazaran daha müsait vaziyette idi. Marmara limanlarile, cephesi gerisinde Eskişehir-Afyon ve İzmir şimendifer hattile *kolayca ve süratle* Yunanistan ve Avrupa ile irtibat ve münasebette bulunabiliyordu. Bu zaman zarfında, Yunanlılar da ordularını her vasıta ile takviye ve Eskişehir - Afyon Karahisar şarkındaki mevzilerini biribiri gerisinde *birkaç müdafaa hattile* ve tel örgülerile tahkim ettiler.

---

[1] **Kâzım Paşa** — 1880 senesinde Köprülüde doğmuştur. Babası süvari zabitlerinden İsmail Nazmi Beydir. Üsküp Askerî Rüştiyesinde ve Manastır Askerî İdadisinde okumuş, 1900 senesinde Harbiye Mektebine girmiştir. 1902 senesinde Mülâzimi Sanilikle Erkânıharbiye namzedi sınıflarına ayrıldı; 1905 senesinde Yüzbaşılıkla mektepten çıktı. Rumelide III üncü Orduya gönderildi. Rumelinin birçok yerlerinde bulunarak Makedonya İhtilâl Komitasının rum ve bulgar çetelerile musademeler yapmıştır.

31 Mart 1908 hâdisesinde Serezden İstanbula gelen kıtaatla beraber bulunmuştur.

Balkan Muharebesinde Vardar Ordusu ve 5 inci Kolordu Erkânıharbiyesinde çalışmıştır; sora İstanbula gelerek Edirneye ilerliyen kuvvetlerimizin Sol Cenah Grupu Kumandanlığı Erkânıharbiyesinde bulunmuş ve 1913 senesi nihayetlerinde İstanbul Merkez Kumandanlığı muavinliğine tayin edilmiştir.

Harbi Umuminin ilânı üzerine, biraz önce *Binbaşılığa* terfi etmiş olan Kâzım Bey şark hududumuzda teşkil edilen Van Seyyar Jandarma Kumandanlığını deruhde etmiş ve İran Azerbaycanında bulunan rus kuvvetlerine karşı müstakil olarak hareketler icrasına memur edilmiştir. Bu muharebelerdeki muvaffakıyetlerinden dolayı 1915 senesinde *Kaymakamlığa* terfi ve 36 ıncı *Fırka Kumandanlığına* tayin olunmuştur.

Bu fırka ile şark cephesinde birçok muharebelere girmiş ve 1917 senesinde *Miralaylığa* terfi etmiştir. Rusyada bolşevikliğin ilânından sora, şark cephesindeki kuvvetlerimizin *Kafkasyaya* doğru icra ettikleri

Yunanlılar, Sakarya mağlûbiyetlerinden sora, tekrar taarruza cesaret etmemekle beraber, Türk Ordusunun da taarruz edeceğine, bilhassa kuvvetli ordularını müstahkem mevzilerinden çıkarıp atacak ve mağlûp edecek kadar kudret gösterebileceğine asla inanmıyorlardı. Harbi Anadoluda uzatarak, İtilâf Devletlerinin kendi lehlerine *siyasî müdahalelerile* eyi bir netice almayı bekliyorlardı; vakıâ bu esnadadır ki İtilâf Devletlerinin anlattığımız sulh taarruzu vukua gelmiştir.

Garp cephesinde hazırlığımız ümit verici bir surette ilerlemekte olduğundan, Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa, yakın bir zamanda *Yunanlılara taarruz icrası kararını Haziran 1922 de vermişti.*

---

harekâtta sahil grupunu teşkil eden 37, 10 ve 3 üncü Kafkas Fırkalarına kumanda ederek *Batumu işgal etmiş* ve bu kuvvetlerle Kütayise kadar ilerlemiştir.

Mütareke esnasında Miralay Kâzım Bey, Izmirde bulunurken İzmir Yunanlılar tarafından işgal edildi; Kâzım Bey, hemen o gün tebdilen İzmirden çıkıp gördüklerini ve tanıdıklarını *Yunanlılara karşı mücadeleye teşvik etti;* ve merkezi Bandırmada bulunan 61 inci Fırka Kumandanlığını deruhde ederek bu esnada Bergamayı işgal etmiş olan yunan kuvvetlerine karşı asker ve millî kuvvetlerle *harekete geçti.* Bundan sora Ayvalıktan Gediz ırmağına kadar devam eden ve Ayvalık, Soma, Akhisar müfrezeleri namile üçe ayrılan *Izmir şimal cephesinin* Kumandanlığını yapmıştır. Bu kumandanlığı esnasında Büyük Millet Meclisi azalığına intihap edildi.

1920 senesi Haziranında bu cephenin sukutu üzerine Bileciğe Ertuğrul Grupu Kumandanlığına tayin olundu. Ertuğrul Grupunun lâğvı üzerine Büyük Millet Meclisine iltihak ve meb'us sıfatile birkaç ay çalıştıktan sora *Kocaeli Grupu Kumandanlığına* tayin edildi. Kocaeli Grupu Kumandanı iken maiyetindeki kuvvetlerle İzmiti, Yunanlılardan istirdat etti ve düşmanın Sakaryaya ilerlemesi üzerine bütün kuvvetlerile *Sakaryanın* Beylikköprü mıntakasına gelerek burada müdafaaya iştirak eyledi (1921).

Sakarya muharebesinde ordumuzun yaptığı *mukabil taarruzda* sağ cenaha toplanan kuvvetlerimizin kumandanı Miralay Kâzım Beydi, ve bu muharebedeki hizmetinden dolayı Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından *Mirlivalığa terfi edildi.* Sakarya Muharebesinden sora 3 üncü Kolordu Kumandanı iken 1922 senesi iptidasında, Müdafaai Milliye Vekilliğine intihap edilmiştir. *Millî Müdafaa Vekili sıfatile* ordumuzun büyük taarruzunun ihzar ve takviyesine çalıştı; büyük taarruz esnasında Müdafaai Milliye Vekilliğini ifa etti. Bu esnadaki hizmetlerine mükâfat olarak Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Kâzım Paşayı *Ferikliğe* terfi ettirdi. 1924 senesinde bir derece daha terfi edilerek Birinci Ferik oldu. 1925 senesinde *Büyük Millet Meclisi Reisliğine* intihap olundu. O tarihtenberi Büyük Millet Meclisi Reisliğini yapmaktadır.

Cephe Kumandanı İsmet Paşa, Başkumandan Mustafa Kemal Paşanın talimatı dahilinde taarruzun icrası için icap eden tetkikatı yaptı ve ordusunu taarruz için mükemmel surette hazırladı.

Başkumandan, Temmuz nihayetinde, Akşehirdeki Garp Cephesi Karargâhında kumandanlardan icap eden malûmatı aldıktan sora, Ağustos ayı içinde taarruz edileceğini söyliyerek, 6 Ağustos 1922 de Ankaraya döndü.

Ağustos ayı zarfında ordumuz, kuvvet itibarile yunan ordusuna yaklaşmıştı. Yunanlılar, Avrupanın sanayiine istinat ettiğinden top, makineli tüfek, ve bilhassa nakliye vesaiti, cepane ve tayyare itibarile bize faik idiler. Buna mukabil Türk süvarisi yunan süvarilerine nazaran çok kuvvetli idi[1].

Türk Orduları Başkumandanı *Mustafa Kemal Paşa* nın tespit ve emrettiği *taarruz plânının esası* şu idi:

Ordularımızın kısmı küllisile düşman ordusunun cenup cenahından *taarruz* ederek *bir imha meydan muharebesi yapmak;* Afyon cenubunda, Akarçay ile Dumlupınar hizasına kadar olan mesafeden yapılacak bir taarruzla düşmanı en hassas noktasından vurmak ve *seri bir netice almak.* Taarruz niyetimizi, taarruz gününü ve bilhassa ordularımızın Şuhut kasabası etrafındaki dar sahada tecemmülerini düşmandan gizliyerek *seri ve anî bir taarruzla düşmanı basmak.*

MECLİSTE AHENKSİZLİK VE SABIRSIZLIK, GAZİNİN CEVAPLARI

Sakarya zaferinden sora, Yunanlılar ricat etmiş ve ordumuz tarafından takip edilmişti; fakat, biraz evel izah olunduğu üzere, Eskişehir - Afyon şarkında mevzi alan Yunanlıların müdafaa hattına derhal taarruz, askerlikçe muvafık görülmemişti.

[1] Yunan ordusunun teşkilâtı, üç kolordu ve bazı müstakil kıtaat halinde idi.

Bu üç kolordu ve müstakil kıt'alar, on altı fırkaya baliğ oluyordu.

İsmet Paşa kumandasındaki Garp cephemiz ise iki ordu (Birinci Ordu: Nureddin Paşa, İkinci Ordu: Yakup Şevki Paşa) olarak tensik olunmuştu. Bütün Garp Ordumuz on sekiz piyade fırkası ve üç fırkalı bir süvari kolordusu (Fahreddin Paşa) ve ayrıca iki hafif süvari fırkasından ibaretti. İki taraf kuvvetlerinin tüfek top ve kılıç itibarile cephedeki miktarları şöyle idi :

Yunan Ordusu:

130,000 tüfek — 8060 makinalı tüfek — 348 top — 1300 kılıç.

Türk Ordusu:

98.670 tüfek — 2864 makinalı tüfek — 323 top — 5286 kılıç.

4 — 8

Sakarya zaferi (13 Eylûl 1921) üzerine, orduyu ve ordunun emsalsiz Başkumandanını müttehiden ve fevkalâde bir heyecanla tebcil eden Büyük Millet Meclisinde, bu zaferden üç dört ay sora, Sakaryayı unutanlar ve Meclisin ahengini bozmaya uğraşanlar görünmeğe başladı! Gariptir ki bu ahenksizliğin müşevvikleri arasında, yeni Türk Devleti tarafından kurtarılmış *Malta mevkuflarından bazıları da* bulunuyordu!

Bu *ahenksizliğe*, düşmanların sulh taarruzile alâkadar propagandalarının tesiri olmuştu; bazı meb'uslar, "takip olunan askerî siyaset nedir?„ meselesini ortaya çıkararak, " behemehal muharebeye devam ile netice istihsali mümkün müdür? Mümkün değilse, *siyasî çarelere tevessül* edilerek, içinde bulunduğumuz vaziyete nihayet vermek münasip olmaz mı?„ demek istiyorlardı. İtilâf Devletleri, sulh taarruzunu yapmaya karar verdikten sora, muhtelif kanallarla o taarruzun muvaffak olması için bu suretle zemin hazırlamakta kusur etmemişlerdi. Şeniyeti eyi göremiyen bazı kimseler de *bu oltaya* kapılmışlardı. Vekiller Heyetinde ve Müdafaai Hukuk Grupu heyetinde mevzuubahs edilmek istenilen bu meselenin müzakeresine, her hususu büyük bir dikkatle takip eden Millet Mümessili Mustafa Kemal, imkân bırakmıyarak, " bozgunculuk„ mahiyetini alabilecek bu tehlikeli cereyanın önüne süratle geçti.

Lâkin, bir müddet sora, Mecliste bir sabırsızlık havası hasıl edildi: "Sakarya Muharebesinden sora aylar geçtiği halde, ordu ne için taarruz etmiyor?.. Hiç olmazsa mahdut, muayyen bir cephede bir taarruz yapmalıdır ki ordumuzun taarruz kabiliyeti olup olmadığı anlaşılsın!.. „ gibi sözler işitilmeye başladı.

Kâfi hazırlıksız bir taarruzun, zararlı neticeler verebileceğine aklı ermeyen, veya başka bir maksat güden kimselerin ortaya çıkardıkları bu sözlerin, gerek Meclis içinde, gerek halk arasında ve daha mühim olarak ordu saflarında yayılması büyük mahzurlar doğurabilirdi. Harpsiz siyasetle bir netice alınabileceği, yahut vakitsiz taarruzdan bir faide çıkabileceği gibi yalnız düşmanın menfaatlerine hizmet edebilecek *dedikodulara*, bir an evel nihayet vermek lâzımdı. Gazi Başkumandan, Meclisin hafi bir celsesinde (4 Mart 1922) ordu vaziyeti hakkında malûmat verdi; ve askerî meselelere

dair mütalealar söylenirken çok ihtiyatlı bulunmak lüzumunu Meclis azasına anlatarak, kıymetli irşatlarda bulundu:

"Ordumuzun kararı, taarruzdur. Fakat bu taarruzu tehir ediyoruz. Sebebi, hazırlığımızı tamamen ikmale biraz daha zaman lâzımdır. *Yarım hazırlıkla, yarım tedbirle yapılacak taarruz, hiç taarruz etmemekten daha fenadır...*"

Siyasî müzakerelerle bir netice alınabileceğini zanneden *gafillere* de şu kat'î cevabı verdi:

"Halâs için... istiklâl için evel ve âhir düşmanla, bütün mevcudiyetimizle vuruşarak onu mağlûp etmekten başka karar ve çare yoktur ve olamaz!.."

"Sinir gevşetici sözlere, telkinlere ehemmiyet ve itimat atfolunmamalıdır. *Osmanlı idare ve siyaset tarzının yarattığı* bu nevi zihniyetler merdut görünmelidir. Ordu ile, muharebe ile, inat ile işin içinden çıkılmaz tarzındaki, *membaı hariçte bulunan* nasihatlere uyarak, bir vatan, bir millet istiklâli kurtulmaz. Tarih, böyle bir hâdise kaydetmemiştir. Osmanlı Devleti, işte bu yoldaki galat fikirlere, galat zihniyetlere sahip olanlar yüzünden, her asır, hergün, her saat biraz daha tedenni, biraz daha sukut etmiştir."

Bu muzır propagandalara alet olan kimselerin birçoğu vaktile Türk Milletinin kendi kendine istikbalini temin edemiyeceği, *manda altına* girmekten başka necat çaresi kalmadığı kanaatini izhar etmiş olan adamlardı. Bu hususu ima ederek, *Gazi Mürşit* şu çok kıymetli müşahede ve tavsiyelerde bulundu:

"Maddî ve bilhassa manevî sukut korku ile, aciz ile başlar. Âciz ve korkak insanlar, herhangi bir felâket karşısında... aciz ve tereddütte o kadar ileri giderler ki, adeta kendi kendilerini tahkir ederler; derler ki, biz adam değiliz ve olmayız! kendi kendimize adam olmamıza imkân yoktur. Biz, kayıtsız ve şartsız mevcudiyetimizi bir ecnebiye tevdi edelim."

"Türkiyeyi böyle sakim yollarda inkıraz ve izmihlâl vadisine sevkedenlerin *elinden kurtarmak lâzımdır.* Bunun için, keşfolunmuş bir hakikat vardır, ona tebaiyet edeceğiz. O hakikat şudur: Türkiyenin resi tefekkürünü büsbütün *yeni bir imanla teçhiz* etmek... Bütün millete ceyyit bir maneviyet vermek."

"...Düşmana taarruz için verilmiş kat'î kararımızı tatbika başlamadan evel, ihzar ve ikmale mecbur bulunduğumuz harp vasıtalarının ne olduğunu arzedeyim: *Tam üç vasıtanın* hazırlığının kâfi derecede olduğunu görmek lüzumunu hissediyorum. Onlardan birincisi ve en mühimmi ve asıl olanı, doğrudan doğruya Milletin kendisidir. Milletin hayat ve istiklâli için kalbinde, vicdanında mütecelli, münkeşif *arzu ve emellerin salâbetidir*. Millet bu derunî arzusunu nekadar kuvvetli izhar ederse, bu arzu ve emelinin tahakkuku için nekadar çok azim ve iman gösterirse, düşmanlara karşı muvaffakıyet için o kadar kuvvetli bir vasıtaya malik olduğumuza kani olurum. İkinci vasıta, Milleti temsil eden Meclisin millî arzuyu ihzarda ve bunun icabatını kanaatle tatbikte göstereceği *azim ve celâdettir*. Meclis nekadar çok tesanüt ve vahdet halinde millî arzuyu tecelli ettirirse düşmana karşı o kadar kuvvetli vasıtai tefevvuka malik oluruz.

"Üçüncü vasıta, milletin müsellâh evlâtlarından ibaret olup düşman karşısında mütehaşşit bulunan *Ordumuzdur*.

"Bu üç nevi vasıta veya kuvvetin düşmana karşı vücuda getirdiği cepheler, iki mahiyette tasavvur olunabilir. Kolay anlaşılmak için şöyle diyeyim; dahilî cephe, zahirî cephe... Asıl olan *dahilî* cephedir. Bu cephe bütün memleketin, bütün milletin vücuda getirdiği cephedir. Zahirî cephe, doğrudan doğruya ordunun düşman karşısındaki müsellâh cephesidir. Bu cephe, tezelzül, tebeddül edebilir; mağlûp olabilir. Fakat bu hal hiçbir vakit memleketi, bir milleti mahvetmez. Mühim olan, memleketi temelinden yıkan, milleti esir ettiren *dahilî cephenin sukutudur*. Bu hakikate bizden ziyade vâkıf olan düşmanlar, bu cephemizi yıkmak için asırlarca çalışmışlar ve çalışmaktadırlar. Bugüne kadar muvaffak ta olmuşlardır. Filhakika "kaleyi içinden almak" dışından zorlamaktan çok kolaydır. Bu maksatla şahıslarımıza kadar temasa gelebilen *müfsit mikropların*, vasıtaların mevcudiyetini iddia etmek caizdir.

Meclisin zihniyeti, ef'ali, vaziyeti, düşmana ümitbahş olmadıkça dahilî ve haricî cephelerimizin yerinden oynamasına imkân ve ihtimal yoktur. Mecliste, bir veya birkaç azanın *bedbinî telkin eden sözlerinden* bile aleyhimizde istifade çareleri aranmakta olduğuna şüphe edilmemelidir. Hariciye Vekâletinin dos-

yaları buna dair vesikalarla doludur. Kat'iyetle arzederim ki istemiyerek olsa dahi düşmanlara ümit verecek şemmeler verildikçe *millî davanın halli teahhura duçar olur [1]...*"

Gazi, bu kıymettar irşatlarda bulunduktan sora, bilhassa, ordunun hissiyat ve efkârı üzerinde ümitsizlik uyandıracak alenî münakaşalardan çekinmelerini, meclis arkadaşlarına tavsiye etti, ve cepheye gitti.

Yukarda görüldüğü üzere, Gazi Başkumandan cephede iken, İtilâf Devletlerinin, Mart sonlarındaki (22 ve 26 Mart) mütareke ve musalâha teklifleri, Ankaraya geldi. Vakıaların teselsül sırasından, İtilâfçıların resmî tekliflerinden önce, Gazinin tabirile "dahilî cepheyi„ *zayıflatmak istedikleri* sarahatle anlaşılır

Lâkin haricî cepheye karşı olduğu kadar dahilî cephe önünde de müteyakkız bulunan Gazi Başkumandan, bu son cephenin *salâbetini muhafazaya muvaffak olmuştur.*

Gazinin, İstiklâl Harbi mücadelesine girdiği zamandanberi, asla sarsılmıyan daimî ve kat'î kanaatleri şu idi: **"Memleketimizde bulunan düşmanları silâh kuvvetile çıkarmadıkça, çıkarabilecek mevcudiyet ve kudreti milliyemizi filen ispat etmedikçe, diplomasi sahasında ümide kapılmak caiz değildir. Filhakika bir fert için olduğu gibi, bir millet için dahi kudret ve kabiliyetini, eserlerile izhar ve ispat etmedikçe itibar ve ehemmiyet bekleyip durmak beyhudedir. Kudret ve kabiliyetten mahrum olanlara iltifat olunmaz. İnsanlık, adalet, mürüvvet icabatını, bütün bu evsafı haiz olduğunu gösterenler istiyebilirler...**

"Cihan, imtihan meydanıdır. Türk Milleti, bunca asırdan sora, yine bir imtihan, hem bu defa en çetin bir imtihan karşısında bulunuyordu. İmtihanda muvaffak olmadan, lûtufkârane muamelelere intizar etmek caiz olabilir mi? [2]..."

Hayat ve şe'niyeti tam idrak ile hasıl olan bu kanaat sayesindedir ki Gazi ve arkadaşları, düşmanların harp ve sulh taarruzlarına muvaffakıyetle mukabele edebildiler ve nihaî zaferi kazandılar.

Dahilî ve askerî cepheler, tamamile hazırlandıktan sora, nihayet Gazi Başkumandan, aşağıda görüleceği üzere, büyük taarruza geçti.

---

[1] «Nutuk», Sahife: 392-393 *(Lüks tabı, S. 460-462).*
[2] «Nutuk», Sahife: 397 *(Lüks tabı, S. 466).*

BÜYÜK TAARRUZ VE BAŞKUMANDAN MUHAREBESİ

Garp Cephesi Kumandanı, Başkumandan Mustafa Kemal Paşanın emir ve talimatı dahilinde taarruz için son hazırlıkları ikmal etti ve 6 Ağustos 1922 de mahrem olarak taarruza hazırlık emrini verdi. Başkumandan, otomobil ile Ankaradan hareket ve Konya tarikile 20 Ağustos 1922 de Garp Cephesi Karargâhının bulunduğu Akşehire geldi. Herkes Mustafa Kelmal Paşayı Ankarada biliyordu. *Gazi,* Cephe karargâhında, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi, Cephe Kumandanı İsmet ve Ordu kumandanlarile taarruzun bütün tafsilâtını tespit ettikten sora, *26 Ağustos 1922 sabahı taarruz edilmesini emretti.*

Kumandanlar, zabitler ve efrat nihayet taarruz emrinin verilmesinden, kat'î netice gününün gelmiş olmasından *sevinç içinde* idiler. Her muharebede olduğu gibi büyük taarruzda da başlarında bulunacak olan *Büyük Gazinin* Orduyu ve Milleti, muhakkak surette, *zafere ve selâmete* ulaştıracağına bütün Ordu kanidi. Bu imanla Ordunun maneviyatı pek yüksekti.

24 Ağustosta Başkumandan ve Garp Cephesi kumandanları harp karargâhlarile taarruz mıntakasında *Küçük Şühut* kasabasına gittiler. Bugüne kadar, asıl taarruz yapacak kuvvetlerimiz *11 piyade ve 3 süvari fırkası,* gece yürüyerek ve gündüzleri düşman tayyarelerinden gizlenerek, büyük bir intizam ve sükûnet içinde, Afyon Karahisar cenubunda *Akarçay ile Ahır dağları arasında toplandılar (Harita. 5).*

26 Ağustos sabahı, Başkumandan, Büyük Erkânıharbiye Reisi ve Cephe Kumandanı, taarruz sahasında *Kocatepeye,* yani muharebeyi idare edecekleri mevkie geldiler *(Res. 53, 54).* Sabahleyin *beş buçukta* gittikçe şiddetlenen kesif topçu ateşile büyük taarruz başladı. Akşama kadar devam eden şiddetli ve aman vermiyen taarruzlarımızla Yunanlıların bir senedir takviye ve tahkim ettikleri ilk ve en kuvvetli mevzilerini *bir günde* tamamen zaptetmiş bulunuyorduk. Ertesi gün (27 Ağustos) ta taarruza devam edilerek düşman şimale atıldı. 30 Ağustosa kadar devam eden takip muharebelerile *yunan ordusu* şarktan ve cenuptan İkinci ve Birinci Ordularımız, şimal ve garptan Süvari Kolordumuzla *Aslıhanlar mıntakasında tamamen ihata edildi* ve garba, İzmire doğru kaçmasına meydan verilmedi.

30 Ağustos günü, bizzat Başkumandan Mustafa Kemal Paşanın idare ettiği kat'î meydan muharebesile Aslıhanlar mıntakasında ihata edilen yunan ordusunun *kısmı küllisi kat'î olarak imha edildi (Harita. 6).* Anadoludaki yunan ordusu **Başkumandan Meydan Muharebesi**nde zafer kartalının pençeleri arasında son nefesini vermişti. 31 Ağustos günü Gazi Mustafa Kemal, refakatinde Erkânıharbiye Reisi Fevzi, Garp Cephesi Kumandanı İsmet ve Ordu kumandanları olduğu halde, yunan ordusunun imha edildiği *Çalköy* civarındaki muharebe sahasını tetkik ettikten sonra kaçabilen düşman döküntülerini şiddetle takip ve Uşaka doğru şimendifer boyunca çekilmekte olan bir kısım düşman kuvvetlerile Eskişehir civarındaki düşman grupunu da mağlûp etmek için tedbir aldı.

Gazi Mustafa Kemal, Türk Ordularına bu safhada:

«Ordular! İlk hedefiniz Akdenizdir, ileri!»

emrini verdi.

Düşman kuvayı asliyesi mağlûp olmakla beraber henüz Eskişehir civarında ve Afyondan şimendifer boyunca Uşaka doğru çekilen bazı düşman kuvvetleri vardı. Binaenaleyh bunların da mağlûp edilmesi, düşmanın Anadoluya yeniden takviye kıtaatı getirmesine ve İtilâf Devletleri tarafından herhangi bir müdahaleye meydan vermemek için şiddetle ve süratle hareket edilerek, bir an evel, Garbî Anadolunun, Akdenize kadar *Yunanlılardan temizlenmesi* elzemdi.

Filhakika ordularımız, kısmı küllisi ile Uşaktan garba, İzmire doğru ilerliyerek rasgeldiği yerde düşmanı perişan ediyordu,

Başkumandan Muharebesinde ve müteakıp harekâtta birçok esir aldık; silâh, cepane ve malzeme iğtinam ettik. Ordumuzun zaferle Uşaka girdiği 2 Eylûl günü, ordusu mahvedilen Yunan Başkumandanı *Jeneral Trikopis* ile başka büyük kumandanları da *esir olarak* Gazinin huzuruna getiriliyordu.

Geniş bir cephe ile garba doğru ilerliyen Ordumuz, ileri kıt'alarile *9 Eylûlde düşmanla muharebe ederek Izmire girdi.* Türk Ordusu Başkumandanı Gazi Mustafa Kemal Paşa ertesi sabah (10 Eylûl) İzmire girerken *(Res. 55,56)* İzmir ve civarında düşmanla henüz muharebe edilmekte idi. Mağlûbiyeti zamanında öğrenemiyen ve esir düşmüş kumandanlardan talimat

alamıyan Mendres havalisindeki bir yunan fırkası da Başkumandanın İzmire girmesini müteakıp tutularak İzmire getirilmişti.

Diğer cihetten Eskişehirden düşmanı atan Üçüncü Kolordumuz, Bursa şarkında mukavemet etmek istiyen düşmanı mağlûp etti. Bu düşman grupunun *bir fırkası Mudanya civarında esir edildi*, bir kısmı da perişan bir surette Bandırmadan ve Kapıdağ Yarımadasından gemilere binerek kaçtı.

18 Eylûlde Garbî Anadolu yunan ordusundan tamamile temizlenmişti.

Yunanlılar çekilirken işgalleri altındaki kasaba ve köyleri yakıp yıkmışlardı. Garbî Anadoludaki Rum ahali de Yunanlılarla birlikte kaçmışlardı.

Ordumuz, bundan sora bir kısım kuvvetlerile İzmitten İstanbul istikametinde Gebzeye ilerlediği gibi, Çanakkaleye de yaklaştı. Bu iki mıntakada *ingiliz ordusu* ile temasa gelmiştik.

Gazi Paşa kumandası altındaki Türk Ordularının 15-20 gün gibi kısa bir müddet zarfında 200,000 kişilik yunan ordularını kat'î olarak imha etmesi ve Garbî Anadoluyu tamamen temizlemesi gibi bir vakıa, *cihan tarihinde yoktur* denebilir.

Baştan nihayete kadar en ince teferruatına varıncaya değin düşünülerek hazırlanmış ve harikulâde bir meharetle idare edilerek parlak ve kat'î bir zaferle neticelenmiş olan bu harekât, *Türk Ordusunun, Türk zabitlerinin* ve *Kumanda Heyetinin yüksek kudret ve kahramanlığını* tarihte bir daha tespit eden muazzam bir eserdir.

Bu eser, ayni zamanda, böyle kahraman bir orduyu, ve Gazi Mustafa Kemal gibi dâhi bir Başkumandanı yetiştiren büyük Türk Milletinin hürriyet ve istiklâl aşkının ölmez bir abidesidir.

Bu zaferin neticeleri yalnız Anadoluyu Yunanlılardan temizlemekten ibaret değildir. Bu kat'î zafer, ayni zamanda İstanbulu ve Boğazı ellerinde tutan İtilâf Devletlerinin, yeni Millî Türk Devleti muvacehesinde acizlerini ve hatta bir dereceye kadar *mağlûbiyetlerini* bütün cihan önünde ispat etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, Cihan Harbinden mağlûp çıkmış iken, Türk Milletinin Kurtarıcısı Büyük Mustafa Kemal idaresinde kurduğu yeni Devlet, medenî âlem karşı-

sına, dünyanın medenî milletlerine *tamamen müsavi* hak ve vazifelere malik olarak çıkıyordu.

Türk milleti, bu kat'î zafer sayesinde, üç asırdır kaybettiği siyasî ve iktisadî istiklâlini istirdat edecek ve sağlam esaslar üzerine kurduğu yeni devleti, bütün dünyaya tanıtacaktır.

MUDANYA MÜTAREKESİ

Ordularımız, Garbî Anadoluyu kurtardıktan sora, İzmitten *İstanbul Boğazı* üzerine ve Balikesir havalisinden de *Çanakkale Boğazı* üzerine teveccüh etti.

Çanakkaledeki Fransız kıtaatı, Rumeli tarafına geçti. Çanakkale şehrinde yalnız İngiliz askeri kaldı, burada askerlerimiz şehrin kenarına kadar geldiler.

Bu hareket, İtilâf Devletlerini, bilhassa İngiltereyi telâşa düşürdü. İngiltere Başvekili *Loit Corç,* Fransa ve İtalyanın Millî Türk Hükûmetile yeniden harp etmiyeceklerini bildiğinden, Türkiyeye karşı yardımcı asker vermeleri için *Dominyonlara başvurdu.* Bunlar da muvafık bir cevap vermeyince, İtilâf Devletleri, Boğazlara karşı vukubulmakta olan hareketimizin durdurulması için İstanbuldaki Fransız Fevkalâde Komiseri *Jeneral Pele* ile Ankara İtilâfnamesini imza eden sabık fransız nazırlarından Mösyö *Franklen Buyyon*u Gazi Hazretleri nezdine İzmire gönderdiler.

İtilâf Devletleri hariciye nazırları, Başkumandan Mustafa Kemal Paşaya ve ayrıca Hariciye Vekâletine gönderdikleri notalarla alâkadar devletlerin iştirakile vukubulacak *sulh müzakeresine* tarafımızdan murahhaslar tayini ve Boğazlara karşı yapılmakta olan askerî hareketlerimizin durdurulmasını istediler. Sulh müzakeresi esnasında Boğazlardaki bitaraf mıntakaya asker göndermemekliğimiz şartile Edirne dahil olmak üzere, Meriçe kadar Şarkî Trakyanın *bize geriverileceği* de bu notalarda vadolunuyordu. İtilâf Devletleri konferansından evel, yunan kıt'alarının çekileceği hattın tayini için İzmit veya *Mudanya* da bir içtima yapılmasını da teklif ettiler. Bu *askerî konferans* mahalli olarak Mudanya tercih olundu *(Res. 57)*; Türk Ordusu Başkumandanı namına, fevkalâde salâhiyetle murahhas olarak Garp Cephesi Kumandanı *İsmet Paşa* tayin edildi *(Res. 58).*

Şarkî Trakyanın Yunanlılar tarafından tahliyesi ile bize iadesi ve Boğazlar ve İstanbul hakkında sulhun aktine ka-

dar mer'i olacak ahkâmın tespiti *Mudanya Konferansının* başlıca müzakere mevzuunu teşkil ediyordu.

Konferans, oldukça çetin ve heyecanlı oldu. İtilâf Devletleri murahhasları, bilhassa Şarkî Trakyanın tahliyesini sulh müzakeresine bağlamak istiyorlardı. Konferans bu yüzden kesildi, ve bu kesiliş bir iki gün sürdü; fakat konferans esnasında duran Türk Ordularının İstanbul ve Boğazlar üzerine *ileri hareketi tekrar başladı.* Bunun üzerine İtilâf Murahhasları İstanbuldan Mudanyaya dönerek *taleplerimizi kabule lüzum gördüler.*

4 Teşrinievelden 11 Teşrinievele kadar devam eden bu askerî konferansta Edirne dahil olmak üzere *Şarkî Trakya* Meriç ırmağının sol sahiline kadar on beş gün zarfında yunan ordusu tarafından *tahliye* olunacağı ve bu tahliyenin hitamından sora, otuz gün zarfında yunan memurlarının Şarkî Trakyada, hükûmeti, müttefikin memurları vasıtasile Türk memurlarına devir ve teslim edecekleri kararlaştırıldı.

Şarkî Trakyada, konferansın neticesine kadar, Türkler yalnız sekiz bin jandarma bulundurabilecekti.

Bu suretle, Şarkî Trakya, Yunanlılar tarafından *muharebesiz tahliye olunarak,* Büyük Millet Meclisi Hükûmetine geçti.

Mütarekenamenin imzasını müteakıp İstanbul ve Boğazlar da mülkî idaremize teslim olunacaktı; ancak İstanbulda ve Boğazlarda bulunan İtilâf kuvvetleri, sulhün aktine kadar arttırılmaksızın kalabileceklerdi.

Mudanya Mütarekenamesinin hükümlerinden birisi de Türklerle Yunanlılar arasında *muhasamanın bitmesi* idi. 11 Teşrinievelde İtilâf Devletleri kumandanlarile imza edilen *Mudanya Mütarekenamesini,* Mudanyaya kadar gelip vapurdan çıkmıyan yunan askerî murahhasları, salâhiyetlerinin kâfi olmadığı behanesile, *imza etmediler* ve bazı ihtiraz kayıtları ileri sürdüler *(Res. 59).*

Bununla beraber İtilâf Murahhasları, hükûmetleri vasıtasile, mütarekenamenin ahkâmını Yunan Hükûmetine *kabul ettirmişlerdir.*

Şarkî Trakya, mütarekenamede tayin edilen müddet zarfında Yunanlılar tarafından tahliye olunarak mülkî idaremize geçmiştir. Bu mıntakadaki Rum ahali de, yunan ordusile birlikte çekilmiştir.

Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Mudanya Mütarekena-

mesinden ve saltanatın 1 Teşrinisani 1922 de ilgasından sora *İstanbulun mülkî idaresini* tamamen eline almıştır.

H. YENİ TÜRK DEVLETİ KURULUŞUNUN TAMAMLANMASI

SALTANATIN VE SALTANAT HÜKÛMETİNİN RESMEN KALDIRILMASI VE SALTANAT İLE HİLÂFETİN AYRILMASI

Büyük zaferin, Türk Milletinin tam istiklâl ve hakimiyetini ve Türk Vatanının tamamiyetini temin edeceği muhakkaktı. Şarkî Trakyanın umumî sulh konferansından evel, tarafımızdan işgalile, araziye müteallik taleplerimizin en mühim noktası husul bulmuştu. Bütün haricî âleme karşı, her sahada, malî, adlî, iktisadî bağlardan kurtulmuş bir halde, tam müstakil bir devlet olarak müsavi şartlar içinde bütün devletlerle bir *sulh akti*, başlamak üzere bulunan sulh konferansında başlıca gayemiz olacaktı.

Diğer cihetten, Türk Milleti, iki buçuk seneden fazla bir zamandanberi, hakimiyetini istirdat etmiş, devlet işlerinde irade ve saltanatını bizzat kullanmakta idi. Millî Hükûmetin ve millî hakimiyet ve saltanat usulünün, *Millî Reis* Büyük Gazinin idaresinde, milliyet idealini tahakkuk ettirdikten sora, millî inkılâp ve ihtilâl sahasında Milletin en kıymetli evlâtlarının kanı bahasına kazanılan esasları terkedip geriye dönmesi ve milleti tekrar Osmanlı Saltanatının pençelerine teslim etmesi tasavvur olunabilir mi idi?

Bunu, ancak Sultan Vahdettin ve Hükûmeti düşünebilirdi. Böyle bir zanna ancak, Türk millî hareketinin vüs'at ve mahiyetini ve Büyük Reis Mustafa Kemalin azim ve iradesini ve *yüksek mefkûresini* bilmiyenler düşebilirlerdi. Millî istiklâl harbinin bunca filî zaferlerine rağmen, Padişah Hükûmeti, Mudanya Konferansından sora Gazi Hazretlerine yaptığı müracaatlerle sulh konferansına Millî Hükûmetle birlikte iştiraki istemek cür'etinde bulundu. Padişah ve Hükûmeti bu suretle, tekrar millete musallat olmak ve istiklâl sahasında kat'edilen mesafeyi hiçe indirmek istiyordu.

İtilâf Devletleri de, 28 Teşrinievel tarihli bir nota ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetini, *Padişah Hükûmetile*

birlikte Lozanda toplanacak sulh konferansına çağırdılar. Bu müşterek davet ve Padişah Hükûmetinin son mezbuhane teşebbüsleri, filen hüküm ve nüfuzu ve mevcudiyetinin sebep ve hikmeti kalmamış olan Osmanlı Saltanatının ve ona sarılmış olan Babıali Hükûmetinin *ilga* muamelesinin, Gazi Mustafa Kemal tarafından resmen yapılmasına vesile teşkil etti.

1 Teşrinisani 1922 de, Büyük Millet Meclisinde Gazi Mustafa Kemalin, Osmanlı Saltanatının lâğvı zarureti hakkında verdikleri izahat ve yaptıkları teklif üzerine *Osmanlı Saltanatı resmen ilga olundu.* Hilâfet, muayyen salâhiyetlere malik olmaksızın, Osman Hanedanında kalıyordu. Zararları herkesçe anlaşılan şahsî saltanatın lâğvile millî istiklâl hareketinin en mühim esaslarından biri tahakkuk etmişti. Manası kalmıyan Hilâfet müessesesine ise, az zaman sora kaldırılmak üzere kısa bir müddet daha tahammül olunmak zarurî idi.

Saltanatın lâğvı üzerine, son Padişah Hükûmeti, Saraya istifasını verdi. *İstanbulun idaresi de*, Teşrinisani 1922 bidayetinden itibaren tamamen Büyük Millet Meclisi Hükûmetine geçti. Yeni Türkiye Devleti İstanbulu da idaresi altına almış demekti.

Türk Milletinin, en mukaddes davasında hıyaneti ve düşmanlarla birliği herkesin nazarında şüphe götürmiyecek bir surette anlaşılan Vahdettin, Halife olarak dahi Türk Milleti arasında kalamazdı; ingiliz himayesine sığındı ve 17 Teşrinisani 1922 akşamı, geceleyin *bir ingiliz harp gemisile* İstanbuldan kaçtı.

18 Teşrinisanide, kaçak Halife, Büyük Millet Meclisince *azil* ve yerine, yine Osman Hanedanından Abdülmecit Efendi seçildi. Yeni Halife, bütün müslümanların Halifesi sıfatını takınacaktı.

Halifenin, yeni Türk Devleti idaresine karışması millî hakimiyet esaslarına mugayirdi. Diğer cihetten, sair müslüman milletlerin işlerine, Halife hangi kuvvete dayanarak nafiz olabilecekti? Türk Milleti ve onun mümessillerinden mürekkep Büyük Millet Meclisi, millî mukadderatını, ismi padişah olsun halife olsun bir şahsın eline bırakamazdı. Diğer müslüman milletlerin de bu müdahale ve hakimiyeti kabul etmiyecekleri şüphesizdi.

Bütün bu sebeplerle, şahsî saltanatın ilgásından sora,

ayni mahiyette bir makam olması lâzımgelen Hilâfetin de mülga olduğunu kabul etmek zarurî idi.

Gazi Mustafa Kemal, şahsî saltanatla birlikte Hilâfetin de kalkmış olduğunu kabul ediyor, yalnız, bunun ifadesini *münasıp bir zaman* ve fırsata bırakıyordu.

LOZAN KONFERANSI

Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa *Gazinin talimatı dairesinde,* Mudanya Konferansını hakikaten büyük bir meharetle idare etmiş ve sulh konferansından evel Büyük Türk zaferinden, gerek Yunanlılara ve gerekse Müttefiklere karşı derhal ve azamî nispette istifade yolunu temin etmişti.

Müttefiklerle sulh şartlarının tespitinden evel itilâf kuvvetlerinin İstanbul ve Boğazlardan çıkarılmasına teşebbüs, İtilâf Devletlerile neticesi meçhul yeni bir harbi intaç edebilir ve kazanılan zaferin Mürk Milletine verdiği büyük itibar mevkiini tehlikeye koyabilirdi. Büyük Gazi, Türk Zaferinin, Türk Milletine temin edebileceği siyasî menfaatler hakkındaki görüşlerinin en çok İsmet Paşa tarafından anlaşılmakta olduğuna ve bilhassa beynelmilel büyük bir konferansta fikir ve arzularının en eyi *İsmet Paşa tarafından* takip ve tatbik olunabileceğine kani idi. Büyük Erkânıharbiye Reisi Fevzi Paşa ve o vakit hariciye vekili olan Yusuf Kemal Bey ve daha birkaç zatler, ayni fikirde idiler: İsmet Paşa, Meclisçe hariciye vekili intihap ve bu sıfatla Lozana gidecek *Türk Murahhasları Heyeti Riyasetine* tayin olundu *(Res. 60,61).*

Lozan Konferansı, 21 Teşrinisani 1922 den, 24 Temmuz 1923 tarihine kadar devam etti; fakat araya 4 Şubat 1923 tarihine kadar süren iki buçuk aylık bir fasıla girmişti.

Bu konferansta, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya Devletleri bir tarafta, Türkiye diğer tarafta idi. Boğazlara müteallik işlerin müzakeresine Karadenizde sahili bulunmak itibarile, Rus Sovyet Federal Sosiyalist Cümhuriyeti ve Bulgaristan da iştirak ettiler. Şimalî Amerika Müttehit Devletleri ise Konferansa bir müşahit ile iştirak etti.

Lozan Konferansının mevzuu, yalnız, yeni Türk Devleti ile Yunanistan arasındaki meseleler değildi *(Res. 62).* Ayni zamanda Türkiye ile henüz hitam bulmamış olan *Umumî Harp* ta Lozan Konferansında bir sulh muahedesine raptolu nacaktı.

Avrupa devletleri, yeni Türk Devletinin, bilfiil kazandığı zaferle, harice karşı dahi her türlü istiklâlini tanıtabilecek kuvvet ve kudrette olduğunu anlıyorlardı; fakat bu hakikati kolayca tasdik etmek niyetinde değildiler. Avrupa devletlerinin, Osmanlı Devletine yapageldikleri gibi, evelce aralarında kararlaştırılan sulh şartlarını, müttehit cephe ile yeni Türk Devletine de cebren kabul ettirmeleri şekli açıktan açığa iltizam olunamazdı. Bütün muahede muhteviyatı, *müsavi hukukta iki taraf arasında,* serbest müzakere ve münakaşa olunmak lâzımgeliyordu.

Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu ile asırlardanberi devam eden münasebetlerinde ve bu münasebetlerin bilhassa kapitülasyonlarla taayyün eden malî, iktisadî ve adlî sahalarında kendi lehlerine ve Türkler aleyhine tuttukları yola ve usule *nihayet vermek zamanı gelmişti.* Yeni Türk Devletile, kendi aralarında hüküm süren umumî ahkâm dairesinde bir sulh yapmak zarureti kararını esasen henüz vermemişlerdi. Avrupalıların, yeni esasları kabul ederken, hiç olmazsa ilerde Millî Türk Devletinin dahilen zayıf bir zamanında tevsi veya idame olunmak üzere, eski imtiyazlarla rabıtayı andırır bazı kayıtlar muhafaza etmeğe çalışacakları aşikâr idi. Bundan başka, tarihe karışan Osmanlı İmparatorluğunun yeni Türk Devletine miras bıraktığı *borçlar*, ve ecnebi şirketlere zararlı şartlarla verdiği *imtiyazlar* gibi karışık meselelerin, yeni esaslara göre müzakere ve tespit olunması lâzımgelecekti.

Bu kadar karışık işlerin içinden çıkmak, tabiî o kadar kolay olmıyacaktı.

Avrupa devletleri kendi lehlerine zorla ahkâm kabul ettiremiyeceklerine kani olunca, uzun ve karışık konferans müzakerelerinde Türk Murahhas Heyetini ve yeni Türk Devletini *yorup yıpratarak bıktırmak* ve bu sayede muahedeye mümkün olduğu kadar faidelerini temin edecek maddeleri, *müphem ifadelerle* olsa bile, sokuşturmağa çalışmak istiyeceklerdi. Yukarda izah edilen sebepler dolayısile Lozan Konferansı, Türkler için, Avrupa devletlerile diplomasi sahasında çetin bir mücadele safhası, adeta ayrı *bir muharebe* olmuştur.

Muharebe meydanında mahir bir tabiyeci olduğu kadar, haricî siyaset sahasında da *mahir bir diplomat*, dikkatli, sabırlı ve ince bir müzakereci olduğunu gösteren İsmet Paşa,

Gazi Hazretlerinin *müessir ve isabetli talimatı* sayesinde, sulh müzakeresini Milletin hayatî menfaatlerine en muvafık bir şekilde neticelendirmiştir.

Konferansın iki ay devam eden birinci devresinde müstakbel sulh müzakeresinin esasını teşkil etmek üzere bir *proje* meydana geldi. Bu projede bizi tatmin edecek surette hallolunan meseleler şunlardı:

A) Yunanistanla aramızdaki meseleler:

1) Sivil mevkufların ve askerî esirlerin, sulhün imzasından evel her iki taraf arasında mübadele olunacağına dair hususî bir itilâf imza olunmuştu;

2) *Şarkî Trakyadaki hududumuz,* Mudanya Konferansile tespit olunan Meriç ırmağının sol sahili olarak kabul olunmuştu.

Bundan başka Bozcaada ve İmroz *adaları* bize veriliyor ve Anadolu sahiline yakın, ve Yunanlıların elinde bulunan Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adaları gayriaskerî bir hale konuyordu.

3) İstanbul Rumları ve Garbî Trakya Türkleri müstesna olmak üzere Türkiyedeki Rum ve Yunanistandaki Türkler *mübadele* olunacaktı. Yani yunan ordusile Anadoludan ve Trakyadan kaçan Rumlar gerigelmiyecekler ve yerlerine Yunanistandaki Türkler gönderilecekti.

Mübadele edilen Rumların ve Türklerin herne suretle olursa olsun tekrar eski yerlerine yerleşmeleri menolunmuştu.

Yunanistanla aramızda konferansın birinci kısmında *hallolunmıyan* yegâne mesele, yunan ordularının Garbî Anadolu ve Şarkî Trakyada *yaptıkları tahribatın tamiri işi* idi.

B) Itilâf Devletlerini alâkadar eder meselelerden de aşağıdakiler hakkında *uyuşulmuştu:*

1) *Fransızlarla* arazi meselemiz yoktu. Suriye hududu için Ankara İtilâfnamesi ahkâmı teyit olundu.

2) 12 ada (Rodos ve saire) üzerinde *İtalyanın* hakimiyeti teyit edildi.

3) Arazi meselelerinden *Irak* ile aramızdaki hudut işi üzerinde çetin mücadeleler oldu, fakat *uyuşulmadı;* bu meselenin hallinin soraya bırakılması münasip görülüyordu.

4) İtilâf Devletlerile mutabık kaldığımız mühim noktalardan biri de *Boğazlar Meselesi* idi. Büyük Harp, Boğaz mü-

dafaasında sabit bataryalardan ziyade gizli seyyar bataryaların ve denizaltı aletlerinin ehemmiyetini göstermişti. Boğazlar Meselesinde kabul edilen şekil, Türkiyenin dahil olduğu bir harp halinde veyahut harp tehlikesi zamanlarında Boğazlarda *müdafaa hakkımızı teyit* ediyordu. Umumî sulh muahedesinin bir parçası olan *Boğazlar Mukavelesinin* umumî ahkâmı lüzumunda acele müdafaa tedbirleri almamızı büsbütün imkânsızlaştıracak mahiyette değildi. Bundan başka Boğazlardan ecnebi harp gemilerinin sulh ve harpte nasıl geçecekleri hakkında mukaveleye bazı ahkâm da konmuştu. Mukaveleyi imza eden devletlerin murahhaslarından teşekkül eden *Boğazlar Komisyonu*, yalnız Boğazlardan geçecek ecnebi harp gemilerile alâkadar olacak ve karadaki gayrı askerî mıntakalar üzerinde hiçbir murakabede bulunamıyacaktı.

5) Bir de, Çanakkale mıntakasındakiler dahil olmak üzere, umumiyetle itilâf ordularına ait *mezarlıkların* bulunduğu arazinin mezarlık olarak kullanılması, bazı şartlar dahilinde kendilerine bırakılmıştı.

C) İtilâf Devletlerile anlaşamadığımız mühim noktaların bazıları şunlardı:

1) Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan devletler arasında, bir nispet üzere taksimi kabul olunan *osmanlı borçlarının* ödeneceği paranın cinsi, en ziyade Fransızlarla aramızda ihtilâfı mucip olmuştur. Sulh muahedesi imza olunalı sekiz sene geçtiği halde bu meselenin *henüz halledilememiş* olduğuna göre, o vakit bu meseleyi acele bir karara bağlamamakta İsmet Paşanın nekadar haklı olduğunu hadisat ta göstermiştir.

2) İtilâf Devletleri *kapitülasyonlarla* Osmanlı İmparatorluğu zamanında adlî, iktisadî meselelerde elde etmiş oldukları *imtiyazların* birdenbire kesilmesine muvafakat etmiyorlar ve bu imtiyazların, yeni Türk Devletinde dahi, başka şekil ve isimlerle, hiç olmazsa bir müddet daha, *devamında ısrar* ediyorlardı.

3) İstanbul ve Boğazların İtilâf kuvvetleri tarafından *tahliyesi* için de müspet bir neticeye varılamamıştı.

Görülüyor ki Müttefikler, evelce Anadolu harbine teşvik ve sevkedip bunca zayiata uğrattıkları *yunan milletini artık unutmuşlardı*. Asıl niza, Türklerle Müttefiklerin, bilhassa ikti-

sadî kavgaları idi. Fransız müverrihi *Ansel* in de dediği gibi Lozan Konferansı, Müttefiklerin Türkiye üzerinde *iktisadî tahakkümlerine* ne büyük bir kıymet verdiklerini pek açık gösterdi. Türk - Yunan ihtilâfı çarçabuk hallolunmuştu; fakat Müttefiklerin, Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi, yeni Türk Devletine de iktisaden tahakküm etmek, adlî ve iktisadî kapitülasyonları idame eylemek istemeleri, müzakerenin *kesilip durmasına* bile sebep olmuştu.

Sulh muahedesi projesi Türk Heyetine teklif olunduğu şekilde kabul olunamazdı. İsmet Paşa, pek haklı olarak imza etmedi; ve 4 Şubat 1923 te Lozanı terketti: Yeni Türk Devleti için *bu hayatî noktalar* üzerinde fedakârlık asla düşünülemezdi. En nihayet İtilâf Devletlerinin, bunlar üzerinde dahi hakkımızı teslim edecekleri bekleniyordu.

Gazi Hazretleri, bu mesele hakkındaki kanaatlerini Büyük Nutuklarında şu suretle ifade ediyorlar:

"Varisi olduğumuz, Osmanlı Devletinin dünya nazarında hiçbir kıymeti, fazileti ve haysiyeti kalmamıştı; beynelmilel hukuktan hariç tanınmış, adeta *sahabet ve vesayet altına alınmış* bir mahiyette farzolunuyordu. Maziye ait müsamahaların, hataların faili biz olmadığımız halde esasen asırların müterakim hesapları bizden sorulmamak lâzımgelirken bu hususta da *dünya ile karşı karşıya gelmek* bize düşmüştü. Millet ve memleketi hakikî istiklâl ve hakimiyetine sahip kılmak için bu müşkülât ve fedakârlığı da iktiham etmek bizim üzerimize yükletilmişti. Ben neticenin behemehal müspet olacağından emin idim. Türk Milletinin mevcudiyeti için, istiklâli için, hakimiyeti için behemehal istihsal ve temine mecbur olduğu esasların *cihana tasdik olunacağına* asla şüphe etmiyordum. *Çünkü hakikatte, bu esâslar, kuvvet ve liyakatle filen ve maddeten istihsal edilmiş idi.* Konferans masasında istediğimiz, zaten kazanılmış olan hususların usulen ifade ve tasdikinden başka bir şey değildi. Taleplerimiz, sarih ve tabiî haklarımızdı. Bundan başka, haklarımızı muhafaza ve temin için *kudretimiz de vardı*, kuvvetimiz de kâfi idi. En büyük kuvvetimiz, en emniyete şayan mesnedimiz, millî hakimiyetimizi idrak etmiş ve onu filen halkın eline vermiş ve halkın elinde tutabileceğimizi filen ispat eylemiş olduğumuz idi [1]."

[1] "Nutuk„ sahife: 428, *(Lüks tabı, S. 502)*.

Lozan Konferansı müzakerelerine 23 Nisan 1923 te tekrar başlandı. Müzakere ve münakaşalar, bilhassa ihtilâflı kalan noktalar üzerinde idi; ve pek çetin oldu.

Bu devrede muahedenin hemen bütün maddeleri ayrı ayrı tekrar müzakere edildi.

Üç ay kadar süren *ikinci konferansta,* birinci devrede halolunmıyan noktalar bizi tatmin edecek birer şekle bağlandı:

Yunanistandan, zaten ödeyemiyeceği tamirata karşılık Edirnenin istasiyonu olan *Karaağacı* aldık.

Kapitülasyonlarla alâkalı adlî ve iktisadî meselelerde hakimiyet ve istiklâlimizle *telif olunamıyacak bir cihet* kalmadı. Yalnız, beş sene müddetle bitaraf devletler tebaasından adliyemizde birkaç hukuk müşaviri ile (bunların icraî hiçbir salâhiyetleri yoktu, Adliye vekiline rapor vermekle mükelleftirler) Sahil Sıhhiyesi denilen Karantina İdaresi için üç Avrupalı tabibi, Türk memuru olarak bulunduracaktık.

Kabotaj (sahillerimiz arasında deniz nakliyatı) kâmilen bayrağımıza geçiyordu. Evelce sahillerimizde kabotaj yapan ecnebi şirketlerine işlerini tasfiye için iki senelik bir mühlet verildi.

Sulh muahedesi tarafımızdan tasdik olunduktan sora altı hafta zarfında İstanbul ve Boğazlardaki İtilâf orduları ve donanmaları arazimizi ve denizlerimizi terk ve tahliye edeceklerdi.

Bu suretle ikmal olunan *muahede 24 Temmuz 1923 te* imza olundu *(Res. 63, 64).*

Esas hatları yukarda izah olunan *Lozan Sulh Muahedenamesi,* yeni Türk Devletinin *tam istiklâl ve hakimiyetini* bütün cihana tasdik ettiren beynelmilel bir vesika ve senettir; Lozan Muahedesile Osmanlı Saltanatının dağılmasından doğan millî devletlerin en sonuncusu olmak üzere bir *Türk millî ve müstakil devletinin doğum vesikası,* bütün devletler tarafından imza edilmiş oldu.

Lozan Muahedesinin en bariz sıfatı budur: *Kapitülasyonların ilgası ve millî hakimiyet ve istiklâlin her sahada tanınması...*

Bu vesika ile *Büyük Gazinin* idaresinde yaptığımız *dört senelik istiklâl mücadelemiz,* yine onun irşat ve delâleti ile milletimizin *şan ve şerefine lâyik bir sulh* ile neticeleniyordu.

Gazi Hazretlerinin nutuklarında işaret olunduğu üzere, Lozan Sulh Muahedesi, **"Türk Milleti aleyhine, asırlardanberi**

hazırlanmış ve Sevr Muahedesi ile ikmal edildiği zannedilmiş büyük *bir suikastin yıkılmasını* ifade eden bir vesikadır. Osmanlı tarihinde emsali görülmiyen bir siyasî zafer eseridir [1].”

Türk Milletinin bundan sora, artık serbestçe çalışıp inkişaf etmesine hiçbir mâni kalmamıştı.

MONDROS: 30 TEŞRİNİEVEL 1918
MUDANYA: 10 TEŞRİNİEVEL 1922
SEVR: 10 AĞUSTOS 1920
LOZAN: 24 TEMMUZ 1923

Mondros - Mudanya! Sevr - Lozan! Türk tarihinin yaşadığımız safhasında, bu dört kelime Türkler için üzerinde çok düşünülmeğe değer kelimelerdir. Mondros Mütarekesi ve Sevr Muahedesile Osmanlı İmparatorluğu, yokolmayı kabul etti; Mudanya Mütarekesi ve Lozan Muahedesile yeni bir Türk Devleti, varlığını tanıttı.

Türk kuvveti, sultanların ve nedimlerinin elinde Mondrosa ve Sevre kadar *indirilmişti*; Türk kuvveti, Gazinin ve arkadaşlarının elinde Mudanya ve Lozana kadar *yükseltildi*. Mondrosa ve Mondrosu kabul eden Sultan ve Hükûmetine dayanarak, Türk Vatanının her tarafına yayılan düşmanlar, Mudanya ile süprülüp denize ve Türk hudutları dışarısına atıldı; Sevr ve Sevri kabul eden Sultan Hükûmeti, Türk Vatanını *parçalatmış*, Türk istiklâlini *mahvettirmiş* idi; Lozan ise Türk Vatanının *tamamiyetini*, Türk Devletinin *istiklâlini* temin etti.

TÜRK MUCİZESİ

Mustafa Kemalin Anadoluya geçmesile başlıyarak, Lozan Muahedesine imza atılmakla sonuna eren İstiklâl Harbine bazı Avrupa muharrirleri “*Türk Mucizesi*„ namını verdiler.

Mucize, nasıl vukua geldiği hakkile izah edilemiyen, amilleri tamamen tayin olunamıyan hadiselere denilir.

Cihan Harbi bittiği sırada Osmanlı Devletinin hal ve vaziyeti hatırdan çıkarılmıyarak, 1918 den 1922 ye kadar, Anadoluda olup geçen dört yıllık vakıalar göz önünden geçirilirse, bu vakıaların mecmuuna “*Mucize*„ den daha uygun bir tabir bulunamaz.

Umumî Harp sonunda bütün müttefiklerile beraber mağlûp olan Osmanlı Devletinin malî ahvali parasızlığın son derecesine gelmiş, iktisadî menabii tüketilmiş, ahalisi, dört yıl süren büyük harpten başka, ona takaddüm eden hemen fasılasız birçok harplerle (Trabulusgarp ve Balkan Harpleri),

[1] “Nutuk„, sahife : 465, *(Lüks tabı S. 545-546)*.

dahilî karışıklıklarla fevkalâde yorulmuş, ve kımıldanamıyacak bir hale gelmiş, hükûmeti ise düşmanların adeta emri altına geçmiş bulunuyordu. Osmanlı ordusunun Büyük Harp sonundaki vaziyeti de yeni bir harbe girmek için asla *elverişli değildi.* Kumanda heyetleri karışmış, muhtelif büyük cüzütamlar arasında münasebat kesilmiş, top, tüfek, mermi, kılıç ve saire gibi teçhizatın; elbise, ayakkabı ve saire gibi levazımın en büyük kısmı sarfolunarak mütebakisinin çoğu da düşmanlara teslim edilmişti. Çok kullanılarak bozulmuş olan nakil vasıtalarının (yol, demiryolu, vagon, araba, ve saire) tamiri ve yenileştirilmesi lâzımdı. Asker ve zabitler, cidden dinlenmeğe muhtaç bir hale gelmişlerdi. Büyük ve orta sanayiden mahrum Anadoluda, ordunun levazımını, bilhassa teçhizatını ihzar edecek imalâthaneler yoktu. Zaten Osmanlı Devleti, hemen bir asırdanberi ordusunun bellibaşlı teçhizatını, top, tüfek ve kılıcını, ecnebi memleketlerde yaptırdıktan başka, topçu ve süvariye lâzım olan atların da bir kısmını dışardan satınalıyordu. Büyük Harp sonunda bunların dışardan alınmasına imkân kalmamıştı; imkân olsa bile satınalmak için para yoktu.

Hasılı Osmanlı memleketinde *müstakil bir hükûmet yoktu*; *para yoktu; iktisadî kaynaklar kıttı;* osmanlı ordusunda ise mütemerkiz bir kumanda heyeti yoktu, levazım ve teçhizat yoktu, bunları ihzar edecek vasıtalar da yoktu.

Bütün bu *yokluklara* eklenen menfi bir amil de Osmanlı memleketinin düşmanlar tarafından *kısmen istilâ ve işgal* edilerek, bu cihetten de hükûmetin, ordunun ve ahali efkârının intizamı ihlâl edilmiş olmasıdır.

Bütün bu menfi amillerin tesiri altında bulunan bir memlekette *Mustafa Kemal,* parasız pulsuz, tek başına, yalnız kendisinin dehasına, irade ve kudretine ve Umumî Harpteki zaferlerile Türk Milleti içinde kazandığı muhabbet, hürmet ve nüfuza güvenerek, *bir yeni devlet kurmıya,* bir yeni ordu teşkil etmiye kalkıştı. Türk Milletini bu maksat etrafında topladı: para buldu; asker buldu; teçhizat buldu; levazım buldu; *her şey buldu...* ve Mustafa Kemalin *1919 senesi ilkbaharında* Samsunda başladığı bu, muvaffakıyeti imkânsız gibi görünen teşebbüs, *1922 senesi sonbaharında,* tam bir muvaffakıyetle *tahakkuk etti.*

Türk Mucizesi işte budur.

Türkiye Cümhuriyet tarihinin buraya kadar naklolunan kısmı, bu Mucizenin yalnız bazı taraflarını izah etmektedir. Fakat bu muazzam hadisenin şimdiye kadar izah edilemiyen iki en mühim amili var: *Türk Mileti ve Mustafa Kemal.*

Her milletin ruhunu görüp, anlayıp sarahatle tarif etmek çok zordur; bilhassa Türk Milletinin ruhunu tahlil ve tarif daha zordur. Türkün ruhî kuvveti, hudutsuz irade ve metaneti, beşer tarihinin her safhasında tecelli eder. Bu ruhî kuvvet sayesinde, *Türk* malûm dünyanın birkaç defa *müntefit sahip ve hâkimi oldu;* bu ruhî kuvvet sayesinde Türk, mağlûp zannolunduğu sıralarda, kaç defa başını kaldırıp o galipleri perişan etti; bu ruhî kuvvet sayesinde Türk, iki yüz yıldır mahvına çalışan ve her beş on senede bir defa artık ölüyor denilen Osmanlı-Türk Devletini yaşattı; nihayet yine bu ruhî kuvvet sayesinde Türk, Osmanlı İmparatorluğu parçalanırken başını kaldırdı, düşmanlarını kovdu, ve kazandığı zaferlerle *kendine sağlam ve yeni bir devlet kurdu...*

Her millet, büyük adamlar yetiştirmiştir; lâkin Türk Milleti kadar büyük devlet adamları, büyük kumandanlar yetiştiren *hiçbir millet yoktur.* Her cihetten bakılırsa Türk Milletinin yetiştirdiği en büyük adam *Mustafa Kemaldir.*

Mustafa Kemal, ruhu, ruhunun emsalsiz melekeleri, dehası, iradesi, metaneti, hasılı bütün manevî şahsiyetile, Büyük Türk Milletini şahasında tecessüm ettirir.

İSTİKLÂL HARBİNDEN SORA İNKI-LÂP VE ISLAHAT SAFHALARI

I

LOZANDAN CÜMHURİYETİN RESMEN İLÂNINA KADAR

BİRİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN SON ZAMANLARI

Millî mücadele sıralarında Birinci Büyük Millet Meclisi pek doğru olarak zaferin ve millî gayenin istihsaline kadar dağılmamak kararını vermişti. Düşmanın mağlûbiyetinden, memleketin kurtuluşundan sora bu gaye esas itibarile elde edilmiş sayılırdı. Meclis içindeki *muhalefet cereyanları*, konferans masası başındaki yabancı diplomatlara ümit ve cesaret vermekte idi. Bütün mücadele yılları zarfında kat'î zaferin istihsaline imkân olmadığı kanaatini beslemiş ve ileri sürmüş olan muhalifler şimdi de Lozan müzakerelerini siyasî hırslara vasıta olarak kullanmak istiyorlardı. Bunların ve bunlara alet olan *bazı gazetelerin neşriyatı* murahhas heyetimizin temsil kuvvetini olduğu kadar, millî davamızı da zâfa uğratıyordu.

NANKÖRLÜK

Yıllardanberi tarihte hiçbir milletin katlanmadığı derecede yüksek fedakârlıkların ve dökülen bunca kanların tam muvaffakıyet neticesine varacağı bu nazik zamanlarda bir kısım muhalefet kör ve duygusuz bir ruhla *vatan kurtaran* **Gazi** *nin "vatandaşlık„ hakkını çalmak* istiyecek kadar azmıştı. Millî tarihimizde görmeğe pek az alışık olduğumuz bu nankörlük misali milletin ibret hafızasında yer tutmağa lâyıktır. Üç muhalif meb'us 2 Kânunuevel 1922 de, yani Birinci Lozan Konferansının en kızgın bir devresinde Meclise verdikleri kanun teklifi ile Gaziyi

yeni bir intihapta *meb'us seçilmemek* vaziyetine düşürmek istemişlerdi. Teklifin esas maddesi şu idi :

"Büyük Millet Meclisine aza intihap olunabilmek için Türkiyenin bugünkü hudutları dahilindeki mahaller ahalisinden olmak veya dairei intihabiyesi dahilinde mütemekkin olmak meşruttur. Ondan sora muhacereten gelenler iskân tarihlerinden itibaren beş sene mürur etmiş ise intihap olunabilirler.„

Gazi, millî kadirşinaslık, millî şeref ve vicdan namına hakikaten utanılacak bir vesika olan bu teklife Mecliste şu hazin ve müessir cevabı verdi:

"Maalesef, doğduğum yer, bugünkü hudutlar haricinde kalmış bulunuyor. Herhangi bir intihap dairesinin de beş senelik mütemekkini değilim. Doğduğum yer bugünkü millî hudutlarımız haricinde kalmıştır, fakat, bu böyle ise, bunda benim kat'iyyen bir kast ve kabahatim yoktur. Bunun sebebi, bütün memleketimizi, milletimizi yoketmek istiyen düşmanların hareketlerinde muvaffak olmaktan kısmen menedilememiş olmasıdır. Eğer düşmanlar tamamen maksatlarına muvaffak olmuş olsalardı, Allah muhafaza etsin, buraya imza koymuş olan efendilerin dahi memleketleri hudut haricinde kalabilirdi.

"Bundan başka, bu maddenin aradığı şartı haiz bulunmuyorsam, yani beş sene mütemadiyen bir dairei intihabiyede sakin olamamış isem, o da bu vatana ifa ettiğim hizmetler yüzündendir. Eğer bu maddenin istediği şartı ihraza çalışsa idim, İstanbulu kazandırmaktan ibaret olan Arıburnu ve Anafartalarda müdafaalarımı yapmamaklığım lâzımgelirdi. Eğer ben, bir yerde beş sene oturmağa mahkûm olsa idim, Bitlis ve Muşu aldıktan sora Diyarbekir istikametinde tevessü eden düşman karşısına çıkmamaklığım, Bitlis ve Muşu kurtarmaktan ibaret olan vazifei vataniyemi yapmamaklığım lâzımgelirdi. Bu efendilerin, aradığı şartları ihraz etmek istese idim, Suriyeyi tahliye eden orduların enkazından Halepte bir ordu teşkil ederek düşmana karşı müdafaa ve bugün millî hudut dediğimiz hududu filen tespit etmemekliğim lâzımgelirdi.

"Zannediyorum ki, ondan soraki mesaim cümlenin malûmudur. Hiçbir yerde beş sene oturamıyacak kadar mesai sarfetmiş bulunuyorum. Ben zannediyorum ki, bu hizmetlerimden dolayı milletimin muhabbetine ve teveccühüne mazhar oldum. Bu

teveccühe mukabil, vatandaşlık hukukundan ıskata maruz kalacağımı asla hatıra getirmezdim. Tahmin ediyordum ve ediyorum ki, ecnebi düşmanlar bana suikast etmek suretile de memleketimdeki hizmetimden beni tecride çalışacaklardır. Fakat hiçbir zaman hatır ve hayalime getiremezdim ki, bu Yüksek Mecliste, velev iki üç kişi olsun ayni zihniyette bulunabilsin. Binaenaleyh, ben anlamak istiyorum, bu efendiler kendi intihap daireleri halkının ciddî olarak fikir ve hislerine tercüman mıdırlar?

"Yine bu efendilere karşı söylüyorum, meb'us olmak itibarile tabiî bütün memlekete şamil bir sıfatı haiz bulunuyorlar, o halde, millet bu efendilerle hemfikir midir?

"Efendiler, beni vatandaşlık hukukundan ıskat etmek salâhiyeti bu efendilere nereden verilmiştir? Bu kürsüden, resmen, heyeti aliyenize ve bu efendilerin intihap daireleri halkına ve bütün millete soruyorum ve cevap istiyorum!... [1]"

O gün Mecliste olduğu kadar bütün millette haklı bir nefret uyandıran bu teklif ve sahipleri memleketin her köşesinden gerek şahsen Gaziye, gerek Meclis Reisliğine yağan sayısız telgraflarla ayıplandı ve nefretle protesto edildi.

İNTİHABIN YENİLEŞMESİ KARARI

Belki harp içinde olduğundan daha fazla tesanüde ihtiyaç bulunduğu bir zamanda muhalefet Meclisin tabiî faaliyetini bozacak raddelere kadar varmıştı. Meclisten müspet ve salim kararlar çıkarabilmek imkânsız hale gelmişti. Bu halin Türkiyede umumî bir anarşiye yol açabileceğini ve Türklere ağır şartları kolaylıkla kabul ettirebilecekleri bir zaman geleceğini uman İtilâf Devletleri sulhü neticelendirmemekte *fayda görmeğe* başlamışlardı. Bu fayda mülâhazasile konferans müzakereleri iki buçuk ay süründükten sora *büsbütün kesilerek* ileriye atıldı (4 Şubat 1923).

Artık Meclis yenilenmedikçe, **"Millet ve memleketin ağır ve mes'uliyetli işlerini yürütmenin imkânsız hale geldiği [2]"** ve düşmanların dahilî siyaset kargaşalığından bekledikleri ümitleri kesip atmak icap ettiği kanaati umumileşiyordu. Yeniden Lozana gitmeğe hazırlanan murahhas heyetimizin

---

[1] "Nutuk,,, sahife: 440, *(Lüks tabı, S. 516-517).*

[2] "Nutuk,,, sahife: 441, *(Lüks tabı, S. 518).*

memleketi kuvvetle temsil edebilmesi için *intihabın yenileşmesi* ve milletin Millî Mücadelede olduğu kadar, sulh mücadelesinde de sarsılmaz bir vahdetle yürüyeceğinin gösterilmesi lâzımdı. İşte bu sebeplerledir ki, intihabın yenileşmesi düşünüldü. Hariciye Vekili İsmet Paşanın:

— " Sulh için çalışıyoruz; fakat buna varılamamak ve harp halini yeniden kabule mecbur olmak ihtimali vardır. Konferansta sözümüzün ve kararlarımızın milletin en son sözü ve en son kararı olduğunu ispat edebilmek için *yeni intihap yapılması lâzımdır*„ mealindeki şifahî teklifi ve onu takviye eden 120 kadar meb'usun takriri üzerine açılan müzakerede yeni intihap kararlaştı. Ayni günde Meclis kararı şu tezkere ile İcra Vekilleri Reisliğine bildirildi:

"Türkiye Büyük Millet Meclisinin bugün in'ikat eden 15 inci içtimaının birinci celsesinde 120 kadar azanın teklifi üzerine derhal intihabata başlanması karargir oldu. 1/4/1339 (1923)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Gazi M. Kemal

Yeni intihaplar için tadil edilen İntihap Kanununa demokratlık esaslarına uygun dört nokta girdi:

1) Eski kanunun 50 bin erkek nüfus için bir meb'us göstermesine mukabil yeni şekilde her *20 bin erkek nüfusun* bir meb'us çıkarması;

2) *18 yaşını tamamlıyan* her erkek vatandaşın meb'us seçiminde rey verebilmesi (eskiden 25 yaşında başlıyordu);

3) Birinci ve ikinci devrede müntehip veya meb'us olabilmek için *vergi verir olmak şartının* kaldırılması;

4) Muallimler müstesna olmak üzere merkezden tayin edilen memurların müntehibi sani seçiminden *iki ay evel* istifa etmedikçe *memur bulundukları yerlerden* meb'us olamamaları; gibi esaslar kabul edildi.

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN İNTİHABI; ANADOLU VE RUMELİ MÜDAFAAİ HUKUK CEMİYETİNİN "HALK FIRKASI„ NA İNKILÂBI

İntihabın yenileşmesi kararı üzerine Gazi *Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti* namına bir beyanname ile soradan "Halk Fırkası„ nın teşekkülüne esas olan programını millete bildirdi. Zaten daha dört ay evel *Halk Fırkası* ismile siyasî bir fırka teşkil edileceği ve memleket münevverlerinin bu hususta düşündüklerinin doğrudan doğruya kendilerine bildirilmesi Gazi tarafından Ankara matbuatı vasıtasile memlekete ilân edilmişti. Türkiye siyasî hayatında bir yenilik olan bu teşebbüs tarihinden bir yıl kadar sora Gazi Anadoluda aylarca süren bir tetkik seyahatine çıkmış, kuracağı fırkanın esasları etrafınde ***halk ile*** de uzunuzadıya görüşmüştü. Bu temasların neticesi intihap beyannamesini teşkil eden "*Dokuz Umde*„ halinde tebellür etti (8 Nisan 1923).

Gazi gerek istikbale ait inkılâp ve ıslahat tasavvurları, gerek muvaffakıyetli bir intihabın ***millî vahdeti*** mutlak olarak göstermek suretile ***Lozan Müzakereleri*** üzerinde yapacağı tesir noktasından İkinci Büyük Millet Meclisinin toplanışına hususî bir ehemmiyet veriyordu.

Umdelerde başlıca:

"***Hakimiyet milletindir***„, "***Türkiye Büyük Millet Meclisinden başka hiçbir makam, millî mukadderata hâkim olamaz***„, "***Bütün kanunların tanziminde, her nevi teşkilâtla, idarenin alelûmum teferruatında, umumî terbiyede, iktisadiyatta millî hâkimiyet esasları dahilinde hareket olunacaktır***„, "***Saltanatın ilgası hakkındaki karar değişemez düsturumuzdur***„ gibi temel esaslarla, mahkemelerin ve kanunlarımızın ıslahı, âşar denilen vergi usulünün değiştirilmesi, millî bankaların kuvvetlendirilmesi, demiryollarının arttırılması, tedrisatın tevhidi, askerlik müddetinin azaltılması gibi mühim ihtiyaçlar tespit edilmişti. Sulh hakkında: malî, iktisadî, idarî istiklâlimizin behemehal temini şart tutuluyordu.

Cümhuriyetin ilânı, Hilâfetin ilgası, Şer'iye Vekâletinin kaldırılması suretile din ve devlet işlerinin ayrılığı işinin tamamlanması, medreselerle tekkelerin kaldırılması, şapka giyilmesi gibi daha evelden mukarrer büyük ıslahat tasavvurlarından umdelerde bahsedilmemesi, **"cahil ve mürtecilerin**

vaktinden evel milleti zehirliyebilmelerine meydan vermemek içindi [1]." İkinci Büyük Millet Meclisi, yalnız Lozan Sulhünü tasdik değil, bütün bu büyük ve hayırlı işlerin kanunlarını çıkarmak şerefini kazanacak *bahtiyar bir Meclis* olacaktı.

LOZAN MUAHEDESİNİN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNDE TASDİKI; İTİLÂF KUVVETLERİNİN TOPRAKLARIMIZDAN ÇEKİLMELERİ

Lozan Muahedesinin XIV üncü faslını *topraklarımızın İtilâf kuvvetleri işgali altında bulunan kısımlarının boşaltılması* teşkil ediyordu. Daha evel, Lozan Muahedesi esaslarından bahsedilirken söylendiği üzere, boşaltma, muahedenin Büyük Millet Meclisince tasdikını müteakıp altı hafta zarfında tamamlanacaktı. İkinci Büyük Millet Meclisi muahedeyi *23 Ağustos 1923 Perşembe günü* tasdik etti. Meclisin tasdik kararı ayni günün gecesinde saat 22 buçukta İstanbuldaki İtilâf Devletleri Komiserlerine bildirildi. Yıllardanberi güzel şehirlerimize, eşsiz sahillerimize, sevgili topraklarımıza hiç çıkmıyacakmış gibi yerleşmiş ve hele bu tarzda çıkarılacaklarını hatırlarına bile getirmemiş olan devletler artık 23/24 Ağustos gecesinin tarihî saatinden itibaren altı hafta içinde kumandanları, amiralleri, askerleri, polisleri, jandarmaları, casusları, zırhlıları ve toplarile birlikte *ebedî olarak çıkıp gitmeğe* mecbur bulunuyorlardı.

Gidiş ameliyatına Bostancı ve Maltepedeki iki alaylarını ve 27 toplarını gemilerine yükletmek suretile en evel İngilizler başladı. Teşrinievel iptidasına kadar fırkaların, alayların, ağırlıkların, istihkâm kıt'alarının, tayyare bölüklerinin, yolcu edilmelerine devam olundu. Nihayet mühletin son anları geldi ve *6 Teşrinievel 1923 salı günü* İtilâf jeneralleri ve askerlerinin son kafileleri Dolmabahçe önünde *Türk bayrağını ve Türk askerini selâmladıktan sora,* memleketimiz hakkında asırlarca beslenmiş fena niyetlerle birlikte denize açılarak uzaklaşıp gittiler *(Res. 65. 66).*

ANKARA: YENİ TÜRK DEVLETİNİN MERKEZİ (13 TEŞRİNİEVEL 1923).

Düşman ayağı İstanbuldan çekilir çekilmez ortaya idare merkezinin neresi olacağı meselesi çıktı. Yeni Millet Meclisinde, daha ilk aylarda belirmeğe yüz tutan küçük bir muhalefet cereyanı, Ankaranın millî idareye merkez olması tasavvurunu menfi hareket ve teşebbüslere

[1] "Nutuk", sahife: 437, *(Lüks tabı, S. 512).*

bir başlangıç edinmek istedi. İstanbulun "payitaht„ kalmasının zarurî ve mukadder olduğunu ileri sürdüler. Bunlar "payitaht„ kelimesinin taht ve sultan ile birlikte tarihe gömülmüş olduğunu unutmuş görünüyorlardı.

"*Ankara* veya *İstanbul*„ dan birinin seçilmesi işini bir politika manevrasına vasıta olarak kullanmağa kalkıştılar. Halbuki Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasından sora baştanbaşa harap, yolsuz, şimendifersiz bırakılmış uzak memleket köşelerinin İstanbuldan idaresi ve en kısa zamanda refah, medeniyet ve saadetin yüksek mertebesine ulaştırılması kabil değildi. Ankaranın merkez yapılması tasavvuru *siyasî, askerî, idarî* noktalarından da millî idarenin en isabetli fikirlerinden biri idi. Yine bu sebeplerledir ki, kendilerile harp halinden henüz çıkmış olduğumuz birçok devletler Ankara yerine İstanbulun merkez edinilmesinde Meclisteki yeni muhalefet grupunun düşünüşüne iştirak ediyor, sefarethanelerin Ankaraya gönderilmiyeceği tehdidi ile Türkleri bu tasavvurdan vazgeçirmek mümkün olabilir sanıyorlardı.

Bütün tereddütlere nihayet vermek için, **"Artık yeni Türkiye Devletinin idare merkezini kanunen tespit eylemek icap ediyordu. Bütün mülâhazat yeni Türkiyenin idare merkezini Anadoluda intihap eylemek lüzumunu âmirdi."**

"Coğrafî ve sevkulceyşî vaziyet en kat'î ehemmiyeti haizdi. Devletin idare merkezini bir an evel tespit ederek dahilî ve haricî tereddütlere nihayet vermek elzem idi [1]."

İşte bu mülâhazalarla, ilk *millî kahramanlık* mertebesini Anafartalarda İstanbulu kurtararak almış ve İstanbula sevgisini, kurtuluştan sora onu ilk ziyaretinde: **"İstanbuldan çıktığım günden bugüne kadar sekiz sene geçti. Hicran ve tahassürle geçen dakikaların bile nekadar uzun geldiği düşünülürse, sekiz yıllık hasretin İstanbulun muhterem ahalisi için ruhumda ateşlediği iştiyakın büyüklüğü kolaylıkla takdir olunur. İki büyük cihanın birleştiği noktada Türk Vatanının ziyneti, Türk tarihinin serveti, Türk Milletinin göz bebeği İstanbul bütün vatandaşların kalbinde yeri olan bir şehirdir"** cümlelerile anlatmış olan Gazi, meseleyi Büyük Millet Meclisinin tetkik ve müzakeresine koymak kararını verdi. İsmet Paşanın — o zaman

[1] "Nutuk„, sahife: 484, *(Lüks tabı, S. 567).*

Hariciye Vekili — 9 Teşrinievel 1923 tarihli bir maddelik kanun teklifi *13 Teşrinievel 1923* tarihli Meclis içtimaında konuşuldu. Uzun münakaşalardan sora büyük bir ekseriyetle "*Ankara*„ nın devlet merkezi olması kararlaştı. Kabul edilen kanun maddesi şu idi:

"Türkiye Devletinin makarrı idaresi Ankara şehridir.„

Deniz veya göl kıyılarından, ırmak yalılarından uzak, yalçın ve çıplak bir kaya parçasının eteğinde kurulmuş olmakla beraber, gökyüzüne atılırken taş ve toprak kesilmiş dalgaları andıran heybetli dağları, bin renkte muhteşem doğu ve batı levhaları çok yıldızlı ve ışıklı gökleri ile Ankara eşsiz bir yaylâ güzelidir. İklimi sağlam, havası temiz ve kuvvet vericidir. Ovayı sıra setler, tabyeler halinde çeviren demir, tunç ve bakır renkli dağlar Ankarayı Türk Vatanının zaptolunmaz hâkim kalesi haline getirmiştir (Res. 67-70).

13 Teşrinievel 1923 kanunu ile Türkler *ikinci defa olarak* Orta Anadolu yaylâsında kuvvetli bir devlet merkezi kurmuş oluyorlardı. Ortayaylâda ilk defa devlet merkezi edinenler Eti Türkleri idi [1].

[1] Tarih I. (Eski zamanlar kısmı) sahife: 127-138.

II

CÜMHURİYETİN İLÂNI

(29/30 TEŞRİNİEVEL 1923)

TÜRK İNKILÂP VE ISLAHAT HAREKETLERİNİN TATBİKINDE GÜDÜLEN USUL

"Türkün ata yurduna ve Türkün istiklâline tecavüz edenler kimler olursa olsunlar, onlara bütün milletçe müsellâhan mukabele ve onlarla mücadele eylemek icap ediyordu. Bu mühim kararın bütün icabat ve zaruriyatını ilk günde ızhar ve ifade etmek elbet musip olamazdı. Tatbikatı birtakım safhalara ayırmak ve vakayi ve hadisattan istifade ederek milletin hissiyat ve efkârını hazırlamak ve kademe kademe yürüyerek hedefe vâsıl olmağa çalışmak lâzımgeliyordu. Nitekim öyle olmuştur. Dokuz senelik efkâr ve icraatımız mantıkî bir silsile ile mütalea olunursa, ilk günden bugüne kadar takip ettiğimiz umumî istikametin ilk kararın çizdiği hattan ve teveccüh eylediği hedeften asla inhiraf eylememiş olduğu kendiliğinden tebarüz eder [1]."

Gazinin bu birkaç cümlesi millî mücadelenin zafere varan yürüyüş ve tekâmül safhalarının hazırlanmasında güdülen usulü gösterdiği kadar siyasî, içtimaî inkılâp hareketlerinin de nasıl önceden hazırlanmış bir sıra ve tertip ile yürüdüğünü ve herbiri için ancak en elverişli sayılan zaman gelince tatbik sahasına geçildiğini açıkça gösterir. Türk inkılâbının tatbikat şiarlarından biri de dertlerin *kökünden* sökülmesi ve atılan adımların *asla ve hiçbir suretle* geri alınmamasıdır.

İnkılâp esaslarını millî bünyeye birer birer tatbikte güdülen yolu ve usulü eyice öğrenmek için yine onların *Büyük Yapıcısının* sözlerini dinliyelim. Gazi bu usulü şöyle tarif eder:

[1] "Nutuk„ sahife: 10, *(Lüks tabı, S. 13-14).*

4— 10

"Tezahür eden millî mücadele, haricî istilâya karşı vatanın kurtuluşunu yegâne hedef saydığı halde, bu millî mücadelenin muvaffakıyete erdikçe safha, safha bugünkü devre kadar "millî hakimiyet" idaresinin bütün esaslarını ve şekillerini tahakkuk ettirmesi [1] tarihin tabiî, zarurî ve önüne geçilmez icaplarındandı. Bu mukadder tarih yürüyüşünü an'anevî itiyatlarile derhal ihtisas eden Hanedan, millî mücadelenin amansız hasmı oldu. Tarihin bu mukadder seyrini ilk anda ben de müşahede ve ihtisas ettim. *Fakat nihayete kadar şamil olan* bu ihtisaslarımızı ilk anda kâmilen ızhar ve ifade etmedik. Müstakbel ihtimaller üzerine fazla beyanat, giriştiğimiz hakikî ve maddî mücadeleye, hayalât mahiyetini verebilirdi. Haricî tehlikenin yakın tesirleri karşısında müteessir olanlar arasında an'anelerine, fikrî kabiliyetlerine ve ruhî haletlerine mugayir olan muhtemel tahavvülâttan ürkeceklerin ilk anda mukavemetlerini tahrik edebilirdi. *Muvaffakıyet için amelî ve emin yol her safhayı vakti geldikçe tatbik etmekti..* Milletin inkişafı ve yükselmesi için selâmet yolu bu idi. Ben de böyle hareket ettim. Ancak bu amelî ve emin muvaffakıyet yolu yakın mesai arkadaşım olarak tanınmış zevattan bazılarile aramızda, zaman zaman içtihadatta, muamelâtta, icraatta esaslı veya tâli birtakım ihtilâflar, iğbirarlar ve hatta iftirakların da sebebi ve izahı olmuştur. *Millî mücadeleye beraber başlıyan yolculardan bazıları, millî hayatın bugünkü cümhuriyete ve cümhuriyet kanunlarına kadar gelen tekâmüllerinde kendi fikir ve ruhlarının ihatası hududu bittikçe bana mukavemet ve muhalefete geçmişlerdir.*

"...Bu son sözlerimi hulâsa etmek lâzımgelirse diyebilirim ki, ben milletin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiğim büyük tekâmül istidadını, bir *millî sır* gibi vicdanımda taşıyarak sıraları geldikçe bütün içtimaî heyetimize tatbik ettirmek mecburiyetinde idim [2]."

Biribiri ardınca doğacak bütün sıra inkılâplar demek olan bu "*millî sır*" rı Millî Reis hakikaten sıkı bir surette tutmuş ve ancak fikirleri hazırlamak lâzımgeldikçe zaman zaman ve *safha safha* ifşa etmiştir. Meselâ (1 Teşrinisani 1922)

[1] Yani Saltanatın yıkılması, Cümhuriyetin kurulması.. v. s.
[2] "Nutuk", sahife: 10—11, *(Lüks tabı, S. 14)*

kararile saltanat kaldırılarak yeni devlete "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti*„ adı verildikten sora artık yapılması lâzımgelen şeyin tamamen yapılmış olduğu kanaati yer bulmuşken O:

"Yeni Türkiyenin yenileşme işi daha sonuna varmamıştır. Türkiye Teşkilâtı Esasiyesinin henüz inkişaf yolunda son ve kat'î şekli aldığı zannedilemez. Tadiller ve tashihler yapmak ve daha mükemmel bir hale getirmek elzemdir [1]."

"...Kayıtsız ve şartsız tabirile tasrih olunan hakimiyeti milletin uhdesinde tutmak demek, bu hakimiyetin bir zerresini, sınıfı, ismi ne olursa olsun hiçbir makama vermemek, verdirmemek demektir. Bununla kastettiğim manayı kolaylıkla anlıyabilirsiniz."

"...Atılan adım bundan sora atılması lâzımgelen adımların başlangıcıdır. İnsan başlangıçta iken sona erdiğini iddia ederse, dünyanın en derin gafletleri içinde kendisini puyan görür. Biz daha çok adımlar atmak mecburiyetindeyiz. Bu adımlar hem çok seri hem de çok uzun olmalıdır [2]" diyordu.

Bu sözler o zamanın Teşkilâtı Esasiyesindeki "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti„ şeklinin "cümhuriyet„ e inkılâp edeceğine ve onları daha birçok yapılması zarurî teceddüt ve inkılâp hareketleri takip eyliyeceğine işaret idi. Halifeliğin kaldırılması, din ile devletin ayrılması, medreselerin, tekkelerin kapatılması, fesin atılması, medenî kanunumuzun asrileştirilmesi gibi biribiri peşinden yürütülecek yenilikler için Gazi, bunların henüz hiç kimsenin hatırından geçmediği bir zamanda şu işarette bulundu.

"Milletin teyakkuzuna, milletin terakki ve tekâmül istidadına güvenerek, milletin azminden asla şüphe etmiyerek cümhuriyetin bütün icabatını yapacağız. Bunların kâffesini tetkik ile, azim ve iman ile ve millet aşkının sarsılmaz kuvvetile birer, birer hal ve intaç edeceğiz. O millet aşkı ki, her şeye rağmen sinemizde sönmez bir kuvvet, metanet ve ateş membaıdır [3]."

Bu, o zaman için kapalı, fakat bugün artık çok açık cümleler, daha evel söylediğimiz *millî sır*' rın münasip zamana kadar saklanması için bulunmuş şekillerdi.

[1] Gazinin "Neue Freie Presse„ gazetesi muhabirine beyanatı. 27 Eylûl 1923.
[2] İzmirde 28 Kânunusani 1923 tarihli nutuk.
[3] İzmirde İstanbul gazetecilerine hitabe, 4 Şubat 1923 Pazartesi.

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİNDE İLK MUHALEFET KAYNAŞMALARI; HÜKÛMETİN İSTİFASI

Daha ilk aylarından itibaren İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde açıkça ortaya çıkmıyarak gizli faaliyette bulunan muhalif bir hizip teşekkül etti. Bu *hizip* Vekiller Heyeti aleyhine şiddetli harekete geçti. Bazı gazeteler Halk Fırkası vahdetini bozmak, hükûmeti düşürmek ve yerine geçmek gayretini güden bu kaynaşmayı hararetli yazılarla körüklemeğe giriştiler. Muhalefet henüz teşkilâtlı bir halde olmamakla beraber, onu yapanların hepsi hükûmeti düşürmek, fırka ve hükûmet vaziyetlerine hâkim olmak maksadında birleşiyorlar ve sulhünü henüz imzalamış, uzun harp yıllarının yorduğu, yaktığı memleketi yeni baştan yapmak, iktisat ve irfanca yükseltmek yeni devlet kuruluşunu tamamlamak ve saire gibi herbiri diğerinden daha büyük ve ağır işler karşısında bulunan yeni rejimi zâfa ve sarsıntıya uğratacak faaliyetlerde bulunuyorlardı.

Muhalefet, tatbikına hazırlanılan teceddüt ve ıslahat projelerine pek tabiî olarak muhalif bulunan muhafazakâr ve mürteci ruhlu unsurlara istinat etmekten, onlara yaranacak tarzda sinsi siyaset gütmekten ve hatta Halifeyi ele alarak vasıta edinmekten geridurmuyordu.

Ancak Ortazaman insanlarının taşıyabileceği iptidaî bir *mıntakacılık* zihniyetile meb'usların vilâyetlerine göre kümelere ayrıldıkları ve bu vilâyet kümelerinin aralarında siyasî meseleler üzerinde uyuşmalar ve ittifaklar yaptıkları görülüyordu. Bu usule göre siyasî meselelerde, devlet işlerinde fikirler, kanaatler ve içtihatlarla değil, nüfus tezkerelerile birleşilmiş oluyordu. Hükûmet ve fırka makamlarının vilâyet kümelerindeki meb'us sayılarına göre paylaşılmasına hazırlanılıyordu.

Millî hakimiyetin, halk idaresinin yüksek manasını anlamakta ve tatbik etmekte henüz acemi olanların makam ve mevki hırsile açtıkları bu cereyan bir aralık genişlemeğe yüz tutar oldu. Hükûmet *vazife görmiyecek bir hale gelerek* istifa etti.

Aralarındaki rabıta müşterek bir büyük fikir, bir yüksek gaye olmıyan bütün toplantılar gibi bu hizip te müşterek taarruz hedefi ortadan kalkar kalkmaz kendi içinden inhilâle uğradı. İcra makamlarının paylaşılmasında bir türlü uyuşulamıyor, günler geçtiği halde yeni Vekiller Heyeti bir türlü

teşkil edilemiyordu. Meclis odalarında, hususî evlerde birçok gruplar tarafından geceligündüzlü toplanmalarla vekiller heyeti listeleri yapılıyor, fakat hiçbir grup ortaya ekseriyet kazanabilecek bir liste koyamıyordu. Parlâmento içinde fikir ve kanaat kargaşalığı ve bunun neticesi olan hükûmet buhranı bütün zararları ile hüküm sürüp gidiyordu.

"TEŞKİLÂTI ESASİYE" KANUNUNDA TADİLLER; HÜKÛMET TEŞKİLİNDE KABİNE USULÜ

"...Anladım ki, Fırka Heyeti dahi kat'î bir namzet listesi tertip edememektedir. Fırka İdare Heyeti azasından icap edenlerle görüşmekte devam ederek kat'î bir liste tespit etmelerini tavsiye ettikten sora, yanlarından ayrıldım. Gece olmuştu. Yemek esnasında: "Yarın cümhuriyet ilân edeceğiz!" dedim. Hazır bulunan arkadaşlar derhal fikrime iştirak ettiler. Yemeği terkettik! O dakikadan itibaren, hareket tarzı hakkında kısa bir program tespit ve arkadaşları tavzif ettim [1].

"Efendiler, görüyorsunuz ki, cümhuriyet ilânına karar vermek için Ankarada bulunan bütün arkadaşlarımı davete ve onlarla müzakere ve münakaşaya asla lüzum ve ihtiyaç görmedim. Çünkü, onların zaten ve tabiaten benimle bu hususta bir fikirde olduklarına şüphe etmiyordum. Halbuki o esnada Ankarada bulunmıyan bazı zatler, salâhiyetleri olmadığı halde, kendilerine haber verilmeden ve rey ve muvafakatleri alınmadan cümhuriyetin ilân edilmiş olmasını iğbirar ve iftirak vesilesi saydılar [2]."

Büyük Nutkun bu cümlelerinden de anlaşılacağı üzere vaziyet artık hem Devlet Reisi, hem Halk Fırkasının Umumî Reisi olan Büyük Millî Reisin müdahalesini lüzumlu kılacak dereceye varmıştı.

Hizip evvelâ, istediği gibi bir hükûmet teşekkülünde serbest bırakılmıştı. **"Meclisi iğfale çalışan hizip şu veya bu tarzda bir hükûmet teşkiline, muvaffak olabildiği takdirde, bu hükûmetin bir müddet idare tarzını ve idaredeki liyakatini takip ve hatta ona yardım eylemek muvafık olacağı kanaatinde bulunduk. Fakat bu suretle teşekkül edecek hükûmet, memleket idaresinde ve yeni gayelerimizi takipte aciz ve inhiraf göste-**

[1] 28/29 Teşrinievel gecesi 1923.
[2] "Nutuk", sahife: 488 *(Lüks tabı, S. 571)*.

rirse, bunu Mecliste tebarüz ettirerek Meclisi tenvir eylemek şıkkını müreccah mütalea ettik. Hükûmet teşkiline muvaffak olamadıkları halde, hasıl olacak teşettütün Meclisçe intibah medarı olacağı tabiî idi. Buhran ve teşettütü idame tecviz edilemiyeceğinden, işte o zaman bizzat müdahale ederek tasavvur ettiğim meseleyi ortaya koymak suretile işi esasından halledebileceğimi düşünmüştüm [1].”

İşte o zaman, yani *işin esasından halledileceği zaman* gelmiş bulunuyordu.

Gazi Mustafa Kemalin, daima en ziyade tercih ettiği usul, esasen, fenalıkların kökünden çıkarılması, dertlerin tam ve mutlak surette tedavisidir. O, bütün icraat hayatında *yarım tedbirden nefret etmiş* ve yalnız günün gailesini atlatmak yolunu hiçbir zaman beğenmemiştir. Bu sefer de, millî mücadele devam ettiği müddetçe az çok muvaffakıyetle tatbik edilebildiği halde, sulhten soraki şartlara uymıyan “her vekilin Meclis tarafından ayrı ayrı intihabı„ usulünü büsbütün kaldıracak ve hükûmetin yeni teşekkül usulü ile birlikte yeni Türk Devletinin hakikî şeklini yani “cümhuriyet„ i asıl ismile kuracaktı.

Gaziyi dinlemeğe devam edelim:

“O gece birlikte bulunduğumuz arkadaşlar, erkenden gittiler. Yalnız İsmet Paşa Çankayada misafir idi. Onunla yalnız kaldıktan sora bir kanun lâyihası müsveddesi hazırladık. Bu müsveddede 20 Kânunusani 1337/1921 tarihli “Teşkilâtı Esasiye Kanunu” nun devlet şeklini tespit eden maddelerini şöyle tadil etmiştim. Birinci maddenin nihayetine [2]: “*Türkiye Devletinin hükûmet şekli cümhuriyettir*” cümlesini ilâve ettim. Üçüncü maddeyi şu yolda tadil ettim [3]: “Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Hükûmetin inkısam ettiği idare şubelerini, İcra Vekilleri vasıtasile idare eder.”

Gazi o gece cümhurreisinin intihabı usulüne ve başvekilin intihabı ile hükûmet teşkili tarzına ait esasları da tespit etti.

[1] “Nutuk„, sahife: 486—487 (*Lüks tabı*, S. 569).

[2] Bu kanunun birinci maddesi şöyle idi: “Hakimiyet bilâkayit ve şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.„

[3] Teşkilâtı Esasiye Kanununun o zamanki 3 üncü maddesi şöyle idi: “Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti (Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti) unvanını taşır.„

Ertesi gün fırka içtimaında yine kargaşalık hüküm sürüyor, içinden çıkılmaz münakaşalarla yeni vekiller heyetinin teşkiline çabalanıyordu. Vaziyetin çıkmaza girdiğini ve büyük hükûmet işlerinin yüzüstü kalmakta devam ettiğini gören birçok meb'uslar Gazinin bu içtimaa davetini, Umumî Reis sıfatile fırkayı tenvir eyliyerek ihtilâfa hakem olmalarını ileri sürmüşlerdi. Kabul edilen bu teklif üzerine öğleden soraki fırka içtimaına gelerek ilk söz alan Gazi mesele etrafındaki mütalealarını söyledikten sora bunun halli için geceden hazırlandığını söylemiş olduğumuz esasları teklif etti. Dört buçuk saat süren münakaşalar sonunda maddeler birer birer okunarak kabul edildi. Akşam saat 18 den sora fırka içtimaı bitirilerek Büyük Millet Meclisi celsesi açıldı (29 Teşrinievel 1923, pazartesi saat 18^{45}).

CÜMHURİYET: YENİ TÜRK DEVLETİNİN ASIL İSMİNİ ALMASI

Meclis celsesinde Kanunu Esasî Encümeninin mazbatası okundu. Bunda başlıca, **a)** Hakimiyetin kayıtsız ve şartsız millete ait olması ve idare usulünün bizzat ve bilfiil millet idaresi esasına müstenit bulunması zaten cümhuriyet demek olduğu;

b) Ferdî saltanatın kalkmış olduğunu sarih ve kat'î surette ifade edebilecek bu kelimenin kullanılması lüzumu;

c) İdare tarzına "cümhuriyet„ adı verilince bir cümhurreisi intihabının tabiî bulunduğu;

d) Mes'uliyetlerin tespiti noktasından, başvekilin cümhurreisi tarafından tayini;

Gibi esaslar vardı. Encümenin teklif ettiği kanun lâyihasında bunlar, Teşkilâtı Esasiye Kanununa ilâve veya tadil teşkil eden maddeler halinde tespit edilmiş bulunuyordu. Meclis, mazbata ve lâyihanın müstacelen ve derhal müzakeresini tasvip ve maddeleri müttefikan kabul etti. Birçok hatiplerin **Yaşasın Cümhuriyet !** seslerile alkışlanan heyecanlı hitabeleri arasında Türk Milletinin ruhuna, seciyesine en uygun idare şekli olan **Cümhuriyet** işte böylece ve bütün Millet Meclisinin ittifakı ile kurulmuş, *millî idareye hakikî adı verilmiş oldu* (29/30 İlkteşrin 1923, saat 20^{30}).

Bu hâdise daha ziyade "cümhuriyet„ kelimesinin resmî ve kanunî mahiyet almasını ifade eder. Hakikatte "Türkiye Cümhuriyeti„, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin An-

karada toplanma tarihi olan 23 Nisan 1920 de bütün hukukî mana ve mahiyeti ile kurulmuş bulunuyordu. Büyük Millet Meclisinin ilk toplanışında Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Reisi ve *Ankara Meb'usu Mustafa Kemalin* "bazı itirazlardan ve kısa bir münakaşadan sora [1]„ *kabul edilen teklifleri,* Samsuna çıkış tarihi olan 19 Mayıs 1919 danberi Havza, Amasya, Erzurum, Sıvas ve Ankara merhalelerinde bir yıla yakın zaman içinde çetin uğraşmalarla hazırlanmış olup ta adının konması soraya bırakılmış bulunan "Cümhuriyet„ in birinci *Teşkilâtı Esasiye Kanunu* sayılmalıdır. Büyük Millet Meclisinin ve Hükûmetinin ilk teşekkülüne ait bahiste aynen yazılı bulunan bu teklifler cümhuriyet idare şeklinin ana esaslarını ihtiva etmekte idi. **"Fakat vaziyeti olduğu gibi telâffuz etmek maksadını ziyaını mucip olabilirdi [2]."**

"Bu esaslara müstenit olan hükûmetin mahiyeti kolaylıkla anlaşılabilir. Böyle bir hükûmet, millî hakimiyet esasına müstenit halk hükûmetidir; cümhuriyettir [3]."

Bu *ilk teklifin kabulünden* dokuz ay sora 20 Kânunusani 1921 de çıkan " Teşkilâtı Esasiye Kanunu„ bu takrirdeki esasların teyidinden ve tatbikat sahasında bazı kısımların genişletilmesinden ibaretti.

"Saltanat devrinden Cümhuriyet devrine geçebilmek için, cümlenin malûmu olduğu veçhile, bir intikal devresi yaşadık. Bu devirde iki fikir ve içtihat, biribirile mütemadiyen mücadele etti. O fikirlerden biri, Saltanat devrinin idamesi idi. Bu fikrin taraftarları sarih idi. Diğer fikir, Saltanat idaresine hitam vererek Cümhuriyet idaresini tesis eylemekti; bu bizim fikrimizdi. Biz fikrimizi sarih söylemekte mahzur görüyorduk. Ancak noktai nazarımızın tatbik kabiliyetini mahfuz bulundurup münasip zamanda tatbik edebilmek için, saltanat taraftarlarının fikirlerini tatbik sahasından uzaklaştırmak mecburiyetinde idik.

"Yeni kanunlar yapıldıkça, bilhassa Teşkilâtı Esasiye Kanunu yapılırken Padişah taraftarları, Padişah ve Halifenin hukuk ve salâhiyetinin tasrihinde ısrar ederlerdi. Biz bunun zamanı gelmediğini veya lüzumu olmadığını söyliyerek o ciheti meskût bı-

[1] "Nutuk„ sahife 277 (*Lüks tabı,* S. *326*).
[2] „ „ 276 („ „ , S. *326*).
[3] „ „ 277 („ „ , S. *327*).

rakmakta fayda görüyorduk. Devlet idaresini cümhuriyetten bahsetmeksizin millî hakimiyet esasları dairesinde, her an cümhuriyete doğru yürüyen şekilde temerküz ettirmeğe çalışıyorduk [1].”

GAZİ MUSTAFA KEMAL: TÜRKİYE CÜMHURİYETİNİN İLK REİSİ

Cümhuriyetin kuruluşunda kanunî şeklin tamamlanması demek olan müzakerelerden ve karardan sora cümhurreisinin intihabına geçildi. Türk Milletinin, Türk Cümhurunun *Reisi* gerek millet, gerek onun meclisi tarafından *zaten çoktan seçilmişti.* O halde bu intihap ta kanun sahasında olduğu gibi, sadece hakikî vaziyeti tespitten ve Millî Reise yeni kanuna göre unvan vermekten ibaret olacaktı. İkinci Büyük Millet Miclisi, temsil ettiği milletin umumî arzu ve iradesine hakikî tercüman olarak, ittifak ile *Gazi Mustafa Kemali Türkiye Cümhuriyeti Reisi intihap etti.* Böylece altı yıl evel, 1919 Temmuzunun 8/9 gecesi saat 22 50 de Harbiye Nezaretine ve on dakika sora saat 23 te Padişaha Erzurumdan çektiği telgrafla ordu müfettişliği vazifesinden ve rütbelerinden istifasını bildiren **“ resmî sıfat ve salâhiyetten mücerret olarak, yalnız milletin şefkat ve civanmertliğine güvenerek ve onun bitmez feyiz ve kudret membaından ilham ve kuvvet alarak [2]”** vatanı kurtarmak ve *Türk Milletine lâyık bir devlet* kurmak maksadına hayatını vakfetmiş olan *Mustafa Kemal (Res. 71)* o gün, kendisi de kurduğu idare gibi hakikî unvanını almış oldu (29/30 Teşrinievel 1923, saat 20 44).

İntihabını müteakıp Mecliste söylediği nutukla Büyük Millî Kahraman ayni zamanda yüksek bir *tevazu kahramanı* olduğunu göstermiştir.

Millet hafızasında yer tutması lâzımgelen şu parçalar o nutuktandır :

“... Bugüne kadar doğrudan doğruya Meclisin Riyasetinde bulundurduğunuz arkadaşınıza ifa ettirdiğiniz vazifeyi Reisicümhur unvanile yine ayni arkadaşınıza, bu âciz arkadaşınıza tevcih buyurdunuz...

(Estafurullah, hakkınızdır sesleri).

“Merhum Tunalı Hilmi Bey (Zonguldak)—Gazi arkadaşımız!

“Gazi (devamla) — Bu münasebetle şimdiye kadar hakkımda izhar buyurmuş olduğunuz muhabbet, samimiyet ve itimadı

[1] “Nutuk„, sahife 507 — 508 (*Lüks tabı*, S. 592).
[2] „ „ „ „ 28 (*Lüks tabı*, S. 35).

bir defa daha göstermekle yüksek kadirşinaslığınızı ispat etmiş oluyorsunuz. Bundan dolayı Celil Heyetinize bütün samimiyetimle teşekkürlerimi arzederim.

(Estafurullah, muvaffakıyet temenni ederiz, sesleri).

"...Âcizleri mazhar olduğum bu emniyet ve itimada liyakat kazanmak için pek mühim gördüğüm bir noktadaki ihtiyacımı arzetmek mecburiyetindeyim. O ihtiyaç, Heyeti Aliyenizin şahsım hakkındaki teveccüh ve itimadının, muzaheretinin devamıdır."

(Hiç şüphe yok, daima! sesleri).

"...Daima muhterem arkadaşlarımın ellerine çok samimî ve sıkı bir surette yapışarak, onların şahıslarından kendimi bir an bile müstağni görmiyerek çalışacağım. Milletin teveccühünü daima istinat noktası telâkki ederek hep beraber ileri gideceğiz. Türkiye Cümhuriyeti mes'ut olacaktır!"

(Şiddetli ve sürekli alkışlar) [1].

"CÜMHURİYET" İN İLANINDAN SORAKİ GÜNLERDE

"Cümhuriyet" in gece yarısından sora her tarafta yüz bir topla ilânı bütün memlekette en büyük bayram sevinci ile karşılandı. Büyük Millet Meclisine ve Gaziye sevinç ve teşekkür telgrafları yağdı. Sayısız heyecanlı mitinglerle millet bugünü derhal *millî bayram* edindi.

Bu taşkın sevinç levhası içinde beş on kişi denebilecek kadar mahdut bir politika zümresi dargın ve hoşnutsuz bir sima gösteriyordu. Bunlar arasında Büyük Millet Meclisi Hükûmeti devrinde mühim mevkilere çıkarılmış birkaç zat ile meb'us olmakla beraber askerî vazifeleri başında bulunan birkaç kumandan vardı. Milletin coşkun memnuniyeti, Millet Meclisinin ittifaklı kararı karşısında düşündüklerini açık söyliyememekle beraber:

a) Cümhuriyet kararının kendilerine sorulmadan verilmiş olması;

b) Fırka ve Meclisten kararın çabuk çıkmış bulunması, gibi behaneler;

c) Cümhuriyet için olduğu gibi bir gün ansızın Hilâfetin de kaldırılmasına karar verilebilmesi; gibi saiklerle tenkit ve itiraz edici vaziyetler takınmışlardı. Halbuki yıllardanberi tam bir demokrasi ile idare olunan bir memlekette Millet Meclisinin ittifak ile verdiği kararı — bahu-

[1] T. B. M. M. zabıtları, 29 Teşrinievel 1923.

sus cümhuriyet ilânı kararını — kendilerine sorulmadan verilmiştir diye kabule lâyık görmemek pek uygunsuz olduğu gibi, Fırka ve Meclisten kararın sekiz dokuz saatlik bir müzakereden sora, yani kendi faraziyelerine göre çabuk çıkmış olması davasile onun aleyhinde bulunmağa kalkışmak ta yanlıştı. Dünyanın hiçbir memleketinde hiçbir zaman meclislerden ve fırkalardan hangi kararların nekadar saat ve dakikada çıkması lâzımgeleceğine dair bir usul ve kaide konulmamıştır. Mütefekkir heyetler kararlarını takvimin yaprağına veya saatin yelkovanına bakarak değil, fikirlerinin ve vicdanlarının kanaatlerini dinliyerek verirler. Yıllardanberi bütün şekilleri ve icaplarile yalnız ismi resmen anılmadan yaşamakta olup gerek milletin, gerek Meclisin filen alıştığı ve tamamen benimsediği bir idareye hakikî adının verilmesi için geceligündüzlü uzun müzakerelerin kâfi gelmiyeceği zannı ise elbette manasızdı. Bu kadar esassız behanelerle ortaya çıkmış olan tenkitçiler birkaç gazete ile neşriyat sahasında da faaliyete geçerek milletin sevincini ve saadetini bulandırmak yolunu tuttular.

III

HİLÂFETİN İLGASI

(3 Mart 1924)

HALİFE VE HİLÂFET KELİMELERİNİN SON MANA VE DELÂLETİ NE İDİ?

Müslümanlar henüz azlık iken umumî ibadetlerde bizzat Peygamber imamlık ederdi. Müslümanlar çoğalınca imamların da çoğalması lâzımgeldi. Peygamber imamlara kendi namına namaz kıldırmak salâhiyetini vererek kendisi başimam mevkiine geçti. İslâmlık kuvvet kazanıp ta harp ile, askerî fütuhat ile kasabalar, şehirler, vilâyetler elde etmeğe başlayınca, Peygambere imamlıktan büsbütün ayrı yeni bir iş daha çıktı. Başimamlığın yanına bir de Hicaz havalisi Araplarının millî reisi sıfatile bu yerleri idare vazifesi katıldı. Peygamberden sora başimamlığa intihap olunanlara "*Halife*„ adı verildi. Böylece "Halife„ kelimesi imamdan ziyade Arap İmparatorluğunun devlet reisini ifade eden bir unvan haline geldi. Emevî Hanedanının kurulması ve Arap Saltanatının bir sülâle eline geçmesi ile Peygamberin kurduğu usul ve hukuk noktasından artık Halifelik yani "müntehap başimam vekilliği„ nihayet bulmuştu. Ondan sora Emeviler ve Abbasiler, Halifeliği arap siyasî hakimiyetinin yayılmasına bir alet olarak kullandılar. Hulâgûnun Bağdatta son Abbasî Hükümdarı Mutasımı idam etmesile bu şekil de ortadan kalktı. Halifelik iki buçuk asır kadar (1258 - 1517) Abbasî Hanedanından olmak iddiasında bulunanların bir geçim vasıtası, alınır satılır bir mal haline geldi. Yavuz Selim, Mısırı zaptettiği zaman, orada " Halife Mütevekkil Alâllah„ unvanlı ve Mısır Hükûmetinin sadakasile geçinen bir arap buldu. Bu biçarenin hiç denecek kadar ucuz bir ücretle Mısır Hükûmetine

kiralamakta olduğu Halifelik sıfatını imparatorluk siyasetine vasıta olarak kullanmak üzere almağa özenmese idi, bu mesele belki o zaman sonuna ermiş, Osmanlı Devletinin asrın icaplarına göre tekâmülüne mâni bir müessese ihdas edilmemiş ve türklük bu boş unvanı taşımak yüzünden birçok zararlara uğramamış olacaktı.

Osmanlı Saltanatı bilhassa en son devirlerinde süratle çökmekte olan askerî - siyasî kudretinin yerini dolduracak bir kuvvet edinmek gayretile Halifeliğe ehemmiyet vermek istedi (Tarih, cilt III, Osmanlı - Türk Tarihi kısmı: sahife 86-87). Halifenin "Allahın yeryüzünde gölgesi„ "Kâinat nizamının nâzımı„ olduğu ve saire gibi birçok ilim ve fen harici, evham ve hayal mahsulü sıfatlar icat edildi [1] ve Hilâfet etrafında büyük masraflar, rütbeler, makamlar, softaların askerlik muafiyetleri gibi imtiyazlarla beslenen bir medrese edebiyatı vücuda getirildi. Fakat bütün bunların memleketi uykuda ve cahillikte bırakmakta menfaati olan medresecilerin millet zararına kuvvetlenmesinden, hariçte Türk Milletini boğazlamağa ve Türk vatanını parçalamağa karar vermiş olanları kararlarını icrada aceleye yürütmüş olmaktan başka tesiri görülmedi.

Nihayet, Umumî Harpte, Halifenin ilân ettiği "Mukaddes Cihat„ bu Hilâfet müessesesinin nekadar boş ve müflis ve ona istinat eden siyasetlerin nekadar şaşkın ve hayalperest olduğunu meydana çıkardı. Türk vatanının her cephesinde ve bilhassa "Darülhilâfetülaliyye„ denilen Hilâfet makarrı İstanbulun kapılarında Türk varlığını yokluk mezarına gömmek için saldıranlar içinde para ile tutulmuş müslüman alayları görüldü. Bundan daha acı bir hakikat olarak Peygamberin torunu Şerif Hüseyin, düşman altınını islâmlık haysiyetine ve ingiliz himayesinde kırallığı, Halife idaresinde Şerifliğe değişerek oğulları, torunları ve bütün hısım akrabasile birlikte Hilâfete isyan etti; islâmlığı zulümden, kölelikten kurtarmak ve şereflendirmek için damarlarının

[1] Nüshai nefisei şan-ü şevket ve serlâvhai mecmuai hilâfet-ü saltanat, hami-i din-ü devlet, zıl-li zalîli rabbi izzet, kutbi âsümani hilâfeti kübra, merkezi dairei saltanatı uzma, kıblei amali hacatı ümem, kâbei mearibi münacatı benî âdem, emîri kebiri müminin, imamı hümamı müslimin, hâdimül haremeynüşşerifeyn, hakanî bi mislü bi medani essultan Abdül-Hamit Hanı sanî halledallahü eyyamı devletühu efendimiz hazretlerinin mağbutu sevalifi âsar ve mücellâyı celâili âsar olan...

temiz kanını asırlarca cömertlikle akıtmış olan Türkü peşine taktığı çöl ve şehir Araplarına öldürtmekte islâm olmıyan düşmanlarla yarışa çıktı; halifenin, kaç asırlık kılıfından çıkararak islâm âlemine salladığı "Sancağı Şerif" altında *Türk askerinden başka kimse* görünmedi.

Osmanlı Saltanatının, Türk Milletinin en son ve en mukaddes varını, yani haysiyet ve istiklâlini muhakkak bir tehlikeye düşüren son muharebesinden sora Halifeliğin tuttuğu yol, bir vehimden ibaret olduğu anlaşılan bu makam ile onu temsil edenlerin her türlü ahlâk, fazilet ve insanlık gayretlerinden ve kayıtlarından nekadar uzaklaşmış olduklarını daha acı bir çıplaklıkla gösterdi. Bizzat Halife, bütün Saltanat ve Hilâfet kuvvetlerini ve kullarını toplıyarak Türk haysiyet ve istiklâlini kurtarmak için hayatlarını Anadolu topraklarına nezir kılanlara saldırtmakta düşmanları geribıraktı. Vatan üstüne birdenbire devrilen felâket küresini yaralı göğüsleri ve paralanmış ellerile millî hudutlar ötesine itip uzaklaştırmağa çalışan vatanperverleri zehirli hıyanet oklarile vurmak ve millî misakı baykuş gagasile didiklemek için elinden gelen bütün çareleri ve elinde olan bütün vasıtaları kullandı. Bizansın, taht ve hıristiyanlık namusu için şimdiki Vefa sokaklarında can veren son imparatoru *Kostantin kadar dahi iptidaî şeref tezahürü gösteremiyerek* batırmağa gücünün yetmediği vatandan düşman zırhlısile kaçtı ve memleketten giderken "Hilâfet Ordusu" namını verdiği hainler çetesinin denaet maceralarından, vatanperverlerin katlini vacip kılan fetvalardan, Sevr Muahedesinin esaret halkalarından başka hatıra götürmedi.

Millî saraylardan aşırılarak *Malaya* zırhlısı kamaralarına kaçırılan hazineler vatan hatırası sayılamaz.

HALİFE ABDÜLMECİT EFENDİ-HALİFE VE HANEDANIN ÇIKARILMASI

Gazinin icraat usullerinden birini gösteren şu cümleyi tekrar edelim: **"Tatbikatı birtakım safhalara ayırmak, vak'alardan ve hadiselerden istifade ederek milletin hissiyat ve efkârını hazırlamak ve kademe, kademe yürüyerek hedefe vâsıl olmağa çalışmak lâzımgeliyordu [1]."**

"Ben şahsî saltanatın ilgasından sora başka unvanla ayni mahiyette bir makamdan ibaret kalması lâzımgelen Hilâfetin de

[1] "Nutuk", sahife: 10 *(Lüks tabı, S. 13)*

mülga olduğunu kabul ediyordum. Bunun münasip zaman ve fırsatta telâffuzunu tâbii buluyordum [2].”

Demek ki, Halifeliğin ilgasında dahi ayni usul üzerinden gidilmişti. Abdülmecit Efendinin saltanat hukukundan tamamen mücerret olarak Halife seçilmiş olması, Halifeliğin büsbütün kaldırılması yolu üzerinde bir merhaleden ibaretti. Bunun için beklenen fırsatları Abdülmecit Efendi akılsızlığı ve ahmak hırsı ile tahmin edildiğinden daha az zamanda biribiri ardınca verdi. Bu kadar büyük ve ağır hadiselerden sora milletin kendisine verdiği mevki ve makamla iktifa etmiyerek millî hakimiyet aleyhinde entrikaya sapmakla, Abdülmecit Osmanlı sülâlesinden Türk Milletine artık hiçbir hayır gelmesi mümkün olamıyacağının en son kat'î delilini vermiş oluyordu.

Filhakika, bu adamın daha ilk günden tuttuğu yol, ihanette Vahdettinden pek te gerikalmıyacak bir tıynette olduğunu gösteriyordu.

Gazi 18 Teşrinisani 1922 de verdiği bir şifreli talimatname ile Abdülmecidin “Halifei müslimin„ tabirinden başka unvan ve sıfat kullanmıyacağını; Halifeliğini bildirmek için islâm âlemine hitaben çıkaracağı beyannamede şu noktaların tespiti lâzım olduğunu tebliğ etmişti:

a) Türkiye Büyük Millet Meclisinin kendisini Hilâfete intihabından açık surette memnuniyet beyan edilecektir.

b) Vahdettinin hareketleri mufassal olarak takbih edilecektir.

c) Teşkilâtı Esasiye Kanunu hükümlerinin Türkiye ve islâm âlemi için en faydalı ve en muvafık idare şeklini ihtiva ettiği tespit olunacaktır.

d) Türkiye millî halk hükûmetinin ifa ettiği hizmetlerden takdir ile bahsedilecektir.

e) Beyannamede, bu sayılan noktalar haricinde siyasî sayılabilecek bir nokta ve fikir bulunmıyacaktır.

Halbuki Abdülmecit neşrettiği beyannamede Vahdettinin hıyanet maceraları ve firarı hakkında bir tek kelime söylememiş, “Abdülmecit bin Abdülâziz *Han*„ şeklinde imza atarak unvanına babasının ismi münasebetile saltanat hatırası karıştırmış ve fazla olarak son zaferlerin tecellisinde osmanlı

[2] “Nutuk„, sahife: 426 (*Lüks tabı*, S. *499*).

hanedanının dahi *himmet va fedakârlığı* görülmüş olduğundan bahsetmek *sahtekârlığında* bulunmuştur.

Kendi hanedanının imzaladığı Sevr Muahedesi ile yalnız Türk Milletinin ölümü değil "Türkiye, herhangi bir devlet tabiiyetinde veya himayesinde bulunan müslümanlar üzerinde her nevi nüfuz, hakimiyet ve kaza hukukundan resmî surette *terağat* eyler„ fıkrasile Hilâfetin dahi mahkûmiyeti kabul edilmiş olduğunu unutuyordu.

Abdülmecit, bu kadarla kalmamış, aradan gün geçmeden Fatih Sultan Mehmet biçiminde sarık sarmak istemiş, gazetelere beyanat vererek Türkiye işlerinden bahse girişmiş ve sözleri arasına "Ceddim Sultan Selim„,"Babam Abdülâziz Han„ "milletime rehber olanlar„ gibi saltanat ıstılahları karıştırmağa başlamıştı. Kendisine 18 Teşrinisanide verilen talimatta kullanacağı unvan bildirilmiş olduğu ve üç gün sora yani 21 Teşrinisanide ikinci defa ihtar ve tekit edildiği halde 23 Kânunuevel 1922 de Finlandiya müslümanlarına yazdığı telgrafı "Halifei Resulü Rabbülâlemin„ diye imzalamıştı.

Bütün bunların fena niyete delâlet etmekle beraber az çok müsamaha götürebilecek yolsuzluklardan sayılmaları belki mümkün olurdu. Fakat Abdülmecit Efendi cür'eti gittikçe azıtarak işine yarıyabilecek mahiyette gördüğü *softa politikacılar* ve hatta *politikacı kumandanlar* ile sıkı münasebetler tesisine kadar ileri gitti.

" Mecliste mürteci bir hizip " Halife meclisin, Meclis te Halifenindir " safsatasile Millet Meclisini Halifenin bir istişare heyeti ve Halifeyi Meclisin ve dolayısile Devletin Reisi „ gibi göstermek propagandalarına daldı; bu vadide risaleler neşretti. Bir taraftan da İstanbulda devletin memuru ve ordu müfettişi olarak en fazla itimat istiyen bir vazifeye tayin edilmiş bulunan bir kumandan "Konya„ adını verdiği bir atı, Abdülmecide soradan ele geçen mektubunda dediği gibi: "En ubudiyetkâr„ hislerle hediye ederken "Hayvanın Hilâfetpenah tarafından takdir edilmesini Allahın bir lûtfu olarak telâkki edeceğini„ söylüyor ve kendisini *eski sadık bir asker* olarak takdim eyliyordu. Abdülmecit hiçbir zaman asker kullanmış bir sultan olmayıp ancak üç buçuk günlük ordusuz bir halife olduğundan teyit edilen "eski sadakat„in saltanat

sülâlesine ait olması lâzımgeleceğinde ve bir nevi saltanat biati vadini ihtiva eylediğinde şüpheye yer yoktur. Halife Efendi verdiği cevabın ilk satırlarında bu "sadakat„ kelimesi üzerinde ehemmiyetle duruyor, hediye edilen atı "esbi saba reftar„ diye sena ediyordu.

Muntazam cuma alayları tertibi ile halkın gözünü üstüne çekmeğe çalışan, İstanbuldaki ecnebi mümessiller nezdine memur yollıyarak haricî münasebet kurmağa çabalıyan Abdülmecit çok geçmeden İstanbulda temas vasıtası olabilecek resmî makamlar dururken "Hilâfet hazinesi meselesini„ müzakere etmek üzere Başkarinini elçi mahiyetinde Ankaraya göndermeye kalkıştı.

Artık Gazinin vicdanında sakladığı "**millî sır**„ lardan birinin daha ifşası zamanı gelmişti. Bu lüzum o sırada İzmire gitmiş olan İstanbul gazetecilerine:

"Milletin teyakkuzuna, milletin terakki ve tekâmül istidadına güvenerek, milletin azminden asla şüphe etmiyerek *cümhuriyetin bütün icabatını* yapacağız. Bunların kâffesini tetkik ile, azim ve iman ile, millet aşkının sarsılmaz kuvvetile birer birer hal ve intaç edeceğiz" cümlelerile ima edildi. Harp oyunları dolayısile orada bulunan Fevzi, İsmet, ve Kâzım Paşalarla görüşüldü; Gazinin (1 Mart 1924) nutkunda resmen söylendi; 2 Martta Halk Fırkası grupu, 3 Martta da Meclis bu lüzumun kanun halinde tatbikına karar verdi. 4 Martta Abdülmecit kendisine ümit bağlıyan saltanat taraftarlarını meyusiyette ve hediye edilmiş olan "esbi saba reftar„ı saray ahırında bırakarak bütün hanedanı ile birlikte Türk topraklarından ebediyen dönmemek üzere uzaklaştı.

"Arkadaşlar! Sarayların içinde Türkten gayrı unsurlara istinat ederek, düşmanlarla ittifak ederek Anadolunun, Türklüğün aleyhine yürüyen çürümüş gölge adamlarının Türk vatanından tardı düşmanların denize dökülmesinden daha rehakâr bir harekettir [1]."

* * *

Gerek saltanatın ilgasından sora, gerek Abdülmecidin ve

[1] Gazinin Dumlupınarda *Meçhul Asker* in mezarı başındaki nutkundan, 30 Ağustos 1924 *(Res. 72)*.

hanedanının memleketten tardına karar verileceği sıralarda Gaziye Halifelik sıfat ve unvanını kabul etmesi için birçok teklifler yapıldı. Yakın, uzak bazı islâm memleketler dahi bu hususta ricalarda bulundular. Fakat Gazi, umumiyetle islâmlık ve ayrı ayrı islâm milletler için hiçbir amelî ve müspet faydası bulunmadığı halde mutaassıp ve muhafazakâr zihniyete mesnet olarak teceddüt ve inkişaf cereyanlarının hızını kesen böyle bir makam ve unvanı muhafaza ve idame doğru olmadığı ve kendisi buna vasıta olamıyacağı cevabile bu teklif ve müracaatleri kat'î surette reddetti.

IV

CÜMHURİYET DEVRİNDE SİYASİ CEREYANLAR

TEŞKİLÂTI ESASİYE KANUNUNUN TEKÂMÜLÜ VE HÜKÜMLERİ

Ankara Meb'usu Mustafa Kemalin ilk Teşkilâtı Esasiye Kanununa temel teşkil eden lâyihasından ve 20 Kânunusani 1921 Teşkilâtı Esasiyesinden daha evel bahsetmiştik. Bunlarda millî hakimiyet esası kat'î ve mutlak bir vuzuh ile tespit edilmiş olmakla beraber Saltanat ve Hilâfetin tanındığı veya kaldırıldığı açık söylenmiyordu. 20 Kânunusani 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanununda ancak esas maddelerin sonuna eklenmiş bir fıkrada: "Kanunu Esasinin bu maddelerle tearuz etmiyen hükümleri bakidir„ denilerek "Saltanat ve Hilâfet makamlarının„ mutlaka anılmasında inat eden muhafazakârların tatmin edilmiş olduğunu da anlatmıştık. Bu Teşkilâtı Esasiye Kanunu dokuz ay süren şiddetli münakaşalar neticesinde ve Gazinin 18 Eylûl 1920 tarihli bir projesi esas tutularak hazırlanmıştı. Cümhuriyetin kabulü sırasında "*Türkiye Devletinin idare şekli Cümhuriyettir*„ kaydının girmesi ile bu kanun millî hakimiyet prensipini ilk defa tam, mutlak ve açık olarak ifade etti. Ondan sora 24 Mayıs 1924 te yeni ve daha şümullü bir Teşkilâtı Esasiye Kanunu kabul edildi; 4 yıl sora, 10 Nisan 1928 de *din ile devleti* biribirine karıştıran fıkra kalktı ve cümhurreisi ile meb'usların *yemin şekilleri* değişti. Daha evel yemin edilirken "*Vallahi*„ denirdi, şimdi: "*Namusum üzerine söz veririm*„ denilmektedir.

Bugünkü Teşkilâtı Esasiye Kanunumuz, bütün *dünya*

teşkilâtı esasiye kanunları içinde millet hakimiyetini en eyi, en sağlam ve en mükemmel temin eden kanundur.

TEŞKİLÂTI ESASİYE KANUNUMUZUN ESAS HÜKÜMLERİ

Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun ruhunu teşkil eden esaslar şunlardır:

1 — Türkiye Devleti bir Cümhuriyettir.

2 — Türkiye Devletinin resmî dili türkçedir; makarrı Ankara şehridir.

3 — Hakimiyet kayıtsız ve şartsız milletindir.

4 — Türkiye Büyük Millet Meclisi, Milletin yegâne ve hakikî mümessili olup milletin hakimiyet hakkını millet namına kullanır.

5 — Teşri salâhiyeti ve icra kudreti Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

6 — Meclis, teşri salâhiyetini bizzat kullanır.

7 — Meclis, icra salâhiyetini kendi tarafından seçilen cümhurreisi ve onun tayin edeceği bir icra vekilleri heyeti ile kullanır. Meclis, hükûmeti hervakit murakabe edebilir ve düşürebilir.

8 — Kaza hakkı millet namına, usulü ve kanunu dairesinde müstakil mahkemeler tarafından kullanılır.

9 — Teşkilâtı Esasiye Kanununun Devletin Cümhuriyet olduğuna dair olan birinci maddesinin hiçbir suretle tadil ve tağyiri dahi teklif edilemez (Madde 102).

10 — 1293 (1876) tarihli Kanunu Esasi (Osmanlı Saltanat ve Hilâfet devri Teşkilâtı Esasiyesi) ile muaddel maddeleri ve 20 Kânunusani 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu ve ona soradan eklenmiş bütün maddeler ve tadiller mülgadır.

MİLLÎ HAKİMİYETTE TEK KUVVET, KUVVETLERİN AYRILMASI VE KUVVETLERİN MUVAZENESİ

Teşkilâtı Esasiyemizin bariz vasıflarından biri, devlet idaresinde *tek kuvvet,* yani bütün kuvvetlerin yalnız bir müessesede toplanması usulüdür. *Vahdeti kuva* veya *tevhidi kuva* ıstılahile ifade edilen bu usul Büyük Millet Meclisinin ilk gününden itibaren Gazi tarafından konulmuş olup, o zamandan son yıllara kadar muhalefet cereyanlarının münakaşa mevzuu edindikleri meselelerden biri olmuştur.

Bu usul "**İdarenin ve hakimiyetin parçalanması ve taksim edilmesi imkânsızlığı [1]**" umdesine istinat eden ve "**Adı her ne olursa olsun milletin bütün hukuk ve salâhiyetini haiz olarak intihap edilmiş ve edilecek olan Büyük Millet Meclisinin mukarreratı esasiyesini diğer bir heyetin kararile takyit eylemenin millî idarece takip edilen umumî esasların ruhu ile imtizacı kabil olmaması**" ve âyan namile olmayıp ta meselâ mütehassıslar meclisi unvanile ikinci bir meclisin "**millet tarafından meb'uslar gibi intihabı takdirinde ayni membadan ayni salâhiyeti almış iki büyük kuvvetin milletin umumî idaresinde müessir olması hukukî vaziyet noktasından olduğu gibi**" bilhassa "**Amelî sahada da teşevvüşü mucip bir ikilik tevlit edeceği ve bu vaziyetten mütevellit muvazenesizliği telif için millet hayat ve hukukuna müdahalekâr üçüncü bir kuvvetin vücudunu kabul lâzımgelmesi [2]**" gibi mahzurların önüne geçmek için tercih edilmiştir.

Millî hakimiyetin "*tevhidi kuva*„ haricindeki şekillerinden biri ötedenberi Amerikada tatbik edilendir. Amerika usulü, kuvvetlerin ayrılması esasına dayanır. Orada meclis, hükûmetin icraatını murakabe ve icabında itimat reyi vermiyerek hükûmeti düşürmek salâhiyetinden mahrum olduğu gibi, hükûmet te meclise hiçbir kanun teklifi getiremez. Kanun teklif etmek hakkı, kanun yapmak hakkile birlikte munhasıran Meclisindir. Gerçi cümhurreisi ayni zamanda ekseriyet fırkası reisi olursa, fırkasına parlâmentoda istediği kanunları teklif ettirebilir ve ayni zamanda — Mecliste değil — fırka içtimalarında nazırlarını fırkaya murakabe ettirebilir, bu suretle teşkilâtı esasiye hükümleri haricinde vasıtalarla *sun'î olarak* "tevhidi kuva„ yapılabilir. Fakat ekseriyet fırkasının iktidar mevkiine geldikten sora hiziplere ayrılması, parçalanması veya cümhurreisinin, fırkasının itimadını kaybetmesi, yahut fırka reisliğinden büsbütün düşmesi gibi ahvalde devlet işleri içinden çıkılması zor kargaşalıklara uğrar.

Kuvvetin, icra kuvveti ve teşri kuvveti diye ayrı iki elde bulunmasına "*kuvvetlerin muvazenesi*„ denir. Avrupa demok-

[1] Gazinin İzmitte matbuat mümessillerine beyanatı, 13 Kânunuevel 1923.
[2] "Nutuk„, sahife 395. *(Lüks tabı, s. 464)* Bu satırların yazılı bulunduğu şifreli telgraf tarihi 18/19 - 2 - 1922.

rasilerinde tatbik edilen budur. Bunda bariz vasıf parlâmentonun, icra kuvvetini itimat reyi vermiyerek düşürebilmesi ve icra kuvvetinin de kendisince lüzumlu gördüğü zamanda parlâmentoyu dağıtabilmesidir. Bu usul mutlak ve devamlı ekseriyeti haiz bir fırka bulunduğu zaman mahzursuz kalabilirse de, iki ve daha çok fırkalar arasında iktidar mevkii için yarışlar ve mütehavvil uyuşmalar olduğu zamanlarda, siyasî teşkilâtı en kuvvetli, en mükemmel memleketlerde bile, millî tehlike teşkil edebilecek karışıklıklara ve meselâ her on beş günde bir kabine değişmesi gibi kararsızlıklara yol açar. Bu halden Avrupa milletlerinin duyduğu hoşnutsuzluk gittikçe artmakta ve "demokrasi buhranı„ adı altında sayılan mahzurların izalesine çareler aranmaktadır.

Bizim Teşkilâtı Esasiyemizin bütün esas hükümleri gibi "*kuvvet vahdeti*„ esası da millî hakimiyet esasına en uygun olduğu kadar, tatbikatta da en mahzursuz bir sistemdir. Bizde yegâne kuvvet Meclistir; icra heyeti, millet mümessili olan *Meclisi dağıtamaz.* Milletin yeniden reyini ve itimadını almak lâzımgelen hallerde Meclisin daha müddeti bitmeden dağılarak yeni intihaplara imkân verilmesi kuvvet ve salâhiyeti bizde yine Meclisindir. Böyle vaziyetlerde Teşkilâtı Esasiyemizin 25 inci maddesi mucibince meb'usların *yarısından bir fazlasının reyile* Meclis fesholunur ve yeni bir intihapla milletin reyi ve itimadı aranır. Üçüncü Büyük Meclis bu salâhiyetini kullanarak müddetinin bitmesinden evel kendi kendisini feshetmiştir.

CÜMHURİYET HALK FIRKASI VE PROGRAMI

Cümhuriyet Halk Fırkası "*Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti*„nin şeref temelleri üzerinde muayyen prensiplere dayanarak kurulmuş ilk büyük siyasî Türk fırkasıdır. Meşrutiyet devrinde bellibaşlı devamlı siyasî kuvvet olan "İttihat ve Terakki Cemiyeti„ son gününe kadar tam manasile bir fırka halini alamamış, teşekkül eden bazı fırkalar ise memleket ekseriyetinin, hususile Türklerin hakikî menfaatlerine uygun olamadıklarından devam ve inkişafa imkân bulamamışlar, bazıları da doğar doğmaz ölmüşlerdi.

1922 yılının son ayları Birinci Büyük Millet Meclisinde fikirlerin, kanaatlerin en karışık, en dağınık olduğu devirdir. Hemen hepsi Müdafaai Hukuk Cemiyetinin mensubu ve

namzedi olarak intihap edildikleri halde fikirlerde biribirine düşman denecek kadar ayrılık gösteren hiziplerin teşekkülü, biribirinden çok ayrı siyasî meslekler mensubu insanların sonsuz olarak beraber yürümelerinin imkânsızlığını bir daha ispat ediyordu. İlk zamanlar ve mücadele yılları için zarurî olan *umumî siyasî cemiyet* şeklinin artık devam edemiyeceği görülüyor ve fikirler, *kanaatler arasında ciddî ve samimî bir tasnif yapılması lüzumu* esaslı bir ihtiyaç ve zaruret halinde kendini duyuruyordu. Bu tasnif ancak ortaya açık, hiçbir suretle tefsir ve tevil götürmiyecek kadar kat'î *düsturlar koymak* ve bu düsturlara müstenit *bir fırka kurmakla* mümkün olabilecekti. Tahakkuk eden zaferden sora bütün *inkılâp ve ıslahat-safhalarının* birer, birer tatbik sahasına çıkarılıp süratle ve arızasız kökleştirilmesi için *kuvvetli, mütecanis, ve mütesanit bir siyasî teşkilât* lâzımdı.

İşte Halk Fırkasını doğuran bellibaşlı fikirler ve âmiller bunlardır. Birinci Büyük Millet Meclisinde, zaferden, Mudanyadan, Lozana gidişten ve giden heyetin başında en lâyık olanın, yani muvaffak bir cephe kumandanının bulunuşundan, elhasıl hemen hiçbir şeyden memnun olmıyan muhalefetin en taşkın zamanında idi ki, Gazi Ankarada çıkan iki gazete, "*Hakimiyeti Milliye*" ve "*Yeni Gün*" vasıtasile bütün memleket münevverlerine, mütefekkirlerine, ilim ve fen adamlarına bir hitap neşrederek "Halk Fırkası" adıyle bir fırka kuracağını bildirdi; bu hususta faydalı sayacakları fikir ve mütalealarını söylemelerini istedi (7 Kânunuevel 1922).

Kırk gün kadar sora da (14 Kânunusani 1923) hem orduyu teftiş etmek, hem kuracağı fırka etrafında doğrudan doğruya halk ile görüşmek üzere memleket içinde seyahate çıktı. *Fikirlerini halk ile ve arkadaşları ile münakaşa etmeği Gazi kadar seven reis tarihte yoktur.*

21 Teşrinisani 1922 de başlamış olan, birinci safha Lozan müzakereleri hararetle devam ediyordu. Gazi seyahatinde milleti bu müzakerelerin yürüyüşü ve mahiyeti hakkında tenvir ediyor, mülga Saltanatın kaç asırdır memlekete yüklettiği belâları, felâketleri anlatıyor ve kurulacak fırka hakkında fikir sorup fikir veriyordu.

Bu umumî konuşmalardan Balıkesirdekinde Gazi halkın müstakbel fırka hakkındaki sorgusuna şu cevabı verdi:

"Bu milletin siyasî fırkalardan çok canı yanmıştır. Şunu

arzedeyim ki, başka memleketlerde fırkalar behemehal iktisadî maksatlar üzerine teessüs etmiş ve etmektedir. Çünkü o memleketlerde muhtelif sınıflar vardır. Bir sınıfın menfaatini muhafaza için teşekkül eden siyasî bir fırkaya mukabil diğer sınıfın menfaatini muhafaza maksadile başka bir fırka teşekkül eder. Bu pek tabiîdir. Gûya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sınıflar varmış gibi teessüs eden fırkalar yüzünden şahit olduğumuz neticeler malûmdur. Halbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman, bunun içinde bir kısım değil, bütün millet dahildir. Bir defa halkımızı gözden geçirelim:

"Biliyorsunuz ki, memleketimiz çiftçi memleketidir, o halde milletimizin azîm ekseriyeti de çiftçidir. Bu böyle olunca buna karşı büyük arazi sahipleri hatıra gelir. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin vüs'atine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır.

"Sora san'at sahiplerile kasabalarda ticaret eden küçük tüccarlar gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve atilerini temin ve muhafaza etmek mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farzettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahipleri insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç... Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilâkis memleketimizde birçok milyonerlerin, hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız.

"Sora amele gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalâthane ve saire gibi müessesat çok mahduttur. Mevcut amelemizin miktarı yirmi bini geçmez. Halbuki memleket yükselmek için çok fabrikalara muhtacız; bunun için de amele lâzımdır. Binaenaleyh tarlada çalışan çiftçilerden farkı olmıyan ameleyi de himaye ve sıyanet etmek icap eder.

"Bundan sora da münevverler ve ulema denilen zevat gelir. Bu münevverler ve ulema kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara terettüp eden vazife halkın içine girerek onları irşat etmek, yükseltmek ve onlara terakki ve temeddüne yol göstermektir.

"İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh muhte-

lif meslekler erbabının menfaatleri yekdiğerile imtizaç halinde olduğundan onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve umumî heyetile hepsi halktan ibarettir.

"Halk Fırkası halkımıza siyasî terbiye vermek için bir mektep olacaktır [1]."

Gazinin Ankaraya dönüşünden sora daha bir yıla yakın zaman Halk Fırkası nizamnamesinin hazırlanması ile uğraşıldı. İlk nizamnamenin kat'î şekli Fırkanın 11 Kânunuevel 1923 içtimaında kabul edildi.

Bu nizamnamenin en bariz vasfı Gazinin seyahatinde daima heryerde tekrar ettiği «**Türkiyede halk sınıfları arasında mücadele olmamak**» esasının hususî bir ehemmiyetle tespit edilmiş olmasıdır. Nizamnamenin buna tahsis edilmiş olan ikinci maddesi:

"*Halk Fırkası nazarında halk mefhumu; herhangi bir sınıfa munhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmıyan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir müsavatı kabul eden bütün fertler halktandır. Halkçılar hiçbir aile, hiçbir sınıf, hiçbir cemaat, hiçbir fert için imtiyaz kabul etmezler*„ hükümlerini ihtiva ediyordu...

Bu madde Türk vatandaşlarının ayrıldıkları meslek zümreleri arasında hukuk müsavatı ve adalete müstenit menfaat muvazenesi prensipini yazılı umde halinde *ilk defa* ifade etmek itibarile yeni devletin siyasî tarihinde ve onun siyasî tarihinden ayrı olmıyan Halk Fırkasıtarihinde mühim yer tutar.

Halk Fırkasının 1923 tarihli ilk nizamnamesinin *ikinci dikkat çeken noktası*, millî hakimiyetin tatbikatta tam olarak tecellisine doğru yeni ve çok ileri bir adım olmak üzere *fırka teşkilâtının köylere kadar teşmil edilmiş ve bütün devlet siyasetine köylünün ve köy fırka kongrelerinin temel tutulmuş olmasıdır.*

(Köy hakkında) Madde 75 — Fırkaya mensup ve on sekiz yaşına dahil olan köy ve mahalle ahalisinden her zat halk kongresinin tabiî azasıdır.

Madde 76 — Kongre, mahallinin şeraitine göre münasip bir yerde veya meydanda toplanır.

Madde 78 — Kongre içtima edince reis ile kâtibini intihap ve nahiye kongrelerine teklif edeceği maddeleri tayin ve ocak azalarını intihap eder.

[1] Balıkesir nutku, 7 Şubat 1923.

Nahiye kongrelerini *köy mümessilleri*, kaza kongrelerini nahiye mümessilleri ve ilâ... teşkil etmek ve hükûmet işlerine veya devlet siyasetine ait herhangi işte *ilk teklif hakkını* köy kongresine vermek suretile Halk Fırkası memleketimizde birinci defa ve filî olarak köylüyü siyasî haklarını en şümullü şekilde kullanmağa *davet etmiş*,"*millî hakimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik* [1]„ vazifesini üzerine almış oluyor.

Halk Fırkası teşekkülünden biraz sora kendi eseri ve ilk mücadele günündenberi hedefi olan "*Cümhuriyet*„ ismini başına koyarak "*Cümhuriyet Halk Fırkası*„ olmuştur.

Cümhuriyet Halk Fırkası İkinci Büyük Kongresi (15-23 Teşrinievel 1927). — Yeni devlet uzun yıllar "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti„ namını taşıyarak ancak münasip zaman gelince hakikî adını, "Türkiye Cümhuriyeti„ unvanını aldığı gibi, Cümhuriyet Halk Fırkası da teşekkülü için elverişli zaman gelinciye kadar "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti„ diye anılmış ve iş görmüş olduğu için fırka halinde yapılan ilk kongreye "*İkinci Büyük Kongre*„ denilmiş, Müdafaai Hukukun (4 Eylûl 1919) Sıvas Kongresi "*Birinci Büyük Kongre*„ sayılmıştır.

Gazi Reis bu ciheti Kongrenin açılma nutkunda şöyle izah etmiştir:

"Cümhuriyet Halk Fırkasının Büyük Kongresini açıyorum. Fırkamız geçen ıstırap seneleri içinde milletimizin hayatı ve şerefi için gösterdiği yüksek azim ve iradenin mümessili olarak bundan dokuz sene evel meydana çıkmıştı. Bütün Anadolu ve Rumeliye şamil olmak üzere ilk umumî kongremiz Sıvasta aktedilmişti.

"...Sıvas Umumî Kongresinde müzakere mevzuu ayni esaslar olmuştur. Bu esaslar tavzihan ve bütün memlekete teşmilen kabul olunmuştur.

"Gerçi, o zaman kullandığımız unvan ile bugünkü unvan arasında fark vardır. Fakat teşkilât esas itibarile mahfuz kalmıştır ve bugün siyasî fırka halinde tecelli eden mevcudiyete mebde teşkil etmiştir. Bilhassa memleket ve millete umumî gaye — ki umumî selâmet ve refahı teminden ibarettir — aslı, mahiyeti değişmeksizin takip olunmuştur. Binaenaleyh diyebiliriz ki, bugün küşadile müftehir olduğum Büyük Kongremiz Sıvas

[1] 11 Kânunuevel 1923 tarihli Halk Fırkası Nizamnamesi, madde 1

Kongresinden sora teşkilâtımızın ikinci büyük kongresi oluyor [1].”

İkinci Büyük Kongrede fırka esaslarını teşkil eden ana prensipler biraz daha vuzuh ile ifade edilmiştir. *Birinci maddede* cümhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik tespit, *üçüncü maddede* din ile devlet işlerinin ayrılması, *dördüncü maddede* halkçılık, beşinci maddede ise dil, duygu ve fikir birliğine dayanan vadandaşlık ruhunun temelini Türk dili ile Türk kültürünün teşkil edeceği esasları izah olunmuştur. Yedinci maddede bu umumî esasların hiçbir suretle değiştirilemiyeceği kaydedilmiştir. Bu esasların tam ve mütekâmil formüllerini Cümhuriyet Halk Fırkasının Üçüncü Büyük Kongresi fırka programı haline koymuştur. Bunu biraz sora göreceğiz.

İkinci Büyük Kongresinde Cümhuriyet Halk Fırkası kendisini kuran *Büyük Reisini Daimî Umumî Reis olarak seçmiş* ve bunu Fırkanın değişmiyecek esasları sırasında, altıncı madde olarak ifade eylemiştir.

HALK FIRKASI UMUMÎ REİSİ GAZİ MUSTAFA KEMAL

Güneş, kendi âlemine nasıl hâkimse, millet sevgisi de Gazinin engin ruhuna öyle hâkimdir. Kaynağı millet sevgisi olan o hâkim irade, millet sevgisinin mahkûmudur. *Onun asırların oyduğu karanlık uçurumların ölçüsüz derinliklerine ve bütün bir dünyanın gökgürültülerinden azgın uğultularla saldırışına ürpermeden ve kırpılmadan bakan çelik parıltılı gözleri ancak Türk Milletine baktığı, Türk Milletinin adı anıldığı zaman yaşarır.* Gazi Türk içtimaî bünyesinin hakikî icabile olduğu kadar milletinden bir sınıfı, hatta bir ferdi sevgisinden ayırmağa katlanamadığı için dahi, Türkiyede sınıf farkı, sınıf mücadelesi kabul etmez. O halde nasıl oluyor da, milletten yalnız bir kısmını azası sırasında sayabilecek bir fırkayı bizzat kuruyor ve girmemiş olanların ayrı kalmasına katlanıyor?

Gazi hiçbir zaman bunu istememiştir. Onun fırkası, baştanbaşa bütün milletin fırkası olmak üzere kurulmuştur. Halk Fırkası, Gazinin gözünde, millî mücadelenin yeni safhasını açan bir anahtar, birincisi kadar ehemmiyetli ve birinciyi tamamlıyacak yeni bir cidal teşkilâtıdır. “Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti„ millî kurtuluş hedefinin bayrağı

[1] 15 Teşrinievel 1927, Cümhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi küşat nutku.

idi. Halk Fırkası, millî yükseliş irade ve mefkûresinin ordusu olacaktı. Bunu Gazinin şimdi üzerinden yıllar geçmiş bütün nutuklarında duymamak ve görmemek kabil değildir.

Halk Fırkası daha kurulmadan evel, tasavvuru millete haber veren ve ona danışan Gazi, fırka esaslarının **"Bütün millet fertlerinin fikir ve emellerinin muhassalası [1]"** olacağını söylüyor, İzmitteki beyanatının henüz kurulmamış olan fırkaya taallûk eden kısmında şöyle diyor :

"Bizim milletimizin efradı, istisnasız, çalışmağa isteklidir. Fakat sarfolunan mesaiden azamî istifade, tatbik olunan usul ile mütenasiptir. Mesai müteferrik oldukça, neticeleri eksik olur. Bunun için milletimizin içtimaî ihtiyaçlarını ve mazideki zararlarını tatmin ve telâfi edebilecek en makul programı tespit etmeğe mecburuz. Program bütün milletçe tatbik olunmalıdır. Bu ancak siyasî bir teşkil ile mümkün olur.

"İşte bu hakikatin istilzam ve icbarı üzerinedir ki, *bütün sınıfları yekdiğerine ayrılmaz surette lüzumlu olan, çünkü menfaatleri de yekdiğerinden tehalüf eylemeyen halkımızın müşterek ve umumî menfaat ve saadetlerini temin için* Halk Fırkası namı altında bir fırka teşkili tasavvur edilmektedir. Fakat millî maksatlardan ziyade şahsî menfaatler esasına müstenit siyasî teşekküllerden ve bu teşekküllerin iğfalinden, musademelerinden doğmuş zararların hâlâ cezasını çekmekte olan milleti ayni mahiyette birtakım bisut iştigallere sevketmek kadar büyük günah yoktur.

"...*İsmi fırka olan halk teşekkülündan maksat, millet evlâdından bir kısmına, ahali sınıflarından bazılarına diğer evlât ve sınıfların zararına menfaatler temin etmek değildir.* Belki bunlardan ayrı ve hariç olmayıp, halk namı altında bulunan umum milleti müşterek ve müttehit bir surette, müşterek ve umumî hakikî refaha isal için faaliyete getirmektir [2]."

"...Artık bu milleti esir ve bu memleketi müstamere veya malikâne yapmak hevesinde bulunanların ne büyük gaflette oldukları anlaşılır. Memleketin hakikî emel ve ihtiyaçlarına tamamen mutabık bir sulh yapmak imkânı hasıl olduktan sora, mazi

[1] İzmit nutku, 18 Kânunusani 1923.
[2] İzmitte İstanbul gazetecilerine beyanat, 19 Kânunusani 1923.

zayiatını az zamanda sürat ve emniyetle telâfi etmek mecburiyetindeyiz. *Bilhassa iktisat ve irfan mesaisinde çok büyük azim ve gayret lâzımdır. Bu mesaiyi esaslı umdelere istinat ettirmek ve doğru istikametlerde mütevali kılabilmek için bütün milletin gayretini ahenktar ve müsmir kılmak maksadile sulhten sora Halk Fırkası namı altında siyasî bir teşekküle lüzum olduğu kanaatindeyim. Bence bizim milletimiz yekdiğerinden çok farklı menfaatler takip edecek ve bu itibarla yekdiğerile mücadele halinde bulunagelen muhtelif sınıflara ayrılmış değildir... Binaenaleyh Halk Fırkası mesaisini bütün sınıfların haklarını, terakki ve saadet vasıtalarını temine hasredebilir* [1]."

Bir sene sora artık Halk Fırkası kurulmuş iken, Trabzonda şöyle dedi:

"Arkadaşlar! Halk Fırkası, memleket ve millet, her türlü istinattan mahrum bırakılarak felâkete atıldığı meş'um hengâmda, bütün milleti kadrosu içine alarak kuvvet ve kudret yapan, haricî düşmanları tart, dahilî düşmanları imha eden, halka hürriyet ve hakimiyet temin eden mukaddes bir cemiyettir [2]. *Halk Fırkası hiçbir safsataya iltifat etmiyerek Türk Cümhuriyetini kuran inkılâpçı ruhun bütün millette tecelli ve taazzuvudur* [3]."

"Arkadaşlar! bugün milleti idare mes'uliyetini taşıyan heyet, *bence mefkûre ve maksat itibarile bütün millete şamil ve unvanı Halk Fırkası olan Cümhuriyet Fırkasıdır. Bu fırkanın esas umdesi memleket ve milletin hakikî selâmetini temine çalışmaktır ve maksada isal eden yol birdir ve bence muayyendir;* o da Cümhuriyeti takviye ve tarsin ile beraber fikrî ve içtimaî inkılâpta ve medeniyet ve teceddüt yolunda milletin azimkârane ve muvaffakıyetle yürümesini temine delâlettir. Bu, muayyen, fakat şüphesiz yorucu ve uzun olan yolun yolcuları başlangıçtan sona kadar bir hizada ve ayni zamanda, ayni yorgunluk derecesile yürümiyebilir ve bu takdirde mülâhaza ve tedbirleri arasında fark olabilir. *Fakat yoldan sapmamaları, umumî hedeften nazarlarını ayırmamaları lâzımgelir.* Bugün muayyen bir yolun başında bulunuyoruz. Henüz mülâhazalara tesir icra edecek kadar me-

[1] İzmir gazetecilerine beyanat, 31 Kânunusani 1923.

[2] Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin yeni isimde devamı.

[3] Gazinin Trabzon nutku, 16 Eylûl 1924.

safe alınmış değildir. Noktai nazarlar lüzumu derece vuzuh ve isabet kazanmalıdır. Ondan evel tefrika fikri alelâde fırkacılıktır ki, memleket ve milletin huzur ve emniyet şeraiti henüz böyle bir tefrikaya yol açmağa müsait değildir [1].”

Fakat, Gazinin “Halk Fırkası„ adından bütün milleti anladığını gösterecek daha açık sözler, bunlardan bir yıl sora Akhisarda söylenmiştir:

“Bir millet, bir içtimaî heyet, bir ferdin gayret ve mesaisile bir adım bile atamaz. Riyasetini taşımakla iftihar ettiğim Cümhuriyet Halk Fırkası diğer memleketlerde olduğu gibi, alelâde sokak politikası yapan bir fırka değildir. *Hürmetle tekrar edeceğim ki, Halk Fırkası Müdafaai Hukuk Cemiyeti gibi bütün milleti tenvir ve bütün millete delâlet vazifesile mükelleftir.* Fırkamıza adi politikacılık atfedenler, nankör insanlardır. *Memleket mütesanit bir vahdete muhtaçtır. Alelâde politikacılıkla milleti parçalamak hıyanettir.* Fırkamız temiz yürüyüşlerile nezih maksadını hergün yeni vasıtalarla dünyaya tanıtacaktır. Bundan çok memnun ve bahtiyarım.”

Genç Doktor Şemseddin Bey Gaziye hitaben:

“ — Sen yalnız bir şahıs değil, bütün bir milletsin. Senin şahsın, fırkan bütün milletin şahsı ve fırkasıdır; Yaşa Gazi varol!...„

“Gazi — Genç arkadaşımızın söylediklerine yalnız bir şey ilâve edeceğim. *Halk Fırkasının kadrosu bütün millet efradıdır. Bu hakikati düşünemiyenler, henüz dimağlarını düşündürmeğe alıştıramıyan bedbahtlardır* (sürekli alkışlar) **[2].”**

İşte henüz Halk Fırkası kurulmadan 1923 yılında ve kuruluşunun ilk yılı olan 1924 te millete açılan, 1931 yılı başlarında İzmir, Adana ve Konyada teyit edilen bu fikirler, Gazinin bütün millete karşı istisna kabul etmez sevgisi ile, Halk Fırkası teşkilâtının hakikî ve müspet siyasî gayesini gösterecek vesikalardır. Bunlardan anlaşılır ki, Halk Fırkasının esas gayesi, *kölelik zincirine boynunu kaptırmak tehlikesinden kurtulmuş olan Türk Milletini, medeniyet safında lâyık olduğu mevkie, yani en ileri sıraya götürmek ve yükseltmek için teşkilâtlandırmaktır.*

---

[1] Gazinin Samsun nutku, 20 Eylûl 1924.

[2] Akhisar, 10 Teşrinievel 1925.

BÜYÜK NUTUK Gazi Reisin Halk Fırkası İkinci Büyük Kongresinde söylediği nutuk yalnız Halk Fırkası tarihinin, hatta yalnız Cümhuriyet tarihinin değil, umumî Türk tarihinin ehemmiyetli hadiselerinden biridir *(Res. 73, 74).* Altı gün süren ve söyleniş müddeti 36 saat 33 dakika tutan nutukta Büyük Gazi, memleketin Umumî Harp sonunda, Mondros Mütarekesinin imzasından soraki vaziyetini anlatarak söze başlamış, ancak Türk Milletinin ve ondan doğacak irade kudretinin başarabileceği ağır şartlar altında geçen millî mücadele safhalarını, bunların içyüzündeki hakikatleri, 1927 yılına kadar olan inkılâp hareketlerini bütün vesikalarile bizzat konuşan bir tarih halinde anlatmıştır.

" Ben Türküm, Türk vatandaşıyım! „ diyen her fert Büyük Nutku bir değil, birçok defalar dikkatle, hassasiyetle hürmet ve tazim ile okumak mecburiyetindedir. Bu Nutuk Türkün tükenmez kudret ve kuvvetini, Türk Milletinin ezelden gelen istiklâl ve şeref aşkını anlattığı kadar, Türk Milletinin yetiştirebileceği reislerdeki büyüklüğün, başka milletlerin yetiştirebileceklerine nispetle ne ölçü tanımaz bir yükseklikte olduğunu göstermesi itibarile Türkler için bir iftihar destanı ve her satırı istifadeli bir muazzam derstir.

543 büyük sayıfa[1] tutan Nutkun, *Gazi nesli* adını taşıyacak Türk çocuklarına verdiği kıymetli öğütler, en son sahifede, bugünkü ve yarınki Türk nesillerinin iman ve mefkûre babası Gazi tarafından şöyle hulâsa edilmiştir:

"Muhterem Efendiler,

"Sizi günlerce işgal eden uzun ve teferruatlı beyanatımı, en nihayet mazi olmuş bir devrin hikâyesidir. Bunda milletim için ve müstakbel evlâtlarınız için dikkat ve teyakkuzu davet edebilecek bazı noktalar tebarüz ettirebilmiş isem, kendimi bahtiyar sayacağım.

"Efendiler, bu beyanatımla millî hayatı hitam bulmuş farzedilen büyük bir milletin, istiklâlini nasıl kazandığını, ilim ve fennin en son esaslarına müstenit ve asrî bir devleti nasıl kurduğunu ifadeye çalıştım.

'Bugün vâsıl olduğumuz netice, asırlardanberi çekilen millî musibetlerin intibahı ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedelidir.

---

[1] *Lüks tabı, S. 627.*

"Bu neticeyi Türk gençliğine emanet ediyorum.

"Ey Türk Gençliği!

"Birinci vazifen Türk İstiklâlini, Türk Cümhuriyetini ilelebet, muhafaza ve müdafaa etmektir.

"Mevcudiyetinin ve istiklâlinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni, bu hazineden mahrum etmek isteyecek dahilî ve haricî bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve Cümhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmiyeceksin. Bu imkân ve şerait, çok namüsait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve Cümhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler.

"Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elîm ve daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hatta hıyanet içinde bulunabilirler. Hatta bu iktidar sahipleri şahsî menfaatlerini, müstevlilerin siyasî emellerile tevhit edebilirler. Millet yoksulluk içinde, zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.

"Ey Türk istikbalinin evlâdı!

"İşte bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen, Türk İstiklâlini ve Türk Cümhuriyetini kurtarmaktır! **Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur!„**

Bu hitabe Türk Milletinin vicdanında ebediyen çınlıyacak bir irşat sesi ve ona istiklâl ve Cümhuriyet tehlikesi önünde büyük vazife cephesini gösteren mukaddes kumandadır. Büyük Nutuk beynelmilel bir ehemmiyet almış, birçok ecnebi dillere tercüme edilmiştir.

CÜMHURİYET HALK FIRKASININ ÜÇÜNCÜ BÜYÜK KONGRESİ (10 MAYIS 1931)

Cümhuriyet Halk Fırkasının *Üçüncü Büyük Kongresi* 10 Mayıs 1931 tarihinde toplandı. Üçüncü Büyük Kongrenin Cümhuriyet tarihi noktasından ehemmiyeti Millî Mücadelenin ilk günlerinden itibaren güdülen millî siyasete ait ana hatların en tam ve mütekâmil şekilde tespit edilmiş olmasındadır. Bu siya-

setin devlet ve millet hayatının her safhasına ait esasları Cümhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongresinin kabul ettiği programda gösterilmiştir.

Gazi Reis, Kongreyi açan sözlerinin başında Cümhuriyet Halk Fırkasının, Müdafaai Hukuk Cemiyetinin *temadisi* olduğunu bir kere daha hatırlatmışlar ve ilk kongrenin bir mektep binasında toplandığını çok sevdiği mekteplere ve mekteplilere müteallik bir hatıra olmak üzere işaret buyurarak:

"Birinci umumî kongremiz, 12 yıl evel, Sıvasta bir mektep dairesinde yapılmıştı. Oraya gelen murahhaslar türlü takipler altında birçok müşküllerle karşılaşmışlardı. Müzakerelerimiz dahilî ve haricî düşmanların süngü ve idam tehditleri altında vukubuluyordu. Fakat Türk Milletinin hakikî his ve emellerini temsil ettiğine kani bulunan Kongre Heyeti, millî vazifesini ikmal lüzumunu her mülâhazanın üstünde tuttu; takip etmekte bulunduğumuz esasların ilk prensiplerini tespit etti. Ondan sora da feragatle ve azimle o esaslar üzerinde yürüdü, muvaffak oldu. Millî mefkûreye tam iman ve onun icaplarına tereddütsüz tevessülün neticesi elbette muvaffakıyettir.

Bugünkü kongremizin işlerine başlarken, Sıvas Umumî Kongresini yadetmekten maksadım, onun Fırkamızca inkılâbımızın tarihî bir hatırası olarak mahfuz tutulmasında fayda gördüğümdendir. Millet için yapılan işlerin hatırası her türlü hatıraların üstünde tutulmazsa, millî tarih mefhumunun kıymetini takdir etmek mümkün olmaz" demişlerdir.

Gazi, Fırkanın memleket için yaptığı işler üzerinde durmıyarak bundan sora daha çok hizmetler ifasına çalışılacağını fakat bunun daima bir şartla mümkün olabileceğini söylemişti. Bu tek ve büyük şartın ne olduğunu, Gazi Reisin dilinden dinliyelim:

"O şart, aziz milletimizin muhabbet ve itimadının, Fırkamız üzerinden eksik olmamasına, dikkatle ve feragatle çalışmaktır.

"Fırkamız bunda kusur etmedikçe, selim hisli, şuurlu, vefalı milletimizin muhabbet ve itimadından daima emin olabiliriz.

"...Büyük milletimizin Fırkamıza göstermekte olduğu alâka ve itimada karşı, en derin tazim ve hürmetle iğilir ve ona minnet ve şükranımızı sunarım."

Gazi millete, tazim ile şükranını sunan cümleyi söylerken *ayağa kalkarak iğilmiş* ve memleketin dört köşesinden gelmiş dört yüz murahhas ile büyük salonu sımsıkı dolduran dinleyiciler de ona uyarak hep birden ayağa kalkmışlar, milletin manevî huzurunda tazim ve şükran ile baş iğmişlerdir. Bu yüksek ve heyecan verici manzara tarihimizde, millet hakimiyetinin heybetli kutsiyetini anlatan canlı bir levha halinde yaşayacaktır.

PROGRAM Cümhuriyet Halk Fırkasının, Üçüncü Büyük Kongresinde tespit edilen program *Türk Milletini millî mefkûresine götürecek* en emniyetli ana yolları tam, kat'î ve açık olarak göstermesi itibarile millî tarihin ehemmiyetli vesikalarından biridir.

Bu program, zafere ve millî hakimiyete götüren İstiklâl Mücadelesi plânı gibi millîdir. Bu plân şu veya bu sınıf ve zümre için değil, bütün millet için, milletin yeni ve ebedî hedefi olan medenî yükselme yolunda memleket aşkı ile çalışacak bütün vatandaşlar için altında toplanılacak bir *millî bayrak* olarak yapılmıştır. Bu sebeple, millet gayreti güden her vatandaş, bu programın esaslarını bilmelidir.

Program bir methal ile sekiz kısımdan terekküp eder. Methal bahsinde programın herhangi bir gün masa başına geçilerek kaleme alınıvermiş bir eser olmayıp, uzun yıllarda muvaffakıyetli tecrübelerden geçmiş prensipleri ve yalnız birkaç yıl için değil, istikbale de şamil tasavvurları ana hatlar halinde topladığı kaydediliyor. Programı terkip eden mevzular şunlardır:

Birinci kısım. Vatan, millet, devletin esas teşkilâtı, amme hukuku.

İkinci kısım: Cümhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, lâiklik, inkılâpçılık.

Üçüncü kısım: İktisadî siyaset.

Dördüncü kısım: Malî siyaset.

Beşinci kısım: Millî talim ve terbiye siyaseti.

Altıncı kısım: İçtimaî hayat ve umumî sıhhat.

Yedinci kısım: Dahilî, adlî, haricî siyaset.

Sekizinci kısım: Vatan müdafaası.

Bunlardan birinci ve ikinci kısımlar burada, diğer kısımlar ise Cümhuriyet Tarihinin siyasî, malî iktisadî

v. s. sahalardaki yenilik ve terakki hareketlerinin mütaleasına ayrılan bahislerde sıraları geldikçe tetkik edilecektir.

I — Birinci kısımda, vatan, millet, devletin esas teşkilâtı, amme hukuku hakkında her Türk vatandaşının öğrenmesi lâzım tarifler yapılıyor ve esaslar anlatılıyor.

Vatan — "Vatan Türk Milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini muhafaza eden eserleri ile yaşadığı bugünkü siyasî sınırlarımız içindeki yurttur.„

" *Vatan hiçbir kayıt ve şart altında ayrılık kabul etmez bir küldür.*„

Millet — "Millet, dil, kültür ve mefkûre birliği ile biribirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve içtimaî heyettir.„

Devletin esas teşkilâtı — "Türk Milletinin idare şekli *kuvvetler birliği* (vahdeti kuva) esasına müstenit olan bugünkü devlet şeklimizdir. Bu şekilde, Büyük Millet Meclisi, millet namına onun hakimiyet hakkını kullanır. Cümhurreisi ve İcra Vekilleri Heyeti onun içinden çıkar. Hakimiyet birdir, kayıtsız, şartsız milletindir. Devlet teşekküllerinin en muvafıkı bu olduğuna Fırka kanidir.„

Devlette *kuvvetler birliği* (vahdeti kuva) şeklinin diğer sistemlerle mukayesesini ve onlara rüçhanını daha evelki bahislerde görmüştük.

Amme Hukuku — "Türk vatandaşlarına Teşkilâtı Esasiye Kanununun verdiği ferdî ve içtimaî hürriyet, müsavat, masuniyet, ve mülkiyet haklarını mahfuz bulundurmak Fırkamızca ehemmiyetli esaslardandır.„

Bu maddenin ikinci fıkrasında "*bir dereceli intihabı tatbik etmenin Fırkanın yüksek emellerinden olduğu*„, üçüncü fıkrasında "Türk Milletinin yüksek ve derin tarihinde içtimaî hayatını erkek ve kadın arasında fark gözetmeksizin birliğe istinat ettirmiş olduğunu bilen Fırkanın, kadınlarımızın belediye intihabında olduğu gibi, meb'us intihabında da *siyasî haklarını* kullanmaları için lâzımgelen müsait zemini hazırlamayı bir vazife saydığı„ söylenmekte: "Fırkamız ancak bu takdirde tarihî ve şerefli hayatımızı yeni şartlara uygun simasile ihya etmiş olacağına kanidir„ denilmektedir.

II — İkinci kısım, bu günkü ve yarınki cümhuriyet nesilleri için iman şartları teşkil eden altı mühim vasfı öğretir:

a) ***Cümhuriyetçilik*** — Hakikatte Büyük Millet Meclisinin ilk toplandığı günden, yani devlet ve hükûmet reisinin ilk intihabından beri kurulmuş olduğunu daha evel söylediğimiz Cümhuriyet, Saltanatın kökünden söküldüğü zamana kadar Türk Milleti için bir mefkûre, Türk Milletinin şeref ve haysiyetinin kurtarılması için bir yol, bir vasıta idi. Saltanatla Hilâfetin yıkılıp atılmasından sora ise, *Cümhuriyet bizim için korunacak bir namus, şeref ve haysiyet timsali oldu.* Ona dokunanlar Türkün namus ve haysiyetine dokunmuş gibi yıldırımla çarpılırlar.

Büyük Gazi, onu memleket çocuklarına emanet ettiğini herzaman tekrar eder. Dumlupınarda "Meçhul Asker„ in mukaddes mezarı başında şöyle dedi:

"Gençler! cesaretimizi takviye ve idame eden sizsiniz. Siz almakta olduğunuz terbiye ve irfan ile insanlık meziyetinin, vatan muhabbetinin, fikir hürriyetinin en kıymetli timsali olacaksınız.

"Ey yüksek yeni nesil, istikbal sizsiniz! Cümhuriyeti biz tesis ettik; onu ilâ ve idame edecek sizsiniz!... [1]"

Büyük Nutkun daha evel anlatmış olduğumuz *öğüt hitabesinde* şu cümleleri bütün kongrenin teessür ve hıçkırıkları arasında gözleri yaşararak en fazla ehemmiyetle söylemişti:

"Bu neticeyi Türk Gençliğine emanet ediyorum.

"Ey Türk Gençliği, birinci vazifen Türk İstiklâlini, Türk Cümhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir! [2]."

Bu sözleri, ruhuna ve mevcudiyetine perçinlemiş olan Türk Milleti, Cümhuriyetini dünya durdukça korumağa yemin etmiştir.

Cümhuriyet, millet hakimiyetini, millet saltanatını en eyi temsil edebilen, en yüksek, binaenaleyh Türk Milletine en lâyık ve onun asil ruhuna en uygun devlet şeklidir.

Millet mümessili olan Büyük Millet Meclisinin, esas teşkilât kanununa cümhuriyeti ifade eden *birinci maddenin hiçbir vakit ve hiçbir suretle değiştirilemiyeceğine* dair madde koyması bu emanetin korunmasına milletçe verilen ehemmiyetin delilidir.

b) ***Milliyetçilik*** — Millî mücadele başlamadan önceleri

[1] Dumlupınar nutku, 30 Ağustos 1924.

[2] "Nutuk„, sahife: 542 *(Lüks tabı, s. 627).*

bizde milliyetçilik cereyanı henüz vazıh bir görünüş almış değildi. Osmanlı Devleti tâbiiyeti altındaki muhtelif unsurlardan bir *Osmanlı Milleti* vücuda getirmeğe uğraşmış, fakat "*osmanlılık siyaseti*„ tam bir muvaffakıyetsizliğe uğramıştı [1]. Bu muvaffakıyetsizlik bazı nazariyatçıları, "*ümmet*„ dedikleri "*islâm milleti*„ fikrine, *islâm ittihadı* siyasetine sevketmişti.

Bilhassa Abdülhamit II. devrinde çok itibar gören bu siyasette ne devletin kuvvetlenmesine, ne de Osmanlı camiasının muhafazasına yaradı.

Bu nazariyelerin ortaya çıktığı sıralarda (XIX. asrın ikinci yarısı) birçok arap, acem kelime ve kaidelerile millî vasfını kaybetmek yolunda olan dilimizin sadeleştirilmesi, büyük Türk ırkı camiasını teşkil eden kardeş ve akraba kavimlerin araştırılması tarzında bir *türkçülük cereyanı* belirmeğe başladı. Umumiyetle pek zayıf olan bu cereyan ancak dil sadeleşmesi sahasında az çok kendini gösteriyordu. Osmanlı İmparatorluğunun mühim parçalanma safhalarından biri olan Balkan Harbinden sora, millî felâket Türkler için millî siyaset güdülmesini teşvik edecek bir intibah uyandırmış ve Osmanlı matbuatında bu vadide bazı neşriyat yapılmış, türkçülük gençlik arasında revaç bulmuş olmakla beraber, zamanın siyasetine hâkim bulunan İttihat ve Terakki Hükûmeti bu cereyanı benimsemekten ürkmüş, sonuna kadar *osmanlılık*, *islâmcılık*, *türkçülük* siyasetleri arasında bocalayıp durmuştu.

Türkçülük, osmanlı unsurlarının ayrı ayrı tuttukları milliyetçilik cereyanlarına karşı koymak gayretinden, bütün Türk kavimleri birleştirmeği istihdaf eden *turancılığa* kadar gidiyor ve bunlar bazan da islâm ittihadı fikirlerile karıştırılıyordu. Elhasıl fikirlerde ve cereyanlarda vuzuh ve kat'iyet yoktu. Hele siyasî hayatta bu fikirlerin tesiri *pek az* hissolunuyordu.

Türk milliyetçiliği *ancak millî idareden sora*, her sahada bütün vuzuh ve şümulile hakikî mana ve delâletini bulmuş, siyasî, iktisadî, harsî bir devlet sistemi halini almıştır. Halk Fırkası *milliyetçiliği* en ehemmiyetli umdelerinden biri edinmiştir. Meşrutiyet devrinde kurulmuş olan (1912), *Türk Ocakları* adlı gençlik cemiyeti Cümhuriyet devrinde yüzlerce şubesi olan bir teşkilât halinde genişlemiş ve 1931 kurul-

[1] Bakınız: Tarih III, Osmanlı Türk Tarihi kısmı sahife: 128—129, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Heyeti, 1931.

tayında verdiği kararla maksat ve gayede tamamen beraber olduğu Halk Fırkasına iltihak etmiştir.

Türk milliyetçiliğine göre, Türk Milleti büyük insanlık ailesinin yüksek şerefli bir uzvudur. Bu itibarla bütün insanlığı sever ve millî haysiyet ve menfaatlerine ilişilmedikçe başka milletlere karşı düşmanlık beslemez ve telkin etmez.

Türk milliyetçiliği, " bütün muasır milletlerle bir ahenkte yürümekle beraber, Türk içtimaî heyetinin hususî seciyesini ve başlıbaşına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar„; bu itibarla *millî olmıyan cereyanların* memlekete girmesini ve yayılmasını istemez.

Bizim milliyetçiliğimiz, gerek müstakil, gerek başka devletlerin tebaası halinde yaşayan *bütün Türkleri* hangi dinden olurlarsa olsunlar derin bir kardeşlik hissile *candan sevmek,* onların refah ve inkişafını *candan dilemekle* beraber kendisine siyasî iştigal hududu olarak Türkiye Cümhuriyeti hudutlarını kabul etmiştir.

Türkiye Cümhuriyeti dahilinde türk dili ile konuşan, türk kültürü ile yetişen, türk mefkûresini benimsiyen her fert, hangi dinden olursa olsun Türktür.

Mutlakıyet ve meşrutiyet devirlerinde vatanımıza "Memaliki Osmaniye„, devletimize "Devleti Osmaniye„, ordumuza "Orduyi Osmanî„ adı verilmişti. Son meşrutiyet yıllarında "dil türkçülüğü„ cereyanı bunları "Osmanlı Ülkesi„, "Osmanlı Vatanı„, "Osmanlı Devleti„, "Osmanlı Ordusu„ gibi şekillere çevirmişti. Bunların hepsinde bir hanedan adının, Türk Milletinin kendi adına tercih edilmiş olduğu meydandadır. Büyük Türk tarihinin daha evelki devirlere ait bazı safhalarında da arasıra bir hanedanın koskoca bir vatana veya millete isim verdiği görülür. *Bu yanlış usul, türklük vasfının unutulmasile millî tarihin en parlak kadîm safhalarından ve Türklerin ilme, fenne, medeniyete hizmetlerinden birçoğunun inkârına ve başka milletlere mal edilmesine müessir olmuştur.*

Şurası, memnuniyetle hatırda tutulmalıdır ki, Türk Milletinin aslî kütlesi osmanlılık vasfını üzerine almamıştır. Hakikaten Anadolu halkı herzaman yalnız sarayla onun etrafında toplanmış zümreye Osmanlı demiş ve kendini daima onun dışında tutmuştur.

Milliyetçi idaremiz, asırlarca süren telkinlerle yerleştirilmesine çalışılmış bu haksız iddiayı ve ağır yanlışlığı kökünden

sökmüş, *Türk Milletini ve Türk Vatanını kendi adına kavuşturmuştur.* Artık bu vatanın adı "*Türkiye*„ ve devletin adı "*Türkiye Cümhuriyeti*„ dir; ordumuz artık "Osmanlı Ordusu„ değil, kudretini ve kahramanlığını anlatmak için yalnız adını söylemel kâfi olan "*Türk Ordusu*„ dur.

Türk devlet ismi olarak "Türkiye„ kelimesi yeni değildir. Ortaasyada ve Ortaavrupada kurulmuş birçok büyük türk devletleri ötedenberi bu adı taşımışlardı. Çin dilinde tahrif edilerek "Tukyu„ yapılan devletin asıl adının *Türkiye* olduğunu ve Ortaavrupada kurulmuş Türk devletlerinin "Türkiye„ adiyle anıldıklarını Bizans tarihleri bile yazarlar.

c) *Halkçılık* — Türk inkılâp tarihinde Halk Fırkasının en fazla ehemmiyetle koruduğu temel esaslardan biri de *halkçılık*tır. Bu esas şöyle tarif ve tespit edilmiştir:

"İrade ve hakimiyetin kaynağı millettir. Bu irade ve hakimiyetin, devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete karşılıklı vazifelerinin hakkile ifasını tanzim yolunda kullanılması büyük esastır.„

"Kanunlar önünde *mutlak bir müsavat* kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaate *imtiyaz tanımıyan* fertler halktandırlar, ve halkçıdırlar.„

Bu cümleleri tahlil ederek anlarız ki inkılâbımızın "*halkçılık*„ esası:

1 — *Demokratlık*;

2 — Herhangi bir fert veya zümreye *milletin umumî hakları haricinde* imtiyaz tanımamak;

3 — *Sınıf mücadelesi kabul etmemek*;

gibi unsurlardan terekküp eder. Bunlar, daha evelki bahislerde de söylendiği gibi, inkılâp tarihimizin ilk gününden başlıyarak gittikçe kuvvetlenmiş, tekâmül etmiş ve bugün artık tamamile milletin malı olmuş fikirlerdir.

d) *Devletçilik* — "Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek, milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde — bilhassa iktisadî sahada — devleti filen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır.„

Halk Fırkasının, *devlet siyasetinin ana hatlarından biri* haline koyduğu bu esas, mana ve hedefi çok eyi anlaşılması lâzım ehemmiyettedir.

"Bir devletin baş ve esas vazifesi:

1 — Memleket içinde asayişi ve adaleti tesis ve idame ederek, vatandaşların her nevi hürriyetlerini masun bulun durmak;

2 — Haricî siyaset ve diğer milletlerle münasebetleri eyi idare ederek ve dahilde her nevi müdafaa kuvvetlerini, daima hazır tutarak milletin istiklâlini emin ve mahfuz bulundurmak ve bu uğurda başka çare kalmazsa, silâhla müdafaa etmektir.

"Denilebilir ki, devlet teşkilinden maksat bu iki vazifenin ifasını temin etmektir. Çünkü bu vazifeler, vatandaşların fert olarak yapmağa muktedir olamıyacakları işlerdir.

"Bunlardan başka devletin alâkadar olduğu vazifeler şöyle sıralanır :

a) Nafıa işleri;
b) Maarif işleri;
c) Sıhhiye işleri;
d) İçtimaî muavenet işleri;
e) Ziraat, ticaret, sanayie ait iktisadî işler.

"Ziraate, ticarete, senayie ait iktisadî işlere devletin girmemesi, fertlere terketmesi, lâzımgeldiği iddiasında bulunan nazariyeye "*Fertçilik*„ derler. Milletin *umumî ve müşterek menfaatlerine* ait siyasî, fikrî işlerde olduğu gibi, iktisadî her nevi işlerin dahi fertlere bırakılmayıp devlet tarafından yapılması daha muvafık olacağını müdafaa eden nazariyeye de "*Devletçilik*„ denir.

"*Devlet*, asayişi temin etmek için, memleketi müdafaa eylemek için sıhhati yerinde, gürbüz ve anlayışları, millî hisleri, vatan muhabbetleri yüksek vatandaşlar ister.

"*Devlet*, dahilde ve hariçte millet işlerini gördürecek yüksek kabiliyetli vatandaşlara muhtaçtır.

"*Devlet*, bütün vatandaşların, devletin kanunlarını anlayıp onlara riayet lüzumunu takdir etmelerini memleketin asayişi ve müdafaası için ehemmiyetli görür.

"*Devlet*, umum vatandaşların herhangi zanaat ve meslekte zamanımız terakkilerinin icap ettirdiği derecede muvaffak olmasile alâkadardır. Bu sebeplerledir ki, vatandaşların *tahsili, terbiyesi, sıhhatile* alâkadar olmak mecburiyetindedir.

"Devlet, memleketin asayiş ve müdafaası için yollarla, demiryolları ile, telgrafla, telefonla, memleketin hayvanları ile, her türlü nakliye vasıtaları ile, *milletin umumî serveti ile* yakından alâkadardır.

" Memleket müdafaasında bu saydıklarımız toptan, tüfekten her nevi silâhtan daha mühimdir.

" Bu saydığımız sahalardaki işlerden iktisadî olanlar, doğrudan doğruya devletin zarurî vazifelerinden görünmemekle beraber, o vazifelerin ifasında müessirdirler. Bu sahalardaki işleri fertlere veya şirketlere tamamen bırakabilmek için, bu işlerin devlet müdahalesi ve muaveneti olmadığı halde, devletin esas vazifelerini ifada müşkülâta uğramıyacağına emin olmak lâzımdır.

" Bu gibi işlerde, fertlerin tesisine imkân bulamıyacakları geniş ve kuvvetli teşkilât icap edebilir. Yahut bu gibi işlerde, fertler kâfi menfaat elde edemiyecekleri için o işlerden vazgeçerler. Halbuki o işler, milletçe hayatî bir ehemmiyeti haiz olur ve devlet onu yapmak mecburiyetinde bulunur.

" *Devletin* ferde nazaran, gayesi başka mahiyettedir. O, umumun müşterek menfaatini ve terakkisini düşünür. Fertleri hususî menfaat hırsından ne dereceye kadar uzaklaştırmak mümkün olacağı düşünülmeğe değer.

"Her halde, devletin siyasî ve fikrî hususlarda olduğu gibi, bazı iktisadî işlerde de nâzımlığını, prensip olarak kabul etmek caiz görülmelidir. Bu takdirde karşılaşılacak müşkülât şudur:

"*Devlet ile ferdin karşılıklı faaliyet sahalarını ayırmak*...„

" Prensip olarak devlet ferdin yerine kaim olmamalıdır. Fakat ferdin inkişafı için umumî şartları göz önünde bulundurmalıdır. Bir de, ferdin şahsî faaliyeti, iktisadî terakkinin esas membaı olarak kalmalıdır.„

Devlet ve ferdin iktisadî faaliyet sahalarının hangi usul ve esas güdülerek ayrılabileceğini şu misal gösterir:

" Bir iş ki, büyük ve muntazam bir idareyi icap ettirir ve hususî fertler elinde inhisara duçar olmak tehlikesini gösterir veyahut umumî bir ihtiyaca tekabül eder, o işi devlet üzerine alabilir. Madenlerin, ormanların, kanalların, demiryolların, deniz sefer şirketlerinin *devlet tarafından idaresi* ve para çıkaran bankaların *millileştirilmesi,* su, gaz, elektrik, ve saireye ait işlerin mahallî idareler ve belediyeler tarafından yapılması yukarda, izah edilen neviden işlerdir.

" Cümhuriyetimiz henüz çok gençtir. Maziden kendine miras kalan bütün hayatî işler, zamanın mecburiyetlerini tatmin edecek derecede değildir.

"Siyasî ve fikrî hayatta olduğu gibi iktisadî işlerde de fertlerin teşebbüsleri neticesini *beklemek* doğru olamaz.

" Mühim ve büyük işleri, ancak milletin umum servetine ve devletin bütün teşkilât ve kuvvetine istinat ederek millî hakimiyetin tatbik ve icrasını tanzim ile muvazzaf olan hükûmetin, *mümkün olduğu kadar, üzerine alıp başarması* tercih olunmalıdır.

" Diğer bazı devletlerin ikinci derecede görebileceği ve fertlerin teşebbüslerine bırakılmasında beis olmıyan işlerden birçoğu, bizim için hayatîdir ve birinci derecede mühim devlet vazifeleri arasında sayılmalıdır.

" Hulâsa Türkiye Cümhuriyetini idare edenlerin demokrasi esasından ayrılmamakla beraber *devletçilik* prensipine uygun yürümeleri, içinde bulunduğumuz hallere, şartlara ve mecburiyetlere uygun olur.

" Bizim takibini muvafık gördüğümüz devletçilik prensipi hususî ve ferdî iktisadî teşebbüs ve faaliyetlere meydan bırakmıyan *kollektivism* ve *komünism* gibi bir sistem *değildir* [1].„

e) *Lâiklik* — Din ile dünya, din ile devlet işlerinin ayrılması manasını anlatan bir tabirdir. *Bunu dinsizlik manasına almak çok yanlıştır.* İnkılâbımızın lâiklik esaslarını hâkim kılan safhası başlıbaşına en büyük ehemmiyeti haiz bir bahis teşkil eder. Bunun, evelce söylediğimiz Saltanatla Hilâfetin ayrılmasından başlıyarak tedrisatın tevhidi, şer'iye mahkemelerinin kaldırılması, medenî kanunun tesisi gibi sahalarda millî hayatımıza nasıl tatbik edildiği, daha ilerde anlatılacaktır.

Bütün diğer inkılâp ve ıslahat hareketlerindeki gibi, bunda da millete rehberlik etmiş olan *Halk Fırkası* programında bu husustaki prensipi şu satırlarla ifade ediyor:

" Fırka devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve *dünya ihtiyaçlarına* göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir.

" Din telâkkisi *vicdanî olduğundan,* Fırka din fikirlerini *devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı* milletimizin muasır terakkisinde başlıca muvaffakıyet amili görür.„

f) *İnkılâpçılık* — " Fırka, milletimizin birçok fedakârlık-

[1] Vatandaş için Medenî Bilgiler I. Sahife 69-80.

larla yaptığı inkılâplardan doğan ve inkişaf eden *prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeyi* esas tutar.„

Vatanın bugünkü tam kurtuluşunu ve milletin şerefli bir içtimaî heyet olarak dikenleri ayıklanmış bir yol üzerinde feyizli ve sonsuz büyük istikbale yürüyüşünü, *inkılâpçılık ruhuna* ve hareketlerine borçluyuz. Bu sebeple inkılâpçılık Türk Milletinin *yükselme aşkını* temsil eden millî şiardır ve öyle kalacaktır.

***

İşte yabancı müelliflerin Büyük Millî Reisin adına nispetle "*Kemalism*„ dedikleri *Türk inkılâp hareketinin temel prensipleri* bunlardır. Bu prensiplere dayanan devlet sistemi Türk Milletinin tarihine, ihtiyacına, içtimaî bünyesine ve mefkûresine en uygun olduğu kadar, bütün dünyadaki sistemler içinde de *en sağlam* ve *en mükemmel* olanıdır.

Gazi Büyük Nutkunun son kısımlarında şöyle demişti:

"Efendiler, bu beyanatımla millî hayatı hitam bulmuş farzedilen büyük bir milletin istiklâlini nasıl kazandığını ve ilim ve fennin en son esaslarına müstenit millî ve asrî bir devleti nasıl kurduğunu ifadeye çalıştım [1]."

İşte bu cümlede işaret edilmiş olan esaslar bunlardır.

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİNDE MUHALEFET CEREYANAARI.— TERAKKİPERVER CÜMHURİYET FIRKASI

Memlekette yapılan ve yapılmasına hazırlanılan yeniliklerden, inkılâplardan memnun olmıyan cahil, mutaassıp zümreler vardı. Eski devirlerin uykuda bırakmakta ve hurafelerle uyuşturmakta menfaat buldukları bu zümreler başta bizzat Gazi Reis olmak üzere inkılâpçı münevverler tarafından yakın temaslar, konuşmalar ve neşriyat ile irşat ediliyorlardı. Türk Milletinin selim aklı, sağlam mantığı selâmet ve hakikatin ne tarafta olduğunu bulmakta güçlük çekmiyordu. Fakat Hilâfetin ilgasından sora şahsî mevki hırslarından, menfaat endişelerinden, Türk Milletinin hakikî ruhunu, yüksek anlayışını tanımamağa kadar giden sebepler altında yeni *bir muhalefet cereyanı* toparlanmağa başladı. Bunlar inkılâpların vakitsiz olduğundan, Türk Milletinin bunları hazmedecek kabiliyet ve liyakatte bulunmadığından başlıyarak yenilik hareketlerini dinsizlikle itti-

---

[1] "Nutuk„ sahife 542: *(Lüks tabı, S. 627).*

hama kadar götürdükleri bin çeşit menfi telkinlere giriştiler. İstanbulda bazı gazeteler, daha dün *başlarını ortaya atarak millete baş olan ve Türk tarihini en ağır bir şeretsizlik batağından çıkaran büyüklerimize* pek çirkin taarruzlarda bulunacak kadar nankörlüğü, vicdansızlığı ileri götürdüler; uğursuz ellerini ve fesatçı dillerini mukaddes mevkii bütün politika cereyanlarının dışında olan orduya kadar uzattılar. Kendilerine Büyük Millet Meclisinden fazla ehemmiyet verilmesi lâzımgeldiği zannında bulunan yarı politikacı bazı kumandanlar vazifelerini garip şekillerde terkederek aykırı cereyanlara karıştılar. Bunlar yalnız *birkaç kişiden* ibaretti. Ayni zamanda hem asker, hem meb'us diğer bazı kumandanlar ise Gazinin bir telgrafına cevaben meb'usluktan çekilerek askerlikte kalmağı tercih ettiklerini bildirdiler ve ebediyet hayatına yeniden doğmuş olan *Türk istiklâlinin necip bekçileri* olmakta devam ettiler.

Muhalefet gittikçe kızışıyor, mütevali harplerin yaralarını sarmak, geçmiş devirlerin ihmali ve cehaleti yüzünden umran ve terakki sahasında kaybedilmiş zamanları huzur içinde çalışarak kazanmak mecburiyetinde bulunan memleketi adi hırslar ateşile yeni yangınlara uğratmak tehlikesi azıyordu.

Nifak sahnesinin arkasında sabık "İttihat ve Terakki„ nin nüfuzlu adamlarından ve hırsları hamiyetlerine galebe çalan sınıftan bazı meşrutiyet *komitecileri* vardı. Bu kundakçılar arasında, umumî harp mağlûbiyeti üzerine, Osmanlı Devletinin kendi ellerinde battığı gün, işgal kuvvetleri tarafından kemikleri çürüyünciye kadar kalmak üzere Maltaya sürüldükleri halde millî idarenin fedakâr teşebbüsleri sayesinde *kurtarılmış* ve yeniden *ana toprağa kavuşmuş* olanlardan birkaç kişi de vardı.

Bütün bu manzaralar samimî vatan kaygusu taşıyanlara hüzün veriyordu. Fakat menfi faaliyetler gitgide yalnız hüzün kaynağı olmaktan çıkarak tehlike endişesi uyandıracak mertebeye vardı. Muhalefet bir *fırka*, bir siyasî teşkilât haline geçti. Bu fırka programının ilk müsveddesinde "*cümhuriyet*„ esasından ve hatta kelimesinden eser olmadığı gibi, bu ilk müsveddenin dördüncü maddesinde de:

"Fırka liberalism ve demokrasi esasını kabul etmiştir. Ancak bu prensiplerin kuvvei müeyyidesi efkâr ve ahlâkı umumiye ile vicdanı millîde merkûz olduğundan *tatbikatta tekâmüle riayet* olunacaktır.„

Fıkralarile milletin istidat ve kabiliyeti inkâr ediliyor, mürteci ruhlara cür'et verecek tarzda inkılâp hareketleri reddolunuyordu. İkinci müsveddede ayni madde:

"Fırka hürriyetperverlik (liberalism) ve halkın hakimiyeti (demokrasi) esaslarını kabul etmiştir. Fırka, prensipleri tatbikte kaidei *tekâmüle riayeti* meslek ittihaz eder [1].„

Şeklinde yine ayni mahiyeti biraz daha örtülü muhafaza ediyordu. Basılı son programda Teşkilâtı Esasiyenin umumî hürriyetler aleyhine tadil edileceğine dair bir madde ile "Fırka, efkâr ve itikadatı diniyeye hürmetkârdır„, kaydî sokulmuştu. Fırka programına ikinci ve üçüncü müsveddelerde giren "cümhuriyet„ kelimesi ile memleketin henüz bütün tehlike korkularını geçirmemiş olduğu en nazik inkılâp devrelerinde bu düşünüş tarzları elbette kaynaşamazdı.

"Fırka efkâr ve itikadatı diniyeye hürmetkârdır, düsturunu bayrak olarak eline alan zevattan hüsnüniyete intizar olunabilir midi? Bu bayrak, asırlardanberi cahil ve mutaassıpları, hurafeperestleri iğfal ederek hususî maksatlar teminine kalkışmış olanların taşıdığı bayrak değil midi? Türk Milleti asırlardanberi, nihayetsiz felâketlere, içinden çıkabilmek için büyük fedakârlıkları istilzam eden mülevves bataklıklara hep bu bayrak gösterilerek sevkolunmamış mıydı? [2]."

Hakikaten, siyasî bir fırkanın böyle bir bayrak taşımasındaki uğursuzluk çok geçmeden bir kere daha meydana çıktı. Dahildeki tahrikleri elverişli dereceye varmış sayan *hariçteki fesatçılar* ve memleketimizin karışmasından çok faydalar uman *yabancılar*, fesadı körüklemekteki gayretlerini arttırdılar. İnkılâp idaresinin zayıf bulunduğunu zannettikleri en şark vilâyetlerimizde bazı şeyhlerle cahil halk kütlelerini *ayaklandırdılar.* Garpta düşman yangınından henüz çıkmış olan memleket, şarkta *yeni bir ateş* içinde kaldı (1925 ilk ayları).

İRTİCA HAREKETLERİ

Asılları en saf türklük kökünden geldiği halde asırlardanberi hariçten giren *siyasî tahrikler* ve saltanat idaresinin fena siyasetleri yüzünden bir kısmı kendilerini türklükten ayrı saymağa başlamış olan şark vilâyetleri Türkleri arasında her

[1] Ankara İstiklâl Mahkemesince elde edilen vesikalardan.

[2] "Nutuk„, sáhife 538: *(Lüks tabı. S. 622-623).*

türlü menfi politika telkinleri yürütülüyordu. Bütün bu telkinlerde en birinci tahrik vasıtası "*dinin elden gittiği*„ yolundaki sahte feryatlardı. Başlarında *Şeyh Sait* adlı gayet cahil bir softa bulunan *bazı şeyhlerle yabancıların aleti olan birkaç hain politikacı* dağlarda ve köylerde dünya hadiselerinden habersiz yaşıyan bir kısım halkı bir taraftan taassuplarını tutuşturmak, diğer taraftan şehirleri yağma etmek vadile hırslarını uyandırmak suretlerile isyan ettirdiler. İslâmlıktan ve dinden bahsettikleri halde müslüman olmıyan yabancı unsurlarla anlaşıp ittifak ederek "Cümhuriyet„ aleyhine kalkan bu sersem başlar, üzerlerinde hazır duran *nizam ve adalet kılıcının* nekadar keskin olduğundan gafil idiler. Bu çok haince ayaklanma bütün memlekette taşkın hiddet ve nefret uyandırdı. İnkılâptan hasis menfaatleri zarara uğrıyan bazı din sahtekârları ile eski devirlerin artığı zümreler ve bütün bunlardan istifade etmek istiyen sinsi politikacılar hep şark vilâyetlerindeki ihanet ve hıyanet hareketinden ümide düştüler. "Terakkiperver Cümhuriyet„ Fırkasının dinden bahseden maddesi ve birçok yerlerdeki teşkilâtı tahriklere kuvvet veriyordu. Ordu asilerin üstüne atıldı ve *sâf halkın ruhunu zehirliyen* engereklerin kafaları şiddetle ezildi. Bir taraftan da "*Vatan Hıyaneti Kanunu*„ na bir madde ilâve edildi (25 Şubat 1925); "*Takriri Sükûn Kanunu* „ çıkarıldı (4 Mart 1925); birisi Ankarada, diğeri şark vilâyetlerinde hüküm vermek üzere iki "*İstiklâl Mahkemesi*„ teşkil olundu (7 Mart 1925) ve kısmî seferberlik ilân edildi.

Vatan Hıyaneti Kanununda yapılan tadilde *dini* veya din mukaddesatını siyasî gayelere esas veya *alet* edecek cemiyetler teşkil olunamıyacağı, bu gibi cemiyetler teşkil edenlerle onlara gireceklerin, devlet şeklini tebdile, devlet emniyetini ihlâle, dini alet ederek ahali arasında nifak sokmağa kalkışacakların *vatan haini* sayılacakları tespit ediliyordu.

Takriri Sükûn Kanunu ise hükûmeti tahriklerin önüne geçmek için istediği gibi tedbir almağa mezun kılıyordu.

Gazi devlet ve millet reisi sıfatile bir beyanname çıkararak: **"Mahiyetlerini din maskesi altında gizlemeğe çalışanların teşebbüsü mahsulü olan bu hareketin bastırılması için bütün tedbirlerin alınmış olduğunu"** bildirdi; ve ***"Devletin sarsılmaz nüfuz ve kudreti, herhangi maksatla Cümhuriyetin müsellâh kuvvetleri-***

ne mukavemete yeltenen asilerin ve milletin masum fikrini teşviş ve izlâl edenlerin mümkün olan süratle tenkil edilmesini âmirdir, mülkî ve askerî devlet memurlarını her şeyden evel yüksek vazifelerini tereddütsüz ve kemali azim ve şiddetle ifaya davet ederim [1] " dedi.

Alınan tedbirlerin kuvvet ve isabeti sayesinde memleket ve inkılâp büyük tehlikelerden kurtarıldı ve asiler " *cümhuriyet evlâtlarının sert ve keskin silâhları karşısında hergün bir derece daha eriyerek mütemadiyen husrana uğradılar [2].*„

31 Mayıs 1925 te Gazi millete, kısmî seferberliğin kalktığını bildiren ikinci bir beyanname ile hitap ederek:

"...Türkler, Cümhuriyetin muhafazasına, vatanın inkişafına ve milletin temeddün ve taali yolunda mesaisine mâni olmak istiyeceklerin mahkûm oldukları nekbet ve husranı kat'î olarak ispat etmişlerdir. Muhakkaktır ki, milletimiz takip ettiği necat ve mesai yolunda ilerlemekten başka bir hal kabul edemez.

"Aziz yuvalarına avdet etmeğe başlıyan evlâtlarımıza karşı milletimizin beslediği muhabbet ve şükrana tercüman olurken, bir hakikati bütün vatandaşlarıma tekrar etmeği vazifemden sayarım:

"Vatanın dahilî ve haricî herhangi bir tehlikeden en az fedakârlıkla en az zamanda kurtulması için yegâne çare, herhangi bir seferberlik davetine her vatandaşın derhal bir an kaybetmeksizin icabet etmesidir. Nasıl bu son defaki tenkil hareketlerinin birinci derecede muvaffakıyet sırrı vatandaşların gösterdiği bu idrak ve tehalük oldu ise, Cümhuriyetin maruz kalabileceği herhangi bir ihtimalde de yine birinci muvaffakıyet amili seferberlik davetine derhal ve bir an kaybetmeksizin icabet olacaktır.

"Vatandaşların!

"Türk Vatanının inkişafı, tamamiyeti ve her tehlikeden masuniyeti bir seferberlik davetine derhal icabet etmektedir. Bu düsturu yetişmişlerimizin ve yetişecek evlâtlarımızın daima hatırasında bulundurmalıyız.

"Türk vatanperverliğinin birinci farikası vatan müdafaası daveti karşısında her işi bırakarak silâh altına koşmaktır.

[1] 7 Mart 1925 tarihli beyanname.

[2] Başvekil İsmet Paşanın Mecliste beyanatı, 7 Nisan 1925 salı.

"Cümhuriyeti müdafaa etmiş olmanın verdiği haklı şeref ve gurur hislerile yuvalarına dönmeğe başlıyan evlâtlarımızı muhabbet ve minnetle tekrar selâmlarım [1] "dedi.

Gazi Reisin bu beyannamede o kadar ehemmiyetle tekrar ettiği vatan müdafaası davetine her işi bırakarak koşmak vazifesi bütün cümhuriyet çocukları içinde hiçbirinin gerikalmıyacağı bir yarış mevzuudur.

BÜYÜK SOYSUZLUK: GAZİYE KIYMAK NİYET VE TEŞEBBÜSÜ

Muhalefetin birçok yerlerde ve bilhassa irtica sahalarında yaptığı teşkilât ve muhalif fırka namına hareket edenler irtica hareketlerini teşvikten geridurmuyorlardı. Terakkiperver Fırka programında yazılı, din hakkındaki madde hain ve mürteci unsurların bu fırkanın muvaffakıyetine bel bağlamalarına ve onun hesabına bütün kuvvetlerile *yangını körüklemelerine* yol açmıştı. Hükûmet, memleketi karıştırma faaliyetlerine ve İstiklâl Mahkemelerinde geçen muhakemelerin *açığa çıkardığı* manzaraya bakarak "Terakkiperver„ Fırkasını biraz evel söylenen kanun hükmünce *kapatmağa* karar verdi. Siyasî bir fırka adını siper tutarak arkadan umumî sükûnu bulandırmak ve devlet nizamını anarşi içinde boğarak idareyi düşürmek ümidinde olanlar, irticaın ezilmesinden ve fırkalarının kapanmasından şaşkınlığa düştüler. Fakat bunların içinde asıl tertipçi vaziyetinde bulunan *kundakçı çete,* şaşkınlıktan çıkar çıkmaz alçaklığını tavsif imkânsız bir yola girdi. İktidar mevkiini ele geçirmek, Osmanlı Meşrutiyet Saltanatını yeniden diriltmek hırsile bütün niyetlerine, vücûdunu mâni saydığı *Aziz Gaziyi ortadan kaldırmağa* karar verdi. Çete bütün faaliyetini İstanbulda teksif ederek suikast hazırlığına ve teşkilâta girişti. Teşebbüs evvelâ Ankarada tatbik saha ve fırsatı aradı. Terakkiperver Fırkanın birçok ileri gelenleri İstanbuldan Ankaraya gönderilen katilleri barındırdılar ve işlerini kolaylaştırmağa çalıştılar. Gazinin gelmesi ihtimali olan bir kulüp binasının önü ile, Çankaya yolu üzerindeki bir dönüm noktası pusu yeri olarak tutuldu. Komiteden hariç kalmış bir fırka idare heyeti azası bir gece haber aldığı *suikast* teşebbüsünden telâş ederek muhalif fırkanın bazı reislerine koştu. İşin açığa çıkması korkusu komiteyi katillerin İstanbula iadesine mecbur etti. Böylece *birinci teşebbüs* gerikaldı.

[1] 31 Mayıs 1925 tarihli beyanname.

Gazi, kurtuluş savaşına başlamak için İstanbuldan çıkmış olduğu 1919 yılı Mayısından o güne kadar yani yedi yıldanberi henüz kendisini Anadoludan ayırmıyan büyük devlet işlerinden fırsat bulup İstanbula gidememişti. O yıl, artık mutlaka *İstanbulu ziyareti* tahmin ediliyordu. Katiller komitesi bu ihtimale göre cellâtlarını yeniden hazırladı. Fakat ehemmiyetli bir teftiş vazifesi, Büyük Reisi bu yıl da İstanbula gitmekten alıkoydu.

7 Mayıs 1926 da başlıyan bu teftiş evvelâ Konya, Adana, Mersin, İçel gibi cenup vilâyetlerine, sora Bursa, Balıkesir, Manisa, İzmir gibi garp vilâyetlerine şamil olacaktı. *Kara ruhlu ve kara niyetli çete*, başlarında eski bir meb'us bulunan iki azılı katili *İzmire gönderdi.* Bunlar orada evelden hazırlanmış cinayet ortaklarile buluştular, tabancalarını, bombalarını kullanabilecekleri en elverişli yeri tayin ettiler ve canavarlıklarını tamamladıktan sora Yunan adalarından birine *kaçabilmelerini* temin edecek adam ve motörlü kayık buldular. Her işi yolunda farzediyorlar ve İzmirin sevinç heyecanile beklediği günü, *Gazinin İzmire varış gününü*, parmağını tetiğe dayamış katillerin vahşi heyecanile bekliyorlardı.

Dünyada, küçük sebeplerden doğmuş nice büyük ve ehemmiyetine ölçü bulunmaz hadiseler vardır. Gazinin İzmire varışının bir gün gecikmesi Türk Milletini, dünya durdukça şifasız kalacak bir elemden ve teselli bulmıyacak bir matemden korudu. Bu gecikme, canavarlara tertiplerinin sezilmiş olması ihtimalinden gelen bir üzüntü, kendilerini deniz yolundan kaçırması için iğfale çalıştıkları bir vatandaşa da vicdanını eyice dinlemek fırsatını verdi. Bu vatandaş vicdanı olan ve onu dinliyen insanlar gibi hareket ederek, *cinayet plânını* hükûmete bildirdi. Alçaklar bütün tertipleri, silâhları, bombaları ile *ele geçtiler* (16 Haziran 1926) ve köpekleri, sırtlanları utandıracak niyetlerini *itiraf* ettiler. Zabıta bunları, *parçalamak istiyen halkın* elinden çok güçlükle kurtardı.

Bu sefillerin ve cürüm ortaklarının kanında türklük cevherinden eser bulunmadığına şüphe yoktur. Asil, vefalı ve kadirşinas Türk Milletinden bu kadar alçak duygulu, nankör ruhlar doğamaz. Bunlar hiçbir milletin varlığında barındırmağa razı olamıyacağı *soysuzlar* dır. Türkler için soysuzluktan daha ağır, daha aşağı vasıf yoktur.

Soysuzluğun meydana çıkışı ve soysuzların itirafı üzerine *Ankara İstiklâl Mahkemesi* derhal İzmire gitti. Orada

başlıyarak Ankarada biten muhakeme neticesinde *gizli tertiplerin bütün perdeleri* açıldı. Kara kundakçılar lâyık oldukları cezaları buldular. Mücrimler tarafından cürmün şefi vaziyetinde gösterilen Rauf Bey, teşebbüsten biraz evel *Avrupaya geçmiş* bulunuyordu. İstiklâl mahkemesinin kendisini malûmatına müracaat edilmek üzere çağırmasına rağmen bir daha memlekete dönemedi.

İlk yakalanış haberi yayılır yayılmaz, bütün memlekette *hayret ve nefret* denizler gibi dalgalandı. Her tarafta heyecanlı mitingler yapıldı. Gaziye sayısız telgraflar yağdı. Gazi millete bir beyanname çıkararak:

"Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cümhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır!" dedi.

O, daima hayatını değil, milletini ve Cümhuriyeti düşünür. O, millet yolunda bin kere ölüm köprüsünden geçti; ölümden korkusu yoktur. Fakat *onun sevgisi ile bir tek kalp gibi çarpan 14 milyon Türk kalbi için onu soysuzların kastinden koruyamamak* dayanılmaz bir keder olacaktı. Türk Milleti, Gaziye kıymak tasavvur ve teşebbüsünde bulunanları ebediyete kadar lânetle anacaktır.

Hacı Sami çetesi — Bir zaman sora, içerdeki suikast teşebbüslerinin muvaffakıyetinden ümit kesen dışardaki hainler memlekete bir suikast çetesi sokmak istediler. Yüzellilik hainlerden Çerkez Hacı Sami ile üç çerkez haydut Sisamda silâhlanarak Kuşadası sahillerine çıktılar. Söke cenubundaki yüksek dağlar boyunca Anadolu içine doğru yürümeğe başladılar. Cümhuriyet Hükûmeti bu hain ve canavar teşebbüsü çok evelden haber almış ve vilâyetlere bildirmişti. Jandarmalar haydutları sıkıştırdılar. Hainliği haber alan halk tehevvürle köpürdü. Aydın dağları yürükleri bunlardan Hacı Sami ile bir arkadaşını *Efendi Yaylâsında* domuz kurşunlarile öldürdüler, diğer ikisini yaralayarak tuttular; onlar da sora mahkeme kararile asıldılar.

İSTİKLÂL MAHKEMELERİ VE TAKRİRİ SÜKÛN KANUNU

"*İstiklâl Mahkemeleri*" fevkalâde zamanlara, hıyanet hareketlerinin millî tehlike teşkil edecek dereceye vardığı devrelere munhasır olmak üzere Büyük Millet Meclisi tarafından ve azası arasından teşkil edilen adalet müesseseleridir. Bu mahkemelerin İstiklâl Harbi sıralarında

hıyanet, asayiş bozgunculuğu ve asker kaçaklığını teşvik eden iğfal hareket ve teşebbüslerile mücadelede çok hizmetleri olduğu gibi, Cümhuriyet devrinde de irtica ve ihanet hareketlerinin önüne geçmekte hayırlı faaliyetleri görülmüştür.

"*Takriri Sükûn Kanunu*„ ise, daha evel de söylenmiş olduğu gibi, irticaa, isyana, memleketin içtimaî nizam ve huzurunu, emniyet ve asayişini ihlâl edici teşkillere, tahriklere, teşebbüslere karşı hükûmetin, muvafık göreceği bütün idarî tedbirleri kullanmasına salâhiyet veren bir kanun olarak inkılâbın ve memleket huzurunun korunmasında, irticaın bastırılmasında ehemmiyetli bir amil olmuştur.

Daha soraki bahislerde anlatılacak olan tekkelerin, zaviyelerin, türbelerin, tarikatlerin, şeyhlik, dervişlik, müritlik, çelebilik, falcılık, büyücülük, türbedarlık gibi birtakım köhne müesseselerle köhne meslek ve unvanların kaldırılması, fes yerine şapka giyilmesi gibi çok şümullü içtimaî inkılâp ve ıslahat hareketleri Takriri Sükûn Kanununun hükümde ve İstiklâl Mahkemelerinin faaliyette bulunduğu devrede yapılmıştır. Bunların mevcudiyeti, Büyük Gazinin, "Nutuk„ ta söylediği gibi bu yeniliklerin zaten kararlaşmış olan tatbikatını *irtica tahrikâtına meydan bırakmamak suretile kolaylaştırmıştır.*

Memleket tabiî vaziyete girer girmez İstiklâl Mahkemeleri ve bir müddet sora da Takriri Sükûn Kanunu bizzat hükûmetin teklifi ile kaldırılmıştır. Büyük Millet Meclisi İstiklâl Mahkemelerinin hizmetini azalarına verdiği birer takdirname ile mükâfatlandırmıştır. Bir hükûmetin kendi eline verilmiş olan büyük kuvvet vasıtalarından kendi isteği ile ayrılması tarihte az görülmüş demokratik faziletlerdendir.

BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ DEVRELERİ.—SERBEST CÜMHURİYET FIRKASI

İkinci Büyük Millet Meclisinin inkılâbımız tarihinde kıymetli bir mevkii vardır. Suikastlere kadar giden, memleketi irtica ateşine saran muhalefet kaynaşmaları bu meclis devrinde çıkmış olmakla beraber, kargaşalıkların bastırılması ve bilhassa herbirinden ayrı ayrı bahsedeceğimiz *lâik esasların* tatbikine müteallik kanunların çıkması *bu meclis devresine* nasip olmuştur.

İkinci Millet Meclisi, devresini, müddetinde tamamlamıştır. Üçüncü Büyük Millet Meclisi intihabatı, 1926 yılının

Eylûlünde yapıldı. Gazinin Cümhuriyet Halk Fırkası namına millete teklif ettiği namzetlerin hepsi, *istisnasız*, intihap olundular. Milletin bu sarsılmaz vefa ve itimat tezahürü üzerine Gazi bir teşekkür beyannamesi neşrederek, **"Aziz vatandaşlarımın tezahüratındaki asil manayı yüksek mes'uliyet hissile ve lâyıkile ihata ediyorum. Vatandaşlarım intihap reylerile benim ve siyasî fırkamın geçen icraatımızı müttefikan tasvip ve teyit ettiklerini ve gelecek devredeki mesaimizi itimat ve emniyet ile teşci eylediklerini izhar ve ispat ettiler. İntihabatın bu yüksek manası dikkati celbetmekten hali kalmıyacaktır."**

"Evlâtlarının serbest reylerile memleket mukadderatını kalben emniyet beslediği ellere tevdi eden Türkiye, millî mefkûresinde sebat ve millî mesaide sarsılmaz vahdetle muhterem ve kuvvetli bir mevcudiyet olduğunu bir daha göstermiş oluyor " dedi.

Üçüncü Büyük Millet Meclisi, adlî ve idarî sahada birçok faydalı kanunlar ve haricî münasebetlerin tanzim ve inkişafına hizmet eden ticaret ve dostluk muahedeleri kabul etmiş, Osmanlı borçlarının ödenmesi şekli üzerinde uzun müzakerelerle uğraşmıştır. İmar siyasetinin, *bilhassa demiryol inşaatının süratle ileri gidişi* bu meclisin teşri hayatını şerefle andıracak mazhariyetlerdendir.

Fakat Üçüncü Büyük Millet Meclisi normal devresini bitirmemiş, müddetinin *sonuncu yılı başlarında* kendi kendini feshe ve intihabatın yenilenmesine karar vermiştir; bunun sebebi şudur:

1930 Ağustosunda "*Serbest Cümhuriyet Fırkası*" adıyle yeni bir siyasî teşekkül kuruldu. Bu Fırka programının birinci maddesinde yazılı olduğu üzere cümhuriyetçi, milliyetçi ve lâik olmakla beraber bilhassa *devletçiliğe* karşı *liberalliği* tutmak suretile iktisadî sahada ve demiryolu inşaatı gibi nafıa ve imar siyaseti tatbikatında *Halk Fırkasından* ayrılıyordu. Bununla beraber yeni Fırka, Gazi ve Halk Fırkası reisleri ve teşkilâtı tarafından *eyi* karşılandı.

Serbest Cümhuriyet Fırkasının, cümhuriyetçi ve lâik olduğunu ilânına rağmen, memlekette baş kaldırmağa takat bulamıyarak ötede beride sinmiş olan *mürteci unsurlar*, Halk Fırkasını devirmeği maksatlarının birinci kademesi sayarak, meydana atıldılar; yeni bir fırkanın teşekkülünü ve bir kısım münevverlerin ona girişini inkılâp hayatında tefrika alâmeti

sanarak heryerde nifak tohumu saçmağa koyuldular. Cümhuriyet Halk Fırkasının ilga ettiği tarikatler, şeyhleri ve dervişlerile yeniden canlandılar. Yeni fırka siperi arkasında gizli irtica faaliyeti başladı. Bu faaliyetler *Nakşibendî* tarikati mensuplarından Derviş Mehmet isminde bir katil serserinin ayni tarikatten müritlerle *Menemen* kasabasını basması (23 Kânunuevel 1930), zavallı genç zabit *Kubilây*ı evvelâ kurşunla yaralamak, sora bıçakla boynundan kesmek suretile şehit etmesi, bu genç inkılâp çocuğunun başını yeşil bir bayrağın direği ucuna takarak halkı *isyana teşvik* eylemesi gibi ağır cinayet hareketlerine kadar vardı. İrtica anasırının yeni fırka teşebbüşünden istifadeye kalkışarak dünyanın ve memleketin iktisadî buhranla çarpıştığı bir zamanda gaileler çıkarabilmeleri ihtimali, yeni Fırkanın başında veya teşkilâtında bulunan samimî cümhuriyetçileri Menemen hadisesinin vukuundan evel ciddî endişeye düşürmüştü. Bu endişe iledir ki "Serbest Cümhuriyet Fırkası„ dört aylık yaşayıştan sora acıklı hadiseden üç hafta kadar evel 17 Teşrinisani 1930 da *kendi kendini* feshetti.

İrticaın son mezbuhane saldırışı demek olan Menemen hadisesi bu fesih kararının nekadar vaktinde, yerinde ve isabetli olduğunu gösterdi.

Bir fırkanın kuruluşu, sora kendiliğinden kapanışı, belediye intihapları sıralarında bazı yerlerde görülen ihtilâf manzaraları, Menemen hadisesi ve saire gibi vaziyetler, Türkiye dahilî işlerinin çok karışık olduğu intibaını uyandırabilirdi. Milletin memleket işlerinde, inkılâp esaslarında müttehit ve mütesanit olup olmadığını ciddî surette yoklamak, araştırmak lâzımdı. İşte bu lüzum ve Gazi Reisinin işareti üzerinedir ki Cümhuriyet Halk Fırkası Meclisin büyük ekseriyetini teşkil eden azasile yaptığı bir grup içtimaında *intihabın yenileşmesi* kararını verdi. Kararın, Büyük Millet Meclisinde de *ittifak ile* geçmesi üzerine Üçüncü Büyük Millet Meclisi sonuna ermiş oldu.

DÖRDÜNCÜ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ. — AMELE VE KÖYLÜ MEB'USLAR. — MÜSTAKİL NAMZETLER

Büyük Gazi, daima büyük kararlarını vermeden yaptığı gibi bu sefer de, *milletle konuşmağa* çıktı. Kayseri, Sıvas, Amasya, Tokat, Samsun, İstanbul, Kırklareli, Edirne, İzmir, Balıkesir, Aydın, Denizli, Antalya, İçel, Mersin, Adana, Malatya, Konya, Karahisar, Eskişehir vilâyetlerinde memleketin umumî vaziyeti

ve halkın temayülleri üzerinde tetkiklerde bulundu [1]. İşte bu aylarca süren uzun seyahatten Ankaraya dönüşündedir ki, *yeni intihap yapılmasını* Fırka arkadaşlarına tavsiye etti. Fakat bu seyahatin daha mühim bir neticesi, Halk Fırkasının *işçi ve çiftçilerden,* doğrudan doğruya amele ve köylü arasından meb'us namzedi göstermesi *(Res. 75-78)* ve *müstakil* olarak namzetliğini koymak istiyenlere *muzaheret edeceğini* ilân eylemiş olmasıdır. Bu hâdise Türk inkılâbının hususî simasını tamamlıyan yeni bir safha idi. Amele ve köylüden mümessiller gösterilmesi Türk inkılâbının kabul etmediğini evelce söylemiş olduğumuz herhangi bir sınıf siyaseti gütmekten değil, içtimaî hayatta hepsi mütecanis ve mütesanit bir vahdet teşkil eden iş sahalarının millet hakimiyetine tecelli yeri olan Büyük Millet Meclisinde *(Res. 79.80) hakikî ve samimî* olarak temsil olunması maksadındandı.

Saltanat idaresinin devamı müddetince, yani asırlarca, daima hakir görülmüş, daima çiğnenmiş, ezilmiş, hatta *insanlık hakları inkâr edilmiş* köylümüzün ve amelemizin Millet Meclisi sıralarında millet mümessili ve devlet bünyesinin

[1] Cümhuriyet nesilleri için, bir devlet reisinin, Büyük Gazi gibi her sene aylarca ve köylere varıncıya kadar memleketi dolaşmasında *(Res. 81-84)* hiçbir fevkalâdelik yoktur. Saltanat idaresinde böyle değildi. Osmanlı sultanları, hele son asırlarda memleketi ancak harita üzerinde görürlerdi. Padişahın, memleketi haritalarda görmüş olmakla beraber bir kere de gözile görmek istediğini ve Edirneye kadar gittiğini bir filin uçması, denizde bir adanın gemi gibi yürümesi kabîlinden emsalsiz bir harika olarak anlatan şu makale saltanatla, cümhuriyetin mukayesesine yarayabilir:

"Şehriyari mehasin etvar şevketlû efendimiz hazretlerinin muttasıf oldukları raiyetperverlik iktızasınca ehbar ve fenni coğrafya vasıtasile hernekadar malûmu humayunları ise de "Leyselhaberü kelmeaniyetü„ yolundan gerek ehli islâm ve gerek ehli zimmet reayasının ahvalini ve kılaı hakaniyesinin istihkâmat ve keyfiyatını kemali şefkat ve himmeti aliyyelerinden reyül'ayn müşahedeye mukaddemei hayır olmak üzere *misli mesbuk olmıyan* tevazuaatı bendeperverane ile *nefsi nefîsi humayunlarına hareket külfetini ihtiyar* ve mahza fukaraya şehriyarı müşfik olduklarını zaten dahi ilân ve izhar zımnında zikrolunan mahalleri muayeneye kast ve irade buyurup Derseadetlerinden 1246 (1830) senesi zilhiccei şerifesinin yirmi ikinci günü amade olan donanmayı humayun ile Şerefresan nam firkateyne rakiben Akdeniz Boğazına azimet buyurdular. Donanmayı Humayun üç kapak ve dört firkateyn ve dört korvet ve bir vapur ve iki kotra ki cem'an on beş kıt'a sefayindir.„ *Takvimi Vakayi* in 1246 (1830) da çıkan ilk nüshası, sahife 1.

mühim unsuru olarak mevki alması, Türk inkılâbının şiar edindiği esasların hayat ve hakikat sahasında mümtaz bir tekâmül tezahürüdür.

Müstakil namzetler için serbest bırakılan meb'usluklara gelince bu da Cümhuriyet Halk Fırkasının demokrasi prensiplerine sadakatini ve kendi icraatını murakabe ettirmek hususundaki ısrarını göstermek itibarile *Cümhuriyet tarihinde herzaman takdir ile anılacak bir hareket olarak kaydedilecektir.*

Gazinin, Cümhuriyet Halk Fırkası namına, dördüncü devre için gösterdiği namzetlerin hepsine *millet istisnasız rey vermiş* ve böylece bu devre intihabatı dahi *millî vahdetin* sarsılmaz sağlamlığını dünya gözünde ispat eden bir tezahür halinde neticelenmiştir.

Bütün bu intihap devrelerinde, her meclis *Büyük Reisi ittifakla Türkiye Cümhuriyeti Reisliğine* intihap etmiştir.

TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN DAHİLÎ SİYASETİ

Türkiye Cümhuriyetinin dahilî siyaset esasları şunlardır:

1 — Bütün *inkılâp neticelerini* korumak;

2 — Vatandaşların *tam emniyetini ve millî nizam ve inzıbatı* korumak;

3 — *Millî vahdeti* kuvvetlendirmek;

4 — Bu esasların temini için hiçbir hâdise veya tesir önünde sarsılmıyacak bir *hükûmet otoritesi* kurmak ve işletmek.

Millî idarenin ilk günündenberi güdülen ve yıldan yıla inkişafa yürüyen bu esaslar Türkiye Cümhuriyetinde devlet işlerinin temelini teşkil eder. Bunların hepsinde vatandaşın devlet ve hükûmete *şahsî hareketi* ile ve *yolsuzluk istidadında olanların irşadı* suretile yardımı millet hakimiyeti esasının istilzam ettiği vatandaşlık vecibelerindendir. Bilhassa *bütün inkılâp neticelerini korumak* hususunda, her Türk vatandaşının vazifesi devlet ve hükûmet vazifesinden eksik değildir.

İkinci esas, yani vatandaşın emniyetini ve millî nizam ve inzıbatı korumak esası, vatandaşın *kanunlarda gösterilen bütün hürriyetlerini* kullanabilmesi ve memleketin inkişaf yolunda *huzur ve emniyetle arızasız* yürümesini istihdaf eder.

Millî vahdetin kuvvetlendirilmesi, Cümhuriyetin dahilî siyasette başlıca hedeflerinden biridir. Millî vahdet, bütün Türkiye Cümhuriyeti vatandaşlarının "zümre, sınıf, aile ve

fert imtiyazı aramaksızın„ [1], ayni *dil* ile konuşması, ayni *kültür* ile yetişmesi ve ayni *mefkûre* için yaşaması ve çalışması demektir.

Lozan Muahedesile kararlaşan ahali mübadelesi, Türkiye Rumlarının gitmesi ve yerlerine Yunanistan Türklerinin gelmesi suretile *millî vahdetin* saydığımız üç esasta kuvvetlenmesine yardım etmiştir. Tarih hakikatinin Anadolu Rumlarını ırk itibarile Türk saymasına rağmen, muhtelif tesirler, amiller ve telkinler, din ayrılığını, tam derecede millî ayrılığa kadar vardırmıştı.

Cümhuriyetin dahilî siyasette güttüğü ana maksatlardan biri de *milletin kendi kendini idare etmesi* esasını en yüksek derecesinde tahakkuk ettirmektir. Bu vadide her yıl atılan adımlarla 1931 yılına kadar mühim mesafeler alınmıştır. *Köy Kanunu,* köyleri ayrı ayrı idarî manevî şahsiyetler haline getirmek itibarile bu adımların en bellibaşlılarındandır. Tam teşkilâtlı nahiyelerin her yıl çoğaltılması da maliye, adliye, posta ve telgraf, tapu gibi idare şubelerini halkın ayağına kadar götürmek, resmî işleri kolaylaştırmak ve milletin hükûmeti her dakika *hizmete amade (Res. 85) olarak yanıbaşında* görmesini temin gayesini gütmektedir [2].

Millî mücadele yıllarında ve inkılâp tatbikatı yıllarında Türk dahiliyecilerinin hizmetleri kayde lâyıktır. Bilhassa posta ve telgraf memurlarının İstiklâl Harbi sırasındaki fedakâr gayretleri herzaman takdir ve sitayişle anılacaktır.

---

[1] Teşkilâtı Esasiye Kanunu, madde 69, fıkra 2.

[2] Saltanat memurları kendilerini halktan ayrı ve yüksek imtiyazlı bir sınıf gibi telâkki ederlerdi. Halkın kendi kendini idare etmesi demek olan Cümhuriyette böyle bir telâkki *en büyük kanun ve ahlâk cürümlerindendir.* Cümhuriyette cümhurreisi başta olmak üzere hükûmet ricali, meb'uslar ve memurlar her an halkın içindedirler*(Res. 87).* Mütemadiyen memleketi dolaşarak işleri ve ihtiyaçları tetkik etmeyi en tabiî ve iptidaî vazife bilirler. Saltanat idaresinde bir valinin ve herhangi bir memurun devre çıkması fevkalâde bir hâdise, *büyük bir fedakârlık ve ödenilmez bir lûtuf* gibi gösteriliyordu. Mutlakıyet devri gazetelerinden aldığımız şu parça, bu hususta fikir verebilir.

"..... valisi devletlû ... paşa hazretleri bidayeti memuriyetlerindenberi efkârı madeletdisarı cenabı cihanbaniye tevfiki hareketle ıslahatı umuru mülkiye ve tahsili bakaya ve iştikmali istirahatı ahali ve fukara kaziyei nafıasında dikkat ve itina eylemekte bulunduğu ve geçen sene dahi tahkiki ahvali ahali niyeti hayriyesile dahili eyalette bulunan kaza-'hayi mülhakayi geştüküzarlarında eyaleti mezkûre muhasebecisi İzzetlû

TÜRKİYE CÜMHURİYETİNİN HARİCÎ SİYASETİ

Osmanlı siyaseti, ecnebi devletlerin Osmanlı Hükûmetinin dahilî işlerine daimî surette karışmalarına *boyun iğmek* siyaseti idi. Osmanlı ülkesi de her suretle ecnebi devletlerin *istismar faaliyetine daimî saha* idi. Osmanlı topraklarında servet ve refah kazanan ecnebiler, Türk kanunlarının ve Türklerin *üstünde* kalabilirlerdi. Gümrükler, memleket zararına ecnebi eşyası için *açık kapı* idi. Ecnebiler Türklerden *az vergi* verirlerdi. Mahkemelerimiz, ecnebi tebaasını, müstakillen *muhakeme edemezlerdi.* Ecnebilerin kanun ve devlet önünde vaziyeti Türk vatandaşlarına faik idi. *Haricî siyasette işte bu ağır şartların tesiri altında bulunuyordu.*

Umumî Harp sonunda, osmanlı siyaseti Türkiyeyi taksim eden "*Sevr*„ Muahedesine imza koymakla büsbütün yabancı boyunduruğuna girmeği kabul etmiş oldu. Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin *osmanlılıktan devraldığı* haricî siyaset vaziyeti bu idi.

Cümhuriyetin, (1920) yılından başlıyan haricî siyaseti iki devreye taksim olunabilir.

Birincisi, Millî Mücadele ile mütevazi olarak Sevr Muahedesini yıkmağı istihdaf eden *İstiklâl Harbi devresi* dir ki Lozan Muahedesine kadar devam eder.

Lozan Muahedesi, Sevr Muahedesine ve onun daha ziyade ağırlaştırıldığı kapitülasyon siyasetine *kat'î ve mutlak* surette nihayet verir.

Lozandan soraki Cümhuriyet siyaseti, muhasım devletlere

Zülkifl Beyefendiyi kaymakam bırakarak avdetlerine kadar mirimumaileyh muhasebecilik işine sekte ve halel getirmedikten başka kaymakamlık umurunu dahi berveçhi dilhahı âli hüsnü idare eylemiş olduğu misillû bu kere dahi valii müşarünileyh hazretleri malı miri bakayasının tahsili zımnında Ferik Saadetlû Ömer Paşa Hazretleri refakatile *miktarı kâfi asakirinizamiye ve neferatı zaptiye (Res. 86) istishap ederek* mahı halin üçüncü pazar günü hareket ve azimet buyurmuş oldukları cihetle eyaleti mezkûre ahalisi sayei madeletvayei hazreti padişahide böyle *huzur ve rahatını* devlet ve milleti uğrunda terkle ıslahı ahvali ahaliye sarfı nakdinei himmet ve icrayi adil ve hakkaniyet eylemekte olan bir valiye nail olduklarından dolayı berayi şükraniyet duayi temadii eyyamı ömrü ikbali tacidarinin tekrarına müsaberet eyledikleri iş'aratı mahalliyeden nümayan olmuş ve doğrusu müşarünileyh hazretlerinin bu suretle ifai farizei memuriyete müsaraat şayanı teşkekür mevaddan bulunmuştur„. İstanbulda münteşir "*Ruznamei Cerideı Havadis*", 26 Eylûl 1865 / 25 Rebiülâhır 1281 tarihli nüsha.

kabul ettirilen istiklâl sulhünün inkişafını takip eder. Türkiye Cümhuriyeti haricî siyasetinin esas hedefi *yurtta sulh, cihanda sulhtür.* Cümhuriyet Hükûmeti, başka devletler karşısında, kendi siyasetinin istiklâline hürmet edilmesini büyük bir hassasiyetle istediği ve memleketin millî haklarına yabancıların dokunmasına tahammül edemediği kadar, başka devletlerin de hakkına ilişmez.

Cümhuriyet Hükûmeti yurtta sulh gayesini gerek komşularile, gerek uzak ve yakın diğer devletlerle samimî dostluk münasebetlerinin daima inkişafına çalışmakla temin ve idame eder. Bu maksatla etrafımızdaki komşuların hemen hepsi ile *dostluk ve ademi tecavüz muahedeleri* aktetmiştir. Ademi tecavüz muahedesi, devletlerin biribirlerine tecavüz etmiyeceklerine dair mütekabil taahhütte bulunmaları demektir. Cümhuriyet Hükûmeti, *cihan sulhünü idame ve takviye için* samimî olarak faaliyet sarfından geridurmaz.

Millî hakları hariçte saydırmak, millî hudutların emniyetini daima arttırmak, memleketin haricî ticaretini genişletmek, Türkiyenin milletler arasındaki mevkiini lâyık olduğu en yüksek ve şerefli derecelerde tutmak ve daima daha çok şereflendirmeğe çalışmak cümhuriyet haricî siyasetinin güttüğü esas vazife gayeleridir.

V

DİNÎ, HUKUKÎ İNKILÂP VE ISLAHAT

A. DİNİN DEVLETTEN AYRILMASI (LÂİK DEVLET)

DİN VE DEVLET

Türk tarihinin en eski devirlerine bakılırsa görülür ki, Türk Milleti din ve itikat ile devlet ve siyaset işlerini biribirinden ayırmak lüzum ve ehemmiyetini *çok erken* anlamıştır. Bu, büyük bir fikrî tekâmül eseri idi. Ortaasyada, Çinde ve ilâ... milâttan binlerce yıl evel kurulan Türk devletlerinde, herkes dininde, itikadında serbest idi. Eski zamanlarda Avrupaya geçmiş Türklerden, nispeten yakın sayılabilecekler arasında, meselâ Hunların, Kumanların, Avarların ilâ... istilâ ettikleri sahalar halkını dinlerini değiştirmeğe zorladıkları veya *din ile devleti biribirine karıştırdıkları görülmemiştir.* Gerçi zaman zaman muhtelif devirlerde dini siyasete alet gibi kullanmak cereyanları başgöstermiş, hükümdarların yabancı kültürlere uyarak devlet reisliği yanına bir de ruhanî reislik kattıkları, kendilerini ilâhların vekili ve hatta bizzat ilâh sattıkları olmuştur. Fakat bu dalâlet, bu akılsızlık ergeç millî felâketler getirmiş, böyle davalara alet edilen devletlerin *batması* ile nihayetlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, din ile devlet işini karıştırma hatasının Türk tarihindeki *en son kurbanı* dır. Osmanlı Saltanatının sayısız hataları içinde, her türlü millî inkişaf yollarını sımsıkı kapamış olması itibarile bu hatayı *başta saymak* doğru olur.

Osmanlı Devletinden Türk Cümhuriyetine miras kalan dertlerden izalesi belki en çetin görünen de bu idi. Asırlardanberi yalnız merkezî bir şekil halinde değil, kadıları, şer'î

mahkemeleri, müderrisleri ve medreselerile köylere kadar bile kök vermiş bir teşkilât halinde bulunan "teokrasi„ yi kaldırmak ve *modern devlet* mefhumunu en pürüzsüz mahiyetile tamamlamak için haricî gailelerin büsbütün kalkmasını beklemek, mürteci unsurlarla menfaati bozulacakların milleti zehirlemelerine fırsat ve vesile vermemek lâzımgeliyordu.

Gazinin, Birinci Büyük Millet Meclisinin ilk günlerinde kabul ettiği ve ilk teşkilâtı esasiyemiz sayılması lâzımgeldiğini daha evel söylediğimiz, takririndeki prensipler arasında devletin dini hakkında hiçbir kayit yoktu. 20 Kânunusani 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanununa yine devletin dini hakkında madde koydurulmamış olmakla beraber *mutaassıp ve muhafazakâr zümrenin ısrarı üzerine* yedinci maddeye "şeriat hükümlerinin tenfizi Büyük Millet Meclisinin vazifelerinden olduğu„ nu ifade eden birkaç kelime girmiştir. Gazinin mukavemete çalıştığı bu ısrarın derecesi Büyük Nutkun şu cümlelerinden anlaşılır:

"İlk Teşkilâtı Esasiye Kanununu hazırlıyanlara bizzat riyaset ediyordum. Yapmakta olduğumuz kanunla, "ahkâmı şer'iye" nin bir münasebeti olmadığını anlatmaya çok çalışıldı. Fakat bu tabirden, kendi zuumlarınca, bambaşka mana murat edenleri ikna mümkün olmadı [1]."

1924 Teşkilâtı Esasiyesinde ise, cümhuriyetin ilânından hoşnut olmıyan ve bunda bütün hurafelere, ve batıllara karşı yürüyecek kararların pişdarlığı manasını sezen ayni zümrenin daha bir zaman için tatmini ve Teşkilâtı Esasiyede "cümhuriyet„ in kolaylıkla tespiti düşüncesile "devletin dini islâm dinidir„ hükmünü taşıyan ikinci madde kabul edilmişti.

"Kanunun gerek ikinci ve gerek 26 ıncı maddelerinde, zait görünen ve yeni Türkiye Devletinin asrî karakterile kabili telif olmıyan tabirler, inkılâp ve Cümhuriyetin o zaman için, beis görmediği tavizlerdir."

"Millet, Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzdan, bu zevaidi ilk münasip zamanda kaldırmalıdır [2]."

Filhakika yeni Türkiye Devleti bünyesinde manasız kalan bu zait tabirler çok zaman geçmeden kalktı ve Teşkilâtı Esasiyemiz bugünkü *lâik ve mütekâmil* şeklini aldı.

[1] "Nutuk„ sahife: 435 *(Lüks tabı S. 510)*
[2] » » 436 *(„ „ S. 512)*

OSMANLI DEVLETİNDE HUKUK VE ADLİYE

Lozan Muahedesi *adlî kapitülasyonları* filen kaldırdı. Bu, millî zaferin kıymetli neticelerinden biri idi. Zira adlî istiklâl, millî istiklâl mefhumunun en ehemmiyetli unsurlarındandır. Bir devletin tekâmül derecesini tayinde en emin ve hassas ölçü vasıtası *adalet* cihazıdır. Adliye, Osmanlı Saltanatında en fazla ihmal edilmiş sahalardan biri idi. Osmanlı teceddüt devrinin başlangıcı sayılan *tanzimat devresinde* hemen bütün devlet işlerinde olduğu gibi, adlî ve hukukî sahada dahi tutulan *yarım tedbir* yolu eski müesseselerin yeni bir kıyafetle yaşamasına ve memleketimizde hakikî inkılâbın yarım asırdan fazla gecikmesine sebep olmuştur.

Saltanatın meşrutiyet sonlarına kadar devam eden ıslahat teşebbüsleri neticesinde hukuk sahasında ortaya koyabildiği eser, ayrı ayrı hukuk menşelerinden alınma esasların muvaffakıyetsiz bir telifinden başka bir şey değildi. Bir tarafta elinde bulunan yarı arap, yarı islâm hukukundan yoğrulmuş bir kanunlar mecmuası "*Mecelle*„ diğer tarafta bundan on üç buçuk asır evel Arap Yarımadasında çöl hayatı geçiren insanların içtimaî bünyelerine ve ihtiyaçlarına tekabül etmek üzere tertip edilmiş bir hukuk "*şeriat*„... Bunlardan birinciyi tatbik edenler, yani Adliye Nezaretinin mahkemelerinde hüküm verenler büyük bir ekseriyet itibarile, hele bu nezaretin ilk teşkil edildiği zamanlarda hemen kâmilen *mektep mezunu olmıyan* hâkimlerdi. İkincisi ise munhasıran *medrese* tahsili görmüş, asrın icaplarından ve fikrî terakkilerinden tamamen gafil *kadı efendi*lerin elinde bulunan şer'iye mahkemelerinde tatbik olunuyordu. Evlâtlık, babalık, akrabalık, evlenme, boşanma, miras ve saire gibi umumiyetle aile hukukuna ait meseleler bu mahkemelerde asırlarca evel yaşamış birtakım imamların hiçbir zaman kanun şeklini almamış köhne ve iptidaî içtihatlarına ve sözlerine istinat edilerek birçok garip merasimle hükümlere bağlanırdı. Memleketteki hıristiyan unsurların, aile hukukuna ve şahsî hükümlere müteallik işleri *kendi ruhanî müesseselerinde* görüldüğü gibi, ecnebi tebaaları da o gibi davalarını *konsoloshaneleri* vasıtasile ve tabiiyetinde bulundukları yabancı memleketin kanunlarına göre hallederlerdi. Türk

Milletinin haysiyeti için en ağır zincirlerden biri olan adlî kapitülasyonlar böyle idi.

Mecelle içinde akla, mantığa, ilme, hayata, hakikaten uygun bir kayit vardı ki, "zamanın değişmesile hükümler de değişir„ diyor ve yenilik için, yeni hayat, yeni ihtiyaç için eski hükümlerin değiştirilmesini kabul ediyordu. Fakat bu madde çok uzun zamanlar, bilhassa *şer'iye mahkemeleri* faaliyetinde değişiklik amili olamamıştır. Umumî Harp içinde meşrutiyet idaresi bir aralık *aile hukuku kararnamesi* adıyle evlenme hukukuna ait bazı yenilikler koymağa çalışmış ise de, bunlar, bütün Osmanlı ıslahatı gibi çok yarım mahiyette olduktan başka, Umumî Harbin bitmesi ve İttihat ve Terakkinin sukutu üzerine Hürriyet ve İtilâfçılar tarafından *derhal* kaldırılmıştı. İşte yeni Türk Devletine kalan osmanlı hukuk ve adalet cihazı bu hal ve vaziyette idi.

ŞER'İYE VE EVKAF VEKÂLETİLE ŞER'İYE MAHKEMELERİNİN KALKMASI

Gazi, 1922 Martında Büyük Millet Meclisinin üçüncü yıldönümü dolayısile, irat ettiği mühim nutukta, askerî, idarî, siyasî bütün millî vaziyetlere ve meselelere ayrı ayrı temas ettiği sırada, adliye için biraz evel sözü geçen *Mecelle* hükmünü hatırlatarak: **"Adlî siyasetimizin temel esası zamanın değişmesi ile hükümlerin dahi değişmesi lâzımgeleceği inkâr olunamaz kaidesidir"** dedi. Bu, münasip vakti gelir gelmez adliyemiz, asrın, zamanın ihtiyaçlarına en uygun şekle konulacaktır demekti.

Bir yıl sora, 1923 yılı 8 nisanında, yeni intihap dolayısile neşrettiği *9 umdenin* hukuka müteallik maddesinde, artık zafer tahakkuk etmiş ve tatbikat fırsatları yakınlaşmış olduğundan, fikirleri hazırlamak için daha açık söylemekte beis görmedi. Hepsi birden bir siyasî program teşkil eden umdelerin bir maddesinde:

***"Kanunlarımız millî ihtiyaçlara ve hukuk ilminin telkinatına göre yeni baştan* ıslah ve ikmal olunacaktır.**

***Bilcümle kanunların tanziminde, her nevi teşkilâtta millî hakimiyet esasları* dahilinde hareket olunacaktır."** kararını ilân etti. Bu cümlelerden, adlî ve hukukî inkılâp ve ıslahatın yakın olduğu, *teokratik* sistemin ve *ıskolastik* metodun tamamile bırakılarak *demokratik* esaslar dahilinde *millî bünyeye ve ihtiyaca en uygun* yeni şekillerin tedvin edileceği sara-

hatle anlaşılmıştı. Bu şekillerin neler olacağı hakkında büsbütün açık söylenmemiş olmasının sebebini de Büyük Nutukta buluyoruz:

"Bu meseleleri programa koyarak, vaktinden evel, cahil ve mürtecilerin, bütün milleti zehirlemeğe fırsat bulmalarını muvafık görmedim. Çünkü bu meselelerin, münasip bir zamanda hallolunabileceğinden ve milletin binnetice memnun olacağından kat'iyyen emin idim [1]."

Nihayet, bu münasip zaman geldi. Lozan Sulhü imza edilmiş, haricî gaile ortadan kalkmıştı. Büyük Reis, Hilâfetin ilgası bahsinde söylenildiği üzere, memlekette birkaç ay süren bir seyahat yaparak tetkikatta bulunmuş, İzmirde en büyük kumandanların iştirakile tertip edilen harp oyunlarını idare etmişti; işte kat'î kararı orada verdi. Bunu kendilerinden dinliyelim:

"Harp oyunu münasebetile İsmet Paşa *(Res. 88)*, o esnada Millî Müdafaa Vekili bulunan Kâzım Paşa *(Res. 89)* da İzmire gelmişlerdi. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa da zaten orada bulunuyordu. Hilâfetin ilgası lüzumunda kanaatlerimiz mutabık idi. Ayni zamanda, Şer'iye ve Evkaf Vekâletini de ilga ve tedrisatı tevhit etmek kararında idik.

"1924 Martının birinci günü Meclisin tarafımdan küşadı icap ediyordu. 23 Şubat 1924 günü Ankaraya avdet etmiştik. Orada da icap eden zevatı kararımdan haberdar ettim.

"Mecliste bütçe müzakeresi devam ediyordu. Hanedan tahsisatı ve Şer'iye ve Evkaf Vekâleti bütçeleri üzerinde tevakkuf edilmek lâzımdı. Arkadaşlar, maksada müteveccih beyanat ve tenkidata başladılar. Müzakere ve münakaşa idame ettirildi [2]."

Ertesi gün (1 Mart 1924), Gazi Mecliste verdiği bir nutukla meseleleri ortaya koydu. Bu nutukta dahilî, haricî bütün devlet işlerine müteallik kısımlar arasında din ve hukuk sahalarında yenileşme lüzumunu kuvvetli surette ifade eden ve tedrisatın tevhidine, yani medreselerin ilgasına temas eyliyen parçalar vardı. Hukuk ve adliyeye ait cümleler şunlardır:

"Teşkilât ve ıslahatı adliyeye verdiğimiz ehemmiyeti nasıl ifade etsek azdır. Gerçi bütçenin bugünkü halinde adliye için

[1] "Nutuk„, sahife: 437 *(Lüks tabı, S. 521)*
[2] "Nutuk„, sahife: 513 *(Lüks tabı, S. 598)*

mühim menabi ayrılmıştır ve bu menabi mütemadiyen arttırılacaktır. Fakat, bundan daha mühim olan nokta, adlî telâkkimizi, adlî kanunlarımızı, adlî teşkilâtımızı, bizi şimdiye kadar şuurî, gayrişuurî tesir altında bulunduran, asrın icabatına gayrimutabık rabıtalardan bir an evel kurtarmaktır (bravo sesleri, alkışlar).

"Millet, her mütemeddin memlekette olan adlî terakkiyatın memleketin ihtiyaçlarına tevafuk eden esaslarını istiyor. Millet seri ve kat'î adaleti temin eden medenî usulleri istiyor (alkışlar). **Milletin arzu ve ihtiyaçlarına tâbi olarak adliyemizde her türlü tesirlerden cesaretle silkinmek ve seri terakkiyata atılmakta asla tereddüt olunmamak lâzımdır** (alkışlar).

"Hukuku medeniyede, aile hukukunda takip edeceğimiz yol, ancak medeniyet yolu olacaktır (bravo sesleri). **Hukukta idarei maslahat ve hurafelere merbutiyet, milletleri uyanmaktan meneden en ağır kâbustur. Türk Milleti üzerinde kâbus bulunduramaz!** (şiddetli alkışlar) [1]."

Bu nutuk, Millet Meclisinde derin bir heyecan uyandırdı. Teceddüt taraftarı büyük ekseriyetin heyecanı memnuniyetten ilerigeliyordu. Bir gün sora (2 Mart 1924) te Hilâfetin ilgası teklifi ile ayni zamanda Şer'iye ve Evkaf Vekâletinin ilgası ve tedrisatın tevhidi teklifleri de fırka grupunda müzakere edildi. Teklifler kabul olundu. Ertesi gün (3 Mart 1924), ayni teklifler Millet Meclisi ruznamesine girdi. Müzakere orada da hararetli oldu ve beş saat sürdü. Nihayet, saydığımız müesseselerin hepsi birden kalktı. *3 Mart 1924 günü* dinin devletten ayrılmasında, cümhuriyetin lâikleşmesinde en büyük adımın atıldığı gün olmak itibarile inkılâp takvimimizin ehemmiyetli yapraklarından birini teşkil eder. (Türkiye Cümhuriyetinin lâikleşmesinde ikinci ehemmiyetli safha olan medreselerin ilgası ile tedrisatın tevhidinden, maarif ve terbiye sahasındaki ıslahat faslında bahsedilecektir).

HUKUKÎ İNKILÂBIN BÜYÜK İNKILÂPÇI TARAFINDAN İZAHI

Hukukî inkılâbımızın ana esaslarına ait hazırlıklara başlandığı sıralarda Ankara Hukuk Mektebinin açılış merasimi vesilesile Gazi Reisin ilk Millet Meclisi binasında, söylediği kıymetli nutuk, hukuk sahasında yenileşmenin lüzum ve ehemmiyetini ve yenileştirilmede güdülecek yolu

[1] Büyük Millet Meclisi, 1 Mart 1924 zabıtları.

vukuf, kuvvet, serahat ve belâgatle anlatır. Vecizelerle dolu bu nutuktan alınan şu parçalar hukuk inkılâbı başlangıcının tarihte yaşıyacak vesikalarıdır:

"...Senelerdenberi devam eden Türk inkılâbı, mevcudiyetini ve zihniyetini içtimaî hayatının mebnası olan yeni hukuk esaslarında tespit ve teyit etmek çaresine tevessül eylemiştir.

"Türk inkılâbı nedir? Bu inkılâp kelimenin vehleten ima ettiği ihtilâl manasından başka, ondan daha geniş bir tahavvülü ifade etmektedir.

"Milletin, mevcudiyetini idame için fertleri arasında düşündüğü müşterek rabıta, asırlardanberi gelen şekil ve mahiyetini değiştirmiş, yani millet, *dinî ve mezhebî irtibat yerine Türk Milliyeti rabıtasile* efradını toplamıştır.

"Millet, beynelmilel umumî mücadele sahasında hayat ve kuvvet sebebi olacak ilim ve vasıtanın ancak muasır medeniyette bulunabileceğini sabit bir hakikat olarak umde ittihaz eylemiştir.

"Elhasıl, millet, saydığımı tahavvüllerin ve inkılâpların tabiî ve zarurî icabı olarak umumî idaresinin ve bütün kanunlarının ancak dünyevî ihtiyaçlardan mülhem ve ihtiyacın tebeddül ve tekâmülü ile tebeddül ve tekâmül etmesi esası olan dünyevî bir idare zihniyetini hayat şartı addetmiştir.

"Eğer yalnız altı sene evelki hatıralarınızı yoklarsanız, devletin şeklinde, millet fertlerinin müşterek rabıtasında, kuvvet medarı olacak medeniyet yolunun takibinde, elhasıl bütün teşkilât ve ihtiyacatını istinat ettirdiği ahkâm noktai nazarından büsbütün başka esaslar üzerinde bulunduğumuzu tahattur buyurursunuz.

"Altı sene zarfında Büyük Milletimizin hayat cereyanında vücuda getirdiği bu tahavvüller, herhangi bir ihtilâlden çok fazla, çok yüksek olan muazzam inkılâplardandır.

"Çok milletlerin kurtuluş ve yükseliş mücadelesinde mütehevvir oldukları görülmüştür. Fakat bu tehevvür, Türk Milletinin şuurlu tehevvürüne benzemez.

"Bahsettiğim büyük inkılâp yolunda Türk Milletinin şimdiye kadar sarfettiği mesai, dahilî ve haricî erbabı kaste karşı yorulmaz, yıpranmaz mücadeleler içinde evel emirde Türk Millet ve Devletinin yeni mevcudiyet şeklini filen meydana çıkarmak

uğrunda geçmiştir. Şimdi, vücuda gelen büyük eserin zihniye tini, ihtiyaçlarını tatmin edecek yeni hukukî esasları ve yeni hu kukçuları vücuda getirmek için teşebbüs almağa zaman gel miştir.

"...Cümhuriyet Türkiyesinde eski hayat kaideleri, eski hukuk yerine, yeni hayat kaidelerinin ve yeni hukukun kaim bulunmuş olması bugün tereddüt kabil olmıyan bir emrivakidir. Bu emrivaki, sizin kitaplarınızda ve tatbik sahasına geçecek kanunlarda ifade ve izah olunacaktır.

"Talebe Efendiler ve hukuk müntesibi Efendiler!

"Yeni hukuk esaslarından, yeni ihtiyaçlarımızın talep ettiği kanunlardan bahsederken "her inkılâbın kendisine mahsus müeyyidesi bulunmak zarurîdir" hikmetine, yalnız bu hikmete işaret etmiyorum; beyhude bir sitem temayülünden nefsimi tahzir ederek, fakat Türk Milletinin muasır medeniyetin vasıtalarından ve feyizlerinden müstefit olmak için en az üç yüz senedenberi sarfettiği gayretlerin nekadar elemli ve ıstıraplı manialar karşısında boşa gittiğini kemali teessür ve intibahla göz önüne alarak söylüyorum.

"Milletimizi inhitata mahkûm etmiş ve milletimizin feyyaz sinesinde devir devir eksik olmamış olan teşebbüs erbabını, ceht ve himmet erbabını en nihayet meftur ve münhezim etmiş olan menfi ve kahir kuvvet şimdiye kadar elinizde bulunan hukuk ve onun samimî muakkipleri olmuştur. Belki ağır ve cesurane olan tarihî müşahedemin güzide heyetiniz içinde ve Cümhuriyet Hükûmetinin bugün hizmetlerinden istifade etmekte olduğu kıymetli memurlar ve hâkimlerimiz içinde kimsenin hayretini mucip olmıyacağına eminim. Bununla beraber maksadı biraz daha izah için müsaade buyurmanızı rica ederim.

"Beynelmilel umumî tarihin cereyanında Türklerin 1453 zaferini yani İstanbulun fethini tasavvur buyurunuz. Bütün bir cihana karşı İstanbulu ebediyen Türk camiasına maletmiş olan kuvvet ve kudret, takriben ayni yıllarda icat edilmiş olan matbaayı Türkiyeye kabul için hukuk erbabının meş'um mukave metini iktihama muktedir olamamıştır.

"Köhne hukukun ve müntesiplerinin matbaanın memleketimize girmesine müsaade etmeleri için üç yüz yıl müşahede ve

tereddüt etmelerine ve leh ve aleyhte pek çok kuvvet ve kudret sarfetmelerine ıstırar hâsıl olmuştur.

"Eski hukukun çok uzak ve çok eski bir devrini ve müntesiplerini intihap ettiğime zahip olmayınız. Eski hukukun ve onun müntesiplerinin yeni inkılâp devremizde bizzat bana çıkardıkları müşkülâttan misal getirmeğe kalksam, sizi tasdi etmek tehlikesine maruz kalırım.

"Fakat bilirsiniz ki, Türkiye Büyük Millet Meclisinin doğuş zamanlarında onun bugünkü mahiyet ve vaziyetini hukukî esaslara ve ilmî esaslara uygunsuz sayanların başında en meşhur hukukşinaslar bulunuyordu. Büyük Millet Meclisinde, hakimiyetin kayıtsız ve şartsız millette olduğunu ifade eden kanunu teklif ettirdiğim zaman, bu esasın Osmanlı Kanunu Esasisine mugayeretinden dolayı muarızı bulunanların başında yine eski ve fazileti ilmiyesi (!) ile milleti iğfal eden maruf hukukşinaslar bulunuyordu.

"...Bu hadiseler inkılâpçıların en büyük, fakat en sinsi can düşmanı, çürümüş hukuk ve onun biderman müntesipleri olduğunu gösterir.

"Milletin hummalı inkılâp hamleleri esnasında sinmeğe mecbur kalan eski kanunî ahkâm, eski hukuk erbabı, himmet erbabının nüfuz ve ateşi yavaşlamağa başlar başlamaz derhal canlanarak inkılâp esaslarını ve onun samimî muakkiplerini ve onların aziz mefkûrelerini mahkûm etmek için fırsat beklerler.

"...Büsbütün yeni kanunlar vücuda getirerek eski hukuk esaslarını temelinden sökmek teşebbüsündeyiz... Bütün bu icraatta mesnedimiz, milletin istidat ve kabiliyeti ve kat'î iradesidir. Bu teşebbüslerde arkadaşlarımız, yeni hukuku bizimle beraber bahsettiğim mahiyette anlamış olan güzide hukukçularımızdır.

"Umumî hayatımızın yeni hukukî esasları nazarî ve tatbikî sahada tecelli ve tahakkuk edinciye kadar geçecek zamanı temin eden bizzat milletimiz ve onun inkılâbındaki yorulmaz ve yıpranmaz kuvvet olacaktır."

TÜRK MEDENÎ KANUNU

Asrın bütün icabatına uygun, mazinin paslarından, zincirlerinden tamamile münezzeh yeni bir *medenî kanun* kabulü, millî hayatın serbest inkişafına doğru en hayırlı inkılâp merhalele-

rinden biridir. Bununla, millî istikbal yolu üzerindeki manialar silsilesinin en sarp ve çetin istihkâmları kat'î surette düşürülmüş oldu.

Bu yeni kanunumuz, hukuk ilminin son nazariye ve düsturlarına uygun ve dünya medenî kanunlarının hepsinden üstün olan İsviçre Medenî Kanununun aynidir. Büyük Millet Meclisinde müttefikan kabul tarihi 17 Şubat 1926 dır. Fakat hazırlığı 1924 yılında başlamış, memleketimizin hukuk âlimlerinden 26 kişinin 14 ay süren devamlı çalışmasile ikmal edilmiştir. Maddeleri izah eden şerhler ayrıca 46 kişilik bir heyet tarafından büyük bir cilt halinde hazırlanmıştır.

Böylece, teokratik saltanat rejimini yaşatmak ve kuvvetlendirmek için Türk Milletinin içtimaî hayatına din namına zorla aşılanmış *dar ve iptidaî* hukuk esasları ortadan kalkmıştır.

Osmanlı Saltanatının gerek mutlakıyet, gerek meşrutiyet devirlerinde şahsî hukuk ve aile hukukuna müteallik şeriat kaidelerinin beynelmilel kaidelerden tamamen aykırı olması dolayısile memleketimizde yaşıyan *gayrimüslim ekalliyetlerin* bu gibi hukuk meselelerinde kendi dinlerinin hükümlerine uyduklarını ve davalarını kendi cemaatlerinin ruhanî müesseselerinde gördürdüklerini daha evel söylemiştik. Devlet mefhumile uyuşması imkânsız *bu hukukî muhtariyeti* Lozan Muahedesi müzakerelerinde bile kaldırtmak mümkün olamamıştı. Lozan Muahedesinin 48 inci maddesi Türkiyede, müslüman olmıyan ekalliyetlerin şahsî hükümlere ve aile hukukuna ait işlerini kendi örf ve âdetlerine göre halledebilmelerine müsait bulunuyordu. Türk Medenî Kanunu, muasır medenî kanunlar arasındaki yüksek kıymeti ile bu vaziyeti de düzeltmiştir.

Hakikaten, Medenî Kanunumuz Büyük Millet Meclisince kabul edilir edilmez, musevî Türklerden başlıyarak ortodoks, katolik, gregoryen Türkler gibi islâmlık haricinde muhtelif din ve mezhep mensupları ayrı ayrı mahzarlarla hükûmetimize müracaat ederek Lozan Muahedesindeki haklarından vazgeçtiklerini, kendilerinin de müslüman Türk vatandaşları gibi *yeni Medenî Kanunun hükümlerine tâbi tutulmalarını* rica etmişlerdir. Bu rica terviç olunmuş ve böylece Türk Medenî Kanunu millî vahdetin tekâmülüne de hizmet eylemiştir.

TEŞKİLÂTI ESASİYE KANUNUNUN DİN VE DEVLET AYRILIĞI ESASINA GÖRE TADİLİ

Dinin devletten ayrılması hususunda yapılan inkılâp hareketlerine rağmen Teşkilâtı Esasiye Kanununda lâik cümhuriyet esasına zıt hükümler 1928 Nisanının başlarına kadar değiştirilmeden kalmıştı. Büyük Reisin 1927 Teşrinievelinde Büyük Nutkunun sonlarına doğru Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzdan bunların kaldırılması hakkında yaptığı tavsiyenin yerine getirilmesi zamanı artık gelmişti. Millet bunu istiyor ve bekliyordu. Nihayet 1928 yılı Nisanının 5 inci perşembe günü Cümhuriyet Halk Fırkasının Meclis Grupu toplanarak bu meseleyi görüştü. Teşkilâtı Esasiyenin bu noktadan tadiline *ittifak ile* karar verdi. Ayni gün mesele Büyük Millet Meclisine götürüldü. Teşkilâtı Esasiye Encümeninde yapılan tetkiklerden sora Büyük Millet Meclisi 10 Nisan 1928 de, içtimada bulunan 269 azasının *ittifakı ile* tadilleri kabul etti. Tadiller eski şekillerile birlikte şunlardır:

İkinci madde: Türkiye devletinin dini, dini islâmdır, resmî dili türkçedir, makarrı Ankara şehridir.

Bu madde birinci fıkranın kaldırılmasile şöyle oldu: "*Türkiye devletinin resmî dili türkçedir, makarrı Ankara şehridir.*"

Yirmi altıncı madde: Büyük Millet Meclisi ahkâmı şer'iyenin tenfizi, kavaninin vaz'ı, tadili, tefsiri, fesih ve ilgası, devletlerle mukavele, muahede ve sulh akti, harp ilânı, muvazenei umumiyei maliye ve devletin umum hesabı kat'î kanunlarının tetkik ve tasdikı, meskûkât darbı, inhisar ve malî taahhüdü mutazammın mukavelât ve imtiyazatın tasdik ve feshi, umumî ve hususî af ilânı, cezaların tahfif veya tahvili, tahkikat ve mücazatı kanuniyenin tecili, mahkemelerden sadır olup kat'iyet kespetmiş olan idam hükümlerinin infazı gibi vezaifi bizzat kendi ifa eder.

Bu maddenin baş tarafındaki "*ahkâmı şer'iyenin tenfizi*" fıkrası kaldırılmıştır.

Bunlardan başka cümhurreisi ile meb'usların millet huzuru demek olan Büyük Millet Meclisinde, her intihap yenileştikçe yaptıkları *yemin* şekli de, ayni gün değiştirilmiştir. 1924 Teşkilâtı Esasiyesine göre bu yemin şekilleri şöyle idi:

Madde 16, "Meb'uslar" — "Vatan ve milletin saadet ve selâmetine ve milletin bilâkaydü şart hakimiyetine mugayir bir gaye takip etmiyeceğime ve cümhuriyet esaslarına sadakatten ayrılmıyacağıma *Vallahi.*"

Madde 38, "Cümhurreisi" — Reisicümhur sıfatile cümhuriyetin kanunlarına ve Hakimiyeti Milliye esaslarına riayet ve bunları müda-

faa, Türk Milletinin saadetine sadıkane ve bütün kuvvetimle sarfı mesai, Türk Devletine teveccüh edecek her tehlikeyi kemali şiddetle men, Türkiyenin şan ve şerefini vikaye ve ilâve ve deruhde ettiğim vazifenin icabatına hasrı nefsetmekten ayrılmıyacağıma vallahi.„

Bu iki maddenin sonundaki "vallahi„ kelimesi yerine "*namusum üzerine söz veririm*„ andı geçmiştir. 10 Nisan 1928 denberi dinin, hakikatte hiçbir suretle emretmediği bu yemin şekli yerine söylediğimiz gibi *şahsî namus andı* kabul edilmiştir. Her Türk namusu üzerine verdiği sözden dönmektense ölmeği tercih eder.

MİLLÎ VAKIFLAR UMUMÎ İDARESİNİN LÂİKLEŞMESİ VE TEKÂMÜLÜ

Evkaf, Türk Milletinin hudutsuz eyilik ruhuna ve cemiyet hayatı telâkkisindeki emsalsiz tekâmülüne canlı şahit teşkil eden bir *içtimaî yardım* müessesesidir. Vakıflar milletimizin, hastalar, yoksullar, yetimler gibi herhangi bir felâkete uğramış cemiyet fertlerinin yardımına koşmak hususunda olduğu kadar, *ilim ve irfana, terakki ve umrana* hizmet sahalarında da nekadar yüksek hayır ve fedakârlık duygularile yoğrulmuş olduğunu gösteren abidelerdir.

Türkün hayır yapmak, cemiyet namına kendi varından ve varlığından fedakârlıkta bulunmak meziyeti bütün tarihte her milletten yüksek olmuştur. Hayır müesseseleri ve teşkilâtı dünyanın, hiçbir yerinde *türk ülkelerinde olduğu nispette* şümul ve inkişaf göstermemiştir. Atalarımızın, para veya mülk iradı vasiyet ederek hizmete çalıştıkları sahaların yalnız isimlerini gözden geçirmek, bizdeki cemiyet ruhu kemalini takdire yeter. Türk vakıflarına mevzu teşkil eden sahalar şunlardı:

Kütüphaneler, camiler, mektepler, sular, yollar, köprüler, yoksullar için imaretler, yolcuları barındırmak ve doyurmak için misafirhaneler, kârvansaraylar, akıl hastalıklarına kadar her türlü hastalıklar için hastaneler, bakım yurtları, yetim çocukları okutmak ve yetiştirmek için müesseseler, kadın, erkek esirleri kurtarıp azat etmek, ödemekten âciz borçluları borçtan ve hapisten kurtarmak, yetim, fakir ve kimsesiz çocukları bayramlarda giyindirmek, mektep çocuklarını yılın muayyen günlerinde gezintilere götürerek ziyafetler vermek için para vakıfları, deniz seferlerinde kazaların önüne geçmek için deniz fenerleri, kara ve deniz ticaretlerini

korumak için lüzumlu yerlerde istihkâmlar, sahil kaleleri ve saire...

Vakıfların inhitatı — Bu kadar güzel maksatlar için o kadar büyük fedakârlıklarla kurulmuş olan vakıflar, Osmanlı Saltanatının, son asırlarında, idaresizlikler ve büyük hırsızlıklar yüzünden *inhitata* uğramıştı. Sultanlar, bazı vakıfların mütevelliliğini kendi mallarına tasarruf eder gibi, saray mensuplarına vermek, şehzadelere ve hatta kendilerine bağışlamak suretile hastanın, yoksulun, yetimin hakkına el atmak yolunu tutmuşlardı. Gitgide, vakıflar hayır maksadı için bir gelir kaynağı olmaktan çıkarak, *saltanat uşaklarının eğlence ve sefahet masraflarını* ödemeğe yarar müesseseler halini almıştı. Millet, bu vaziyet karşısında artık hayır işleri için vakıf idaresine emniyet edemez ve mal vasiyet eyliyemez hale gelmişti.

Nihayet bundan yüz yıl kadar evel hamiyetli birkaç devlet adamının gayret ve ısrarile, Osmanlı Devletindeki vakıfların hiç olmazsa gerikalanını kurtarmak, *büyük bir millî servet olan vakıfları* kolay çalınmaz bir hale getirmek için *Evkaf Nazırlığı* kurduruldu. Fakat vakıflar üzerinde tam ve ciddî bir devlet murakabesi kurabilmek yine mümkün olmadı. Doğmasile ölmesi bir olan 1876 Meşrutiyeti ile 1908 Meşrutiyeti de vakıfların kurtulması için ciddî esaslar koyamadı. Meşrutiyetin son yıllarına doğru Evkaf Nazırlığının İstanbulda yaptırdığı birkaç yeni binaya rağmen Türkiye Devleti, vakıfları *hazin bir harabe ve bir yığın enkaz* halinde teslim aldı.

İstiklâl Harbi sıralarında evkaf — Yeni Türk Devleti evkafı evvelâ Şer'iye Vekâletine bağlamış ve bu Vekâletin adına "*Şer'iye ve Evkaf Vekâleti*" demişti. Bu vaziyet 3 Mart 1924 tarihine kadar sürdü; harp ve ihtilâl halinin müsait olabildiği derecede ıslahata çalışıldı.

Cümhuriyetin ilânından sora evkaf — Vakıfların ıslahı yolunda asıl ciddî hareket Cümhuriyetin ilânından sora başlar. Bunun birinci merhalesi Hilâfetle birlikte Şer'iye ve Evkaf Vekâletinin ilgası olduğu daha evelki bahislerde söylenmişti.

Türkiye Cümhuriyetinde vakıflar idaresine verilen ehemmiyetin birinci delili bunların umumî bir müdürlük halinde doğrudan doğruya *Başvekilliğe* bağlanmasıdır. Bundan sora-

dır ki, vakıflarımız artık “şeriat hükümleri„ adı altında bin türlü teviller, tefsirler ve tezvirlerle hususî menfaat oyunlarına alet olmaktan kurtuldu; milletçe vakıflar tesisinde güdülmüş olan eyi maksatları temine yarayabilecek şekle girdi.

Şunun, bunun eline geçmiş vakıfların meydana çıkarılması, harap olmağa yüz tutmuşların tamiri ve yeni gelir kaynakları tesisi suretile *Türkiye Cümhuriyetinde beş altı yıl içinde eski vakıfların hakikî varidatı beş altı misline çıktı.*

Osmanlı Devletinde vakfın emlâki üç seneden fazla müddetle kiraya verilmezdi. Daha fazlası için şer'iye mahkemelerinin bir sürü *safsatalı, uzun merasimle* kararlar vermesi lâzımdı. Bundan başka, vakıf mallardan hatta bir tek ağacın satılabilmesi için, evvelâ şer'iye mahkemelerine gitmek ve şeriate uymak gayretile icat edilmiş *gülünç tertipler ve oyunlarla* hüküm almak, sora bu hükmü padişaha tasdik ettirmek icap ederdi; fakat iş bu kadarla kalmaz, ferman yeniden şer'iye mahkemesinden geçerek *şeriate* muvafık olup olmadığı tayin edilirdi. İşte vakıfların harap olmasında başlıca amil bu iki usul idi. Vakıf mülkü, yalnız üç yıl için kiralayan adam, üç yıl sora başkasına yaraması muhtemel olan bir binaya tamir ve ihya masrafı yapmağı göze alamadığından, akarlar bakımsız kaldığı gibi, satış merasiminin *çıkmaz yol denecek mertebedeki güçlüğü* de, gelir getiremiyecek hale düşmüş vakıfların, elden çıkarılarak daha eyi gelir getirecek hale konulmasına mâni oluyordu. Türkiye Cümhuriyetinde *Umumî Müdürlüğe* kanunla salâhiyet verilmek suretile bu mahzurlar kaldırıldı.

Osmanlı Saltanatında çürüyen millî servetlerden biri de, atalarımızın, yine hayır maksatları için, *doğrudan doğruya para olarak* vakıf kıldıkları büyük sermayelerdi. Bu para sermayelerinin aslına hiç ilişilmiyerek yalnız işletilmelerinden alınacak gelirin sarfı şarttı. Halbuki bu koca hayır sermayesi, hakikatte değeri olmıyan birtakım rehinler, beş parasız züğürt kefillerle, çok defa şer'iye mahkemelerinin hükümlerile, *saraya ve meşihat mensuplarına* bir daha gerialınmıyacak surette kaptırılarak eritilmişti. Bu bir buçuk milyonluk paradan Cümhuriyet, ancak *180.000* liralık miktarı kurtarabilmiş, bu miktar beş altı yıllık dikkatli idare ile *yarım milyondan fazlaya* yükseltilmiştir.

Millî vakıflar Türkiye Cümhuriyetinde süratle tekâmül ediyor. Umumî hayır cemiyetlerine, belediyelere, hastanelere yardımlar gittikçe artıyor, umran vadisindeki faaliyet asırlardanberi görülmemiş mertebelere varıyor*(Res. 90)*; her eyi iş ve hizmet sahasında Evkafın hayırlı siması kendini gösteriyor.

B. YENİ TÜRK DEVLETİNİN ADLÎ TEKÂMÜLÜ

ANKARA HUKUK MEKTEBİNİN AÇILMASI

Osmanlı Saltanatında iş başında bulunan hâkimlerin beşte üçünü mektep mezunu olmıyanlar teşkil ediyordu. Yeni Türk Devleti, bir taraftan kanunları ıslaha ve muasırlaştırmağa çalışırken, diğer taraftan da yeni kanunları tatbik edebilecek, yeni mefhumları kavrıyabilecek bir adliye nesli yetiştirmek ihtiyacında idi. Bu ihtiyaç ilk günlerdenberi hissedilmişti. Anadolunun ortasında bir darülfünun yapmak ve buna bir hukuk fakültesile başlamak millî devletin bellibaşlı emellerinden biri idi.

Daha İstiklâl Harbinin bitmemiş olduğu zamanlarda Gazi, Büyük Millet Meclisinde verdiği büyük ve resmî bir nutukta hâkimlerin lâzımgelen vasıflarla yetişmelerini ve adliyemizin kuvvetlenmesini temin için bir hukuk fakültesi tesisinin Meclisçe tasvip edilerek 1922 yılı bütçesine lâzımgelen tahsisatın konmuş olduğunu bildirmişti. Gazi bu nutkunda :

"... Bizim milletimiz ve hükûmetimiz adalet fikri ve adalet zihniyeti noktasından hiçbir medenî kavimden dun değildir. Belki tarih bu noktada yüksek olduğumuza şehadet eder. Binaenaleyh bizim dahi hukukî mevzuatımızın, bilcümle medenî devletlerin kanunî müdevvenatından nakıs olması caiz değildir.

"... Hâkimlerin ve adliye mensuplarının hizmetlerinin şerefile mütenasip mümtaz liyakate malik bulunmaları adliyemizin ruhu mesabesindedir [1]." demişlerdi. Bütçeye tahsisatı konmuş olmasına rağmen hukuk fakültesi hazırlanmakta olan büyük taarruz için para ihtiyacının artması dolayısile açılamadı.

Zafer, sulh, ve siyasî inkılâplar bu teşebbüsü daha bir

[1] Gazinin 1 Mart 1922 nutku, T. B. M. M. zabıtları.

zaman geciktirdi. İstanbulun istirdadı ve *İstanbul Hukuk Fakültesi* nin memleket için hukuk ve adliye unsurları vermeğe başlaması da, ihtiyacı bir mertebe tatmin etti. Fakat adliyemizin süratle tekemmülü, bilhassa çıkarılan ve çıkarılacak yeni kanunlara derhal intıbakı için İstanbul Fakültesinin yetiştirdikleri kâfi gelmiyordu. *Ankara Hukuk Mektebinin* açılmasına takaddüm eden ihtiyaç duyguları ve fikirleri bunlardı.

Nihayet Ankara Hukuk Mektebi bizzat Gazinin riyaset ettiği büyük bir içtimada, kıymetli nutuklar ve heyecanlı merasimle açıldı (5 Teşrinisani 1925). *(Res. 91)*

Gazi, daha evel bazı parçalarını yazdığımız mühim nutkunun sonlarında **"Cümhuriyetin müeyyidesi olacak bu büyük müesseseyi açışta duyduğum saadeti hiçbir teşebbüste duymadım, ve bunu izhar ve ifade ile memnunum"** demişlerdi.

Ayni zamanda Adliye Vekâletinin tayin ettiği esaslar, verdiği direktifler dairesinde hukuk âlimlerinden mürekkep heyetler, yeni kanunlar külliyatını hazırlamağa çalışıyorlardı. Bunlar, başta daha evel bahsettiğimiz Medenî Kanun olmak üzere Ceza Kanunu, Kara Ticareti Kanunu, Deniz Ticareti Kanunu, Hukuk ve Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, İcra ve İflâs Kanunu gibi herbiri başlıbaşına büyük birer eser teşkil eden kanunlardı.

ADLİYEDE YENİ KANUNLAR

İlk mücadele günlerindenberi, kanunların muasır ihtiyaçlara uygun şekle konulması lüzumu ve konulacağı daima söylenmiştir. Fakat inkılâp tarihimizde bunların artık tatbikat sahasına geçirilmesi zamanının gelmiş olduğunu kat'î ve müspet olarak müjdeleyen sözleri, Büyük Millet Meclisinin yedinci faaliyet yılı dolayısile Gazinin irat ettiği nutukta buluyoruz:

"Muhterem Efendiler,

"Cümhuriyet adliyesinin tekâmülü memnuniyetbahş bir seyir takip etmektedir. Muamelâtta emniyet ve sürat için ittihaz olunan tedbirler müspet neticeler vermektedir.

"Cümhuriyet adliyesine mensup olanların en küçük memurlarına kadar ilmen kifayeti ve cümhuriyet mefkûresini haiz olmaları için sarfolunan gayret memnuniyeti muciptir. Bir taraftan ilmî kifayeti temin eden müesseselere ehemmiyet verirken, di-

ğer taraftan cümhuriyet adliyesinin müstenidatı olacak *kanunların bir an evel vücuda getirilmesine* bakılmalıdır.

"Geçmiş idarelerden müdevver kifayetsiz kanunlarla geçirdiğimiz senelerde umumî hayatın maruz kaldığı müşkülât iktiham olunabilmiş ise, bu, milletimizin cümhuriyete olan sarsılmaz tabiî alâkasından ve cümhuriyet idaresinin esasındaki kuvvet ve kudrettendir. Fakat kifayetsiz kanunların devamına müsaade etmek yüzünden milletin maruz bulunduğu müşkülâtın bir an evel izalesi tehiri kabil olmıyan zaruriyat cümlesindendir.

"Âli Meclise takdim edilecek olan Ceza Kanunu, Medenî Kanun ve Ticaret Kanununun bu içtima devresi esnasında tedvin ve neşrolunmasındaki müstaceliyeti bilhassa ifade etmek isterim.

"Umumî hayatımızı yeni baştan tanzim edecek olan bu esasî kanunlar muasır medeniyetin kanunları zümresinden olmak tabiîdir.

"... Asrıhazır ihtiyaçlarına muvafık kanun yapmak ve onu eyi tatbik eylemek umran ve terakki esbabının en mühimlerindendir [1]."

1 Teşrinisani 1925 te söylenmiş olan bu nutuktan sora artık bugünkü adliye cihazımızın bünyesini teşkil eden mühim kanunlar biribiri ardınca yürüdü. Daha evel de sayılmış olan *Borçlar Kanunu, Ceza Kanunu, Kara Ticareti Kanunu, Deniz Ticareti Kanunu, Hukuk ve Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, İcra ve İflâs Kanunu* külliyatı 1930 yılına kadar dört yıl içinde sıra ile tamamlandı ve Cümhuriyet adliyesinin kanunları, en son ilim düsturlarına istinat eden mükemmel bir mecmua halini aldı.

Bozkurt-Lotüs davası — 1926 Ağustosunun başında *Lotüs* isimli bir fransız vapurunun *Bozkurt* adlı Türk vapurunu batırması ve sekiz Türkün ölümüne sebep olması dolayısile çıkan davanın iki devletten hangisinin mahkemelerinde görüleceği ihtilâfı Türk hukukçuluğu için eski devirlerde misli görülmemiş bir muvaffakıyetle neticelenmiştir. "Lahey Beynelmilel Adalet Divanı„ iki tarafın hukukî nazariye ve iddialarını dinledikten sora *Türk tezinin haklı olduğu* kararını vermiştir.

[1] Büyük Millet Meclisinde, 1 Teşrinisani 1925.

Emlâk ve Eytam Bankası Kanunu — Yeni kanunlar serisinde sayılmağa lâyık olanlardan biri de "*Emlâk ve Eytam Bankası*„ Kanunudur. Reisleri ölen ailelerin haklarını korumak, öksüzlerine bıraktığı malların eyi idare edilmesini düşünmek şüphesiz mütekâmil cemiyetlerin vazifeleri cümlesindendir. Osmanlı Saltanatında "Eytam ve Eramil„ ismile bir yetimler ve dullar idaresi vardı; o devletin en karmakarışık dairelerinden biri de bu idi; teşkilât ve nizamlar öksüzlerin haklarını korumaya, menfaatlerini çoğaltmaya kifayet edemiyordu. Cümhuriyetimiz, en halkçı idare olmak haysiyetile hayattan çekilen vatandaşların millete yadigâr ve emanet bıraktıkları öksüzler hakkının korunması işine hassasiyetle alâkadar bulunduğundan ilk icraatı arasına bu işi koydu. (Eytam ve Eramil) idaresinin Cümhuriyete kadar sürünüp gelmiş muamelelerini teftişten geçirdikten, tasfiye ettikten sora, öksüzler hesabına ve menfaatine işliyecek bir banka kurdu. Evvelâ şunun bunun eline geçmiş öksüz paraları faizlerile birlikte kurtarıldı. *Eytam ve Emlâk Bankası* adını taşıyan 20 milyon lira sermayeli yetimler bankası büyük bir müessese halinde, 1926 haziranındanberi kurulmuş bulunuyor.

Hâkimlerin ve adliye mensuplarının kıyafeti — Hâkimlerin ve bütün adliye mensuplarının fesli, sarıklı, cüppeli, setreli, şalvarlı, pantolonlu karmakarışık kıyafetlerile mahkeme heyetlerimiz ve adliye memurlarımız gülünç ve garip bir manzara gösteriyordu. 3 Nisan 1924 tarihli kanun ile buna nihayet verildi. Ayrıca bir kıyafet talimatnamesi yapıldı. Hâkimlerin, müddeiumumîlerin, avukatların, mübaşirlerin vazife esnasında giyecekleri resmi kıyafet ayrı ayrı tespit olundu *(Res. 92, 93)*.

Avukatlar, barolar — Osmanlı Devletinde avukatlık intisabı için hiçbir şart aranmıyan bir sokak mesleği halinde idi. Muayyen bir tahsili olsun olmasın, her istiyen avukat sıfatını takınarak mahkeme karşısına çıkabiliyordu. Eskiden *davavekilliği* denen avukatlık, bu nizamsızlık yüzünden adeta bir yalancılık, şerirlik, tezvircilik mesleği diye tanınmağa başlamıştı. Halkın haklarını, kanun ve hukuk ilmi esaslarına göre müdafaa. haklıya muzaheret mesleği olan avukatlığın uzun bir tahsil ve mümarese hayatı ile elde edilebilecek yüksek bir mertebe olduğu hiç hesaba alınmıyor, bu şartlara göre yetişmiş olan hakikî meslek müntesiplerinin hakkı korunmuyordu.

Avukatlık bir taraftan hususî kanun ile birçok kayıtlara ve şartlara bağlandığı gibi, *baro teşkilâtı* ile de avukatlık mesleğinin şeref, haysiyet, nizam ve intizamı sağlam esaslara dayanmış oldu. Baro olan yerlerde *avukatlık hakkı* ancak kanun şartlarını tamamen haiz ve baroda kayıtlı olanlara inhisar ettirildi. Baro teşkilâtı olmıyan yerlerde ise, avukatlık edeceklerin yine kanunî şartlar dairesinde Adliye Vekâletinin bir mezuniyet vesikasile ve adliye murakabesi altında iş görmeleri mecburiyeti konuldu. 1931 yılına kadar 47 merkezde baro teşkilâtı yapıldı.

Hâkimler ve mahkemeler — Osmanlı İmparatorluğunda memleket hudutları şimdikinin belki dört mislinden fazla iken, mahkemelerin sayısı Türkiye Cümhuriyetinin mahkemelerinin *yarısı kadar bile* yoktu. O zaman, hâkimlerin *beşte üçünden fazlası* mektepsiz iken, 1931 yılına kadar mektepsizlerin sayısı *onda birden aşağı* indirildi. Hâkimlerin ve bütün adliye müntesiplerinin refahlarını temin yolunda Cümhuriyet en zengin memleketler derecesinde ve bunların bazılarından çok ileride fedakârlıklara katlandı. % 300 e kadar arttırılan maaşlar oldu. Lozan Muahedesi mucibince muvakkat bir zaman için adliye müşavirliğinde bulunmuş olan tanınmış ecnebi mütehassısı İspanyalı Mösyö "*Faloş* = Faloche„ vazifesini bitirerek memleketi terkederken hâkimlerimiz için şu sözleri söyledi:

"Türk hâkimleri dünyanın en namuskâr adliye memurlarından sayılabilirler; bu hakikati ben kendimi işittirebileceğim her yerde yüksek sesle söyliyeceğim."

C. KADIN HUKUKU

OSMANLI SALTANATI KANUNLARINDA VE İÇTİMAÎ HAYATINDA TÜRK KADININ MEVKİİ

Osmanlı Saltanatı mutlakıyetinin, gittikçe ağırlaşan baskısı bilhassa *türk kadınlığını* ezmekte çok ileri gitmişti. Ortazamanda yetişmiş bazı arap-islâm imamlarının içtihatları esas alınarak ve istenildiği gibi tefsir edilerek *türk kadını birçok insanlık haklarından* mahrum edilmişti. Kadın artık umumî hayattan tamamen çekilmiş, okuyup yazması, fikir ve irfanca inkişaf etmesi ayıp ve günah sayılır hale gelmişti. Bir kadının umumî içtimalarda,

müsamerelerde görünmesi veya meselâ halk muvacehesinde konuşması şöyle dursun, bir kitap çıkarması, bir mecmuada edebî veya ilmî yazı yazması bile dinsizliğe, ahlâksızlığa delil tutulur olmuştu. Eline *Kuran* dan, *Muhammediye*, *Ahmediye* ve *Mevlût* gibi dinî mahiyette manzum veya mensur birkaç kitaptan başka bir kitap alan kadınların kâfirliğine ve baştan çıkmış olduğuna hükmedilirdi. Bütün aile hukukunda kadın, erkekten *aşağı* tutuluyordu. Kadın, evinde yüksek avlu duvarları ve sıkı pencere kafesleri arkasında güneş ışığından ve hayat sesinden uzak yaşatılıyordu. Evinden dışarı çıktığı zaman ise, *çarşaf* denilen bir örtüye baştan ayağa kadar bürünür *(Res. 94)*, yüzünü *peçe* dedikleri bir siyah tülle kapatırdı. Bu çarşaf, bir torbaya benzerdi; peçe nekadar kalın olursa, o kadar makbul görülür, ince peçe kullanan kadınların iffetinden şüphe edilirdi. Çarşafın arasından kadının eli hatta parmağının ucu görünmemek lâzımdı. Kızlar varacakları ve bütün hayatlarını beraber geçirecekleri erkekleri *görmeden ve tanımadan* evlendirilirlerdi. Bir erkek, *dört kadınla* birden evlenebiliyor, hatta bazan fazla olarak o zamanki dilde "müstefrişe„ denilen birçok *odalık* lar da alabiliyordu [1].

[1] Osmanlı Saltanatının son asrında kadınlık hakkındaki fikirlerin ne halde olduğunu o zamanlara ait olarak aynen aşağıya aldığımız yazı pek açık gösterir. Bu makale 1869 (hicrî 1286) yılında İstanbulda *kadın hukukunu müdafaa* etmek üzere ve "Muhadderat için gazetedir„ kaydile çıkmaya başlamış olan "*Terakki*„ gazetesinin birinci sayısında basılmıştır:

"Rical ve nisa min haysüssure yekdiğerine beraber ve min haysülintifa ahadihümanın âhare ihtiyacı mukarrer ise de Cenabı Halikı Zülcelâlin sınıfı ricale ihsan buyurduğu mezit kudret ve kiyaset iktızası ve "Erricalü kavvamune alennisa„ hükmü âlisi veçhile erkekler bittabi kadınların idare ve terbiye ve emri infak ve iaşelerine müekkel ve memur oldukları gibi kadınlar dahi mazereti bedeniyeleri yani derkâr olan aciz ve nehafetleri icabınca vasıtai taayyüş olan kespü kâr zımnında bizzarur ihtiyar olunacak amali şakka ifasından tabiî muaf olarak yalnız hükmü celili mezkûr üzere müdir ve mürebbileri olan zevçlerine hüsnü hizmet ve itaat ve çocukların emri tedip ve terbiyelerine kendi rahatlarını feda edercesine dikkat ve daha sair umuru beytiyeye nezaret etmeğe memurdurlar.

"İşbu dekayika mebni şeriati garrayi islâmiyede kadınlar hakkı riyaset ve imamet (padişahlık) ve ikamei hudut sırasında şahitlikten mahrum edilmiş ve hukuku irsiye hususunda dahi inas zükûrdan dun addolunmuştur.

"Cüsse ve nasiyei hallerinin şehadeti veçhile derkâr olan acizlerine binaen iktidar ve istikameti efkârca anlar elbette erkeklerden dun ol-

Bu zamanlar, Türk kadını için hakikî bir zindan, facia ve ıstırap devridir. Osmanlı Saltanatının Meşrutiyet devrinde bu karanlık biraz açılmağa başladı. Fakat bütün memlekete nispetle inkişaf pek mahdut şehirlere ve pek mahdut muhitlere munhasır kaldı.

Kadının içine atıldığı bu istibdat ve esaret hayatının türklükle, *Türk içtimaî düsturlarile* hiçbir alâkası yoktu. Saltanatın kendisi için dayanılacak kuvvet haline getirdiği taassup ve irtica bunu yabancı kültürlerden alarak Türk hayatına tatbik gayretine düşmüştü. İrtica zorbalığının kuvveti arttıkça yenilik ve uyanış cereyanlarına gösterilen zulmün ve düşmanlığın en büyük payı kadınlığa ayrılıyordu.

Halbuki, Türk Milleti, manevî kültürü en yüksek bir millet olmak itibarile kadının erkeğe müsavi hakkını, kadının cemiyet hayatındaki muhterem *arkadaşlık ve yurt kardeşliği* mevkiini binlerce yıldanberi ve her milletten evel tayin etmiştir. Tarih, buna dair misaller, vesikalarla doludur. En eski zamanlarda bile hakan buyrukları "*hatun ve hakan buyururlar ki*...„ sözlerile başlardı. Ortaasya devletlerinde ve Anadolu Etilerinde kadınların devlet reisi, kumandan oldukları, mahkemelerde hâkimlik ettikleri tarihçe malûmdur.

Bazı islâm felsefecileri, Ortazaman sonlarına kadar gelen hıristiyan felsefecileri gibi, hep kadının hakkı aleyhinde bulunmuşlar ve bu dinlere kadınlar için birçok boyunduruk hükümleri ve esasları koymuşlardır.

Türkler, islâm dinini kabulden sora da kadının hak ve hürriyetini korumakta uzun müddet devam etmişlerdir. Osmanlı Saltanatı zamanındaki bütün tazyiklere, kâfirlik tehditlerine

---

dukları ve hatta kendulerinin zimamı idareleri ve emri tatlik ve tezevvüçleri min kıbelişşeri ricalin yedi idaresine müsellem olduğu halde riyaset ve imamet gibi bir makamı hakimiyette nasıl murabba nişini hükümranî ve ahkâmı müessire icrasına nasıl sebep ve badi olabilirler? Kezalik emri idareleri hamileri olan zükûra müfevvaz ve indettezevvüç zevceye mihir itası zevce farzolmasına bakılırsa inasın hakkı tevarüste zükûrdan dun olmaları dahi bir emri mutedildir. Çünki aklü adalet dahi erkeklerin o iktidarlarına göre anların hâkim ve hami olmalarını ve min küllilvücuh kadınların hakkı âcizanelerinde diriği atıfet ve himayet etmemelerini ve kezalik kadınların dahi o acizleri icabınca erkeklerin ziri sahabet ve himayelerinden ayrılmamalarını ve daima himayede geçindikleri için bazı ahkâm ve avait te zükûra siyyan olmamalarını iktıza eder. Zehî hikmeti bâliğa!„

rağmen dahi kadınlık aleyhindeki cereyan, taassup ve irtica müesseselerinin devlet kuvvetile birleşerek fazla hâkim olabildikleri *kasabalardan daha ileri geçmemiş*, köyler, kırlar, dağlar bu tesirlere sonuna kadar mukavemet etmişlerdir. Anadolu ve Rumeli köylerine hiçbir zaman çarşaf ve peçe ile kadının kapatılması zulmü girememiştir. Buralarda kadın, daima erkeğin *çalışkan bir iş ortağı* ve *samimî bir hayat arkadaşı* kalmıştır. Köylerimizde ve aşiretlerimizde osmanlı sarayının kabul ve tamim ettiği *harem* an'anesi tanınmamıştır.

Anadolu ve Rumeli Türkleri, birçok noktalarda olduğu gibi, bunda da millî kültüre sadık kalmakta sebat etmişlerdir. Bundan 600 yıl kadar evel Anadoluyu gezmiş olan arap seyyahı *İbni Batuta* kitabında Anadolu Türk kadınlığını şöyle anlatır:

"Allah, başka memleketlere ayrı ayrı verdiği güzelliklerin hepsini birden bu ülkede toplamıştır. Ahalisinin yüzü pek güzel, elbiseleri temiz, ve yemekleri nefîstir. Bu beldelerde bir zaviye veya eve insek komşu erkek ve *kadınlar* halimizi, hatırımızı soruştururlardı. *Buralarda kadınlar örtünmezler; ayrılırken gûya hısım akraba imiş gibi bize veda ederler..*„

Ayni seyyah, Kayseride Emîr Alâeddin Ertenanın refikası *Tügi Hatun*la görüştüğünü, bu kadının gayet âlim ve fazıl olduğunu, Türklerin büyük kadınlara "Ağa„ dediklerini anlatır; Anadoludan başka türklük sahalarında, meselâ Hindistanda o asırda hâkim olan Türk İmparatorlarından "*Tuğlukoğlu Mehmet*„in sarayında, elhasıl türklüğün yaşadığı ve hâkim olduğu heryerde kadınlığın yüksek mevkiini söyler. Meselâ Kıpçak Türkleri şehirlerinden bahsederken:

"Burada acip bir hal gördüm ki, o da *Türklerin kadınlara çok hürmet etmesidir.* Bunların mevkii erkekten yüksektir. Türk kadınları *örtünmezler* ve heryerde ekseriya kocalarile beraber bulunurlar„ der.

CÜMHURİYETİMİZİN KANUNLARINDA VE İÇTİMAÎ HAYATINDA TÜRK KADINININ MEVKİİ

Osmanlı Saltanatında kadınlığımız ve daha evelki Türk kadınlığı hakkındaki küçük hulâsadan anlaşılır ki, Türk İnkılâbının kadınlık sahasındaki gayretleri millî, hakikî kültürümüzün kadın ve aile hukukuna müteallik esaslarını, yabancı tesirlerden kurtarmak maksadını güder.

Millî mücadele devam ettiği müddetçe mutaassıp ve mürteci zümrenin menfi faaliyetlerine ve halkı zehirlemelerine meydan verilmemek için *kadın hukuku, kadın hürriyeti* mevzuuna temastan mümkün mertebe sakınıldı. Fakat zafer kazanılır kazanılmaz Lozanda sulhun imzası dahi beklenilmeksizin derhal bu sahada fikirlerin hazırlanmasına, uyandırılmasına ve cidale, girişildi. İnkılâp tarihimizde bunun ilk safhasını Büyük Reisin memleketteki *1923 seyahatinde buluyoruz.*

Gazi, İzmit, Bursa, Balıkesir yolu ile gittiği İzmirde, eski gümrük binasının geniş salonunu kapıların dışına kadar dolduran halk ile konuşurken, muhtelif mevzular içinde, Türk kadınının vaziyet ve hukuku meselesine hararetle temas ediyor:

"Bir içtimaî heyet iki cinsten (erkek ve kadından) yalnız birinin asrî icapları iktisap etmesile iktifa ederse, o içtimaî heyet yarıdan fazla zâf içinde kalır. Bir millet terakki ve temeddün etmek isterse, bilhassa bu noktayı esas tutmak mecburiyetindedir.

"... Kadının en büyük vazifesi analıktır. İlk terbiye alınan yerin ana kucağı olduğu düşünülürse, bu vazifenin ehemmiyeti lâyıkıyle anlaşılır. Milletimiz kuvvetli bir millet olmağa azmetmiştir. Bugünün levazımından biri de kadınlarımızın her hususta yükselmelerini temindir. Binaenaleyh kadınlarımız da âlim ve mütefennin olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün tahsil derecelerinden geçeceklerdir. Kadınlar içtimaî hayatta erkeklerle beraber yürüyerek biribirinin yardımcısı olacaklardır.

"... İslâm ve Türk tarihi tetkik edilirse görülür ki, bugün kendimizi mukayyet zannettiğimiz bin türlü kayıtlar yoktur. Türk içtimaî hayatında kadınlar ilmen, irfanen ve diğer hususlarda erkeklerden kat'iyyen gerikalmamışlardır; belki daha ileri gitmişlerdir.

"Bugün bu memleketi tetkikten geçirelim. Göreceğimiz iki safha vardır: birisi tarlalarda erkeklerle beraber çalışan, merkeplerine binerek öteberi satmak için kasabalardaki pazar yerlerine giden, oralarda bizzat yumurta ve tavuğunu, buğdayını satan ve ondan sora kendine lâzım olanları bizzat satınalarak köyüne dönen ve umumî mesaisinde kocalarına, kardeşlerine yardım eden kadınlar...

"... Efendiler, memleketimizde cehil varsa, umumîdir. Yalnız kadınlarımıza değil, erkeklerimize de şamildir. Diğer bir manzaraya; kasabalarda, şehirlerde tesadüf ediyoruz. Bu da ekseriya ecnebi romanlarında okunan kafes efsaneleridir. Şüphe yok ki bu sakim âdetleri tamim eden, saraylar olmuştur.

Son söz olarak diyorum ki, bizi analarımızın adam etmesi lâzım idi. Onlar edebildikleri kadar etmişlerdir. Bundan sora başka zihniyette, başka kemalde adamlara muhtacız. Bunları yetiştirecek olanlar bundan soraki analardır. Bu maruzatımın, istiklâl, şeref, hayat ve mevcudiyetini temin ve idame etmeği umde ittihaz eden yeni Türkiye Devletinin esaslarından birini teşkil etmesi lâzımdır ve edecektir [1]."

1923 teki bu başlangıçtan sora ikinci bir merhaleyi 1924 yılında buluruz. Dumlupınarda "*Başkumandan Meydan Muharebesi*„ nin yıl dönümü merasimindeki muhteşem nutkunda Gazi, aile ve kadın mevzuuna da temas ederek şöyle dedi:

"Medeniyetten bahsederken şunu da kat'iyetle beyan etmeliyim ki, medeniyetin esası, terakki ve kuvvetin temeli aile hayatındadır. Bu hayatta fenalık, muhakkak içtimaî, iktisadî, siyasî aczi mucip olur. Aileyi teşkil eden kadın ve erkek unsurların tabiî haklarına malik olmaları, aile vazifelerini ifaya muktedir bulunmaları lâzimedendir [2]."

Bu sözler 26 Ağustos 1924 te söylenmişti. Tam 16 gün sora, yani 11 Eylûl 1924 te 26 hukuk âliminden terekküp eden bir heyet teşkil edilerek, Türk kadınlığının hak ve hürriyet bayrağı olan "*Medenî Kanun*„un hazırlanmasına başlandı.

Üçüncü irşat ve hazırlama hareketi tam bir yıl sora 27 Ağustos 1925 te *İnebolu nutku* ile başladı. Büyük Gazimizin bilhassa tesettüre, kadının ayıp ve utanılacak bir mevcudiyetmiş gibi örtünmesine, nihayet verilmesi zamanı geldiğini memlekete ihtar eden hitabından şu parçalar bu merhalenin hedefini gösterir:

"İçtimaî hayatın esası, aile hayatıdır. Aile, izaha hacet yoktur ki, kadın ve erkekten mürekkeptir. Kadınlarımız hakkında

[1] İzmir, 3 Şubat 1923.

[2] Dumlupınar nutku, 26 Ağustos 1924.

erkekler hakkında söylediğim kadar fazla izahatta bulunmıyacağım. Yalnız bir iki kelime söyliyeceğim ve siz söylemek istediğimi derhal anlıyacaksınız.

Seyahatim esnasında, köylerde değil, bilhassa kasabalarda ve şehirlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok kesif olarak kapattıklarını gördüm. Bilhassa bu sıcak mevsimde bu tarzın kendileri için mutlaka azap ve ıstırabı mucip olduğunu tahmin ediyorum.

Erkek arkadaşlar, bu biraz bizim hodbinliğimizin eseridir. Çok afif ve çok dikkatli olduğumuzun icabıdır. Fakat muhterem arkadaşlar! kadın arkadaşlarımız da bizim gibi müdrik ve mütefekkir insanlardır. Onlara ahlâkî mukaddesatı telkin etmek, millî ahlâkımızı anlatmak ve onların dimağını nur ile, nezahetle teçhiz etmek esası üzerinde bulunduktan sora fazla hodbinliğe lüzum kalmaz. Onlar yüzlerini cihana göstersinler ve gözlerile cihanı dikkatle görebilsinler; bunda korkulacak bir şey yoktur.

Arkadaşlar, muhakkak surette telâffuz ediyorum, korkmayınız; bu gidiş zaruridir. Bu zaruret bizi yüksek ve mühim bir neticeye isal ediyor. İsterseniz bildireyim ki, bu kadar yüksek ve mühim bir neticeye vusul için lâzımgelirse bazı kurbanlar da verelim; bunun ehemmiyeti yoktur.

En mühim olarak şurasını ihtar ederim ki, bu halin muhafazasında taannüt ve taassup hepimizi her an kurbanlık koyun olmak istidadından kurtaramaz!."

Bu nutuk, kör ve batıl bir taassupla hurafeler karanlığında yaşayanlardan başka bütün memlekette, istenen ve beklenen ışıklardan birinin daha doğmuş olması sevincile karşılandı. Daha ilerde anlatılacak *fes-şapka* değişikliği de bu seyahatin zaferlerindendi.

Nihayet, daha bir yıl sora, 1926 da Medenî Kanun çıktı. Böylece Türk kadınlığı medenî haklarını tekrar kazanmış ve "*Türk ailesi*„ nin hakikî temeli *yeniden* kurulmuş oldu.

Kadınlarımıza inkişaf yollarının açılması az zamanda her sahada memleket için hayırlı tesirler gösterdi. Kadın *umumî hayatta,* zamana nispetle derhal mühim mevkiler aldı. Devlet dairelerinde, bankalarda, ticarethanelerde, mekteplerde sıhhat ve içtimaî muavenet müesseselerinde, hekimlik ve hâ-

kimlikte binlerce kadınımız çalışmağa başladı. Millî yükselme gayret ve faaliyeti kadınların iştirakile hız ve kuvvet buldu.

Asırlarca kapalı tutulmasına çabalanmış kadınlığın birdenbire serbest hayata atılışı birçok müteredditleri endişeye düşürüyor ve bunun umumî ahlâk üzerinde menfi tesirler yapacağı hakkında birçoklarına korku veriyordu. Fakat Türk kadınının yaradılışındaki millî ahlâk sağlamlığı bu korkuların boş olduğunu gösterdi. *Türk kadını, bu imtihandan, başka memlekette görülemiyecek nispette şeref ve muvaffakıyetle muzaffer çıktı.*

TÜRK KADINLIĞININ SİYASÎ HAKLARI. — BELEDİYE MECLİSLERİ İÇİN İNTİHAP ETMEK VE EDİLMEK HAKKI

Medenî Kanunun kabulünden sora dört yıl kadınlarımızın umumî hayata karışmaları ve alışmaları için beklendi. Doğru olarak denebilir ki, Türk kadınının inkişafı, bu asrın en süratli ilerleyiş hareketlerinden ve en dikkate lâyık istidat ve kabiliyet tezahürlerinden biri oldu. Medenî hukukun, *siyasî hukuk* sahasına kadar genişletilmesi, Türk Cümhuriyetinin esaslı gayelerinden biri idi. Fakat hakların yanında kullanmayı bilmek, vazifelerin yanında onları ifa edebilmek te şarttır. Bununla beraber Türk kadını, bu vadide dahi tecrübe ve imtihan geçirmeğe liyakat kazanmıştı. 1930 yılında yeni *Belediye Kanunu* münasebetile kadına *belediye azası seçmek ve seçilmek* hakkı verilmesi, Büyük Millet Meclisinde, encümenlerde ve umumî celsede geçen hararetli müzakerelerden sora alkışlarla kabul edildi.

Bu, henüz bir kısım Avrupa memleketlerinde bile kadınların istihsal edemedikleri ehemmiyetli bir merhale idi.

Meb'us intihap etmek ve edilmek hakkına gelince, inkılâp, bu hususta da cins farkı gözetmemekte, bilâkis "Türk Milletinin yüksek ve derin tarihinde içtimaî hayatını her noktadan birliğe istinat ettirmiş olduğunu„ esas tutarak "kadınlarımızın belediye intihabatında olduğu gibi meb'us intihabında da siyasî haklarını kullanmaları için lâzımgelen *müsait zemini hazırlamak* azminde bulunduğunu„ ifade etmiştir.

Kadınlarımızın siyasî hakları noktasından istikbale ait hükümler Büyük Reisin 1931 yılındaki uzun memleket dolaşmasında, İzmirde yaptığı bir hasbıhal hududu içinden çıkarılabilir. Bu hasbıhalde başlıca şu esasların teselsülü görülür:

a) Vatandaşın siyasî intihaplarda *reyini kullanması* bir haktır.

b) Erkek ve kadın için ferdî ve siyasî haklar noktasından bir *fark olmamalıdır*.

c) Fakat buna mukabil *vazifeler* noktasından da *fark olmamak* gerektir.

d) O halde kadının bütün manasile siyasî haklara malik olması için her vatandaş nazarında bir şeref ve haysiyet hakkı ve bir vatan borcu olan *askerlik vazifesini* icabında filen yapabilmesi lâzımdır. Demokrasinin esas şartlarından biri olan müsavat ancak böyle tahakkuk edebilir.

e) Kadının uzvî teşekkülâtı, ruhî hali buna müsait değildir *denemez*; Türk köylü kadınının en ağır işleri yapmakta erkeklere olan mesai iştiraki ve mukavemeti malûmdur.

f) Türk tarihinde ve yakın inkılâp tarihinde Türk kadınının yaptığı *fedakârane hizmetler* doğrudan doğruya muharebe meydanlarında *yapabileceği* hizmetlerin delilleridir.

Bu noktalar üzerinde ayrı ayrı durduktan sora Gazi, "Bugün için kadının askerlik yapması bahis mevzuu olmasa bile, bütün kızlarımızın vatanın, milletin menfaatlerini müdafaa ve muhafaza edebilecek kabiliyette yetiştirilmelerinin millî terbiyede esas tutulması ve kız çocuklarımızın buna göre bedenî, fikrî ve hissî terbiyeye mazhar edilmeleri lâzımgeldiğini„ izah ve işaret buyurarak:

"Türk kadınının esasen bu cevherde olduğuna şüphe yoktur. Onun içindir ki, Türk kadınları memleketin mukadderatını millet namına idare eden siyasî zümreye geçmek arzusunu izhar ederken, milletin vatandaşlara tahmil ettiği vazifelerin hiçbirinden kendilerinin uzak bırakılacağını düşünmezler. Çünkü, vazife mukabili olmıyan hak, mevcut değildir [1]" demişlerdir.

D. DİN ESASLARINDAN SANILAN BATIL ÂDET VE AN'ANELERİN KALKMASI

FES NASIL BİR SERPUŞTU, TÜRKİYEDE NASIL YERLEŞTİ?

Fes denilen serpuş, nar çiçeğinden vişne çürüğüne kadar giden kırmızı renkte bir keçe külâhtı. Bunu külâhlıktan kurtarmak için *kalıpçı* adı verilen dükkânlarda kızgın

[1] İzmir Kız Muallim Mektebinde muallimlerle musahabe 1 Şubat 1931.

madenî *kalıplara* çekerlerdi. Fes, o zaman üstüvane şekli veya alt tarafı geniş, üstü biraz daha dar bir biçim alırdı. Bu biçimi muhafaza için fesi sık sık kalıba vurmak lâzımgelirdi. Fesin tepesinde ve tam orta yerinde bir *ibik* sivrilirdi. İbiğin ucuna püskül denilen bir deste siyah iplik takılırdı. İşte Osmanlı padişahlarının bir asra yakın bir zaman, giydirmek için Türk Milletini zorladıkları serpuş bu idi. Fes bütün dünyada, türklük aleyhine bir mizah mevzuu olmuştu*(Res. 95).*

Fesin memleketimize ilk girişi Sultan Mahmut devrinde olmuştur. Yeniçeriliğin kaldırıldığı sıralarda, ilk defa, Enderundan yetişme Husrev Paşa isminde biri tarafından *kalyoncu* neferlerine giydirilmiştir. Husrev Paşa Tunustan getirttiği fesleri giydirdikten sora kalyoncuları *selâmlık* merasimine çıkardı. Padişah, yürüyen bir gelincik tarlasını andıran kırmızılıktan hoşlandı; ordunun, memurların ve milletin fes giymesi için fermanlar çıkardı. İşte fes Türkün başına bu suretle belâ oldu.

Garibi şudur ki, o zaman şeyhülislâm başta olarak, bütün ulema, softa ve yobaz zümreler *şer'an fesin giyilmesi caiz olmadığı* yolunda dırıltılar çıkardıklarından, şeyhülislâmın değiştirilmesine ve şiddetli tedbirler alınmasına lüzum görülmüşken aradan çok zaman geçmeden yine ayni ulema, softa ve yobaz kafileleri *fes*in din ve iman alâmeti olduğunu iddiaya başlamışlardı!..

1903 yılında Abdülhamit, süvari ve topçu askerlerine *kalpak* giydirmek istediği vakit yine şeyhülislâm ve maiyeti fes gibi mübarek serpuş dururken kalpak giyilmesinin *şeriate uygun olmıyacağını* söylemişlerdi. Bunların şeriati alet ederek muhalif oldukları şey, fes, kalpak, şapka veya elbise değil, herhangi bir *yenilikti.* En büyük kâfirlik alâmeti saydıkları fesi başka yeniliklere karşı bir iman flâması haline getirmişlerdi. Fes hakikatte dinsizliğin değil, zevksizliğin, bediî duygu eksikliğinin flâması idi.

Umumî Harp yıllarında, Osmanlı Hükûmeti, bilhassa Palestin, Suriye ve Irak çöllerinde muharebe eden askerlerin yakıcı güneşten korunması için *kabalak* denilen bir nevi başlık çıkardı. Bu da dırıltılara sebep olmakla beraber yalnız askerlere mahsus olmasından ve harp halinin sıkı idaresinden pek fazla ses çıkarılamadı.

Millî Mücadele yıllarında, Gazi sivil kıyafetle kalpak giydi. Festen hoşnut olmıyan millici münevverler de ona uydular; Anadoluda *kalpak giyimi* yayılmağa başladı.

Böylece 1925 yılı Ağustosunun sonlarına kadar gelindi.

ŞAPKA!.. GAZİNİN KASTAMONU - İNEBOLU SEYAHATİ

1925 Ağustosunun 24 üncü günü Gazi, Ankaradan Kastamonu istikametinde seyahate çıktı. Onun daima, ya düşündüğü bir mesele hakkında milletle konuşmak, yahut *karar verdiği bir yeniliği* anlatmak ve tatbik etmek için seyahat ettiği memleketçe bilindiğinden bu seferki yolculuğun ne doğuracağı merakla bekleniyordu.

Ankaradan sabahleyin gayet erken, saat beş buçukta ayrılmış ve uğurlamak için yapılmak istenen merasimin yapılmamasını, hiç kimsenin rahatsız olmamasını akşamdan söylemişti. Bu sebeple Gazinin *yola nasıl çıktığı* Ankarada görülememişti.

O gece Kastamonudan gelen telgraf haberlerinden *Büyük Rehberin,* şehirden iki kilometre mesafeye kadar yolları dolduran halkın göklere çıkan alkışları ve "yaşa!„ sesleri arasında *elinde bir panama şapkasile* otomobilinden indiği, şapkasını çıkararak halkı selâmladığı ve halkın da baş açarak onu alkışladığı öğrenildi. Havadis şimşek hızile memlekete yayıldı.

Yeni seyahatin hedefi etrafındaki tahminlerde yeri olmıyan, en az beklenen bu idi. Türkiyede dinî ve millî bir damga haline konulması için o kadar çalışılmış olan fesin bir hamlede sökülüp atılabileceği hiç kimsenin aklından geçmiyordu. Fes hiç sevilmemeksizin katlanılmasına alışılmış belâlardandı. Onun için, herkes haberi derin bir hayret içinde karşılamakla beraber, "bundan da kurtuluyoruz!„diye ferahlık duydu. *Gazinin* büyüklüklerinden biri de *millet nabzını yoklamakta, millet ruhunu tahlildeki* eşsiz hassasiyetidir.

Artık sabırsızlıkla, heyecanla beklenen tafsilât tevali etti. Gece, bütün Kastamonu halkı, fener alayı yaparak Gazinin evi önüne gelmiş, Gazi başı açık kapı önüne çıkmış, halk ta *fesleri, sarıkları, ağbanileri atarak* sürekli tezahürlerde bulunmuştu.

Ertesi gün, belediye dairesinde, Kastamonu halk teşekkülleri ve kazalardan gelen heyetlerin kabulü sırasında Gazi

ile şehir esnafından bir terzi arasında şapka inkılâbının, ilk açık söylenişi sayılması lâzımgelen şu konuşma geçti:

Gazi — (Terziye elbisesini göstererek) **Bu elbiseler, ucuz ve düz beynelmilel kıyafet mi?**

Terzi ve diğer esnaf — Evet beynelmileldir.

Gazi — **İşte görüyorsunuz, bu elbiseler ucuzdur, basittir, yerli malıdır. Ayni elbiseler kumaşından bir de kumaş serpuş yaparsınız.**

— (Esnaftan başka birine) **Fesini gösterir misin?**

Fesinin üstünde bir ağbani sarık vardı; altından da bir takke çıktı. Gazi devam etti:

"İşte takke, üzerinde fes, onun üstünde de ağbani sarık... Bunların hepsinin ayrı ayrı parası ecnebilere gidiyor. Bunu söylemekten maksadım şudur: Biz her noktai nazardan medenî insan olmalıyız. Çok acılar gördük; bunun sebebi dünyanın vaziyetini anlamayışımızdır. Fikrimiz, zihniyetimiz tepeden tırnağa kadar medenî olacaktır. Şunun bunun sözüne ehemmiyet vermiyeceğiz. Bütün Türk ve islâm âlemine bakın. Zihniyetlerini, fikirlerini medeniyetin emrettiği; tahavvül ve tealiye uydurmadıklarından ne büyük felâket ve ıstırap içindedirler.

Bizim de şimdiye kadar gerikalmamız ve en nihayet son felâket çamuruna batışımız bundandı. Beş altı sene içinde kendimizi kurtarmışsak, bu idaremizdeki tebeddüldendir. Artık duramayız, behemehal ileri gideceğiz; çünkü mecburuz. Millet vazıh olarak bilmelidir: Medeniyet öyle kuvvetli bir ateştir ki, ona bigâne kalanları yakar, mahveder. İçinde bulunduğumuz medenî ailede lâyık olduğumuz mevkii bulacak ve onu muhafaza ve ilâ edeceğiz. Refah, saadet ve insanlık bundadır!"

Belediye salonlarını dolduran halk heyetleri bu sözleri "Yaşasın fikir rehberimiz!„ diye alkışladılar.

Kastamonu terzilerinin hepsi kasket terzisi oldu. Gece ve gündüz işledikleri halde halkın istediği kadar şapka yetiştiremiyorlardı. Gazi Kastamonudan İneboluya geçti. Burada gençler:

— Siz bizden ne isterseniz isteyiniz, ona hazırız. Eğer gösterdiğiniz yol üzerinde bir lâhza tereddüt eder ve geriye gidersek, milletimizin vebali üzerimize olsun, siz bizim ör-

neğimizsiniz, reisimizsiniz, kahraman, asil ve çalışkan milletimizin kurtarıcı ve yol göstericisisiniz!

diye bağırdılar. Gazi verdiği cevapta bütün İnebolu halkının gösterdiği sevgi tezahürlerine teşekkür ettikten, şimdiye kadar yapılan inkılâplar, alınan terakki mesafeleri etrafında bir mukaddeme yaptıktan sora, millî kıyafetin ıslahı için bütün memlekete şamil bir hitap ile daha vazıh, daha kat'î sözlerini söyledi:

"Efendiler Türkiye Cümhuriyetini tesis eden Türk halkı medenidir. Tarihte medenidir, hakikatte medenidir. Fakat ben sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi size diyorum ki, medeniyim diyen Türkiye Cümhuriyeti halkı fikrile, zihniyetile medenî olduğunu ispat ve ızhar etmek mecburiyetindedir; medeniyim diyen Türkiye Cümhuriyeti halkı aile hayatile, yaşayış tarzile medenî olduğunu göstermek mecburiyetindedir. Elhasıl medeniyim diyen Türkiyenin hakikaten medenî olan halkı baştan aşağı haricî vaziyetile dahi medenî ve mütekâmil insanlar olduklarını filen göstermeğe mecburdurlar. Bu son sözlerimi vazıh ifade etmeliyim ki, bütün memleket ve cihan ne demek istediğimi sühuletle anlasın. Bu izahatımı, bir sualle tevcih etmek istiyorum; soruyorum:

"Bizim kıyafetimiz millî midir? (hayır, hayır, sadaları).

"Bizim kıyafetimiz medenî ve beynelmilel midir? (hayır, hayır, sadaları).

"Size iştirak ediyorum... Tabirimi mazur görünüz, altı kaval, üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millidir ve ne de beynelmileldir.

"O halde kıyafetsiz bir millet hiç olur mu? Arkadaşlar, böyle tavsif olunmağa razı mısınız? (hayır, hayır, asla! sesleri). **Çok kıymetli bir cevheri çamurla sıvayarak âlem nazarına göstermekte mana var mıdır? ve, bu çamurun içinde cevher gizlidir, fakat anlıyamıyorsunuz demek musip midir? Cevheri gösterebilmek için çamuru atmak elzemdir, tabiîdir. Cevherin muhafazası için bir mahfaza lâzımsa, onu altından veya plâtinden yapmak icap etmez mi? Bu kadar açık hakikat karşısında tereddüt caiz midir? Bizi tereddüde sevkedenler varsa, onların ahmaklığına, belâhetine hükmetmekte hâlâ tereddüt mü edeceğiz?**

"Arkadaşlar,

"Turan kıyafetini araştırıp ihya eylemeğe mahal yoktur. Medenî ve beynelmilel kıyafet milletimiz için lâyık bir kıyafettir. Onu giyeceğiz. Ayakta iskarpin veya potin, üstünde pantolon, yelek, gömlek, kıravat, ceket ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta siperi şemsli serpuş, bunu açık söylemek isterim, bu serpuşun ismine şapka denir.

"Şapkaya itiraz edenler vardır. Onlara diyeyim ki, çok gafilsiniz ve çok cahilsiniz.

"Onlara sormak isterim, Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olur da, şapkayı giymek neden olmaz? ve yine onlara ve bütün millete hatırlatmak isterim ki, Bizans papazlarının ve hahamların hususî kisvesi olan cüppeyi ne vakit, ne için ve nasıl giydiler?"

Gazi bundan sora, *Türk aile hayatı ve Türk kadını* hakkında, herbiri az zamanda tahakkuk eden kıymetli fikirler söyliyerek, hitabesini şu cümlelerle bitirdi:

"Hanım ve Bey arkadaşlarım!

"Size malûmunuz olan bir hakikati kısa bir cümle ile tekrar arzedeceğim. Medeniyetin çoşkun seli karşısında mukavemet beyhudedir, ve o, gafil ve itaatsizler hakkında çok biamandır. Dağları delen, semalarda uçan, göze görünmiyen zerrelerden yıldızlara kadar her şeyi gören, tenvir eden, tetkik eden medeniyetin kudret ve ulviyeti karşısında Kurunuvusta zihniyetile, iptidaî hurafelerle yürümeğe çalışan milletler mahvolmağa veya hiç olmazsa esir ve zelil olmağa mahkûmdurlar. Halbuki Türkiye Cümhuriyeti halkı mütemeddin ve mütekâmil bir kütle olarak ebediyete kadar yaşamağa karar vermiş, esaret zincirlerini ise, tarihte emsali geçmemiş kahramanlıklarla parça parça etmiştir." (Şiddetli ve sürekli alkışlar).

Gazi İneboludan tekrar Kastamonuya geldi. Bu arada bazı kazaları ziyaret etti *(Res. 96)*. Heryerde yeni inkılâp ve ıslahat esasları üstünde, fikirleri aydınlattı. Kastamonuda Halk Fırkası bahçesinde, binlerce halk ile *tekkelere, zaviyelere, dervişlere, tarikatlere* dair konuşurken söz şapkaya geldi:

"İneboluda ve diğer bazı yerlerde söyledim. Bugünün mese-

lesi gibi mütalea edileceğinden burada da bahsetmek isterim. Her milletin olduğu gibi, bizim de millî bir kıyafetimiz varmış, fakat inkâr edilemez ki, taşıdığımız kıyafet o değildir. Meselâ karşımda kalabalığın içinde bir zat görüyorum (elile işaret ederek)**başında fes, fesin üstünde bir yeşil sarık, sırtında bir mintan, onun üstünde benim sırtımdaki gibi bir ceket, daha alt tarafını göremiyorum. Şimdi bu kıyafet nedir? Medenî bir insan bu acayip kıyafete girip dünyayı kendisine güldürür mü?**

"Devlet memurları ve bütün millet kıyafetlerini tashih edeceklerdir. Sıhhat noktasından ve her noktadan tecrübe edilmiş medenî kıyafeti giyeceğiz. Bunda tereddüde mahal yoktur. Asırlarca devam eden gafletin acı derslerini tekrarlamağa takat yoktur."

İşte şapka inkılâbının ilk tatbik safhası böyle geçti ve bu nutuklar o inkılâbın ilk beyannameleri kıymetini aldı *(Res. 82)*.

TARİKATLER, ŞEYHLİKLER, DERVİŞLİKLER, TEKKELER, ZAVİYELER, TÜRBELER, TÜRBEDARLIKLAR, CÜPPE VE SARIK (İLMİYE KİSVESİ)

1925 Ağustosunun 25 inden 1 Eylûle kadar süren bu seyahatin inkılâp için verimi yalnız *fes - şapka* değişikliğinden ibaret kalmadı. Fes, kendisini bir din bayrağı gibi tutmağa çalışan birçok köhne ve geriletici müesseseleri de *beraber sürükledi.* Taassup ve irticaın asırlardanberi içinde çöreklendiği nekadar yuva varsa, hepsi birden yıkıldı. Bunların mahiyetleri ile nasıl kaldırıldıklarını yine *onları devirenin* dilinden dinlemek için tekrar Kastamonu seyahatine dönmek lâzımdır. Gazi bir taraftan kıyafet hakkında değiştirilmesi ve düzeltilmesi lüzumlu noktaları anlatırken, diğer taraftan da içtimaî hayatımızı içinden öldüren, fikrî canlılığı kemiren miskinlik ocaklarını söndürmek lüzumunu da şiddet ve kat'iyetle söylüyordu.

Bu mevzular üzerindeki beyanat, Kastamonu memleket kütüphanesinde söylenen **"sarığı salâhiyettar olmıyana sardırmamalı"** cümlesile başladı.

Hakikaten o zamana gelinceye kadar sarık yalnız muayyen bir ilim sınıfı tarafından değil, her istiyen, bilhassa kendilerine din adamı, Allah adamı süsü vererek cahil halk sınıflarını daha kolay *kandırmak ve soymak* yolunu arayan sahtekârlar tarafından da sarılır olmuştu.

Gazi, İneboludan Kastamonuya dönüşünde tekkeler, zaviyeler, tarikatler, türbeler bahsine hususî bir ehemmiyetle temas etti:

"Efendiler, dedi, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi Türkiye Cümhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mana ve eşkâlile medenî bir içtimaî heyet haline isal etmektir. İnkılâbatımızın umdei asliyesi budur. Bu hakikati kabul edemiyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir. Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran, uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Her halde zihniyetlerde mevcut hurafeler kâmilen tardolunacaktır. Onlar çıkarılmadıkça, dimağa hakikat nurlarını infaz etmek imkânsızdır."

Büyük Reis, hurafelere dair misallerle tafsilât verdikten sora sözü türbelere, *yalancı evliyalara,* tarikatlere getirerek şöyle devam etti:

"Ölülerden medet ummak medenî bir cemiyet için şindir. ... Mevcut tarikatlerin gayesi kendilerine tâbi olan kimseleri dünyevî ve manevî olan hayatta saadete mazhar kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin, bütün şümulile medeniyetin parlak ışıkları karşısında filân veya falan şeyhin irşadile maddî manevî saadet arayacak kadar iptidaî insanların Türkiye medenî camiasında mevcudiyetini asla kabul etmiyorum (şiddetli alkışlar).

"Efendiler ve ey millet, biliniz ki, Türkiye Cümhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz! En doğru, en hakikî tarikat medeniyet tarikatidir (sürekli alkışlar). **Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir. Tarikat rüesası, bu dediğim hakikati bütün vuzuhile idrak edecek ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerinin artık rüşte vâsıl olduklarını elbette kabul edeceklerdir."**

Gazinin nasıl konuştuğunu ve milletin muzaheretine dayanarak dediklerini birer birer nasıl yerine getirdiğini daha evelki misallerle bilenler, acı bir istihza ile biten bu şiddetli hitabenin asırlık hortlaklar halinde dünyada tutunmağa çabalayan tarikatlerin, şeyhlik ve dervişliklerin artık tekkeleri, zaviyeleri ve türbelerile birlikte son günlerini yaşadıklarından şüphe etmediler.

Ayni nutukta *resmî bir sıfat ve salâhiyeti* olmadığı halde sarık saran ve cüppe giyinenlerden de bahsedildi:

"Vazifedar olmıyan birçok insanlar görüyorum ki, ayni kıyafeti giymekte berdevamdırlar. Bu gibiler içinde çok cahil, hatta ümmî olanlarına tesadüf ettim. Bilhassa bu gibi cühelâ bazı yerlerde halkın mümessilleri imiş gibi onların önüne düşüyorlar, halkla doğrudan doğruya temasa adeta bir mâni teşkil etmek sevdasında bulunuyorlar. Bu gibilere sormak istiyorum. Bu vaziyet ve salâhiyeti kimden, nereden almışlardır?

"... Millete hatırlatmak isterim ki, bu lâübaliliğe müsaade etmek asla caiz değildir. Her halde salâhiyet sahibi olmıyan bu gibi kimselerin muvazzaf olan zevat ile ayni kisveyi taşımalarındaki mahzuru hükûmetin nazarı dikkatine koyacağım."

Gazi, bu cümleleri fese ait hitabesile idame etti. Bazı kasabalarda *kadınlarımızın yakışıksız örtünme ve erkekten kaçma* tarzları için de sözünü esirgemedi:

"Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez veya peştamal veya buna benzer bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur. Bu tavrın mana ve medlûlü nedir?

"Efendiler,

"Medenî bir millet anası, millet kızı bu garip şekle, bu vahşi vaziyete girer mi? Bu hal, milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır. Derhal tashihi lâzımdır."

Bütün bu hitabe bahçeyi dolduran halk tarafından baştan sona kadar hararet ve heyecanla alkışlandı; şimdiye kadarki inkılâplarda gösterilen yoldan milletçe nasıl gidilmiş ise, bundan sora da ayni yolda metanet ve süratle yürüneceğine, Gazinin her işaretinin millet için bir emir sayıldığına dair *teminatla* mukabele edildi.

Fakat, hiçbir sıfat ve salâhiyetleri olmadığı halde *imam* ve *hoca* kılığına girenler hakkında ve tekke mensupları hakkında söylenenleri Gazi, kâfi görmemişti. Bu noktalar üzerindeki fikirleri tekrarlıyarak sayıları pek çok olan bu zümre mensuplarını kararın kat'iliği ile ona uymak zarureti etrafında eyice irşat etmek istiyordu. Bunu Ankaraya dönüşte Çankırı veİskilip halk heyetlerile konuşurken yaptı:

"... Yalnız bir Diyanet İşleri Reisliği ve buna mensup müftü, imam ve hatipler vardır. Bu sınıfa ait kıyafeti tanırız. Bu işlerle muvazzaf olmayıp ta hariçte kalanların ayni kisveyi giymeleri doğru değildir. Bu gibileri kimse tanımaz ve kabul etmez.

"... Tekkeler behemehal kapanmalıdır. Türkiye Cümhuriyeti her şubede irşatlarda bulunacak kudreti haizdir. Hiçbirimiz tekkelerin irşadına muhtaç değiliz.

"Biz medeniyetten, ilim ve fenden kuvvet alıyoruz ve ona göre yürüyoruz. Başka bir şey tanımayız. Tekkelerin gayesi halkı meczup ve aptal yapmaktır. Halbuki halk aptal ve meczup olmamağa karar vermiştir.

"Tekkeler basit bir keyfiyet görünür, fakat ehemmiyeti vardır. Biz cihan ailesi içinde medeniyiz. Her noktadan medeniyetin icaplarını tatbik edeceğiz!"

HÜKÛMET KARARNAMELERİ

Gazi, 1 Eylûl 1925 te Ankaraya döndü. "Yaşa!„ diye haykıran on binlerce halk tarafından kuşatıldı (*Res. 97*); yeni inkılâbın beş altı gündür hergün gelen haberleri Ankarada hakikî bir bayram havası ve sevinci yaratmıştı. Ertesi gün Vekiller Heyeti, Büyük Cümhurreisinin Reisliği altında toplandı.

a) Tekkelerin, zaviyelerin kapatılmasına;
b) İlmiye sınıfı kıyafetine;
c) Devlet memurları kıyafetine;

dair 2 Eylûl 1925 tarihli kararnameler çıktı. Tekke ve zaviyelere müteallik kararnamede kapatılma muamelesinden başka "Türkiye Cümhuriyeti içinde hiçbir tarikat, bunlara mensup hiçbir şeyh ve derviş ve mürit olmıyacağı, bu sıfatlara ait hususî kisvelerin ve unvanların, türbe ve türbedarlıkların ilga edildiği„ tespit olunuyordu [1].

İlmiye sınıfına ait kararnamede kimlerin ilmiye kıyafeti taşıyabileceği gösteriliyor, bu kıyafetin şekli, giyenlerin tâbi olacakları şartlar tespit ediliyordu.

Devlet memurlarına ait kararnamede, ***bütün memurların şapka giyecekleri*** tasrih olunuyordu. Soradan, şapkayı bütün millete ***teşmil*** eden bir ***kanun*** da çıktı.

Zaviyelerin, tekkelerin kapatılması, tarikatlerin ilgası, işsiz güçsüz bu tembellik yurtlarında yaşayarak saf halkın din

[1] Tekkeler ve zaviyeler hakkında kararname, madde 2.

duygularını istismar eden birçok mutaassıp ve menfaatlerini irticada bulan şeyhleri, dervişleri - tabiî olarak - hoşnut etmedi. Bunlar birçok yerlerde halkı yeni inkılâplar ve Cümhuriyet idaresi aleyhine ayaklandırmağa uğraştılar. Fakat yakalanarak cezalarını gördüler. Millet bu yenilikleri az zamanda tamamile benimsedi.

BEYNELMİLEL TAKVİM VE SAATİN KABULÜ. — YENİ RAKAMLAR

Bizim, en karışık ve içinden çıkılması güç meselelerimizden biri de takvimimiz idi. Bir zamanlar yalnız ayın geçirdiği safhalara göre tanzim edilmiş olan arap takvimi kullanıldı. Ayın ilk battığı gün birinci sayılıyor, en sonda doğduğu gün sonuncu oluyor, sora tekrar ikinci defa battığı gün ayın birinci günü oluyor ve böylece devam ediyordu. Peygamberin *Mekkeden Medineye hicret yılı* bu takvimin başı kabul edilmişti. Bu çok karışıktı. Mevsimlere göre fennî surette hesaba istinat etmediği için meselâ ramazan ayı bazan yaz mevsimine ve bir müddet sora kış mevsimine tesadüf eder, yazın doğmuş bir çocuk 20 sene sora doğumunun yıl dönümünü bayramlamak istese bu takvim usulüne ve yürüyüşüne göre doğum gününün kışa tesadüf ettiğini görürdü.

Hesaplarındaki güçlük ve bir devlet idaresine verdiği karışıklık nihayet Osmanlı Hükûmetini bile bunu değiştirmeğe mecbur etmişti. O zaman hicrî esas muhafaza edilmekle beraber, güneşin devrine göre *yeni bir takvim* çıkarıldı. Devlet işlerinde, hem kamerî - hicrî hem de şemsî - hicrî tarih kullanıldı. İş büsbütün karıştı.

Bir milletin kabuğu içine çekilerek kendi kendine mücerret yaşaması halinde belki o kadar zarar vermiyecek olan bu şekil, milletler arasındaki fikrî, siyasî, malî, iktisadî temasların bu kadar artmış olduğu bir devirde yaşayamazdı. Dünya ile temas mecburiyeti, iki türlü takvimi üçe çıkarıyordu. Meselâ 1917 martı birinci gününün, 1332 şubatının 16 ıncı ve 1335 rebiülâhirinin 28 inci günlerine tesadüf ettiğini bilmek bir ihtiyaç, bir mecburiyet idi. Bir tarih kitabı okurken faraza 1 muharrem 991 hicrî yılının 15 kânunusani 1583 e düştüğünü hesapla çıkarmak icap ediyordu. Bunu yapabilmek için müteaddit takvim tahvil cetvellerine bakmak ve çetin hesap ameliyelerine dalmak zarureti vardı.

Bu mecburiyet çetrefil olduğu kadar boş ve manasızdı. Fakat Saltanat ve Hilâfetten başlıyarak sırasile kaldırıldıklarını anlattığımız taassup müesseselerinin elinde bu takvim işi de *dinî mukaddesat arasına* sokulmak gayreti güdüldüğü için bir türlü tam ve kat'î bir tedbir ile kaldırılması cihetine gidilememişti.

Nihayet 26 Kânunuevel 1926 tarihli iki kanun ile beynelmilel takvim ve beynelmilel saat kabul edilerek devletin hazine hesapları ve milletlerle münasebetleri, milletin kendi işleri noktasından uğradığı müşküller kökünden kesilip atıldı.

Yeni rakamlar. — Kullandığımız rakamlar, Cümhuriyet devrinde temas ve münasebetlerimizin birdenbire çok ileri inkişafa vardığı garp âleminde tanınmıyordu. Bu sıkı temas ve münasebet Türk vatandaşlara iki türlü rakam bellemek mecburiyeti yüklüyordu.

BEYNELMİLEL RAKAMLAR									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
ESKİ RAKAMLAR									
١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	٠

Avrupalıların arap rakamları dedikleri bugünkü rakamlarımız, hakikatte *Harzemli Mehmet* (Muhammet ebu Musa-el-Harzemî) adlı bir Türk tarafından yazılmış bir eserin lâtinceye tercümesile Avrupaya geçmiş idi.

Yeni rakamlarımız 1 Haziran 1928 den itibaren resmî ve umumî surette kullanılmağa başlanmıştır.

VI

MAARİF VE TERBİYEDE İNKILÂP VE ISLÂHAT CEREYANLARI

A. OSMANLI SALTANATINDA MAARİF VE İNKILÂP

TANZİMAT DEVRİNE KADAR MAARİF VE TERBİYE

Osmanlı İmparatorluğunun ilk devirlerinde devlet maarifçiliği yoktu. Muhtelif *vakıflarla* idare edilen medreseler ve müderrisler vardı. Medreselerden padişahların vakıflarile idare edilenler, tahsisatın geldiği yer, yani padişahların şahsı dolayısile devlete mensup sayılabilir. Padişahların vakıf diye tahsis ettikleri iratlar da, tabiî, hakikatte millete ait olup onlar tarafından benimsenmiş malların gelirleri idi.

Cahil padişahlar ve devlet adamları gözünde ilim ve fen gittikçe itibardan düştü. Hakikî ilim yerine dinî taassuptan kuvvet alan batıl softalık geçmeğe başladı. O devirlerin mektebi, darülfününu demek olan medreseler de o nispette gerilemeğe yüztuttu. Riyazıyat, tabiiyat, tababet gibi ilim ve fen şubeleri körletildi. İlim ve fen âleminde yüzlerce büyük adamları sayılabilen türklük, medreselerin bu devresinde artık yüksek şöhretler yetiştiremez oldu. Türk Milletindeki ilim aşkının, heryerde olduğu gibi, Anadolu ve Rumelide dahi köylere kadar götürdüğü ve herbirini zengin vakıflarla beslediği irfan kaynakları gittikçe söndü. Tedrisat, bundan sekiz on asır evelki Ortazaman safsatalarına istinat eden ve arapça metinlerle okutulan birkaç mantık, hadis ve tefsir kitaplarına munhasır kaldı. Tanzimattan biraz evel, bazı şehirlerde "sıbyan mektepleri", yani *çocuk mektepleri* denilen

mektepler başladı. Büyük bir kısmı camiler ve mesçitler yanındaki odalarda açılan bu mektepler dahi yine çoğu Türk hayır sahipleri tarafından bağlanmış vakıf paralarile idare edilirdi. Fakat bunların da tedrisatı Kuran okumayı, namaz kılmayı öğretmekten ve namaz sureleri ezberletmekten ibaretti. Vakıfları bakımsızlıktan harap olan *sıbyan mekteplerinde* hocalar çocuklardan aldıkları para, erzak ve eşya hediyelerile geçinirlerdi. Talebe yerde otururdu. Mektebin terbiye vasıtası hocanın yanında duran uzun bir *deynek* veya başucunda asılı bir *falaka* idi *(Res. 98).*

TANZİMAT DEVRİNDE MAARİF VE TERBİYE

Medreseler ve o zamana göre bugünkü ilkmektepler demek olan sıbyan mektepleri gittikçe gerileyerek yaşamakta olmakla beraber, biribiri arkasınca gelen büyük mağlûbiyetler, Osmanlı Devletinin bünyesinde hergün kendini daha fazla duyuran yıkım sarsıntıları, yavaş yavaş, siyasî ve idarî sahalarda olduğu gibi maarif ve terbiye işlerinde de *yenilik zaruretini* tebarüz ettirmeğe başlamıştı.

"Rönesans„ın takaddümü sebebile, Avrupada yeni ve çok feyizli bir devir açılmış, ileri hareket büyük bir sürat almıştı. İlim, fen, umumî maarif yıldan yıla, aydan aya, hatta günden güne denecek bir süratle inkişaf ediyordu. Bu yürüyüşte gerikalış gitgide yalnız bir izzetinefis meselesi değil, bir millî mevcudiyet tehlikesi haline giriyordu.

Garpta maarif ve terbiye uyanıklığı, bir taraftan da iktisadî ve sınaî hayatta derin ve geniş inkılâplar neticesine varmış, bu netice Osmanlı İmparatorluğu içinde iktisadî, sınaî varlığı, millî refahı tahribe başlamıştı. Siyasî ve iktisadî inhitat biribirile yarış ediyordu. Bütün dertlerin temeli, tedrisatta, dünyadan habersiz yaşayan ve hemen munhasıran din ve ahıret esaslarına dayanan *medrese sistemi*nin hakimiyeti idi.

Bu vaziyet karşısında, *Tanzimat Devri* devlet adamlarından bazılarının gözü, ister istemez, *garba çevrildi.* Yarımyamalak ve tereddütlü olmakla beraber bazı sahalarda ıslahat teşebbüsleri yapıldı. Bu arada garp modellerine uydurulmağa çalışılmış bazı mektepler açıldı. İlk açılanlar müstacel *ordu ıslahatı* maksadını karşılıyacak mekteplerdi. Mühendis, Harbiye, Bahriye, Tıbbiye mektepleri gibi.

Daha sora vilâyetlerde *rüştiye* ve *idadiye* mektepleri açıldı.

Rüştiyelerle idadiyelerden biraz evel tedrisatı fransızca olarak "*Galatasaray*„ mektebi tesis edildi, bunun adına "Sultanî„ denildi.

Bir taraftan bunlar yapılırken, diğer taraftan da medreseler eski hallerinde devam ediyor ve Hilâfetin en büyük dinî makamı ve taassup ruhunun teşkilât merkezi olan "Şeyhülislâmlık„ maarif ve terbiye üzerindeki nüfuzunu idame eyliyordu. Tanzimat adamlarında medreseleri ne kaldırmak, *ne de hatta düzeltmek* cesareti vardı. Yeni mekteplerin ışığı ise medreselerin koyu karanlığını dağıtacak kadar canlı değildi. Bunun aksine olarak, medrese zihniyeti, mektep programlarına hüküm yürütecek kuvvet ve nüfuzda bulunuyordu. Mekteplerde din tedrisatı ve dinî terbiye en mühim mevkide tutuluyordu.

Kuran dili olmak dolayısile arapçaya türkçe kadar ehemmiyet veriliyor [1], acemceye dahi hafta derslerinde birçok saatler ayrılıyordu. Dünyanın kuruluşu, insanların yaradılışı hakkında *Tevrat hikâyelerine* uymıyan nazariyelerin telâffuzu değil, iması bile *kâfirlik* sayılıyordu. Buna cesaret edebilen muallimler veya talebeler mektepten kovulur ve softalar tarafından taşlanırdı. Bu hal Abdülhamit II. devrinin sonlarına kadar koyu ve şiddetli olarak devam etti.

---

[1] Mekteplerimizde o zamanlar arapçaya verilen ehemmiyeti ve türkçenin ne hale sokulmuş olduğunu görmek için birçok emsali arasında meşrutiyetten iki yıl evel yazılmış bir mektep kitabının mukaddemesinden bugün bizim için anlaşılması bile zor şu satırlar bir hatıra olarak okunabilir:

"Mileli muhtelife ve akvam ve kabaili mütenevvianın noktai vahidede cem'ü telifile dairei ittihat ve ittifaka celp ve ithaline rabıtai yegâne olan emri tevhit ki bilûmum şerayii salifenin nihayeti aksası ve hususile şeriati mutahharei islâmiyenin gayeti kusvası olup zavabıtı asliyesi bulunan edille ve usuli ise *lisanı fasihülbeyanı arabî* üzere bulunduğundan bilûmum ehli islâmın hasbeddiyane *lisanı celili mezkûru* bilmesi *emri lâzım* olduğu gibi, firakı muhtelifei islâmiyenin yekdiğerile irtibat ve itilâflarını teshil ve teyit ederek âlemi islâmiyetin mihveri intizamı ve dairei diyanetin merkezi kıvamı bulunan livayi necat iltivayi Hilâfeti Kübranın zılli zalili saadet delili himayet ve sıyanetine iltica ve iltihakıyle anasırı islâmiyeyi teşyit ve tahkim ve şeairi diniyeyi temin ve takvimle Avrupanın bugünkü baisi terakkıyat ve kemalât ve medarı mübahatı olup meşhut olan asarı hayret efzasile ebnayi zamanın gözleri kamaşarak mağrur ve mübahi bulundukları ulûm ve fünunun mişkâtı mücellâ ve membaı musaffası lisanı belâgat unvanı arap üzere müellef asarı arabiye olduğu meydanı bedahete vardığı halde perdei bivukufinin haylûletile o süllemi terakkiden taali ederek o mişkâtı mu-

Maarif, Tanzimat Devrinde devlet hizmetleri arasına alınarak bir *Maarif Nezareti* ihdas olundu. Devlet idaresinin, maarif inkişafını istemekle beraber fikirlerin fazla uyanmasını hoş görmeyişinden ve mutaassıp medrese zihniyet ve kuvvetine dayanışından ilerigelen irfan durgunluğu çok acı ve utandırıcı neticeler vermiştir.

MEŞRUTİYET DEVRİNDE MAARİF VE TERBİYE (1908 - 1918)

Meşrutiyet, osmanlı maarifinde nisbî bir inkişaf uyandırdı. Muallim mekteplerinin ıslahı, liseler teşkilâtı ve İstanbul Darülfünununun fakülte esasına göre yeniden teşkili, beynelmilel fikir cereyanlarına serbest kapı açılması bu devirde başlamıştır. Ancak *Meşrutiyet Devrinde* de, cehalet ve taassup otoritesi, tahakkümünü maarif ve terbiye hayatından büsbütün çekmedi. Medreseler, cahil imamlar ve kadılar yetiştiren *kara kaynaklar* halinde devam edip gidiyordu. Bir aralık bunların yeni programlarla daha fazla köklendirilmeleri için projeler bile yapıldı; Darülhikmetülislâmiye, (Medresetülkuzat=Kadılar Medresesi) unvanlı müesseseler açıldı. Bir taraftan da, yeni başlıyan türkçülük cereyanlarını benimsemiyen devlet tarafından, mekteplerde osmanlılık siyasetinin telkin ve idamesinden vazgeçilmemişti. Gençlik içinde geniş yer bulan türkçülük, siyasî sahada bazı politikacılarla mahdut hususî muhitlere munhasır kalıyordu.

Çeşit çeşit unsurlardan mürekkep Osmanlı İmparatorluğunda kök ve temel olarak, esas nüveyi ve hakikî kuvveti teşkil eden *türklük*, herbiri ayrı birer gaflet delili ve vesikası olan mülâhazalarla *ihmal ediliyordu.*

Darvinin tekâmül nazariyelerinden bahsettikleri için cezaya çarpılan talebeler, meslek ve vazifeden kovulan muallimler bu devirde de görüldü.

---

saffadan iktibası envarı füyuzat etmekten mahrum olup... doğrudan doğruya o matlaı envarı kutsiyeden tenviri uyunu iktibas etmeğe iktidarı tahsil etmeleri için *lisanı şeriat olan lehçei celilei araba* ve bu vasıta ile lisanı hilâfet unvanı osmaniye bigâne olanlar dahi kesbi vukuf ettikçe (Küllü hizbin bima ledeyhim ferihün) muktezasınca o nispette *şer'i şerife meyil ve teveccüh ve merkezi muallâyi kübraya arzuyu irtibat tezayüt ve takavvi edeceği emri zarurî olmağla.....*

Bu bir tek cümle sona ermeksizin böylece safsatayı uzatarak sayfalarca sürmektedir. (Maarif Nezaretinin 373/2333 numaralı ve 22 Zilhicce sene 1324 ve 23 Kânunusani sene 1322 (1906) tarihli ruhsatnamesi ile basılan *"Tesbilüllehcetü vessarf fi usulil mükâlemetül arabbiyye"* isimli mektep kitabı. Müellifi *Süleyman Sırrı. Meclisi Kebiri Maarif azasından).*

Bu hal, Millî Mücadelenin başlangıcı ve Anadoluda yeni mefkûrelerle yeni bir Türk Devletinin kuruluşuna kadar böyle devam etti.

B. TÜRKİYE CÜMHURİYETİNDE MAARİF VE TERBİYE VAZİYETİ

MİLLÎ MÜCADELE DEVRİNDE (1919 - 1923)

Osmanlı Saltanatı can çekişirken doğan millî ses ve kuvvet her sahada olduğu gibi maarif ve terbiyede de *milliyetçiliği* esas şiar edindi. Memleketin yangın içinde bulunmasına, Avrupanın umumî denecek genişlikte yeni bir *Haçlı seferi* halindeki saldırışı ile kuvvet alan ve şiddetlenen *dinî taassubun* aşırı mukavemetine rağmen bu şiar adım adım yürütüldü. Birinci Büyük Millet Meclisinde Maarif Vekâletinin ilgasını ve maarif işlerinin *Şer'iye Vekâletine* verilmesini istiyecek kadar geriye atılan ve birçok taraftarlar bulan taassup ruhunun o devirdeki şiddetini gösterecek misaller pek çoktur. Bunların, Maarif Vekâletini, musiki derslerinin dinî ilâhilere inhisar etmesi yolunda bir tamim yapmağa mecbur ettikleri bir an bile oldu. Fakat bu yola girenler derhal yerlerinden atıldı ve maarifte yenilik ve milliyetçilik ruhu metanetle müdafaa olundu.

Millî Devlet, kuruluşunun (23 Nisan 1920) ikinci yılı sonunda, geçen yılın hesaplarını Büyük Millet Meclisine verirken, Gazinin söylemiş olduğu nutuktan alınan şu parçalar, *millî idarenin maarif ve terbiye düsturlarını* ve bunlara verilen ehemmiyeti gösterir:

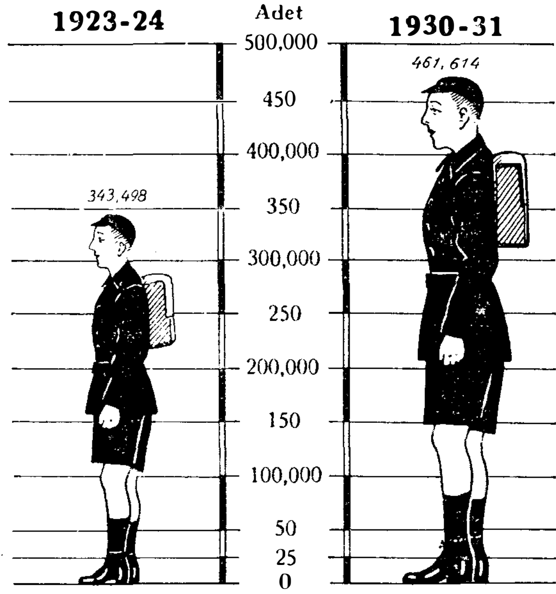
"Hükûmetin en feyizli ve en mühim vazifesi maarif işleridir. Bunda muvaffak olabilmek için öyle bir program takip etmeğe mecburuz ki, o program milletimizin bugünkü halile, içtimaî, hayatî ihtiyacı ile, muhitin şartlarile ve asrın icaplarile tamamen mütenasip ve mütevafık olsun. Bunun için muazzam ve fakat hayalî, muğlâk mütalealardan tecerrüt ederek hakikate nafiz nazarlarla bakmak ve el ile temas etmek lâzımdır.

"... Bir taraftan cehli izaleye uğraşırken, bir taraftan da memleket evlâdını *içtimaî ve iktisadî hayatta* filen müessir ve müsmir olabilmek için elzem olan iptidaî malûmatı amelî bir tarzda vermek usulü maarifimizin esasını teşkil etmelidir.

"Efendiler,

"Medenî ve asrî bir içtimaî heyetin ilim ve irfan yolunda yalnız bu kadarla iktifa edemiyeceği şüphesizdir. Millî dehanın inkişafı ve bu sayede lâyık olduğu medeniyet mertebesine yükselmesi, bittabi, âli meslekler erbabını yetiştirmekle *ve millî harsımızı yükseltmekle kabildir.*

"... Efendiler! yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize görecekleri tahsilin hududu ne olursa olsun, en evel ve her şeyden evel Türkiyenin istiklâline, *kendi benliğine ve millî an'anelerine* düşman olan bütün anasırla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir. Beynelmilel cihan vaziyetine göre böyle bir cidalin istilzam eylediği ruhî unsurlar ile mücehhez olmıyan fertler ve bu mahiyette fertlerden mürekkep cemiyetlere hayat ve istiklâl yoktur! [1]."

1 — 1923-24 yılına göre 1930-31 ders yılında ilkmekteplere devam eden talebe miktarı

Millî Mücadele devrinde maarife verilmiş olan büyük ehemmiyeti gösterecek bir misal de, Sakarya muharebelerinin en buhranlı günlerinde, Osmanlı İmparatorluğunda *hiç görülmemiş* bir hâdise olarak, Ankarada bir *maarif kongresi* toplanmış olmasıdır.

CUMHURİYETİN İLANINDAN SORA

Mücadele zafere erdikten sora bir arkadaşı Gaziye sordu:

— İşte memleketi kurtardınız. Şimdi ne yapmak istersiniz?

[1] 1 Mart 1922, Büyük Millet Meclisi içtimaı zabıtları.

Büyük Gazi: "**Maarif Vekili olarak millî irfanı yükseltmeğe çalışmak en büyük emelimdir.,,** cevabını verdi.

Hakikaten onun ve arkadaşlarının ve bütün milletin en büyük emeli millî irfanın yükselmesi idi. Millî Reis kalmak ve cümhurreisi olmak mecburiyeti Gaziyi, özlediği makama geçebilmekten alıkoydu. Fakat memleketin istediklerini birer birer tatbik sahasına çıkarmaktan alıkoymadı [1]. Yapılacak işlerin en başında, tedrisatı teokratik çemberden tamamile çıkararak *lâikleştirmek* ve *millileştirmek* geliyordu. Binaenaleyh en evel bu yapıldı. Millî tekâmül tarihinde daima büyük bir mevki tutacak olan bu inkılâba "*Tedrisatın Tevhidi*,, adı verildi.

[1] Mektep, muallim ve talebe sayısının artış dereceleri.
Cümhuriyet, 1923 — 1924 ders yılında:

		Sayı
Darülfünunda	:	1.585
Liselerde	:	1.552
Ortamekteplerde	:	4.443
Muallim mekteplerinde	:	2.528
İlkmekteplerde	:	343.498
	Yekûn	353.606

Talebe teslim almıştı. Bunların (1930 — 1931) ders yılında vardığı yekûnlar da şunlardır:

		Sayı	Fazlalık
Darülfünunda	:	2.710	1.125
Liselerde	:	3.369	1.817
Ortamekteplerde	:	23.217	18.774
Muallim mekteplerinde	:	5.424	2.896
İlkmekteplerde	:	461.614	118.116
Yekûn		496.334	142.728

Muallim mekteplerinden mezun muallimlerin sayısı:

1923 — 1924	de	2.634	idi.
1930 — 1931	de	6.770	olmuştur.

Cümhuriyetin kuruluşundanberi Devlet bütçesinden büyük, küçük 359 yeni mektep binası yaptırılmıştır *(Res. 99)*. Bütün bu rakamlardan hatırda tutulacak noktalar yalnız şudur:

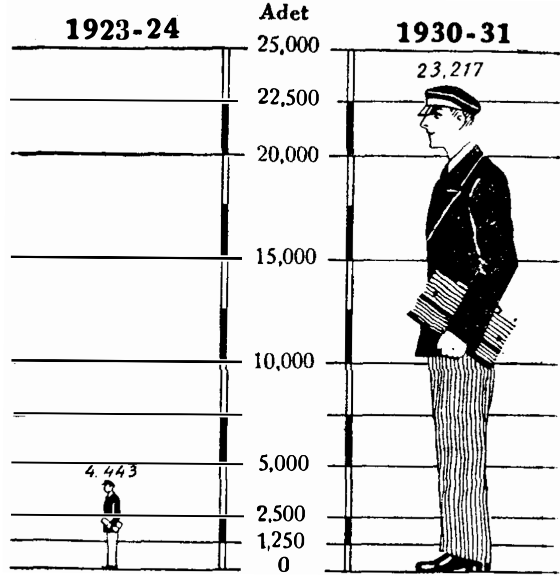
Cümhuriyet devrinde millette irfan iştiyakı artmış, mektepler ve okuyanlar yıldan yıla çoğalmış *(Grafik, 1-4)*, muallim ordusu hem artmış, hem kuvvetlenmiştir.

Cümhuriyet devrinde müdavim bulamayan ve talebesiz kalan bazı mektepler de olmuştur.

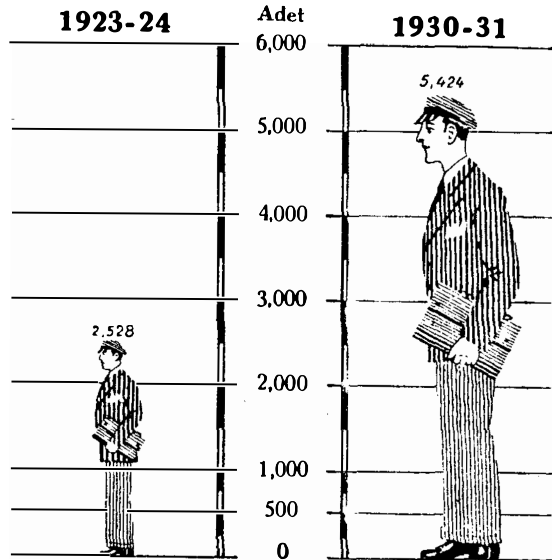
İmam ve hatip mekteplerinde:

1923 — 1924	de	talebe sayısı	2258
1930 — 1931	de	» »	0

TEDRİSATIN TEVHİDİ Osmanlı Saltanatında mecburî askerlik hizmeti kabul edildikten sora medreselere, müdavimlerinin askerliğe alınmaması gibi bir imtiyaz verilmişti. Son devre kadar riayet edilmiş olan bu imtiyaz birçok asker kaçaklarını medreselere doldurmak suretile hem millî ordu kuvvetinin eksilmesine, hem de en mukaddes vatandaşlık vazifesinden kaçınmağa yol açarak millî ahlâkın bozulmasına çok müessir olmuştu. Fazla olarak daha evel de söylendiği gibi, medrese, Ortazamanın geri ve geriletici zihniyeti içinde bütün yeniliklere dinsizlik diyerek karşı çıkan taassup ve irticaın hem kaynağı, hem de kalesi haline gelmişti. Başına bir bez parçası sararak herhangi bir medreseye intisap etmek "*Ulema Sınıfı*" denilen zümreye girmek için kâfi görülüyordu. Medre-

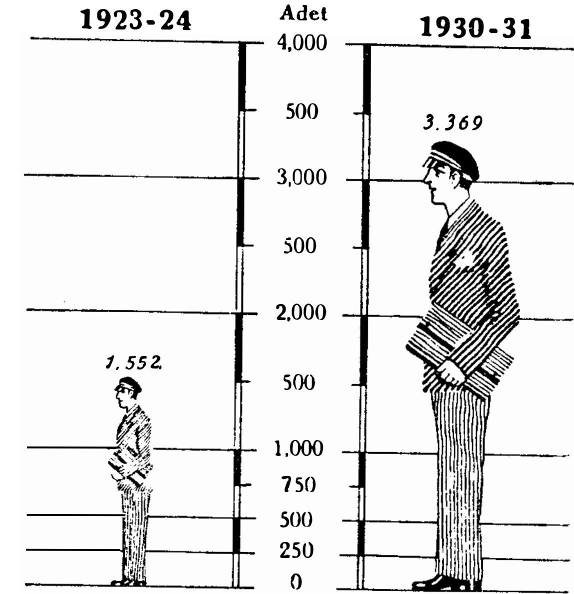
2 — 1923-24 Ders yılına göre 1930-31 ders yılında Ortamekteplere devam eden talebe miktarı

3 — 1923-24 Ders yılına göre 1930-31 ders yılında muallim mekteplerine devam eden talebe miktarı

selerde yirmi otuz yıl okuduğu halde düzgün bir cümle yazmaktan âciz hocalar ekseriyeti teşkil ediyordu. 1925 yılı maarif teftişlerinde bile, maarif kadrosu içine girmeğe fırsat bulmuş medrese mezunlarından *okuması var, yazması yok muallimler* ele geçirmişti.

Din ve ilim müesseseleri adı altında karanlık birer cehalet pazarı, *miskinlik yuvası* olan medreselerin ortadan kaldırılması, memlekete, meyvasız ve zararlı insanlar olmak için buralarda ömür çürüten vatandaşların kurtarılması noktasından lâzımdı. İnkılâp tarihimizin muntazam, muttarit ve emin bir yürüyüşle tevali eden safhaları arasında medreselerin kaldırılacağına dair ilk sarih işareti Gazinin 3 Şubat 1923 tarihinde *İzmirde* söylediği bir nutukta buluyoruz. Binlerce kişi karşısında söylenen bu nutukta medreselere ve tedrisat birliğine şöyle temas ediliyor:

4 — 1923-24 Ders yılına göre 1930-31 ders yılında liselere devam eden talebe miktarı

"Bizde en ziyade göze çarpan bir nokta vardır ki, o da herkesin bu gibi meselelere temastan içtinabıdır. Medreseler ne olacak? Evkaf ne olacak? dediğimiz zaman derhal bir mukavemete maruz kalırsınız. Bu mukavemeti yapanların ne hak ve salâhiyetle yaptıklarını sormak lâzımdır. Bizim dinimiz en makul ve en tabiî bir dindir. Bir dinin tabiî olması için akla, fenne, ilme ve mantığa tetabuk etmesi lâzımdır.

"İslâm içtimaî hayatında, hiç kimsenin hususî bir sınıf halinde mevcudiyet almağa hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler dinî ahkâma muvafık harekette bulunmuş olmazlar. Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz müsaviyiz.

"Milletimizin, memleketimizin irfan yurtları bir olmalıdır. Bütün memleket evlâdı kadın ve erkek ayni surette oradan çıkmalıdır [1]."

Bunların söylenmesinden bir ay kadar sora tatbikatını görüyoruz. 1923 Martı başlarında Gazinin Ankaraya dönüşünü müteakıp Halk Fırkası grupunun ve Büyük Millet Meclisinin içtimalarında Hilâfet, Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ile birlikte *medreselerin* ne yolda ilga edilmiş olduğunu daha evel Hilâfetle Şer'iye Vekâletinin ilgasından bahsederken anlatmıştık.

Medreselerin kaldırılması, müderris unvanını taşımakla beraber ilim kıymetleri olmıyan ve hemen hiç çalışmaksızın bu müesseselerin *vakıf gelirlerile* geçinmek yolunu tutturmuş birçoklarının menfaatini bozdu. Bunlar, rejim veya hiç olmazsa hükûmet değişikliği ile medreselerin yeniden açılabileceğini umar oldular; bu sebeple bunlardan bir kısmı memlekette başgösteren herhangi mahiyette menfi cereyanları yaymağa ve kuvvetlendirmeğe yıllarca ellerinden geldiği kadar çalıştılar. Hatta ilgadan bir buçuk yıl sora Gazinin Rize seyahatinde [2] bir *softa heyeti* bir istida ile gelerek medreselerin tekrar açılmasını rica ettiler. Gazi bunlara memleketin, milletin felâket sebeplerini saydıktan sora:

"Mektep istemiyorsunuz, halbuki millet onu istiyor. Bırakınız artık bu zavallı millet, bu memleket evlâdı yetişsin! Medreseler açılmıyacaktır; Millete mektep lâzımdır" dedi. Büyük bir halk kütlesi içinde yüksek sesle verilen bu cevap, medreselerin ebedî olarak kalkışını bir daha teyit eden heyecanlı tezahürler ve umumî alkışlarla karşılandı.

HARF İNKILÂBI; TÜRK HARFLERİNİN KABULÜ (1928)

Cümhuriyetin millî kültür sahasındaki en kıymetli eserlerinden biri *harf inkılâbıdır.* Bin yıl kadar bir zamandanberi arap alfabesi denilen harflerle yazılmağa başlanmış olan Türk dili bu uzun tecrübe devresine rağmen bir türlü bu harfleri *bünyesine uyduramamıştı.* Vokal ve konsonca çok zengin, telâffuzu gayet vazıh ve sarih, dünyanın en güzel dillerinden biri olan türkçenin, sadalı harfleri kifayetsiz bir alfabe ile doğru ve kolay yazılıp okunabilmesi hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Arap alfabesile eyi türkçe

[1] 3 Şubat 1923, İzmir.
[2] 18 Eylûl 1924.

okuyup yazmak, elde edilmesi *çok güç ve uzun yıllara* muhtaç bir san'atti. Türk dilinin sekiz sadalı harfe ihtiyacı olduğu halde, arap alfabesinde ancak üç sadalı harf vardı. Türklerin bu alfabeyi asırlarca kullanmaları onun *tekâmülüne* ve şekilce *güzelleşmesine*, resim ve mimarî sahasında yüksek kıymetli bir *tezyin unsuru* haline gelmesine çok hizmet etmiş, fakat öğrenilmesindeki *zorluk* itibarile türklük âleminde umumî tahsil ve irfan sahasının *darlaşmasına* sebep olmuştur. Milletin hudutsuz bir inkişaf, sonsuz bir yükseliş için bütün varlığı ile atılmağa, muhtelif amiller ve bilhassa fena idareler yüzünden kaybedilmiş mesafeleri süratli yürüyüşle kazanmağa karar verdiği tarihî devirde irfan kudretinin ilk vasıtası olan alfabenin ıslahı ve Türk dilinin *bünyesine uygun* hale getirilmesi lâzımdı. Islah, arap alfabesi için Türk dilinin yazılışı noktasından kabil olmıyan bir yoldu. Türk dehasının bin yıllık uğraşmadan sora mümkün kılamadığı bir çareyi daha yıllar ve asırlarca denemekte fayda yoktu. Büyük tarihinde birçok ana alfabeler icat etmiş olan Türk Milleti için büsbütün yeni bir şekil daha icat ederek kullanmak imkânsız değildi. Fakat, dünya temaslarının bu kadar sıkı ve zarurî olduğu bir asırda böyle bir teşebbüs türklük için amelî bir menfaat veremezdi. Türkçeye uygun olmakla beraber medenî âlemde de beynelmilel yazı vasıtası olarak tutunmuş bir şeklin kabulü daha elverişli idi. Bu sebeple bugün lâtin harfleri diye anılmakta olan şekiller esas tutularak bir *Türk alfabesi* yapmak yolu tercih edildi.

Harf inkılâbının sırası gelmiş olduğuna 1927 yılında karar verildi. Bu yılın ve 1928 in kış ayları ilk fikrî hazırlıklarla geçti. Yaz mevsiminin ilk aylarında şiddetli faaliyet devresi başladı. Gazi, bütün mesaiyi *bizzat idare ediyor;* muhtelif milletlerin alfabeleri ve türkçenin sarf, nahiv ve imlâ kaideleri üzerinde *bizzat* tetkikler yapıyordu. Teşkil edilen *mütehassıslar encümeni* ilk içtimaını 26 Haziran 1928 de yaptı.

Gazinin birkaç tatil ayını geçirmek için misafir olduğu Dolmabahçe Millî Sarayı, yapılışındanberi görmeğe alışmadığı bir faaliyete sahne idi. Burası, içinde geceligündüzlü hararetle çalışılan bir ilim akademisi haline gelmişti. Lisancılar, tarihçiler, şairler, edipler, meb'uslar, vekiller hergün salonlarda toplanıyorlar, Büyük Rehberin reisliği altında münakaşalar yapıyorlardı, bunlardan herbiri ve sarayda her yeni

görünen, Reisin masası önünde oturarak kabulüne hazırlanılan harf şekillerinden *imlâ imtihanı* geçiriyordu. Muvaffak olanların Reisin mesai odasından mektep çocukları gibi sevinerek çıktıkları görülüyordu. Kara yazı tahtaları yerleştirilmiş büyük salonlardaki *(Res. 100)* toplanışlar sırasında daha çetin umumî imtihan geçirenler de oluyordu.

Nihayet 1928 Ağustosunun 9 uncu perşembe günü akşamı, *türklüğün kültür istiklâli için* en nurlu güneşin doğmak üzere olduğu, Gazi tarafından memlekete bildirildi. O akşam Cümhuriyet Halk Fırkası Sarayburnunda umumî bir müsamere hazırlamıştı. Saat 23 e doğru samimî ve heyecanlı tezahürler arasında müsamereyi şereflendirerek halkın arasına yerleşen Gazi, bir müddet sora, müsait zamanı geldikçe açmağı kaide edindiğini daha evelki bahislerde söylediğimiz "*Millî Sır*" ların en büyüklerinden birini daha ifşa etti:

"**Arkadaşlar,** dedi, **güzel dilimizi ifade etmek için yeni Türk harflerini kabul ediyoruz.**

"Arkadaşlar, bizim güzel, ahenkli, zengin lisanımız yeni Türk harflerile kendini gösterecektir. Asırlardanberi kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmıyan ve anlıyamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak mecburiyetindeyiz. Lisanımızı muhakkak anlamak istiyoruz. Bu yeni harflerle behemehal pek çabuk bir zamanda mükemmel surette anlıyacağız, ben buna eminim, siz de emin olunuz."

Bu başlangıçtan sora şimdiye kadar eski devirlerde irtikâp edilen hatalara, bunların acı neticelerine temas eden hitabe şu tavsiye ve irşatlarla devam etti:

"Vatandaşlar, yeni Türk harflerini çabuk öğreniniz! Bütün millete, köylüye, çobana, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken, düşününüz ki bir milletin, bir içtimaî heyetin yüzde sekseni okuma yazma bilmez, bu ayıptır.

"Bundan insan olanlar utanmak lâzımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir. İftihar etmek için yaratılmış ve iftiharlarla tarihini doldurmuş bir millettir. Milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa, hata bizlerde değildir. Hata onlardadır ki, Türk seciyesini anlamıyarak birtakım zincirlerle kafalarımızı sarmışlardır. Mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz."

Bu hitabe memleketin bütün münevverlerini yeni bir millî mücadele safhasına çağıran seferberlik emri tesiri yaptı. Bu seferberlikte Gaziye "Başkumandan„ yerine "*Başmuallim*„ unvanı verildi *(Res. 101).* O, başta olarak Büyük Millet Meclisi Reisi, Başvekil, meb'uslar, bütün münevverler ve bütün memurlar, birer muallim oldular; *Türkiye,* şehirleri, köyleri, dağları ve ormanlarile talebesi bütün millet olan bir *büyük mektep* haline geldi. Şehirdeki kundura boyacısından kırlardaki sığırtmaca ve ormandaki tahtacı yürüğe kadar her Türk okuma gayretine düştü *(Res.102-104).* Ordu, kültür hürriyetini istihdaf eden bu yeni mücadeleye bütün kuvvetile iştirak etti.

25 Ağustosta, Ankarada toplanan Muallimler Birliğinin Dördüncü Kongresinde, hararetli hitabelerden sora, muallimler "*Son Türkü yeni harflerle okutup yazdırıncıya kadar Büyük Müncinin açtığı bu yeni yolda sebat ile çalışacaklarına*„ ant içtiler.

Gazi, her büyük işinde yaptığı gibi, memlekette seyahate çıktı. Evvelâ Tekirdağı, Çanakkale, Maydos, sora bazı Karadeniz şehirlerile Ortaanadoluyu dolaştı. Sokaklarda, dükkânlarda, gazinolarda *halkı imtihan etti,* belediye salonlarında umumî meydanlarda karatahta başında *dersler verdi (Res.105).* İmtihanlardan aldığı umumî intibaları anlatırken:

"Arap harflerile hiç yazmak, okumak bilmiyenlerin Türk harfleri ile derhal ünsiyet etmiş olduklarını gördüm. Henüz ortada salâhiyettar makamların tasdikinden geçmiş bir rehber olmadan, henüz mektep muallimleri delâlet faaliyetine geçmeden yüce Türk Milletinin hayırlı olduğuna kanaat getirdiği bu yazı meselesinde bu kadar yüksek şuur ve intikal, bilhassa istical göstermekte olduğunu görmek benim için cidden büyük, çok büyük saadettir.

"Az zaman sora, yeni Türk harflerile gözler kamaştırıcı Türk manevî inkişafının vâsıl olabileceği kudret ve itibarın beynelmilel seviyesini gözlerimi kapıyarak şimdiden o kadar parlak görüyorum ki, bu manzara beni gaşyediyor [1] " dedi.

İsmet Paşa, Ankara istasiyonunda "*Muallim olarak gidiyorum*„ diyerek gittiği Malatyada şu güzel ve çok doğru sözleri söyledi:

"Bu kadar hayırlı ve kudretli bir tedbirin niçin bugüne kadar geri bırakıldığını istikbal münekkitlerine anlatmak kolay

[1] Tekirdağı, 23 Ağustos 1928.

olmıyacaktır. Fakat ben onlara diyeceğim ki, insanlar göreneğe o kadar bağlıdırlar ki, görenekten ayrılıp hayırlı ve kat'î bir karara varabilmek için Türk Devletinin, Büyük Gazi gibi türlü türlü tecrübeler ve badireler içinde milletin hayatiyet ve kudretinin özü gibi yetişmiş ve devlet reisi olduğu halde, köy köy dolaşıp alfebe hocalığı edecek kadar çalışkan, azimkâr ve fedakâr bir Reisi gelmek lâzımdır.

"... İhtiyar kadınlarımız ve analarımız kendilerine şimdiye kadar zindan kesilen kâğıt çizgilerinin söz söyliyen nurlu işaretler haline geldiğini görünce sevinçlerinden şaşırıyorlar. Altmış senelik ömürlerinde esrarlı bir tılsım gibi gözleri korkutan okuyup yazmanın yeni harflerle iki hafta içinde yüzlerine gülen sevimli bir peri olduğunu anlamak hakikaten sevindirecek bir hâdisedir.

".... Gelecek nesiller babalarının bütün azim ve muvaffakıyetlerinin sırrını onların sadık ve samimî cümhuriyetçi olmalarında ve bahusus cümhuriyetin müessisi bulunan, cümhuriyetin bu memleketin her evlâdına aziz bir metkûre olarak yerleşmesi için bütün hayatiyetini vakfetmiş olan Büyük Reisicümhuru itimatla ve muhabbetle takip etmesinde arasınlar [1].„

Türk harfleri seferberliği böylece Büyük Millet Meclisinin açılışına kadar bütün memleketi saran millî bir teşebbüs ve millî bir hürriyet hareketi halinde devam etti. Meclis açılır açılmaz ilk işi millî iradeyi kanunlaştırmak oldu.

Gazi, üçüncü intihap devresinin, ikinci yılı toplanışını açan nutkunda sözü Türk harflerine getirdiği zaman şöyle hitap etti:

"Aziz arkadaşlarım,

"Her şeyden evel, her inkişafın ilk yapı taşı olan meseleye temas etmek isterim. Her vasıtadan evel Büyük Türk Milletine, onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yol haricinde kolay bir okuma yazma anahtarı bulmak lâzımdır.

"Büyük Türk Milleti, cehaletten az emekle, kısa yoldan, ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan böyle bir vasıta ile sıyrılabilir. *Bu okuma yazma anahtarı ancak, Lâtin esasından alınan Türk alfabesidir.*

"Basit bir tecrübe, Türk harflerinin Türk diline nekadar uygun olduğunu şehirde ve köyde yaşı ilerlemiş Türk evlâtlarının nekadar kolay okuyup yazdıklarını güneş gibi meydana çıkar-

[1] Malatya, 13 Eylûl 1928.

mıştır. Büyük Millet Meclisinin kararile Türk harflerinin kanuniyet kazanması, bu memleketin yükselme mücadelesinde başlıbaşına bir geçit olacaktır.

"Milletler ailesine, münevver, yetişmiş büyük bir milletin dili olarak elbette girecek olan türkçeye bu yeni canlılığı kazandıracak olan Üçüncü Büyük Millet Meclisi, yalnız ebedî Türk tarihinde değil, bütün insanlık tarihinde mümtaz bir sima kalacaktır.

"...Bu milletin asırlardanberi hallolunmıyan bir ihtiyacı, birkaç sene içinde tamamen temin edilmek, yakın ufukta gözlerimizi kamaştıran bir muvaffakıyet güneşidir.

"Hiçbir muzafferiyetin hazlarile kıyas kabul etmiyen bu muvaffakıyetin heyecanı içindeyiz. Vatandaşlarımızı cehaletten kurtaracak bir sade muallimliğin vicdanî hazzı mevcudiyetimizi işba etmiştir.

"Aziz Arkadaşlarım,

"Yüksek ve ebedî yadigârınızla Büyük Türk Milleti yeni bir nur âlemine girecektir! [1]."

Her cümlesi ayrı ayrı alkışla ve heyecan seslerile karşılanarak dinlenen nutuktan sora zaten *bütün azası* Türk alfabesi seferinden gelmiş olan Meclis, derhal yeni harflerin kabulü hakkındaki kanun lâyihasını tetkik etmek üzere bir encümen seçti. Lâyiha, encümenin tetkikinden ve ikinci celsede Meclisin müzakeresinden geçerek ayni gün *müttefikan kabul* ve 3 Teşrinisani 1928 de neşrolundu.

İşte büyük ve on bin yıllık Türk medeniyeti tarihinde ehemmiyetli bir yeni yol başı olan harf inkılâbı böyle yapıldı. Harf inkılâbı, tohumu ilk mektepte atılarak feyizli mahsulleri fikrî, içtimaî, iktisadî, siyasî sahalarda toplanacak *muazzam bir kültür hareketidir.*

Arap alfabesine göre matbaalarda yazı dizmek için yalnız minüskül harflere mahsus olarak 612 ayrı şekil kullanmak lâzımgeliyordu. Matbaacılığımızı ve dolayısile umumî irfanımızı geri bırakan bellibaşlı amillerden biri de bu idi. Halbuki şimdi türk harflerile yazı basmak için minüskül olarak yalnız 28, majüsküller ve hatta rakamlar dahil olarak 70 şekil yetiyor *(Res. 106, 107).*

[1] 1 Teşrinisani 1928 Büyük Millet Meclisi zabıtları.

A	B	C	Ç	D	E	F							
G	Ğ	H	İ	I	J	K							
L	M	N	O	P	R	S							
Ş	T	U	V	Y	Z								
Â	E	Î	Ô	Û	Ö	Ü							
§	/	*	?	!							0	9	8
« »	( )	[ ]	:	;	ı		1	2	3	4	5	6	7

j	f	—	-	'	c	ö	ü		â		
ç	b	c	d			s	g	ş	ğ	h	î, û, 3 Punto
z	l	m	n	i		o	p	k		1 Punto, 1,5 Punto	2 Punto, 4 Punto
y	v	u	t	6 Punto		a	r		.	,	Katrat

Türk harflerinin çok basit tertip kasası plânı

Arap harflerinin öğrenmesi ve kullanması ömür yıpratan nispeten az mevcutlu tertip kasalarından birinin plânı.

4—17

Arap harflerile doğru imlâ yazabilmek için *arap ve acem sarf kaidelerini* yıllarca bellemek lâzımgeliyordu.

Yeni alfabe, lâtin esası denilen kökten olmakla beraber ne Fransız, ne İngiliz, ne de İtalyan, Alaman veya başka bir millet alfabesidir. Bu kendi hususiyetlerile başlıbaşına bir *Türk alfabesi* dir ve diğerlerinde uzun zamanların tecrübelerile meydana çıktığı halde düzeltilemiyen kusurlardan, hatalardan sakınılarak tertip edildiği için, bütün dünya alfabelerinin en mütekâmilidir.

Harf inkılâbı devrinin münevver nesli yeni harflerin yerleşmesi için sarfettiği imanlı gayretten dolayı, millî tarihte daima takdirle yer tutacaktır. Muallimlerin ve matbuat ailesinin fedakârlıkları, Dil Encümeninin mesaiyi ilme uygun tek yolda yürütmek için gösterdiği dikkat ve faaliyet daima anılacaktır.

Türk harflerinin derhal beliren hayırlı neticelerinden biri halk irfan ve terbiyesi sahasında görüldü. Eski harfleri yıllarca gayrete rağmen sökemiyerek okuyup yazmadan mahrum kalan halk, yeni harfleri çarçabuk kavradı. Ve birkaç yıl içinde *bir buçuk milyon ümmî* vatandaş okur yazar oldu.

TARİH VE YURTBİLGİSİ TEDRİSATININ MİLLİLEŞMESİ

Tarih, her şeyden evel, bir millete bütün fazilet ve meziyetleri, hata ve nakiselerile kendini tanıtarak, yarın için yol ve hedef gösteren bir mürşittir. *Yurtbilgisi* de bu yol üzerinde o hedefe doğru yürümek için milletin, her ferdine düşen vazifeleri ve yürüyüş vasıtalarını öğretir.

Türk tarihi Türk Milletine, dünya yüzünde insanlığın doğuşundanberi en asil ve yüksek insan tipini *kendi ırkının* temsil ettiğini, asırların yürüyüşünce beşeriyetin karanlık göklerinde *müselsel medeniyet ufuklarının* kendi ırkının zekâ ve kabiliyet ellerile açıldığını anlatır. Türk tarihi, Türk Milletine, kendi ırkının askerlikte, idarede, siyasette olduğu kadar ilimde, fende, edebiyatta, resim, musiki, mimarlık, heykeltraşlık gibi san'atlerde dahi nekadar eşsiz bir istidat ile yoğrulmuş olduğunu anlatır.

Türk tarihi Türk Milletine, dünyanın insan izi taşıyan her parçasında kendi ırkının zamanla silinmemiş ve silinmiyecek hakimiyet ve hars damgası basılı olduğunu, başka millet-

lerin tek nümunesile öğündükleri devletlerin en büyüklerinden çok daha büyüklerini yüzlerle kurmuş, her mana ve mahiyette şan ve şeref kaynaklarından kana kana içmiş, görgülü bir soydan geldiğini anlatır.

Fakat, *Türk tarihi* Türk Milletine, ayni zamanda kendi ırkının binlerce yıllık tecrübelerle vardığı manevî tekâmül esaslarından ayrıldığı, bilhassa irfan ve medeniyetin yüksek ve temiz havalı yaylâsından taassup ve cehaletin sıtmalı bataklığına indiği zamanlarda uğradığı belâların sertliğini, varlığına sarılan karanlıkların kolay yırtılmaz koyuluğunu hatırlatır.

Yurtbilgisi, Türk Milletinin insanlık safında lâyık olduğu sıraya, yani en ileriye geçebilmesi ve bu yeri dünya durdukça tutabilmesi için vatandaşların, hangi vazifeleri nasıl yapacaklarını, hangi hakları nasıl kullanacaklarını, hangi esasları nasıl koruyacaklarını öğretir.

Yurtbilgisi, yükselmek ihtiyaç ve iştiyakında cemiyetler için, sevgi ile bellenmesi ve saygı ile tutulması lâzım *siyasî içtimaî ahlâk* umdelerini öğretir.

Halbuki; saltanat maarif ve terbiyesinde bu iki mühim saha yani tarih ve yurtbilgisi fazla ihmale uğramış bulunuyordu.

Osmanlı Saltanatında millî tarih yalnız ihmal değil, inkâr ve tahrif ediliyordu. Yurtbilgisi ise, mekteplere pek geç olarak, ancak Saltanatın son yıllarına doğru "Malûmatı Vataniye„ adıyle saltanatçı terbiyenin bir müeyyidesi halinde girmiş bulunuyordu.

Mekteplerimizde *Türk millî tarihini* Osmanoğullarından başlatmak âdet olmuştu. İslâmlıktan evel türklüğün mevcudiyeti kitaplara hemen hiç geçirtilmiyordu. Osmanlılık ve Hilâfet maarifi, türklüğün medeniyet, kudret ve asalete ancak islâmlığa girmek ve Osmanoğullarını başına çıkarmakla erebilmiş olduğunu telkin etmek istiyordu. Böyle telkinlerle türklüğün bu nimetlerin kaynağı gösterilen sülâleye sarılacağı ve sona kadar bağlı kalacağı umuluyordu. Meşrutiyet devri içinde başlayan türkçülük hareketine rağmen dahi *Türk tarihi* bilhassa mektep kitapları içinde hakikî simasını bulamadı.

Nihayet Gazinin *irşadı ve rehberliği,* bu iki mühim sahaya da erişti. 1929 yılında başlıyan mesai neticesinde mekteplerimizde millî tarih ve yurtbilgisi *hakikî mana ve delâletlerile* okunmağa başladı *(Res. 108).* Büyük Rehberin ilhamı

ve *hami Reisliği* ile kurulan "*Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*„ *(Res.109)* millî tarihimizi hakikat aydınlığına çıkarmak yolunda çalışmaktadır.

Tedrisatın millileşmesi çığırında birer inkılâp teşkil eden bu *iki kültür hareketi*, millî ruh ve şuurun uyanış ve canlanışında tesir ve ehemmiyeti büyük merhalelerdir.

EKALLİYET VE ECNEBİ MEKTEPLERİ

Kapitülasyonların hâkim bulunduğu devirlerde, Osmanlı Saltanatından alınmış imtiyazlara dayanan *ecnebi mekteplerde* dinî ve siyasî mahiyette zararlı telkinler yapılabilmesinin önüne geçilmek mümkün değildi. Ecnebi mektepler memleket kanunlarına uymak mecburiyetinde olmıyan *müstakil* müesseseler gibi hareket edebiliyorlardı. Lozan Sulhünden sora imtiyazlar kalkınca, ecnebi mektepler umumî nizamlara uydular. Tedrisatta *lâik esasları* kabul eden Cümhuriyet 1924 şubatında bütün ecnebi mekteplerini binalar dahilindeki dinî alâmet ve işaretleri kaldırmağa ve çocuklara din propagandası yapmamağa davet etti. Fransa, İngiltere, İtalya elçileri başta olarak bazı ecnebi devletler mümessilleri bu teklifin geri alınması için hükûmetimize müracaatte bulundular. Fakat ancak Osmanlı Saltanat hükûmetleri nezdinde yürütülebilecek böyle bir müracaati Cümhuriyet Hükûmeti *kat'î surette* reddetti. Ecnebi mekteplerde şimdi, millî kültürle alâkadar dersler *Türk muallimler tarafından türkçe* olarak okutulmaktadır. Ekalliyet mektepleri de, Lozan Muahedesi ve umumî kanunlarımız hükümlerince murakabe görmekte ve Cümhuriyetin maarif ve terbiye sahasındaki feyizli icraatından istifade etmektedirler.

C. CÜMHURİYETİN MAARİF VE TERBIYE GAYELERI

ANA ESASLAR

Cümhuriyetimizin maarif ve terbiyede güttüğü gayenin ana esasları:

1 — Milliyetçi, halkçı, inkılâpçı, lâik cümhuriyet vatandaşları yetiştirmek;

2 — İlk tahsili *filen umumileştirmek*, dağda yalnız yaşayan küçük çobana kadar bütün vatandaşlara okuyup yazma öğretmek;

3 — Yeni nesilleri bütün tahsil derecelerinde umumiyetle *amelî* ve bilhassa *iktisadî hayatta amil ve muvaffak* kılacak bilgilerle teçhiz etmek,

4 — Cemiyet hayatında, dünya veya ahıret cezaları korkusundan doğan ahlâk yerine "*hürriyet*" ve "*nizam*"ın telifine istinat eden hakikî ahlâk ve fazileti hâkim kılmak,

5 — Bu dört ana esasa dayanan cümhuriyet maarif ve terbiyesinin umumî hedefi: *Türk Milletini medeniyet safında en ileri götürmek ve yeni nesilleri Türk olmak haysiyetinin istilzam ettiği bu gayeye en kısa zamanda varmayı mümkün kılacak aşk, irade ve kudretle yetiştirmektir.*

TERBİYE VE TEDRİS TATBİKATINDA YENİ VE ESKİ TELÂKKİLER

a) *Ezbercilik* — Osmanlı Saltanatında birer kanun mahiyetinde tertip edilen ders programlarının tatbikinde muallime, derslerini çocukların yaş, zekâ ve fikir kabiliyetlerine göre idare etmek serbestisi verilmez, çocuk muhakemeleri işlettirilmezdi. İmtihan muvaffakıyetleri ezbercilik melekesine göre tayin edilirdi. "Bülbül gibi ezber okuyor" tabiri en yüksek takdir ve aferin hükmünü ifade ederdi. Medreselerin *Kuran hafızlığından* intikal eden, bu fikir hareketini durdurucu sakim usul artık kalkmış ve muallim, basmakalıp cümleleri tekrar eden basit bir ders makinesi olmaktan çıkmıştır. Cümhuriyet maarifinin ders programları, eskiler gibi tekâmül yolunda değişebilmek istidadından mahrum cansız metotların tatbik âleti halinde değildir.

b) *Korku, sevgi* — Eski usulde, muallimin nüfuzu ve okutmaktaki muvaffakıyeti talebeye muamelesindeki sertliğe ve telkin edebileceği *korku derecesine* istinat ettiriliyordu. Bu tarzın çocuk ruhunda yaptığı tesirin tabiî neticesi olarak ferdî istidat ve kabiliyetlerin araştırdığı derslere değil, en çok ceza veren ve en çok korkutan muallimlerin dersine çalışılıyordu. Bu usul muallimi, bir hayvan mürebbisi vaziyetine sokuyordu. Çocuk ilk mektep hayatına verilirken babalara "eti senin kemiği benim" dedirtiliyor, bu ifade ile muallimin çocuğu istediği kadar dövebilmek hakkı kabul ettirilmiş oluyordu. Bugün muallim kürsüyü taht edinmiş mutlak bir hükümdar vaziyetinde değildir; talebe için, öğrenmede kendilerine yardım eden daha tecrübeli, daha bilgili bir yardımcı, daha yaşlı bir arkadaştır.

c) *Tecrübe, tahlil, tenkit* — Yalnız hafızaya kıymet vererek *tahlil ve tenkit* melekelerini ölüme süren eski usulde fennî tecrübelerin, el ve göz vasıtasile dahi öğretmenin hiçbir yeri yoktu. Cümhuriyet maarifinde, göz, el ve bütün havas ve melekeler bellemek ve belletmek maksadına hizmet eder; mektep müzeleri, kimya, hikmet ve saire gibi derslerin tahlil ve *tecrübelerle* beraber yürütülmesi, el işleri, her derse ait duvar lâvhaları gibi vasıtalar bu devirde imkânın azamî derecesinde arttırılmıştır.

d) *Meslekî tedris* — Eski usulde, programın istediği nümunevî mektep mezunu bir papağandan, ancak okutulanı söyliyen gramofon plâğından farksızdı. Kendilerini programın tesirinden şahsî mütalea ve tetebbülerle kurtarabilen müstesna yaradılışlar haricinde mektepler munhasıran yazı kaleminden başka alet kullanamıyan vatandaşlar yetiştirirdi. Zanaatlerin, işçiliğin *asalet ve kutsiyeti* bilinmez, kabul edilmezdi. Batıl itikatlar tesirile güzel san'atlere karşı bile alâkasızlık, hatta *düşmanlık* gösteriliyordu. Edebiyat, temsil, resim veya heykeltraşlık merak ve istidadı gösteren, bunlara çalışan çocukların *adam olmıyacaklarına* hüküm veriliyordu. Şerefsiz sayılan zanaat ve işçilik hayatına ise, ancak bütün diğer meslek ve maişet kapılarının yüzlere kapanmasından sora katlanılması mecburî bir felâket yüklenilir gibi giriliyordu.

Cümhuriyet maarif programında güdülen maksatlardan biri de bu gibi kanaat ve telâkkileri kökünden değiştirmektir. Bugünün maarif programında *meslekî tedrisatın ehemmiyetli mevkii* vardır. Memleketin ihtiyaçları, millî hayatın icapları eyiden eyiye tetkik edilerek meslekî tedrisat teşkilâtı için projeler hazırlanmıştır. Orta tedrisat mektepleri, Ankaradaki İsmet Paşa Kız Enstitüsü *(Res. 110)*, İstanbul ve Bursadaki Kız San'at mektepleri v. s. bu projenin tatbik sahasına geçmiş eserleridir. Eski devirlerde, zanaat öğretmek için açılmış olup ta ya program fenalığından, ya çalışma vesaiti verilmemesinden veya mekteplerle iktisadî muhit arasında irtibat temin edilmemesinden işçi yerine küçük devlet memuru yetiştirici müesseseler halini almış bulunan sanayi mektepleri de Cümhuriyet devrinde aslî maksada göre ıslah ve tensik edilmiştir.

e) *Din terbiyesi* — Eski maarif, *dinî terbiyeye müdahaleyi* en fazla dikkat ve taassupla güdülen bir şiar edinmişti.

Mekteplerde talebeye din bahislerinde düşünmek, muhakeme etmek hak ve fırsatı verilmez, zorla ve çok defa *dayakla namaz kıldırılırdı.* Cümhuriyet maarifi, esas prensiplerden biri olarak vicdan serbestliğini kabul etmiş, din terbiyesini tamamile *ferde ve aileye* bırakmıştır.

f) *Bedîî terbiye*— Bedîî terbiye de eski devirlerin en fazla ihmaline uğramış sahalardandı. Cümhuriyetin ilk işlerinden biri, memlekette bedîî kültürü yükseltmeğe çalışmak olmuştur. Ankarada bir *Musiki Muallim Mektebi* açılmış *(Res. 111)* eski *Sanayii Nefise Mektebi* kapatılarak yeni esaslarla daha geniş programlı bir *Güzel San'atler Akademisi* ihdas olunmuştur. Türk gençlerinden heykeltraşlar yetişmesi teşvik *(Res. 112)*, yetişenler himaye edilmiştir. Güzel san'atlerin muhtelif şubelerinde hususî istidat gösteren birçok gençler devlet bütçesi tahsisatile Avrupaya beynelmilel büyük musiki üstatlarının bulunduğu sahalara gönderilmişlerdir. Cümhuriyetin yedi sekiz yılı içinde musiki, resim, heykeltraşlık, mimarî, edebiyat san'atlerinde sayısı ve kıymeti gittikçe artan bir nesil doğmuştur.

g) *Sıhhat terbiyesi* — Osmanlı Saltanatından meşrutiyete gelinceye kadar, devlet, *mektep çocuklarının sıhhatile* alâkadar olmak lüzumunu duymaz ve böyle bir vazife tanımazdı. Meşrutiyette bu lüzumun kabulüne temayül edilmiş, fakat tatbikat hiç denecek kadar eksik derecede kalmıştı. Cümhuriyet, *mektep doktorları* ve *maarif sıhhiye müfettişleri* teşkilâtını yeni maarif bünyesinin esas cihazlarından biri olarak kabul etmiş ve maddî imkânın müsait olduğu yerlerde tatbik eylemiştir. Sıhhat koruma esaslarının mekteplerde ders ve konferanslar şeklinde dikkatle öğretilmesi usul tutulmuştur.

İstanbulda Cümhuriyetin hayırlı eserlerinden biri olarak açılan "*Prevantoryom*" verem pençesine tutulmuş olarak aldığı birçok muallim ve talebeyi hayata, vatana ve ailelerine sıhhatli vatandaşlar halinde iade etmiştir *(Res.113).* Bu müessesenin her yıl daha fazla tekemmülüne ve takviyesine çalışılmaktadır.

h) *İktisat ve tasarruf terbiyesi* — Osmanlı Saltanatının maarif plânında hiçbir zaman yer bulmamış olan mühim yeniliklerden biri de budur. Cümhuriyet mekteplerinde *iktisat ve tasarruf* terbiyesi, iktisadî hayata alıştırma faaliyeti geniş bir ehemmiyet bulmuştur. Mekteplerimizde derece de-

rece talebe tarafından idare edilen *kooperatif teşkilâtı, tasarruf ve yardımlaşma sandıkları* vardır. Bunlar eyi işlemekte ve gittikçe inkişaf etmektedir. Gazi Reis, maarif ve terbiyeye temas eden her nutkunda programların *iktisadî ihtiyaçları* karşılıyacak surette tanzimi lüzumuna işaret etmiştir.

i) *İlmî heyetler, kongreler, kurslar* — Cümhuriyet maarifi, ihtısas ve salâhiyet sahiplerinin fikirlerini araştırmağa, mühim işlerde reylerini sormağa daima kıymet ve ehemmiyet vermiştir. Esaslı ıslahatın, tatbikten evel bir *ilmî heyetin* veya bir *ihtısas kongresinin* tetkik ve tasvibinden geçmesi usul ve kaide edinilmiştir. Buna daha evel de söylendiği üzere, Millî Mücadelenin ateşli günlerinde, Sakarya Muharebeleri sırasında başlanmıştır. Ondan sora muhtelif teşkilât, ıslahat işlerinin müzakeresi için 1923 ten başlıyarak hemen her yıl *meslek ve ihtısas kongreleri toplanmıştır.* Bunlardan başka maarif ve kültür ile alâkadar hususî teşekküllerin çalışmaları veya kongreler halinde toplanıp görüşebilmeleri için de devletçe daima maddî muzaheretlerde bulunulmuştur.

Derslerin yeni programlara, yeni usullere göre verilebilmesini az zamanda ve kolaylıkla temin için muallimlere mahsus muhtelif *kurslar* açılmıştır.

CÜMHURİYET VE MUALLİMLER

"Muallimler!

"Yeni nesil sizin eseriniz olacaktır. Eserin kıymeti sizin meharetiniz ve fedakârlığınız derecesile mütenasip olacaktır. Cümhuriyet fikren, ilmen, bedenen, kuvvetli ve yüksek seciyeli muhafızlar ister. Yeni nesli bu evsaf ve kabiliyette yetiştirmek sizin elinizdedir. Mümtaz vazifenizin ifasına âli himmetlerle mevcudiyetinizi hasredeceğinize asla şüphe etmem [1]."

"Milletleri kurtaranlar, yalnız ve ancak muallimlerdir... Onlardır ki, içtimaî heyetleri hakikî milletler haline koyarlar [2].

Muhterem arkadaşlar, yürümekte olduğumuz teceddüt, tekâmül ve medeniyet yolunda sizlerden (muallimlerden) **mürekkep bir Türk ordusuna istinat ettikçe, behemehal muvaffak ola-**

[1] Gazinin 25 Ağustos 1924 Muallimler Birliği Kongresindeki nutkundan.

[2] Gazinin 14 Teşrinievel 1925 İzmir Erkek Muallim Mektebindeki nutkundan.

cağımıza imanım kat'îdir. Şimdiye kadar olduğu gibi biribirimize istinat ederek ve hep beraber milletin iradesine dayanarak yürümekte devam edeceğiz. Milletimizin almağa mecbur olduğu merhaleler büyüktür. Vâsıl olunması zarurî hedefler çoktur. Behemehal bu merhaleler alınacak, en nurlu hedeflere varılacaktır. Onun için biribirimize vereceğimiz işaret: İleri! İleri! Daima ileridir! [1]."

Cümhuriyetin, muallimlik mesleğine verdiği kıymetin, muallimlerden beklediği büyük ümitlerin ifadesi *Gazi Rehberin* ilk cümhuriyet yıllarında söylediği bu cümlelerle tarihe geçmiştir.

Muallimliğin askerlik derecesinde mukaddes bir meslek sayılması, mensuplarının *"muallim ordusu, irfan ordusu, nur ordusu„* diye anılması Türkiye Cümhuriyetinin an'anelerindendir. Türk muallimlerinde milliyet, vatan, fazilet ve fedakârlık ruhu çok yüksektir. İnkılâp hareketlerinin milliyetçilik, halkçılık, lâiklik esaslarının teessüsünde ve kuvvetlenmesinde *Cümhuriyet muallimlerinin hizmeti büyük olmuştur.*

Gazi Cümhurreisi, muallimlerin gayret ve fedakârlığını Büyük Millet Meclisindeki resmî nutuklarından birinde teşekkürle anmış, muallimler için meslek tarihinde kıymetli bir hatıra olarak kalacak şu takdir cümleleri meclis zabıtlarına geçmiştir:

"Kadın ve erkek muallimlerimizin, yeni nesli yetiştirmek için sarfettikleri fedakârane mesai ile beraber içtimaî heyetimiz içinde yeni zihniyeti ve medenî hayatı telkin ve tamim için icra ettikleri eyi tesirler, bu güzide heyetlerin yüksek vazifelerini nekadar müdrik olduklarını göstermektedir. Vazife başında ekserisine bizzat beyan ettiğimiz takdirleri huzurunuzda da tekrar ve ifade etmekle mübahiyim [2]."

Millet ve memleket için hizmet ve fedakârlığın en mümtaz mümessili olan Gazinin takdirine mazhariyet, her meslek için tarihî bir şereftir.

Gazi Terbiye Enstitüsü — İlk muallim mekteplerinin esaslı tensiki sayesinde ilkmekteplerin terbiye ve tedris unsurları yenileştirilmiş, liseler için ihtısas tahsilleri görmüş muallimler temin edilmiş, fakat en büyük müşkül sayıları çok olan orta-

[1[Gazinin 18 Taşrinievel 1925.te Konya muallimlerine hitabesinden
[2] 1 Teşrinisani 1925, Büyük Millet Meclisi zabıtları.

mekteplerin talim ve terbiye kadrolarını ikmalde görülmüştü. Bu ihtiyacı tatmin için Ankarada Büyük Rehberin adını taşımakta olan mükemmel, büyük bir müessese vücuda getirilmiştir *(Res. 114)*. Eyi yetişmiş kıymetli tedris unsurlarının elinde yürüyen bu mektep bütün terbiye ve tedris meseleleri için tam bir enstitü olacak surette teşkilâtlandırılmıştır.

MEKTEPLERDE SPOR VE SPOR HAYATINDA UMUMÎ İNKİŞAF

Türk Milleti *sporcu* bir millettir; tarihinin ve an'anelerinin her safhasında spora verdiği büyük ehemmiyet görülür. Türk, kuvveti, çevikliği mukaddes sayar; fakat, onun sevdiği yalnız adale şişirmekten ibaret olan idmancılık değil, dimağı, sinirleri ve adaleleri hep birden işleten idmancılıktır [1]; binicilik, atıcılık, pehlivanlık, avcılık, cirit millî sporun en başta gelenlerindendi.

---

[1] Türklerin kuvvetine, çevikliğine, sporculuk meziyet ve faziletlerine dair umumî tarih ve edebiyatta pek çok hatıralar yazılıdır. Bunlardan birkaçını buraya alıyoruz:

Arap muharrirlerinden *Cahız* der ki: "Türkler usta binicilerdir. Hücum ve çevirme hareketlerinde, bir kâtip defter yaprağını nasıl çevirirse, o kadar kolaylıkla düşmanı çevirip bozarlar.

"... İran, Irak ve Havariç kuvvetleri bir adamda toplansa (yorgunluğa mukavemette) yine *bir Türke bedel* olamaz. Türk atlısı başka milletten atlılarla yola çıksa, berikiler on mil yapıncıya kadar Türk yirmi mil gider.

"... Türkler pek namuslu insanlardır. Düşmanları bunlardan hile ummaz.

"... Bir gün Bağdattan çıkarken gördüm ki, bir süvari kıt'asından bir at kaçtı. Süvarilerin atları güzel olduğu ve hepsi peşine düştüğü halde onu tutamadılar. Bu sırada oradan zayıf atlı bir Türk geçiyordu. Kaçak atı görüp tutmak istedi. Öteki süvariler onunla eğlendiler. Fakat Türk atının düşkünlüğüne rağmen kaçan hayvanı tek başına tutup süvarilere teslim etti. Onların hediye ve dualarına bakmadan, gördüğü işten böbürlenmeden, hiçbir şey yapmamış gibi geçip gitti.

"Türklerin eğlenceleri çayırda *idman oyunları* yapmaktır.

İbni Batuta, bundan altı yüz yıl kadar evel Çin seyahatini anlatırken Çin Hindi sahillerinde hükümdarlık ettiğini gördüğü *Ürdüca* adlı bir *Türk kızından* şöyle bahseder:

"Melike kendisini selâmladığım zaman bana türkçe *"Huşün misin, yahşı misin?"* yani nasılsın eyi misin diyerek yanına oturttu. Kendisi eyi arabî kitabet ederdi. Hizmet edenlerden birine: "devat ve bitik gatür!" yani "divit ve kâğıt getir" dedi. Arapça besmele yazdı, ve bana "bu nedir?" dedi. Tanrı adı demek olduğunu söyledim. *Hoşun!* yani eyi dedi. Nereden geldiğimi sordu. "Hintten" cevabını verdim. "Ben oralara

Abdülhamit II. saltanatında, istibdat vehim ve şüphe ile karışık son haddini bulduğu yıllarda spor hayatı da büsbütün denecek kadar sönmeğe yüz tutmuştu. İstanbulda veya vilâyetlerde üç kişinin herhangi bir maksatla bir araya gelmesi *şüphe* ile görüldüğü gibi, mutlaka sıkı bir topluluk istiyen umumî spor faaliyeti de hiç istenmezdi. Talebenin, mektep bahçelerinde müşterek oyunlar yapması bile hoş görülmezdi.

Meşrutiyetten sora, spor serbest nefes almağa başladı. Evvelâ *kulüpler* doğdu, daha sora şehirlere şamil teşkilât oldu. Bununla beraber devlet ve hükûmet adamları, sporu sadece *çocukluk eğlencelerinden ibaret* saymakta ve bu sebeple ona alâka göstermemekte daha yıllarca devam ettiler. Aradaki fark artık, sporun siyasetçe zararlı bir iş sayılmamakta olmasından ibaret gibi idi.

Balkan Harbinden sora, bilhassa Umumî Harp içinde.

---

sefer edeceğim ve o memleketleri zaptedeceğim. Oradaki zenginlik ve asker çokluğu hoşuma gidiyor„ dedi.

“Bu Melikenin *askeri arasında kadınlar ve kızlar bulunup erkekler gibi muharebe ettiklerini* ve kendisinin de erkek ve kadın askerleri ile birlikte düşmana şiddetle saldırdığını, harp meydanlarında bahadırlar ile mübareze ettiğini Nahoda (gemi kaptanı) bana anlattı. Melike ile düşmanlarından biri arasında şiddetli bir çarpışmada Melikenin ordusundan çoğu ölerek bozulmasına pek az kalmışken, kendisi *ileri atılıp* asker saflarını yararak düşmanı olan hükümdarın bulunduğu yere sokulduğunu ve onu bir vuruşta öldürerek galebe çaldığını ilâve etti. Hükümdar oğullarından pek çoğunun kendisile evlenmek istedikleri halde: “Ben yalnız benimle mübareze ederek galebe çalana varırım„ diye koyduğu şarttan dolayı, yenilerek mahcup olmak korkusile mübarezeye giremediklerini söyledi.„

Yezit ibni Mezit ve *Semane ibni Eşres* isminde iki arap müellif derler ki:

“Türkün vücudu at ve arz üstünde *hiç ağırlığı yokmuş gibi* durur. Bizim süvariler önlerindekini göremedikleri halde *Türk süvarileri* arkadan gelebilecek şeyleri de görürler. Türk süvarisi kendini *aslan*, bizi *av*, atını *ceylân* sayar. Ellerini bağlıyarak kuyuya atsalar bunlar yine kendi kendilerine, hem de hile etmeden çıkıp kurtulurlar.„

“Türk korkmaz korkutur. Almak istediğini *almadıkça* elini çekmez. Bir işin üstüne düşerse *muvaffak oluncıya kadar* çalışır. Olmıyacak işlere de hiç girişmez.„

Babürname (S.386) da bir beyit: “*Türkün çevikliği ve mertliği meydandadır. Ey Beyane Emîri sen onunla kavgaya girme!*„

Tabiî derecenin üstünde insan kuvvetini ifade için Türkün, kuvvetini misal göstermek milletler arasında umumî denecek kadar geniş bir âdet olmuştur. Bazı yabancı dillerde «Fort comme le Turc!» *Türk gibi kuvvetli* tarzında meseller bugün dahi yaşamaktadır.

sporun, gançliği askerliğe hazırlamak noktasından, faydalı olabileceği düşünüldü. "*Genç Dernekleri*„ adıyle izcilik teşkilâtına ehemmiyet verildi.

Fakat, sporun, yeni nesilleri kuvvetli, kudretli ve mukavemetli yetiştirmenin yalnız askerlik için değil, bütün *millî hayat ve istikbal* için büyük ehemmiyetini asıl "Cümhuriyet„ takdir etti*(Res. 115, 116)*. Cümhuriyet, sporu, bir zevk, bir çalım ve gösteriş mevzuu olmaktan çıkararak, eski Türkler gibi *ferdî ve millî hayatta muvaffakıyetin* müessir bir vasıtası olarak tanıdı. Dağınık ve mahdut sporculuğu benimsiyerek bütün memlekete şamil olacak surette teşkilâtlandırdı. Her adımında Cümhuriyet idaresini kendine maddî ve manevî muzahir bulan sporculuk, umumî hayatta milletin hassasiyetle alâka gösterdiği ve dikkatle takip ettiği mevzular arasına girdi.

"Fikrî inkişafa olduğu gibi, bedenî inkişafa da ehemmiyet vermek ve bilhassa seciyeyi millî, derin tarihimizin ilham ettiği yüksek derecelere çıkarmak" inkılâbın büyük emellerinden biri oldu.

TÜRK SPORCULARININ DÜSTURU

1931 yılının Teşrinisanisinde, *Himayei Etfal Cemiyeti* umumî merkezi Ankarada güreş müsabakaları yaptırdı. Hakem heyeti içinde uzun yıllar dünya güreş şampiyonluğunu muhafaza etmiş, *sırtı yere gelmemiş* Türk pehlivanlarından *Kurtdereli Mehmet Pehlivan* da vardı. Güreşleri dikkatle takip eden Büyük Gazi, son müsabakaların ertesi günü, Kurtdereli Mehmet Pehlivana gönderdiği bir mektupta, kocamış aslanı taltif ederken Türk sporculuğuna da öğüt verdi ve düstur gösterdi:

"Kudretli Mehmet Pehlivan,

"Seni cihanda büyük ün almış bir Türk pehlivan tanıdım. Parlak muvaffakıyetlerinin sırrını şu sözlerle izah ettiğini de öğrendim:

(Ben her güreşte arkamda Türk Milletinin bulunduğunu ve millet şerefini düşünürüm).

"Bu dediğini en az, yaptıkların kadar beğendim. Onun için senin bu değerli sözünü Türk sporcularına bir meslek düsturu olarak kaydediyorum. Bununla senden ve sözlerinden nekadar çok memnun olduğumu anlarsın."

12 Teşrinisani 1931, Salı
GAZİ M. KEMAL

Türk idmancısı çalışırken, *millî bir vazife* ifa etmekte olduğunu düşünmelidir. Millî vazifelerin ifasında dikkat edilecek noktalar şunlardır: *Bilgi* ile, *azim*le, *intizam*la *usanmadan* çalışmak.

Cümhuriyetin ilânını takip eden birkaç yıl içinde memleketin her tarafında idman cemiyetleri kuruldu, bunların hepsi muntazam bir teşkilât ile İdman Cemiyetleri İttifakı Merkezine bağlanarak spor faaliyetlerinde fikir, ruh ve gayret birliği temin edildi.

VII

İKTİSADÎ, MALÎ İNKILÂP VE ISLAHAT CEREYANLARI

A. MİLLÎ İKTİSAT, DEVLET SİYASETİNİN EN MÜHİM UNSURU

MAZİYE KISACA BAKIŞ

Türklerin iktisatçılık kabiliyeti çok yüksektir. Türkler her devlet kurdukları sahada iktisadî hayat ve faaliyeti daima canlandırmışlar, kuvvetlendirmişlerdir.

Esasta, iklim şartlarının değişmesile toprak veriminin eksilmesi, hayvan yetiştirmeye ve yüncülük, yağcılık, peynircilik, halı, kilim dokumacılığı gibi ziraî sanayie bağlı istep hayatının su boyları çiftçiliğine veya şehirlere intikali gibi *iktisadî sebep ve zaruretlerden ilerigelen büyük göçler* sırasında iktisadî inkişaf durgunluğa uğrar, sora yeni yerleşilen yurtların elverişli şartları içinde daha feyizli olarak tekrar başlardı.

En eski ilk devirlerde, Türkler Ortaasyada, kendi millî camiaları hududuna munhasır bir ticaret hayatı geçirirlerdi. Medeniyetleri bütün ihtiyaçlarını kendileri temin edecek kadar yüksek olduğu gibi, toprakları da yüksek refah verebilecek kadar zengindi. Toprak kısırlaşınca fazla nüfus, muhite taşarken, gerikalanlar da toprağın eksilttiğini başka vasıtalarla tamamlamak yolunu aradılar. İşte o zaman, Ortaasya beynelmilel büyük bir *iktisadî mübadele merkezi* oldu. Çin sahillerinden başlıyarak Karadeniz ve Akdeniz limanlarına kadar uzanan *muazzam ticaret yolu* açıldı. Milâttan evelki asırlarda başlıyarak, Ortazaman sonlarına ve açık denizler ticaretinin başlamasına kadar artıcı bir inkişaf ile işleyen bu yol, beynel-

milel medeniyet ve iktisat temas ve münasebetleri noktasından mühim bir amil olmuştur.

Hazine ve memlekete zenginlik getiren bu yolun tamirine, emniyet ve asayişine çok ehemmiyet verilirdi.

Millî ticaret ve iktisat, Türklerde, devlet işlerinin, devlet siyasetinin temel meselelerinden sayılırdı. Türk Devletlerinin açtıkları muharebelerden en çoğu iktisadî gayeler istihdaf ederdi. Fakat bazan sırf fütuhat ve cihangirlik hevesini tatmin için muharebeler açarak millet kanını ve servetini boş yere israf eden devlet adamları da çıkmıştır. Bu gibilere Osmanlı Saltanatı tarihinde sık sık tesadüf edilir. Osmanlı padişahlarının bu çeşit hatalarından memlekete gelen zararlar, ecnebilere şuursuzca bağışlanarak "Kapitülasyonlar„diye anıldığını bildiğimiz imtiyazların da tesirile millî iktisadı büsbütün söndürecek derecede artmıştı.

MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA İKTİSADÎ İŞLERE VERİLEN EHEMMİYET

"...İktisat sahasında bizden çok kuvvetli olanlar, memleketimizde fazla olarak bir de imtiyazlı mevkide bulunuyorlardı. Kazanç vergisi vermiyorlardı. Gümrüklerimizi ellerinde tutuyorlardı. İstedikleri zaman, istedikleri eşyayı, istedikleri şartlar altında memleketimize sokuyorlardı. Bütün iktisadî şubelerimizde bu sayede mutlak hâkim olmuşlardı.

"Bize karşı yapılan rekabet hakikaten çok gayrimeşru, hakikaten çok kahir idi (kahrolsun! sadaları). **Rakiplerimiz bu suretle inkişafa müsait membalarımızı mahvettiler; ziraatimizi rahneye uğrattılar. İktisadî ve malî tekâmülümüzün önüne geçtiler.**

"Artık serbest ve müstakil bir hayata atılan Türkiye için iktisadî hayatını boğmakta olan kapitülasyonlar mevcut değildir (şiddetli alkışlar) **ve olamaz! [1]."**

Birinci Büyük Millet Meclisinin derin bir dikkatle dinlediği ve şiddetle tasvip ettiği bu sözler, Sakarya Muharebelerinden yedi ay sora, Gazi tarafından söyleniyordu. Millî iktisada inkişaf kapısı açacak olan iktisadî istiklâl, millî mücadelenin ilk gündenberi *siyasî istiklâl kadar mühim ve mukaddes* saydığı esas idi. 1920 Nisanında Büyük Millet Meclisi Hükûmeti kurulacağı sırada bir "*İktisat Vekâleti*„ ihdası ilk düşünülen işlerden biri olmuştu. Daha evel "*Millî Misak*„

[1] Gazinin Büyük Millet Meclisinde 1 Mart 1922 nutku.

esasları içinde dahi iktisadî inkişafa mâni bütün sebeplerin izalesi *kat'î düstur* olarak tespit edilmişti.

Bilhassa büyük zaferden sora iktisadiyat devlet işlerinde ehemmiyet sırası itibarile lâyık olduğu mevkii tamamen buldu. Osmanlı Saltanatında, Meşrutiyet devresi dahil olarak, devlet ve iktisadiyat mefhumları arasındaki hayatî alâka pek az tanınmıştı. Halbuki daha mevcudiyetini dünya devletlerine resmen kabul ettirmemiş, sulhünü imzalamamış yeni devlet, Büyük Reisinin dilile nasıl bir devlet olacağını şöyle anlatıyordu:

"Yeni Türkiye Devleti temellerini süngü ile değil, süngünün dahi istinat ettiği iktisadiyatla kuracaktır. Yeni Türkiye Devleti cihangir bir devlet olmıyacaktır. Fakat, *Yeni Türkiye Devleti iktisadî bir devlet olacaktır.*

"...İktisadî faaliyetleri istinat ettireceğimiz esaslar her türlü vukufla beraber, bilhassa doğrudan doğruya memleketimizin topraklarını koklıyarak, bu topraklarda bizzat çalışan insanların sözlerini işiterek tespit olunacaktır [1].

"Arkadaşlar! Bundan sora pek mühim zaferlere kavuşacağız. Fakat bu zafer süngü zaferleri değil, iktisat, ilim ve irfan zaferleri olacaktır. Ordumuzun şimdiye kadar istihsal ettiği muzafferiyetler memleketimizi hakikî kurtuluşa sevketmiş sayılamaz. Bu zaferler ancak müstakbel zaferimiz için kıymetli bir zemin hazırlamıştır. Askerî zaferlerimizle mağrur olmıyalım. Yeni ilim ve iktisat zaferlerine hazırlanalım [2]."

Bir ay kadar sora, *Osmanlı İmparatorluğu tarihinde tesadüf edilmiyen hadiselerden olarak* İzmirde toplanan iktisat kongresi yeni devletin, iktisadiyata verdiği ehemmiyetin derecesini gösteren bir delil teşkil ettiği gibi, bu ehemmiyetin ifade ve izahına da yeni bir vesile oldu:

"Yeni Türkiyemizi lâyık olduğu mertebeye isal edebilmek için behemehal iktisadiyatımıza birinci derecede ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz.

"Kılıçla fütuhat yapanlar, mevkilerini neticede sabanla fütuhat yapanlara terketmeğe mahkûmdur!

"...Kılıç kullanan kol yorulur, fakat saban kullanan kol hergün daha çok kuvvetlenir ve hergün toprağa daha çok sahip olur.

"...Tam istiklâl için şu düstur var: Millî hakimiyet, iktisadî

---

[1] İzmitte İstanbul gazetecilerine beyanat, 19 Kânunusani 1923.
[2] Alaşehirde halka hitap, 25/26 Kânunusani 1923.

hakimiyetle tarsin edilmelidir. Bu kadar büyük gayeler, bu kadar mukaddes, azametli hedeflerin tahakkukunu temin için yegâne temel, en kuvvetli temel iktisadiyattır. Siyasî ve askerî muzafferiyetler, nekadar büyük olursa olsun, iktisadî zaferle tetviç edilemezse husule gelen zaferler payidar olamaz, az zamanda söner.

"...Bu kadar feyizli, bu kadar kudretli olan yeni Devletimizin düşmansız kalacağını farzetmek doğru değildir. Bunun için çok kundaklar koyarak yıkmağa çalışacak ve suikaste teşebbüs edeceklerdir. Bütün bunlara karşı silâhımız, iktisadiyatımızdaki kuvvet, resanet ve muvaffakıyetimiz olacaktır.

"Bu vatan, çocuklarımız ve torunlarımız için cennet yapılmağa lâyıktır. Bu da iktisadî faaliyetle kabildir [1]."

Yeni Devletin *simasını* çizen ve *prensiplerini* tayin eden beyannameler mahiyetini ve bu itibarla tarihî kıymeti haiz bu nutuklar Osmanlı Saltanatının son asırlarda hiçbir kıymet ve ehemmiyet vermediği *millî iktisat* telâkkilerinin, millî mücadele devrinde nekadar canlı ve kuvvetli olarak uyandığını göstermeğe yeter.

Her sahada büyük tasavvurlar için olduğu gibi iktisat sahasında da geniş hareket ve faaliyet, harp halinin filen ve kat'î olarak bittiğini gösterecek sulhu bekliyordu. Cümhuriyetin resmen ilânından sora, kanun, icraat ve tatbikat sahalarında iktisadî inkılâp ve ıslahat hareketleri başladı. Hepsinin temeli *devletçilik* olan hareketler başlıca dört büyük esasta toplanabilir:

1 — *Müstahsili himaye;*
2 — *İhracat ticaretini himaye;*
3 — *Millî sanayi ve işçiyi himaye;*
4 — *Demiryolu siyaseti.*

Cümhuriyetin malî siyaseti de bu ana esaslara muvazi yürür. Bunları birer birer göreceğiz.

İKTİSADÎ VE MALÎ SİYASETİN ANA HATLARI

Türkiye Cümhuriyetinin iktisadî siyasette ana esası:

Millî mal olarak dışarıya sattığımızdan fazlasını dışardan almamak, (yani başka memleketlere 300 milyon liralık mal çıkarırsak başka memleket-

[1] İzmirde Türkiye İktisat Kongresi açılış nutku, 17 Şubat 1923.

lerden 300 milyonluktan fazla mal getirmemek ve bu suretle millî kazançtan fazla masrafa meydan vermemek).

Malî siyasette ana esas:

Iradı masrafına müsavi mütevazin bütçe kurmak, devlet gelirini eyi hesap edip masrafı da ona uydurmak ve onu geçirmemektir.

Bu iki düsturun Türk dilinde ata sözü ile ifadesi "*kendi yağımızla kavrulmak*„ yabancıya muhtaç olmamaktır.

B. ZİRAAT SAHASINDA

KÖYLÜYE VERİLEN HUSUSÎ EHEMMİYET

"*Gazi* — ***Türkiyenin sahibi ve Efendisi kimdir?*** ("Köylüler„sedaları.) ***Bunun cevabını derhal birlikte verdik: Türkiyenin hakikî sahibi, Efendisi, hakikî müstahsil olan köylüdür*** (Şiddetli ve sürekli alkışlar). ***O halde herkesten daha çok refah ve saadete müstahak ve lâyık olan köylüdür. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin iktisadî siyaseti bu aslî gayeyi istihsale matuftur.***

."***Yedi asırdanberi cihanın dört köşesine sevkedilerek kanlarını akıttığımız, kemiklerini yabancı topraklarında bıraktığımız ve yedi asırdanberi emeklerini ellerinden alıp israf eylediğimiz, ve buna mukabil daima tahkir, terzil ile mukabele ettiğimiz ve bunca fedakârlıklarına ve ihsanlarına karşı nankörlük, küstahlık, cebbarlıkla uşak menzilesine indirmek istediğimiz bu aslî sahibin huzurunda bugün hicap ve ihtiramla hakikî vaziyetimizi alalım*** (Şiddetli alkışlar)!„

"Merhum Tunalı Hilmi Bey — Yaşa Ulu Ruhlu Paşam, Yaşa...„

Birinci Büyük Millet Meclisinin, zabıtnamesine bu sözleri geçirdiği celse [1] millî tarihimizin heyecanla okunacak safhalarından biridir. Bu hitabe bir devrin değiştiğini, nankör saray ve saltanat zihniyetinin halkçılık iman ve mefkûresi tarafından hakaretle kovulduğunu tespit eden kıymetli bir vesikadır.

O gündenberi, köylü hakkında söylenenler ve yazılanlar toplansa büyük bir cilt olur. Bunların hepsi:

[1] Birinci Büyük Millet Meclisinin 1 Mart 1922 zabıtları.

a) Millî varlığın ve devlet bünyesinin *temeli,* umumî nüfusun yüzde 70 ini teşkil eden *köylü* dür;

b) Millî varlığın ve *devlet bünyesinin sıhhat ve selâmet kaynağı* köylünün refah ve saadetidir;

c) Köylü *korunmalı*, fikren, irfanen *yükseltilmeli* ve *zengin* edilmelidir;

d) Köylüyü *ezen vergiler* kaldırılmalı ve *himaye edenler* konulmalıdır;

gibi esaslarda toplanabilir. Âşarın kaldırılması, köyleri merkezlere bağlıyan yolların çoğaltılması, köy mekteplerinin binlerce artması, sıtma mücadelesi, Osmanlı Saltanatında *köylüye düşen umumî vergi nispetinin* (%40) tan (%11) e indirilmesi, Köy Kanunu, işliyecek *tarlası olmıyan köylüleri toprak sahibi* kılarak ecîrlikten kurtarmak; Büyük Millet Meclisinde *sabanının başından gelmiş köylü meb'uslar* bulunması v.s. gibi müspet eser ve tezahürler hep 1 Mart 1922 hitabesinin *hakikat sahasındaki* tecellileridir.

ÂŞARIN KALDIRILMASI

Osmanlı İmparatorluğu köylü sırtında, köylünün alınterile geçinen bir devletti. Vergi sistemi, kazancı olup olmadığı düşünülmeksizin köylünün mahsulü ve az kazançlı veya kazançsız yıllarda sermayesi üzerine yüklenmişti. Bütçenin en büyük gelirini "*Âşar*" adı verilen vergi teşkil ederdi. Âşar köylünün tarlasından, bağından bahçesinden kaldırdığı her nevi mahsulün, miktarı ve istihsal için sarfedilmiş *emek ve para* ne olursa olsun yüzde onunu devlet kasasına çevirmek demekti; bu nispet soradan yüzde 12 ye çıkarılmıştı. Köylü, kuraklık, fazla yağmur, kırağı, don, çekirge ve diğer haşereler veya nebat hastalıkları gibi sebeplerle mahsulün meselâ yüzde 70 ini kaybederek *ağır zarara* ve o yıl için *açlık korkusuna* uğrasa dahi, yine gerikalan yüzde 30 un âşar vergisi alınırdı. Fazla olarak, devlet bu vergiyi kendisi toplamıyarak, toplama hakkını pazarlıkla tayin edilen miktarlar üstünden "*Mültezim*" denilen adamlara verdiğinden bunlar çok kazanmak için bin türlü *cebir ve işkencelerle köylüyü soymak* yoluna giderlerdi.

***

Âşarın ilgasını takip eden ilk mahsul kaldırma sonunda köylüler *zorba mültezimlerin* ve adamlarının artık hakikaten

köylerine gelmediğini görünce çok sevinmişlerdi. Bu yılın Teşrinievelinde, memleketi dolaşmakta olan Gazi, trenle Dumlupınar yakınlarında Turak istasiyonundan geçerken, birçok meşaleler yakarak, davullar, zurnalarla köy havaları çalarak kendisini bekliyen köylülerle âşara dair şöyle konuştu:

— Nasılsınız, eyi misiniz ? Böyle gece vakti zahmet ettiniz.

— Eyiyiz Paşa Hazretleri, sizi görmekle çok sevindik.

— Bu sene hasılatınız nasıldır? Memnun musunuz?

— Hasılatımız pek eyidir, memnunuz Paşa Hazretleri.

— Zaten uğradığım heryerdeki halk ta hasılattan memnuniyetini söylediği için ben de memnunum. Nasıl mültezimlerin kalkması eyi oldu, değil mi?

— Çok şükür Paşa Hazretleri, mültezim belâsından kurtulduk, bize işkence eden kalmadı.

— Biliyor musunuz, âşar kalkmaz diye söyliyenler olmuştu. Hatta âşar şer'îdir, onun kalkması şeriatin kalkması demektir diye işaatta bulunmuşlardı; size de bunu söyliyenler oldu mu?

— Evet söyliyenler oldu.

— Demek işittiniz?

— Evet işittik.

— Halbuki işte görüyorsunuz ve memnuniyetle söylüyorsunuz ki, Türkiyede âşâr kalktı. Bu sözlerin nekadar yalan olduğunu ve bunu söyliyenlerin nekadar yalancı olduğunu gördünüz ve anladınız değil mi?

— Evet gördük ve anladık Paşa Hazretleri!

***

Lozandan sora, ilk Cümhuriyet bütçesinin *yüz milyon* liralık tutarından *40 milyon* lirası işte köylünün bu şartlar altında ödemekte olduğu *âşardan* geliyordu. Hem asırlardanberi hiçbir karşılık görmeksizin daima vermeğe mecbur tutulmuş köylüyü, hem de köy iktisadiyatının inkişafına dayanan yeni devlet bünyesini kuvvetlendirmek için Cümhuriyet idaresi çok *cesur* bir tecrübeye atıldı. Bütçenin yarısına yakın bir geliri birdenbire gözden çıkarmak, yani âşarı hemen kaldırarak köylüye nefes aldırmak kararını verdi. *Köylünün vergi yükü umumî bütçede yüzde 40 tan yüzde 10 a*

indi. Bu *halkçılık* yolunda büyük bir adım ve *içtimaî adalet* yolunda yüksek bir hükümdür.

Büyük Millet Meclisinin 17 Şubat 1925 tarihinde çıkardığı 12 maddelik kanunun birinci maddesi: "*Âşar usulü mülgadır*„ cümlesile başlar.

Âşarın kaldırılması, Osmanlı İmparatorluğunda, seksen seneden fazla zaman arasıra ortaya atılmış, fakat ne Mutlakıyet, ne de Meşrutiyet devrelerinde *hiçbir hükûmet kendinde buna karar vermek cesaretini bulamamıştı.*

MÜSTAHSİLİ DEVLET YARDIMLARİLE KORUMA TEDBİRLERİ

Yüzlerce yıl bakımsız kalmış, varı yok edilmiş, biribiri ardınca girilen harplere işinden gücünden ayırtılarak sürülmüş *köylüyü korumak, çiftçiliği yükseltmek ve istihsali kıymetlendirmek* Cümhuriyetin birinci işi ve baş dileği olmuştur. Bu hususta bir taraftan para, tohum ve alet tedarikine yardım, diğer taraftan tohumların ıslahı, kıymetli ağaç fidanlıkları tesisi, ziraate zarar veren amillerle mücadele, ziraat tedrisatının ıslahı ve ziraî enstitüler tesisi şekillerinde fasılasız gayretler sarfedilmiştir.

Para, tohum ve alet — Umumî Harp ve İstiklâl Mücadelesi bittiği zaman (1914-1923), köylü parasız, tohumsuz ve hayvansız denecek halde idi. Osmanlı İmparatorluğunun böyle bir vaziyet karşısında yapacağı iş, asırlarca olduğu gibi, yine "*âşar*„ ını almağa devamdan ibaret kalırdı. Halkçı ve bizzat halkın malı ve eseri yeni Devlet, tabiî olarak, mukaddes kaynağı canlandırmak, temel olan köyü kuvvetlendirmek cihetine gitti. Köylünün bu ihtiyaçlarını karşılamak için bütçesine birkaç yılda *dört milyon lira* koydu. En muhtaç köylüler uzun zamanda ve faizsiz ödemek üzere aldığı bu para ile çift, çubuk, tohum eksiklerini tamamladılar.

Mühim çiftçilik sahalarımız olan bazı cenup vilâyetlerimizde buğdaylarımıza *süneböceği* musallat olmuştu. Köylü tam hasada yaklaştığı sırada güzel başaklarının bu böcek tarafından kemirildiğini ve ekinin ota, samana döndüğünü görüyordu. Bu böcekle başaçıkmak çok zor olduğundan devlet buna başka çare düşündü. Kıbrıs ve İtalyadan tohumluk buğday getirterek dağıttı. Kıbrıs buğdayı süneböceğinin tarlalarda üremesi mevsiminden evel yetişerek böceğin diş geçiremiyeceği kadar sertleştiği için köylü yıkımdan kurtuldu.

Pirinç ziraatini ıslah için de, ayni suretle altı nevi çeltik tohumu getirtilerek dağıtıldı [1].

Tabiat bağrında alabildiğine ve karmakarışık vasıflarda yetişen cılız otlaklar yerine sun'î çayırlıklar yetiştirerek hayvancılığı ilerletmek için Kayseride bütün Orta Anadolu için bir *Yonca Tohumu Temizleme Müessesesi* açıldı. Devlet, bu müesseseden her yıl temiz tohum alarak, vilâyetlere dağıtmakta ve ziraat memurlarının nezareti altında ektirmektedir.

Uzun harp yıllarının memlekette tükenmiş hale getirdiği kıymetlerden biri de *çift hayvanı* idi. Bu eksikliği doldurmak ve ekim sahasını genişletmek için *makineli çiftçiliğin* teşviki düşünüldü. *Traktör* kullanan çiftçileri himaye için kanunlar çıkarıldı [2], kredi kolaylıkları gösterildi. Memlekette traktör sayısı birkaç yılda (183) ten (2000) e vardı. Sürme, ekme, biçme, demetleme, harmanlama, kaldırma işlerinde makineli çiftçilik bilgisi az zamanda yayıldı.

Fakat, harpler yüzünden tükenecek hale gelmiş çift hayvanı nesilleri altı yıllık zaman içinde ürediği gibi cihan buhranının memleketimizdeki tesirlerine karşı koyabilmek için alınması lüzumlu görülen tedbirler sırasında, hayvan kuvveti ve bilhassa beygirle ziraatin himayesi daha faydalı olacağı düşünülerek memlekete ziraat makineleri ve bunları işletecek benzin, petrol, mazot gibi maddeler girmesini himaye eden kanun kaldırıldı. Buna mukabil, getirttikleri makinelerle işliyen çiftçileri zarardan korumak için *3 milyon liralık* yardımda bulunuldu [3], ve memlekette fennî pulluklar yapacak imalâthaneleri teşvik ve himaye tarafı tutuldu [4]. Ziraat aletleri yapan sanayi müesseselerimiz inkişaf yoluna girdi.

DİKİM VE EKİM ISLAH TEDBİRLERİ

Memleketin istihsal kabiliyetini ve topraklarımızın verimini arttırmak hususunda müspet faydaları görülen bu tedbirlerin başlıcaları şöyle sıralanabilir :

---

[1] Ziraat Bankasınca tedarik olunacak tohumlukların satış zararlarının ödenmesi hakkında 7/6/1930 tarih, 1682 numaralı kanun; tohumlukların gümrük resminden istisnası hakkında 21/5/1930 tarih ve 1641 numaralı kanun.

[2] 1926 da çıkan ve 1931 e kadar hükümde tutulan 752 numaralı kanun.

[3] 13 Haziran 1930 tarih ve 1710 numaralı kanun.

[4] 2 Haziran 1931 tarih ve 1797 nnmaralı kanun.

a) 1340/1924 yılında çıkarılan bir kanunla Rize ve Borçka havalisinde *fındık, portakal, limon, mandalina, çay ziraati* teşvik olundu. Bu kanunun güttüğü gaye ahaliye ait çalılıkları ve kızıl ağaçları söktürerek yerlerine bahçeler yaptırmaktı. Bunun için kanun, bir taraftan bu gibi arazi sahiplerine *çalılıkları temizlemek* mecburiyeti yüklettiği gibi, diğer taraftan da hükûmeti bahçe yapacakların muhtaç olacağı fidanları yetiştirmek ve parasız dağıtmak için *fidanlıklar tesisine* mecbur kılıyordu. Bahçeye çevrilen arazi, *on yıl* vergiden muaf tutuluyordu. Üç yıl için yapıldığı halde soradan daha üç yıl uzatılan bu kanun, tatbik edildiği sahada birçok faydasız arazinin kıymetli istihsal membaları haline gelmesine yaramıştır.

Adana, Cebelibereket, Mersin, Antalya gibi portakal, mandalina, limon yetiştiren vilâyetlerde de meyva ağaçları ziraatini ıslah etmek ve fennileştirmek için *Tarsusta bir fidanlık* tesis olunmuştur.

b) En çok *ipek* yetiştiren Bursa ve havalisinde dut fidanı yetiştirmek için *Mustafakemalpaşa kazasında* büyük bir fidanlık yapılmıştır. Bu fidanlık o havalide ipekçiliğin inkişafına çok yardım etmiştir. Şark vilâyetlerimizde ipekçiliğin ileri gitmesi için merkez tutulan *Erzincanda* dahi bir dut fidanlığı tesis edilmiştir.

c) Kıymetli mahsullerimizden olan *şamfıstığı* ziraatini genişletmek için *Ayıntapta* bir fıstık fidanlığı vücuda getirilmiştir.

d) Trakya ve Garbî Anadolunun en bellibaşlı servet kaynaklarından biri olan *bağlar* bakımsızlıktan, hastalıktan, harp yıllarının doğurduğu sebeplerden *harap* olmuş bir halde idi. Bunları *filoksera* dan müteessir olmıyan çubuklarla yeniden canlandırmak, yüz binlerce nüfusa geçim vasıtası olan bağları yeniden yetiştirmek lâzımdı. Halbuki memlekette eskiden kalma olarak yalnız *Erenköy* asma fidanlığı vardı. İhtiyacın süratle tatmin edilebilmesi için harap bir halde bulunan Erenköy fidanlığı ıslah ve tevsi edildikten başka, *Bilecik, Kırklareli, Manisa, Tekirdağı* ve *Ankarada* yeniden fidanlıklar tesis olunmuştur.

Umumî istihsalin artmasına yarayan bu tesisler " her nevi fidan ve tohumların *meccanen* tevzii, devlet uhdesinde bulunan araziden fidanlıklar tesisine elverişli olanların Ziraat

Vekâletine ve vilâyet hususî idarelerine *parasız* verilmesi „ hakkındaki 1925 tarihli kanun hükümlerinden istifade edilerek yapılmıştır.

e) Hububat, pamuk, patates gibi mühim ziraî mahsullerin ıslahı için de birçok müesseseler vücuda getirilmiştir. Fazla hasılat veren, kuraklığa dayanan temiz hububat tohum cinslerinin araştırılması için *Eskişehir* ve *Halkalıda;* patates, mısır için *Adapazarında;* pamuk için *Adanada* açılan tohum ıslah istasiyonları, ayrıca Eskişehirde açılan (drayfarming = kurak arazi ziraati) istasiyonu bunlardandır.

Bunlar Osmanlı Devleti teşkilâtı içinde hiçbir zaman yeri olmamış ve *hatta isimleri dahi bilinmemiş* müesseselerdir.

ZİRAATÇİLİK MESLEK VE İHTISASININ YÜKSELTİLMESİ

Osmanlı İmparatorluğunun ziraatte en yüksek meslek ve ihtısas mektebi İstanbulda "*Halkalı Ziraat Mektebi*„ idi. Zamanla görüldü ki bu mektep, memleketin ziraat hayatını ilmî ve fennî yükselişe erdirecek meslek adamları yerine muhtelif devlet dairelerine memur yetiştirmektedir. Bu sebeple, ziraat tedrisatının ıslahına karar verildi. Cümhuriyet idaresince Gazinin 1926 teşrinisani başında Büyük Millet Meclisini açma nutkundaki işaret bu ıslahata *başlangıç* oldu. Bir yıl çalışılarak hazırlanan "*Ziraat Tedrisatının Islahı Kanunu*„ Meclisçe kabul edildi (17 Haziran 1927). Ankarada mükemmel lâboratuarları, en yeni fennî vasıtaları ihtiva etmek üzere *Yüksek Ziraat ve Yüksek Baytar mektepleri ve enstitüleri* bina edildi *(Res. 117).* Avrupa ihtısas müesseselerine birçok ziraat talebesi gönderildiği gibi, *muallimlerden de 74 ziraatçi* gönderildi.

İpekböceği ırklarının tetkiki, ıslah ve ıstıfası, en nefîs ve en çok ipek verecek tohumların tespiti ve tamimi için Bursada bir "*İpekböcekçiliği Enstitüsü*„ Antalya, Diyarbekir, Edirne ve Erzincanda *İpekböcekçiliği Mektepleri* açıldı.

Tavukçuluğun ıslahı, çiftçi elindeki eksik verimli ırklar yerine en faydalı ırkların tamimi için Ankarada bir "*Tavukçuluk Enstitüsü*„ kuruldu *(Res. 118).*

Gerek bugünkü umumî ziraati, gerek müstakbel ziraat inkişaf plânlarını tanzimde istinat edilebilecek esaslar hazırlamak için memleketin *iklim şartlarını* daimî ve esaslı surette tetkik ve mütalea etmek üzere *100* mıntakada "*Meteoroloji istasiyonları*„ açıldı.

Orta ziraat tedrisatını ıslah ve takviye ederek memleketin muhtelif sahalarında çiftçi çocuklarının az zamanda lüzumlu amelî bilgilerle yetişmelerini temin, çiftçiliğin inkişafı ve ziraat usullerimizin yenileşmesi noktalarından ehemmiyetli idi. Eskiden yalnız Bursa, Adana ve Ankarada *üç* orta ziraat mektebi vardı. Bunların da tedris sistemleri, programları ve tatbikat malzemeleri en fena halde idi. Bunlar ıslah edildi ve İzmir, Erzincan, Kastamonu, Konya, Çorum, Sıvas, Erzurum, Edirne ve Kepsutta *yeniden dokuz orta ziraat mektebi açıldı.*

Bütün ziraat makinelerini kullanacak, tamir edebilecek unsurlar yetiştirmek üzere Ankara, Adana, Bursa ve Halkalıda ayrıca *dört ziraat mektebi açıldı.*

Mektep yaşını geçirmiş köylülerin, *çiftçilerin basit ve amelî bilgiler edinebilmeleri için* orta ziraat mektepleri muallimleri veya mıntaka ziraat müdür ve memurları tarafından mıntakanın ihtiyaç ve şartlarına uygun mevzular üzerinde kurslar, konferanslar tarzında *amelî tedrisat* usulü konulmuştur.

Orduda büyük bir kısmı bilfiil çiftçi olan askerlere *basit ziraat dersleri* verilmesi için 14 şubat 1924 tarihinde bir kanun çıkarılmıştır.

ZİRAÎ MÜCADELE Ötedenberi Türk köylüsünün mahsulünü kasıp kavuran, emeğini hiçe indiren bazı düşmanları vardır. Bunlar minimini tufeylâttan yaban domuzuna kadar giden zararlı mahlûklardır. Bu mahlûklar ve nebatî hastalıklarla mücadele etmek te *halk idaresinin* vazifeleri cümlesindendi.

26 Kânunuevel 1923 te yaban domuzları başta olarak *muzır hayvanların öldürülmesi* hakkında bir kanun çıktı.

1924 yılında Adana pamuklarını zarara uğratan *pembekurt* baş gösterdi. Bunu orada tüketmek ve başka yerlere geçirmemek için mücadele teşkilâtı yapıldı, en az ziyanla önüne geçildi.

Çok eski zamanlardanberi bazı yıllar memleketimizi, bilhassa cenup vilâyetlerimizin bir kısmını şiddetle istilâ ederek yüksek başaklı tarlaları çıplak kırlar haline getiren *çekirge sürülerine* karşı esaslı mücadele Cümhuriyet devrinde başlamıştır. 1927 yılında cenup hudutlarımıza yürümekte oldukları görülen çegirgelere karşı 586.000 dönüm arazi çinko levhalar dikilerek kapatılmıştır.

Yine cenup vilâyetlerimizde buğdaylara musallat *süne-böcekleri* ile zeytincilik sahalarında *zeytin sineklerine* ve umumî olarak *tarlafarelerine*, ekinlerdeki *sürme ve rastık* hastalıklarına, *portakalları saran parazitlere* karşı devamlı mücadeleler açılmıştır. Bunların yeni ve fennî usullerle yürütülmesi için İzmir ve Adanada mütehassıslar tarafından idare edilen *mücadele istasiyonları* tesis edilmiştir.

ZİRAAT BANKASI Osmanlı Saltanatından Türkiye Cümhuriyetine intikal etmiş müesseselerdendir. 1860 tarihinde *Mithat Paşa*nın Tuna Valiliği sırasında mahallî ve hususî mahiyette "*Memleket Menafi Sandıkları*„ namile bir ziraî kredi müessesesi teşkil edilmişti. 1867 de bu teşkilât bütün Osmanlı vilâyetlerine teşmil olundu. 1883 te, Osmanlı idaresine yakışır garibelerden olmak üzere isimden "*Memleket*„ kelimesi çıkarılarak "Menafi Sandıkları„ denildi.

Beş yıl geçmeden sandıkların idaresindeki yolsuzluklarla köylünün "*Menafi Hissesi*„ adı altında verdiği paraların hırsızlar elinde eridiği görüldüğünden müessese "*Ziraat Bankası*„ namile yeni bir şekle sokuldu (1889). İsminin değiştirilmesi bu teşkilâtın hakikî bir banka olması için kâfi gelemedi. *Meşrutiyete* kadar koyu bir iptidailik içinde kaldı: Meşrutiyet te esaslı bir değişiklik yapamadı.

İstiklâl Harbi sıralarında, istilâ altında bulunmıyan şube ve sandıkların işlemesi Ankarada tesis edilen "Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü„ emir ve murakabesine alındı. Yeni devlet, çiftçi hakkının korunması için harp haline rağmen bütün gayretini sarfetti.

Zaferden sora, Saltanat idaresinin Ziraat Bankası sermayesinden İstanbul merkezinde bulunan *bir buçuk milyon* lira kadar parayı maaş verebilmek için *çekip almış* olduğu anlaşıldı. Padişahın ve hükûmetinin köylü hakkını ödemeden inkıraz bulmaları üzerine *Ankara Hükûmeti, Büyük Millet Meclisi kararile bunu ödedi.*

1920 de Ziraat Bankasının *11,5 milyon* kadar sermayesi vardı, bu sermaye memleketin en zengin kısımlarının Ankaradan ayrı ve ateş içinde olmasına rağmen 1923 sonunda *15 milyon* liraya, Lozan Sulhünden 1931 başına kadar 7 yılda *26 milyondan fazlaya* yükseltildi. Halkın hakkını ve menfaatini korumakta Cümhuriyet çok kıskançtır.

Saltanat devrinde Ziraat Bankası çiftçiye sermayesinin yalnız % 30 u kadar ikrazatta bulunurdu. Bu nispet Millî Mücadele devrinde % 53 e, Lozandan soraki Cümhuriyet yıllarında ise % 100 den fazlaya, yüzde 136 ya çıkarılmıştır.

Bankanın ilk teessüsünden Millî Mücadele başına kadar *32 yıl zarfında* köylüye yapılan ikrazat yekûnu *22 milyon* liradan ibaret kalmıştı. Millî Mücadelede bin darlık içinde üç buçuk yıllık ikrazat *7 milyondan fazlaya varmıştır.* 1924 ten sora, 7 yıllık zamanda ise çiftçiye *95,5 milyonluk* ikrazat yapılmıştır.

Cümhuriyet devrinde, Ziraat Bankası, bir millî ayıp gibi utanılacak köhne müessese olmaktan çıkarak iftihar ile bakılacak ve gösterilecek mükemmel bir kredi cihazı haline gelmiştir *(Res. 119).*

ZİRAÎ KREDİ KOOPERATİFLERİ

Osmanlı İmparatorluğunda Türk köylüsünün en çok zahmet çektiği hususlardan biri de *kredi* bulmaktı. Ziraat Bankasının o zamanki teşkilât ve işleyişi daha evel kendi bahsinde söylediğimiz gibi *pek fena* idi. Çiftçi krediyi bilhassa köy, nahiye, ve kazalarda gayet fahiş şartlarla para ikraz eden *muhtekirlerden* temin ederdi. Bu suretle *sermaye ve ikraza istinat eden bir mütegallibe sınıfı* teşekkül etmişti. Bir ay için % 5 ten % 10 ve hatta 12 ye kadar çıkan faizlerle bulduğu para, ödenme müşkülâtından dolayı çiftçinin *yıkımına* sebep olurdu. Köylüler, mütemadiyen artan faizler yüzünden tarlalarını, çift ve çubuklarını elden çıkarırlar, muhtekir ağaların tahakkümü altında *ecîrlik* vaziyetine düşerlerdi. Osmanlı İmparatorluğunda millî iktisat bünyesini kemiren bellibaşlı amillerden biri de bu idi.

Cümhuriyetin ilk işlerinden biri de bu derde deva aramak oldu. Bir taraftan *Ziraat Bankası* nın tekemmülüne çalışılırken diğer taraftan da 1924 yılında *Ziraî Itibar Birlikleri Kanunu* çıkarıldı. Muhtekir faizcileri ortadan kaldırabilmek için en muvafık ve normal çare *krediyi köye* kadar, çiftçinin yanı başına kadar götürebilmekti. *Ziraî İtibar Birliklerinin* daha kolay inkişafı için bunlara temel teşkilât olmak üzere 1929 yılında [1] *Ziraî Kredi Kooperatifleri Kanunu* çıkarıldı. Bu kanun ile herhangi şekilde bir servet teminatı gösteremiyecek

[1] 5 Haziran 1929 tarih ve 1470 numaralı kanun.

halde bulunan çalışkan ve müteşebbis çiftçilerin şahsî itibar üzerine masrafsız ve külfetsiz kredi bulabilmeleri ve muhtekirler eline düşmemeleri istihdaf edildi.

Köy iktisadiyatımızda *hakikî ve derin bir inkılâp* hareketi sayılması doğru olan ziraî kredi kooperatifleri teşkilâtına 1930 yılı başında başlandı. Süratli bir inkişaf ile iki yıldan az zamanda [1] 30,000 den fazla köylünün 1,5 milyon sermaye ve 230,000 lira kadar ihtiyat akçesi ile ortaklaştığı *311 Kredi Kooperatifi* teşekkül etti. *Ziraî Kredi Kooperatifleri* teşebbüsü köylünün muhtekirler karşısında iktisadî istiklâlini kurtarmak ve korumak maksadını güder.

GAZİNİN ÇİFTÇİLİĞİ

Gazi, millî iktisadiyatımızın temeli *köyde* olduğunu ve Türkiyenin daha birçok zaman için *köy iktisadiyatının tekâmülüne* dayanan bir refah siyaseti takip etmesi lâzımgeleceğini ilk gündenberi ısrar ile tekrarlamıştır. Bunun için koyduğu *devlet siyaseti* icabından olarak bir taraftan çiftçinin çalışmasını kolaylaştıracak ve azamî derecede kıymetlendirecek kanunlar çıkarılır ve tedbirler alınırken, diğer taraftan *kendisi de amelî çiftçilik hayatına girdi.*

Orta Anadolu yaylâsının en kısır ve çorak sahalarından birinde, Ankaraya yakın, yarısı batak ve sazlık, yarısı kıraç ve dağlık bir çiftlik aldı. Bu, içinde ağaç izi bulmak mümkün olmıyacak kadar çıplak araziye "*Orman Çiftliği*„ adı verilmişti.

Gazi, çiftçinin istihsal hayatında uğrayabileceği bütün *müşkülleri* kendi tecrübelerile gördükten ve ortaya koyduktan sora, onlara deva olacak *tedbirleri* de tecrübeden geçirerek tespit etmek, *en ağır* istihsal şartları içinde bulunan vatandaşların imdadına *en evel* koşmak istiyordu. Çiftlik hayatına ilk girişte bu *en kısır* meydanı seçmiş olmasının hikmeti bu idi. Bu derin sebebi ilk günlerde derhal bulamamış olan bazı ziraatçi arkadaşları ona bu toprakların kazanç getirmiyeceğini ve daha eyi kazanmak için daha verimli topraklar almasını söylediler. Fakat, zaten kendi şahsı için para kazanmayı düşünmeğe vakti olmıyan ve hiçbir an düşünmemiş bulunan Gazi kararında durdu.

1925 Mayısının beşinci pazartesi günü, otlu yerler ara-

[1] 1931 Teşrinievel sonuna kadar.

maktan usanmış yorgun çobanların güttüğü cılız sürülerden başka hayat ve hareket şahidi görmemeğe alışmış *bu bozkır parçasında bir çadır* kuruldu ve *iki traktör* yürüdü. İki traktörü işleten iki makiniste binlerce bataryalarla yüz binlerce kişilik orduları yürütmüş *bir adam* kumanda ediyordu *(Res.120)*. Küçücük yeni ordusu ve tek çadırdan ibaret karargâhile, ot ve ağaç bitmez denilen bu yerlere, *tabiati yenmek* hedefini güden bir meydan muharebesi açmağa gelmişti.

Çarpışma çetin ve zahmetli oldu.

Fakat, bir yıl içinde bataklıklar kurudu, sazlıklar kalktı. Bozkır yerini, altın başakların zafer bayrakları gibi dalgalandığı geniş tarlalara bırakıp çekildi. *Büyük Çiftçi* ve yanında çalışanlar, çadırı sökerek bütün sıhhat şartlarını haiz binalara geçtiler. Kıraç sırtlar, sert rüzgârların kamçısı altında yerlere kadar eğilerek titreşen incecik ağaç yavrularile örtüldü. Bu zavallı cılız fidanların yoksul toprak, poyraz ve kuraklık gibi sert düşmanlar elinde boylanıp dal, yaprak ve gölge verebileceklerine ilk yılda inananlar az oldu. Altı yıl geçmeden, dikilen ve tutan *iki milyona* yakın ağacile "*Orman Çiftliği*" bu ismi doğru ve haklı olarak taşıyabilecek hale geldi *(Res.121)*. *Yenilen kısır tabiat*, Ankaranın garbına doğru demiryolu boyunca bir orman manzarası almağa mecbur oldu.

Gazinin ziraî tecrübe ve faaliyetleri — Orman Çiftliğinin faaliyet sahaları şunlar olmuştur:

1 — *Makineli ziraat* usulile geniş mikyasta buğday yetiştirmek;

2 — Fennî tesisatla *tohum cinslerini ıslah* etmek;

3 — Orta Anadolu için en sağlam zenginlik kaynaklarından biri olan *koyunculuk* (bilhassa kıvırcık koyun cinsi ile, yerli cinslerden karaman, yabancı cinslerden merinos, kürkçülük sanayi ve ticaretinde fevkalâde mühim ve şimdiye kadar yalnız *Türkistanda* yetiştirilebilmiş olan *karagül* koyunları; maltız cinsinden keçilerle, Ankaranın yerli tiftik keçileri üzerinde çalışılmıştır).

4 — İnekçilik. (1931 de Gaziye Amerikada *Türk-Amerikan Dostluk Cemiyeti* Reisi tarafından hediye edilen beheri 15-20 bin lira kıymetinde çok verimli İneklerle bu sahadaki tecrübeler ehemmiyetli safhalara girmiştir).

5 — Çok yumurtlayıcı *tavuk cinslerini* üretmek;

6 — *Peynircilik* ve *tereyağcılık*;

7 — *Meyva ağaçları* ziraati, *bağcılık* ve *nevilerinin ıslahı* (Bu tecrübeler için beş yüz dönüm fidanlıklar vücuda getirilmiştir).

8 — İstidat sahibi *gençlerden* fennî ve amelî bilgilerle mücehhez çiftçiler yetiştirmek;

9 — Tohumların ayrılmasına, ziraat makinelerinin tamirine mahsus *atelyeler*; Anadolu ziraatini *kara sabandan* kurtarmak, yerli pulluk imalâtına yol göstermek için tesis edilen *pulluk* ve diğer *çift aletleri imalâthaneleri.*

Başka tecrübe sahaları — Ankarada orta yaylâ ziraatinin inkişaf yolları ve çareleri etrafında ilk teşebbüs yürümeğe başladıktan sora cenup vilâyetlerimizden *Cebelibereket* ve *Silifke* havalisinde de tecrübe ve nümune çiftlikleri tesis edildi. Bunlar bilhassa portakal, pamuk, pirinç ziraati sahalarında faydalı tetkiklere zemin olmaktadır.

En son olarak Marmara havzası ziraî vaziyet ve istikbali tetkiklerine geçilerek, *Yalova* kazası sahilinde Gazi tarafından satınalınan Baltacı ve Millet çiftlikleri faaliyeti açılmıştır. Buralarda bilhassa iklim şartlarına göre *ipekböcekçiliği, konservecilik, zeytincilik* üzerine çalışılmaktadır. Burada ayrıca fennî temizlikten mahrum, sulu sütlerden sıkıntı çeken İstanbulun süt ihtiyacını tatmin yolunda bir teşebbüs ve başka müteşebbislere bir nümune olmak üzere pastörize süt hazırlıyan bir *süt fabrikası* tesis edilmiştir.

TOPRAĞI OLMIYAN BİR EMEKTAR ÇİFTÇİ

Toprağı olmıyan çiftçileri toprak sahibi kılmak Türkiye Cümhuriyetinin prensiplerindendir. Büyük Millet Meclisindeki resmî nutuklarından birinde:

"Toprağı olmıyan çiftçilere toprak tedarik etmek meselesile ehemmiyetli surette iştigal buyuracaksınız. Hükûmetin şimdiye kadar bu yolda devam eden gayretine yeni tedbirlerinizle daha ziyade vüsat vermeğe muvaffakıyetinizi temenni ederim [1], cümlelerile teyit edilen bu prensip bizzat Gazi tarafından konmuştur. Büyük Millet Meclisinin çıkardığı kanunla on binlerce *topraksız köylü tarla sahibi* olmuştur. Fakat prensipi koyan *emektar Çiftçi* bir karış toprak sahibi değildir. O, hiçbir gün kendisi için maddî bir şey edinmek istemedi. Aylıklarından arttırarak aldığı çiftlikleri ve dünyada nesi varsa

[1] Büyük Millet Meclisinin 1 Teşrinisani 1928 zabıtları.

ve olacaksa hepsini memleket için bir siyasî hayat mektebi telâkki ettiği fırkasına verdi [1].

C. SANAYİ SAHASINDA

OSMANLI SALTANATINDA TÜRK MİLLÎ SANAYİİNİN ÖLÜMÜ

Beşeriyette sanayi hayatının kapısını ilk açanlar Türkler olduğu ve madencilik, dokumacılık, dericilik, başta olmak üzere birçok sanayi şubelerinde Türklerin nekadar ileri gitmiş bulundukları malûmdur. XIX. asır başlarına gelinciye kadar Osmanlı İmparatorluğu içinde dahi millî sanayi memleketin her türlü ihtiyacına yetecek mertebede idi. Fakat o devirde *buharın makineye tatbikı* ile başlıyan ve müthiş bir süratle ilerliyen yeni sanayi, yeni keşiflere ve terakkilere uymakta geciken bütün memleketlerde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da Türk millî sanayiini adım adım çiğneyerek ezdi. Asırlarca, İmparatorluğun en az altmış milyonluk nüfusuna *her türlü masnuat yetiştiren* daimî denecek kadar muharebe halinde koca orduların silâh ve mühimmat gibi maden ve kimya sanayiinden elbise, ayakkabı, at takımları gibi dokumacılık ve saraçlık sanayiine, elhasıl bütün askerî teçhizat ve levazıma müteallik ihtiysaçlarını *bizzat temin etmiş olan Türk sanayii* eski varlığı beliriz kalacak derecede eriyip gitti. İmparatorluk ülkesi Avrupa sanayii için *kapısı ardına kadar açık* rakipsiz bir satış yeri, ancak ham mal veren iptidaî bir memleket haline indi. Osmanlı İmparatorluğu öldüğü zaman yeni Türkiye Devleti hudutları içinde daha ziyade tamirhane mahiyetinde birkaç askerî imalâthane ile, Hereke, Feshane gibi resmî mensucat fabrikaları haricinde millî sanayi müesseseleri *yok denecek kadar az* ve mevcut olanların çoğu da *pek iptidaî* bir halde bulunuyordu.

TÜRK MİLLÎ SANAYİİNİN DİRİLİŞİ

XX. asır, millî istiklâlin millî sanayie dayandığı, millî sanayiden mahrum memleketlerin yarı müstemleke, yarı mahkûm vaziyete düşmekten pek zor kurtulabildikleri bir asırdır. Millî sanayi, istiklâlin en esaslı temel taşlarından biridir. Bir memleketin mübrem ihtiyaçlarını kendi topraklarından alabilmesi

[1] Halk Fırkasının İkinci Büyük Kongresi zabıtları 1927.

ve bunlardan masnu ve mamul hale getirilecekleri kendi hudutları içindeki sanayi müesseselerinde işliyebilmesi, XX. asrın *millî kuvvet ve refah* düsturlarındandır.

Bu itibarla Cümhuriyet idaresi, yeni Türkiyenin, mümkün olduğu kadar az zamanda sanayi sahasında tekâmülünü en fazla ehemmiyetle güdülen bir gaye edinmiştir.

İstiklâl Harbi biter bitmez, ilk işlerden biri olarak İzmirde, toplanmağa davet edilen "*Türkiye İktisat Kongresi*„ millî sanayi işini dahi düşünüp konuşarak:

a) *Sanayii teşvik* kanunlarının, bilhassa *gümrük* tarife kanunlarının millî sanayiin inkişafı uğrunda takviyesi;

b) Kara ve deniz nakliyeciliğinde *yerli malların asgarî ücretle taşınması:*

c) *Sanayicilere kredi temini* (sanayi bankaları);

d) *Sanayi tedrisatının takviyesi*, sanayi mühendisleri yetiştirilmesi;

gibi himaye kararlarına varmıştı (4 Mart 1924).

O zamandanberi *Sanayii Teşvik Kanunu* ihtiyaca uygun ve daha mütekâmil şekilde yenilenmiş, *Gümrük Tarife Kanunu* millî istihsalin ve millî sanayiin korunması esası üzerine yeniden tanzim edilmiş, *Sanayi ve Maadin Bankası* kurulmuş, tahsillerini ecnebi ihtısas müesseselerinde tamamlamış birçok *sanayi mühendisleri* yetişmiştir. Yeni Türkiye Devletinin sulhü takip eden yıllardaki iktisat buhranlarına ve malî müşküllere rağmen millî sanayi sahasında aldığı yol, orta derecenin çok yükseğindedir. Birkaç basit rakam bunu pek ziyade göze çarpacak ve hatırda kalacak surette gösterir:

Yeni, "Teşviki Sanayi„ Kanununun çıkarıldığı
1927 yılına kadar açılmış olan fabrikalar sayısı 470,
1927 den 1931 e kadar açılan fabrikalar sayısı 1988.

Bu iki rakamdan, Türkiyede son dört yıl içinde iki bine yakın yeni fabrika *(Res.122)* kurulmuş olduğu yani bir asra yakın zaman evel, ilk fabrikanın açıldığındanberi bütün Osmanlı İmparatorluğunda toplanan yekûnun *(4) mislinden fazla* nispette bir *artış* bulunduğu anlaşılır. *(Grafik,5)*

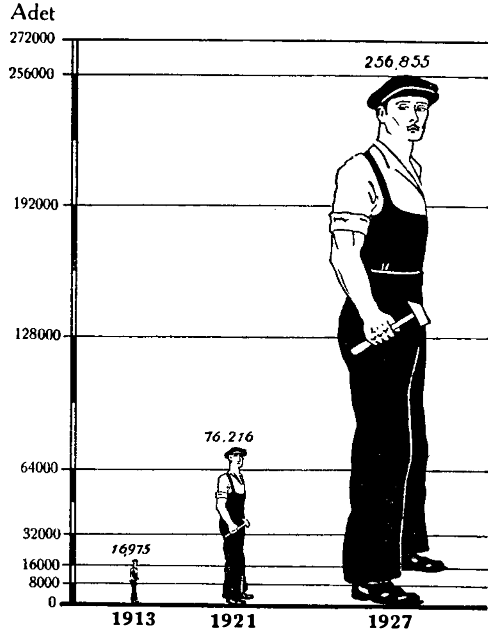
Umumî Harp başlamadan önce bütün Osmanlı İmparatorluğu için tutulan hesaba göre sanayi işçilerinin sayısile 1927 yılında Türkiye Cümhuriyetine ait sayı nispeti de çok açıktır:

1913 te Osmanlı Imparatorluğunda sanayi işçisi 16,975

1921 de yalnız millî hudutlar içinde sanayi işçisi			*76.216*
1927 de Türkiye Cümhuriyetinde	„	„	*256.855*

Osmanlı İmparatorluğunda teşkilât bozukluğu ve istatistik tanzimindeki bilgisizlik dolayısile 1913 rakamının eksik olması ihtimalini de hesaba katsak o zamanki hudut ve nüfusu göz önüne alınca *1927 yılının 256.855 rakamı* Türkiye Cümhuriyeti sanayi hayatının nekadar çabuk inkişaf ettiğini gösterir.

1927 yılı umumî istatistikleri Türkiyede *65.245 büyük küçük motörlü, motörsüz sanayi müessesesi* mevcudiyetini tespit ediyor *(Grafik. 6).*

5 — 1913, 1921 ve 1927 yıllarında Türkiyede sanayi işçileri

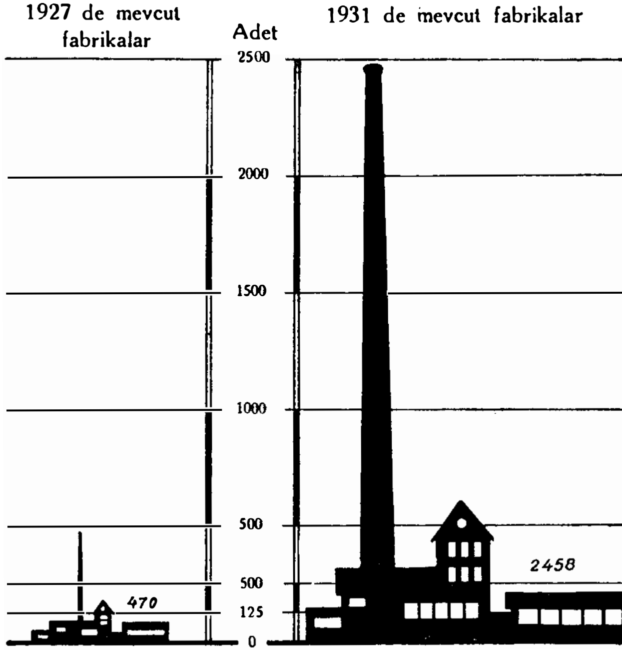
1927 den 1931 e kadar yeni bir sınaî tahrir yapılmamış olmakla beraber fabrika sayısının üç misli artmış olmasına bakılırsa, bu gösterilen yekûnların dahi mühim nispette artmış bulunacağı kabul edilebilir. 1927 ile 1931 arasındaki inkişafta bariz nokta bilhassa makineli sanayiin gittikçe artışıdır. *1927 yılında 17 milyon lira kıymetinde olan millî sanayi imalâtı yekûnu 1929 da 59 milyon liralık artışla 76 milyona çıkmıştır.*

Sanayi ve Maadin Bankası — Sınaî müesseselere tesis ve işletme kredileri temin etmek üzere 1925 tarihinde kurulmuştur.

ÖLÇÜ SİSTEMİNİN YENİLEŞMESİ Arşın, endaze, dönüm, okka, kantar, çeki, batman, kile esaslarına müstenit eski usul ölçümüzün çok mahzurları vardı; bunların başlıca iki büyük kusuru şunlardı: 1 — İçlerinden bazılarının memleketin muhtelif mıntakalarına göre değişerek ayni vezin

4—19

veya eb'atta olmamaları. 2 — Taksimatta artış veya eksilişleri onlar, yüzler gibi yuvarlak hesap üzerine olmadığından muamelede büyük müşkülât vermeleri.

6 — 1927 yılına göre 1931 de mevcut fabrikalarımız

Ölçü işlerini memleketin her tarafında bir usule bağlamış olmak için Cümhuriyet idaresi *metre* esasına istinat eden usulü kabule karar verdi. İlmî heyetlerin uzun tetkikleri neticesinde 1797 de bulunmuş ve birçok milletler tarafından resmen kabul edilmiş olan bu ölçü usulü bizde de 1933 yılında umumî tatbika geçmek üzere 1931 yılı nisanında kanunlaştırılmıştır.

D. TİCARET SAHASINDA

OSMANLI SALTANATININ MUHTELİF DEVİRLERİNDE TİCARET

XVII. asır başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğunun ziraî, sınaî istihsal vaziyeti ve bunlara istinat eden dahilî, haricî ticareti çok eyi gidiyordu. İhracat, ithalâta faik oldüktan başka İmparatorluğun Avrupa, Asya ve Afrika kıt'alarındaki mevkii beynelmilel mübadelede büyük bir mütevassıtlık kârı temin ediyordu. Fakat XVII. asrın başlarından ortalarına kadar süren Anadolu isyan ve kargaşalıkları ticaret yollarının emniyetini bozmak suretile bir durgunluk

devresi açtığı gibi, XVIII. asırda (1722) başlıyarak (1787) ye kadar 65 yıl arasıra tazelenerek herbiri yıllarca süren İran harpleri ile ona eklenen Rus seferleri de bütün İmparatorluk, bilhassa Anadolu iktisadî ve ticarî hayatına ağır darbeler indirdi.

Ondan sora XIX. asır ortalarına kadar İran, Ortaasya Kafkasya ticaretinin ana ticaret yolu emniyette kaldı ve Anadolu ticareti tekrar inkişaf buldu. Fakat bu sefer de yeni bir hâdise bu inkişafı artık Türkiye Cümhuriyeti devrine kadar artıcı surette devam etmek üzere inhitata çevirdi. Bu yeni amil, evelce de söylenmiş olduğu üzere:

a) Sanayiin makineleşmesi, binnetice maliyet fiatlarının eksilmesi, mamul eşyanın ucuzlaşması;

b) Deniz ve kara nakliyatına buharın tatbikı, binnetice sanayi sermayesinde hareket ve tedavül şürati ve nakliyenin ucuzlaşması;

gibi el ve ev sanayii ile deve ve kağnı nakliyatının karşı duramıyacağı çetin rekabet şartlarile müessir oldu.

Türk sanayiinin emsalsiz kumaşları, ipeklileri, nefîs kadifeleri, dayanıklı alacaları, çatmaları, zarif bürümcükleri, rakipsiz Ankara sofları, Bursa, Denizli, Karacasu gibi merkezleri hâlâ yaşıyan havlu ve peştemalları, birçok bakır sanayi merkezlerinin güzel bakır mamulâtı v. s. v. s. artık ihracat piyasalarından yavaş yavaş çekildi, nihayet Avrupa mamulâtına memleket içinde dahi rekabet edemiyerek sürümsüz, ölgün hale düştü. İstanbulun beş yüz kadar *büyük tüccar hanında* kaynaşan mübadele faaliyeti yerini gittikçe ağırlaşan bir sessizliğe ve hareketsizliğe bıraktı.

Ticaret usullerinin ve şartlarının yenileşmesi, ticaret merkezlerimizde *kapitülasyonlardan istifade eden yabancı tüccarların artması*, beynelmilel ticaretin küçükleri yutan *büyük sermayeler* eline geçmesi, en nihayet Türk camiasının içinde bırakıldığı cehaletten çıkarak yeni icaplara uymasına meydan verilmemesi gibi saiklerle millî ticaret derin bir kansızlığa ve dermansızlığa uğradı.

Araya giren harp ve iğtişaş buhranlarına rağmen XIX. asır ortalarına kadar Türk istihsal, sanayi ve ticareti lehine devam edebilmiş olan ihracat fazlalığı o tarihten sora uçurum inişi ile düşmeğe başladı. 1878 de:

8 milyon altınlık ihracata karşı
20 „ „ ithalât

görüldü. Bu vaziyet *çılgınca yapılan istıkrazların ağır ödeme şartları* gibi bazı amillerin de eklenmesile gittikçe fenalaşarak Osmanlı İmparatorluğunun ölüm gününe kadar sürdü.

İşte yeni Türkiye Devleti, Osmanlı İmparatorluğundan hemen her sahada olduğu gibi dahilî ve haricî ticaret sahasında da *böyle bir miras* aldı.

TÜRKİYE CÜMHURİYETİ DEVRİNDE DAHİLİ VE HARİCÎ TİCARETİN CANLANMASI

İstiklâl Mücadelesi devrinde ticaret faaliyeti *zarurî* bir durgunluk geçirdi. Lozandan sora da rum - ortodoks ahali *mübadele* suretile gönderildi. Halbuki Türkiyede yabancı devlet tebaasından sora en mühim ticaret unsuru bu rum - ortodokslar sayılıyordu. Ecnebiler hem büyük Avrupa sermaye ve sanayiine dayanmak, hem de muhtelif *vergi imtiyazlarından istifade* etmek suretile memleketin sahibi Türklere faik vaziyette bulundukları gibi rum ahali de *askerlik etmemek, devlet memuriyetlerine girmemek* gibi memleket içinden, *Avrupa sermaye ve sanayiinin* Türkiyede mütevassıt ve mümessil olarak *hıristiyan unsurları tercih etmesi* gibi memleket dışından gelen elverişli şartlara mazhar bulunuyordu. Bundan başka patrikhanelere verilmiş olan imtiyazlarla, unsurlar, zamanın icap ve ihtiyaçlarına uygun bir okutup yetiştirme yolu tutabilmiş oldukları halde, *maarif ve terbiye* bahsinde öylenen medrese ve taassup zihniyeti tesirlerile *müslüman Türkler* hayat mücadelesine, bilhassa ticarî ve iktisadî hayata *eyi hazırlamayan* bir sistemle yetişiyorlardı.

Bu zahirî manzaraya bakılarak, Osmanlı İmparatorluğunun son kırk, elli yılı içinde *Türkün iş ve ticaret adamı olmadığı* yolunda birçok garazkâr sözler söylendi ve yazıldı. Bilhassa millî istiklâlin tam olarak kazanılmasından, kapitülasyonların kaldırılmasından sora eski devirlerin kolaylıklarına hasret çeken *ecnebi imtiyaz avcıları* başta olmak üzere Türk düşmanları: "Türkler ticaret adamı değildir, Türkiyenin ticareti batacak!„ diye bir iki yıl süren yaygaralar kopardılar.

Türkün kabiliyet ve istidat pınarlarının *tükenmez zenginliğini bilemiyenler* bu sefer de şiddetle aldanmış oldular. Cümhuriyetin birkaç yılı içinde *Türk zekâsı* dahilî ve haricî ticaret cihazlarını hiçbir milletin tarihinde görülmediği mubalâğasız söylenebilecek bir süratle *kavrayıp işletmeğe* başladı. *Lozanın dördüncü yılında yapılan umumî tahrir harp yorgunluk-*

larına ve buhran sarsıntılarına rağmen Türkiye ticaret mesleğinin (256.000) kişilik bir kuvvet yekûnuna varmış olduğunu gösterdi. Yine aynı dört yıl içinde Türk gayret ve teşebbüsünün 31 i millî banka, 50 si sanayi, 19 u ticaret, 19 u maden işlerine ait olmak üzere 100 milyon lira sermayeli 100 ticaret şirketi teşkil ettiği görüldü.

DAHİLÎ VE HARİCÎ TİCARETTE KANUNLAR VE İCRAAT

Ticaret ve sanayi odaları — Bulunduğu muhitin ticaret ve sanayi faaliyetlerini tanzim ve diğer muhitlerle temas ve irtibat tesis etmek üzere Büyük Millet Meclisi 1925 yılında "*Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu*" nu kabul etti. Odalar, bütün vilâyet merkezlerinde ve daha geniş teşkilâtlı olarak ihracat limanlarında ticarî ve sınaî ihtiyaçları daimî surette mütalea ve tetkik ederler. Bunları her yıl toplanan kongrede münakaşadan geçirdikten sora muhitin inkişafı için lüzumlu gördükleri noktaları İktisat Vekâletine bildirirler.

Borsalar — Memleketin, muhtelif sahalarındaki mütenevvi mahsuller üzerine alım satım işlerini nizama koymak için başlıca ihracat mahsullerimize istihsal sahası teşkil eden mıntakalarda borsalar açılmıştır. Meselâ *Trabzon* ve *Giresun* borsaları bilhassa *fındık*; *Adana, Mersin* borsaları *pamuk*; *Izmir, Manisa* borsaları *üzüm ve incir*; *Ankara, Konya, Eskişehir* borsaları *zahire ve yün*; *Kütahya, Afyon Karahisar* borsaları *zahire ve afyon* mahsullerine müteallik satış işlerinde nâzımlık etmektedirler.

İstanbul borsası, bütün mahsuller üzerine muamele yapan en büyük borsadır.

Ticaret ve iktisat mıntakaları — Türkiye Cümhuriyeti, herbiri bir ticaret ve iktisat müdürünün idaresinde 10 mıntakaya ayrılmıştır. Türk ve ecnebi mütehassısların arazinin tabiatine, verdiği mahsullere, müstakbel inkişaf istidatlarına göre uzun tetkiklerden sora tespit ettikleri bu mıntakalarda *müdürler*, istihsal, ticaret ve sanayi işlerini vekâlet namına *takip* ve *murakabe* ederler. Mıntaka iktisadiyatının yükselmesi için lüzumlu gördükleri *tedbirler ve icraat* hakkında hükûmeti *tenvir* eylerler.

Yerli malı sergileri— Mahsullerimizi ve masnuatımızı tanıtmak, sürümlerini arttırmak için her yıl bilhassa *Ankara, İstan-*

bul ve *Izmirde* olmak üzere birçok *sergiler* açılmıştır. Bu sergiler dahilî ticaretin yerli mallar lehine inkişafında faydalı olmuştur. Yerli malları yabancı memleketlere tanıtmak üzere vapurlarımızdan birinde tertip edilen bir *seyyar sergi* Avrupanın bellibaşlı ticaret limanlarında dolaştırılmıştır.

Tağşişlerin önüne geçmek — Yerli mahsullerimizin kıymet ve sürümünün artması gayesine zarar veren hususlardan biri, mallarımızın ötedenberi *kıymet vasıflarına göre eyi tasnife tâbi tutulmaması* idi. Muhtelif mahsullerin en fena vasıfta olanları ile en seçme çeşitleri bir arada satılıyor, bu da umumî kıymetin düşmesine sebep oluyordu. Bunun önüne geç mek ve bir de yerli mallarımıza herhangi suretle *hile* karıştırılarak kıymetlerinin düşürülmesi tehlikesini karşılamak için 1931 den itibaren mer'iyete geçmek üzere bir kanun çıkarılmıştır. Ticaret emtiamız üzerinde bu noktalardan tetkiklerde bulunmak için İstanbulda 1930 yılında bir *Ticarî Tahliller Tetkik ve Taharri Lâboratuarı* açılmıştır. Bu lâboratuarda afyon, fındık, tiftik, yün, zeytinyağı ve saire gibi başlıca mahsullerimizin muhtelif cins ve nevilerini ayırmak, bunların hakikî vasıflarını tespit etmek için fizikî ve kimyevî tahliller yapılmaktadır.

Ticaret tedrisatı — İzmir, Trabzon, Samsun, Adana ve Ankara şehirlerinde *(Res.123)* birer *Orta Ticaret Mektebi* açılmıştır. İdareleri Maarif Vekâletine verilmiş olan bu mekteplerden başka İktisat Vekâletine bağlı olarak İstanbulda orta kısmı da muhtevi bir *Yüksek Ticaret Mektebi* vardır. Talebesi her yıl artan bu mektepler memleket ticaretini ellerinde yükseltecek *meslek unsurları* yetiştirmektedir.

Âli İktisat Meclisi — Bütün İktisadî büyük meseleleri tetkik etmek ve hükûmetçe verilecek mevzular üzerinde mütalea söylemek vazifelerile 1928 martında bir "Âli İktisat Meclisi„ teşkil olunmuştur. Bu meclis teşekkülündenberi her yıl muayyen zamanlarda toplanarak çalışmaktadır.

Haricî Ticaret Mümessillikleri ve İhracat Ofisi — İstiklâl Harbi yıllarınca haricî ticaret, tabiî olarak felce uğramış vaziyette idi. Sulhten sora ecnebi memleketlerle ticarî mübadeleyi kolaylaştırmak ve kuvvetlendirmek yolundaki icraattan biri de Avrupa ve Amerikanın en mühim iktisadî merkezlerinde *ticaret mümessillikleri* ihdası oldu. Ayrıca ticarî istihbarat merkezi halinde Türkiye ticaretini alâkadar edebilecek haberler toplayıp tüccarları tenvir eylemek ve haricî ticare-

timiz üzerinde müessir şartlar etrafında tetkikler yaparak fena şartları ıslaha çalışmak üzere İstanbulda bir *İhracat Ofisi* tesis edildi. Bütün devletlerle *en fazla müsaadeye mazhar millet* esası üzerine ticaret muahede ve mukaveleleri aktolundu.

TİCARÎ KREDİ MÜESSESELERİ; ŞİRKETÇİLİK, SİGORTACILIK

Şirketçilik ve sigortacılık sahalarında da "Cümhuriyet„ bir inkişaf ve tekâmül devri açmıştır. Ticarette ehemmiyetli bir hayat unsuru olan sigortacılık yeni esaslara müstenit kanunlara bağlanmıştır.

Türkiye Cümhuriyetinin ticarî sahada bellibaşlı muvaffakıyet ve terakki eserlerinden biri de *Türk bankacılığıdır.* Yetimlerin, dulların hak ve menfaatini koruyan *Emlâk Bankasından,* millî sanayii himaye eden, *Sanayi ve Maadin Bankasından,* çiftçiye destek olan *Ziraat Bankasından* daha evel kendilerine ait kısımlarda bahsetmiş, Cümhuriyet yıllarındaki inkişaf safhalarını anlatmıştık. Bunlardan başka Lozandan 1931 e kadar 31 millî banka teşekkül etmiştir. Bunların en kuvvetli ve geniş teşkilâtlısı İş Bankasıdır.

İŞ BANKASI

Osmanlı Devletinde bankacılık adeta istirdat edilememiş bir vatan parçası halinde yabancıların elinde bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğunun meşrutiyet devrinde "Millî İtibar„ Bankası ve birkaç küçük bankadan ibaret millî kredi müesseseleri açılmışsa da inkişaf edememişler, Umumî Harbin mağlûbiyet neticesinden sora ise bunlar batacak hale gelmişler veya büsbütün batmışlardı. Bu akıbet, türklük düşmanları tarafından Türklerin bankacılıkta muvaffak olamıyacaklarına delil tutulmuştu.

1924 yılı 26 Ağustosunda [1] Büyük Rehberin fikir, teşvik ve teşebbüsü ile "*İş Bankası*„ kuruldu. Küçük bir bina, küçük bir kadro ve ilk zamanda yalnız dörtte biri, yani 250,000 lirası tediye edilecek bir milyon liralık bir sermaye ile işe başlıyan bu müessese az zamanda memleketin iktisadî hayatında mühim amil halini aldı *(Res. 124).* 1931 de sermaye 5 milyonu, ihtiyat akçesi 2 milyondan fazlayı buldu.

İş Bankasının teşekkülü Türk bankacılığı için hakikaten ilk ve kat'î zafer müjdesi oldu. Ondan sora Ziraat Bankasının yenileşmesi, Emlâk ve Sanayi Bankalarının ve sayısı gittikçe

[1] Büyük zaferin ilk taarruz gününün ikinci yıl dönümü.

artan millî bankaların işe girmesile genişliyen bu sahada yepyeni ve kıymetli bir *bankacı türklük* yetişti.

Bankacılık tecrübesi, Türk Milletinin tamamen yabancı bırakıldığı sahalarda başka milletlerin seksen yılda, yüz yılda varabildiklerine *bir hamlede* erebileceğini teyit eden parlak misal olmuştur.

İş Bankası sekiz yıl içinde (1931 e kadar) memleketin muhtelif mıntakalarında en modern banka usullerile muamele yapan 42 büyük şube açmağa ve bunları idare edecek bankacılar yetiştirmeğe muvaffak olmuştur.

Çocuklarımızın ve çocuk babalarının o kadar alâka ile benimsedikleri tasarruf kumbaralarını ihdas etmek suretile memlekette tasarruf hareketini canlandırması da İş Bankasının hizmetlerinden biridir. Ziraat Bankası tasarruf kumbaraları hareketine iltihak ve iştirak etmiştir. Minimini Türklerin yarınki tahsil ve hayat ihtiyaçları için bu kumbaralarda biriktirdikleri küçük kuruşların yekûnu bir iki yılda milyonlarca liraya varmıştır.

İş Bankası, demiryolları, orman sanayii, kömür istihsalâtı, sigorta şirketleri, mensucat sanayii gibi iktisadî ehemmiyeti büyük işleri de faaliyet hududu içine alarak hizmet sahasını genişletmiştir.

DENİZ TİCARETİ VE DENİZ NAKLİYECİLİĞİ, SEYRİSEFAİN

Ortaasyadaki kadîm İçdenizlerin hangi tarihte kuruduğunu ve o zamanlardaki Türk denizciliğinin ne halde bulunduğunu tarih henüz vuzuh ışıklarile aydınlatamadı. Fakat milâttan evel 7 inci binden itibaren geniş göller, derin ırmaklar, üzerinde Türklerin ehemmiyetli nakliyat faaliyetinde bulunduklarına dair işaretlerden mahrum değiliz. Büyük Türk muhaceretlerine devir devir sahne olan Çin, Hint, Anadolu, Mezopotamya, Mısır, İskitya (Cenubî Rusya), Avrupa gibi sahalarda Sarıırmak, Sint, Ganj, Kızılırmak, Mendires, Fırat, Dicle, Nil, İtil, Yayık, Don, Dinyeper, Tuna gibi ulu ırmaklardan geçen ve onların etrafında yerleşenlerin çocukları, ihtiyarları hayvanlarile milyonlarca insanı taşıyabilecek gemicilik vasıtalarını yapıp işletebilecek iktidarda olduklarını kabul zaruridir. Sumer Türklerinden bir kısmının Sint boyundan Garbî Hint sahillerine inerek deniz yolu ile Mezopotamyaya gelmiş oldukları ve daha sora buralardan Habeşistan kıyılarına çıktıkları da malûmdur. Türkiyenin, Şarkî Asya sahillerinden

deniz yolu ile Kristof Kolomp (Christophe Colomb) tan her halde çok asır evel Cenubî Amerikaya geçmiş oldukları ise şüphesizdir.

Ak ve Karadenizler zaman zaman faikıyet merkezleri Anadolu, Girit, Suriye veya Yunanistan sahilleri arasında değişmekle beraber daima Türk gemiciliğinin hâkim bulunduğu birer deniz ticaret sahası kalmışlardı. Bu vaziyet, fasılasız denecek surette son asırlara kadar devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu devrinde dahi bu iki deniz Türk ticaret havuzları olmakta devam etmişlerdir.

XIX. asırda Osmanlı İmparatorluğu, inhitatında hızlı bir yürüyüşe girdiği zamanlarda, en çok ehemmiyetle, Avrupadaki hudutlarını korumak için gösterdiği hassasiyetten daha fazlasile Ak ve Karadenizler hakimiyetini tutmağa dikkat etmek istedi. Bunun için birçok malî fedakârlıklara katlandı. Fakat buharın deniz harplerinde olduğu gibi deniz ticaretinde de bir tefevvuk unsuru haline gelmesi ve bunun Garbî Avrupada birdenbire denecek süratle ilerleyişi bu gayretleri boşa çıkardı. XIX. asır ortalarına yakın zamanda artık faikıyet büsbütün kaybolmuş bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu, Ak ve Karadenizler ticaretini elden çıkarmanın getireceği iktisadî çöküntüyü anlamamazlık etmedi. 1844 tarihinde bugünkü *Seyrisefain* in ilk temeli olan bir teşekkülle (İdarei Mahsusa) deniz ticaretinde buharlı vasıtalardan istifade yoluna girmek istedi. Fakat İmparatorluğun saray, medreseler, cehalet, taassup, irtikâp gibi yaralardan kaybettiği kan o kadar fazla idi ki yarım tedbir mahiyetinde zayıf teşebbüslerin umumî bünye düşkünlüğünü durdurmağa yardımı olamadığı gibi bu teşebbüsler de az zamanda hiçe ve boşa çıkmaktan kurtulamıyordu.

Devletin, yardım ve korumak şöyle dursun, yüklendiği kapitülasyonlar ve millî sermayeyi müdafaadan âciz kanunlarile hırpalanmasına ve baltalanmasına rağmen hususî servetlerle işliyen Türk ticaret gemiciliği Karadenizle, Akdenizin bazı limanlarında XX. asır başlarına kadar dayanmağa savaştı. Fakat buhar ve yelken gibi kuvvet farkı çok nispetsiz iki mübariz arasındaki cidalin en nihayet ilim ve fen faikıyetine dayanan buhar lehine bitmesi tabiî idi. Yelken dünyanın her tarafında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu sahillerinde de direğinden inmeye ve büyük mücadele saha-

sından çekilerek küçük ve yakın limanlar arasında kayıkçılık derecesine düşmeye mecbur oldu.

XX. asrın ilk 10-15 yılı zarfında Trabzon, Ünye, İnebolu, İstanbul, İzmir, Rodos, Antalya gibi büyük Türk limanlarında Türk deniz tüccarlığı hatırası: "*bir zamanlar gemi donatırlardı, donanmaları vardı*„ denilen bazı ailelerin mazilerine ait anışlardan ve yanışlardan ibaret kalmıştı.

Devlet hazinesinden tahsisat alan *Seyrisefain* bir türlü vapurlarını muntazam işler hale getiremiyordu. Zaten ecnebi deniz nakliye şirketlerinden satınalınan vapurların hemen hepsi bilgisizlik veya hırsızlık yüzünden memlekete birer enkaz halinde geliyordu. Bunların her an başgösteren sakatlıklarını tamir edecek *Seyrisefain Tamirhanesi* ise, Meşrutiyetin son zamanlarına kadar dahi bir çilingir dükkânından pek ileri vaziyette bulunmuyordu. *Seyrisefain* vapurları munhasıran denecek derecede asker ve levazım nakliyatına ait seferlere çıkıyor, bunda da üç günlük, yedi günlük yerlere kâh bir limanda oturup makinelerini düzeltmek, kâh kömür veya para beklemek yüzünden üç hafta, üç ay, hatta bazan yedi ayda varabiliyordu. Hele Hicaz ve Yemen isyanlarına karşı yapılan askerî hareketler esnasında hasta ve yaralı olarak dönen veya sağlam olarak giden askerlerimizin bu vapurlarda çektikleri elem ve ıstıraplar, uğradıkları mihnetler yıllarca süren ve millî hayatta birçok menkıbeler, acı şarkılar ve türkülerle hâlâ yaşayan uzun bir facia silsilesidir.

Osmanlı İmparatorluğunun Meşrutiyet devrinde, mutlakıyetin fena hatıralarından birini teşkil eden *seyrisefain* işine ve ehemmiyeti anlaşılan deniz nakliyeciliğine bazı ıslah hareketlerile deva bulunmak istendi. Bu, millî denizciliği tutmak ve yükseltmek yolunda bir anlayış merhalesi ve canlı bir hareketti; fakat bütün sahillerimizi ve büyük küçük limanlarımızı ecnebi gemiciliğine açık kapı halinde bulunduran kapitülasyonlar baki kaldıkça fakir ve çok borçlu bir devlet bütçesinin, teşebbüs kudret ve bir dereceye kadar imkânından mahrum zayıf ve dayanıksız millî sermayelerin başaramıyacağı kadar ağır bir işti. Bu sebeple bütün gayretler *Seyrisefain* namına birkaç vapur almak, epeyce iptidaî ve pek mahdut talebe yetiştiren bir Deniz Ticareti Kaptan Mektebi açmak sınırından ileri gidemedi.

Millî Mücadele yıllarında — Millî Mücadele yıllarında

sahillerimiz düşman gemileri tehdidi altında bulunduğu için millî denizciliğimizin inkişafı mümkün değildi. Millî Mücadele yılları denizciliğinde dikkate ve hatırda tutulmağa lâyık nokta cesur ve müteşebbis vatandaşların motörlü, motörsüz küçük kayıklar ve takalarla *ecnebi gemilerinin takibatına galebe çalarak* Anadolunun mücadelede muvaffakıyet için muhtaç olduğu top, tüfek, mühimmat gibi ele geçildiği takdirde taşıyanlar için ağır cezalar getirebilecek harp levazımını ve diğer her türlü ticaret eşyasını nakletmeleridir. Bütün sahilleri kuşatan büyük ecnebi donanmalarına rağınen *Türk denizcileri* sandal denecek kadar küçük vasıtalarla bu işi yıllarca tehlikeye göğüs gererek başarmışlardır.

Lozandan sora — Türkiye Cümhuriyetinin 4000 kilometre kadar uzunlukta sahilleri vardır. Lozan Muahedesinin 9, 10 ve 12 inci maddeleri yeni Türkiye sahilleri arasında deniz nakliyeciliğinin ve kılavuzluk, tahmil ve tahliye ve saire gibi liman hizmetlerinin munhasıran Türk deniz nakliye vasıtaları tarafından yapılmasını temin etti. Daha evelki zamanlarda limanlarımız, kayıtsız, şartsız bütün ecnebi gemilerine açıktı. Lozan hükümlerince bir ecnebi gemi, ancak bir ecnebi limandan bir Türk limanına gelebilir, iki veya daha çok Türk limanları arasında sıra seferler yapamaz. Saydığımız maddelerin, muahedenin kabul ve tasdikından iki yıl sora 1926 da mer'iyete geçmesi kararlaşmıştı. Ona göre iki yıl zarfında Cümhuriyet Hükûmeti *Seyrisefaini* kuvvetlendirdi.

1923 te çürük veya sağlam Seyrisefain gemilerinin hepsi 26,930 tondan ibaretti. Bu yekûn 1926 da 52,000 tona çıktı. Osmanlı İmparatorluğu *Seyrisefain* inin birer çilingir dükkânı halinde olduğunu söylediğimiz tamirhaneleri yerine *her türlü vasıtaları ihtiva eden* fabrikalar ve imalâthaneler geçti. Bu müesseselerde gemilerimiz yeniden yapılmış denecek kadar *eyi tamir* olunabildikleri gibi güzel ve kuvvetli motörbotlar da *inşa* edilmektedir. Bunları yapacak *Türk denizcilik mühendisleri ve işçileri* yetiştirilmiştir.

Seyrisefain Cümhuriyetin beş, altı yılı içinde eski haline göre tanınmıyacak kadar tekemmül ederek yüz ağartan millî denizcilik müessesesi haline gelmiş, Pire ve İskenderiye gibi ecnebi limanlara da muntazam postalar açmıştır.

Seyrisefainin *Yalova kaplıcalarını*, memleket hastaları

için bir şifa kaynağı ve seyyahlar için güzel bir gezinti yeri haline koymaktaki muvaffakıyeti de kıymetli bir eser olarak gösterilmeğe değer *(Res. 125).*

Lozanın temin ettiği kabotaj hakkı (1 Temmuz 1926 dan itibaren), Türk denizciliğinde tamamile hususî sermayelere dayanan millî vapur şirketlerinin de doğmasına, yaşamasına ve kuvvetlenmesine hizmet etmiştir.

DENİZ TİCARETİ SAHASINDA KANUNLAR VE İCRAAT

Osmanlı İmparatorluğundan kalma olup pek geri hükümlerile yeni ihtiyaçlara yetemiyen *Deniz Ticareti Kanunu* değiştirilmiş ve eyi esaslara bağlanmıştır.

Denizlerimizin servetinden millî iktisat noktasından istifade fikir ve teşebbüsü de Cümhuriyet devri mesaisindendir. Denizlerimizin balıkçılık, süngercilik gibi zenginliklerinin tetkiki için bir *balık tetkik gemisi* getirtilmiştir. Bu geminin yapacağı araştırmaları ilmî neticelere bağlamak üzere İstanbulda bir *Balıkçılık Enstitüsü* açılmıştır.

İnkişaf halinde olan denizciliğimize muhtaç olduğu meslek unsurlarının yetiştirilmesi için İstanbulda kaptan ve çarkçı kısımlarını muhtevi bir *Yüksek Deniz Ticaret Mektebi* tesis olunmuştur.

MİLLÎ İKTİSAT VE TASARRUF CEMİYETİ

Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Büyük Gazinin himayesi ve Büyük Millet Meclisi Reisi Kâzım Paşanın Reisliği altında teşekkül etmiş hayırlı bir müessesedir. Bütün Türkiye meb'usları daha ilk teşekkülünde cemiyete aza yazılmışlardır.

Cemiyetin gayeleri:

a) Halkı *israfla mücadeleye,* hesaplı, tutumlu yaşamağa ve tasarrufa alıştırmak;

b) Yerli mallarımızı tanıtmak, sevdirmek, kullandırmak;

c) Yerli mallarımızın *miktarını arttırmak, metanet ve zarafet* itibarile yabancı mümasil mallar derecesine getirmeğe ve fiatlarını *ucuzlatmıya* çalışmak;

d) Yerli mallarımızın *sürümünü* artırmak;

gibi millî refaha yarayacak ehemmiyetli hususlardır.

Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, *1)* Millî sanayi müesseselerini ve eserlerini memleket tüccarlarına tanıtmak için *kataloklar* çıkarmak, *2)* Yerli mal *sergileri* kurmak, *3)* Yerli malların sürümü ve tasarruf faydalarının telkini için *yerli*

mal ve tasarruf haftaları tertip etmek, *4) Yabancı memleketler sergilerine* yerli malların *iştirakini* temine, yerli malların *vasıflarını ıslaha* çalışmak, *5) Millî sanayi kongreleri, ziraat kongreleri* toplamak, *6)* Geniş mikyasta millî iktisat ve tasarruf *neşriyatı* yapmak gibi birçok sahalarda faaliyette bulunur.

Cümhuriyet Hükûmeti tarafından kuvvetli muzaheret gören *Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti* bu vadilerde 1929 danberi [1] çalışmaktadır.

Cemiyetin vilâyet ve kazalarda 1931 sonuna kadar 231 şubesi açılmıştır.

1931 sonuna kadar cemiyet tarafından *iki* yerli mal ve tasarruf haftası, *iki* yerli mal sergisi, *bir* sanayi kongresi, *bir* ziraat kongresi, *bir* ziraat teknik sergisi tertip edilmiştir. Cemiyetin maksatları etrafında broşür, katalok, mecmua ve kitap halinde geniş neşriyatta bulunulmuştur [2].

Tasarruf telkinleri ile millî tasarruf yekûnu yıldan yıla kabarmıştır. *Yalnız millî bankalara tevdi edilen tasarrufların yekûnu 1927 de 12 milyon, 1928 de 17 milyon lira iken 1929 da 22 milyona ve 1931 de 31 milyona yükselmiştir.*

E. MADEN İŞLETME, ORMANCILIK VE HAYVANCILIK SAHALARINDA

MADEN İŞLETME

Toprak bağrından ilk defa maden çıkarıp, işliyerek insanlara yarayacak aletler haline getirenler *Türklerdir.* Taş Devri ile Maden Devri arasındaki tekâmül kapısı beşeriyete *Türklerin elile* açılmıştır. Ortaasya dağlarında, zengin maden damarları boyunca sıralanmış izabe ocakları, sıra tepeler teşkil eden maden cürufu, binlerce yıllık Türk madenciliğinin bugüne kadar yaşamış sadık şahitleridir. Türkler nereye gitseler, maden aramışlar, bul-

[1] 12 Kânunusani 1929.

[2] 1931 sonuna kadar 15,000 sanayi kataloğu, 50,000 Hesabını bilenin defteri, 30,000 Tasarruf nedir? 25,000 Niçin yerli malı kullanmalıyız? 3,000 Sanayi Kongresi kitabı, 3,000 Cihan iktisadiyatında Türkiye, 45,000 sergi ve kongrelerde basılan gazeteler, 10,000 İsmet ve Kâzım Paşaların nutukları, 400,000 Budapeşte sergisinde ihracat mallarımız için broşürler, 20,000 aylık mecmua, yekûn = 601,000 nüshalık neşriyat yapılmıştır.

duklarını işlemişler ve madenden nasıl istifade olunabileceğini yeni girdikleri muhitin halkına da öğretmişlerdir.

Son zamanlara kadar değişmiyen bu vaziyet, son asırda birçok diğer sahalarda olduğu gibi, daima tekrar ettiğimiz menfi amiller tesirile değişmiş ve Türk madenciliği inhitat devrine girmiştir. Uyanan, makineleşen ve maden kömürü ile kuvvetlenen Avrupa sanayii maden mamulâtını, el işine nispetle miktarca, güzellikçe, kullanışça ve fiatça çok faik şartlar altında çıkarmağa başlayınca, yeni keşifleri derhal benimsiyemiyen birçok sahalarda olduğu gibi Türk memleketlerinde de madencilik ve maden sanayii geriledi.

Osmanlı İmparatorluğunun son asrında bu gerilik en son raddeyi bulmuş, Türklerin madenciliği ecnebi şirketlerin işlettikleri madenlerde amelelikten, yahut ekseriyetini saray mensupları teşkil eden bazılarının elde ettikleri imtiyazları veya ruhsatnameleri az çok bir bedel mukabilinde satmağa uğraşmalarından ibaret dereceye inmişti.

Cümhuriyet devri, bu sahada da uyanış cereyanı açmıştır. Bilhassa Lozan ertesi yıllarındanberi memleketimizde madenciliğin sermaye, bilgi ve iş diye ayrılabilecek üç unsurunda alâka artmış, muvaffakıyetle işleyen millî müesseseler teşekkül etmiştir.

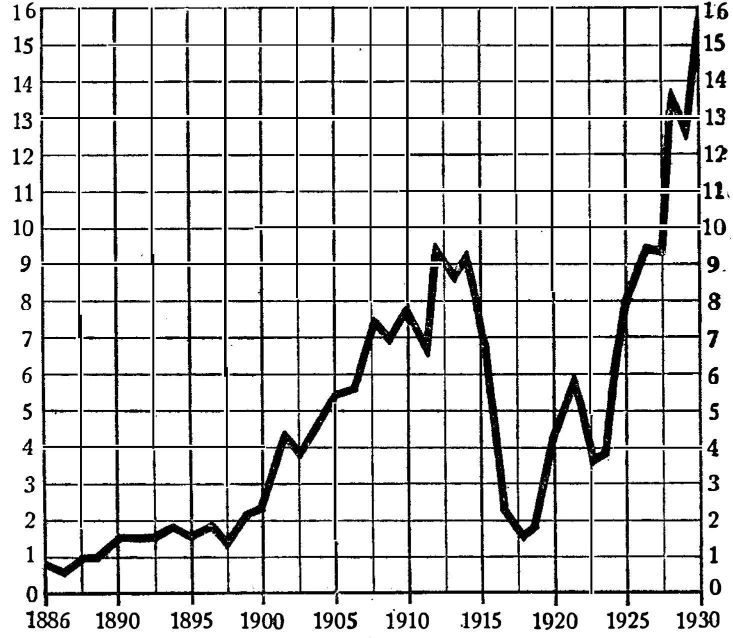
Cümhuriyet idaresi, madenciliğin *bilgi unsuruna* hususî bir ehemmiyet vermiş, Avrupada tahsil ve tecrübe geçirerek ihtısaslarını kuvvetlendiren gençler yetiştirildikten başka, Zonguldak *Maden Mühendis Mektebinde* de yetmiş maden mühendisi yetiştirilmiştir. Zonguldakta, ocaklardaki işlerin Türk işçi başılar idaresinde yapılmasını temin için maden başçavuşları yetiştiren bir "*Maden Meslek Mektebi*„ açılmıştır.

Umumî Harpten evel Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cümhuriyetinin üç misli genişlikte olduğu ve Umumî Harpten sora bütün dünya maden sanayii ve binnetice madencilik çok ağır bir buhrana uğradığı halde Türkiye maden istihsalâtı umumî kıymet itibarile harpten evelki yekûnları geçmiştir *(Grafik, 7).*

Memleketin maden serveti hakkında *ciddî tetkikler* Cümhuriyet idaresince yaptırılmıştır. Eskiden yalnız *tahmin ve rivayetten* ibaret olan *petrol* ve *demir* damarlarına ait fennî ve mufassal araştırmalar *müspet neticeler* vermiştir. Demiryolu kollarının memleket içinde muhtelif istikametlerde

ilerleyişi Türkiye madenciliğine yeni ve geniş inkişaf sahaları açıyor.

Kömür, krom, manganez istihsalâtı ilerlemiştir. Fethiye kazası dahilindeki manganez istihracının arttırılması için *bir buçuk milyon liralık* yeni tesisler yapılmıştır.

½ santim = 200,000 ton

7 — Ereğli kömür havzasının 1886 (1301) den 1930 a kadar istihsalâtı

Sanayii Teşvik Kanunuilehimaye hududu içine alınan *çimento* istihsalâtı 1928 den sora süratli bir inkişafa ererek yeni fabrikalar açılmış ve *yıllık istihsal kabiliyeti 50.000 tondan 240.000 tona* çıkmıştır.

Cümhuriyetin 1931e kadar gelen yıllarında muhtelif madenlerde yerli ve ecnebi sermayeler tarafından 10.000.000 lira kıymetinde *yeni tesisat* vücuda getirilmiştir.

ORMANCILIK

Türkiye Cümhuriyeti *memleket ormanlarını* tamamile bakımsız, ve bitik denecek halde buldu. Bir memleketin, iktisadî bünyesini terkip eden servet ve istihsal unsurları içinde ormanların da ehemmiyetli mevkii vardır. Millî Mücadele yıllarında Gazi, Devlet Reisi sıfatile irat ettiği bir nutukta bu cihete işaret ederek:

"Memleket umumî servet ve sıhhati noktai nazarından ormanlarımızı da asrî tedbirlerle eyi halde bulundurmak, tevsi etmek

ve azamî fayda temin eylemek esas düsturlarımızdan biridir," dedi [1].

Yine Millî mücadele yıllarında memlekette ağaç koruma ve yetiştirme maksadile bir *cemiyet* teşkil edildi. Zaferden sora Eskişehirde halk mümessilleri ile temasta, Gazi, Lozanda müzakere edilmekte olan sulh vaziyetinin takarrüründen sora takip edilecek mesai safhalarından bahsederken **«ormanların memleket iktisadiyatındaki pek mühim tesirine»** tekrar temas etti ve hakikaten sulh imzalanır imzalanmaz orman işleri hakkında müselsel kanunlar ve icraat devresi geldi.

O zamana kadar, orman işleri Osmanlı İmparatorluğundan kalma 60 yıllık bir nizamname ile görülüyordu. Bunu bir tarafa atarak *yeni iktisadî esaslara göre* bir kanun çıkarmak lâzımdı. Fakat bunun için de en evel Türkiyenin bütün ormanlarının vüs'at ve ağaç cinsi noktalarından bir haritasını tanzim icap ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu memleketin orman serveti hakkında takribî bir fikir vermeğe dahi müsait olacak tetkiklerde bulunmamıştı.

Altışar, yedişer orman mühendisinin iştirakile dört grup *Bolu, Eskişehir, Kütahya, Zonguldak, Kastamonu, Kırklareli, Antalya, İçel, Muğla, Adana, Mersin* gibi orman sahaları geniş mıntakalarda çalıştırılarak muntazam orman haritaları hazırlatıldı. Bu haritalara göre, hangi yıllarda nerelerden, ne cins ve ne miktar ağaç kesilebileceği, bu ormanların nasıl ıslah edileceği, boş yerlerin genç ağaçlarla nasıl doldurulacağı hakkında plânlar yapıldı. İstanbul, Ankara ve İzmirde birer *orman fidanlığı* tesis olundu.

Devlet ormanlarından *köylülerin* nasıl istifade edebileceği, harp sırasında istilâ görmüş sahalar halkının ve umumiyetle kendine ev yapmak isteyen *fakir ahalinin* devlet ormanlarından ağaç kesmek hakkı, millî ormanların *fennî usullere* göre idare ve işletme hususlarına ve eski nizamnamenin uygunsuz maddelerinin tashih ve ıslahına dair birçok kararnameler, tadiller ve kanunlar çıkarıldı.

Bu tedbirler sayesinde Türkiyenin yok denecek halde olan *iktisadî ormancılığı* canlandı. Memlekette bir kısmı elektrik kuvvetile işleyen *33 kereste fabrikası* açılmış, son yıllara kadar kereste ihtiyacını Romanya, İsveç ve Finlandi-

[1] 1 Mart 1922, Büyük Millet Meclisi zabıtları.

yadan ithalatla tamamlamağa çalışan Türkiye, kendi ihtiyacını teminden başka, yılda 150-200 bin metre mikâp muhtelif cins kereste ihracına geçebilecek hale gelmiştir. Bu suretle ormanlar, memlekete hariçten para getiren *servet kaynakları* olmağa başladığı gibi, devlet hazinesine giren orman varidatı da artmış, 1923 te 1.290.000 lira iken her yıl birkaç yüz bin lira çoğalarak 1927 yılında 2,000,000 lirayı geçmiştir.

Ormancılıkta *meslekî ihtısas* seviyesi yükseltilmiş, İstanbuldaki *Yüksek Orman Mektebinin* programları ilmî ve amelî noktalardan ıslah olunmuş, *orman mühendis muavinleri* yetiştirmek için ayrı tedrisat açılmış, *meslek kütüphanesini* zenginleştirmek yolunda ormancılığa müteallik birçok eserler *telif ve tercüme* edilmiştir.

Cümhuriyet yıllarında, bu vadide dikkate lâyık en mühim noktalardan biri, ağaç ve orman hakkındaki umumî telâkkilerin tekâmülüdür. *Türkler, en kadîm zamanlardanberi ağacı ve ormanı pek mukaddes tuttukları halde* bu itikat gitgide unutulmuş gibi idi. Anadolunun tabiî ormanları bakımsızlıktan harap olmağa, memleket çıplaklaşmağa yüztutmuş, Türkün *en çok sevdiği* ve ebedî kıymette çinilerine işlediği *yeşil renk* artık aranmaz olmuştu. Cümhuriyet **"Yeşil Türkiye"** aşkını ve mefkûresini yeniden uyandırmıştır. Vilâyetler, belediyeler, mektepler her yıl yollara, parklara, şehir yakınlarına fidan dikmek için *"ağaç bayramları"* tertibini an'ane edinmişlerdir. Pek çok yerlerde şubeleri olan *"Ağaç Koruma Cemiyeti"* bu mesaiyi tanzim ve takviyeye çalışmaktadır.

HAYVANCILIK At, koyun, deve, sığır ve saire gibi beşeriyetin çok işine yaramış ve yaramakta olan hayvan ırklarını *ilk defa* milâttan binlerce yıl evel *Türklerin* ehlileştirmiş olduğunu hatırlamalıyız.

Hayvancılık daima en *mühim ve sağlam* servet membalarımızdan biri olmuştur. Umumî Harp bu membaı tüketmek derecesine getirmişti. Millî hükûmet, Anadolu hayvan servetini böyle buldu. Mevcut olanlar da birçok hastalıklardan kırılmakta idi. Hayvan hastalıklarile mücadele için İmparatorluk ne bir *mücadele teşkilâtı* ve müessesesi, ne de *bir tüp aşı ve bir damla serom* bırakmıştı. Bu vadide Millî Mücadele

yıllarında, ancak muhasara ve harp ateşi içinde bir memleketın yapabileceği kadar yapılmış, harp biter bitmez, yeni mesai devresi için millî esaslar olarak neşredilen *"9 Umde"* de hayvancılığın ıslahına, hayvanların çoğaltılmasına ehemmiyet verileceği söylendiği gibi, bunlara müteallik tedbirlerin alınmasına da başlanmıştır. Memleketin hayat ve refahına müteallik bütün işleri en yakından takip eden Gazi, o sıralar vebai bakarinin şiddetle hüküm sürdüğü Eskişehirde **«En mühim istihsal unsurlarımızdan biri olan hayvanların ıslahına ve çoğalmasına çalışılmasını ve baytarların mütemadi faaliyette bulunarak yalnız hastalığın önüne geçmek değil, hastalık vukuatının zuhûrundan evel öne geçici tedbirler almalarını"**[1]emir ve tavsiye etmiştir.

Ondan sora *"Islahı Hayvanat Kanunu"* çıktı. Daha evelden mevcut noksan vasıta ve kadrolu *Aziziye* harasına ilâveten *Karacabey, Sultansuyu* haraları; *Inanlı, Çifteler, Kepsut* inekhaneleri; *Çifteler Erzurum, Uzunyaylâ, Mercimek, İnanlı, Arga, Diyarbekir* aygır depoları; *Aziziye* nümune ağılı tesis edildi. İnkişafa doğru yürüyen mensucat sanayiimizin muhtaç olduğu eyi yapağı cinsini temin için Garbî Anadoluda *Merinos* koyun ırkının üretilmesi kararlaşmış ve Macaristandan damızlık merinoslar getirtilmiştir.

Baytarlık mesleği, Cümhuriyet devrinde, ilim ve fence hakikî bir yükseliş yoluna girmiştir. *Pendik, Erzincan Bakteriyolojihaneleri; Ankara, Mardin Serom ve Aşı Müesseseleri* muvaffakıyetle işlemektedir. Bu millî fen yurtlarımız, memleketin, hayvan hastalıklarile mücadele için muhtaç olduğu ve şimdiye kadar ecnebi memleketlerden gelen *35 türlü aşı ve seromları* bizzat hazırlıyabilmektedir.

1928 de Büyük Millet Meclisinden çıkan *Hayvan Sağlık Zabıtası Kanunu,* ihtiva ettiği hükümlerle memleketimizin baytarî işlerinde fennî ve idarî bir tekâmül merhalesi teşkil eder. Ölgün bir halde bulunan hayvan yetiştirme işi Cümhuriyet yıllarında canlanmış ve hayvan kıymeti yekûnu 1931 de yalnız koyun ve keçi cinslerinde 28 milyon liraya varmıştır.

---

[1] *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir yollarında* — Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi neşriyatından; No 21, 1339-1923, sahife, 5.

F. NAFİA SAHASINDA

TÜRKİYE CÜMHURİYETİNİN NAFIA SİYASETİ

Cümhuriyetin nafıa siyaseti başlıca demiryollarını arttırmayı, memleketi *"çelik ağla örmeği"*, istihdaf eder. Demiryolu, millî müdafaa, *millî vahdet ve millî iktisat* maksatlarının en ehemmiyetli temin ve tahakkuk vasıtalarındandır. Bu sebeple, *limanlar*, Türkiyeden bir damla suyun boşuna akmaması gayesini güden *küçük ve büyük su işleri*, *şoseler* gibi büyük faaliyet kollarını da ihtiva etmekle beraber inşaat projelerinin ana hatlarda tamamlanacağı yıl kadar *Nafıa siyaseti = Demiryolu siyaseti* telâkki edilebilir. Demiryolu siyaseti Cümhuriyetin:

Lâik Devlet;
İthalat ve ihracat muvazenesi;
Mütevazin bütçe;
Millî sanayi;
Müstahsili koruyan vergi;

gibi bellibaşlı fikir istikametlerinden birini temsil ve ifade eder. Bu siyasete göre *millî istiklâlin en mühim mesnedi* millî iktisattır. Millî iktisat, ziraat, ticaret ve sanayi hayatında ilmî ve fennî inkişaf ile mütenasip ve mütevazi olarak yükselir; ziraî, ticarî ve sınaî inkişaf için de bütün vasıtaları takviye edecek ve muvaffak kılacak vasıta *demiryoludur*. Demiryolu siyaseti, tatbikatta *"bir karış fazla şimendifer!"* hedefini güder. Millî menfaate uygun yabancı sermaye buldukça inşaatı *millî sermaye ile* yürütmek, Osmanlı İmparatorluğu zamanında yabancı sermayelerle yapılmış demiryollarını imkân buldukça satınalarak *millileştirmek* ve *devletleştirmek* bu siyasetin esasıdır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEMİRYOLU SİYASETİNİN TEKÂMÜL TARİHİ

Büyük Millet Meclisinin Gazinin riyaseti altında toplanan ilk hükûmeti, 1920 de dünyanın bütün ateşleri başına yağarken, yarınki mevcudiyeti hazin bir şüphe altında iken, vatandaşlar yalınayak ve sopa ile müstevlilere karşı koymağa çalışırken, bütün mamureleri elinden gitmiş iken ve hazinesinde bir tek lira yokken ilân ettiği ilk programında Ankaradan Yahşihana şimendifer temdit edeceğini söylüyordu[1]."

[1] İsmet Paşa, Sıvas demiryolunun açılma merasimi nutku, 30 Ağustos 1930.

O zaman için mümkün olabildiği kadar tatbik sahasına geçen bu söyleyiş hazırlıkta ve işte gittikçe ilerleyişi göstererek devam etti. 1921 yılında yapılan nafıa işlerile, nafıa siyaseti hakkında düşündüklerini Gazi, devlet ve hükûmet reisi sıfatile Büyük Millet Meclisinin 1 Mart 1922 celsesinde şöyle anlattı:

"...İktisat hayatının faaliyet ve zindegisi ancak münakale vasıtalarının, yolların, şimendiferlerin, limanların hali ve derecesile mütenasiptir.

"Efendiler, sırası gelmişken nafıa işleri hakkındaki fikirlerimi de arzedeyim: İnşaat ve tesisatı ve işletilmesi mahallî ve umumî varidat membalarımızla kabil olabilecek nafıa işlerinde en ehemmiyetliyi tercih suretile memleket ihtiyaçları tatmin edilecektir. Ancak inşaat ve tesisatın işletilmesi ve bugünkü malî takatimizle mütenasip olmıyan cesim sermayelere mütevakkıf nafıa işlerinde, ecnebi sermayesinden ve icabına göre ecnebi mütehassıslardan azamî derecede istifade etmek memleketimizin menfaat ve mamuriyetini ve milletimizin saadet ve refahını az zamanda temin noktai nazarından zaruridir. Bununla beraber, bunda da müstahsillerin ve mesai erbabının, umumî menfaatleri nazarı dikkatten uzak tutulmıyacaktır.

"Nafıa Vekâletimizin bu sene zarfındaki mesai muhassalası hal ve iktidarı ile mütenasip görülecek mertebededir. Filhakika mevcut demiryolları muvaffakıyetle işletilerek münakalât ve askerî sevkıyat temin edilmektedir. Askerî hareketler esnasında düşman tarafından tahrip edilmiş olan bir kısım demiryolları ve imalâthaneler tamir ve yeniden tesis edilmiştir. *Ankara - Sıvas hattının* mühim bir tünelinin inşaatı ikmal edilmiş ve diğer natamam bulunan iki tünel etrafında güzergâhlar tebdil edilerek hat temdit olunmuştur."

Gazi, Erzurum - Erzincan hattı, Kükürtlüdeki kömür madenlerine yapılacak şube, Samsun - Havza hattı, Sıvas - Erzurum, Koçhisar, Tosya, Osmancık, Amasya ve sair hatlar etrafındaki tasavvurlardan, iptidaî hazırlıklardan, istikşaflardan bahsettikten sora:

"Efendiler, nafıa işlerindeki faaliyet muhassalasının milleti memnun edecek derecede olmadığını teslim etmek tabiîdir.

"Ancak devlet işlerinin ve muamelelerinin her kısmında

olduğu, gibi, nafıadaki faaliyetin de matlup dereceye isali, malî kuvvetimizle alâkadardır. Millî kudretimizin sarf yerlerini tercihte ise içinde bulunduğumuz şerait ve mehalikin birinci derecede tesiri haiz olduğunu zikretmek mecburiyetindeyim. Bu sözlerimden maksat ne olduğu barizdir. Her şeyden evel hayat ve istiklâlimizi teminden ibaret olan millî gayemize vusulden başka bir şey düşünemeyiz."

Ertesi yıl, yani 1923 te zaferin kazanılmasına ve nafıa sahasındaki tasavvurların dahi geniş ölçüde tatbik sahasına geçirilmesi düşünülebilecek devrenin teminine ayrıldı. Bir taraftan Lozan müzakereleri yürürken diğer taraftan da Ankarada *"Çester Mukavelesi„* diye şöhret bulan muazzam şimendifer inşaatı mukavelesi müzakereleri devam ediyordu. Bu, *ecnebi sermayeden* istifade zemininde samimî bir teşebbüstü. Fakat Amerikalı Çester mukaveleyi tatbika başlamak için Avrupa ve Amerikada sermaye bulamadığından iş geri kaldı.

Bu sıralarda Gazi, İzmitte, İstanbul gazetecilerine beyanatta bulunurken, demiryolu işlerine de ehemmiyetle temas ederek:

"Nafıa teşebbüsleri, yakında file münkalip olabilecek ümitbahş bir zemindedir. Bunun neticesinde memleketin bilcümle mühim merkezleri yekdiğerine az zamanda şimendiferle bağlanacaktır. Mühim maden hazineleri açılacaktır. Memleketimizin baştan nihayete kadar harap manzarasını mamureye tahvil etmekten ibaret olan gayenin temel taşları heryerde gözleri tesrir edecektir [1] " dedi; bu sözlerden bir ay kadar sora [2] *Iktisat Kongresini* açarken irat ettiği pek mühim nutukta nafıa işlerinin ehemmiyetine tekrar dikkati davet etti:

"Memleketimizi şimendiferler ile ve üzerinde otomobiller çalışır şoseler ile şebeke haline getirmek mecburiyetindeyiz. Çünkü garbın ve cihanın vesaiti bunlar oldukça, şimendiferler ve şoseler oldukça, bunlara karşı merkepler ve kağnı ile ve tabiî yollar üzerinde müsabakaya çıkışmanın imkânı yoktur."

Bir buçuk ay daha sora (8 Nisan 1923) memlekete intihap beyannamesi olarak ilân edilen *"9 Umde„* de:

[1] Kânunusani 1923, İzmit.

[2] 17 Şubat 1923, Türkiye İktisat Kongresi açılış nutku, İzmir.

"Müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen teşebbüsat ve faaliyete başlanacaktır." denildi.

Avrupa ve Amerika sermayedarlarının Türkiyenin demiryolları için para yatırmak istememeleri üzerine "*Çester Mukavelesi*„ akim kalınca artık behemehal yapılması lâzımgelen ve mukarrer olan bu işi *millî sermaye ile, devlet parası ile* yapmaktan başka çare kalmamıştı. Beklemekle geçirilecek zaman yoktu. *Ankara-Sıvas* hattından başlanmak üzere derhal işe girişmek kararı verildi ve Gazi, T. B. M. M. indeki resmî beyanatında şimendifer siyasetini:

"Memleketin muhtaç olduğu şimendiferler hiçbir an nazarımızdan dur olmıyacaktır. Sıvas şimendiferinin derhal inşasına başlanması kararını esaslı bir inkişaf tedbiri addediyoruz. Memlekette *her vasıta ile bir karış fazla şimendifer* vücuda getirmek, fakat vaziyet herne olursa olsun, bir gün gerikalmamak düsturu, milletin hakikî ihtiyacına tamamen mutabık olduğu kanaatindeyim," cümlelerile teyit etti (1 Mart, 1924).

Ayni yılda, *ilk Cümhuriyet bütçesinde* şimendifer inşaatı için, *13 milyon liradon fazla* para ayrıldı ve ray döşeme faaliyeti başladı.

Devlet, azamî takat ve iktidarile faaliyete girdiği sırada *Nemlioğlu Galip Bey* isminde bir vatandaş ta millî ve hususî bir şirketle *Samsun - Çarşamba* hattını inşa etmek için imtiyaz aldı. Hattın inşasına başlanma gününde, merasimi bizzat bulunmak suretile şereflendiren Büyük Rehber, teşebbüsü şöyle tahlil ve takdir etti:

"Efendiler, vatandaşlarımızın millî sermaye ile memlekette demiryolu inşa etmek teşebbüsü, izaha muhtaç olmıyan birçok noktai nazarlardan fevkalâde mühimdir. Böyle millî teşebbüslerin, Cümhuriyetimizin Hükûmeti ve Riyaseti tarafından nekadar büyük memnuniyet ve mefharetle karşılanmakta olduğu sühuletle tahmin edilebilir.

"Memleketimizin asırlardanberi yolsuz bırakıldığı ve demiryoluna olan ihtiyacın şiddeti düşünülürse, bu hususta müteşebbis olanları nekadar takdir etmek ve onlara ne derece muzahir olmak lâzımgeleceği pek güzel anlaşılır. Nemlioğullarını bu teşebbüs ve muvaffakıyetlerinden dolayı hararetle tebrik ederim.

"Memleketin her tarafında olduğu gibi bu defa ziyaret etti-

ğim vilâyetlerimizde de en büyük sıkıntının yolsuzluk olduğu bütün millet efradı tarafından acı bir surette tekrar olundu. Bu teellüme iştirak tabiîdir. En derin teessürle alâkadarlardan sordum ki: Vilâyetin yolu kâfidir diyebilmek için kaç kilometre yol inşasına lüzum vardır? İfade olunan rakamlar iki yüz, üç yüz, dört yüz kilometre idi. Ben bu rakamları, gördüğüm vilâyetler için beş yüz, hatta yedi yüz kilometreye kadar iblâğ ettikten sora düşündüm. Bu vilâyetlerimizde yedi yüz senede yedi yüz kilometre yol yapılamaz mıydı? Daha basit ifade edeyim: senede bir kilometrelik yol yapılamaz mıydı? Bu hesabı bütün milletin yapması ve bunun esbabı üzerinde hergün daha derin düşünmesi lâzımdır. Bu hesap ve mülâhaza bugünkü idare adamları hakkında insaflı bulunmaya da medar olur.

"Halk, köylüler bana heryerde iş programını şu iki kelime ile ihtar ettiler: *Yol, mektep...* Hatta yoldan bahsederken: "Yol köylünün kanadıdır" demelerine göre herşeyden evel ona ehemmiyet verdikleri anlaşılır. Filhakika bütün iktisadiyat birinci kelimede ve her şey ikinci kelimede mündemiçtir.

"Efendiler,

"Merkezî Anadolunun iskelesi olan Samsunu Sıvasa bağlıyacak demiryoluna başlanırken Nemlioğullarının hakikî programa filen tevessülleri ne kıymetli bir misal olmuştur [1]."

Bu sözlerden sora Gazi, hazırlanan kazma ve küreği alarak demiryolun tesviye ameliyatını kendi elile açtı.

Ondan sora daha bazı vilâyetler dolaşıp Erzuruma giden Gazi, orada da **"Memleketin şarkı ile garbı ve merkezi arasındaki irtibat, Cümhuriyet idaresinin kâfi görmiyeceği bir derecededir. Bunun için şarkı diğer vatan aksamına bağlıyacak bir şimendifer hattının buraya kadar temdidini Türk Cümhuriyet için hayatî bir mesele addediyorum."** dedi.

1925 ten 1931 e kadar geçen yıllarda Türk Milletinin yüksek kudret, hayatiyet ve kabiliyeti yeni bir sahada ve bir kere daha tecelli etmiş oldu. Biribiri ardınca **Samsun-Sıvas, Ankara - Sıvas, Kütahya - Balıkesir, Ulukışla - Boğazköprü, Irmak - Filyos, Fevzipaşa - Malatya - Ergani** hatlarına başlanmak kararları verildi.

[1] 21 Eylûl 1924, Samsun.

DEMİRYOLU SİYASETİ VE İSMET PAŞA

1927 senesi martında başlıyan ikinci Başvekilliğindenberi İsmet Paşanın Türkiye şimendifer inşaat programını tatbikte ve yürütmekte gösterdiği azim, sebat ve gayret bir devlet adamını başlıbaşına ebediyete kadar şerefle andırmağa yetecek kıymet ve yüksekliktedir.

Sürekli harplerden yorgun, parasız, millî tasarrufları tükenmiş, servet kaynakları temelinden sarsılmış çıkan bir memlekette "*Türkiye Millî Demiryolları*„ denilen azametli abidenin o kadar az zamanda kuruluşu istikbal tarihinde yıllar geçtikçe artacak bir hayranlıkla "*harika*„ olarak kaydedilecektir.

Dahilî ve haricî bin gaile, siyasî, malî, iktisadî nice buhranlar arasında bir an ürpermiyen metanetle demiryollarının yürütülüşü, müstakbel nesillerin kavuşacakları sükûnet ve refah devirlerinde heyecanla okunacak bir menkıbe teşkil edecektir.

Demir çubukların, harap köyler, ıssız tarlalar arasından adım adım yürüyüşünün, ancak bu yürüyüşle teselli bulan ne derin mihnet ve ıstıraplarla temin edilebilmiş olduğu, tepelere doğru çıkıldıkça görüş ufuklarının genişlemesi gibi gelecek zamanlarda daha eyi anlaşılacaktır.

İsmet Paşa bu eserin tamamlanmasına o kadar bağlanmış, o kadar emek vermiştir ki "*Demiryolu* ve *İsmet Paşa*„ biribirini hatırlatan müradif timsaller haline gelmiştir*(Res. 126-129).*

Yeni Türkiye demiryolları, Gazi, İsmet Paşa ve Cümhuriyetin ilk ve zahmetli yıllarını yaşıyan nesil tarafından iktisadî istiklâl andını teyit için memleket bağrına atılmış çelik imzadır.

DEMİRYOLU SİYASETİNİN MUVAFFAKIYETİ

Osmanlı İmparatorluğunda demiryolu inşaatı ecnebi devletler tarafından güdülen siyasetler icabı halinde ve ecnebi sermayelerle başlamıştır. Evvelâ *İngilizler*, *Akdenizden Hinde doğru* bir yol başlangıcı olmak üzere İzmirden başlayacak bir demiryolu yapmak istemişlerdi (1836). Bu o zaman olamadı. İmtiyazı ancak (1856)da alabildiler. Osmanlı İmparatorluğunda ecnebilere verilen ilk demiryolu imtiyazı bu idi. *Aydın Hattı* adıyle anılan demiryol bu imtiyazla yapılmıştır. Gûya Hinde doğru gidecek olan yol 1912 ye kadar *56 yılda* ancak 600 kilometre kadar yürüyebilerek Iğirdir önlerine gelmiştir.

Ondan sora *Fransızlara, Almanlara* da imtiyazlar verildi. İstanbuldan Ankaraya gelen hat — 1871 de başlanıp ancak 1892 de yani — 21 yılda bitirilebilmişti.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde *60-65 yılda* yapılmış şimendiferlerden yeni Türkiye Devletine hepsi ecnebi devletlerin maksatlarına göre ve ecnebi sermayelerle yapılmış dar ve geniş 4000 kilometre kadar hat kalmıştı.

Cümhuriyetin 1925 ten 1931 sonuna kadar *6-7 yıl içinde* hepsi *millî maksatlara göre* ve *millî para ile* olmak üzere yaptığı hatlar (1854) kilometredir. Osmanlı İmparatorluğunda 65 yıllık inşaat kilometre yekûnuna taksim edilirse bir yıla *60 kilometre kadar* düştüğü görülür. Halbuki Cümhuriyet inşaatı yılda *260 tan fazla*, yani diğerine nispetle *dört mislinden çoktur (Renkli Grafik).*

Yedi yıl zarfında demiryollarımız *Malatyaya, Sıvasa, Sıvastan Samsuna, Kütahyadan Balıkesire* kadar uzanmıştır *(Harita. 8).*

Fazla olarak Anadolu - Bağdat hattı ve şubeleri (1378 kilometre), Mersin - Adana hattı (66 kilometre), Bursa - Mudanya hattı (42 kilometre) ki yekûn olarak 1488 kilometre demiryolu ecnebi şirketlerden taksitlerle ödenmek üzere *satınalınarak millileştirilmiş* ve devlet idaresine geçirilmiştir.

Demiryolu inşaat plânına göre 1936 da demiryollarımızın yekûnu 7600 kilometreyi geçecektir. Türkiye Cümhuriyeti nafıa bütçesi 1923 te 20 milyondan aşağı bir miktarda iken her yıl milyonlarca lira çoğaltılarak 1929 da 34 milyona yaklaşmıştır [1].

---

[1] Osmanlı İmparatorluğunda, şimendifer inşası işinin imtiyaz avcısı ecnebi şirketler elinde nasıl yollardan geçtiğini görmek için şu satırları okumak faydalıdır:

«Memaliki mahrusei şahanede demiryolları inşası için iktıza eden sermayenin tedariki zımnında Avusturya şirketleri tarafından aktolunan meclisi meşverette biri Cenubî Avusturya Demiryolları Kumpanyasının tahtı kefaletinde olarak (Kredi. . . . .) kumpanyasının piyango eshamı misillû beheri yüz filorin fiatında olmak üzere (600,000) *piyangolu hissenin ihracına* ve bu hisselerin matlup olan miktar meblâğı tecavüz edeceği gerçi zan ve tahmin olunmakta ise de şimdi beher hisse için 78 filorin fiat vazolunarak evelemirde İngiliz ve Avusturya kumpanyaları vasıtasile piyasaya çıkarılmasına ve diğeri dahi beher hissesi 400 ve faizi senevisi dahi *12 frank* olmak ve senede 4 defa *piyango çekilerek* bu piyangoların ikisine 400,000 ve diğer ikisine dahi 200,000 frank piyango verilmek üzere 264 milyon

YOLLAR, KÖPRÜLER, SU İŞLERİ

Cümhuriyetin ilânı yıllarından 1931 e kadar 1300 kilometreden fazla yeni şoseler yapılmış, *2500 kilometre* kadar yol tamir edilmiş, *3500 den fazla* yol menfezi, büyük, küçük köprüler vücuda getirilmiştir *(Res. 130).*

---

franklık *bir nevi esham* çıkarılmasına dair iki türlü karar verilmiş...— İstanbulda çıkan *Mümeyyiz* gazetesinin 29 Temmuz 1869 tarihli nüshasından.»

O zamanlarda ecnebi şirketler tarafından döşenen şimendiferlerin küşat merasimi nasıl yapıldığını göstermek için, Cümhuriyet nesillerine hatıra olmak üzere, bir misal kaydedelim:

Edirne demiryolunun resmi küşadı

Mahalli mezkûrdan varit olan mekâtip mealine nazaran Zatı Samii Hazreti Sadaretpenahi ile Vükelâyı Fiham Hazaratı saat 9,5 raddelerinde zikrolunan mahalle şeref muvasalat buyurmuş ve valii vilâyet devletlû Hacı İzzet Paşa Hazretlerile bazı memurin ve erkânı vilâyet hazır oldukları halde resmi istikbal ifa olunduktan sora orada sureti muvakkatede tertip olunan bahçe ve istasiyon mevkiine rengârenk bandıralar talik ve gûnagûn kanadil ve fenerler ikat ile fevkalâde icrayi meserret olunmuştur.

«Yevmi mezkûr akşamı Rumeli demiryolları sahibi imtiyazı *Mösyö Hirş* tarafından Zatı Alii Sadaretpenahi ile Vükelâyı Fiham Hazaratından seksen zevata mahsus olmak üzere *bir mükemmel ziyafet* keşide kılınmış ve kablettaam mumaileyh Mösyö Hirş cenaplarına *nişanı zişanı Osmaninin üçüncü* rütbesinden ve maiyeti memurlarına dahi kezalik rütebi muhtelifeden *nişanlar* ihsan buyrulmuştur.

«Taamın hitamında mumaileyh Mösyö Hirş canibinden eltafı cihan derecat ve taatufatı ihsan ayatı Hazreti Padişahiye bu suretle şeref nailiyetten dolayı füzunii eyyamı ömrü cenabı zillûllahiye dair irat olunan duayi vacibüledadan sora gerek Zatı Samii Sadaretpenahiye ve gerek Vükelâyı Fiham Hazaratına merasimi teşekkürü ledelifa huzzar tarafından dahi kemali memnuniyetle kabul buyrulmuştur.

«Leylei mezkûrede Vükelâyi Fihamı Zevilihtiram Hazeratına mahsus olarak tefriş ve tezyin olunmuş olan Sarayiçi nam mevkii ferahfezaya teşrife rağbet ve birkaç saat kadar âram ve istirahat buyrulmuş ve olgece envai fişekler endahtile sabaha kadar «padişahım çok yaşa» avazı sadakatpeyması gerek ahali, gerek memurin ve bendegân taraflarından ayuka çıkarılmış, ve ertesi günü saat 4 raddelerinde Eski Saray pişgâhında Zatı Valâyı Sadaretpenahiye mahsus olarak mükemmel bir resmi geçit icra olunduktan sora mahalli mezkûr hükûmet memurları ile muteberanı ahalinin resmî tebriklerini kabul buyurmuşlardır.„ İstanbulda çıkan *Hulâsatülefkâr* gazetesinin 9 Haziran 1289-1873 tarihli nüshasından.

Işte o zaman sadrazamlar memleket demiryollarının küşat merasimine *böyle ecnebi şirket mümessili bir ecnebinin davetlisi ve misafiri olarak giderler ve ödenmez, dayanılmaz tahiş şartlarla verilmiş imtiyazlara birçok nişanı zişanı osmaniler ekledikten sora halkı da sabahlara kadar padişahım çok yaşa diye bağırtırlardı.* **Cümhuriyet devrinde ise Başvekil millî azim ve sermave**

Irmak ve çay mecralarının ıslahı, sulama kanalları, su bentleri inşaatı, bataklık kurutma işlerinde de munhasıran devlet sermayesi ve Türk fen heyetleri ile zamanın ve maddî imkânın müsaadesi nispetinde kıymetli eserler vücuda getirilmiştir. Bunlar için 1926 dan 1931 e kadar *50 milyon liraya yakın* para sarfolunmuştur.

G, İSTATİSTİK VE NÜFUS İŞLERİ

İSTATİSTİK Umumî olarak, hadiseleri rakamların artan veya eksilen kemiyetlerile mütalea, tetkik ve mukayese insanlıkta fikrî bir tekâmül eseridir. Tek ferdin veya en basit müessesenin hayatında dahi lüzumlu olan istatistik fikri ve bilgisi bir devletin yaşayış ve yürüyüşünde vazgeçilmez yüksek ehemmiyet alır.

XX. asrın bariz vasıflarından biri de istatistik işlerinin devlet idaresinde en mühim unsurlardan biri haline çıkmış olmasıdır. İstatistik devlet için, yol aydınlatan ışık, geniş denizlerde hedefe götürecek istikametin doğruluğunu, eğriliğini bildiren pusula kıymetindedir.

Osmanlı İmparatorluğu pusulasız yürüyen gemi, karanlıkta ışıksız giden yolcu gibi idi. Dünya umumî istatistiklerinde en küçük Avrupa ve Amerika devletleri hakkında bile malûmat bulunduğu halde, Çin, İran, Afgan, Osmanlı Devletlerine ait rakamlar görülemezdi. Osmanlı Devleti sayı bilmez

---

ile döşenmiş raylar üstünde hak kazanılmış bir huzur ve sevinç ile, Sıvasa varınca köylü, şehirli on bin Vatandaşın arasına "Size hesap vermeye geldim" diye girer, saatlerce süren izahatla hesabını verir: "Bu memleketin her köyünde bir Başvekil oturduğunu hesap ederek söz söylemeliyiz. Biz baba oğul yanyana cephede ve ana kız yanyana Anadolu yollarında hizmet istediğimiz vatandaşlarımıza lâyık oldukları ve vadettiğimiz neticeleri göstermek için yaşıyoruz" d r. (30 Ağustos 1930, Sıvas demiryolunun açılma merasiminde İsmet Paşanın nutku).

Burada ismi geçen *Baron Hirş,* Osmanlı Saltanatının en ağır yüz karalarından büyük bir *irtikâp ve irtişa* rezaletini hatırlatır. Zamanın bazı devlet adamlarının bu adamdan aldıkları rüşvetlerle işletme imtiyazı verildikten başka Devlet *190 milyon* franga mal olan Rumeli şimendiferleri için *790 milyon* frank borca girmişti. *Cümhuriyetin* hâlâ ödemeğe çalıştığı Osmanlı borçları içinde bu da vardır.

Baron Hirş hatıratında, Rumeli şimendiferleri dolayısile *Türk hazinesinden* 270.000.000 frank yani takriben 11.000.000 türk altını *kazanmış* olduğunu yazar.

bir devletti; İmparatorluğun iktisadî, ziraî, içtimaî vaziyetlerini müspet rakamlarla bilmediği gibi, idaresi altındaki halkın sayısını da bilmezdi. İşler az veya çok yanlış tahminlerle bunlara dayanan çürük hesaplara göre yürütülürdü. Umumî Harp sonunda bu devlet paylaşılan toprakları üstünde muhtelif unsurlara ait nüfusun nispetlerini gösterememek gibi çok utanılacak bir hale düşmüş, bundan istifade eden galip devletler hakikatte Türklerin çokluk oldukları yerleri de gûya oralarda başka unsurlar çoklukmuş gibi umumî bünyeden ayırmağa kalkışmışlardı. Bu tarih vakıası, istatistik yoksuzluğunun, ağır millî zararlar getireceği zamanlar olabileceğini en açık gösterecek misallerden biridir.

Türkiye Cümhuriyeti istatistik işlerini lâyık olduğu ehemmiyet derecesine erdirmeği birinci sınıf vazifeler sırasına koymuştur. Her vekâlette birer istatistik dairesi bulunmakla beraber 1926 yılında doğrudan doğruya Başvekillik makamına bağlı olarak bir İstatistik Müdürlüğü kurulmuştur.

Bu küçük müdürlük biraz sora yine Başvekilliğe bağlı hususî bütçeli bir Umum Müdürlük olmuş, 25 haziran 1927 tarihli kanun ile merkez ve muhit hükûmet teşkilâtı, belediyeler ve hususî cemiyetlerin istatistik işleri karşısındaki vazife ve mecburiyetleri tasrih edilmiştir. 2 şubat 1930 tarih ve 1554 numaralı kanun ile Türkiyede istatistik işleri dairesinin salâhiyetleri kuvvetlendirilmiştir.

NÜFUS

Türkiye Cümhuriyetinin nüfusunu 6-7 milyondan fazla sanmıyorlardı. Hatta bundan daha az olduğunu söyliyen ecnebiler de vardı. İstatistik Umum Müdürlüğü 1927 yılında (28 Teşrinievel, Cuma) bütün memlekete şamil ve gayet dikkatli bir umumî tahrir yaptı. Türkiye Cümhuriyeti halkının erkek ve kadın umumî miktarı, yaşları, meslekleri, tahsil dereceleri, dinleri, dilleri yazıldı. Ayni gün ayrıca ziraî, sınaî, ticarî tahrirler, maarif, sıhhat, adliye, maliye, iktisat umumî vaziyetlerini gösteren istatistikler yapıldı. Nüfus sayımı Türkiyede 14 milyona yakın (13.660.275) insan bulunduğunu gösterdi.

Bu ilk umumî kişi sayımında hükûmet halka yaptığı beyannamesinde şöyle dedi:

"Nüfus tahriri her memleket için asrî umran ve terakkinin başlıca vasıtalarından biridir. Bu itibarla hükûmet bu

işte sade tahrir memurluğuna tayin olunacak vatandaşların değil, nüfus hakkında tahrir memurlarına malûmat verecek olan aile reislerinin ve bütün vatandaşların yardımına muhtaçtır.

"Her Türk vatandaşı, Türkiyede sakin olan her fert bu işe bütün kalbile sarılmalı, nüfus tahriri meselesini bir vatan vazifesi telâkki ederek umumî tahrir günü evinden ayrılmamalı ve kendisine sorulacak suallere doğru olarak cevap vermelidir.

"Nüfus başlıca millî servetimiz demektir. Bunun sayılma ve yazılmasının sıhhatle yapılması yüksek bir ehemmiyeti haizdir.

"... Türk toprağı üzerinde bulunan ve millî ailemizin bir cüz'ünü teşkil eden küçük çocukların da büyükler gibi tahrire dahil olması icap eder. Ailelerin bütün doğum vak'alarını hükûmete haber vermeleri de bu sebeple ehemmiyeti haizdir. Halkımız bütün doğum vak'alarını nüfusa kaydettirerek gelecek nesillerin medenî hal ve hüviyetlerini tesise alışmalıdır. İsimsiz ve kayıtsız medenî bir hüviyete sahip olmıyarak yaşıyanlar ancak esir insanlardır. Böyle resmî bir kayde ve medenî bir hüviyete malik olmaksızın yaşıyan kimselerde yurtlarının menfaatleri ve vatandaşlarının miktarı hakkında malûmattar olmak kaygusu bulunmaz. Halbuki hür milletler, kendine mahsus kanunî ve manevî bir şahsiyeti olan fertlerden müteşekkil olur.

"Medeniyetin, refah ve terakkinin yüksek derecelerine varmak için her şey hakkında hakikî malûmat istihsal etmek, teşkilât yapmak ve millî tesanüdü takviye etmek lâzımdır [1]."

Dahiliye Vekilliğine bağlı Nüfus Umum Müdürlüğünün hesaplarına göre ilk kişi sayımından soraki 1928, 1929, 1930 yılları içinde Türkiye nüfusu bir milyona yakın artarak 14,5 milyondan fazlaya varmıştır [2].

---

[1] Umumî tahrir hakkında Başvekillik beyannamesi.
[2] Bu üç yılda doğum yekûnu 1,447,526; ölüm yekûnu 492,731

VIII

SIHHAT, İÇTİMAÎ MUAVENET İŞLERİNDE YENİ ÇIĞIRLAR VE İCRAAT

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA SIHHAT VE İÇTİMAÎ MUAVENET

Osmanlı İmparatorluğunun ilk asırlarında yani henüz Türk devlet sisteminin az çok hâkim bulunduğu devirlerde sıhhat ve içtimaî muavenet işi ehemmiyetli bir mevki tutuyordu. Büyük miktarda devlet vakıfları geliri ile idare olunan pek çok hastaneler, yoksullara ve malûllere parasız ekmek, çorba, yemek dağıtan müesseseler *(imarethane)*, şehir ve kasaba suları tesis ve idare teşkilâtı, yetimlere, dullara yardım ve bakım teşkilâtı vardı. Vakıfların gittikçe bakımsızlıktan harap olması, gelirlerin hususî ellere geçerek çapula uğraması gibi sebeplerle bu müesseseler yavaş yavaş ve birer birer söndü.

XVII. asra kadar *Türk hekimliği* Avrupa hekimliğinden yüksekti. Yıldırım zamanında Bursada açılmış olan *darüttıp* ile daha soraları İstanbulda açılan, *tıp medreseleri* kıymetli hekimler ve hekimlik sahasında ehemmiyetli keşifler yapan üstatlar yetiştiriyordu. Fakat imparatorluğun inhitat devrinde hekimlik te diğer müesseselerin akıbetine uğramaktan gerikalmadı. Meslek şeref ve haysiyeti düştü, *rüşvetle* hekim diploması verilir oldu.

İlimsiz, liyakatsiz hekimler elinde, tabiî olarak, sıhhî müesseseler de kıymetini kaybetti. Bu müesseseleri besliyen vakıfların, dediğimiz gibi hırsız ellerde erimesi inhitatı tamamladı.

Evelce Türklerden tedavi usulleri iktibas eden Avrupada hekimlik ileri giderken, bilgi zindanları haline gelen medreseler cehillerini açığa çıkaracak bütün yeniliklere kapılarını kapıyarak ilim ve fen boşluğunu muskalar, dualarla doldurmak ve hekimliğe dinî bir mahiyet vermek yolunu tuttular.

XIX. asır ortalarına doğru artık bir Türk hekimliği kalnamış gibi idi. Devletin sıhhat ve içtimaî yardım sahasındaki hizmet teşkilâtı da hiç denecek mertebeye inmişti.

O zaman softalığın büyük mukavemetine rağmen hekimlikte biraz teceddüde doğru ılk hareket sayılabilecek bir *Tıphane* tesis olundu. Daha soraları *Mektebi Tıbbiye* adını alarak Viyanalı bir tıp profesörünün idaresine verilen bu müessesede yavaş yavaş yeni Türk hekimliği doğmaya başladı.

Her türlü fennî mesaiyi imkânsız kılan vasıtasızlığa rağmen *Türk zekâsı* son taassup ve cehalet asırlarının koyu karanlığını az zamanda yırttı. Binlerce muktedir Türk hekimler yetişti.

Fakat halkçılık ruhuna yabancı olan devlet, henüz halk sıhhati karşısında büyük vazifeleri olduğunu anlamağa yaklaşmış değildi. Sıhhî teşkilât ta çok fena idi. Osmanlı vatanı bir taraftan *sıtma, verem, frengi* gibi ırkı çürüten hastalıklar için açık tarla; kolera, veba gibi salgınlar için de açık kapı idi. Sık sık memleketi saran *kolera* ve *veba* dan her salgında on binlerce Türk ölürdü. Avrupa devletleri, Osmanlı Devletine kendi halkını ölümden korumamasına bir şey diyemiyeceklerini, fakat Osmanlı limanlarına uğrıyan vapurlarla kolera ve vebanın Avrupa şehirlerine de bulaşmakta devam etmesine razı olamıyacaklarını söyliyerek merkezi İstanbulda olmak üzere Türkiye limanları sıhhiye işlerine bakmak için bir *karantina idaresi* kuracaklarını bildirdiler ve dediklerini yaptılar. Medenî devlet haysiyetine karşı ağır bir hakaret olan bu muameleye Osmanlı idaresi boyun eğdi. Böylece İstanbulda Osmanlı sahil ve limanları için *beynelmilel bir sıhhiye idaresi* kurulmuş ve malî, ticarî, siyasî, adlî, eski kapitülasyonlara bir de sıhhî kapitülasyon eklenmiş oldu.

Osmanlı İmparatorluğunun son devrinde millî sıhhat işlerinin baş makamı Dahiliye Nazırlığına bağlı ve pek az ehemmiyetli bir *Sıhhiye Umum Müdürlüğü* idi.

Meşrutiyet yıllarında Sıhhiye Müdürlüğünce sıtma ve frengiye karşı mücadele düşünülmüş, fakat devlet, işi mühimsemediği gibi saray masraflarından ve borç faizlerinden para arttırılamadığından tatbikat pek iptidaî teşkilât ile pek mahdut sahaya munhasır kalmıştı.

TÜRKİYE CÜMHURİYETİNDE SIHHAT VE İÇTİMAÎ MUAVENET

Ankarada teşekkül eden yeni devletin ilk işlerinden ve eyiliklerinden biri de *millî sıhhat* işlerinin müstakil bir vekâlete *(Res. 131)* bağlanmış olması idi. Bu vekâlete "*Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti*„ adı verildi (1920). Bu isim daha sora biraz sadeleşerek *Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti* şeklini aldı. İstiklâl Harbi devamınca maddî imkânın darlığına rağmen Umumî Harpte istilâ gören şark vilâyetlerimizin muhacir olmuş halkını yurtlarına yollamak, Adana, Gazi Ayıntap, İzmir, Aydın, Balıkesir, Bursa, Kütahya, Eskişehir gibi vilâyetlerden istilâya uğramamış sahalara sığınan *yüz binden fazla nüfusun* barınmasına ve açlıktan kurtulmasına çalışmak, geri alınan yerlerde yanık yuvalarına dönenlere yemeklik, tohumluk vermek, vergi muafiyeti temin eylemek gibi yardımlarda bulunuldu.

Muhacirlik veya iltica hayatında analarını, babalarını kaybeden yetimlerle şehit yavrularına *yetim yurtları* açıldı ve bunlar demircilik, tesviyecilik, makinistlik, kunduracılık, marangozluk, terzilik gibi zanaatlar öğretecek müesseseler haline getirildi.

Gazi, Devlet Reisi sıfatile bir nutkunda sıhhat ve içtimaî muavenet siyasetini, o zamanlar, şu esaslarda hulâsa etti:

"Milletimizin sıhhatini korumak ve takviye etmek, ölümü azaltmak, nüfusu çoğaltmak, bulaşıcı ve salgın hastalıkların tahribine karşı koymak ve bu suretle millet fertlerinin dinç ve çalışmağa kabiliyetli, sıhhatlı vücutlar halinde yetişmesini temin etmek! [1]"

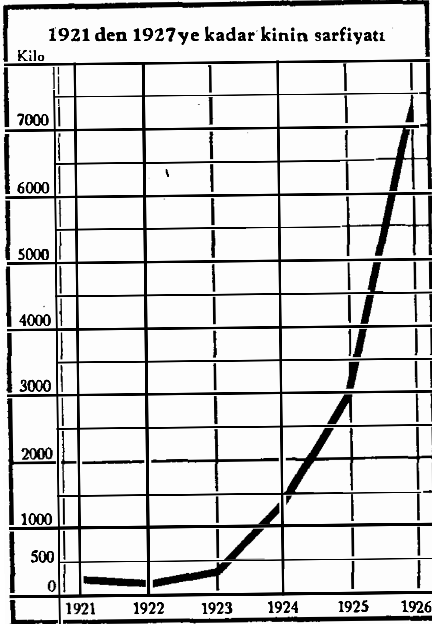
Büyük zaferden ve Lozandan sora en birinci işlerden biri sıhhiyede kapitülasyonu temsil ve infaz eden Beynelmilel Sahil Sıhhiye İdaresine nihayet vermek oldu. Millî Mücadele yıllarında elimizde bulunan limanların karantina işlerile bu idarenin teması zaten kat'î surette kesilmişti.

Gazinin, kısa ve açık bir tek cümle içinde çizdiği sıhhat

[1] 1 Mart 1922, Büyük Millet Meclisi zabıtları.

ve içtimaî muavenet siyaseti hükûmetin umumî sıhhat işindeki idarî vazifeleri yanına büyük mikyasta *"Tedavicilik„* şiarını da ilâve ediyordu. Bu sebeple Cümhuriyetin bu vadideki icraatını, *a)* sıhhiye idaresi cihazının tekemmülüne yarıyan faaliyetler, *b)* millî bünyeye diş ve pençe geçirmiş hastalıklara karşı açılan tedavi mücadelesi olarak iki safhada mütalea etmek lâzımgelir.

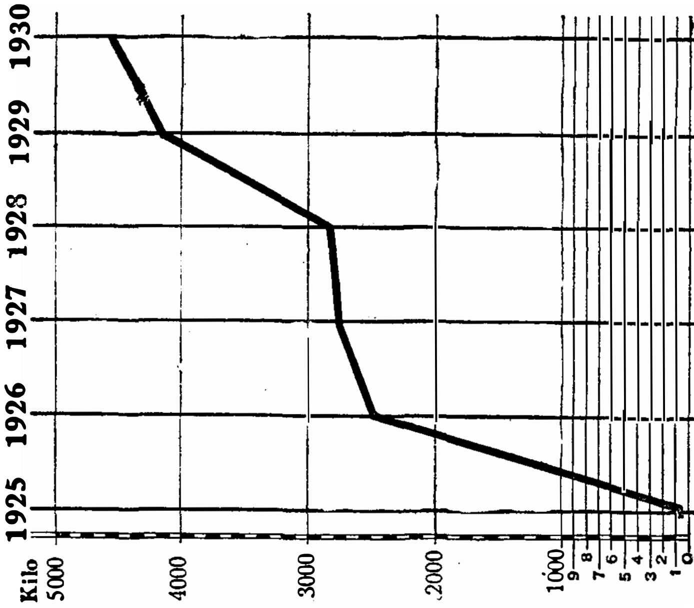
Sıhhî idare cihazının tekemmülü — Osmanlı Saltanatında sıhhiye idaresinin taşra teşkilâtı son derecede eksik ve bozuktu. Çalışma ve iş görme vasıtalarının yokluğu yüzünden sıhhiye müdürleri ve hükûmet hekimleri vazife göremez halde kalırlardı.

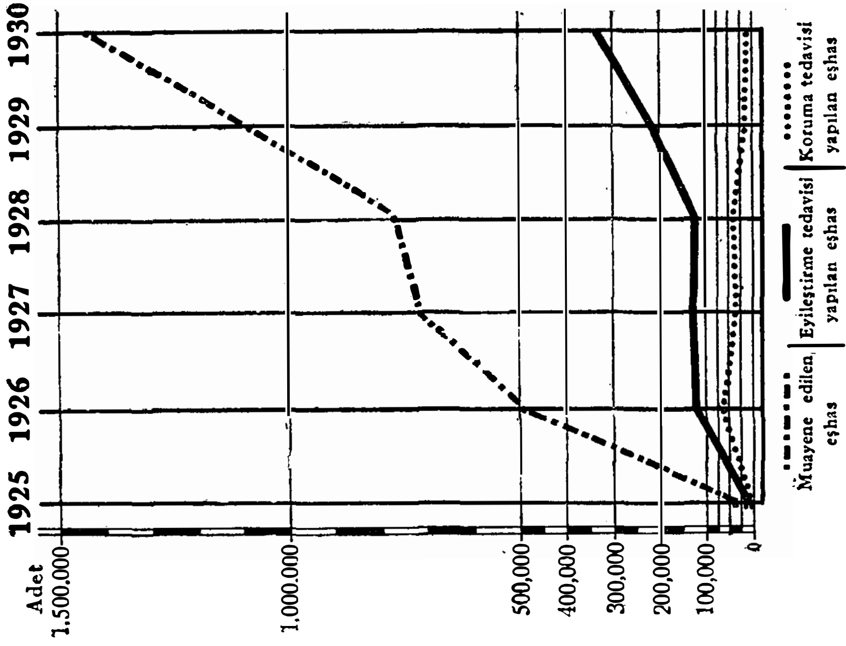
8 — 1921 den 1927 ye kadar Türkiyeye ithal edilen kinin miktar ve sarfiyatı

Cümhuriyet idaresi, hükûmet hekimlerinin vazifelerini, çalışma yollarını gösteren *yeni kanunlar* çıkardı. Vilâyet sıhhiye dairelerine çalışmayı semereli kılacak *vasıtalar* temin etti. Hususî ve serbest meslek sahasında çalışan hekimlerle, diş hekimlerinin, ebelerin, eczacıların san'at faaliyetlerini *nizam altına* aldı. Meslek seviyesini yükseltmek, meslek haysiyetini korumak gayelerile "Etıbba Odaları„ adı verilen teşkilâtı ihdas etti. Nihayet, en az otuz kırk yıllık ve darmadağınık kanun parçalarına istinat eden umumî hıfzıssıhha işlerini, en son ilim ve fen esaslarına ve memleketimizin ihtiyaç ve şartlarına uygun yeni bir *"Umumî Hıfzıssıhha Kanunu„* na bağladı. 309 maddelik bu mükemmel kanun Cümhuriyetin büyük eserleri arasında sayılmağa lâyıktır.

Memlekette hüküm süren hastalıklar ve amilleri, bunlarla mücadelede güdülecek yollar ve usuller hakkında tetkikatta bulunmak, aşılar ve seromlar hazırlamak üzere Ankarada yüksek bir ilim ve fen cihazı, *"Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi„*

9 — Sıtma mücadele teşkilâtınca 1925 ten 1930 yılına kadar halka meccanen dağıtılan kinin miktarı

10—Sıtma mücadele teşkilâtının altı senelik mesaisi

kuruldu *(Res. 132, 133).* 1931 yılına kadar bu müessesenin kimya ve bakteriyoloji kısımları faaliyete geçirildi.

Aşı yapan müesseselerimiz ve bakteriyolojihaneler ıslah edildi ve arttırıldı.

Tıbbiye Mektebinde okuyan yoksul vatan çocuklarını parasız yatırmak ve yedirmek için İstanbulda 1924 yılında 200 kişilik bir *"Tıp Talebe Yurdu"* açıldı. Yurdun kadrosu 1929 da 300 e çıkarıldı.

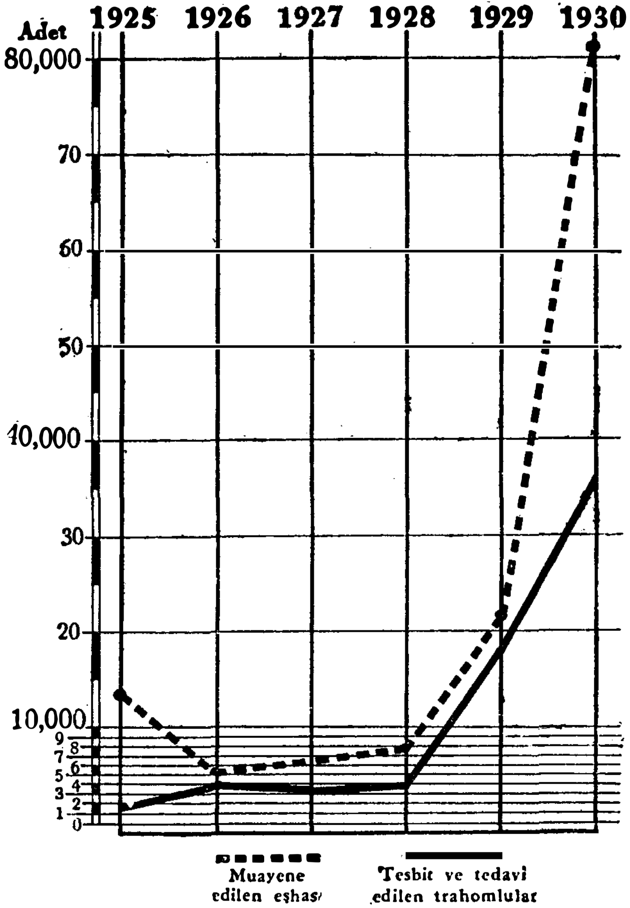
Hükûmet doktorlarının faaliyetinde lüzumlu unsur olan *küçük sıhhat memurları* ve *ebeler* yetiştirmek üzere mektepler açıldı.

Sağır ve *dilsiz* zavallı çocuklarımızın okuyup yazma öğrenmeleri ve hayatlarını kazanabilecek surette yetişmeleri için İzmirde yüz yataklı bir müessese kuruldu (1925).

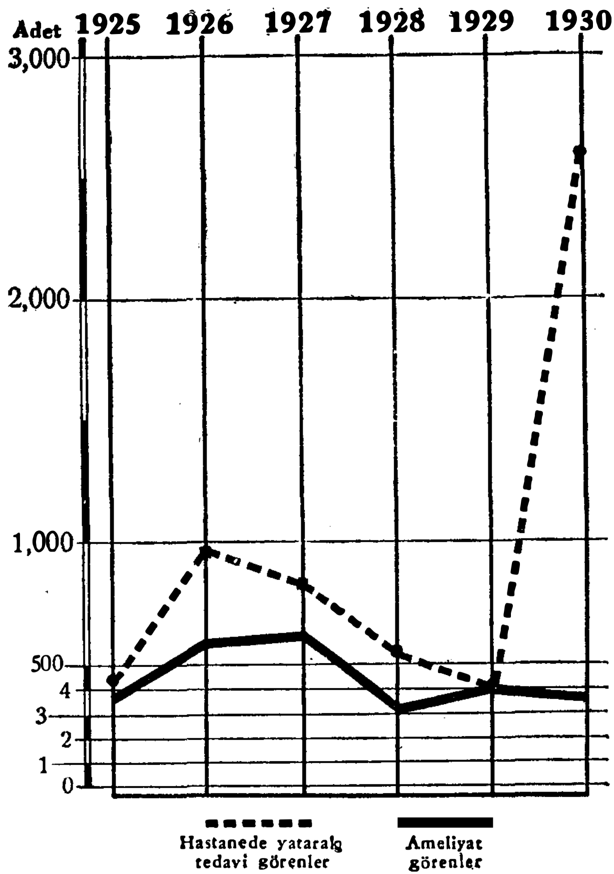
Başlıca hastalıkların yayılmasına karşı koruma tedbirlerini ihtiva eden kanunlar yenileştirildi.

Devlet tedaviciliği — Cümhuriyet, halk idaresinin en mütekâmil şekli olmak haysiyetile halkın maddî ve manevî bütün dertlerine imkânın en geniş derecesinde hakikî **ve** samimî alâka göstermesi tabiîdir. Umumî sıhhat ve *ırk sağlığı* uzun yıllardanberi yayılış sınırlarını alabildiğine genişletmiş sıtma, frengi, ve veremin tehdidi altında bulunuyordu. Bunların en başında da çocuğundan ihtiyarına kadar hiçbir yaş sınıfını esirgemiyen, yakaladığını kansız, cılız ve dermansız düşüren sıtma geliyordu. Bu hastalık memleketimizde bakım ve korunma eksikliğinden *yarıya yakın nüfusun* sıtmalı sayılması caiz olacak derecede artmıştı. Sıtmadan her yıl çok vatandaş kırılıyor ve bir sıtmalının çektiği nöbetler yüzünden çalışamadığı zamanlar milyonca sıtmalıya göre hesaba alınınca yılda en az *20-30 milyon iş saati* eksiliyordu.

Askerlik muayenelerine göre askerliğe yaramıyacak kadar ağır sıtmalıların (% 20) hatta (% 40) a kadar çok olduğu sahalar vardı. Saz benizli, ince boyunlu, cılız bacaklı, şişkin karınlı ve kocaman dalaklı, bitkin analardan, babalardan cemiyet için kuvvet unsuru değil, ancak merhamet mevzuu olacak yavrular doğuyor, böylece kuvvetile büyük ün almış *Türk ırkı nesilden nesle eriyordu.* Anadoluda sıtma yüzünden nüfusu tükenerek viranlaşmış, yahut gerikalan en son insan kafilesi tarafından terkolunmuş köyler, kasaba-

11 – 1925-1930 yıllarında trahom mücadele teşkilâtı dahilinde faaliyet

12 — 1925-1930 yıllarında tedavi edilen trahomlular

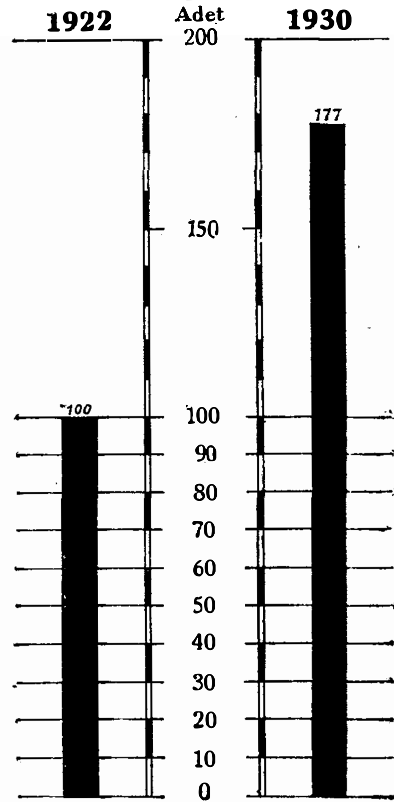
lar, bataklaşmış zengin ovalar vardı. Sıtmaya çarpılmış birçok köylerde de bilgisizlik ve korunma vasıtasızlığı köylüleri evlerinden, tarlalarından vazgeçerek yaylâlara çekilmeğe zorluyordu. Saltanat idaresinin kaç asır duygusuzca baktığı bu acıklı ve ırk istikbali için korkunç manzara, *Cümhuriyetin* bakım ve şifa elini ilk uzatacağı geniş ve derin yaralardan birinin İstiklâl Harbi başındaki açık görünüşü idi.

Mücadele yıllarınca İstanbul Hükûmeti ve işgal kuvvetleri *Anadoluya* silâh ve cepane girmemesine çalıştıkları kadar, *hekim ve ilâç gelmemesine* de uğraştıklarından (*Grafik*, 8) kemirici hastalıklara karşı çarpışma cephesi genişliyemedi [1].

Lozandan sora, ilim ve fen silâhlarile ve muntazam teşkilât ile ırk kemiren illetler üzerine yüründü.

Sıtma mücadelesi 1925 yılında başladı, her yıl genişliyerek 1931 de 24 vilâyetin sıtmalı kısımlarına ve *2.000.000 nüfusa şamil* dereceye vardı (*Grafik*, *9, 10*). Adanada sıtma hakkında tetkikatta bulunmak ve sıtma stajı görmüş doktorlar yetiştirilmek üzere bir *Sıtma Enstitüsü* vücuda getirildi. Ağır sıtmalıları yatırarak tedavi için muhtelif mıntakalarda 11 *dispanser* tesis olundu.

Frenginin kesif bulunduğu altı mıntakada da *frengi mücadelesi* açıldı.

13—1922 yılına nazaran 1930 yılına kadar tesis edilen hastane miktarı

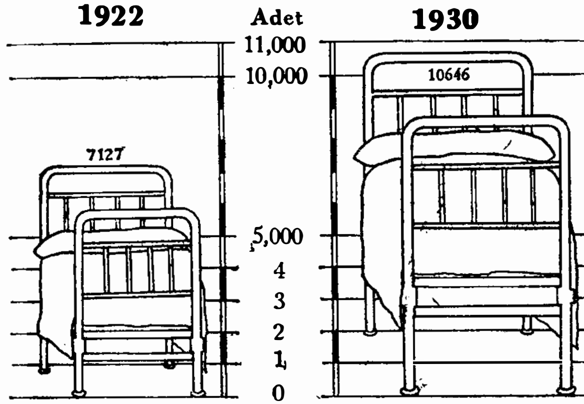
Eski bakımsızlıklar yüzünden on binlerce vatandaşın *körlüğüne* sebep olan ve gittikçe yayılan bu-

[1] 1921, 1922, 1923 yıllarında memleketimize sıtma baş ilâcı olan kininin girmemesine, haysiyet ve istiklâlden başka bir şey istemiyen Anadolu halkından hasta düşenlerin ilâçsız ve tedavisiz kalmasına nekadar fazla bir şiddetle uğraşılmış olduğunu apaçık görmek için (7) numaralı grafikte bu yıllara ait rakamlara dikkatle bakılmalıdır.

laşıcı göz hastalıklarından trahoma karşı istilâ mıntakalarında, Adana, Gazi Ayıntap, Malatya gibi vilâyetlerimizden başlanarak şarka doğru yürünmek üzere *trahom mücadelesine* girişildi *(Grafik, 11, 12).*

Hastalıkların vücutta ne gibi tahripler yapabileceğini halkın gözile görüp öğrenmesi için sıhhiye müzelerine ehemmiyet verilerek İstanbuldaki *Sıhhiye Müzesi* ıslah edildi, imkân bulundukça her vilâyette birer *sıhhiye müzesi* açılması usul tutuldu.

Vilâyet hastanelerinde yatak sayıları arttırıldı *(Grafik, 13, 14).* Ankara, Sıvas, Diyarbekir, Erzurum merkezlerinde o mıntakalar için hekimliğin bütün ihtısas şubelerini ihtiva eden *Nümune Hastaneleri (Res. 134),* Ankara, Konya, Balıkesir, Adana, Çorum, Malatya, Erzurum ve Kars vilâyetlerinde *doğum ve çocuk bakımı evleri* açıldı.

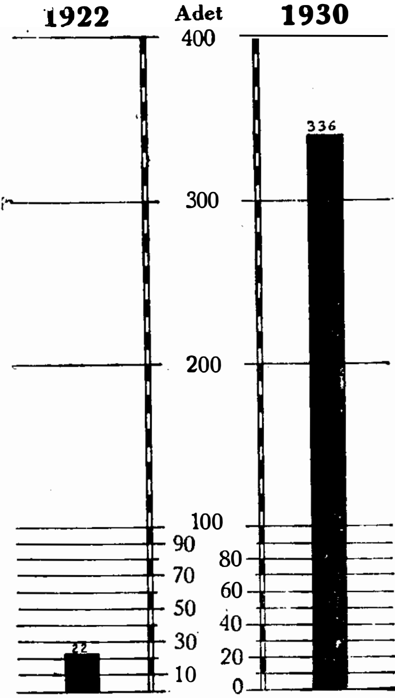
14—1922 yılına nazaran 1930 yılına kadar vücuda getirilen hastanelerde yatak miktarı

150 kazada herbiri beşer yataklı olarak *parasız muayene ve tedavi eden,* parasız ilâç veren *150 dispanser* tesis olundu. *(Grafik, 15, 16).*

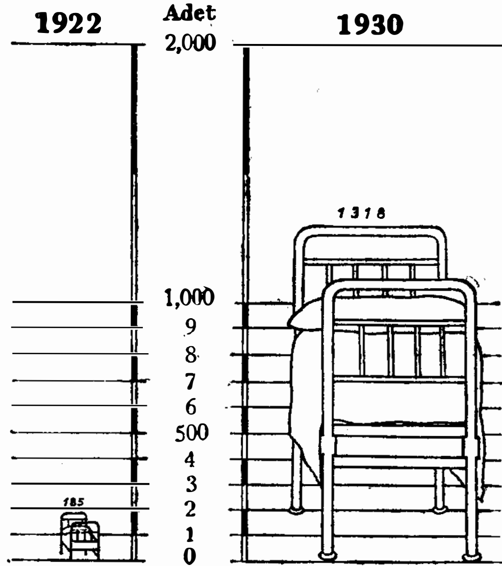
Osmanlı İmparatorluğunun yalnız İstanbulda bir tek kuduz tedavi müessesesi vardı: "Daülkelp Tedavihanesi„. Uzak vilâyetlerde kuduz hayvanlar tarafından ısırılanlar, o zamanlar nakliye vasıtaları da çok iptidaî olduğundan, muayyen tedavi vaktinde İstanbula kadar gelemiyerek *en feci ve muhakkak* bir ölüme mahkûm olurlardı. Yirminci asırda yaşayan bir devlet için bu, bağışlanması mümkün olamıyacak en ağır suçlardandı. Cümhuriyet idaresi ilk iş olarak İstanbuldakini yüz yatağa çıkardığı gibi, Sıvas, Erzurum ve Diyarbekirde de üç yeni *Kuduz Tedavi Müessesesi* açtı.

Hudutlar ve Sahiller Sıhhiyesi esaslı ve muntazam teşkilâta bağlandı. Memleket kolera ve veba için açık kapı olmaktan çıktı. Cümhuriyetin 1931 yılına kadar süren devresinde ***kolera belâsı*** hiç görülmedi. Birkaç defa limanlarımıza dışardan gelen *veba*, yayılmağa meydan bulmadan, başgösterir göstermez derhal bastırıldı.

Memleket içinde ötedenberi yerleşmiş olarak arasıra salgınlaşan bulaşıcı hastalıklara karşı *mütehassıslar* idaresinde seyyar fennî vasıtalarla iş gören *seyyar teşkilât* vücuda getirildi.

15—1922 yılına nazaran 1930 yılına kadar Türkiyede tesis edilen dispanserler

16—1922 yılına nazaran 1930 yılına kadar tesis edilen dispanserlerde yatak miktarı

TÜRKİYE HİLÂLİAHMER CEMİYETİ

Hilâliahmer Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu devrinde kurulmuştur. Uzun zaman, varlığı belirsiz denecek bir halde yaşadıktan sora, Meşrutiyet devrinde canlı, eyi ve muntazam bir teşkilât haline gelmişti. Saltanattan yeni Türkiye Devletine kalan

müesseseler içinde üçü geçmiyecek kadar az olan eyilerden ve hayırlılardan biri, Hilâliahmer Cemiyetidir. O zamanlar *Osmanlı Hilâliahmer Cemiyeti* adını taşıyordu. Lozandan sora *Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti* oldu *(Res. 135)*. Umumî Harpte Türk şefkat ve vatanseverliğinin bir timsali halinde çabuk inkişaf ederek yaralı ve hasta askerlere bakmak, uzayan ve çok fena idare edilen sefer halinin doğurduğu *açlığa* ve *sefalete* derman olmak hususlarında necip hizmetlerde bulundu.

Millî Mücadele devri açıldığı zamanlarda Hilâliahmerin İstanbuldaki Umumî Merkezi yine millî şefkat ruhuna uygun harekette devam etti. Anadolu Hilâliahmer teşkilâtı ise, İstanbulla ilişiğini keserek *Ankarada* teşekkül eden *Hilâliahmer Murahhaslığına* bağlandı.

Hilâliahmerin Millî Mücadele yıllarında açtığı hastanelerde hasta ve yaralı istiklâl mücahitlerine, *(Res. 136)* sıhhî imdat heyetlerile istilâdan kaçan ailelere bakım ve yardım için sarfettiği gayret unutulmaması lâzımgelecek kadar büyük olmuştur. *Türk şefkati*ni temsil eden bu müesseseye Türk Milletini sevgi ve hürmetle bağlıyan sebeplerden biri de bu acı tecrübe günlerine ait hatıralardır.

Lozandan sora Orta Anadolu *kuraklık ve açlığı*, muhtelif yerlerdeki *zelzeleler*, *seller*, *feyezanlar* gibi millî ıstırap devrelerinde Hilâliahmer daima hayırlı yüzü ve yardımcı elile muztarip vatandaşların imdadına koşmuştur.

Hilâliahmerin Umumî Harbin son yılı olan 1919 dan 1931 e kadar içtimaî yardım işlerine sarfettiği para, 8.000.000 lira gibi ehemmiyetli bir yekûna varır.

Kaynağı Türk hayır ve yardım duygusu olan bu cemiyet, Cümhuriyet idaresinde en yüksek mesnedi bulmuş, merkez ve şubelerinin sayısı 1931 yılında Türkiye hayır cemiyetleri teşkilât rekoru olarak 718 e çıkmıştır.

TÜRKİYE HİMAYEİ ETFAL CEMİYETİ

Türkiye Himayei Etfal Cemiyeti 1921 yılında Ankarada kuruldu [1]. Balkan Harbinin, Umumî Harbin, Millî İstiklâl Harbinin şehitlerinden millete emanet kalan *yetimler* yardım bekliyordu. Millî İstiklâl cephelerinde çarpışan Türk kahramanlarile, on-

[1] İlk himayei etfal teşebbüsü 1908 yılında Kırklarelinde küçük bir teşekkül halinde Doktor Fuat Bey tarafından yapılmıştır.

lara cepane ve erzak taşıyan fedakâr Türk kadınlarının *yavrularını bakımsız bırakmamak* millete düşen vazifelerdendi. "Türkiye Himayei Etfal Cemiyeti„ bu yüksek vazife duygusundan doğdu. Ankarada o zamanki çetin şartlar içinde sessiz ve mütevazı doğan bu müessese, derin insanlık ve hamiyet duygularından can ve kuvvet alarak süratle inkişaf etti.

Gazinin yüksek Hami Reisliği, Başvekil İsmet Paşanın daimî muzaheret ve irşadile cemiyet içtimaî bünyemizin esas uzviyetlerinden biri haline geldi. Meydana getirilen müspet hayır işleri her güzel ve eyi esere kıymet biçmekte daima isabet gösteren Türk Milletinin takdir ve alâkasını çekti. Az zamanda cemiyet 450 si cümhuriyet hudutları içinde ve 40 ı vatan dışındaki Türkler tarafından kurulmuş olmak üzere 490 merkez ve şube ile dallanan *büyük bir teşkilât* kökü oldu. Merkez olan Ankarada bakım ve yardım teşkilâtını haiz bir *Çocuk Sarayı* ile cemiyet için gelir verecek büyük binalar vücuda getirildi

Cemiyetin anasız, babasız yavrular için *Ana Kucağı* ismi verilen müesseseler *(Res. 137)*, gündüzleri işe giden işçi anaların çocukları için *bakım evleri*, çocuklara fennî şartlarla hazırlanmış temiz süt temini için *süthaneler* ve *süt damlaları*, *çocuk bahçeleri (Res. 138)*, çocuklar ve analar için *hamam* ve *banyo* müesseseleri gittikçe çoğaldı.

Çocuklara, ve analara *parasız* muayene, tedavi ve ilâç temini için mütehassıslar idaresinde *muayenehaneler* açıldı. Muayene evlerine bütün hayatta sıhhî ehemmiyeti büyük olan *diş bakımı* için dişçi hekimler de alındı.

Cemiyetten hastalık bakımı, giyecek, mektep malzemesi ve saire gibi hususlarda yardım gören çocukların sayısı yıldan yıla arttı. Cemiyet teşkilâtından bu gibi yardımlar gören çocukların sayısı 1930 a kadar her yıl ortalama 100.000 kadar oldu.

Çocuğun kıymet ve ehemmiyetini anlatacak, çocuk ahlâkıyatını yükseltecek *kesif neşriyat* yapıldı.

Çocuğun himayesi maksadı etrafında pek az memlekette görülen vüs'at ve ehemmiyette içtimaî *bayramlar* ihdas edildi. 23 Nisanda başlıyarak ay sonuna kadar süren *Türkiye Çocuk Haftası*, pek çok Avrupa milletlerinde *gıpta uyandıran* millî bayramlar sırasına girdi.

Türk kadınları "*Himayei Etfal Kadın Yardım Cemiyeti*„ adlı bir teşekkülle ayni gayeye hizmet ve gayret ortaklığına girdiler.

Türkiye Himayei Etfal Cemiyeti, millî ve insanî faaliyetinin mahiyet ve derecesile *beynelmilel itibar ve ehemmiyet* kazandı.

Sıhhî - içtimaî diğer teşekküller — Verem Mücadele Cemiyeti, "Hilâliahdar = Yeşilhilâl„ Cemiyeti gibi Cümhuriyet devrinde kurulan bazı hayırlı teşekküller de eyi maksatlarında azim ve ferağatle şümullü müspet neticelere doğru ilerlemeğe çalışmaktadırlar. İstanbuldaki *Topkapı Fıkaraperver Cemiyeti,* içtimaî yardımlaşma mefhumunun mahallî teşekküllerle tatbik sahasına geçirilmesi yolunda birçok emsali arasında takdirle anılmağa lâyık müesseselerden biridir.

IX

TÜRK ORDUSU VE MİLLİ MÜDAFAA

TÜRKLÜK VE ASKERLİK

Temeli haysiyet duygusu, vazife saygısı ve yurt sevgisi olan askerlik, maddî kuvvetlerden önce *zekâ, azim, irade, kahramanlık ve fedakârlık* gibi manevî kültür unsurlarına istinat eder. İyi asker, bu meziyetlere en fazla malik olan ve millî üstünlüğüne kat'iyetle emin bulunan eyi insandır. Bu itibar iledir ki *Türk, en eyi askerdir.*

Yakın ve uzak tarihte, Türk ordusu hemen daima adet ve vasıtaca kendine üstün düşmanlarla çarpışmak mecburiyetinde kalmıştır. Nerede eyi idare edilmişse orada en kuvvetli düşmanlarına boyuneğdirmiştir. Askerliği sever, yılmaz, kazanacağına emin ve çelik gibi sağlam Türk nesli istikbalde de sayıca fazla olsalar dahi yurduna göz dikenlere daima ve mutlaka galebe çalacaktır.

Askerlik *talim ve terbiyesi* birkaç yılda verilebilir; fakat *askerlik ruhu*, ancak, insanlık meziyet ve kabiliyetlerinin uzun asırlar tecrübe örsleri üstünde döğülmesinden, azgın fırtınalarla körüklenen hayat ateşinde çelikleşmesinden doğan cevherdir. Bundan dolayıdır ki, *Türk Milleti, askerlik ruhu en mütekâmil olan millettir.*

"Muharebe, yalnız karşı karşıya gelen iki ordunun çarpışması değildir, milletlerin çarpışmasıdır. Meydan muharebesi, milletlerin bütün mevcudiyetlerile, ilim ve fen sahasındaki seviyelerile, ahlâklarile, harslarile, hulâsa bütün maddî ve manevî kudret ve faziletlerile çarpıştıkları bir imtihan sahasıdır. Milletlerin hakikî kuvvet ve kıymetleri bu çarpışma sahasında ölçülür [1]."

---

[1] Gazinin Dumlupınarda meçhul askerin mezarı başında söylediği nutuk, 30 Ağustos 1924.

Askerlik ruhu yüksek millet demek, derin ve engin irfan ve medeniyet tarihi yaşamış millet demektir. İnsanlığın ilk günündenberi bütün ana medeniyetlere ata olan *Türk ırkında* bu ruhun en mütekâmil derecede bulunması tabiîdir.

OSMANLI SALTANATININ SON ASIRLARINDA

Uygunsuz olarak *Osmanlı Ordusu* adı takılmış olan *Türk Ordusunun* son asırlardaki mütevali mağlûbiyetleri dikkatle mütalea edilirse, görülür ki, bunlarda mağlûp olan asker değil, idare ve kumanda heyetleri, padişahların saray uşaklığı, aşçı yamaklığı, iç oğlanlığı gibi işlerden vezirlik mertebesine çıkardıkları ve ordular başına geçirdikleri bilgisiz, anlayışsız adamlardır. Bütün bu sıra mağlûbiyetler dahi *Türk askerinin* koyu ve sonsuz karanlıklarda sayısız yıldızlar gibi parlayan kahramanlık menkıbelerile doludur.

Medrese ve taassup, uğursuz elini orduya kadar uzatmıştı. Cahil softalara alet ve oyuncak olan karacahil kumandanlar, *müneccimbaşı* tarafından izin verilmedikçe, gün ve saat tayin edilmedikçe harbe girişemezlerdi. Askerî hareketler, düşmanın haline göre değil, yıldızların yürüyüşüne, *falcılık* ve *bakıcılık* safsatalarına göre kararlaşırdı. Bu şekilde idare ve kumanda edilen ordu, tabiî, daha harbe tutuşmadan mağlûp olurdu.

Çürüyen *yeniçerilik* yerine bir zaman yeni usul ve nizamda askerlik teşkilâtına çalışıldı ise de, Osmanlı ıslahatçılığının yarım ve tereddütlü icraat şiarı dolayısile bunda da iş çabuk yürütülemedi. XIX. asır başlarında *Selim III.* tarafından açılmış olan *askerî ıslahat* devrinin yüz yıllık icraattan sora XX. asır başında meslek bilgisi, teşkilât, teçhizat gibi sahalarda varabildiği salâh neticeleri arada geçen zamana göre çok kifayetsiz idi.

Kumanda sahasında *Ahmet Muhtar, Süleyman, Osman* ve *Ethem* Paşalar gibi birkaç kıymetli asker yetişmekle beraber, intibah verici ağır derslere rağmen bunlar askerî ıslahatçılık yolunda kâfi kudret ve tesir gösteremediler. Bununla beraber XIX. asrın son yıllarına doğru Türk askerliği uyanış yolunda hız almağa başladı; inkişaf süratli yürüdü. Başlarında *Başkumandanları* olarak *İstiklâl Harbi kumandanları, zabitleri* ondan soraki devirde yetişti. Hürriyet ve yenilik aşkı en geniş sahayı, *en kuvvetli mesnedi* münevver askerlikte buldu.

Büyükharp, osmanlı saltanatının üç asırdanberi devam eden askerî mağlûbiyetlerinin sonuncusudur. Ancak bunda da Türkler Çanakkale, Kafkas, Kût ve yabancı cephelerde çok çetin mücadelelerde en yüksek cevherini düşmanlarına tasdik ettirmiştir. Bu harpteki mağlûbiyetinin başlıca sebebi de kendi zâfından ziyade dört sene süren yıpratıcı mücadelede kaynaklarının tüketilmesinde ve dünyanın dört bucağına kuvvetlerinin israf edilmesinde ve nihayet müttefiklerinin daha evel boyuneğmesindedir.

MİLLÎ MÜCADELE BAŞINDA

Mondros Mütarekesi imzalanır imzalanmaz, ordunun muharip efradı terhis olunmuş, silâh ve cepanesi elinden alınmıştı.

"Ordu, ismi var cismi yok bir halde; kumandanlar ve zabitler Umumî Harbin mihnet ve meşekkatlerile yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmekle dilhun, gözleri önünde derinleşen karanlık felâket uçurumu kenarında dimağları çare, halâs çaresi aramakla meşgul [1] . . ."

İşte Türk askerliği Büyük Harbin muzaffer devletlerine karşı millî istiklâl davasile *yeniden kılıç sıyırdığı* zaman, Türk Ordusu bu vaziyet içinde bulunuyordu. Onun bu davayı dünyada eşi olmıyan bir harika halinde nasıl başardığını bu kitabın **İstiklâl Harbi** bahsinde gördük [2].

TÜRKİYE CÜMHURİYETI ORDUSU

Türkiye Cümhuriyeti Ordusu, Türk askerliğini muhteşem tarihindeki bütün şeref ve şanlarile temsil eden *asil ve yenilmez* kudrettir *(Res. 139-150)*. İdare, teşkilât ve teçhizatı mükemmeldir; *kumandan ve nefer kıymeti noktasından dünyada rakipsiz birincidir* [3].

---

[1] Nutuk, sahife, 8 *(Lüks tabı s. 11)*

[2] sahife, 56—133

[3] Ordusuna karşı beslediği sevgi, Türkü, onun kıymetini ölçmekte mubalâğaya düşürmez. Türk Ordusu çok imtihan geçirmiş büyük bir kıymet ve kuvvettir. Cümhuriyet Ordusunun yabancılar gözünde dahi böyle olduğunu gösterecek pek çok misal ve delil sıralanabilir. Bunlardan bazılarını alıyoruz:

Alaman Erkânıharp Binbaşılarından *Karl Enders, Berliner Tageblat* gazetesine "Temmuz 1925„ yazdığı "Türk ve Türkiye Cümhuriyeti„ başlıklı makalede Cümhuriyet Ordumuz için şöyle diyor:

"Türk Ordusunu Balkan Harbinden ve Umumî Harbin ilk senelerindenberi tanırım. *Şecaati her türlü sitayişin fevkındedir. Anadolu çiftçisi sefer zahmetlerine katlanmakta emsalsiz bir askerdir...* Son defa seferber bir batar-

Gazi Türk askerinin ölçülmez kıymeti hakkındaki fikrini tarihî bir cümlesile ifade etti. 1925 yılı Ağustosunda Kastamonuda, asker koğuşlarını teftişten çıkarken "*Bir Türk, on düşmana bedeldir*„ yazılı bir levha gördü. Zabite levhayı göstererek sordu:

— **Öyle midir?**

— Evet Paşam!

Gazi alnını yükselterek:

— **Hayır çocuğum, bence öyle değildir: Bir Türk dünyaya bedeldir**, dedi.

Bu kıymette bir orduya başkumandanlık etmiş olmaktan duyduğu saadeti İzmir rıhtımlarında nihayet bulan 30 Ağustos Meydan Muharebesinden bahsederken anlattı:

"Her safhasile düşünülmüş, ihzar, idare ve zaferle intaç edilmiş olan bu harekât Türk Ordusunun, Türk zabitan ve kumanda heyetinin yüksek kudret ve kahramanlığını tarihte bir daha tespit eden muazzam bir eserdir.

"Bu eser, Türk Milletinin hürriyet ve istiklâl fikrinin lâyemut abidesidir. Bu eseri vücuda getiren bir milletin evlâdı, bir ordunun başkumandanı olduğumdan ilelebet mes'ut ve bahtiyarım!"

Türk Ordusu, ayni zamanda bir *mektep* tir. Ona ümmî olarak katılan nefer, köyüne okur yazar olarak, hayat bilgisi ve kültür seviyesi yükselmiş olarak döner.

Ordunun yalnız okuyup yazma sahasında nekadar faydalı bir mektep olduğunu ve son yıllarda milleti ümmilikten kurtarma işine nekadar ehemmiyet verildiğini 1927 den başlıyan şu dört yıllık istatistik rakamları pek güzel gösterir:

---

ya gördüm. Eski bir askerin en ufak şeylerde bile kusur arıyan tenkitçi gözleri bunda *hiçbir kusur* bulamadı. Alamanyada hâlâ cümhuriyet ordusunun mükemmel olamıyacağı itikadında bulunanlar varken Türkiye Cümhuriyetinin yaman cihazı olan Türk Ordusuna *gıpta ile* bakılmaz mı?„

Romada çıkan "İl Sereno„ gazetesinin 13 Ağustos 1924 tarihli nüshasında *"Gazi Mustafa Kemal Paşa„* başlıklı makalede şu satırlar yazılıdır.

"Gazi, sayıca faik, fennî vasıtalarla mücehhez ve en kuvvetli milletlerin himayesine mazhar bir düşmana karşı teşkilâttan, silâh ve mühimmattan mahrum, bazan öğle ve akşam yemeklerini kara ekmek ve soğan ile geçiştirmeğe mecbur bir ordu ile mukabele ediyordu. *Lâkin bu ordu harbin yokluluğuna alışkın ve en yüksek fedakârlık fikri ile mücehhez idi.*

Yıllar	Askere alındığı zaman okuma yazma bilenler	Terhiste okuyup yazma bilenler	Terhiste okuyup yazma bilenlerin % de nispeti
1927	4.165	9.698	7 %
1928	5.918	10.756	15 %
1929	8.595	46.398	60 %
1930	10.200	60.000	65 %

Asker Ocağı denilen bu mektepte, vatandaşlar yalnız okuma yazma değil ayni zamanda "müsavatı öğrenirler, cesaret ve teşebbüs fikirlerini inkişaf ettirirler. Bu ocakta vatandaşlar, bir duyan, bir düşünen ayni toprağın evlâdı olduklarını en eyi duyarlar. Bütün vatandaşların millet ve memlekete nafi ve hadim olmaları lüzumu orada en eyi anlaşılır. Vatandaşlar, milletin kıymetli, kudretli ve yüksek medeniyetli olabilmesi için yegâne muhafızın ordu olduğunu ve milleti dünya karşısında hürmete lâyık bir mevkide tutan yegâne vasıtanın ordu olduğunu en eyi ordu içinde öğrenirler [1]." Ordu ayni zamanda bir görgü yeridir; hiçbir ilim ve fen yoktur ki orduda bir tatbik sahası bulmasın. Bütün fenler, amelî olarak orduda işler; Bu itibarla Türk Cümhuriyet Ordusu fen ve san'at noktalarından bütün tekemmlüller yeridir.

TÜRKİYE TAYYARE CEMİYETİ

Türkiye Tayyare Cemiyeti büyük millî müesseselerdendir. 16 Şubat 1925 tarihinde kurulmuş ve milletin umumî alâkasile 1931 yılına kadar 500 şubeli bir *millî teşkilât* halini almıştır. *Tayyare Cemiyetinin* tayyare ve tayyareciliğin münakale ve millî müdafaa sahasındaki ehemmiyetini *yaymakta,* tayyare *mühendisleri* ve *makinistleri* yetiştirmekte değerli hizmetleri olmuştur.

Tayyare Cemiyeti iki *millî gün* tesis etmiştir. Bunlardan biri Tayyare Şehitleri hatırasının takdis edildiği *27 Kânunusani,* diğeri *Hava Şenliği* günü olarak alınan *30 Ağustos* tur.

---

[1] Yurt Bilgisi notları: *Askerlik Vazifesi*, Sahife 51.

LÂHİKA

4 — 22

I

MİLLÎ REİS MUSTAFA KEMAL HAZRETLERİNİN, MİLLÎ HAKLARIN MÜDAFAASI VE MİLLÎ İSTİKLÂLİN ELDE EDİLMESİ İÇİN YAZDIĞI TALİMATLARDAN DÖRDÜNÜN SURETLERİ

1

Havzadan,
28 Mayıs 1335 (1919)

KUMANDANLARA VE VALİLERE

"İzmirin ve maalesef bunu takip eden Manisa ve Aydının işgali, müstakbel tehlikeyi daha alenî ihsas etmiştir. Tamamiyeti mülkiyemizin muhafazası için, tezahüratı milliyenin daha canlı olarak, izhar ve ifadesi lâzımdır. Hayat ve istiklâli milliyi rahnedar eden işgal ve ilhak gibi hadiseler, bütün milleti dilhun etmektedir. Teessürat zaptolunamıyor. Kabili hazım ve tahammül olmıyan bu ahvalin derhal izalesi elzemdir.

Mustafa Kemal

2

Amasyadan,
Acele şifredir 1-6-1335 (1919)

EDİRNEDE BİRİNCİ KOLORDU KUMANDANLIĞINA

İstiklâli millimizi boğan ve inkısamı vatan tehlikelerini ihzar eden Düveli İtilâfiyenin icraatı ve hükûmeti merkeziyenin esir ve âciz vaziyeti malûmunuzdur. Milletin mukad-

deratını bu mahiyette bir hükûmete teslim etmek maazallah inkıraza münkat olmak demektir. Tekmil Anadolu ahalisi istiklâli milliyi tahlis için baştan aşağı yekvücut bir hale getirilmiş ve bilâistisna tekmil kumanda heyetleri ve arkadaşlarımız yüksek bir fedakârî ile müştereken ittihazı karar eylemiştir.

Vali ve mutasarrıfların kâffesi de bu halka etrafına alınmıştır. Bu âli hedef için "Müdafaai Hukuku Milliye„ ve "Reddi İlhak„ Cemiyetlerinin unvanı şamili kabul edilmiştir. Anadoludaki teşkilât kaza ve nahiyelere kadar tevessü ediyor. İngiliz himayesinde bir müstakil Kürdistan teşkili hakkındaki ingiliz propagandası ve bunun taraftaranı da bertaraf edildi. Kürtler de Türklerle birleşti.

Trakya Cemiyeti ve Edirne vilâyeti Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti ile de elele vermek ve umum Anadolu ve Trakya Müdafaai Hukuku Milliye ve Reddi İlhak Cemiyetlerini tevhit etmek ve Anadolu ve Rumeli umum vilâyatının murahhaslarından mürekkep kuvvetli bir heyeti merkeziye teşkil etmek takarrür etti. Bu heyetin İstanbulun murakabesinden ve ecnebi devletlerinin nüfuz ve tesirinden tamamile azade kalacak ve sadayi milliyi gür bir sesle cihana duyuracak veçhile Anadolunun merkezinde ve en münasip olarak Sıvasta in'ikadı münasip görülmüştür. Lüzumuna göre İstanbulda haizi salâhiyet olmamak üzere bir heyeti mümessile bulundurulabilir. Ben İstanbulda iken Trakya Cemiyeti azasile teatii efkâr etmiş idim. Şimdi zamanı geldi. İcap edenler ile mahremane görüşerek, derhal teşkilâtta bulunulmasını ve buraya kıymettar bir iki zatın murahhas olarak ve fakat ketmi hüviyetle Samsun veya şimendifer tarikile yola çıkarılmasını ve onlar gelinciye kadar da Edirne vilâyetinin vekil ve müdafii olmak üzere Anadoluda beni tevkil ettiklerine dair imzaları tahtında bir vesikanın imzayi âlinizle ve şifreli telgrafla bildirilmesini rica ederim.

Bu gayei istiklâl tahsil olununcıya kadar, tamamile milletle birlikte fedakârane çalışacağımı mukaddesatım namına yemin ve bunu gördüğüm arzuyu millî üzerine her tarafa tamim ettim. Artık benim için Anadoludan hiçbir yere gitmemek kat'îdir. Bu karar umum arkadaşlarımızın karar ve kanaatine tamamile müstenittir. Gözlerinizden öperim. Telgrafın vusulünün de sürati iş'arına muntazırım.

Mustafa Kemal

3

Amasyadan
Şifre: 194 22 Haziran 1335(1919)

KUMANDANLARA VE VALİLERE

1 — *Vatanın Tamamiyeti, milletin istiklâli tehlikededir.* Hükûmeti merkeziyemiz İtilâf Devletlerinin tesir ve murakabesi altında mahsur bulunduğundan deruhde ettiği mes'uliyetin icabatını ifa edememektedir. Bu hal milletimizi madum tanıttırıyor. Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. Milletin hal ve vaz'ını derpiş etmek ve sedayi hukukunu cihana işittirmek için her türlü tesir ve murakabeden azade bir heyeti milliyenin vücudu elzemdir. Bunun için bilmuhabere her taraftan vaki olan teklif ve arzuyu millî üzerine Anadolunun bilvücuh en emin mahalli olan Sıvasta millî bir kongrenin serian in'ikadı takarrür etmiştir. Bunun için tekmil vilâyatı Osmaniyenin her livasından ve fırka ihtilâfatı nazarı dikkate alınmaksızın muktedir ve milletin itimadına mazhar üç kadar zatın sürati mümkine ile yetişmek üzere hemen yola çıkarılması icap etmektedir. Her ihtimale karşı bunun bir *sırrı millî* halinde tutularak dağdağaya mahal verilmemesi ve lüzum görülen mahallerde seyahatin mütenekkiren icrası lâzımdır.

2 — Vilâyatı şarkıyemiz namına on temmuzda Erzurumda in'ikadı mukarrer kongre için vilâyatı mezkûrenin Müdafaai Hukuku Milliye ve Reddi İlhak Cemiyetlerinden müntehap azalar zaten Erzuruma müteveccihen yola çıkarılmışlardı. O vakte kadar vilâyatı sairemizin murahhasları da Sıvasa vâsıl olabileceklerinden Erzurum Kongresinin azası da tensip edeceği zamanda içtimaı umumiye dahil olmak üzere Sıvasa hareket edecektir.

3 — İşbu mevadda göre murahhasların Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyetleri ve belediye riyasetleri ve suveri saire ile intihabile tahrikleri hakkındaki delâleti aliyyei vatanperverilerini ve isimlerile zamanı hareketlerinin iş'arını istirham eylerim.

4 — Bu telgrafın vusulünün hemen iş'ar buyrulması rica olunur.

Mustafa Kemal

4

Amasyadan
21 - 6 - 1335 (1919)

İSTANBULDA BAZI ZEVATA HUSUSÎ MEKTUP

Vatanın tehlikei inkısamını aynen gösteren safhanın hunin icraatı, vicdanı milliyi bir emeli halâs etrafında ve Müdafaai Hukuku Milliye ve Reddi İlhak teşkilâtı namı altında seri bir surette toplamağa başlamıştır. Yalnız mitingler ve saire gibi tezahürat; büyük gayeleri hiçbir vakitte kurtaramaz ve ancak *sinei milletten bilfiil doğan kudreti müşterekeye istinat ederse rehakâr olur*. Fakat şüphe götürmiyen bir hakikattir ki bu acı safhayı bu kadar mühlik bir şekilde ihzar eden en müessir amil, maalesef payitahtımızdaki muhalif cereyanlar ve Anadolunun saf ve mukaddes amali milliyesini muzır bir şekilde infirada uğratan siyasî ve gayrimillî propagandalardır. Kuvayi milliyeyi bugün için böyle yanlış yollara sevk ile dağıtmanın mücazatını vatanımız aleyhinde ve pek mebzul bir surette görmekteyiz. Binaenaleyh İstanbulun işbu muhalif cereyanları, artık Anadoluya ve amal ve hissiyatı milliyeye hâkim değil, tâbi olmak mecburiyeti vataniyesindedir. Ve payitaht Düveli İtilâfiye tarafından tahliye edilinceye kadar, bu mecburiyetin mutlak olduğu kanaatindeyim. Bu hal bittabi zatialilerince de takdir olunur. Arizamda tasvir edilen vaziyet, bugün seri ve umumî bir millî kongrenin in'ikadını icap ettirmektedir. Bu davet her tarafa tamim ve ifa kılınmıştır. Devletin inkısamı mevzubahs olduğu bir sırada İngiliz propagandasile baş veren Kürdistan istiklâli gibi cereyanlar dahi, bilmuhabere taraftaranını celp ve hilâfet ve saltanat etrafındaki gayei müşterekemize davet ve tamamii mutabakat suretile lehülhamt lehimize dönmüş ve kongreye davet olunmuştur. Bu millî ve hayatî mesele için İstanbulda
zatı samileri
zatı devletleri gibi vatanperver ve sahibi kelâm mütefekkirine
zatı âlileri
teveccüh eden fedakârlık bilhassa pek büyüktür. Bu gayei salâh ve millî, istihsal edilinciye kadar, âcizleri Anadoludan ve sinei milletten ayrılamıyacağım ve bu noktada nihayetine

kadar bir ferdi millet gibi çalışacağım: millete karşı mukaddesatım namına söz verdim ve hiçbir kuvvet bu azmi milliye mâni olamıyacaktır. Bu kararı âcizanem umum Anadoluda resikârda bulunan mes'ul ve kıymettar umum arkadaşlarımın içtihat ve kanaati müşterekesine istinat etmekte olduğunu da ilâveten arz ile ihtiramatı mahsusai kalbiyemi teyit eylerim Efendim Hazretleri.

Mustafa Kemal

II

İSTANBULUN IŞGALİ GÜNÜ MUSTAFA KEMAL HAZRETLERİLE TELGRAFÇI MANASTIRLI HAMDİ EFENDİ ARASINDA GEÇEN TELGRAF MUHABERELERİ

Deraliye
16-3-1336

ANKARADA MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİNE

Bu sabah, Şehzadebaşındaki muzıka karakolunu, İngilizler basıp oradaki askerlerle İngilizler musademe ederek neticede şimdi İstanbulu işgal altına alıyorlar. Berayı malûmat maruzdur.

Manastırlı
Hamdi

Ben, bu telgrafın altına kurşun kalemile "serian kolordulara, benim imzamla, M. Kemal„ işaretini koyduktan sora bu telgrafı verenden istizahata başladım. Manastırlı Hamdi Efendi mütemadiyen malûmat vermeğe devam etti.

"Bizim en emniyetli bir arkadaşımız var ki yalnız o değil, herkes, yani gelen söylüyor. Şimdi de harbiyenin işgalini haber aldık. Hatta Beyoğlu telgrafhanesinin önünde ingiliz askeri olduğunu... fakat telgrafhaneyi işgal edip etmiyeceği meçhuldür.„

Bu esnada Efendiler; Harbiye telgrafhanesinden, memur Ali malûmat vermeğe başladı: "Sabah İngilizler basarak altı

kişi şehit ve on beş kadar da mecruh oldu. Şimdi ingiliz askerleri dolaşıyor. Şimdi, İşte ingiliz askerleri nezarete giriyorlar. İşte içeri giriyorlar. Nizamiye kapısına. Teli kes! İngilizler buradadır.„

Tekrar Manastırlı Hamdi Efendi bizi buldu:

"Paşa Hazretleri.

"Harbiye telgrafhanesini de İngiliz bahriye askeri işgal edip teli kat'ettiği gibi bir taraftan tophaneyi işgal ediyorlar. Bir taraftan zırhlılardan asker ihraç olunuyor. Vaziyet vahamet kespediyor efendim. Sabahki musademede 6 şehit, 15 mecruhumuz vardır. Paşa Hazretleri, emri devletlerine muntazırım.„ 16 Mart 1336 (1920)

Hamdi

Hamdi Efendi devam etti: "Sabahki, bizim asker uykuda iken, İngiliz bahriye efradı karakola gelip işgal etmekte iken askerimiz uykudan şaşkın kalkınca musademeye başlanılıyor. Neticede bizden altı şehit, on beş mecruh olup bunun üzerine, zaten mel'anetlerini tasavvur etmiş ki hemen zırhlıları rıhtıma yanaştırıp Beyoğlu cihetini ve Tophaneyi işgal edip bir taraftan Harbiye Nezaretini işgal etmişler, hatta şimdi ne Tophane ve ne de Harbiye telgrafhanesini bulmak kabil olmuyor. Şimdi de haber almış olduğuma nazaran Derinceye kadar tevessü ediyormuş efendim.

"İşte Beyoğlu telgrafhanesi de yok. Orasını da işgal ettiler galiba. Allah muhafaza buyursun. Burasını da işgal etmesinler. İşte Beyoğlu telgraf memurları, müdürleri geldiler. Kovmuşlar...

"Bir saate kadar burası da işgal olunacaktır. Şimdi haber aldım efendim.„

Hayati Bey merhum, benim, ilk haber telgrafı üzerine yaptığım işaret veçhile verilen malûmatı hulâsa etmiş. Rumeli ve Anadoludaki bilcümle kumandanlar adresine keşide ettiriyordu. Bir an evel İstanbul üzerinden Edirneye keşide ettirilmesini söylemiştim. Hamdi Efendi, "emri samileri infaz olunuyor, Edirneye yazıyorum ve hep merkezleri hazır ettirdik.„

Hamdi Efendiden:

"Meb'usan için bir haber aldınız mı? Meb'usan telgrafha-

nesi muhabere ediyor mu? „ diye sordum. Hamdi Efendi, "Evet yapıyor. 14 üncü Kolordu kumandanı hazır. Paşa istiyordu verelim mi? „

Efendiler, bundan sora artık Hamdi Efendinin sözünü işitemedik. İstanbul merkezinin de işgal edilmiş olduğuna hükmettik.

KRONOLOJİ CETVELİ

BU KİTAPTA ZİKROLUNAN BAŞLICA HADİSELERİN VUKUU TARİHLERİ

	1880.	Mustafa Kemalin tevellüdü.
29 Kânunuevvel	1904	Mustafa Kemalin erkânıharp yüzbaşısı olarak mektepten çıkması.
23 Temmuz	1908.	İkinci Meşrutiyetin ilânı.
13 Nisan	1909	31 Mart irtica hareketi.
9 Kânunusani	1912.	Mustafa Kemalin Trabulusgarpta Tobruk Muharebesini kazanması.
26 Nisan	1915.	Umumî harpte İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasında Londra Muahedesinin akti.
19 Mayıs	1915.	Mustafa Kemalin miralaylığa terfii.
6, 7 Ağustos	**1915.**	**Mustafa Kemalin Anafartalarda İngiliz ordusuna galebesi.**
12 Teşrinievvel	1915.	İtilâf Devletlerinin Umumî Harpte Selâniği işgalleri.
16 Şubat	1916	Osmanlı Şark vilâyetlerinin Rusyaya terki hakkında İngiltere, Fransa, Rusya arasında mukavele akti.
7, 8 Ağustos	**1916.**	**Mustafa Kemalin Kafkas cephesinde Bitlis ve Muşu Ruslardan istirdadı.**
12 Haziran	1917.	Yunanistanda Kıral Kostantinin hükûmetten uzaklaştırılması.
3 Mart	1918.	Brestlitofsk Muahedesinin akti.
29 Eylûl	1918.	Bulgarların İtilâf Devletlerile mütareke akti.
30 Teşrinievel	**1918.**	**Mondros Mütarekesinin akti.**
31 Teşrinievel	**1918.**	**Mustafa Kemalin Yıldırım Orduları Grupu kumandanlığına geçmesi.**
3 Teşrinisani	1918.	İngilizlerin Musulu işgali. (8 Teşrinisanide şehre İngiliz bayrağı çekmişlerdir.)
11 Teşrinisani	1918	Alamanların İtilâf Devletlerile mütareke aktetmeleri.
13 Teşrinisani	1918.	İtilâf donanmalarının İstanbula gelmesi.

22 Teşrinisani	1918.	Miralay İsmet Beyin Harbiye Nezareti Müsteşarlığına tayini.
23 Teşrinisani	1918.	İtilâf orduları kumandanı Fransız Jeneralı Franşe Desprenin askerî merasimle İstanbula girmesi.
21 Kânunuevel	1918.	Meclisi meb'usanın feshi.
18 Kânunusani	1919.	Versay Sulh Meclisinin açılması.
21 Kânunusani	1919.	Mersin, Tarsus ve Osmaniye civarlarında Adana cephesinin teşekkülü.
Kânunusani	1919.	İngilizler tarafından Urfa, Ayıntap, Maraş, Adana ve havalisinin işgali.
3 Mart	1919.	"Vilâyatı Şarkıye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti" Erzurum şubesinin kurulması.
29 Nisan	1919.	İtalyanların Antalyayı işgalleri.
30 Nisan	**1919.**	**Mustafa Kemalin 9 uncu Ordu Müfettişliğine tayini.**
14/15 Mayıs	1919.	İzmirde Yunan işgalini haber alan vatanperverlerin içtimaı ve "Reddi İlhak" prensipinin kabulü.
15 Mayıs	**1919.**	**İzmirin Yunanlılar tarafından işgali.**
16 Mayıs	1919.	Mustafa Kemalin İstanbuldan Anadoluya hareketi.
19 Mayıs	**1919.**	**Mustafa Kemalin Samsuna çıkışı.**
22 Mayıs	1919	İngilterenin Mezopotamya, Palestin ve Musul petrol havzasının kendine kalmasına Fransayı razı etmesi.
28 Mayıs	1919.	Millî tezahürlerin daha canlı olarak izhar ve idamesi için Mustafa Kemal tarafından valilere ve kumandanlara Havzadan tebligat yapılması. — Ödemiş civarında Yunanlılarla Millî kuvvetler arasında ilk muharebe.
29 Mayıs	1919.	Yunanlılara karşı Türk askerî kuvvetleri tarafından ilk silâhla müdafaanın Ayvalıkta başlaması.
17 Haziran	1919.	Menemende Yunanlılar tarafından halkın katliam edilmesi.
21/22 Haziran	1919	Sıvas Kongresinin Mustafa Kemal tarafından içtimaa daveti.
28 Haziran	1919.	Balıkesirde civar vilâyetlerin murahhaslarından mürekkep Kuvayı Milliye kongresinin toplanması. (Reddi İlhak). — Alamanlarla İtilâf Devletleri arasında Versay Sulh Muahedesinin akti.
3 Temmuz	1919.	Mustafa Kemal Paşanın kongre için Erzuruma gitmesi.

8/9 Temmuz	1919.	Mustafa Kemalin ordu müfettişliğinden ve askerlikten istifası (Saat 22^{50}).
23 Temmuz	1919.	Mustafa Kemalin Reisliği altında Erzurum Kongresinin toplanması. — Bir Temsil Heyeti seçerek dağılması (7 Ağustos).
4 Eylûl	1919.	Sıvas Kongresinin açılması (11 Eylûlde kapanmıştır).
7 Eylûl	1919.	Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin teşekkülü .
10 Eylûl	1919.	Avusturyalılarla İtilâf Devletleri arasında Sen-Jermen Sulh Muahedesinin akti.
12 Eylûl	1919.	Osmanlı padişahı ile İngiltere arasında Türkiyenin İngiliz Mandasını kabul ettiğine dair gizli bir muahede aktı. — Anadolu ile İstanbul münasebetının kesilmesi.
2 Teşrinievel	1919	İstanbulda Ferit Paşa Kabınesinin düşmesi ve Ali Riza Paşanın kabine teşkil etmesi.
7 Teşrinievel	1919.	Meb'us intihabına başlanacağının ilânı.
10 Teşrinievel	1919.	İkinci Reddi İlhak Kongresinin Balıkesirde toplanması.
20 Teşrinievel	1919.	Bahriye Nazırı Salih Paşanın Amasyada Mustafa Kemal ile mülâkatı.
22 Teşrinievel	1919.	Amasya Protokolunun imzası.
3 Teşrinisani	1919.	İzmir cephesinde Türklerle Yunanlılar arasında Milen hattının tespiti.
27 Teşrinisani	1919.	Bulgarlarla İtilâf Devletleri arasında Nöyyi Sulh Muahedesinin akti.
29 Teşrinisani	1919.	Maraşta Millî Kuvvetlerle Fransızlar arasında mücadelenin başlaması.
27 Kânunuevel	1919.	Mustafa Kemalin Sıvastan Ankaraya gelmesi.
10 Kânunusani	1920.	Ankarada Hakimiyeti Milliye gazetesinin intişara başlaması.
12 Kânunusani	1920.	İstanbulda Meclisi Meb'usanın açılması.
17 Kânunusani	1920.	Urfada Fransızlara karşı Millî Mücadelenin başlaması.
28 Kânunusani	1920.	Misakı Millînin Meclisi Meb'usan tarafından kabulü.
10 Şubat	1920.	İstanbul Meclisi Meb'usanında "Felâhı Vatan" grupunun teşekkülü.
11 Şubat	1920.	Maraşın Fransızlar tarafından tahliyesi.

27 Şubat	1920.	Akbaş deposundaki silâh ve cepanenin Anadoluya nakli.
3 Mart	1920	Ali Rıza Paşa kabinesinin istifası. —. Yunanlıların ileri harekete başlamaları.
8 Mart	1920	Salih Paşa kabinesinin teşekkülü.
9 Mart	1920	İstanbul Türk Ocağı Merkezinin İngilizler tarafından basılması.
16 Mart	**1920.**	**İstanbulun İtilâf Devletleri tarafından askerî işgali. — İstanbul işgalinin Mustafa Kemal tarafından bütün devletlere protestosu.**
18 Mart	1920.	İstanbulda Meclisi Meb'usanın son içtimaı.
19 Mart	1920.	Mustafa Kemal tarafından Ankarada fevkalâde salâhiyeti haiz bir millet meclisi toplanması hakkında vilâyetlere tebliğ.
20 Mart	1920.	İsmet Beyin Ankaraya gelmesi.
11 Nisan	1920	İstanbulda Meclisi Meb'usanın Vahdeddin tarafından seddi.
5 Nisan	1920	Salih Paşa yerine Damat Ferit Paşa Kabinesinin teşekkülü.
8 Nisan	1920.	Toros üzerinde Bilemedik civarında Fransızlarla muharebe.
10 Nisan	1920.	Fransızların Urfadan çekilmeğe mecbur edilmesi.
18 Nisan	1920.	İstanbulda Hilâfet Ordusu teşkiline başlanması.
23 Nisan	**1920.**	**Türkiye Büyük Millet Meclisinin Ankarada açılması.**
24 Nisan	**1920.**	**Mustafa Kemalin Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisliğine intihabı.**
27 Nisan	1920.	Fevzi Paşa ve İsmet Beyin Büyük Millet Meclisine iltihakları.
29 Nisan	1920.	Hıyaneti Vataniye Kanununun Meclisçe kabulü.
30 Nisan	1920.	Yeni Türk Devletinin tessüsünü Avrupa Devletlerine haber vermesi.
2 Mayıs	1920	Büyük Millet Meclisince İcra Vekillerinin intihabına dair kanunun kabulü.
3 Mayıs	1920	İlk İcra Vekilleri Heyetinin intihabı. — Fevzi Paşanın Millî Müdafaa Vekilliğine, İsmet Beyin Erkânıharbiyei Umumiye Vekilliğine seçilmeleri.
5 Mayıs	1920.	Mustafa Kemalin Reisliğinde ilk İcra Vekilleri Heyeti içtimaı.

11 Mayıs	1920.	Mustafa Kemalin Padişah Hükûmeti tarafından idama mahkûm edilmesi.
17 Mayıs	1920.	Bozantıda Fransızlara karşı muharebenin başlaması.
24 Mayıs	1920.	Mustafa Kemalin idamı hakkında İstanbul Hükûmetince verilen idam kararının Vahdeddin tarafından tasdiki.
28 Mayıs	1920.	Bozantı civarındaki Fransız kıtaatının esir alınması.
30 Mayıs	1920.	Türklerle Fransızlar arasında mütareke akti.
4 Haziran	1920.	Macarlarla İtilâf Devletleri arasında Triyanon Sulh Muahedesinin akti.
7 Haziran	1920.	16 Mart 1920 tarihinden itibaren İstanbul Hükûmetince yapılacak her nevi mukavelât, uhudat ve sairenin hükümsüz addi hakkında Büyük Millet Meclisince kanun kabulü.
9 Haziran	1920.	Ermenistan seferi için Şark vilâyetlerinde muvakkat seferberlik ilânı.
18 Haziran	1920.	Zonguldağın Fransızlar tarafından işgali dolayısile aradaki mütarekenin kendiliğinden bitmesi.
20 Haziran	1920.	İtilâf Devletleri tarafından Yunanlıların sulh şartlarını Türkiyeye cebren kabul ettirmeğe memur edilmeleri.
22 Haziran	1920.	Yunanlıların Milen hattını tecavüz etmeleri.
30 Haziran	1920.	Balıkesirin Yunanlılar tarafından işgali.
2 Temmuz	1920.	Yunanlıların Bandırma, Kirmastı ve Gönanı işgali.
8 Temmuz	1920.	Bursanın Yunanlılar tarafından işgali.
10 Temmuz	1920.	Ermeni alayının Adanaya girmesi.
18 Temmuz	1920.	Büyük Millet Meclisinin Misakı Milliye yemin etmesi.
20 Temmuz	1920.	Tekirdağının Yunanlılar tarafından işgali.
22 Temmuz	1920	İstanbulda İtilâf Devletlerince teklif edilen sulh muahedesinin Şûrayı Saltanat tarafından kabulü. (Sevr Muahedesi)
25 Temmuz	1920.	Edirnenin Yunanlılar tarafından işgali.
10 Ağustos	**1920.**	**Osmanlı İmparatorluğu Murahhasları ile İtilâf Devletleri arasında Sevr Muahedesinin akti.**
24 Ağustos	1920.	Sovyetler Cümhuriyeti ile Moskova İtilâfnamesinin akti.

29 Ağustos	1920.	Uşağın Yunanlılar tarafından işgali.
13 Eylûl	1920.	Halkçılık programının tanzim ve ilânı.
18 Eylûl	1920.	Mustafa Kemalin Teşkilâtı Esasiye Kanunu hakkında noktai nazarını bildiren programın Büyük Millet Meclisince okunması.
30 Eylûl	1920.	Sarıkamışın Ermenilerden zaptı.
25 Teşrinievel	1920.	Kıral Aleksandrın ölmesi. — Yunanlıların Bursadan ileriye hareketleri.
30 Teşrinievel	1920.	Karsın Ermenilerden zaptı.
7 Teşrinisani	1920.	Gümrü (Aleksandropol) un zaptı.
10 Teşrinisani	1920.	İsmet Beyin Bilecikte Garp Cephesi Kumandanlığını deruhde etmesi.
14 Teşrinisani	1920.	Kozanın Ermenilerden kurtarılması.
29 Teşrinisani	1920.	İstiklâl Madalyası ihdası hakkındaki kanunun Büyük Millet Meclisince kabulü.
3 Kânunuevel	1920.	Gümrü Muahedesinin imzası.
25 Kânunuevel	1920.	Kostantinin Yunanistanda tekrar kırallık makamına geçmesi.
9-10 Kânunusani	**1921.**	**I inci İnönü Muharebesi.**
20 Kânunusani	1921.	İlk Teşkilâtı Esasiye Kanununun esas maddelerinin kabulü.
8 Şubat	1921.	Ayıntabın sukutu ve şehre "Gazi" nuvanının verilmesi.
21 Şubat	1921.	Londra Konferansının toplanması (12 Marta kadar
12 Mart	1921.	İstiklâl Marşının Büyük Millet Meclisince kabulü.
16 Mart	1921.	Türkiye ile Soviyetler Cümhuriyeti arasında Mosko Muahedesinin akti.
26 Mart	1921.	Adapazarının Yunanlılar tarafından işgali.
30 Mart - 1 Nisan	**1921.**	**2 inci İnönü Muharebesi.**
28 Nisan	1921.	İzmitin Yunanlılar tarafından işgali.
10 Mayıs	1921.	Mustafa Kemal tarafından Büyük Millet Meclisinde "Müdafaai Hukuk Grupu" nun teşkili.
9 Haziran	1921.	Franklen Buyyonun Ankaraya gelmesi.
28 Haziran	1921.	İzmitin Yunanlılardan kurtarılması.
10 Temmuz	1921.	Yunanlıların ileri harekete geçmesi.
13 Temmuz	1921.	Afyon Karahisarın Yunanlılar tarafından işgali.
17 Temmuz	1921.	Kütahyanın Yunanlılar tarafından işgali.
19 Temmuz	1921.	Eskişehirin Yunanlılar tarafından zaptı.

5 Ağustos	1921.	**Mustafa Kemalin Başkumandan seçilmesi.**
12 Ağustos	1921.	Mustafa Kemalin cepheye gitmesi.
14 Ağustos	1921.	Sivrihisarın Yunanlılar tarafından işgali.
15 Ağustos	1921.	Yunan kıralı Kostantinin *Ankaraya!* emrini vermesi.
23 Ağustos	**1921.**	**Sakarya Meydan Muharebesinin başlaması (13 Eylûl 1921 e kadar).**
19 Eylûl	**1921.**	**Mustafa Kemale Büyük Millet Meclisince Gazi unvanile, Müşür rütbesinin verilmesi.**
13 Teşrinievel	1921.	Kars Muahedesinin akti.
20 Teşrinievel	1921.	Türkiye ile Fransa arasında Ankara İtilâfnamesinin imzalanması.
10 Teşrinievel	1921.	İsmet Paşanın Garp Cephesi Orduları Kumandanlığına tayini.
1 Mart	1922.	Gazinin Büyük Millet Meclisinin üçüncü içtima senesi münasebetile Devletin müstakbel icraatı hakkındaki mühim nutkunu söylemesi.
22 Mart	1922.	İtilâf Devletlerinin mütareke teklifleri.
7 Haziran	1922.	Yunanlıların Averof zırhlısı tarafından Samsunun topa tutulması.
26 Ağustos	**1922.**	**Afyon Cephesinde Büyük Taarruzun başlaması.**
27 Ağustos	1922.	Afyon Karahisarın Yunanlılardan kurtarılması.
30 Ağustos	**1922.**	**Dumlupınarda Başkumandan Meydan Muharebesi.**
1 Eylûl	**1922.**	**Mustafa Kemalin *"Ordular! İlk hedefiniz Akdenizdir ileri!"* emrini vermesi.**
2 Eylûl	1922.	Yunan başkumandanı Jeneral Trikupis ile diğer bazı kumandanların esir olması.
9 Eylûl	**1922.**	**Türk Ordusunun İzmire girmesi.**
18 Eylûl	1922.	Garbî Anadolunun Yunan ordusundan tamamile temizlenmesi.
3 Teşrinievel	1922.	Mudanya Konferansının açılması (11 Teşrinievele kadar).
11 Teşrinievel	**1922.**	**Mudanya Mütarekesinin akti.**
26 Teşrinievel	1922.	İsmet Paşanın Hariciye Vekili seçilmesi.
1 Teşrinisani	**1922.**	**Saltanatın ilgası.**
17 Teşrinisani	1922.	Vahdettinin bir ingiliz harp gemisile İstanbuldan kaçması.
18 Teşrinisani	1922	Abdülmecit Efendinin Halife seçilmesi.

20 Teşrinisani	1922.	Lozan Konferansının açılması.
25 Teşrinisani	1922.	Edirnede Millî idarenin kurulması.
6 Kânunuevel	1922.	Halk Fırkası kurulacağının ilânı.
13 Kânunusani	1923.	Gazinin orduyu teftişe ve kuracağı fırka hakkında halk ile temasa çıkması.
14 Kânunusani	1923.	Mustafa Kemalin annesi Zübeyde Hanımın İzmirde vefatı.
18 Kânunusani	1923.	Gazinin İzmitte Devletin müstakbel faliyetine dair halka beyanatı.
19 Kânunusani	1923.	Gazinin İzmitte İstanbul gazetecilerine beyanatı.
31 Kânunusani	1923.	Gazinin İzmir gazetecilerine beyanatı.
3 Şubat	1923.	Gazinin İzmirde kadın hukukuna ve medreselere dair nutku.
4 Şubat	1923.	Lozan Konferansı müzakeratının kesilmesi.
17 Şubat	1923.	Gazinin İzmirde İktisat Kongresini açması (Kapanması 4 Mart).
1 Nisan	1923.	Birinci Büyük Millet Meclisinin intihabın yenileşmesine karar vermesi.
8 Nisan	1923.	Gazinin 9 Umdeyi ilânı.
24 Temmuz	**1923.**	**Lozan Muahedesinin akti.**
9 Ağustos	1923.	Halk Fırkasının teşekkülü.
11 Ağustos	1923.	İkinci Büyük Millet Meclisinin açılması. — İsmet Paşanın Lozandan Ankaraya avdeti.
2 Teşrinievel	1923.	İstanbulun İtilâf Devletleri tarafından tahliyesi.
6 Teşrinievel	**1923.**	**Türk Ordusunun İstanbula girmesi.**
13 Teşrinievel	**1923.**	**Ankaranın Yeni Türk Devletinin merkezi olduğuna dair kanunun kabulü .**
29/30 Teşrinievel	**1923.**	**Cümhuriyetin ilânı (Saat 20^{30}).**
29/30 Teşrinievel	**1923.**	**Gazinin Reisicümhur intihabı (Saat 20^{44}).**
30 Teşrinievel	1923.	Başvekil unvanile İsmet Paşanın ilk Cümhuriyet Kabinesini teşkil etmesi.
7 Şubat	1924.	Ecnebi mekteplerinde bina dahilindeki dinî alâmet ve işaretlerin kaldırılması hakkında karar verilmesi.
14 Şubat	1924	Orduda çiftçi askerlere basit ziraat dersleri verilmesi hakkındaki kanunun kabulü.
15 Şubat	1924.	İzmirde Halifeliğin lâğvı kararlaştırılan harp oyunlarının başlaması (22 Şubata kadar).
1 Mart	1924.	Gazinin Hilâfetin ilgası, tedrisatın tevhidi lüzumundan bahseden senelik nutkunu söylemesi.

2 Mart 1924. Fırka grupunda, Hilâfetin, Şer'iye ve Evkaf Vekâletlerinin ilgası, tedrisatın tevhidi tekliflerinin kabulü.

3 Mart 1924. Hilâfetin ilgası, tedrisatın tevhidi, Şer'iye ve Evkaf Vekâletile, Erkânıharbiyei Umumiye Vekâletinin lâğvı hakkındaki kanunların Büyük Millet Meclisince kabulü.

8 Nisan 1924. Şer'iye mahkemelerinin lâğvı hakkındaki kanunun Büyük Millet Meclisince kabulü.

20 Nisan 1924. Türkiye Cümhuriyeti Teşkilâtı Esasiye Kanununun kabulü.

26 Ağustos 1924. İş Bankasının tesisi.

30 Ağustos 1924. Gazinin Dumlupınarda "Meçhul Asker" in mezarı başında yapılan merasime iştiraki ve tarihî bir nutuk söylemesi.

21 Teşrinisani 1924. Fethi Bey Kabinesinin teşekkülü.

11 Şubat 1925. Gençte Şeyh Sait isyanının zuhûru.

16 Şubat 1925. Tayyare Cemiyetinin teşekkülü.

17 Şubat 1925. **Âşarın kaldırılması.**

3 Mart 1925. Fethi Bey Kabinesi yerine İsmet Paşa Kabinesinin teşekkülü.

4 Mart 1925 Takriri Sükûn Kanununun neşri ve iki İstiklâl Mahkemesinin teşkili.

24 Ağustos 1925. Gazinin Kastamonu seyahatine başlaması (Şapka seyahati).

1 Eylûl 1925. Gazinin Ankaraya avdeti.

2 Eylûl 1925. Türbelerin, tekke ve zaviyelerin seddi. — İlmiye sınıfı ve devlet memurları kıyafeti kararnamelerinin ilânı.

5 Teşrinisani 1925. Ankara Hukuk Mektebinin açılması.

25 Teşrinisani 1925. Şapka Kanununun Büyük Millet Meclisince kabulü.

30 Teşrinisani 1925. Tekkelerin kapatılması hakkındaki kanunun kabulü.

26 Kânunuevel 1925. Beynelmilel takvim ve saatin kabulü.

17 Şubat 1926. Türk Medenî Kanununun kabulü.

19 Nisan 1926. Ecnebilerin Kabotaj hakkının nihayet bulması.

22 Mayıs 1926. Emlâk ve Eytam Bankasının kuruluşu.

15 Haziran 1926. Gaziye İzmirde hazırlanan suikastin meydana çıkması.

3 Teşrinievel	1926.	İstanbulda Sarayburnu Parkında ilk defa olarak dikilen Gazi Heykelinin açılması.
29 Mayıs	1927.	Ankara — Kayseri demiryolunun işlemeye açılması.
20 Haziran	1927.	Ziraat tedrisatının ıslahı hakkındaki kanunun kabulü.
1 Temmuz	1927.	Mustafa Kemalin İstanbula gelmesi.
15 Teşrinievel	1927	Cümhuriyet Halk Fırkasının İkinci Büyük Kongresinin açılması (23 Teşrinievele kadar).
15-20 Teşrinievel	**1927.**	**Mustafa Kemalin tarihî büyük nutkunu söylemesi.**
28 Teşrinievel	1927.	Birinci nüfus tahriri yapılması.
1 Teşrinisani	1927.	Üçüncü Büyük Millet Meclisinin açılması. — **Gazinin ikinci defa Reisicümhur intihabı.**
4 Teşrinisani	1927.	Ankarada Müze önünde dikilen Gazi heykelinin açılması.
24 Teşrinisani	1927.	Ankarada Zafer abidesinin açılması.
5 Nisan	1928.	Cümhuriyet Halk Fırkası tarafından lâiklik esasının ve Teşkilâtı Esasiye Kanununun tadilinin kararlaşması.
10 Nisan	**1928.**	**Teşkilâtı Esasiye Kanunundan dine ait maddelerin çıkarılması.**
24 Mayıs	1928.	Beynelmilel rakamların kabulü.
26 Haziran	1928.	Harf inkılâbı için teşkil edilen mütehassıslar heyetinin ilk içtimaı.
8 Ağustos	1928.	İstanbulda Taksim Cümhuriyet abidesinin açılması.
9 Ağustos	**1928.**	**Gazinin İstanbulda Sarayburnu Parkında harf inkılâbını müjdeliyen tarihî nutkunu söylemesi.**
23 Ağustos	1928.	Gazinin Tekirdağında harf inkılâbı nutku.
25 Ağustos	1928.	Ankara Muallimler Birliğinde (4 üncü Kongre) muallimlerin yeni harfleri okutmak için ant içmeleri.
13 Eylûl	1928	İsmet Paşanın Malatyada harf inkılâbına dair nutku.
1 Teşrinisani	1928.	Gazinin B. M. Meclisini açan nutkunda harf inkılâbına dair beyanatı.
3 Teşrinisani	**1928.**	**Türk Harfleri Kanununun Büyük Millet Meclisince kabulü.**
11 Teşrinisani	1928.	Millet Mektepleri teşkilâtına başlanması.
1 Kânunusani	1929.	Millet Mekteplerinin açılması.
1 Eylûl	1929.	Liselerden arabî ve farisî derslerinin kaldırılması.
30 Kânunusani	1930.	Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyetinin kurulması.
30 Ağustos	1930.	Ankara - Sıvas Demiryolunun açılması.

23 Kânunuevel	1930.	Menemen irtica hâdisesi ve Kubilây'ın şehadeti.
26 Mart	1931.	Üçüncü Büyük Millet Meclisinin intihabatı yenilemeğe karar vermesi.
29 Mart	1931.	Türk çocuklarının tahsillerinin Türk mekteplerinde yapmaları hakkındaki kanunun kabulü.
4 Mayıs	1931.	Dördüncü Büyük Millet Meclisinin açılması. — **Gazinin üçüncü defa Reisicümhur intihabı.**
10 Mayıs	1931.	Cümhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongresinin toplanması.

İNDEKS

A

C

Ç

D

E

F

G

H

I

J

K

L

N

O

Ö

P

R

U

Ü

Başvekil İsmet Paşa.

Büyük Millet Meclisi Reisi Kâzım Paşa.

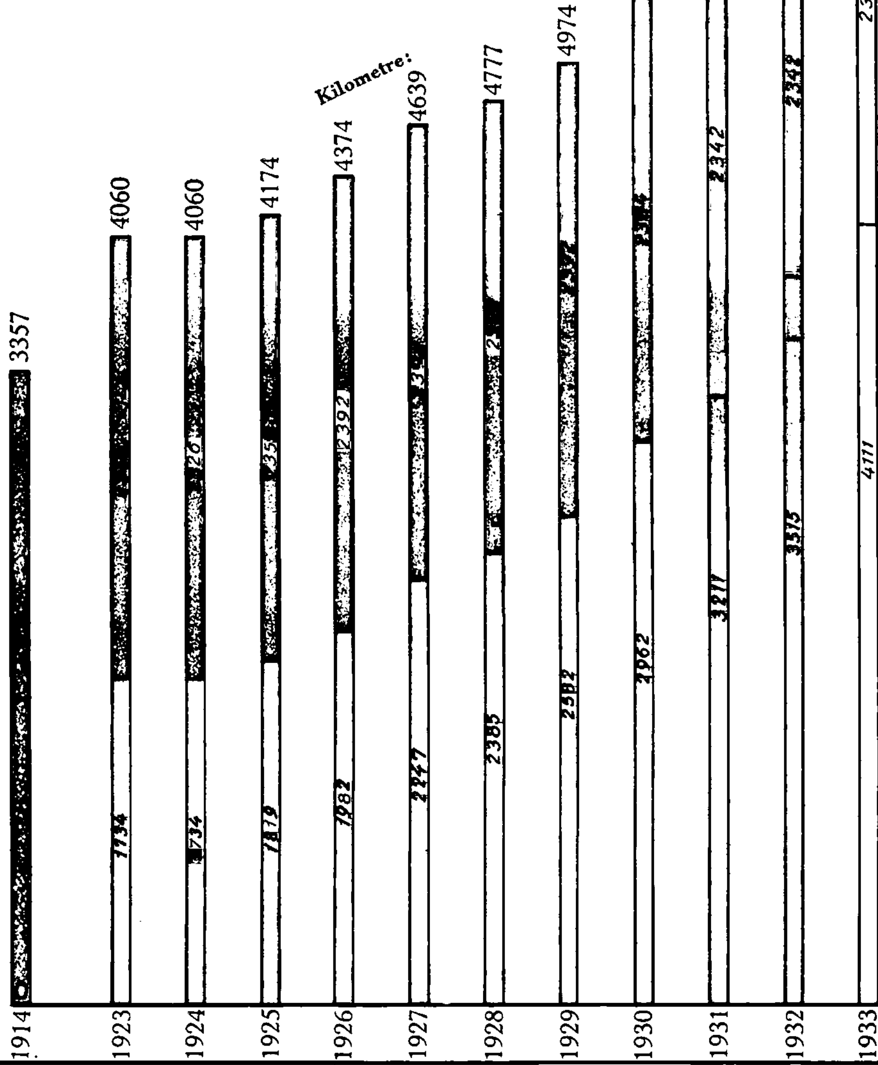
BÜYÜK ERKÂNIHARBİYE REİSİ MÜŞÜR FEVZİ PAŞA.

İstiklâl Madalyası.

"İhdas tarihi: 29 Teşrinievel 1920."

İstiklâl Harbi esnasında filen kıt'a başında kahramanlık ve fedakârlık gösteren erkân, ümera, zabitan ve efrat ile sivillere ve cephe gerisinde yüksek Millî davanın kazanılması için çalışanlara ve bu maksat uğrunda şehit olanların ailelerine verilmiştir.

Muhtelif senelerde
işletilen demiryol uzunlukları
Devlet tarafında işletilen.
Şirketler „ „
Kilometre:
3357
4060
4060
4174
4374
4639
4777
4974
5346
5553
5857
6453
2392
2385
2342
4111
1914
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933

Türkiye Cümhur

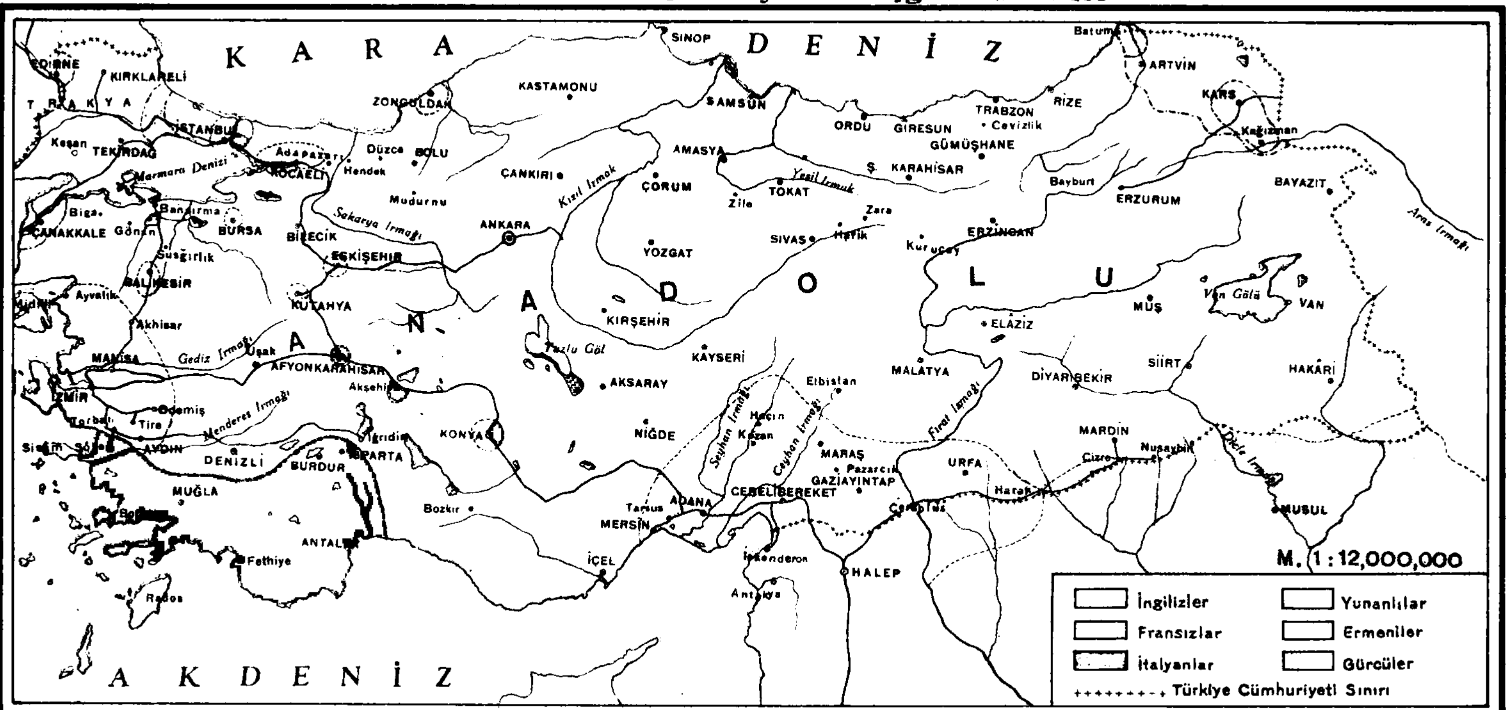

...ıuriyeti Haritası ⑦

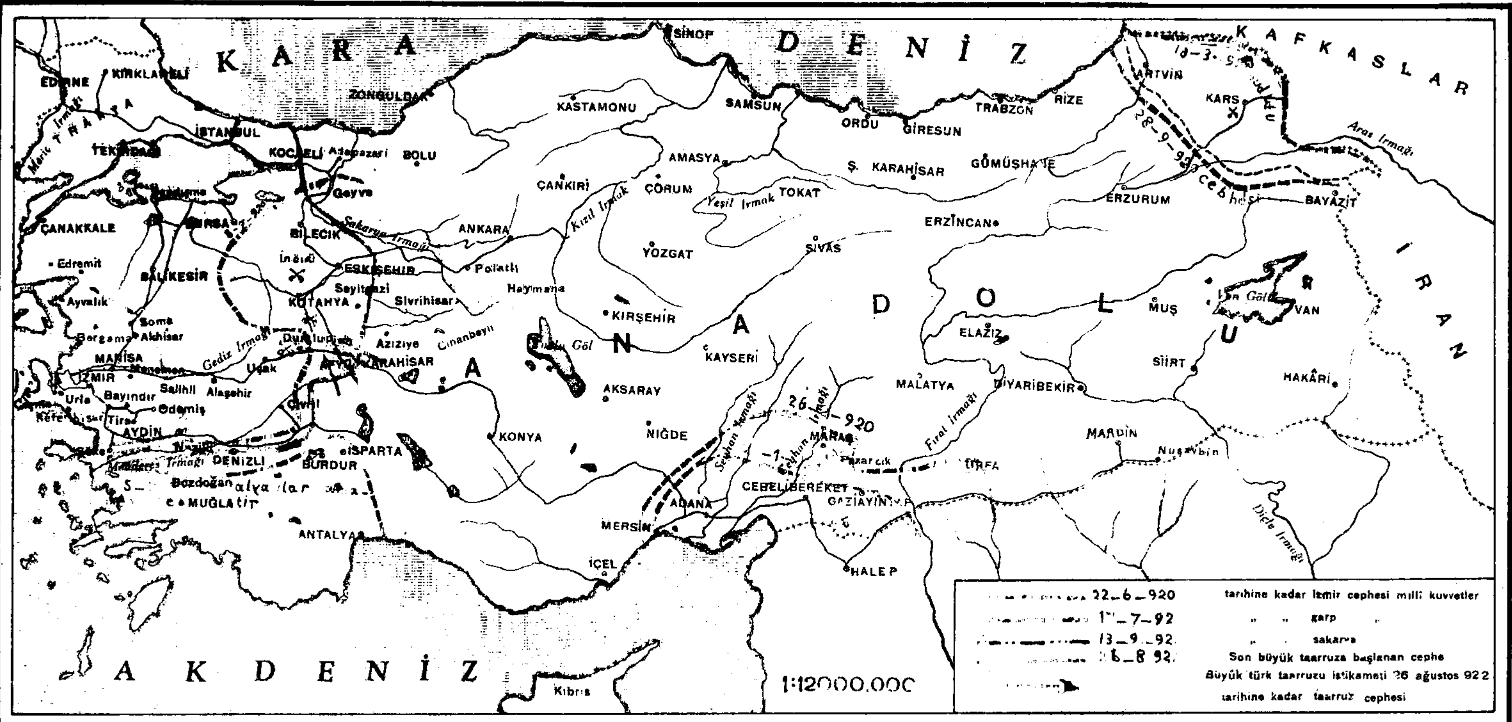
1

Milli mücadele başında yabancı işgal kuvvetleri

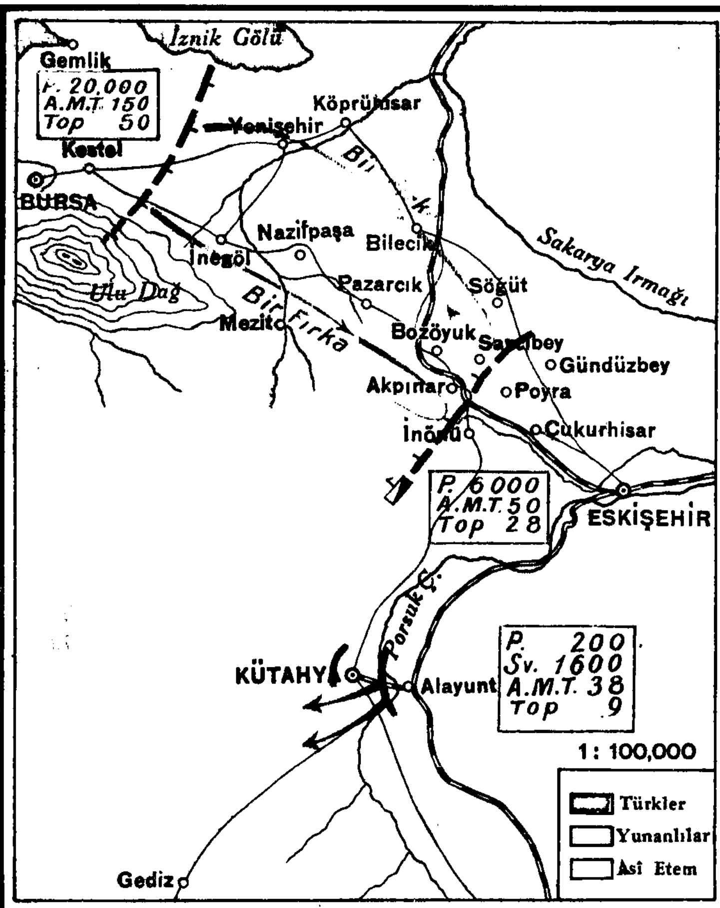
(2)

Millî cephelerin umumî vaziyetini gösterir haritadır.

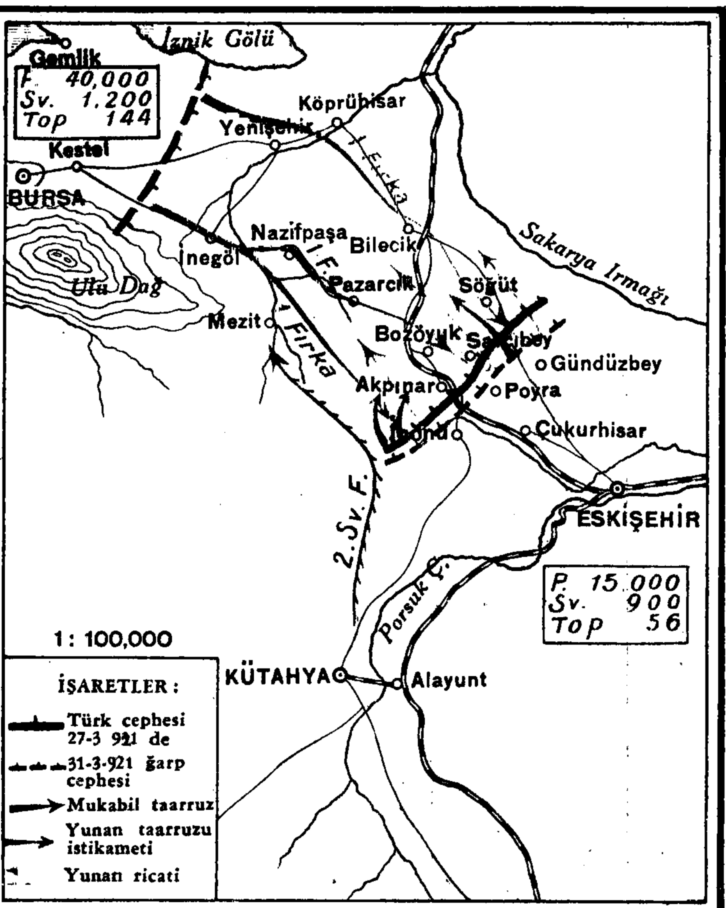

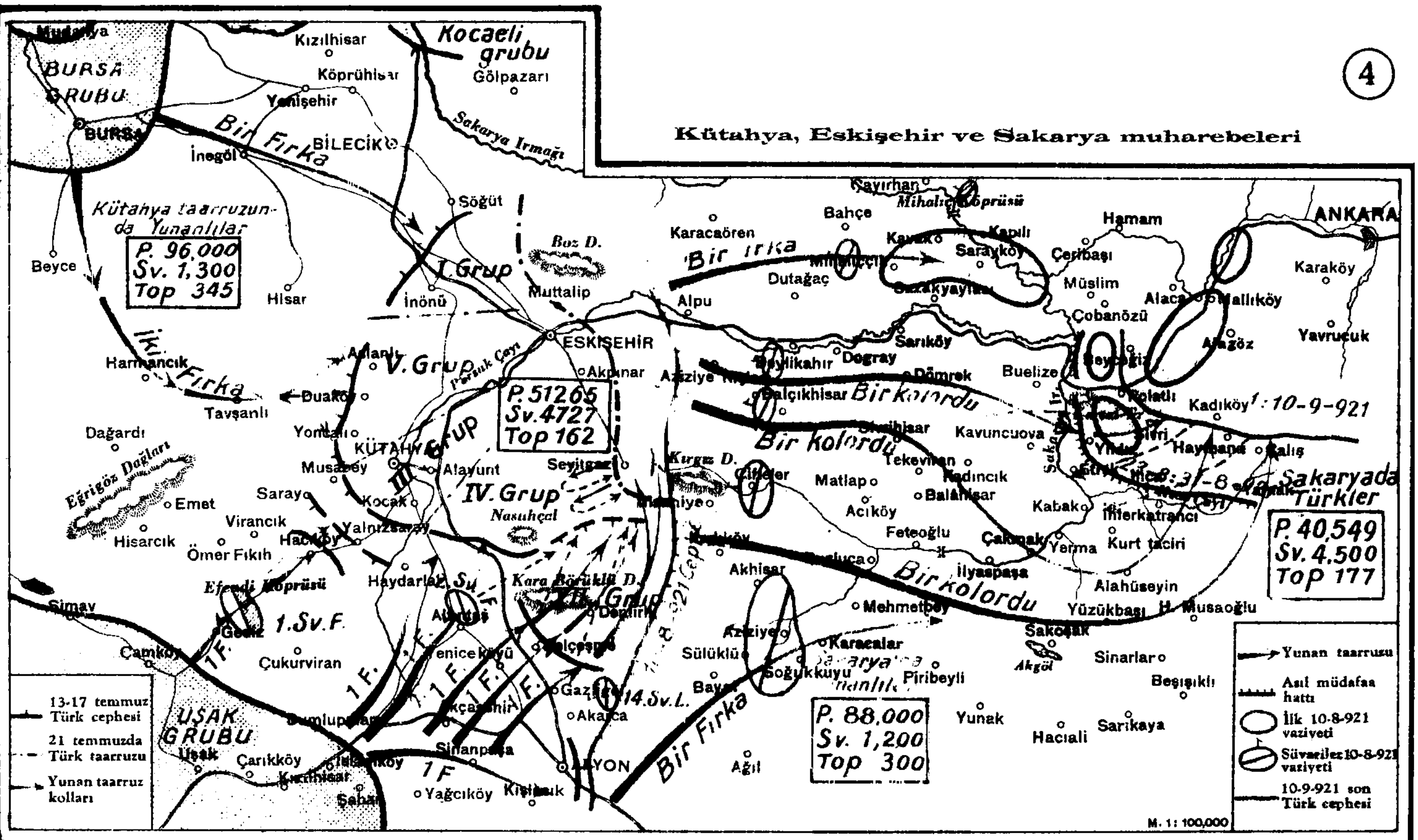
3

Birinci İnönü muharebesi

İkinci İnönü muharebesi

4
Kütahya, Eskişehir ve Sakarya muharebeleri
Kütahya taarruzunda Yunanlılar
P. 96,000
Sv. 1,300
Top 345
P. 51265
Sv. 4727
Top 162
P. 88,000
Sv. 1,200
Top 300
Sakaryada Türkler
P. 40,549
Sv. 4,500
Top 177
Kocaeli grubu
BURSA GRUBU
UŞAK GRUBU
Bir Fırka
İki Fırka
I. Grup
V. Grup
IV. Grup
III
Bir kolordu
1. Sv. F.
14. Sv. L.
1 F
1: 10-9-921
Sakarya Irmağı
Porsuk Çayı
Boz D.
Kırgız D.
Kara Börüklü D.
Eğrigöz Dağları
Efendi Köprüsü
Mihalıç Köprüsü
Mudanya
Bursa
İnegöl
Yenişehir
Bilecik
Kızılhisar
Köprühisar
Gölpazarı
Söğüt
İnönü
Muttalip
Eskişehir
Akpınar
Beyce
Hisar
Harmancık
Tavşanlı
Dağardı
Emet
Hisarcık
Ömer Fıkıh
Virancık
Saray
Musabey
Yoncalı
Kütahya
Alayunt
Kocak
Yalnızsaray
Haydarlar
Seyitgazi
Nasuhçal
Simav
Gediz
Çamköy
Çukurviran
Dumlupınar
Uşak
Çarıkköy
Kızılhisar
Şehir
Yağcıköy
Kışlacık
Sinanpaşa
Akçaşehir
Akarca
Afyon
Karacaören
Alpu
Bahçe
Dutağaç
Sayırhan
Kavak
Kapılı
Saraycık
Sarıköy
Doğray
Dömrek
Beylikahır
Balçıkhisar
Aziziye
Mahmudiye
Akhisar
Mehmetbey
Sülüklü
Soğukkuyu
Karacalar
Piribeyli
Ağıl
Yunak
Matlap
Acıköy
Feteoğlu
Balahisar
Kadıncık
Tekeveren
Kavuncuova
Buelize
Çakmak
İlyaspaşa
Yerma
Kabak
Kurt taciri
Alahüseyin
Yüzükbaşı
H. Musaoğlu
Sakaçak
Akgöl
Sinarlar
Beşışıklı
Hacıali
Sarıkaya
Polatlı
Kadıköy
Haymana
Balış
Hamam
Çerbaşı
Müslim
Çobanözü
Alaca
Mallıköy
Alagöz
Karaköy
Yavrucuk
Ankara
Yunan taarruzu
Asıl müdafaa hattı
İlk 10-8-921 vaziyeti
Süvariler 10-8-921 vaziyeti
10-9-921 son Türk cephesi
13-17 temmuz Türk cephesi
21 temmuzda Türk taarruzu
Yunan taarruz kolları
M. 1: 100,000

(5)

Büyük taarruz (26 ağustos 1922) umumî vaziyet

Domaniç Dağı
Domaniç (Hisar)
Karaman
İnönü
Tutluca
ESKİŞEHİR
Bir alay
Karacaviran
Akpınar
Arslanlı
Kargın
Tavşanlı
III K. O
Kulamköyü
Gümüş
KÜTAHYA
Alayunt
Seyitgazi
Kozlıca
Akçaşehir
Örenliçiftliği
III. K. 41
Virancık
Damlalı
Koçak
Ömer Fıkıh
Yalnızsaray
II. K. O
Haydarlar
Hamidiye
Döğer
Yağcılar
Kadımürsel
Dembirli
II. ORDU
Yunan
Gediz
Altıntaş
61
P. 130,000
Sv. 1,300
Top 34
Çukurviran
Çalköy
Gazligöl
Kızören
VI. K. O.
16
Asılhanlar
Hamurköy
Dumlupınar
Akçim
12
Karacahisar
Çiftlik
Paşaköy
Tınaztepe
AFYON
Sülümenli
Uşak
1. F.
Ahır Dağ
Kocatepe
57
14
15
2
1
5
8
Ahatlı
Sv.
Devlethan
I K. O.
IV. K. O.
Erziler
I. ORDU
Sandıklı
Şuhutkasaba
Yayalar
Türkler
P. 98,670
Sv. 5,286
Top 323
II. K. O.
Toplu
Işıklı
Bulgaz
Balçıkhisar
Çivril
Homa
M. 1:187,500

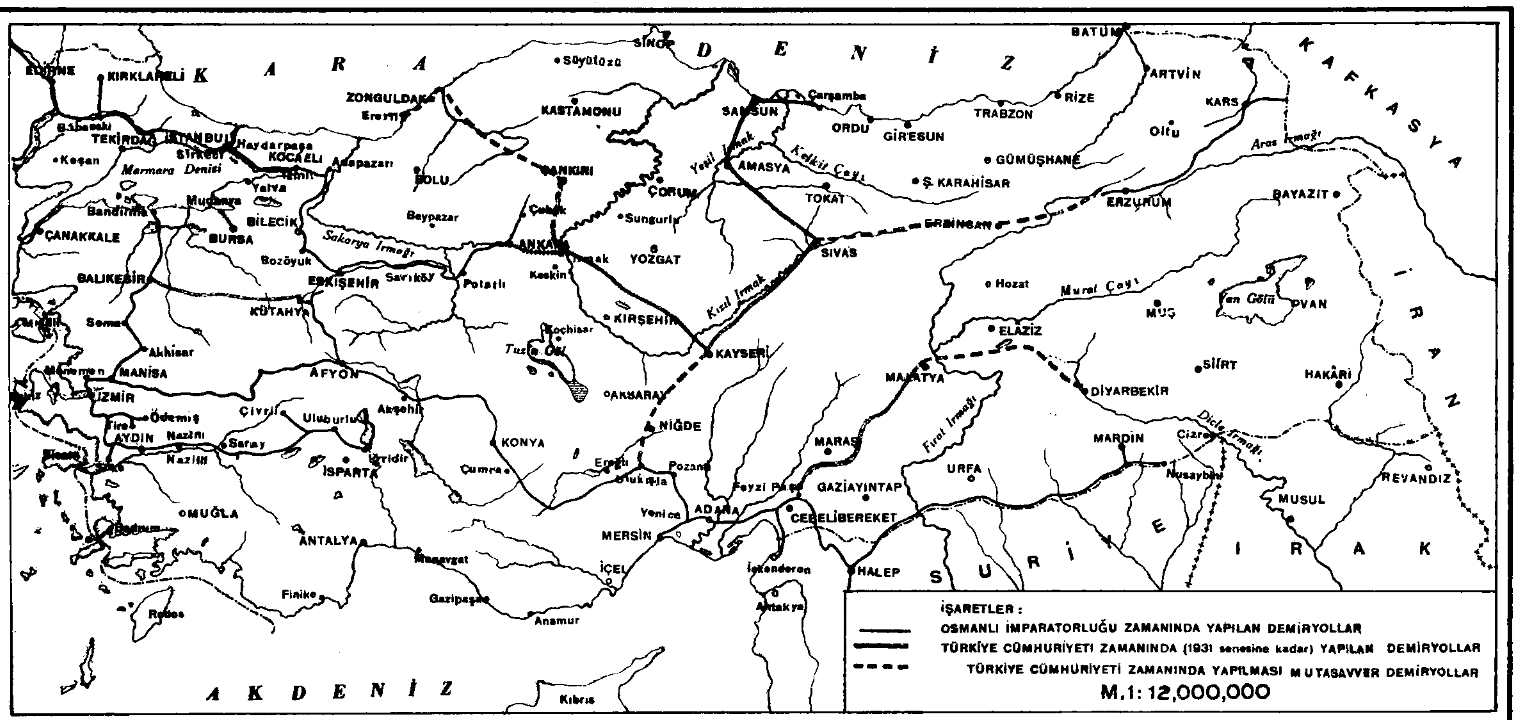
(6)

30 ağustos 1922 Başkumandanlık meydan muharebesi

V. Sv. K. O.
Karaağaç
Genişler
Kozkavak Dağı
VI. K. O.
Kızıltepe
Kızıltaş Deresi
Keçililer
17. F.
Kızıl Dağ
Allıören
16. F.
Çalköy
3. F.
Hamurk
Ağaçlı
11. F.
Karakaya
Büyük Aslıhanlar
Selkisaray
IV. K. O.
Dumlupınar
Dimenli
15. F.
Hallaçlar
Düzlüce
Oturak
Çiftlik
14. F.
II. K. O.
Alaba
I. K. O.
Beşeçik
Karacaviran
3 F.
Güneyköy
57. F.
Karaköse
6. F.
Dedeyaka
Türkler
Yunanlılar
M. 1:150,000
Kınık

8

Türkiye Cümhuriyeti Demiryolları 1931

1. Selânikte Mustafa Kemalin doğduğu ev.

4—1

2. MUSTAFA KEMAL HARBİYE TALEBESİ.

3. MUSTAFA KEMAL ERKÂNIHARP YÜZBAŞISI.

4. Mustafa Kemal Tarabulusgarp muharebesinde.

5. Mustafa Kemal Tarabulusgarpta Derne harp cephesinde.

6. Miralay Mustafa Kemal Çankkale siperlerinde.

7. Anafartalar Gurupu Kumandanı Miralay Mustafa Kemal ve Maiyeti.

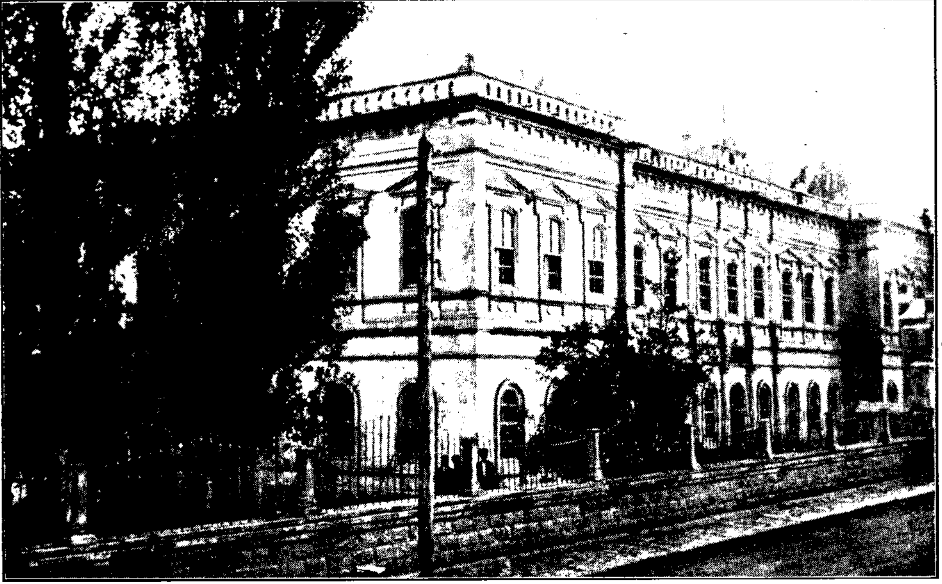
8. UMUMÎ HARP ESNASINDA DİYARIBEKİRDE İKİNCİ ORDU KUMANDANI NUSTAFA KEMAL PAŞA.

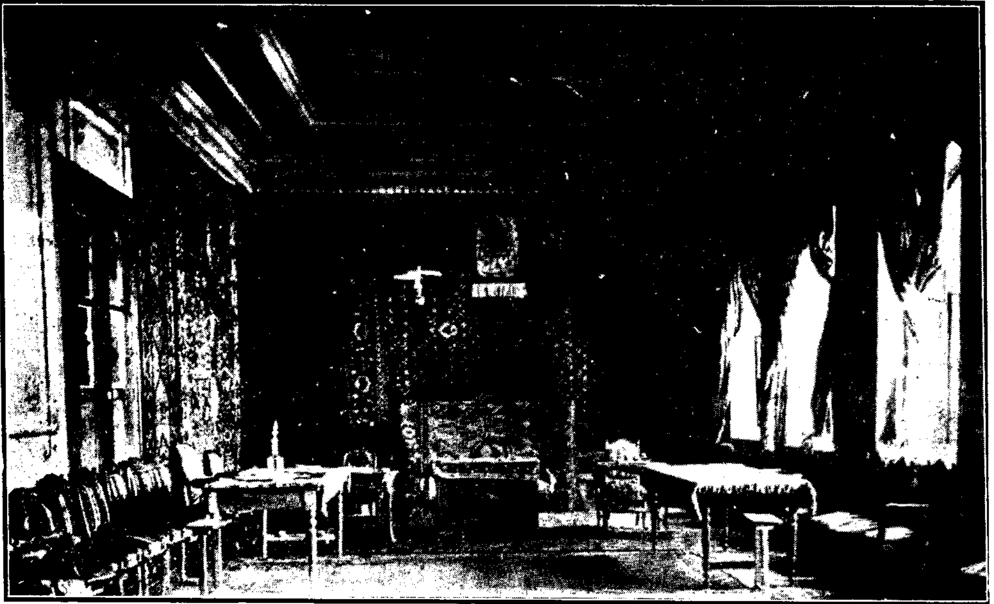
9. UMUMÎ HARPTE YILDIRIM ORDULARI GURUPU KUMANDANI MİRLİVA MUSTAFA KEMAL PAŞA.

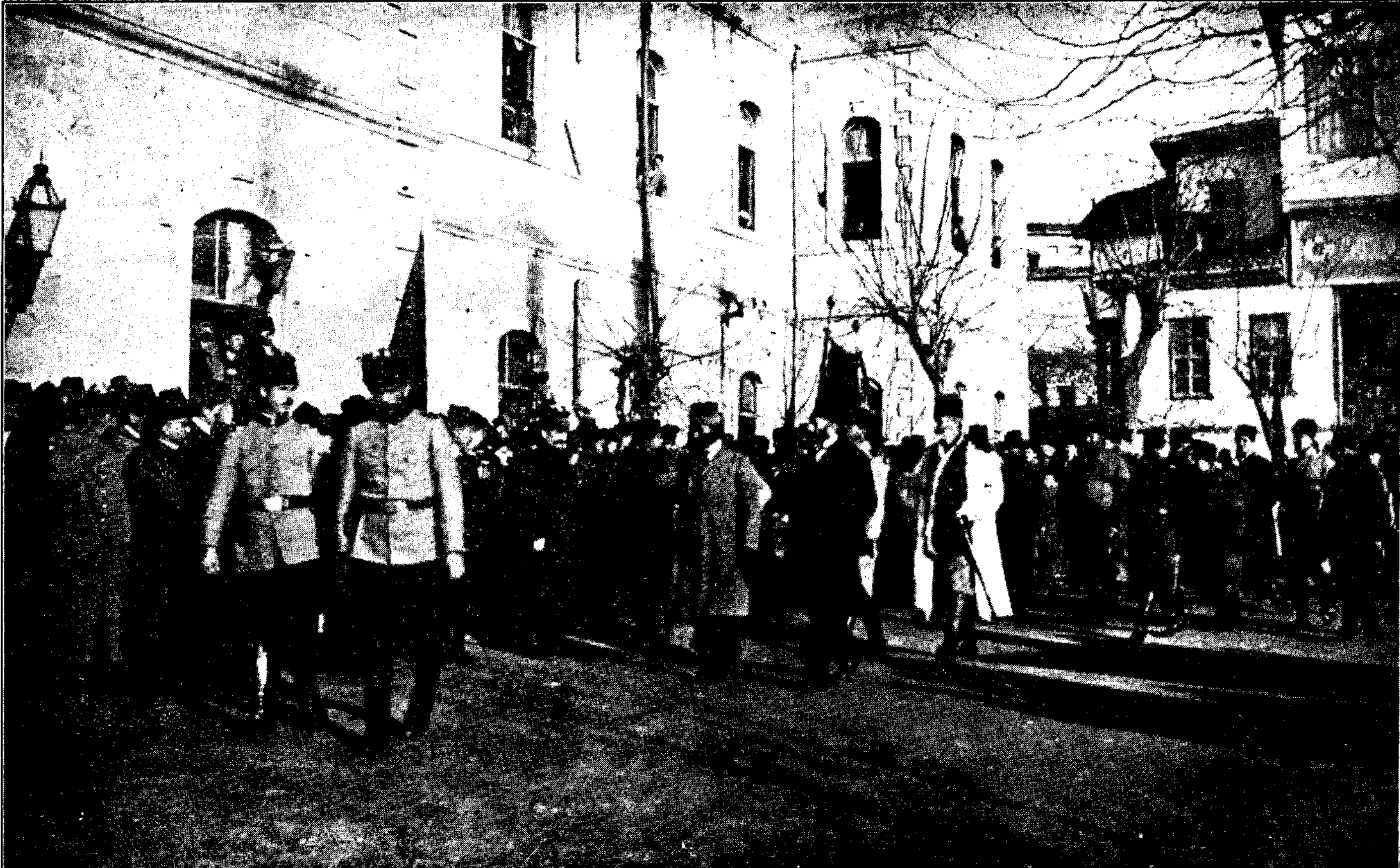
10. Mustafa Kemal ve Sivas Kongresi azaları.

11. Sıvas Kongresinin toplandığı Sıvas Lisesi binası.

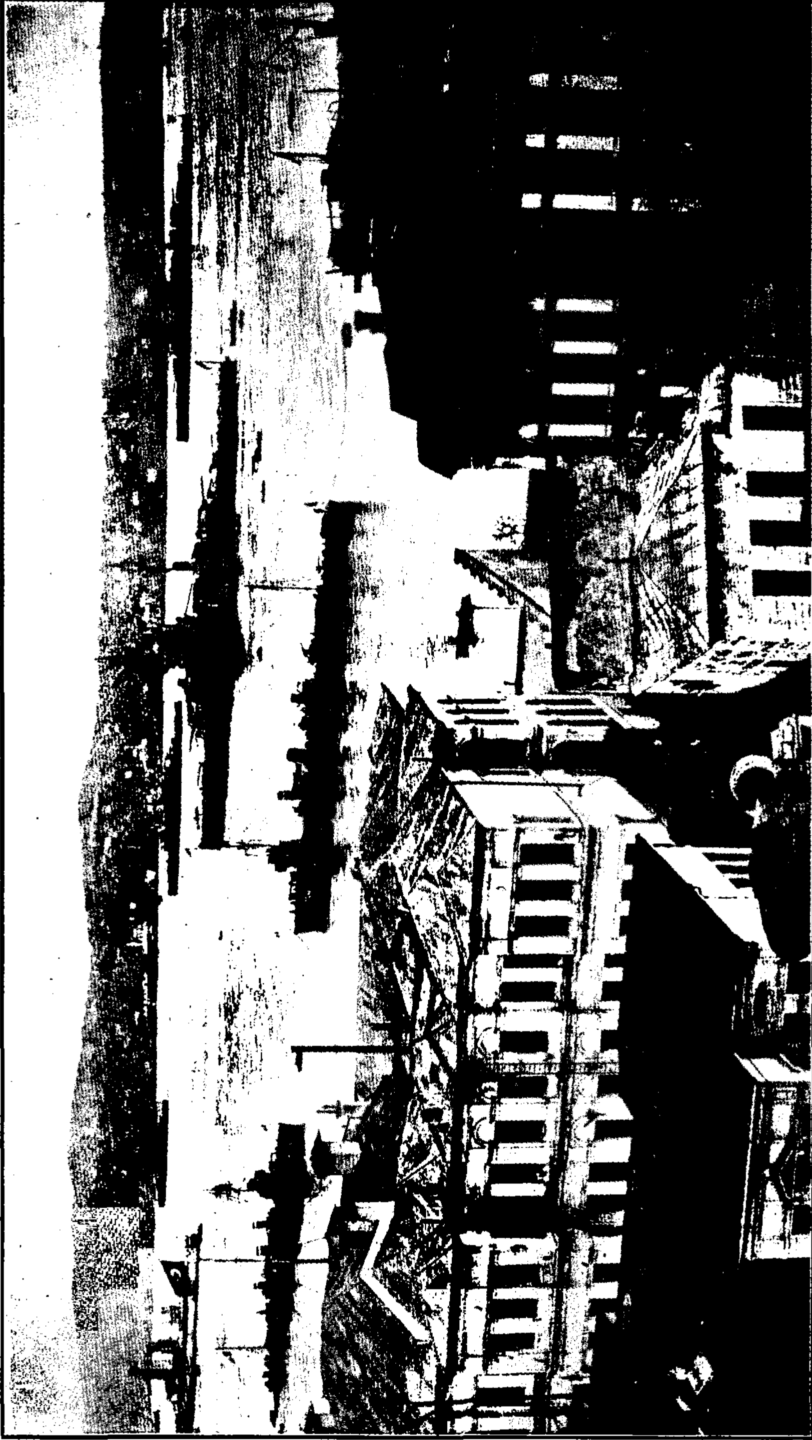
12. Sıvas Lisesinde «Sıvas Kongresi» nin içtimalarını yaptığı tarihî salon. *(4 - 11 Eylûl 1919).*

13. MUSTAFA KEMAL PAŞANIN ANKARAYA İLK GELİŞİNDE HÜKÛMET KONAĞI ÖNÜNDE YAPILAN İSTİKBAL RESMİ *(27 Kânunuevel 1919)*.

14. Anadolu ve Rumeli Müdafaaihukuk Cemiyeti Temsil Heyeti Reisi Mustafa Kemal Paşa.

15. İstanbulda Osmanlı Meb'usan Meclisi ve İtilâf Devletleri Donanması.

16. İstanbulun işgali günü İngiliz bahriyelileri Galata köprüsünden geçerken *(16 Mart 1920)*.

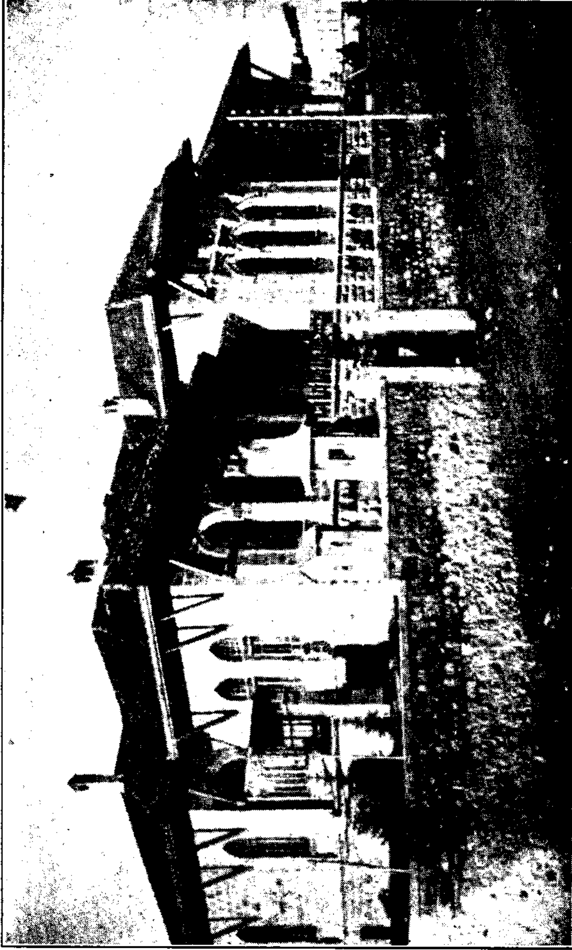
İstanbulun işgali günü:

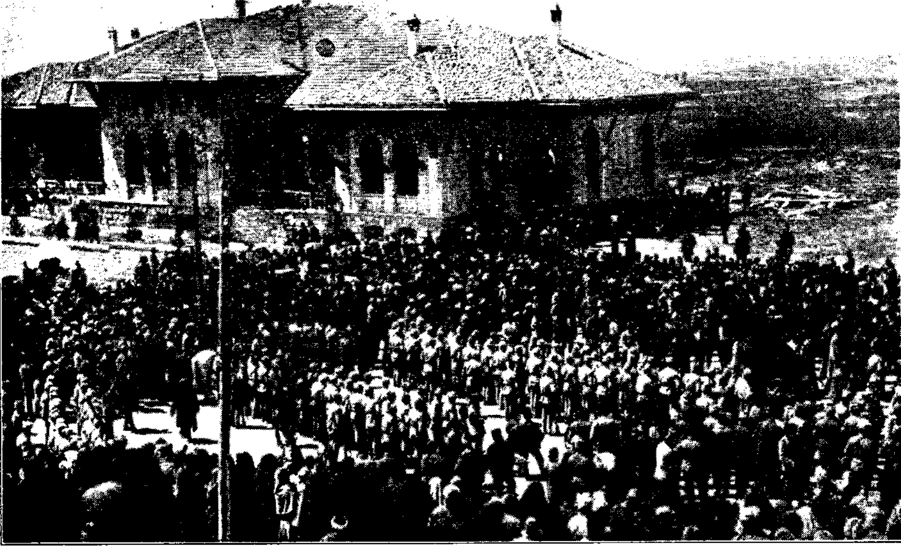
17. İSTANBULUN İŞGALİ GÜNÜ HARBİYE NEZARETİ AVLUSUNDA İNGİLİZ BAHRİYELİLERİ.

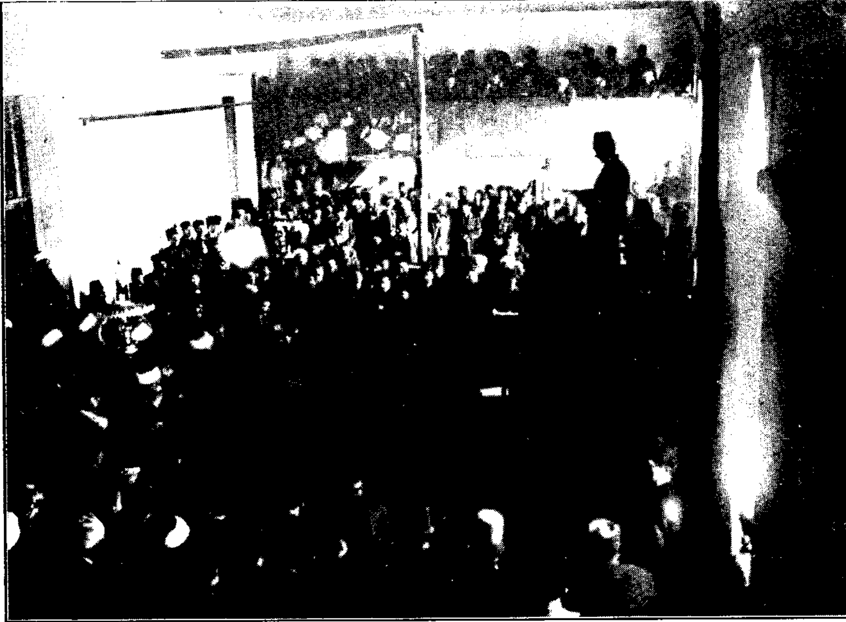
18. İŞGAL GÜNÜ İSTANBUL SOKAKLARINDA NÜMAYİŞ GEZİNTİSİ YAPAN İNGİLİZ ASKERLERİ.

19. Ankarada İlk Büyük Millet Meclisi binası.
(23 Nisan 1920 — 15 Teşrinievel 1925)

20. BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN İLK AÇILMA MERASİMİ *(23 Nisan 1920).*

21. MUSTAFA KEMALİN REİSLİĞİ ALTINDA TOPLANAN BİRİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ İÇTİMALARINDAN BİR SAHNE.

22. Birinci Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal.

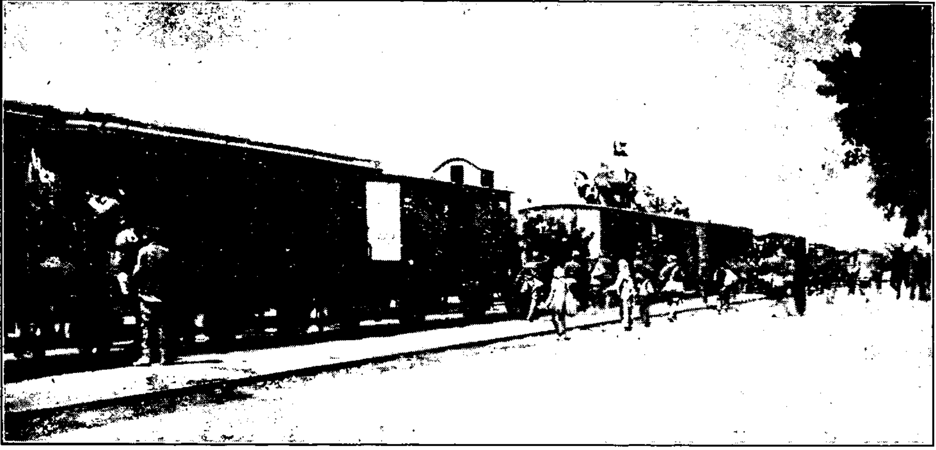
23. İlk İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Millî Müdafaa Vekili Fevzi Paşa.

24. Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa ve Erkânıharbiye Reisi Miralay İsmet Bey.

25. Sevr Muahedesinin Osmanlı Başmurahhası tarafından imzası. *(10 Ağustos 1920)*

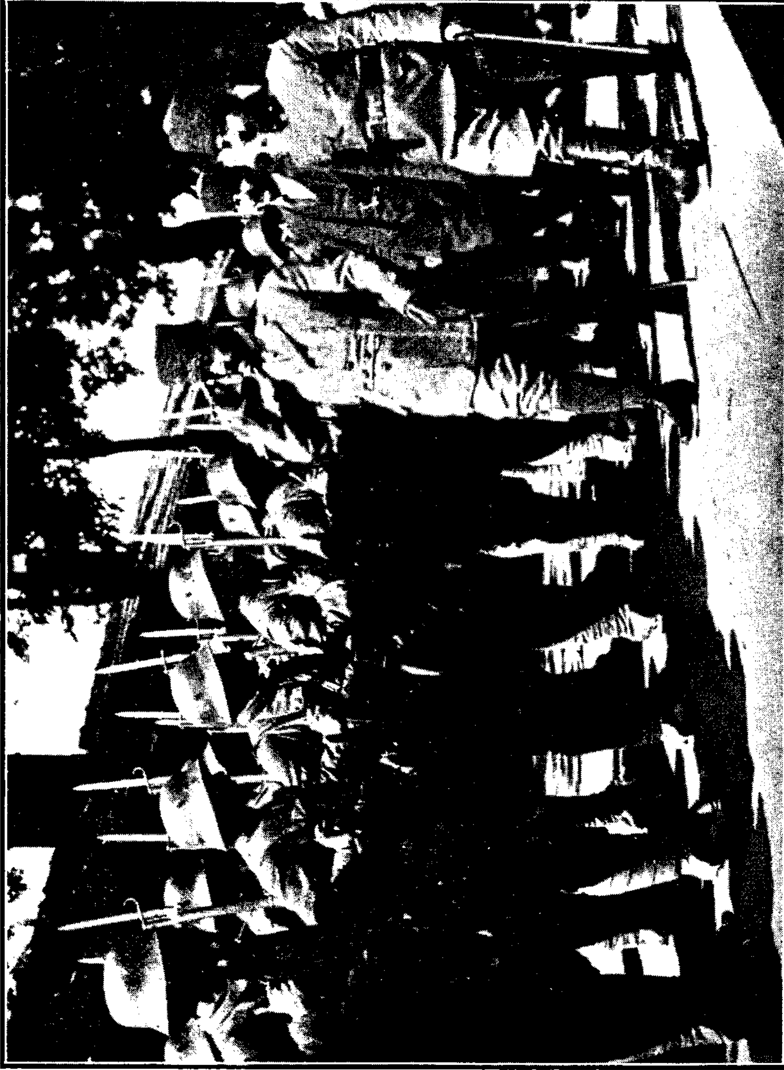
26. İSTİKLÂL HARBI ESNASINDA CEPHEYE GİDEN BİR ASKER KAFİLESİNİN ANKARA İSTASİYONUNDA TİRENE BİNİŞİ.

27. İSTİKLÂL HARBİNDE SİLÂH ALTINA ÇAĞIRILAN BİR ASKER, AİLESİNDEN AYRILIRKEN.

28. Birinci İnönü Harbinin muzaffer kumandanı Mirliva İsmet Paşa.

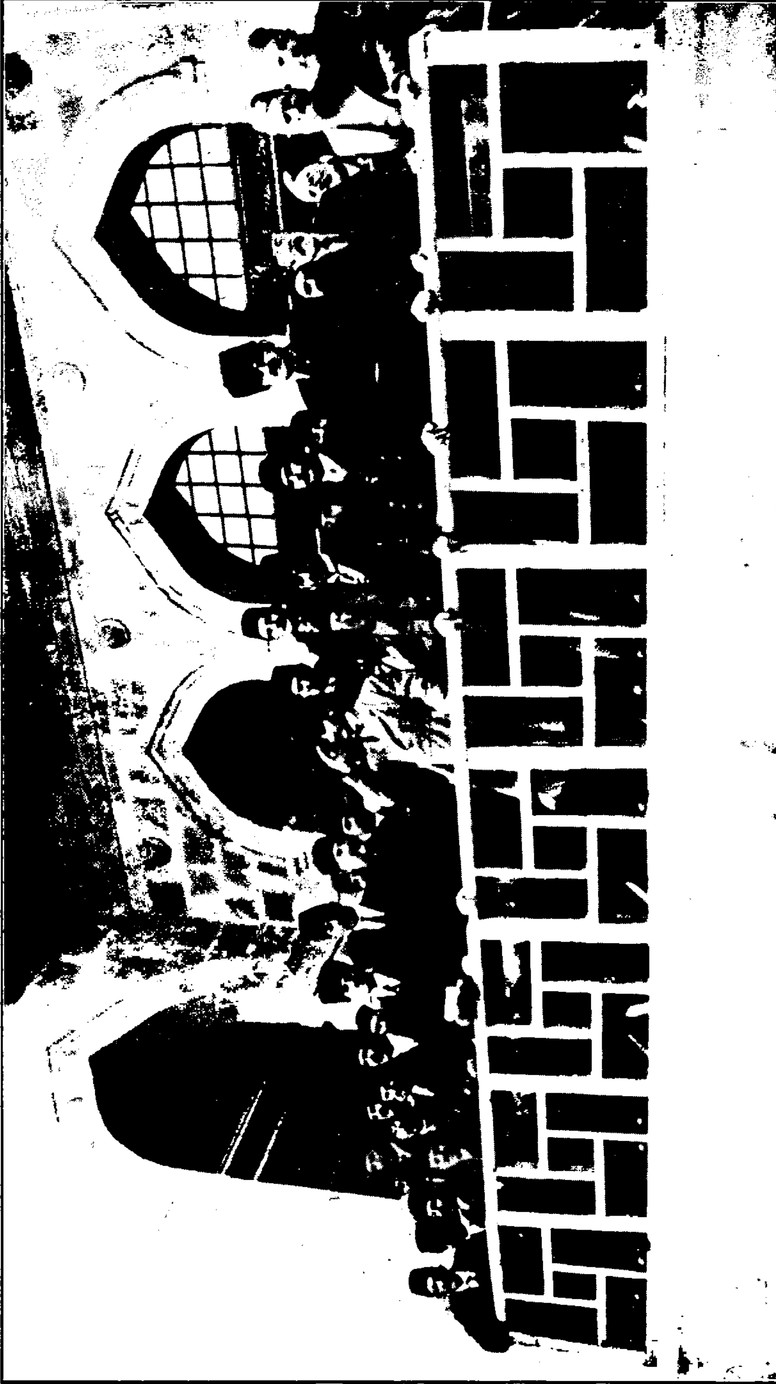
29. BİRİNCİ İNÖNÜ ZAFERİNDEN SORA BİR ASKERÎ KITANIN ESKİŞEHİR İSTASYONUNDA TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ REİSİ MUSTAFA KEMAL TARAFINDAN TEFTİŞİ.

30. Türkiye Büyük Millet Meclisi süvari Muhafız Bölüğü.

31. Millî Mücadelede bir cebel topçu bataryası talim esnasında.

32. BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN İLK YIL DÖNÜMÜ GÜNÜ YAPILAN GEÇİT RESMİNDE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ REİSİ VE AZALARI.

33. Büyük Millet Meclisinin ilk yıl dönümü günü Ankarada yapılan askerî geçit resminde kıtalar Hakimiyeti Milliye Meydanından geçerken.

34. Yunanlılar tarafından yakılan Yenişehirden bir manzara

35. SAKARYA HARBİ ESNASINDA UMUMÎ KARARGÂHIN BULUNDUĞU ALAGÖZ KÖYÜ. (MALLIKÖY CİVARINDA)

36. Büyük Erkânıharbiye Reisi Fevzi Paşa ve maiyeti.

37. KAĞNISI VE ÇOCUKLARI İLE BİRLİKTE CEPHEYE MERMİ NAKLEDEN BİR KÖYLÜ KADIN.

38. CEPHEYE SIRTLARİLE CEPHANE TAŞIYAN TÜRK KADINLARI.

39. Sakarya Harbi esnasında Başkumandan: Sağ Cenahta muharebeyi idare ederken.

40. Türkiye Büyük Millet Meclisi Orduları Başkumandanı Müşür Gazi Mustafa Kemal.

41. Cepheyi teftiş eden Gazi Başkumandan bir kıt'a kumandanına emir verirken.

42. Gazi Başkumandan cephede.

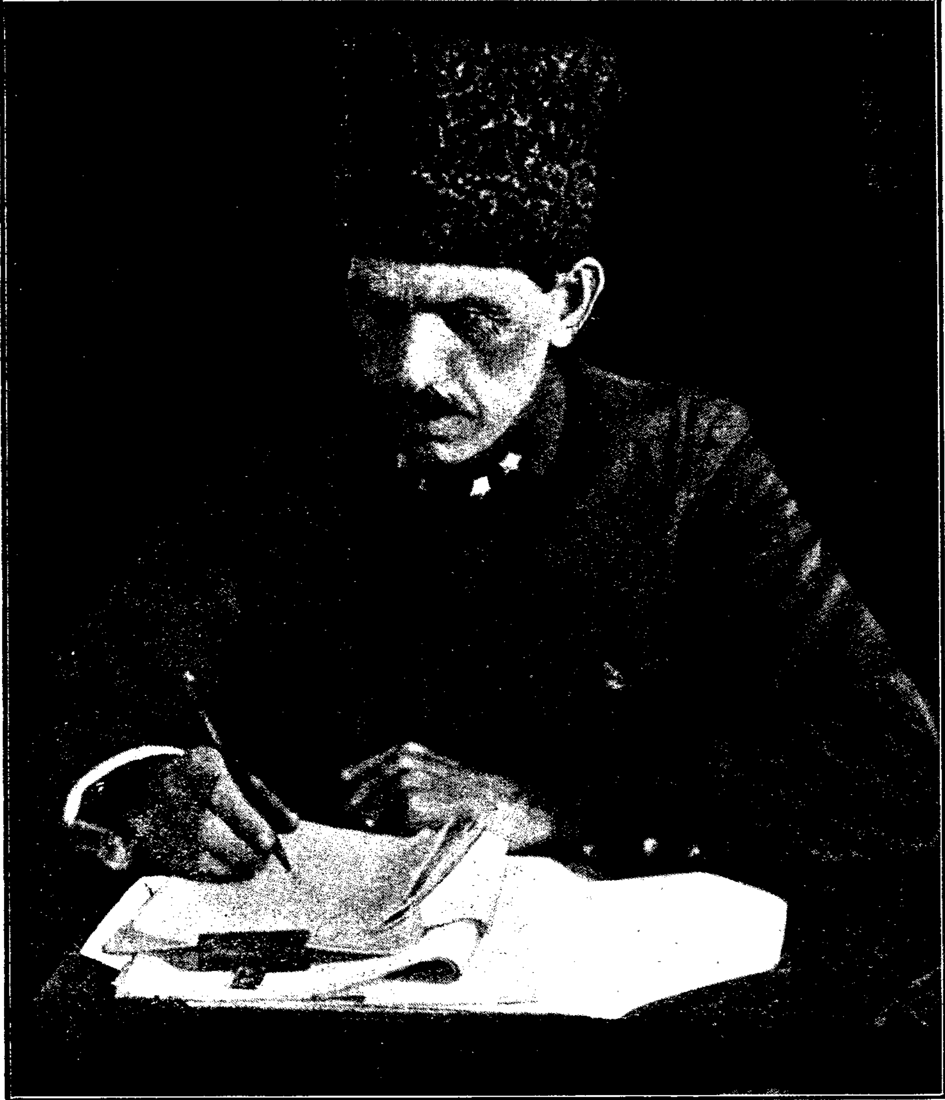
43. Karstan öküzlere çektirilmek suretile Büyük Taarruzdan evvel Garp Cephesine ağır topların nakli.

44. Cephe gerisinde kağnılarla ve merkep kolları ile cephane nakliyatı.

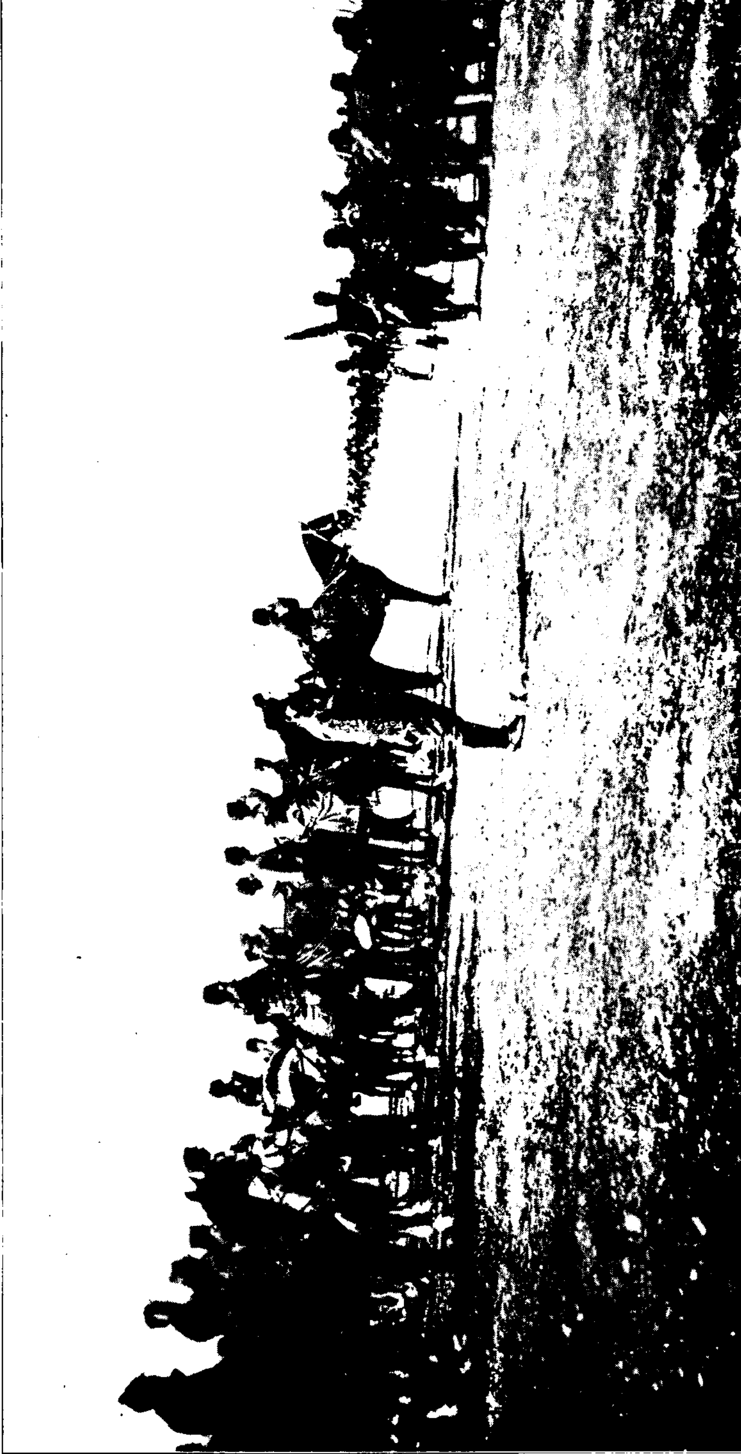
45. Cepheye mermi taşıyan bir kağnı kolu.

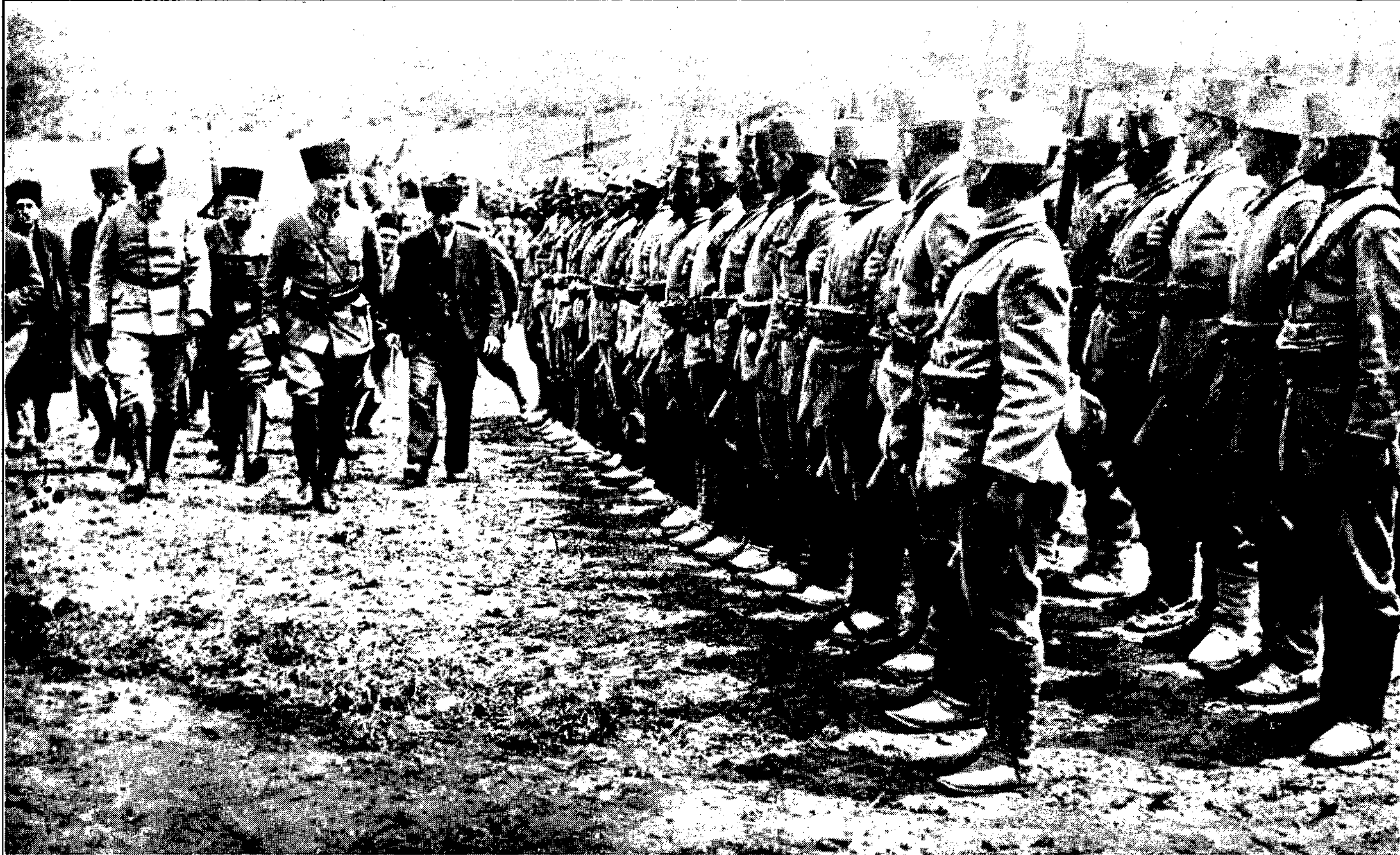
46. Millî Müdafaa Vekili Kâzım Paşa.

47. Gazi Başkumandan ile Garp Cephesi Orduları Kumandanı İsmet Paşa Büyük Taarruzdan evel yapılan bir geçit resminde.

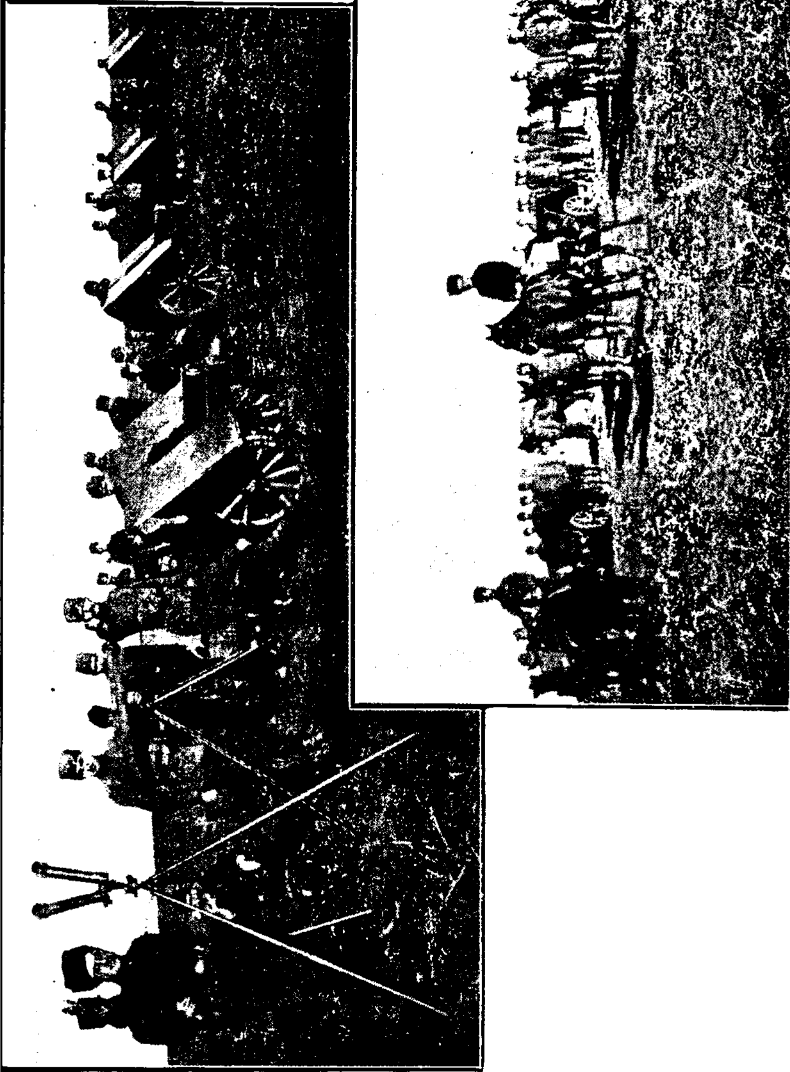
48. Büyük Taarruzdan evel cephede ordunun Gazi Başkumandan huzurunda geçit resmi.

49. Büyük Taarruzdan evel Gazi Başkumandanın cephede kıt'aları teftişi.

50. BÜYÜK TAARRUZDAN EVEL BİR PİYADE FIRKASININ KUMANDANI TARAFINDAN TEFTİŞİ.

51. Büyük Taarruza hazirlanan bir topçu bataryasi.

52. Büyük Taarruza hazırlanan Türk süvari kuvvetlerinden bir grup.

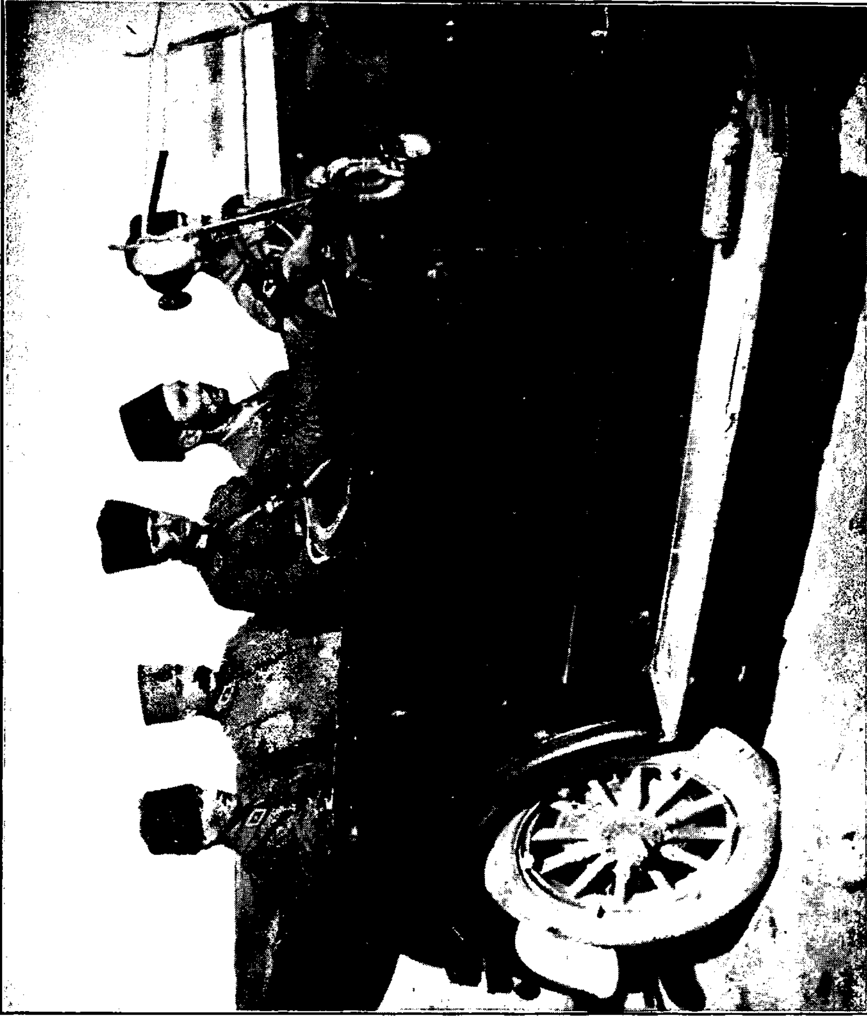
53. Büyük Taarruz sabahı Gazi Başkumandan hârekâtı idare ettiği Kocatepeye çıkarken.

54. Büyük Taarruz günü Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa Kocatepede harekâtı takip ederken.

55. GAZİ BAŞKUMANDAN İZMİRE VARDIĞI GÜN.

56. Başkumandan Müşür Gazi Mustafa Kemal ve Büyük Erkânıharbiye Reisi Müşür Fevzi Paşalar zaferden sora İzmir kordonunda.

57. MUDANYA MÜTAREKESİNİN MÜZAKERE VE AKTOLUNDUĞU BİNANIN O TARİHTE ÇIKARILMIŞ RESMİ.
(3-11 Teşirinievel 1922)

58. Mudanya Mütarekesini imzalayan Türk ve İtilâf Devletleri Jenerallari.

«Soldan sıra ile Fransız Jenerali Şarpi, İngiliz Jenerali Harington, Garp Cephesi Orduları Kumandanı İsmet Paşa, İtalyan Jenerali Monpelli.»

quatrième et dernière page.

cation du traité de paix.

14e.- La présente convention entrera en vigueur 3 jours après sa signature, c'est-à-dire à minuit le 14/15 (quatorze-quinze) Octobre 1922.(N.S.)

Faite en quatre feuillets à MOUDANIA (en français).

Le onze Octobre, mil neuf cent vingt deux (N.S.)

Pour la Grande Bretagne :-	C.H. Harington Général
Pour l'Italie :-	[signature]
Pour la France :-	Ch. Charpy
Pour le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie :-	M. İsmet
Pour la Grèce :-	

TROISIÈME DECLARATION

DES DELEGUES HELLENES DEVANT LA REUNION DES GENERAUX ALLIES A MOUDANIA.

La délégation hellénique constate qu'aucune des remarques qu'elle a formulées dans ses déclarations précédentes n'a été prise en considération dans la rédaction du texte définitif de la convention militaire.

Notamment sur la question primordiale de la ligne de retrait des troupes grecques, qu'elle a déjà déclaré ne pas pouvoir accepter, elle n'a reçu aucune satisfaction.

Dans ces conditions la délégation hellénique ne se croit pas autorisée à signer le texte de la convention militaire.

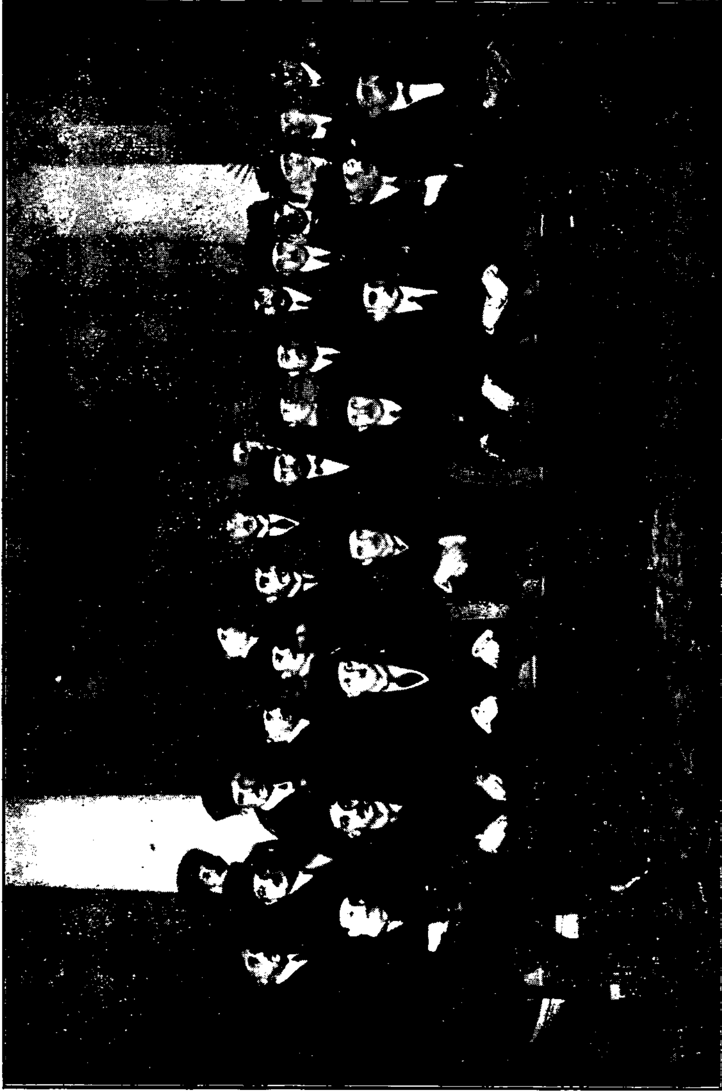
Général Al. Mazarakis
Colonel Th. Sariyannis

MOUDANIA.
le 28/11 Octobre, 1922.

59. MUDANYA MÜTAREKENAMESİNİN İMZALI SAHİFESİ VE YUNAN MURAHHASLARININ İTİRAZNAMESİ.

60. LOZANA GÖNDERİLEN TÜRK MURAHHAS HEYETİ REİSİ HARİCİYE VEKİLİ İSMET PAŞA.

61. Lozan Konferansına memur Türk Murahhas Heyeti.

63. LOZAN KONFERANSINA İŞTİRÂK EDEN VE OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN BIRAKTIĞI BİR ÇOK PÜRÜZLÜ VE KARIŞIK İŞLER ÜZERİNDE İSMET PAŞA TARAFINDAN KENDİLERİLE ÇETİN MÜZAKERE VE MÜNAKAŞALAR YAPILAN İTİLAF DEVLETLERİ BAŞMURAHHASLARI MUAHEDENİN İMZASINDAN SORA İSVİÇRE REİSİCÜMHURU İLE BİRLİKTE.

Soldan sıra ile:

İsviçre, Yuğoslavya, Fransa, Türkiye, İsviçre (Reisicümhur), İngiltere, Romanya, İtalya, Japonya.

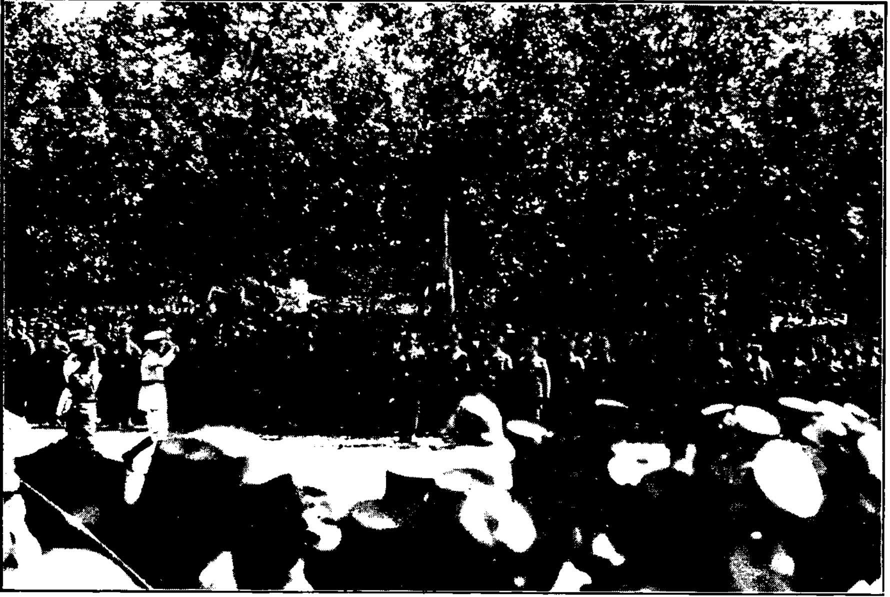

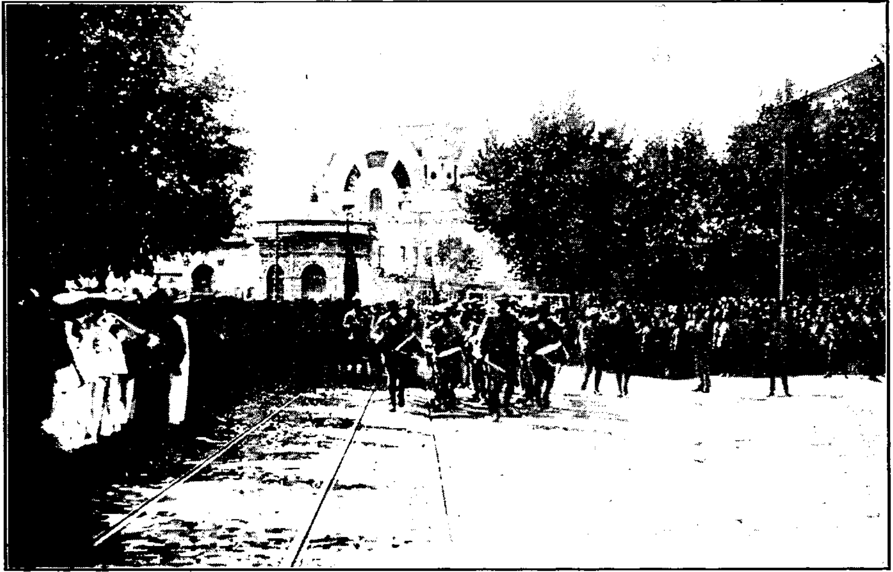
63. Lozan Muahedenamesinin Lozan Darülfünununun merasim salonunda Türk Başmurahhası İsmet Paşa tarafından imzası. (*24 Temmuz 1923*).

64. Lozandan muvaffakiyetli bir sulh yaparak memlekete dönen İsmet Paşanın Ankara ve İstanbulda istikbali.

65. İTİLÂF KUVVETLERİNİN VE JENERALLERİNİN İSTANBULDAN ÇIKARKEN DOLMABAHÇEDE YAPILAN ASKERÎ MERASİMDE TÜRK SANCAĞINI VE ASKERLERİNİ SELÂMLAMALARI *(2 Teşrinievvel 1923).*

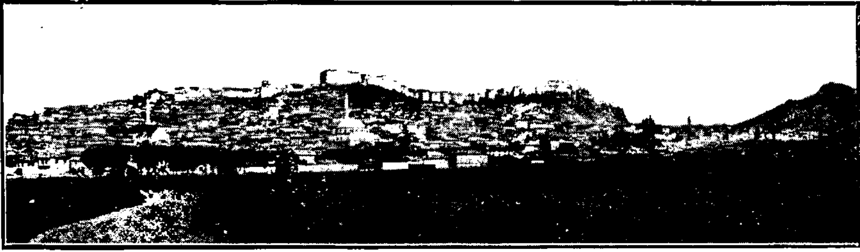
66 a. İTİLÂF KUVVETLERİ ÇEKİLDİKTEN SORA TÜRK ORDUSUNUN İSTANBULA GİRİŞİ.. *(6 Teşrinievel 1923)*

«Piyadeler Galata köprüsünden geçerken.»

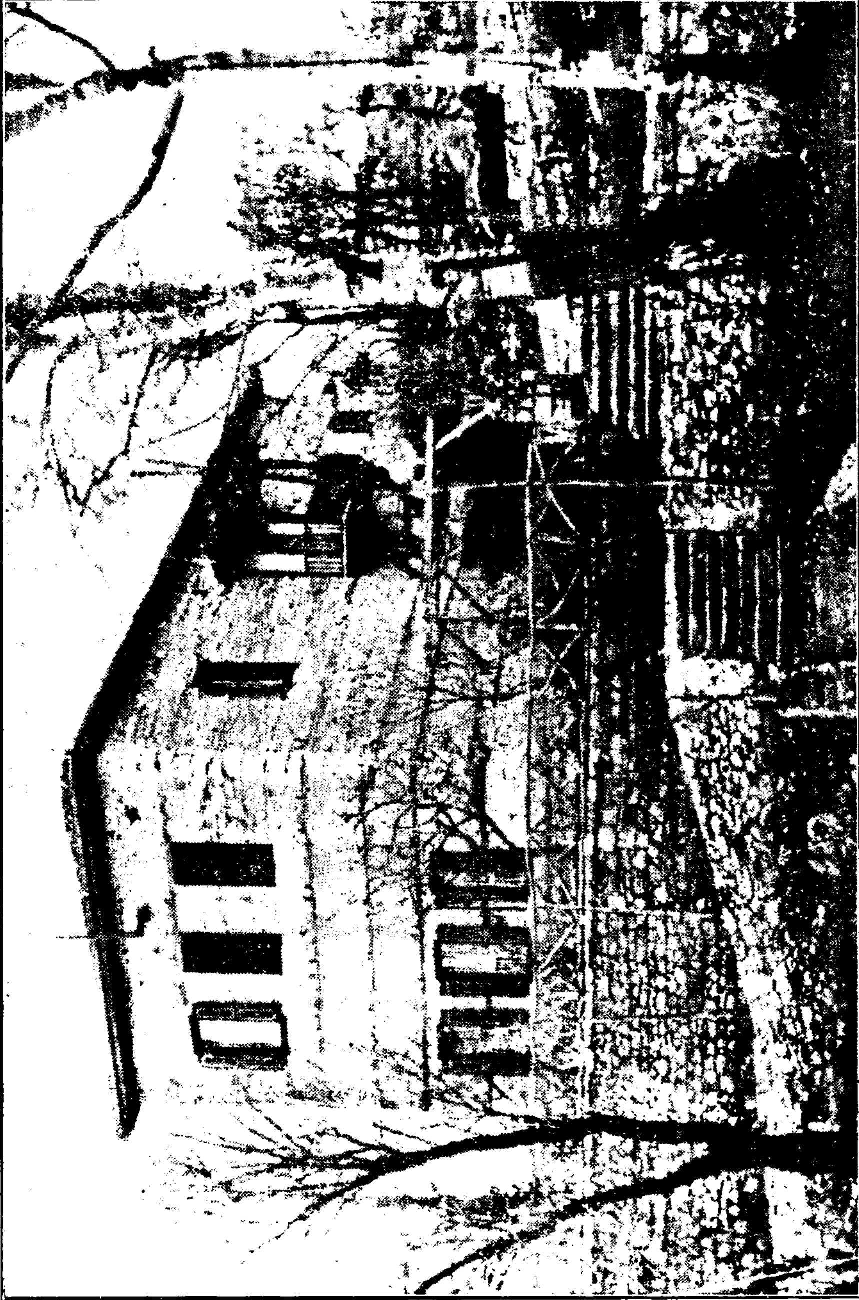
66 b. İTİLÂF KUVVETLERİ ÇEKİLDİKTEN SORA TÜRK ORDUSUNUN İSTANBULA-GİRİŞİ.
«Süvariler Eminönü meydanından geçerken.»

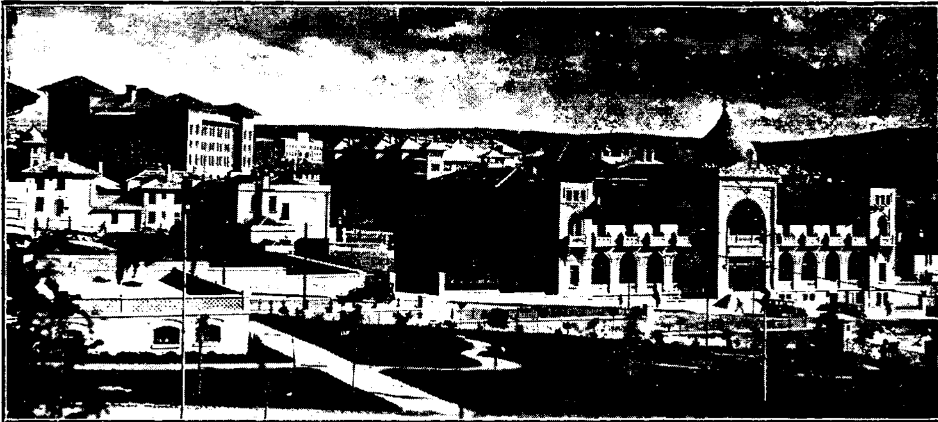
67. ANKARANIN TÜRKİYE CÜMHURİYETİNE MAKAR İTTİHAZ OLUNDUĞU ZAMANA AİT ÜÇ MANZARA.

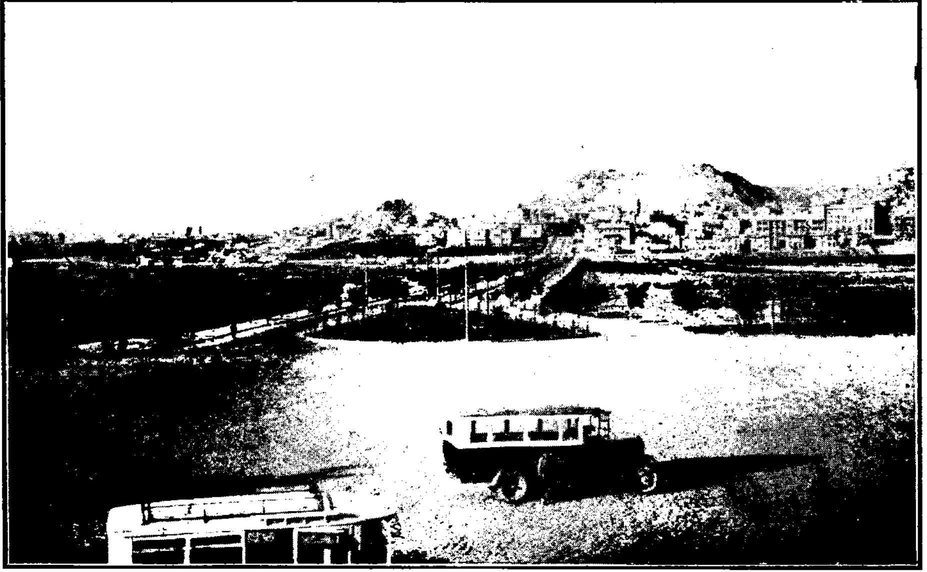
68. ANKARADA GAZİNİN İKAMET ETTİĞİ ÇANKAYA KÖŞKÜNÜN İLK HALİ.

69. Cümhuriyet merkezi Ankaranin bugünkü halini gösterir üç manzara.

70. Ankaranın bugünkü İstasiyon Caddesi ve şehrin en işlek yerlerinden birini teşkil eden Anafartalar Caddesinin on sene evelki hali.

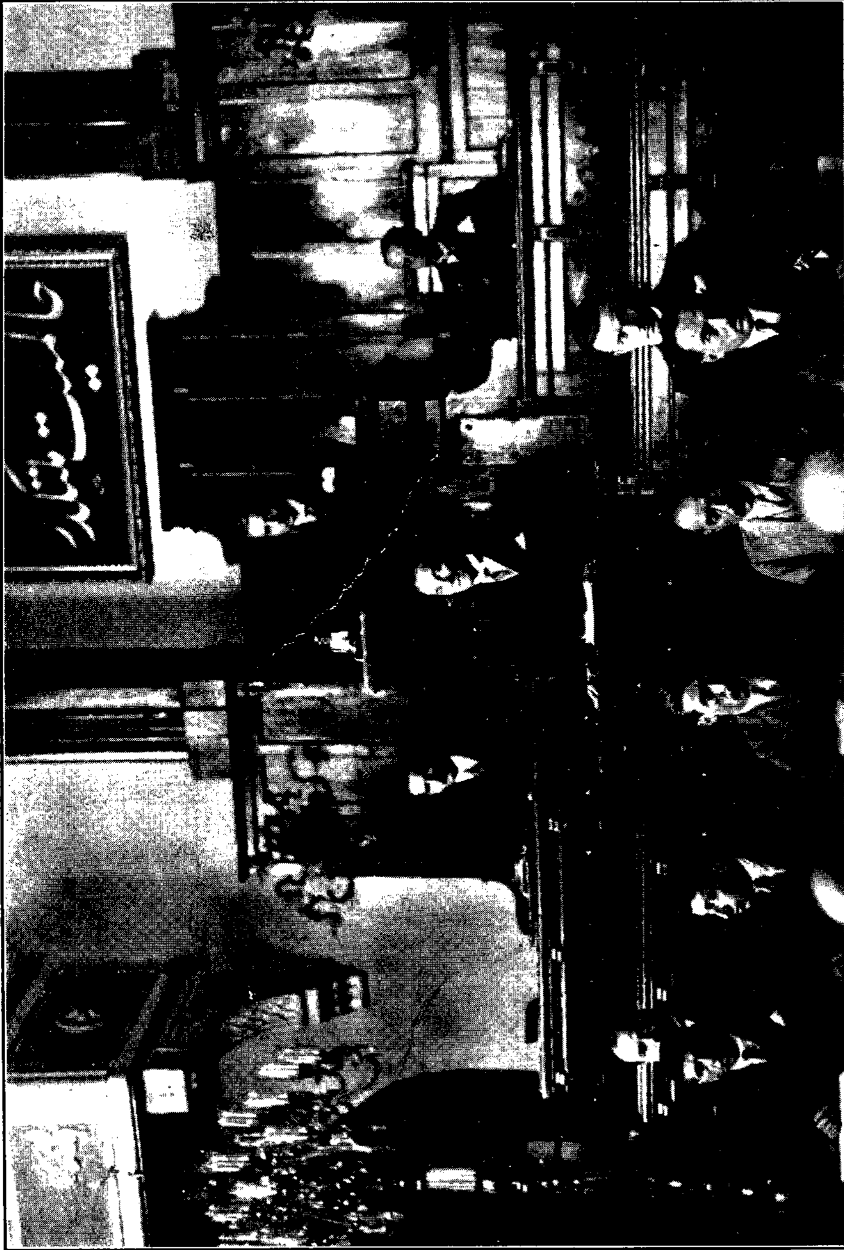
71. TÜRKİYE CÜMHURİYETİNİN İLK REİSİCÜMHURU
GAZİ MUSTAFA KEMAL.
«Reisicümhur seçildiği tarihteki bir resmi.»

72. BAŞKUMANDAN MUHAREBESİNİN İKİNCİ YIL DÖNÜMÜ GÜNÜ YAPILAN MERASİMDE GAZİ.

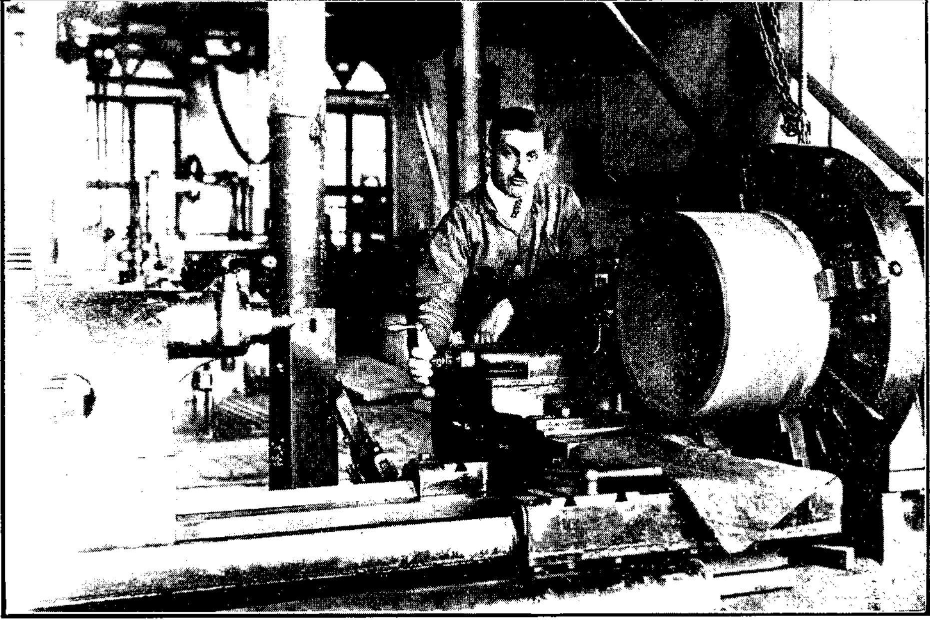
73. Ankarada Cümhuriyet Halk Fırkası İkinci Büyük Kongresinin toplandığı Büyük Millet Meclisi binası. *(15 - 20 Teşrinievel 1927).*

74. CÜMHURİYET HALK FIRKASI İKİNCİ BÜYÜK KONGRSİNDE GAZİ TARİHÎ BÜYÜK NUTKUNU SÖYLERKEN.

«Fırka Reis Vekili İsmet Paşa riyaset kürsüsünde.»

Türkiye Büyük Millet Meclisinin dördüncü intihap devresinde seçilen amele ve köylü meb'uslar:

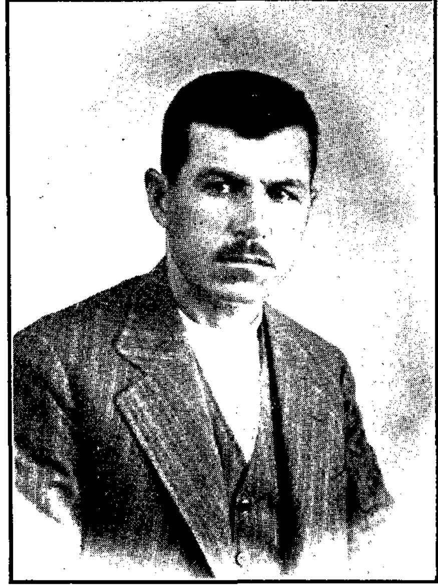

75. İSTANBUL MEB'USU TESVİYECİ YAŞAR BEY.

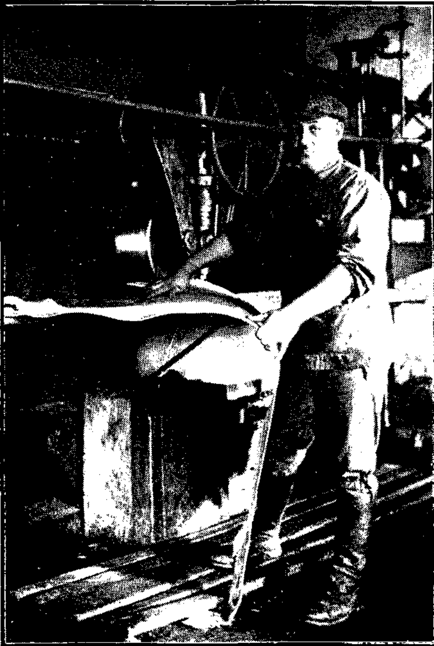

76. İSTANBUL MEB'USU KUNDURACI HAYRULLAH BEY.

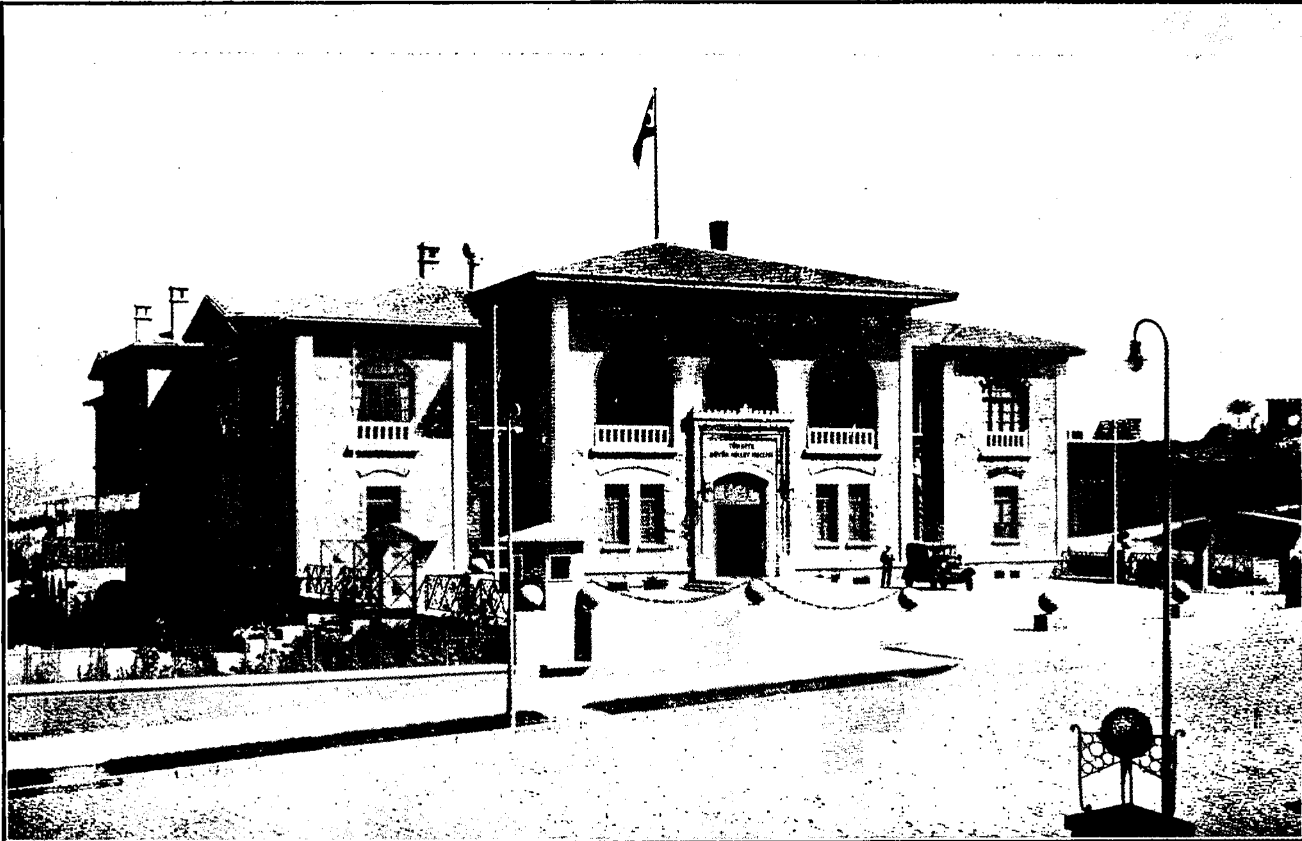

77. Kastamonu Meb'usu çiFÇİ Halil ve Ankara Meb'usu çiFÇİ Muslihiddin Beyler.

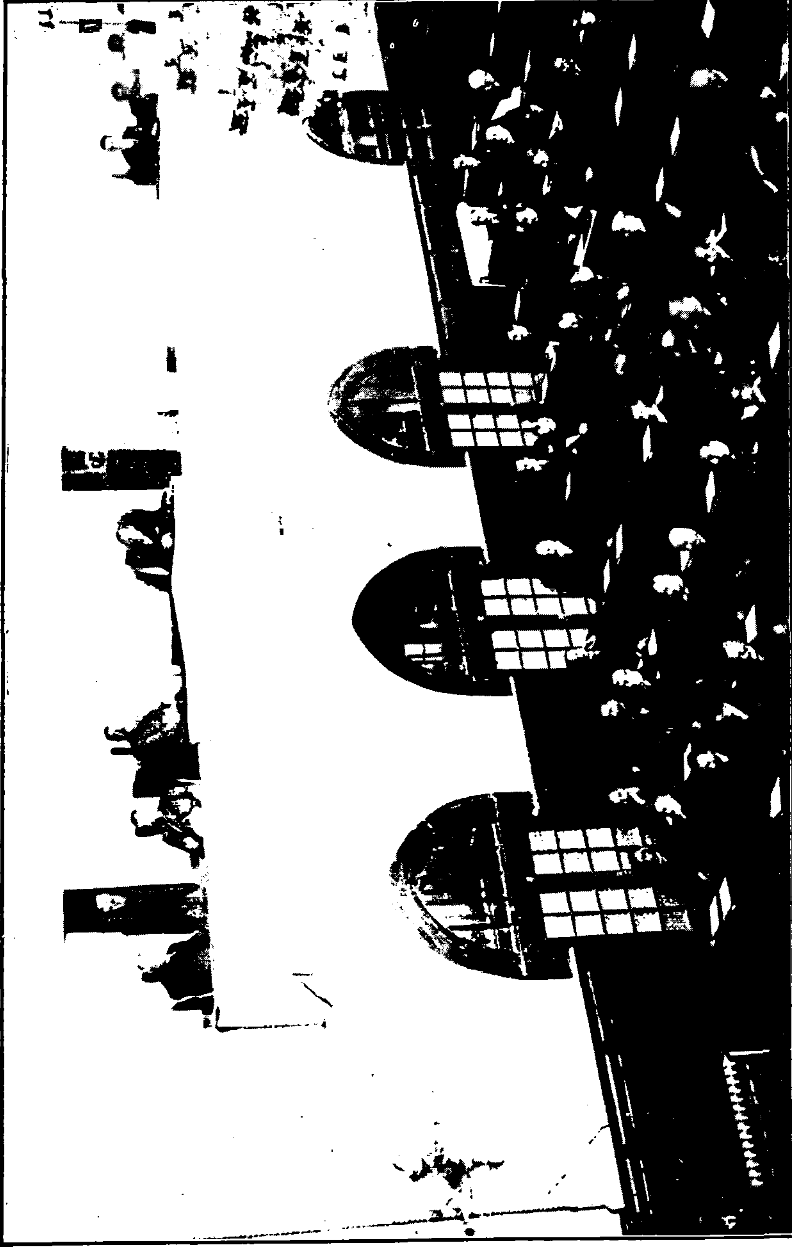

78. İstanbul Meb'usu Hamdi ve Zonguldak Meb'usu Maden işçilerinden Hasan ve Esat Beyler.

79. Ankarada Millî hakimiyetin tecelli ettiği yüksek yer: Büyük Millet Meclisi binası.

80. Gazinin Reisicümhur locasından müzakeratı takip ettiği Büyük Millet Meclisi içtimalarından biri.

81. DAİMA HALK ARASINDA YAŞIYAN, HALKIN FİKRİNİ ALAN VE FİKİRLERİNİ HALKA BİZZAT ANLATAN HALKÇI REİSİCÜMHUR GAZİ.

"Bir tetkik seyahati esnasında Bursada."

82. GAZİ, ŞAPKANIN KABULÜNDEN SORA BURSADA HALKLA YAPTIĞI TEMASLARDAN BİRİNDE.

83. Gazi tetkik seyahatlerinden birinde İstanbulda Harbiye mektebi ve Darülfünun talebesi arasında.

84. Gazi tetkik seyahatlerinden birinde cümhuriyeti kendilerine emanet ettiği Türk İstikbalinin evlâtları ile konuşurken.

85. CÜMHURİYET İDARESİNDE MEMLEKET İNZIBAT VE ASAYİŞİNİN GÖZCÜSÜ BİR JANDARMA NEFERİ.

86. İMPARATORLUK DEVRİNDE MEMLEKETTE İNZIBATSIZLIĞIN TİMSALİ BİR ZAPTİYE NEFERİ.

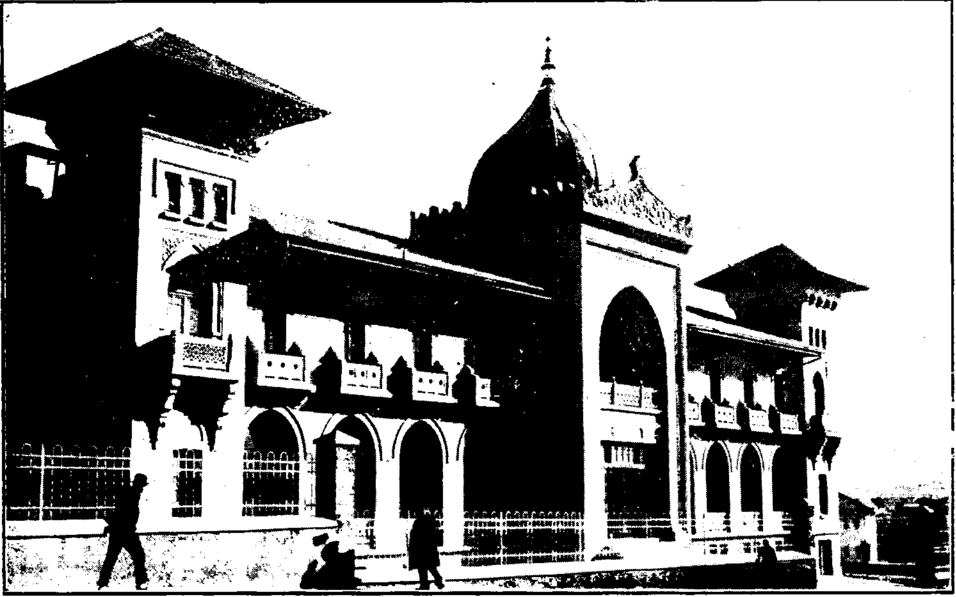
87. Başvekil İsmet Paşa tetkik seyahatlerinden birinde bir ihtiyar vatandaşın izahatını dinlerken.

88. Hilâfetin lağvının kararlaştırıldığı İzmir harp oyunları içtimaına iştirak eden kumandanlardan Başvekil İsmet Paşa.

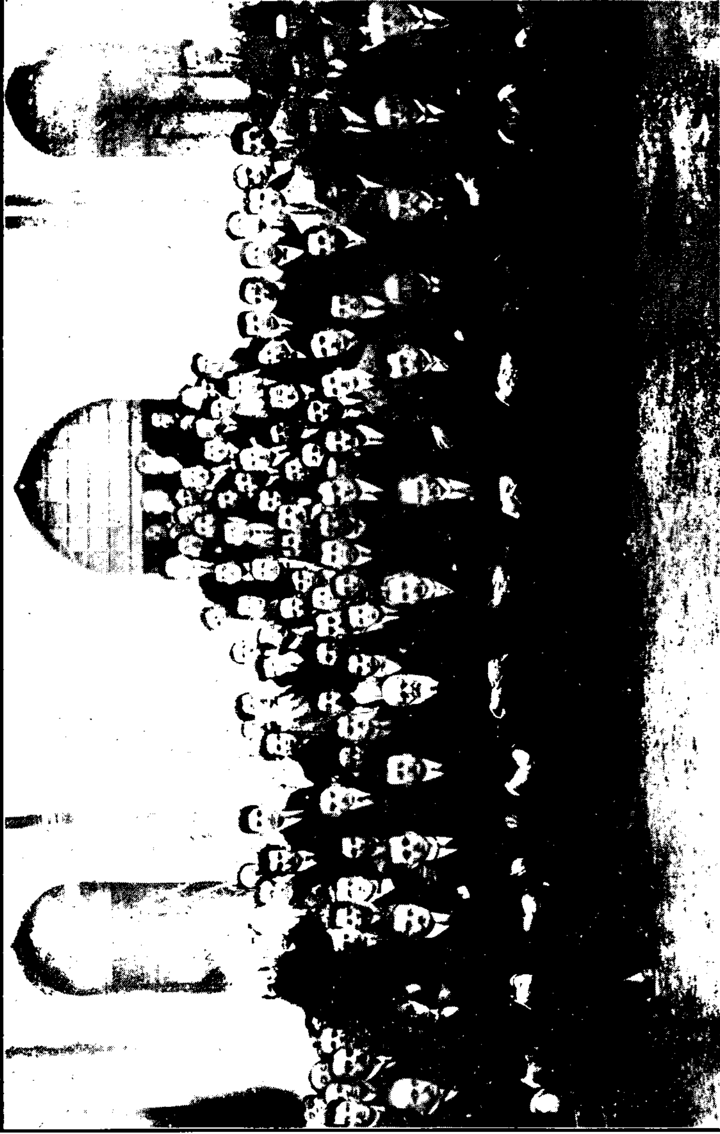

89. İZMİR HARP OYUNLARINA İŞTİRÂK EDEN KUMANDANLARDAN O ZAMAN MİLLÎ MÜDAFAA VEKİLİ BULUNAN BÜYÜK MİLLET MECLİSİ REİSİ KÂZIM PAŞA.

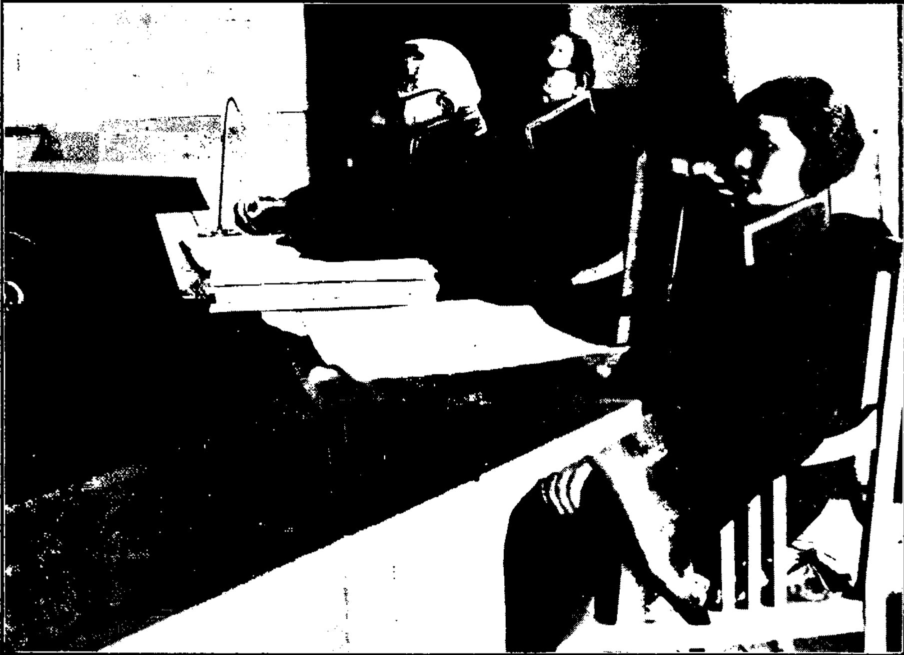
90. Ankarada Evkaf İdaresinin yaptırdığı büyü:. otel ve apartımanlar.

91. Ankara Hukuk Mektebinin açılma günü Gazi profesörler ve talebe arasında *(5 Teşrinisani 1925).*

92. Resmî kıyafetleri ile cümhuriyet adliyecileri.

93. Vazife halinde bir cümhuriyet mahkemesi.

94. İMPARATORLUK DEVRİNDE KADIN KIYAFETLERİ: PEŞTEMAL, YAŞMAK, ÇARŞAF VE PEÇE.

«Çarşaf ve peçe ile tesettür adeti ötedenberi köylerimize hulûl edememiştir.»

95. Bir Türk gencinin kıyafetinde cümhuriyet devrinin husule getirdiği değişiklik: Festen şapkaya.

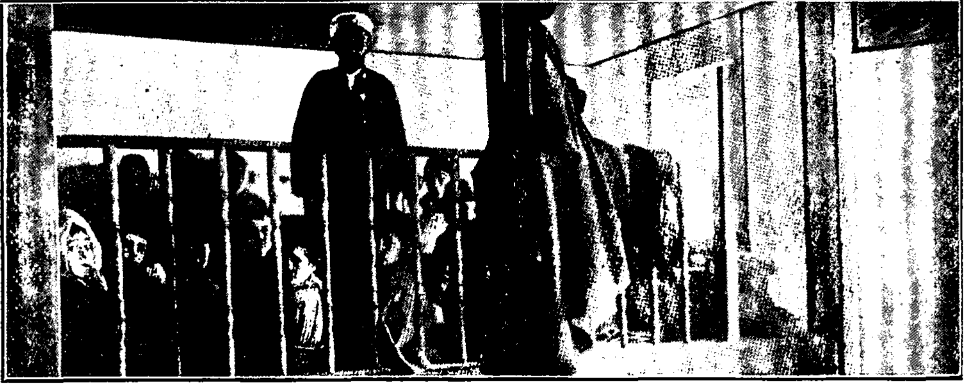

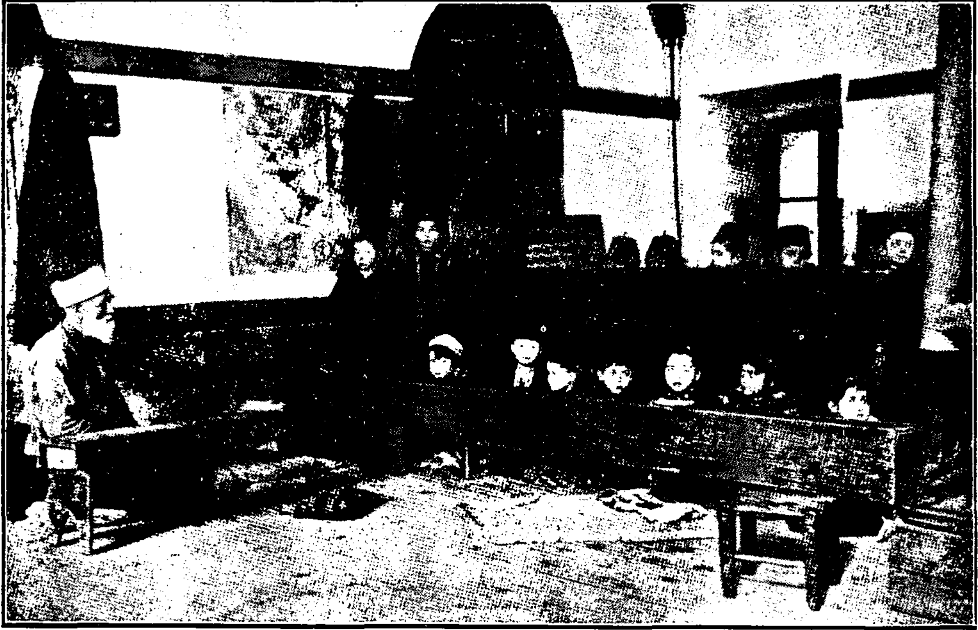
96. Gazi şapka inkılâbı seyahatinde Kalecikte.

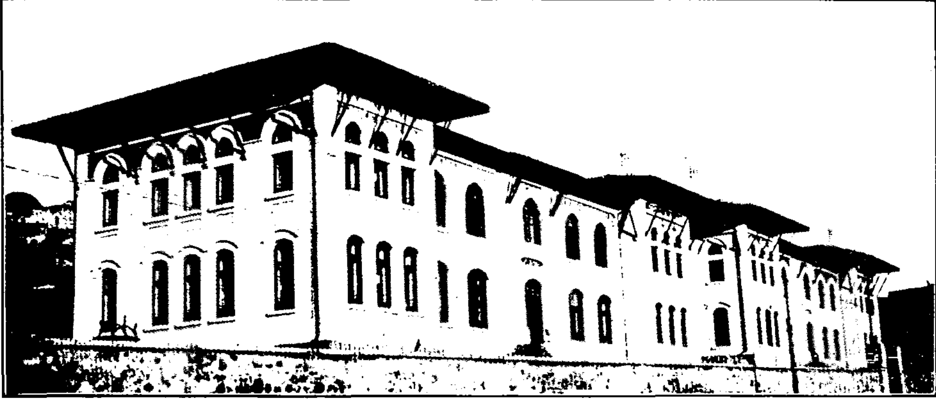
97. Gazi şapka inkilâbini yaptiği Kastamonu seyahatinden Ankaraya döndüğü gün kendisini istikbal edenler arasinda.

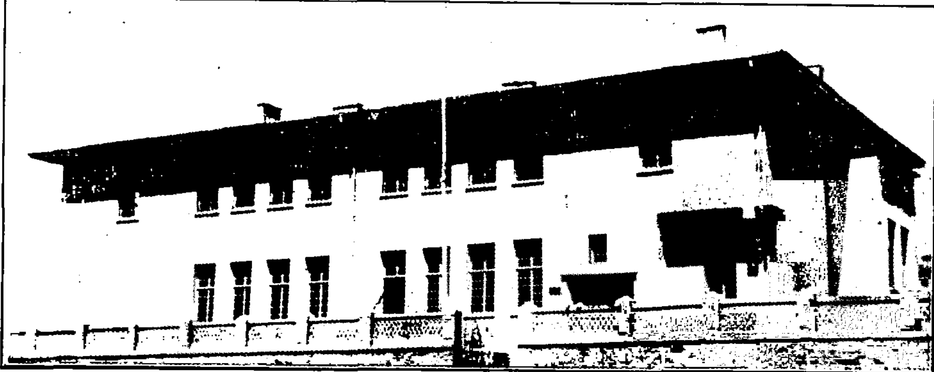

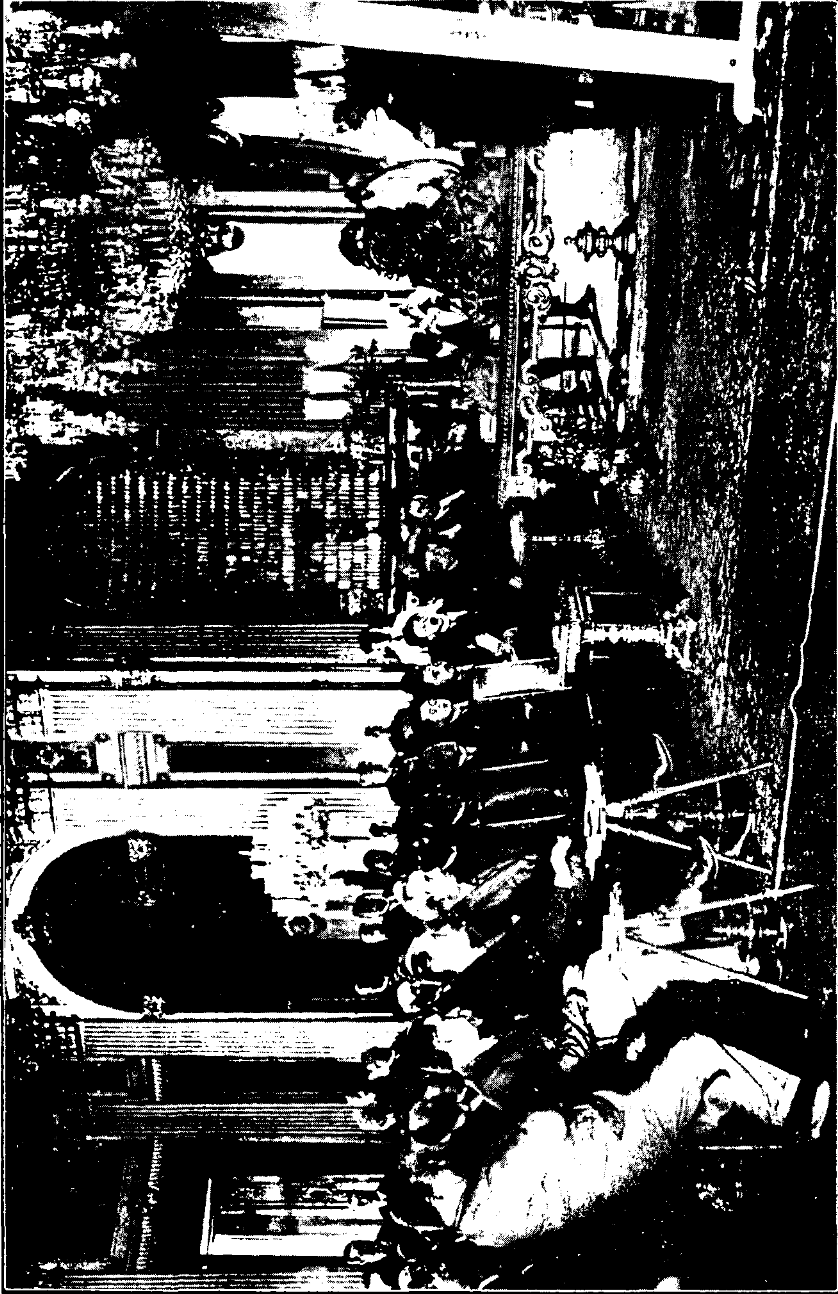
98. TEDRİS USULÜ YALNIZ EZBERCİLİK VE TERBİYE VASITASI YALNIZ FALAKA OLAN ESKİ MAHALLE MEKTEPLERİNDEN İKİ SAHNE.

99. Cümhuriyet devrinde yaptırılan yüzlerce ilkmektep binalarından üç nümune.

100. Gazinin Reisliği altında Dolmabahçe Sarayında yapılan dil münakaşalarından bir sahne.

101. Millet Mekteplerinin Başmuallimi Gazi Mustafa Kemal.

102. Memleketin her ferdinde yeni açılan nur âlemine bir an evel kavuşmak gayretini gösteren dört sahne.

103. Millet Mekteplerine devam eden ihtiyar kadınlar.

104. Hanımların devam ettiği Millet Mektebi dersanelerinden biri.

105. Gazi Sıvasta halka Yeni Türk harflerini bizzat öğretirken.

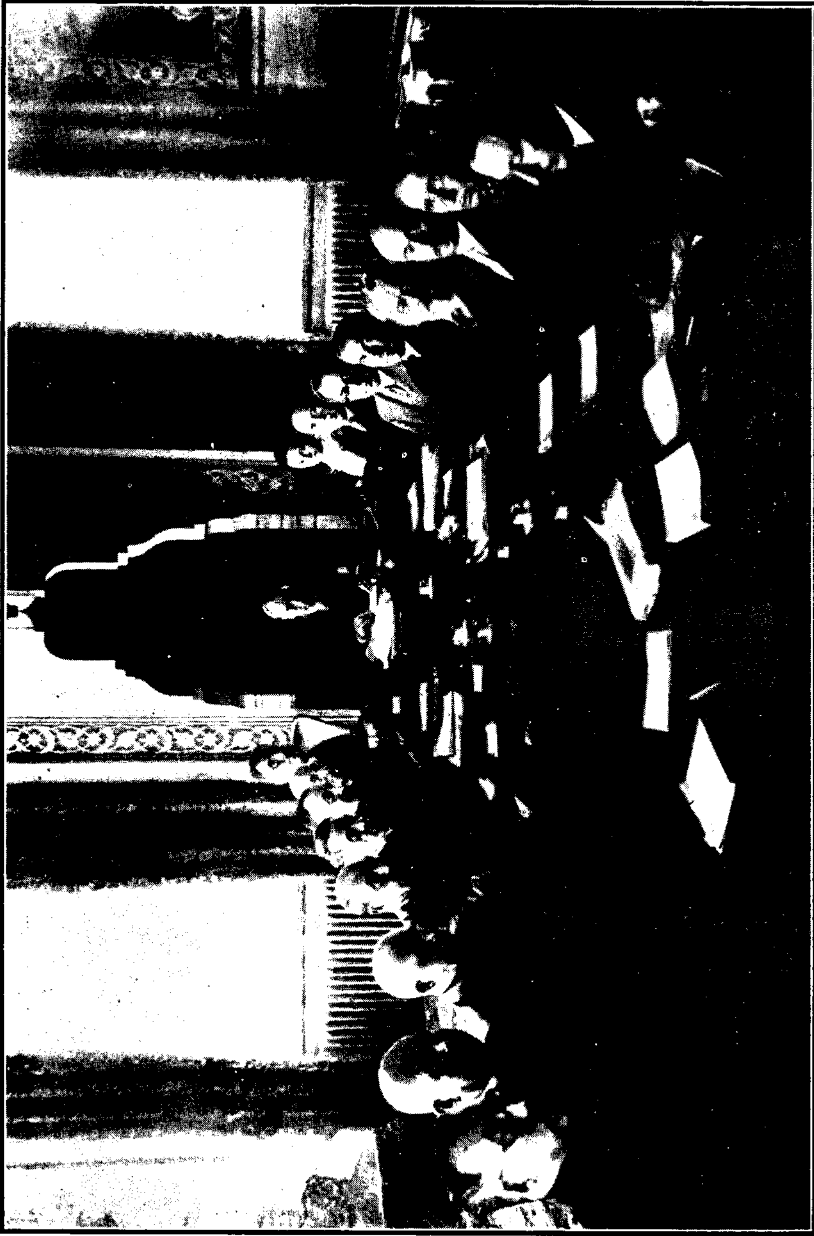
106. TÜRK HRAFLERİNİN PEK BASİT TERTİP KASALARINDAN BİRİ.

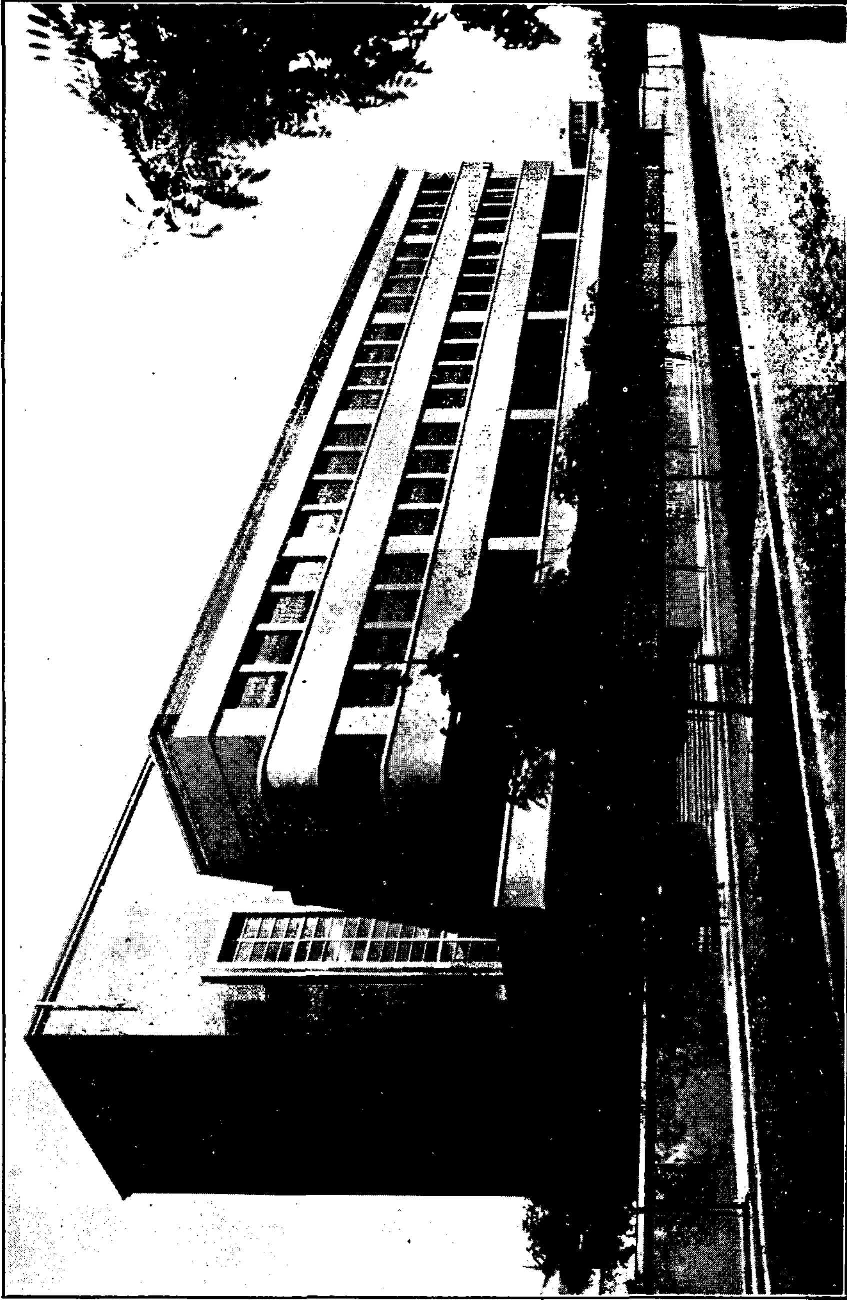
107. ARAP HARFLERİNİN ÇOK KALABALIK VE KULLANILMASI GÜÇ TERTİP KASALARINDAN BİRİ.

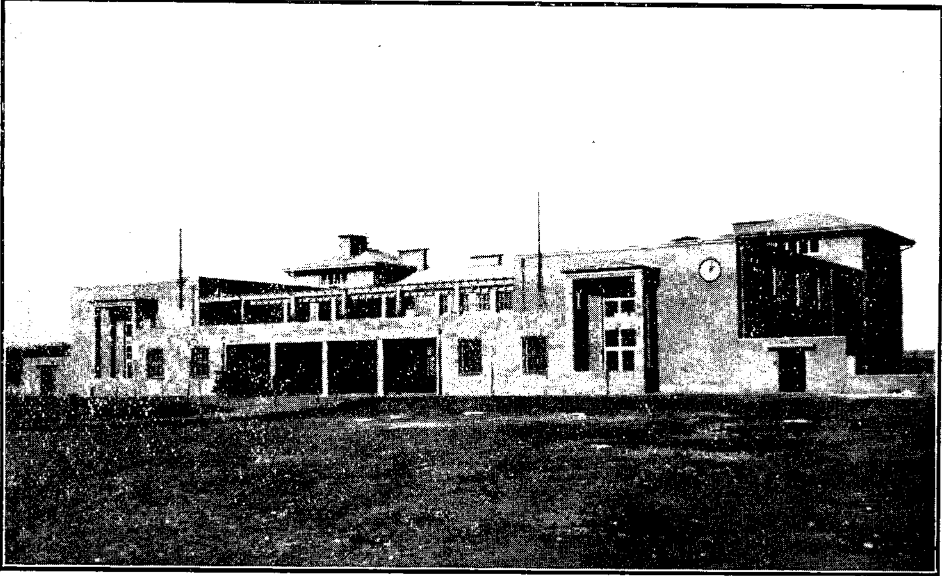
108. Gazi tetkik seyahatlerinden birinde Samsun Lisesi talebesini Türk tarihi ve Türklerin Anayurdu hakkında tenvir buyururlarken.

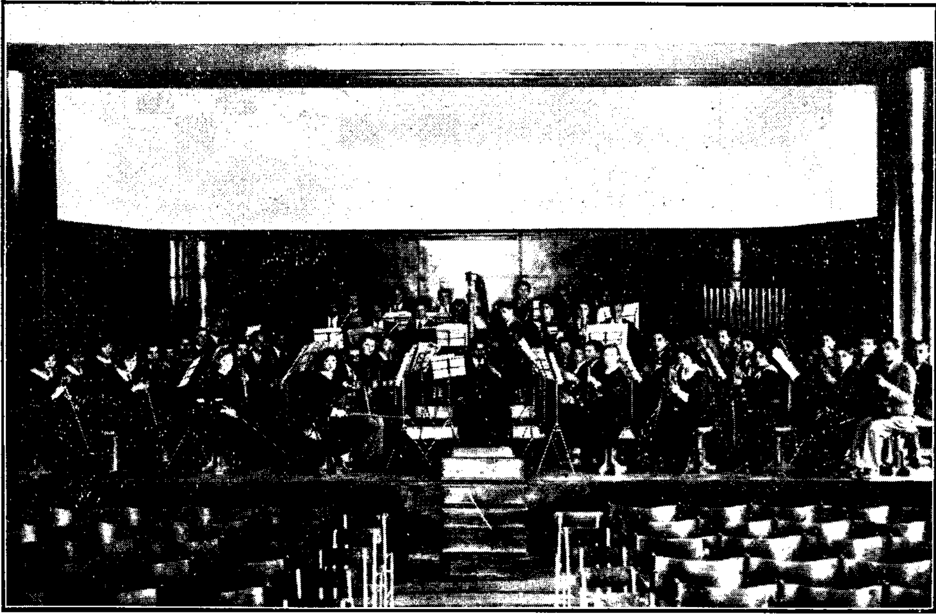

109. TÜRK TARİHİ TETKİK CEMİYETİNİN BÜYÜK GAZİNİN REİSLİĞİ ALTINDA YAPTIĞI İÇTİMALARDAN BİRİ.

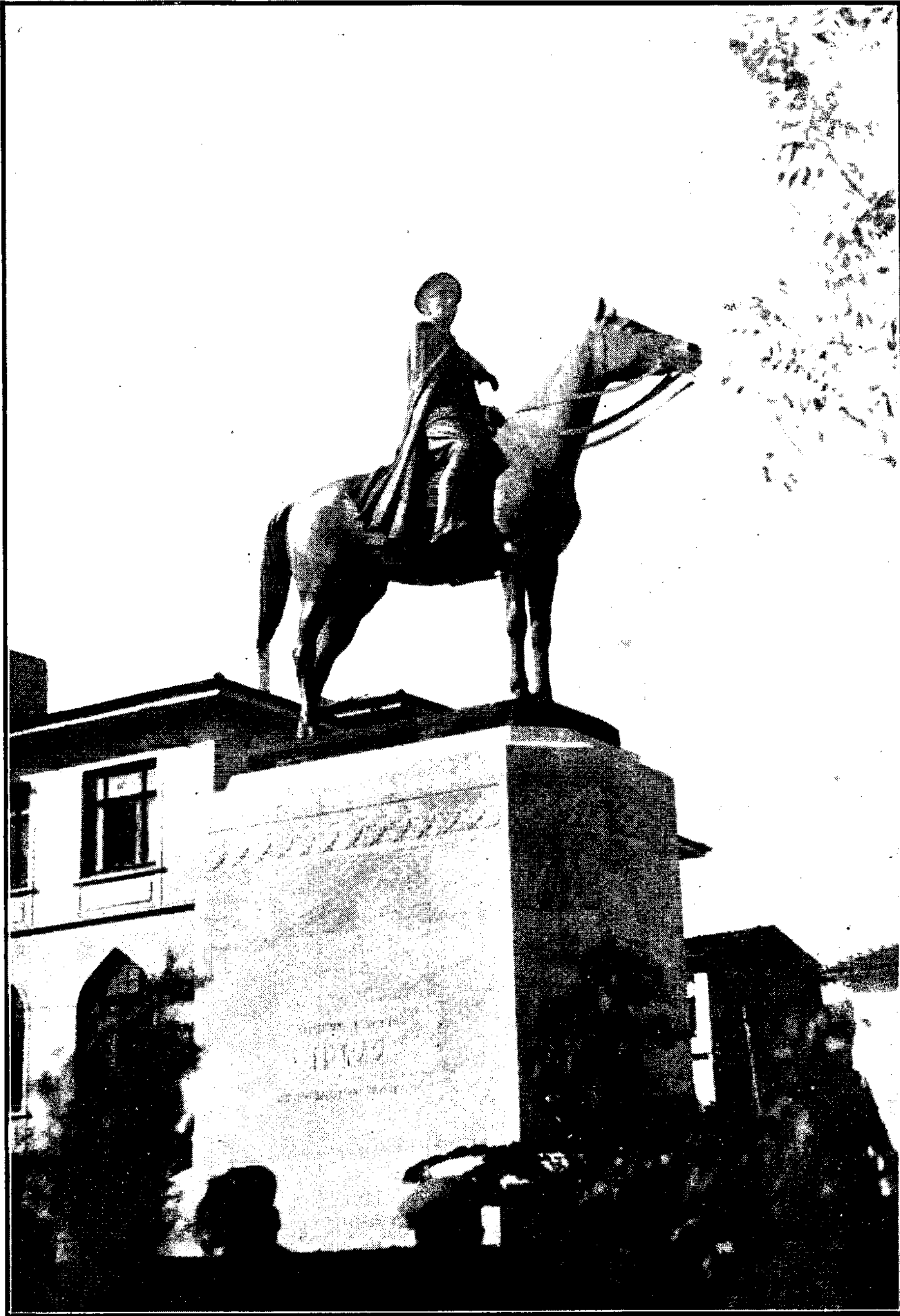

110. Ankarada İsmet Paşa Kız Enstitüsü.

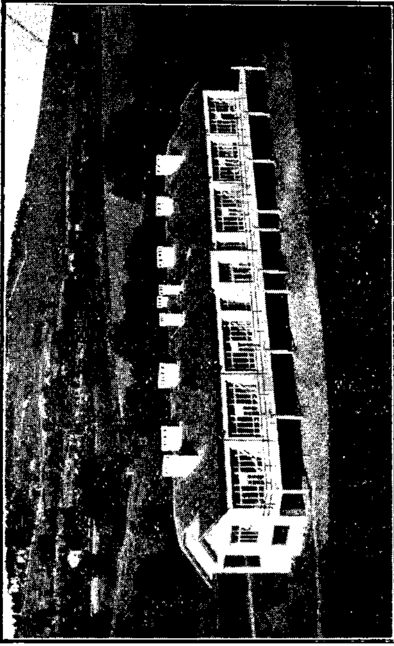

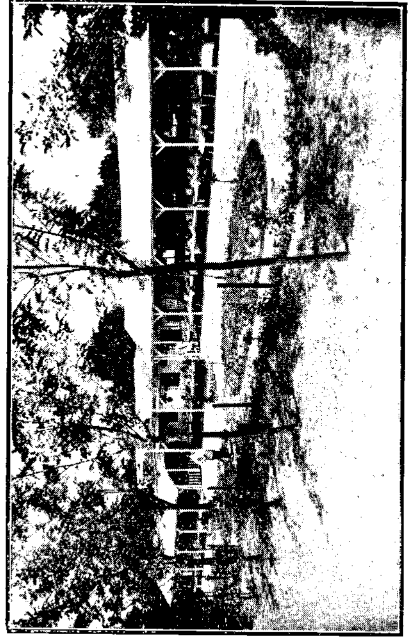

111. ANKARADA MUSİKİ MUALLİM MEKTEBİ BİNASI VE TALEBE ORKESTRASI.

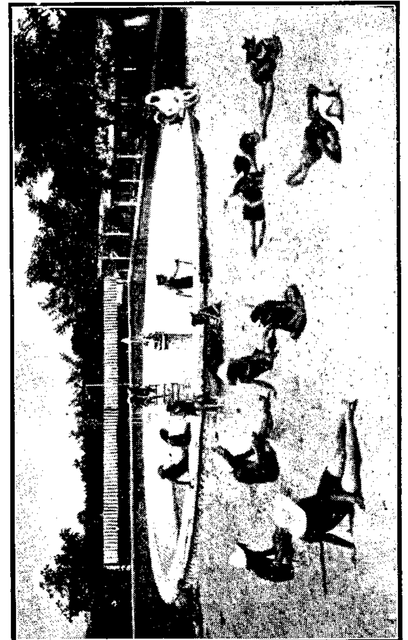

112. Bir Türk Heykeltraşı tarafından yapılan Gazinin Bursa heykeli.

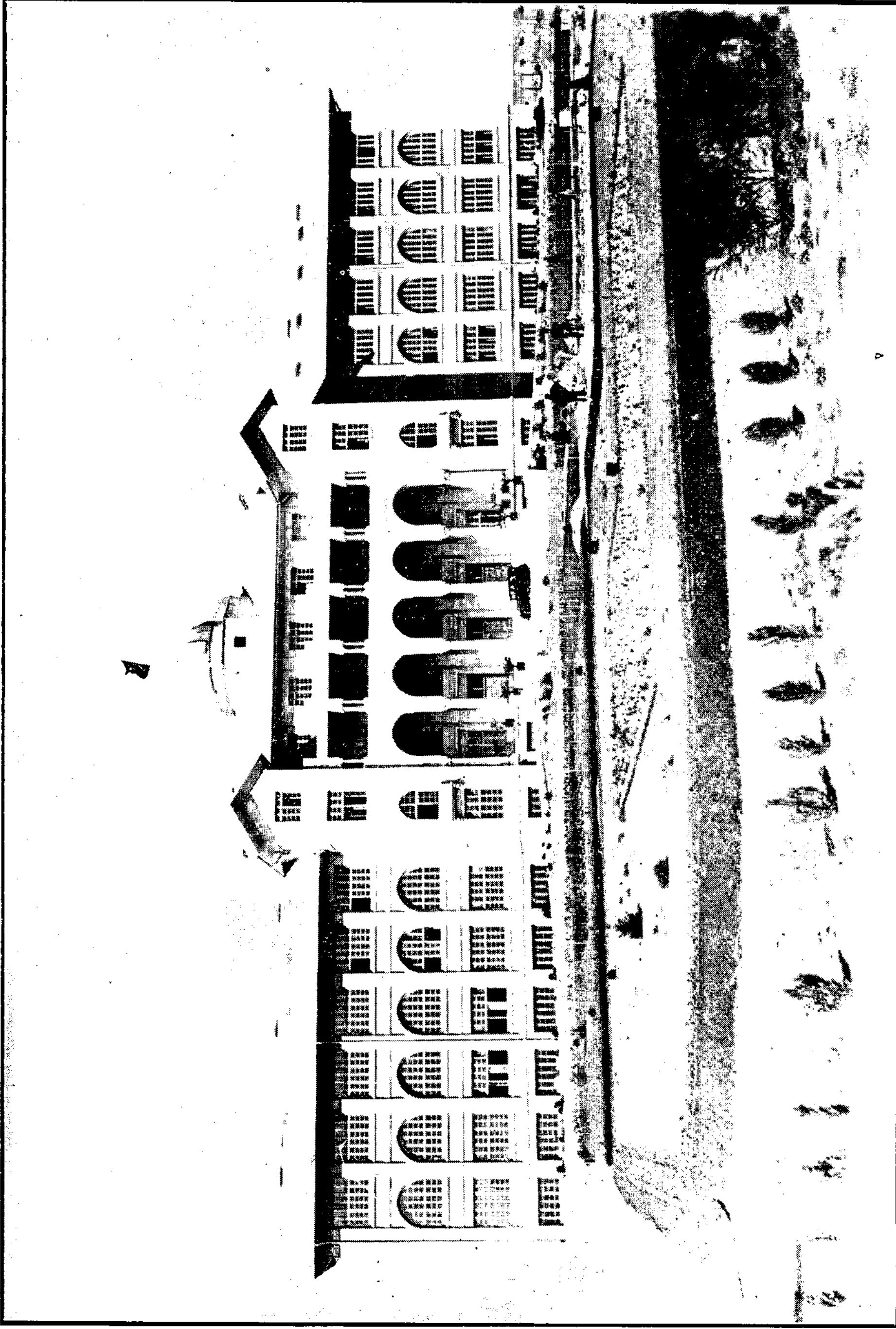

113. İstanbulda Valdebağında tesis edilen Maarif prevantoryomu.

114. ANKARADA GAZİ TERBİYE ENSTİTÜSÜ.

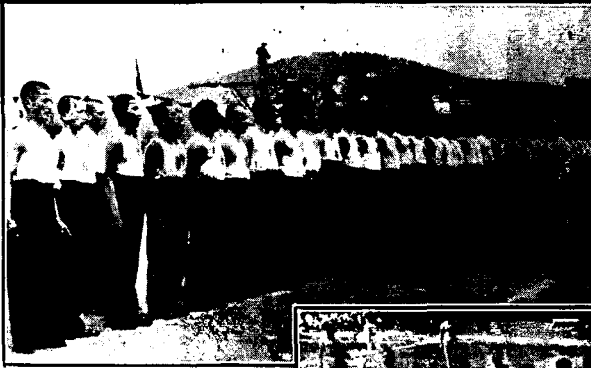

↑
Ankara Kız Lisesi

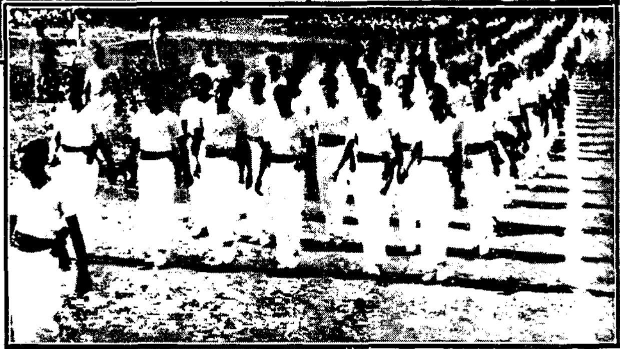

*İstanbul Jimnastik Mual-
limleri kursu* ↑

← *İstanbul Deniz Lisesi*

İstanbul Galatasaray Lisesi
↓

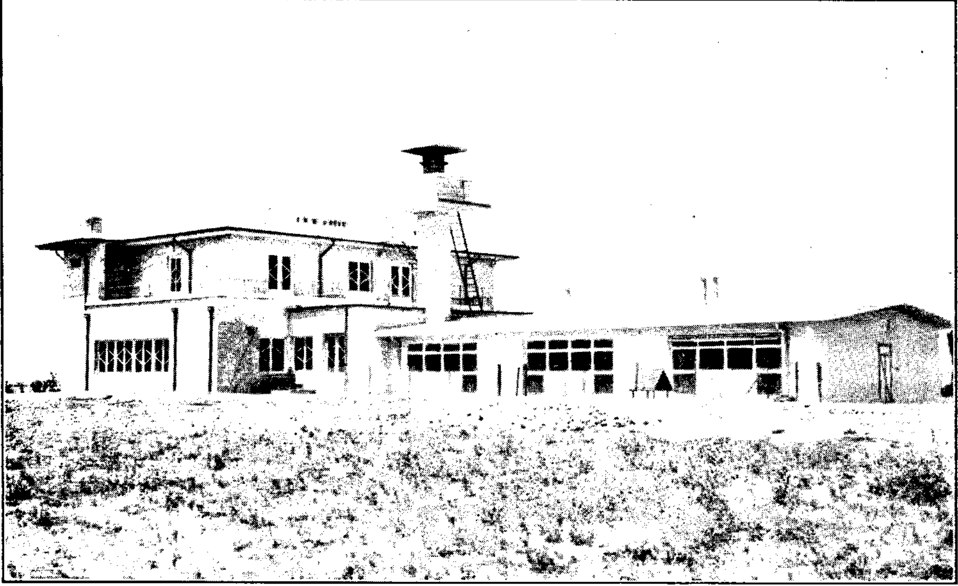
115. CÜMHURİYET MEKTEPLERİNDE BEDEN TERBİYESİ: ANKARA VE İSTANBULDA YAPILAN MAYI JİMNASTİK ŞENLİKLERİ.

116. Türk İzcileri Cümhuriyet Bayramında Gazinin önünden geçerken.

117. Ankarada Yüksek Ziraat Mektebi.

118. ANKARADA TAVUKÇULUK ENSTİTÜSÜ.

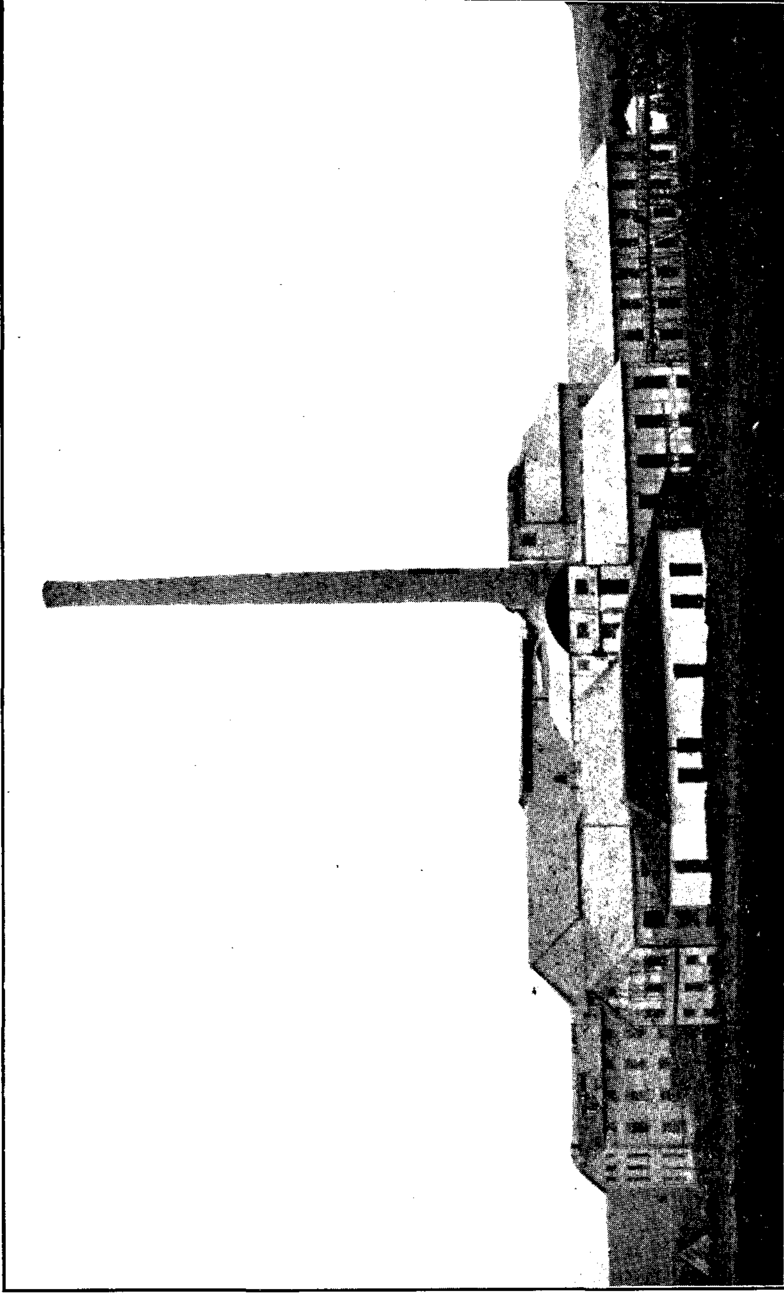
119. ANKARADA ZİRAAT BANKASI MERKEZÎ İDARESİ.

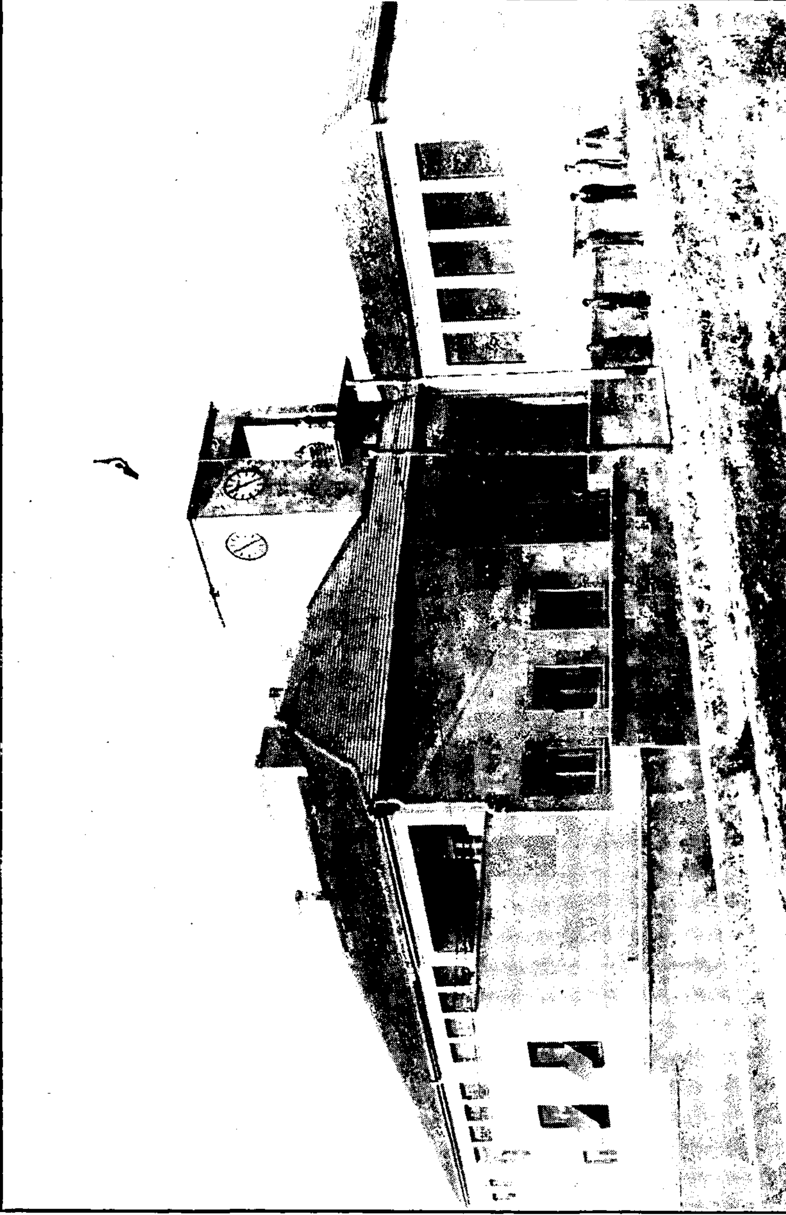
120. Gazi Çiftliğini tesise başladığı günlerde bizzat traktör kullanırken.

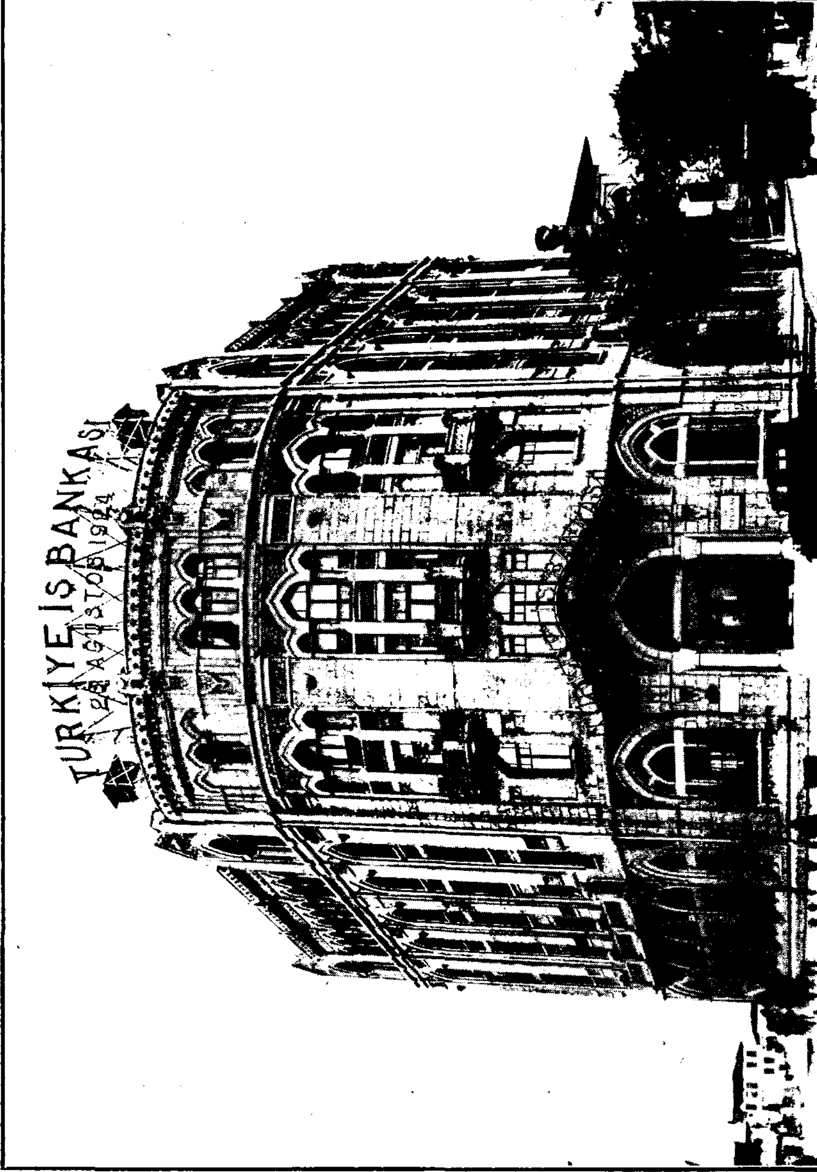
121. Ankara civarında Gazi Orman Çiftliğinin bir yüzü.

122. Türkiyede Cümhuriyet devrinde Sanayi hayatının inkişaf eserlerinden: Trakyada Alpullu Şeker Fabrikası.

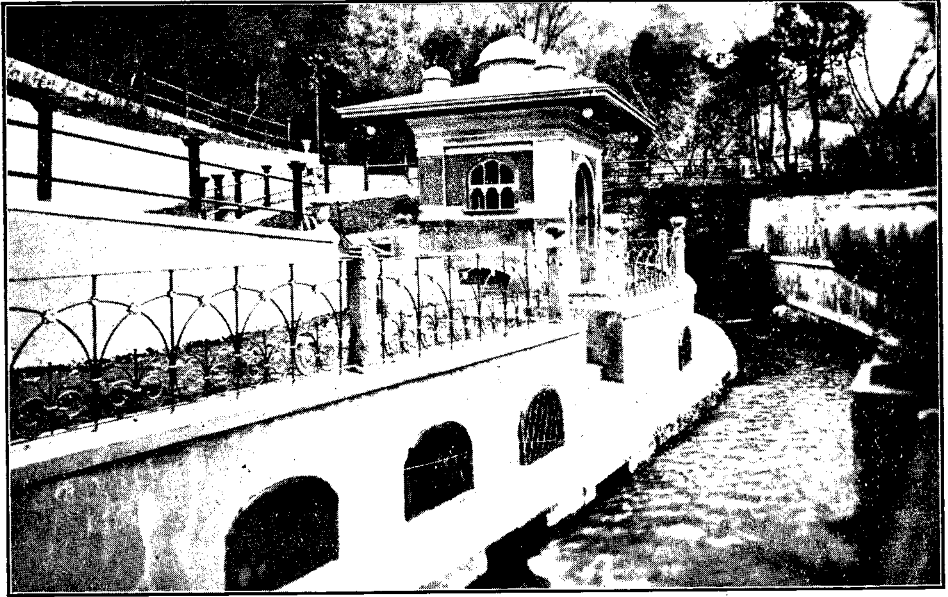

123. Ankara Orta Ticaret Mektebi.

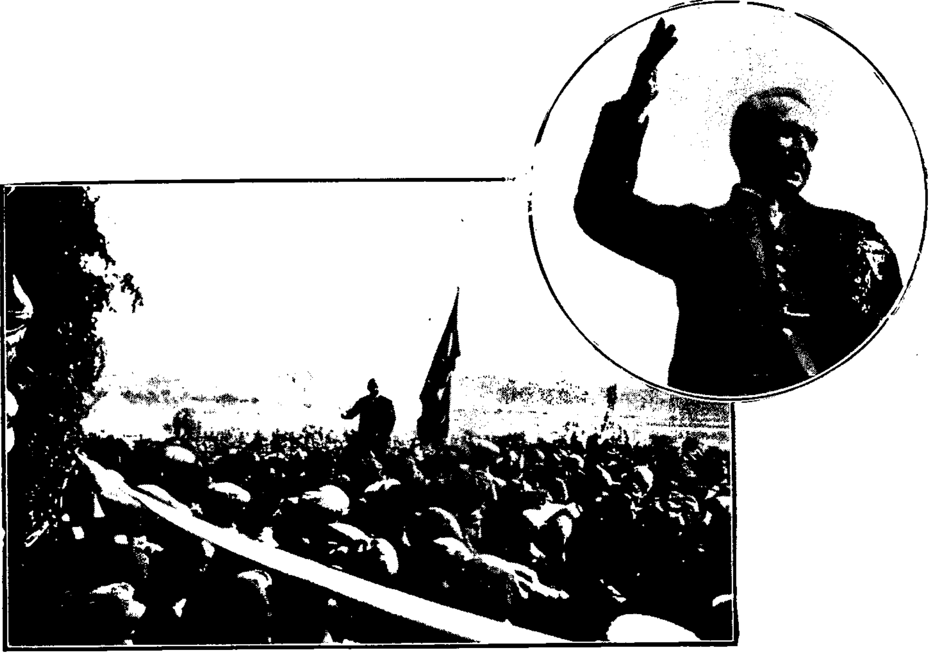

124. ANKARADA TÜRKİYE İŞ BANKASI İDARE MERKEZİ.

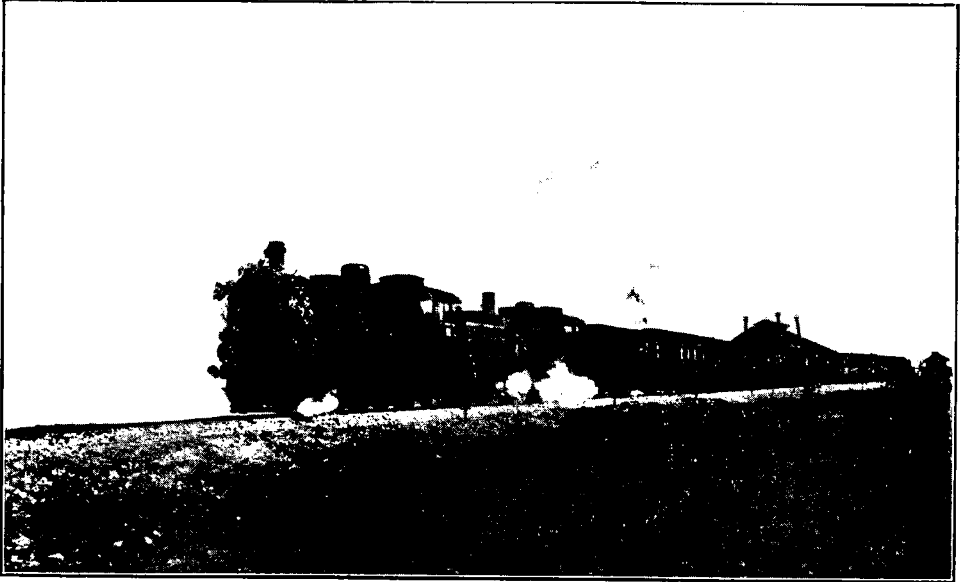

125. Seyrisefain idaresi tarafından imar edilerek asrî bir su şehri haline getirilmesine çalışılan Yalovadan iki manzara.

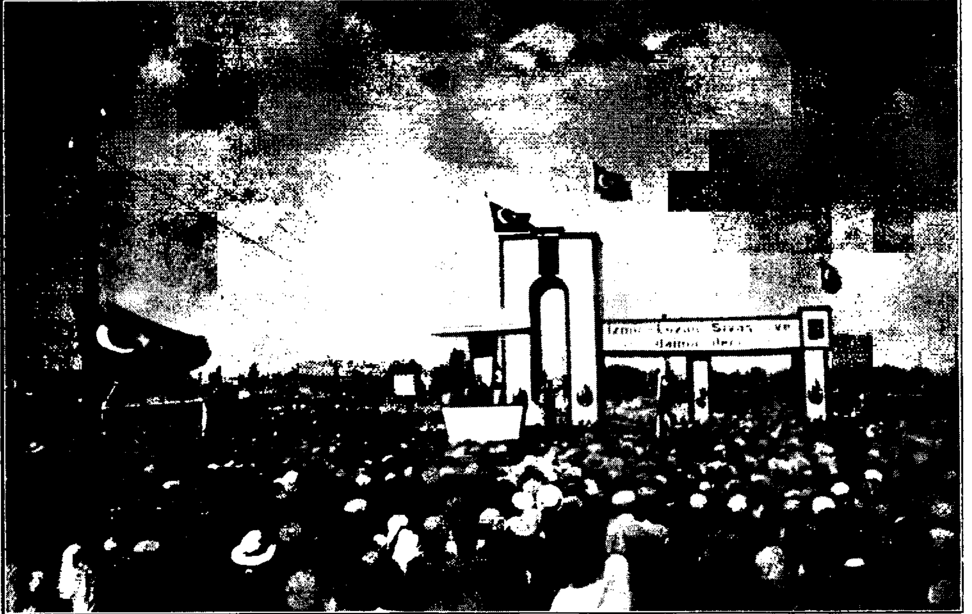
126. Ankara - Kayseri demiryolunun Kayseriye vardığı gün İsmet Paşa açılma merasiminde nutuk söylerken. *(29 Mayıs 1927).*

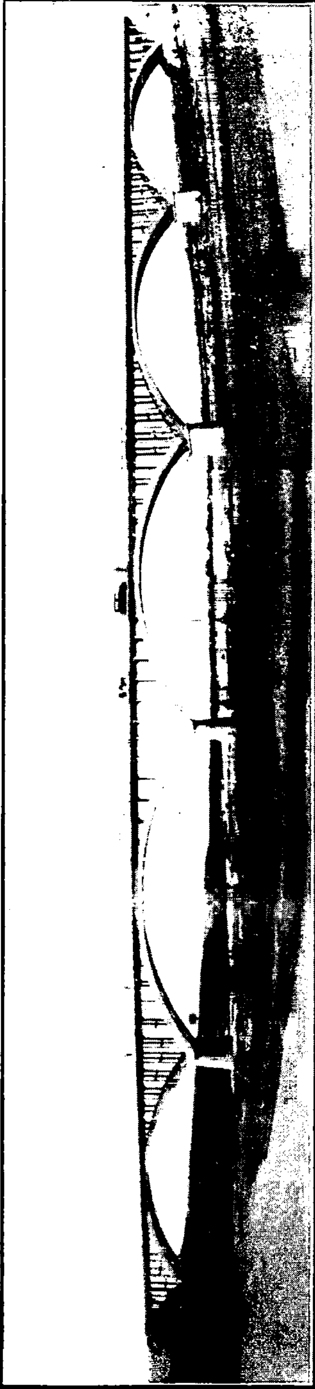
127. Ankaradan Kayseriye ilk giden tren.

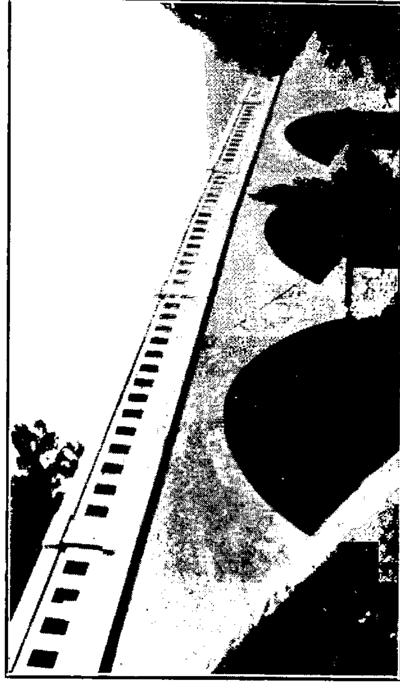

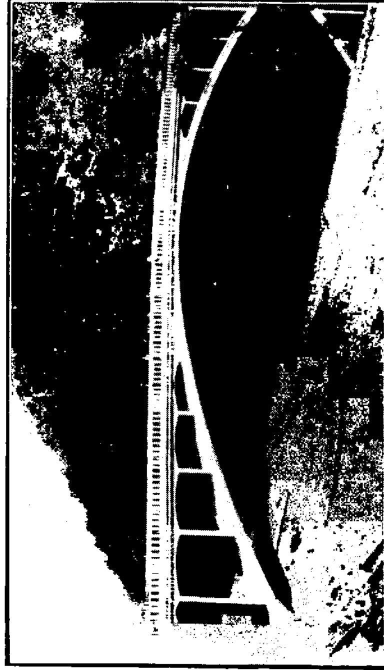
128. ANKARA - SIVAS DEMİRYOLUNUN AÇILMA MERASİMİNDE İSMET PAŞA. *(30 Ağustos 1930).*

129. ANKARA - SIVAS DEMİRYOLUNUN AÇILMA MERASİMİNDE İSMET PAŞA NUTUK SÖYLERKEN.

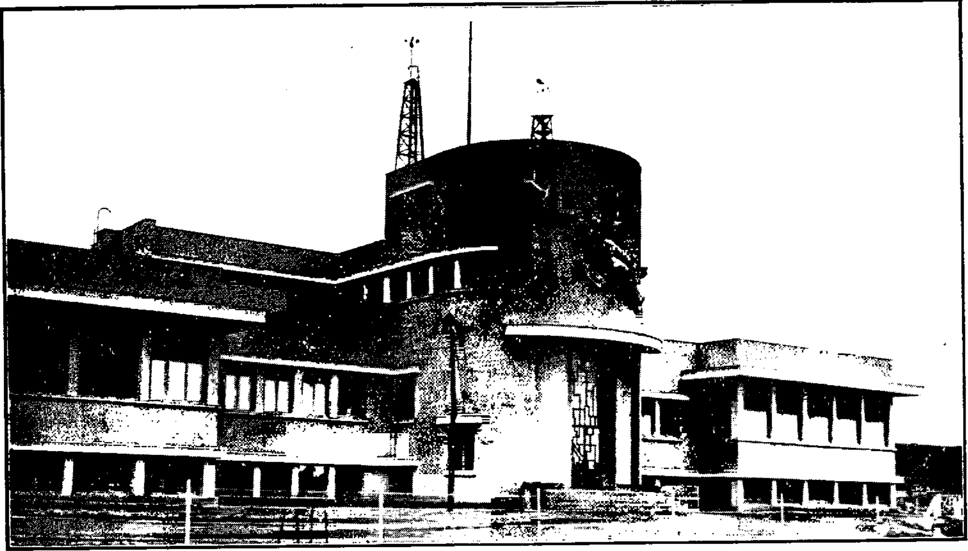

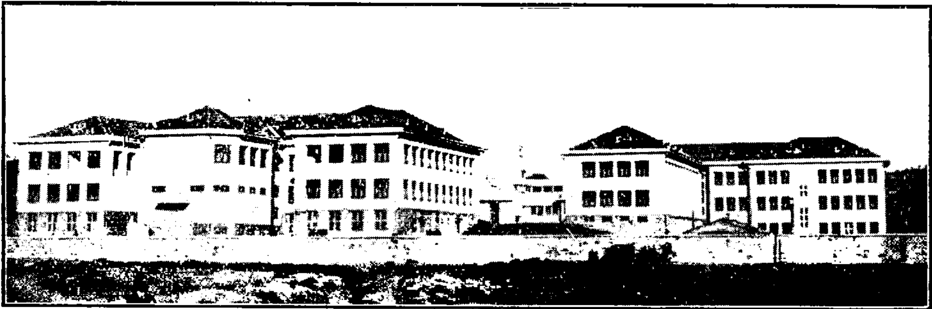
130. Cümhuriyet devrinde memlekette yapılmış köprülerden üç güzel eser: Nazilli - Bozdoğan yolunda Akçay, Zonguldakta Kirazlı, Balya - Çanakkale yolumda küçük Ağonya köprüleri.

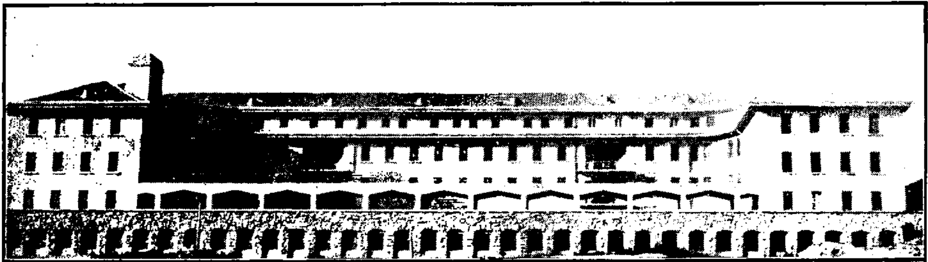
131. Ankarada Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti.

132. Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi.

133. Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin diğer binaları.

134. Ankara nümune hastanesinde İsmet Paşa paviyonu.

135. Ankarada Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti Umumî Merkezi.

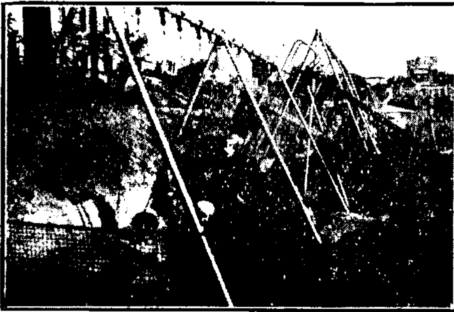

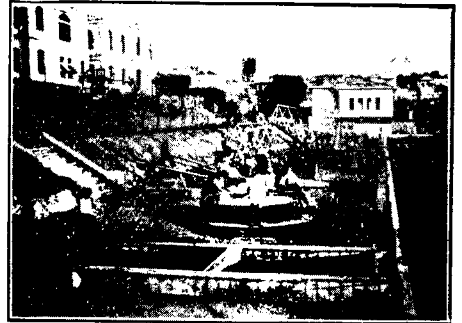

136. Millî Mücadele yıllarında Hilâliahmer teşkilâtının meşkûr faaliyetlrinden üç intiba.

137. ANKARADA KEÇİÖRENDE HİMAYEİ ETFAL CEMİYETİNCE YAPTIRILAN ANA KUCAĞI MÜSSESELERİNDEN BİR PAVİYON.

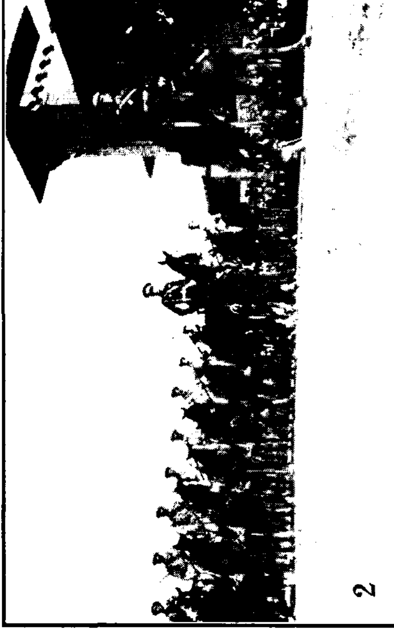

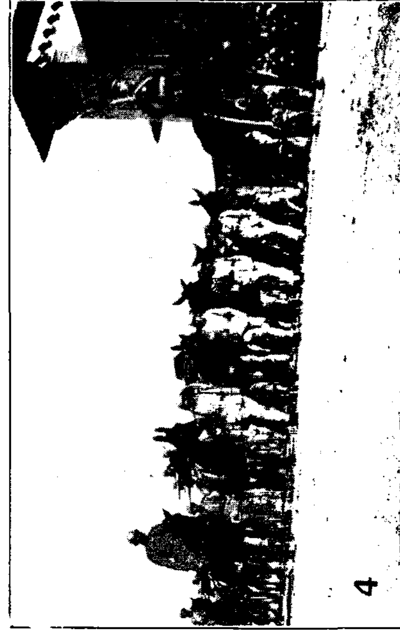

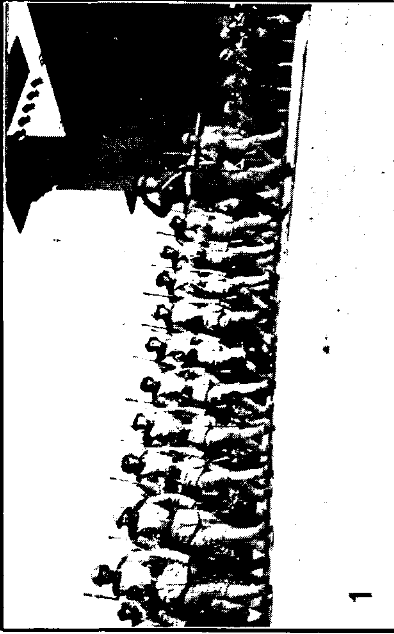
138. ANKARADA HİMAYEİ ETFAL CEMİYETİ UMUMÎ MERKEZİ ARKASINDA TESİS EDİLEN FUAT BEY ÇOCUK BAHÇESİ.

139. GAZİ ASKERÎ MANEVRALARI İDARE EDERKEN.

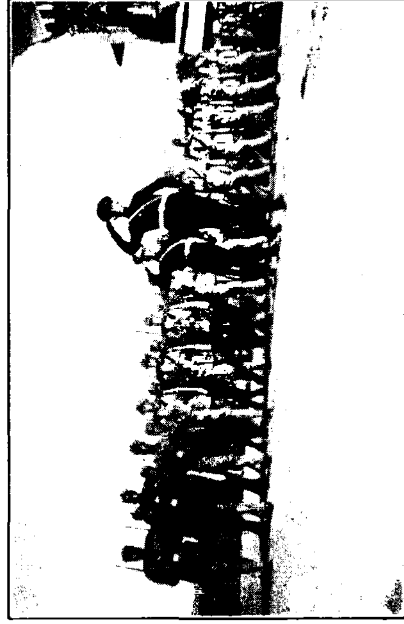

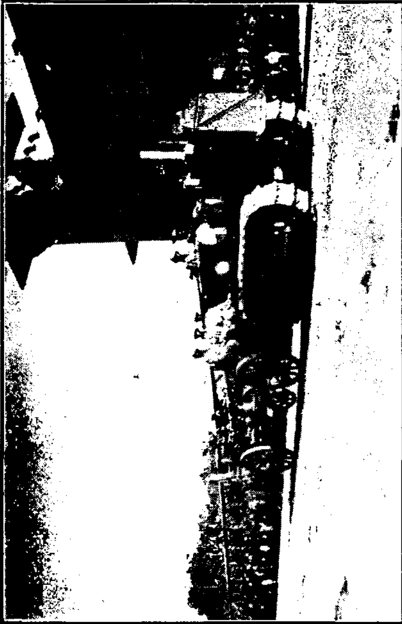

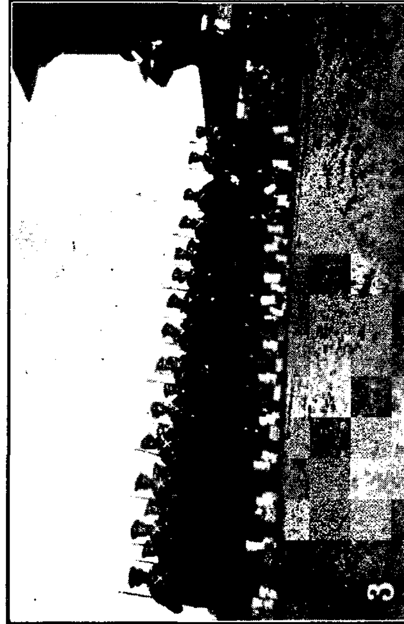

140. Türk Ordusu: Piyade, Süvari ve Topçu kuvvetleri 1931 Cümhuriyet Bayramı büyük geçit resminde.

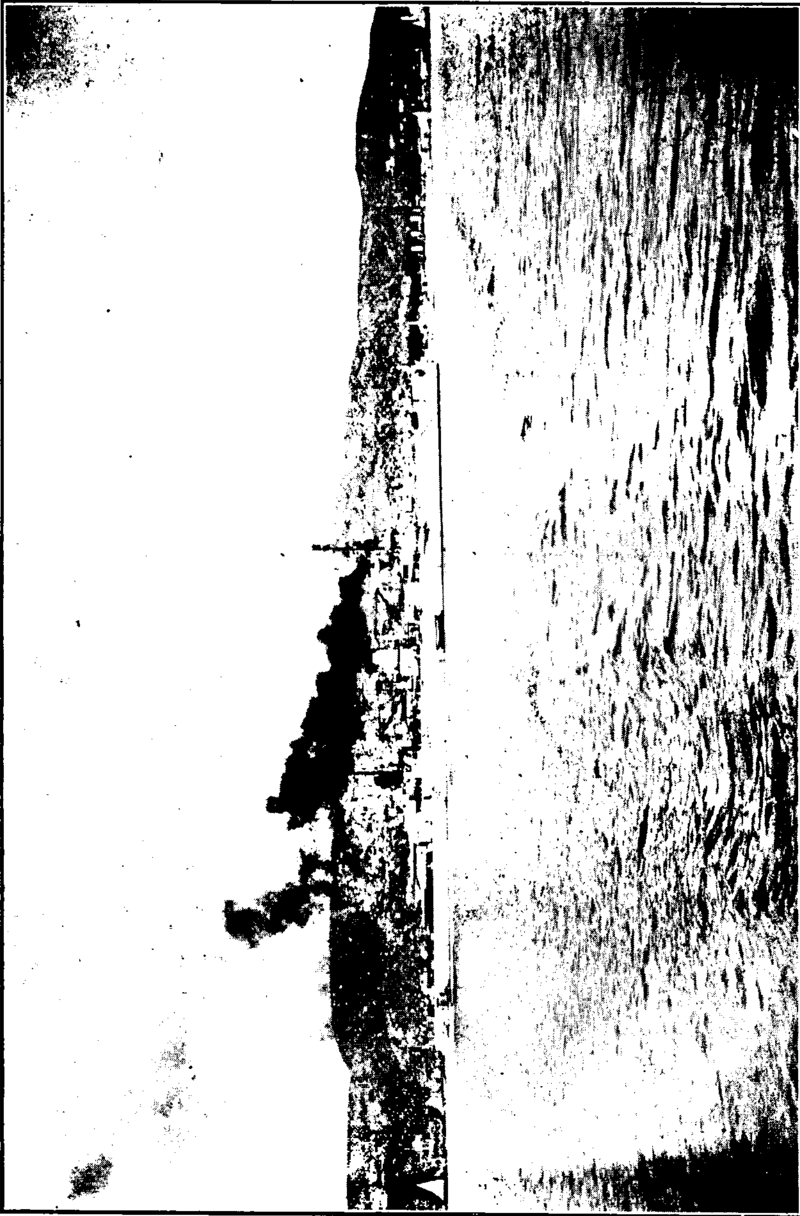

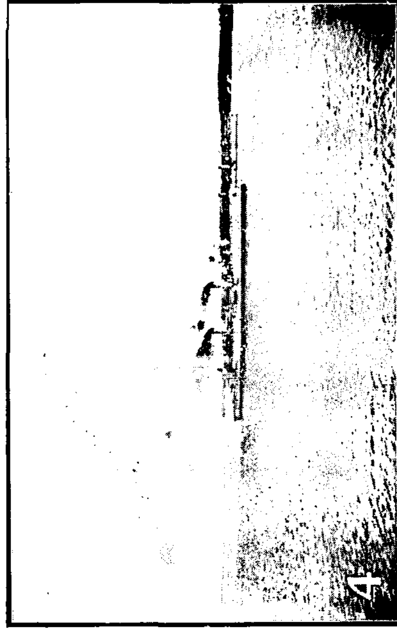

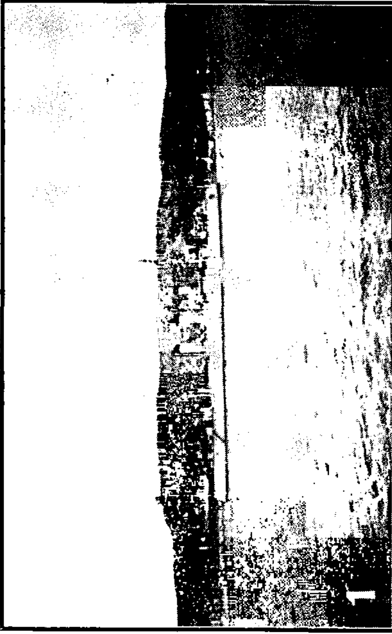
141. TÜRK ORDUSU: 1931 CÜMHURİYET BAYRAMI BÜYÜK GEÇİT RESMİNDE.

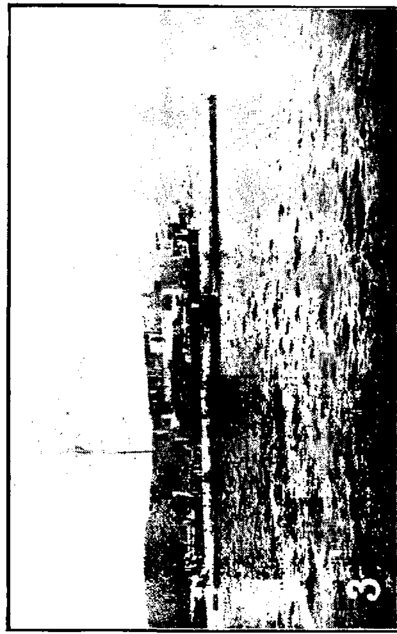

142. Yavuz Zırhlısı.

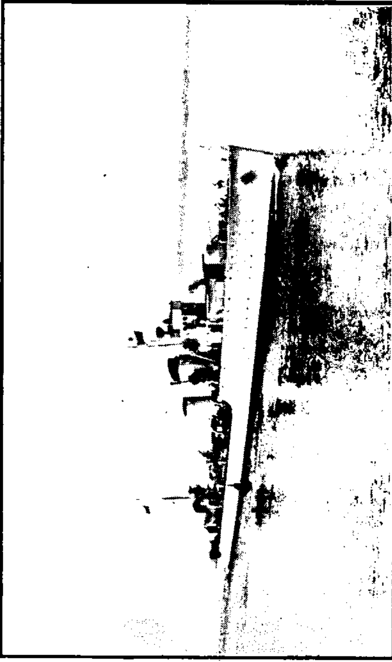

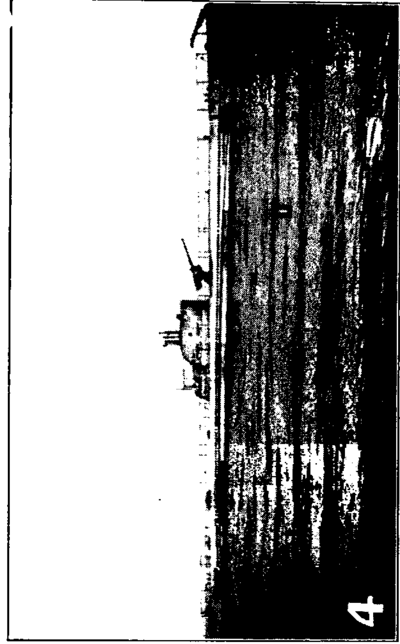

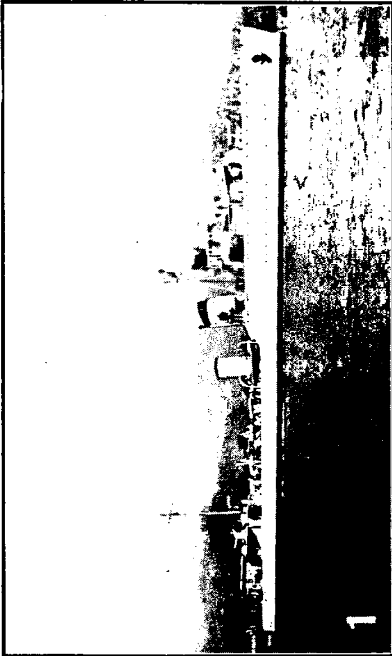

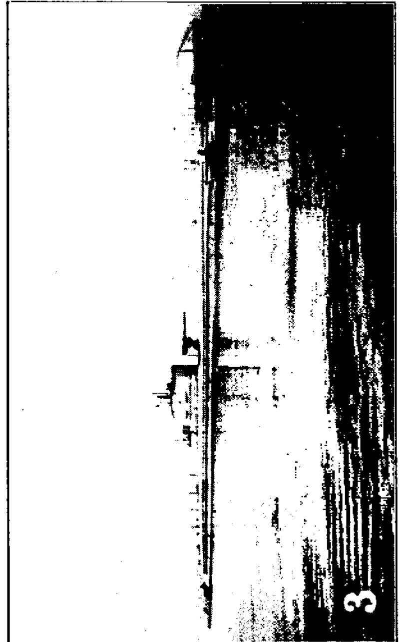

143. Hamidiye, Mecidiye kruvazörleri, Samsun ve Berki Satvet torpitoları.

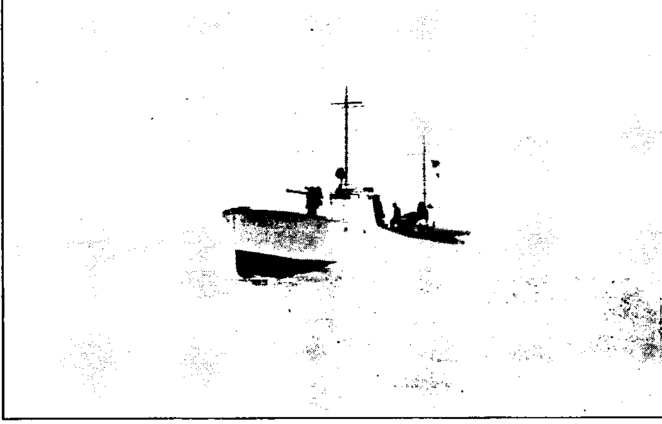

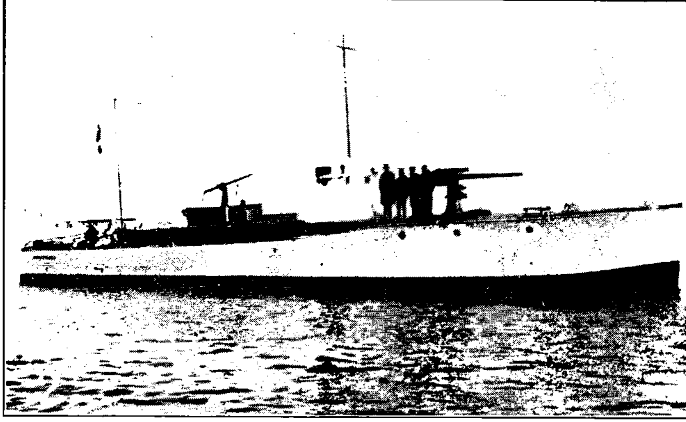

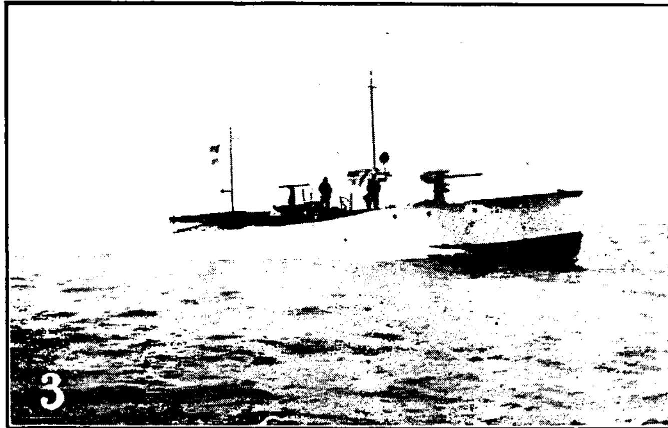

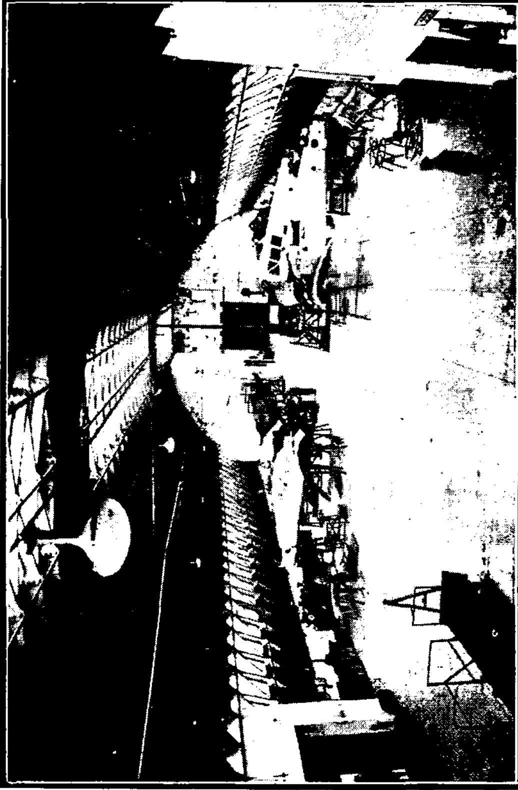
144. Adatepe, Kocatepe torpitoları ve Dumlupınar, Sakarya denizaltı gemileri.

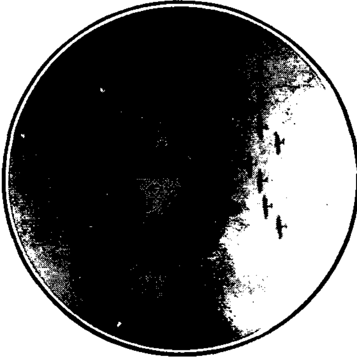
145. Türk Donanması: Denizkuşu, Doğan, Marti avcı botları.

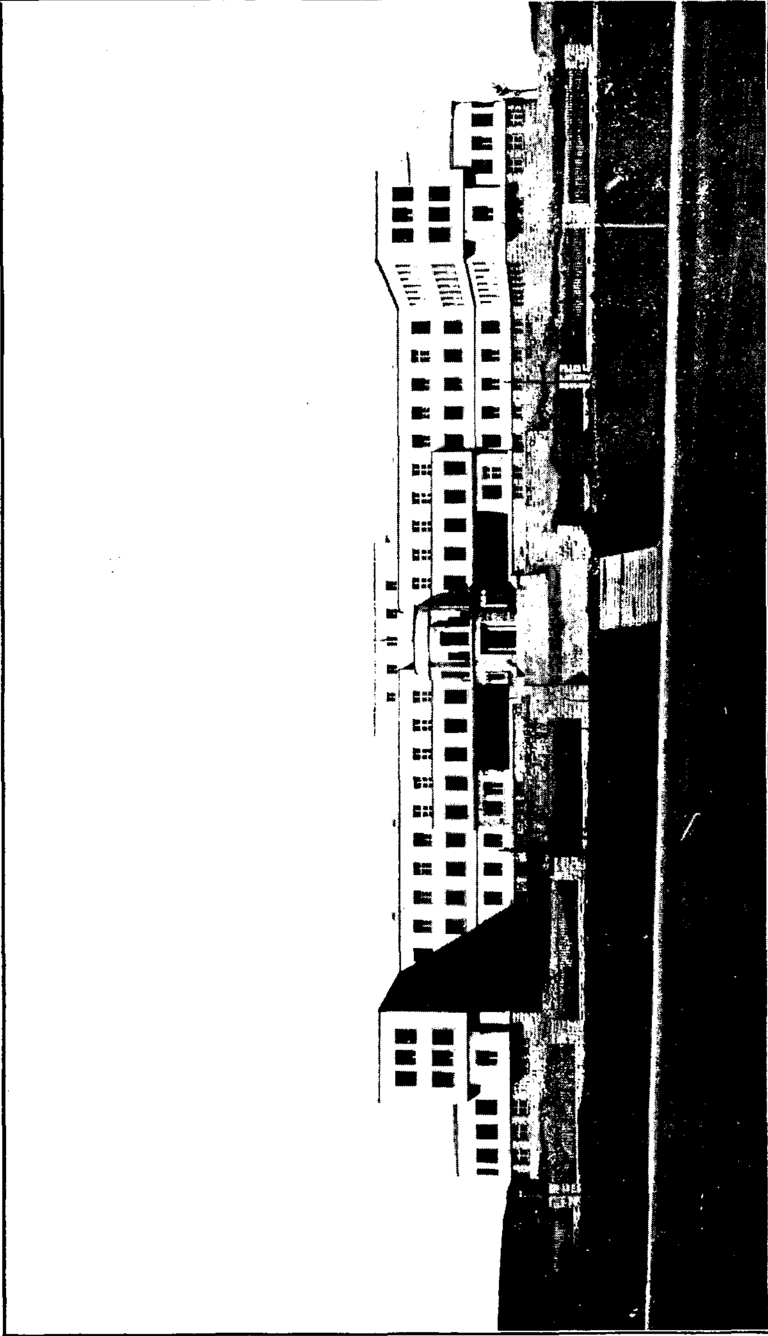
147. Kayseride Türk Tayyare Fabrikası.

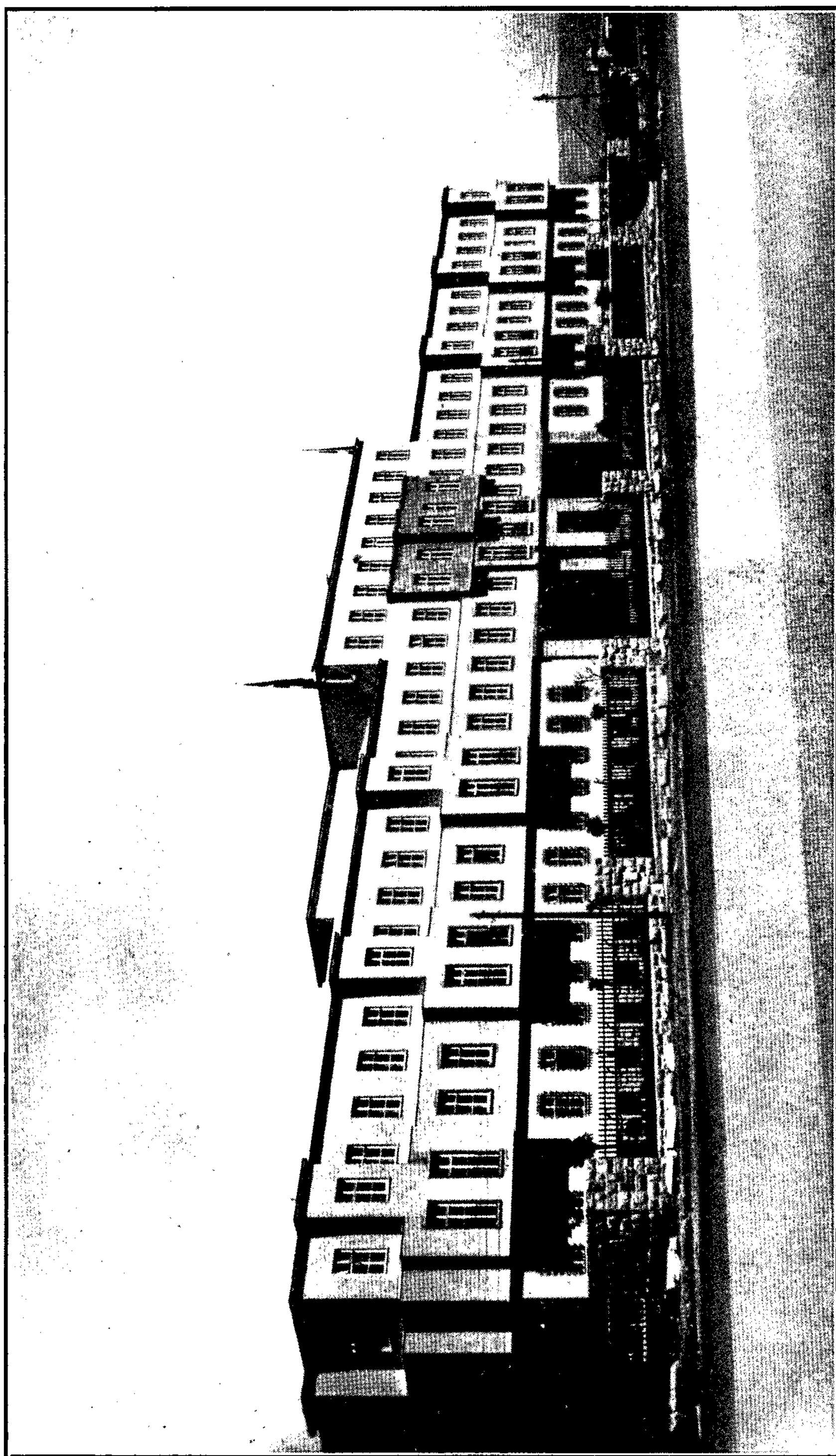
148. Bir tayyare filosu uçuşa hazırlanırken.

146. Türk hava filolarından biri.

149. Ankarada Büyük Erkânıharbiye Reisliği Dairesi.

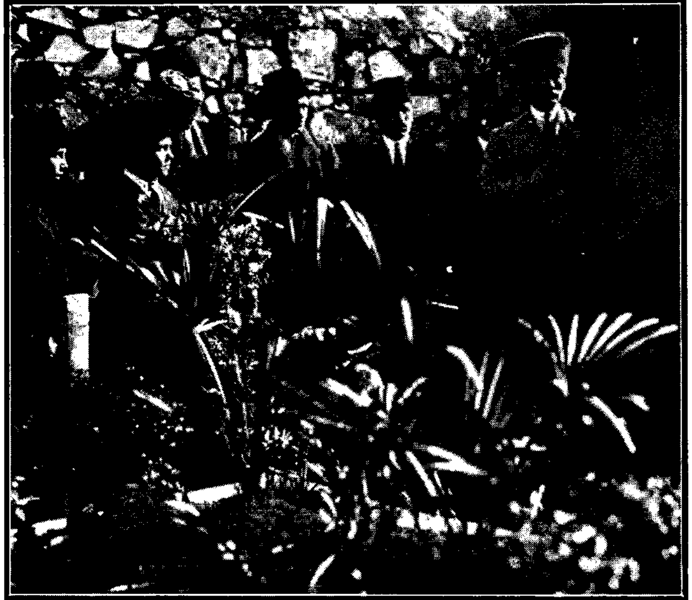

150. ANKARADA MİLLÎ MÜDAFAA VEKÂLETİ.

151. Gazinin annesi Zübeyde Hanım.

(1857 - 1923)

152. Gazi İzmirde annesinin mezarını ilk ziyaretinde.
(26 Kânunusani 1923)

153. Millî Mücadelenin ilk günlerinde Mustafa Kemal köylüleri istiklâl ve millî hakimiyetin ehemmiyeti hakkında tenvir ederken.

154. GAZİ ANADOLUDA SON YAPTIĞI TETKİK SEYAHATLERİNDEN BİRİNDE HALKIN DERTLERİNİ VE ARZULARINI BİZZAT DİNLERKEN.

155. SAKARYA MUHAREBESİNDE BAŞKUMANDAN MUSTAFA KEMAL MÜRETTEP KOLORDU TARASSUT TEPESİNDEN DUATEPEYE YAPILAN TAARRUZU TAKİP EDERKEN.
(10 Eylûl 1921)

156. Sakarya Muharebesinde Erkânıharbiye Reisi Fevzi ve Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşalar Duatepe taaruzunu takip ederlerken.
(10 Eylûl 1921)

157. Gazi Başkumandan cephe gerisinde bir gezinti esnasında.

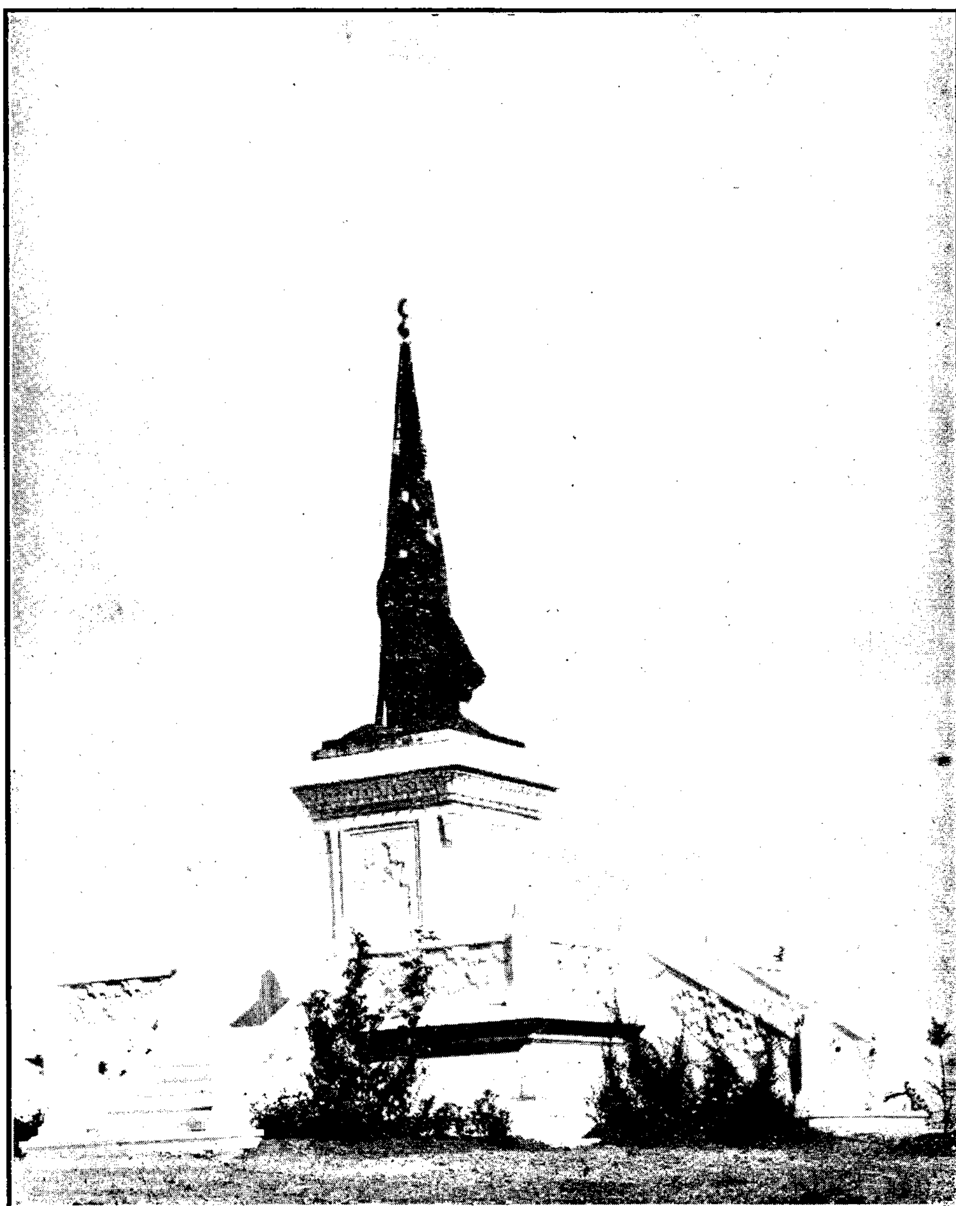

158. Gazi Başkumandan cephe gerisinde bir istirahat vakfesinde.

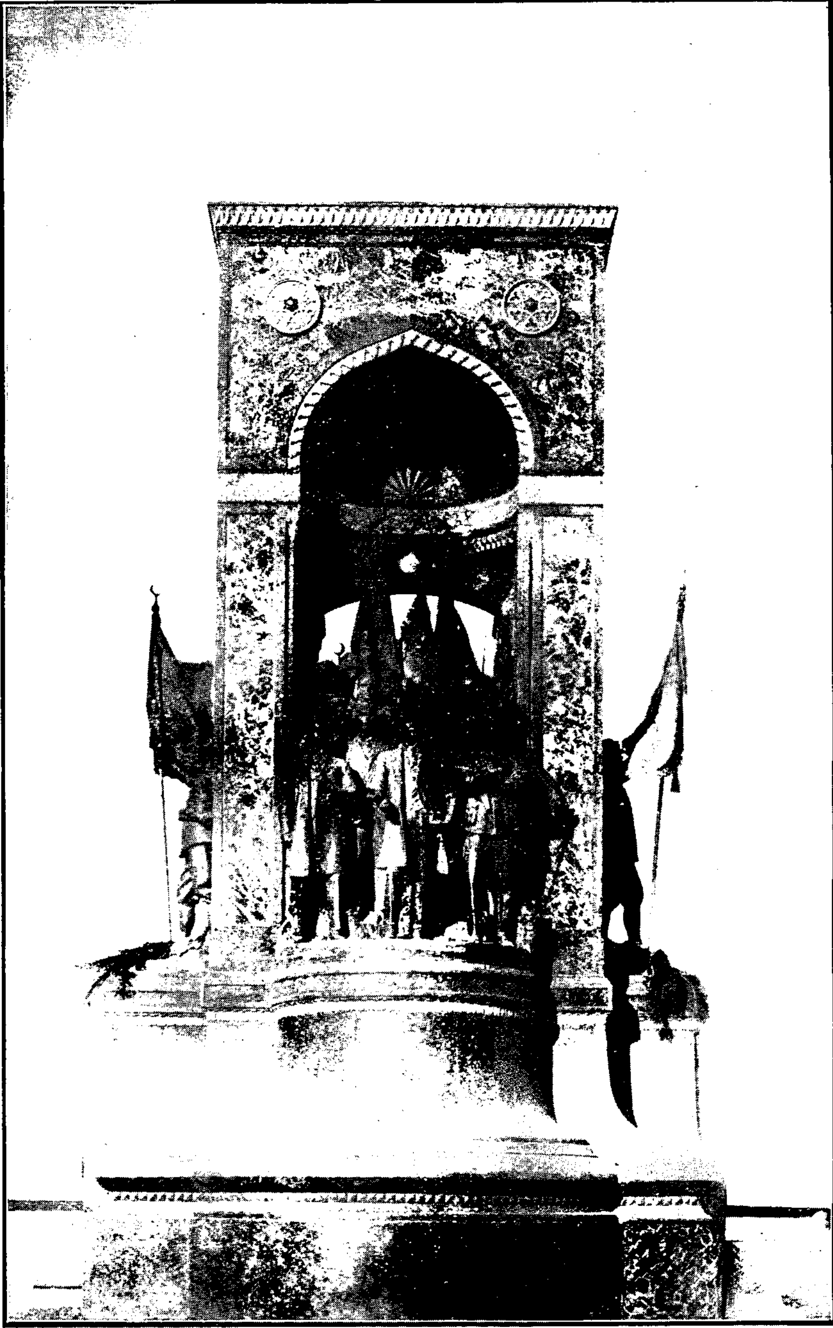

159. ANKARADA ZAFER ABİDESİ VE GAZİ HEYKELİ.

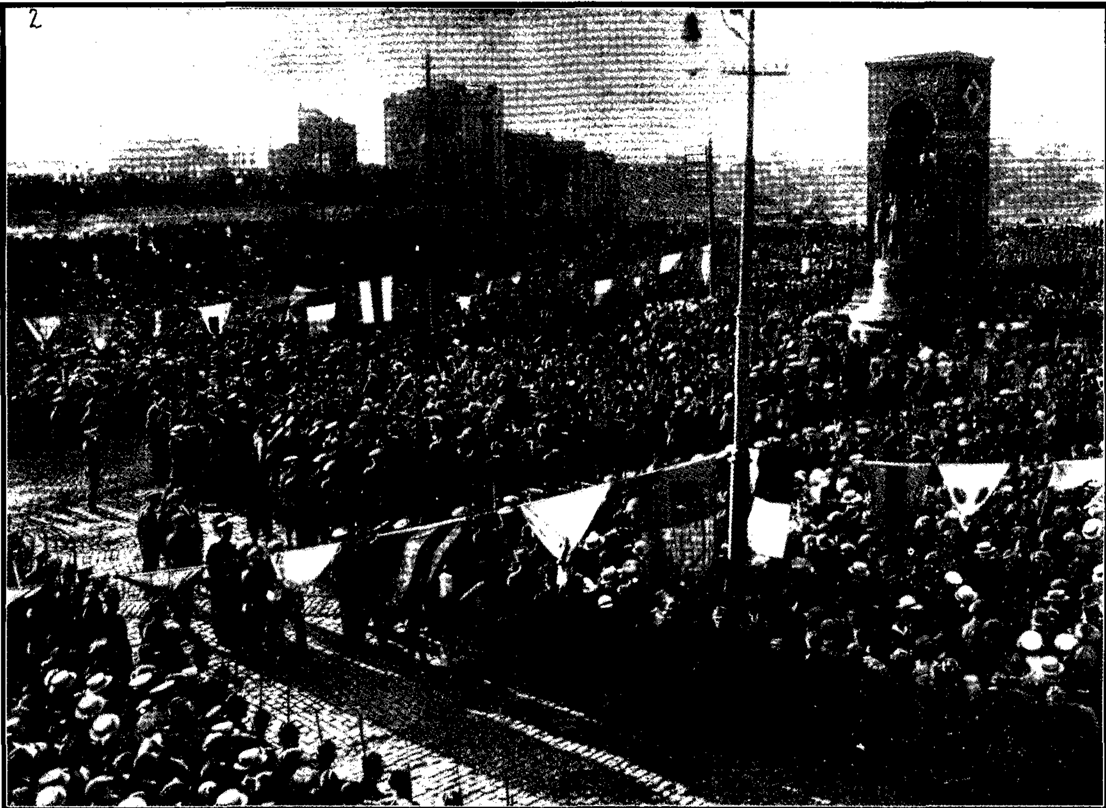

160. Dumlupınarda Meçhul Asker Abidesi.

161. Istanbulda Taksim Meydaninda Cümhuriyet Abidesi.

X

162. İSTANBULDA TAKSİM CÜMHURİYET ABİDESİNİN AÇILMA GÜNÜNDE YAPILAN MERASİMDEN BİR İNTİBA.

F. 125 kuruş